G.E.M. de Ste. Croix

Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi

İngilizceden Çeviren
Çağdaş Sümer

Yordam Kitap

Geoffrey Ernest Maurice de Ste. Croix *(8 Şubat 1910, 5 Şubat 2000)*

Hem kendi döneminin hem de tüm zamanların en parlak ve alışılmadık ilkçağ tarihçilerinden biri olan de Ste. Croix'nın akademik çalışmaları, talihsizlerin mülk sahibi sınıflar tarafından sömürülmesine yönelik haklı öfkesinin izlerini taşımaktadır. 40 yaşından sonra başladığı ve İngiltere'de Oxford Üniversitesi'nde sürdürdüğü akademik yaşamında çok geniş bir ilgi alanına sahip olmuş ve eski Yunan tarihinden Arap fetihlerine, Hristiyanlık çalışmalarından tarihte kadının yerine ve hatta Marksist tarih yazımının sorunlarına kadar geniş bir yelpazede çok sayıda ürün vermiştir. Herhangi bir sınıf farkındalığının ya da açık bir mücadelenin olmadığı dönemlerde bile tarihi ilerleten gücün özgür ve özgür olmayan emeğin mülk sahibi sınıflar tarafından sömürülmesi olduğunu gösterdiği *Antik Yunan Dünyası'nda Sınıf Mücadelesi* kitabıyla Isaac Deutscher Ödülü'nü de kazanmıştır.

Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi

Arkaik Çağdan Arap Fetihlerine

G. E. M. DE STE. CROIX

İngilizceden Çeviren:
Çağdaş Sümer

Yordam Kitap: 221 • Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi
G. E. M. de Ste. Croix • ISBN-978-605-4836-65-9

Düzeltme: Mustafa Çolak-Volkan Alıcı • *Kapak Tasarım:* Savaş Çekiç

Sayfa Düzeni: Gönül Göner • *Birinci Basım*: Eylül 2014

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • Faks: 0212 528 19 09

W: www.yordamkitap.com • E: info@yordamkitap.com

www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi

Arkaik Çağdan Arap Fetihlerine

Margaret'a

ÖNSÖZ

Bu kitabın ana metni, yalnızca İlkçağ tarihçileri ve Antikite araştırmacıları[1] için değil, özellikle diğer dönemleri çalışan tarihçiler, sosyologlar, siyasal kuramcılar, Marx'ın öğrencileri ve "genel okur" için de kaleme alınmıştır. Yunanca ve kısa alıntılar dışındaki Latince metinlere Notlar ve Ekler'de yer verilmiştir.

Farkında olduğum kadarıyla bu kitap, işe Marx'ın tarihsel yönteminin temel özelliklerini açıklayarak ve bu yöntemin içerdiği kavram ve kategorileri tanımlayarak başlayan; daha sonraysa bu analiz araçlarının, tarihin uzun bir dönemi –burada, "Antik Yunan dünyamın" (bkz. aşağıda I.ii) on üç ya da on dört yüzyılı– boyunca, çeşitli zamanlarda öne çıkan temel olayları, süreçleri, kurumları ve fikirleri açıklamak için pratikte nasıl kullanılabileceğini göstererek devam eden; İngilizcede ya da okuyabildiğim diğer dillerde yayımlanmış ilk çalışmadır. Bu düzenleme, çok sayıda metin içi referans içermektedir. Esas olarak metodolojiyle ve kavramlarla kurumların (ağırlıklı olarak birinci kısımda bulunabilecek) daha "teorik" ve senkronik bir şekilde incelenmesiyle ilgilenenler, kendilerini en fazla ilgilendiren sayfalara yönelik ihtiyaç duydukları spesifik referansları, birinci kısımdaki diğer alt bölümlerde ya da ikinci kısımda yer alan daha diyakronik incelemede bulabilirler. Benzer şekilde, ilgileri bütün bir dönemin belirli bir kısmıyla sınırlı olan meslekten tarihçiler de zaman zaman, birinci kısımda yer alan, kendileriyle özellikle alakalı olduğunu düşündükleri belirli bir "teorik" bölüme atıfta bulunulmasına ihtiyaç duyacaklardır. (Örneğin II.iv'ü V.ii-iii ile I.iii'ü IV.ii ile ya da III.iv'ü Ek II ve IV.iii ile karşılaştıran herkesin bunu açıkça göreceğini düşünüyorum).

Bu kitap, Antikite Çalışmaları Fakülte Kurulu'nun daveti üzerine 1973 Şubatı'nda, Cambridge Üniversitesi'nde (üç oturumda)

verdiğim 1972/73 yılının J. H. Gray derslerinden doğdu. O zamanlar Fakülte Dekanı olan, şimdiyse *Wolfson College*'ın Rektörlüğünü yürüten J. S. Morrison'a ve İlkçağ Tarihi Profesörü M. I. (artık Sir Moses) Finley'e, bana karşı gösterdikleri nezaket ve bunun benim için hoş bir deneyim olmasını ve her üç derse de geniş bir dinleyici kitlesinin gelmesini sağlamak için girdikleri sıkıntı nedeniyle, özellikle minnettarım.

J. H. Gray dersleri, 26 Temmuz 1856'da doğan ve 23 Mart 1932'de 75 yaşında hayata gözlerini yumana dek, *Cambirdge Queens' College*'da Antikite Çalışmaları Öğretim Üyesi ve Okutmanı olarak en az 51 yıl hizmet veren, Muhterem Kanon Joseph Henry ("Joey") Gray, M.A. (*Cantab*.),[2] J.P. tarafından başlatılmıştır. Onun (bir tarihini de yazıp yayımlattığı) *Queens College*'a, Anglikan Kilisesi'ne ve Masonluğa (1914 yılında Cambridgeshire'ın Büyük Üstadı olmuştu) yönelik adanmışlığı, ancak atletizme, kürek çekmeye, krikete ve hepsinden önce ragbiye olan düşkünlüğüyle karşılaştırılabilir. 1895 yılından ölümünde dek Cambridge Üniversitesi Ragbi Futbol Kulübü'nün başkanlığını yürütmüş ve kulüp onun başkanlığına duyduğu minnettarlığı göstermek için kendisine en az 1.000 £'luk bir meblağ verdiğinde, bu parayı Cambridge'de Antikite Çalışmaları için özel bir ders dizisi başlatılması amacıyla bağışlamıştır. *The Dial*'da çıkan (*Queens' College* Dergisi, no. 71, Paskalya sayısı 1932) hayranlık ve sevgi ifadeleriyle dolu ölüm ilanından alıntılayacak olursak, "böylece futbol sahasının gladyatörlerini beşerî bilimlerin hamilerine dönüştürmüştür." Ölüm ilanı Gray'in "ateşli Muhafazakâr siyaseti"nden söz ediyor ve onu "John Bull"un, "kep ve cüppe içinde, neredeyse aynen yeniden dünyaya gelmiş biçimi" olarak niteliyordu. Korkarım ki yaşasaydı, verdiğim derslere ve bu kitaba kuvvetle itiraz ederdi; fakat aynı ilanda yer alan ve onun "herkese, hatta sosyalistlere ve yabancılara bile gösterdiği içten iyi niyet"ten söz eden bir başka ifade, beni biraz olsun rahatlatıyor.

Bu kitap tabii ki, söz konusu derslerin hatırı sayılır oranda genişletilmiş halinden oluşuyor ve 1974'te sunulan başka iki tebliğin de neredeyse tamamını içeriyor: Bu tebliğlerden biri, 21 Mart 1974'te Londra'da *Society for the Promotion of Hellenic Studies*'e "Karl Marx and the history of Classical Antiquity" {Karl Marx ve Klasik Antikitenin Tarihi} başlığıyla sunulmuş ve daha sonra genişletilmiş bir versiyonu *Arethusa* 8 (1975) 7-41'de (burada "KMHCA" olarak atıfta bulunulacak) basılmıştır. Diğeriyse 15 Temmuz 1974'te York'ta *Conference of Ecclesiastical History*'de, "Early Christian attitudes to property and slavery" {İlk Hristiyanların Mülkiyet ve Kölelik Karşısındaki Tutumları} başlığıyla sunulmuş ve ardından genişletilerek *Studies in Church History* 12 1-38'de (1975) (burada "ECAPS" olarak atıfta bulunulacak) yayınlanmıştır. Bu kitabın başka bölümleri de, yalnızca İngiltere'de değil, Polonya'nın Varşova kentiyle (1977) Hollanda'nın Amsterdam, Groningen ve Leiden kentlerindeki (Nisan-Mayıs 1978) çeşitli üniversitelerde de ders olarak sunulmuştur. Bu şehirlere yaptığım ziyaretler sırasında gösterdikleri nezaket için pek çok dostuma, özellikle de Varşova Üniversitesi'nden Iza Bieżuńska-Malowist'e ve Amsterdam Üniversitesi'nden Jan-Maarten Bremer'e teşekkür borçluyum.

Gray derslerini, referansları eklemekten pek de öteye gitmeden, neredeyse özgün biçiminde yayımlamayı düşünüyordum. Fakat, taslakları gösterdiğim kişilerin pek çoğundan gelen yorumlar beni, Marx'ın düşüncelerine ilişkin Batı dünyasının büyük bir bölümünde ve muhtemelen özellikle İlkçağ tarihçileri arasında (İngilizce konuşan dünyada en az diğer yerlerde olduğu kadar) hüküm süren cehalet nedeniyle, kitabı bütünüyle farklı bir ölçekte yazmam gerektiğine ikna etti. Böyle yaptıkça da düşüncelerim gelişti ve sık sık fikirlerimi değiştirdim.

Dostlarım ve meslektaşlarım bu kitabın bölümlerinin birbirini takip eden pek çok taslağıyla ilgili yararlı eleştirilerde bulundular.

Onlara daha önce şahsen teşekkür ettim. Fakat kısmen pek çoğu Marksist olmadığı ve kendi isimlerini burada görmekten hoşlanmayabileceği için; kısmense yazarın genel bir teşekkürde isimlerine yer verdiği insanların başına ekseriyetle geldiği gibi, kitaba ilişkin eleştiri yazma teklifi almalarının önüne geçmek istemediğimden, kendilerine burada bir kez daha teşekkür etmekten imtina ediyorum.

Çok kısa temel referanslara (özellikle de kaynak malzemeye yapılanlara) metnin içinde yer verdim ve onları mümkün olduğunca cümlelerin sonlarına yerleştirmeye çalıştım. Bunun, esas olarak akademisyenler için yazılmamış bir kitapta, dipnotlar açısından daha tercih edilir olduğunu düşünüyorum; çünkü göz sayfanın altına gidip gelmektense, kısa bir pasajdaki parantezleri daha kolay seçebilir. (Aslen akademisyenler için konulmuş daha uzun notlar, kitabın sonunda bulunabilir.) Bunu, kendilerinin de alışkanlık üzere, *JRS*, *CIL*, *ILS*, *PSI*, *BGU* gibi kısaltmaları, süreli yayınlar, papirüs ve yazıt derlemeleri vb. de dahil olmak üzere çeşitli referans kategorilerinde kullanmalarına rağmen, katı Oxford muhafazakârlığıyla, başlıkların baş harflerle kısaltılmasına –örneğin, A. H. M. Jones, *The Latter Roman Empire 284-602* yerine "Jones, *LRE*" gibi– karşı çıkan arkadaşlarıma yanıt olarak yazıyorum. Kanımca, asıl metinde referansların kullanılmasını mümkün kılan tek alternatif, tarih ya da sıra numarasıyla yapılacak kısaltmalar olmalıdır, örneğin "Jones, 1964" ya da "Jones (1)"; fakat bir kural olarak baş harflerin, söz konusu çalışmadan zaten haberdar olan ya da tüm kısaltmaların anlamını açıkladığım kaynakça kısmına daha önce göz atan okura gerekli bilgiyi iletmesi çok daha olasıdır. Belki de buna, baş harfler kullanılarak kısaltılan başlıkların, italik yazıldıklarında kitaplara, aksi halde makalelere ait olduklarını da eklemeliyim.

Bu kitap için, başta antik kaynaklara ve Marx'ın yazılarına odaklanmış olsam da, zorunlu olarak çok geniş bir okuma yaptım;

fakat atıfta bulunmaktan kaçındığım bazı “belirli” çalışmalar da var. Bunlar bilhassa, spesifik olarak felsefi bir nitelik arz eden ve esasen tarihçilikle uğraşan birinin ana konusunu oluşturması gereken gerçek tarihi “olay, süreç, kurum ve fikirlerden” (cf. yukarısı) ziyade, soyut kavramlarla ilgilenen kitaplardan oluşuyor. Buna ilişkin bir örnek olarak, benim hâkim olduğumdan çok daha fazla felsefi uzmanlığa dayanan, ama sempatiyle yaklaştığım G. A. Cohen’in, *Karl Marx’s Theory of History, a Defence* {Karl Marx’ın Tarih Kuramı, Bir Savunma} kitabı verilebilir. Diğer bir örnekse, bana gereğinden çok daha fazla övgüye mazhar oluyormuş gibi gelen, ama yine de Marx’ın düşüncesinin pek çok takipçisinin ellerinde uğradığı felaketleri doğru bir şekilde resmedebilen Leszek Kolakowski’nin üç ciltlik devasa çalışması, *Main Currents of Marxism: Its Rise*, *Growth and Dissolution*’dır {Marksizmin Ana Akımları: Doğuşu, Gelişmesi ve Çözülmesi}.

Serbest bırakılan Nazi savaş suçlusu Albert Speer, 22 Eylül 1970 tarihli *The Guardian*’da yer alan mülakatında, Üçüncü *Reich*’da “Her Bakan yalnızca ve yalnızca kendi bölümünden sorumluydu. Eğer *sadece kendi alanınızdaki şeyleri görebilecek şekilde eğitilmişseniz*, vicdanınız rahat ederdi; bu herkes için geçerliydi” demişti. Eğitim sistemimiz de, “sadece kendi alanlarındaki şeyleri gören” kişiler yetiştirme eğilimindedir. Buna katkıda bulunan yöntemlerden biri de, “antik tarih”in çağdaş dünyadan katı bir şekilde ayrılmasıdır. Bu kitapsa, aksine, Antik Yunan dünyasını kendimizinkiyle yakın bir ilişki içinde görmeye yönelik bir çabadır ve her ikisi hakkında da, diğerini titiz bir şekilde inceleyerek daha çok bilgi edinebileceğimiz inancından ilham almıştır.

Bu kitabın ithafı, en büyük borcumun kime olduğunu da göstermektedir: Karıma; özellikle de, birkaç yıl boyunca bu çalışmaya odaklanıp başka her şeyi göz ardı etmemi kabul ederken sergilediği sabır ve güleryüzlülük için. Hataları düzeltmemdeki değerli yardımları için oğlum Julian’a ve kitabı yayınlamayı kabul

eden ve bu görevi mümkün olan en zarif ve en etkili şekilde tamamlayan Colin Haycraft’a duyduğum minnettarlığı da dile getirmek istiyorum.

G.E.M.S.C.
Eylül 1980

1 Özgün metinde yer alan *Classical studies* ya da *Classical scholars* ifadeleri, İngilizce konuşulan dünyada, beşerî bilimler dairesinde MÖ 600 - MS 600 yılları arasındaki Akdeniz Dünyası’nı ele alan çalışmalar ve bu alanda üretimde bulunan bilim insanları için kullanılmaktadır. Bu terimlerin Türkçede yerleşmiş karşılıkları bulunmadığından, çeviride Antikite çalışmaları ve Antikite araştırmacıları ifadeleri tercih edilecektir. –*çev*.

2 Cambridge Üniversitesi için kullanılan bir kısaltma. –*çev*.

BİRİNCİ KISIM

I

GİRİŞ

(i) Kitabın Planı

Bu kitaptaki genel amacım, (bu bölümün ikinci alt bölümünde tanımlandığı şekliyle) Antik Yunan dünyasıyla ilişkili olarak, Marx'ın genel toplum çözümlemesinin değerini önce (birinci kısımda) açıklamak ve ardından (ikinci kısımda) örneklerle göstermektir. Marx ve Engels tarihsel metodolojiye bir dizi farklı katkıda bulundular ve tarihçilerle sosyologlar tarafından verimli bir şekilde kullanılabilecek bir dizi araç ortaya koydular. Fakat ben büyük oranda, bu araçlardan, özgül tarihsel olayların ve süreçlerin anlaşılması ve açıklanmasında fiilen kullanılmasının çok daha önemli ve verimli olduğuna inandığım bir tanesine, yani *sınıf* ve sınıf *mücadelesi* kavramına yoğunlaşacağım.

Bu bölümün ikinci alt bölümünde, "Antik Yunan Dünyası" terimini nasıl yorumladığımı belirtiyor ve benim "Yunan dünyam"ın tarihinin rahatlıkla ayrılabileceği (yaklaşık olarak MÖ 700 ile MS yedinci yüzyılın ortaları arasındaki) dönemler için kullanacağım terimlerin anlamlarını açıklıyorum. Üçüncü alt bölümde *polis* ve *chōra* (şehir ve kırsal kesim) arasındaki temel ayrımı tasvir ederek devam ediyorum. Bu ayrım, –hayli saçma bir şekilde– "Yunan tarihi" denildiğinde pek çok insanın aklına gelen tek şey olan, (yaklaşık olarak MÖ dördüncü yüzyılın sonlarına doğru nihayete

eren) “Klasik” dönem sonrasında çok önemli bir rol oynar. Dördüncü alt bölümde, bir Antikite araştırmacısı olarak Marx’a dair kısa bir değerlendirme sunuyor ve İngilizce konuşulan dünyada, Klasik antikiteyle ilgilenen bilim insanlarının büyük çoğunluğu için ne yazık ki karakteristik olduğu üzere, Marksist fikirlere yönelik neredeyse tam bir ilgisizliğin hüküm sürdüğünü vurguluyorum. Aynı zamanda Marx’ın tarihe yaklaşımıyla ilgili bazı yaygın yanlış değerlendirmeleri de düzeltmeye çalışıyor ve böylece Marx’ın yaklaşımını Thucydides’inkiyle karşılaştırıyorum.

İkinci bölüm, “sınıf, sömürü ve sınıf mücadelesi” ile ilgileniyor. Birinci alt bölümde kendi anladığım biçimiyle sınıflı toplumun doğasını ve kökenlerini açıklıyorum. Bunun yanı sıra Antik Yunan toplumunu çağdaş dünyamızdan en fazla ayıran iki temel özelliğin de altını çiziyorum: Bunlar sırasıyla Marx’ın “üretici güçler” ve “üretim ilişkileri” adını verdiği alanlarda saptanabilirler. İkinci alt bölümde, (özünde bir ilişki ve sömürü olgusunun toplumsal cisimleşmesi olan) “sınıf”ı ve buna ek olarak “sömürü”yü ve “sınıf mücadelesi”ni tanımlıyorum. Üçüncü alt bölümde “sınıf mücadelesi” terimine yüklediğim anlamın, bizatihi Marx’ın kendi temel düşüncesini yansıttığını gösteriyorum: Sınıf mücadelesinin özü, sömürü ya da sömürüye karşı direniştir; herhangi bir sınıf bilincinin ya da herhangi bir siyasi unsurun varlığı zorunlu değildir. Aynı zamanda beni, Yunan (ve Roma) toplumlarını birer “köle ekonomisi” olarak tanımlamaya sevk eden kıstasları da açıklıyorum: Bu terim, üretimin büyük bir kısmının nasıl yapıldığından ziyade (antikitede pek çok bölgede, çoğu zaman üretimde en büyük paya sahip olanlar köylüler ve zanaatkârlardı), mülk sahibi sınıfların, artığı, her şeyden önce özgür olmayan emeğin sömürüsü vasıtasıyla elde ettikleri olgusuna atıfta bulunmaktadır. (Bu alt bölüm, Marx’ın sermaye kuramında bulunan köle ile ücretli emekçi arasındaki farklılığa dair teknik sorunla ilgilenen Ek I ile birlikte okunabilir.) Dördüncü alt bölümde, Antik Yunan dünyasına, yalnızca modern

kapitalist dünyanın incelenmesi açısından elverişli olan, yersiz ve anakronistik kategorileri dayatmakla itham edilen Marksist sınıf analizinin, tam aksine, antik sosyolog ve siyasi düşünürlerin en büyüğü olan Aristo tarafından kullanılan çözümlemeye kimi açılardan çok benzediğini gösteriyorum. Beşinci alt bölümde, benim kullandığımdan farklı olan bir dizi tarihsel yöntemle, bazı sosyolog ve tarihçilerin sınıf kavramına tercih ettikleri alternatifleri gözden geçiriyor ve özellikle (Max Weber ve M. I. Finley'e atıfla) "statü"nün bir çözümleme aracı olarak daha kullanışsız olduğunu, zira statülerin bir bütün olarak sınıfların alametifarikası olan organik ilişkiden yoksun olduklarını ve bu kavramın, özellikle de toplumsal değişim söz konusu olduğunda, ancak nadiren bir açıklama sağlayabildiğini gösteriyorum. Altıncı alt bölümde kadını, teknik Marksist anlamda bir sınıf olarak ele alıyor ve ilk Hristiyanların kadına ve evliliğe yönelik tutuma dair kısa bir değerlendirmeyi, Helenistik, Romalı ve Yahudi muadilleriyle karşılaştırarak sunuyorum.

Üçüncü bölümün başlığı "Mülk ve Mülk Sahipleri". Birinci alt bölüme, antikitede en fazla önem arz eden "üretim koşulları"nın toprak ve özgür olmayan emek olduğu gerçeğiyle başlıyorum: O halde bu ikisi, mülk sahibi sınıfın kontrol etmeye ihtiyaç duyduğu ve fiilen kontrol ettiği şeylerdi. İkinci alt bölümde "mülk sahibi sınıflar" terimini nasıl kullandığımı açıklıyorum: Hayatta kalmak için zamanlarının hatırı sayılır bir kısmını çalışarak harcamaya ihtiyaç duymadan yaşamlarını sürdürebilenler. (Bir bütün olarak mülk sahibi sınıfın içindeki sınıfsal ayrımlara dikkat çekmeyi gerektiren yerlerde, çoğul olarak "mülk sahibi sınıflar"dan söz ediyorum). Üçüncü alt bölümde, antikitede toprağın her zaman birincil üretim aracı olduğunu vurguluyorum. Dördüncü alt bölümde, köleliği ve diğer özgür olmayan emek biçimlerini (borç bağımlılığı ve serflik), tüm bu bağımlılık biçimlerinin bugün tüm dünyada resmî geçerliliğe sahip tanımlarını kabul ederek tartışmaya

açıyorum. (Ek II, Klasik ve Helenistik dönemlerde, özellikle de tarım alanında köle emeği kullanımına dair kimi kanıtlar ortaya koyuyor.) Beşinci alt bölümde, (benim kullandığım şekliyle bir "sınıf" değil bir "tabaka" olarak) özgür insanlarla ilgileniyor; altıncı alt bölümdeyse ücretli emeği tartışmaya açarak, bunun kapitalizm öncesi dünyada bugüne kıyasla karşılaştırılamaz biçimde çok daha küçük bir rol oynadığını ve antikitede mülk sahibi sınıf mensuplarının (ve aynı zamanda pek çok fakirin de) gözünde kölelikten çok da fazla bir şey ifade etmediğini gösteriyorum.

Dördüncü bölümde "Antik Yunan Dünyasında Sömürü Biçimlerini ve Küçük Bağımsız Üreticiyi" ele alıyorum. Bu bölümün birinci alt bölümünde, "doğrudan bireysel" ve "dolaylı kolektif" sömürü arasında, pek çok özgür köylüyü devlet ve organları tarafından vergi verme, askerlik ve iaşe hizmetlerinden sorumlu tutulan, sömürüye tabi sınıfın üyesi olarak görmeye imkân sağlayan bir ayrıma gidiyorum. Buna ek olarak, "küçük bağımsız üreticiler" olarak tarif ettiğim kişilerin (esas olarak köylülerin, ama aynı zamanda zanaatkâr ve tüccarların da), ne kendilerini ağır bir biçimde sömürttüklerini ne de başkalarının emeğini kayda değer ölçülerde sömürdüklerini, aksine kendi çabalarıyla, ancak az çok hayatta kalma sınırında yaşadıklarını gösteriyorum. Geç Roma İmparatorluğu'ndan önceki pek çok zaman diliminde ve pek çok coğrafyada sayıları çok kalabalık olan bu kişiler, hem tarım hem de el zanaatları söz konusu olduğunda, üretimde en geniş paya sahip olmuş olmalıdırlar. İkinci alt bölümde, özellikle köylülükten ve yaşamlarını ağırlıklı olarak sürdürdükleri köylerden söz ediyorum. Üçüncü alt bölümde ("Köleden *Colonus*'a"), öncesinde artığı üretmek için büyük oranda kölelere dayanan mülk sahibi sınıfın pek çoğu üçüncü yüzyılın sonlarına doğru serflere dönüşecek olan kiracılara (*coloni*) giderek daha fazla bağımlı hale geldiği Hristiyanlık çağının ilk yüzyıllarında, Yunan ve Roma dünyasındaki sömürü biçimlerinde yaşanan değişimi tarif ediyor ve açıklıyorum.

Pek çok emeğiyle geçinen özgür köylü de, mensubu olduğu köylere bağlanarak, benzer bir boyunduruk altına alındı: Bu tür insanları “yarı-serfler” olarak adlandırıyorum. (Ek III, önemi dördüncü bölümün üçüncü alt bölümünde tartışılacak olan Roma İmparatorluğu sınırları içinde “barbarlar”ın yerleşimine dair çok sayıda kanıt sunuyor.) Dördüncü alt bölümde (“Askerî Etken”), esas olarak köylülerden oluşan bir toplumda hâkim sınıfın, dış askerî tehdit karşısında, yeterince kuvvetli bir orduyu ayakta tutabilmek için köylülüğün aksi takdirde sahip olacağından çok daha yüksek bir yaşam standardı elde etmesine izin vermek zorunda kalabileceğine dikkat çekiyorum. Geç Roma İmparatorluğu’nun bu tavizi vermedeki başarısızlığının, bir bütün olarak köylülüğün İmparatorluğun kaderi karşısında kayıtsız bir tavır takınmasına neden olduğu kanısındayım. Bu kayıtsızlık hali, imparatorluğun büyük bir kısmının artık çözüldüğü yedinci yüzyıla kadar değişmeye başlamayacaktır. Beşinci alt bölümde “feodalizm” ve “serflik” kavramlarının kullanımına dair söyleyeceklerim bulunuyor. Üçüncü bölümün dördüncü alt bölümünde tanımlandığım şekliyle serfliğin, hakkıyla “feodalizm” olarak adlandırılabilecek bir olgudan bağımsız olarak da var olabileceğinde ısrar ediyor ve Marksist “feodal üretim biçimi” kavramı üzerine bir çift söz söyleyerek bu alt bölümü bitiriyorum. Altıncı alt bölümdeyse kısaca, köylüler dışındaki küçük “bağımsız üreticilerin” rolünü ortaya koyuyorum. Bu alt bölümle birlikte, kitabın birinci kısmı sona eriyor.

O halde, birinci kısımda, Antik Yunan dünyasının incelenmesinde bana en faydalı gözüken kavram ve kategorilerin oluşturulması ve sarihleştirilmesi çabası çerçevesinde, büyük oranda kavramsal ve metodolojik sorunlarla, özellikle de bu kitabın ilgi alanına giren on üç ila on dört yüzyıllık dönem boyunca, Yunan toplumuna baktığımızda açık bir şekilde görülen değişim süreciyle meşgul oluyorum.

İkinci kısımda, birincide çerçevesini çizmiş olduğum kavramların ve metodolojinin yalnızca bir dizi tarihsel durum ve gelişmenin değil, fakat aynı zamanda tarihsel süreç içinde ortaya çıkan –toplumsal, iktisadi, siyasi ve dinî– fikirlerin açıklanması açısından da faydalı olduğunu göstermeye çalışıyorum. Beşinci bölümde (“Yunan Tarihinde Siyasi Düzlemde Sınıf Mücadelesi”), sınıfsal çözümlemenin Yunan tarihine uygulanmasının siyasi ve toplumsal değişim sürecini nasıl aydınlatabileceğini gösteriyorum. Birinci alt bölümde arkaik dönemle (MÖ V. yüzyıl öncesi) ilgileniyor ve “tiran” adı verilen kişilerin, yedinci yüzyıla kadar Yunan dünyasının tümünde varlığını sürdüren kalıtsal aristokrasiden, servete dayalı oligarşiler ya da demokrasiler tarafından yönetilen daha “açık” toplumlara geçişte oynadıkları hayati rolü ortaya koyuyorum. İkinci alt bölümde, beşinci ve dördüncü yüzyıllarda cereyan eden (bir hükümet biçimi olarak var olduğu yerlerde büyük oranda demokrasi tarafından hafifletilen) siyasi sınıf mücadelesine dair bir dizi gözlemde bulunarak, demokrasinin en güçlü olduğu Atina’da bile siyasi düzlemde, biri 411 diğeriyse 404 yıllarında olmak üzere iki kez, keskin bir sınıf mücadelesinin patlak verdiğini gösteriyorum. Üçüncü alt bölümdeyse, Yunan demokrasisinin MÖ dördüncü yüzyıl ile Hristiyanlık çağının üçüncü yüzyılı arasında, Yunan mülk sahibi sınıfı, Makedonyalılar ve nihai olarak da Romalıların ortak çabaları sonucunda nasıl tedricen yıkıldığını açıklıyorum. (Bu sürecin Roma dönemine dair ayrıntıları daha detaylı bir şekilde Ek IV’de tasvir ediliyor.)

Tüm Yunan dünyası belli aşamalarla Roma’nın yönetimi altına girdiğinden, dördüncü bölümün başlığını da oluşturan “Süzeren Roma” hakkında epey bir şey söylemek zorundayım. Birinci alt bölümdeki “Dünyanın Kraliçesi ve Efendisi” olarak Roma üzerine kimi kısa notlardan sonra, ikinci alt bölümde erken Roma Cumhuriyeti’nde cereyan eden “Tabakalar Arasında İhtilaf” olarak adlandırdığım mücadelenin taslağını çıkarıyorum. Buradaki esas

niyetim, her ne kadar aslında ortada teknik olarak iki “tabaka” (hukuken birbirinden farklı iki grup), yani Patriciler ile Plebler arasında bir ihtilaf olsa da, bu ihtilafın sınıf mücadelesine ilişkin güçlü unsurlar da içerdiğini göstermek. Üçüncü alt bölümde, artık olgunlaşmış olan Cumhuriyet döneminde (kabaca milattan önce son üç yüzyılda), siyasi durumun kazandığı kimi veçhelere dikkat çekiyorum. Dördüncü alt bölümde kısaca, Akdeniz dünyasının Roma tarafından fethedilmesini ve bunun sonuçlarını inceliyorum. Beşinci alt bölümde siyasi rejimin “Cumhuriyet’ten *Principate*’ye” dönüşümünü açıklıyor ve altıncı alt bölümde *Principate*’nin doğasını, üçüncü yüzyıldan başlayarak “Geç Roma İmparatorluğu” boyunca varlığını sürdüren bir kurum olarak ele alıyorum. Geç Roma İmparatorluğu’na dair çizdiğim resimde “*Principate*’den *Dominate*”ye doğru geçişe ilişkin beklenebileceğinden daha az vurgu var; çünkü benim için çok daha önemli olan, sömürü biçimlerinde gözlemlenen büyük yoğunlaşma: Çalışan tarımsal nüfusun büyük bir kısmının serflik konumuna indirilmesi, vergilendirmede büyük bir artış ve daha fazla zorunlu askerlik. İmparatorun *Principate* ve Geç Roma İmparatorluğu’ndaki konumunu betimlemeye ve dördüncü yüzyılda yaşanan değişimleri gözden kaçırmadan, Roma üst sınıfının kaba bir eskizini çizmeye çalışıyorum.

Yedinci bölüm, “İdeolojik Düzlemde Sınıf Mücadelesi” üzerine bir tartışmadan oluşuyor. Birinci alt bölümde (Terör ve Propaganda) kimi genel meseleleri ele aldıktan sonra, ikinci alt bölümde “doğal kölelik” kuramını ve üçüncü alt bölümdeyse, Helenistik dönemde büyük oranda bu kuramın yerini alan, Roma çağı boyunca varlığını sürdüren ve Hristiyan düşüncesinde de neredeyse aynen ortaya çıkan düşünce biçimini tartışmaya geçiyorum. Dördüncü alt bölüm, Grekoromen dünyanın, İsa’nın ve Hristiyan Kilisesi’nin –ya da daha doğru bir deyişle kiliselerinin, zira “Hristiyan Kilisesi” teriminin tarihsel değil, tamamıyla teolojik bir ifade olduğunda ısrarcıyım–

mülkiyet hakkındaki tutumlarıyla ilgileniyor. İsa, muhtemelen bir Yunan *polis*’ine hiç girmemiş ve düşünce dünyası Grekoromen uygarlığa baştan aşağı yabancı olan, tamamıyla Yahudi *chōra*’sına ait bir figür olarak görülüyor. Bu bölüm, (esasen Yahudi) “Direniş Literatürüne” ve Hristiyan vahyine belirli ölçülerde dikkat çekerek, sınıf mücadelesinin (ve Roma emperyalizminin) kurbanlarının sahip olduğu ideolojiyi kısmen yeniden inşa etmeye çalışan beşinci alt bölümle sona eriyor. Bu ideolojinin varlığını sürdürebilmiş en iyi örneği fabldır. Her ne kadar fablın kimi örnekleri sadece köleler için değil, genel olarak tüm alt tabakadan insanlar için üretilmiş ve doğal olarak aynı zamanda yönetici sınıf mensupları tarafından kendi konumlarını güçlendirmek için kullanılmış olsa da, bir icracısı açıkça fablın, kölelerin cezalandırma tehdidiyle karşılaşmadan fikirlerini üstü örtük bir biçimde dile getirebilmeleri için icat edildiğini belirtir.

Sonuncu ve sekizinci bölüm, Roma İmparatorluğu’nun büyük bir kısmında gözlenen ve nihayetinde beşinci yüzyılda Britanya, Galya ve İspanya’nın; altıncı yüzyılda Kuzey Afrika, İtalya’nın bir kısmı ve Balkanlar’ın büyük bir bölümünün ve yedinci yüzyılda da Mısır ve Suriye’nin tamamının kaybedilmesiyle sonuçlanacak gerileyiş ve çöküşü açıklamaya çalışıyor. Burada, Kuzey Afrika’nın geri kalanı ile İspanya’nın, yedinci yüzyılın sonları ile sekizinci yüzyılın başlarında Araplar tarafından fethinden bahsetmeye gerek duymuyorum. Birinci alt bölüm, Grekoromen dünya nüfusunun büyük bir çoğunluğunun, tüm iktidarı elinde tutan zengin sınıflar (yani küçük bir azınlık) tarafından giderek artan bir şekilde sömürülmesinin, “mülk sahibi sınıf” üyesi olmayan hemen herkesin siyasi ve hukuki statülerini, neredeyse köle düzeyine düşürdüğünü gösteriyor. İkinci alt bölüm, toplumsal piramidin yukarılarında yer alan “*curia* sınıfı” üzerindeki mali baskının, ikinci yüzyılın ortalarından başlayarak nasıl arttığını tasvir ediyor. Yerel toplulukların zengin mensuplarını kapsayan bu grup, teoride şehir

konsülleri ve onların ailelerinden oluşan bir "tabaka"; pratikteyse senatör ve *equester*'lerin mensup olduğu emperyal aristokrasiye dahil olmadığı halde, belirli bir düzeyde mülk sahibi olan herkesi içine alan kalıtsal bir sınıftı. Üçüncü alt bölüm büyük oranda, halkın "barbarlara" sığınmasına, onlara yardım etmesine, köylü isyanlarına ve tebaasının büyük bir kısmının Roma İmparatorluğu'nun çözülmesi karşısında gösterdiği kayıtsızlığa dair betimleyici bir değerlendirmeden oluşuyor. Dördüncü ve son alt bölümse, çok küçük bir azınlık için büyük çoğunluğun acımasız bir şekilde sömürülmesinin, imparatorluğun büyük bir bölümünde nasıl çöküşe yol açtığını açıklıyor. Bu süreç genellikle doğal bir şekilde "gerçekleşiveren" bir şeymiş gibi tasvir edilir; oysa bu, aslında hem servet hem de siyasi iktidar üzerinde tekel kuran ve sadece kendi çıkarı için yöneten bir hâkim sınıfın kasıtlı eylemlerinin sonucudur. Ben, Marksist sınıf çözümlemesinin, üçüncü yüzyılın sonlarından neredeyse dördüncü yüzyılın sonuna kadar, bir dizi dikkat çekici ölçüde yetenekli imparatorun kahramanca çabalarına rağmen, merhametsizce ilerleyen bu sıra dışı sürece dair tatmin edici bir açıklama sunabileceğini gösteriyorum.

⁂

Tüm Yunan dünyasının nihayetinde Roma yönetimine girmiş olduğu gerçeği, beni çoğunlukla Roma İmparatorluğu'na bir bütün olarak bakmaya ve Latin Batı'yı ya da onun bir bölgesini ancak nadiren tek başına ele almaya sevk etti. Örneğin, sekizinci bölümde "barbar" istilalarına, iç ayaklanmalara, köylülerin ve diğer kesimlerin topraklarını terk etmesine ya da güvenliğin bozulması ve çöküşe dair diğer göstergelere, Doğu'da ya da Batı'da gerçekleşmiş olmalarından bağımsız bir şekilde dikkat çekmem gerekiyordu; çünkü imparatorluğun nihai çözülüşüne birlikte katkıda bulunmuşlardı. "Barbarlar"ın Grekoromen dünya içinde –belki de, çoğu tarihçinin farkına vardığından çok daha büyük bir ölçekte–

yerleşmeleri de, Latin Batı'da Yunan Doğu'ya kıyasla çok daha büyük çapta gerçekleşmiş olsa da (dördüncü bölümün üçüncü alt bölümünde tartışmaya açılan nedenlerden dolayı) kayda geçirilmeliydi.

(ii)
"Antik Yunan Dünyası": Zamansal ve Uzamsal Kapsam

Benim amaçlarım açısından "Yunan dünyası", kabaca, Yunancanın üst sınıfların temel dili olduğu ya da bu hale geldiği (aşağıda tarif edilen) geniş bölgedir. Roma İmparatorluğu döneminde, Yunanca ve Latince konuşulan bölgeler arasındaki ayrım çizgisi, Kuzey Afrika'da, Sirenayka'nın (modern Libya'nın doğu bölümü) hemen batısında, 19. doğu meridyeni üzerinde uzanıyordu: Sirenayka ve doğusunda kalan her şey Yunan'dı. Avrupa'daki ayrım çizgisiyse, Adriyatik'in doğu kıyısında, kabaca aynı meridyenin modern Arnavutluk kıyılarını Durazzo'nın (antik Dyrrachium, daha önceleri Epidamnus) biraz kuzeyinde kestiği yerden başlıyor, buradan doğuya ve hafifçe kuzeye doğru devam ederek Arnavutluk'u, Yugoslavya'yı ve Sofya (antik Serdica) ve Filibe (Philippopolis) şehirleri arasından Bulgaristan'ı geçiyordu. Daha sonra, Silistre'nin altında, Dobruca sınırında, kuzeye kıvrıldığı noktada Tuna'ya katılıyordu. İmparatorluğun, izini sürdüğüm hattın güneyinde ve doğusunda kalan bütün bölgelerini kapsayan "Yunan" kesimi, Karadeniz kıyılarında bulunan pek çok şehre de ev sahipliği yapıyordu.[1] O halde benim "Yunan dünyam", Yunanistan, Epir, Makedonya ve Trakya'nın (kabaca Arnavutluk'un güney kısmının, Yugoslavya'nın, Bulgaristan'ın ve bütün Avrupa Türkiye'sinin) yanı sıra Sirenayka'yı, Mısır'ı ve Asya'nın Roma İmparatorluğu'na dahil olan bütün bölgelerini kapsıyordu: Bu sonuncusu, doğu sınırları dönem dönem değişen, fakat en geniş haliyle Küçük Asya, Suriye ve Arabistan'ın kuzey sınırlarının yanı sıra, Dicle nehrine kadar

Mezopotamya'yı (Irak) da içeren bir bölgeydi. Dicle'nin ötesinde de Yunan şehir ve yerleşimleri[2] vardı; fakat genel olarak, Grekoromen dünyanın doğu sınırlarının, Fırat nehrine ya da biraz daha doğusuna denk düştüğünü düşünmek muhtemelen daha doğrudur. Sicilya da, çok erken bir tarihten beri "Yunan"dı ve yavaş yavaş Romalılaştı.

Bu kitapta ilgilendiğim zaman aralığı sadece (1) Yunan tarihinin (sırasıyla kabaca MÖ sekizinci ve altıncı yüzyılları arasıyla, beşinci ve dördüncü yüzyıllarını kapsayan) *Arkaik ve Klasik dönemlerini* ve (2) yaklaşık olarak Doğu Akdeniz dünyasında milattan önceki son üç yüzyıla yayılan *Helenistik çağı* değil, aynı zamanda (3) Yunan coğrafyası üzerindeki uzun *Roma hâkimiyetini* de kapsamaktadır. Bu hâkimiyetin inşası ikinci yüzyılda başlamış ve Roma'nın hâlâ "cumhuriyetçi" bir yönetim biçimi altında olduğu, milattan önce son yüzyıl bitmeden tamamlanmıştı. "Roma İmparatorluğu'nun" tarihinin nerede sona erdirileceği, tartışma konusudur: Bir açıdan, J. B. Bury ve diğerlerinin ısrar ettiği gibi, Konstantinopolis'in MS 1453 yılında Osmanlı Türkleri tarafından ele geçirilmesine kadar varlığını sürdürmüştür. İngilizce konuşulan dünyadaki evrensel adlandırmasıyla Roma "*Principate*"sinin ("Haut-Empire" Fransızcadaki mutat karşılığıdır), genel olarak MÖ 31 tarihli Actium savaşında ya da biraz sonrasında Augustus (Octavian) ile başladığı ve İmparator Diocletian'ın 284 yılındaki tahta çıkışıyla birlikte "Geç İmparatorluğa" ("Bas-Empire") dönüştüğü düşünülür. "*Principate*", bana göre en başından beri, neredeyse mutlak bir monarşiydi ve Yunan dünyasında da her zaman böyle kabul edilmişti (bkz. aşağıda VI.vi). Her ne kadar, en azından *kronolojik bir formül* olarak, "Geç Roma İmparatorluğu" ya da "Bas-Empire" ifadelerini kullanmanın bir sakıncası olmasa da, bazı araştırmacıların yaptığı gibi Diocletian ve Constantine ile birlikte yeni bir "*Dominate*"nin başladığını varsaymak gerçekçi değildir (bkz. VI.vi *ad init.*). Pek çok İlkçağ tarihçisi Justinian'ın 527 ile 565 yılları arasındaki hükümdarlığıyla

Heraclius'un 641'deki ölümü[3] arasında bir kopuş tespit etmekten hoşlanır ve sonrası için, imparatorluğun artık Constantine tarafından 330'da Konstantinopolis adıyla yeniden kurulan antik Byzantium'u merkez aldığı gerçeğine atıfta bulunan bir ifadeyle, "Bizans İmparatorluğu"ndan söz eder. Kabul etmeliyim ki, sona eriş tarihi olarak benim tercihimi belirleyen şey, kaynak malzemeye ilişkin ilk elden bilgimin Justinian'ın ölümünün ardından yetersiz hale gelmesi ve yedinci yüzyıl ortaları itibariyle de büyük oranda yok olmasıdır: Bu nedenle benim "Antik Yunan dünyam", saygıdeğer hocam A. H. M. Jones'un, *The Later Roman Empire* 284-602 (1964) isimli büyük kitabında seçtiği, İmparator Maurice'in öldüğü ve Phocas'ın tahta çıktığı 602 yılından çok daha ileriye uzanmaz. Benim Roma tarihini sona erdirdiğim nokta, Mezopotamya, Suriye ve Mısır'ın 630'lar ve 640'larda Araplar tarafından fethedilmesidir. Tarif ettiğim sınırlar içinde kalmayı meşrulaştırmak için, bu kitapta yer alan neredeyse her şeyin özgün kaynaklarla ilk elden aşinalığa dayandığı mazeretini öne süreceğim. (Böyle olmayan bir ya da iki yerde, bunu açıkça belirttiğimi umuyorum.)

"Antik Yunan dünyası"nın, bu kitabın konusu olmayı hak edecek kadar bütünlük arz ettiğine inanıyorum: Eğer kaynaklara ilişkin bilgim daha geniş olsaydı, hikâyeyi Konstantinopolis'in Dördüncü Haçlı Seferi sırasında 1204 yılında yağmalanmasına ya da belki bu şehrin Osmanlı Türkleri tarafından alınması ve Bizans İmparatorluğu'nun sona ermesine kadar sürdürmek isterdim. Bizans İmparatorluğu'nun iddia edilen "şarklılaşması" aslında önemsizdi.[4] Her ne kadar Bizanslılar artık genel olarak kendilerinden söz ederken, dördüncü yüzyıldan başlayarak "pagan" anlamı kazanan "Helen" terimini kullanmıyor olsalar da, kendilerini "Romalı"nın Yunanca karşılığı olan "*Rhōmaioi*" şeklinde adlandırmaları, Roma İmparatorluğu'nun Yunanca konuşulan bölgelerde, Latin Batı'daki çöküşünden çok daha sonra da –Konstantinopolis'te yaklaşık bin yıl

daha– yaşamaya devam ettiğini hatırlatan bir olguydu. Dokuzuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde karşımıza, Papa I. Nicholas'a yazdığı bir mektupta Latinceden "barbar bir İskit dili" diye bahseden, III. Michael isimli bir Bizans imparatoru çıkar. Roma diline ilişkin bu küçümseyici tanımlama Michael'e cevap olarak yazdığı mektupta (MS 865) bu hakaretamiz ifadeyi, öfkeli yorumlarla birlikte beş kez tekrarlayan Nicholas'ı çileden çıkarmıştı.[5]

Yunanlıların Roma İmparatorluğu'na yaptıkları katkıya ve iki kültürün ilişkisine dair A. H. M. Jones'un "The Greeks under the Roman Empire" {Roma İmparatorluğu Hâkimiyetinde Yunanlılar} [*Dumbarton Oaks Papers* 17 (1963) 3-19] başlıklı kısa makalesinde etkileyici bir değerlendirme yer alır. Bu makale Jones'un ölümünden sonra P. A. Brunt tarafından derlenen bir ciltte [*The Roman Economy* (1974) 90-113] yeniden basılmıştır.

(iii)
Polis ve *Chōra*

Arkaik ve Klasik dönemlerde, bizzat Yunanistan'da ve İtalya, Sicilya ve Küçük Asya'nın batı kıyılarındaki bazı erken Yunan kolonilerinde, *chōra* (*χωρα*) sözcüğü, ekseriyetle *agroi*'nin (tarlalar), yani şehir-devletine *polis,* (*πολις*) bağlı kırsal bölgelerin eş anlamlısı olarak kullanılıyordu. Zaman zamansa, kentsel bölge için kullanılan özel, sınırlı anlamıyla *polis* sözcüğü, *chōra* ile karşılaştırılıyordu (bkz. ECAPS 1, nn. 2-3.). Bu kullanım Helenistik dönemde ve Roma hâkimiyetinde de devam etti: Her *polis*'in, kendi kırsal bölgesi anlamına gelen *chōra*'sı vardı. Bununla birlikte, yerli nüfusun tabi bir konuma düşürüldüğü yerler dışında, biraz önce söz edilen bölgelerde, *polis*'in merkezinde ya da merkezinin yakınında yaşayanlarla kırsal kesimde yaşayan köylüler arasında, genel olarak hiçbir köklü farklılık yoktu. Yalnızca ikinciler birincilere kıyasla

dikkat çekici şekilde daha az şehirleşme eğilimindeydiler ve hâkim sınıflar tarafından üretilen edebiyatta ekseriyetle “taşralı hödükler” (*chōritai*, örneğin, Xen., *HG* III.ii.31’de olduğu gibi) şeklinde hor görülerek anılıyorlardı. Köylülere yönelik bu tutum yine de, zaman zaman basit bir türe özgü üstün ahlaki erdemlere sahip olduklarına inanılmasını sağlıyordu (bkz. Dover, *GPM* 113-4). Fakat her iki grup da Yunanlıydı ve az ya da çok ortak bir kültürü paylaşıyordu.

Polis için, her açıdan ve her dönem için geçerli olacak genel bir tanım vermek pek mümkün değildir ve yapabileceğimiz en iyi şey, bir siyasi entitenin, eğer bu şekilde tanınıyorsa, *polis* olduğunu söylemektir. Pausanias, muhtemelen 170’lerde, Marcus Aurelius döneminde yazdığı ünlü bir pasajda, Parnassos Dağı’nın doğusunda yer alan Fokida’daki küçük Panopeus *polis*’inden küçümseyici bir dille söz ederken, “kamu binalarına [*arceia*], gimnazyuma, tiyatroya, pazar yerine [*agoria*], su çeşmesine sahip olmayan ve insanların bir vadinin kenarındaki dağ kulübelerine benzeyen boş viranelerde yaşadıkları bir yere eğer gerçekten de bir *polis* diyebilirseniz” der (X.iv.1). Yine de Pausanias’a göre burası bir *polis*’tir ve bu, onun döneminde şehrin böyle kabul edildiğini gösterir.

Asya ve Mısır’ın, Yunan kültürünün ancak Büyük İskender zamanında ve Helenistik dönemde nüfuz edebildiği bölgelerinde, durum çok farklıydı. Asya’da en azından İskender’in zamanından başlayarak (ve muhtemelen *OPW* 154-5, 313-14’te ileri sürdüğüm gibi, MÖ beşinci yüzyıl gibi erken bir tarihte) *chōra* ve *polis* sözcükleri, zaman zaman beylik teknik anlamlarıyla kullanılmaya başlamış ve bu kullanım, Asya ve Mısır’da, Helenistik dönem boyunca ve sonrasında devam etmiştir: Bu anlamda *chōra*, herhangi bir Yunan *polis*’i tarafından idare edilmeyen geniş bölgenin bütünüydü. Zaman zaman *chōra basilikē* (kraliyet *chōra*’sı) diye anılan bu bölge, İskender’in halefleri olan kralların doğrudan ve otokratik yönetimi altındaydı ve bürokratik olarak idare ediliyordu.

Oysa *poleis*’in[6] cumhuriyetçi yönetimleri vardı ve şartlara göre değişen istikrarsız özerklik biçimlerinden faydalanıyorlardı. (Jones, *GCAJ* ve Rostovtzeff, *SEHHW*’ye atıfta bulunmak yeterli olacaktır.) *Polis* ve *chōra* arasındaki temel ayrım, Roma idaresi altında da aynı şekilde var olmaya devam etti, fakat *chōra*’nın büyük bir kısmı tedricen her biri kendi *chōra*’sına (Latin Batı’da *territorium*’una) sahip olan belirli *polis*’lerin idaresi altına girdi. Şehirler dil ve kültür açısından değişen ölçülerde, dar anlamıyla Yunanlıydı; köylülerin normalde kendilerini kontrol eden *polis*’in yurttaşlığından yararlanamadığı ve esas olarak (en yaygın Yunanca isimleri *kōmai* olan) köylerde yaşadıkları *chōra*’daysa, yerel dil ve kültürler genellikle baskın çıkardı (bkz. aşağıda IV.ii). Grekoromen medeniyet esas olarak şehirliydi, bir şehir medeniyetiydi ve yerli olmadığı, topraktaki köklerinden serpilmediği yerlerde, büyük oranda bir üst sınıf kültürü olarak kaldı. Onu benimseyenler kırsal kesimde yaşayan yerlileri sömürdüler ve karşılığında çok az şey verdiler. Rostovtzeff’in bir bütün olarak Roma İmparatorluğu’ndan söz ederken söylediği gibi:

> Kırsal kesimin nüfusuyla kıyaslandığında, hem İtalya’da hem de eyaletlerde bulunan şehirlerin nüfusları, küçük bir azınlık teşkil ediyordu. Medeni yaşam, tabii ki, şehirlerde yoğunlaşmıştı; bir miktar entelektüel ilgiye sahip her adam ... bir şehirde yaşıyordu ve başka bir yerde yaşamayı tahayyül bile edemezdi: Ona göre *geōrgos* ya da *paganus* [çiftçi ya da köylü] yarı-medeni ya da uygarlaşmamış, aşağı bir varlıktı. Bizim için antik dünyadaki yaşamın az ya da çok antik şehirlerdeki yaşamla aynı anlama gelmesi, hiç tuhaf değildir. Bize hikâyelerini anlatanlar şehirlerdi, kırsal kesim her zaman sessiz ve içine kapanık kalmıştı. Kırsal kesime dair bildiklerimizi büyük oranda şehirliler vasıtasıyla biliyoruz. ... Kırsal kesim nüfusunun sesi nadiren duyulmuştur. ... Bu yüzden, Roma İmparatorluğu üzerine kaleme alınan modern çalışmaların pek çoğunda, kırsal kesimin ve burada yaşayan nüfusun karşımıza hiç çıkmaması ya da sadece zaman zaman, Devlet ya da şehirlerdeki yaşamda vuku bulan belirli olaylarla ilgili olarak çıkması şaşırtıcı değildir (*SEHRE*[7] I. 192-3).

Bu nedenle Amerikalı Ortaçağ tarihçisi Lynn White’a tüm kalbimizle katılabiliriz:

> Antikitenin fiilen tüm yazılı kayıtları ve ünlü arşivleri şehirlerde üretildiğinden, genel olarak antik toplumların esasen şehirli olduklarını düşünürüz. Aslında bunlar, nadiren kavrayabildiğimiz ölçüde tarımsal toplumlardı. Görece müreffeh bölgelerde bile, tek bir kişinin topraktan uzakta yaşamasını sağlamak için, on kişiden fazla insanın toprakta çalışması gerektiğini söylemek muhafazakâr bir tahmin olacaktır. Şehirler kırsal ilkellik okyanusunda birer medeniyet (etimolojik olarak "şehirleşme") resifiydi. Susuzluk, sel, veba, toplumsal kargaşa ya da savaş nedeniyle bir anda tahrip olabilecek, ürkütücü küçüklükte bir tarımsal artıkla destekleniyorlardı. Yiyecek kaynaklarına en yakın olanlar köylüler olduklarından, açlık zamanında saklayabildikleri kadarını saklıyor ve yiyeceklerin şehre ulaşmasını engelliyorlardı (Fontana *Econ. Hist. Of Europe, I. Middle Ages*, der. C. M. Cipolla [1972], s.144-5).

Aslında, aşağıda IV.ii'de göreceğimiz üzere, son cümlede ifade edilen görüş, Roma İmparatorluğu için diğer antik toplumlara kıyasla daha az doğrudur. Çünkü, (Yunan bölgeleri de dahil olmak üzere) kırsal alan, imparatorluk ve şehir yönetimleri {*municipalities*} tarafından sıra dışı bir etkinlikle sömürülüyor ve denetim altında tutuluyordu.

Bir Yunan (ya da Roma) şehrinin normalde kendisini, kendi *chōra*'sında (*territorium*) ya da en azından yakınında yetiştirilen tahılla besleyebilmesi beklenirdi: Bu yakın dönemde Jones, Brunt ve diğerleri tarafından gösterilmiş ve artık genel kabul görmeye başlamıştır.[1] (Kuşkusuz, Klasik Atina diğer pek çok kurala olduğu gibi, bu kurala da büyük bir istisna oluşturuyordu: bkz. *OPW* 46-9) Buradaki, önemi ekseriyetle göz ardı edilen asli bir etken, antikitedeki kara taşımacılığının verimsizliği ve yüksek maliyetidir.[8] Diocletian döneminde, "maliyeti 6.000 *dinarii* olan bir araba yükü buğdayın fiyatı [kara yoluyla] yapılan 480 kilometrelik bir yolculuğun ardından ikiye katlanırdı" ve deniz taşımacılığındaki riskleri göz ardı edecek olursak, "Akdeniz'in bir ucundan diğer ucuna tahılı gemiyle taşımak, arabayla 120 kilometre götürmekten daha ucuzdu" (Jones, *LRE* II.841-2; cf. *RE* 37). Jones, sırasıyla dördüncü ve beşinci yüzyıllarda yazan Gregory Nazianzeus ve Lidyalı John'a atıfta bulunur (*LRE* II.844-5). Gregory'ye göre kıyı şehirleri, tahıl kıtlıklarını büyük sıkıntılar yaşamadan

atlatabiliyorlardı: “Çünkü [kıyı şehirleri] deniz yoluyla kendi ürünlerini elden çıkarıp, yiyecek tedarik edebilirler; bizim gibi içeride yaşayanların fazla ürünleriyse kâr getirmez ve çektiğimiz kıtlıklar çaresizdir, çünkü sahip olduklarımızı elden çıkarabileceğimiz, ihtiyaç duyduklarımızı ise ithal edebileceğimiz herhangi bir yol yoktur.” (*Orat.* XLIII.34, *MPG* XXXVI.541-4 içinde). John, Justinian’ın Küçük Asya da dahil olmak üzere, belirli bölgelerdeki kamusal pazarları kaldırması ve dahası vergilerin (eskiden olduğu gibi) ayni değil de altınla ödenmesini zorunlu kılması üzerine, “satılamayan tahılların tarlalarda çürüdüğünden ... ve denizden uzakta yaşadıkları için tahıllarını satamayan ... vergi mükelleflerinin mahvolduğundan” şikâyet eder (*De magistr*. III.61). Bu kanıtlar, Brunt’ın da doğru bir şekilde gözlemlediği gibi, “kara taşımacılığının verimliliğinde herhangi bir gerileme yaşanmadığından, antik dünyanın önceki tüm dönemleri ve su yoluyla ulaşımı olmayan tüm bölgeler açısından aynen geçerlidir” (*IM* 704). Procopius, *Bell*. VI (*Goth*. II) xx. 18’de yer alan, kuzey ve orta İtalya’da 538 yılında yaşanan geniş çaplı bir kıtlık esnasında, iç kısımlardaki Aemilia sakinlerinin nasıl evlerini bırakıp, “deniz kıyısında olduğu için” o bölgenin yiyecek stoklarının tamamen tükenmemiş olduğunu varsayarak güneydoğuya, (Procopius’un da yaşadığı) Picenum’a gittiklerini tasvir eden bir başka ilginç pasajdan da söz edeceğim (cf. aşağıda IV.ii ve n.29).

Antik dünyadaki taşımacılık meselesine bir daha değinme fırsatım olmayacağından, burada deniz taşımacılığının geç antikitede bile kara taşımacılığı üzerinde sahip olduğu büyük üstünlüğe dair –nadiren dikkat çekse de– çarpıcı bir örnek vereceğim. 359 yılında İmparator Justinian, zaten alışıldığı üzere Britanya’dan gönderilmekte olan tahılları Ren boyunca nehir sallarıyla taşıyarak, bu nehrin üzerindeki orduların ve komşu bölgelerde yaşayan insanların tahıl tedariklerini hatırı sayılır ölçüde arttırmıştır (Libanius, *Orat*. XVIII.82-3; Zosimus III.v.2; Amm. Marc.

XVIII.ii.3; cf. Julian, *Ep. Ad Athen*. 8, 179d-80a). *Ren'in akış yönünün tersine* yapılan taşımacılığın, Libanius ve Zosimus'un da fark ettikleri gibi, arabalarla karayolu kullanarak yapılan taşımacılıktan çok daha ucuza gelmesi, bu birinci taşımacılık biçiminin üstünlüğüne etkileyici bir kanıt teşkil eder. (Son yıllarda Diocletian'ın MS 301 tarihli Fiyat Kararnamesi'nin[9] yeni parçalarının keşfedilmesinin, burada hak ettiği şekilde tartışamayacağım bir konu olan, kara ve suyolu taşımacılıklarının göreli maliyetlerine ilişkin bilgimizi arttırdığını belirtmeliyim.) Tekneyle, akıntı istikametinde kürek çekilerek, aksi istikametteyse rüzgâra güvenilerek yapılan nehir yolculukları arasındaki farklılığa ilişkin Ausonius'da bulabileceğimiz canlı ama kısa eskize de değinip geçeceğim. (*Mosella* 39-44). Strabo'nun, nehirlerin yeterince elverişli olduğu bölgelerde –tabii ki Yunanistan bu açıdan İspanya ya da Fransa'dan daha kötüydü– nehir taşımacılığının öneminden tekrar tekrar bahsetmesi de dikkat çekmeyi hak eder (bkz. özellikle Strabo III, s. 140-3, 151-3; IV, s. 177-8, 185-6, 189). 537 yılında İmparator Justinian, kendisine başvurmak için (Konstantinopolis'e) seyahat etmeleri gereken müştekilerin, zaman zaman, elverişli olmayan rüzgârlar nedeniyle deniz yoluyla, yoksul olmaları nedeniyle de kara yoluyla gelmelerinin engellenmesinden şikâyet etmelerini –kara yolculuklarının yüksek maliyetlerine ilişkin bir başka tanıklık daha– anlayışla kayda geçirir (*Nov. J*. XLIX. *praef*. 2). Bununla birlikte, deniz yolculukları da sert hava koşulları ya da elverişli olmayan rüzgârlar nedeniyle bazen günlerce uzayabilirdi. Josephus (kuşkusuz bir miktar abartıyla), MS 41 yılının sonlarında, İmparator Gaius tarafından Antakya'da bulunan Suriye valisine yazılmış bir mektup taşıyan resmî ulakların "üç ay boyunca hava şartları nedeniyle [yolda] mahsur kaldıkları"nı anlatır (*BJ* II.203). MÖ 51 yılında Cicero'nun, Kilikya valiliği görevini devralmak üzere Asya'ya seyahat ederken, Pire'den Delos'a

varması beş gün, Efes’e ulaşmasıysa bir on bir gün daha sürmüştü (Cic., *Ad Att.* V.xii.1; xiii.1). Delos’a varmasının ardından dostu Atticus’a yazdığı mektubuna, “Deniz yolculuğu ciddi bir meseledir [*negotium magnum est navigare*] ve bu Temmuz ayında bile böyledir” diye başlar (*Ad Att.* V.xii.1). Cicero, ertesi yıl Kasım ayında evine dönerken, Patras’tan Otranto’ya ulaşmak için üç hafta harcar. Her altı günün ikisini karada elverişli bir rüzgâr bekleyerek geçirir. Kötü hava koşullarında Corcyra’daki (Korfu) Casiope’den İtalya’ya geçme riskine giren bazı yol arkadaşlarıysa gemi kazası geçirmiştir (*Ad fam*. XVI.ix.1-2).

Aslına bakılırsa, suyolu taşımacılığı olanaklı olsa bile bu, Yunanlıların ve Romalıların gözünde, bereketli bir *chōra*’nın yokluğunu pek de telafi etmez. Burada, bu bağlamda hiç alıntılanmamış ya da nadiren alıntılanmış ilginç bir metinden söz etmek istiyorum. Bu metin, antikitede, bir şehrin normalde kendi yakın hinterlandındaki hububat üretimiyle geçinmesi gerektiğine ilişkin genel bir farkındalık olduğunu açık bir şekilde ortaya koyar. Augustus döneminde yazan Vitruvius, Büyük İskender’le Rodoslu Deinocrates arasında geçen bir konuşmayla ilgili –doğru olsa da olmasa da anlatmak istediğim şeyi aynı şekilde ifade eden– hoş bir hikâye anlatır. İskender için Mısır’da kendi adını taşıyan (bugün de taşımaya devam eden) ve Strabo’nun deyişiyle “insanların yaşadığı dünyadaki en büyük alışveriş mekânı” haline gelen İskenderiye’yi planlayan mimar olan Deinocrates, bu hikâyede İskender’e Athos Dağı’nda bir şehir, *civitas* –Yunanca kaynak tabii ki *polis* sözcüğünü tercih edecektir– kurmasını önerir. İskender hemen, “etrafında, şehre gerekli yiyeceği tedarik edecek tarlalar var mı?” diye sorar. Deinocrates şehre yiyecek tedariğinin yalnızca deniz taşımacılığıyla mümkün olduğunu kabul ettiğinde, İskender bu fikri hiç düşünmeden reddeder: Tıpkı bir çocuğun süte ihtiyaç duyması gibi, der, bir şehir de tarım alanları ve onlardan elde edilecek bol miktarda ürün olmadan büyüyemez ya da yüksek bir nüfusu

besleyemez. İskenderiye, diye ekler Vitruvius, yalnızca güvenli bir liman ve mükemmel bir alışveriş mekânı olmakla kalmıyordu; “tüm Mısır’a yayılmış”, Nil tarafından sulanan “tahıl tarlalarına” da sahipti (*De architect*. II *praef*. 2-4).

Eski Yunan medeniyeti doğal bir büyümenin ürünüydü (yukarıda kullandığım ifadeyi tekrar edecek olursam “topraktaki köklerinden” serpilmişti) ve her ne kadar şehirde ya da yakınında yaşayan kültürlü beyefendi, çoğunlukla şehir pazarında ürünlerini satmak dışında çiftliğini terk etmeyen kaba köylüden çok farklı türde bir kişi olabilse de, her ikisi de aynı dili konuşur ve bir ölçüde birbirlerine benzediklerini düşünürlerdi.[10] Yunan Doğu’nun yeni kurulan yerleşimlerinde durum genellikle bir hayli farklıydı. Şehirlerin içinde ya da çok yakınında yaşayan üst sınıflar çoğunlukla Yunanca konuşur, Yunan tarzı bir yaşam sürer ve Yunan kültürünü paylaşırlardı. Şehirli yoksullara dair çok az şey biliyoruz; fakat bir kısmı en azından okuryazardı, yurttaş haklarından yararlanmadıkları yerlerde bile eğitimli sınıflarla karışmışlardı ve muhtemelen onların bakış açılarını ve değer sistemlerini kayda değer ölçüde paylaşıyorlardı. Fakat nüfusun en büyük kesimini oluşturan ve Yunan medeniyetinin muazzam yapısını (kölelerle birlikte) sırtlayan köylüler, genel olarak, atalarınınkiyle hemen hemen aynı yaşam düzeyinde kaldılar: Pek çok bölgede çoğunluk büyük ihtimalle ya Yunanca konuşamıyor ya da çok bozuk bir Yunanca konuşuyordu ve pek çoğu, yüzyıllar boyunca –Grekoromen medeniyetinin sonuna ve daha sonrasına dek– asgari geçim seviyesinin biraz üstünde, okuma yazma bilmeden ve neredeyse şehirlerin parlak kültürüyle temas kurmadan kaldı.[11] A. H. M. Jones’un söylediği gibi:

> Şehirler ... iktisaden kırsal kesim üzerindeki asalaklardı. Gelirleri esasen şehirli aristokrasinin köylülerden aldığı rantlardan oluşuyordu. ... Şehir yaşamının debdebesinin bedeli, büyük oranda bu rantlarla ödeniyordu ve köyler aynı ölçüde, şehirlerin çıkarları için yoksullaşıyordu. ... Şehirlerin önde gelenleri yalnızca üç

vesileyle köylülerle temas kurardı, vergi tahsildarları, polis ve toprak sahipleri olarak (*GCAJ* 268, 287, 295).

Bu Yunan Doğu açısından olduğu kadar Romalı Batı'nın büyük bir kısmı için de geçerliydi ve tüm Roma dönemi boyunca Yunan dünyasının daha geniş kesimleri açısından da böyle olmaya devam etti. Şehirle kırsal kesim arasındaki temel ilişki her zaman aynı kaldı: Söz konusu ilişki, esasen karşılığında çok az fayda sağlanan bir sömürü ilişkisiydi.

Bu, antikitenin en büyük hekimi ve tıp yazarı Galen'in *Sağlıklı ve Sağlıksız Yiyecekler Üzerine* başlıklı incelemesinin[12] başlarında yer alan, dikkat çekici bir pasajda çok güçlü bir şekilde ortaya konmuştur. Yaşamı milattan sonra ikinci yüzyılın son yetmiş yılını kapsayan Galen, söz konusu kitabı, Marcus Aurelius döneminde (161-80) ya da kısa bir süre sonra yazmış olmalıdır. Bu dönem, uzunca bir süredir bize Gibbon'un ünlü deyişiyle dünya tarihinin "insan ırkının en mutlu ve en müreffeh koşullar içinde bulunduğu" (DFRE 1.78) dönemi olarak sunulan Antoninler Çağı'nın[13] bir parçasıdır. Galen'in, "Roma yönetimine tabi halkların pek çoğunu etkileyen" kesintisiz bir dizi kıtlık yılının korkunç sonuçlarını tasvir etmeye koyulduktan sonra yaptığı açık ayrım, toprak sahipleriyle kiracılar ya da zenginlerle yoksullar arasında değil, şehirlilerle köylüler arasındadır. Gerçi onun amaçları açısından her üç ayrım kümesi de açıkça aynı anlama gelmiş olmalıdır ve onun için (ya da köylüler için), tasvirindeki "şehirlilerin", paraları sadece toprak sahipleri sıfatıyla mı, yoksa kısmen vergi tahsildarları olarak da mı topladıkları pek de bir şeyi değiştirmemiştir.

Yaz sona erer ermez, şehirlerde yaşayanlar, bütün bir yılı geçirmek için yeterli tahılı toplamaya yönelik evrensel pratiklerine uygun olarak, tarım alanlarından tüm buğdayı, arpa, fasulye ve mercimekle birlikte alır ve köylülere [*agroiki*] yalnızca baklagilleri [*ospria te kai chedropa*] bırakır, hatta bunların da önemli bir bölümünü şehre götürürlerdi. Böylece kırsal kesimde yaşayanlar [*hoi kata tēn chōran anthrōpoi*], kışın geriye kalanları tükettikten sonra, sağlıksız beslenme biçimlerine başvurmak mecburiyetinde kalırlardı. İlkbahar boyunca ince dalları ve ağaç

> sürgünlerini, çiçek soğanlarını ve besleyici olmayan bitkilerin köklerini yer ve ellerine geçen her türlü vahşi sebzeden geriye bir şey bırakmaksızın sonuna kadar faydalanırlardı; daha önce deneme amaçlı olarak bile tadına bakmamış oldukları yeşil otlar gibi şeyleri bütün olarak haşladıktan sonra yerlerdi. Ben şahsen bazılarının ilkbaharın sonunda, geriye kalanların da yaz başlarında, ciltlerini kaplayan sayısız yaradan mustarip olduklarını gördüm. Her örnekte yaraların türü aynı değildi, zira bazıları yılancıktan, bazıları iltihaplı yumrulardan, bazıları da yayılmış çıbanlardan mustaripti; diğerlerininse mantar, uyuz ve cüzzam benzeri döküntüleri vardı.

Galen, bu hastalıklı insanların pek çoğunun öldüğünü söyleyerek devam eder. Kuşkusuz, tecrübesinin belli ki istisnai olduğu bir durumu ele alıyordu; fakat, göreceğimiz üzere, söz konusu istisnailiğin nitelikten ziyade nicelik meselesi olduğunu gösteremeye yetecek başka kanıtlar da mevcuttur. Grekoromen dünyada açlığa hayli sık rastlanırdı: Muhtelif modern yazarlar sayısız örnek toplamışlardır.[14]

Roma imparatorluğunda köylülüğün, yiyecek arzı açısından büyük oranda köylü nüfusa dayanan diğer pek çok topluma kıyasla, daha doğrudan ve etkin bir şekilde sömürüldüğünü kuvvetle düşündüren özel bir fenomen vardır. Köylülerin, ürettikleri yiyeceğin bir kısmını kendileri için saklayabilmeleri ve şehirler açlık çekmeye başladığında hâlâ yiyecek bir şeylere sahip olabilmeleri sayesinde, şehirlerde yaşayan hemşerilerine kıyasla açlıkları atlatmakta daha başarılı olduklarına (Lynn White'ın yukarıdaki alıntıda yapmış olduğu gibi) sık sık dikkat çekilmiştir. Roma İmparatorluğu'nda durum böyle değildi. Az önce Galen'den, "şehirlerde yaşayanların", hasadın ardından ya da kıtlık zamanında *chōra*'larına üşüştüklerini ve kendileri için neredeyse işe yarayan tüm yiyeceklere el koyduklarını söyleyen çok dikkat çekici bir pasaj alıntıladım. Orta ve Geç Roma İmparatorluğu'na ilişkin bunu doğrulayacak çok sayıda spesifik kanıt bulunmaktadır. Üçüncü yüzyılın ilk yarısında (birinci yüzyılın sonlarının ilginç bir figürü olan) Tyanalı Apollonius'un bir biyografisini kaleme alan Philostratus, (Küçük Asya'nın güney kıyısında yer alan)

Pamfilya’daki Aspendos’ta, Apollonius’un nasıl pazarda fiğ (*oroboi*) dışında satılan hiçbir yiyecek bulamadığını tasvir etmiştir: “Yurttaşlar”, der, “bununla ve bulabildikleri başka her türlü şeyle besleniyorlardı, çünkü ileri gelenler [*hoi dynatoi*, motamot çevirirsek ‘güçlüler’] tüm tahılı saklayıp ihraç etmek için bekletiyorlardı” (Philostr., *Vita Apollom.* I. 15; cf. aşağıda IV.ii ve n. 24). Dördüncü yüzyılın ortalarıyla altıncı yüzyılın ortaları arasında, köylülerin, yenilebilir yiyeceğe yalnızca buralarda ulaşılabildiği için, açlık zamanlarında tekrar tekrar şehirlere akın ettiklerini görürüz: Aşağıda IV.ii’de buna ilişkin çok sayıda kanıt sunacağım.

Çok sık unutulan bir şeyi daha aklımızda bulundurmalıyız: Sıradan halkın maruz kaldığı sömürü kesinlikle yalnızca mali değildi; bu sömürünün en külfetli yönlerinden biri de çeşitli biçimler altında vasıf gerektirmeyen işlerin yaptırılmasıydı. Milattan sonra üçüncü yüzyılın ikinci çeyreğinde iş başında olan Yahudi bir haham, şehirlerin Devlet tarafından “halka *angaria* dayatmak amacıyla” düzenlendiğini belirtmişti –Farsça ya da Aramice kökenli olan ve aslında zorunlu taşıma hizmetleriyle ilgili olan bu terim, Helenistik krallıklar (Yunanca *angaraeia*, çoğulu *angareiai*) ve Romalılar (Latince *angaria*, *angariae*) tarafından devralınmış ve Devlet ya da şehir yönetimleri için yerine getirilen bir dizi zorunlu emek biçimi için kullanılmıştı.[15] “Orta Çağlar’da *seigneur*’e borçlu olunan hizmetler (*corvées*) için kullanılmaya başlandı” (March Bloch, *CEHE* I[16].162-4). On beşinci yüzyıl İtalyası’nda, *angararii*’nin var olmaya devam ettiğini ve lordlarına köylülere özgü bir vasallık bağıyla bağlı olan kişilerin, *angaria* ve *perangaria*’ya tabi olduklarını duyarız (Philip Jones, id. 406). Günümüzde *angaria* kelimesini hiç duymamış pek çok insana tanıdık gelecek bir örnek olarak, Romalılar tarafından İsa’nın çarmıhını infaz edileceği yere taşımak zorunda bırakılan Kireneli Simon’un hikâyesi verilebilir: Markos ve Matta doğru teknik terimi, *angareuein* fillinin bir

biçimini kullanırlar (Mk. XVI.21; Mt. XXVII.32). İsa'nın "Dağdaki Merasim"deki deyişlerinden biri, ancak *angareia* sistemi doğru şekilde kavrandığında tam olarak anlaşılabilir: "Ve kim seni bir mil gitmeye zorlarsa, onunla iki mil git" (Mt. V.41). Bu metinde yer alan "zorlamak" sözcüğü, yine, teknik *angareuein* teriminin karşılığıdır. (Bu pasaj, İsa'nın o dönemki siyasi otoritelere yönelik tutumuna ilişkin tartışmalar açısından, genelde gördüğünden daha fazla ilgiyi hak etmektedir.) Stoacı filozof Epictetus'u okuyanlar onun, *angareia* talep eden görevlilerle işbirliği yapmak konusunda, İsa'dan çok daha hevessiz olduğunu hatırlayacaklardır: Bir asker bir kişinin eşeğini istediğinde, boyun eğmenin akıllıca olacağını belirtir. Eğer söz konusu kişi itiraz ederse, der, bunun sonucu yalnızca dayak olacak ve eşek yine de alınacaktır (*Diss.* IV.i.79).

Büyük hatip Antakyalı Libanius'un, *Angareiai üzerine* (Latincesi *De angariis*, *Orat.* L) isimli konuşmasında, şehirlerin kırsal kesime ve burada yaşayanlara mutlak olarak bağımlı olduğu iddiasının özellikle vurgulandığını görürüz. (*Angareia* sözcüğü aslında konuşmada yer almaz ve *Peri tōn angareiōn* başlığı muhtemelen Bizanslı bir âlime aittir; fakat kimse belgenin şehir yönetimine özgü belirli bir *angareiai* türüyle ilgili olduğuna itiraz etmeyecektir). Libanius, 385 yılında, İmparator I. Theodosius'a, civarda yaşayan köylülerin, molozların şehirden taşınması için kendilerinin ve hayvanlarının çalışmaya zorlanması nedeniyle çaresizliğe kapıldıklarından yakınır. Yetkililer tarafından özel kişilere, şehrin belirli kapılarının sorumluluğunu üstlenmelerini ve geçen her şeye el koymalarını mümkün kılan izinler verildiğini söyler. Bu kişiler, askerlerin yardımıyla talihsiz köleleri kamçı zoruyla çalıştırırlar (§§ 9, 16, 27 vb.). Liebeschuetz'in belirttiği gibi, "*honorati*'nin (muvazzaf ya da emekli imparatorluk görevlilerinin ve askerî subayların) hayvanları talep edilmezdi; diğer ileri gelenlerse biraz zorlanarak da olsa, hayvanlarının muaf tutulmasını sağlamayı başarabilirlerdi. Tüm çileyi köylüler çekerdi. Toprak sahiplerinin

kayıpları üzerine tek bir söz bile söylenmemiştir” (*Ant.* 69). Libanius uygulamanın yıllardır sürdüğünü kabul etmek zorunda kalsa da (§§ 10, 15, 30) bunun yasa dışı olduğunu iddia eder (§§ 7, 10, 17-20). Eyalet valisinin bile böyle bir yetkisi olmadığına kanıt olarak, zekice, imparatordan daha önce bu tür bir izin belgesi alınmış olmasını gösterir (§ 22). Diğer şehirlerden gelen ziyaretçilerin Antakya’da olan bitenler karşısında dehşete düştüklerini de belirtir (§ 8) – bu ifadeyi ciddiye almak için bir sebep yoktur. Konuşmasının sonlarına doğru Libanius, şikâyet ettiği uygulamanın, şehrin tahıl tedariği üzerinde olumsuz etkide bulunduğunu söyler (§§ 30-1), ki bu imparatorun dikkatini daha çok çekecek bir argümandır. (Bunu, İmparator Domitian’ın, neredeyse üç yüzyıl önce, çalışan köylülere dayatılan *angaria* benzeri yükümlülüklerin, toprağı işlemede sıkıntılara yol açabileceğine yönelik şikâyetiyle karşılaştırabiliriz: *IGLS* V. 1998, 28-30. satırlar.) Ve sonra Libanius konuşmasının zirvesine ulaşır: *Philanthrōpotatos basileus*’a yalvarır:

> Sadece şehirlerle değil kırsal kesimle de ilgilendiğinizi ya da daha doğrusu kırsal kesimi şehirlere tercih ettiğinizi gösterin – zira kırsal kesim şehirlerin dayandığı temeldir. Şehirlerin kırsal kesime dayanarak kurulduğu ve kırsal kesimin, onlara buğday, arpa, üzüm, şarap, zeytinyağı ve insanlarla diğer canlılar için gerekli besinleri sağlayan sağlam temeller teşkil ettiği iddia edilebilir. Eğer öküzler, sabanlar, tohumlar, bitkiler ve sığır sürüleri olmasaydı, şehirler de ortaya çıkamazdı. Bir kez ortaya çıktıklarındaysa, kırsal kesimin kısmetine bağlı kalırlar ve deneyimledikleri iyi ya da kötü ne varsa oradan kaynaklanır.

Çalışan çiftçilerin ve hatta hayvanlarının refahına düşman olan herkes, diye devam eder,

> toprağa düşmandır ve toprağa düşman olan herkesse şehirlere ve aslında denizcilere de düşmandır; çünkü onlar da toprakta üretilenlere muhtaçtır. Denizden ambarlarını doldurabilirler, fakat yaşamak için gerekli şeyler topraktan gelir. Ve siz de efendim, topraktan haraç alırsınız. Buyruklarınızda şehirlerden haraç istersiniz ve onlar da bunu topraktan öderler. Dolayısıyla köylülere yardım edenler sizi destekler, onlara kötü muamele edenlerse size ihanet ederler. Bu yüzden Efendim, yasalarınız, cezalarınız ve buyruklarınız yoluyla bu kötü muameleye bir son vermelisiniz ve söz konusu meseleyle yönelik gayretinizle herkesin köylüler lehine çekinmeden

konuşmasını cesaretlendirmelisiniz (§§ 33-6, A. F. Norman'a ait Libanius'un Loeb edisyonu çevirisi içinde, Cilt II).

Belki de buna, Libanius'un itiraz ettiği uygulamanın, imparatorluk otoriteleri tarafından talep edilen ve esasen "kamusal pazarlar"la ilgili olan *angareiai* yükünden çok farkı bir şey olduğunu eklemeliyim. Libanius, zaman zaman diğer yazılarında, özellikle de *Orat.* XLVII'de, vergi tahsildarlarına direnen tapu sahiplerini ve kendisininkiler de dahil olmak üzere kiracıları suçlarken, köylülere yönelik çok daha farklı ve daha az korumacı bir tutum da almıştır (bkz. aşağıda IV.ii).

Polis ile *chōra* arasındaki ayrıma ilişkin dilbilimsel kanıtlar özellikle aydınlatıcıdır. Küçük Asya'nın Helenistik çağ boyunca yerel dillerin yerlerini tamamen Yunancaya bıraktıkları anlaşılan Lidya, Karya, Likya, Pamfilya ve Kilikya Ovası gibi bazı güney ve batı sahil bölgeleri dışında, Yunan Doğu'da yaşayan köylülerin büyük bir çoğunluğu ve hatta bazı şehirliler de (tabii ki özellikle mütevazı bir yaşam sürenler), alıştıkları üzere, Yunanca değil kendi yerel dillerini konuşuyorlardı.[9] Herkes Pavlus ve Barnabas'ın Küçük Asya'nın güneyindeki dağ zincirinin sınırında bulunan Listra'ya varmaları ve Pavlus'un bir engelliyi iyileştirmesi üzerine, halkın –hiçbir zaman yazıya geçirilmemiş ve zamanla tamamen yok olmuş yerel bir dil olan– "Likaonya dili"nde bağrıştığını hatırlayacaktır (Resullerin İşleri XIV.11). (Ve bu, bir şehrin, dahası Augustus tarafından eski Roma askerlerinden oluşan bir koloni yerleştirilmiş bulunan bir şehrin içinde yaşanmıştı.)[17] Bu tür hikâyelerin benzerlerine, hem Doğu'da hem de Batı'da, Roma İmparatorluğu'nun birbirinden çok uzak bölgelerinde rastlanabilirdi. Ve Yunanca ya da Latince konuşamayanların Grekoromen medeniyet içinde kuşkusuz ya çok küçük bir yerleri vardı ya da hiç yoktu.

Yunan bölgesinin daha doğu kesimlerinde kolayca göze çarpan, tamamıyla etnik ya da dilsel etkenleri, iktisadi ve toplumsal etkenler aleyhine abartmamalıyız. Yunanistan'da, Yunanlıların yüzyıllardır yerleşik oldukları ve en yoksul köylünün de (çok daha aşağı bir kültürel seviyede olsa da) şehirli bir ileri gelen kadar Helen olabildiği Ege adaları ve Küçük Asya'nın daha batı kıyılarında bile, sömürücülerle onların geçimini sağlayanlar arasındaki sınıf ayrımları çok hakikiydi. Bu ayrımlar, sıradan insanlar, pek çoğunun demokratik bir yönetim biçimi altında elde etmiş olduğu korumayı tamamen kaybettiklerinde doğal olarak derinleşti (bkz. aşağıda V.iii). Büyük Helenistik krallıkların denetimine yeni girmiş "Oryantal" bölgelerdeyse, "Helen" ve "barbar" (Yunanlı ve yerli) arasındaki kesin farklılık, tedricen, mülk sahibiyle mülksüz arasındaki daha saf bir sınıf ayrımına dönüştü. Bu, Yunanlılarla yerli Mısırlılar arasındaki, dil, din, kültür ve genel olarak "yaşam tarzları"na yayılan uçurumun, ilk başlarda başka yerlere kıyasla daha geniş olmadığı Mısır için bile geçerliydi. Mısır'da aslında, bu iki unsur arasında başka her yerde olduğundan daha fazla iç içe geçme söz konusuydu; çünkü MS 200 yılına dek az sayıda şehir vardı (bu bölgede sadece İskenderiye, Naucratis, Paraetonium, Ptolemais ve bunlara ek olarak MS 130 yılında Hadrian'ın kurduğu Antinoöpolis şehirleri bulunuyordu). Şehirlerin dışındaki kırsal bölgelerde, genellikle asker ve yönetici olarak, çok daha fazla Yunanlı yerleşmişti ve bunların "*metropoleis*"e, yani Mısır'ın ayrıldığı bölgelerin ("nomes") başkentlerine yönelik kuvvetli bir temayülleri söz konusuydu. Mısır'ın Ptolemeoslar (MÖ 323-30) döneminde yaşadığı sömürü, daha sonra Roma idaresinde yaşayacağı kadar yoğun değildi ve köylülerden alınan rant ve vergiler, hiç değilse İskenderiye'de, Naucratis'te ve (henüz *poleis* olmasalar da) mülk sahibi insanların yaşadığı diğer meskûn mahallerde harcanıyor ve (daha sonra olacağı gibi) bunların bir kısmı Roma'ya gönderilmiyordu. Yine de, Ptolemeosların geliri,

antik standartlar açısından bakıldığında muazzamdı ve fellahlar bunu sağlamak için çok zorlanmış olmalıydılar.[18] MÖ 200'den sonra "bazı yerliler basamak atlayıp Yunan isimleri alırken, bazı Yunanlılar da düştüler; aynı aile içinde Yunanlı ve yerli isimleri bir arada görülmeye başladı. Bazı Yunanlılar kendilerini ayırsalar da Yunanlılarla fellahlar arasında yeni bir karma ırk oluştu ve Helen sözcüğü bir miktar Yunan *kültürüne* sahip olan herkesi ifade etmeye başladı" (Tarn, *HC*[19] 206-7).[20] Mısır'da, başka yerlerde olduğu gibi, "Yunanlı olmak", kesinlikle soy meselesinden çok daha fazla kültür meselesiydi ve bizatihi kültür de, büyük oranda mülkiyet sahipliğine dayanıyordu. MÖ ikinci yüzyılın sona ermesinden önce, Rostovtzeff'in de belirttiği gibi, "Toplumsal ve iktisadi açıdan, artık üst ve alt sınıflar arasındaki ayrım çizgisinin yukarısında Yunanlılar, aşağısındaysa Mısırlılar değil, genel olarak zenginler ve yoksullar bulunuyordu. İlk grup arasında pek çok Mısırlı ve ikincisindeyse pek çok Yunanlı vardı"; fakat (artık birçok Helenleşmiş Mısırlıyı da içine alan) imtiyazlı bir "Yunanlı" sınıfıyla, tabi bir yerli sınıf arasındaki eski ayrım baki kaldı' (*SEHHW* II.883). Her ne kadar Rostovtzeff'in atıfta bulunduğu kimi belgeler artık bazı açılardan farklı şekillerde yorumlanabilir olsa da, bu tespit doğrudur.[21] Roma döneminde, *metropoleis*'in, toprak sahiplerinin çoğunlukla içinde yaşadığı, Yunan şehirlerini daha fazla andıran bir şeye evrilmesiyle birlikte, mülk sahibi sınıflar genel olarak kendilerini Yunanlı, köylülerse Mısırlı olarak görmeye başladılar. Milattan sonra üçüncü yüzyıldan günümüze kalan papirüs üzerine yazılmış bir mektupta, yazar "kardeşlerinin" kendisini "bir barbar ve insan olmayan [*ananthrōpos*] bir Mısırlı" olarak görmesini istememektedir (*P. Oxy.* XVI.1681.4-7).

Yunan dünyasının her yerinde, şehir halkıyla köylüler arasında çok nadiren karma evlilik gerçekleşmiş olmalıdır. Kuşkusuz arada sırada, bir köylü kızı hali vakti yerinde şehirli bir beyefendinin

ilgisini çekebilecek kadar güzel olmuş olabilir; fakat bir kural olarak adamın onu karısı değil de metresi ya da cariyesi yapması çok daha olasıdır. Bununla birlikte, iki zengin genç şehirliyle iki Sicilyalı köylü kızı arasındaki aşk ve evliliği anlatan ve Kallipygoi adıyla bilinen hoş bir hikâyeyi de anlatmaktan kendimi alamayacağım. Bu hikâye bize Athenaeus (XII.554cde) aracılığıyla, Megalopolisli Cercidas'ın ve Chersonesuslu Archelaus'un hece ölçüsündeki şiirlerinden aktarılmıştır. (Hikâyenin ne kadar doğruluk payı içerdiğini bilmemiz mümkün gözükmüyor.) Bir köylünün (*anēr agrikos*) hangimizin kalçaları daha güzel diye tartışan iki kızı anayola çıkar ve oradan geçmekte olan bir adamı hakemlik yapması için çağırırlar. Genç adam her ikisini de inceledikten sonra, hemen oracıkta âşık olacağı büyük kızı seçer. Genç adamın kızları duyan küçük biraderiyse, onları görmeye gider ve küçük kıza âşık olur. İki delikanlının yaşlı babaları, oğullarını daha saygın evlilikler yapmaya ikna etmek için elinden geleni yapar; fakat başarısız olur ve sonunda iki köylü kızını da gelini olarak kabul eder. Böylece yıldızları parlayan ve dikkat çekici bir servete kavuşan kadınlar, Afrodit Kallpygos {Güzel Kalçalı Afrodit} – aşk ve güzellik tanrıçası için son derece uygun olmakla kalmayıp kuruluş koşullarına da hoş bir dokundurmada bulunan bir kült ismi – için bir tapınak yaptırırlar. (Bunun paganizmin Hristiyanlık karşısında belirgin bir üstünlüğe sahip olduğu örneklerden biri olduğu düşünülebilir.) İyi yetiştirilen kızların köylülerle evlilikleri de son derece nadir gerçekleşmiş olmalıdır. Euripides'in *Electra* eserinde prenses Electra'nın oyunda adı geçmeyen – yalnızca bir *autourgos*'tur (çiftliğini kendi elleriyle ekip biçen kimse) – yoksul bir köylüyle evlenmesi, adamın kendisi tarafından bile kıza yönelik ağır ve kasti bir saygısızlık olarak görülmüş ve adam açılış konuşmasında kadını asla yatağına götürmediğini ve kadının hâlâ –az sonra keşfedileceği üzere gergin ve nevrotik bir– bakire olduğunu gururla söylemiştir.[22]

Üstün şehirliyle basit köylü arasındaki tezat, ilahi alana bile yansıtılabilmiştir. Babrius'a ait bir fabl derlemesinde, tanrılar arasında kendi halinde (*euēthesis*) olanların kırda yaşadığını, şehir duvarlarının arkasında yaşayan ilahlarınsa yanılmaz ve kendi denetimleri altındaki her şeyin sahibi olduklarını görürüz (*Fab. Aesop.* 2.6-8).

Aşağıda III.vi'de Yunan ve Roma şehirlerindeki zengin hayırseverlerin özel durumlarda, para ve yiyecek dağıtmak amacıyla "vakıflar" kurduklarından kısaca söz edeceğim. Bu dağıtımlar genellikle yardımları alanların toplumsal statülerine göre kademelendiriliyordu –bir kişinin toplumsal statüsü ne kadar yüksekse, dağıtımdan daha büyük pay alma ihtimali de o kadar fazla oluyordu. Yunan Doğu'da genellikle bağlı bulundukları *polis*'lerin yurttaşı olmayan köylüler, bu tür dağıtımlardan nadiren yararlanabilirlerdi. Dio Chrysostom Euboealı köylülerinden birisine, babasının bir yurttaş olduğunu kanıtlamak için bir seferinde yakındaki şehirde yapılmış olan para dağıtımına katıldığını ileri sürdürtür (VII.49). Bir köylünün, bir Yunan *polis*'i yurttaşı tarafından düzenlenen dağıtımdan yararlanmasını kaydeden tek yazıt, Bitinya'daki Prusas ad Hypium'da bulunmuştur ve hem "yurttaş olarak kabul edilenlere" (*enkekrimenois*) hem de 'kırsal bölge sakinlerine' (*tois tēn agroikian katoikousin*/*paroikousin*) sadaka verildiğinden bahseder (*IGRR* III.69.18-20, 24-6).[23]

Bu alt bölümü tamamlamak için, A. H. M. Jones'un Yunan Doğu'da bin yıl boyunca devam eden Helenistik krallık ve Roma idaresine dair yaptığı çalışmalara ilişkin iki özeti alıntılamaktan daha iyisini yapamam. İlk büyük eseri *Cities of the Eastern Roman Provinces*'a (1937, 2. Baskısı 1971) ait olan ilk pasaj, özellikle, daha önceden Yunan dünyasının yalnızca sınırında yer alan, fakat İskender'in MÖ 333 yılındaki fetihlerinden itibaren tedricen bu

dünyaya dahil olan Suriye’yi ele alır. Fakat Jones’un ulaştığı sonuçlar, Batı Asya, Kuzey Afrika ve Güneydoğu Avrupa’daki, ancak İskender döneminde ya da sonrasında Yunanlılaşan bölgeler için de aynen, ya da hemen hemen aynen geçerlidir. “Suriye’nin Makedon hanedanları ve Roma tarafından yönetildiği bin yılın sonuçlarını” özetlerken, Jones şöyle der:

> Kâğıt üzerinde ülkenin siyasi veçhesindeki değişim dikkate değerdi. Pers döneminde şehirler yalnızca kıyı şeridinde, çölün kenarında ve bu ikisi arasındaki merkezî dağ engeli boyunca uzanan iki dar geçit üzerinde kurulmuştu. Bizans dönemine gelindiğindeyse neredeyse bütün Suriye şehir devletleri arasında paylaşılmıştı ve yalnızca birkaç yalıtılmış bölgede, özellikle de Ürdün Vadisi ile Havran’da köy yaşamı hâkimiyetini sürdürüyordu. Bu, kısmen geniş bölgelerin kıyı şeridindeki ve çöl kenarındaki eski şehirlere bağlanması, kısmense her birine geniş bir toprak bırakılan az sayıda yeni şehrin kurulmasıyla sağlanmıştı. Tarım kuşağı sakinlerinin siyasi yaşamları bundan etkilenmemişti; temel birimleri köy olarak kalmaya devam etmiş ve bağlı oldukları şehrin siyasi yaşamına katılmamışlardı. İktisaden bakıldığındaysa bu değişim sonucunda kaybettiler. Köylülerin ihtiyaç duydukları mamul mallar, büyük köyler tarafından sağlandığı ve kırsal bölgelerdeki ticaret köy pazarlarında sürdürüldüğü için yeni şehirler herhangi bir faydalı iktisadi işlev edinemediler.[24] Yeni şehirlerin kurulmasının tek sonucu, tedricen köylü mülkiyetinin kökünü kazıyacak zengin bir toprak sahibi sınıfın yaratılması oldu. Kültürel açıdan, kırsal kesim şehirlerin Helenizmine bütünüyle uzak kaldı;[25] köylüler Arap fetihlerine kadar Süryanice konuşmaya devam ettiler. Şehirlerin üstlendiği tek işlev idariydi; kendilerine bağlı bölgelerin güvenliğini sağladılar ve vergilerini topladılar (*CERP*^{2} 293-4).

Kitabın ilerleyen sayfalarındaki bir nottaysa Jones şunları ekler:

> Köylülerin şehirlere yönelik kayıtsızlıklarının, Batı’daki Suriyeli göçmenlerin mezar taşlarında iyi bir şekilde ortaya konduğunu düşünüyorum ...: Her zaman göçmenlerin köyleri yazılırdı, fakat şehirlerinin ismi, şayet yazılmışsa, sadece coğrafi bir gösterge olarak kullanılırdı (*CERP*^{2} 469 n.92).[26]

Diğer pasajsa, Jones’un *The Greek City from Alexander to Justinian* (1940) isimli kitabına yazdığı Önsöz’ün vi. sayfasında yer alır. Bu kitabın V. Kısmında ulaştığı sonuçları özetlerken Jones, “şehirlerin antik medeniyete yaptıkları katkıları” tartıştığını söyler ve şunu ileri sürer:

> [Bu medeniyet] kazanımları ne kadar büyük olsa da, uzun nefesli olamayacak kadar, dar bir sınıf temeline dayanıyordu. Şehir yaşamının iktisadi boyutunda zenginliğin proletarya ve köylüler aleyhine şehirli aristokrasinin elinde sağlıksız bir şekilde yoğunlaşması söz konusuydu. İktisadi yaşamsa, sonunda buna dönük ilgisini yitirecek, küçük bir hali vakti yerinde aileler kliğiyle sınırlanana kadar daraldı. Şehirlerin yaydığı kültür de, coğrafi olarak geniş bir bölgeye yayılmasına rağmen, şehirli üst sınıflarla sınırlı kaldı.[27]

(iv)
Marx'ın İlkçağ Tarihi Çalışmaları Açısından Anlamı

İngilizce konuşan dünyadaki İlkçağ tarihçilerinin neredeyse tümü, Marx'a yönelik o kadar büyük bir ilgisizlik içindedir ki,[28] bu kitabı okumaya başlayan pek çok kişi, Marx'ın Klasik antikite tarihiyle ne tür bir ilgisi olabileceğini merak edebilir. Bu ilgisizliğin "sessizlik komplosu" olarak adlandırıldığını duymuştum; fakat böyle söylemek, aslında onu var olmayan bir bilinç unsuru atfederek yüceltmek anlamına gelir: Aslında söz konusu olan, yalnızca sessizliktir. Britanya Adaları'nda, *American Philological Association*'ın {Amerika Filoloji Cemiyeti} 1973 yılında düzenlediği 'Marksizm ve Antikite Çalışmaları' adını taşıyan sempozyumla ya da Amerika'da çıkan Antikite çalışmaları dergisi *Arethusa*'nın aynı başlıkla yayımlanan sayısıyla (Cilt 8.1 Bahar, 1975) karşılaştırılabilir bir şeye bugüne dek rastlamadım.[29] (Bu ciltte yer alan "Karl Marx and the history of Classical antiquity" {Karl Marx ve Klasik Antikite Tarihi'} [ss. 7-41] başlıklı makale, büyük oranda bu kitabın daha önceki taslaklarından alınan bir dizi parçadan oluşmaktadır.) Marx'ın tarih üzerine fikirlerinin, geçerli oldukları kadarıyla, Batı tarih yazımı geleneği tarafından özümsendiğine ilişkin bir görüşün sık sık dillendirildiğini duyarız. Burada merhum George Lichtheim'ın Marksizmi, "yaşayan özü modern dünyanın tarihsel bilinci tarafından kendisine mal edilmiş devasa bir entelektüel yapının *caput mortuum*'u {değersiz kalıntısı}" şeklinde tanımlayışı akla gelir (*Marxism*[30] [1964 ve

yeniden baskıları] 406). Bu, bütünüyle, özellikle de Klasik dünyaya ilişkin modern tarih yazımı açısından bakıldığında, yanlıştır.

Şüphesiz tarif ettiğim durum kısmen, İngilizce konuşulan dünyadaki İlkçağ tarihçilerinin ve diğer Antikite araştırmacılarının büyük bir çoğunluğunun, Marx'ın fikirlerine yönelik genel bilgisizlik ve ilgisizliğinden kaynaklanmaktadır. Fakat daha sonra, bu bilgisizlik ve ilgisizliğin de kısmen, kendilerine Marksist diyenlerin (ya da en azından Marx'tan etkilendiklerini ileri sürenlerin), modern zamanlarda Marx'ın tarihsel düşüncesinin temellerini hem genel olarak hem de Klasik antikite bağlamında yorumlarken düştükleri hatalara atfedilebileceğini ileri süreceğim. Engels'in, Marx'ın ölümünden yedi yıldan daha uzun bir süre sonra, 5 Ağustos 1890 yılında Conrad Schmidt'e yazdığı bir mektupta, Marx'a ait 1870'lerin sonlarındaki Fransız Marksistleriyle ilgili "Tek bildiğim şey Marksist olmadığım" sözünü anımsatmasını hatırlamak hoşuma gider (*MESC* 496). Öyle sanıyorum ki Marx, 1980'lerin –sadece Fransızlardan ibaret olmayan– *soi-disant*, yani kendinden menkul Marksistleri hakkında da aynı şeyleri düşünürdü. Alman şair Hans Magnus Enzensberger'in *Karl Heinrich Marx* adlı kısa ve etkileyici şiirinde dile getirdiği gibi: İhanete uğradığını görüyorum / tilmizlerin tarafından: / Sadece düşmanların / oldukları gibi kaldılar. (Bu şiirin Michael Hamburger'e ait çevirisi, Penguin yayınevinin *Poems of Hans Magnus Enzensberger* kitabında yayımlandı, 38-9.)

İngilizce dışındaki dillerde mevcut olan modern Marksist literatürün büyük bir kısmı, İngilizceye çevrilme konusunda hayli dik kafalı gözükmektedir. Graham Hough'un *Times Literary Supplement* için yazdığı Roland Barthes'a ait iki kitabın eleştirisinde dile getirdiği bazı etkileyici tespitlerin, bu literatürün büyük bir kısmı açısından da geçerli olduğunu göstermek istiyorum. Hough, Stephen Heath'in, Barthes ve ekolü tarafından geliştirilen, dilin

“İngilizcede mevcut herhangi bir şeyle ortak bir teorik bağlam paylaşmadığı” tezini onaylayarak şöyle devam der:

> Bu [dili] aynen dönüştürmek –yalnızca kelimeleri İngilizceleştirmek, ki çok zor değildir– daha başlangıçta tüm merakın önüne geçen bir anlaşılmazlığa neden olur. Diğer bir yol olan ve genelde davetkâr görünen uyarlamak, yani başka sözcüklerle anlatmaksa, özgün metnin doğasını bozma ve şaşırtıcı fikirleri kabul edilebilir beylik laflara indirgeme riskini taşır (*TLS* 3950, 9 Aralık 1977, s. 1443).

Bunun, çağdaş Marksist çalışmaların büyük bir kısmı açısından da böyle olduğunu düşünüyorum. Bu, Almanca ve Rusça çalışmalar için daha fazla olsa da, Fransızca ve İtalyanca çalışmalar için bile geçerlidir.

Yetişkinlik yıllarımda, giderek daha fazla insan Marx’ın on dokuz ve yirminci yüzyıllardaki kapitalist topluma ilişkin analizini hesaba katmaya istekli hale geldi. Ben bir iktisatçı değil de bir tarihçi olduğumdan, Maurice Dobb, Ronald Meek, Joan Robinson, Piero Straffa gibi kuşağımızın bir dizi önde gelen iktisatçısının (kendilerini Marksist olarak tarif edip etmemelerinden bağımsız olarak) Marx’ın iktisadına yeniden ciddi bir ilgi göstermeye başladıklarına değinmekten fazlasını yapmayacağım.[31] Joan Robinson, *Essay on Marxian Economics* (1942) adlı kitabının birinci baskısına yazdığı Önsöz’de, “yakın döneme kadar Marx’ın akademik çevrelerde, arada sırada karşımıza çıkan alaycı bir dipnotla bozulan küçümseyici bir sessizlikle karşılandığını” belirtmişti. İkinci baskıya yazdığı Önsöz’ün (1966) ilk paragrafındaysa, çeyrek yüzyıl önce ilk baskıyı kaleme alırken, “İngiltere’deki akademik meslektaşlarının” büyük bir kısmının “Marx çalışmayı tuhaf bir meşgale olarak gördüklerinden ... Birleşik Devletler’deyse bunun itibarsız addedildiğinden” söz etmişti. İşler artık hayli değişti. Son birkaç yıl içinde sosyologlar da, çağdaş toplumun sorunlarına dair Marksist bir analizin benimsenmesi konusunda, aniden, geçmişte olduğundan daha istekli hale geldiler. Belki de yakın tarihli ve özellikle etkileyici tek bir örnekten söz

etmem mümkün olabilir: Stephen Castles ve Godula Kosack tarafından yazılan *Immigrant Workes and Class Structure in Western Europe* başlıklı ve 1973 tarihli bu kitabın, elinizdeki çalışmayla alakası aşağıda II.ii'de görülecektir. Bütün bunlara rağmen, pek çok kişinin, önde gelen (ve Marx'a düşman olmaktan çok uzak olan) Britanyalı sosyolog T. B. Bottomore'un "Marksgil kuram belirli bir dönem içinde, kapitalist toplumlarda ortaya çıkan toplumsal ve siyasi ihtilafların analizi açısından son derece anlamlı ve uygulanabilir gözükse de, başka yerlerdeki anlamlılığı ve uygulanabilirliği çok daha az belirgindir" düşüncesine katılacağını düşünüyorum [*Sociology*[2], [1971] 201]. Bu tür fikirleri paylaşanlar, esas olarak on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarla ilgilenen belirli Marksist tarihçiler, örneğin Eric Hobsbawm, George Rudé ve E. P. Thompson tarafından çok değerli katkılar yapıldığını teslim etmeye hazır olabilirler; fakat iç savaş öncesi Güney'deki kölelik üzerine sıra dışı nitelikte bir eser ortaya koyan Amerikalı Marksist tarihçi Eugene Genovese'nin çalışmasını fark ettiklerinde, önermelerinin bir şekilde zayıfladığını hissetmeye başlayacaklardır. Hele on altıncı ve on yedinci yüzyıl tarihlerini aydınlatmak için çok emek harcamış olan (eski Balliol Koleji Başkanı) Christopher Hill'i ve çeşitli makaleleriyle *Bond Men Made* Free (1973) ve *The English Peasantry in the Later Middle Ages* (1975, Oxford'daki Ford Derslerinin yayımlanma tarihi 1973) adlı yakın tarihli iki kitabında, on dördüncü yüzyıl ve öncesindeki köylü hareketlerini ve İngiliz köylülerini ele alan Rodney Hilton'ı hesaba katmak zorunda kaldıklarında kuşkusuz önermeleri sağlamlığını bütünüyle yitirir. On dokuzuncu yüzyıl kapitalizminden hayli uzağa gittik bile ve eğer daha da geriye, Avrupa ve Batı Asya'nın Bronz Çağı'na ve tarih öncesine gitmek istersek, Marx'a olan borçlarını teslim eden arkeologlara, özellikle de merhum V. Gordon Childe'e rastlarız. [bkz. aşağıda VIII.i n.33]

Antropologlar da bir süredir, en azından Büyük Britanya dışında, kendi disiplinleri açısından bir ilham kaynağı olarak Marx'ı ciddiye almaktadır. Maurice Godelier, Claude Meillassoux, Emmanuel Terray, Georges Dupré ve Pierre Philippe Rey gibi Fransız iktisadi antropologları, çalışmalarını önemli ölçülerde, çeşitli şekillerde geliştirdikleri Marksist gelenek içinde sürdürmüşlerdir.[32] Yapısalcılar bile ekseriyetle Marx'a olan borçlarını kabul ederler. Yirmi yıldan daha uzun bir süre önce, bizzat Claude Lévi-Strauss, "son elli yıl içinde elde edilen antropolojik bilgileri Marksist gelenekle yeniden birleştirmek için gösterdiği çabadan" söz etmiş ve "başkalarının yanı sıra Marx ve Engels'ten de borç aldığım, ya da öyle olduğunu düşündüğüm ve temel bir önem atfettiğim yapı kavramı" ifadesini kullanmıştır (*SA* 343-4).[33] Amerikalı antropologlar da, geçtiğimiz yıllar içinde, Marx'ı çok daha dikkatle takip etmeye başlamışlardır: Örneğin Marvin Harris, kapsamlı çalışması *The Rise of Anthropological Theory*'de (1969 ve yeniden baskıları), birer antropolog olarak Marx ve Engels'e büyük bir ilgi göstermiş ve otuz sayfadan daha uzun bir bölüm ayırmıştır ("Dialectical materialism", s. 217-49). Ve sonra, 1972 yılında, Britanya antropolojisinde, ancak bir kırılma olarak niteleyebileceğim gelişme yaşanır. Birinci sınıf bir antropolog olan Sir Raymond Firth, Radcliffe-Brown onuruna düzenlenen yeni bir British Academy dizisinde yaptığı açılış konuşmasına çok önemli bir başlık koyar: "The sceptical anthropologist?"in yanı sıra ("Kuşkucu Antropolog", kuşkusuz, Robert Boyle'un *The Sceptical Chymist*'ini bir gönderme), alt başlık olarak, "Social anthropology and Marxist views on society" {Sosyal antropoloji ve toplum üzerine Marksist düşünceler}.[34] Bu konuşmanın son paragrafından bir bölüm alıntılamak istiyorum, çünkü sosyal antropologları insan toplumlarının, Klasik antikite tarihçilerinin de incelemesi gerektiğini düşündüğüm ve pek çoğunun – Firth'ün muhatap aldığı sosyal

antropologlar gibi – buna tenezzül etmediği belirli veçheleriyle ilgilenmeye çağırmaktadır. Firth şöyle der:

> Marx'ın kuramlarının sosyal antropolojiye sunduğu şey, toplumsal ilişkilerle ve özellikle de toplumsal değişimle ilgili bir hipotezler setidir. Marx'ın – iktisadi etkenlerin, özellikle de üretim ilişkilerinin temel önemi; bunların iktidar yapılarıyla olan ilişkileri; sınıfların oluşumu ve çıkarlarının çatışması; ideolojilerin toplumsal olarak göreli karakterleri; bir sistemin tekil mensupları üzerindeki koşullandırıcı gücü gibi – sezgileri, bizim bilim dalımıza eleştirel tetkiklerle dahil edilmesi gereken önermeler içerir. Marx'ın kuramları, sözgelimi Durkheim ya da Max Weber'inkilerle eşdeğer tutulmalıdır. Beraberinde radikal bir değişim de getirdiğinden, daha da tehditkârdır.

Son sözcük özellikle önemlidir. (Aşağıda II.ii'de Marksist çözümlemenin "tehditkâr" doğasına yeniden döneceğim.) Firth'ün kendisini bir Marksist olarak tanımlamadığına eminim. Alıntıladığım paragraftan hemen önce, "Marx'ın kuramının büyük bir kısmının kelimesi kelimesine alındığında demode olduğu" fikrini dile getirir: Bu iddiayı desteklemek için sunduğu kanıtlar, bana iyi formüle edilmiş ya da ikna ediciymiş gibi gözükmüyor. Fakat şu an ilgilendiğim esas şey, Marx'ın genel tarihsel yönteminin İlkçağ tarihinin çalışılması açısından taşıdığı anlama dair bir savunma yapmak. Eğer bu yöntem, erken Orta Çağlar'la yirminci yüzyıl arasında kalan dönemin tarihine ve hatta arkeoloji ve antropolojiye önemli katkılarda bulunabiliyorsa, o halde Klasik antikiteye de ışık tutmasını ümit etmek için haklı gerekçelerimiz var demektir.

Daha sonra (aşağıda II.i'de ve n.20'de) söz edeceğim göz ardı edilebilir kitap dışında, tutarlı bir biçimde, Yunan tarihini – veya hatta Roma tarihini – Marksist tarihsel kavramlarla analiz etmeye *ya da* bizatihi bu kavramları yorumlayıp, bu tür bir analiz açısından neden anlamlı olduklarını açıklamaya çalışan İngilizce tek bir çalışmaya bile rastlamadım. Aslında, savunmakta olduğum yeni başlangıç başarılı bir biçimde yapılacaksa, her iki görevin bir kez de olsa, (burada yapmaya çalıştığım gibi) bir kitap içinde, birlikte yerine getirilmesi gerekir. Söylemiş olduğum gibi, İngilizce konuşan

İlkçağ tarihçilerinin çoğu, Marx’ı tamamıyla göz ardı ederler. Marx’tan ya da Marksist tarih yazımından söz ettiklerindeyse buna genellikle cahilce bir küçümseme eşlik eder. Bunun bir istisnası, Michel M. Austin ve Pierre Vidal-Naquet tarafından ilk olarak *Économies et sociétés en Grèce ancienne* (Paris, 1972 ve 1973) başlığıyla Fransızca, sonrasındaysa birtakım eklerle *Economic and Social History of Ancient Greece: An Introduction* (Londra, 1977) başlığıyla İngilizce yayımlanan, Arkaik ve Klasik dönemlerdeki Yunan iktisadi ve toplumsal tarihine ilişkin kaynak malzeme tercümelerinin yakın tarihli yetkin bir derlemesidir. Esas olarak Austin tarafından kaleme alınan giriş kısmı, “sınıf mücadeleleri” mefhumuna çok sayıda sayfa ayırır (İngilizce baskıda 20 ff.). Aşağıda II.iii’de açıklayacağım üzere, bu araştırmacıların Marksist sınıf çatışması kavramını Yunan dünyasına uygulama biçimlerine hiç katılmıyorum; fakat en azından tarih yazımındaki Marksist gelenekle derinlemesine ilişkili olan ve Marksist olmayanlar tarafından çok sık bir biçimde ya tamamıyla görmezden gelinen ya da yalnızca çok sınırlı bir rol atfedilen kategorilerle çalışırlar.

İngilizce dışındaki dillerde durum çok daha iyidir –gerçi, bu alt bölümün başlarında belirttiğim gibi, İlkçağ tarihi üzerine Kıta’da yayımlanan Marksist eserlerin çoğu, İngiliz okurun entelektüel ve edebî diline, gerçek diline olduğu kadar yabancıdır: İngilizce konuşulan dünyadaki pek çok kişinin alışık olmadığı ve büyük oranda anlaşılmaz bulduğu bütün bir kavram yelpazesini doğalmış gibi kabul etme eğilimindedirler.[35] “Jargon” sözcüğü, kendilerine ait farklı bir jargon oluşturmaktan kaçınarak bunu kullanma hakkını elde edenler tarafından, her zaman değilse de ekseriyetle bu bağlamda kullanılmıştır.

⁂

Bu noktada kısaca bir Antikite araştırmacısı olarak Marx’ın kendisinden söz etmeliyim. Trier, Bonn ve Berlin’de devam ettiği

okul ve üniversite yaşamında, 1830'lardaki genç orta sınıf Almanların pek çoğu gibi, tam manasıyla Klasik bir eğitimden geçmişti. Bonn ve Berlin'deki üniversitelerde hukuk ve felsefe çalıştı ve 1839 ve 1841 yılları arasında, iştigal ettiği pek çok başka faaliyetin yanı sıra, Democritus ve Epicurus'un felsefelerini karşılaştıran bir doktora tezi yazdı. 1840-41'de, Marx henüz 23 yaşına gelmeden tamamlanan bu çalışma, MEGA I.i.1, 1-144'te (Frankfurt'ta yayımlanan ve D. Rjazanov tarafından derlenen Marx-Engels *Gesamtausgabe*'nin I. Cilt, i. Bölümü'nün ilk fasikülü) karşımıza çıktığı 1927 yılına kadar, Almancada bile bir bütün olarak yayımlanmamıştı. *MEW* I'de de (şu an Doğu Berlin'de yayımlanmakta olan Marx ve Engels'in bütün eserlerinin, *Werke*, İngilizce baskısının birinci cildi) yeniden basılmadı. İngilizce tercümesiyse (daha önceki kötü bir tercümenin yerine), kısa bir süre önce Marx-Engels *Collected Works*'ün birinci cildinde (*MECW* I, Moskova/Londra/New York, 1975 s. 25-107) yayımlandı. Tezin ilk halini *Classical Quarterly* 22 (1928) 205-6'da inceleyen Cyril Bailey, çalışmanın bilimselliği ve özgünlüğünden çok etkilenmişti: Tezi "Epikürcülüğün modern öğrencileri açısından gerçekten ilgi çekici" bulmuş ve yazısını bu tür bir öğrencinin tezin içinde "birtakım aydınlatıcı fikirler" bulacağını söyleyerek bitirmişti. Tez, Marx'ın "Epikürcü, Stoacı ve Septik felsefe döngüsünü, Yunan düşüncesinin bütünüyle ilişkisi içinde ayrıntılı bir şekilde sunmayı" planladığı (ve hiçbir zaman yazılmayan) daha büyük bir eserin parçası olarak düşünülmüştü (*MECW* I.29). Tezin Önsöz'ünün, Prometheus'un, Aeschylus'a ait *Promethēus Desmōtēs* (Bağlanmış Prometheus, 966 ff. satırlar) isimli eserde, Hermes'e verdiği cevabı alıntılayarak sona erdiğine dikkat çekmeye değer: "Şundan emin ol: Talihsizliğimi sana köleliğe değişmeyeceğim." Marx bunun ardından Prometheus'un (Aeschylus'un Prometheusu'nun) "filozoflar almanağındaki en seçkin aziz ve şehit" olduğunu ekler (*MECW* I.31). Bu dönem boyunca Marx, Klasik yazarlara, özellikle

de ismini hayatı boyunca belki de Hegel dışında başka hiçbir düşünüre duymadığı saygı ve hayranlıkla andığı Aristo'ya yönelik geniş bir okuma yapmıştı. 1839 gibi erken bir tarihte, Aristo'yu "antik felsefenin zirvesi [*Gipfel*]" olarak tanımlamış (*MECW*, I.424) ve Kapital'in birinci cildinde "Aristo'nun dehasının parlaklığı"ndan söz ederek, onu "dev bir düşünür" ve "antikitenin en büyük düşünürü" diye adlandırmıştı (60, 82n., 408) –ki kuşkusuz öyleydi. Marx daha sonra, tekrar tekrar Klasik yazarları okumaya dönmüştü. 8 Mart 1855'te Engels'e yazdığı bir mektupta "Kısa bir süre önce Augustus dönemine kadar Roma tarihini tekrar gözden geçirdim" dediğini görürüz (*MEW* XXVIII. 439). 27 Şubat 1861'de, yine Engels'e, "Akşamları rahatlamak için Appian'ın Roma iç savaşları üzerine yazdıklarını özgün Yunanca metinlerinden okuyorum" diye yazmıştı (*MESC* 151) ve birkaç hafta sonra 29 Mayıs 1861'de, Lasalle'e İngilizce ve Almancayı birbirine karıştırarak "benim her açıdan göçebe durumum" diye tarif ettiği hale borçlu olduğu huysuz mizacını yok etmek için Thucydides okuduğunu söylemiş ve (Almanca olarak) "Bu antik yazarlar, en azından her zaman yeni kalıyorlar" diye eklemişti (*MEW* XXX.605-6).

(Burası, eğer alıntıyı yaptığım bir mektubu içeriyorsa, normalde, Marx ve Engels'in 244 mektubunun 1956'da yayımlanan İngilizce tercümesi olan *MESC*'e atıfta bulunduğumu belirtmek için uygun bir yer. Düzenli olarak Almanca metinlere atıfta bulunmuyorum, çünkü *MESC*'de mektupları kronolojik bir sıra içinde basıyorlar ve tarihler de onları kolayca bulmamı sağlıyor. Marx ve Engels'in birbirlerine yazdıkları mektuplar, dört cilt halinde *MEGA* III.i-iv, 1929-31'de yayımlanmıştır ve *MEW* XXVII-XXXIX'de de Marx'ın ya da Engels'in başka kişilere yazdıkları mektupları da içeren, çok daha geniş bir koleksiyon yer almaktadır.)

Marx'ın yazılarına dağılmış halde, Yunan ve Roma tarihine, edebiyatına ve felsefesine yapılan hatırı sayılır miktarda atıf bulunmaktadır. Marx, özellikle Roma Cumhuriyeti tarihini, kısmen

özgün kaynaklardan, kısmense Niebuhr, Mommsen, Dureau de la Malle ve diğerlerinin çalışmaları yardımıyla, titiz bir şekilde incelemiştir. Marx'ın öğrencilik yıllarının ardından, Yunan tarihine ya da *Principate* ve Geç Roma İmparatorluğu dönemlerinde Grekoromen dünyaya ilişkin yaptığı sistematik bir çalışmasına rastlamadım; fakat Marx sık sık, her tür bağlamda, Latin yazarların yanı sıra Yunan yazarlardan da (tercümelerinden ziyade özgün metinlerinden) alıntı yapar: Aeschylus, Appian, Aristo, Athenaeus, Democritus, Diodorus, Halikarnaslı Dionysius, Heredotus, Hesiodos, Homeros, İsokrates, Lucian, Pindar, Plutarkhos, Sextus Empiricus, Sophocles, Strabo, Thucydides, Xenophon ve diğerleri... Aynı zamanda çalışmalarında Selanikli Antipater'in *Yunanca Antoloji*'sinde yer alan (IX. 418), su değirmeninin varlığına ilişkin en eski kanıtlardan biri olan hoş bir şiiri de kullanabilmiştir. Doktora tezinden sonra Marx, hiçbir zaman antik dünyayla ilgili uzun uzadıya yazma fırsatı bulamadı; fakat defaatle, değerli bir şeyleri su yüzüne çıkaran keskin tespitlerde bulunacaktı. Örneğin Engels'e yazdığı 25 Eylül 1857 tarihli bir mektupta, ilginç ve tamamıyla doğru bazı gözlemlerde bulunur: Antikitede yaygın bir ücretli emek sisteminin karşımıza ilk kez, paralı askerlere başvurulan askerî alanda çıkması (bunun farkına ne kadar sık varıldığını merak ediyorum!) ve Romalılar arasında *peculium castrense*'nin, mülkiyet hakkının *paterfamilias* dışındaki aile mensupları için de tanındığı ilk hukuki biçim olması gibi (*MESC* 118-9). *Grundrisse*'de ("kapitalizm öncesi üretim biçimleri" kısmında değil) yer alan, az önce alıntıladığım mektupla hemen hemen aynı tarihlerde yazılmış bir dipnotta Marx, Roma ordusundaki ödemelere ilişkin, mektuptaki tespitle birlikte okunması gereken, bazı doğru gözlemlerde bulunmuştur:

> Romalılar arasında ordu, çalışmak için eğitilmiş, artık zamanı da Devlete ait olan – ama halktan çoktan ayrışmış– bir kitle oluşturuyordu; bütün emek zamanını para almak için Devlete satıyor ve tüm emek kapasitesini tıpkı işçinin kapitalistle yaptığı

> değiş tokuşta olduğu gibi, yaşamını sürdürmesine yetecek bir ücret karşılığında değiş tokuş ediyordu. Bu Roma ordusunun artık bir yurttaş ordusu değil, bir paralı ordu olduğu dönem için geçerlidir. Burada bu, benzer şekilde, asker açısından emeğin bedelsiz bir şekilde satılmasıdır. Fakat Devlet bunu değer üretmek amacıyla satın almaz. Ve bu yüzden, ücret biçimi ordularda arada sırada var olsa bile, bu ödeme sistemi yine de ücretli emekten esasen farklıdır. Devletin iktidar ve servetini arttırmak için orduyu sonuna kadar kullanmasıyla bunun arasında bir benzerlik vardır. (*Grundrisse*, E. T. 529n.; cf. 893)

Marx için, söylediği şeyleri, Klasiklerden bir benzetmeyle süslemek son derece doğaldı: Örneğin, antikitedeki ticaretle uğraşan halkların "Epicurus'un iki dünya arasındaki tanrılarına benzediği"ni yazarken (*Grundrisse*, E. T. 858; cf. *Cap.* III. 330, 598) ya da *The Philosophy of Manufacturers* {İmalatçıların Felsefesi} kitabının yazarı Andrew Ure'dan "imalatçıların Pindar'ı" olarak söz ederken (*Cap*. III. 386 n. 75) böyle yapmıştı. MÖ 73 ve 71 yılları arasında İtalya'da çıkan büyük köle ayaklanmasının lideri Spartaküs için yaptığı "tüm antik tarihteki en olağanüstü kişi. (Bir Garibaldi olmasa da) soylu bir karaktere sahip büyük bir general, antik proletaryanın gerçek temsilcisi" tespitinin kendisine karşı kullanıldığına rastladım; bu yüzden burada bu ifadenin yayımlanmak üzere kaleme alınmış bir çalışmada değil, 27 Şubat 1862'de Engels'e gönderilen özel bir mektupta yer aldığını belirtmeme izin verin – ki bu mektupta, Pompeius'u da, laf arasında, "*reiner Scheisskerl*" {su katılmadık bir şerefsiz} olarak tarif etmiştir (*MEW* XXX.159-60 = *MESC* 151-2).

Oxford Üniversitesi Almanca Profesörü S. S. Prawer'e ait yakın tarihli bir kitap olan *Karl Marx and World Literature* (1976) {Karl Marx ve Dünya Edebiyatı}, Marx'ın yalnızca Almanca, Fransızca, İngilizce, Latince ve Yunancada değil, İtalyanca, İspanyolca ve Rusçada da ne kadar geniş bir okuma yaptığını ayrıntılı bir şekilde gösterir.

Aşağıda II.iii'de, Marx'ın 1840'lardaki entelektüel gelişimine dair söyleyecek bazı şeylerim olacak.

Engels'in de Klasik bir eğitim aldığını ve bu alanda çok okuma yaptığını eklemeliyim. Okuldan mezun olurken kaleme alınmış, Latince ve Yunanca bilgisini gösteren bir raporun yanı sıra, on altı yaşında yazdığı Yunanca bir şiir de günümüze kalmıştır.[36]

⁂

Bununla birlikte, şimdi Marx'ı belirli bir çağın öğrencisi değil de, bir tarihsel sosyolog olarak ele almak istiyorum: İnsan toplumunun müteakip aşamalarındaki yapısına ilişkin, bu aşamaların her birine – on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllara olduğu kadar Yunan dünyasına da– ışık tutan bir çözümleme ortaya koymuş bir tarihsel sosyolog.

İlk olarak, iki ya da üç yaygın yanlış kanıdan bahsetmeme ve bunları düzeltmeme izin verin. Marx'ın toplum çözümlemesini, yanlış bir şekilde kendilerinin de bu çözümlemeyi kullandıklarını zannedenlerin ya da ilkesel olarak bu çözümlemeye karşı olanların sıkça yaptığı gibi, çarpıtılmış bir biçim altında sunarak itibarsızlaştırmak kolaydır. Özellikle Marx'ın düşüncesinin hem "materyalizm" hem de "iktisadi determinizm" içerdiği söylenir. Marx, kullandığı tarihsel yönteme hiçbir zaman bir isim vermemiştir; bu yöntem genellikle "tarihsel materyalizm" olarak bilinmeye, Engels'le birlikte başlamıştır. ("Diyalektik materyalizm" terimini icat edense Plekhanov'muş gibi gözükmektedir.) Bu yöntem, Hegel'in "idealizm"inin metodolojik olarak karşıtı olduğundan, teknik anlamda kuşkusuz "materyalist"tir –hepimiz Marx'ın Hegel'in diyalektiğinin baş aşağı durduğunu ve "mistik kabuğun altındaki akılcı özü bulmak için ayakları üzerine kaldırılması gerektiği"ni söylediği ünlü tespiti biliriz (*Cap*. I.20, Almanca ikinci baskıya Sonsöz'den, 1873). Fakat "materyalizm" hiçbir biçimde, (Marx'ın da gayet iyi bildiği gibi) sık sık özerkleşebilen, kendi yaşamlarına sahip olabilen ve bizzat kendilerini üreten topluma güçlü tepkiler verebilen fikirlerin rolüne ilişkin bir anlayışı dışlamaz ve dışlamamalıdır –bizatihi Marksizmin

yirminci yüzyılda oynadığı rol, bunun açık bir örneğidir. Marx'ın sözde "iktisadi determinizmi"ne gelince, bu yafta bütünüyle reddedilmelidir. Son derece saçma bir biçimde, tarihsel yöntemi için "indirgemeci" ve "monist" terimlerinin kullanılmasına yol açan, tarihsel sürecin iktisadi veçhesine yönelik sözde aşırı-vurgusuyla başlayabiliriz. Aslında Marx'ın tasavvur ettiği diyalektik süreç, onun tamamıyla iktisadi olanlar dışındaki diğer etkenlere, ister toplumsal, isterse siyasi, hukuki, felsefi ya da dinî olsunlar, neredeyse Marksist olmayan tarihçiler kadar ağırlık vermesini mümkün kılar. Marx'ın sözde "ekonomizmi", tarihsel sürece yön veren etkenler arasında, insan yaşamı açısından en fazla önem taşıyanın ve uzun vadede diğer etkenleri de belirleme eğiliminde olanın (Marx'ın adlandırmasıyla) "üretim ilişkileri", yani *üretim süreci sırasında insanların içine girdikleri toplumsal ilişkiler* olduğuna ilişkin bir inançtan başka bir şey değildir. Tabii ki bu, diğer etkenlerin, hatta tamamıyla ideolojik olanların bile, sıraları geldiğinde, bazen tüm toplumsal ilişkiler üzerinde güçlü etkilerde bulunduğunu reddetmez. Engels 1890 ve 1894 yılları arasında yazdığı mektupların beşinde, kendisinin ve Marx'ın tarihin iktisadi veçhesine yönelik kaçınılmaz aşırı-vurguları nedeniyle suçlanabileceklerini kısmen kabul ederken, hiçbir zaman, hatta iktisadi etkenlerin birincil olduğuna inanırlarken bile, siyasi, dinî ve diğer ideolojik etkenlerin bağımsızlığını küçümseme niyetinde olmadıklarının altını çizer. (Bu mektuplar, 5 Ağustos, 21 Eylül ve 17 Ekim 1890, 14 Temmuz 1893 ve 25 Ocak 1894 tarihlerini taşıyanlardır.[37]) İlk çalışmalarından biri olan *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı*'da yer alan bir *obiter dictum*'da {mülahaza}, Marx maddi güçlere yalnızca maddi güçler galebe çalabilecek olsa da, "Teorinin de kitleleri ele geçirir geçirmez maddi bir güce dönüştüğü"nü belirtir (*MECW* III.182). Mao Tse-tung, "Çelişki Üzerine" başlıklı (1937 Ağustos tarihini taşıyan) ünlü

makalesinde, belirli koşullar altında teorinin ve bir toplumun ideolojik “üstyapısının” (özellikle de devrimci teorinin), “karşımıza birincil ve belirleyici rolde çıkabileceği”nde ısrar eder.[38]

Marx’ın arada sırada, örneğin (*Das Kapital*’in özgün Almanca baskısının Önsöz’ünde) “kapitalist üretimin doğal yasaları”ndan “şaşmaz bir zorunlulukla işleyen ısrarcı eğilimler” olarak söz ederken (*MEW* XXIII.12, *Cap.* I.8’deki yanlış çeviriyi değiştirdim), sanki insanlar kendi kontrolleri dışındaki tarihsel zorunluluklar tarafından yönetiliyormuş gibi yazdığı doğrudur. Bu tür ifadelere nadiren rastlanır: Büyük ihtimalle, tarihsel olaylara ilişkin yüksek bir *olasılığın*, bir anlığına *kesinlik* olarak görülmesinden kaynaklanmışlardır. Aslında Marx’ın tarih görüşünde, kelimenin gerçek anlamıyla “determinist” olan en ufak bir şey bile yoktur ve verili bir sınıfın kolektif üyelerinin davranışlarıyla ilgili olarak ekseriyetle son derece kesin (istatistiksel nitelikte) *tahminler* yapılabilse de, özellikle *hiçbir bireyin* rolü sınıfsal konumu tarafından “belirlenmez”. Yalnızca iki örnek verelim: Mesela 20.000 £’den fazla bir yıllık gelire sahipseniz, normalde sağ görüşlü olma ve Britanya’da Muhafazakârlara oy verme ihtimaliniz istatistiksel olarak çok yüksek olacaktır ve eğer en alt toplumsal sınıfa mensup değilseniz, Roma Kilisesi’nde azizlik mertebesine ulaşma şansınız çok daha yüksektir –1950’lerin başında yapılmış sosyolojik bir analiz, bilinen 2.489 Roma Katolik Azizinden yalnızca yüzde 5’inin, Batı nüfusunun yüzde 80’inden fazlasını oluşturan alt sınıflardan geldiğini ortaya koymuştur.[39] (Yakın tarihli azizlik ilanları, anladığım kadarıyla, bu örüntünün dışına çıkmamıştır.)

Marx ile antikitenin en büyük tarihçisi –ve muhtemelen tek istisnası Marx olmak kaydıyla, tarih anlayışımı geliştirmemde bana en fazla katkı sağlayan yazar olan– Thucydides arasında bir karşılaştırma yaparak, ele aldığımız son meseleye bir miktar ışık tutabileceğimize inanıyorum. Thucydides sık sık, “insan doğası”

adını verdiği bir şeyden söz eder ve aslında bununla kastettiği, insan ilişkilerinde ve kısmen tekil insanların, fakat çok daha kesin olarak insan gruplarının davranışlarında tespit edebileceğine inandığı *davranış örüntüleri*dir: Örgütlenmiş *devletler* halinde hareket eden insanların davranışları, pek çok bireyinkine kıyasla çok daha kesin şekilde tahmin edilebilir. (Bunu *OPW* 6, 12 & n.20, 14-16, 29-33, 62, cf. 297'de tartıştım.) Thucydides (eminim ki) davranış örüntüleri ne kadar iyi *anlaşılırsa*, insanların yakın gelecekte nasıl davranacaklarının da o kadar etkin bir biçimde *tahmin edilebileceğine* inanmıştı –gerçi bu hiçbir zaman kesin olarak bilinemez, çünkü her zaman (özellikle de savaşta) beklenmeyeni, hesaplanamayanı ve salt "şansı" hesaba katmanız gerekir (bkz. *OPW* 25 & n.52, 30-1 & n.57). Her ne kadar –insanlar, seçimlerinde tamamen özgür olmaları halinde hiçbirini benimsemeyecekleri alternatifler arasında, hoşlarına en az gitmeyeni tercih ederler diyerek– belirli bir şekilde davranmak "zorunda bırakılan" insanlardan sıkça söz etse de (bkz. *OPW* 60-2), Thucydides'e her şey denebilir, ama determinist asla. *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumairei*'nde "insanlar kendi tarihlerini kendileri yapar; ama özgür iradeleriyle, kendi seçtikleri koşullar altında değil; dolaysız olarak önlerinde buldukları, verili, geçmişten devrolan koşullar altında" (MECW XI. 103) derken, Marx'ın aklında tam da insanlığın içinde bulunduğu çıkmazın bu ortak özelliği olduğuna inanıyorum.

İnsanın bir karar vermek zorunda olduğu her durumda, değiştirilemeyecek ve kısmen değiştirilebilecek bazı etkenler vardır ve insan bu durumun ne kadar farkına varırsa, kararı da o kadar az zoraki ve başka şeylere bağlı olur. Bu anlamda, "özgürlük zorunlulukların farkında olmaktır". Thucydides, *Tarih*'inin, okurlarının insan gruplarının siyasi ve uluslararası alandaki tekrar eden temel davranışlarını fark edip anlamasını sağlayarak, insanlığa ebediyen "yararlı" olacağına –kuşkusuz haklı gerekçelerle– inanmıştı (I.22.4). Benzer şekilde, Marx'ın yapmak istediği şey de,

her bir tekil insan toplumunun (en başta kapitalist toplumun, ama sadece onun değil) içsel ve yapısal özelliklerini tespit etmek ve "hareket yasalarını" ortaya çıkarmaktı. O halde çözümlemesi, eğer büyük oranda doğruysa, ki ben öyle olduğuna inanıyorum, altta yatan Zorunluluğu ortaya çıkararak, insanın kendi sınırları içinde hareket etme Özgürlüğünü arttırır ve Engels'in "insanın zorunluluk krallığından özgürlük krallığına yükselişi" adını verdiği süreci hızlandırır (*MESW* 426).

Kapital'in üçüncü cildinde, Marx'ın kendisini aniden ve hiç beklenmedik bir şekilde –Hobsbawm'a ait yerinde bir ifadeyle (*KMPCEF* 15)– o "umut ve parıltıyla dolu" duygusal pasajlarından birine kaptırdığı bir yer vardır. Burada Marx, o günün sert gerçekliklerinden öteye; insanlığın kendisini, büyük çoğunluğu zamanının önemli bir kısmını hayatın maddi gerekliliklerini üretmek için harcamak zorunda bırakan, o can sıkıcı mecburiyetten kurtaracağı geleceğe bakar. *Kapital*'de yer alan Marx'ın fikirlerindeki temel insaniliği ortaya koyan pek çok örnekten biri olan bu pasaj, otomasyonun giderek arttığı çağımızda bize, bunu ilk kez 1890'larda okuyanların düşündüğünden daha az hayalî ve ütopyacı gözükmelidir. Bu pasaj, *Kapital*'in üçüncü cildinin VII. kısmında (s. 820), "The trinity formula" {"Üçlü Formül"} başlığını taşıyan ve başka bir yerde daha alıntıladığım bölümde (xlviii) karşımıza çıkar. (Almanca metin *MEW* XXV.828'de bulunabilir.)

> Özgürlük alanı aslında, yalnızca zorunluluk ve gündelik kaygılar tarafından belirlenen emeğin bittiği yerde başlar; bu nedenle olağan akışında özgürlük, fiili maddi üretim alanının ötesinde yatar. Uygar insan da, tıpkı bir vahşi gibi, istediklerini elde etmek, hayatını sürdürmek ve yeniden üretmek için Doğayla boğuşmak zorundadır ve bu tüm toplumsal formasyonlarda ve tüm muhtemel üretim biçimleri altında böyledir. İnsanın gelişmesiyle birlikte isteklerinin bir sonucu olarak bu fiziki zorunluluk alanı da genişler; fakat aynı zamanda, bu istekleri karşılayacak üretici güçler de artar. Bu alanda özgürlük, sadece toplumsallaşmış insanda; Doğayla alışverişlerini akılcı bir şekilde düzenleyerek, bu alışveriş ya da Doğa'nın kör kuvvetleri tarafından yönetilmektense onu ortak denetimi altına alan ve bunu kendi insan doğalarına en uygun ve en fazla layık koşullar altında, mümkün olan en az enerjiyi harcayarak yapan kolektif üreticilerde gerçekleşebilir. Fakat özgürlük yine

> de zorunluluk alanının içinde kalmaya devam eder. Bunun ötesindeyse, ancak bu zorunluluk alanını temel alarak çiçeklenebilecek gerçek özgürlük alanı, yani kendinde bir amaç olarak insan enerjisinin gelişimi başlar. İş gününün kısaltılması bunun temel önkoşuludur. (Cf. aşağıda II.i'de alıntılanan Marx/Engels, *MECW* V.431-2, *Alman İdeolojisi*)

Marx ve Engels kuşkusuz, sadece (büyük T ile) Tarihten (herhangi birimizin yapabileceği gibi) genel olarak söz etmekle kalmayıp, onu gerçekten bağımsız bir güç olarak görenlerden değillerdi. Marx'la ilk ortak çalışmaları olan *Kutsal Aile*'de (1845) yer alan olağanüstü bir pasajda, Engels şöyle der:

> *Tarih hiçbir şey* yapmaz, "büyük servetleri *yoktur*", "*hiç* savaş kazanmaz". Bütün bunları yapan, bir şeylere sahip olan ve savaşan, *insan*dır; gerçek, yaşayan insan. "Tarih", bu şekliyle, insanları *kendi* amaçlarına ulaşmak için kullanan bağımsız bir kişilik değildir; tarih, kendi amaçlarının peşinden koşan insanın eyleminden *başka bir şey değildir* (*MECW* IV.93 = *MEGA* I.iii.265).

⁂

Bu kitapta, sınıf ve sınıf mücadelesi kavramlarının söz konusu olduğu durumlar dışında, Marx'ın genel tarihsel metodolojisinin kapsamlı bir tartışmasına girmeyi tasarlamıyorum.[40] Bu metodoloji kuşkusuz sınıf analizinden –merkezî bir yere sahip olduğunu ve reddedilmesinin Marx'ın düşünce sisteminin büyük bir kısmının göz ardı edilmesini gerektirdiğini düşünsem de– çok daha fazlasını kapsamaktadır. "Altyapı ve üstyapı" meselesi[41] ya da Marx'ın, özellikle *Alman İdeolojisi*'nde (*MECW* V.32-5), *Ücretli Emek ve Sermaye*'de (*MECW* IX.212), *Grundrisse*'nin kapitalizm öncesi ekonomik formasyonlarla ilgili bölümünde (E. T. 471-514, özellikle 495),[42] ve *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı'nın Önsözü*'nde (*MESW* 182) bahsettiği "üretim biçimleri" tartışması gibi anlaşmazlıklar hakkında da bir şeyler söylemeye niyetim yok. Özellikle de, yapılacak en iyi şeyin unutmak olduğunu düşündüğüm, "Asyatik" (ya da "Oryantal") üretim biçiminin varlığını kabul etmenin cazipliğine (ya da tam tersine) ilişkin bir tartışmadan meşru

bir şekilde kaçınabilirim.[43] Örneğin Asya'nın çeşitli bölgelerinin Yunanlılar (ya da Makedonlar) tarafından ele geçirilmeden önceki dönemleri hakkında konuşurken, tamamıyla kronolojik anlamda "Klasik öncesi üretim biçimleri" gibi ifadeler kullanmanın en iyisi olacağına inanıyorum.

Bu kitapta, Marx'ın kapitalist topluma ilişkin analizini ya da bu toplumun yaklaşan sonuna dair kehanetini (her ikisini esas itibariyle kabul etsem de) savunmak gibi bir amacım yok; fakat onun idari ve "beyaz yakalı" bir orta sınıfın yükselişini hesaba katmadığından söz edildiğini o kadar çok duydum ki[44] Giriş'imin bu son alt bölümünü, bu eleştiriyi çürüten –ve modern dünyanın antikitede hiçbir gerçek benzeri bulunmayan bir özelliğini aydınlatmaya hizmet ettiğinden, kesinlikle bu kitabın esas konusuyla alakasız görülemeyecek– *Artı Değer Teorileri*'ndeki iki pasajdan söz ederek bitireceğim. Malthus'u eleştirirken Marx, "kendisinin bizzat az ya da çok ütopik olarak tarif ettiği en büyük umudu, orta sınıf kitlesinin büyümesi ve proletaryanın (çalışanların) (sayısı mutlak olarak artsa bile) toplam nüfusun sürekli olarak azalan bir kesimini oluşturmasıydı" der ve ekler "Bu aslında burjuva toplumu tarafından tutulan yoldu" (*TSV* III.63).

Ricardo'yu eleştirirkense Marx, "altını çizmeyi unuttuğu şey, bir yandan işçilerin diğer yandansa toprak sahiplerinin arasında kalan orta sınıfın sürekli olarak artan sayısıydı. Orta sınıflar ... emekçi temelin üzerinde ağır bir yük oluşturuyor ve en üstteki On Bin'in toplumsal güvenliği ve iktidarını arttırıyordu" diye yakınır (*TSV* II.573 = *MEW* XXVI.ii.576).

Bu pasajlar bize, Yunan ve Roma dünyasında, bizim "beyaz yakalı", maaşlı, idari sınıfımızla doğru düzgün benzerlik kurulabilecek bir kesim olmadığı gerçeğini hatırlatabilir. Bunun tek istisnası, üç ayrı gelişmenin yaşandığı Roma *Principate*'si ve Geç İmparatorluk dönemleridir. Bu gelişmelerden ilki, *Principate*'nin

başlarında, doğru düzgün bir *daimî ordu*'nun kurulması ve (ilk kez) askerlere, sabit ödemenin yanı sıra, terhis edildikten sonra devlet tarafından karşılanan düzenli yardımlar yapılmasıydı. “Muvazzaf subay” haline gelebilen kişiler, özellikle de kıdemli *centurion*'lar, rütbe ve imtiyaz sahibi adamlara dönüşebilirlerdi. İkinci olarak, kısmen imparatorun kendi köleleri ve azatlılarından, kısmense her düzeyde, ödeme (ve genellikle buna eşlik eden kayda değer ek gelirler) karşılığında hizmet veren özgür insanlardan oluşan bir *imparatorluk bürokrasisi*, tedrici bir biçimde gelişti: Üyelerinin pek çoğu teknik açıdan burada geçici olarak görevlendirilmiş olsa da, bu bürokrasi sonunda dikkat çekici boyutlara ulaştı. Üçüncü görevli grubuysa, geçimleri kısmen devlet, kısmense müminlerin bağış ve katkılarıyla sağlanan *Hristiyan ruhban*'dan oluşuyordu. Bu üç grup hakkında daha sonra söyleyecek başka şeylerim de olacak (VI.v-vi ve özellikle VIII.iv). Tıpkı Marx'ın sözünü ettiği orta sınıflar gibi bunlar da, kuşkusuz, “emekçi temelin üzerinde ağır bir yük oluşturuyor” ve kurulu düzenin sadık kaleleri olarak –ordunun farklı kesimlerinin rakip imparatorların peşinde iç savaşlara sürüklendiği durumlar dışında– “üstteki On Bin'in toplumsal güvenliğini ve iktidarını arttırıyorlardı.”

Bu alt bölümü sonlandırmadan önce, “Yunan Tarihinin *tek* Marksist yorumunu” ortaya koyma iddiasında olmadığımı vurgulamak isterim: Bu Marksist olmayı amaçlayan *bir* yorumdur. Marx'ın yayımlanmış eserlerinin çok büyük bir kısmını (itiraf etmeliyim ki çoğunu İngilizce tercümelerinden) okuduktan sonra, bu kitapta Marx'ın kendisinin (belki biraz tartışmanın ardından) kabul etmek istemeyeceği herhangi şey yazmadığıma inanıyorum. Fakat tabii ki çeşitli noktalarda benim temel teorik pozisyonuma ya da belirli olaylar, kurumlar veya fikirlerle ilgili yorumlarıma katılmayacak başka Marksistler olacaktır ve umuyorum ki bu kitaptaki her tür hata ve zayıflık, durumun böyle olduğu

gösterilmedikçe, benimsediğim yaklaşımın doğrudan bir sonucu olarak görülmez.

1 Bu çok önemli dilsel ayrımı, bu kadar az haritanın göstermesi şaşırtıcıdır. Böyle bir haritaya örneğin, *Westermanns Atlas zur Weltgeschichte*'de (Berlin vs., 1965) rastlayabiliriz. Geç İmparatorluk dönemindeki durum için bkz. Jones, *LRE* II.986. Yunan ve Latin dünyaları arasında Kuzey Afrika'da yaptığım ayrımı desteklemek için Louis Robert'in Yunan Doğu'daki gladyatörler üzerine olan kitabının 9. sayfasına atıfta bulunacağım (bkz. aşağıda VII.1 n.3): "La Cyrénaïque fait partide de l'Orient grec, et j'ai laissé à l'occident la Tripolitaine."

2 İskender döneminden başlayarak yeni kurulan ya da bu statüyü yeni elde eden şehirler için bkz. örneğin, *Westermanns Atlas* (yukarıda n.1) 22-3; *CAH* VII, Harita 4; Bengston, *GG*[5], Harita 9.

3 1930'da "Heraclius'un hükümdarlığı Bizans Tarihinin başladığını gösterir" diyen Norman Baynes, daha sonra "Bizans tarihinin Büyük Constantine ile başladığı"nı düşünmeye başlamıştır (*BSOE* 78 ve n.2). Bizans tarihçisi Ostrogorsky'ye göre, "aslında Roma döneminin sona ermesi ve Bizans tarihinin başlaması, Heraclius döneminde" gerçekleşmiştir (*HBS*[2] 106). Arnold J. Toynbee için, "Antik Yunan ya da Helen tarihsel düşüncesi ... Homeros, Yunanca konuşan ve yazan bir *intelligentzia*'nın kutsal kitabı olarak yerini İncil'e bıraktığında sona ermiştir. Tarih yazarları silsilesi içinde [sözkonusu] olay Theophylactus Simocatta ve Pisidialı George'un eserlerinin yazıldığı tarihler arasında gerçekleşmiştir" –yani Heraclius'un hükümdarlığı sırasında (*Greek Historical Thought from Homer to the Age of Heraclius*, 1952 ve yeniden baskıları, Introduction, s.ix).

4 İngilizce konuşan okurlar için bu görüşlere ilişkin en ikna edici açıklama Baynes, *BSOE* 1-82'de bulunabilir. Ne kadar bazı açılardan ondan farklı düşünsem de, bu özel konu hakkında onu tamamıyla ikna edici buluyorum.

5 Nicholas [I] Papa, *Ep*. 8, J. D. Mansi, *Sacr. Conc. nova et ampl. coll.* XV (1770) 186-216 içinde 191'de, yeniden baskısı, *Ep.* 86, *MPL* CXIX.926-62 içinde, s.932.

6 *Polis*'in çoğulu, –*çev*.

7 Bkz. Jones, *LRE* II.841-5 (ve notları, III.283); Brunt, *IM* 703-6 ("Jones yiyecek tedariği için elde edilen genel koşullara dair en açık fikre sahiptir" der).

8 Bkz. özellikle, yukarıdaki ana metnin devamında Jones, *LRE* ve *RE*'ye atıflar. Antik taşımacılığa ilişkin pek çok başka tartışma arasında, bkz. örneğin Duncan-Jones, *EREQS* 366-9 ve C. A. Yoe, "Land and sea transportation in Imperial Italy", *TAPA* 77 (1946) s.221-44 ve tabii ki Rostovtzeff, *SEHHW* ve *SEHRE*[2], Dizin, s.v. "Transportation" vs. Denizcilik ya da deniz taşımacılığıyla ilgili her türlü soru için bkz. Lionel Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World* (Princeton, 1971). Ludwig Friedländer'in hacimli eseri, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zveit von August bis zum Ausgang der Antonine*[9-10]'de, MS ilk iki yüzyılda kara ve deniz yoluyla yapılan seyahat ve yolculuklara ilişkin çok sayıda muhtelif bilgi bulunmaktadır: (Leipzig, 1919-21) I. 316.-88, özellikle. 331-57.

9 Diocletian'ın Fiyat Kararnamesi'nin 1939-9'a kadar bilinen kısımları (İngilizce tercümeleriyle birlikte) Elsa R. Graser tarafından, Frank, *ESAR* V (1940) 305-421'de yayımlanmıştır; "The

significance of two new fragments of the Edict of Diocletian”, *TAPA* 71 (1940) 157-74’te konuyla ilgili bazı başka parçalar da bulunmaktadır. Siegfried Lauffer’e ait bir *Diokletians Preisedikt* (Berlin, 1971) edisyonu 1970’e kadar bulunanların tümünü; Marta Giacchero’ya ait bir başka edisyonsa (İtalyanca tercümeleriyle birlikte), *Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum venalium* (Cenova, 1974) daha sonra bulunanları içerir ve şu an en yararlı metindir. Karanamenin Frigya’daki Aezani’de, Rhyndacus’un yukarı kısmında bulunan bir dizi parçası, tek bir kaynakta mevcut en eksiksiz Latince versiyonu oluşturur. Bu parçalar (bir pound altının fiyatını 72.000 ve bir pound gümüşün fiyatını 6.000 *denarii* olarak veririler) Giacchero’nun edisyonuna eklenmiştir. Aezani parçalarının R. ve F. Naumann tarafından 1973 yılında yayımlanması için bkz. Joyce Reynolds, *JRS* 66(1976) 251-2 (Hugh Plommer ile birlikte) ve 183 ve bir sonraki pasajda alıntılanan eseler, nn. 117-19. Burada, kolaylık olsun diye, Karaname’de yer alan, kesin olarak görülebilecek birkaç özellikle önemli fiyata yer veriyorum: (1) altının poundu: 72.000 (Giacchero 28.1a,2); (2) gümüşün poundu: 6.000 (G.28.9); (3) 16-40 yaş arası sıradan bir köle: erkek 30.000, kadın 25.000 (G. 29.1a,2); (4) tarım işçisinin yevmiyesi: 25 artı yemek (G. ve K. 7.1a; cf. yukarıda IV.iii ve aşağıda n.1); (5) “castrensis modius”: buğday 100, arpa 60 (G. Ve L. 1.1a,2). Kararnamenin tüm edisyonlarda yer alan son bölümü deniz ve nehir taşımacılığıyla ilgilidir ve G.’de no.35 ve L.’de 37’dir; kara taşımacılığı ücretleriyle ilgili kısım her ikisinde de no. 17’dir. *Castrensis modius*’un ölçüsüyle ilgili karmaşık problemi çözmeye yönelik en iyi girişim için bkz. R.P. Duncan-Jones, “The size of the *modius catrensis*”, *ZPE* 21 (1976) 53-62, cf. 43-52.

10 Klasik dönem Atinalıları arasında yüksek okuryazarlık oranı için bkz. F. D. Harvey’in takdire şayan makalesi, “Literacy in the Athenian democracy”, *REG* 79 (1966) 585-635. Atina hiç kuşkusuz bu konuda ve başka pek çok açıdan istisnaiydi. Okuma yazma bilmemek, Helenistik dönem ve Roma Mısırı’nda, özellikle kadınlar arasında çok yaygındı: bkz. H. C. Youtie, *Scriptiunculae* (Amsterdam, 1973) II.611-27, 629-51 (nos. 29 ve 30) (küçük eklemelerle) iki makalenin yeniden baskısı, “Ἀγράμματος: an aspect of Greek society in Egypt”, *HSPC* 75 (1971) 161-76 ve “Βραδέως γράφων: between literacy and illiteracy”, *GRBS* 12 (1971) 239-61. Burada yeterli kaynakça bulunabilir. Tabii ki okur yazar olması beklenen bir köy papazı, bir κωμογραμματεύς bile böyle olmayabilir ya da çok az okuma yazma bilebilirdi. Bilinen iki örenekten *P. Petaus* 11 ve 21’de söz edilmiştir: bkz. Youtie’nin yukarıda adı geçen makaleleri ve *Scriptiunculae* II. 677-95’teki no.34’ü, “Pétaus, fils de Pétaus, ou le scribe qui ne savait pas écrire”, *CE* 41 (1966) 127-43’in yeniden basımı.

11 Yunan Doğu’da, şehir ve kırsal kesim arasındaki bu temel karşıtlığa dair en iyi anlatı için bkz. Jones, *GCAJ* 259-304 (V. Kısım, “The achievement of the cities”), özellikle 285 ff. Jones’a ait bir diğer önemli çalışma *CERP* (genellikle *GCAJ* olarak alıntılanır), ikinci baskısında, *CERP*^{2} (1971), pek azı önemli olan eklerle yeniden yayımlanmıştır. Geç Cumhuriyet ve *Principate* ile sınırlı yakın tarihli bir çalışma için bkz. MacMullen, *RSR*: Bu kitabın ilk bölümkeri (I. “Rural” ve II. “Rural-Urban”, s. 1-56) çok iyi seçilmiş aydınlatıcı malzemeye sahiptir – tarihselden ziyada antikçi bir nitelik taşır, zira bu kitap (MacMullen’in çalışmalarının geri kalanı gibi) herhangi bir tutarlı kuram ya da yöntem yapısıyla desteklenmemiştir; bu yüzden herhangi bir organizasyon ilkesinden yoksundur ve nadiren açıklama getirmeyi başarır, hatta hiç başaramaz. Arkaeolojik olduğu kadar

edebî kanıtlara da özellikle hâkim olan büyük bir bilim insanının fikirleri için bkz., Rostovtzeff, *SEHRE*[2], örneğin, I.255-78 (II.654-77), 344-52, 378, 80, 505. Batı'daki benzer bir durum için bkz. I.22, 59-63, 203-6 (İtalya); 252 (Trakya). Belki de, Strabo'nun *agroikoi*, *mesagroikoi* ve *politikoi* şeklinde sınıflandırmasının bir benzerine rastlamadığımı eklemeliyim (XIII.i.25, s. 592); bu Platon'un, alıntılamış olduğumuz *Laws* III.677-81'inin bir aksinden daha fazlası olmayabilir.

12

13 Beş İyi İmparator Çağı: Roma İmparatorluğu'nu birbiri ardına yöneten Nerva, Trajan, Hadrian, Antoninus Pius ve Marcus Aurelius'un hüküm sürdükleri MS 96-180 arasındaki dönem. *–çev*.

14 Brunt'ın da dediği gibi (*IM* 703) antik kıtlıklarla ilgili "kapsamlı incelemelere hala ihtiyacımız bulunmaktadır". Kendisinin konuyla ilgili kısa çalışması takdire şayandır ve diğer çalışmalara da birkaç referans verir. Bunlar arasında MacMullen, *ERO* 249-54'e (eklerinden biri tamamıyla kıtlıklara ayrılmıştır) ve H. P. Kohns, *Versorgungkrisen und Hungerrevolten im spätantiken Rom*'a (= *Antiquitas* I.6, Bonn, 1961) dikkat çekeceğim.

15 Bkz. özellikle D. Sperber, "Angaria in Rabbinic literature", *AC* 38 (1969) 164-8, 166'da, R. Hanina b. Hama'ya atıfla. Sperber'in belirttiği gibi, "angaria" söz konusu haham tarafından kullanıldığı şekliyle genel olarak zorbalık ve eziyet anlamını taşır. Bkz. P. Fiebig, *ZNW*, 18 (1917-18) 64-72. Yunan (ve Roma) dünyasında genel olarak *angariae* için bkz. Rostovtzeff, "Angariae", *Klio* 6 (1906) 249-58; *SEHRE*[2] I.381-4 (ve II.703 nn.35-7), 519-20, II.723 n. 46; F. Oertel, *Die Liturgie* (Leipzig, 1917) 24-6, 88-90. *Angariae*'nın varlıklı toprak sahibine değil de köylüye yüklenmesi için bkz. Liebeschuetz, *Ant.* 69 (On Liban., *Orat*. L, *De Angariis*), yukarıdaki metinde alıntılanmıştır. Roma İmparatorluğu'nda, Roma hükümetleri tarafından *vehiculatio*, daha sonraysa *cursus publicus* biçiminde örgütlenen çeşitli türlerde taşımacılık hizmetlerinin geniş mevcudiyeti için bkz. Stephen Mitchell, "Requisitioned transport in the Roman Empire: a new inscription from Pisida" [Sagalassus], *JRS* 66 (1976) 106-21, özellikle 21 belgenin listesi (11-12). *Digest*'te yer alan ve nadiren farkına varılan bir metin terhis edilmiş *angariari posse*'ye ait gemilerle ilgili bir buyruktan söz eder (XLIX.xviii.4.1, Ulpian). Bir papirüste ἀνενγάρευτος sözcüğüne bile rastlarız (*SB* I.4226).

16 Bu konuya ilişkin, Roma İmparatorluğu'nun Batı kısmıyla ilgili olduğu kadar Doğu kısmıyla da ilgili güncel bir kaynakça için bkz. P. A. Brunt, RLRCRE = "The Romanisation of the local ruling classes in the Roman empire", *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien* = *Travaux du VI*[e] [Madrid, 1974] *Congrès International d'Études Classiques* (Bükreş/Paris, 1976) 161-73, 170-2'de. Belki de buna Jones, *CERP*[2] 228-30 ve *GCAJ* 288-95 (*LRE* II.966, 968-9, 991-7 tarafından tamamen olmasa da kısmen değiştirilmiştir) ile Rostovtzeff, *SEHRE*[2] II.626-7 n.1, 666 n.36'yı ekleyebilirim. J. C. Mann, "Spoken Latin in Britain as evidenced in the inscriptions", *Britannia* 2 (1971) 218-24, her ne kadar esas olarak Britanya'yı ele alsa da, diğer bölgeler için yürütülebilecek araştırmalara dair de bir yöntem önerebilir.

17 Lystra üzerine, bkz. Barbara Levick, *RCSAM* 51-3, 153-6, 195-7.

18 Tahttaki Ptolemeos'un geliri güvenilir antik kaynaklarda, MÖ üçüncü yüzyılın ikinci çeyreğinde 14.800 *talent* gümüş ve 1½ milyon *artabe* buğday (Jerome, *In Daniel*. XI.5) ve MÖ son yüzyılda

12.500 *talent* (Cic., *ap*. Strab. XVII.i.13, s.798) ya da 6.000 *talent* (Diod. XVII.52.6) olarak verilmiştir: bkz. Rostovtzeff, *SEHHW* II.1150-3, ile III.1607 n.86. Geç Ptolemeos Mısırı'nın toplam nüfusu (MÖ 60 civarında) Diod. I.31.8 tarafından 7 milyon olarak verilmişti (artık genel olarak kabul gören düzeltmeyle birlikte: τριακοσίων yerine τούτων). Flavian döneminde Roma Mısırı için Jos., *BJ* II.385'te verilen rakam İskenderiye dışında 7½ milyondur. Bu rakamlar yaklaşık olarak doğru olabilir. Belki de İskenderiye için de bir milyon rakamını hesaba katmalıyız: cf. Fraser, *PA* I.90-1; II.171-2 n.358.

19 Cf. Rostovtzeff, *SEHHW*II.878-914; Jones, *CERP*[2] 302-11.

20 Örneğin, Claude Vandersleyen "Le mot λαός dans langue des papyrus grecs", *CE* 48 (1973) 339-49'da, λαός ve λαοί ifadelerinin, papirüslerde Mısır'la ilgili olarak karşımıza çıktığı yerlerde, yerli Mısır nüfusunun büyük bir bölümü için değil, belirli bir kesimi, aslında üstün bir kesimi için kullanıldığının akılda bulundurulması gerektiğini öne sürer, "couche supérieure de la population égyptienne, existant aussi bien a l'époque pharaonique qu'à l'époque ptolémaïque" (cf. okuma fırsatım olmayan Vandersleyen'in bir başka çalışması: *Les Guerres d'Amosis* [1971], özellikle Rosetta Stone üzerine 182-4). O halde Rostovtzeff, pek çok başka araştırmacı gibi, Rosetta Stone benzeri belgelerde (*OGIS* 90.12: bkz. *SEHHW* II.713-15) ve *SEHHW* II.883-4'te tarif ettiği papirüsteki λαός ve λαοί sözcüklerini yanlış yorumlamıştır – Şu referansı vermemiştir *BGU* VIII (1933) 1768 (W. Schubart ve D. Schäfer, *Spätptplemäische Papyri aus amtlichen Büros des Herakleopolites = Aegyptische Urkunden aus den staatlichen Museem zu Berlin, Griechische Urkunden* VIII, Berlin [1933], no.1768, s. 47-9). Bununla birlikte, Vandersleyen'in ulaştığı sonuçlar güvenilir bir şekilde ortaya konmuş gibi gözükmemektedir: Bkz. W. Clarysse, *Anc. Soc.* 7 (1976) 185 ff., 195 ve nn.22-6 (Vandersleyen'in λαικός sıfatını sadece λαός ismini hesaba kattığını belirtir, bu sıfat için bkz. örneğin, Préaux, *ERL* 224 ve n. 2) ve ikna olmadığını söyleyen Heinz Heinen, ibid. 127 ff., 144 n.32; cf. Heinen *Anc. Soc.* 8 (1977) 130 n.21 ile kıyaslayın.

21 Örneğin, Claude Vandersleyen "Le mot λαός dans langue des papyrus grecs", *CE* 48 (1973) 339-49'da, λαός ve λαοί ifadelerinin, papirüslerde Mısır'la ilgili olarak karşımıza çıktığı yerlerde, yerli Mısır nüfusunun büyük bir bölümü için değil, belirli bir kesimi, aslında üstün bir kesimi için kullanıldığının akılda bulundurulması gerektiğini öne sürer, "couche supérieure de la population égyptienne, existant aussi bien a l'époque pharaonique qu'à l'époque ptolémaïque" (cf. okuma fırsatım olmayan Vandersleyen'in bir başka çalışması: *Les Guerres d'Amosis* [1971], özellikle Rosetta Stone üzerine 182-4). O halde Rostovtzeff, pek çok başka araştırmacı gibi, Rosetta Stone benzeri belgelerde (*OGIS* 90.12: bkz. *SEHHW* II.713-15) ve *SEHHW* II.883-4'te tarif ettiği papirüsteki λαός ve λαοί sözcüklerini yanlış yorumlamıştır – Şu referansı vermemiştir *BGU* VIII (1933) 1768 (W. Schubart ve D. Schäfer, *Spätptplemäische Papyri aus amtlichen Büros des Herakleopolites = Aegyptische Urkunden aus den staatlichen Museem zu Berlin, Griechische Urkunden* VIII, Berlin [1933], no.1768, s. 47-9). Bununla birlikte, Vandersleyen'in ulaştığı sonuçlar güvenilir bir şekilde ortaya konmuş gibi gözükmemektedir: Bkz. W. Clarysse, *Anc. Soc.* 7 (1976) 185 ff., 195 ve nn.22-6 (Vandersleyen'in λαικός sıfatını sadece λαός ismini hesaba kattığını belirtir, bu sıfat için bkz. örneğin, Préaux, *ERL* 224 ve n. 2) ve ikna olmadığını söyleyen Heinz Heinen, ibid. 127 ff., 144 n.32; cf. Heinen *Anc. Soc.* 8 (1977) 130 n.21 ile kıyaslayın.

22 Eurip., *Eletr.* 31-53, 207-9, 247-57, 302-9, 362-3, 404-5. Qr., *Clouds* 46-72'nin bu noktada konuyla ilgisi yoktur, çünkü Strepsiades, ne kadar köken itibariyle kaba olsa da, açık bir biçimde varlıklı olarak görülmüştür ve benim köylü tanımıma denk düşmez (bkz. yukarıda IV.ii).

23 Cf. Kos'tan *IGRR* IV. 1087, τοὶ κατοικεῦς ἐν τῷ δάμῳ τῶν Ἁλεντίων καὶ τ[οὶ] ἐνεκτημένοι καὶ τοὶ γεωργεῦντε[ς] ἐν Ἀλεντι Πέλῃ,τῶν τε πολειτᾶ καὶ Ῥωμίων καὶ μετοίκων arasında bir ayrım için. (Rostovtzeff'in, *SEHRE*[2] II.654 n.4'de yaptığı gibi iki ayrı sakin kümesinin paralel olarak sıralayıp κατοικεῦς'in yurttaş, ἐνεκτημένοι'nin Romalı ve γεωργεῦντες'in de yabancı olduğunu ileri sürmenin haklı bir gerekçesini göremiyorum.) Latin Batı'da dağıtımların bir şehrin yurttaşı (*municipes* ya da *coloni*) olmayıp, *incolae*'si olanları kapsayacak şekilde yapıldığına ilişkin birtakım kanıtlar olduğunu da ekleyebilirim. (aşağıya ve Duncon Jones, *EREQS* 259 n.3, 179 n.5'e bakınız). Bu ne yazık ki, *incolae* ifadesinin anlamana ilişkin çetrefilli bir sorunu gündeme getirir. Bunlar açık ki yaşadıkları *civitas* ya da πόλις'te (veya topraklarında) yurttaş haklarına sahip olmayan kişilerdi. Fakat (1) başka bir yerde *orio*'ya sahip olmayıp sadece o şehirde *domicilium* ile yaşayan kişilerden mi oluşuyordu, yoksa (2) esasen, resmen *attributi*'si (ya da *contributi*'si) olup olmamalarından bağımsız olarak yerel yurttaş haklarına sahip olmayan o şehre bağlı toraklarda yaşayan herkesi mi kapsıyordu? İlki standart görüştür (bkz. örneğin Berger *RE* IX.ii.1249-56 içinde), ikincisiyse Rostovtzeff'e aittir, *SEHRE*[2] II.632 n.33, cf. 687 n.97. Brunt, *IM* 249 ile aynı fikirdeyim: "Her ne kadar 'incolae' sözcüğü bana göre 'yerel yurttaşlık hakkına sahip olmayan' sakinlerden daha fazlasını işaret etmese ve tabi bir nüfusun mensupları için kullanılan teknik bir terim olmasa da, bu tür bir sınıfı kucaklayacak kadar geniştir". İki hukuki metin bana ikinci ve üçüncü yüzyıllar arasında bir gelişme yaşandığını düşündürmektedir. Pomponius, ikinci yüzyılın ikinci çeyreği civarında yazdığı *Dig.* L.xvi.239.2'de, *incola*'yı Yunanca πάροικος ile eşanlamlı olarak kullanır ve *incolae* tanımına sadece şehirde *in oppido* yaşayanları değil, bir anlamda yurtları olan şehrin sınırları içinde kalan bir çiftliğe (*agrum*) sahip olanları da dahil eder ("ut in eum se quasi in aliquam sedem recipiant"ın anlamının bu olduğunu düşünüyorum). Hiç değilse o tarihten sonra, *attributi* ve benzerleri artık *incolae* olarak görülmüyormuş gibi gözükmektedir –bu dışarıda bırakma önemlidir, zira ikinci yüzyılın üçüncü çeyreğinden sonra *incolae* yerel *munera publica* yükümlülüğünü *cives* ile birlikte paylaşır hale gelmiştir (Gaius, *Dig.* L.i.29). İkinci yüzyılın üçüncü çeyreğine ait, Numidia'daki Siccs Veneria'da bulunan *ILS* 6818'de, *municipes* ile birlikte, burada kurulmuş olan vakıftan faydalanacak olan *incolae*'ın, sadece "kolonimizde bulunan binalarda" yaşayanlarla sınırlandırılmış olduğunu görmek ilginçtir. Ve İtalyan şehirlerinde de pek çok vakıf, alt sınıflara ulaştıkları yerlerde, özellikle şehir nüfusuyla sınırlandırılmıştır: bkz. örneğin, Duncan-Jones, *EREQS* nos. 638, 644 (= 1165), 697, 947, 962, 976, 990, 1023, 1066, 1079m.

24 Bunun doğruluğu Libanius, *Orat* XI.230 tarafından kanıtlanmıştır: Antakya topraklarındaki "kalabalık nüfuslu köyler" ürünlerini panayırlarda birbirleriyle değiş tokuş ederler ve "kendi aralarındaki değiş tokuş için şehri pek az kullanırlardı".

25 Cf. Rostovtzeff, *SEHHW* II. 1106-7.

26 Ulpian tarafından Dig. L.i.30'da dile getirilen resmî görüşle karşılaştırın: Köyden gelen bir kişinin *patria*'sı, o köyün ait olduğu şehirdir (*res publica*).

27 Eminim ki Jones, “dar bir sınıf temeli” ifadesini kullandığında, benim sözcüğe yüklediğim anlamla hemen hemen aynı şeyi kastediyordu; fakat ona göre –çok sık kullandığı bir terim olan– “sınıf”, tanımlanması ya da hatta üzerine düşünülmesi gereken bir şey değildi. Söz konusu paragrafın son cümlesine (“Nüfusun büyük bir kısmı, şehirlerin proletaryası ve daha da çok kırsal kesimin köylüleri barbar olarak kaldılar”) benzer bir önem atfetmekten çekiniyorum, zira yine buraya uygun düşmeyen “proletarya” ifadesini kullanmakla kalmıyor, cümleyi “genel okur”un bir Antikite araştırmacısının yarı-teknik terimi olduğunu fark etmediği takdirde muhtemelen yanlış anlayacağı bir sözcükle sona erdiriyor. Barbar terimi, Yunanca *barbaroi* teriminin hemen hemen eş anlamlısıdır ve “Yunanlı olmayan”dan daha fazlası ifade etmek zorunda değildir.

28 Az sayıda istisna bulunmaktadır: Bunlardan en önemlisi, E. A. Thomson’dır: bkz. örneğin *A Roman Reformer and Inventor* (*Anonymus De rebus bellicis*’in bir edisyonu, 1952) özellikle s.31-4, 85-9 ve diğer çalışmaları, *A History of Attila and the Huns* (1948), *The Early Germans* (1965) ve *The Visigoths in the Time of Ulfila (*1966). Benjamin Farrington da, örneğin *Greek Science* (Pelican, 1953 ve yeniden baskıları) kitabı ve *Head and Hand in Ancient Greece* (Londra, 1947) başlıklı makale derlemesinde Marksist kavramlardan istifade etmiştir. George Thomson ve Margaret O. Wason için bkz. yukarıda II.i ve nn.19-20.

29 Yalnızca R. A. Padgug, “‘Select bibliography on Marxism and the study of antiquity”, s.199-225’ten söz etmekle yetineceğim. Eğer bu kitapta *Arethusa* makalemdeki çok şeyi muhafaza ettiysem bunun nedeni Britanya’da çok sayıda kişinin, söz konusu dergiye sahip olan bir kütüphaneye erişiminin olmamasıdır.

30 Özellikle şu çalışmaları zikretmek isterim: Maurice Dobb, *On Economic Theory and Socialism* (1955 ve yeniden baskıları) ve *Political Economy and Capitalism* (1937 ve yeniden baskıları); Ronald L. Meek, *Studies in the Labour Theory of Value*[2] (1973) ve Andrew Glyn ve Bob Sutcliffe, “Penguin Special”, *British Capitalism, Workers and the Profits Squeese* (1972).

31 Özellikle Godelier, *RIE*; Dupre ve Rey, RPTHE ve Meillassoux, “From reproduction to production. A Marxist approach to economic anthropology”, *Economy and Society* 1 (1972) 93-105; “Are there castes in India?” *Economy and Society* 2 (1973) 89-111 ve “Essai d’interprétation du phénomène économique dans les sociétés traditionelles d’auto-subsistence”, *Cahiers d’études africaines* 4 (1960) 38-67. Terray’e ait, *Marxist Analyses and Socail Anthropology*, der. Maurice Bloch (= *ASA Studies* 2, 1975) 85-135’te yer alan “Classes and class consciousness in the Abron Kingdom of Gyaman” başlıklı bir tebliğ ve bu tebliğle aynı ciltteki diğer tebliğlerin sonlarındaki kaynakçalar, Terray ve sözünü ettiğim diğer Marksist antropologların başka çalışmalarına atıfta bulunmaktadır.

32 Tarihsel sürecin anlaşılmasında Marx’ın Lévi-Strauss üzerindeki büyük üstünlüğünü için bkz. Jerzy Topolski, “Lévi-Strauss and Marx on history”, *History and Theory* 12 (1973) 192-207.

33 Tarihsel sürecin anlaşılmasında Marx’ın Lévi-Strauss üzerindeki büyük üstünlüğünü için bkz. Jerzy Topolski, “Lévi-Strauss and Marx on history”, *History and Theory* 12 (1973) 192-207.

34 Hâlihazırda ayrı olarak basılmış da olan bu konuşma, *Proceedings of the Brit. Acad.* 58 (1972) 177-213’te bulunabilir (1974’lerin başında yayımlanmıştır). *Marxist Analyses and Social Anthropology* (bkz. yukarıda n. 4) 29-60’da tekrar basılmıştır.

35 Buna bir örnek olarak, E. Ch. Welskopf, *Die Produktionsverhältnisse im alten Orient und in der griechisch-römischen Antike* (Berlin, 1975) verilebilir. Kuşkusuz Batılı akademisyenlerin çoğunluğuna daha az yabancı olan, Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde yayımlanan ya da İtalyan ya da Fransız Marksistlerine ait bir dizi başka çalışma da bulunmaktadır. Almanca yayınlar arasında, bu kitabın konusuyla en açık şekilde ilgili olanı, E. Ch. Welskopf'un derlediği kolektif bir eser olan *Hellensiche Poleis. Krise - Wandlung – Wirkung*'dur (4 cilt, s.2296, Berlin, 1974); fakat bu çalışmayı benim özel amaçlarım açısından genellikle yararlı bulmadım. Diğer Almanca makale ve monograflar arasında, Heinz Kreissig'e ait, *Die sozialen Zusammenhänge des judäischen Krieges. Klassen und Klassenkampf im Palästina des 1 Jahrh. V.u.Z. = Schriften zur Gesch.u.Kultur der Antike* 1'in (Berlin, 1970) de dahil olduğu pek çok çalışmayı ayrı bir yere koymak isterim; Kreissig'in diğer çalışmalarına III.iv nn.33'de atıfta bulunulmuştur. Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde, (pek az Batılı Antikite araştırmacısının okuyabildiği, benimde okuyamadığımı söylemekten utandığım) Rusçadan Almancaya yapılan tercümeler de yayımlanmaya başlamıştır, örneğin E. M. Schtejerman [Štaerman], *Die Krise der Sklavenhalterordnung im Westen des römischen Reiches* (Berlin, 1964). Rusçadan Almancaya yapılan çevirilere Federal Alman Cumhuriyeti'nde de rastlanmaktadır, örneğin E. M. Štaerman, *Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft in der römischen Republik* (Wiesbaden, 1969); T. V. Blavatskaja, E. S. Golubcova ve A. I. Pavlovskaja, *Die Sklaverei in hellenistichen Staaten im 3.-1. Jh. v.Chr.* (Wiesbaden, 1972) ve Rusça bir çalışmanın İtalyanca çevirisi için aşağıya bakınız. *Bibliographie zur antiken Sklaverei*, der. Joseph Vogt (Bochum, 1971) Rusya ve Doğu Avrupa'da yayımlanmış pek çok çalışmayı, başlıklarının Almanca tercümeleri ve transliterasyonlarıyla birlikte sıralar. Almancada bazı Sovyet kaynaklarıyla ilgili düşmanca bir tartışma yürütülmüştür: bkz. örneğin, Friedrich Vittinghoff, "Die Theories des historichen Materialismus über den antiken 'Sklavenhalterstaat'. Probleme der Alten Geschichte bei den 'Klasikern' des Marxismus und in der modernen sowjetischen Forschung", *Saeculum* 11 (1960) 89-131; cf. "Die Bedeutung der Sklaven für den Übergang von der Antike ins abenlädische Mittelalter", *Hist. Ztschr.* 192 (1961) 265-72, özeti için bkz. *XI*[e] *Congrès International des Sciences Historiques* [Stockholm, 1960], *Résumés des Communications* (Göteborg, vs., 1960). Bu türde rastladığım son çalışma G. Prachner'in "Zur Bedeutung der antiken Sklaven- und Kolonenwirtschaft für den Niedergang des römischen Reiches (Bemerkungen zur marxistischen Froschung)", *Historia* 22 (1973) 732-56'dır. (Ve bkz. Finley, *AE* 182 n.39.) Bu anti-Marksist çalışmalar daha dar bir kapsama sahiptir ve İlkçağ tarihinin benimkinden çok daha farklı Marksist (ya da "sözümona Marksist") yorumlarına karşı kaleme alınmıştır: Bu kitapta ortaya koyduğum argümanlarla büyük oradan ilgisizdirler. (Ağırlıklı olarak) antik kölelik üzerine yazılmış Sovyet (ya da Leh) kaynaklarına ilişkin Heinz Heinen'ın bazı daha nesnel ve eğitici çalışmalarından şunları gördüm: (1) "Nuere sowjetische Monographien zur Geschihte des Altertums", *Historia* 24 (1975) 378-84; (2) & (3) "Neure sowjet. Veröffentlichungen zur ant. Sklaverei", *Historia* 25 (1976) 501-5 ve 28 (1979) 125-8; (4) & (5) "Zur Sklaverei in der hellenistichen Welt" I ve II, *Anc. Soc*. 7 (1976) 127-49 ve 8 (1977) 121-54 (bu sonuncular çok daha ayrıntılı tartışmalar içerir). Aynı zamanda bkz. Heinen'ın L. Iraci Fedeli, *Marx e il mondo antico* (Milan, 1972)'ye ilişkin *Riv. stor. dell'antich.* 5 (1975) 229-33'de çıkan eleştirisi ve "Sur le régime

du travail dans l'Égypte ptolémaïque au IIIe siècle av. J.-C., à propos d'un livre recent de N. N. Pikus", *Le Monde Grec. Hommages à Claire Préaux* (Brüksel, 1975) 656-62. Bunun dışında bkz. Paul Petit, "L'esclavage antique dans l'historiographie soviétique", *Actes du Colloque d'hist. soc. 1970 = Annales littéraires de l'univ. de Besançon 128* (Paris, 1972), 9-27. Devrimden 1950'lere dek Sovyetler'de yayınlanan İlkçağ tarihiyle ilgili çalışmaların genel bir değerlendirmesini sunduğunu bildiğim, İngilizce tek eser H. F. Graham'a ait "The significant role of the study of Ancient History in the Soviet Union", *Class, World* 61.3 (1967) 85-97'dir. Şimdiye dek var olduğunu bildiğim İlkçağ (esas olarak da Roma) tarihine ilişkin İtalyan Marksistlerinin çok sayıdaki eserinden yalnızca çok azını titiz bir şekilde inceleyebilmiş olduğum için büyük üzüntü duyuyorum. Bu kitabın büyük bir kısmı bitmeden önce yalnızca göz atmaktan fazlasını yapamadığım bazı eserlere sadece değinebilirim: Mario Mazza'nın değerli makalesi "Marxismo e storia antica. Note sulla stroigrafia marxista in Itaia", *Studi storici* 17.2 (1976) 95-134 ve uzun kaynakçası; Mazza'nın *Latte sociali e restaurazione autoritaria nel III. sec. D.C.* kitabı (Roma'da yeniden basıldı, 1973) ve E. M. Štaerman ve M. K. Trofimova tarafından 1971 yılında Rusça yayımlanmış bir kitabın *La sciaviú nell'Italia imperiale I-III sec.* başlıklı, Mazza tarafından İlkçağ (esasen Roma) tarihine ilişkin Rusça ve diğer modern Marksist eserleri ele alan 37 sayfalık yararlı bir Önsöz'e sahip İtalyanca tercümesi. Ne yazık ki, *Annalisi marxista e società antiche* (= *Nuova biblioteca di cultura* 178, *Atti dell' Istituto Gramsci*), der. Luigi Capogrossi ve diğerlerini (Roma, 1978) okuma fırsatım olmadı. Burada doğrudan ilgilenmediğim İlkçağ edebiyat ve arkeolojisi üzerine Marksist bir bakış açısıyla kaleme alınmış ve İtalya'da yayımlanmış çok ilginç çalışmalar bulunmaktadır ve bildiklerim arasında sadece en fazla konumla alakalı olanlardan söz edeceğim: Vittorio Citti, *Tragedia e lotta di classe in Grecia* (Naples, 1978). Marksistler tarafından son dönemde yazılan İlkçağ tarihiyle ilgili eserler arasında Pierre Briant'a ait olan ve yukarıda III.iv ve nn. 26, 33'de bahsi geçenlere dikkat çekeceğim.

36 *MECW* II.584-5; 572-4 (620 n.248) = *MEGA* I.ii.480-1, 478-9. Ve bkz. Johannes Irmscher, "Friedrich Engels studiert Altertumswissenchaft", *Eirene* 2 (1964) 7-42.

37 *MESC* 495-7, 498-500, 500-7 (özellikle. 503, 504-5, 507), 540-4, 548-51. (Artık son mektubun, bir zamanlar inanıldığı gibi H. Starkenburg'a değil de W. Borgius'a yazılmış olduğu bilinmektedir.)

38 Bkz. beş ciltlik *Selected Works of Mao Tse-Tung* (İngilizce) I (Pekin, 1965 ve yeniden baskıları) 311-47, 336'da; ya da tel ciltlik *Selected Reading from the Works of Mao Tse-tung* (Pekin, 1967) 70-108, 94'te.

39 Katherine ve C. H. George, "Roman Catholic sainthood and social status", Bendix-Lipset, *CSP*[2] 413-28 (cf. II.iv n.12).

40 Bu konuyla ilgili rastladığım tek yakın tarihli ve değerli makale için bkz. E. J. Hobsbawm, "Karl Marx's contribution to historiography", *Ideology in Social Science*, der. Robin Blacburn (Fontana paperback, 1972) 265-83.

41 Toplumun iktisadi "altyapısı" ile ideolojik "üstyapısı" arasındaki (yukarıda, ana metinde bu kitapta tartışmayı tasarlamadığımı belirttiğim) ayrım, Marx ve Engels'in 1845-6 tarihli ortak çalışmaları *Alman İdeolojisi*'nin I. Kısmında (bkz. *MECW* V.89) formüle edilmiş ve en açık haliyle, bizzat Marx tarafından 1859 tarihli *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı'ya Önsöz*'de (*MESV* 181)

ortaya konmuştur (bkz. yukarıda II.ii). Her ne kadar bu fikir Marx'ın yazdığı çoğu şeyin altında yatsa da (Sir Frederic Eden'e yönelik *Cap.* I.615-16, özellikle 615 n.2'deki eleştirisi buna iyi bir örnek teşkil eder; fakat benzer pek çok pasaj vardır), bizzat Marx tarafından bu meseleye yapılan açık pek az atfa rastladım. Bununla birlikte bkz. P. V. Annenkov'a mektup, 28 Aralık 1846 (*MESC* 39-51, özellikle 40-1, 45) ve *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i*nin üçüncü bölümünde "Farklı mülkiyet biçimlerinin, toplumsal var oluş koşullarının üzerinde, farklı ve özel olarak biçimlendirilmiş duyarlılıkların, yanılsamaların, düşünme tarzlarının ve yaşam görüşlerinin bütün bir üstyapısı yükselir. Sınıfın bütünü, bunları, kendi maddi temellerine ve buna karşılık gelen toplumsal ilişkilere dayanarak yaratır ve biçimlendirir" diyen Marx (*MECW* XI.128, {Türkçesi için bkz., E. Özalp çevirisi, Yazılama, 2009, s.45-46}); ilerleyen yıllarda 1859 tarihli Önsöz'ün Fransızca çevirisini gözden geçirirken, maddi yaşamın üretim biçimiyle, toplumsal, siyasi ve entelektüel yaşam süreçleri arasındaki ilişki için "*bedingt* ... überhaupt" {genel olarak şartlamak} ifadesinin yerine "*domine en général*" {genel olarak yönetmek} ifadesini seçerek, önermesinin tonunu hafifletmiş gibi gözükmektedir: Bkz. Prawer, *KMWL* 400-1, açık bir şekilde Rubel ile hemfikirdir. Bu konuyla ilgili diğer standart tartışmalar Engels'e aittir ve özellikle yukarıda n.9'da atıfta bulunulan mektuplarla, 17 Mart 1883'de Marx'ın mezarı başında yaptığı konuşmalarda yer alırlar (*MESW* 429-30). Gerald A. Cohen'in H. B. Acton ve John Plamenatz tarafından Marx'ın altyapı-üstyapı nosyonuna karşı getirilen eleştirileri başarılı bir şekilde yıktığı iki yararlı makale dışında, bu konuya dair aydınlatıcı olduğunu düşündüğüm çok az yakın tarihli çalışma bulunmaktadır: "On some criticisms of historical materialism", *Proceedings of the Aristotelian Society* (Suppl. Vol.) 44 (1970= 121-41 ve "Being, consciousness and roles: on the foundations of historical materialism", *Essays in Honour ıf E. H. Carr*, der. Chimen Abramsky (1974) 82-97. Ve bkz. Cohen'in kitabı, *Karl Marx's Theory of History*, *A defence* (1978, yeniden baskısı 1979).

42 Bkz. Hobsbawm'ın mükemmel *KMPCEF*'e Giriş'i, özellikle 11, 17 ve n.2, 19-21, 27-38, 49-59, 61-5.

43 Perry Anderson'ın (*LAS* 462-549), Asyatik/Oryantal üretim biçimi kavramını kullanmayı sürdürme eğilimi karşısında son sözü söylediği kanaatindeyim. Diğer yakın tarihli çalışmalardan, özellikle de, *Das Kapital* I'in Engels'in gözetiminde yapılan 1887 tarihli İngilizce tercümesinin bir noktada Almanca metinden önemli bir sapma içerdiğini gösteren (en yisi *MEW* XXIII.354 n.24'te okuyun) Daniel Thorner'a ait mükemmel bir makaleden (MAIMP) gayet iyi faydalanır. Söz konusu tercüme küçük ölçekli köylü tarımının ve bağımsız zanaatkarlığın sadece "feodal üretim biçiminin" değil, aynı zamanda "ortak toprak sahipliğine ilişkin ilkel Oryantal biçimin ortadan kalkmasının ardından ve köleliğin ciddi biçimde tutunmasından önce, en parlak dönemlerinde Klasik toplulukların" da temelini oluşturduğundan söz ederken "Oryantal" sözcüğüne yer vermez. (MAIMP 60). Ve 1884'te (Marx'ın vefatının ardından) yayımlanan *Ailenin Kökeni*'nde Engels hiçbir zaman Asyatik/Oryantal üretim biçiminden bahsetmez; cf. özellikle *MESW* 581. Marx, geçerken arada sırada değinse de (bkz. *Cap*. I.77-8 n.1, 79; cf. 334 n.3, 357-8 ve *TSV* III.417, 434,435. Yine cf. Asyatik/Oryantal biçim sorunu üzerine Hobsbawm, *KMPCEF* 11, 17 n.2, 19, 25,32-8, 51, 58, 61, 64) son yıllarında Asyatik/Oryantal üretim biçimi meselesine pek az ilgi göstermiştir (bkz. özellikle, Thorner, MAIMP 63-6). Asyatik üretim biçimiyle ilgili sözümona Marksist tartışmalarla ve bu tür tartışmaların (özellikle SSCB'deki) bibliyografik

değerlendirmeleriyle benim yapabildiğimden daha fazla ilgilenenler, *Eirene*'deki bir dizi makaleye başvurabilirler: J. Chesneaux 3 (1966) 179-87; J. Pečírka, ibid. 147-69; 6 (1967) 141-74Ü P. Skalnick ve T. Pokora, 5 (1966) 179-87. İngilizce okuyanlar A. M. Bailey ve J. R. Llobera'nın *Critique of Anthropology*'de dört parça halinde karşımıza çıkan "The Asiatic mode of production. An annotated bibliography" makalelerini yararlı bulabilirler. Ben yalnızca ikisini okuyabildim: "I. Principal Writings of Marx and Engels", söz konusu dergi, no.2 (Güz 1974) 95-103 ve "II. The Adventures of the Concept from Plekhanov to Stalin", nos.4/5 (Güz 1975) 165-76.

44 Marx'a yönelik bu tür eleştiriler ekseriyetle, Dahrendorf'un (*CCCIS* 22) *Cap.* III.436-8'de yer alan anonim şirketlerle ilgili tek bir pasaja getirdiği gülünç eleştiri gibi zayıf temellidir. Bu Marx'ın muhtemelen paradoks keyfine kendini fazla kaptırdığı yazılarından birisidir (örneğin, "sermayenin özel mülkiyet olarak, bizzat kapitalist üretim çerçevesi içinde ilgası" gibi). Pasaj ancak bir öncekiyle birlikte okunduğunda tamamıyla anlaşılabilir hale gelir: *Cap.* III.382-90. (Bundan, Dahrendorf'un Marx'ın sınıf teorisine yönelik bir dizi itirazını çürütmek için söz ediyorum.)

II

Sınıf, Sömürü ve Sınıf Mücadelesi

(i)
Sınıflı Toplumun Doğası

"Sınıf kavramı çok uzun bir süredir hiç zararsız bir kavram olmadı. Özellikle insanlar ve onların toplumsal koşulları için kullanıldığında, her zaman özgün bir tahrip gücüne sahip oldu." Bunlar 1974 yılında *London School of Economics and Political Science*'ın Müdürlüğüne getirilen, önde gelen Alman sosyoloğu Ralf Dahrendorf'un *Class and Class Conflict in Industrial Society* başlıklı kitabının ilk iki cümlesidir. Dahrendorf sözlerine, iki önemli Amerikalı sosyoloğu olan Lipset ve Bendix'in "farklı sınıf kuramları üzerine tartışmalar, genellikle siyasal yönelimler üzerindeki gerçek bir ihtilaf yerine kullanılan akademik ikamelerdir" şeklindeki önermelerini olumlu bir şekilde alıntılayarak devam eder. Buna tamamen katılıyorum. Bana öyle geliyor ki, bugün, ister modern isterse antik olsun herhangi bir topluma ilişkin sınıfsal sorunların ve her şeyden önce de sınıf *mücadelesi*nin (ya da sınıf *çatışması*nın) "tarafsız" ya da "önyargısız" denilebilecek bir şekilde tartışılabilmesi pek de mümkün değildir. "*Wertfreiheit*", yani değer yargılarından azade olmak şöyle dursun, herhangi bir "tarafsızlık" ya da "önyargısızlık" iddiam da yok. Buradaki kriter aslında genel olarak kabul gördüğünden çok daha özneldir: Bu alanda bir kişinin "tarafsızlığı"

diğer bir kişinin “önyargısı”dır ve aralarındaki anlaşmazlığı çözebilecek nesnel bir test bulmak da genellikle imkânsızdır. Yine de, Eugene Genovese’in de belirttiği gibi, “ideolojik önyargıların kaçınılmazlığı, bizi azami nesnellik için mücadele etme sorumluluğundan azade kılmaz” (*RB* 4). Bu kitabın iki kriter açısından değerlendirilmesini ümit ediyorum: İlk olarak, tarihsel olay ve süreçler karşısındaki *nesnelliği ve dürüstlüğü*; ikinci olaraksa ortaya koyduğu çözümlemenin *verimliliği*. “Tarihsel olay ve süreçler” yerine “tarihsel olgular” ifadesini kullanmayı da tercih edebilirdim. Bu pek de popüler olmaya ifadeyi kullanmaktan, Arthur Darby Nock’un “Olgu kutsal bir şeydir ve varlığı asla genellemenin sunak taşında feda edilmemelidir” (*ERAW* I.333) diye yazarken yaptığından daha fazla çekinmiyorum. Kimi zaman toplumsal tarihçiler ve iktisat tarihçileri tarafından hafif bir küçümsemeyle “anlatısal tarih” olarak adlandırılan şeyden vazgeçmeyi de önermiyorum. Oxford Üniversitesi’nin şu anki Antik Tarih Camden Profesörü’nden “anlatısal tarihi” savunan yakın tarihli bir ifadeyi alıntılamak gerekirse:

> Somut durumlardaki eylemlerini incelemediğimiz takdirde nasıl olup da kurumların nasıl çalıştıklarını, ya da inanışların veya toplumsal yapıların insanların davranışları üzerinde ne tür etkilerde bulunduğunu belirleyebileceğimizi anlamıyorum… Bizi tarihsel bilginin peşine düşmeye iten en temel dürtü, hiç kuşkusuz geçmişte gerçekten *ne* olduğunu bulma ve özellikle de insanlığın kaderi üzerinde çok büyük etkilerde bulunan olaylar hakkında elimizden geldiğince çok şey keşfetme arzusudur; ancak ondan sonra doğal olarak bu olayların *neden* olduklarını araştırmaya koyuluruz (P. A. Brunt, “What is Ancient History about?, *Didaskalos* 5 [1976] 236-49, 244’de).

Yunan toplumunda sınıfları gerçekten de tarif ettiğim minvalde tespit edebilir miyiz? Yunanlılar kendileri sınıfların varlığını tanıyorlar mıydı? Ve bu çerçevede bir araştırma yürütmek bize bir şeyler kazandırır mı? Tarihsel sürece ve kendi toplumumuza dair kavrayışımız, Yunan dünyasını sınıflar ve “sınıf mücadelesi” üzerinden düşündüğümüzde daha fazla aydınlanıp güçlenir mi?

Lévi-Strauss'un "Ben bir sosyolog değilim ve kendi toplumumuza yönelik ilgim ancak ikincil bir ilgidir" (*SA* 338) dediğini okuduğumda, onu "ben aynı zamanda sosyolog da olmaya çalışan bir tarihçiyim ve kendi toplumumuza yönelik ilgim birincil bir ilgidir" diye yanıtlamak istemiştim.

Sınıfı, sanki Platonvari bir "Form" ve doğasını sadece keşfetmemiz gereken, kendi başına nesnel olarak var olan bir entiteymiş gibi ele almayacağım. Bu kelime tarihçiler ve sosyologlar tarafından her türlü anlam yüklenerek kullanılageldi;[45] ama Marx'ın onu kullanmak için seçtiği yolun, hem kendi toplumumuz hem de Yunan ve Roma toplumları da dahil olmak üzere, ilkel toplumdan sonra gelen tüm daha önceki toplumlar için en faydalısı olduğuna inanıyorum. Marx, maalesef hiçbir zaman "sınıf" terimine bir tanım getirmedi. Bu terimi farklı vesilelerle, özellikle de belirli sınıfların doğasının dikkate değer şekilde farklılık gösterebildiği gerçek tarihsel durumlardan bahsederken, hayli farklı biçimlerde kullandığı da doğrudur.[46] Kapital'in tamamlanmamış üçüncü cildinin en sonunda, s.885-6 (cf.618),[47] kendi ortaya attığı "Bir sınıfı oluşturan nedir?" sorusunu yanıtlamak üzereyken, yalnızca bu soruya verilecek cevabın "doğal olarak başka bir soruya, yani 'ücretli emekçileri, kapitalistleri ve toprak sahiplerini üç büyük toplumsal sınıf yapan şey nedir?' –gerçekten de Marx'ın yazdığı dönemde öyleydiler– sorusuna verilecek cevaptan doğacağı"nı söylemeye vakit bulabilmiştir. Genel olarak sınıfa olmasa bile, on dokuzuncu yüzyıl kapitalist toplumunun sınıflarına dair bir tanım üretebilecek bu öncelikli soruya verdiği yanıtı yazacak kadar bile yaşamadı ve yaşasaydı sınıfa dair sarih bir genel tanım vererek devam edip etmeyeceğini de bilemeyiz. Ama Marx'ın sınıf kavramını (kimi zaman doğrudan bu kelimeye başvurmasa da) kullandığı düzinelerce, belki de yüzlerce sayfayı bir araya getirdikten sonra, kavramın zihninde aldığı esas şekle dair pek az şüphem var.

(Burada, bunun yalnızca başlangıç niteliğinde bir taslağını verebilirim: Daha adamakıllı bir değerlendirmeyi bu bölümün ikinci alt bölümünde ve sonrasında sunmaya çalışacağım.)

Genel bir kavram olarak sınıf (belirli bir sınıftan farklı bir biçimde) esasen bir ilişkidir ve Marx'ın kullandığı anlamıyla, onun temel kavramı olan "üretim ilişkileri"yle, yani üretim sürecinde insanın içine girdiği ve yasal ifadesini büyük oranda ya mülkiyet ya da emek ilişkilerinde bulan toplumsal ilişkilerle yakından bağlantılı bir şekilde anlaşılmalıdır. Üretim koşulları, herhangi bir verili zamanda, belirli bir grup tarafından kontrol edildiğinde (bu tür örneklerin büyük bir çoğunluğunda olduğu gibi[48] üretim araçları üzerinde özel mülkiyet var olduğunda), sınıfların üretim araçları ve emekle olan ilişkileriyle kendi aralarındaki ilişkiler üzerinden tanımlandıkları "sınıflı bir toplum"la karşı karşıyayız demektir. Modern dünyadaki en önemli "üretim araçları"ndan bazıları –sadece fabrikalar değil, fakat bankalar ve finans kuruluşları ve hatta demiryollarıyla uçaklar– tabii ki Klasik antikitede yoktu ve kapitalist bir ekonominin ayırt edici özelliği ve üretim ilişkilerinin asli bir unsuru, daha doğrusu tek asli unsuru olan ücretli emek de büyük ölçüde öyleydi. (Aşağıda III.vi'da göreceğimiz gibi, özgür ücretli emek Yunan ve Roma dünyalarında bugünküyle kıyaslanamayacak derecede önemsiz bir rol oynuyordu.) Antik Yunan dünyasında asli üretim aracı topraktı ve emeğin doğrudan sömürüldüğü temel biçim de özgür olmayan emekti –en başta da alınıp satılabilir kölelerinki; fakat borç esareti, pek çok tarihçinin farkına vardığından çok daha yaygındı ve Roma imparatorluğunda tarımsal emek giderek daha fazla, üçüncü yüzyılın sonlarında yasal serfliğe dönüştürülecek olan (ve başlangıçta esas olarak özgür insanların parçası olduğu) kira formlarıyla sömürülür hale gelmişti. (Kölelik, serflik ve borç esaretine dair kesin tanımları aşağıda, III.iv'te vereceğim.) Bu nedenle, antikitede zenginliğin her şeyden

önce toprak sahipliği ve özgür olmayan emeğin kontrolünden kaynaklandığı söylenebilir ve mülk sahibi sınıfın nüfusun geri kalanını sömürmesini, yani onların emeği üzerinden bir artık temellük etmesini mümkün kılan da, her şeyden önce bu zenginliklerdi.

Bu noktada dikkatli bir şekilde ele alınması gereken, aksi takdirde kolayca ciddi bir karışıklığa yol açabilecek ve IV. Bölüm'de hakkıyla ele almayı düşündüğüm önemli ve zor bir meseleden söz etmeliyim. Antikitede üretimin büyük bir kısmının Geç Roma İmparatorluğu'na kadar (ve hatta belirli bir ölçüde ondan sonra da) her zaman, başta köylülerin ama aynı zamanda zanaatkâr ve tüccarların da dahil olduğu küçük özgür üreticiler tarafından yapıldığı gerçeğine işaret ediyorum. Bu çok sayıda kişi, ne başkalarının (kendi aileleri dışında) emeklerini fark edilebilir derecede sömürüyor ne de kayda değer şekilde sömürülüyordu; fakat kendi tüketimlerinin azıcık daha üstünde artık üreterek geçimlik seviyenin çok da yukarısında yaşamadıklarından, sömürenlerle sömürülenler arasında bir tür aracı sınıf oluşturuyorlardı. Bununla birlikte, fiiliyatta sömürülüyor olmaları çok daha muhtemeldi. IV. Bölüm'de açıklayacağım üzere, bu sömürü sadece doğrudan ve kişisel (örneğin toprak sahipleri ya da tefeciler tarafından) değil, ama aynı zamanda devletin ya da diğer idari yapıların dayattığı vergilendirme, askere alma ve zorunlu hizmetler yoluyla dolaylı ve kolektif de olabilirdi.

Bu küçük özgür üreticilerin içinde bulundukları koşulları doğru bir şekilde belirlemek çok zordur. Bunların büyük bir çoğunluğu köylü (IV.ii'deki tanımıma bakın) adını verdiğim kişilerdi; bu terim geniş bir koşullar yelpazesini kapsıyor olsa da, özellikle de ele alınan kişilerin kesin vaziyetlerinden şüpheye düştüğümüzde kullanılmaya elverişli olabilir. IV. Bölüm'de, söz konusu kurumların çeşitliliğini ve bazı grupların talihlerinin siyasi ve hukuki olduğu

kadar iktisadi konumlarına göre de nasıl hatırı sayılır ölçüde iniş çıkışlar gösterebildiğini ortaya koymaya çalışacağım.

⁂

Yunan toplumunun analiz ya da en azından tasvir edilmesi için, kuşkusuz, kavramı kullandığım anlamıyla “sınıf”a ait kategoriler dışında başka alternatifler de önerilmiştir. Bunların bir kısmını, bu bölümün v. alt bölümünde ele alacağım.

Genellikle tek bir toplumla ilgilenen tarihçiler, nadiren kategorilere dair seçimleri üzerine kafa yormaya vakit harcarlar: Bu tür bir sorunun çok seyrek olarak farkına varırlar ve genellikle ele aldıkları toplumun mensupları tarafından kullanılan kavramların ötesine geçmeleri gerektiği akıllarına bile gelmez. Aslında, Britanya –ve Amerika– ampirik geleneği içinde yazan bir tarihçi (Roma imparatorları üzerinde kısa süre önce çıkan önemli bir kitabın yazarının gerçekten de yaptığı gibi: Bu bölümün v. alt bölümünün başına bakın) bize şöyle diyebilir: “Neden sınıf yapısı ve toplumsal ilişkiler ve tarihsel yöntemle ilgili tüm bu kuramsal meselelerle vakit kaybetmemiz gereksin ki? Neden kullandığımız kavram ve kategorileri kafamıza takmadan, eski iyi usulde tarih yapmaya devam edemiyoruz? Aksi bizi tarih felsefesine bile bulaştırabilir ki bu, saf ideoloji olarak hakir görüp filozof ve sosyologlara terk etmeyi tercih ettiğimiz bir şeydir.” Buna verilecek yanıt, şüphesiz şu olmalıdır: İdeolojiye dair şuursuzluğun ya da hatta ona tamamen sırt çevirmenin, ideolojinin yokluğuyla aynı şey olduğunu zannetmek ciddi bir hata olacaktır. Gerçekte her birimiz, ister bilinçli ister bilinçsiz olsun, belirli bir tarihsel yöntem ve bir genel kavramlar setine yol açan, tarihe yönelik ideolojik bir yaklaşıma sahibiz. Pek çoklarının yaptığı gibi kullandığımız temel kavramları tanımlamayı ve hatta bunlar üzerinde düşünmeyi reddetmek, yalnızca içinde yetiştiğimiz hâkim ideolojiyi pek de üzerine kafa yormadan tepeden tırnağa benimsememiz ve seleflerimizin benzer sebepler dolayısıyla

kanıtlarda yaptığı ayıklamanın hemen hemen aynısını yapmamız sonucunu doğurur.

Yine de, tarihçinin geleneksel yaklaşımında çok büyük meziyetler de vardır; ki bunun özü, yani herhangi bir dönemdeki (ve hatta çağdaki) tarihsel bir durumun *özgüllüğünü* tanımak konusundaki ısrar bir kenara bırakılmamalı, hatta sosyolojik bir yaklaşımla birleştirildiğinde bu özden taviz de verilmemelidir. Aslında iki yaklaşımı bir araya getirmek için gereken büyük çabayı sarf etmeye ya zekâsıyla ilgili bir sıkıntısı olduğu ya da zamanı veya enerjisi olmadığı için gücü yetmeyecek bir kişi, mutlaka tarihsel yaklaşımı tercih etmelidir; zira saf bir biçimde olguları ayıklayan tarihçinin ürettiği vasat bir çalışma bile, eğer olguları doğru ve dürüstçe sunmuşsa, daha yüksek bir sentez derecesiyle başa çıkabilecekler tarafından kullanılabilir. Fakat belirli bir döneme dair özgün tarihsel kanıtlara ilişkin yeterli bilgiye sahip olmayan bir sözüm ona sosyoloğun, başkaları tarafından kullanılabilecek herhangi bir şey söylemesi pek de ihtimal dahilinde değildir.

Britanya'da İlkçağ tarihi çalışmaları, uzun bir süreden beri ayrıntılı ampirik araştırmalara yönelik *kendi içinde* takdire şayan bir tutumla diğerlerinden ayrılagelmiştir. Rostovtzeff'in *Social and Economic History of the Roman Empire* adlı büyük çalışmasına dair bir süre önce kaleme aldığı değerlendirmede, Harvard Üniversitesi'nden Glen Bowersock (ki kendisi Oxford Greats School'dan gelmiş ve Sir Ronald Syme'ın lisansüstü öğrencisi olmuştur), Oxford'u 1918 yılında kendi memleketi olan Rusya'dan gelen bir sürgün olarak ziyaret eden Rostovtzeff'in "Doğu ve Batı Helenizmi, Roma Cumhuriyeti ve Roma İmparatorluğu'ndan daha dar bir konuda ders vermeyeceğini açıklaması üzerine" genel olarak kaşların kalktığından söz eder. Bowersock, "Rostovtzeff'in seçtiği konunun alçakgönüllülükten yoksun haşmetine, belki de kaçınılmaz olarak arada sırada kendisini gösteren düşüncelerdeki bulanıklık eşlik ediyordu" diye devam eder ve Rostovtzeff'in kitabının

önsözüne kendi yazdığı bir yorumu aktarır: “Açıktır ki İngiliz zihni, bu açıdan Slav zihninin aksine, düşüncede ve ifadede kesinlik yoksunluğundan haz etmez.”[49] İşte burada karşımıza tam da her tarihçinin yüzleşmek zorunda olduğu bir sorun çıkar: Seçilen konuya ilişkin her tür kanıta gösterilen pür ve özenli bir dikkat ve bununla ilgili modern literatürün incelenmesiyle öğrenilenlerden en iyi şekilde yararlanmayı mümkün kılmaya yetecek kadar, genel tarihsel yöntem ve sosyolojik kurama vakıf olmanın nasıl bağdaştırılabileceği. Bu çok farklı vasıflar arasında doğru dengeyi ancak pek azımız tam olarak kurabiliriz. Sosyoloğun “giderek daha fazlalaşan şeylerle ilgili giderek daha az”, tarihçininse “giderek daha da azalan şeylerle ilgili giderek daha çok şey” bilir hale geldiği söylenmiştir. Pek çoğumuz bu kategorilerden birine ya da diğerine, gereğinden fazla bir kesinlikle gireriz. Plutarkhos’un hurafelerin bataklığıyla tanrıtanımazlığın sarp kayalıkları arasında zor bir yol bulmak zorunda olan samimi dindarına (*Mor.* 378a) ya da Bunyan’ın Ölümün Gölgesi Vadisi’nde, sağ yanında “tüm Zamanlar boyunca körün körlüğe rehberlik ettiği ve her ikisinin de orada sefilce mahvolduğu bir hendek (*Ditch*)” sol yanında ise “iyi bir Adam olsa bile düştüğünde ayaklarının üzerinde kalkabileceği bir zemin bulamayacağı bir bataklık (*Quagg*)” bulunan dar bir patikayı adımlayan Hristiyanına benzeriz.

Antik Yunan dünyasının tarihi ile ilgilenirken, yalnızca tanımlanabilmeleri açısından *kesin* olmakla kalmayan, ama aynı zamanda diğer insan topluluklarının çözümlenmesinde kullanılabilir olmaları açısından *genel* de olan toplumsal analiz kategorilerini meşru bir şekilde kullanabilmek kendimi çok daha mutlu hissetmemi sağlayacaktır. Sınıf, benim kullandığım şekliyle, fazlasıyla bu türden bir kategoridir. Yine de, ampirik gelenekten gelen tarihçiler için, en azından ele aldıkları toplumda kullanılan kategorilerden ve hatta terminolojiden *başlama* ihtiyacı hissetmenin

sağlıklı bir içgüdü olmasını anlıyorum. Bizim örneğimizde, eğer Yunanlılar üzerinde konuşmak istediğimiz şeye dair "bir kelimeye" sahip değillerdiyse, bu aradığımız fenomenin Yunanlıların zamanında var olmamış olabileceği ya da en azından bugünküyle aynı biçimde var olmamış olabileceği konusunda hayırlı bir uyarı olabilir. Ve bu nedenle, bu bölümün iv. alt bölümünde, Antik Yunanlıların kendilerine dair farkındalıklarının en yüksek olduğu dönemde (MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllarda), kendi toplumlarını tarif etmek için bizzat kullandıkları kategorilerle *başlamayı* öneriyorum. Bu kategorilerle Marx'ın sınıf çözümlemesinin kimi veçheleri arasında şaşırtıcı benzerlikler bulunduğu ilk bakışta fark edilecektir: Bu özellikle Aristo'nun *Politika*'sında açıkça görülür.

⁂

Artık esaslara inelim. Beş önerme ile başlıyorum. İlk olarak, insan toplumsal bir hayvandır –sadece bu da değil, Marx'ın *Grundrisse*'de (E.T. 84) belirttiği gibi, "ancak toplum içinde bir bireye dönüşebilen bir hayvandır". (Her ne kadar aynı paragrafta Marx, hor görerek ve doğru bir biçimde Adam Smith ya da Ricardo –ya da hatta Thomas Hobbes– için bir başlangıç noktası işlevi gören bireysel ve yalıtılmış avcı ya da balıkçıyı Robinson Crusoe geleneğinden yavan bir fikir olarak küçümsemiş olsa da, bu noktada Hobbes'un *Leviathan* I.13'teki hayalî toplumsal-öncesi insanının hayatına dair "yalnız, yoksul, pis, yabani ve kısa" şeklindeki tasvirini akla getirmemek mümkün değildir.) İkincisi, insanın toplum içindeki birincil görevi, en geniş anlamıyla üretimi örgütlemektir. Buna, hem toplumun ihtiyaç duyduğu ama kendi başına üretemediği ya da kârlı bir şekilde üretemediği türde gerekli veya arzulanan şeyleri kendi toplumunun dışından ticaret ya da zora dayalı temellük yoluyla elde etmesi, hem de üretilenleri dağıtması dahildir. (Geniş ya da Yunan dünyası gibi dağlar veya deniz tarafından çok fazla bölünmüş bir bölgede, ulaştırma sisteminin

doğası önemli bir etken olabilir.) “Üretim” terimini, Marx’ın da genellikle yaptığı gibi bu kullanışlı ve genişletilmiş anlamıyla kullanacağım.[50] Üretimin, kelimeyi kullandığım en geniş anlamıyla, hiç kuşkusuz yeniden üretimi de içerdiğini söylemeye pek de gerek yoktur: Tohumun ürün vermesi ve olgunlaşması. (cf. bu bölümün vi. alt bölümü) Üçüncüsü insan, bizatihi toplum içinde yaşama ve üretimi örgütleme eylemiyle, zorunlu olarak, Marx’ın “üretim ilişkileri” ya da “üretimin toplumsal ilişkileri” adını verdiği, belirli bir toplumsal ve iktisadi ilişkiler sisteminin içine girer.[51] Dördüncüsü, Antik Yunanlılarınki ya da kendimizinki gibi uygarlaşmış bir toplumda, gerçek ihtiyaçların üreticileri, (birazdan dikkat çekilecek açık nedenlerden dolayı) kendilerinin fiilen tükettiğinin ötesinde bir artık üretmek zorundadır. Ve beşincisi, bu tür bir artığın çekilmesi ve süreklileştirilmesi fiiliyatta, bilhassa tarımsal üreticilerin sömürülmesine neden olur: Her yönüyle sınıf kavramıyla ilişkili olan bu sömürü, “sınıf mücadelesi” adını verdiğim şeyin tam da özünü teşkil eder. (Bu konuyu bu bölümün ii. ve iii. alt bölümlerinde ele alacağım. Orada açıklayacağım üzere antik dünyada “sınıf mücadelesinden” söz ettiğimde, asla yalnızca siyasal düzlemde bir mücadeleyi aklıma getirmiyorum ve aslında zaman zaman “sınıf mücadelesi”ni kullanma biçimim, hiç de siyasal bir veçheye sahip olmayabilir.)

“Yapısalcı” terminolojiye alışkın olanlar için, belki de, Lévi-Strauss ve ekolü tarafından kullanıldığı şekliyle toplumsal *ilişkilerle* toplumsal *yapı* arasında bir ayrım yapılmasını yararlı ya da mümkün görmediğimi eklemeliyim. (bkz. örneğin, Lévi-Strauss, *SA* 279, 303-4). Kimi zaman bir toplumsal ilişkiler kümesinden bir sosyal yapı ya da sosyal formasyon *olarak* söz edeceğim.

Elbette, son birkaç bin yılın uygarlaşmış toplumları bağlamında düşünüyorum. Teknolojik olarak ilkel insanın seviyesinin çok daha ötesine geçmiş bu toplumlar, uygar yaşamın gereklilik ve lüks arzını

istikrarlı ve yeterli bir şekilde sağlamayı amaçlamış ve bunun sonucunda bu arzı garanti altına almak için çok dikkat çekici boyutlarda çaba sarf etmek zorunda kalmışlardı. Bazı antropologlar, ihtiyaçlarını asgariye çekerek elverişli bir çevrede yaşayan ilkellerin, en azından uygarlığın ilk aşamalarındaki insanlardan daha mutlu olduklarının düşünülebileceğini ve hayli geniş bir boş zamanın tadını çıkarmış olabileceklerini iddia ettiler; ama benim amaçlarım açısından ilkel toplum[52] mevzu dışıdır; zira yapısı (modern dünya bir yana) Grekoromen antikitesininkinden tamamen farklıdır ve ilkel aşamada var olmuş olabilecek herhangi bir sömürü biçimi çok farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Dahası, ilkel toplum gelişmiş modern ekonomilerle temas halinde varlığını sürdürebileceğini kanıtlayamamıştır –mümkün olan en zalimce yolla ifade etmek gerekirse, Hilaire Belloc'un deyişiyle (*The Modern Traveller*, vi),

Ne olursa olsun bizde
Maxim silahı var, onlardaysa yok!

İlkel bir yiyecek toplayıcı ve avcı kabilede, besinin ve diğer ihtiyaçların yalnızca günlük olarak tedarik edilmesi, yabani hayvanlara ve diğer kabilelere karşı savunma vb. faaliyetler, en azından fiiliyatta iktisadi faaliyetlerini başka alanlara taşımamaları anlamında, kabilenin neredeyse tüm yetişkin mensuplarının tam zamanlı meşgalesi olabilir.[53] Bununla birlikte, uygarlaşmış bir toplulukta, herkesin tüm zamanını bu temel faaliyetlerle geçirmesi mümkün değildir; burada topluluğun en azından kimi üyeleri, karmaşık bir toplumu yönetmek, örgütlemek ve idare etmek; yabancılara karşı hangi silahlara ihtiyaç duyuluyorsa onlarla korumak; on ila yirmi yıllık bir dönemde bir sonraki kuşağı eğitmek ve onlara gerekli yetileri kazandırmak; sanat ve bilimle (hangi gelişme seviyesine ulaşılmışsa) ilgilenmek ve uygar yaşamın gerekli

kıldığı pek çok başka şeyle uğraşmak için –yaşamın maddi gerekliliklerinin doğrudan üretiminden azade kılınmış olma gibi teknik bir anlamda– boş zamana sahip olmalıdır. Bu tür insanlar (ya da bir kısmı) en azından kısmi olarak daha kaba görevlerden kurtarılmalıdır ki, özelleşmiş işlevlerini ifa edebilsinler. Ve bu da sağladıkları hizmetler karşılığında topluluğun geri kalanı ya da bir kısmı tarafından bakımlarının üstlenilmesi gerektiği anlamına gelir. Üreticiler bundan sonra kendilerinin tükettiklerinden daha fazlasını, diğer bir deyişle, bir *artık* üretmek zorundadır.[54] Ve "bir artığın ortaya çıkması, bir toplumdaki yapısal dönüşümleri mümkün kılar – ama bu 'zorunlu' da kılacağı anlamına gelmez" (Godelier, *RIE* 274).

İktisadi antropologlar arasında "artık" fikri üzerinde yıllardır süregelen tartışmadan yola çıkarak, bu kavramla ilgili iki gözlemde bulunmanın gerekli olduğunu düşünüyorum. İlk olarak, bu kavrama tamamen göreli bir anlamda ve (tabiricaizse) "içsel" bir kullanımla, yani *bir bireyin* harcadığı emeğin ürününün, meyvelerinden kendisinin doğrudan yararlanmadığı ve beraberinde getirdiği faydalarının başkalarına ayrıldığı kısmına işaret etmek için başvuruyorum. Artık kavramının bir de "dışsal" kullanımını ayırt edebiliriz; Pearson gibi antropologlar bu nosyonu, bazı şeylerin, *bir bütün olarak toplum* ya da onun adına karar verenler tarafından, "ihtiyaçlarına yönelik bir artık olarak" bir kenara ayrılmasını ve belirli amaçlar için –ziyafetler, savaşlar, diğer toplumlarla alışveriş vb.– el altında tutulmasını ifade etmek için kullanırlar.[55] İkinci olarak, artığın varlığı ile insanın insan tarafından sömürüsü arasında bir *zorunluluk* ilişkisi olmadığı konusunda Godelier'e katılıyorum: İlk başta, belirli kişilerin gerçekten de tüm topluluğun yararına[56] ifa edilen hizmetleri –örneğin dışarıdan gelen saldırıya karşı savunma gibi– üstlendikleri, her iki taraf açısından da kârlı görülen bir takas söz konusu olmuş olabilir.[57] Tarihte sömürünün başladığına inanılması gereken anı kesin olarak tespit etmek çok zordur ve ben

de bu konuda bir karar verebilmiş değilim. Şu anki amaçlarım açısından bu sorun pek de önemli değil; çünkü sömürü bu kitapta ele aldığım dönemden çok daha önce ortaya çıkmıştı. Belki de diyebiliriz ki sömürü, birincil üretici zorun etkisi altında (siyasi, iktisadi ya da toplumsal zor olmasından veya zor olarak algılanıp algılanmamasından bağımsız olarak) bir artık teslim etmeye mecbur bırakıldığında ve karşılık olarak artık gerçek bir bedel elde edemediği aşamada başlar. Ama bu da, sömürünün hangi noktada başladığını tespit etmeyi çok zorlaştırabilir, zira örneğin tarımsal ürüne karşı askerî korumayı nicel olarak ifade etmek kolay değildir (cf. aşağıda IV.iv). Sömürüye ilişkin (daha tercih edilebilir olan) çok daha gelişkin bir tanım, Batı Afrika'da gerçekleştirdikleri antropolojik saha çalışmasına dayanarak Dupré ve Rey tarafından önerilmiştir: "Sömürü, artık ürünün mütekabil emek artığına katkıda bulunmayan bir grup (ya da bir toplayıcı) tarafından *kullanımı*, üreticilerden *yeniden artık emek çekilmesinin koşullarını yeniden ürettiğinde* ortaya çıkar" (RPTHC 152, italikler bana ait). İyi ve tamamen sosyalist bir toplum bile, çok küçükleri, yaşlıları ve engellileri desteklemek ve topluluk için gerekli her tür hizmeti sağlamak için birileri tarafından "artık emek" sunulmasını düzenlemek zorundadır (cf. Marx, *Cap*. III. 847, 876). Fakat bu düzenleme, herhangi bir birey ya da grubun üretim süreci üzerinde, mülkiyet hakları vasıtasıyla ya da bir bütün olarak toplumun veya onun yönetim organlarının talimatları olmaksızın özel bir denetim kurarak bu "artık emeğin" ürünlerini temellük etme hakkı elde edemeyeceği şekilde yapılmak zorundadır.

Her uygar toplumda, üretime dair temel bir sorun var olmuştur: Toplumsal piramidin en altındaki konumlarından pek de memnun olmayan ve ikna ile zorun –ayrıcalıklı azınlık sömürücü ve zalim olarak görülmeye başlandığında zorun daha ağır bastığı– makul bir bileşimine tabi tutulması gereken birincil üreticilerden yeterli (elbette göreli olarak "yeterli") bir artığın nasıl çekileceği. İnsanların

kendileri için, hayatlarını istedikleri gibi yaşama özgürlüğünü elde etme yetenekleri, kısa süre önceye kadar, emirlerine amade olan üretici güçlerin yetersiz gelişimi nedeniyle her zaman son derece sınırlı kalmıştı.

> Bugüne kadar gerçekleşen tüm özgürleşme, sınırlı üretici güçlere dayanmıştır. Bu üretici güçlerin sunduklarıyla yapılan üretim tüm toplum için yeterli değildir ve ancak bazı kişiler kendi ihtiyaçlarını diğerlerinin aleyhine olacak şekilde tatmin ettiklerinde gelişme mümkün hale gelmiştir. Ve böylece bazıları –azınlık– gelişme tekelini elde ederken, diğerleri –çoğunluk– en temel ihtiyaçlarını karşılamak için sürekli mücadele halinde olmaları nedeniyle, bu süreç içinde (yani yeni devrimci üretici güçlerin yaratılmasına dek) her türlü gelişmeden dışlanmıştır (*MECW* V. 431-2, *Alman İdeolojisi*’nden, cf. *Cap*. III 820, yukarıda I.iv’te alıntılanmıştır).

Eğer bana Antik Yunan toplumunu çağdaş dünyamızdan en fazla ayıran temel niteliklerin neler olduğu sorulsaydı, birbiriyle yakından ilişkili olan ve birbiri ardına tartışacağım iki şeyi seçerdim. Marx’ın “üretici güçler” adını verdiği alanda yer alan *ilki*, teknolojik bir farklılıktır. Modern dünyanın ileri ülkeleri muazzam bir üretken güce sahiptir. Ama antik dünyaya gittikçe, tabiricaizse teknoloji merdiveninde de hep daha aşağıya inersiniz. Modern dünyayla karşılaştırıldığında, Yunan dünyası teknolojik olarak çok az gelişmişti ve bu nedenle üretkenlik seviyesi de son derece düşüktü.[58] Teknolojide Sanayi Devrimi’nden çok daha önce, Orta Çağlar’da ve hatta Karanlık Çağlar’da da büyük ilerlemeler kaydedilmişti. Bu ilerlemeler, sadece en temel alan olan enerji kaynakları ve “itici güçler”de (birazdan bu konuya geleceğim) değil, tüm diğer alanlarda da pek çok kişinin fark ettiğinden çok daha önemliydi. Eğer tek bir örnek verecek olursak, sadece Yunan ve Latin edebiyatını okumakla kalmayıp aynı zamanda Yunan çömlek resimlerine ve Yunan ve Roma anıtlarındaki rölyeflere de bakmış olan kaç kişinin, bir insanın taşıma kapasitesini en azından iki katına çıkaran ve Avrupa’da ancak on üçüncü yüzyılda ortaya çıkan (Çin’de neredeyse bin yıl önceden beri biliniyordu) el arabasının antik dönemde var olmadığını fark ettiğini merak ediyorum.[59] Enerji

kaynakları söz konusu olduğunda, sadece at ya da öküzün çekiş gücü biçimindeki hayvan gücünün, özellikle antik at koşumlarının son derece etkisiz olması nedeniyle,[60] Klasik antikitede tam olarak idrak edilemediğini ve antikitede çok az kullanılan iki önemli enerji biçiminin, yani rüzgâr ve suyun (cf. aşağıda n. 14) ancak Orta Çağlar'da yaygın kullanım kazandığını gördüğümüzü söylemekle yetineceğim. Hiç kuşkusuz rüzgâr, çok etkili olmasa ve kıç dümeni henüz icat edilmemiş olsa da[61] ticaret gemilerinin yürütülmesinde kullanılıyordu; fakat rüzgâr değirmeni, on ikinci yüzyılın başlarından önce (ya da çok daha önce) Avrupa'da bilinmiyordu. Su değirmeninin[62] (*hydraletēs*) icat tarihiyse, aslında milattan önce son yüzyıldan daha geç değildi: Bilinen ilk bahsi Yunan coğrafyacı Strabo'nun MÖ 60'lı yıllarda Karadeniz'in güney kıyılarındaki Pontus'a ilişkin yaptığı bir atıfta geçiyordu (XII.iii. 30, s. 556). Fakat en etkileyici kanıt Selanikli Antipater'in *Yunan Antolojisi*'nde yer alan, yukarıda I.iv'te Marx'ın da haberdar olduğunu belirttiğim enfes şiirdi: Şiir masumca, değirmende çalışan köle kızları, kendileri için çalışacak su-perilerine sahip olduklarından geç vakte kadar uyuyup keyiflerine bakabileceklerine inandırmaya çalışıyordu. (*Anth. Pal.* IX. 418: bkz. *Cap*. I.408). Su değirmeninin Grekoromen dünyada kullanıldığına dair hem edebî hem de arkeolojik pek az kanıt vardır; ama bu kullanım dördüncü ve beşinci yüzyıllardan önce çok seyrekti ve tam olarak kullanımı çok daha sonra başlayacaktı (tekrar bkz. n. 14). Marx "Roma İmparatorluğu'nun tüm makinelerin en ilkel formunu su-çarkından türettiğinin" farkına varmıştı. (*Cap* I. 348)

Bu, antik ve modern dünya arasında yaptığım, ilkiyle çok yakından bağlantılı olan ve aslından büyük oranda ondan türeyen ikinci ayrımın esas arka planını oluşturmaktadır. Gördüğümüz üzere antik dünyada, onlara verdiğim isimle üreticiler (temel iktisadi faaliyetlerle iştigal eden insanlar), modern gelişmiş bir toplumu

ayakta tutmak için yeterli olandan çok daha az artık üretiyorlardı. Bu, ortalama bir Yunanlının çok daha sınırlı bir ihtiyaçlar yelpazesine sahip olduğu, modern bir İngiliz'den çok daha düşük bir yaşam standardı talep ettiği ve bu nedenle kişi başı üretim hacminin bugün olması gerekenden çok daha az olabileceği gerçeğini kabul etsek bile hayati önem taşımaktadır. Bunu hesaba kattığımızda bile aradaki fark hâlâ çok çarpıcıdır. Gösterdiğim gibi, antik dünya modern dünyayla kıyaslandığında çok daha az üretkendi. Bu nedenle, eğer herkes neredeyse hiç boş zamana sahip olmadan sürekli olarak fiilen çalışmak zorunda kalmayacaksa, toplumun en alt seviyesindeki insanların hiç değilse hatırı sayılır bir kısmından, mümkün olan en büyük artığın çekilmesi için bazı araçların bulunması gerekiyordu. Ve bu da, benim antik ve modern dünya arasında var olduğunu düşündüğüm iki temel farklılıktan, bu kez Marx'ın "üretim ilişkileri" adını verdiği alanda ortaya çıkan *ikincisi* ile karşı karşıya geldiğimiz noktadır: Yunan ve Roma dünyasında mülk sahibi sınıflar, kendilerini üretim süreci içinde yer alma zorunluluğundan azade kılan artığı, kapitalist bir toplumda olduğu gibi ücretli emekten değil, fakat esasen çeşitli özgür olmayan emek biçimlerinden elde ediyorlardı. Antik dünya mutlak (ya da "alınıp satılabilir") "kölelik" dışında, özellikle "serflik" ve "borç esareti" adını vereceğim (bkz. aşağıda III.iv.) başka özgür olmayan emek biçimlerine de aşinaydı. Fakat genel olarak kölelik, Yunan ve Roma uygarlıklarının zirvede oldukları dönemlerinde, en önemli özgür olmayan emek biçimiydi. Yunanlıların ve Romalıların kendileri de diğer özgür olmayan emek biçimlerinden söz ederken, her zaman gerçek köleliğe dair kelime dağarcığını kullanma eğilimindeydiler.

Bu kitapta kölelik ve diğer özgür olmayan emek biçimlerini ele alırken, bunun özellikle antik toplumun en alt katmanlarında yer alan birincil üreticilerden azami artık çekilmesindeki işleviyle ilişkili olarak yapılmasını önerdiğimi belirtmiştim. Böyle yaklaşarak, köleliğe tam da, hem köle sahiplerinin hem de kölelerin

genellikle onu gördükleri şekilde bakmış oluyorum. (Kölelik kurumunun verimliliğine dair kadim inancın bu bakımdan haklı çıkarılmış olup olmaması amaçlarım açısından bakıldığında önemsizdir.) Belki de burada Kuzey Amerika köleliği üzerine yazılmış en meşhur kitaplardan biri olan Kenneth Stampp'in *The Peculiar Institution*'ının üçüncü bölümünün başlangıcına atıfta bulunmalıyım (s. 86):

> Köleler, öyle görünüyor ki Güney'in özgün kurumunu esas olarak bir emek gasbı sistemi olarak görüyorlardı. Tabii ki {bu kurumun} etkisini başka biçimlerde de –toplumsal statülerinde, yasal statülerinde ve özel yaşamlarında da– hissediyorlardı; ama onu en şiddetli şekilde hissettikleri yer kendi zaman ve emekleri üzerindeki kontrolden yoksunluklarıydı. Esaretten hoşnutsuz olduklarında, itirazlarını esas olarak efendilerinin kendi işleri üzerindeki hak iddiasına yöneltmeleri beklenebilirdi.

Köleliğin, kendisini Klasik antikitenin iktisadi koşulları açısından uygun ve hatta vazgeçilmez ve yeri doldurulmaz kılan özelliği, kesinlikle sağladığı *emeğin cebri* olmasıydı. Köle, tanımı gereği, *hakları olmayan* (ya da aslında işe yarar hakları olmayan) ve bu nedenle kendisini ürettiklerinin büyük bir kısmını başkalarına vermeye mecbur bırakılmaktan koruyamayan bir kişiydi. MS ikinci yüzyılın başlarında, Dio Chrysostom, kölelik üzerine hayalî bir tartışma aktarır. Tartışmada kölenin içinde bulunduğu şartların ne olduğuna dair temel bir tanım üzerinde genel bir anlaşma bulunmaktadır: Bir başkası "efendisi olarak ona tıpkı başka bir mülkmüş ya da bir sığırmış gibi sahiptir ve bu nedenle *ondan istediği şekilde faydalanabilir*" (*Orat*. XV.24).

Özgür olmayan emek meselesine en verimli yaklaşma yolunun, onu tam da ortaya koyduğum şekliyle, yani *birincil üreticilerden mümkün olan azami artığın çekilmesi* bağlamında tasavvur etmekten geçtiğini öne sürüyorum. Tamamen iktisadi bir bakış açısından (yani ahlaki etkenleri olduğu kadar tüm toplumsal etkenleri de göz ardı ederek) bakıldığında antikitede köleliğin muhtemelen artık çekilmesi sorununa olası en iyi cevabı sağladığını düşünüyorum.

Bunu söylerken antikitedeki düşük üretkenlik seviyesinden ve aynı zamanda *özgür*, *kiralanmış* emeğin kıt, büyük oranda vasıfsız ve mevsimlik işle sınırlı ve pek de hareketli olmadığı, kölelerinse çok sayıda ve diğer toplumlarda bilinen köle fiyatlarıyla kıyaslandığında hayrete düşürücü şekilde ucuz olduğu gerçeğinden hareket ediyorum. Ama bu koşullar altında –özgür kiralanabilir emeğin zayıf arzı, kölelere kolay bir şekilde ulaşılabilmesi, ucuzlukları vb.– inanıyorum ki kölelik mülk sahibi sınıfların elinde biriken artığı, aksi takdirde mümkün olmayacak ölçüde arttırdı ve bu nedenle Klasik uygarlığın muhteşem kazanımlarının asli önkoşulu haline geldi. Biraz önce yaptığım ayrım, kölelerle *özgür insanlar* arasındaki bir *statü* farkına değil, kölelerle *sahipleri* arasındaki bir *sınıf* farkına dayanır –bu ikisi çok farklı meselelerdir. (Bu farka daha sonra döneceğim: Bu bölümün iii. ve v. alt bölümlerine bakınız.)

Belki de bu bölümün ii. alt bölümünde önereceğim "sınıf" ve "sınıf mücadelesi" kavramlarına ilişkin tanıma zemin hazırlamakta olduğum, açık bir şekilde görülememiş olabilir. Antik Yunan toplumunun bazı temel özelliklerini açıklığa kavuşturmak zorundayım. Şimdi bunlardan birinin, özgür olmayan emek adını verdiğim emek biçiminin oynadığı asli rolü açıkladım ve artık bir başkasından, antik dünyada en önemli üretim aracının toprak olduğu gerçeğinden de kısaca söz etmeliyim. Klasik antikitede zenginlik her zaman toprak zenginliğiydi ve tüm Yunan devletlerinin hâkim sınıfları, Roma'da da olduğu gibi, şaşmaz bir şekilde ağırlıklı olarak toprak sahiplerinden oluşuyordu. Bu pek çok İlkçağ tarihçisinin artık farkında olduğu bir gerçektir; ama sorunun bütünü, kölelik ve diğer özgür olmayan emek biçimlerinde olduğu gibi, bu noktada ortaya koyabileceğimden daha geniş bir tartışmaya ihtiyaç duymaktadır (bkz. aşağıda III.i-iii).

⁂

Sınıf kavramını tarihsel bir çözümleme yöntemi olarak kullanmaya çalışırken kendimizi korumamız gereken, birbirinden hayli farklı iki tehlike karşımıza çıkar: Bir tanım meselesi olan ilki sosyoloğun alanına girer; bir teşhis meselesi olan ikincisiyse kati suretle tarihçinin sorunudur. Ne olduklarına bir arada değindikten sonra, her birini kısaca, ayrı ayrı tartışacağım. İlk olarak, "sınıf" (ve "sınıf mücadelesi") kavramıyla ne ifade etmek istediğimizden son derece emin olmalıyız ve bir yorumdan ötekine özensiz ve şuursuz bir şekilde atlamamalıyız. İkincisi, tanımlamak istediğimiz herhangi bir sınıfa dair doğru bir tarihsel teşhis koymalıyız.

1. İlk sorun, yani tanım sorunu sosyolojik bir doğaya sahiptir. Marx'ın kendisi, daha önce belirttiğim gibi, hiçbir zaman genel anlamda bir sınıf tanımı vermemiştir. Kimileri bu tür bir genel tanım vermenin imkânsız olduğunu düşünebilirler; ama ben aşağıda ii. alt bölümde geliştireceğim tanımın, eşsiz bir tarihsel koşullar kümesinin sınırlandırmayı gerekli kılacağı kimi özel vakalar olsa bile, yeterince işe yarayacağına inanıyorum. Tanımımın, genel bir tanım olarak kabul edilmek için çok sayıda istisnaya sahip olduğu gösterilebilse de, en azından bu kitapta tartışılan Grekoromen dünyadaki toplum ya da daha doğru bir deyişle bir dizi toplum açısından uygun olduğunu iddia edeceğim. Umuyorum ki başkaları bunu geliştirir.

2. İkinci sorunsa tamamen tarihseldir: Ele alınan belirli bir toplum, içinde barındırdığı sınıflar doğru ve kesin bir şekilde teşhis edilmeden önce, adamakıllı anlaşılmalı ve o topluma dair kanıtlara ilk elden vâkıf olunmalıdır. Belirli toplumlardaki gerçekten var olan sınıfların tanımlanmasında kimi önemli hatalar yapılmış ve bu sınıflara dair gerçekliğe yakından tekabül etmeyen asılsız fikirlerin kullanıma sokulmasının zaman zaman talihsiz sonuçları olmuştur. Tarihsel toplumlarda var olan sınıflarla ilgili yanlış fikirlere sahip olanlar, elbette hiçbir şekilde Marksistlerle sınırlı değildir; fakat Marksistler diğer tarihçilere kıyasla sınıf kategorilerini daha fazla

kullandıklarından, tanımladıkları sınıflarla ilgili yanlış fikirlerle işe başladıklarında daha kötü gaflar yapmaya daha yatkındırlar. İlkçağ tarihçileri arasında Arkaik ve Klasik dönemlerdeki pek çok Yunan şehrinin, özellikle de Aegina ve Korint'in hâkim sınıflarına, "ticari aristokrasiler" ya da "sınai ve tüccar sınıflar" şeklinde atıfta bulunmak standart bir pratik olagelmiştir (bkz. benim *OPW* 264-7, özellikle n. 61; cf. 216, 218-20 ve Ek XLI, özellikle, s. 396). Hakkında en ufak bir antik kanıt kırıntısı bile bulunmayan bu sıra dışı fikir, Busolt, Eduard Meyer ve diğer önde gelen tarihçiler tarafından irdelenmeden benimsenmiştir (Max Weber bile tamamen bundan azade değildir) ve bugün hâlâ kimi cenahlarda yeniden üretilmeye devam etmektedir. Benzer yanlış pozisyonlarla yola çıkan Marksistlerin sayısı da az değildir. George Thomson'un (esas olarak bir edebiyat araştırmacısıdır, kelimenin gerçek anlamıyla bir tarihçi değil), Klasik Yunan dünyasının entelektüel gelişimini Marksist bir perspektifle açıklama çabasının tarihçileri ve felsefecileri ikna etmeyi başaramamış olmasında şaşılacak bir şey yoktur; zira Thomson Yunan düşüncesinin ve hatta Yunan demokrasisinin altıncı ve beşinci yüzyıllardaki gelişimini tamamen muhayyel bir "tüccar sınıfın" iktidara yükselmesinin bir sonucu olarak sunmaktadır. Thomson, Crotonlu Pisagorcuları bile "meta üretiminin gelişmesi için siyasi mücadeleye fiilî bir şekilde katılan Solon'u andıran", "zengin sanayici ve tüccarlardan müteşekkil yeni bir sınıf" olarak tasvir etmektedir.[63] Kanımca bu, gerçeğe fanteziden ancak biraz daha yakındır. Roma döneminden önceki Yunan tarihini açık bir şekilde Marksist bir bakış açısıyla izah etmeye çalışan İngilizcede var olduğunu bildiğim tek kitap, sınıfların tarihsel gerçekliğe hiçbir şekilde tekabül etmeyen kurgular olduklarına dair sözüm ona Marksist açıklamaya içkin olan metodolojik felaketin en iyi örneklerinden biridir. Kitabın yazarı, Margaret O. Wason, yedinci ve altıncı yüzyıllarda, pek çok Yunan devletinde, "aristokrasinin

iktidarına meydan okuyan tüccar ve zanaatkârlar sınıfı" şeklinde tanımladığı "yeni bir burjuva sınıfı"nın iktidara geldiğini iddia etmektedir. Aynı kitapta Cleon'dan "bir debbağ" (tabii ki bu Aristophanes'in karikatürünü yeniden üretmektedir; cf. benim *OPW* 235 n.7, 359-61, 371) ve "Atina işçilerinin lideri" olarak bahsedildiğini görmek de şaşırtıcı değildir.[64]

Geç Roma Cumhuriyeti'nde senatörlerle *equester*'ler arasında bir "sınıf mücadelesi"nin varlığından söz etmenin de, benzer şekilde saçma olacağını ekleyebilirim. Burada çok farklı yaklaşımlara sahip bir dizi Marksist olmayan İlkçağ tarihçisiyle aynı fikirdeyim. P. A. Brunt'ın ve Claude Nicolet'nin geçtiğimiz yıllarda son derece kesin bir şekilde gösterdikleri gibi, *equester*'ler senatörlerin de mensup oldukları geniş bir toprak sahipleri sınıfının parçasıydılar. Badian'ın ileri sürdüğü üzere, Senato için onlar sadece "kendi sınıflarının gayri siyasi mensuplarıydı"[65] –siyasi kariyerin içerebileceği zorlu ve genellikle tehlikeli yaşamı kendilerine görev edinmeyi tercih etmeyenlerdi. Belirli dönemlerde, spesifik meseleler hakkında mülk sahibi sınıfın bu iki grubu arasında tamamıyla siyasi bir ihtilaf ortaya çıkmış olabilir; ama bu bizi söz konusu iki grubu uzlaşmaz çıkarlara sahip iki sınıf olarak görme konusunda yanıltmamalıdır. Aslında arada sırada (*equester*'lerden olmasa da) Roma senatörlerinden bir sınıf olarak bahsedeceğim: "Senatörler sınıfı". Bazı diğer Marksistlerin, "mülk sahibi sınıflar"ı (bkz. aşağıda III.ii), benim yaptığım gibi, belirli açılardan iki ya da daha fazla sınıfa parçalamayı tercih etmemeleri mümkündür –örneğin, olgun *Principate* ya da Geç İmparatorluk dönemlerinde, mülk sahibi sınıfı esas olarak senatör ve *curia* sınıflara bölerken ve *equester*'leri de senatörler sınıfı içinde tamamen eriyecekleri dördüncü yüzyılın sonları ve beşinci yüzyılın başlarına dek senatörlere yakında bağlı bir tür alt sınıf olarak (bkz. aşağıda VI.vi, *ad fin.*) kabul ederken ben de böyle yapıyorum. Fakat bu bölümün ii. alt bölümünün

başlarındaki tanımlamalar kümemde, *Rechsstellung*’u (yasal ya da anayasal durum), uygulanan ve maruz kalınan sömürünün türünü ve derecesini etkilediği ölçüde sınıfı belirlememize yardım edebilecek bir etken olarak hesaba katıyorum ve senatörlerin yararlandıkları anayasal imtiyazların hiç kuşkusuz maddi olarak sömürme kapasitelerini arttırdığını düşünüyorum –aynen köle durumunda olmanın, yarattığı katı hukuki kısıtlamalarla birlikte kölenin sömürüye maruz kalma eğilimini arttırması gibi. Ama senatörlerin imtiyazlı konumlarının kökenlerinde, makam sahibi olmanın ve buna eşlik eden yasal ayrıcalıkların değil de, her şeyden önce zenginliğin yattığını düşünen başka bazı Marksistler, onları bir sınıftan ziyade sadece bir “tabaka” (ki kuşkusuz öylelerdi) olarak görmeyi tercih ederlerse, bunu anlayabilirim. Belki de “alt sınıf” elverişli bir kavram olurdu; ama ben bunu kullanmaktan kaçındım.

⁂

Kavramlarımı tanımlamaya geçmeden önce dikkat çekmem gereken bir başka nokta daha var: Kasıtlı olarak, bu aşamada, “kast”, “tabaka” ve “zümre” (*état*) terimlerini tartışmaktan kaçınıyorum. Kast, Yunan veya Roma dünyasında karşımıza pek çıkmayan bir fenomendir.[66] Meşru bir şekilde “tabaka” (ya da “zümre”) olarak tarif edilebilecek –yani, haddi zatında *yasal olarak tanınmış* ve farklı hukuki karakteristikleri (imtiyazları ya da dezavantajları) haiz– statü gruplarına (*Stände*) rastlarız. Bu tür gruplara, tartışma fırsatı bulunduğunda dikkat çekilecek. Genel olarak statü-grupları ve (bu bölümün v. alt bölümünde) “sınıf”a alternatif bir kavram olarak “statü” hakkında söyleyeceğim şeyler de olacak. Ama zaman zaman, tabii ki belirli “tabakalara” (yurttaşlara, kölelere, azat edilmişlere, senatörlere, *equester*’lere, *curia*’lara) atıfta bulunacak olsam da, kendi başlarına “tabakalara” dair özel bir değerlendirme yapmayacak ve sömürü derecesini maddi olarak

etkilemedikleri müddetçe, onları kural olarak yalnızca özel bir statü-grubu biçiminde ele alacağım (cf. bir önceki paragraf).

(ii)
"Sınıf", "Sömürü" ve "Sınıf Mücadelesi"nin Tanımlanması

Şimdi "sınıf", "sömürü" ve "sınıf mücadelesi" kavramlarını tanımlamayı deneyebiliriz. Bu bölümün i. alt bölümünde belirttiğim gibi, sınıfın, doğasını keşfetmemizi bekleyen nesnel bir entite olduğunu ileri sürmeyeceğim. Aynı zamanda, hepimizin ya kabul etmek zorunda olduğumuz ya da üzerinde sapkınlıkla suçlanma riskiyle karşı karşıya kalacağımız kadar genel bir uzlaşma sağlanmış bir sınıf tanımının varlığını da reddediyorum. Kavram sosyologlar tarafından geçtiğimiz birkaç on yıl içinde *ad nauseam* {bıkkınlık verinceye kadar} tartışılmıştır. (cf. yukarıda i. alt bölümde n. 1). Büyük bir kısmının neredeyse değersiz olduğunu düşündüğüm geniş bir literatürü inceledikten sonra, "sınıf" teriminin en iyi nasıl kullanılacağı üzerine süregiden anlaşmazlığın çok büyük olduğunu daha en baştan vurgulamaya hakkım olduğunu düşünüyorum. Bu anlaşmazlık o kadar büyüktür ki, herhangi bir toplumu sınıf üzerinden analiz etmeye kalkışan herkes, çok geniş sınırlar içinde kendi kriterlerini oluşturma hakkına sahip olduğunu düşünebilir. Bu nedenle bir kişinin benimsediği tanımla ilgili hükümlerimizin, yalnızca açıklık ve tutarlılığına, uygulandığı tarihsel gerçeklikle arasındaki mütekabiliyetin ölçüsüne ve tarihsel ve sosyolojik bir çözümleme aracı olarak verimliliğine dayanması gerekir. Eğer buna ek olarak (bu örnekte olduğu gibi) kendi tanımladığımız şekliyle sınıf nosyonunun, ele aldığımız toplumda tedavülde olan en gelişkin sosyolojik düşüncede kullanılan kavramlara (bizim örneğimizde, özellikle Aristo'nunkine: bu bölümün iv. alt bölümüne bakın) büyük oranda tekabül ettiğini fark edersek, işte o zaman gerçekten şanslıyız demektir.

Burada, önde gelen Britanyalı sosyolog, T. B. Bottomore'un, pek çok tarihçiye hayli yabancı gelecek sorular gündeme getiren bir ifadesini alıntılamak istiyorum. Bottomore, sosyologların genel kavramlar inşa etmelerinden söz ederken şöyle der:

> Sosyolojinin "kavramsal çerçevesini" geliştirmeye yönelik son zamanlardaki bazı girişimlerde ve özellikle de Talcott Parsons'un ve arkadaşlarının çalışmalarında, tüm vurgu, kavramların açıklamada kullanılma biçimlerinden ziyade, tanımlarına yapılmaktadır. Bu, her ikisi de kavramlarını açıklayıcı teoriler geliştirme sürecinde ortaya atmış ve tanımlamış olan Durkheim ve Max Weber'in çalışmaları ile kıyaslandığında geriye doğru bir adımdır. Weber, "ideal tip"ini ortaya koyarken, bu meseleyle daha sonraki tüm yazılarında olduğundan daha açık bir şekilde ilgilenir ve eğer fikirleri takip edilmiş olsaydı, sosyoloji karmaşık ve amaçsız tartışmalarla vakit kaybetmekten önemli oranda kurtulabilirdi. Argümanının özü, tanımın (örneğin bir kavramın tanımının) değerinin sadece araştırma ve kuramlaştırmadaki verimliliği tarafından belirlenebileceğidir. (*Sociology*[2] [1971] 37, cf. 121)

Yine de, Marx'ın sınıf kavramsallaştırmasını Weber'in kendisinin yaptığı gibi, Weberci bir ideal tip olarak gördüğümün düşünülmesini istemem. Marx için olduğu gibi benim için de, sınıflar ve sınıf mücadelesi tekil vakalarda amprik olarak teşhis edilebilecek gerçek ögelerdir; Weber içinse tüm bu "Marxgil kavram ve hipotezler" "bir kez ampirik açıdan geçerli oldukları düşünüldüğünde zararlı" hale gelirler (Weber, *MSS* 103., Eldridge *MWISR* 223'de tekrar yayımlanmıştır).

İlk olarak sınıf ve sınıf mücadelelerine ilişkin kendi tanımımı ortaya koymak ve daha sonra yapacağım tartışma sırasında bu tanımı açıklayarak gerekçelendirmek niyetindeyim. Bu tanımın Marx'ın temel düşüncesini mümkün olduğunca doğru bir şekilde sunduğuna inanıyorum: Bu iddiayı da gerekçelendirmeye çalışacağım.

Özünde bir ilişki olan[67] *sınıf*, sömürü olgusunun kolektif toplumsal ifadesi, sömürünün toplumsal yapı içindeki cisimleşme biçimidir. *Sömürü* ile başkalarının emeğinin ürününün bir kısmının

temellük edilmesini kastediyorum:[68] Meta üreten bir toplumda bu, Marx'ın "artı değer" adını verdiği şeyin temellük edilmesidir.

Bir sınıf (belirli bir sınıf), bir toplulukta bütün bir toplumsal üretim sistemi içindeki konumlarıyla teşhis edilen, her şeyden önce üretim koşulları (yani, üretim araçları ve emek)[69] ve diğer sınıflarla ilişkilerine göre (esas olarak sahiplik ya da denetimin derecesi bağlamında) tanımlanan bir insan grubudur. Yasal konum (anayasal haklar ya da Almanca terimi kullanırsak "*Rechtsstellung*"), sınıfı tespit etmeye yardımcı olabilecek etkenlerden biridir: Bundaki payı, uygulanan ya da maruz kalınan sömürünün derece ve tipi üzerinde ne kadar etkide bulunduğuna bağlıdır –örneğin Antik Yunan dünyasında köle olma durumu (kesinlikle olmasa da) büyük ihtimalle, bir yurttaş ya da hatta özgür bir yabancı olmaya kıyasla sömürünün derecesinin çok daha yoğun olması sonucunu doğuracaktır.

Verili bir sınıfı oluşturan bireyler, bir sınıf olarak kendi kimliklerinin ve ortak çıkarlarının tamamen ya da kısmen farkında olabilir ya da hiç olmayabilirler ve aynı şekilde, diğer sınıfların üyeleriyle aralarında bir uzlaşmaz çelişki hissedebilir ya da hissetmeyebilirler.

Daha küçük sınıflardan birinin ya da birkaçının, üretim koşulları üzerindeki kontrollerine dayanarak (genellikle de üretim araçlarının sahipliği vasıtasıyla)[70] daha geniş sınıfları sömürebilmeleri –yani onların aleyhine artık temellük edebilmeleri– ve böylece iktisadi ve toplumsal olarak (ve muhtemelen bundan kaynaklı olarak siyaseten de) daha üst bir sınıf ya da sınıflar haline gelmeleri *sınıflı toplumun* esaslarından biridir. Sömürü, örneğin ücretli emekçilerin, kölelerin, serflerin, "*coloni*"nin, kiracı çiftçilerin ya da borçluların, belirli işverenler, efendiler, toprak sahipleri ya da tefeciler tarafından sömürülmesinde olduğu gibi doğrudan ve bireysel olabileceği gibi, vergi, askere alma, angarya ve diğer hizmetlerin üstün bir sınıfın

hâkimiyetindeki bir devlet tarafından, yalnızca ya da orantısız bir şekilde belirli bir sınıf ya da sınıflardan (küçük bağımsız köylüler gibi) elde edilmesinde olduğu gibi dolaylı ve kolektif de olabilir.

Sınıf mücadelesi kavramını sınıflar (ve her birinin tekil mensupları) arasındaki, esas olarak sömürüyü ya da sömürüye karşı direnişi içeren temel ilişki için kullanıyorum. Bu kavram zorunlu olarak bu tür bir sınıfın kolektif eylemini içermez ve sınıf mücadelesinin gerilimi akut hale geldikçe siyasal eylem giderek daha mümkün hale gelse de, siyasal düzlemde bir eylemliliği zorunlu olarak içermez. Diğerlerini sömüren bir sınıfın, yapabildiği takdire sömürdüğü sınıflara karşı siyasal hâkimiyet ve baskı biçimlerini devreye sokması muhtemeldir: Demokrasiyse bu süreci hafifletecektir.

Topluluğun dışındaki bir güce iktisadi ve/veya siyasi olarak boyun eğilmesini içeren *emperyalizm* ise sömürünün emperyal güç ya da onun tekil mensupları tarafından (örneğin, haraç biçiminde) gerçekleştirildiği ve zorunlu olarak üretim koşulları üzerinde doğrudan denetim kurulmasını gerektirmeyen özel bir durumdur. Yine de bu tür bir durumda, emperyal güç ya da aracılarının, tabi topluluğun üretim koşulları üzerindeki denetimi ele geçirmeseler bile, örneğin o topluluk içindeki sömürücü sınıf ya da sınıflara destek vermeleri sayesinde, tabi topluluğun içindeki sınıf mücadelesini etkilemeleri çok muhtemeldir.

Sınıf tanımımın, daha açık hale getirilmeye ihtiyaç duyduğunu fark ettiğim bir veçhesi bulunuyor. Her birey sadece tek bir sınıfa mensup olmaz: Genellikle bir sınıfa mensubiyet çok daha belirgin olsa da, bazıları kimi açılardan bir sınıfın mensubu, başka açılardansa başka bir sınıfın mensubu olarak görülebilir. Efendisi tarafından hatırı sayılır bir *peculium* biriktirmesine izin verilen ve hatta kendi altında köleler (*vicarii*) edinebilmiş (aşağıda III.iv n.12'de söz edilen Musicus Scurranus gibi) bir kölenin, *pro tanto*

“mülk sahibi sınıf” adını verdiğim sınıfın bir mensubu olarak görülmesi gerekebilir; fakat tabii ki bu sınıfa mensubiyeti, zorunlu olarak şartlı, güvencesiz ve efendisinin iyi niyetine bağlı olacaktır. Toprak sahibi efendisi tarafından küçük bir çiftliğe kiracı olarak yerleştirilmiş bir köle (*quasi colonus*, bkz. aşağıda IV.iii § 12) tamamen iktisadi bir açıdan bakıldığında, fakir ve özgür bir kiracı köylüyle hemen hemen aynı konumda görülecektir ve onu köylü sınıfının içine yerleştirmeye meyledebiliriz (bkz. aşağıda IV.ii); fakat yasal statüsü çok daha düşük kalacak ve kiracılığı da bu nedenle, kendisini çok daha şiddetli bir şekilde sömürebilecek toprak sahibinin keyfine çok daha bağlı olacaktır. Ve düzenli olarak yılın bir kısmında ücretli olarak çalışmak üzere komşu bir şehre gitmek zorunda kalacak kadar küçük bir toprak parçasına sahip olan ya da bu tür bir toprağı kiralayan fakir bir köylü de iki sınıfa birden mensuptur: Küçük köylü ve ücretli emekçi sınıflarına. Bu bölümün vi. alt bölümünde kadınların, ya da evli kadınların (yani antikitedeki yetişkin kadınların büyük bir çoğunluğunun) da kimi açılardan ayrı bir sınıf olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunuyorum. Gerçi bu tür bir sınıfa mensubiyet (mülkiyet sahipliği açısından doğurduğu sonuçlar nedeniyle), Klasik Atina gibi bir şehirde, soylu bir kadın için, erkek olsaydı bile mülkiyete sahip olma şansı olmayan ve bu nedenle kadınlar sınıfına mensubiyeti çok daha az önem taşıyan fakir bir köylüye kıyasla çok daha fazla anlam taşır.

Şüphesiz Yunan ve Roma toplumlarını çözümlemek için ihtiyaç duyduğum tek kategorinin sınıf olduğunu iddia etmek istemiyorum. Söylediğim sadece sınıfın *genel olarak* (herhangi bir verili anda) ve *uzun vadede* en önemli ve Yunan tarihini anlamamızda ve geçirdiği değişim sürecini açıklamamızda bize en fazla yardımı dokunan temel kategori olduğu. Bu bölümün v. alt bölümünde alternatif yaklaşımları, özellikle de “statü”ye göre bir “toplumsal tabakalaşma” şeması ortaya koymayı birincil amaç olarak belirleyenleri –ben böyle yapmıyorum, Marx da yapmamıştı (bkz. v.

alt bölüm)– kısaca ele alacağım. Bu tür faaliyetler tamamıyla meşrudur ve hatta gayet yararlı sonuçlar da üretebilir, tabii eğer onları durmaları gerektiği yerde tutabilir ve kendi başlarına tarihin gerçek sırlarını, yani insan davranışının ve toplumsal değişimin kaynak ve nedenlerini açığa çıkarmayacaklarını idrak edebilirsek. Toplumsal statünün ve hatta uzun vadede siyasi iktidarın her şeyden önce sınıf konumundan *türeme* eğiliminde olduğunu (gerçekten de, doğrudan mülkiyet şartına bağlı olan siyasi statü, Klasik dönemdeki Yunan oligarşisinin en yaygın biçiminde her zaman böyleydi) ve uzun vadede iktisadi olanın dışında bir başka temelden kaynaklanan ayrımların *eninde sonunda* iktisadi sınıf temelli ayrımlara *uygun olarak eriyip kendilerini* bu tür ayrımlara *dönüştüreceklerini* söyleyeceğim. (Bu sürece dair kimi örneklere daha sonra dikkat çekeceğiz: bkz. aşağıda V.iii ve VIII.i ve ii.)

Bir şey hakkında gayet net olalım. Antik topluma dair sınıf dışındaki bir kategoriye –örneğin statüye– dayanan tasvirlerimiz tamamen tehlikesizken, yani (şüphesiz tamamen farklı bir statüler kümesi üzerinden tasvir edilmesi gereken) modern dünya açısından doğrudan bir şey ifade etmezken, Yunan ve Roma toplumlarının, özellikle de Marksist anlamıyla sınıf üzerinden çözümlenmesi gerçekten de (Fith'in sıfatını kullanacak olursak: bkz. yukarıda I.iv) *tehdit edicidir*. Günümüzde her birimize doğrudan bir şeyler söyler ve ısrarlı bir şekilde yirminci yüzyılın ikinci yarısındaki çağdaş dünyaya da uygulanmayı talep eder. Eğer, aslen her şeyden önce on dokuzuncu yüzyıl kapitalist toplumunun incelenmesinden kaynağını alan Marx'ın çözümlemesinin, sadece antik toplumun yüzlerce yıla yayılan uzun bir dönemini *tasvir etmek* için değil, fakat aynı zamanda geçirdiği dönüşümleri ve kısmi çözülmesini *açıklamak* için de eşit derecede uyarlanabilir olduğu ortaya çıkarsa (ki böyle olduğunu göreceğiz), o zaman güncel dünya açısından ifade ettiği anlamı görmezden gelmek çok zorlaşır. Elbette kimi çevreler buna

devam edecektir. 1848 yılında o günün hâkim sınıfına istihzayla seslenen Marx ve Engels'ten alıntılamak gerekirse:

> Kendi üretim tarzınızdan ve mülkiyet biçimlerinizden kaynağını alan toplumsal formları –üretim sürecinde ortaya çıkan ve yok olan tarihsel ilişkileri– ebedî doğa ve akıl yasaları haline dönüştürmenize neden olan bencilce yanlış kanıyı, sizden önceki tüm hâkim sınıflar da paylaşıyordu. Antik mülkiyette açıkça görebildiğiniz, feodal mülkiyette var olduğunu kabul ettiğiniz şeyi, kendi burjuva mülkiyet biçiminiz için de kabul etmekten elbette men edilmişsiniz. (*MECW* VI.502)

⁂

Şimdi kısaca Marx'ın kendisinin sınıf (ve sınıf mücadelesi) kavramını nasıl kullandığına göz atacağım. Özellikle beş farklı nedenden dolayı, bu fikrin Marx'ın düşüncesinde oynadığı role dair yaygın ve önemli bir yanlış anlamanın var olduğunu savunacağım. Benim tanımımın Marx'ın temel düşüncesini, benimkinden farklı görüşlere sahip bazı modern Marksist ve Marksist olmayan yazarların önermelerinden daha doğru bir şekilde yansıttığına inanıyorum. Bu beş neden şöyle sıralanabilir:

İlk olarak, belki de kısmen Lenin'in, *A Great Beginning* kitabındaki çok fazla alıntılanan ve (Ossowski'ye göre, *CSSC* 72 ve n. 1) Marksist ders kitapları ve ansiklopediler vasıtasıyla popülerleşen tanımı nedeniyle, bir kişinin sınıfsal konumunun belirlenmesinde üretim araçlarıyla olan ilişkisine tayin edici (kimi zaman da esas) etken olarak özel bir vurgu yapılması geleneksel hale gelmiştir. Her ne kadar önemli bir doğruluk payı ihtiva etse de, yukarıda verdiğim sınıf tanımından görüleceği üzere, ben Lenin'in tanımını daha dar bir kavramsallaştırma olarak görüyorum. İkinci olarak, iyi bilindiği üzere, Marx'ın kendisi, çalışmalarında sınıf kavramından önemli bir şekilde yararlanmış olsa da, hiçbir zaman bu kavramın formel bir tanımını vermedi ve aslında kavramı, farklı zamanlarda, çok farklı anlamlarda kullandı. Üçüncü olarak, Marx eserlerinde, neredeyse tamamen, hâlihazırda dikkat çekici bir gelişme seyri izlemiş olan kapitalist toplumla ilgilenmişti:

Grundrisse'nin (E.T. 471-514) özel olarak "kapitalizm öncesi ekonomik formasyonlara" ayrılan (Hobsbawm tarafından hazırlanan mükemmel bir edisyonu için bkz. *KMPCEF*) bir bölümü dışında, çalışmalarında yer alan, genel olarak kapitalizm öncesi toplumlarla ve özel olarak da Grekoromen dünyayla ilgili önermelerin hepsi kısadır ve pek çoğu da *obiter dicta* {kanaat} niteliği taşır. Bu pasajlarda, bir kural olarak, terminoloji konusunda kesin konuşmayı dert edinmez. Dördüncü olarak (ve az önce belirtmiş olduğum olguların sonucunda) Marx, özel olarak "sınıf mücadelesi"nden söz ettiğinde, on dokuzuncu yüzyılın daha fazla gelişmiş kapitalist ülkelerinde süregiden gözle görülebilir sınıf mücadelesini, yani siyasi düzlemdeki açık sınıf mücadelesini kastetme eğilimindedir: Bu nedenle, örneğin, *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire*'inde Fransız burjuvazisinden "genel seçim hakkını kaldırarak şu an sınıf mücadelesinin defterini dürüyor" (*MECW* XI. 153) diye bahsettiğinde, yalnızca 31 Mayıs 1850 tarihli yasanın, toplam seçmen sayısını on milyondan yedi milyona indirerek (id. 147), Fransız işçi sınıfı için etkili bir siyasi mücadeleyi sürdürmeyi çok daha zorlaştırdığını kastetmektedir. Son olaraksa, genellikle yanlış bir biçimde Marx'ın "materyalist tarih kavramsallaştırması"nın nihai ifadesi olarak değerlendirilen çalışmasında, yani *Ekonomi-Politiğin Eleştirisine Giriş*'in *Önsözü*'nde (1858-9), sınıflardan sadece bir kez, geçerken söz edildiğini görürüz; sınıf mücadelesindense hiç bahsedilmez. Bununla birlikte, Arthur M. Prinz, "Background and ulterior motive of Marx's 'Preface' of 1859" {Marx'ın 1859 tarihli Önsözünün Arka Planı ve Ardında Yatan Düşünce} *Journal of the History of Ideas* 30 (1969) 437-50 künyeli makalesinde mükemmel bir açıklama sunmuştur. *Önsöz* (Lasalle'ın aracılığıyla) Berlin'de basılacaktı ve Marx için, katı Prusya sansürünü dikkate alması ve o zamanlar Prusya Ceza Yasası'nın 100. maddesine göre hapisle cezalandırılabilecek gerçek bir suç olarak görülen, sınıflar arası nefreti tahrik ettiği izlenimi

yaratabilecek herhangi bir şey yazmaktan kaçınması mutlak bir zorunluluktu. Prusya sansürünün zaten yakından tanıdığı Marx, artık İngiltere'de yaşıyordu ve kendisi takibe uğrama tehdidi altında değildi; fakat Ceza Yasası'nın aynı maddesi, suçu işleyen her tür çalışma için toplatma cezası da öngördüğünden, eğer yayıncı bulmayı ümit ediyorsa ihtiyatlı davranmak zorundaydı. Oysa Marx'ın, Alman sosyalist hareketinin entelektüel liderliğini elde etmeye çalışmak için, bu metni Almanya'da yayımlatması gerekiyordu. Bu nedenle, *Önsöz*, sınıf mücadelesinden uzak durmalıydı. Fakat, Marx ve Engels –*Komünist Manifesto*'yu ve daha önce yazdıklarını göz önünde bulundurarak– Bebel, Liebknecht ve diğerlerine "Neredeyse kırk yıldır tarihin asıl itici gücü olarak sınıf mücadelesini vurguluyoruz" (MESC 395) diye yazdıklarında tamamen doğru bir beyanda bulunuyorlardı. Marx, eserlerinin hatırı sayılır bir bölümünü oluşturan ve tarihsel süreçlerden ziyade, tamamen iktisat ve felsefeyle ilgilenen yazılarında da, her zaman sınıf mücadelesinin aklında olduğunu gösterecekti, tıpkı 30 Nisan 1868'de Engels'e yazdığı bir mektupta, iktisat üzerine uzun bir paragrafı şu sözlerle toparlarken yaptığı gibi: "Son olarak … sonuçta elimizde tüm *Scheiss*'ın hareketinin içinde çözüldüğü sınıf mücadelesi var" (bkz. *MESC* 250)

* * *

Bu bölümün ilk taslağına gelen tepkilerden, kimilerinin kolektif entitelere, yani sınıflara "bireysel" olanın aleyhine çok fazla vurgu yapmış olduğumu söyleyerek itiraz edeceklerini biliyorum. Bu tür bir itiraza, bu kitaptaki esas amacımın *geniş bir ölçekte* "tarihte ne oldu"ğunu açıklamak olduğunu söyleyerek cevap verebilirim: Bu *geniş* ölçek, bir bütün olarak Yunan dünyasının 1.300 yıldan daha uzun süreye yayılan tarihidir –gayet nahoş "makro-tarih" ifadesini mi kullanmalıyım? Fakat "makro-birimlerin" (sınıfların, devletlerin ve ittifakların) tarihinin, bireylerin davranışları için uygun olandan

çok daha farklı şekillerde açıklanması gerekir. Burada, yukarıda I.iv'te, örgütlü devletlerdeki insan gruplarının davranış örüntüleriyle ilgili Thucydides'ten neler öğrendiğimi anlattığım bölümü anımsatmalıyım. Başka bir yerde uzun uzadıya Thucydides'in nasıl –kanımca, haklı bir şekilde– devletlerin eylemlerine uygulanabilecek yorum ve hüküm ilkelerinin bireylerin eylemlerine uyguladıklarımızdan temelden farklı olduğunu kabul ettiğini açıklamıştım (bkz. benim *OPW*7 ff., özellikle 16-28). Şimdi de şu önermeleri ileri sürmek istiyorum: Sınıfların (benim kullandığım anlamıyla) davranışlarını yönlendiren etkenler, yine biraz önce söz ettiğim iki kümeninkileri yönlendirenlerden de farklıdır; böylesi bir sınıfın davranışı (insanların bir sınıfın mensupları *olarak* davranışları), bireylerin davranışlarına meşru bir şekilde uyguladığımız mefhumlarla açıklanamayabilir ve hatta verili bir birey ya da bireyler grubu, bir sınıfın bileşeni *olarak*, kendilerinden birey olarak beklediğimizden çok farklı bir biçimde davranabilir.

Eğer son cümlede "sınıf" yerine "devlet"i koyarsak muhtemelen pek az itiraz yükselir, zira insanların davranışlarını belirlediği genel kabul gören ahlaki standartlar, devletlerin davranışları için geçerli olanlardan açık bir şekilde farklıdır: Hiroşima veya Nagazaki'nin, Berlin veya Dresden'in, Vietnam veya Laos'un bombalanmasına iştirak etmiş bir insan, pek çok kişi tarafından bir kitle katili olarak değerlendirilmez, çünkü kendi devletinin çıkarları için –ya da en azından emirleri üzerine– hareket etmiştir ve emirleri verenler de olayda yenilen taraf olmadıklarından cezai kovuşturmaya uğramazlar. Antik dünyada da, kendi çıkarları için hareket eden bireyler tarafından gerçekleştirildiğinde, ahlaki açıdan, evrensel olarak zalimane davranışlar olarak görülebilecek, fakat devlete hizmet için yapıldığında karşı çıkılamaz ve hatta takdire şayan olarak değerlendirilen örnekler bulmak, aynı şekilde kolay olacaktır. Örneğin Ammianus Macellinus'un (Latince yazan bir Yunanlı tarihçi) söz ettiği dördüncü yüzyıl Roma generalleri tarafından

“barbarlar”a ya da asilere karşı yapılan tiksindirici adaletsizlik veya gereksiz gaddarlık eylemlerinin çoğu, herhangi bir kınama belirtisi olmadan kayda geçirilmiştir;[71] ve aynı tarihçi, “eski kafalı hukukçuların” zaman zaman masumların bile infaz edilebileceğine ilişkin görüşlerinden hiçbir yorum yapmadan bahsedebilmiş (XXVII.ix.5) ve acımasız ve kurnaz soyguncular olan Maratocupreni’nin bütün çocuklarının katledilmesi üzerine gözyaşı dökme gereği duymamıştır (XXVIII.ii.11-14). Yine de, pek çok insanın bir önceki paragrafın sonunda sınıflarla ilgili olarak ileri sürülen önermeleri kabul etmeye çok daha az istekli olacağı şüphesini taşıyorum, ki şimdi bunları kanıtlayacağım.

Romalıların, isyan eden ve hatta efendilerini kendi aralarından birinin suikastından korumakta başarısız oldukları için suçlanabilen kölelere, merhametsiz bir gaddarlıkla muamele ettikleri iyi bilinir: Aşağıda VII.i’de birkaç dikkat çekici örneğe yer verdim. Spartalıların Helotları’yla ilişkileri –tam da sömürenle sömürülen arasındaki bir sınıf ilişkisidir– hayli sıra dışı bir düşmanlık ve güvensizlik örneğiydi. Aşağıda III.iv’te her Spartalı *ephor* topluluğunun, göreve gelince yargılama olmaksızın herhangi birini öldürebilmek ve aksi takdirde bu tür eylemlerin dindar nüfusta uyandıracağı hoşnutsuzluğu bertaraf edebilmek için Sparta’nın iş gücünü oluşturan Helotlara karşı resmî bir savaş ilanında bulunduğuna ilişkin çarpıcı gerçeğe dikkat çekiyorum. Yunanlılar genel olarak kölelerine karşı Romalılardan daha az merhametsizlik gösterdiler; ama kölelere görece daha iyi davranıldığına dair en çok şey duyduğumuz yer olan Klasik Atina’da bile, tüm literatürümüz kölelerin dövülmesini kanıksamıştır.

Yunan dünyasının bütün bölgelerine ait çok sayıda edebî kaynak, kölelere yönelik bu cezalandırma biçiminin yaygın olduğunu gösterir. Helenistik dönem şairi Sidonlu Antipater’in kaleme aldığı, faziletli bir kadın olan Myro’nun mezarındaki (hayalî bir karakter

olma ihtimali vardır) bir kitabe, sanki dünyadaki en doğal şeyden söz edermiş gibi, mezarının üstünde (başka şeylerin yanı sıra) bir de kırbacın olduğunu anlatır. Bu kırbaç, Myro'nun –kuşkusuz "zalim ve kibirli bir efendi olmasa da"– "kabahatleri adil bir şekilde cezalandırdığını" gösterir (*Anth. Pal*. VII.425). Hiç kimse, inatçı kölelerin, en azından mülkleri oldukları efendilerin çıkarlarına haddinden fazla zarar verilmeden yapılabildiği ölçüde, acımasızca cezalandırılacaklarından şüphe duymayacaktır (aşağıda cf. III.iv).

Ana edebî kaynaklarımız arasında başka kimin bir kölenin dövülmesini emretme ihtimali, insaniyetiyle dikkat çeken Plutarkhos'unkinden daha azdır ki? Fakat, Plutarkhos'un arkadaşı Calvisius Taurus'a ait olan ve bize Aulus Gellius vasıtasıyla ulaşan kısa ve nahoş bir hikâye bulunmaktadır (*NA* I.xxvi. 4-9). Plutarkhos'un, efendisinin kaleme aldığı *Öfkeden Azat Olmak Üzerine* (*Peri aorgēsias*, genellikle Latince başlığı, *De cohibenda ira* ile atıfta bulunulur) başlıklı incelemesini bilen eğitim görmüş bir kölesi, kırbaçlanırken, Plutarkhos'un tutarsız olduğunu ve tam da kendi hor gördüğü yanlışlığa düştüğünü söyleyerek itiraz eder. Plutarkhos gayet yüzsüzdür. Sükûnetini koruduğunda ısrar ederek, köleyi tartışmayı sürdürmeye davet eder; fakat aynı zamanda kırbaççıya da kırbaçlamaya devam etmesini emreder. Olay, felsefi konuşmalarından birinin sonunda Gellius'un sorduğu bir soruya yanıt olarak, Taurus tarafından tasvip edilerek aktarılmıştır. Fakat eğer kendimizi, bu özel köle sahibiyle kölesini, "aralarında mevcut bulunan iktisadi ilişkilerin kişiselleşmesi" (Marx, *Cap.* I.84-5) olarak görmeye ikna edebilirsek, Plutarkhos'un yaptığı karşısında şaşırmamıza hiç de gerek kalmaz.

Mülk sahibi sınıfla göreli ya da mutlak olarak mülksüz sınıf arasındaki sınıf mücadelesine, zaman zaman her iki tarafın da hunharlıkları eşlik ediyordu (bkz. aşağıda V. ii.). Bir *statis* (bir iç çatışma) sırasında üstünlüğü sağlayanların özellikle kan dökmeye yönelik davranışlarda bulunduklarını duyduğumuzda, olay

hakkındaki bilgilerimiz kesin olmasa bile, ihtilafın esas olarak toplumsal sınıflar arasında cereyan ettiği sonucuna çekinmeden varabiliriz.[72]

Sınıf savaşının genelde "zorunlu" olarak kabul edilen, ama herkesin bireyler arasındaki ilişkilerde ahlaki açıdan savunulamaz bulacağı davranışlar içeren şekillerde nasıl sürdüğüne dair çağdaş örnekler vermemek için kendimi tutuyorum.

(iii)
Sömürü ve Sınıf Mücadelesi

Bu kitabın başlığı, sadece Antik Yunan dünyasındaki "sınıflar"a değil, aynı zamanda "sınıf mücadelesi"ne de atıfta bulunduğundan, bu sözle ne kastettiğimi, bu bölümün ii. alt bölümünde ortaya koyduğum tanımdan daha kesin bir şekilde açıklamalıyım. Her ne kadar "sınıf" kavramını yüzümüz kızarmadan kullanabileceğimiz yadsınamaz olsa da, "sınıf mücadelesi" çok farklı bir meseledir. Sadece "sınıf mücadelesi" sözünü tekil haliyle kullanmak bile, açık ki, Batı dünyasındaki pek çok kişi için Karl Marx'ın gölgesine verilmiş üzüntü verici bir imtiyaz olarak görünür ve aslında kimi arkadaşlarım, bu kitabın ismini (kitabın dayandığı derslerde olduğu gibi) duyduklarında, kendisini varlığına bir türlü inandıramadığı bir gulyabaniden bahsedildiğini duyan biri gibi, suratlarını ekşitmiş ve çoğul haliyle "sınıf mücadeleleri"nin daha az karşı çıkılabilir olacağı tavsiyesinde bulunmuşlardı. Ama kendi isim seçimimle, hem yaklaşımımın Marx'ın kendi tarihsel yöntemi olduğuna inandığım şey üzerinde temellendiğini, hem de aklımdaki "sınıf mücadelesi" sürecinin süreksiz, tesadüfi ve kesintili bir şey değil, ilkel düzeyin üzerindeki insan toplumlarının kalıcı bir özelliği olduğunu açık bir şekilde ortaya koymak istedim. Marx sınıf mücadelesi kavramını icat ettiğini iddia etmedi;[73] fakat bu kavramı, tarihsel ve sosyolojik araştırmayı kolaylaştırabilecek keskin bir

analitik araç ve tüm ezilen sınıflar tarafından kullanılabilecek güçlü bir silah haline ilk kez getirenler o ve Engels oldu.

Kavramı (inanıyorum ki, Marx'ı takip ederek) tanımladığım şekliyle sınıfların varlığı, kaçınılmaz olarak sınıflar arasındaki gerilim ve ihtilafı da içerir. Marksistler genellikle bu bağlamda "çelişkilerden" söz ederler. Görebildiğim kadarıyla, her ne kadar Marx'ın kendisi (örneğin) üretim ilişkileriyle üretici güçler ya da üretimin toplumsal karakteriyle ürünlerinin azınlık tarafından özel bir biçimde temellükü ve özel toprak sahipliğiyle akılcı tarım arasındaki "çelişkilerden" söz etmiş olsa da,[74] sınıf mücadelesi adını verdiğim bir durumu "çelişki" olarak tarif etmek hiç de onun alameti değildi: Bu terminoloji, daha ziyade Engels'te ve özellikle de Lenin ile Mao Tse-tung'da bulunur. Bilhassa Mao'nun bu mevzuya kimi önemli katkılarda bulunmuş olduğunu fark ettim;[75] fakat Marksist bağlamıyla "çelişki" kavramına dair İngilizcede rastladığım hiçbir tartışmayı tatmin edici bulmadım ve kendimi bu terimi, henüz İngiliz dilinde, örneğin kuşkusuz Fransızcada olduğu gibi, kendisine yer edinmemiş ve normal kullanımda kabul görmemiş özgün bir anlamda kullanmaya isteksiz hissediyorum. Bu nedenle sınıf "mücadeleleri"ni, "ihtilaf"lardan, "antagonizmalar"dan, "karşıtlıklar"dan ya da "gerilimler"den, "çelişkiler"den (bir anlamda) kaynaklanan *sonuçlar* olarak görmeyi tercih ediyorum. Burada Marx'ın kendi kullanımına daha yakın durduğumu düşünüyorum: Örneğin, sınai sermayenin varlığının "beraberinde kapitalistlerle ücretli emekçiler arasında sınıf antagonizması getirdiği"ni söylerken (*Cap*. II.57) ya da Engels'le birlikte, *Komünist Manifesto*'da "modern burjuva özel mülkiyeti"nden, "sınıf antagonizmalarına, yani çoğunluğun azınlık tarafından sömürülmesine dayanan ürünlerin üretilmesi ve temellük edilmesi sistemin nihai ve en gelişkin ifadesi"(*MECW* VI. 498) olarak söz ederken yaptığı gibi. Bazen, Marx "karşıtlık" ve "sınıf

antagonizması” olarak çevrilmesi gereken “*Gegensatz*” ya da “*Klassengegensatz*”dan bahsettiğinde, söz konusu terim standart bir İngilizce tercümede “çelişki” veya “sınıf çelişkisi” biçiminde karşımıza çıkacaktır: Bunun örnekleri (Timothy O’Hagan’ın dikkatimi çektiği üzere) *MECW*V.432’deki *Alman İdeolojisi*’nde ve *Kapital* III.386’da görülebilir.[76]

Daha önce belirttiğim gibi, her ne kadar bu kavramlar, çalışmalarında tekrar tekrar karşımıza çıksa ve spesifik “sınıf” teriminin fiilen kullanılmadığı yerlerde bile kendilerini hissettirerek düşüncesinde merkezî bir yer işgal etseler de, Marx’ın kendisi hiçbir zaman, kendi sınıf ya da sınıf mücadelesi kuramının dört başı mamur ve sistematik bir serimlemesini sunmamıştır. Marx ve Engels tarafından 1847-8’de kaleme alınan *Komünist Manifesto*, şu sözlerle başlar: “Bugüne kadar var olan tüm toplumun tarihi [Engels’in 1888 tarihli İngilizce baskıya yaptığı ekle “yani, tüm *yazılı* tarih”] sınıf mücadelelerinin *tarihidir.*”

Marx’ın, sınıfa dair çok genel bir tanım vermeye çalışsaydı, bu bölümün ii. alt bölümünde önerdiğimden çok da farklı olmayan bir tanım ortaya koyacağına inanıyorum. Marx, sınıfın tam da esasını oluşturduğu, temel bir uygar toplum fikriyle başlamıştı. Her ne kadar “sınıf” terimi yalnızca ilkinde fiilî olarak kullanılmış olsa da *Kapital*’den sınıfın merkezî öneminin açıkça ortaya konduğu dört parça seçmek yeterli olmalıdır. Çok kısa olan ve yukarıda az önce alıntıladığım ilk pasajda Marx “sınai sermayenin” (*Cap.* II.50 ff.), “varlığının beraberinde kapitalistlerle ücretli emekçiler arasında sınıf antagonizması getirdiği”nden söz eder (id.57). Yine bir hayli kısa olan ikinci parçaysa şöyledir:

> Üretimin toplumsal biçimi ne olursa olsun, emekçiler ve üretim araçları her zaman onun unsurları olarak kalır. Fakat … üretimin devam etmesi için bir araya gelmeleri gerekir. Bu bir araya gelmenin gerçekleştiği spesifik biçim, toplumun yapısının farklı iktisadi çağlarını birbirinden ayırır (*Cap.* II. 36-7).

Üçüncü parça da aynı şekilde kısadır; ama bana çok fazla göz ardı ediliyormuş gibi görünen önemli bir çıkarıma sahiptir. (Birazdan buna döneceğim.)

> Toplumun çeşitli iktisadi biçimleri (örneğin, köle emeği üzerine kurulu bir toplumla ücretli emek üzerine kurulu bir toplum) arasındaki asıl farklılık sadece, her bir örnekte artık emeğin fiilî üreticiden, işçiden çekilme biçiminde yatar. (*Cap* I.217)

"Artık emek" ve (meta üreten toplumlar söz konusu olduğunda) "artı değer" basitçe, Marx'ın birincil üreticilerin, üretim koşullarını kontrol edenler tarafından sömürülmeleri için kullandığı terimlerdir ve aslında, *Kapital I*'den az önce alıntıladığım parça ix. bölümün (Almanca baskılarda vii. Bölüm) "Emek-gücünün Sömürülme Derecesi" ("*Der Exploitationsgrad der* Arbeitkraft") başlığını taşıyan birinci alt bölümündendir. Burada Marx –tabii ki, spesifik olarak kapitalist toplumu ele alırken– "artı değerin oranı emek-gücünün sermaye tarafından veya işçinin kapitalist tarafından sömürülme derecesinin tam bir ifadesidir" der. (I. 218 ve n. 1; cf. III.385 ve diğer pek çok parça) Bu nedenle, alıntıladığım parça, ister köleci bir toplum olsun isterse kapitalist, (tabii ki en ilkel düzeyin üzerindeki) her toplum biçiminin ayırt edici özelliğinin, sömürünün belirli bir biçimi olduğunu söylemenin yalnızca başka bir yoludur. (cf. *Cap.* I.539-40). Ve sınıf, daha önce belirttiğim üzere, asıl olarak sömürünün toplumsal yapıya yansıtılma şeklidir. Marx sıklıkla, "artık emeğin çekilmesi" ya da "artı değerin çekilmesi" gibi tamamen teknik bir dil tercih ederek, görmeyi umabileceğimiz bağlamlarda "sömürü" ifadesini (gerek daha günlük dildeki "Ausbeutung" gerekse daha teknik "Exploitation" biçimiyle) kullanmaktan imtina etmiştir. Belli ki "Exploitation" kelimesini tamamen Fransızca bir kelime olarak görmektedir; zira 1865 Haziranı'nda Birinci Enternasyonal'in Genel Konseyi'ne bir hitap olarak kaleme alınan ve genel olarak *Ücret, Fiyat ve Kâr* olarak bilinen çalışmasında Marx "emeğin *exploitation*'u (bu Fransızca

kelimeyi kullanmama izin veriniz)" sözlerine yer verir (*MESW* 215). Fakat "*exploitieren*" fiili ile "*Exploiteur und Exploitiertem*" isimlerini en azından 1844'den beri kullanmaktadır[77] ve "*Exploitation*" *Kapital*'in üç cildi de dahil olmak üzere çalışmalarının pek çoğunda karşımıza çıkar.[78] "*Ausbeutung*"a ve fiil hali "*ausbeuten*"a Marx'ın yazılarında görece nadir rastlanır, ama 1843'ten sonra zaman zaman görülmeye başlarlar.[79] (Belki de *Kapital*'in büyük bir kısmının 1863-5 yılları arasında yazıldığını, birinci cildin Marx'ın kendisi tarafından 1867'de, ikinci ve üçüncü ciltlerinse Marx'ın ölümünün ardından, 1883 yılında Engels tarafından yayına hazırlandığını eklemeliyim.)

Aktardığım dört parçadan en uzun ve en sarih olanı, ki bana göre Marx'ın hayatı boyunca yazdığı en önemli şeylerden biridir, *Kapital*'in üçüncü cildinde (791-2, bölüm xlvii, alt bölüm 2) yer almaktadır:

> Karşılığı ödenmemiş artık emeğin doğrudan ürecilerden çekildiği [*ausgepumpt*] özgül iktisadi biçim, doğrudan üretimin kendisinden doğarak ve dönüşte ona belirleyici bir etmen olarak etkide bulunarak, hâkim olanla tahakküm altında olan [*Herrschafts- und Knechtschaftsverhältnis*] arasındaki ilişkiyi belirler. Bununla birlikte, bunun üzerinde iktisadi topluluğun, üretim ilişkilerinin bizzat kendisinden ve bu nedenle aynı zamanda onun özgül siyasi biçiminden doğan bütün bir örgütlenmesi inşa edilir. Tüm toplumsal yapının ve buna bağlı olarak aynı zamanda egemenlik ve tabiiyet ilişkilerinin [*Souveränitätis- und Abhängigkeitsverhältnis*] siyasi biçiminin, kısacası devletin mütekabil özgül biçiminin gizli temellerini, en içteki gizini açığa çıkaran, her zaman, üretim koşullarının sahipleriyle aracısız üreticiler arasındaki doğrudan ilişkidir. Bu ilişki kuşkusuz her zaman, emeğin doğasında, yönteminde ve dolayısıyla toplumsal üretkenliğinin gelişiminde belirli bir aşamaya denk düşer. Bu aynı –temel koşulları açısından aynı– iktisadi temelin, sayısız farklı ampirik koşul, doğal çevre, ırksal özgüllük, dışsal tarihsel etki vb.'ye bağlı olarak, yalnızca ampirik olarak verili koşulların analiziyle kavranabilecek, sonsuz varyasyon ve tonda görüntü sergilemesini engellemez. (Almanca metni inceledikten sonra standart tercüme üzerinde ufak oynamalar yaptım, *MEW* XXV. 799-800.)[80]

⁂

Şimdiye dek sınıf kuramımın önemli bir veçhesini ortaya koymak için bekledim; çünkü bunun Marx'ın kendi yazılarında saklı

olduğunu ve en açık biçimde *Kapital*'in az önce alıntıladığım (I.27 ve III. 791-2) son iki pasajında görülebileceğini göstermek istedim. Kuramı Marx'ta bulduğumu iddia etsem de, kuşkusuz yeniymiş gibi davranamam; fakat bunun açık ya da sarih bir biçimde ortaya konduğuna hiç rastlamadım. Kastım şu ki, her bir toplumsal formasyonun, her "üretim biçiminin" (cf. aşağıda IV.v'in sonu) en önemli ayırt edici özelliği, *üretken emeğin ağırlıklı kısmının nasıl harcandığı* değil, üretim koşullarını kontrol eden *hâkim mülk sahibi sınıfların*, kendi aylak varlıklarını mümkün kılan *artık çekimini nasıl sürdürdükleri*dir. Marx'ın benim de takip ettiğim görüşü buydu. Yukarıda *Kapital*'den alıntılanan dört pasajın sonuncusunda, bu fazlasıyla açıklığa kavuşturulmuştur ve her ne kadar üçüncü pasajın (*Kap.* I.27) anlamı o kadar açık olmasa da, özgün Almanca metni daha yakından takip ettiğimiz takdirde biraz daha kolay bir şekilde görülebileceği üzere, yine aynı şey söylenmektedir (*MEW* XXIII.231): "Sadece bu artık emeğin aracısız üreticiden, işçiden çekildiği biçim, toplumun iktisadi biçimlerini birbirinden, örneğin köleci toplumu, ücretli emek toplumundan ayırır." Genellikle gözden kaçırıldığını düşündüğüm şey, Marx'ın her bir toplumun gerçekten ayırt edici özelliği olarak, üretken emeğin ağırlıklı kısmının nereden geldiği üzerine değil de, birincil üreticilerden artık çekilmesinin nasıl güvence altına alındığı üzerine yoğunlaşmış olmasıdır. Şimdi bunun sonucunda, Yunan ve Roma dünyasının, gerçek ("alınıp satılabilir") köleliğin merkezî bir rol oynadığı, *özgür olmayan emek* (Marx'ın metninde *direkte Zwangsarbeit*, "doğrudan zorunlu emek": aşağıya bakınız) ile karakterize olmuş bir "köle ekonomisi" olduğunu söyleme hakkını kendimizde bulabiliriz. Gerekçemiz, antik dünyada hâkim mülk sahibi sınıfların artıklarını, *toplam* üretimin büyük kısmı özgür olmayan emek tarafından gerçekleştirilip gerçekleştirilmemesinden bağımsız bir şekilde, esasen kölelik vasıtasıyla çekmiş olmalarıdır. Aslına bakılırsa, yaklaşık MS 300'e kadar, geçimlik düzeyde ya da buna yakın

yaşayan ve ne serf ne de köle olan (aşağıda cf. IV.iii) küçük, özgür, bağımsız üreticiler (esas olarak köylüler, bunun yanı sıra zanaatkâr ve tüccarlar), Yunan (ve Roma) dünyasının pek çok yerinde, pek çok dönemde nüfusun fiilen çoğunluğunu oluşturmuş ve toplam üretimin azımsanamayacak bir bölümünden sorumlu olmuş olmalıdır. Aslında, başta MÖ son yüzyılda ucuz köle kitlelerinin bulunabildiği (aşağıda cf. IV.iii) ve muhtemelen MÖ beşinci ve altıncı yüzyıllarda kölelerin yine çok ucuz olduğu Atina ve birkaç başka Yunan şehri olmak üzere özel durumlar dışında, durum hemen her yerde böyledir. (Köylülüğün ve diğer özgür bağımsız üreticilerin konumunu IV. Bölüm'de ele alacağım.) O halde, özgür olmayan nüfusu kayda değer ölçüde sömürenlerin (aslında "mülk sahibi sınıf" olarak adlandırdığım kişilerin: bkz. aşağıda III.ii), her zaman ya da neredeyse her zaman özgür nüfus içinde bir azınlık oluşturdukları ve özgür Yunanlıların (ve Romalıların) çoğunluğunun –genellikle de büyük bir çoğunluğunun– kendilerinin ve ailelerinin emeğinden fazlasını kullanmayan ve bu nedenle geçimlik düzeyin pek de üzerinde yaşamayan köylüler olduğu gerçeğine karşın, Antik Yunan dünyasından (kullandığım geniş anlamıyla) bir "köle ekonomisi" olarak söz edebiliriz.

Mülksüzlerin (*aporoi*) köle (*adoulia*) sahibi olmadıklarından söz ederken ve "karılarını ve çocuklarını yardımcı olarak kullanmak" zorunda olmalarının sebebi bu yokluktur derken Aristo'nun kastettiği tam da bu köylülerdi (*hōsper akolouthois*: *Pol.* VI.8, 1323a5-6). Başka bir yerde de fakirler (*penētes*, genellikle *aporoi*'den daha makul bir fakirlik derecesini belirtmek için kullanılan bir ifade) için "öküz, kölenin yerine hizmet eder" der (*oiketēs*, I.2, 1252b12). Dile getirilmeyen varsayım, sadece mülk sahibi kişilerin köle sahibi olacakları ve köle emeği kullanacaklarıdır.

Taslağını çizdiğim kuramın serimlenmesine devam ederek, hiçbir zaman yeterince açık bir şekilde ifade edilmemiş bir diğer olguyu da açıklığa kavuşturmak istiyorum: Bir birey ya da bir sınıf, artığı yalnızca sınırlı sayıda yolla elde edebilir ve bunlar üç ana başlık altında toplanabilir:

1. Artık, modern kapitalist dünyada olduğu gibi ücretli emeğin sömürüsüyle çekilebilir.

2. Özgür olmayan emek sömürülebilir, ki bu emek (a) alınıp satılabilir kölelere, (b) serflere ya da (c) borç esirlerine veya bunların herhangi ikisinin ya da üçünün bileşimlerine ait olabilir.

3. Artık, toprak ve konut mülklerinin kiracılara, nakdî, ayni ya da hizmete dayalı bir tür rant karşılığında kiralanmasıyla elde edilebilir.

Devlet makinesini kontrol eden bir sınıfın, ya iç vergiler ve zorunlu devlet hizmetlerinin (ulaşım, kanalların açılması, yolların onarılması vs. için) dayatılması yoluyla ya da emperyalizm siyaseti izleyip, başka bir ülkeyi, yağma veya haraca tabi kılacağı bir fetih vasıtasıyla sömürerek, kolektif olarak artık çekebilme ihtimalinin de bulunduğunu belirtmeyi yeterli görüyorum.

Günümüzde bile ulaşmış bulunmadığımız tam otomasyon çağından önce, hâkim sınıfın tekil üyelerinin *tatmin edici* bir artık miktarını, kolektif olarak dayatabilecekleri vergi ve zorunlu hizmetlerin de desteğiyle, “özgür” ücretli emeğe ya da herhangi bir özgür olmayan emek biçimine başvurmadan elde etmeleri pek de mümkün değildir (yukarıda n.1 ve 2). Açık nedenlerle, yukarıda saydığım alternatiflerden üçüncüsüne başvurulması ve toprağı özgür kiracılara kiralamanın aynı artık oranını sağlaması, küçük üreticiler siyasi denetimin yanı sıra yüksek rantlara tabi kılınsa bile mümkün değildir: Gerçekten büyük bir artığı uzun bir süre boyunca sağlama almak için, birincil üreticilerin büyük çoğunluğu ya kölelik, serflik ya da borç esareti tahdidi altında özgür olmayan emek sağlamaya mecbur edilmeli ya da emek güçlerini ücret karşılığında satmaya

zorlanmalıdır. Antikitede özgür ücretli emek normal olarak vasıfsız olduğundan ve büyük niceliklerde bulunmadığından (bkz. aşağıda III.vi), özgür olmayan emekten başka seçenek yoktu ve antikitenin mülk sahibi sınıflarının artıklarını elde ettikleri kaynak da buydu. Antik Yunan (ve Roma) dünyası, gerçekten de “köle-sahibi bir toplum” ya da (benim kullandığım anlamda) “köleci bir toplum” idi; *Sklavenhaltergesellschaft* ve *Sklavenhalterordnung* aşina olduğumuz Almanca kelimelerdir.

Marx, Yunanlıların ve Romalıların dünyasının en gelişkin haline, tekrar ve tekrar bir “köle ekonomisi” ya da “köle sistemi” şeklinde atıfta bulunur (bkz. örneğin, *Cap*. III.332, 284-5, 594, 595) ve “kölelik ya da serflik [*Leibeigenschaft*] antikitede ve Orta Çağlar boyunca toplumsal üretimin geniş temelini oluşturur” der (*Cap*. III.831). Özellikle bana Marx’ın bu konuyla ilgili teknik açıdan en doğru önermesiymiş gibi gelen bir noktaya dikkat çekeceğim: “Doğrudan zorunlu emek [*direkte Zwangsarbeit*] antik dünyanın temelidir” (*Grundrisse* 156 = E. T. 245). Yine de Marx, aynı zamanda köylü üreticiler tarafından, özellikle de Yunan ve Roma dünyasının ilk aşamalarında oynanan önemli rolün de farkına varmıştı. Bu nedenle “hâkim ve normal biçim olarak toprak parçaları üzerindeki özgür, kendini-yöneten köylü mülk sahipliği biçimi … Klasik antikitenin en parlak dönemlerinde toplumun iktisadi temelini … oluşturmuştur” (*Cap.* III. 806, cf. 595) ve “küçük ölçekli köylü tarımı ve bağımsız el sanatlarının sürdürülmesi … kölelik üretime tam anlamıyla hâkim olmadan önce … en parlak dönemlerinde Klasik toplulukların iktisadi temelini şekillendirmiştir”(*Cap.* I.334 n.3) diyebilmişti.

Klasik uygarlığın bir köle-sahibi toplum karakterine sahip olduğuna ilişkin az önce dile getirdiğim önermeleri şaşırtıcı bulanlar, diğer köle-sahibi toplumlara bakarak kolaylıkla kuşkularını ortadan kaldırabilirler. Yalnızca tek bir örnek vermek yeterli olacaktır: Eski Amerikan Güneyi. Eski Güney’in herhangi bir açıdan

“tipik” olduğunu ileri sürmüyorum; fakat bu toplumla karşılaştırma yapmak ana fikrimi ortaya koymama hizmet edecektir: Köleler nüfusun yarısından daha azını teşkil etse ve köle sahipleri çok küçük bir azınlık olsa bile, yaygın kullanıma göre bir toplumdan “köle sahibi” diye söz etme hakkına sahibiz. Önde gelen bir Amerikan tarihçisi olan Carl N. Degler, 1860’da Eski Güney’de “kölelerin bölge nüfusunun üçte birinden azını teşkil ettiklerini; bırakın bir köle topluluğunu, sadece tek bir kölesi olan Güneyli ailelerin bile oranının dörtte birden az olduğunu” kaydeder ve “İç savaştan önce Güney’de *köle sahiplerinin* yüzde üçünden daha azı, yaklaşık olarak tüm Güneyli ailelerin yüzde birinin onda altısı, elli ya da daha fazla köleye sahipti” diye ekler.

Yine de, Degler (diğer tarihçilerin yaptığı gibi) Eski Güney’e tam anlamıyla bir köle toplumu olarak yaklaşmayı sürdürerek, Klasik antikitedeki durumla bir karşılaştırma yapmanın yararına işaret eder. Makalesinde, Amerikalı bir İlkçağ tarihçisi olan ve köleliğe dair karşılaştırmalı çalışmalardan öğrenebilecek şeylerin farkına varamayıp, köleliğin Klasik uygarlığa yapmış olduğu katkıyı büyük oranda göz ardı eden Chester G. Starr’a tarihsel yöntem konusunda ihtiyaç duyduğu bir ders vermektedir.[81] Starr, kölelerin emek gücünün çoğunluğunu oluşturmadıklarından ve işin büyük bir kısmını yapmadıklarından yola çıkarak, köleliğin antik ekonomi açısından bir “temel” oluşturmadığını söylemeye getirmektedir –ki bu durum, Eski Güney için de aynen geçerlidir. Degler haklı olarak “antikitede köleliğin yeriyle ilgili gerçekten önemli olan soru ‘Köleler işin çoğunu yapıyorlar mıydı?’ değil; ‘İktisadi süreç içinde nasıl bir rol oynuyorlardı?’ olmalıdır” yanıtını verir. Kendi adıma, Degler’in sorusunun, doğru bir hat üzerinde olsa da, özlü bir cevap vermeyi zorlaştıracak kadar genel bir biçimde formüle edildiğini düşünüyorum. Bu soruyu çok daha spesifik hale getireceğim: “Kölelerin –ya da (kendi tercih ettiğim şekliyle) *özgür olmayan*

emeğin– hâkim mülk sahibi sınıfların artıklarını tedarik etmelerinde oynadığı rol neydi?” Yanıt açıktır: Temel ve –zamanın koşullarında– yeri doldurulamaz bir rol.

Bu noktada Kuzey Amerika köleliği üzerine kaleme alınmış son yılların en önemli çalışmalarından biri olan ve bu bölümün i. alt bölümünde söz ettiğim Kenneth Stampp’in *The Peculiar Institution* kitabından alıntı yapmak faydalı olabilir: Resmî Federal Nüfus Sayımı rakamlarını kullanarak şuna dikkat çeker:

> [Eski] Güney yalnızca –ve hatta esas olarak– bir plantasyoncular, köleler ve konumunu kaybetmiş “fakir beyazlar” ülkesi değildi. Bu üç grup birlikte, toplam güney nüfusunun yarısından azını oluşturuyordu. Geriye kalan Güneylilerin çoğu (ve en büyük tekil grup buydu), değişen refah düzeylerine sahip bağımsız *yeoman* çiftçilerdi. Eğer “tipik” bir İç Savaş öncesi Güneylisi diye bir şey var idiyse, bu, genellikle karısı ve çocuklarınınki dışında yardım kullanmadan kendi tarlalarını süren toprak sahibi küçük çiftçiler sınıfına mensuptu … [Ben de “tipik Yunanlı” için aynı şeyi söylemenin cazibesine kapılabilirim] … 1860’da, Güney’de 1.516.000 özgür aile arasında dağılmış 385.000 köle sahibi bulunuyordu. Tüm özgür Güneylilerin neredeyse dörtte üçünün, ne aile bağları ne de doğrudan sahiplik üzerinden kölelikle bir bağı vardı. “Tipik” Güneyli yalnızca küçük bir köylü değildi, aynı zamanda hiç kölesi de yoktu. (*PI* 29-30).

Köle sahiplerinin,

> % 72’sinin ondan az ve neredeyse %50’sinin beşten az [kölesi] bulunuyordu (*PI* 30).

Ve yine de,

> Sebebi ne olursa olsun, köle sahibi olmayanların çoğu, çıkarlarının bu özgün kurumu [Eski Güney’de var olduğu biçimiyle köleliği] korumayı gerektirdiğini hissediyormuş gibi gözüküyordu (*PI* 33).

⁂

Marx’ı bir Klasik dönem araştırmacısı olarak, bakış açısı ve yönteminin kimi veçheleriyle birlikte kısaca ele almış bulunuyorum (yukarıda I.iv’te). Hiç kuşkusuz pek çok ayrıntı, rötuş ve hatta kimi önemli noktalar daha sonra belirecek olsa da Marx, sınıf ve sömürü kavramları da dahil olmak üzere kendi düşünce sisteminin bütününe dair ana hatların büyük bir kısmını 1843 ve 1847 yılları arasında

formüle etmişti. Aslında “tarihsel materyalizm” adıyla anılacak şeyin içerdiği neredeyse tüm asli fikirler (bkz. yukarıda I.iv), bu yıllarda kaleme alınmış, yayınlanmış ya da yayınlanmamış çalışmalarda, özellikle de Marx’ın (her ikisi de 1844 tarihli) “Hegel’in Hukuk Felsefesi’nin Eleştirisi’ne Katkı’ya [o zamanlar yayımlanmamıştı] Giriş” ve *İktisadi ve Felsefi Elyazmaları* çalışmalarında, (1845-6 tarihli Marx ve Engels’in ortak çalışmaları) *Alman İdeolojisi*’nde ve Marx tarafından 1847 yılında Fransızca kaleme alınan *Felsefe’nin Sefaleti*’nde, bir biçimde ortaya konmuştu. Düşünce tarzı kimi açılardan başından beri Hegelci olan Marx, hiçbir şekilde fikirlerini bütünüyle kuramsal bir biçimde geliştirmemişti: Çoktan Hegel’inkinden tamamen farklı bir yol tutmuştu. İktisada dair ciddi çalışmalarına başlamadan kısa süre önce bile, çok sayıda tarihsel materyal okumuştu: 1843 yazında Kreuznach’da kayınvalidesinin evinde kalırken bir araya getirdiği defterler, onun yalnızca Machiavelli, Montesquieu ve Rousseau gibi siyasal kuramcıları değil, aynı zamanda, başta yakın dönemle ilgili olmak üzere hatırı sayılır miktarda, İngiltere, Fransa, Almanya, İsveç, Venedik ve Birleşik Devletler tarihi de çalıştığını gösterir. “*Kreuznacher Exzerpte*”nin {Kreuznacher Seçmeleri} ayrıntıları *MEGA* I.i.2 (1929) 98, 118-36’da yayımlanmıştır. Ne yazık ki İngilizce *Collected Works*, Kreuznach defterlerinden yalnızca yarım sayfa uzunluğunda kısa bir özet içermekte ve Marx’ın seçtiği çalışmaların kapsamına dair hiçbir fikir vermemektedir. Yine de David McLellan’ın söylemiş olduğu gibi, “Ona toplumsal gelişmede sınıf mücadelesinin rolünü gösteren şey, 1843 yazında Fransız Devrimi’nin tarihine ilişkin yaptığı okumalardı”. Ben kendim de, öğrencilik yıllarında, Marx’ın Yunan toplumuna ilişkin çözümlemesiyle çarpıcı benzerlikler gösteren (bkz. bu bölümün iv. alt bölümü) Aristo’nun *Politika* kitabını okumuş olmasının, Marx’ın bir sınıf mücadelesi kuramı geliştirmesi üzerinde belirleyici bir etkide bulunduğuna ikna olmuş durumdayım. 1844 yılı boyunca ve

1845'in başlarında, Adam Smith, David Ricardo, James Mill, J. R. McCulloch, J. B. Say, Destutt de Tarcy gibi önde gelen klasik iktisatçılara ait pek çok çalışmayı da okumuş ve notlarını çıkarmıştı (bkz. *MEGA* I.iii.409-583). *1844 İktisadi ve Felsefi Elyazmaları*'nın Önsöz'ünde Marx, ulaştığı sonuçları, "siyasal iktisadın bilinçli bir eleştirel incelemesine dayanan tamamıyla ampirik bir çözümleme yoluyla" elde ettiğinde ısrar etmişti (*MECW* III.231). 1845-6 tarihli *Alman İdeolojisi*'nde "üretim biçimleri"nin çerçevesini çizen meşhur pasajın hemen ardından, Marx ve Engels, "Ampirik gözlemin her bir bağımsız kertede, toplumsal ve siyasi yapının üretimle bağlantısını herhangi bir mistifikasyon ya da spekülasyon olmadan ampirik olarak ortaya konması gerektiğini" ilan etmişlerdi (*MECW* V.35; cf. 36-7, 236 vs.).

Marx'ı, 1843 Ekim'inde Paris'e varmasından kısa bir süre sonra etkilemeye başlayan bir başka önemli kaynak daha vardı: Fransız işçi sınıfı hareketi. "Bu bitkin insanlardan fışkıran saf tazeliği, asaleti takdir etmek için, Fransız işçilerinin toplantılarından birine katılmalıydın" diye yazıyordu Marx 11 Ağustos 1844'te Feurbach'a gönderdiği bir mektupta (*MECW* III.355). *İktisadi ve Felsefi Elyazmaları*'nda da aynı dili kullanıyordu. "En olağanüstü sonuçlar Fransız sosyalist işçileri [*ouvriers*] bir araya geldiklerinde gözlemleniyordu. ... İnsanların kardeşliği onlar söz konusu olduğunda lafta kalmıyordu, hayatın bir gerçeğiydi ve insanın asaleti bizi onların çalışmayla sertleşmiş vücutlarından aydınlatıyordu" (id. 313). Yine, (1845 tarihli Engels'le ortak çalışmaları olan) *Kutsal Aile*'de, Marx, "bu hareketin *insani* asaletine ilişkin bir fikir edinebilmek için, Fransız ve İngiliz işçilerinin gayretlerini, bilgiye duydukları açlıklarını, moral enerjilerini ve gelişmeye yönelik bitmek bilmez tutkularını görmek gerekir" (*MECW* IV.84) diye yazıyordu. Marx, Paris'te yaşayan on binlerce Alman göçmen işçiden bazılarının düzenlediği toplantılara da katılmış ve liderleriyle tanışmıştı (McLellan, *KMLT* 87). *Deutsch-französiche*

Jahrbücher için Paris'e varmasından kısa bir süre sonra kaleme aldığı ikinci makale olan, parlak "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkıya Giriş"in (*MECW* III.175-87) son sayfalarında, Marx'ın, kapitalist toplumun özgürleşmesinin yalnızca proletarya vasıtasıyla olacağına ilişkin fikrinin ilk açık ifadesi yer alır. Sınıf mücadelesi kavramı, bu makalede açık bir biçimde karşımıza çıkar (bkz. id. 185-6) ve *İktisadi ve Felsefi Elyazmaları'nda*, "sınıf" kavramı doğrudan çok sık kullanılmasa da (bkz. yine de, id. 266, 270 vs.), Marx'ın az önce bahsi geçen makalede ve başka yerlerde sınıf mücadelesi bağlamında söz ettiği antagonistik ilişkiye yapılan çok sayıda atıf görürüz –ve İlkçağ tarihçisinin ilgisini çekecek şekilde, bu antagonistik ilişkiler sadece kapitalist ve işçi arasındakilerle sınırlı değildir; toprak sahibiyle kiracı ya da çiftlik işçisi arasındakileri de kapsar. Marx, "toprak rantı kiracıyla toprak sahibi arasındaki mücadelenin sonucu olarak yerleşmiştir. Tüm siyasal iktisatta, düşmanca çıkar çatışmasının, mücadelenin, savaşın [*den feindlichen Gegensatz der Interessen, den Kampf, den Krieg*] toplumsal örgütlenmenin temeli olarak kabul edildiğini görürüz" (id. 260 = *MEGA* I.iii.69). Toprak sahibiyle çiftlik işçisi arasındaki çıkar çatışmasını sanayici ile fabrika işçisi arasındakiyle karşılaştırarak devam eder ve toprak sahibiyle çiftlik işçisi arasındaki ilişkinin aynı şekilde "sömürücü ve sömürülen arasındaki iktisadi ilişkiye indirgenebileceğini" gösterir (*MECW* III.263, 267).

Marx'ın düşüncesinin 1840'lardaki gelişimini incelememiş olanlara, özellikle iki yakın tarihli çalışmayı tavsiye etmek isterim. Ronald L. Meek'in *Studies in the Labour Theory of Value* (2. Baskı, 1973) kitabının 121-56. sayfalarında (özellikle 129-46'da) Marx'ın iktisadi alandaki fikirlerinin doğuşuna ilişkin iyi bir özet bulunabilir (daha sonraki gelişmeler için cf. 157-200). Richard N. Hunt ise, *The Political Ideas of Marx and Engels, I. Marxism and Totalitarian Democracy 1818-1850* (Pittsburgh, 1974; Londra, 1975) başlıklı çalışmasında Marx ve Engels'in siyasi görüşlerinin 1840'lardaki

gelişimine dair hayli sempatik bir değerlendirme sunar (bkz. özellikle 26-131).

⁂

Bazı insanların "sınıf *mücadelesi*" ifadesini, her iki tarafta da *sınıfa ilişkin herhangi bir açık kolektif farkındalık* bulunmadığı, *özellikle siyasi bir mücadelenin* hiçbir suretle görülmediği ve muhtemelen *en ufak bir mücadele bilincine* bile rastlanmadığı durumlarda kullanmamı tasvip etmediklerini fark ettim. "Sınıf mücadelesi" kavramının benim atfettiğim anlamıyla bu tür durumlar için kullanıldığında kulağa hoş gelmediğini kabul edebilirim; fakat bundan nasıl kaçınabileceğimizi bilmiyorum: *Komünist Manifesto*'nun ilk cümlesi ve bununla ilişkili bütün bir düşünme biçimi, bu kullanımı kaçınılmaz kılar. Kavramın, (bazı Marksistlerin yaptığı gibi) *sınıf bilinci* ve *etkin siyasi çatışma* içermedikçe bir ihtilafı sınıf mücadelesi olarak kabul etmeyen yaygın kullanımını benimsemek, onu pek çok durumda neredeyse görülmeyecek hale gelene kadar sulandırmak anlamına gelecektir. Böylece günümüzde Amerika Birleşik Devletleri'nde veya Kuzey Avrupa'da işverenlerle göçmen işçiler (bu alt bölümün sonuyla karşılaştırın) ya da antikitede efendilerle köleler arasında sınıf mücadelesinin var olduğunu, sırf her bir örnekte söz konusu sömürülen sınıf herhangi bir "sınıf bilinci"ne sahip olmadığı ya da nadir durumlar ve çok sınırlı bir ölçek dışında kolektif olarak herhangi bir siyasi eyleme girişmediği için bütünüyle reddetmek mümkün hale gelir. Fakat bu yalnızca *Komünist Manifesto*'yu değil, fakat Marx'ın çalışmalarının büyük bir kısmını da anlamsız kılacaktır. Sömürüyü yeniden sınıfın alametifarikası haline getirdiğinizde sınıf mücadelesi hemen, olması gerektiği gibi öne çıkacaktır. Bu, kuşkusuz, kapitalist sistemi muhafaza etmekte çıkarı olanlar açısından son derece münasebetsiz bir önermedir: Sınıf mücadelesini Marksist tahayyülün bir icadı ya da en fazla herkes var olmadığına inandığında şüphesiz

kendiliğinden ortadan kalkacak üzücü ve arızi bir fenomen olarak artık daha fazla küçümseyemezler.

⁂

Şimdi, Marx'ın sınıf kavramını şu ya da bu şekilde ciddi bir biçimde yanlış anlamış olan ve bunun sonucunda, ya onun yaklaşımını bütünüyle reddeden ya da eğer bundan (en azından bir dereceye kadar) yararlandıklarına inanıyorlarsa, amacı dışında kullanan kimi modern yazarların konumunu ele almak istiyorum. Pek çok örnekte hataları, büyük oranda sınıf mücadelesinin esas olarak siyasi bir doğaya sahip "olması gerektiğine" ilişkin varsayımdan kaynaklanır. Burada bunları Marx'ı anlayamadıkları ya da onun konumunu yanlış yorumladıkları ölçüde tartışmaya açıyorum. Kendi rakip kuramlarını ortaya koymuş olanları bu bölümün v. alt bölümünde ele alacağım.

M. I. Finley'in, Marx'ın sınıf kavramını bütünüyle bir analiz aracı olarak kibirle reddetmesini de içeren ciddi kusurlarına karşın, antik toplumsal tarihe ilişkin bilgimize gerçek bir katkı yapmış olan *The Ancient Economy* (1973) isimli çalışmasıyla başlayacağım. Bu reddiyesinin altında, Marx'ın kimi kavramlarına ve iktisadi analizinde kölenin özgür ücretli emekçiye kıyasla sahip olduğu konuma ilişkin şaşırtıcı bir bilgi eksikliğini ortaya koyduğu için ciddiyetsiz diye nitelendireceğim nedenler yatmaktadır. Bu bölümün v. alt bölümünde, Finley'in Marx'ın sınıf çözümlemesini, kendi ifadesiyle "bir statüler ve tabakalar tayfı" (*AE* 67-8) bağlamında geliştirdiği bir toplumsal "tabakalaşma" şemasıyla ikame etme girişimini tartışmaya açacağım; buradaysa genel olarak Marksist yaklaşımı reddetmesinin nedenlerine yoğunlaşacağım. "Antikitede geleneksel olarak "sınıf mücadelesi" adı verilen şeyin, aslında her zaman tayfın [statüler ve tabakalar tayfının] farklı noktalarındaki gruplar arasında, belirli hak ve imtiyazların dağıtımı üzerine çıkan ihtilaflar olduğu görülür" (*AE* 68) şeklindeki önermesi, Finley'nin

zihninde “sınıf mücadelesi”nin tek başına olmasa bile en azından birincil olarak siyasi bir karakter taşıdığını açık bir şekilde gösterir. 49. sayfada Finley, “Marksist sınıf kavramını”, “insanlar üretim araçlarıyla olan ilişkilerine göre, ilk olarak üretim araçlarına sahip olanlarla olmayanlar şeklinde; ikinci olaraksa sahip olanlar arasında, kendi başlarına çalışanlarla başkalarının emeğiyle geçinenler arasında sınıflandırılır” sözleriyle tarif etmeye kalkar. Daha sonra Marx’ın çözümlemesine göre “o halde kölenin ve özgür ücretli emekçinin *mekanik bir yorumla* [italikler bana ait], tıpkı en zengin senatörle küçük bir çömlek atölyesinin çalışmayan sahibi gibi aynı sınıfa mensup olacağını” iddia eder ve ekler: “Bu antik toplumu çözümlemek için pek de anlamlı bir yol gibi gözükmüyor.”[82] Marx, bu faraziye karşısında, pek çoğumuz gibi, hayrete düşerdi. Marx’ın “üretim ilişkileri” (“üretim araçlarının sahipliği”nden çok daha geniş ve karmaşık bir kavram)[83] adına verdiği şeyin en “mekanik yorumu”nda dahi, satabileceği kendi emek gücüne sahip olan özgür ücretli emekçinin, efendisinin malı, Aristo’nun tanımıyla yalnızca bir “canlı araç” (*empsychon organon*) olan köleninkinden tamamen farklı bir konuma sahip olduğu açıktır.[84] Ve köle (işe koşulan hayvanlar ve toprağın kendisiyle birlikte) Marx tarafından özellikle “üretim araçları”nın önemli bir kategorisini oluşturan “emek enstrümanları” arasına yerleştirilir ve bu nedenle “sabit sermaye”nin ve Marx’ın “değişmez sermayesi”nin parçasıdır; özgür ücretli emekçi ise (“döner sermaye”nin parçası olarak) Marx’ın “değişmeyen sermaye”sini oluşturur –Marx’ın gözünde bu çok derin bir farklılıktı. Konu belki ilk bakışta epey karmaşık gibi gözükebilir: Bu nedenle bunu Ek I’de, Marx’ın bu sorunlarla uğraştığı çeşitli çalışmalarına çok sayıda atıfta bulunarak, etraflı bir şekilde ele aldım.

O halde, Marx’a göre, ister esas olarak bir “köle toplumu”nda isterse köle emeği de kullanan kapitalist bir toplumda olsun, ücretli

emek ve köle emeğinin tamamen farklı kategorilere ait olduğundan şüphe duymak mümkün değildir. Dahası, Marx'ın genel düşüncesinde, sömürünün *doğası* ile *niceliği* –birinin *nasıl* ve *ne kadar* sömürdüğü ya da sömürüldüğü– kişinin bütün bir mülkiyet ilişkileri sistemi içindeki konumunu belirleyen unsurlar arasında yer alır. Finley'nin çok zengin senatörü, muazzam genişlikte toprağa sahip olan ve büyük miktarda köle emeği ve/veya çok sayıda kiracı ya da *coloni*'yi sömüren birisi olarak, küçük bir çömlek atölyesi sahibinden –ve hatta, Marx'ın genellikle büyük toprak sahibinden keskin bir şekilde ayırmaya çalıştığı toprak sahibi küçük bir köylüden– tamamen farklı bir kategoriye düşecektir. (Örneğin Marx'ın on dokuzuncu yüzyıl Fransa'sı ile ilgili yazılarına ve "Kendi toprağında çalışan küçük toprak sahibinin büyük toprak sahibiyle ilişkisi kendi araçlarına sahip zanaatkârın fabrika sahibiyle olan ilişkisiyle aynıdır" ve "Genel olarak, küçük ve büyük toprak mülkiyeti arasındaki ilişki, küçük ve büyük sermaye arasındaki gibidir" [*MECW* III.264] diye yazdığı, burada söylemeye çalıştığım şey açısından son derece faydalı olan *1844 İktisadi ve Felsefi Elyazmaları*'na bakılabilir). Engels de, en etkili çalışmalarından biri olan *The Peasant Question in France and Germany*'de, başkalarının emeğini sömüren büyük ve orta köylülerle, kimseyi sömürmeyen küçük köylüler arasında dikkatli bir ayrıma gider (özellikle bkz. *MESW* 624-6, 634-9 ve daha detaylı olarak aşağıda IV.ii). Tabii ki Marksist bir çözümlemede, köle ya da serf sahibi olarak ya da işçi kiralayarak başkalarının emeğini sömüren bir kişinin, onlarla birlikte bizzat çalışıp çalışmaması pek de bir şey ifade etmez: Onun sınıfsal konumu başkalarının emeğini sömürebiliyor olmasına ve sömürmesine bağlıdır. Ve eğer sömürüyorsa, kendisinin de bilfiil çalışıp çalışmaması, tabii eğer başkalarının emeğini ancak çok kısıtlı bir şekilde sömürebildiği için çalışması gerekmiyorsa, önemsizdir.

Marx'ın sınıf kavramına ilişkin tartışmak istediğim bir sonraki yanlış yorum, Dahrendorf'a aittir. Dahrendorf, Marx'ın düşüncesi

hakkında Finley'den kuşkusuz daha az yüzeysel bir yaklaşıma sahiptir ve en azından onu yeniden inşa etmek için biraz çaba gösterir; ama Finley ile hemen hemen aynı varsayım tarafından yanıltılmıştır: "Marx için sınıf mücadelesi tamamen siyasi bir şeydir."

Dahrendorf'un konumu (yazarı tarafından) gözden geçirilmiş ve genişletilmiş İngilizce baskısı *Class and Class Conflict in Industrial Society* adıyla 1959 yılında yayımlanan (Almanca orijinali, *Soziale Klasses und Klassenkonflikt in der industriellen Gesseschaft*, 1957) önemli kitabında uzun uzadıya açıklanmıştır. Bu kitabın "Karl Marx'ın sınıflı toplum modeli" başlığını taşıyan ilk bölümü, Marx'ın *Kapital*'inin III. Cildinin "Sınıflar" başlığını taşıyan fakat bir sayfadan biraz sonra yarıda kalan 52. bölümünü (*Kap*. III.885-6) yeniden kurmaya çalışır (ss.9-18). Bu bölümde Marx kendisine "cevaplanması gereken ilk soruyu", yani "Bir sınıfı oluşturan nedir?"i sormuş, fakat "bunun cevabı doğal olarak başka bir soruya, yani 'ücretli emekçileri, kapitalistleri ve toprak sahiplerini üç büyük toplumsal sınıf yapan nedir?' sorusuna verilecek cevaptan çıkacaktır" demek dışında pek az şey yapmıştır. Daha sonra Marx "ilk elden" verilebileceğini düşündüğü yanıtı çürütmeye geçer: Bu yanıt, "gelirlerin kimliği ve gelirin kaynakları" olacaktır ki bunları "sırasıyla ücret, kâr ve toprak rantı" olarak belirler. Elyazması, birkaç satır sonra bu cevaba karşı itirazlarını dile getirirken son bulur. Dahrendorf, ilkesel olarak övülesi bir biçimde, bölümü tamamlamaya kalkışır: Marx'tan çok sayıda alıntı (italik olarak) yapar ve kendi inisiyatifiyle hemen hemen aynı miktarda materyal verir. Yapmaya çalıştığı şeyin büyük bir bölümünü, küçük ciddi çarpıtmalar dışında makul ve hayli zekice kotarır, ta ki felaket şu ifadeyle aniden ve geri dönüşü olmayan bir şekilde karşımıza çıkana kadar:

> Sınıfların oluşumu her zaman siyaset alanında ortak çıkarların örgütlenmesi anlamına gelir. Bu nokta vurgulanmalıdır. Sınıflar ortak bir çıkar etrafında bir araya gelen siyasi gruplardır. *İki sınıf arasındaki mücadele siyasi bir mücadeledir.* Bu nedenle sınıflardan yalnızca siyasi ihtilaf alanında söz edebiliriz.

Dahrendorf'un Marx'ın kendisinden alıntı yaparken kullandığı italikleri korudum (yukarıya bakınız). Bu örnekte alıntı, 1847'nin başlarında Fransızca *La Misère de la philosophie* başlığıyla kaleme alınan *Felsefenin Sefaleti*'nin sonundan hemen önce yer alan bir pasajdan yapılmıştır. Fakat bağlamında okunduğunda, parça çok farklı bir anlam kazanır: Bir sonraki paragrafın son cümlesi şöyledir (ki Dahrendorf aynı nedenle, kitabının başka bir yerinde, yalnızca bu paragrafın üçüncü cümlesine atıfta bulunur, *CCCIS* 14):

> İktisadi şartlar kırsal kesimdeki insanların büyük bir kısmını işçilere dönüştürdü. Sermayenin hâkimiyeti bu kitleler için ortak bir durum ve ortak çıkarlar yarattı. Bu kitle bu nedenle zaten sermayeye karşı bir sınıf haline gelmişti, ama henüz kendisi için bir sınıf haline değil. Mücadele içinde … bu sınıf birleşti ve kendisini kendi için bir sınıf haline getirdi. Savunduğu çıkarlar sınıf çıkarları haline geldi. Fakat sınıfın sınıfa karşı mücadelesi siyasi bir mücadeledir (*MECW* VI. 211=*MEGA* I. vi.226).

Bir sonraki bağlam kapitalizm altında büyük ölçekli sanayinin erken gelişimidir. Burada yalnızca Marx için erken kapitalizm altında işçilerin "bir sınıf" oluşturmadığını iddia etmenin saçma olacağını belirtmekle yetineceğim: Söylenen şey sadece, birleşip öz-bilinç kazanana kadar "kendi için bir sınıf haline gelemeyeceği"dir (*pou elle-même*: bu ifade genellikle, *für sich* şeklinde Almanca alıntılanır). Marx'ın, daha önce, *Felsefenin Sefaleti*'nde (*MECW* VI. 177) sınıf mücadelesinin "proletaryanın henüz kendisini bir sınıf [kuşkusuz "kendisi için sınıf"ı kastetmektedir] olarak oluşturacak kadar gelişmediği, … proletaryanın burjuvaziye karşı verdiği mücadelenin henüz siyasi bir karakter kazanmadığı" bir aşamasından söz ederken kastettiği şey, ortada zaten sınıf olarak proletarya ve burjuvazinin bulunduğu ve hatta aralarında bir sınıf *mücadelesinin* de var olduğu, fakat bunun "henüz siyasi bir karakter edinmediği"dir.

Bu parçanın doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için önce, *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumairei*'nin (1852) sonundan birkaç sayfa önce gelen ve "Bonaparte bir sınıfı, üstelik Fransız toplumunun en kalabalık sınıfını, *küçük tarla sahibi* [*Parzellen*] *köylüleri* temsil ediyor" tespitini takip eden ünlü bir paragrafla birlikte değerlendirilmesi gerekir. Araya giren bir başka paragraftan sonra Marx bu küçük köylülerin nasıl, bir anlamda bir sınıf teşkil ettiklerini, bir anlamda da etmediklerini açıklamaya çalışır (italikler bana ait):

> Küçük tarla sahibi köylüler, üyeleri aynı durumda yaşayan, ama kendi aralarında çok yönlü ilişkilere girmeyen devasa bir kitle oluştururlar. Üretim biçimleri, onları ... birbirlerinden ayırır. Fransız iletişim araçlarının zayıflığı ve köylülerin yoksulluğu bu yalıtılmışlığı arttırır. ... Her bir köylü ailesi neredeyse kendine yetecek durumdadır ... Tarla, köylü ve aile; onun yanında bir başka tarla, bir başka köylü ve bir başka aile. Bunların 50-60 tanesi bir köyü ve 50-60 köy de bir ili oluşturur. Fransız ulusunun büyük kitlesi işte böyle, aynı adlı büyüklüklerin basitçe birbirine eklemlenmesiyle, bir çuval patatesin bir patates çuvalı oluşturmasına benzer şekilde oluşturulur. Milyonlarca ailenin, onları yaşam biçimleri, çıkarları ve eğitimleri açısından diğer sınıflardan ayıran ve bu sınıflarla düşmanca karşı karşıya gelmelerine yol açan iktisadi varlık koşulları altına yaşaması *ölçüsünde*, *bir sınıf oluştururlar*. Küçük tarla sahibi köylüler arasında yalnızca yerel bağlantıların bulunması, çıkarlarının aynılığının aralarında hiçbir birliktelik, hiçbir ulusal bağ, hiçbir siyasal örgütlenme yaratmaması *ölçüsünde*, *bir sınıf oluşturmazlar*. Dolayısıyla, sınıf çıkarlarını, ister bir parlamentoyla isterse bir kongreyle olsun, kendi adlarına öne çıkarma yeteneğine sahip değildirler. Kendilerini temsil edemezler; temsil edilmek zorundadırlar. Temsilcileri, aynı zamanda, onların efendisi, onların üzerindeki bir otorite, onları diğer sınıflardan koruyan ve onlara yukarıdan yağmur ve güneş ışığı gönderen sınırsız bir iktidar gücü olarak görünmek zorundadır. Dolayısıyla, küçük tarla sahibi köylülerin siyasal etkisi, nihai ifadesini, yürütme gücünün toplumu kendisine bağımlı kılmasında bulur. (*MECW* XI.187-8 {Türkçesi için bkz. Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i, çev. Erkin Özalp, Yazılama, 2009})

Bu uzun paragrafın neredeyse tümünü alıntıladım çünkü aşağıda V.i'de göreceğimiz üzere erken Yunan "tiranları"nın ortaya çıkışı açısından anlamlıdır.

Felsefenin Sefaleti ile On Sekiz Burmaire'deki iki parçayı birlikte ele alalım. Marx'ın hem erken kapitalizm altındaki işçileri, hem de on dokuzuncu yüzyıl ortasındaki Fransız küçük köylülerini bir sınıf

olarak gördüğü tamamen açıktır: Bu sıfatı her iki grup için de yalnızca az önce alıntı yaptığım iki çalışmasında değil, başka yerlerde de tekrar tekrar kullanır. Her iki parçada da, önermenin iki kısmı arasındaki görünür çelişki, söz konusu sorun bir tanım sorunu olarak görüldüğünde, gayet tatmin edici bir şekilde çözülür. Marx sınıfın bir karakteristikler setine göre tanımlanması halinde, erken kapitalizm altındaki işçilerin ya da kendi zamanındaki Fransız köylülerinin tanımın içinde kalacağını söyler; fakat eğer tanımımızda bunun yerine başka bir karakteristikler seti kullanırsak, bu kez tanımın dışına düşeceklerdir. *Dört başı mamur* ("kendisi için" vb.) bir sınıfın ikinci tanımın gereklerini yerine getirmesi beklenebilir ve bu olmadığında Marx, *bir sınıfın yüklenebileceği tüm nitelikler* hesaba katıldığında, bir şeylerin eksik kalacağını düşünmüş olabilir. Fakat bu, Marx'a göre bir sınıfın ikinci karakteristikler setini geliştirmeden de tam bir *sınıf olarak var olabileceği* gerçeğine gözlerimizi kapamamalıdır. Aslında bunu her iki parçada da dile getirmektedir: İşçiler *zaten* "sermayeye karşı bir *sınıf*" haline gelmiştir; Kendilerine, düşmanca bir karşıtlık içinde oldukları diğer sınıflarınkilerden farklı, özel bir yaşam tarzı, çıkarlar ve kültür sağlayan özgül varoluş koşulları altında yaşayan Fransız köylüleri, *"bir sınıf oluşturur"*. Bunu reddetmek inatçılık olur. Yine, Marx 1847'de, "Alman burjuvazisi kendisini siyasi olarak bir sınıf haline gelmeden önce dahi proletarya ile ihtilaf halinde bulmuştu bile" diyebilmiştir (*MECW* VI. 332).

Zaman zaman Marx, belirli bir durumu ele alırken, sınıftan ve sınıf mücadelesinden, sanki bu terimleri esas olarak ve hatta sadece açık siyasi ihtilaflar için kullanıyormuş gibi, gevşek bir biçimde söz eder. *On Sekiz Brumaire*'in beşinci bölümünün ortalarına doğru "burjuvazi genel oy hakkını kabul ederek sınıf mücadelesinden kurtulmuştur" bile diyebilmiştir (*MECW* XI. 153; cf. yukarıda ii. kısım). Buna benzer bir dizi başka ifade daha bulunabilir. Marx, *On Sekiz Brumaire*'in ikinci Almanca baskısına yazdığı Önsöz'de

(1869), çalışmanın sonuna doğru formüle ettiği ve az önce alıntıladığım antitezi bütünüyle unutabilmiş ve doğrusu, “antik Roma’da sınıf mücadelesi *sadece* imtiyazlı bir azınlık arasında, özgür zenginlerle özgür fakirler [zengin ve fakir *yurttaşları* kastetmektedir] arasında cereyan ediyordu, nüfusun üretken olan büyük çoğunluğu, yani köleler bu ihtilaflar için sadece edilgen bir temel oluşturuyordu” demiştir. 8 Mart 1855 tarihinde Engels’e gönderdiği bir mektupta da, Roma Cumhuriyeti’nin iç tarihine ilişkin “küçük ve büyük toprak mülkiyeti arasındaki mücadele, kuşkusuz, kölelik tarafından, spesifik olarak şekillendirilmişti” biçiminde kısa bir genel tasvir verir (*MEW* XXVIII.439): Bir kez daha, sınıf mücadelesi yalnızca yurttaşlar sınıfı içinde cereyan eder, zira Roma Devleti sınırları içinde yalnızca Roma yurttaşları toprak sahibi olabilir. Fakat bunlar Marx’ın düşüncesinin –göstermiş olduğum üzere, *Kapital* I, II ve III’ten bu kısmın başlarına doğru alıntılanan parçalarda yoğunlaşan ve başka pek çok bağlamda örneklendirilen– ana mecrası ile karşılaştırıldığında incir çekirdeğini doldurmayacak öneme sahip ayrıksı görüşlerdir. Tabii ki Marx’ın kategorilerini reddetmek, aslında Finly ve Dahrendorf’un da yapmış olduğu gibi bunu böyle yaptığını açıkça belirttiği sürece, herkesin hakkıdır.

Dahrendorf’un Marx’ın sınıf kuramına yaklaşımına ilişkin birkaç şey daha söylemem gerek. Dahrendorf’un –çok şaşırtıcı bir biçimde– siyasi düzleme sıkıştırmak istediği şeyin yalnızca sınıf *mücadelesi* olmadığını vurgulamalıyım: Yukarıda alıntıladığım metnin de (CCCIS 16) gösterdiği gibi, onun için Marx’ın sınıfları, *ancak siyasi mücadele yürüttükleri ölçüde mevcuttular*: Ona göre Marx’ın sınıfları “siyasal gruplar*dır*” ve Marx “sınıflardan *yalnızca* siyasal ihtilaf düzleminde” söz eder. Fakat Dahrendorf’un bizzat kendisi, başta yukarıda uzun uzadıya aktardığım *Kapital* III’teki (791-2) çok önemli parça ve “Alman burjuvazisi kendisini *siyasi alanda* bir sınıf olarak örgütlemeden *önce* proletaryanın karşısında

konumlanmıştı (italikler bana ait)” ifadesi olmak üzere, Marx’tan bunun aksini gösteren pek çok alıntı yapar –ki Dahrendorf “Bir anlamda, sınıf çıkarları sınıfların oluşumunu önceler”! (*CCCIS* 14) gibi yanıltıcı bir yorum ekleyerek bunu zayıflatmaya çalışır.

Burada Marx’ın sınıfa bakışına ilişkin benimsediğim konumu desteklemek için alıntılanabilecek pek çok başka metin arasında, 23 Kasım 1871’de Bolte’a yazdığı ve Timothy O’Hagan’ın konuyla olan ilgisine dikkatimi çektiği bir mektup bulunmaktadır. Bu mektubun sonuna doğru, “N.B. siyasi hareket hakkında” başlığı altında Marx, “işçi sınıfının yönetici sınıflara karşı bir *sınıf* olarak ortaya çıktığı her hareket”, örneğin sekiz saatlik iş gününü mecburi kılan bir genel *yasa* için propaganda yapmak, “siyasi bir hareket”ken, “belirli bir fabrikada ya da hatta belirli bir işkolunda grevler vs. ile bireysel kapitalistlerden daha kısa bir iş günü koparmak için çabalamak tamamen iktisadi bir harekettir” der. Ve son paragrafta Marx, “işçi sınıfının örgütsel olarak kolektif iktidara, yani, hâkim sınıfın siyasal iktidarına karşı sonuç alıcı bir harekete girişebilecek kadar güçlenmediği yerlerde” eğitimin gerekliliğinden söz eder (*MESC* 328-9). Bu, Marx’ın gözünde işçi sınıfının iktisadi düzeyde de aslında var olduğunu ve belirli bölmelerinin, siyasi düzeyde kitlesel olarak aktif hale gelmesine yetecek örgütsel gelişmişliğe ulaşmadan da, işverenler karşısında haklarını genişletmek için, bu düzeyde de faaliyetler sürdürebileceğini açıkça ortaya koyar.

⁂

On dokuzuncu yüzyıl toplumsal tarihine dikkate değer bir katkı yapmış olan çağdaş İngiliz Marksist tarihçi E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class* isimli önemli çalışmasının önsözünün ilk sayfasında, “... ne zaman birtakım insanlar (paylaşılan ya da tevarüs edilen) ortak deneyimlerin sonucu olarak aralarındaki çıkar özdeşliğini, çıkarları kendilerininkinden başka (ve

genellikle karşı) olanlara göre duyumsar ve ifade ederlerse o zaman sınıf oluşur. Sınıf deneyimi büyük ölçüde insanların içine doğdukları ya da iradeleri dışında girdikleri üretim ilişkileri tarafından belirlenir" der.[85] Thompson için önemli olan, açık ki, Marx'ın *On Sekiz Brumaire*'deki ifadesinin sadece ikinci yarısıdır; ilk kısmı düpedüz buharlaşmıştır. Bir diğer önde gelen İngiliz Marksist tarihçi, E. J. Hobsbawm, "Tarihte Sınıf Bilinci"[86] başlıklı bir makalesine, Marx'ın "sınıf" terimini kullanışının iki ana kategoriye ayrıldığını açık bir biçimde kabul ederek başlar. Bu kategorilerden birinde sınıflar her şeyden önce "sömüren ve sömürülenlerden oluşan gruplardır"; fakat hatalı bir şekilde, bu kullanımın "Marx'ın makro-kuramı olarak adlandırabileceğimiz şeye" ait olduğu kanısındadır ve "tarihçi, yani mikro-tarih ya da 'vuku bulduğu şekliyle' tarih öğrencisi açısından önemli olan …toplumların tarihsel dönüşümüne dair genel ve daha soyut modellerden farklı olarak", sınıf bilincini hesaba katan diğer kategoridir. Tarihçi için "*sınıf ve sınıf bilinci meselesinin birbirinden ayrılamayacağına*" inanır. "... Tam anlamıyla sınıf kendisinin bir sınıf olduğuna dair bir bilinç kazanmaya başladığı tarihsel momentte ortaya çıkar." Son cümleyi ("tam anlamıyla" sözcüklerine mümkün olan en büyük ağırlığı vererek) kabul ediyorum, ama italikle belirttiğim sözcükleri değil. Çünkü bu ifade, bazı hâkim sınıflar dışında antik dünyada "sınıflardan" konuşmamızı nadiren mümkün kılar. Hobsbawm alıntıladığım pasajda "tarihçi"den söz ederken, aslında sadece modern dönemleri çalışan tarihçileri düşünmektedir: İddiası sadece onlar açısından geçerli olabilir. Marx'ın *bazı istisnai pasajlarda* (*On Sekiz Brumaire* ve Önsözünden, *Felsefenin Sefaleti*'nden ve Engels'e yazdığı mektuplardan yaptığım alıntılara bakınız), Hobsbawm'ınkine çok yakın bir konum benimsediğine dair kanıt sunduğunun farkındayım; fakat gösterdiğim gibi, bu tür bir tutum aslında Marx'ın düşüncesinin temelleriyle uyum içinde değildir. Bir

zamanlar ben de bu istisnai pasajlara şimdi yaptığımdan daha fazla kulak veriyordum.

Son yıllarda, Marx'ın sınıf ve sınıf mücadelesinden söz ederken kastettiğini zannettikleri şeye sempatiyle yaklaşmaktan bütünüyle uzak olmayan bir dizi Fransız yazarın Marx'ınkinden temelde çok daha uzak bir konum benimsemesi de kuşkusuz bu pasajların etkisi altında olmuştur. Nitekim J.-P. Vernant kısa bir süre önce İngilizceye de çevrilmiş olan[87] "Remarques sur la lutte de classe dans la Grèce ancienne" {Antik Yunan'da sınıf mücadeleleri üzerine tespitler} [*Eirene* 4 (1965) 5-19] başlıklı bir makalesinde, iki yıl önce Charles Parain tarafından yayımlanan bir yazıda[88] yapılan "temel çelişki" ile "baş ya da baskın çelişki" arasındaki talihsiz ayrımı (ss. 6.12) benimseyip, kölelerle efendileri arasında karşıtlığın, Yunan köleci toplumundaki "baş çelişki" değil, "temel çelişki" olduğundan söz etmiştir (ss. 17-19): Baş çelişkiyi sadece yurttaşlar toplamının içinde, zengin ve fakir arasındaki sınıf mücadelesinde görür (s.17, cf.11). Parain'in ya da Vernant'ın Yunan kölelerini Marx'ın kullandığı anlamda bir sınıf olarak görüp görmedikleri benim açımdan pek de açık değildir. "Çelişki" sözcüğünün bu şekilde kullanımı karşısında (kullanımı kuşkusuz İngilizcede, Fransızcada olduğundan çok daha az oturmuştur, bakınız bu alt bölümün başları) hissedeceğim her türlü tatminsizlik duygusunun bütünüyle dışında, "temel çelişki" ile "baş (veya baskın) çelişki" arasındaki ayrımın sadece bir sözcük oyunu olduğunu ve hiçbir faydalı fikir taşımadığını kesinlikle söylemek zorundayım.

Pierre Vidal-Naquet, "Les esclaves grecs étaient-ils une classe?" {Yunan köleleri bir sınıf mıydı?} [*Raison présente* 6 (1968) 103-112] başlıklı makalesinde, ana hatları itibariyle Vernant'ı takip eder; fakat pek de tanımadığı belli olan Marx'tan daha da uzaklaşır. "Efendilerle köleler arasındaki karşıtlığın aslında antik dünyanın temel çelişkisi olduğunu" (s. 108) kabul edip, (Vernant gibi) Yunan

kölelerinin sınıf ihtilaflarına katıldıklarını söylemenin meşruiyetini inkâr ederken, açık bir şekilde köleleri bir sınıf olarak kabul etmeyi reddetmektedir (özellikle bkz. s. 105). Fakat Vidal-Naquet, Yunan kölelerin bir sınıf oluşturduklarını reddetmesini meşrulaştırmak için Marx'ın bizzat kendisinde bir temel ararken, *On Sekiz Brumaire*'in sonlarında yer alan, daha önce uzunca yer verdiğim, on dokuzuncu yüzyıl ortası Fransız köylülerinin bir sınıf oluşturup oluşturmadıklarına dair pasajdan son derece seçici ve yanıltıcı bir alıntı yapmıştır. Bu pasajda kurulan karşıtlığın, yalnızca Marx'ın *belirli özellikler açısından* Fransız köylülerinin bir sınıf oluşturmadığını ileri sürdüğü ilk kısmını alıntılamış; belirli başka karakteristikler nedeniyle bir sınıf *oluşturduklarını* belirttiği ikinci kısmınıysa görmezden gelmiştir! Ve, daha önce söylediğim üzere, Marx defaatle bu köylülere bir sınıf olarak atıfta bulunur ve belirli durumlarda sınıf ve sınıf mücadelesinden sanki bu terimler sadece *açık siyasi* ihtilaflar için kullanılabilirlermiş gibi, gevşek bir şekilde söz ettiği az sayıda parça, düşüncesinin ana hattıyla karşılaştırıldığında önemsizdir.

Austin ve Vidal-Naquet antik metinlerin tercümelerinden (ilginç bir giriş yazarak) derledikleri ve yukarıda I.iv'te kısa bir atıfta bulunduğum yakın tarihli bir derlemede, Arkaik ve Klasik dönemlerde Yunan dünyasındaki sınıf ve sınıf mücadelesine dair bana tatminkâr olmaktan son derece uzak gözüken bir açıklama sunmuşlardır (*ESHAG* 20 ff.). Marx'ın sınıf *çözümlemesini*, en azından Antik Yunan dünyası söz konusu olduğunda tamamıyla reddederler (bana göre, tarihin başka bir dönemi için kabul edip etmeyecekleri de pek açık değildir). Fakat bunun altında *bütün bir* sınıf *kavram*ından hoşlanmamalarının mı, yoksa sadece kavramın Yunan dünyasında mevcut olan *özgül duruma uygulanmaz* olduğunu düşünmelerinin mi yattığını ortaya koymazlar. Maalesef, hiçbir yerde, tasavvur ettikleri şekliyle sınıfa ilişkin bir tanım vermezler: Bu da argümanlarını ele almayı son derece zorlaştırır. Kuşkusuz, en

azından Antik Yunan dünyasında, bizzat kendilerinin Marx'ın katkısı olarak gördükleri toplumsal sınıf nosyonunun "üç temel tasviri"nden ikisinin varlığını reddederler: yani, "üretim ilişkileri"ndeki konum ve "sınıf bilinci: çıkar ortaklığı, ortak bir kelime dağarcığı ve programın gelişmesi ve bu programın siyasi ve toplumsal eylemle pratiğe dökülmesi" (*ESHAG* 21, cf. 22,23). Kölelerin "bir sınıf oluşturmadıkları" ve "efendilerle köleler arasındaki mücadeleyi ifade etmek için, genellikle antikitede sınıf mücadelesi kavramsallaştırmasının kullanılmasını tamamen reddetmemiz" gerektiği konusunda kendilerinden çok emindirler (*ESHAG* 22,23). Burada tabii ki köleleri tartışmasız bir şekilde sınıf mücadelesine müdahil olan bir sınıf olarak gören Marx'la açıkça çelişirler. Marx'ın bu alt bölümün başlarında *Kapital*'den yaptığım alıntılarda açık bir şekilde ortaya koyduğu ve Engels'le birlikte *Alman İdeolojisi* ve *Komünist Manifesto*'dan başlayarak çalışmalarında kabul ettikleri temel konumu kavrayamamışlardır. Örneğin *Manifesto*'nun başında, sınıf mücadelesine ilişkin verilen ilk örnek –elbette Klasik antikitede– "özgür insanla köle" arasındaki mücadeledir. (*MECW*VI.482) ve *Alman İdeolojisi*'nde (*MECW* VI.482) Marx ve Engels antik şehir devletinde "yurttaşlarla köleler arasında tamamen gelişmiş bulunan sınıf ilişkilerinden" söz ederler. (Burada Marx ve Engels'in, kendi ilkelerine göre, her iki örnekte de "*köle sahipleri* ile köleler" arasındaki sınıf ilişkilerinden bahsettiklerini belirtmekle yetinip, bunu birazdan açıklayacağım.) Marksist olmayan yazarlar, elbette Marx'ın sınıf kavramını reddetme ve yerine bir başkasını ikame etme hakkına sahiptir; fakat bu durumda kendi tanımlarını vermeleri beklenir. Austin ve Vidal-Naquet, Aristo'yu takip ederek, Yunan dünyasında "mülk sahibi olanlar ve olmayanlar arasındaki ... antagonizma" anlamında sınıf mücadelesi olarak adlandırdıkları şeyin varlığını kabul etmeye her halükârda isteklidirler ve "sınıf mücadeleleri sadece yurttaşlar arasında ifadesini bulsa da" "mülk sahibi azınlık ile mülk sahibi

olmayan çoğunluk arasındaki antagonizma Yunan sınıf mücadelelerinin asli bir unsuruydu” diyerek devam ederler (*ESHAG* 23, 24). Burada eğer terminolojilerini sadece “aktif siyasi sınıf mücadelelerine” atıfta bulunacak şekilde modifiye edersek, doğru iz üstündedirler ve seçtikleri metinlerle kimi yararlı örnekler sunarlar.

Zaman zaman kölelerin, Marksist anlamda bir sınıf olarak görülmemeleri gerektiğine dair bir başka argümana daha rastlanabilir. Buna göre, kölelerin koşulları büyük bir farklılık gösterebilir. Bir yanda belki de birkaç ay sonra ölecek şekilde çalıştırılan maden kölesi veya neredeyse uyanık olduğu her saati tarlalarda ya da evde çalışmakla geçiren ağır iş kölesi vardır; diğer yandaysa Roma döneminin, Musicus Scurranus ya da (aşağıda III.iv’te bahsi geçecek) Rotundus Drusillianus gibi, azat edilmeden önce bile hatırı sayılır bir servet biriktirebilen ve bir gün özgür kalacağına emin olan büyük imparatorluk köleleri. Bu argüman açıkça yanıltıcıdır. Tabii ki köleler, aralarındaki tüm farklılıklara rağmen, pek çok açıdan bir sınıf olarak görülebilir, tıpkı kimi üyeleri diğerlerinden yüzlerce, hatta binlerce kez zengin olsa da, benim kullandığım anlamda (bkz. aşağıda III.ii) “mülk sahibi sınıflar”dan meşru bir şekilde söz edilebileceği gibi. Erken *Principate* döneminde senatörler arasındaki zenginlik farkı bile 1 milyon HS ila yaklaşık 400 milyon HS arasında değişebiliyordu ve pek çok şehir meclisi üyesinin (*councillor*, genellikle benim “mülk sahibi sınıfımın” mensupları arasında sayılabilirler, aşağıda cf. VIII.ii) kimi Roma şehirlerinde *decurion* olmak için gerekli asgari koşul olan 100.000 HS’den biraz daha fazlasına sahip olduğu düşünülürse, o halde en zengin Romalılar binlerce kat daha büyük servetlere sahip olmuş olmalıdır (cf. Duncan Jones, *EREQS* 343 147-8, 243). Kuşkusuz “mülk sahibi sınıf”tan ancak, örneğin, mülksüz ücretli emekçiler veya kölelerin karşısına konulduklarında söz edilmesi gerekir. Benzer şekilde, köleler de zaman zaman kendilerini sömüren (ve aslında benim “mülk sahibi sınıf”ıma denk düşen) köle

sahipleriyle ilişkili olarak ya da mülk sahibi sınıf tarafından çok farklı bir şekilde sömürülen ücretli emekçilerle karşıtlık içinde bir sınıf olarak görülebilir. Fakat elbette köleleri de, aralarındaki önemli grupları ya da alt sınıfları ayırt eden etkenleri açıklamak istediğimizde, tıpkı mülk sahibi sınıf gibi, zaman zaman alt bölmelere ayırmamız gerekir. Bu bölümün ii. kısmında belirttiğim gibi, efendisi tarafından kendi kölelerine (*vicarii*) sahip olmasına izin verilen bir köle, her ne kadar o sınıf içindeki yeri çok belirsiz ve efendisinin iyi niyetine bağlı olsa da, *pro tanto* mülk sahibi sınıfın bir üyesidir.

Bugün bazıları, Marx'ın sınıf mücadelesi nosyonunu, *siyasi düzlemde açık mücadele*nin var olduğunun gösterilebildiği durumlarla (Klasik antikitede efendilerle köleler arasında böyle olduğu gösterilemez) sınırlamanın daha anlamlı olacağını ve genel olarak bu fikrin benimsenmesi gerektiğini düşünüyor olabilir. Ben artık[89] bu görüşü paylaşmaktan çok uzağım. Bana göre, sınıfsal ilişkilerin özü, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyet temelinde kurulmuş sınıflı bir toplumda, tüm bu sınıf sisteminin *raison d'être*'i olan iktisadi sömürüdür ve şimdiye dek ısrar ettiğim gibi, Marx'ın bizzat kendisi de bunun doğru olduğunu kabul etmiştir. Eğer mücadele ettiğim görüşü benimsersek, "sınıf mücadelesi" ifadesini "*siyasi düzlemde*, her iki tarafta da gerçek *sınıf bilincinin* varlığını içeren *etkili ve açık* sınıf mücadelesi" biçiminde çok sınırlı bir şekilde anlamamız gerekir. Elbette, Yunanlıların kölelerin kendilerini siyaseten ifade edebilecekleri herhangi bir araçları yoktu: Etnik olarak çok heterojenlerdi ve genellikle efendilerinin dili dışında birbirleriyle iletişim bile kuramazlardı; bu nedenle, Sicilya'da koşulların kitlesel ayaklanmaları mümkün kıldığı MÖ ikinci yüzyılın sonları gibi çok nadir istisnalar dışında (bkz. aşağıda III.iv ve 8. ve 15. notlar) efendilerine karşı *açık bir siyasi* mücadele vermeyi ümit edemezlerdi. Fakat iktisadi sınıflara ayrılma, eğer

doğası gereği, her şeyden önce sömürünün nasıl meydana geldiğinin –yani mülk sahibi sınıfın mülksüzler üzerinden nasıl geçindiğinin– bir ifadesiyse, o halde sömüren ve sömürülen sınıflar arasında o ölçüde, kesintisiz bir mücadele vardır. Antikitede bu mücadele, sadece efendiler onu etkili bir şekilde sürdürebilseler de, *her şeyden önce* efendilerle köleler arasındadır: Xenophon'ın *Hiero*'da (IV.3) belirttiği üzere efendiler, "kölelerine karşı birbirlerinin ücretsiz korumaları"ymış (cf. Platon, *Rep*. IX.578d-9a, aşağıda III.iv'te alıntılanmıştır) gibi davranmaya hazırdılar ve birliklerini korudular. Ve benim çizdiğim resimde efendiler, kendi kölelerini boyunduruk altında tutmak için zaman zaman neredeyse çaba gerektirmeyen, sürekli bir mücadele yürütürler. Fakat bir bakıma, zincirlere vurulan ve kamçılarla işe koşulan köleler bile, sessiz sabotaj ve bir iki aracı kırarak da olsa bir tür pasif direniş sergileyebilir.[90] Efendilerin (ya da herhangi bir sömürücü sınıfın) köleleri (ya da herhangi bir sömürülen sınıfı) konumlarını itiraz etmeden kabullenmeye ve hatta belki de bunun "onların da çıkarına olduğuna" ikna etmek için kullanabilecekleri propagandayı da, ister samimiyetle ister ikiyüzlüce yapılsın, sınıf mücadelesinin önemli bir biçimi olarak görüyorum: "Doğal kölelik" öğretisi sadece bunun en uç örneğidir (bkz. aşağıda VII.ii-iii). Kölelerine efendilerine cevap verdikleri karşı-propagandaya dair kanıtlar da mevcuttur. Fakat Yunan dünyasında ideolojik düzlemdeki sınıf mücadelesi, aşağıda VII. Bölüm'de daha geniş bir şekilde ele alınmayı hak eden özellikle etkileyici bir konudur.

Şimdi Marx ve Engels'in eserlerinde, özellikle de iki erken tarihli çalışmada, kimi zaman karşımıza çıkan küçük bir metodolojik ve kavramsal hataya dikkat çekmek istiyorum. Bu çalışmalar, 1847-8 tarihli *Komünist Manifesto* ile 1845-6'da kaleme alınan ama sonra (Marx'ın 1859'da *Siyasal İktisadın Eleştirisine Katkıya Önsöz*'de belirttiği üzere) Engels'le birlikte "ana amaçlarına ulaşmalarını:

kafalarını berraklaştırmalarını" sağlayan bir şey olarak "farelerin kemirici eleştirisine terk ettikleri" (*MESW* 183) *Alman İdeolojisi*'dir.[91] Söz konusu hata kulağa çok önemsizmiş gibi gelebilir ve kuşkusuz sadece bir dil sürçmesidir; fakat eğer altı çizilip düzeltilmezse ciddi metodolojik sonuçlara yol açabilir. Her iki çalışmada da Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*'nun başında sınıf mücadelesinden (*MECW* VI.482) ve *Alman İdeolojisi*'nde (*MECW* V.432) toplumda o güne kadar daima ortaya çıkmış "karşıtlık"tan (*Gegensatz*) söz ederken taraflar için "özgür adam ve köle", "özgür adamlar ve köleler" çiftlerini kullanırlar;[92] ve daha önce belirttiğim üzere *Alman İdeolojisi*'nde, aynı zamanda antik şehir devletinde "yurttaşlarla köleler arasında" "tamamen gelişmiş sınıfsal ilişkiler"den de bahsedilir (*MECW* V.33). Her iki örnekte de, elbette "*köle sahipleri* ve köleler"den söz etmeliydiler.[93] Köle ile özgür insan ya da köle ile yurttaş arasındaki karşıtlık *bir statü ya da "tabaka"* ayrımı olması hasebiyle çok büyük önem taşır (cf. bu bölümün v. kısmı); fakat (Marx ve Engels'in yaptığı gibi) *iktisadi sınıflar* bağlamında düşünüldüğünde çizilmesi gereken doğru karşıtlık bu değildir: Bu bağlamda, antikitede çok sayıda özgür insan köle sahibi olmadığından, asıl karşıtlık köle ile *köle sahibi* arasındadır. Tabii ki "mülk sahibi sınıf" ile köleler arasındaki sınıf çatışmasından söz etmekte bir sakınca yoktur; çünkü azımsanamayacak miktarda mülke sahip olan tüm Yunanlılar veya Romalılar aynı zamanda köle sahibiydiler.

⁂

Sınıfı, (tam karşıt uç olan) öz-bilinç ve birleşik siyasi eylemden ziyade, esasen sömürü olgusunun kolektif toplumsal ifadesi olarak ele alma fikrini desteklemek için, çok önemli çağdaş bir fenomeni örnek vermek istiyorum: Kuzeybatı Avrupa ülkelerine, ağırlıklı olarak Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerden gelen ve sayıları 1957 ile 1972 yılları arasında 9 milyon civarında olan, ki bu sayı artık çok

aşılmıştır, kalabalık geçici göçmen işçi sınıfı. "Tersine kolonizasyon" biçiminde tanımlanan bu sıra dışı hareket, kısa süre önce ayrıntılı ve mükemmel bir çalışma olan Stephen Castles ve Godula Kosack'ın "*Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe* (1973) isimli kitaplarına konu olmuştur.[94] Bu iki isim, söz konusu hareketin "değerli bir iktisadi kaynağın –insan emeğinin– fakir ülkelerden zengin ülkelere transferini içerdiğini belirtirler (s. 409). Göçmen işçiler normalde emek hiyerarşisinin en alt mevkilerini işgal ederler. Yerli işçilerin imtina etmeyi tercih ettikleri ve çalışmaya pek de teşvik edilemedikleri, en düşük ücretli işlerde çalışırlar. Bu göçmenlerin çoğu, siyasi haklardan yoksundur, sendikalara üye olmaz ve normalde kendi konumunu korumak için herhangi bir eyleme kalkışamaz. Sınai eylemler ilkesel olarak arada sırada kendilerine açık olsa bile, bu fırsatı değerlendirip, kendi konumlarını tehlikeye atmaları ve yerlilerin sebepsiz düşmanlığını üstlerine çekmeleri pek mümkün değildir (bkz. Castles ve Kosack, op. cit. 152 ff., 478-80). Bu nedenle göçmenler, yerli işçilere kıyasla çok daha acımasız bir sömürüye maruz kalırlar ve yerli işçilerin tolere etmeyecekleri bir "disipline" tabi tutulurlar. Bunun sadece iktisadi değil, göçmen topluluğunun ötesine de geçen toplumsal ve siyasi sonuçları da olabilir. Castles ve Kosack'ın belirttiği üzere, "Göç, yerli işçi sınıfının büyük kesimlerine, işçi sınıfının başka bir bölümünün sömürülmesini desteleyen ya da kabullenen bir "işçi aristokrasisi" bilinci verilmesine yardım eder. Bu şekilde göç, kapitalist düzenin istikrarına sadece iktisaden değil, aynı zamanda siyaseten de katkı sağlar" (op. cit. 481, cf. 426-7). Bu elbette, ev sahibi ülkelerde hâkim sınıfların büyük bir tasviple dikkate aldıkları bir olgudur. Çok daha fakir olan komşu ya da yakın ülkelerden Güney Afrika'ya yönelen benzer bir geçici göçmen işçi hareketi de bir süredir devam etmekte ve beyaz Güney Afrika işçi sınıfını, siyah

işçilerin katı bir şekilde dışlandıkları sendikalarda örgütlenen bir "işçi aristokrasisi"ne dönüştürmektedir.[95]

O halde daha önce gözlemlediğimiz bir kuralın bir başka örneğiyle karşı karşıyayız: Her ne kadar göçmen işçi, (antik köle gibi), neredeyse tanım itibariyle herhangi bir siyasi rol oynamaktan yoksun bırakılmışsa ve pratikte kendisini savunmak için sınai eyleme katılma şansına bile sahip değilse de, göçmen işçilerin *bizatihi varlığı* sadece iktisadi alanda değil, toplumsal ve siyasi alanlarda da önemli sonuçlar doğurur. "Sınıf mücadelesinin" ne Yunan köleyi ne de göçmen işçiyi hesaba katabilen, tamamen siyasi bir açıdan tanımlanması, bu nedenle kölenin ya da göçmen işçinin bizzat faaliyet yürütemediği siyasi düzeyde bile doğru değildir. Burada ya da başka bir yerde anlam ifade eden tek tanım, *sömürü olgusun*dan yola çıkarak ve bu olgunun doğasını ve yoğunluğunu hesaba katarak yapılan tanımdır.

Bu, kendimi Castles ile Kosack'la ufak bir anlaşmazlığa düştüğümü belirtmek zorunda hissetmeme neden olan ilkesel bir sorunu gündeme getirir:

> Göçmen işçiler bir sınıf olarak görülemezler .... Göçmen ya da yerli olsun, mavi yakalı ya da beyaz yakalı olsun bütün işçiler, proletaryanın temel alametlerini taşırlar: Üretim araçlarının kontrolüne sahip değildirler, başkalarının direktifleriyle ve başkalarının çıkarları için çalışırlar ve yaptıkları işin ürünleri üzerinde herhangi bir denetim kuramazlar. ... Göçmen ve yerli işçiler birlikte çağdaş Batı Avrupa'nın işçi sınıfını oluştururlar, fakat bu bölünmüş bir sınıftır. ... Bu nedenle işçi sınıfı içinde iki tabakadan söz edebiliriz [yerli işçiler üst tabakayı, göçmenlerse alt tabakayı oluşturur] (op. cit. 461-82, s.476-7).

Bu özel örnekte, bir yanda iki sınıf, diğer yandansa bir "üst" bir de "alt" tabakaya sahip tek bir "bölünmüş" sınıf arasında tercih yapmak kendi başına çok önemli değildir. Göçmen işçilerle yerli işçilerin tek bir "işçi sınıfı" oluşturmasının kayda değer bir anlamı vardır. Bununla birlikte, Castles ve Kosack tarafından benimsenen, üretim araçlarıyla olan ilişki dışında hiçbir şeyi sınıfa dair bir kriter olarak kabul etmeme ilkesi çok katıdır. Bu tür bir yaklaşım, saçma

bir şekilde Yunan dünyasında köleleri özgür ücretli emekçilerle ve hatta pek çok yoksul zanaatkâr ve topraksız köylüyle aynı sınıf içinde değerlendirmemiz anlamına gelecektir.[96] Yine de Marx ve Engels, yukarıda gösterdiğim gibi, arada sırada onları uygun olmayan bir biçimde “köle sahipleri” yerine “özgür insanların” karşısına yerleştirseler de, kesinlikle antikitedeki kölelerin bir sınıf oluşturduklarını düşünüyorlardı (yukarıya bakınız). Antik köleleri genel olarak bir sınıf olarak ele almama rağmen, *bazı açılardan* kiralık emekçiler ve diğer yoksul özgür işçilerle çok yakın olduklarının ve tek bir “sömürülenler” sınıfı (ya da sınıflar topluluğu) oluşturduklarının farkındayım. Benim sınıf tanımımda (bu bölümün ii. alt bölümü) hukuki (anayasal) pozisyonun, *Rechtstellung*, “sınıfı tespit etmeye yardımcı olabilecek etmenlerden biri olduğunu”; çünkü söz konusu sömürünün tipini ve yoğunluğunu belirleyebileceğini kabul ediyorum. Modern göçmen işçi, antik köleninkine benzer aşırı tahditlere tabi değildir ve onu yerli işçiden farklı bir sınıfa mensup olarak görüp görmeyeceğimiz, araştırmamızın doğasına ve amacına bağlıdır. Marx kuşkusuz İrlandalı göçmenleri “İngiltere’deki işçi sınıfının çok önemli bir kesimi” olarak görüyordu: Bkz. 19 Kasım 1869’da Kugelman’a yazdığı mektup (*MESC* 276-8, s.277). Bunu, S. Meyer ve A. Vogt’a 9 Nisan 1870’de yazdığı, Castles ve Kosack tarafından alıntılanan mektupla karşılaştırın (*MESC* 284-8).

⁂

“Sınıf *mücadelesi*” teriminin, benim asli olduğuna inandığım, zaman zaman son derece apolitik olabilen bir bağlamda kullanılmasına itiraz edenler, başka bir seçeneği deneyebilirler. İstediğim şey yalnızca, sınıf tanımımda resmettiğim vaziyetin –yani (kabaca söylemek gerekirse), *mülksüzlerin, mülk sahibi sınıf tarafından sömürülmesinin*– en azından antik dünyayla ilişkili olarak, “sınıf” ifadesini kullanmanın en yararlı yolu olduğunun ve

Marx ve Engels'in de on dokuzuncu yüzyıl ortası kapitalist toplumundaki sınıfların karşı karşıya gelişi üzerine düşünmedikleri zamanlarda, esas olarak sınıfı böyle gördüklerinin kabul edilmesidir. Bu toplum, antik dünyanınkinden çok farklı alametlere sahipti. Bunların başında da en alt sınıfın, yani proletaryanın, bazı gelişmiş ülkelerde (özellikle İngiltere'de), antikitedeki köleler arasında hemen hiç var olmamış olan bir birlik ve sınıf çıkarı nosyonu edinmeye başlamış olması geliyordu.

Kısacası, sınıfın her şeyden önce sömürüyü içeren bir ilişki *olduğunun* ve her sınıflı toplumda *uzun vadede* aslında temel unsurun –toplumsal statü, siyasi konum ya da bir "tabakaya" mensubiyette değil– sınıftan müteşekkil olduğunun daima kabul edilmesi koşuluyla, "*sınıf mücadelesi*" teriminin bazıları tarafından sarsak ve hatta potansiyel olarak yanıltıcı bulunabilecek kullanımı nedeniyle eleştirilmeye açığım.

(iv)
Aristo'nun Yunan Siyasetine Dair Sosyolojisi

Devrim öncesi Fransa'yı sınıflara değil de "tabaka"lara ya da "*estates*"e, yani üretim sürecinde oynanan rolden ziyade, toplumsal işleve dayanan ve yasal olarak tanınmış kategorilerde kurumsallaşmış toplum katmanlarına bölünmüş bir "société d'ordres" {tabakalar toplumu} olarak görmek isteyen Roland Mousnier'nin, dikkat çekici ölçüde yoğun ve iyi yazılmış, kısa kitabı *Les hiérarchies socilales de 1450 à nos jours*'da (Paris, 1969) yaptığı gibi, içgüdüsel ya da kasıtlı olarak, ele aldıkları toplumu kendi hâkim sınıfının benimsediği kavramlarla tanımlamakta ısrar eden tarihçilerden biri olmaktan çok uzağım. Bununla birlikte, Yunan düşüncesinde, Yunan *polis*'ine dair benim her halükârda kullanmak isteyeceğime son derece benzer bir toplumsal analiz bulabildiğim için de şanslıyım.

Antikitenin siyasal kuramcıları ve sosyologları arasında eşsiz bir figür olan Aristo ile başlamak doğaldır: Yunan şehrinin siyasetini ve sosyolojisini herkesten daha yakından incelemiş; bu tür meseleler hakkında daha derinlemesine düşünmüş ve bunlara dair herkesten çok yazmıştır. Esas olarak bir filozof olduğu için, Aristo'nun modern filozofların pek çoğu gibi, geniş ve kesin ampirik incelemeler yapamayacağını ya da bununla ilgilenmeyeceğini varsaymaktan daha büyük bir hata olamaz. O yalnızca, özellikle zooloji alanında (antikitede Aristo'nun hiçbir rakibi olmayan bir alandı) tüm zamanların en büyük doğa bilimcilerinden biri değil; aynı zamanda birinci sınıf bir toplum ve siyaset bilimciydi. Şaheseri *Politika*'ya[97] ek olarak –kuşkusuz öğrencilerinin yardımıyla– şehir anayasaları üzerine monografilerden oluşan en az 158 *Politeiai* ve siyaset, sosyoloji ve tarih alanlarında, genç akrabası Callisthenes ile birlikte derledikleri ve Delphi'deki arşivlerde araştırma yapmış olmalarını gerektiren Pythion Oyunları'nın galiplerinin listesini de içeren pek çok başka eser de (bakınız benim *AHP*)[98] kaleme aldığına inanılır. Bu, bilinen ilk kesin arşiv araştırmasıdır. Elisli "sofist" Hippias'ın bir Olimpiyat galipleri listesi (yaklaşık olarak MÖ 400) derlediğine ilişkin daha sonra ortaya atılmış bir rivayet, her ne kadar (Jacoby'nin de yaptığı gibi) genel kabul görse de, benim açımdan son derece güvenilmezdir: Böyle bir listenin varlığına dair elimizdeki tek kaynak, Plutarkhos'un, pek çok insanın fark ettiğinden çok daha küçümseyici olan ve "Hippias'ın sonradan yayımladığı *söylenen* ama buna güvenmemizi gerektiren herhangi bir kaynağımızın olmadığı" bir *Olympionikōn anagraphē*'den bahseden ifadesidir (*Numa* 1.6).[99] Bu derlemenin hiçbir parçası günümüze kalmamıştır. Aristo ve Callisthenes tarafından tamamlanan bir Pythion galipleri listesini kaydeden MÖ 320 yılına ait kısmen korunmuş bir Delphi yazıtı, Aristo'nun bir filozof olarak toplum bilimleri alanındaki çıplak olgulara büyük ilgi göstermiş

olamayacağı ve muhtemelen yerleşik felsefi fikirlerine uyacak şekilde olguları tahrif veya icat ettiği fikrine karşı yeterli bir tekzip teşkil eder. (Delphi yazıtı Tod, *SGHI* II.187= SIG3 275; cf. benim AHP 75 n. 44.) Aristo'nun bugün tarih, sosyoloji, hukuk ve siyaset adını verdiğimiz alanlarda kendi adıyla anılan çalışmaların en azından ortak yazarı olduğunu ve hayatı boyunca öğrencisi Theophratus ile birlikte, *Yasalar* (*Nomoi*) üzerine sonunda Theophratus tarafından en az 24 kitap halinde (kabaca *Politics*'in üç katı büyüklüğünde) yayımlanan ve az sayıda parçası günümüze kalan geniş bir eser planlayıp yazmaya çalıştığını düşünmemiz için geçerli nedenlerimiz bulunuyor.[100] Aristo'nun *polis*'teki siyasi yaşam üzerine bir otorite olarak ehliyetinden kuşku duyulamaz: Belirttiğim gibi, bu alanda, antikitedeki herkesten üstündü. Aristo, Marx'ın da "dev bir düşünür", "antikitenin en büyük düşünürü", "antik felsefenin doruğu" şeklinde sınırsız ve haklı övgülerine mazhar olmuştur (bkz. yukarıda I.iv).

Antik dünyadaki toplumsal ve siyasal düşüncenin büyük ismi olarak Aristo'ya odaklanmam ve Platon'u göreli olarak görmezden gelmem, sadece, dördüncü yüzyıl Yunan tarihinin kaynak materyallerine dair hiçbir şey bilmeyen ya da çok az şey bilen ve bu tür bilgilerini de –hemen her zaman Platon'a son derece hürmet gösteren– modern kitaplardan edinmiş olanları şaşırtacaktır. Aristo, *Politika*'da ekseriyetle gerçek tarihsel süreçlerle yakın temas halindeyken, Platon çalışmalarında, genellikle içe-dönük olan dikkatini çeken belirli mevzular dışında, tarihsel gerçekliğe ya da "tarihte ne olduğu"na büyük oranda ilgisiz kalmıştır. Tabii ki bir ya da iki güçlü sezgisi vardı: Yakın tarihli bir makalede Fuks (PSQ), Platon'un kendi zamanındaki gergin siyasi atmosferin ve akut iç kargaşanın, zenginlik ile sefalet arasında giderek artan karşıtlığın doğrudan sonucu olduğuna ilişkin takıntılı –ve kanımca haklı– kanaatine dikkat çekmiştir. Platon özellikle, bir oligarşinin –yani

zenginlerin yönettiği ve fakirlerin yönetimden dışlandığı, mülkiyet şartına dayalı bir anayasanın (*Rep.* VIII.550cd)– aslında “sürekli birbirinin başına çorap ören” (551d) biri fakir diğeri zengin iki şehir anlamına geleceğini fark etmişti: Bu tür bir yapı, yönetici çevrenin dışında kalan neredeyse herkesin yoksullaşmasıyla (*ptōchoi*, 552d) ve zenginlikle sefaletin aşırı uçlarıyla ayırt edilecektir (552b). Benjamin Disraeli’nin dikkat çekici bir şekilde *Sybil, or the Two Nations* {Sybil ya da İki Ulus} başlığını taşıyan romanında çizdiği, 1845 İngiltere’sine ilişkin resmi hatırlayabiliriz. Bu nedenle Platon mülkiyet sorunlarıyla, mülk sahipliği ve kullanımını son derece önemsiyordu; fakat önerdiği çözümler yanlış düşünülmüş ve yanlış noktalara yönlendirilmişti. Her şeyden önce, hayati önem taşıyan üretim alanında önerebileceği, değerli hiçbir şeyi yoktu: Özellikle *Devlet*’te tüketime yoğunlaşmış ve sözde “komünizmini” küçük yönetici sınıfıyla, yani “Muhafızlar”la sınırlandırmıştı (bkz. Fulk, PSQ, özellikle 76-7). Fakat Aristo’nun aksine, kimi eski fikirlerini altüst edebilecek bir dizi somut durumu titiz bir şekilde ele almak istemiyordu. Bir filozof olarak, pek çok hayranının genellikle kullandığı isimle, “fikirlerin mantığı”nı geliştirmeyi tercih etmişti – bu, hayalî bir ampirik temelden yola çıktığında, genellikle olduğu gibi, kendisi ne kadar kesin olursa, hatalı sonuçlara varması da o kadar kesin olan bir “mantık”tı. Yalnızca dikkat çekici tek bir örneğe bakmak gerekirse, Platon’un demokrasi değerlendirmesinin ve *Devlet* VIII.555b-569c’deki “demokratik adamı”nın, en azından göreli olarak hakkında en fazla bilgiye sahip olduğumuz dördüncü yüzyıl demokrasisinin grotesk bir karikatürü olduğunu söyleyebiliriz: Bu karikatüre kaynaklık eden Atina, Platon’un yaşadığı dönemde, demokrasiye dair çizdiği hoşnutsuz portreyle pek az benzerlik taşıyordu; dahası özellikle istikrarlıydı ve Platon’un demokrasinin tipik bir özelliği olarak sunduğu “kendisini tiranlığa dönüştürme eğilimi”ne dair bir ipucu bulmak da mümkün değildi (562a ff.). Fakat Platon’un demokrasinin tiranlığa doğru

dönüşümüne dair çizdiği muhayyel resim, genellikle sanki demokrasinin doğasında var olan özelliklerinin billurlaşmış haliymiş gibi değerlendirilmiştir –kuşkusuz Platon'un niyeti de buydu. Cicero, *De republica* I.65'ten (*fin.*) 68'e kadar neredeyse Platon'un *Rep.* 562a-4a'sının mealen bir özetini verirken, görünen o ki Platon'un değerlendirmesini, gerçekte olması muhtemel olanın tasviri şeklinde değerlendirmiştir. Ama Cicero aynı çalışmada, karakterlerinden birisi olan Laelius'a, Platon'un hayalî ideal devleti için, "şüphesiz ki gerçekten dikkate değer, fakat insan yaşamı ve âdetleriyle bağdaşmaz' dedirtir. (*praeclaram quidem fortasse, sed a vita hominum abhorrentem et a moribus*, II.21). Aristo'nun *Devlet*'e ilişkin eleştirileri (*Pol*. II.5, 1261a4 ff.'de), kaleme aldığı en iyi metinler arasında değildir; ama Aristo en azından hayati bir olguyu kavramıştı: Platon'un yönetici "Muhafız" sınıfı (*phylakes*) bile mutlu olamazdı. "Ve eğer Muhafızlar da mutlu olamayacaksa başka kim olabilirdi ki?" "Kuşkusuz *tecnitai* ya da *banausoi* yığını" değil (*Pol*. II.5, 1264b15-24). Platon'un *Yasalar*'ında "ikinci en iyi Devlet" olarak tanımlanarak resmedilen şehre gelince, o kadar acımasızca baskıcı ve o kadar gerçeklikten uzaktı ki, Platon'un hayranları bile genellikle onu gözden uzak tutmayı tercih ederler.[101]

Platon'un siyasi düşüncesine çağlar boyunca gösterilen son derece abartılı saygı, kısmen dikkat çekici *edebî* dehasından ve bilim insanlarının çoğunluğunun anti-demokrat içgüdülerinden kaynaklanmıştır. Platon tam bir demokrasi karşıtıydı. Onu, bu kısımda daha sonra açıklayacağım *mutat Yunanca anlamıyla* tipik bir "oligarşik" olarak adlandırmak adil olmayacaktır: Zenginlerin *kendi başlarına* yönetmesini istemiyordu. (Elbette Platon, Yunan oligarşisinin standart biçiminin, mülk sahibi sınıfın yönetimi olduğunu gayet iyi biliyordu: bkz. örneğin *Rep*. VIII.550cd, 551ab,d, 553a; *Polit*. 301a) Fakat Platon'un hem "en iyi" hem de "ikinci en iyi" Devletleri, her türlü değişim ya da gelişmeyi

engellemek için tasarlanmış ve geçinmek için fiilen çalışması gereken herkesi siyasi haklardan daimî olarak yoksun bırakan sağlam oligarşilerdi. Platon'un tüm el işçilerine yönelik kibirli küçümsemesi *Devlet*'te yer alan (VI.495c-6a) "kel kafalı küçük düşünür" ile ilgili, aşağıda VII.i'de vereceğim bir pasajda açık bir şekilde görülebilir.

⁂

Pek çok başka Yunanlı gibi Aristo da, insanın iktisadi konumunu, diğer alanlarda olduğu gibi siyasetteki davranışını da etkileyen, belirleyici etmen olarak görmüştü. Zaten evrensel bir kabul gördüğü için sorgulamadan kabul ettiği bu konumu hiçbir zaman savunma gereği duymamıştı. Çünkü ona göre, *eugeneia*, yani doğuştan gelen soyluluk bile, asli bir unsur olarak zaten miras alınan zenginliği de kapsıyordu (bkz. benim OPW 373).[102]Aristo, toplumu gruplara ayırmak için zaman zaman, bazı modern sosyologların (örneğin Ossowski, CSSC 39-40, vb.) "üç parçalı" adını verdikleri, zenginlerden, fakirlerden ve orta hallilerden oluşan şemayı kullanır. Bu sonuncu grup için kullandığı *hoi mesoi*'yi, sırf terimin çağdaş anlamından dolayı, (genellikle olduğu gibi) "orta sınıf" şeklinde tercüme etmemek daha iyi olacaktır. *Politika*'daki önemli bir pasaja (IV.11, 1295^{b}1-96^{b}2), her *polis*'te –sadece yurttaş nüfusundan söz etmektedir– üç parça (merē) bulunduğunu söyleyerek başlar: Bunlar zenginler (*euporoi*), fakirler (tamamen mülksüzlerden oluşması gerekmeyen *aporoi*: bkz. III.8, 1279^{b}19) ve *mesoi*'dir ve iki uçtaki sınıflardan hiçbirinin mantığın söylediklerini ve ikna çabalarını dinlemeye istekli olmadığını söyleyerek devam eder. Birbirlerine karşı ya küçümseme ya da kıskançlıkla yaklaşırlar; muhtemelen ya büyük servetleri nedeniyle kendilerine komplo kurulur ya da başkalarının servetlerinde gözleri olduğu için onlara karşı komplo kurarlar; ya itaat etmeye çok isteksiz ya da nasıl emredileceğini

bilecek kadar rezil ve kötü kalplidirler. Sonuç, özgür insanlardan değil, sanki efendi ve kölelerden oluşan bir şehirdir. Zengin ve fakirler arasında iç kavgalar ve silahlı ihtilaflar (*staseis* ... *kai machai*) eksik olmaz veya az sayıda zengin tam bir oligarşi (bir *oligarchia akratos*) kurar ya da çok sayıdaki fakir aşırı bir demokrasi (bir *dēmos* eschatos). Ona göre *mesoi*, bahsi geçen kusurların hiçbiriyle malul değildir ve *mesoi*'nin oranı ne kadar büyük olursa, şehrin daha iyi yönetilme ihtimali de o kadar yüksek olur. (Acaba burada Aristo'nun aklında özel olarak Atina mı vardı? Kuşkusuz Atina diğer Yunan devletlerinin çoğundan daha fazla *mesoi*'ye sahipti.) Kısa bir süre sonra Aristo aynı temaya yeniden döner ve her yerde en fazla güven uyandıran kişilerin arabulucular (*diaitētēs*) olduğu ve *mesos*'un da, bir kez daha zengin ve fakir biçiminde belirtilen diğer iki grup arasında arabulucu rolü oynadığı konusunda ısrar eder: Bu iki gruptan hiçbiri, der, hiçbir zaman siyaseten diğerinin boyunduruğunu (*douleuein*) gönüllü olarak kabul etmeyecektir ve birbirlerine duydukları güvensizlik o kadar derindir ki "sırayla yönetmeye" (*en merei archein*) de rıza göstermeyeceklerdir (IV.12, $1296^{b}34$-$97^{a}7$).

Öte yandan, Aristo aynı zamanda (ve daha sık), daha basit bir dikotomik modele başvurur –ki bu arada, Platon'un da sürekli olarak kullandığı bir modeldir bu.[103] Aristo'nun dikotomisinde (Platon'un ve başka herkesinkinde olduğu gibi) yurttaşlar, fakirlerle zenginler ya da mülk sahibi sınıfla (*hoi tas ousias echontes*) mülksüzler veya hemen hemen mülksüz olanlar (*hoi aporoi*) arasında bölünmüştür. Yukarıda özetlediğim *Politika* IV'teki parçada bile Aristo, *mesoi*'nin sayısının pek çok şehirde az olduğunu kabul eder ve açıkça sadece oligarşiyle demokrasinin ortaya çıkmasını olası görür.[104] Genel olarak şöyle söylemek doğru olacaktır: Diğer Yunanlı yazarlarda (özellikle de tarihçilerde) olduğu gibi Aristo'da da, bir siyasal durum krizle sonuçlanmaya ne kadar

yaklaşırsa, karşımıza sadece iki tarafın çıkarılması ihtimali de o kadar kuvvetlidir. Kullandığı terminoloji ne olursa olsun (Yunan siyasi kelime dağarcığı istisnai şekilde zengindi),[105] karşımıza çıkan ifadeleri, esas olarak mülk sahipleri ve mülksüzler anlamına gelmek üzere “üst sınıflar” ve “alt sınıflar” şeklinde çevirirsek genellikle yanlış yapmış olmayız.

Aristo’nun –gayet haklı bir biçimde– mülk sahibi sınıfın yapabildiği müddetçe kendisini bir oligarşi, fakirlerinse bir demokrasi olarak kurmasını doğal olarak kabul ettiği çok fazla sayıda pasaj alıntılanabilir (notlarıyla birlikte *OPW* 35’e bakınız). Elbette teknik olarak oligarşi (*oligarchia*) Azınlığın (*oligoi*) yönetimi, demokrasi de kimi zaman tüm insanlar, kimi zamansa spesifik olarak alt sınıflar, fakirler anlamına gelen Demos’un (bkz. benim *OPW* 35 ff., özellikle 41-2) yönetimi olmalıdır. Fakat dikkat çekici bir pasajda (*Pol*. III.8, 1279b16 ff., özellikle 1279b34-80a3) Aristo zenginlerin az, fakirlerinse çok olması nedeniyle tamamen tesadüfi olduğunu iddia ettiği salt sayı farklılığını bir kenara bırakır: Demokrasi ve oligarşi arasındaki farkın gerçek zemininin fakirlik ve zenginlik (*penia kai ploutos*) olduğunda ısrar eder ve eğer zenginler çok, fakirler az sayıda olsaydı bile yine de “oligarşi” ve “demokrasi”den aynı şekilde söz etmeyi sürdüreceğini söyleyerek devam eder! (Cf. IV.4, 1290b40-b3, 17-20.)[106] Mülk sahibi sınıf yönetebildiği zaman yönetir ve bu da oligarşidir. Demokrasi çoğunluğun yönetimidir ve çoğunluk aslında fakirlerden oluşur: Demokrasi bu nedenle fakirlerin yönetimidir ve fakirlerin demokrasi istemeleri doğaldır. (Tüm bunlar, Aristo’nun daha önce dikkat çektiğim, bir insanın siyasi davranışının normalde onun iktisadi konumuna bağlı olduğuna yönelik katı inancını gösterir.)

Aristo aynı zamanda –Platon da dahil olmak üzere Yunanlı düşünürlerin genellikle yaptığı gibi– ister zengin ister fakir olsun, iktidarı alan sınıfın kendi çıkarı doğrultusunda yönetmesinin de

doğal olduğunu düşünür (cf. *Pol*. III.7, 1279b6-10). Diğerlerinden daha büyük bir zenginliğe sahip olanların, kendilerini mutlak olarak üstün görme eğiliminde olduklarını belirtir (V.1, 1301a31-3) ve büyük mülk sahiplerinin, hiç mülkü olmayanların kendileriyle siyaseten eşit bir konuma gelmesinin gerçekten haksızlık (*ou dikaion*) olduğunu düşünmelerini kaçınılmaz bir sonuç olarak görür (V.12, 1216b1-3).[107] Oligarşik eğilimleri olanların aslında, bizatihi adaleti “hatırı sayılır miktarda mülke sahip olanların karar verdiği şey” olarak tanımladıklarını söyler (VI.3, 1318a18-20). Aristo, oligarşi ve demokrasiyi sırasıyla zenginlerin (fakirler üstündeki) ve fakirlerin (zenginler üstündeki) yönetimi olarak tanımlarken o kadar tereddütsüzdür ki, dikkat çekici bir pasajda zenginle fakir birlikte var olmadan ne oligarşinin ne de demokrasinin devam edebileceğini ve mülkiyet eşitliği (*homalotēs tēs ousias*) sağlandığı takdirde anayasanın her ikisinden de bütünüyle farklı bir şey haline geleceğini belirtir (V.9, 1309b38-10a2). Hemen bunun arkasından laf arasında, kendi dönemindeki “kimi devletlerde” (belli ki oligarşileri kastetmektedir) oligarşik zihniyete sahip olanların (*hoi oligarchikoi*) “‘sıradan insanlara [*dēmos*] karşı kötü niyet besleyeceğim ve onlara karşı elimden gelen bütün kötülüğü yapacağım’ şeklinde yemin etmeleri” gibi ilginç bir olguyu kaydeder (1310a8-12). Söylemeye gerek yok ki, Aristo bu tür bir davranışı onaylamaz. *Politika*’nın başka bir yerinde, “Fakirler şeref payelerine erişemediklerinde bile, kimsenin onlara kibirle davranmaması ve mülkiyetlerini gasbetmemesi kaydıyla sessiz kalmaya isteklidirler” diye yazar (IV.1, 1297b6-8; cf. V.8, 1308b34-9a9; VI.4, 1318b11-24). Fakat duraksamadan şunun hakkını vererek devam eder: “Bununla birlikte, siyasi iktidara sahip olanların her zaman inayetli olması pek de kolay gerçekleşmez” (1297b8-10; cf.

1308^{a}3 ff., özellikle 9-10). Fakirlerin memnun edilmesi isteniyorsa, özellikle de oligarşilerde, magistratların görevlerinden haksız kazanç sağlamalarına izin verilmemesi gerektiğinin farkındadır (V.8 ve yukarıda atıfta bulunulan VI.4). Ama aynı zamanda “aristokratik” olarak tanımlamaya razı olduğu *tüm* anayasaların, önde gelen insanların aşırı derecede baskıcı olmasıyla (*mallon pleonektousin hoi* gnōrimoi: V.7, 1307^{a}34-5) sonuçlanacak kadar oligarşik olduğunu da kabul eder.

Aristo’nun kullandığı kategoriler hâlihazırda yerleşmiş kategorilerdir. Dördüncü yüzyılda daha önce Platon, Xenophon, Oxyrhnchus tarihçisi ve başka yazarlar da bunları veri kabul etmişlerdi. Beşinci yüzyıla gelindiğindeyse bu kavramlara, sadece Thucydides, Herodotus ve diğer yazarların eserlerinde (özellikle de, genellikle “Yaşlı Oligark” adıyla bilinen sahte-Xenophoncu *Athēnaiōn Politeia*’da) değil,[108] aynı zamanda şiirlerde de rastlamaya başlarız. Aklıma özellikle Euripides’in *Supplices* şiirinde, Theseus’a üç tür yurttaş olduğunu söylettiği kısım geliyor: Açgözlü ve işe yaramaz zenginler (*olbioi*); aşağılık demagoglar tarafından kolayca baştan çıkarılan haris fakirler (*ponēroi prostatai*) ve şehrin kurtuluşu olabilecek “ortadakiler” (*hoi en mesōi*) –elbette Aristo’nun *mesoi*’leri. Her ne kadar hem Euripides hem de Aristo açıkça makul fikir ve davranışların makul miktarda mülkiyetin doğal sonucu olduğuna inansalar da, Aristo’da ve diğer yerlerde olduğu gibi burada da, bu insanlar belli ki makul *fikir* veya *davranışlara* sahip kişiler olarak görülür –bu, bugün “makuller” sözcüğünü sağcıları kastetmek için kullananlara ne kadar sinir bozucu bir şekilde Marksist görünürse görünsün, son derece gerçekçi bir görüştür. (Yunan siyasal terminolojisine dair bu kısa değerlendirmede beşinci yüzyıla kadar geri gitmeyeceğim: Yedinci ve altıncı yüzyıllarla ilgili olaraksa daha sonra, aşağıda V.i’de bir şeyler söylemek niyetindeyim.)

Bir Yunan şehri tarafından yaşayan bir insana ilahi kült ihsan edilmesinin bilinen ilk –ve Büyük İskender'den önceki tek kesin– örneğinin, siyasi düzlemdeki keskin sınıf mücadelesinin doğrudan bir sonucu olması büyük önem taşır. Söz konusu kült Spartalı komutan Lysander için Samos'da MÖ 404'te ihdas edilmişti. Lysander Samos demokrasisini yıkmış ve adayı, 405 güzünde donanması karşısındaki zaferinden sonra bile demokrasinin tınlamaya devam ettiği Atina'yla olan ittifakından kurtarmıştı. Daha sonra iktidara getirdiği dar oligarşi de (on adamın yönetimi anlamında "decarchy" olarak adlandırılıyordu) minnettarlığını bu kültle göstermişti. (Zaman zaman şüpheyle karşılanan Samos'taki Lysander kültünün varlığı, Lysandreia festivaline atıfta bulunan bir yazıtın keşfedilmesinden bu yana kesinleşmiştir: bkz. *OPW* 64 ve n.5)

Göstermekte olduğum şey, Aristo'nun Yunan şehrindeki siyasi faaliyetlere dair çözümlemesinin, sadece diğer Yunan düşünürleriyle değil, fakat aynı zamanda Marx'la da paylaştığı, ampirik olarak ortaya konulabilir bir öncülden yola çıktığıdır: Bireylerin çoğunun siyasal davranışlarını belirleyen esas etken, iktisadi sınıftır – kuşkusuz bu hâlâ böyledir.[109] (Doğal olarak Aristo, Marx'ın da yaptığı gibi, bu kuralın istisnaları olacağını fark etmişti; fakat söz konusu istisnaların bu öncülün bir genelleme olarak değerini kaybetmesi için yeterli sayıda olmadığını biliyordu.) Birazdan Aristo'nun da, hatta çok daha ilginç bir şekilde, bir yurttaş topluluğunu analiz ederken Marx'ınkiyle aynı temel yaklaşıma sahip olduğunu göstereceğim; fakat bunu yapmadan önce Yunan siyasi ve sosyolojik düşüncesine dair (Aristo'yla –ve Marx'la– aynı temel kategorileri kullanarak) geliştirmiş olduğum analiz biçiminin değerini, "karma anayasa kuramı"nın kökenlerini ne kadar iyi açıklayabildiğini gözler önüne sererek göstereceğim. Bu kuram Yunan (ve Roma) siyasi düşüncesinde çok önemli bir rol oynamıştır:

Polybius, Cicero ve diğerlerinin eserlerinde “karma anayasa”, bir tür Webergil “ideal tip”[110] haline gelmiştir; fakat daha sonra kuram, beşinci yüzyılın sonlarındaki ve dördüncü yüzyıldaki ilk halinden çok daha farklı bir şeye evrilmiştir. Karma anayasanın arzu edilir bir şey olduğu fikrinin günümüze ulaşan en erken tarihli ifadesi Thucydides’in (VIII.97.2), MÖ 411-410 yıllarında Atina’da yürürlükte olan “Beş Binler anayasası” adlı anayasayı övdüğü, çok tartışılan pasajında bulunur.[111]Karma anayasa açıkça Platon tarafından da takdir edilmiştir,[112] fakat en iyi kuramsal gerekçelendirmesini Aristo’nun *Politika* eserinin IV. Kitabında bulur.[113]

Aristo, büyük eserinin daha önceki bir pasajında alt sınıfların (*dēmos*), siyasi haklarından bütünüyle yoksun bırakılmaları ve magistratları seçme ve onları hesap vermeye çağırmak için gerekli asgari yetkiyi kullanmalarına bile izin verilmemesi durumunda, “bir köle ya da bir düşman” konumuna düşeceklerini kabul eder (II.12, 1274a15-18; cf. III.11, 1281b28-30). Aslında Aristo, III. Kitapta yer alan özellikle gerçekçi olduğu söylenebilecek bir bölümde (no. 11), belki de elimize ulaşan eserlerinin başka herhangi bir yerinde olduğundan daha açık bir şekilde, Yunan demokrasisinin ayırt edici özelliğini teslim eder: *Yurttaş topluluğunun bütünü* için, Aristo’nun yine büyük önem atfettiği az önce söz edilen iki faaliyet, yani magistratların seçilmesi ve hesap vermeye çağrılması (*hairesis* ve *eytyna*, 1282a26-7) da dahil olmak üzere müzakere, yasama ve yargı alanlarında egemen olma gerekliliği (1282a29 ff., özellikle 34-b1). Bu sonucun arkasında yatan akıl yürütme şunun kabul edilmesine dayanır: Her bir birey, uzmanlardan (*hoi eidotes*, “bilenler”) daha kötü bir karar verici olsa bile, herkesin kolektif olarak verdiği kararlar daha iyi olacak ya da en azından daha kötü olmayacaktır (1282a16-17; cf. III.15, 1286a26-35, özellikle 30-3). Bununla

birlikte Aristo içgüdüsel olarak, fakirlere Meclis’te oy hakkı verilmesi durumunda, bunu hiçe sayıp, mülk sahibi sınıfa oy üstünlüğü sağlayabileceklerini hisseder ve gerçekten de –mülkiyet haklarının titizlikle korunduğu Atina’da gerçekten ne olup bittiğini görmezden gelerek– çoğunluğa istedikleri gibi hareket etme izni verilmesi durumunda, zenginlerin mallarını müsadere edeceklerini söyler (*Pol*. VI.3, 1318a24-6; cf. III.10, 1281a14-19). Aristo’ya göre demokrasi, (bir anlığına son derece anakronistik ve uygunsuz bir terminolojiye başvurmam mazur görülürse) kolayca proletarya diktatörlüğüne dönüşebilir! Bu nedenle mülk sahibi sınıfa, tabiricaizse, yapısal sayısal kısıtlarını telafi edecek ve mülksüzlerle arasında bir tür denge kuracak, ekstra bir ağırlık vermek gerekir. Aristo’nun bunun nasıl yapılabileceğine dair çeşitli önerileri vardır: Örneğin, belirli sayıda fakire toplantılara katıldıkları için ödeme yaparken toplantılara katılmayan zenginleri de cezalandırmaya karar verebilirsiniz (*Pol*. IV.9, 1294a37-41; 13, 1297a36-40; cf. 14, 1298b23-6).

Bu, karma anayasa kuramını özgün bir biçimde üreten düşünce iklimini açıkça ortaya koyar: Aristo’nun hep yaptığı gibi, mülk sahipleri ile mülksüzlerin, doğal olarak birbirine karşıt ve çıkarları arasında uyum sağlanması çok zor sınıflar olduklarını varsayarak başlarsınız ve daha sonra anayasayı üst sınıfın sayısal güçsüzlüğünü telafi edecek şekilde manipüle eder ve zengin ile fakir arasında, beraberinde önemli bir meziyet olan istikrarı getirmesini ümit edebileceğiniz ve oligarşi (ya da aristokrasi) ile demokrasinin –Sparta kralları ya da Roma konsülleri gibi önemli magistratlarınız varsa bunlara krallık da ilave edilebilir–makul bir karışım olduğunu ileri sürebileceğiniz bir denge yaratırsınız. Aristo’dan sonra karma anayasa kuramının karakteri değişmiştir. Demokrasiyi (gerçek anlamıyla) muhtemel bir siyasi biçim olarak hesaba katmak giderek daha gereksiz hale geldikçe, anayasaya duyulan ilgi de esas olarak

biçimsel anayasal unsurlara ve meclis, konsey (ya da Senato) ve magistratların göreli gücüne odaklanmaya başlamıştır. Cicero’ya göre bu, kitlelerin aristokratik yönetime razı edilmelerinin ve böylece siyasi istikrarı ve mülk sahibi sınıfların güvenliğini sağlamanın en iyi yoluydu.[114] Tartışma son zamanlarda daha sonraki aşamaya yoğunlaştı; benim yapmaya çalıştığım şeyse kuramın ilk nasıl ortaya çıktığını ve Aristo’nun düşüncesinde ne tür bir yer işgal ettiğini göstermek. İlk haliyle bunu siyasi sınıf mücadelesinde bir denge kurma aracı olarak tarif ediyorum.

Aristo’nun eserlerinin pek çok yerinde, mülk sahipleriyle mülksüzler arasındaki çıkar çatışmasının temel ve kaçınılmaz olduğuna ve tamamen “karma” bir anayasaya ulaşılmasa bile, en azından bu çıkar çatışmasını mümkün olduğunca uzlaştırmaya yönelik hem anayasal yöneticiler tarafından hem de fiiliyattaki duyarlı davranışlarla çaba gösterilmesi gerektiğine dair inancın izleri mevcuttur. Belki de burada atıfta bulunmamız gereken en faydalı parçalar *Politika* V.8’de bulunur (özellikle, 1308^{a}2-11, 1308^{b}25-31, 1308^{b}34-9^{a}9, 1309^{a}14-32).

Aristo’nun uzlaştırılamaz olanın uzlaştırılmasına yönelik tavsiyelerine –”karma anayasa”ya ve diğerlerine– dudak bükmek kolaydır. Ama bu yine de yanlış olacaktır; çünkü Aristo’nun hakkında tavsiyelerde bulunduğu sınıflı toplumda, çatışmalar gerçekten de kaçınılmazdı ve o dönemde daha iyi bir topluma doğru köklü bir dönüşüm hiçbir şekilde tahayyül edilemiyordu. Geç Orta Çağlar’da feodal kısıtlamaların sona ermesi ve kapitalizme tam geçiş küçük bir azınlığın değil de herkesin durumunun iyileşmesi için gerçek bir umut doğurmuştur ve kendi zamanımızda kapitalizmin uzatmalı ölüm sancıları, gerçek bir sosyalist toplum için ileriye bakmamız konusunda bizi cesaretlendirmiştir. Aristo ve çağdaşları için başkalarının aleyhine olmadıkça, *polis*’in tek bir yurttaşının bile daha iyi bir hayat sürmesi umudunu doğurabilecek

herhangi bir köklü değişim ihtimali bulunmuyordu. Aristo'nun bir siyasi ve toplumsal düşünür olarak büyüklüğünü bize gösteren şey, yalnızca var olan Yunan *poleis*'inin kendiliğinden mülk sahipleriyle mülksüzler arasında bir ihtilaf yaratan yapısal kusurlarını tespit etmesi (ki Platon da bunu paylaşıyordu: bkz. yukarısı) değil, fakat aynı zamanda bu kusurların kötü sonuçlarını mümkün olduğunca hafifletmeye yönelik genel olarak uygulanabilir ve ekseriyetle çok güçlü –an azından Platon'un son derece kullanışsız fantezilerine tercih edilir– fikirleridir.

Aristo, tekrar tekrar belirttiği gibi, yasanın (*nomos*) egemenliğinin büyük bir savunucusuydu. Ama zorluklarla samimi bir şekilde yüzleştiği pek çok pasajdan birinde, yasanın kendi başına "ya demokratik ya da oligarşik" olabileceğini kabul eder (*Pol.* III.10, 1281a34-9, 37'de) ve bir sonraki bölümün sonunda yasanın doğasının içinde var olduğu anayasanın (*politeia*) tipine bağlı olduğunu anlatır (11, 1282b6-11). Yine, birkaç yıl önce Jones'un da dikkat çektiği ve kısa süre önce Hansen'in de ayrıntılı bir şekilde gösterdiği gibi,[115] Aristo sevdiği adlandırmayla "aşırı demokrasi"– pek çoğumuzun "radikal demokrasi" veya "tam demokrasi" demeyi tercih edeceğimiz şey için *eschatē dēmokratia* veya *teleutaia dēmokratia* ifadelerini kullanır– karşısında bariz bir biçimde insafsızdır.[116] Aristo demokrasinin bu biçimine defaatle, yasanın (ya da yasaların), Meclis'te *dēmos* ya da *plēthos* tarafından geçirilmiş kararlarla (*psēphismata*),[117] karakteristik olarak ve âdet üzere çiğnendiğini belirtir[118] ve bir örnekte spesifik olarak tüm bu pasajlara içkin olan bir nosyon olan *aporoi*'nin *plēthos*'undan, yani mülksüz kitlelerden (*Pol.* IV.6, 1293a9-10) söz eder. Aristo Atina anayasasını, hiç değilse dördüncü yüzyıldakini,[119] bir "aşırı demokrasi" örneği olarak görmüş olmalıdır. Fakat bu tür anayasalara yaptığı muamele, kimi başka Yunan demokrasileri için uygun olsa

bile, demokrasinin Atina’daki biçimi söz konusu olduğunda kuşkusuz geçerli değildi (bkz. aşağıda V.ii, *ad. init.* § *E v*e n.12). Ne de, söylememde sakınca yoksa, Mülkiyet haklarının titiz bir şekilde güvence altına alındığı Atina ile ilgili olarak, Aristo’nun zenginlerin mülklerini yağmalamanın Yunan demokrasilerinin karakteristiği olduğu varsayımını kabul edebiliriz (bkz. *Pol*. III.10, 1281^{a}13-24 ve VI.3, 1318^{a}24-26; cf. 5, 1320^{a}4-14). Kabul edebileceğimiz tek şey, mahkemelerden çıkan zenginlerin mallarının müsaderesini de içeren kimi mahkûmiyetlere, –demokrasiyi eleştiren bazı kişilerin gözünde– en azından kısmen devleti varlıklı bireylerin aleyhine zenginleştirme arzusunun sebep olduğudur. Aristo’nun tenkitlerinin diğer Yunan demokrasileri için ne kadar geçerli olduğu konusunda bir şey söyleyebilecek durumda değiliz. Kendisi de birkaç kötü şöhretli örneği genelleştirmiş olabilir.

⁂

Şimdi bu alt bölümün en önemli ve en ilginç olduğunu düşündüğüm kısmına geliyorum: Aristo’nun Yunan *polis*’indeki yurttaş topluluğuna ilişkin analizinin Marx tarafından benimsenen yaklaşım yöntemiyle taşıdığı dikkat çekici benzerliği göstermek konusunda vermiş olduğum sözü yerine getirmeye çalışacağım. Aristo farklı anayasa tiplerinin (farklı *politeiai*’lerin) var olma nedenini anlamıştı: Böyleydi çünkü her yurttaş topluluğu, çok farklı karakteristiklere sahip hane ya da ailelerden (*oikiai*) oluşan farklı parçalardan (*merē*) müteşekkildi[120] ve anayasa da bu farklı unsurların göreli güçlerini ifade ederdi. *Politika*’yı dikkatli bir şekilde incelemiş herkesin bileceği gibi, Aristo Yunan şehir-devletinin sakinlerini sınıflandırmak için çeşitli yöntemler geliştirmişti. Özellikle, IV. Kitabın 4. Bölümünde, yurttaş topluluğunun kurucu unsurlarının (*mēre poleōs*) ayrıntılı bir listesini vermeye çalışır (1290^{b}38-1^{a}8, 1291^{a}33-^{b}13). Listenin başında yer

alan kategoriler tam da (bu bölümün ii. alt bölümünde) Marx’ın kullandığı anlamda sınıfın tanımlayıcı özellikleri olduklarını belirttiklerimle aynıdır: Aristo üretimdeki rollerine göre tanımlanmış dört grupla başlar –çalışan çiftçiler (*geōrgoi*), bağımsız zanaatkârlar (*to banauson*), tüccarlar (hem esas olarak şehirler arası ticaretle uğraşan *emporoi*, hem de küçük yerel aracılar olan *kapēloi* dahil olmak üzere *to agoraion*)[121] ve ücretli emekçiler (*to thētikon*). VI. Kitapta da (7, 1321a5-6) tam olarak aynı dört grup karşımıza çıkar; fakat burada kitlelerin (*plēthos*) bileşenidirler ve IV.4’te de, Aristo ilk dört grubundan söz ettikten sonra, konudan ayrılarak iktisadi, siyasi ve askerî kategorilere geçer ve bunlardan biri olarak (no. 7) zengin, varlıklı mülk sahiplerinden (*euporoi*) bahsetmesiyle birlikte (1291^{a}33-4), *geōrgoi*’nin aslında fiilen topraklarının başında durmayan toprak sahipleri ya da köle emeği kullanan “beyefendi çiftçiler” değil, aslında (yukarıda adlandırdığım gibi) *çalışan* çiftçiler olduğu ortaya çıkar. Bu Aristo’nun en sarih analiz parçalarından biri değildir: Neredeyse bir sayfa süren çok uzun bir arasöz içerir (1291^{a}10-33) ve kimileri metinde bir eksiklik olması gerektiğini düşünür. Fakat dokuz ya da on kategori sıraladıktan sonra nihayet, kendisini umarsız bir karmaşaya kaptırdığını fark eder ve herkesi tasnif edecek tek bir ayrım olduğunu belirterek söylediklerine çeki düzen verir: Hiç kimse aynı anda hem zengin hem de fakir olamaz. Ve böylece, bir kez daha zengin ve fakir, mülk sahibi ile mülksüz, *euporoi* ile *aporoi* arasında çizdiği temel ayrıma döner (1291^{b}7-8). Çalışmasının bu kısmını, *euporoi* ile *aporoi* arasında ayrıma denk düşen iki temel anayasa biçimi, yani oligarşi ve demokrasi bulunduğunu yineleyerek bitirir (1291b11-13). Ve *Politika*’nın daha sonraki bir başka kitabında, kendinden emin bir şekilde, *polis*’in “iki *mēre*’den, zengin ve fakirlerden” oluştuğunu söyler (*plousioi kai penētes*, VI.3, 1318^{a}30-1).

Aristo'nun, her bir tekil örnekte ister çiftçiler, ister zanaatkârlar, ister ücretli emekçiler, isterse bu unsurların bir karması şeklinde olsun (bkz. *Pol*. VI.1, 1317^{a}24-9 ve diğer pasajlar),[122] alt sınıfların (*dēmos*) çoğunluğunun *üretimde oynadıkları role göre* dört farklı demokrasi tipi ayırt edebiliyorken, oligarşi biçimlerini tartıştığı üç farklı pasajda[123] sadece teknik, anayasal zeminde ayrımlara gidebilmesi ve bu oligarşilerin hepsinin (onun da veri kabul ettiği üzere) toprak sahipleri tarafından yönetilmesi (aşağıda cf. III.iii), hem son derece ilginç hem de Aristo'nun sosyolojik sınıflandırmaya dair temel ilkeleri ile uyumludur. Austin ve Vidal-Naquet, Aristo'nun "sürekli bir biçimde sınıf mücadelesi bağlamında düşündüğünü" kabul ederken –açık ki Marksizm olarak gördükleri şeyin bir eleştirisi olarak– "sınıf mücadelelerinin modern tasvirlerinin burada uygun düşmediğini" ve "antik sınıf mücadelelerine ilişkin bir kriter olarak farklı grupların üretim ilişkilerinde işgal ettikleri yeri araştırmanın beyhude olacağı"nı savunurlar (*ESHAG* 22). Bu kelimesi kelimesine alındığında doğrudur; ama neden biri kalkıp da kapitalist toplum açısından son derece anlamlı olan kategorileri, gerçekten de uygun düşmeyecekleri kapitalizm öncesi bir dünya için kullanmak istesin ki? Bu noktada Austin ve Vidal-Naquet, tüm Klasik Yunan devletlerinde yurttaşların büyük bir çoğunluğunun şu ya da bu biçimde tarımsal üretimle uğraştıkları gerçeğini görmezden geliyormuş gibi gözükmektedir. Dördüncü yüzyılda zanaatkârlar bir sınıf olarak gerçek bir etkide bulunmalarına yetecek kadar kalabalık ya da önemli değildiler. Dış ticaret muhtemelen genellikle (Atina'da ise kesinlikle) esasen yurttaş olmayanların ellerindeydi,[124] iç ticaretse, pek çok metiğin yanı sıra kimi yurttaşların da iştigal etmesine rağmen, servet ya da siyasi iktidar elde etmek için çok az fırsat sunuyordu. Aristo yurttaş topluluklarını benim sınıf adını verdiğim şeylere ayıranın her şeyden önce mülk sahipliği ya da

mülksüzlük olduğunun farkına varmıştı; Yunanlı okurlarına mülkiyetin ağırlıklı olarak toprak mülkiyeti olduğunu söylemeye ise ihtiyaç duymamıştı (cf. aşağıda III.i-iii)

Aristocu kategoriler muhtemelen Marx'ınkilerden daha az rafinedir. Aristo, yukarıda alıntılanan *Pol*. IV.4'tekine benzer bir ya da iki pasaj dışında, yurttaşları ister büyük ister küçük (isterse bazen orta) olsun, sahip oldukları mülkiyet miktarına göre sınıflandırırken esas olarak nicel bağlamda düşünmektedir. Oysa Marx'ın analizi, genel hatlarıyla konuştuğu yerler dışında, çok daha niteldir ve üretken emek ve üretim araçlarıyla olan ilişkiye çok daha açık bir biçimde yoğunlaşır. Farklı bir şekilde ifade edecek olursak: Marx belki de üretim sürecinin başlangıcı ile yapısına daha fazla odaklanır, Aristo ise sonuçlarına. Fakat aralarındaki farklılık görünenden daha küçüktür. Aristo'nun ve diğerlerinin genellikle mülk sahibi sınıf için kullandıkları terim, *hoi tas ousias echontes*, münhasıran olmasa da tipik olarak toprak mülkiyeti için kullanılan *ousia* kelimesini içerir (cf. Latince *locupletes* sözcüğü). Daha önce de söylediğim gibi, antikitede temel üretim araçları toprak ve kölelerdi ve toprak, her zaman zenginliğin ideal biçimi olarak görülmüştü. Aristo, siyasal topluma yönelik çözümlemesinde Marx'a, kuşkusuz bildiğim diğer tüm antik düşünürlerden daha çok yaklaşmıştı: Gördüğümüz üzere, bir defasında, yurttaş topluluğunun kurucu unsurlarına (*mēre*) ilişkin sınıflandırmasına, yurttaşları üretim sürecinde ifa ettikleri işlevlere göre ayırarak başlar; mülk sahipleriyle mülksüzler arasındaki temel bir dikotomiyle bitirir ve her zaman bir insanın iktisadi konumunu siyasi davranışının ana belirleyicisi olarak kabul eder.

Aristo'nun zaman zaman daha önceki olaylar için kendi zamanının deneyimlerinden türettiği uygun olmayan kategorileri kullandığı doğrudur. Fakat (bazı araştırmacıların yaptığı gibi) Yunan şehirlerindeki sınıf farklılıklarına ve sınıf mücadelesine dair çizdiği resmin dördüncü yüzyıl için doğru olabileceğini, ama daha önceki

dönemler söz konusu olduğunda kabul edilmemesi gerektiğini söylemek meşru değildir. Göstermiş olduğum üzere, beşinci yüzyıl yazarları çok benzer bir resim sunmaktadır ve Arkaik çağdaki çağdaş kaynaklara, özellikle de Solon ve Theognis gibi şairlere gittiğimizde, her ne kadar o zamanki sınıflar beşinci yüzyılda dönüşecekleri şeyden hayli farklı olsalar da, açık siyasi sınıf kavgasına dair çok bariz örnekler buluruz (bkz. aşağıda V.i-ii).

Aristo, bazı Yunanlıların mülkiyetin adil bir şekilde düzenlenmesinin en önemli mesele olduğuna inandıklarını; çünkü tüm *staseis*'in (sivil huzursuzlukların) kökenlerinin mülkiyet sorunlarında yattığını düşündüklerini kaydeder (*Pol*. II.7, 1266^{a}37-9). Platon, tabii ki, en açık örnektir (bkz. Fuks, PSQ, özellikle, 49-51). Ve Aristo, yurttaşların eşit miktarda mülkiyete –aslında daha sonra açıklayacağı üzere eşit miktarda toprağa (1267^{b}9-21)– sahip olması gerektiğini ilk öneren kişi olduğunu belirttiği, (yaşadığı dönem bilinmeyen, muhtemelen beşinci yüzyılın sonlarında ya da altıncı yüzyılın başlarında yaşamış bir düşünür olan) Kalkedon'lu Phaleas'ın kimi görüşlerini tartışarak devam eder (1266^{a}37-7^{b}21). Aristo Phaleas'ın çeşitli eleştirileri arasında, mülkiyetin eşit dağılımının yalnızca toprakla sınırlandırılmasının bir işe yaramayacağı görüşünü öne çıkarır. Belirttiği üzere, servet, "kölelerden, sığırlardan ve paradan" da oluşabilir ve servet ya tamamen düzenlenmeden bırakılmalı ya da tamamen eşitlenmesinde veya makul bir azami miktarda sabitlenmesinde ısrar edilmelidir. Burası, Diodorus'un (II.39.5) idealize ettiği Hindistan toplumuyla ilişkili olarak dile getirdiği dikkat çekici bir görüşten söz etmenin yeridir: "Yasaları herkes için eşitlik temelinde yapıp mülkiyeti eşitsiz bölüştürmek aptalcadır" (bu pasajın keyfî bir şekilde düzeltilmesi için bkz. *OPW* 138 n.126).

Kimilerinin, temel unsur olarak toplumsal prestij, statü veya siyasi güçten ziyade iktisadi farklılaşmaya yaptığı vurguyla birlikte,

Marx'ın sınıf mücadelesi kavramını koşulsuz ve genel bir şekilde kabul etmem karşısında rahatsız olacaklarının tamamen farkındayım. Marx'ın çizdiği resmi, insan toplumlarının doğru ve genel bir tasviri olarak kabul etmek konusunda da hâlâ gönülsüz olabilirler. Ama en azından şimdiye kadar, bu tür bir fikre sahip olanların, Antik Yunan toplumunun çözümlenmesinde Marx'ın kategorilerini kabul etmemden şikâyet etme hakkına sahip olmadıkları, tartışmasız bir biçimde açıklığa kavuşmuş olmalıdır. İktisadi sınıfın Yunan toplumunun farklılaşmasındaki temel etken olduğu fikrinin ve bu toplumun siyasi ayrımlarına dair tanımın, Marx ve takipçileriyle sınırlı, anakronistik bir sapma olmak şöyle dursun, Yunanlıların kendileri tarafından geliştirilen görüşle dikkat çekici bir uyum sergilediği ortaya çıkar. Yunan şehrinin sosyoloji ve siyasetinin büyük uzmanı Aristo da, her zaman bir sınıf analizi üzerinden ilerler ve insanların siyasette ya da başka alanlarda her şeyden önce iktisadi konumlarına göre hareket edeceklerini kabul eder. Aristo'nun sosyolojisinin (işaret ettiğim anlamda) Marksist karakteri gözlerden kaçmamıştır. Aristo uzmanı J. L. Stock, 1936'da *Politika*'nın IV. Kitabındaki bir ifadeye, "Komünist Manifesto'dan bir alıntı olabilirmiş!" diyerek dikkat çeker (*CQ* 30.185). Bu arada, Stock'un makalesi, aşağıda ücretli emeği konu edinen III.vi'da ele almayı daha münasip bulduğum ve Aristo düşüncesinde hatırı sayılır önemi haiz bir kavram olan "*Scholē*" ("boş zaman" için kullanılan Yunanca sözcük) başlığını taşır. Geçtiğimiz yıllarda, Avustralya ve Yeni Zelanda ile Atlantik'in karşı yakasında, antik dünya üzerine çalışan kimi yazarlar, Aristo'nun –tehlikeli bir şekilde Marksist olduğunu düşündüklerini söylemeye cesaret ettiğim– sınıf analizini unutmanın bir yolunu buldular ya da özellikle dördüncü yüzyıldan daha önceki dönemler söz konusu olduğunda, bu analizin göz ardı edilebileceğini ileri sürdüler. Kendilerini Yunan toplumundaki ihtilafların, sadece aristokratik aileler etrafından toplaşmış hizipler temelinde açıklanabileceğine ikna ettiler. Bu hizipler tabii ki

mevcuttu ve gerçekten de sınıfları kesebiliyordu; fakat bunları Yunan toplumunun ve demokrasisinin yükselişinin temel unsurları olarak görmek, özellikle de altıncı yüzyıl ve sonrasının Atina'sı söz konusu olduğunda, kanıtları hiçe saymak anlamına gelir (bkz. aşağıda V.i ve ii). Bu nev-i şahsına münhasır fikirlerle daha fazla vakit kaybetmeyeceğim; ama bu tür açıklamaları özellikle Cleisthenes ile başlayan dönem söz konusu olduğunda (508/7) –Atina için– reddetmeye ihtiyatlı bir biçimde isteksiz olan D. J. McCargar'ın yakın tarihli bir makalesinde yer alan "Yunan toplumsal ve siyasal gelişiminin Aristocu-Marksist açıklaması" şeklindeki hoş ifadeye atıfta bulunmadan da geçemeyeceğim.[125]

Belki de (kısa süre önce yeniden basıldığından), Marcus Wheeler'in 1951'de yayınlanan bir makalesinde, Aristo'nun *stasis* ya da sivil huzursuzluk kavramını, Marx'ın sınıf mücadelesi kavramından ayrıştırmak için yaptığı zayıf girişime de değinip geçmeliyim.[126] Wheeler'ın argümanlarının makalenin sonunda yer alan özeti, hem Aristo'yu hem de Marx'ı yeterince derin bir şekilde analiz etme konusundaki acziyetini ortaya koyar.

Ne Aristo'da ne de bildiğim başka herhangi bir Yunan düşünüründe, sınıfı antik toplumun çözümlenmesinde temel kategori olarak görmeyi reddederek (Finley'in kısa süre önce yaptığı gibi: Bu bölümün bir sonraki alt bölümüne bakın) "statü"yü tercih edenleri cesaretlendirecek hiçbir şey yoktur. Hatta "statü" için iyi bir Yunanca karşılık bulmak bile çok zordur; fakat Max Weber kendi "statü durumu"nu (*ständische Lage*) insan yaşamının "onurun toplumsal takdiri" tarafından belirlenen veçheleri biçiminde tanımladığından (*WuG*5 II.534=*ES*II.932=*FMW* 186-7), *timē*'nin ("şeref", "prestij") "statü" için önerilebilecek en iyi Yunanca sözcük olduğunu düşünüyorum. Aristo tabii ki –Thucydides (I.75.3; 76.2, vb.) de dahil olmak üzere diğer Yunanlı yazarlar gibi–*timē*'nin pek çok Yunanlı için büyük önem taşıdığını gayet iyi biliyordu. Kimileri

için Aristo, *timē'*nin gerçekten de mutluluğun temel bir bileşeni olduğunu fark etmişti (*EN* I.4, 1095a14-26) ve "beyefendi ve iş erbabı" adını verdiği kişilerin de (*hoi charientes kai praktikoi*) –"bir sığıra uygun bir yaşamı tercih ederek düpedüz adice kendilerine ihanet eden" kitlelerin aksine–, bizzat Aristo tarafından "siyasi yaşamın asıl amacı" (I.5, 1095b19-31), "dışsal iyiliklerin en büyüğü" (Iv.3, 1123b15-21), "mükemmeliyetin ödülü" (*aretē*, 1123b35), "çoğunluğun hedefi" (VIII.8, 1159a16-17) olarak görülen *timē*'ye çok büyük önem atfetmeleri beklenebilirdi. Fakat Aristo'nun *timē* üzerine yaptığı tartışmaların neredeyse tamamen etikle ilgili eserlerinde yer aldığını görmek gerekir.[127] Aristo muhtemelen statüyü siyasi ve genel sınıflandırmada bir mihenk taşı olarak kullanmak isteyen –bunun için Aristo mülkiyet temelinde ifade edilen sınıfı seçmişti– modern araştırmacılara pek az tahammül gösterirdi.

⁂

Şimdiye dek, yukarıda Bottomore'dan I.iv'te alıntıladığım "Marxgil kuram belirli bir dönemdeki kapitalist toplumlarda var olan toplumsal ve siyasi ihtilafların çözümlenmesinde son derece anlamlı ve faydalı gözükse de, başka yerlerdeki anlamı ve kullanışlılığı çok daha az açıktır" gibi önermelere karşı kısmen de olsa yeterli bir yanıt verebildiğimi düşünüyorum.

Burada Helenistik ya da Roma döneminde ait herhangi bir Yunan "siyasi düşüncesini" –eğer bu payeyi verebilirsek– incelemeyi gerekli görmedim.[128] Bu can sıkıcı meselenin bir bölümünden, daha sonra fırsat buldukça söz edeceğim (bkz. aşağıda V.iii, VI.vi ve VII.i); ama gerçekten burada zorlamamın hiçbir anlamı yok. Demokrasi kavramı –(yurttaş topluluğuyla sınırlı olsa da) Klasik Yunan siyasi düşüncesinin o büyük, bereketli icadı– aşağıda V.iii'te göstereceğim üzere artık tedricen değerini yitirmişti. *Dēmokratia*

tiranlık karşıtı bir anayasal yönetim biçiminden ya da Helenistik bir monarkın doğrudan yönetimine karşı bir şehrin bağımsızlık ölçüsünden fazla pek az şey ifade etmeye başlamıştı ve artık gerçekçi bir temelde dürüst bir siyasi düşünce, varlığını daha fazla sürdüremezdi. Eskiden olduğu haliyle ciddi siyasi faaliyet, giderek daha fazla bütünüyle mülk sahipleriyle sınırlı hale gelmişti.

(v)
Sınıfa Alternatifler (Statü vs.)

Şimdi, insan toplumlarını, benim savunduğumdan daha farklı ilkelere göre analiz etmenin daha verimli bir yönteminin bulunup bulunmadığı üzerine düşünmeliyiz.

Kendimi “antikçi” adını verebileceğim kişilerin tam zıt kutbuna yerleştirerek başlamalıyım. Antikçiler, açıkça ya da ima yoluyla, tarihsel bir topluma ilişkin, modern zamanlarda kullanabileceğimiz her türlü sezgiyle aydınlatılmış organik bir resim ortaya koyma isteğinden vazgeçer ve kendilerini bilinçli olarak bu toplumun belirli bir özelliğini ya da veçhesini, tamamıyla kendi kullandığı terimlere başvurarak, mümkün olduğunca aslına sadık bir şekilde yeniden üretmekle sınırlarlar. Genellikle bu tür bir kişi, tarihçi açısından, belirli kanıt kümelerine dikkat çekerek ve anlamlı bir şeye dönüştürebilecek büyük miktarda bilgi toplayarak, çok faydalı olabilir. Bu tür antikçi faaliyetin mükemmel bir örneği, “Önsöz”ünün ilk cümlesinde “bir tarihsel yorumlama denemesi” olarak sunulan, Fergus Millar’ın yakın tarihli hacimli kitabı, *The Emperor in the Roman World*’dür(1977). Kitap “Önsöz”ünde (xi-xii), tarihçilerin pek çoğunun hasmane yaklaşması gereken bir dizi metodolojik ilke ortaya koyarak başlar. “Krallık ya da ilgili konulara ilişkin sosyolojik eserleri veya Yunan ve Roma dışındaki toplumlarda bulunan monarşik kurumlara dair çalışmaları okumaktan katı bir şekilde kaçındığını” belirten Millar, “masaya

diğer toplumların incelenmesinden elde edilmiş bir kavram yelpazesiyle oturmak, *tarihçinin asıl amacını*, yani *kendisini* geçmişteki bir toplumun kavramsal dünyasına ve *kanıtlarına tabi kılmayı* daha da ulaşılmaz kılar" diyerek devam eder (italikler bana ait). Ve "Roma imparatorluğuna ilişkin kanıtları sunuşunu, daha geniş sosyolojik çalışmalardan elde edilmiş mefhumlarla kirletmediği" için kendisini kutlar. Millar'a göre, "imparator, imparator ne yapıyorsa o 'idi"'. Bu görüşü iki kez dile getirir (xi ve 6). İlkinde bunu, takip ettiğini söylediği "bilinçli ilke"nin, yani "her toplumsal sistemin esas olarak kendi mensupları tarafından *kayıt altına alınmış* belirli eylem örüntüleri çerçevesinde çözümlenmesi gerektiği"nin mütemmim cüzü olarak yapar. Bir başka "bilinçli ilkesi" ise "mefhumlarımızı *yalnızca*... bize kanıtlarımızı sunan antik kaynaklarda *dile getirilmiş* tutum ve beklentilere dayandırmamız gerektiğidir". Millar kendisinin "belirli *vazgeçilmez* ögeleri", "Roma imparatorluğunun işleyişinin belirli *temel* özelliklerini", "Roman imparatorluğunun ne olduğunun anlaşılması açısından *asli* önem taşıyan" örüntüleri resmettiğine inanır (bütün italikler bana ait).

Belki de bu "program"ın arkasındaki yanlış varsayımların en önemlisi, tarihçinin "kendisini yalnızca tabi kılmakla yetinebileceği" nesnel bir entitenin ya da "kanıt"ın var olduğudur. Roma imparatorluğuyla ilgili günümüze ulaşan kanıtların hacmi (genellikle belirli bir sorunun çözümü açısından yetersiz olduğunu düşünsek de) devasadır; tarihçinin tek yapabileceği bu kanıtlar arasından en fazla konuyla ilgili ya da önemli olduğunu düşündüklerini *seçmek*tir. Yapılması gereken şeyin yalnızca "bu" kanıtı yeniden üretmek olduğunu iddia etmek, çoğunlukla yüzeysel bir resimle sonuçlanır ve bu tür bir iddia sahibinin meseleye *herhangi* bir önemli *açıklama getirememesi* kuvvetle muhtemeldir. Millar örneğinde de böyle olmuştur. Dahası, Millar'ın savunduğu gibi "mefhumlarımızı" *yalnızca* günümüze kalmayı başarmış antik

kaynaklarda *dile getirilen* tutum ve beklentilere "dayandırmak", kendimizi bu çok sınırlı bir dizi "tutum ve beklenti"nin derinine nüfuz ederek ve (ekseriyetle olduğu gibi yanlış anlamalara ve hatta kendini kandırmalara neden oldukları durumlarda) gizlemeye hizmet ettikleri gerçeklikleri göstererek elde edebileceğimiz kavrayıştan yoksun bırakmamıza neden olur. (Bu bölümün i. ve ii. alt bölümlerinde, işe Antik Yunanlılar tarafından kullanılan kategorilerden ve hatta terminolojiden "başlamak"la ilgili söylediklerimle kıyaslayın.) Yine, kanıtları sorgulamaya başlamadan önce en verimli soruların ne olduğuna karar vermek gerekir. Millar, yalnızca günümüze ulaşan kaynaklarda açık bir şekilde ortaya konmamış tüm malzemeyi değil, aynı zamanda karşılaştırmalı yöntemi ve sosyolojinin ve diğer tarihsel toplumların incelenmesi sırasında geliştirilmiş tüm çözümleme biçimlerini de bir kenara atarak, kendisini büyük oranda yoksullaştırmış ve hatta en verimli soruların pek çoğunun farkına varmayı bile başaramamıştır. Bilhassa antik dünyaya ilişkin bilgilerimizin kısıtlı olduğu ya da ya da hiç bulunmadığı, örneğin köylülük gibi alanlarda (bkz. yukarıda I.iii ve aşağıda IV.ii), karşılaştırmalı çalışmalardan çok sayıda fikir elde edebiliriz. Aşağıda IV.ii'de William Hinton'un *Fanshen* kitabından özetleyerek aktardığım pasajın, yoksul köylülerin toprak sahibi sınıf elinde maruz kaldıkları sömürüyü kabullenmelerine, herhangi bir Yunan ya da Roma kaynağının yapamayacağı şekilde ışık tuttuğunu ileri süreceğim. Bununla birlikte, Millar'ın kitabının antikçi araştırmanın dikkat çekici bir örneği, ilgilendiği *Principate* döneminin sınırlı veçheleri üzerine ayrıntılı ve doğru bilgilerle dolu olağanüstü ve eşsiz bir kaynak olduğunu kaydetmeden geçmek nezaketsizlik olacaktır. Eğer Önsöz olmasaydı ve kitaba "Roma İmparatoru ile Tebaası Arasındaki İletişim" gibi daha mütevazı ve münasip bir başlık konulsaydı şikâyet edecek pek az şey kalırdı. Kitabın sınırları üzerinde çok fazla durmamın sebebi İlkçağ tarihiyle

ilgili çağdaş yazının büyük bir kısmının, başka hiçbir yerde bu kadar açık bir şekilde ortaya konmayan karakteristiklerini yansıtmasıdır.

Kendimi mevcut amaçlarım açısından, genellikle "işlevselcilik"[129] adı altında (bazen de uygunsuz bir biçimde) toplanan toplumsal tabakalaşma teorilerinin geniş yelpazesinden istifade etmeye yalnızca isteksiz değil, aynı zamanda yetersiz de buluyorum. İşlevselciliğin temel ayırt edici özelliği, toplumsal kurumları her şeyden önce toplumsal yapıyı muhafaza etme ve güçlendirmede oynadıkları rol açısından açıklamaya çalışmasıdır. En azından bir ölçüde bu grup içerine yerleştirebilecek önde gelen sosyolog ve antropologlar arasında Durkheim, Malinowski, Radcliffe-Brown, Talcott Parsons ve R. K. Merton sayılabilir. İşlevselci yaklaşımın ele alacağımız fenomenlerden herhangi birini, özellikle de incelediğimiz dönemin bazı noktalarında hayli dikkat çekici hale gelen toplumsal değişim sürecini açıklamaya yardımcı olabileceğini zannetmiyorum. Ralf Dahrendorf'a ait kavrayış düzeyi yüksek bir makale olan "In praise of Thrasymachus" (*ETS* 129-50 içinde), işlevselci teoriyi Platon'un *Devlet*'indeki (I.336b-354c) Sokrates'e kadar takip etmiştir. Sokrates Thrasymachus'la tartışmasında, toplumsal yaşama dair Thrasymachus'un dile getirdiği "baskı kuramı"na karşı, (Dahrendorf'un ifadesiyle) farazi bir konsensüse dayanan "denge kuramı"nı geliştirir ve böylece "ilk işlevsici" haline gelir (*ETS* 143). Dahrendorf'un da belirttiği gibi, "Denge yaklaşımı, belirli temel değişim sorunlarıyla uyumlu değildir. Denge kuramları sadece sürekliliği açıklamaya uygundur ve bunu bile yalnızca siyasi sistemin en biçimsel veçheleri söz konusu olduğunda yapabilirler" (*ETS* 143).

Son yıllarda iktisat tarihi çalışmalarında, kısmen iktisatçıların, özellikle de Birleşik Devletler'dekilerin teşvikiyle, antropoloji alanındaki işlevselcilerin metodolojisinin bir benzeri ortaya çıkmaktadır. (İlkesel olarak Marksizme düşman olanların bunu daha

da geliştirmek için çok çaba sarf edeceklerinden kuşku duymuyorum.) Toplumdaki sınıfsal ihtilafları asgariye indirmeye çalışan ve (eğer tespit edebilirlerse) bu tür ihtilafları, tahrif ederek ya da etmeyerek, toplumsal uyumu ve "rasyonelliği" güçlendirdikleri düşünülen ihtilaflardan daha önemsiz gören çalışmalardan söz ediyorum. Bu tür çalışmalar arasından örnek seçmek güçtür, çünkü bazıları ortak "işlevselci" yaklaşımları dışında birbirleriyle çok az benzerlik arz eder. Hayranlarının adlandırmayı sevdiği şekliyle "Yeni İktisadi Tarih"in ateşli kalemleri arasında yer alan D. C. North ve R. P. Thomas'a[130] ait yakın tarihli bir kitap ve iki makaleyi seçerek başlayacağım. Bu isimlerin Orta Çağlar'da gerçekleşen önemli iktisadi gelişmelere dair çizdikleri resim, kısmen "Batı Avrupa'da serfliğin" esasen lordların, Kuzey Amerika'da olduğu ya da Doğu Avrupa'da geliştiği gibi emeği "mülk edindikleri", sömürüye yönelik bir düzenleme değil, "temelde emek hizmetlerinin koruma ve adalete ilişkin kamu yararı karşılığında mübadele edildiği sözleşmeye dayalı bir düzenleme" olduğu varsayımına dayanır. Bu yazarların gönüllü bir sözleşme olarak serfliğe ilişkin çizdikleri muhayyel tabloya dair daha fazla bir şey söylememe gerek yok, zira Robert Brenner, "Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe" (*Past & Present* 70 (1976) 30-75) başlıklı son derece yetkin bir makalesinde bu tabloyu yeterince tersyüz etmiştir. Söz konusu makale sanayileşme öncesi Avrupa'daki uzun vadeli iktisadi gelişmeleri, esasen ya demografi (Postan, Bowden, Le Roy Ladurie ve North ile Thomas) ya da ticaret ve piyasanın büyümesi (Pirenne ve takipçileri) çerçevesinde açıklamaya çalışan çeşitli "iktisadi model-inşası" tiplerini ele alır.[131] Brenner'in, özellikle North ve Thomas'a karşı ortaya koyduğu savlar güçlendirilebilir. Geç Roma tarihinin kaynaklarına aşina olan hiç kimse, dördüncü yüzyıl ve sonrasındaki Roma *colonate*'sinin serfliğinin, dört başı mamur bir

sömürüden başka bir şeye dayandığını iddia edemez; çünkü Geç Roma dünyasında, Devlet iktidarında, bazı Ortaçağ köylülerini bütün bir lord takımının insafına kalmaktan daha az nahoş bir alternatif olarak tek bir lorda "tabi olmayı" seçmeye itecek genel bir çöküş yaşandığından söz edilemez. Geç İmparatorluk döneminde, mali baskı ya da barbar akınları karşısında, çaresizce bir başına kalmaya tercih edilen geçici bir önlem olarak belirli bir miktarda "himaye"ye başvurulduğunu görürüz (aşağıya bakınız). Fakat genel olarak *colonate*'nin köylülerin mali dayatmalara ve toprak sahibinin denetimine tabiiyetini kuvvetlendiren bir araçtan başka bir şey olduğunu söylemek gülünç olacaktır (bkz. aşağıda IV.iii ve VI.vi). Ve eğer *colonate*'nin serfliği böyle anlaşılırsa, Ortaçağ serfliğinin lord kadar köylünün de yararlandığı, gönüllü bir sözleşme olarak ele alınması gerektiği iddiası büyük oranda zayıflar.

Az önce tarif ettiğim "işlevselci" eğilimlere verilebilecek bir diğer örnekse, Sir John Hicks'in *A Theory of Economic History* isimli, 1969 yılında yayımlanan son derece yetkin kitabıdır. Hicks tarafından 1967 yılında başlayarak verilen derslerin genişletilmiş bir derlemesi olan bu kısa kitap, elinizdeki çalışmada ele aldığım konularla daha doğrudan ilgilidir; çünkü Hicks'in "toprak sahibi-köylü sistemi" adını verdiği (*TEH* 101 ff.) ve yalnızca Geç Roma *colonate*'sini değil, Yunan dünyasında daha önceki dönemlerde var olan kırsal yaşamın büyük bir kısmını da kapsayan fenomenin genel özelliklerini tasvir etmeyi amaçlamaktadır. Dr. Panglosss[132], Hicks'in bu sisteme yönelik değerlendirmesinden çok hoşlanırdı. "Son derece kadim ve güçlüydü" der, "güçlüydü çünkü gerçek bir ihtiyacı karşılıyordu. Lord ve köylü birbirlerine gerekliydi ve toprak, aynı toprak, her ikisine birden gerekliydi. Köylü lorda gerekliydi, çünkü lord geçimini köylünün ürününden pay alarak sağlıyordu ve lord da köylüye benzer bir şekilde gerekliydi. Hangi yükü sırtlanmak zorunda bırakılırsa bırakılsın, karşılığında bir şey,

hayati bir şey elde ederdi. Elde ettiği bu şey Korumaydı" (*TEH* 102). Bu sistem, varlığı bir kez kabul edildiğinde, artık kontrolden çıkar: Hicks bu sistemden sanki kendi başına canlı bir şey olabilirmiş gibi söz eder. "Sadece süregitmekle kalmaz; uygun koşullar altında, ondan uzaklaşmaya yönelik bir hamle söz konusu olduğunda, kendisini yeniden yaratır" (*TEH* 104). Lorda ait "*demesne* toprağının" köylülerin zorla çalıştırılmasıyla ekilip biçilmesi söz konusu olduğunda, Hicks sükûnetle "bu yönde ilerleyen bir lord-köylü sisteminin genellikle daha gelişkin bir serflik formuna doğru evrildiği düşünülecektir" der (*TEH* 105). Ve bir emek kıtlığı yaşandığında "sona erdirilmesi gereken emek için girişilen rekabettir. Emekçi, ya da köylü-emekçi, toprağa, daha önce olduğundan çok daha kesin bir biçimde bağlanmalı, ya da yeniden bağlanmalı, serf haline getirilmelidir" (*TEH* 112). Hicks'in karakterlerinin –"lord", "köylü" ve diğer benzeri soyutlamaların– yalnızca onun sisteminin birer ürününden ibaret olduğu görülecektir ve eylemlerinin tümünde, tarihçiler tarafından olmasa bile, Ortodoks neo-klasik iktisatçılar tarafından beklenilen davranış kalıplarına uysalca bağlı kalırlar. "Lord-köylü sistemi"ne ilişkin bu huzurlu resmin ne kadar saçma olduğu, yukarıda eleştirdiğim North ve Thomas'ınki gibi, Geç Roma *colonate*'sinin serfliği göz önüne alındığında, kuşkusuz ortaya çıkar. Bu örnekte toprak sahibinin "koruması" nadiren söz konusudur ve *colonate*'nin başlangıcında ve bir süre daha hiç var olmamıştır. Hicks'in Geç Roma İmparatorluğu'na ilişkin kaynak malzemelere aşina olmaması üzücüdür, özellikle aşağıda III.iv ve IV.iii'te alıntılanan pasajlar, Roma hâkim sınıfının nazarında serf *colonus*'un koşullarının köleliğe ne kadar yakın olduğunu gösterecektir; öyle ki yalnızca bu kurumun kelime haznesi, teknik olarak uygun olmamasına rağmen, *colonus*'un koşullarını tasvir etmeye yetebilir. Hicks ve diğerlerinin lordun köylülüğe sağladığını düşündükleri Korumayı onun niyet ettiğinden daha farklı bir anlamda yorumlamaya kalkışmamız belki

de bayağı bir küçümseme anlamına gelecektir. Hicks aslında bunu, pek çok örnekte –zaman zaman köylüler tarafından ciddiye alınabilse bile– bir “koruma şantajı” olarak görür (on dördüncü yüzyıl Fransa’sından bir örnek için bkz. aşağıda IV.iv, *ad fin*.). Fakat en azından bu meselelerin, gözleri Ocak 1946’da Li Köyü Gulch’taki toplantıda açıldıktan ve toprak sahipliğinin gerçek doğasını anlamaya başladıktan sonra Uzun Yay köyünün köylüleri tarafından Hicks’e doğru düzgün açıklanmamış olmasına hayıflanmamıza izin verilebilir (bkz. aşağıda IV.ii).

Ortaçağ serfliğini sözleşmeye dayalı gönüllü bir düzenleme olarak gören kuramın entelektüel kökenleri North ve Thomas tarafından 1952’nin ötesine dek takip edilmez.[133] Kısa bir süre içinde önemli bir figür olacak genç İngiliz iktisatçısı Lionel Robbins’in neredeyse yarım yüzyıl önce kaleme aldığı *An Essay on the Nature and Significance of Economic* Science, (1932, ikinci baskı 1935) başlıklı kısa bir kitabın, bu tür kuramların serpilebileceği düşünce zemininin oluşturulmasına önemli bir kurucu etkide bulunduğunu belirtmeliyim. Robbins, (kitabının ikinci baskısının 16. sayfasında) “insan davranışını amaçlarla alternatif kullanımları olan kıt araçlar arasındaki bir ilişki olarak inceleyen bilim” diye tanımladığı iktisadı, dikkatli bir biçimde tarih, sosyoloji ya da siyaset bilimi gibi disiplinlerin etkilerinden ayırır. Bireyler, –Maurice Dobb’un 1937’de dikkat çektiği gibi[134]– aslında bu tür seçimleri büyük oranda belirleyen sınıf ilişkileri pervasızca göz ardı edilerek, kuramın amaçları açısından özgür seçimler olarak ele alınması gereken bir dizi seçim yaparlar. (İngiltere’de şiddetli bir kapitalist kriz yılı olan, Robbins’in kitabının ilk baskısının yayımlandığı 1932’nin önemi, vurgulanmayı gerektirmeyecek kadar aşikârdır.) Bu konumla serfliği, cazip, sözleşmeye dayalı bir ilişki olarak görmek arasındaki mesafe çok kısadır –ve eğer serflik bu tür bir ilişkiyse, o halde neden kölelik de, George Fitzhugh’dan

başlayarak savunucularının ilan ettiği gibi (bkz. aşağıda VII.ii), köleye bireysel ücretli emekçinin talip olamayacağı bir güvenlik sağlamasın?

⁂

Artık Max Weber'in İlkçağ tarihine yönelik sosyolojik yaklaşımına dönecek olursak, sonunda kullandığı kategorilerin sarih ve yardımcı olmamaları nedeniyle bizi tatmin etmediklerini düşünecek olsak da, bu yaklaşımda gerçekten değerli kimi ögelere rastlayabiliriz.[135] Eğer bir tarihçi olarak konuşacak olursam iddia edebilirim ki, adamakıllı bir tarih eğitimi almayan sosyologlar, kendi aşina oldukları dünyanın dışına, tarihin daha eski dönemlerine doğru bir maceraya çıktıklarında, yalnızca tarihsel kanıtları nasıl gerektiği gibi ele alacaklarını bilemediklerinden, ekseriyetle talihsiz hatalara düşer ve bazen de değersiz, ya da pek az değer taşıyan sonuçlara ulaşırlar. Weber yalnızca nadir bulunan bir entelektüel niteliğe sahip değildi, aynı zamanda Roma hukuku ve tarihi alanında eğitim de almıştı. Doktora tezinden sonra kaleme aldığı ilk eser, bir Roma tarım tarihi olan *Agrargeschichte* (1891) idi.[136] Günümüzde Britanyalı İlkçağ tarihçilerinin, birkaç istisna dışında, Weber'e pek az ilgi gösteriyor olmaları üzücüdür. Gözünden pek bir şey kaçmayan Rostovtzeff bile, Weber'in 1896'da yaptığı ve daha sonra yayımladığı "Die sozialen Gründe des Untergangs der antiken Kultur" başlıklı çok ilginç konuşmayı (bkz. aşağıda IV.iii) okumamıştır.[137] Bana göre Weber'in tarihsel yazılarının en nadide parçasını oluşturan bu metnin "The social causes of the decay of ancient civilisation" başlıklı İngilizce tercümesine artık kolaylıkla ulaşılabilir.[138] Bununla birlikte, Roma'nın yanı sıra Yunan toplumu üzerine de yazan Weber'in, açık bir biçimde Yunan dünyası hakkında Roma'ya kıyasla çok daha az birinci elden bilgiye sahip olduğunu ve Yunan tarihiyle ilgilenirken kendisini çok daha az evinde hissettiğini teslim etmeliyim.[139] Daha önce sosyoloji

literatürü ve terminolojisiyle pek de haşır neşir olmamış İngiliz okurların, Weber'i özgün Almanca metinlerden okumayı çok güç bulmaları muhtemeldir.[140] (Nitelik olarak mükemmelden çok zayıfa kadar değişiklik gösteren pek çok İngilizce tercüme mevcuttur; bunlara eklenen notlarsa daha fazla değişiklik arz eder, bazıları yararsızdan bile kötüdür.[141] Weber zaman zaman, hayli uzun bölümlerde bile yeterince anlaşılır bir dil kullanır; fakat sık sık, davet ettiği yeniden okumaların karşılığını her zaman vermeyen bir belirsizliğe gömülür. Bilhassa, Almanca "*Stand*" sözcüğünün çeşitli biçim ve kombinasyonlarını kullanması –öyle sanıyorum ki Almanca okuyabilenler için bile– bir kafa karışıklığı kaynağı olabilir. Weber çevirileri mükemmel olan Talcott Parsons, bunlardan birine yazdığı bir dipnotta şöyle der:

> Türevleriyle birlikte *Stand* terimi, belki de Weber'in metinlerindeki en sorunlu terimdir. Mensupları görece iyi tanımlanmış ortak bir statüye sahip olan toplumsal bir gruba, özellikle toplumsal tabakalaşmaya referans vererek atıfta bulunur; fakat bu referans her zaman önemli olmayabilir. Bir *Stand*'ın mensuplarının ortak statüye ek olarak, ortak bir yaşam biçimine ve genellikle sınırları az ya da çok belirlenmiş bir davranış koduna sahip olduklarına ilişkin başka bir kıstas daha vardır. Bu kavramı karşılamak için yeterli olmaya yaklaşabilen tek bir İngilizce terim bile yoktur. Bu nedenle Weber'in her bir belirli bağlamda bu terimle ne kastettiğini izah etmeye çalışmak gerekir. (Weber, *TSEO* 347-8 n.27)

Bütün bu dipnot Parsons'ın Weber'in "ständische Herrschaft" ifadesini nasıl "adem-i merkezîleşmiş otorite" diye çevirmeye karar verdiğini açıklamaya yönelik girişiminin bir parçasıdır. Bu durum, izah etmeye çalıştığı güçlüğü güzel bir şekilde ortaya koyar. (Weber'in *Stand* sözcüğünü kullanma şekli üzerinde durma nedenim birazdan görülecek.)

Özellikle Weber'in güçlü etkisi altında, sosyologlar için genellikle insan toplumlarının "toplumsal tabakalaşması" olarak adlandırılan fenomenle, şu üç veçhenin biri ya da daha fazlası çerçevesinde ilgilenmek yaygın bir pratik haline gelmiştir: Sınıf bağlamındaki *iktisadi* veçhe; otorite, hâkimiyet ya da iktidar

bağlamındaki *siyasi* veçhe; statü, onur ya da prestij bağlamındaki *toplumsal* veçhe. Hemen altını mümkün olduğunca kalın bir şekilde çizerek, Marx'ın toplumsal *tabakalaşma*ya, en ufak bir ilgi bile göstermediğini belirtmek isterim. Bu uzamsal metafora, kendi sınıf kavramıyla bağlantılı olarak hemen hiç başvurmadığını, hatta tabakalaşmayı bir metafor olarak bile kullanmadığını düşünüyorum. (*Cap*. III.885'te geçen "sınıfların tabakalaşması" gibi bir ifadeye bile eserlerinde nadiren rastlanır.). "Orta sınıf" teriminden (ya da "orta sınıflar"dan veya başka herhangi bir biçiminden), kendi zamanında düzenli olarak kullanılagelen anlamıyla, yani "burjuvazi" ya da "kapitalist sınıf"ın eş anlamlısı olarak çok sık yararlanır. Fakat örneğin *On Sekiz Brumaire*'de, Fransa'da "proletaryanın üstünde yer alan toplumsal tabaka"ya değinse de, "üst" ya da "alt" sınıflardan nadiren bahseder (*MECW* XI.110). Benim bu kitapta izlediğim yolsa bunun tam tersi: Kaçınılmaz modern tınıları nedeniyle antik dünya söz konusu olduğunda "orta sınıf" terimini kullanmaktan kaçınıyorum; fakat "alt" ya da "üst" sınıflardan söz etmeyi genellikle kullanışlı buluyorum. *Komünist Manifesto*'nun başlarında Marx ve Engels "tarihin daha önceki çağlarında", "çeşitli *tabakaların*, toplumsal *mertebelere* dair farklı farklı kademelendirmelerin" varlığından söz etmişlerdir (*MECW* VI.482-5). Fakat çalışmalarında bu türden az sayıda ifadenin bulunabilmesine rağmen, Marksist sınıf analizini bir "toplumsal tabakalaşma" şeması inşa etmeye yönelik bir girişim olarak görmek büyük bir hata olacaktır. Bu önemli gerçeğin göz ardı edilmesi, çoğu kez Marx'ın yanlış anlaşılmasına yol açmıştır. Antik dünyanın farklı dönemleri için, bu tür bir dizi tabakalaşma şeması üretmek kuşkusuz tamamıyla mümkün olsa da, elde edilecek sonuç, gerçekliğe ne kadar denk düştüğünden bağımsız olarak, Marksist sınıf kavramının uygulanmasıyla herhangi bir şekilde kıyaslanabilir bir tarihsel çözümleme ve açıklama aracı sunmayacaktır. Yine de bu noktada,

esasen toplumsal ya da siyasi bağlamlarda ortaya konan toplumsal tabakalaşma kuramlarına da kısaca göz atmak istiyorum.

Aslında (benim anladığım şekliyle) Max Weber'in savunduğu pozisyon, temel ve en yararlı sınıflandırma türünün toplumsal statü olduğunu ileri sürer ve kısa süre önce Yunan ve Roma dünyasıyla ilişkili olarak M. I. Finley tarafından açık bir şekilde yeniden dile getirilmiştir. Alman sosyolog Albert Salomon, (bir miktar abartıyla) Weber'in Karl Marx'ın hayaletiyle girdiği uzun ve yoğun bir diyaloğun ardından sosyolog haline geldiğini söylemiştir![142] Weber (hiçbir zaman küçümsemeye kalkışmadığı) Marx'a bütünüyle düşman değildi ve kendi "ideal tipleri"nin bir biçimi olarak gördüğü Marx'a ait kavramların "seçkin ve hatta eşsiz sezgisel değerini" teslim etmeye de hazırdı; fakat herhangi bir ampirik gerçeklik taşıdıklarını kabul etmeyi reddediyordu.[143] Amerikalı sosyologlar H. H. Gerth ve C. Wright Mills'in Weber'in yazılarının özetlerinden yaptıkları iyi hazırlanmış bir derlemenin Giriş'inde belirttiklerine göre, "Max Weber, yaşamı boyunca, tarihsel materyalizmle verimli bir mücadele içinde olmuştu. Devrim döneminde [1918] Münih'te verdiği derslerin sonuncusuna, 'A positive critique of historical materialism' {Tarihsel materyalizmin olumlu bir eleştirisi} başlığını vermişti" (*FMW* 63). Bu noktada, "fakat entelektüel biyografisinde Marx'a yönelik kesin bir vurgu kayması vardı" diye ekleyen Gerth ve Mills'in ne ölçüde haklı olduklarını, başkalarının takdirine bırakıyorum. Weber'in çalışmalarının herhangi birinde Marx'ın sınıf kavramına ilişkin ciddi bir tartışmaya tabii ki rastlayamadım –ki bu son derece tuhaf bulduğum bir görmezden gelme halidir.

Weber'in 1918 Temmuz'unda Avusturya Macaristan İmparatorluk ordusu muharip subaylarına sosyalizm üzerine verdiği derse katılmanın az bulunur bir zevk olacağını söylemeliyim. Bu konuşmada Weber, *Komünist Manifesto*'dan büyük bir saygıyla söz etmişti:

Bu belge, ne kadar eleştirel tezlerine kuvvetle karşı çıksak da (en azından *ben* öyle yapıyorum), kendi alanında birinci sınıf bir bilimsel başarıdır [*eine wissenscahftliche Leistung ersten Ranges*]. Bu başarı inkâr edilemez, kimse de buna kalkışamaz, çünkü inkâr edene kimse inanmaz, bunu vicdanlı birisinin reddetmesi mümkün değildir. Bugün reddettiğimiz tezleri açısından bakıldığında bile, siyaseten geniş kapsamlı ve muhtemelen her zaman hoş olmayan neticeler doğuran yaratıcı bir hatadır; fakat bilim açısından, sıkıcı bir doğruluğa sahip bir çalışmaya kıyasla çok daha fazla ufuk açıcı sonuçları olmuştur.[144] (Alıntıyı sürdürmenin cazibesine direniyorum.)

Weber'in konumuzla yakından ilgili görüşlerini elimden geldiğince adil bir şekilde sunmaya çalışacağım; fakat bu ölçülerdeki sosyolojik kuramsallaştırma çabalarının karakteristiği olan korkunç jargon ve Weber'inki gibi güçlü bir zekâyı bile etkileyen müphem genelleştirmenin nahoş karmaşışından mideleri bulanacaklar, sonraki birkaç paragrafı atlarlarsa daha iyi yaparlar.

Weber, burada "statü grubu" ve "statü durumu" olarak çevrilebilecek *Stand* ve *stänliche Lage* ile ne kastettiğine ilişkin birden fazla açıklama verir. Ölümünün ardından yayımlanan *Wirtschaft und Gesselschaft* kitabında yer alan (her ikisi de son derece güç, ama artık iyi İngilizce tercümeleri kolaylıkla ulaşılabilir olan) iki pasajda, bu sınıflandırmayı iktisadi ve siyasi bağlamın yanı sıra bu toplumsal anlamıyla da tartışmaya açar.[145] *Stände* konusunu başka yerlerde, örneğin 1913'te "dünya-dinleri" üzerine kaleme aldığı bir makalede[146] ve 1916 tarihli Hindistan'a dair bir çalışmasında da ele alır.[147] Her ne kadar, Weber'in bu denli açık bir şekilde dile getirmediğini düşünsem de, "statü durumunu", en önemli sınıflandırma türü olarak gördüğünün açık olduğunu sanıyorum. "Statü durumunu", genel ilkelerine uygun olarak "sınıf durumu"nun (*Klassenlage*, Marx'tan çok farklı bir anlamda kullandığı bir terim) zorunlu belirleyeni yapmasa[148] ve aslında statü durumu, "sınıf statüsüne dayanır ya da karmaşık biçimlerde onunla ilişkilidir. Bununla birlikte, yalnızca bunun tarafından belirlenmez ... Aksine, toplumsal statü kısmen ya da bütünüyle sınıf statüsünü

belirleyebilir, ama onunla aynı anlama gelmez" dese bile, bunun böyle olduğunu düşünüyorum.[149] Weber için statü grupları normal olarak birer "cemaat"tir (*Gemeinschaften*) ve insanın statü durumu "spesifik bir *hayat tarzı* [*Lebensführung*] da dahil olmak üzere, *onura* ilişkin ister olumlu ister olumsuz olsun belirli bir toplumsal yargı [*soziake Einschätzung der Ehre*] tarafından belirlenen insan yaşamının bütün tipik bileşenlerini" içerir.[150] Ona göre, "hayat tarzı'nın statü 'onuru' üzerindeki belirleyici rolü, statü gruplarının tüm 'geleneklerin' spesifik taşıyıcıları oldukları anlamına gelir. Nasıl ortaya konulursa konulsun, yaşamın her 'stilizasyonu', ya statü gruplarından kaynaklanır ya da en azından onlar tarafından muhafaza edilir".[151] Ve "statü grupları özel 'hayat tarzları'nda ifadesini bulan malların *tüketimine* ilişkin ilkelere göre tabakalaşırlar".[152] Bu nedenle Weber'in en büyük hayranlarından biri olan Reinhard Bendix'in dile getirdiği şu görüşe katılabiliriz: "Weber'in yaklaşımı, toplumu, her biri kendi iktisadi çıkarlarına, statü onuruna ve dünyaya ve insana ilişkin bir yönelime sahip olan rekabet halindeki statü gruplarının arenası olarak tasavvur eder. Bu perspektifi İmparatorluk Almanya'sındaki toprak sahibi aristokrasiye, yükselmekte olan burjuvaziye, bürokrasiye ve işçi sınıfına ilişkin çözümlemesinde kullanmıştır. Aynı perspektiften karşılaştırmalı din sosyolojisi çalışmalarında da istifade etmiştir" (*MWIP* 159-63, 262'de). Yirminci yüzyıl sosyoloji kuramı da, "toplumsal tabakalaşma"ya yönelik daimî ilgisinde büyük oranda Weber'i takip etmiştir. S. N. Eisenstadt'ın 1968 yılında belirttiği gibi, "Toplumsal tabakalaşmaya ilişkin daha sonraki sosyolojik çözümlemelerde merkezî kavram olan prestij, büyük oranda Weber'den türetilmiştir" (*Max Weber On Charisma and Institution Building*, Giriş, s.xxxiii).

Fakat Weber, dünya-dinleri üzerine sözünü etmiş olduğum makalesinde, "Günümüz toplumunun, esas olarak sınıflar ve

özellikle, büyük ölçüde gelir sınıfları halinde tabakalaşmış" olduğunu da kabul eder. (Bir önceki cümlede "mülk sahibi sınıflar"la "esas olarak piyasa tarafından belirlenen 'gelir sınıfları' "arasında bir ayrım yapmıştır.) Bununla birlikte şöyle devam eder: "Fakat "eğitimli" tabakanın özel *statü* prestiji söz konusu olduğunda, toplumumuz son derece somut bir statüye bağlı tabakalaşma unsuru ihtiva eder." Kısa bir süre sonra ekler: "Geçmişte statüye bağlı tabakalaşmanın önemi, özellikle de toplumların iktisadi yapıları açısından, çok daha belirleyiciydi." Aynı paragrafta biraz önce "sınıf durumu"nu, "esas olarak tipik ve *iktisaden* anlam taşıyan durumlar tarafından belirlenen, geçim ve gelir elde etmeye yönelik fırsatlar" olarak tanımlamış ve "Bir 'statü' durumu, 'sınıf durumu'nun sonucu olabileceği gibi nedeni de olabilir, fakat ikisi de olmak zorunda değildir. Sınıf durumuysa, esasen *piyasalar*, yani emek piyasası ve meta piyasası *tarafından belirlenebilir*" demiştir (Gerth/Mills, *FMW* 301: bkz. bu alt bölümün 16. dipnotu).

Bu ifadeler kafa karıştırıcıdır ve bu pasajı yukarıda bahsi geçen *Wirtschaft und Gesellschaft*'ta yer alan ve Weber'in iktisadi, toplumsal ve siyasi tabakalaşmaya ilişkin formel tartışmasını içeren diğer iki pasajla birlikte okusak bile, söz konusu kafa karışıklığı, kendiliğinden ortadan kalkmaz. Burada, "Kavramlar" (*Begriffe*) genel başlığını taşıyan önceki pasajda (no.1, n.15) bize ilk olarak "bir sınıfın, aynı sınıf durumunu (*Klassenlage*) paylaşan herhangi bir insan grubu olduğu" anlatılır, daha sonraysa birbirinden farklı, çeşitli sınıf tipleriyle tanıştırılırız: "mülk sınıfı" (*Besitzklasse*), "temellük sınıfı" (*Erwebsklasse*) ve "toplumsal sınıf" (*soziale Klasse*). Özellikle hem "olumlu" hem de "olumsuz" ayrıcalıklara sahip mülk sınıflarının önemine ilişkin birtakım aydınlatıcı olmayan tespitlerin ardından, birden karşımıza "orta" sınıflar (*Mittelstandklassen*) çıkar. Bunu takip eden, esasen "temellük sınıfları"yla "toplumsal sınıflar"a ilişkin tartışma, zayıf bir şekilde

birbirine bağlanmış bir dizi gözlemden oluşur. Daha sonra sıra "toplumsal statü'ye gelir –şimdiye kadar Weber'in buna ilişkin değerlendirmesinden bir ya da iki cümle alıntıladım. Burada işleyen herhangi bir düzenleyici ilke yokmuş gibi görünür ve sınıfın çeşitli türleri her şekilde birbirleriyle çakışır. Başlangıçta, *Wirtschaft und Gesellschaft*'tın en sonundaki ikinci ana pasaja (no.2 n.15) gelene kadar, işler –çok olmasa da– daha iyi gitmektedir. Burada en azından "sınıf"a ilişkin bir tanıma rastlarız:

> (1) Bir dizi insan yaşam fırsatlarına ilişkin belirli bir nedensel bileşen paylaştıklarında, (2) bu bileşen, sadece ve sadece mal sahipliğine ve gelir fırsatlarına ilişkin iktisadi çıkarlarla tasvir edildiğinde ve (3) bu, meta ya da emek marketlerinin koşulları altında gerçekleştiğinde "sınıf"tan söz edebiliriz (Gerth/Mills, *FMW* 181).

Kısa bir süre sonraysa şunu okuruz:

> Sınıf kavramının jenerik anlamı her zaman budur: Yani *piyasadaki* fırsatların türü, bireyin kaderi için ortak bir koşul sunan belirleyici momenttir. "Sınıf durumu", bu anlamda, sonuç olarak bir "piyasa durumu"dur (*FMW* 182).

Hâlâ, Weber'in kaç adet sınıf tanımlayacağı ve hangi noktalarda aralarına sınır çizeceği konusunda karanlıkta ilerlemeye devam etsek de, tünelin sonunda ufak bir ışık görmeye başlarız. Köleler, "kaderleri piyasada kendileri için mal ya da hizmet kullanma fırsatları tarafından belirlenmediği"nden (*FMW* 183), "terimin teknik anlamında" –yani Weber'in sınıf tanımına göre– bir sınıf değil bir statü grubu oluştururlar (*Stand*).

Soluk ışık hâlâ çok uzakta olsa da canlanmaya devam der. Bir sonraki paragrafta şunu öğreniriz: "Terminolojimize göre, 'sınıf'ı yaratan etken belirsizliğe mahal vermeyecek şekilde iktisadi çıkardır ve hatta 'piyasa'nın mevcudiyetiyle ilişkili çıkarlardır." Buraya kadar her şey yolundadır. Fakat heyhat! Birden kendimizi gür ve boğucu bir Webergil çalılığın içinde buluruz: "Yine de, 'sınıf çıkarı' (*Klasseninteresse*) kavramı, muğlak bir kavramdır: Ampirik bir kavram olarak bile, sınıf durumuna tabi insanların "belirli bir

‘ortalaması’ için, belirli bir olasılık dahilinde sınıf durumundan doğan çıkarların olgusal doğrultusundan başka bir şey olarak anlaşıldığında muğlaklaşır” (yine *FMW* 183). Sonraki bir ya da iki sayfada işler yeniden düzelir ve kimi ilginç gözlemlere rastlarız. Bu gözlemler arasında tek dikkat çekmem gereken şudur: “Antikitenin ‘sınıf mücadeleleri’ –statü grupları arasındaki mücadeleler değil de gerçek sınıf mücadeleleri oldukları ölçüde– başlangıçta, borçlu köylüler ile belki de borç esareti tehdidi altında olan ve şehirli tefecilere karşı mücadele veren zanaatkârlar tarafından yürütülmüştür ... Böylesi borç ilişkileri, Catiline döneminde kadar sınıfsal eylem üretmiştir” (*FMW* 185). *Wirtschaft und Gesellschaft*’ın son birkaç sayfasında yer alan sağlam bir tespit, Weber’in statü gruplarını ele alırken alıntıladığım pasajının ikinci yarısındaki kalabalığın arasında dikkat çeker: “Bir miktar aşırı basitleştirmeyle, ‘sınıfların’ malların üretim ve temellüküyle ilişkilerine göre tabakalaştıkları söylenebilir; oysa ‘statü grupları’ özel bir ‘hayat tarzı’nda ifadesini bulan malların *tüketim* ilkelerine göre tabakalaşırlar” (bkz. *FMW* 193). Weber Hindistan toplumuyla ilgili, ilk olarak 1916 yılında yayımlanan ve daha önce atıfta bulunduğum makalesinde bu son tespite son derece benzer bir başka şey daha söyler: “‘Sınıflar’ belirli çıkarlar açısından aynı iktisadi konumu paylaşan insan gruplarıdır. Fiziki mallara ya da belirli vasıflara sahip olmak ya da olmamak ‘sınıf-durumu’nu oluşturur. ‘Statü’ bir toplumsal onurun niteliği ya da yokluğudur ve esas olarak belirli bir hayat tarzı tarafından koşullandırılır ve ifadesini yine burada bulur” (*FMW* 405: bkz. bu alt bölüm n.17).

Weber’in kategorilerinin Marx’ınkilerle düzgün bir karşılaştırması bizi esas konumuzdan çok uzaklara götürecektir, fakat bu karşılaştırmanın belirli veçheleri gözümüze çarpar ve bunlardan üç tanesini ayıracağım:

1. Webergil “statü” tabakalaşması, (daha önce söylediğim gibi) bu tür bir toplumsal tabakalaşmayla hiç ilgilenmeyen Marx’ın

düşüncesinde, önemli herhangi bir role sahip değildir. Sınıflar statü gruplarına denk düştükleri ve buna göre tabakalaştıkları sürece, Marx için önemli olan, statüye göre herhangi bir *tabakalaşmadan* ziyade onların *sınıfsal ilişkileridir*. Bu Marx'ın bir kusuru mudur? Bu soruya verilecek yanıt tarihsel ya da sosyolojik bir çözümleme aracı olarak "toplumsal tabakalaşmaya" atfettiğimiz değere bağlıdır. Fakat –ve bu dikkat çektiğim ilk noktadır– Weber aslında herhangi bir şeyi *açıklarken* "statü grupları"ndan hemen hemen hiç *istifade etmez*. Weber'in çalışmalarının pek çoğunu okumuş olmama rağmen hepsini bildiğimi iddia edemem ve belki de kaçırdığım bir şeyler vardır; fakat tespitim, hem kendi dönemindeki topluma ilişkin eserleri, hem de Klasik antikite ya da Çin –ve hatta muhtemelen tarihçiler arasında en çok bilinen eseri *The Protestan Ethic and the Spirit of Capitalism*'de yer alan kapitalizmin yükselişi– üzerine kaleme aldığı çalışmalarının büyük bir çoğunluğu açısından kesinlikle geçerlidir.[153] Weber, yalnızca Hindistan üzerine yazarken "kapalı statü grubu"nun özgün ve aslında eşsiz bir biçimine, yani 'kast'a merkezî bir açıklayıcı rol atfeder.

2. Weber'in "sınıf" terimini kullanışı, yukarıda yaptığım alıntılardan da anlaşılacağı gibi, Marx'ınkinden tamamen farklıdır. (Daha önce de gözlemlediğim üzere, Weber'de Marx'ın sınıf kavramına ilişkin bir tartışmaya rastlamadım ve öğrencilerinin pek çok çalışmasına da baktıktan sonra da bu tür bir tartışmaya yapılan herhangi bir atıfla da karşılaşmadığımı ekleyebilirim.) Bana göre, Weber'in sınıf nosyonu, son derece müphem ve doğası gereği kesin bir şekilde tanımlanmaktan acizdir. Yukarıda alıntılanan kendi tespitlerinden birine göre, sınıflar "tabakalaşabilir"; fakat (başka bir ifadesine göre) "belirli çıkarlar açısından aynı iktisadi konumu paylaşan insan grupları" (son derece belirsiz bir tanımlama) olsalar bile, *aralarındaki sınırlar nasıl belirlenebilir*? Esas soru budur ve dikkat çekmek istediğim ikinci nokta Weber'in bu soruya bir cevap

vermemiş olmasıdır. Kuşkusuz bireylerin, kör topal da olsa, genel olarak “iktisadi konumlarına” göre “tabakalaşmış” oldukları düşünülebilir; fakat eğer tabakalaşmış *sınıflardan* söz edeceksek, bazı belirsiz sınır vakalarını hesaba katmaya hazır olsak ve değişmez sınır çizgilerine sahip olmayı istemesek bile, bir şekilde aralarındaki *sınırları* tanımlayabilmemiz gerekir.

3. Fakat Weber ve Marx’ın kategorileri arasında yaptığım en önemli kıyaslama üçüncüsüdür. Weber’in “statü grupları” ve hatta “sınıfları”, (Marx’ın sınıfları gibi), birbirleriyle herhangi bir *organik ilişki* içinde olmak zorunda değildir ve sonuç olarak dinamik bir karakter taşımaz, yalnızca, tabiricaizse bir satırdaki rakamlar gibi, yan yana dururlar. Marx’ın kullandığı şekliyle sınıf, bu bölümün ii. alt bölümündeki tanımımın başlarında söylediğim gibi, esasen bir ilişkidir ve herhangi bir sınıfın mensupları zorunlu olarak diğer sınıfların mensuplarıyla farklı ölçülerde *bu tür bir* ilişki içindedir. Öte yandan, Webergil bir sınıf ya da statü grubunun *böylesi* üyeleri, *bu tür* bir başka sınıf ya da statü grubunun mensuplarıyla zorunlu bir ilişki içinde olmak zorunda değildir ve bir ilişki mevcut olduğunda bile (elbette söz konusu sınıf ve statü gruplarının aynı zamanda Marksist sınıflar da olduğu durumlar dışında), bu nadiren *bireylerin* toplumsal piramitte yükselmek için harcadıkları çabalardan fazlasını içerecektir. Bu insan toplumunun o kadar genel ve bariz bir özelliğidir ki, herhangi bir şeyi, en beylik ve zararsız yollar dışında, *anlamamıza* ya da *açıklamamıza* yardımcı olmaz. Statünün belirli veçhelerinin, *statik bir durumda* –yani bir topluma, tarihsel bir perspektifle gelişmekte olan bir organizma olarak değil de, zamanın verili bir noktasında olduğu haliyle– bakıldığında, zaman zaman önem arz edebileceklerini göz ardı etmek değil niyetim. Örneğin, tabakalaşmış bir toplumsal piramidin uçlarına yakın olan bir statü grubunun mensupları, piramidin diğer ucundaki bir başka grubun mensuplarıyla nadiren evlenebilirler ve Hindistan’da belirli bir kapalı statü grubu tipine, yani kasta mensubiyet, diğer bir kastın

mensuplarıyla belirli biçimlerde temas kuran bir kastın üyelerinin kirlenmesi anlamına bile gelebilir. Yine de, *toplumsal bir değişim* ile ilgilendiğimizde, bu ve benzeri statü ögelerinin en iyi ihtimalle negatif bir önem taşıdıklarında ısrar edeceğim: Bu tür bir değişimin yokluğunu açıklamaya yardımcı olabilirler, fakat neden meydana geldiğini hiçbir zaman açıklayamazlar.

Sınıf ve statü kategorileri çerçevesinde düşünmek arasındaki farkı, belki de en iyi şekilde, köleleri ele alarak gösterebilirim. Onları, köle sahiplerinin, yani efendilerin karşısına yerleştirmemizi gerektiren Marksist anlamda bir sınıf olarak görmek mi daha yararlıdır; yoksa genel olarak özgür insanların ya da yurttaşlar veya azatlılar gibi özel bir özgür insan kategorisinin karşısına yerleştirmemizi gerektiren bir statü grubu (aslında, statünün hukuken tanınmış bir biçimi olan "tabaka") olarak görmek mi? Kölelerin içinde bulundukları koşullar arasındaki en önemlisinin, başta tabii ki emekleri olmak üzere tüm faaliyetleri üzerinde efendileri tarafından kurulan neredeyse sınırsız denetim olduğuna inandığımız takdirde, şüphesiz soru kendisini yanıtlamaktadır (cf. aşağıda III.iv). Kölelerle özgür insanlar (yurttaşlar veya azatlılar) arasında, bir bağlılık ilişkisi değil, daha ziyade – bazı bağlamlarda ne kadar önemli olsa da– teknik bir fark vardır. Kölelerle ücretli emekçiler, kölelerle yoksul köylüler ya da kölelerle küçük tüccarlar, kölelerle köle sahiplerininki gibi *önemli bir ilişki* içinde değildir. (Marx ve Engels'in, açık bir şekilde akıllarında köle sahipleriyle köleler arasındaki ilişkiler varken, özgür insanlarla köleler ya da yurttaşlarla köleler arasındaki ilişkilerden özensizce söz edebilmiş olmalarını tuhaf buluyorum –yukarıya bakınız.)

Kısa süre önce Sir Moses Finley açık bir şekilde iktisadi sınıf temelli bir Marksist çözümlemeyi reddetti ve her ne kadar kendisinin bu şekilde tanımlamadığını zannetsem de, bana Weber'inkiyle neredeyse aynıymış gibi gelen statü temelli bir sınıflandırmaya döndü. Finley'in aklında, sınıf çözümlemesini bir

kenara bırakmak için daha iyi birtakım gerekçeler olabilir, ama *The Ancient Economy* kitabında (s.49), bu bölümün iii. alt bölümünde Marx'ın "sınıf" kavramıyla ne kastettiğine ilişkin ciddi bir yanlış anlamaya dayandığını gösterdiğim tek bir argüman sunar. (Ne yazık ki, kullandığı kavram ve kategorileri inceleme zahmetine giren az sayıda yazardan birisinin, Marx'ın düşüncesinin en temel ögelerini bile kavramaktan yoksun olması, antik dünyaya ilişkin çağdaş Batı tarih yazımının çok tipik bir özelliğidir.) Sömürüyse (Finley'in dizininde bile yer almaz, ama kitapta başını bir ya da iki kez hafifçe kaldırır), Finley tarafından yalnızca fetih ve emperyalizmle bağlantılı olarak ele alınmıştır (örneğin, *AE* 156-8). Fakat ona göre, hem "sömürü" hem de "emperyalizm" kategorileri, "sonuçta, çözümlemede kullanmak için çok geniştir. 'Devlet' gibi, belirli hale getirilmeye ihtiyaç duyarlar" (*AE* 157). Ama kendisi asla buna kalkışmaz ve birkaç paragraf sonra bu kategoriler yine gündemden düşer.[154]

Finley'in kendi antik toplum çözümlemesini –esasen "tabaka" ya da "sınıf"a dayalı bir sınıflandırmayı reddetmesinin ardından, nihayetinde, söylediğim gibi "statü temelli bir çözümlemeye yönelmiştir– ortaya koyma biçimini (*AE* 45) gözlemlemek etkileyicidir. Daha baştan (elimizdeki kanıtların doğası göz önünde bulundurulursa yeterince haklı gerekçelerle) toplumsal piramidin en yukarısında yer alanlara odaklanarak işe koyulacağını açıkça belirtir: "Şu an incelenebilir olanlar" der, "yalnızca onlardır". Fakat kimdir bu insanlar? Onları "antikitenin *plousioi*'leri" olarak tanımlar. Bununla birlikte, kendisinin de açıkça ortaya koyduğu gibi (*AE* 41), "*plousios*, (uygun kelimelerle ifade etmemiz gerekirse) kendi geliriyle doğru düzgün bir hayat sürebilecek kadar zengin olan bir kişidir": Yani benim "mülk sahibi sınıfım"ın karakteristik bir üyesidir (aşağıda III.ii). O halde Finley, kendi çözümlemesine, iktisadi sınıf temelli bir tanım kabul ederek ve özellikle benim

“mülk sahibi sınıf” adını verdiklerimi ele alarak başlar. Bu kendi seçtiği kategorilerin yersizliğinin bilinçsiz bir kabulüdür. Burada aklımıza Weber’in, “statü onuru” tartışmasının ortasındaki gönülsüz kabullenişi gelir: “Bu tür bir mülkiyet her zaman bir statü şartı olarak kabul edilmez; fakat uzun vadede böyledir, hem de sıra dışı bir düzenlilikle” (*FMW* 187).[155]

Tabii ki antik toplumun Weber ve Finley tarafından savunulduğu şekilde (pek “çözümlenemese” ve kesinlikle “açıklanamasa” da) *tasvir edilebileceğini* kabul ediyorum. Fakat Finley’in tasviri, Marx’ın sınıf kategorileri temel alınarak yapılmış bir tasvire kıyasla, Weber’inki kadar yetersiz ve aynı itirazlara açıktır. Kuşkusuz Finley’in “bir statü ve tabakalar tayfı”ndan söz eden (ve kendisi ve başkaları tarafından hâlihazırda yaygın bir geçerlilik kazandırılmış olan) talihsiz metaforunun çekiciliğine kapılmıyorum (*AE* 68, cf. 67): “Zengin Yunanlı ve Romalıların” (ve muhtemelen sadece zengin olanların değil), “birbirini kesen kategorilere mensup” olduklarını söylediğinde çok daha mutlu olduğumu söyleyebilirim (*AE* 51). Fakat “birbirini kesen kategoriler”, “tayf”ın (ya da süremin, *continuum*)[156] tam tersi bir sınıflandırma biçimidir ve söylemek zorundayım ki, eğer Yunan ve Roma toplumunu “toplumsal tabakalaşma” çerçevesinde tasavvur etmek istiyorsak, daha elverişlidir. Aslında Antik Yunanlıları ve Romalıları sınıflandırmada kullanacağımız ayırt edici özellikler bazen birbirini tamamlar, bazense birbirine karşıttır: Örneğin, siyasi haklar (yurttaş olmak ya da olmamak), toplumsal prestij ve iktisadi konum, belirli bir örnekte birbirilerini kuvvetlendirebilir de kuvvetlendirmeyebilir de –Lysias ve kardeşi Polemarchus beşinci yüzyılın sonlarında Atina’nın en zengin insanları arasında yer almış olabilirler ve kuşkusuz 404 yılında Klasik dönemde herhangi bir Yunanlının güvenilir bir şekilde sahip olduğu söylenebilecek en yüksek sayıda köleye sahip oldukları rivayet edilmiştir.[157] Fakat onlar Atina’da

birer metikti (yabancı sakin) ve hiçbir siyasi haktan yararlanamıyorlardı. Geç Roma Cumhuriyeti ve erken *Principate* dönemlerinde bildiğimiz en zengin adamlardan bazıları da, köle olarak doğmamış olsalardı çok daha yüksek toplumsal statülere sahip olmaları muhtemel olan azatlılardı. (bkz. yararlı Ek 7, "The size of private fortunes under the Principate", Duncan-Jones, *EREQA* 343-4 içinde: Burada ilk on altı kişiden beşi azatlıdır, ilk dördüyse imparatorluk azatlılarıdır.)

Statü, (Weber'i takip eden) Finley tarafından tasavvur edildiği şekliyle, ekseriyetle salt bir sınıflandırma aracı olarak elverişlidir ve yine, bazı açılardan yararlı olduğunu inkâr edecek değilim. Bununla birlikte analitik bir araç olarak, Marx'ın sınıf kavramıyla kıyaslandığında, Weber'in mütekabil kategori setleriyle aynı ölümcül zayıflığa sahiptir.

İlk olarak, Finley'in kendisinin de kabul ettiği gibi, kaçınılmaz olarak "müphem"dir, çünkü "statü" sözcüğü (*AE* 51'de belirttiği gibi), "hatırı sayılır bir psikolojik unsur"a sahiptir. Bir insanın statüsünü tanımlarken her zaman başka insanların onunla ilgili yargılarını hesaba katmak zorunda kalırız ve bu da kendi çağdaş dünyamızda bile değerlendirmesi pek de kolay olan bir etken değildir. Gerekli kanıtların sadece küçük bir parçasının günümüze kaldığı antikite içinse bu tür bir değerlendirme kesinlikle imkânsızdır. Artık Finley'in "statü"yü "cazip bir müphem sözcük" olarak tarif ederken ne demek istediğini biliyorum (*AR* 51); fakat bu müphemliğin işe yararlığına dair inancını paylaşmıyorum.

İkincisi ve çok daha önemlisi, statü tamamıyla betimleyici bir kategoridir, herhangi bir höristik değeri yoktur ve dinamik Marksist sınıf kavramının sağladığına benzer bir açıklayıcı güçten yoksundur –çünkü (daha önce Weber'i eleştirirken söylediğim gibi) statüler arasında herhangi bir organik ilişki bulunamaz. Finley'in "toplumsal piramidin yukarısında, bir statü ve tabakalar tayfının varlığının ... iktisadi davranışla ilgili pek çok şeyi açıkladığı"na inandığının

farkındayım. “Aynı analitik araç, {toplumsal piramidin} altında yer alanların davranışlarıyla ilgili, aksi takdirde ele avuca sığmayacak sorunları çözmeye de yardım eder” iddiasında bulunarak devam eder (*AE* 68). Finley’in “statü ve tabakalar tayfının” nasıl olup da toplumsal piramidin her iki tarafıyla ilgili herhangi bir şeyi *açıklayabileceğini* anlayamıyorum. Bu tür bir iddiada bulunan herkes, muhakkak ki bunu, bir dizi örnek vererek kanıtlamaya hazır olmalıdır –tıpkı benim bu kitapta, Marksist çözümlemenin değerini gösterirken yaptığım gibi. Finley’in bu tür bir çabasını göremeyiz. Kitabında rastlayabildiğim tek örneği, iddiasının hemen ardından verir ve bu da kendi pozisyonunu kabul ettirmekle hiçbir ilgisi olmayan yanlış bir örnektir. “Yunanistan’da” der, “alınıp satılır köleler ayaklanmazken *tam da belirli hak ve imtiyazlara* sahip oldukları ve daha fazlasını *talep ettikleri için* (bunlardan mahrum oldukları için değil) *helot*’lar ayaklandı” (*AE* 68, italikler bana ait). Bu kesinlikle yanlıştır. *Helot*’lar –sayıları çok daha az olan Lakonia *helot*’larından ziyade Messenia *helot*’ları (*Thuc.* I.101.2; bkz. aşağıda III.iv n.18)– nihayetinde başarı kazanacakları bir ayaklanmaya “hak ve imtiyazlara sahip oldukları” ya da “daha fazlasını talep ettikleri” için, katılmadılar; ayaklandılar çünkü tüm Yunan “köleleri” arasında yalnızca onlar (Messenialılar), bir zamanlar bağımsız bir *polis*’e sahip olan (Mesene), birleşmiş bir halktı. Bu sayede *ortak bir etkili eyleme* girişebildiler ve bir kez daha *özgür* ve bağımsız bir entite (Messenialıların *polis*’i) olmak istiyorlardı. Oysa neredeyse tüm diğer Yunan devletlerinin köleleri, başka bir yerde belirttiğim gibi, “genellikle birbirleriyle ancak efendilerinin dilinde iletişim kurabilen [o da yapabiliyorlarsa], bireysel olarak ya da küçük gruplar halinde kaçabilen ama büyük çaplı isyanlara asla kalkışamayan heterojen, çok dilli bir yığındı” (*OPW* 89-94, özellikle 90). Finley’in kitabında bu “statü ve tabakalar tayfı’nın ‘iktisadi davranışı açıklamak’ ya da ‘aşağıdakilerin davranışlarıyla ilgili, aksi takdirde ele avuca

sığmayacak sorunları çözmeye yardım etmek için” başka bir yerde fiilen kullanılıp kullanılmadığına boş yere bakındım durdum. *Helot*’larla ilgili yukarıda alıntıladığım cümleden hemen sonra gelen şu cümlesiyse, eğer sınıflar ve sınıf mücadelesi benim savunduğum şekliyle anlaşılırsa tamamen yersizdir: “Rahatlıkla ‘sınıf mücadelesi’ olarak adlandırılan şeylerin, istisnasız bir biçimde, tayfın üzerinde farklı noktalarda duran ve belirli hak ve imtiyazların dağıtımı için çekişen gruplar arasındaki ihtilaflar olduğu ortaya çıkmıştır”.

Weber-Finley tipi bir yaklaşımla benim bu kitapta savunduğum arasında tarihsel yöntem açısından son derece gerçek bir farklılık bulunmaktadır. Bir kez daha, sadece, benimsediğim yöntemin Finley’in bir *tasvir* sunarak kısa kesmek durumunda kaldığı noktalarda bir *açıklama* sağlamayı mümkün kıldığını söyleyebilirim. Bunu belki de en iyi şekilde, Finley’in Roma *Principate*’si döneminde köleliğin “gerileyişi”ne ve yerini hatırı sayılır ölüde *colonate*’ye bırakmasına (*AE* 84-5 & ff., aşağıda IV.iii’te tartışmaya açtığım bir süreç) ilişkin “açıklama” çabasıyla örneklendirebilirim. Aşağıda VIII.i’de Finley tarafından sunulan açıklamayla (ki aslında bir açıklama değildir) bu kitapta önerilen arasındaki köklü farkı açıkça ortaya koymaya çalıştım.

Sınıf kıstaslarının asli kıstaslar olarak kabul edilmeleri, aynı zamanda Finley’in şu soruyu cevaplamaya koyulduğunda karşılaştığı ikilemin üstesinden de başarılı bir şekilde gelmemizi sağlayabilir: “Yunan medeniyeti köle emeği temeline mi dayanıyordu?” –bu aynı zamanda yeniden basılmış versiyonuna (*SCA = Slavery in Classical Antiquity* [1960] der. Finley, 53-72) atıfta bulunacağım (bu alt bölümün 25. dipnotunda söz edilen) bir tebliğinin de başlığıdır. Finley, “antik toplumu bir statüler tayfından müteşekkil halde tasavvur etmemiz” gerektiğine dair yararsız fikrinin (*SCA* 55) etkisi altında kendisini, bu yolda kısmi bir yol katetse de kendi sorusuna doğru düzgün bir cevap veremez halde

bulmuştur. Önce dikkatli ve isteksiz bir şekilde "Eğer kendimizi konuyla ilgisi olmayan, ahlaki, entelektüel ve siyasi baskılardan kurtarabilirsek, hiç tereddüt etmeden, köleliğin Yunan medeniyetinde *temel bir öge* olduğu sonucuna varırız" der (SCA 69, italikler bana ait). Fakat sonra soruyu cevaplamaktan tamamıyla kaçınır: Ona göre "temel" sözcüğü, "Marksist tarih kuramı tarafından teknik bir terim olarak önceden ele geçirilmiştir".[158] Daha sonra, "Antik toplum köle emeği temeline dayanıyordu' önermesiyle ilgili tekrar eden sav ve karşı savlar, tasdik ve inkârlar ... ne tarihsel sürece ilişkin anlayışımıza, ne de antik topluma dair bilgilerimize önemli bir katkıda bulunurlar" diye ilan eder. Havlu atıp bu soruyu, kendi koyduğu başlıktan doğan tamamen farklı bir soruyla değiştirerek bitirir: Esas soru köleliğin temel öge olması ya da olmaması, veya şuna ya da buna yol açıp açmaması değil, nasıl işlediğidir". Bu kuşkusuz asla kısa bir yanıtla geçiştirilemeyecek ya da eksiksize yakın bir cevap verilemeyecek muazzam ve tamamıyla açık uçlu bir sorudur ve bu sayede cevap kırıntıları vermekten daha fazlasını yapma yükümlülüğünden kurtulmuş oluruz. "Bir uçta özgür insanın diğerindeyse kölenin yer aldığı statü tayfı"nı bir çözümleme aracı olarak bir kenara bırakıp, tekrar statü yerine sınıfı kullanmaya başlayalım. Böylece bu bölümün iii. alt bölümünde dile getirdiğim şu spesifik soruyu formüle edebiliriz: Mülk sahibi sınıf artığı esas olarak özgür olmayan (özellikle de kölelere ait) emeğin sömürüsü yoluyla mı elde ediyordu? Bu soruya olumlu bir yanıt verdiğimiz takdirde, Finley'in sonunda kendinden emin bir cevap veremediğini gördüğü soruya da, mümkün olan en etkili şekilde yanıt verebiliriz: "Yunan medeniyeti köle emeği temeline mi dayanıyordu?"

Betimleyici bir kategori olarak toplumsal statüyü bir kenara bırakmaktan son derece uzağım. Tabii ki Yunan dünyası söz konusu olduğunda bu kategori önemli kullanım alanlarına sahiptir, özellikle

de bir miktar yasal kabul gördüğü ve böylece teknik anlamda bir "tabaka", yani imtiyaz, görev ve dezavantajlarla donanmış, hukuken tanımlanmış bir kategori oluşturduğunun düşünüldüğü örneklerde. Yunan şehirlerinin Roma hâkimiyetine girmesinden önce, en önemli statü biçimi, sadece oy verme hakkını ve siyasi makamlara gelme ihtimalini sunmakla kalmayan, aynı zamanda bir *polis*'in bölgesinde tapulu toprak sahibi olmayı da mümkün kılan yurttaşlıktı (yurttaşlar bir "tabaka" oluşturuyorlardı). (Bunun her Yunan şehri açısından doğru olduğundan mutlak olarak emin olamayız, fakat kesinlikle Atina ve çok sayıda başka şehir için geçerliydi ve muhtemelen Klasik dönemde evrensel bir kuraldı.) Yurttaşlık normalde yalnızca doğumla elde edilebiliyordu; (genellikle verilen hizmetlerin karşılığı olan) özel bağışlara Arkaik ve Klasik dönemlerde nadiren rastlanırdı; fakat bunlar Helenistik dönemde daha yaygın hale geldiler. Atina'daki yurttaş olmayanlar, kiralayarak toprak alabilirlerdi (bkz. örneğin Lys. VII.10), fakat egemen Meclis tarafından kendilerine özel olarak *gēs enktēsis* hakkı bahşedilmeden –bu beşinci yüzyıl sonlarından başlayarak giderek daha sık rastlanan ama muhtemelen çok yaygın hale gelmeyen bir imtiyazdı– tapulu toprak sahibi olamazlardı.[159] Bu durum diğer pek çok şehirde daha da az bilinirdi, fakat Atina bu açıdan pek de sıra dışı değilmiş gibi gözüküyor. Helenistik dönemde yurttaş olmayanlara (bireysel ya da başka bir cemaatin üyeleri oldukları için kolektif olarak) *polis* toprakları üzerinde arazi sahibi olma hakkı verilmesi uygulaması tedricen artmış, zamanla bu hak yaygın bir şekilde ulaşılabilir hale gelmiş ve özellikle tüm Roma yurttaşlarına genişletilmiş gibi gözükmektedir.[160] Helenistik dönemde, şehirler arasında karşılıklı yurttaşlık değiş tokuşu anlamına gelen *isopoliteia* pratiğinde de büyük bir artış yaşandı ve bu uygulama Roma döneminde de devam etti: O kadar güçlüydü ki, "Lex Pompeia" ile Bitinya-Pontus bölgesinde bunu yasaklamaya yönelik bir Roma girişimi, birinci

yüzyılın sonları itibariyle büyük oranda dikkate alınmamaya başlamıştı. (Pliny, *Ep*. X.114: bkz. Sherwin-White, *LP* 724-5). Bazı önde gelen kişiler başka pek çok şehrin sadece yurttaşları değil, aynı zamanda konsey üyeleri haline gelmişlerdi: Buna ilişkin hem epigrafik (örneğin *IGRR* IV.1761; *MAMA* VIII.421.40.5) hem de edebî (örneğin Pliny, loc. cit.; Dio Chrys. XLI.2,5-6,10) kanıt bulunmaktadır. Bu durum zaman zaman yerel magistratlık ve liturjilerden (zorunlu kentli yükümlülükleri) mükellef tutulmakla ilgili sorunlara da yol açmış ve Roma yönetimi ikinci yüzyıldan başlayarak bunu yasallaştırmak zorunda kalmıştı (bkz. Sherwin-White, *LP* 725).

Siyasi haklara sahip olmak ya da onlardan mahrum bırakılmak *kendi başına*, kavramı kullandığım anlamda bir kişinin sınıfını belirlemez. Bu nedenle bir oligarşide yurttaşlığın getirdiği medeni haklara sahip olduğu halde, yeterli miktarda mülkiyeti olmadığı için, oy verme ya da devlet görevlerine gelme hakkından yoksun olan bir kişi, benim şemamda, zorunlu olarak oligarşik *politeuma*'ya (yani tüm siyasi haklara sahip olanlardan oluşan topluluğa) atlamayı yeni başarmış, biraz daha zengin komşusundan farklı bir sınıfa koyulmayacaktır. Bununla birlikte, yurttaş olmayan, yurttaşlığın getirdiği medeni haklardan bile yoksun *xenos*, kuşkusuz farklı bir sınıfa girecektir, tabii eğer Devlet tarafından *gēs enktēsis* bahşedilen nadir yabancılardan değilse; çünkü bu temel mülkiyet hakkı olmadan iktisadi yaşamın büyük oranda bağlı olduğu servet biçimine sahip olması mümkün olmayacaktır.

Belirli bir *polis*'te kısa bir süreden fazla kalmak için resmî izne sahip olan ve resmî statüleri bazen (Atina'da olduğu gibi) dikkatli bir şekilde düzenlenen "mukim yabancılar" da bir başka "tabaka" olarak tespit edilebilir: Bu "mukim yabancılar" günümüzde genellikle "metikler" (Yunanca *metoikoi*) şeklinde adlandırılmaktadır[161] ve ben de, her ne kadar *metoikoi* terimi Klasik

dönemde bile Yunan dünyasının her yerinde kullanılmasa ve Helenistik çağda büyük oranda ortadan kalksa da, onlardan bu şekilde söz edeceğim. (Yunan şehirlerinde *metoikoi* yerine kullanılabilecek diğer ifadeler arasında *synoikoi*, *epoikoi*, *katoikoi* ve daha sonraysa ağırlıklı olarak *paroikoi* bulunur.)[162] Bu kitapta çoğunlukla metikleri göz ardı edeceğim, zira siyasi sürgün ya da azatlı olmayanlarının büyük bir kısmı, mukim oldukları şehirde *kendi tercihleriyle* yaşayan başka şehirlerin yurttaşıydılar ve bugün de bu tür insanlar normalde, mukim oldukları ülkenin yurttaşlık haklarına sahip değildir. (Siyasi sürgünler yurttaşlıktan atılmış kişilerdir ve Yunanlı azatlılar, Romalı azatlıların aksine, hemen hiçbir zaman özgür bırakılmalarının ardından yurttaşlık edinememişlerdir, bu aşağıda III.iv'te açıklamaya çalışacağım bir olgudur). A *polis*'inin yurttaşı olan ve B *polis*'inde ikamet eden bir metik, isterse A'ya dönüp orada yurttaşlık haklarından faydalanabileceğinden, ona özel bir ilgi göstermeme gerek bulunmuyor. Bugünlerde ekseriyetle, hiç değilse MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllarda, verili bir şehirde dış ticareti yürüten tüccarların çoğunlukla o şehirlerde yaşayan metikler olduğu varsayılmaktadır; fakat bu başka bir yerde göstermiş olduğum gibi yanlış bir kanıdır (*OPW* 264-7, 393-6; cf. aşağıda II.iv n.27).

Yunan şehirleri Roma hâkimiyetine girdiklerinde, Roma yurttaşlığına sahip olmak, (MS 212 civarında Roma İmparatorluğu'nda yaşayan hemen herkese verilene dek) önemi Aziz Pavlus'un Resullerin İşleri XXI-XXVI'da yer alan hikâyesinde (bkz. aşağıda VIII.i) hoş bir biçimde resmedilen yeni bir "tabaka" yarattı. Zaman içinde Yunanlılar tedricen *equester* ve hatta senatörlük tabakalarına, imparatorluk aristokrasisine girdiler (bkz. aşağıda VI.vi). Roma döneminin bir başka veçhesi olan, (her açıdan bir sınıf haline gelen) "*curia* tabakası"nı aşağıda VIII.ii'de ele alacağım. Askerî yetenek, edebiyat ya da belagatle ilgili vasıflar ve

hatta atletik hüner gibi bazı kişisel maharetler (cf. *OPW* 355), zaman zaman bir kişinin yükselerek içinde doğduğu statüden çıkmasını ya da en azından "*ständische Lage*"sini arttırmasını sağlayabilirdi. Fakat bunlar ve benzeri diğer kişisel vasıflar, burada özel bir dikkat gösterilmeyi gerektirmez; çünkü bunlara sahip olmak sadece, sahip olan bireylerin "yukarıya doğru toplumsal hareketliliği" kolaylaştırır.

⁂

Antik dünyayla ilgilenen herhangi bir tarihçinin ya da sosyoloğun, bu dünyanın toplumsal yapısını, esasen siyasi bir çerçevede çözümlemek isteyeceğini zannetmiyorum. Bu tür bir yöntemin iktisadi sınıf temelli bir Marksist çözümlemenin yerine geçirilmesi, hiç şüphesiz, modern dünya için savunulmuştur. Bu iddiayı belki de en etkili şekliyle dile getiren kişi, görüşlerini bu bölümün iii. alt bölümde tartıştığım Dahrendorf'tur. Kendi pozisyonunu Tübingen'de verdiği ve İngilizcede 1968 yılında yayımlanan Açılış Dersi'nde iyi bir şekilde özetlemiştir:[163] "[Toplumsal] tabakalaşma sadece iktidar yapısının bir sonucudur." (Bu ders tabii ki Dahrendorf'un diğer çalışmalarıyla, özellikle de bu bölümün iii. alt bölümünde bahsi geçen *Class and Class Conflict in Industrial Society* (1959) ile birlikte okunmalıdır.) Dahrendorf'un ulaştığı sonuçların modern toplum açısından son derece geçersiz olduklarını düşünüyorum[164] ve antik dünyaya uygulandıklarında kesinlikle daha da yetersiz kalırlar: Herhangi bir İlkçağ tarihçisinin bunları takip etmeye meyledeceğinden son derece şüpheliyim. Daha önce de belirttiğim gibi, ben "toplumsal *tabaklaşma*" ile pek ilgilenmiyorum, kuşkusuz Marx da ilgilenmemişti. Fakat ele aldığımız görüş, yani toplumsal tabakalaşmanın esasen siyasi iktidara dayanması, içinde, kuram daha az abartılı bir biçimde yeniden formüle edildiğinde açıkça ortaya çıkan önemli bir haklılık payı barındırmaktadır. Siyasi iktidara erişimin sınıf mücadelesi

üzerinde önemli etkileri olabilir: İktisadi güç sahibi bir sınıf, siyasi otoritesini kendi hâkim iktisadi konumunu kuvvetlendirmek için kullanacaktır ve öte yandan belirli bir miktar siyasi etkide bulunma imkânına sahip bir sömürülen sınıf da kendisini zulme karşı korumaya çalışacaktır. Sıra dışı bir fenomen olan Yunan demokrasisi esasen, mülk sahibi olmayan sınıfların kendilerini antikitede her zaman hâkim sınıfı oluşturan zengin toprak sahiplerinin (bkz. aşağıda III.i-iii) sömürü ve baskılarına karşı korudukları siyasi araçtı (bkz. aşağıda V.ii). Altıncı yüzyılın başlarında Solon'un Attika'sında gördüğümüz üzere, yedinci yüzyıl ve öncesinde, demokrasinin ortaya çıkmasından evvel, muhtemelen yoksullar zenginler tarafından çok daha fazla sömürülüyorlardı (bkz. aşağıda V.i). Bununla birlikte bir Yunan demokrasisinde, –muhtemelen insanlık tarihinde ilk kez olmak üzere (bkz. *OPW* 348-9)– kararların, çoğunluğun, yani çoğunluğu oluşturan yoksulların oyuyla alınması, bu kişilerin kendilerini belirli bir ölçüde korumalarını mümkün kılmıştı. Yalnızca, onları pahalı liturjiler (özellikle, Atina ve başka yerlerde trierarşi {devlete kadırga verme} sistemi) üstlenmek zorunda bırakarak değil, aynı zamanda arada sırada mahkemelerde suçlu bulunduklarında mallarını müsadere de ederek durumu zenginlerin aleyhine bile çevirebilirlerdi. Bu tür önlemler, kabaca modern demokratik hükümetlerin artan oranlı vergileriyle kıyaslanabilecek yeniden dağıtım biçimleriydi. Bu nedenle Yunan devletlerindeki siyasi ihtilaflar, birbirine zıt sınıf çıkarlarını yansıtma eğilimindeydi; fakat durum her zaman ya da günümüzde olduğundan daha sık böyle değildi ve çoğunlukla iktisadi ve siyasi etkenler arasında birebir mütekabiliyet yoktu. Hatta bazen, Yunan tarihindeki belirli bir siyasi mücadeleye dair bildiklerimizle sınıfsal ayrımlar arasında çok az bir gözle görülebilir örtüşme söz konusudur. Bununla birlikte, kriz dönemlerinde Atina'da bile (örneğin, 411 ve 404 yıllarında: bkz. aşağıda V.ii) siyasi hizipler, büyük oranda sınıfsal ayrımlarla çakışabilmiştir.

MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllarda Atina ve diğer bazı şehirlerde, gerçek demokrasi şaşırtıcı bir gelişme yaşamış ve bir ölçüde en yoksul yurttaşlara kadar yayılmıştır: Bu istisnai siyasi etkenlerin, bir süreliğine, iktisadi güçleri dengeleyebilecek şekilde işleyebileceğine güzel bir örnek teşkil eder. Fakat aşağıda V.iii'te açıklayacağım gibi, temel iktisadi durum, her zaman olduğu gibi, uzun vadede kendisini gösterir: Yunan mülk sahibi sınıfı, önce Makedonyalı amirlerinin sonra da Romalı efendilerinin yardımıyla önce Yunan demokrasisinin tedricen altını oymuş ve sonunda da onu bütünüyle yok etmiştir.

Söylemeye gerek yok ki, bir halk bir diğerini fethettiğinde o halkın ileri gelenleri istedikleri takdirde, genellikle fethedilenlerin topraklarının ve diğer servetlerinin bir kısmını ya da tümünü temellük ederler. Bu nedenle Büyük İskender ve halefleri, doğru da olsa yanlış da olsa (cf. aşağıda III.iv) hepsinin eninde sonunda Büyük Kral'a ait olduğunu ileri sürerek, Pers imparatorluğunun bütün *chōra*'sı üzerinde hak iddia ettiler ve söz konusu bölgelerdeki, o dönemde kralın yaptığı bağışlardan kaynaklanan hâkim pozisyonları "siyasi" bir kökene sahip olan gözde takipçilerine büyük çaplı toprak bağışlarında bulundular. Romalılar zaman zaman fethettikleri bir halkın topraklarını *ager publicus populi Romani*, Roma Halkının kamusal toprakları olarak temellük etmişlerdi: Böylece bu topraklar, Roma yurttaşlarına kiralanabilir hale gelmişti. Beşinci yüzyıldan başlayarak Vizigotlar, Ostrogotlar, Vandallar, Franklar ve diğerleri tarafından bir zamanlar Roma imparatorluğunun parçası olan Galya, İspanya, Kuzey Afrika, Britanya ve daha sonra bizzat İtalya gibi yerlerde kurulan Cermen krallıklarında da, yeni toprak sahiplerinin ve hükümdarların hakları yine fetihten kaynaklanmıştı. Fakat tüm bu örnekler, yabancı istilasının söz konusu olduğu son derece istisnai vakalardı. Ülkenin içinde gözlenebilen buna benzer bir fenomen, servetlerini ilk başta iktisadi konumlarının bir sonucu olarak değil de, maceracılıkla

(özellikle *condottieri*’lik) ya da devrimcilikle ulaştıkları iktidar vasıtasıyla elde eden ve iktidarlarını da, genel olarak yurttaşların ya da siyasi muarızlarının mülklerini gasbederek konsolide eden kişilerdir. Fakat yine tüm bu örnekler istisnaidir. Olayların olağan akışında, toplumsal tabakalaşmayı düzenli olarak belirleyen etkenin siyasi iktidar olması, bana antik dünya tarihi tarafından hiçbir biçimde doğrulanmayan bir fikirmiş gibi gelmektedir.

⁂

Söz etmem gereken iki pozisyon daha bulunuyor. Bunlardan ilki, L. V. Danilova tarafından ilk olarak 1968’de Rusça basılan ve İngilizceye “Controversial problems of the theory of precapitalist societies” başlığıyla çevrilen (*Soviet Anthropology and Archaeology*, 9 [1971] 269-328) bir makalede ortaya konmuş ve benim dikkatimi de Ernest Gellner’in “The soviet and the Savage” (*Times Literary Supplement* 3789 [18 Ekim 1974] 1166-8) başlıklı makalesi sayesinde çekmiştir. Danilova’nın egemen Sovyet görüşüyle çeliştiğini kabul ettiği genel teorisi, kapitalizm öncesi toplumlarda hâkim sınıfın sömürüyü güvence altına aldığı esas yolun üretim koşulları üzerinde kontrol kurmaktan geçmediğini ve “dolaysız hâkimiyet ve tabiiyet ilişkilerinin” (kökenlerini hiç şüphe yok ki Marx’ın *Herrschafts- und Knechtschaftsverhältnis*’ine borçlu bir ifade: bkz. bu bölümün iii. alt bölümü) “toplumsal farklılaşmanın temeli”ni oluşturduğunu ileri sürer. Yunan ve Roma dünyalarıyla Orta Çağlar’daki Batı Avrupa söz konusu olduğunda, bana bu teorinin lehine herhangi bir kanıt mevcut değilmiş gibi gelmektedir ve bu nedenle bununla vakit kaybetmeyeceğim. Her ne kadar Danilova kendisini Marksist bir çerçevede haklı göstermeye çalışsa da, teori açık bir şekilde Marx’ın görüşleriyle de çelişmektedir.

Söz etmek istediğim diğer pozisyonsa ilk bakışta burada sunduğum Marksist sınıf çözümlemesinden son derece farklıymış gibi gözükebilir; fakat sonunda onunla uzlaşabilir olduğu ortaya

çıkar. Bu pozisyon, terimlerin A. V. Chayanov, A. L. Kroeber, Robert Redfield, Teodor Shanin, Daniel Thorner ve başka pek çok kişi tarafından kullanıldığı şekliyle, Antik Yunan dünyasının bir "köylü toplumu" ve hatta bir "köylü ekonomisi" olarak görülmesini içerir. Aşağıda IV.ii'de antikitede "köylülüğü" tartışıyorum. Her ne kadar Yunan ve Roma dünyası söz konusu olduğunda genel bir "köylü *ekonomisi*" kavramını faydalı bulmasam da, meşru bir şekilde "köylü" olarak adlandırabileceğimiz insanların, (şayet aşağıda IV.ii'de yaptığım gibi tanımlarsak) antik dünyanın geniş bölgelerinde nüfusun gerçekten de çoğunluğunu oluşturduğu ve uzun süreler boyunca pek çok yerde toplam üretimin büyük bir bölümünden sorumlu oldukları doğrudur. "Köylülerin" ya da "köylülüğün" varlığını kabul etmek, aşağıda IV.i-iii'de olduğu gibi bir sınıf analizine tabi tutuldukları takdirde, benim genel yaklaşımımla her açıdan uyumludur.

Bu alt bölümü sona erdirmek için, eleştirdiğim yaklaşımların değerli yönlerini reddetmediğimi açıklığa kavuşturmak isterim. Bazıları, sınırlı bir alanda da olsa, gerçekten de son derece yararlı olabilir ve kimi icracıları da benim bilgi birikimime değerli katkılarda bulunmuştur. Sir Isaac Newton'a, hatta Chartreslı Bernard'a kadar izi sürülebilecek, çok alıntılanan bir aforizma bize, kendi yeteneklerimiz ne kadar sınırlı olursa olsun "devlerin omuzlarında yükselerek"[165] başkalarından daha ileriyi görebileceğimizi, geçmişteki büyük adamların ferasetlerinin bize yeni bir bakış açısı kazandırabileceğini hatırlatır. Fakat bize yeni bakış açıları kazandırabilecek bir platform sunan tek şey geçmişte yaşamış devlerin omuzları değildir: Cücelerin omuzlarında yükselmek de, pek tatmin edici olmasa da, en azından, etrafımızdaki sadece kendi ayaklarının üzerinde durmaktan memnun olan kişilerden biraz daha yükseğe çıkmamızı sağlayabilir. (Tabii ki

bunu, burada ele aldığım yazarlardan hiçbirine cüce benzeri bir nitelik atfetmeden söylüyorum.)

(vi)
Kadınlar

İnsan yaşamının temeli olan *üretim* şüphesiz, en asli kurucu unsuru olarak, insan türünün *yeniden üretimini* de içerir.[166] Bunu kabul ederek (benim de yaptığım gibi) Marx'ın, (zorunlu olarak *yeniden* üretimi de içeren) bütün bir üretim sistemindeki konumun, sınıfsal pozisyonu belirleyen temel etken olduğunu ileri sürerken haklı olduğuna inanan herkes için hemen şu soru gündeme gelir: İlk ve en temel iş bölümünün sonucunda, büyük kısmını biyolojik olarak tekelinde tuttuğu yeniden üretim sürecinde uzmanlaşan insan ırkının yarısına, özel bir *sınıf* rolü atfetmemiz gerekmez mi? (Kadının "yeniden üretim"deki rolüne elbette yalnızca doğumu değil, önceki hamilelik dönemiyle gelişmiş toplumlar dışında ilk yıl boyunca çocuğun bakımını "kadının işi" haline getiren sonraki emzirme sürecini de dahil ediyorum.

Bana öyle geliyor ki, Marx ve Engels bunu zorunlu mantıki sonuçlarına götürmeyi başaramamıştır. Engels, 1884 tarihinde kaleme aldığı İngilizce başlığı ile atıfta bulunacağım *The Origin of the Family, Private Property and the State*'in özgün Almanca baskısının (*Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums*) Önsöz'ünde, "yaşamın üretim *ve yeniden üretiminin*", "materyalist kavramsallaştırmaya göre tarihin belirleyici etmeni" olduğunu özellikle kabul eder. Ve hemen onun "ikili karakterini" vurgulayarak devam eder: Bir yandan, geçim, yemek, giysi ve barınma araçlarının ve bunların gerektirdiği aletlerin üretimi; diğer yandansa insanların kendilerinin üretimi, türlerin çoğalması." Her zaman üretimdeki iş bölümünün üzerinde duran Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*'nde (1845-6) üstünkörü bir biçimde "ilk iş bölümü olarak" üremeden söz

ederler; ama onlar için “iş bölümü ilk başta *cinsel rollerdeki* [*im Geschlechtsakt*] iş bölümünden başka bir şey değildi” (*MECW* V.44, italikler bana ait) ve bu bana esas noktayı gözden kaçırmakmış gibi geliyor. Aslında Engels de daha sonra bunu fark etmişti. *Ailenin Kökenleri*’nin ikinci bölümünün üçte ikisini geçtikten sonra, (“Marx ve benim 1846’da kaleme aldığımız eski yayımlanmamış bir elyazmasında” söylediğimiz gibi diyerek) tam da bu pasajı alıntılar ve ifadeyi “ilk iş bölümü *çocukların üretimi için* [*zur Kinderzeugung*] erkekle kadın arasında gerçekleşmiştir” şeklinde azıcık değiştirir. Daha sonraysa “tarihte karşımıza çıkan ilk *sınıf antagonizması* [*Klassengegensatz*] tek eşli evlilikte kadın ve erkek arasındaki antagonizmanın gelişmesi ve erkek cinsinin kadın üzerinde uyguladığı ilk *sınıf baskısı* [*Klassenunterdrückung*] ile çakışır” diye ekler (italikler bana ait: *MESW* 494-5). Engels’in alıntı yaptığı aynı erken tarihli çalışmada, Marx ve Engels şöyle der: “Mülkiyetin çekirdeği, ilk biçimi, kadın ve çocukların kocanın kölesi olduğu ailede yatar. Ailedeki bu gizil kölelik, ne kadar kaba da olsa, mülkiyetin ilk biçimidir; fakat bu erken aşamada bile onu başkalarının emek-gücünü tasarruf etme kabiliyeti olarak adlandıran modern iktisatçıların tanımıyla tamamen örtüşür” (*MECW* V.46). Fakat Marx ve Engels, rollerdeki bu spesifik uzmanlaşmadan, her şeyden önce kendi düşünce sistemleri çerçevesinde çıkarılabilecek kapsamlı sonuçların pek de farkına varamamış gibi gözükmektedir. Engels’in *Ailenin Kökeni* kitabı bana göre, bu konuyu çok yanlış bir şekilde ele alır. (Belki de Engels’in bu çalışmasının Marksist düşünce üzerinde bu kadar büyük bir etkide bulunması talihsizliktir: Her ne kadar parlak ve çok insancıl bir çalışma olsa da, antropoloji ve antik tarih söz konusu olduğunda çok fazla sınırlı ve ikinci el bilgiye dayalıdır ve çizdiği genel resim de çok düz çizgiseldir.) Kadının, ya da evli kadının (her iki alternatifi de açık bırakıyorum) rolünün, *Alman İdeolojisi*’nde ima edildiği ve *Ailenin Kökeni*’nin ikinci bölümünden yukarıda alıntıladığım pasajda kısa bir anlığına

açığa çıktığı şekliyle bir sınıf olarak nitelendirilmesini, hak ettiği gibi ciddiye almayı öneriyorum.

Fiiliyatta, kadınların geçerli mülkiyet hakları genellikle sınırlandırılmıştır. Kimi zaman bu verili bir toplumun bütün kadınları için geçerlidir, kimi zamansa, örneğin 1882 tarihli Evli Kadınların Mülkiyet Yasası'na kadar modern İngiltere'de olduğu ve ancak bundan sonra değişmeye başladığı gibi, özellikle mülkiyet hakları kendi cinslerinin geri kalanının sahip olduklarından daha da sınırlı olan (ya da belki de daha sınırlı olsa bile) evli kadınlar için. Birkaç yıl önce birden fark ettim ki, MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllarda Atinalı kadınlar –belki de tabii ki yurttaş olmayan ve Neaera ve çevresi (Ps.-Dem. LIX) ile Theodote (Xen., *Mem*. III.xi, özellikle § 4) gibi az sayıdaki pahalı fahişe dışında– geçerli mülkiyet haklarından hayli dikkat çekici bir şekilde yoksun bırakılmışlardı ve görünen o ki bu açıdan dönemin başka pek çok Yunan şehrinden (belki de çoğundan), özellikle de Sparta'dan veya Heletistik dönem ya da Roma Atinası'ndan daha kötü durumdaydılar (bkz. OPRAW). O zaman aklıma gelen, Yunan kadınlarının mülkiyet haklarının daha genel bir ölçekte incelenmeye değer olduğu fikri, David Schaps tarafından Harvard'da yazılmış bir doktora tezinde ve bir kitapta[167] ele alınmıştır. Umuyorum ki gelecekte başka çalışmalar da yapılır. Bu alanda benim de kuşkusuz kendi başıma yanıtlayamayacağım çok sayıda ilginç soru var ve başka birisi tarafından cevaplanabileceklerinden de şüpheliyim –en azından (tabii eğer kanıtlar mevcutsa) çok daha fazla araştırma yapılana dek.

Bu gerçekleşene kadar, önereceğim tez şudur: Pek çok toplumda hem genel olarak kadınlar, hem de (ilkesel olarak yeniden üretim işlevini tekelleştirdikleri düşünülebilecek)[168] evli olanlar, her şeyden önce mülkiyet hakları da dahil olmak üzere erkeklerinkilerden çok daha düşük haklara sahiptir ve bu daha düşük haklar, üretim

süreçlerinde onlara özel bir rol veren ve erkekleri kendileri ve çocukları üzerinde hâkimiyet kurma ve onlara *sahip olma arzusuna sevk eden* yeniden üretim işlevlerinin doğrudan bir sonucudur. Bu tür toplumlarda, kuşkusuz, benim kabul ettiğim öncüller temelinde, kadınları veya (duruma göre) eşleri, teknik Marksist anlamda ayrı bir iktisadi sınıf olarak görmek gerekir. Yasal ve iktisadi açıdan aşağı bir durumda tutularak "sömürülürler". Kendilerine verilen görevleri yerine getirmek dışında bir seçenekleri olmayacak kadar erkeklere (ilk olarak kocalarına, tabiricaizse yedek olarak da erkek akrabalarına) bağımlıdırlar ve bu durumun zorunlu niteliği, bu görevleri yerine getirirken genellikle gerçek bir kişisel tatmin hissetmeleri karşısında ilkesel olarak hafiflemez. Aristo, bu bölümün iii. alt bölümünde alıntıladığım zekice bir pasajda, köle satın alacak gücü olmayan, bunun yerine karısını ve çocuklarını kullanan mülksüz erkekten (*aporos*) söz edebilmektedir (*Pol*. VI.8, 1323^{a}5-6).

Söylemeye gerek yok ki, eğer kadınları (ya da evli kadınları) bir sınıf olarak düşünürsek, bu tür bir sınıfa mensubiyet bir kadının sınıfsal konumunun birincil kriteri olabileceği gibi olmayabilir de (yukarıda II.ii'de açıkladığım gibi, bek çok kişi için birden fazla sınıfa mensup olmak tamamen mümkündür, mensubiyetin kendileri için en fazla önem taşıdığı asli sınıfı belirlemek ayrıca gerekebilir). Elimizdeki örnekte kadının, kadınlar (ya da eşler) sınıfına mensubiyetinin göreli öneminin, büyük oranda iktisadi ve yasal durumunun erkeklerininkinden çok farklı olup olmamasına bağlı olduğunu ileri sürüyorum. Klasik Atina'da en yüksek sınıfa mensup bir yurttaş kadının sınıfsal konumunun büyük oranda cinsiyeti tarafından belirlendiğini düşünüyorum. Çünkü babası, erkek kardeşleri, kocası ve erkek çocuklarının tümü mülk sahibiyken, kendisi aslında mülkiyet haklarından mahrum bırakılmıştır ve kadınlar sınıfına mensup bir kişi olarak sınıfsal konumu bu nedenle

onlarınkinden çok daha aşağıdadır. Bununla birlikte, sıradan bir köylü kadın, fiiliyatta ailesinin çok küçük bir mülke sahip olmaları beklenebilecek erkek üyelerininkinden daha aşağı bir konumda bulunmayacaktır. Kısmen belirli bir oranda onların tarımsal faaliyetlerine katılıyor ve (çocuk doğurması ve yetiştirmesinin izin verdiği ölçüde) onlarla birlikte çalışıyor olması nedeniyle, fakir köylülük sınıfına mensubiyeti (cf. aşağıda IV.ii), sınıfsal konumu açısından cinsiyetine kıyasla çok daha önemli bir belirleyen olabilir. Muhtemelen, yurttaş olmayan bir şehirli fahişenin (*heteria*) sınıfının belirlenmesinde cinsiyet daha da önemsiz bir rol oynamıştır. Çünkü iktisadi konumu, aslında bir erkek fahişenin ya da şehirde herhangi bir hizmet sunan başka bir kişininkiyle aynı olacaktır. Elbette, mülk sahibi sınıflar söz konusu olduğunda, bir kadını erkeklerinden ayrı bir sınıfa yerleştirmenin genellikle alışıldık "toplumsal tabakalaşma" kriterini keseceğinin farkında olmalıyız: Tek bir aile içinde koca en üst sınıfta yer alırken, mülksüz karısı, az evvel yapmış olduğum ayrım uyarınca, gerçekten de çok düşük bir konumda olabilir; fakat yaşam tarzı açısından kadın da kocasının statüsüne göre yer edinecektir. Yüzeyde ne kadar önemli görünürse görünsün kocanın konumunu, eşin gerçek statüsü açısından bir etken olarak dikkate almama ve kadınların âdetler uyarınca sahip olmaya ya da kontrol etmeye güvenebileceği çeyiz üzerinde daha fazla durma eğilimindeyim. Zira bir kadının konumuna ait, aslında onun bir başkasının malı olmasından kaynaklanan bazı unsurlar, çok belirsiz ve istikrarsızdır. Fakat bu konu üzerine çok daha fazla düşünmeye ihtiyacımız var.

⁂

Antik Yunan dünyasında kadının konumuna ilişkin bu kısa ve son derece basitleştirilmiş tespitleri dile getirmekte haklı olduğuma inanıyorum –hiç değilse şu an üzerinde durduğum Klasik dönem için; zira Yunanlı kadınların Roma hukukunun üçüncü yüzyılda,

teoride Akdeniz'in evrensel hukuku haline gelmesinden önce, Helenistik krallıklar ve Roma dönemlerinde sahip oldukları mülkiyet haklarına dair pek az ayrıntıya vakıfım.[169] İleri sürdüğüm üzere Yunanlı eşler ve dolayısıyla potansiyel olarak bütün Yunanlı kadınlar, üretken rolleri, –insanlığın yeniden üretim yükünün esas kısmını üstlenen yarısı olmaları gerçeği– doğrudan siyasi, iktisadi ve toplumsal açıdan erkeklere tabi olmalarına yol açtığından, teknik Marksist anlamda ayrı bir iktisadi sınıf olarak görülmelidir. Yalnızca genel olarak en temel siyasi haklardan yoksun bırakılmakla kalmamışlardı; aynı zamanda, bir kural olarak, sadece çok aşağı mülkiyet haklarına sahip olmalarına izin veriliyor ve başka yasal kısıtlamalara da maruz kalıyorlardı. Bir kadının evliliği, en azından kimi Yunan devletlerinde, tamamen evliliğini sona erdirip onu başka bir kocaya da verebilen[170] *kyrios*'unun (normal olarak babası, ama eğer babası ölmüşse en büyük erkek kardeşi ya da en yakın erkek akrabası)[171] keyfine bağlıydı. Bunun yanı sıra kadın, pek çok başka açıdan da erkekleriyle karşılaştırıldığında dezavantajlı bir konumdaydı. Atinalı bir kadın, en azından babasından, kendi hesabına miras alamazdı: Eğer babası öz ya da evlatlık bir erkek çocuk bırakmadan ölmüşse, kadının *epiklēros* olarak, (var olan karısını boşayacak) en yakın erken akrabayla evlenmesi ve mülklerin erkek çocuklarına geçerek aile içinde kalması gerekirdi.[172] Pek çok başka (ve belki de çoğu) Yunan devleti de, en azından belirli ölçülerde, benzer âdetlere sahipmiş gibi gözükmektedir.

Evlilik her Yunanlı kadının mutat kısmetiydi, öyle ki her şeyden önce bir eş ve anne olarak yaşardı. Tamamen farklı bir kategori oluşturan tek kadın grubuysa, üretken rollerini asgariye indirerek kendilerini kadınlar "sınıfından" mümkün olduğunca uzak tutan fahişelerdi (genellikle kölelerden ya da azat edilmiş kadınlardan oluşurlardı ve aslında hiçbiri yurttaş statüsüne sahip olmazdı). En

azından Klasik Atina'da, fiiliyatta mülkiyet üzerinde yurttaş kadınlardan daha fazla kontrole sahiptiler ve diğer devletler için de aynısı geçerli olmuş olmalıdır.

Atina'da olduğu gibi, kadınların büyük oranda mülkiyet haklarından mahrum bırakıldığı yerlerde, bunun olumlu bir sonuca yol açabileceğini öne süreceğim. Eğer mülkiyet en başta görece yaygın bir şekilde dağıtılmışsa ve evlilikler (bütün ya da neredeyse bütün Yunan devletlerinde olduğu gibi) *patrilocal* ise, yani kadınlar kocalarının aileleriyle yaşıyorsa, kız babasının klanını ve ailesini terk edecek veya çeyiz olarak ya da kendi hesabına sahip olduğu ne varsa beraberinde götürerek kocasının ailesine katılacaktır. Bu nedenle kadınları mülksüz kılmak mülkiyetin daha zengin ailelerin elinde birikmesini engellemeye yardımcı olabilir. Eğer kadınlar, evliliğin *patrilocal* mirasın da *patrilineal* olduğu bir yerde kendi hesaplarına miras alabilirlerse, bunu babalarının evinden kocalarınınkine taşırlar ve tabii ki vâris olarak bir kıza sahip olan (oğulları bulunmayan) bir baba, eğer kendi akrabaları dışında birileriyle evlendirme fırsatı varsa, doğal olarak kızının kendi emniyeti için bulabileceği en zengin kocayı seçer. Sparta'da kız çocuklarının kendi hesaplarına miras alabiliyor olmaları ve *patrouchos*'un (Atina *epiklēros*'unun Spartalı muadili) en yakın akrabası ile evlenmek zorunda olmaması, yetişkin erkek Sparta yurttaşlarının (*homoioi*) sayısını sekiz ya da dokuz binden, MÖ 371 yılındaki Leuctra savaşı sırasında binden biraz daha fazlaya düşüren, mülkiyetin az sayıda elde yoğunlaşması sürecinde büyük bir rol oynamıştır (bkz. benim *OPW* 137-8, 331-2, cf. 353-5). Daha önce açıkladığım gibi Atina'da, kendi hesabına miras alan bir kız çocuğu gibi bir şey söz konusu olamazdı ve *epiklēros* en yakın akrabasıyla evlenmek ve böylece mülkiyeti aile içinde tutmak zorundaydı. Bu aile mülkiyetinin korunmasına yardım eder ve zaten zengin olanların evlilik ve miras yoluyla kendiliğinden servet biriktirmelerini zorlaştırırdı. Bunun bir sonucu olan yurttaş aileleri

arasında daha geniş mülkiyet eşitliği, muhtemelen, Atina demokrasisinin istisnai gücünü ve istikrarını mümkün kılan etkenlerden biri olmuştur.

Bana göre bu durum, Marx'ın sınıf analizinin geçerliliğine iyi bir örnek teşkil eder; *kadının* özel statüsünün doğrudan sorumlusu olan *üretimdeki yeri*'dir ve bu, bilhassa (pek çok toplumda gözlemlenebilen) erkekler için var olan mülkiyet haklarının kadın için reddedilmesine ve aslında kadının bizzat erkeğin mülkiyet haklarının bir nesnesi haline gelmesine, böylece hem kadının hem de çocuklarının koca tarafından mal olarak sahiplenilmesine yönelik bir eğilim yaratır. Bununla birlikte, kadının toplumsal, iktisadi, yasal ve siyasi açıdan aşağı konumu, her ne kadar üretim sürecindeki konumunun muhtemel ve çok olağan bir sonucu olsa da, elbette zorunlu bir sonucu değildir. Kimi modern kapitalist toplumlarda (örneğin 1975'ten bu yana İngiltere'de) kadınların hakları erkek kardeşlerininkiyle aynıdır, ya da hemen hemen öyledir; fakat hâlâ bu hakların pek çoğunu kullanmaları, muhtemelen erkeklere kıyasla daha zordur. Kimi daha eski toplumlarda ve özellikle de kadınların çalışmasına daha uygun olan daha hafif bir tarım biçimine dayananlarda, kadınlar, mülkiyeti (ya da kimi mülkiyet biçimlerini) esas olarak anne üzerinden geçirebilmek (*matrilineality, Mutterrecht)* de dahil olmak üzere kimi açılardan erkeklerinkilerden daha üstün haklardan faydalanmışlardır. Fakat "başlık parası" ya da "dolaylı çeyiz"in değil de "çeyizin" hâkim olduğu toplumlarda, bir kadın (belirtmiş olduğumuz üzere) evlendiğinde mülkleri aileden götürecek olması nedeniyle, içine doğduğu aileye yönelik pozitif bir tehlike olarak görülebilir. Bu tür bir toplumda kadının mülkiyet haklarının bir ölçüde sınırlandırılmasını bekleyebiliriz; Klasik Atina sadece uç bir örnekti. Platon, *Yasalar*'da çeyizi tamamıyla yasaklayacak kadar ileri gider (V.742c; cf. VI.774c).

Yunan dünyasında yeni doğmuş bir kız çocuğun hayatta kalma, ya da en azından kendi ebeveyni tarafından büyütülme şansı, her

zaman bir erkek çocuğunkine göre daha zayıftı. Çocukların terk edilmesine, elbette bir nüfus kontrolü aracı olarak sıkça başvuruluyordu: Zengin ya da durumu hallice aileler tarafından mirasların bölünmesini engellemek için ve fakirler tarafından daha sık olmak üzere hayatta kalma mücadelesinin bir parçası olarak (bkz. aşağıda V.i ve n.6) çocukların terk edildiğine dair, Yunan edebiyatına yayılmış çok miktarda kanıt bulunur.[173] Atinalı drama yazarı Poseidippus'un (MÖ 280'ler ve 270'ler civarında yazmıştır) karakterlerinden birine "Herkes, fakir olsa [*penēs*] bile bir oğulu yetiştirir; fakat zengin [*plousios*] olsa bile bir kızı terk eder" dedirttiğinde bunun komedinin karakteristiği olan bir mübalağa olduğuna hiç şüphe yoktur (Cf. Terence, *Heautontim*. 626-30). Yine de, kızların terk edilmesinin erkeklerinkinden daha yaygın olduğuna dair göstergeler bulunmaktadır. Bilhassa, MÖ 1 tarihli meşhur bir papirüste, Hilarion isimli (ücretli bir emekçiymiş gibi gözüken) bir Mısırlı, İskenderiye'den Oxyrhynchus'taki eşi Alis'e, çocuğu erkek olursa yetiştirmesini, kız olursa terk etmesini yazmaktadır (*P. Oxy*. IV. 744 = *SP* I.294-5, no. 105).

⁂

Şimdi de kısaca değerlendirmek üzere Hristiyan evliliğine ve Hristiyanlığın kadınlara ve cinsel meselelere yönelik tutumlarına döneceğim. Bu konuların, Hristiyanlığın iç karartıcı statüleri üzerindeki etkisi nedeniyle, Yunanlı kadınların sınıfsal konumlarıyla yakından alakalı olduğuna inanıyorum. Antik Yunan dünyasının, benim önerdiğim tanıma göre (yukarıda I.ii), varlığının daha sonraki yüzyıllarında en azından kısmen Hristiyan olduğunu ve ele aldığım dönem sona ermeden önce ağırlıklı olarak Hristiyanlaştığını unutmamalıyız. Erken Hristiyan evliliği Helenistik, Yahudi ve Romalı muadillerinin ışığında tarihçiler tarafından (teologlardan ayrı olarak) tam anlamıyla incelenmemiştir.[174] Günümüzde sık sık Hristiyan evliliğinin övüldüğünü duyarız; fakat hayranları,

tecrübelerime göre, kökenlerinde kadınlara karşı Grekoromen dünyadaki pek çok evlilik çeşidinden daha geri ve daha baskıcı olduğu gerçeğini kavramayı nadiren başarmışlardır: Bilhassa, (1) Yahudi evliliğinde olduğu gibi, kadının kocasına tabiiyeti, hem diğer sistemlerden çok daha güçlü bir şekilde vurgulanmıştı hem de bu tabiiyete başka hiçbir yerde olmayan bir ilahi köken atfedilmişti ve (2), erken Hristiyanlığın hâkim biçiminde, ilahi olarak ilham alınmış, Tanrı'nın gerçek kelamı olarak görülen Yeni Ahit'in bazı kitaplarında sekse ve evliliğe karşı sağlıksız bir yaklaşım görmek mümkündür.

İlk olarak, daha az önemli olduğunu düşünsem de, bu iki noktadan ikincisini ele almayı tasarlıyorum. Hristiyanlık, ekseriyetle Museviliğin[175] bir özelliği olan sekse ve evliliğe yönelik sağlıklı kabullenmeyi paylaşmıyor ve evliliğe bekâretten sonra ikinci en iyi muamelesi yapıyordu. Bu yaklaşım genellikle sanki sadece Aziz Pavlus'un özelliğiymiş gibi tartışıldığından, *Apocalypse*'de "Allaha ve Kuzuya turfanda" olarak adlandırılan ve alınları ilahi isimle damgalanmış biçimde tasvir edilen 144.000 erkek İsrailli için "bekâr olduklarından kadınlarca lekelenmemiş [*ouk emolynthēsan*]" denilen bir pasajla başlayacağım (Vah. XIV.1-5, özellikle 4 ve VII.2-8). Bununla birlikte, erken Hristiyanlık üzerinde seksi ve hatta evliliği hor görme konusunda en fazla etkide bulunan şeyin Aziz Pavlus'un *Korintoslulara Birinci Mektup*'unun yedinci bölümü olduğu da bir gerçektir. (I. Kor. vii.1-9, 2-, 32-4, 39-40, özellikle 2, 9).[176] Aziz Pavlus için, evliliğin "zorunlu bir *kötülük*" olduğunu söylemek biraz fazla ileri gitmek olur; fakat onun için evlilik halinin bekârete göre açıkça daha aşağı olduğunu kabul ederek başlamalıyız. Evliliğin Pavlus tarafından özellikle dile getirilen *tek* amacının zinadan kaçınmak olduğu tartışılmaz bir gerçektir ("fakat zinalardan dolayı": I Kor. vii.2);[177] ve bekârlar ve dullar sadece "kendilerini tutamıyorlarsa" evlenmelidirler, "çünkü [cinsel arzuyla] yanmaktan

ise evlenmek daha iyidir” (satır 9). Aslında Pavlus bu tür bir sekse yönelik nefretle maluldü: Sekse ve evliliğe dair söylevine I. Kor. vii’de katı bir genellemeyle başlar, “Adam için kadına dokunmamak iyidir” (satır 1). Bu, kimilerinin iddia ettiği gibi, kendisine Korintoslular tarafından gönderilen ve belki de abartılı bir çileci bakış açısıyla yazılmış bir mektuptan yaptığı bir alıntı olsa ve Pavlus, aslında, “Evet, ama ...” diyerek bu mektuba cevap veriyor olsa bile, en azından “Evet!” dediği konusunda açık olalım. Ve biraz sonra, “Fakat evlenmemişlere ve dul kadınlara diyorum: Benim gibi kalsalar, onlar için iyidir” der (satır 8). Pavlus kendi itidalinden çok hoşnuttur: “Lakin bütün insanların [ve *panthas anthrōpus* ile neredeyse kesin bir biçimde tüm erkek ve kadınları kasteder] benim kendim gibi olmalarını istiyorum” bile diyebilir (satır 7). Pavlus için, İkinci Geliş’in günlük beklentisi içinde eskatolojik açıdan düşünmesinden hareketle sıkça mazeret üretilmiştir; fakat bunun herhangi bir şekilde onu haklı çıkarabileceğini sanmıyorum. (Kısa bir süre önce karşımıza “eskatolojik kadın” kavramı bile çıkarıldı;[178] fakat bu teolojik fantezi üzerine ne kadar az şey söylersek o kadar iyidir.)

Şimdi erken Hristiyanların kadına ve evliliğe yönelik tutumlarının en önemli veçhesine, yani göreceğimiz üzere, sıkı bir şekilde Eski Ahit’ten kaynaklanan, kadınların kocalarına tabi olmaları ve onlara itaat etmeleri gerektiğine yönelik inançlara geliyorum. Alıntılıyor olacağım parçaların büyük bir kısmında seslenilenler genel olarak kadınlar olmaktan ziyade özellikle evli kadınlardır; fakat elbette Antik Yunan dünyasında aslında tüm kızların evlenmeleri beklenirdi –”evde kalmış teyze” ve hatta “kız kurusu” antikitede bilinmeyen fenomenlerdi. Aristophanes, *Lysistrata* 591-7’de “kaideyi doğrulayan istisna”yı ortaya koyar. (Sanırım, Aziz Pavlus’un I Kor. vii.25’de “Fakat kızlar hakkında Rabden emrim yoktur” dediğini okuduğumuzda, aslında bakirelerin şanslı olduklarını

düşünmememiz gerektiğini eklemeliyim; çünkü bu parçanın ilk bakışta gözüktüğünden çok daha sınırlı bir uygulaması olabileceğine inananlar arasındayım).[179] Tabii ki burada ilgili tüm kanıtları ortaya dökemem ve sadece en önemli pasajlara yoğunlaşacağım. I Kor. xi.3 ve Efes. V. 22-24'te kocanın karısıyla olan ilişkisiyle Tanrı'nın İsa ile olan ilişkisi ve İsa'nın insanla (I Cor. xi.3) ya da Kilise'yle (Efes. V.23) olan ilişkisi arasında şaşırtıcı bir benzerlik kurulur. Kadına verilen emir sadece kocasına *hürmet etmesi* değil (Efes. V.33'de kullanılan sözcük *phobētai*: kelimesi kelimesine kadın kocasına *hürmet etsin*), fakat ona tam anlamıyla *tabi olması*dır: Bu ilişki için Efesoslulara (V.22,24), Koloselilere (III.18), Titus'a (II.5) mektuplarda ve Petrus'un I. (iii.1) mektubunda kullanılan kelime olan *hypotassesthai*,[180] Mektuplar'da kölelerin efendilerine (Tit. II.9; I Pet. İi.18); sıradan insanların Devlet iktidarına (Rom. XIII.1; Tit. III.1; Hristiyanların Baba Tanrı'ya (Hebr. XII.9; James IV.7; cf. I Kor. xv.27-8) ve Kilise'nin İsa'ya (Efes. V.24, ki burada Kilise-İsa ilişkisinin karı-koca ilişkisi ile aynı olduğu açıktır; cf. 23) tabiiyeti için kullanılan kelimeyle aynıdır. I Timothy ii.11'de "kadın tam tabiiyetle sessizce öğrensin" (*en pasēi hypotagēi*) der. Hem I Kor. xi.3'de hem de Efes. V.23'de kullanılan güçlü metafor, "baş", Yunanca *kephalē*'dir. "Her erkeğin başı Mesih ve kadının başı erkek ve Mesih'in başı Allah'tır" (I Kor. xi.3). "Ey kadınlar, kendi kocalarınıza Rabbe tabi olur gibi tabi olun. Çünkü bedenin kurtarıcısı Mesih kilisenin başı olduğu gibi, erkek de kadının başıdır. Fakat Kilise Mesih'e tabi olduğu gibi, kadınlar da böylece her şeyde kocalarına tabi olsunlar"(Efes. V. 22-4).

Bu noktada, maalesef, teologlar tarafından açıkça taşıdığı otorite fikrinin önemini azaltmak için son zamanlarda girişilen ümitsiz çabalar nedeniyle, biraz önce değindiğim "baş" (*kephalē*) metaforuyla ilgili çok teknik bir sorunla ilgilenmek için yolumdan sapmak durumundayım. Ve bu da, kimileri için bazı Pavlus

mektuplarının özgünlüğü sorununu gündeme getirecektir. İlk olarak bu son noktayla kısaca ilgileneyim. Aziz Pavlus'un kadınlar, seks ve evlilik konularındaki kendi kurallarını, İsa'nın sözlü geleneğine dair bilgi sahibi olmadığı belirli bir nokta söz konusu olduğunda bile Tanrı'dan mülhem gördüğüne hiç şüphe yoktur.[181] Bu kutsal kitaplarındaki otoriter ifadeleri bütünüyle reddetmeye istekli olmayan, ama yine de modern hümanist –sadece feminist değil– eleştiriye, kimi "Pavlusçu" ifadeleri oldukları haliyle hoş görülemez bulacak kadar duyarlı Hristiyanları son derece zor bir duruma sokmaktadır. Bu ifadelerin, söyledikleri şeyi kastediyor olamayacakları düşünülür: Her ne kadar yüzyıllar boyunca hemen tüm Hristiyan kiliseleri tarafından ilahi olarak ilham alındıkları kabul edilmiş olsa da, yalın ve doğal anlamlarına artık çok farklı bir yorum getirilmek zorundadır. Bu tür bir tefsiri tasvip edebilecek hiçbir tarihçi tanımıyorum; fakat göreceğimiz üzere kimi ilahiyatçılar için bunun bir cazibesi varmış gibi gözüküyor. Makul çarelerden biri kısa bir süre önceye kadar hep Pavlus'un kendisi tarafından yazıldığı kabul edilen, fakat artık pek çok Yeni Ahit araştırmacısı tarafından sözde-Pavlusçu (ya da hoş bir hüsnü tabirle ikincil-Pavlusçu) ve daha sonraki yazarların eseri olarak kabul edilen bazı metinleri dışarıda bırakmaktır.[182] Bu durumda muhtemelen I. Kor. Vii ve xi.3-15 dışında gerçek "zorluklar"ın olmadığı iddia edilebilir; fakat ihtiyacımız olan şey bu metinlerin çağdaşları için ne ifade ettiğini anlamaktır ve tabii ki çağdaşlarının "özgün" mektupları nasıl yorumladıklarına dair kimi kanıtlar sunan "ikincil-Pavlusçu" materyal bu tür bir tetkik açısından çok anlamlıdır. Aslında bizzat ben de Pavlus'un kendi görüşleriyle, "Pavlusçu Hristiyanlık" adını verebileceğim, kendisini Yeni Ahit'in diğer kitaplarının yanı sıra Pavlus'a atfedilen mektupların tümüne dayandıran ana akım erken Hristiyanlıkla olduğundan çok daha az ilgileniyorum.

I. Kor. xi.3’teki (ve “ikincil-Pavlusçu” Efes. V. 23’teki), *kephalē*’nin anlamı merkezî önem taşır. 1954 yılında Stephen Bedale’in güçlü analizi,[183] *kephalē*’nin metaforik olarak kullanıldığı (Septuaginta ve Yeni Ahit’in dışında nadiren böyledir)[18] Mektuplar’daki kimi bağlamlarda, esas fikrin öncelik, köken, başlangıç olabileceğini saptadı. Bununla birlikte, Bedale, dürüstçe ve doğru bir şekilde, kelimenin metaforik anlamıyla (hem “yönetim” hem de “başlangıç” anlamına gelebilen *archē* gibi) “su götürmez biçimde ‘otorite’ fikrini taşıdığını” ve “toplumsal ilişkilerdeki bu tür bir otorite, var oluş sıralamasında göreli (sadece zamansal olmaktan ziyade nedensel) bir öncelikten türese bile bunun böyle olduğunu kabul etti.[184] (Burada Bedale’in aklında açıkça, Yaratılış II. 18-24’te resmedilen kadının erkekteki –Havva’nın Adem’deki– muhayyel kökeni bulunmaktadır. Bedale, I Kor. xi.3’te erkeğin (esas olarak “köken” anlamında) “baş” olmasını ele alırken, “Aziz Pavlus’a göre, bu nedenle kadın ‘tabi’dir (cf. Ephes. V.23). Fakat insan ilişkilerinde tespit ettiği bu tabiiyet ilkesi, yaratılışın düzenine dayanır” diye ekler.[185] Bunun ötesine geçerek, parçamızdaki *kephalē*’yi aynı zamanda “otorite” değil de sadece “kaynak” anlamına geliyormuş gibi ele almak, bütünüyle aşırı duygusal davranmak olacaktır.[186] Fakat “baş” metaforu ile ne kastedilmek istenmiş olursa olsun, erkeğin (ya da kocanın) kadınla (ya da karısıyla) olan ilişkisinin I Kor. xi.3’te İsa’nın insanla, Tanrı’nın İsa’yla ve Efes. V.23’de İsa’nın Kilise’yle olan ilişkisiyle bir tutulmuş olması gerçeği, kadının erkekle olan ilişkisini tam bir tabiiyet ilişkisi kılar: Bu yukarıda ele aldığım diğer Yeni Ahit kanıtlarıyla da tam bir tutarlılık içindedir.

Modern dünyadaki kimi Hristiyanlar, sadece sekse karşı sağlıksız tutum için değil, fakat aynı zamanda erken Hristiyanlık düşünce ve uygulamasında kadınların kocalarına tabiiyeti söz konusu olduğunda da suçun büyük bir kısmını Aziz Pavlus’un kişisel psikolojisine

atma eğilimindedir. Zira dindar bir Musevi olarak yetiştirilmesinin (bkz. Acts XXII.3) ve muhtemelen memleketi olan Tarsus'da kadınların kamusal alanda örtünmeleri gerçeğinin de (Dio Chrys. XXXIII. 48-9) Pavlus üzerinde büyük bir etkisi olmuştur. Bu nedenle, aslında kadının kocasına tabiiyetinin Hristiyanlığın Musevilikten aldığı mirasın bir parçası olduğunu açıkça belirtmeliyim. Bu miras aslında Hristiyanlığın daha sonra koyulaştıracağı, eksiksiz bir koca hâkimiyeti fikrini de (göreceğimiz üzere) zorunlu olarak içermektedir. Bu vurgulanması gereken çok önemli bir sorundur. Çoğu Hristiyanın Eksi Ahit'e, erken Kilise'ye olduğundan çok daha az hürmet gösterdiği ve Yaratılış'ın başlangıç bölümlerinin en cahil ve bağnaz köktenciler dışında kimse tarafından ciddiye alınıp kelimesi kelimesine kabul edilmediği şu günlerde, kadının ve erkeğin yaratılışı ile "Düşüş" ve sonuçlarına ilişkin, Yaratılış II-III'de yer alan ve en aydın Hristiyanların genellikle unutmayı tercih ettiği hikâyenin üç özelliğini hatırlamak için bilinçli bir çaba göstermemiz gerekebilir. (1) İlki ve Hristiyan evliliği üzerindeki en etkili olanı, Yaratılış III.16'da bizzat Tanrı'ya kocanın karısı üzerindeki otoritesinin ve egemenliğinin ilan ettirilmesidir. Erkek egemenliğine dair bu tür bir dinî kutsama, Yunan veya Roma paganizmlerinde bulunmaz.[187] Josephus'taki bir parça, kadının kocası karşısında Yahudi hukukuna göre "her açıdan" aşağı olduğu konusunda nettir: "Bu nedenle itaatkâr [*hypakouetō*] olsun, aşağılanmak için değil, ama Tanrı iktidarı [*to kratos*] kocaya verdiğinden kontrol edilebilsin [*archētai*] diye" (*C. Apion*. II.201). Metne bir şeylerin eklenmiş olduğundan şüphelenilmiştir, ama her halükârda bu parça birinci yüzyıl Yahudi kadınının konumuna dair yeterli bir tasvir sunar (bkz. örneğin Baron, *SRHJ* II^{2}.236). Philo, Josephus'tan bile daha sert bir dil kullanır: *Hypoth*. 7.3'de Yahudi hukukunda kadınların "her açıdan itaatkârlıklarını göstermek amacıyla" kocalarına "*köle*" olmaları gerektiğini söyler –fiilen

kullanılan kelime *douleuein*’dir. (Sanırım Philo’nun Essenes’in evlilikten kaçınmasını, kadınların pek çok açıdan sıkıcı ve bir yozlaşma kaynağı olmaları temelinde meşrulaştırdığı bilhassa nahoş bir pasajından söz etmek için bu fırsatı kullanmalıyım –hakaretlerini tekrar etmekten kaçınıyorum: *Hypoth*. 11. 14-17). (2) İkinci olarak, Yaratılış II.21-4’te yer alan sıra dışı bir olgu vardır. Kadın tüm diğer yaratılanlar gibi (görünen o ki dişi hayvanlar da dahil olmak üzere!) erkekle aynı zamanda ve bağımsız olarak yaratılmamış, fakat erkekten sonra ve onun kaburgalarından birinden yapılmıştır. Bu elbette şeylerin gerçek düzenini tersine çevirir, erkek kadından doğar, ama ilk kadın erkekten alınmış ve onun “can yoldaşı” olmak için özel olarak yaratılmış gibi tasvir edilmiştir (Yaratılış. II. 18,20). Aziz Pavlus’un da söylediği gibi, “Çünkü erkek kadından değil, fakat kadın erkektendir; çünkü erkek de kadın için değil, fakat kadın erkek için yaratıldı” (I Kor. xi.8-9; Yunan edatı *dia*’nın çok benzer bir kullanımı için cf. Mk II.27). Yaratılıştaki bu mit, uzun bir süre erkek “üstünlüğünün” güçlü bir payandası olarak kullanılmıştır. Tabii ki, bizzat İsa’nın ve Pavlus da dahil olmak üzere takipçilerinin bu miti yalın anlamıyla, sanki tarihsel bir gerçeği tasvir ediyormuş gibi kabul ettiklerini düşünmek için her türlü gerekçe mevcuttur; basit bir Pavlusçu sapmayla uğraşmıyoruz. Ve bunun karşısında Pavlus’un kadının kocasına tabiiyeti lehine dile getirdikleri dışında başka bir görüşe sahip olabileceğini iddia etmek ağır bir ikiyüzlülük olacaktır.

Yaratılış hikâyesinin tasvir etmiş olduğum her iki veçhesi de, bütününe bakıldığında Roma ve hatta Helenistik biçiminden çok kuşkusuz Yahudi biçimine daha yakın olan Hristiyan evlilik fikrinin devraldığı, Yahudi mirasının parçasıdır. (3) Yaratılış mitinin erken Hristiyanlar tarafından benzer şekilde gerçek olarak kabul edilmiş olan üçüncü bir özelliği, kadının “Düşüş”te daha büyük sorumluluğa sahip olmasıdır. Yasak meyveyi ilk yiyen ve sonra erkeği kendisini takip etmeye ikna eden odur (Yaratılış III.1-6, 12 ve özellikle 16-

17). Sonuç Tanrı’nın ona verdiği özel bir cezadır: yani, çocuk doğurmanın acısına katlanmak zorunda kalmak (III.16, kocanın karısı üzerindeki otoritesi burada da korunur). “Düşüş”ün asli bir yere sahip olduğu Hristiyan soteriolojisinden dolayı, ilk kadına atfedilen ve Yahudi metinlerinde ancak arada sırada karşımıza çıkan (örneğin, Ecclus. XXV.24) başrol, Hristiyan ilahiyatında Yahudi ilahiyatına kıyasla doğal olarak daha ağırlıklı bir biçimde yer bulmuştur. Bu açıdan Hristiyanlık devraldığı Yahudi mirasından talihsiz bir şekilde faydalanmıştır. I. Tim. ii.11-14’ün yazarı için “önce Âdem, sonra Havva yaratıldı” ve “ve Âdem aldanmadı, fakat kadın aldanarak suça düştü” şeklinde dile getirilen olgular (cf. II. Cor. xi.3: “Yılan Havva’yı kurnazlığıyla aldattı”), kadının “sükûnet içinde tabi olarak öğrendiği” ve “öğretmediği ve erkek üzerinde otorite kurmadığı, fakat sükûnet içinde kaldığı” bir düzenin gerekçesidir –ve aslında tek açık gerekçesi olduğu da söylenebilir (cf. I Cor. xiv.34-5).

Son zamanlarda kimi yazarlar Yeni Ahit’te adı geçen ve Aziz Pavlus tarafından Hristiyanlığa döndürülen pek çok kişinin kadın olması gerçeğini fazlasıyla önemsemektedir; ama bunun şu anki bağlam çerçevesinde hiç önemi yoktur. Din, Avril Cameron’un *Greece & Rome*’da 1980 yılında yayımlanan ve bana gösterme nezaketini gösterdiği “Neither male nor female” {Ne erkek ne de kadın} başlıklı makalesinde belirttiği üzere “Roma dünyasında kadın etkinliklerinin en önemli alanını” oluşturduğundan, çok sayıda kadın mühtedinin varlığı zaten beklenebilecek bir şeydir.[188] Ve tabii ki, bu kadınların yerel kiliselerinde yetki sahibi olduklarına ya da en azından önemli bir yer işgal ettiklerine dair en ufak bir işaret bile bulunmamaktadır. İlahiyatçıların çok sık alıntıladıkları Galatyalılar III.28’deki şu metni de tarihçinin ciddiye alması için hiçbir neden yoktur: “Ne Yahudi ne de Yunanlı vardır, ne kul ne de azatlı vardır, ne de erkek ve dişi vardır; çünkü Mesih İsa’da siz hepiniz birsiniz.”

(cinsiyetlerden bahsetmeyen benzer bir metin için cf. Koloss. III.11) Her iki pasajı da aşağıda VII.iii'ün başlarında tartıştım. Bütünüyle ruhsal ya da eskatolojik bir anlam taşırlar ve sadece "Tanrı'nın nazarında" ya da "bir sonraki dünyada" var olan bir durumla ilgilidirler. Gerçek hayatta erkekle kadın ya da köleyle efendi arasındaki ilişkilerin hiçbir şekilde etkilenmediği bu dünya açısından herhangi bir anlam taşımazlar. Tıpkı Helenistik dönem felsefi düşüncesinde, iyi bir adam olan bir kölenin "gerçekten" bir köle olmaktan çıkması gibi (bkz. aşağıda VII.iii), köle yalnızca Hristiyanlığa geçerek "İsa'nın azatlısı" haline gelir ve kadın erkekle, Yahudi de Yunanlıyla, aynı şekilde bir olur. Hiçbirinin *bu dünyadaki* durumunda en ufak bir değişiklik gerçekleşmez ve bütün bu düşünce silsilesi, ezilenlerin durumunu *değiştirmek* için hiçbir şey *yapmamaya* geçerli bir mazeret sağlar; çünkü teolojik olarak *zaten* her şeyi elde etmişlerdir.

İlk Hristiyanların, başka pek çok alanda olduğu gibi seks ve evlilik konusunda da, Yahudi ve/veya Yunanlıların o dönemki toplumsal pratiklerini benimsemekten başka bir şey yapmadıklarını görmek pek de şaşırtıcı olmazdı. Fakat çağdaşlarının pek çoğundan daha patriarkal ve baskıcı bir tutum takındıklarını görürüz. Etraflarındaki dünyada yaygın olan fikirler açık bir şekilde daha ileriydi. Özellikle Roma evliliği, evli olsun ya da olmasın kadına verdiği haklar bakımından diğer sistemlerin ötesine geçmişti. (Roma *patria potestas*'ının varlığı iddiamı çürütmez.)[189] Roma karı-koca hukukunun, Roma hukuk sistemindeki insancıl hassasiyetlerin en üstün örneğini oluşturduğunu düşünen ve pek çok ilerici özelliğinin daha sonraki dönemlerde yozlaşmasını, istilacı Cermen "barbar"ların ve Hristiyan Kilisesi'nin çok daha erkek egemen düşünce dünyasına bağlayan Schulz'un haklı olduğuna inanıyorum (*CRL* 103-5). Bu arada, Roma evlilik hukuku, Constantine'den başlayarak Kilise ve Hristiyan imparatorlar tarafından talep edilen

değişikliklere (örneğin rızayla boşanmanın kaldırılmasına) çarpıcı bir azimle direnmiştir: Bu A. H. M. Jones tarafından açık bir şekilde ortaya konmuştur (*LRE* II.973-6 ve III.327-8 nn.77-82). Bildiğimiz kadarıyla, Hristiyan kiliseleri kısa bir süre önceye kadar ya boşanmayı bütünüyle yasaklama ya da en iyi ihtimalle (İngiltere'de yakın tarihlere kadar, İskoçya'daysa hâlâ) bir tarafın diğerine karşı sadakat ihlalini kanıtlaması halinde buna izin verme eğiliminde olmuştur –ki bu ikincisi, sık sık hileli boşanmalara gidilmesi bir yana, pek çok gereksiz acıya da neden olan, zararlı bir düşüncedir.

Kadınların üretken oldukları yıllarda sürekli olarak "kirlendiklerine" ilişkin evhamlı ve irrasyonel fikirlerin, erken Hristiyanlık üzerinde bir miktar etkide bulunmuş olması beklenebilir; zira bu tür düşünceler pagan Yunan ve Roma dünyasında pek de nadir değildi (bkz. aşağıda IV.iii § 10) ve Yahudilikte özellikle güçlüydü. Mevcut haliyle (kökenleri ne kadar eski olsa da) Tevrat'ın en son eklenmiş kısımlarından biri olan Leviticus XV'te, menstrüasyon dönemindeki bir kadınla ya da dokunduğu herhangi bir şeyle temas etmenin neden olduğu kirliliğe büyük önem atfedilir. (Levit. XV. 19-33; cf. Isai. XXX.22). Bu tür bir kadınla cinsel ilişki kurmak her iki taraf için de idam cezası gerektirir (Levit. XX. 18).[190] Genellikle dinî kirlenmeyle ilişkilendirilen hissin gücünü fark edemeyen pek çok kişi, Eski Ahit'teki en güzel parçalardan birini okuduğunda hayretler içinde kalacaktır. Bu parçada Ezekiel, başka bir yerde kullandığım ifadeyle, (İbrani kutsal metinlerinin daha eski katmanlarına sıkı sıkıya gömülü bulunan)[191] "suçta ailenin ortak sorumluluğu düşüncesinin açık ve duygusal bir inkârı"nı dile getirir ve "âdet olan bir kadına yaklaşma"nın, puta tapma, zina, fakirleri ezme, faiz alma ve benzerleriyle aynı kategoride, ceza gerektiren ciddi bir suç olduğunu keşfeder. (Ezek. XVIII.1 ff., özellikle 6). "Temiz olmama" meselesine dair "Musa'ya ait" yasalar hahamlar tarafından çok

ciddiye alınmıştı. *Mishnah*'tan öteye gitmeye gerek yok –Herbert Danby'ye (1933) ait standart İngilizce tercümede 13 sayfa kadar yer tutan (745-57) *Niddah* isimli tek bir risalesi, tamamen menstrüasyona ve neden olduğu kirliliğe ayrılmıştır ve mevzuya diğer risalelerdeki pek çok sayfada da dikkat çekilmiştir. (Kimi hassas kurallar da vardır; örneğin bir kadının üzerinde bulduğu hangi büyüklükteki kan lekesini bite atfedebileceği gibi: Cevap "ikiye ayrılmış bir fasulye boyutunda"dır, *Nidd*. 8.2. Konumuzla alakasız olan hijyenle ilgili önerilebilecek kimi mülahazaların aksine, bitlenme varsayımı bu nedenle "temiz olmama" şüphesini *ortadan kaldırabilir!*) Sonunda bu türden batıl inançlardan çok fazla etkilenmemiş olması, Hristiyanlığın itibarını hiç değilse Batı'da arttırmıştır. Yine de Yunanca konuşan toplulukların bazılarında kadınların düzenli "kirliliklerinin", bu kadar hastayken, komünyona katılmalarını ve hatta Kilise'ye girmelerini yanlış kılacağı derinlere gömülmüş bir düşünce olarak kalmıştır. Bu haldeki kadınların komünyondan resmen dışlanmalarının en eski örnekleri, bildiğim kadarıyla İskenderiyeli iki patriğin marifetidir: Üçüncü yüzyılın ortalarında (Origen'in bir öğrencisi olan) Dionysius'un ve yaklaşık 379-85'de kararları Bizans Kilisesi'nde kanonikleşen ve 692 yılında İstanbul'da toplanan *Trullo*'daki "Quinisext Konsili" tarafından onaylanan Timothy'nin.[192] Yalnızca Doğu piskoposları tarafından çıkarılan Trullo yasaları, Batı'da reddedilmiştir; fakat günümüze kadar Yunan ve Rus kiliseleri de dahil olmak üzere Ortodoks Kiliseleri, menstrüasyon dönemlerinde kadınların komünyona katılmasını reddeder.

Hristiyanların teoride, erkeklerin de kadınlar kadar evlilik dışı cinsel münasebetlerden ("zina"dan) kaçınmaları gerektiği konusunda, paganların büyük çoğunluğundan daha ısrarcı oldukları doğrudur; fakat erkeklerin yaptığı zinayı kadınlarınki kadar mahkûm eden paganlar da vardı (bkz. aşağıda Musonius Rufus) ve Romalı

hukukçu Ulpian'ın "bir kocanın kendisi sahip değilken karısından iffet beklemesi çok büyük bir haksızlıktır" şeklindeki ifadesi *Digest*'te (XLVIII.v.14.5) muhafaza edilmiştir. Geç Roma İmparatorluğu'ndan kalan kanıtlar bana Hristiyan kiliselerinin "zina"dan kaçınmayı cesaretlendirme konusunda paganlara kıyasla daha başarılı olamadıklarını düşündürüyor. Çağlar boyunca Hristiyan ülkelerde fuhuşun bilinçli yaygınlığı, ebedî cezalandırma tehdidiyle desteklense bile ahlaksızlık olarak görülen cinsel münasebetlere getirilen dinî nedenlere dayalı yasaklamaların, eğer toplum yapısı bu yasakların gözetilmesine yardımcı olmuyorsa, tek başına çok da etkili olmayabileceğini göstermiştir. Aziz Pavlus'tan sonra erken Hristiyanlığın karakteristiği haline gelen (isteksiz de olsa evlilik istisna olmak üzere) seksin fiziki tezahürlerine yönelik bu akıl dışı nefret, zaman zaman psikopatiye yaklaşan bir çileciliğe yol açmıştır. Aziz Jerome'un kimi mektuplarını ve bazı başka eserlerini okuyan modern okuyucu, hiçbir zaman sorgulanmamış çılgınca dogmaların bu çok yetenekli bireye çektirdiği gereksiz acılar karşısında derinden etkilenebilir. Bu dogmaların, Jerome'un, Bakire Meryem'in veya genel olarak bekâretin küçümsenmesi olarak yorumlayacağı bir şeyler söylemeye cesaret eden dinî bir muhalif (bir Helvidius ya da bir Vigilantius) karşısında attığı bazı son derece yırtıcı ve hatta küfür dolu tiratlar dışında pek de açığa çıkmayan bir zihinsel ıstırap yaratabildiğini gözlemlemek de benzer şekilde etkileyicidir.[193]

Modern zamanlarda tekrar ve tekrar yinelenen, erken dönem kilisesinin evlilik ve sekse dair tamamen yeni ve daha iyi bir anlayış getirdiği şeklindeki yaygın Hristiyan görüşünü baştan aşağı düzeltmek için, birinci yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Stoacı filozof –bana göre tüm sonraki Stoacılar arasındaki en çekicisi– Musonius Rufus'tan günümüze kalan kimi fragmanları okumaya değer. Rufus Romalı *equester* tabakasındandır (bkz. Tac., *Hist*.

III.81); fakat derslerinin büyük bir kısmını Yunanca vermiştir ve her ne kadar kendisine güvenilebilir bir şekilde herhangi bir yazılı eser atfedilemiyor olsa da, öğretisinin belirli bir kısmı (neredeyse tamamen Stobaeus tarafından) korunmuş ve adı bize sadece Lucius biçiminde ulaşmış bilinmeyen bir öğrenci tarafından hayli zengin Yunanca fragmanlar halinde derlenmiştir. İngilizce okuyabilenler iyi ve süslü bir İngilizceye sahip bir tercüme ve (Cora E. Lutz tarafından *YCS*10 (1947) 3-147'de yine ayrıca yayınlanmış "Musonius Rufus. 'The Roman Socrates'" başlıklı bir makalenin parçası olan) yararlı bir girişten oluşan tam bir metnin (aslında O. Hense'nin standart metninin, 1905) tadını çıkarabilirler.[194] Musonius, kadınlara, sekse ve evliliğe karşı tutumunda Aziz Pavlus'tan hem daha akılcı hem de daha insancıldır ve antikitede yeterince yaygın olan; ama Yahudiler arasında pek çok pagana (her şeyden çok da Romalılara) kıyasla daha güçlü olduğu gözlenen ve Pavlus'un Ortodoks Yahudi terbiyesi sırasında benimsediği (yukarıya bakınız), kadınların kocalarına tabi olmasını arzulayan erkek egemen bakıştan istisnai bir şekilde azadedir. Musonius'a göre: (1) evlilikte, hastalıkta ve sağlıkta "her şeyden önce karı ve koca arasında tam bir yoldaşlık ve karşılıklı sevgi bulunmalıdır"; (2) "tüm erkekler karı-koca arasındaki sevgiyi sevginin en yüksek biçimi olarak görmelidir"; (3) zina yapan kocalar en azından karıları kadar yanlış bir şey yapmaktadırlar ve kadın köleleriyle cinsel ilişki kurmaları onlar için de çok uygunsuz bir şeydir; (4) evlilik mükemmel bir şeydir ve filozof bile onu memnuniyetle kabul etmelidir ve (5) kızlar da erkeklerle felsefe de dahil olmak üzere aynı türde eğitim almalıdır.[195] Her ne kadar Musonius bir kadının faaliyet alanının erkeğinkinden daha farklı olduğunu düşünse de, hiçbir zaman herhangi bir şekilde kadının erkekten daha aşağı olduğunu ya da erkeğe tabi olması ya da erkek tarafından hâkimiyet altına alınması gerektiğini ileri sürmez. Musonius'a atfedilen, az

evvel aktardığım tekil ifadelerin pek çoğu diğer Yunanlı ve Latin yazarlarınkine koşuttur; fakat istisnai olanın bunların bir araya gelmesi olduğunu zannediyorum.

Hristiyan kiliselerinin fiiliyatta, Grekoromen dünyada yaygın olarak kabul görenden daha yüksek bir standart savunduğu (zinanın kadınlar için olduğu kadar erkekler için de yasaklanması gibi) alanlarda bile, ahlaki ya da toplumsal davranışın iyileşmesinde neden herhangi bir dikkate değer değişim yaratamadığını açıklamak istiyorsak, bunun cevabını Lazarus'un ileride tekrar değinme fırsatı bulacağım (aşağıda VII.iv) bir alegorisinin sonuç kısmında bulabiliriz. Cehennem azabı çeken zengin bir adam Lazarus'a gidip beş erkek kardeşine onları kendi korkunç kaderini paylaşmaktan kurtaracak öğütler vermesi için (kuşkusuz ölülerin arasından gelen birinin sözünü dinleyeceklerini düşünerek) yalvardığında, Lazarus'un yanıtı, "Musaları ve resulleri var, bırakalım da onları dinlesinler … Musa'yı ve resulleri duymuyorlarsa eğer, ölülerin arasından gelen birisi bile onları ikna edemez" olur. (Lk. XVI.27-31). Bu sözü genelleştirmek için, "Musa ve resuller" yerine "toplumdaki genel Ortodoks fikir iklimi"ni koymalıyız: Eğer bu iklimin insanlar üzerinde bir etkisi yoksa, demektedir İsa, ölülerin arasından gelen bir kişinin bile onları harekete geçirmesi mümkün değildir. Bu nedenle Hristiyan vaazının kendi başına insanların davranışlarında, onların tamamen saf ruhani dünyasının dışında bu tür bir değişiklik yapmasını beklememeliyiz –zaten yapmaz da.

⁂

Modern toplumların pek çoğunda, uygar toplumların büyük bir kısmının ayırt edici özelliği olagelen ve kadınların daha büyük bir kısmını sınıf çatışmasının (gördüğümüz üzere) olağan sonuçları olan sömürü ve baskıya maruz bırakan erkek egemenliğini azaltmak için çok fazla şey yapılabileceğini eklemeye gerek yok. Elbette, çocukluğumuzda hepimizin içinden geçtiği beyin yıkama süreci

burada önemli bir rol oynar: Çocukluklarından itibaren kadınlara özel bir kalıp zorla kabul ettirilir ve doğal olarak büyük bir çoğunluk, sanki değiştirilebilir bir toplumsal yapıntı değil de kaçınılmaz bir biyolojik zorunlulukmuş gibi bunu kabul eder.[196]

⁂

Bu kısmın beni, kimi zaman kölelerden, serflerden, köylülerden vs. söz ederken "*he/she*" (veya *s/he*) yerine "*he*" kullanarak feministlerin gözünde işlemiş olabileceğim her türlü suçtan aklamaya yarayacağına güveniyorum.

45 Dahrendorf, "Sosyolojide sınıf kavramının tarihi, sosyologların en sıradan terminolojik kararlar verme işinde bile asgari bir müşterekte buluşma konusundaki yetersizliklerin en açık örneklerinden birisidir" der, *CCCIS* 74. Daha sonra geçtiğimiz yarım asır içinde "sınıf kavramına ilişkin yorum ve çarpıtmalar" sunan dokuz yazardan söz eder. Bunların arasında *Contemporary Sociological Theories* (1928) eserinde "kavramın otuz iki farklı kullanımını sayan" Ptirim Sorokin de bulunmaktadır. Dahrendorf daha sonra, yarım düzine yakın tarihli tanıma yer vererek devam eder; fakat bunlardan hiçbiri benim bu kitapta benimsediğim tanımla benzerlik taşımamaktadır.

46 Marx'ın sınıf terimine ilişkin farklı kullanımlarının yarattığı kafa karışıklığını ortadan kaldırmaya yönelik bir dizi gönülsüz çabaya rastladım, fakat bunlardan hiçbirinin yeterli olduğunu düşünmüyorum. Tipik bir örnek, aslında yararlı olsa da ne kapsamlı ne de derin diyebileceğim Bertell Ollman'ın "Marx's use of 'class", *Amer. Jnl of Sciol*. 73 (1968) 573-80 makalesidir. Ben Ossowski'nin *CSSC* ya da "Les différent aspects de la classe sociale chez Marx" *Cahiers internationaux de sociologie* 24(1958) 65-79 çalışmalarında pek de aydınlatıcı bir şeyler bulamadım.

47 Bu pasaj Marx'ın yazılarından derlenen pek çok antolojide yer almıştır ve bunlar arasındaki en yararlıları Bottomore/Rubel, *KM* ve Jordan *KMECSR*'dir.

48 Tıpkı son derece gelişmiş bir mülkiyet hukukuna sahip olan kapitalist dünyada olduğu gibi, Yunan (ve Roma) dünyasında da, üretim koşulları üzerindeki denetim en başta mülk sahipliği marifetiyle kuruluyordu ve bu tür bir denetimin kurulmasını sağlayan başka herhangi bir muhtemel yöntemi ele almama gerek bulunmuyor. Metindeki pasaj, bu tür başka yöntemlerin –örneğin gelişkin bir mülkiyet hukukuna sahip olmayan, üretim araçlarının (özellikle toprağın) fiilî sahipliğinin belirleyici bir faktör olduğu bir toplumda– var olma ihtimalini açık bırakıyor; cf. Claude Meillassoux, "Are there castes in India?", *Economy and Society* 2 (1973) 89-111, s.100.

49 G.W. Bowersock, *Daedalus* (1974) 15-23, 17-18'de. Bir tarihçi olarak Rostovtzeff'e dair son derece ilginç ve en güçlü (bildiğim en iyi) değerlendirme için bkz. Meyer Reinhold, "Historian of the Classic World: a critique of Rostovtzeff", *Science and Society* 10 (1946) 361-91. C. B. Welles tarafından hazırlanan Rostovtzeff'in eserlerine ilişkin (444 adet eserin yer aldığı) geniş bir kaynakça mevcuttur: *Historia* 5 (1956) 358-81 ve yine Welles' ait *Architects and Craftsmen in*

History. Festschr. Für Abbott Payson Usher (Tübingen, 1956) 55-73'te bir başka kaynakça daha yer almaktadır.

50 Bkz. özellikle *Grundrisse*'nin ilk bölümü (E.T. 83-100); cf. David McLellan tercümesi, *Marx's Grundrisse* (1971) 16-33.

51 Bu ifadelerin Marx ve Engels tarafından nasıl farklı şekillerde kullanılabildiklerine ilişkin bazı yararlı tespitler için bkz. Ronald L. Meek, *Studies in the Labour Theory of Value*[2](1973) 19 n.2, 151-2. Eğer çok sayıda pasajdan yalnızca bir avuç dolusunu seçmek haksızlık olmayacaksa, belki de *Cap*.I. 509; III.776, 814-16, 831, 881 ve 1859 Önsözü'nden (*MESW 181*) söz etmeliyim. Aynı zamanda bkz. bu bölümün iii. alt bölümü.

52 "İlkel toplum" terimini iktisadi ve aslında esasen teknolojik anlamda kullanıyorum. "İlkel toplum" adını verdiklerim arasında, karmaşık ve sofistike bir akrabalık yapısı ve son derece karmaşık bir ideoloji bulunabilir; fakat bu tamamen konuyla ilgisizdir.

53 Bu rezervi, Yeni Gineli Siane gibi topluluklar üzerine yapılan gözlemleri (R. F. Salisbury, *From Stone to Steel*, [1962]; cf. Godelier, *RIE* 273 ff.) hesaba katmak için koyuyorum.

54 "Artı-değerin (rant da dahil olmak üzere) yaratılmasının temelinde her zaman tarımın göreli üretkenliği yatar; artı-değerin ilk gerçek formu tarımsal üretim (yiyecek) artığıdır ve artı-emeğin ilk gerçek formu da bir insan iki kişilik yiyecek üretebildiğinde ortaya çıkar" (Marx *TSV* II.360; Adam Smith'e göre, "Fizyokrasinin asıl fiziki temeli").

55 H. W. Pearson, Polanyi, *TMEE* 320-41'deki (özellikle 322-3) bir bölüm (xvi) "The economy has no surplus: critique of a theory of development" başlığını taşır. (Bu alandaki diğer literatüre atıfta bulunmak gereksiz olacaktır: Bu literatür Godelier tarafından *RIE* 249-319'da yeterince tartışılmıştır.) Pearson "spesifik artıklara –yaratılmalarına ve kullanılmalarına– ilişkin ["biyolojik olarak belirlenmiş" değil] kurumsal bir kavramın iktisadi gelişme kuramına verimli bir şekilde uygulanabileceği"ni düşünür (ibid. 322). Fakat argümanını ortaya koyarken aklında olan şey, insan emeğinin ürünlerinin *fiilî taksimi* değil *toplumun ihtiyaçları*dır. Başkalarının "artık" terimini kullanma biçimini eleştirirken, "bir kez ulaşıldığında bir sınırın geçildiği bir geçim düzeyi, tabiricaizse artığın dışarı taştığı bir set, vardır. *Nasıl tanımlanırsa tanımlansın ihtiyaçların ötesindeki* bu artık [italikler bana ait] böylece bir anlamda kullanılabilir hale gelir: Dışarıya satılabilir ya da zanaatkârların, aylak bir sınıfın ya da toplumun diğer üretken olmayan mensuplarının mevcudiyeti için kullanılabilir" (ibid. Bu talihsiz tanıma kendisini adayan Pearson daha sonra "geçimlik ihtiyaçların" "biyolojik olarak mı belirlendiğini" yoksa "toplumsal olarak mı tanımlandığını" tartışır. İlk seçeneği reddederek "Eğer geçimlik ihtiyaçların biyolojik değil de toplumsal olarak tanımlandığı kabul edilirse, mutlak artık kavramına yer kalmaz, zira o halde iktisadi kaynakların geçimlik ve diğer gereklilikler arasında dağıtılması yalnızca bu şekilde tanımlanmış ihtiyaçların *bütüncül* bağlamı içinde belirlenir. ... Eğer artık kavramı burada kullanılacaksa, göreli ya da dolaylı bir anlamda kullanılmalıdır. Kısacası: Mal ve hizmetlerin verili bir miktarı ancak toplum bir şekilde bu miktarları bir kenara ayırır ve belirli bir amaç için kullanılabileceklerini beyan ederse artık olabilir." (ibid. 323). Benim kullandığım şekliyle "artık", "*toplumun* bir biçimde bir kenara ayırdığı", bir anlamda "ihtiyaçlarından" artan bir şey değil, işçilerin, başkaları için, belki ilk başta yararlı kimi hizmetler karşılığında gönüllü olarak, fakat daha

sonra (sömürünün başladığı aşamada) münasip bir karşılık olmaksızın ve ikna ve zorun etkisi altında bıraktıkları bir şeydir.

56 Godelier, *RIE* 275-6. Ayrıca bkz. Lévi-Strauss, *SA* 338-40.

57 Bkz. yukarıda IV.iv, özellikle Hilton'a verilen referans, *BBMMF* 131.

58 Modern dünyada teknolojide yaşanan çok büyük ilerlemeler burada yazılıp dökülmeye ihtiyaç duymaz; fakat tarımsal üretkenlikteki muazzam artışı vurgulayan, rastladığım iki pasajdan söz edeceğim: Jerome Blum, *The End of the Old Order in Rural Europe* (Princeton, 1978) 136 ve n.56 ve V. Gordon Childe, *Progress and Archeology* (1944). Childe (s. 24'te) bir Amerikan Ulusal Komitesi'nin Teknolojik Trendler ve Ulusal Siyaset üzerine 1937 yılında hazırladığı bir rapora atıfta bulunur. Rapor şöyle der: "1787'de on dokuz çiftçi tarafından üretilen artık bir şehirliyi beslemek zorundaydı; artık on dokuz çiftçi ortalama olarak elli altı şehir sakinini ve on yabancıyı beslemeye yetecek kadar üretimde bulunuyor." Burada Yunan ve Roma teknolojisiyle ilgili ayrıntılı bir kaynakça sunamıyorum. Genel araştırmalar için bkz. H. W. Pleket, "Technology in the Greco-Roman World: a general report", *Talanta* 5 (1973) 6-47; M. I. Finley, "Technical innovation and economic progress in the ancient world", *Econ. Hist. Rev.*[2] 18 (1965) 29-45; Finley'in eleştiri makalesi, "Technology in the ancient World", id. 12 (1959) 120-5; R. J. Forbes, *Studies in Anc. Technology* II, der. Chas. Singer ve diğerleri (1956). Orta Çağlar'daki ilerlemeler için bkz., özellikle Lynn White'ın parlak makalesi, TIMA (1940), kimi ayrıntılar söz konusunda olduğunda tamamıyla doğru olmasa ve pek çok noktada daha geçerli bilgiler sunan (ve bazıları kendisine ait olan) yakın tarihli çalışmalar tarafından aşılmış olsa da, Orta Çağlar'daki teknolojik ilerlemelere ilişkin en iyi kısa değerlendirmelerden biri olarak hâlâ okunmaya değerdir. Bu çalışma yazarın son kitabı *MTSC* (1962) kadar, acımasız eleştirilere açık değildir: Bu eleştirilerden bazıları için bkz. R. H. Hilton ve P. H. Sawyer'in eleştiri makaleleri "Technical determinism: the stirrup and the plough", *Past & Present* 24 (1963) 90-100 Bkz. yine White'ın *Scientific Change*, der. A. C. Crombie (1963)'e yaptığı katkı, s. 272-91, cf. 311-14, 327-32 ve en yakın tarihli çalışma olan White'ın "The expansion of technology 500-1500" başlıklı *FEHE*: *MA = the Fontana Econ. Hist. of Europe*, *I. The Middle Ages*, der. Carlo M. Cipolla (1972) 143-74'de yararlı bir kaynakçayla (172-4) birlikte yer alan katkısı. Roma İmparatorluğu dönemindeki teknolojik gelişmelere ilişkin tek bir kitapta yer aldığını bildiğim yakın tarihli en eksiksiz değerlendirmeden henüz söz etmedim: Franz Kiechle, *Sklavenarbeit u. Technischer Fortschritt im römischen Reich* (*Forsch. Zur ant. Sklaverei* 3, Wiesbaden, 1969). Bu, farklı başlıklar altında pratik bir şekilde düzenlenmiş çok yararlı bilgilerden oluşan bir derlemedir; fakat ne yazık ki antikitede teknolojik ilerlemenin olmamasının sorumlusunu köleliğin varlığında gördüğü varsayılan "Marksist" poziyona karşı bir polemik şeklinde sunulmuştur. Marksist bir bakış açısıyla yazan bazı tarihçiler bu görüşü savunmuş olabilir, fakat bir o kadar Marksist olmayan tarihçi de öyle yapmıştır ve Kiechle'nin kamçıladığı at eğer ölü bir at değilse, Marksist bir at da değildir. Giriş bölümünde Kiechle, kölelikten söz etmediği halde, Engels'in kaleme almış olduğu ünlü bir mektuptan alıntı yaparak başlar (bkz. *MEW* XXXIX.205-7 = MESC 548-51 ve yeri gelmişken, alıntıyı ikincil kaynaklardan yapmış ve 25 Ocak 1894 yerine 15 Ocak 1895 tarihini vermiştir; ayrıca mektubun H. Starkenburg'a değil de W. Borgius'a yazıldığının da farkında değildir). Kiehle *Das Kapital*'de yer alan, diğer türlü gerekli

olacağından daha ağır tarımsal araç gereçler gibi “köle emeğiyle üretimi bu kadar masraflı bir süreç haline getiren” etmenlerin altını elbette çizen, fakat köleliğin yenilikçiliği engellediğine dair hiçbir şey söylemeyen ünlü bir dipnotu alıntılayarak devam eder (*MEW* XXIII.210 n.17 = *Cap.* I. 196 n.1). Marx burada Amerikan köleciliği hakkında yazmaktadır ve o dönem mevcut olan en iyi kaynakları kullanır: F. L. Olmsted, *A Journey in the Seaboard Slave States* (1856) ve J. E. Cairnes, *The Slave Power* (1862). Marx’ın yazdıklarında köleliğin zorunlu olarak teknik ilerlemenin önünde bir engel olduğunu düşündüğü inancını haklı çıkaracak hiçbir şeye rastlamadım. Engels de, *Anti-Dühring*’e hazırlık için aldığı notlarda köleliği “daha gelişkin üretimin önünde bir ayakbağı” olarak nitelemiş ve “Yunanistan da kölelik nedeniyle mahvolmuştu” demiş olsa bile(İng. Çeviri 413-14, Moskova 1947 & yeniden basım.; Londra 1975), *Ailenin, Devletin, Özel Mülkiyetin Kökenleri*nde böyle bir şey söylemez ve *Anti-Dühring*’in ana metninde de köleliğin “hâkim üretim biçimi olduğu” toplumlarda “çürümenin ana nedenlerinden biri” olduğu tespitine rastlarız. (ibid. 216). Fakat Engels daha sonra aniden köleliğin Yunan ve Roma dünyasında oynadığı önemli ilerici rolü vurgulamaya başlar: “Kölelik olmadan, Yunan Devleti Yunan sanatı ve bilimi olmazdı; kölelik olmadan Roma İmparatorluğu da olmazdı. Fakat Yunan kültürü ve Roma İmparatorluğu’nun sağladığı temel olmadan modern Avrupa da olmazdı.” Kiechle’nin çalışması tabii ki anti-Marksistler tarafından hoş karşılanmıştır. Örneğin, W. Beringer, Kiechle’nin çalışmasını incelediği (ya da daha doğru bir deyişle içindekileri özetlediği) makalesinde (*Gnomon* 44 [1972] 313-16), bu eseri “kölelik kurumunun Roma İmparatorluğu’nda bilimsel-teknik ilerlemeyi engellediğine dair *Marksist varsayım*” adını verdiği şeye karşı etraflı bir reddiye olarak görür; cf. “kölelerin mevcudiyetinin teknik yenilikleri gereksiz kıldığı yönündeki *Marksist görüş*” ve “ kölelerin her zaman ellerinden gelenin en kötüsünü yaptıklarına ilişkin *Marksist varsayımlara* karşı” gibi ifadeler (314, italikler bana ait – Cairnes ve Olmsted bu tür ifadeler karşısında hayrete düşerlerdi). Kiechle’nin kitabına ilişkin, Marksist bir bakış açısından yazılan fakat benimkinden çok farklı noktalara dikkat çeken, çok daha eleştirel bir yaklaşım için bkz. K.-P. Johne, *Klio* 54 (1972) 379-83. 1847’de Kral Heinzen’e karşı polemiğinin bir parçası olarak yazılan daha eski bir makaledeki bir *obiter dictum*’da, Marx’ın “İlkçağ cumhuriyetlerinin çökmesine neden olan *köle-ekonomisi*” sözcüklerini kullandığını eklemem gerekiyor; fakat cümlesine “cumhuriyetçi Kuzey Amerika’nın güney devletlerinde en korkunç ihtilafları kışkırtan köle-ekonomisi” diye devam ettiğinde, açık ki teknoloji bağlamında düşünmüyordu (*MECW* VI.325, “Moralising criticism and critical morality” = “Die moralisierende Kritik und die kritisierende Moral” içinde).

59 Bkz. Joseph Needham, *Science and Civilisation in Chine* IV.ii (1965) 258-74; Lynn White, TIMA 147 ve n.4.

60 Bkz. Kiechle, op. cit. 155-62 ve yukarıda n. 14’te atıfta bulunulan diğer çalışmalar. Çin için bkz. Needham, op. cit. 304-30.

61 Antik gemilerin ve gemiciliğin tüm veçheleri için bkz. Lionel Casson, *Ships and Seamanship in the Anc. World* (Princeton, 1971).

62 Bkz. Kiechle, op. cit. (yukarıda n. 14 içinde) 115-30 ve n. 14’te atıfta bulunulduğu şekliyle, Forbes.

63 George Thomsom, *Stud. in Anc. Greek Society II. The First Philosophers* (1955) 249 ff., 252’de.

64 Margaret O. Wason, *Class Struggles in Anc. Greece* (1947) 82, 36 n.1, 143; cf. 95, 96, 98, 99, 134, 144 vs.

65 Ernst Badian, *Publicans and Sinners* (Dunedin, 1972) 42; cf. pek çok diğer pasaj, örneğin 49, 50, 51, 84-5, 91, 93, 98, 116 (yönetici elit ile *Equester*'ler arasında "bir sömürü ortaklığı"). *Equester*'ler ile ilgili en aydınlatıcı çalışmalar şunlardır: (a) P. A. Brunt, "The Equites in the Late Republic", *Deuxième Conférence Internat. d'hist. écon.* [Aix-en-Provence, 1962], Cilt I. *Trade and Politics in the Anc. World* (Paris, 1965) 117-49 ve Comment, T. R. S. Broughton, ibid. 150-62, her ikisi de *The Crisis of the Roman Republic*, der. Robin Seager (1969) 83-115, 118-30'te yeniden basılmıştır ve (b) Claude Nicolet, *L'Ordre équestre* à *l'époque réepublicaine* (312-43 av. J.-C.) = *BEFAR* 207, özellikle Cilt I. *Définitions juridiques et structures sociales* (Paris, 1966), bunun için bkz. Brunt, *Annales* 22 (1967) 1090-8; II. cilt *Prosographie des chevaliers romains* (Paris, 1974). Cf. Benjamin Cohen, "La Notion d' 'ordo' dans la Rome antique", *Bull. De L'Assoc. G. Budé*, 4e Série, 2 (1975) 259-82, 264-5'te; Finley, *AE* 49-50. *Cap*. III.596-7'deki tesadüfi bir tespitten Marx'a göre tipik *Equester*'in "kendisi de bir toprak veya köle hanesi sahibi haline gelen bir tefeci" olduğunu görürüz. Bazı *Equester*'ler servetlerini bu yolla düzmüş olabilirler, fakat pek çoğu her zaman esas olarak toprak sahibi olmuştur. Bkz. yukarıda VI.iii.

66 Belki de "kast" teriminin kullanımı yalnızca Hindistan'la sınırlandırılmalıdır. Önce gelen bir sosyoloğun, kısa bir kaynakçaya sahip yakın tarihli bir giriş yazısı için bkz. Bottomore, *Sociology*[2] 189-94. Batı'da neredeyse evrensel bir övgü korosuyla karşılanan Louis Dumont'a ait bir kitap Fransızca'da ilk olarak 1966 yılında, İngilizce tercümesiyse 1970'de yayımlanmıştır; fakat bir tarihçi açısından tatmin edici olmaktan son derece uzaktır. Hindistan'daki kastlara ilişkin Afrika tecrübesine sahip Fransız bir antropoloğa ait Marksist bir görüş için bkz. Meillassoux, op. cit., yukarıda n.4'te.

67 Marx pek çok yerde *sermayenin* de "bir şey değil, belirli bir toplumsal üretim *ilişkisi*" (*Cap*. III.814); "esasen karşılığı ödenmemiş emek üzerindeki hâkimiyet" (*Cap*. I.534) olduğunu açıkça belirtir.

68 Bkz. *Cap*. III.385 ("sömürü, başkalarının karşılığı ödenmemiş emeğinin temellük edilmesi") ve buna benzer birçok pasaj.

69 Burada örneğin sınıfı iktisadi olmaktan ziyade siyasi bir çerçevede anlamak isteyen ve "üretim araçları üzerindeki denetimin özel bir otorite durumundan başka bir şey olmadığını" düşünen Dahrendorf'unkinden temelden farklı bir görüş savunuyorum (*CCCIS*, özellikle 136); cf. bu bölümün v. alt bölümü.

70 "Genellikle", ama her zaman değil; benim tanımım örneğin bir limitet şirkette, aynı zamanda çoğunluk ortağı da olmayan müdürleri tarafından kurulan denetimi de hesaba katıyor. Cf. Marx, *Cap*. III.382-90 (ve yukarıda I.iv, n.16).

71 Örneğin Amm. Marc. XVI.xi.9; XVII.viii.3-4; xiii.13-20; XIX.xi.14-15; XXIV.iv.25; XXVIII.v.4-7; XXX.v.14; vii.8 ve en başta XXXI.xvi.8'deki barbarların ele alınış biçimi ve yine XXVII.x.3-4 ve XXX.vii.7'deki suikast. Ammianus Kont Theodosius (İmparator I. Theodisius'un babası, Amm. XXIX.v.4'te son derece güçlü olduğu anlatılır) tarafından Afrika'daki hain ve asilere yönelik

sürekli yapılan mezalimi irkilmeden tasvir eder: XXIX.v.22-4 (Ammianus söz konusu hareketleri “faziletli şiddet” ile ilgili Cicero’dan yaptığı bir alıntıyla içten bir şekilde onaylar), 1, 43, 48-9, 50.

72 Aegina *dēmos*’unun en az 700 mensubunun beşinci yüzyılın başlarında Nicodromus’un önderlik ettiği bir devrimin sonunda katledilmesinin (Hdts VI.88-91) “zengin insanların” işi olduğu (*οἱ* παχέες) ve kuşkusuz zenginlerle yoksullar arasındaki bir sınıf ihtilafının sonucu olduğu söylenir. 427 yılında Corcyra’da /Thuc. III.70-81) yine tekrar tekrar bazıları borç yükü altında ezilen *dēmos*’un bir tarafta (81.4), bazıları “çok zengin” olan ὀλίγοι’nin diğer tarafta (74.2) olduğunu görürüz ve 410 yılında (Diod. XIII.48) *dēmos* “en güçlü kişilerin” karşısındadır (48.5) – yine sınıf çatışması. (Bu noktada benim görüşüm A. Fuks’un *AJP* 92 [1971] 48-55’de dile getirdiğinden farklılaşmaktadır.)

73 Bkz. özellikle Marx’ın Weydemeyer’e yazdığı 5 Mart 1852 tarihli mektup: “Modern toplumdaki sınıfların ya da bunlar arasındaki savaşımın varlığını keşfetmiş olma onuru bana ait değildir. Burjuva tarihçileri bu sınıf savaşımının tarihsel gelişimini, burjuva iktisatçıları da sınıfların ekonomik anatomisini benden çok önce açıklamışlardır” (*MESC* 86; mektubun devamı çok ilginçtir). Söz konusu “burjuva tarihçileri”nin kimler olduğunu söylemek güçtür: Kuşkusuz bunlar arasında Guizot ve John Wade’in yanı sıra Marx’ın “Fransız tarih yazımında ‘sınıf mücadelesinin’ babası” olarak adlandırdığı (*MESC* 105, 27 Temmuz 1854) ve yukarıda değinilen 5 Mart 1852 tarihli mektupta da bahsi geçen Augustin Thierry de bulunmaktadır. Muhtemelen Engels’in 25 Ocak 1894 tarihli bir mektupta Thierry, Guizot ve “1850’ye kadar olan tüm İngiliz tarihçiler” ile birlikte adını andığı Mignet’te bu kategoriye sokulabilir. Thierry, Guizot, Wade ve Mignet’ye ek olarak, belki de Saint-Simon’u da eklemeliyiz: ve Linguet (bkz. Marx’ın Schweitzer’e yazdığı 24 Ocak 1865 tarihli mektup, *MESC* 192), Sismondi, Thiers ve hatta Marx’ın “sistematik bir tarih düzenbazı” diyerek küçümsediği Macaulay’in de bu bağlamda zikredildiğine rastladım. (*Cap*. I, 717 n.1; cf. 273-4 n.2). İngiltere’de sınıf terminolojisinin ortaya çıkışı için bkz. Asa Briggs, “The language of ‘class’ in early nineteenth-century England”, *Essays in Labour History* I, der. Asa Briggs ve John Saville (gözden geçirilmişş baskı, 1967) 43-73. “Üst” ve “alt” sınıf ifadelerinin on sekizinci yüzyılda, “işçi sınıfı”nın ise ancak 1813’te ortaya çıktığı biliniyor. W. A. Mackinnon 1828 yılında kendi “üst”, “orta” ve “alt” sınıflarını elde ettikleri gelirler bağlamında tanımlamıştı.

74 Kolaylık olsun diye, bu üç grubun tümü için yalnızca bir çalışmaya atıfta bulunacağım: (a) *Cap*. III.249-50, 257, 263-4, 884; (b) 266, 440; (c) 812.

75 Bkz. yukarıda I.iv ve n. 10. Mao “On contradiction” başlıklı, Ağustos 1937 tarihli makalesinde (bkz. yukarıda I.iv ve n. 10), (Marx ve Engels tarafından keşfedildiğini belirttiği) “sömüren ve sömürülen sınıflar arasındaki çelişkiden” söz eder: Bu çelişkinin “açık bir antagonizma biçimini almadan” önce belirli bir aşamaya dek gelişmesi gerektiğini söyler. Bu makalede Mao’nun 1937 yılında kendisini içinde bulduğu türde bir devrimci durumla karşılaması haline bir Marksist’e yol göstermesi gereken ilkelerle ilgili son derece yerinde bazı tartışmalar yer almaktadır.

76 Almanca orijinalleri *MEGA* I.v.410 = *MEW* III.417 ve *MEW* XXV.339.

77 Bkz. *MEGA* I.iii.71, 71, 77 = *MECW* III.262, 263, 267.

78 Bkz. örneğin *MEGA* I.v.386-92 (= *MEW* III.393-9) = *MECW* V. 408-13; *MEW* XXIII.309, 419, 743 = *Cap*. I.292, 397, 715; *MEW* XXIV.299-300, 306 = *Cap*. II.300, 308; *MEW* XXV.51, 147,

151, 207, 232, 243 = *Cap*. III.41, 139, 142, 196-7, 220, 232.

79 *MEGA* I.i.i.565 = *MECW* III.141 ve bkz. özellikle *MEW* XXIII.743 = *Cap*. I. 715 (*Ausbeutung*, *ausbeuteten* ve *kapitalistische Exploitation*, hepsi birbirine yakın olarak karşımıza çıkar); *MEW* XXIV.42 = *Cap.* II.37 (*Ausbeutung der Arbeitskraft*); *MEW* XXV.623 = *Cap*. III.609 (*eine sekundäre Ausbeutung*).

80 Benim kendi tercümem fazlasıyla kelimesi kelimesinedir. Daha okunabilir bir tercüme için bkz. Bottomore/Rubel, *KM* 99-100. Kendimi soyut bir Almanca ifade olan "Herrschafts-und Knechtschaftsverhältnis"i ("hâkimiyet ve tabiiyet ilişkisi"), daha somut bir İngilizce ifadeyle çevirmek zorunda hissettim, "hâkim olanlarla tabi olanlar arasındaki ilişki."

81 Carl N. Degler, "Starr on slavery", *JEH* 19 (1959) 271-7, C. G. Starr, "An overdose of slavery", *JEH* 18 (1958) 17-32'yi eleştirir. Degler'in mükemmel makalesi, ne yazık ki hacimli *Bibliographie zur antiken Sklaverei*'ın (der. Joseph Vogt, Bochum, 1971) dışında bırakılmıştır. Starr'ın makalesine ilişkin Degler'inkinden daha az etkili bir başka eleştiri için bkz. P. Oliva, "Die Bedeutung der antiken Sklaverei" *Acta Ant.* 8 (1960) 309-19, 310-15'te.

82 *AE* 186 nn. 30-1'de Finley, sehven "parlak bir analiz" diye nitelendirdiği Ossowski'nin *CSSC* eserine dayandığını belirtir ve n. 32'de yine onaylayarak Vidal-Naquet'nin ana metinde daha sonra eleştireceğim bir eserine de atıfta bulunur.

83 J. A. Banks'ın *Marxist Sociology in Action* (1970) 25-8'de söylediği şeylerin çoğuna katılıyorum; fakat "birlikte çalıştıkları bir sistemde emekçilerin *diğer emekçilerle* ilişkilerini", "üretimin maddi güçleri"nin bir parçası olarak değil "üretim ilişkilerinin bir parçası" olarak görüyorum. *MSA* 27'deki ilk paragrafın özetlenme şeklinden memnun değilim, fakat sınıf mücadelelerinin "sadece mülk sahipleri ve mülksüzler arasındaki çatışmanın tarihi olarak değil, toplumun bir sınıfın ürettiklerinin, en azından kısmen, bir diğeri tarafından temellük edildiği bir ilişki çerçevesinde bölünmesinin kaçınılmaz sonucu olarak görülmesi gerektiği" konusunda Banks'a samimiyetle katılıyorum. Kısacası, sömürü ister zor yoluyla gerçekleşsin, isterse toplumsal olarak kabul gören hukuki meşrulaştırma yöntemleri vasıtasıyla, toplumsal sınıflar arasındaki ayrım emeğin ürünlerinin dağıtılma biçiminin çizgilerini takip ederek çizilmelidir.

84 Arist. *Eth. Nic.* VIII.13, $1161^{b}4$; *Pol.* I.4, $1253^{b}32$ ve 27 ff.; cf. *Eth. Eud.* VII.8, $1241^{b}23$-4. Ayrıca bkz. Varro, *RR* I.xvii.1: *instrumentum vocale*.

85 Bkz. Pelican karton kapak baskı, 1968, s. 9-10 (ve yeniden baskıları), 1963 tarihli orijinal baskının yeni baskısı. ("Postscript", s. 916-39 eleştirilere yanıt verir.)

86 E. J. Hobsbawm, "Class consciousness in history", *Aspects of History and Class Consciousness*, der. Istvan Mésaros (1971) 5-21, 6'da. İtalikler bana ait.

87 R. Archer ve S. C. Humphreys, "Remarks on the class struggle in Ancient Greece", *Critique of Anthropology* 7 (1976) 67-81.

88 Charles Parain, "Les caractères spécifiques de la lutte de classes dans l'Antiquité classique", *La Pensée*, 108 (Nisan 1963) 3-25. Söz konusu ayrım Fransız yeni-Marksist düşüncesinin bir özelliğiymiş gibi gözüküyor.

89 *OPW* 90 ile karşılaştırın: Artık kendimi daha farklı ifade ediyorum.

90 Bu noktada Stampp, *PI* (86-140)'daki "A troublesome property" başlıklı, Eski Güney'e ilişkin çok ilginç kanıtlar sunan üçüncü bölümü tavsiye ediyorum. R. W. Fogel ve S. L. Engerman, *Time on the Cross* (1974), doğru ya da yanlış bir şekilde, Stampp'in Amerikalı kölelere yapılan muamalede cezalandırmayı fazla abarttığını ve ödüllendirmeyi yeterince hesaba katmadığını ileri sürer; fakat bkz. H. Gutman ve R. Sutch'un *Reckoning with Slavery*, der. Paul A. David ve diğerleri (New York, 1976) 55-93'teki ikinci bölümü. Antikitede, elbette, Güneyli köle sahiplerinin sunmaya istekli oldukları herhangi bir şeyden çok daha değerli bir ödül mevcuttu: Azat etme. Azat edilme beklentisi kölenin efendisine yaranmaya çalışması için güçlü bir saik olmuş olmalıdır. Cf. yukarıda III.v.

91 Söz konusu bu pasaj (*MECW* V.432) *Alman İdeolojisi*'nin birinci cildinin ikinci ve üçüncü kısımlarındaki görece gerçekten önemli ve mükemmel birkaç bölüm arasında yer alır (*MECW* V.97-452). Bunun için bkz. haklı olarak eleştirel bir tutum içinde olan McLellan, *KMLT* 148-51 hakkında "Marx'ın eserlerinin en önemlilerinden biri ... muazzam bir başarı ... Marx daha sonra hiçbir zaman materyalist tarih yorumunu bu kadar uzun ve ayrıntılı bir şekilde ortaya koymadı. Günümüzde bir şaheser olmayı sürdürüyor" dediği aynı çalışmanın birinci kısmına yönelik tamamen farklı kanısına içtenlikle katılıyorum.

92 "Köle sahipleri" daha tercih edilebilir olduğu halde "özgür insanlar" ifadesinin kölelere karşı bir sınıf mücadelesi durumuna referansla kullanıldığı diğer örnekler arasında bkz. Engels'in *Neue Rheinische Zeitung*'da çıkan 1 Temmuz 1848 tarihli makalesi, *MECW* VII. 153.

93 Marx'ın da 1830'larda Berlin Üniversitesi'nde hukuk üzerine verdiği derslere katıldığı ve Saint-Simon ve takipçilerinden etkilenmiş ilerici bir Hegelci olan Eduard Gans tarafından 1836 yılında yayımlanan bir kitapta yer alan bir ifadeyle karşılaştırmak ilginçtir. "Bir zamanlar" der Gans, "efendi ile köle arasında karşıtlık vardı, daha sonra patrici ile pleb arasında ve sonrasındaysa feodal lord ile vassalı arasında; şimdiyse aylak zengin ile işçi arasında." (Werner Blumenberg, *Karl Marx* [çeviri Douglas Scott, Londra, 1972] 44-6'dan alıntılıyorum.)

94 Bu kitap üzerine *Times Literary Supplement* no. 3729 (24 Ağustos 1973) 965-6'da mükemmel bir değerlendirme yayımlanmıştır.

95 Kısa bir süre önce çıkan bir kitabı okuma fırsatım olmadı: Frederick A. Johnstone, *Class, Race and Gold. A Study of Class Relations and Racial Discrimination in South Africa* (Londra, 1976).

96 Özellikle Castles ve Kosack tarafından benimsenen ilkeler temelinde, χωρὶς οἰκῶν bir köleyi (bkz. III.iv ve n. 9), özgür olmaması dışında her açıdan benzediği ve (bir köleye göre) görece imtiyazlı statüsü son derece bıçak sırtında olan yoksul özgür zanaatkârdan farklı bir sınıfa mensup olarak görmek imkânsız olacaktır.

97 *Politika*'nın en doğru metni W. D. Ross'unkidir (*OCT*, 1957). En yararlı İngilizce tercümesi Ernest Baker'a aittir, *The Poltics of Aristotle* (1946 ve yeniden baskıları); fakat nadiren yanlış çevirilere de rastlanabilir, örneğin περίοκοι "serfler" biçiminde çevrilmiştir (cf. yukarıda III.iv). Newman'ın son derece ayrıntılı şerhi *PA* = W. L. Newman, *The Politics of Aristotle*, (4 cilt, 1887-1902), aynı hatayı yapar fakat benzeri sorunlar sık görülmez.

98 Burada ayrıntılı referanslar vermeyeceğim: Bkz. benim AHP = "Aristotle on history and poetry (*Poetics* 9, 1451^{a}36^{b}11)", *The Ancient Historian and his Materials* (Essays in honour of C. E.

Stevens), der. Barbara Levick (1975), 45-58'de yer alan sondan bir önceki paragraf. Aristo'nun "siyasi" ve tarihsel yazılarını ele alan yakın dönemde çıkmış en yararlı kitap Weil, *AH* = Raymond Weil, *Aristotle et l'histoire*'dır (Paris, 1960).

99 Plut., *Numa* 1.6; Diels-Kranz, *FVS*[6] II.330, no. 86 B 3 = *FGrH* F 2 (I.157; cf. 477 içinde). Yunancası Τῶν Ὀλυμπιονικῶν ... ὧν τὴν ἀναγραφὴν ὀψέ φασιν Ἱππίαἐκδοῦναι τὸν Ἠλεῖον, ἀπ' οὐδενὸς ὁρμώμενον ἀναγκαίου πρὸς πίστιν. Jacoby'nin görüşündeki bir değişiklik için bkz. *Atthis* (1949) 353 n.3. Ayrıca bkz. *Atthis* 58-9, 197 n.6 ve *FGrH* III b (Suppl., 1954) i.381.

100 Bkz. benim AHP (yukarıda n.2) 52-3 ve 58 n. 49, özellikle H. Bloch'un 1940 tarihli takdire şayan makalesine atıfla.

101 Alexander Fuks'un vefatından sonra basılan "Plato and the social question: the problem of poverty and riches in the *Laws*", *Anc. Soc.* 10 (1979) 33-78 başlıklı makalesini değerlendirme fırsatı bulamadım.

102 Platon, *Theaet* 174e'ye göre, Yunanlılar arasında yaygın olan bir görüş, birkaç kuşaktır ailesi zenginse bir kişinin εὐγενής olduğunu söyler. Bununla ilgili bazı başka pasajlar da J. D. Denniston tarafından Euripides, *Electra* (1939) s. 80-2, edisyonunda yayımlanmıştır, cf. 95. Εὐγένεια'ya yönelik bazı beşinci/dördüncü yüzyıl saldırıları için nkz. W. K. C. Guthrie, *History of Greek Philosophy* III (1969) 152-5 = *The Sophists* (karton kapak, 1971) 152-5.

103 Bazı örnekler için bkz. benim *OPW* 35 nn.66, 68 ve n. 68; buna özellikle Platon, *Rep*. IV. 422e-3a'yı da ekleyin.

104 Arist., *Pol*. IV.11, 1296[a]22 ff., özellikle 36-8. Benim kendi görüşüm, karma anayasa yapabilecek bir otorite pozisyonunda bulunan isimsiz "tek adamın" (1296[a]38-40) yalnızca Solon olabileceği yönündedir: cf. *Pol*. II.12, 1273[b]27-4[a]21.

105 Bkz. benim ECAPS 10 ve nn. 29-31. Newman, *PA* IV.332 (*Pol.* V.4, 1304[b]1 üzerine) *Politika*'da (alt sınıflar anlamında) ὁ δῆμος'un, οἱ πλούσιοι, οἱ εὔποροι, οἱ τὰς οὐσίας ἔχοντες, οἱ γνώριμοι, οἱἐπιεικεῖς ve hatta οἱ ὁπλῖται ile karşılaştırıldığı pasajların bir listesini verir.

106 *Pol.* IV.4, 1290[b]15'te son dönemde baz editörler herhangi bir MS otoritesi olmadan δῆμος yerine ὀλιγαρχία sözcüğünü kullanmaktadır. Aslında, o anki bağlama uyması için her iki okuma da yapılabilir (1290[a]30-[b]20) ve III.8, 1279[b]16-80[a]6 (özellikle 1279[b]20-6), çünkü daha sonraki Colophon örneği (1290[b]15-17) ve 1290[a]33-7'deki hayalî örnek (ki kanımca son derece benzerdir ve bu arada *demokrasinin* olumsuzlanmasını da içerir) 1290[b]17-20'de verilen demokrasi ve oligarşi tanımlarına uymayan *istisnalardır*. Fakat pek çok başka pasaj bir yana, III.8, 1279[b]17-19 ve 1279[b]34-80[a]6'a (özellikle 1279[b]39-80[a]3) bakılacak olursa Aristo'ya göre oligarşinin her şeyden önce mülk sahibi sınıfın, demokrasininse yoksulların yönetimi anlamına geldiği ve bu nedenle δῆμος'un 1290[b]15'teki en anlamlı sözcük olduğu son derece açıktır. Bununla birlikte Newman gibi (*PA* IV.161) 1290[b]14-15'i kesin bir şekilde "[*zenginliklerinden değil*] *sadece* sayıları çok

olduğundan" şeklinde yorumlayacak olursak, belki ὀλιγαρχία diye okumanın haklı gerekçeleri olabilir.

107 *Cf. Pol*. III.9, 1280[a]27-31; V.3, 1303[b]6-7.

108 Tüm bunlar için bkz, *OPW* 35-7 (ve genel olarak Ps.-Xen., *Ath. Pol*. üzerine, *OPW* 307-10, Ek VI.)

109 Pek çok Batılı ideolog açısından ne kadar acı verici bir gerçek olursa olsun bu yaygın bir kabul görür. Şu çalışmaya atıfta bulunmak yeterli olacaktır: S. M. Lipset, "Elections: the expression of the democratic class struggle", Bendix/Lipset, *CSP*[2] 413-28, Lipset'in *Political* Man (1960) kitabının 1963 Anchor edisyonunun (New York) 230-78. sayfalarından yeniden baskı.

110 Thuc. VIII.97.1-2'den Roma dönemine dek "karma anayasa" kavramına ilişkin doğru düzgün bir incelemenin yer aldığı herhangi bir çalışma bilmiyorum. Gördüğüm en yakın tarihli çalışmalar Kurt von Fritz'in Polybius'a odaklanan *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity* (New York, 1954) ve G. J. D. Aalders'in, kavramın ilk ortaya çıkışını tartışan fakat özellikle Aristo tarafından açıkça ortaya konduğu gibi, oligarşinin mülk sahibi sınıfın yönetimi *olduğu* gerçeğini yeterince kavrayamayan *Die Theorie der gemischten Verfassung im Altertum* (Amsterdam, 1968) kitaplarıdır. Çok faydalı kısa bir inceleme için bkz. Walbank, *HCP* I.639-41.

111 Bkz. benim CFT. Başka bir yerde açıklayacağım gibi (bkz. V.ii ve nn.30-1) P. J. Rhodes'in *JHS* 92 (1972) 115-27'de çıkan ve tek bir geçerli yeni argüman bile içermeyen makalesinde görüşlerimi değiştirmeme neden olacak herhangi bir şey görmüyorum.

112 Bkz. örneğin, von Fritz, op. cit. (n. 13) 78-81.

113 Arist., *Pol*. IV.8-9, 1293[b]31-94[b]41; cf. 11, 1295[b]1-96[a]40; 13, 1297[a]38-1.

114 Bkz. örneğin, Cic., *De rep*. I.45, 54, 69; II.41, 57, vb.

115 ones, *AD* 50-4; M. H. Hansen, "*Nomos* and *Psephisma* in fourth-century Athens", *GRBS* 19 (1978) 315-30 ve "Did the Athenian *Ecclesia* legislate after 403/2 B.C.?", ibid. 20 (1979) 27-53. Burada Atina demokrasisinin işleyişine dair bilgilerimize katkıda bulunan Hansen'e ait başka bazı yakın tarihli makalelere değinmek istiyorum: "How many Athenians attended the *Ecclesia*?", ibid. 17 (1976) 115-34; "How did the Athenians *Ecclesia* vote?", ibid. 18 (1977) 123-37; "How often did the *Ecclesia* meet?", ibid. 43-70; "*Demos*, *Ecclesia* and *Dicasterion* in Classical Athens", ibid. 19 (1978)127-46 ve "The duration of a meeting of the Athenian *Ecclesia*", *CP* 74 (1979) 43-9; aynı zamanda cf. *The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B.C. and the Public Action against Unconstitutional Proposals = Odense Univ. Class. Stud.* 4 (1974).

116 Bkz. örneğin, *Pol*. III.4, 1277[b]3; IV.11, 1296[a]1-2; 12, 1296[b]29-30; 14, 1298[a]31; V. 10, 1312[b]5-6 (burada ἡ δημοκρατία ἡ τελευταία, bir τυραννίς'tir), 35-6; 11, 1313[b]32-3; VI.5, 1320[a]17. *Τελευταία* sözcüğü kısmen demokrasinin "aşırı" biçiminin en son ortaya çıkan olması nedeniyle kullanılmıştır, ἡ τελευταία τοῖς χρόνοις, IV.6, 1293[a]1.

117 Aristo'nun νόμος ile ψήφισμα arasındaki ilişkiye dair görüşleri için bkz. *EN*. V.10, 1137[b]13-32 (özellikle 13-14, 27-32); cf. *Pol*. IV.4, 1292[a]4-13, 23-5, 30-7.

118 Hansen’in 1979 tarihli (yukarıda n. 18) makalesinin 44. sayfasında verdiği ana metinler şunlardır: *Pol* IV.4, 1292a4-13 (özellikle 5-7, 10), 23-5, 32-4, 35-7; 6, 1292b41 ff., özellikle 1293a9-10; 14, 1298b13-15; V.5, 1305a32; 9, 1310a2-4; cf. VI.2, 1317b28-9.

119 Cf. Hansen’in (yukarıda n.18’de söz geçen) iki makalesi. Ben Aristo’nun Atina anayasasının 462/1 yılında mı, Perikles’in ölümünden sonra mı, yoksa yalnızca 403’te Meclis üyelerine ödeme yapılmasının kabul edilmesiyle mi “aşırı demokrasi” biçimine ulaştığını düşündüğünden emin değilim.

120 Arist., *Pol*. IV.3, 1289b27-90a13.

121 ῎Ε μποροι ile ναύκληροι arasındaki ayrım için bkz. M. I. Finkelstein [Finley], *CP* 30 (1935) 320-36.

122 Cf. *Pol*. IV.12, 1296b24-31 ve VI.4, 1318b6-19b4 ve her iki kategorinin iç içe geçtiği, birbirleriyle çakıştıkları IV.4, 1291b17-28. Diğer iki pasaj, IV.4, 1291b30-2a13 ve 6, 1292b23-3a10, bir sonraki notta oligarşi tipleriyle ilgili olarak atıfta bulunulanlar gibi tekniktir. Yukarıdaki metinde değinilen bir diğer pasaj, viz. IV.4, 1290b38-1a33-b13, geneldir ve esasen demokrasiyle ilgili olsa da hem oligarşi hem de demokrasi açısından geçerlidir.

123 *Pol*. IV.5, 1292a39-b10; 6, 1293a12-34; VI.6, 1320b18-1a4. Bu metinler bir önceki notta atıfta bulunulan demokrasiyle ilgili iki metinle (1291b30-2a13 ve 1292b23-3a10) karşılaştırılabilir.

124 Bu noktada “metiklerden” değil de “yurttaş olmayanlardan” söz ettiğimin altını çizmem gerektiğini düşünüyorum; çünkü her ne kadar kendi pozisyonumu *OPW* 265’te (ve n. 59’da) son derece açık bir şekilde ortaya koymuş olsam da, bu kitabı değerlendiren Oxford’dan iki meslektaşım, beni “Yunan ticaretinin büyük ölçüde metiklerin elinde olduğuna” inanmakla (G. L. Cawkwell, *CR* 89 = n. s. [1975], 259) ya da “büyük ölçüde, ticaretin ekseriyetle metiklerin elinde olduğuna dair modern kurama dayanmakla” (Oswyn Murray, *Greece & Rome*[2] 20 [1973], 205) suçladılar!

125 D. J. McCargar, “The relative date of Kleisthenes’ legislation”, *Historia* 25 (1976) 385-95, 194-5’te. McCargar benim de aklımda olan bazı çalışmalara atıfta bulunur; bunlara örneğin R. Sealey, “The origins of *Demokratia*”, *CSCA* 6 (1973) 253-95 ve *A History of the Greek City States ca. 700-338 B.C.* (Berkeley vs., 1977) de eklenebilir ki bu sonuncunun tatmin edici olmaktan son derece uzak doğası, Paul Cartledge’ın *JHS* 98 (1978) 193-4’teki değerlendirmesinde güzel bir şekilde gösterilmiştir.

126 “Aristotle’s analysis of the nature of political struggle”, *AJP* 72 (1951) 145-61, yeniden baskı, *Articles on Aristotle 2. Ethics and Politics*, der. Jonathan Barnes ve diğerleri (1977) 159-69.

127 *Τιμή* sözcüğünün Aristo tarafından neredeyse her kullanımı, hemen her örnekte sözcüğün tekil halde mi çoğul halde mi kullanıldığına göre iki ana gruba ayrılabilir. (1) Çoğul haline (τιμαί) ilişkin örnekler neredeyse tamamen τιμαί = ἀρχαί = görevler, magistratlıklar diyebileceğimiz *Politika*’dan gelir: Bu III.10, 1281a31-2’de açıkça görülür. Diğer pasajlar arasında II.8, 1268a20-3 (21’de τιμαί = 23’te ἀρχαί kullanılmıştır; tekil halde τιμή için 1268a8 ile karşılaştırın; cf. aşağısı); III.5,

1278a37-8; 13, 1283b14; IV.4, 1290b11-14; 13, 1297b6-8 (V.8, 1308b35'te τιμαί = τὸ ἄρχειν); V.6, 1305b2-6 (4'te τιμαί = 3'te ἀρχαί); 8, 1308b10-14. (2) Tekil halinde şeref itibar anlamına gelen τιμή, farklı insanların çok farklı değerlendirebileceği son derece öznel bir şeydir ve Weber/Finley'in "statü"sündeki hayati unsuru oluşturur ("soziale Einschätzung der Ehre": Weber, yukarıda ana metinde tercüme edilerek alıntılandığı gibi). Örnekler neredeyse tamamen etikle ilgili çalışmalara aittir, örneğin (yukarıda ana metinde alıntılanan ve bazı başka pasajlara ek olarak) *EN* VIII.14, 1163b1-11; *EE* III.5, 1232b10-19. Ayrıca bkz. *Rhet*. I.5, 1361a27-1b2. *Poltika*'da tekil haliyle τιμή'den yalnızca bir ya da iki kez söz edilir, örneğin II.8, 1268a8 (çoğul halde kullanıldığı 21 ile karşılaştırın, yukarıya bakınız); III.12, 1283a14 (atletizm) ve V.2, 1302a32-2b2 ve 3, 1302b10-14 (στάσις nedeni olarak τιμή). Elbette birkaç siyasi kullanımı da vardır, örneğin *Pol*. I.7, 1255b36 (hemen hemen "görev" anlamına gelir) ve VII.16, 1335b16 (bir şeyden sorumlu olma işlevi) ve birkaç diğer yerde sözcük "değer biçme" gibi bir anlamda kullanılmıştır (örneğin, *Rhet*. II.2, 1378b30-1; 16, 1391a1-2).

128 Ernest Barker, *From Alexander to Constantine* (1956), neredeyse tüm bu şeylerin yüzeyselliğini ve anlamsızlığını gösteren hayli iyi bir tercüme seçkisi sunar. Bunların pek azı bana Cicero'nun *De republica*'sının mütevazı standardına ulaşabilmiş gibi gelmektedir. Başkaları Ernest Barker'ın bir yıl sonra yayımlanan diğer antolojisinde, benim bulabildiğimden daha fazla değerli şeye rastlayabilir: *Social and Political Thought in Byzantium from Justinian I to the Last Palaeologus* (1957).

129 "İşlevselcilik" üzerine bkz. örneğin Bottomore, *Sociology*[2] 42-5, 57-9, 62, 201,2, 299-300; Bendix/Lipset, *CSP*[2] 47-72 (Kingslet Davis ve Wilbert Mooe, Melvin M. Tumin, Włodzimierz Wesołowski ve Arthur L. Stinchcombe'un makalelerinden özetler); Ralf Dahrendorf'un Tübingen'deki Açılış Konuşması, "On the origin of inequality among men", *Essays in the Theory of Society* (1968) 151-78, *Social Inequality* der. André Béteille (1969 ve yeniden basımları) 16-44, s.28 ff.'de yeniden baskı; Leonard Reissman, *Sociology: An Introduction*, der. Neil J. Smelser (1967) 225-9. Parlak bir antropoloğun 1950 tarihli Marett Konuşması'nda "İngiliz antropolojisinde günümüzde hakim olan işlevselci kuram" diye tarif ettiği şeye karşı dile getirdiği anlamlı bir itiraz için (durum artık biraz daha farklıdır) bkz. E. E. Evans-Pritchard, *Essays in Socail Anthropology* (1962, karton kapak 1969), 18-28 (ifade a.20'den alıntılandı), 46-65.

130 Alıntılanan pasaj "The rise and fall of the manorial system: a theoretical model", *JEH*, 31 (1971) 777-803, s. 778'de yer almaktadır. North ve Thomas'a ait daha önceki makale: "An economic theory of the growth of the western world" *Econ. Hist. Rev.*[2] 23 (1970) 1-17 ve sonraki kitap: *The Rise of the Western World* (Cambridge, 1973).

131 Brenner'in makalesi pek çok açıdan, örneğin M. M. Postan ve John Hatchner, Patricia Croot ve David Parker, Heide Wunder tarafından *Past & Present* 78 (1978) 24-37, 37-47, 47-55'de yer alan paha biçilmez bir dizi makalede ve buna ek olarak Le Roy Ladurie ve Guy Bois tarafından 79 (yine 1978) 55-9, 60-9'da eleştirilmiştir; yine de burada ya da başka bir yerde Brenner'in North ve

Thomas tarafından benimsenen pozisyona karşı ileri sürdüğü argümanları zayıflatacak hiçbir şeye rastlamadım.

132 Voltaire'in 1759 tarihli *Candide* romanında yer alan hayalî bir karakter. *–çev*.

133 Bkz. 1970 tarihli yukarıda n.2'de atıfta bulunulan makaleleri, s.5 n.2.

134 Bkz. "The trend of modern economics", Dobb, *Political Economy and Capitalism* (1937, yeniden baskı 1940) 127-84 (özellikle 170-80). *A Critique of Economic Theory*, der. E. K. Hunt ve J. G. Schwartz (Penguin, 1972) 39-82, özellikle 71-8'de aslına uygun bir yeniden basımı yapılmıştır. (Dobb'un bu eserine ilişkin bilgilerimi Jeffrey James'e borçluyum.)

135 Weber'in dul eşi Marianne Weber tarafından hazırlanan biyografisi, *Max Weber Ein Lebensbild*'in (yeniden baskı 1950) 755-60. sayfalarında Almanca yayımlarının bir listesi, *Schriftenverzeichnis*, bulunmaktadır. En yakın tarihli Weber biyografisi olan Dirk Käsler'e ait, Helmut Fogt'un da yardım ettiği "Max Weber Bibliographie" *Kölner Zeitschr. für Soziologie u. Sozialpsychologie* 27 (1975) 703-30'da, 663-702. sayfalardaki Griedrich H. Tenbruck'a ait "Das Werk Max Webers"in ardından bulunabilir. Weber üzerine çağdaş eserlerin akışında bir azalma emaresi görülmemektedir. *Hist. Ztschr*. 201 (1965), Weber üzerine, Alfred Heuss, Wolfgang J. Mommsen ve Karl Bosl tarafından yazılmış üç makale için yüz sayfa ayırmıştır (529-630). Bu makalelerden ilki özellikle antik dünyayla ilgilidir: Heuss, "Max Webers Bedeutung für die Gexchichte des griechisch-römischen Altertums", s. 539-56. Bendix, *MWIP* vii-x, Weber'in İngilizce tercümeleriyle birlikte Almancadaki temel çalışmalarına ilişkin faydalı bir kısa liste verir. Weber, *CIM* 311-13'te Weber'le ilgili İngilizce yayımlanmış bazı modern çalışmaların yanı sıra ondan yapılan İngilizce tercümelerin listesi de yer almaktadır; yine Weber'in ve başkalarının İngilizce yayımlanan önemli çalışmalarına ilişkin Eldridge, *MWISR* 291-5'te de bir kaynakça bulunmaktadır. Bu dipnotta bahsi geçen edisyon ve çeviriler arasında en yakın tarihli olanı, R. I. Frank'ın, Weber'in *AA*'sından (benim Kaynakçama bakınız) yaptığı The *Agrarian Sociology of Ancient Civilizations* (1976) gibi hiç de uygun olmayan bir başlık taşıyan, tatmin edici olmaktan son derece uzak çeviridir. Polanyi, *PAME* 135-8, cf. 124'teki Weber eleştirilerinden de söz edebilirim.

136 Max Weber, *Die römische Agrargescihchte in ihrer Bedeutung für das Staats- und Privatrecht* (Stuttgart, 1891).

137 Bkz. Rostovtzeff, *SEHRE*^{2} II. 751 n.9.

138 Weber'in 1896'da Freiburg'ta yaptığı ve orijinaline uygun olarak *Die Wahrheit* (Stuttgart, 1896) dergisinde yayımlanan "Die sozialen Gründe des Untergangs der antiken Kultur"başlıklı konuşması, Weber'in toplu makaleleri, *Gesammelte Aufsätze zur Social- und Wirtschaftsgeschichte* (Tübingen, 1924) 289-311'de yeniden basılmıştır. Christian Mackauer'e ait İngilizce bir çevirisi, yukarıdaki metinde alıntılanan başlıkla, *Journal of General Education* 5 (1950) 75-88'de yayımlanmış ve Eldridge, *MWISR*, 254-75 ve *The Slace Economies*, Cilt I, *Historical and Theoretical Perspectives*, der. Eugene D. Genovese (New York/Londra vs., 1973) içinde yeniden basılmıştır; Weber, *ASAC* 389-411'te başka bir tane daha bulunmaktadır. Bkz. yukarıda IV.iii, § 13(a).

139 *AA* 151'de "die kaufmännische [Oligarchie] von Chios"dan ve "die kaufmännischen Oligarchien Korinths und Kerkyras"tan söz etmiş olması, (*OPW* 266-7, 396 ile karşılaştırın) ne kadar temelsiz de olsalar o dönemin "standart görüşleri"ni benimsemiş olmasından daha fazlasını göstermeyebilir. Fakat genel olarak bu çalışmada, *WG*'sinde ya da başka herhangi bir yerde Yunan tarihine ilişkin özgün kaynaklara adamakıllı aşina olduğunu göstermez.

140 Weber'in Almancasının ve bunu İngilizceye tercüme etmenin güçlüğüne ilişkin bazı ilginç ve haklı gözlemler için bkz. Gerth/Mills, *FMW*'ye Önsöz, vi-vii.

141 En faydalıları Weber, *ES* (2 cilt), *TSEO* ve *GEF* (sonuncusunun çevirisi daha kötüdür); Gerth/Mills, *FMW*; Eldridge, *MWISR*.

142 Bkz. Guenther Roth, "The historical relationship to Marxism", *Scholarship and Partisanship: Essays on Max Weber*, der. Reinhard Bendix ve Roth (karton kapak 1971) 227-52- s. 228 ve bkz. Gerth/Mills, *FMW* 46-50, 63.

143 Bkz. örneğin, Weber, *MSS* 103; Eldridge, *MWISR* 228'de yeniden basılmıştır. Cf. s. 240'taki son notta atıfta bulunulan makale.

144 Bkz. Eldridge, *MWISR* 205 (Tercümeyi hafifçe değiştirdim). Weber'in konuşması, "Der Sozialismus", *Gesammelte Aufsätze zur Sociologie und Sozialpolitik* (1924) 492-518'de yayımlanmıştır: bkz. 504-5.

145 İki pasaj şunlardır: (1) *WuG*[5] I.177-80 (=*ES* I.302-7 = *TSEO* 424-9= ve (2) *WuG*[5] II.531-40 (= *ES* II.926-39, büyük oranda Gerth/Mills, *FMW* 180-95'te yeniden yayımlanmıştır). Ayrıca bkz. sonraki iki notta alıntılanan pasajlar. Fakat Weber'in "sınıf, statü ve iktidar" ile neyi kastettiğinin açık olmadığı konusunda Penguin *Social Inequality* (der. André Béteille, 1969 ve yeniden baskıları) içinde yeniden yayımlanan W. G. Runciman, *Relative Deprivation and Social Justice* (1966) 37 ile aynı fikirdeyim.

146 Bkz. Gerth/Mills, *FMW* 300-1, Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* I.237 ff., 273-5'te yeniden yayımlanan *Archiv für Sozialwiss.* 41'den (1915) çeviri.

147 Bkz. Gerth/Mills, *FMW* 405, yine *Archiv*'de (1916) yer alan ve GAzRS II. 41-2'de yeniden yayımlanan bir makaleden tercüme.

148 Runciman'a göre, [*RDSJ* (yukarıda n.15) 37-8, *SI* (yukarıda n.15)47'de yeniden baskı] "Bir kişinin 'sınıf'-durumu, Weber'in kullandığı anlamda, üretim, dağıtım ve mübadele sürecinde benzer bir yerde duran kişilerle paylaştığı lokasyon'dur" ve ekler "Bu Marksist sınıf tanımına yakındır." Bu bana Weber'in poziyonunun tamamıyla doğru bir tasviri değilmiş gibi geliyor.

149 Weber, *WuG*[5] I.180 (= *ES* I.306 = *TSEO* 428); cf. *WuG*[5] II535 (= *ES* II.932 = *FMW* 187).

150 Weber, *WuG*[5] II.534 (= *ES* II.932 = *FMW* 186-7); cf. *FMW* 405

151 Weber, *WuG*[5] II.537 (= *ES* II.935-6 = *FMW* 191).

152Weber, *WuG*[5] II.538 (= *ES* II.937 = *FMW* 193).

153 Bu çalışma kaynağını iki makaleden almıştır, "Die protestantische Ethik und der 'Geist' des Kapitalismus", *Archiv für Soizalwiss.* 20 (1904) ve 21 (1905), Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* I.17-206'da yeniden baskı. Talcott Parsons'a ait, R. H. Tawney'in Önsözünü yazığı iyi bir İngilizce tercümesi bulunmaktadır (1930 ve yenden baskıları). Bu çalışmanın

doğurduğu anlaşmazlık için bkz. Ephraim Fischoff, Albert Hyma ve H. M. Robertson da dahil olmak üzere bir dizi yazardan özetler içeren *Protestantism and Capitalism. The Weber Thesis and its Critics*, der. Robert W. Green (Boston, 1959). [Parsons'un tercümesinin ikinci baskısında (1976) Anthony Giddens'ın kaleme aldığı yararlı bir Giriş ve daha gelişkin bir kaynakça yer almaktadır.]

154 Yazıştığım bir Alman (Marksist olmaktan çok uzaktır) Finley'in görüşündeki temel bir unsuru, bana yazdığı bir mektupta doğru bir şekilde tanımlamıştı: "in der *Ancient Economy* Finley von den Bewusstseinsstrukturen ausgeht".

155 Weber, *WuG*[5] II.534-5 (= *ES* II.932)

156 Öyle görünüyor ki, Finley'in statü "tayfı" ya da "süremi" ilk olarak 1958'de yaptığı ve 1959'da yayımlanan konuşması, WGCBSL'de karşımıza çıkmıştır. Bu konuşma daha sonra birden çok kez yeniden yayımlanmıştır, örneğin *SCA*, der. Finley, 53-71 (bkz. özellikle s. 55). Pek çok başka çalışmasında da bulunabilir, örneğin, *AE* 67-8, 87; SSAG 186; BSF 247, 248. Ayrıca bkz. J. Pečírka, "Von der asiatischen Produktionsweise zu einer marxistischen Analyse der führen Klassengesellschaften", *Eirene* 6 (1967) 141-74, s. 172.

157 Lys. XII.19: Muhtemelen kardeşlerin kalkan atölyesinde çalışanların yanı sıra ev köleleri de dahil olmak üzere 120 köle. Daha da çok köleye sahip olduğu iddia edilen üç Atinalıya rastlarız: Nicias 1.000, Hipponicus 600 ve Philemonides 300 köleye sahiptir (Xen., *De vect.* IV.14-15); fakat bu rakamlar pek de güvenilir değildir: bkz. Westermann, ASA 461 = *SCA* (der. Finley) 83.

158 Yazar burada, Türkçeye temel-yapı olarak da tercüme edilebilecek Marksist altyapı-üstyapı (*base-superstructure*) metaforuna atıfta bulunmaktadır. *–çev*.

159 Bkz. J. Pečírka, *The Formula fort he Grant of Enktesis in Attic Inscriptions* (*Acta Univ. Carolinae*, *Philos. Et Hist. Monographia* XV, Prag, 1966). "Sonuçlar" 137-49. sayfalarda yer almaktadır. Ayrıca bkz. Pečírka'nın "Land tenure and the development of the Athenian polis", ΓΕΡΑΣ. *Studies Pres. To George Thomson*, der. L. Varcl ve R. F. Willetts (Prag, 1963) 183-201.

160 Herhangi bir kapsamlı değerlendirmesine rastlamadığım bu sorunu enine boyuna incelemediğimi kabul ediyorum ve yalnızca yakın tarihli iki çalışmaya referans vereceğim: I. S. Svencickaja, *Eiree* 15 (1977) 27-54, s. 28-9, 30-1 ve M. H. Crawford, *Imperialism in the Ancient World*, der. P. D. A. Garnsey ve C. R. Whittaker (1978) 195-6 ve 332 n.14.

161 Metikler üzerine geniş bir kaynakça bulunmaktadır; fakat sadece şu çalışmalardan söz etmek yeterli olacaktır: H. Hommen, *RE* XV.ii (1932) 1413-58; Busolt-Swoboda, *GS* I.292-303; M. Clerc, *Les métèques athéniens* (Paris, 1893, Atina ile sınırlı); A. R. W. Harrisın, *the Law of Athens I* (1968) 187-99 ve en yakın tarihli eser olarak, büyük oranda Atina'daki metiklere ayrılmış uzun bir bölümü bulunan, her açıdan aynı değeri taşımayan ve lafı gereğinden fazla uzatan Philippe Gauthier, *Symbola. Les étrangers et la justice dans les cités grecques* (Nancy, 1972). (Gauthier'in op. cit. 180'de, NJAE I'de dile getirdiğim görüşleri kaba bir şekilde yanlış aktarmasına neden olan şeyin özensizliği mi, yoksa İngiliz diliyle yeteri kadar haşır neşir olmaması mı olduğunu bilmiyorum. Bana yönelik "voyait en tout et pour tout dans les δίκαι ἀπὸ συμβολῶν des litiges d'ordre commercial, portant sur des biens" şeklindeki ifadesi aslında uzun uzadıya reddetmek için çaba harcadığım görüşleri savunduğumu iddia etmektedir: bkz. özellikle NJAE I. 95-6, 101-3, 108-

10.) Ayrıca bkz. David Whitehead, *the Ideology of the Athenian Metic* (= Camb. Philol. Soc., Suppl. Vilt 4, 1977).

162 Bu nedenle *Dig.* K.xvi.239.2'de Pomponius, Roma *incola*'sının, genellikle "metik" adını verdiğimiz şey için kullanılan standart Helensitik sözcük olan Yunanca πάροικος (ya da κάτοικος) ile aynı şey olduğunu söyler, bkz. Welles, *RCHP*, s.353, 345.

163 Bkz. yukarıda n.1: Söz konusu pasaj, Dahrendorf'un daha önce yayımlanan görüşlerine ilişkin "esaslı revizyonu"nu açıkladığı n. 20, *ETS*, 173 = *SI* 37'de yer alır. Dahrendorf'un "sınıf" derken "zorla eşgüdümlenmiş ilişkilerde otoritenin diferansiyel dağılımından kaynaklanan karmaşık gruplar"ı kastettiğini söylediği *CCCIS* 204 ile karşılaştırın (cf.id. 138 vs.). "Zorla eşgüdümlenmiş ilişkiler" dediği şey, Weber'in *Herrschaftsverband*'ıdır (id. 167).

164 Dahrendorf'un pozisyonuna Frank Parkin tarafından *Class Inequality and Political Order* (1971; Paladin kartonkapak, 1972) 44-6'da yöneltilen itirazlara atıfta bulunmak yeterli olacaktır. "bir ölçüde, ... tabakalaşmanın iktidar bağlamında kavranması sınıf ve statü üstünlüklerinin dağılımının kavramsallaştırılmasının yalnızca başka bir yolu olabilir. Yani, iktidarın dağılımından söz etmek ödül akışını tasvir etmenin bir başka yolu olarak anlaşılabilir. .... Diğer bir deyişle, iktidar ... kaynak akışını tasvir etmek için kullanılan bir kavram ya da metafor olarak düşünülebilir" (ibid. 46) diyen Parkin'le hemfikirim. Fakat kendisi de özellikle "toplumsal tabakalaşmayla" ilgilenen Parkin, Dahrendorf'un Marx'a yönelik argümanlarının kısmen Marx'ın tabakalaşmayı açıklamaya çalıştığı şeklindeki yanlış bir varsayıma dayandığını fark etme fırsatı bulamamıştır. (cf. bu alt bölümün ana metni).

165 Bkz. Newton 'un Robert Hooke'a yazdığı (5 Şubat 1675/6 tarihli) bir mektubu alıntılayan George Sarton, *Isis* 24 (1935) 107-9 ve ayrıca Salisburyli John tarafından, *Metalogicon* III.iv, 900c'de atıfta bulunulduğu şekliyle Chartresli Bernard (bkz. C. C. I. Webb, edisyonu, 1929) ve cf. Raymond Klibansky, *Isis* 26 (1936) 147(-9).

166 Bu alt bölümün taslağını gösterdiğim bazı arkadaşlarım, beni şaşırtacak şekilde, "üretim" sözcüğünün insanlara referansla kullanılmasına karşı çıktılar ve "*yeniden* üretimi" bir "üretim" biçimi olarak ele almanın, bir tür kelime oyunu olduğunu söylediler. Elbette, aslında her iki *sözcük* de argümanım açısından vazgeçilmez değildir. "Üretim" ile (bkz. yukarıda II.i'de ortaya koyduğum beş önermenin ikincisi) hem ihtiyaçlarını (ve eğer mümkünse elbette lükslerini de) karışlayarak *insan hayatının sürdürülmesi* için gerekli olan, hem de çocuk doğurup erişkinliğe kadar yetiştirerek *türün varlığını sürdüren* temel faaliyetlerin tümünü kastediyorum. "Üretim" söz konusu temel faaliyet kümesinin her ikisini de tek başına kapsayan en elverişli sözcüktür. Çiftçilerin yiyecek ürettiğini, Cowley'de araba üretildiğini, benim ve yayımcımın (farklı anlamlarda) kitap ürettiğimizi ve kadınların, erkeklerin de bir miktar yardımıyla çocuk ürettiklerini söylemekte karşı çıkılabilecek herhangi bir şey görmüyorum.

167 Bu bölümün tamamlanmasından sonra basılan söz konusu kitap, David Schaps'ın, *Economic Rights of Women in Ancient Greece* (Edinburgh, 1979) isimli son derece bilimsel çalışmasıdır.

168 Antik Yunan dünyası için, genel olarak kadınları mı yoksa eşleri mi bir sınıf olarak görmemiz gerektiği çok da önemli bir sorun değildir, zira Yunanlı kadınların neredeyse tümü evliydi (bkz. yukarıdaki metinde daha sonra yer alan açıklamalar). Fakat elbette bu sorun diğer toplumlar söz konusu olduğunda cevaplanmalıdır.

169 Temel genel eser, L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs* (1891, Önsözle birlikte L. Wenger tarafından yeniden basımı Leipzig, 1935). Ayrıca bkz. Crook, *LLR* 336 n. 173; Jolowicz ve Nicholas, *HISRL*^{3} 74, 346-7, 469-73 (özellikle 470).

170 Bkz. Harrison, op. cit. 30-2, 43, 123 n.2 (s. 124); Claire Préaux, *Recueils de la Soc. Jean Bodin XI. La Femme* (Brüksel, 1959) 127-75, s. 128, 163-4.

171 Bkz. A. R. W. Harrison, *The Law of Athens*, *I. The Family and Property* (1968) 1 ff. Atina'da evlilik konusunun bütününe ilişkin olarak bkz. E. J. Bickerman'ın takdire şayan makalesi "La conception du mariage à Athènes", *BIDR* 78 (1975) 1-28.

172 Bkz. Harrison op. cit. 10-12, 132-8, 309-11.

173 Bkz. Rostovtzeff, *SEHHW* II.623-4 (ve III.1465 nn.23-25), s.92 (ve III.1547 n. 170)'de yer alan kaynakça; *SEHRE*^{2} II.738 n.15. Yukarıdaki ana metinde Poseidippus'a yapılan müteakip referans fr. 11, Kock, *CAF* III.338-9, *ap.* Stob., *Anthol.* IV.xxiv.c.40'a (der. O. Hense, IV.614) verilmiştir. Ayrıca (esas olarak İtalya için) bkz. Brunt, *IM* 148-54. [Donald Engels'in "The problem of female infanticide in the Greco-Roman world", *CP* 75 (1980) 112-20 adlı antik tarihçilerin pek çoğunun sahip olduğundan daha fazla modern demografi bilgisine dayanan makalesini ancak bu kitabı tamamladıktan sonra görebildim. Engels'in vardığı sonuçlar "her yıl doğan kızlardan yüzde onunun öldürülmesinin olasılık dışı olduğu ve bu oranın neredeyse kesin bir şekilde herhangi bir bölgedeki kız doğumlarının yüzde [sic] birkaçından fazla olamayacağı" yönündedir. Ben tek derdim bir kız çocuğunun kendi ebeveyni tarafından yetiştirilmek konusunda bir erkek çocuğundan daha az şansa sahip olduğu göstermekti.]

174 Doğru bir değerlendirme sunabilen, bu türden bildiğim tek çalışma Herbert Preisker'in *Christentum und Ehe in den ersten drei Jahrhunderten* (= *Neue Studien zur Gesch. Der Theol. Und Kirche* 23, Berlin, 1927) kitabıdır.

175 Dindar Yahudiler arasında karıyla koca arasındaki cinsel ilişkileri bile sadece çocuk yapma amacıyla kısıtlamaya dönük güçlü bir eğilim vardı: bkz. Jos., *C. Apion*. II.199; Baron, *SRHJ* II^{2}.218-19 ve 408 n.2. Pavlus'un bu tür bir kısıtlama getirmemesini şaşırtıcı buluyorum.

176 Diğer "Pavlusçu" pasajlar arasında konuyla ilgili olanlar (pek çoğuna metnin içinde daha sonra değinilecektir), I. Kor.xi.3-15; xiv.34-5, 37; II. Kor. Xi.3; Koloss. III.18-19; Efes. V.22-33 (özellikle 22-4, 33); I Tim. ii.11-15; v.11-12; Tit. II.4-5'tir. Ayrıca bkz. I. Pet. İii.1-7.

177 I Tim.ii.15 ve v.14 gibi pasajların evliliğin kadın açısından esas işlevi olarak çocuk yapmayı kabul ettiklerinin söylenebileceğini sanıyorum.

178 Bkz. Robin Scroggs, "Paul and the eschatological woman", *Jnl of the Amer. Acad. Of Religion* 40 (1972) 283-303 ve "Paul and the eschatological woman: revisited", ibid. 42 (1974) 432-7. Kavram Elaine H. Pagels tarafından "Paul and women: a response to recent discussion", ibid. 538-49'da çelişkili olduğu gerekçesiyle haklı olarak reddedilmiştir –Pagels yine de, bana göre hem Pavlus'a hem de Scroggs'a gereğinden fazla müsamaha göstermektedir.

179 25. mısradaki bakirenin, 36-7. mısralardaki bakire gibi, bir *subintroducta* olabileceğine inanıyorum; fakat bu mesele burada ele alınamayacak kadar karmaşıktır. (İlk Babalara ait pek çok

metin arasında *subintroductae* ile ilgili olanlar için bkz. John Chrysostom, *Adversus eos qui apud se habent virgines subintroductas*, *MPG* XLVII.495-514 içinde.)

180 Ὑποτάσσεσθαι'nin (örneğin Efes. VI.1; Koloss. III.20'de ebeveynlerine itaat eden çocuklar için kullanılan) ὑπακούειν'den daha güçsüz olduğunu iddia etmek isteyen herkes, her iki sözcüğün de kadınlarla ilişkili olarak birbirinin yerine kullanıldığı I. Pet. iii.5-6'yı okumalı ve kölelerin efendilerine itaat etmeleri için ὑπακούειν sözcüğünün kullanıldığı Efes. VI.5 ve Koloss. III.22'deki metinleri, ὑποτάσσεσθαι sözcüğünün tercih edildiği Tit. II.9 ve I. Pet. İi.18 ile karşılaştırmalıdır. Aziz Pavlus'un kendi döneminde mevcut olan evliliğe yönelik tavırları geliştirmiş olduğuna sadece bir açıdan katılabileceğimi eklemeliyim: bkz. David Daube, "Biblical landmarks in the struggle for women's rights", *Juridical Review* 23 (1978) 177 ff., s. 184-7 (özellikle 185-6). Fakat Daube'nin "ileriye dönük muazzam bir adım" adını verdiği şey (bana göre bir mübalağa) ancak Yahudilerin evlilikle ilgili tutumlarıyla karşılaştırıldığında böyledir. (Bu arada, Daube'un *ODCC*[2] 1054'teki "Pauline privilege" makalesine ilişkin yaptığı düzeltmeye dikkat edin.) Elbette ὑποτάσσεςιν türevleri, pagan Yunanlı yazarlar tarafından eşler için kullanılıyordu, örneğin, kocanın rolü için yalnızca ἡγεμονια καὶ προαίπεσισ gibi terimleri (139d) değil, aynı zamanda κρατεῖν (vücudun ruhu) ve ἄρχειν (142e) gibi terimleri de kullanan Plut. *Praec. Conius.* 33 = Mor. 142'e (ὑποτάττουσαι) bakınız. Plutarkhos'un ideal kadın davranışı οἰκουρία καὶ σιωπή'dir (142d).

181 Pavlus, aklında muhtemelen İsa'nın Sinoptik İncillerimizde (Mk X.2-12, özellikle 11-12; Mt. V.31-2 ve XIX.3-12, özellikle 9; Lk. XVI.18) yer alanlara benzer deyişlerinin olduğu I. Kor. Vii.10(-11)'de, spesifik olarak "Evlilere emrediyorum [παραγγέλλω], [fakat] ben değil Efendimiz" der. Fakat 12. mısrada "Geri kalanlara Efendimiz değil ben sesleniyorum" diyebileceğini düşünmüştür. 6. mısrada "Fakat bu şekilde izinle konuşuyorum emirle değil" (κατά συγγνώμηυ, οὐ κατ› πιταγήν) der. Bu kendi otoritesiyle, Tanrı'nın genel kuralına bir istisna olduğunu düşündüğü bir şeye izin verir ve 25. mısrada "Efendimizden bakirelerle ilgili hiçbir emir [ἐπιταγή] almadım" der – yukarıda ana metinde bu metni daha önce yorumlamıştım. Bununla birlikte 40. mısrada, bölümün sonunda, (muhtemelen farklı çizgilerde ilahi ilham aldığını iddia edenlere yanıt verirken), "Benim de Tanrı'nın Ruhu'na sahip olduğumu düşünüyorum" der. Ve bir başka bölümün sonunda da, kadınlara kilisede sessiz durmaları yönünde emirler verdikten hemen sonra, (özellikle peygambervari ya da ruhani özel yeteneklerle konuşma iddiasında olabilecek başkalarına yanıt verirken) "Size yazdığım şeyler Efendimizin emirleridir [ἐντολή]" der (xiv.37).

182 Örneğin, I. Kor. Xiv.34-6; Koloss. III.18; I Tim. İi.11-14; Tit. II.5 ve elbette hepsinden önce Efes. V.22-4, 33.

183 Eski Ahit'te, asıl olarak anatomik anlamda "kafa" anlamına gelen İbranice *rosh* sözcüğü, bir yönetici, şef, kaptan, komutan vs. için de kullanılabilir. Bu anlamda LXX genellikle ἄρχων, ἀπχή ya da ἀρχηγός (ve ἡγούμευος, ἀπχφυλος, ἀρχιπατπιώτης) olarak çevirir ve arada sırada κεφαλή'yi de kullanır: Örneğin, Ps. XVIII.43; Isai. IX.14.I; Judg. XI.11 ve cf. Deut. XXVIII.14, 44 ve Isai. IX.14'teki baş/kuyruk metaforu. Ps. CXVIII(LXX'de CXVII).22'nin, (yine *rosh*'un tercümesi olan) ἐις κεφαλή γωνίας'ın, (Aziz Pavlus gibi) LXX metninin yanı sıra İbranice de bilen ilk Hristiyanlar için özellikle etkili bir pasaj olmuş olabileceğini düşünüyorum; çünkü Yeni Ahit'te

en az beş kez alıntılanmıştır: Mt. XXI.42 = Mk XII.10 = Lk. XX.17; Resullerin İşleri IV.1; I Pet.ii.7; cf. ἀκρογωνιαῖος'un Isai. XXVIII.16'nın LXXX'inden geldiği II Pet. İi.6 (ve Efes. II.20). Scroggs, op. cit. (yukarıda n. 12'de), hükümdarlık ya da efendilik anlamına gelen *rosh* sözcüğünün LXX'de nadiren κεφαλή biçiminde çevrildiği gerçeğine odaklanır –bu şekilde çevrildiğinde de çevirmenin "odun kafalı ya da uykulu" olduğunu düşünmektedir! (op. cit. [1974] 534-5 n.8). "Baş" için kullanılan esas İbranice sözcük olan *rosh*'un, ekseriyetle bahsettiğim hükümdarlık ya da otorite anlamına gelen Yunanca sözcükler kullanılarak çevrilmeyi gerektiren bir anlamda kullanılmış olmasının önemini ve bunun İbranice LXX'le birlikte Eski Ahit'e de aşina olanlar için başlı başına "baş" anlamına gelen Yunanca sözcük olan κεφαλή'ye, LXX'de ve Aziz Pavlus tarafından birkaç kez kullanıldığını gördüğümüz otoriteryen bir anlam kazandıracağını fark edememiştir.

184 Bedale, op. cit. (yukarıda n. 17'de) 214-15, s.215.

185 Op. cit. 214. "Bizzat İsa'nın 'oğulluğu'nu da içerir": I. Kor. Xi.3'te Tanrı İsa'nın "başı"dır.

186 Ve Efes. V.23-4'te İsa'nın Kilise ile olan ilişkisini açıklamaya da çok hoş bir katkıda bulunur. Fakat tabii ki Efes. I.22'de, κεφαλή ὑπὲρ πάντα τῇ Ἐκκλησᾳ, Bedale'nin kendisinin de kabul ettiği gibi (214) altı çizilen, *tamamıyla* İsa'nın otoritesi, "onun efendiliği"dir.

187 Örneğin Scroggs'un yaptığı gibi, op. cit. (yukarıda n. 12'de), özellikle de Bedale'in κεφαλή sözcüğünü "*efendilik* değil de kaynak ya da köken" (italikler bana ait) anlamına gelecek şekilde çevirdiğini belirterek yazdıklarını çarpıttığı (1972) 298-9 n.41. Scroogs Pavlus'un "Yeni Ahit'te kadınların kurtuluşları ve özgürlüklerinin tek kesin ve tutarlı sözcüsü" ve "Yeni Ahit'teki eskatolojik cemaat içinde kadınların özgürlük ve eşitliğini savunan tek net ses" olduğu şeklinde bazı ölçüsüz ifadeler kullanır! (op. cit. [1972] 283 ve 302.

188 Averil Cameron'un "Neither male nor female" makalesi *Greece & Rome*[2] 27 (1980) 60-8'de yayımlanmıştır.

189 Hiçbir kadının *paterfamilias* olamayacağı doğrudur, fakat erkeğin hâkimiyeti, yetişkin oğulları da dahil olmak üzere tüm ailesini kapsarken, karısı onun *manus*'una geçme şartıyla evlenmediği müddetçe, yine de yaşadığı sürece kendi babasının *potestas*'ı altında kalacaktır. Tüm hukuki sitemler belirli bir yaşa kadar çocukların pek çok şeyde ehliyetsiz olduklarını belirtirler, örneğin sözleşme yapmak ve vasiyet hazırlamak gibi. Roma hukuku bu durumu diğer sistemlerden daha ileriye taşımıştır –*emancipatio*'nun yokluğunda, babanın (ya da dedenin) ölümüne dek.

190 Cf. Levit. XVIII.19. XX.18'de kullanılan İbranice sözcük normalde idam ya da cemaatten kovulma anlamına gelir ve LXX'de Ἐξολοθρευθήσονται sözcüğüyle karşılanır. Levit. XV.24 (tüm bağlamı gibi) "kirlilik" dışında herhangi bir ceza belirlememiştir.

191 Bkz. benim "Herodotus", *Greece & Rome*[2] 24 (1977) 130-48, s. 146-7 ve 148 n.24.

192 İskenderiyeli "Büyük" Dionysius için bkz. çalışmalarına ilişkin standart edisyon olan C. L. Feltoe, *The Letters and other Remains of Dionysius of Alexandria* (1904) 102-3 ve *MPG* X. 1281'de yer alan Pentapolisli (Sirenayka) Basileides'e yazdığı Mektup'taki İkinci Kural. Feltoe'nun İngilizce çevirisi, *St. Dionysius of Alexandria. Letters and Treatises* (1918) 81, büyük bir özenle mektubun bu kısmını ve sonraki bölümlerini "Burada belirtmeye gerek olmayan meselelerle ilgili üç karar daha takip eder" sözleriyle dışarıda bırakır. Bununla birlikte, S. D. F. Salmond tarafından *Ante-Nicene Christian Library* (Edinburgh, 1871), Cilt XX, 196-201 içinde

yayımlanan tam bir İngilizce çevirisi bulunmaktadır. Bu mektup daha sonra Kilise Hukukuna ilişkin standart Bizans derlemelerine dahil edilmiştir: bkz. G. A. Rallis ve M. Potlis, Σύνταγματῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων ...IV (Atina, 1854) 7, burada Zonaras ve Balsamon'un şerhleri de yayımlanmıştır (7-9). Timothy'nin mektubu, Cevap 7 için bkz. Rallis ve Potlis, op. cit. Iv.335 ve *MPG* XXXIII.1300. *Trullo* Konsili'nin {Quinisext Konsili, çev} Dionysius'nun kurallarını da içeren İkinci Kanunu için bkz. Hefele-Leclercq, *HC* III.i (1909) 563; J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio* XI (1765) 939-42. (eski İlkçağ tarihi öğrencim, Dr. Kallistos Ware'e bu nottaki bazı referanslar için müteşekkirim.)

193 Jerome, *Contra Helvid.* (özellikle 2, 21, 24); *Contra Vigilant*. (ve *Epist.* CIX, özellikle 1, 2); *Contra Jovinian*. I. (özellikle 40); *Vita Pulli* 3; *Vita Malchi* 6; *Epist.* XXII (özellikle 7); LII.2-3; LV. 3-4; LXXIX (özellikle 10); CVII (özellikle 11); cf. XIV.10 ("Bir kez İsa'da yıkananın bir daha yıkanması gerekmez" – Jn XIII.10'un çok zorlama bir tercümesi); CVIII.15; CXXIII; CXXVIII; CXLVII. *Cap.* I.103 n.1'de geçerken yapılan bir dokundurmadan Marx'ın Jerome, *Epist*. XXII.7, 30'u okuduğunu görmek ilginçtir. Jerome'un cinsellik, evlilik ve bekaretle ilgili tutumlarına ilişkin bir Hristiyan tarafından yazılmış bilimsel bir değerlendirme okumak isteyenler, J. N. D. Kelly, *Jerome. His Life, Writings, and Controversies* (1975) 98-9, 100-3, 104-7, 171-2, 180-92, 273-5, 312-13 ile başlamalıdır. 183. sayfadaki yorum özellikle ilginçtir: "Onun [Jerome'un] I Korintliler 7 ve I Timothy'deki meşhur metinleri eğip bükerek, evliliğe ve ikinci evliliklere karşı içerdiklerinden bile daha büyük bir istikrah çıkararak vahiy kaynağı yaptığı kişi Aziz Pavlus'tu."

194 Hense'nin metnine yazığı girişe ve Lutz'un makalesine ek olarak bkz. A. C. Van Geytenbeek, *Musonius Rufus and Greek Diatribe*, gözden geçirilmiş baskı, çev. B. L. Hijmans (Assen, 1963), özellikle iii. bölüm, s.51-77 ve M. P. Charlesworth, *Five Men* (= Martin Classical LEctures, Cilt VI, Cambridge, Mass., 1936) 33-62.

195 Musonius'tan alıntıladığım pasajların referansları (Lutz'un edisyonuna göre) şunlardır: (1) fr. XIIIA, s.88-9; (2) fr. XIV. s.94-5; (3) frr. IV., s.44-5 ve XII, s. 86-7 ve 88-9; (4) fr. XIV, s. 90-7; (5) fr. IV, s.42-9 ve III. s.38-43. Fr.XII, s.86.4-8'de Musonius'un cinsel ilişkinin tek amacını çocuk sahibi olmak olarak gördüğü ve bunu "evlilikte olsa bile, sadece haz için yapıldığında haksız ve hukuksuz" bir şey olarak değerlendirdiği doğrudur; fakat bu pek çok Hristiyan tarafından benimsenen bir görüştü ve bugün de pek çoğumuz bunun, evliliği bekaretten sonra ikinci en iyi ve aksi takdirde günaha sokacak bir şehveti yeniden kutsallaştırmanın talihsiz bir gerekliliği olarak gören Pavlusçu evlilik algısına kıyasla daha az itiraz edilebilir olduğunu düşünürüz.

196 Bu alt bölümde çok geniş bir kaynakça vermeye gerek olduğunu düşünmedim. *Arethusa* 6 (Bahar 1973) 125-57'de, Sarah B. Pomeroy tarafından hazırlanan bir "Selected bibliography on women in antiquity" bulunmaktadır. Pomeroy'un *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves. Women in Classical Antiquity* (New York, 1975) başlıklı kitabı da 251-9. sayfalarında pek çok ek yapılabilecek uzun bir liste verir. Bu ekler arasında E. Bickerman'ın iki önemli makalesini sayabiliriz: Yukarıda n.4'te bahsi geçen ile "Love story in the Homeric Hymn to Aphrodite", *Athenaeum*, n.s. 54 (1976) 229-54. Kimi hayranları tarafından son dönemlerde savunulan, Platon'un bir "feminist" olduğuna ilişkin gülünç iddiayı kabul etmenin cazibesine kapılanlar Julia Annas'ın mükemmel makalesini okumalıdır: "Plato's *Republic* and feminism", *Philosophy* 51

(1976) 307-21. Bu makale başlığına karşın, sadece *Devlet* ile sınırlı değildir ve *Timaeus* (ki bilhassa 42bc ve 90e-91a bu bağlamda nadiren fark edilmiştir: bkz. ibid. 316) ve *Yasalar* (özellikle VI.780d-1b; XI.917a: bkz. ibid. 317) da dahil olmak üzere Platon'un diğer çalışmalarını da göz atar. Buna koyacağım tek şerh şudur: Platon'un *Yasalar*'da kadınları içinde bıraktığı son derece kötü konum Atina'da içinde bulundukları koşullara çok yakındır. Fakat yine de "dördüncü yüzyıl *Yunan* kadının konumu" olarak tarif edilmemelidir (ibid. 317, italikler bana ait), çünkü o dönemde bile kadınlara mülkiyet vs. bakımından Atina'ya kıyasla çok daha iyi bir statü sağlayan Yunan devletleri vardı: bkz. yukarısı, n.1a ve benim OPRAW. Platon'un etrafındaki dünyada daha ilerici örnekler varken nahoş ve baskıcı bir seçeneği tercih etmesi kimseyi şaşırtmamalıdır. [Bu kitap düzeltiye gittikten sonra Klasik Atina'da kadınların konumuna ilişkin gördüğüm en iyi makale yayımlandı: John Gould, "Law, custom and myth: aspects of the social position of women in Classical Athens", *JHS* 100 (1980) 38-59.

III

MÜLKIYET VE MÜLK SAHIPLERI

(i)
Üretim Koşulları: Toprak ve Özgür Olmayan Emek

Antik dünyada temel “üretim araçları”, terimi kullandığım anlamıyla, toprak ve özgür olmayan emekti. İkinci ifade kesinlikle, (bu bölümün iv. alt bölümünde tartışacağım) alınıp satılabilir kölelik, serflik ve borç esaretine ek olarak, yerel şehir yönetimleri veya kraliyet ya da Roma imparatorluk yönetimi tarafından sömürülen sınıflardan zorla alınan her türlü zorunlu emek hizmetini de içermelidir. Fakat idari yetkililer için ifa edilen (“dolaylı kolektif sömürü” biçimleri olarak adlandırdığım; bkz. aşağıda IV.i) bu emek hizmetlerini, esas olarak köylülüğü ele alan bir sonraki bölümde tartışmayı daha uygun buluyorum. Toprak sahipliği ve özgür olmayan emeği zorla çalıştırma gücü, büyük oranda aynı sınıfın ellerinde toplanmıştı ve bu nedenle bu ikisi birlikte Antik Yunan topluluklarının sınıf yapısının temel anahtarını oluşturuyordu. Kapitalist üretimde asli bir rol oynayan özgür ücretli emek, antikitede göreli olarak önemsizdi (bu bölümün vi. alt bölümüne bakın). Bir anlamda, Marx’ın da belirttiği gibi, kiralanan emekçi, aslında emek-gücünü ücret karşılığında satmak dışında hiçbir seçeneği olmadığından tamamen özgür değildir. İşverenin üzerinden kâr elde ettiği artık emeği (Marx’ın ifadesiyle) karşılıksız olarak verilmiştir ve “özünde, ne kadar özgür sözleşmeye dayalı bir

anlaşmanın sonucuymuş gibi gözükürse gözüksün, her zaman bir zorunlu emek olarak kalır" (*Cap.* III.819). Tıpkı "Romalı kölenin zincirlerle tutulması gibi, ücretli emekçi de sahibi tarafından görünmez iplerle bağlanmıştır. Bağımsızlık görüntüsü, işverenlerin sürekli değişmesi ve sözleşmenin *fictio juris*'i (kurgusal hukukiliği) ile sağlanır" (*Cap.* I.574). Fakat hukuken, iktisaden ya da toplumsal olarak özgür olmayan emeğin ortadan kaybolması ve yerini önemli ölçüde özgür seçim sunabilen bir sözleşmenin söz konusu olduğu ücretli emeğe bırakması, ileriye atılmış gerçek bir adımdır. Yeni ve kölelik, serflik gibi daha önceki biçimlerden daha yüksek bir biçim için gerekli unsurların yaratılması ve üretici güçlerin, toplumsal ilişkilerin gelişmesi açısından daha avantajlı bir biçimde ve daha avantajlı koşullar altında artık-emeği dayatması sermayenin uygarlaştırıcı veçhelerinden birisidir" (*Cap.* III.819) Bunun *antik* kiralanmış emekçiye köle ya da serfinkinden daha üstün bir konum atfetmemizi gerektirip gerektirmediği tartışmalı bir noktadır; buna bu bölümün vi. alt bölümünde yeniden döneceğiz.

Marx, *Ücret, Fiyat ve Kâr*'ın ix. bölümündeki parlak bir parçada, (*Capital* I. 539-540'ta biraz daha farklı bir biçimde tekrar karşımıza çıkar) köle, serf ve ücretli emekçinin sömürülmesi arasındaki en belirgin farka dikkat çeker. Kölenin emeği, karşılığı hiç ödenmemiş bir şey gibi görünür; bütün zamanı boyunca efendisi için çalışır ve karşılığında yalnızca yaşamasına müsaade edecek –ve belki de kendisini yeniden üretecek– kadar bir şey eline geçer. "[Köleyle] efendisi arasında hiçbir pazarlık yürütülmediğinden ve iki taraf arasında hiçbir alım satım eylemi gerçekleşmediğinden, tüm emeği karşılıksız verilmiş gibi görünür." Emek rantla yükümlü serf ya da kendi mülkü gibi gözüken tarlada belirli bir süre çalışıp, bir o kadar da lordunun tarlasında çalışan *corvée*'ye tabi köylüyle birlikte gerçeklik açık bir şekilde ortaya çıkar: "Emeğin karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş kısımları fark edilir bir şekilde birbirinden ayrılmıştır." Ücretli emekçinin durumu da, tıpkı köleninki gibi, kafa karışıklığına

sebebiyet verebilir: Kiralanmış emekçinin verdiği tüm emeğin karşılığı, hatta işverenin kârının ve işçi tarafından bırakılan "artı değer"in kaynağı olan, Marx'ın adlandırmasıyla "artık emeğinki" bile görünürde ödenmiştir. "Bütün bu işlemin doğası, tamamen sözleşmenin aracılığı ve haftanın sonunda alınan ödemeyle maskelenmiştir. Karşılıksız emek bir örnekte gönüllü, diğerinde [köle ya da serf örneğinde] ise zorla veriliyor gibi görünür. Tüm farkı yaratan budur." Buna, "sözleşmenin aracılığının" benzer şekilde, arazisine bağlı olmayıp eğer yapabiliyorsa başka bir toprak sahibi ile daha iyi koşullarda bir kira sözleşmesinin pazarlığını yapmakta ya da ücretli emekçi olarak hizmet etmek için arazisini terk ederek istediği yere gitmekte özgür olan kiracının toprak sahibi tarafından sömürülmesini de gizlediğini ekleyeceğim. [*Wages, Price and Profit* ix = *MESW* 210-12.]

Yunan ve Roma dünyasının mülk sahibi sınıfları artığı nasıl elde ediyorlardı? Toprağı (ve evleri) özgür kiracılara kiraya vermeye her zaman bir ölçüde başvuruluyordu; fakat bu doğal olarak, (yukarıda II.iii'de gösterdiğim üzere) toprağı özgür olmayan emek, ücretli emek veya bu ikisinin bir bileşimiyle doğrudan işlemekten daha düşük bir sömürü oranı sağlıyordu. Daha önce belirttiğim (ve bu bölümün vi. alt bölümünde ayrıntılı olarak göstereceğim) üzere, ücretli emek antikitede bilhassa genellikle vasıfsız olduğundan ve bol miktarda bulunmadığından pek önem arz etmiyordu. Bu nedenle, Yunan dünyasındaki mülk sahibi sınıfların hatırı sayılır bir artığı özgür olmayan emek vasıtasıyla çekmeleri dışında doğrudan elde etmelerinin hiçbir yolu yoktu –bu çok sık göz ardı edilen, tüm Yunan devletlerinin ekonomilerinde bu tür emeğin oynadığı role ilişkin çok güçlü bir argümandır. Aristo'nun, *Politika*'sının hemen başlarındaki bir pasajda (I.4, 1253b33-4a1), köle kullanmaya yalnızca tek bir alternatif tahayyül edebildiğini görmek –ki bu da *tam otomasyon*'dur– çok ilginçtir: Homer'in Olimpos'a kadar kendi

başlarına tekerleri üzerinde giderken tasvir ettiği, tanrı Hephaestus tarafından yapılmış tripodların ya da Daedalus tarafından yaşam bahşedilen heykellerinki gibi! (*İliad* XVIII.376). Hemen hemen aynı fikir Atinalı komedya şairi Crates (fr. 14-15, *ap*. Athen. VI.267e-8a) tarafından da eğlenceli bir biçimde ifade edilmiştir. "Köylü" olarak adlandırdıklarımın büyük bir kısmı da dahil olmak üzere (bkz. aşağıda IV.i-iv) çok sayıda mütevazı Yunanlı hâlâ özgür olsa ve kolayca yoğun bir şekilde doğrudan sömürülmeleri pek mümkün olmasa da, mülk sahibi sınıfın artığı dolaylı olarak da elde edebileceği yolların bulunduğu doğruydu: Esas olarak vergilendirme ve zorunlu hizmetler biçimini alan bu dolaylı sömürü, köylülük ve diğer küçük, özgür, bağımsız üreticileri ele alacağım IV. Bölüm'e kadar bir kenara bırakmamızın daha iyi olacağı, epey meşakkatli bir mevzudur. Geç Roma İmparatorluğu'nda küçük özgür üreticilerin sömürülmesinde görünür ve hatırı sayılır bir artış yaşandığında, dar anlamıyla köle emeğinin kullanımı temelde daha az gerekli hale gelmişti; fakat Yunan ve Roma dünyaları her zaman, genel olarak "köleci toplum" diye adlandırabileceğimiz, özgür olmayan emeğin, sömürünün ana kaynağı olmaya devam ettiği toplumlar olarak kaldılar. Köylülüğün üzerindeki baskının arttırılması gerektiğindeyse, çok sayıda köylü bir tür serflik konumuna düşürüldü.

Kimi zaman iddia edilenin aksine, antik ekonominin uzak ara en önemli sektörü olan tarımda, önemli miktarda köle emeği kullanılmaktaydı (bkz. bu bölümün iii. ve iv. alt bölümleri ve aşağıda Ek II).

Yunan ve Roma dünyasında zenginlik hiçbir zaman para cinsinden genel gelirle ölçülmediği gibi, nakdî gelir üzerine de hiçbir zaman vergi konmamıştı. Zenginlik nicelleştirildiğinde bu sermaye biçiminde olurdu ve doğrudan vergiler salındığında bunlar ya her zaman mültezimler (*telōnai*, *publicani*) eliyle toplanan mahsulden bir pay (onda bir ya da her neyse) ya da Atina

eisphora'sı ya da erken Roma Cumhuriyeti yurttaşları tarafından ödenen *tributum* örneklerinde olduğu gibi bir varlık vergisi biçimini alırdı. Çok nadiren tarımsal üretim bazında tahsil edilen bir verginin siyasi şart olarak belirlendiğine rastlarız, ama bu da aynidir: (her ne kadar, bana göre diğer Solon *telē*'sine olmasa da)[197] Atina Pentacosiomedimnoi'sine[198] de böyle değer biçilmişti. Yalnızca Roma *Principate*'si altındaki Mısır'da, *liturjilerin* (kamusal hizmetlerin) gerçekleştirilmesi için bir şart olarak gelirin para biçiminde ifade edilmesinin resmî olarak kabul edildiğine dair kanıtlar bulunmaktadır ve bu örnekte de gelirin sadece toprak mülkiyetinden gelmesi dikkat çekicidir.[199] Atina'daki dört Solon *telē*'sinin daha sonra nakdî gelirlere dayandırıldığı şeklinde kısa bir süre önce ortaya atılan kuramın geçerli olması, daha önce başka bir yerde gösterdiğim üzere mümkün değildir.[200] Nakdî gelir üzerinden vergi tahakkukuna karşı inandırıcı bir argüman, antik muhasebenin son derece iptidai doğasında bulunabilir. Bu muhasebe sistemi, bir tüccarın ya da bir toprak sahibinin nakdî gelirinin vergilendirilmesi için olmazsa olmaz olan "net kâr" kavramına ulaşmasını mümkün kılmak bir yana, bugün "sermaye" ve "gelir" biçiminde birbirinden ayrı tutulan şeyler arasında düzgün bir ayrım yapabilme yeteneğinden de yoksundu. On üçüncü yüzyılda önce, ister çift isterse tek kayıtlı olsun herhangi bir etkili muhasebe yöntemi yokmuş gibi gözükmektedir. (GRA = *Studies in the History of Accounting*, der. A.C. Littleton ve B. S. Yamey [1956] 14-74 künyeli çalışmamda Yunan ve Roma muhasebesini ayrıntılı olarak tartıştım ve Orta Çağlar'da modern muhasebenin ortaya çıkışı üzerine de bir çift kelam ettim.)

(ii)
Mülk Sahibi Sınıf (ya da Sınıflar)

Kanımca, Yunan dünyasındaki özgür insan grupları arasında çizebileceğimiz en önemli ayrım çizgisi, alelade güruhu, zamanlarının küçük bir bölümünden fazlasını geçinmek için çalışarak harcamadan "kendi hayatını sürebilen" "mülk sahibi sınıf"tan ayıran çizgidir. ("Kendi hayatını sürme" gibi ifadeler kimi zaman on yedinci yüzyıl ve sonrasında İngiliz siyasi yazınında da kullanılmıştır; ama izlenimim o ki, bunlar genellikle, tamamen çalışmaksızın yaşayabilmeyi –ki ben bu ifadeyi bu anlamda kullanıyorum– değil de, başka biri tarafından ücretli olarak istihdam edilmeden toprağa bağlı olarak veya bir tür el sanatıyla ya da başka bir meslek icra ederek "bağımsız" bir yaşam sürme ehliyetini belirtiyordu; cf. bu bölümün vi. alt bölümü, *ad fin*. ve nn. 48-51)

Küçük köylülerle zanaatkârlar ve dükkân sahipleri gibi çok da fazla mülke sahip olmadan *kendi hesaplarına çalışan* diğer özgür insanlar, her zaman Yunan dünyasının *özgür* nüfusunun önemli bir kısmını oluşturmuşlardı. Hatta bunlar muhtemelen yaklaşık olarak MS üçüncü yüzyıla kadar *bütün* nüfus içinde çoğunluğu teşkil ediyorlardı. Fakat bu insanlar olağan olarak zamanlarının büyük bir kısmını aileleriyle birlikte, geçimleri için çalışarak ve asgari geçim düzeyinin yakınlarında bir yerlerde yaşayarak geçirmiş ve üst sınıf mensupları gibi, güven içinde ve aylaklık yaparak yaşamayı başaramamışlardır. (Bu küçük, özgür üreticileri, aşağıda IV.ii ve vi'da kısaca ele alacağım.) Genel olarak, rahat ve boş zamanı bol olan bir yaşam, ancak mülk sahipliği (esasen toprak sahipliği: bakınız bu bölümün iii. alt bölümü) ile teminat altına alınabilmiştir. Mülk sahipliği tek başına üst sınıflara *başkalarının emeği üzerinde söz hakkı* sağlamış ve Yunanlıların tasavvur ettiği şekliyle iyi bir yaşam, yani hayatı idame ettirmek için çalışma zorunluluğuyla kısıtlanmamış, bir beyefendiye yakışır addedilen uğraşlara, siyasete ya da komutanlığa, entelektüel ya da sanatsal faaliyetlere, avcılığa ya da atletizme adanabilecek bir hayat sürmelerini mümkün kılmıştır. MÖ dördüncü yüzyılın ortalarında yazan İsokrates

(VII.45), tipik olarak, “binicilik, atletizm, avlanma ve felsefeyi”, eski güzel günlerde Atinalılar tarafından teşvik edilen, kimi insanların sıra dışı nitelikler geliştirmelerini, diğerlerinin ise en azından pek çok kötü huydan uzak durmasını mümkün kılan münasip uğraşlar olarak bir arada sıralar. (Atletik hünerin sağlayabileceği prestij için bkz. benim *OPW* 355.)[201] Şimdilik pek çok Yunan devletinin omurgasını oluşturan küçük köylüyü, zanaatkârı ve benzerlerini büyük oranda bir kenara bırakabiliriz: Onlara aşağıda IV. Bölüm’de geleceğiz. Burada, yukarıda tanımladığım şekliyle iyi yaşam için bir gereklilik olarak görülen boş (*scholē*, ya da Latince *otium*) zamanın tek sahibi olan (ve *hoi euporoi*, *ho, tas ousias echontes* ve benzeri pek çok ifadeyle anılan) mülk sahipleriyle ilgileneceğiz. Bu tür insanlarla altlarındaki az ya da çok mülksüz kitleler arasındaki ayrım çizgisini yaratan şey, kendileri için Aristo’nun deyişiyle *scholazontes eleutheriōs hama kai sōphronōs*’u (*Pol*. VII.5, 1326^{b}30-2), “ihtiyatlı bir biçimde, kısıtlanmamış bir aylak yaşam sürmeyi” (veya “özgürce ve ölçülü bir şekilde aylak bir yaşam sürmeyi”) mümkün kılmaya yetecek kadar *mülk* sahibi olmalarıydı. Pek çok Yunanlı Aristo ve benzerlerinin çok önemli olduğunu düşündükleri ihtiyat meselesini çok daha az önemseyecektir. Aristo’nun bir çağdaşı olan, Heracleides Ponticus, *Haz Üzerine* adlı incelemesinde, zihni rahatlatıp güçlendiren hazzın ve lüksün özgür insanların ayırt edici özelliği olduğunu; öte yandan emeğin (*to ponein*) zihinleri daralmış (*systellontai*) kölelere ve basit insanlara göre olduğunu öne sürer.[202]

Çalışma zahmetinden azade bu insanlar, neredeyse tüm Yunan sanatını, edebiyatını, bilimini ve felsefesini üreten ve MÖ 490 yılında Marathon’da ve 479 yılında Platea’da Pers istilacılar karşısında dikkat çekici zaferlere imza atan orduların büyük bir kısmını oluşturan kişilerdi. Kelimenin gerçek anlamıyla pek çoğu başta köleleri olmak üzere başka insanların üzerinden yaşayan

parazitlerdi. Bunların büyük bir kısmı, neredeyse tüm liderleri aralarından çıksa da, Antik Yunan'ın icat ettiği ve siyasal ilerlemeye büyük bir katkı olan demokrasinin taraftarı değildi. Ege'deki Yunan şehirlerini Perslere karşı koruyan Atina tarafından kurulan yenilmez donanmaya komutanları dışında pek bir şey göndermemişlerdi. Fakat Yunan medeniyetine dair bildiğimiz ne varsa ifadesini her şeyden önce bu adamlarda ve onların vasıtasıyla bulmuştu ve çizmeye çalıştığımız resmin merkezini de normal olarak onlar işgal edecektir. Bunların hoplitlerin (ağır silahlı piyadeler) ve süvarilerin (*hopla parechomenoi*) toplamından belirgin bir şekilde daha küçük bir sınıf olduklarını ekleyebilirim. Çünkü bu toplama her zaman, en düşük hoplit tabakasına giren ve geçimleri için vakitlerinin belirli bir kısmını, genellikle de köylü çiftçiler olarak çalışarak harcamak zorunda olan insanlar da dahil olmuş olmalıdır. Şimdiye kadar (yukarıda II.iii'te) açıklığa kavuşturduğumu ümit ettiğim üzere, bir kişinin mülk sahibi sınıf mensubu olarak konumu, temelde yaşamını sürdürmek için çalışmak *zorunda* olup olmamasına bağlıydı. Eğer buna mecbur değilse, bizzat bu tür bir işte çalışarak vakit geçirip geçirmemesi (örneğin tarım yapılan toprağında sömürdüğü kişilerin emeğini denetleyip denetlememesi) sınıfsal konumu açısından bir şey ifade etmezdi.

"Mülk sahibi sınıftan", sanki yaşam seviyeleri az önce bahsedilen asgari düzeyden daha yüksek olan kişiler tek bir sınıf oluşturuyorlarmış gibi tekil olarak söz ettim. Bir anlamda, geriye kalan diğer herkese (*hoi polloi, ho ochlos, to plēthos*) karşı öyleydiler; fakat elbette, bu "mülk sahibi sınıfın" içinde çok önemli farklılıklar da vardı ve genellikle bu sınıfın mensuplarını bir dizi alt sınıfa bölünmüş şekilde tasavvur etmek gerekecektir. Köle, kiralanmış emekçi, tam zamanlı zanaatkâr ve hatta ailesiyle birlikte işlediği küçük bir tarladan zar zor geçinmek dışında pek de bir şey yapamayan köylüyle kıyaslandığında, bir köle kâhyasına (*epitropos*, Latincede *vilicus*) bağlı köleler tarafından işlenen veya kiraya

verilen (ki bu takdirde daha düşük bir kâr elde edecektir) geniş ya da orta büyüklükteki bir çiftliğin sahibi; bir köle idarecisine bağlı 20-25 köle çalıştıran bir atölyenin sahibi; Attica'nın Laurium bölgesindeki benzer şekilde kendisi de bir köle (ya da muhtemelen bir azatlı) olabilecek bir idareciye bağlı köleler tarafından işlenen madenleri kiralayan bir kişi; tüccarlara (*emporoi*) kiraladığı ya da kendi ticareti için kullandığı kölelerle denize açılan (ve tabii ki kendisinin tamamen ticari gerekçelerle nadiren bindiği) bir ya da iki[203] ticari geminin sahibi (*nauklēros*); faiz ve belki de kısmen toprak ipoteği karşılığında (tamamen güvenli ama büyük bir getirisi olmayan bir yatırım) veya çok daha yüksek bir faiz oranıyla, gemi rehin senedi (en az MÖ beşinci yüzyıl sonundan bu yana bilinen ve ayrıntılı bir şekilde kısa süre önce AGRML'de ele aldığım bir işlem biçimi) karşılığında borç verdiği makul miktarda paraya sahip birisi... Tüm bu adamları tek bir "mülk sahibi sınıf"ın mensubu olarak görmekte kuşkusuz haklıyız. Diğer yandan, tarif ettiğim tüm bu kişiler "mülk sahibi sınıfın" daha da kesin bir üyesi olan yüzlerce dönüm toprak ve köle sahibi bir Roma senatörününkinden çok daha farklı bir dünyaya aittiler; ama ilgili üretim tipi kadar *başkalarının emeklerinin sömürülmesinin gerçekleştiği ölçek* de bir kişinin mensup olduğu sınıfa karar verilirken göz önüne alınmalıdır. Ve bir senatörle yukarıda tarif ettiğim daha küçük figürler ancak sömürülen sınıflarla ve köylülerle kolektif olarak karşılaştırıldıklarında aynı "mülk sahibi sınıf"ın mensupları olarak görülebilirler. Bazen "mülk sahibi sınıflar"dan bazen de "mülk sahibi sınıf"tan söz edeceğim: İkinci ifade özellikle tüm mülk sahiplerini mülksüzlere karşı tek bir entite olarak tasavvur ettiğimizde daha uygun olacak.

O halde, Yunan mülk sahibi sınıfı, esas olarak medeni bir yaşam sürmek üzere kendilerini *özgür*leştirebilenlerden oluşur. Bunu, iyi bir yaşamın gerekliliklerini (ve lükslerini) kendilerine sağlama yükünü üstlenmiş olan başkalarının emeği üzerindeki hükümleri

sayesinde yaparlar. Yunan mülk sahibi sınıfının bu *özgürlüğü*, burada sadece bir tanesinden söz edeceğim çok ilginç bazı pasajlarında, esasen Aristo'nun da aklında olan şeydi: Söz konusu pasaj, Aristo'nun *Retorik* I.9, 1367^{a}28-32'de, (soylu diye çevirebileceğimiz, ama İngilizcede tam karşılığı olmayan) *to kalon* kavramı üzerine yaptığı tartışmanın son cümlesidir. Bu parçada kelimesi kelimesine "özgür" anlamına gelen *eleutheros* sözcüğü, Aristo'nun ve diğer Yunanlıların zaman zaman kullandıkları özgül anlamıyla, başkası için çalışan *aneleutheros*'a karşı, beyefendi, yani tüm kısıtlayıcı çalışma zahmetinden tamamen azade olan adam için kullanılır. Aristo Sparta'da *kalon*'un uzun saçlı olabileceğini belirtir ve ekler, "çünkü kiralanmış bir emekçi (*ergon thētikon*) için uygun olan türde bir işi uzun saçlı bir insanın yapması kolay olmadığından bu beyefendiliğin (*eleutheros*) göstergesidir." Ve sonra hemen *to kalon*'a bir başka örnek vererek devam eder; "vasıfsız bir mesleğe [*banausos technē*] sahip olmamak, zira başka birisi için çalışmıyor olmak [*to mē pros allon zēn*] beyefendiliğin göstergesidir." Finley bu parçayı yanlış tercüme eder: "Özgür bir insan olmanın şartı başka birisinin cebri altında çalışmamaktır."[204] Bununla birlikte, Aristo'nun söz konusu ifadeyi ve benzerlerini kullandığı başka yerlerde,[205] yukarıdaki metinde belirttiğim şeyi kastettiğine dair en ufak bir kuşku bile yoktur ve bu bağlamda ayrım sıradan zanaatkârla beyefendi arasındadır; burada kölelik ve köleden asla söz edilmemiştir. (Fakat Finley, gayet doğru bir şekilde, Aristo'nun "kısıtlama altında yaşama fikri sadece kölelerle sınırlı değildir, ücretli emekçiyi ve *iktisadi* olarak bağımlı olan diğerlerini de kapsar" diye devam eder.)

Bu noktada bir uyarıda bulunmak isterim. Bu ülkedeki ve Batı dünyasıyla Avustralya-Yeni Zelanda'daki üniversitelerin pek çoğunda, "Yunan tarihi" ifadesi, genellikle MÖ sekizinci yüzyıldan dördüncü yüzyıla kadarki Eski Yunan ve başta da anakara

devletlerinin, özellikle de Atina’nın ve (daha az da olsa) Sparta’nın tarihleri için kullanılır. Günümüze ulaşan edebî kanıtların büyük bir kısmı (arkeolojik ve epigrafik kanıtların uzman olmayanların da ulaşabileceği bir şekilde derlenip yayımlanan parçaları gibi) şüphesiz genel olarak Eski Yunan, özel olaraksa Atina ile ilgili olduğundan, bu doğal görülebilir. Uzmanlık çalışmalarında ilgi Arkaik ve Klasik dönemlerden kaymaya başlasa bile, lisans düzeyinin sonuna kadar, durum büyük oranda böyle kalmaya devam eder. Bununla birlikte bu dönemler için hâlâ arkeologlar ve diğer uzmanlar taze materyal sunabilmektedir ve Arkaik ve Klasik dönemlerin iktisadi ve toplumsal tarihleri, eğitimleri katı tarihsel araştırma ile dar bir şekilde sınırlı kalmamış ve (pek çok İlkçağ tarihçisinin yaptığı gibi) sosyologlar, antropologlar ve iktisatçılar tarafından geliştirilen tekniklere kayıtsız kalmaktan rahatsız olanlar için büyük fırsatlar sunmaya devam etmektedir. Fakat asla unutmamalıyız ki –“uyarı” burada geliyor– MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıldaki görkemli dönemlerinde bile anakara Yunanlıları ister tarım isterse madencilik açısından olsun doğal kaynakları sınırlı çok fakir bir ülkede yaşıyorlardı ve büyük devletler olan Atina ve Sparta’nın üstünlükleri, organize bir ittifaklar sistemine dayanan ordu ve donanmadaki güçlerinin bir sonucuydu: Sparta’nın Peloponez Birliği ya da dördüncü yüzyılda yerini çok daha zayıf İkinci Atina Konfederasyonu’na bırakan Atina İmparatorluğu’nun temelini oluşturan Delos Birliği gibi.[206] Heredotus’un Demaratus’a Yunanistan ile sefaletin her zaman sütkardeş olageldiklerini söyletirken kastettiği yer, anakara Yunanistanı idi (VII.102.1).

Pek çok insanın hâlâ fark etmekte zorlandığı şey, Küçük Asya’nın batı sahillerinde ve yakınındaki adalarda bulunan en önemli şehirlerden bazılarının, dördüncü yüzyılın başları itibariyle, anakara Yunanistanı’ndan daha zengin olma yoluna çoktan girmiş olduğudur –tıpkı, dikkat çekici tiranı I. Dionysius’un yönetimi altında, kabaca

dördüncü yüzyılın ilk otuz yılında Yunan anakarasındaki tüm şehirlerden daha büyük bir güce ulaşan ve Sicilya ile Güney İtalya'da kendi küçük imparatorluğunu kuran Siraküza gibi. Asya şehirleri Atina ve Sparta'nın görkemli günlerindekine benzer bir siyasi güce ve bağımsızlığa hemen hiç sahip olamadılar: Büyük Pers İmparatorluğu'nun sınırında bulunan bu şehirler, altıncı yüzyılın sonlarından (nihayet Büyük İskender tarafından "kurtarıldıkları") dördüncü yüzyıla kadar, beşinci yüzyılda Atina'nın hâkimiyetinde oldukları dönem dışında, ya Pers kontrolü ya da Pers satraplar veya yerli hanedanlardan gelen yoğun nüfuz ve baskının etkisi altındaydılar. Bu duruma başka bir yerde dikkat çekmiştim (*OPW* 37-40): Konu bugüne kadar yapıldığından çok daha ayrıntılı bir incelemeyi hak ediyor. Burada sadece Xenophon'un (özellikle *HG* III.i.27-8'de; cf. *OPW* 38-9) Pers satrabı Pharnabazus adında MÖ 400 civarında geniş Troad bölgesinin gelirlerini toplayan Dardanuslu Zenis'in ailesinin ve dulu Mania'nın geniş servetiyle ilgili verdiği bilgileri ilk fark ettiğimde yaşadığım şaşkınlığı hatırlayabildiğimi belirteceğim. Bu ailenin servetinin büyük bir kısmının, ister Dardanus topraklarında ve diğer Yunan şehirlerinde yer alsın, isterse komşu Pers İmparatorluğu'nun bir parçası olsun, toprağa yatırılmış olduğundan şüphe edemeyiz. Fakat Xenophon'da, ailenin (Mania'nın damadı Meidias tarafından öldürülmesinin ardından) Scamander Vadisi'nin yukarısındaki kale şehri Gergis'te bir hazinede saklanan "istiflenmiş" *menkul* servetlerinin, muhtemelen 300 ila 400 *talent*[207] arasında bir değere sahip olduğuna dair kanıtlar bulunmaktadır. Bu, Roma döneminden önce anakara Yunanistanı'nın herhangi bir sakinine, (ailenin sahip olduğu muhtemelen çok daha değerli topraklar olmadan dahi) şüphe duymadan atfedilebileceğinden çok daha büyük bir servettir. Plutarkhos'a göre (*Agis* 9.5; *Gracch*. 41.7) üçüncü yüzyıl Sparta Kralı IV. Agis'in (kendi yurttaşları arasında dağıttığı söylenen)

servetinin, çok miktarda tarım ve otlak arazisi dışında, 600 *talent* madenî paradan oluştuğu doğrudur; fakat bu muhtemelen büyük bir abartıdır. Sık sık zamanının (yaklaşık 420'ler) en zengin Yunanlısı olduğu söylenen Callias'ın oğlu Atinalı Hipponicus'un, sadece 200 *talent* değerinde bir mülke (toprak ve kişisel menkuller) sahip olduğuna inanılır (Lys. XIX.48). MÖ dördüncü yüzyılda kimi daha büyük servetlerin var olduğunun iddia edildiğini duyarız. Polybius'un belirttiğine göre, yaklaşık iki yüzyıl sonra Hipponicus'la aynı itibarı paylaşan Aetolia'lı Alexander Isius'un sahip olduğu mülkün değeri "200 *talent*'ten fazla"ydı (XXI.xxvi.9,14). Zenis ve Mania'nınki gibi servetlerin, sadece Büyük Kral'ın ya da satraplarından birinin gözdesi olan az sayıda şanslı Yunanlı için mümkün olduğunu ileri sürüyorum. Beşinci ve dördüncü yüzyıllarda, tümü beşinci yüzyılda Küçük Asya'nın batısında Kral'dan geniş topraklar almış olan, başta Gongylids, Demaratids ve Themistocles olmak üzere benzer bazı ailelerin var olduğunu biliyoruz (bkz. *OPW* 37-40).

Büyük Kral'ın zenginliği, Yunan standartlarına göre muazzamdı ve satraplarının bazıları o günkü herhangi bir Yunanlıdan defalarca kat daha zengindi. MÖ beşinci yüzyılın sonlarında Mısır satrapı ve büyük bir Pers soylusu olan Arsames'in, Susa ve Mısır arasında (Arbela ve Şam'da dahil olmak üzere) en az altı ayrı bölgede ve ayrıca Aşağı ve Yukarı Mısır'da da toprak sahibi olduğunu biliyoruz.[208] Bu bizi şaşırtmamalı, zira her ne kadar Pers İmparatorluğu'nun Ahameniş yöneticileri, imparatorluğun satraplıklarına antik standartlara göre aşırı haraçlar dayatmamış ve yerel yönetici sınıfın birincil üreticilerden çekilen artıktan hatırı sayılır bir pay almasına izin vermiş gibi gözükseler de, satrapların haraç dışında büyük kişisel kazançlar elde etmesi için her türlü fırsatın mevcut olduğu açıktır.

Tüm Pers İmparatorluğu'nu 334 ve 325 yılları arasında fetheden Büyük İskender ve geniş krallığını aralarında bölüşen halefleri, takipçilerine hem para hem de toprak biçiminde çok değerli hediyeler dağıtmaya kadirdiler. Siraküza tiranı I. Dionysius ücretli komutanı Archylus'a 398 yılında Sicilya'daki Motya kuşatması sırasında surlara çıkacak ilk kişi olduğu için verdiği 100 *minae*'lik (10.000 *drachmae* veya 1 2/3 *talent*) ödüle (Diod. XIV.53.4) karşılık, İskender'in 327'de "Sogd kayası" kuşatmasında, surlara ilk çıkacak kişiye en az 12 *talent*'lik ödül vadetmesi –bu muhtemelen İskender zamanında bir avuç Atinalı dışında, herhangi birinin tüm servetinden daha büyük bir toplamdı– (Arr., *Anab*. IV.18.7), bu tür ödüllerin İskender'in daha fetihlerini tamamlamasından önce hangi boyutlara ulaştığına küçük ve güzel bir örnek olabilir. "Kralın arkadaşları"ndan bazılarına Küçük Asya, Suriye ve Mısır'da dağıtılan geniş topraklar, sahiplerini anakara Yunanistanı'ndaki kimsenin o güne dek olamadığı ölçüde zengin etmiş olmalıdır.[209] Plutarkhos'un, Sparta Kralı IV. Agis'in toprakları dışında 600 *talent*'lik madenî paraya sahip olduğundan söz ettiği (yukarıda atıfta bulunulan) eserinde, aynı zamanda Kral Ptolemy ve Kral Seleucus'un satraplarının ve hizmetkârlarının "tüm Sparta krallarının toplamından daha fazla mülke sahip olduklarını" söylemesi hiç şaşırtıcı değildir (*Agis*. 7.2).

Helenistik ve Roma dönemlerinde, Asya'daki şehirlerin önde gelen aileleri hiçbir zaman olmadığı kadar[210] büyük bir zenginliğe sahiptiler ve Roma idaresinin en güçlü destekçileri arasındaydılar. Büyük oranda dikkat çekici servetleri sayesinde erken *Principate* döneminde yavaş yavaş da olsa Roma Senatosu'na girmeye başladılar; fakat içlerinden çıkan senatör ailelerinin sayısı ikinci yüzyılda durmadan arttı ve Hadrian'ın hükümdarlığı döneminde "Doğulular" senatör olma ve hatta praetorlük ve konsüllük gibi en yüksek mevkilere ulaşma şansı bakımından neredeyse Batılılarla eşit

hale geldiler. Hayranlık uyandıracak şekilde 1960'da Habicht tarafından özetlenen son dönemdeki araştırmalar,[211] kanıtların belirgin bir biçimde yeniden değerlendirilmesini ve genel olarak "Yunanlı" ya da "Doğulu" senatörlerden[212] söz etmenin kimi önemli ayrımları bulanıklaştırabileceğinin fark edilmesini sağladı. İlk olarak, özgün "Yunanlılar"la, doğu eyaletlerine yerleştirilen ve artık ya Augustus'un askerî kolonilerinde (Pisidian Antakyası, Troad'daki İskenderiye) ya da önemli İtalyan yerleşimci grupları barındıran Pergamum, Pamfilya'daki Attaleia, Efes ve Mytilene gibi şehirlerde yaşayan Roma (veya İtalya) kökenli aileleri birbirinden ayırmalıyız.[213] İkincisi, Habicht'in de doğru bir şekilde vurguladığı gibi, "Doğulu" senatörler arasında, Geç Cumhuriyet ve erken Principate dönemlerinde, Küçük Asya'nın ya da Suriye-Filistin'in eski hanedanlık ailelerine mensup, kimi zaman büyük servetlere sahip ve evlilik yoluyla birbirine sıkıca bağlanmış çok önemli bir grubun varlığını gözden kaçırmamalıyız: Bunlar arasında Pergamumlu Attalid'lerin; Galatlı Tetrakların ve Galat Kralı Deiotarus'un; Archelaus ve Polemo'nun, Kapadokya ve Pontus krallarının ve Yahudiye Kralı Herod'un soyundan gelenler bulunuyordu. Üçüncüsü, yeni "Doğulu" senatörlerin oğulları ya da torunları olarak tarif edilebilecek kayda değer sayıda insan, "yeni" senatör olarak görülmemelidir; zira bunlar senatörlük tabakasının, eski senatör aileleriyle eşit düzeydeki mensuplarıydı ve normal olarak sıraları geldiğinde senatör olma beklentisi içindeydiler: Bu, hükümdarlıkları ya da dönemleri kıyasladığımızda ve bunların her birinde ne kadar *yeni* Yunanlı'nın Senato'ya girdiğini tespit etmeye çalıştığımızda özellikle önem kazanır.

Bununla birlikte, Roma imparatorluğunda varlığından söz edilen en büyük servetler, her zaman, Geç İmparatorluk döneminde bile Batılı senatörlerinki olarak kaldı, ta ki beşinci yüzyılda Batı'daki yönetici sınıf, büyük arazilerinden bazılarının yer aldığı bölgelerin –

Kuzey Afrika, İspanya, Galya ve Britanya[214]– barbarlar tarafından istila edilmesi sonucunda mülklerinin büyük bir kısmını kaybedene kadar. Bilhassa erken *Principate* döneminde, bazı Romalılar, iç savaşların ardından müsadere edilmiş toprakları geniş çapta dağıtabilen imparatorların, özellikle de Augustus'un cömertliği sayesinde büyük servetler edindiler. Yaşlı Pliny tarafından "fazlasıyla alt tabakadan gelen" bir adam (*infima natalium humilitate*, *NH* XVIII.37) olarak tarif edilen ve MÖ 16'da Roma konsüllüğüne getirilen İtalyalı bir *novus homo* olan L. Tarius Rufus, Augustus'un cömertliği sayesinde, Pliny'ye göre, "yaklaşık yüz milyon *sesterces*"lik (4.000 Attik gümüş *talent*'inden biraz fazla) bir servet edinmiş ve her ne kadar "başka bazı açılardan eski-kafalı bir cimri olarak" (*antiquae alias parsimoniae*) kalsa da bu servetini Picenum'dan akılsızca tarımsal araziler satın alarak har vurup harman savurmaya başlamıştı.[215] Fakat tüm bunlar içinde en büyük servete sahip olduğuna inanılanlar, MS 400 civarındaki Batılı senatörlerdi. Mısır Thebesli tarihçi Olympiodorus'a ait bir parça (fr. 44, Dindorf veya Mueller), hem en zengin hem de orta düzey senatörlük kademeleri için ileri sürülen yıllık gelirlere dair kimi rakamlar verir. Bunlar neredeyse inanılmaz rakamlardır: İkinci kademe zenginliğe sahip senatörlerin (*deuteroi oikoi*) bile 1.000 ila 1.500 pound altınlık gelirleri olduğu söylenir ve bunların arasında "orta servetli adamlar" (*tōn metriōn*) arasında sayılan büyük hatip (*orator*) Aurelius Symmachus'un da (391'de konsül) olduğu görülür. En zengin senatörlerin 4.000 pound altınlık gelirlere ek olarak bunun yaklaşık üçte biri değerinde, ayni tarımsal ürünler yoluyla elde ettikleri kazançları olduğu belirtilir. (Bu dönemdeki Batılı senatörlerin topladıkları rantların yaklaşık olarak dörtte üçünün altınla ve yaklaşık dörtte birinin ayni olarak ödendiğini mi ima etmektedir acaba?) Belirli makamları ellerinde tutanların kamusal eğlencelere, "oyunlar"a savurganca para harcamaları

beklenirdi ve tek bir kutlama için bile çok büyük meblağların harcandığını duyarız: 1.200, 2.000 ve hatta 4.000 pound altın.[216] Bu rakamları doğrulamamızın bir yolu yok; fakat hemen de reddedilmemeliler.[217] Erken *Principate* döneminde 1.000 pound altının 4 ½ HS'den çok da az olmadığını söylemeliyim (1 lb. altın = 42-45 *aurei* = 4.200-4.500 HS)

Klasik Yunanistan'da "aristokrasinin" bile görece ne kadar önemsiz mülklere sahip olduğunu daha iyi bir perspektiften görmek için, daha sonraki dönemlerin büyük isimlerinin varsayılan zenginliklerine dair bazı rakamlar verdim.

(iii)
Zenginliğin Temel Kaynağı Olarak Toprak

Arkaik, Klasik ve Helenistik dönemlerde Yunan dünyasında zenginlik, tıpkı tüm tarihi boyunca Roma imparatorluğunda olduğu gibi, her zaman esas olarak üzerinde (ana gıda kaynağını sağlayan) tahıl ve diğer tarımsal ürünlerin, özellikle de zeytin ve şarap üretiminin yapıldığı ve aynı zamanda sığır, koyun ve atların otlatıldığı toprak zenginliğiydi. Tüm Yunan devletlerinin hâkim sınıfları her zaman esas olarak toprak sahiplerinden oluşuyordu. Sık sık tekrarlanan, Aegina ve Korint gibi şehirlerin yönetici sınıflarının tüccarlardan, bir "*Kaufmannsaristokratie*"den oluştuğu fikri, modern bilimin bir icadıdır (cf. *OPW* 266-7; özellikle n. 61). Yükünü tutmuş ve bir beyefendi gibi yaşamak isteyen bir yurttaş tüccar, toprak satın almak için önce işini bırakmalıydı. "Tarımsal toprak [*agros*]" der MÖ dördüncü yüzyılın komedi şairi Amphis, "insan için hayatın babasıdır; sefaleti nasıl gizleyeceğini bilen tek şey topraktır."[218] "*Beyefendi* çiftçiliği", bir çiftliğe *sahip olmak* (ve çiftlikle sadece denetleme amaçlı ilgilenmek) anlamında *geōrgia*'ya (Latince agricultura) yazılan bir methiye için tam bir ortodoks ve geleneksel fikirler adamı olan ve söz konusu eseri MÖ dördüncü

yüzyılın ikinci ve dördüncü on yılları arasında bir yerlerde kaleme alan Xenophon'un *Oeconomicus*'una bakabiliriz.[219] Belirttiğim anlamıyla çiftçilik, Xenophon'a göre tüm uğraşlar içinde en soylusu, hayatını kazanmanın en hoş ve makbul yoludur; bedeni güçlendirir ve cesaret aşılar (cf. aşağıda IV.iv); işiyle tutkuyla ilgilenmeye hazır, akıllı bir insan için daha kârlı bir şey yoktur ve her şeyden önce öğrenmesi kolaydır ve gerçek bir beyefendinin, *kalos kagathos* (bkz. *OPW* 371-6), boş zamanını faydalı bir şekilde değerlendirmesi için pek çok fırsat sunar; "hem bir meslek [*ergasia*] hem de bir bilgi dalı [*epistēmē*] olarak çok önemlidir".[220] Xenophon, diğer yazarlar gibi, zaman zaman çiftçisinden gerçekten de çiftliğin işlenmesinde rol alabilirmiş gibi söz eder; fakat her örnekte anlaşılır ki bunu iktisadi gereklilikler onu zorladığı için değil, zevk için ve bu tür bir egzersizin sunacağı fiziki ve ahlaki faydalar uğruna yapmaktadır. Xenophon'un eserinde, büyük Spartalı komutan Lysander, Pers prensi Cyrus'un Sardis'teki muhteşem bahçesini (*paradeisos*) bizzat tasarlayıp ve kimi ekimleri kendi elleriyle fiilen yaptığı fikri karşısında hayrete düşer; ta ki Cyrus ona, "bir savaş ya da tarım" faaliyetiyle gayretle uğraşmadan akşam yemeği yememe ilkesi olduğunu anlatana dek (*Oecon.*, IV.20-5, Cic., *Cat. mai*. 59'da yalnızca kısmen tekrar edilmiştir.) Bir Roma imparatoru ve veliahdı bile Antonius Pius ve Marcus Aurelius'un 140'ların ortalarında bir kez yaptığını duyduğumuz gibi, üzümlerin toplanmasına yardım ederek sağlıklı bir şekilde ter dökmeyi tercih edebilir.[221]

Yunan ve Roma mülk sahibi sınıflarının çiftçiliğe ilişkin standart yaklaşımlarının Cicero tarafından *De oratore*'de, uzun bir pasajın bir parçasında dile getirildiğini düşünüyorum (I.234-57). Bu pasajda Cicero tıpkı bir davacının medeni hukuku (*ius civile*) ayrıntılı bir şekilde bilmesine gerek olmaması ve sadece tarafı olduğu belirli bir davayla ilgili bilmesi gerekenleri kolayca öğrenebilmesi gibi, toprak sahibinin de "herkesçe bilinen şeylerle" yetinebileceğini söyler (*hac*

communi intelligentia, 249): Ekme ve biçmenin doğası, asmaların ve diğer ağaçların budanması, bu tür işlerin yılın hangi döneminde ve nasıl yapılacağı vs. Bu tür bir bilgi toprak sahibinin genel idarecisine (*procurator*) ya da kâhyasına (*vilicus*) talimat ya da emir vermesi için yeterlidir.

Latin yazarlarda defaatle, erken Roma Cumhuriyeti'nin bazı önde gelen simalarının, Horatius'un "zalim sefalet" olarak adlandırdığı (*saeva paupertas*: *Od.* I. Xii.43) dertten mustarip olarak resmedildiklerini görürüz: Çok küçük çiftliklere sahiptirler (verilen bazı ölçüler gülünçtür) ve bunların işlenmesine bilfiil katılırlar. Karşımıza en çok çıkanlar arasında L. Quinctius (diktatör 458) ve M. Curius Dentatus'u (konsül 290, 275, 274) sayabiliriz. Rivayete göre ilki, diktatörlüğe seçildiğini öğrendiğinde sabanının başına çalışmaktadır.[222] Bununla birlikte, anlatılarda zaman zaman bu tür insanların sadece kendilerini eğledikleri de açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Örneğin Cicero, eski çağa ilişkin incelemesindeki bir pasajda (*Cat. Mai.* 51-60), ilk önce çiftçilerin "hazlarından" söz edeceğini söyler (*voluptates agricolarum*, § 51); Curius ve Cincinnatus'tan bahsettikten sonra onların tarımsal faaliyetleri için *oblectabant* ("bunlardan hoşnuttular") ve *delectatione* ("keyifle") sözcüklerini kullanır: Daha sonraysa aklındaki çiftçinin, iyi stoklanmış (*locuples*) bir çiftlik evine (*villa*) sahip ve kileri şarap, zeytinyağı ve diğer yiyecek ve içeceklerle dolu, hali vakti yerinde bir efendi (*dominus*) olduğunu göstererek devam eder (§ 56). Köleleriyle birlikte çalışmak zorunda olan küçük çiftçilerin durumuysa çok daha farklıydı: Bunlar "mülk sahibi sınıflar" adını verdiğim topluluğun bir parçasını oluşturmuyorlardı. Bu sınıfın sınır çizgisinde yalnızca arada sırada kölelerinin yanında çalışmak zorunda kalanlar yer alabilir. Bunlar Klasik ve Helenistik dönemlerin Yunan devletlerinde hayli büyük bir grup oluşturmuş olabilirler. (Durumu, Stampp tarafından tasvir edildiği şekliyle

Amerika Eski Güneyi ile kıyaslayabiliriz, *PI* 34-5.) Peter Garnsey'in Geç Roma Cumhuriyeti'ndeki Romalı "köylü kültü"nden söz ederken yerinde bir şekilde belirttiği gibi, "köylü aile reisinin idealize edilmesi, yirminci yüzyılda olduğu gibi, esasen militarist bir devletin hâkim sınıfına ait milliyetçi ideolojinin bir ifadesiydi" (PARS 224).

Cicero'nun, on sekizinci yüzyıl İngiliz beyefendisinin eğitiminin önemli bir parçası olarak görülen bir incelemesinde –o dönemler kullanılan yaygın ismiyle "Tully'nin *Görevleri*"– çok sık alıntılanan bir pasaj yer alır (*De offic.* I. 151). Bu ifade tıpkı Roma mülk sahibi sınıfının fikir dünyasının olduğu kadar Yunan mülk sahibi sınıfınınkinin de temel özelliğini yansıtır: Aslında muhtemelen kaynağını, MÖ ikinci yüzyılda yaşamış Rodoslu Stoacı filozof Panaetius'tan almıştır. (Burada, her ne kadar Cicero'nun Brunt ve diğerlerinin düşündüğünden daha fazla katkıda bulunduğunu teslim etmeye eğilimli olsam da, Brunt'un değerli makalesi ASTDCS ile aynı fikirdeyim.) Bu pasajda bir tüccarın yaşamının, eğer büyük ölçekli iş yapıyorsa, bütünüyle adi bir yaşam olarak görülemeyeceği belirtilir ve Cicero içten bir şekilde "elde ettiği kazançla doyan (ya da daha doğrusu tatmin olan) ve limandan emekli olup tarlalara çekilen" tüccarı över. "Ama yine de" der Cicero, "tüm servet edinme yolları arasında hiçbir şey *agricultura*'dan daha iyi, daha kazançlı, daha tatlı, özgür bir insana daha yaraşır değildir". Tabii ki burada bir çiftlikte *çalışmaktan* değil, bir çiftliğe *sahip olmaktan* söz etmektedir; tıpkı "fizyokratların yazılarında *cultivateur*'ün, toprağı fiilen işleyen kişi değil de büyük çiftçi anlamına gelmesi" gibi (Marx, *Cap*. III. 604). Veyne ve Finley şu temel düşünceyi takdire şayan bir şekilde ifade etmişlerdir: "Antikitede yeterli bir ölçekte toprak sahipliği 'herhangi bir meşguliyetin yokluğu'nu gösterir" (bkz. Finley, *AE* 44 ve 185 n. 19). Toprak sahibinin yaşamı aylak bir yaşamdır (cf. Cic., *De offic.* I.92). Kendi toprağını işlemek zorunda olan köylü çiftçiyse bambaşka bir yaratıktır. Atinalı komedi şairi

Menander'e ait bir parçada, "çiftçilik kölenin işidir" diyen bir mısradan önce, "bir insanın üstünlüğünü ispatlaması gereken şey savaştaki kahramanlıklarıdır" açıklamasının yer aldığı bir başkası gelir (fr. 560, der. A. Koerte, II^{2}.183). Başkaları "savaş kahramanlıkları"nın yerine siyaset, felsefe, atletizm ya da avcılığı koyabilir (cf. bu bölümün ii. alt bölümü). Cicero Terence'a ait MÖ 16'te yazılmış bir oyundan (Yunanca orijinali Menander'indir) bir pasaj alıntılar. Bu oyunda Chremes adlı bir karakter, kazmak, sürmek ve taşımak gibi Cicero'nun *illiberalis labor* adını verdiği eylemlerden, "centilmence olmayan uğraş"lar şeklinde söz eder (*De fin*. I.3) –ve aslında oyunun kendisinde Chremes bu tür işlerin tamamıyla kölelere bırakılmasını şiddetle savunur (*Heaut*., Act I, Sc.i). İtalya'da Neron'un hükümdarlığı döneminde çiftçilik üst sınıflar tarafından alçaltıcı bir meşguliyet, bir *sordidum opus* olarak görülüyordu (Colum., *RR* I.*praef*. 20). Esas mesele bir kişinin günlük ekmeği için çalışmak *zorunda olmamasıydı*.

O halde benim "mülk sahibi sınıflarım"ın tipik üyeleri, esasen Machiavelli'nin, *Livy'nin İlk On Yılı Üzerine Söylevler*'de "arazilerinden gelen büyük gelirle hiçbir şey yapmadan yaşayan, arazilerin ekilmesi ya da yaşam açısından gerekli olan diğer emek biçimlerinden herhangi biriyle hiçbir ilgisi olmayan kişiler" olarak resmedilen "*gentry*"siydi (*gentiluomini*).[223] Fakat Machiavelli hemen ardından "Bu tür kişiler her cumhuriyette ve her eyalette bir baş belasıdır [*pemizioni*]" diye devam eder ve bir süre sonra "*Gentry*'nin sayısının yüksek olduğu yerlerde, bir cumhuriyet kurmayı tasarlayan kimse, önce bunların büyük bir kısmından kurtulmadan başarılı olamaz!" diye ekler. (Venedik Cumhuriyeti'ndeki *gentiluomini*'yi eleştirilerinin dışında bırakır. Onlar "fiiliyattan ziyade sözde *gentiluomini*'dir; çünkü arazilerinden kayda değer bir gelir elde etmezler: Büyük servetleri ticarete ve taşınabilir mallara dayalıdır.") Machiavell'nin anlayışıyla zengin

Yunanlı ya da Romalıların arasındaki karşıtlık ilginçtir: On altıncı yüzyılın ilk çeyreğinde yazan Machiavelli, ortaya çıkmak üzere olan burjuva toplumunun iktisaden çok daha ilerici zihniyetinin habercisidir.

Yunan ve Roma dünyasında, beyefendinin kendi toprağına sahip olması ve basit bir kiracı olmaması genel bir kuraldı. Xenophon'un Sokrates'i, sadece sevgilisinin görünüşüyle ilgilenen insanı, "bir parça toprak kiralamış birisine" benzettirir: "Onun endişesi toprağın daha değerli hale gelmesi değil, ondan mümkün olan en fazla ürünü elde etmektir. Oysa esas derdi sevgi (*philia*) olan bir kişi kendi çiftliği olan birisine daha çok benzer, zira sevdiğini daha değerli kılmak için tüm gücüyle çalışır" (*Symp*. VIII.25). Xenophon ve Cicero gibi mülk sahibi sınıfa mensup olan bildiğim tüm antik düşünürler arasında, entelektüel bir beyefendiye sadece çiftliğindeki işlerin başında durmasını ve bizzat bu işlere katılmasını ve kendi elleriyle çalışmasını salık vermekle kalmayan, aynı zamanda açık bir şekilde çiftliğin kendi mülkü olup olmamasının hiçbir önemi olmadığını da söyleyen yalnızca bir isim vardır. Bu birinci yüzyılın sonlarında yaşamış ve evlilik üzerine görece daha ilerici fikirlerinden yukarıda II.vi'te söz etme fırsatı bulduğum Romalı *equester* ve Stoacı filozof Musonius Rufus'tur. "Hangi geçim araçları bir filozof için uygundur?" başlıklı, bir bölümü Stobaeus tarafından muhafaza edilmiş söylevinde, çiftçiliğe ve kırsal yaşama methiye düzen gerçek bir şükran şarkısı bulunmaktadır. Musonius toprağın kendisine harcanan emeğin karşılığını katbekat verdiğini ve çalışmaya istekli olan bir kişinin yaşamını sürdürmesi için gerekli olan şeyleri bol miktarda karşılayacağını söyler ve hoş bir pasajda "bunu asaleti koruyacak, kimseyi gücendirmeyecek bir şekilde yapar" diye ekler.[224] Musonius'un bir Roma *equester*'i olarak, kendi tercihi olan nadir anlar dışında herhangi bir hakiki, dolaysız ve kişisel tecrübesi olmadığı bir durumu idealize ettiğinden ve bir hayal

ürününe teslim olduğundan kuşkulanılabilir. Bununla birlikte Musonius en azından, Likya'daki (Güneybatı Küçük Asya) kendi şehrine MS 200 civarında diktiği uzun yazıt yoluyla kendisine dair bilgi sahibi olduğumuz Oinoandalı Diogenes gibi tuhaf bir Epikürcülük hayranının aksine, gerçek dünyayla ilgilenmeyi denemektedir: Bu yazıtın kısa süre önce yayımlanan bir parçası – eğer metin doğru bir şekilde restore edilmişse– herkesin sadece felsefe çalışmaya değil tarım ve hayvancılık faaliyetlerine de katılacağı gelecekteki bir Altın Çağı tasvir eder.[225]

MS üçüncü yüzyılın önde gelen filozoflarından biri olan Plotinus, bir insanı zengin ya da fakir kılan şeyin ne olduğuna dair tartışmasında (*Enn.* II.iii.14), servetin ilk kaynağının miras olduğunu belirtir ve sıra emek (*ek ponōn*) yoluyla elde edilen zenginliklere geldiğinde verdiği tek örnek "çiftçilikten" olur; tespit ettiği diğer servet elde etme yolları ticaret ya da imalat değil "bir hazine bulmak"tır. Bunun kötü şöhretli bir örneği de bulunmaktadır. Ti Claudius Atticus (büyük sofist Herodes Atticus'un babası), birinci yüzyılın sonunda, Atina'daki evinde büyük miktarda para bulur: Gerçi, Rostovtzeff'in söylediği gibi, bu aslında bir hazine değil de "muhtemelen Herodes'in dedesi Hipparchus'un Domitian'ın eziyetleri sırasındaki sıkıntılı zamanlarda (ki Hipparchus da kurbanlardan biriydi) sakladığı bir paradır."[226] Toplumsal yelpazenin diğer ucunda, Horatius, *Satir*'lerinden birinde, şans eseri, çalıştığı tarlayı satın almasını sağlayan bir gümüş hazinesi (*urna argenti*) bulan, fakir bir ücretli emekçi (*mercennarius*) tahayyül eder (*Sat*. II.vi.10-13).

Tabii ki şurada ya da burada fakir bir adam, kahin, doktor, şair, siyasetçi ya da Roma döneminde avukat veya (özellikle de Geç İmparatorluk'ta) asker olarak birtakım istisnai kişisel yeteneklerini kullanıp mülk edinebilirdi. Fakat bunlardan birinde (özellikle de siyaset ve avukatlıkta) yükselebilme şansı, eğer başlangıçta hali

vakti yerinde bir babadan gerekli eğitimi almamışsa pek düşüktü. Siyasi kariyer her zaman buna ehil olanlar için en yüksek kazanç imkânını sunmuştu; fakat siyaset de çetin ve riskli bir uğraştı ve en yüksek seviyelerde her halükârda tam zamanlı bir işti; bu nedenle zaten durumu iyi olan insanlara açıktı. Klasik dönemde, bir insanın zirveye ulaşma şansı, eğer doğru türde bir ailede doğarak siyasi bir *aretē* (bilgi ve beceri) miras almamışsa, çok düşüktü.

Nadiren –sanırım genel olarak varsayıldığından daha da seyrek olarak– ticaret ya imalat vasıtasıyla da sefaletten zenginliğe ulaşılabilirdi. Bununla birlikte, ticaret ya da sanayiyle kişisel olarak uğraşmak, kişinin yaşam biçimini o kadar etkilerdi ki yüksek sosyeteye kabul edilmeyi ümit edemezdi. Bu tür faaliyetlerin hor görüldüğüne ilişkin edebî kayıtlarda çok sayıda örnek bulunmaktadır. MS üçüncü yüzyılın ikinci çeyreğinde yazan Philostratus, altı yüzyıl kadar önce yaşamış Atinalı hatip İsokrates’i, komedi şairleri tarafından yöneltilen *aulopoios* olma (“obua ustası” genellikle kullanılan “flüt ustasından” daha doğru bir tercüme olacaktır) suçundan aklamaya çalışır (bkz. *OPW* 234-5 ve n. 7). Philostratus İsokrates’in babası Theodorus’un bir *aulopoios* olduğunu kabul eder, fakat yine de “İsokrates’in *auloi* hakkında hiçbir şey bilmediği ya da başka herhangi bir pratik uğraşla hiçbir ilgisi bulunmadığı ve eğer herhangi bir kaba işle uğraşıyor olsaydı Olympia’da bir heykelle onurlandırılmayacağı” hususunda ısrar eder (*Vita soph*. I.17; *aulos*’a yönelik bir hiciv olan Arist., *Pol*. VIII.6, $1341^{a}18^{b}8$’i hatırlatmak isterim). Deneyimli avukat Libanius, dördüncü yüzyılın sonlarında, bu tür bir suçlama karşısında birisini nasıl savunacağını daha da iyi biliyordu. Konstantinopolis Senatosu Antakyalı zengin Thalassius’u, bıçakçı olduğu söylendiği için kendi saflarına kabul etmeyi reddettiğinde Libanius, Thalassius’un, Demosthenes’in babası gibi, yalnızca bıçak yapan kölelere sahip olduğu cevabını vermişti (*Orat*. XLII.21) ve önemli olan buydu, zira

köleleri (kendisi de bir köle ya da azatlı olabilecek) bir idarecinin denetimine bırakıp kendi toprağında yaşayan bir kişi, gelirinin büyük bir kısmı köle zanaatkârlardan gelse bile (ki bu nadiren görülürdü), herkes gibi bir beyefendi hayatı sürebilirdi. Aristophanes ve diğer komedi şairlerince debbağ, deri satıcısı, ayakkabı tamircisi, çömlekçi, sığır tüccarı ve lir satıcısı diye hicvedilen, Cleon, Cleophon ve Anytus gibi beşinci ve dördüncü yüzyılın seçkin Atinalı siyasetçilerinin durumu tam da böyleydi: Siyaset bir Yunan şehrinde, en azından en yüksek seviyede tam zamanlı bir uğraş olduğundan, eğer bir kişi siyasetçi olacaksa kişisel olarak ticaret ya da imalatla uğraşmamalıydı (*OPW* 234-5, 357, 371). Serveti (ya da büyük ihtimalle, babasının ya da dedesinin serveti: bkz. *OPW* 235 n. 7) esas olarak imalat ya da ticaretten geldiği için "itibarını kaybedecek" bir kişi yalnızca Aristophanes gibi züppeler arasından çıkardı. Aristophanes'in öylesine nefret ettiği "demagoglar"la ilgili çirkin şakalarına gülen dinleyicileri arasında, şu ya da bu tür bir tüccar olanların sayısı hiç de az olmamalıdır ve muhtemelen kendilerini ticari unvanları nedeniyle küçük düşmüş hissetmemişlerdir (cf. aşağıda IV.vi) – gerçi tabii ki, hepsi eğer fırsatını bulabilseler, muhtemelen ticaretle uğraşmaktan kurtulup toprak sahibi haline gelmekten mutluluk duyardı. Bir hâkim sınıfın fikirleri (en azından fatih, yabancı bir ırka mensup değilse), her zaman bir ölçüde sömürdükleri insanlar tarafından da benimsenir. Modern deneyimin de gösterdiği gibi sömürülen sınıfın en üst katmanında yer alan ve kendilerini hâkim sınıfa girmeye yakın hissedenler bu fikirlerin pek çoğunu benimserler. Yunancada toplumsal nitelik ve ayrımları dile getirmek için kullanılan sözcüklerin büyük bir kısmı, her zaman büyük oranda mülk sahipleriyle ilişkilendirilmiş ahlaki tınılarla yüklüdür (cf. aşağıda VII.iv), öyle ki yoksul bir Yunanlı kendisini, kendi değersizliğini gösteren sözlerle ifade etmekten imtina edemeyecektir.

Resmettiğim durum, var olduğu süre boyunca Yunan dünyası (ve Roma dünyasının Latin bölgeleri) için geçerliliğini sürdürmüştür. Marx, "Roma Cumhuriyeti'nin gizli tarihi, toprak mülkiyetinin tarihidir" diye yazmıştı (*Cap*. I.81 n.1, s. 82). Rostovtzeff'in Roma imparatorluğunun toplumsal ve iktisadi tarihine ilişkin büyük eserinde yer alan, mevcut kanıtlara ilişkin dikkat çekici şekilde eksiksiz incelemesinde, kendi başına alındığı takdirde yanlış anlamalara yol açabilecek pek çok ifade bulunmaktadır: Örneğin, "Büyük servetlerin ana kaynağı, şimdi de [MS 69-192] eskiden olduğu gibi, ticaretti" (*SEHRE*[2] 153, cf. 157); ya da "Ticaret ve özellikle de ülkeler ve eyaletler arası deniz ticareti, Roma imparatorluğunda [Hristiyanlık çağının ilk iki yüzyılında] zenginliğin ana kaynağını teşkil ediyordu" (ibid. 172) gibi. Bu ifadelerden ikincisinin hemen ardından, "yeni zenginlerin büyük bir kısmı paralarını buna [ticarete] borçluydular" diye devam eder. Bunda ve Rostovtzeff'in ticaret sanki Roma zenginliğinin ana kaynağıymış gibi konuştuğu diğer örneklerde, aklında olan şey *yeni* elde edilen servetler, yani insanların aşağıdan gelip mülk sahibi sınıfa yükseldikleri, yukarıya doğru toplumsal hareketliliktir. Bu söylediğinde esasen haklı olabilir. Fakat Rostovtzeff, başka yerlerde olduğu gibi, az önce alıntıladığım her iki pasajın da devamında, ticaretten elde edilen büyük kârların yeniden ticarete değil de tamamıyla başka bir şeye, en başta da toprağa, belki de ipoteklere, tefeciliğe ve hatta imalata yatırıldığını kabul ettiğini gösterir (ibid. 153, 172, 218; cf. 17, 57-8, 223-6 vs.). Rostovtzeff, erken *Principate* döneminde bile imparatorluğun iktisadi yaşamında ticaretin, tarımın ardından ikinci sırada geldiğini (ibid. 66); "esas önemli olanın" tarım olduğunu, "eyaletlerin büyük bir çoğunluğunun neredeyse tamamen tarımsal ülkeler olduklarını söylemenin abartı sayılamayacağını" ve "imparatorluk nüfusunun en geniş kesiminin ya fiilen toprağı ekip biçerek ya da topraktan gelen bir gelirle

yaşayarak tarımla iştigal ettiğini" (ibid. 343); kent nüfusunu sayısal olarak katbekat aşan kırsal nüfusun "genel olarak imparatorluk için ... muazzam bir önem taşıdığını" ve aslında "kırsal kesimde yaşayıp toprağı ekip biçenlerin imparatorluk nüfusunun muazzam bir çoğunluğunu oluşturduklarını" (ibid. 345-6) biliyordu. MS 69-192 döneminde Afrika eyaletlerini ele alan alt bölümünde, "zengin şehirli soyluların büyük servetlerinin kökenlerini takip edebildiğimiz her örnekte, bunların toprak sahipliğinden geldiğini görürüz" demişti (ibid. 331). İlk bakışta "imalattan elde edilen servetin" bile, daha yakından bakıldığında imalatın üzerinde sürdürüldüğü arazinin sahipliğinden elde edildiği ortaya çıkabilir. Bu Tenney Frank tarafından on yıllar önce kısmen fark edilmişti. Roma yakınlarındaki Domitilere ait arazilerdeki tuğla ocaklarının (MS 58'de ölen ünlü hatip ve torununun torunu, İmparator Marcus Aurelius'un annesi olacak Domitius Afer'in oğullarıyla başlayan) büyük gelişimine atıfta bulunarak "Fakat yine de bu ailenin servetinin muhtemelen 'imalattan' daha ziyade sahip oldukları arazilerdeki kaynakların dikkatli bir sömürüsünden geldiği düşünülüyordu" demişti.[227] Bu tamamen doğruydu. Fakat Frank bunu "bin yıllık Roma tarihinde *sınai başarıdan elde edilen* servetin siyasi şöhrete katkıda bulunduğu fiilen tek örnek" şeklinde tasvir eder (ibid., italikler bana ait). Bu ifadenin artık doğru olmadığı kabul edilebilir, zira son yıllarda bir grup Finli bilim insanı tarafından Roma'da yapılan çalışmalar Domiti ve isimleri tuğla damgalarında (*praedia* ve hatta *figlinae* sahibi olarak) karşımıza çıkan benzeri toprak sahiplerinin tuğla yapımıyla doğrudan bağlantılı olduklarını varsaymak için ortada bir neden bulunmadığını göstermiştir.[228]

Roma *Principate*'si ve Geç İmparatorluk dönemleri için Rostovtzeff'in yukarıda atıfta bulunulan büyük eserine, A. H. M. Jones'un *magnum opus*'una (*LRE*) ve yine Jones'a ait iki değerli

makaleye referans vermekten daha fazlasını yapmama gerek yok (“The economic life of the towns of the Roman Empire”, 1955 ve “Ancient empires and the economy: Rome”, 1965, yayımlanma tarihi 1969, her ikisi de asıllarına uygun olarak Jones, *RE* 35-60 ve 114-39’da yeniden yayımlanmıştır). Geç Roma İmparatorluğu’nda tarımın imparatorluğun iktisadi yaşamında ezici bir üstünlüğe sahip olduğuna ilişkin çok daha fazla kanıt bulunmaktadır. Her ne kadar toprak mülkiyetinin birkaç elde yoğunlaşması Doğu’da çok daha az gözümüze çarpsa da, Latin Batı için olduğu kadar, doğu eyaletleri için de durum budur. Tarımın ticaret ve imalat karşısındaki üstünlüğü artık veri kabul edilebilir. Yine de, burada yasa metinlerinde yer alan (her zaman olması gerektiği kadar iyi bilinmeyen) yaklaşık yarım düzine kadar kanıt parçasından söz etmek istiyorum: Bunlar esas olarak *decurion*’ların, yani aşağıda VIII.ii’de haklarında çok daha fazla şey söyleme imkânı bulacağım yerel şehir konseyi mensuplarının konumuyla ilgilidir. Bu hukuki metinler, *honorati* (toplumdaki daha üst bir sınıfın mensupları) haline gelmek suretiyle muafiyet elde edemeyen, önemli miktarda mülkiyet sahibi olan neredeyse herkesi, artık şehir konseylerine üye olmak ve böylece bunun getirdiği bazen son derece ağır olabilen mali ve idari yükleri üstlenmek zorunda bırakmaları nedeniyle özellikle değerlidir.

Digest’te (L.ii.12) üçüncü yüzyılın ilk yarısında yaşamış Romalı bir hukukçu olan Callistrus’un “mallarla ve onları satmakla uğraşanlar”ın (*qui utensilia negotiantur et vendut*) *decurion*’luktan ya da şehir yönetimiyle ilgili makamlardan dışlanmadıklarını ve *aedile* tarafından kırbaçlanabilir olsalar da “viles personae” olarak küçümsenmemeleri gerektiğini söylediği aktarılır. Yine de bu tür insanların, özellikle de *viri honesti* kaynağına sahip şehirlerde, şehir konseylerine alınmalarının yakışıksız (*inhonestum*) olduğunu düşündüğünü söyler: Yalnızca bu ikincisinin eksikliği, birincilerin *dignitas municipalis*’e erişmelerine izin verilmesini zorunlu kılar.

İmparator Julian 362 yılında *decurion*'ları dördüncü ve beşinci yüzyılların büyük bir bölümünde *negotiatores* (daha sonra imalatçıları, zanaatkârları, tacirleri, dükkân sahiplerini, tefecileri vs. de kapsayacak şekilde en geniş anlamıyla "tüccar" manasına gelmeye başlayan bir terim) tarafından ödenen bir vergi olan *collatio lustralis*'ten (Yunancası *chrysargyron*) muaf tutar.[229] Böyle yaparak, buyruğuna –sanki bu pek muhtemel olmayan bir tesadüfmüş gibi– "ancak şans eseri bir *decurion*'un bir şekilde ticaretle uğraştığı kanıtlanmadıkça" ifadesini ekler. (Bu yasa *CTh* XII.i.50 = XIII.i.4'te yer alır: "nisi forte decurionem aliquid mercari constiterit".) 364 tarihli aynı verginin ödenmesiyle ilgili bir nizamnamede, İmparatorlar I. Valentenian ve Valens, "en güçlü insanları" (*potiores*) bile "eğer gerçekten ticaretle uğraşırlarsa" (*si tamen his mercandi cura est*) *collatio lustralis*'e tabi tutarlar ve bu tür bir *potiores* üyesinin "ya ticaretle uğraşmaması" ya da "vergiyi ödeyecek ilk kişi olması" gerektiğini eklerler (*CTh* XIII.i.5) –öyle gözüküyor ki bu tür kişiler istisnaidir.

379 tarihli bir başka imparatorluk nizamnamesi, "Eğer herhangi bir tüccar [*negatiator*] çiftlik alır ve yerel konseye toprak sahibi olarak çağrılması gerekirse" diye başlar ve bu tür bir kişinin "parasını tarımsal topraktan kazanç elde etmeye yatırarak, kendi arzusuyla kabul ettiği konsey üyeliğinin zorunlu kıldığı kamusal yükümlülüklere tabi hale gelmesi gerektiğini" söyleyerek sona erer (*CTh* XII.i.72). 383 yılında imparatorlar, mali yükümlülüklerinden kaçmalarını engellemek için "sıradan halktan gelen köle sahipliği açısından zengin insanların", Tuna'daki [Aşağı] Moesia eyaletinin[230] şehir konseylerine katılmalarını izin veren özel bir yasa geçirmeyi gerekli görürler: Bu adamlar belli ki aksi takdirde topraksız ya da az miktarda toprağa sahip oldukları için konseylere katılmaktan kurtulabilecek atölye sahipleridir (*CTh* XII.i.96: Clyde Pharr bu metni son derece yanlış çevirir, *TC* 356). Son olarak,

Honorius, 408 ya da 409 tarihli bir nizamnameyle "soylu bir aileden geldikleri kesin olanların, şaşaalı şeref sahiplerinin ya da özellikle mülkiyet açısından zengin olanların ticaret yapmalarını, şehrin aleyhine olacak şekilde bütünüyle yasaklar, böylece alım satım ilişkisi sıradan insanla tüccar arasında daha kolay yürütülebilecektir"' (*CJ* IV.lxiii.3).[231] *Decurion*'ların *procuratio* adıyla bilinen, başka bir kişinin mülkiyetinin kâhya olarak idare etmek anlamına gelen maaşlı görevi üstlenmemeleri gerekmektedir: Bir *decurion* için bu tür bir görevi kabul etmek, 382 tarihli bir nizamnamede "kölece dalkavukluğu" da içeren "en yüz kızartıcı rezillik" olarak tarif edilmiştir (*CTh* XII.i.92 = *CJ* X.xxxii.34.) Fakat bu, bu bölümün vi. alt bölümünde ve 4. dipnotunda, "kiralanmış emek" genel başlığı altında ele alınması gereken bir konudur.

Hukuki kaynaklardan alıntılanan kanıtlara ilaveten, Trakya'daki imparatorluk elçisi Q. Sicinnius Clarus'un, 202 yılında bir *emporion* olarak Pizus'taki posta istasyonunu kurarken, bu istasyonun ve (hepsi şehir statüsünden düşük olan) diğer yeni kurulmuş *emporia*'nın sorumluluğuna "ticaretle uğraşan sıradan insanları değil, şehir konseyi üyesi olan *toparch*'ları [bölge magistratlarını] getirdiğini"[232] söylediğini kaydeden –muhtemelen Augusta Traiana'ya, yani modern Bulgaristan'daki Stara Zagora'ya dikilmiş– yazıttan söz etmeye değer.

Yunan ve Roma dünyasında toprak sahiplerinin zenginliğinin ticari servet karşısındaki üstünlüğüne ilişkin tayin edici bir başka argüman daha ortaya konulabilir: Geç İmparatorluk'ta, başta Roma'ya (ve 330 yılından sonra Konstantinopolis'e de) gönderilen tahıllar olmak üzere devlet sevkiyatlarından sorumlu *navicularii* (Yunancası *nauklēroi*) bile, esasen arazileri *navicularia functio*'ya, yani belirlenmiş sevkiyatları yapma zorunluluğuna bağlanmış toprak sahiplerinden oluşuyordu.[233] Callistratus'un, *Digest*'te (L.vi.6.6 & 9, Arcus ve Verus'la, Antoninus Pius'un emirlerini aktarır) ikinci

yüzyılın ortaları gibi erken bir tarihte, tamamen diğer kamusal yükümlülüklerden kendilerini kurtarabilmek için, bazıları tek bir gemiye sahip olmasa bile, kendilerini *corpus naviculariorum*’a yazdıran insanlardan söz ettiğini görürüz. (Bu arada Constantine ve Julian’ın, günümüze ulaşmamış fakat Gratian’ın ve tahtı paylaştığı imparatorların 380 tarihli daha sonraki nizamnamesinde alıntılanan yasalarla *equester* statüsü onurunu bahşettikleri kişiler –Cardascia ve Garnsey’in bir süre önce belirttikleri gibi[234] – genel olarak *negotiatores* ya da *negotiantes* değil, sadece *navicularii* idi: *CTh* XIIII.v.16.*pr.*). Son olarak, Roma İmparatorluğu’nda (gümrük ve pazar resimleriyle miraslara, köle azat etmeye ve müzayedelere konulan vergiler gibi) dolaylı vergilerin büyük bir kısmını iltizam olarak almaya devam eden mültezimler (*publicani*, *telōnai*), toprak sahiplerinden ayrı bir grup olarak düşünülmemelidir: Aslında yükümlülüklerini gerektiği gibi yerine getirebilmek için, tapulu topraklarını güvence olarak göstermek zorundaydılar.

Ammianus, 359 yılında Pers İmparatorluğu’na “kaçan” ve son derece güçlü bir kişi olan Antoninus’a ilişkin etkileyici hikâyesine, ondan “zengin bir tüccar” (*opulentus mercator*) diye söz ederek başlar ve daha sonra Mezopotamya eyaletinin askerî valisinin altında bir muhasebeci olarak çok da yüksek olmayan bir memuriyeti nasıl kabul ettiğini anlatarak devam eder: Bu belli ki statüsü açısından potansiyel bir yükselme anlamına gelmişti ve sırası geldiğinde onursal *protector* rütbesini almasını sağlamıştı (Amm. Marc. XVIII.v.1; cf. aşağıda VIII.iii).

⁂

Var olduğu süre boyunca Yunan dünyasındaki mülk sahibi sınıfların servetlerinde ticaret ve imalatın oynadığı önemsiz rolle ilgili söylediğim şeyler, neredeyse evrensel olarak geçerliydi; fakat tabii ki istisnalar da mevcuttu. Aslında *bireylerden* söz etmiyorum: Mülk sahibi sınıfın arasında ticaret ya da imalatta gösterdikleri

çabayla yükselenlerin büyük bir kısmının becerebildikleri zaman toprak sahibi olacakları kesindi. Aklımda olan daha ziyade, hâkim sınıfları arasında ya kesin olarak ya da büyük ihtimalle hatırı sayılır miktarda tüccar bulunan bir avuç dolusu *şehir*dir. Bunları tespit etmek kolay değildir ve sayıları bir ya da ikiden fazla da olmamış olabilir. Burada Latin Batı'yla ilgilenmiyorum; Roma'nın limanı olan (yalnızca küçük bir *territorium*'a sahip) Ostia, yerel ileri gelenlerin servetlerinin topraktan ziyade ticaretten geldiği tek Batı şehriydi.[235] Roma Galyası'nın üç büyük *emporia*'sı olan Lugdunum, Arelate ve Narbo ve aynı zamanda Augusta Treverorum (Trèves, Trier), kuşkusuz bir bakıma ticari kasabalardı, yani bu şehirlerden büyük hacimde mal geçiyordu; fakat her birinde hâkim sınıf (magistrat ve *decurion*'lar) neredeyse tamamen toprak sahiplerinden oluşmuş gibi gözükmektedir. Ticaret ve imalat yoluyla servet edinmiş olanların büyük bir bölümüyse azatlı ya da yabancılardır.[236] Bütün imparatorluğun en önde gelen "ticari şehri" olan İskenderiye'nin yurttaşları arasında, hiç şüphe yok ki zengin tüccarlar da bulunuyordu; fakat bunların hâkim sınıfın kayda değer bir bölümünü oluşturup oluşturmadıklarına ilişkin herhangi bir kanıta rastlamadım: Eğer oluşturuyorlarsa, buna şaşırırım. Çok temel bir kaynak olan *Historia Augusta*'da (Firmus 3.2-3) bu şehrin yurttaşlarından birisinin, yani Firmus'un bir tüccar olduğu ve (272 yılında) İmparator Aurelian'a yönelik başarısız bir isyan girişiminde bulunarak imparatorluk tahtına çıkmaya heveslendiği söylenir. Bu iki ifade de doğruysa, Firmus kesinlikle eşsizdir; fakat ilki doğru olmayabilir ve ikincisi de muhtemelen en azından bir abartıdır. Aslında hikâyenin tümü de kurgusal olabilir (bkz. Bowman, PRIH 158). Bunun dışında, İskenderiye'deki zengin tüccarlara ilişkin, 275, 70 ve 50 libre altın olarak hesaplanan servetlerden söz eden –ne kadar işe yaradığını bilmediğim– üç geç dönem hagiografisi dışında herhangi bir kanıta rastlamadım (bkz. Jones, *LRE* II. 870-1; *RE* 60,

150). Fakat bunlardan *Historia Monachorum*'da (MPL XXI.438c içinde) yer alan en büyüğü bile, erken *Principate* dönemine ait olduğu varsayılırsa, Roma senatörlüğü için gerekli asgari koşul olan 1 milyon HS'den daha fazlasına tekabül etmez. Diğer ikisiyse *equester* statüsü için gerekli olan 400.000 HS'lik koşulu bile sağlayamazlar.

Doğu'da, hâkim sınıfın en azından kısmen tüccarlardan oluştuğunu kesin olarak bildiğimiz tek örnek, MÖ son yüzyıla kadar herhangi bir öneme sahip olmayan, fakat daha sonra, zenginlikleri 272 yılında Aurelian tarafından yağmalanana dek, hızlı bir şekilde müreffeh bir ticaret şehrine evrilen Palmyra idi. Palmyra servetinin büyük bir kısmını Doğu ile yapılan kârlı kervan ticaretinin hatırı sayılır bir bölümü üzerinde denetim kurarak elde etmişti.[237] Petra da, daha küçük bir ölçekte de olsa, bu tür bir başka şehir olmuş olabilir ve öyle sanıyorum ki böyle bir ya da iki şehir daha tespit edilebilir.[238]

Palmyra'dan ve onun Doğu ticaretindeki hayati rolünden söz etmek, kimi zaman son derece ağır olan ve bu şehirde ve imparatorluğun doğu sınırındaki bazı başka yerlerde tüm ithal ve ihraç mallarından alınan gümrük vergilerini akla getirir. Philostratus'un *Tyanalı Apollonius'un Hayatı* (I.xx) adlı eserinde, Roma İmparatorluğu sınırlarını Fırat üzerindeki Zeugma şehrinde terk eden Apollonius'un Doğu'ya yaptığı bir yolculukla ilgili hoş bir hikâye yer alır. Vergi tahsildarı Apollonius'u beyan tahtasına götürür ve ne beyan edeceğini sorar. Apollonius bir dizi dişil isimle yanıt verir: "Ölçülülük, Adalet, Fazilet, İffet, Cesaret, Sebat". Vergi tahsildarı bunların, bazen bu tür isimler verilen ve ihraç vergilerinin ödenmesi gereken kadın köleler olduklarını zanneder –Mısır'daki Coptos'ta MS 90 yılında fahişeler üzerindeki verginin kişi başı 108 HS ya da 27 *denarii* kadar yüksek bir rakam olduğunu biliyoruz (*OGIS* 674. 16-17; 108 Mısır drahmisi). Vergi tahsildarı bunun

üzerine kızların listesini ister. “Ah” der Apollonius, her zamanki tumturaklılığıyla, “Dışarıya götürdüklerim köle kızlar değil, fakat benim köleleri (*despoinas*) olduğum hanımefendiler.”

⁂

Yunanlı (ve Romalı) toprak sahiplerinin kendi arazilerinin ürünlerini mümkün olduğunca kâr getirecek şekilde elden çıkarmaya özen gösterdiklerinden şüphelenmek için nedenimiz yok. Doğal olarak, bu normalde ürünlerin en yakın pazara taşınmasını da içerirdi, fakat bu tür bir faaliyete ilişkin alışılmadık biçimde az kanıta sahibiz. Benim kullandığım anlamıyla mülk sahibi sınıf mensuplarının ürünlerini denizaşırı taşımak bir yana, mecbur kalmadıkça şehir pazarına bile kendi başlarına götüreceklerine ya da ürünlerinin ticaretiyle ilgileneceklerine inanmıyorum.

Solon örnek bir vaka olarak alınabilir, zira modern çalışmalar sürekli olarak onun hem gençlik yıllarında hem de MÖ 594/3’te ünlü yasalarını çıkardıktan sonra bir tüccar olarak deniz yolculuklarına çıktığını bir olgu olarak ortaya koyar. İkinci iddia için ekseriyetle alıntılanan kaynak kuşkusuz Solon’un 594 yılında Mısır’a “işle zevki birleştirerek” yaptığı seyahatten söz eden (yaklaşık üç yüzyıl sonra yazan) Aristo’dur: Solon, *kat’ emporian hama kai theōrian* için gitmişti der Aristo (*Ath. Pol.* 11.1). Bununla birlikte, en eski tanığımızın, yani Heredotus’un (I.29.1), Solon’un daha sonraki (Mısır’a ve başka yerlere yaptığı) bir seyahati için hem bir bahane hem de bir gerekçe ortaya koyarken, ticaretle ilgili tek bir laf bile etmediğini görmek ilginçtir. Solon’un bahanesi dünyayı görme arzusudur; seyahatin gerçek nedeniyse yasalarını geri çekmeye zorlanmaktan kurtulmak istemesidir. Ben de Aristo’nun *kat’ emporian hama kai theōrian* şeklindeki ifadesinin doğru bir şekilde anlaşılmadığını düşünüyorum: Bu ifadenin tam olarak ne anlama geldiği en doğru şekilde, MÖ dördüncü yüzyılın başlarına ait –bu ifadenin bulabildiğim tek diğer örneği olan– bir metindeki

(Isokrates, *Trapeziticus* XVII 4) kullanılış biçiminden çıkarılabilir. Kırım'daki "Pontus krallığından" gelen bir genç olan konuşmacı, Atina'ya yelken açtığında, seyahatinin masraflarını karşılayan babasının onu tahıl dolu iki gemiyle birlikte gönderdiğini söyler ve burada kullanılan ifadenin Aristo'nun daha sonra Solon'un seyahatleri için kullandığı ifadeyle birebir aynı olması son derece anlamlıdır: Genç adam *kat' emporian hama kai theōrian*, yani iktisadi amaçlardan ziyade tecrübe edinmek için girişilen münferit bir "ticari" faaliyet için gider. İsokrates ve Aristo'nun (söz dizilimi dışında) aynen kullandıkları söz konusu deyiş, dördüncü yüzyılda bilindik bir ifade olmuş olabilir, zira Akdeniz dünyasında bir yerden bir başka yere yelken açan her Yunanlının, kendi seyahat masraflarını karşılamak için, bir yerin mallarını kâr getirecek başka bir yerde satması kuvvetle muhtemeldir. Diogenes Laertius, Antisthenes ile ilgili hikâyelerinden birinde (VI.9), Atina'daki konaklama masraflarını düzenli olarak Pontus'tan Atina'ya ihracatı yapılan bir başka meta ile, yani bir gemi dolusu tuzlanmış balıkla karşılayan bir başka "Pontuslu gençten" söz eder. Hatta Plutarkhos, Platon'un bile Mısır'a yaptığı seyahatin masraflarını orada zeytinyağı satarak karşıladığını anlatır (*Solon* 2.8). Solon'a gelince, (yaklaşık yedi yüzyıl sonra yazan) Plutarkhos, Solon'un 594 yılından Atina'dan uzaklaşmaktaki asıl saikinin Atinalıların yasalarını kabullenmeye alışmaları ümidi olduğunu söyleyerek Heredotus'a katılır; fakat Solon'un *nauklēria*'sı (bir gemi sahibi olarak işiyle ilgili uğraşlar anlamına gelmelidir) nedeniyle Atina'dan ayrıldığını ilan ettiğini ileri sürerek Heredotus'u adı bilinmeyen bir yazar lehine reddeder (*Sol*. 25.6). Plutarkhos aynı zamanda güvenilmez bir Helenistik biyografi yazarı olan Hermippus'a ait, Solon'un genç bir adamken babasının hayırseverlik faaliyetleri (hoş bir ahlaki duyarlılık!) nedeniyle büyük oranda savrulup giden aile servetini ticarete (*emporia*) atılarak yeniden toparlamaya çalıştığını belirten bir ifadeyi de alıntılar. Buna karşı Plutarkhos, muhtemelen

Herodotus'u hatırlayarak, Solon'un "para kazanmaktan [*chrēmatismos*] ziyade tecrübe ve bilgi [*polypeiria* ve *historia*] edinme adına" seyahat ettiğinin söylendiğini dile getirir (*Sol.* 2.1; cf. *Mor.* 410a.) Açık ki, Solon'un ticarete atılması yıllar içinde ve anlatıla anlatıla büyüyen bir hikâyedir.

Tıpkı Hesiodos'un ticareti, geçimini topraktan kazanamayan bir köylü için son çare olarak sunması gibi (bkz. aşağıda V.i), Solon'da da ticaret mülksüz (*achrēmōn*) ve sefalet baskısı altındaki bir adamın sürüklenebileceği faaliyetler listesinin başında gelir (*peniē*, fr. 1.41 ff.) ve Solon'un düşündüğü şekliyle tüccarın yaşamı, açıkça zorlu ve tehlikeli bir hayattır. Tüccardan sonra bir yıllığına kendisini kiralayan tarım emekçisi gelir (fr. 1. 47-8); Bu, Solon'un dört mülk sahibi grubundan en aşağıdakiler için kullandığı sözcük, yani normalde ücretli emekçi anlamına gelen *thētes* dışında, bu tür insanlara dair erken Attika'dan elimize ulaşan tek referanstır. Listede yer alan bir sonraki grup zanaatkârlardır ve sonra da –bizim düşünme biçimimize aykırı olarak– şair, kâhin ve hekim gelir. Aslında, Solon bu insanlardan herhangi birinden, hatta tüccar, emekçi ya da zanaatkârlardan bile küçümseyerek söz etmez: Bu açıdan istisnaidir. Kendi temel anlayışı kuşkusuz toprak sahibi bir beyefendininkidir (bkz. özellikle frr. 1.3-16; 13; 14.1-3; 24.1-7).

Plutarkhos'u Arkaik çağa ait olduğunu düşündüğü koşullarla, daha sonra ve kendi çağında varlığını sürdüren koşulları kıyaslarken, "*o zamanlarda* [Arkaik çağda] çalışmak ayıp değildi (bu üç kelime Hesiodos, *WD* 311'den alıntıdır), alışveriş ya da zanaat (*technē*) insana leke (*diabolē?*) sürmezdi ve ticaretin (*emporia*) itibarı yüksekti, çünkü bir insanın başka ülkelere aşina olmasını, krallarla dostluk kurmasını ve engin bir tecrübe edinmesini sağlardı; Protis'in Massalia'yı kurması gibi bazı tüccarlar, büyük şehirlerin kurucuları olurlardı" demesi, muhtemelen yukarıda bahsettiğim Solon'la ilgili olanlara benzer hikâyelerin

Helenistik dönemde teferruatlandırılmasının bir sonucudur.[239] Plutarkhos daha sonra, Platon'la ilgili yukarıda alıntıladığım tespitle bitirmeden önce, "Thales ve matematikçi Hippocrates'in de ticarete atıldıkları söylenir" diye ekler. Fakat günümüze ulaşan ve Hippocrates'in bir tüccar (*emporos*) olarak faaliyette bulunduğu iddialarına yer veren kaynaklar, Plutarkhos'tan da sonrasına aittir (bkz. Diels-KRanz, *FVS*[5-11] no.42.2, 5) ve Thales'in sözde "ticari faaliyetleriyle" ilgili muhafaza edilmiş tek öykü, özel bir durumda, sıra dışı bir zeytin hasadı yapılacağını öngördüğü bir yılda, haklı bir yüksek kazanç beklentisiyle Miletus ve Kos'taki tüm zeytinyağı preslerini kiralayarak nasıl bir tekel kurduğuna ilişkin Aristo tarafından anlatılan bilindik hikâyedir (*Po*. I.11, 1259[a]5-21; cf. Diog. Laert.I.26). Plutarkhos Arkaik dönemde tüccarların durumuyla ilgili iddialarına dair herhangi bir inandırıcı kanıt alıntılayamaz.

Altıncı yüzyılın ilk yarısında, Scamandronymus'un oğlu ve şair Sappho'nun erkek kardeşi Midillili Charaxus'un, gemiyle Mısır'daki Naucratis'e gittiğini de biliyoruz ve (yarım binyıldan daha uzun bir süre sonra yaşamış olan) Strabo'ya göre, Charaxus Naucratis'e *kat' emporian* için bir gemi yükü Midilli şarabı getirmişti (XVII.i.33, s. 808; cf. Athen. XIII.596b-d). Eğer bu doğruysa, Charaxus bilinçli olarak aracıları aradan çıkarıp şarabı için daha yüksek bir fiyat elde etmeye çalışmış ya da yalnızca "dünyayı görmeye" çıkmış ve şarap satışı da seyahatinin masraflarını karşılamak için sadece önemsiz bir araç olmuş olabilir –yolculuğun daha sonra tekrarlanıp tekrarlanmadığına ilişkin elimizde herhangi bir kanıt yoktur. Yeri gelmişken, Charaxus'un Naucratis'e yaptığı bu seyahatten, yalnızca Mısır'da olduğu sırada Doricha (ya da Rhodopis, ama bu onun takma ismi olmalıdır) isimli ünlü bir fahişeye gönlünü kaptırdığı için haberdar olmamızın, erken Yunan iktisat tarihi kaynakları açısından tipik olduğunu belirtelim.

Bu yanlış bir evliliktir, zira görünen o ki kız kardeşi Sappho tarafından Heredotus'un bildiği (II.134-5, özellikle 135.6) fakat günümüze ulaşmayan bir şiirde azarlanır ve muhtemelen Oxyrhynchus papirüsleri arasında kısa bir süre önce ortaya çıkarılan bazı parçalarda bundan sempatiyle bahsedilir. (5 ve 15b Page: bkz. Page, *SA* 45-51; Gomme, *JHS* 77 [1957] 258-9 ile karşılaştırın). Gomme, Page'nin Sappho tercümesine (frr. 5 ve 15b) karşı çıkarken, Strabo'nun *kat' emporian* sözcüklerini çok ciddiye alır ve küçümseyerek "'soylu ve yüksek' bir aile için çok fazla" (Mure'e ait bir ifade) demekten çekinmez.

Arkaik dönemde ve hatta daha sonrasında "ticaret" ya da "alışveriş" olarak adlandırılan faaliyet incelendiğinde ortaya, artık bu tür ifadelerin akla getirdiklerinden çok farklı bir şey çıkabilir. Örneğin Athenaeus'un (VI.232ab) Theopompus'tan (FGrH 115 F 193) yaptığı, MÖ 470'lerde vuku bulan olaylarla ilgili alıntıyı ele alalım. Azar azar büyük miktarda altın satın alan Korintli Architeles, bunu, hediye olarak bir avuç altın daha ekleyerek, Siraküza tiranı Hiero'nun temsilcilerine satar. Karşılığında minnettar Hiero, Architeles'e bir gemi dolusu tahıl ve başka pek çok hediye gönderir. Bu alışveriş kelimenin tam anlamıyla ticaret mahiyetinde değildir, aynı zamanda aristokratlar arasındaki kadim hediye değiş tokuşu pratiğini de içerir. "Korint şehrinin [kelimenin gerçek anlamıyla] tahıl ticareti" yaptığına ilişkin herhangi bir spesifik referansa rastlamadığımı ekleyebilirim. Bunun tek istisnası, Lycurgus'un (bkz. *OPW* 265) Atinalı Leocrates'in MÖ 338 yılından sonra bir ara Megara'ya bir metik olarak yerleştiğine ve burada yaşarken Epir'den Leucas'a, oradan da Korint'e tahıl gönderdiğine ilişkin ifadesidir. (Thuc. III.86.4'teki Sicilya'dan Peloponez'e yapılan tahıl ihracatına ilişkin referansa bakılırsa Korint'in zaman zaman Batı'dan tahıl ithal etmiş olması çok muhtemeldir; zira Korint'in batı limanı olan Lechaeum, muhtemelen bu tür bir tahılın gitmesi en olası yerdir.)

Plutarkhos (*Per*. 16.4), Perikles'in arazisinden elde ettiği tüm ürünü her yıl tek seferde elinden çıkardığını, sanki bu istisnai bir şeymiş gibi anlatır. Kendisini siyasete adadığından, bu tür meselelerle mümkün olduğunca az vakit kaybetmek için böyle yaptığını ve bunun için de yetenekli kölesi Evangelus'u kullandığını söyler. Bu doğru olabilir, fakat bir kez daha bu Helenestik biyografi yazarlarının icat etmekten hoşlandıkları türde bir hikâyedir.

Pleket'in kısa süre önce dile getirdiği, "şehirli toprak sahiplerinin ürünlerini (tahıl, zeytinyağı, şarap), ya azatlılarını ya da bağımsız *negatiatores*'i aracı olarak kullanarak satacakları yerler ağırlıklı olarak yerel pazarlardı" tespitine katılıyorum.[240] Bununla birlikte, aynı paragrafın "Belki de gereğinden fazla, antikitede aristokrasinin *tamamen* toprak sahibi elitlerden oluştuğu fikriyle yetiştirildik" diye başlayan ikinci kısmında, Pleket'in "toprak sahiplerinin [aslında son derece önemsiz olan] ticari çıkarlarına" çok fazla vurgu yaptığını düşünüyorum. Geç Roma İmparatorluğu'nda ticaretin yaygın bir şekilde gözlemlenen gerileyişinin, pek çok toprak sahibini tahıllarının satışı konusunda daha aktif adımlar atmaya zorladığı konusunda Pleket'le aynı fikirde olsak bile, toprak sahiplerinin arazilerinin ürünleriyle nasıl başa çıktıklarına dair kanıtlar, güvenilir bir resim oluşturmamıza yetmeyecek kadar azdır. Temel gerçek bu toprak sahiplerinin her zaman esasen toprak sahibi olarak kaldıkları ve kalkıştıkları herhangi bir "ticari" faaliyetin hiçbir zaman etkinliklerinin önemsiz ve tamamıyla ikincil bir parçasından daha fazlasını oluşturmadığıdır. Pergamumlu Rufinus'un (Pleketes'in de dikkat çektiği gibi) hizmetinde bir gemi sahibi (*idios nauklēros*) çalıştırması pek az önem taşır: Bu hayli yaygın bir fenomen olmuş olmalıdır. Libanius'a göre, zengin bir adamın toprak, altın ve gümüşün yanı sıra gemi sahibi de olması beklenebilirdi (bkz. Liebeschuetz, *Ant*. 75 ve n. 7). Frigya'daki Zeleialı Myrinus'u da hatırlayabiliriz. Myrinus, kendi mezar taşında yazdığına göre,

Claudia Bassa isimli toprak sahibi bir soylu kadının, yalnızca otuz beş yıl boyunca efendisinin kiralarını toplamakla kalmayıp, aynı zamanda onun adına İtalya, Dalmaçya, Istria, Liburnia ve İskenderiye de dahil olmak üzere sayısız uzak diyara seyahat eden *pragmateutēs*'i (Latincesi *actor*) idi.[241] Ve yukarıda bahsettiğim gibi, *navicularii* (hükümet adına Afrika ve Mısır'dan Roma ve Konstantinopolis'e büyük hacimlerde tahıl taşıyanlar) esasen arazileri bu görevle bağlanmış toprak sahiplerinden oluştuğundan, en azından bunların, tabii ki hükümet adına kullanılmaları gerekmediği müddetçe, kendi amaçları için kullanabilecekleri gemileri vardı.

(iv)
Kölelik ve Diğer Özgür Olmayan Emek Biçimleri

Her ne kadar antik kölelik pek çok farklı bakış açısından tekrar tekrar ele alınmış olsa da, sadece birazdan sunacağım değerlendirmedeki üç metodolojik karakteristik nedeniyle bile olsa, konuyla ilgili genel bir değerlendirme yapmaya yönelik bir başka girişimde bulunmaya hakkım olduğunu düşünüyorum.

İlk olarak, incelemeyi sadece dar anlamıyla kölelik ("alınıp satılabilir kölelik") çerçevesinde değil, *özgür olmayan emeği*[242] de içerecek biçimde yürüterek en azından tartışmayı başka bir düzleme taşıyabildiğimi umuyorum. Katı anlamıyla kölelik *özgür olmayan emeğin* farklı biçimlerinden yalnızca biridir ve –her ne kadar bu alt bölümün sonuna doğru açıklayacağım nedenlerden dolayı, her zaman çok önemli bir rol oynadığına inansam da– her zaman fiilî üretim alanındaki en önemli biçim de değildir.

İkinci olarak, incelememiz gereken durumda, görebildiğim kadarıyla (bu bölümün ikinci alt bölümde tanımlanan) *mülk sahibi sınıf*, sahip olduğu *artığın* büyük bir kısmını çalışan nüfustan *özgür olmayan emek* marifetiyle çeker. Bu, Yunan (ve Roma) antikitesinde

üretimin en büyük kısmının köleler ya da hatta (en azından Geç Roma İmparatorluğu'na kadar) köleler, serfler ve diğer tüm özgür olmayan emekçiler tarafından birlikte yapıldığını göstermeye çalışmaktan çok farklı bir meseledir. Böyle olmadığına eminim: Bana göre, özgür köylülerin ve zanaatkârların üretimi birlikte, tüm zamanlarda ve çoğu yerde, hiç değilse serflik biçimlerinin Roma imparatorluğunda genel hale geldiği Hristiyanlık çağının dördüncü yüzyılına dek, özgür olmayan tarımsal ve sınai üreticilerinkinden fazla olmuş olmalıdır. Yukarıda II.iii'te, neden odaklanmamız gereken esas şeyin özgür olmayan emeğin özgür emeğe kıyasla oynadığı genel rol değil de, diğeri gibi ucu bütünüyle açık olmayan, çok daha farklı ve çok daha sınırlı bir mevzu, yani özgür olmayan emeğin hâkim mülk sahibi sınıflara artıklarını sunmada oynadığı rol olması gerektiğine inandığımı açıklamıştım. Bunu yaparken, kuşkusuz, farklı toplum biçimleri arasındaki temel farkın "artık emeğin her bir örnekte fiilî üreticiden çekildiği üretim biçiminden" ya da "karşılığı ödenmemiş artık emeğin fiilî üreticilerden çekildiği spesifik iktisadi biçimden" kaynaklandığını savunan Marx'ın temel düşüncesini takip ediyorum (*Cap*. I.217; III.791, yukarıda II.iii'te daha eksiksiz bir şekilde alıntılanmıştır). Ve ifadesini en açık şekliyle *Grundrisse*'de (156) bulan Marx'ın düşüncesine göre, "Dolaysız zorunlu emek [*direkte Zwangsarbeit*] antik dünyanın temeli"ydi (E.T. 245) –kuşkusuz, *Kapital*'den az önce alıntıladığım pasajların ışığında yorumlanması gereken bir tespit. Bunu kabul ediyorum. Yunan (ve Roma) dünyasını bir "*köle* ekonomisi" olarak adlandırmanın teknik olarak doğru olmayacağını düşünüyorum; fakat bu ifadeyi kullanmak isteyen başkalarına güçlü bir itiraz yöneltmemeliyim; çünkü birazdan ileri süreceğim gibi, mülk sahibi sınıflar artıklarının en büyük bölümünü çalışan nüfustan özgür olmayan emek marifetiyle çekiyordu ve dar teknik anlamıyla kölelik, özgür olmayan emek içinde bazı dönemlerde hâkim bir rol oynamış ve her zaman son derece önemli bir faktör olmuştu.

Üçüncü olarak, bunun için hiç *kanıt* olmadığını ya da çok az *kanıt* olduğunu ileri sürme hakkına sahip olduğumuz durumlarda köle emeğinin varlığını reddetmek ya da ölçeğini minimize etmek gibi yaygın bir yanlıştan kaçınmaya çalıştım. Buradaki mesele ekseriyetle bu tür bir kanıt *beklentisi içinde olmaya* hakkımızın olmamasıdır. Üretimde (özellikle de en önemli alan olan tarımda) geniş ölçekli köle kullanımına dair bilgimiz, köleliğin özellikle yaygın olduğunu bildiğimiz MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllar Atinası ya da Geç Cumhuriyet ve erken *Principate* dönemi İtalya ve Sicilyası söz konusu olduğunda bile, esas olarak yalnızca bir avuç edebî metne dayanır. (Bu meseleyle ilgili olarak daha sonra, hem bu alt bölümde hem de Ek II'de söyleyecek daha çok şeyim olacak.)

Yukarıda II.iii'te, Aristo'nun köle yerine bir öküzü veya karısıyla çocuklarını kullanmak zorunda kalan yoksul ya da mülksüz özgür insanlarla ilgili tespitlerini aktarmıştım. Fakat bu alt bölümde, aşağıda IV.i'de tasvir edeceğim yollarla mülk sahibi sınıflar tarafından şu ya da bu ölçüde sömürülmeye açık olan bu tür insanlarla ilgilenmeyeceğim. Burada mülk sahibi sınıfı ve çektikleri artığın en büyük bölümüne kaynaklık eden özgür olmayan emeği ele alacağım; yoksul özgür insanlar bu alt bölümde yalnızca borç esaretine ya da serfliğe düştükleri müddetçe karşımıza çıkacaklar.

Farklı dillerin –Yunanca, Latince ve çeşitli modern dillerin– kelime dağarcıkları, ismen ayırt etmeyi mümkün kıldıkları özgür olmayan emek kategorileri söz konusu olduğunda büyük farklılık gösterir. Fakat tesadüfen tanımlamayı tasarladığım, bugün de çok özel bir statüye sahip olan üç ana kategoride –yani alınıp satılır kölelik, serflik ve borç esaretinde– bir tanım seti bulunmaktadır. Bu ayrım seti "kölelik için", Milletler Cemiyeti tarafından düzenlenen 1926 tarihli Kölelik Konvansiyonu'nun 1. maddesinde; "serflik" ve "borç esareti" içinse köleliğin, köle ticaretinin ve kölelik benzeri

kurum ve uygulamaların kaldırılmasıyla ilgili Tamamlayıcı Konvansiyon'un 1. maddesinde yer almaktadır. (Tamamlayıcı Konvansiyon 1956 yılında Cenevre'de Birleşmiş Milletler tarafından düzenlenen, en az kırk sekiz ülkenin temsilcilerinin yer aldığı bir konferansın sonucunda kabul edilmiştir.) Konunun tüm veçhelerine ilişkin özellikle aydınlatıcı bir değerlendirme için, her iki konvansiyonun tam metinlerini ikinci ve üçüncü Ekler'inde (ss.224 ff.) veren ve 25-26. sayfalarında ilk maddelerinin bir özetini aktaran C. W. W. Greenidge'in *Slavery* (Londra 1958) isimli değerlendirmesine bakılabilir.

Geçerli bir gerekçe bulunmadıkça, ki örneğimizde yoktur, uluslararası olarak yerleşmiş bir pratiği görmezden gelmek huysuzluk olacaktır. Ben de burada modern dünyanın koşullarından kaynaklı olarak "kölelik ve kölelik benzeri diğer kurum ve pratiklerden" ayrılan "zorunlu emeği" özel bir kategori içinde ele almamam dışında, mümkün olduğunca bu pratiği takip edeceğim. Greenidge'in de (1926 ve 1956 konvansiyonlarının getirdiği tanımları kabul ederek) belirttiği gibi, "Kölelik bir bireyin emeğinin kendi iradesi dışında ait olduğu bir başka birey tarafından zorla alınmasıdır, oysa zorunlu emek bir bireyin emeğinin kendi iradesi dışında bir hükümet, yani bir kolektivite tarafından, söz konusu kişiyi cezalandırmak ya da disipline etmek amacıyla zorla alınmasıdır." (*Slavery* 25). Söz konusu konvansiyonlarda yer alan modern tanımlara göre, antik dünyada bireysel sahiplere ait maden köleleriyle Roma devleti tarafından madenlerde çalışmaya mahkûm edilen suçlular (*ad metallum*, her zaman daimî bir cezaydı) iki farklı kategoriye, birinciler "kölelik", ikincilerse "zorunlu emek" kategorilerine yerleştirilmelidir. Antikitede bu iki grup arasında buradaki amaçlarım açısından önem arz etmeyen teknik bir farktan fazlası yoktu ve ben de bu nedenle "zorunlu emeği" bir kölelik biçimi olarak ele alacağım. (Antikitede çalışma mahkûmiyetine yalnızca kısa bir paragraf ayıracağım.) Bir Helenistik kral ya da

Roma devleti veya (tüm Yunan devletleri de dahil olmak üzere) bir şehir yönetimi için özgür bireyler ya da köy komünleri tarafından yerine getirilen *angariae* (bkz. yukarıda I.iii ve aşağıda IV.i) gibi mecburi emek hizmetlerinin, bu kitapta "dolaylı kolektif sömürü" başlığı altında, aşağıda IV.i'de ele alınacağını ekleyebilirim.

Benim "özgür olmayan emeğe" ilişkin kendi genel kategorim, doğal olarak, yukarıda bahsi geçen uluslararası konvansiyonlar tarafından kabul edilen üç başlığa ayrılır: (*A*) Kölelik, (*B*) Serflik ve (*C*) Borç esareti. Her birini tartışmayı daha sonraya erteleyerek, bu noktada yalnızca bu başlıkları kısaca tanımlayacağım.

A. Kölelik, 1926 Konvansiyonu tarafından "üzerinde mülkiyet hakkına bağlı olan güçlerden herhangi birinin ya da hepsinin uygulandığı kişinin statü ya da durumu" şeklinde tanımlanmıştır. "Alınıp satılır köleliğe" ilişkin bu tanımı modern dünya için olduğu kadar antik dünya için de, hatta daha istekli bir şekilde kabul ediyorum; zira vurguladığı şey, "kölenin bir başkasının *yasal mülkü* olmasından ziyade *üzerinde uygulanan, mülkiyet hakkına bağlı olan* güçler"dir –kölenin içinde bulunduğu koşulların asli unsurları *emeğinin ve diğer faaliyetlerinin bütünüyle* efendisi tarafından *kontrol edilmesi* ve nerdeyse hiçbir hakka, en azından kullanılabilir hukuki haklara sahip olmamasıdır. Roma hukukunda, köleleştirme ölüme çok benzer bir şey olarak görülüyordu (Ulpian, *Dig*. L.xvii.209; *Nov. J*. XXII.9).

Bu noktada A. E. Samuel'in 1965 tarihinde yayımlanan "*Paramonē* Şartları" başlıklı son derece titiz çalışmasından bir paragraf alıntılamak yararlı olacaktır. Azat etmeyle (*inter alia*) ilgili çok sayıda belgeyi ayrıntılı bir şekilde inceledikten sonra, Samuel kimilerinin aşırı-yasalcı ve çok soyut bir çerçevede dile getirilmiş bulabileceği, ama yine de önemli ölçüde doğruluk payı içeren bir tespitte bulunur:

> Yunanistan'da hukuki özgürlük esasen mülkiyetle ilgili bir kavramdı. Özgürlüğün yalın anlamı, bir kişinin kendi mülkiyeti ve ailesi üzerinde karar verme hakkına sahip olmasıydı ve azat etme kavramı da mülkiyet değişikliği ile ilgiliydi; azat edilen kişi artık bir mülk olmaktan çıkıp bir mülkiyet sahibi haline geliyordu. Bir kişinin faaliyetleri kısıtlanabilir, ağır yükümlülüklere tabi kılınabilir; fakat bunlar onun özgürlüğünü etkilemez. Eğer bir kişi mülk sahibi olabiliyorsa özgürdür ve özgürse mülk sahibi olabilir. Azat etmenin anlamı budur. (RPCAD 295)

B. Serflik, 1956 Konvansiyonu'nda "tasarruf eden kişinin hukuk, gelenek ya da anlaşma sonucunda başka birisine ait olan bir toprakta yaşamak ve çalışmak zorunda olduğu; toprak sahibine karşılıklı ya da karşılıksız bazı belirlenmiş hizmetler borçlandığı ve statüsünü değiştirmekte özgür olmadığı toprak tasarrufu" şeklinde tanımlanmıştır. Bir nitelik daha eklemeliyim: "Bazı belirlenmiş hizmetler borçlu olmak", antikite koşullarında (özellikle de Geç Roma *colonate*'si için, bkz. aşağıda IV.iii), ayni, nakdî ya da mahsulden pay şeklinde belirli bir kira ödemekten daha fazlası anlamına gelmek zorunda değildir. Farkında olmak gerekir ki serf, kendi geçimi için gerekli üretim araçlarına sahip olmayan, ya da tamamen sahip olmayan, fakat en azından (köle ve normalde esirin aksine) bunları genellikle kalıtsal olarak elinde bulunduran; (normal koşullarda kölenin yapamayacağı gibi) kendi üretken emeğiyle kendi geçimini (giyim ve beslenmesini) sağlamakla sorumlu olan, fakat tamamen özgür olmayan bir köylüdür: Kayda değer ölçüde lordunun denetimi altındadır ve genellikle yasayla, fakat bazen de gelenek, sözleşme ya da fethe boyun eğme sonucunda yapılan bir antlaşmayla (aşağıya bakınız) "toprağa (çalıştığı belirli bir çiftliğe ya da kendi köyüne) bağlanmıştır". (Erken Orta Çağlar'dan söz eden Marc Bloch'dan alıntılayacak olursak, "Ne barbar yasaları ne de Karolenj buyrukları sakinlerin topraklarını terk etmesini ya da efendilerinin onları topraktan söküp atmasını yasaklayan bir hatta sahiptir. Sakinleri yasal ya da yasa dışı yollarla toprağa bağlı tutmak lordun işidir" *CEHE* I^2.260.) Farklı tip ve bölgelerden geç Roma *coloni*'sinin toprağa tam olarak nasıl bağlandığı sorunu aşağıda

IV.ii'e bırakılabilir. Fakat belki de burada, köylünün toprağa (çiftliğe ya da köye) bağlanmasının, (1956 Konvansiyonu'ndan alıntılayacak olursak) yalnızca "başka bir kişiye ait topraklarda" yaşayan ve çalışan *tasarruf sahipleriyle* sınırlı olmadığını"ndan ve emekçi köylü *tapu sahiplerinin* de sadece kendi köylerine olsa bile toprağa bağlanabileceklerinden söz emeliyim: Bu tür kişileri "yarı-serf" olarak adlandırabiliriz (bkz. aşağıda IV.iii). Belli ki bazı kişilerin aklında serflikle "feodalizm" arasında temelsiz bir bağlantı bulunduğundan, "feodal" teriminin kullanıldığı (ya da yanlış bir biçimde kullanıldığı) kimi toplumlarda ya da bunların pek çoğunda, serf emeği hâkim olsa da, serfliğin "feodal" olarak adlandırılabilecek (ya da yanlış adlandırılabilecek) bir şeyden son derece bağımsız olarak da var olabileceğini ve (Geç Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi) bunun örneklerine rastlayabileceğimizi açıkça belirtmeliyim (cf. aşağıda IV.v). Bu noktada yalnızca, Helenistik dönem öncesinde Yunan dünyasında karşılaştığımız serf halkların hepsinin değilse bile pek çoğunun, topraklarına yerleşen istilacıların fetihleri sonucunda bu duruma düştüklerini eklemem gerek (cf. Lotze, *MED*, özellikle 69-79 ve bkz. bu alt bölümde daha sonra, "II. Serflik"). Fatihlerle fethedilenler arasında yapılan ve bir ölçüde fethedilenlerin gelecekte sahip olacakları koşulları düzenleyen ve özellikle onları dışarıya satılmaktan kurtaran pek çok antlaşma ya da sözleşme örneğine (Sparta, Teselya, Pontus Heracleası) rastlarız. Bununla birlikte, yabancı istilacılar tarafından fethedilmeyi, serfliğin zorunlu kökeni olarak görmemeliyiz: Aşağıda (IV.iii'te) göreceğimiz gibi, örneğin Geç Roma *colonate*'si, tamamen farklı bir kökene sahipti.

C. Borç esareti, 1956 Konvansiyonu'nda "bir borçlunun kendisinin ya da kendi kontrolü altındaki üçüncü bir kişinin kişisel hizmetlerini, borcuna karşılık bir güvence olarak vaat etmesinden kaynaklanan ve borçlu olunan hizmetlere biçilen makul değerin, borcun tasfiyesi amacıyla örtüşmediği ya da söz konusu hizmetlerin

uzunluk ve doğasının sınırlı ve tanımlı olmadığı statü ya da durum" olarak tanımlanmıştır. Yunan (ve Roma) dünyasında, muhtemelen hepsi alıntıladığım tanıma birebir uymayan çok çeşitli borç esareti biçimleri mevcuttu.

Borcunu ödeyemeyen kişinin konumu, antikitede her zaman bıçak sırtındaydı. Ekseriyetle yasal ya da yasa dışı yollardan köleleştirilebilirdi –yani statüsü daimî olarak değişirdi. Almancada "borç" esareti adını verdiğim şeyin bir biçimine tekabül eden "Schuldhaft" ile borç nedeniyle gerçekten köleleştirilmek anlamına gelen "Schuldknechtschaft" arasında kullanışlı bir ayrım vardır. Bu ikisini birbirinden ayırırken dikkatli olmalıyız. Söz konusu kişiyi, ancak teknik olarak bir köle haline gelmemişse (ilkesel olarak çok büyük önem taşıyan bir ayrım) ve içinde bulunduğu durum yeniden (en azından teoride) özgür kalabilmeyi umut etmesine imkân sağlıyorsa "borç esiri" olarak adlandırabilirim: Köle-benzeri statüsündeki zamansal sınır ihtimali benim için borç esirini köleden ayıran temel özelliktir. (Bu kavramı kullanma biçimim burada başkalarınınkinden ayrılmaktadır, örneğin bkz. Finley *SD* 164 n. 22). Fakat Yunancada bu tür bir kişi için kullanılan genel bir teknik terim bulunmamaktadır: bkz. başta Herakles'in Omphale'ye olan hizmetiyle ilgili mit olmak üzere antik Yakın Doğu'da borç esareti ve borç köleliğinin farklı biçimleri hakkında geniş bir kaynakçaya dayanarak söyleyecek ilginç pek çok şeyi olan Finley, *SD*'nin ilk sayfaları.

Borç esareti görünen o ki Yunan dünyasının bütününde hayli yaygındı ve hakkında en fazla bilgi sahibi olduğumuz Yunan şehri olan Atina'nın bu kurumu Arkaik dönemde kaldırmış olması bizi yanlış yönlendirmemelidir. Bu, MÖ 594/3 gibi erken bir tarihte Solon'un *seisachteia*'sına (borçları ilga etmesine) eşlik eden yasalar, kelimenin tam anlamıyla borçtan kaynaklanan kölelikle birlikte borç esaretine de –tabii ki sadece Atina'da– bir son verdiğinde gerçekleşmişti. Yunan tarihi çalışanların bunun ne kadar radikal bir

reform olduğunu ve bu yeni yasanın ne kadar ustaca dile getirildiğini kavramakta ekseriyetle başarısız olduklarını düşünüyorum: Solon sadece (insanların genellikle belirtmekle yetindiği gibi) “borç nedeniyle köleleştirilmeyi yasaklamak”la kalmamış; “insanın bedenini rehin vermesini” de (*mē daneizein epi tois sōmasin*) yasaklayacak kadar ileri gitmiş ve böylece borç esaretinin tüm biçimlerini hükümsüz kılmıştı.[243]

Belki de hem borçlunun fiilen alacaklı için çalıştığı borç esareti tipiyle özel ya da resmî bir hapishaneye (cf. aşağıda III. başlık altında alıntılanan Latince ifade: *vel privata vel publica vincula*) kapatılmayı da içeren tip, hem de “kişisel infaz”dan kaynaklanan borç esaretiyle yalnızca bir mahkeme emriyle uygulamaya konulabilecek olan arasında daha dikkatli bir ayrım yapmam gerektiğinin farkındayım. Fakat bununla beraber, bu tür ayrımlara gitmek için gerekli şartları sıralamak konunun ele alınışını gereksiz yere uzatacaktır.

⁂

Özgür olmayan emeğe ilişkin kategorilerim için benimsediğim tanımların, antik dünya söz konusu olduğunda, pek çok kişi tarafından kabul edileceğini sanıyorum. Bu kategorilerin modern dillerde her zaman tam bir karşılığa sahip olmadıklarını kabul ediyorum, fakat yeterince yakın benzerlerinin bulunabileceğini zannediyorum. Sınırları muğlak olsa da, kategorilerin her üçü de, antikitede var olduğunu gördüğümüz belirli durumlara tekabül etmektedir: Pratikte özgür kalmaya dair en ufak bir ümit taşımayan bir borç esiri neredeyse bir köledir; bir toprağa “kulübesi”, “karısı” ve ailesiyle bir tasarruf sahibi olarak yerleşmiş bir köle (hukukçuların tabiriyle “yarı *colonus*”, bkz. aşağıda IV.iii) sıradan bir tarım, sanayi ya da maden kölesinden ziyade serfe fiilen çok daha yakındır, vb.

Çağdaş bir İlkçağ tarihçisi olan Sir Moses Finley, “serf” sözcüğünün Yunan ve Roma dünyasıyla ilişkili olarak kullanılmasına yönelik güçlü ama makul olmayan bir itiraz dile getirir. Antik iş gücünün katı bir şekilde “sadece köleler, serfler ve özgür ücretlilerden oluşan üç muhtemel kategoriye indirgenmesine” karşı çıkarken tamamıyla haklıdır (*AE* 65; cf. SSAG 178-9) ve kendisi de arada kalan ya da özel kategorileri aydınlatmak için çok çaba sarf etmiştir (bkz. özellikle SSAG, SD ve BSF). Kuşkusuz bu kategorileri keskin sınırlarla birbirinden ayrılmış gerçek entiteler olarak görmemeliyiz: Finley’in “tayf” ya da “sürem” olarak adlandırmaktan hoşlandığı, fiiliyatta fark edilmeden birbirine dönüşen farklı statülere katkıda bulunan, pek çok arada kalan ya da özel durum bulunmaktadır (bkz. yukarıda II.v). Fakat yine de “tayf” içinde sabit hatlar çizmeyi kabul etmemenin, sırf renk tayfında herhangi bir kesin ayrım çizgisi keyfî bir şekilde belirlenebilir ve farklı insanlar bu çizgileri farklı noktalarda çizebilirler diye kırmızı, mavi, sarı ve diğer renklerden söz etmeyi reddetmek kadar kaprisli bir tavır olduğunu düşünüyorum. Finley bile, koşulları bakımından aralarında büyük çeşitliliklerin bulunduğu “köleler”den ya da çok farklı statü türleri içeren bir başka terim olan “ücretliler”den söz etmekte bir sorun görmez. Çok daha geniş bir kategori olan “köylüler” terimini de sık sık kullanır (*AE* 105’te tanımlanmıştır); hatta bir “köylü tayfına” bile sahiptir (*AE* 104). Fakat her ne kadar Finley’in “köylüleri”, “serf” olarak tanımladığı geniş grubu ayırt edecek bir terime ihtiyaç duysalar da, o hemen herkesin kullandığı ve artık uluslararası olarak üzerinde anlaşılmış bir tanımı da bulunan sözcüğe başvurmayı reddeder. Bunun nedeni yalnızca “serf” terimini feodal sistem içindeki Ortaçağ Avrupa serfiyle sınırlamak konusundaki gereksiz ısrarıdır: Bu, serf statüsünün her biri (kendisi farkında olmasa da) Geç Roma *colonate*’sinde de bulunabilecek çeşitli özelliklerini belirlediği *AE* 189 n.5’de (özellikle Marc Bloch,

CEHE I^2.253-4’e yaptığı atıfta) açıkça görülebilir. Pierre Vidal-Naquet de, yine haklı gerekçeler ortaya koymadan, serflerden söz etmenin “une confusion avec l’époque du moyen-âge européen” {Avrupa Ortaçağı’yla ilgili bir kafa karışıklığı}(8RHGE 40 n.6) yaratacağını ileri sürer. Buna karşılık ikili bir yanıt vereceğim. İlk olarak, Avrupa Orta Çağı’ndan çok daha önce de (artık modern dünyanın büyük bir kısmında da resmen kabul edilmiş olan, benim de kullandığım tanıma göre) serfler bulunuyordu ve ikinci olarak, korkmamız gerek şey Ortaçağ dünyasıyla ilgili “kafa karışıklığı” değil, Grekoromen antikitesi ve Orta Çağlar’daki birbirleriyle (aynı olmasa da) yakından ilişkili biçimlerde karşımıza çıkan özellikleri tespit etmeyi başaramamak olmalıdır. Lotze’nin Pollux’a ait ünlü bir pasaja (III.83) yönelik ekseriyetle son derece sert eleştirilerinin de (*MED*), (benim tanımladığım şekliyle) serfliği genel bir fenomen olarak ele almaya yönelik gönülsüzlükle malul olduğunu ekleyebilirim: Lotze’ye göre, “Hörigkeit” spesfik olarak “*feudale* Hörigkeit” olmak zorundadır (*MED* 60 ff., 64-8, 77, 79). Bu örneğin Busolt’ta bulunmayan gereksiz bir sınırlamadır (bkz. *GS* I.272-80; II.667-70 vs.).

Daha fazla ilerlemeden önce özgür olmayan emek için kullandığımız kategorilerin Yunanlılar ve Romalılar tarafından kullanılmadıkları gerçeğini kabul etmeliyiz. Onların bizim serflik ve borç esareti şeklinde adlandırdığımız birbirinden farklı kategorilerin idrakine varmaları mümkün değildi, çünkü insanlığı yalnızca iki gruba ayırıyorlardı: Özgür ve köle. Bu Klasik Yunan döneminde olduğu kadar, İmparator Justinian MS 533 yılında *Institutes*’ini yayımladığında da böyleydi. *Institutes*’e göre, tüm *homines* (burada, başka hemen her yerde olduğu gibi, erkeklerin yanı sıra kadınları da içeren bir ifade) *liberi aut servi*, yani özgür ya da köleydi (I.iii.*pr*.) Herhangi bir ara ya da karma statünün varlığı kabul edilmiyordu. *Inst. J* I.iii.4-5’te köleler arasında yasal statüye ilişkin herhangi bir

farkın bulunmadığı, oysa özgür insanlar arasında "pek çok farkın" olduğu belirtiliyordu; bir sonraki cümleyse özgür doğanlarla azatlılar arasındaki ayrımdan söz ediyordu. Bu düsturun esas dile getirdiği şey, muhtemelen Yunan Doğu'dan gelen hukukçu Gaius'un neredeyse dört yüzyıl önce kaleme aldığı başka bir eser olan *Institutes*'i tekrarlıyordu. (Gai., *Inst*. I.9).

Yunancada, *doulos*, *andrapodon*, *oiketēs* gibi daha standart terimlerin yanı sıra zaman zaman "köle" anlamına gelecek şekilde kullanılan –pais ("oğlan") ve varyantları ya da *sōma* ("vücut") gibi– çeşitli sözcükler vardı. Latincede de *servus* ve *mancipium* gibi olağan teknik terimlerin dışında kullanılan başka ifadeler de bulunuyordu. Tüm bu sözcükler gevşek bir biçimde, hatta tamamen metaforik olarak kullanılabilirdi. Fakat "serf" ve "serflik"in Yunanca ya da Latincede katı teknik muadilleri yoktu ve her ne kadar kuşkusuz, belirli yerelliklerde benim tanımım (ya da neredeyse her türlü tanım) açısından serf sayılması gereken tabi halklar bulunsa da, serflik Geç Roma İmparatorluğu'na dek Yunan dünyasının büyük bir kısmında büyük ölçeklerde gözle görülür hale gelmemişti. Daha önce belirttiğim gibi Yunan dünyasının her yerinde bu kurum bilinse de, "esaret" ve "esir" için de standart teknik ifadeler bulunmuyordu. Antik kaynaklarda "özgür ve köle" arasındaki temel ayrımın alternatifi yoktu ve her iki dilde de açık bir biçimde ara ya da karışık kategorilerin varlığını kabul eden sadece tek bir edebî ifadenin varlığından haberdarım: Bu, Mısır'daki Naucratis şehrinden gelen ve ikinci yüzyılın sonlarında, Commodus'un hükümdarlığı döneminde Atina'da retorik dersleri veren Julius Pollux'un *Onomasticon* eserinde yer alan (genellikle Bizanslı Aristophanes'ten kaynaklandığına inanılan) kısa ve ayrıksı bir pasajdır ve "özgürlerle köleler" arasında kalanlardan söz eder (*metaxu eleutherōn kai doulōn*, III.83). Bu şekliyle, çok heves kırıcı bir ifadedir: Metnimiz yalnızca, kesin olarak devlet serfi olan (bkz. OPW 89-94 ve aşağısı) Spartalı Helotlarla başlayıp, özgürlük ve

serflik olarak tanımlamamız gereken iki uç arasında, muhtemelen çok farklı statülerde yaşayan diğer muhtelif halklarla devam eden altı ya da yedi başlıktan oluşan kısa bir yerel halklar listesi verir. (Özgün eser daha bilgilendirici olabilir –*Onomasticon*'un elimizdeki versiyonu sadece Bizans örneğini yansıtır.) Bu pasaj çok sık tartışma konusu olmuştur. Lotze'nin, bununla ilgili monografında vardığı sonuç, Pollux'un kategorilerinden ikisini, Argive Gymnetes ile Sicyonlu Koryneophoroi'yi (Başka yerlerde Katonakophoroi diye de geçer) aslında özgür insanlar olarak ayırıp, diğerlerini "özgür olmayan" halklar olarak görmemiz gerektiğidir. Fatihleri açısından, "feudale Hörigkeit"a benzer (ama ondan ayrı) bir tür "Kollektivsklaverei" statüsünde olan bu halklar (*MED* 79), Spartalı Helotlar, Giritli Klarotai ve Mnoïtai, Teselyalı Penestat ve Heraclea, Ponticalı Mariandynoi'dir. Bunlara diğer kaynaklar vasıtasıyla bildiğimiz benzer durumdaki bazı başka halkları da ekleyebiliriz: Siraküzalı Killyrioi ya da Kyllyrioi (veya daha sonra Kallikyrioi ya da Killikyrioi), Doğu Locrisli Woikiatai ve belki de Bizans'a bağlı Bitinyalılar.[244] Hiç duraksamadan "özgür olmayan" halklarla bu bağlamda söz edilmesi gereken ama nadiren edilen bazı diğer serfleri kendi serf kategorime sokacak olmam dışında, bu fikre büyük oranda katılabilirim (bkz. aşağıda "II. Serflik" başlığı).

Şüphesiz, Yunan dünyasında tam kölelikle tam özgürlük arasında çok geniş bir statü yelpazesi vardı. Fakat burada vurgulamak istediğim şey, Pollux'a ait pasajın da ortaya koyduğu üzere, Yunanlıların tam olarak varlığını kabul etmeye hazır oldukları tek ara ya da karma kategorinin herkesin ya köle ya da özgür olduğu genel kurala *yerel istisna* teşkil eden ve geleneksel hukukla kendilerini kabul ettirmiş az sayıda tekil örnek olduğu gerçeğidir. Özgün bir serf benzeri statüyle karşılaşan bir Yunanlı, analojiye başvurarak yalnızca başka, fakat daha iyi tanınan bir örneğe uygun düşecek bir terim kullanabilirdi: Örneğin Halikarnaslı Dionysius'un,

Teselya'nın tabi halkına karşılık gelen teknik bir terim olan *penestai*[245] sözcüğünü Etruria köylüleri için de kullanılmasında (*AR* IX.v.4; cf.II.ix.2); ya da Helot ismine tekabül eden *heilōteuein* fiilinin, başka bir bölgedeki bağımlı bir insan grubu ya da koşulları Helotlarınkini andıran halklar için kullanılmasında olduğu gibi (bkz. yine aşağıda "II. Serflik"). Bu yerel varyasyonların ne kadar varlıklarını sürdürdüğünü söylemek güçtür. Pollox'un pasajı zamandan münezzehtir: Bu statülerin ne zaman var olduğunu veya Pollox'un yaşadığı zamana (ya da Pollux'ın muhtemel kaynağı olan Bizanslı Aristophanes'in yaşadığı MÖ ikinci/üçüncü yüzyıllara) kadar varlıklarını sürdürüp sürdürmediklerini ya da daha önce ortadan kaybolup kaybolmadıklarını söylemez. Aslında Pollox'un yaşadığı döneme gelindiğinde hepsinin, tıpkı Spartalı Helotlar gibi geçmişte kaldığını düşünüyorum (bkz. aşağısı ve n. 19). Eğer böyleyse, elimizde, bu alt bölümde daha sonra ("II. Serflik" başlığı altında) dile getireceğim bir argümanın lehine önemli bir kanıt bulunmaktadır: Farklı serflik biçimlerinin mevcut olduğu bir bölge Yunan ya da Roma dünyasına dahil edildiğinde, bu formlar çözülmek ve nihayetinde yok olmak eğilimine girerdi.

Burada antik yazarlar arasında köleliğe en fazla yer veren kişi olan Athenaeus'u ayrı bir şekilde kendi başına ele almayacağımı belirtmeliyim: Athaneus'un eseri VI.262b-275b, Yunan yazarlardan parçaları karman çorman bir şekilde bir araya getiren ve herhangi bir gerçek ayrım ya da yargı içermeyen bir bohçacı torbasıdır; fakat (tedbirli bir şekilde kullanılırsa) daha önceki yazarlara ait bazı pasajlar nedeniyle kazılacak bir maden olarak değer taşır. Kaynağını kısmen Athenaeus'un yazdıklarından alan geniş bir bibliyografik malzemeye sahip, yakın tarihli bir makaleye ise yalnızca atıfta bulunmakla yetineceğim: Vidal-Naquet, RHGE (1972).

⁂

Artık sırasıyla üç özgür olmayan emek kategorimize teker teker bakmanın zamanı geldi.

I. KÖLELİK. Yunanlıların muhteşem başarılarını, kısmen medeniyetlerini hatırı sayılır ölçüde köle temeli üzerinde kurmuş oldukları gerçeğine borçlu olmaları bana tartışmasız bir şeymiş gibi geliyor. Köle emeğinin genel olarak Yunanlılar tarafından gerçekten de yaşam tarzlarının vazgeçilmez bir veçhesi olarak görülmesini, çok sayıda kanıt aktararak kanıtlama zahmetine girmeden veri kabul edebileceğimi ümit ediyorum. Sahte-Aristocu *Oeconomica* I'in yazarı (ilk Peripatetiklerden biri, muhtemelen Theophrastus) "Mülkiyetin ilk ve en gerekli türü ev idaresi [*oikonomikōtaton*] açısından en iyi ve en uygun olanıdır: Yani insan çeşitliliği [*anthrōpos*]. Bu nedenle ilk olarak kendimize çalışkan köleler [*douloi spoudaioi*] bulmamız gerekir" der (I.5, 1344^{a}23-5). Bunun hemen ardından yazar iki farklı köle türünü birbirinden ayırarak devam der: Sıradan işçi (*ergatēs*) ve *epitropos*, yani idareci ya da kâhya. (Antikitede karşımıza çıkan kâhyaların büyük bir çoğunluğunun da ya köle ya da eski köle olduğunu unutmamalıyız: Oynadıkları asli rol gözardı edilmemelidir.) Bu bölümün i. alt bölümünde, *Politika*'da yer alan, Aristo'nun kölelerin yerine geçmek üzere yalnızca efsanevi sanatkar Daedalus'un kendi kendine hareket eden heykellerini ya da tanrı Hephaestus'un otomatik üç ayaklılarını tasavvur edebildiği etkileyici bir pasajdan söz etmiştim (I.4.1253^{b}35-4^{a}1). Biraz öncesinde Aristo, eksiksiz bir hanenin "kölelerden ve özgür insanlardan" oluştuğunu söylemiş ve efendi ve köleyi, koca ve karısıyla ve baba ve çocuklarıyla birlikte "hanenin en temel ve en basit unsurları" olarak tasvir etmişti (I.3, 1253^{b}5-7, 14 ff.) Polybius kölelerin, sığırlar gibi, yaşamın en temel gereklilikleri arasında olduklarını söyler (*anankaiai tou biou chreai*, IV.38.4). Fakat bu meselenin peşinden daha fazla gitmem gerektiğini sanmıyorum. Kölelik Klasik Yunan yaşamının bir

gerçeğiydi ve (maddi isteklerin etkili bir şekilde tatmin edilmesiyle ilgilenen) tamamen iktisadi bir bakış açısından yararlı ve hatta zaruriydi (cf. yukarıda II.i). Klasik dönemin parlak medeniyetinin kölelik olmadan nasıl doğmuş olabileceğini tahayyül edemiyorum. Burada Marx'a ait hoş bir pasajı alıntılamak isterim:

> İnsan doğasının zenginliğinin kendi içinde bir amaç olarak gelişiminde ... ilk olarak insan türünün yeteneklerinin gelişmesi insanların büyük çoğunluğu ve hatta sınıflar pahasına gerçekleşir ....; bu nedenle bireyselliğin daha fazla gelişmesi ancak bireylerin feda edildiği bir tarihsel süreçle elde edilebilir; zira İnsanlık krallığındaki türlerin çıkarları kendilerini, hayvan ve bitki krallıklarında olduğu gibi, bireylerin çıkarları pahasına ortaya koyar. (*TSV* II. 118)

Yunan şehirlerindeki, hatta Atina'daki durumu, birazdan kısaca kıyaslamak istediğim Roma'dakiyle karıştırmamalıyız. Burada dikkat çekilmesi gereken iki farklı nokta bulunuyor. İlk olarak, Roma'nın görkemli günlerindeki üst sınıfları ihtiyaç duydukları artığı elde etmek için, herhangi bir Yunan şehrinin (hatta beşinci yüzyıl Atinası'nın) hükümdarlarının herhangi bir zamanda sahip olduklarından son derece daha geniş bir coğrafyaya sahiptiler ve Roma emperyal bir güç haline geldiğine üst sınıfları Yunan muadillerinden çok daha zengindi –ve tekil Yunanlılar Roma senatör sınıfına girmeye başladıklarında bile bir bütün olarak böyle olmaya devam ettiler: (Bkz. bu bölümün ii. alt bölümü, özellikle nn.11-13 ve Romalıların Cumhuriyet döneminde eyaletlerde gerçekleştirdikleri sömürünün, Atina'nın MÖ beşinci yüzyılda "imparatorluğunun" tabi devletlerinde gerçekleştirdiğinden çok daha fazla olmasıyla ilgili olarak VI.iv.) Pek çok Yunan şehri ile Roma arasındaki ikinci önemli ayrım, Roma dünyasında herhangi bir gerçek siyasi demokrasinin yokluğuna bağlı olarak, sıradan özgür insanların bir Yunan demokrasisindeki yoksul yurttaşlara kıyasla iktidar sahibi insanların insafına çok daha fazla kalmış olmalarıydı. Fakat demokrasinin, (Atina ve başka kimi Yunan şehirlerinin yurttaşları için olduğu gibi) gerçekten işlediği durumlarda, bazı çok

önemli sonuçları olur: Tüm yurttaş nüfusuna geniş ve kullanılabilir yasal haklar sunar ve böylece daha mütevazı yoksul yurttaşlara hiç değilse güçlülerin kötü muamelelerinin daha aşırı biçimlerine karşı kendilerini koruma fırsatı verir. MÖ beşinci ya da dördüncü yüzyılda, mütevazı komşusunun toprağını ele geçirmek isteyen Atinalı bir zenginin Juvenal'in on dördüncü hicvinde ve başka kaynaklarda tasvir edilen yöntemlere başvurmaya cesaret edemeyeceğine kuşkum yok. Bu yöntemlerin arasında talihsiz adamın mahsulünü ezmesi için tarlasına sığır göndermek ve böylece adamı mahvedip toprağını ucuza satarak ayrılmaya zorlamak da vardı.[246]

Bununla birlikte, Atina gibi bir şehirde, sadece bir demokrasi olduğu ve yurttaşlar bir ölçüde güçlülere karşı kendilerini koruyabildikleri için,[247] yurttaşların altında kalan sınıflardan mümkün olan en fazla şey koparılmalıydı. Metikler (şehirde yaşayan özgür yabancılar), yoğun bir şekilde sağılamazlardı: Devlete küçük bir vergi öderlerdi, fakat eğer üzerlerine çok gidilirse sadece başka bir yere gitmeleri yeterli olurdu. Bununla birlikte köleyle ilgili esas olgu, *haklarından yoksun olduğu* için efendinin onu istediği biçimde sıkıştırabilmesiydi: Bu alt bölümde daha önce dile getirdiğim gibi, bu kölenin içinde bulunduğu durumun ayırt edici özelliklerden biriydi; alınır satılır bir şey, bir mal olarak köle sahibi olmak, uzun vadede içinde bulunduğu durumun bir özelliği olarak, efendisinin *faaliyetleri üzerinde kurduğu sınırsız denetimden* daha az önemliydi.[248] Boşboğaz Dio Chrysostom bile köleliği başka bir insanı dilediğince, bir mal ya da evcil bir hayvan gibi *kullanma* hakkı olarak tanımlamıştı (XV.24). O halde, Atina'da köleliğin Yunan dünyasındaki diğer yerlere kıyasla daha yoğun bir gelişme göstermiş olduğunu gördüğümüzde şaşırmamalıyız: Sıradan yurttaşların tamamen sömürülemediği ve metikler üzerinde baskı kurmaya çalışmanın akılsızca olduğu bir durumda, istisnai ölçülerde

köle emeği sömürüsüne dayanmak zorunluydu. Bu, Finley’in dikkat çektiği (*SCA* 72), fakat hiçbir şekilde açıklamadan bir tür paradoks olarak ortada bıraktığı, Yunan dünyasında “özgürlük ve köleliğin kol kola gelişimini” *açıklar*. (Finley başka yerlerde olduğu gibi burada da, sınıf kategorileri çerçevesinde düşünmeyi reddetmesinden ve sömürüyü sınıflı toplumun tanımlanabilir bir karakteristiği olarak tanıma konusundaki tuhaf isteksizliğinden kaynaklanan bir handikap içindedir: bkz. *AE* 49, 157.)

Efendi çok sert davranarak kölelerinden daha fazla şey elde ettiğini fark etmiş olabilir: Bilhassa maden köleleri, ekseriyetle çok kısa süreler içinde ölümüne çalıştırılmış gibi gözükmektedir.[249] Sahte Aristocu *Oeconomica* I (5, 1344a35) kölelere yalnızca üç şey layık görür: Çalışmak, cezalandırılmak ve yiyecek. (Aynı listeyi, ters sırayla da olsa Ecclus, XXXIII.24’te bulmak ilginçtir; cf. 26 ve XXIII.10.) Fakat bazı iş türlerinde, özellikle de vasıflı işlerde, efendinin kölesine iyi davranması ve hatta *chōris oikountes* olarak kendi ayakları üzerinde durmasına izin vermesi daha iyi sonuç verebilirdi.[250] Onlara (metaforik olduğu kadar kelimenin gerçek anlamıyla da) sopa göstermenin yanı sıra, sonunda azat edilebileceklerine dair havucu da gözlerinin önünde sallayıp durabilirdi. Fakat hangi yönteme başvurursa vursun, ne olacağına karar veren efendiydi. Daha önce (yukarıda II.ii’nin sonlarında) kölelerin kırbaçlanmasının doğal karşılandığından söz etmiştim. Kölelerin sudan ucuz olduğu zamanlar (örneğin kazançlı bir savaşın ardından) dışında pek çok efendinin kölelere insan sermayesini oluşturdukları ve sırf bu nedenle bile olsa değerli oldukları için, fazla insanlık dışı muamelede bulunmayacağını ve onları ölümüne çalıştırmayacağını söyleyebilirim. Bazı efendiler hastalanan kölelerle özel olarak ilgilenmiş olabilir; fakat diğerleri kuşkusuz tipik bir Romalı yaşlı toprak sahibi olan Cato’nun tavsiyesine uyup hasta kölelerin tayınlarını kesmiş ve ihtiyarlayan ya da hastalanan

köleleri, tıpkı kuvvetten düşmüş bir öküz, eskimiş aletler ya da "diğer fuzuli şeyler" gibi satışa çıkarmıştır.[251] (Yaşlı ya da hasta köleleri kimin satın alacağı merak edilebilir.) Varro'nun tarım üzerine yazdığı kitapta *gravia loca*'da (muhtemelen sıtmalı bölgelerde), köle yerine *mercennarii*, kiralık ırgat kullanmanın daha iyi olduğunu okuruz. (Columella bu tür toprakları ve sahipleri tarafından düzenli olarak denetlenemeyecek kadar uzakta bulunanları kiracılara verirdi.)[252] Kölelerin, kiralanmış emekçilere kıyasla daha az gözden çıkarılabilir oldukları düşünülüyordu: Bu, Amerikalı yazar F. L. Olmsted tarafından anlatılan, *Fashion* isimli vapurla 1855 yılında Alabama Nehri boyunca yaptığı seyahate ilişkin anlatısında yer alan bir hikâyede resmedilmiştir. Olmsted pamuk balyalarının yüksek bir yerden geminin ambarına atıldığını görür: Balyaları atan adamlar zencidir, ambardakilerse İrlandalı. Olmsted geminin kaptanına bundan bahseder. Kaptan "zenciler burada riske atılmayacak kadar değerli" der, "eğer İrlandalılar denize düşer ya da belkemiklerini kırarlarsa kimse bir şey kaybetmez."[253] Efendinin yaptığı bir yatırımı temsil eden köle, en azından hayatta kalıp çalışmaya devam etmesini sağlayacak kadar yiyecek almalıdır; eğer azat edilirse bu yiyecek kaynağı hemen kurur. Bir efendinin genel bakışını tepeden tırnağa benimsemiş eski bir köle olan Epictetus, özgürlüğünü elde etmekten başka bir şey düşünmeyen kölenin, azat edildiğinde "eskisinden çok daha acımasız bir köleliğe" düşeceğine dikkat çekmekten keyif alır; karşılıksız aşkın acılarını çekip "tekrar köle olmanın özlemine düşebilir" (kölelerin hiç âşık olamayacakları varsayılıyormuş gibi gözüküyor) ve acınası adam köleyken nasıl beslendiğini ve tıbbi yardım aldığını hatırlayacak ve salt özgürlüğün durumunu düzeltmediğini fark edecektir. (*Diss*. IV.i.33 ff., özellikle 35-7; aynı pasajın başka bir bölümü aşağıda VII.ii'de alıntılanmıştır).

Kölelerin azat edilmeden önce pek de önemsenmedikleri düşünülebilir. Kuşkusuz kölenin konumu her zaman bıçak sırtındaydı. Fakat zengin efendilere ait bazı kölelerin zenginleşmelerine ve hatta Latincede *vicarii* denilen kendi kölelerine sahip olmalarına izin verilirdi. Roma *Principate*'si ve Geç İmparatorluk dönemlerinde imparatorluk köleleri, azat edilmelerinden önce de, para kazanmak için doğal olarak en elverişli konuma sahiptiler. Bunu gösteren özellikle hoş iki örnek vardır. İlki Tiberius'un hükümdarlığı sırasında, *familia Caesaris*'in taşralı bir üyesi ve Gallia Lugdunensis *fiscus*'unda basit bir *dispensator* (veznedar) olan Musicus Scurranus adına dikilmiş bir yazıttır (*ILS* 1514 = e/J^2 158).[254] Yazıt, "öldüğünde onunla birlikte Roma'da bulunan kendi *vicarii*'si arasından" en az on beş erkek ve bir kadının ismini taşır. Bir köleye ait olan tüm bu köleler, kadın dışında, Musicus'un hanesindeki işlevlerinden söz etmek konusunda dikkatlidirler: Üç kişisel hizmetkâr (*manu*), iki "yatak odası efendisi" (*cubiculo*), Musicus'un gümüş tabağından sorumlu iki kişi (*ab argento*), iki ayakçı (*pedisequi*), iki aşçı, bir hekim, işlerin idaresinden sorumlu bir kişi (*negotiator*), hane masraflarını kontrol eden bir kişi (*sumptuarius*) ve bir uşak (*veste*) bulunuyordu. Secunda isimli kadının işleviyse belirtilmemişti. Belli ki Musicus sayısını bilmediğimiz başka *vicarii*'ye de sahipti. Bir imparatorluk kölesinin servet sahibi olduğunu gösteren bir diğer örnekse Yaşlı Pleny'ye ait, kısa bir süre sonra Claudius döneminde Yakın İspanya'da Musicus Scurranus'unkine benzer bir *dispensator*'luk göreviyle meşgul olan Rotundus Drusillianus'a ilişkin bir anlatıdır (*NH* XXXIII.145). Üretilmesi için bir atölye kurulması gereken 500 pound ağırlığında gümüş bir tabağa (*lanx*) ve her biri 250 pound ağırlığında olan sekiz ek parçaya –toplamda 2.500 pound gümüşe– sahip olduğu söylenir. Bu rivayeti gerçek dışı bir hikâye diye bir yana bırakmadan önce Musicus'un gümüş tabağıyla ilgilenmek için

birden fazla köleye ihtiyaç duyduğunu hatırlamalıyız. Zengin imparatorluk kölelerine ilişkin bu şaşırtıcı örnekler bir imparatorluk hanesinde, hiç değilse, bazı kölelerin azatlılardan daha yüksek bir statüye sahip olduğu gerçeğini gündeme getirir: Bu, bir süre önce imparatorluk *dispensatores*'iyle (ve bu arada *vicarii*'leriyle) ilişkili olarak Weaver tarafından vurgulanmıştır (*SAS*, der. Finley, 132). Geç Roma İmparatorluğu'nda kutsal yatak odasının hadım *cubicularii*'si büyük nüfuz sahibi insanlar haline gelmişlerdi (bkz. aşağıda v. alt bölüm). İmparator Leo, imparatorluk hanesine kabul edilmelerinin ardından azat edilmelerini emredene dek, bunların tümü kariyerlerine köle olarak başlamıştı (*CJ* XII.v.4.*pr*., 6, 473 yılı civarı). Finley kuşkusuz "imparatorluk köleleri arasında toplumsal hareketlilik fırsatının çok daha fazla olduğunu" söylerken haklıdır ve her ne kadar o tarihten sonra belirgin hale gelmiş olsa da, onun yaptığı gibi bunu "çağımızın ilk yüzyılı" ile sınırlamamız da gerekmez (BSF 244).

Tıpkı daha modern zamanlarda üst sınıfların hizmetkârları arasında ekseriyetle var olduğu gibi, köle hanelerinin içinde de belirli bir gizli nüfuz ve hiyerarşi algısının bulunduğuna şüphe yoktur. Dördüncü yüzyılın ikinci yarısının büyük bir kısmı boyunca Antakya'da retorik dersleri veren Libanius, Antakya Konseyi'ne yardımcılarının yetersiz maaşlarınıxn, işlemeleri için bir miktar toprak verilerek desteklenmesi için bir dilekçe sunarken, onları dayanılmaz bir sefalet içinde resmetmişti: Bazıları, demişti, sadece üç köleye sahiptir, bazılarıysa iki, bazılarınınsa o bile yoktur –bunlar da "çok küçük hanelere ait oldukları için" sarhoş olan ve efendilerine küstahlık yapan kölelerdir (*Orat*. XXXI.9-11). Kendisi de Eski Güneyli bir köle olan Frederick Douglass, "bir köle olmanın yeterince kötü bir şey olduğu düşünülürdü; ana *fakir bir adamın* kölesi olmak gerçekten de bir rezalet sayılırdı" tespitinde bulunmuş; bir diğer eski köle, Steward ise "yoldan geçen biri, geniş bir grubu besleyemeyen fakir bir adama ait olduklarını düşünür korkusuyla

tarlalarda çalışmak için çok küçük gruplar halinde gönderilmeye karşı çıkan köleler duyduğunu" söylemişti (Stampp, *PI* 338-9). Kuşkusuz zaman zaman antikitede Aristophanes'in *Plutus*'undaki (bkz. 29, 254 ile 26, 1105. satırlar) Chremylus gibi "yoksul" (*penētes*) olarak tanımlanan kişilere ya da en azından son derece aşağı tabakadan insanlara ait kölelere de rastlarız. Sidonius Apollinaris ise beşinci yüzyılın üçüncü çeyreğinde, Galya'nın kendisine ait kısmında, kibirli üslubuyla "humilis obsurus despicabilisque" diye tarif ettiği birisine ait köleleri ayartmaya (*mancipia*) çalışan Bretonlardan söz eder (*Epist*. III.ix.2). Bununla birlikte, Yunanca ve Latincedeki genellikle "yoksul" olarak tercüme edilen çeşitli terimlerin bazen hali vakti gayet yerinde insanlar için de kullanıldığını unutmamalıyız: Bunun aşırı bir örneği olan Demosthenes XVIII.108'de, 357 ve 359 tarihleri arasında *trierarchy*'den sorumlu tutulan özellikle zengin 1.500 Atinalı için yalnızca *penētes* sözcüğü değil, normalde neredeyse hiç mülke sahip olmayan ya da çok az mülkü olanlara ayrılmış *aporoi* sözcüğü de kullanılmıştır.

Klasik ve Helenistik dönemlerde, kimi zaman (örneğin A. H. M. Jones tarafından SAW, *SCA* [der. Finley] 3 ve *AD* 13'de) dile getirilenin aksine, (Atina da dahil olmak üzere) pek çok Yunan şehrinde köle emeğinin büyük bir kısmı, gördüğümüz üzere (bu bölümün iii. alt bölümü) antik ekonominin en önemli sektörü olan tarımda kullanılıyordu. Bununla ilgili kanıtları, konu önemsiz olduğu için değil, fakat esasen Antikite araştırmacıları dışındakiler tarafından sıkıcı ve hatta çoğunlukla anlaşılmaz bulunacak küçük kırıntılardan oluştuklarından Ek II'ye bırakmak durumundayım.

Tarımda köle kullanımı geriledikten (izlerini aşağıda IV.iii'te süreceğimiz bir süreç) sonra bile, pek çok köle hâlâ toprakta çalışmaya devam ediyordu. *Digest*'te yer alan hukukçuların köleler hakkında söyleyecek çok, kiralık emek hakkındaysa görece az şeyleri vardı; tasarruf sahiplerine kiralama çok göz önündeydi; ama

belki de bizim beklediğimiz kadar değil. Tarımsal üretimin hangi oranlarda köleler ve özgür köylüler tarafından gerçekleştirildiğine ilişkin dayanakları olan bir tahminde bulunmamız bile imkânsızdır. İzlenimim o ki, genel olarak bakıldığında, kölelerin doğrudan tarımda çalışması, Roma İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinde farklı hızlarda olsa da, Hristiyanlık çağının ilk üç yüzyılı boyunca yerini istikrarlı bir şekilde toprakların tasarruf sahiplerine kiraya verilmesine bırakmıştı. Fakat, IV.iii'te göstereceğim gibi, toprağın kiraya verilmesi olgusunun, kazancın büyük bir kısmının toprak sahibi ve/veya kiracı tarafından, kiracıya ait olan ya da toprak sahibinin Roma hukukçularının çiftliğin *instrumentum*'u olarak adlandırdıkları donanımın bir parçası olarak sağladıkları kölelerin kullanımı marifetiyle elde edilmesini dışladığı kesinlikle düşünülmemelidir. Belki de köle emeği kullanımına dair spesifik kanıtların yokluğu, zaman zaman görece az sayıda kölenin kullanıldığı anlamına gelebilir. Fakat kanıtlar nadiren meşru bir biçimde bu şekilde yorumlanabilir; zira pek çok bölgede ve pek çok dönemde çok sayıda kölenin arkalarında mevcudiyetlerine dair fark edilebilir herhangi bir iz bırakmadan yaşamış olması mümkündür. Bilhassa, kölelere ve azatlılara ilişkin kanıtların epigrafik olduğu yerlerde (ki genellikle böyledir), meseleyi karmaşıklaştıran iki etkene rastlamayı beklemeliyiz: Bu kaynaklarda idari işlerde çalıştırılan ve özellikle de kuşkusuz azatlı oldukları anlaşılan kölelerin (örneğin, mezar yazılarında) aşırı temsil edilmeleri kuvvetle muhtemeldir ve sıradan köleler arasında, tarımda çalışanların evde ya da bir imalat sektöründe çalışanlara kıyasla karşımıza çıkmaları daha az olasıdır. Bu bağlamda Stéphane Gsell'in (bütünüyle Roma Afrikası'nı ele aldığından başka bir yerde değinme fırsatı bulamayacağım) mükemmel makalesine (ERAR) bakmak yararlı olacaktır. Gsell Afrika'daki yazıtlarda karşımıza çıkan kölelerin, genel olarak sıradan tarımsal işçiler olmadıklarına dikkat çeker: Bunlar der, "disparaissaient sans laisser aucune trace"

{hiçbir iz bırakmadan yok olmuşlardı} (ERAR 402). Bazı dönemlerde, özellikle Orta ve Geç Roma İmparatorluklarında, en azından pek çok bölge için, kölelerin ve azatlıların gerçekten de görece az oldukları ve çalışanlar piramidinin esasen idari işlevleri yerine getiren en üst bölmesinde yoğunlaştıkları sonucuna varmak için haklı gerekçeler bulabiliriz. Fakat bu bizi, üretimde köleliğin önemini küçümsemeye yöneltmemelidir.[255] Aslında aksi doğrudur, zira mülk sahibi sınıfların işine topraklarından mümkün olan en büyük kazancı elde etmekten daha fazla gelen bir şey olamaz ve bu arazilerde çalışan emeğin denetim ve idaresi her zaman birincil önemi haiz bir mesele olmuş olmalıdır. İyi bir kâhyanın değeri çok yüksekti. Bu bölümün vi. alt bölümünde ve aşağıda Ek II'de göstereceğim üzere, Klasik Atina'da bir çiftliğin kâhyasının zorunlu olarak bir köle olacağı varsayılırdı ve muhtemelen bu, elinizdeki kitabın ele aldığı dönemin geri kalanı açısından da geçerliydi. Özgür Yunanlı ve Romalılar idareci olarak sürekli bir işe sahip olmaktan hoşlanmazlardı (yine bkz. bu bölümün vi. alt bölümü). Romalı tarım yazarları, *vilici* (kâhya) ve ona bağlı çalışanların köle olduklarını varsayarlardı ve gerçekte de böyle olduklarına hiç şüphem yok. (Epigrafik kanıtları toplamaya çalışmadım, fakat bildiğim kadarıyla edebî kaynaklar da bunu doğrulamaktadır.) Söylemeye gerek yok ki, yetenekli bir *vilici*'nin köleler kadar, özellikle tarımsal faaliyetin en yoğun dönemlerinde, fakat arada sırada özel işler için de (bkz. bu bölümün vi. alt bölümü) kullanıldıkları sürece, kiralık emekçileri de denetlemesi gerekirdi. Roma döneminde zaman zaman köleleri kontrol eden köle (ya da azatlı) idarecilere rastlarız; diğer örneklerdeyse esasen *coloni*'yi gözetliyormuş gibi gözükürler: Bkz. aşağıda IV.iii ve n. 54. Orada dikkat çektiğim üzere, bu tür insanlar mülk sahibi sınıfın gelirlerini elde etmesinde çok önemli bir rol oynuyorlardı. Geç Roma İmparatorluğu'nda köleler (ve azatlılar) kuşkusuz kâhya, gözetmen ve vekil (*actores* ya da *procuratores*;

Yunancası *pragmateutai* ya da *epitropoi*) olarak ön planda olmaya devam ettiler ve gerçekten de, Geç İmparatorluğa ilişkin edebi, hukuki ve papirolojik kaynaklarda,[256] efendilerinin topraklarını doğrudan köle emeğiyle işletmek yerine *coloni*'ye kiraladığı örneklerde bile, bu görevleri yerine getirdiği söylenen kişiler arasında fiilen çoğunluğu oluşturuyorlardı. O halde kölelik, tam da "gerilemekte" olduğu düşünülen dönemde –ki daha aşağı düzeylerde gerçekten de bir ölçüde böyleydi– üretimde asli bir rol oynamaya devam ediyordu.

Aynı zamanda ev köleliği Geç Roma İmparatorluğu döneminde mülk sahibi sınıfların hanelerinde büyük ölçeklerde kullanılmaya devam etti ve (sadece çok zenginler değil) pek çok hali vakti yerinde insan tarafından evde yeterince köleye sahip olmamak büyük bir talihsizlik olarak görülüyordu. İki örnek vermek yeterli olacaktır. Yukarıda önde gelen retorik hocasının Antakya'da, dördüncü yüzyılın sonlarında bazı yardımcılarının acıklı durumu için merhamet dilediği meşhur konuşmasına değinmiştim. Ona göre ücretleri o kadar azdı ki yalnızca iki ya da üç köleye bakabiliyorlardı, o da şayet bakabiliyorlarsa (Liban., *ORat* XXXI.9-11). Diğer metinse, kuşkusuz Kadıköy Kilise Konsili'nin *Acta*'sında yer aldığı için nadiren dikkat çekmiştir. Söz konusu *Acta*, sadece az sayıda kilise tarihçisi tarafından okunmuştur, muhtemelen bunların çoğu da metnin hepsini okumamıştır, zira içeriğin büyük bir kısmı, Ortodoks piskoposların tartışma ve kararlarının Kutsal Ruh'un işlerini gözler önüne serebileceğine inananlara acı verici bir okuma vaat eder (ya da etmelidir). Konsil'in 13 Ekim 451 tarihli üçüncü oturumunda, Katoliklerin itibarsızlaştırıp yerinden etmeye kararlı oldukları İskenderiye'nin Monofizit Patriği Dioscorus'a saldıran dört belge sunulmuştur. Şikâyetçilerden üçü, Dioscorus'un kendilerini dilenci durumuna düşürdüğü suçlaması üzerinde dururlar. Bu şikâyet sahiplerinden Athanasius isimli bir papaz,

Dioscorus'un kendisine yaptığı eziyetler nedeniyle sonsuza kadar hapishanede alıkonulmaktan kurtulmak için II. Thodesius'un güçlü *magister officiorum*'u Nomus'a 1.400 pound altınlık bir rüşvet vermek zorunda kaldığını ve diğer tüm mallarının da elinden alındığını, bunun sonucunda kendisine kalan "iki ya da üç köleyle [*manicipia*]" dilenerek yaşamaya sürüklendiğini ileri sürmüştü (*Acta Conc. Oec.* II.iii.2.36-7 = 295-6, der. E. Schwartz; Mansi VI.1025-8).

Burada Antik Yunan dünyasındaki köleliğe dair eksiksiz bir değerlendirme, hatta bir çerçeve sunmak gibi bir niyetim yok –bu konuyla ilgili kaynakça hâlihazırda devasa boyutlara ulaşmış durumda. (Bkz. *Bibliographie zur antiken Sklaverei*, der. Joseph Vogt [Bochum, 1971]. 1.707 başlığa sahip olan bu kaynakçaya, geçen süre içinde yayımlanan pek çok yeni eser de eklenebilir.) Kölelik elbette, bu kitapta şu ya da bu biçimde, özellikle de aşağıda IV.iii'te karşımıza çıkacak. Fakat en azından, köleliğin Klasik dönemde çoktan yüksek bir gelişme seviyesine erişmiş olduğu Atina ve diğer Yunan şehirlerinde neden köle isyanlarına –Helenistik dönemde, özellikle de MÖ 130'larla 170'ler arasında, Akdeniz dünyasının çeşitli yerlerinde bu tür birkaç isyan çıkmış olsa da– rastlamadığımızı açıklamam gerektiğini düşünüyorum.[257] Bunun sebebi açık ve basittir: Her bir şehirdeki (ve hatta pek çok örnekte tekil aile, çiftlik ve atölyelerdeki) köleler büyük oranda dışarıdan getirtilmiş "barbarlar"dan oluşuyordu ve son derece heterojen bir karaktere sahiptiler. Trakya, Güney Rusya, Lidya, Karya ve Küçük Asya'nın diğer bölgeleri, Mısır, Libya, Sicilya gibi birbirinden çok farklı yerlerden geliyorlardı ve ortak bir dil ya da kültür paylaşmıyorlardı. Antikitede farklı milliyet ve dillere sahip köleler seçmek arzu edilir bir şey olarak kabul ediliyordu ve bunun altı, pek çok Yunan ya da Romalı yazar tarafından isyanları önlemenin zorunlu bir yöntemi olarak çiziliyordu: bkz. Platon, *Laws* VI.777cd;

Aristo, *Pol.* VII.10, 1330a25-8; Ps.-Aristo. *Oecon*. I.5, 1344b18; Athen. VI.264f-5a; Varro, *RR* I.xvii.5. Diğer yandan herhangi bir verili bölgedeki serfler, normalde tek bir etnik kökenden geliyorlardı ve bir ölçüde ortak bir kültüre ve homojenliğe sahip olmaları muhtemeldi. Bu nedenle belirli bir dayanışma göstermeleri ve özellikle efendilerinin düşmanlarından yardım alabilecek bir konumda olduklarında efendilerine toplu olarak daha fazla zorluk çıkarmaları beklenebilirdi. Birazdan göreceğimiz üzere, Sparta bölgesinin Helotları (özellikle de Messenialılar) ve daha az olmakla birlikte Teselyalı Penestai efendileri açısından daimî bir tehdit teşkil ediyorlardı.

Sık sık kölelerin bireysel olarak kaçtıklarını duyarız; fakat eğer efendiler açısından gerçekten bir değer taşıyor idiyseler, muhtemelen normal zamanlarda, efendileri onları yeniden yakalamak için mevcut tüm olanakları kullanacağından özgürlüklerini elde etme şansları pek de yoktu. Dio Chrysostom köle satın alan bir kişinin "daha önce kaçıp kaçmadığı ve eski efendisinin yanında kalıp kalmadığını" bilmek istemesini doğal karşılıyordu (XXXI.42). Cicero'nun bir okuyucu (*anagnōstēs*) olarak kullandığı eğitimli bir adam olan ve MÖ 46 yılında efendisinin kütüphanesinden bir dizi değerli kitabı alarak kaçan Yunanlı kölesi Dionysius, Cicero'nun yazışmalarından oluşan koleksiyonda en az dört mektupta karşımıza çıkar (*Ad Fam*. XIII.lxxvii.3; V.ix.2; xi.3;xa.1). Dionysius'un son görüldüğü yer olan Narona'nın bulunduğu Illyricum eyaletinin komutanı Vatinius, Cicero'ya adamı ele geçirene kadar pes etmeyeceğine söz vermişti; fakat gerçekten böyle yapıp yapmadığını bilmiyoruz. Arada sırada kölelerin, *en masse*, kitlesel olarak kaçtıklarını da duyarız; fakat bunun sadece savaş esnasında olduğunu sanıyorum. Bu açıdan en önemli metin, Sparta'nın MÖ beşinci yüzyıl sonlarındaki Decelea işgali sırasında Attika'dan kaçan "20.000'den fazla köle"den söz

eden Thucydides, VII.27.5’tir. (Bununla ilgili aşağıda Ek II’de bir şeyler söyleyeceğim.)

Arkaplanda her zaman, Xenophon’un sözleriyle, birbirlerinin köleleri için ücretsiz muhafızlar olarak hareket etme konusunda yurttaşlara güvenilebileceği olgusu yatmaktadır (*Hiero* IV.3). Platon’da bu temanın daha da geniş bir şekilde ele alındığı etkileyici bir pasaj bulunmaktadır (*Rep.* IX.578d-9a). Sokrates, Glaucon’ın insana bıkkınlık veren coşkulu onaylamaları eşliğinde tiranlık üzerine düşüncelerini geliştirmektedir. Şehirlerde, pek çok köleye sahip olma açısından tiranları andıran ama yine de emniyet içinde yaşayan ve onlardan korkmayan çok zengin insanların varlığından söz eder. Bunun (Glaucon tarafından ilk olarak öne sürülen) nedeni “her bir bireyin bütün bir şehir tarafından korunması”dır. Sokrates buna katılır ve Glaucon’u elli ya da daha fazla köleye sahip olan ve birdenbire bir tanrı tarafından karısı, çocukları, bütün köleleri ve diğer mülkleriyle birlikte, kendisine yardım edecek hiçbir özgür insanın bulunmadığı ıssız bir yere sürüklenen bir adam üzerine düşünmeye davet eder. O zaman ne olacaktır? Adam kendisinin ve ailesinin katledileceği bir köle ayaklanması ihtimali karşısında dehşete kapılacak ve bu nedenle, mahvolmaktan kurtulmanın tek muhtemel yolu olarak kölelerinden bir kısmına yaltaklık edecektir. Ve ancak bundan sonra, kıymetli ikilimiz, köle sahibini bir *kolax therapontōn*, kendi kölelerinin sırtından geçinen bir parazit olarak görmeye başlarlar, daha önce değil.

II. SERFLİK. Köleyle serf arasında çok temel farklılıklar vardır; zira “serflik kölelik değildir; kölelikle tam özgürlük arasında bir ara statüdür” (Greenidge, *Slavery* 24). Bir kölenin bir serf haline gelmesi, statüsünde gerçek bir yükselme anlamına gelir. Benim kullandığım anlamıyla serf, her ne kadar (1956 Konvansiyonu’na göre) “kendi statüsünü değiştirmekte serbest olmasa da”, teoride, köle gibi efendisinin malı değildir. Bununla birlikte, antik serfin durumunun daha pratik taraflarına odaklanmayı tercih edeceğim,

çünkü yasal statüsünün gerçek doğası ekseriyetle elimizdeki kanıtların doğasından ötürü bizim açımızdan açık değildir ve kaynaklarımızda kullanılan terminoloji, bazen yanıltıcı olabilir. Örneğin, Spartalı Helotlar benim şemamda (aşağıya bakınız) kuşkusuz köleden ziyade serf olsalar da, zaman zaman özellikle köle olarak adlandırılırlar. Sparta ve Atina arasındaki 421 tarihli resmî ittifak antlaşmasında Helotlar'dan "köle nüfusu" (*hē douleia*) diye söz edilir (Thuc. V.23.3). Bir Yunan yazar da, Asya'nın ekseriyetle serf olarak toprakta çalışan ve *laoi* biçiminde adlandırılan yerli nüfusu için kölelik terminolojisini kolaylıkla kullanabilir. Benzer şekilde, Strabo Kafkaslar'daki İberya'da (kabaca modern Gürcistan) yaşayan *laoi*'nin "kralların köleleri" olduklarını söyler (*basilikoi douloi*, XI.iii.6, s. 501). Yine, daha sonra göreceğimiz gibi, I. Theodosius 190'ların başlarında serf *coloni*'nin, yasal olarak özgür insanlar olmalarına rağmen, "doğdukları (ve kuşkusuz efendilerine ait olan) toprağın köleleri olarak görülmeleri gerektiği"ni ilan etmiş, Justinian ise *dominus*, efendi ve *possessor*, toprak sahibi tarafından her iki grup üzerinde uygulanan yasal hakların benzerliği karşısında şaşkınlığa düşmüştür. Serfin durumunu alınır satılır köleninkinden ayırt ederken yapılabilecek en iyi şeyin henüz bahsi geçmeyen iki ayırt edici özelliğe odaklanmak olduğunu düşünüyorum.

İlk olarak, serften yasal olarak talep edilebilecek hizmetler, en azından teoride, ya bir yasal iradeyle (örneğin bir Roma imparatorluk fermanıyla) ya da muhtemelen uzun zaman önce bu insanlarla serfleri haline geldikleri fatihleri arasında varılan bir anlaşmayla sınırlanmıştı (aşağıya bakınız). Söylemeye gerek yok ki, serfin konumu her zaman bıçak sırtındaydı: Yerel bir otorite imparatorluk yasalarına itaatsizlik etmekten çekinmeyebilirdi ve fatih bir halk antlaşma ya da yeminle kabul etmiş olsa bile yükümlülüklerini yerine getirmeye nasıl zorlanabilirdi ki? Fakat serf, köle gibi haklarından bütünüyle de yoksun değildi. İkincisi (ve ekseriyetle görmezden gelinse de daha önemlisi) serfler, "toprağa

bağlanmış" oldukları için evlenebilir ve görece güvenli bir aile yaşamına sahip olabilirlerdi; oysa yasal olarak "evlenemeyen" köle, efendisi tarafından "karısı" olarak gördüğü köleden ve çocuklarından ayrı bir şekilde satılmaya karar verildiğinde bunun geri dönüşü yoktu, ta ki dördüncü yüzyılda, ilk olarak (Doğu'da *adscripticii* ya da Yunanca *enapographoi* adı verilen grupla özdeş gördüğüm) *originarii*'nin ve sonra 370 civarında da vergi defterlerinde kayıtlı tüm tarımsal kölelerin, serf-benzeri bir konuma yükselip, işledikleri topraktan bağımsız olarak satılmaları yasa dışı hale gelene kadar.[258] Özgürlük beklentisi dışında hiçbir şey, özgür olmayan insanlar için en azından aile yaşamlarının güvende olduğunu bilmekten daha önemli olamaz. Bir köle ailesinin parçalanması mensuplarına yönelik en etkili tehdittir. Amerika Eski Güneyi'ndeki eski bir köle kuşkuculara şunu hatırlatır: "Ayrılmanın verdiği ıstırap, tam olarak anlaşılması için görülmeli ve hissedilmelidir" (Stampp, *PI* 348). Eski Güney'de bu tür bir ailenin satılmasına tek bir kez tanıklık eden bir kişi "zavallı yaratıkların sergiledikleri kadar derin bir acıyı daha önce hiç görmediği"ni söylemiştir (Genovese, *RJR* 456). Genovese Eski Güney'de köle "evlilikleri" herhangi bir devlet tarafından, hiçbir zaman yasal olarak (Hristiyan Geç Roma İmparatorluğu da dahil olmak üzere) antikitede olduğundan daha fazla tanınmamış olsa da, köleler arasında genel olarak müsamaha gösterilen aile yaşamının kurulması yoluyla yaratılan derin bağlılıklara ilişkin çok sayıda kanıt toplamıştı. Aslında, kölelerin aile ilişkileri kurmaları ve sürdürmeleri fiilen cesaretlendiriliyordu. Köle sahipleri genel olarak bunun onları daha uysal –"plantasyona daha bağlı" ve "daha iyi ve sorunsuz"– işçiler haline getireceğine inanıyorlardı (ibid. 452, 445). Sahte Aristocu *Oeconomica*'nın yazarının belirttiği gibi, kölelerin çocukları, onların iyi davranmalarını sağlamak için alınmış rehinelerdi (bkz. aşağıda IV.iii, § 4). Bu nedenle, paradoksal olarak,

serfi özgürlükten daha aşağı bir konuma sokan bu özellik, yani "toprağa bağlanmış" olması, aynı zamanda –alınır satılır kölelikle karşılaştırıldığında– geç Roma *colonate*'sinde olduğu gibi efendisinin onu ailesiyle birlikte üzerinde çalıştığı ya da yaşadığı topraktan ayırmasının önüne geçecekti. Serfin durumuna ilişkin bu hayati özelliğin göz ardı edilmesi, antikitedeki tabiiyet biçimlerini ele alan pek çok yakın tarihli çalışmada gözlenebilir (örneğin, Lotze, *MED*, 63 ff., özellikle 67). Bir serf haline gelen özgür bir köylü bile, hiç değilse teoride, toprağından çıkarılma tehdidi karşısında en azından bir koruma elde edecektir.

Serflerin içinde bulundukları koşulların gösterebileceği çeşitlilik kayda değer ölçüdedir ve bazı başka halkların da, sırf Yunanlı yazarlar onları özdeşleştirdiler diye, yasal statüleri ya da fiilî koşulları açısından Spartalı Helotlara benzediklerini düşünme hatasına düşmemeliyiz (bkz. bir sonraki paragraf). Haklarında bir şeyler bildiğimiz serf halkların pek çoğunun, (bazılarının yaptığı gibi) geleneksel köylerinde yaşamaya devam edip bu sayede görece kabul edilebilir bir bağımsızlıktan mı yararlandıklarına, yoksa ait oldukları ya da Helotlar (veya pek çok Helot) gibi dağıtıldıkları efendilerin kişisel çiftliklerinde mi yaşadıklarına karar vermek güçtür (bkz. Lotze, *MED* 38).

Sparta topraklarında yaşayan Helotlar, Geç Roma İmparatorluğu öncesinde haklarında en fazla şey bilinen Yunanlı serflerdi. Bağlı bulundukları durum Yunan dünyasında o kadar meşhurdu ki –sadece dört örnek verecek olursak– onlara verilen isme tekabül eden fiil, *heilōtuein*, başka bir fethedilmiş halkın, örneğin Heraclea Ponticalı Mariandynoi'nin özgür olmayan statüsüne dair bir fikir vermek için kullanılabiliyordu (Strabo XII.iii. 4, s. 542); Helenistik tarihçi Phylarcus, Bizans'a tabi Bitinyalıların durumunu yansıtmak için yapılabilecek en iyi şeyin "Bizanlıların Bitinyalılar üzerinde Spartalıların Helotlar üzerinde kurduğuna benzer bir hâkimiyet [*deposai*] kurduklarını" söylemek olduğunu düşünmüştü (*FGrH* 81

F 8, *ap.* Athen. VI.271bc).[259] MÖ dördüncü yüzyılda yazmış olan Theopompus, Alliryalı Ardiaioi'nin (Vardaei bir düzeltme olarak önerilebilir) "Helotlara benzer (ya da sanki Helotlar gibi) 300.000 tabiye [*propelatai*] sahip olduğunu" belirtmişti (*FGrH* 115 F 40, *ap.* Athen. X.443b = VI.271de). MÖ 338 yılında Makedonyalı II. Philip'e yazan yaşlı İsokrates ise, Philip'in "barbarları Yunanlılar için *heilōteuein* eylemini gerçekleştirmeye mecbur kılacağı" ümidini dile getirmişti. (İsokrates'in aklında, elbette Asya'nın Yunanlı olamayan sakinleri vardı.) Aslında, Klasik dönemde çokça tartışılan (bkz. Platon *Laws* VI.776c) Helotların koşullarına tam olarak benzeyen başka bir örnek bilmiyoruz. Bunu genel bir kategoriye dönüştürmek için de belirli bir ölçüde aşırı basitleştirmeye gidilmiştir; fakat kolaylık olsun diye Helotları "devlet serfleri" olarak ele alacağım, ki kuşkusuz öyleydiler. Burada Helotlarla ilgili başka yerlerde söylediklerime (*OPW* 89-93) başka bir şey eklemem gerekmiyor, fakat belki de, en az Aristo kadar otorite sayılabilecek bir kaynaktan gelen, Helotlarla Spartalı efendileri arasındaki ilişkiye dair elimizdeki en sıradışı kanıt parçalarından birini tekrarlamalıyım (fr. 538, *ap.* Plut.ü *Lycurg*. 28.7). Her yıl, göreve gelirken, Sparta'nın birincil magistratları, *ephor*'lar, Helotlara karşı resmî bir savaş ilanında bulunurlardı; böylece Helotlar devlet düşmanı, *polemioi* ilan edilir ve gerektiğinde, Spartalıları resmen *polemios* ilan edilmemiş birinin hukuk yolu dışında idam edilmesinin neden olacağı kirlenmeyle muhatap etmeden öldürülebilirlerdi. Kendi emek-gücüne karşı savaş ilan etmek, (bilebildiğim kadarıyla) o kadar eşi benzeri görülmemiş bir eylemdi ki, Spartalılarla Helotlar arasındaki ilişkinin Yunan dünyasında eşsiz olması bizi şaşırtmamalıdır.

Helotlardan ve onlarla Spartalılar arasındaki düşmanlıktan söz ettiğimizde, aklımıza esas olarak, Lakonyalı Helotlardan sayısal olarak çok üstün olan Messeneli Helotları getirmekte haklıyız.[260]

Messeneliler yalnızca tek bir halk değillerdi: Sekizinci yüzyılın sonlarına kadar, daha sonra Spartalı efendileri için işleyecekleri topraklarda, bağımsız bir Yunan *polis*’i olan ya da *polis*’leşme sürecini yaşayan özerk bir siyasi birim de (*hoi Messēnioi*) oluşturmuşlardı. Bu nedenle, aralarında doğal bir soydaşlık ve birlik hissi mevcuttu. Messene’nin MÖ 369 yılında özgürlüğüne kavuşup yeniden bağımsız bir *polis* haline gelmesinin ardından geriye kalan tek Helotlar, pek çoğu daha sonra, özellikle MÖ ikinci yüzyılda Nabis tarafından özgürleştirilecek olan Lakonyalılardı. Roma Cumhuriyeti sona erdiğinde, en azından Helot statüsü ortadan kalkmıştı, zira Helotlardan “bir anlamda Devlet köleleri” (*tropon tina dēmosioi douloi*) olarak söz eden Strabo, “Roma’nın hâkimiyetine dek” varlıklarını sürdürdüklerini söyler (VII.v.4, s.365) ve bu yalnızca MÖ ikinci yüzyıl (ya da bir ihtimal) anlamına gelebilir –çünkü eğer Helotlar onun yazdığı döneme, Hristiyanlık çağının birinci yüzyılına benzer bir tarihe kadar varlıklarını sürdürmüş olsalardı Strabo çok farklı bir ifade kullanırdı.[261]

Anakara Yunanistanı’nda yaşayan bir diğer halk olan Teselyalı Penetai de,[262] Aristo’ya göre özgürlüklerini elde etme mücadelesinde efendilerine sıkıntılı zamanlar yaşatmıştı. (*Pol.* II.9, 1269^{a}36-7; cf. yalnızca Xen., *HG* II.iii.36). Aristo’nun Penestai ile kıyasladığı tabi Giritliler çok daha küçük bir sorun kaynağıydı: Aristo bunu bir yerde dış dünyadan görece yalıtılmış olmalarına (*Pol*. II.10, 1272^{b}16-22) ve bir başka yerde Girit şehirlerinin, sık sık birbirleriyle savaşsalar da, hiçbir zaman diğerlerinin hoşnutsuz *perioikoi*’si ile ittifaka girmedikleri olgusuna (*Pol.*II.9, 1269^{a}39-^{b}2) bağlar. Oysa Spartalı Helotlarla Teselyalı Penestai, efendileriyle düşmanlık içinde olan devletlerden yardım almışlardı (ibid. 1269^{b}2-7).

Düzenli bir biçimde asker olarak kullanılan *douloi*'ye rastladığımızda bunları köleden ziyade serf olarak düşünmemiz daha doğru olur. Helenistik tarihçi Cniduslu Agatharchides'e göre, Dardanyalılar (bir İlirya-Trakya halkı) bireysel olarak, barış zamanında toprağı ekip biçen, savaş sırasındaysa efendilerinin komuta ettiği birliklerde çarpışan bu tür bin ya da daha çok *douloi*'ye sahipti (*FGrH* 86 F 17, *ap.* Athen. VI.272d). Bu bize, efendilerinin komutası altında savaşan çok sayıda Teselyalı Penestai'den söz eden Demosthenes'e ait (n. 20'de atıfta bulunulan) pasajları hatırlatır.

Yukarıda Geç Roma İmparatorluğu'na dek, Yunan dünyasında yalnızca ayrıksı *yerel* serflik biçimleri tespit edebileceğimizi açıklamıştım. Pollux, alıntıladığım ünlü pasajında, yalnızca (iddia ettiğim gibi) muhtemelen uzun süre önce yok olmuş epey eski formlardan söz eder. "Köle ile özgür" arasında olduğunu belirttiği halklardan yalnızca biri, Mariandynoi, Asya'da yaşamıştır ve bunlar da yeni Helenistik krallıklardan biri tarafından değil, muhtemelen MÖ altıncı yüzyıl kadar eski bir tarihte, Milesyalılar Heraclea'da kolonilerini kurduktan sonra boyunduruk altına alınmıştır. Bununla birlikte, Küçük Asya ve Suriye'nin çeşitli bölgelerinde –tamamen olmasa da büyük oranda İskender döneminden başlayarak Helenleşen yerlerde– serfliğin var olduğuna ilişkin kanıtlara sahibiz. Maalesef, son iki kuşak tarafından bu konu çok tartışılmış olsa da, esas olarak şaşırtıcı şekilde az kanıta sahip olmamız ve pek çok araştırmacının yeterince geniş bir bakış açısı geliştirmek yerine, odaklandıkları az sayıda kanıt parçasından genellemeler yapmış olması nedeniyle üzerinde bir anlaşmaya varılabilmiş değildir. Bu sorun, burada uzun uzadıya tartışılamayacak kadar karmaşıktır ve yalnızca benimsediğim ve başka bir yerde ayrıntılı olarak gerekçelendirme şansı bulabileceğim görüşlerin bir özetini sunacağım.

Helenistik serfliğe dair bu kısa tartışmaya, bir bölgeden bir diğerine ve hatta verili bir küçük bölge içinde bile toprak tasarrufuna ilişkin büyük varyasyonlarla karşılaştığımız zaman şaşırmamamız gerektiğini belirterek başlamalıyım. Bu tür varyasyonların bugün bile, tek bir ülke içinde ne kadar geniş olabileceği, 1962 reformundan önce İran'daki toprak tasarrufu biçimlerine ilişkin standart bir çalışmada karşımıza çıkar: Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia* (1953, genişletilmiş yeniden basım, 1969). Bu kitabın hiç değilse 13-18 ve 21-2. bölümlerini okumak Selevkos Küçük Asyası ve Suriyesi'ndeki ya da Bergama krallığındaki toprak tasarrufu biçimlerini, bir avuç ayrıksı ve genellikle bölük pörçük metne dayanarak genelleştirmekten çekinmeyen modern araştırmacıların kendilerine duydukları aşırı güveni törpülemelerine katkıda bulunabilir. Yine karşılaştırma yapmak için Ortaçağ Avrupası'na bakacak olursak, formüle etmeye çalıştığımız hemen her kaideye ilişkin bir istisna tespit etmemiz mümkündür. Eğer on dördüncü yüzyıl İngilteresi'ne ilişkin kanıtlarımız Helenistik dönem Küçük Asyası için olanlar kadar kötü olsaydı ve 1310'daki kuruluşunun ardından Marley malikanesini incelerken sadece Sussex'teki Battle Manastırı'nın (Elanor Searle tarafından çok iyi çözümlenen) kayıtlarına sahip olsaydık, o dönemde bir malikane arazisinin sadece, bütünüyle ücretli emek tarafından işlenen, serfliğe ve hatta (o zamanlar Güney İngiltere'de neredeyse evrensel olan) emek-ranta dair hiçbir izin bulunmadığı ve aslında kuşaklar boyunca standart pratik haline gelmeyecek olan "dönüşümlü tarım"ın uygulandığı "*demesne* toprağından" ibaret olduğunu tasavvur edebilirdik.[263]

Ahameniş kralları (satraplarıyla birlikte)[264] ve Makedon halefleri, esas olarak büyük toprak parçalarını gözdelerine ve (çok farklı biçimlerde) askerlerinden bazılarına dağıtarak yeni mülkiyet biçimleri yarattılar; fakat toprakta fiilen çalışanlar söz konusu

olduğu sürece, kadim geleneklerin sürmesine de, en azından belli ölçülerde izin verdiklerini düşünmek için her türlü gerekçeye sahibiz. Bu durum pek çok yerel özgüllüğün varlığını sürdürmesini mümkün kılmıştı. Geçerken, modern dönemde çok popüler olan, Ahamenişlerin, yöneticinin “kamulaştırma yetkisine” dair modern bir kurgudan daha gerçek bir anlamda, krallıklarındaki toprakların tümünün hakiki sahipleri olduklarına ilişkin görüşe dair şüphelerimi dile getirmeliyim. Dokuzuncu yüzyıl ortaları İsraili’nde kuşkusuz, kralların bu tür hakları yoktu: Bu *Krallar* I.xxi’de yer alan, Kral Ahab’ın Naboth’un bağlarına göz diktiği, fakat bunları satış ya da takasla bile olsa kendisine devretmeye zorlayamadığı müthiş hikâyede açık bir şekilde görülebilir. Ancak kötü Kraliçe Jezebel’in Naboth’u yargılayarak öldürmeyi akıl etmesiyle, mülkleri ceza olarak krala geçmiş ve bunun talihsiz adam için ölümcül sonuçları olmuştur.[265] Ahameniş monarkları Pers İmparatorluğu’ndaki tüm toprakların sahibi olsalar da olmasalar da, İskender’den başlayarak Makedon kralları için Doğu’daki fetih haklarını savunmaları ve kendilerini, merhametli bir şekilde tanımaya hazır oldukları Yunan şehirlerinin toprakları dışında kalan bütün “mızraklarıyla kazanılmış topraklar”ın (bkz. örneğin, Diod. XVII.17.2) sahibi olarak görmeleri doğaldı (cf. aşağıda V.iii).[266] Bununla birlikte, geniş “kral toprakları”nın içinde bile pek çok farklı tasarruf biçimi mevcuttu (bkz. Kreissig, LPHO, özellikle 6-16) ve başlarda, kaynaklarımızda nadiren karşımıza çıkan toprak sahiplerinin altında antik tasarruf biçimlerinin çoğunlukla varlıklarını sürdürmüş olması muhtemeldi.

Eğer Helenistik dönemde Asya’daki toprak tasarrufu biçimlerine ilişkin epigrafik kanıtları yorumlarken, Yunanca metinlerin, ne anlama gelmelerini beklemeye hakkımız varsa o anlama geldiklerini kabul edersek, serfliğin şu ya da bu biçimiyle (her zaman aynı olması gerekmez), karşımıza çıkan çeşitli tasarruf biçimleri arasında yer aldığı konusunda en ufak bir şüpheye bile yer kalmaz. Elimizde

bir toprağın üzerinde yaşayanlarla birlikte satıldığını ya da hediye olarak verildiğini kaydeden ve aynı zamanda toprağın üzerinde yaşayanların en azından bir kısmının, özellikle de *laoi* ya da *basilikoi laoi* adı verilenlerin (yerli nüfusun), köle olmadıklarını düşünmemize olanak veren az sayıda belge bulunmaktadır. O halde, toprağın üzerinde yaşayanlarla birlikte devredilmesi, bu kişilerin, eğer köle değillerse, ister belirli bir çiftliğe isterse kendi köy cemaatlerine olsun, bir biçimde toprağa bağlanmış serfler olma ihtimallerini kuvvetlendirir. (Daha sonra göreceğimiz gibi, Geç Roma *colonate*'sinde köylülerin hareketleri her iki biçimde de sınırlandırılmıştı.) Fakat içinde bulundukları koşullara dair daha fazla bilgi sahibi olmadığımız durumlarda, bu kişilerin gerçekten de serf olduklarından kesin bir şekilde emin olabileceğimizi zannetmiyorum: Yalnızca, toprakta eskisi gibi çalışmaları *beklenen* ve bu nedenle, en azından tarımsal emek kolaylıkla ulaşılabilir olmadığında çok değerli bir varlık teşkil eden, az ya da çok kalıtsal kiracılar olmaları nedeniyle kendilerinden toprakla birlikte söz edilmiş olabilir. İngiliz hukukundan teknik bir terim ödünç alacak olursak, toprakta bir tür "*goodwill*" {hava parası} teşkil ettikleri düşünülmüş olması mümkündür: Tıpkı örneğin modern İngiltere'de bir dükkânla birlikte gelen "*goodwill*"in dükkânın satış değerini büyük oranda arttırması gibi, bu kişiler de üzerinde çalışacak kişi bulmakta zorlanılmayacağına ilişkin kuvvetli bir ihtimal yaratarak toprağın değerine önemli bir katkı sağlamış olabilirler. Bununla birlikte, en azından üçüncü yüzyıl ortalarına ait Selevkos Kralı II. Antiochus tarafından boşandığı eşi Laodice'ye toprak satılmasıyla ilgili bir yazıt, toprakla birlikte satılan *laoi*'nin gerçekten de serf olduğunu hemen hemen kesin bir şekilde ortaya koyar. Kralın mektubu Laodice'ye, Pannoukome'yi (ya da Pannos köyünü) toprağıyla ve "içindeki her tür meskûn mahalle [*topoi*] ve ona ait *laoi*yle ... ve aynı şekilde bu köyün *laoi*'si olup başka yerlere gitmiş

olanlarla birlikte, üzerindeki tüm hanelerle ve [o] yılın geliriyle[267] kraliyet vergisinden muaf olarak 30 *talent*'e sattığını" söyler (Welles, *RCHP* 18.1-13). Elbette, köyü terk eden *laoi*'den bazılarının başka yerlerde, büyük ihtimalle de daha güvenli bölgelerde yaşamak için topraklarını bıraktıkları bir gerçektir (cf. *RCHP* 11.22-5); fakat belgenin kaydettiği Laodice'ye yapılan satış, terminolojisi açısından olabildiğince açık, dört başı mamur bir satış olduğundan ve söz konusu köyün *laoi*'sinin de, bazıları başka yere taşınmış olsa bile satışa dahil olduğundan şüphelenmek için (yakın zamanlarda bunun aksini söyleyen bir iddiaya rağmen)[268] hiçbir makul gerekçe yoktur. Laodice, üzerlerinde mülkiyet hakkı kazanarak, açık bir biçimde eğer isterse onları artık kendisine ait olan ve görünen o ki bağlı oldukları düşünülen köye geri çağırma hakkına sahip olmuştu.

MÖ 260 yılına ait, o dönemde II. Ptolemy'ye tabi olan Suriye ve Filistin sakinlerinin gelişigüzel köleleştirilmesine karşı bir miktar koruma sağlamayı amaçlayan ünlü bir Viyana papirüsü (*PER* Inv. 24552 gr. _ *SB* V.8008),[269] *sōmata laïka*'nın (2 ve 22. satırlar) özel kişiler tarafından satın alındığından söz eder ve söz konusu *sōmata*'nın temellük edildileri sırada *oiketika* olması durumunda alıkonulabileceklerini; fakat eğer *eleuthera* iseler (kralın temsilcileri tarafından satılmadıkları sürece) yeni sahiplerinden alınabileceklerini ve gelecekte *sōmata laïka eleuthera*'nın mali meselelerden kaynaklı özel durumlar dışında satılmaması ya da rehin olarak verilmemesi gerektiğini belirtir. Yunanca *somata* ("bedenler") sözcüğü her zaman olmasa da ekseriyetle, köleleri için kullanılırdı; *oiketika*'nın türetildiği *oiketēs* ismi ise Ptolemeos dönemine ait papirüslerde yaygın olarak görülmese de, kullanıldığında hemen her zaman köleleri işaret ederdi. *Laïka* sıfatıysa, bir yerin "yerli" sakinleri için kullanılan *laos* sözcüğünden gelir (cf. aşağıda I.iii n.13). Bieżuńska-Małowist'e göre, bu buyruk

“une main-d’oeuvre libre mais dépendante” {özgür ama bağımlı bir emekçi} ile ilgiliydi ve Rostovtzeff’e bakacak olursak muhtemelen “bazı kişilerin, esasen köleliğe benzeyen Oryantal esaret biçimini Yunan tipi düzenli köleliği dönüştürerek özgür emekçileri köleleştirme çabalarına” karşı çıkarılmıştı. Rostovtzeff “Bu, Viyana papirüsünün *sōmata laïka eleuthera* (Oryantal esaret) ile *somata onta oiketika* arasında yaptığı ayrımın temeli olabilir” diye ekeler.[270] Diğer yandan, ilk grup (*eleuthera*) tamamen özgür olanlardan da oluşmuş ya da onları da içermiş olabilir. Kesin bir şey söylemek için üçüncü yüzyılda Suriye’de var olan toprak tasarrufu biçimlerine ilişkin henüz yeterli bilgiye sahip değiliz.

Serf adını verdiklerime *oiketia*’dan (ya da *oiketeia*, örneğin *SIG*^{3} 495.112-13)[271] söz eden yazıtlarda ya da diğer epigrafik ve edebî kaynaklarda atıfta bulunulmuş olması da mümkün gözüküyor.[272] Yazıtlar arasında yalnızca, muhtemelen MÖ 200 civarında Küçük Asya’da bulunan Sardis şehrinde, bir Artemis (Cybele) tapınağının duvarına yazılmış olan Mnesimachus yazıtından bahsetmek istiyorum. Bu yazıt, Mnesimachus tarafından Sardis yakınındaki üzerinde feshedilemez tapu hakkı iddia edemediği –varsayıla geldiği üzere rehin olmayan– kraliyet topraklarının devredilmesini kaydeder.[273] Yazıt, hem (“arazilerine bağlanmış” diye tasvir edilen ve belli ki para ve emek cinsinden rant ödemekle yükümlü) “*laoi* ve içindekilerle birlikte hanelerinden”, hem de genellikle köle olduğu varsayılan *oiketai*’den söz eder. Buna yalnızca, Ptolemeos Mısırı’nda, köle olmadıkları ve tam anlamıyla serf olarak da tarif edilemedikleri için teknik anlamda kuşkusuz özgür olan, ama Yunan dünyasında rastladığım diğer serf olmayan köylülerin hepsinden daha katı bir denetim ve gözetim altında tutulan köylülerden, genellikle de *basilikoi geōrgi*’den (“kraliyet topraklarını ekip biçenler”) söz edildiğini duyduğumuzu ekleyeceğim.[274]

Bununla birlikte elimizde, Helenistik dönem Asyası'nda serfliğin mevcudiyetine ilişkin daha da iyi kanıtlar vardır. Bunlar, muhtemelen esasen Roma döneminde Karadeniz'in güney kıyılarındaki Pontus'ta yer alan Amasei'da (Amasya) yaşamış olan ve Augustus ve Tiberius dönemlerinde eserler veren Yunanlı coğrafyacı Strabo'nun sayfalarından geliyor olmaları nedeniyle konuyu çalışanlar tarafından zaman zaman göz ardı edilirler.[275] Strabo'ya ait bazı pasajlar kesin bir biçimde serflik adını verdiğim şeyin Küçük Asya'daki bazı tapınak arazilerinde mevcut olduğunu kanıtlar ve aynı anlama gelecek başka kanıtlar da Komagene (kuzeydoğu Suriye) krallarının MÖ birinci yüzyılın ortalarında ve sonlarında bıraktıkları bazı dikkat çekici yazıtlarda bulunabilir. Bu kanıtlar özellikle *"hierodules"* (Yunancası *hierodoulai*),[276] kelimesi kelimesine çevirecek olursak "kutsal köleler"le ilgilidir ve muhtemelen "tapınak-hizmetkârları" daha iyi bir karşılık olacaktır. Benim düşüncem bu *hierodules*'in (birazdan açıklayacağım) jenerik tasarruf biçimlerinin, istisnai ve tapınak topraklarıyla sınırlı olmaktan uzak ve büyük ihtimalle Asya'daki en eski toprak tasarrufu biçimlerinden biri olduğu yönündedir. Bu form, toprağın kutsal ve tapınaklara ait kabul edilmesi nedeniyle, özel mülkiyetin parçalanmayı ve (satışın yanı sıra miras sonucunda da) üzerinde yaşama koşullarının değişmesini de içeren normal iniş çıkışlarına tabi olmaması sayesinde, spesifik bir tanımını bulmamızı mümkün kılacak kadar uzun bir süre varlığını sürdürmüştür. Savunduğum şeyin Küçük Asya'nın tümünün ya da bir kısmının, yani çoğuna Helenistik krallar tarafından el konulan toprakların, bir zamanlar tapınak arazilerinden oluştuğuna inanan Sir William Ramsay'inkinden farklı olduğunu eklemeliyim. Ramsay'in teorisi Jones tarafından etraflıca eleştirilmiş ve reddedilmiştir (*GCAJ* 109-10 n.58). Benim ileri sürdüğüm şeyse epey farklıdır: Geç Helenistik dönemde karşımıza çıkan tapınak arazilerinde var olduğunu

gördüğümüz "kutsal" serflik, muhtemelen Asya'da daha önce yaygın olan serfliğin varlığını sürdürmeyi başarmış bir biçimiydi.

Hierodules'ten söz eden ana metinlerden en az ikisinde, bu kişilerin durumlarıyla ilgili olarak, Klasik dönemde serf olarak tanımlanan diğer üç halkta, yani Spartalı Helotlar, Teselyalı Penestai ve Heraclea Ponticalı Mariandynoi'de de gözlenen bir özelliğe rastlamamızı özellikle önemli buluyorum:[277] Üzerlerinde ikamet ettikleri topraktan ayrı satılamıyorlardı. Strabo, Pompey'in, (MÖ 64-63 yılında) gözdesi Archelaus'u Pontus'taki Comana şehrinde yer alan önemli Ma (veya Enyo) tapınağının rahipliğine getirdiğinde, onu aynı zamanda tüm eyaletin yöneticisi ve orada yaşayan ve sayıları en az 6.000'e varan *hierodules*'in efendisi yaptığını, ama Archelaus'un onları satma gücünün olmadığını söyler (XII.iii.32-6, özellikle 34, s. 558). Bunun muhtemelen uzun süreden beri var olan bir durumun tanınması anlamına geldiğini düşünüyorum. Kral I. Antiochus tarafından (Türkiye'nin Güneydoğusundaki) Nemrut Dağı'na dikilen en ünlüsü de dahil olmak üzere Komagene'de bulunan yazıtlar çok daha spesifiktir: *Hierodules*'in ve onların soyundan gelenlerin sadece satılmalarının değil (*mēte eis heteron apallotriōsai*) aynı zamanda köleliğe düşürülmelerinin de yasaklandığını (*mēte ... katadoulōsasthai*) gösterir ve böylece *hierodules*'in isimlerine rağmen, teknik olarak köle olmadıklarına dair kesin bir kanıt oluşturur (bkz. özellikle *IGLS* I.383, 171-89. satırlar).[278] Strabo pek çok başka *hierodules* grubundan da söz eder. Bunlar arasında Kapadokya'daki Comana'da yaşayan ve Ma rahibinin aynı zamanda efendileri (*kyrios*) de olduğu "6.000'den fazla" ve Morimene'deki (yine Kapadokya, id. 6, s.537) Venasalı Zeus tapınağına ait bir yerleşimde yaşayan "neredeyse 3.000" *hierodules* de bulunmaktadır. Bu tapınaklar ve Küçük Asya'nın daha uzak bölgelerindeki benzerleri,[279] görünen o ki arazileri üzerinde kadim yaşam biçimlerini muhafaza etmişlerdi.

Bazı başka tapınakların topraklarında serflik, şüphesiz Yunan ya da Roma etkisiyle gerilemişti. Örneğin {Isparta yakınlarındaki} Pisidia Antakyası topraklarında bulunan Men Ascaënus[280] tapınağı, bir zamanlar bir miktar *hierodules*'e sahipti; fakat bu durum Strabo'nun dönemine gelindiğinde sona ermişti (XII.viii.14, s.577 ve bkz. Levick, *RCSAM* 73, 219). Strabo'nun yaşadığı dönemde, Pontus bölgesindeki Zela {Zile} şehrinde bulunan, rahibin bir zamanlar "her şeyin efendisi" (*kyrios tōn pantōn*) olduğu Anaïtis tapınağında da, daha önceki dönemlere kıyasla daha az *hierodules* bulunuyordu; Strabo kendi yaşadığı dönemdeki Zela'yı "büyük oranda *hierodules*'ten oluşan küçük bir kasaba [*polisma*]" biçiminde tasvir etmişti (XI.viii.4, s.512; XII.iii.37, s. 559). Küçük Asya'da, Strabo tarafından kayıt altına alınan ya da diğer (neredeyse tamamen epigrafik) kaynaklar vasıtasıyla bildiğimiz, *hierodules*'in özel olarak karşımıza çıkmadığı ama başka serflerle birlikte var olma ihtimalinin kuvvetli olduğu başka pek çok tapınak arazisi mevcuttu (Kuzey Fenike'de bunlardan en az bir tane vardı).[281] Asya dışında ve özellikle Mısır'da, aynı zamanda serf olmaları da mümkün olan tapınak hizmetkârlarına rastlarız, fakat kanıtlar muğlaktır.[282] Burada, Yunan Doğu'daki bazı yerlerde (örneğin Pontus Comana'sında) ve hatta Yunanistan'da (Korint) ve Sicilya'da (Eryx) karşımıza çıkan kutsal fahişler gibi diğer *hierodules* tiplerini görmezden geliyorum.[283]

Ortaya koymuş olduğum materyaller, tartışmaya mahal vermeyecek biçimde, Helenistik dönemlerde Asya'da serflik biçimlerinin neredeyse tamamen daha önceki rejimlerin kalıntıları olarak varlıklarını sürdürdüklerini kanıtlamaktadır. Fakat bununla birlikte, bu serflik biçimlerinin daha gelişmiş Yunan ve Roma ekonomileri ile kurulan temas sonucunda (kuşkusuz, özellikle de toprak Yunanlıların, Helenleşmiş yerlilerin veya Romalıların kontrolüne geçtiğinde) çözülme eğilimine girmiş olduklarını ve

yukarıda ele aldığım son derece muhafazakâr tapınaklar ve İberya/Gürcistan (yukarıya bakınız) gibi Grekoromen ekonomiden çok az etkilenen uzak bölgeler dışında, birkaç kuşak sonra neredeyse tamamen ortadan kalktıklarını görmek önemlidir. Serflik, Geç Roma *colonate*'sinin ortaya çıkışına dek (bkz. aşağıda IV.iii) Yunan dünyasında (ya da birazdan göreceğimiz üzere Roma İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde) ayakta kalmayı başaramadı ve belirli bir bölgede silindikten sonra tekrar ortaya çıktığına dair de hiçbir işaret yoktur.

Yakın dönemde Marksist araştırmacılar, özellikle de (farklı biçimlerde) Kreissig ve Briant,[284] Asya'da benim serflik adını verdiğim (ki Briant olmasa da Kreissig de bu ismi verir) bağımlılık durumunun, Helenik üretim biçiminden temelde farklı başka bir üretim formu olduğunu ve Helenistik krallıklarda bizzat Marx ve bazı takipçileri tarafından "Oryantal" ya da "Asyatik" üretim biçiminin hüküm sürdüğünü kabul etmemiz gerektiğini savundular. Kreissig'in rahat bir İngilizceyle kaleme alınan ve Helenistik toprak tasarrufuna ilişkin yararlı bir malzeme derlemesi sunan son makalesinin son paragrafını alıntılamaktan daha iyisini yapamam. Bu görüşe göre, Helenistik Asya'da toprakların çok büyük bir kısmı üzerinde var olduğunu tespit ettiği tasarruf biçimlerinde, "*laoi* sistemi, yani serflik formunda bağımlı emek, büyük oranda ağır basar ... Üretimin en temel kesiminde, yani tarımda, Doğu coğrafyası, Helenistik dönemlerde derin bir şekilde Oryantaldi, Yunanlı değil. 'Helenizm' yalnızca toplumsal üstyapı unsurlarıyla sınırlıydı" (LPHO 26).

Bunu, aşağıdaki nedenlerle, bu haliyle kabul etmem mümkün değildir:

1. Marx tarafından bugün Oryantal dünyaya ilişkin (o günlerde mevcut en iyi kaynaklara dayansa da) son derece eksik bir bilgi birikimi temelinde geliştirilen "Oryantal" ya da "Asyatik" üretim

biçimi bana yararsız ve hatta yanıltıcı bir kavrammış ve tarihsel ya da sosyolojik çözümleme açısından herhangi bir değer taşımak için çok fazla muğlakmış gibi geliyor. Perry Anderson ve Daniel Thorner'in yukarıda I.iv ve n.15'te atıfta bulunulan çalışmalarını okumuş herhangi bir kişinin hâlâ bu modası geçmiş nosyona tutunmak isteyebileceğine inanmıyorum. Klasik öncesi üretim biçimleri (yukarıda, cf. I.iv) daha farklı ve çok daha spesifik bir biçimde tanımlanmalıdır.

2. Eğer bir anlığına "Oryantal/Asyatik" üretim biçiminin kullanmaya değer bir kavram olduğunu varsaysak bile, Helenistik dönem Asyası'nda karşımıza çıkan serfliğin bunun bir örneği olarak görülmesine karşı, *reductio ad absurdum* biçimini alan kesin bir argüman bulunmaktadır. MS 300 civarında, Geç Roma *colonate*'sinin ortaya çıkmasıyla birlikte, serflik yeniden doğmuş ve bu kez Roma imparatorluk idaresi tarafından daha önce olduğundan çok daha büyük bir ölçüde dayatılmış ve sürdürülmüş, zamanla hem coğrafi ölçek hem de sertlik açısından artarak hâkim üretim biçimi haline gelmiştir. Aşağıda IV.iii'te göreceğimiz üzere, tüm çalışan kiracılar ve hatta çalışan tapu sahipleri başlangıçta, bazıları fiilen çalıştıkları arazilere, bazılarıysa köylerine olmak üzere toprağa bağlıydılar. Bu gerçekten de serflikti ve bir üretim biçimi olarak Yunanistan ve Asya'da tespit ettiğimiz bazı daha eski biçimlerden temelde farklı değildi. Eğer erken Helenistik dönemin serfliğini "Helenistik olmayan", "Oryantal/Asyatik" bir üretim biçimi olarak ele alacak olsaydık, o zaman kaçınılmaz bir şekilde Geç Roma İmparatorluğu'nun da aynı üretim biçimine sahip olduğunu düşünmek zorunda kalırdık ki bu, açıkça saçma bir fikirdir.

3. Kreissig'in kendisi de, "Küçük Asya'daki Helenistik dönemde kurulmuş yeni bir yerleşim değil de eski bir Yunan kolonisi" olan Priene gibi bir bölgede, "alınır satılır köleliğin ... son derece normal olacağını" kabul eder (LPHO 25). Fakat İskender'in fetihlerinden önce Batı ve Güneybatı Küçük Asya'daki en iyi toprakların büyük

bir kısmı, dokuzuncu yüzyıldan başlayarak şehirlere dönüşecek surlarla çevrili yerleşimler kuran Yunanlı kolonicilerin eline geçmişti ve kendimizden emin olarak –Küçük Asya'daki tarımsal toprakların sömürülme yöntemleri hakkında ne kadar az bilgiye sahip olursak olalım– Arkaik ve Klasik dönemlerde kurulan tüm şehirlerin yurttaşlarının yapabildikleri zaman tarımda kölelerden faydalandıklarını varsayabiliriz. Bunun bariz istisnaları, daha önceden var olan bir serflik sisteminin ya da toprağın fethiyle birlikte ortaya çıkabilen ve benzer bir sömürü fırsatı sunan bir sistemin söz konusu olduğu örneklerdi: Fakat Asya'da buna ilişkin tek kesin Helenistik dönem öncesi örnek, Yunanlıların da özgün olduğuna dikkat çektikleri Heraclea Pontica idi (yukarıya bakınız). (Elbette Helenistik dönem öncesinde serfliğe ilişkin başka örnekler de var olmuş olabilir, fakat muhtemelen Priene topraklarındaki Pedieis dışında, bunlardan herhangi birine ilişkin kesin bir kanıta rastlamadım.)[285] Bundan dolayı, Küçük Asya'nın sahil bölgelerinin epeyce bir bölümü (en verimli ve kalabalık bölgeleri), ilkesel olarak varlığını kabul etmeye hazır olsak bile, "Oryantal/Asyatik" üretim biçimi kategorisinin dışında bırakılmalıdır; bu bölgenin mevcudiyeti, komşu bölgeler üzerinde de güçlü bir etkide bulunmuş olmalıdır.

4. Küçük Asya'nın geri kalanı ve Suriye'ye gelince, Kreissig ve diğerleri Helenistik dönemde serfliğin bu bölgelerde, sonunda Yunan (ya da Roma) etkisi altında kalır kalmaz yok olmaya başlayacak bir geçiş aşaması olduğu gerçeğini pek de hesaba katmamışlardır. Kreissig ve Briant tarafından sunulan tüm kanıtların üstünden geçtikten sonra, bu kanıtların Helenistik dönemin ilk evrelerinde, özellikle de dördüncü yüzyılın sonları ile üçüncü yüzyılın başlarında yoğunlaştığının ve ikinci yüzyıla ait nadir kanıt bulunduğunun altını çizeceğim. Daha sonrasındaysa kanıtlar, çok eski tapınak arazileri ya da Yunan ve Roma etkisine çok az maruz

kalmış istisnai bölgeler dışında bütünüyle gözden kaybolur. Strabo'nun yaşadığı dönemden sonra, Geç Roma *colonate*'sinin ortaya çıkışına dek, serfliğin uzak bölgelerde bile varlığını koruduğuna dair hemen hiç kanıt yoktur (cf. Rostovtzeff, *SEHHW* I.512); fakat kuşkusuz elimizdeki kanıtlar, kendimizden emin bir şekilde serfliğin bütünüyle yok olduğunu söylememizi mümkün kılmaya yetmeyecek kadar da zayıftır. Bu nedenle özel durumlar dışında serfliğin, var olduğu her bölge Yunan (veya Makedon) ya da Roma yönetimi altına girer girmez ve doğrudan Yunan ya da Roma etkisine maruz kalır kalmaz –ki bu etki tedricen Asya'nın daha da içlerine doğru yayılmıştı– gerilemeye başladığı sonucuna varıyorum. Bununla birlikte, her ne kadar serflik özgün Grekoromen üretim sisteminin önemli ya da zorunlu bir parçası olmasa da, bu sisteme tamamıyla yabancı da değildi: Gördüğümüz gibi, *yerel* bir kurum olarak Yunan dünyasının çeşitli bölgelerinde elbette var olmuş ve zaman zaman geleneksel hale geldiği bir bölgede bu varlığını yüzyıllarca sürdürmüştü. Aşağıda IV.iii'te açıklayacağım üzere, kölelik üzerinden elde edilen sömürü oranı büyük oranda aşınmaya uğradığında ve Roma İmparatorluğu hayatta kalmak için ağır ek yükleri (özellikle daha geniş bir ordu ve bürokrasiyi) sırtlamak zorunda kaldığında, serflik yeniden, Geç Roma *colonate*'si biçiminde, büyük ölçeklerde yukarıdan tesis edildi. Bu nedenle Helenistik Doğu'da serfliğin varlığı, önemini koruduğu görece kısa dönem için bile olsa, bizi bu bölgenin standart Grekoromen üretim yöntemlerine tabi olduğunu reddetmeye sevk etmemelidir. Yunan ve Roma mülk sahibi sınıflarının en fazla tercih ettiği üretim biçimi olarak açık kölelik, fiilen henüz hâkim hale gelmediği bölgelerde bile, her zaman hissedilir bir etkiye sahip olmuş olmalıdır. Helenistik dönemde "Kralın arkadaşları"nın (cf. yukarıda III.ii & nn. 9-10)[286] ve (krallar tarafından yeni kurulan bazıları da dahil olmak üzere) pek çok Yunan şehrinin önde gelen yurttaşlarının o

dönemki büyük servetleri, doğal olarak köleliğin hayati bir rol oynadığı Klasik üretim biçiminin hâkim olduğu bölgenin hızla genişlemesine yol açmış ve kölelikle serflikten gelen özgür köylülerin sömürülmesi mülk sahibi sınıfların artıklarını elde etmelerinin birincil yolu haline gelmiştir.

Bir kez daha, hem Yunan şehirlerinin doğrudan kontrolüne girmeden önce hem de bundan sonra Asya'da var olan toprak tasarrufu sistemleri hakkında bildiklerimizin, çalışan tarımsal nüfusun hangi yöntemlerle sömürüldüğünü şüpheye mahal vermeden tasvir edebilmek açısından çok az olduğunu vurgulamalıyım. Özellikle, her bir bölgede yerli nüfusa, yani *laoi*'ye (kuşkusuz büyük oranda serflerden oluşuyordu), tamamıyla Yunan ekonomisinin içine çekilmelerinin hemen ardından ne olduğunu bilmiyoruz. Hatta bu değişimin gerçekleşmekte olduğu zaman bile belirsiz; fakat belki de bunu esasında söz konusu köylülerin "kralın toprakları"ndan (ve muhtemelen eski sömürü sisteminin sürmesine izin veren yerli bir hanedanın ya da bir Helenistik saray mensubunun lordluğu altında yaşamaktan) bir Yunan şehrine transfer edilmeleri süreci olarak görmeliyiz. Asya'da Helenistik krallar ve Roma imparatoru tarafından pek çok yeni şehir kurulmakla kalmamıştı; birçok kadim köy ve askerî klerukya[287] da sonunda şehir statüsüne yükseltilmişti;[288] araziler zaman zaman (ne kadar sık olduğunu söyleyemeyiz) bir şehrin topraklarına "dahil edilmelerine" izin verilerek kralların gözdelerine devredilirdi (bkz. özellikle Welles, *RCHP* 10-13 ve 18-20).[289] Toprak aynı zamanda kral tarafından bir şehre de satılabilir ya da verilebilirdi: I. Antiochus'un Pitane'ye yaptığı bir satışı ve II. Ptolemy'nin Miletus'a verdiği bir hediyeyi biliyoruz (*OGIS* 335.133 ff.; *SIG*^{3} 322, § 38).

O halde, bu durumdan kurtulduklarında serflere ne olmuştu? Yine cevap bunu bilmediğimizdir: Yalnızca belirli alternatifler arasında

karar verirken spekülasyon yapabiliriz. İlkesel olarak alternatifler, serfin konumu değiştiğinde ya açık bir köle ya da özgür bir kiracı haline gelmesiydi –tapulu toprak sahibi olmaları da ihtimal dahilindeydi, fakat bazı eski serflerin soyundan gelenler sonunda toprak sahibi olmayı başarmış olsalar da, bunun başlangıç aşamalarında çok nadiren görüldüğünü zannediyorum. Yerli Asyalı sahiplerinden tarımsal toprak almış olan pek çok Yunanlı bunun yanlarına kâr kalacağını hissettiğinde, –koşullarına alışık olmadığı– serflere alınır satılır köleler gibi muamele etmeye yönelik güçlü bir istek sergilemiş olmalıdır. Şu konuda Rostovtzeff'e de katılıyorum: "Bitinya, Ponyus, Kapadokya, Galatya ve Paflagonya bölgelerindeki kralları, baş rahipleri ya da feodal [sic] lordları bir bahaneyle serflerinden bazılarını bir Roma *publicani* [mültezim] temsilcisine ya da Deloslu bir köle tüccarına satmaktan alıkoyacak herhangi bir şey göremiyorum" (*SEHHW* III.1515 n.49). O halde, eski serf köylülerin –tam olarak kestirilemeyen– bir kısmının tam kölelik durumuna düşürüldüğü sonucuna varabiliriz.

Diğer yandan, pek çok araştırmacı eski "kral toprakları"nın (ister eski isterse yeni kurulmuş) bir şehir tarafından yutulması ve şehrin topraklarının, yani *chōra*'sının bir parçası haline getirilmesi durumunda, orada yaşayan *laoi*'den serf olanların bu statüden çıkıp o şehrin özgür *paroiki* ya da *katoikoi*'si –siyasi haklara sahip yurttaşlar yerine özgür oldukları kabul edilmiş mukimler– haline geldiklerini iddia etmiştir. Bu Rostovtzeff'in farklı yerlerde, farklı kendinden eminlik dereceleriyle dile getirdiği bir görüştür ve başkaları tarafından da ekseriyetle su götürmez bir gerçek olarak kabul edilmiştir.[290] "Köleler bazen serf olmaya devam etmiş *olabilirler* ... fakat genellikle şehre vergi ödeyen özgür kalıtsal 'yerleşimciler' (*katoikoi*) haline gelmişlerdi ve köyleri de zaman zaman bir tür kolektif yaşam geliştirmeye başlamıştı. ... O halde Yunan şehri Asyatik köylü için bir lütuftu ve onun statüsünü

yükseltme eğilimindeydi” diyen Tarn bu görüşü çok açık bir şekilde dile getirmiştir (*HC*3 134-8, 135te).

Bana kalırsa, bu teoriye ilişkin en ikna edici argüman, Strabo’nun yaşadığı dönemden sonra Roma Asyası’nda serflerin varlığına ilişkin kanıt bulunmaması ve çok sayıda özgür köylüye rastlanmasıdır. Bununla birlikte, serflerin özgür *paroiki* ya da *katoikoi*’ye dönüştüğünü gösteren çok az kanıt varmış gibi gözükmektedir. Bu sürece ilişkin bir kanıt olarak sık sık alıntılanan bir yazıt, yani bir Helensitik kralın MÖ üçüncü yüzyılda Priene’ye yazdığı bir mektup (Welles, *RCHP* 8), bana bu bağlamda herhangi bir değer taşımıyormuş gibi geliyor: Welles ve diğerleri (hatta Kreissig, LPHO 24) tarafından dile getirilen yoruma gereğinden fazla güvenildiğini düşünüyorum.[291] Yine, MÖ 133 yılında Pergamum şehri yurttaşlık hakkını tüm kayıtlı *paroikoi*’ye ve diğer bazı kişilere (esas olarak askerlere) vermiş ve aynı zamanda devlet köleleri (*dēmosioi*), azatlıların soyundan gelenler ve “yetişkin ya da genç *basilikoi*” gibi başka bazı grupları da *paroikoi* sınıfına terfi ettirmişti (*OGIS* 338.10-19, 20-6).[292] Burada, az önce bahsi geçen Priene yazıtındaki gibi *laoi*’den hiç söz edilmez. Fakat *basilikoi* kimlerden oluşmaktadır? Kimileri bunların köle, diğerleriyse serf olduklarını düşünür. Müphem *basilikoi* sözcüğünün, her iki statüyü ve bunun yanı sıra kuşkusuz başka ara örnekleri de kapsamak üzere bilinçli olarak kullanıldığından kuşkulanıyorum.

O halde serflik, Helenistik ve Roma dönemi Asyası’nda nerdeyse yok olmuştu; fakat eski serflerden kaçının köleye dönüştüğünü, kaçınınsa tam olarak özgür statüsüne kavuştuğunu söyleme imkânımız bulunmuyor. Arazilerinin bir şehrin topraklarına dahil edilmesinin, pek çok araştırmacının inandığı gibi uzun vadede, serflerin teorik olarak özgür statüsü kazanmalarına yol açma eğiliminde olduğunu tahmin ediyorum. Bunun sömürüye karşı daha etkili bir direniş göstermelerini mümkün kılması beklenebilir; fakat

diğer yandan, yine de siyasi haklardan yoksun durumdaydılar ve eski serf konumları, en azından bazılarına, teknik olarak özgür statüsüne kavuştuklarında daha fazla faydalanamayacakları geleneksel imtiyazlar (örneğin, onlardan talep edilebilecek rant ya da emek-hizmetlerinin sınırlanması) sağlamış olabilir. Hatta, bir ölçüde piyasa ve para ekonomisi olan bir sisteme dahil edilmeleri daha fazla sömürülmelerine ve aralarındaki iktisadi ve toplumsal farklılaşmanın artmasına da yol açmış olabilir.

Roma İmparatorluğu’nun, “Roma bölgesi” adını verebileceğim, yukarıda I.ii’deki tanımıma göre Yunan olmayan kısmından da kısaca söz etmem gerekiyor: Her ne kadar belirli bir formu Erutria’da var olmuş olabilirse de, serflik Roma asli topraklarında da yerel olarak gözlenen bir şey değildi (yukarıya ve n.4’e bakınız). Romalılar kendi hâkimiyetlerine giren ve bir biçimde serf olanların en azından bir kısmına özgür muamelesi yapmayı tercih etmiş olabiliriler: Bir dipnotta,[293] biri, herkesin kabul edeceği gibi, benim kullandığım anlamıyla Yunan olan Sicilya’dan olmak üzere üç olası örnekten söz edeceğim.

Artık Geç Roma *colonate*’sine dönmenin vakti geldi. Grekoromen dünyanın tüm tarımda çalışan nüfusunu yasal serflik biçimlerine tabi kılan bu mevzuat, ancak milattan sonra üçüncü yüzyılın sonlarında ortaya çıkmaya başlamıştı. Kabaca, sözleşmeli kiracılar (*coloni*), teknik olarak *ingenui*, köleden ziyade özgür insanlar olmaya devam etseler de, ya çalıştıkları çiftlik ya da arazilere ya da kendi köylerine bağlı ve kölelerin efendilerine tabi oldukları kadar toprak sahiplerine bağımlı serfler haline geldiler: Çalışan köylü tapu sahipleri de köylerine bağlandılar. Çalışan tarımsal nüfus içindeki farklı gruplar ve farklı bölgeler arasında kayda değer farklılıklar vardı: Burada bizi ilgilendirmesi gerekmeyen ayrıntılar için bkz. aşağıda IV.iii.

Daha önce de söylediğim gibi, ne Yunancada ne de Latincede “serf” ya da “serflik” için genel bir teknik terim bulunmaktadır; fakat başlangıçta “çiftçi” ya da “kolonici” anlamını taşıyan ve *Principate* döneminde giderek daha fazla tarımsal toprak “kiracısı” anlamını kazanan Latince *coloni* sözcüğü Constantine’in hükümdarlığından (erken dördüncü yüzyıldan) başlayarak genel olarak benim serf adını verdiklerime atıfta bulunmak için kullanılmaya başlanmıştır. MS 342’den başlayarak (*CTh* XII.i.33) *colonatus* terimi, bağlanmış *colonate* anlamıyla karşımıza çıkmaya başlar (bkz. aşağıda IV.iii). Beşinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde Latince *adscripticii* (Yunanca *enagpographoi* ya da *enhypographoi*) terimlerinin benim tanımıma göre tam anlamıyla serf olan *coloni*’yi tanımlamak için kullanılmaya başlandığını görürüz (yine bkz. IV.iii). Bununla birlikte serf *colonate*’nin en yoğun olduğu dönemde bile, devlet *coloni*’nin hukuki durumunu, farkına varıldığı üzere tam olarak uygun düşmeyen kölelik terminolojisine başvurmadan ifade etmeyi imkânsız değilse de son derece güç bulmuştu (Bu konuyu daha ayrıntılı bir şekilde aşağıda IV.iii’te ele alacağım.) İmparator Justinian kölelerle *adscripticii*’yi birbirinden ayırırken karşılaştığı güçlük karşısında çileden çıkma emareleri göstermişti (*CJ* XIxlviii.21.1, MS 530). Daha önce bahsi geçen, Trakya diyakozluğuyla ilgili yaklaşık olarak 393 tarihli bir nizamnamede, İmparator I. Theodosius, *coloni*’sinin hukuken “özgür statüye” (*condicione ingenui*) sahip olduğunu kabul etmekle birlikte, bu ifadeyi “doğdukları toprağın köleleri olarak *görülmelidirler*” (*servi terrae ipsius cui nati sunt aestimentur*) diye ekleyerek şarta bağlamış ve *possessor*’larının onlar üzerinde “bir efendinin iktidarını” (*domini potestas*) kullandığını söylemişti (*CJ* XI.lii.1.1). Tabii ki toprağın kölelere ya da başka herhangi bir şeye sahip olmasının hukuken mümkün olmadığını belirtmeme gerek yok: Roma hukukunun Klasik dönemindeki (ikinci ve erken üçüncü yüzyıllar) bir hukukçu, bu tür bir kurgu karşısında kuşkusuz hayrete

düşecek ve bunu hukuki bir saçmalık olarak mahkûm edecektir. Toprağı, kendisine bir tür gizemli hukuki kişilik bahşedilmiş ve cebir kullanabilir halde sunmaya yönelik, aşağıda IV.iii'te değineceğim (§ 21) başka girişimler de olmuştu. Ortaçağ Avrupası'nda zaman zaman herkesin ya özgür ya da *servus* olduğuna ilişkin (bkz. örneğin Hilton, *DSME* 9)) iddialara rastladığımızı da ekleyebilirim; fakat daha sonra *servus* sözcüğü ekseriyetle "köleden" daha çok "serfe" benzeyen bir anlam taşımaya başladı.

Marx'ın iki erken tarihli çalışmasında, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı* (1843) ile *İktisadi ve Felsefi Elyazmaları*'nda (1844) yer alan ve ailesine ait satılamaz bir arazinin mirasçısını, o arazinin toprak tarafından miras alınmış mülkü, ona "zincirlenmiş bir vasıf", hatta "toprağın serfi" olarak tanımlayan parlak pasajları hatırlamadan edemeyiz (*MECW* III.106, 266). Fakat, Marx, tabii ki, paradoksun tamamen farkındaydı: Gayet teorik bir açıdan ve büyük bir ironiyle yazıyordu. Oysa Roma imparatorları yalnızca Roma hukukuna aykırı olduklarını bildikleri fakat meşrulaştırmaya çalıştıkları bir durum için yavan mazeretler üretiyorlardı.

Geç İmparatorluk dönemi *coloni*'sinin, Roma yönetimi tarafından algılandığı şekliyle hukuki statüsü sorununa ilişkin ayrıntılara girdim, çünkü bu sorun dar anlamıyla köleliğin Roma hâkim sınıfının zihniyetinde her zaman oynamış olduğu baskın rolü çok güçlü bir şekilde su yüzüne çıkarır. Bu sınıfın mensupları *coloni*'nin köle değil de *ingenui* olduğunu gönülsüzce kabul etmiş olabilirler; fakat *coloni*'nin tabi konumu onları, köleliğe ilişkin tamamen teknik terimleri –sadece *servi* ya da *mancipia* terimlerini değil, aynı zamanda *servi terrae* ve tamamen hukuki bir bakış açısından salt metafor olan benzer ifadeleri– kullanmaya itmiştir. Grekoromen toplumunun, tabiricaizse, damarlarında halen köleliğin dolaştığı ve bu toplumun kölelik ideolojisinin hâkimiyetinde olduğu gerçeğinin,

dördüncü yüzyıldan başlayarak gelişen serflik kurumunu da derinden etkilediğini ileri süreceğim (cf. aşağıda IV.iii'ün son kısmı).

Bu noktada genellikle, örneğin Ernest Barker'ın Aristo'nun *Politika* çevirisinde ve hatta W. L. Newman'ın bunun üzerine yazdığı yorumda,[294] "serf" biçiminde tercüme edilen *perioikoi* sözcüğünün Yunanca metinlerdeki kullanımına kısaca değinmenin yararlı olacağını düşünüyorum. Bu çeviri yanlıştır: *Perioikos*'un temel özelliği özgür olmaması (köle ya da serf olması) değil *bir devlet içinde siyasi haklardan yoksun* olmasıydı. Bir köle olmayabilirdi, fakat bir serf de olmayabilirdi. Klasik dönemde yaşayan bir Yunanlının *perioikoi* sözcüğünü duyduğunda aklına gelecek ilk şey doğal olarak Sparta *perioikoi*'si olurdu ve herkes Sparta *perioikoi*'sinin statüsünün ne olduğunu kabaca bilirdi: Elbette özgürlerdi ve bazen hatalı bir şekilde *poleis* olarak da adlandırılabilen kendi yerleşimleri içerisinde bir ölçüde öz yönetime sahiplerdi (bkz. *OPW* 345-6); fakat tabii ki Sparta Devleti'nde herhangi bir siyasi hakları yoktu.[295] Yunanistan'da var olduğu bilinen diğer *perioikoi* toplulukları Argos, Elis ve Teselya topraklarında; Yunanistan anakararası dışındaysa Kirene ve Girit'te yaşıyordu.[296] Aristo ideal devletinde toprakların şayet köleler tarafından işlenmeyecekse, *barbaroi perioikoi* tarafından işlenmesini dilemişti (*Pol.* VII.10, 1330a25-31; cf. 9, 1329a24-6); fakat devamında sanki hepsi özel kişilere ya da cemaate "ait" olabilirmiş gibi yazdığından, onları ille de özgür statüye sahip kişiler olarak görmediğinden eminim: Kuşkusuz onları daha çok serf gibi tasavvur ediyordu. Aristo, yukarıda söz ettiğim Heraclea Pontica'nın Mariandynoi'si gibi, Yunanlı fatihlerine bir tür serflik ya da yarı-serflik statüsünde tabi olan Asyatik halkların varlığından haberdardı. (Görünen o ki Heraclea Pontica'nın tarihini de incelemişti.)[297] Ve Aristo hiç şüphe yok ki Yunanlıların, fethettikleri

Yunan olmayan bir ülkede serfliğin mevcudiyetini kabul etmelerinin son derece doğal olacağını düşünürdü. Benzer şekilde, Spartalıların komşularını (Messenialıları) *heilōteuein*’e mecbur etmelerinden yakındıktan sonra, “bütün barbarları tüm Hellas’ın *perioikoi*’sine dönüştürmek için” Atina’yla güçlerini birleştirebileceklerini yazarken (IV.131), İsokrates’in de aklında kuşkusuz Spartalı *Perioikoi*’den ziyade Spartalı Helotlarınkiyle kıyaslanabilir bir statü vardı –Makedonya Kralı II. Philip’e yazdığı (yukarıda Helotları ele alırken alıntıladığım) ve Philip’in Asya’nın yerli sakinlerini Yunanlılar için *heilōteuein* yapmaya zorlamasını ümit eden mektupla karşılaştırın (*EP.*III.5).

Serflik konusunu bir kenara bırakmadan önce, serfliğe ve serfe ilişkin benimsediğim (1956 Konvansiyonu’nda yer alan) tanımın, ilk bakışta, Marx’ın bu terimleri kullanırken aklında olanla aynı şey değilmiş gibi gözüktüğünden söz etmeliyim. Aynısı serfliğin meşru bir çeviri olarak kabul edildiği Almanca kelimeler açısından da geçerlidir. Aslında benim kavramsallaştırmam Marx’ınkine çok yakındır: Yalnızca onun serfliğe bakışında bazen (ama her zaman değil) baskın çıkan bir unsurdan yoksundur. Marx’ın bazı yazılarında baktığımızda edindiğimiz ilk izlenime göre, serfliğe atfettiği en önemli özellik “emek rant” (*Arbeitsrente*), yani “kendi üretim araçlarına sahip olan” bir kişinin lordunun toprakları üzerinde kayda değer miktarda emek harcama yükümlülüğüdür. Bu özellikle Marx’ın *Kapital* III.790-4’te (= *MEW* XXV.798-802) yer alan ve başka bir yerde alıntı yaptığım “emek ranta” ilişkin temel tartışması açısından geçerlidir –ki bu Marx’ın hayatı boyunca yazdığı en önemli pasajlardan birisidir. Bir noktada Marx serflere ilişkin, “zorunlu emeğe tabi olanlar” şeklinde kısa bir tanım verirmiş gibi gözükür (*Cap.* III.793). Marx serflikle ilgili ne zaman yazarsa yazsın, muhtemelen aklında esas olarak Avrupa’daki tipik bir durum vardı ve buna kendi sözleriyle “diyebilirim ki düne kadar tüm Doğu Avrupa’da var olduğu haliyle köylü serf” cümlesi de dahildi. “Bu

köylü örneğin, üç gün kendi tarlasında ya da kendisine tahsis edilen tarlada kendisi için ve sonraki üç günse lordunun arazisinde zorunlu olarak ve karşılıksız çalışır”dı (*Wages, Price and Profit* ix, *MESW* 211 içinde; cf. *Cap*. III.790).

“Emek rant”ın varlığının, özellikle de köle emeğinin yaygın olduğu bir ekonomide, kiracıyı, doğrudan lordunun ya da temsilcisinin (*actor, procurator*) emirleri altında çalışacağından ve kâhyanın gözünde köleden pek de ayırt edilemeyeceğinden lorduna daha itaatkâr kılacağını ben de düşünüyorum.

Eğer, lordun toprağında kayda değer bir kişisel hizmet biçimindeki “emek rant” gerçekten de serfin temel bir özelliği ise, o halde antikitede serfliğin mevcudiyetinden söz etmek pek de mümkün değildir; zira Yunan ya da Roma dünyasının hiçbir yerinde, çok geç bir zamana, Ravenna papirüslerinin *haftada* birkaç günlük düzenli emek hizmetlerinin varlığını gösterdiği altıncı yüzyıla kadar, hatırı sayılır bir ölçekte “emek rant” verildiğine dair herhangi bir kanıt yoktur. Kuzey Afrika’da bulunan bir dizi önemli yazıtın da gösterdiği gibi, antik dünyanın başka dönem ve bölgelerindeyse, *yılda* en fazla birkaç günlük hizmetin varlığına rastlarız (bkz. aşağıda IV.ii. ve nn. 16-19). Fakat yine de, fiilî emek hizmetinin varlığı, Marx’a göre serfliğin zorunlu bir özelliğiymiş gibi gözükmemektedir; çünkü Marx, İngilizce “*self-sustainig serf*” {kendi kendini geçindirebilen serf} olarak adlandırdığı (“özgür olmayan” fakat “doğrudan lordluk ve serflik ilişkisine” tabi bir doğrudan üretici olan) bir kişi için, “özgürlükten yoksunluğu, zorunlu emeği de içeren serflikten [*Leibeigenschaft mit Fronarbeit*], [muhtemelen ayni ya da nakdî olarak sıradan bir rant ödediği] salt bir haraç ilişkisine indirilebilir” der (*Cap*. III.790). Serfi (“yabancı üretim koşulları altında bağımlı bir şekilde çalışan”) köleden ayırdıktan sonraysa, serf için “kişisel bağımlılık içinde olması zorunludur, ne ölçüde olursa olsun kişisel özgürlükten mahrum olmalı ve buna *toprağa bağlanmış* olma, kelimenin gerçek

anlamıyla esaret [*Hörigkeit*] eşlik etmelidir" der (ibid. 791, italikler bana ait: *MEW* XXV.799). Benzer şekilde *1844 İktisadi ve Felsefi Elyazmaları*'nda Marx, serfin "toprağın mütemmimi" (*MECW* III.266), *Ücretli Emek ve Sermaye*'deyse "toprağa ait" (*MECW* IX.203) olduğunu söylemiştir. *Grundrisse*'de "serflik ilişkisi içindeki" işçinin, tıpkı yük hayvanı gibi toprağın eklentisi" olduğundan söz eder (368 = E.T. 465). Marx, *Kapital*'in ilk cildinde (*MEW* XXIII.743) kapitalizmde ücretli emekçinin ortaya çıkışının "toprağa ilişik" ve "başka bir insana *leibeigen oder hörig*" olmaktan çıktıktan sonra gerçekleştiğini anlatır. (Standart İngilizce tercüme alıntıladığım Almanca sözcükleri yanlış bir şekilde "köle, serf ya da esir" olarak çevirir, *Cap*. I. 715). Her ne kadar Marx zaman zaman *leibeigen* ve *hörig* terimlerini başka birisine tabi, bağımlı ve onun kontrolü altında olma anlamında kullanmış olsa da, "toprağa ilişik" (*an die Scholle gefesselt*) sözcükleri tartışmaya yer bırakmayacak şekilde, aklında benim serf adını verdiğim kişinin bulunduğunu kanıtlar. Bu nedenle Marx'ın, serf olarak tanımladığım kişi için bu adlandırmayı kabul edeceğini zannediyorum. Aslında, *Kapital*'in birinci cildinde bir dipnotta (717-18, n.2), on sekizinci yüzyılda Silezya'daki durumdan söz ederken, *MEW* XXIII.745 n. 191'de "Leibeigenen" şeklinde açıklanan "*diese serfs*" ifadesini kullanmıştır. Bu tür bir durum için, belli ki aynı statüye alternatif bir isim olarak normalde *Leibeigenschaft*, fakat bazen de *Hörigkeit* sözcüklerini kullanır.[298] Ortaçağ ve modern dönemlerdeki serflerin koşullarının üzerinde durduğu bir diğer pasaj da *Cap*. I.235-8'dir (= *MEW* XXIII.250-4). Burada tekrar tekrar *Leibeigenschaft* ve *Fronarbeit*'tan söz eder. Elbette, feodalizmin zorunlu olarak bazı serflik biçimlerini içerdiği fikrinde olsak bile, "serf" ve "serflik" sözcüklerinin feodalizmi ima ettiğini ya da bununla herhangi bir zorunlu bağa sahip olduklarını düşünmememiz gerektiğini eklemeliyim (cf. aşağıda IV.v). Bu nokta, Engels'in Marx'a yazdığı

22 Aralık 1882 tarihli bir mektupta açıkça belirtilmiştir. Engels kendisinin ve Marx'ın *Leibeigenschaft* tarihi üzerinde hemfikir olmalarından duyduğu memnuniyeti belirttikten sonra, "*Leibeigenschaft* ve *Hörigkeit*'ın yalnızca Ortaçağ'a-feodalizmine özgü biçimler olmadığının açık olduğunu; bunları, fatihlerin toprağı kendileri için eski sakinlere işlettikleri her yerde ya da neredeyse her yerde, örneğin Teselya'nın ilk dönemlerinde gördüğümüzü" ekler. Engels'in aklında olan kuşkusuz yukarıda kısaca sözünü ettiğim Penestai'dir. Kendisinin ve başka pek çok kişinin, bu nedenle *Mittelaltersknechtschaft* (Ortaçağ serfliği) hakkında yanıldığını ekler: "İnsan bunu yalnızca fetihle temellendirmeye çok fazla eğilimli oluyor". (Engels'in bu mektubu maalesef, normalde atıfta bulunduğum *MESC*'in 1956 tarihli İngilizce versiyonunda yer almamaktadır; fakat söz konusu mektup, farklı mektupların yer aldığı 1936 tarihli daha eski bir İngilizce edisyonun 411-12. sayfalarında bulunabilir. Almanca metin *MEGA* III.iv.587 ve *MEW* XXXV.137'de yer almaktadır.)

III. BORÇ ESARETİ. Daha önce borç esaretinin Yunan dünyasında yaygın bir fenomen olduğunu ve pek çok başka şehrin Atina örneğini takip ederek bu kurumu bütünüyle ilga ettiklerini varsayma hatasına düşmememiz gerektiğini söylemiştim. Bildiğim kadarıyla, borç esaretini kesin olarak yürürlükten kaldıran tek bir başka şehrin bile ismini veremeyiz ve pek çoğunun borcunu ödeyemeyenlerin köleleştirilmesine bile izin vermiş olması kuvvetle muhtemeldir. MÖ son yüzyılın son otuz yılında Mısır'ı ziyaret eden ve bu bölgeye dair (çok sayıda ikincil malzemeyle birlikte) bir değerlendirme yazan Sicilyalı Yunan tarihçi Diodorus, Solon'un Atina borç kanunlarında yaptığı reformun sekizinci yüzyıl sonlarında yaşamış Firavun Bocchoris'in yasalarından ödünç alındığını yazarken hiç güven telkin etmez; fakat *pek çok* Yunan kanun yapıcısının, silah ya da saban gibi zaruri eşyaların rehin olarak bırakılmasını yasaklasalar da, borçluların bizatihi *agōgimoi*

(hem borç esareti hem de köleleştirilme yükümlülüklerini kapsayan teknik bir terim I.79.3-5) haline gelmelerine izin verdiklerini belirtirken, kuşkusuz çağdaş dünyaya dair kendi bilgilerine dayanarak konuşmaktadır (Plut., *Sol*. 13.4). Bir İskenderiye yurttaşının bir başka yurttaşın kölesi olamayacağını biliyoruz. (*P. Hal*. 1.219-21). Erken Roma'nın yanı sıra bazı başka Yunan şehirleri de, görünen o ki köleleştirilen bir yurttaşın şehir dışında satılması gerektiği şeklinde benzer bir kurala sahiplerdi (Roma'da, "trans Tiberim"); fakat bu kuralın evrensel olup olmadığından emin olamayız (bkz. Finley, SSAG 173-4). Borç esareti formlarının Yunan şehirlerinin büyük bir çoğunluğunda her zaman mevcut olageldiğini düşünüyorum. Sık sık Yunan şehirlerinin, borçlulukla ilgili yasalar çıkardıklarına rastlarız: Asheri, *LGPD* (1969) MÖ 594/3 ve 86/5 arasında geçen yarım binyılda bilinen kırk örneği ele alır.

Latince "servitus" ve "servire" sözcükleri zaman zaman yalnızca özgür bir insanın borç esareti altındaki geçici "köleliği"ni ya da sadece teknik olarak köle olmaması anlamında "özgür" olan bir köylü serfin durumunu ifade etmek üzere kullanılırdı. Tıpkı bunun gibi Yunancada da borç esareti için, ekseriyetle köleler için kullanılanların (örneğin *sōmata*, yani "bedenler") yanı sıra, (*doulos* da dahil olmak üzere) sadece kölelere ayrılması gereken sözcüklerin de kullanıldığını görürüz. Menander'e ait bir pasaj ne kadar dikkatli olmamız gerektiğini gösterir. *Heros*'ta, Daos âşık olduğu kızın bir *doulē* (köle) olup olmadığı sorulduğunda, "Şey, bir anlamda evet" (*houtōs*, *hēsychēi*, *tropon tina*) diye yanıtlar ve kızla erkek kardeşinin bir borcu ödemek için çalıştıklarını açıklayarak devam eder (*Hero* 18-40, özellikle 20). Belli ki bu olayın Attika'da geçtiği düşünülmektedir, zira oyunun dekoru Atina'nın Ptelea nahiyesidir (22. Satır); fakat Menander'in tüm oyunlarının, beşinci/dördüncü yüzyıl Atina demokrasisinin 322 yılında yıkılmasını takip eden ve borç esareti formlarının yavaş yavaş içeri süzüldüğü, hatta en

azından örtülü bir şekilde yasal olarak da tanındığı kuşak içinde yazıldığını hatırlamalıyız (cf. aşağıda V.iii).[299] Eğer kelimesi kelimesine alınırlarsa Klasik döneme ait metinlerden bazıları, kimi Yunan şehirlerinde borcunu ödeyememenin sonucunun kişinin köleleştirilmesi ya da çocuklarından birinin satılması olduğunu düşündürür (bkz. örneğin Lys. XII.98; Isokr. XIV.48; Ar., *Plut*. 147-8).[300] Eğer Yunan dünyasında, hatta muhtemelen yasaya aykırı oldukları yerlerde bile bu tür şeylerin gerçekleştiği bilinmiyor olsaydı Aristophanes'in *Acharnians*'ta (729-835), Megaralıyı iki kızını (ki kuşkusuz satın alan kişinin kölesi haline geleceklerdi) satmaya çalışırken resmeder miydi, emin değilim. Beşinci yüzyılın üçüncü çeyreğinde yazan Herodotus'a göre, –elbette Yunan olmayan bir halk olan ve bu arada, Klasik Yunanistan'a diğer tüm "barbar" ırklardan daha fazla köle sağlayan– Trakyalılar çocuklarını yabancılara satma âdetine sahiptiler (V.6.1) ve altı yüzyıldan fazla bir süre sonra Philostratus Küçük Asyalı Frigyalılara (o zamana gelindiğinde büyük oranda Helenleşmişlerdi) benzer bir çocuk satma âdeti atfeder (*Vita Apollon.* VIII.7). Her iki örnekte de satışlar peşin yapılıyordu ve borç hakkında herhangi bir şey söylenmemesine rağmen, çocukların genellikle ebeveynlerin köleleştirilmemesi ya da borç esiri olmaması için satıldıklarından şüphelenebiliriz. (Diodorus Galyalıların İtalyan tüccarlara bir fıçı şarap karşılığında bir oğlan, *pais* –tabii ki köle olarak– vereceklerini söyler; fakat gerekçe olarak borcu değil de Galyalıların şarap aşkını ve İtalyan tüccarların "alışıldık cimriliği"ni gösterir, V.26.4.)

Borç nedeniyle tutuklanmak ve hapsedilmek, MÖ ikinci yüzyılın ortalarında Achaea Birliği'ne bağlı şehirlerde yaygınmış gibi gözükmektedir (Polyb. XXXVIII.xi.10, 147-6). Cicero'dan Küçük Asya'daki Temnos'ta, MÖ son yüzyılda, Heracleides isimli bir adamın, borcunu ödemek zorunda kalan kefili Hermippus'un "*addictus*"u haline geldiğini duyarız (Cic., *Pro Flacc*. 42, 46-50,

özellikle 48-9). Her ne kadar “*addictio*” (aşağıda söz edildiği gibi) Roma hukukunda da bulunan ve alacaklıya borçluyu tutup hapse atma ya da (fiiliyatta) kendisi için çalışmaya zorlama hakkı veren bir kurum olsa da, bu örnekte Temnos’un yerel hukukuna göre bir düzenleme yapılmış olması eşit ölçüde muhtemeldir. Borç için tutuklanıp hapse atılma, Roma *Prefect*’i Tiberius Julius Alexander’in az sonra değineceğim ünlü buyruğunun da gösterdiği gibi, MS 68 yılında Mısır’da hâlâ yaygındı. Plutarkhos da, MS 100 civarında, alacaklılar tarafından fiilen satılan borçlulardan (*Mor.* 829e) ve belli ki tutuklanmaktan kurtulmak için sığınma amacıyla Efes’te bulunan Artemis tapınağına kaçanlardan (828d) söz ediyordu. Az önce bahsettiğim pasajlar genellikle başlığının Latince tercümesi olan *De vitando aere alieno* (*Mor*. 827d-832a) ile bilinen borçlanmaya karşı bir tezyiften alınmıştır. Bu eserinde Plutarkhos (828f) yoksullar için Solon’un zikrettiğim yasasının ne kadar önemli olduğunu kavramak konusunda ümitsiz bir acizlik sergiler. Bir noktada “kimse yoksullara borç vermez” tespitinde bulunurken, bir başka yerde “Hiçbir şeyin yok mu? Borç alma, çünkü geri veremeyeceksin” der (829f). Plutarkhos, çok yoksul bir insana hayatını nasıl idame ettireceğiyle ilgili önerilerde bulunma konusunda Yunan edebiyatında neredeyse eşine rastlanmayan bir pasajda (830ab), söz konusu kişiye geçinmek için okuma yazma öğretmesini (*grammata didaskōn*); normalde köleler tarafından yerine getirilen çocukları okula götürmekten de sorumlu *paidagōgos*’lukla uğraşmasını, neredeyse kölelerin tekelindeki bir başka faaliyet olan bekçilik (*thrōrōn*) yapmasını; ya da denize açılmasını (*pleōn*) veya sahil ticaretine (*parapleōn*) girmesini söyler. Borç almak dışında her şeyi yapabilir, çünkü Plutarkhos borç almanın neye yol açacağını gayet iyi bilmektedir. (Bu pasaja bu bölümün vi. alt bölümünde, kiralık emeği ele alırken yeniden döneceğim.)

Yeni Ahit'e aşina olanlar, her zamanki gibi *chōra* bağlamında düşünen (bkz. aşağıda VII.iv) İsa'nın Herod'un ailesinden bir kişiye olan borcunu ödeyemeyen bir adamın başına neler gelebileceğine ilişkin canlı bir resim çizdiği İnsafsız Hizmetkârın Kıssası'nı hatırlayacaklardır. Aynı zamanda kral olan efendisine 10.000 *talent*'lik borcu olan bir "köle", neredeyse karısı ve çocuklarıyla birlikte satışa çıkarılacaktır; fakat merhamet diler ve efendisi de borcunu affeder. Köle daha sonra kendisine yalnızca 100 *denarii* borcu bulunan bir başka "köle"yi tutuklatır (ya da "hapse attırır"); fakat kendi sonu da efendisine olan borcunu temizleyene dek "işkencecilere teslim edilmek" olur. (Her iki kraliyet hizmetkârına da "köle" denmesi nedeniyle tablo, salt hukuki bir bakış açısından karmaşıktır; fakat buna takılmamamız gerektiğini düşünüyorum.) İlk hizmetkâr başta kral tarafından ailesiyle birlikte satılmaya mahkûm edilmiştir: Bu daimî bir kölelik anlamına geliyordu (*Versklavung*, *Schuldknechtschaft*). İkinci hizmetkâr içinse, kendi otoritesiyle hareket eden kralın hanesinin güçlü bir mensubu tarafından dayatılan geçici bir borç esareti (*Schuldhaft*) söz konusuydu: Bu genellikle "kişisel infaz" adı verilen bir biçimdi ve bunu resmen hapse atılmaya yol açacak biçimsel bir hukuki süreç sonucunda bir borcun ödetilmesi ihtimalini ele alan Mt. 25-6 ve Lk. XII.58-9 ile karşılaştırabiliriz.[301] İlk hizmetkâr da sonunda işkencenin de dahil olduğu bir borç esaretine düşmüş gibi gözüküyor ve burada bunun bir "kişisel infaz" biçimi mi yoksa kral tarafından verilen resmî bir hüküm mü olduğuna çok fazla kafa yormamıza gerek bulunmuyor. O halde, İncillerde borçlunun borcunu ödeyememesinden kaynaklanan üç farklı durumun ortaya çıktığını görüyoruz: Doğrudan köleleştirme ve "kişisel infaz"dan ya da hukuki süreçten kaynaklanan borç esareti (Bu arada, başta Nehem. V.1-13 olmak üzere Eski Ahit'te bu konuyla ilgili, bize Solon'un *seisachtheia*'sını hatırlatan bir miktar ilginç malzeme bulunmaktadır; ayrıca bkz.

Krallar II iv.1, Meseller. XXII.7 ve Finley, SD 179 n.65'teki diğer referanslar.)

Çağımızın hemen başlarında Yunan Doğu'nun pek çok başka bölgesinde, özellikle de uzun bir süredir krallar ya da hanedanlar tarafından yönetilen ve Roma imparatorluğuna kısa bir süre önce dahil edilmiş ya da yakında edilecek yerlerde, İnsafsız Hizmetkârın Kıssası'nda (ve İncil'in başka yerlerinde) tasvir edilene çok benzer koşulların hüküm sürdüğüne eminim. Roma'ya bağlı Bitinya Kralı III. Nicomedes'in, MÖ 104'te "Bitinyalıların pek çoğu [Romalı] *publicani* tarafından alınıp götürüldüler ve [Roma] eyaletlerinde köle olarak çalışıyorlar" iddiasının arkasında yatan şey benim için açık değil –zira bu, Roma Senatosu'nu "müttefik" bir devletin hiçbir yurttaşının Roma vilayetlerinde köle olarak tutulamayacağını açıklamaya sevk eden bir ithamdı (Diod. XXXVI.3.1-2). Belki de Badian'ın ileri sürdüğü gibi, *publicani* Nicomedes'e borç vermişti ve kral da tebaasından bazı kişileri teminat olarak göndermişti (*PS* 87-8). Papirüslerden hakkında çok sayıda bilgi edindiğimiz Ptolemeos Mısırı'nda hem borç nedeniyle doğrudan köleleştirmeye hem de borç esaretine ilişkin açık kanıtlar vardır;[302] fakat Roma döneminde ikincisi ilkinin yerini almış gibi gözükmektedir. Kanıtlar son derece kıt olduğundan Yunan şehirleriyle ilgili genellemeler yapmak güçtür, fakat sanki Helenistik dönemde borç esareti doğrudan köleleştirmenin yerine geçmiş gibi gözükmektedir.[303]

⁂

Şimdiye kadar, borç esaretinden (ve borç nedeniyle doğrudan köleleştirmeden) söz ederken Klasik ve Helenistik dönemlerdeki Yunan dünyasıyla ilgileniyordum. Sonunda Yunan dünyasının tümüne hâkim olacağı için şimdi gözlerimi çevirmem gereken Roma hukukunda, borcunu ödeyemeyen kişinin durumu erken dönemlerde gerçekten çok kötüydü. Alacaklıları onu zincire vurdurabilir ve sonunda *On İki Levha Kanunları*'nda yer alan (III.6) kısa bir

hükmün en akla yatkın yorumuna göre, bedenini parçalara ayırıp kendi aralarında paylaşabilirlerdi (*FIRA* I^2.33-4; *ARS* 10'da bir İngilizce tercüme mevcuttur, cf. 14). Başka yorumlar da önerilmiştir; fakat bu yasadan söz ettiği bilinen antik yazarlar, hayrete düşseler bile, bunu (benim de yaptığım gibi) gerçek anlamıyla kabul etmişlerdir: Bunlar arasında Quintilian, Tertullian, Cassius Dio ve özellikle önde gelen bir ikinci yüzyıl hukukçusu olan ve söz konusu yasanın erdemli sertliğini övdüğü belirtilen Sextus Caecilius Africanus'un fikirlerini de yansıtıyor olabilecek Aulus Gellius sayılabilir (*NA* XX.i.19, 39-55). Zengin Romalılar, şüpheli ya da gösterişçi bir amaçtan ziyade gerçekten sıkıntıda olduğu için borç almak zorunda kalıp borcunu ödeyemeyenleri neredeyse bir tür suçlu gibi görürlerdi. Bundan farklı olarak, erken Roma döneminde, bir borçlu erken Roma hukukuna ait bir kurum olan (ve modern zamanlarda çokça tartışılan) gizemli bir *nexum*'a da tabi hale gelebilirdi. Böylece borçlu, Varro'nun sözleriyle "emeğini [ya da emek gücünü] hizmetine sunarak" (*suas operas in servitutem*, *LL* VII.105), fiilen kendisini tamamıyla alacaklıya teminat olarak verirdi. Bunun sonucunda, borcunu ödeyemediği takdirde (belki bundan da önce) alacaklı *manus iniectio* olarak bilinen bir prosedürle ya da başka bir şekilde (muhtemelen hukuki süreçlere bile başvurmadan) borçluyu yakalayıp ona istediğini yapabilir, köle olarak satabilir ve hatta belki de öldürebilirdi.[304] Tarihçiler genellikle *nexum*'un (muhtemelen) MÖ 326 tarihli Lex Poetelia ile kaldırıldığını söylemekle yetinirler ve özgün hali söz konusu olduğunda gerçekten de böyle olmuş olabilir; fakat borcunu ödeyemeyen kişinin durumu tehlike arz etmeye devam etmiştir. Modern Roma hukukçuları ve tarihçileri genellikle bu kişilerin içinde bulundukları kötü durumla ilgili pek az şey söylerler. Son yarım yüzyıl içinde yazılmış Friedrich von Woess'in 1922 tarihli temel eserine denk (PCBRR) bir değerlendirmeye rastlamadım. Von

Woess çalışmasında tartışmaya yer bırakmayacak şekilde genellikle “kişisel infaz” olarak adlandırılan uygulamanın –yani alacaklı tarafından yakalanmanın– her zaman borçluyu zorlamaya yönelik bir araç olarak ön planda kaldığını gösterir. Otuz yıl kadar önce Ludwig Mitteis tarafından büyük eseri *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des rmischen Kaiserreichs*’ın (1891, burada *RuV* şeklinde atıfta bulunulacak) 418-58. sayfalarında (özellikle 442-4; *Principate* üzerine 450 ve Geç İmparatorluk üzerine 450-8)[305] savunulan görüş de budur.

Von Woess bilhassa Roma devletinin doğasını ve Roma hukukunun mülk sahibi sınıfın bir aracı olduğunu gayet iyi anlamıştı; mülksüzler söz konusu olduğunda “devletin daha fazla kayıtsız” olamayacağını fark etmişti: “Der antike Staat ist ein Klassenstaat, der nur für die führenden Schichten Interesse hat, das Schicksal der Besitzlosen ist ihm herzlich gleichgültig” {Antik Devlet, sadece üst sınıflar için endişe duyan bir sınıf devletiydi, mülksüzlerin kaderiyse umurunda değildi.} (PCBRR 518).

Roma Cumhuriyeti sona ermeden önce de, *bonorum venditio* olarak bilinen ve borcunu ödeyemeyen[306] kişinin bütün mülklerinin “satışa çıkarıldığı” bir prosedür geliştirilmişti. Bununla birlikte bu, borçlu açısından olumlu bir şey değil, ek bir cezaydı; zira borçluya yönelik bir “kişisel infazı” engellemek ya da daha sonra elinde kalan diğer şeylerin de talep edilmesini önlemek için hiçbir şey yapmıyor ve aynı zamanda aşağılama (*infamia*) da içerdiğinden bir talihsizlik olarak görülüyordu (bkz. özellikle Cic., *Pro Quinct*. 48-51, pasajın olduğu gibi tipik olarak abartılmıştır).

Julius Caesar ya da Augustus tarafından[307] oluşturulan ve *cessio bonorum* olarak bilinen prosedür, az sayıda borçlunun borçları karşılığında mallarının tümünden ya da çoğundan vazgeçip böylece alacaklının insafına kalıp hapse sürüklenmekten kaçınarak “kişisel infazdan” (ve *infamia*’dan) kurtulmasını sağlamıştır.[308] *Cessio*

bonorum’dan söz eden rastladığım en eski imparatorluk nizamnamesi, alternatifin ne olduğunu açık bir şekilde gösterir: Mülkten feragat etme, hapse girmeyi önleyen bir imtiyaz, *beneficium*’dur (*ne iudicati detrahantur in carcerem*, MS 223 tarihli *CJ* VII.lxxi.1,). Fakat öyle gözüküyor ki *cessio bonorum* yalnızca borcunu kendi kabahati nedeniyle değil de yangın, hırsızlık, gemi kazası gibi talihsizlikler sonucu ödeyemeyen kişiler için geçerlidir (Seneca, *De benef*. VII.xvi.3; *CTh* IV.xx.1; bkz. özellikle von Woess, PCBRR 505-10). Papirüsler ilkesel olarak “yoksul” bir insan için de söz konusu olabileceğini gösterir;[309] fakat bu tür bir kişinin imtiyazı elde etme ihtimali kuşkusuz varlıklı birine kıyasla çok daha düşüktür ve mülksüzler için bu imtiyazın *ex hypothesi* hiçbir yararı olmayacaktır.

Daha da büyük bir imtiyaz olan *disractio bonorum*’un hayata geçirilmesi, yani borçlunun alacaklıları tatmin edecek kadar mülkünün satılması için (Roma’daki *praetor* ya da eyalet valisi tarafından) özel bir *curator* atanması, en azından Justinian döneminden önce yalnızca çok önemli müflisler için (*clara persona*) söz konusuydu: Gaius tarafından *Dig*. XXVII.x.5’te verilen örnekler bir senatör ve karısına ilişkindir ve *infamia* içermez.

Roma hukukuna ilişkin yakın tarihli standart çalışmalar ne kadar *manus iniectio, addictio* ve *actio iudicati*’nin teknik ayrıntıları konusunda anlaşmazlık içinde olsalar da, Roma dünyasında “kişisel infaz”ın hiçbir zaman ortadan kalkmadığı konusunda şüphe bırakmazlar. Schulz’un belirttiği gibi, “Müştekinin davalıyı evine götürmesine ve dava sonuçlanana kadar onu alıkoymasına izin verilmekteydi. ... Bu kişisel infaz, kaynaklarda nadiren geçse de, [Roma hukukunun kabaca ikinci yüzyılıyla üçüncü yüzyılının ilk yarısını kapsayan] tüm klasik dönem boyunca varlığını sürdürdü. Klasik hukukun bazı kaideleri eğer bu infaz biçimi akla gelmezse anlaşılmaz kalır” (*CRL* 26-7).[310]

Grekoromen dünyanın pek çok farklı bölgesinde Latince *obaerarii* ya da *obaerati* olarak adlandırılan ve belli ki (kuşkusuz kiraları da dahil olmak üzere) borçlarını ödeyemedikleri için ağır koşullar altında çalışmak zorunda bırakılan kişilere rastlarız.[311] Bir dizi ayrıksı metin de, alacaklıların ekseriyetle (kiracılar da dahil olmak üzere) borçlarını ödeyemeyen kişilere çok sert koşullar dayattıklarını ve yükümlülüklerini yerine getirmeleri için onları neredeyse köleler gibi çalışmaya zorladıklarını düşündürtür.[312] Daha sonraki kanıtlar, 68 yılında Mısır *prefect*'i olan Tiberius Julius Alexander'ın meşhur buyruğunda yer alan özel borçluların hapsedilmesine yönelik yasağın, esas olarak İmparator Galba'nın yeni rejimi için yapılan bir propagandadan ibaret olduğunu ve sonuçsuz kaldığını gösterir:[313] Mitteis'in de ısrarla belirttiği gibi, "kişisel infaz" bilhassa Mısır'da "köklü" ve "inatçı" bir pratik olmaya devam etmiştir (*RuV* 55, 59, 447-50). Pek çok şey, Roma dünyasında her zaman önemli bir etmen olan[314] ve Geç İmparatorluk'ta çok daha önemli bir rol oynayan (cf. aşağıda VIII.i), alacaklı ve borçlunun göreli toplumsal konumlarına bağlıdır. MS 85 tarihli bir davada Mısır *prefect*'i Phibion isimli bir alacaklının davranışı üzerine dehşete düşer: "Soylu bir adamı ve karısını gözetim altında tuttuğun için" der, "kırbaçlanmayı hak ediyorsun" (M. *Chr.* 80 = *P. Flor.* 61 II.59-61).

Belagatle ilgili el kitabını birinci yüzyılın sonlarında kaleme alan Quintilian, annesi "*addicta*" iken doğan bir çocuğun köle olup olmadığı ve "yasanın borcunu ödeyene dek hizmet etmesini [*servire*] emrettiği bir *addictus*'un" köle sayılıp sayılamayacağıyla ilgili tartışmalardan bahseder (*Inst. Orat.* III.vi.25; VII.iii.26). (Elbette doğru hukuki bakış açısından, yanıtların ne olacağına dair en ufak bir şüphe bile yoktur: İlk kişi özgür (*ingenuus*) olarak doğmuştur ve ikicisi de özgürdür; fakat bu tür soruların belagatle ilgili tartışmaların konusu olabilmesi önemlidir.) Quintillian "köle

olmanın hizmet etmekten farklı olduğuna” (*aliud est servus esse, aliud servire*) dikkat çekmek gerektiğini düşündüğünde, kölenin yanına yerleştirdiği kişi, *addictus*, yani borç esiridir (V.x.60). İkinci yüzyıldan kalan, hatiplerin genellikle sapkın hünerlerini sergiledikleri o tuhaf retorik nutuklardan birine ait bir parça, *addictus*’un tefeciye hizmet ettiğini söyler ve “bir *addictus* hiçbir zaman özgürlüğüne kavuşmayı hayal edemez” diye belirtir (Calpurnius Flaccus, *Declam*. 14, der. G. Lehnert, 1903, s. 13-14). Bu ifade tabii ki hem kelime anlamı itibariyle hem de hukuken tamamıyla yanlıştır ve hatibin kurduğu hayalî davada bile yanlışlanır; fakat yine de, hizmet etmekten kurtulmak için hiçbir ümitleri bulunmadığını fark eden pek çok *addicti*’nin durumuna ilişkin gerçekçi bir izlenim de verebilir. Quintilian imzasıyla günümüze dek ulaşan iki nutuk daha (bkz. Michael Winterbottom, *OCD*^{2} 317 içinde) *addictus*’u ele alır. “Majör” dizideki ilki (Ps.-Quintil., *Declam*. III.17) Livy’e ait bir pasajdan tanıdığımız (VIII.28. 1-9) talihsiz bir borçluyu, “bir *addictus* ve pek de özgür olmayan bir adam” olarak tasvir eder. “Minör” dizideki diğer nutuksa (Ps.- Quintil., *Declam*. 311), bir *addictus*’un özgür mü yoksa köle mi olduğu sorununu, bir *addictus*’un, vefat eden alacaklısının vasiyetinde yer alan tüm “köle”lerini azat ettiğine ilişkin bir madde nedeniyle bu statüden kurtulduğuna yönelik tartışmalı iddiası vasıtasıyla bir kez daha gündeme getirir. Fortunatianus, muhtemelen dördüncü yüzyıl gibi geç bir tarihte yazılmış bir *Ars Rhetorica*’da belirli bir kişinin tasvir edilebileceği isim, yaş, cinsiyet, doğum yeri, “*fortuna*” (zenginlik yoksulluk) vs.’nin de dahil olduğu yirmi bir farklı yol sıraladığı listesinde, “*condicio*” (hukuki statü) başlığı altında “*servus*, *addictus*” örneklerini de sayar (II.1. s. 103, der. C. Halm, *Rhet. Lat. Min.*, 1863). Gaius’un *Instutes*’inde (III.199), tıpkı bir kişinin aile mensuplarının (*potestas*’ındaki bir çocuğun ya da *manus*’undaki bir

eşin) ya da *auctoratus*'unun (kendisine sözleşmeyle bağlı bir gladyatörün) çalınmasının (*furtum*) mümkün olması gibi, belli ki borcu karşılığında faydalı bir hizmet gördüğü varsayılan mahkemece borcu tescil edilmiş bir kişinin, yani *iudicatus*'un çalınmasının da mümkün olduğu gerçeğine geçerken atıfta bulunulduğunu görürüz. En büyük Roma hukukçularından biri olan ve ikinci yüzyılın ikinci otuz yılında yazan Salvius Julianus, "bir kişinin özgür bir insanı zorla alıp götürdüğü ve zincire vurduğu" bir durum tasavvur eder (*Dig.* XXII.iii.20); aynı dönemde yazan Venuleius Saturninus da, "özel ya da kamusal zincirlerin" kullanımından söz etmiştir (*vel privata vel publica vincula*, *Dig.* L.xvi.224). Üçüncü yüzyılın başlarında bir başka hukukçu, Ulpian, tam olarak "köle olmasa" da özel bir kişi tarafından zincire vurulan bir adamdan söz eder (*in privata vincula ductus*, *Dig* IV.vi.23.*pr.*). Aynı dönemde Paulus bir şey almak için birisini hapse atan bir kişiden bahseder (*Dig.* IV.ii.22): Bu pasaj, bana hapishanenin (*carcer*) özel olduğunu ima ediyormuş gibi geliyor. "Güçlü alacaklılar tarafından özel olarak hapsedilmek, tekrarlanan buyruklara rağmen devletin kökünü kazıyacak kadar güçlü olmadığı bir musibettir" (Jolowicz ve Nicholas, *HISRL*[3] 445). Yukarıda tasvir edilen durumlardan bazıları, elbette, güçlü kişilerin gelişigüzel şiddet eylemlerinin sonucu olabilir; fakat Jolowicz ve Nicholas'ın yukarıda alıntıladığım pasajda haklı olarak varsaydıkları gibi, faillerin alacaklı olmaları durumunda çok daha fazla şey ifade edeceklerdir.

Borçlu olduğuna hükmedilmiş kişiyi alıkoyan alacaklının onu borcu karşılığında çalışmak zorunda bırakmak için hiçbir *açık yasal hakkı* olmadığı doğrudur. Fakat varlıklarını gizlemiş olması ihtimali dışında borcunu ödeyemeyen bir kişiyi alıkoyup onu çalıştırmadan tutmanın masrafını üstlenmenin manası nedir? Gündelik konuşmada servire sözcüğünün kullanılabileceği (yukarıya bakınız) *addictus* ya

da *iudicatus*, normalde, kendisini yalnızca hayatta kalmasını sağlayacak yiyecek verilerek hapsedilme ya da zincire vurulma gibi daha nahoş alternatiflerden kurtarma ümidiyle hukuki alacaklısı için çalışmak "istermiş gibi yapmış" olmalıdır.

"Kişisel infazla" ilgili şimdiye kadar alıntıladığım metinlerin büyük bir kısmı *Principate* dönemine aittir. Geç İmparatorluk döneminde alt sınıfların durumu daha da kötüleşmiş ve sıradan insanlara bir miktar koruma sağlamak için çıkarılan yasalar, muktedirler (*potentes* ya da *potentiores*) tarafından daha da büyük bir masuniyetle çiğnenmiştir. Severan dönemi hukukçusu Callistratus'un, (üçüncü yüzyılın başlarında) "zincirlere vurulan" (*potentiore vi oppressus Dig*. IV.vi.9) bir kişiden söz ederken ya da zincirlerinden kaçan ya da *potentiores* tarafından zorla alıkonulan bir kişinin, istisnai bir şekilde imparatorun heykellerinden birine sığınmasına izin verildiğini (*Dig*. XLVIII.xix.28.7). kaydederken aklında olan kişiler de bu muktedirlerdir. Diocletian ve Maximian tarafından 193 yılında çıkarılan bir nizamname, borç karşılığında verilen teminatların yalnızca mülklerden oluşmasında ve "erkek çocukların ya da özgür insanların" teminat olarak verilmemesinde ısrar eder. (*CJ* VIII.xvi.6). Aynı imparatorların ertesi yıl yayınladıkları bir başka nizamnameyse "yasalar *liberos*'un borçları karşılığında alacaklılara hizmet etmesine [*servire*] izin vermemektedir" der (*CJ* IV.x.12). Bahsi geçen *liberi*'nin, alacaklılarının esiri haline gelmiş *özgür insanlar* (ya da kendilerini köle olarak satmayı deneyen kişiler) olarak mı anlaşılması gerektiği, yoksa onları esir olarak vermeleri yasaklanan ebeveynlerin *çocukları* mı oldukları pek net değildir (zira Latince sözcük her iki kategoriye de denk düşebilir; bkz. örneğin Mitteis, *RuV* 363-4, 451 ve n.3, 456). Geç İmparatorluk'ta özel hapishanelerin varlığını yasaklayan bir dizi imparatorluk yasasına rağmen (*CJ* IX.v.1 ve 2, MS 486 ve 529),[315] büyük toprak sahipleri, borçlarını

ödeyemeyenlerin diğer sakıncalı kişi ve suçlularla birlikte kalmaya zorlandıkları bu tür hapishanelere sahip olmayı açıktan açığa sürdürmüşlerdir. Bu uygulamanın Mısır'daki varlığına dair diğer yerlere kıyasla daha fazla şey bilinmektedir (bkz. HArdy, *LEBE* 67-71). Bir papirüs 538 civarında belirli bir günde Oxyrhynchus'taki Apion ailesine ait hapishanede en az 139 mahkûmun bulunduğunu gösterir (*PSI* 953.37, 54-60): Bunların çoğunun değilse de önemli bir kısmının borçlulardan oluşması muhtemeledir.

O halde, "kişisel infazın" *Principate* ve Geç İmparatorluk dönemlerinde,[316] en azından Justinian'ın hükümdarlığına kadar, aralıksız sürdüğü;[317] *cessio bonorum* gibi önlemlerden yalnızca mülk sahibi sınıfların istifade ettiği ve imparatorluk yönetiminin zayıflara yardım etmeye yönelik (işe yaramayan) girişimlerinin *potentes*'in meydan okumaları karşısında suya düştüğü sonucuna varabiliriz.

Tanımladığım şekliyle antikitede "borç esareti", hiç değilse teknik olarak genellikle *paramonē* adıyla bilinen (en azından bazı türleri için en yakın İngilizce karşılığı "*indentured labour*"[318] olan) durumun daha ağır bir biçimini içeriyordu. Bu durum da kendi içinde yalnızca mekândan mekâna ve zamandan zamana değil, fakat yapılan işe göre de büyük bir değişiklik gösteriyor ve çok farklı şekillerde, örneğin bir hizmet ya da çıraklık sözleşmesinde yer almanın yanı sıra, kölelikten azat edilmek için bir şart ya da bir borcu ödeyememenin, hatta henüz vadesi gelmemiş bir borcun sonucu olarak da ortaya çıkabiliyordu. Hukuken, *paramonē* yükümlülüğüne tabi bir kişi tartışmaya yer bırakmayacak şekilde köle değil "özgür"dü; fakat özgürlüğü belirli durumlarda, teknik olarak *servus* olmadığı halde (gördüğümüz üzere) "hizmet etme durumunda" (*servire*) olduğu söylenebilecek olan, Roma hukukundaki borcu tescil edilmiş borçluya, yani *addictus*'unkine çok benzer şekilde sınırlandırılmıştı. "Bir sözleşmeye bağlı olarak"

bazen çok sert koşullar altında “kendilerini köle olarak satan sayısız insandan” (*douleuein kata syngraphēn*) söz ederken, Dio Chrysostom’un aklında olan şey de bu kurumun daha külfetli biçimleri olmuş olabilir (XV.23). Cassiodorus tarafından Lukanya’daki (Güney İtalya) büyük panayırda, ebeveynleri tarafından para kazanmak için “satılmak” ve “tarlalarda çalışmaktan *urbana servitia*’ya” geçmek üzere etrafta dikilirken tasvir edilen kız ve erkek çocukları için de *paramonē*’ye çok benzer bir şeyin söz konusu olduğunu sanıyorum. (*Var.* VIII.33, 527 civarında yazılmıştır.)

Borç esaret konusunu bir kenara bırakmadan önce, son derece teknik meselelere girmeden ayrıntılı bir biçimde tartışılması çok zor olan bir konudan kısaca söz etmek istiyorum: Bir kişinin kendisini ya da çocuğunu köle olarak satmasını kastediyorum. Bu elbette, “borç esareti”nden ziyade “alınır satılır kölelik” başlığına daha uygun düşer ve bu alt bölümde de şimdiye kadar bir ya da iki kez karşımıza çıkmış bulunuyor; fakat insanın kendisini ya da çocuğunu satması hemen her zaman aşırı bir yoksulluğun ve büyük ihtimalle de borcun sonucu olduğundan ve ekseriyetle bireylerin borç karşılığında teminat olarak gösterilmesiyle ilişkilendirildiğinden, bu pratiklerden burada söz etmek uygun olacaktır. Yunan dünyasının Roma tarafından fethedilmesinden önceki durum o kadar az bilinmektedir ki, en iyisi kendimizi Roma dönemiyle sınırlamak ve Roma dünyasına tabi hale gelmeden önce Yunan Doğu’nun pek çok yerinde, özgür insanların köleleştirilmesinin ihtimal dahilinde gözüktüğüne dikkat çekmekle yetinmek olacaktır (bkz. yukarısı ve Mitteis, *RuV* 537-72). Hukuk teorisinde özgür bir kişi genel olarak Roma toprakları üzerinde köle haline gelemez. Fakat çeşitli dönemlerde çıkarılan katı kanunlarda bile, belirli suçlardan hüküm giymeden kaynaklanan maden ya da taş ocaklarına gönderilmek gibi köleleştirme biçimlerinden hayli farklı bazı istisnalar da söz konusu

olmuştur. Bilhassa yeni doğan çocukların (*sanguinolenti*) satışına[319] en azından Constantine döneminden sonra (MS 313 tarihli *Fragm. Vat.* 34), fakat muhtemelen daha önceden başlayarak (319 ya da 329 tarihli, "statuta priorum principum"dan söz eden *CTh* V.x.1,) izin verilmiştir. Yasal olarak izin verilsin ya da verilmesin çocuk satışı, kuşkusuz sefalet ve borcun sonucunda gerçekleşmiştir: Bu özellikle dördüncü yüzyılın başlarıyla beşinci yüzyılın ortaları arasında çıkarılan bir dizi nizamnamede (bkz. özellikle *CTh* XI.xxvii.2; III.iii.1; *Nov*. *Val*. XXXIII) ve çeşitli edebî kaynaklarla papirüslerde açıkça görülmektedir. Bunun yanı sıra ihtiyaç içindeki yetişkinlerin zaman zaman kendilerini köle olarak sattıklarını da biliyoruz.[320] Bu bağlamda pek de sık alıntılanmayan bir pasaj (*I Clement* lv.2, genellikle birinci yüzyılın sonunda kaleme alındığı düşünülür) şöyle der:

> Aramızdan pek çoğunun [muhtemelen Romalı Hristiyanlar] başkalarını kurtarmak için kendilerini esarete [*eis desma*] teslim ettiklerini biliyoruz. Pek çok kişi kendisini köle olarak verdi [*eis doleian*] ve kendileri için ödenen ücretle başkalarını doyurdular.

Burada kullanılan *epsōmisan* sözcüğünün ima ettiği şeyin beslenmesi gereken aç çocuklar olduğunu sanıyorum. (Elbette, bu metin ve buna benzeyen başkaları aslında bir tür *paramonē*'ye atıfta bulunuyor da olabilirler: Yukarıya bakınız.)

Klasik dönem öncesi Yakın Doğu'nun alameti olan ve özellikle çivi yazısıyla yazılmış sayısız belgede resmedilen özgür olmayan emek, büyük oranda, Yunan ve Roma tipinde bir kölelikten ziyade aslında borç esaretinin söz konusu olduğu örnekleri kapsamış gibi gözükmektedir; fakat bu, elinizdeki kitapta ilgilenemeyeceğim bir konudur.[321] Benim borç esareti ve sıradan alınır satılır kölelik adını verdiğim şeyler arasında doğrudan bir karşılaştırma yapmak isteyenler, Philo, *De spec. Leg.* II.79-85'te, Tesniye. XV.12-15; cf. Çıkış. XXI.2; Levililer. XXV.39-43; Jerem. XXXIV.14'te

resmedildiği şekliyle Yahudiler arasındaki esaret pratiğine ilişkin idealize edilmiş de olsa yararlı bir değerlendirme okuyabilirler. Philo bu tür bir esaret altındaki, altı yıllık hizmet sonunda serbest bırakılması gereken insanların, köle (*douloi*) olarak adlandırılsalar bile, aslında kiralık emekçi konumunda olduklarını anlatmaya çalışır ve her iki standart terimi de (*thēs* ve *misthōtos*) kullanır (cf. bu bölümün vi. alt bölümü). Böylece borç esareti konusunu tartışmayı bırakıyorum.

⁂

Hükümlü emeği Yunan ve hatta Roma dünyasında hiçbir zaman çok önemli olmamıştır[322] ve hakkında duyduğumuz şeylerin çoğu, yalnızca Geç Roma İmparatorluğu dönemine aittir. En çok, düşük statüdeki insanların *ad metallum*'a, yani ölene dek devlet madenlerinde ya da taş ocaklarında hizmet etmeye mahkûm edilmesinde karşımıza çıkar (bkz. Jones, *LRE* II.838). Dördüncü yüzyılın ilk yıllarındaki "Büyük Takibat" sırasında, Eusebius sayesinde, pek çok Hristiyanın Güney Filistin'deki Phaeno'da bulunan bakır madenlerinde çalışmaya mahkûm edildiğini, diğerlerinin de Mısır'daki Doğu Çölü'ne somaki mermeri çıkarmaya ya da Kilikya'daki madenlere gönderildikleri biliyoruz.[323] Dördüncü yüzyılda İtalya ve Sardunya bölgelerindeki önemsiz suçlular zaman zaman Roma fırınlarında çalışmaya mahkûm edilebiliyorlardı (*CTh* IX.xl.3,5-7). Kilise tarihçisi Sokrates'e göre fırıncılar, İmparator I. Theodosius 390 civarında bu uygulamaya son verene kadar, yetersiz hükümlü arzını desteklemek için, fırınlarının üstündeki giriş katlarına taverna ya da genelevler kuruyor ve şüphelenmeyen müşterileri aşağıya çekip günlerinin geri kalanı boyunca çalışmaya zorluyorlardı (*HE* V.xviii.3-8).

⁂

Tekrar gerçek kölelik konusuna dönecek olursak, şimdiye kadar yalnızca kısaca değinebildiğim bir şeyi vurgulamam gerekir. Antikiteye ilişkin kanıtlarımızın doğası, genellikle, belirli fenomenlere ilişkin *kanıtların* yokluğunu kaydetmekten başka bir şey yapmaya hakkımız olmayan yerlerde, bizi bu fenomenlerin *yokluğuna* dair yanlış sonuçlara varmaya sürükleyecek niteliktedir. Antik köleliğe ilişkin kanıtların doğası gereği, köle emeği (en azından ev alanı dışında), tıpkı aslında tüm diğer emek biçimleri gibi, kaynaklarımızda büyük oranda yetersiz temsil edilmiştir. Kölelerin antikitede üretim alanında istihdam edilmelerine ilişkin kanıtlar, bu fenomenin yaygın ve vazgeçilmez olduğunu bildiğimiz yerler ve dönemler için bile son derece yetersizdir. Klasik dönemde ve (daha küçük bir ölçekte) Helenistik çağda Yunan anakarasının bazı bölgeleriyle kimi Ege adalarında olduğu gibi köle üretiminin oynadığı asli rolün reddedilemeyeceği yerlerde bile, Attika dışında Yunan tarımında köle kullanımından söz edildiğine pek az rastlarız. Sadece tarihçiler (Thucydides, Xenophon, Polybius) askerî seferlere ilişkin anlatılarında, sanki bir kuralmış gibi yalnızca esirleri ve ganimetleri kaydettikleri satırlarda, geçerken kölelerden bahsederler: bkz. Ek II. Aslında, Atinalı hatiplere ait az sayıdaki metin ve bir avuç yazıt dışında, kölelerin Attika'da oynadıkları merkezî rol söz konusu olduğunda bile, Platon, Aristo, Xenophon'un *Oeconomicus*'u ve literatürün geri kalanındaki köleliğe ilişkin genel (ve ekseriyetle muğlak) atıfların yanına koyacağımız spesifik kanıtlara sahip olduğumuz pek söylenemez. Çoğu dönemde Yunan dünyasının pek çok bölgesi için, köle istihdamına ilişkin spesifik kanıtlar bulmayı bekleyebileceğimiz hiçbir kaynak bulunmamaktadır. Bunun yeterince farkına varılmadığını düşünüyorum. Emeğin durumuyla ilgili olarak bize fikir vermesini bekleyebileceğimiz, konuyla ilgili çok az edebî kaynak ya da epigrafik malzeme bulunduğu durumlarda –örneğin, Helenistik dönem Mısırı dışında Yunan dünyasının büyük bir kısmı

söz konusu olduğunda– özgür olmayan emeğin önemsiz olduğu sonucuna varmamak için özellikle dikkat etmeliyiz.

Yalnızca bir örnek vermek gerekirse; en iyi muhafaza edilmiş inşaat kayıtlarında bile, söz konusu yazıtlarda atıfta bulunulan çeşitli (esas olarak hayli küçük) işleri yapmayı üstlenen zanaatkârların ve taşıma müteahhitlerinin altında çalışmış olması gereken pek çok köleden söz edilmesini bekleyemeyiz. Aşağıda vi. alt bölümde ve 20-3. dipnotlarda bahsi geçen inşaat kayıtlarından bazıları, örneğin Erechtheum ve Attika'daki Eleusis tapınağına ait olanlar, tümünün *chōris oikountes* olduğuna inandığım (bkz. aşağısı ve n. 9) bir dizi kölenin ismini sayar. İnşaat faaliyetlerinde yalnızca bu tür kölelerin kullanıldığını düşünmek araştırmacıların sık sık düştükleri bir hatadır. Bir devlet binasının yapım sözleşmesine giren herhangi bir kişi, sorumluluğunu üstlendiği işlerin yapılması için köle kullanabilirdi ve ekseriyetle kullanırdı da; ve elbette söz konusu yazıtlarda bu kölelerden söz edilmesi için hiçbir neden yoktu. Dördüncü yüzyılda Epidaurus'ta yapılan eserleri kaydedenler de (Burford, *GTBE*'de uzun uzadıya tartışılmıştır) dahil olmak üzere, inşaat kayıtlarının bazılarında hiçbir kölenin bahsi geçmez; fakat burada hiç köle çalışmadığını varsaymak gülünç olacaktır. Atina'daki inşaat faaliyetlerine katılan köleler de, yazıtlarda ismi geçenlerden çok daha fazla olmuş olmalıdır.

Tarımsal köle emeğine yapılan atıfların azlığından, hali vakti yerinde olanların çiftliklerinde gerçekleştirilen tarımsal faaliyetlerin büyük bir kısmının köleler tarafından yapılmadığı sonucunu çıkarmaya eğilimli olanlar, kendilerine başka ne tür bir emeğe ilişkin kanıt bulunduğunu sormalıdır! Bu alt bölümde daha önce ("II. Serflik" başlığı altında) belirttiğim gibi, İskender döneminden başlayarak Yunan (ya da Makedon) kontrolüne giren Asya topraklarında pek çok serf ve yarı-serf var olmuş olmalıdır ve kuşkusuz tüm Roma İmparatorluğu'nun çalışan köylü nüfusunun büyük bir bölümü, üçüncü yüzyıl ve sonrasında, farklı bölge ve

farklı zamanlarda bir tür serf haline getirilmişti (bkz. aşağıda IV.iii). Fakat serflik, yukarıda da ileri sürdüğüm gibi, Geç Roma *colonate*'sinin yerleşmesinden önce, Roma yönetimi altında varlığını sürdürmeme eğilimindeydi. *O halde köle emeğiyle değilse, mülk sahibi sınıf için tarımsal üretim nasıl gerçekleştiriliyordu? Bu sınıf* (ki her şeyden önce toprak sahibi bir sınıftı: bkz. yukarıda III.ii-iii) *aksi takdirde artığını nasıl elde edecekti?* Diğer alternatifler sadece ücretli emek ve kiracılıktı. Hasat, bağ bozumu ve zeytin toplama gibi mevsimsel faaliyetler ve kölelerin kiralanması (bkz. bu bölümün vi. alt bölümü) dışında ücretli emeğin ancak küçük bir ölçekte var olduğunu düşünmek için geçerli nedenlere sahibiz. Kiracılığınsa (bkz. aşağıda IV.iii) toprağın doğrudan köle emeği ile işlenmesiyle kıyaslanabilir bir kâr bırakması beklenemez. (Elbette toprak sahibinin yalnızca sıradan çalışan köleler değil, aynı zamanda gerektiğinde "köle-gözcülerinin" yardımını alan yeterince uzman bir kâhya da edinebilmesi halinde, bu geçerlidir. Kâhya, yukarıda gördüğümüz gibi, bizzat bir köle ya da belki bir azatlıdır, köle-gözcülerininse tümü köledir.) Geç Cumhuriyet ve Erken *Principate* dönemi Roma tarım yazarları, bir kişinin çiftliğini yalnızca –ya iklim çok kötü ya da toprak çok fakir olduğu için– kölelerle doğru düzgün işleyemeyecek durumdaysa ya da toprak sahibinin düzenli bir şekilde kişisel olarak denetlemesi için çok uzaksa kiracıya bırakılması gerektiği görüşünü savunuyorlardı (bkz. Colum. I.vii.4-7, aşağıda IV.iii'te tartışılmıştır). Bu nedenle, köleleri ve kâhyaları satın alma ya da yetiştirme faaliyetinin çok masraflı olmaması kaydıyla kölelik, *artık çekme aracı olarak*, başka her tür sömürü yöntemine üstündü ve kuşkusuz kendi ülkelerinde tarımda köle emeği kullanmaya alışmış olan Yunanlılar ya da Romalılar da, Küçük Asya ya da Suriye'ye yerleşmeye gittiklerinde yapabildikleri ölçüde kendi çiftliklerinde köle emeği kullanacaklardı. Kimi yerli serflik ya da yarı-serflik formları, söz konusu emekçiler Yunanlı efendileri tarafından bu durumda tutulabildikleri sürece bir istisna

teşkil edebilirdi; fakat serflik (daha önce de söylediğim gibi) Geç Roma *colonate*'sinin ortaya çıkışına kadar Yunan ya da Roma yönetimi altında serpilmeyen bir kurum olduğundan, öyle gözüküyor ki, bu yerel özgüllükler genellikle uzun ömürlü değildi.

⁂

Kimileri benim "*özgür olmayan* emek" bileşik terimini kullanma gerekçelerimi, bu terimin kabul edilemeyecek kadar geniş olması gerekçesiyle sorgulayabilirler. Marksist kategorilere ve hatta her tür kabul edilebilir kategoriye göre, köle üretimiyle serf üretimi arasında herhangi bir önemli fark yok mu diye sorulabilir. Serfler en azından tarımsal üretim araçlarının, *mülkiyet* ve hatta Roma *posessio*'su –ki bu arada özgür bir sözleşmeli kiracı bile Roma hukukunda bundan yararlanmaz– derecesine varmasa da hukuken bir ölçüde tanınan *zilyetliğine* sahiptiler. Bu nedenle serfin konumu köleninkinden önemli bir açıdan farklılık gösterir. O halde, köleliğin daha erken dönemi ile (aşağıda IV.iii'te göreceğimiz gibi) MÖ 300 civarında yaygınlaşmaya başlayan ve sonunda Grekoromen dünyanın büyük bir kısmına yayılan serflik dönemi arasında üretim koşullarındaki büyük bir değişim yaşanmamış mıdır?

Benim bu soruya verdiğim cevap, "özgür olmayan emeğin", benim bu ifadeyi kullandığım geniş anlamıyla, kapitalist toplumun temellerini oluşturan "özgür" ücretli emeğin zıttı olarak çok yararlı bir kavram olduğu iddiasıyla başlayacaktır. Kölelik ve serflik pek çok açıdan birbirine benzer ve hâkim üretim formları oldukları toplumlar da ücretli emek temelinde kurulmuş olan kapitalist toplumdan temelden farklıdır. Yunan (ve Roma) dünyasında kölelik ve serfliği birbirinden ayırmak özellikle zordur; çünkü göstermiş olduğum gibi, Yunanlılar da Romalılar da serfliği ayrı bir kurum olarak tanımamış ve bu kurum için genel bir sözcük türetmemişlerdir. Bu alt bölümde Roma imparatorlarının dördüncü yüzyılla altıncı yüzyıl arasında, teknik olarak köle (*servi*) değil,

(imparatorların da gayet iyi bildikleri gibi) “özgür insanlar” (*ingenui*) olan; fakat pratikte koşulları gerçekten de kölelerinkine daha fazla benzeyen serf *coloni* ile uğraşırken yaşadıkları kafa karışıklıklarını gösterdim. Bazı dördüncü yüzyıl imparatorları tarafından benimsenen çözüm, hatırlanacağı üzere, serf *coloni*’yi kimi açılardan topraklarının kölesi olarak görmek olmuştu; fakat bu algı hukuken bakıldığında bir kölelik biçimi olarak alacaklısının *addictus*’u haline gelen bir borçluya ilişkin algı kadar tartışma konusuydu.

Yunan (ve Roma) dünyasında, özgür olmayan emek biçimleri ortaya çıktığında, baskın olanın genellikle dar anlamıyla kölelik olduğuna şüphe yoktur. Serflik, Klasik Yunan dünyasında, yalnızca her biri eşsiz bir örnek olarak görülen yerel biçimler altında karşımıza çıkar. Yalnızca Geç Roma İmparatorluğu’nda büyük ölçekli serfliğe rastlarız ve dördüncü yüzyılın ortalarında “*colonatus*” bulunana dek aslında serfliği karşılayacak herhangi bir sözcük de yoktur (yukarıya bakınız). Bu tarihten sonra bile, esasen Batı’da olsa da, zaman zaman büyük köle hanelerinden söz edildiğini duyarız (bkz. aşağıda IV.iii). Her ne kadar, en azından üretimde yalnızca dolaylı bir role sahip olan ev kölelerini çıkardığımızda, kuşkusuz artık kölelerden çok daha fazla serf bulunmaya başlamış olsa da, serflerle kölelerin göreli sayıları kesin olarak tahmin edilmez. Bununla birlikte Roma hukuku kitaplarında, kanımca Yunan ve Roma dünyasında Justinian’ın büyük *Corpus Iuris Civilis*’i yayımladığı 530’ların başlarına dek alınır satılır köleliğin bile önemini muhafaza ettiğini kanıtlayan, bol miktarda malzeme bulunmaktadır. Köle ve azatlı idarecilerin (yukarıya bakınız) süregiden varlıklarının, köleliğin aşağı düzeylerde öncesine kıyasla çok daha az önem arz ettiği dönemlerde bile, *Corpus*’ta kölelere sık sık atıfta bulunulmasında kısmen payı olduğunu sanıyorum.

Bu nedenle köleliği, antik “özgür olmayan emeğin” hâkim biçimi olarak tarif etmek bana gerçekçi gözüküyor. Burada mülk sahibi sınıfın çoğu zaman artığı fiilen alınır satılır köle emeğinden elde etmesi gibi nicel bir hâkimiyeti değil, fakat köleliğin, borç esaretiyle birlikte Grekoromen antikitesi boyunca *özgür olmayan emeğin arketipik formu* olarak kalmasını kastediyorum. O kadar ki yalnızca Spartalı Helotlar gibi serfliğin nadir erken biçimleri değil, aynı zamanda yaygın Geç Roma *colonate*’si de ister teknik olsun (Spartalı *douleia* olarak Helotlar) isterse olmasın (“*toprağın* köleleri” olan ya da toprağa “hizmet eden” *coloni*) köle terminolojisinden türetilen bir dille ifade ediliyordu. Dar anlamıyla köleliğin tüm sınıfların psikolojisinde yer ettiği bu tür bir toplumun, mülk sahibi sınıf artığın büyük bir kısmını serflerden elde ediyor olsa bile, gerçek köleliğin bilinmediği ya da önemsiz olduğu bir topluma kıyasla çok farklı olduğunu ileri sürüyorum.

⁂

Kısa bir süre önce yayımlanan bir çalışma artık, bir köle olan ve ürünlerinden birisinin üzerinde kendini bu şekilde tanımlamaya hazır bir Atinalı çömlek boyacısına ilişkin açık bir kanıta sahip olduğumuzu göstermiştir. Lydus isimli bir adam MÖ 520’lerden kalan ve Vulci’de keşfedilen siyah resimli bir *kyathos*’un (fincan şeklindeki bir kepçe) üzerine, çömleği kendisinin boyadığını ve adının “Lydus, bir köle [*dōlos*], bir Myrinalı” olduğunu kaydetmiştir –Küçük Asya’nın batısındaki Lidya kıyısında bulunan bir Aeolik[324] Yunan şehri olan Myrina’dan gelmektedir.[325]

⁂

Özgürlük her kölenin en büyük umuduydu. Bazıları azat edileceklerinden neredeyse emin olabilirlerdi. Azat edilmek için çok az şansı olan ya da hiç olmayan diğerleri içinse, kölelikten kurtulmanın tek bir yolu vardı: Ölüm. Kölenin özgürlüğünü ölümle

kazanması, kölelerin mezar yazılarında hiç de az rastlanmayan bir temaydı (bkz. örneğin *Anth. Pal.* VII.533). Bu alt bölümü sona erdirmek için tüm antik mezar yazıları içinde en dokunaklılarından birisini alıntılamak istiyorum. İtalya'nın Venafrum bölgesinde bir çiftlik kâhyası (*vilicus*) olarak çalışan ve yirmi beş yaşında hayatını kaybeden Narcissus'a, mezar taşında özgürlüğünün gençliğinde yasayla inkâr edildiği ve nihai ölümüyle ebedî kılındığı söyletilir:[326]

Debita libertas iuveni mihi lege negata

Morte immatura reddita perpetua est.

(v)
Azatlılar

Bir Roma yurttaşının kölesi, eğer efendisi tarafından hukuken saptanmış yollardan biriyle resmen azat edilmişse, Roma yurttaşlığını kazanırdı. Bir Yunan şehri yurttaşının azat edilmiş kölesiyse hiçbir zaman, efendisi tarafından azat edilmenin otomatik bir sonucu olarak, metik statüsünden daha fazlasını elde edememiş gibi gözükmektedir. Atina'daysa azatlı köle kesin olarak metik statüsüne girerdi. Bilebildiğimiz kadarıyla tüm Yunan devletlerinde, tıpkı yurttaş olarak doğmamış herkes için söz konusu olduğu gibi, yalnızca egemen bir kurulun kararı azat edilmiş bir köleye yurttaşlık verebilirdi ve bu tür kararlara az rastlanırdı. Makedonya Kralı V. Philip'in Teselya'daki Larissa şehrine yazdığı MÖ 215 tarihli ilgi çekici bir mektup vardır. Kral Yunan yerine Roma uygulamasını tercih etmiş olsalardı yurttaş topluluğunu kayda değer ölçüde arttırma imkânı bulacaklarına dikkat çekiyordu (*SIG*^{2} 543 = *IG* IX.517, satır 26 ff.: Lewis ve Reinhold, *RC* I.386-7'de İngilizce bir tercümesi bulunmaktadır). Rodoslular Demetrius Poliorcetes tarafından 305-4 yıllarında gerçekleştirilen ünlü kuşatma karşısındaki destansı direnişlerinde, kuşatma sırasında iyi savaşan (efendilerinden devlet tarafından satın alınmış) kölelere

özgürlüklerinin yanı sıra yurttaşlık vermekte de genellikle cömert davranmışlardı (Diod. Sic. XX.84.3; 100.1). Atina'da yurttaşlık, MÖ dördüncü yüzyılın ilk çeyreğinde Pasion'a ya da 361/0'da eski kölesi Phormio'ya olduğu gibi, eski kölelere hizmetleri nedeniyle nadiren Meclis tarafından özel bir lütuf olarak verilirdi (bkz. Davies, *APF* 427 ff., özellikle 430, 436). Antonin hanedanları dönemine gelindiğinde Atina'da yalnızca yurttaşlık elde etmeyi başarmakla kalmayan, aynı zamanda konsey üyesi de olan azatlılar olduğu görülüyordu: Bunlar Marcus Aurelius'un emriyle kovulmuşlardı. (Özgür bırakıldıktan sonra doğan oğulları değilse de azatlıların kendileri, bir kural olarak şehir konseylerine üye olamazlardı.) Marcus, azatlıların (babalarının özgür bırakılmasından sonra doğmuş) erkek çocuklarını Atina Konseyi'nde hizmet vermekten mahrum bırakmamıştı. Yüce Areopagus'a[327] gelince, sadece babaları ve *büyükbabaları* özgür doğmuş olanların üye olmasına (bu daha önce, Verus'la birlikte 161-9 yılları arasındaki ortak hükümdarlığı döneminde yeniden uygulamaya koymaya çalışmış gibi gözüktüğü, "kadim bir âdet"ti) izin verebilmeyi istiyordu; fakat bu kuralı yeniden dayatmak imkânsız olduğundan, daha sonra anne ve babaları özgür olarak doğmuş olanların kabul edilmesine izin vermeye ikna oldu. (Marcus'un koyduğu bu şartlar yalnızca kısa bir süre önce, ilk kez 1970 yılında yayımlanan ve bir miktar tartışma da yaratan bir yazıtta ortaya çıktı: bkz. aşağıda Ek IV, § 2.)

Bildiğim kadarıyla, tüm antik yazarlar içinde Romalıların efendileri tarafından azat edilmiş köleleri Roma yurttaşı olarak kabul ederken gösterdikleri şaşırtıcı cömertliklerini açıklamaya çalışan yalnızca bir beyan bulunmaktadır ve o da nadiren alıntılanmıştır. Bu beyan, önde gelen bir Yunan edebî eleştirmeni olan ve MÖ son yüzyılın sonlarında Roma'da yazan Halikarnaslı Dionysius'un *Roma Eserleri* çalışmasında karşımıza çıkar. Dionysius, Yunan ve Roma azat etme uygulamaları arasındaki farka

dikkat çekerken, kamusal yaşamda kendilerine yardımcı olmakla yükümlü ve kendi çocuklarına da mahmilik (*pelatai*, Latince *clientes*'in Yunanca karşılığı) yapacak çok sayıda azatlı yurttaşa sahip olma açısından son derece zengin (*euporōtatoi*) oldukları söylenebilecek Romalıların elde ettiği büyük avantajın altını çizer (*Ant. Rom.* IV.22.4'de 23.7'ye kadar, özellikle 23.6).[328] Muhtemelen hiçbir Yunan devleti Roma *clientela*'sının (bkz. SVP ve aşağıda VI.iii ve v), yani azatlıyı eski efendisinin ve çocuklarının *cliens*'i yapan hamilik-mahmilik kurumuna benzer bir pratiğe sahip değildi. (Romalı azatlıların eski efendileriyle ilişkilerine dair çok,[329] Yunanlı muadilleri hakkındaysa pek az şey biliyoruz.)

Azatlılara ilişkin tespitlerimde son derece seçici olacağım, zira buradaki amacım bunlara dair genel bir değerlendirme sunmak değil. Herkesin kabul edeceği gibi, Yunanlı azatlılara ilişkin A. Calderini'nin, 1908 gibi eski bir tarihte yayımlanmış *La manomissione e la condizione dei liberti in Grecia* {Azat etme ve Yunanistan'daki Azatlıların Durumu} isimli kitabından bu yana işe yarar pek az çalışma yapılmıştır; fakat sadece İngilizcede, Romalı azatlılara ilişkin yakın dönemde yayımlanan üç kitap bulunmaktadır.[330] Burada sadece, bir insanın köle mi, Romalı azatlı mı yoksa özgür doğmuş bir Romalı ya da Yunanlı mı olduğu meselesinin, *kimin* kölesi ya da azatlısı olduğundan ve hangi mali konuma eriştiğinden çok daha az önem arz ettiğini vurgulamak istiyorum. Daha önce (II.v), "statü"nün –her ne kadar betimleyici ve ikincil bir sınıflandırma aracı olarak yararlı olsa da– Yunan toplumunun etkili bir çözümlemesini yapmak için bir araç olarak sınıftan daha üstün bir konuma yerleştirilmesinden, onaylamadığımı belirterek söz etmiştim. Bu düşünce, en azından Yunanlıların bazılarının ya da tümünün Roma idaresi altında olduğu yüzyıllar söz konusu olduğunda, bu bağlamda istisnai geçerliliğe sahipti; zira bir Roma azatlısı ("libertinus") olmak *tamamıyla tek kuşaklık bir*

durumdu. Azat edilmesinin ardından bir azatlının sahip olduğu her çocuk *ingenui*, özgür doğmuş kabul edilir ve babalarının eski sahiplerinin ve bunların vârislerinin mahmisi olarak kalsalar da, gerçek azatlıların maruz kaldığı hatırı sayılır hukuki ve toplumsal engellemelerin[331] hiçbirine tabi olmazlardı. Azatlı birinin oğlu olan C. Thoranius'un Augustus döneminde Roma Senatosu'na girdiği (Dio Cassius LIII.27.6) ve iki kez konsüllük yapan (175 civarında ve 192'de) ve 193 yılında birkaç haftalığına imparator olan P. Helvius Pertinax'ın da bir azatlının oğlu olduğu söylenir.[332] Eğer Yunan Doğu yerine Latin Batı'yı ele alıyor olsaydım, pek çok şehrin beledi yaşamında azatlıların soyundan gelenlerin oynadıkları önemli rol hakkında bir şeyler söylemem gerekirdi; fakat elimizdeki kanıtların neredeyse tümü Batı'dan, özellikle de İtalya'dan gelmektedir.[333]

Dolayısıyla "Azat edilmiş bir azatlı, azatlıdır" sözü, "köle olan bir köle, köledir" sözünden daha yararlı bir önerme değildir. Bir uçta, özellikle Geç Roma Cumhuriyeti ve erken *Principate* dönemlerinde, pek çok *equester*'den çok daha zengin ve nüfuzlu olan azatlılar vardı ve bazıları kendi dönemlerinde senatörlük bile yapmışlardı. (Bu kişilere ilgi göstermekten çekinmeme gerek yok, zira pek çoğu geniş anlamıyla Yunanlıydı.) Pompey'in güçlü azatlısı Demetrius'un, öldüğünde Latin dünyasında 96 milyon HS'ye tekabül edecek, 4.000 *talent*'lik bir servete sahip olduğu rivayet edilmiştir (Plut., *Pomp*. 2.9; cf. 40.1). Augustus'un azatlısı ve vekili olan ve kendi memleketi Galya'daki "yönetimi" sırasında nefret uyandırıcı bir adaletsizlikle davranmakla suçlanan Licinus, görünen o ki büyük bir servet biriktirmişti.[334] Yaşlı Pliny, Claudius (41-54) ve Neron (54-68) dönemlerinde imparatorluk azatlıları içinde en fazla güce sahip olan üçünün –"pek çok" azat edilmiş köle gibi– Crassus'tan bile zengin olduklarını söyler.[335] Crassus'un Geç Cumhuriyet'in en büyük milyonerlerinden biri olduğunu, bir insanın

kendi geliriyle bir ordu besleyemediği sürece zengin (*locuples*) sayılamayacağı sözüyle hatırlandığını ve 200 milyon HS'lik (8.000 *talent*'ten fazla) bir servete sahip olmuş olması gerektiğini anımsayalım. Pliny'nin üç sıra dışı imparatorluk azatlısından ikisinin, Narcissus ve Pallas'ın her birinin, 400 milyon HS'lik (16.000 *talent*'ten fazla) servetlere sahip olduğu rivayet edilmişti;[336] üçüncü azatlı olan Callistus ise onların çok da gerisinde kalmış olamaz (bkz. Duncan-Jones *EREQS* 343, no.10). Edebî kaynaklar, bu tür figürleri abartma eğilimindedir; fakat eğer gerçekten de bu adamlardan herhangi biri 400 milyon HS gibi bir servete sahip olmuşsa, bu, servetinin 300 milyon HS'ye (12.500 *talent*) ulaştığı söylenen Seneca'dan bile daha zengin olduğu anlamına gelir: Bkz. Tac., *Ann.* XIII.42.6; Dio Cass. LXI.10.3 (75 milyon *drachmae*). Eğer erken *Principate* döneminin kuşkusuz herkesten kıyaslanamayacak kadar daha zengin olan imparatorluk ailelerini bir kenara bırakacak olursak, günümüze ulaşan kayıtlarda, Geç Cumhuriyet ve *Principate* dönemlerinde yalnızca Büyük Pompey'e Pallas ve Narcissus'unkinden daha büyük bir servet atfedildiğini söyleyebiliriz: Pompey'in ölümünden sonra müsadere edilen serveti, 700 milyon HS (yaklaşık 30.000 *talent*) civarında olmuş olabilir.[337] Yine de Narcissus ve Pallas, *Principate* döneminde bulunabilecek en uç örneklerdi ve diğer kötü şöhretli azatlıların pek çoğu da aynı dönemde (kabaca Hristiyanlık çağının birinci yüzyılının ikinci otuz yılında) yaşamıştır –örneğin, Pallas'ın üst üste üç Doğu prensesine kocalık yapan kardeşi Felix, Yahudiye vekili olarak, “bir kölenin ruhuyla bir kralın iktidarını kullanmış” (Tac., *Hist* V.9) ve laf arasında, serbest bırakmak için fidye elde etme umuduyla Aziz Pavlus'u iki yıl boyunca alıkoyduğu söylenmiştir (Resullerin İşleri XXIV, özellikle, 26-7).

Bu dönemin ardından kısa bir süre sonra imparatorluk azatlıları, Pallas ve benzerlerinin büyük servetlerinin kaynağı olan

imparatorluk bürokrasisindeki yüksek makamlardan tedricen uzaklaştırıldılar ve bu makamlar, birinci yüzyılın sonlarıyla ikinci yüzyılın başlarında *equester*'ler tarafından devralındı.[338] İmparatorluk kölelerinin ve azatlılarının hiçbir zaman kaybetmedikleri tek önemli makam, 473 civarından sonra her zaman azatlıların tercih edildiği *cubicularius*, "mabeyncilik" göreviydi (bkz. yukarıda iv. alt bölüm). Tümü hadımlardan oluşan *cubicularii*, imparator ve imparatoriçenin yatak odalarından sorumluydu ("Kutsal Yatak Odası", *sacrum cubiculum*) ve Roma İmparatorluğu'nda hadım etme yasa dışı olduğundan neredeyse hepsi yaşamlarına (en azından teoride) ithal edilmiş "barbar" köleler olarak başlamıştı. Fakat bu kişilerin etkinliklerinin kapsamı, özellikle imparatorun kabul salonundakiler söz konusu olduğunda çok genişlemişti. Geç İmparatorluk döneminde zaman zaman *cubicularii*, özellikle de Büyük Mabeynci, *praepositus sacri cubiculi* çok büyük bir siyasi nüfuz sahibi olabiliyordu.[339] İmparator Julian, 361 yılında Atina şehrine hitaben kaleme aldığı bir açık mektupta, merhum İmparatoriçe Eusebia'nın tahta çıkışından önce "hizmetindeki hadımlar vasıtasıyla" kendisine gösterdiği yardımseverlikten söz etmişti. Aynı şekilde, imparatorun onu altı ay boyunca bir defadan fazla görmeden aynı şehirde (Milan) tutabilmesini, esasen İmparator Constatius'un ismi Eusebius olan melun hadım ağasının (kendi verdiği isimle *ho theois echthros androgynos*) entrikalarına bağlamıştı (*EP. Ad Athen.* 5, s.274ab). Birinci Efes Konsili'nin 431 tarihli resmî *Acta*'sı, İskenderiyeli başdiyakoz Epiphanius'un Konstantinopolis Piskoposu Maximian'a yazdığı dikkat çekici bir mektubu günümüze ulaştırmıştır. Söz konusu mektupta 430'ların başlarında İskenderiye Patriği Aziz Cyril tarafından II. Theodosius ve Pulcheria'nın saray mensuplarına verilen ve Cyril'in konsildeki rakip tarafların birbiriyle çelişen kararlarının, sonunda Nestorius ve takipçilerine karşı kendisinin ve

Katoliklerin lehine döndüğünü görmek konusundaki kararlılığını gösteren rüşvetlerin listesi yer almaktadır. Bu listede kaydedilen en yüksek rakam, bir *praepositus sacri cubiculi* olan ve rüşvetin yanı sıra pek çok başka pahalı hediye de alan Chryseros'a ödenen 200 pound altındır (14.400 *solidi*). Pulcheria'nın iki *cubiculariae*'ı ("Yatak Odasının Kadınları") gibi *cubicularii* arasından pek çok başka kişi de en az 50 poundluk altın almıştır.[340] Hadım edilmiş imparatorluk azatlısı *cubicularii* arasından birden fazla kişi de askerî komutanlıkta sivrilmiştir. Bunların arasında Justinian döneminde son derece başarılı bir general olan büyük Narses (*sacellarius* ve *praepositus*) başta gelmektedir.[341]

Zenginleşenler yalnızca *familia Caesaris*'in azatlıları değildi. Yaşlı Pliny, az önce gördüğümüz üzere, (yalnızca Callistus, Pallas ve Narcissus'un değil) "pek çok" azatlının Crassus'tan zengin olduğundan söz etmişti. Pliny aynı pasajda (*NH* XXXIII.134-5) MÖ 8 yılında ölen bir azatlı olan C. Caecilius Isidorus'un vasiyetine ilişkin ayrıntılar verir: Pliny'ye göre, bu kişi iç savaşlar sırasında pek çok şeyini kaybetmiş olsa da geriye 4.116 köle, 3.600 koşum öküz, 257.000 diğer büyükbaş hayvan ve nakit olarak 60 milyon HS (2.500 *talent*) bıraktığını söylemiş ve 11 milyon HS'nin (450 *talent*'ten fazla) cenazesine harcanmasını istemişti. (Bu rakamların hiç değilse bazıları, ama muhtemelen büyük bir kısmı büyük olasılıkla abartılıdır.)[342] Petronius'ta yer alan (*Sat*. 45-77), 30 milyon HS'ye (1.250 *talent*) sahip olarak resmedilen *hayalî* azatlı Trimalchio'nun muazzam mülklerine ilişkin enfes hikâyeye değinmeden geçmemeliyim: Trimalchio, eski efendisinin vasiyeti üzerine "senatörlere layık bir servet" miras aldığını ve bunu kendi çabalarıyla büyük oranda arttırdığını söyler. Trimalchio'nun dostları arasında pek çok başka zengin azatlı da sayılmaktadır: Bunlardan birinin 800.000 HS'lik, bir diğerininse bir milyon HS'lik servetlere sahip oldukları söylenir (*Sat*. 38) ve arkasında 100.000 HS'lik bir

miras bırakarak ölen bir başka azatlıdan da söz edilmiştir (*Sat.* 43). Her ne kadar (Trimalchio gibi) *familia Caesaris* mensubu olmayan bir azatlının büyük bir servet edinmek için eski efendisinden hatırı sayılır bir miras almış olması gerektiğini ve bunun da ancak nadiren gerçekleşebileceğini düşünsem de, çok sayıda azatlının gerçekten de hali vakti yerinde insanlar olduklarını ve belki birkaçının da son derece zengin olduğunu reddetmiyorum. Fakat tamamıyla istisnai olan imparatorluk azatlıları dışında, azatlıların ellerinde *büyük* servetler biriktiğine ilişkin çok az *kanıt* olduğunu düşünüyorum. Martial'in ifadesiyle, *libertinas opes*'in (V.13.6) yani azatlılık statüsünün ve servetin birbirine eşlik ettiğini düşünmek yanlış olacaktır: Bu şiirinde –fahri bir *equester* olsa da kendisini "yoksul bir adam" olarak adlandıran– Martial zengin bir azatlı olan Callistratus'a duyduğu küçümsemeyi dile getirmektedir ve *libertinas* sözcüğü adamın statüsüne ilişkin verdiği tek ipucudur.

Petronius'un kurgusal *cena Trimalchionis*'ine gereğinden fazla bel bağlandığını düşünüyorum: Onun uydurduğu şeyler çok kolay bir şekilde gerçekmiş gibi kabul edilmiş ve onun kasten yaptığı gülünç abartılar sanki tipikmiş gibi ele alınmıştır. Rostovtzeff bile, sanki hayalî bir karakter değil de gerçek bir insanmış gibi Trimalchio'dan uzun uzadıya bahsedebilmiştir. Her ne kadar aynı pasajın ilerleyen kısmında "Petronius'un azatlı tipini *nouveau riche*'i, yani sonradan görmeleri mümkün olduğunca bayağılaştırma fırsatına sahip olmak için seçtiğini düşünme eğilimindeyim" diye eklemiş olsa da, Trimalchio'dan "çağının (Julio-Claudian dönemi) bir tipi" olarak söz eder (*SEHRE*[2] I.57-8). *Ancient Economy* kitabında, en az on farklı yerde Trimalchio'dan bahseden Finley, onu sanki sadece *gerçek* değil, aynı zamanda *tipik* bir kişiymiş gibi de ele alır: "Trimalchio" der, "*tamamıyla tipik* [italikler bana ait] bir antik figür *olmayabilir*, fakat tamamıyla atipik de değildir" (*AE* 36, cf. 38, 50-1, 61, 78, 83). Daha sonra da, "Bir kez daha çıplak

gerçekler için Trimalchio'ya dönüyoruz" der (*AE* 115-16) –fakat aslında karşımıza çıkan şey bir kez daha saçma bir gülünç abartılar dizisidir.[343]

Kuşkusuz bir kısmının hali vakti yerinde, birkaçı da hayli zengin olsa bile azatlıların büyük bir çoğunluğu özgür bırakıldıkları sırada, en iyi olasılıkla son derece mütevazı servetlere sahiptiler. Bu azatlıların çoğu ya kölelikleri sırasında *peculium*'ları için biriktirebildikleri her kuruşu özgürlüklerini satın almak için harcamalarına izin verilen yoksulluktan mustarip kişiler ya da efendilerinin ölümü üzerine özgürlüklerinden başka hiçbir şey hediye edilmemiş insanlardı. Bir çocuğun emekli olduktan sonra azat edilen dadısı, sefalet sınırının çok da üstünde yaşıyor olamazdı, fakat Genç Pliny eski dadısına 100.000 HS değerinde –muhtemelen 25-30 dönümlük (bkz. Sherwin-White, *LP* 358)– "küçük bir çiftlik" vermişti (*Epist.* VI.iii.1). Gerçekten büyük servetler biriktirebilen azatlıların neredeyse tümü, bunu çok zengin adamların köleleri oldukları ya da *famelia Caesaris*'e ait oldukları için yapabilmişlerdi. Roma yakınlarında bulunan ve basit Latince okuyabilen hiç kimsenin kaçırmaması gereken enfes bir cenaze yazıtı (*ILS* 1949), MS 20 yılında konsül olan M. Aurelius Cotta Maximus tarafından azat ettiği ve özgür kalmasının ardından resmî refakatçisi (*accensus*) yaptığı Zosimus'a sağlanan menfaatleri kaydeder. (Adam Yunan kökenli olsa da olmasa da ismi Yunancaydı). Cotta ona birden çok kez *equester census*'una eşdeğer (*saepe libens census donavit equestris*) bir para, 400.000 HS vermiş; "sanki babalarıymış gibi" oğullarını yetiştirip kızlarına çeyiz bağışlamış; bir oğlu için (*equester* kariyerine girmek için alışıldık ilk adım olan) askerî tribünlük payesi elde etmiş ve sonunda ya kendisinin yazdığı ya da yazımını Cotta'nın cömertliğini vurgulamanın ne kadar gerekli olduğunu anlayan birisine emanet ettiği hüzünlü beyitlerden oluşan yazıtın masraflarını ödemişti.

MÖ 133 tarihli ünlü bir başka yazıtta, azatlıların (*exeleutheroi*) ve evlatlarının önemli bir Yunan şehri olan Pergamum'da *paroikoi* adı verilen diğer yurttaş olmayan mukimlerden daha aşağı bir konumda bulundukları anlaşılmaktadır. Daha önce *paroikoi* olarak kaydedilmiş olanlar (şehrin karşı karşıya kaldığı acil durumlarda) yurttaşlık alabilirken, azatlıların (bizzat kendileri olmasa da) soyundan gelenler yalnızca *paroikoi* haline gelebilirlerdi ve bu açıkça statülerindeki bir yükselme olarak görülürdü (*IGRR* IV.289 = *OGIS* 338, 11-13. ve 20-1. satırlar).

Roma döneminde bir Yunan şehrinde, yerli yurttaş topluluğunun dışında, diğer azatlılarla (diğer şeyler aynı kalmak koşuluyla) hemen hemen aynı toplumsal statüye sahip azatlı Roma yurttaşlarına rastlamayı bekleyebiliriz. Bu nedenle, Menodora'nın Pisidya'da bulunan Sillyum'da yaptığı ve toplumsal konuma göre derece derece dağıtılmasını salık verdiği bağışlarda (bkz. bu bölümün vi. alt bölümü, n.35'ten hemen sonra) *ouindiktarioi*'nin (*per vindictam* özgür bırakılmış Romalı azatlılar) *apeleutheroi* (Yunanlı azatlılar) ve *paroikoi* (yurttaş olmayan şehir sakinleri) ile aynı yere, Sillyum yurttaşlarının (*poleitai*) altına konulduğunu görürüz (*IGRR* III.801.15-22).[344]

Yunan (ya da Roma) dünyasının[345] herhangi bir yerine ait, azat etme uygulamasının farklı bölge, dönem ve çağlardaki göreli sıklığına ilişkin güvenilir sonuçlara ulaşmamızı mümkün kılacak hiçbir sağlam kanıta rastlamadım. Kanıtlar, hatta yazıtlardan elde edilenler bile, her zaman "gelişigüzel bir numune"ye benzer bir şey vermeyecek kadar "ağırlıklı" ve istatistiki açıdan değersizdir.

Son olarak, azatlıların mali koşullarının aslında *kendileriyle* (ve köleyken doğan ve onunla birlikte azat edilen çocuklarıyla) *birlikte ölen* teknik yasal statülerinden çok daha önemli olduğunu, azat edilmelerinden sonra doğan çocuklarının özgür olarak doğduklarını

ve mülklerinin büyük bir kısmını miras alabildiklerini tekrarlamalıyım.[346]

(vi)
Kiralık Emek

Antik ekonomiyle modern dünyanınki arasındaki en önemli organizasyonel farkın, antikitede mülk sahibi sınıfın artığı esasen özgür olmayan emekten (özellikle de köle emeğinden) elde etmesi ve genellikle, kıt, vasıfsız ve hareketsiz olan kiralık emeğin (ücretli emek) yalnızca çok küçük bir ölçüde katkı sağlaması olduğuna daha önce dikkat çekmiştim. Pek çok kiralık emekçinin (Yunancada *misthōtoi* ya da *thētes*; Latincede *mercennarii*)[347] efendileri tarafından kiraya verilen köleler olduğunu da anımsamalıyız.

Köle emeğinin hâkimiyeti ve kiralık emeğin göreli önemsizliğiyle ilgili olarak söylemiş olduğum şeyleri Xenophon'un *Memorabilia* eserinde yer alan, enfes kısa Sokratik diyaloglardan Klasik Atina'da ücretli emeğin ne kadar küçük bir rol oynadığını çok hoş bir şekilde gösteren üçünü özetleyerek örneklendirebilirim. Her üçü de çok gerçekçi söyleşilerdir ve bu açıdan Sokrates'in talihsiz bir Platoncu acemiyi alt ettiği –fakat kuşkusuz çok daha büyük bir felsefi derinliğe sahip olan– diyaloglarla çok az benzerlik taşırlar. Bunlardan, Sokrates ile birinci sınıf bir fahişe olan Theodote arasındaki etkileyici bir sohbetten oluşan ilkinde (*Mem*. III.xi. özellikle 4), Sokrates, sözde masumane bir şekilde, kızı gelirinin kaynağı konusunda sorguya çeker. Kızın hali vakti belli ki yerindedir, zira güzel mobilyalara ve pek çok hoş görünümlü ve iyi giyimli köle kıza sahiptir. “Anlat bana, Theodote,” der Sokrates, “bir çiftliğin [*agros*] mi var?”. “Hayır,” der kız. “O halde kira getiren bir eve [*oikia prosodous echousa*] sahipsin.” “Hayır, o da değil.” “O zaman zanaatkârın [*cheirotechnai tines*] da mı yok?” Theodote zanaatkâra da sahip olmadığını söylediğinde, Sokrates tüm

muhtemel alternatifleri tükettiklerine göre, nereden para kazandığını sorar. Theodote, son derece sevimli bir şekilde, arkadaşlarının cömertliğiyle geçindiği cevabını verir. Sokrates kibarca bu kadar tatmin edici bir varlığa sahip olduğu için kızı tebrik eder. Sohbet devam eder ve Sokrates basit Theodote'nin üzerinde öyle bir etki bırakır ki, kız onunla ortak olup olmayacağını bile sorar: Âşık avında, *synthēratēs tōn philōn* (Xenophon'un en sevdiği eğlence olan avlanmadan mülhem bir metafor) onunla birlikte çalışacaktır. Sokrates bu öneriyi savuşturunca, hiç değilse bir ara kendisini görmeye gelmesini ümit ettiğini söyler; fakat Sokrates bunu da kabul etmez ve konuşma Sokrates'in Theodote'ye gelip kendisini görmesini söylemesiyle sona erer –gerçi bu konuda ukalalık yapmaktadır: Ancak yanında hâlâ sevmeye devam ettiği başka bir kız arkadaşı yoksa Theodote'yi kabul edecektir. (Bu diyaloğu seviyorum. Sokrates heteroseksüel bir tutum içinde karşımıza pek de sık çıkmaz.) Bu hikâyenin bizi özellikle ilgilendiren noktası, Sokrates'in Theodote'ye sorduğu üç sorunun doğasında yatar. Bu sorular Atina'da geçinmek için çalışmak zorunda olmayanların ilk olarak (elbette ya bir kâhyanın gözetimindeki kölelere işletecekleri ya da doğrudan kiraya verecekleri) bir çiftliğe (Atina ve Pire'de pek çok kiralık konut, *synoikiai* bulunuyordu); ikinci olarak bir bütün halinde ya da kısım kısım kiraya verebilecekleri bir eve;[348] ya da üçüncü olarak bir kâhyanın gözetiminde ya da *chōris oikountes* olarak tek başına çalışan köle zanaatkârlara sahip olduklarını düşündürtür (bkz. bu bölümün iv. alt bölümü).

Memorabilia'da yer alan ikinci diyalog (II.vii, özellikle 2-6) Socrates ve Aristarchus adlı biri arasında, Atina'daki "Otuzlar Tiranlığı" döneminde, 404/3 yılında geçen bir konuşmadır. Bir zamanlar zengin bir adam olan Aristarchus artık, çoğu Pire'deki barikatlarda demokrat özgürlük savaşçılarına katılmak için evden ayrılan erkekleri tarafından geçici olarak terk edilmiş kadın

akrabalardan oluşan on dört özgür insanın yaşadığı bir haneyi nasıl çekip çevireceğini bilemez haldedir. Tabii ki Aristarchus toprağından hiçbir şey kazanamamakta, evinden de hiç kira geliri elde edememektedir, çünkü çok sayıda insan şehirden kaçmıştır. Aynı zamanda taşınabilir mallarını da satamaz ya da rehin veremez, zira hiçbir alıcı ya da tefeci yoktur. Sokrates ona mükemmel –fakat kuşkusuz Platon'un Sokratesi'nin yapacağından çok daha farklı– bir tavsiye verir. Son derece zenginleşmiş, büyük hanelere sahip çok sayıda insanı örnek göstererek başlar: Ne olduğu açıkça belirtilmemiş bir işte köle işçilerinin kâr etme gücüyle zengin olan Ceramon; kabuksuz arpa[349] yoluyla zenginleşen, büyük domuz ve sığır sürülerine sahip olan ve sık sık pahalı liturjilere (kamusal hizmet) girişen Nausicydes ve lüks bir hayat süren başkaları – örneğin, fırıncılık yapan Cyrebus, çeşitli kıyafetler üreten Demeas, Meno ve "Megaralıların çoğu" (şüphesiz burada *hali vakti yerinde* Megaralıların çoğunu kastediyor). "Ah Sokrates," diye karşı çıkar Aristarchus, "onlar köle olarak kendileri için çalışacak pek çok *barbaroi*'ye sahipler, benim hanemdekilerse özgür dost ve akrabalarımdan oluşuyor". "Peki öyleyseler, yemek yiyip uyumaktan başka bir şey yapmamaları gerektiğini mi düşünüyorsun?" diye sert bir yanıt verir Sokrates. Sonunda Aristarchus evdeki kadınları çalıştırmaya ikna olur; borç bulup yün satın alır. Evdekiler çalışmaktan o kadar hoşlanırlar ki, akşam yemeği saatinde mola vermeyi bile reddederler ve tek şikâyetleri evde aylaklığın ekmeğini yiyen tek kişinin Aristarchus'un kendisi olmasıdır –Sokrates'in koyunları kurtlara karşı koruyan bir köpekle ilgili öğretici bir fabl anlatarak yaptığı bir eleştiridir bu. Bu pasaj Xenophon'a göre, kendi döneminin ortalama üst sınıf Atinalılarının otomatik olarak, gerçekten kâr getiren bir imalat işinde kölelerin çalıştığını varsaydıklarını göstermektedir. Bu varsayımın mevcut ve haklı olduğu ve kölelerin kullanılmadığı bir imalatın yalnızca çok

küçük ölçekli olacağı fikrine katılabiliriz. Biraz sonra Aristo'da karşımıza çıkacak olan müreffeh *technitai*, normalde zenginliğini, Sokrates'in Megaralıları ve diğerleri gibi köle emeği kullanarak elde etmiştir. Bu pasaj aynı zamanda mülk sahibi sınıfa mensup bir Atinalının, elbette Yunanlı kadınlardan –ve en yüksek toplumsal sınıfa ait Romalı kadınlardan bile (erken *Principate* döneminde dek)– *aileleri için yapmaları* beklenen dikiş ve örme türünden şeyler dışında, kendi aile üyelerinin bedensel iş yapmasını doğru bir şey olarak görmediğini de göstermektedir. İmparator Augustus'un normalde (sadece evdeyken olsa da) kız kardeşi, karısı, kızı ya da kız torunları tarafından dikilen giysiler giydiği ve kızını ve torunlarını dikiş ve örme (*lanificium*) konusunda eğittirdiği söylenir (Suet., *Aug*. 73; 64.2). Aristarchus'un ailesinde kadınlar bundan çok faklı bir şey yapmaktadır: *Meta olarak pazarda satılmak üzere* bir şeyler üretmektedirler. Söylemeye gerek yok ki, bu hikâye, tüm ailesiyle birlikte sık sık bu tür üretim faaliyetlerinde bulunmuş olması gereken sıradan bir Atinalının alışkanlık ya da zihniyetleri hakkında bir kanıt teşkil etmez: Bu tür bir işi aşağılayıcı olarak gördüğünü düşünmemizi gerektirecek hiçbir şey yoktur, gerçi üst sınıfa girmek için bir fırsat çıktığında bundan kurtulmaktan mutluluk duyacağı da kuşku götürmez. Fakat şu anda esasen mülk sahibi sınıf tarafından sömürülen emeğin kölelere ait olduğu gerçeğiyle ilgileniyoruz.

Memorabilia'da yer alan üçüncü pasajım (II.viii, özellikle 3-4), Sokrates ile eski bir yoldaşı olarak tasvir edilen ve dolayısıyla kuşkusuz saygıdeğer bir mülk sahibi ailenin üyesi olan Eutherus arasındaki konuşmadır. MÖ 404 yılında Peloponez Savaşı'nın sona ermesinin ardından, Eutherus Sokrates'e yurt dışındaki mülklerini kaybettiğini ve artık, borç almak için teminat olarak kullanabileceği hiçbir şeye sahip olmadığından, Attika'ya yerleşmek ve yaşamını kendi elleriyle çalışarak *–tōi sōmati ergazomenos*, Yunanlıların kullanacağı ifadeyle "bedeniyle çalışarak"– kazanmak zorunda

olduğunu anlatır. Sokrates yakında yaşlı bir adam olacağına dikkat çekerek bir toprak sahibinin yanında, faaliyetleri denetlemek, hasadın kaldırılmasında yardım etmek ve genel olarak mülklere göz kulak olmak üzere kâhya olarak sürekli bir iş bulmasını tavsiye eder. Eutherus'un yanıtı çok ilginçtir: "Bir köle olmayı kaldıramam" (*chalepōs an douleian hypomeinaimi*) der. Mülk sahibi sınıf olarak adlandırdığım şeye mensup olan her Yunan yurttaşının ve muhtemelen pek çok mütevazı insanın da aynı yanıtı vereceğini sanıyorum. Eutherus'un kaldıramadığı şey, başkasının emrine amade olmak, yani istediği zaman çekip gitme ya da aynı şekilde yanıt verme seçeneği olmadan emir verilmeye ve azarlanmaya boyun eğmek zorunda olmak fikridir. Eğer bir kişi kendi başına bir şey üretip satıyorsa ya da hatta –Eutherus'un yapmakta olduğu gibi– kısa süreli işlerde kiralık olarak çalışıyorsa, en azından karşısındakine yanıt verebilir ve yeri geldiğinde başka bir yere çekip gidebilir. Bugünlerde pek çok kişinin memnuniyet duyacağı bu türde bir işe girmek, bir insanın kendisini köle konumuna düşürmesi demekti: Bundan ne pahasına olursa olsun, daha çok para getirecek olsa bile kaçınılmalıydı. Elbette gerçekten yoksul olan bir Yunanlı, hatta bir yurttaş zaman zaman bu tür işler bulduğu için mutlu olmuş olabilir, ama kanımca yalnızca son çare olarak. Kaynaklarda tespit edebildiğim kâhya ya da idarecilerin hepsi köle ya da azatlıdır: Bkz. aşağıda Ek II. Xenophon'un *Oeconomicus*'unun en başında (I.3-4) başka birinin kâhyası olma ihtimalini gündeme getirdiği doğrudur, ama bunu yalnızca, kendiniz için yaptığınız bir şeyi başkaları için de yapabileceğinizi örnekleyen varsayımsal bir sav olarak yapar. Fakat XII-XV arasında, tamamıyla gerçekçi olan ve bir kâhyanın (*epitropos*) eğitimini ele alan sonraki bölümlerde, kâhyanın köle olacağı kabul edilir (bkz. özellikle *Oecon.* XII.2-3; XIII.6-10; XIV.6,9).

Xenophon'un az önce saydığım, Sokrates'i konuşturduğu üç diyaloğun sonuncusu da Klasik Yunanistan'da ücretli emek kullanım

oranının düşüklüğünü açık bir şekilde gösterir; Helenistik ve Roma dönemlerinde de durum pek farklı değildir. Neredeyse sekiz yüzyıl sonra Gratian ve tahtı paylaştığı kişilerin çıkardığı (bu bölümün iii. alt bölümünde bahsi geçen ve MS 382 yılına ait), mülkiyetin *procuratio* yoluyla, böylece bir kâhya ya da ücretli idareci haline gelecek bir *decurion*'a (bir şehir konseyi üyesine) emanet edilmesini kesin bir dille yasaklayan etkileyici bir nizamname bulunmaktadır. İmparatorlar bu tür bir görevi kabul eden bir *decurion*'un, "özgürlüğünü ve soyunu önemsemeden bu en yüz kızartıcı görevi üstlenen kişinin, itibarını kölece bir dalkavuklukla mahvedeceğini" söylerler (*CTh* XII.i.92 = *CJ* X.xxxii.34).[350]

⁂

Antikitede büyük ölçekli kiralık emeğin ilk ortaya çıkışı, askerî alanda, paralı askerlik biçiminde gerçekleşmiştir. (Yukarıda I.iv'te söz ettiğim gibi, Marx da bu ilginç olguyu fark etmiş ve Engels'e yazığı 25 Eylül 1857 tarihli bir mektupta bundan söz etmiştir.) Yunanlı paralı askerler konusu sık sık ele alındığından (bkz. aşağıda V.ii n. 16) burada bu mevzuya değinmekten daha fazlasını yapmama gerek bulunmuyor. Yunanlı paralı askerlere ilişkin en eski kanıtlar arasında, Yunan dünyasında değil de Mısır Firavunu II. Psamtik adına Nubia'da hizmet eden askerleri konu alan, Abu Simbel tapınağının önündeki dev II. Ramses heykelinin ayağına kazınmış M/L 7 yazıtı yer almaktadır.

⁂

Söylemeye gerek yok ki, kiralık insanların, genellikle kendi verdiği isimle *thēs*'in konumuna ilişkin en yararlı çözümlemeyi yapan kişi Aristo'dur. Diğer yazar ve yazıtlarda ekseriyetle karşımıza çıkan terim *misthōtos*'tur (*misthos*, ödeme alan kişi); fakat Aristo, eş anlamlılarını kullansa da, bir nedenden ötürü hiçbir zaman bu sözcüğü kullanmaz.[351] Aristo'nun nazarında (diğer Yunanlılar

gibi), özellikle kiralık bir işçi (ücretli emekçi) olan *thēs* ya da *misthōtos* ile (köle kullansa da kullanmasa da) kendi adına çalışan, genellikle *technitēs* ya da *banausos* adı verilen bağımsız bir vasıflı zanaatkâr arasında önemli bir nitel fark bulunduğu yeterince kavranamamış gibi gözükmektedir –fakat bazı bağlamlarda Aristo'nun, genel olarak konuşurken (örneğin, *Pol*. I.13, 1260a36-b1), *banausos/technitēs*'i, *thēs*'i de içeren daha geniş bir kategori olarak kullanabildiğini de kabul etmeliyim. (Vasıflı çalışanları, *technitēs* aşağıda IV.vi'te ele alacağım.) Ne yazık ki Aristo bu farkla ilgili eksiksiz bir teorik tartışmaya girmez; fakat *Politika*, *Retorik*, *Nicomachos'a Etik* ve *Eudemos'a Etik* kitaplarındaki pek çok pasaj bir araya getirildiğinde, bu fark çok açık bir şekilde karşımıza çıkar.[352] Aristo kiralık bir insanın harcadığı emeğin tipik olarak vasıfsız olduğunu ve az kazanç elde ettiğini, bununla birlikte *banausos/technitēs*'in vasıflı olma ve daha fazla kazanma eğiliminde olduğunu söylemek için pek fazla kelime harcamaz; fakat bazı yerlerde, özellikle de Aristo'nun *banausos/technitēs*'inin emeğini "vasıfsız ve sadece bedeniyle çalışan" insanlarınkinden ayırdığı bir pasajda ima edilen budur (*Pol*. I.11, 1258b25-7). Bu anlaşılabilir: Elbette vasıflı bir insan, yapabildiği her zaman kendi başına (ve hatta köle emeğini sömürerek) çalışacaktır. Oysa vasıfsız bir kişi nadiren bunu yapabilir. Xenophon da dahil olmak üzere bazı Yunanlılar için, ekseriyetle bağımsız zanaatkârlarla ilgili olarak kullanılan *technitēs* sözcüğü, vasıflılığı ifade eden öyle bir zorunlu birincil anlam kazanmıştır ki, *Mem.* II.vii.3-5'te olduğu gibi, vasıflı köleler için bile kullanılabilir hale gelmiştir. (*Cheirotechnai* terimi de, Peloponez Savaşları'nın son evresinde Attika'dan kaçan "20.000'den fazla köle"yi tasvir ederken, Thucydides tarafından VII.27.5'te vasıflı köleler için tam olarak aynı anlamda kullanılmıştır: bkz. aşağıda Ek II.) Kendisi için satmak üzere bir şeyler üretmediğinde, vasıflı zanaatkâr (ya da hatta, örneğin taşıma

işinde kullanabileceği kendine ait bir miktar alet edevatı olan bir kişi) normal olarak başkaları için belirli sözleşmelere bağlı olarak çalışacaktır. Bu tür faaliyetlere ilişkin elimizde bulunan kanıtlar esas olarak kamusal binaların yapımını kaydeden yazıtlardan gelmektedir (aşağıya bakınız). Bu yazıtlarda "üstlenici" ekseriyetle *misthotēs* olarak anılır, fakat kimi zaman (Atina dışında) *ergolabos*, *ergolabōn* ya da *ergōnēs* biçiminde karşımıza çıkar, bazense (yalnızca belirli bir görevi "üstlendiği" [*heileto*] söylenen) Epidaurus'ta ya da beşinci yüzyıl Atinası'nda olduğu gibi hiçbir teknik isim almaz. Bu kişileri aşağıda IV.vi'da ele alacağım: Bunların sınıfsal konumu, kendilerini (bir kural olarak) spesifik ya da vasıf veya donanım gerektiren işler için değil de genel olarak kiralayan *misthōtoi*'ninkinden farklıdır.

Burada kiralık emekçileri en az Aristo kadar hâkir gören ve onları (tıpkı Aristo gibi) toplumsal piramidin en altına yerleştiren Platon'a ait bir tespiti hatırlamak ilginç olacaktır (*Rep*. II.371de; cf. *Polit*. 290a; *Laws* XI.918bc ve *misthōtoi*'nin köle ya da yabancılardan oluştuğu V.742a). *Rep*. II.371de'de Platon *misthōtoi*'yi bir bütün olarak entelektüel düzeyde yurttaşlarla ilişki kurmaya uygun olmayan, fakat çalışmak için yeterli fiziki güce sahip hizmetkârlar olarak tasvir eder ve onlardan, gayet isabetli bir biçimde, "kendi emek güçlerini satanlar" (*hoi pōlountes tēn tēs ischyos cherian*: kelimesi kelimesine "kendi güçlerinin kullanımını satanlar") şeklinde söz eder. Bu aklımıza hemen, Marx'ın 1857-8 yıllarında, değer kuramını formüle ederken, bir kişinin patronuna *emeğini* değil de emek *gücünü* (ya da kapasitesini) sattığından söz edilmesi gerektiğini fark ederek attığı önemli bir adımı getirmelidir: Bkz. Martin Nicolaus'un, Marx'ın *Grundrisse* kitabının İngilizce çevirisine yazdığı Önsöz (1972) 20-1, 44-7. Marx iki vesileyle Thomas Hobbes'un, kendi ifade etmek istediği görüşü barındıran bir pasajına atıfta bulunur: "Bir adamın değeri, tüm diğer şeyler için olduğu gibi onun fiyatıdır; yani gücünün kullanımı için kendisine ne

kadar verileceğidir” (*Cap*. I.170 n.2 ve *Wages, Price and Profit*, bölüm vii). Fakat Platon’un *Devlet* kitabında yer alan, az önce alıntıladığım ve bu bağlamda atıfta bulunulduğunu da daha önce görmediğim pasajın öneminin farkına varamamış gibi gözükmektedir. Antikitede, ücretli emekçilerin büyük bir çoğunluğu, (vasıflı zanaatkârların yapacağı gibi) başka bir kişi için bir işin spesifik parçalarını yapmak üzere sözleşme imzalamayan, fakat genel emek güçlerini ödeme karşılığında başkalarına kiralayan vasıfsız kişilerdi ve öyle gözüküyor ki şiddetli bir sömürüye maruz kalma eğilimindeydiler.

Aristo’dan bekleyebileceğimiz üzere, *thēs*’i onaylamaması sosyolojisinin ayrılmaz bir parçasıydı ve kökleri onun yaşam felsefesinde yatıyordu. Ona göre, *boş vakti* (*scholē*) olmayan insanlar[353] için medeni bir varoluş söz konusu olamazdı. Boş vakit, iyi ve yetkin bir yurttaş haline gelmek için (elbette yeterli olmasa da) zorunlu bir koşuldu (bkz. özellikle *Pol*. VII.9, 1329[a]1-2) ve hatta, tıpkı barışın savaşın aracı olması gibi emeğin amacıydı (*telos*, VII.15, 1334[a]14-16) – gerçi tabii ki “kölelerin boş zamanı” yoktu (*ou scholē doulois*): Aristo bu anlama gelecek bir atasözü alıntılar (1334[a]20-1). Her şeyden önemli olan boş zaman ihtiyacı Aristo’nun ideal devletinin yurttaşlarını tüm çalışma biçimlerinden, hatta çiftçilikten muaf kılar, zanaatkârlıktan söz etmiyorum bile. Fakat Aristo, (*Politika*’nın, yukarıda II.iv’te tartışılan IV ve VI. kitaplarındaki pasajlarda)[354] sıradan bir şehirde “kitlelerin” (*to plēthos*),[355] yaptıkları işe göre dört gruba (*merē*) ayrılabileceğini kabul eder: çiftçiler, zanaatkârlar, tüccarlar ve ücretli emekçiler (*geōrgikon*, *banausikon*, *agoraion*, *thētikon*). Ücretli emekçiler (*thētikon*) açık bir şekilde bağımsız zanaatkârlardan (*banausikon*) ayrı bir grup oluşturur ve her ne kadar (daha önce de değindiğim gibi) başka yerlerde kullandığı dil *thēs*’i *banausos*/*technitēs* içinde mi yoksa ondan ayrı mı tanımladığını söylememizi zorlaştıracak

kadar muğlak olsa da, başka bazı pasajlarda, özellikle de oligarşilerde yüksek mülkiyet şartlarının *thēs* için yurttaşlığı imkânsız kıldığını, oysa “*technitai*’nin büyük bir çoğunluğu zengin olduğundan” *banausos* için bunun mümkün olduğunu söylediği yerde (*Pol.* III.5, 1278a21-5), yine aklında birbirinden farklı iki grubun var olduğu görülür.[356] O halde, *banausos*/*technitēs*, vasfını kullanarak ve kuşkusuz buna ek olarak köle emeğini de sömürerek, servet sahibi sınıfa girecek kadar mülkiyet bile kazanabilir; fakat bu hak (vasıfsız) *thēs*’e tanınmamıştır.

Bununla birlikte, Aristo’nun nazarında kiralanmış bir kişiyi sıradan zanaatkârdan daha değersiz bir figür kılan temel olgu, göreli sefaleti değil (zira pek çok bağımsız zanaatkâr da muhtemelen yoksuldu), patronuna “köle gibi” bağımlı olmasıdır. Bu elbette, Xenophon’un Eutherus’u gibi bir beyefendi, ilk işi yapmanın, daha fazla hareket serbestisine sahip olacağından o kadar da “kölece olmadığını” düşünse bile, gündelikçi ve daimî kâhya için aynı şekilde geçerlidir. *Politika*’nın sonlarına doğru (VIII.2, 1337b19-21) Aristo başkaları için yapılan ve (bazılarını belirttiği) insanın kendisine bir şey katmayan faaliyetler üzerine düşünür: Bunlar hem (kiralık emekçiye uygun) *thētikon* hem de (köleye uygun) *doulikon* olarak damgaladığı her türlü faaliyeti içerir; açık ki her iki sıfat da zihninde benzer bir algı uyandırmaktadır.[357] Aristo *Nikomakos’a Etik*’te (Iv.3, 1124b31-5a2) yaşamın arkadaşlar dışında herhangi birisinin etrafında dönmesine izin vermenin kölece, *doulikon* olduğunu söyler ve “bütün dalkavukların *thētikoi* olmasının nedeni budur”, kiralanmış bir kişinin özelliklerini haizdirler diye ekler. Bu bölümün ii. alt bölümünde Aristo’nun *Retorik* eserinde (I.0, 1367a28 ff) Sparta’da beyefendilerin kendi statülerinin bir alameti olarak saçlarını uzattıklarına, “zira uzun saçlı bir erkek için kiralanmış bir emekçiye uygun işler yapmanın kolay olmadığını”na

ilişkin (*ergon thētikon*) tespitini ve bunu takip eden “başka birisine yarar sağlayarak yaşamamak bir beyefendinin alametidir” şeklindeki ifadeyi aktarmıştım.

Aristo’nun ücretli emekçilere karşı tutumunda, bahsedilmesi gereken tuhaf bir yan vardır. Ona göre (bkz. *Pol*. I.13, 1260^{a}36-^{b}6), köle en azından efendisiyle “yaşam ortağıdır” (*koinōnos zōēs*), oysa *banausos technitēs* (burada kesinlikle, Aristo’nun da esasen aklında olan *thēs* de bu kategoriye dahildir), patronundan “daha da uzaktır” (*porrhōteron*) ve “yalnızca sınırlı bir kölelik olarak adlandırılabilecek bir şeye tabidir”. Aristo, efendinin kölesine belirli bir miktar *aretē* (burada, ahlaki erdem) vermesini bekler; fakat belli ki Aristo –bizim düşünce tarzımıza göre biraz garip bir biçimde– patronuyla arasındaki ilişkiden, kölenin efendisiyle olan ortaklığından bekleyebileceğine kıyasla daha az fayda sağladığını düşündüğü işçinin menfaatine olan bu tür bir sürecin gerekliliği hakkında hiçbir şey söylemez. Burada yine, geçici ve uzun süreli ücretli emekçi ile bağımsız zanaatkâr arasında bir ayrım yapılmamıştır: Aristo’nun nazarında bunların hiçbiri patronuyla köleyle efendisi arasındaki kadar yakın bir ilişki kuramaz.

⁂

Kiralanmış insanın talihi tüm Yunan ve Roma tarihi boyunca, neredeyse istisnasız bir şekilde, nahoş bir açıdan resmedilmiştir. Bildiğim tek çarpıcı istisna, bir yıllığına kiralanan çiftlik işçisinin, deniz tüccarı, zanaatkâr, şair, hekim ya da kahin gibi sefalet içindeki diğer mülksüz insanlardan daha nahoş bir şekilde tasvir edilmediği (41. satır) Solon, fr. 1.47-8’dir (Diehl = 13.47-8 West). Homeros’un, Achilles’in gölgesini, yeraltındaki varlığını yeryüzünde düşünebildiği en nahoş yaşamla kıyaslatırken hayal ettiği meslek, fakir ve topraksız bir insan için çalışan *thēs*’inkidir (*OD*. XI.488-91).[358] Hesiodos ise, çiftçiye *thēs*’ini yaz geldiğinde kapının önüne koymasını tavsiye ederken, tarım işçisinin MÖ yedinci yüzyılın

başlarında ne tür bir muamele görmeyi bekleyebileceğini gösterir (*Works and Days* 602). Euripides'in Electra'sı, erkek kardeşi Orestes ile yeninden karşı karşıya gelmeden önce, hüzünlü bir şekilde onun sürgündeki sefil yaşamına dair tahmin yürüttüğünde, onu kiralık bir emekçi gibi çalışırken tahayyül eder (*Elect*. 130-1'de *latreueis*, 201-6. satırlarda *thēssan hestian* sözcükleri geçer). Xenophon'un, Atinalı bir beyefendinin, kâhyalık gibi daha üstün bir ücret karşılığı daimî hizmet biçimini bile nasıl bir hoşnutsuzlukla karşılamasını beklediğini görmüştük. Dördüncü yüzyıl Attika hatipleriyse ücret karşılığı çalışmak zorunda kalmaktan, tatsızlık açısından kölelikten sonra gelen bir kader olarak söz ederler (Isokr. XIV.48; Isae. V.39). Demosthenes'in bir konuşmasında (LVII.45), pek çok kadın yurttaşın acil bir durumda "sütannelik, yün işçiliği ve üzüm toplayıcılığı" yapması, sefaletin özgür bireyleri "pek çok kölece ve adi" şey (*doulika kai tapeina pragamata*) yapmak zorunda bırakmasına örnek olarak verilir. Platon'un aynı isimli diyaloğunda Euthyphro, babasıyla birlikte Naxos'ta çiftçilik yaparken ve bağımlılarından birisini ücretli emekçi olarak çalıştırırken resmedilir (*pelatēs .. ethēteuen ekei par hēmin*): Zavallı adam bir sarhoş kavgasında çiftlikteki kölelerden birini öldürünce, Euthyphro'nun babası onu bağlayıp öleceği bir hendeğe atar (*Euthyphro* 4c, cf. 15d). İsokrates beşinci yüzyıl Atinası'nın, müttefiklerinden gelen haraçları Dionysia festivali sırasında tiyatro sahnesinde sergilemesinden söz ederken, gümüşün "uşaklar (*misthōtoi*) tarafından getirildiğini" anlattığında, belli ki bunun fikri daha acı verici ve yaralayıcı hale getirdiğini düşünmüştür (VIII.82). Demosthenes de, "siyasi uşaklar" için *misthōtoi* terimini son derece hâkir gören bir anlamda kullanır (IX.54 ve özellikle XIX.110). Kiralık emekçiler genellikle kaba ve vasıf gerektirmeyen işler yaparken ya da kölelere ait olduğu düşünülen görevlere koşulurken tasvir edilir (bkz. örneğin Ar., *Birds*, 1152-4; Ps.-Dem. XLIX.51-2; Poll. VII.131). MÖ dördüncü yüzyılın sonlarına ait, Eleusis ile ilgili

iki uzun ve önemli Atina bina yazıtında olduğu gibi, ödemelerle ilgili kanıtlara sahip olduğumuzdaysa, ücretlerin çok düşük olduğunu görürüz (*IG* II^2.1672-3, aşağıya bakınız): Bu dönemde duvarcı ve sıvacı gibi zanaatkârlar günlük 2 ya da 2 buçuk *drachmae* alırken, ücretli emekçiler (*misthōtoi*) yalnızca 1 buçuk *drachmae* kazanırlar.[359] (Aynı faaliyetlerde kullanılan kamu kölelerinin günlük masrafları, *trophē*, yarım *drachma*'dır.)[360] Atina'da –Üzüm Bağı Kıssası'ndaki tarım işçileri gibi, MT. XX.1-16– kiralanmak isteyen kişiler, Kolonos Agoraios (ya da Ergatikos veya Misthios) olarak bilinen ve anlaşılan Atina Agorası'nın batı ucunda yer alan belirli bir yerde toplanırlardı. Bunu sadece Eski Komedya'dan bir parça ve tefsircilerle leksikograflar sayesinde biliyoruz: Buna ilişkin kanıtlar Alexander Fuks tarafından gayet açık bir şekilde ortaya konulmuştur.[361] Tarımsal faaliyetin en yoğun olduğu dönemlerde (hasat, bağ bozumu, zeytin toplama dönemleri) kiralık emek her yerde hayli yaygın olmuş olmalıdır; fakat Yunan edebiyatında Klasik dönemde herhangi bir tarımsal faaliyette kiralık emek kullanıldığından söz eden şaşırtıcı ölçüde az pasaja rastladım[362] ve edebiyatta karşımıza çıkan bu tür insanların da aslında efendileri tarafından kiralanmış köleler olabilecekleri hatırlanmalıdır. Örneğin Ps.-Dem LIII.20-1'de rastladıklarımız kesinlikle böyledir. Kuşkusuz çiftçiler arasında bol miktarda karşılıklı yardımlaşma da söz konusu olmuştur; fakat Yunan edebiyatında, milattan sonra ikinci yüzyılın ortalarında iki Latin yazar tarafından sözü edilen bu tür değiş tokuşlara benzer örneklerin bulunduğunu hatırlamıyorum: Apuleius, *Apol.* 17.1 (*an ipse mutuarias operas cum vicinis tuis cambies*) ve Gellius, *NA*, II.29.7 (*operam mutuam dent* – Ennius'un da Latince onluklar halinde çevirisini yaptığı bir Ezop fablından, id. 20). Zengin bir çiftçi de, Cato, *De agr. Cult.* 4'te olduğu gibi (*operarios facilius conduces*),

yoksul komşularını bu tür yoğun dönemlerde kiralık emekçi olarak çalıştırmak istemiş olabilir.

Antikitede kiralanan kişilerin hor görüldüğü ve kötü muameleye maruz kaldığı tek yer Yunan ve Roma dünyası değildi. Pers döneminde (MÖ dördüncü ve beşinci yüzyıllar) peygamber Malachi Yahudiye'de, "ücretli işçileri ücretleri" konusunda ezen kişileri ilahi cezayla tehdit etmiş ve onlardan İsrail toplumunun geleneksel olarak aciz kişileri olan "dul ve yetimlerle" birlikte söz etmişti (Mal. III.5; cf. Deut. XXIV.14-15; Lev. XIX.13). Büyük İskender 323 yılında Clazomenaeli Miccalus'u, İran Körfezi'ne düzenlenecek bir sefer için Fenike ve Suriye'den ek tecrübeli tayfa toplaması için Babil'den yüklü miktarda parayla (500 *talent*) gönderdiğinde, Arian ona verilen emirlerin "bazılarını kiralaması bazılarını ise satın alması" olduğunu aktarır (*Anab*. VII.19.5). Açık ki kiralık emekçi ve kölelerin yan yana hizmet etmesi beklenmektedir. "Klasik öncesi" dünyaya ait diğer kanıtlardan söz ederek vaktinizi almamalıyım. (Bu alt bölümün sonunda Yeni Ahit'teki kiralık emekten söz eden pasajlara değineceğim.)

İktisat tarihine ilişkin kanıtların edebî olmaktan ziyade belgesel nitelik taşıdığı ve (yalnızca Yunanistan, Küçük Asya, Suriye ve Mısır arasında değil, bu ülkelerdeki tekil bölgeler arasında da) bölgesel farklılıkların çok büyük olabildiği Helenistik dönem için, ücretli emekle ilgili kanıtları, zanaatkârların ve hatta arada sırada kiralık emekçi olarak hizmet eden köylülerin faaliyetleriyle ilgili olanlardan ayırmak çok zordur.[363] Fakat elli yıldan fazla bir süre önce, Rostovtzeff'in "MÖ üçüncü yüzyılda Yunanistan'ın ve Yunan adalarının içinde bulunduğu toplumsal ve iktisadi koşullara ilişkin en iyi çalışma" diye tarif ettiği (*SEHHW* III. 1358 n.3) W. W. Tarn'a ait "The social question in the third century" {Üçüncü Yüzyılda Toplumsal Sorun} başlıklı parlak bir makalede,[364] Helenistik çağın başlarında, az sayıda Yunanlı zenginleşirken kitlelerin içinde

bulundukları koşulların muhtemelen fark edilir derecede kötüleştiğini ve kuşkusuz bu tür koşullardan en çok kiralık emekçilerin zarar gördüğünü düşünmemiz için haklı gerekçeler olduğu ortaya konmuştur. (Tarn'a kıyasla verdiği rakamların geçerliliği ve bunlardan yaptığı çıkarımlar konusunda çok daha az emin olsam da, ulaştığı bu sonucu ben de kabul ediyorum.)

Roma *Principate*'sine ve Geç İmparatorluk dönemine ait kanıtları yorumlamak yine zordur ve vaziyet bu dönemde de şüphesiz bölgeden bölgeye büyük farklılıklar göstermiştir. Tarım ve inşaat faaliyetleri dışında kiralık emek kullanımına nadiren rastlarız; bu kullanım ilkinde büyük ölçüde mevsimsel, ikincisindeyse geçici ve düzensizdir (aşağıya bakınız).[365] Afrika'daki Mactar'da (modern Tunus) bulunan meşhur bir üçüncü yüzyıl metrik mezar yazısına konu olan meçhul adam gibi bazı kişiler, arada sırada ve istisnai olarak, iyi şansın ve çok çalışmanın bir bileşimiyle (kesinlikle ikisine de ihtiyaç olacaktır) yükselip mülk sahibi sınıfa girse bile, karşımıza çıkan bu tür kiralanmış işçilerin durumu, bir kural olarak gerçekten de çok mütevazıymış gibi gözükmektedir: Söz konusu mezar yazısına konu olan adam fakir bir aileden gelmiştir; fakat kısmen mahsul zamanında biçici gruplarının ustabaşılığını yaparak bizzat zengin bir toprak sahibi olmayı ve yerel konseye girmeyi başarmıştır (*ILS* 7457 = *CIL* VIII.11824; MacMullen, *RSR* 43'te bir tercüme bulunmaktadır.) Fakat bu adam muhtemelen çok nadir rastlanan bir istisnaydı. Böylesi bir kişinin John Moschus'un, 526 yılındaki depremin ardından Antakya'nın yeniden inşası sırasında bir işçi olarak kendi elleriyle çalıştığını söylediği meçhul piskopostan çok daha "tipik" olduğu konusunda şüphelerim var (*Patrum spirit*. 37, *MPG* LXXXVII.iii.2885-8 içinde). Buna ek olarak Suetonius'un (doğrulamayı başaramadığını söylediği) bir hikâye daha bulunmaktadır. Bu hikâyeye göre, (69-79 yılları arasında tahtta kalan) İmparator Vespasian'ın büyük-büyükbabası

Umbria’dan Sabine kırsalına gruplar halinde tarım işçileri getirmekten sorumlu bir yüklenicidir (*Vesp*. 1.4); fakat hikâye adamın bu yolla yoksulluktan kurtulduğunu iddia etmez. Kuşkusuz Batı’da olduğu gibi Yunan dünyasının çeşitli bölgelerinde de bu tür bir göçmen emeği belirli miktarlarda var olmuştur ve yine şüphe yok ki İtalyan *mercennarii*’ye benzeyen ve Varro’nun, daha önce (yukarıda iv. alt bölümde) gördüğümüz üzere değerli kölelerin riske atılamayacağı kadar sağlıksız bölgelerde kullanılmasını önerdiği bir miktar çok yoksul Yunanlı da mevcuttur. Varro’nun tavsiye ettiği, sağlıklı bölgelerde bile mahsul kaldırma ve bağ bozumu gibi ağır işler için kiralık işçi çalıştırılması da, Grekoromen dünyada genel bir uygulama olmuş olmalıdır. Burada, aynı pasajda Varro’nun bir tür borç esareti altında olmaları gereken pek çok *obaerarii*’nin kendi döneminde hâlen Illyricum’un yanı sıra Küçük Asya ve Mısır’da da kullanılmakta olduğunu belirttiğinden söz etmeliyim (*RR* I.17.2-3; cf. bu bölümün iv. alt bölümü ve nn. 66-7). Columella’nın, ardıç kuşu yetiştiriciliğini tartışırken, bazı insanların onlara daha önceden çiğnenmiş kuru incir verdiklerini söylediği ve “ama ardıç kuşlarının sayısı çok olduğunda, bunu yapmak pek de doğru değildir, çünkü incirleri çiğneyecek insanlar kiralamak çok ucuza gelmez (*nec parvo conducuntur qui mandant*) ve kiralananlar da hoş tadı nedeniyle hayli büyük bir bölümünü yeme eğilimindedirler” diye eklediği (*RR* VIII.10.4) pasajdan da söz etmeden geçemeyeceğim. Muhakkak ki, ihtiyaç duyduklarında ve hazır iş olduğunda, yetersiz gelirlerini geçici ücretli işlere girerek destekleyen çok sayıda yoksul köylü ve zanaatkârın var olduğunu varsaymalıyız ve bazı vasıfsız kişiler de şüphesiz yaşamlarını esasen bu şekilde kazanmak zorunda kalmış olmalıdır. Fakat bu yalnızca, insanın topraktan ya da vasıflı bir zanaatkâr veya yarı vasıflı bir işçi olarak geçimini sağlayamadığı takdirde başvurduğu bir *pis aller*, son çaredir. Psoeidonius’un kendisine Ligurya’daki araziler hakkında Marsilyalı bir dostu tarafından anlatılan bir hikâyeye ilişkin değerlendirmesini aktaran

Strabo, bazı kiralanmış tarım emekçilerinin içinde bulundukları umutsuz yoksulluğa dair dokunaklı bir resim çizer (III.iv.17, s.165). Kadınlı erkekli bir grup emekçi arasında, Marsilyalının hendek kazmak için kiraladığı bir kadın, doğum yapmak için işine ara vermiş ve ücretini kaybetmeyi göze alamadığından aynı gün içinde çalışmaya geri dönmüştür. (Varro'nun Illyricum'daki kadınların "sık sık" tarım işiyle uğraşırken verdikleri kısa bir arada doğum yaptıklarına ve sonra insana "sanki çocuğu doğurmamış da bulmuş" diye düşündürtecek bir soğukkanlılıkla çocukla birlikte işe döndüklerine ilişkin anlattıklarıyla kıyasladığımızda bile bu hikâyenin gücünü kaybetmeyeceğini düşünüyorum. *RR* II.x.9). Daha önceki dönemler gibi Roma döneminde de kiralanmış kişi kendi yetersiz ücretini bile alamayabilirdi (cf. Dio Chrys. VII.11-12) Yeni Ahit, James V.4'te yer alan meşhur bir pasaj, zengin kişileri tarlalarındaki mahsulü kaldıran ya da arazilerini biçen emekçilerin (*ergatai*) ücretlerini dalavereyle gasbettikleri için kınar. Yedinci yüzyılın başlarında ait John Moschus'un *Spiritual Meadow*'undaysa {Ruhsal Çayır} on beş yıl boyunca kiralık tarım işçisi olarak ücretini alamadan çalıştığını iddia eden bir adamın şikâyetini duyarız; fakat sanırım tek bir işveren için bu kadar uzun süre çalışmanın başka bir örneği yoktur (*Pratum spirit*. 154, *MPG* LXXXVII.iii.3021-4).

Her ne kadar Francotte'nin Yunan sanayisi üzerine geliştirdiği çözümlemelere her açıdan katılmasam da, bir kişinin *misthōtos* olarak tanımlanmasının, "une condition sociale inférieure ... C'est un ouvrier de rang sublaterne, un 'mercenaire', un 'journalier"' {toplumsal olarak aşağı bir konumu ... Onun alt tabakadan bir işçi, bir 'ücretli', bir 'gündelikçi'} olduğunu gösterdiğini söylerken (*IGA* II.150 ff., 157'de) büyük ölçüde haklı olduğunu düşünüyorum.

⁂

Kamusal eserlerin inşası, bazı Yunan şehirlerinde (zanaatkârların daha vasıf gerektiren faaliyetlerinin yanı sıra) kiralık emek için önemli bir istihdam kaynağı yaratmış olabilir; fakat bu noktada edebî kaynaklardan elde ettiğimiz kanıtlar son derece az ve işe yaramazdır ve modern literatürün de tatmin edici olmaktan uzak olduğunu söyleyebiliriz. Epidaurus, Delos ve diğer yerlerdeki kamu binalarının inşaatıyla ilgili kayda değer miktarda epigrafik malzemeye sahibiz;[366] fakat en öğretici ve ayrıntılı kanıtlar MÖ dördüncü ve beşinci yüzyıl Atinası'ndan, özellikle 320'lerin başlarına ait Eleusis tapınağındaki çalışmalarla ilgili bir dizi muhasebe kaydından gelir. Bu kayıtlar tek bir belge setinde, sadece tahıl (genel müzayedeyle satılan buğday ve arpa) fiyatlarının da dahil olduğu geniş bir fiyat yelpazesine değil, aynı zamanda spesifik olarak *misthōtoi* adı verilen kişilerin ücretlerine, kamusal kölelerin (*dēmosioi*) iaşe masraflarına ve bazen (genellikle günlük, bazen de aylık hesaplanan) "zamana göre" bazen de "parça başına" ödeme yapılan taahhütlü işlere ilişkin de sağlam kanıtlar sunan ve bu bilgilerin tümünün aynı kronolojik ve coğrafi bağlam içinde yer aldığı, bildiğim tek antik kaynaktır.[367] İlkçağ iktisat tarihçisi için bu Yunan antikitesine ilişkin en değerli kaynaklardan biridir. Burada bahsi geçen işlerin büyük bir kısmı, hakkında bir şeyler bildiğimiz diğer örneklerin büyük bir çoğunluğunda olduğu gibi, "üstlenici" olarak adlandırmamız gereken bir dizi insan (*misthōtai*) tarafından yapılmıştır ve listelerde tespit edilebilen katı anlamıyla *misthōtoi* sayısı fazla değildir. Bununla birlikte sorumlu oldukları işin tümünü kendi başlarına ya da kölelerinin yardımıyla yapmayan bu üstleniciler elbette, bir miktar ücretli emek istihdam etmiş olabilirler (yukarıya ve n.13'e bakınız). Bu alt bölümde daha önce, Aristo'nın kiralık emek karşısındaki tutumunu ele alırken söylediklerime dönecek olursak, genel emekçi, yani gerçek anlamıyla *misthōtos* (çoğulu *misthōtoi*, Aristo'nun *thēs*'i: yukarıya bakınız) ile üstlenici

ya da *misthōtēs* (çoğulu, *misthōtai*) arasındaki temel farka bir kez daha dikkat çekmeliyim. Bazı modern yazarlar gibi esas ayrım çizgisinin parça başı çalışan işçiyle zamana göre ücret alan işçi arasında olduğunu kabul eder ya da *misthos* adı verilen bir ödemenin ücreti alan kişiyi *misthōtoi* arasına sokacağını varsayarsak kafamızı karıştırmaktan başka bir şey yapmış olmayacağımızı vurgulamak isterim.[368] Temel karşıtlık emek gücünü vasıfsız ya da en iyi ihtimalle kısmi vasıflı işler için genel bir biçimde kiralayan emekçi, yani *misthōtos* ile her zaman (ya da neredeyse her zaman) vasıf ya da en azından alet edevat sahibi olmayı gerektiren *spesifik bir görevi* üstlenen "üstlenici" (*misthōtēs, ergolabos, ergōnēs* vs.: yukarıya bakınız) adını verdiğim kişi arasındadır. Üstlenicinin sahip olması gereken alet edevat arasında taşıma veya çekme işlerinde kullanılmak üzere öküz, eşek ya da araba, palanga takımı (*trochileia*) benzeri şeyler ve muhtemelen köleler de yer alır.[369] Daha önce de belirttiğim gibi, ("rant" anlamına gelmediği müddetçe) hemen her zaman nerdeyse kesin karşılığı olan "ödeme" ile tercüme edebileceğimiz *misthos* kelimesinin kullanılmış olması, *misthōtēs* ve *misthōtos*'u birbirinden ayırt etmemize yardımcı olmaz: Bu kelime her iki durumda da ve hatta bir mimara ya da başka bir görece saygın şahsiyete verilen "maaş" anlamında da kullanılabilir –ki bu durumda çok daha uzun aralıklarla ödense bile normalde günlük olarak hesaplanır. Devlet ya da devlet memurları (Atina'da, genellikle Poletia) sözleşmeleri bazen çok küçük meblağlarla "iltizama verirlerdi". Genellikle bu işleyiş *misthousi ta misthōmata* gibi bir ifadeyle tanımlanırdı (Arist., *Ath. Pol.* 47.2; Hdts II.180 ve pek çok başka metinde olduğu gibi). Fakat *misthōmata* ifadesi çok farklı anlamlara sahip olabilir ve Atina Erechteumu'nda[370] bulunan beşinci yüzyılın sonlarına ait bir yazıtta, *misthōmata* ve *kathēmerisia*" ifadesi büyük ihtimalle sırasıyla parça başı ve zamana göre ödemeleri birbirinden ayırmak için

kullanılmıştır (*IG* I^2.373.245-6). *Misthōtos* edilgen, *misthōtēs* ise etken çatılıdır ve temel ayrım dikkat çekici şekilde modern Roma hukukçularının Latince *locatio operis* ve *locatio conductio operarum* arasında kurduklarına benzemektedir (aşağıya bakınız).

Plutarkhos'un *Perikles'in Yaşamı* kitabının 12. Bölüm'ünde, sık alıntılanan ve MÖ beşinci yüzyılın üçüncü çeyreğinde Atina'da devlet adamları tarafından başlatılan büyük kamusal projelerin organizasyonunu tasvir etmeye çalışan bir pasaj bulunmaktadır. Bu pasajda söz konusu devlet adamları, "vasıfsız ve çıkarcı kitleler" de dahil olmak üzere tüm yurttaşlara istihdam olanağı yaratma (ya da "tüm şehri *emmisthos*" yapma, 12.4) görevini bilerek üstlenmiş gibi gösterilirler (12.5). Plutarkhos'un daha sonra açıkça belirttiği işçilerin çoğu vasıflıdır; fakat ona göre her bir zanaat kolu, başka birisine bağlı olarak çalışan kendi vasıfsız insan kitlesine (*thētikos ochlos kai idiōtēs*) sahiptir ve bu sayede şehrin refahı tüm nüfus tarafından yaygın bir şekilde paylaşılmaktadır (12.6). Kuşkusuz, büyük bir işi üstlenen her *misthōtēs*, kölelerin yanı sıra *misthōtoi* de kullanmış olabilir. Bununla birlikte, bütün bu pasaj son derece retorik bir karaktere sahiptir ve –Meiggs ve Adrewes'un yakın dönemde birbirlerinden bağımsız olarak göstermiş oldukları gibi– gerçeklikle çok az bağa sahip olacak ya da hiç olmayacak raddede abartılı olması muhtemeldir.[371] Sahip olduğumuz (esasen yazıtlardan gelen) güvenilir kanıtlar, Atina'da bile metiklerin ve diğer yabancıların (ve kölelerin de) kamusal eserlerin inşasına kayda değer ölçüde katıldıklarını ve benzer bilgilere sahip olduğumuz (ve normalde ihtiyaç duyulan tüm zanaatkârları bulabilmesi daha zor olan) diğer birkaç şehirde, yurttaş olmayanların rolünün Atina'dan da fazlaymış gibi gözüktüğünü düşündürmektedir: Bu, bu tür çalışmaların esas amacının yurttaşlara "istihdam yaratmak" olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Şüphesiz, 407 ve 395 yıllarında, Spartalı komutanlar (ilkinde Lysander, Plut., Lys. 3.3-4 ve

ikincisinde Agesilaus Xen., HG III.iv.16-17) tarafından büyük ölçekli askerî hazırlıklara girişilen Efes'te olduğu gibi surlarının içinde süregiden sıra dışı bir üretken faaliyet söz konusu olduğunda bir şehir müreffeh olarak görülür ve kendisini de böyle hissederdi; fakat şehirlerin gelirleri nadiren bu tür girişimlerde bulunulmasına izin verirdi. Buna benzer tüm örneklerde söz konusu faaliyetlerden asıl yarar sağlayanlar da kuşkusuz yerel zanaatkârlar, *technitai* idi ve ellerinde üstesinden gelebileceklerinden daha fazla iş olduğunda yabancı zanaatkârların şehre doluşma ihtimali de yüksekti.[372] İsokrates'e göre (VIII.21), Atina, "tüccarlar, yabancılar ve metiklerle dolu olduğunda" –çizdiği abartılı resme göre– bu tür insanların bulunmadığı kendi dönemine kıyasla iki kat daha fazla gelir elde etmişti.

İnşaat işlerinde özgür emek kiralanmasının İlkçağ şehirlerinin iktisadi yaşamında önemli bir rol oynadığını iddia etmek isteyen herkes kendisine, söz konusu insanların –ekseriyetle olduğu gibi– devam eden herhangi bir kamusal inşaat işi olmadığı ya da bu çok az iş bulunduğu dönemlerde yaşamlarını nasıl sürdürdüklerini sormak zorundadır. Özellikle "tiranların" büyük kamu inşaatlarındaki sorumluluğunun farkında olan; ama hiçbir zaman bunları şehirli yoksullara daha iyi bir yaşam sağlama arzusuna atfetmeyen Aristo'nun tutumu dikkat çekmeye değer. Bilakis Aristo pasajlarından birinde, "sıradan insanlara (*ochlos*) kötü davranmanın ve onları şehirden kırsal kesime sürmenin" oligarklar gibi tiranların da karakteristiği olduğunu söyler (*Pol*. V.10, 1311^{a}13-14). Biraz sonra (id. 11, 1313^{b}18-25) tiranın iki nedenle tebaasını yoksul tutma derdinde olduğuna ilişkin bir tez ortaya atar: İlkinin tercümesi müphemdir (metin sağlam olmayabilir: bkz. Newman, *PA* IV.456-7); ikinci gerekçeyse insanları entrika çevirecek boş zamana sahip olamayacak kadar meşgul tutma arzusudur! (cf. *Ath. Pol.* 16.3). Aristo'nun verdiği örnekler Mısır piramitleri ve (hepsi Arkaik

dönemde yaşamış) bir dizi Yunan tiranı tarafından girişilen kamu inşaatlarıdır: Korintli Cypselidler, Atinalı Peisistratus ve Samoslu Polycrates. Tüm bu önlemler, diye ekler, aynı sonuçları doğurmuştur: Sefalet ve boş zaman yokluğu. Aristo'nun bütün argümanı, söz konusu işlerin *corvées* tarafından değil, özgür insanların, hatta yurttaşların gönüllü emeğiyle yapılacağını varsayar –yardımcı olarak kullanılma ihtimallerini elbette dışarıda bırakmamışsa da kölelere ilişkin hiçbir şey söylememiştir. Günümüzde pek çok insan doğal olarak söz konusu işlerin *amacının* en azından kısmen bunlara katılan kişilere istihdam sağlamak olduğunu düşünecektir. Bu saikin de, en azından bazı örneklerde söz konusu olmuş olabileceğini düşünüyorum; fakat *Aristo'ya göre*, bu saik hiçbir rol oynamamıştır: Onun için, yurttaşlara onları yoksul ve tirana karşı entrika çevirmeye meyledemeyecek kadar meşgul tutmak için iş verilmiştir. Tiranların tebaalarını yoksul tutmak istemelerinin nedenini hemen anlayamayabiliriz. En azından Xenophon, tebaası fakirlikten ne kadar mustarip olursa, tiranın o kadar itaatkâr (*tapeinoteroi*) olmalarını bekleyebileceğini düşünmüş gibi gözükmektedir (*Hiero* V.4). Fakat burada Aristo'yu tam olarak anlayabilmek için, Platon'un *Devlet* (VIII.566e-7a) eserinde yer alan, Aristo'nun düşüncesizce kaydettiği ve aynı zamanda kamu inşaatları fikrini de gündeme getirerek gereksizce karmaşıklaştırdığı aptalca bir pasaja bakmalıyız. Platon, tiranın borçların ilga edilmesi ve *dēmos*'a toprak dağıtılması gibi (Aristo'da karşımıza çıkmayan unsurlar olan) demagojik önlemlerle işe başladığını ve sonra, huzurun tesis edilmesinin ardından sürekli olarak "*dēmos*'un lidere ihtiyaç duyması" için savaş kışkırtıcılığı yaptığını söyler –bu Aristo'nun kelimesi kelimesine tekrar ettiği bir fikirdir (1313^{b}28-9). Platon'da tiranın halkı yoksullaştırmak için izlediği yol, onları mali yükümlülüklerle karşı karşıya bırakmaktır (cf. Arist., 1313^{b}25-8): Onları yoksullaştıran ve tüm zamanlarını çalışarak geçirmek

zorunda bırakarak entrikadan uzak durmalarını sağlayan budur. Aristo'nun sokuşturduğu kamu inşaatları, Platon'un onlar olmadan daha açık ve iyi olan –ve eklendikleri takdirde aynı ölçüde zayıflayan– argümanına tam olarak uymaz. Aristo'nun alıntıladığım pasajlarının onun en iyi metinleri arasında olmadıklarını düşünebiliriz; fakat onun ve (Platon da dahil olmak üzere) çağdaşlarının tümünün çalışmalarında, kamu inşaatlarının şehirli yoksulların geçimini sağlamak için gündeme getirildiğini düşündürten hiçbir şeyin bulunmamasını görmezden gelebileceğimizi sanmıyorum. Yunanlı yazarlara ait kamu inşaatlarını tasvir eden diğer birkaç pasaj da, Plutarkhos'un (bir önceki paragrafta tartışılan) *Perikles* 12'si tek istisna olmak üzere, istihdam yaratma arzusuna ilişkin herhangi bir ipucu içermez. Aslında, bilebildiğim kadarıyla, MÖ dördüncü ve beşinci yüzyıla ait edebî kaynakların hiçbirinde kamu inşaatları vasıtasıyla istihdam sağlanmasıyla ilgili bir şey yoktur. Bu tiranlara seslenen (ya da onların ağzından yazılan) eserler için bile kesinlikle geçerlidir: Bkz. Xenophon'un *Hiero*'su ve İsokrates, II (*Nicocles*'e), III (*Nicocles*) ve IX (*Evagoras*).[373] İsokrates en nahoş konuşmalarından biri olan *Aeropagiticus*'ta bir yerde (VIII) Atina'nın "eski güzel günleri"ne (yani beşinci yüzyılın başlarına: bkz. § 16) ilişkin karikatürize edilerek idealleştirilmiş bir resim çizerken (§§ 15 ff.), yoksulların zenginlerin servetlerini kendileri için de bir zenginleşme kaynağı olarak gördüklerini, zenginlerinse yoksullara karşı hayırseverlikle yaklaştıklarını, bazılarına makul kiralarla toprak kiraladıklarını, başka bazılarını ticari seyahatlere gönderdiklerini ve bazılarına da "diğer türde faaliyetlere katılmaları" için gerekli kaynakları sağladıklarını iddia eder (*eis tas allas ergasias* §32). Fakat bu örnekte de, (her ne kadar İsokrates beşinci yüzyılın sonlarında devam eden kamu inşaatlarının gayet farkında olsa da, § 66) kamu inşaatlarından söz edilmez; çünkü bu hayırseverlik faaliyetleri,

zengin bireyler tarafından yapılan şeyler olarak sunulur (cf. § 55) ve *ergasia* sözcüğünün (§ 30) tarımla ilişkili olarak kullanılmış olduğunu da ekleyebilirim. Konuşmanın daha sonraki bir yerinde Atinalıların aynı dönemde yoksulları "çiftçiliğe ve ticari faaliyetlere" sevk ettiklerini (§ 44) ve pek çok yurttaşın "festivaller için bile olsa bir kez olsun şehre girmediği"ni okuruz (§ 52). Yoksulları şehirden uzakta, kırsal bölgelerde tutmak, Sahte-Aristocu *İskender'e Retorik*'in, *ochlos*'un şehirde toplaşması halinde birleşerek oligarşiyi yıkmasının daha kolay olacağına dikkat çeken yazarının (ki Anaximenes olduğuna kuşku yoktur), oligarklar için altını çizdiği bir derstir (2.19, 1424^{b}8-10).

Klasik dönemde yapılan büyük ölçekli bir kamu inşaatına ilişkin en ayrıntılı ve ikna edici değerlendirmeyi bulabileceğimiz edebî pasaj, Didorus XIV.18'tir. Bu pasaj, Epipolae'ın, Siraküza'nın büyük tiranı I. Dionysius tarafından, beşinci yüzyılın sonunda 30 etaplık 5-6 km uzunluğundaki bir duvarla tahkim edilmesini anlatır. Buna göre inşaatta 30 gruba ayrılmış 60.000 güçlü kuvvetli *taşralı* çalışmıştır. Her bir grubun başında, bir etaptan sorumlu olan bir inşaat ustası (*architektōn*) vardır. Ustaların altında her biri 1 *plethron*'dan, yani yaklaşık olarak 30 metreden sorumlu altı dülger (*oikodomoi*) ve her *oikodomos*'a yardım eden 200 vasıfsız işçi bulunmaktadır. Geriye kalanlar gerekli taşları bulmuş ve 6.000 çift öküzün yardımıyla onları inşaat alanına taşımıştır. (Köle emeğinin bahsi geçmez.) Diodorus'un anlatısına güvenebileceğimiz kadarıyla, pasaj bu istisnai derecede büyük Yunan şehrinde bile büyük inşaat işleri için yeterli bir özgür emek havuzunun var olmadığını gösteren kanıtlar sağlar, zira işçilerin büyük bir kısmının kırsal bölgelerden getirildiği belirtilmiştir. Bütün bu projenin büyük bir telaşla bitirilmeye çalışıldığı ve 20 günde tamamlandığı söylenir. Kendi etabını ilk tamamlayan takımda yer alan her bir gruba ödüller vaat edilmiştir. Dionysius'un, önemli miktarda kamu inşaatı yürütmüş

olsa da, tebaası için düzenli bir istihdam yaratmaya yönelik hiçbir çabasına rastlamadığımızı söyleyebilirim (bkz. Diod. XV.13.5). Dionysius 399 yılında (yine işi ayrıntılı bir şekilde organize ederek) savaş gemileri ve çok sayıda silah ve ok yaptırdığında, yalnızca kendi kontrolü altındaki şehirlerden değil, aynı zamanda yüksek ücretler ödeyerek İtalya, Yunanistan ve hatta Kartaca'nın hâkimiyetindeki bölgelerden bile çok sayıda zanaatkâr (*technitai*) toplamış (Diod. XIV.41-2) ve yine iş mümkün olduğunca çabuk tamamlanmıştır.

Önceki paragrafta söz edilen Diodrus (XIV.18.4) dışında yalnızca tek bir yerde, güvenilir olsa da olmasa da, büyük bir inşaat projesinde yer alan insanların sayısına dair kesin bir sayı verilmiştir: Josephus, büyük Yahudi isyanının patlamasından iki yıl önce, MS 64 yılında Kudüs'teki İkinci Tapınak'ın tamamlanmasına katılan "18.000'den fazla *technitai*"den söz eder (*AJ* XX.219). Josephus'a göre, tapınağın tamamlanması üzerine, günlük ekmeklerini kazanmaları bu işe bağlı olan 18.000 kişi artık "işsiz ve ücretsiz kalmıştı" (*argēsantes ... kai misthophorias endeeis*) ve işi finanse eden II. Agrippa halkın talep ettiği doğu girişinin yükseltilmesini reddetse de, şehrin beyaz mermerle döşenmesini (belli ki iş sağlamak için) kabul etmişti (ibid. 220-3). Josephus rakamlar konusunda son derece güvenilmez bir kaynak olabildiğinden 18.000 sayısının çok abartılı bir tahmin olduğunu sanıyorum. Söz konusu insanların büyük bir kısmının kendi emeklerini düzenli olarak kiralayan kişilerden ziyade, bu durumda –Josephus'un bir saatlik iş yapmış olsalar bile aldıklarını söylediği– günlük ücret için çalışmış olsalar dahi, bağımsız zanaatkârlar olarak görülmesi gerektiğini düşünüyorum (cf. Mt. XX.1-15). Muhtemelen bunların önemli bir kısmı Kudüs'e, Yahudiye, Celile ve daha da uzak bölgelerin kırsal kesimlerinden gelmişlerdi ve iş sona erdiğinde eve dönme beklentisi içindeydiler. Kudüs ve etrafındaki iktisadi durum sefaletin ciddi

boyutlara ulaşması nedeniyle gergindi: Bu elbette isyanın coşkusuna büyük katkı yapmıştı.

Tüm Grekoromen dünya içinde, azatlılar da dahil olmak üzere özgür insanların en yoğun olduğu yer büyük ihtimalle Roma şehrinin kendisiydi. Modern şehirlere alışkın olan herkes, doğal olarak bu insanların büyük bir bölümünün kendi emeklerini kiralamaya hazır olduklarını varsayma eğilimindedir. Aslında Roma' da herhangi bir *düzenli* kiralık emek türünün varlığına ilişkin elimizde bir kanıt yoktur. Özgür yoksulların belirli bir kısmı, bir ölçüde mahmileri oldukları zengin ailelerin sağladığı yardımlarla geçiniyor ve bu da Tacitus'un (çizdiği resme göre) arena ve tiyatroların müdavimi olan *plebs sordida*'ya[374] tercih ettiği, "nüfusun büyük hanelere bağlı sağlıklı kesimi"ne dahil olmalarını sağlıyordu (*Hist* I.4). Fakat *plebs urbana*'nın büyük bir çoğunluğu dükkân sahibi ya da tüccarlardan, vasıflı (ya da en azından yarı-vasıflı) zanaatkârlardan veya öküz arabası, eşek ya da katır kullanan taşıma işçilerinden oluşmuş olmalıdır. Esasen bireylerin mezar taşlarından ya da bir şekilde Roma'da ortaya çıkan, kölelerin yalnızca nadiren kabul edildiği ve yanlış da olsa "lonca" (*collegia*'nın bir biçimi) olarak adlandırılan kurumların hesaplarıyla ilişkili belgelerden oluşan günümüze kalan yazıt yığını sayesinde, (Geç Cumhuriyet dönemine gelindiğinde çoğunluğunu muhtemelen azatlıların ya da azatlı çocuklarının oluşturduğu) bu türden çok sayıda insanın var olduğunu biliyoruz.[375] Her ne kadar bir kural olarak kendilerini kiralamak yerine belirli müşteriler için özel görevler yerine getirseler de, bu vasıflı ve yarı-vasıflı işçilerin bir kısmı da zaman zaman genel emekçi olarak kendilerini kiralamak zorunda kalıyordu. Ve tabii ki vasıfsızlar da sık sık kendilerini genel olarak kiralıyorlardı. Bu nedenle, Roma'da önemli miktarda *kısa süreli* emek kiralama pratiğinin –çok istikrarsız bir geçinme biçimi olarak– mevcut olduğunu varsaymak durumundayız. Burada bütün

bir kamu inşaatları sistemini özenli bir şekilde ayrıntılar sunarak tasvir eden tek edebî çalışmayı, birinci yüzyılın sonunda, Sextus Julius Frontinus tarafından yazılmış olan *De aquis* (*Su Kemerleri Üzerine*) isimli eseri dikkate almaya değer: Frontinus defalarca köle işçilerden söz eder (II.06, 97, 98, 116-118); fakat hiçbir zaman özgür ücretli emeğe değinmez. Belirli işlerin (*redemptores*) özel üstleniciler tarafından üstlenilmesi gerektiği ihtimali üzerinde de durur (II.119, 124). Bu noktada üstlenicilerin, köle mi yoksa özgür işçi mi kullanacaklarını gösteren hiçbir şey yoktur; fakat Frontinus aynı zamanda eski dönemlerde, Agrippa'nın su kemerlerinin bakımını sistematik bir şekilde organize etmesinden önce (II.98), üstlenicilerin düzenli olarak kullanıldıklarından ve şehrin hem içindeki hem de dışındaki su kemerlerinde çalışmak üzere, sürekli olarak belirli sayılarda köle grupları tutmakla yükümlü kılındıklarından söz eder (II.96). Frontinus hiçbir yerde, hangi biçim altında olursa olsun, özgür ücretli emek istihdamından söz etmez. Diğer yandan, Frontinus'un sadece var olan su kemerlerinin sürekli bakımını ele aldığını unutmamalıyız; su kemerlerinin inşa edilmeleri sırasında ne tür bir emek kullanıldığıyla ilgili tek bir söz söylemez. Bu inşa faaliyetleri köle emeğinin yanı sıra hiç kuşkusuz özgür zanaatkârların, taşıma işçilerinin ve kiralık emekçilerin de katılmış olması gereken kısa süreli işlerdi. (Bu arada, Frantinus *De aquis*'te, Romalı bir idarecinin cahilce kendini beğenmişliğiyle, hayran olduğu Roma su kemerleriyle kıyaslayarak, sadece "işe yaramaz Piramitleri" değil, aynı zamanda "Yunanlıların ünlü ama verimsiz [*inertia*] eserlerini" de hor görür [I.16] –kuşkusuz aklındakiler Parthenon gibi tapınaklardır.)

Brunt, Roma'daki "demagojik figürlerin" sürekli olarak kamu inşaatlarıyla ilişkili olduklarını" iddia etmiştir.[376] Bunda bir haklılık payı var gibi gözükmektedir ve Romalı *populares*'in bir kısmına Roma'da yaşayan yoksul yurttaşlar için iş sağlama arzusu

atfetmenin önünde bir engel görmüyorum. Fakat bu konuda emin olmaktan uzağım. Roma'da *ya da başka herhangi bir yerde*, ne Geç Cumhuriyet ne de *Principate* dönemlerine ait, geçimlerini sağlamanın bir yolu olarak yoksul yurttaşlardan iş gücü elde etmeye yönelik bir girişime ilişkin açık bir kanıta rastladım –elbette Plutarkhos'un (yukarıda alıntılanan) *Perikles'in Yaşamı* 12.4-6'da yer alan ve beşinci yüzyıl Atinası'ndan ziyade Plutarkhos'un kendi dönemine daha yakın koşulların bir yansıması olduğunu düşündüğüm (Andrews ile birlikte: bkz. yukarısı ve n. 24) pasajı bir kenara koyarsak. Bu kadar önemli bir konu hakkında elimizde var olan tek edebî kaynağın MÖ beşinci yüzyılın Klasik Atinası'na ilişkin muhayyel bir tasavvur olduğunun ortaya çıkması, insanı kesin konuşmak hususunda pek de cesaretlendirmiyor. Dahası, Polybius Romalı *plēthos*'un[377] devlet ihalelerindeki çıkarlarından söz ettiğinde, aklında olan yalnızca Geç Cumhuriyet döneminde *equester* tabakasını oluşturan zengin kişilerdi, zira bu faaliyetler ve sundukları kârlarla[378] (*ergasiai*) ilgilenen çeşitli grupları belirlemeye geçtiğinde, sadece üstlenicileri, ortaklarını ve kefillerini sıralar; kiralanıp ücret karşılığı çalışanlar bir yana (çeşitli türde zanaatkârlardan oluşan) küçük taşeronlardan bile söz etmez (Polyb. VI.xvii.2-4). Bu özgür emeğin kamu inşaatlarına bir şekilde dahil olmadığını kanıtlamak için kullanılmamalıdır; fakat bu tür bir emeğin önemli bir rol oynamadığını düşündürür. (Cf. aşağıda Dio Chrysostom'un *Euboean Oration*'u, VII.104-152, ile ilgili olarak söylediklerim.)

İmparatorun "halkı beslemesi"ne (*plebiculam pascere*) engel olacağı gerekçesiyle, ağır sütunların Capitol'e taşınmasını kolaylaştırmak üzere bir *mechanicus* tarafından tasarlanmış yeni bir icadı kullanmayı reddettiğini aktaran, Suetonius'a ait *Vespasian* 18.2'deki eşsiz ve sık alıntılanan metni ciddiye almayı pek mümkün görmüyorum.[379] Bu metnin açıkça ima ettiği şey, bu işin, böylesi bir

icadın kullanılmasıyla gereksiz hale gelecek ve geçimlerinden olacak yurttaşların ücretli emeğiyle yapıldığı ve Vespasian'ın da bu şekilde yapılmaya devam edilmesini istediğidir. Bu hikâyenin doğruluğunu reddetmemin nedeni, bir aptal olmayan Vespasian'ın, Roma'da kullanılması ne kadar akılsızca olursa olsun, bu icattan yararlanmayı *bütünüyle* reddetmesi için herhangi bir makul gerekçesinin olmamasıdır. Zira söz konusu icat, *Roma'da* önemli miktarda zaruri emekten tasarruf edilmesini sağlayacak olsa da, imparatorluğun başka yerlerinde, özellikle de askerî istihkâmların inşası gibi işlerde çok yararlı olacaktır. Sadece bu nedenle bile bu hikâye uydurulmuş olmalıdır. Dahası, aslında imparatorlar Roma'daki (ya da başka yerlerdeki) yoksullara hiçbir zaman *emekleri karşılığında* düzenli olarak yiyecek, para ya da başka bir şey vermezlerdi ve hiçbir yerde geçimlerini sağlamaları için yoksul yurttaşlardan emek gücü elde etmeye yönelik bir girişime rastlamayız. Vespasian, daha önceki imparatorların pek çoğu gibi, şüphesiz Roma'da büyük bir kamu inşaatı programı yürütmüştü; fakat bildiğim kadarıyla bu işlerde ne tür emek kullanıldığına dair en ufak bir bilgi kırıntısına bile sahip değiliz. Söz konusu inşaatların büyük ve küçük üstleniciler tarafından organize edildiğini tahmin ediyorum. Bu kişiler, (muhtemelen ekseriyetle Plutarkhos'un, *Crass*. 2.5'te Crassus'a atfettiği 500 gibi büyük bir ölçekte olmasa da) büyük oranda köle grupları kullanıyor ve vasıfsız işler için çok sayıda geçici işçi istihdam etmenin yanı sıra bağımsız zanaatkârlara ve taşıma işçilerine de "taşeron" olarak iş veriyorlardı. Kamu inşaatlarında istihdamın sıradan Romalıların yaşamlarında düzenli olarak önemli bir rol oynamış olamayacağını söyleyebilirim, zira kamu inşaatı programları dönemden döneme nicel olarak büyük bir farklılık gösteriyordu ve özellikle, Augustus muazzam bir inşa ve yeniden inşa faaliyetinden sorumlu olduğu halde, halefi Tiberius'un 23 yıl süren hükümdarlığı (14-37) döneminde buna benzer bir şey söz konusu değildi. Roma alt sınıflarının geçimlerini sağlamaları,

büyük ölçüde kamu inşaatlarında çalışmalarına bağlı olsaydı, hiç inşaatın yapılmadığı ya da çok az inşaatın yapıldığı bu tür dönemleri atlatmaları mümkün olmazdı. Bununla birlikte Vespasian ile ilgili tartışmakta olduğumuz hikâye nerdeyse kesin bir şekilde bir kurgu olsa da, muhtemelen Vespasian'ın 79 yılındaki ölümünü takip eden yarım asırda yazmış olan Suetonius tarafından doğru kabul edilmiştir ve en azından çağdaşlarından bazılarına da akla yatkın gelmiş olmalıdır. Eğer gerçekten de, inandığım gibi Roma dönemine aitse (yukarıya bakınız) ve muhtemelen Plutarkhos'un yanı sıra özgün kaynak da Roma'daki şartlardan etkilenmişse, aynısı, Plutarkhos'un *Perikles* 12.4-6'sı (yukarıya bakınız) için de geçerlidir. Bu nedenle, dar anlamıyla kiralık emek belirli işlerin yerine getirilmesinde vasıflı ve yarı-vasıflı emeğinkinden çok daha küçük bir rol oynamış olsa da, varsayımsal olarak sıradan özgür insanların emeğinin birinci yüzyılda Roma'daki kamu inşaatlarının organize edilmesinde –ne kadar büyük olduğunu söylememizin mümkün olmadığı– gerçek bir paya sahip olduğu sonucuna varabiliriz. Fakat Roma şehri, kuşkusuz, çok özel bir örnekti.

Kendi hesabıma, Dio Cassius tarafından (LXVI [LXV].10.2, Xiphilinus'un özetinde) Vespasian'ın Capitol tapınağının yeniden inşası sırasında bir ilk gerçekleştirerek bizzat toprak kazmasının arkasında yattığı iddia edilen saiki kabul etmeyi mümkün görmüyorum: Dio-Xiphilinus'a göre, en seçkin insanların bile kendi örneğini izlemesini cesaretlendirmeyi ve böylece "nüfusun geri kalanını da çalışmaktan [*diakonēma*] kaçınamayacak hale gelmesini" ümit etmişti. (Bu saik Suet., *Vesp*. 8.5'te yer alan daha önceki bir anlatıda karşımıza çıkmaz.) Kuşkusuz Roma'da *corvée* yoktu. Bu nedenle, *eğer* metni ciddiye alacaksak, yurttaşların sağlayacağı emeğin gönüllü ve karşılıksız olduğunu varsaymak zorundayız, zira Vespasian'ın "en seçkin kişilerin" eylemlerinin "nüfusun geri kalanını" ileri çıkmaya cesaretlendireceğini ümit ettiği düşünülmektedir ve bana "en seçkin insanların" kendi emeklerini

kiralık olarak sunduklarını tahayyül etmek saçma geliyor. Yine de çok sayıda yoksul insanın, bir tapınağın inşaatı için bile olsa karşılıksız olarak emeklerini sunmak istemeleri de kuşkusuz son derece düşük bir ihtimale sahiptir ve aslında pek çoğu bunun altından kalkmayı pek de başaramayacak durumda olmalıdır. O halde metin pek bir anlam taşımamaktadır. Öte yandan, yoksulların hizmetlerini ödeme karşılığında sunmalarının beklendiğini varsayarak biraz önce işaret ettiğim saçma sonucu bertaraf etmeye çalıştığımızda, argüman kamu inşaatlarının büyük oranda yoksul yurttaşların emeğiyle sürdürüldüğüne inananlar için son derece rahatsız edici bir hal alır; zira imparatorun girişimi olmadan şehirdeki yoksul yurttaşlardan pek çoğunun ileri çıkmamış olması, hikâyeden yapılması gereken zorunlu bir çıkarımdır. Bu nedenle Brunt'ın bana önerdiği açıklamayı benimsemeliyim: Dio tarafından öne sürülen saiki görmezden gelmeli ve Vespasian'ın hareketini modern dünyada temel taşı kralın koymasına benzer bir ritüel olarak görmeliyiz. (Brunt'ın dikkat çektiği gibi, Suet., *Nero* 19.2'de yakın bir benzeri bulunmaktadır; cf. Tac., *Ann*. I.62.2.)

Yunan Doğu da dahil olmak üzere Roma eyaletlerinde, şehirlerin yaptığı önemli kamu inşaatlarının büyük bir kısmı, *Principate* döneminde imparatorluğun cömertliğine bağlı olmaya başlamıştı. Ne yazık ki, eyaletlerdeki inşaatlarda hangi tür emeğin kullanıldığı konusunda Roma ve İtalya'daki kadar az şey biliyoruz –elbette hiç değilse ikinci yüzyılın ikinci yarısından sonra sık sık olduğu üzere inşaatın ordu tarafından yapıldığı örnekleri saymazsak.[380]

İnsan büyük şehirlerde yoksulların nasıl olup da hayatta kaldıklarını merak edebilir. Elbette Roma[381] ve (332'den sonra) Konstantinopolis'te hükümet sınırlı miktarda bedava yiyecek (esas olarak ekmek ve Roma'da bunun yanı sıra zeytinyağı ve et) sağlamış ve buna ek olarak daha fazla tahılın da makul fiyatlardan alınabilmesini sağlamaya çalışmıştı. Eusebius'ta yer alan (*HE*

VII.xxi.9) bir pasajda Gallienus'un tek başına tahtta oturduğu dönemin (260'ların) başlarında İskenderiye'de de halka tahıl dağıtımı (*dēmosion sitēresion*) yapıldığı açıktır ve çoğu yakın dönemde yayımlanmış Mısır papirüsleri artık tahıl dağıtımının aynı dönemde Hermopolis'te, birkaç yıl sonra Oxyrhynchus'ta ve tam bir yüzyıl sonra Antinoöpolis'te de var olduğunu ortaya çıkarmış bulunmaktadır. Buna ilişin tüm kanıtlar J. R. Rea tarafından *The Oxyrhynchus Papyri* başlıklı yayınında sunulmuştur (Cilt. XL, 1972). Diğer tüm bölgelerden daha fazla kanıta sahip olduğumuz Oxyrhynchus'ta (kısmen kurayla belirlenen) imtiyazlı alıcılar listesine girmeyi düzenleyen kurallar, karmaşık ve tamamıyla açık olmaktan uzaktır; fakat bu dağıtımlardan en çok yararlananların makul ölçüde zengin yerli yurttaşlar olduğuna ve gerçekten yoksul olanların dağıtımlardan yararlanma şanslarının çok az olduğuna dair pek az şüphe vardır (cf. Rea, op. cit. 2-6, 8). Azatlılar da eğer bir liturji yerine getirmişlerse ve buna bağlı olarak en azından yeterli miktarda mülke sahiplerse, bu dağıtımdan yararlanmaya hak kazanmış gibi gözükmektedir (ibid. 4, 12). İskenderiye'deki dağıtım, en azından dördüncü yüzyılda, hükümet tarafından desteklenmiştir (cf. Stein, *HBE* II.754 n.1) ve (Roma, Konstantinopolis ve İskenderiye'den sonra Akdeniz dünyasının en büyük şehirleri olan) Antakya ve Kartaca'nın da devletten tahıl yardımı aldıklarını düşünmek için gerekçelere sahibiz (bkz. Jones, *LRE* II.735 ve III.234 n. 53; Liebeschuetz, *Ant.* 127-9). Bu tür bir şehirde yaşanacak ciddi bir ayaklanma tahıl dağıtımının ertelenmesi ya da azaltılmasıyla sonuçlanabilirdi: 342 yılında Konstantinopolis'te (Socr., *HE* II.13.5; Soz., *HE* III.7.7); 387 yılında, ünlü "heykellerin ayaklanması"ndan sonra Antakya'da (Liebeschuetz, *Ant.* 129) ve 453 civarında, Kadıköy Patriği Proterius'un atanmasını takip eden huzursuzlukların bir sonucu olarak İskenderiye'de (Evagr., *HE*II.5) yaşanan buydu. Şimdiye kadar mevcut olan kanıtlar bu tür tahıl dağıtımlarının ölçeğine

ilişkin yalnızca çok yetersiz bir fikir verir. Rea'nın da belirttiği gibi, "Mısır şehirlerinde yaygın olan bir kurumun görünümünü taşımaya başlayan gelişme hakkında görece çok az bilgiye sahibiz" (op. cit.2). Mısır ve yukarıda adı geçen diğer yerler dışında bu tür dağıtımların yapılıp yapılmadığı konusunda şu an bir şey söylemek mümkün değildir. Constantine'den başlayarak imparatorlar tarafından, Puteoli, Tarracina ve Capua gibi pek de büyük olmayan bazı İtalyan şehirlerine tahıl (ve şarap) desteği verildiğine rastlarız; fakat bunlar Roma şehrinin ve limanı Portus'un idamesi için sağlamak zorunda oldukları ayni yükümlülükler (ahşap, misket limonu, domuz ve şarap) nedeniyle kaygılanan şehirlerin zararlarını karşılamayı amaçlayan, çok özel düzenlemelerdi (bkz. Symm., *Rel*. xl ve Jones, *LRE* II.702-3, 708-10). Bunun dışında imparatorluğun tekil şehirlere gösterdiği uzun ya da kısa süreli cömertliğe ilişkin yalnızca Hadrian'ın Atina'ya meçhul miktarda yıllık bedava tahıl desteği anlamına gelebilecek bir *sitos etēsios* bahşetmesi gibi (Dio. Cass. LXIX.xvi.2) ayrıksı örnekler bulunmaktadır. Yunan dünyasının pek çok bölgesinde, şehirlerin makul fiyatlardan tahıl satın alıp piyasaya sunmak için özel kaynaklara sahip olduklarına ilişkin kanıtlar da vardır: MÖ üçüncü yüzyılın ikinci yarısı gibi erken bir tarihte bu kaynaklar pek çok şehirde kalıcı hale gelmiştir (bkz. örneğin Tarn, *HC*^{3} 107-8). Rodos'taki yiyecek liturjileri eşsiz olmuş olabilir (Strabo XIV.ii.5, s.653). Helenistik ve Roma dönemlerinde zengin kişiler zaman zaman kendi şehirlerinde belirli vesilelerle para ve yiyecek dağıtımı (Latince *sportulae*) yapılmasını mümkün kılacak kaynaklar yaratırlardı; fakat yoksullara büyük bir pay ayırmak yerine, bu kaynakların dağıtımında genellikle üst sınıflar lehine ayrımcılık yapılırdı.[382] Magie, Roma Küçük Asyası üzerine yazdığı kitabında "günümüzde hayır kurumu olarak düşünülen şeyin ... bilinen tek örneği" olduğuna inandığı bir olaydan söz eder: "Sillyumlu [Pamfilya'da] zengin bir kadın muhtaç çocukların

bakımı için 300.000 *denarii* bağışlamıştır” (*RRAM* I.658). Söz konusu yazıtta (*IGRR* III.801) “*muhtaç* çocuklardan” bahsetmeyi haklı gösterecek hiçbir şey yoktur ve yazıtın devamının yanı sıra, Menodora isimli söz konusu kadın ve ailesiyle ilgili başka iki yazıt da (ibid. 800, 802) açık bir biçimde bu insanların bağışlarını, tamamen toplumsal statüyle uyum içinde, en az beş ya da altı dereceden oluşan, konsey üyelerinin önce geldiği, onları “ihtiyarların” (*geraioi*), yerel meclis üyelerinin (*ekklēsiastai*) ve sıradan yurttaşların izlediği bir hiyerarşik düzene göre yaptıklarını gösterir. Bu hiyerarşik düzenin altında önce *paroikoi* (Klasik Atina’da “metik” adı verilen mukim yabancılar), iki farklı azatlı grubu (cf. bu bölümün v. alt bölümü ve n. 17) ve en son olarak da ilk üç derecede yer alanların (isimlerinin geçtiği iki yazıta göre) azatlılar vb. ile aynı miktarda ya da daha az yardım alan eşleri geliyordu. Her bir örnekte konsey üyeleri azatlıların en az yirmi katı kadar para alıyorlardı. (T. R. S. Broughton, Frank, *ESAR* IV.784-5’te yazıtlarda tam olarak açık olmayan rakamlara ilişkin işe yarar bir özet verir.)

⁂

Bu kitapta Roma dünyasıyla yalnızca Yunan Doğu’yu içerdiği ölçüde ilgileniyorum ve iyi, kısa ve kolay anlaşılabilir bir değerlendirmenin John Crook’un *Law and Life of Rome* (1967) eserinde bulunabileceği Roma ücretli emeğiyle ilgili söyleyecek pek az şeyim var.[383] Roma dünyasında belirli miktarda özgür kiralık emek, *mercennarii* istihdam edildiğini daha önce tespit etmiş olduğumuz tarımın yanı sıra, örneğin genellikle vasıfsız karakterdeki madencilik ve çeşitli hizmet alanlarında da gözlenebilir: Bkz. yukarıda Mactar yazıtı ve bu bölümün iv. alt bölümü. Durum elimizdeki bilgilerin büyük bir kısmının Yunan Doğu’dan geldiği Geç Roma İmparatorluğu’nda pek de değişmemiş gibi gözükmektedir (bkz. Jones, *LRE* II.792-3, 807, 858-63).

Günümüzde “profesyonel” görevler adını vereceğimiz işlere gelindiğindeyse pek çok teknik problem doğar (aşağıya bakınız). MÖ son yüzyılın üçüncü çeyreğinde yazan Cornelius Nepos *scribae*’ın (kâtiplerin) statüsünün Yunanlılar arasında, *scribae*’ı *mercennarii* olarak gören –aslında öyleydiler diye ekler Nepos– Romalılara kıyasla çok daha itibar gördüğü (*multo honorificentius* idi) gerçeğine dikkat çeker (*Eum*. 1.5). Fakat yüksek düzey bürokrat olarak adlandırmamız gereken; eyalet valileri de dahil olmak üzere magistratların kişisel katipliği gibi son derece sorumluluk sahibi makamlarda hizmet verebilen ve devlet tarafından çalıştırılan kâtipler (*scribae publici*), haklı olarak “kadim ve seçkin” diye nitelenen bir mesleğe mensuptular (Crook, *LLR* 180, Jones *SRGL* 154-7’ye atıfla). Bu tür ifadeler, insanın okuduğunda içgüdüsel olarak istihzayla tepki verebileceği daha geç tarihli bir mazereti kabul etmeyi kolaylaştırır: Fırat üzerindeki Samosata’dan bir ikinci yüzyıl hicivcisi olan ve anadili Aramice olmasına rağmen mükemmel bir edebî Yunancayla yazan[384] Lucian, her ne kadar daha önceki bir eserinde (*De merc. cond.*) edebiyatla uğraşan diğer beyefendileri özel kişilerin hizmetinde ücretli kâtiplik görevleri kabul ettikleri için suçlamış olsa da, Roma imparatorluk bürokrasisinde maaşlı bir görev kabul etmesini mazur göstermek için helak olur: Mazeretiyse kendisinin de imparatorun hizmetinde –yani devlette– çalışıyor olmasıdır (*Apol*. 11-13).

Aristo tarafından kiralanmış bir kişiyle bağımsız zanaatkâr arasında yapılan ayrımın bir benzeri Roma düşüncesinde ve hatta bir ölçüde (elbette 212 civarından başlayarak teorik olarak tüm imparatorlukta uygulanan) Roma hukukunda da bulunmaktadır: Bunu açık bir şekilde gösterdiğini bildiğim en eski metin Cicero’nun *De officiis*’inden sık alıntılanan bir pasaja (I.150) ait bir parçadır. Bu parça, “yetenekleri (*artes*) değil emekleri satın alınan tüm o *mercennarii*’nin hasis ve sefil hayatını kazanma yollarından ve

maaşlarının köleliklerinin ödülü olduğundan (*ipsa merces auctoramentum servitutis*)" söz eder. Burada yine üst sınıftan Yunanlılar arasında hâkim olan, dar anlamıyla genel ücretli emeğin (bağımsız zanaatkârın spesifik emeğinin değil) bir şekilde kölelere yakışır olduğu fikrine rastlarız.[385] Cicero Rodoslu Panaetius'u yakından takip ediyor olsa bile (bkz. bu bölümün iii. alt bölümü), bu noktada dile getirdiği duygular tamamıyla Roma hâkim sınıfının karakteristiğidir.

Bu noktada kısaca teknik ve güç bir sorundan, pek çok modern Roma hukukçusunun, Romalı hukukçular tarafından *locatio conductio* –esasen "icara vermek", "kiralamak"– adıyla bilinen sözleşmenin iki farklı biçimi arasında yaptığı ayrımdan söz etmeliyim. (Midesi teknik ayrıntıları kaldırmayacak olanlar bu paragrafın geri kalanını kolayca geçebilirler.) Bu sözleşmenin hepimizin aşina olduğu en basit biçimi toprak ve evler de dahil olmak üzere bir şeyi kiralamak ve kiraya vermektir. *Locatio conductio*'nun şimdi birbirlerinden ayırt etmek istediğim diğer iki biçimi *locatio conductio operis* (*faciendi*) ve *locatio conductio operarum*'dur:[386] Her zaman hukuki bir ayrımdan ziyade sosyo-ekonomik bir ayrım olsa ve asla hukukçular tarafından, Cicero'dan az önce alıntıladığım pasajda olduğu gibi açık bir şekilde ortaya konmamış olsa da, bu ikisi arasında Roma döneminde bir ayrım var olmuş gibi gözükmektedir. Modern anlamda pek çok "profesyonel hizmeti" dışarıda bırakarak başlamalıyız: Romalılar için bunlar *locatio conductio*'nun uygulanabileceği şeyler kategorisinin içinde yer almıyorlardı.[387] Bu Roma hukukçuları tarafından da çok tartışılan son derece çetrefilli bir meseledir: Metinlerin genel ve tutarlı bir resim çizmemize izin vermediği, çünkü (kaynaklarda bulunmayan modern bir ifade olan) *operae liberales* adı verilen farklı işlerin[388] statülerinin Geç Cumhuriyet ve Severan dönemleri arasında kayda değer değişimler geçirdikleri fikrine katılıyorum –

örneğin birkaç önde gelen öğretmen ve hekimin statülerinde dikkat çekici bir yükselme gözlenirken, bazı arazi memurlarınınki (*mensores*, *agrimensores*) düşmüştü. Genel konuşacak olursak hatiplik ve filozofluk gibi meslekler teorik olarak (tabii ki “sofistler” ve profesör olarak devlet hizmetinde olan filozoflar dışında) verilen hizmet karşılığında doğrudan ödeme içermedikleri için tamamıyla saygınken, bu tür ödemeler alan hekimler, öğretmenler ve benzerleri, *Principate*’nin ilk iki yüzyılında en önde gelen mensuplarından birkaçı, özellikle de en üst düzey edebiyat ve retorik öğretmenleri çok saygın bir konum elde edene dek, çoğunlukla bugünlerde mesleklerine gösterilen yüksek hürmeti görmekten uzaktılar. Aşağılayıcı *mercennarius* terimi hiçbir zaman *locatio conductio operis* ile ilişkili olarak kullanılmamış fakat sadece “emeğini kiralayan” kişilere, *operas suas locaverat*’e atfedilmişti (Dig. XLVIII.xix.11.1 vs.) ve bu sözleşme biçimi bir kişinin “kendisini kiraya çıkardığı” (*locatio conductio sui*) biçimden çok zor ayırt edilebilir (bkz. örneğin, *Dig*. XIX.ii.60.7: “si ipse se locasset”). Bir kişinin kendi emeğini (*operae*) kiralaması, başlı başına onur kırıcıdır ve Ulpian da, “arenada vahşi hayvanlarla boğuşmak için kendisini kiralayan bir kişinin belirli bir hukuki damgaya maruz kalması, fiilen bu belirli pratiğe bulaşmış olmasından değil, böyle yapmak için kendisini kiralamasından kaynaklanır” demiştir (*Dig.* III.i.1.6). *Locatio conductio operarum*’da (hizmetlerini) “kiraya vermek” için sözleşme yapan ve işi (*operae*) yapıp ödemeyi alan işçi (*mercennarius*) *locator* olurken, *locatio conductio operis*’te *locator*’un *işi*, iş (*opus*) yapıp ödemeyi alan *conductor*’a (bu ikincisine “üstlenici” diyebiliriz) “veren” kişi olması yalnızca tuhaf bir anomalidir. (*Locatio conductio rei*’de, *locator*, toprak söz konusu olduğunda, “kiraya veren kişi”dir ve ödemeyi alan da tabii ki odur.) Hukukla ilgili teknik ayrıntılar, ne kadar karmaşık olsalar da, *yeteneğinin* (belirli bir iş için) satın alınmasına izin veren görece saygın bir adamla emek gücünün genel

tasarrufunu satarak “köleliğin ödülü” olan ücreti alan *mercennarius* arasındaki ayrımı yaparken Cicero’nun aklında bulunan gerçek farkın üstünü örtmemelidir.

Aktardığım tüm kaynakların üst sınıf çevrelerinden geldiği ve sadece zenginlerin ücretli emeği adi ve nahoş bir faaliyet olarak değerlendirmiş olabilecekleri şeklinde bir itiraz gelebilir. Buna karşı (mülk sahibi sınıflar gibi her türlü işi hor görmekten elbette uzak olan) sıradan insanların bile, kiralık emeği gerçekten de köylünün, tüccarın, dükkân sahibinin ya da zanaatkârın emeğine kıyasla daha az saygın ve değerli bir faaliyet olarak gördüklerini düşünmek için her türlü gerekçeye sahip olduğumuzda ısrar edeceğim. Bu meslekler ve hatta vasıflı zanaatkâr olarak sınıflandırılamayacak, mavnacılık ya da eşek biniciliği gibi taşıma işleri bile, insanın *kendi kendisinin efendisi*, gerçekten özgür bir adam olarak kaldığı çalışma biçimleriydi. Yunan ve Roma antikitesinde, tamamıyla özgür bir insan olmasının neredeyse zorunlu olarak, prensipte yaptığı işte köle kullanabilme kabiliyetini de içerdiğini iddia edeceğim.

Zenginleşen küçük bir satıcı (bir *kapēlos*) bile dükkânı ya da tezgâhıyla ilgilenecek bir köle alabilmeli; bir arabacı ya da katırcı hayvanlarına göz kulak olmak için bir köle sahibi olmayı arzulayabilmeliydi. Fakat işverenine emek gücünün bütün kullanım hakkını vermesi karşılığında asgari bir ödeme alan *misthōtos*’un, kendi sefil ücretiyle köle çalıştırması hiçbir zaman mümkün olamazdı; kendisi bile tam anlamıyla özgür bir insan değildi.

Yeterince açık bir biçimde ortaya koyduğumu ümit ettiğim üzere emekçinin statüsü olabildiğince düşüktü –aslında köleninkinden yalnızca biraz daha yukarıdaydı. Kendilerini kiraya çıkaran insanların kendi gözlerinde bile, çok düşük bir öz saygıya sahip olduklarından eminim. Petronius’un *Satyricon*’unda, hamal olarak kiralanan ve *mercennarius* olarak adlandırılan (Rouse tarafından 1913 tarihli Loeb edisyonunda yanlış olarak “köle” diye tercüme edilmiş ve 1969 tarihli gözden geçirilmiş baskıda “ücretli” olarak

düzeltilmiştir) kurgusal bir karakter olan Corax, bir yük hayvanı olarak muamele görmeye şiddetle karşı çıkar ve kiraladığı şeyin bir atın değil bir insanın hizmeti olduğunda (doğru teknik terminolojiyle: yukarıya bakınız) ısrar eder (*hominis operas locavi, non caballi*).[389] “Babam beni yoksul bir adam olarak bırakmış olsa bile” der patronuna “senin kadar özgürüm” (117.11-12). Fakat Corax’ın özgür bir adam gibi davranmadığını bildiği hikâyede ima edilmiştir. Bunun genel olarak bu tür insanlara ilişkin gerçek bir resim olduğunu kabul edeceğim. Plutarkhos’un, mülksüz insanlara hayatlarını nasıl idame ettireceklerine dair tavsiyelerde bulunurken (*Mor*. 830ab), genel bir şekilde emeklerini kiralamalarından söz etmemesinin dikkate değer olduğunu düşünüyorum. Önerdiği (ve borç esaretini tartışırken bu bölümün iv. alt bölümünde aktardığım) mesleklerin arasında normalde köleler tarafından ifa edilen, yoksul bir özgür insanın ancak ücret karşılığında kabul edeceği iki vasıfsız faaliyet vardır: Çocukları okula götürmek, yani *paidagōgos*’luk yapmak ya da bekçi, *thyrōrōn* olmak (cf. Epict., Diss. III.26.7). İlki için parça başı ödeme alabilirdi; ikincisineyse ancak zaman göre ödeme uygun düşermiş gibi gözüküyor. Fakat bu görevlerin her ikisinde de, ne kadar vasıfsız ve sıradan olurlarsa olsunlar, hareket alanları dar bir şekilde tanımlanmıştır ve kiralanan kişinin genel bir emekçi olarak kullanılmasına imkân tanımaz. Plutarkhos ve kuşkusuz Yunanlıların pek çoğu için bunun bir şey ifade edeceğinden şüpheliyim. Bu tür bir görevi kabul etmek, insanı en azından vasıflı hizmet sunmakla tam anlamıyla genel bir kiralık emekçi olmak arasındaki sınıra yerleştirecektir ve biz Plutarkhos’un ele aldığı kişinin sınırı geçmekte olduğunu ve kiralık emekçilerle birlikte sınıflandırılmasının daha iyi olacağını düşünme eğiliminde olabiliriz. Fakat belki de Plutarkhos için, tavsiye ettiği hizmetlerin spesifikliği, söz konusu kişileri salt ücretli kategorisine düşmekten kurtaracaktı. Yunan edebiyatındaki şehirli yoksulların geçimi

konusuyla ilgilendiğini bildiğim diğer tek pasaj, Dio Chrysostom’un *Euboean oration* eserindedir (VII.204-252) ve bunun da büyük bir bölümü, ya zenginlerin gereksiz bir lükse sahip hayatlarını kolaylaştırdıkları ya da yararsız ve küçük düşürücü oldukları için yoksulların bulaşmasına izin *verilmemesi* gereken meslekleri tartışmaya ayrılmıştır (109-11, 117-23, 133-52). İdeal olarak, Dio açık bir şekilde şehirli yoksulların kırsal bölgelere yerleşmesini tercih eder (105, 107-8). Her ne kadar başka bir yerde (114), (Demosthenes’in bir konuşmasına, LVII.45, yönelik) edebî bir kinayeyle, bir insanın sadece annesi bir yanaşma (*erithos*), bir üzüm toplayıcısı ya da ücretli bir süt anne ya da babası bir öğretmen veya çocukları okula götüren bir kişi (*paidagōgos*) olduğu için küçümsenmemesi gerektiğini söylese de, şehirde kalanlar için tavsiye ettiği tanımlanabilir tek meslek zanaatkârlıktır (*cheirotechnai*, 124). Dio’nun kendi memleketi olan Prusa’da verdiği düzinelerce söylevin (XXXVI, XL, XLII-LI) herhangi birinde, bu konuşmalarda kamu inşaatlarına ve Dio’nun bunlardaki kendi sorumluluğuna ilişkin pek çok atıf yer alsa da, “istihdam sağlamak” için kamu inşaatlarına girişildiğine dair en ufak bir ipucu bile bulunmadığını da eklemeliyim.[390] Özellikle bir pasaj, XLVII.13-15, bu tür işlerin amacının yalnızca şehri daha güzel ve etkileyici hale getirmek olduğunu –bu pek çok Küçük Asya şehrinin birinci ve ikinci yüzyıllarda kalkışacağı bir faaliyetti– çok açık bir şekilde gösterir. Dio’nun *dēmos*, *dēmotikoi*, *plēthos*’a yönelik iyi niyetine ilişkin atıflarının hiçbirinde (örneğin L.3-4; XLIII.7, 12’de) kamu inşaatlarından söz edilmez ve sıradan insanlara acıdığına ve onların omuzlarındaki “yükü hafifletmeye” (*epikouphizein*, L.3) çalıştığına ilişkin iddiası bu tür faaliyetler açısından bakıldığında son derece yersiz kaçacaktır.

Kuşkusuz, her köleci toplumda, çok özel koşulların mevcut olmadığı durumlarda düşük düzeyde kiralık emek kullanımı

kaçınılmazdır: Şiddetli iktisadi baskılar tarafından sürüklenmedikleri müddetçe az sayıda özgür insan buna başvuracak ve böyle yaparak hem kendi nazarında hem de başkalarının gözünde ıstırap çekecektir. Ücretler düşük olma eğiliminde olacaktır: Ücretleri düşük tutan etkenler arasında "yedek" köle emeği arzı da yer alabilir. Efendilerin kazançlı bir işte kullanamadıkları, hiçbir işe yaramadan ellerinde duracağına çok ucuza kiralamayı tercih edecekleri köleleri vardır. Çok çalışmanın "bir köle gibi çalışmak" anlamına geldiği ve yoksul beyazların pamuk ve şeker plantasyonlarında çalışarak kendilerini "zencileştirdikleri"nin söylendiği iç savaş öncesi Amerikan Güneyi'nde, *yeoman* çiftçilerle şehirli ve köylü proletaryanın elleriyle çalışarak kendilerini küçük düşürdüklerini düşünmemelerine yönelik pek çok uyarı söz konusuydu –"Hiç kimse emeğinden utanmasın, hiç kimse nasırlı bir elden ya da güneşten yanmış bir yüzden utanmasın." Fakat bu kadar sık vaaz verilmesi, bunların yerleşmiş tutumlarla çeliştiklerinin düşünüldüğüne dair bir kanıttı: Bu nokta, Eski Güney'de yalnızca "genel olarak çalışmaya yönelik alttan alta bir hor görme eğiliminin" değil, özellikle "başka birisi için çalışmaya –antik *misthōtos* ve *mercennarius*'un içinde bulunduğu durum tam da buydu– dönük bir küçümsemenin" varlığının altını çizen Genovese tarafından açık bir şekilde ortaya konmuştur (*PES* 47-8 ve n. 63-4). Mülk sahibi sınıfın artığının önemli bir bölümünü kölelerden, serflerden ya da borç esirlerinden oluşan özgür olmayan emekten elde ettiği (cf. yukarıda II.iii) "köleci bir toplumda" kölelik zehri, toplumsal ve iktisadi alanların yanı sıra ideolojik alanda da etkili bir şekilde işler. Yunan ve Roma dünyasında "emeğin yüceliğinden" söz edilmediğine sık sık dikkat çekilmiştir ve –"işçi sınıfı" bir yana– modern anlamda "emek" kavramı bile Yunanca ya da Latincede tam olarak ifade edilemez.[391] (Elbette, emeğin yalnızca "köleci" adını

verdiğim toplumda hor görüldüğünü ima etmiyorum: Aşağıya bakınız.)

Yunan ve Roma dünyasında köle emeğinin yarattığı “rekabetin” özgür, kiralık işçilerin ücretlerini aşağıya çektiği ve hiç değilse uç örneklerde “işsizliğe” neden olma ihtimalinin bulunduğu sık sık söylenmiştir. Aslında “işsizlik” genellikle, MÖ beşinci yüzyıl Atinası’nda olduğu gibi, belirli bir yerde köle emeğinin kullanımında gözlemlenen büyük bir artışın zorunlu sonucu olarak tasavvur edilir. Fakat modern anlamdakine benzer bir *işsizliğin*, antik dünyada hiçbir zaman gerçek bir sorun teşkil etmediğini, zira göstermiş olduğum gibi, *istihdamın*, yine modern anlamda özgür insanların büyük bir çoğunluğunun peşinden koştuğu bir şey olmadığını; yalnızca hem vasıfsız hem de muhtaç durumda olanların normalde ücret karşılığı bir işe girmeye çalışacağını anlamalıyız. Birazdan köleliğin bu kiralık emekçilerin konumunu ne ölçüde etkilediği üzerinde duracağım; fakat şu an taşıma ve benzer işlerle iştigal eden, yarı-vasıflı ve alet edevata sahip (yukarıya bakınız) kişiler de dahil olmak üzere zanaatkârlara ve vasıflı esnafa odaklanmak istiyorum. Bu tür bir kişi, normal olarak, daha farklı bir şekilde “istihdam” edilmiştir: Müşterileri için, yaptığı şeye göre “parça başına” ödeme alacağı spesifik işlerde çalışmıştır. Muhtemelen bunun tek istisnası günlük olarak “çalıştığı zamana göre” ücret alacağı kamu inşaatlarında “devlet sözleşmesi”yle çalıştığı durumlardır. (Bu tür ödemelere ilişkin en çok bilinen kanıtlar MÖ beşinci yüzyılda Atina Erechtheum’u ve dördüncü yüzyıl sonlarında Eleusis tapınağıyla ilgili kayıtlardır. Referanslar n.21’de bulunabilir.) Ani bir köle işçi akışı, tabii ki zanaatkârların, hizmetlerine ihtiyaç duyan ve yapılacak iş vermek isteyen müşterileri bulma şansını azaltır ve böyle olduğu ölçüde kölelerin “özgür emekle” rekabet halinde oldukları ve çok genel bir anlamda “işsizlik yarattıkları” söylenebilir. Bununla birlikte, aynı şekilde atölyesinde çok sayıda köle kullanan bir kişinin, kendi başına

çalışan küçük zanaatkârdan “mutlaka” daha ucuza üretim yapacağını düşünmek de saflık olacaktır: Antikitede büyük bir üreticinin mevcut standart fiyatlardan satış yapma ve köle kullanımından elde ettiği ek kazancı cebine indirme ihtimali, yükselen bir kapitalist girişimcinin psikolojik baskı, tutku ve fırsatları söz konusu olmadığından daha yüksektir –burada savunduğu tezle de ilgisi olmayan tek bir örnek verebilmiş olsa da, Jones ile hemfikir olma eğilimindeyim (*SCA*, der. Finley, 6).[392] Her şeyden önce, kölelerin çalıştığı bir atölyenin, modern bir fabrikanın aksine, çalışanlarının sayısıyla orantılı olarak verimliliğini arttıramayacağını hatırlamalıyız: Modern dünyada, daha büyük atölyelerin daha ucuza üretim yapmasını ve böylece küçüklerin altını oyup (diğer koşullar aynı olmak şartıyla) piyasadan silmesini mümkün kılarak belirleyici olan etken makinelerdir. Antik atölyelerde herhangi bir makine yoktu. Üzerinde kuruldukları tapulu tesisler dışında atölyelerin değerini belirleyen şey yalnızca içinde çalışan köleler ve kullanılan değerli ham maddelerdi. Örneğin Dem. XXVII.4 ff.’de (özellikle 9-10) babasının mülküne mümkün olan en yüksek değeri biçme derdinde olan hatip, yaşlı Demosthenes’in denetimindeki iki atölyeye (biri kendisine aitti ve diğerini de bir borç karşılığında rehin olarak elinde tutuyordu) yalnızca içlerindeki ham maddeler (fildişi, demir, bakır ve erimiş sülfat) ve çalışan 52 ya da 53 köle üzerinden değer biçer.[46] Demosthenes her iki örnekte de, kölelerden sanki “imalathane” neredeyse onlardan ibaretmiş gibi söz eder. Antik bir atölyede kölelerin sayısını arttırmanın, verimliliği arttırmakla hiçbir ilgisi yoktu. Aslında, atölye büyüdükçe disiplin sorunlarının ortaya çıkma ihtimali de artıyordu. Bu nedenle antik zanaatkârın bizim yanıltıcı modern analojilere dayanarak düşünmeye meylettiğimiz gibi, “kölelerin yarattığı rekabet” nedeniyle “piyasadan silinmesi” ve “işsiz kalması” gibi bir şey söz konusu değildi.

Vasıflı zanaatkârları ve benzerlerini yeterince ele aldıktan sonra, artık ücret karşılığında genel hizmetini kiralayan ücretli emekçiye dönebilirim. Bu tür kişilerin özellikle bir koşul altında, “kölelerin yarattığı rekabet” nedeniyle daha düşük ücret almaya zorlandıklarını ve hatta işsiz kalabildiklerini öne süreceğim. Köle sahiplerinin kendi kölelerini kayda değer ölçülerde kiraladıkları bir durumdan söz ediyorum: Bunun gerçekleştiğini biliyoruz (bkz. bu bölümün iv. alt bölümü); fakat bu pratiğin ne kadar hâkim olduğunu söyleyemeyiz. Eğer bu koşullar altında kiralık emeğe yönelik talep, emeklerini kiralamak isteyen insanların karşılayabileceğinden fazla değilse, efendiler kölelerini özgürlere verilecek olandan daha düşük olmayan fiyatlarla sunsalar bile, özgür insanların bir kısmı iş bulmayı başaramayacaktır ve efendiler kölelerini daha düşük fiyattan kiralamak istediklerinde, özgür insanların iş bulma şansları daha da azalacaktır.[393]

Tüm Yunan ve Roma edebiyatında, özgür insanların kölelerin “ekmeklerini ağızlarından aldıklarını” düşündüklerine dair bir ipucu veren tek bir ayrıksı pasaj biliyorum. Bu pasaj Athenaeus’un (VI.264d; cf. 272b) MÖ dördüncü yüzyılın sonlarında ve üçüncü yüzyılın başlarında yazan Sicilyalı Yunan tarihçi Tauromeniumlu Timaeus’tan (*FGrH* 566 F 11a) yaptığı bir alıntıda karşımıza çıkar. Athenaeus’a göre Timaeus, (Aristo’nun bir arkadaşı olan) Fokidalı Mnason’un bin köle satın aldığını ve Fokidalılar tarafından “bir o kadar yurttaşı geçiminden ettiği” için kınandığını söyler. Kölelerin sayısı, özellikle de Fokida gibi daha geri kalmış bir bölge için kuşku uyandıracak kadar yüksek olsa da buraya kadar bir sorun yoktur. Fakat Timaeus (ya da en azından Athenaeus) “Çünkü her bir hanedeki gençler yaşlılara hizmet ederlerdi” diye devam eder ve bu bana tam bir *non sequitur*, tutarsızlık gibi gelmektedir. Athenaeus’un Timaeus’tan yanlış bir alıntı yaptığını ya da metinle ilgili bir sorun olduğunu düşünmekten kendimi alamıyorum. Pasajın

doğru ve manalı olduğu kabul edilecek olsa bile, bilebildiğim kadarıyla bunun başka bir benzeri yoktur. Bunun dışında yalnızca Appian'ın Cumhuriyet döneminde Romalı zenginlerin toprağı sürmek için özgür insanlar yerine köleleri kullanmaları nedeniyle yoksulların vakitlerini aylaklıkla geçirdiklerini (*epi argias*) ileri sürmesi gibi (*BC* I.7) birkaç genel tespit bulunmaktadır.

Özgür olmayan emeğin geçmişte kaldığı, ya da neredeyse geçmişte kaldığı toplumlarda bile, ücretli emekçiler genellikle mülk sahibi sınıf tarafından hor görülürler. Zaman zaman sözde reformcular bile, kendi iradeleriyle düşünüp hareket edemeyecek kadar işverenlerine bağlı oldukları ve bu yüzden demokratik haklara sahip olmayı hak etmedikleri gerekçesiyle, ücret alanlara (özellikle de ev hizmetçilerine) derin bir güvensizlik beslemiştir. On yedinci yüzyılın İngiliz Düzleyicileri "Püriten Devrimi tarafından devrilen tek hakiki demokratik parti" olarak tarif edilirler (Woodhouse, *PL*^{2}, Giriş'te s. [17]); fakat bunlardan bazıları[394] "başka insanların iradesine bağlı oldukları ve [onları] gücendirmekten korkacakları" gerekçesiyle, "sadaka alanların" yanı sıra tüm çırak ve "hizmetçileri" de oy hakkında mahrum bırakmayı istemişti: "Hizmetçiler ve çıraklar, efendilerinden ayrı değildir ve kapıdan kapıya sadaka için dolaşanlar da öyle" –29 Ekim 1647'deki ikinci "Putney Tartışması"nda[395] böyle diyordu Maximilian Petty (Woodhouse, *PL*^{2} 83). Dilencilerin hizmetçi ve çıraklarla bir arada düşünülmesi önemlidir.[396] On yedinci yüzyılın üçüncü çeyreğinde yazan ilginç ve etkili bir siyasi yazar olan James Harrington'un nüfusu iki sınıfa ayırdığına şüphe yoktur: "Kendi başlarına yaşayabilen" ya da "kendilerini geçindirebilen" Özgür İnsanlar ya da Yurttaşlar ve bunu yapamayan Hizmetçiler.[397]

Ücret karşılığı çalışanlara yönelik siyasi ayrımcılık yapma arzusu on yedinci yüzyıldan sonra da sürmüştür. Burada bunun izini sürmek adına, Immanuel Kant'ın 1790'larda yazdığı ve Roma

hukukundaki yukarıda sözü geçen ayrımları hatırlatan ilginç noktalar bulabileceğimiz kimi eserlerinde de görüldüğüne dikkat çekmekten daha fazlasını yapamıyorum. Kant oy hakkını kendi kendisinin efendisi olan ve geçimini sağlamak için bir miktar mülkü bulunanlarla sınırlamak istiyordu. “Geçimini başkalarından sağlayan” bir kişi Kant’ın gözünde ancak “kendisine ait olanı *satıp* başkalarının kendisinden istifade etmesine izin vermezse” yurttaş olma ehliyetini kazanabilirdi. Kant bir dipnotta zanaatkâr ve esnafın, hatta terzi ve perukçunun bile yurttaş olabileceğini (bunların *artifices* olduğunu); ev hizmetçisinin, dükkân kalfasının, emekçinin, berberin ve “odunlarımı kesmesi için verdiğim kişinin” olamayacağını (bunların sadece *operarii* olduklarını) söyler. Bununla birlikte dipnotunu, “kendi kendinin efendisi olduğunu iddia edecek herhangi birinde hangi koşulların aranacağını tespit etmenin biraz güç” olduğunu kabul ederek bitirir. (Roma hukukunun burada Kant’ın düşüncesini şekillendiren etkenlerden biri olduğunu düşünüyorum. Onun yaptığı ayrım bize kaçınılmaz olarak yukarıda toplumsal ve iktisadi bir farklılaşma olduğuna dikkat çektiğim *locatio conductio operis* ile *operarum* arasındaki ayrımı hatırlatır. Kant tatmin edici bir tanım getiremese bile buna hukuki ve anayasal bir nitelik kazandırmaya hazırdı.) Dört yıl sonra yayımlanan bir eserinde Kant, “oy vermeye uygun olabilmek için bir kişinin halk içinde bağımsız bir konuma sahip olması gerektiğini” iddia ederek bir kez daha bu konuya döner ve bu kez, “aktif yurttaşı”na ilişkin daha kesin bir tanım vermeye çalışmadan, “medeni bir bağımsızlığa sahip olmadığı” için oy hakkından mahrum bırakılacak dört kategoriden söz eder: Çıraklar, hizmetçiler, çocuklar ve “herkes tarafından doğal özgürlük ve eşitlik yasaları çerçevesinde muamele görmeyi talep edebilecek” olan ama yasaların yapılmasına katılma hakkı bulunmaması gereken kadınlar.[398]

⁂

Bu bölümü bu kitabın başka bir yerinde dile getirdiğim bir noktayı yeniden vurgulayarak sona erdirmeliyim: Eğer kiralık emek Yunan dünyasının ekonomisinde hiçbir zaman kayda değer bir rol oynamamışsa, o halde mülk sahibi sınıflar artıklarını başka yollarla çekmiş olmalıdır. Bu yolların başında esas olarak (köleler, serfler ve borç esirleri tarafından) "doğrudan" bireyler için sarf edilen (bu bölümün iv. alt bölümünde ele aldığım bir mevzu) *özgür olmayan emek* gelir. Fakat bunun dışında bir ölçüde "dolaylı olarak", (ayni ya da nakdî) *rant* biçiminde veyahut vergilendirme ya da devlet ve şehir yönetimleri için yerine getirilen zorunlu hizmetler vasıtasıyla da (bu meseleyle bir sonraki bölümde ilgilenmeyi tasarlıyorum) artık çekilmiştir.

Sanırım, Yeni Ahit'teki kiralık emeğe yapılan tüm atıfları sıralayan bir not eklersem yersiz kaçmayacaktır.[399] Bunlar arasında özel bir ilgiyi hak edenler yalnızca Mt.XX.1-16 (yukarıda değinilen "Üzüm Bağı Kıssası") ve James V.4'tür.

197 Solon τέλη'si üzerine kısa bir süre içinde yayımlatmayı ümit ettiğim, son derece kapsamlı teknik bir analiz yazmış bulunuyorum.

198 Beşinci yüzyıl Atina'sında, Solon reformları ile birlikte oluşturulan yurttaş sınıflarının en yükseği. *–çev*.

199 Bkz. Ulrich Wilcken, *Griechische Ostraka aus Aegypten und Nubien* (Leipzig/Berlin, 1899). I.506-9; *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde* (Lepizg, 1912) I (Hist. Teil) i.342-3.

200 Bu teori Rudi Thomsen'e aittir: *Eisphora. A Study of Direct Taxation in Ancient Athens* (Kopenhag, 1964). Benim eleştirim için bkz. *CR* 80 = n.s. 16 (1966) 90-3. Cf. Thomsen'in kitabını "temelsiz bir fantezi" olarak niteleyen Jones, *RE* 154 n.21. Eisphora ile ilgili benim görüşlerimse "Demosthenes" τίμημα, and the Athenian eisphora in the fourth century B.C." *Class. Et Med.* 14 (1953) 30-70'de bulunabilir. Davies'in *APF* 126-33, s.131'de dile getirdiği küçük bir değişiklik önerisini memnuniyetle kabul ediyorum.

201 Antik dönemde sporla ilgili çok sayıda modern çalışma arasında bkz. özellikle H. W. Pleket, "Zur Soziologie des antiken Sports", *Mededelingen van het Netherlands Instituut te Rome* 36 (1974) 57-87 ve "Games, prizes, athletes and ideology. Some aspects of the history of sport in the Greco-Roman world", *Stadion* 1 (1976) 49-89, özellikle 71-4.

202 Heracl. Pont., fr. 55, Fritz Whrli, *Herakleides Pontikos*[2] (= *Die Schule des Aristoteles* VII, 2. Baskı, Basel, 1969), Athen. XII.512b'den.

203 Klasik Atina'da bir gemiden daha fazlasına sahip olduğu söylenen yalnızca tek bir kişiye rastladım: Pasion'un eski kölesi Phormio (Ps.-Dem. XLV.64).

204 *AE* 40-1. πρὸς ἄλλον ζῆν'in benzer bir yanlış tercümesi ("başka birinin baskısı altında yaşamaz") Finley'in başka iki makalesinde de karşımıza çıkar, WGCBSL 148 = *SCA* 56 ve BSF 239.

205 Bkz. örneğin, Arist., *EN* IV.3, 1124[b]31-5[a]2 (etkileyici bir pasaj): *EE* II.7, 1233[b]34-8. Aristo, ἄνθρπος ἐλεύθερος'u ὁ ατοῦ ἕνεκα καὶ μὴ ἄλλου ὤν şeklinde tasvir ettiği *Metaph*. A.2, 982[b]24-8'dekiyle birebir aynı olan düşünceyi ifade etmek için bir parça farklı sözcük biçimleri kullanır. Ayrıca bkz. *Pol*. III.4, 1277[b]3-7; VIII.2, 1337[b]17-21.

206 Peloponez Birliği'ni *OPW*, iv. bölümde (özellikle 101-24) ve ayrıca 333-42'de uzun uzadıya ele aldım. Attik Delos Birliği ve Atina İmparatorluğu için bkz. yukarıda V.ii ve nn.26-7; cf. *OPW*, özellikle 34-49, 298-307, 310-14, 315-17. İkinci Atina Konfederasyonu için bkz. V.ii. n.35.

207 Xenophon (*HG* III.i.28) aile hazinesindeki zenginliğin "yaklaşık bir yıl boyunca" 8.000 kişilik bir orduya ödeme yapmak için yeterli olduğunu söyler –bu bana hazinenin gerçek değerine ilişkin bir tahminde bulunmak için hakiki bir çabaymış gibi gözüken bir ifadedir. O dönemde paralı askerlere yapılan ödemenin kara birlikleri için aylık 25 *drachmae* ya da sıradan asker için biraz daha fazla olduğunu düşünebiliriz; kıdemsiz subaylara bunun iki katı, kıdemli komutanlaraysa dört katı veriliyor olabilir (bk., örneğin Xen., *Anab*. VII.ii.36; iii.10; vi.1) Eğer "yaklaşık bir yıl" ifadesini on veya on bir ay olarak alacak olursak, hazinedeki servetin 350 *talent* civarında olduğunu tahmin edebiliriz.

208 Bkz. M. Dandamayev, "Achaemenid Babylonia", *Ancient Mesopotamia, Socio-Economic Historu*, der. I. M. Diakonoff (Moskova, 1969) 296-311, özellikle 302.

209 "Kralın arkadaşları" için bkz. E. Bikerman, *Institutions des Séleucides* (Paris, 1938) 40-6; C. Habicht, "Die herrschende Gesellschaft in den hellenistischen Monarchien", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 45 (1958) 1-16; Rostovtzeff, *SEHHW* I.517-18; II. 1155-6 vs. Bu insanların servetleri elbette esasen toprak cinsindendi, fakat IV. Antiochus'un kâtibi Dionysius, Antiochus tarafından Antakya yakınlarındaki Daphne'de 166 yılında düzenlenen muhteşem geçit törenine katkı olarak kaliteli gümüş takımlar taşıyan en az 1.000 köle gönderebilmişti: bkz. Athen. V. 194c-5f, 195b'de = Polyb. XXX.xxv.16.

210 Bkz. örneğin, Rostovtzeff, *SEHHW* II.805-6 (ve III.1521-2 n. 76); 819-26 (ve III.1527-8 n.98); 1143-9 vs.; *SEHRE*[2] I.149-51 ve II.601-2 n. 13; 563 n.20, vs.; Tarn, *HC*[3] 108-13. Bildiğim kadarıyla, Geç Cumhuriyet ve *Principate* dönemlerinde bir Yunanlıya atfedilen en büyük servet Suetonius'un *Vesp.* 13'te (Herodes Atticus'un dedesi) Ti. Claudius Hipparchus'un sahip olduğunu iddia ettiği 100 milyon HS (4.000 *talent*'ten çok daha fazla) değerindedir. Diğerleri arasında, Strabo'nun (XIV.i.42, s.649) 2.000 *talent*'ten (= 48 milyon HS) fazla servete sahip olduğunu söylediği Pompey'in dostu Trallesli Pythodorus ve yine Strabo'nun (XII.viii.16, s.578'de) şehrine miras olarak 2.000 *talent* bıraktığını aktardığı Lykos kıyısındaki Laodikeialı Hiero sayılabilir.

211 Christian Habicht, "Zwei neue Inschriften aus Pergamon", *Istanbuler Mitteilungen* 9/10 (Deutsches Achäologisches Institut, Abteilung Istanbul, 1960) 109-27, s. 120-5. Ayrıca bkz. Levick, *RCSAM* 103-20.

212 Bkz. C. S. Watson, "Oriental senators in the service of Rome: a study of Imperial policy down to the death of Marcus Aurelius", *JRS* 19 (1929) 38-66; P. Lambrechts, "Trajan et le recrutement du

Sénat", *Ant. Cl.* 5 (1936) 105-14; Mason Hammonda, "The composition of the Senate, A.D. 68-235", *JRS* 47 (1957) 74-81; *The Antonine Monarchy* (Roma, 1959) 249 ff., özellikle 251-4 ve S. J. De Laet (28 B.C.- A.D. 68), B. Stech (69-117), Lambrechts (117-192) ve G. Barbieri (193-285), tarafından yapılan (bazıları çok eskimiş) standart prosopografik çalışmalar. Bu çalışmalar, (P. Willems'in Cumhuriyet dönemi Senatosu üzerine eseriyle birlikte 1883-5) A. Momigliano'nun "Senatus" makalesinde (*OCD*[2] 975) aslına uygun bir şekilde listesini verdiği *Principate* dönemindeki Roma senatörler tabakasının bileşimini tasvir eder.

213 Levick, *RCSAM* 111-19, Psidya Antakyası'ndaki önde gelen senatör ailelerine, özellikle de Caristanii ve Flavonii'ye ilişkin mükemmel bir değerlendirme sunar. Attaleia vs. için bkz. özellikle, *RCSAM* 127 ve nn.3-4.

214 Bkz. Jones, *LRE* II.554-7, 781-8, cf. 710-11.

215 Tarius Rufus Duncan-Jones'un *Principate* dönemindeki büyük özel servetler listesinde 15. sırada yer alır (*EREQS* 343-4, Ek.7) ve ona atfedilen servet bu listedeki en zengin Yunanlı olan T. Claudius Hipparchus'unkiyle aynıdır, bkz. yukarıda n. 10.

216 Justinian'ın, Justin döneminde 521 yılında ilk kez konsüllüğe getirildiğinde Konstantinopolis'teki oyunlar için 4.000 lb. altın harcadığı söylenir (*Chron. Min.* II.101-2, bunun yarattığı sansasyona dikkat çeker – verilen rakam Konstantinopolis açısından sıra dışıdır). Olympiodorus fr. 44 Olybrius'un oğlu Probus'un *praetor* oyunları için (401 yılında Roma'da) 1.200 lb. altın harcadığından söz eder; bunun yanı sıra 455 yılında birkaç haftalığına Batı'da imparator da olan Petronius Maximus tarafından *praetor* olduğu dönemde Roma'da düzenlenenler olması gereken *praetor* oyunlarında, 4.000lb. altın harcandığına da değinir: bkz. Chastagnol, *FPRBE* 283. Genel olarak "oyunlar" için bkz. Jones, *LRE* II.1016-21.

217 J.O. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns* (1973) 459, Olympiodorus'un ifadelerinin "değerinin sorgulanabilir" olduğunu düşünür. "Olympiodorus'un verdiği rakamların çoğunun tartışmalı, bazılarınınsa tamamıyla fantastik" olduğuna inanır. Fakat bana göre, yukarıda n. 16'da verilen ve en azından bazıları muhtemelen yaygın bilgilerden kaynaklanan rakamlar (Marcellinus Comes'in altıncı yüzyıla ait *Chronicle*'ından alınan ilki de dahil olmak üzere) – her ne kadar elbette bunları doğruladıkları düşünülemeyecek olsa da –yukarıdaki metinde verilen rakamlarla uyumludur. Olympiodorus için ayrıca bkz. E. A. Thompson, "Olympiodorus of Thebes", *CQ* 38 (1944) 43-52; J. F. Mathews, "Olympiodorus of Thebes and the history of the West", *JRS* 60 (1970) 79-97.

218 Amphis, fr. 17.2-3, Kock *CAF* II.241 içinde, Stobaeus, *Anthol.* IV.ii, böl.xv.4, der. O Hense (Berlim, 1909), IV,.337. Cf. aynı bölümdeki diğer pasajlar (xv, s.376-88).

219 İngilizcede Xenophon'un yaşamı ve eserlerine ilişkin en iyi kısa değerlendirme G. L. Cawkwell'in Xenophon'un *Anabasis* eserinin Rex Warner tarafından Penguin Classics için hazırlanan edisyonuna yazılan Giriş'te yer aldır (ss.9-48): *Xenophon. The Persian Expedition* (1972).

220 Son pasaj Xen., *Oecon.* VI.8-9. Aynı çalışmanın konumuzla ilgili diğer kısımları IV.4-17, 20-5; V.I.-20 (özellikle. 1); VI.1-11; XII.19-20; XV.3-12 (özellikle 4, 10, 12); XVIII.10; XIX.17; XX.1, 22; XXI.1. Ayrıca bkz. IV.iv n.5.

221 Fronto, *Epist. Ad M. Caes*. Iv.vi.1 (MArcus'tan Fronto'ya mektup), s.63 der M. P. J. Van den Hout, 1954; cf. *Hist. Aug., Ant. Pius* 11.2. Aynı mektup § 2'de Marcus Fronto'ya kendisinin ve babasının daha sonra zeytinyağı sıkma odasında "birbirine sataşan köylüleri (*rustici*) dinleyerek" nasıl eğlendiklerini anlatır.

222 Yukarıdaki ana metinde alıntılandığı şekliyle her iki pasaj için de bkz. Cicero; ayrıca örneğin Pliny, *NH* XVIII. 18-20; Val. Max. IV.iii.5 (Curius); iv.7 ve Livy III.16.6-10 (Cincinnatus). Livy III.26.8'e göre, Cincinnatus yalnızca 4 *iugera*'ya sahipti (yaklaşık 10 dönüm); cf. 7 iugera'ya sahip olduğu (yaklaşık 20 dönüm) fakat arkadaşı için ipotek ettiği 12 dönümünü kaybettiği –tipik bir ahlaken yargılayıcı yaklaşım– Val. Max. Iv.iv.7; cf. ana metinde alıntılanan Plut., *Sol*. 2.1. M. Atilius Regulus (267ve 256 yıllarında konsül) bu tür bir başka isimdir: Onun hikâyesinin en ayrıntılı versiyonu olan Val. Max. IV.iv.6'da, 156-5 yılında Senato'ya, 7 *iugera*'lık çiftliğindeki kâhyasının öldüğü (*vilicus*; cf. Pliny, *NH* XVIII.39) ve kiraladığı bir kişinin de (*mercennarius*; cf. Senec., *Dial*. XII = *Ad Helv.* Xii.5 ve Livy, *Per*. XVIII'de *mercennarii*) malzemeleriyle birlikte kaçtığı ve geri dönmemesi halinde ailesinin yoksulluktan mahvolacağı gerekçesiyle Afrika'daki görevinden azledilmesini talep eden bir mektup yazdığı anlatılır (Col., *RR* I.iv.2, Regulus Pupinia'daki *pestilentis simul et exilis agri*'yi ekip biçen kişi olarak tasvir edilir, bkz. Varro, *RR* I.ix.5.) Brunt'la aynı fikirdeyim: Regulus'un hikâyesinin "üçüncü yüzyıl için bile olsa gerçek bir soylu ve magistrata ait olması mümkün değildir, fakat yabancılarla yapılan savaşlarda pek çok sıradan askerin içinde bulunduğu zor durumu resmeder" (*IM* 642-3).

223 Bkz. Pelican Classics edisyonu, Bernard Crick, *Machiavelli: The Discourses* (1970) 245-6, 247. Tercüme Lesli J. Walker'ın, *The Discourses of Niccolò Machiavelli* başlıklı çevirisinin gözden geçirilmiş halidir (ed. Guido MAzzoni ve Mario Casella, Floransa 1929, 127).

224 1947 tarihli Lutz edisyonunda (*YCS* 10 içinde: bkz. yukarıda II.vi), bu Stobaeus'tan fr. XI, s. 80-5'tir.Lutz'un tercümesi "bir kişinin şerefini ya da öz saygısını çiğnemeden" şeklindedir. Musonius'un çiftçiliğe yönelik tutumunun bazı yansımaları, ondan etkilendiği söylenen Dio Chrysostom'da bulunabilir: bkz. Brunt, ASTDCS, özellikle 13.

225 Söz konusu pasaj M. F. Smith tarafından yayımlanan "New Fragment 21"in bir parçasıdır, *Thirteen New Fragments of Diogenes of Oenoanda* = Österreich. Akad. Der Wiss., Philos.-hist Klasse, *Denkschr*. 117 (Ergänzungsbände zu den *Tituli Asiae Minoris* 6, Viyanda, 1974) 21-5 ve C. W. Chilton, *Diogenis Oenoand. Fragmenta* (Leipzig, 1967) ve *Diogenes Oenoanda. The Fragments, a Trans. And Comm.* (Londra vs., 1971) de dahil *kapsamlı* bir kaynakça için bkz. s.8.

226 Bkz. P. Graindor, *Un milliardaire antique, Hérode Atticus et sa famille* (Kahire, 1930); John Day, *An Economic History of Athens under Roman Domination* (New York, 1942) 235-6; K. Münscher, *RE* VIII.i (1912) 923; Rostovtzeff, *SEHRE*[2] I.151.

227 Frank, *ESAR* V.208-9, s. 209; ch. *Economic History of Rome*[2] (1927) 227-31, a. 230-1 ve Helen J. Loane, *Industry and Commerce of the City of Rome (50 B.C. – 200 A.D.) = Johns Hopkins Univ. Stud. İn Hist. and Poli. Science* LVI.2 (Baltimore, 1938) 101-5; ayrıca T.P. Wiseman, "The potteries of Vibienus and Rufrenus at Arretium", *Mnemos*.[4] 16 (1963) 275-83.

228 Şimdiye kadar yalnızca şunları gördüm: Tapio Helen, *Organisation od Roman Brick Production in the First and Second Centuries A. D. An Interpretation of Roman Brick Stamps = Annales*

Academiae Scientiarum Fennicae Dissertiones Humanarum Litterarum 5 (Helsinki, 1975) ve Päivi Setälä, *Private Domini in Roman Brick Stamps of tje Empire. A Historical and Prosopographical Study of Landowners in the District of Rome* = id. 10 (Helsinki, 1977). Bu yazarların görüşleri genel kabul görmeye başlamış gibi gözüküyor: bkz. örneğin Setälä'nin monografına dair A. M. Small'un, *Phoenix* 33 (1979) 369-72'de kaleme aldığı değerlendirme. Small Helen'in kendisini şu konuda ikna ettiğini söyler: "*figliane* tuğla atölyeleri değil kil bölgeleri anlamına gelir. Bu tanıma göre bir *dominus figlinarum* toprağını daha aşağı tabakadan *officinatores*'e kiralayarak sömürse de zorunlu olarak bizzat tuğla üretimiyle uğraşmaz. Bu yorum Roma aristokrasisinin sınai uğraşlarının doğasına ilişkin mevcut görüşler üzerinde köklü bir etkide bulunacaktır" (370).

229 Latince *negotiator* sözcüğünün ilk anlamına ve sonra bu anlamın geçirdiği dönüşüme ilişkin Rougé, *ROCMM* 274-91, 193-4, 302-19'da iyi bir tartışma bulunabilir. Daha önceki aşama için bkz. Jean Hatzfeld, *Les trafiquants Italiens dans l'Orient Hellénique* (Paris, 1919), II. Kısım, s. 193 ff. (özellikle 193-6, 234-7).

230 Moesia Inferior, çünkü yasa Doğu'nun *praefectus praetorio*'su olan Florus'a yönelikti ve Trakya diyakozluğundaki Moesia Inferior da bu prefektürlük içindeydi, oysa Moeisa Superior Daçya diyakozluğuna ve İllyricum *praefectus praetorio*'luğuna bağlıydı.

231 Latincesi: "nobiliores natalibus et honorum luce conspicuos et patrimonio ditiores perniciosum urbibus mercimonium exercere prohibemus, ut inter plebeium et negotiatores facilius sit emendi vendendique commercium." Jones'un *LRE* II.871'deki sadece bu dönemin metinlerinde zayıf süperlatif formları olarak kullanılan karşılaştırma sıfatlarını (*nobiliores, ditiores*) hem hukuki metinlerde hem de Ammianus gibi edebî yazarlarda geçerli kılmaya çalışan tercümesini benimsedim.

232 *SIG*[3] II.880 = *IGRR* I.766 = A/J 131. *ARS* 224, no.274'te İngilizce bir tercümesi yer almaktadır. Bkz. Jones, *CERP*[2] 22-3 (rev. G. Mihailov).

233 *Navivularii* üzerine bkz. Jones, *RE* 57-9, 399-401; *LRE* II.827-9 (ve III.272-4); Rougé, *ROCMM* 233-4, 239-43, 245-9, 263-5, 431-5, 471-2, 480-3.

234 Garnsey, *SSLPRE* 258 n.1 tarafından takip edilen Cardascia, ADCHH 329 (*negotiantes* sözcüğünün *negotiatores* anlamında kullanımı her halükarda *Dig.* XLVII.xi.6pr.'ye münhasırdır). *CTh* XIII.v.16.2'nin özellikle diğer *negotiatores*'in *navicularii* olduğuna dair düzmece bir iddiayla *immunitas* elde etmesine izin verilmeyeceğini vurguladığına dikkat çekerim. Cf. yukarısı ve *Dig.* L.vi.1.*pr.*

235 Jones, *RE* 54-5'te referanslarla birlikte yararlı bir kısa taslak bulunmaktadır: örneğin Frank, *ESAR* V.236-52 ve herhangi bir Roma şehrine ilişkin elimizdeki en iyi kitap olan F. H. Wilson ve R. Meiggs, *Roman Ostia* (artık 2. Baskısı mevcuttur, 1973). Puteoli için bkz. daha eski literatüre bol miktarda atıfla J. H. D'Arms, "Puteoli in the second century of the Roman Empire: a social and economic study", *JRS* 64 (1974) 104-24,

236 Lungdunum ve Arelate için bkz. Jones RE 52-4. NArbo'da da durum aynıydı. Bu Rostovtzeff'in *SEHRE*[2],'deki değerlendirmesinde yeterince açık bir şekilde görülmektedir, örneğin I.166-7, 218, 223, 225; II.607 n.21, 611-13 n.27 Cf. Broughton, Seager (der.), *CCR* 127-8, 129-30.

237 Palmyra üzerine bkz. Jones, *CERP*[2] 219, 231, 265-6 (ve 458-9 nn.51-2), 563-4; *RE* 55-7, 145; Rostovtzeff, *SEHRE*[2] I.95 (ve II.575 n.15), 157 (ve II.604-7 nn.19-20), 171-2 (ve II.614-25 n.34), 267-9 (ve II.662-3 nn.28, 31); *The Caravan Cities* (1932); "Les inscriptions caravanières de Palmyre", *Mél. G. Glotz* (Paris, 1932) II. 793-811; I. A. Richmond, "Palmyra under the aegis of Rome", *JRS* 53 (1963) 43-54; J. P. Rey-Coquais, "Syrie romaine de Pompée à Diocletian", *JRS* 68 (1978) 44-73, özellikle 51, 54-6, 59-61.

238 Petra üzerine bkz. Jones, *CERP*[2] 290-3 (ve 467-8 n.88), 568; *RE* 57, 141, 143, 144, 150; Rostovtzeff, *SEHRE*[2] I.94-5 (ve II.575 n.14, 596-7 n.4), 157; *The Caravan Cities* (1932). Petra üzerine yakın tarihli kaynakça G. W. Bowersock'un "A Report on Arabia Provincia", *JRS* 61 (1971) 219-42 künyeli makalesinde bulunabilir. Her ikisi de önemli ticaret merkezleri olan Edessa ve Nisibis için, *curia* sınıflarında zengin tüccarların bulunduğuna dair hiçbir kanıta rastlamadım. Bkz. örneğin J. B. Segal, *Edessa, 'The Blessed City'* (1970) 136-8, cf. 29-31. 498 yılında, Anastasius Doğu'da *chrysargyron/collatio lustralis*'i yasakladığında, Edessa'nın her dört yılda bir 140 lb. altın ya da her yıl 2.520 *solidi* ödüyor olması kayda değerdir –fakat söz konusu vergi geniş anlamda bütün *negotiatores*'i kapsamaktadır (bkz. yukarıda ana metin, n.12): Elimizdeki bilgileri edindiğimiz Josh. Styk., *Chron*. 31, görünen o ki çok sayıda insanı etkileyen verginin ilgasının yol açtığı genel coşkuyu ayrıntılarıyla aktarır. Anthemusia'da (Osrhoene) bulunan Batnae'de çok sayıda *mercatores opulentes*'e rastlarız, fakat sadece başka şeylerin yanı sıra Hindistan ve Çin'den ithal edilen malların satıldığı Eylül başındaki yıllık panayır sırasında (Amm. Marc. XIV.iii.3).

239 Massilia'nın kuruluşuna dair başlıca anlatılar için bkz. Arist., fr. 549, ap. Athen. XIII.576ab; Justin XLIII.iii.4-13; Livy V.43.7-8. Aristo Fokidalıların şehri "ticaret esansında" kurduklarını söyler (ἐμπορίᾳ χρώμενοι); fakat cf. Justin, loc. cit., özellikle iii.5-8 ve Hdts I.163-7 (özellikle 163.1; 166.1: korsanlık).

240 H. W. Pleket, "Economic history of the ancient World and epigraphy: some introductory remarks", *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische u. Lateinische Epigraphik* = *Vestigia* 17 (1972) 243-57, s.253-4.

241 Malea Burnu'ndan İtalya'ya 72 seyahat gerçekleştirdiğini iddia eden Frigya Hierapolisli Flavius Zeuxis'in ilginç yazıtı olan *IGRR* IV.186'nın (Myrinus'un mezar kitabesi) daha iyi bir metni için bkz. Rostovtzeff, *SEHRE*[2] II.655 n.5 – ki bu arada Ziebarth'ın *SIG*[3] 1229 = *IGRR* IV.841 n.1'inde yanlış tercüme edilmiştir.

242 Cf. Finley, "bağımlı (ya da gönüllü olmayan) emek"ten söz eder. Bu "bir köylü hanesinde olduğu gibi ailesinin mensubu olmadığı ve gönüllü, sözleşmeye dayalı (ister ücret, ister *honoraria*, isterse bahşiş için olsun) bir anlaşmaya girmediği halde, böyle yapmak zorunda olduğu için başka birisi çalışan herkesi" dahil ettiği bir ifadedir. Bu zorundalığın sebebi bağımlılar sınıfı içinde doğmak, borçlu olmak, esir düşmek ya da yasa ya da gelenekler gereğince otomatik olarak seçme ve hareket etme özgürlüğünü, genellikle uzun bir süre için ya da tüm hayatı boyunca bir ölçüde insanın elinden alan başka bir durum olabilir (*AE* 69).

243 Bkz. Arist., *Ath. Pol.* 2.2, 6.1, 9.1; Plut., *Sol.* 15.2 ve diğer metinler ve cf. yukarıda V.i. Finley'in SD 168-71'de, kısa bir süre içinde üzerine yazdığım bir incelemeyi yayımlamayı umduğum

Soloncu borç-durumuna ilişkin yorumunu kabul etmem mümkün değil. (Finley'in SD 169 n. 39'ta A. Andrews ile birlikte yayımlamayı vaat ettiği makale henüz yayımlanmadı.)

244 Tüm bu "özgür olmayan" halklar için bkz. Lotze, *MED*, *s.vv.* dizini. Spartalı Helotlar ve Teselyalı Penestai için bkz. bu bölümün ana metninin "II. Serflik" başlıklı kısmı ve nn.18-19 (Helotlar) ve n.20 (Penestai). Giritli Klarotai ve Mnoïtai için bkz. Lotze, *Med* 4-25, 79; Heraclea Ponticalı Mariandynoi için, id. 56-7, 74-5, 79; Magie, *RRAM* II.1192 n.24; Vidal-Naquet, RHGE 37-8 ve aşağıda nn.35 ve 52; Killyrioi için, cf. Dunbabin, *WG* 111, 414. Bizans topraklarındaki Bitinyalılar için, bkz. bu alt bölümün ana metni ve n.17. Belirli serflerin satışını yasaklayan bazı buyruklar için, bkz. aynı metin ve nn.35-6.

245 Etrurialı "Penestai"nin durumu için özellikle bkz. W. V. Harris, *REU* 114-29 (özellikle 121-2), cf. 31-40, 142. Etruria'daki toplumsal ve iktisadi gelişmelerin daha yakın tarihli bir değerlendirmesi ve geniş bir kaynakça için bkz. M. Torelli, "Pour une histoire de l'esclavage en Etrire", *Actes du Colloque 1973 sur l'esclavage = Annales littéraires de l'univ. de Besançon* 182 (Paris, 1975) 99-113. Ve bkz. Arnold Toynbee, *Hannibal's Legacy* (1965) II.541-4. Serflerin ve serf benzeri insanların söz konusu olduğu yerlerde karşımıza çıkan terminolojinin çeşitliliğini göstermek için, belki de Diodorus'tan söz etmek gerekir. Diodorus V.40'ta, Etrüsklüleri ele alırken (muhtemelen Poseidonius'u kullanarak) οἱ θεραπεύοτες'ten (§ 1), ἥ κατὰ δουλικὴν ἀξίαν'dan daha özenli giyinen ὄχλοι τῶν διακνούντων οἰκετῶν οὐκ ὀλίγος ἀριθμός'tan (§ 3) ve görünen o ki οἱ ἐλεύει'den farklı olan ἱ θεράοντες'ten (§ 4) söz eder.

246 Juv., *Sat*. XIV.145-51; cf. *P. Merton* 92 (MS 324); Plut., *Mor*. 170a (= *De Superstit*. 10); Seneca, *Epist*., XC.39. Dio Chrysostom *Orat*. XLVI.7'de (muhtemelen 80'lerin başında yazılmıştır) *ister haklı ister haksız yere olsun* komşularından hiçbirinin kendisini evinden zorla çıkarmakla suçlamayacağıyla övünme ihtiyacı duyar. Cicero, *Parad*. VI.46'da M. Crassus'u "expulsiones vicinorum" ile suçlar, bu muhtemelen yaygın bir suçlamadır. Antik dünyada zengin ve güçlü kişilerin yoksul ve mütevazı insanlara sık sık layık gördükleri şiddeti gösteren bir dizi pasaj için, bkz. MacMullen, *RSR*'nin ilk bölümü, özellikle 1-12 (ve s.147 ff.'deki dipnotlar). MacMullen "yasa dışı iktidar biçimlerinin şaşırtıcı derecedeki varlığından" söz eder (id. 7). Ayrıca bkz. yukarıda VI.v ve n. 22).

247 Adaletin akışına müdahale bulunacak şekilde Atina'da himayesini kullanan nüfuz sahibi bir kişiye dair bulabildiğim *tek* örnek, hiç de eleştirel olmayan dördüncü/üçüncü yüzyıl parodi yazarı Heraclea Ponticalı Chamaeleon'ın Athen. IX.407bc'sinde yer alan Alcibiades ile Thasos Hegemonu'nun hikâyesidir. (Thuc. VIII.48.6 bu noktayla yakından ilgilidir.) Roma dünyasıyla kıyaslamak için bkz. SVP, özellikle 42-5.

248 Pek çok başka çalışma arasında özellikle bkz. Gunnar Landtman, *The Origin of the Inequality of the Social Classes* (1938) 227-86, özellikle 228-9 ve H. J. Nieboer, *Slavery as an Industrial System* (1900). Kanımca, W. L. Westermann antik kölelerin sahip olduklarına inandığı bazı "haklar" konusunda fazla ısrarcıdır: bkz. *SSGRA* ve kendi çalışmalarının kaynakçası, id. 172-3.

249 Attika'daki Laurium'da bulunan gümüş (ve kurşun) madenlerinde çalışan kölelere ilişkin belirli miktarda, esasen küçük parçalar halinde bilgiye sahibiz: bkz. Siegfried Lauffer'in kapsamlı çalışması, *Die Bergwerkssklaven von Laureion* I ve II = *Abhandl.* Der. Akad. Der Wiss. U. Der Lit.

in Mainz, Geistes- u. Sozialwiss. Klasse, 1955 no. 12, s. 1101-1217 = 1-117 e 1956 no. 11, s. 883 – 1018 ve 1*-20* = 119-274. (Burada MÖ 135-3? Ve 104-0?'da çıkan isyanlar için bkz. id. II.912-14 = 148-50 ve 991-1015 = 227-51. İlk isyana ilişkin ana kaynaklar Siod. XXXIV.2.19 ve Oros. V.9.5; ikinciye ilişkin ana kaynaklarsa Poseid. *FGrH* 87 F 35, *ap*., Athen. VI. 272ef.'dir) Lucret. VI. 806-15 Pangaean bölgesindeki altın madenlerinde çalışan kölelerin kaderlerini sempatiyle tasvir eder ("Scaptensula", Hdts Vı.46.3'ün Skaptē Hulē'si). Madenciliğin, örneğimizdeyse Paphlagonia'daki Pompeiopolis yakınlarında bulunan Pimolisa'daki gümüş madenlerinde çalışmanın ölümcül etkilerine ilişkin korkunç bir betimleme, Strabo tarafından XII.iii.40'ta verilir. Diodorus Mısır'da bulunan altın madenleriyle (III.12.1'den 14.5'ekadar) İspanya'daki gümüş madenlerindeki (V.35.1'den 38.3'e kadar) korkunç koşullara ilişkin özellikle sempatik iki hikâye anlatır: bkz. Benjamin Farrington, *Diodorus Siculus* (Swansea'da verilen 1936 tarihli Açılış Dersi, 19372de yayımlanmıştır) = *Head and Hand in Ancient Greece* (1947) 69-70; ayrıca J. G. Davies, *JHS* 75 (1955) 153, Diodorus'un resminin geçerliliğine ilişkin, Aziz Cyprian'ın *Mektuplar*'ından bazı pasajlar da içeren argümanlar ortaya koyar. Diodorus'taki bu iki pasajdan (Mısır'daki altın madenleri üzerine olan) ilkinin kaynağı, MÖ ikinci yüzyılın sonlarında *On the Erythraean Sea* başlıklı bir eser kaleme alan Cniduslu Agatharchides'tir: Photius tarafından (Diodorus'un versiyonundan bağımsız olarak) yapılan alıntıların metni için, bkz. *Geogr*, *Graeci Minores*, der. C. Müller, I (Paris, 1855) 123-9, frr. 23-9. Agatharchides için bkz. Fraser, *PA* I. 173-4, 539-50)özellikle 543). Strabo'ya göre, III.ii.10, s. 147-8, Polybius İspanya'daki Nova Carthago yakınlarında bulunan gümüş madenlerinde 40.000 kişinin çalıştığını ve Roma devletinin günlük 25.000 *drachmae* (4 *talent*'ten fazla) gelir elde ettiğini yazar. Pliny'ye göre, *NH* XXXIII.97, Hannibal'in dönemindeki (MÖ üçüncü yüzyılın sonları) İspanya gümüş madenleri günlük 300 lb. Gümüş üretmektedir.

250 χρὶς οἰκοῦντες'ten söz eden edebî pasajlar arasında, Andoc. I.38; Aeschin. I.97; Theophr., *Char*. XXX.15; Menand., *Epitrep*. 378-80 der. F. H. Sandbach = 202-4 der. A. Koerte (hepsi efendilere ödenen ἀποφορά'dan bahseder) ve muhtemelen Ps. –Xen., *Ath. Pol.* I.11 (burada efendiler "kölelerinin köleleri" haline gelir); cf. Teles fr. IVb (ss.46-7, der. O. Hense, 1909), *ap*. Stob, *Anthol*. V. s.786 (der. Hense, 1912) sayılabilir. Ps.-Dem. XLVII.72'de χωρὶς ᾤκει olan köle azatlı bir kadındır; Dem. IV.36 sadece değilse de esasen azatlılardan söz ediyor olmalıdır ve *Anecd. Gr.* I.316.11-13 (der I. Bekker) χωρὶς οἰκῦντες'i köle ya da azatlı olarak tanımlar. Ps.-Dem XXXIV'te tekrar tekrar söz geçen Lampis, hem bir "gemi sahibi" (ναύκληρς, § 6) hem de Dion'un "kölesi" olarak tasvir edilir (§ 5'te οἰκέτης; § 10 onu Dion'un παῖδες'i arasında sayar); eğer bir köleyse χωρὶς οἰκῶν olarak değerlendirilebilir; fakat ben Sandys'in de inandığı gibi bir azatlı olmasını daha muhtemel görüyorum (bkz. F. A. Paley ve J. E. Sandys, *Select Private Orations of Demosthenes* I[3] [1898] 5n.'deki dipnotu). χωρὶς οἰκῦντες'ten bir kural olarak başkalarına *kiralanan* (ve ἀνδάφοδα μισθοφοροῦντα gibi bir ifadeyle bahsi geçen) köleleri ayırmalıyız; Ps.-Xen., *Ath. Pol*. I.17; Xen. *De vect* IV.14-15, 19, 23; Isae. VIII.35; Ps.-Dem. LIII.20-1; Dem. XXVII.20-1 ve XXVIII.12; Theophr., *Char*. XXX.17; *Anecd. Gr.* I.212.12-13 (der. Bekker); cf. Plaut., *Asin*. 441-3'te olduğu gibi. Bu konuyla ilgili tamamıyla tatmin edici bir çalışmaya

rastlamadım. En yakın tarihli çalışma için bkz. Elena Perotti, “Esclaves χωρὶς οἰκῦντες”, *Actes du Colloque 1972 sur l’esclavage* (Centre de Recherches d’histoire ancienne, Cilt.11) = *Annales littéraires de l’Université de Besançon* 163 (Paris, 1974) 47-56 ve “Contribution à l’étude d’une autre catégorie d’esclaves attiques: les ἀνδάφοδα μισθοφορoῦντα”, *Actes … 1973* (… Cilt. 18) = *Annales* … 182 (Paris, 1976) 179-91, cf. 192-4. Ayrıca Grekoromen Mısır için bkz. I. Bieżuńska-Małowist, “Les esclaves payant l’ ἀνδάφοδά dans l’Égypte gréco-romaine”, *JJP* 15 (1965) 65-72; “Quelques forms non typiques de l’esclavage dans le monde ancien”, *Antichnoe Obshchestvo* [= *Ancient Society*] (Moskova, 1967) 91-6, ikincisinde yararlı olduğu belli olan (okuyamadığım) Emily Grace Kazakevitch’e ait Rusça bir makaleye, *VDI* (1960 no.3) 23-42, yapılan bir referans vardır (92 ve n.1)

251 Hasta kölelerin tedavi edilmesini salık veren pek çok pasaj arasında, örneğin bkz. Xen., *Mem* II.iv.3; x.2; *Oecon*. VII.37. Cato’nın kalpsiz tavsiyesi *De Agric* ii.4,7’de yer alır.

252 Varro, *RR* I.xvii.2-3; cf. Plut., *Crass* 2.7’de Crassus’un hane ekonomisinin yaşayan araçları olarak kölelerine çok ilgi gösterdiği anlatılır – Arist., *EN* VIII.11, 1161^{b}4’ün bir yankısıdır (cf. *Pol*. I.4, 1253^{b}32). Columella pasajları *RR* I.vii.4 (sert iklimli ya da verimsiz topraklı yerler) ve 6-7’dir (uzak araziler).

253 F. L. Olmsted, *Journey in the Seaboard Slave States* (1856, yeniden basım 1904) II.192-3; *The Cotton Kingdom* (1861; der. A. M. Schlesinger, 1953) 214-5.

254 *Principate*’nin emperyal *dispensatores*’i, her ne kadar her zaman köle statüsünde olsalar (ve azatlı bile olmasalar) da, (*familia Caesaris* üzerine temel otorite olan) P. R. C. Weaver tarafından imparatorluk bürokrasisindeki “orta derece” memurlar olarak sınıflandırılır: bkz. *SAS* (der. Finley), 129-32’deki tebliği; cf. “*Vicarius* and *vicarianus* in the *Familia Caesaris*”, *JRS* 54 (1964) 117 ff., 118-20’de ve *Familia Caesaris* (1972) 201-6, 251-2 vs.

255 Bu kitap yayımlanma aşamasındayken çıkan ilginç ve yararlı, fakat çok tek taraflı ve bazen de hatalı makalesinde (“Rural labour in three Roman provinces”, *Non-Slave Labour in the Greco-Roman World*, der. Peter Garnsey = Camb. Philol. Soc., Suppl. Cilt 6 [1980] 73-99, s.77) C. R. Whittaker tam da bu hataya düşmüştür: Yazıtlarda idari görevlerde kaydedilen kölelerin “üretimle değil arazilerin takibi, gelir toplanması [ya da burayla alakası olmayan ‘ev hizmeti’] ile ilgilendiklerini” (italikler bana ait) söyleyebilmiştir – sanki “üretim” sadece işin en alt düzeylerinde gerçekleşirmiş gibi! Bir sonraki sayfada, biraz abartarak (yukarıdaki ana metinde kısa bir süre önce adı geçen Gsell, ERAR’a atıfla), “Gsell’in Roma Afrikası’ndaki kırsal kölelere ilişkin ünlü kataloğu, zorlama olmaksızın neredeyse tamamen denetleme ve ev işlerine indirgenebilir” der. Bu örneğin, sadece ve sadece eşsiz bir edebî metin olan Apuleius’un *Apolojisi* sayesinde hakkında bir şeyler bilme fırsatı bulduğumuz, Tripolitania’daki Oea yakınlarında bulunan kölelerin çalıştığı geniş Pudentilla arazisini göz ardı eder. Whittaker 27. dipnotunda, *Apol*. 93’e mümkün olan en kısa atıfı yapar; fakat büyük kölelerin sayısından (400 ya da daha fazla) ya da aynı konuşmadaki, arazinin en azından geniş bir bölümünün köle emeğiyle işlendiğini gösteren bir başka pasajdan, § 87, söz etmez. Bu durumun istisnai olduğunu gösteren hiçbir şey yoktur ve tarımsal nüfusun büyük bir kısmı Whittaker’ın tarif ettiği gibi olsa da, Kuzey Afrika’da hatırı sayılır miktarda bu tür köleyle işlenen arazi var olmuş olabilir. Sahip olduğumuz az sayıda kanıtı tek bir yöne doğru bükmek ve

kanıtların hem yetersiz, hem de büyük oranda epigrafik olduğu bölgelerde köle emeğinin neredeyse mevcut olmadığını *bilebilirmişiz* gibi yapmak her zaman bir yöntem hatasıdır. Whittaker'ın metinleri ele alış biçimi de yanıltıcıdır. Örneğin Diod. XIV.77.3'te "MÖ 2962da Kartaca'ya karşı isyan eden 200.000 Libyalı'nın yanlışlıkla 'köle' olarak adlandırıldığını" söyler (78; cf. "200.000 köle ve diğer insan", *Klio* 60, 1978'teki makalesinin 338. sayfası). Aslında 200.000 "köle"den söz etmekten uzak olan Diodorus, Kartaca'nın müttefiklerinin bir ordu kurduklarını ve *sonra* "özgür insan ve kölelerin" bu orduya *katıldıklarını* söyler; köleler vurgulanmamıştır ve bir daha da bahisleri geçmez. Whittaker belli ki Afrika ve Galya hakkında Asya'ya nazaran daha çok şey bilmektedir. Eğer *laoi*'ye ilişkin, aslında sayıca az ve bir kural olarak belirli bir yerellikle sınırlı olan ve siyasi haklardan yoksun Helenleşmemiş "yerliler" olmaları dışında bu insanların içinde bulundukları koşullara ilişkin herhangi bir sonuç çıkarmamıza pek de izin vermeyen, günümüze ulaşmış tüm kanıtları toplamış olsaydı, "*laoi*'nin Helenistik krallıkların topraklarındaki ezici üstünlüğü" (77) iddiasını bu kadar kendinden emin bir şekilde dile getirmezdi. Whittaler *paroikoi* ve *katoikountes* terimlerinin "çeşitli bağımlılık biçimlerine tabi köylülere ... atıfta bulunduğunun genel olarak kabul edilebileceğini" (77, italikler bana ait) varsaymakla da hata yapmaktadır: Roma döneminde ("bağımlılık"la ilgili herhangi bir ima taşımayan) *incola* ile bir tutulan *paroikos*'un anlamı için, bkz. Welles, *RCHP*, s.353, 345'e bir atıf da içeren yukarıda I.iii n. 15 ve II.v n.30. Efes yazıtındaki *paroikoi*'nin (*SIG*^{3} 742), *isoteleis* ile (yurttaş olmayanlar arasındaki imtiyazlı bir kategori) "birlikte sayıldığı"ndan (44. satır) bahsetmeden, "tapınak hizmetkârları ile azatlılar arasında sayıldığını" söylemek yanıltıcıdır. Ve Whittaker (J. Strubbe, "A group of Imperial estates in central Phrygia", *Anc. Soc.* 6 [1975] 229-50, s.235'e karşı) Soa'nın (Soenoi) *IGRR* IV.605 dönemine gelindiğinde bir *polis* haline gelmiş olduğunu reddederek bir kez daha hataya düşmektedir: En azından Küçük Asya ve Suriye'de basit bir köy için (bilebildiğim kadarıyla) herhangi bir benzeri olmayan buyruğun, δῆμος'un yanı sıra βουλή'ye de ait olması, *polis* olduğunun açık bir göstergesidir; cf. Jones, *CERP*^{2} 69, 393 n. 64 ve genel sorun üzerine yukarıda IV.ii ve n.36.

256 Bkz. Jones, *LRE* II.788-91, özellikle 790 (ve III.254 n.48), Jerome, *Comm. in Epist. ad Tit.*I.7 (*MPL* XXVI.566) çağdaş *vilicus*'un bir köle olduğunu varsayar.

257 Antik köle isyanlarına ilişkin yazın çok geniştir. İngilizce okuyabilenler için en iyi inceleme, diğer çalışmalara da yeterince atıfta bulunan Vogt, *ASIM* (İngilizce çevirisi) 39-92 ile 213-14'tür. Ayrıca bkz. örneğin Toynbee, *HL* II.313-31. MÖ ikinci yüzyılın ikinci yarısındaki Atina gümüş madenlerinde gerçekleşen isyanlar için, bkz. yukarıda n.8; MÖ 133-129 yıllarında gerçekleşen Küçük Asya'daki Aristonicus'un savaşı için bkz. yukarıda Ek IV, § 3, *ad. init.* ve n.8. MÖ ikinci yüzyılın sonlarında Bosporos {Kırım} bölgesindeki isyan için vakit harcamama gerek yok, zira Saumacus'un köle olduğunu düşünmemiz için hiçbir gerekçemiz yoktur. [Bu görüşü desteklemek için bu kitabı tamamladıktan sonra çıkan bir makale olan Zeev Wolfgang Rubinsohn, "Saumakos: ancient history, modern politics", *Historia* 29 (1980) 50-70'e atıfta bulunabilirim. Chersonesus, *SIG*^{3} 709 = *IOSPE* I^2.352'de yer alan Diophantus yazıtının İngilizce tercümesi de bu makalede bulunmaktadır.]

258 *Originarii*/*originales* ile *adscripticii*/ἐναπόγραφοι'nin özdeşleştirilmesi için bkz. Jones, *SAS* (der. Finley) 298-9 ff. = *RE* 302-3 ff. ve *RE* 417. I. Valentian'a ve tahtı paylaştığı diğer imparatorlara ait yaklaşık 370 tarihli yasa için bkz. *CJ* XI.xlviii.7.*pr.*: "Quemadmodum originaros absque terra, ita rusticos censitosque servos vendi omnifariam non licet". (Tarihi Gratian'ın 367 yılında Augustus'luğa getirilmesiyle I. Valentian'ın 375 yılındaki ölümü arasına yerleştirilmelidir.) Bu önlem (muhtemelen II. Theodoric tarafından Vizigot Galyası için 450/60'larda: bkz. Jolowicz ve Nicholas, *HISRL*[3] 468), *Edictum Theoderici*'nin 142. Maddesi ile (*FIRA*[2] II. 683-710) kaldırılmıştır – ki bu madde görünen o ki, aynı zamanda biraz önce bahsi geçen nizamnameye kıyasla, efendinin köleleriyle ilgilenme hakkı üzerine daha kısıtlayıcı bir yasak getirmiştir: bkz. Marc Bloch, *CEHE* I[2].252. 327 yılında Constantine sayım listelerine giren kölelerin yalnızca aynı eyalet içinde satılmalarını emretmişti: *CTh* XI.iii.2, Comes Macedoniae'a seslenir (yasa yalnızca Makedonya diyakozluğu için çıkartılmış olabilir mi?). *CTh* II.xxv.1'de (muhtemelen 334 tarihini taşır), Constantine Sardinya'daki imparatorluk hanesine ait arazilerin tekil mal sahipleri arasında kısa süre önce dağıtılması üzerine köle ailelerinin gereksiz yere parçalanmasına itiraz etmiş ve gelecekte bu tür şeylerin yaşanmasını yasaklamıştır. (*CJ* versiyonunda, III.xxxviii.11, *coloni adscripticii* ve *inquilini*'ye atıflar da araya eklenmiştir.) Fakat her ne kadar Constantine burada ailelerin parçalanmasının genel olarak arzu edilmez bir şey olduğundan söz etse de, yasanın maddeleri, daha geniş *CJ* versiyonunda bile, sadece arazilerin bölünmesi durumunda geçerlidir. 349 yılında II. Constantius, bazı (ne oldukları belirtilmemiş) koşullarda muvazzaf askerlerin ailelerini (*familiae*) de birlikte götürmelerine izin verilebileceğini söylerken, bunu özellikle "eşleri, çocukları ve *peculium castrense*'leriyle satın aldıkları kölelerle" sınırlar ve "sayım listelerine kaydedilmiş olan köleleri" dışarıda bırakır (*servos ... ascriptos censibus*): *CTh* VII.i.3 = *CJ* XII.xxxv.10.

259 Cf. Polyb. IV.lii.7, I. Prusias tarafından Bizanslılara geri verilen λαοί kuşkusuz Bitinyalı serflerdi. Bkz. Walbank, *HCP* I.507.

260 Thuc. I.101.2 (Cf. II.v, s. 93.) Thucydides Helotların *büyük bir çoğunluğunun* Messenyalılardan oluştuğunu söyler ve böylece *hepsinin* Messenyalı olarak adlandırılmaya başlandığını belirtir. İki kez "Messenyalılar ve Helotlar"dan (V.35.6; 56.2), bir kez de "Messenyalılar ve diğer Helotlar"dan (35.7) bahseder – ki bunlar "Lakonya'dan kaçanlarla" birleşmiştir (muhtemelen Lakonyalı Helotların yanı sıra bazı Peroikoi de söz konusudur) ama 56.3'tekiler, sadece "Craniili Heltolardır". Fakat yirmiden fazla kez Naupactus'a gidenlerin hepsinden "Messenyalılar" diye söz eder; Naupactus'a yerleşenler de kendilerine bu adı vermektedir. Diod. XI.63-64, 84.7-8 son derece güvenilmezdir (özellikle 63.1, 4'teki abartılara dikkat ediniz). Her ne kadar deprem Lakonya'da, hatta bizzat Sparta'da gerçekleşmiş olsa ve bu nedenle Lakonyalı Helotların fırsatı kullanıp daha önce ayaklanmaları beklenebilecek olsa da (ki gerçekten bazıları böyle yapmış olmalıdır), Diodorus esas rolü Messenyalılara cerir (64.1, 2) ve ancak son aşamada "[Lakonyalı] Helotların hep birlikte" (πανδημεί, bu bir abartı olmalıdır) ayaklanarak "Messenyalılara" katıldıklarını yazar (64.4). Yine 84.7-8'de Ithome'den Naupactus'a gitmelerine izin verilenler yalnızca Messenyalılardır; Spartalılar, der Diodorus, isyanın düzenleyicileri arasında yer alan "Helotları" (kuşkusuz ölümle) cezalandırmış; diğerlerini de "köleleştirmiştir" – bu belki de Naupactus'a yerleşenlerin hepsini

“Messenyalı” olarak adlandıran (ve burada Diodorus’un kaynağı olduğu neredeyse kesin olan) Thucydides’in dilinin Ephorus tarafından yanlış anlaşılmasının bir sonucudur (yukarıya bkz.).

261 Arrian, *Ind.* 10.9 (ikinci yüzyılın ortalarında yazılmıştır), Spartalı Helotlardan sanki kendi döneminde de varlarmış gibi söz eder; fakat bu endişeye mahal vermemelidir, zira Arrian burada sadece kaynağı olan, MÖ 300 civarında yazmış Megasthenes’i aktarmaktadır. (Arrian üzerine bilgi birikimi eşsiz olan ve Arrian’ın ikinci cildinin yeni bir edisyonunu Loeb dizisi için hazırlayan P. A. Brunt, bana bu tür dikkatsizliklerin Arrian’ın tipik bir özelliği olduğunu söylemişti. Muhtemelen Nabis’in döneminden sonra varlıklarını sürdüren Helotlardan bazıları özgürlüklerini kazanmış, diğerleriyse bütünüyle köle haline gelmiştir. Chrimes ve Robinson tarafından savunulan kuramların kâfi ölçüde çürütülmesi için bkz. B. Shimton, “Nabis of Sparta and the Helots”, *CP* 61 (1966) 1-7.

262 Teselyalı Penestai üzerine en ilginç metinler arasında Den. XXIII.1999 ivle XIII.23 (Teselyalı Menon Penestai’sinden 200 ya da 300 kadarını süvari olarak kendi altında hizmet vermek üzere Atina’ya getirir); Archemachus, *FGrH* 424 F 1, *ap.* Athen, VI.264ab; Xen., *HG* VI.i11;Theopomp., *FGrH* 115 f 81, *ap.* Athen. VI,259f-60a. MÖ dördüncü yüzyıldan sonra güvenilir bir tarihsel bağlamda Penestai’ye yapılan başka bir atıfa rastlamadım. Ayrıca bkz. Lotze, *MED*, 48-53, 79. Penestai’nin topraktan ayrı satılamaması gerçeği ile ilgili olarak bkz. aşağıda n.35.

263 Bkz. Eleanor Searle, *Lordship and Community: Battle Abbey and its Banlieu, 1066-1536* (Toronto, 1974) 167, 174-5, 183, 194, 267-337 (özellikle 268-9, 272-86).

264 Pers krallarının ve hatta satraplarının bu tür hediyelerine örnek olarak bkz, benim *OPW* 38-40. Nepos tarafından, *Alcib*. 9.3’te Pharnabazus’un Alcibiades’e verdiği iddia edilen hediyeyi bunlara dahil etmemeliyiz, bu Nepos’un ya da kaynağının düştüğü basit bir hatadır: bkz. Hatzfeld, *Alc.*^{2} 342 n.3.

265 Kralların yazarlarından beklememiz gereken Ahab’a yönelik haksız muamele için bkz. benim “Heredotus”, *Greece and Rome*^{2}24 (1977) 130-48, s.132-3 ve n.3. Mevcut hallerinde, Krallar I ve II, elbette Ahab’ın hükümdarlığından (850 civarı) fark edilir biçimde daha sonra yazılmıştır; fakat Naboth hikâyesindeki İsrail toprak sistemine ilişkin resmin tarihsel olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu düşünüyorum.

266 Yalnızca, İskender’in χώρα’nın kendisine ait olduğunu iddia ettiği, Tod, *SGHI* II.185, özellikle 11. satıra atıfta bulunmakla yetineceğim. Bu iddianın en önemli sonucu bir sonraki cümlenin de gösterdiği gibi φόροι’den sorumlu olmasıdır. Alt satrap Mania’nın mallarının (III.i.12) efendisi Pharnabazus’un malları olarak görüldüğü ve bunun sonucunda Pharnabazus’u mağlup edenlere intikal ettiği belirtilen (§ 26) Xenophon’un *Hellenica*’sında bu tür bir iddianın ima edildiği görülebilir. Elbette bir satrap bile, Yunanlıların nazarında, Büyük Kral’ın “kölesinden” başka bir şey değildi (bkz. Xen. *HG* IV.i36: ὁμοδούλους); cf. I. Darius’un Γαδάται – δούλωι’ye yazdığı iddia edilen (3-4. satırlar) ve kralın [τ]ὴν ἐμὴν ... [γ]ῆν’den söz ettiği mektup M/L 12. Dördüncü yüzyıl Yunanlıları ve Makedonyalıları egemenlik ile mülkiyeti birbirinden bizim yaptığımız kadar ayırmazlardı ve ben de Ahameniş İranı’nda durumun nasıl olduğu konusunda net değilim.

267 Bu yılın, Selevkos çağının “59. yılı” olduğu söylenir: yani, MÖ 254/3. Bkz. Welles, *RCHP*, s. 95-6 (no.18.8-10 üzerine yorum).

268 Bilhassa Pierre Briant'ın yakın tarihli makalelerinden söz ediyorum: özellikle bkz. "Remarques sur les 'Laoi' et esclaves ruraux en Asie Mineure hellénistique", *Actes du Colloque 1971 surl'esclavage = Annales littéraires de l'Université de Besançon* 140 (Paris, 1972) 93-133, s.103-5. Briant Laodice yazıtındaki (Welles, *RCHP* 18.8, 12,26) λαοί'nin toprakla birlikte satılmadığından "emindir": Laodice'nin sadece toprak gelirlerini elde ettiğini düşünür! Bu hata iki yanlış yoruma dayanıyor gibi gözükmektedir. İlk olarak Briant, Bikerman tarafından dikkat çekilen (benim de katıldığım) bir olguya, yani köylülerin tekil arazilerden ziyade köylere bağlanmış olduğu gerçeğine büyük bir önem atfetmektedir: Bu köylüler *adscripti glebae* olmaktan ziyade *adscripti vico*'dur (Geç Roma köylüleri de bu statüdedir: bkz. yukarıda IV.iii §§ 20-1). Fakat, herhangi bir dayanağımız olmadan Yunanlıların bu kelimenin ne *anlama geldiğini* bilmediklerini iddia etmediğimiz müddetçe, kesinlikle köyün bizatihi Laodice'ye intikal ettiğini kabul etmek durumundayız ve bu da, belgemizin aslında spesifik olarak söylediği gibi, köyde yaşayan köylülerin eski kraliçeye geçtiklerini reddetmek için bize hiçbir zemin bırakmaz. İkinci olarak, Briant açık bir şekilde yazıtın (Welles tarafından doğru bir şekilde tercüme edilen) 7-13. satırlarını yanlış anlamıştır. 9 ve 10. satırlarda "59. [Selevkos] yılının gelirlerine" (cf. yukarıda n.25) yapılan atıfın onu bu yanlışlığa sevk ettiğini ve bu noktanın yalnızca Laodice'nin gelirleri tam olarak ne zaman devralacağını söylemek için belirtildiğini fark edemediğini sanıyorum – burada *RCHP* 70.9'a bakılabilir.

269 *C. Ord. Ptol*. 21-2'de yeniden yayımlanmıştır. Bu belge özgün metninin 40 yıl önce H. Liebesny tarafından yayımlanmasından bu yanan tekrar tekrar tartışılmıştır, bkz. "Ein Erlass des Königs Ptolemaios II Philadelphos über die Deklaration von Vieh u. Sklaven in Syrien u Phönikien", *Aeg.* 16 (1936) 257-91. Rostovtzeff, *SEHHW* I.340-6'ya (III.1400 n.135 ile birlikte) ve son derece berrak ve akla yatkın olan Bieżuńska-Małowist'e ait son incelemeye, *EEGR* I (1974) 20 ff., özellikle 24-5, 29-31'e atıfta bulunmak yeterli olacaktır.

270 Bieżuńska-Małowist, *EEGR* I.25; Rostovtzeff, *SEHHW* I.342-3.

271 Bkz. Pippidi, PMOA, *PTGA* (der. M. I. Finley), s.75-6. Pippidi "paysans dépendants"dan söz eder ve onları Giritli κλαρῶται ya da ἀφαμιῶται ile karşılaştırır.

272 Yerli serflerin varlığını gösteren ve, burada tartışılamayacak diğer kanıtlar için bkz., örneğin, Athen. XV.697d. Burada Pergamumlu I. Attalus δικαστὴς'i ... βασιλικῶν τῶν περὶ τὴν Αἰολίδα olarak atar (Atkinson, SGCWAM 39 n.32'de olduğu gibi δικαστὴς βασιλικός şeklinde okumamız gerekmediği müddetçe); Plut., *Eumen*. 8.9 (Celaenae bölgesindeki σώματα, yaklaşık MÖ 321); *SIG*[3] 282. 14-15 ve Welles, *RCHP* 8 B.3 ff. (Priene'deki Pedieis); *OGIS* 215 ve 351 (= *Inschr. von Priene* 18 ve 39: σώματα); *SIG*[3] 279.4-5 ve Michel, *RIG* 531.21 = *SGDI* III.ii.5533 *e*.6 (Zeleia); Strabo XII.ii.9, s.539 (Kapadokya krallarını Mazaca bölgesinde σώματα'ya sahiptiler). Agatharch. Cnid., *FGrH* 86 F 17, *ap*, Athen. VI.272d'den, yukarıdaki metinde bahsedilmiştir. Genellikle güvenli bir şekilde "bağımlı" biçiminde tercüme edilebilecek teknik olmayan bir terim πελάται'dir (Latince karşılığı *clientes*'tir): örneğin bkz. *CIRB* 976 = *IOSPE* II.353, 5. satır ("Bosporos krallığından" bir Rhometalces yazıtı, MS 151); Plut. *Crass*. 21.7 (Partlar); cf. İlliryalı "Ardiaioi"nin, serf olduklarına şüphe olmayan ve Theopompus tarafından Spartalı Helotlarla

karşılaştırılabilen (bkz. yukarıda ana metin, n.17'ye yapılan referanstan hemen sonra) προσπελάται'si.

273 Mnesimachus yazıtı ilk olarak W. H. Buckler ve D. M. Robinson tarafından, *AJA* 16 (1912) 11-82'de ve daha sonra Sardis yazıtlarına ilişkin derlemelerinde, *Sardis* VII.i (Leiden, 1932), no.1'de neşredilmiştir. Kısa bir süre önce bir İngilizce tercümesiyle ve tefsiriyle birlikte K. M. T. Atkinson tarafından yeniden yayımlanmıştır, bkz. "A Hellenistic land conveyence: the estate of Mnesimachus in the plain of Sardis", *Historia* 21 (1972) 45-74, ki buradaki çözümlemeye genel olarak katılıyorum. (İlgili satırlar I.11, 14-15, 16; II.5'tir). Atkinson'un ulaştığı ve (kesinlikle doğru olan) en önemli sonuç, özgün işlemin İngiliz hukukçularının bir "ipotekten" ziyade bir "devir" olarak adlandıracakları türde bir şey olduğudur. Ayrıca bkz. aynı yazarın daha eski bir makalesi, SGCWAM, özellikle (Mnesimachus arazisi üzerine) 37, 40. Yine Mnesimachus'un araziyi tapulu olarak elinde tutamayacağı konusunda Atkinson'a katılıyorum: Onun tasarruf hakkı örneğin Laodice ya da Aristodicides'e verilenden oldukça farklıydı (Welles, *RCHP* 18-20 ve 10-13). Burada oἰκέται'dan köle olarak söz etmekten mutlu olmadığımı söylemeliyim, zira I.16'da onlar için kullanılan κατοικούντες terimi benim tecrübelerime göre köleler için kullanılmazdı.

274 Bildiğim en iyi kısa tasvir için bkz. Rostovtzeff, *SEHHW* I.277 ff. (özellikle 277-80); II.1196-1200 vs. Iza Bieżuńska-Małowist'e ait Ptolemeos döneminde ait ayrıntılı monografı (*EEGR* I) da son derece öğretici buluyorum; bu bölüm tamamlanana dek Roma dönemine ait II. cildi inceleme fırsatım olmadı. Bu konuya son yıllarda Sovyet yazarları büyük bir ilgi göstermiştir; fakat Rusça okuyamadığımdan bu bölüm neredeyse tamamlanana dek aşağıda söz edeceğim eserleri okuyamadım. Haklarında bilgi sahibi olduğum temel eserler şunlardır:

(1) N.N. Pikus'a (Pikous) ait 36 sayfalık Rusça monograf. Bu eserin Fransızca başlığı şöyledir: *Agriculteurs royaux* [*producteurs immédiats*] *et artisans dans l'Egypte du 3*[e] *siècle av. n.* è. (Moskova, 1969), ayrıca bkz. Heinz Heinen'in *CE* 45 (1970) 186-8'deki değerlendirmesi.

(2) Pikus'un *Actes du X*[e] *Congrès internt. De Papyrologues* (Varşova/Krakov, 1961) der. J. Wolski (Varşova vs., 1964) 97-107'de yer alan "L'esclavage dans l'Égypte hellénistique" başlıklı katkısı.

(3) K. K. Zelyin'e (ve M. K. Trofimova'ya) ait 244 sayfalık Rusça bir kitap; Fransızca başlığı ile *Les fromes de dépendance dans la Méditerranée oriantale* à *l'époque hellénistique* (Moskova, 1969). Bu eser üç farklı çalışmadan oluşur ve Zelyin'e ait olan "Les formes de dépendance à l'époque hellénistique", I.F. Fikhman'ın *CE* 45)1970= 182-6, s. 183-4'teki değerlendirmesine bakılırsa özellikle ilginçtir.

(4) Zelyin'in *VDI* (1967 no.2)'de İngilizce bir özetle birlikte yer alan Rusça makalesi; İngilizce başlığı: "Principles of morphological classification of formes of dependance".

(5) İlk olarak T. V. Blavatskaia, E. S. Golubtsova ve A. I. Pavlovskaia tarafından Rusça yayımlanan (Moskova, 1969) ve *Die Sklaven in hellenistischen Staaten im 3.-1. Jh. v. chr.* başlığıyla Almancaya çevrilen kitap. Bu eserin özgün üçüncü bölümü Bieżuńska-Małowist tarafından Fransızca olarak *CE* 46 (1971) 206-9'de değerlendirilmiştir.

(6) Pavloskaia'ya ait *VDI* (1976 no.2) 73-84'te İngilizce bir özet ile birlikte Rusça yayımlanan, İngilizce başlığı "Slaves in agriculture in Roman Egypt" olan makale.

Kanımca, bazı araştırmacılar, özellikle erken Ptolomeos döneminden (çok sınırlı alanlardan) günümüze kalan kira sözleşmelerinin "özgür sözleşmeler" gibi görünmeleri gerçeğine gereğinden fazla vurgu yapmıştır. Köylüler tarımsal faaliyetlerinin pek çoğunda sıkı bir denetim altındaydılar (bkz. örneğin Rostovtzeff, *SEHHW* I.279-80, 317, 320). Bitkisel yağların üretimiyle meşgul olanlar sıra dışı ölçülerde gözetleniyor ve denetleniyorlardı: bkz. id. 302-5, esas olarak W. *Chr*. 258 (cols. 1-22), 149 (36-7), 299 (38-58), 181 (73-8) ve Hunt ve Edgar, *SP* II.10-35, no.203 (cols. 38-56)'da kısmen yeniden derlenen *P. Rev. Laws*'a dayanır. Kölelerin Mısırın iktisadi yaşamında oynadıkları role ilişkin sorununun ucunun hâlâ kısmen açık olduğunu düşünüyorum. Ptolomeos döneminde tarımda köle kullanımıyla ilgili olarak, kısa bir süre önce Bieżuńska-Małowist'in (Cliare Préaux'nunkiyle kesişen) düşüncesine katılıyorum: "le probleme ne peut être définitivement résolu dans l'état actuel des sources" {Kaynakların mevcut durumuyla sorun belki de kesin olarak çözülemez} (*EEGR* I.59). Aynı çalışmada daha sonra köleliğin "n'avait que fort peu d'importance comme forme de travail dans le domains fondamentaux de la production" {temel üretin alanlarında emek biçimi olarak çok az bir önemi haiz olduğu} sonucuna varmanın savunulabileceğini söylemiş olsa da (id. 139, cf. 82), yine de "au moins eu égard aux villes grecques, que l'esclavage du type classique avait une assez grand importance, et que le nombres des esclavage devait dépasser les chiffres modestes que l'on admet parfois dans la littérature du sujet" {En azından Yunan şehirlerinde klasik tipte köleliğin hayli büyük bir önem taşıdığını ve kölelerin sayılarının konuyla ilgili yazında zaman zaman kabul edilen mütevazı rakamları aştığını} kabul etmiştir (id. 105). Mısır χώρα'sı için bile, Ptolomeos Mısırı'nda köle sahipliğinin hiçbir suretle zenginlerle sınırlı olmadığını, fakat toplumsal piramidin hayli alt katmanlarında bile gözlemlenebildiğini göstermiştir: "Bir miktar servete sahip olanların evlerinde çok yaygın bir hal almıştı", {très répandu dans les maisons des gens peu aisés} (ENMM 159, cf. 158 ve özellikle 161'deki, "le rôle des esclaves dans les modestes maisons égyptiennes" {mütevazı mısırlı evlerinde kölelerin rolü} üzerine olan son paragraf). Ayrıca bu konu ile ilgili olarak bkz. aynı yazar, *EEGRE* I.134-6, 138-9 ve (yukarıda n.9'da atıfta bulunulan) iki makale: "Les esclaves payant l'ἀποφρά dans l'Égypte gréco-romaine", *JJP* 15 (1965), s. 70-2 ve "Quelques formes non typiques de l'esclavage dans le monde ancien", *Antichnoe Obshchestvı* [= *Ancient Society*] (Moskova, 1967), s.92-4, 96. Eğer orta halliler bile köle kullanıyor idiyse, gerçekten zengin olanların köle kullanma ihtimali hiç kuşkusuz çok daha yüksekti. Bir bütün olarak mülk sahibi sınıf, ev işleri ve birkaç şehirde atölyeler dışında (bkz. özellikle *Bell. Alexandr*. 2.2) Mısır'da büyük ölçekli köle emeğinden yararlanmıyorduysa, o halde özgür yoksulların (köylülerin, zanaatkârların, kiralanmış emekçilerin ve diğerlerinin) içinde bulundukları koşulların yasal olarak köleleştirmelerini lüzumsuz kılacak kadar kötü olduğu akla gelir. Bununla birlikte, özgür olmayan emeğin *mülk sahibi sınıflara toplumsal artık sağlama* konusunda Egiptologların pek çoğunun açığa çıkarmakla ilgilendiğinden çok daha büyük bir rol oynadığından şüpheleniyorum. Çünkü bu Egiptologların büyük bir kısmı, epey küçük bir mülk sahibi sınıfa toplumsal artık sağlamadaki rollerinden ziyade, esasen kölelerin genel olarak iktisadi yaşamda sahip oldukları pay gibi meselelerle ilgilenmişlerdir. Bilhassa, daha külfetli *paramonē* türleri de dahil olmak üzere (bkz. aşağıda n.73) borç esareti biçimleri, genel olarak hesaba katıldığından daha önemli olmuş olabilir. Ve hatta alınır satılır köleliği bile, eğer benim gördüğüm şekilde, mülk sahibi sınıflara toplumsal artık sağlama aracı olarak ele alır ve böylece sıradan özgür

Mısırlıların, Yunan ve Roma dünyasının geri kalanındaki yoksul sıradan insanlardan daha fazla köle sahibi olmadıkları olgusu karşısında şaşkınlığa düşmekten kurtulabilirsek, pek çok modern hesapta olduğundan daha büyük bir yer tuttuğu görebiliriz. (Yunan ve Roma dünyasının geri kalanında yaşayan, yoksul Atinalı gibi [bkz. Xen., *Mem*. II.iii.3] sıradan yoksul insanlar normal olarak kendileriyle birlikte çalışan en fazla bir ya da iki köleye sahip olurlardı.) Bununla birlikte, sıradan Mısırlıların maruz kaldıkları iktisadi ve gayrı iktisadi baskılar ve Grekoromen dünyanın diğer yerlerine kıyasla yaşamın daha ucuz olması gerçeği (bkz. Diod. Sic. I.80.5-6), Mısır'da Akdeniz'in geri kalanına kıyasla özgür nüfustan artık sızdırılmasını son derece kolaylaştırmış ve bunun sonucunda köle yetiştirmeyi gereksiz hale getirmiş de olabilir.

275 Bunun önemi, yakın dönemde Doğu'daki Helenistik toprak rejimine ilişkin ilginç tartışmalar üretmiş iki Marksist araştırmacı tarafından bile tam olarak takdir edilmemiştir: Heinz Kreissig ve Pierre Briant. Bu alandaki temel çalışmaları için, özellikle bkz. Briant, RLER (Fransızca) ve DDAHA (Almanca) ve Kreissig, LPHO (İngilizce): Bu makalelerin dipnotları, tuhaf bir biçimde göz ardı edilen A. H. M. Jones'unkiler hariç diğer tüm önemli malzemeye atıfta bulunur. Başka bir yerde değinme olanağı bulamayabileceğimden, burada bir Sovyet araştırmacıya ait yakın tarihli ve yararlı bir makaleden söz edeceğim: I. S. Svencickaja, "Some problems of agrarian relations in the province of Asia", *Eirene* 15 (1977) 27-5. Bittabi Roma dönemini ele alan bu makale, çok sayıda epigrafik kanıta atıfta bulunur ve üzerinde yoğunlaştığı mevzuları son derece makul bir biçimde tartışır. Aynı yazara ait Rusça başka iki makaleyi yalnızca özetleri vasıtasıyla bilebiliyorum: "The condition of the λαοί in the Seleucid kingdom", *VDI* (1971 no.1) 16 ve "The condition of agricultural workers on the imperial domains in the province of Asia", *VDI* (1973 no.3) 55. Her iki makalede de yazarın ismi İngilizceleştirilmiş haliyle "Sventsitskaya" şeklinde yazılmıştır. [Kreissig'in, *Wirtschaft end Gesellschaft im Seleukidenreich: Die Eigentums- un die Abhängigkeitsverhältnisse* (Berlin, 1978) başlıklı ve 129. sayfasında Kreissig'in 1957 yılına kadar olan ilgili makaleleriyle monografilerine ilişkin yararlı bir liste de sunan kitabından ancak bu kitap yayımlanma aşamasındayken haberim oldu; buna bir sonraki notta bahsi geçen *Klio*'da 1977'de çıkan makaleyi de ekleyin.]

276 .ἱεροδουλα meselesine aşina olmayanlar, F. R.Walton'a ait iyi ve kısa bir makaleyle başlayabilirler: "Hierodouloi", *OCD*[2] 514. Ayrıca bkz. Pierre Debord, "L'Esclavage sacré: État de la question", *Actes du Colloque 1971 sur l'esclavage = Annales litt. De l'univ. de Besançon* 140, Paris, 1972) 135-50, ayrıca geniş bir bibliyografya da bulunmaktadır; Hepding, "Hieredouloi", *RE* VIII.ii (1913) 1459-68; Bömer, *URSGR* II.149-89; III.457-70 (_215-28). Küçük Asya *hierodul*'leri için bkz. Borughton, *ESAR* (der. Frank) IV.636, 641-5, 684. Küçük Asya ve Suriye için bkz. H. Kreissig, "Tempelland, Katoiken, Heirodulen im Seleukidenreich", *Klio* 59 (1977) 375-80. Mısır için, bkz. özellikle Rostovtzeff, *SEHHW* I.280-4 (ve III.1383-4 n.90), 321-3 ve W. Otto, *Beiträge zur Hierodoulie im hellenistischen Ägypten* (= *Abhandl.*, Bayer. Akad. D. Wiss., Philos.- hişt. Klasse, Münih, n.F.29, 1950). [K.-W. Welwei'ye ait, "Abhängige Landbevökerungen auf Tempelterritorien im hellenistischen Kleinasien und Syrien", *Anc. Soc.* 10 /1979) 97-118 başlıklı makaleyi bu kitap tashihe gerdikten sonra görme fırsatım oldu.]

277 Sparta Helotları için bkz. Ephorus, *FGrH* 70 F, 117, *ap.* Stab. VIII.v.4, s. 365; Prieneli Myron, *FGrH* 106 F 2, *ap.* Athen. XIV.657cd; Plut., *Inst. Lac.* 41 = *Mor*. 239e (burada ἐπάρατον, Hdts Vι.56'daki ἐν τῷ ἄγεϊ ἐνέχεσθαι ile karşılaştırılmalıydı; cf. benim *OPW* 149-50). Teselya'daki Penestae için bkz. Euboealı Archemachus, *FGrH* 424 F 1, *ap.* Athen. VI264ab. Heraclea Pontica'daki Mariandynoi için bkz. Poseidonius, *FGrH* 87 F 8, *ap.* Athen, VI.163d; Strabo XII.iii.4, s.542.

278 Komagene'ye ait ilgili yazıtların en eksiksiz ve iyi metni için bkz. Helmut Waldmann, *Die kommagenischen Kultreformen unter König Mithradates I, Kallinikos und seinem Sohne Antioschos I* = *Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain* 34 (Leiden, 1973), şu sayfalar konuyla ilgilidir: (1) s.59-79 (*IGLD*I.2 = *OGIS* I.383 = Laum, *Stift.*II.148-53 = Michel, *RIG* 735), özellikle 68 (171-86. satırlar); (2) s.123-41 (*IGLS* I.47), özellikle 125 (30-2. satırlar) ve 127 (89-101. satırlar); (3) s.33-42 (*IGLS* I.51), özellikle 34 (10-24. satırlar); (4) s. 80-122, özellikle 84 (66-9. satırlar) ve 87 (151-65. satırlar).

279 İlgilendiğim ἱεροδουλία biçimine ilişkin ana metinde (ve bir önceki notta) verdiğim altı örneğin dışında kalan en iyi iki örnek şunlardır: (1) Pontus bölgesindeki Cabeira topraklarında bulunan Ameria'nın κωμόπολις'i (Strabo, XII.iii.31, s.557) ve (2) Albania = Azerbaycan (Strabo XI.iv.7, s. 503).

280 Anadolu'nun İç Ege kısmında tapınılan Friglere ait yerel bir tanrı. –*çev*.

281 Örneğin (1) Galatya'da Pessinus (Strabo XII.v.3, s.567); (2) Frigya'da Aezani (*IGRR* IV.571 = *OGIS* II.502 ve *AE* [1940]44); (3) Mysia'daki Zeus Abrettenus tapınağı (Strabo XII.viii.9, s.574); (4) Kilikya'daki Olba'da bulunan Zeus tapınağı (XIV.v.10, s.672); (5) Acisilene ve Ermenistan'da başka bir yerde bulunan Anaîtis tapınağı (XI.xiv.16, s.532= ve (6) Kuzey Fenike'deki Baetocaece'de bulunan Zeus (Baal) tapınağı. Bu son tapınak, *peribolos*'unun kuzey kapısında yer alan ve 200 yıldan fazla bir süredir bilinen bir dizi belgeye konu olmuştur. Bu belgelerin *IGLS* VII (1970) 4028'te (iyi bir tefsirle birlikte) yayımlanması diğer tümünü gölgede bırakmıştır (örneğin A/J 147; *OGIS* 262; *IGRR* III.1020; Welles, *RCHP* 70). Selekosların κώμη ἡ Βαιτοκαι[κη]νή'yi "tüm zamanlar için" tanrıya, σύν τοίς συνκύρουσι πᾶσι, yaptıkları hibe köylülüğü de içermiş olmalıdır. Köy Apamea'dan ziyade Aradus'un topraklarında olmalıymış gibi gözüküyor: bkz. H. Seyrig, "Antiquités syriennes 48. Aradus et Baetocaecé", *Syria* 28 (1951) 191-206. Hibenin tapınağa toprağın tam mülkiyetini verdiği konusunda Kreissig, LPHO 20 ile aynı fikirdeyim. Asya'daki tapınak toprakları konusuyla ilgili daha geniş bir kaynakça Magie, *RRAM*, II. 1016-21, nn.62-6'da bulunabilir.

282 Örnekler şunlardır: (1) Sicilya'daki Engyum'da bulunun Analar Tapınağı (Diod. IV.80.4-5; cf. 79.6-7) ve (2) yine Sicilya'daki Eryx'te bulunan Aphrodite tapınağı: Strabo yalnızca, daha önceki dönemlerde var olan kutsal fahişelerin yüksek sayısından söz eder (ἱεπὸν ... ἱεροδούλων γυναικών πλῆρες τὸ παλαιόν, Vι.ii.6, s.272); fakat MÖ 70'lerde burada "permulti Venerii" bulunuyordu (Cic., *Pro Cluent*. 43 ve bkz. Scramuzza, WVSS ve Frank *ESAR* III.317-18) Ayrıca ἱεροδουλία konusuyla ilgili kaynakça için bkz. yukarıda n.34.

283 Comana Pontica için bkz. Strabo XII.iii.36, s.559; Korint için, VIII.vi.20, s.378 ("binden fazla ἱερόδουλοι ἑταῖραι"), cf. XII.iii.36, s.559; Eryx için, bkz. bir önceki not. Hdts I.93.4;94.1; 199 ve Strabo XI.xiv.16, s.532'deki kızlar farklı bir kategoridedir: Statüleri geçiciydi.

284 Bkz. örneğin Kreissig, LPHO, özellikle 6, 26 ("Oriental"); Briant, RLER, özellikle 118 ("Asiatic") ve DDAHA; buna ek olarak kendilerine ait ve üç makalelerinde alıntılamış oldukları pek çok başka eser. Briant'ın vurgusu Kreissig'inkinden farklıdır: O köylü *köyü* üzerinde durur ve görünen o ki, serfliğin "feodalizm" ve "feodal üretim biçimi" anlamına geleceği korkusuyla "serf" terimini kullanmayı reddeder(bkz. özellikle RLER 105-7, 118); bu nedenle "dépendants" gibi müphem bir terimi kullanmayı tercih eder (ibid. 106).

285 Priene'deki Pedieis için bkz. *SIG*[3] 282 (= *IP*3). 14-15; Welles, *RCHP* 8 (= *IP* 16).B.2,3; *OGIS* 11 (= *IP* 14).5-6. Rostovtzeff bana, (Rostovtzeff, *SGRK*'ye ["*Kolonat*"] yapılan atıfın muhtemelen s.260'a olması gereken) *SEHHW* I.178-9 ile III.1355 n.44'te haddinden fazla kendisinden eminmiş gibi geliyor. Cf. aşağıda n.46. Celaenae'dan Lidyalı Pythius'un 480 yılında Xerxes'e böbürlendiği ἀνδράποδα'sı da serflerden oluşmuş olabilir (Hdts VII.28.3; cf. yukarıda n.30'da alıntılanan Plut., *Eum*. 8.9).

286 Burada özellikle öğretici olan, yukarıda Ek II'de tartışılan bir metindir; Xen., *Anab*. VII.viii.8-19, özellikle 12- 16, 19. Bu zengin bir İranlı olan Asidates'in MÖ 400 gibi erken bir tarihte, Pergamum yakınlarındaki ovada yer alan verimli arazisinde, bir bölümünün kaçmasının ardından (§ 12) Xenophon'un 200 kadarını yakaladığı (§ 19) çok sayıda köle çalıştırdığını gösterir. "Barbar" ekabirler genellikle Yunan pratiklerini benimsemeye fazlasıyla gönüllüydüler.

287 Sakinlerinin Metropolisle bağlarını korudukları ve onun siyasi bir uzantısı olarak işlev gören özel bir koloni türü. *–çev*.

288 Her iki süreç için de, özellikle bkz. Jones, *GCAJ* ve CERP[2] ve V. Tscherikower [başka yerlerde genellikle Tcherikover], *Die hellenestischen Städtegründungen von Alexander dem Grossed bis auf der Römerzeit = Philologus*, Suppl. XIX.1 (1927).

289 Bu iki örnek Aristodicides (*RCHP* 10-13 = *OGIS* 221) ve Laodice'ye (*RCHP* 18-20 = *OGIS* 225+) yapılan transferlerdir. Bu işlemlere ilişkin en gelişkin tartışma Atkinson, SGCWAM'de yer alır. Kreissig, LPHO 19-20'deki (cf.18-19), Helenistik kralların Asya'da, sadece (a) şehirlere (bkz. yukarıda ana metinde, bu dipnota yapılan atıfın hemen ardından verilen iki örnek), (b) tapınaklara (bkz. yukarıda n.38'te no.6) ve (c) tanınmış bir şehrin topraklarına katma hakkının da eşlik ettiği bireylere değil, (d) bu tür bir hak olmadan da bireylere, tapulu olarak adlandırabileceğimiz, mutlak olarak kalıtsal toprak hibelerinde bulunmaya hazır oldukları görüşünü kabul ediyorum: bkz. (1) Y. H. Landau, "A Greek inscr. Found near Hefzibah", *IEJ* 16 (1966) 54-70, 22-3. satırlar (§ IVa) tarafından yayımlanan ve kaynakça eklenerek T. Fischer tarafından *ZPE* 22 (1979) 131-8 (§ *F*)'de yeniden derlenen Filistin'deki Scythopolis yakınlarında bulunan bir yazıt ve (2) Welles, *RCHP* 51, 20-1. satırlar; cf. *SIG*[3] 332 (özellikle 9-15., 18-23. satırlar) ve *SEG* XX.411 (özellikle. 33. satır). Bununla birlikte Roma tarihi olarak IGRR III.422'yi de dahil etmekte Kreissig'i (LPHO 17, 20) takip edemiyorum. Yine de, belki de benim (d) tipime giren bu hibeler, sahibinin ölümü üzerine otomatik olarak krala geri dönmemeleri anlamında "kalıtsal" olsalar da, klerukya toprakları gibi yine de sahiplerinin kral tarafından bir cürümden suçlu bulunması durumunda geri alınabilirlerdi –

ki eğer yukarıdaki (c) kategorisine dahil olsalardı bu mümkün olmazdı (ya da bu ihtimal çok düşük olurdu); zira bu tür hibenin avantajlarından biri de buydu.

290 Bkz. Rostovtzeff, *SEHHW* I.509 (ve III.1441 n.285 ve burada verilen referanslar, özellikle Rostovtzeff, *SGRK* 261-3) ve *CAH* VII.182-3; Welles, *RCHP* s.96-7; Tarn, *HC*[3] 134-8.

291 Welles (*RCHP* s.53) *RCHP* 8'de, söz konusu kralın "30 gün içinde başvuran Pedieis'in, Priene πάροικοι'si ... olmasına izin verdiği, zira βασιλικοὶ λαοί olarak serflerden biraz daha iyi durumda olmalarına rağmen bir Yunan şehriyle bağlantı kurarak yeterince özgürlük kazanmalarının onların lehine olacağı" şeklindeki "genel kabul gören yorumu" dile getirir. Kreissig bunu, sadece başvurmayanların "λαοί kalmaya devam ettiklerinin" ve "Her iki ihtimalin de var olduğunun" altını çizerek kabul eder (LPHO 24). Buna karşı, sadece yazıtta λαοί'ye herhangi bir atıfta bulunulmakla kalmadığını, (cf. Atkinson, SGCWAM 38) aynı zamanda παροικεῖν'i başka hiçbir yerde karşımıza çıkmayan bir anlamda, yani "bir πάροικος'a *dönüşmek*" anlamında almamız da gerektiğini ileri süreceğim.

292 Atkinson, SGCWAM 38-9, bu belgeye "III. Attalus'un Vasiyeti" adını verirken hata yapmaktadır; fakat bu yazıtla ve ele aldığım genel sorunla ilgili olarak söyleyeceği bazı yararlı şeyler de bulunmaktadır (ibid. 37-42, 53-7).

293 Kanımca bunun en açık örneği, MÖ189 tarihli bir yazıtın, *ILS* 15 = *FIRA* I[2].51, L. Aemilius Paullus'a ait "quei Hastensium servei in turri Lascuntana habitarent leiberei essent" diyen ve "poplus senatusque Romanus"un isteğine göre, "agrum oppidumqu"larının mülkiyetini ellerinde tutmaya devam etmelerini bildiren bir kararı kaydettiği İspanya'daki Hasta'dır. Haywood'un (TSCD 146-7) toprağın "servi" adı verilenler tarafından tasarruf edinilmesinin (mülkiyet sahibi olmasalar bile) kölelerden ziyade serf olmalarını daha muhtemel kıldığını vurgularken büyük olasılıkla haklı olduğunu düşünüyorum ve burada Tac., Germ. 25.1'de (bkz. yukarıda IV.iii, § 12) tasvir edilen Germen "servus quasi colonus"un (bu şekilde adlandırabilirsem) içinde bulunduğu koşullarla kıyaslayabilirim. Teknik "servi" sözcüğünün kullanılması bana Lascutani'nin "Hastenses'in kontrolünden çıkarılma" anlamında *yalnız* "liberi" haline getirilmediklerini gösteriyormuş gibi geliyor (A/J. S.250, no.2'sine ilişkin dipnotu). İkinci örneğimse özellikle ilginç, zira "İtalya'daki tapınak serflerine ilişkin elinizdeki tek örnek" (Frank, *ESAR*, I.293.4): Cicero, *Pro Cluent.* 43-5., Oppianicus'u İtalya'daki Larinum'da bulunan Martiales'e "özgür Roma yurttaşları" gibi muamele etmekle suçlar. Cicero bunları "ministri publici Martis" ve "in Martis familia" ifadeleriyle tasvir ederek Sicilya'daki Eryx'te yaşayan Venerii ile (aşağıdaki üçüncü örneğim) kıyaslar ve Oppianicus'un hareketinin "Larinum'un *decurion*'ları ve tüm yurttaşları arasında" öfkeye neden olduğunu ve Roma'da Oppianicus'a karşı bir dava açıldığını ekler. Davayı kimin kazandığı belirtilmez, fakat muhtemelen Oppianicus kazanmıştır, zira Oppianicus'a yönelik herhangi bir mahkûmiyet kararından söz etmek Cicero'nun yararına olurdu (bkz. Haywood, TSCD 145-6). Üçüncü örneğin Sicilya'daki Eryx'te yaşayan ve statüleri Verres'in döneminde bir miktar tartışmalıymış gibi gözüken Venerii'dir: Lilybaeumlu Agonis'in tuhaf davası için bkz. özellikle Cic., *Div. in Caec.* 55-7. Cicero Agonis'i "copiosa plane et locuples" haline gelmiş ve baskı altında "se et sua Veneris esse" olduğunu iddia eden ve bunun sonucunda Verres'in *quaestor*'u Q. Caecilius Niger tarafından yeniden köleliğe düşürülen, fakat bizzat Verres tarafından tekrar özgürlüğüne

kavuşturulduğu anlaşılan bir “liberta Veneris Erycinae” olarak tasvir eder (bkz. Scramuzza, WVSS ve Frank *ESAR* III.317-18).

294 Bkz. bu eserlerin dizinleri ve Newman, *PA* özellikle III.394; IV.304. Aristo περίοικοι’den *Pol.* II.9, 1269[b]30, 1272[a]1, 18; V.3, 1303[a]8 (cf. Plut., *Mor*. 145f); VII.6, 1327[b]11; 9, 1329[a]26; 10, 1330[a]29’da söz eder. Aristo’nun bu terimi kullanma biçimiyle ilgili olarak Finley, SSAG 176’da bazı yerinde tespitlerde bulunur; ayrıca bkz. Lotze, *MED* 8-9.

295 Spartalı περίοικοι için ayrıca bkz. benim *OPW* 93, 331-2, 372. Genel bir değerlendirme için bkz. Busolt[-Swoboda], *GS*, II.663-6; J.A. O. Larsen, s.v. *Perioikoi*, *RE* XIX.i (1937) 816-33, 816-22. sütunlar; Pavel Olivia, *Sparta and her Social Problems* (Prag, 1971) 55-62.

296 Bkz. Larsen, op. cit. 822-4, 825-31. Argos için bkz. W. G. Forrest, “Themistocles and Argos”, *CQ* 54 = n.s.10 (1960) 221-41, s.221-9; Lotze, *MED* 53-4; K. W. Welwei, *Unfreie in antiken Kriegsdienst, I. Athen und Sparta* (= *Forsch. Zur. Ant. Sklaverei* 5, Wiesbaden, 1974) 182-92. Kireneli περίοικοι için (Hdts Iv. 161.3) bkz. Ek Iv, § 5. Girit’in son derece karmaşık toplumsal ve iktisadi yapısına vakıf olmayı henüz tam olarak başaramadığımdan yalnızca Lotze, *MED*, özellikle 4-25 ve 79’a atıfta bulunmakla yetineceğim.

297 Bkz. örneğin, Arist., *Pol.* V.6, 1305[b]5, 11, 36. Platon da *Laws* VI.776cd’de Mariandynoi’den söz eder ve onları Helotlarla ve Penestai ile kıyaslar.

298 Bu sözcüklerin Almancada kullanılış biçimleri farklılık gösterir. Busolt[-Swoboda], *GS* II.670 n.4’e göre: “Hörigkeit und Leibeigenschaft lassen sich zwar begrifflich nicht scharf unterscheiden, im allgemeinen versteht man aber *unter Leibeigenschaft den höchsten Grad der Hörigkeit* [italikler bana ait], der sich von der Sklaverei nur dadurch unterscheidet, dass der Leibeigene nicht einfach als Sache betrachtet, sondern sein Personalcharakter bis zu einem gewissen Grade anerkannt wird.” Helotlara ilişkin tartışmasının onları “Hörige” şeklinde adlandırarak sona erdirmiş ve “Im Imfange des allgemeinen Begriffes der Hörigkeit gehörten sie zur den Grundhörigen und zwar zu den *leibeigenen Bauern*, denn sie waren Schmälerung ihrer persönlichen Freiheit an die Scholle gebunden und den Grundherren zu bestimmten Abgaben, sowie zu persönlichen Diensleistungen verpflichtet” diye eklemiştir (ibid. 670). Paragrafın bütünü mükemmeldir.

299 A. W. Gomme ve F. H. Sandbach, *Menander. A Commentary* (1973) 385, 390-2’de, Menand., *Hero* 20-40 (ve *Hypoth.* 3-4) üzerine tatmin edici olmaktan uzak bir tartışma yer almaktadır.

300 Gomme ve Sandbach, op. cit. 390, Isocr. XIV (*Plat*.) 48’in *Atina’daki* Plataealıların çocuklarının ufak borçlar için köleleştirildiklerini (vs.) gördüklerinden söz ettiğini belirtirken kesinlikle hata yapmaktadır. Platealı konuşamacılar ricacı olarak Atina’ya yeni varmışken resmedilirler (§ 1 vs.); 427’de olduğu gibi (cf. § 51) henüz Atina’da kabul edilmemiş ve aslında hâlâ “gezgin ve dilenci”dirler (§ 48), aileleriyse parçalanmıştır (§ 49). Bu, konuşmanın ister 371’deki belirli bir olay vesilesiyle yazılmış olduğu, isterse daha geç tarihli bir retorik metni olduğu kabul edilsin böyledir.

301 Sözünü ettiğim Matta metinleriyle burada ele alınan diğer meselelerle ilgili olarak bkz. Dieter Nörr’ün büyük oranda takdire şayan makalesi: “Die Evangelien des Neuen Testaments u. Die sogenannte hellenistiche Rechtskoine”, *ZSS* 78 (1961) 92-141, s. 135-8 (“Vollstreckung”), 140-1 (“Zusammenfassung”). Cf. Griecisches und orientalisches Recht im Neuen Test.”, Nörr’ün *Actes du Xe Congr*ès *internat*. *de Papyrologues* (Varşova vd., 1964) 109-15.

302 Bkz. Bieżuńska-Małowist, *EEGR* I.29-49 (çok sarih bir çözümleme), 99-100; Préaux, *ERL*, 312-17, 537-43 ve cf. 308-12. Krallık idaresinin yararına olacak şekilde, örneğin βασιλικοὶ γεωργοί ve ὑποτελεῖς'e karşı, "kişisel infaza" kısıtlamalar getirilmişti: bkz. *P. Tebt.* 5.221-30 (= M. *Chr.* 36).

303 Bu ve ana metindeki bir önceki cümlenin sonunda yer alan ifade için şu çalışmalara atıfta bulunmak yeterli olacaktır: Weiss, *GP* 510 ff. (özellikle. 514-19); Nörr, op. cit. (yukarıda n.56'da) 137 ve (Mısır için) Bieżuńska-Małowist, loc. cit. (yukarıda n.57). Son isim durumu çok açık bir şekilde ortaya koyar: "Il est certain que la politique de l'État tendait visiblement à restreindre et peut-être même à abolir l'esclavage définitif sanctionnant les débiteurs privés insolvables. Le *PSI* 549 [bkz. id. 28-9, 47] paraît bien témoigner qu'à la fin de l'époque ptolémaïque l'asservissement des hommes libres était prohibé, l'esclavage temporaire [ben buna "borç esareti" derdim] restant vraisemblablement admis" (id. 48). Beşinci yüzyılda Girit'teki Gortyn şehri için bkz. *Inscr. Cret.* IV.72 = R. F. Willetts, *The Law Code of Gortyn* (= *Kadmos*, Suppl. I, Berlin, 1967) 39-40; Col. I.56'dan II.2'ye kadar (İngilizce çevirisi ile) ve bkz. Willets, *Aristocratic Society in Ancient Crete* (1955) 36, 54-6. Bu noktada Dio Chrys. XV.20'nin, παρὰ πολλοῖς καὶ σφόδρα εὐνομουμένοις, babaların erkek çocuklarını satabildiklerini söylediğine de değinmeliyim: Borçtan söz edilmez ve Dio babaların da erkek çocuklarını öldürebildiklerini ekler. Bu muhtemelen Roma hukukuna atıfta bulunur; fakat çocukların satışı için ana metinde daha sonra gelecek bir pasaja ve nn.74-5'e bakın.

304 *Nexum*'a ilişkin pek çok inceleme arasında, bir miktar kaynakça ile birlikte Varro, *LL* VII.105'in metnini de veren Jolowicz ve Nicholas'ın kısa çalışmasına bakınız: *HISRL*[3] 164-6 (cf. 189-90).

305 "İmparatorluk dönemine gelindiğinde eyaletlerde esaret ya da hapse atmanın mahkeme kararı olmadan uygulanamayacağına ilişkin Roma ilkesini dayatmaya yönelik gerçek adımların atıldığı açıktır" (CCPD 129-130) ve imparatorluk yönetimi "eyaletlerin o güne kadar bildiği her şeyden daha ılımlı ve daha yumuşak borç biçimleri ve prosedürleri getirdi" diye düşünen Frederiksen ile kıyaslayın (CCPD 141). Mitteis'in otoritesini açıktan zikretmesinin pek de haklı nedenleri olduğunu düşünmüyorum. Sadece *RuV* 450'deki şu şekilde biten paragrafı alıntılamam yeterli olacaktır: "Mann kann daher von der Annahme ausgehen, dass in den ersten Jahrhunderten der Kaiserzeit die Personalexecution im ganzen Reiche ein durchaus praktisches Institut gebildet hat"; İtalya'da bile doğruluğu teyit edilmişti. Cf "Lex Rubria", *FIRA* I[2].174-5, no.19, xxi.19; xxii. 46 (Roma hukuku MÖ 40'larda Cisalpine Galya'sında uygulanmıştı); "Lex Ursonensis", id. 179, no.21, lxi.1-3, 6 (Caesar'ın yurttaş kolomisi, Colonia Genetiva Julia, MÖ 44). Mitteis sadece Geç İmparatorluk döneminde, aslında MS 388'den başlayarak (*CTh* IX.xi.1), "die spätrömischen Kaiser die Personalexecution auf das bestimmteste perhorresciren"e rastladığımızı söyler (*RuV* 451) ve bir sonraki sayfada "der Rechtsstandpunkte" ile "die thatsäachlichen Verhältnisse"yi karşılaştırarak, akabinde "Personalexecution"un Justine'in döneminde de varlığını sürdürdüğünü gösterir. Burada Schulz, *CRL* 214'e atıfta bulunmak uygun olabilir: *cessio bonorum* (ana metnin sonraki iki paragrafı ile aşağıdaki dört dipnot) "infaz yasasında yeni bir gelişmenin başlangıç noktası olarak değil istisnai bir imtiyaz olarak görülüyordu. Kişiye yönelik infaz hâlâ, daha fazla kısıtlanmasına izin verilemeyecek kadar önemliymiş gibi gözüküyordu."

306 *Bonorum venditio*, *cessio* ve *distractio* için bkz. Buckland, *TBLR*[3] 402-3, 643-5, 672-3; Jolowicz ve Nicholas, *HISRL*[3] 217-18, 445; Crook, *LLR* 172-8. *Cessio bonorum* ile yalından ilgili bir başka konuya ("decoctio") ilişkin parlak ve eğlenceli bir makaleyi de önermek isterim: J. A. Crook, "A study in decoction", *Latomus* 26 (1967) 363-76; cf. *LLR* 176-7.

307 Bkz. Frederiksen, CCPD 137-41, Yasayı Augustus'tan ziyade Caesar'a atfetmek için makul gerekçeler sunar.

308 Genel olarak *cessio bonorum* üzerinde von Wosses, PCBRR, hâlâ eşsizdir (fakat bkz. aşağıda n.64): Lucien Guénoun, *La cessio bonorum* ve M. Wlassak, *RE* III.ii (1899) 1995-1000 gibi daha önceki çalışmalara atıfta bulunur. İngilizcede bildiğim en iyi özet değerlendirme Zulueta, *Inst. Of Gaius* II.136'da tek bir paragrafta yer alır. "Kişisel infaz" ve *cessio bonorum*'u tasvir ederken Mısır'dan gelen papirolojik kanıtları kullanan işe yarar bir çalışma ise Chalon, *ETJA* 114-22, 187'dir. Ayrıca bkz. yukarıda n.61.

309 Von Woess, PCBRR'de yer alan *cessio bonorum*'a ilişkin değerlendirme burada modifiye edilmelidir: bkz. Frederiksen, CCPD 135-6 (fakat cf. yukarıda n.60). Chalon, *ETJA*'ya danışmaya değer: bkz. özellikle *P. Ryl*. II.75 ve *P. Vind. Boswinkel* 4'ü alıntılayıp tartıştığı 117 n.33*bis*.

310 Cf. Schulz, *CRL* 214, 402-5;ayrıca 44, 182, 302, 459-60, 511. Ayrıca bkz. Jolowicz ve Nicholas *HISRL*[3] 187-90, 215-16, 401, 444-5; Buckland, *TBLR*[3] 618-23, 634, 642-6, 671-2; de Zulueta, *Inst. of Gaius* II.242-7; Crook, *LLR* 170-8; Frederiksen, CCPD 129-30, 135-6, 141 ve cf. P. A. Brunt'ın Westermann, *SSGRA*'ya ve antik köleleik üzerinde başka iki kitaba ilişkin uzun ve değerli eleştirisi, *JRS* 48 (1958) 164-70, s.168. Livy Vı.xiv.3 ff (MÖ 285) tarafından tasvir edilene benzer bir olayı, Lex Poetelia'dan önce gerçekleştği gerekçesiyle (cf. Livy VIII.xxviii.1-9) örtbas etmeye niyetlenen herkes, MÖ 216'da zincire vurulmuş halde tutulan ("qui pecuniae iudicati in vinculis essent") idam mahkûmlarının ve (belli ki sayısız) *hüküm altına alınmış borç sahiplerinin*, acil bir durumda askerlik yapmaları için serbest bırakıldıklarını anlatan Livy XXIII.xiv.3'e dikkat etmelidir. Buradaki zihniyeti Roma mülk sahibi sınıflarının düşünme biçiminin tipik bir örneği olan Livy'nin, borçluların serbest bırakılmasını, Diktatör M. Junius Pera'nın "descendit" ettiği, yani düştüğü bir "ultimum prope desperatae reipublicae auxilium, cum honesta utilibus cedunt" olarak görmesi önemlidir. Val. MAx. VII.vi.1, Livy'yi özetleyerek borçlulardan "addicti" olarak söz eder ve kendi utancını kaydeder ("aliquid ruboris habeant").

311 Bkz. Varro, *LL* VII.105 (*obaeratus*); *RR* I.xvii.2-3(Küçük Asya, Mısır ve Illyricum'da *obeaerarii*). *Obaeratus* sözcüğü, elbette, zanam zaman sıradan, basit "borçlu" anlamıyla da kullanılırdı, örneğin Livy XXVI.xl.17 ve (Caesar'dan *tenuis adhuc et obaeratus* diye söz edilen) Suet., *Div. Jul.* 46'da olduğu gibi.

312 Metindeki örneklere ek olarak, bkz. örneğin Caes., *BG* I.iv.2 ve VI.xiii.1-2, (Roma öncesi Galya); Tac., *Ann.* III:xl.1 ve xlii.1-2 (MS 21 Roma Galyası). Colum., *RR* I.iii.12 bu noktayla yakından ilgilidir; ayrıca metinden daha önce değinilen Sall., *Cat*. 33.1 Ve bkz. Mt. XVIII.23-34; V.25-6; Lk. XII.58-9. Son derece güvenilmez olan *Historia Augusta* Hadrian'ın "ergastula servorum *et liberorum*"u ilga ettiğinden söz eder (*Hadr.* 18.9) *CJ* IV.lxv.11 (MS244) kiralarını zamanında ödeyemeyen kiracıların kiraladıkları toprakları terk etmemeleri için "sık sık" adımlar atıldığını gösterir. Bu Hadrian'ın, bir asırdan daha uzun bir süre önce, kamu arazileriyle ilişikili

olarak bir “inhumanus mos” olduğunu düşündüğü için kendisini hayıflanmak zorunda hissettiği bir uygulamaydı (*Dig*. XLIX.xiv.3.6.) Cf. Rostovtzeff, *SEHRE*[2] I.178-9 (ve II.619-22 nn.42-5), 190-1, 471-2; Jones, *LRE* II.835-7, 858.

313 Tiberius Julius Alexander’ın buyruğunun en son ve en iyi edisyonu (*OGIS* 669 = *IGRR*I.1263) Chalton, *ETJA*’dır. A. C. Johnson’un, *ESAR* (der. Frank) II. 705-9’da yer alanı tercümesi de dahil olmak üzere İngilizce çevirileri bulunmakytadır. Bu buyruğun ilgili satırları 15-18’dir: Chalon’un yorumu için bkz. *ETJA* 110-22 (özellikle 114-19 ve n.33*bis*) ve 37. satırı, Chalon’un *cessio bonorum*’a ilişkin bir atıf görmeyi reddetmekte haklı olduğunu düşündüğüm *ETJA* 187-8’deki yorumu ile karşılaştırın. Ayrıca bkz. von Woess, PCBRR 492-3 n.4 ve *M.Chr.* 71 = *P. Lips*. Inv.244, 7-8. satırlar üzerine ve 525 n.2.

314 Bkz. Garnsey, *SSLPRE*, özellikle 99-100, 277-80.

315 Olivia Robinson, “Private prisons”, *RIDA*[3] 15 (1968) 389-98, s.391, *CJ* VII.lxxi.1’in genel olarak *iudicati*’ye uygulandığını düşünür gibi gözülmektedir, oysa aslında bu sadece *cessio bonorum* yapmasına izin verilenlerle ilgilidir; bunun için yukarıya ve nn.61-4’e bakınız.

316 Mitteis, *RuV* 450-8 İtalya’için Aziz Ambrosius’unki de dahil olmak üzere birtakım ilginç kanıtlara yer verir.

317 Παραονή için bkz. özellikle bazı modern teorileri de içeren (221-8) A. E. Samuel, RPCAD; Bertrand Adams, *Paramoné u. Verwandte Texte, Stud. Zum Dienstvertrag im Rechte der Papyri* (= *Neue Kölner rechtswiss. Abhandl.* 35, Berlin, 1964); W. L. Westermann, “The *paramone* as general service contract”, *JJP* 2 (1948) 9-50 (güvenilmezdir); Nörr, SRBFAR 89 n.107’de yer alan kaynakça ve Crook, *LLR* 192-3, 200-2, 246-7.

318 Amerika’daki kolonilere göç eden bazı Avrupalıların, belirli bir dönem boyunca, koloniye kabul, yiyecek ve konaklama karşılığında, katı sözleşmeler altında çalıştırılması. *–çev*.

319 Asıl *sanguinolenti* terimi *CTh* V.x’in başlığında ve *CJ* IV.xliii.2.*pr.*’de (= *CTh* V.x.1.*pr*.)

320 Çocukların ve (çok farklı bir konu olan ve Buckland, *RLS* 427-32’de incelenen insanın kendisini satışa çıkarması da dahil olmak üzere) diğer insanların satışından söz eden esas yasalar için bkz. özellikle, yukarıdanki metinde alıntılanan üç nizamnameye ek olarak, *Dig.* XLVIII.xv (Lex Fabia *de plagiariis* üzerine); *CJ* VII.xv.1 (Caracalla, 211-17), 10 (293); IV.xliii.1 (294); VII.xvi.39 (194); *Fr. Vat*. 33(313); *CTh* IV.viii.6 (323); cf. Paul., *Sent*. V.i.1; *Dig.* XL.xii.33. Eyalet sakinlerinin Romalıların zorlamaları sonucunda köleleştirilmelerinin Geç Cumhuriyet ve erken *Principate* dönemlerinde vuku bulduğu söylenir: bkz. örneğin Plut., *Lucull*. 20.1-4; App., *BC* IV.64; Tac., *Ann.* IV.lxxii.4-5. Geç Roma İmparatorluğu’na ilişkin edebî kaynaklar ve papirüsler için bkz. Jones, *LRE* II.853-4 (ve III.287 n.71); En sarih olanları Zos. II.38.1-3; Liban., *Orat*. XLVI.22-3; Rufinus, *Hist. Monach.* 16 (*MPL* XXI.436 içinde) = *Hist. Monach. in Aeg.* 14.5-7, der. A. J. Festugière (Brüksel, 1961); Cassiod., *Var*. VIII.33 (bkz. yukarıdaki ana metin, hemen aşağıda n.73); *P. Cairo* 67023 ve Evagr., *HE* III.39 (cf. yukarıda IV.vi). Burada bir *liber homo bona fide serviens* (çok farklı şekillerde ortaya çıkabilecek bir durum: bkz. örneğim Berger, *EDRL* 562) türüyle, yani ücreti paylaşmak üzere kendisinin satışa çıkarılmasına izin veren adamla ilgili olarak bir şeyler eklemeliyim. Bu tür bir durum o kadar çok hukuk metnin yer alır ki, hayli yaygın olmuş olmalıdır ve bu sadece Geç İmparatorluk ya da Severan dönemleri için geçerli değildir, özellikle de eğer

Hadrian'ın konuyla ilgili *Dig.* XL.xiv.2.*pr*.'de yer alan bir kararı sonradan yapılmış bir ek değilse. Ücretin bir kısmını alabilmek için kendisinin satılmasına izin veren bir kişinin, normalde bunu kendisini değilse bile ailesini açlıktan kurtarmak için yapacağını varsayarım. (Buckland, *RLS* [1908] 427-33'den daha yakın tarihli bir şeye rastlamadım. Daha geniş bir kaynakça için bkz. örneğin Kaser, *RP* I^2 [1971] 241 n. 49, 302 n.8) [Theo Mayer-Maly'nin makalesinden ancak bu bölümün tamalanmasının ardından haberdar oldum, "Das Notverkaufsrecht des Hausvaters", *ZSS* 75 (1958) 116-55.]

321 Bu konuyla ilgili Isaac Mendelsohn'a ait iyi bir inceleme bulunmaktadır, *Slavery in the Ancient Near East* (New York, 1949). Bu konuyla ilgili Finley, SD 178'de yer alan kısa tespitlere ve J. Bottéro'nun, "Désorde économique et annulation des dettes en Mésopotamie à l'époque paléebabylonienne", JESHO 4 (1961) 113-64 künyeli, esasen Babil Kralı Ammi-saduqa'nın (Hammurabi'nin dördüncü halefi) meşhur buyruğuyla ilgili olan makalesine de dikkat çekmek isterim.

322 Bkz. Th. Mommsen, *Röm. Stafr*. 949-55. Neron dönemine ait iki önemli örnek (a) imparatorun imparatorluğun her yerinden mahkûmların Avernus Gölü'nden OStia'ya yapılacak kanal projesinin inşasında çalışmak üzere İtalya'ya gönderilmesini isteyen emrinin yer aldığı Suet., *Nero* 31.3ve (b) Vespasian'ın 67 Eylülü'nde Tarichaeae'da yakalanan Yahudiler arasından 6.000 genç erkeği bizzat Neron'un başlattığı Korint berzahından geçen kanalda çalışmak üzere gönderdiğini aktaran Jos., *BJ* III.540 ve Suet., *Nero* 19.2.

323 Phaeno'daki bakır madenlerine gönderilen itirafçılar için bkz. Euseb., *HE* VIII.13.5; *Mart. Pal.*5.2; 7.2-4; 8.1,13; Thebaid'in karşısındaki somaki madenlerinde çalışanlar için bkz. *Mart. Pal.* 8.1; 9.1; Kilikya madenlerine gönderilenler için bkz. *Mart. Pal.* 11.6 ve 8.13; 9.10.

324 Küçük Asya'daki Yunan kolonileri, Ege Adaları, Orta Yunanistan ve Teselya'da konuşulan bir Yunan lehçesi. *–çev*.

325 Bkz. Fulvio Canciani, "Lydos, der Sklave?", *Antike Kunst* 21 (1978) 17-20; G. Neumann, "Zur Beischrift auf dem Kyathos", ibid. 21-2. Bu ressam o Λυδος imzasını kullanan meşhur Lydos ile aynı kişi olamaz.

326 Mezar kitabesi *Anthol. Lat.* II.ii = *Carm. Lat. Epigr.*, der. F. Bücheler (Leipzig, 1897) 468, no.1015'te yeniden basılmıştır.

327 Klasik dönem Atinası'nda, temyiz mahkemesi olarak görev yapan ve Ares'in Kayası anlamına gelen yargı organı. *–çev*.

328 Dionysius, ölümlerinden sonra tüm kölelerinin azat edilmesini isteyen ve böylece etkileyici bir ağıtçılar güruhuna sahip olan Romalılar tanıdığını ekler: Hayli yakındığı (*AR* IV.24.6) bu pratik Augustus tarafından sınırlandırılmıştır (bkz. Buckland, *RLS*, xxiii. bölüm, özellikle 546-8).

329 Çok geniş olan literatürden sadece Max Kaser, *RP* I^2 (1971) 298-301 (§ 70: "Freigelassene und Patronat") ile II^2 (1975) 585'i ve Kaser'in "Die Geschichte der Patronatsgewalt über Freigelassene" *ZSS* 58 (1938) 88-135 künyeli makalesini alıntılayacağım. Ayrıca henüz görme fırsatı bulamadığım bir başka eser için bkz. J. Lambert, *Les operae liberti. Contribution à l'histoire des droits de patronat* (Paris, 1934).

330 Bkz. M. I. Finley'in, "Freedmen", *OCD*[2] 447-8 künyeli makalesinde yer alan kaynakça ve Berger, *EDRL* 564 (s.v. *libertus*) ve 609'da (s.v. *operae liberti*). Buna ek olarak P. R. C. Weaver, *Familia Caesaris: a Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves* (1972): ve bkz. Weaver'in *SAS* (der. Finley) 121-40'da yeniden basılan makalesi. Romalıların azat pratikleri Buckland, *RLS*'nin (437 ff.) ikinci yarısının büyük bir kısmında uzun uzadıya incelenmiştir. Yeni başlayanlar şu canlı çalışmaya da başvurabilirler: Crook, *LLR* özellikle 41, 50-5, 60, 191-2. Pek çok tarihçi azat etmenin Yunanlılar arasında Romalılara kıyasla daha yaygın olduğunu kabul edecektir: bkz. örneğin Géza Alfödy'nin makalesi, "Die Frelassung von Sklaven u. Die Struktur der Sklaverei in der römischen Kaiserzeit", *Riv. stor. dell' Ant.* 2 (1971) 97-129, s. 97 ff.

331 Azatlıların yapamadıkları şeyler için bkz. Duff, *FERE*, iii, iv, vii. bölümler ve Berger, *EDRL* 609'daki kaynakça, s.v. *operae liberti*. Crook, *LLR* 51'de de kısa bir özet yer almaktadır.

332 Bununla ilgili tek açık otorite, *Hist. Aug.*, *Pertinax* 1.1'dir; cf. *PIR*[2] IV. 63-7, H no. 73'tür.

333 Özellikle bkz. Mary, L. Gordon, "The freedman's son in municipal life", *JRS* 21 (1931) 65-77 ve en yakın tarihli çalışma olarak Garnsey, DFLP (tamamen değil, fakat esasen Beneventum üzerine); ayrıca örneğin, J. H. D'Arms, "Puteloi in the second century of the Roman Empire: a social and economic study", *JRS* 64 (1974) 104-24, özellikle 111-13.

334 Licinus için bkz. *PIR*[2] IV.iii (1966) 228-9, I no.381. Galya'daki bu kötü muamele için özellikle bkz. Dio Cass. LIV.21.2-8; Suet., *Div. Aug.* 67.1; Senec., *Apocol* 6. Serveti Pallas'ınkiyle kıyaslanabilirmiş gibi anlatılır (Juv. I. 109; cf. aşağısı ve n.9) ve 470'ler gibi geç bir tarihte bile adı, Sidonius Apollinaris tarafından (Pallas ve Narcissus'unda dahil olduğu) başka yedi mahut imparatorluk azatlısıyla birlikte anılır, *Ep.* V.vii.2. Duncan Jones'da 7 numara olarak karşımıza çıkar, *EREQS* 343-4, App.7: "The size of private fortunes under the Principate".

335 Plut. *Crass.* 2.3, Crassus'un MÖ 55 yılında mallarına ilişkin kendi yaptığı hesabın (büyük bağışlarda bulunduktan sonra) 7.100 *talent* (170 milyon HS'den biraz fazla) olduğunu söyler ve Pliny'ye göre, *NH* XXXIII.134, 200 milyon HS (8.000 *talent*'ten fazla) değerinde arazisi vardır. Bir lejyonun yıllık masraflarından söz ettiği meşhur tespiti Pliny, loc. cit.'te alıntılanır (o dönemde Frank tarafından *ESAR*'da yaklaşık bir milyon *denarii* ve Crawford tarafından da bir buçuk milyon *denarii* olarak tahmin edilmiştir: bkz. VIII.iv n.10); fakat Cic., *De offic.* I.25'te, bir "*exercitus*"tan söz edilir ve Cic., *Parad.* VI.45'te daha açık bir şekilde ifade edilir: Crassus aslında yedek süvari ve piyadelerle birlikte altı lejyonluk bir *exercitus*'tan söz etmektedir ve bu kuşkusuz yıllık 30-60 milyon HS civarında bir şey tutacaktır.

336 Narcissus için bkz. Dio Cass. LX(LXI).34.4 (100 milyon *drachmae* = 400 milyon HS); Pallas için, Tac. *Ann.* XII.53.5 (30 milyon HS) ve Dio LXII.14.3 (100 milyon *drachmae*)

337 Bu rakamları MÖ 43 yılında Cicero'nun, Senato'nun Sextus Pompey'e, babasının mallarının müsadere edilmesini tazmin etmek için 700 milyon HS vaat ettiğini söylemesine (*XIII Phil.* 12, cf. 10 ve *II. Phil.* 93) dayandırıyorum. Cf. App., *BC* III.4; MÖ 44 yılında Sextus'a 50 milyon *drachmae* = *denarii* (20 milyon HS) önerilmişti. MÖ 39'da bu rakam 70 milyon HS'ye çıkmış gibi gözüküyor (Dio XLVIII.36.5; 17.500.000 *dracmae*).

338 Bunun esasen ya da yalnızca Hadrian döneminden başlayarak vuku bulduğu şeklindeki standart görüş Weaver tarafından yukarıda n.3'te bahsi geçen çalışmalarda eleştirilmiştir: bkz. kısaca *SAS*

(der. Finley) 137-9.

339 Bkz. Jones, *LRE* II.567-70; M. K. Hopkins, “Eunuchs in politics in the Later Roman Empire”, *PCPS* 189 0 n.s.9)1963) 62-80. [Bu makale birtakım değişikliklerle Hopkins’in aşağıda n.18’de bahsi geçen kitabının dördüncü bölümü olarak, “The political power of eunuchs” başlığıyla yeniden basılmıştır.]

340 Bkz. Jones, *LRE* II.567-70; M. K. Hopkins, “Eunuchs in politics in the Later Roman Empire”, *PCPS* 189 0 n.s.9)1963) 62-80. [Bu makale birtakım değişikliklerle Hopkins’in aşağıda n.18’de bahsi geçen kitabının dördüncü bölümü olarak, “The political power of eunuchs” başlığıyla yeniden basılmıştır.]

341 Bkz. örneğin Stain, *HBE*II.356-60, 381, 454, 597-617 vs.

342 Westermann, ASA 457 n.2 = *SCA* (der. Finley) 79 n.2, köleler ve küçükbaş hayvanlarla ilgili rakamları reddeder; fakat P. A. Brunt, “Two great Roman landowners”, *Latomus*, 34 (1975) 619-35, MS rakamlarının doğru bir şekilde nakledilmemiş olabileceğini kabul etse de, Isidorus’un güvenilirlik sınırlarını aşmasının pek de mümkün olmadığını ileri sürer.

343 Cf. Duncan-Jones, *EREQS* 238-48. P. Veyne’in iyi bilinen denemesi, “Vie de Trimalcion”, *Annales*, 16 (1961) 213-47, mükemmel malzemeler içerir; fakat belki de *Cena Trimalchionis*’te yer alan abartmalardan bazılarının aşırılığını tam olarak ortaya koyamaz.

344 Cf. *IGRR* III.802.19-26, burada οὐινδικτάριοι ve ἀπελεύθεροι yine birlikte karşımıza çıkar (25. Satır), fakat πάροικοι, tıpkı (kuşkusuz yanlışlıkla) 801.19 ve 800.9-10’da ἐκκλησιασταί’nin yanında gördüğümüz πολεῖται gibi dışarıda bırakılmıştır. 800’de οὐινδικτάριοι’yi görmeyiz. Ayrıca bkz. bu bölümün vi. alt bölümü, n.35’ten sonrası.

345 Söylediğim şey, kanımca Géza Alfödy’nin yukarıda n.3’te sözü edilen çok ilginç ve yetkin makalesinde ele alınan malzeme açısından da geçerlidir. Bunlarla burada ilgilenmiyorum, zira benim Yunan dünyamı değil, sadece Roma, İtalya, İspanya ve Danimarka bölgesini ele alır. [Cf. bu bölümü bitirdikten sonra okuma fırsatı bulduğum Keith Hopkins, *Conquerors and Slaves. Sociological Stud. İn Roman Hist.* I (1978) 115 n.30 ve 127 n.63. Alfödy’nin sonuçları hakkında genel olarak hemfikir olduğumuzu gördüğüm için mutluyum.]

346 Bkz. yukarıda n.2; ayrıca örneğin W. W. Buckland, *TBLR*[3] 88-90 ya da çok daha kısa olarak Duff, *FERE* 43-4; Crook, *LLR* 53.

347 Bu alt bölüm doğal olarak Roma’dan ziyade Yunan ücretli emeğine odaklanır; fakat Roma *mercenarii*’si (ve değinmek zorunda kalacağım ilgili yasa) hakkında yeri geldikçe bibliyografik referanslar vermekten daha fazlasını yapma fırsatım olmayacağından, burada Roma kiralak emeğini ve ayrıca ilgili yasayı ele alan bazı standart çalışmalardan söz edeceğim: Remo Martini, “*Mercennarius*”. *Contributo allo studio dei rapporti di lavoro in dritto romano* (Milan), 1958) ve F. M. De Robertis’e ait bir dizi çalışma: aşağıda n.36’da bahsedilecek iki eser; ayrıca *Il dritto associativo romano* (Bari, 1938); *Il fenomeno associativo nel mondo romano, dai collegi della Repubblica alle corporazioni del Basso Impero* (Napoli, 1955); *Storia delle corporazoni e del regime associativo nel mondo romano* (2 cilt, Bari, 1972). Ayrıca bkz. aşağıda nn.36 ve 39-40. [P.A. Brunt’un erken bir taslağını bana gösterme inceliğini gösterdiği, “Free labour and public Works ar Rome’, *JRS* 70 (1980) 81-100 künyeli makalesini bu bölüm tashihteyken görebildim. Roma

hakkında söylediği şeylerin bir çoğunu kabul ediyorm; fakat “Roma için doğru olanın imparatorluğun diğer şehirleri için de geçerliği olduğunu iddia etmediği” şeklindeki ifadesine (s. 84) dikkat çekerim.]

348 Cf. Aeschin.I.105, öngörülen mülkiyet biçimleri evler, daireler (*oika* ve *synoika*, aralarındaki farklar için bkz. § 124), araziler, köleler ve borç olarak verilmiş paradır.

349 Bkz. L. A. Moritz, “Alphita – a note”, *CQ* 43 (1949) 113-17; *Grain Mills and Flour in Classical Antiquity* (1958), özellikle 149-50.

350 *Decurion*’lar yönetecekleri bir mülkiyetin baş kiracılığını da alarak yasalardan kaçıyor ve yasal olarak *procuratores* değil *conductores* olduklarını iddia edebiliyorlardı; fakat bu uygulama da II. Theodosius ve III. Valentinian tarafından 439’da, *decurion*’ların kira sözleşmelerinde kefil olmasını bile men edecek kadar ileri giden *Nov. Theod*. IX.1 ile yasaklanmıştı (§ 4).

351 Aristo kiralık emekten bir μισθαρνία (Pol. I.11, 1258b25-7) ya da μισθαρνικὴ ἐργασία veya τέχνη (VIII.2, 1337b13-14; *Eth. Eud.* I.4, 1215a31; cf. Ps. –Arist., *Oecon*. I.2, 1343a29) biçimi olarak söz eder ve μισθαρνεῖν fiilini (*Pol*. IV.12, 1296b28-30) kullanır. Kiralık emek için hiçbir yerde λατρεία sözcüğünü kullanmaz.

352 Aristo’daki altı ana pasaj, *Pol*. I.11, 1258b25-7; 13, 1260a36-b1; III.5, 1278a21-5; IV.4, 1290b39-1a8; VI.7, 1321a5-6; *Rhet*. I.9, 1367a28-31’dir. *Thēs* ve faaliyetleriyle ilgili diğer pasajlarlar için bkz. Aristo, *Eth. Eud.* VII.12, 1245b31; fr. 485; μισθαρνεῖν ve eş anlamlılarının karşımız çıktığı yukarıda n.5’te atıfta bulunulan metinler ve *Pol.* III.5, 1278a11-13; 17-18; 20-1; VI.1, 1317a24-6; 4, 1319a26-8; VII.9, 1329a35-8 (8, 1326a21-5, 1328b2-4’ün ışığında anlaşılabilir); VIII.2, 1337b19-21; 6, 1341b13-14; 7, 1342a18-21; *Eth. Nic.* IV.3, 1125a1-2.

353 Diğer pasajlar arasında bkz. Arist., *Pol* II.8, 1269a34-6 (); IV.4, 1291b25-6; VII.9, 1329a1-2; 14, 1333a33-6; 15, 1334a14-16; J.L. Stocks’un, “ΣΧΟΛΗ” *CQ* 30 (1936) 177-87 künyeli takdire şayan makalesi. *Otium* üzerine (Latince sözcük – genellikle böyle olmasa da – hemen hemen σχολή ile aynı anlama gelir) en az 576 sayfalık yakın tarihli geniş bir kitap yayımlanmıştır: Jean-Marie André, *L’otium dans la vie morale et intellectuelle romaine des origines* à *l’époque augustéenne* (= Publ. De la Fac. Des lettres et sciences humaines de Paris, Série “Recherches”, XXX, Paris, 1966).

354 Arist., *Pol*. Iv.4, 1290b38-1a, 1291a33-b13; VI.7, 1321a5-6; cf. VI.1, 1317a24-6; 4, 1319a26-8; VII.9, 1329a35-8.

355 Cf. söz konusu iki pasaj ile ilgili yukarıda II.iv’te yer alan tartışma. Bu tartışmaya bakıldığında, yalnızca VI. Kitap spesifik olarak πλῆθος’un μέρη’sini ele almaya ayrılmış olsa da, IV.4’teki ilk dört μέρη’nin sonunda mülk sahibi sınıfı (εὔποροι) kapsamadığı, bu nedenle aslında πλῆθος’un alt bölümleri oldukları ortaya çıkar.

356 Pek çok editörün aksine ben olsam 24. satırdaki οἱ’yi silerdim; çünkü kanımca Aristo’nun τεχνῖται’nin çoğunun zengin olduğunu söylemesi saçma olurdu – özellikle Aristo’nun burada bahsettiği oligarşilerde. Bu arada, zenginleşen τεχνῖται’nin bunu Xenophon’un yukarıda özetlenen diyaloglarının ikincisinde –aslında sözkonusu bütün isimlerin küplerini köle emeği kullarak

doldurduklarının özellikle belirtildiği Aristarchus ile olan diyalogta (*Mem*. II.vii)– bahsi geçen Cyrebus ve diğerleri gibi, bunu köle emeği kullanarak yaptıklarını vurgulamak isterim. İsokrates'in ve Demosthenes'in babaları gibi bu tür adamlar, kuşkusuz bu kategoriye denk düşecektir. Öte yandan, Aristo οἱ χερῆτες (*Pol*. III.4, 1277ᵃ38-ᵇ1) ve τὸ χερνητικόν'dan (Iv.4, 1291ᵇ25-6) söz ettiğinde, aklında esasen kiralık emekçilerin olduğuna bir şüphem yok: 1277ᵃ37'deki δούλου εἴδη ile 1291ᵇ26'daki μὴ δύνασθαι σχολάζειν'e dikkat edin.

357 Ücretli emekle köleliği birbirlerine çok benzeyen şeyler olarak gören bir başka ifade için bkz. geç Peripatetik çalışması, Ps. -Arist., *De virtut*. 7, 1251ᵇ10-14 (özellikle βίος θητικὸς καὶ δουλοπρεπτὴς καὶ ῥυπαρός, φιλοτιμίας καὶ ἐλευθερίας ἀλλότριος)

358 Homeros'ta, θῆτες'in karşımıza çıktığı diğer pasajlar, *Iliad* XXI.441-57 (Poseidon ve Apollo Truvalı Laomedon'a bir yıl boyunca kiralık olarak hizmet ederler, fakat ödemelerini alamazlar – bu muhtemeken θής için çok yaygın bir durumdur); Odyss. IV.643-4 (θήτες ve ev hizmetçileri muhtemel kürekçiler olarak görülürler); XIV.101-2(çobanlar); XVIII.356-61'dir (çiftlik işi); cf. ἔριθοι'nin de muhtemelen kiralık emekçi olduğu *Iliad* XVIII.550, 560.

359 *IG* II[2]. 1672.28-30, 32-4, 45-6, 60-2, 125-6, 158-9, 292-5, 299; 1673.4, 28-9, 44-5, 58-9 (μισθωτοί). Kevin Clinton tarafından, "Inscriptions from Eleusis", Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς (1972) 81-136, s.83-8'de bazı ilave düzeltmeler yapılmıştır.

360 *IG* II[2].1672ç4-5, 42-3, 117-18, 141-2; 1673.39 (δημόσιοι). Ve bkz. yukarıda n.13.

361 "Κολωνὸς μίοθιος: labour exchange in Classical Athens", *Eranos* 49 (1951) 171-3. (Bu Kolonos, şair Sofokles'in *deme*'si Kolonos Hippios gibi bir *deme* değildi; Melite *deme*'sinin içindeydi.)

362 Tarımda kiralık emek kullanımına ilişkin Atina'ya dair bildiğim tüm pasajları burada veriyorum: Solon fr. 1.47-8 ve Ps. –Dem. LIII.20-1 (metinde atıfta bulunuldu); Ar., *Wasps* 712; Dem. XVIII.51; LVII.45; Theophr., *Char.* IV.3; Menand., *Agric.* 46-7; *Dysc.* 330-1; cf. Xen., *Hiero* VI.10.

363 Rostovtzeff, *SEHHW*'nin 1.651 sayfalık metin ve notlarında, Delos dışındaki ücretli emeğe ilişkin çok az spesifik atıf yer alır (Delos'taki durum Tarn'ın aşağıda n.18'de bahsi geçen bölümünde tartışılmıştır; cf. Larsen, *ESAR*, Frank IV.408-12). Belki de en yararlı tespit *SEHHW* III, 1601 n.53'te yapılmıştır: "Teknik hizmetin ortalama karşılığı (birkaç istisnayla) bazen biraz daha az bazense biraz daha fazla olmak üzere günlük 1 dr. civarındaydı. Bir "reisin" maaşı (örneğin askerî hizmetteki bir ἡγεμών'un) sıradan bir *technitēs*'inkinin iki katından fazla değildi ki bu da "geçimlik ücretten biraz daha fazlaydı, oysa vasıfsız ya da yarı vasıflı bir kiralık emekçi bu geçimlik ücretin biraz altında kazanıyordu."

364 J.B. Bury, et. al. *The Hellenistic Age*, (1923) 108-40 içinde. Tarn referans vermez, fakat referanslarının pek çoğu Tarn, *HC*[3] (özellikle iii. bölüm); Rostovtzeff, *SEHHEW* ve Larsen "Roman Greece", Frank, *ESAR* IV.259-496 sayesinde kolaylıkla bulunabilir.

365 Rostovtzeff, *SEHRE*[2]'nin bütününde, kiralık emeğe dair kanıt üretilerek desteklenen referans bulmak çok zordur. Ve ben de ana metinde, bu notun ilişkili olduğu pasajdan hemen sonra bahsi geçen Mactar yazıtıyla kıyaslanabilecek herhangi bir şey bilmiyorum. Bir dizi pek de bilgilendirici

olmayan referans vermek için bir neden göremiyorum, bu yüzden kendimi sadece iki örnekle sınırlayacağım. İlk olarak, Parianların, MÖ ikinci yüzyılda, hem kiralık emekçilerle hem de patronlarıyla adil bir şekilde ilgilendikleri ve kiralık emekçileri çalışmaya, patronlarıysa dava açmadan ücretleri ödemeye zorladıkları için *agoranomos*'u tebrik ettikleri *IG* XII.v.129, 14-20. satırlar bulunmaktadır. Buckler, LDPA 28 (özellikle bkz. n.3) ile bu kişilerin imalat işçilerinden ziyade tarım emekçileri olmalarının daha muhtemel olduğu konusunda hemfikirim. İkinci örnekse, özgür insanların ücret karşılığı çobanlık yaptığından söz eden çok az kaynaktan biri olan Dio Chrys. VII.11'dir. Belki de Buckler, LDPA'da (36-45, 47-50) ortaya konulup tartışılan son derece ilgi çekici belgelerin, yani Sardis'teki inşaat işçilerinin 27 Nisan 459'da toplu olarak yaptıkları açıklamanın, teknik anlamda kiralık emekle herhangi bir ilgisinin bulunmadığını da eklemeliyim (bkz. aşağıda IV.vi). Rostovtzeff'in Mısır ile ilgili yaptığı tespiti genelleştirebileceğimizi düşünüyorum (I^2.471): "Mısır'da spesifik bir ücretli emekçi sınıfının mevcut olduğunu varsaymamız pek mümkün değildir. Ücretlilerin büyük bir çoğunluğu arada sırada çalışmaktadır ve başka bir daimî işle iştigal ederler (pek çoğu da köylüdür); dahası kadın ve çocuklar da erkeklerle birlikte çalışırlar. Emeğin sanayideki konumu neredeyse bir bilinmezdir". Bu kuşkusuz, imparatorluğun bütünü açısından da genel olarak doğru kabul edilebilir. Tamamıyla mevsimlik bir doğaya sahip olan tarımda kesinlikle büyük miktarda kiralık emek kullanılıyordu (cf. MacMullen, *RSR* 42 ve 162 nn.43-8; White *RF* 347-50 ve Brunt'ın *JRS* 62 [1972], s.158'deki eleştirisi; Jones, *LRE* II.792-3). Anastasius'un 505-7 yıllarında büyük bir hızla Mezopotamya'daki Nisibis yakınlarında bulunan (daha sonra Anastasiopolis adını alacak) Dara'da yeni bir sınır kalesi inşa ettirmesi gibi yüksek ücretlerin söz konusu olduğu son derece sıra dışı bir inşa programı, sona erene kadar çok sayıda işçiyi kendisine çekebilirdi ve bunların bir çoğu da μισθωτοί/*mercennarii*'den oluşabilirdi (bkz. Jones, *LRE* II.858). Belisarius'un 533 yılında Karataca'da şehri surlarını onarmaları ve bir hendek kazıp ahşap kazıklarla çevrelemeleri için τοῖς τὴν οἰ κοδομίαν τεχυίταις καὶ τῷ ἄλλῳ ὁμίλῳ'ya cömert bir ücret önerdiği Procop., *Bell*. III (*Vand*. I).xxiii.19-20 ile karşılaştırılabilir. Procopius'un τεχυίται ile ἄλλῳς ὅμιλοσ arasında yaptığı ayrım gerçek bir ayrımdır: Bu ikincisi esasen vasıfsız ücretli emekçilerden oluşmuş olmalıdır.

366 Epidaurus için bkz. Budford, *GTBE* 57-9, 88-118, 131, 138-58, 159-66, 184-91, 191-206; EGBT, özellikle 24-5, 27-30, 31. Delos için bkz. P. H. Davis, "The Delos building contracts", *BCH* 61 (1937) 109-35; G. Glotz, "Les salaries á Délos", *Jnl des Savants* 11 (1913) 106-15, 251-60 hâlâ yararlıdır. [Gabriella Bodei Giglioni, *Lavori pubblici e occupazione nell' antichità classica* (Bolonya, 1974) başlıklı çalışmayı bu kitabı tamamlamadan önce okuma fırsatım olmadı.]

367 *IG* II^2.1672-3. Bu belgelerde yer alan μισθωτοί için bkz. yukarıda n.13; δημόσιοι için n.14; tahıl aşarı için, 1672.263-88; cf. 292-3. Atina'ya ilişkin pek çok başka değerlendirme arasında, beşinci yüzyılın son on yılından Erechtheum'la ilgili olanlardan söz etmeliyim: bkz. *IG* I^2.372-4 ve $II.^2$1654-5 ile *SEG*, özellikle X.268-301'deki ekler ve L. D. Caskey, *The Erechteum* (1927) der. J. M. Paton et. al., iv. bölüm. Bu son değerlendirmeler, tamamen doğru olmasa da işe yarar bir şekilde, R. H. Randall, "The Erechtheum workmen", *AJA* 57 (1953) 199-210'da analiz edilmiştir. Günlük ücretlerden bahsetmiştim: Bunlardan en az bir yerde καθημερίσια şeklinde söz edilir (*IG*

I^{2}.373.245-6; cf. *IG* I^{2}.363.32, 39'da [καθεμερ]ισιείασ biçiminde düzeltilmiştir: bkz. *SEG* III.39); fakat ücretin günlük olduğu genellikle açık bir şekilde belirtilir ve mimar Episaurus'un bile Atina'da ve diğer yerlerde aldığı ücret günlüktür. (Hesaplanmasa da) aylık ödenen ücretler, καταμήνια, beşinci yüzyıl Atina yazıtlarından pek çok kez geçer., örneğin *IG*. I^{2}339.30; 346.67 (burada muhtemelen 63. satırdaki μισθώματα'dan farklıdırlar); 352.37; 363.48-9, burada καταμε[νίον] ile μισθομά[τον]u birbirinden ayırmanın mümkün olduğunu pek sanmıyorum.

368 Benim pozisyonum Burford'unkinden çok farklıdır. Burford, *GTBE* 109 ff. özellikle 112'deki "Erechtheion'un tamiriyle ilgili hesaplarda 'kiralık işçilere' (μισθωτοί) verilen 'günlük ücretlerin' (μισθώματα) kaydedildiği"ne ilişkin ifade, kanıtlarla desteklenmekten uzaktır: μισθωτός sözcüğü bildiğim kadarıyla beşinci yüzyıl Atina yazıtlarında ve elbette *IG* I^{2}'de asla karşımıza çıkmaz ve μισθώματα sözcüğü de Erechtheum hesaplarının günümüze kalan kısmında yalnızca bir bağlamda görülür, bkz. ana metinde bu nota atıfta bulunan paragrafın sonlarında alıntılanan *IG* I^{2}.373.245 (cf.261). 406/7 yıllarına ait Erechtheum hesaplarında (*IG* I^{2}.374.404-17) çeşitli günler için adam başı 1. dr. aldıkları belirtilen ve muhtemelen "günlük olarak kiralanan" (Randall, op. cit. 200), sayıları 19 ila 33 arasında değişen ve isimleri belirtilmemiş "adamlar", büyük ihtimalle kelimenin tam anlamıyla μισθωτοί idiler, fakat elimize ulaşan satırlarda böyle adlandırılmamışlardı Aldıkları ücret için de Erechtheum hesaplarının 122. satırı dışında yalnızca mimar ve müşavirine ayırmayı tercih ettiği μισθός sözcüğü kullanılmamıştı. *IG*. I^{2}.352-34-5'te MÖ434/3 yılında, Parthenon'un cephe rölyeflerini yapan, basit birer μισθωτοί dışında her şey olabilecek heykeltıraşlara [μι]σθός ödendiğinin belirtildiğini de özellikle vurgulamak istiyorum. Eleusinian hesaplarında vasıflı zanaatkâr ve üstlenici oldukları görülen başka kişilere μισθός ödendiği yazar: bkz. örneğin *IG* II^{2}.1672.67-8, 220-11, 144-5, 189-90; 1673.14, 22-3, 16 ve özellikle 65'ten sonlara kadar. Burada tekrar tekrar μισθός'un genellikle bir defada birkaç yüz *drachmae*'lık meblağlar halinde, sütunların kasnaklarını taşırken kullanılan öküzlerler için ödendiği görülür. Ve burada yine, elbette, mimar ve saygın bir statüye sahip diğer kişiler μισθός alırlar. Devlet tarafından verilen μισθός'a itiraz edilemez. Sözünü ettiğim ya da etmediğim inşaat yazıtlarının özgünlükleriyle ilgili çok fazla ayrıntıya girmek istemiyorum, fakat üç noktaya daha değinmem gerektiğini düşünüyorum. İlk olarak, yazıtları işleyen, statüleri belirsiz bir dizi adama kişi başı günlük 7 *obol* verildiğini yazan *IG* II^{2}.1672.6-8'de olduğu gibi (Eleusis, 329/8), arada sırada inşaat işçilerine verilen ücretler için "istihkak parası" olarak çevirebilecek σιτία (levazım, istihkak) sözcüğünün kullanıldığını görürüz. İkincisi –bildiğim kadarıyla yazıtlarda olmasa bile– emeklerinin karşılığının parayla değil yalnızca yiyecekle ödendiği söylenen insanlardan ἐπισίτιοι şeklinde söz edildiğini duyarız: bkz. Athen. VI.246f-7a, özellikle Plato *Rep.* IV.420a ve Eubulus'tan alıntı. Üçüncüsü, kendi yiyeceklerini kendilerinin karşıladığını gösterecek şekilde οἰκόσιτοι (kelimesi keliesine "evinde yiyen") sözcüğüyle tasvir edilen işçilere belirli ödemeler yapıldığı zaman zaman özel olarak kayıt altına alınmıştır (örneğin, *IG* II^{2}.1672.28, 29, 32, 33, 46, 62, 111, 160, 178); fakat söz konusu sözcüğün kullanılmasının herhangi bir önem taşımadığına ve οἰκόσιτοι olarak tarif edilmeyen insanların bu nedenle ek olarak istihkak ya da para almadıklarına eminim. (οἰκόσιτοι sözcüğünün kullanılıp

kullanılmamasına bağlı olarak nakdî ödeme oranlarında herhangi bir değişikliğin olmadığı açıkmış gibi gözükmektedir ve elbette, eğer οἰκόσιτος olmamak ek nakdî ya da ayni ödeme almak anlamına geliyorsa, o halde ilgili masraflar da hesaplarda gözükmeliydi –ki gözükmemektedir.) Οἰκόσιτοι olarak tarif edilen ücretlilerin, kimi zaman μισθωτοί olduklarını (1672.29, 33, 46, 62) ve οἰκόσιτος'a yapılan sadece bir ödemenin μισθός olarak adlandırıldığını (111. satır) ekleyebilirim. Οἰκόσιτος sözcüğü yalnızca 1672'de karşımıza çıkara, 1673'ün günümüze ulaşan kısımlarında değil.

369 Erectheum yazıtlarının günümüze kalan kısımlarında (bkz. yukarında n.21) sadece bir adam μισθωτσς şeklinde adlandırılmış gibi gözükmektedir: Dionysodorus, *IG* I.[2].374.99-100'deki metik. Bununla birlikte daha sonra, sözcük daha serbest bir şekilde kullanılmaya başlanmış ve Eleusis hesaplarında (yine bkz. n.21) üstleniciler için de kullanılmıştır. Fakat ben farklı yazıtlardaki terminolojik farklılaşmaların herhangi bir gerçek iktisadi değer taşıdığını zannetmiyorum. Atina dışında, yukarıda ana metinde daha önce de belirttiğim gibi, üstlenici için başka sözcükler de kullanılabiliyordu ve örneğin Epidaurus'ta, onun yalnızca işi "üstlendiği" belirtilir.

370 Atina'da yer alan ve hem Athena hem de Poseidon'a adanmış bir tapınak. –*çev*.

371 Bkz. Meiggs., *AE* 132 ff., özellikle 139-40 (mükemmel bir pasaj). Plut., *Per*. 12'nin zorunlu olarak iyi bir çağdaş kaynağa dayandığını kabul etmenin bir hata olacağını gösterir; ayrıca A. Andrewes, "The opposition to Perikles", *JHS* 98 (1978) 1-8, s.1-5 (özellikle 3-4) daha da ileri gider ve bu pasajın değersiz olduğunu ve makul bir biçimde daha geç bir kaynaktan, belki de "bir klasik sonrası okul öğrencisi" tarafından yazılmış bir kompozisyondan türetilmiş olması gerektiğini ileri sürer. Ayrıca bkz. A. Burford, "The builders of the Parthenon", *Partheons and Partheon* (= *Greece & Rome*, 10. Cilde ek, 1963) 23-35, özellikle s.34.

372 Bkz. özellikle Burford, EGBT 30-4; ayrıca Francotte, *IGA* II.83-4.

373 Burada Isocr. II'deki (*Ad Nicocl.*) sessizlik manidardır, zira μελέτω σοι τοῦ πλήθους diye başlayan §§ 15-16'daki pasaj kitleleri yakından ilgilendirir. Belki de, Demades'in τὰ θεωρικά'dan "demokrasinin tutkalı" olarak söz ettiğini (κόλλα τῆς δημοκρατίας; fr. II.9 Sauppe, *ap.* Plut., *Mor* 1011b) ileri sürmenin kesinlikle yanlış olacağını eklemeliyim. Masrafları *theoric* fondan karşılanan kamu inşaatlarından söz ediyor olabilir (bkz. J. J. Buchanan, *Theorika*, *CR* 78 = n.s.14 [1964] 191); zira Demades'in bahsettiği şeyin *theoric* paranın belirli festivallerde (alıntılanan pasajda τὰς διανομάς) *dağıtılması* olduğu açıktır. Aksini düşünmek, en ufak bir gerekçe olmadan, Plutarkhos'un Demades'i yanlış anladığını varsaymak anlamına gelecek ve bazı çok küçük kamu inşaatlarının "demokrasinin tutkalı" olarak tasavvur edilmesi her halükârda saçma olacaktır.

374 Bkz. Zvi Yavetz, "Plebs sordida", *Athen* n.s.43 (1965) 295-311; cf. "Levitas popularis", *Atene e Roma* n.s.10 (1965) 92-110. Roma'daki yoksulların nerede (genellikle aşırı kalabalık ve güvenli olmayan konutlarda, *insulae*) ikamet ettiklerine ilişkin genelde göz ardı edilen mesele ile ilgili olarak bkz. Geç Cumhuriyet için Yavetz, "The living conditions of the urban plebs in Republican Rome", *Latomus* 17 (1958(500-17, *CRR* (der. Seager), 162-79'da yeniden baskı ve erken *Principate* için B. W. Frier, "The rental market in early Imperial Rome", *JRS* 6 (1977) 27-37. Brunt'ın da dikkat çektiği üzere, (bkz. *SAS*, der. Finley, 90, n.49) bir Geç İmparatorluk hukuçusu

olan C. Trebatius Testa'ya ait, kendilerinin ya da eşlerinin *liberti ve clientes*'leri için karşılıksız konut sağlayan hamilere ilişkin kanıtlar bulunmaktadır: *Dif.* IX.iii.5.1.

375 Bkz. J.-P. Waltzing, É*tude historique sur les corporations professionelles chez les Romains* I (Louvain, 1895) 346-7. Cf. H. J. Loane, *Industry and Commerce of the City of Rome 50 B.C.-200 A.D.* (= *Johns Hopkins Univ. Stud. in Historicaland Political Science* LVI.2, Baltimore, 1938) 64-5 vd.

376 P. A. Brunt, *JRS* 63 (1973) 250, *SCRR*'ye atfıla (bkz. Dizin, 164, *s.v.* "public works"); cf. Brunt, *SAS* içinde (der Finley), 87-91. [Ve bkz. Brunt'un yukarıda n.1'in sonunda bahsi geçen 1980 tarihli makalesi.]

377 Meselenin bütünü için bkz. Walbank, *HCP* I.692-4. Walbank, Latince plebs teriminin Polybius'un VI.17.3'te Yunanca πλῆθοσ kelimesini kullanmasıyla aynı anlama gelecek şekilde kullanımı için Livy XXXIV.18.13'ü alıntılar (692).

378 Bağlam ve Polyb. IV.50.3 göz önüne alındığında, Walbank'ın (ibid. 694) ταῖς ἐργασίαυς ταῖς ἐκ τούτών ifadesini "sözleşmelere *bağlı olan işler*" yerine "sözleşmelerden *gelen kârlar*" anlamına gelecek şekilde değerlendirirken haklı olduğunu düşünüyorum (Brunt, yukarı n.29'da atıfta bulunulduğu şekliyle).

379 Lionel Casson'a ait, metne dair başka bir yorum sunan "Unemployment, the building trade, and Seutonius, *Vesp.* 18" *BASP* 15 (1978) 43-51 künyeli ilginç makaleyi bu bölümü tamamladıktan sonra görme fırsatım oldu. Bununla ilgili burada bir şey söylemeyeceğim, zira P. A. Brunt kısa bir süre içinde meseleyi bütünüyle ele alıyor olacak [yine bkz. 1980 tarihli makalesi].

380 Ramsay MacMullen, "Roman Imperial building in the provinces", *HSCP* 64 (1959) 207-35, bu konuyla ilgili bir bilgi madenîdir. Ordunun rolü için, bkz. özellikle ibid. 214-22.

381 Bkz. Denis van Berchem, *Les distributions de bl*é *et d'argent* à *la pl*è*be romaine sous l'empire* (Cenevre, 1939) ve cf. J. R. Rea, *P. Oxy*. XL (1972), s.8-15.

382 İtalya ve Afrika için kanıtlar son derece boldur: Bu kanıtlar Duncan Jones tarafından derlenmiş ve çözümlenmiştir, bkz. *EREQS* 80-2 (Afrika) ve 132-44 (İtalya); toplumsal ayrımcılık için bkz. özellikle 139, 141-3. Dağıtımların derecelendirildiği yerlerde, bunun katı bir biçimde toplumsal rütbeye göre yapılması kuralının rastladığım tek istisanası, Ostia'daki bir azatlının Augustales'e (ki bunlar da kuşkusuz azatlıydı) *decurion*'lardan daha fazla pay vermesidir (*CIL* XIV.431 = Duncan-Jones, *EREQS* no 674 ?772, s. 176-7, 187). Genel olarak bkz. A. R. Hands, *Charities and Social Aid in Greece and Rome* (1968), özellikle 89-92 ve, çevrilen belgeleri arasında, D 41 (Menodora) ve D 40, 42-3 (İtalya).

383 Crook, *LLR* 191-8 ve bol miktarda referansla 320-1 nn.59-96. Şunları da eklemeliyim: Th. Mayer-Maly, *Locatio Conductio* (= *Wiener rechtsgeschichtliche Arbeiten* IV, 1956), özellikle. 123-7 ve Dieter Nörr, SBFAR = "Zur sozialen end rechtlichen Bewertung der freien Arbeit in Rom", *ZSS* 82 (1965) 67-105, ki bu kısmen F. M. De Robertis, *Lavore e lavoratori nel mondo romano* (Bari, 1963)'e ilişkin bir değerlendirmedir; cf. De Robertis, *I rapporti dil lavoro nel dritto romano* (Milan, 1946). Crook'un malzemesine yönelik tek eleştirim, Tusculum'da Cicero için yapılan bir inşaat işinde çalışan işçilerin ... Nisan ayında hasat kaldırmak üzere işten ayrılmaları"na kanıt olarak Cic., *Ad. Att.* XIV.iii.1 (MÖ 44)'ten yaptığı alıntıdır (*LLR* 195). Bu pasaja ilişkin benzer bir okuma

White, *RF* 513 n.33’te de karşımıza çıkar. Bununla birlikte mektuptaki “ad frumentum” sözcüklerinin bu yorumu, hem yılın o dönemi (adamlar Nisan’ın başı itibariyle geri dönmüşlerdi) hem de Cicero’nun cümleye devam ediş şekli tarafından mutlak olarak yanlışlanmaktadır. Cicero cümlesinin devamında “adamların elleri boş dönüp Roma’daki bütün tahılın Antony’nin hanesi tarafından alınmasıyla ilgili sert bir şakayı aktarmışlardı” der. “Ad frumentum” ifadesi “tahıl satın almak” anlamında kullanılmış olmalıdır. Brunt’ın aynı pasajla ilgili yorumunun (*SAS*, der. Finley, 90) “ad frumentum” değil de, örneğin “ad frumentationem” gibi bir ifade için doğru olacağına ve aynı zamanda cümlenin devamına da uymadığına dikkat çekmek istiyorum.

384 “Aramice” ve “Süreyanice” ifadelerinin ilk yüzyıllardaki kullanımları için bkz. F. Millar, *JRS* 61 (1971) 1 ff., s.2-8.

385 Bununla birlikte, bazı araştırmacıların varsayma eğiliminde olduğu gibi, ücretli emekçilerin Roma hukunda yasal olarak köleye benzetildiğini tasavvur edecek kadar ileri gitmemeliyiz. Örneğin, *mercennarius*, kuşkusuz *familia*’nın bir parçasını oluşturmuyordu: *Dig.* XLIII.xvi.1.16-20 ya da başka herhangi bir yerdeki herhangi bir şey bu tür bir varsayımı desteklemez. Ve *Dig.* XLVII.ii90 ve XLVIII.xix.11.1’de *mercannarius*’un işvereniyle ilişkisi azatlının ya da mahminin *patronus*’u ile olan ilişkisinden daha fazla kölenin efendisiyle olan ilişkisiyle bir tutulamaz; ya da *Dig*. VII.viii.4.*pr*. ve XLIII.xvi.2.18’deki “loco servorum” sıradan *mercennarii*’ye uygulanmaya kalkılamaz: Tüm bunlar için bkz. R. Martini, op. cit. (yukarıda n.1’de) 62ff., özellikle. 69-72. [Brunt’un yukarıda n.1’in sonunda atıfta bulunulan 1980 tarihli makelesi, § 5, s. 99-100 çok daha iyidir.]

386 Kaynakça için bkz. yukarıda n.36, ayrıca Crook, *LLR* 192-8 (ile 320-1 nn.59-96). J. A. C. Thomas, “*Locatio* and *operae*”, *BIDR* 64 (1961) 231-47 künyeli makale sayesinde çok aydınlandığımı düşünüyorum. Schukz, *CRL* 542-4’ün tasvir etttiğim ayrımı küçümserken aşırı yasalcı davrandığı konusunda Crook ile aynı fikirdeyim. Latincede *locatio conductio aperarum*’dan söz eden ilk pasajlar arasında, Plaut., *Trinumm.* 843-4, 853-4’ü seçeceğim.

387 Çok kısaca bkz. Berger, *EDRL* 567 (*s.v. locatio conductio operarum*); Buckland, *TBLR*[3] 503-4. Croook tarafından, *LLR* 203-5’te Thomas, op. cit. 240-7’yi takip ederek ortaya koyulan açıklamaya katılıyorum.

388 *Dig*. XXXVIII.i.26.*pr.*’nin bayağı bir MS okuması hariç.

389 Thomas, op. cit. (yukarıda n.39’da) 239, “Hadrian döneminden önce *operas locare/conducere*’nin hiçbir hukuki kullanımına” rastlamadığını söyler; fakat yukarıda ana metinde atıfta bulunulan Petronius, *Sat.* 117.11-12, bunun birinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde *günlük konuşmada* bilinir hale geldiğini gösterir.

390 Bkz. özellikle Dio Chrys. XL.5-9; XLV.12-16; XLVI.9; XLVII.12-21; XLVIII.11-12.

391 Finley, *AE* 81 ile 194 n.58’e atıfta bulunmak yeterli olacaktır.

392 “Demosthenes’in temsilcileri imalathanesinin tüm ürünlerini sözde bolluk nedeniyle ucuza tasfiye etmeyi değil, hiç satmamayı ya da alternatif olarak kölelerin çalışmasına son vermeyi talep etmişlerdi” cümlesinde Jones’un Dem. XXVII.20-2’ye atıfta bulunduğunu sanıyorum. Fakat vardığı sonuçları gerekçelendiremez; Demosthenes Aphobus’un önerebileceğini düşündüğü bir dizi muhtemel alternatif ortaya koymaktadır ve gerçek durumun ne olduğuyla ilgili çok az bir fikre

sahip olabiliriz: Demosthenes'in iddialarına karşı takdire şayan bir biçimde kuşkucu bir değerlendirme için bkz. Davies, *APF* 126-33. 46. Davies, *APF* 127-33, Demosthenes'in babasının arazileri üzerine mükenmmel bir değerlendirme sunar. 131. sayfada benim *Class. et. Med.* 14 (1953) 30-70'de ileri sürdüğüm teoride yaptığı düzeltmeyi kabul ediyorum; açık bir ilerlemedir.

393 Jones, SAW 190-1 = *SCA* 6-7, III. alt bölümünü zanaatkârlarla kiralık emekçiler arasında bir ayrım yapmaya yönelik övgüye değer bir çabayla açar. Fakat sonra, görürünürde kiralık emekçileri ele alırken, "Özel işverenlerin pratiğinin ne olduğunu bilmiyoruz, fakat Atina Devleti, tapınak inşaatlarının hesaplarının kanıtladığı gibi, ... özgür işçilerle kiralık kölelere aynı ücreti ödüyordu" dedikten sonra, Erechtheum hesaplarına atıfta bulunur. Burada *IG* I^2.1672-3'teki (bkz. yukarıda n.13) μισθωτοί gibi spesfik olarak *kiralık* emekçilerden söz edilmez, fakat (bana göre) bitirilen iş karşılığı ödemelerin, yukarıda n.22'de bahsi geçen ve böyle adlandırılmasalar da μισθωτοί olduklarını düşündüğüm *IG* I^2.374.404-17'deki belirsiz "kişiler"den oluşan gruplar dışında, benim "üstlenciler" adını verdiklerime yapıldığından söz edilir.

394 Keith Thomas, "The Levellers and the franchise", *The Interregnum. The Quest for Settlement 1646-1660*, der. G. R. Aylmer (1972) 57-58 ve C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possesive Individualism, Hobbes to Locke* (1962), örneğin 107, 282-6'de benimsenen konumların hangisinin doğru olduğuna karar vermekte zorlanıyorum. Macpherson'un görüşleri en azından kısmen Christopher Hill tarafından *Puritanism and Revolution* (1958) 307'de, Pauline Gregg tarafındansa Düzleyicilerin en önemlisi üzerine yazdığı hoş kitabı *Free-born John. A Biography of John Lilburne* (1961) 215, 221-2, 257, 353-4'te de kısmen paylaşılır. Kuşkusuz Thomas Levellerlar arasındaki derin görüş farklılıklarının altını çizerken haklıdır ve bir bütün olarak bakıldığında bana daha iyi bir argümana sahipmiş gibi geliyor.

395 1647 yılında katılımcılarından bazıları Düzleyicilerden oluşan *New Model Army* mensupları arasında İngiltere'nin yeni anayasasının nasıl olacağı üzerine yapılan bir dizi tartışma. *–çev*.

396 "Sadaka kabul edenlerin" "dilencilerden" nasıl ayırt edilmesi gerektiği ve "hizmetkâr" kategorisinin ne kadar geniş olduğu ve ev hizmetçisi olmayan ücretlileri ne ölçüde kapsayacağı sorunu üzerine birtakım anlaşmazlıklar mevcuttur. Bkz. bir sonraki notta atıfta bulunulan eserler.

397 İlk tanım için bkz. (a) *The Oceana of James Harrington and his Other Works*, der. John Toland (1700) 83, (1656 tarihli) *Oceana*'dan ve (b) ibid. 436, *The Art of Lawgiving* (1659), III. Kitap, i. bölümden (hizmetkârlar "kendi başlarına yaşayabilecek donanıma sahip değildir") ve ikincisi için bkz. ibid. 496, *A System of Politics* (1661) I.13-14'ten. (Sayfalara yapılan atıflar Londra ve Dublin'de ayrı ayrı basılan 1737 tarihli iki edisyonda yukarıdakilerle aynıdır.) Harrington üzerine, en yakın tarihli çalışma Charles Blitzer, *An Immortal Commonwealth. The Political Thought of James Harrington*'mış (= *Yale stud. in Pol. Science* 2, New Heaven, 1960) gibi gözüküyor. *Oceana*'nın (notlara da yer verilen) son baskısının künyesi şudur: S. B. Lijegren, *James Harrington's Oceana* (Heidelberg, 1924). Ayrıca bkz. Hill, op. cit. (yukarıda n.48'te), özellikle 299-313; R. H. Tawney, "Harrignton's interpretation of his age", *PBA* 27 (1941) 199-223 ve Jack P. Greene'in 1976'ta Oxford'da Harmsworth Profesörü olarak verdiği (ve daha sonra yayımlanan) Açılış Dersi, *All Men Are Created Equal*, özellikle 17-23, ile 37-9 nn.68-88. [Bu bölümü

tamamladıkran sonra *The Political Works of James Harrington*, der. J. G. A. Pocock (1977) künyeli çalışmadan haberim oldu.]

398 Alıntılarım Kant'ın siyasi fikirlerine ilişkin, *Kant's Political Writings* der. (Giriş ve notlarla birlikte) Hans Reiss ve çev. H. B. Nisbet (1970) 78 & not, 139-40'ta yer alan mükemmel bir özetten yapılmıştır. Her örnekte Almanca metne yapılan atıflar, kitabın 193. ve 197. sayfalarında bulunabilir.

399 Mt. XX.1-16 (ἀγορά'dan sahibi tarafından bir bağda çalışmak üzere kiralanan ἐργάται, bir ἐπίτροπος'tan μισθός alır); Mk. I.20 (bir gemideki μισθωτοί); Lk. X.7 (ἐργάτης aldığı μισθός'a değer), XV.17,19 (μίσθιοι); Jn Iv.36 (bir hasatçı μισθός alır), X.12-13 (sıradan ποιμήν olmayan bir μισθωτος koyunlara gerektiği gibi bakmaz); James V.4 (hasatta ya da biçmede çalışan ἐργάται'nin μισθός'unu hileyle alıkoyar). Cf. Lk.III.14 (askerlerin ὀψώνια'sı); II. Kor. Xi.8 (Pavlus kiliselerden ὀψώνια alırdı); II. Pet. İi.15 ve Rom. VI.23 (μισθός ve ὀψώνια mecazen kullanılmıştır).

IV

ANTIK YUNAN DÜNYASINDA SÖMÜRÜ BIÇIMLERI VE KÜÇÜK BAĞIMSIZ ÜRETICI

(i)
“Doğrudan Bireysel” ve “Dolaylı Kolektif” Sömürü

Şimdiye kadar Antik Yunan dünyasındaki sınıf mücadelesinin biçimlerini tartışırken, esas olarak köle-efendi ilişkisiyle diğer özgür olmayan emek biçimlerinde ve ücretli emekte var olan *doğrudan bireysel* sömürüden söz ediyordum. Emeğin bırakılması yerine rant ya da faiz ödenmesini ihtiva eden, toprak sahibiyle kiracısı ya da alacaklıyla borçlu arasındakine benzer ilişkilere değinip geçmenin ötesinde pek bir şey yapmadım ve benzer şekilde (yukarıda I.iii dışında), çeşitli devlet organları marifetiyle uygulanan *dolaylı kolektif* sömürüden de neredeyse hiç bahsetmedim. Bu son terim, Helenistik ve Roma dönemleri için kullanıldığında, sadece (Helenistik krallıklarla Roma Cumhuriyeti ya da İmparatorluğu’na bağlı) imparatorluk memurlarını değil, Yunan Doğu’yu giderek daha fazla yönetir hale gelen pek çok *poleis* görevlisini de içerecek şekilde anlaşılmalıdır. Genel olarak konuşursak, köle ya da yarı köle konumundaki (serfler ve borç esirleri de dahil olmak üzere) tüm sömürülen sınıf mensupları ve aynı zamanda kiralanmış emekçiler, kiracılar ve borçlular, her ne kadar –imparatorların köleleri ve imparatorluk hanesinin, *familia Caesaris,* diğer mensupları dışında– Roma devleti ya da belirli bir *poleis* tarafından sahiplenilmiş belirli

sayıda kamusal köle (*dēmosioi*, *servi publici*) bulunuyorduysa da, mülk sahibi sınıfın *tekil mensupları* tarafından *doğrudan* sömürü adını verdiğim şeye maruz bırakılıyorlardı. Öte yandan, *dolaylı* diye nitelediğim sömürü biçimleri, (esas olarak) mülk sahibi sınıfın *kolektif* çıkarı için devlet tarafından (birazdan açıklayacağım yollarla), özellikle de en azından ismen özgür statüye sahip küçük bağımsız üreticilere uygulanıyordu: Bunların küçük bir kısmı ticaretle uğraşıyor (tüccarlar, dükkân sahipleri veya küçük satıcılar) ya da bağımsız zanaatkârlık yapıyordu (ücret karşılığında değil, kendi hesaplarına çalışıyorlardı; cf. bu bölümün vi. alt bölümü ve yukarıda III.vi.); fakat ezici çoğunluğu köylüydü ve bu küçük bağımsız üretici kategorisi üzerine söyleyeceklerimin büyük bir bölümü de –bu bölümün ii. alt bölümünde tanımlayacağım bir terim olan– köylülüğe odaklanacak.

İdeal olarak, toprak sahipleri ile alacaklılar tarafından uygulanan (rant ve faiz biçimlerini alan) sömürü türlerini “doğrudan bireysel” adını verdiğim diğer türlerle birlikte ele almak daha iyi olabilir; fakat neredeyse tamamen “köylü” diye niteleediklerime uygulandıklarından, bunları bu bölümde, “dolaylı kolektif” sömürü biçimleriyle birlikte ele almayı uygun buldum.

“Dolaylı kolektif” sömürü biçimleriyle, bireyler tarafından başka bireylere sunulmayan, fakat (yukarıda tanımlandığı şekliyle) devlet otoritesi marifetiyle bütün bir topluluktan (örneğin bir köy) ya da tek tek bireylerden alınan ödeme ya da hizmetleri kastediyorum. Bunlar normalde üç esas biçimden birisini alır: (1) Ayni ya da nakdî vergilendirme; (2) askerlik; ya da (3) yukarıda I.iii’te bahsettiğim *angariae* benzeri zorunlu vasıfsız işler. Kuşkusuz bu sömürü biçimleri arasında, genellikle en önemlisi vergilendirmeydi. Biraz önce dile getirdiğim tezleri geliştirdikten sonra, Marx’ın kendisinin de “doğrudan bireysel” ve “dolaylı kolektif” sömürü adını verdiğim şeyler arasında, özellikle de vergilendirmeye ilişkin bir ayrım yaptığını kanıtlayan bir ifadeye rastladım. Yakın dönem Fransız

tarihi üzerine kaleme aldığı üç önemli çalışmanın ilki olan, *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri*'nde (1850 yılında *Neue Rheinische Zeitung*'da bir dizi makale olarak yayımlandı) Marx, kendi zamanının Fransız köylülerinin koşullarına ilişkin olarak "Sömürülmeleri sınai proletaryasının sömürüsünden sadece *biçimsel* olarak farklılaşır. Sömüren aynıdır: *sermaye*. Bireysel kapitalistler, bireysel köylüleri *rehincilik* ve *tefecilik* yoluyla sömürür; kapitalist sınıf köylü sınıfını *devlet vergileri* yoluyla sömürür" der. (*MECW* X.122)

Milattan önce dördüncü ve beşinci yüzyıllarda siyasi hakları yurttaş nüfusunun en alt düzeylerine kadar yaygınlaştıran Atina'dakine benzer bir demokrasi dışında, devlet aslında sadece kolektif mülk sahiplerinin ve hatta aralarındaki sınırlı bir çevrenin – örneğin bir Helenistik kralla maiyetinin, ya da bir Roma imparatoruyla imparatorluk aristokrasisinin–aracıydı. "Tarihçinin daha geniş tasavvuruna göre" diye yazmıştı Sir Harold Bell bir yerde, "bir hükümdar diğerinden son derece farklılaşabilir; köylü içinse fark esas olarak birinin onu normal, diğerininse akrep kırbaçla cezalandırmasıdır."[400] Kölelerin, borç esirlerinin, serflerin, kiralanmış emekçilerin, kiracıların, borçluların ve diğerlerinin mülk sahipleri tarafından sömürülmelerinden ayrı olarak, bu tür bir devlet "kendi ihtiyaçları"nı vergilendirme, zorunlu hizmetlerin dayatılması ve askerlik yoluyla sağlayacaktır. Vergilendirme Yunan dünyasında çok çeşitli biçimler almıştı.[401] Helenistik dönem öncesinde şehirlerde genellikle bir hayli hafifti, zira modern kamu hizmetine benzer hiçbir şeyin var olmaması, küçük vergi meblağlarını fakir insanlardan (yani, nüfusun büyük çoğunluğundan), tüm sınıflar nezdinde pek de hoş görülmeyen mültezimlerin (Yunanca *telōnai*, Latince *publicani*) dahli olmadan kârlı bir şekilde toplamayı imkânsız değilse de çok zor kılıyordu. Klasik dönemde fakirlerin tek doğrudan vergilendirme biçimi olan *eisphora*'dan muaf tutuldukları

ve liman resimleri ile ithalat harçları dışındaki diğer dolaylı vergilerden muhtemelen çok az etkilendikleri Atina[402] dışında kalan Yunan şehirlerindeki vergilere dair pek az bilgiye sahibiz. Herhangi bir yazılı kaynakta rastladığımız, bir şehirde toplanan vergilere ilişkin tek eksiksiz liste, bir Komedya'da (Aristophanes, *Wasps* 656-60!) yer almaktadır ve bu hazin gerçek, Yunan –hatta Atina – iktisadi tarihine ilişkin bilgi kaynaklarımızın temel bir özelliğini yansıtır. Yunan şehirlerindeki ve onlara ait topraklardaki toplam vergi yükü, Helenistik ve Roma dönemlerinde kuşkusuz artmıştı. Rostovtzeff'e göre, "Helenistik dönem, Yunan şehirlerinde yüzyıllar boyunca sıkı bir şekilde yerleşmiş bulunan sistemde herhangi bir esaslı değişime yol açmamıştı" (*SEHHW* III. 1374 n.71). "Esaslı" sözcüğüne vurgu yapılırsa bu kabul edilebilir; fakat buna ilişkin kanıtlar esas olarak bölük pörçük parçalardan oluşur; gerçekten herhangi bir önem taşıyan tek kaynak Kos'a ait bir yazıttır (*SIG*[3] 1000 İngilizcede kapsamlı bir şekilde tartışılmıştır).[403] Fakat pek çok Yunan şehri er ya da geç Helenistik krallar tarafından bir tür vergiye bağlandı ve sonunda büyük bir çoğunluğu Roma'ya vergi ödemek zorunda kaldı. Elbette Asya'da Helenistik krallar ilk olarak I. Arius tarafından MÖ altıncı yüzyılda örgütlenen Pers vergi sistemini tevarüs etmişlerdi ve her ne kadar Helenistik dönemde pek çok Yunan şehri bundan muaf olsa da, bir şehrin topraklarına dahil olmayan arazilerde yaşayan köylüler her zaman bu vergi yüküne tabiydiler. Mısır'da Ptolemeoslar, firavunların yüzlerce yıllık vergilendirme sistemlerini yeniden örgütlemiş ve tasarladıkları ayrıntılı düzenlemeler daha sonra Romalılar tarafından miras alınmıştı.[404] Modern tarihçiler Helenistik ve Roma dönemlerindeki yorucu vergilendirme sorununu, hiç şüphesiz esasen son derece yetersiz olan kaynaklar nedeniyle büyük oranda göz ardı etmişlerdir. Rostovtzeff önemli bir istisnadır. Onun *SEHHW* çalışmasının ilgili dizinine (III.1741-2) kısa bir bakış, "Vergi tahsildarları ...

vergilendirme ... vergiler” başlıkları altında üç sütunun neredeyse doldurulduğunu gösterecektir (ayrıca bkz. *SEHRE*^{2}, II.813’teki bir buçuk sütun). Yapılacak yeni epigrafik keşifler, geçmişte olduğu gibi, bu konu hakkında sahip olduğumuz bilgileri arttırabilir. Örneğin, bir şehrin, imparatorun açık izniyle, kendi adına bölgenin bazı sakinlerinden (kişi başı bir *denarius*’luk) kelle vergisi toplamasının ilk örneği Bulgaristan’da bulunan bir yazıt sayesinde gün ışığına çıkmıştır (*IGBulg* IV.2263, 6-8. satırlar).[405]

Vergiler Orta ve Geç Roma İmparatorluğu dönemlerinde, en ağır yük, en az direnme gücüne sahip olan köylülüğe düşecek şekilde büyük bir artış göstermiştir[406] –aşağıda VIII.iv’te zenginlerin vergi ödemekten kaçmak ya da daha az vergi ödemek açısından daha şanslı olduklarını göstereceğim. Küçük üreticiler de, ilk başta Yunan dünyasının bir zamanlar (özellikle Suriye ve Mısır gibi) Pers İmparatorluğu’nun parçası olan ve (su kanallarını onarmak vs. için) *corvée* ve özgün *angariae*’a denk düşen taşıma görevleri gibi süresiz kişisel zorunlu hizmet biçimlerinin varlığını sürdürdüğü bölgelerde, devlet adına her türlü zorunlu hizmeti ifa etmeye zorlanmış olabilir (bkz. aşağıda I.iii ve n.8).

“Dolaylı kolektif sömürü” adını verdiğim şeyin çeşitli biçimleri arasında, zorunlu askere almanın da bulunduğunu gözden kaçırmamalıyız. Yunan şehirlerinde, ağır süvari ya da ağır silahlı piyade (*hoplit*) olarak askerlik yapmak, her ne kadar *hoplit* ordusunda hizmetin zaman zaman (belki de çoğu zaman) bu düzeyin altına indiğine ve normalde yaşamlarını sürdürmek için belirli miktarda emek harcamak zorunda olanları da etkilediğine inansam da, esas olarak “mülk sahibi sınıf” adını verdiklerimden (bkz. yukarıda III.ii) beklenen bir “liturji”ydi. Hafif silahlı birlikler ve donanma kuvvetleri mülksüzler arasından toplanıyor ve bazı şehirliler gemilerinde kürek çekmeleri için başkalarının yanı sıra köleleri de kullanıyordu (örneğin bkz., Thuc. I.54.2; 55.1). Bununla

birlikte, yoksulların bu tür amaçlarla askere alınmasının, en azından ödeme yapılmadığı (ya da yiyecek verilmediği) müddetçe daha nadiren gerçekleştiğinden kuşkulanıyorum. Ve bilhassa Atina'da *hoplit* sınıfının altında olanların (*Thetes*), 362 yılına kadar sadece (462, 406 ve muhtemelen 376 yıllarında olduğu gibi) acil durumlarda geçici olarak askere alındıklarına inanmak için haklı gerekçelere sahip olduğumuzu düşünüyorum.[407] Bu tarihten sonra kanımca, *Thetes*'in donanma için askere alınmasına başlanmış ve bu giderek çok daha sık gözlenir olmuştur.

Askerliğin burada konumuzla özellikle ilgili olan bir özelliğinden söz etmek gerekir. Bu hizmet, yaşamlarını sürdürmek için çalışmak zorunda olmayan ve askerlik nedeniyle sadece –genellikle daha kârlı oldukları doğru olsa da– diğer meşguliyetlerinden ayrılmak zorunda kalan hali vakti yerinde insanlar üzerinde, gerçek anlamda ciddi bir yük oluşturmuyordu. "Mülk sahibi sınıfın" altında olanların tümü için, askerlik onları günlük ekmeklerini kazandıkları işlerinden alıkoyan gerçek bir tehdide dönüşebiliyordu ve mülk sahibi sınıftan en uzak olanlar muhtemelen en çok zarar görenlerdi. Appian'ı okumuş olan Marx, *Kapital*'in birinci cildindeki bir dipnotta (ss. 726-7, n.4) onun Cumhuriyet döneminde büyük arazilerin artışını ve İtalyan köylülüğünün yoksullaşmasını tasvir ettiği bir parçayı alıntılar (*BC* I.7) ve "Askerlik hizmeti Roma pleblerinin mahvını son derece hızlandırmıştı" yorumunu ekler. (Appian aslında bu pasajda, Romalı toprak sahiplerinin "çiftçilik ve çobanlık için" özgür insanlar yerine "köleleri kullanmalarının" nedeni olarak kölelerin askerlikten muafiyetini gösteriyordu.) Roma *Principate*'sinin doğmasıyla birlikte (ve hatta daha önce, MÖ ikinci yüzyılın sonlarında Marius döneminden itibaren) zorunlu askerlik, her ne kadar pek çok tarihçinin farkına vardığından daha büyük ölçüde varlığını sürdürse de, yerini hatırı sayılır ölçüde gönüllü

askerliğe bırakmaya başlamıştı (bkz. bu bölümün iv. alt bölümü ve 1. dipnotu).

(ii)
Köylülük ve Köyleri

Her ne kadar köylülük “geçmişin çağdaş dünyada varlığını sürdüren bir veçhesi”ni temsil etse de, Teodor Shanin’in, 1971’de derlediği *Peasants ve Peasant Societies* isimli *Penguin*’den çıkan değerli kitabına yazdığı Giriş’te (s.17) belirttiği gibi, “geçmişte olduğu gibi şimdi de, köylülerin insanlığın çoğunluğunu oluşturduğunu unutmamak gerekir!”[408] Şimdiki kuşakta, kısmen (“gelişmekte olan ülkeler” adı verilen) geri ve sömürülen ülkelere yönelik çalışmaların son zamanda çoğalmasına bağlı olarak, bazı insanların “köylü ekonomileri” ya da “köylü toplumları” ifadelerini kullanmaktan hoşlandığı halklara yönelik ilgide gözle görülür bir artış yaşanmış ve *Journal of Peasants Studies* 1973’te yayın hayatına atılmıştır. Köylülere ilişkin büyük miktarda bilgi toplanmış durumdadır; fakat bu çalışma alanı geçmişte büyük oranda sosyoloji eğitimi almamış olan ve daha geniş sosyolojik meselelere ilişkin bir fikri bulunmayan tarihçilere bel bağlamak zorunda kaldığı gibi, şimdi de esasen yetersiz bir tarihsel yaklaşıma sahip olan ya da eğitimleri tarihsel malzemelerden en iyi şekilde yararlanmalarına iktifa etmeyen sosyologların özel alanı haline gelme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu, özellikle, antik dünyaya ilişkin eğitimli bir antikite uzmanı ya da İlkçağ tarihçisi dışında kimsenin hakkıyla kullanamayacağı bilgiler söz konusu olduğunda böyledir.

Yunan (ve Roma) dünyasının büyük bir kısmının, tarihinin çok uzun bir dönemi boyunca “köylü *ekonomisi*” ya da “köylü toplumu”na ilişkin popüler tanımlardan bazılarına, özellikle de bugün yaygın bir kabul gören Daniel Thorner’inkine denk düşeceğini kabul ediyorum. Thorner’in 1962 yılında Aix’te toplanan

İkinci Uluslararası İktisat Tarihi Konferansı'nda ortaya koyduğu tanım, 1965'te konferansın tebliğ kitabında yayımlanmış[409] ve Shanin'in, "köylü ekonomisi" (örneğin 99-100, 150-60, 323-4) ve "köylü" (104-105, 240-5, 254-5, 322-5) kavramlarına ilişkin bir dizi alternatif tanım ve tartışma bulabileceğimiz, yukarıda sözü edilen *Penguin* rehber kitabında (*PPS* 202-18,: bkz. özellikle 203-5) yeniden basılmıştır. İlkçağ tarihçileri en azından karşılaştırma yapabilmek için, "köylü ekonomisi" kavramını arada sırada kullanabilmeye ihtiyaç duyarlar ve zaman zaman bu kategori, Yunan ve Roma toplumlarını ele alırken gerçekten yararlı da olabilir. Öte yandan, İlkçağ tarihçisi aynı zamanda Antik Yunan (ve Roma) toplumlarının çeşitli evrelerini köylü ekonomilerinden ayıracak belirli özellikleri ayırt etmeyi de isteyecektir. Benim eğilimim daha ziyade ikinciye yakındır ve her ne kadar şüphesiz "köylüler" kategorisini (tanımladıktan sonra) kullanacak olsam da, nadiren bir "köylü *ekonomisi*" bağlamında düşüneceğim. 1973 yılında Oxford'da verdiği *Ford Lectures*'ın basılı metninde, "bu 'köylü ekonomisi' kavramı, insanlık tarihinin, 'kabile' toplumuyla endüstriyel dönüşümün modern dönemlerde tamamlanması arasında geçen büyük bir kısmını kapsayabilir. Bu kavram kuşkusuz Avrupa Ortaçağ devletlerinin büyük bir kısmı için de kullanılabilir" diyen Rodney Hilton ile aynı fikirdeyim (*EPLMA* 7-8). İncelediğimiz belirli bir toplumu, onu bazı kabaca benzer toplumlarla bir arada düşünmek ve diğer gruplardan ayırt etmek için sınıflandırma ihtiyacı duyuyorsak, pek çok açıdan Antik Yunan dünyasını, birbirini takip eden –ve bir şekilde birbirinden çok farklı olan– evreleri içinde, "köylü toplumları" yerine "köleci toplumlar" arasına yerleştirmenin daha yararlı olacağını düşünüyorum. Elbette, ağırlıklı olarak ikinci kavramı kullanmak, uygun durumlarda birincisinin kullanımını hiçbir şekilde dışlamamalıdır. Belki de burada daha önce (örneğin II.ii'de ve III.iv'te) söylediğim bir şeyi

tekrarlamalıyım: Benim açımdan, Yunan ve Roma dünyasında mülk sahibi sınıflarının artıklarının büyük bir kısmını özgür olmayan emeğin sömürülmesi yoluyla elde ediyor olmaları, Yunan ve Roma tarihinin büyük bir kısmında köylülerin ve diğer bağımsız üreticilerin sadece fiilî nüfusun çoğunluğunu oluşturmakla kalmayıp, aynı zamanda üretimde kölelere ve diğer özgür olmayan emekçilere kıyasla daha büyük (genellikle çok daha büyük) bir paya da sahip olduklarını kabul etmek zorunda kalsak bile, bu dünyayı (çok genel bir anlamda) bir "köle ekonomisi" ya da bir "köleci toplum" olarak ele almamızı mümkün kılmaktadır. En azından milattan sonra dördüncü yüzyıl itibariyle, gerçek anlamıyla alınıp satılır kölelerin yaptığı üretimin, özgür köylülerin, köylü serflerin ve muhtelif zanaatkârlarla ister kendileri için ister ücret karşılığında çalışsınlar (bkz. yukarıda III.vi) her türlü diğer özgür emekçinin yaptığı toplam üretimin çok altında olduğunu görece kesin bir şekilde söylemek mümkündür. Fakat bu dönemde bile, serflerin özgür olmayan emeği önemli bir faktör olmaya devam etmiş ve köleliğin doğal düzenin bir parçası olarak evrensel ve tartışmasız bir şekilde kabulü tüm topluma nüfuz etmeyi sürdürmüştür (cf. yukarıda III.iv ve bu bölümün iii. alt bölümü). Aşağıda VI.vi ve VII.iii'te göstereceğim üzere, Hristiyanlık, bireysel hayırseverlik faaliyetlerini yüreklendirmiş olsa bile, hâkim Azınlığın konumunu güçlendirmek ve sömürülen çoğunluğun rızasını arttırmak dışında, muhtemelen bu durumda hiçbir değişikliğe yol açmamıştır.

Çağlar boyunca şehirlilerin, köylü yaşamının ahlaki üstünlüğü üzerine duygusal düşüncelere kapıldıkları zamanlar dışında (bkz. yukarıda I.iii'ün ilk paragrafı), her zaman köylülerin kaderini nahoş buldukları söylenebilir. Edward Gibbon, otobiyografisinde "şerefli bir ailede doğduğu ve kaderin armağanları kendisine yeterince bahşedildiği" için kendisini şanslı sayarken, "bir köle, bir vahşi ya da bir köylü" olmak gibi diğer bazı nahoş seçenekleri düşününce

irkilmekten kendisini alamaz (*Memoirs of my Life*, der. G.A. Bonnard [1966] 24 n. 1).

Bana göre, "köylü"nün sanattaki en derin ve dokunaklı temsilî, Vincent Van-Gogh'un Nisan-Mayıs 1885'te Brabant, Nuenen'de yaptığı ve bir reprodüksiyonu bu kitabın {İngilizce baskısının} ön kapağını süsleyen, *De Aardappeleters* (Patates yiyenler) isimli tablosudur. İlk eskizler dışında mevcut olan iki versiyon (ve bir baskı resim) arasında Amsterdam'daki Van Gogh Müzesi'nde yer alanı, Arnhem yakınlarındaki Otterlo'da bulunan Kröller-Müller Müzesi'ndeki daha eskisinden kuşkusuz daha güzeldir. Vincent'in kendisinin de, 30 Nisan 1885'te, tablo hâlâ yapım aşamasındayken kardeşi Theo'ya yazdığı bir mektupta belirttiği gibi:

> Lambanın ışığı altında patateslerini yiyen o insanların, tabağa soktukları ellerle toprağı kazmış olduklarını ve yiyeceklerini nasıl dürüstçe kazandıklarını vurgulamaya çalıştım, yani resim *el emeğinden* söz ediyor. Biz medeni insanlarınkinden çok daha farklı bir yaşam tarzına ilişkin bir fikir vermek istedim.[410]

(Yunan ve Roma dünyasından günümüze kalan bütün yazın içinde, bu ifadenin bir benzerini bulmanın mümkün olmayacağına eminim.) Van Gogh'un köylüleri ve onların dayanıklılıkları söz konusu olduğunda insanı en fazla etkileyen şey, tıpkı sadece hayatlarını sürdürmelerine yeterli olanı aldıkları toprağınki gibi dayanıklı ve sabırlı olmalarıdır. Mektuplarının en az dördünde Van Gogh, Millet'nin köylülere ilişkin, kuşkusuz kendi resmettikleri için de geçerli olacak tanımını alıntılar: "Son paysan semble peint avec le terre même qu'il ensemence"[411] {Onun köylüsü tıpkı işlediği toprak gibi resmedilmişe benzer}. Patates Yiyenler fakirdir; fakat görünen o ki sefalet içinde değildirler: Sanatı onlara sonsuz bir sempati göstermiş olsa bile, kendilerine acıdıklarını gösteren hiçbir şey çizmemiştir. Onlar sessiz emekçilerdir. Unutmayalım ki, kendilerini hor gören ve unutmak için elinden geleni yapan büyük

bir medeniyetin üzerlerinde yükseldiği, Yunan ve Roma dünyasının nüfusunun büyük çoğunluğudur onlar.

⁂

Bugün insanlar, köylü üretiminin modern, büyük ölçekli, endüstriyel tarımla karşılaştırıldığında verimsiz olduğunu; zira bu ikincisinin çok geniş bir tarım arazisini çok az bir emek harcayarak işleyebildiğini ve bu nedenle ürünleri köylüden daha ucuza satarak onu topraktan sürebileceğini kanıksama eğilimindedir. Fakat, farklı bir hesap yöntemine dayanarak, "endüstriyel tarımın" tüketmesi gereken büyük fosil yakıt miktarlarını, suni gübreleri ve makineleri hesaba kattığımızda, köylü üretiminin ekolojik olarak uzun vadede daha verimli olacağını ileri sürenler de vardır. Bu konu hakkında bir karar verebildiğimi iddia edemeyeceğim.

⁂

"Köylülere" ve "köylülüğe" ilişkin bir tanım geliştirmek zorundayız. Hilton'ınkinin (*EPLMA* 13) en açıklayıcı tanım olduğunu düşünüyorum ve ben de bunu takip edeceğim. Hilton "köylülük" teriminin sadece ilgilendiği dönemle (kabaca 1347/8-51 tarihli Kara Veba'dan sonraki yüzyıl) ilişkili olarak yararlı olmakla kalmadığını, aynı zamanda "Orta Çağlar dışındaki dönemlerde ve Batı Avrupa dışındaki bölgelerde yaşayan" köylüler için de kullanılabileceğini kabul eder. Ortaya koyduğu tanım, köylülüğün "kendisine atfedilen saygı, itibar ya da onur tarafından belirlenen bir statü grubu olarak değil, toplumun maddi ihtiyaçlarının üretimindeki konumu tarafından belirlenen bir sınıf olarak" ele alınmasına dayanır (*EPLMA* 12). Benim Antik Yunan köylülüğünü ele almak istediğim çerçeve tam da budur. O halde, Hilton'ınkinden uyarladığım kendi tanımım şöyledir:

1. Köylüler (ağırlıklı olarak ekip biçenler) sahibi olsalar da olmasalar da, geçindikleri tarımsal üretim araçlarını tasarruf ederler; kendi geçimliklerini kendi üretim faaliyetlerinden çıkarırlar ve

kolektif olarak kendi geçimleri ve yeniden üretimleri için gerekli olandan fazlasını üretirler.

2. Köle ve dolayısıyla (bu bölümün iii. alt bölümünde ele alınan nadir *servus quasi colonus* örneği dışında) yasal olarak başkasının malı değildirler. Yukarıda III.iv'te verilen tanımlar çerçevesinde, serf ya da borç esiri olabilecekleri gibi olmayabilirler de.

3. Toprakla meşguliyetleri çok farklı şartlar altında gerçekleşebilir: Tapu sahibi, (duruma göre emek hizmetleriyle de birleştirilebilen nakdî, ayni ya da pay olarak rant veren) kiracı, ya da toprak sahibinin keyfine bağlı kiracılar olabilirler.

4. Topraklarını esasen aile birimleri olarak, aile emeğiyle işlerler; fakat arada sırada sınırlı bir biçimde köle ya da ücretli emek de kullanabilirler.

5. Normal olarak, aileden daha büyük birimlerde, genellikle de köylerde bir arada bulunurlar.

6. Köylülerin arasından çıkan ve onların arasında yaşayan (zanaatkâr, inşaat ya da taşıma işçisi ve hatta balıkçı gibi) yardımcı işçiler de köylü olarak değerlendirilebilir.

7. Başta toprak sahipleri, tefeciler, şehirliler ve mensup oldukları ve kendilerine siyasi haklar veren ya da vermeyen devletlerin organları olmak üzere üzerlerindeki sınıfların geçimlerini sağlarlar.

Onları tanımladığım haliyle köylülerin, kısmen yukarıda III.iv'te açık bir biçimde ortaya koyduğum özgür olmayan emek kategorileriyle kısmen örtüştükleri görülecektir: Tüm serfler köylüdür ve tarımsal borç esirlerinin büyük bir kısmı da öyle. Fakat her ne kadar aşağıda, iii. alt bölüm § 12'de tarif edeceğim "köle *colonus*"ların kimi açılardan köylü sayılmaları gerekse de, köleler köylü değildir. En yüksek tabakalarında, köylüler benim "mülk sahibi" sınıfımla (yukarıda III.ii'de tarif ettiğim şekliyle) kaynaşmaya başlarlar; fakat bunun için, köleleri, serfleri ya da kiralanmış emekçileri kullanarak aile dışından *birilerinin emeğini*

sömürmeleri gerekir ve bunu herhangi bir dikkate değer ölçüde yapar yapmaz ve zamanlarının önemli bir kısmını geçimleri için çalışarak harcamak zorunda olmadan yaşayabilir hale gelir gelmez, benim tanımıma göre, köylüler arasında sayılmaktan çıkarlar ve mülk sahibi sınıfın üyeleri olarak görülmeleri gerekir. Bir köylü ailesi sadece başkalarının emeğini sömürerek mülk sahibi sınıfa yükselmeyi ümit edebilir.

Belirli bir köylülüğe dair bildiğim en iyi çözümlemelerden biri, Engels tarafından 1894 tarihinde "The peasant question in France and Germany" başlıklı bir makalede (İngilizce çevirisi *MESW* 623-40'ta yer almaktadır) ortaya konmuştur. Engels köylüler hakkında akademik tarihçilerin pek çoğundan çok daha fazla birinci el bilgiye sahipti. 1848'in sonlarında kimi seyahat notlarında yazdığı gibi, "Fransa'nın çok farklı bölgelerinde yüzlerce köylü ile konuşmuştu" (*MECW* VII.522). 1894 yılında kaleme aldığı makalede üç büyük köylü grubunu birbirinden ayırır: İlkini, yani "küçük" köylülüğü diğer ikisinden nitel olarak ayırır ve titiz bir biçimde, kural olarak kendisinin ve ailesinin sürebileceğinden daha büyük ve ailesinin geçimini sağlayabileceğinden daha küçük olmayan bir toprak parçasının sahibi ya da kiracısı –bilhassa sahibi– şeklinde tanımlar (*MESW* 625). Diğer iki büyük grup, "büyük" ve "orta" köylülükse, farklı şekillerde kullandıkları "ücretli işçiler olmadan idare edemeyenlerdir" (624-5); büyük olanlar "açık kapitalist üretim" ile uğraşırlar (638). Antik Yunan köylülerini kabaca bu çizgiler üzerinden birbirlerinden ayıracağım. Bununla birlikte, "büyük" ve (daha küçük bir ölçekte) "orta" köylülerin Yunan dünyasında başvuracakları emek biçimi elbette ırgatlardan ziyade köleler olacaktır. Yukarıda köylülüğe dair verdiğim tanımın dördüncü maddesinin Engels'in "büyük" köylülüğünü tamamıyla dışarıda bıraktığı görülecektir: Onlar benim "mülk sahibi sınıfımın" parçasıdır ve benim "köylülerim", "orta köylülük"ten de bir miktar içermekle birlikte, esas olarak onun "küçük" köylülerinden oluşur.

Köylülerin konumuna dair, sınıfsal bileşimlerine ilişkin derin bir kavrayış ortaya koyan bir başka çözümleme, *Fanshen. A Documentary of Revolution in a Chinese Vaillage* (1996 ve yeniden basımları) adlı dikkat çekici kitabıyla William Hinton'a aittir. Çin Devrimi'nin başında, her bölgede, yüzlerce yıllık toprak sahibi yönetimi altında köylülerin zihinlerinde yaratılan konformist ön kabulleri yıkmak bir zorunluluk haline gelmişti.[412] Hinton'un çalışmasının esas odağı olan Uzun Yay köyünü de içeren Shansi eyaletinin Lucheng ilçesindeki Beşinci Bölge'de gerçekleştirilecek tarım reformunun doğasına karar vermek için Li Köyü Gulch'ta yapılan bir toplantıya ilişkin 1946 Ocağı'nda kaleme aldığı betimleme, Eski Çağ tarihçisinde sıra dışı bir ilgi uyandırabilir. Karar verilmesi gereken esas pratik sorun, rantın toprak sahiplerine ödenmeye devam edilip edilmeyeceğidir. Fakat toplantı kimi temel soruların değerlendirilmesi ile başlamıştır, ki bunlardan ilki "geçinmek için kim kime muhtaçtır?" sorusudur. Pek çok köylü kendilerinin toprak sahiplerine muhtaç olduklarını düşünmektedir: "Eğer toprak sahipleri toprağı kiralamamıza izin vermezlerse" derler, "aç kalırız". Sefaletin toprak sahipleri için kiralık emekçi olarak çalışmaya sürüklediği pek çok kişi aldatılmamak ve sözleşmeye göre beslenip ödeme almak kaydıyla, kendi durumunu doğal düzenin bir parçası olarak kabul etmeye hazırdır. Tedrici bir şekilde köylüler, aslında toprak sahiplerinin yaşamak için kendilerine ve emeklerine muhtaç olduklarının farkına varmaya başlar ve "bizatihi toprak rantına içkin olan sömürünün", "tüm diğer kötülüklerin kökü" olduğu gerçeğini kavrarlar (*Fanshen* 128-30). Çin Halk Cumhuriyeti'nin Tarım Reformu Yasası'nın bir parçasını oluşturan (ve Hinton'un kitabındaki Ek C'de ortaya konulan, 623-6) kırsal alandaki sınıfsal konumu çözümleme kriterlerinin, incelemeye değer olduğunu eklemeliyim: Burada kabul edilen kategoriler yine esas olarak tekil bireylerin başkalarını ne ölçüde sömürdükleri ve

kendilerinin ne ölçüde sömürüldüğüne bağlı olarak tanımlanmıştır. Köylü, mazlum durumuna dair gözünü açmakla kimse ilgilenmediğinde, ister öfkeyle ister teslimiyetle olsun, genellikle bunu kabullenecektir ve tamamen rıza gösterdiğine inanmak isteyen toprak sahipleri, kendilerini bunun gerçekten böyle olduğuna bile inandırabilirler. Pearce Komisyonu 1972'de, Rodezya'da (bugünkü Zimbabwe) yaşayan beş ila altı milyon arasındaki Afrikalı nüfusun büyük çoğunluğunun, kendilerine Britanya'daki Muhafazakâr hükümet ve Smith'in Rodezya Cephesi tarafından önerilen ve çeyrek milyonluk beyaz nüfusun yönetimini devam ettirmeyi tasarlayan sahte anayasa reformunu kabul etmeyi reddettiklerini rapor ettiğinde, Britanyalılar hayrete düşmüştü. Smith'in ve Cephe'nin şaşkınlığıysa daha da büyüktü. "Bundan böyle kimse Smith'in Afrikalı desteğiyle ya da *force majeure*'ün dışında herhangi bir temelde yönettiğine inanamaz" (Robert Blake, *A History of Rhodesia* [1977] 405).

Antik Yunan ve söz gelimi Ortaçağ İngiliz köylüleri arasında var oldukları tespit edilebilecek farklılıkların ayrıntısına girmek istemiyorum. Bu yapılırken tabii ki, esas olarak iktisadi ve toplumsal mefhumlara dayanan tanımımın açık bir şekilde görmezden geldiği çeşitli siyasi ve yasal karakteristikler gözler önüne serilmek istenecektir. Fakat böyle olsa bile, Yunan dünyası veya Ortaçağ İngilteresi'nde değişik köylü türleri arasındaki farklılıkların kimi açılardan bu toplumlar arasında her bir mütekabil düzeyde var olan farklılıklardan daha önemli olduğu kabul edilmelidir. Serbest tasarrufu altında küçük bir araziye sahip olan özgür İngiliz *yeoman*'iyle milattan önce beşinci ya da altınca yüzyılın küçük Atinalı köylüsünün kimi açılardan, serf sahibi bir *yeoman*'le veya bu alt bölümde daha sonra atıfta bulunulacak, MS 567 tarihli bir dilekçede yerel kodamana yaltaklanan Mısır'daki Aphrodito'nun sefil köylülerinden biriyle olduğundan daha fazla ortak yöne sahip olduklarını öne süreceğim.

Neden köylülüğü bir sınıf olarak belirlediğim sorulabilir. Şöyle cevap verebilirim: “Mülk sahibi sınıf” (ya da sınıflar: bkz. yukarıda III.ii) olarak tanımladığım kişiler genellikle artıklarının bir kısmını ve zaman zaman da çok önemli bir kısmını, ya doğrudan ve bireysel sömürü (esas olarak rant ya da faiz biçiminde) vasıtasıyla ya da ağırlıklı olarak yukarıda i. alt bölümde tarif ettiğim “dolaylı ve kolektif” sömürü yoluyla köylülerden elde ederler. Kimi yerlerde ve kimi dönemlerde, zenginlerin gelirlerinin en büyük bölümü özgür olmayan emekten geliyor olabilir; fakat bizi durumun kesin olarak böyle olduğunu düşünmeye en fazla sevk eden yerde, yani Geç Cumhuriyet Dönemi İtalyası’nda bile, Domitius Ahenobarbus’un MÖ 49’da “köleleri, azatlıları ve *coloni*’si” (biraz ileride bunlarda “*coloni* ve *pastores*” diye söz edilir, Caes., BCI.34, 56) arasından yedi gemi için tayfa topladığını görürüz ve mülk sahibi sınıfın kimi mensupları, özellikle Geç Roma İmparatorluğu döneminde, artıklarının büyük bir kısmını kölelerden ziyade ismen özgür olan *coloni*’den elde etmişlerdir (bkz. bu bölümün iii. alt bölümü).

“Antik Yunan Dünyam”ın kapladığı geniş coğrafyada ve asırlar boyunca, köylülerin içinde bulundukları koşullar arasında –iktisadi olduğu kadar siyasi ve hukuki açıdan da– çok büyük farklılıklar var olmuş olabilir. Kendi kendisinin efendisi olan bağımsız bir Yunan demokrasisinde, mülksüz sınıflar, en azından devletin kendilerini mülk sahibi sınıf adına doğrudan sömürmesini asgariye indirme şansına sahiptiler (cf. yukarıda II.iv ve aşağıda V.ii). Bir oligarşi yönetimindeyse kendilerini siyasi olarak savunamaz ve bir Helenistik kralın ya da Roma’nın tabisi olduklarındaysa kendilerini efendileri için vergilendirilirken ve belki de bunun yanı sıra zorunlu kişisel hizmetlerden de sorumlu tutulurken bulurlardı. Yunan Doğu’da (bkz. yukarıda I.iii) köylülük, esasen şehrin daha fazla boş zamanı olan kesiminin istifade etmesi için kısmen yerel vergilerle ve şehir topraklarının rantlarıyla, kısmense servetlerinin büyük bir kısmını kuşkusuz kırsal alandaki çiftliklerinden elde eden yerel

eşrafın (bkz. yukarıda III.ii-iii) bağışlarıyla inşa edilen pahalı tiyatrolardan, hamamlardan, su kemerlerinden, cimnazyalardan vb. hiç yararlanamaz ya da çok az yararlanabilirdi. Yine de herhangi bir bireyin kendilerini doğrudan sömürüyormuş gibi gözükmediği vakalarda bile "küçük bağımsız üreticinin" "sömürülmesi"nden söz edebiliriz (bkz. bu bölümün i. alt bölümü).

Elbette "küçük bağımsız üreticilerimizin" büyük bir çoğunluğu, köylü olarak adlandırdıklarım arasında yer alır. Bazıları bir dizi farklı köylü tipi arasında katı sınırlar çizmenin cazibesine kapılabilirler. Kuşkusuz ilkesel olarak köylüler arasında, ellerinde tuttukları topraklar üzerindeki tasarruf haklarının biçimlerine göre çeşitli kategoriler ayırt edilebilir. Örneğin:

1. Arsaları üzerinde mutlak mülkiyete sahip olan tapu sahipleri.

2. Helenistik dönemde, fiiliyatta hayatları süresince aslında mutlak mülkiyete sahip olan; fakat toprağı askerî hizmet ifa etme koşuluna bağlı olarak ellerinde tutan ve vârislerine kralın tasdiki olmadan devredemeyen kişiler. (Pratikte, bu tür araziler sonunda mülklere denk hale geliyorlardı.)[413]

3. Ya (a) hayatları boyunca veya (daha yaygın olarak) belirli bir süreliğine (pratikte bir tarafın ya da her ikisinin birden tercihi üzerine yenilenebilir olan) kira sözleşmelerine sahip olan ya da (b) İngiliz hukukçuların "*tenants at will*" (mülk sahibinin keyfine tabi olan kiracı) biçiminde adlandıracakları ve her an tahliye edilme ya da tasarruf koşullarının daha da ağırlaştırılması (örneğin daha yüksek bir kira talep edilmesi) ihtimaliyle karşı karşıya kalabilecek kişiler. Her iki kiracı sınıfının mensupları da, toprak sahibinin gelirine bağlı olarak dört geniş gruba ayrılabilirler: (i) sabit bir nakdî rant, (ii) sabit bir ayni rant, (ii) mahsulden bir pay (Roma *colonia partiaria*'sı, modern *métayage* ya da ortakçılık) veya (iv) emek hizmetleri verenler. Bu alternatiflerin çeşitli bileşimleri tabii ki mümkündü: İlkesel olarak, mahsulden talep edilen bir pay, sabit bir

ayni ya da nakdî ya da her iki türden rant ile birleştirilebilir; bir rant kısmen nakdî ve kısmen de önceden belirlenmiş bir fiyat üzerinden mahsulden (*Dig*. XIX.ii.19.3'te olduğu gibi) ödenebilirdi. Ayni ya da nakdî ranta ek olarak emek hizmetleri de talep edilebilirdi – bununla birlikte, aslında antik edebiyatta, yasal metinlerde, yazıtlarda veya papirüslerde çok küçük ölçekli (*yılda* yaklaşık altı gün) olanlar dışında emek hizmetlerine dair şaşırtıcı şekilde az kanıt bulunmaktadır; ta ki bir Ravenna Papirüsü'nün nakdî ranta ek olarak "evin çiftliğinde" *haftada* birkaç günlük hizmetten söz ettiğini gördüğümüz (*P. Ital.* 3: aşağıya bakınız) altıncı yüzyıla dek. Sadece, kimi vakalarda rantın ayni değil de nakdî olarak ödenmesinin, rantı ödemek için mahsulünü satmak zorunda kalacak ve mahsulün hemen yerinde ya da en yakın pazarda elden çıkarılamayacağı durumlarda sorun yaşayabilecek olan kiracı için işleri daha da zorlaştırabileceğini ekleyeceğim.

Burası, (genellikle ekilmemiş veya metruk) toprağın düşük (ve genellikle başlangıçta göstermelik) bir rant karşılığında uzun süreli ya da sürekli olarak kiralandığı, *emphyteusis* adı verilen sözleşemeye dayalı bir kira biçimine değinip geçmek için uygun bir yer.[414] Fakat dördüncü yüzyıldan başlayarak Geç İmparatorluk döneminde yaygın hale gelen bu tür kiralar, Roma hukukunun çok karmaşık sorunlarını su yüzüne çıkarıyordu. Çoğu durumda, kiracılar muhtemelen küçük köylüler değildi (fakat aşağıda IV.iii n.50'nin sonuna bakınız).

Kimileri, mutlak sahipler olarak topraklarını mülk biçiminde ellerinde tutan köylülerin "her zaman" sözleşmeli kiracılardan daha iyi bir konumda "olmuş olmaları gerektiğini" söylemeye kalkabilir. Eğer "diğer şartlar aynı olduğunda" diye eklersek, bunda az da olsa bir gerçeklik payı bulunduğunu kabul ederim; fakat çok fazla karşıt etken bulunduğundan bir genelleme olarak geçerli olmayacaktır. İlk olarak, mülkünü kiraya veren bir toprak sahibi hangi büyüklüğün

daha kârlı olduğuna karar verebilirken, tapu sahibi köylülerin mülkleri oğullar arasında bölünme nedeniyle genellikle daha da küçülme eğilimindedir ve sonunda iktisadi olarak işlenemeyecek kadar küçük birimlere parçalanabilir (cf. Jones, *LRE* II.773-4). Ve pek çok durumda –örneğin toprağın fakir olduğu veya istisnai yükseklikte bir vergi konulan bölgelerde ya da üst üste gelen mahsul kıtlıkları, düşman saldırıları veya hükümet yetkililerinin kötü muameleleri sonucunda yaşanan tahribatların ardından– bir kiracı, bir tapu sahibinden çok daha az zarar görebilir, özellikle de eğer kiracı bir ortakçıysa (*colonus partiarius*) ve eğer toprak sahibi de ona bir miktar koruma sağlama niyetinde olan güçlü bir kişiyse. Tapu sahibinin çiftliği, sadece kiralanmış toprağa kıyasla çok daha değerli bir mülkiyet parçasıdır ve bu nedenle borca karşı güvence olarak kullanılabilir ve borcun ödenememesi durumunda haczedilebilir. Borç her zaman küçük tapu sahibi köylünün kabusuydu. Çünkü antikitede borcunu ödeyemeyenleri ilgilendiren yasalar (bkz. yukarıda III.iv'in *III*. başlığı) genellikle çok sertti ve borçlunun köleleştirmesini ya da borcun çalışma karşılığında ödenmesi sürecinde –ki bazen ne zaman sona ereceği belli olmayan çok uzun bir süreçti– en azından bir tür esaret altında tutulmasını gerektiriyordu. Fakirleşen borçlular zaman zaman sadece faiz ödemelerinin ertelenmesi veya (çok yüksek olabilen) faiz oranlarının sınırlanması ya da indirilmesi için değil, tüm borçların tamamen ilga edilmesi için de propaganda yapıyorlardı: Yunancada *chreōn apokopē*, Latince *novae tabulae*. Bu talep kimi zaman antikitedeki radikal reformcular tarafından da destekleniyor ve çoğu kez, siyaseten Solda yer alan radikallerin programlarının bir başka temel talebi olan, genel bir toprak reformu (*gēs anadasmos*) fikriyle bir arada savunuluyordu. (Her iki fenomene dair yakın tarihli çalışmalar için bkz. aşağıda V.ii n.55). Yunan dünyasında bu talepler ve elde ettikleri başarılarla ilgili fazlasıyla bilgi sahibi olabildiğimiz özellikle iki olay vardır: MÖ 594/3'te Atina'da yasa koyucu Solon

(Solon'un *seisachtheia*'sı olarak bilinen) borçların tamamen ilgasını onaylamış; fakat toprağı yeniden dağıtmayı reddetmişti (bkz. aşağıda V.i ve n. 27) ve Sparta'da MÖ 243-242'de Kral IV. Agis, borçların genel ilgasına karar vermiş; fakat aynı şekilde planladığı toprağı yeniden dağıtma aşamasına geçmesi engellenmişti (bkz. aşağıda V.ii n.55). Benzer önlemler ve bunlar için yapılan çağrılar sadece Yunan dünyasında değil, fakat Yakın Doğu'da da kaydedilmiştir. Bilhassa peygamber Nehemiah'ın, muhtemelen MÖ 440'larda Yahudiye'de gerçekleştirdiği ve Nehemiah V.1-13'te betimlenen reform,[415] Solon ve Agis'inkilere benzer bir borç ilgasına (çok yakın olmasa da) bildiğim en yakın örnektir.

İpoteğe bağlı haciz ve müteakiben toprağını yitirme ihtimali, mütevazı tapu sahibinin konumunu sözleşmeli kiracınınkinden, ilk başta göründüğünden çok daha az üstün kılıyordu. Ve bir kiracı, yani toprak sahibinin "sadece" kiracısı olan bir kişi, eğer komşularıyla birlikte uyum içinde davranabilirse, bir tür silaha da sahip olabilirdi: *Anachōrēsis* veya *secessio* adı verilen bu silah, aslında toprakların kolektif olarak terk edilmesi (ve iltica talebinde bulunulabilecek yakındaki bir tapınağa sığınılması) anlamına gelen bir "*exodus*" ve şikâyetlere çözüm getiriline kadar çalışmanın reddedildiği bir grevdi. Buna dair kanıtlar büyük oranda, bu pratiğin belli ki yaygın olduğu[416] ve kraliyet topraklarındaki kiracıların ya da bir başka deyişle "kralın köylüleri"nin de başvurduğunu gördüğümüz Helenistik dönem ve Roma Mısırı'na aittir. Kiracılar gerçekten de toprak sahibinin çıkarının (onları mümkün olduğunca sömürmeye yoğunlaşmış olsa bile) tamamen kendilerininkine karşıt olmadığı ve aslında güçlü bir toprak sahibinden bir miktar koruma da görebilecekleri gerçeğinden faydalanabilirlerdi. Bu güçlü toprak sahibi bizzat Roma İmparatoru'nun kendisi bile olabilir ve her halükârda en azından kendi çıkarı için, kiracısının toprağı ekip biçme çabalarını, memurların ya da askerlerin verebilecekleri –

Roma İmparatorluğu'nda köylülük için her zaman bir terör anlamına gelen– hasarlar karşısında boşa çıkmaktan korumaya çalışabilirdi.

Köylülerin içinde bulundukları zor duruma dair pek çok muhtemel örnek arasında, devlet görevlilerinin kötü muameleleri karşısındaki acı yakınmalarını kaydeden (metinlerine ve İngilizce tercümelerine kolayca ulaşılabilen) dört iyi bilinen yazıtta[417] cisimleşen birkaç tanesinden söz etmeye değer. Bunlardan üçü Yunancadır, fakat ben aralarındaki en ünlüsü olan Latince yazıtla başlayacağım. Kuzey Afrika'da (günümüz Tunus'u) Souk el-Khims'de bulunan ve Commodus'un hükümdarlığının ilk yıllarından (yaklaşık 181'den) kalan bu yazıt, küçük köylülere (*coloni*) devredilmek üzere baş kiracılara (*conductores*) kiraya verilen bir imparatorluk *mülkü* olan *saltus Burunitanus*'tan söz eder. (Her ne kadar bu belge, "Yunan dünyam"ın çok dışında bir Batı bölgesiyle ilgili olsa da, o kadar ilgi çekmiş ve o kadar tipik bir durumu kayıt altına almıştır ki, burada bahsetmeye değeceğini düşünüyorum.) Yazıt *coloni*'nin imparatora gönderdiği ve imparatora karşı mülkü yönetmekle sorumlu imparatorluk *procurator*'ü ve baş kiracı arasında, kendilerine karşı gizli bir işbirliği yapıldığından yakınan bir dilekçeyi kaydetmektedir. (Bu durum muhtemelen Yunan ve Roma dünyasında çok yaygındır.) Kendilerini "en mutsuz insanlar" ve "fakir köylüler" şeklinde tanımlayan dilekçe sahibi *coloni*, kendilerinden mahsulden verecekleri makul bir paydan ve saptanmış emek hizmetinden (yılda altı gün) daha fazlasının talep edilmesine karşı çıkar ve *procurator*'ün kendilerine karşı askerî birlikler gönderdiğinden ve bazılarını tutuklayıp, sadece imparatora şikâyette bulunmaya cüret ettikleri için işkence yaptığından, zincire vurduğundan ya da kamçıladığından dert yanar. (R. M. Haywood, Frank, *ESAR* IV.96-8 içinde, metni ve İngilizce tercümesini verir.)[418] Diğer yazıtların üçü de Yunanca dilekçeleri kaydeder, ilk ikisine Latince yanıtlar

eklenmiştir. İmparator Philip’e kendilerini “Aragueni cemaati [*koinon*]” ve imparatorun kiracıları olarak tanımlayan Frigya’daki (Küçük Asya) Tembris vadisinde bulunan Arague köylüleri tarafından gönderilen bir dilekçe (MS 244-7), tahta çıkmadan önce, *praefectus praetorio* olduğu zamanlarda imparatora gönderilmiş olan başka bir dilekçeden söz eder ve ona kutsal ruhunun kendi zor durumları karşısında nasıl derinden üzüldüğünü hatırlatır. Gerçi öyle gözükmektedir ki, bu dokunaklı üzüntüye dair tek kanıt Philip’in dilekçelerini konuyla ilgili hiçbir şey yapmayan Asya prokonsülüne iletmiş olmasıdır. Söylediklerine göre hâlâ, karşılarında hiçbir çarelerinin olmadığı, doymak bilmez memurlar ve şehir kodamanları tarafından soyulmaya devam etmektedirler. (Bu yazıt için rahatlıkla özgün metnin ve T.R.S. Broughton’un İngilizce çevirisinin bulunduğu Frank, *ESAR* IV. 659-61’e başvurulabilir.)[419] Trakyalı Scaptopara’nın İmparator III. Gordian’a yazdığı, MS 238 tarihli bir diğer dilekçede, tapu sahibi gibi gözüken köylüler benzer bir şeyden şikâyet edip şunu ekliyorlardı: “Daha fazla dayanamayacağız. Üzerimize gelenlerin zalim davranışları yüzünden ata yurtlarımızı terk etmeyi düşünüyoruz. Vallahi, pek çok haneden pek aza düştük.” (*IGBulg*. IV.2236; Lewis ve Reinhold’da, *RC* II. 439-40’ta İngilizce bir çevirisi bulunmaktadır).[420] Aralarında en ilginç olanı, antik Lidya’daki (Batı Küçük Asya) Filedelfiya yakınlarında bulunan Ağa Bey Köy’den belki de üçüncü yüzyılın hemen başından, Septimius Severus hükümdarlığı döneminden kalma bir yazıttır (Metni Broughton’un İngilizce çevirisiyle birlikte Frank, *ESAR*IV.656-8’de bulunmaktadır.)[421] Burada imparatorluk mülkünün kiracıları olan köylüler, imparatorun kendilerine zulmeden devlet görevlilerinin korkunç dayatma ve baskılarına son vermek için bir şeyler yapmaması halinde, ata yurtlarını ve mezarlarını terk ederek özel mülkiyete ait arazilere (*idiōtikē gē*) gidecekleri tehdidinde bulunurlar. Diğer bir deyişle kendilerine

istedikleri korumayı sağlayabilecek güçlü bir toprak sahibinin kiracıları olacaklardır, ki bu aslında başka yerlerde de, özellikle de on beşinci yüzyıl ortası Galyası'nda Hristiyan keşiş Salvian'dan (aşağıya bakınız) vuku bulduğunu duyduğumuz bir pratiktir.

Kiracılığın çeşitli biçimlerinden pek çoğu, bireysel kiralama şartlarına dayanır. Ayni ya da nakdî rantlar göreli olarak yüksek ya da düşük olabilir, emek hizmetleri (eğer dayatılıyorsa) büyük ölçüde farklılık gösterebilir ve ortakçılık anlaşmaları mahsulün toprak sahibi ile kiracı arasında bölünmesi açısından hayli farklılaşabilir: Yarıcılık yaygındır, fakat toprak sahibinin payı (genellikle mahsulün doğasına bağlı olarak) üçte ikiye kadar çıkabilir ve üçte birden az olduğuna pek rastlanmaz. Belki de ortakçılık, kural olarak kiracının bakış açısından, özellikle de zor zamanlarda tercih edilir bir şeydir. Fakat bu taraflara ne kadar pay verileceğine bağlı olacaktır ve bu da doğal olarak toprak sahibinin, kölelerin, hayvanların, alet edevatın, tahılın ve Romalı hukukçuların çiftliğin *instrumentum*'u (donanımı) adını verdikleri diğer unsurların (bunun için bkz. bu bölümün üçüncü alt bölümü, § 18) ne kadarını tedarik ettiğine göre farklılaşır. İkinci yüzyıl hukukçusu Gaius'un belirttiği gibi, "Ortakçı [*colonus partiarius*] bir tür ortaklığa girmiştir ve kârı da zararı da toprak sahibiyle paylaşır' (*Dig*. XIX.ii.25.6). Neredeyse bütün mahsulün zayi olduğu durumlarda, ortakçı toprak sahibine fiilen hiçbir şey veremeyecek olsa bile, kısa bir süre sonra yiyebileceği hiçbir şey bulamayacak ve tıpkı sabit bir rantı ödeyemeyen herhangi bir kiracı gibi, toprak sahibinin veya aşırı faiz alan bir tefecinin merhametine kalacaktır. Az çok kötü geçen bir yılda ortakçının konumu ve toprak sahibinden veya bir tefeciden borç almak zorunda kalıp kalmayacağı, arazisinin büyüklüğü kadar mahsul ne kadarını elinde tutmasına izin verildiğine de bağlıdır –bu genellikle gözlerden kaçmıştır.

Köylünün konumunu belirleyen en önemli etkenin, genellikle yaşadığı yerellikteki emeğin durumu –ya da daha kesin konuşmak

gerekirse, ekilebilir toprağın bulunduğu bölgedeki emek arzı–olduğunu düşünüyorum. Toprak sahipleri topraklarını ekmek için emeğe ihtiyaç duyuyorlardı. Dikkate değer ölçüde kiralanmış emek kullanıldığına dair, çok yaygın gözlendiği hasat zamanları dışında, pek az kanıt mevcuttur: Bkz. yukarıda III.vi; burada birbirlerine yardım eden komşulardan söz eden kimi metinlerden de bahsetmiştim. Eğer köle elde etmek zor ve pahalı idiyse (belli ki *Principate* ve Geç İmparatorluk dönemlerinde en azından bazı bölgelerde böyleydi), o halde zengin toprak sahipleri arasında kiracıların hizmetlerine yönelik bir rekabet de yaşanmış olmalıdır. Tıpkı Kara Ölüm'ün on dördüncü yüzyıl İngilteresi'nde tarım işçilerinin durumunu iyileştirmesinde olduğu gibi, vebalar, askerlik ve tarım işçilerinin "barbar" akıncılar tarafından kaçırılması, doğal olarak geride kalanların durumunu iyileştirecektir. Fakat ikinci yüzyıl başları gibi erken bir tarihte, Grekoromen dünyanın büyük "barbar" istilaları ve salgınlar karşısında ciddi sıkıntılar çekmeye başlamasından uzun zaman önce, Genç Pliny'den Kuzey İtalya'daki mülklerinde kiracı kıtlığı yaşadığını duyarız: Bkz. *Ep*. VII.30.3 (*rarum est invenire idoneos conductores*) ve *penuria colonarum*'un kiracıların "sefaleti" değil de "kıtlığı" anlamını taşıması gereken[422] III.19.7 (cf. Pliny, *NH* XVIII.300'deki, *raritas operariorum* ifadesi). Aynı zamanda Pliny'nin topladığı rantlarda büyük kesintiler yaptığını (IX.37.2) ve daha da fazlasını yapmayı tasarladığını (X.8.5) görürüz.

Peter Garnsey, 1976 yılında *Journal of Peasant Studies*'de yayımlanan ilgi çekici bir makalesinde, "Geç İmparatorluk döneminde haklarında belgesel kanıt bulunan tek önemli mülk sahibi köylü sınıfının askerî kişilerden oluştuğu" fikrini ileri sürer (PARS 232). Bunun şarta bağlanmaya ihtiyaç duyduğunu düşünüyorum: Bu fikir kısmen dördüncü yüzyılda toprakların, terhis edilen askerlere "vergiden muaf" tutularak tahsis edildiği inancı

üzerine kurulmuş gibi gözükmektedir (ibid.231). Bu son derece zor bir sorundur; fakat A.H.M. Jones'un *iugatio*/*capitatio* meselesine dair fikirlerini (*RE* 280-92; *LRE* I.62, 451-4) benimsediğimden, eski askerlerin vergi muafiyetini, normalde sadece kendisinin ve karısının (ve eğer yaşıyorlarsa ebeveyninin) *capita*'sı ile sınırlı olan ve toprak *iuga*'sını kapsamayan bir şey olarak görüyorum (bkz. özellikle Jones, *RE* 284). Ve bu tamamen kişisel bir imtiyazdı, çocuklara teşmil edilemezdi. *CTh* VII.xx.3.*pr*.'deki "easque *perpetuo* habeant immunes" sözleri sadece eski askerlerin yaşam sürelerine atıfta bulunuyor olmalıdır (cf. Ulpin, *Dig*. L.xv.3.1): *CTh* VII.xx'da bununla çelişen hiçbir şey görmüyorum ve *CTh* VII.xxii'de ya da başka bir yerde, eski askerlerin çocukları için daha fazla imtiyaz verildiğine dair hiçbir iz yoktur –aslında, dördüncü yüzyıl boyunca erkek çocuklarının orduda hizmet etmesi bekleniyordu. Fakat bu meselelerde dogmatik gözükmek de istemem.

⁂

Şimdi bir kiracılık ilişkisi içinde ayni ya da nakdî rant yerine ya da buna ek olarak *düzenli bir şekilde ifa edilmesi gereken emek hizmetlerinden* söz ederken kolaylık olsun diye kullandığım bir ifade olan *emek rantları* ile ilgili kısa bir değerlendirme sunacağım. (Emek *hizmetleri*, bu ifadeyi kullandığım şekliyle, sadece burada ele aldığım düzenli emek *rantlarını* değil, fakat aynı zamanda kiracılardan meşru ya da gayrimeşru bir şekilde zaman zaman talep edilen ve başka yerlerde, özellikle de aşağıda I.iii'te atıfta bulunduğum *angariae*'yı andıran emeği de içerebilir.) Emek rantları Yunan ve Roma dünyalarında şaşırtıcı derecede küçük bir rol oynamış gibi gözükmektedir. "Oynamış gibi gözükmektedir" diyorum, çünkü bana göre pek mümkün olmasa da, aslında emek rantların, elimize ulaşan kanıtların gösterdiğinden çok daha yaygın olmuş olması ihtimal dahilindedir. Bildiğim kadarıyla, yakın

zamanlarda sadece bir yazar, John Percival, ciddi bir şekilde bu zor sorunu incelemiş ve emek rantların pek çoğumuzun sandığından çok daha yaygın olmuş olabileceğini ileri sürmüştür.[423] Bu tartışmaya yapabileceğim yeni bir katkı yok ve burada bu görüşü genel olarak bilinen haliyle ortaya koymaktan daha fazlasını yapamam.

Sadece Ravenna Kilisesi'ne ait bir mülkle ilgili, Ravenna'da on altıncı yüzyıldan kalmış Latince bir papirüste, pek çok Ortaçağ manöründekine benzer bir ölçekte, haftada üç güne kadar emek rant dayatıldığına rastlarız (*P. Ital*. 3, I.3.2-7). Emek rantlardan söz eden ya da etmeyen az sayıdaki metin dışında, bir dizi meşhur ikinci ve erken üçüncü yüzyıl Afrika yazıtının sadece üç tanesinde emek rantların belirgin bir şekilde tasvir edildiğini görürüz ve burada da çok daha küçük bir ölçektedirler: Bu yazıtların ikisinde kiracılar yıl boyunca altı günlük (her bir sürme, hasat ve çapalama sezonunda iki gün) emek harcamak zorundadır, üçüncüsündeyse (en eksik yazıt budur) görünen o ki yükümlülükleri yıl boyunca on iki günlük emekten ibarettir (benzer her üç seferin her birinde dört gün).[424] Tabii ki emek rantları sadece toprak sahibinin "demesne"sinde veya "ev çiftliği"nde yararlanılmak bakımından caziptir ve Yunan ve Roma dünyasında, emekleri kullanılan köylülere kiralanmış çiftliklerle çevrelenmiş bu tür araziler nadiren mevcut olmuş gibi gözükmektedir.[425] A.H.M. Jones ile emek rant kurumunun Geç İmparatorlukta "görece nadir" görüldüğü konusunda hemfikirim (*LRE* II.805-6) ve bu durumun, az önce söz ettiğim Afrika yazıtlarında görüldüğü üzere kanıtlarımızın bize gösterdiğinden çok daha yaygın olarak her yıl birkaç günlük hizmet dayatılmış olması mümkün olsa da, *Principate* için de geçerli olduğuna inanıyorum.

Grekoromen dünyanın çeşitli bölgelerinde tarımsal üretimin hangi şekillerde örgütlendiğine dair ayrıntılı bir incelemeye ihtiyaç bulunmaktadır. Bu konuyu ele almanın en iyi yolunun her zaman

sömürünün nasıl ve ne ölçüde işlediğini ortaya çıkarılmasını birincil hedef olarak gözetmekten ve toprak kirası biçimlerine odaklanmaktan geçtiğine inanıyorum –bu, alandaki modern çalışmalarda genellikle eksik olan bir bakış açısıdır. Sadece yazıt ve papirüslerle hukuki ya da edebî kaynaklardan (bu sonunculara kilise kaynakları da dahildir) değil; fakat aynı zamanda her ne kadar kazıları bilfiil yapmış olanlar çok nadiren benim aklımdakilere benzer sorunlarla ilgilenmiş olsalar da, arkeolojiden de elde edilebilecek önemli miktarda kanıt mevcuttur. Hukuki metinlerde, özellikle de *Digest*'te bir hayli materyal bulunduğundan, Roma hukukçularının işbirliği bilhassa yardımcı olabilir. (Bu projenin peşinden, Oxford'daki bazı meslektaş ve öğrencilerin yardımıyla koşmayı umuyorum.) Bu tür herhangi bir araştırmada, karşılaştırma yapmak amacıyla, tarihçilerin tekil toplumlarla ilgili olarak ekseriyetle daha geniş sosyolojik meseleleri göz önünde bulundurmadan toplamış oldukları ve sosyologların da kısa bir süre önce, genellikle (bu alt bölümün başında belirttiğim gibi) yetersiz bir tarihsel yaklaşımla ilgi göstermeye başladıkları Ortaçağ ve modern dönem köylülüklerine ilişkin çok sayıdaki kanıttan bazılarını kullanmak cazip bir fikirdir. Fakat asıl ihtiyaç duyulan şey, her bir tekil bölgede farklı dönemlerde var olan belirgin koşullar üzerinde yoğunlaşmaktır: Sadece eksiksiz bir bölgesel çözümleme dizisi temelinde herhangi bir güvenilir genel sonuca ulaşılabilir. Bu tür çalışmalar kuşkusuz farklı yerlerde başlamıştır,[426] fakat hepsi de mevcut sömürünün –aslına bakılacak olursa sınıf mücadelesinin– derece ve biçimine yeterli ilgiyi çok nadiren göstermiştir.

Bu noktada Marx'ın rant sorununu ele aldığı bir dizi pasajdan söz etmek istiyorum: Bir dipnotta[427] daha önce rastladığım birkaçını sıralamıştım.[428] Bunlardan bazıları, özellikle, antik dünyada karşımıza çıkandan çok farklı bir ekonomi tarafından idare edilen

kapitalist sistemdeki rantlar için geçerlidir; fakat bir kısmı da daha genel bir öneme sahiptir.

⁂

Yukarıda I.iii'te, Roma İmparatorluğu'nda esasen şehirlerde yaşayan toprak sahibi (*landowner*) sınıfın köylülüğü pek çok toprak beyinin (*landlord*) yapmayı başardığından daha tam ve acımasız bir biçimde sömürebildiğini ve ürünlerine daha fazla el koyabildiğini gösteren –o kadar ki kıtlık dönemlerinde yiyecek bulunabilen tek yer üretildikleri kırsal alandan ziyade şehirlerdi– kimi kanıtlara atıfta bulunmuştum. Galen'in Pergamum kırsalı olması gereken yerde yıllarca süren bir kıtlığın etkilerine ilişkin dehşete düşürücü tasvirini ve Philostratus'un bir açlık döneminde toprak sahiplerinin ihraç etmeyi düşündükleri mevcut tüm tahılı ellerinde tuttuklarına ve pazarda satılacak gevenden başka hiçbir yiyecek bırakmadıklarına dair betimlemesini alıntılamıştım. Arada sırada, yetkililerin, pek çok fakir insanı açlığa sürükleyen ve hiçbir sınır tanımayan bu türde kazanç elde etme girişimlerini engellemek için müdahale ettiklerini duyarız. Bunun en iyi bilinen örneklerinden birisi, Pisidia Antakyası'nda birinci yüzyılda doksanların başlarından kalan bir yazıttır. Bu yazıt vali L. Antistius Rusticus'un, şehir magistratlarının ricası üzerine, herkesin ne kadar tahıla sahip olduğunu bildirmesini emrettiğini ve her bir modius (8.73 litreye denk Roma ölçü birimi, çn) için 1 dinardan daha fazla –olağan fiyatın iki katı (A/J 65a=*AE* [1925] 126*b*)– istenmesini yasakladığını göstermektedir.[429] Yukarıda I.iii'te dördüncü yüzyılın ortaları ile altıncı yüzyılın ortaları arasında köylülerin pek çok kez, kıtlık sırasında yenilebilir yiyeceğin yalnızca orada bulabilecekleri düşündükleri için, en yakındaki kente akın ettiklerini duyduğumuzu da zikretmiştim. Şimdi bu duruma ilişkin, makul ölçüde güvenilir bilgiye sahip olma şansı bulduğumuz yedi örnek vereceğim.

1. 362-3 yıllarında Orontes üzerindeki Antakya bölgesinde, belki de antikitedeki diğer tüm örneklerinden daha fazla bilgiye sahip olduğumuz bir kıtlık yaşandı.[430] Kıtlık kısmen Suriye'deki kötü hasattan, kısmense 362 Temmuzu'nda imparatorun sarayı ve ordusunun bir bölümüyle birlikte, 363 Martı'nda felaketle sonuçlanacak Pers seferine hazırlık amacıyla Antakya'ya gelmesinden kaynaklanıyordu. Buna ilişkin kaynaklarımız arasında bazı güvenilir çağdaş kaynaklar da bulunmaktadır: Bunların başında İmparator Julian (ki kendisi bizzat oradadır), hatip Libanius (önde gelen bir Antakya yurttaşı) ve anlatısında Julian'ın fiyatları sabitleme çabasına yönelttiği, pek çok çağdaş Batı iktisatçısının takdir edeceği eleştirisi nedeniyle özellikle etkileyici bir pasaj (XXII.xiv.1-2) bulunan büyük tarihçi Ammianus Marcellinus gelir. Kırsal kesimde yaşayan insanların kitlesel akınından bizzat Julian'ın kendisi söz etmiştir (*Misopogon* 369cd). Diğer örneklerde de olduğu gibi bu kez de, yerel toprak sahiplerinin yüksek fiyattan satmak üzere duyarsızca tahıl depoladıklarına dair kanıtlar mevcuttur ve Julian, Chalcis, Hierapolis ve hatta Mısır'dan ithalat yapmaya yönelik kimi özel kararlar alıp düşük ve sabit bir fiyat koyduğunda, tahılı ucuza satın alarak ya depolamış ya da Julian'ın azami fiyatının kolayca aşılabileceği kırsal kesimde kârlı bir şekilde satmışlardı.

2. Birkaç yıl sonra, muhtemelen 373'te, Sozomen ve Palladius'tan Mezopotamya'daki Edessa ve çevresinde bir kıtlık yaşandığını duyarız. Ünlü asketik Efraim'in ilgilendiği (zenginleri kazandıklarını geri vermeye teşvik ediyordu) açlık çeken fakirler arasında, çevredeki kırsal alandan insanlar da bulunuyordu.[431]

3. Muhtemelen 376 yılında[432] Roma'da gerçekleşen şiddetli bir yiyecek kıtlığı sırasında tüm *peregrini*'nin (ki bu bağlamda resmî ikametgâhı Roma olmayan herkes anlamına geliyordu) şehirden gönderilmesi için genel bir talep ortaya çıkmıştı ve bu olaya dair Aziz. Ambrosius, *De offic. Ministr.* III. (vii).45-51'de yer alan

rivayetlerden birinde, kırsal kesimden gelen pek çok insanın da söz konusu olduğu açıktır (bkz. özellikle §§ 46,47). Ambrosius dönemin Şehir *Prefect*'ine "makam ve servet sahiplerine" (*honorati et locupletiores viri*) yönelik eğer tarımsal üreticilerin açlıktan ölmelerine izin verirlerse, sonucun tahıl stokları açısından ölümcül olacağına dikkat çeken dokunaklı bir nutuk attırır. Bu, şehrin tahıl stoklarının kayda değer bir kısmının hâlâ çevredeki kırsal bölgelerden geldiğine dair bir kanıt parçası teşkil eder. Nutuk eğer köylülerinden yoksun kalırlarsa, onların yerine ekiciler –tabii ki köleler– satın almak zorunda kalacaklarını ve bunun onlara daha pahalıya patlayacağını belirterek devam eder. Bir salma çıkarılmış, tahıl satın alınmış ve durum kurtarılmıştır.

4. Kısa bir süre sonra, Roma'da, muhtemelen hatip Symmachus'un 384 yılındaki şehir *prefect*'liği sırasında,[433] tüm *peregrini*'nin beklendiği üzere şehirden sürüldüğü bir başka yiyecek kıtlığı yaşanmıştır. Aziz Ambrosius'tan (§§49,51) bir önceki paragrafta aktardığım pasaj açıkça göstermektedir ki kırsal kesimden gelen pek çok insan dışarıya atılmıştır. Aziz, Romalıların kendi besinlerini sağlayan insanları dışarı atmaları karşısındaki büyük öfkesini ifade etmektedir.

5. 384-5 yıllarında birkaç yıl boyunca tahıl stoklarının yetersiz kaldığı Antakya'da bir başka kıtlık yaşanmıştır. Libanius bir konuşmasında kırsal kesimden gelenlerin o bölgelerde kalmadığı için yiyecek elde etmek üzere şehre akın ettiklerinden söz eder. (*Orat*. XXVII.6, 14).[434]

6. Edessa'da 500-1 yıllarında, 500 yılı Martı'nda gerçekleşen bir çekirge istilasının neden olduğu çok ciddi bir kıtlık yaşanmıştır. Bu açlığa dair muhtemelen 507 civarında günümüzde genellikle Stilit Joshua olarak bilinen çileci tarafından kaleme alınmış çok ilginç bir eser olan *Chronicle* (günümüze sadece Aramicesi kalmıştır) §§ 38-44'te bu açlığa dair bir hikâye bulunmaktadır. Eserinin pek çok

yerinde tahılların ve diğer ürünlerin fiyatlarına dair kesin rakamlar veren Joshua bu olay için de böyle yapmıştır.[435] Joshua iki kez yiyecek elde etmek için Edessa'ya gelen köylü kalabalıklarından söz eder (§§ 38, 40).

7. İtalya'daki Ostrogot Krallığı'nda, 536-8 yıllarında, Ticinum ve Dertona'da bulunan kraliyet ambarlarından Liguria'da açlık çeken halka tahıl satılmış ve Tarvisium ve Tridentum'da bulunan antrepolardaki depoların üçte biri de para karşılığında Venetia sakinlerine gönderilmişti. (Hem Liguria hem de Venetia, Alamanni tarafından yağmalanmıştı.) Cassiodorus koleksiyonundaki ilgili üç mektuptan ilki (*Var*. X.27; XII.27, 28), ambarların açılması için emirler verirken, kraliyet ambarları doluyken üreticilerin açlık çekmesinin utanç verici olduğunu belirtir.[436] Yine, köylülüğe yönelik sömürü sert ve etkili olmuştu.

Pek çok kişi açlık çekerken, devlet ambarlarının ağzına kadar tahılla dolu olduğu bazı başka örnekler de vardır, tıpkı Roma'nın 546 yılında Totila ve Ostrogotlar tarafından kuşatıldığı ve kıtlık koşullarının şehri etkisine aldığı zaman olduğu gibi. Mebzul miktarda var olan tek stok, tahılı *modius* başına 7 *solidi* gibi fahiş bir fiyattan zenginlere satarak büyük bir kişisel kazanç elde eden Romalı komutan Bessas'ın elindeydi. Bu sırada, bize anlatılana göre öncelikle fakirler, fakat sonunda hemen herkes haşlanmış ısırgan otuyla beslenmeye başlamış, çoğuysa açlıktan hayatını kaybetmişti. Bessas 546 Aralığı'nda Totila aniden şehri ele geçirip haksızlıkla elde etti. Kazançlara el koyana kadar zenginlere tahıl satışından kâr etmeye devam etti.[437]

En azından servet sahibi pek çok kişinin Hristiyanlığa ihtida ettiği dördüncü yüzyıla kadar, hayırseverliğe meyyal zengin kişiler arasında büyük gıda dağıtımlarının pek bilinmediğini düşünüyorum (bkz. benim ECAPS 24-5 ff.) ve ondan sonra bile sayıları muhtemelen pek azdı. Keşfettiğim gerçek tek örnek, bu kitabın

kapsamını aşmaktadır: Müstakbel Stilit Aziz Luke'un muhtemelen 927-8 yıllarındaki büyük kıtlık zamanında Frigya'daki ebeveyninin tahıl ambarlarından 4000 *modii* tahılı açlık çeken fakirlere dağıttığı rivayet edilir (*Vita S. Lucae Styl. 7*).[438]

Yukarıda tanımladığım şekliyle "köylüden" daha müreffeh olan toprak sahibi, Hesiodos'un öğüdüne uyarak yüklü bir tahıl ambarını saklamayı daha kolay bulacaktır (*WD* 30-2). Hesiodos'dan bin yıl kadar sonra yazan Ausonius, her zaman iki yıllık üretim stokunu depoladığını ve bunu yapmazsa açlığın kapıda bekleyeceğini söyler (*De hered*. 27-8).

⁂

Köylü yaşamının örgütlendiği karakteristik birim, en yaygın Yunanca karşılığı *kōmē* olan köydü.[439] Bu *kōmē*'nin pek çoğu bir şehrin topraklarında bulunuyordu ve bazıları da rantlarını ödedikleri bir dizi topraklarında oturmayan toprak sahibine veya bazen de tek bir malike aitti. Diğer yandan, mülk sahibi köylülerden oluşan köyler de vardı. Mısır'ın bazı bölgelerinden kimi işe yarar papirolojik kanıtların günümüze ulaştığı belirli dönemler dışında, Yunan (ya da Roma) dünyasının herhangi bir bölgesinde ve herhangi bir dönemde mülk sahibi köylülerin oranının ne olduğuna dair bir fikir ileri sürmek mümkün değildir. Bibliyografya çok geniştir[440] ve burada bir özetini bile geçemeyeceğim, zira çok önemli sorular tartışılmaya devam ediliyor ve bazı meselelerde ben de kararımı veremedim. Burada kendimi başta Geç Roma İmparatorluğu dönemindeki köylerle ilgili olmak üzere sadece birkaç tespitle sınırlayacağım.

Kimi köyler, en azından Suriye'de ve Küçük Asya'da, köylülerin bir araya geldiği bir genel kurul tarafından yönetilen ve demokratik bir örgütlenme biçimiymiş gibi görünen bir şeye sahipti ve –ne kadar garip gibi gözükse de– bu demokratik örgütlenme biçimi gerçekten de kimi köylerde, en azından Suriye'nin bazı

bölgelerinde, tüm imparatorlukta hakiki demokratik unsurların şehir anayasaları nedeniyle yok olmasından sonra da ayakta kalmıştı (bkz. Jones, *GCAJ* 272).[441] Köylerin kendi magistratları vardı, bu makam bazı yerlerde kuşkusuz kalıtsaldı, fakat genellikle seçimle belirlenirdi. (Bir köyün "reisi" için kullanılan olağan sözcük olan *kōmarkhos*, MÖ 400 gibi erken bir tarihte, "on binlerin" Küçük Asya'nın içlerinden kuzeye doğru yürüyüşüne dair Xenophon'un anlatısında, Pers yönetimindeki Ermenistan'la ilişkili olarak karşımıza çıkar: Xen., *Anab.* IV.v.10 ve 24'ten vi.3'e kadar.) Bunlardan bazıları kuşkusuz tıpkı bir şehrin Meclis'i gibi kararlar alan genel köylü kurullarına sahipti: Bunlara yazılarda, *kōmē*, *apo* (*tēs*) *kōmēs*, *kōmētai*, *koinon tēs kōmēs*, *dēmos* veya *ekklēsia* veya *syllogos* veya *synodos* ve hatta *ochlos* gibi çeşitli ifadelerle atıfta bulunuluyordu.[442] (Sonuncusu, eski dönemlerde "güruh" anlamında pejoratif bir şekilde kullanıldığından resmî bir ifade olarak şaşırtıcıdır.) Kimi diğer araştırmacılara karşı, konseyin (*boulē*) şehrin alametifarikası olduğu ve pek çok şehir gibi zaman zaman *gerousia*[443] adlı bir ihtiyarlar meclisine sahip olan köylerde bulunmadığı[444] konusunda Jones ile hemfikirim. Aslında köy idaresine ilişkin sahip olduğumuz tüm bilgiler yazıtlardan gelmektedir ve yorumlanmaları da çok zordur; özellikle de yazıtları tarihlendirmek genellikle çok güçtür. Burada yapabileceğim tek şey, bu alanda, özellikle de (yukarıda da değindiğim gibi) köy nüfusunun nasıl ve ne ölçüde sömürüldüğünü keşfetmeye yönelik bir perspektifle daha ileri araştırmaların yapılacağına ilişkin ümidimi ifade etmektir. Köylerde demokratik örgütlenmenin ortaya çıkışı ve beklenmedik bir şekilde uzun süre varlığını sürdürmesi, ayrıca çalışılmaya değer bir konudur. Köylerin şehirlere dönüşmeleri, ki pek de nadir bir olay değildi, köy tarihinin zaten hayli ilgi gösterilmiş bir veçhesini oluşturmaktadır.

Vergilendirme, şimdi esasen ilgimi yoğunlaştıracağım Geç İmparatorluk döneminde, büyük çoğunluğu vergisini yerel şehir tarafından atanmış tahsildarlara ödeyen köylerin sırtında ağır bir yük teşkil ediyordu. Fakat dördüncü yüzyılda daha büyük toprak beylerinden bazıları (*potentiores possessores*, *CTh* XI.vii.12) çok değerli *autopragia* imtiyazını, yani kendi vergilerini (ya da en azından hatırı sayılır bir miktarını) doğrudan eyalet valisine ödeme hakkını elde etmiş ve böylece kiracılarının vergi borçlarını toplamakla mesul hale gelmişlerdi. Bu uygulamaya ilişkin bulabildiğim en eski kanıtlar, 383, 399 veya 400 ve 409 tarihli üç imparatorluk nizamnamesinden oluşmaktadır (*CTh* XI.vii.12 ve 15 ve xxii.4). Bunlardan sonuncusu uygulamanın zaten çok yaygın bir hale gelmiş olduğunu gösteren bir dil kullanmaktadır (*quae vulgo autopractorium vocatur*) ve beşinci ve altıncı yüzyıllarda ekabirin gücünün artmasına büyük katkıda bulunmuş olabilir.[445] Beşinci yüzyılda *autopragia* hakkı belirli köylere genişletilmiştir. Sayılarını ne kadar olduğunu söyleyemeyiz: Sadece (benim bildiğim kadarıyla) bir tanesinin, sorunları hakkında altıncı yüzyılda sıra dışı bir şekilde fazla bilgi sahibi olma şansı bulduğumuz Thebaid'deki (Yukarı Mısır) Antaepolis eyaletine bağlı Aphrodite (daha sonra Aphrodito) köyünün bu haktan yararlandığı kesin olarak söylenebilir.[446]

"*Autopract*" (yani *autopragia* hakkından faydalanan) bir köyün, bir ya da daha fazla toprak sahibine bağlı kiracılarla meskûn bir köyden zorunlu olarak daha iyi bir konumda olduğunu varsaymamalıyız, hele de bu ikinciler kendi *coloni*'lerini koruyabilen nüfuz sahibi insanlarsa. Kimi ekabir adamlar köylere *autopragia* bağışlanmasına öfkelenmiş gibi gözükmektedir ve düşmanlıkları, köylüler tarafından teoride faydalanılan her zaman bıçak sırtındaki haklardan daha etkili olmuş olabilir. Bir *autopract* köyün bile, mühim devlet görevlileri karşısında en aşağılık ve rezil

tavrı takınmak zorunda olması, tarihsel bir perspektifle açıklanmaya değer.

Mütevazi bir kiracının altıncı yüzyıl Mısırı'nda bir toprak beyine, zengin ve güçlü Apion'a, şu çok itaatkâr ve dalkavukça sözlerle bir dilekçe yazdığını görmek kimseyi şaşırtmayacaktır:

> İyi efendime, Mesih'i seven, fakirleri seven, Thebaid'in herkese sözü geçen ve en muhteşem Patricisi ve Dükü Apion'a, Phacra isimli mülkünüzdeki sefil köleniz [*doulos*] Anoup'tan (*P. Oxy*. I.130).

Geç Roma İmparatorluğu döneminde, herhangi bir *colonus*'un ekabir ve güçlü bir adama hitap etmeyi düşünebileceği en ihtiyatlı yol budur ve sadece yerli Mısırlıların üstlerine bu şekilde hitap ettikleri varsayılmamalıdır: Mısır yalnızca, bu tür dilekçelerden söz eden papirüslerin günümüze kadar ulaşabildiği tek yerdir. Aslında, Sir Harold Bell'in de belirtmiş olduğu gibi (*EAGAC* 125), Anoup'unki gibi dilekçelerle Ptolemeos dönemden kalan daha öncekiler arasında dikkat çekici bir zıtlık vardır. Küçük bir köy memuru tarafından MÖ 243 yılında yazılmış ve *P. Hibeh* 34'te saklanmış olan ikinci türden bir dilekçeden alıntı yapar:

> Ptolemeos Kral'ına Antigonus'tan iyi dileklerle. Aşağı eyaletin polis müfettişi Patron tarafından haksız muameleye maruz kalmaktayım.

Ve Bell, "Orta Mısır"daki bir köyde mutlak güç sahibi Kral Ptolemeos III. Euergetes'e arzuhâl eden kişi, küçük bir memurdur; fakat krala yaltaklanmadan ya da laf ebeliği yapmadan, samimi bir biçimde seslenmektedir" yorumunu yapar. Buna ben de daha da mütevazı bir insandan, bir kadın işçiden gelen MÖ 220 tarihli bir başka arzuhâli ekleyeceğim:

> Ptolemeos Kralı'na [IV. Philopator], Lysias kızı, Tricomia [Fayum'da bir köy] sakini Philista'dan iyi dileklerle. Petechon tarafından mağdur edildim. Mezkur köyün hamamında yıkanırken kendimi sabunlamak için dışarı çıktım ve kadınlar kümbetinde tellak olan ve sıcak su maşrapalarını getiren o, bir tanesini (?) üzerime boşalttı ve belimi ve dizime kadar sol kalçamı yaktı ve böylece hayatımı tehlikeye

düşürdü... Ey Kralım, sizin korumanızı arayan bir ricacı olarak size yalvarıyorum, lütfen bana, kendi elleriyle çalışan bu kadına haksız muamele edilmesine göz yummayın.

ve bu minvalde devam eder (Hunt ve Edgar, *SP*II no. 269 = *P. Enteuxis* 82 = *P. Magd*. 33)

Şimdi yine yaklaşık sekiz yüzyıl ileriye gidelim ve (yukarıda bahsedilen) Aphrodito köyünden yollanan, Bell'in (EVAJ) en öğretici tartışmalarından birisinin konusunu oluşturmanın yanı sıra başka araştırmacılar tarafından da incelenen (tekrar bkz. dipnot 19) 567 tarihli bir arzuhâle bakmak üzere milattan sonra altıncı yüzyıla dönelim. Köylülerin itaatkâr ve hatta kölece tutumuna, Grekoromen antikitesinin herhangi bir döneminde bir şehrin gönderdiği arzuhâlde rastlamak tasavvur edilemez. Arzuhâlin talihsiz edebî özentilere sahip ve "ne olursa olsun, eserleri günümüze kadar ulaşabilmiş en kötü Yunanlı şair olma ayrıcalığını kazanmış" (Bell, *EAGAC*, 127-8) bir noter ve iş adamı olan Apollōs oğlu Dioscorus adlı biri tarafından kaleme alındığı doğrudur.[447] Fakat bu tür bir kişi, bir ekabire seslenirken kullanması gereken doğru dili eksiksiz bir şekilde biliyor olmalıdır.

Flavius Triadius Marianus Michael Gabriel Constantine Theodore Martyrius Julian Athanasius'a, en meşhur general ve konsül ve Justin Prefect'inin en muhteşem Patricisi ve ikinci yılın da Thebaid Dükü ve Augustali'ne. Kutsal Haneniz ve muhteşem otoriteniz altındaki Aphrodito köyünün en sefil sakinleri ve acınası küçük mülk sahiplerinden, en değersiz kölelerinizden[448] bir arzuhâl ve rica. Bir zamanlar Hades'te ebedî İlah Mesih'in gelişini bekleyen ölüler gibi uzun süre beklediğimiz adalet ve hakkaniyet, rakibi olmayan, mükemmel ve muhteşem otoritenizin kararlarını ebediyen aydınlatsın. Zira ondan, efendimiz Tanrı'dan, Kurtarıcımız, Yardımcımız, gerçek ve merhametli Velinimetimizden sonra tüm kurtuluş umudumuz, acil durumlarımızda bize yardım edecek, bizi adaletsiz kişilerin tecavüzlerinden koruyacak ve en başından beri Antaeopolis pagarkı ve en meşhur *sicriniarius* Menas'ın elinde çektiğimiz, hiçbir kağıda yazılamayacak, dile getirilemez acılarımızdan kurtaracak, diğer ülkelerde en çok övülen ve adı geçen insanlar arasında olan siz Majestelerindedir. Aciz bir şekilde bilge, çok meşhur ve iyiliksever zekânızdan faydalanmak istiyoruz; fakat zekânız eksiksiz bir bilgi ve düzeltmeyle [burada anlam biraz muğlaktır] bütünü kavrayacak kadar yüksek (kelimelerle ifade edilebilecek olanın ötesinde) bir bilgelik ve izana erişiyor; bu

yüzden korkusuzca sizin lekesiz adımlarınızın izinde diz çöküyor ve sizi halimizle ilgili bilgilendiriyoruz.

Köylüler ancak bu hitaptan sonra dertlerini anlatmaya geçerler (*P. Cairo Masp.* I.67002, Bell'in tercümesinde, EVAJ 33; cf. *EAGAC* 126)

Bu şikâyet pagarkın (eyalet valisinin altında, bölgeden sorumlu imparatorluk görevlisi) kötü davranışlarıyla ilgili olduğundan, Justinian'ın on altı yıl kadar önce (551 civarı) aynı köyden gelen bir başka şikâyetle nedeniyle Thebaid *dux*'una (askerî vali) gönderdiği bir imparatorluk buyruğunda, o dönemki pagark Theodosius hakkında "kumpasları [*peridromē*] emirlerimizden daha kuvvetli çıktı" (*P. Cairo Masp*. I.67024.15-16) dediğini anımsamak anlamlı olacaktır. Aşağıda VIII.iv'te Romalı görevlilerin suistimalleriyle ilgili söyleyecek daha çok şeyim olacak.

Burada, Geç Roma kaynaklarında rastladığımız bu tür sayısız koruma talebine kıyasla daha resmîleşmiş olan ve genellikle "*suffragium*"u da içeren (bkz. benim SVP, özellikle 45) kırsal himayenin iki çok ilginç biçiminden söz etmekten fazlasını yapamam. Bu iki kırsal himaye tipinden biri, dördüncü yüzyılın ikinci yarısı ile beşinci yüzyılda, kısmen Diocletian ve Constantin ile haleflerinin hükümdarlığı dönemlerinde, belirli bir bölgedeki (bir eyalet, ya da daha sık olarak bir dizi eyalet) askerî komutanın *dux* adı verilen ve eyalet valisinden farklı olan birisine verilmesi uygulamasının genişlemesinin sonucunda ortaya çıkar. Otoritenin bu şekilde bölünmesi, en azından Mısır ve Suriye'de (ki kanıtlarımızın tümü buralardan gelir) pek çok köylü tarafından zekice kullanılmış ve sınıf mücadelesinin bir silahına dönüştürülmüştür: Köylü grupları ve bazen de tüm köyler kolektif olarak kendilerini *dux*'un (ya da bir şak güçlü kişinin) himayesine aldırmış ve onun yardımıyla –kimi zaman ona bağlı askerlerin de kullanılmasıyla– rant, vergi ya da her ikisi için kendilerine yöneltilen taleplere direnmişlerdi. Bu

uygulamaya mülk sahibi köylüler kadar kiracı çiftçiler (*coloni*) tarafından da başvuruluyordu. Her ikisi de bunu vergi tahsildarlarına (genellikle eyalet valisine bağlı olan *decurion*'lara ve temsilcilerine; cf. Aşağıda VIII.ii-iv); kiracılarsa buna ek olarak toprak beyine ve kira tahsildarlarına karşı kullanıyorlardı. Bu aracın her iki durumda da ne kadar etkili olduğu Libanius'un *Oration* XLVII, *De patronciniis* eserinde ve bu tür uygulamaları yasaklayan bir dizi imparatorluk yasasında (*CTh* XI.xxiv; *CJ* XI.liv) resmedilmiştir.[449] Ne yazık ki, köylüler için, bir ekabirin himayesi karşılıksız elde edilebilecek bir şey değildi ve genellikle biçare mahluklar için bu çok pahalıya mal olurdu. Görünen o ki imparatorluğun Batı kısmında olmasa da Doğu'da (bkz. Jones, *LRE* II. 775 ff., 777-8), devlet himayeye karşı yasalar çıkarmış ve ilgili hamileri ağır cezalara çarptırmakla tehdit etmişti (bkz. *Cth* XI.xxiv.2 ff.; *CJ* XI.liv.1-2). İki gelişkin kırsal himaye biçiminden ikincisiyse, en açık şekliyle beşinci yüzyılın ikinci çeyreğinde kalem oynatmış olan Gallik rahip Salvian'da görülebilir. Burada Orta Çağlar boyunca pek çok yerde vuku bulacak bir gelişmeyi bize hatırlatacak bir şey görürüz: Barbar akınları veya (Salvian'ın da altını çokça çizdiği) aşırı vergilendirme tehdidi altındaki mülk sahibi köylüler, kendilerini koruma sağlayabilecek birtakım güçlü komşularına – tabii ki hamiye devredilen toprakları karşılığında (*De gubernat*. *Dei* V.38-45)– emanet etmiş ve bu topraklarda yaşayan köylüler hamilerin *coloni*'si haline gelmiştir. Tarif etmeye çalıştığım her iki himaye biçiminin de bedeli ağırdı. Bununla birlikte, kimi köylüler belli ki bu bedeli daha ağır talepler karşısında bir güvence olarak ödemeye değer görüyorlardı. Genellikle bekleneceği üzere baskıcı olan himaye, pek çok çaresiz insana, korkunç maliye memurlarının, askerlerin, konakçı subayların ve zorunlu emek dayatanların eşlik ettiği (özellikle mülk sahipleri açısından tehlike teşkil eden) güvencesiz özgürlükten daha iyi görünmüştü. (Aşağıda VIII.

bölümün iii. ve iv. alt bölümlerinde, Geç Roma İmparatorluğu döneminde Yunan dünyasında köylülüğün sömürülmesine yeniden döneceğim.)

Güçlülerin basit insanlar aleyhine yaptıkları düpedüz toprak gaspları, ister doğrudan temellükün isterse ipotek adını vermemiz gereken mülklerin haczedilmesinin sonucu olsun, zaman zaman gözlemlenebilen bir fenomendi; fakat kaynaklarımızın çok dikkate aldığı türde bir şey değildi. Fakirlerin mahkemelerde etkili bir şekilde koruma elde edebildikleri Yunan demokrasileri (cf. Aşağıda V.ii-iii) dışında, süreç tüm antikite boyunca devam etmiş olmalıdır. Kilise mülklerinin idarecileri de bir istisna oluşturmuyordu; Papa Büyük Gregory'nin Roma Kilisesi'nin Sicilya'daki topraklarının *rectores*'ine 591 yılında yazdığı bir mektup, "kilise yöneticileri tarafından el konulan başkalarına ait mülklerin" (*de rebus alienis ab ecclesiasticiis defensoribus occupatis*: *Ep.* I39a, §II) iade edilmesini emrediyordu. Bu tür kilise yöneticileri, yalnızca merhamet ya da hatta adalet adına yetkisini kullanma endişesi taşıyan bir piskopos tarafından kurtarılabilecek talihsiz *coloni*'yi şiddetli bir sömürüye ve haksız uygulamalara maruz bırakmış olabilirler. Hileli ölçülerle köylüleri aldatmak çok yaygındı. MS 603'te Papa Gregory'nin Pantaleo isimli bir notere yazdığı mektupta, bazı *coloni Ecclesiae*'nın ürünlerini doğru olan 16 *sextarii* yerine en az 25 *sextarii* içeren bir *modius*-ölçüsüne göre vermeye zorlandığını öğrenmesi karşısında kapıldığı öfkeyi dile getirirken görürüz: Pantaleo'nun artık insafsız ölçüyü kırdığına ("*et iustum fecisse*") ilişkin haberler üzerine memnuniyetini ifade eder (*Ep.* XIII.37). Gregory'nin (Sicilyalı bir *subdeacon* olan Peter'e yazdığı, *Ep.* I.42) bir başka mektupta verdiği, *rustici Ecclesiae*'ın ürünlerini 18'den fazla *sextarii* içeren bir *modius*-tartısına göre vermeye zorlanamayacaklarına ilişkin emir üzerine hazırlanan yeni "*modius iustus*"un kaç *sextarii* ihtiva ettiğini bilmek ilginç olurdu! Yine, *Sykeonlu Aziz Theodore'un Yaşamı* adlı büyüleyici eser (Papa

Gregory'nin tam anlamıyla çağdaşıydı), Galatya'daki Anastasiopolis Kilisesi'nin topraklarında yaşayan köylülerin nasıl sürekli bir biçimde kilise topraklarına baş yönetici olarak atanan şehrin ileri geleni Theodosius tarafından, güç kullanarak direnmek zorunda kaldıkları raddeye dek eziyet gördüklerini tasvir eder. O dönem Anastasiopolis piskoposu olan Aziz Theodore (altıncı yüzyılın son yıllarında), Erken Kilise hagiografisinde gerçekte olduğundan daha sık karşımıza çıkan o mucizelerden biri sayesinde piskoposuna boyun eğmeye ikna olana dek gayretli ısrarlarını sürdüren Theodosius'u kovmakla tehdit etmişti.[450] Her ne kadar bir Kilise mülküyle değil de özel bir araziyle ilgili olsa da, burada diğer bir belgeden de söz etmeye değer: Bu, Aziz Augustine'in, kendi cemaatinden olan bir toprak sahibine, görünen o ki temsilcilerinin (*actores*) rantlarını iki kat fazla toplayarak kiracılarını (*coloni*, §1; *rusticani homines*, §3) ezmesine göz yumduğu için keder ve öfkeyle sitem ettiği bir mektuptur. Augusitine kiracılardan tekrar tekrar "fakir ve muhtaç insanlar" diye söz eder (*miseri et pauperes* ...., *miseri et egeni homines*, §1; *homines miseri*, §4). Buna ek olarak sadece, C. E. Stevens'in *CEHE* I^{2}.123-4'teki bölümünde güzel bir tercümesi bulunabilecek Aziz John Cyrysostom'a ait vaazda yer alan ünlü bir pasaja referans vereceğim: Bu pasaj, Antakya'daki toprak sahiplerinin köylülerine yönelik merhametsiz davranışlarını canlı bir biçimde resmeder.[451]

(iii)
Köleden *Colonus*'a

Bu kitapta, Antik Yunan dünyasında, mensuplarının boş vakte sahip olduğu bir mülk sahibi sınıf tespit ettim. Boş vakte sahip olmalarından kastım, kendi yaşamlarını sürdürmek için kendilerini kayda değer bir ölçüde çalışmaya vakfetmek zorunda olmamalarıydı; tabii zaman zaman topraklarını denetlemek amacıyla

kısa süreler için üretim süreciyle meşgul olmaları bu durumu değiştirmezdi (bkz. yukarıda III.ii-iii) Aynı zamanda birden fazla kez, bu tür bir mülk sahibi sınıfın ancak ve ancak, mensupları başkalarının emeklerini kendi boş zamanlarını desteklemeye yeterli bir artık sağlamak için gerekli ölçüde sömürürse mevcut olabileceğini de vurguladım. Bu sömürü özgür olmayan emek marifetiyle gerçekleşebileceği gibi, ücretli emek kullanılarak da mümkün kılınabilirdi. Yunan (ve Roma) dünyasından (geniş anlamıyla) “köleci bir ekonomi” ya da “köle-sahibi bir ekonomi” olarak söz edebileceğimizi; çünkü mülk sahibi sınıfın artığın en önemli bölümünü özgür olmayan emekten, layığıyla serflik olarak adlandıracağımız şeyin çeşitli biçimleri biliniyor ve borç esaretine de yaygın olarak rastlanıyor olsa da esas olarak kölelerinkinden elde ettiğini ileri sürdüm (yukarıda II.iii ve III.iv). Bununla birlikte Yunan dünyasını genel olarak “köle ekonomisi” biçiminde nitelerken, her zaman geçimlik seviyenin çok da üstünde yaşamayan çok sayıda özgür erkek ve kadının, esasen de köylünün var olduğu gerçeğini reddetmedim. Bu özgür insanlar, hâkim sınıf tarafından az ya da çok, bir ölçüde bireysel ve doğrudan (örneğin sözleşmeli kiracının toprak beyi tarafından ya da tapu sahibinin tefeci tarafından sömürülmesi gibi), fakat kısmen de vergilendirme, askere alma ve zorunlu hizmetler gibi “dolaylı ve kolektif” adını verdiğim biçimlerde sömürülüyorlardı (bu bölümün i. ve ii. alt bölümleri).

Şimdi Grekoromen dünyada Hristiyanlık çağının ilk üç yüzyılında tedrici bir şekilde ortaya çıkan önemli bir değişimi tartışmak zorundayım: *Sömürü biçimlerinde* yaşanan, üçüncü yüzyılın sonuna dek ani ya da radikal bir farklılaşma içermeyen ve farklı bölgelerde farklı hız ve derecelerdeki yavaş bir ilerlemeye denk düşen bir değişim. Bu konu sıra dışı bir şekilde zor ve karmaşıktır ve her iddia, eğer kesin bir doğruluğa sahip olacaksa, çeşitli şartlarla sınırlanmak durumundadır. Fakat burada geniş çaplı bir değerlendirmede bulunmak için yerim yok ve doğrudan meselenin

özüne dalmak ve aklımdaki sürecin temellerini aksettirmek üzere tasarlanmış, ideal olarak gerekli olan pek çok şartı içermeyen bir dizi önermede bulunmak istiyorum. Henry Francis Pelhalm, 1890 gibi eski bir tarihte Oxford'da, Eski Çağ Tarihi Camden Profesörü olarak yaptığı Açılış Konuşmasında, "Tartışmalı '*colonate*'nin kökeni sorununa ilişkin Savigny'den bu yana bilim insanlarının çalışkanlık ve yaratıcılıkları sayesinde biriken literatür yığınına aşina olmayanlar, muhtemelen tatmin edici bir cevap sağlamaya yönelik yeni bir çabaya sabırsızlıkla yüz çevireceklerdir" demişti: Bkz. Pelhalm, *Essays* [kitabın sırtında *Essays on Roman History* yazar] (1911) s.275. İlerleyen sayfalarda okuyacaklarınızın bir aşırı basitleştirme örneği olduğunu ve bölgeler arasında (başta değişimin hızı olmak üzere) burada gündeme getirebildiklerimden çok daha fazla farklılık bulunduğunu vurgulamak isterim. Bu konuyla birkaç yıl içinde çok daha tatmin edici bir şekilde ilgilenebilmeyi umuyorum. Çapraz referansları kolaylaştırmak için, numaralandırılmış paragraflar şeklinde ilerleyeceğim.

⁂

1. Bir anlığına geri dönmemiz gereken Klasik dönemdeki Yunan devletlerinin büyük bir çoğunluğunun ekonomilerinin ayrıntılarına ilişkin pek az bilgiye sahibiz. O zamanlar Atina'da ve hakkında bir şeyler bildiğimiz diğer önde gelen devletlerin pek çoğunda, mülk sahibi sınıfa artığını sağlayanlar esasen kölelerdi (bkz. yukarıda III.iv ve aşağıda Ek II). Fakat farklı bölgelerde serfliğin tamamıyla yerel kimi çeşitleri de mevcuttu (özellikle Sparta bölgesinin *Helot*'ları ve Teselyalı *Penestai*) ve özgür köylüler de, bilhassa kuşkusuz fakir insanların kendilerini güçlülerin talanlarına karşı çok daha az koruma şansı buldukları ve hâkim sınıf tarafından çok daha kolay sömürülebildikleri demokratik olmayan şehirlerde, artık çekimine katkıda bulunuyorlardı (bkz. yukarıda II.iv ve aşağıda V.ii-iii). Yunan (ve Roma) kölelerinin en sıra dışı özellikleri ucuz

olmalarıydı:[452] Özellikle Atina'da, ortalama bir köle beşinci yüzyılın sonlarına doğru (ve muhtemelen dördüncü yüzyılın büyük bir kısmında da) 200 drahmiye ya da daha azına satın alınabiliyordu –bu miktar bir zanaatkârın bir yılda kazanabileceğinin yarısından daha fazla değildi. Daha sonraki dönemde, fiyatlar takriben bu kadar düşük seyretmeyecekti. İç Savaş öncesi Eski Güney'deki (tüm köle toplulukları arasından hakkında en fazla bilgiye sahip olduğumuz) Amerikalı kölelerle yapılacak bir karşılaştırma insanı hayrete düşürür: On dokuzuncu yüzyılın ilk atmış yılında "doğrudan tarlalarda çalışanlar" yüzlerce dolara satılabiliyordu; 1850'lerde fiyatları 2.000 $'dan az değildi ve demirci gibi vasıflı bir zanaatkâr 2.500 $ edebiliyordu. Tarım işçileri genellikle piyasa değerlerinin yüzde onu ile yirmisi arasında, zanaatkârlarsa çoğunlukla yüzde yirmi beşine bütün yıl için kiralanabiliyordu (Stampp, *PI* 414-18). Aynı dönemde bir köle beslemenin yıllık maliyeti 7.50 $ ile 15.00 $ arasındaydı; köle sahibi olmanın toplam yıllık maliyeti ise "nadiren 35.00 $'ı geçiyordu ve genellikle bundan çok daha azdı" (ibid. 406-7). On dokuzuncu yüzyıl ortasında Amerikalı kölelerin satış fiyatının beşinci/dördüncü yüzyıl Atina kölelerinden göreli olarak katbekat pahalı olduğu gerçeği, tabii ki esasen Amerikan pamuğu için var olan geniş ve giderek büyüyen pazarın bir sonucuydu. (1820 ile 1860 yılları arasında pamuğa yönelik dünya talebinin dikkat çekici artışı ve Eski Güney ekonomisi üzerindeki önemli etkileri için bkz. özellikle, aşağıda 8. dipnotta atıfta bulunulduğu şekliyle Gavin Wright.)

Klasik dönemdeki Yunan kölelerin büyük bir çoğunluğu, aralarında Trakyalıların özellikle dikkat çektiği ithal edilmiş "barbarlar"dı.

2. Küçük Asya ve Suriye'nin, dördüncü yüzyılın sonlarından itibaren İskender'in fetihleriyle Yunan dünyasına dahil edilen bölgelerinde ve bu hükümdarın ve haleflerinin kurdukları pek çok

şehirde, kölelik zaten mevcuttu; fakat bu kurum Yunan dünyasında olduğu kadar gelişmiş değildi ve öyle görünüyor ki, diğer sömürü biçimleri Eski Yunanistan'da olduğundan çok daha büyük bir yer kaplıyordu: Zaman zaman doğrudan serflik ve borç esaretine rastlanıyordu; fakat aynı zamanda özgür ve yarı-özgür köylülerin rant, haraç ve *angariae* ve benzeri (bkz. yukarıda I.iii) zorunlu hizmetler yoluyla sömürülmesi de söz konusuydu. Helenistik dönemde başlayan sürecin, bu doğu bölgelerinde, Roma eyaletleri haline gelmelerinden sonra da devam etmemesi için hiçbir gerekçe göremiyorum. Elbette kimi zaman eyalet haline gelmeden önce "tabi krallık" olarak kaldıkları ve mülk sahibi sınıfın kölelik üzerindeki baskısını arttırdığı ara dönemler de söz konusuydu. Fiilî serflik Helenistik ve Roma dönemlerinde aralıksız bir biçimde gerilemiş olsa bile (ki öyle olduğunu düşünüyorum; bkz. yukarıda III.iv), Romanın topladığı haraçların ve (eyalet valileri ve maiyetleriyle Romalı ya da yerel mültezimler tarafından elde edilen genellikle büyük kazançlar da dahil olmak üzere) diğer yeni dayatmaların zorunlu bir sonucu olan köylülüğün giderek artan sömürüsü, kimi küçük köylüleri köleliğe ya da borç esaretine sürüklemiş ve diğerlerini de mülk sahiplerinden kiracılara ya da topraksız köylülere dönüştürmüş olmalıdır. Bu topraksız köylülerden bazıları da şehirlere sürüklenme eğiliminde olmuş olabilir. Pek çoğu kazançlarının bir kısmını Romalılara vermek zorunda kalsa da, Yunan mülk sahibi sınıfı kuşkusuz köylülükten rant, vergi ve hizmet biçiminde hatırı sayılır kazançlar elde etmeye devam etti. Asya'ya gelen ve evlerinde köle emeği kullanmaya alışkın olan Yunanlılar ve Romalılar doğal olarak, belki de yerli nüfusun zaten geleneksel olarak çok şiddetli sömürüye tabi olduğu ve bu sayede köle emeği ithal etmenin zahmete girmeye değmez hale geldiği yerler dışında, yeni ikametgâhlarında da bundan faydalanacaklardı. Büyük köle hanelerine ilişkin elimizde Asya'ya dair, Trakya'daki Abderalı Python'a Didorus XXX.6 tarafından MÖ 170 yılında atfedilen 200

köle ve özgür insana benzer bir rakam yokmuş gibi gözüküyor –bu rakamlar da (eğer bir işe yarayacaksa) Romalılara karşı şehrin savunulmasında rol aldıkları belirtildiğinden, muhtemelen sadece askerlik yaşına gelmiş erkek köleleri kapsıyordu.

Ptolemeos ve Roma dönemleri Mısırı özel bir vakaydı: Burada alınıp satılabilir kölelik hiçbir zaman üretimde, en azından tarımsal üretimde çok önemli bir rol oynamamış gibi gözükmektedir; fakat nüfusun ezici bir çoğunluğunu oluşturan köylüler, öyle görünüyor ki, çok bağımlı bir konumdaydılar. Teknik olarak köle olmasalar ve büyük bir kısmı katı bir şekilde serf biçiminde tanımlanabilecek olmasa da pek çoğu serfliğe yakın bir konumda yaşamış gibi gözükmektedir (bkz. yukarıda III.iv) Edindiğimiz genel izlenim, Mısır'daki emeğin büyük bir kısmının tamamen özgür olmadığıdır. Görece çok az alınıp satılır köleliğe rastlanması gerçeği, muhtemelen daha mütevazı özgür insanların çok daha yüksek oranda sömürülmesini gerektirmiştir.

3. Geç Roma Cumhuriyeti'nde bir dizi dış ve iç savaş, Akdeniz köle pazarları için çok miktarda ucuz köle arzı sağlamıştı: Bilhassa Yunan Delos adası böyle bir pazardı ve Strabo'nun muhtemelen epey abartarak aktardığına göre, "on binlerce köle" aynı gün içinde buraya getirilip yeniden ihraç edilebiliyordu (XIV.v.2, s.668). Augustus *Principate*'sinin başlaması (MÖ 30 civarı) ve bunu izleyen göreli barış ortamıyla birlikte, Tiberius'un hükümdarlığından (14-37) sonra, sadece *Grekoromen ekonomisinin dışından temellük edilen ya da çok ucuz fiyatlara satın alınarak bu ekonomiye getirilen* kölelerin sayısı çok geçmeden düşmeye başladı. Zaman zaman yeni bir "barbar" esirler kafilesinin getirilmesiyle ya da (MS 70 yılında bir Yahudi isyanının bastırılmasında olduğu gibi) daha önce özgür statüye sahipken Roma tebaası haline gelenlerin köleliğe düşürülmesiyle arızi bir köle akışının sağlanması bu durumu değiştirmiyordu. Grekoromen dünya kuşkusuz komşu bir bölgede savaş sırasında esir edilmiş ya da köleleştirilmiş, çalışabilen

herkesi kendisine çeken bir mıknatıs gibiydi. Bu nedenle Tacitus'un Britanya'ya gönderildikten sonra 83 yılında isyan edip ada çevresinde (yamyamlığa bile başvurdukları) bir korsanlık seferine çıkan fakat sonunda Avrupa'nın kuzey kıyılarında yakalanıp "tüccarlara satılan ve çeşitli efendiler arasında el değiştirdikten sonra Rhine'nin sol yakasına getirilen" ve böylece Roma dünyasına köleler olarak giren Alman Usipilerden oluşan bir Romalı destek birliğinden söz ettiğini görüyoruz (Tac., *Agric*. 28, özellikle § 5: "per commercia venumdati et in nostram usque mutatione ementium adducti").

4. Yunan bölgelerinde olduğu gibi İtalya'da da her zaman kölelerin üreyebilmesi söz konusu olmuştu. Sahte-Aristocu *Oeconomica* I'in (5, 1344^{b}17-18) yazarı aslında kölelerin üremesine izin verilmesini önermişti, ama onun için bu uygulamanın faydası kölelerden çocuklarını rehin olarak almayı mümkün kılmasıydı! Benzer şekilde Amerika Eski Güney'indeki plantasyon sahipleri de "köleleri istikrarlı birimler içinde birlikte yaşamak konusunda cesaretlendirmek içim mümkün olan her şeyi yapmışlardı; eğer kaygılanması gereken bir karısı ve çocukları olursa bir adamı kontrol etmenin daha kolay olacağını anlamışlardı" (Genovese, *RB* 12).

Milattan önce beşinci ve dördüncü yüzyıllardan sonra, Yunan bölgelerinde kölelerin üremesinin durmadan artan bir rol oynamaya başladığını gösteren kesin bir kanıt bilmiyorum; ama evlerde yetiştirilen kölelere (genellikle *oikogeneis*, Latince *vernae*) daha sık atıfta bulunulmasını da içeren kısıtlı kanıtlardan yaptığım çıkarım bu yönde. Bildiğim en iyi kanıt parçası, Westermann'ın *SSGRA* 31-3'te analiz ettiği Delphi'deki azatlık yazıtlarıdır.[453] (Westermann'ın kitabının 1955'te çıkmasının[454] ardından yayımlanan bazı yazıtları da göz önüne alan yeni bir analiz yapma fırsatım olmadı ve bu kitabın cidden güvenilmez bazı noktaları olduğunu[455] göz önüne

alarak, verilen rakamların yalnızca takribi olduğunu vurgulayabilirim.) Eğer, Westermann gibi, bu yazıtları, kabaca her biri yarım yüzyılı, yani MÖ 201-153, MÖ 153-100 civarı ve MÖ 100 civarı-53 civarı, kapsayan üç gruba ayırırsak, ilkiyle karşılaştırıldığında ikinci grupta (153-100 civarı) evde yetiştirilen köle oranında çarpıcı; ikinciye kıyasla üçüncü gruptaysa (100 civarı-53 civarı) çok daha büyük bir artış görürüz. Her bir dönem için evde yetiştirilen kölelere dair, artık ne işe yarayacaksa, ilk olarak kendi gruplarındaki azat edilmiş kölelerden kökenleri (evde yetiştirilip yetiştirilmedikleri) bilinenlere oranları ve sonra da parantez içinde (kökenlerine dair hiçbir şey bilinmeyenler de dahil olmak üzere) gruplarındaki tüm azat edilmiş kölelere oranları biçiminde bazı rakamlar vereceğim:

MÖ 201-253: %32 (%13)

MÖ 153-100 civarı: %63 (%47)

MÖ 100 civarı-53 civarı: %89 (%51)

Muhtemelen bu rakamlara bakarak Delphi'de kölelerini azat edenlerin ve Delphi'nin bizzat kendisinden ya da (üç dönemin ilkinde) yakındaki şehirlerden gelenlerin sahip oldukları evde yetiştirilmiş kölelerin oranının arttığına dair bir çıkarım yapabiliriz.[456] Tabii ki söz konusu bölgenin Atina ve Korint gibi daha büyük şehirlerle kıyaslanamayacak bir sınai durgunluk alanı olduğunu hatırlamalıyız, gerçi belki de tam da bu nedenle Yunanistan'ın tarımsal bölgeleri açısından atipik sayılmamalıdır. Ve yalnızca Delphi ve etrafında oluşan sınırlı bölge için de olsa, söz konusu dönemlerdeki toplam köle sayılarıyla ilgili herhangi bir sonuca varmak da çok yanlış olacaktır, çünkü azatlık uygulaması söz konusu yıllarda çeşitli şekillerde değişmiş olabilir. Bununla birlikte, sırf Westerman tarafından (*SSGRA* 34) zekice işaret edilen nedenden kaynaklanmış olsa bile, anakara Yunanistanı'nda evde yetiştirilen köle oranının milattan önce ikinci ve birinci yüzyıllarda

arttığına eminim: İkinci yüzyılın ortası ile birinci yüzyılın ortası arasında, “*pazara çıkarılan* köleler batıya doğru”, Yunan coğrafyasında ziyade Roma coğrafyasına akmıştı.

MÖ 146’da Polybius’a göre (XXXVIII.xv.3), Akhea Birliği generali Diaeus Birlik mensubu şehirlere, kendi evlerinde doğan ve büyüyen (*oikogeneis kai paratrophi*) ve askerlik çağına gelen 12.000 kölenin azat edilerek (Roma ile yaklaşan savaş için) silahlandırılmasını söyleyen emirler yollamıştı. Rakamı veren Diaeus’un kendisiydi;[457] her bir şehir için ayrı bir değerlendirme yaparak, yeterli sayıda evde yetiştirilmiş kölesi olmayanların kotalarını diğer *oiketai*’lerinden doldurmalarını emretmişti (ibid. 4-5). 12.000 sayısı üçüncü ve ikinci yüzyıllarda Yunanistan’da vuku bulduğunu ve sonrasında da devam ettiğini ileri sürdüğüm kölelerin üremesi açısından çarpıcı bir tanıklıktır. Az sonra göreceğimiz üzere kölelerin üremesi, ele aldığımız gelişme, yani Grekoromen dünyadaki sömürü biçimlerinde özgür nüfus üzerinde daha ağır baskı anlamına da gelen tedrici değişim ve varlıklıların arazilerini doğrudan kölelere işletmek yerine, giderek daha fazla kiracılara vermeye başlamaları açısından asli bir etkendi.

5. Bu noktada argümanımın Michael H. Crafword’un *JRS* 67 (1977) 117-24 (özellikle 123) künyeli çok ilginç ve yetkin makalesinde ulaştığı sonuçlardan etkilenmediğini açıkça belirtmeliyim. Onun da dile getirdiği gibi, İtalya’nın MÖ 73-71’deki (100.000’den fazla kölenin öldürüldüğü söylenen) Spartaküs isyanı sırasında ciddi miktarda köle gücünü yitirmiş olduğu;[458] Pompey’in Doğu Akdeniz’de MÖ 67 yılında korsanlığı sona erdirmesinin korsanların organize ettiği adam kaçırma ve köleleştirme faaliyetlerine gerçekten de son vermiş olması gerektiği ve MÖ 63’te çok geniş yeni bölgelerin Roma İmparatorluğu’na ilhak edilmesinin bu toprakları, en azından teoride, köle kaynağı olmaktan çıkardığı doğrudur. Onun modern dönemlerde aşağı Tuna havzasındaki

gömülerde bulunan çok sayıda Cumhuriyet sikkesinin (sadece Romanya'da 25.000 civarında) köle ticaretiyle ilişkili olabileceğine dair fikrini kabul ediyorum. Bu sikke akışının 60'ların ortalarından ya da sonlarından başlayarak yoğunlaştığını, muhtemelen Caesar'ın Galya'daki kitlesel köleleştirmeleri (belki de çeyrek milyon civarında) nedeniyle[459] 50'lerde hız kestiğini ve 40'larda ve 30'larda yeniden ivme kazandığını öne sürer. Bununla birlikte şu gerçek de ortadadır: Bu dönemde Tuna bölgesinden gelen her köle, Roma tarafından ele geçirilmiş bir savaş esiri değildi ve onları varış noktalarına getiren tüccarlar (ki hatırı sayılır uzaklıklar için ulaşım masraflarını da bunlar ödüyordu) ve nihayetinde onları kullanan müşteriler tarafından satın alınmış olmaları gerekiyordu. Sonuç olarak satıldıkları fiyatlara dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Köle tedariğinde var olan bir açığı kapatmaktan daha fazlasını yapmış olamazlar. Savaş esirlerinin, *en masse*, kitlesel olarak köleleştirildiği pek çok örnekte, herkesten onları ganimet olarak ellerinde tutan ve elde edebilecekleri en yüksek fiyattan satacak Romalı generallerin kazanç sağlamış olması gerektiğini ekleyebilirim. Binler ve hatta yüzlerle satılan kölelerin ilk fiyatlarının göreli olarak düşük olması beklenebilir ve elbette söz konusu paralar kölelerin temellük edildiği Roma ekonomisi içinde kalacaktır.

6. Burada üç aşamada, ilginç bir şekilde okuduğum her modern tartışmada (aşağıda §13[*a*]'da söz edilen Weber'in eserinde bile) göz ardı edilmiş olan, fakat bir kez dile getirildiğinde yeterince açık bir şekilde gözler önüne serilecek önemli bir sonuçtan söz etmek istiyorum.

(*a*) Köleler eğer çok sayıda çocuk yapmaya teşvik edileceklerse kuşkusuz, antik dönemin koşullarında, sadece (iyi bilindiği üzere) Geç Cumhuriyet İtalyası'nda değil fakat aynı zamanda –bir ölçüde– Klasik Yunan'da, örneğin Atina'da da pek çok tarım kölesine

yapıldığı gibi barakalarda tutulamazlar: Örneğin bkz. erkek ve kadın kölelerin farklı yerlerde tutuldukları (*andrōnitis* ve *gynaikōnitis*) ve efendinin izni olmadan üreyemedikleri Xenophon, *Oecon*. IX.5. Aslında (köleci toplumların genellikle farkına vardıkları gibi) geniş ölçekli yeniden üretim açısından en elverişli koşulları sağlayan, görece istikrarlı bir aile yaşamı süreceklerse, ideal olarak küçük "kulübelere" yerleştirilmeleri ve –şayet köle değil de özgür olsalardı– kiracı köylü aileleri diyebileceğimiz aileler haline gelmelerine izin verilmeleri gerekir. (cf. aşağıda § 12).

(*b*) Bununla birlikte, kölelere bu şekilde davranılması muhtemelen (ve aslında bu genel olarak göz ardı edilen, altını çizmek istediğim esas noktadır) *sömürülebilecekleri oranı azaltacaktır*, zira kadın köleler en azından vakit ve enerjilerinin bir bölümünü normal işlerinden çocuk doğurma ve yetiştirmeye ayıracaklardır. Daha da önemlisi yüksek ölüm oranlarının hâkim olduğu bu dönemde, pek çok anne köle, çocuk doğururken hayatını kaybedecek ve çocuklardan bir iş gününün hakkını verebilecek yaşa gelecek kadar yaşayamayacak olanlar (antikitede yüksek bir orana denk geliyorlardı) tam bir kayıp olacaktır (bkz. aşağıda § 8). Eğer emzirmesi gereken bir çocuğu varsa evde yaşayan bir köle-kızın bir baş ağrısı olduğu düşünülebilir (Hesiod, *WD* 602-3). Üreme açısından, (eğer istikrarlı aile birimleri arzu ediliyorsa) –kuşkusuz erkek köleler üzerinden kadınlardan olduğundan daha fazla kazanç elde edilmesi nedeniyle– pek çok köle ithal eden toplumun, özellikle de Geç Cumhuriyet İtalyası'nın bir özelliği olan aşırı erkek köle istihdamı yerine daha eşit bir cinsiyet oranı tutturmak da gerekecektir. O halde, daha ucuz ve hatta (savaş esirlerinin köleleştirilmesi nedeniyle) neredeyse bedava olan köle ithalatı yerine, *kölelerin ekonomi içinde yetiştirilmeleri*, özellikle de Antik Yunan (ve Roma) gibi yüksek bir çocuk ve anne ölüm oranına sahip toplumlarda *zorunlu bir biçimde bir bütün olarak ekonomi üzerine daha büyük bir yük bindiriyordu* (cf. aşağıda § 8).

(*c*) Kaçınılmaz sonuç, *mülk sahibi sınıfın köle emeğinden aynı kâr oranını elde edemez hale gelmesi* ve yaşam standardının düşmesini engellemek için, Roma hâkim sınıfının, tedrici bir şekilde gerçekten de yaptığına inandığım gibi, *daha mütevazı özgür nüfusun sömürü oranını arttırma*ya yönelmesiydi: bkz. aşağısı ve VIII.i-ii.

7. Belki de bu noktada (her ne kadar yeterince açık olsa da) kölelerin ekonomi içinde "kârlı" bir şekilde yetiştirilmelerinin ilkesel olarak mümkün olup olmadığına –yani kölelerinin tümünü ya da büyük bir kısmını yetiştirmek zorunda olan bir ekonominin gelişmeye devam edip edemeyeceğine– ilişki genel soruyla ilgilenmemiz gerekmediğini belirtmeliyim. Bu sorunun yeri burası değil, çünkü belirli bir ekonomiyle ilgileniyoruz ve göz önüne bulundurduğumuz şey *o ekonomi* için ucuz köle ithal etmekle onları içeride yetiştirmek arasında *göreli* kârlılıktır. Bahsettiğim genel soru, *a priori* cevaplanabilecek bir soru değildir: Pek çok şey belirli koşullara, her şeyden önce de söz konusu ekonominin dış dünyayla ilişkilerine bağlıdır. Belirli yerlerde (örneğin, bazı Batı Hint adalarında) köle ithalatının imkânsızlığı ekonomide belirgin bir düşüşün ve hatta köleliğin ortadan kalkmasının sorumlusu olmuş olabilir. İç Savaş'tan hemen önce Amerikan Eski Güneyi'nin ekonomisinin ne kadar sağlıklı olduğuna dair farklı görüşler vardır; fakat en azından Güney'in savaş öncesinde başat ürünleri için geniş deniz ötesi pazarlara sahip olduğu açıktır: On dokuzuncu yüzyılda her şeyden önce pamuk; daha önceyse (çok daha küçük bir ölçekte) tütün ve daha da az olmak üzere şeker.[460] Grekoromen dünyada bir bütün olarak ihracatın ithalat üzerinde büyük bir hâkimiyeti kuşkusuz yoktu. Aslında, erken *Principate* itibariyle Doğu'dan büyük ölçeklerde lüks mal, karabiber ve baharatlar, inciler, ipekli giysiler, Afrika'dan fildişi ve Almanya'dan kehribar ithal edilmeye başlamıştı. Yaşlı Pliny'nin iki farklı pasajda yer alan ifadelerine göre, lüks mal ticareti Hindistan'a yıllık 50 milyon HS'lik, Çin ve

Arabistan’a ise birlikte bir o kadar daha nakit akışı yaratmıştı (*NH* VI.101; XII.84). “Barbar” şeflerine ve krallarına, esasen altın biçiminde ödenen yardımlar, beşinci yüzyılda büyük oranlara ulaşmıştı ve bundan önce de Roma yönetimi dışarıya altın akışı hususunda, 374 yılında (ya da birkaç yıl sonra) “barbarlara” altın üzerinden ödeme yapılmasını yasaklayan ve “eğer altına sahip oldukları keşfedilirse kurnazca hilelerle ellerinden alınması gerektiği”ni (*subtili auferatur ingenio*: *CJ* IV.lxiii.2.) ekleyen bir nizamname yayınlayacak kadar endişelenmeye başlamıştı. Yine de tüm bunların, şu anki konuyla ilgisi yoktur.

8. Yakın tarihli önemli bir çalışma, Amerika Eski Güneyi’nde 1850 civarında ortalama bir plantasyon sahibinin hangi noktada kölelere yaptığı yatırımdan kâr ya da zarar etmeyeceğini, yani toplam masrafları üzerinden, tabii ki pek çok köle çocuğun erken ölümü de dahil olmak üzere tüm gerekli tenzilatları yaptıktan sonra, kâr etmeye başladığı noktaya ne zaman erişeceğini hesaplamaya çalışır. Bu hesaplamaya göre kritik eşiğin kölenin 27 yaşına ulaşması çok ilginçtir. Her ne kadar Birleşik Devletler kölelerinin genel ortalama ömrü, o zamanlar “söz konusu eşik noktasını beş yıldan biraz fazla aşıyor olsa da” (Fogel ve Engerman, *TC* I.153-7) o dönemlerde kölelerin yarısından daha azı bu yaşa tesadüfen ulaşabilmektedir. Grekoromen dünyayla doğrudan bir kıyaslamaya kalkışmak pek de mümkün değildir; çünkü burada çok fazla bilinmeyen vardır: Antik kölenin ortalama ömrü; efendisinin ona bahşettiği hayat standardı, karşılaştırmalı salgın hastalık ihtimali ve benzeri. Fakat en azından çekinmeden şunu söyleyebiliriz ki, antik dünya için rakamlar ne olursa olsun, kölelerin ortalama ömürleri Amerikan Eski Güneyi ile karşılaştırıldığında muhtemelen daha da düşüktü ve daha yüksek olmadıkları kesindi. Keith Hopkins’in ulaştığı sonuca katılıyorum:

> [Roma İmparatorluğu’nda] ortalama ömür muhtemelen 30’dan azdı, çocuk ölüm oranı ise binde iki yüzden fazlaydı; bu genel olarak tüm sanayi öncesi nüfuslar açısından böyledir ve tarımın hâkimiyeti, düşük ortalama gelir ve doktorların ve yararlı tıbbi bilgilerin kıtlığı gibi, Roma İmparatorluğu’nu ve diğer endüstri öncesi toplumları modern sanayi toplumlarından ayıran özelliklerle bağlantılıdır (PASRP 263).[461]

Amerika’ya ait rakamlar, çok yüksek olsalar da, tamamen ya da büyük oranda kölelerin içeride yetiştirilmesine dayanmak zorunda olan ve dahası ürünleri için savaş öncesi Amerikan Güneyi’ninkilere benzer geniş ihracat pazarları bulunmayan bir köle ekonomisinde, köle emeğinin sömürülmesindeki kâr marjının varsaymaya eğilimli olduğumuzdan çok daha dar olabileceği konusunda bir uyarı hizmeti görebilir. Ve her halükârda, Yunanlı veya Romalı kölenin ortalama ömrü, muhtemelen bir bütün olarak nüfusun ortalamasından ve 1850 civarındaki bir Amerikalı köleninkinden çok daha düşüktü. O halde “kâr-zarar eşiği yaşı” buna bağlı olarak daha yüksek olmalıdır.

Grekoromen dünyada genç bir kölenin, genel olarak hangi yaşta efendisi üzerinde bir yük olmaktan çıkıp masraflarından daha fazla kazandıran bir varlık haline geldiğine inanıldığını bilmek ilginç olurdu. Bu meseleyle ilgili bildiğim tek spesifik kanıt 654 yılında İspanya ve Güneybatı Galya’daki, *Leges Visigothorum* adıyla bilinen Vizigot Krallığı’nda kodifiye edilen bir yasa derlemesinde karşımıza çıkan bir kuraldı: Bu kural yetiştirilmek üzere ebeveyni tarafından bir başkasına terk edilen ve Yunan dünyasında *threptos* adıyla bilinen çocuklarla ilgilidir.[462]

Bu tür bir çocuk, Justinian’ın yasayı değiştirmesine kadar, aslında kendisini yetiştiren kişinin kölesi olurdu.[463] Vizigot yasası geçim masrafları için yıllık bir altın *solidus* ödenmesi karşısında çocuk üzerinde azami on yaşına kadar yeniden hak iddia edilmesini mümkün kılar: On yaşından sonraysa çocuğun kendi geçimini sağlaması gerekir (*quia ipse, qui nutritus est, mercedem suam suo potest compensare servitio*, IV.iv.3).[464] Bu yasayı, Justinian’ın 530-

531 yıllarında çıkardığı, (miras ve azat etmelerden kaynaklanan teknik sebeplerle) çeşitli köle gruplarına değer biçerken on yaşından küçük çocukları ayrı tutan ve onlara on (veya eğer hadım edilmişlerse otuz) *solidi* değer biçilen iki yasayla (*CJ* VII.vii.1.5-5b; Vı.xliii.3.1) karşılaştırabiliriz. Ulpian'ın bir ifadesi, Romalı hukukçuların fiziken dayanıksız veya efendisine hizmet edemeyecek durumda olmamaları ve en azından beş yaşına gelmiş olmaları kaydıyla kölelerin bir değere sahip olduğunu düşündüklerini gösterir; fakat aynı zamanda bir kölenin değerini belirlerken (belirli yasal işlemler sırasında) "zorunlu masrafların" düşülmesi gerektiği şartı koşulur (*Dig*. VII.vii.6.1,3).

9. Yunan ve Roma dünyasında büyük ölçekli köle yetiştirilmesi uygulamasına başlanmasıyla ilgili ayrıntıları takip etmek güçtür. Bu alanda başka bir bölgeyle ilgili yeterli herhangi bir kanıta dair bilgi sahibi olmadığımdan, esas olarak İtalya'yı dikkate almak zorundayım. Fakat burada vuku bulan sürecin bir ölçüde tipik olduğunu düşünmeye hakkım olduğuna inanıyorum. Kuşkusuz en azından, ekonomi dışı köle arzında yaşanan bir düşüşün, İtalya'nın kendisinde hissedilir hale geldiğinde, Grekoromen dünyanın diğer kısımlarında daha da kuvvetli bir şekilde hissedilmesinin muhtemel olduğunu varsayabiliriz. Aslında esas olarak esir etme ya da satın alma yoluyla edinilmiş ithal "barbar" kölelerin kullanımından, ağırlıklı olarak evde yetiştirmeye geçiş süreci İtalya (ve Sicilya) dışındaki bölgelerde muhtemelen daha da önce başlamış ve İtalya'da olduğundan daha da ileri gitmiştir. Belki de bunun tek istisnası, Delos gibi (aşağıya bakınız) büyük bir köle-pazarının varlığına bağlı olarak, kölelerin yakın çevrede sıra dışı bir bollukta bulunabildiği yerlerdir. Kölelerin çok sayıda ve düşük fiyatlardan bulunamadığı bölgelerdeyse, elbette tasvir ettiğim süreç çok daha az belirgin olmuş olmalıdır; çünkü kölelerin işlediği arazilerin hâkimiyeti muhtemelen İtalya'dakinin yakınından bile geçmez ve

toplam üretimin daha büyük bir kısmı ister serf, ister sözleşme sahibi kiracı, isterse küçük mülk sahibi olsun köylülerin elinde kalır.

Bu noktada, Roma mali sistemine aşina olmayanlar için, İtalya'daki Roma topraklarının uzun bir süredir özel bir imtiyazdan yaralandıklarından söz etmeliyim: Toprak ve kelle vergilerinden muafiyet. Kelimenin özgün manasında (arızi bir varlık vergisi olan) *Tribitum*, İtalya'da sadece MÖ 168 yılına kadar toplanmıştı. O tarihten sonra, İtalya'daki Roma toprakları, hiçbir toprak vergisi (*tributum soli*) vermemiş ve kelle vergisi de (*tributum capitis*) sadece eyaletlerden toplanmıştı. Eyaletlerde bulunan az sayıdaki Roma şehri de *immunitas* bağışı (sadece bir avuç Yunan şehrinin de elde etmiş olduğu bir imtiyaz) elde etmiş ve daha da azı onları İtalya ile aynı mevkiye koyan "İtalyanların hakları" (*ius Italicum*) adlı özel imtiyazdan yararlanmıştı. *Principate* döneminde bir süreliğine bu imtiyazlar çok değerliydi ve İtalya'da (ve mıntıkalarıyla birlikte *immunitas* ya da *ius İtalicum*'dan yararlanan az sayıdaki eyalet şehrinde) bulunan topraklar, sahiplerine sıra dışı büyüklükte bir kazanç sağlamış ve bu nedenle yüksek bir değere sahip olmuş olmalıdır. Fakat tedricen *tributum*, giderek büyüyen, teorik olarak karşılığında ödeme yapılması gereken, fakat zamanla daha fazla karşılıksız kalmaya başlayan ayni talepler (*indictiones* vb.) sistemine kıyasla önemsizleşti ve Diocletian'ın İtalya'nın ve *immunitas* ya da *ius* Italicum'a sahip şehirlerin imtiyazlarını ilga etmesiyle, üçüncü yüzyılın sonlarından itibaren bu imtiyazlar görece ehemmiyetsiz hale geldi.[465]

10. Cumhuriyet döneminde kadınlar ve çocuklar yaygın bir şekilde köle olarak kullanılmamış ve özellikle de İtalyan tarımında, Amerikan Eski Güneyi, Batı Hint Adaları ya da Latin Amerika'dakine benzer bir ölçüde istihdam edilmemiş gibi gözükmektedir. Jonkers ve Blunt'un hukuki metinlerden ve Romalı tarım uzmanlarından yola çıkarak vardıkları sonuçlar,

Cumhuriyet'in sona ermesinin ardından köleler arasındaki cinsiyet oranının daha eşit hale gelmeye başladığını ve köle yetiştirmenin ekonomide çok daha büyük bir rol oynadığını kuvvetli bir şekilde ileri sürmektedir.[466] Grekoromen dünyada kadın kölelerin fiilî tarım faaliyetlerinde genel kullanımına karşı, az da olsa etkide bulunmuş olabilecek bir etken, genel olarak kadınlar hakkında, en yüksek çevrelerde bile var olan batıl inanışlardır. Örneğin, Columella menstrüasyon dönemindeki bir kadının sedefotu çalısına dokunması halinde bitkinin solacağına ve yine böyle bir kadının bakması halinde taze salatalık sürgünlerinin ölebileceğine inanıyordu (*RR* XI.iii.38, 50). Milattan önce üçüncü yüzyılda yaşayan ve eserlerinden bir kısmı Democritus imzasıyla etrafta dolaşan Mısırlı Yunan yazar Mendesli Bolus'un (cf. ibid. VII.v.17), menstrüasyon dönemindeki bir kadının, sadece hastalıklı bitkinin etrafında başı açık ve yalın ayak dolaşarak tırtılları nasıl öldürebileceğini tasvir ederken pek de dengeyi tesis etmeye çalıştığı söylenemez. Yunan ve Roma edebiyatında kadınlar genellikle ev işleriyle uğraşırken erkeklerse tarlada çalışırken resmedilir. Columelalla'da bu fikre dair doğrudan Xenophon'un *Oeconomicus*'undan (VII.23-42, özellikle 23, 30) aldığı, Latinceye Cicero tarafından çevrilen ve uzun uzadıya köle ev hizmetçisinin (*vilica* genellikle erkek kâhya, *vilicus* ise eşidir) görevlerini anlatarak devam ettiği heyecanlı bir ifade yer alır; (XII.i.1'den iii.9'a kadar). Fakat, ayrıksı başka bir pasaj, Columella'nın yağmur yağmaması ve havanın çok soğuk ya da ayaz olmaması kaydıyla kadın kölelerin tarlalarda çalışmasını beklediğini kanıtlıyormuş gibi gözüküyor (XII.iii.6). (Roma tarım yazarlarına bu kadar sık atıfta bulunduğum için özür dilemeye gerek duymuyorum, zira önerileri büyük oranda Yunanca yazılan ya da Yunan kaynaklarına dayanan el kitaplarını temel almaktadır. Bu bir ölçüde Kartacalı Mago'nun Roma Senatosu'nun emriyle Latinceye çevrilen eseri için de geçerlidir: bkz. Col., *RR* I.i.10, 13 vb.)

Yalıtılmış edebî metinleri tarihsel bir ilerlemeyi kanıtlamak için kullanmanın tehlikeli olabileceğinin farkındayım. Fakat köle yetiştiriciliğine ilişkin eserleri günümüze ulaşan, önde gelen ilk üç Romalı tarım yazarı, yani Cato, Varro ve Columella tarafından ardı ardına yapılan açıklamalara baktığımızda, İtalya'daki gerçek gelişmelerin aslına sadık bir yansımasını göreceğimizi düşünüyorum. MÖ 149 yılında hayatını kaybeden Cato, tarım üzerine yazdığı el kitabında köle yetiştiriciliğine hiç atıfta bulunmaz ve aslında aynı çalışmada yine bir köle olan kâhyaya (*vilicus*) "eş" olarak vermeyi tasarladığı bir köle ev hizmetçisi (*vilica*) dışında (*De agricult*, 10.1, 11.1, 56, 143) kadın kölelerden de pek bahsetmez. Bununla birlikte Plutarkhos, *Cato'nun Yaşamı* isimli eserinde erkek kölelerinin kadın kölelerle cinsel ilişkiye girmesine, ödeme karşılığında (tabii ki kendisine, *Cato mai*. 21.3) izin verdiğini anlatır. Bu ilişkiler arada sırada gebelikle sonuçlanmış olmalıdır, zira Plutarkhos'tan Cato'nun karısının, gelecekte efendileri olacak kendi oğluna karşı kibar olmalarını sağlaması umuduyla köle-kızların bebeklerini emzirdiğini de okuruz (ibid. 20.5). Yüzyıldan daha uzun bir süre sonra, MÖ 36'da yazan Varro, kölelerin üremesi üzerine sadece iki bağlamda kafa yorar. İlk olarak, *pastores*'in (çoban ve sığırtmaçlar) eş sahibi olmasını ister gibi gözükür. Eğer çiftlik kompleksinin (*villa*) içinde yaşıyorsa, der Varro içten bir şekilde "Venus Pastoralis" köle bir eş sahibi olursa mutlu olacaktır. Buna ek olarak *pastores*'in daha uzakta ve kendi kulübelerinde yaşaması halinde, işlerinde ona yardımcı olacak birer eş vermenin kötü bir şey olmadığı şeklindeki yaygın düşünceyi de kaydeder (*RR* II.x.6 ff.; cf. i.26). Fakat Varro'nun ilk olarak tartıştığı şey *pastores*'in satın alınmasıdır. Bunu *pastores* edinmenin olağan yolu olarak görmektedir (x.4-5). İkinci olarak, çiftliğin içinde fiilen tarım işi yapan köleler hakkında yazarken, yalnızca kâhyalara (*praefecti*, köle idarecisi) çocuk büyütmeleri ve böylece "daha güvenilir ve çiftliğe daha bağlı hale gelmeleri" için eş olarak köle verilmesini

önerir (*firmiores er coniunctiores*: *RR* I.xvii.5) Bununla birlikte Varro aynı metinde, Epir'den (Yunanca konuşulan bir bölge) gelen kölelerin o dönemde, geliştirebildikleri aile ilişkileri (*cognationes*) nedeniyle diğerlerinden daha değerli olduklarını belirtir. Belli ki, Epirli köleler zaten bütün aileleriyle birlikte satılmakta ve bu birliğin devam etmesine izin verilirse istisnai bir hizmet vermektedir. Cicero'nun dostu ve mektup arkadaşı ve MÖ son yüzyılın önde gelen bir *equester*'i olan T. Pomponius Atticus, çok sayıda köleye sahip hayli zengin biridir ve arkadaşı ve yaşam öyküsünü yazan Cornelius Nepos'un anlattığına göre, kendi evinde doğmamış ve eğitilmemiş (*domi natum domique factum*) tek bir köle bile tutmaz: Nepos bunu Atticus'un *contentia* ve *diligentia*'sının göstergesi olarak görür ve bu belli ki o dönemlerde istisnaidir (*Att*. 13.3-4). Cumhuriyet dönemindeki köle yetiştiriciliğine atıfta bulunan daha sonraki yazarlar, belki de kendi zamanlarındaki ekonominin bir özelliğini anakronistik bir şekilde geçmişe yansıtmaktadır; tıpkı Cumhuriyet'in orta dönemlerinden söz ederken "köle sahipliği zenginlere, askerlikten muaf oldukları için sayıları hiçbir engelle karşılamadan artan köle çocukları üzerinden büyük kazanç sağladı" diye yazan Appian'ın yaptığı gibi (*BC* I.7).

Yine yaklaşık bir yüzyıl sonra, milattan sonra ilk yüzyılın 60'larında ya da 70'lerinde yazan Columella, evde yetişen köle sahibi olmaya düşkündü: Kadın köleleri çocuk doğurmakla ödüllendirmeyi savunur ve kendisinin de, bizzat üç oğul doğuran her kadına çalışmadan muafiyet, daha fazlasını doğuranlara ise özgürlük vermeyi âdet edindiğini ekler (*RR* I.viii. 19; cf. aşağıda atıfta bulunulan Salvius Julianus, *Dig*. XL.vii.3.16). Uygulamanın dışında bırakılmış gibi gözüken kız çocuklarıyla ilgili bir şey söylenmez, zira "çocuk" diye çevirdiğim sözcük *natos*'tur (erkek çocuklar kadar kız çocuklarını da kapsayabileceğini düşünsem de eril haldedir) ve kadına muafiyet ya da özgürlük kazandıracak üç ya da daha fazla çocuk içinse *filii* sözcüğünü kullanır (yine erildir). Her iki

cinsiyetten de çocukların kastedilmiş olması mümkündür; fakat eğer Columella kız çocuklarını da dahil etmek isteseydi kuşkusuz *liberi*'den de söz ederdi. Pek çok kişinin Columella'nın çağdaşı olarak gördüğü Petronius, hayalî bir azatlı olan Trimalchio'nun servetine dair gülünç hikâyesinde, "Cumae'deki arazisinde bir günde 30 erkek ve 40 kız çocuğun (tabii ki köleler) doğduğu"nu yazar (*Satyr*. 53): Sayılar ne kadar abartılmış olursa olsun hikâye önemlidir. Dio Chrisostom'un *Kölelik ve özgürlük üzerine* iki söylevinin (muhtemelen birinci yüzyılın son yıllarında yazılmıştır) ikincisinde yer alan hayalî bir diyalogda, hamile kalan köle kadınların, "çocuk yetiştirmek zorunda kalıp köleliklerine ek bir başka dert daha edinmemek için" kürtaj ya da bebek katline (hatta zaman zaman ilgili erkeğin onayıyla) meylettikleri varsayılır (XV.8). Tabii ki bu çocuklar, Dio'nun okurlarına hatırlatma ihtiyacı duymadığı üzere, onlardan alınıp bir başka efendiye satılabilirdi. Üçüncü yüzyılın başları gibi geç bir tarihte bile, onlardan çocuk elde etmek gibi bilinçli bir amaçla kadın köle satın alınmasına yönelik genel bir uygulama mevcut değildi (Ulpian, *Dig*. V.iii.27.*pr.*: "non temere ancillae eius rei caussa comparantur ut pariant") ve bu nedenle çocuklar teknik açıdan mülkün getirdiği "kazanç" (*fructus*) olarak görülmüyordu (ibid.).[467] Yine de, bu tür çocuklar, *fructus*muş gibi "*çoğaldıkları*" mülkle birlikte miras alınıyorlardı (ibid. ve 20.3). Doğurganlığını yitiren ya da elli yaşını geçen bir kadın köle, "gebe kalmak ve bir çocuk doğurmak, kadının en önemli özel işlevi" olarak görüldüğünden (Ulpian, *Dig.* XXI.i.14.1), açık bir şekilde daha değersiz kabul ediliyordu (Paulus, *Dig.* XIX.i.21.*pr*).

Daha fazla işe yarar kanıt hukuki kaynaklarda bulunabilir. Köle-kızların ya da evde yetiştirilen kölelerin çocuklarından bahseden çok sayıda hukuki metin arasında pek azı Geç Cumhuriyet ya da Augustus dönemi hukukçularına aitti. Bu elbette kendi başına hiçbir şey kanıtlamaz, çünkü *Digest*'te atıfta bulunulan hukukçuların çok

büyük bir kısmı Antonine ya da Severan dönemlerinde yaşamıştır (MS 138-193-235). Bununla birlikte Blunt, olanca dikkatiyle, “köle yetiştirmenin Augustus’tan sonra daha büyük iktisadi önem kazandığı” çıkarımında bulunmaya hazırdır (*IM* 708) ve biz de sanırım en azından çağımızın ikinci yüzyılı itibariyle bunun, milattan önceki son yüzyıla kıyasla çok daha büyük bir rol oynadığını kabul edebiliriz. İkinci ve üçüncü yüzyıllarda hukukçular zaman zaman kölelerin “dostları” için doğru teknik ifadeyi, *contubernales*, kullanıyorlardı. Fakat bazen bu kadınlardan, günlük konuşmalarda (yukarıda alıntılanan *De agric.* 143.1’de Cato’nun da yaptığı gibi) sık sık bu terime başvuruluyor olsa da katı hukuk çerçevesinde hiçbir zaman kullanılmaması gereken “eşler” *uxores* şeklinde bahsediyorlardı. Ulpian, *Dig.* XXXIII.vii.12.33’te doğru kelime olan *contubernales*’i kullanır; fakat aynı eserin bir başka yerinde (12.7) dostlardan *uxores* şeklinde söz eder. Bu, eğer kölelerin sürekli dost tutmaları bir hukukçunun bile onlardan genel olarak “eşler” biçiminde bahsetmesine neden olacak kadar yaygın hale gelmemişse, bir hukukçu için şaşırtıcı bir hatadır.[468] Muhtemelen 150’lerde yazan Salvius Julianus’a ait özellikle ilginç bir metinde, vasiyetinde kadın kölesinin “üç köle doğurursa” özgür bırakılması gerektiğini yazdığı, fakat vârisin ya gebeliği önleyici bir “ilaç” vererek ya da kürtaj yaptırarak kadının çocuk doğurmasına izin vermediği bir vakayı ele alır (*Dig.* XL.vii.3.16). Buna bir adamın, şehirdeki *familia*’sında yaşayan kölelerden olan çocukları, taşradaki arazilerinde büyütülebileceğini de ekleyebilirim: bkz. *Dig.* XXXII.xcix.3 (Paulus); L.xvi.210 (Marcianus).

11. Artık şunu gösterebildiğimi umuyorum: *Principate* döneminde kölelikte bir “gerilemeden” söz etmenin mümkün olduğu ölçüde, üzerine yoğunlaşmamız gereken şey kölelerin istisnai derecede elverişli koşullar altında dışarıdan getirilmek yerine büyük ölçüde ekonomi içinde yetiştirilmeye başlamalarıdır. Bunun

sonucunda, köle nüfusun *sömürülme oranı* bir bütün olarak azalmış olmalıdır. Zira köleler emeklerinin hatırı sayılır bir bölümünü, bir kısmı sahipleri açısında yararlı hale gelebilecek yaşa kadar yaşayamayacak çocuklar yapmak ve büyütmek için harcamaya başlamıştır. Ekonominin dışından getirilen kölelerin giderek artan maliyetleri de kârlılıklarını azaltmıştır.

12. *Principate* döneminde köle yetiştirmenin zorunlu ve köleleri, ailelerine bakmalarına elverişli koşulları sağlayarak üreme konusunda cesaretlendirmenin arzu edilebilir olduğunu artık kabul ediyoruz. Bu nedenle, MÖ son yüzyıl gibi erken bir tarihten başlayarak, tarımsal arazilerde neredeyse kiracı olarak yerleştirilen kölelere dair gerçek kanıtlar bulmak bizi şaşırtmamalıdır. Bu kaynaklarımızda görülmese de yaygın olmuş olabilecek; fakat Justinian'ın *Diges*t'inde eserlerine atıf yapılan daha eski bazı hukukçulardan yaptığımız alıntılardan öğrenebildiğimiz bir durumdur. Bu hukukçuların en eskileri arasında, MÖ 39'da konsül olan Alfenus Varus ve daha genç çağdaşı Augustus'un himayesinde yetişen M. Anistius Labeo da yer almaktadır. Alfenus ekip biçmesi için bir çiftliğini kölesine kiralayan bir adamdan (*quidam fundum colendum servo suo locavit*: *Dig.* XV.iii.16) bahsetmekte ve bu tür bir kira sözleşmesi ihtimalinden sanki normal bir şeymiş gibi söz etmektedir (XL.vii.14.*pr*.). Labeo (ve aynı zamanda ilk yüzyılın 70'lerinde kalem oynatan Pegasus da), Ulpian'ın aktardığı üzere, *servus qui quasi colonus in agro erat*, "sanki bir kiracı gibi tarım toprağında bulunan bir köle" hakkında yazmaktadır (*Dig*. XXXIII.vii.12.3). Aynı duruma ikinci yüzyılın ikinci yarısının önde gelen hukukçularından biri olan Q. Carvidius Scaevola da değinmiştir (XXXIII.vii.20.1 ve 18.4; cf. XX.i.32) ve bunun yine Scaevola'ya ait başka iki metinde daha yer aldığını görüyorum: Dig. XXXIII.viii.23.3 (köle olan *coloni praediorum*) ve vii.20.3 (*coloni*'den olduğu gibi *vilici*'den de alınan *reliqua* bir rant olabilir ya da en azından rant içerebilir). Söz konusu metinlerin hepsi bu

durumdan sanki iyi bilinen, son derece sıradan bir şeymiş gibi söz etmektedir ve gerçekten de bu pratiğin birinci yüzyıldan sonra muhtemelen çok yaygın hale geldiğine inanıyorum. Bu tür durumlarda kiracı, tamamen hukuki bir açıdan bakıldığında hâlâ bir köleydi; fakat iktisaden köle tam anlamıyla bir kiracı haline gelmişti ve tıpkı sıradan bir *colonus*'un yapabileceği gibi (bkz. örneğin *Dig.* IX.ii.27.9,11; XIX.ii.30.4) kendi kölelerini bile kullanabilirdi (örneğin Scaevola tarafından *Dig.* XX.i.32'de sözü edilen *vicarii*). Ulpian bir köleyi bir evin sakini (*habitator*) olarak düşünebilir (*Dig.* IX.iii.1.8) ve bir *habitator*'u da kendisine ait ya da kiralanmış ya da lütfedilmiş bir evde meskûn olan kişi diye tanımlayarak devam eder (*vel in suo vel in conducto vel gratuito*, § 9).

Dördüncü yüzyılın sonlarında köle kiracılar öyle görünüyor ki hâlâ yaygındı, zira sahip oldukları ya da kiraladıkları topraklarda heretik toplantıların yapılmasına izin verenlerin suç işledikleri için cezalandırılmasını emreden 392 tarihli bir imparatorluk nizamnamesi (*CTh* XVI.v.21) bu tür bir iğrenç saldırıdan suçlu bulunan bir kiracının (*conductor*), eğer özgür bir insansa büyük bir ceza ödeyeceğini, fakat eğer "köle artıklarının dölü" ise (*servili faece descendens*) sefaleti ve düşük seviyesi nedeniyle cezayı hor görüyorsa, kırbaçlanıp sürüleceğini bildiriyordu. (Tabii ki, alıntıladığım Latince ifadenin köleden doğma olmak dışında bir şey ima etmesi gerekmediğinin ve muhtemelen hem köleleri hem de özgür inanları kapsadığının farkındayım.) Bir yüzyıl sonra, 490'larda, Papa Gelasius (MS 492-6) bir mektubunda Roma Kilisesi'ne ait bir miktar toprakta *conductore* olarak yaşayan Ampliatus isimli bir kölesinden söz eder.[469] Kölelerin bu tür kiracılıkları efendinin yararına görülürlerse, kuşkusuz süresiz olarak devam ederdi ve köle-*colonus*, eğer efendisi hayattayken azat edilmemişse, efendisinin vasiyeti üzerine de azat edilebilirdi (*Dig.* XXXII.xcvii, Paulus'da olduğu gibi). Tartışmakta olduğum durum

elbette uzun bir süredir biliniyor ve alıntılamış olduğum metinler, çeşitli modern tarihçiler –örneğin her ne kadar biz burada esasen Yunan Doğu ile ilgilenirken o tamamen Latin Batı'ya odaklansa da Marc Bloch (*CEHE* I^2.251-2'de)– tarafından hakkıyla kullanıldı. Charlemagne döneminde çok fazla göz önünde olan "kulübede yaşayan köle", *servus casatus*, Roma İmparatorluğu'nda bu isimle bilinmiyordu: *Casatus* terimi Orta Çağlardan önce bilinmezdi ve 369 tarihli bir nizamnamede *coloni* ile birlikte parantez içine alınmış *casarii*'nin "kulübe sahibi köle" kadar "kulübede yaşayan" özgür birisi olması da mümkündü (*CTh* IX.xlii.7= *CJ* IX.xlix.7). Fakat Papa I. Pelagius, bir kısmı üzerinde Kilisesi tarafında hak iddia edilebilecek bir miras meselesiyle ilgili talimatlar verdiği bir mektupta (*Ep.* 84, MS 560-1),[470] temsilcisi Cingulum Piskoposu Julian'a bir "rusticus vel colonus"un "artifex et ministerialis puer"e tercih edilir olduğu (§ 1) tavsiyesinde bulunur ve onu "*conductores* ya da *coloni* olabilecekleri" bırakmaması (§ 3) ve "kulübelere yerleşebilecek ya da tarımcı haline gelebilecek" (*qui vel continere casas vel colere possunt*, § 2) bu tür adamları vermemesi için uyarır. Burada "continere casas" sözcükleri, neredeyse bu adamlara "servi casati" demek anlamına gelir.

Servus quasi colonus birinci yüzyıl gibi erken bir tarihte bile Alman kabileleri arasında biliniyordu ki, Tacitus bu tür bir adamın durumundan Alman köleliğinin tipik biçimi olarak söz eder. Her köle, der, kendi başına yaşar ve efendisi ona "bir *colonus* olarak" veya "bir *colonus*muş gibi" (*ut colono*: *Germ.*25.1) sabit miktarda tahıl, sığır ya da kıyafet verme yükümlülüğü dayatır. Bunun doğruluğunu kuşku duymadan kabul edebiliriz: Muhtemelen bu kölenin kaçıp, epey yakında olabilecek evine dönmesini engellemenin en iyi yoluydu (bkz. Thompson, SEG 22-3, 18-19= *SCA* [der. Finley] 196-7, 192-3).

Genç Pliny'nin ikinci yüzyılın ilk yıllarında kaleme aldığı sık alıntılanan bir mektubuna göre, kendisi ya da İtalya'nın atıfta bulunduğu bölgesindeki bir başka kişi, hiçbir zaman zincire vurulmuş köle (*vincti*, başka yerde *compediti, alligati* diye de geçer) kullanmamıştı (*Ep.* III.xix.7). Sherwin-White, Pliny'nin mektuplarına yazdığı tefsirde, söz konusu bölgenin, Pliny'nin Tiber'in yukarı vadisinde Tifernum Tiberinum'da arazi sahibi olduğu Tuscany sınırında olduğunu göstermiştir (*LP* 254) Şair Martial, muhtemelen Pliny'nin söz konusu mektubundan on yıl kadar önce yazdığı bir pasajda, "sayısız zincir sesinin çınladığı Tuscany arazilerinin" manzarasını seyre dalar (*et sonet innumera compede Tuscus ager*, IX.xxii.4); fakat bu o dönemdeki gerçek duruma atıfta bulunmuyor olabilir. 70'lerin başlarında Yaşlı Pliny zindan benzeri barakalarda (*ergastula*) yaşayan *vincti* tarafından yapılan geniş ölçekli tarımdan yakınır: Bu, der, çiftçiliğin en kötü biçimidir ve Toprak Ana'yı gönülsüz ve öfkeli kıldığına inanılabilir! (*NH* XVIII.21, 35-6) Bununla birlikte (muhtemelen birkaç yıl önce yazan) Columella, arada sırada zincire vurulmuş kölelerden söz eder. Her ne kadar bu pasajlardan ikisi daha ziyade, söz konusu kişilerin (*ergastuli mancipia*, I.viii.16-17; *mancipia vincta*) özel bir ceza olarak bu durumda tutulduklarını ileri sürse de, Columella bağların "*sıklıkla* prangaya vurulmuş köleler tarafından ekilip biçildiği"nden bahseder (*vineta plurimum per alligatos excoluntur*, I.ix.4; cf. I.vi.3 ve I.*praef*.3;iii.12). Öyle gözüküyor ki, pranga mahkûmlarının tarımda kullanılması iki Pliny'nin döneminde de İtalya'da bile gerileme içindeydi; fakat ikinci yüzyılın başlarında tamamıyla ortadan kalktığı da söylenemezdi.

13. Bu noktada Roma arazi kiralama sistemine ve serfliğe dönüştürülmeden önceki eski biçimiyle *colonate*'nin yükselişine dair kavrayışımıza özellikle değerli bir katkı yapmış ola üç çalışmadan bahsetmek istiyorum.

(*a*) Bunlardan ilki 1896 yılında Max Weber tarafından yapılan ve aynı yıl basılan bir parlak bir konuşmadır. Gözünden pek bir şey kaçmayan Rostovtzeff bile bunu okumamıştır (bkz. *SEHRE*^{2} II.751 n.9); fakat son yıllarda “The social causes of the decay of ancient civilisation” {Antik uygarlığın yıkılışının toplumsal nedenleri} başlığı altında en az üç iyi İngilizce çevirisine kolayca ulaşmak mümkün hale gelmiştir (bkz. yukarıda II.v ve n.8). Mazzarino bu konuşmayı (biraz da mübalağa ederek), “antikitenin iktisadi krizi üzerine bugüne dek yazılmış gerçekten en temel eser ve bir dehanın en büyük ürünü” diye tanımlamıştır (*EAW* 140). Weber’in bu soruna yönelik ilginç yaklaşımı, emek arzına odaklanır. Benim de yaptığım gibi, Geç Cumhuriyet döneminde belirli bölgelerde yayılan köle-barakalarının kesinlikle kendisini yeniden üretmediğini ve dışsal köle arzı bir ölçüde kurumaya başladığında, bunun “köle-barakaları üzerindeki etkisinin kömür stoklarının tükenmesinin maden eritme ocakları üzerindeki etkisiyle aynı olacağını” belirtir. Bu olduğunda, diye ekler Weber, “antik uygarlığın gelişimindeki dönüm noktasına ulaşmış oluruz.” Fakat köleliğin gerileyişi ve *colonate*’nin gelişimine dair çizdiği eskiz, bir dereceye kadar tamamen geçerli olsa da,[471] yukarıda § 6’da açıkladığım birbiriyle ilişkili, iç içe geçmiş süreçleri ortaya çıkarmayı başaramaz: Köle yetiştiriciliğinin çok geniş ölçekte yayılmasının sonucunda *köle emeğinin sömürülme oranındaki düşüş* ve mülk sahibi sınıfların görece yüksek yaşam standartlarını sürdürmeye kararlı olmaları ve diğerlerinin koşullarını aşağı çekmek için gerekli olan tüm siyasi kontrolü ellerinde tutmaları gerçeğinin maddi bir sonucu olarak *mütevazı özgür insanların giderek daha fazla sömürülmesi*.

(*b*) İkinci çalışma Fustel de Coulanges’ın *Recherches sur quelques problèmes d’histoire* (Paris, 1885) 1-186 eserinde yer alan uzun bir makale olan “Le colonat romain”dir. Fustel’in halen ilgi çekiciliğini koruyan *colonate*’nin gelişim süreci üzerine söyleyecek

çok sözü vardır. *Coloni*'nin genellikle, Genç Pliny'nin borçları (*reliqua*) giderek artan ve güvencelerini kaybeden, gerçekten ümitsiz bir duruma düşmüş kimi kiracıları gibi büyük borca battığı gerçeği üzerinde özellikle durur (Pliny, *Ep.* III.19.6-7; IX.37.1-3; cf. VII.30.3; IX.36.6; X.8.5). *Digest*'te adı geçen Romalı hukukçuların çalışmalarında "kiracılardan kalan rantlara" (*reliqua colonarum*) çok sayıda atıf yer almaktadır. Bunlar arasında kuşkusuz sadece zaten vadesi geçmiş ve faize düşmüş rantlar değil, vasiyet sahibinin ölümünden sonra ödenme vakti gelecek kiralar da bulunmaktadır (zira bu ikisi arasında ayrım yapan hiçbir metne rastlamadım). Fakat tabii ki Pliny'yi bu kadar endişelendiren *reliqua* gibi borçları da bu kapsamda yer almaktadır (*Ep.* III.19.6; IX.37.2). Daha yakın tarihli çalışmalar Fustel'in Roma hukukuna dair kimi teknik mevzularda yanıldığını göstermiştir: Bilhassa, Roma kira sözleşmesinde (*locatio conductio*) sabit rantın esas olduğuna inanırken yanılıyordu (bkz. örneğin, Clausing, *RC* 161-2; Thomas, NM). Yine de çalışması, *Principate* döneminde *coloni*'nin mütevazı statüsünün ve yasal ve iktisadi konumunun taşıdığı riski göstermesi açısından çok yararlıdır. Horatius "kralların" tam zıttı olarak "güçsüz *coloni*"yi seçmişti (*inopes coloni*: *Od.* II.xiv.11-12). Daha sonra dinî meselelerde bile toprak beylerinin hükmü altına girdiklerini görürüz: 251 yılında aziz Cyprian, Hristiyan "inquilini et coloni"yi, İmparator Decius tarafından talep edilen halka açık kurban etme töreninden kurtardıkları için Afrikalı toprak beylerini methedebiliyordu (*Ep.* LV.xiii.2) ve 400 yılı civarında Kuzey Afrika'daki güçlü toprak sahipleri *coloni*'lerini Donatizmden Katolikliğe döndürmeyi kendilerine görev bilmişlerdi (August., *Ep*. 58.1) ya da tam tersi (Aug., *C. Litt. Petil*. II. 184, 228).

(*c*) Üç eserden sonuncusu, Roma *locatio conductio* sözleşmesine tabi kiracının son derece zayıf konumunu bildiğim başka her çalışmadan daha iyi ortaya koyan Berhard Kübler'e ait bir makaledir (SCRK, özellikle 580-8). Burada kısa bir süre önce

Elizabeth Rawson tarafından belirtilen bir şeye dikkat çekmeye değer: “[Geç Roma Cumhuriyeti’nde] üst sınıf arasında kiralama pratiği nadiren görülmesi, kiracının yasa karşısındaki elverişsiz konumuyla ilişkili olabilir” (*SRP*, der. Finley, 87).

Burada, yukarıda III.iv’te “III. Borç Esareti” başlığı altında, borçtan “kişisel olarak sorumlu tutulma” ile ilgili söylediklerime geri dönerek, toprak beyi ile kiracı arasındaki *locatio conductio* sözleşmesinin bir ihlali olan temerrüde düşmüş rantın, toprak beyine borcunu ödeyemeyen kiracıyı diğer herhangi bir borçlu gibi “kişisel olarak sorumlu tutma” yetkisi verdiğini belirtmeliyim. Yukarıda III.iv’te (70. dipnotun olduğu paragraftan bir öncekinde) öne sürdüğüm fikre artık bir yenisini ekleyebilirim: Köle terminolojisi günlük dilde kendisi için de kullanılan *addictus* veya *iudicatus*, fiiliyatta sık sık alacaklısı için çalışmaya mecbur edilmiş bir kişi olabilir. Aslında bu tür bir durumda toprak beyinin ekseriyetle kiracısını aynı toprakta, *normalde ancak buna gönüllü bir kiracıya dayatılabilecek daha ağır koşullar altında* tutmayı önermesi ve kiracının da bir *addictus* haline gelerek yalnızca hapse atılmaktan ya da borçları karşılığında çalışmak üzere başka bir yere götürülmektense *bu tür koşulları kabul etmeyi tercih etmesi* kuvvetli bir ihtimal değil midir? Callistratus’un *Deiure fisci* başlıklı *Digest*’te muhafaza edilmiş (XLIX.xiv.3.6) incelemesi sayesinde, ikinci yüzyılın ikinci çeyreği itibariyle kamusal arazilerdeki kiracıları, aynı rant üzerinden mülkü alacak kimse bulunamaması halinde, kira sözleşmelerini yenilemeye zorlayan bir uygulamanın geliştiğini biliyoruz. (Mültezimlerin de benzer şekilde sözleşmelerini yenilemeleri sağlanıyordu.) Bu tür bir prosedürü yeren Hadrian, bunun “tamamen insanlık dışı bir *âdet*” (*valde inhumanus mos*) olduğunu söyler, ki bundan söz konusu uygulamanın daha önce pek çok kez vuku bulmuş olduğu sonucunu çıkarmalıyız. İmparator Philip’in 244 tarihli bir hükmüne göre “isteksiz kiracıların ya da vârislerinin” sözleşmenin sona ermesinin ardından alıkoyulması

“pek çok kez” imparatorluk buyruklarıyla yasaklanmıştı (*CJ* IV.lxv.11). Aslında imparatorluk temsilcilerinin yanı sıra özel mülk sahibi toprak beylerinin de bunu yapmaya hakları olmadığı halde, kiracılarını sık sık sözleşmeleri sona erdikten sonra da toprakta tutmaya kalkıştıklarına inanmak güç değildir. (Tabii belirtmek gerekir ki, eğer kiracı toprak beyine borçluysa bunu yapma hakları vardı: bkz. bu paragrafın başında borçtan “kişisel olarak sorumlu tutulma”yı ele alan III.iv’e yapılan atıf.) *CJ* IV.lxv.11’de ele alınan vakada, söz konusu kiracının bu durumda [borçlu] olmadığını; fakat toprak beyine rant ya da kredi geri ödemesi şeklinde borçlu olması ve borcunu ödeyemeyecek duruma düşmesi halinde, söz konusu yasanın uygulanmasının mümkün olmayacağını varsayıyorum.

14. İtalya’da göze çarpan fakat Yunan Doğu’da da aynı kuvvetle var olmasını bekleyebileceğimiz özel bir etken vardı: Arazisini doğrudan köle emeğiyle işleyen bir toprak sahibinin en iyi sonuçları elde etmek için, toprağını kiraya veren toprak beyiyle kıyaslandığında harcaması gereken ek zaman ve çaba ve bunun toprağını kiraya vermesi için sağlayacağı itki. Genç Pliny’nin kimi mektuplarında da göreceğimiz gibi, topraklarını kiraya vermeye meraklı bir toprak sahibi bile arada sıra yorucu denetleme faaliyetleriyle meşgul olabilirdi.[472] Fakat, sonuçta, kiraya verilen çiftlikler normalde sahiplerinin ilgisini daha az gerektirecektir ve bu da kısmen doğrudan köleler eliyle işlenen topraklardan elde edilmesi beklenecek kârları azaltacaktır. Antik yazarların sıklıkla vurguladıkları gibi, toprak sahibi için doğrudan işlenen bir arazide yılın büyük bir bölümünde şahsen bulunmak hayli arzu edilir bir şeydir.[473] Columella kendi zamanındaki (birinci yüzyılın ortaları) pek çok toprak sahibinin ve eşlerinin arazilerinde kalmak ve onlarla şahsen ilgilenmek konusunda isteksiz olmalarından yakınmaktadır (*RR* I.*praef*.12-15; I.iv.8; XII.*praef*.8-10). “Hanımefendiler, der, bir kır evinde birkaç gün kalmayı ‘en aşağılık iş’ (*sordidissimum*

negotium) addediyorlar.” Bu tür insanlar için en açık çare topraklarını mümkün olduğunca kiraya vermekti ve Batı’daki (ve bir ölçüde de Yunan Doğu’daki) pek çok toprak sahibi, istese bile şahsen yakından denetleme imkânı pek olmayan çok farklı yerlere dağılmış arazilere sahip olduğundan, bu çok daha muhtemeldi. Benim şahsi izlenimim şudur ki, Geç Cumhuriyet dönemine kadar zengin Romalılar, muhtemelen büyük oranda bir araya toplanmış topraklara sahip olma eğilimindeydiler (Sextus Roscius’un on üç çiftliği de “neredeyse Tiber boyunca” uzanıyordu: *Cic.*, Pro Sex. Rosc. Amer. 20); fakat Geç Cumhuriyet döneminde ve daha da fazla olmak üzere *Principate* ve Geç İmparatorluk’ta, giderek daha geniş alanlara dağılan mülkler edinmeleri mümkün hale gelmiştir. Her şeyden önce Geç İmparatorluk’ta farklı eyaletlerde arazi sahibi olan Romalılar görüyoruz. Bu kendi başına, ortaya koyduğum nedenler dolayısıyla kiraya vermeyi cesaretlendiriyordu. Kuşkusuz, yeterli kanıt yokluğunda, kiraya vermenin Cumhuriyet döneminde olduğundan çok daha yaygın hale geldiği iddiasını kabul etmemeliyiz: Burada Cumhuriyet ve Augustus dönemlerinde İtalya’daki kiralamalarla ilgili metinlerden yararlı bir derleme yapan Brunt ile hemfikirim (ALRR 71 nn.27-33).[474] Yine de, bana kiralama doğrudan işlemenin aleyhine genişlemiş gibi geliyor. Terhis edilmiş askerlere dağıtılan çiftliklerin pek çoğunun bu şekilde kullanıldığını düşünüyorum. Horatius’un Ofellus’u tipik bir örnektir: Çiftliği müsadere edilmiş ve *colonus*’u haline geldiği eski bir askere verilmiştir (*Sat*. II.ii.2-3, 112-15, 127-35). Çiftliklerini kendilerine kiralanması şartıyla satan insanlara da rastlarız; bu uygulama *Dig.* XIX.i.21.4 (Paulus) ve XVIII.i.75’te (Hermogenianus) ele alınmıştır. Burada toprağı bir kiracıya kiralamanın hiçbir şekilde köle emeğinden vazgeçilmesi anlamına gelmeyeceğini eklemeliyim (aşağıya ve nn.51-8’e bakınız).

15. Eğer şimdiye kadar çok fazla İtalya kaynaklı kanıtlara odaklandıysam bunun nedeni (daha önce de belirttiğim gibi), *Principate* döneminde yaşanan tasvir ettiğim gelişmelere dair Yunan Doğu'ya kıyasla çok daha fazla açık kanıta sahip olmamızdır. Roma İmparatorluğu'nun kimi Balkan eyaletlerinde ikinci yüzyılın ortalarına kadar çok sayıda köleye rastlıyoruz; fakat daha sonra kölelerin nüfus içindeki oranları çok dikkat çekici bir biçimde düşmüş gibi gözüküyor. Dalmaçya için Wilkes ve Noricum için Géza Alfödy durumun böyle olduğunu göstermiştir.[475] Bununla birlikte, başta Mısır olmak üzere Yunan dünyasının büyük bir kısmında köle üretimi, İtalya'da Cumhuriyet'in son bir ya da iki yüzyılında ulaştığı kadar yüksek bir noktaya hiçbir zaman ulaşamadı. Hiçbir yerde, özellikle İtalya, Sicilya ve Kuzey Afrika'dakiler kadar çok sayıda büyük arazi –antikitede bu ifade çok geç ve nadiren kullanılmış olsa da modern dönemlerde genellikle adlandırıldığı biçimiyle *latifundia*– yoktu. Cumhuriyet'in son yıllarında Varro büyük bir çiftlikten *latus fundus* diye söz edebiliyordu (*RR* I.xvi.4); fakat *latifundium* sözcüğünün bildiğim ilk kullanımı 30'larda Tiberius'un hükümdarlığı sırasında yazan ve ironik bir biçimde *manga latifundia*'dan söz eden Valeris Maximus'a aitti (IV.iv.7).[476]

Tabii ki, büyük araziler köleler tarafından işlenebilir, kiracılara kiralanabilir ya da her ikisi birden yapılabilirdi. Tesadüfen, Batı'da, özellikle de Afrika'da çok sayıda kiracı-çiftçinin varlığına ilişkin edebî kanıta sahibiz. Seneca 60'ların başında yazdığı bir mektupta, Sicilya ve Afrika 'da (öyle görünüyor ki) tekil sahiplerin topraklarını işleyen "binlerce *coloni*"den söz eder (*Ep.* CXIV.26). Romalı arazi uzmanı Agennius Urbicus (yaşadığı tarih belli değildir), muhtemelen 80'ler ya da 90'larda kaleme alınan Sextus Julius Frontinus'un *De controversiis agrorum*'unu tekrar ederek, Afrika'da insanların "şehirlerin etraflarındaki topraklardan daha

küçük olmayan, hatta pek çoğu daha büyük olan" arazilere (*saltus*) ve "villaları etrafında şehirler kadar büyük köylere ve hiç de az olmayan sayıda basit insana [*non exiguum populum plebium*] sahip oldukları"ndan söz eder.[477] Benzer özellikler Yunan dünyasında da gözlemlenebilirdi. Şu anki amaçlarım açısından şunu söyleyebilirim: İtalya ile Yunan Doğu arasındaki esas fark sadece, ikincisinde büyük ölçekli köle üretiminden "köylü üretimi" adını vereceğim şeye doğru değişimin daha az fark edilebilir olmasıydı. Zira Yunan Doğu'da köylü üretimi zaten görece önemli bir rol oynuyordu. Farklı bölgelere ilişkin henüz ayrı ayrı yeterli miktarda kanıt toplayamadığımı kabul etmek durumundayım. Roma döneminde Yunan dünyasında köle hanelerine ilişkin, Aziz John Chrysostom, *Hom. in Matth.*, 63.4, *MPG* LVIII.608'deki gibi retorik amaçlı bir karakterin söyledikleri (Antakyalı toprak sahipleri bin ya da iki bin *andrapoda*'ya sahiptir) dışında, elimizde herhangi bir rakam bulunmamaktadır. Galen'in verdiği sıradan ve kuşkusuz son derece güvenilmez rakam bir yana bırakılırsa, Roma döneminde herhangi bir Yunan şehrinin topraklarında var olan kölelerin sayısına dair hiçbir tahminî rakama rastlamadım. İkinci yüzyılın ikinci yarısında, kendi şehri Pergamum'un 40.000 yurttaşa ek olarak 80.000 "eş ve köleye" sahip olduğunu belirten –ve Pergamum'daki kölelerin sayısını *bilmesi* pek de mümkün olmayan– Galen'in, köle sayısını 40.000 olarak tahmin ettiğini çıkarsayabiliriz (*De cogn. curand. animi morbis* 9, Galen'in *Opera Omnia*'sı içinde V. 49. der. C.G.Kühn, 1825).

16. Kuşkucu itirazlara karşı henüz ispatlayamasam da, Yunan bölgeleri de dahil olmak üzere, Roma İmparatorluğu'nun büyük bir bölümünde köylülüğün içinde bulunduğu koşulların, Hristiyanlık çağının ilk üç yüzyılı içinde gözle görülür bir biçimde kötüleştiğine inanıyorum. Kölelerin konumuysa, özellikle *de facto* kiracı haline geldikleri yerlerde bir biçimde düzelmişti (bkz. yukarıda §12).

Köylülüğün (ve aslında tüm özgür yoksulların) statüsündeki bu bunalım aşağıda VIII.i'de göstereceğim şekillerde, yasal haklarındaki kötüleşme ve Yunan dünyasında demokrasinin nihai tasfiyesi sayesinde kolaylaşmıştı (bkz. V.iii ve aşağıda Ek IV). Çeşitli (iktisadi, hukuki ve siyasi) süreçler iç içe geçmişti; fakat hukuki ve siyasi veçhelere ilişkin daha fazla kanıt vardır ve daha kesin bir şekilde tasvir edilebilirler. Bunları, iktisadi veçheden ayırarak, ayrı ayrı incelemeyi daha uygun buluyorum. Çünkü iktisadi alandaki materyallerimiz, imparatorluğun farklı yönlerde ve eşit olmayan hızlarda gelişen farklı bölgelerinden gelen küçük kırıntılardan oluşan bir karmaşadan ibarettir. Nihai sonucun –ki hiçbir yerde aynı anda ulaşılmamıştı– çok geniş olan coğrafyanın tümünde hemen hemen aynı olmuş olması bile bunu değiştirmez. Bilmeyi çok istediğim ama küçük bir ölçek dışında henüz keşfedebildiğim tek şey, Erken ve Orta *Principate* dönemlerinde köylülüğe dayatılan üç ana yükün (bkz. bu bölümün ii. alt bölümü), yani rant, (*angariae* benzeri) zorunlu hizmetler ve vergilendirmenin göreli ağırlığının ne olduğu ve yıllar geçtikçe bunun nasıl değiştiğidir.

17. Üçüncü yüzyılın sonlarında başlayarak cereyan eden, Roma İmparatorluğu'ndaki tarımda çalışan özgür nüfusun serfleştirilmesini hesaba katmaya henüz hazır değiliz. Buna geçmeden önce, henüz bu kitapta dile getirilmeyen ve kısaca ele almak zorunda olduğumuz birbiriyle ilişkili iki mesele bulunuyor. Geç Roma *colonate*'sinin ortaya çıkışı üzerine çalışırken tedrici bir biçimde dikkatimi çeken ilk sorun, *barbarii*'nin imparatorlukta iskânıyla ilgili geniş meseledir. Bu kısmen çok uzun süre önce, 1840'larda Zumpt ve Huschke tarafından tartışılmıştı (bkz. Clausing, *RC* 44-9, 57-61, 77-89); çok daha kısa ama daha güncel bir değerlendirmeyse, Otto Seeck tarafından (*GUAW* I^4.i.407; ii.591-2) bahsettiğim sorunlardan ikincisiyle ilişkili olarak

tartışacağım önemli bir teori formüle ederken sunulmuştu. Geçtiğimiz birkaç yıl içinde belirli veçheleri ilgi çeken bu meseleye dair genel bir değerlendirmeye rastlamadım. Konu bu kitapta layıığıyla ele alınmayacak kadar geniş: *Laeti* ve *gentiles*'in doğası gibi bir dizi son derece teknik sorunu gündeme getiriyor ve bazılarını değerlendirmesi zor olan çok sayıda edebî kaynağın yanı sıra epigrafik ve arkeolojik kanıtların da incelenmesini gerektiriyor. Bununla birlikte, Ek III'te birkaç yorumla birlikte, birinci yüzyıldan altıncı yüzyıla dek, *barbarii*'nin imparatorlukta iskân edilmesiyle ilgili önemli olduğunu düşündüğüm tüm kanıtları ortaya koyacağım. Bu en azından bu yerleşimlerin, pek çok insanı şaşırtacağını düşündüğüm ölçeğine dair bir fikir verecek ve mesele hakkında daha fazla şey öğrenmek isteyenler açısında faydalı olacaktır. İmparatorluğun batısını Yunan Doğu'dan çok daha fazla etkilemiş olsalar da bu meselelerin bazılarını ele aldığım için mazeret bulmama gerek yok, zira sayıları toplamda yüz binlere varan kalabalık *barbarii* topluluklarının yerleşimci olarak imparatorluk topraklarına girmesini "gerileme ve çöküş" meselesini ele aldığımızda (Cf. aşağıda VIII) ciddi bir biçimde hesaba katmamız gerektiği açıktır; özellikle de, yakın dönemde konuyla ilgilenen pek çok yazar gibi, bunun "insan gücü kıtlığı" sürecinin önemli bir veçhesi olduğunu düşünüyorsak.[478] (İnsan gücü kıtlığı mutlak anlamda nüfusta genel bir düşüşe işaret edebileceği gibi, [daha çok tercih edeceğim üzere] göreli anlamda, insan gücünün başta tarım olmak üzere üretken işlerden uzaklaşarak ordu ve imparatorluk memurluğu gibi kendi başlarına ne kadar önemli olurlarsa olsun, doğrudan üretimle ilgisi olmayan faaliyet alanlarına kaymasını da ifade edebilir.) Bu konuya bu paragrafın başında söz ettiğim sorunlardan ikincisini ele aldıktan sonra, aşağıda § 19'da geri döneceğim.

18. İkinci sorun, Geç Roman *colonate*'sinden serfliğe geçişin izlerini sürmeye yönelik her çaba açısından önemli olduğunu düşündüğüm, *Digest*'te yer alan belirli bir metinden kaynaklanır. Metin, *Dig.* XXX.112.*pr*., muhtemelen 220 civarında yazan ve Roma hukukunun "Klasik" döneminin son büyük hukukçularından biri olan Aelius Marcianus'un *Institutes* eserinden alınmış bir parçadır.[479] İki kısımdan oluşur: Marcianus'un kendisine ait kısa bir açıklamayı, İmparatorlar Marcus Aurelius ve Commodus'a ait ortak bir buyruğa yapılan bir atıf takip eder. Bu buyruk takriben Commodus'un babası ile birlikte ortak-Augustus olduğu 117 yılı ile Marcus'un 17 Mart 180'deki ölümü arasında tarihlenebilir. Metin şöyledir:

> (*a*) Eğer herhangi biri *inquilini*'yi bağlı oldukları topraklar [*sine praediis quibus adhaerent*] olmadan miras bırakırsa,[480] vasiyet hukuken butlandır [*inutile*];
>
> (*b*) Fakat bir değer biçilip biçilmemesi [*aestmatio*] gerektiğine [*sc*. vârisin miras kalan kişiye tazminat olarak ne kadar ödemesi gerektiğine] vasiyet sahibinin isteklerine uygun bir şekilde, yüce Marcus ve Commodus'un buyruğuna göre karar verilir.

Bu pasaj, doğal anlamına uygun olarak yorumlandığında, değindiği iki noktadan ilkinin, yani (*a*)'nın, hâlihazırda yerleşmiş bir yasa olduğunu ima etmektedir. İmparatorların 177-180 yıllarında karar verdikleri şeyse, *inquilini*'nin bağlı oldukları topraklar olmadan geçersiz bir şekilde miras bırakılması halinde, bu tür bir mirasın değerinin hesaplanmasının gerekebileceğidir (ki böylece vâris miras bırakılanların kaybını vasiyetin geçersizliği nedeniyle o ölçüde tazmin edebilsin). Her halükârda, metni olduğu gibi kabul edersek, en azından 180 yılı itibariyle *belirli topraklara bağlı olduğu düşünülen "inquilini"nin* o topraklardan ayrı olarak miras bırakılamadığından emin olabiliriz. (Metnimizin genel olarak *inquilini*'yi değil, belirli bir *inquilini* tipini ele aldığını belirtmeliyim.)[481]

Inquilini teriminin bu şekilde kullanılmış olması, kimilerine başlı başına bir sorunmuş gibi gözükebilir. Zira genellikle, *Principate* boyunca, hukuki metinlerde, *inquilinus* kelimesinin normalde “kiralanmış bir meskende yaşayan kiracı” (bunun için Berger, *EDRL* 503), bir çiftlik ya da arazi parçası kiralayan bir *colonus*’tan ziyade, konutu kiralayan kişi anlamına geldiği varsayılır. Buna rağmen, *inquilinus* kelimesinin daha az teknik anlamında, her türden toprak kiracısı için kullanıldığını varsaymamız gerektiğini düşünüyorum. Ne yazık ki, *praedia* kelimesinin kullanılmış olması belirleyici değildir. Bize yalnızca bir tür toprak mülkiyeti ile karşı karşıya olduğumuzu anlatır: Kural olarak, ya binaların önemli bir unsur teşkil ettiği *praedia urbana* ya da üzerinde binalar olsun ya da olmasın esasen tarımsal toprağı ifade eden *praedia rustica* (bkz. örneğin, *Dig*. VIII.i.1; 14.*pr*.; özellikle 2 ile iii, özellikle 1 ve 2; iv..6.*pr.* ve 1; iv.12)

Bu metinle ilgili sıra dışı olan şey, söz konusu *inquilini*’nin “praediis quibus adhaerent” ifadesinde “praedia”ya *bağlanmış* olarak tasvir edilmesidir. Bu metne dair önerilen açıklamalardan biri, eğer doğruysa, sade ve basit bir çözüm önermektedir ve metnin muhtemel sonuçlarıyla ilgili endişeleri ortadan kaldırır. Bu, Otto Seeck’in ilk olarak *colonate* üzerine bir makalesinin parçası olarak 1900’de yayımladığı (*RE* IV.i.483-510, 494-7’de) ve antik dünyanın gerilemesine ilişkin devasa tarihinde yer alan Geç Roma *colonate*’sine ait değerlendirmesinde bir kez daha tekrarladığı (*GUAW* I^4.i.404 ff., özellikle 405-7 ile ii.585-90) teorisidir. Seeck metnimizdeki *inquilini*’nin, geleneksel türde bir *inquilini* olmaktan ziyade, İmparator Marcus tarafından Marcomannik Savaşları’nın ardından (bunun için bkz. aşağıda VIII.ii) esasen Roma İmparatorluğu’nun sınır bölgelerine yerleştirilen *barbarii* olduğunu; bu yerleşimcilerin Diocletian döneminden başlayarak karşımıza çıkan ve görünüşe göre hem ekip biçme hem de askerlik

yükümlülüklerine sahip (daha sonra bir yerde “terrae laeticae” olarak da atıfta bulunulacak) *laeti* olduklarını ve bu insanların toprağa bağlanmalarının iskânlarının doğal bir sonucu olduğunu ileri sürer. Seeck’e göre bunlar Geç İmparatorluğun serf-*colonate*’sinin habercisidir. *Barbarii*’nin kayda değer bir biçimde iskânı kuşkusuz 170’lerde gerçekleştiğinden (bkz. aşağıda Ek III, § 7) buyruğumuzun tarihi, *prima facie*, Seeck’i destekleyecek bir argüman oluşturur ve Marcianus tarafından sözü edilen şartlar, eğer 170’lerin sonlarındaki bir buyruğun konusunu oluşturuyorlarsa, tam da bu dönemde ortaya çıkmış olmalıdır. Arazilerine Germenlerin yerleştirildiği bir toprak sahibinin (ister daha sonraki *laeti* ile tanımlansınlar ister tanımlanmasınlar) onları ilk başta kendilerine verilmiş topraklardan ayrı olarak miras bırakmaya kalkması son derece makuldür. Ne yazık ki bu bize söz konusu *inquilini*’nin miras bırakılmasının neden geçersiz olduğuna dair bir şey söylenmez. Eğer bu adamlar gerçekten Germen idiyseler (*laeti* olsun ya da olmasın), o halde başlangıçta yerleştirildikleri topraklardan ayrılamayacaklarına ve eğer miras olarak bırakılacaklarsa bunun yalnızca toprakları ile birlikte yapılabilmesine karar verilmiş olabilir. (Şimdilik eğer Germen *laeti* ya da benzeri bir şey değillerse, hangi yasanın uygulandığı sorusunu bir yana bırakıyorum.) Seeck’in teorisi bazı araştırmacılar tarafından (modifikasyonlarla ya da değiştirilmeden) kabul edilirken, bazıları tarafından da reddedilmiştir;[482] fakat onun lehine ağırlık taşıyan herhangi bir ek argümana rastlamadığım gibi ona karşı ikna edici bir argüman da görmedim. Bu teori, eğer doğruysa, kuşkusuz bize, Roma İmparatorluğu’nun çalışan tarımsal nüfusunun çok büyük bir kısmını şu ya da bu şekilde toprağa bağlayan Geç Roma serf-*colonat*e’si için (aşağıda § 20’de göreceğimiz gibi) ilginç bir öngörü sunar. Seeck’e karşı az da olsa ağırlık taşıyan tek argüman neredeyse bir yüzyıl boyunca, “barbar” yerleşimcilerin topraklarına

bağlandıklarına dair başka hiçbir kanıtın mevcut olmamasıdır: Konuyla alakalı en eski metin aşağıda Ek III, § 14a'da bahsedilen 1 Mart 297 tarihli Latince Paneygric IV'deki (VIII) referanstır. (*Hist. Aug., Alex. Sev.* 58.4'teki devredilemez toprak parçalarını kurgusal oldukları için göz ardı ediyorum –ki bunlar kuşkusuz *barbari*'ye değil Romalı askerlere bahşedilen toprakları ima eder gibi gözükmektedir.)

Bana, Seeck'in teorisini kabul etmeyenler genellikle iki soruyu göz ardı ediyorlarmış gibi geliyor. İlki, 170'ler gibi erken bir tarihte, sıradan bir *inquilini*'nin nasıl olup da "toprağa" herhangi bir şekilde bağlandığı söylenebilir? Ve ikincisi, herhangi bir toprak sahibi o tarihte, ister gizemli bir şekilde "bağlı" oldukları topraklarla birlikte olsun ister topraksız, *inquilini*'sini miras bırakmaya hakkı olduğunu nasıl düşünebilir? Eğer Seeck haklıysa bu sorular gündeme gelmeyecektir. Fakat eğer teorisini reddeder ya da şüpheye düşersek, Seeck'in eleştirmenlerinin pek çoğunun yaptığı gibi bu soruları basitçe göz ardı edemeyiz. *Principate* döneminde genel olarak kiracıların (*coloni* ya da *inquilini*) vasiyet yoluyla miras bırakılabildiklerinin düşünülmüş olduğuna dair hiçbir kanıta rastlamadım. Fakat elbette Geç İmparatorluk döneminde serf-*colonate* ortaya çıktığında ve kiracılar kiraladıkları topraklardan ayrılamaz hale geldiklerinde, satış kadar vasiyet ya da veraset yoluyla da toprakla birlikte başkasının mülkiyetine geçebiliyorlardı, hatta buna mecburdular. Görebildiğim kadarıyla *Principate* döneminde kiracılar bir çiftliğin *instrumentum*'una –yani bir vasiyet ya da kira sözleşmesinde özel olarak bahsi geçen ya da sahibi tarafından miras bırakıldığında, "cum instrumento" ya da "instructum" sözcükleri olsun olmasın, otomatik olarak çiftlikle birlikte gitmesi gereken donanıma– dahil değillerdi. Romalı hukukçular, hem *Dig*. XIX.ii.19.2'nin (toprağın kiraya verilmesini de içeren) *locatio cunductio* sözleşmesini ele alan kısımlarında, hem de aynı eserin çiftlikler sık sık –belki de genellikle–

instrumentum’larıyla birlikte miras bırakıldığından vasiyetleri ele alan başka bir bölümünde daha uzun bir biçimde (XXXIII.vii), *instrumentum*’a nelerin dahil olduğunu kesin olarak tanımlayabilmek için çok çaba sarf etmişlerdi. Köleler, tabii ki, *instrumentum*’un bir parçasını oluşturabilirdi; fakat yukarıda § 12’de tartışılan köle-*colonus*, kiracısı olarak görüldüğü çiftliğin *instrumentum*’unun bir parçası olarak düşünülmüyordu (*Dig*. XXXIII.vii.12.3) ve kuşkusuz sıradan bir özgür *colonus* ya da *inquilinus* da *a fortiori* böyle değildi. Kimi yazarların (Jones da dahil olmak üzere: aşağıya bakınız) Marcianus’un *inquilini*’sini köle olarak gördüğü doğrudur; fakat eğer köle idiyseler, üzerinde çalışageldikleri topraktan ayrı olarak miras bırakıldıkları vasiyetin geçersiz olması kuşkusuz anlaşılmaz olurdu. Leonard onları “grundhörige Sklaven” olarak görmektedir (*RE* IX.ii [1916] 1559, s.v. *inquilini*). Fakat toprağa bağlı köleler, bilebildiğim kadarıyla, dördüncü yüzyıldan, muhtemelen 370 civarı gibi geç bir tarihten önce hiçbir zaman karşımıza çıkmayan bir kategoridir (bkz. yukarıda III.iv ve n.16). Bu nedenle, Marcianus’un *inquilini*’sini köle olarak değerlendirmek sorunumuzu çözmemektedir ve Marcianus’un kendisinin de hiçbir suretle kölelerinden *inquilini* diye söz etmeyeceğine eminim. Piganiol’un açıklaması da benim açımdan bir yere oturmamaktadır (*EC*² 307 n.2): “Au IIIe siècle, tout *colonus* peut être dit *inquilinus* (cette observation explique le texte de Marcien)” {Üçüncü yüzyılda belki de tüm colonusa *inquilinus* deniliyordu (bu gözlem Marcien’in metnini açıklar)} – tabii ki böyle bir şey söz konusu değildi. A. H. M. Jones bile incelediğimiz metni ele alırken kendisinden beklenmeyecek bir kararsızlık göstermiştir: *Inquilini* olarak adlandırılan insanların “köle olmaları gerektiğini, aksi takdirde vasiyet yoluyla miras bırakılamayacaklarını; fakat toprağa bağlı ve sadece onunla birlikte devredilebilir olduklarını” söylerken ne demek istediğinden pek de

emin değilim; takip eden cümle adı geçmese de, Seeck’ten yapılmış eksik bir alıntı olabilir. (bkz. *SAS*, der. Finley, 291-2)

Öyle sanıyorum ki Saumagne Marcianus’un metnine ek yapıldığını ve özgün metinde “bağlı oldukları topraklar olmadan” ifadelerinin bulunmadığını söylerken muhtemelen haklıdır (ROC 503 n.3). Buna karşı içgüdüsel olarak, bu tür durumlarda herhangi bir *aestimatio* (yukarı bakın) olmaması gerektiği, zira özgür insanlara nasıl değer biçilebileceği şeklinde bir itiraz dile getirilebilir. *Edictum Theodorici* 94’te okuduğumuz gibi, “Homo enim liber pretio nullo aestimatur” (Aynı itiraz “quibus adhaerent”i silmeye yönelik herhangi bir çaba karşısında da dillendirilebilir.) Fakat Fustel de Coulanges’a ait değerli bir dipnot (bkz. yine n.28) itirazımıza bir yanıt verebilir: *Aestimatio*’daki değer, eğer vasiyet geçerli olsaydı mirasçının elde edeceği rant üzerinden hesaplanabilir. Eğer *Dig*. III.112.*pr*.’ye bir şeyler eklendiğini varsaymak istiyorsak, sorunumuzun çözümü bu olabilir. Hem bunu hem de Seeck’in teorisini reddedersek, Marcianus’un metnine dair yalnızca tek bir olası yorum önerebilirim. Görebildiğim kadarıyla, kiracılar (*coloni* ya da *inquilini*) ancak rant borçları bulunması halinde *instrumentum*’la ilişkili olabilirler: *Reliqua colonorum* kuşkusuz *instrumentum*’un doğal bir parçasıdır. Marcianus’un *inquilini*’si rantlarını ödeyememiş (ya da kira sözleşmesinin herhangi başka bir ilhakı söz konusu olmuş) ve toprak beyi de onları bir tür borç esaretine düşürmüş olamaz mı? Yukarıda III.iv’te gördüğümüz gibi, bir kişinin hırsızlık iddiasından kurtulmasına yetecek kadar mülkü, *borçlu olduğu hüküm altına alınmış kişinin* (*iudicatus*) üzerine geçirmesinin mümkün olduğu düşünülebilir. (*furtum*: Gai., *Inst*. III.199) Marcianus’ın pasajındaki vasiyet sahibinin kiracıları *iudicati* olmuş olamazlar mı? Eğer böyleyse, gerçekten de kendisinde onları miras bırakma hakkı görmüş olabilir. Gerçi bu sefer de vasiyetin neden geçersiz sayılması gerektiğini anlamak güçtür. Bu kararın nedeninin belirtilmemiş olması bir

talihsizliktir. Seeck'in teorisinin kuvvetle muhtemel olduğunu kabul edeceğim, ama bahsettiğim iki alternatifin olası diğer ihtimaller olduğunu akılda tutarak tüm bu sorunun ucunu açık bırakacağım. [Yine de bkz. n.26a]

19. Ek III'e kısa bir göz atmak, "barbar" yerleşimlerinin şaşırtıcı ölçeğine ilişkin bazı fikirler verecektir. Bu konunun son zamanlarda üzerine epey geniş bir literatür ortaya çıkan bir veçhesi, *laeti* ve *laeti*'nin (eğer varsa) "Reihengräberkultur" (kuzeydoğu Fransa ve Alçak Ülkeler'de) ve *gentiles* ya da *foederati* gibi diğer *barbari* kategorileriyle bağlantılarıdır.[483] Yukarıda belirttiğim gibi, *laeti*'den ilk kez 297'de söz edilmişti; II. Constantinus'un hükümdarlığı sırasında Ammianus'un yanı sıra Zosimus ve Jordanes gibi diğer yazarlar da pek çok kez varlıklarını fark etmişti; 369 ile 465 yılları arasında onlara atıfta bulunan yasa metinlerine sahibiz; *Notitia dignitatum*'da özellikle de Galya *Prefecture*'lüğünde yeniden ortaya çıkarlar ve yedinci yüzyılın ortaları gibi geç bir tarihte Ravenna papirüslerinde (*P. Ital*. 1., 21., 46-7. satırlar) ve hatta kimi daha geç tarihli metinlerde de onlara atıfta bulunulmuş gibi gözükmektedir.[484]

Roma İmparatorluğu'na yerleşen *barbari*'nin koşullarına dair ayrıntılı bir tartışma bu kitabın kapsamını aşmaktadır ve kendimi bunlarla ilgili iki gözlemde bulunmakla sınırlayacağım. İlk olarak, yerleşim şartlarının büyük oranda değişiklik gösterdiği açıktır;[485] ve ikinci olarak da, tamamen *kültürel* bir bakış açısından imparatorluğun *gerilemesine* katkıda bulunmuş olabilecek imparatorluk içinde yerleşmeleri, *iktisadi* bir açıdan bakıldığından, kuşkusuz imparatorluğun *korunmasına* yönelik (etkisi her durumda ne kadar geçici olsa da) bir katkı olarak görülmelidir. Sırasıyla bu noktalardan her birini kısaca ele alacağım.

Yerleşim şartları açısından, iskân edilen *barbari*'yi kabaca iki ana gruba ayırabiliriz: Salt kiracı veya *coloni* haline gelenler ve muhtemelen mülkiyet hakkıyla birlikte toprak elde edenler.

Elimizde pek az pozitif kanıt mevcut; fakat Roma generalleri tarafından esir edildikten ya da onlara teslim olduktan sonra gelen *barbari*'nin ezici çoğunluğunun (muhtemelen genellikle imparatorluk arazilerinde) salt kiracı haline geldiğini, imparatorluğa gönüllü mukavelelerle gelenlerin pek çoğunun (hepsinin değilse de muhtemelen çoğunluğunun) ise mülkiyet hakkıyla birlikte toprak[486] ya da en azından *emphyteusis* gibi (bunun için bkz. bu bölümün ii. alt bölümü) bazı elverişli kira sözleşmeleri elde ettiğini tahmin ediyorum. Tabii ki, toprakların bir krala ya da kabilesiyle birlikte bir şefe bahşedildiği yerlerde, bireylerin durumu büyük farklılık göstermiş olmalıdır: Şef ve muhtemelen maiyetinden bazıları, mülkiyet sahipleri haline gelip arazilerini daha basit insanlara kiralamış olmalıdırlar. Kesin kanıtlar nadiren mevcuttur; fakat aşağıda Ek III'te sıralanan yerleşimlerden 23.'sü özel olarak *coloni*'den söz etmekte ve diğer pek çok örnekte de yerleşimciler şüphe yok ki salt kiracıymış gibi gözükmektedir.[487] Belki de, imparatorun (zaten aslında söz konusu *barbari*'nin elinde olması muhtemel olan) toprakları bahşetmek zorunda kaldığı birkaç örnek dışında, askerlik yükümlülüğünün yanı sıra toprakların imparatorluk vergilerine tabi kalmış olması da kuvvetle muhtemeldi; arada sırada toprağı alan kişilerin haraçgüzar statülerinden de özellikle söz edilmiştir.[488] [*Hospitium/hospitalitas* için bkz. n.[489].]

Bu yerleşimlerin etkisiyle gerçekleşen kültürel "barbarlaşma"nın kısa-vadeli iktisadi avantajlarla dengelenmiş olması gerektiğine işaret eden ikinci gözlemim (sondan bir önceki paragrafa bakın), açıklanmaya muhtaçtır. Çokça tartışılmış olan "barbarlaşma" süreci üzerine hiçbir şey söylemeyeceğim. Grekoromen dünyanın, erken *Principate* döneminden başlayarak, ekonomi dışından karşılıksız ya da çok ucuza köle elde etmekte zorlanması ve bunun sonucunda ekonomi içinde köle yetiştirmenin hâkim hale gelmesi neticesinde köle emeğinin sömürülme oranda yaşanan düşüşü hatırladığımızda

(bakınız bu alt bölüm § 6), iktisadi faydalar bana çok daha önemliymiş gibi görünüyor. "Barbar" yerleşimlerinin tarihçiler tarafından hesaba katılmayan, (her durumda geçici olsa da) çok faydalı bir iktisadi etkiye sahip olmuş olması gerektiğini ileri sürüyorum: Kiracı haline gelen yerleşimcilerin tümü ve (daha küçük bir ölçekte de olsa) mülk sahibine dönüşenlerin büyük bir kısmı, *hem ordu için asker hem de yetişkin iş gücü* sağlıyordu ve *bunların maliyetleri Grekoromen ekonomi üzerinde herhangi bir yük oluşturmuyordu*. (Askere alma kuşkusuz sonsuza dek sürebilirdi, ama her durumda ekonominin kendi içinden çıkmayan sadece tek bir işçi kuşağı var olabilirdi.) Hâlihazırda ekonomi içinde köle yetiştirmenin, sadece bütün bir yetiştirme sürecinin gerektirdiği bazı şeylerin kölelere daha gelişkin yaşam koşulları sağlaması nedeniyle değil, antikitede hâkim olan çok yüksek anne ve çocuk ölüm oranları nedeniyle de büyük miktarda emek kaybına yol açtığını vurgulamış bulunuyorum (bkz. bu bölümde §§ 6[*b*] ve 8). O halde, "barbar" yerleşimleri, Roma ekonomisinin en çok ihtiyaç duyduğu şeyi sağlamıştı: Pek çoğu aynı zamanda potansiyel asker olan yetişkin çiftçiler. Bunların doğum ve büyüme masrafları tamamıyla ekonominin dışında karşılanıyordu. Olağan koşullarda ya rant biçiminde, ya kendi tüketmedikleri şeyleri üreterek ya da en azından vergilendirme yoluyla bir miktar artık sağlıyor ve tarım işlerinde çalışmaya gönülsüz olanların pek çoğu Roma ordusunda asker olarak hizmet verebiliyordu. Zaman zaman –özellikle de blok halinde yapılan toprak bağışlarının özel mülkiyete dönüştürüldüğü bazı durumlarda– devlet belirli bir yerleşimden vergi, rant ya da ürün biçiminde çok düşük bir artık elde edebiliyor ya da hiç edemiyordu. Bazı örneklerde aslında imparatorun "barbarlara" para yardımında bulunmayı kabul ettiğini de görürüz. Fakat her halükârda, yeni yerleşimciler ordu için çok ihtiyaç duyulan yeni askerleri sağlıyor ve büyük bir çoğunluğu da muhtemelen kendi topraklarında en azından vergi ödüyordu. *Coloni* haline gelenler

tabii ki çok daha kayda değer bir artık sağlayacaktı. I. Constantinus'un ateşli bir methiyecisi 297 yılında "esir edilmiş barbar gruplarının" "ekip biçmeleri beklenen metruk topraklara" gönderildiğini kaydettikten sonra, seviniyordu, çünkü:

> "Artık Chamavus benim için toprağı sürüyor ve Frizyalı da öyle …; barbar tarımcı yiyeceğin maliyetini düşürür. Ve eğer kendisine gönderilen askerlik çağrısına cevap verir ve disiplin sayesinde akıllanırsa ….; asker unvanıyla hizmet ettiği için kendisini şanslı sayar (*Paneg. Lat*. IV[VIII].ix.3).

Kendi mülkleri haline gelmiş bir toprağa hep birlikte yerleştirilen bütün bir Germen kabilesinden ne büyüklükte bir artığın çekilebileceği belirsizdir; fakat onlardan beklenebilecek ve doğal olarak vergilendirme oranına yansıyacak tarımsal üretimin miktarını küçümsememeliyiz. (Germenlerin tarım ve hayvancılık faaliyetleri sorunu takdire şayan bir özlülük ve açıklıkla E. A. Thompson'a ait iki kısa kitapta ele alınmıştır: *EG*, 1965 ve *VTU*, 1966.)[490] Julius Caesar döneminde bile, her ne kadar esasen hayvancılıkla uğraşsalar da, daha ilkel bir düzeyde olmakla birlikte çeşitli derecelerde tarım yapıyorlardı. Ve Tacitus'un yazdığı dönemde (kabaca ikinci yüzyılın ilk yirmi yılında)[491] pek çok Germen kabilesinin, hiç değilse Roma dünyasıyla kurdukları temastan en çok etkilenenlerin ekonomilerinde tarımın oynadığı rol gözle görülür bir şekilde artmıştı: Tarım köleliği bile biliniyordu (Tac., *Germ*. 25.1: bkz. yukarıda § 12). Tacitus tarafından canlı bir şekilde tasvir edilen çalışmaktan kaçmanın Germenler arasında yaygın olduğunu düşünmemeliyiz: Tasvirlerinde yer alan, çalışma saatlerinde hiçbir şey yapmadan aylaklık eden, uyumaya ve yemeye odaklanan ve evlerinin ve tarlalarının bakımını "kadınlara, ihtiyarlara ve ailenin en zayıf üyelerine" bırakanlar sadece önde gelen kişilerdi (*Germ* 15.1; cf. 14.4, 26.1-2, 45.4, 46.1). Çeşitli Germen halklarının ekonomilerindeki değişimler, büyük oranda Roma nüfuzuna ne ölçüde maruz kaldıklarına bağlıydı. Kanıtlar sınırlı ve çoğunlukla

arkeolojiktir; fakat şansımıza Germen halkları arasında istisnai bir gelişmişliğe sahip iki grubun köle kullanımında dikkate değer bir artış yaşandığına dair açık edebî kanıtlar bulunmaktadır: İkinci ve üçüncü yüzyıllarda Marcomanni ve Quadi (orta Tuna boyunca) ve dördüncü yüzyılda Alamanni (Yukarı ve Orta Rhine'in doğusunda) ve en azından ikinci örnekte, yalnızca bazı önde gelen bireyler tarafından olsa bile, tarımda köle kullanıldığı açıktır (bkz. Thompson, SEG 26-9 = *SCA*, der. Finley, 200-3). Dördüncü yüzyılın ikinci yarısında ve beşinci yüzyılda "barbar" yerleşimlerinin hikâyesinde önemli bir rol oynamış olan Vizigot ve Ostrogotlar, Hunların 370'lerdeki büyük batıya doğru hareketleri sırasında, Ostrogotları yenip, Vizigotları Tuna'nın ötesinde Roma topraklarında sığınak aramaya sürmesinden önce bile esas olarak tarımcıydılar. Aşağıda Ek III'te kaydedilen yerleşimler arasında yalnızca bir ya da ikisi göçebe ya da yarı-göçebe halklara aitmiş ve dolayısıyla Romalılara vergilendirme de dahil olmak üzere, belki de sürülerinin ürünleri dışında herhangi bir artık sağlamaktan uzakmış gibi gözükmektedir. Fakat bunun Kotrigurlar (Ek III. no.30d; cf. 26) gibi Hun kabileleri dışında başka herhangi bir halk için geçerli olduğundan kuşkuluyum –Germenler arasında, sıra dışı bir "barbarlığa" sahip Herullar bile kısmen tarımla uğraşıyormuş gibi gözükmektedir (ibid. 29b ve 30a).

20. Şimdi daha önceden özgür olan çalışan tarımsal nüfusun hayli önemli bir bölümünün, yasal olarak şu ya da bu biçimde toprağa bağlandığı noktaya ulaşmış bulunuyoruz. Bunun üçüncü yüzyılın sonuna doğru, Diocletian (284-305) tarafından uygulamaya konulan düzenli vergilendirme sistemindeki büyük reformunun bir parçası olarak vuku bulmaya başladığı ve dördüncü yüzyılda evrensel hale geldiği konusunda şüphem yok. Fakat bu değişimin doğası çok nadiren doğru bir şekilde ortaya konmuştur. Bana göre, asli karakterini tam olarak ortaya çıkaran tek açıklama (ve buna bağlı olarak modern zamanlarda antik tarih çalışmalarına yapılan en

aydınlatıcı katkılardan biri) A. H. M. Jones'a aitti; fakat onun meseleyi ele alış şekline atıfta bulunanların bazıları bile bunu tam anlamıyla anlamayı başaramamıştır.[492] Sadece sözleşmeli kiracılar değil, Roma İmparatorluğu sathındaki vergi defterlerine kaydedilmiş *tüm çalışan tarımsal nüfus*, kalıtsal bir temelde toprağa bağlanmış ve böylece serfliğe –ya da (tapu sahibi köylüler söz konusu olduğunda) yarı-serflik adını verdiğim şeye (aşağıya bakın)– geçmiştir. Nüfus sayımında bu şekilde kaydedilmiş olan *tapu sahibi bir köylü* (yani toprağının mutlak sahibi olan mülk sahibi köylü),[493] arazisi ne kadar küçük olursa olsun ve bir başkasından toprak kiralamış olsun ya da olmasın, *köyüne*[494] bağlanmıştır. *Sadece sözleşmeli bir kiracı* olan köylüyse, isminin toprak beyinin sayım kayıtlarında yer alması *kaydıyla bir colonus* olarak kiraladığı *çiftlik* ya da *arazi*'ye bağlanmıştır. (İkinci durumda toprak beyi normalde bir mülk sahibidir, ama aşağıda § 22'de açıklandığı üzere bir baş kiracı, örneğin bir imparatorluk ya da kilise arazisinin genellikle zengin biri olan *conductor*'u da olabilir.) İmparatorluğun farklı bölgelerindeki sayımlarda farklı kayıt sistemlerinin benimsendiği gerçeği kimi komplikasyonlara yol açmıştır ve az önce bahsettiğim iki geniş grubu tanımlarken aşırı bir basitleştirmeye gidiyor olabilirim. Ama bazı bölgelerde, muhtemelen çoğunda, fakat en azında Küçük Asya, Ege Adaları, Trakya ve Illyricum'da, toprak sahiplerinin kayıtlarında aynı zamanda mülk sahibi olmayan tüm kiracılarının isimlerinin yer aldığını düşünmek için gerekçelere sahibiz. Bununla birlikte, en azından Mısır (ki burası için sağlam kanıtlarımız var), muhtemelen Filistin ve Galya *Pefecture*'lüğündeki kimi eyaletler de dahil olmak üzere bazı başka bölgelerde, sözleşmeli kiracıların isimleri, arazilerini kiraladıkları toprak sahipleri tarafından sayım kayıtlarına işlenmemişti. Bunlar, kiraladıkları arazilere ek hiçbir tapulu toprakları olmasa bile sadece kendi köyleri altında kaydedilmişlerdi. Bu bölgelerde kiracılar da,

kiraladıkları çiftlik ya da arazilere değil, tüm tapu sahibi köylüler gibi köylerine bağlanmışlardı.[495] Genel olarak durum, eğer doğru bir şekilde analiz ettiysem (ve bundan pek emin değilim), şu şekilde özetlenebilir:

1. Herhangi bir *tapulu toprağa* sahip köylü, ayrıca toprak kiralamış olsun olmasın sayım kaydında köyünün altında yazılmış ve *köyüne bağlanmıştır*.

2. Tapulu toprağa sahip olmayan; fakat *sadece kiracı* olan köylünün durumu yaşadığı bölgeye göre değişmektedir: Şöyle ki,

(a) bazı bölgelerde (en azından Mısır ve muhtemelen Filistin ve Galya *Prefecture*'lüğünün bazı eyaletlerinde) tapu sahibi gibi sayım kaydında köyünün altına yazılmış ve *köyüne bağlanmıştır*. Fakat,

(b) diğer bölgelerde (muhtemelen de en çok Küçük Asya, Ege Adaları, Trakya ve Illyricum'da) toprak beyinin sayım kaydına işlenmiş ve böylece *kiralamış olduğu çiftlik ya da araziye bağlanmıştır.* (Her ne kadar *adscripticii* ifadesi kimi zaman 2(a) grubundakiler içinde kullanılmış olsa da sadece bu sonuncuların tam anlamıyla *adscripticii* olduğuna inanıyorum.)

Bu geniş kapsamlı reformlar, imparatorluğun çalışan tarımsal nüfusunun büyük bir bölümünün –başta vergilendirme ve buna ek olarak zorunlu hizmetler ve askerlik yoluyla– giderek artan bir şekilde sömürülmesini kolaylaştırmak üzere serfleştirilmesiyle sonuçlanmıştır. Sömürüdeki bu artış, Diocletian ve Constantine tarafından yeniden örgütlendiği haliyle Roma İmparatorluğu'nun devamını sağlamak için zorunlu hale gelmişti. Söz konusu yeniden örgütlenme, tabii ki yaratıcıları tarafından herkesin ortak çıkarı adına ve "barbar" tehditleri, Sasani yönetimindeki İran'ın giderek artan gücü ve imparatorluk iktidarının kontrolü için girişilen içerideki yıkıcı mücadeleler karşısında hiç olmadığı kadar tehlikeye düşen imparatorluğun korunması için zorunlu görülmüştü (bkz. aşağıda VIII. bölüm, özellikle iv. alt bölüm). Bununla birlikte, mülk

sahibi sınıflar hâkimiyetlerini ve iktisaden imtiyazlı konumlarını korumaya kararlı ve muktedirlerdi ve bir insanın serveti ne kadar büyükse, toplumsal ve siyasi hiyerarşideki mevki de o kadar yükseliyor, bu süreçte belirli sayıda önemli insanın kurban edilmesi gerekse bile konumunu korumayı ve hatta güçlendirmeyi başarması o kadar mümkün hale geliyordu. Büyük yeniden örgütlenme, bu nedenle esas olarak bir bütün halinde mülk sahibi sınıfların çıkarınaydı ve onlar için, ya da hiç değilse üst tabakası için, bir süre harikalar yarattı (cf. aşağıda VIII.iv). Artık ekseriyetle Diocletian'dan başlayarak imparatorların hâkim sınıfın kolektif çıkarları açısından (eğer yeterince beceriklilerde) çok daha büyük denetim kurmalarına imkân veren çok daha yüksek bir konum iddiasında bulundukları, "Geç Roma İmparatorluğu" olarak adlandırılan döneme giriyoruz. Fakat aşağıda VI.vi'te açıklayacağım üzere, Geç İmparatorluğun başlamasıyla birlikte emperyal yönetimin doğasında "*Pricipate*"den "*Dominate*"ye, esaslı bir değişim yaşandığını tahayyül etmek yanlış olacaktır. Genellikle adlandırıldığı şekliyle *Princeps* her zaman neredeyse mutlak bir monark olmuştu ve Geç İmparatorluk ile birlikte ortaya çıkan değişimlerin en önemli özelliği, sömürü biçimlerindeki yoğunlaşmaydı ve serfliğin yayılması belki de uzun vadede en önemli etken olacaktı.

21. Jones'un konuyla ilgili düşüncelerinde haklı olduğuna inanıyorum. Ona göre, köylüleri köylerine ya da çiftliklerine bağlayan yasa, "yeni kelle vergisinin toplanmasını sağlamak ve kolaylaştırmak için tasarlanmış, esas olarak mali bir önlemdi ve özel olarak kiracıları çiftliklerine bağlamayı amaçlamıyordu". Fakat "toprak beyleri yasanın, kiracılarını ellerinde tutmak ve toprağı terk ettiklerinde üzerlerinde yeniden hak iddia etmek için kullanışlı olduğunu fark etmişlerdi". İmparatorlar ilk baştaki mali önlemi onların yararına genişlettiler (bkz. özellikle I. Theodosius' ait yasa, *CJ* XV.li.2) ve dördüncü ve beşinci yüzyıllar boyunca çıkarılan bir

dizi yasayla, toprağa bağlanmış olan *coloni*'nin toprak beylerine bağımlılığını arttırdılar. (Jones, RC, *SAS*, der. Finley, 293-5 içinde; cf. Jones *RE* 406-7; *LRE* II. 796-801). Bununla birlikte, tapu sahibi köylüler, hiç değilse Yunan Doğu'da, her zaman çok sayıda var olmaya devam etmiş olsalar da, toprak sahibi sınıf açısından hiçbir özel önem taşımıyorlardı. Onları köylerine bağlayan yasalar, köylerin (*P. Thead*. 16-17'de göreceğimiz üzere) bizzat kitlesel kaçışları engellemek için harekete geçtiği zamanlar dışında –ki bunlar da tapu sahibi köylüler seyrek olarak atalarından kalan mülklerini terk etme raddesine sürüklendiklerinden nadirdi– pek az uygulanmış gibi gözükmektedir.

Kiracıların konumuna gelince, bu son derece karmaşıktı. Sadece köylerine değil kiraladıkları arazilere de sabitlenmiş kiracılar olan toprağa bağlanmış "*colonate*", toprak sahibi sınıf açısından doğal olarak yoğun bir ilgiyi hak ediyordu. Bu uygulama I. Theodosius'un çıkardığı bir yasayla (yukarıda alıntıladım) Filistin'e ve muhtemelen 415'ten daha önce Mısır'a genişletildi. İlk kez bu tarihte, aslında köylerinde kaydedilmiş olmalarına rağmen görünen o ki arazilerine de bağlanmış olanlar da dahil olmak üzere, kiracıların *coloni homologi* olarak adlandırıldıklarını duyarız (*CTh* XI.xxiv.6*pr*.,3). Yine de, toprağa bağlanmış *coloni*, benim tanımıma göre serf olsa da (yukarıda III.iv'te), statü açısından teorik olarak özgür kalmaya devam etmişti: Teknik olarak köle değillerdi. Dördüncü yüzyılın ikinci yarısından önce *colonatus* terimi serf-*colonate* için kullanılmaya başlandı. İlk ortaya çıkışı belki de en eski metne atıfta bulunan *Thesaurus Linguae Latinae*'ın ikna ediciliği nedeniyle genellikle 382 yılına tarihlenir (*CTh* XIV.xviii.1=*CJ* XI.xxvi.1); oysa *colonatus iure* terimi kırk yıl kadar önce, daha önce teknik bir terim olarak kullanılmış olduğu *CT*h XII.i.33'te karşımıza çıkar. Bu noktada (yukarıda III.iv'ün II. başlığı altında bahsetmiş olduğum) dördüncü yüzyılın sonlarından başlayarak imparatorların, yanlış ve daha önceki yüzyıllarda yaşamış büyük hukukçuların kuşkusuz hor

görecekleri bir şekilde olsa da, serf-*colonate* için kölelik terminolojisi kullanma eğiliminde oldukları gerçeğine yeniden değinmeliyim. Yaklaşık 395 tarihli, sivil Trakya piskoposluğuyla ilgili bir nizamnamede, İmparator I. Theodosius, buradaki *coloni*'nin teknik olarak "özgür statü"de (*condicione ingenui*) olduğunu kabul etmekle birlikte, "doğdukları toprağın köleleri olarak görülmeleri gerekir" (*servi terrae ipsius cui nati sunt aesimentur*) şeklindeki art niyetli ifadeyi ekleyebilmiş ve *possessor*'larına "bir efendinin iktidarını" (*domini potestas*) kullanma izni verebilmiştir (*CJ* XI.lii.1.1). Birkaç yıl sonra Doğu İmparatoru Arcadius serf-*coloni*'nin (burada *coloni censibus adscripti* şeklinde adlandırılır), *liberi* olarak kabul edilse de "neredeyse bir tür kölelik durumunda" gibi gözüktüğünü beyan etmiştir. (*paene est ut quadam servitute dediti videantur*: *CJ* XI.1.2.*pr.*, muhtemelen 22 Temmuz 396 tarihinde: Bkz. Seeck, *RKP* 132, 291). II. Theodosius, 408 ile 415 yılları arasında, etkileyici bir ifadeyle, "Kaderin, miras aldıkları tarlaların zincirleriyle bağlı tuttuğu tüm o insanlar"dan söz eder (*omnes quos patrimonialium agrorum vinculis fortuna tenet adstrictos*: *CJ* XI.lxiv.3). Bu, Gratian ve tahtı paylaştığı diğer imparatorların 380 tarihli, geri getirilecekleri "tarlaların kanunlarına borçlu olan" kişilerden (*iuri agrorum debitas*) söz ettikleri (*CTh* X.xx.10.1= *CJ* XI.viii.7.1.) daha önceki bir nizamname ile paralellik gösteren ilginç bir ifadedir. 451 tarihli bir başka nizamnamede, Batı İmparatoru III. Valentinian özgür bir kadınla bir köle ya da *colonus*'tan doğan çocukların, üzerinde doğdukları toprağın sahibinin denetimi ve sahipliğinde (*in iure et dominio*), *coloni* (*colonario nomine*) olarak kalmaları gerektiğine, eğer kadın önceden bu tür bir ilişkiye girememesi için resmen uyarılmışsa (*denuntiatio*), o takdirde çocuklara köle muamelesi yapılacağına hükmetmiştir: İlkinin *nexus coloniarus* ikincisininse *condicio servitutis* tarafından sahiplenileceğine ilişkin bir atıf bulunmaktadır (*Nov. Val.* XXXXI.6; cf. *CTH*IV.xii.4-7).

Beşinci yüzyılın ortalarından başlayarak *adscipticii* (Yunanca *enapographoi* veya *enhypograpoi*) adıyla bilinen,[496] Batı'da *tributarii*, *originales* ya da *originarii* adı verilen ve statüsü kölelerinkinin sınırlarına yaklaşan belirli bir serf *coloni* türünden söz edildiğini duymaya başlarız. (Tam olarak ne oldukları hâlâ tartışmalıdır, fakat ben Jones tarafından yapılan açıklamanın büyük ölçüde doğru olduğuna inanıyorum: *LRE* II. 799-803; RC, *SAS* içinde, der. Finley, 298-302; *RE* 417.) 530 yılında İmparator Justinian *adscripticii* ile köleleri birbirinden ayırt etmekte biraz zorlanıyordu: "*Peculium*'uyla köleyi azat edebilen ve *adscripticii*'ye topraklarını devredebilen efendinin (*dominus*) iktidarı altına alındıklarında" der, "köleyle *adscipticii* arasında ne tür bir fark tespit edilebilir?" (*CJ* XI.xlviii.21.1). Birkaç yıl sonra Justinian, "eli ayağı [*membra*] olan topraklarının *adscipticii*'den alınmasının" insan doğasına aykırı olduğunu söyleyebiliyordu: *Adscripticius* "toprakta kalmalı ve ona bağlı olmalıydı" (*remaneat adscripticius et inhaereat terrae*: ibid. 23. *pr.*, 530'ların başı).[497] Dikkat çekici bir şeklide, Justinian *adscripticii* ile özgür insanlar arasındaki evliliklerin, özgür erkek ya da kadınlarla köleler arasındaki evlilikleri düzenleyen Roma hukuku kurallarına göre yapılmasını istiyordu (büyük ihtimalle 533 tarihli *CJ* XI.xlviii.24; 539 tarihli *Nov.J.* CLXII.1-3) Hukuki sorun aslında bununla da çözülmemişti ve Justian, çok sık oluğu üzere, sürekli fikrini değiştirdi (bkz. Jones, *SAS* içinde, der. Finley, 302 n.75). Fakat yasal durum ne olursa olsun, imparator her bir *colonus*'un doğduğu toprakta kalmasını sağlamakta kararlıydı –çok ilginç bir ifadede, bunun tam da *colonus* isminin işaret ettiği şey olduğunu söylüyordu (539 tarihli *Nov.J.*, CLXIII.2.1).

Geç Roma *colonate*'siyle ilgili elimizdeki en ilginç belgelerden biri, 460'larda ya da 470'lerde yazılmış olması gereken, Sidonius Apollinaris'in, arkadaşı Pudens'e gönderdiği çok kısa bir mektuptur

(*Ep.* V.xix). Kullandığı terminoloji özel bir ilgiyi hak eder. Pudens'in hemşiresinin oğlu, ki aynı zamanda Pudens'in bir mahmisiydi, Sidonius'un hemşiresinin kızına tecavüz etmişti. Pudens Sidonius'a adamı cezalandırmaması için yalvarmış ve Sidonius da bunu, Pudens'in adamı *originalis inquilinatus* olmaktan çıkarıp, böylece *dominus*'u yerine *patronus*'u olması şartıyla kabul etmişti: Bu, alçağın, Pudens'in *tributarius*'u olmak yerine *cliens*'i olarak, bir *colonus* değil de bir *plebius* karakterine bürünmesini (*plebeiam potius … personam quam colonariam*) ve böylece *libertas*'ına kavuşarak, zaten özgür (*liberta*) olan kadınla evlenmesini sağlayacaktı. Adam köle olmadığı ve tabii ki azat edilmesi gerekmediği halde, "efendisi" Pudens, onun artık bir *colonus*, *inquilinus*, *tributarius* değil de özgür bir *plebeius* ve bir *cliens* olduğunu tanıyana kadar tam olarak özgür sayılamazdı.

22. §§ 20 ve 21'de daha önce bahsetmiş olduğum sebeplerle tapu sahiplerinin üstünde –vergilerini vaktinde ödemeleri şartıyla– çok daha az baskı olsa da, üçüncü yüzyılın sonlarında toprağa bağlanan "*çalışan* tarımsal nüfus" adını verdiğim insanlardan söz ettim (tapu sahipleri köylerine, yalnızca kiracı olup kendilerine ait tapulu toprağa sahip olmayanlarsa ya köylerine ya da kendi çiftlik ya da arazilerine bağlanmışlardı). *Colonate* ile ilgili edebî olduğu kadar hukuki kanıtlara da ilk elden yeterince aşina olmayan tarihçiler (ve hukukçular), tartışmakta olduğumuz birbiri ardına çıkan çok sayıda yasanın sadece sözleşmeli *kiracıları* etkilediğini düşünmeye meyyaldirler. Fakat bu son derece yanlıştır, çünkü dördüncü yüzyıl ve sonrasında sözleşmeli kiracıların hepsi toprağa bağlanmamıştı ve sürecin başlarında *tapu sahibi* köylülerin hepsi değilse de çoğu serf-*colonate*'nin uygulamaya konduğu bölgelerde, benzer şekilde toprağa bağlanmıştı. Örneğin, yasaların "üçüncü yüzyılın sonlarında Diocletian'dan başlayarak *kiracıların* toprağa bağlandıklarına ve özgür olmadıkları"na kanıt teşkil ettiğini söyleyen ve "özgür kiracının [muhtemelen Diocletian ile birlikte] *yok olmasına*, Klasik

Roma kiracılık sözleşmesinin hukuki metinlerden *yok olmasının* da eşlik ettiği”ni belirten Finley de aynı hataya düşmektedir (*AE* 92, italikler bana ait). Bu formülasyon bu haliyle çok yanıltıcıdır. İlk olarak, eğer bir geçerliliği varsa bu yalnızca Latin Batı için böyledir, Yunan Doğu için değil. Yunan Doğu’nun en azından bazı bölgelerinde, çalışan köylüler arasında bile (papirüslerden görülebileceği üzere) hatırı sayılır ölçüde kiracı vardı ve anlaşılan bunlara, toprağa “bağlanmamış” fakat kısa sürelerle sözleşme yapan hayli mütevazı olanlar dahildi.[498] Finley’in açıklaması belki de atıfta bulunduğu bir çalışmadan, parlak bir Roma hukukçusunun neredeyse tamamen sadece Batı’yı ele aldığını yeterince belirtmeyen ve dahası Batı için bile hukuki olmayan kaynaklara dair bilgilerinin son derece eksik olduğunu gösteren bir makalesinden alınmıştır (Ernst Levy, RPGL, 1948 bkz. bir sonraki paragraf). Levy’nin sekiz yıl sonra yayımlanan bir kitabı da, açıkça Batı’ya hasredilmiştir ve tam da üzerinde durduğumuz noktayla ilgili olarak Doğu ile Batı arasındaki karşıtlığa dikkat çeker (*WV* 251-75, özellikle 251 n.476); fakat yine önemli edebî ve papirolojik kanıtlardan bihaber olduğunu ortaya koyar. Geç Roma kiracılığının genel bir resmi, Max Kaser tarafından bütünüyle hukuki bir bakış açısıyla daha iyi bir şekilde çizilmiştir (*RP* II^2 [1975] 400-8). Her ne kadar Levy’nin kitabına “*grundlegend*” {temel} diyerek çok büyük bir iltifatta bulunsa da, en azından Batı ile Doğu arasında bir dizi karşıtlık ortaya koyar. Yine de, bana göre o da, neredeyse tamamen hukuki kaynaklara dayanarak, Batı’da Klasik Roma kira sözleşmesinin (*locatio conductio*) gerileyişini abartır ve erken bir tarihe alır.

Aslında ellerindeki toprakları (genellikle ya *res privata*’dan kiralanan imparatorluk topraklarını ya da kilise mülklerini) bizzat işlemeyen, fakat çalışan kiracılara (*coloni*) kiralayan, uygun bir tabirle “baş kiracılar” adını verebileceğimiz kişiler, hiç de toprağa bağlanmamıştır: Bunlar yasalarda ve düsturlarda, papirüslerde ve

edebî kaynaklarda sık sık karşımıza çıkan *conductores*'tir (Yunanca *misthōtai*). Geleneksel örüntüye göre yapılan ve serfleştirme içermeyen kiralama işlemleri (bkz. örneğin MS 531 tarihli *CJ* XI.xlvii.22.*or.*, 1), altıncı yüzyıl ve ötesinde Batı'da da varlığını sürdürmüştü: Bunun için Jones tarafından *LRE* II.788-92'de (ve III.252-5 nn.44-50 ve bkz. 97 n.13) iyi bir özeti verilmiş olan çok sayıda kanıt mevcuttur. Söz konusu kiracılar, statü açısından büyük farklılık göstermektedir. Ravenna koleksiyonundan 445-6 tarihli bir papirüste (*P. Ital.* 1), emekli bir yüksek görevliden (eski bir Baş Mabeynci) toprak kiralayan bazı *conductores*'in, Sicilya'daki büyük arazi parçaları için (*massae)* yüzlerce *solidi*'ye (756'ya) varan yıllık rantlar ödediğini görürüz.[499] Öyle görünüyor ki bunlar servet sahibi adamlardı; fakat tam ters uçta aslında köle olan *conductores*'e de rastlarız. 490'larda Papa Gelasius'un yazmış olduğu bir mektupta Roma Kilisesi'ne bağlı bir köle-*conductor* olarak geçen Ampliatus'tan daha önce bahsetmiştim.[500] Papa I. Pelagius'un (*Ep.* 64) 559 yılında kilisesine ait kadın bir kölenin oğlu olduğunu iddia ettiği (ve bu nedenle kendisi de hukuken kiliseye ait bir köle olması gereken) Clarentius isimli girişimci bir adamdan daha bahsedebiliriz: Pelagius'un söylediğine göre kendisine ait küçük bir çitlik (*agellus*) de içeren bir *peculium* edinmiş ve hatta kendisini *curialis* olarak gösterme cüreti göstermişti.[501] Sonunda bir zamanlar içinden çıktığı kiliseye ait *massa*'ya geri dönecekti. Tüm bunlar arasındaki en ilginç edebî kanıt, Roma Kilisesi'nin geniş arazilerinin (*patrimonium Petri*), hâlâ çok yaygın bir biçimde, toprağı daha sonra *coloni*'ye devren kiraya veren *conductores*'e kiralandığını gösteren Papa Büyük Gregory'ye (590-604) ait mektuplarda bulunabilir.[502] 592 yılında sadece Sicilya'daki Roma Kilisesi'ne ait mülklerde bu *conductores*'ten en az dört yüz tane bulunuyordu (*Ep.* II.38);[503] ve kilise, topraklarını sömürmek için aynı yöntemi başta Galya olmak üzere diğer bölgelerde de kullanıyordu. Gregory'ye ait

595 tarihli bir mektup, “Galya’da bulunan [Roma Kilisesi’ne ait] arazi ya da çiftliklerin [baş] kiracılarına” sesleniyordu (*conductoribus massarum sive fundorum per Galliam constitutis*): *Ep.* V.31. (Gregory’nin diğer ilginç mektupları arasında rantlarını [*pensiones*] üçte bir kadar indirmeyi önererek Yahudi kiracıların Hristiyanlığa ihtida etmesini sağlama ihtimalinden söz eden iki mektup bulunmaktadır. Bu arada, söz konusu rantlar altın olarak ödeniyorlardı ve öyle görünüyor ki yıllık bir ila dört *solidi*’lik meblağlar yaygındı.) Geç Roma *conductores*’i için daha fazla edebî kaynak bulmak güç değildir: bkz, örneğin, Symm., *Ep*. IV.68; IX.52 ve daha sonra (yaklaşık 507 ile 536 arasında) Cassiod., *Var*. I.16; II.25; V.39; VIII.33; XII.5 (bunlar arasında V.39 İspanya’yla, diğerleriyse ya genel olarak İtalya, ya Apulia ya da Lucania ve Bruttium ile ilgilidir). Başka metinlerin yanı sıra, çoğu Batı’da çıkarılmış yasalardan oluşan Theodosius Düstürü ve beşinci yüzyıl Yasaları arasında, *conductio* veya *locatio* ile *conductores* veya *locatoes*’ten ve bu sözleşmeler altından ödenebilen rantlardan (*pendiones*) söz eden otuzdan fazla yasaya gönderme yapabileceğimi ekleyebilirim.[504] Bu kitabın kapsamına giren dönemde, *location conductio*’nun ortadan kalktığından söz etmek, sadece Batı için olsa bile, gerçekten de mümkün değildir. Tapu sahibi köylülerse, özellikle Batı’da genel olarak gerileyen bir grup oluştursalar da Geç İmparatorluk döneminde kayda değer sayılarda var olmaya devam etmişlerdi;[505] ve gördüğümüz üzere, pek çoğu aynı zamanda köylerine de “bağlanmıştı”. (Tapu sahiplerinin de kiracıları gibi toprağa bağlanmış oldukları genellikle göz ardı edilmiştir. Fakat Mısır’da durumun böyle olduğu, Gelzer tarafından, yetmiş yıl önce yayımlanmış olan ve Jones’un okumadığı bir kitapta *SBVA*, 1909, açıkça belirtilmemiş olsa da, fark edilmiştir: Bkz. yine n.37.)

23. O halde “mülk sahibi sınıfıma” (yukarıda II.ii) mensup olan ve “çalışan tarımsal nüfus” arasında sayılamayacak toprak sahipleri ve “baş kiracılar” dışında, köle olmayan çalışan tarımsal nüfus arasında dört geniş grup tespit edebiliriz:[506] (1) Kesin olarak bilemeyeceğimiz ve değişen (muhtemelen azalan) bir bölümü köy topluluklarına bağlanmış tapu sahibi köylüler; (2) özgür sözleşmeli kiracılar; (3) hâlâ teknik olarak özgür statüde olan kiracı serfler ve (4) en azından altıncı yüzyıl itibariyle kölelerden zar zor ayırt edilebilir hale gelen serfler, *adscripticii*. Bu grupların mekândan mekâna ve zamandan zamana büyük bir değişiklik gösterecek göreli oranlarına dair kaba bir tahmin yapmak bile imkânsızdır. Bugün kimileri *colonus* teriminin kullanımını, bu dört grup arasında katı anlamıyla “serf” olan (bkz. yukarıda II.iv) üçüncü ve dördüncülerle sınırlamak isteyebilir. Bununla birlikte, kaynaklar ve hukuki metinler bile, zaman zaman *coloni* sözcüğünü daha genel bir anlamda; kanımca, en azından aslında köylerine bağlanmış olan ilk grubu ve belki de tüm ya da hemen hemen tüm çalışan köylüleri içerecek bir şekilde kullanmaktadır (cf. Stein, *HBE*II.207-8, özellikle 208 n.1). Tabii ki toprağa bağlanmış tapu sahipleri, tam olarak serf tanımımın kapsamına girmez; fakat yukarıda, III.iv’te açıkladığım üzere, ağır vergiler ödüyor olmaları halinde aslında serf-kiracılardan çok daha farklı bir konumda değillerdi. Bu tür köylüleri “yarı-serf” olarak adlandırıyorum.

Tarım köleleri, yasal olarak köle statüleri devam etse de, dördüncü yüzyıl boyunca bir dizi imparatorluk iradesinden yararlanmışlardı (bunlar için bkz. yukarıda III.iv § II ve n.16). 370 yılında sayımlarda (*censiti*) kaydedildikleri topraklardan bağımsız olarak satılmalarını yasaklayan yasa bu iradelerin zirvesiydi (*CJ* XI.xlviii.7.*pr*.). Tarım köleleri böylece fiilen serf-benzeri bir duruma yükselmişti. Azat edildiklerinde, *adscripticii* olarak ekip biçtikleri topraklarda kalmaya devam etmek zorundaydılar. Yahudilerin

Hristiyan köle sahibi olmasını yasaklayan yasaları uygulamaya kararlı olan Papa Büyük Gregory, Etruria'daki Luna'da bulunan Roma Kilisesi'nin arazilerinde Yahudi kiracıların sahip olduğu Hristiyanların azat edildikten sonra aynı toprak üzerinde kalmalarını ve "yasaların *coloni* veya *originarii*'yle ilgili olarak emrettiği tüm görevleri" yerine getirmelerini emretmişti (*Ep*. IV.21, MS 594 tarihli).

⁂

Bu alt bölümü sona erdirmeden önce şu ana kadar göz ardı ettiğim (muhtemelen Marksistlerin ilgisini diğerlerinden daha fazla çekecek) bir sorunla yüzleşmem gerekiyor. Bu sorun, mülk sahibi sınıfın artığını elde ettiği temel vasıta olan *köle emeğinin* genel kullanımıyla, (gördüğümüz gibi) üçüncü yüzyılın sonuna, (Filistin gibi) belirli bölgelerde dördüncü yüzyılın sonlarına ve hatta (muhtemelen Mısır'da) beşinci yüzyılın başlarına kadar ortaya çıkmayan geniş ölçekli *serflik* arasında kalan, tabiricaizse ara dönemle ilgilidir. Bu "ara dönem"in farklı bölgelerde çok farklı zamanlarda başladığı düşünülebilir ve kimileri de bunun varlığını hepten reddedebilir. Fakat bu türden sorunlarla ilgilenen pek çok tarihçinin, söz konusu ara dönemi ilk iki yüzyıl içinde bir yerlere yerleştirebileceğine inanıyorum. O halde şu sorularla yüzleşmeliyiz: Bu "ara dönem" sırasında, mülk sahibi sınıfın büyük bir kısmının artığını toprağı doğrudan köle emeğiyle işlemekten çok (muhtemelen bazı yerlerde daha da çok) özgür kiracılara kiralayarak elde etmiş olması gerekmez mi? Ve eğer böyleyse, Geç Roma İmparatorluğu'nun başlarında serfliğin gündeme gelmesinden önce, bu artığın "*özgür olmayan* emeğin" sömürülmesi yoluyla elde edildiği söylemeye devam etmemizi haklı çıkarak herhangi bir şeye sahip miyiz?

Bu soruya verdiğim cevap üç kısma ayrılabilir:

(i) İlk olarak, toprağı özgür bir kiracıya kiralamak kural olarak toprak sahibine toprağı doğrudan kölelerle işlemekten daha küçük bir kazanç bırakmış olmalıdır. Zira kiracı, rant ve vergileri ödemeden önce topraktan elde ettiği ürünle kendisini ve ailesini geçindirmek zorundadır. Toprak eğer toprak sahibinin değerli köleleri riske atarak akılsızlık emiş olacağı sağlıksız bir bölgede bulunmuyorsa ya da gereken düzenli denetimi yapamayacağı kadar uzak bir mesafede değilse, kiralama Romalı tarım yazarları tarafından toprağı sömürmenin arzu edilir bir yolu olarak görülmüyordu (Colum., *RR* I.vii.4,6-7). Bu nedenle, kâr peşindeki toprak sahiplerinin gerekli köle gücünü tedarik edemiyor ya da belirli bir toprak parçasını yapmayı istedikleri veya yapabileceklerinden daha fazla kişisel denetim gerektirdiği ya da işe yarar kâhyalar bulamadıkları için doğru düzgün sömüremiyor değillerse, topraklarını kiraya vermeleri pek olası değildi.

(ii) İkincisi, antikitede toprağın kiraya verilmesi, köle kullanımının zorunlu ya da normal olarak var olmadığı anlamına gelmez. Sözleşmeli bir kiracı da kendi kölelerine sahip olabilir, ki bu durumda ilkesel olarak topraktan daha büyük bir kâr elde edebilir ve bunun sonucunda daha yüksek bir rant ödeyebilir. Öyle görünüyor ki, en azından erken *Principate* döneminde, köleler çok daha sık toprak sahibi tarafından çiftliğin *instrumentum*'unun (donanımının) bir parçası olarak tedarik ediliyordu. Ve elbette, eğer kiracı çiftliği toprak sahibinin verdiği kölelerle işliyorsa, toprak sahibi kölelerin emeğinden de kazanç sağlıyordu, çünkü kiracıdan daha yüksek bir rant talep edebilirdi. Yukarıda § 18'de *Digest*'te yer alan bir çiftliğin *instrumentum*'unu tanımlayan iki temel pasaja atıfta bulunmuştum. Bu pasajlardan Ulpian'a ait olanı, hangi kalemlerin "geleneksel olarak" bir çiftlik kiraya verildiğinde *instrumentum* olarak tedarik edileceğini ve mevcut olmaması halinde hukuki bir işlemin konusu haline geleceğini tarif ediyordu (*si quis fundum locaverit, quae soleat instrumenti nomine*

conductori praestare: *Dig*. XIX.ii.19.2); fakat üzerinde açıkça anlaşılan herhangi bir kalem eklenebilir ya da çıkarılabilirdi. ("nisi si quid aliud specialiter actum sit" sözcükleri sonradan yapılmış bir ekleme olsa bile bu böyleydi.) "Köleleri [toprak sahibinin] tedarik ettiği" (*instructus*[507] *cum mancipiis*, vb.) bir çiftliğin miras bırakılmasından söz eden *Digest* metinleri, kölelerin de (*Dig*. XIX.ii.19.2'de bahsi geçmese bile) sık sık *instrumentum*'a dahil edildiklerini göstermektedir. Görünen o ki kimi durumlarda, bu köleler sayıca çok ve çeşitli olabilir ve çeşitli uzmanların yanı sıra kâhya ve gözcüleri (*vilici et monitores*) de içerebilirlerdi (*Dig*. XXXIII.vii.8.*pr*., 1). Bunlara ek olarak söz konusu kişilerin yukarıda § 10'un sonunda gördüğümüz gibi kimi metinlerde "eşler" (*uxores*) olarak adlandırılan "dostları" da (conturbenales: ibid. 12.33; cf. 27.1) *instrumentum*'a dahil olabilirdi. Sık sık miras bırakılan toprak mülkiyetinin "kiracıların ödenmemiş borçlarını" da (*reliqua colonorum*, bkz. yukarıda §§ 13[b] ve 18) içerdiğini duyarız ve zaman zaman kölelerden de söz edilir (*Dig*. XXXIII.vii.27*pr*., 1). Gerçi ikinci durumda illa toprağın bir kısmının doğrudan işlendiğini varsaymamız gerekmez, zira söz konusu köleler sadece kiracılara devredilenler de olabilir ve "kâhyalarla donatılmış çiftliklere ve kiracıların ödemediği rantlara" atıfta bulunan bir metinle karşılaştığımızda (*fundos … instructos cum suis vilicis et reliquis colonorum*: ibid. 20.*pr*.; cf. XX.i.32), diğer köleler olmadan bahsi geçen kâhyaların işlevi, kuşkusuz kiracıların yaptığı tarımı denetlemektir. Dorothy Crawford, incelediği imparatorluk arazilerindeki "*vilicus*-idaresinin", Roma İmparatorluğu'nun pek çok bölgesinde "çoğu kez kiralamayla kol kola gittiği"ne dikkat çekmiştir (*SPR* içinde, der. Finley, 50). Bu tür kâhyaların kullanılması, kiracıların ortakçı oldukları durumlarda çok daha gerekli olmuş olmalıdır. Genç Pliny Kuzey İtalya'daki çiftliklerinden gelen gelirlerinin düştüğünü görüp, *colonia partiaria*

(ortakçılık, *métayage*) uygulamasını gözden geçirmeyi düşünürken, kendi kölelerinden bazılarını kâhya olarak görevlendirmesi gerektiğini fark etmişti (*operis exactores*, *custodes fructibus*: *Ep.* IX.xxxvii.2-3). Daha önce bir bağ bozumu sırasında, *rustici*'sini denetlemeleri için şehirdeki hanesinden, *urbini* köleler getirmişti (xx.2): Söz konusu *rustici* kiracılardan da oluşmuş olabilir (daha muhtemel olduğunu düşündüğüm) kölelerden de.[508] Pliny, arazileriyle ilgili yazdığı pek çok mektubun en önemlilerinden birinde, eline geçen bir arazideki kiracıların kaynaklarının, bir önceki arazi sahibinin pek çok kez güvencelerine ceza olarak el koyması (rehinlerini satması, *vendidit pignora*, III. xix.6) nedeniyle, ciddi bir biçimde azalmış olduğundan ve bu nedenle uzun vadede borçlarını arttırdığından söz eder. *Pignora* belli ki köleleri içeriyordu; çünkü Pliny şimdi kiracılara işe yarar ve pahalı köleler sağlamak zorunda olduğundan yakınıyordu (ibid. 7). Pliny söz konusu arazinin değerinin beş *sesterces*'ten üçe düşmüş olduğundan bahseder: Bunu hâkim olan durgunluğa (*communis temporis iniquitas*) ve mevcut *penuria colonorum*'a bağlar. Bu (okuduğunuz bölümün ii. alt bölümünde belirttiği gibi) kiracıların fakirliğinden ziyade müsait kiracı kıtlığına atıfta bulunuyor olması gereken bir ifadedir. Kuşkusuz Pliny bir başka mektupta "uygun kiracı" bulmakta yaşadığı sorundan da şikâyet ediyordu (*idones conductores*, VII.xxx.3).

Principate boyunca ve sonrasında, Mısır'da (her zaman olduğu gibi) Yunan dünyasının diğer bölgelerine kıyasla çok daha az olduğuna şüphe yoksa da, tarımda kayda değer oranda köle kullanıldığında dair pek çok gösterge vardır. Örneğin, Hadrian'ın Attika'da üretilen yağın satışı ile ilgili MS 125 civarında çıkardığı yasada, bir köle ya da özgür insanın üretimden sorumlu olmasının doğal kabul edildiğini görürüz (*IG* II^2.1100 =A/J 90, 15-18. satırlar). Constantine tarafından 318'de çıkarılan başka bir yasa, bir

decurion’un hem şehirde hem de kırda köleleri olması gerektiğini varsayar (*mancipia*, *urbana* ve *rustica*: *CTh* XII.i.6). Küçük Asya ve Ege’deki iki-üç yerde özgür ve köle iş güçlerinin göreli büyüklüklerine dair birtakım tahminler yürütmemize olanak sağlayan üçüncü ve dördüncü yüzyıla ait birkaç sayım kaydında da köleler gözükmektedir ve eğer kimi bölgelerde kayıt altına alınmış tarımsal nüfusun sadece küçük bir kısmını oluşturuyormuş gibi gözükseler de, başka bir yerde 20 ya da daha fazla kişilik haneler şeklinde karşımıza çıkarlar (bkz. Jones, *RE* 228-56, özellikle 242-4;cf. 296-7= *SAS*, der. Finley, 292). Ve dördüncü ve beşinci yüzyıla ait pek çok imparatorluk nizamnamesinde karşımıza çıkan kâhyalar (*actores* ve/veya *procuratores*, zaman zaman *vilici*), genellikle köle olarak tasavvur edilirler[509] (Cf. III.iv ve n.14). Bu insanların doğrudan köle emeği istihdamını denetleyip denetlemediklerini söylemek nadiren mümkündür: Muhtemelen çoğunluğu değilse bile birçoğu zamanlarının en azından bir kısmını basit *coloni*’nin faaliyetlerini denetlemeye ayırmaktadır. Özgür Yunanlı ve Romalıların genel olarak uzun süreli bir işle uğraşma konusundaki gönülsüzlükleri (bkz. yukarıda III.vi) ve geç antikitede mülk sahibi sınıfın pek çok üyesinin vakitlerini arazilerini denetleyerek geçirme hususundaki isteksizlikleri (bkz. yukarısı) göz önüne alındığında, köle (ya da azatlı) kâhyaların vazgeçilmez olduğu anlaşılır. Onların ekonomide, belki de genel olarak farkına varıldığından çok daha önemli bir rol oynadıklarını düşünüyorum. (*vilicus*’un geleneksel işlevleri ile ilgili olarak, bkz. Toynbee, *HL* II.576-85) Eğer Hristiyanlık çağının ilk yüzyıllarında “köleliğin gerileyişi”nden söz edeceksek, mülk sahibi sınıfın gelir elde etmesinde kölelerin (ve azatlıların) her zaman son derece önemli bir rol oynamış olduklarını unutmamalıyız.

Geç İmparatorluk döneminde verimli bir şekilde istihdam edilen kölelerin gerçek sayısını küçümseme eğiliminde olduğumuzdan da

şüpheleniyorum. Arada sırada, genellikle de bir savaşın sonucunda kitlesel köleleştirmeler yaşanmış olabilir. Bunun belki de en dikkat çekici örneği olan Radagaisus önderliğinde Tuna'yı geçen Got ve diğer halklardan toplulukların 405-6 yıllarında Kuzey İtalya'daki yenilgisidir (bkz. örneğin, Stein, *HBE* I^{2}.i.249-50). Bu yenilginin ardından esir edilen bazı barbarların adam başı 1 *solidus'*a satıldıkları aktarılır. Bu, muhtemelen o dönemlerde sıradan bir kölenin fiyatının yaklaşık on ikide birine denk düşer (bkz. Jones, *LRE* II.852; III.286 n.68) Ammianus, bir kuşak önce, 376-7'de çok sayıda Vizigot'un Tuna'yı geçerek Roma topraklarına yerleşmelerine izin verilmesi üzerine (bkz. aşağıda Ek III, § 19b), Roma görevlileri Lupicinus ve Maximus'un köle haline gelecek insan karşılığında yemeleri için köpek satarak, bu insanların yeterli yiyecek bulamamalarından faydalandıklarını aktarır: Bir köpek karşılığında köle olarak verilecek kişi, önde gelen bir Got'un oğlu bile olabilirdi (Amm. Marc. XXXI.iv.11). Roma İmparatorluğu'nun büyük bir kısmına dair paha biçilemez değerdeki bir araştırma olan *Expositio totius mundi et gentium*'da (son editörü Jean Rougé'ye göre 359'da yazılmıştır, *SC* 124, 1966) kölelere iki kez atıfta bulunulduğunu görürüz ve her ikisinde de teknik *mancipia* terimi kullanılır. 60. bölümde Moritanya'nın köle ihraç eden bir bölge olduğu aktarılır ve 57. bölümde de Pannonia "kısmen köleler açısından da zengin" (*terra dives ... ex parte et mancipiis*) bir ülke olarak tarif edilir. Bu ifadeler, her iki bölgede de o zamanlar çok sayıda esir "barbar" bulunması anlamında, doğru olabilir: Eğer bu eseri 359 yılına tarihleyebilirsek en azından Pannonia açısından böyle olduğunu söyleyebiliriz, zira Rougé'nin de belirttiği gibi İmparator II. Constantinus, Sarmatyalılara karşı seferlerini kısa bir süre önce başarıyla sonuçlandırmıştır. Aziz Augusitine'in beşinci yüzyılın ikinci on yılının sonlarında kaleme aldığı bir mektup, hâlâ İncil'den bihaber olan, Romalıların aralarından esirler alıp

köleleştirdikleri ve sonra dinî eğitim verdikleri “sayısız barbar halktan” söz eder (*Ep*. 199.46). [Ayrıca bkz. Evagr., *HE* V.19 (MS 581 civarı)].

Beşinci yüzyılın ilk on yılına ait bir örnekte, belirli bir kişinin, Genç Azize Melania’nın (ya da Melania ve kocası Pinianus’un) arazilerine dair (doğru olsa da olmasa da) çok sayıda ayrıntı öğrenme şansı buluruz. Bir kaynaktan (Latin *Life*, § 18),[510] her birinde 400 tarım kölesi (*servi agricultores*) bulunan atmış çiftliğe ya da küçük köye (*villulae*) sahip olduğunu, bir diğerindense kabul eden 8.000 kölesine özgürlüklerini bağışladığını öğreniriz (Pallad., *Hist Lausia*. 61). Beşinci ve altıncı yüzyıla ait pek çok başka metin de, daha küçük sayılarda tarım kölesine sahip hanelerden söz etmektedir.[511] Özellikle altıncı yüzyılın ilk yarısında yaşayan hali vakti az çok yerinde bir Galyalı-Romalı’nın toprak mülkiyetine dair, istisnai ölçüde ayrıntılı bir resim sunan Rheims piskoposu Aziz Remigius’un vasiyetinden söz etmeye değer. Bu resmin imparatorluk çapında, Batı Roma kadar Yunan topraklarındaki orta derecede servet sahibi insanların azımsanamayacak bir kesiminin arazilerinin de makul bir temsilî olarak görülebileceğine inanıyorum. Kısa haliyle vasiyet (ki bu uzun halinin aksine özgün olarak kabul edilebilir),[512] Rheims bölgesinde on beş parsel toprak ve bu topraklardaki emek gücünü oluşturan, isimleri yazılmış 81 kişiden (52 erkek ve 29 kadın) söz eder. Kısmen *coloni* kısmense kölelerden oluşan bu insanların bazılarının aileleri de vardır ve sayıları toplamda yaklaşık yüz kişiye ulaşır. (Remigius’un neredeyse tüm mülkü, çiftliklerden ve üzerindeki işçilerden oluşuyormuş gibi gözükmektedir.) Miras bırakılan on beş ya da on altı kişi belli ki köleydi, on ikisinden *coloni* diye söz ediliyordu; diğerlerininse köle mi *coloni* mi oldukları belirsizdir.[513] Her ne kadar bu örnekte emek-gücünün büyük bir kısmının *coloni* olmasının daha muhtemel

olduğunu düşünsem de, en az yarısının bazıları da *coloni*’nin kölesi olan kölelerden oluşması da gayet mümkündür.

(iii) Son olarak yine, köleliğin şeylerin doğal düzeninin evrensel ve sorgulanamaz bir parçası olarak kabul edildiğini vurgulayacağım. Bu fikir, *Principate* döneminde ve kuşkusuz, tıpkı daha erken dönemlerde olduğu gibi Hristiyan İmparatorlukta da tüm Yunan ve Roma toplumuna nüfuz etmeye devam etmişti. (bkz. aşağıda VII.iii). Kölelik mülk sahibi sınıfın psikolojisinde merkezî bir rol oynamaya devam etti. Ve burada bir kez daha, daha önce borç esaretiyle ilgili olarak söylediğim bir şeyi tekrarlayacağım: Her basit özgür insan, zengin bir insana borcunu –tabii ki yukarıda belirttiğim gibi rant borcu da dahil olmak üzere– ödeyememesi halinde bile tabi tutulabileceği, ismi dışında her şeyiyle köleliğe varan zor karşısında, her zaman korkuya kapılmış olmalıdır.

Bu nedenle, tartıştığım itirazda ciddi bir açmaz göremiyorum ve yukarıda III.iv’ün sonlarına doğru söylediğim şeyi bir kez daha dile getirmekte haklı olduğumu düşünüyorum: Kölelik gerçekten de, Grekoromen antikitesi boyunca özgür olmayan emeğin arketipik biçimiydi.

Bu bölümde yukarıda III.vi’de uzunca ele alınan bir konu olan kiralanmış emekle ilgili hiçbir şey söylemedim (bkz. özellikle söz konusu alt bölümün Roma dönemine dair 19. dipnotu).[514]

(iv)
Askerî Unsur

Antik dünyada köylülüğün içinde bulunduğu durumun, layığıyla tartışmak için gerekli yere sahip olmadığım ama titizlikle ele alınması gereken bir diğer veçhesi bulunuyor. Burada yalnızca üzerinde düşünülmesi için kimi fikirler öne süreceğim. Roma’nın gücünün, özellikle de Batı’da gözlemlenen gerileyişine dair –bilhassa kimi kendinden menkul Marksistler tarafından ilk bakışta,

prima facie beğenilebilecek– açıklamalardan biri şöyledir: Avrupa'daki bir sonraki büyük ilerlemenin, yani kapitalist toplumun, küçük, özgür, bağımsız köylü toplulukları temelinde değil, iktisaden her zaman son derece bağımlı koşullarda, çoğu kez de doğrudan serflik altında tutulan bir köylülük üzerinde yükselen feodal rejimlerin içinde büyüyen kentli unsurlardan geliştiği yerleşmiş bir fikirdir. Max Weber'in ortaya koyduğu gibi "Roma İmparatorluğu'nun gerileme döneminde gelecek, büyük toprak sahipliğinin gelişmesine aitti" (*RA* 264). Bu nedenle, Geç Roma köylülüğünün serfleştirilmesi, tarihin uzun panoramasından bakıldığında, insanlığın ilerleyişi açısından hayırlıydı; zira yüzyıllar boyunca, büyük oranda köylü olan bir ekonomi içinde kendiliğinden asla gelişemeyecek yeni ve daha iyi bir toplum biçiminin doğuşunu kolaylaştırmıştı. Bu tiksindirici ifadeden hoşlananlar şöyle de demek isteyebilirler: "*Tarih* serfleriyle büyük toprak sahibinin *yanındadır*, küçük, özgür, bağımsız köylünün değil."

Bu görüşte bir miktar doğruluk payı olabilir; fakat toplumdaki, benim bu kitapta gereken önemi gösterme fırsatını nadiren bulduğum, ama artık gündeme gelmesine izin verilmesi gereken bir unsuru göz ardı etmektedir: Askerî etkinlik. Yunanlıların ve Romalıların çeşitli defalar başına geldiği gibi dışarıdan tehlikeli bir şekilde tehdit edildiğinde, bir toplumun hayatta kalması askerî hünerlerine bağlı olabilir. Böyle olduğunda, tekil örneklerde, salt sayıların ağırlığı, teknolojik etkililik, veba gibi bir öngörülmez felaket ya da yetenekli bir liderin ölümü (Attila'nın MS 453'teki ölümü bunun açık bir örneğidir) gibi o duruma özgü etkenler kimi zaman belirleyici hale gelir. Fakat çoğumuz –ve sadece Marksist olanlarımız değil– askerî başarının, en azından uzun vadede, büyük oranda siyasi etkenler kadar iktisadi ve toplumsal etkenlere de bağlı olduğunu söyleriz. Arkaik ve Klasik dönemlerde Yunanistan'da Marathon ve Plataea'da (MÖ 490 ve 479 yıllarında) Pers İmparatorluğu'nun kudretini boşa çıkaran hoplit ordularını doğuran

şey, kuşkusuz, özgür ve yeterince zengin bir köylülüğün gelişmesiydi. Yunanlıların, bir dizi tayin edici çatışmada (başta, tabii ki 480 yılında Salamis'te) Pers donanması üzerinde elde ettikleri başarı, her şeyden önce denizcilerinin ve deniz askerlerinin yılmaz savaşçı ruhlarından kaynaklanmıştı. Hiç kimse, bu ruhun ayrılmaz bir biçimde, oldukça yaygın bir şekilde dağılmış toprak sahipliği ve tüm yurttaş topluluğunun ya da en azından daha hali vakti yerinde mensuplarının siyasi haklara erişimi üzerinde şekillenen özgür insanların siyasal topluluğuna, yani *polis*'e bağlı olduğundan kuşku duymayacaktır. II. Philip ve Büyük İskender'in başarılı orduları son derece profesyoneldi; fakat daha önce önemsiz olan Makedon köylülüğü ve aristokrasisinin, ani bir şekilde, değişen ölçülerde büyük toprak servetine erişmesine ve sadece Pers aristokrasininkinden daha iyi bir süvari değil, fakat aynı zamanda Aşemenid dönemi (MÖ altıncı yüzyıl ortalarından ile geç dördüncü yüzyıl arası) Perslerinin bütünüyle arzu ettikleri mükemmel bir piyade de üretmesine dayanıyordu. İhtişamlı günlerinde Roma'nın karşı konulmaz askerî gücü de benzer bir şekilde, önce zorunlu askere alınan, sonrasında ve özellikle *Principate* dönemindeyse, daimî bir profesyonel orduya (her ne kadar zorunlu askerliğe sıkça başvurulsa da) gönüllü olarak büyük sayılarda asker sağlayan özgür bir köylülük temelinde inşa edilmişti.[515]

Hristiyanlık çağının üçüncü yüzyılının ortalarından önce yaklaşık üç buçuk yüzyıl boyunca Roma hiçbir önemli dış tehditle yüz yüze gelmemişti: Başlangıçtaki felaketlerin ardından, MÖ ikinci yüzyılın son yıllarında Galya ve İtalya'yı istila eden Germen kabileleri etkili bir şekilde yok edilmiş ve her ne kadar Partlar endişe yaratabilmiş olsalar da Suriye ve Filistin için aralıklarla yoklayan bir baş ağrısı olmanın ötesine geçememişlerdi. Germen Marcomanni ve Quadi kabileleri, 160'larda ve 170'lerde Marcus Aurelius'un hükümdarlığı döneminde çok sıkıntı verdiler (bkz. aşağıda VIII.iii); fakat sonunda

kontrol altına alındılar. Sonra, üçüncü yüzyılın ortalarından başlayarak, imparatorluğun sınırlarındaki barbar baskısı düzensiz olmakla birlikte şiddetlendi ve İran'daki Sasani Krallığı (MS 224-636) Partların herhangi bir zamanda olduğundan çok daha güçlü bir kuvvet haline gelerek kimi doğu eyaletleri için gerçek bir tehdit oluşturmaya başladı. İmparator Valerian'ın 260'da I. Shapur tarafından mağlup ve esir edilmesi, Grekoromen dünyayla İranlı komşuları arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktasıydı –ki en azından büyük bir tarihçi (ve Latince yazmayı tercih eden Antakyalı bir Yunanlı) olan Ammianus Marcellinus ne kadar onlardan hoşlanmasa da, hiçbir zaman Roma İmparatorluğu'nun dış düşmanları için kullandığı "barbari" terimini İranlılar için kullanmamıştı.[516] Askerî etkinlik, Grekoromen uygarlık açısından artık bir hayat memat meselesi haline gelmişti. Dördüncü yüzyılın sonu itibariyle Roma orduları muhtemelen yarım milyondan fazla insan barındırıyordu ve bu, erken *Principate*'dekinden dikkat çekici ölçüde yüksek bir rakamdı (cf. VIII.iv ve nn. 9-10). Justinian bir kez daha esasen gönüllülük temelinde asker toplamış gibi gözükse de, Diocletian'ın hükümdarlığından başlayarak yeniden zorunlu askerliğe başvurulmaya başlanmıştı.[517] Ordu, tabii ki Roma İmparatorluğu'nun ekonomisi üzerinde çok büyük bir yük oluşturuyordu (cf. aşağıda VIII.iv).

⁂

Daha fazla ilerlemeden önce, bu alt bölümün ana tezlerini bir özet biçiminde ortaya koymak istiyorum.

1. Az önce gösterdiğim üzere, üçüncü yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak Roma İmparatorluğu'nun sınırlarındaki baskı çok daha artmıştı ve daha da artma eğilimindeydi. Bu nedenle sınırların savunması imparatorluğun varlığını sürdürmesinin bağlı olduğu bir mesele haline geldi.

2. Dönemin koşullarında, gerekli olan daimî ordu büyük oranda köylülükten oluşturulmak zorundaydı.

3. Bu nedenle güçlü fiziğe ve olabildiğince iyi morale sahip yeterli sayıda asker sağlamak için, makul surette müreffeh ve zinde bir köylülüğün devamlılığını sağlamak esastı.

4. Aksine, Hristiyanlık çağının ilk yüzyıllarında toprak giderek birkaç toprak sahibinin elinde yoğunlaşırken, tarımsal nüfusun hatırı sayılır bir kısmının içinde bulunduğu koşullar (Batı'nın çoğu yerinde ve daha az olmakla birlikte Yunan Doğu'nun büyük bir kısmında da) giderek daha da kötüleşmişti, ta ki üçüncü yüzyılın sonundan önce çalışan köylülerin çoğu (bu bölümün bir önceki alt bölümünde gördüğümüz üzere) serflik ve yarı-serflik biçimlerine tabi kılınana dek.

5. *Tamamen iktisadi* bir açıdan, bu ilerici bir gelişme olmuş da olabilir, olmamış da. (Kıt kaynakların daha verimli bir şekilde kullanılmasına neden olup olmadığı araştırmaya değer; fakat bu, henüz kendime güvenerek cevap verebileceğimi düşünmediğim bir sorudur.)

6. Bununla birlikte, *toplumsal* ve *askerî* açıdan, tasvir ettiğim süreç çok zarar vermişti; zira köylüler, yükünün büyük bir kısmı ağır bir şekilde kendi omuzlarına binen bütün imparatorluk sisteminin devamının sağlanmasına giderek daha fazla kayıtsız kalıyorlardı ve ordunun morali (ve muhtemelen fiziği de) beşinci yüzyılın başları ile yedinci yüzyılın ortalarında imparatorluğun büyük bir kısmının aşama aşama parçalanması sonucunu doğuracak şekilde geriledi.

7. Ordu için ihtiyaç duyulan çok sayıda askerî sağlamaya yetecek kadar kalabalık ve kendi yaşam biçimini savunmak için ölümüne savaşmaya gönüllü (özgür Yunanlıların ve erken Romalıların olduğu gibi) görece müreffeh bir köylülüğün devamlılığının sağlanması, büyük bir fark yaratabilir ve imparatorluğun birliğini çok daha uzun bir süre boyunca koruyabilirdi.

⁂

Heraclius (610-41) döneminden başlayarak imparatorluk ordularının istilacı Persler, Avarlar, Araplar, Bulgarlar ve diğer Slav halklar, Macarlar ve Selçuk ve Osmanlı Türkleri karşısındaki başarılarını, hatırı sayılır ölçüde askerlerin büyük bir kısmını sağlamaya devam eden köylülüğün koşullarına borçlu olan Bizans İmparatorluğu'nda olup bitenlere baktığımızda, yukarıda § 7'de yaptığım açıklama salt bir hipotezden daha fazla anlam ifade etmeye başlar. Takdire şayan bir şekilde Bizans tarihçisi Ostrogorsky tarafından ele alındığından bu konu üzerine burada daha fazla bir şey söylememe gerek yok.[518] Onuncu ve on birinci yüzyıllar tayin edici dönemdi: (Bulgar katili) II. Basil'in (976-1025) ölümünün ardından, toprak sahibi kodamanlar (*dynatoi*) nihayet zafer kazandı ve ordu tedricen parçalandı.

Aşağı yukarı aynı durum çağlar boyunca varlığını sürdürdü, ta ki on dokuzuncu yüzyıla dek. Max Weber'in dediği gibi,

> Asker ihtiyacı "aydınlanmacı despotizm" çağında merkantilist hükümdarların büyük girişimleri gemlemelerinin ve çitlemeleri engellemelerinin nedeniydi. Bu insani gerekçelerle ve köylülere duyulan sempati yüzünden yapılmamıştı. Tekil köylüler korunmuyordu –toprak sahibi onu hiç tereddüt etmeden yerine bir başka köylü getirerek kovabilirdi. Fakat eğer, I. Frederick William'ın sözleriyle, eğer asker kaynağı "köylü delikanlı fazlası"ndan tedarik edilecekse, önce bu tür bir fazlanın var olması gerekiyordu. Bu yüzden, çitlemelerle köylü sayısında yaşanacak herhangi bir azalma engellenmişti; çünkü asker toplanmasını tehlikeye atabilir ve taşranın nüfusunu azaltabilirdi. (SCDAC 270).[519]

En canlı pasajlarından birinde Rönesans Avrupası'nda bu durumun tek bir belirgin istisnası olduğunu belirten de Weber'di: İngiltere –tabiricaizse– kaideyi doğrulayan istisnaydı.

> Modern bir fabrikayı işletmek içi gerekli özgür emek gücü ... İngiltere'de, geç fabrika kapitalizminin klasik topraklarında, köylülerin yerlerinden edilmesiyle yaratıldı. Adasal konumu sayesinde İngiltere büyük bir ulusal orduya bağımlı değildi, küçük, yüksek oranda eğitimli profesyonel bir orduyla acil durum kuvvetlerine dayanabilirdi. Bu nedenle, her ne kadar erken bir tarihten itibaren birliğini sağlamış ve tek tip bir iktisadi politika sürdürebilen bir devlet olsa da

> köylüleri koruma politikası İngiltere'de bilinmiyordu ve bu ülke köylülerin yerlerinden edilmesinin klasik toprakları haline geldi. Böylece piyasaya kusulan büyük emek gücü, önce eve iş verme ve yerel küçük usta sistemlerinin ve sonrasında da sınai ya da fabrika sisteminin gelişimini mümkün kıldı. On altıncı yüzyıl gibi erken bir tarihte kırsal nüfusun proleterleşmesi öyle bir işsiz ordusu yaratmıştı ki, İngiltere yoksul yardımı sorunuyla başa çıkmak zorunda kaldı (Weber, *GEH* 129 = *WG* 150).[520]

Bu konuyla ilgili dogmatik olmak istemiyorum; fakat bana öyle geliyor ki, büyük oranda köylülerinden toplanan ordulara dayanan toplumların, köylülerinin büyük bir kısmının altında yaşadıkları rejimin devamına ilgisini kaybetmesine neden olacak kadar sömürülüp zulüm görmesine izin vermeleri halinde, dışarıdan gelen istilacılar tarafından yok edilme ya da en azından tahrip edilmeleri çok daha ihtimal dahilindedir. Doğal olarak, servetin esasen toprakta yattığı bir toplumun büyük toprak sahiplerinin hâkimiyetine girmesi daha muhtemeldir. Bununla birlikte, zaman zaman bu tür bir toplum –hiç değilse Roma ve Bizans İmparatorluklarında olduğu gibi, siyasi denetim kişisel olarak bütün krallığının kaderinden sorumlu olduğunun farkında olan tek bir hükümdarın ellerinde toplanmışsa– potansiyel askerleri olarak varlığının bağlı olduğu köylülüğü korumak için tasarlanmış önlemleri kabul etmek zorunda bırakılabilir. Başta I. Romanus Lecapenus ve II. Basil olmak üzere pek çok Bizans imparatorunun izlediği politikalar, kodamanların giderek artan büyük arazi edinme açlıklarına karşı bağımsız köylülerin kuvvetle lehineydi ve gerçekten de üçüncü yüzyıldan başlayarak Roma imparatorları, bir bütün olarak imparatorluğun güvenliği açısından bir tehdit olarak görülen *potentiores*'in faaliyetlerini gemlemeye çalışan düzensiz bir yasama faaliyeti içindeydiler (bkz. yine n.4 ve ayrıca aşağıda VIII.iv. ve n.43).

Gerçekten kendi elleriyle çalışmak zorunda kalan bir insan (Yunanlıların adlandırmasıyla *autourgos*) söz konusu olduğunda, çiftçiliğin askerlik yaşamı için gerekli ideal eğitimi sağladığına evrensel olarak inanılırdı: Bu Xenophon ve Cato, Yaşlı Pliny ve

Vegetius de dahil olmak üzere diğer yazarların eserlerinde açıkça görülür.[521] Diğer yandan, “zanaatkâr kitlesinin ve yerleşik mesleklerle iştigal edenlerin” (*opificum vulgus et sellularii*) askerlik hizmetine en az münasip kişiler olduklarına inanılırdı ve bunlar Cumhuriyet Roması’nda yalnızca, 329 yılında yakında bir Galyalı istilasının yaşanacağından korkulduğunda olduğu gibi (Livy VIII.20.3-4), istisnai durumlarda askere çağrılırlardı. Symmachus, *Ep*. VI.58, 64 tarafından su yüzüne çıkarılan, 398 krizinde, Roma senatörlerinin şehirlerdeki köle hanelerinden asker devşirme çabasına benzer başka bir örnek bilmiyorum. Muhtemelen milattan sonra dördüncü yüzyılın sonlarına doğru yazmış olan Vegetius, masumane bir şekilde köylülüğün sefaletinin askerî vasıflarına yaptığı temel katkıyı ortaya koyar: “Bir kişinin hayatı ne kadar sadeyse, ölümden o kadar az korkar!” (“Ex agris ergosupplendum robur praecipue videtur exercitus; nescio quomodo enim minus mortem timet qui minus deliciarum novit in vita”: *De re mil*. I.3.) Bununla birlikte sefalet ve sadelik görelidir. Belirli bir sınırın altında sefalet zararlı ve çekilmez hale gelebilir ve hatta pek çok tarihçinin Orta ve Geç Roma İmparatorluğu’nda yaptığına inandığı gibi nüfusta azalamaya bile yol açabilir (bkz. örneğin Jones, *LRE* II. 1040-5).

Roma dünyasının hem Doğu hem de Batı kısımlarında, Geç İmparatorluk döneminde köylülüğün barbar akınları ve fetihleri karşısındaki tutumunun sıra dışı bir şekilde pasif ve kayıtsız olduğunu herhalde kabul etmeliyiz. Grekoromen dünyada hükümetin gerçekten de kırsal kesimde yaşayanlara dikkatlerini tarımla sınırlayıp tüm askerî faaliyetleri orduya bırakmalarını emrettiği sadece bir örneğe rastladım: Bu, 536 yazında, Justinian’ın Sicilya’dan gelen Belisarius komutasındaki birlikleri Güney İtalya’ya ilerlemesi ve onlara karşı Lucania ve Bruttium’da bir Got ordusu toplanması üzerine gerçekleşmiştir. Theodohad’ın kısa

hükümdarlığı sırasında İtalya’daki Ostrogot Krallığı’nın *praefectus praetoro*’su olan Cassiodorus, Gotların köylülere verdikleri tahribatı kabul etmiş, fakat yerel valiye *possessores*’in aceleci girişimlerde bulunmasını engellemesini emretmişti (*continete possessorum intemperantes motus*: *Var.* XII.5). Büyük arazilerin tekil kiracılarının (*singuli conductores massarum*) ve önemli toprak sahiplerinin (*possessores validi*) silaha sarılarak çatışmaya müdahil olmalarına katı bir yasak getirmişti: Yabancı düşmanla kendi adlarına başkalarının savaşıyor olduğu düşüncesinden keyif almalıydılar. Belli ki hükümet, Belisarius’a verilmekte olan askerî yardımdan ürküyordu; fakat Cassiodorus’un en çok endişelendiği insanların köylü kitleleri mi yoksa toprak sahibi sınıf mı olduğunu pek de önemsemiyorum. Alıntıladığım dil kuşkusuz ikincisini akla getiriyor; zira başka bir yerde Cassiodorus olağan bir şekilde *possessores* ve *conductores* sözcüklerini toprak sahipleri ve baş kiracılar için kullanmaktadır (bkz. örneğin. *Var.* II.25; V.39; VIII.33)

Jones haklı olarak, “barbar istilaları karşısında sivil nüfusun az ya da çok pasif eylemsizliğinden” söz eder ve pek çok örnek verir. Göstereceğim üzere, Roma İmparatorluğu’ndaki pek çok basit insanın imparatorlarınkinden çok daha az baskıcı olduğu için barbar yönetimine yönelik olumlu bir tercihleri olduğunu gösteren kimi kanıtları göz ardı etmeye ya da önemsizleştirmeye fazla meyyaldir (cf. aşağıda VIII.iii). Fakat “köylülüğün genel olarak kayıtsız ve uysal olduğunu” vurgularken kuşkusuz çoğunlukla haklıdır (*LRE* II.1061; cf. yukarıda IV.ii). Köylüler her ne kadar resmî olarak orduya alındıkları ya da ya barbarlara karşı (genellikle yerel ileri gelenlerin inisiyatifiyle) ya da barbarlar tarafından bir imparatorluk ordusuna karşı hizmet etmeye zorlandıkları takdirde serbest bırakılana kadar yeterince itaatkâr bir şekilde savaşsalar da genellikle edilgen kaldılar.[522] (Roma ordusunda disiplin neredeyse her zaman, askerin bir kez orduya yazıldıktan sonra tamamen

komutanlarının emirlerine itaat edeceği şekilde kurumuştu: Aşağı bakınız.) Bir defasında, 564 yılında Justinian'ın kuvvetleri ile İtalya'da bulunan Totila komutasındaki Ostrogotlar arasında çıkan ihtilafta, köylülerin her iki orduya da katılmaya zorlandıklarını ve birbirlerine karşı savaştıklarını bile duyarız.[523] Köylülerin kendiliğinden askerî eylemi olarak görülen olgunun belki de en dikkat çekici örneğini "Stilit Joshua"nın çağdaş *Chronicle*'ı Mezopotamya'daki Edessa bölgesindeki bazı köy sakinlerine atfeder (§ 62-3). Aktardığına göre, 503 yılında köy sakinleri Roma generali Areobindus'u, garnizona harekete geçmemesini emretmesinin ardından şehirden istilacı Pers ordusuna karşı yaptıkları hücumlarla çok etkilemişlerdi. Her ne kadar kutsal Edessa şehrini ele alırken mucizevî olaylar kronik yazarının anlatısına sızma eğiliminde olsa da (gerekçeleri için bkz. §§ 5 ve 60) hikâyenin ana hatları doğru olabilir (bkz. özellikle § 63 *init.*).

Roma'ya tabi olan halkların silah imal etme ve taşımlarının yasak olduğuna dair bazı araştırmacılar tarafından dile getirilen görüş, yakın zamanlarda Brunt tarafından eleştirilmiştir (DIRDS).[524] Köy demirhanelerinde silah üretimini durdurmanın hiçbir şekilde mümkün olamayacağını ve çok özel durumlarda ya da bir şartlı teslimin hemen ardından geçici bir hamle olarak arada sırada verilen silahsızlandırma emirleri bir yana bırakılırsa, Roma'nın "kitlelerin kontrolü ve sömürülmelerinden kendilerine bir pay bıraktığı" ve karşılığında çoğunlukla Roma'ya hayli sadık kalan yerel hâkim sınıfların kullanımı için belirli miktarda silahlı kuvvete izin vermeye gayet istekli olduğunu belirtirken şüphesiz haklıdır. "Roma'nın yerel yönetimlerinin sadakat göstermesini beklediği herhangi bir tabi topluluğu silahsızlanmaya zorlamasının hiçbir makul gerekçesi yoktur" (ibid. 270, 264). Üçüncü yüzyılın sonundaki Diocletian'ın hükümdarlığı öncesinde, devlete ait herhangi bir silah imalathanesinin varlığından haberdar olmamamız ve silah üretim ve

satışının tamamıyla bir devlet tekeli haline getirilmesinin ancak MS 539 yılında Justinian tarafından gerçekleştirilmesi (*Nov. J.* LXXXV) de kuşkusuz bu açıdan anlamlıdır. Bununla birlikte, yerel polis güçlerinin dışında (264 ve nn.15-16) Brunt bir "yerel milis" gücünün varlığına dair herhangi bir spesifik kanıt ortaya koymayı başaramamış gibi gözükmektedir. Müstahkem yerleri savunmak için *burgarii*'den toplanan küçük birlikler ve benzerleri dışında, ben de kuşkusuz üçüncü yüzyıl ya da sonrası için bu tür bir kanıtın varlığından haberdar değilim;[525] ve Geç İmparatorluk döneminde, görebildiğim kadarıyla, hiçbir yerde herhangi bir düzenli "yerel milis" bulunmuyordu. Jones Geç İmparatorluk için "aslında sivil nüfusun, iç güvenliğe ilişkin gerekçelerle, silah taşıması yasaklanmıştı" derken haklı olmayabilir; fakat daha önemli olanın, genel zihniyetin… Yurttaşlardan savaşmalarının beklenmemesi ve çoğunlukla onların da aklına savaşma fikrinin asla gelmemesi" olduğunu söyleyerek devam etmesine tamamıyla katılıyorum (*LRE* II.1062). Silah sahibi olmaya izin verilmesi zorunlu olarak insanların örgütlenip silah kullanımı konusunda eğitilmelerini sağlamaz. Beşinci yüzyılın başlarında Sirenayka'da, iç bölgede yaşayan göçebelerin saldırısı sırasında, Synesius yüzlerce mızrak ve kılıç (*lonchai* ve *kopides*) ve bir miktar balta toplayabilmişti, fakat elinde barbar akıncılara karşı örgütlediği milisler için hiç vücut zırhı (*hoplōn problēma*) yoktu (*Epist*. 108 ve bkz. bu alt bölümün 6. dipnotu). Yaklaşık yarım yüzyıl sonra Priscus, Attila'nın kampında tanıştığı Yunanlıları (bkz. aşağıda VIII.iii) düzenli ordu dışında Romalıların silah kullanımına getirdikleri genel bir yasaktan söz ettiklerini anlatır. Genel görüş kuşkusuz imparatorluğun müdafaasının yalnızca profesyonel ordunun işi olduğu yönündeydi ve belirttiğim gibi, sivil nüfus savaşmayı ekseriyetle kendisini ilgilendirmeyen bir şey olarak görüyordu.

Muhtemelen üçüncü yüzyılın ikinci on yılının sonlarına doğru yazan Cassius Dio'nun Maecenas'ın ağzından Augustus'a yaptırdığı, nihai bir ordu yaratıp onu tecrit etmesini öneren konuşmasındaki bir pasajı ciddiye alıyorum: "Eğer tüm yetişkin erkeklerin silah taşımasına ve askerî sanatları ifa etmesine izin verirsek, sürekli olarak rahatsızlık ve iç savaş kaynağı olacaklardır", oysa eğer silah taşımak yalnızca profesyonel askerlerle sınırlanırsa, "o zaman, genellikle haydutlukla yaşamaya eğilimli [dikkat çekici bir itiraf!][526] en sert ve güçlü olanlar başkalarına zarar vermeden kendilerini geçindirecek ve geriye kalanlar da güven içinde yaşayacaktır. (LII.xxvii, özellikle §§ 3-5; Agrippa'nın konuşmasından vi.5'le karşılaştır ve cf. V.iii ve n.40).

Fiiliyatta silahların, yalnızca, daimî bir profesyonel ordu ile sınırlandırılması, sınıf hâkimiyetinin bir aracı olarak, Roma İmparatorluğu'nun doğasının tabii bir sonucuydu. Söylediğim gibi, orduya alınanlar, beşinci yüzyılın başlarından itibaren, tarımdaki insan gücünün devamlılığını sağlama konusunda çaresizliğe düşen devlet, arazilerine bağlanan kiracıları (*coloni adscripticii*) askerlikten muaf tutmak zorunda kaldığında bile her zaman esas olarak köylülükten geliyordu: Bkz. Jones, *LRE* II.614 ile III.184 n.14. (397 yılında Afrika'da çıkan Gildo İsyanı gibi bir acil durumda bile, arazilerinden asker toplanmasına en inatçı ve başarılı muhalefeti sergilemeyi başarabilenlerin büyük senatör toprak sahipleri olması kimseyi şaşırtmayacaktır.)[527] Aşağıda VIII.iii-iv'te ileri süreceğim üzere, (çoğu köylü olan) sıradan insan kitlelerinin, altında acımasız bir sömürüye maruz kaldıkları imparatorluk makinesinin varlığının sürdürülmesine kayıtsızlıkları, beşinci ve altıncı yüzyıllarda Batı Roma İmparatorluğu'nun büyük bir kısmının çökmesinin ve yedinci yüzyılda pek çok doğu eyaletinin Araplara kaybedilmesinin esas nedeniydi.

Geç Roma Cumhuriyeti, Roma *Principatesi* ve Geç İmparatorluk ordusunun,[528] çok etkileyici bir disiplin ve kendisine has bir *esprit de corps* geliştirmiş olduğunu eklemeliyim: Erler tamamen kökenlerinden koparılıyor ve genellikle, imparatorlarının olmasa da, subaylarının itaatkâr araçları haline geliyorlardı. Bir imparatorun genel sadakat elde edebildiği zamanlar ve yaygın bir disiplin kaybının yaşandığı 69 yılındaki gibi nadir anlar dışında, tüm askerler Roma toplumunun üzerine işlediği hiyerarşik ilkeleri kabul eder ve genellikle ayaklanma ve iç savaş sırasında bile, bu yönde emir aldıklarında, tıpkı bir dış savaşa gidermiş gibi komutanlarını tam bir sadakatle takip ederlerdi. Üçüncü ve dördüncü yüzyılların iç savaşları, hep imparatorluk tahtı için girişilen mücadelelerdi (bkz. aşağıda VIII.iii). Esasen imparatorluk unvanını herhangi bir gözde subay adına elde etmeye yönelik teşebbüsler dışındaki az sayıda ayaklanma arasında yer alan, Tiberius'un hükümdarlığının başlarında çıkan Tuna ve Rhine ordularının isyanları hakkında Tacitus'un *Annals*'ında (I.16-30, 31-8) canlı ve öğretici bir değerlendirme bulunuyor.[529] Pannonia'daki isyanın lideri olan Percennius'un konuşmasında yer alan, otuz veya kırk yıl hizmet edip emekli olduktan sonra askerlere verilen topraklara ilişkin "pis kokulu bataklıklar ve kıraç dağlar" şeklindeki tasvir, parlak ve inandırıcıdır (I.17.5). Sıradan askerlerin tabi oldukları acımasız disiplin, askerlerin sırtında kırdığı her asma çubuğundan [centurioların otoritelerini göstermek için taşıdıkları bir tür sopa, çn.] sonra bir tane daha isteme alışkanlığı nedeniyle "bir tane daha getir" (*cedo alteram*) lakabını kazanmış centurio Lucilius'a ilişkin hikâyede hoş bir şekilde resmedilmiştir (I.23.4). Lucilius asi askerler tarafından öldürülür; Percennius ise, söylemeye gerek yok ki, diğer asi liderlerle birlikte idam edilir (I.29.4;30.1).

⁂

Avrupa’da dışarıdan (Araplardan, Türklerden, Macarlardan, Kuzeylilerden ve diğerlerinden) gelen saldırılara karşı en etkili savunma biçiminin basit piyade askerinden ziyade, çok daha pahalı bir askerî figür olan atlı ve zırhlı şövalye olduğunun fark edilmesiyle birlikte, istilacıları püskürtmeye yetecek sayıda şövalyeyi besleyecek şekilde, birincil üreticilere yönelik sömürünün arttırılması için askerî bir gerekçe ortaya çıktığını kabul etmeliyiz. Ortaçağ şövalyesi toplumu üzerinde bir yük oluştursa da, kuşkusuz Avrupa’da Grekoromen mirasın dış saldırılara karşı korunmasında, biz bunun korunmaya değer bir miras olduğunu (benim yaptığım gibi) düşünsek de düşünmesek de bir rol oynamıştı. Şövalyenin ve buna eşlik eden papaz ya da keşişin rollerinin, yani *savaşmanın* ve genel olarak bir ihtiyaç olduğuna inanılan *dua etmenin* bir gereklilik teşkil ettiği, işlevleri *çalışmak* olan geniş insan kitleleri tarafından ister istemez kabul ediliyordu; fakat bu sonuncular, eğer savaşçılar gerçek bir güvenlik sağlamayı bırakırlarsa canhıraş bir şekilde şikâyet etmeleri için haklı gerekçelere sahip olduklarını düşünebilirlerdi. Rodney Hilton kısa bir süre önce Poitiers Savaşı’ndan (1356) sonra Fransız köylülerinin “bir bütün olarak, geleneğin ve karşılıklı yükümlülüklerin kendilerinden talep ettiği koruma görevlerini yerine getirmeyen” soylulara karşı öfkesine dikkat çekmiştir (*BMMF* 131). Bu nedenle, kapitalizm öncesi bir toplum için askerî gücünün temeli olarak güçlü bir özgür köylülüğün devamlılığını sağlamanın her şart altında gerekli olduğunu ileri sürmek istemiyorum. Daha da büyük bir askerî yükün omuzlanması gerekmiş olabilir. Yine de etkili süvari kuvvetleri ilkesel olarak, tıpkı piyadeler gibi, atlı şövalyelerin belirli arazilerde yaşayan köylü serflerin (veya kölelerin) artık emekleri üzerinde bireysel olarak geçinmeleri yerine, genel vergilendirmeye başvuran bir devlet tarafından da beslenebilir. Ve her halükârda, toprak sahibi bir aristokrasinin elinde, etkili süvari kuvvetleri beslemek için gerekenden daha fazla geniş arazi toplamasının, pek de ilerici bir

gelişme olarak görülemeyeceğine inanıyorum. Geç Roma İmparatorluğu söz konusu olduğunda kesinlikle böyle değildi.

Bu konu ve askerî mülahazaların verili toplumlarda diğerlerine baskın çıkmasına hangi ölçülerde izin verildiği (ve verilmesi gerektiği), uzun bir dönem göz önünde bulundurularak titiz bir şekilde ele alınmayı hak eder. Tabii ki sadece dışarıdan gelecek saldırılara karşı savunma amaçlı tasarlanan askerî güçten söz ediyorum, içerideki polislik görevlerinden değil.

(v)
"Feodalizm" (ve Serflik)

Burası, "feodalizm" mevzusunu kısaca ele almak için uygun bir yer gibi gözüküyor. Bu kitap boyunca "feodal" ve "feodalizm" terimlerini antik toplumun herhangi bir dönemi ya da bölgesi için kullanmaktan titizlikle imtina ettim. Bu sözcükler sıkça İlkçağ tarihçileri tarafından (hatta en parlak olanları tarafından bile: Jones, Rostovtzeff, Syme)[530] özensiz bir şekilde kullanılmıştır. Bu ancak hayıflanabileceğimiz bir alışkanlıktır. Maalesef tarihçiler, hatta Ortaçağ Avrupası ile ilgilenenler arasında bile, "feodalizm"in temel özelliklerinin nasıl tanımlanması gerektiğine ilişkin tam bir uzlaşma bulunmamaktadır;[531] fakat en azından kendilerinin ve hemen herkesin "feodal" olarak tanımlamaktan çekinmeyecekleri belirli toplumları işaret edebilirler. Diğer yandan az sayıda Ortaçağcı da "feodalizm" terimini kullanmaktan bütünüyle kaçınmayı tercih edecektir. *American Historical Review*'da kısa bir süre önce yazan bir yazara göre, "Feodalizm tiranının sonsuza dek tahtından indirildiği ilan edilmeli ve Orta Çağ öğrencileri üzerindeki etkisi nihayet sona ermelidir!"[532] Tam ters uçta, 1956 yılında *Feudalism in History* başlığıyla yayımlanan ve her tür farklı tarihsel koşullarda, yalnızca Batı Avrupa'da değil, Japonya'da, Çin'de, Antik Mezotpotamya ve İran'da, Antik Mısır'da, Hindistan'da ve Bizans

İmparatorluğu'nda da feodalizmin ne ölçüde keşfedilebileceğini soruşturan bir sempozyuma rastlarız. Rushton Coulborn'un derlediği "*Comparative study of feudalism*" feodalizmin, "bir iktisadi ya da toplumsal sistem olarak değil," "esasen bir yönetme yöntemi" olarak görülmesini ve asli özelliği olan lord ve vasalı arasındaki ilişkiyle birlikte ele alınmasını istemektedir.[533] Tabii ki, çalışma alanlarındaki belirli toplumların işe yarar bir şekilde "feodal" (ya da "yarı-feodal" veya "feodal-benzeri") olarak tanımlanıp tanımlanamayacağına karar vermeyi diğer ülkelerin (örneğin Japonya ve Çin'in) tarihçilerine bırakmalıyız; elbette bu terimlerin onlara ne ifade ettiğini açık bir şekilde ortaya koymaları kaydıyla.

Öyle sanıyorum ki, İngilizce konuşan dünyada Avrupa Ortaçağ tarihi uzmanı olmayanlar tarafından bir toplumun "feodal" olarak adlandırılmasına genellikle neden olan iki temel özellik bulunmaktadır: Biri Avrupa feodalizminin askerî *fief*'ini andıran bir şeyin mevcudiyeti, diğeriyse serfliğin geniş ölçekli varlığıdır. İlk durumda bazen "feodal-benzeri" gibi bir terimin kullanılmasının pek de zararı dokunmayabilir; fakat tek başına serfliğin varlığı bu tür bir ifadenin kullanılmasını şüphesiz haklı çıkarmaz;[534] zira farklı serflik biçimleri, "feodal" olarak adlandırılmayı en fazla hak eden Ortaçağ Avrupa toplumlarına hemen hiç benzemeyen pek çok toplumda da mevut olmuştur. Bu kitap boyunca "serflere" ya da "serfliğe" yapılan hiçbir atıfın, layığıyla "feodal" ya da "feodalizm" gibi terimlerle tanımlanabilecek herhangi bir şeyle zorunlu ya da hatta muhtemel bir bağlantı ima ettiğinin düşünülmemesi gerektiğini açıkça belirtmek isterim.

Pek çok Bat Avrupa Ortaçağcısının kabul edeceğini düşündüğüm ve Marc Bloch'un bir çalışmasında benimsediği kısa bir feodalizm tanımı vardır: "Vasallık ve fief sistemi"nin mevcudiyeti (*CEHE* I^{2}.265-6). Pollock ve Maitland "feodal-vasallığın" "feodalizm"den çok daha kullanışlı bir ifade olduğunu ileri sürdüler.[535] Fakat Bloch

feodalizmin iktisadi temelini bir kez olsun aklından çıkarmadı ve aslında biraz önce alıntıladığım formül “The rise of dependent cultivation and seignoral institutions” {Bağımlı tarımın ve senyörlük kurumlarının yükselişi} başlığını taşıyan, Bloch’un hemen ardından senyörlük sisteminin feodalizmle yakından ilişkili olduğundan söz ettiği bir bölümde karşımıza çıkar. Bloch, (M.M. Postan’ın İngilizce tercümesine yazdığı Önsöz’ün ilk cümlesinde “şu an feodalizm üzerine yazılmış standart uluslararası inceleme” olarak tarif ettiği) büyük çalışması *Feodal Toplum*’da ortaya koyduğu sekiz satır kadar süren “Avrupa feodalizminin temel özellikleri”ne ilişkin listesine, “tabi bir köylülük” ile başlar (II.446).

Bununla birlikte, pek çok başka Batılı Ortaçağcı, feodalizmden söz ederken, bütün bir binayı onu ayakta tutan altyapıdan bağımsız olarak ele alabileceklerini düşünmüş ve feodalizmi tamamen sadakat bağlarıyla birleşmiş, birbirlerinin lord ve vasalı olan özgür insanlara ve fief biçiminde yaratılan tımarlara atıfla tanımlamıştır. “Kelimenin [feodalizmin] Sovyetler Birliği ve Demir Perde’nin ötesinde yer alan diğer ülkelerdeki tarihçiler tarafından kullanılma şekli bana mutlak surette alakasız geliyor”[536] diyen Ganshof’un özellikle bezdirici bulduğu şeyin, bu yazarların “tabi köylülük” meselesini unutmaya yönelik Marksist gönülsüzlükleri olduğuna kuşkum yok. Postan’ın Bloch’un *Feodal Toplum*’unun İngilizce baskısına yazdığı ve az önce atıfta bulunduğum Önsöz’ünde “biri Rus biri İngiliz olan iki baş konuşmacının, feodalizm üzerine özenli bir şekilde hazırlanmış, fakat tek bir noktaya bile parmak basmayan konuşmalar yaptıkları bir Anglo-Sovyet etkinliği”ni tasvir ettiği etkileyici bir paragraf yer alır:

> “İngilizce konuşan bilgili bir şekilde ve incelikle askerî fiefler üzerinde dururken Rusça konuşan sınıf hâkimiyeti ve köylülerin toprak beyleri tarafından sömürülmesinden ayrıntılı bir şekilde söz eder. Söylemeye gerek yok ki Rusça nutuk bilindik Marksist malzemeyle ağzına kadar doldurulmuştur: Sınıf iktidarının bir aracı olarak devlet, feodalizmi çözen bir şey olarak “meta mübadelesi”, erken kapitalizmin öncülü olarak feodal ekonomi. Fakat tüm dogmatizmine ve modası

> geçmiş laf kalabalığına rağmen, terimin Rusça kullanımı, tarihin entelektüel cesaretiyle İngiliz konuşmacı tarafından benimsenen geleneksel çağrışımlara kıyasla çok daha doğrudan ilişkili gibi görünür (s. xiii).

Son paragrafın başlarında söz ettiğim türde bir Ortaçağcıya karşı pek az sempati beslesem de, büyük oranda bir tür bağımlı emeğe (en karakteristik biçimiyle de serf emeğine) dayanan ve bilhassa vasallık ve *fief* tarafından karakterize edilen, bir dizi özgün Avrupa Ortaçağ kurumu için jenerik bir isim olarak "feodalizm"in değer taşıdığın inandığımdan, feodalizmin kelime dağarcığının (*féodalité*, *féodale*, *Lehnwesen*, *lehnbar* vb.'de dahil olmak üzere) çok geniş bir şekilde kullanılarak zayıflatılmasının talihsizlik olduğunu düşünüyorum. Daha önce üzerinde ısrarla durduğum gibi serflik, içinde layığıyla "feodal" olarak adlandırılabilecek hiçbir şey bulunmayan ya da çok az şey bulunan toplumlarda da var olabilir ve olmuştur. Örneğin, serflik biçimlerinin su götürmez biçimde var olduğu Hellenistik krallıklarda, Helenistik dünyada *fief*'e en yakın analojiyi sağlayan askerî *katoikiai* ve diğer asker-kolonici yerleşimleri çok önemsiz bir rol oynamıştır ve kuşkusuz askerî yerleşimlerle serflik arasında hiçbir zorunlu bağlantı yoktur. Bu nedenle kimi Marksistlerin yalnızca serflik temeline dayandığı için bir toplumu "feodal" olarak adlandırmak istemeleri bana esef verici gözüküyor. Wolfram Eberhard (isimlerini belirtmediği) "Marksist bilim adamlarının," "bir toprak sahipleri sınıfının aynı zamanda siyasi iktidara da sahip olduğu, bir çiftçi sınıfını ve bunun yanı sıra genellikle bir köle sınıfını da kontrol ettiği her toplumu feodal olarak adlandırma eğiliminde olduklarını" bile söyleyebilmiştir. (*Hist. of China*[4] 24).

Marksistlerin bizzat Marx tarafından, "feodalizm" isminin *Batı Avrupa'da* kapitalizmin içinden doğduğu bir "üretim biçimine" verildiği bir terminolojiyle koşullanmış olmaları talihsizliktir. "Feodal üretim biçimi" gibi terimler belki de "Ortaçağ Batı Avrupa üretim biçimi" gibi alternatiflerle ikame edilemeyecek kadar

Marksist yazına kök salmıştır. Fakat Marksistler Marx ve Engels’in feodalizmi *Alman İdeolojisi*’nde bir yerde “Ortaçağ üretim ilişkilerinin ve münasebetlerinin *siyasi* biçimi” olarak tanımladığını –genellikle başaramasalar da– hatırlamak zorundadırlar (*MECW* V.176) ve maliyeti ne olursa olsun feodalizm terminolojisini, örneğin Geç Roma İmparatorluğu toplumuna uydurulabilecek kadar gevşek bir biçimde kullanmaktan kaçınmalıdırlar. Eberhard’ın şikâyet ettiği kullanım (eğer “Marksistlerini” yanlış takdim etmiyorsa) aslında, Grekoromen antikitenin bütünü değilse de büyük bir kısmı da dahil olmak üzere pek çok kapitalizm öncesi topluma genişletilebilir. Kuşkusuz MÖ ikinci binyılda Asya’da yaşayan Hitit toplumu gibi kimi sınırda olan örnekler de vardır: Sadece R. A. Crossland’in takdire şayan bir şekilde yaptığı özete atıfta bulunacağım. Burada “Hitit Devleti, ekonomisinin büyük bir bölümünün eğitimli bir ordu beslemek üzere örgütlenmesi ve toplumsal bölünmelerinin kral için askerî hizmette bulunma yükümlülüğüne bağlı toprak tasarrufuna dayanması anlamında feodal bir toplumdu” der.[537] Ben kendim bir feodalizm tanımı vermeye cüret etmeyeceğim. İngilizcede bu konuyla ilgili yakın tarihli çok sayıda tartışma bulunuyor. Eğer istenilen “fedoal *üretim biçimi*” ifadesini katı bir şekilde, Marx’ın da bu ifadeyi sırf onun için kullandığı (benim böyle düşündüğüm) Ortaçağ Batı Avrupa toplumuyla sınırlayacak bir Marksist çözümleme ise, o halde Perry Anderson’ınkini tercih ederim (*PFAF* 147-53). Rodney Hilton, tek sayfalık “Note on Feudalism”de (*TFC* 30), örneğin Marx’ın bir yerde Japonya’nın “tamamıyla feodal bir toprak mülkiyeti örgütlenmesi”ne sahip olduğundan söz etmiş olduğunu (*Cap*. I.718 n.1) hesaba katan çok daha kısa bir tanım sunar –inanıyorum ki, Marx’ın feodalizm terminolojisini Avrupa dışındaki herhangi bir ülke için kullandığı tek örnek de budur. Witold Kula (*ETFS* 9) tarafından tek bir paragrafta verilen kısa feodalizm tanımıysa daha

az spesifiktir: Aklında olan esas olarak on altı, on yedi ve on sekizinci yüzyıllardaki Polonya'dır.

(vi)
Diğer Bağımsız Üreticiler

Tek bir kategoriden ziyade, hayli heterojen bir yığın olan ve tek bir sınıfa aitmiş gibi ele alınmaması gereken "diğer bağımsız üreticiler"im üzerinde kısaca durmak niyetindeyim. Bu "bağımsız üreticiler"le ayrı bir alt bölümde ilgilenme gerekçem, sınıfsal konumlarının nasıl belirlenmesi gerektiğine dair fikirlerimi kabaca ortaya koyma ve onlarla ilgili birkaç önemli olgudan söz etme isteğimdir.

Zaten ele almış bulunduğum sömürülen iki sınıfı dışarıda bırakarak başlayacağım: İlk olarak dar anlamıyla kiralanmış emekçiler (bkz. yukarıda III.vi) ve ikincisi, köylülükten çıkan, köylülerle birlikte yaşayan ve burada köylülüğün bir parçası olarak ele alınan yardımcı işçiler, yani zanaatkârlar, inşaat ve nakliye işçileri, balıkçılar ve diğerleri (bkz. bu bölümün ii. alt bölümü). Tam anlamıyla köylülüğün bir parçası olarak ele alınamayacak olan (çünkü örneğin şehirlerde yaşayan) el işçilerinin büyük bir kısmının yanı sıra, tüccarlarla nakliye ve çeşitli diğer hizmetleri sağlayanlar bu bölümde hesaba katacaklarım arasında yer alıyor. Belki de en büyük tekil grup sanatkâr ve zanaatkârlardır[538] (*Handwerker*: Almanca sözcük daha geniş bir kapsama sahiptir). Şehirler arasındaki ticareti yürüten tüccarlardan (*emporoi*) küçük satıcılara ve dükkân sahiplerine (*kapēloi*) kadar farklı türlerde ticaretle uğraşanlar da, muhtemelen benzer öneme sahip bir grup oluşturur. Hemen her kesimde bu kişilerin önemli bir kısmı azatlıdır (bkz. yukarıda III.v). Tüm bu insanların statüleri ve sınıfsal konumları genellikle birbiriyle yakından ilişkilidir; fakat her zaman değil: Burada, ilgilendiğim şey esas olarak ikincisi, yani sınıfsal

konumlarıdır ve bana göre antikitede bir bireyin sınıfsal konumunun temel belirleyeni, başkalarının (esas olarak kölelerin, ama arada sırada kiralanmış emekçilerin de) emeğini ne ölçüde sömürdüğü ya da kendisinin ne ölçüde sömürüldüğüdür. Mevcut kategorim –tıpkı köylüler gibi– en yüksek katmanında "mülk sahibi sınıf"ımla iç içe geçecektir: Bu sınıfa mensubiyetin kriteri, daha önce (yukarıda III. ii'de) sadeleştirdiğim şekliyle, bir kişinin günlük ekmeğini kazanmak için şahsen çalışmadan aylak bir yaşam sürdürme yeteneğidir. Ve her ne kadar bazılarının daha yükseği hedefleyip, örneğin Roma döneminde, *equester* tabakasına girmeye hak kazanana kadar ticaret ya iş hayatlarını sürdürmeyi tercih etmeleri mümkün olsa da, "bağımsız üreticiler"imden bir beyefendinin hayatını sürmesini mümkün kılmaya yeterli bir servet edinen herhangi birisi, muhtemelen gerekli yaşam-tarzı değişikliğine gidecektir. (Benim genel resmimde ilk bireyler kümesi, toplumsal statüleri "kazanç getirici" faaliyetlerini bırakana dek görece daha düşük kalmaya devam etse de, çoktan en az ikinciler kadar "mülk sahibi sınıf"a girmiştir.)

Şimdi ele almakta olduğum bireylerin büyük bir kısmı, olağan koşullarda "mülk sahibi sınıf"ıma sadece iki yolla, ya sıra dışı bir yetenek sergileyerek ya da başkalarının emeğini sömürebilir hale gelerek yükselebilecek, hayli mütevazı insanlardır. "Sanatkârlar" adını vermemiz gerekenler arasında (Antikçağ'da yaşayanlar normalde bunları zanaatkârlardan ayırmıyorlardı), servet edinebilen bir avuç isim görürüz. Gerçi edebî kaynaklarda bulduğumuz söz konusu servetlere ilişkin birkaç rakamın nadiren akla yatkın olduğunu söyleyebiliriz: Örneğin Varro'nun aktardığında göre, Lucullus'un heykeltıraş Arcesilaus'a onun için bir Felicitas heykeli yapması karşılığında vaat ettiği 1 milyon HS (Pliny, *NH* XXXV.156) ya da Büyük İskender'in ressam Apelles'e, kendisini Ephesus'daki Artemis tapınağında elinde bir yıldırım tutarken tasvir etmesi için ödemesi gereken yirmi *talent* ağırlığında altın gibi (ibid. 92).

Kuşkusuz, muhtemelen MÖ dördüncü yüzyılın ilk atmış yılında yaşamış büyük Atinalı heykeltıraş Praxiteles servet sahibi olmuş olmalıdır; zira 320'lerde oğlu Cephisodotus'un bir trierark ve döneminin en dikkat çekici zenginliğe sahip Atinalılarından biri olarak ortaya çıktığını görürüz (bkz. Davies, *APF* 287-8).[539] Sıradan vasfa sahip zanaatkârlar, eğer her zaman bol miktarda iş bulunan büyük bir şehirde yaşamıyorlarsa, epey seyahat etmek zorunda kalmış olabilirler. Yunanlı mimarların, heykeltıraşların, dülgerlerin ve benzerlerinin büyük projelerin sürdüğü şehirler arasında gidip geldiklerini duyarız (bkz. örnek ve referanslarıyla Burford, *CGRS* 66-7). Diodorus, Siraküza'nın ünlü tiranı I. Dionysius'un, MÖ 399'da Kartaca bölgesine saldırmayı tasarladığında, beraberinde savaş aletleri yapmak üzere, sadece Sicilya'nın kontrolü altındaki hatırı sayılır kısmından değil, pek çok Yunan şehrinin bulunduğu İtalya'dan, bizzat Yunanistan'dan ve hatta Kartaca dominyonlarından da *technitai* getirdiğini aktarır (XIV.xli.3-6).

Yunan tarihinin daha erken dönemlerinde hekimler de diğer "zanaatkârlar"la hemen hemen aynı kategoriye yerleştirilirlerdi: Homeros'ta hekim, falcı, marangoz ve ozanla birlikte *dēmioërgoi* arasında sayılmıştı (*Od.* XVII.382-5) ve Platon'da da tersane işçisiyle aynı seviyeye yerleştirilmişti (*Gorg.* 455b). Helenistik dönem öncesinde, edebiyatta yalnızca tek bir Yunanlı hekim, profesyonel vasfı sayesinde büyük miktarda para kazanmış olarak karşımıza çıkar: Ünlü tabip Crotonlu Democedes'e, MÖ altıncı yüzyıl gibi erken bir tarihte, Aegina tarafından üç müteakip yıl birer *talent*, (o zamanlar tiran Peisistratus yönetiminde olan) Atina tarafından 100 *minae* (1.2/3 *talent*) ve Samos tiranı Polycrates tarafından iki *talent* ödeme yapıldığı aktarılır (Hdts. III.131.2). Democedes'in gerçekten de bir biçimde emeğini kiraladığını düşünecek olanlar için, Aeginalıların, Atinalıların ve Polycrates'in ödeme yaptıkları şeyin Democedes'in şehirlerindeki değerli varlığı

olduğunu belirtmeliyim; tabii hastalarından ek kazançlar da elde etmiş olabilir. Helenistik ve Roma dönemlerinde (bir bütün olarak hekimlerin olmasa da) çok başarılı Yunanlı hekimlerin statüsü tabii ki yükseldi. Onlardan, özellikle de şehirler tarafından ya da kraliyet saraylarında istihdam edilen "kamu tabiplerinden"[540] saygıyla söz eden sayısız metne sahibiz; Roma döneminde "baş hekim" unvanı (Yunanca *arciatros*) çok yaygındı. Tüm Yunanlı hekimlerin en büyüğü ve ikinci yüzyılın son yetmiş yılında yaşamış olan Galen,[541] İmparator Marcus Aurelius'un kişisel doktoruydu.

Yetenekli *hetairai*'nin (fahişeler) ve diğer temel hizmetleri sunan kişilerin durumları da bazen gayet iyi olabiliyordu. Tüccarlar arasında *kapēloi* adı verilen küçük yerel tacirler ancak nadiren kayda değer miktarlar kazanabiliyorlardı; ama *emporoi*, yani (eğer gemileri de varsa *nauklēroi* olarak da adlandırılabilecek)[542] şehirler-arası tacirler, pek çok modern araştırmacının tahmin ettiği kadar sık olmasa da zaman zaman servet edinmiş olmalıdır.[543] Fakat bu alt bölümde ele aldığım insanların büyük bir kısmı muhtemelen yoksulluk sınırından pek de uzakta yaşamıyorlardı (tabii ki bu bir ya da iki köle edinmeyi başaramamışlarsa ya da bunu başarana kadar böyleydi, ki bir kısmının koşullar uygun ve köleler ucuz olduğunda böyle yapmış olabileceğini düşünüyorum). Sallust'un, oylarıyla (bir *novus homo* olan) Marius'un MÖ 170 yılında konsüllüğe seçilmesini sağladıklarına inandığı sıradan insanları betimlerken (fakat bkz. aşağıda VI.v.60.dipnot) kullandığı çok aydınlatıcı bir ifade vardır: Onları "*varlıkları ve itibarları ellerinde cisimleşmiş*, bütün zanaatkârlar ve taşralılar" (*opifices agretesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitae erant*: *BJ* 73.6) diye tasvir eder. Bu açıdan zanaatkârlar ve yoksul köylüler birbirlerine çok benzerler.

Bu alt bölümde ele aldığım insanların hiçbiri, tabii ki oraya yükselmeyi başarmış olanlar dışında, tanım gereği "mülk sahibi sınıf" mensubu değildir. O halde "nasıl ve ne ölçüde

sömürülüyorlardı?” diye sormalıyız. Bu cevaplaması hiç de kolay bir soru değildir. Bu insanların büyük bir çoğunluğu tapu sahibi köylülerle önemli bir özellik paylaşıyordu: Zengin insanlara borçlanmadıkları takdirde, bir kural olarak mülk sahibi sınıfın *tekil* mensuplarının *doğrudan* sömürüsüne maruz kalmıyorlardı (cf. bu bölümün i. alt bölümü). Esas varlıkları olan (“ellerinde cisimleşmiş”) vasıflarının kendi kontrollerinde olması nedeniyle kiralanmış emekçilerden farklıydılar. Dahası kimilerinin basit araçları ve buna benzer şeyleri vardı; fakat bu açıdan gerçekten önem taşıma ihtimali olan tek kalem, nakliye işçilerinin araçları, yani katırlar, eşek ve öküzler, el arabaları ve dört tekerli yük arabalarıydı. Bu alt bölümde ele aldığım tüm bu gruplara dahil olanların maruz kaldıkları sömürü, vergilendirme ya da zorunlu vasıfsız hizmetler üzerinden *dolaylı* bir biçim almadığı müddetçe, muhtemelen bir kural olarak şiddetli olmamıştır.

Bu bölümün i. alt bölümünde gördüğümüz gibi, Klasik, Helenistik ve Roma dönemlerinde Yunan şehirlerindeki vergilendirme, kanıtların bölük pörçük ve kaotik doğası nedeniyle üzerine kayda değer pek az şey bilinen çok zor bir konudur. Fakat inanıyorum ki, ayrıntılı bir inceleme, vergilendirmenin bu gruplar üzerinden genellikle fark edilenden daha ağır bir etki yarattığını ortaya çıkarabilir. Geç Roma döneminde bu tür insanlardan toplanan, hakkında kesin kanıtlara sahip olduğumuz en azından bir genel vergi bulunuyordu: Constantine tarafından dördüncü yüzyılın başlarında, sadece tüccarları değil, balıkçıları, tefecileri, genelev işletmecileriyle fahişeleri ve kırsal zanaatkârları olmasa da (köylüler arasında sınıflandırdığım: yukarıya bakınız) kendi ürünlerini satan şehirli zanaatkârları da kapsayan geniş anlamıyla *neotiatores*’e dayatılan *chrysargyron* ya da *collatio lustralis*. Bu vergi ilk başta altın ya da gümüş biçiminde ödenebiliyordu, fakat 370’lerden başlayarak sadece altın biçiminde ödenebilir hale geldi. Muhtemelen bu verginin etkisini bu kadar ağırlaştıran şey, her dört yılda bir

ödenmesiydi. Hiç değilse elimizde, hatip Libanius'a, tarihçi Zosimus'a ve kilise tarihçisi Evagrius'a ait, bu verginin toplanmasının yarattığına inandıkları zorluklara dair yürek parçalayıcı tasvirler bulunmaktadır.[544] Bu vergiyle toplanan meblağa dair elimizde tek bir rakam bulunuyor: Beşinci yüzyılın son yıllarında Mezopotamya'daki önemli Edessa şehrinde, her dört yılda bir 140 lb. altın toplanıyordu (Josh. Styl. 31). Bu yıllık 2.520 *solidi* eder ve kuşkusuz köylülerin ödemek zorunda olduklarına kıyasla pek de büyük bir toplam değildir (bkz. Jones, *LRE* I.456); fakat yine de huzursuzluk ya da acı şikâyetler yaratmaya yetmiştir. Vergi altıncı yüzyılda İtalya'da Ostrogot kralları tarafından toplanmaya devam ediyordu; fakat Doğu'da İmparator Anastasius tarafından 498 yılında kaldırılmıştı (*CJ* XI.i.1, tarihi veren Josh. Styl. 31).

Burada, Konstantinopolis'teki genelev işletmecilerinin *chrysargyro* ödemelerinden kaynaklanan gülünç bir olgudan bahsetmekten kendimi alamıyorum. Konstantinopolis'te kadın satıcılarının (*leno*) iş yapması 439 yılında İmparator II. Theodosius tarafından yasaklanmıştı; fakat bu yasağı getiren imparatorluk nizamnamesi, bu önlemin baş destekçisi Florentius'un (ki yeni Doğu *Praefectus Praetorio*'su olarak atanmıştı), devletin bu yasayla *kadın satıcılarının* Konstantinopolis'ten silinmesi sonucunda kaybedeceği vergi gelirini telafi etmeye yetecek kadar gelir getirecek bir mülk (kuşkusuz toprak) bağışlaması gerektiğini belirten etkileyici bir girizgâhla başlıyordu! (§ 1) Beşinci yüzyılın yozlaşmış retorik Latincesiyle yazılmış söz konusu yasa, bir bütün olarak okunmaya değer. Yasa, artık "devletin çıkarlarını kendi servetinin önüne koyan saygın insanların" tarihsel geleneklerinden kimsenin şüphe etmediğinden duyulan memnuniyeti ifade ederek başlar: İlk sözcükler şöyledir, "Çağdaş örnekler, tarihsel eserlere inanılırlık kazandırsın" (*fidem de exemplis praesentibus mereantur historiae*). Bu arada genelevlerin, İmparator Leo'nun tabii ki büyük oranda göz

ardı edilen bir nizamnamesiyle (*CJ*XI.xli.7), her yerde yasaklanması için yirmi-otuz yıl daha geçmesi gerekecekti. Hukukçu Ulpian'ın, iki yüzyıldan daha fazla bir süre önce, daha sonra Justinian'ın *Digest*'inde de tekrarlanacak bir pasajda söylediği gibi "genelevler pek çok nitelikli adamın mülkünde bulunmaktadır" (*multorum honestorum virorum*, V.iii.27.i)

Farklı türlerden uzmanlaşmış işçiler –sadece zanaatkârlar değil, ama aynı zamda tüccarlar, gemi sahipleri, kaptanlar, balıkçılar, sarraflar, bahçıvanlar ve başka pek çoğu– kısmen Roma etkisi altında, genellikle modern dönemde yanıltıcı bir şekilde "lonca" adı verilen kolektif birliklere giderek daha fazla bağımlı hale gelmişlerdi. Bunlar için kullanılan normal Latince sözcük *collegium*'du.[545] Yunancada çok çeşitli kolektif terimler bulunabilir;[546] söz konusu insanlar arasında kendilerinden sadece "kaptanlar", "fırıncılar", "ayakkabıcılar", "yüncüler" vb. şeklinde söz etmek çok yaygındı. Bu birliklerden bazıları "yardımlaşma sandıkları"ndan biraz daha fazla anlam ifade etmiş olabilir ve mensuplarının ücretlerini ya da çalışma koşullarını iyileştirmek için modern sendikalar gibi hareket ettiklerine dair çok az kanıt bulunmaktadır. Fakat Yunan Doğu'da bir iki yerde, grev adını verebileceğimiz şeylerin örgütlenmesine (ya da bununla tehdit etmeye) kadar varan bu tür faaliyetlere dair bir miktar kanıt kırıntısı mevcuttur. W. H. Buckler'a ait ilgi çekici bir makale (LDPA) 1939'a kadar mevcut olan tüm önemli kanıtları sunar; MacMullen 1962-3'te bunlara birkaç parça daha eklemiştir (NRS). Buckler tarafından yayımlanıp tartışılan dört belge arasından ikisini seçeceğim. Buckler'ın ilk belgesi (LDPA 30-3), ikinci yüzyılın sonlarında, bir "kargaşa ve hengame" döneminde sözde kışkırtıcı toplantılar düzenleyen ve yeterli miktarda ekmek pişirmeyi reddeden "fırıncılar"ı yola getirmek için eyalet valisinin Ephesus'a müdahale ettiğini gösterir. Buckler'ın kesin bir biçimde 27 Nisan 459 tarihini

taşıyan bir yazıt olan dördüncü belgesiyse (LPDA 36-45, 47-50, daha sonra *IGC* 322 ve nihayet *Sardis* VII.i [1932] no.18 olarak yeniden basıldı) çok daha ilginçtir: "Sardis'in inşaatçı ve zanaatkârlarının [*oikodomoi kai technitai*]" *Magister officiorum* departmanına bağlı bir hükümet yetkilisi olan şehrin *ekdikos*'uyla (müdafisi) ayrıntılı bir anlaşma yaptıklarını gösterir. Grevlere ve inşaat çalışmalarının engellenmesine bir son vermek üzere, birlik (diğer şeylerin yanı sıra) üyelerinden herhangi biri tarafından üstlenilen bir işin gerektiği gibi yürütüleceğini garanti eder ve hatta belirli durumlarda başarısız olunması halinde, tazminat ödemeyi ve ceza ödemelerinin ortak mallardan yapılması mesuliyetini de üstlenir. Her ne kadar *misthos* sözcüğü 23. satırda karşımıza çıksa da, (başka yerlerde sıkça olduğu gibi: bkz. yukarıda III.vi) kiralanmış emeğin ücretlerine değil, işçilere "sözleşme bedeli" üzerinden yapılacak ödemelere atıfta bulunur: Bu sırasıyla "işi dağıtan" işveren ve "işi üstlenen" zanaatkâr için defalarca kullanılan teknik *ergodotēs* ve *ergolabēsas* terimlerine bakıldığında açık bir biçimde görülür ve 35. satırda *misthos* sözcüğü bir kez daha karşımıza çıktığında, yukarıda belirtildiği üzere birlik tarafından ödenecek "tazminatlar" anlamında kullanılır. Söz konusu "inşaatçı ve sanatkârların" hepsi, kiralanmış emekçi değil, zanaatkârdır.

İmparator Zeno tarafından Konstantinopolis'in Şehir *Prefect*'ine gönderilen bir nizamname (*CJ* IV.lix.2), malların müsaderesi ve daimî sürgün cezasıyla tekel oluşturulmasını (*monopolium*) ya da asgari fiyatların belirlenmesine yönelik anlaşmalar yapmak ya da yeminler etmek için yasal olmayan toplantılar düzenlenmesini yasaklar (ibid. *pr.*,2) –belli ki bu tür şeyler son zamanlarda sık vuku bulmaktadır. İnşaat işçilerinin ve diğer emekçilerin başkaları tarafından başlatılıp bitirilmeyen sözleşmelere göre çalışmayı reddetmeleri yasaklanmıştır (ibid. 1) ve diğer birliklerin görevlileri, fiyatları arttırmaya yönelik bir tezgâh kurmaya kalkışmaları halinde, 50 lb. altına varan çok büyük cezalarla tehdit edilmiştir (ibid. 3).

⁂

Plutarkhos’un *Pericles’in Yaşamı* eserinde çok alıntılanan ve günümüzde kimilerinin şaşırtıcı bulabileceği bir pasaj yer alır: Plutarkhos’a göre hiçbir genç beyefendi, sadece (dönemin en çok beğenilen antik heykellerinden ikisi olan) Pheidias’ın Olympia’daki Zeus heykelini ya da Polycleitus’un Argos’daki Hera’sını gördü diye, herhalde Pheidias ya da Polycleitus *olmak* istemez.[547] “Gerçek bir Romalı”nın ağzından çıkan bu tür ifadeler kulağa o kadar da şaşırtıcı gelmeyebilir, denecektir; fakat (yeni, birinci kuşak olsa da) bir Roma yurttaşı olan L. Mestrius Plutarkhos, aynı zamanda yerden göğe kadar Yunanlı değil miydi? Cevap, Roma döneminde Romalı mülk sahibi sınıflar kadar Yunanlı mülk sahibi sınıfların da kendileriyle, (*technitai* ve bu nedenle “sanatçılar” da dahil olmak üzere) “kazanç” getiren mesleklerle uğraşan kişiler arasında, Klasik dönemde, en azından Atina ve bazı diğer demokrasilerdeki önde gelen Yunanlıların hissettiklerinden daha büyük bir açı hissediyor olduklarıdır. Eğer Pheidias ve Polycleitus heykelle tamamen amatörce uğraşsalardı ve eğer büyük kişisel gelirlere sahip olup sanatsal çalışmalarının karşılığında hiç ödeme almasalardı, Plutarkhos ve benzerleri onlarda hor görülecek hiçbir şey bulamazlardı. Onları, genç Grekoromen beyefendisi modeli için uygun kılmayan şey, *geçimlerini* kendi elleriyle fiilen çalışarak *kazanmak* zorunda olduklarının düşünülmesiydi. Plutarkhos başka bir yerde, Atinalı ressam Polygnotus’un Atina *gratis*’indeki Stoa Poikile’sini dekore ederek yalnızca bir *technitēs* olmadığı gösterdiğini söyler.

Bir sınıflı toplumda hâkim sınıfın değerlerinin bir çoğu genellikle toplumsal piramidin çok aşağılarındaki insanlar tarafından da kabul edildiğinden, zanaatkârlara ve sanatçılara yönelik küçümsemenin, antik dünyada sadece mülk sahibi azınlık arasında var olduğunu düşünmemeliyiz. Bilhassa, mülk sahibi sınıfa dahil oma arzusundaki herhangi biri, bu sınıfa katılmaya yaklaştıkça onun değerler

yelpazesini çok daha eksiksiz bir şekilde benimseme eğiliminde olacaktır. Yine de alt sınıfların bir bütün olarak, zenginler arasında yaygın olan, “kazanç için yapılan işlere” yönelik kibri ve küçümsemeyi görev addederek benimsediklerini ileri sürmek saçma olacaktır. Bugün bile kendilerinden yukarıda bulunan insanlar tarafından “salt zanaatkâr” olarak adlandırılabilecek pek çok Yunanlı (ve Batı Romalı), yeteneklerinden büyük gurur duyuyor ve yeteneklerini sergileyerek saygınlık kazandıklarını düşünüyordu: İthaf ve yazıtlarında onlardan gururla söz ediyor ve genellikle mezar taşlarında, “üstlerini”nin gözünde ne kadar sıradan olursa olsun zanaatlarını ya da mesleklerini icra ederken resmedilmeyi seçiyorlardı.[548] “Antik Yunanlıların” zanaatkârları hor gördüklerini söylemek, sadece mülk sahibi azınlığın yaşadığını varsayan körlüğü gösteren son derece yanıltıcı ifadelerden birisidir. Böyle bir ifade, Atina’daki erken beşinci yüzyıla ait bir ithafa eşlik eden dört kelimelik bir yazıtta, söz konusu kadının mesleğini, “o bir *plyntria* idi, bir çamaşırcı” diyerek (*IG* I^2.473=*DAA* 380) kaydetmeye özen gösteren mütevazı Smikythe’i bile şaşırtırdı.[549] Attika’daki geç beşinci yüzyıla ait mezar taşında “Zeus adına, kendimden daha iyi bir oduncu görmedim” diye kendisi öven Frigyalı Mannes’in (*IG* I^2.1084) ailesi de bu tür bir ifade karşısında hayrete düşürecektir.[550] Aynı şey, mağrur teknikerin *Selbstbewusstsein*’ını {özgüvenini} ortaya koyan ve onu “Atotas, madenci” (*metalleus*) diye tasvir eden dördüncü yüzyılın ikinci yarısına ait hoş bir Attik mezar taşına sahip Paphlagonialı Atotas’ın (*IG* II^2. 10051)[551] ailesi için de söylenebilir. Bu anıt, yalnızca parlak bir destansı soya ilişkin geleneksel bir iddianın değil, aynı zamanda *technē*’de kimsenin kendisiyle boy ölçüşemeyeceğine yönelik bir övünmenin de yer aldığı iki hüzünlü beyit taşımaktadır. MS 149 tarihli bir ithafta, yine muhtemelen Trakyalı Perinthus’a ait hüzünlü beyitler halinde, heykeltıraş Kapiton ve (mısraları yazıta işleyen) yardımcısı Ianouarios,

"zanaatkârlıkta yetenekli" (*sophotechnēïes*) olmakla övünmektedir.[552] Çok nadir rastlanan bir sözcük kullanırlar; fakat sahip olduklarını iddia ettikleri *technē*'deki *sophia*, adına ne denirse densin (ki çoğunlukla sadece *technē* denirdi), edebiyatta ve yazıtlarda, ta Arkaik Çağ'a kadar takip edebileceğimiz yüzlerce yıllık uzun bir tarihe sahipti. Sparta Amyclae'sindeki Apollo tapınağında bulunan ve yaklaşık olarak MÖ altıncı yüzyılın son on yılına ait olan bir duvar yazısında yer alan Technarchos ("*technē*'nin efendisi") ismi, altıncı yüzyılın ortalarında bir sanatkârın oğluna, umutla, namından gurur duyan usta bir zanaatkâra yakışacak bir isim verebileceğini gösterir.[553] MÖ altıncı yüzyıl ve sonrasına ait çömlekleri yapan ve boyayan pek çok kişi, özellikle de Atina'da, "*epoiēsen*" (yapanlar için) ve "*egrapsen*" (boyayanlar için) sözcüklerinin[554] takip ettiği ismini ürünlerinin üzerine gururla yazmıştır.

400 H. I. Bell, *JHS* 64 (1944), s.36. Elbette metaforlar, Krallara Mektup I xii.14'ten gelir.

401 Bkz. Jones, *RE* 151-86, "Taxation in antiquity", cildin editörü P. A. Brunt tarafından haklı olarak "konuya ilişkin değerli ve aslında eşsiz bir giriş" olarak tarif edilmiştir.

402 Jones, *RE* 153'te yararlı ve kısa bir özet vardır. Atina'daki vergilendirmeyle ilgili İngilizcede mevcut en uzun değerlendirme A. M. Andreades, *A History of Greek Public Finance* I (İng. çev. Carrol N. Brown, Cambridge, Mass., 1953) 268-391'dir; fakat iyi yazılmamış ve pek çok açıdan eskimiştir. August Böckh'ün büyük eserine yeniden bakmaya hâlâ değer: *Die Staatshaushaltung der Athener*[3] (1886).

403 Bkz. Rostovtzeff, *SEHHW* I.241-3 (ile III.1374-5 nn.71-2); Andreades, op. cit. 150-4.

404 Bkz. L. Wallace, *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian* (1938), çok zor olduğunu herkesin kabul ettiği bir konuya ilişkin gereksiz derecede zor bir kitap. H. C. Youtie, *Scriptiunculae* II. 749 n.1 (= *AJP* 62 [1941] 93. N.1) Wallece'ın kitabını değerlendirirken, Bell, Ensslin, Napthali Lewis, Préaux, Rostovtzeff ve Westermann'a ait diğer değerlendirmelere de gerektiği gibi atıfta bulunur. Brunt'ın, Jones, *RE* 158 n.34'e eklenmiş tespitine katılıyorum: "Kısmen eskimiş olsa da U. Wilcken, *Gr. Ostraka*'daki (1899) Ptolemeos ve Roma dönemleri Mısırı'ndaki vergilendirmeye ilişkin fevkalade berrak değerlendirme, muhtemelen en iyi giriş olmaya devam etmektedir", Claire Préaux, *ERL*'de, Ptolemeos vergilendirme sistemini herkesin yapmayı ümit edebileceği ölçüde kavrayabilir.

405 Cf. yukarıda V.iii ve n.26 ve Ek IV § 2 *ad fin.* τοῖς σώμασι τοῖς ἐλευθέροις sözcükleri epey kesinmiş gibi gözükmektedir. Kelle vergisini ödemesi gerekenler yalnızca ἅ[δι]ὰ χρόνου φόρον διδόασιν şeklinde tanımlanır.

406 Bkz. Jones, *RE* 82-9, "Over-taxation and the decline of the Roman Empire" ve *LRE* I.411.-69 (özellikle. 462-9). Ve cf. bu bölümün vi. alt bölümü ve n.7, ayrıca yukarıda VIII.iii-iv.

407 428 için bkz. Thuc. III.16.1; 406 için Xen., *HG* I.vi.24; 376 için *HG* V.iv.61. 362 için, bkz. Ps.-Dem.I.6-7, 16. Daha sonra bkz. İsokr., VIII.48 (355 yılı civarında yazılmış); Dem. IV.36 (351'de ya da hemen sonrasında yazılmış); III.4 (352 yılının sonlarına atıfta bulunur); Aeschin. II.133 (246'ya atıfta bulunur); belki de Tod II.167.59-65 (346, fakat bu askere almanın burada söz konusu olup olmadığı belli değildir). 262'den önceki yıllara atıfta bulunan pasajlarla, örneğin Thuc. VI.31.3; Lys. XXI.10; Dem. XXI.154-5 ile kıyaslayın.

408 Buna tekabül eden Amerika'da yayımlanmış bir cilt bulunmaktadır: *Peasant Society: A Reader*, der. J. M. Potter, M. N. Diaz ve G. M. Foster (Boston, 1967).

409 Tebliğ ilk olarak Proceedings, *Deuxième* [*1962*] *Conférence internat. d'hist. écon.* (Paris, 1965) II. 287-300'de yayımlanmıştır. Ayrıca bkz. Rhorner'in, "Peasantry", *International Encyclopedia of the Social Sciences* 11 (1968) 503-11 künyeli makalesi.

410 Bkz. *The Complete Letters of Vincent van Gogh* (3 cilt, Londra, 1958) II. 370 (Mektup 404).

411 *The Complete Letters* (bir önceki nota bakınız) II.375 (Mektup 406); cf. 367, 372, 384 (402, 405 ve 410. Mektuplar).

412 Cf. Hilton, *EPLMA* 16, yukarıda VII.i'in ana metninde, n.7'den hemen sonra alıntılanmıştır.

413 Bkz., örneğin Rostovtzeff, *SEHHW* I.284-7, 427 ile 482-9 (özellikle 487-9 ve 497-501; II.645-8, 727-9, 890-1 ile karşılaştırın.

414 *Emphyteusis* ile ilgili Barry Nicholas, *OCD*[2] 382-3 ve Berger, *EDRL* 452'de kaynakçalar mevcuttur ve bkz. Kaser, *RP*II[2] (1975) 308-12. Fakat tarihçi için, Roma hukukçusundan farklı olarak, bildiğim en yararlı değerlendirme Jones, *LRE* I.417-19; II.788-9, 791'dir.

415 *Bottéro*'nun makalesine, yukarıda III.iv n.76'da verilen referansa bakınız.

416 Bu uygulamaya ilişkin pek çok değerlendirme arasında, bkz. örneğin Rostovtzeff, *SEHHW* II.898-9 (ile III.1549 n.179); ayrıca I.291, 339, 411 (ve III.1419 n.208); II. 647; *SEHRE*[2] I. 274, 298 (ve II.677 n.52), 405-6 (ve II.712-13 n.15), 409; Préaux, *ERL* 492-3, 500-3, 508-9, 511, 519-20, 544; Mac Mullen, *RSR* 34 (ve 158 n.24). Bu uygulamanın kökenleri Firavunlar dönemine kadar takip edilebilir: bkz. Georges Posener, "L'ἀναχώρησις dans l'Égypte pharaonique", *Le Monde Grec. Hommages* à *Claire Préaux* (Brüksel, 1975) 663-9. Ἐκχώρησις terimi de, daha çok başka bir bölgeye "göç etmek" anlamına gelmek üzere kullanılmıştır.

417 (A) bu yazıtların dördünün de metinlerini tek bir ciltte bir araya getiren yalnızca bir derleme [A/J (yukarıda ana metinde karşımıza çıktıkları sırayla) nos. 111, 141, 139, 142] ve (B) dördünün de İngilizce tercümelerini içeren yalnızca bir kitap [Lewis ve Reinhold, *RC* II (aynı sırayla) 183-4, 453-4, 439-40, 452-3] biliyorum. Tartışmaya vaktim olmayan benzer yazıtlar arasında bkz. üçüncü yüzyıl başlarına (muhtemelen 198-211) ait, Lidya'daki Filadelfiya topraklarında bulunan Mendechora'dan kalan A/J 143 (= Keil ve Premerstein, op. cit., aşağıda n.14'te, s.24-9, no.28).

418 Cf. yukarıda n.10. Bu yazıt (A/J 111) aynı zamanda *FIRA*[2] I.495-8 no.103 = *CIL* VIII (ii) 10570 ve (Suppl.) 14464'de yer almaktadır. Başka İngilizce tercümeleri de vardır, örneğin *ARS* 219-20

no.265. Afrika'daki imparatorluk arazileriyle ilgili diğer kanıtlar için bkz. Millar, *ERW*. 179 n.20'de atıfta bulunulan çalışmalar.

419 Cf. yukarıda n.10. *ESAR* IV.659-61'deki metin en iyisini, Rostovtzeff, *SEHRE*[2] II. 741-2 n.26'yı aktarır. Bu yazıt (A/J 141) aynı zamanda *OGIS* 519 = *IGRR* IV.598 = *CIL* III (Suppl.2) 14191'de de yer alır: cf. *FIRA*[2] I.509-10 no. 107.

420 Cf. yukarıda n. 10. Bu yazıt (A/J 139) aynı zamanda *SIG*[3] 888 = *IGRR* I.674 = *CIL*III (Suppl.2) 12363'te yer alır; cf. *FIRA*[2] I.507-9 no. 106.

421 Cf. yukarıda n. 10: Bu yazıt A/J 142'dir. İlk yayımlandığı yer: Josef Keil ve A. von Premerstein, "Bericht über eine dritte Reise in Lydien ... ", *Denkschr. der Kais. Akad. der Wissi in Wien*, Philos.-hist. Klasse 57.1 (1914) 37-47 no.55. Ayrıca bkz. Magie, *RRAM* I.678-81, ile II. 1547-9 nn.34-5.

422 *Penuria* her zaman, en azından Klasik Latincede "sefalet"ten ziyade "yokluk" anlamına gelir: Bkz. yeni *Oxford Latin Dictionary*, fasikül VI (1977) 1326. Pliny, *Ep.* III.19.7'ye bildiğim en yakın örnek Cic. *II. Verr.* iii.125-8'dir. Burada, §§ 126-7'de karşımıza dört kez çıkan *aratorum penuria* kesinlikle "yokluk" anlamına gelir; cf. "incolumis *numerus* manebat dominorum atque aratorum" ve "nunc autem *ne ... quisquam reperiretur* qui sine voluntate araret, *pauci essent reliqui*" § 125; § 126'da "*reliquos aratores*"e yapılan vurgu ve § 128'de "*reliquos aratores colligit*".

423 John Percival'ın esas makalesi "Seigneurial aspects of Late Roman estate management", *Eng. Hist. Rev.* 84 (1969) 449-73'tür. Ayrıca bkz. "*P. Ital.* 3 and Roman estate management", *Hommages* à *Marcel Renard* II (= *Coll. Latomus* 102, Brüksel, 1969) 607-15. Bu konuyla gerçekten ilgilenen az sayıda Ortaçağ tarihçisinden biri de P. J. Jones'tur: Bkz. değerli makalesi "L'Italia agraria nell'alto medioevo: problemi di cronologia e di continuità, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull' alto medioevo, XIII. Agricoltura e monro rurale in Occidente nell'alto medioevo* (Spoleto, 1966) 57-92, s.83-4 ve Vercauteren ile tartışma ibid. 227-9.

424 Örneğin Colum., *RR* I.vii. ("avarius opus exigat quam pensiones"), bu konuda M.I. Finley'in *Studies in Roman Property* (1976) 119-20'deki yorumuna katılıyorum.

425 Bu yazıtlar şunlardır: (1) *FIRA*[2] I.484-90 no.100 = A/J 74 = *CIL* VIII (Suppl. 4) 25902 (Henchir Mettich, Villa Magna Variana, Mappalia Siga), MS 116-17 tarihli; (2) *FIRA*[2] I.495-8 no.103 = A/J 111 = *ILS* 6870 = *CIL* VIII (ii) 10570 + (Suppl. 1) 14464 (Souk el-Khmis, Saltus Burunitanus=, MS 180-3 tarihli (bu konuyla ilgili olarak bkz. yukarıda n.11); *CIL* VIII (Suppl. 1) 14428.A (Gasr-Mezuar) MS 181 tarihli. Üçüncü yazıttaki 12 gün, meşru bir talepten ziyade, muhtemelen bu konuda şikâyet eden *coloni*'ye dayatılan bir şey olabilir. Burada atıfta bulunduğum diğer üçüyle birlikte önemli bir beşli grup oluşturan diğer iki yazıt hakkında yorum yapma fırsatına sahip değilim: Bunlar (4) *FIRA*[2] I.490-2 no.101 = A/J 93= *CIL* VIII (Suppl. 4) 25493 (Ain el-Jemala, Saltus Blandianus et Udensis), MS 117-38 tarihli; (5) *FIRA*[2] I. 493-5 no.102 = *CIL* VIII (Suppl. 4) 26416 (Ain Wassel, aynı Saltus), MS 19-212 tarihli: Her ikisi de (no.1 gibi) "tertias partes fructuum"a, no.4 (no.1 gibi) Lex Manciana'ya ve no.5 de (no.2 gibi) Lex Hadriana'ya atıfta bulunur. No.1, 2, 4 ve 5 için bkz. R. M. Haywood, *ESAR* IV.89-101, der. Frank (metinler, İng. tercüme ve yorumlar) ve başka İngilizce tercümeler için (yukarıda nn.10-11'de bahsi geçenler

dışında) bkz. *ARS* 221 no. 268 (benim no.5'im); Lewis ve Reinhold, *RC* II.179-83 (benim no.1 ve 4-5'lerim).

426 Horatius'un Sabine *agellus*'unda muhtemel bir örnek yer alır –tabii onun *Epist.* I.xiv.1-3'ü ile *Sat.* II.vii. 117-18'ini (cf. *OD.* III.xvi.29-30) kelimesi kelimesine doğru kabul edebilirsek. Bkz. Heitland, *Agricola* 215-17, 235 ve Percival'in yukarıda n.16'da atıfta bulunulan ilk makalesi, s.451 ve n.1 (Fustel de Coulanges'ye atıfla).

427 Elbette genellikle bunun farkına varılmamıştır. Gerçekten de yararlı olacaksa M. I. Finley tarafından derlenen iki cilt, *Stud. in Roman Property* (1976) ve *Problèmes de la terre en Grèce ancienne* (= *Civilisations et Sociètès* 33, Paris 1973) gibi içindeki makalelerin son derece dengesiz olduğu derleme çalışmalara yapılan bireysel katkıları da içermesi gereken bir kaynakça vermeye başlayamıyorum. Her ne kadar bir dizi özel çalışmayı seçmek birilerini gücendirebilecekse de, V. N. Andreyev, "Some aspects of agrarian conditions in Attica in the fifth to third centuries B.C.", *Eirene* 12 (1974) 5-46'dan söz etmek istiyorum. Bu makale birtakım düzeltme ve eklerle Andreyev tarafından 1958 ve 1972 yılları arasında yayımlanan ve birinci dipnotunda listesi verilen daha önceki sekiz makalenin içeriklerini özetler. Bunun dışında R. T. Pritchard'ın MÖ birinci yüzyıl Sicilyası'ndaki tarımsal sorunları ele aldığı dört makalesine de değinmeliyim, *Historia* 18 (1969) 545-56; 19 (1970) 352-68; 20 (1971) 224-38 ve 21 (1972) 646-60. *Antiquités africaines* 1'de (1967) neredeyse tamamen Kuzey Afrika ile ilgilenen bilhassa yararlı iki makale yer alır: Henriette d'Esurac-Doisy, "Notes sur le phénomène associatif dans le monde paysan à l'époque du Haut-Empire" (59-71) ve Claude Lepelley, "Déclin ou stabilité de l'agriculture africaine au Bas-Empire? À propos d'une loi de l'empereur Honorius [*CTh* XI.xxviii.13]" (135-44).

428 En önemlisi *Cap.* III.614-813'te yer alan 200 sayfalık pasajdır (VI. Kısım, xxxvii-xlvii. bölümler = *MEW* XXV.627-821); cf. *TSV* II.15-160, 161-3, 236-372; III.399-405, 472, 515-16 vs.; *MECW* III.259-70 (*Econ. and Philos. MSS*) 427-30; VI.197-206.

429 Zaman zaman bu açlığın, Vahiyler VI.6'da bir *modius* (bir *medimnos*'un altıda biri) buğday ya da üç *modius* arpa için 8 *denarii*/*drachmae* fiyat biçildiği anlatılan ünlü açlık olduğu düşünülmüştür. Bkz. örneğin Magie, *RRAM* I.581, ile II.1443-4 nn.38-9; Rostovtzeff, *SEHRE*[2] II.599-600 (yiyecek arzı ve açlıklar üzerine son derece yararlı n.9'un bir bölümü).

430 362-3 açlığının bütünüyle tatmin edici ve eksiksiz bir anlatısına rastlamadım; fakat bkz. Downey, *HAS* 383-4, 386-91 ve "The economic crisis at Antioch under Julian", *Studies in Roman Economic and Social History in Honour of A. V. Johnson*, der. P. R. Coleman-Norton (Princeton, 1951) 312-21; Paul Petit, *LVMA* 109-18; P. De Jonge, "Scarcity of corn and comprices in Ammianus Marcellinus", *Mnemos.*[4] 1 (1948) 238-45.

431 Soz., *HE* III.xvi.15; cf. Pallad., *Hist. Laus.* 40, der. C. Butler (1904) s. 126. Yiyecek kıtlığının büyük oranda Edessa'daki zenginlerin açgözlülüğünden kaynaklandığını Peter Brown'un bu olaya ilişkin incelemesinde göremeyiz: "The rise and function of the Holy Man in Late Antiquity", *JRS* 61 (1971) 80-101, s. 92. Brown yalnızca (kendi ifadesiyle) "Yerlilerin hiçbiri birbirine güvenemediğinden, bir kıtlık sırasında Edessa'daki yiyecek tedariğini bir 'yabancı' olan Efraim'in yönetebilmiş" olması gerçeğiyle ilgilenir. Kaynaklarımızın olayı ortaya koyuş şekli (ne kadar yanlış olurlarsa olsunlar) böyle değildir: "Yerlilerin" birbirlerine karşı duydukları güvensizlikten değil

özellikle “zenginlerin” birbirlerine karşı duydukları güvensizlikten söz ederler ve ileri sürdükleri (itiraz etmeden Brown tarafından da kabul edilen) son derece yavan mazeret, zengin insanlarınkiyle aynıdır. Aynı sayfada yer alan bir dipnotta (143) Brown Aspendos’taki Philostratus tarafından *Via Apollon.* I.15’te sözü edilen kıtlığı anar ve yine sadece “Tyanalı Apoolonius’un [Efraim’le]aynı şeyi yaptığı ve yine tamamen ‘bir yabancı olarak’, Pisagorcu sessizlik yemini tarafından ‘diğerlerinden ayrıldığı”’ gerçeğiyle ilgilenir. Bu ince düşünülmüştür, fakat yine en önemli olgunun üstünü örter: Tahıla sahip olanlar οἱ δυνατοί’dir. (Bunlar Appollonius’un gönderdiği yazılı mesaj onlara σιτοκάπηλοι şeklinde hitap etse bile –bu açıkça kasıtlı bir küçümsemedir– açıkça zengin toprak sahipleridir, zira tahılı kırsal kesimdeki arazilerinde saklamışlardır.)

432 Bu tarih J. R. Palanque tarafından “Famines à Rome à la fin du IVe siècle” *REA* 33 (1931) 346-56’da önerilmiştir; cf. Chastagnol, *FPRBE* 198.

433 Palanque (bkz. bir önceki not) ve Chastagnol’ün, *FPRBE* 223’te, Seeck’in Symm., *EP*. II.7’de önerdiği 383 tarihine (bkz. Seeck’in kendi Symm edisyonuna yazdığı Giriş., s.cxix-cxx ve n.601, *MGH, Auct., Antiquiss.* VI.i, 1883 içinde) karşı öne sürdükleri kronolojiyi kabul ediyorum. De Robertis ve Ruggini (ki bu da benim açımdan aynı şekilde kabul edilemezdir) tarafından öne sürülen bazı yorumlar için bkz. Edgar Faure, “Saint Ambroise et l’expulsion des pérégrins de Rome”, É*tudes d’hist. du droit canonique dédi*ées à Gabriel Le Bras (Paris, 1965) I. 523-40, özellikle 526, 530, 536-9.

434 Cf. Liban., *Orat.* I226 ff.; X.25. Bkz. Norman, *LA* 213-14 (*Orat*. I.225 ff. üzerine); Downey, *HAS* 420-1. Şehrin kapılarına yerleştirilen muhafızlar köylülerin (τὸν γεωργόν) iki somundan fazla ekmek dışarı çıkarmasını engelliyorlardı (Liban., *ORat* XXVII.14; cf. L.29).

435 Döneminin en iyi Süryanice uzmanı olan W. Wright’a ait standart Joshua edisyonunun (Cambridge, 1882) İngilizce bir tercümesi de bulunmaktadır.

436 Venetia ve Aemilia’dan Tuscia ve Picenum’a kadar Kuzey ve Orta İtalya’nın büyük bir kısmını etkisine alan 583 tarihli açlık için bkz. özellikle Procop., *Bell*. VI (*Goth*. II= xx.15-33: Picenum’daki açlığa (§ 22) bizzat tanıklık etmişti ve açlıktan ölen on binlerce kişiyle ilgili raporlardan söz etmişti.

437 Cf. Procop., *Bell*. VII (*Goth*.III) xvii.1 ff., özellikle 9-19, xix.13-14; xx.1, 26. Bu dönemdeki tahıl fiyatları için bkz. Stein, *HBE* II.582-3 n.1.

438 Bkz. H. Delehaye edisyonu, *Les Saints Stylites* (= *Subsidia Hagiographica* 14, Brüksel/Paris, 1923, yeniden baskı 1962) 195-237, s.201-2.

439 “Köy” için kullanılan bazı başka terimler için, bkz. A/J s.22; Boruhton, *ESAR* IV.628-9.

440 Bkz. H. Swoboda, κώμη, *RE* IV (1924) 950-76; Jones, *GCAJ* 272-4, 286-7 ve bkz. 391, Dizin, *s.v.*.; *CERP*2 137-46, 281-94 ve bkz. 595, Dizin, *s.v.* (örneğin 67-8, 80, 233’ü de ekleyin); *LRE* III.447, Dizin, *s.v.*; G. M. Harper, “Villafe administration in the Roman province of Syria”, *YCS* 1 (1928) 103-68; Broughton, *ESAR* IV.628-47, 671-2, 737-9 ve bkz. 950, Dizin, *s.v.*; Rostovtzeff, *SEHHW* III.1747, Dizin, *s.v.*; *SEHRE*2 II.821, Dizin, *s.v.* (özellikle 656-7 nn.6-7, 661-6 nn. 23-25); Magie, *RRAM* II.1660, Dizin, *s.v.* (özellikle. I.143-6, ile II.1022-32 nn.69-77 ve yukarıda n.14’te alıntılanan pasajlar; ayrıca I.64, ile II.862-3 n.41) Tchalenko ve diğerlerine ait yakın tarihli bazı

etkileyici kitaplar Roma Suriyesi'ndeki köylere ilişkin eşsiz bilgiler sağlamıştır: bkz. bu bölümün iii. alt bölümü n.50 ve cf. Liebeschuets, *Ant.* 68-73.

441 Bu kuşkusuz ayrıntılı bir incelemenin karşılığını verecek bir konudur. Yukarıda ana metinde alıntılanan dışında bu konuyla ilgili herhangi bir aydınlatıcı referansa rastlamadım. Elbette, beşinci ve altıncı yüzyıllara gelindiğinde köy yaşamı, şehirlerdeki gibi açık bir şekilde daha da hiyerarşik çizgiler üzerinde gelişmişti; fakat Mısır dışında kanıtlar neredeyse yok gibidir.

442 Bkz. örneğin yukarıda n.33'te atıfta bulunulan eserler, özellikle Jones, *GCAJ* 272-4 (ile 364 n.18); *CERP*[2] 284-7; ayrıca "The urbanisation of the Ituraean principality", *JRS* 21 (1931) 165-75, özellikle 270; Harper, op. cit. (yukarıda n.33'te) 142-3 (143-5'e karşı bkz. Jones, *CERP*[2] 286-7). ὄχλου γενομέυου τῖς κώμης ἒν τῶι θεάτρωι'ye sahip olduğumuz Suriye'deki Saccaea'dan (daha sonra Maximianopolis, 300 civarından itibaren: bkz. Jones, *CERP*[2] 285 ile 465 n.82) gelen *IGRR* III. 1192 = LB/W 2136'da [*IGRR*'deki gibi 2138 değil] ὄχλος'un köy Meclisi olduğu kesindir. Küçük Asya'nın bazı köylerinde, örneğin, Cibrya ve Ormela bölgelerinde, şu kişinin "ὄχλος onuruna" yaptığı bağıştan söz eden yazıtlara rastlarız: Bkz. örneğin, *CIG* III.4367a: ve E. J. S. Sterrett, "An epigraphical journey [1883-4] in Asia Minor", *Papers of the Amer. School of Class. Stud. at. Athens* 2 (1888) nos. 47-50 (= *IGRR* IV.892), 72-5. Fakat bu yazıtlarda ὄχλος şeklinde *adlandırılan* gerçek bir Meclis'in var olduğu sonucunu çıkarmamızı sağlayacak herhangi bir şeye rastlamadım. Birkaç köyün ἐκκλησία'ya sahip olduğu kaydedilmiştir (*contra* Jones, *RE* 31-2), örneğin Filadelfiya yakınlarında Castollus (*OGIS* 488); Karya'da bir köy federasyonu olan Panamareis (Michel, *RIG* 479) ve Asya ve Galatya sınırındaki bir [ἐκ]κλησία ... πάνδημος'u olan Orcistus /bkz. E. H. Buckler, *JHS* 57 [1937] 1-10, özellikle B.3'te 9 ve fc. Jones, *CERP*[2] 67-8 ve 392 n.63).

443 Bkz. Jones, *CERP*[2] 286-7; *RE* 32 ve bir önceki notta alıntılanan (1931 tarihli) makalesi, s.272-3.

444 Örneğin Orcistus ve Castollus'ta: bkz. *IGRR* IV.550; *OGIS* 488.

445 αὐτοπραγία çin bkz. Stein, *HBE* I[2].i.246; 278-9 (ile ii.563-4 n.135); Bell, *EAGAC* 119-25; Gelzer, *SBVA* 89-96 ve *Archiv. F. Pap.* 5 (1913) 188-9, 370-7; Rouillards, *ACEB*[2] 13-15, 58-60, 202-3; Hardy, *LEBE* 54-9. Neredeyse tüm kanıtlar Mısır'a aittir; fakat *CTh* XI.vii.12 (MS 383, daha sonra *autopragia* adını alacak şeyle ilgili rastladığım en eski kanıt parçası) Pontus diyakozluğunun vekiline hitaben yazılmıştır ve XI.vii.15 (şüphesiz XI.xxii.4'ün ışığında anlaşılması gerekir) 399-400 yılında (elbette Afrika ve Pannonya da dahil olmak üzere: bkz. özellikle I.v.12) İtalya *praefectus praetorio*'su olan Messala'ya yazılmıştır. Aὐτοπραγία ve eş anlamlıları beşinci yüzyılda önce karşımıza çıkmazmış gibi görünür; fakat αὐτοπραγία'nın MÖ ikinci yüzyılda Aetolia'daki Calydon'da, görünen o ki bir cezayı kişisel olarak tahsil etme hakkı için kullanımına ilişkin bkz. *IG* IX.i[2].137, 20. satır.

446 Aphrodito'ya ilişkin bilgilerimizi Kahire, Londra, Floransa, Cenevre ve Ghent'te dolaşan geniş bir papirüs grubuna borçluyuz: bkz. özellikle R. G. Salomon, "A papyrus from Constantinople (Hamburg Inv. No. 410)", *JEA* 34 (1948) 98-108. Aphrodito şanslıydı, zira (ana metinde daha sonra bahsi geçecek olan) Dioscorus köyün çıkarları için kendisini zahmete sokmaya ve hatta buradaki

yüksek bürokratlardan yardım dilenmek için Konstantinopolis'e seyahat etmeye hazırdı. Köy *autopract* statüsünü beşinci yüzyılın üçüncü çeyreğinde, I. Leo'nun 457-74 yılları arasındaki hükümdarlığı sırasında elde etmiş (*P. Cairo Masp.* I.67019, 1-6. satırlar); fakat sürekli olarak Antaeopolis'teki müteakip pagarkların elinde keyfî muameleden zarar görmüş ve imparatorluk koruması elde etmek için kendisini Justinian'ın karısı İmparatoriçe Theodora'nın hanesinin (οἶκος, οἰκία) bir parçası olarak kaydettirmek zorunda kalmıştı (ibid., 11-2. satırlar; cf. ibid. 67283). Theodora'nın hanesiyse 548 yılındaki ölümünün ardından ("kutsal" ya da "en kutsal") imparatorluk hanesinin diğer parçalarıyla, yani imparatora ait olanlarla birleştirilmişti (bkz. Salomon, op. cit. 102 n.6=. Aphrodito'da 548-51 yılında baş gösteren sıkıntılar için bkz. Bell, EVAJ; Salomon, op. cit. ve Jones, *LRE* I.407-8'deki özet. Aphrodito için ayrıca bkz. Hardy, *LEBE* 55, 57,8, 137-8, 146-7. En önemli belgeler *P. Cairo Masp.* I.67002 (bir kısmı yukarıda ana metinde verilmiştir), 67029, 67024; *P. Hamb. Inv.* No 410 (Salomon bir metnini sunar) ve *P. Genev. Inv.* No. 210 (bkz. Salomon, op. cit. 98 ve nn.1-2). Aphrodito'dan gelen diğer ilgili papirüsler arasında, *P. Cairo Masp.* I.67283; *P. Lond.* V.1674, 1677, 1679 sayılabilir. Pagarklar üzerine, bkz. W. Liebeschuetz, "The pagarch: city and imperial administration in Byzantine Egypt", *JJP* 18 (1974) 163-8; "The origin of the office of the pagarch", *Byz. Ztschr.* 66 (1973) 38-46.

447 Dioscorus için bkz. özellikle J. Maspero, "Un dernier poète grec d'Égypte: Dioscore, fils d'Apollôs", *REG* 24 (1911) 426-81.

448 I. F. Fikhman'ın da dikkat çektiği gibi, "Bizans Oxyrhynchus papirüsünde "*doulos*" neredeyse münhasıran özgür statüye sahip insanlar tarafından kendileri için daha yüksek seviyedekilere seslenirken kullanılıyordu; köleler için kullanılması ise çok nadirdi" ("Slaves in Byzantine Oxyrhynchus", *Akten des XIII* [*1971*] *Internat. Papyrologenkongr.*, der. E. Kiessling ve H.-A. Rupprecht [1974] 117-24, s.119).

449 Temel kaynakçayı SVP 45 n.2'de vermiştim. Buna A. F. Norman'ın mükemmel bir İngilizce tercümeyle birlikte yayına hazırladığı, Loeb Libanius Cilt II (1977) içindeki Liban., *Orat*. XLVII edisyonunu ve Louis Harmand'ın ayrıntıları bu bölümün ii. alt bölümü n.50'de verilen iki eserini de ekleyebilirsiniz: Aynı konuşmanın, metin, Fransızca tercümesi ve yorumlarıyla birlikte tam bir edisyonu için bkz. *Libanius, Discours sur les patronages* (1955) ve *Le patronat sur les collectivités publiques des origines au Bas-Empire* (Paris, 1957), özellikle Geç İmparatorluk üzerine olan 421-87. sayfalar. Geç İmparatorluk Suriyesi'nde kırsal himayenin rolüne ilişkin benimkinden çok farklı bir resim Peter Brown'ın "Holy Man" (bkz. yukarıda n.24) başlıklı makalesinde, s.85-7'de bulunabilir. Antik dünyada sınıf mücadelesinin gerçekliklerini hiçbir zaman kavrayamayan Brown, himayenin yalnızca iyi tarafını görebilmiştir ve bu kuruma ilişkin yavan değerlendirmesi, Brown'ın her zaman olduğu gibi arada sırada gösterdiği sezgi parlamalarına rağmen, gerçek resmin sadece bir bölümünü sunmuştur. Elbette *kendi aralarında* ihtilaflarda aracılık yapacak birisinin olması, özellikle Roma dünyasında yasal süreçlerin son derece yetersiz ve suistimale açık olması nedeniyle köylülerin yararınaydı. Fakat benim bahsettiğim hamilerden beklenen esas şey bu değildi: Köylüler onları, bilhassa toprak sahiplerinin ve vergi tahsildarlarının baskılarına karşı çağırmışlardı ve elbette hamiler de her zaman bu türden hizmetleri karşılığında bir bedel talep etmişlerdi (bkz. *CTh* XI.xxiv.2; *CJ* XI.liv.2.*pr*., 2.*pr.*) ve muhtemelen bu bedel hayli ağırdı. "Kutsal insan" İbrahim'in (öyle gözüküyor ki Emesa yakınlarında) bir köyün hamisi haline gelmesinin hikâyesi bile,

Brown'ın "vergi tahsildarı geldiğinde" ifadesinin, aslında Theodoret'in "şimdi onları [köylüleri] vergilerini ödemeye zorlayan *praktores* geldi ve bazılarını hapse atıp diğerlerine de kötü muamele yapmaya başladı" (*Hist. relig.* 17, *MPG* LXXXII.1421A) satırlarının yerine geçtiğini keşfettiğimizde daha farklı bir görünüm alır.

450 Bkz. Elizabeth Dawes ve N. H. Baynes'in İngilizceye çevirdiği, *Three Byzantine Saints* (1948) 139-40 (76. Bölüm). Aziz Theodore'un Hayatı'nın (ya da Hayatları'nın) standart edisyonu artık A. J. Festugière, *Vie de Théodore de Sykéon*'dur (= *Subsidia Hagiographica* 48, 2 cilt, Brüksel 1979): Bkz. özellikle I.63-4; II.66-7. Ve bkz. Derek Baker, "Theodore of Sykeon and the historians", *SCH* 13 (1976) 83-96.

451 Stevens tarafından tercüme edilen pasaj, John Chrysostom, *Hom. in Matth.* 61.3'ten (*MPG* LVIII.591-2) alınmıştır; cf. *Expos. in Psalm.* 48.17, özellikle § 8 (*MPG* LX.147-50) bir arazi üzerinde kilise inşa etmenin köylüleri sakin tutmaya yardım edeceğine ilişkin inancı nedeniyle ilginçtir.

452 Klasik dönemde Atina'daki köle fiyatları için ilk olarak bkz. W. K. Pritchett, "The Attalic stelai, Part II", *Hesp.* 25 (1956) 178 ff. s.276-81, özellikle 276-8. (Okur s.281'deki muazzam hataya dikkat etmelidir. Isae. II [*Menecl.*] 19, 35 ve XI [*Hagn.*] 42'de sırasıyla 7.000 dr ve 5½ *talent* tutarında servete sahip oldukları belirtilen iki zengin Atina yurttaşı, Menecles ve Stratocles, hiçbir gerekçe olmadan köle olarak değerlendirilmiştir.) Köle fiyatları için ayrıca bkz. Jones, SAW, *SCA* (der. Finley) 1-15, özellikle 5 & 7 (beşinci/dördüncü yüzyıl Atinası); 7, 9-10, 13 (Roma dünyası, Cumhuriyetten Geç İmparatorluğa); *LRE* II.852 (ile III.286 n.68); De Martino, *SCR*[2] IV.i (1974) 26 nn.66-7, 339-40 n.6; Westermann, *SSGRA* 14-15, 36, 71-2, 100-1; Duncan Jones, *EREQS* (neredeyse tamamen Batı ile ilgilidir) 11-12, 40, 50, 243-4 ve özellikle 348-50. Kısa bir süre önce Duncan-Jones köle fiyatlarını, MÖ beşinci yüzyıldan başlayarak 1.500 yüzyıllık bir dönem boyunca yedi farklı bağlamda buğday fiyatları üzerinden hesaplamaya yönelik cesur bir girişimde bulunmuştur: bkz. "Two possible indices od the purchasing power of Money in Greek and Roman antiquity", Kasım 1975'te Roma'da toplanan bir Fransız Okulu konferansının tebliğleri içinde, *Les 'Dévaluations'* à *Rome, Époque républicaine et impériale* (*Coll. De l'École française de Rome*, 37, Roma, 1978) 159-68, s.162-6, 168 künyesi ile yayımlanmıştır. Diocletian'ın azami fiyatlarla ilgili 301 tarihli Buyruğu, bütün bir antikitede, hem köle fiyatlarını hem de farklı işçilerin ücretlerini veren, bildiğim tek belgedir. (Bu buyruğun yakın tarihli edisyonları için bkz. yukarıda I.iii n.3.) Bu belgede 16-40 yaş arası sıradan köleler için belirlenen fiyat *denarii* cinsinden (kuşkusuz, artık çok değer kaybetmiş olsa da) erkek için 30.000, kadın için 25.000; vasıfsız bir çiftlik işçisinin ücreti ise "yiyecek ile" (*pasto*) günlük 25 *denarii*'dir. Yiyecek tam olarak sabit bir değer verilemeyen, fakat Duncan-Jones'a göre (ibid. 161) muhtemelen "buğday değerini" ek bir üçte bir ya da 1.1 litre oranında arttıran ve 25 *denarii*'lik 3.3 litre "buğday değeri"ni toplamda 4.4 litreye çıkaran bir ilavedir. Köle fiyatlarının 30.000 *denarii*'lik "buğday değeri", Duncan Jones tarafından (loc. cit.) 3.938 litre, ya da toplam günlük ücretin 895 katı olarak hesaplanır –buna üç tam yılın ödemesi diyebilirim.

Gaius'tan, Justinian'ın *Corpus Iuris Civilis*'ine dek mevcut hukuki kaynaklarda yer alan köle fiyatlarından tam olarak memnun olduğumu söyleyemem. Duncan-Jones (*EREQS* 50 n.2, 348-9),

“hukuki amaçlar” için köle fiyatı olarak 2.000 HS’lik standart bir rakam kabul eder. Buna ilişkin, Afrika Prokonsüllüğünden gelen (bu kitaptaki niyetim açısından bir talihsizlik) çok iyi bir kanıt parçası günümüze ulaşmıştır: *CIL* VIII (Suppl. 4) 23956, MS 186 tarihli bölük pörçük bir yazıt, Henchir Snobbeur’den. Bu belgede bir köle “ex forma censoria” 500 *denarii* (14. satır) değerindeymiş gibi gözükür, ki bu 2.000 HS’ye denk düşer (Cf. *Principate* dönemindeki cari fiyat yelpazesini verirken “vasıfsız bir yetişkin için normal fiyatın” 500-600 *denarii* civarında olduğunu söyleyen A. H. M. Jones, SAW, *SCA*, der. Finley, 10.) Bununla birlikte, alıntıladığım tek yazıt dışında, bir kölenin “hukuki değeri” olan 2.000 HS Justinian’ın *Corpus*’unda *aurei* ya da *solidi* cinsinden bazı köle fiyatlarına ya da değerlerine dayanır ve *aureus* ve *solidus*’un 100 HS’ye eşdeğer olduğu varsayılır: Bunlar ya 20 *aurei* (*Dig.* IV.iv.31, Papinian; V.ii8.17, Ulpian; V.ii9, Modestinus tarafından alıntılanan fakat eklemeler yapılan Paulus; *CJ* VII.iv.2, muhtemelen Caracalla) ya da 20 *solidi* (*Dig*. XL.iv.47.*pr*., Papinian; 317 tarihli *CJ* VI.i.4.*pr.* ve 530 tarihli VII.vii.1.5 ile 531 tarihli VI.xliii.3.1’dir ve buralarda rakamlar 10 ila 70 solidi arasında değiş, 20 temel olanıdır.) Julius Caesar döneminden başlayarak *aureus*’un her zaman 25 *denarii* ya da 100 HS’ye eşdeğer kabul edildiği doğrudur ve bu –her ne kadar Jones’un dikkat çektiği gibi (RE 195) Dio’nun yaşadığı döneme gelindiğinde *aurei* için bir karaborsa oluşmuş ve Severan hanedanının sonu ve Diocletian’ın tahta çıkışı arasındaki felaketlerle dolu yarım yüzyılda (235-284) herhangi bir gerçekçi orandan söz etmek mümkün olmasa da– en azından Dio Cassius’un dönemine dek resmî oran olmaya devam etmiştir (bkz. T. V. Buttrey, “Dio Zonaras and the value of Roman aureus”, *JRS* [1961] 40-5). (Bu noktada Augustus döneminde bir pound altının 42, Neron döneminde 45, Caracall döneminde 50 *aurei* ettiğini ve daha sonraki imparatorların döneminde bunun daha da arttığını; Diocletian döneminde ilk başta 70; Fiyat Buyruğu döneminde gelindiğinde 60 *aurei* olduğunu ve bu nedenle *aureus*’un teorik değerinin 1.200 değer kaybetmiş *denarii*’ye –72.000’in 1/60’ı: bkz. yukarıda I.iii n.3– denk geldiğini hatırlamak yerinde olacaktır. Constantine döneminden başlayarak *solidus* bir pounda karşılık 72’ye bağlanmıştır.)

Son paragrafta sıralanan hukuki kaynaklarda *aureus* genellikle (Mommsen ve Duncan-Jones’un da yaptıkları gibi) 100 HS’ye denk düşecek şekilde alınmış ve böylece 20 *aurei*’nin 2.000 HS ettiği düşünülmüştür. Bununla birlikte, bu alt bölümün ana metninde § 13(c)’de övdüğüm Kübler tarafından 1900 yılında yayımlanan makale (SCRK 566-79), bana bu resmi değiştirmiş gibi gözükmektedir. Bununla ilgili iki sonuca varabilirim: (1) Aksinin kanıtlanabileceği özel bir durum dışında, Justinian’ın *Corpus*’unda, Klasik hukuk kitaplarındaki *sesterces* cinsinden verilen bir toplamın yerini alan *aurei* ya da *solidi* cinsinden verilen bir rakam, *aureus* ya da *solidus*’u 100 değil 1.000 HS’ye eşitleyecek şekilde alınmalıdır. (2) Bu ve Klasik hukukçulardan günümüze kalan *sesterces* cinsinden birkaç fiyat ve değerin incelenmesi, hukuk yazarlarındaki standart köle değerinin 10.000 HS olduğu sonucunu doğrulamaktadır. Kuşkusuz *Inst. J*. III.vii.3, açık bir biçimde, *aureus*’u 1.000 HS’ye eşitler ve bu, ikinci yüzyılın ortalarına ait Gaius’un *Institutes*’indeki benzer pasajlara denk düşen söz konusu eserdeki dört pasajla teyit edilmiştir. Bu pasajlardan üçünün (*Inst. J*. II.xx.36; III.xix.5 ve III.xxvi.8, sırasıyla Gai., *Inst*. II.235; III.102 ve III. 161’den türetilmiştir) kölelerle bir alakası yoktur; fakat *Inst. J*. IV.33d, Gai., *Inst.* IV.53d’de köle değeri olarak verilen 10.000 HS yerine 10 *aurei* kullanır ve böylece *aureus*’u 1.000 HS’ye eşitler. *Digest*’te *sesterces* cinsinden kalan bildiğim tek kesin köle fiyatları, XXI.i.57.’deki (Paulus) 10.000

ve 5.000 HS ve –"milia" yerine "mihi" okumamız gerekmediği müddetçe– aynı pasajda daha önce "aureorum decem"deki köle değerinin yarısı olarak verilen X.iii.25'teki (Julianus) "quinque milia"dır (tabii ki HS). Klasik sonrası bir derleme, *Epit. Ulp.* II.4 (*FIRA*[2] II.266), azat edilen bir köleyi ele alır. Köle bu imtiyaz için "decem milia", yani 10.000 HS ödemiştir. Burada *Dig.* XXIX.v.25.2'nin (Gaius'tan) Paulus, *Sent*. III.v.12a'da 100.000 HS'lik cezaya tekabül eden 100 *aurei*'lik bir ceza ihtiva ettiğine dikkat çekmek gerekir. *Digest*'te cezaların tespit edildiği başka iki metinde de (L.xvi.88; Celsus; XXXII.97, Paulus) tuhaf "centines (ya da 'centies') aureorum" ifadesi kesinlikle özgün metinlerdeki tanıdık "centies sestertium" (10 milyon HS) ile yer değiştirmelidir. *Digest*'te yer alan pek çok pasajda bir kölenin değeri ya da azat edilmek için ödemesi gereken fiyat, yalnızca "decem" olarak geçer ve kuşkusuz 10 *aurei* anlamına gelir (ki zaman zaman bu şekilde karşımıza çıkar): Bkz. örneğin "si decem dederit, liber esto" gibi ifadelerin en az 26 farklı bölümde karşımıza çıktığı XL.vii (cf. 3.13'te "denos aureos"). Köle fiyatlarını ya da değerlerini içeren hukuki metinlerin pek çoğunun sıra dışı yükseklikte rakamlar vermesi beklenebilir, zira normal olarak kendi özgürlüklerini satın alan ya da *Dig*. XL.vii'de olduğu gibi vasiyetle azat edilmeye değdikleri düşünülen köleleri ele alırlar ve (*statuliberi* ile ilişkili bu belirli başlık boyunca olduğu gibi) rakamlar her halükârda farazidir. Sadece *CJ* VI.xliii.3.1; VII.vii.1.5 gibi birkaç nizamnamede, tamamıyla gerçekçi rakamlar beklemeye hakkımız vardır. Yetişkin bir erkek kölenin "altın değeri"nin Diocletian'ın Buyruğuna göre, 5/12 libre altın, yani 30 Diocletian *aurei*'sinin altında bir oran ya da tam olarak 30 Constantine *solidi*'si ettiğini ekleyeceğim.

453 Bu yazıtların herhangi bir yerde eksiksiz olarak sıralandığını görmedim ve bu nedenle, yukarıda ana metinde atıfta bulunulan Wertermann'ın çözümlemesinde hesaba katılamayacak kadar geç yayımlananlar da dahil olmak üzere belirleyebildiklerimi burada vereceğim: *FD* III.i (1929) 565-72; ii (1909-13) 212-47; ... (1932-43(1-60, 130-41, 174-6, 205-6, 208-11, 258, 262-96/7, 300-37, 339-41, 346-9, 351-8, 362-77, 385-441; iv (1930-76= 70-3, 78, 479-509; vi (1939) 5-58; 62-95, 97-110, 112-40/2 ve cf. *SGDI* II.iii-v (1892-6) 1684-2342; vi (1899) 2343. Bunlardan bazıları Wetermann'ın ve benim analizlerimizin sona erdiği MÖ 53'ten daha sonraki tarihlere atıfta bulunur.

454 Bkz. Keith Hopkins, *Conquerors and Slaves. Sociological Studies in Roman History* I (1978) 133-71, bu bölüm tamamlandıktan sonra yayımlanmıştır. Bu çalışmadaki rakamlar Wetermann'ın bildiklerinden daha fazla yazıtı hesaba katar; fakat ulaşılan sonuçlar benim açımdan pek de dikkat çekici bir farklılık sergilemez (bkz. özellikle 141 n.15: Westermann'ın verdiği rakamlar Hopkins'inkilerden "çok küçük değişiklikler" gösterir).

455 Bkz. Westermann'ın kitabına ilişkin değerlendirmem, *CR* 71 = n.s. 7 (1957) 54-9 ve Brunt'ın yukarıda III.iv n.65'te atıfta bulunulan değerlendirmesi. Ayrıca bkz. aşağıda n.5.

456 Bu konuyla ilgili G. Daux, *Delphes au IIe et au Ier siècle* (Paris, 1936) 490-6'dan daha sonra yayımlanan bir şeye rastlamadım.

457 Westermann'ın, *SSGRA* 32 n. 53'teki itirazları göz ardı edilebilir. Bu kitapta çok sık olduğu üzere metni yanlış yorumlamıştır: Metin insanların gerçekten askere alındıklarını değil, Diaeus tarafından askere alınmak istendiklerini söyler. Bu Paus. VII.xv.7'de kaydedilen 14.000 piyade ve 600 süvariden oluşan toplam sayıyla uyumsuz değildir. Westermann aslında bu (Yunanca) pasajın Latin tarihçisi Orosius'ta aktarıldığına inanmaktadır! Bkz. *SSGRA* 32. (Kuşkusuz sadece xiv.3'e

atıfta bulunan Plybius, Cilt. VI, s.423'ün Loeb edisyonunun başlığını yanlış anladığını düşünüyorum.)

458 Livy, *Per*. 96-7; App., *BC* I.117-20.

459 Vell. Pat. II.47.1'e göre 400.000'den fazla. Plut., *Caes*. 15.5 ve App., *Celt*.2, Caesar'ın bir milyon esir aldığını söyler.

460 Fogel ve Engerman, *TC* 15-16, 20-2, 41-3, 89-094 ve 245-6'ya atıfta bulunmak yeterli olacaktır. (1850 civarında "Birleşik Devletler pamuğunun büyük bir kısmı Birleşik Devletler'de değil dışarıda tüketiliyordu"). Fakat Gavin Wright, Fogel ve Engerman'ın dünyadaki pamuk talebinin 1820-1850 arasında Güney ekonomisi üzerindeki etkisini yeterince hesaba katmadıklarını göstermiştir: bkz. vii. Bölümü)ss.302-36, *Reckoning with Slavery*, Paul A. David et. al. (1976) içinde.

461 Hopkins "Yaşam beklentisinin üst limiti, Batı Avrupa'daki demografik devrimin belirleyenleri şimdi bile sadece yüzeysel olarak anlaşıldığından belirsizdir. Yine de bana öyle geliyor ki, ispatlama yükü Roma nüfusunun genel olarak benzer teknik kazanımlara ya da şehirlere sahip diğer sanayi öncesi nüfuslardan daha düşük bir ölüm oranına sahip olduğunu iddia etmek isteyenlere düşmektedir; Rom imparatorluğunda ölüm oranının genel olarak azalmasına yol açan etmenlerin mevcut olduğunu onlar göstermelidir" diye ekler (PASRP 263-4). Brunt, Roma'da yaşam beklentisinin "30'un altında, çocuklarda ölüm oranınınsa 1.000'de 200'den fazla" olması gerektiği konusunda Hopkins ile aynı fikirdedir; fakat Hopkins'in yaşam beklentisi için verdiği en düşük limit olan 20 ile ilgili, en azından Cumhuriyet İtalyası'nın özgür nüfusu söz konusu olduğu sürece, şüpheleri vardır (*IM* 133). [Bkz. Donald Engels'in yukarıda II.vi n.7'nin sonunda atıfta bulunulan makalesi.]

462 Θρεπτοί güç bir meseledir ve sadece Pliny, *Ep.* X.lxv-lxvi, lxxii üzerine Sherwin-White'ın kaleme almış olduğu iyi bir tartışmadan söz edeceğim: *LP* 650-1, 653-4, 659, Cameron (1939) da dahil olmak üzere diğer yakın tarihli çalışmalara da atıfta bulunur.

463 Her ne kadar Vizigot hukukunun, örneğin *CJ* IV.xliii.2'de olduğu gibi özel olarak ebeveynleri tarafından *satılmış olan* çocuklarla ilgilenmediğini düşünsem de bkz. kısaca Jones, *LRE* II.853, ile III.286 n.70'teki atıflar.

464 *Leg. Visigoth.* IV.iv.2, der K. Zeumer, *MGH*, *Leges* I.i (1902) 194. Daha eski yasalarda, Constantinian *CTh* V.x.1.*pr*.'a benzer spesifik bir rakama rastlamadım (*pretium quod potest valere exsolvat*); cf. *CJ* IV.xliii.2.1; *Leg. Visigoth*. IV.iv.1-2.

465 Bu konu korkunç derecede karmaşıktır: bkz. Jones, *LRE* I.30-1, 64-5, 448-9 ff. ve notları; ayrıca *RE* 8-9, 169-70 (özellikle n.96). *Immunitas* ve *ius Italicum* için ayrıca bkz. E. Kornemann, *RE* IV.i (1900) 578-83; H. M. Last, *CAH* XI.450-1, 454-6.

466 E. J. Jonkers, *Ekonomische en sociale toestanden in het romeinsche Rijk blijkende uit het Corpus Iuris* (Wageningen, 1933) 113 *partus ancillarum* ya da *vernae*'dan söz eden 113 hukuk metni sıralar ve bunlardan sadece dördünün Cumhuriyet ya da Augustus dönemi hukukçularına atıfta bulunduğunu söyler: bkz. Brunt, *IM* 707-8. Brunt'ın atıfta bulunduğu dört metinden sadece üçü kesin olarak bu kesinliği sağlar: VII.i.68.*pr.*; IX.ii.9.*pr*.; XXIV.iii.66.3 (XLI.x.4.*pr*. Trebatius'tan ziyade Neratius'tan geliyor gibi gözükmektedir); fakat XXIII.iii.18'i de ekleyin. Ayrıca bkz. Brunt, *IM* 143-4 (özellikle 144 n.1). Belki de bu noktada antikitede herhangi bir dönemde ve herhangi bir

yerdeki köle-cinsiyet oranlarına ilişkin çok az bilgi bulunduğunu ya da hiç bulunmadığını eklemeliyim. Bu mevzuda azat etme uygulamalarının göreli sıklığını bilgi sağlayan bir şey olarak görmüyorum. Yukarıda ana metinde belirttiğim gibi (§10), Cato, *vilica* dışında hiçbir zaman kadın kölelerden söz etmez ve aynı şeyin yukarıda ana metinde (nn.14 ve 15 arasında) alıntılanan pasajlar dışında kadın kölelere (zannımca) sadece *RR* I.xviii.1,3'te (*vilica*) ve II.x.2'de değinen ve burada Cossinus'a "in fundis non modo pueri sed etiam puellae pascant" tespitini yaptıran Varro için de geçerli olduğunu ekleyebilirim. Diğer yandan Columella'da, kadın köleler sık sık karşımıza çıkar ve o da sadece köle oğlanlar için değil (II.ii.13; IV.xxvii.6; XI.ii.44), her iki cinsiyetten çocuklar (XII.iv.3) ve bir *anüs sedula vel puer* (VIII.ii.7) için de istihdam olanağı yaratır. M. I. Finley Cumhuriyet ya da Erken İmparatorluk hukukçularına kıyasla, Cato, Varro ve Columella'da ya da Severan dönemine ait *Digest* parçalarında yansıtılan uygulama ve kurumlarda yaşanan değişimlerden "anlam çıkarmaktan imtina edilmesi" gerektiğini savunurken haklı olabilir ve bunların arasındaki farklılıkların "kurumsal değişimleri yansıta*bileceğini*" kabul eder. Fakat "bu varsayım *o kadar güçlüdür* ki arkalarında 'edebî tarihten' *başka hiçbir şey* bulunmaz" derken saçma bir biçimde abartır (*SRP* 4, italikler bana ait; cf. 104). Ortada bu tür bir "varsayım" yoktur. Kullandığım örnekler "anlam çıkarmaya" ilişkin *temeller* değildir, iddiayı doğrulayan kanıtlar sağlarlar.

467 Bu bölüm tamamlandıktan sonra şu ilginç makaleyi gördüm: David Daube, "Fashions and idiosyncrasies in the exposition of the Roman law of property', *Theories of Property*, der. A. Parel ve T. Flanagan (Waterloo, Ont. Canada, 1979) 35-50, s.35-7. Burada Romalı intifa hakkı sahibinin, köle bir kadının *fructus* olarak görülmeyen çocukları üzerinde bir hak kazanmadığını kuralı tartışılır.

468 *Uxor* sözcüğü önde gelen bir Antonine dönemi hukukçusu olan Q. Cervidius Scaevola tarafından, bir köle *actor*'un karısı olduğu tartışmasız olan bir kişi için kullanılır, *Dig.* XXXIII.vii.20.4 ve Paul, *Sent.* III.vi.38'de de benzer bir şekilde kullanılmıştır; II.xix.6; Ulp. *Reg.* V.5 ile kıyaslayın. Ayrıca bkz. Constantine'in yasası, *CTh* II.xxv.1.*pr.* Ve Paulus'un, *Dig.* XXXVIII.x.10.5'te belirttiği gibi, *serviles cognates* yasal olarak tanınmamış olsa da (*sed ad leges serviles cognationes non pertinent*), *parentes*, *filii*, *fratres* gibi teknik *cognatio* terimleri zaman zaman kölelerle ilişkili olarak da kullanılmıştır.

469 Gelasius, fr. 18, *Epist. Roman. Pontif. genuine.*, der. Andreas Thiel (1867-8) 499-500.

470 Pelagius I, *Ep.* 84, der. P.M. Gassó ve C. M. Batlle, *Pelagii I Papae Epist. Quae supersunt* (Montserrat, 1956) 205-6.

471 M. I. Finley, *AE* 83 ff., bana Weber'in pozisyonunu yanlış anlamış gibi gelmektedir. Köleliğin "gerileyişi"ni açıklamaya yönelik yukarıda VIII.i'de üzerine yorum yaptığım bir denemesinde şunları sorar: "Ne oldu ve neden oldu? ... Üst sınıfları, özellikle de büyük arazi sahiplerini köle grupları kullanmaktan vazgeçip bağımlı kiracılar kullanmaya iten neydi?" Kendi cevabını ortaya koymadan önce sözünü ettiği tek açıklamayı –özel olarak herhangi birisine atfetmeden– "basit bir maliyet hesabı açıklaması" diye nitelendirir: Büyük Roma fetih çağı sona erdikten sonra, stokları yenilemek için pazara yetersiz miktarda yeni köle getirilmeye başlamıştır. Bu meseleye ilişkin benzer bir hat üzerinden geliştirildiğini hatırladığım en iyi çözüm Weber'in ana metinde taslağını verdiğim makalesinde yer alır. Finley bunu haksız yere küçümser ve Weber'i (diğer yazarlarla

birlikte) “köle emeğinin, en azından tarımda verimsiz ve nihayetinde de kazançsız olduğu”nu ileri sürmekle eleştirir (*AE* 195 n.64) –ki aslında Weber okuduğum hiçbir çalışmasında ve özellikle de Finley’in dipnotunda atıfta bulunulan pasajında böyle bir şey söylemez. Finley, eleştirdiği yorumdaki “bariz doğruluk payını” teslim ederek, hiçbir gerçek değeri olmayan üç argümanla saldırır: (1) tek bir araziden daha fazla kanıta ihtiyaç vardır (*AE* 196 n.74); (2) Germenlerin köle olarak yetersiz karakterleriyle ilgili herhangi bir varsayım zorunlu olarak söz konusu edilmemiştir ve (3) “esir alınan ya da ithal edilen köle arzındaki bir azalmanın köle yetiştirerek telafi edilemeyeceğine ilişkin” herhangi bir zorunlu “varsayım” yoktur. Doğru varsayım sadece köle yetiştirmenin genel olarak köle sahipleri açısından kitlesel olarak esir getirtilmesi ya da ekonomi dışında üretilen kölelerin çok ucuz fiyatlara satın alınmasına kıyasla *daha maliyetli* olduğudur (cf. bu alt bölümün ana metni.)

472 Bkz. Pliny, *Ep.* V.xiv.8; VII.xxx.3; VIII.ii.1-8; IX.xvi.1; xx.2; xxxvi.6; xxxvii.1-3; X.viii.5-6. Burada Pliny’nin mektuplarındaki kendisinin (ve başkalarının) arazileriyle ilgili diğer pasajları da listelemem gerekebilir. Bunların en önemlisi III.xix.1-3, 4, 5-7, 8’dir; ayrıca bkz. I.xx.16; xxiv.1-4; II.iv.3; xv.1-2; V.vi, örneğin 2-4, 9-12; VI.iii.1-2; VII.xi.1,5-7; xiv.1-2; VIII.xv.1-2. X.viii.5’e bakıldığında, Pliny’nin Tifernum Tiberinum’da bulunan, tümü görünen o ki kiracılara verilen arazilerinden yıllık 400.000 HS’den daha fazla bir gelir elde ettiği anlaşılır. M. I. Finley’in “toprağında oturmayan toprak sahipleri açısından, kiracılarla *vilici* altında kölelerin işledikleri topraklar arasından idari bir fark olmadığı” (*SRP* 117) görüşünden etkilenmediğimi ekleyebilirim. Pliny’ye ait başvurduğu mektuplar arasında X.vii.5-6, bazı yeni kiraya verilmiş topraklar (kuşkusuz 5 yıldan sonra) ve istisnai bir kötü hasat silsilesine bağlı olarak kiralarda indirime gidilmesi ihtimalinden söz eder; IX.xxxvii.3’te, yine, yeni kiracılar gerekmektedir (alışıldık 5 yıl için, §2) ve III.xix.2’de Pliny bitişik bir araziyi satın alıp almama konusunda bir arkadaşının tavsiyesini sormaktadır. Caecina, “rationes a colono accepit” yaparken, arazilerini dolaşmaktadır (Cic., *Pro Caec*. 94). Kiralık arazilerin gerçekten de daha az gözetim gerektirdiğine inanıldığı Col., *RR* I.vii.5-7’de son derece açıktır. Ve bkz. yukarıda ana metnin devamı.

473 Bkz. Örneğin, Xen., *Ocean*. XII.20; XXI.9-11; Colum., *RR* I.*praef*.12-15, 20 vs.; I.vii.3-5,6; XII.*praef*.8-10; Pliny, *NH* XVIII.35 (Mago), 43.

474 Bu bağlamda alıntılandığını görmediğim çok erken tarihli bir pasaj için bkz. Terence, *Adelph.* 949 (MÖ 160 tarihinde yazılmıştır). Burada Dema, Micio’ya şehrin yakınlarında kiralayageldiği küçük bir çiftliği olduğunu hatırlatır (*agellist hic sub urbe paulum quod locitas foras*); Micio, Dema’nın bunu sadece “küçük” bir çiftlik (*paulum id autemst?*) olarak adlandırması karşısında şaşırır. Bu doğrudan Menander’e ait özgün metinden gelmiş olsa bile, sürekli tekrarlayan (ve başka bir yerde karşıma çıkmayan) *location* fiili kesinlikle Romalıların MÖ ikinci yüzyılın ortalarında düzenli çiftlik kiralama uygulamalarına alışkın olduklarını düşündürür.

475 Wilkes, *Dalmatia* 234-6, 392; cf. 149, 197, 243, 276, 280-1; Géza Alfödy, *Noricum* 190-3 (özellikle s.191’deki Tablo 6), cf. 128-32.

476 K. D. White, “Latifundia”, *BICS* 14 (1967) 62-79, her ne kadar Valerius Maximus’a ait yukarıda ana metinde alıntıladığım ilk pasajı gözden kaçırsa da, *latifundia* teriminin “Augustus sonrasına ait ve neredeyse dar bir dönemle, Yaşlı Pliny’nin Petronius’un ve Seneca’nın yaşadığı yıllarla sınırlı

olduğu"nu söylerken haklıdır. Büyük arazilerden söz eden erken tarihli kaynak malzemeye ilişkin son derece yararlı bir derleme sunar.

477 Bkz. daha eski eser olan *Die Schriften der röm. Feldmesser* I, der. F. Blume, K. Lachmann ve A. Rudorff (Berlin, 1848) 84-5'in yerini alan *Corp. Agrimens. Rom.* der. C. Thulin (Leipzig, 1913) I.i.45, 16-22. satırlar. Cf. Yaşlı Pliny'nin (*NH* XVIII.35) Neron'un "Afrika'nın yarısına mülkiyetinde tutan" ve mülkleri müsadere edilip imparatorluk mülkü haline getirilen altı toprak sahibini idam ettirdiğine ilişkin çok alıntılanan ifade.

478 A. E. R. Boak, *Manpower Shortage and the Fall of the Roman Empire in the West* (Ann Arbor, 1955)'in, *Population Studies* 10 (1956) 118-20'de yayımlanan eleştirimde açıkladığım nedenlerle tatmin edici olmaktan çok uzak olduğunu düşünüyorum; cf. M. I. Finley'in aynı kitaba ilişkin değerlendirme-tartışma yazısı, *JR* 48 (1958) 156-64.

479 Bkz. A. M. Honoré, "The Severan lawyers: a preliminary survey", *SDHI* 28 (1962) 162-232, 212-13'te.

480 Bu kitabın ana metni tahsis aşamasındayken, Tony Honoré, elbette benimkinden çok daha ağır olan ve gerçekten de bu tür bir meseleye dair elde edebileceğim en yetkin görüşü iletti. O, "sine praediis quibus adharent" sözcüklerinin kuşkusuz *Digest*'in bu kısmını derleyen ve Tribonian olduğunu düşündüğü (bkz. Honoré, *Tribonian* 261) kişi tarafından yapılmış bir ek olduğuna inanmaktadır. *Inquilini*'nin (ya da *coloni*'nin) vasiyetleri, elbette hukuken geçersizdi; fakat Marcianus'un onları öğrenciler için hazırlanmış bir ders kitabında ele almış olması gerçeği seyrek rastlanmadıklarını gösterir ve 170'lerin sonu itibariyle görünen o ki imparatorlar bu tür mirasları, eğer murisin isteğini yerine getirecek gibi gözüküyorsa, söz konusu *ranta* ilişkin vasiyetler olarak yorumlamaya hazırdırlar: O halde *aestimatio* zorunlu hale gelirdi. Tony Honoré'ye *Dig.* XXX.112.*pr.*'ye ilişkin, yukarıda ana metinde önerdiğim diğer alternatiflere tercih edilmesi gereken görüş için müteşekkirim. Bu görüş, özü itibariyle, Saumagne ve Fustel de Coulanges'ın yukarıda s.246'da bulunabilecek görüşlerinin bileşimiyle aynıdır.

481 Norbert Brockmeyer, *Arbeitsorganisation und ökonomisches Denken in der Gutswirtschaft das römischen* Reiches (Diss.., Bohum, 1968) 274'te Marcianus'un metninin bütün *inquilini*'den (ve hatta bütün *coloni*'den) söz ettiğini düşünme hatasına düşer ve "Im 3.Jh. wurden die Kolonen, insbesondere die Inquilinen, bereits so sehr mit dem Gut identifiziert, dass MArcian sagte, sie könnten ohne ihre Parzelle nicht vermacht warden" der.

482 Seeck'in teorisi özellikle Stein, *HBE* I^2.i.17, 22, 29-30, 55; ii.409 n.6 (Seeck "à mon avis n'a été refute ou dépassé par aucune publication postériure") vs. ve ayrıca De Martino, *SCR*^{2} IV.i (1974) 347; Ganshof, SPCBE 263-4 (cf. aşağıda n. 37); Heitland, *Agricola* 340 ve n.3 ve diğerleri tarafından Kabul edilmiştir. Jolowicz ve Nicholas, Geç İmparatorluk döneminde *colonus*'un "aslında çoktan toprağın bir cüzü haline geldiğini ve en azından bazı durumlarda onunla birlikte miras bırakılabildiğini" söyledikten sonra bir notta Marcianus'tan pasajımızı alıntılar ve Seek'e atıfla (bkz. *HISRL*^{3} 435-6 ve n.9) "Metin *inquilini*'den söz eder ve bunlar belki de imparatorluğa yerleştirilmiş olan Germen esirlerdir" diye eklerler. Seek'in teorisi Bolkestein (*CRO* 40-5) Clausing (*RC* 190 ff., özellikle 195-7) ve Piganiol ile Saumagne (yukarıdaki ana metne bakınız) tarafından reddedilmiştir. Fustel de Coulanges, yukarıda § 13 (*b*)'de bahsi geçen (ve Seek'in yorumundan 25

yıl önce yayımlanan) Roma *colonate*'siyle ilgili makalesinde, en azından söz konusu vasiyet sahibinin kendisini nasıl *inquilini*'sini miras bırakmaya kadir gördüğüyle ilgili makul bir görüş ileri sürer: Vasiyet sahibinin aklında gerçekten olan şey, der Fustel, *inquiline* tarafından ödenen *rantların* miras bırakılmasıdır (65 n.1). Diyebilirim ki bu, Romalı vasiyet sahiplerinin yatkın olduğu, meslekten olmayan kişilere has hatalardan biridir. Kişi, toprağın kendisiyle ilgili herhangi bir spesifik vasiyette bulunmadığı takdirde (ki toprağın mülkiyeti elbette rantları toplama hakkını da içermektedir), mal paylaşımından sonra açıkta kalan mülklerle birlikte doğrudan vârisine geçeceğini fark edememiş olmalıdır. Fakat, Marcianus'un miras bırakılan şeyin toprak olması anlamında "Si un testateur lègue un inquilinus avec la terre où il est attaché, ce legs est valable" demek istediğini düşünen Fustel'e katılamıyorum. Aslında özgür bir kiracının, üzerinde çalıştığı toprakla ya da topraksız miras bırakılması, Fustel'in de farkına vardığı gibi (bkz. aynı notun daha önceki bölümü) hukuken düpedüz hükümsüz ve geçersizdi. Fustel, Marcianus'un nasıl olup da *inquiline* için şaşırtıcı derecede güçlü *adhaerent* terimini kullanabildiğini de açıklamaz. Fustel'in notundan başka bir şekilde nasıl istifade edilebileceği için bkz. ana metin, § 18'in sonları.

483 *Laeti* (ve *gentiles*) ile "Reihengräberkultur" arasında var olduğu iddia edilen bağlantı ile ilgili olarak, Rigobert Günther'in "Laeti, Foederati und Gentilen in Nord- und Nordostgallien im Zusammenhang mit der sogenannten Laetenzivilisation" *Ztschr. Für Archäol.* 5 (1971) 39-59; "Die sozialen Träger der frühen Reihengräberkultur in Belgien und Nordfrankreich im 4./5. Jahr.", *Hellinium* 12 (1972) 268-72 ve ULGG = "Einige neue Untersuch. Zu den Laeten u. Gentilen in Gallien im 4. Jahr. u. zu ihrer hist. Bedeutung", *Klio* 58 (1976) 311-21'de dile getirdiği takdire şayan ölçüde berrak argümanlar karşısında ikna oldum. Bu alt bölümün ana metni, §§ 18-19, Ek III ve yukarıda n.28'de atıfta bulunduğum çalışmalara ek olarak bkz. örneğin Émilienne Demougeot, "Àpropos des lètes gaulois du IVe siècle", *Beiträge zur Alten Gesch. u. deren Nachleben. Festschr. für F. Altheim* (Berlin, 1970) II.101-113; "Laeti et Gentiles dans la Gaule du IVe siècle", *Actes du Colloque d'hist. sociale 1970 = Annales litt. de l'Univ. de Besançon* 128 (Paris, 1972) 101-112; MEFB = "Modalités d'établissement fédérés barbares de Gratien et de Théodose" *Mélanges d'hist. anc. offerts* à *William Seston* (Paris, 1974) 143-60; cf. *De l'unit*é à *la division de l'Empire romain 395-410. Essai sur le gouvernement imperial* (Paris, 1951) 23, 200-1, 223-5, cf. 80; Jones, *LRE* II.620 ile III.186-7 n.26. Bazı barbar yerleşimleri Ramsay MacMullen tarafından da tespit edilmiştir: "Barbarian enclaves in the northern Roman Empire", *Ant. Class.* 32 (1963) 552-61. Gördüğüm fakat gerektiği kadar sindirme fırsatı bulamadığım yakın tarihli diğer ilgili çalışmalar: László Várady, *Das letzte Jahrh.Pannoniens, 376-476* (Amsterdam, 1969), örneğin 154-9, 384-91, 462-7 ve Dietrick Hoffman, *Das spätröm. Bewegungsheer u. die Notitia Dignitatum = Epigraph. Stud.* 7 (Düseldorf) I (1969), II (1970), özellikle örneğin I.139-41, 148-55; II.48-54. Pavel Oliva, *Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Emp.* (Prag, 1962, 1957 tarihli Çekce özgün metnin İngilizce tercümesi) künyeli çalışmayı bu bölüm tamamlanana kadar görme şansım olmadı. Kaynakçaya ilaveler için bkz. 86-7, 303-5 (özellikle 304-5 n. 139, Çekce, Rusça, Macarca vs. çeşitli eserleri zikreder.) [E. A. Thompson'ın Romalı yöneticiler ile "barbarlar", özellikle de Vizigotlar arasındaki ilişkilere dair anlayışımızı maddi olarak geliştiren iki önemli makalesini ancak bu bölüm tashih aşamasındayken okuyabildim: "The settlement of barbarians in southern Gaul"

JRS 46 (1956) 65-75 ve “The Visigoths from Fritigern to Euric”, *Historia* 12 (1963) 105-26. Thompson’a ait yeni çıkan bir diğer ilginç makale “Barbarian invaders and Roman collaborators”, *Florilegium* [Carleton Univ., Ottowa] 2 (1980) 71-88, yukarıda VIII.iii’de incelenen malzemenin bir kısmını tartışmaya açar.]

484 Bkz. referanslarında bulunabileceği *P. Ital.* I. s.472-3 n.1, 474 n.7 (*P. Ital*. 24 üzerine yorumlardan). Metinlerden biri Ceneviz’den, MS 591 tarihli *CIL* V.ii.7771’dir: bkz. *P. Ital*. I, s.473 n.1’deki geliştirilmiş restorasyonu.

485 Bu ayrımın örneğin, *foederati* ve *dediticii* kölelerinin askere alınması üzerinde duran *CTh* VII.xiii.16’a (Honorius, 406) yansımış olabileceğini düşünüyorum.

486 Örneğin bilhassa, Ek III, no.4, 10, 17, 21(a) ve (b), 26, 27’de.

487 Örneğin Ek III, no. 14(a) ve (b), 19(a) ve 32. *CTh* XIII.xi.19’un (söz konusu Ekte no.22) *terrae laeticae*’ın bu tür toprakların tapu sahibi malikleri haline gelecek ve *laeti*’lerinin kiralanmasından kazanç sağlayacak hali vakti yerinde Romalılara satılması ya da hibe edilmesinden söz ettiğini anlıyorum.

488 Bkz. Ek III, no.5(a)ve (b), 16(b), 18.

489 Bu kitapta, *hospitium*/*hospitalitas* sistemiyle ilgilenmedim. Bu sözcükler beşinci yüzyılda, standart Roma iskan pratiğinde bir gelişme olarak, (bkz. *CTh* VII.vii.5 = MS 398 tarihli *CJ* XII.xl.2) tekil Romalıların topraklarının “barbarlara” belirli sürelerle paylaştırılması için kullanılır. Bu konuyu göz ardı etmemin sebebi, aşırı karmaşıklığının dışında, mevcudiyetine yalnızca Batı’da (İtalya, Galya ve İspanya’da, Vizigotlar, Ostrogotlar, Burgundiyalılar ve muhtemelen Alanlar arasında) ve çok geç bir tarihte rastlamamızdır: Sistem ilk olarak Ek II § 24’te bahsi geçen Vizigotların Aquitaine’de iskanı için 418 yılında uygulanmış olsa da, ilk kesin referanslar 440 ve 443 tarihlerine verilir. Konuyla ilgili standart inceleme olan, F. Lot, “Du régime de l’hospitalité”, *RBPH* 7 (1928) 975-1011 ile Jones, *LRE* I.248-53 ile III.45-7 nn.26-37 (ayrıca 29 n.46, 39 n.66) ve Thompson’ın 1956 ve 1963 tarihli yukarıda n.29’un sonunda bahsi geçen iki makalesine atıfta bulunmaktan fazlasını yapmama gerek yok.

490 Bkz. özellikle Thompson, *EG* 3-9, 15-18, 25-8, 51-3, 57; *VTU* 25-8, 32-3.

491 Tacitus *Germania*’yı MS 98’de ya da hemen sonrasında, *Historiae*’ı ikinci yüzyılın birinci on yılda, *Annales*’iyse ikinci on yılın sonlarında ya da üçüncünün başlarında yazmıştı.

492 A. H. M. Jones’un Geç Roma *colonate*’siyle ilgili görüşleri esas olarak üç farklı çalışmada bulunabilir: (2) “The Roman colonate”, *Past* & *Present* 13 (1958) 1-13, aynı zamanda Jones, *RE* 293-307’de ya da (daha da iyisi) Dorothy Crawford’un notlarda yaptığı iyileştirmelerle birlikte (bkz. s.x) *SAS* (der. Finley) 288-303’te de okunabilir; (2) *LRE* II.767-823, özellikle 795-812 (ve notları, III.247-70, özellikle 257-64 nn.62-99) ve (3) *RE* 86-8, 232-3 ve özellikle 405-8 ve 416-17. Geç Roma *colonate*’si üzerine daha eski tarihli çalışmaların büyük bir kısmı, Jones’un konuyla ilgili yetkin çalışmasından sonra eskimiş olarak görülebilir. 1923 yılına dek yayımlanan kitap ve makalelere ilişkin seçici bir kaynakça için bkz. Clausing, *RC* (1925) 318-23. Bunlar arasında modern okuyucuya en faydalı olabilecek çalışmalar H. Bolkestein, *CRO* = *De colonatu romano eiusque origine* (Amsterdam, 1906) ve Rostovtzeff, *SGRK*’dir (1910). Clausing’in dikkatinden kaçan önemli bir çalışma, konuyla en alakalı kısmı s.64 ff. (özellikle 69-77) olan Matthias Gelzer, *SBVA*’dır (1909). Clausing’in kitabının asıl değeri daha eski görüşlerle ilgili değerlendirmelerinde

yatar: Kendisinin hem yeni hem de geçerli olan önemli herhangi bir şey söylemediğini düşünüyorum. Geç Roma *colonate*'si üzerine 1925'ten bu yana yapılan yayınlar arasında Ch. Saumagne, ROC = "Du role de l'*origo* et du *census* dans la personnel du colon au Bas-Empire. Observations en marge d'une théorie nouvelle", *Ant. Class.* 14 (1945) 261-77 (Samuagne'nin makalesinin bir bölümünü başarıyla eleştirir); Angelo Segrè, "The byzantine colonate", *Traditio* 5 (1947) 103-33; Maurice Pallase, *Orient et Occident* à *propos du Colonat Romain au Bas-Empire* (= *Bibl. de la Fac. de Droit de l'Univ. d'Alger* 10, Lyons, 1950., 93ss.); Claire Préaux, "Les modalités de l'attache à la glebe dans l'Égypte grecque et romaine", *Recueils de la Soc. Jean Bodin II*[2]. *Le Servage* (gözden geçirilmiş 2. Baskı, Brüksel, 1959) 33-65; Paul Collinet, "Le colonat dans l'Empire romain", ibid. 85-120 ve *Note complémentaire*, M. Marc Bloch, VI. Bölüm, "The rise of dependant cultivation and seignoral institutions" *CEHE* I[2] (1966) 235-90 (1. baskının yeniden basımı, 1941). Burada *CEHE* I[2]'in (1966) aydınlatıcı ikinci bölümü s.92-124'e bir atıf ekleyeceğim: "Agriculture and rural life in the Later Roman Empire", C. E. Stevens ile 755-61, *CEHE* I[1]'deki J. R. Morris'in kaynakçasının gözden geçirilmiş bir versiyonu.

493 *Digest*'teki çoğu pasajda olduğu gibi (cf. bu alt bölümün ana metni § 18), Düsturlardaki bazı pasajlarda da evin kiracısıymış gibi gözüken *inquilinus*'u da hesaba katmak için muhtemelen toprak ya da ev.

494 Bkz. özellikle *CTh* X.xii.2.4 (370 civarı); XI.xxiv.6.3 (415 tarihli, Mısır'la ilgili) ve aşağıda n.40'ta atıfta bulunulan papirüs.

495 Bkz. özellikle *P. Cairo Isid.* 126 (308-9 tarihli), ayrıca 128 (314 tarihli) ve *P. Thead*. 16-17 (332 tarihli) ve Jones *RE* 406; cf. Jones'un *SAS* (der. Finley) 293-5'te yer alan makalesi. Her ne kadar buna ilişkin bildiğim tek spesifik kanıt CTh XI.i14 = CJ XI.48.4.pr.,1'de (371 tarihli) yer alsa da, tapu sahibi olarak toprağı bulunan köylülerin her halükârda, aynı zamanda toprak da kiraladıkları toprak sahiplerinin kayıtlarında da gözüktüklerine dair vardığı sonuç doğrulanır gibi gözükmektedir.

496 Sözcük ilk olarak İmparator Marcian'ın 451 yılında Kadıköy Konsili'nde yaptığı bir konuşmada karşımıza çıkar: *Acta Conc. Oecum.*, der. E. Schwarts, II.i.2 (1933) 157, § 17 (ἐναπόγραφος). 497 yılından başlayarak papirüslerde karşımıza çıktığı yerlerin bir listesi için bkz. Jones, *LRE* III.260 n.74.

497 Bazı durumlarda öyle olsalar bile, zorunlu olarak herhangi bir kölelik biçimine atıfta bulunmayan "inservire" gibi sözcükler kullanan bazı metinleri göz ardı ettim. Örneğin, 371 yılında I. Valentinian, Valens ve Gratian Illyricum'daki *coloni* ve *inquiline* için "Inserviant terries … nomine et titulo colonorum" demiş ve kaçmaları halinde zincire vurularak geri getirilebileceklerini ve cezalandırılabileceklerini eklemişlerdi (*CJ* CI.liii.1.1). Kendi başına *inservire* kelimesi, geç Latincede (Klasik Latincede her zaman olduğu gibi) normalde "şu amaçlara hizmet eder", "ilgilenir", "hizmet eder" gibi anlamlara gelir (bkz. örneğin, *CJ* III.xii.2; *CTh* VIII.v.1 ve yirmiden fazla başka hukuk metni) ve (370 tarihli) *CTh* XIV.xvii.6'da bile "sub vinculis" sözcükleri "pistrino ... inserviat"ın burada ima ettiği şeyi sarihleştirmek için eklenmelidir; sadece (325 tarihli) *CTh* XV.xii.1'de "metallo ... inservire" sözcükleri bizzat bize geleneksel "servi poenae" ifadesini hatırlatır.

498 Bkz. Jones, *LRE* II. 798 ff., özellikle 802-3. 285 ve 633 yılları arasındaki bu tür kira sözleşmelerine ilişkin bir liste, A. C. Johnson ve L. C. West tarafından *Byzantine Egypt: Econ. Stud.*)Princeton, 1949) 80-93'te verilmiştir.

499 *P. Ital.* 2 J.-O. Tjäder tarafından derlenmiştir: *Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445-700* (Lund, 1955) I.172-8 (ve Almanca tercümesi), cf. 398-405 (*Kommentare*). Ödenebilir rantlar ("quid annua ... singuli conductores dare debent") 57 ff. satırlarda sıralanmıştır; Massa Enporitana için ödenebilir 756 *solidi* ile ilgili olarak bkz. 59. satır.

500 Bkz. yukarısı ve n.16; ayrıca Jones, *LRE* II.791 (ile III.254-5 n. 49).

501 Pelag. I, *Ep.* 64, der. Gassó ve Batlle, s.167-70 (cf. yukarıda n.17). Cf. Cassiod., *Var*. II.18; yerel konseyleri tarafından *curiales* olarak görülen bazı kişilerin Kilise tarafından köle oldukları iddia edilirdi.

502 Bkz. Papa Gregory'nin mektuplarının dört bölümlük *MGH* edisyonu: *Epist.* I.i (1887), P. Ewald ve I.ii (1891), II.i (1893), ii (1895) ve iii (1899), L. M. Hartmann (Berlin). *Patrimonium Petri* için bkz. Jones, *LRE* I.90; II.770, 781-2, 789; III.250 n.31, 252-3 nn. 45-6; René Aigran, "Le temporei des églises occidentales" = *Histoire de l'Église*'nin xvi. Bölümü, der. A. Fliche ve V. Martin, 5. Cilt, *Grégoire le Grand, les états barbares et la conquête arabe (590-757)*, Louis Bréhier ve R. Aigran (Paris, 1947) 543-53 ve kaynakçası (543-4 n.1); F. Homes Dudden, *Gregory the Great. His Place in Hist. and Thought*, 2 cilt (1905) I.295-320, özellikle 296-9 ve cf. VIII.iv ve nn.26 ve 28.

503 Bkz. *MGH* edisyonu (yukarıda n.47) I.i.133-9, s.134-5.

504 Batı'da çıkarılan ilgili yasalar arasında *CTh* I.xi.1 (397), 2 (398); II.xxx.2 ve xxxi.1 (422); V.ii.3 (408-9); X.iii.2 (372); iv.3 (370-3); v (396-8); xxvi.1 ve 2 (426); XI.xvi.5 (343), 12 (380); XIV.iii.19 (396); XVI.v.40.7 (407), 52.1 (412), 54.5 ve 6(414); vi.4.1 (405); *Const. Sirmond.* 16 (408); *Nov. Val.* VI.i.1 (440); ii.1 (443); *Nov. Major.* VII.i.1 (458); *CJ* XI.lxvi.3 (376-7); lxxi.3-4 (erken Arcadius ve Honorius); lxxi.5.6-7 (?429). Cf. Jones, *LRE* III.254 n.49'ta atıfta bulunulan geç beşinci ve orta altıncı yüzyıl Papalık belgeleri. Aman zaman *CTh*'de *CJ* Iv.lxv'ye tekabül eden bir başlığın olmamasının altı fazlaca çizilmiştir: *De locato et conducto*. Geç İmparatorluk döneminde genel olarak *conductore* ile ilgili olarak bkz. Jones, *LRE* II.788-92, özellikle 791.

505 Bkz. başta Jones, *LRE* II.773-81, 809 ve notları. Burada yine Libanius *Orat.* XLVII'de (*De patrociniis*) bahsi geçen köylüler hakkında bariz bir yanılgı içinde olan Finley, *AE* 196 n.73'ten ayrıldığımı belirtmek zorundayım. Bunlar birbirinden hayli farklı iki gruptan oluşurlar ve Finley'in tespitleri sadece ikincisi açısından geçerlidir. §§ 4-10'da tarif edilen ilk grup, özellikle tapu sahibi köylülerden oluşur ve bu alt bölümlerde Finley tarafından söz konusu kişilerin "özgür topraksahibi köylüler" olmadıklarının göstergeleri olduğu düşünülen terimlerden (bir δεσπότις'e tabi οἰκέται, δοῦλοι ve σώματα) hiçbirine rastlamayız. (Elbette, § 4'te, δεσπόται toprak sahipleri olarak bizatihi köylüler için kullanılır. Laf arasında, σώματα'nın kullanıldığına hiç rastlamadım.) Dahası, ilk gruptaki köylülerin *dux*'tan elde ettikleri himayeden zara göre kişiler toprak sahipleri değil "vergileri toplayanlar" (τὸν φόρον, 7 ff.), yani bu tür *decurion*'lardır –ki bunlar eğer *coloni* olsalarda bu kişilerden vergi toplayamazlardı (çünkü toprak sahipleri vergilerden sorumlu olurdu). *Coloni* olanlar (ve Libanius'un bu konuşmada açıkça daha fazla ilgilendiği kişiler) yalnızca, §§ 11-16'da ele alınan, ikinci gruptakilerdi: § 11'de δεσπόται'leri (ve κύριοι) olarak tarif edilenler toprak sahipleriydi ve Libanius'un şikâyet ettiği himayeden zarar görenler de bu tür toprak sahipleriydi.

(Bu arada, δεσπότις ve κύριος gibi sözcükler, daha öncekiyle aynı insanlara atıfta bulundukları §§ 19, 21-3'te bir kez daha karşımıza çıkarlar.) Liebeschuetz'in ortaya koyduğu ve Finley'in eleştirdiği açıklama bütünüyle akla yatkındır: *Ant.* 61-73 (özellikle 67). Birbirlerinden ayırdığım iki grup için ayrıca bkz. Louis Harmand, *Libanius. Discours sur les Patronages* (Publ. de la Fac. Des Lettres de l'univ. de Clermont, 2e Série, Fasc. 1, Paris, 1955), özellikle 124-40; cf. Harmand'ın daha geniş eseri, *Le Patronat sur les collectivités publiques des origines au Bas-Empire* (Publ. de ... Clermont, 2e Série, Fasc. 2, Paris, 1957) 449-61. Liebeschuetz, *Ant.* 68-73, Antakya bölgesindeki bağımsız köylülere ilişkin kanıtları yetkin bir şekilde sunarak, Roma Suriyesi'nin belirli bölgeleriyle ilgili çok sayıda yeni bilgiye ulaşmamızı mümkün kılan yakın tarihli, önemli Fransızca kitaplardan faydalanır: G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du nord. Le Massif du Bélus à l'époque romaine* (3 cilt, Paris, 1953, 1958); R. Mouterde ve A. Poidebard, *Le "Limes" de Chalcis, organisation de la steppe en haute Syrie romaine* (Paris, 1945) ve J. Lassus, *Sanctuaries chrétiens de Syrie* (Paris, 1964) ve *Inventaire archéologique de la région au nord-est de Hama* (Şam, 1935). Liban., *Orat*. XLVII'de olduğu gibi, Theodoret, *Hist. relig.*'de de (*MPG* LXXXII), Kuzey Suriye'de hem *coloni*'ye hem de tapu sahibi köylülere rastlarız: ilki için bkz. 14. Bölüm (süt. 1412-13, özellikle. 1413AB); ikincisi için 17. Bölüm (süt. 1421-4, özellikle 1421A).Tchalenko tarafından incelenen bölgede küçük ve orta kölülüğün refahının artmasında *emphyteusis*'in muhtemel rolü için (Liebeschuetz tarafından tartışılmaz, fakat bkz. *Ant.* 72 n.2) bkz. Tchalenko, op. cit. I.414-17.

506 Geç Roma *colonate*'siyle ilgili bu son derece kısa değerlendirmede pek çok komplikasyonu ve özgünlüğü göz ardı etmek zorunda kaldım. (MS 533-7 tarihli) Cassiod., *Var.* XII.9'da resmedilen durumu anlayamıyorum. Burada, geçmişten kalma özel bir âdetin sonucunda vârisi olmadan ölen bir hemşehrisinin topraklarını miras alma iddiasında bulunan bir Afrikalı *peregrinus* (eğer iddiasını kabul ettirebilirse) *tributa* ödemekle yükümlü bir *possessor* ve bir Roma yurttaşı haline gelir, fakat mülkü ferağ etme hakkı olmadığından diğer *domini*'den aşağı düzeydedir. Adamın *Afrorum privilegia*'nın yanı sıra *Romana civitas*'tan da faydalanmasını mümkün kılan şey *captivitas*'tır – acaba belki de müteveffanın yerine bir azatlı olarak geçme iddiasında mıydı? Fakat ferağ hakkından yoksun olması anlaşılmaz kalmaya devam eder. Bu alt bölümde, bu bölümün ii. alt bölümünde bahsettiğim altıncı yüzyıl ortaları İtalyası'ndan kalan bir kanıt parçası dışında, Yunan ya da Roma dünyasında hiçbir önemli rol oynamadığı için göz ardı edilebilecek emek hizmetleri hakkında da herhangi bir şey söylemedim.

507 Bir "fundus instructus"un mirası "fundus cum instrumento"nunkinden sadece biraz daha genişmiş gibi gözükmektedir: bkz. Berger, *EDRL* 505 (*s.v.* "instructum domus [fundi]" ve "instrumentum fundi [domus]" ve kısa bir kaynakça) ve 540 (*s.v.* "legatum instrumenti").

508 Bkz. Sherwin-White, *LP* 504, sondan bir önceki satırdaki referans (VII değil) VIII 2n'ye verilmelidir (449. sayfada).

509 Örneğin *CTh* IV.xii.5 (MS 362 tarihli); VII.xviii.2.*pr*., 1 (379); XII.i.179.4'te (415) olduğu gibi; cf. *Nov. Maj.* VII.i.4 (458). Zaman zaman bu tür adamları tehdit eden cezalar köle olmalarının kuvvetle muhtemel olduğunu düşündürür; örneğin *CTh* VII.xviii.4.1; IX.xxix.2'de olduğu gibi.

510 *Life of St. Melania the Younger*'ın Latincesi C. de Smedt ve et. al. Tarafından *AB* 8 (1889) 16-63'te yayımlanmıştır; cf. §§ 15, 21. Kardinal Rampolla'ya ait daha eksiksiz bir ediyonunu okuma

fırsatım olmadı, *Santa Melania Giuniore senatrice romana* (Roma, 1905). En iyi Yunanca edisyonu Denys Gorce'ye aittir: *Vie de Sainte Melanie* = *SC* 90 (Paris, 1962): bkz. özellikle §§ 1, 9-12, 15, 17-22, 37. Eğer her iki *Lives*'a da güvenecek olursak (kısmen Pallad., *Hist. Laus.*61'de doğrulanırlar), Melanie ve kocası İtalya, Sicilya, (Numidya ve Moritanya da dahil olmak üzere) Afrika, İspanya, Galya ve Britanya'da arazilere sahiptir. Ve bkz. P. Allard, *RQH* 81 (1907) 5-30.

511 Bkz. örneğin Jones, *LRE* I.251-2; II.781, 787, 793-5, 810 (*coloni*'nin köleleri), 815, 818, 932 ve notları.

512 A. H. M. Jones, P. Grierson ve J. A. Crrok, "The authenticity of the 'Testamentum S. Remigii"', *RBPH* 35 (1957) 356-73'te uzun versiyon için "iflah olmaz" (357 n.5) değerlendirmesini yaparken, kısa versiyonun otantik olduğunu kabul etmek için mükemmel bir savunma yapmışlardır. Kısa versiyon, B. Kursch tarafından yayına hazırlanmıştır: *Vita S. Remigii* 32, *MGH*, *Scr. Rer. Merov*. III (1896) 336-40.

513 Bkz. özellikle op. cit. 371-3; Jones, *LRE* I.785, 793-4.

514 Bu çok zor bir meseledir. Kiralık emeğin, özellikle de tarımsal faaliyetin zirve yaptığı dönemlerde, günümüze ulaşan kanıtların düşündürdüğünden daha önemli bir rol oynamış olabileceğini reddetmek istemem: Bkz. örneğin Brunt'ın, White, *RF*'ye yönelik, *JRS* 62 (1972), s.158'de yaımlanan değerlendirmesi. Fakat bana göre Col. *RR* III.xxi.6'daki *vindemiatores*, esas olarak, diğer kölelerin gözetiminde *antisitiores* olarak çalışan efendinin kölelerinden oluşmaktadır; sadece çok fazla asma aynı anda olgunlaştığında ilave işçi kiralamak zorunlu hale gelebilirdi (*pluris operas ... conducere*, § 10). Özellkle Columella tarafından verilen bir kişinin bir günde yapabileceği iş miktarına (*operae*) ilişkin ayrıntılı hesaplamalar (bkz. örneğin *RR* II.xii ve XI.ii *passim*., özellikle 17, 46) kuşkusuz toprak sahibinin kölelerinin emeğine ek olarak işçi kiralaması gerekip gerekmediğine ve eğer gerekiyorsa kaç kişi kiralayacağına karar vermesine yardımcı olma amacını taşıyordu. *Operae* gibi, *operarii* terimi de toprak sahibinin köleleri ya da kiralanmış işçiler için kullanılabilir; fakat kiralanan işçilerinde genellikle başka toprak sahiplerine ait köleler olabileceklerini hiçbir zaman unutmamalıyız. Cato, *De agri cult.*'ta bahsi geçen işçilerden bazıları özgür insanlar da olabilir (bkz. Heitland, *Agricola* 171-3); fakat *operarii*'sinin bir kısmı, örneğin x.1, xi.1 ve kuşkusuz xxiii.2'dekiler kölelerden oluşmuş olmalıdır. Ayrıca örneğin i.3 (Pliny tarafından altı çizilir, *NH* XVIII.28; cf. 300), iv (*locabis ... conduces*), v.4, cxlv.1'deki gibi kiralanmış *operarii* de söz konusudur. Varro çok nadiren kiralık işçilerden söz eder, örneğin *RR* I.xvii.2-3'teki *mercennarii* ve I.xvi.4'teki kiralanmış *anniversarii ... vicini* tarım emekçileri değil hekim ve zanaatkârlardır; l.xviii.4'teki *operarii* de kölelerden oluşmuş olmalıdır. Columella, *RR* I.vii.1, 4, 7'de kiralık işçilerden söz edilmemesi dikkat çekicidir (cf. I.iii.12; ix.4) ve aslına bakılırsa, Columella, *RR*'nin bütününde, (yukarıda atıfta bulunulan) III.xxi.10 ve I.*praef*. 12 dışında kiralık tarım işçilerinden açık bir şekilde bahsedildiğine rastlamadım. Fakat, örneğin XII.xiii.1'de olduğu gibi diğer yerlerde genellikle bariz bir biçimde köle olsalar da, II.ii.12 ve IV.vi.3'teki *operarii* (en azından kısmen) kiralık işçilerden oluşmuş olabilir. Diğer yazarlarda karşımıza çıkan *operarii* genellikle açık bir biçimde kölelerden oluşur, örneğin Phaedr., *Fab. Aesop.* IV.v.23'te olduğu gibi. Daha önce değinme fırsatı bulamadığımdan, burada K. D. White'ın yararlı makalesini anacağım: "Roman agricultural writers I: Varro and his predecessors", *ANRW* I.iv (1973) 439-97.

515 *Principate* döneminde zorunlu askerliğe yaygın olarak başvurulduğu fikri belki henüz "standart görüş" haline gelmemiş olabilir; fakat bkz. P. A. Brunt., "Conscription and volunteering in the Roman Imperial army", *Scripta Classica Israelica* 1 (1974) 90-115.

516 Antik İran'a ilişkin en iyi genel değerlendirme şudur: R. N. Frye, *The Heritage of Persia*[2] (1976). Frye bir Sasani dönemi uzmanıdır, fakat Ahameniş ve Part dönemleriyle de ilgilenir.

517 Bkz. Jones, *LRE* II.668-70 (614-19 ile karşılaştırın). Bazı yakın tarihli itirazlara karşı bkz. John F. Haldon, *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c. 550-950. A Study on the Origins of the Stratiotika Ktemata* (= *Sb* 357, Österreichische Akad. der Wiss., Philos.-hist. Klasse, Veinna, 1979) 20-8.

518 Ostrogorsky'nin konuyla ilgili, daha ayrıntılı olarak *HBS*[2]'de (örneğin, 133-7, 272-6, 280-2, 286-8, 294-5, 305-7, 320-3, 329-31, 331-3, 371-2, 391-4, 481-3) bulunabilecek görüşleri, *CEHE* I[2] (1966) 205-34'teki mükemmel kitap bölümünde (özellikle 207-8, 215-18, 219, 220-2'de) özetlenmiştir.Ayrıca bkz. "The peasant's pre-emption right", *JRS* 37 (1947) 117-26 künyeli makalesi. Heraclius'un hükümdarlığı bu kitabın kapsadığı dönemin içinde kaldığından, Ostrogorsky'nin Heraclius'a, özellikle daha sonraki dönemlerde görülür hale gelecek "theme" sisteminin yaratılması da dahil olmak üzere esaslı idari reformlar atfetmesinin çokça eleştirildiğini kaydetmeliyim. Bu alanda Ostrogorsky'nin çizdiği resim, Heraclius'un tam gelişimini onuncu yüzyılda göreceğimiz askeri yeniden örgütlenmeyi başlatmış olması muhtemel gözükse de, açık bir biçimde abartılıdır. Bana göre bu konudaki en iyi değrlendirme daha yakın tarihli bir çalışmada ortaya konmuştur: Haldon, op. cit. 28-40. Orta Bizans dönemine gelince, bundan yalnızca örnekleme yoluyla bahsediyor ve Haldon, op. cit. 17-19, 41 ff. ile Rosemary Morris, "The powerful and the poor in tenth-century Byzantium: law and reality", *Past & Present* 73 (1976) 3-27'ye atıfta bulunmakla yetiniyorum (her ikisinde de eksiksiz bir kaynakça bukunmaktadır). "Güçlüler" ile "yoksullar" arasındaki ihtilafta (kuşkusuz bunu bir sınıf mücadelesi olarak görüyorum) benim açımdan esas olan şey, genel olarak bakıldığında "güçlülerin", hukuki metinlerde, örneğin Romanus Lecapenus'a ait 934 (935) tarihli V. Yasa'da (J. Ve P. Zepos, *Jus Graecoromanum*, [Atina, 1931; yeniden baskı Aalen, 1962] I. 295-14 (özellikle rütbe ve memuriyet üzerine odaklanan 209.1-9) nasıl nitelenirlerse nitelensinler, esasen büyük toprak sahiplerinden oluşmasıdır. İmparatorluktaki yasama faaliyetinin "yoksulları" "güçlüler" karşısında korumak gibi bir saikle yürütüldüğüne ilişkin tartışmalarda, bazı tarihçiler imparatorların en "azametli tebaalarının" tehlikeli bir biçimde yıkıcı olan merkezkaç faaliyetlerini gemlemeye yönelik arzularına yoğunlaşmayı tercih edebilirler. Yukarıda VIII.iv'ün sonlarında, Roma imparotorlarının pek azının yoksullarla ve imtiyazsız kitlelerle ilgilendiğinin altını çizerken, Geç Roma İmparatorluğu'ndaki yasama faaliyetlerinin arkasındaki köyülülüğü korumayı amaçlayan iki saiğin uzun vadede bana çok daha önemli göründüğünü belirtiyorum: Köylülerin vergi ödeyebilmelerinin ve orduya alınabilmelerinin sağlanması. (Vergilerle toplanan paraların en çok harcandığı kalemin hiç tartışmasız ordu olduğunu eklemek konuyla alakasız görülmemelidir.)

519 Söylemeye gerek yok ki bu, Marx'ın –ya da Marx'ın *Cap.* I.719-20'de *The History of the Reign of Kinhg Henry VII* (1622) kitabını olumlayarak alıntıladığı Francis Bacon'ın– gözünden

kaçmamıştı: Bkz. özellikle “Bacon özgür, hali vakti yerinde bir köylülükle iyi bir piyade ordusu arasındaki ilişkiyi gösterir” şeklinde başlayan 720 n.2.

520 Almanca metne daha yakın olması için Frank H. Knight’a ait tercümeyi bir miktar değiştirdim.

521 Xen., *Oecon.* V..4-5, 13-15; VI.9-10 vs.; Ps.-Arist., *Oecon*. I.2, 1343b2-6; Cato, *De agric.*, Praef. 4; Pliny, *NH* XVIII.26 veget., *De re milit*. I.3.

522 Burada bazı örnekler vermek istiyorum: (a) 260’ların başlarında Palmyralı bir kodaman olan Odenathus, Persleri yenilgiye uğratan büyük bir köylü ordusu örgütlemişti: bkz. Festus, *Brev.* 23 ve J. W. Eadie’nin edisyonunda (1967) s.144-5’te verilen diğer kaynaklar. (b) 399 yılında Selgeli Valentinus Pamfilya’da Ostrogot Tribigild ve yağmacı ordusuna karşı köle ve köylülerden oluşan büyük bir kuvvet toplamıştı (οἰκετῶν πλῆθος καὶ γεωργῶν, Zos. V.xv-xvi, özellikle xv.5). Bu tür olağanüstü başarıların ne kadar nadir olduğunun kuşkusuz farkında olan Zosimus, söz konusu adamların tümünün komşu yağmacılara karşı uzun bir silahlı direniş tecrübesi sayesinde bu tür çatışmalara alışık olduklarını belirtir. (c) 408 yılında gasıp Constantine’in oğlu Constans’a bağlı istilacı orduya karşı, Didymus ve Verinian (İmparator Honorius’un akrabaları) tarafından etkisiz bir şekilde silahlandırılan İspanya’daki adamlar, kuşkusuz esas olarak kendi *coloni* ve kölelerinden oluşuyordu: bkz. Zos. VI.iv.3 (πλῆθος οἰκετῶν καὶ γεωργῶν), ile V.xliii.2; VI.i.1, iv.1, v.1-2; Soz. *HE* IX.4 (πλῆθος ἀγροὶκων καὶ οἰκετῶν); Oros. VII.40.5-8 (“servulos tantum suos ex propriis colligentes ac vernaculis alentes sumptibus”). (d) Sirenayka için bkz. Synes., *Ep* 107,108, 122 (beşinci yüzyıl başlarında Axomis köyünün papazları köylüleri göçebe akıncılara karşı örgütlemiştir), 125; *Catast.*, *MPG* LXVI.1568d içinde (kadınlar da silah taşımaktadır); *De regno* 14. (en azından bazı durumlarda akıncı barbarlarının sayısının hayli düşük olduğunu gösteren *Ep.* 78’e dikkat çekmek istiyorum: yalnızca 40 kişilik bir Hun destek birliği zaferler elde etmişti ve Synesius 160 kişinin daha eklenmesiyle sayısı toplamda 200’e çıkacak birliğinn, Ausurialıların yarattığı tehdidi sona erdireceğinden emindi. Cf. *dux* Marcellinus’un hızlı ve belirleyici zaferi için, *Ep*. 62) Sirenayka kırsalındaki savunmaya ilişkin günümüze ulaşan izler için bkz. R. G. Goodchild, “Mapping Roman Libya”, *Geog. Jnl* 118 (1952) 142-51, s. 147-8, 150, 151. (e) Hydat. 91’deki kısa bilgiye göre (*Chron. Min.* II.21 içinde), Süeviler 430 yılında Galiçya’nın bir bölümünü (kuzeybatı İspanya) istila ettiklerinde, sıradan insanlar (*plebler*), *quae castella tutiora retinebat*, onlara son derece başarılı bir biçimde karşı koymuşlardı. Cf. tek bir müstahkem yerin 457 civarında Gotlara karşı gösterdiği aynı şekilde övülesi direniş için, Hydar. 186 (*Chron. Min*. II.30). (f) Sidon. Apoll., *Ep.* III.iii.3-8’e göre (özellikle 7), Sidonius’un kayınbiraderi Ecdicius 470’lerin başlarında, Clermont Ferrand’ı Visigotların tecavüzlerinden korumak için, Auvergne’de küçük bir askerî birlik, *privatis viribus*, toplamıştı: bkz. Stein, *HBE* I^2.i.393; C. E. Stevens, *Sidonius Apollinaris and his Age* (1933) 141-9. (g) Procop., *Bell*. III (*Vand.*I) x.22-4, Oealı Pudentis’in 532 yılında Vandalları Tripolitana eyaletinden çıkaran bir askerî birlik topladığından söz eder. Burada Jerome, *Ep.* 123.15.4’ten (*CSEL* LVI = 123.16, *MPL* XXII) yararlanmadım; çünkü Toulouse’un kurtuluşunun büyük ihtimalle Exsuperius’un ruhani “erdemlerine” atfedildiğini düşünüyorum. Bazen *coloni* ve köleler efendileri tarafından daha az yurtsever niyetlerle silahlı çeteler halinde örgütleniyorlardı: Bkz. örneğin, Herodian, VII.iv.3-4 (ile *Hist. Aug.*, *Gord.* 7-3-4.), cf. v3 ve ix.4 (yaşlı Gordion’un 238 yılında imparator ilan edilmesi; sopa ve baltalarla silahlanmış köylülerin, “efendilerinin

(δεσπόται) emirlerine uyarak", olaya katıldıklarını duyarız: Bkz. aşağıda VIII.ii n.4); ayrıca *Hist. Aug., Firm.* Vs. 12.2 (Proculus 270'lerde kendisini imparator ilan ettiğinde kölelerinden 2.000'ini silahlandırdığı "rivayet edilir") ve Procop., *Bell.* V (*Goth.* I).xii.50-1 (Ostrogot Theudis zengin Romalı eşinin İspanya'daki arazilerinden, 525 yılı civarında 2.000 kişilik bir kuvvet toplamıştır). Procop., *Anecd.* 21.28'den söz etmekten fazlasını yapamam: Bunun ne kadarının doğru olduğunu söylememiz mümkün değil. Barbarlara, isyan halindeki köylülere vs. sığınma için ayrıca bkz. VIII.iii ve nn.27-30.

523 Lucania-Bruttium'un önde gelen bir toprak sahibi olan Tullianus, 545-6'da Totila'ya karşı büyük bir köylü birliği toplamıştır (Procop., *Bell.* VII [*Goth* III].xviii.20-2; xxvii.1-5). Totila da kırsal kesimde yaşayanlardan oluşan ve sonunda mağlup olan bir ordu kurmuştur (id.xxii.4-5). Fakat Totila, (artık kendi ellerinde olan) efendilerine topraklarına geri dönmelerini emrettirerek Tullianus'un köylülerinin topraklarını terk etmelerini sağlamıştır (id.xxii.20-1). Totilla için ayrıca bkz. VIII.iii ve nn.27-30.

524 Brunt, özellikle Mac Mullen, *RSR* 35'e (ve 158-9 n.26'ya) karşı argümanlar ileri sürmektedir. Genel olarak Jones'unkilerden ziyade (*LRE* III.343 n.54) Brunt'ın *Digest* XLVIII.vi.vi.1 ff. (DIRDS 262-4) ile ilgili görüşlerine katılıyorum.

525 Bkz. M. T. [sic] Rostovtzeff, "Συντέλεια τιρώνων" *JRS* 8 (1918) 26-33, özellikle 29-30.

526 Fergus Millar, *SCD* 109, haydutlara yapılan atıfın "Septimius Severus İtalyanların praetor takımlarına alınmalarına son verdiğinde ortaya çıkan şeye ilişkin açık bir referans" olduğunu ileri sürer –Dio, bundan sonra genç İtalyanların haydutluğa sürüklendiklerini belirtir (LXXIV.ii.5-6).

527 397 tarihli *CTh* VII.xiii.13-14, senatörlerin tedarik etmeleri gereken askerler yerine altınla ödeme yapmalarına izin verir ve cf. Veget., *De re milit.* I.7.

528 Roma ordusu için, bkz. *OCD*[2] 121'deki kaynakça ve Jones, *LRE* II.607-86.

529 Tacitus'un Percennius konuşmasında çizdiği parlak resme bakarak Tacitus'un asilere sempati gösterdiğini varsaymaya kalkan herkes, Erich Auerbach'ın *Mimesis*, 1946 eserinin ikinci bölümündeki keskin tespitleri okumalıdır (özellikle 36-7, ayrıca 39-40, 41 ve cf. 52, İngilizceye çev. W. R. Trask, Princeton, 1953 ve yeniden baskıları).

530 Jones, *CERP*[2] 38-9 ("yanlış olsa da rahatlıkla feodal bir sistem olarak adlandırılabilir" –çünkü "köyler lordlara aittir; köylüler de toprağa bağlı serflerdir". Daha sonra "bir feodal aristokrasi"ye, "bir feodal sistem"e ve "feodal toprak sahipleri"ne de rastlarız. Rostovtzeff, *SHHW*'nin Dizinine kısa bir göz atmak "feodal" olduğu iddia edilen yapılara, aristokrasilere vs. pek çok atıfta bulunulduğunu gösterecektir ve bkz. Rostovtzeff, *SGRK* 377. Syme için, bkz. *RR* 11-12 (Roma Cumhuriyeti, "feodal bir toplum düzeni"). Ayrıca bkz. D. W. S. Hunt, "Feudal survivals in Ionia", *JHS* 67 (1947) 68-75; Tarn, *HC*[3] 134-5 ve pek çok başka çalışma. Bikerman, hiç değilse *Institutions des Séleucides* başlıklı çalışmasında, "la structure féodale", "chefs féodaux" ve "serfs" gibi ifadeleri sadece "Haute-Asie", yani Küçük Asya dışında kalan Asya için kullanır (bkz. *IS* 172-6).

531 Bu aşamada yalnızca şunlara atıfta bulunmakla yetineceğim: F. L. Ganshof, *Feudalism* (İlk olarak 1944 yılında Fransızca, *Qu'est-ce que la féodalité?* başlığıyla yayımlanan çalışmanın İngilizce tercümesinin 3. baskısı, çev. Philip Grierson, 1964); Marc Bloch, *Feudal Society*[2] (*La*

société féodale, 2 cilt, Paris 1939-40'ın İngilizce tercümesi, 2 cilt, çev. L. A. Manyon, 2. Baskı, 1962); ayrıca Bloch'un *CEHE* I^2'deki, metinde daha sonra alıntılanan bölümü ve Lynn White'ın H. Brunner ve J. R. Strayer'ın feodalizmin doğuşuna ilişkin teorileri üzerine yaptığı tartışma, *Medieval Technology and Social Change* (1962) 2-14, 135-6.

532 Elizabeth A. R. Brown, "The tyranny of a construct: feudalism and historians of Medieval Europe", *Amer. Hist. Rev.* 79 (1974) 1063-88. Alıntı son sayfadan yapılmıştır.

533 *Feudalism in History*, der. Rushton Coulborn (1956). Editör'ün makalesi s.185 ff.'dedir. Bu kitapla ilgili Owen Lattimore'a ait bir eleştiri için bkz, "Feudalism in history", *Past & Present* 12 (Kasım 1957) 47-57.

534 Jones ve Rostovtzeff tarafından yapıldığı gibi: Bkz. yukarıda n.1. Rostovtzeff, *SGRK*'de ve Wilcken de *Chrest.* I.i.280-4'te "Lehsnland"tan bahsederler.

535 Frederick Pollock ve F. W. Maitland, *History of English Law* I^2.66-7 (der. S. F. C. Milsom, 1968).

536 Ganshof, *Feudalism*[3] (bkz. yukarıda n.2) xv n.1.

537 R. A. Crossland, "Hitite society and its economic basis", *BICS* 14 (1967) 106-8, s.106. Crossland, Sedat Alp, "Die soziale Klasse der NAM.RA-Leute und ihre hethitische Bezeichnung", *Jahrb. für kleinasiat. Forsch.* 1 (1951) ve K. Fabricius, "The Hitite system of land tenure in the second millenium B.C." *Acta Orientalia* 7 (1929) 275-92 de dahil olmak üzere ilgili literatüre atıfta bulunur.

538 Antik zanaatkârlar üzerine yakın tarihli bir çalışma için bkz. Alison Burford, *CGRS* = *Craftsmen in Greek and Roman Society* (1972). Bu kitap bazı açılardan değerli olsa da bütünüyle güvenilir değildir. Hâlâ danışmaya değer birçok çalışma arasında şunlar sayılabilir: Henri Francotte, *IGA* = *L'industrie dans la Gréce ancienne*, 2 cilt (Brüksel, 1900-1); Paul Guiraud, *La main-d'ouvre industrielle dans l'ancienne Gréce* (Paris, 1900); Gustave Glotz, *Le travail dans la Gréce ancienne* (Paris, 1920), İngilizce tercümesi, *Ancient Greece at Work* (1926) ve "Industrie u. Handel", *RE* IX (1916) 1381-1439 (Yunan, H. Francotte) ve 1439-1535 (Roma, H. Gummerus).

539 Beşinci/dördüncü yüzyıl Atinası'nda önde gelen bir mimar olmak, muhtemelen berbarinde büyük mali ödüller getirmiyordu. Bu tür en az bir kişiye rastlarız: Dördüncü yüzyılda trierarşik sınıfın bir mensubu olan Execestides'in oğlu Philon (bkz. Davies, *APF* 555-6) ve diğer bir beşinci yüzyıl mimarı olan Demomeles de dördüncü yüzyılın ilk yarısının iki zengin Atinalısının babası olmuş olabilir: Demosthenes (devlet adamının babası) ve Demon (ibid. 113-14). Fakat bu tür adamların servetlerini mesleklerini icra ederek kazandıklarına ilişkin herhangi bir kanıt yoktur ve bu pek de muhtemel değildir. Kuşkusuz kayda geçen tüm örneklerde mimarlara devletin ödediği maaşlar düşüktür, örneğin beşinci yüzyılın sonlarında Erechtheum için günlük 1 *drachmae*, (*IG* I^2.374, 2-3., 109-10., 256-8. satırlar) ve 329/8 yılında Eleusis'te 2 *dr.* (*IG* II^2.1672.11-12); cf. MÖ 370 civarında Epidaurus'ta yapılan Asclepius tapınağının mimarı olan Theodotus'a ödenen yıllık 350-3 dr. (*IG* IV^2.i.102: bkz. Burford, *GTBE* 212-17 ve cf. Delphi ve Delos ile ilgili referanslarla 138-45 – burada Glotz ve Lacroix'ya karşı onunla aynı fikirdeyim.) Vitruvius'a göre, birinci sınıf bir mimar olabilmek için, kendisinin yaptığı gibi (VI *praef.* 4) çocukluktan başlayarak çok kapsamlı

bir eğitim görmek gerekiyordu (I.i, özellikle. 1-4, 7, 10-15) –fakat bunun o dönemde mimarlık yapan pek çok kişi için geçerli olmadığını kabul ediyordu (id.6-7). Vitruvius kendi amacının mesleğini icra ederek para kazanmak olmamasıyla övünüyordu (id.5)

540 İngilizcede yayımlanan en son monograf, Louis Cohn-Haft, *The Public Physicians of Ancient Greece* (= *Smith Coll. Stud. İn Hist.* 42, Northampton, Mass., 1956) "Roma İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar olan dönemdeki Yunan şehir devletleri" ile sınırlıdır ve bu nedenle daha sonraki dönemler için mevcut olan geniş kanıt yığınını bir kenara bırakmak zorunda kalır; fakat olabildiğince eksiksizdir. (İnsan yazarın daha önceki yazarların hatalarına hayıflanmakla çok fazla zaman harcadığı hissine kapılabilir.) Helenistik dönem için bk.z özellikle Rostovtzeff, *SEHHW* II.1088-94 (ile III.1597-1600 nn.45-8). Daha geniş bir kaynakça *OCD*[2] 664'te bulunabilir. Ayrıca hekimler ve Roma hukuku için bkz.. Thomas, LO (1961) 241-3.

541 Galen üzerine iyi bir kaynakça için bkz. L. Edelstein'ın *OCD*[2] 454-5'teki çok kısa makalesi. George Sarton, *Galen of Pergamon* (Lawrence, Kansas, 1954), İngilizce tercümesi bulunan Galen metinlerinin bir listesini verir (Ek II, s. 101-7).

542 Bkz. M. I. Finkelstein [Finley], "Ἔμπορος, Νούκληρος and Κάπηλος: a prolegomena to thr study of Athenian trade" *CP* 30 (1935) 320-36. Bu kitapta Yunan tüccarlarla ilgili neredeyse hiçbir şey söylemiyorum; fakat eski doktora öğrencim Charles M. Reed, yakın gelecekte Yunan denizaşırı tüccarlarları üzerine bir kitap yazmayı ümit ediyor.

543 Petronius'un *Satyricon*'una dağılmış rakamları kullanmak konusunda isteksizim (cf. yukarıda III.v), çünkü bunlar zaman zaman çılgınca abartılmıştır (örneğin bkz. Duncan-Jones, *EREQS* 239, n.4, *init*). Bu nedenle *Sat.* 76'da Petronius Trimalchio'nun, üç katı kadar kaybettiği felaket dolu bir seferden sonra, tek bir seferde 10 milyon HS kazandığını söyler ve gemi kazası sonucunda 2 milyon HS'den daha büyük bir kayıp için cf. 117! Fakat Trimalchio'nun "on miyon" kazanmasının ardından bizzat ticaretle uğraşmayı bırakıp, azatlılarını topun ağzına koymasının önemli olduğunu düşünüyorum (76); o artık toprak mülkiyeti açısından düşünmektedir (76, 77; cf. 53).

544 Bkz. Jones, *RE* 35-6; *LRE* I.110, 148 (ile III.27 n.28), 431-2 (ile III.108-9 nn.52-3), 464-5; II.853-4, 871-2 (ile III.292 nn. 116-118). Bkz. özellikle Liban., *Orat*. XLVI.22-3; Zos. II.38.1-3 verginin yarattığı iddia edilen sıkıntılar için bkz. Evagr., *HE* III.39.

545 Roma dünyasındaki *collegia* ve Yunan muadilleri için bkz. J.-P Waltzing'in kapsamlı çalışması, É*tude historique sur les corporations professionelles chez le Romains*, I-IV (Louvain, 1895-1900). Ziebarth (1896), Oehler (1905), Poland (1909) ve diğerlerinin Yunan "Vereinswesen" ile ilgili çalışmaları için bkz. M. N. Tod, "Clubs, Greek", *OCD*[2] 254-5'teki kaynakça. Ayrıca cf. Rostovtzeff, *SEHRE*[2] I.178-9, ile II.619-20 nn.43-4 ("Mevcut çalışmalarda ortaklıklara ilişkin incelemeler tümüyle yetersizdir, sadece sistematik oldukları söylenebilir, tarihsel değil", n.43).

546 Örneğin συνέδριον, συντεχνία, συνέργιον, σύστημα, συμβίωσις, συνεργασία, ἐργασία, ὁμοτέχνον, στατίων, στόλος, πλατεῖα, κοινόν, οἶκος ve hatta ἡ ἱερὰ φυλή. Roma döneminde Küçük Asya'daki bu tür örgütlere dair, Broughton tarafından kaleme alınmış yararlı bir kanıt derlemesi bulunmaktadır: bkz. Frank, *ESAT* IV.841-6 içinde. Geç Roma İmparatorluğu'ndaki "loncalar" için bkz. Jones, *LRE* II.858-64.

547 Anacreon, Philemon ve Archilochus'tan söz eden bu pasajın devamı ile başka son derece ilginç malzemeler için bkz. Brunt'ın mükemmel notu, ASTDCS 15 n.1: Anacreon ve Archilochus en azından "kötü karakterli adamlar olarak görülürler" –ve eklemeliyim ki Archilochus'un bir köle kızın oğlu olduğu rivayet edilir. Burada Plutarkhos'un ekabirden kişilerin sanatsal uğraşlara düşkünlükleri konusunda sık sık yaptığı referansları yorumlarken dikkatli olmalıyız, zira bunun ne anlama geldiği her zaman açık değildir. Örneğin, Plutarkhos'un dört farklı incelemede kullanacak kadar açıklayıcı olduğunu düşündüğü bir hikâyede, icrasının Makedonyalı Philip tarafından eleştirildiği ve yanıt olarak kralın hiçbir zaman arp çalma konusunda kendisininkinden daha engin bir bilgiye sahip olacak kadar alçalmayacağını ümit ettiğini söyleyen bir arpçıdan söz edildiğini duyarız (*Mor*. 67f.-68a, 179b, 334cd, 634d). Fakat bunların yalnızca ikisinde (67f-68a ve özellikle 634d) Plutarkhos olaydan çıkarmamızı istediği dersi açık bir şekilde dile getirir: Arpçı zekice ve gizlice kralın bir profesyonelden daha iyi bildiğini zannederek yaptığı küstahlığı eleştirmektedir.

548 Bkz., kısaca, Burford, *CGRS* 164-83, 207-18 ve notları, 243-5, 249-50, kanıtlara ilişkin bir seçki sunar. Rostovtzeff, *SEHRE*^{2}, I.166-7 ve özellikle II.611-12 n.27, Latin Batı'yı ve spesifik olarak da Moselle bölgesini ele alsa da göz ardı edilmemelidir. Ayrıca bkz. Crook, *LLR*193 ve 320 nn.56-7. Epigrafik malzemelerin yararlı bir derlemesi için bkz. Ida Calabi Limentani, *Studi sulla societ*à *romana: il lavoro artistico* (= Biblioteca storica universitaria, Serie II Monografie, Cilt IX, Milan, 1958) 151-80 ("Iscrizioni", 224 adet, çoğunluğu Latince, bazılarıysa Yunanca). [Bu alt bölümü tamamladıktan sonra J. F. Drinkwater'a ait, "The rise and fall of the Gallic Iulii: aspects of the development of aristocracy of the tree Gauls under the Early Empire', *Latomus* 37 (1978) 817-50 künyeli makaleyi gördüm: bkz. özellikle 835-46.]

549 Cf. *IG* I^{2}ç436, 642+491 (= *DAA* 49) ve 751 (= *DAA* 342)'deki yamacılar.

550 Namlarıyla gurur duyan diğer bir Yunan tahtacı ailesi için bkz. etkileyici mezar kitabesi, *Anth. Pal.* VII.445.

551 IG II^{2}.10051 için bkz. Siegfried Lauffer, *Die Bergwerkssklaven von Laureion* II (= *Abh*. der Akad. der Wiss. u. der Lit. in Mainz, Geists-u. sozialwiss. Klasse, 1956 no. 11) 198-205 (= 962-9), cf. 132-3 (= 896-7). Atotas Attika'ya bir köle olarak gelmiş olabilir de, olmayabilir de; fakat öldüğünde bir köle, hatta bir yeraltı işçisi bile olmadığı neredeyse kesindir. (Bkz. Lauffer, op. cit. 132-3, 199-200): τεχυή'sini sergilemek için daha fazla alan bulabileceği ἐργαστήριον'daki eritme işlemlerinden sorumlu olmuş olabileceği tahmini yürütülebilir. Zanaatkârların *Selbstbewusstsein*'ine dair faha fazla kaynak önermek için bu fırsatı kullanıyorum: bkz. H. W. Pleket'in *Talanta* 5 (1973) 6-47'deki makalesi, s.9-10 nn.16-18 (bkz. yukarıda II.i n.14). Ve bkz., MacMullen, *RSR* 119-20.

552 *IGRR* 1.810 = *G. Kaibel, Epigrammata Graeca ex lapidibus* conlecta (Berlin, 1878) 841 = Calabi Limentani, op. cit. (yukarıda n.ll) 165, no. 107.

553 *IG* V.i.823 = Jeffery, *LSAG* 200, no.32.

554 Kısa fakat ustaca yapılmış bir özet için bkz., J. D. Beazley, "Potter and painter in Ancient Athens", *Proc. Br. Acad.* 30 (1944) 87-125, s.107 ff. (ayrı olarak, s.25 ff.'de yayımlanmıştır). Burada çömlekçilerin esas olarak Atina Akropolisi'nden kalan mermerlere işledikleri yazılar (ibid.

103-7 =21-5) ile vazolar ya da adak levhaları üzerinde çömlekçileri çalışırken ya da aylaklık ederken gösteren resimler (ibif. 87-103 = 5-21) hakkında da bilgi verilmiştir.

İKİNCİ KISIM

V

YUNAN TARİHİNDE SİYASİ DÜZLEMDE SINIF MÜCADELESİ

(i)
“Tiranlar Çağı”

Bu bölümde, esas olarak Yunan tarihinde sınıf mücadelesinin kendisini siyasi düzlemde nasıl gösterdiği üzerinde duracağım.

Miken uygarlığını takip eden Karanlık Çağ’ın ardından, Yunanistan’a ilişkin ilk çağdaş tasvirimiz, şair Hesiodos’un MÖ sekizinci yüzyılın sonlarında ya da yedinci yüzyılın başlarında, Boetialı bir köylünün bakış açısından yazılan *İşler ve Günler* başlıklı eseridir.[555] Burada çiftçinin yazgısının, bitmek bilmeyen sıkıntılarla dolu ve zahmetli olduğu anlatılır.[556] Fakat Van Gogh’un yürek parçalayıcı bir acıma duygusuyla resmettiği, sefalet içindeki “Patates Yiyenler”in haline benzer bir şey aklımıza gelmemeli (bkz. yukarıda IV.ii ve nn.3-4). Hesiodos aslında, birkaç kölenin[557] yanı sıra arada sırada kiralanan ırgatlara (*thēs*[558]) ve çeşitli büyükbaş hayvanlara sahip olduğu farz edilen, hali vakti epey yerinde tapu sahibi köylüler[559] için yazıyordu. Şairin okurlarına tek bir çocuk yapmalarını –eğer birden fazla çocukları varsa da geç ölmelerini (*WD* 376 ff.)– tavsiye ettiğini okuduğumuzda, aynı temanın, yani mülkiyeti bölünmeden tek bir vârise geçirme arzusunun, imtiyazlı bir sınıfın mensuplarında genellikle bir takıntı haline geldiğini hatırlarız. Bu özellikle de muhtemelen o sınıfın alt sınırında bulunan

ve babalarından kalan arazinin yalnızca bir kısmını miras almaları durumunda sınıf düşecek kişiler için böyleydi.[560] Bu zihniyet on altıncı ve on yedinci yüzyıllar arasında (Witold Kula tarafından son derece doğru bir şekilde çözümlenen) Polonya'dakine benzer bir "emek rant" sistemi içinde yer alan köylü serfin zihniyetinden hayli farklıdır. Bu sistemde köylünün lordu için geleneksel olarak belirlenen miktarda emek harcama yükümlülüğü esastır ve kendi ailesinden ek bir emek kaynağı bulamadığı takdirde ek toprak kiralamayı ve ürünlerinin satışından para kazanmayı ümit edemez. Bunun sonucu şudur: "En zengin köylü ailelerinin en çok üyeye sahip olanlardan oluştuğu bu iktisadi sistemde, aileler zengin oldukları için geniş değildir, bilakis daha geniş oldukları için daha zengindir."[561]

Hesiodos'un Boetiası'nda siyasi iktidara erişim, o döneme dair hakkında bilgi sahibi olduğumuz tüm diğer Yunan devletlerinde olduğu gibi, açık bir şekilde Hesiodos tarafından "mirasyedi prensler" (*dōrophagoi* basilēes)[562] olarak tasvir edilen, adaleti hakir gören ve yanlış kararlar veren kalıtsal bir aristokrasinin ayrıcalığıydı. Bu mavi kanlı, yani soylu beyefendilerin zihniyetleri, Megaralı Theognis tarafından yedinci yüzyılın ortaları ile altıncı yüzyılın ortaları arasında bir yerde yazılmış özgün şiirler çekirdeğinin etrafında muhtemelen daha sonra bir araya getirilmiş şiirlerden oluşan *Theognidea*'da, muhteşem bir şekilde dile getirilmiştir.[563] Fakat Theognis'in dünyasında durum artık, Hesiodos'un zamanında olduğundan çok daha farklıydı. Aristokrasinin eski kaygısız günleri sona ermişti. Sınıf bilincine sahip bir aristokrat olan (tabii böyle biri var olduysa eğer) şairin kendisi de sürgüne gönderilmiş ve toprakları müsadere edilmişti: Bu nedenle intikam için acı acı Zeus'a yalvarıyor ve topraklarına el koyanların kanlarını içebilmek için dua ediyordu.[564] Theognis'e göre, toplum sadece iki gruba bölünmüştü ki bunlar için kullandığı

terminoloji (Antik Yunanistan’da her zaman olduğu gibi)[565] toplumsal ve ahlaki olanın birbirinden ayrılamaz bir karışımından müteşekkildi. Bir tarafta kelimenin tam anlamıyla İyiler (*agathoi* veya *esthloi*), yani Theognis ve benzerleri, diğer tarafta ise Kötüler (*kakoi* veya *deiloi*) vardı.[566] Her şey doğuma bağlıydı: Şair en duygusal eserlerinden birinde İyiler ve Kötüler arasındaki karışık evliliklerden kaynaklanan ırsiyetteki bozulmadan yakınıyordu (183-92. satırlar).[567] Koçları, eşekleri ve atları çiftleştirerek, diyordu, insan safkan at arayışındadır; ama artık, “iyi” bir adam (tabii ki mavi kanlı bir erkeği kastediyordu) eğer büyük bir çeyiz gelecekse, “kötü bir babanın kötü kızıyla” –bir *kakēn kakou*, kimi zaman “pleb” olarak adlandırılabilen birinin kızıyla– evlenmekte tereddüt etmiyor. Sonuç *ploutos emeixe genos*’tur: Muhtemelen “servet ırsiyeti bozmaktadır” (190, cf. 192). Buna mukabil, kadın eğer zenginse “kötü” bir kocayı hor görmeyecektir (187-8). Buna ilişkin hoş bir örnek, aristokrat şair Alcaeus tarafından bir *kakopatridēs* (alt tabakadan bir babanın oğlu)[568] diye tasvir edilen Lesbos’taki Mytileneli Pittacus’un, aynı şehirde yaşayan burnu büyük Penthelid ailesinden –Aristo’ya göre, bu aile insanlara sopalarla vurmayı âdet edinmişti ve bu talihsiz hasletin sonucunda Megacles adlı biriyle arkadaşlarının saldırısına uğramış ve bazıları da öldürülmüştü (*Pol.* V.10, 1311^{b}26-8)– bir kızla yaptığı evliliktir.[569] Theognis’e göre salt servet, eğer soylu bir ailede doğulmamışsa, önemsiz bir nitelik olarak kalır ve servetin (Plutus) “tüm tanrılar içinde en adil ve arzu edilir olanı” olduğunu söyleyip, “Bir adam seninle birlikte, gerçekten Kötü olsa bile İyi’ye dönüşür (*esthlos*)”, derken kendisini keskin bir alaycılığa kaptırmaktadır (1117-18). “Demos”a (*δῆμος*), yani (nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan) alt sınıflara gelince şiddetli sınıf çatışmasında yanlış tarafı tuttuklarından, onlara yapılacak en doğru muamele, sertçe tekmelemek, keskin bir üvendireyle dürtmek ve boyunlarına sert bir boyunduruk takmaktır –

o zaman da hiçbir yerde bu kadar *philodespotos* olan, yani efendisini seven bir *dēmos* bulamazsınız (847-50).[570] Theognis *İlyada*'nın II. Kitabında (211-78) yer alan Odysseus'un aşağı sınıf ajitatörü Thersites'e davranış biçimini bütünüyle onaylamış olmalıdır: Odysseus onu susana dek döver ve tabii ki herkes alkışlar (bkz. aşağıda VII.i).

Theognis'in şiirlerinde intikam içeren şiddetli bir sınıf mücadelesi görürüz. Hesiodos'tan bu yana, bu dikkat çekici değişime sebep olan şey neydi? Cevap, tek kelimeyle, "tiranlar"dır.[571] Yedinci yüzyılın ortaları ile altıncı yüzyılın sonları (Sicilya'daysa daha da geç bir dönem) arasında, o döneme kadar kalıtsal aristokrasilerin hâkimiyetindeki pek çok Yunan şehri, tiran (*tyrannoi*) adı verilen kişilerin altında yeni bir kişisel diktatörlük yönetimi deneyimlemiştir. Kuşkusuz tiranların yönetiminin önemli bir sınıfsal temele sahip olduğunu reddetmeye ve onların salt iktidara ve paraya susamış maceracılar olduklarını iddia etmeye yönelik girişimlerde bulunulmuştur. Herhangi bir Yunan şehrini tek başına ele aldığınızda, tiranının çıkarcı, iktidara aç bir despottan daha fazla bir şey olmadığını kanıtlamak güç olabilir. Fakat benzer şekilde İngiliz Reformu da, Kral VIII. Henry'nin Aragonlu Catherine'den kurtulmasına yardım etmediği için Papa'dan duyduğu rahatsızlığın sonucu gibi sunulmaya çalışılabilir. Kuşkusuz her Yunan tiranı kendisine özgü bazı özelliklere sahipti, tıpkı Avrupa'nın çeşitli ülkelerinin her birinde Reformun da sahip olduğu gibi. Fakat her iki durumda da, tüm örneklere bir arada bakıldığında genel resim sarihleşmeye başlar. Yunan tiranlarının yönetimi sona erdiğinde, ki genellikle bir ya da iki kuşaklık hayli kısa bir sürenin ardından böyle oluyordu,[572] birkaç yer dışında kalıtsal aristokratik hâkimiyet ortadan kayboldu ve bunun yerini çok daha "açık" bir toplum aldı: Siyasi iktidar artık soya, mavi kana dayanmıyordu; fakat esasen mülkiyet sahipliğine bağlıydı (bu artık Yunan oligarşisinin standart

biçimi haline gelmişti) ve Atina gibi demokrasiyle yönetilen pek çok şehirde, daha sonra teoride tüm yurttaşlara yayılacaktı. Bu değişim çok temel bir önem taşıyordu ve resmetmeye çalıştığım sürece dair de iyi bir örnek sunmaktadır.

Burada tespit edeceğim sınıflar, bir yanda genel olarak başlıca toprak sahiplerini oluşturan ve siyasi iktidarı tamamen tekellerine alan hâkim kalıtsal aristokratlar; diğer yandaysa ilk başta, bazen hep birlikte –artık genellikle beşinci ve dördüncü yüzyıllarda olduğundan çok daha geniş bir anlamda, "aristokrat"ın karşısında kabaca "avamı" kastetmek için kullanılan bir ifadeyle– "*demos*" olarak adlandırılan tüm diğer sınıflardır. *Demos*'un başında kendi başlarına servet edinmiş ve iktisadi statülerine denk bir siyasi konum isteyen birtakım kişiler olması muhtemeldi.[573] Bizzat hain bir aristokrat olmayan (ki bazıları böyleydi)[574] tiranlar bu sınıftan gelmiş olabilirler: Tiranların toplumsal kökenlerine dair nadiren güvenilir bilgilere sahip durumdayız; fakat kimi örneklerde halk tabakasından gelen, bir miktar servet ve mevki sahibi kişiler oldukları görülür. Altıncı yüzyılın ikinci çeyreğinde yaşamış bir mültezim ve sonradan da bir tapınak inşaatının müteahhidi olduğu söylenen Sicilya'daki Acragaslı Phalaris bunun (muhtemelen tipik olmasa da) bir örneğidir.[575] (Bir zamanlar, özellikle Percy Ure tarafından savunulan[576] ve George Thomson ile diğerleri tarafından da benimsenen, pek çok tiranın, servetlerini ticaretten elde eden, tabiricaizse "tüccar prensler" olduğuna dair yaygın bir görüş vardı. Fakat aslında bunun böyle olduğu tek bir tiran için bile kanıtlanamaz. Söyleyebileceğimiz şey, en fazla bazı tiranların başarılı ticari yatırımlara sahip kişilerin çocukları ya da torunları oldukları ve sonradan kendilerini toprak sahiplerine dönüştürerek gerekli toplumsal konumu elde etmiş olabilecekleridir; (cf. yukarıda III.iii.) Bu avamdan gelen zenginlerden birkaçı kendilerine bir savaş atı (kabaca Rolls-Royce'un muadili)[577] satın alarak nihai toplumsal

cachet’yi {ayrıcalık} elde etmiş ve böylece *hippeis* (“şövalye”) haline gelmiş bile olabilir; fakat bana göre *hippeis*’in büyük bir çoğunluğu, normalde hâkim soyluluğa mensup kişilerden oluşuyordu. Sözünü ettiğim önde gelen insan grubunun altında, hali vakti yerinde ve orta halli köylü kitlesi yer alıyordu: Bunlara genellikle “*hoplit* sınıfı” deniyordu; çünkü yedinci yüzyıl ve sonrasındaki Yunan yurttaş ordularına, Marathon (490) ve Plataea’da (479) işgalci Pers ordularının mağlup edilmesinde kayda değer bir rol oynayan ve Yunan devletlerine özgü şehirler-arası savaşları büyük oranda yürüten ağır silahlı piyadeleri (*hoplitai*) sağlıyorlardı. *Hoplit* sınıfına mensubiyet bütünüyle, sadece modern yazarların zaman zaman tek şart olarak gördükleri “tam teçhizatlı” (vücut zırhı ve kalkan da dahil olmak üzere tam bir askerî donanıma sahip) bir asker göndermeye değil, fakat aynı zamanda dışarıda bir sefere katılmak ya da çiftliğinden günlerce ve hatta aylarca uzakta muhafızlık yapmak zorunda kalsa bile ona ve ailesine münasip bir geçim kaynağı temin etmeye de yetecek, makul miktarda mülk sahibi olmaya bağlıydı. Bir *hoplit* olmaya kâfi gelmeyecek kadar küçük bir toprağı olan birisi, yalnızca donanmada (tabii eğer varsa) ya da beyefendilerin silahı olan mızrak yerine, bir yay, sapan, kama ya da sopa kullanan hafif silahlı bir piyade olarak hizmet edebilirdi (cf. benim *OPW* 372-3). Beşinci ve dördüncü yüzyıllara ait edebiyatta “*demos*” terimi genellikle bilhassa bu “*hoplit* altı” sınıf için kullanılırdı. Bunların bazıları yoksul köylülerden (tapu sahipleri ya da kiracılar), diğerleriyse zanaatkârlardan, dükkân sahiplerinden, küçük tüccarlardan ya da hayatlarını o zamanlar özgür insanlara açık olanlar içinde en adisi olarak kabul edilen yolla (yukarıda III.vi’de gördüğümüz üzere) kazananlardan, yani kiralık emekçilerden (*misthōtoi* veya *thētes*) oluşurdu. (Özel bir manada kullanılan bu son terim, aslında Atina’da *hoplit* olamayacak kadar fakir olanlar için kullanılan teknik bir terimdi.)

Tiranlığın pek çok Yunan devletinin gelişiminde zorunlu bir aşama olmasının çok basit bir nedeni vardı: Demokrasi bir yana, kalıtsal olmayan bir hâkim sınıfın bile iktidarını sürdürmesine elverişli kurumlar mevcut değildi (hiçbir zaman da olmamışlardı) ve yıllar içinde zahmetle ve tecrübe edile edile yaratılmaları gerekiyordu. Bilebildiğimiz kadarıyla, demokrasi tam anlamıyla uygarlaşmış bir toplumda daha önce hiç kurulmamıştı ve demokrasiyi geliştiren Yunan *poleis*'i de onu en baştan inşa etmek zorunda kalmıştı: Hem gerekli kurumları tasarlamaları, hem de uygun bir ideoloji –daha sonra (aşağıda ii. alt bölümde) üzerine bir şeyler daha söyleyeceğim parlak bir kazanım– örmeleri gerekmişti. Doğumdan gelen haklara değil de, tamamen mülk sahipliğine dayanan kalıtsal olmayan oligarşi bile yeni ve denenmemiş bir şeydi ve potansiyel olarak tehlikeli bir deney olmadan kullanılabilecek geleneksel bir kalıba sahip değildi. Gerekli kurumlar tasarlanana dek aristokrasinin, tek bir birey ve ailesinin –kısmen eski Yunan krallık örüntüsüne uygun; fakat artık geleneksel değil, gasbedilmiş bir iktidarın kullanıldığı– diktatörlüğü dışından gerçek bir alternatifi yoktu. Ondan sonra, tiran ve (kendi ailesinden gelen) halefleri, yeni insanları sorumluluk gerektiren makamlara getirdikçe ve siyasi *aretē* (ehliyet ve "know-how") tedrici bir şekilde en azından soyluluğun altındaki toplumsal tabakanın üst katmanlarına kadar sızdıkça, mülk sahibi sınıfın (ve hatta tüm bir yurttaşlar topluluğunun) tiranı bertaraf edip bizzat yönetebileceğini fark ettiği bir an geldi. Glotz'un takdire şayan bir şekilde ortaya koyduğu gibi:

> İnsanlar tiranlığı sadece bir önlem olarak görmüşlerdi. Onu oligarkların kalesini yıkacak bir koçbaşı olarak kullandılar ve amaçlarına ulaştıklarında kendi ellerini de yaralamış olan silahı hemen terk ettiler (*GC* 116).[578]

"Koçbaşı" metaforu elbette tüm bu sürecin bilinçli olduğunu ve –yukarıda açıklandığı gibi hâkim aristokrasinin dışında kalanlar anlamında– *demos* tarafından iktidarı nihai olarak kendisi için ele

geçirmek amacıyla yönetildiğini ima edecek şekilde anlaşılmamalıdır. Hareket genellikle *demos*'un ya da (ekseriyetle) onun bir kesiminin baskı ve sömürüye karşı, muhtemelen yıllardır mayalanan ve istekli ve yetenekli –belki de sonunda amaçlarının aslında bencilce olduğu ortaya çıkacak olan– bir liderin kendisini göstermesiyle patlak veren basit bir isyanıyla başlamış olabilir. Tiranların saikleri pek çok yerde irdelenmiştir, fakat bu tek başına beyhude bir arayıştır. Çünkü elimizde ekseriyetle kısmen de olsa kurgusal olan daha sonraki anlatılar ve eylemlerden yola çıkılarak yapılan çıkarımlar dışında gerçek kanıtlar bulunduğu pek söylenemez ve bunlar da farklı hipotezleri destekleyecektir.

Tiranlar çağında diğerlerinden daha fazla bilgiye sahip olduğumuz bir siyasi figür bulunmaktadır: Bu, siyasi fikir ve faaliyetleri, hatırı sayılır bir bölümü günümüze ulaşmış kendi mükemmel şiirlerinde kimi veçheleriyle açık bir şekilde görülebilen, altıncı yüzyılın başlarında yaşamış Atinalı Solon'dur (594/3'e *arhon*'du[579]).[580] *Demos* tarafından tiran olmaya zorlanan, ama bunu reddeden Solon'un şiddetli bir sınıf çatışmasının hüküm sürdüğü koşullarda, görünüşte tarafsız bir aracı olarak kendi rolüne dair son derece ciddi bir kavrayışa sahip olduğuna hiç şüphe yoktur.[581] Her ne kadar Solon, yoksullaşmış alt sınıflardan gelen toprağın genel olarak yeniden dağıtılması talebini reddetmişse de, tüm borçları ilga etmek gibi sıra dışı bir adım atmış ve insan bedeninin bir güvence olarak verilmesini de meneden basit bir önlemle,[582] yalnızca insanların gelecekte borç nedeniyle köleleştirilmesini değil, aynı zamanda her türlü borç esaretini de yasaklamıştır. Bu tabii ki sadece Atina'yı etkileyen ve çok ihtiyaç duyulan bir reformdu: Başka kaç Yunan devletinin Atina örneğini izlediğini, tabii izleyen olduysa, bilemiyoruz (bkz. yukarıda III.iv ve n.2). Anayasal olmayan bir iktidarı kullanma konusunda Solon'dan daha az istekli olan diğer önde gelen siyasi figürlerin, her ne kadar pek çoğu kuşkusuz esas

olarak siyasi iktidar elde etmekle ilgilenmiş olsalar da, zorunlu olarak daha az değerli saiklere sahip olmuş olmaları gerekmez. Solon'un *arhon* olmasından yaklaşık otuz yıl önce Atina'da sonuçsuz bir darbe girişiminde bulunan Cylon, tamamen başarısızlığa uğramıştı: Ya hoşnutsuzluk doruk noktasına ulaşmamıştı ya da Atinalılar Cylon hakkında onu reddedecek kadar şey biliyorlardı. Peisistratus daha sonra Solon'un Atina'daki işini, (kanımca) eski Eupatrid aristokrasinin sabote etmekte olduğu yeni Solon anayasasını (bir miktar "katakulliyle" birlikte olsa da)[583] zorla uygulayarak tamamlamıştı.[584]

İktidarlarının toplumsal temelleri, tekil tiranların saiklerinden kesinlikle daha vaatkâr olan bir araştırma konusudur. Burada yine kanıtlar tatmin edici olmaktan uzaktır ve üzerlerine yapılan yorumlar da, özellikle tiranların ne ölçüde *hoplit* sınıfının desteğini gördükleri hususunda çok tartışmalıdır. Yukarıda bu tür bir sorunu çözmeye nereden başlayacağımı göstermeye yetecek kadar şey söylediğimi düşünüyorum. Gerçek şu ki, durum *polis*'ten *polis*'e büyük değişiklikler göstermiş olmalıdır. Kimi örneklerde tiran esasen ya da tümüyle üstün bir dış güç, ya daha güçlü bir şehir ya da (altıncı yüzyıl sonlarından dördüncü yüzyıl sonlarına kadar Asya'da olduğu gibi) Pers kralı, kralın satraplarından biri veya yerel bir hanedan tarafından yerleştirilmiş olabilir.[585] Diğer örneklerdeyse tiranın, paralı askerlerin[586] yardımıyla iktidara gelmiş ve bir süre iktidarını onların yardımıyla sürdürmüş olması mümkündür. Bu tür dış basınçların yokluğunda, tiran *demos*'un hoşnutsuz kesimlerine dayanmak zorunda kalmıştır. Benim şahsi kanaatim en alt sınıfların (en fakir köylülerin, topraksız emekçilerin, sıradan sanatkârların vb.) bu erken tarihte, mesele silahlı çatışmaya geldiğinde rolleri bu dönemde kuşkusuz tayin edici olacak *hoplit* sınıfının büyük bir kısmı tarafından kabul edilmeyen bir tiranı iktidara taşımaya yetecek kadar etkili bir güç oluşturmadıkları yönündedir.[587] Her

halükârda bazı *polis*’lerdeki pek çok sıradan yurttaşın, onlara karşı gelemeyecek kadar soylulara tabi olmuş ya da onlarla bu tür bir bağımlılık ilişkisine girmiş olması mümkündür. Ben, pek çok *poleis*’te *hoplit* sınıfının hatırı sayılır bir kesiminin, özellikle de alt katmanlardakilerin, tiranlara destek vermiş olması gerektiğinden kuşku duymuyorum. İlk olarak Andrewes tarafından (*GT*, 1956) savunulan, fakat 1965’te Snodgrass tarafından eleştirilen bu tez, artık kanımca Paul Cartledge’ın, *JHS* 97 (1977) 11-27’deki mükemmel makalesi “Hoplites and heroes” {Hoplitler ve kahramanlar} ile birlikte yeterince yerleşmiştir.[588]

Aristo için *monarchia*’nın (tek adam yönetimi) Yunanistan’daki iki formu, yani yerleşmiş hukuk biçimlerine uygun geleneksel krallık (*basileia*) ile tiranın yönetimi (*tyrannis*) arasında temel bir ayrım bulunuyordu. Bu iki form, kökenleri itibariyle birbirlerinden farklılaşıyordu. Krallık, der Aristo, “*demos*’a (sıradan insanlara) karşı üst sınıflara [*hoi epieikeis*, mülk sahibi sınıf için kullanılan başka bir ad daha] yardım etme amacıyla yaratılmıştır”, oysa tiranlar “sıradan insanların ve kitlelerin arasından soylulara [*hoi gnōrimoi*] karşı yükselirler, bu yüzden *demos* ellerinde acı çekmemelidir … Tiranların büyük bir kısmı tabiricaizse demagog olarak işe başlamış ve soylulara çamur atarak güven kazanmıştır” (*Pol*. V.10, 1310^{b}9-16). Kısa bir süre sonra, kralın “toplumun muhafızı olmak isteyeceğini, böylece mülk sahiplerinin adaletsizliğe uğramayabileceklerini ve *demos*’un da kibirli bir muameleye maruz kalmayabileceğini”, oysa tiranın tam tersini yapıp fiiliyatta sadece kendi çıkarlarını düşündüğünü söyler (1310^{b}40-11^{a}2). Tarihsel görevlerini Aristo’nun zamanından çok daha önce tamamlayan ve Aristo’nun pek çoğunun genellikle baskıcı ve despotik figürler olduklarına inandığı tiranlar, elimize ulaşan kaynaklarda neredeyse standart bir biçimde düşmanca muamele görürler. Üzerine hafifçe gölge düşürülen tek bir figür çıkar karşımıza:[589] Heredotus,

Thucydides ve Aristo'dan olumlu methiyeler alan Atina tiranı Peisistratus (bkz. yine n.28).

Yunan tiranlığı mevzusunu, Fransa'da Aralık 1851'de Louis Napoleon'un iktidarı ele geçirmesinden mülhem Marx'a ait kimi pasajları hatırlatmadan geçmemeliyim: Bunlara yukarıda II.iii'de atıfta bulunulmuştu.

(ii)
MÖ Beşinci ve Dördüncü Yüzyıllar

Altıncı yüzyıl sona ermeden önce Sicilya ile pek çok tiranın Pers işbirlikçisi olarak hüküm sürdüğü Asya'daki Yunan şehirleri ve kıyıdan uzak adalar dışında neredeyse bütün tiranlar ortadan yok olmuştu.[590] Takip eden iki yüzyıl, yani beşinci ve dördüncü yüzyıllar,[591] çeşitli biçimleriyle demokratik anayasaların, değişen ölçülerde başarılı ya da başarısız bir şekilde, genellikle şiddet içeren devrimlerle ve bazen de bir dış gücün müdahalesiyle uygulamaya konulduğu, Yunan demokrasisinin muhteşem çağıydı. Yerlerinden ettikleri rejimler genellikle zenginlerin oligarşileriydi: Siyasi haklar yalnızca bir azınlıkla (*oligoi*) değil, *mülk sahibi* azınlıkla sınırlanmıştı (cf. yukarıda II.iv). En geniş haliyle bu tür bir oligarşi, muhtemelen çoğu örnekte tüm yurttaşların beşte biri ile üçte arasında bir oranda olduğu hesaplanabilecek tüm *hopla parechomenoi* sınıfına (süvari ya da *hoplit* olarak hizmet etmeye gücü yetebilenler: bkz. yukarıda i. alt bölüm) doğru genişleyebilirdi (özellikle bkz. *OPW* 35. n.65'te de tartıştığım Ps.-Herodes, *Peri Politeias* 30-1). Siyasi hakların kullanımı için gereken mülkiyet şartları daha yüksek tutulduğunda, oligarşi *par excellence* "mülk sahibi sınıf" olarak tanımladıklarımdan (bkz. yukarıda III.ii) oluşmuş olmalıdır: Yaşamları için çalışmak zorunda kalmadan mülklerinden geçinebilenler. Elbette oligarşiye mensubiyet daha da kısıtlanmış, hatta en dar halinde, kalıtsal bir *dynasteia* oluşturan

birkaç önde gelen aileyle sınırlanmış bile olabilir. Kabaca, bir dış gücün desteği gibi özel durumlar dışında, oligarşi ne kadar darsa, uzun bir süre boyunca varlığını sürdürme şansının da o kadar az olduğunun söylenebileceğini düşünüyorum.

Klasik Yunan demokrasisi,[592] burada ayrıntılı bir şekilde tartışamayacağım kadar geniş bir konudur ve kendimi, hem *dēmokratia*'nın[593] çağdaş (ve genellik düşmanca) tariflerinde hem de uygulamasına dair bildiklerimizde karşımıza çıkan temel özelliklerinin çok kısa bir özetiyle sınırlayacağım.[594] Ne yazık ki, diğer Yunan demokrasilerine ilişkin o kadar az bilgiye sahibiyiz ki, Atina demokrasisini tipik bir örnekmiş gibi ele alacağım; fakat Atina, Yunan demokrasileri arasında kuşkusuz en saygı duyulanı, tanınanı ve hakkında bilgi sahibi olduğumuz en gelişkini olmasına rağmen, belli ki hiç de tipik değildi.

A. (i) *Dēmokratia*'nın ilk ve en karakteristik özelliği, egemen bir Meclis'te (*ekklēsia*, normalde ellerin gösterilmesi yoluyla oylama anlamına gelir) ve hem yargıç hem de jüri üyesi olan, gizli oy veren ve temyiz edilemez *dikast*'lardan (*dikastai*) oluşan geniş popüler mahkemelerde (*dikastēria*) vücut bulan tüm yurttaşların oy çokluğuyla yönetimine dayanmasıydı. Pek çok klasik dönem araştırmacısı bile, *siyasi kararların tüm yurttaşların oy çokluğuyla alınması* şeklindeki en temel anlamıyla, bildiğimiz tüm diğer toplumlardan daha önce Yunanistan'da ortaya çıkmış olan demokrasinin sıra dışı özgünlüğünün farkına varmayı başaramamıştır: Bkz. *OPW* 348 (Ek XXIV).

(ii) *Dēmokratia*, "*demos*"un (*δῆμος*) yönetimiydi. Bu ya tüm yurttaş topluluğu (ve onların Meclisi) ya da yoksullar, alt sınıflar biçiminde iki ana anlamda kullanılan bir sözcüktü. Her yerde yurttaşların çoğunluğu ya mülksüz ya da çok az mülke sahip olduğu için, mülk sahibi sınıf, *dēmokratia*'nın dar anlamıyla *dēmos*'un yönetimi olduğundan ve aslında yoksulların zenginler üzerindeki

hâkimiyeti anlamına geldiğinden şikâyet ediyordu. Bu doğru olduğu ölçüde, demokrasi, yoksul yurttaşların zenginler tarafından sömürülmesini sınırlandırarak sınıf mücadelesinde hayati bir rol oynamıştı –altı nadiren hak ettiği kadar çizilen bir gerçek (Bu konuyu yukarıda II.iv'te yeterince tartıştım).

(iii) Sadece yetişkin erkekler tam anlamıyla yurttaştılar ve kadınların hiçbir siyasi hakkı yoktu. Bu nedenle "yurttaş" terimini kullandığımda bu, yalnızca yetişkin erkekleri içerecek şekilde anlaşılmalı.

(iv) Elbette, Yunan demokrasisinin her zaman hatırı sayılır ölçüde köle emeğinin sömürülmesine dayalı olduğunu asla unutmamalıyız. Bu demokrasinin varlığını sürdürmesi açısından, antik dünyada hüküm süren koşullarda, daha sınırlı başka herhangi bir anayasa formu için olduğundan daha vazgeçilmezdi (Bunun nedenini yukarıda III.iv'te açıklamıştım: Bkz. § I'in üçüncü paragrafı). Bununla birlikte, köleliği, *sub specie aeternitatis*, her insan toplumunun telafisi mümkün olmayan musibeti olarak görsek de, Yunan demokrasisi altında var olduğu gerçeğinin, *kendi döneminin en yüksek standartlarıyla birlikte yargıladığımızda bile* demokrasiye gözümüzde değer kaybettirmesine izin vermemeliyiz. Zira Yunan devletleri başka herhangi bir anayasal form altında da kölelikten kurtulamazlardı[595] ve antikitede bir kurum olarak köleliğe ilişkin neredeyse hiçbir itiraz yöneltilmemişti (bkz. aşağıda VII.iii).

B. Demokratların büyük hedefi toplumlarının mümkün olduğunca çok özgürlüğe (*eleutheria*) kavuşmasıydı.[596] Özgürlükleriyle böbürlenen, fakat ona ulaştıklarına (ya da hatta onu hedeflediklerine) dair iddiaları başkaları tarafından reddedilen ve alaya alınan pek çok yirminci yüzyıl toplumuyla keskin bir karşıtlık oluşturacak şekilde, Yunan demokrasisinin muarızları, gerçek özgürlükten ziyade serbestlik anlamına geldiği için küçümsediklerinde bile, özgürlüğün gerçekten de demokratların

hedefi olduğunu bütünüyle kabul ediyorlardı. Özgürlüğün bugüne kadar sahip olduğu en azimli ve tehlikeli düşmanlardan bir olan Platon, demokrasiye, özgürlüğe herkesin erişimini mümkün kıldığı için dudak büküyordu –demokraside yurttaşlar, *metik*ler, yabancılar, köleler, kadınlar ve hatta (parlak bir fikir) hayvanlar bile tek kelimeyle "*eleutheria*'yla dolu"ydu! (*Rep*. VIII.562a-4a). Kamusal tartışma demokratik sürecin asli bir unsuru olduğundan, demokratik *eleutheria*'nın önemli bir bileşeni de konuşma özgürlüğü, yani *parrhēsia* idi.[597]

C. Demokraside her yurttaş eşit oya sahip olduğundan, siyasi eşitlik (*isotēs*), tabiricaizse, Yunan *dēmokratia*'sının değişmez bir özelliğiydi.[598] Yunan demokratları toplumlarının ayırt edici özelliğinin, *isonomia* ("yasalar önünde eşitlik", "doğru bir tercüme" olmasa da, muhtemelen temel fikri modern okura en iyi şekilde aktarır) ve *isēgoria* (herkesin aklına geleni özgürce söylemeye eşit hakkı olması) olduğunu söylerlerdi.[599] Bununla birlikte, iktisadi eşitlikle ilgili hiçbir iddiaları yoktu.

D. Herhangi bir iktidarı kullanan herkesin *euthyna*'ya tabi bir *hypeuthynos* olmak zorunda olması demokrasinin temel bir ilkesiydi. Bu her görevlinin, Atina'da ve diğer demokrasilerin hepsinde değilse de çoğunda, normalde bir yıl olan görev süresi bitince girmek zorunda olduğu, yapıp ettiklerinin değerlendirildiği (ve hesaplarının denetlendiği) bir süreçti.[600]

E. Demokratlar, ne kadar muarızları tarafından kendi yasalarını *ad hoc* ve *ad hominem* çıkarılan kararnamelerle (*psēphismata*) çiğnemeyi alışkanlık haline getirmekle suçlanırlarsa suçlansınlar, hukukun üstünlüğüne derinden inanıyorlardı. Aristo ve diğerlerinin bu başlık altındaki eleştirileri bazı başka demokrasiler açısından haklı çıkarılabilirse de bu, Klasik Atina için bariz bir şekilde doğru olmayan bir suçlamadır.[601]

Kimi antik kaynaklar ve hatta kimi modern araştırmacılar, Yunan demokratlarının seçimden ziyade kura yoluyla makamlara atama yapılmasına inandıklarını iddia etmişlerdir. Fakat bunun yalnızca önemsiz ve askerî komuta içermeyen makamlar açısından doğru olduğunu vurgulamalıyım. Bu mesele, sahte-Aristocu, *İskender'e Retorik*'in yazarı tarafından, (ki artık son Teubner editörü M. Fuhrmann, 1966 ile birlikte Anaximenes'in *Ars Rhetorica*'sı olduğunu tespit edebiliyoruz) açık bir şekilde ortaya konmuştur:

> Demokrasilerde önemsiz *magistrat*'lıklar için (çoğunluğu böyleydi) kurayla atama gerekliydi, çünkü bu iç ihtilafları engelliyordu; fakat önemli olanların tüm yurttaş topluluğu tarafından seçilmesi gerekiyordu (2.14, 1424a17-20).

Aynı eser, oligarşilerde bile pek çok makama kura ile atama yapılmasının arzu edildiğini, yalnızca en büyükler için "yeminli bir gizli oyun ve katı önlemlerin" söz konusu olduğunu söyleyerek devam eder (2.18, 1424a40-b3).

Beşinci ve dördüncü yüzyıllardan elimize ulaşan kanıtlar çok bölük pörçüktür ve her ne kadar büyük bir bölümü Atina'yla ilgili olsa da, her biri diğerlerinden kimi açılardan farklı olan diğer *polis*'lerin başarılarıyla ilgili de dağınık kanıtlar bulunmaktadır. Genellemeler yapmak son derece güçtür ve aşırı basitleştirme de her an kapıda bekleyen bir tehlikedir. Yine de herhangi bir şekilde konuyla ilgili olan önemli kanıtların hemen tümünü incelemek için elimden geleni yaptım (ve burada alıntılama fırsatı bulduğumdan çok daha fazlası vardı). Şimdiyse sözünü ettiğim spesifik kanıtlar temelinde, beşinci ve dördüncü yüzyıllarda sınıf mücadelesine ilişkin bir dizi genel açıklama yapmak istiyorum.

1. Bir Antik Yunan *polis*'inde mülk sahipleri ile emekleriyle doğrudan ya da dolaylı olarak mülk sahiplerinin aylak yaşamlarını sürdürmelerini mümkün kılan işçiler arasındaki temel iktisadi

anlamıyla sınıf mücadelesi (bkz. yukarıda II.ii'deki tanımlarım) elbette durmaksızın süregidiyordu. Söz konusu işçiler esas olarak alınıp satılabilir kölelerden, fakat birkaç yerde öncelikli olarak serflerden (bkz. yukarıda III.iv), sayıları görece az olan bazı kiralanmış emekçilerden (bkz. yukarıda III.vi), faizle borç almak zorunda kalan ve ödeyememeleri halinde (muhtemelen Atina dışındaki *poleis*'in büyük çoğunluğunda) borç esiri haline gelebilen talihsizlerden ve daha dolaylı olarak mülk sahiplerinin kiracılarından oluşuyordu. Bu mücadele kuşkusuz fazlasıyla tek taraflıydı: Efendinin tahakkümünü gösteriyor ve özünü de kendisi için çalışanların emeğini sömürmesi oluşturuyordu. 370-369 yıllarında Sparta'nın beklenmedik bir zafiyet döneminde güçlü bir dış müdahalenin yardımıyla özgürlüklerini elde edip bir kez daha bağımsız Messene *polis*'i haline gelen Messeneli *Helot*'ların kitlesel kurtuluşuna benzer (bkz. yukarıda III.iv, § II ve n. 18) başka hiçbir örnek bilmiyorum.

2. Bununla birlikte, çok az mülke sahip olan ve hiç kölesi bulunmayan pek çok Yunanlı da vardı: Bunların çoğunluğu benim "köylü" tanımıma uyuyordu (bkz. yukarıda IV. ii) ve geriye kalanların önemli bir kısmı da sanatkâr ya da tüccardı (IV.vi). Bu insanlar, kolektif olarak "demos", yani sıradan halktı ve Yunan *poleis*'inin ezici çoğunluğunda yurttaş nüfusunun büyük bir ağırlığını oluşturmuş olmalıydılar. Bu *demos* sınıf mücadelesine nasıl katılıyordu? Eğer sınıf bir sömürü ilişkisiyse, bu soruya verilecek cevap belirli bir *demos*'un mensuplarının ne ölçüde sömürüldüklerine ya da bu duruma düşme tehlikesi karşısında, siyasi sınıf mücadelesi yoluyla bundan kaçınmakta ne ölçüde başarılı olduklarına bağlı olmalıdır. Fiiliyatta olan biten şeyler büyük oranda, (göreceğimiz üzere) devletin kontrolü açısından asli olan bu siyasi sınıf mücadelesinin sonuçlarına bağlı olacaktır. Bu mücadelenin doğasına ve devletle arasındaki ilişkiye daha yakından bakmalıyız. Bu konuyu burada, beşinci ve dördüncü yüzyıllarla

ilişkili olarak ele almak uygun ve verimli olacaktır; çünkü bu dönemin öncesine dair bilgilerimiz yetersizdir. Bu dönemden sonraysa Yunan *poleis*'i artık kendi kendisinin efendisi olmaktan çıkmış, ister Helen krallığı isterse Roma yönetimi olsun, az ya da çok bir süzerenin emirlerine tabi hale gelmiştir (bkz. bu bölümün iii. alt bölümü). Dahası, meseleyi tam da başta Aristo ve Platon olmak üzere çağdaş düşünürlerin kullandığı terimlerle tartışabilirim.

"Devletin" kontrolünden söz ederken, Antik Yunanlıların *politeia* adını verdikleri şeye, yani genel anlamıyla "anayasa"ya, siyasi yaşamı yöneten temel yasa ve âdetlere atıfta bulunuyorum. Fakat Yunanca kelime, yeri geldiğinde, modern "yaşam biçimi" ifadesinin gücüne yaklaşan bir anlam da kazanır. İsokrates *politeia*'yı şehrin ruhu olarak tanımlar (*psychē poleōs*, VII.14). Aristo ise, *politeia* değiştiğinde, şehrin artık aynı şehir olamayacağını söyler (*Pol*. III.2, 1276^{b}3-4). Ona göre, tam siyasi haklara sahip yurttaş topluluğu,[602] *politeuma*, "her açıdan *polis*'in efendisidir; *politeuma* ve *politeia* özdeştir" (III.6, 1278^{b}10-11), her iki kelime de "aynı anlama gelir" (1279^{a}25-6). Anayasa ister bir kişi, ister bir azınlık isterse çoğunluk olsun, yönetici ya da yöneticiler*dir*: Bunların her biri topluluğun tüm mensuplarının çıkarını gözeterek yönetmek zorundadır; fakat fiiliyatta genellikle böyle yapmazlar (1279^{a}27-39), zira Aristo sayısız pasajda fiiliyatta yöneticilerin kendi kişisel ya da sınıfsal çıkarları olarak değerlendirdikleri şeyleri gözeterek yönetmelerinin beklenmesi gerektiğini yalın bir şekilde ortaya koyar. (Bu arada, burada, Aristo ve diğer Yunan entelektüellerinin, daha sonraki pek çok düşünürün, özellikle devletlerin esas olarak özel mülkiyet haklarını korumak için var olduklarına tutkuyla inanan Cicero'nun [*De offic*. II.73, cf. 78, 85; I.21], benzer düşünceleri savunan Locke'un ve daha modern zamanlardaki pek çok siyasi kuramcının

yaptığı gibi mülkiyet haklarının korunmasını devletin esas işlevlerinden biri olarak görmediklerini[603] belirtmeye değer.)[604]

Bizim "devlet" adını verdiğimiz şeyin Yunanlılar için *politeuma*'nın, yani yönetmek için anayasal bir güce sahip olan yurttaş topluluğunun aracı olduğu gerçeğini kabul edebiliriz. Ve daha önce (yukarıda II.iv'te) göstermiş olduğum üzere, Yunanlılar, alışılagelmiş bir şekilde, oligarşinin mülk sahibi sınıfın, demokrasininse esasen yoksul yurttaşların çıkarları için yönetmesini beklerlerdi. Bu nedenle devletin kontrolü, sınıf mücadelesinin siyasi düzlemdeki ödüllerinden biri, aslına bakılırsa en büyüğüydü. Bu *Komünist Manifesto*'daki, "Siyasi iktidar, asıl anlamıyla, sadece bir sınıfın bir diğerini baskı altında tutmaya yönelik örgütlenmiş iktidarıdır" (*MECW* VI.505) önermesini kabul edemeyenleri bile şaşırtmamalıdır.

3. O halde, siyasi düzlemde sınıf mücadelesi, pek çok örnekte her şeyden önce, devletin kontrolüne yöneliktir. Eğer bir Yunan *polis*'inde *demos*, Atina gibi gerçekten işleyen bir demokrasi yaratıp yaşatabilirse, kendisini büyük ölçüde korumayı ve sömürüden büyük oranda kurtulmayı ümit edebilir. Gerçekten başarılı bir demokrasiye, şüphe duymadan verebileceğimiz uzun süre yaşamış tek örnek, 507 ve 322/1 yılları arasında, demokrasinin 411 ve 404-3 yıllarındaki iki kısa oligarşik devrim dışında güvenli bir şekilde iktidarda olduğu Atina'dır (bkz. aşağısı ve nn.29-34). Pek çok başka demokrasi de mevcuttu, ama onlara dair bilgilerimiz azdır.

4. Diğer yandan, mülk sahibi sınıf, mülkiyet şartına bağlanmış oy hakkına dayanan bir oligarşi kurmayı başarabildiğinde, yoksul yurttaş kitlesi tüm anayasal iktidardan yoksun bırakılır ve büyük ihtimalle zenginlerin sömürüsüne giderek artan ölçülerde tabi hale gelirdi. Yukarıda II.iv'te bunu doğal kabul eden Yunan yazarların bazı ifadelerini alıntılamıştım. Platon'un dediği gibi, oligarşilerde kimileri büyük servetlere sahipken, diğerleri aşırı bir sefaletle

boğuştuğu ve hâkim sınıf dışındaki nerdeyse herkes fakir olduğu için, oligarşi sırasıyla Zengin ve Yoksul olmak üzere “iki şehre” dönüşür (*Rep.* VIII.551d, 552bd). Oligarşi, diye ekler Platon, “pek çok kötülükle dolu” bir anayasa biçimidir (544c). İtalya’da Roma oligarşisi altında olduğu gibi (bkz. yukarıda III.iv n.5.), Yunan oligarşilerinde de “güçlü olanlar” genellikle yasal ya da yasal olmayan yollardan en iyi toprakların büyük bir kısmının mülkiyetini ellerine geçirmeyi başarmış olmalıdır. Aristo, Güney İtalya’daki bir Yunan şehri olan Thurii’nin önde gelenlerinin (*gnōrimoi*), “anayasa fazla oligarşik (*oligarchikōtera*) olduğundan yasaya aykırı bir şekilde, tüm kırsal kesimi” ele geçirerek kazanç sağlayabildiklerinden söz eder: Ortaya çıkan sonuç kanlı bir devrimdir (*Pol*. V.7, 1307^{a}27 ff., özellikle 29-33). Aristo hemen ardından “aristokratik” anayasalarla ilgili genellemeler yapmaya geçer: Oligarşik olduklarından der, *gnōrimoi* kendi payına düşenden fazlasını alır (*pleonektousin*, 1307^{a}34-5). Yunan oligarşilerinin çoğunda borçlar hukukunun katı olduğuna ve borç nedeniyle köleleştirmeye değilse bile, kimi borç esareti biçimlerine izin verdiğine kuşku yoktur (cf. yukarıda III. iv., § III). Kişisel özgürlüklerini korusalar bile, borçlarını ödeyemeyenler mülklerini tamamıyla kaybedip kiracı-çiftçi ya da ücretli emekçi olmaya zorlanabilir ya da sadece en kuvvetli olanlar için bir kaçış yolu olan paralı askerliğe başvurabilirlerdi.[605] Oligarşilerde, devlete mali katkıda bulunmalarına ya da *hoplit* ordusunda hizmet vermelerine yetecek kadar mülk sahibi olmayanlar için çeşitli zorunlu emek biçimleri de var olmuş olabilir (cf. Helenistik ve Roma dönemlerinde çok sık karşımıza çıkan *angareiai*: bkz. yukarıda I.iii ve n.8). Mahkemelerse yalnızca magistratlar ve hâkim sınıfın diğer mensuplarıyla doldurulduğundan, yoksul bir insanın oligarşinin üyelerine karşı yasal haklarını kullanması bile genellikle güç olacaktır –ki Aristo’nun farkına vardığı gibi bunlara göre adaletin

mülk sahibi sınıfın çıkarlarıyla aynı anlama gelmesi muhtemeldi: Normalde kendilerini mutlak anlamda üstün hissediyor ve tüm siyasi kararları istedikleri gibi almayı kendilerine hak görüyorlardı (bkz. yukarıda II.iv).[606]

5. Bir oligarşi, güvenli bir şekilde iktidara yerleştikten sonra eğer uyanık olur ve her şeyden önce birlik içinde kalırsa ve mensupları da siyasi iktidarlarını çok kötü bir şekilde suistimal etmezlerse, hayli uzun bir süre varlığını sürdürebilir. (Yukarıda II.iv'te Aristo'nun bu konuyla ilgili kimi düşüncelerini aktarmıştım.) Uzun süre yaşamış az sayıda oligarşi örneği biliyoruz. En görünür olanlarından biri, Cypselid tiranlığının düşüşünden (muhtemelen 582 civarı) 392 yılındaki demokratik devrime kadar neredeyse iki yüzyıl yaşayan Korint'ti. En dayanıklı olan oligarşiyse, "Lycurg" anayasasının (muhtemelen) yedinci yüzyılın ortalarında uygulamaya konmasından, iki ya da üç kuşaklık bir iç mücadelenin yaşanacağı sıkıntılı bir sürecin başladığı Kral Cleomenes'in darbesine kadar başarılı bir devrimin görülmediği Sparta'ydı (bkz. benim *OPW* 124-49). İktisadi sıkıntılar yoksullaşanları sık sık, hem devletin kontrolünü ele geçirmek hem de mülkiyetin –en sık da toprak dağıtımı (*gēs anadasmos*) veya borçların ilgası (*chreōn apokopē*) ya da her iki önlemin birden alınması biçimini alan– bir tür yeniden tahsisini sağlamak amacıyla devrime kalkışmaya sürüklüyordu (bkz. aşağısı ve n.55). Eklenmesi gereken önemli bir kayıt bulunuyor: Yoksullaşan kitlelerin hâkim sınıfın bazı üyelerinin liderliğini sağlayamadığı hiçbir demokratik devrimin başarılı olma veya istikrarlı bir demokrasiye yol açma şansı yoktu. Bununla birlikte, Aristo'nun göz ardı edilen bir pasajına göre, hafif silahlı birliklerin ve –tamamen alt sınıflardan toplanan ve bu nedenle istisnasız bir şekilde demokratik görüşlere sahip olan– donanma mürettebatlarının sayısı, kendi döneminde çok fazlaydı ve iç ihtilaflarda "hafif silahlı birlikler, süvari ve *hoplit*'lere kolayca galebe çalabildiklerinden

(tabii ki meydan muharebelerinden söz etmiyor), alt sınıflar (*dēmoi*) zenginlerin hakkından gelebiliyorlardı (*euporoi*: *Pol*. VI.7, 1321ª11-21). Oligarşinin demokrasiye dönüştürülmesinin tek yolunun devrim olduğunu söyleyebilirim: Bütün bir Yunan tarihinde hâkim bir oligarşinin zorlama olmadan ve sadece oylamayla demokrasiye geçtiği tek bir örnek bile bilmiyorum.

6. Her iki türden (oligarşiden demokrasiye ya da tam tersi) başarılı bir devrimi elverişli kılan koşulların oluşması en fazla, (ekseriyetle olduğu gibi) bir dış güç devrimcilik iddiasındakiler tarafından davet edildiğinde mümkündü. Bu, en azından paralı askerler ya da onları kiralayabilmek için gerekli olan parayı sağlayabilecek bir emperyal devlet (Atina ya da Sparta), bir Pers satrabı veya başka bir Asyalı ekâbir olabilirdi (bkz. benim *OPW* 37-40). Atina'nın müdahalesi neredeyse her zaman demokrasi, oligarşik Sparta ya da bir Pers monarkı veya satrabınınkiyse oligarşi ya da tiranlık lehine gerçekleşiyordu.[607]

7. Tabii ki siyasi düzlemdeki sınıf mücadelesine etkin bir şekilde iştirak edebilecek olanlar, "Otuzlar"ın iktidarının ardından, *metik*'lerin ve diğer yabancıların da (ve hatta kölelerin de) katıldıkları ve bazılarının da yurttaşlıkla ödüllendirildiği Atina'daki 403 tarihli demokratik restorasyon gibi özek durumlar dışında, *polis*'in yetişkin erkek yurttaşlarıydı.[608] Ve yalnızca yurttaşların ve devlet tarafından yararlı hizmetleri karşılığında ya da onurlandırmak amacıyla istisnai *gēs enktēsis* hakkı bahşedilen az sayıdaki yabancının –gördüğümüz üzere (yukarıda III.iii) uzak ara en önemli üretim aracı ve servet biçimi olan– toprak sahibi olabildiğini unutmamalıyız. Muhtemelen *metik*'ler (mukim yabancılar), Atina'da olduğunu bildiğimiz gibi, pek çok devlette toprak ve ev kiralayabiliyorlardı (bkz. Lysias VII.10; cf. XII.8 ff., 18-19);[609] fakat buradan elde edebilecekleri her tür kazanç, yurttaş olan toprak sahiplerine ödemek zorunda oldukları rant nedeniyle büyük oranda

azalıyordu. Bu nedenle, bir Yunan devletinin yurttaşları bir anlamda, her ne kadar birbirlerine karşı daha dikkate değer bir şekilde farklı sınıflara bölünmüş olsalar da, yabancılar karşısında, benim (yukarıda II.ii'deki) tanımlarıma göre ayrı bir toprak sahibi sınıf olarak kabul edilebilir. Yalnızca, *metik*'lere burada daha fazla dikkat gösterilmesi gerektiğini düşünenlerin, bu konuyla yukarıda II.v'te ve 29-30. dipnotlarında yeterince ilgilenildiğini göreceklerini ekleyeceğim: Azatlı olmayan *metik*'lerin çoğu, muhtemelen zamanı gelince evlerine dönme niyetiyle bir süreliğine memleketleri olmayan bir şehirde gönüllü olarak yaşayan, başka bir *polis*'in yurttaşları olmalıdır. Ve kuşkusuz *metik*'ler yoğun bir şekilde sömürülemezlerdi: Sömürüldükleri takdirde yapacakları şey basitçe başka bir yere taşınmaktı.

⁂

Daha önce, beşinci ve dördüncü yüzyıllardaki Yunan tarihine ilişkin kanıtların büyük bir kısmının çoğunlukla ya da sadece Atina ile ilgili olduklarını söylemiştim. Atina hiç de tipik değildi, bunun nedenini *OPW* 34 ff.'de (özellikle. 46-9) açıkladım. Yine de, yalnızca ona ilişkin kanıtların başka herhangi bir şehir için olduğundan çok daha fazla olması nedeniyle, bu şehre odaklanmak istiyorum.

Cleisthenes'in 508-7 tarihli anayasası Atina'ya, Yunanlıların tam demokrasi olarak gördükleri şeyi getirmişti, belirli makamlara gelmek için mülkiyet şartları aransa da,[610] her yurttaş egemen Meclis'in hem müzakere ve (*ekklēsia* olarak bilinen) yasama faaliyetlerinde hem de, *hēliaia* olarak –muhtemelen daha geç bir tarihe değilse bile 462/1 yılına kadar– pek çok amaçla "jüri mahkemelerine" (*dikastēeris*) bölündüğü yargı faaliyetlerinde oy hakkına sahipti. Bizzat Atina'da bulunan devlet organlarının dışında, yurttaş nüfusunun bölündüğü (kabaca 150 kişilik) "*demes*"lerde demokratik olarak örgütlenmiş[611] çok sayıda önemli

yerel siyasi işlev de bulunuyordu. Demokrasinin 322/1'deki yıkılışından önce bu yapıda herhangi bir önemli değişiklik yapılmadı (bunun için bu bölümün iii. alt bölümüne ve 2. dipnotuna bakınız); fakat beşinci yüzyılda hem anayasal yapıda hem de fiilî işleyişte, onu bizim düşünme biçimimizle belirgin biçimde daha demokratik kılan kimi modifikasyonlara gidilmişti. Kesin doğasına ve ayrıntılarına dair pek çok modern araştırmacının iddia ettiğinden daha az şey bildiğimiz 462/1 tarihli "Ephialtes" reformları dışında, beşinci yüzyılın ortalarıyla son yılları arasında kararnamelerle uygulamaya konulmuş en önemli reform, siyasi görevlerin yerine getirilmesi karşılığında ödeme yapılmasıydı: Önce mahkeme jürilerinde ve Meclis'in görüşeceği konuları hazırlayan konseyde (*boulē*) yer almak karşılığında, daha sonraysa (403'ten sonra) Meclis'e devam etmek için.[612] Her ne kadar ödenen miktarlar düşükse de (bir zanaatkârın ücretlerinden daha az), bu reform daha yoksul yurttaşların da arzu etmeleri halinde şehrin siyasi yaşamında gerçek bir rol oynayabilmelerini sağladı. Kısa bir süre önce Sir Moses Finley tarafından, kanıtlar hiçe sayılarak aksi ileri sürüldüğünden, siyasi ödemenin kuşkusuz Atina'ya özgü olmadığının ve bir dizi başka demokraside de hiç değilse dördüncü yüzyıl itibariyle uygulamaya konulduğunun altını çizeceğim: Her ne kadar Rodos, dördüncü yüzyıl için bu bağlamda ismini verebileceğimiz diğer tek şehir olsa da –bkz. benim *PPOA*– bu Aristo'nun *Politika* eserindeki bir dizi pasajda son derece açıktır.[613]

Devlet düzeyinde siyasi liderlik uzun bir süredir epey küçük "siyasetçi aileler" çevresinin tekelindeydi; fakat Atina'nın beşinci yüzyılda bir imparatorluk elde etmesi, bu çevrenin genişlemesini zorunlu kılan çok sayıda yeni makam yaratmıştı. Beşinci yüzyılın son otuz yılında genellikle haksız yere Aristophanes gibi üst sınıf yazarlar ve diğer komedi yazarı şairler tarafından şunu, bunu ya da ötekini "satan" kaba tüccarlar diye yerilen bir grup "yeni insan"

karşımıza çıkar (bkz. benim *OPW* 359-62).[614] Önemli bir rol oynayan siyasetçilere genellikle “demagoglar” (*dēmagōgoi*) deniliyordu. Bu terim, aslen “demosun liderleri” anlamına gelen nötr bir sözcükken, kısa zaman içinde daha çok aşağılayıcı bir anlamda kullanılmaya başlandı. Bu “demagoglar”ın en ünlülerinden biri olan ve 420’lerde önemli bir rol oynayan Cleon, Aristophanes’in alay ettiği (ve Thucydides’in de neredeyse benzer bir düşmanlıkla olsa da, çok farklı bir açıdan betimlediği) bayağı “tabakçı” ya da “deri satıcısı”ndan çok farklı, tam zamanlı, profesyonel bir siyasetçiydi. Bazı diğer “demagoglar”ın da benzer şekilde hicvedildiği biliniyor ve bu insanların pek çoğuna ait geçmişten kalma resimlerin fazlasıyla gerçek dışı olduklarını düşünmek için geçerli nedenlere sahibiz (bkz. benim *OPW* 234-5, özellikle n.7).

Başka bir yerde Aristophanes ve İsokrates gibi Atinalı üst sınıf mensuplarının Cleon’dan ve demagog arkadaşlarından neden hoşlanmamaları gerektiğini uzun uzadıya açıklamıştım (*OPW* 355-76). Özetlemek gerekirse, bu demagoglar *dēmotikoi* idi (Romalı *populares*’in muadili): Atina’da “üstlerine” karşı genellikle alt sınıfların yanında yer alıyor ya da şu veya bu şekilde Atina üst sınıfının ya da bu sınıfın bazı mensuplarının çıkarlarının aleyhine olduğu düşünülen bir tarzda hareket ediyorlardı. Bununla birlikte, Atina’daki siyasi sınıf mücadelesi, bir bütün olarak tartıştığımız dönemde hayli durağandı (birazdan iki önemli istisnayı göstereceğim) ve kaynaklarımızda kaydedilen iç siyasi ihtilaflar nadiren doğrudan bu mücadeleden kaynaklanıyordu. Bu çok doğal ve tam da beklememiz gereken bir şeydi, çünkü demokrasi güçlü ve sarsılmazdı ve mütevazı Atinalıların arzularını tatmin ediyordu. Meclis ve özellikle de mahkemeler fakir yurttaşlara, zenginlerin ve güçlülerin baskıları karşısında hatırı sayılır bir koruma sağlamış olmalıdır. Burada Aristo’nun mahkemelerin *demos* tarafından

kontrol edilmesini, *demos*’a anayasanın kontrolünün verilmesi olarak değerlendirdiğini hatırlamak gerekir. (*Ath. pol.* 9.1 *fin*.). Demokrasi mali durumları sağlam olan, (savaş dönemlerinde zaman zaman toplanan bir kelle vergisi olan *eisphora*’dan kaynaklanan arızi zorlukları hesaba katsak bile) ağır bir şekilde vergilendirilmeyen ve başta kamu hizmeti yoluyla olmak üzere şeref ve itibar kazanmak için bol miktarda şansı bulunan zenginlere de dikkat çekici şekilde müsamahakârdı. En fazla önde gelen Atinalıların çıkar sağladığı (Thuc. VIII.48.6)[615] beşinci yüzyıl “imparatorluğu”,[616] pek çok zengini, bir süreliğine de olsa, büyük ölçüde imparatorluğun dayandığı temellerin ayrılmaz bir parçası olarak görülen demokrasiyle barıştırdı. Hâkim şehrin tabi devletlerdeki alt sınıfların desteğine fazlasıyla dayanması açısından bildiğimiz tüm geçmiş imparatorluklar arasında emsalsizdi (bkz. benim *OPW* 34-43) –genel olarak yönettikleri toplumlardaki kraliyet hanelerinin, aristokratların ya da en azından (Roma’da olduğu gibi: bkz. bu bölümün iii. alt bölümü) üst sınıfların sadakatini sağlamayı amaçlayan diğer emperyal güçlerle çarpıcı bir karşıtlık içindeydi. Beşinci yüzyılın sonlarında yaşanan ve birazdan kısaca tasvir edeceğim iki oligarşik devrimin acınası başarısızlıkları, demokrasiye yönelik yeni saldırı girişimlerinin cesaretini kırmaya Atina İmparatorluğu’nun 404’teki yıkılışından sonra bile devam etti.

508/7 ile demokrasinin 322 yılında Makedonlar tarafından yıkılması arasında Atina’da sınıf mücadelesinin bir iç çatışmaya, kanlı bir *stasis*’e dönüştüğü sadece iki süreç yaşandı. (Geçerken yalnızca 480-79 ve 458-7 tarihli iki başarısız oligarşik komploya ve radikal demokrat lider Ephialtes’in 462-1’deki suikastına değinmem gerek.)[617] 411 yılındaki, yalnızca yaklaşık dört ay süren Dört Yüzler oligarşisi tamamıyla bir sahtekârlık ürünüydü:[618] Planlarını uygulamaya koyduklarında devrimcilerin yanlış olduğunu bildikleri halde dile getirdikleri iddia, Atina’da bir tür oligarşi kurulması

halinde, Perslerin Alcibiades'in aracılığıyla Sparta'ya karşı verilen savaş nedeniyle muhtaç olunan bir mali yardım göndereceğiydi. Her şey en başından beri, en zengin Atinalılar arasında yer alan kişilerce, yani *trierarch*'lar (Thuc. VIII.47.2), "en nüfuzlu insanlar" (*hoi dynatōtatoi*, 47.2 [iki kez], 48.1) ve "en üstün insanlar" (*hoi beltistoi*, 47.2) tarafından planlanmıştı. Sisamlı *dynatōtatoi* de plana katıldı (63.3; cf. 73.2, 6). Hazırlık adımları *demos* arasında var olan ve ancak *demos*'un, istediği zaman, geçici bir çare olarak dayatılabilecek bir oligarşik anayasal önlemi oylarıyla reddedebileceğine duyulan (Thucydides tarafından vurgulanır) inançla sakinleştirilebilen ciddi huzursuzluklar arasında atıldı (54.1; cf. 48.3) –bu üzerinde nadiren yeterince durulan hayati bir değerlendirmedir.[619] Devrimin zirve noktasından önceki haftalarda bir dizi suikast (elli yıldan sonra Atina'da geçekleştiğini duyduğumuz ilk suikastlar) ve önceden tasarlanmış bir terör kampanyası yaşandı (65.2'den 66.5'e) ve oligarşiyi kuran asıl kararlar, Colonus'ta toplanan bir Meclis toplantısında ittifakla alındı (69.1). Şehrin surlarının epey dışında olan bu yere –Spartalılar artık sadece birkaç mil uzaklıktaki Decelea'da bir mevzi istihkâm etmiş olduklarından– *hoplit* ve süvariler bir ordu olarak gitmiş olmalıdır. Toplantıda, şayet katılmışlarsa, pek az *thētes* (alt-*hoplit*) yer almış olmalıdır. Bu sırada Sisam'da üstlenmiş olan donanma (*nautikos ochlos*: Thuc. VIII.72.2) sadık bir şekilde demokrasiye bağlı kalmıştı: Thucydides'in bunu bize canlı bir şekilde gösteren pasajları, en dokunaklı eserleri arasında yer alır (VIII.72.2; 73.4-6; 75-77; 86.1-4). Oligarşi kısa bir süre içinde çöktü ve takiben, yaklaşık sekiz ay sonra bir "karma anayasa"yla[620] tam demokrasi yeniden tesis edildi.

Dar Otuzlar oligarşisi Atina'nın Peloponez Savaşları'nın sonunda teslim olmasından haftalar, hatta aylar sonra, Atinalı oligarkların belli ki kendi başlarına bir anayasa değişikliğini zorlamayı imkânsız

buldukları bir dönemin ardından, 404 yılında Spartalı muzaffer komutan Lysander tarafından Atinalılara dayatılmıştı.[621] Demokratik Atina direnişinin Sparta'nın politikasını ani bir şekilde ve bütünüyle değiştirmesini (bkz. benim *OPW* 143-6) mümkün kılan 403'teki zaferi, Fransız tarihçi Cloché bütün bir kitabını ona adamış olsa da, hak ettiği ilgiyi genellikle görmeyen, Yunan tarihinin en olağanüstü ve etkileyici olaylarından biriydi.[622] Atinalı *demos* şaşırtıcı bir şekilde zaferinde alicenaptı ve başta Aristo (*Ath. pol.* 40) olmak üzere birçok çevreden bu nedenle pek çok övgü aldı. (*Demos* Sparta'nın gönderdiği garnizona ödeme yapmak için Atinalı oligarkların ödünç aldıkları, yüzlerce *talent*'e ulaştığı söylenen Sparta parasını bile iade etti.)[623]

Az önce tasvir ettiğim iki olay, Atinalı kitlelerle az sayıda "en üstteki insan" arasında *devleti kontrol etmek* için verilen mücadelenin açık örnekleridir. Bu mücadelede *hoplit*'lerin büyük bir kısmı ilk başta tereddütte kalsa da –*mesoi*'den bekleneceği üzere (bkz. yukarıda II.iv)– sonunda her iki durumda da kesin bir biçimde demokrasinin safını tutmuştu. (Diğer şehirlerin çoğunda demokrasi belli ki *hoplit* sınıfının zihninde buna benzer bir sağlam destek kazanamamıştı.)

Dördüncü yüzyılda Atina'nın yıldızının ilk olarak yükselip sonra yine düşmesiyle birlikte neredeyse tüm yurttaşlar Atina için demokrasinin uygulanabilir herhangi bir alternatifi olmadığını kabul etmiş ve görünen o ki, üst sınıflar yaklaşık iki kuşak boyunca, herhangi bir köklü anayasal değişikliğe dair umutlarından vazgeçmiş ve başta dış politika olmak üzere acil meselelere yoğunlaşmışlardı. Dış politika, sık sık neyin gerçekten kendi çıkarlarına olduğunu merak eden Atinalılar için kafa karıştırıcı bir sorun haline gelmişti: Sparta ile savaşılmalı mı yoksa bu şehir artık giderek her zamankinden daha fazla güç kazanmaya başlamış olan Atina'nın hemen yanındaki komşusu Thebes'e karşı bir müttefik

olarak mı kabul edilmeliydi? Atina'nın Kırım'dan gelen hayati tahıl arzının geçtiği iki ana darboğazdan birinde yer alan Trakya'daki Chersonese'nin kontrolünü yeniden ele geçirmek için ne kadar çaba sarf edilmesi gerekiyordu (bkz. *OPW* 45 ff., özellikle 48-9) ve Strymon Irmağı yakınındaki kereste stoklarının kilidi ve Strymon üzerinden geçişi kontrol eden stratejik bir nokta olan Amphipolis'i yeniden ele geçirmeye çalışılmalı mıydı? Bir ya da iki örnekte, Atina dış politikasında zenginler ve fakirler arasında sınıf ayrımları temelinde bir ayrışma olduğunu görürüz (bkz. *Hell Oxy*. VI[I]3; Ar., *Eccl*. 197-8); fakat hem içeriyle hem de dışarıyla ilgili pek çok konuda, elimizde bu tür bir ayrışmanın var olduğuna ilişkin açık kanıtlar yoktur: Bu dönemde bu tür bir şey olmasını beklemek için en küçük bir gerekçeye dahi sahip değiliz.

Tam da Atina'nın ve "İkinci Konfederasyon"un gücünün zayıflamaya başladığı dönemde, 350'lerin ilk yıllarından başlayarak Kral II. Philip'in kişiliğinde Makedonların yükselişe geçmesiyle birlikte, ilk başta neredeyse belli belirsiz hissedilen, tayin edici bir değişim başladı.[624] Philip'in rolünü birazdan daha etraflı bir şekilde ele alacağım. Fakat burada yalnızca birkaç noktayı vurgulamakla yetineceğim: Philip, kişisel iktidar için doymak bilmez bir açlığa sahip çok despot bir yöneticiydi ve doğal olarak demokrasinin dostu değildi. Atina'nın denetimini ele geçirmesi durumunda oligarşik partizanlardan oluşan bir yönetim kurmanın –338 yılındaki Chaeronea savaşında Atina'yı ve Thebes'i mağlup etmesinin ardından Thebes'te gerçekten de böyle yapmıştı (Justin IX.iv.6-9)– cazip olacağını düşünmüş olması da beklenebileceğinden daha büyük bir olasılıktı. Atinalıların durumun altında yatan gerçeklikleri kavramaları uzun zaman aldı; fakat Demosthenes'in 352'nin sonlarında gerçeği aniden kavradığına[625] inanmamız için gerekçelerimizin olduğunu düşünüyorum. Demosthenes kısa bir süre içinde, Makedonlara karşı kitlesel direniş çağrılarına en fazla yanıt

vermesi muhtemel kesimin sıradan Atinalılar olduğunu anlamıştı; çünkü Philip Atina üzerinde iktidarını kurduğunda (aslında böyle yapmamış olsa da) demokrasiyi yok etmeye de karar verebilirdi –ki bu durumda, yoksul Atinalılar zorunlu olarak oy verme hakkından mahrum bırakılacaklardı ve 322/1'de yaşanan da bu oldu (aşağıya bakınız). Aslında Atinalılara kötü muamelede bulunmak, Philip'in planının kaçınabildiği ölçüde bir parçası değildi ve planından sapmamayı da başardı. Philip'in oğlu ve halefi Büyük İskender de Atina anayasasına hiçbir durumda müdahalede bulunmadı. Fakat İskender'in 323 yılındaki ölümünün ardından Atinalılar büyük bir Yunan isyanına öncülük edip, ertesi yıl tamamıyla yenilgiye uğrayıp teslim olmak zorunda kalınca, Makedon General Antipater demokrasiye son verdi. 322 yılından sonra Atina bir dizi müdahale ve anayasal değişikliğe maruz kaldı ve hiçbir zaman uzun bir süreliğine kendi kaderine karar vermeyi başaramadı (bkz. bu bölümün iii. alt bölümü ve aynı zamanda Ek IV, § 2 ve n.5).

Belki de Atina'nın dördüncü yüzyıldaki en açık şekilde fark edilebilecek başarısızlığı, "doğal" diye niteleyebileceğimiz dış politikasını izleyebilmek için herhangi bir başka Yunan devletinden çok daha fazla ihtiyaç duyduğu donanma kuvvetlerini muhafaza etmek için gerekli olan (ve Yunan kamu maliyesi standartlarına göre çok büyük bir meblağ oluşturan) parayı bulma konusundaki acizliğiydi. *OPW* 45-9'da Atina'nın istisnai bir ölçekte tahıl ithalatçısı olarak eşsiz konumu nedeniyle tedarik güzergâhlarını korumak için bir tür "deniz emperyalizmi"ne sürüklenmesinin nedenlerini açıklamıştım. (Aynı zamanda az önce bahsi geçen pasajda, Atina'nın tahıl tedariği kesilmekle tehdit edildiğinde mahvolduğu ya da mahvolmaya yaklaştığı başlıca durumları da sıralamıştım.) Söz konusu olan, Atina'nın bütün bir hayat tarzıydı. Atina'ya karşı olan antipatileri, kontrolü ya da nüfuzu altındaki devletlerde demokratik rejimleri desteklemesi nedeniyle keskinleşen modern araştırmacıların da, ekseriyetle hâkimiyet kurmaya yönelik

kendine has saf bir açgözlülük ve hırs olarak gördükleri şey, aslında bu hayat tarzının neredeyse kaçınılmaz bir sonucuydu. Beşinci yüzyılda imparatorluktan gelen haraç Atina'nın büyük bir donanmayı muhafaza etmesini mümkün kılıyordu. 405 yılından sonra bu durum bütünüyle değişti: Yunan kamu maliyesinin ilkel karakteri ve bu alanda yenilikler yapma konusundaki kendi başarısızlıkları nedeniyle, Atinalılar vazgeçilmez donanmalarına adam bulmak için gerekli kaynakları sürekli olarak sağlayamaz hale geldiler. "İkinci Atina Konfederasyonu" adı verilen 378/7 ff. tarihli birlikteki müttefiklerinden (beşinci yüzyıl imparatorluğunda olduğu gibi) doğrudan katkı talep etmeleri mümkün değildi. Böyle bir katkıyı rica etmeleri gerekiyordu ve müttefikler de *synedrion*'larında bunu oylamak zorundaydı. Uzun vadede bu katkılar yeterli değildi ve Atinalı komutanlar zaman zaman eksiklikleri gidermek için neredeyse korsanvari önlemlere başvuruyorlardı. Hiçbir tarihçinin dördüncü yüzyılda Atina'nın devlet kaynaklarında yaşadığı sıkıntının ne kadar ümitsiz olduğunu yeterince anlayamadığını düşünüyorum. Bu konuyla ilgili topladığım çok sayıda kanıtı, herhangi bir yerde sunulduklarını görmediğimden burada bir notta vereceğim.[626]

Fakat şimdi dördüncü yüzyıl Yunanistan'ının ve geleceğinin daha genel bir manzarasını çizmenin vakti geldi.

⁂

Bu bölümün iii. alt bölümünde göstereceğim üzere, Yunan demokrasisi MÖ dördüncü yüzyıl ile MS üçüncü yüzyıl arasında, tedrici bir şekilde yıkıldı –yıkıldı diyorum, çünkü intihar etmek bir yana, kendiliğinden de yok olmamıştı: Demokrasi, Yunan mülk sahibi sınıflarının, Makedonların ve Romalıların ortak çabalarıyla kasten ortadan kaldırıldı.

Heredotus'un söylediği gibi, Yunanistan ve Sefalet her zaman süt kardeş olagelmişti (VII.102.1); fakat dördüncü yüzyıldaki sefalet

beşinci yüzyıldakinden çok daha ağır bir belaymış gibi gözüküyor. Yedinci, altıncı ve beşinci yüzyıllar, en azından daha yenilikçi şehirlerde belirgin bir gelir artışının yaşandığı istikrarlı bir iktisadi gelişme çağı olmuştu. Mevcut yetersiz bilgilerden nüfusun fiilen tüm kesimlerinin yaşam standartlarında dikkat çekici bir yükselme yaşandığı izlenimine kapılmak mümkündür. Kuşkusuz ticaretin, küçük ölçekli endüstrinin ve para ekonomisinin gelişmesiyle mümkün hale gelen ve buna ek olarak büyük oranda sekizinci ve yedinci yüzyıllardaki erken kolonileştirme hareketinin de yardımını gören gerçek bir iktisadi genişleme yaşanmıştı. Yunan zeytinyağının, şarabının, seramiklerinin, metal işlerinin ve diğer tarım ve endüstri ürünlerinin ihracatı şaşırtıcı boyutlarda artarak, beşinci yüzyılın ikinci yarısında muhtemelen zirve noktasına ulaşmıştı.[627] Siyasi düzlemde tüm bu dönemin ayırt edici özelliği, yurttaş topluluğunun giderek artan bir kesiminin siyasi haklara kavuşmasına yönelik bir hareketin varlığıydı. Beşinci yüzyılda Atina “imparatorluğu”, şüphesiz pek çok başka Yunan şehrinde de demokrasinin yaratılmasını ya da güçlendirilmesini desteklemişti (bkz. yine n.36). Dördüncü yüzyılda bu gelişme durdu ve hatta kimi yerlerde tersine döndü. Demokrasinin Atina ve birkaç başka *polis* dışındaki statüsü zaten her zaman bıçak sırtındaydı ve demokrasi sürekli olarak savunmadaydı. Daha sonra dördüncü yüzyılın başlamasıyla birlikte, gelişmenin akışı hem iktisadi hem de siyasi alanlarda tersine döndü ve yavaş bir gerileme başladı. Dördüncü yüzyıldaki iktisadi yaşamın ayrıntıları söz konusu olduğunda, bir ölçüde Atina’yla ilgili olanlar dışında, hâlâ çok az bilgiye sahibiz; fakat benim edindiğim izlenim, halk kitleleri arasında yaygın ve ciddi bir sefaletin var olduğu, aynı zamanda az sayıdaki zenginin muhtemelen daha da zenginleştiği yönünde. İlk trendin (çoğunluğun yoksullaşması) ikincisine (azınlığın zenginleşmesi) büyük ölçüde ağır basıp basmadığı ve bunun Yunanistan’ın bütününde gerçek bir

genel yoksullaşmaya yol açıp açmadığı konusunda kesin bir şey söylemek için yeterli kanıta sahip olmadığımız kanaatindeyim. Rostovtzeff, kırk yıl kadar önce basılan *Social and Economic History of the Hellenistic World* başlıklı büyük eserinde, pek çok Yunan şehrinin beşinci yüzyılın sonlarından başlayarak yaşadığı iktisadi gerilemenin esasen, Yunan ticaret bölgesinin çeperinde yerel üretimin artmaya başlaması ve Yunan ihracatı açısından dış pazarların daralmasından kaynaklandığını ileri sürer: Beşinci yüzyılın ikinci yarısına dek Yunanistan'ın ürünleri için bir pazar oluşturan, fakat sonrasında, genellikle de eski Yunan ithal mallarının basit yerel taklitlerini üretmek suretiyle giderek daha fazla kendi ihtiyaçlarını karşılamaya ehil hale gelen İtalya, Trakya, Suriye, Kırım ve Güney Rusya gibi uzak bölgelerde, seramik endüstrisinin, para basımının, mücevherciliğin ve metal işçiliğinin, tekstil imalatının ve şarap ve zeytin üretiminin gelişiminin izlerini sürer.[628] Atina, kereste ve (Güneydoğu Attika'daki ünlü Laurium madenlerinden gelen gümüş ve kurşun dışındaki) metallerin yanı sıra yiyecek tedariğinin büyük bir kısmını da ithal etmek zorunda olduğundan (bkz. benim *OPW* 46-9) tamamıyla bir istisnaydı. Fakat pek çok diğer Yunan şehri de (sık sık olduğu gibi) kendi mahsulleri başarısız ya da yetersiz olduğunda, belirli ölçülerde ithalata, hatta tahıl ithalatına bağımlı kalıyor ve ihracatları ciddi bir biçimde azaldığında, gerekli ithal mallar için ödeme yapmakta zorlanıyordu.

Rostovtzeff'in (kısa süre önce esas itibariyle Claude Mossé tarafından da kabul edilen)[629] bu teorisinin, tasvir ettiğim duruma ilişkin kısmi de olsa bir açıklama sağlayıp sağlamadığından emin değilim: Her halükârda tüm bu meselenin arkeolojik kanıtlara benden çok daha fazla hâkim olan kişiler tarafından yeniden incelenmesi gerekiyor. Kesinlikle, herhangi bir Yunan edebî kaynağında, herhangi bir Yunanlının, Yunan ürünleri pazarının kendileri aleyhinde daraldığını fark ettiğine ya da ihracatı arttırmaya

yönelik bir ihtiyaç duyduğuna dair en ufak bir ipucu içeren bir pasaja bile rastlamadım. Dahası, daha önce ithal edilen metaların (mamul mallar kadar şarap ve yağın da) üretilmeye başlanmasının, hububat üretimindeki artışı bir ölçüde dengelemediğinden emin olabilir miyiz? 330'ların sonlarında başlayan büyük tahıl kıtlığı dışında, hububat fiyatları diğer fiyatlara kıyasla dördüncü yüzyılda çok da artmış gibi gözükmüyor. Eğer bir kıymeti varsa, şahsi izlenimim, Yunanistan'ın dördüncü yüzyılda bir bütün olarak daha fakirleşmesinden değil de, servet sahibi sınıfın beşinci yüzyılın sonlarına oranla mevcut küçük artığın daha büyük bir kısmını temellük edebiliyor olmasından –her ne kadar demokratik Atina'da diğer devletlerin çoğuna kıyasla daha az böyle olsa da– söz etmemiz gerektiği yönündedir. Eğer böyleyse, Yunan gerileyişinin gerçek nedeni, Yunan iktisadi ve toplumsal sisteminin doğasına Rostovtzeff'in kuramının hesaba kattığından çok daha derinden kök salmış demektir.

Sadece Yunan ordularında değil, Yunan olmayanlara, özellikle Pers kralı ve satraplarına da paralı asker olarak hizmet veren çok ve giderek artan sayıdaki insana bilhassa dikkat çekmek istiyorum. Özellikle dördüncü yüzyılın ikinci yarısında bunların sayıları on binlere ulaşıyordu.[630] Başta İsokrates olmak üzere dördüncü yüzyıl kaynaklarında, bu insanları paralı asker olmaya, başkalarınıysa geçimlerini kazanmak için çok uzaklarda gezinmeye iten şeyin, yurtlarında geçinmeyi başaramamaları olduğunu gösteren bir dizi ifade bulunmaktadır.[631] Oligarşiye sempatileri olan yazarlar, zaman zaman paralı askerlere keskin bir dille hakaret ederler. Platon'a göre en küstah, insafsız, vahşi ve budala insanlar bunlardır.[632] İsokrates onları "tüm insanlığın ortak düşmanları"[633] olan serseri, ipsiz sapsız, suçlu ve hırsız çeteleri olarak resmeder ve açık açık ölü olmalarını tercih edeceğini söyler (V.55). İsokrates ne pahasına olursa olsun, bu insanların kendisi gibi bir miktar servete sahip Yunanlı kardeşlerine

karşı bir araya gelmelerinin ve zor kullanarak onların mülklerini gasbetmelerinin engellenmesi konusunda çok isteklidir.[634] Dördüncü yüzyılda Gorgias, Lysias ve yaklaşık kırk yıllık bir süre boyunca İsokrates'in bizzat kendisi tarafından ısrarla önerilen aşikâr çözüm,[635] Pers İmparatorluğu'na karşı büyük bir Yunan seferi düzenlenmesi ve barbarların elinden bu insanlara ve ihtiyaç içinde olan diğer Yunanlılara rahat bir hayat sağlamaya yetecek kadar toprak koparılmasıydı. Fakat İsokrates'in ölümünden birkaç yıl sonra Büyük İskender ve Makedonyalılar gerçekten bu sefere kalkıştıklarında, sonuç İsokrates'in hayal ettiğinden çok farklı olacaktı.

⁂

Demokrasi, dördüncü yüzyılda, siyasal alanda zar zor ayakta duruyordu ve Atina dışındaki pek çok şehirde beşinci yüzyılın son çeyreğinde zaten yaygın hale gelmiş olan sınıf mücadelesi çok daha şiddetlenmişti. Dördüncü yüzyılın siyasi tarihine dair günümüze ulaşan kanıtların çok büyük bir kısmı, özellikle (daha önce de söylediğim gibi) siyasi düzlemdeki sınıf mücadelesinin muhtemelen diğer herhangi bir Yunan şehrine kıyasla çok daha yumuşak olduğu Atina'yla ilişkili olduğundan, diğer şehirlerdeki tehlikeli gerilim ve çatışma halini gözden kaçırmamız kolaydır. Oligarşik ve demokratik liderler, muarızları karşısında üstünlük sağlamalarına yardım etmeleri için dış güçleri çağırmakta tereddüt etmiyorlardı. Bunun özellikle ilginç bir örneği, 387/6 yılında "Kralın Barışı" ya da "Antalciad Barışı"nın hemen ardından Korint'te yaşanan durumdu. Korint bir süre önce bağımsız bir polis olmaktan çıkmış ve komşu Argos demokrasisi tarafından yutulmuştu.[636] Sparta Kralı Agesilaus, Korint'in surlarının önünde belirdiğinde, "Korintliler" –yani artık Korint'in kontrolünü elinde bulunduran demokratik hizip– ilk başta Korint'teki mevcut demokratik rejimin varlığını sürdürmesinin teminatı olan Argos garnizonunu dağıtmayı reddetti (Xen., *HG*

V.i.33-4). Her ne kadar garnizonun çekilmesi ve Sparta'nın şehrin kontrolünü yeniden ele geçirmesi halinde, Korint'in bağımsız bir polis olarak yeniden kurulacağını bilseler de, bunun aynı zamanda eski oligarşinin yeniden dayatılması anlamına geleceğinin farkına varmışlardı ve bunu, Korint'in bağımsız bir polis olarak varlığını sürdürmeyip sadece Argos'un bir parçası olarak kalmasından daha nahoş bir seçenek olarak görüyorlardı! Demokratlar yerine oligarkların söz konusu olduğu benzer derecede uç bir örnekse, Cadmeia'nın (Thebes'in Akropolisi) 382'de adanmış bir Sparta taraftarı olan Leontiadas'ın liderliğindeki oligarşik Thebes hizbi tarafından Spartalı General Phoebidas'a teslim edilmesidir. Leontiadas daha sonra tamamen kukla rejimi iktidarda tutmak için Thebes'in Cadmeia'sına bir garnizon yerleştiren Spartalıların emrine amade küçük bir oligarşinin başına geçmişti. Xenophon'dan Thebeslilerin artık "Spartalıların kendilerinden talep ettiğinden bile daha fazla hizmet ettiklerini" duymak ilginçtir (*HG*V.ii.36) –tıpkı Mantinalı toprak sahiplerinin, Sparta'nın şehirlerinin surlarını yıkıp burayı yeniden başlangıçtaki dört köye bölmesinden, "aristokrasi"ye sahip oldukları ve artık demokrasi döneminde olduğu gibi "sıkıcı demagoglar" tarafından rahatsız edilmeyecekleri için, "demokrasi döneminde olduğundan çok daha hevesle köylerinden gelip Spartalılarla birlikte askerlik hizmetine katılacak" kadar hoşnut olmaları gibi (ibid. 7).

Bu tür durumlarda Sparta'yı[637] oligarşinin ve mülk sahibi sınıfların en büyük destekçisi olarak görüyoruz: Dördüncü yüzyılın ilk otuz ya da kırk yılı boyunca, Sparta Yunanistan'daki üstün konumunu yitirene dek durum buydu (bkz. *OPW* 98-9, 162-4). Dördüncü yüzyılın başlarında, özellikle Xenophon, bir şehirde sınıf çizgileri üzerinden bir bölünme vuku bulduğunda zenginlerin doğal olarak yüzlerini her zaman Sparta'ya, *demos*'un ise Atina'ya döneceğini kabul ediyordu.[638] Bunun sayısız örneği arasında

kuşkusuz, Legon’un yakın dönemli ve ayrıntılı bir çalışmasında önemli bir veçhesini çok yanlış anladığı Phlius vakasını da sayabiliriz.[639]

Bazı şehirler hayli uzun dönemler boyunca, en azından belirli bir yüzeysel uyumu korumayı başarmış gibi gözükmektedir; fakat diğerlerinde zaman zaman şiddetli ve kanlı bir biçim alabilen, Thucydides’in bize çok canlı bir hikâyesini bıraktığı (III.70-81; IV.46-8) ve bizzat yoğun bir yeni iç çatışma çağının habercilerinden biri olarak gördüğü (III.82-3, özellikle 82.1) 427 yılında Corcyra’da yaşanan korkunç olayları hatırlatan *stasis*’ler {iç çatışmalar} patlak veriyordu. Pek çok dördüncü yüzyıl *stasis*’i arasındaki en kanlılarından biri, 370 yılında Argos’ta yaşanan ve 1.200 ila 1.500 üst sınıf mensubunun *demos* tarafından katledildiği söylenen *skytalismos* idi –Atina Meclisi’nde duyulduğunda, hemen arındırıcı bir kurban töreni yapılacak denli dehşet yaratan bir olaydı bu (Diod. XV.57.3’te 58.4’e kadar; Plut., *Mor*. 814b).

Beşinci yüzyılda, yedinci ve altıncı yüzyıllarda olduğundan çok daha nadir bir fenomen haline gelen tiranlık, yine pek çok şehirde ortaya çıkmaya başlamıştı. Tiranlığın yeniden belirmesi siyasi sınıf çatışmasının yoğunlaştığını gösteriyordu. Ne yazık ki bilhassa Heraclea Pontica’da ne olup bittiğini yeniden kurgulayamıyoruz: Gerçek vaziyet kaynaklardaki ağzı bozuk retorik tarafından, özellikle de yüzyıllar sonra erken Roma *Principate*’si döneminde yazan yerel tarihçi Memnon (*FGrH* 434 F 1) eliyle neredeyse tamamen karartılmıştır. Asıl gerçeğin bir kısmı daha beklenilmedik bir kaynakta, sınıf çatışmasının, alt sınıfların borçların ilgası ve zenginlerin topraklarının yeniden dağıtılması için feryat ettikleri bir devrimci duruma yol açtığını öğrendiğimiz Justin’de karşımıza çıkar (XVI.iv-v, özellikle iv.2, 10-20). Belli ki oligarşik yönetimin organı olan konsey, kendi lehlerine bir düzenleme yapacağına inanarak sürgüne gönderilmiş Clearchus’u çağırır; fakat o kendisini tiran

yapan alt sınıfların tarafında yer alır (MÖ 364-352/1). Açık bir şekilde zenginlerin çıkarlarının aleyhine, radikal bir siyaset izler: Bu siyaset, Justin, Memnon ve diğerlerinde bir küfür yaygarasının ardında gözlerden gizlenmiştir.[640] Clearchus'un "kötülüğü", Platon gibi (Memnon, F 1) kendisine bir zamanlar hocalık yapan İsokrates'i şaşırtıyordu (*Epist*. VII.12). İsokrates, Clearchus'tan söz ettiği aynı mektupta bir tiranı hangi koşullar altında (burada "yüce gönüllü bir beyefendi" olarak çevirebileceğimiz bir ifadeyle) bir *kalos kagathos* olarak kabul etmeye hazır olduğunu ortaya koyar (cf. *OPW* 371-6): Midillili Cleomis'i över, çünkü yurttaşlarının mülkiyetlerinin emniyetini sağlamış, herhangi bir müsadereye kalkışmamış ve sürgünleri geri çağırdığında onlara mallarını iade etmiş ve üstüne üstlük malları satın alanların zararlarını da karşılamıştır!

Clearchus'un çağdaşı olan bir diğer ilginç figür de, 360'lara dair iki ana kaynağımız olan Xenophon ve Diodorus'un çok fazla hakaret ettikleri Sikyonlu Euphron'dur.[641] Euphron 367'de, Xenophon'un ekseriyetle kayıtsızca "en zenginler" (*plousiōtatoi*, *HG* VII.i.44) ya da "en güçlüler" (*kratistoi*, iii.1) ya da yalnızca "en iyiler" (*beltistoi*, iii.4,8) diye tarif ettiği, mülklerine yönelik geniş çaplı müsaderelere gittiği iddia edilen yurttaşlara karşı *demos'*un tarafında yer alarak, kendisini Sikyon tiranı yaptırmıştı (i.46; iii.8 Diod XV.70.3). Xenophon aynı zamanda Euphron'un herkesin "eşit ve benzer şartlar" altında katılacağı bir anayasa düzenleyeceğini de iddia ettiğini söyler (*epi isois kai homoiois*, *HG* VII.i.45). Fakat Xenophon ve Diodorus için Euphron bir tirandı ve Xenophon Sikyonyalıların, Thebes'te öldürülmesinin ardından onu agoralarına gömüp "şehrin kurucusu" olarak onurlandırmalarından (iii.12) ve açıkça ona kahramanlara yaraşır türden bir kült ithaf etmelerinden tiksiniyordu. (Euphron'un kendisiyle aynı adı taşıyan torunu, Atinalılar tarafından Lamia Savaşı'nın ve takip eden oligarşinin zor

günlerinde [bkz. bu bölümün iii. alt bölümü ve n.2], kendilerine gösterdiği dostluk ve yaptığı yardımlar nedeniyle özel olarak onurlandırılmıştı.)[642]

Atina demokrasisi, bütünüyle içeriden gelecek saldırılar karşısında güvenli ve dayanıklı olsa da, sürekli saldırılarla karşı karşıyaydı. Kaynaklarımızın bazılarında ve pek çok modern yazarın değerlendirmelerinde, durum esas olarak elimize ulaşan propagandanın tamamını üretmiş olan zenginlerin gözünden aktarılır. Bu nedenle dördüncü yüzyılda bahtsız zenginlerin acımasız ve açgözlü yoksullar tarafından korkunç bir şekilde yağmalandıkları ve sömürülüp vergiye bağlandıkları fikrine rağbet çok fazladır. Bu kuşkusuz zenginlerin iddiasıydı. Örneğin İsokrates'in yürek parçalayan şikâyetlerine kulak verin (XV.159-60; cf. VIII.128):

> Ben bir çocukken [420'ler civarı olmalı], zengin olmak öylesine güvenli ve şerefli bir şey olarak görülürdü ki neredeyse herkes sağladığı prestijden faydalanmak için aslında sahip olduğundan daha fazla mülkü varmış gibi davranırdı. Öte yandan, şimdi, insan sanki tüm suçların en kötüsüymüş gibi kendisini zengin olmadığını söyleyerek savunmak zorunda ... çünkü hali vakti yerinde izlenimi vermek açık bir suç işlemekten çok daha tehlikeli bir hâl aldı; suçlular ya tamamıyla serbest bırakılıyor ya da önemsiz cezalara çarptırılıyorlar; fakat zenginler düpedüz mahvediliyorlar. Hatalarının cezasını ödeyenlerden daha fazla insan mülklerinden yoksun bırakıldı.

Fakat buna benzer genellemeleri bir tarafa bırakıp, elimizdeki bu tür spesifik olgusal kanıtları göz önünde bulundurduğumuzda tamamen farklı bir durumla karşılaşırız. Örneğin, İsokrates'in kendisinin, antik standartlara göre çok zengin bir adam olmasına rağmen, devlete karşı olan yükümlülüklerinin dikkat çekici ölçüde küçük bir kısmını üstlendiğini keşfettiğimizde, hatibin az önce alıntıladığım iç karartıcı pasajına artık pek bir önem atfedemeyiz.[643]

Daha önce belirttiğim gibi, Atina dışında dördüncü yüzyılda siyasi sınıf mücadelesi çok şiddetlenmişti. Zengin ve fakir birbirine keskin bir nefretle bakıyordu ve ne zaman başarılı bir devrim olsa, bunu geniş çaplı idamlar, sürgünler ve en azından karşı tarafın

liderlerinin mallarının müsaderesi takip ediyordu. Yunan devrimcilerinin programı büyük oranda iki talebi merkezine almış gibi gözükmektedir: Toprakların yeniden dağıtılması ve borçların ilgası (*gēs anadasmos, chreōn apokopē*). Yoksullaşan bir köylülüğün karakteristiği olan bu ikiz sloganlar, daha önce de gördüğümüz gibi (yukarıda alt bölüm i), Atina'da altıncı yüzyılın başlarında, Solon döneminde belirmişti. Beşinci yüzyıl Yunanistan'ında fazla duyulmadılar,[644] fakat dördüncü yüzyılda her zamankinden daha ısrarcı bir hal aldılar. Demokrasinin yoksulları belirli bir oranda siyasi denetim kurabilecekleri ve böylece kendilerini sömürü ve baskı karşısında bir ölçüde koruyabilecekleri bir konuma yerleştirdiği Atina'da, altıncı yüzyılın başlarından sonra bu sloganlar karşımıza nadiren çıkar; başka yerlerdeyse mülk sahibi sınıfın bitmek bilmez kâbusu haline gelmişlerdir.[645] Dördüncü yüzyıl ortalarında yaşayan, 360 yılından çok da geç olmayan bir tarihte yazan ve genellikle Aeneas "Tacticus" olarak bilinen (ve Xenophon'un *Hellenica*'sında[646] adı geçen Stymphaluslu Arkadya generali Aenas da olması muhtemel olan) yazar Aeneas, mülk sahibi sınıfın borç yükünün neden olabileceği bir devrimden duyduğu korkuya dair kimi ilgi çekici kanıtlar ortaya koyar: Kuşatma altındaki şehirlere önerdiği önlemler arasında faizlerin ve hatta anaparanın da düşürülmesi ya da kaldırılması bulunmaktadır (XIV.1-2). Aenas, genel olarak, şehrin içindeki siyasi huzursuzluklar nedeniyle düşmana satılması tehlikesine yönelik gözle görülür bir takıntıya sahiptir.[647] Zaman zaman önde gelen bir siyasi figür yoksulların davasını benimseyip programlarının en azından bir kısmını uygulamaya koyabilir, aynı zamanda belki de bir tiran olarak iktidarı kendisi için de ele geçirebilir. (Buna dair bir ya da iki örneğe daha önce dikkat çekmiştik: Heraclealı Clearchus ve Sicyonlu Euphron –tabii eğer Euphron bir "tiran" olarak sınıflandırılabilirse.) Fakat bu patlamalar sonuçsuzdur: Sorumsuz ve

son kertede baskıcı bir tiranın doğmasına neden olmasalar bile, yalnızca ardından aynı eski sürecin, iç savaşın doğurduğu kinle yoğunlaşmış bir biçimde yeniden başlayacağı geçici bir denge haline yol açacaklardır.

Genel olarak mülk sahibi sınıf açısından, uzun vadede sadece tek bir tatmin edici çözüm söz konusu olabilirdi: Mevcut düzeni değiştirmeye yönelik yeni girişimleri zor kullanarak ezebilecek ve belki de Perslere karşı, İsokrates ve diğerleri tarafından uzun bir süredir savunulan (yukarı bakınız) ve artık kendi evlerinde geçinmeyi başaramayanlar için toprak ve yeni bir umut sağlayabileceği düşünülen bir Yunan seferine önderlik edebilecek güçlü bir haminin kabul edilmesi. Makedonyalı II. Philip, Atina ve Thebes'i 338 yılında gerçekleşen Chaeronea Savaşı'nda mağlup ettiğinde, nihai olarak kabul edilen çözüm de buydu. Hiçbir şekilde, servet sahibi bütün Yunanlıların bu gelişmeyi hoş karşıladıkları söylenemez; özellikle Atina'da pek çoğu bundan memnun olmamış gibi gözüküyor. Yunan *polis*'lerinin aslında pek azının yararlanma fırsatı bulabildiği, mutlak siyasi bağımsızlığa yönelik tutkuları kolay kolay tükenmedi. Fakat Philip'in, Yunan devletlerinde bugün olsa "beşinci kol" diye adlandırabileceğimiz bir biçim altında elde ettiği dikkat çekici destek, pek çok önde gelen yurttaşın, kendi surları içinde Makedonya kralından çok daha tehlikeli ve uzlaşmaz düşmanlara sahip olduklarını anladığını göstermektedir. Philip'in Yunan taraftarlarından bazılarının bağlılıkları elbette cömert hediyelerle kazanılmıştı.[648] Örneğin, elimizde Philip'in Arkadyalı destekçilerinden biri olan Atrestidas'ı, Olynthus'un 348 yılında Makedonların eline geçmesi üzerine köleleştirilen ve şüphesiz eski ya da gelecekteki hizmetleri için kendisine hediye olarak verilen otuz civarında Yunanlı kadın ve çocukla birlikte kralın sarayından dönerken gösteren etkileyici bir kısa hikâye bulunuyor. Bu, Demosthenes'e ait bir kurgu olmadığı ve Philip'in hayranı olan ve

Atinalılara onu gördüğünde nasıl gözyaşlarına boğulduğunu anlatan Aeschines'in bir konuşmasına dayandığı için çok daha değerli bir hikâyedir (Dem. XIX.305-6). Fakat insanların (bazı Yunanlıların farkına vardığı gibi)[649] zaten inandıkları davaların peşinden koşmaya ikna edilmeleri için rüşvet almaları gerekmez ve Atina'da bile Philip'i desteklemek için ikna edilmeye ihtiyaç duymayan bir dizi zengin ve nüfuz sahibi yurttaş vardı. Bunlar arasında dönemin önde gelen siyaset yazarı ve retorik ustası olan İsokrates ve amcası Platon'un ölümü üzerine 348/7'de Akademi'nin başına geçen Speusippus da bulunuyordu.[650] Minor M. Markle, bu iki kişinin ve onlar gibi düşünenlerin siyasi tutumlarını, "Support of Athenian intellectuals to Philip" ["Atinalı entelektüellerin Philip'e destekleri", *JHS* 96 (1976) 80-99] başlıklı ve yakın tarihli bir makalede açık bir şekilde göstermiştir. Markle, Momigliano ile birlikte, Philip'in Yunanistan'da yalnızca oligarşiye meyilli olanların desteğini bekleyebileceğine dikkat çekerek, takdire şayan bir şekilde, neden İsokrates ve Speusippus gibi adamların Philip'in Yunanistan üzerindeki hegemonyasını kabul etmeye hazır olduklarını gösterir: Kralın mülk sahibi sınıfı desteklemesi ve demokratik Atina'da var olandan daha "hiyerarşik ve otoriter" bir rejimi tercih etmesi beklenebilirdi (ibid. 98-9). Gerçekten de Philip'in 338/7'de örgütlediği, oğlu ve halefi İskender tarafından de 335'te yenilenen ve neredeyse[651] Panhelenik bir nitelik arz eden Korint Birliği, açık bir şekilde var olan toplumsal düzeni güvence altına aldı: Şehir anayasaları "donduruldu" ve bir devrim korkusuyla, toprağın yeniden dağıtılmasına, borçların ilgasına, mülklerin müsaderesine ve kölelerin azat edilmesine yönelik açık bir yasak getirildi (Ps.-Dem.XVII.15).

Atina ve Thebes'i 338 yılında mağlup ettikten sonra Philip, Thebes'te üç yüz taraftarından oluşan ve bir Makedon garnizonu tarafından desteklenen bir oligarşi kurdu (Justin IX.iv.6-9);[652] fakat

Atina'ya son derece ılımlı bir şekilde yaklaştı ve Atina demokrasisini yok etmek için hiçbir girişimde bulunmadı –buna ihtiyacı da yoktu ve sadece "tamamen Yunanlıymış" gibi değil aynı zamanda "Atina'nın dostuymuş" gibi görünmeyi de her zaman arzulamıştı (*hellēnikōtatos* ve *philathēnaiotatos*: Dem. XIX.308). Her şeyden önce Philip ve hatta 330'larda İskender de, Asya'yla olan iletişimlerini güvence altına almak için Atina donanmasına ihtiyaç duymuşlardı. Yine de, bu bölümün üçüncü alt bölümünün başlarında göreceğimiz üzere, Atina demokrasisi 322/1'de Makedonyalılar tarafından bir oligarşiye dönüştürüldü ve ondan sonra, zaman zaman yeniden canlansa da, bir daha asla eski sağlamlığına kavuşamadı. Demosthenes gibi adamlar, her ne kadar Makedon kralının Atina demokrasisini yok edeceğine ilişkin korkuları Philip döneminde ete kemiğe bürünmediyse de, Atina karşısındaki zaferinin üzerinden yirmi yıl bile geçmeden, yaşanan olaylarla haklı çıktılar.

İskender'in 330'ların sonlarında ve 320'lerde Doğu'da gerçekleştirdiği büyük ölçekli fetihlerin etkileri son kertede geniş erimli oldu. Yunan dünyası üzerindeki kısa süreli etkileri daha dolaylıydı; fakat Yunan dünyası, Yunan devletlerinin dış politikalarını çeşitli derecelerde kontrol eden, ama zaman zaman onlara bıçak sırtında da olsa kayda değer bir kentsel özerklik tanıyan bir dizi Makedon kralının süzerenliğine tabi kılındı (bkz. bu bölümün iii. alt bölümü). İskender'in fetihlerinin en önemli dolaylı sonucu, İskender'in bizzat kendisi ve halefleri tarafından pek çok yeni şehrin kurulmasıyla birlikte, Yunan uygarlığının Asya'ya (ve Mısır'a) muazzam bir şekilde yayılması oldu. Bu süreç Roma döneminde de devam edecekti. Netice, Asya'nın içlerine kadar Yakın Doğu'nun ya da daha doğrusu bu bölgenin üst sınıflarının dikkat çekici bir şekilde Helenleşmesi ve her ne kadar Hristiyanlık Çağı başladığında Suriye'nin ve Küçük Asya'nın doğusunda gerçekten Yunan olarak nitelendirilebilecek çok şehir kalmayacak

olsa da, Türkiye'den Afganistan'a kadar tüm haritanın Yunan şehirleri ile kaplanmasıydı.

MÖ 380 gibi erken bir tarihte İsokrates (IV.50), Yunan olmanın bir ırk (*genos*) değil bir zihinsel tutum (*dianoia*) meselesi olduğunu ve "*Hellenes*" isminin fiziki bir ilişkiden (*koinē physis*) ziyade belirli bir kültürü (*paideusis*: eğitim süreci ve etkileri) paylaşanlara verildiğini ilan ediyordu. Yunan uygarlığının gerçekten de bir "ırk" ya da bir "milliyet"ten çok bir kültür meselesi olması, en açık biçimde yalnızca MÖ dördüncü yüzyılın sonlarından itibaren Helenleşen doğudaki geniş topraklarda görülebilir; çünkü bu bölgede başından beri, biri diğerinin üstüne binen iki dünya, yani şehir ve taşra (*polis* ve *chōra*) arasında çarpıcı bir farklılık gözlemlenebiliyordu. Bu konuyu daha önce ele aldığımdan (yukarıda I.iii) burada yalnızca yeni Helenleşmiş Doğu'da, zaman zaman yerli kültürden çok etkilense de *polis* dünyasının büyük oranda Yunanca konuştuğunu, genel olarak Yunan şehir yaşamının ve Yunan uygarlığının hâkim durumda olduğunu ve bu dünyanın varlığını, neredeyse tamamen köylerde yaşayan, kendi ana dillerini konuşan ve Yunan uygarlığının meyvelerini ancak çok küçük bir ölçüde paylaşan köylülerle meskûn *chōra* dünyasını sömürebilme yeteneğine borçlu olduğunu (çok sık unutulan bir gerçek) tekrarlayacağım.

(iii)
Yunan Demokrasisinin Yıkılışı

Şimdi, kitaplarda ekseriyetle göz ardı edilen ya da yanlış sunulan ve ancak sınıf analizi çerçevesinde açıklandığında anlaşılır hale gelen bir konuyu, Yunan demokrasisinin tedrici bir şekilde yok oluşunu tasvir etmek istiyorum.

Erken Helenistik dönemde alt sınıflar, özellikle de (doğal olarak Meclis'e katılmaları daha kolay olan) şehir sakinleri arasındakiler,

en azından Yunanistan'daki bazı şehirlerin yanı sıra Doğu'nun eski Yunan şehirlerinde de, şehir yaşamında son derece önemli bir rol oynamaya devam ediyorlardı. Maalesef, bu noktaya ilişkin fazla bilgiye sahip değiliz ve elimizdekilerin büyük bir kısmı da epigrafik nitelikte ve çok geniş bir alana yayılmış, hiçbir zaman da gerektiği gibi derlenip analiz edilmemiş durumda. Bununla birlikte, çok kısa bir süre sonra, Yunan dünyasının her yerinde siyasi iktidarın tamamen mülk sahibi sınıfın elinde toplanmasına yönelik bir eğilim gelişti. Helenistik dönemin başlarında başlamış gibi gözüken bu gelişme, ya da daha doğru bir deyişle gerileme, Romalılar MÖ ikinci yüzyılda yönetimi ele geçirdiklerinde henüz tamamlanmış değildi. Yönetici sınıfları demokrasiden her zaman nefret etmiş olan Romalılar, süreci yoğunlaştırıp hızlandırdılar ve MS üçüncü yüzyıl itibariyle Yunan *polis*'inin özgün demokratik kurumlarının son kalıntıları da, nerden bakılırsa bakılsın, büyük oranda ortadan kalktı.

Bu dönüşümün ilk aşamalarının izini sürmek güçtür. Günümüze ulaşan kanıtlar pek güvenilir değildir ve genellikle birden fazla şekilde yorumlanmaları mümkündür. Birazdan bu sürecin üç veçhesini ortaya koyacağım: Yurttaş meclisleri üzerinde krallık, magistratlık, konsüllük ve benzeri kurumların kontrollerinin artması; liturjilerin (pahalı kentsel görevlerin ifası) magistratlıklara bağlanması ve Yunan demokrasinin, özellikle de Klasik Atina'da çok asli bir özelliği olan ve *dikast* heyetlerinden oluşan halk mahkemelerinin (*dikast*'ların hem jüri üyeliği hem de yargıçlık yaptıkları *dikastēria*'ların) tedrici bir şekilde yıkılması. Tüm bunlar, saf oligarşinin, yani siyasi hakların açıkça mülk sahibi azınlıkla sınırlandırılmasının, hâlâ alt sınıflardan gelecek güçlü bir direnişle karşılaşmasının muhtemel olduğu ve İskender'in döneminden bu yana başta Atina olmak üzere pek çok yerde, fiiliyattaki olumsuz sicili nedeniyle gözden düştüğü gerçeğinin etrafından dolanmak gibi açık bir amaçla icat edilmişlerdi. Dördüncü yüzyıl Atina'sında sözde oligarklar bile, aslında kendileri de demokrasi istiyorlarmış gibi

gözükmelerinin daha akıllıca olacağını düşünüyorlardı, tabii sadece eski iyi zamanların eski iyi demokrasisini, her türlü değersiz ve habis adamın kendi menfur amaçları için iktidara gelmesine vs. neden olan bozuk çağdaş demokrasiyi değil. İnsanda nefret uyandıran İsokrates özellikle de *Areopagiticus*'ta ve *Barış Üzerine* incelemesinde bu tür maskelenmiş sağcı propagandanın bazı mükemmel örneklerini ortaya koyar.[653]

Başka bir yerde ayrıntılarına girme fırsatı bulamayacağımdan, Atina demokrasisinin 322/1 yılındaki "Lamia Savaşı"nın[654] sonunda, Makedonya'nın Yunanistan valisi olarak tarif edilebilecek Antipater tarafından nasıl yıkıldığından kısaca bahsetmeden geçmemeliyim. Atinalılar (Babil'de Haziran 323'te gerçekleşen) İskender'in ölüm haberini almalarından kısa bir süre sonra Makedon hâkimiyetine karşı gururla "Helen Savaşı" adını verdikleri bir Yunan isyanına öncülük ettiler; fakat 322 yılında kesin bir yenilgiye uğrayıp teslim olmaya zorlandılar ve Makedonyalılar siyasi hakların kullanımını, (muhtemelen 21.000 kişi arasından) en azından 2.000 *drachmae*'ye sahip 9.000 yurttaşla sınırlayarak Atina'nın anayasasını bir oligarşiye dönüştürdü (Diod. XVIII.18.4-5, ile Plut. *Phoc*. 27.5; 28.7, bunun için bkz. 2. dipnot). 2.000 *drachmae* rakamı kabaca, bir erkeğin *hoplit* olarak hizmet etmesini sağlayacak mülkiyet seviyesine denk gelmiş olabilir. 322/1'den sonra Atina bir dizi müdahaleye ve anayasal değişikliğe maruz kaldı ve bir daha asla uzun süreliğine kendi kaderine karar vermeyi başaramadı. 318 yılında, Makedonya naibi Polypercon'un himayesinde, demokrasinin kısa süreli bir restorasyonu söz konusu olsa da, ertesi yıl Antipater'in oğlu Cassender Atina üzerinde yeniden hâkimiyet kurdu ve 1.000 *drachmae*'den daha az mülkiyete sahip olanların siyasi haklardan yoksun bırakıldığı daha az sınırlanmış bir oligarşi inşa etti (Diod. XVIII.74.3). Bu oligarşinin başında aslında Makedonya çıkarlarını gözeten bir tiran olan ve Atina 317 yılında

kendisine teslim olduğu vakit, yapılan anlaşmanın koşullarına göre Cassander tarafından Atina'nın yöneticisi ya da denetmeni (muhtemelen *epimelētes*, belki de *epistatēs*) olarak atanan Phalerumlu Demetrius bulunuyordu.[655] Pausanias, Demetrius'tan tam anlamıyla bir *tyrannos* diye söz eder (I.xxv.5-6); Plutarkhos'a göre onun rejimi "ismen oligarşik fakat aslen monarşik"ti (*Demetr*. 10.2). Yine de oligarşi sözcüğü hâlâ nahoş bir tını taşıyordu ve Demetrius'un kendisi de "demokrasiyi yok etmek şöyle dursun, aslında onu kuvvetlendirdiğini" iddia ediyordu (Strabo IX.i.20, s.398). O halde, W. S. Ferguson'un *Hellenistic Athens*'inden (95) alıntılayacak olursak, "Atina için, neredeyse hiç kesintiye uğramadan 46 yıl boyunca süren yeni bir iç ve dış ihtilaflar çağı" başlamıştı. "Yönetim yedi kez el değiştirdi [307, 303, 301, 294, 276, 266 ve 261 yıllarında], anayasa da bir o kadar kez şu ya da bu ölçüde değiştirildi. … Dört defa, yabancı bir prensin kanlı müdahalesiyle kurumlar modifiye edildi ve yeni bir hükümet kuruldu [303, 294, 276 ve 261 yıllarında]. Üç ayaklanma kanla bastırıldı [303, 295 ve 287/6 yıllarında] ve şehir dört kuşatma geçirdi [304, 296-4, 287 ve 265-1]; hepsinde aynı kahramanlıkla savaştı ama ikisinde başarısız oldu [294 ve 261]." Daha fazla iniş çıkışın ardından hikâye, Roma generali Sulla'ya karşı verilen destansı ama beyhude direnişin ardından Atina'nın 86 Mart'ında yağmalanmasıyla hemen hemen son bulur (bkz. aşağıda Ek IV, § 2 ve n.5).

Helenistik kralların –ve hatta ilk başta Romalıların da– topraklarında yer alan Yunan şehirleriyle ilişkilerini kesin bir biçimde tarif etmek güçtür;[656] çünkü her ne kadar bir kral, özellikle de şehirlerin desteğine ihtiyaç duyduğunda, genellikle tercih ettikleri diplomatik dili kullanarak onların *amour propre*'unu {izzet-i nefsini} okşamaya gönüllü olsa da, her iki taraf da ilişkiyi farklı bir şekilde görme eğilimindeydi. "Bir kralın bir şehre emir verecek

kadar kendisini kaybetmesi çok nadiren vuku bulurdu; genellikle önerilerde bulunmak ve bir şeyler tavsiye etmek hususunda titiz davranırlardı” (Jones, *GCAJ* 111). Büyük İskender, fiilen Küçük Asya’yı ve Persler ya da Pers yanlıları tarafından ele geçirilmiş Ege adalarını fethetme sürecindeyken, şehirlere buyurgan emirler göndermekte tereddüt etmemişti; pek çok oligarkın ve sözde oligarkın Perslerin yanında ölümüne savaşmaya hazır olduğunu, oysa demokratların genel olarak kendi tarafında yer aldıklarını fark ettiğinde, her yerde demokrasiden yana tavır koydu (bkz. benim *OPW* 40 n. 76). Fakat Asya’daki Yunan şehirlerini Pers hâkimiyetinden “kurtarmakta” olduğundan, bir şehir tamamıyla kendi kontrolüne geçtiğinde, özgürlük “bağışlamanın” lafını bile etmekten kaçınmaya ve “tanıma” (kelimesi kelimesine “geri verme”) anlamına gelen teknik terimlere başvurmaya hazırdı: *Didōmi* (“verdim”) fiili yerine, *apodidōmi* ya da benzeri bir sözcük kullanıyordu (bkz. Magie *RRAM* II.828’in n.12’nin sonundaki liste). Bu iki ifade arasındaki fark en iyi 340’ların sonlarında Atina ile Makedonyalı II. Philip arasında gerçekleşen Halonnesus adasına ilişkin müzakerelerde görülebilir. Atinalılar bunu Philip’ten gelen bir “hediye” olarak kabul etmeyi reddederken, adanın kendilerine ait olduğunun “tanınması”nda ısrar ediyorlardı (Ps.-Dem. VII.2-6); sonunda Philip, Halonnesus adasını elinde tuttu. Burada dikkat edilmesi gereken asıl şey, Halonessus’u Atina’ya “verme”si mi, yoksa adanın Atina’nın olduğunu “tanıması” mı gerektiğine karar verecek kişinin Philip olmasıdır. Benzer bir şekilde, Asya şehirlerinin özgürlükleriyle ilgili olarak hangi ifadeyi kullanacağı, tamamen İskender’i ilgilendiren bir meseleydi. Ekseriyetle, Perslerden “kurtardığı” Yunan şehirlerinin özgürlüğünü “tanımaya” hazırdı; fakat içindeki demir yumruğu göstermek gerektiğinde kadife eldiven çıkarılabilirdi. İskender 324 yılında sürgünlerin[657] geri dönmesini emreden bir karar ya da buyruk (*diagramma*)

yayınladığında, aklında elbette bütün Yunan şehirleri bulunuyordu; fakat kararda, şehirlere doğrudan bir emir yöneltmeden yalnızca, "Ben geri çağırıyorum" (ya da daha doğrusu, kraliyet çoğuluyla "Biz geri çağırıyoruz!" *katagomen*; cf. Diod. XVIII.8.4; 56.4; Tod, *SGHI* II.192.10, 17) ifadesini kullanmıştı. Böylece, şehirlerin kendi sürgünlerini geri çağırmak için kendi kararlarını almaları ve sanki emirleri yayınlayanlar kendileriymiş gibi göstermeleri mümkün hale gelmişti. Bununla birlikte, Tegeates'in "geri çağrıldıkları için şehrin memnuniyet duyduğu"ndan söz ettiği bir kararda, İskender'in *diagramma*'sının şehir üzerinde bağlayıcılığı olduğuna tekrar tekrar atıfta bulunulmasında olduğu gibi, arada sırada maske düşüyordu (Tod, *SGHI*, II.202, özellikle 58-9).

İskender'in halefleri, şehirlere kendi çıkarlarının neyi gerektirdiğini düşünüyorlarsa öyle davrandılar. Kullandıkları *apodidōmi* gibi sözcüklerin propaganda dışında gerçek bir hukuki ve anayasal önem taşıdıklarını iddia etmek, İskender örneğindeki kadar yanlış olacaktır.[6] Durumun aslında nasıl olduğunu göstermek için tek bir metin seçmem gerekseydi, bu III. Antiochus'un, MÖ 196 yılında Lysimacheia'da Roma elçileriyle gerçekleştirilen bir görüşmede dile getirdiği, "Asya'nın özerk olan şehirleri özgürlüklerini Roma'dan gelen bir buyrukla değil, benim lütfumla [*charis*] elde etmek zorundadır" şeklindeki ifadesi olurdu (Polyb. XVIII.li.9; cf. APP., *Syr*. 3). Kısa bir süre önce Antiochus, Lampsacus'a elçiler göndererek, eğer özgürlüklerini kazanacaklarsa bunun, özgürlüklerini "fırsatını yakaladıklarında kendi başlarına gasbetmedikleri" (*libertatem non per occasionem* raptam, Livy XXXIII.xxxviii.5-6) ve kendisinden aldıkları hususunda hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şartlar dahilinde gerçekleşmesinde ısrar etmişti. "Özgürlük" (*eleutheria*), bir kralın ağzında her zaman "özerkliğin" (*autonomia*) ifade ettiği şeyle aynı anlama gelirdi. Bickerman'ın bu kavramın MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllardaki

kullanımına ilişkin temel çalışmasında gösterdiği gibi, “Toujours le terme *autonomia* indique que la cité n’est pas la maîtresse absolue de sa politique” {Özerklik terimi her zaman şehrin kendi siyasası üzerinde mutlak bir hâkimiyeti olmadığını gösterir} ve “L’indépendance d’une cité autonome est nécessairement imparfaite” {Özerk bir şehrin bağımsızlığı zorunlu olarak noksandır} (APT 330, 337). Claire Préaux da, İskender’in Asya şehirleriyle ilgili hareketleri hakkında, “C’est sans aucun doute agir comme un mâitre sur des villes sujettes: l’autonomie, quoiqu’elle s’apelle ‘liberté’, n’exclut pas la sujétion” {Hiç şüphe yok ki tabi şehirlere bir efendi gibi davranıyordu: Özerklik, her ne kadar adına “özgürlük” dense de tabi olmayı dışlamıyordu} derken haklıydı.[658] Ve bu, tüm Helenistik krallar için geçerliydi.

Krallar, teorik olarak özgür olup olmamalarından bağımsız bir şekilde, kontrolleri altındaki şehirlerin iç işleri söz konusu olduğunda, doğrudan müdahale etmeyi tercih edebilir ya da etmeyebilirlerdi. Bazı şehirler neredeyse kendi başlarına bırakılmıştı. Diğerlerindeyse bir kral düzenli magistratlardan bir ya da birkaçını atama veya yanında askerî birlik olsun ya da olmasın kendi tercih ettiği bir vekili (örneğin bir *epistatēs*: bkz. yine n.3) şehrin başına geçirme hakkını saklı tutabilirdi. Bir şehre zaman zaman belirli meselelerle ilgili önce krala ya da vekile danışmadan kararlar almasının isabetsiz olacağı da hissettirilebilirdi (bkz. yine n.4.). Bir demokrasi açısından askerî garnizon yerleştirilmesi (ki hiç de nadir bir olay sayılmazdı), eğer (bir demokrat olmaması son derece muhtemel) garnizon komutanı siyaseten müdahale etmek zorunda olduğunu hisseder ya da buna meylederse özellikle yıkıcı olabilirdi. Komutanın müdahale etmemesi halinde bile, garnizonun tehditkâr varlığının iç siyaset üzerinde olumsuz bir etkide bulunması kaçınılmazdı.

Bu noktada bir anlığına daha sonraki bir döneme atlayıp, Roma hâkimiyeti altında, Roma'yla Yunan şehirleri arasındaki ilişkilere (tek bir paragrafta) göz atmalıyım. Roma, bazı Yunan şehirleriyle özgürlüklerini tasdik eden gerçek antlaşmalar yapmıştı: Bunlar "özgür ve antlaşmalı devletlerdi", *civitates liberae et foederatae*. Diğer bir bölümüyse tek taraflı bir bağışla özgürlüklerini elde etmişlerdi: Bunlar da *civitates liberae* idi. Şehirlerin en başından beri "özgür" ilan edildiği Eski Yunanistan dışında kalanların büyük çoğunluğuysa, başka herhangi bir "yerli" topluluk gibi eyalet valisine tabiydi: Onlar için yukarıdakilerin muadili herhangi bir teknik terim bulunmuyordu. A. H. M. Jones'un şu sözlerinde haklı olduğundan kuşku duymuyorum: "Özgürlük, öyle görünüyor ki, Helenistik krallar için neyi ifade ediyorduysa Roma yönetimi için de aynı şeyi ifade ediyordu, kendisi tarafından hâkimiyeti altındaki şehirlere bahşedilen imtiyazlı bir statü ve bunun asli unsuru olarak eyalet valilerinin otoritesinden muafiyet. … Roma özgürlüğün kraliyet dönemindeki anlamını miras almıştı; o da özgür bir şehir ile bağımsız bir egemen devleti değil, belirli imtiyazlara sahip olarak kendi lütfundan yararlanan ve kendi süzerenliğine tabi bir devleti kastediyordu. … Fakat imtiyazlar söz konusu olduğunda sonsuz bir hiyerarşi vardı ve bazı tabi şehirler –örneğin Sicilya'dakiler– kimi özgür şehirlerinkinden hiç de aşağı olmayan haklardan faydalanıyorlardı" (Jones, *CLIE* 112, 106, 109). "Antlaşmalı devletler"e (*civitates foederatae*) gelince, "sadece imtiyazlarının tasdik edilmesi açısından farklılık gösteriyorlardı: Özgür şehirlerin imtiyazları teoride olduğu kadar fiiliyatta da isteğe bağlı olarak geri alınabilirdi, yeminli bir araçla güvence altına alınmış olan antlaşmalı devletlerinkilerse, teoride geri alınamazdı" (ibid. 113). Fakat "uygulamada fark çok da büyük değildi, zira özgür şehirler keyfî olarak tenzil edilemezdi, antlaşmalı bir şehrinse Roma'yı kızdırırsa genellikle *foedus*'unun {antlaşmasının} şartlarını çiğnediği ortaya çıkarılır ve bunun üzerine *fouedus*'u geçersiz hale gelirdi." (Jones,

GCAJ 117). Her ne kadar federe devletler erken *Principate* gibi geç bir tarihte bile seyrek de olsa yaratılmaya devam etse de, Suetonius, Augustus'un antlaşmalı olan fakat "hukuksuzlukları nedeniyle harabeye dönüşme yolundaki pek çok şehri özgürlüğünden yoksun bıraktığından" söz eder (*Aug*. 47). Başka bir deyişle, Jones'un belirttiği gibi, "iç felaketler bir *foedus*'un iptal edilmesi için yeterince iyi bahanelerdi" (*GCAJ* 131, cf. 132). Romalıların kendilerinden çok daha zayıf olan *civitates foederatae*'a karşı tutumlarının yerinde bir örneği, Appius Claudius'un Aka Birliği'ne MÖ 184'te söylediği, Livy tarafından aktarılan sözlerdir (XXXIX.37.19): Livy'ye göre Claudius "henüz kendi iradeleriyle bunu yapabilme gücüne sahipken" (*voluntate sua facere*) Roma'yla bütünleşmelerini kuvvetle önermiş; diğer seçenek olaraksa, istendiğinde kendi iradeleri dışında (*inviti et coacti*) zaten böyle yapacaklarını belirtmişti. Söylemeye gerek yok ki Akalılar itaat etmemekten çekinmiş ve sadece "genel homurdanmaların" konforuyla yetinmişlerdi (*omnium gemitus*: id. 20).

Jones'un Helenistik ve Roma dönemlerindeki Yunan şehri üzerine kaleme aldığı ve benim de daha önce alıntı yaptığım büyük eserinde şöyle yazdığını okuruz: "Krallar şehirler üzerindeki denetimlerini güvence altına almak için hangi aracı icat ederlerse etsinler, kullanamayacakları sadece bir araç vardı, siyasi iktidarın resmen küçük bir sınıfla sınırlandırılması; … krallar kendilerini şehirlerde demokrasiyi desteklemek zorunda hissettiler ve bu nedenle kendi çıkarları çerçevesinde yönetecek monarşist partileri yaratıp etkili bir şekilde destekleyemediler; taraftarlarının oligarşi kurmasına yönelik az sayıdaki girişim –özellikle Antipater ve Cassander'inkiler [322'de ff.]– o kadar şiddetli huzursuzluklara yol açtı ki bu politika bütünüyle gözden düştü" (*GCAJ* 157-60, 111). Bahsi geçen bu kısa ömürlü oligarşiler dışında, Jones bu kuralın sadece tek bir istisnasını ortaya koyabilir: Dördüncü yüzyılın son çeyreğinde, belki de 322/1'de ilk Ptolemy'nin (daha uç bir oligarşinin yerine) ılımlı bir

oligarşik anayasa dayattığı Kirene.[659] Fakat muhtemelen başka istisnaların da var olduğunu düşünüyorum. Örneğin, Yukarı Mısır'daki MÖ üçüncü yüzyıla ait bir Ptoleme yazıtında konsey ve meclisin toplantıları sırasında, özellikle de magistrat seçimlerinde karışıklıklar çıktığını okuruz ve bu duruma bir çare bulmak amacıyla (konsey ve *demos* tarafından) yayınlanan kararla, konsey ve mahkemeler için uygun olanların seçimi *epilektoi andres*'ten oluşan seçkin bir listeyle sınırlandırılır (*OGIS* 48.9-11, 13-16). Tahttaki Ptolemi'nin, karmaşanın tekrarını engellemeyi incelikle şehir yönetiminin organlarına bırakmış olsa bile, bu duruma müdahale etmediğine inanmakta zorlanıyorum (ve cf. Jones, *GCAJ* 104). Aynı zamanda, Eski Yunanistan'ın (ve Küçük Asya'daki uzun zamandır meskûn Yunan şeridinin) aksine, yeni Helenleşmiş Doğu'da bulunan pek çok *polis*'te, yurttaşların yerleşik özgür sakinler arasında kapalı bir oligarşi oluşturduğunu ve eski yerli nüfusun büyük bir kısmının (asıl olaraksa yoksul sınıfların) yurttaşlıktan dışlandığını söylemek gerekir (bkz. Jones, *GCAJ* 160-1, ile 335 nn.10-11).

İskender ve Helenistik krallar tarafından kurulan şehirlere gelince, bunların sahip oldukları özgün anayasaların ayrıntılarına ancak nadiren vâkıfız; fakat bir konsey ve bir meclisin yer aldığı, standart Yunan tipinde bir anayasanın söz konusu olduğu (Mısır İskenderiye'si gibi) yerlerde bile, tam siyasi hakların hiçbir zaman tüm özgür nüfusa yayılmadığını düşünmek için gerekçelerimiz var.[660] Oy hakkını kaybedenlerin bir kısmı (Antakya, İskenderiye ve Berenice Euesperides'in Yahudileri ve Dicle üzerindeki Seleuceia'nın Suriyelileri gibi) *polituemata* diye bilinen, kendi işlerinin idare edildiği özel *ad hoc* topluluklarda örgütlenmişlerdi.[661] Fakat pek çok örnekte, yurttaşların topraklarını ekip biçen kırsal kesimdeki yerlilerin, köylerinde sahip oldukları dışında hiçbir siyasi hakları bulunmuyordu. Bu kişiler, her zaman esas olarak kentli

olagelen Grekoromen kültür muhitinin kayda değer ölçüde dışında kalmışlardı. Yukarıda I.iii'te izah ettiğim gibi, Yunan şehirlerine hâkim olanlarla dışarıdaki yerliler arasındaki ilişkiyi tarif etmek için söylenebilecek en iyi şey, bunun karşılığında az sayıda menfaat sağlanan bir sömürü ilişkisi olduğudur. Aslına bakılırsa Aristo'nun *Politika* eserinde bile, "kırsal kesime dağılmış olanların" (*hoi kata tēn chōran*) oy hakkına sahip olmayabileceklerine dair izler bulunmaktadır. *Pol*. VII.14, 1332b27-32'de bu köylülerin, hakiki siyasi haklara sahip olmayan yurttaşlar tarafından başlatılan devrimlere, bir topluluk olarak katılmalarının muhtemel olduğu düşünülür. Bu tür bir duruma verilebilecek bir örnek, büyük ihtimalle 490'ların sonlarında (bkz. Dunbabin, *WG* 414-15), Siraküzalı Gamoroi'ya karşı, Heredotus'un deyişiyle (VII.155.2) Siraküza *dēmos*'u ve köleleri –ki aslında bunlar serf durumundaki *Killyrioi*'dir: bkz. yukarıda III.iv ve n.3– tarafından başlatılan ayaklanmadır.

MÖ dördüncü yüzyılın ardından demokrasinin fiilen kösteklenmesinde kullanılan üç temel oligarşik araçtan söz etmiştim. İlki (Meclis'in kraliyet görevlileri, magistratlar, konsey ya da başkaları tarafından kontrol edilmesi) yeterince açıktır ve çok az izahat gerektirir. Meclisler, şehirlerin tümünde değilse de çoğunda toplanmaya devam etmiştir ve toplantılarda hazır bulunan ve oy kullanan kişilere ilişkin gerçek sayıları veren, günümüze ulaşmış (çoğu takriben MÖ ikinci yüzyılın başlarına ait) bir avuç karardan bildiğimiz kadarıyla, zaman zaman çok yüksek sayıda yurttaş oturumlara katılmıştır. Üç kaynakta, Maeander'deki Magnesia şehrinde 2.113, 3.580 ve hatta 4.678 kişinin toplantılara iştirak ettiğinden söz edilir; Kos adasında bulunulan Halicarnassus Meclisi'ne ait bir karar da 4.000 oyla (diğer pek çoğu gibi, ittifakla ya da *nem. con.*) kabul edilmiştir; diğer rakamlarsa daha küçüktür.[662] Bahsi geçen kararların hepsinin ya da büyük bir

kısmının, aslında Helenistik ve Roma dönemlerinden günümüze ulaşan, taşa yazılmış şehir kararlarının çoğu gibi, birilerini yüceltmeyi amaçladığı da eklenebilir.

İkinci araç olan magistratlıkların görevlerine özel yükler eklenmek suretiyle liturjilere benzetilmesi, çok daha ilgi çekicidir ve tartışılmayı hak eder. Aristo, *Politika* adlı eserinin oligarklara ellerinde olan bir devleti nasıl idare edeceklerine ilişkin tavsiyeler vermeye hasrettiği bir bölümünde şu dikkat çekici pasaja yer verir:

> Sıradan insanların makamlardan dışlanmayı kabullenmeleri ve bu imtiyaz için çok yüksek bir bedel ödemek zorunda olanlara anlayış göstermeleri için en önemli magistratlıklara liturjiler bağlanmalıdır. Görev alanların muazzam kurbanlar sunmaları ve birtakım kamu binaları inşa ettirmeleri de haklı olarak beklenmelidir ki, şenliklere katılan ve şehirlerinin kurbanlar ve binalarla donandığını gören sıradan insanlar, bu anayasanın [oligarşinin] devam etmesine canı gönülden müsamaha göstersinler. Önde gelen yurttaşlar da, kendi ceplerinden yaptırdıkları görünür anıtlara sahip olmalıdır. Fakat bugün oligarklar tarafından izlenen siyaset bu değil – onlar tam tersini yapıyorlar: Şeref kadar paraya da tamah ediyorlar (*Pol*. VI.7, 1321^{a}31-42).

Genel olarak dikkatlerden kaçmış gibi gözüken bu pasaj çok ilginçtir; çünkü magistratlıklar ve liturjilerin sık sık birbiriyle birleştiği Helenistik dönemde gerçekleşecek bir şeyi tasvir etmektedir. (Dördüncü yüzyılda hâkim sınıfın kaç “düşünceli” üyesinin Aristo ile aynı duyguları paylaştığını insan merak ediyor!) Öyle gözüküyor ki, magistratların liturji ifa etmeleri için herhangi bir anayasal gereklilik bulunmuyordu; fakat bu, pek çok şehirde kimsenin burun kıvırmaya cesaret edemeyeceği bir âdet haline gelmişti. Bundan “halkın zengin insanları magistratlıklara seçtiği ve onların da magistrat olarak sorumlu oldukları kamu hizmetlerine kimse karışmadan katkıda bulundukları örtük bir anlaşma” olarak söz ediliyordu (Jones, *GCAJ*, cf. 168). Fakat bu, *Politika*’da yer alan az önce alıntıladığım pasajı hesaba katmaz ve tüm bu sürecin kısmen, zengin sınıfın yoksul yurttaşları makamlardan uzak tutmak için, bu amaca yönelik tek bir yasa çıkarmaya gerek kalmadan

başvurdukları işe yarar bir önlem olduğu gerçeğinin üstünü örter. Dahası bu önlem, zengin Yunanlıların hiçbir zaman müsamaha göstermeyecekleri şeyi, yani devleti ayakta tutmanın yükünün esas olarak ondan en fazla yararlanan ve bu yükü en iyi şekilde sırtlanacak olanlara düşeceği yasal olarak uygulanabilir bir vergi sistemini ikame etmek için kullanılmaktadır. Prusalı Dio'nun Rhodia konuşmasında, "her bir yurttaş için kendi özel servetinden vergi ödemenin zorunluluk haline geleceği bir zaman gelebileceği" fikri karşısında kapıldığı dehşeti ifade eden bir pasaj okumak etkileyicidir (Dio Chyrs. XXXI.46). Dio, Rhodialıları, şehirlerinin mutlak bir tehlike altında olduğu durumlar dışında hiçbir zaman böyle bir şeye başvurmadıkları için tebrik eder.

Demokrasisin tedrici bir şekilde ortadan kaldırılmasında kullanılan üçüncü önemli oligarşik araç, yukarıda söz edilen halk *dikastēria*'sının kaldırılmasıydı. Gerçek bir Yunan demokrasisinde tüm yurttaşlar, tıpkı Meclis'e katılabildikleri gibi, bu mahkemelerde hizmet etmek hakkına da sahiptiler. Yunan demokrasisinin gerileyişinin hukuki veçhesini oluşturan bu üçüncü araç, aynı sürecin siyasi veçhesinden, yani halk meclislerinin gerileyişinden daha az dikkat çekmiştir. Bu kısmen kanıtların acınacak halde olmasından, kısmense modern araştırmacıların halk mahkemelerinin doğru düzgün bir demokrasinin muhafaza edilmesi açısından ne kadar sıra dışı bir öneme sahip olduğunu unutma eğilimlerinden kaynaklanır. ("Siyasi" olanla "hukuki" olanın açık bir şekilde birbirlerinden ayrılmaları çok modern bir fenomendir.) Benim topladığım kanıtlar çok eksik durumda ve tutarlı bir değerlendirme yapabileceğimi zannetmiyorum; sadece bu alt bölümde daha sonra, daha ilginç materyalin bir kısmından söz edeceğim.

Daha önce de söylediğim gibi, yedinci, altıncı ve beşinci yüzyılların ayırt edici özelliği, yurttaş topluluğunun sürekli artan bir kesiminin siyasi haklar elde etmesine yönelik hareketti. Helenistik döneme gelindiğinde, üst sınıflar çok geniş bir *siyasi haklar*

yelpazesi bahşederek hukuki olarak uygulanabilir tavizler vermenin akıllıca olmadığını öğrenmişlerdi. Bunun yerine, alt sınıflara keyiflerine göre ihsan edip geri alabilecekleri belirli miktarda *sadaka* önerdiler. İşler istedikleri gibi gitmediğinde, kimsenin şikâyet etme hakkı olmadan sadakayı kesebilirlerdi. Arada sırada kendi aralarındaki başı dik bazı kişilere gerçekten zorunlu olan pahalı işleri yıkmaya hazırdılar. Fakat bir miktar harcama da gerektiren mühim olamayan görevler, dara düşüldüğünde, zor zamanlarda ya da kimse yükün altına girmeye ikna edilemediğinde, geleneksel harcamaları yapması pek de beklenemeyecek yardımsever bir tanrı ya da kahramana tevcih edilirdi.[663] Tüm bu sürecin en kötü yanlarından biri kuşkusuz her iki taraf üzerindeki moral bozucu etkisiydi.

Bununla birlikte, demokrasinin geriye kalan son izlerinin de kazınması ancak Roma döneminde gerçekleşebildi. (Buna dair kanıtlar bölük pörçük ve dağınıktır ve burada aşırı basitleştirilmiş bir taslak sunmaktan daha fazlasını yapamam.) Taşra şehirlerinin yönetimini (tabii ki Roma valisine tabi olarak) sadece mülk sahibi sınıfın denetimi altına sokmak, Romalıların değişmez hedefiydi. Bunu çeşitli şekillerde, kısmen anayasal değişiklikler yaparak, fakat daha çok zenginlere sürekli bir destek sağlayarak ve tabii eğer onlar da bunu yapmaya hazırlarsa, onları yerel siyasi yaşamın denetimini ellerine alıp kaybetmemeleri için cesaretlendirerek hayata geçirdiler. Livy, MÖ 195 yılında Sparta tiranı Nabis'in ağzından yazdığı ve bu dönem için Livy'nin esas kaynağı olan Polybius'tan alındığı neredeyse kesin olan bir konuşmada, bu durumu mükemmel bir şekilde özetler. Nabis, Roma generali T. Quinctius Flamininus'a seslenirken, "Sizin [Romalıların] isteğiniz birkaç kişinin zenginlikte sivrilmesi ve sıradan insanların da onlara tabi olmasıdır" der (*paucos excellere opibus, plebem subiectam esse illis, vultis*, XXXIV.xxxi.17). Plutarkhos'un da Trajan'ın hükümdarlığı sırasında

söylediği gibi, Romalılar “dostlarının siyasi çıkarlarını desteklemek konusunda çok gayretlidirler” (*Mor*. 814c).[664] Bu süreç hakkında, genel çerçevesinden emin olmamıza yetecek kadar çok şey biliyoruz; fakat genel okuyucu için ayrıntıları, bir özet halinde olsa bile hazmedilebilir bir şekilde göstermek güçtür ve bu nedenle detayları Ek IV’e havale ettim. Burada yalnızca Kuzey Peloponez’deki küçük bir şehirde yaşanan ve tek başına MÖ 146 yılında Romalılar tarafından nihai olarak fethedilmesinden sonra Eski Yunanistan’da nelerin olup bittiğini yansıtmayabilecek (burada “yansıtmak”, başka yerlerde de benzer pek çok şeyin vuku bulması anlamında kullanılıyor), fakat kuşkusuz Roma fethinin önemini ve bunun Yunan şehirlerindeki sınıf mücadelesi üzerinde yaratabileceği etkileri gayet açık bir şekilde ortaya koyan tek bir olay dizisinden söz edeceğim.

Aka şehri Dyme’de, muhtemelen MÖ 116-114 yıllarında, kamusal arşivlerin yakılması ve borçların ve diğer sözleşmelerin ilgasıyla başladığı için belli ki kısmen borç yükünün neden olduğu bir devrim yaşandı. Bu devrim Roma’nın (o dönem henüz ayrı bir eyalet olarak örgütlenmemiş olan Yunanistan’ın genel olarak gözetimiyle sorumlu) Makedonya prokonsülünün yardımı olsun ya da olmasın bastırıldı. Devrimci liderlerden ikisi hemen prokonsül tarafından ölüme mahkûm edildi ve bir diğeri de yargılanmak üzere Roma’ya gönderildi. Bu olaylara ilişkin elimizdeki tek kanıt, prokonsül Q. Fabius Maximus’un Dyme şehrine yazdığı ve “karmaşa”dan (*tarachē*) ve “sözleşme yükümlülüklerine saygısızlık ve borçları kaldırılması”ndan (*chre* [*ōkopia*]) acı acı yakınan ve iki kez devrimcilerin “Akalılara Romalılar tarafından verilmiş olan anayasayı çiğneyerek”[665] –bu, Roma generali L. Mummius’un 146 yılında Akalıların ve müttefiklerinin isyanını ezdikten sonra orta Yunanistan ve Peloponez’in çeşitli bölgelerinde dayattığı oligarşilere bir atıftır– yasa çıkardıklarından söz eden bir mektubun

kayıt altına alındığı bir yazıttır. Öyle tahmin ediyorum ki, herhangi bir yerel huzursuzluğun önünün daha başlangıçta, eyalet valisine başvurup dikkatini çekmekten kaçınmak hususunda genellikle hassas olan şehir magistratları tarafından bizzat alınması çok daha yaygındı. Bu nedenle, milattan sonra birinci yüzyılın ikinci çeyreğinde (Asya eyaletindeki Frigya ve Karya sınırında bulunan) Cibyra şehrinde yazıldığı anlaşılan bir yazıtta, MS 23 yılındaki ciddi depremin ardından bir şekilde (muhtemelen deprem sırasında) kaçmış bulunan 107 kamusal köleyi geri getirmekle kalmayıp, aynı zamanda "şehre büyük zarar veren büyük bir komployu da bastıran", Q. Veranius Philagrus adlı son derece zengin bir yurttaşın onurlandırıldığını görürüz (*IGRR* IV.914.5-6, 9-10).

Üçüncü yüzyılın başlarında yazan Dio Cassius, Maecenas'ın ağzından Augustus'a yöneltilmiş ve bu alt bölümde daha sonra döneceğim bir konuşma kaleme alır. Maecenas'a savundurttuğu politikalardan biri, şehir meclislerinin tamamıyla ezilmesidir. *Dēmoi*, der Maecenas, hiçbir açıdan egemen olmamalıdır (*mēte kyrioi tinos*) ve *ekklēsia*'da bile bir araya gelmelerine izin verilmemelidir, zira hiçbir doğru karara varamayacak ve sık sık huzursuzluk yaratacaklardır (LII.xxx.2). Bunun, "[Dio'nun] döneminde bile geçerli olmadığı ve kendi tercih ettiği politikayı temsil ediyor olması gerektiği" hususunda Jones (*GCAJ* 340 n.42) ile hemfikirim. Roma'nın harekete geçmesiyle doğrudan ya da dolaylı olarak gündeme gelen anayasal değişikliklere dair çok az açık kanıta sahibiz. Fakat Meclis'e erişim için olmasa bile hiç değilse magistratlıklar, konsey üyelikleri ve kimi örneklerde de mahkemeler için –Yunanistan'da MÖ ikinci yüzyılda, diğer yerlerdeyse daha sonra– mülkiyet şartlarının dayatılmasının (bkz. aşağıda Ek IV, § 2); konseylerin (*boulai*) Roma Senatosu'nun minyatür modellerine tedrici dönüşümünün ve sonunda tamamıyla yok olana dek halk meclisleri üzerinde yavaş yavaş denetim kurulmasının izlerini sürebiliriz. Fakat hiç değilse milattan sonra

ikinci yüzyılın sonunda, Yunan şehirlerinin Meclisleri ya toplanmaya bir son vermişler ya da en azından fiilî güçlerini yitirmişlerdir. Başlangıçta (bir kural olarak) her yıl için, tüm yurttaş topluluğu ya da en azından onun büyük bir kısmı arasından ekseriyetle kura yoluyla seçilen konseyler de, daimî, büyük oranda kalıtsal ve az ya da çok kendi kendilerini yenileyen, hatta zaman zaman üyeleri kendileri tarafından ve kendi içlerinden seçilen denetçilerce belirlenen organlara dönüşmüştür. konsey üyeleri de (*bouleutai*, Latincesi *decuriones*) yalnızca zengin yurttaşlar arasından gelmeye başlamış ve aileleriyle birlikte, zamanla tüm magistratların içinden çıktığı imtiyazlı *curia* tabakasını oluşturmuşlardır. (*Curia* tabakası ile ilgili olarak aşağıda VIII.i ve ii'de daha çok şey söyleyeceğim.) Severan dönemi hukukçusu Paulus *decurion* olmayanların (*plebeii*), sadece *decurion*'lara açık olan *decurionum honores*'ten yoksun bırakıldıkları için yerel magistratlıklardan dışlandıklarını söylemektedir (*Dig.* L.ii.7.2). Özellikle, Latin Batı'daki pek çok şehrin birincil magistratlığı olan *duumvirate*'den söz etmektedir; fakat açıklaması aynı şekilde, *mutatis mutandis*, Yunan şehirlerine de uygulanabilir. Bir şehir konseyi, elbette, magistrat seçimlerinde eyalet valisinin müdahalelerine de maruz kalabilirdi. Hukuki metinler yerel bir konseye belirli bir kişiyi magistrat olarak seçmesi ya da ona bir makam ya da liturji tevcih edilmesi için talimatlar *(ordo*) veren Romalı bir validen söz eder (*honor vel munus*: Ulpian, *Dig*. XLIX.iv.1.3) ve valinin de bizzat söz konusu konsey toplantısında hazır bulunmuş olabileceği ihtimali üzerinde durulmuştur (id. 4). Bir prokonsül, der Ulpian başka bir yerde, her zamanki yasal prosedür yerine yalnızca "alt sınıfların talebiyle" (*vocibus popularium*) bir *duumvir*'in seçilmesini kabul etmemelidir (*Dig*. XLIX.i.12).

Bu sürece ilişkin hiçbir detaylı tasvire rastlamadım ki bu da kanımca, sürecin kasıtlı ve bilinçli karakterini yeterince gözler önüne seriyor. Oxford'da ders verdiğim, biri Yunan diğeri de Roma

tarihinden olmak üzere aralarında büyük boşluk bulunan iki dönem üzerinde çalışmaları gereken “*Greats*”[666] öğrencilerinin, Yunan demokrasisinin beşinci ve hatta dördüncü yüzyıllarda bu kadar güçlü olduğu halde, nasıl olup da Roma *Principate*’sinin sahneye çıktığı döneme gelinceye kadar eski halinin bir gölgesine dönüştüğü sorusu karşısında genellikle kafaları karışırdı. Kitaplar bazen, geçerken bunu bir olgu olarak not düşer, fakat çoğu bir açıklama getirmeye çalışmazdı. Bahsi geçtiğindeyse bu, “öylesine olup bitmiş” bir şeymiş gibi kaydedilme eğiliminde olurdu. Hugh Last’ın *CAH* XI. 458-9’daki ifadesi tipiktir: “Doğu’da demokrasi, Roma, ağırlığını daha varlıklı unsurlardan yana koymaya başlamadan önce de gerileme içindeydi ve Roma’nın kendisinde de koşullar oligarşiyi monarşinin tek muhtemel alternatifi kılacak şekilde bir araya gelmişti. Şehir yönetimlerinde de aynı süreç işliyordu. ... Roma demokrasiye karşı hiçbir ilgi göstermiyordu.” Öte yandan ben, tüm bu süreci siyasi düzlemdeki sınıf mücadelesinin bir parçası olarak görüyorum: Yunan mülk sahibi sınıfı, önce Makedonyalı metbularının sonraysa Romalı efendilerinin yardımıyla, *Principate* sona ermeden önce ortadan kalkan Yunan demokrasisinin altını tedricen oyup, sonunda da onu tamamıyla yıktı. Tabii ki Yunan demokrasisinin ezilmesi Roma’yı memnun etmişti; fakat Yunan mülk sahibi sınıfının sürece sadece boyun eğmediği açıktır: Bu sürece yardım etmişlerdi –ve tabii ki bunun sebebi, Romalılardan sonra sistemden en fazla yararlananların onlar olmasıydı. Cicero önemli bir mektubunda kardeşi Quintus’u, Asya eyaleti valiliği sırasında, şehirlerin önde gelen insanlarla (*optimates*) müzakere edilerek yönetilmesini sağladığı için kutlamaktadır (*Ad Q.fr*. I.i.25; cf. *De rep*. II.39 ve aşağıda alıntılanan *Pro Flacco*’dan pasajlar). Genç Pliny, MS 107-8 civarında, o zamanlar Baetica (Güney İspanya) prokonsülü olan dostu Calestrius Tiro’ya yazarken, ona rütbe ve makam farklılıklarını (*discrimina ordinum dignitatumque*)

korumanın gerekli olduğunu hatırlatır. “Hiçbir şey” der karakteristik bir Romalı habisliğiyle, “eşitliğin kendisinden daha eşitsiz değildir” (*Ep*. IX.v.1,3; cf. II.xii.5). Kuşkusuz Pliny, Cicero’ya ait olduğu bilinen “geometrik” oranın “aritmetiğe” üstün olduğuna ilişkin ilginç oligarşik argümana aşinaydı (bkz. aşağıda VII.i ve nn.10-11). Aelius Aristeides ise, ikinci yüzyılın ortalarında, “her şehrin en büyük ve en nüfuzlu kişisinin”, Romalılar adına kendi şehrinin muhafızı olarak hareket ettiğini ve böylece oralara askerî birlik yerleştirilmesini gereksiz kıldığını söylemişti (*Orat*. XXVI.64). Yunan dünyasının önde gelen mülk sahibi ailelerinden Roma hâkimiyetini bütün kalbiyle kabul etmeye ve efendileriyle işbirliği yapmaya hazır olanlar, bazı örneklerde dikkat çekici bir şekilde serpilmişlerdi. Büyük doğal servete sahip Asya’da son derece zenginleşmiş ve emperyal soyluluğa, yani Roma Senatosu’na katılmaya heveslenebilmişlerdir (cf. Yukarıda III.ii). Kaynakların görece yoksun olduğu Eski Yunanistan’da bile, kısa bir süre önce Michael Woloch tarafından incelenen ve 96-161 yılları arasında Roma Atina’sında (bazı önemli rahipliklerin yanı sıra) en önemli magistratlıkların önemli bir bölümünü ellerinde bulunduran önde gelen dört aile gibi, birkaç kuşak boyunca makam sahibi olarak kalıp en azından büyük bir yerel prestij elde edebilmiş ve bazen, MÖ üçüncü yüzyıldan MS üçüncü yüzyıla kadarki tarihi C. P. Jones tarafından ustaca yeniden inşa edilmiş Boeotia’da yer alan önemsiz ve küçük Thespiae şehrinden gelen Flavii ailesi gibi, sonunda senatörler sınıfına bile girebilmişlerdir.[667] Servetinin büyük bir kısmını şehri için harcadığını iddia edebilecek birisi (ki beraberinde getirebileceği prestiji önemseyen bazıları böyle yapıyordu), bazen şehirden gerçek bir “görevden ayrılma tazminatı” alabilirdi: Domitian’ın hükümdarlığı sırasında, Karadeniz’in güney kıyısındaki Amisus Şehir konseyi ve meclisinin kararıyla Julius Piso’ya 40.000 *drachmae*/*denarii* (neredeyse 7 *talent*) verilmişti. Trajan, Bitinya-

Pontus özel valisi olarak Pliny'ye bu tür hediyeleri yasaklayan talimatlar göndermiş, fakat Piso'ya özel bir ayrıcalık tanımıştı; çünkü onun hediyesi yirmi yıldan daha uzun bir süre önce verilmişti (Pliny, *Ep.* X. 110-111). Üçüncü yüzyılın sonlarına doğruysa hukukçu Hermogenian, özellikle de "patrimonilerini memleketlerine yönelik cömertlik nedeniyle tüketmiş" olan –ki bu hiç de nadir olmayan bir iddiaydı– müflis konsey üyelerine maaş bağlanabilmesini yerleşmiş bir yasa olarak değerlendiriyordu (*Dig.* L.ii.8) (bkz. Dio Chrys. XLVI.3 vb.).

Öyle gözüküyor ki Roma yönetiminin daha erken döneminde –hatta MS ikinci yüzyılın başlarında bile arada sırada– bazı Yunan şehirlerinin meclisleri hâlâ yaşam ve canlılık işaretleri gösterebiliyordu. Cicero, MÖ 59 yılında, 62-1'deki Asya valiliği sırasında para sızdırdığı iddiasıyla hakkında dava çılan L. Valerius Flaccus'u başarılı bir şekilde savunurken yaptığı bir konuşmada, Asya'daki Yunan şehir meclislerinin başıbozuk karakteriyle Roma Meclisi'nin olgun işleyişini kıyaslarken, onları aşağılayıcı sözlerle hakir görmekten keyif alır. Bu konuşmanın kimi bölümleri (*Pro Flacc.* 9-24, 57-8, 63) siyasi kurumların tarihini çalışanlara okuma olarak önerilmelidir –zira eğer öneriliyorlarsa bu pek nadiren olmaktadır. Cicero sürekli olarak alay ettiği prosedürleri gereği, kararlarını (*psēphismata*) genel bir tartışmanın ardından ellerini kaldırarak alan Yunan halk Meclislerini hakir görür (§§ 15, 17, 23): Bu Yunan meclislerinin kolay heyecanlanan, aceleci, dediğim dedik ve gürültücü olduklarını söyler (§ 15-19, 23, 24, 54, 57, 58). Bu meclisler değersiz, "eğitimsiz kişiler"in (*imperiti*, § 58), ayakkabı tamircileri ve kemercilerin (§ 17), zanaatkârların, dükkân sahiplerinin ve buna benzer "devlet süprüntüleri"nin (§ 18) hâkimiyetindedir. Oysa gördüğümüz gibi, Cicero ve benzerleri, her zaman tabi devletlerdeki siyasi iktidar tekelinin "zengin *bien-pensants"* (*locupletes homines et graves*, § 18) ve "önde gelen kişiler" (*principes*, §§ 54, 58; *optimates*, §§ 58, 63) için saklı

tutulmasını dilerler. Cicero aslında Yunanistan'ın "düşüşünü" (*concidit* sözcüğünü kullanır, § 16) "bu tek kötülüğe: Meclislerinin ölçüsüz serbestliğine ve yetkisine [*licentia*][668]" bağlar ve hemen ardından aklındakinin bilhassa Klasik Atina olduğunu gösterir (§ 17). Tabii ki bunların hiçbiri bizi şaşırtmamalıdır; çünkü Cicero'nun konuşmaları, mektupları ve incelemeleri, bizzat Roma'daki alt sınıflara yönelik ağır sözlerle doludur (cf. aşağıda VI.v). Ve bu arada, Yunanlıları (Asyalılar, Frigyalılar, Misyalılar, Karyalılar, Lidyalılar diye adlandırıp kurnazca aşağılamadığı zamanlarda bile: §§ 3, 17, 37-8, 40-1, 60, 65, 100) genel olarak tamamen güvenilmez tanıklar, "yeminin bir şaka, şahitliğin ise oyun olduğunu düşünen insanlar" (§ 12; cf. 9-10, 36, 37) olarak gösteren Cicero'nun, jüri karşısında, bir davada verilecek kararların "devletin refahına, toplumun güvenliğine ve Cumhuriyet'in –yani mülk sahibi sınıfın– acil çıkarlarına" (*quid utilitas civitatis, quid communis salus, quid reipublicae tempora poscerent*, § 98) göre alınması gerektiğini açık açık söyleyebildiği de dikkatimizden kaçmamalıdır. Herhangi bir davada neyin haklı olup olmadığı göreli olarak önemsizdir.

MÖ dördüncü ya da beşinci yüzyıllardaki gibi gerçekten özgür bir Yunan şehri olmakla, Roma idaresine tabi bir şehir olmak arasındaki fark, en iyi Plutarkhos'un *Politika parengelmata* ("Siyasi İlkeler" ya da "Devlet İdaresinin İlkeleri") isimli eserinden yapılacak birkaç alıntıyla gösterilebilir. Genellikle başlığının Latince çevirisi, *Praecepta gerendae reipublicae* (*Moralia* 798a-825f) ile atıfta bulunulan bu eser, milattan sonra ikinci yüzyılın ilk on yılı civarında, Trajan'ın hükümdarlığının ilk yıllarında kaleme alınmıştır. Sardis yurttaşı olan genç bir arkadaşı (813f, ile 825d) Plutarkhos'tan, siyasi kariyeri için bir tavsiyede bulunmasını istemiştir –ya da en azından bu eserin kaleme alınması için görünürdeki vesile budur. (Genç adam belli ki "mülk sahibi sınıfın" bir mensubudur; *Mor*. 822def'te tartışılan sözde sefalet yalnızca

şatafatlı bir servetin yokluğu anlamına gelmektedir: Bkz. 823abc vs.)[669]

“Şehirlerin meselelerinden söz edilince savaşta liderliğin, tiranlıkların yıkılmasının ya da ittifakların kurulmasının akla gelmediği bugünlerde, cazip ve parlak bir kariyer için ne tür bir fırsat bulunabilir?” Pekâlâ der Plutarkhos, “geriye gayretli bir mizaca sahip olmayı gerektiren kamu davalarıyla, cesaret ve zekâ gerektiren imparatora elçi olarak gönderilmek kalıyor”! (805ab). Dostlara iyilik yapmanın çeşitli yollarını tavsiye eder (809a). Kendi memleketi olan Chaeronea’nın magistratı olarak (sık sık olabileceği gibi) döşemelerin ölçülmesi ve betonlarla taşların taşınmasını denetlerken görüldüğünde kendisine gülünmesine karşı çıkar (811bc). Ve sonra nihayet esas noktaya gelir: “Eğer bir magistratlık üstlenirsen,” der, “kendine, ‘yönetici olan sen bir tabisin ve yönettiğin ülke de prokonsüllerin, Caesar’ın temsilcilerinin hâkimiyetinde’ demelisin ... onların çizmelerini başının üstünde görürsün.[670] Suflöre kulak veren ... aktörleri taklit etmeli ve üzerindeki otoriteler tarafından izin verilen veznin dışına çıkmaya yeltenmemelisin; çünkü senin bir başarısızlığın artık yalnızca ıslıklanma, alay ve yuhalamalara yol açmaz; fakat pek çok kişi ‘korkunç intikamcıyı: boynu yaran baltayı’ tatmış” (tanımlanamamış bir Yunan trajedisinden yapılan bir alıntı) ve başkaları da adalara sürgün edilmiştir (813def). Bırak, diye salık verir Plutarkhos, diğerleri “aptalca bugünün fırsat ve koşullarıyla orantısız olan atalarının davranışlarını, tasarılarını ve hareketlerini taklit etmeyi savunarak” ayaktakımını kışkırtmaya devam etsinler (814a). “Marathon, Eurymedon, Platea ve kitlelerin gurur ve cakayla iftihar etmesini sağlayan tüm diğer örnekler hakkında gevezelik yapmayı Sofist okullarına bırak” (814bc). “Siyasetçi sadece kendisini ve devletini yöneticilerimiz karşısında suçsuz göstermekle kalmamalı; aynı zamanda nüfuzu en yüksek olan insanlar arasında

kendi yönetimi için güçlü bir payanda olacak dostlar da edinmelidir, çünkü Romalılar dostlarının siyasi çıkarlarını desteklemeye isteklidirler" (814c). Plutarkhos "peşlerinden koşan kamu hayatındaki pek çok kişinin kendi meselelerini bir kenara bırakıp başka adamların evlerinin önünde yaşlandıkları", yüksek kazanç getiren *procurator*'luk ve eyalet valiliklerine tepeden bakar (814d). Siyasetçinin kendi memleketini yöneticiler karşısında yumuşak başlı tutarken, gereksiz yere aciz kılmaması "veya büyük ya da küçük her şeyi yöneticilerimize havale eden ve böylece kölelik ayıbını üstümüze bulaştıran veya daha doğrusu şehri her başlıkta sersem, mahcup ve güçsüz kılarak anayasal yönetimi bütünüyle yok eden bazılarının yaptığı gibi ayak prangaya vuruldu diye boynu da boyunduruk altına sokmaması" gerektiğinde ısrar eder (814ef). "Her karar, toplantı, ayrıcalık ya da idari bir fiil için yöneticilerin iradesine başvuranlar, onları kendi istediklerinden bile daha fazla efendi [*despotai*] olmaya zorlamaktadır: Bunun esas nedeni üstlerini çağıran önde gelen insanların açgözlülük ve kavgacılıkları ve bunun sonucunda konseyin, meclisin, mahkemelerin ve her bir magistratlığın yetkilerini kaybetmesidir. Sıradan yurttaşlar eşitlik,[671] güçlülerse buna denk düşen ödünler verilerek yatıştırılmalı ve böylece meseleler *anayasa içinde* kontrol edilip güçlükler savuşturulmalıdır" (814f-5b). "Devlet adamı sıradan insanların yurttaşlara zorbaca davranmasına, başkalarının mülklerinin müsadere edilmesine ya da kamu kaynaklarının dağıtılmasına izin vermeyecek; bu tür özlemlere, ikna, emir ve tehdit yoluyla kesin bir şekilde karşı koyacaktır –gerçi zararsız harcamalara arada sırada müsamaha gösterilebilir" (818cd). Plutarkhos, halka hislerini zararsız kanallara yöneltmeleri için ödünler vermeye ilişkin bazı öğretici emsallerden bahsederek devam eder (818def, cf. 813b). Burada 107 yılında bir arkadaşına yazarken, önde gelen bir Efes yurttaşı olan Claudius Aristion'u "*innoxie popularis*" –muhtemelen

“sıradan insanlara meyilli, ama zararsızca” diye tercüme edilmeli– olarak tarif eden Genç Pliny akla gelir (*Ep.* VI.xxxi.3). Her şeyden önce, der Pliny biraz sonra, iç çatışmanın (*stasis*) ortaya çıkmasına asla izin verilmemelidir: Bunun önlenmesi, devlet adamının en önemli ve en soylu görevi olarak görülmelidir (824bc). Ne de olsa, diye devam eder, savaşın icabına bakıldı ve “sıradan insanlar yöneticilerimizin onlara bahşettiği kadar özgürlüğe sahipler ve belki de daha fazlası onlar için daha iyi olmayacaktır” (824c). Bilge bir devlet adamı uyum ve dostluk (*homonoian ... kai philian*) tesis etmeyi amaçlamalıdır: “Yunanlıların durumunun zayıflığını vurgulayacaktır, bu durumda ihtiyatlı bir kişi tek bir kazançla yetinmelidir: Sessiz ve uyum içinde yaşamak, zira Kader bize uğruna mücadele edilecek hiçbir ödül bırakmadı. ... Bir prokonsülün küçük bir buyruğuyla ortadan kalkabilecek ya da başkasına devredilebilecek ve sürse bile hiçbir gayrete değmeyecek bir iktidar ne işe yarar?” (824def).

Bu resim için ‘ilham verici’ dışında her şey denilebilir. Plutarkhos ve benzerleri, temelde Roma yönetiminden hiç de hoşnutsuz değillerdi:[672] Yunan mülk sahibi sınıfları, her şey hesaba katıldığında, siyaseten bu yönetimden büyük oranda faydalanıyorlardı (cf. aşağıda VI.iv-vi). Klasik dönemin kimi daha soylu niteliklerini kaybetmek pahasına da olsa, bir miktar öz saygılarını muhafaza etmeyi bile başarmışlardı.

Rostovtzeff ve diğerlerinin de tespit ettiği gibi,[673] Plutarkhos’un tartışmakta olduğum çalışmasıyla, esasen birinci yüzyılın son on yıllarında ve ikincinin ilk on yılı civarında Dio Chrysostom’un[674] yaptığı bazı konuşmalar arasında ilgi çekici bir benzerlik vardır. Bilhassa, Dio’nun memleketine (kuzeybatı Küçük Asya’daki Bitinya’da bulunan Prusa) “liderlik ve güç başkalarında olduğundan” (tabii ki Romalıları kastediyor) komşularıyla olan anlamsız çatışmalara son vermesi konusunda verdiği tavsiyeler ve

bu tür ağız dalaşlarıyla “kölelerin [*homodouloi*] birbirleriyle şan ve üstünlük için kavga etmeleri” arasında yaptığı yerinde kıyaslama çarpıcıdır. (Dio XXXIV.48, 51). Dio yurttaşlarını özellikle, bir Roma yurttaş kolonisi olan ve rahat durduğu sürece prokonsüllerle (Bitinya prokonsülleriyle: XL.22; cf. XLI.9) birlikte itibar ve nüfuza (*timēn tina kai dynamin*) sahip olabilir dediği komşu Apamea şehrini gücendirmemeleri konusunda titiz olmaları için uyarmıştır. “Özgür şehir” statüsü bile çok riskli bir statüydü ve Roma yönetiminin karşı çıktığı bir hareket nedeniyle kaybedilebilirdi (bkz. aşağısı ve n.23).

Yukarıda Cicero’nun *Pro Flacco*’sundan alıntılanan kimi pasajlar ve benzer kanıtlara bakıldığında, MÖ birinci yüzyılın ortaları gibi geç bir tarihte bile, bir Yunan demokrasisinin yurttaş nüfusu arasındaki yoksul sınıfların, zenginlerin sömürü ve baskısına karşı – siyasi hakların kullanılması için herhangi bir mülkiyet şartı bulunmadığı sürece, yeterince katılım sağlayabilmeleri halinde çoğunluk oluşturabildikleri– halk meclisinde arada sırada kurabildikleri denetim yoluyla, bir miktar koruma elde edebilmeleri mümkünmüş gibi gözükmektedir. Bununla birlikte yerel ileri gelenler, normalde Roma’nın desteğini almaya bel bağlayabilir ve eğer bir meclis istisnai koşullar altında kendilerinin (ya da Romalıların) çıkarlarına karşı çok güçlü bir şekilde hareket etmeye sürüklenirse, sonuç Plutarkhos’ın “bir prokonsülün küçük bir hükmü” dediği, şehrin cezalandırılması olabilirdi (bkz. yukarısı ve aşağıda Ek IV, §3*B*). Ve eğer halk, Aziz Pavlus’a karşı kıymetli tanrıçaları Artemis’i savunmak için kargaşa içinde toplanan (ve ritmik şehir sloganlarını iki saat boyunca haykırdıkları söylenen) Efesliler gibi mecliste kendiliğinden bir araya gelmeye cüret ederse, şehir bu örnekte vali tarafından da cezalandırılabilirdi (Acts XIX.21-41, özellikle 40). Bu cezalar, meclise sahip olma hakkının kaldırılmasını ya da söz konusu olan “özgür bir şehirse”, bu statünün ilgasını içerebilirdi. Bu son adıma ilişkin çeşitli örneklerin

varlığını biliyoruz,[675] ve Suetonius'un aktardığına göre (*Aug*. 47) Augustus da (daha önce gördüğümüz gibi) aslında *civitates foederatae* olan şehirler için de bu adımı atmıştı. Prusalı Dio muhtemelen '70'lerde, tahıl kıtlığından kısmen sorumlu olduğuna inanan bir grup yurttaşının evini yakmak ve onu taşlamakla tehdit etmesi üzerine (cf. aşağısı) kendi şehrinin meclisi önünde yaptığı konuşmalardan birinin sonunda, "şehirlerdeki hiçbir şey eyalet valilerinin gözünden kaçmaz," diyordu (XLVI.14). Bu arada, tehdit alan Dio'nun, dördüncü yüzyıldan sonra ekseriyetle sorumlu Hristiyan fanatizmi olsa da, Yunan dünyasındaki Roma yönetimi boyunca, hatta Geç İmparatorluk döneminde bile aralıklarla, genellikle de kıtlıkların sonucunda vuku bulan kimi çarpıcı kanlı ayaklanma örneklerinde tanıklık ettiğimiz "linç yasası"na başvurduğunu görmek ilginçtir.[676] (Ayaklanmalar konusuna birazdan döneceğim).

Dio Chrysostom'un ve Plutarkhos'un çağına gelindiğinde, Klasik Yunan demokrasisinin sinir merkezleri olan Yunan halk meclislerinin bazıları toplanmaya devam ediyor ve hatta bizzat Dio ve Platarchos'un eserlerinden görüleceği üzere arada sırada önemli meseleleri tartışabiliyorlardı; fakat genel olarak bakıldığında çoktan tam bir çürüme süreci içine girmişlerdi. Bununla birlikte, işlevleri mevcudiyetlerini korumaya yetmeyecek denli önemsizleştikçe, tedricen bütünüyle yok oldular. Üçüncü yüzyılda bile Yunan şehirlerinde işlemeye devam eden genel meclislerin varlığına ilişkin çok sayıda etrafa dağılmış kanıt bulunmaktadır; fakat daha sonra, izlenecek siyasete karar vermeleri bir yana, herhangi bir şekilde bağımsız hareket edebildiklerini bile gösteren bir kanıta rastlamak katiyen mümkün değildir. Günümüze herhangi bir parçası ulaşabilmiş en son kararlardan biri, 230 civarında M. Ulpius Eubiotus Leurus onuruna Atina'da çıkarılmıştır ve yasa tasarısının lehine ve aleyhine el kaldırılarak oylama yapıldığını kaydeder; fakat

karara konu olan mesele üzerinde herhangi bir ihtilaf yoktur, zira karar oy birliğiyle alınmıştır. Tabii ki konsül rütbesine sahip olan Eubiotus'un şehre 250.000 drahmi (= 1 milyon HS) ve kıtlık sırasında bol miktarda bedava buğday vermiş olması da boşuna değildi.[677] Ayrıntılı bir şekilde çalışılmaya değer bir konu olan Roma döneminde Yunan meclislerinin işleyişine ilişkin kanıtlar üzerine yakın dönemde yapılan herhangi bir genel tartışmadan haberdar değilim.

İlginçtir ki, Constantine'e ait bir buyruktan Roma Afrika'sında şehir magistratlıklarının 320'ler gibi geç bir tarihte bile –tamamen formalite icabı olduğuna hiç şüphe olmasa da– hâlâ halkoyuyla belirlendiğini öğrenmiş bulunuyoruz (*CTh* XII.v.1). Üçüncü yüzyılın sonları itibariyle tüm Grekoromen dünyası açısından daha da tipik olan şey, Pisidya'da (Küçük Asya'nın güneyi) bulunan Tymandus'un köy statüsünden şehir statüsüne yükseltilmesi ile ilgili (Latince yazılmış ve muhtemelen Diocletian dönemine ait, MS 284 ff.) bir imparatorluk belgesinde tasvir edildiğini gördüğümüz durumdu (*FIRA*^{2} I.454-5, no. 92 = *MAMA* IV.236 = *ILS* 6090). Şehir sakinlerinin yeterli miktarda *decurion* (şehir konseyi üyeleri) çıkartabileceklerine dair verdikleri teminat üzerinde önemle durulmuş ve artık "konseyde (*coeund*[*ii*]*n curiam*) bir araya gelip karar çıkarma" vs. hakkına sahip olacakları ve magistratlıklar, *aedilis*'ler[678] ve *quaestor*'lar[679] yaratmaları gerekeceğinden söz edilmişti –genel bir meclise dair hiçbir ipucu yoktu. Bir yüzyıl kadar önce, MS 158'de, İmparator Antoninus Pius'un, Makedonya eyaletindeki Strymon Vadisi'nde bulunan, Bulgaristan'daki modern Sandanski kenti yakınlarındaki bir şehre (muhtemelen Parthicopolis) gönderdiği ve kısa bir süre önce ortaya çıkarılan bir mektup, 80 üyeli bir konseye izin veriyor ve bu tür bir konseyin büyüklüğü sayesinde yurttaşların elde edeceği itibar ve saygınlığın (*axiōma*) altını çiziyordu –ki bu arada, söz konusu rakam ortalama

büyüklüğün üstünde değil de altındaymış gibi gözükmektedir (*IG Bulg*. IV.2263).[680]

Pisidya Antakya'sındaki (aşağıda Ek IV'te, § 3*B*'nin sonlarına doğru söz edilen) muhtemel bir istisna dışında, MS 300'den önceki ve sonraki birkaç yıllık süre içinde, herhangi bir Yunan şehrinde düzenlenen, ayrıntılı bir şekilde kayıt altına alındığını keşfedebildiğim son halk meclisi toplantısı Mısır'daki Oxyrhynchus'ta gerçekleşmiştir –burası kuşkusuz, doğru düzgün bir şehir hayatının, hiçbir zaman Yunan dünyasının büyük bir kısmıyla karşılaştırılabilir bir biçimde gelişmediği bir bölgedir. Bu toplantıya ilişkin tutanakların bir kısmı elimizde ve bunlar Geç Roma İmparatorluğu'ndaki şehirlerin siyasi hayatlarının son derece anlamsız olduğunu canlı bir şekilde resmediyor. Halk, açıkça görülemeyen bir nedenden ötürü, *prytanis*'leri (şehir konseyinin Başkanı diyebiliriz) Dioscorus'un şerefine, eyaletin valisi ve başlıca mali görevlisi Katholikos'un ziyareti sırasında bir karar çıkarmayı kafaya koymuştu. Tezahüratlardan başka pek de bir şey içermeyen (ve hafifçe kısalttığım) kayıt şöyledir (*P. Oxy.* I.41= Hunt ve Edgar, *SP* II.144-7, no.239):

> Bravo Prytanis, bravo şehrin medar-ı iftiharı, bravo Dioscorus, yurttaşların başı! Seninle nimetlerimiz daha da artıyor, nimetlerimizin kaynağı!.. Yurtsevere iyi şanslar! Eşitlik aşığına iyi şanslar! Nimetlerimizin kaynağı, şehrimizin kurucusu! ... Haydi Prytanis oyları alsın, bu büyük günde oyları almasını sağlayalım. O pek çok oy hak ediyor, çünkü pek çok nimetten senin sayende faydalanıyoruz, Prytanis! Prytanis için Katholikos'a iyi dileklerimizle birlikte verdiğimiz bu dilekçe, şehrin kurucusu içindir (sonsuz dek Augusti Efendileri!), Katholikos'a verdiğimiz bu dilekçe Prytanis için, en dürüst insanın magistratı, adil magistrat, şehrin magistratı, şehrin hamisi, şehrin adalet âşığı, şehrin kurucusu içindir. Bahtiyar ol, vali! Bahtiyar ol, Katholikos! Cömert vali, cömert Katholikos! Prytanis için senden rica ediyoruz. Prytanis'in oyları almasını sağla, bırak bu büyük günde oyları alsın!

Prytanis hakikaten utanmış gibi gözükmektedir ve itiraz ederek konuşur:

> Bana verdiğiniz şerefi büyük bir memnuniyetle kabul ediyorum; ama bu tür gösterileri güvenli bir şekilde yapabileceğiniz ve benim de risk almadan kabul

edebileceğim meşru bir zamana saklamanız için yalvarıyorum.

Fakat bu vakur cevap yalnızca halkın daha fazla heyecan gösterisinde bulunmasını tahrik etmişti –belki de eskiden kalma bir ritüelin parçasıydı sadece.

Pek çok oy hak ediyor o. ... (Augusti Efendileri, Romalılar için her zaman muzaffer; ebedî Roma gücü!). Bahtiyar ol vali, dürüst insanların koruyucusu ... Katholikos, şehrin Prytanis'i, şehrin adalet aşığı, şehrin kurucusu için rica ediyoruz. ...

Ve böyle sürüp gider.

Burada pek çok Yunan şehrinde, özellikle de Roma döneminde karşımıza çıkan *Gerousia* {İhtiyarlar Meclisi} hakkında hiçbir şey söylemedim, çünkü elimizde herhangi bir siyasi ya da idari işleve sahip olduğunu gösteren bir şey yok: İhtiyarlar meclisi itibar ve nüfuza sahip olsa da tamamen toplumsal bir organizasyondu ve aynı şey gençlik birlikleri, *Epheboi* ve *Neoi* içinde de geçerliydi.[681]

Yunan demokrasisinin yıkılmasının en önemi sonucu alt sınıflara, mülk sahibi sınıfların Hristiyanlık çağının ilk yüzyıllarında (aşağıda VIII.i'de açıklayacağım üzere) artan ve beşinci ve yedinci yüzyıllar arasında Roma İmparatorluğu'nun büyük bir kısmının dağılmasının ana nedenlerinden birini oluşturan sömürüsü karşısında, sınırlı bir ölçüde sağlanan siyasi korumanın tamamen ortadan kalkmasıydı. Modern tarihçiler, demokrasinin yok oluşunun bu veçhesine çok az ilgi göstermiştir. Bu yok oluşu fark ettiklerindeyse, genellikle Helenistik krallıkların ya da Roma *Principate*'sinin monarşik yönetiminin, "şehir-devleti" ya da "cumhuriyet" tipi yönetimleri (ki bunlar elbette demokratik de olabilirlerdi oligarşik de) devreden çıkarmasıyla daha fazla ilgilenmişlerdir. Modern tarihçilerin her iki özelliği de, Finley'in bütün dikkatini (kitabın başka hiçbir yerinde dikkat çekilmeyen bir süreç olan) demokrasinin yıkılışına değil de "şehir-devleti tipi yönetimin yerini bürokratik otoriter bir monarşiye (Roma *Principate*'sine) bırakması"na verdiği *The Ancient Economy* başlıklı eserinde karşımıza çıkar. Finley, bu sürecin, aşağıda

VIII.i’de ortaya koyduğum ve Finley tarafından “özgür yurttaşlar arasındaki alt sınıfların statüsünde kümülatif bir bunalım”a yol açtığı belirtilen gelişmelere “büyük bir katkıda bulunduğunu” düşünür (*AE* 87; belki de, demokrasiye herhangi bir özel atıfta bulunmasa da pasajın, *AE* 217’de, “yönetim, demokratik” başlığı altında, sadece başka üç pasajla birlikte dizine konulduğunu eklemeliyim).

⁂

Daha önce, bu alt bölümü bitirmeden, Yunan demokrasisinin altın çağındaki ayırt edici bir özelliği olan halk mahkemelerinin (*dikastēria*) gerileyişine döneceğimi söylemiştim. Görünen o ki, bu mahkemeler Helenistik çağda kısmen ve Roma döneminde de bütünüyle yok oldular. Klasik Yunan demokrasisinde *dikastēria*’nın sahip olduğu bir arazın vurgulanması gerekir: Hem temsiliyet düzeyini arttırmak hem de rüşveti daha pahalı ve böylece daha zor verilebilir hale getirmek için mahkemelerin *geniş* olması gerekiyordu. Fakat bu kurumlar, mülk sahibi sınıf dışında kalan pek çok yurttaşın katılımı olmadan gerçekten geniş tutulamazdı ve bunu mümkün kılmak için de *dikast*’lara ya da en azından bir kısmına *ödeme yapılması* zorunluydu. Kısa bir süre önce Atina’nın *dikast*’lara ödeme yapan tek şehir olduğu iddia edilmiştir, ama bu kesinlikle yanlıştır. Kendimizden emin bir şekilde ödeme yapıldığını söyleyebileceğimiz diğer şehirler yalnızca Rodos ve Iasus’tan ibaret olsa ve yalnızca Rodos için *dikast* ödemelerinin Roma döneminde de devam ettiğini düşünmemizi mümkün kılacak dayanaklara sahip olsak da, muhtemelen pek çok demokrasi (sınırlı sayıda *dikast* için olsa bile) ödemede bulunuyordu (bkz. benim *PPOA*, ile yukarıda V.ii ve n.24).[682]

Her ne kadar buna ilişkin, yukarıda alıntıladığım, *dikast* seçimini konsey üyeliklerinde olduğu gibi seçilmiş bir azınlıkla sınırlayan, Mısır’daki Ptolemais şehrine ait bir üçünü yüzyıl yazıtındakine

(*OGIS* 48) benzer spesifik kanıtlara nadiren ulaşabilsek de, tıpkı Meclisler gibi halk mahkemelerinin de, demokrasinin Helenistik dönemdeki genel gerileyişinin bir parçası olarak giderek daha fazla mülk sahibi sınıfın eline geçtiği açıktır. Yeterli kanıt yokluğunda (ki mevcut olduğuna inanmıyorum) yoksul yurttaşların bu tür *dikast* mahkemelerine katılımlarının, bu kurumlar var olmaya devam ettiği sürece, giderek seyreldiğini ve pek çok şehirde hukuk davalarının, *dikastērion* gibi sözcüklerin kullanılmaya devam ettiği yerlerde bile (ki genellikle ediyordu) giderek daha fazla daha küçük magistrat heyetleri tarafından görülmeye başlandığını varsayacağım.

Romalıların yargı alanına "krallardan çok daha sistematik bir şekilde müdahale ettikleri" hususunda Jones'a katılıyorum (*GCAJ* 121-3, cf. 119). Cumhuriyet ve erken *Principate* dönemlerinde farklı eyaletlerde farklı kurallar geçerliydi ve dahası, her bir şehrin konumu "özgür" ya da "özgür ve antlaşmalı" bir devlet olup olmadığına bağlı olarak bir ölçüde farklılık gösterebiliyordu (fakat bu statülerin, özellikle de ilkinin kesin olmayan doğası için yukarı bakınız). Cumhuriyet dönemine ilişkin en detaylı bilgilerimiz Sicilya üzerinedir (ibid. 121-2 ve bkz. aşağıda Ek IV, §1 *ad fin*.). Bunun yanı sıra erken *Principate* döneminde Sirenayka'nın konumuna dair de bir şeyler biliyoruz (bkz. Ek IV, § 5). Her iki eyalette de hukuk davaları için yargıç sağlayan mukim Romalılardan oluşan kolektif toplulukların (*conventus civium Romanorum*, ki bunlar hakkında Ek IV'te daha çok şey söyleyeceğim) var olduğunu görüyoruz. Cicero'nun MÖ 51-50 yıllarında Kilikya eyaletini yönettiği sırada yazdığı ve Yunanlıların kendi davalarını görmelerine izin vererek gösterdiği cömertlikle böbürlenen mektuplarında kullandığı dilden, bu eyaletteki şehirlerin yargıya ilişkin güvence altına alınmış hiçbir anayasal hakka sahip olmadıkları ve durumun Asya eyaletinde de muhtemelen aynı olduğu anlaşılmaktadır (Cic., *Ad Att*. VI.i.15; ii.4).[683] Bunun

dışında, kanıtlarımızın büyük bir kısmı, MÖ 78 yılında Clazomenaeli Asclepiades ve diğerleriyle 41 yılında Rhoduslu Seleucus örneklerinde olduğu gibi, önde gelen Roma taraftarı arasında yer alan Yunanlılara Roma mahkemelerine başvurma hakkını da içeren özel imtiyazlar veren belgelerden gelmektedir.[684] Jones'un, "Romalıların zaten can çekişmekte olan jüri sistemini kaldırmış ve bunun yerine şehirlere, her bir davayı görmek üzere bir yargıcın muhtemelen yerel magistrat tarafından atandığı kendi yasal prosedürlerine benzeyen bir düzenleme getirmiş olmaları muhtemeldir," şeklindeki düşüncesinin (en azından bazı bölgeler için) doğru olabileceğini düşünüyorum (*GCAJ* 123). Her halükârda, bir süreliğine Rodos'ta ve başka birkaç yerde daha varlıklarını sürdürmüş olsalar bile, yaygın olarak işlemeye devam eden *dikast* mahkemelerinin mevcudiyetine ilişkin herhangi bir işaret göremiyorum (aşağıya bakınız).

Principate döneminde Yunan yargı özerkliğine müdahaleler artmış ve pek çok "özgür şehir" imtiyazlı statüsünü yitirmişti ve bu dönemle birlikte artık, giderek daha yaygın hale bir uygulama olan, davaların imparatorluk mahkemesine devredilmesine[685] ilişkin spesifik ifadelere rastlamaya başlarız. Zaman zaman söz konusu olanın eyalet valisinin mahkemesi olduğunu görürüz;[686] zaman zamansa kaynağımızın şehir mahkemesinden değil de valinin mahkemesinden söz ettiği o kadar da kesin değildir (belki de Plut., *Mor*. 805ab'ye bakılabilir). Bir şehir mahkemesine açık bir atıf olsa bile,[687] davanın bir magistratlar kurulundan daha geniş bir topluluk[688] ya da daha varlıklı yurttaşlar arasından seçilmiş bir jüri heyeti[689] tarafından görüleceğinden hiçbir zaman emin olamayız – ve maalesef bu *dikastērion* sözcüğünün kullanıldığı örnekler için bile geçerlidir.[690] Özellikle, bir şehir tarafından özel istek üzerine bir başka şehirdeki hukuk davalarına bakmak üzere gönderilen küçük bir yargıçlar heyeti anlamına gelen *metapempton dikastērion* (bir ya

da daha fazla heyet söz konusu olabilir) gibi ifadelere pek çok kez rastlarız.[691] Hadrian’ın Attika’daki zeytinyağı üretimini düzenleyen meşhur yasasında, yasayı çiğneyen belirli kişilerin Atina *Meclisinde* yargılanacaklarına hükmetmesinin kayda değer olduğunu düşünüyorum (bkz. yine n.34.). Meclis hâlâ varlığını koruyordu; fakat eski Atina *dikastēria*’sı muhtemelen artık tamamen ortadan kaybolmuştu (cf. aşağıda Ek IV, § 2). Bilebildiğim kadarıyla, eski *dikastēria*’ya benzer bir şeyin, *Principate*’nin ikinci yüzyılına kadar varlığını sürdürdüğüne (ve bu arada, buradaki mahkemelerde görev yapan *dikastai*’ye ödeme yapıldığına: bkz. benim *PPOA*) dair gerçek bir kanıta sahip olduğumuz tek yer Rodos’tur. Bununla birlikte en az bir muhtemel istisna daha bulunmaktadır: Tarsus (bkz. Dio Chrys. XXXIII.37). Dio Chrysostom (XXXV.15), Frigya’da bulunan Apamea (Celaenae) şehrindeki adli davalara katılması beklenen çeşitli insanların listesine *dikazontes*’i de dahil ettiğinde, kuşkusuz yalnızca o şehirdeki yerel “jüri üyelerini” kastetmiyordu; çünkü tasvir ettiği olaylar, eyalet valisinin, Apamea’nın resmî merkez olduğu bütün bir yargısal *conventus*’tan[692] gelen davaların görüldüğü mahkemelere başkanlık etmek için yaptığı düzenli ziyaretlerdi. Dio’nun *diazontes*’i, valinin *consilium*’unun (danışmanlar kurulu) üyeleri (*assessores*) ve/veya vali tarafından daha az önem taşıyan davalara bakmak için atanan, daha sonra (üçüncü yüzyılın başlarından itibaren) *iudices pedanei* olarak bilinecek ve kendi *assessores*’ine sahip olabilecek kişiler olmalıdır.[693]

Üçüncü yüzyıl sona ermeden önce, yerel mahkemeler tamamen ortadan kalkmış ve tüm yargı yetkisi artık eyalet valisi ve temsilcileri tarafından kullanılıyormuş gibi gözükmektedir. (Şüphesiz pek çok vali yerel magistratların önemsiz davalara bakmasından memnundur.) Bu gelişme, “adalet aramak için sık sık eyaletin metropolisine gitmek zorunda olan ve valiyle memurlarının

davacılardan bekledikleri hediyeleri vermekte zorlanan taşralılara, özellikle de daha mütevazı sınıflardan gelenlere büyük bir yük oluyordu. Dahası, ekseriyetle olduğu gibi şikâyetlerinin konusu tam da bu memurların yaptığı baskılar olduğunda, kendilerine kulak veren birisi olsa bile istediklerini elde etme şansları çok azdı" (Jones, *GCAJ* 150). Dördüncü yüzyılda *defensores civitatium* veya *plebis* kurumunun (Yunancada *ekdikoi* ya da *syndikoi*) çok büyük bir fark yaratmış olması pek de olası değildir (cf. aşağıda VI.vi).

Burada nadiren de olsa yazıtlarda (esas olarak da Helenistik dönemde) karşımıza idari görevler üstlenmek, belgelerde tanık olarak yer almak, kararları nakletmek ve hatta kendi adlarıyla anılan makamları doldurmak gibi[694] normalde *dikast*'larla ilgili olmayan rollerde çıkan *dikastai*'ye dair bir şey söylemedim; çünkü ele aldığımız konuyla uzaktan ya da yakından alakalı olduklarını düşünmüyorum.

Hâlâ varlığını sürdüren demokratik unsurların Roma yönetimi altında ortadan kalkışıyla birlikte, yoksul yurttaşların hukuki ve anayasal konumlarının (*Rechtsstellung*) istikrarlı bir şekilde kötüleştiği, anlatmakta olduğum bütün bu sürecin, aşağıda VIII.i'de ele alacağım Hristiyanlık Çağı'nın ilk iki yüzyılında daha sıradan *Roma* yurttaşlarının hukuki durumlarındaki (*Rechtsstellung*) belirgin bozulmayla birlikte düşünülmesi gerekir. Her iki süreç de yoksulların sömürülmesini kolaylaştırmıştır: İlki Yunanlı, ikincisiyse Romalı yoksulların.

⁂

Yunan demokrasisinin yıkılışının en önemli uzun erimli sonucu, daha önce belirttiğim gibi, (Grekoromen dünyada nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan) yoksulların güçlüler tarafından sömürülmelerine ve ezilmelerine karşı sahip oldukları tüm korumaların ve hatta anayasal yollarla şikâyetlerini dile getirmelerini sağlayan etkili fırsatların bile ortadan kalkmasıydı.

Eğer pek çoğunun yaptığı gibi kırsal kesimde yaşıyor idiyseler, vaziyet tahammül edilemez bir hal aldığında, kaçmak ya da eşkıyalık dışında yapabilecekleri çok az şey bulunuyordu –tabii eğer, neredeyse serfi haline gelmeleri karşılığında kendilerine koruma sağlayabilecek büyük bir toprak sahibi bulamazlarsa (bkz. yukarıda IV.ii). Yukarıda IV.iv'te Dio Cassius'un imparatorluktaki en dinç unsurların haydutlukla yaşamaya eğilimli olduklarını kabul ettiğini gösteren ilginç bir pasaj aktarmıştım (LII.xxvii.3-5). Fronto 155 yılı civarında göreli olarak huzurlu bir eyalet olan Asya'nın prokonsülü olacağını düşündüğünde, yaptığı ilk şeylerden biri, imparatorluğun öteki ucundaki Moritanya'ya ve eşkıya ya da haydutlarla (*latrones*) ilgilenmekte özel yetenekleri olduğunu bildiği Julius Senex adlı bir adama yazmak olmuştu (*Ep. Ad Ant. Pium* 8.1, der. M.P.J. van den Hout, s.161). Görünen o ki dördüncü ve beşinci yüzyıllarda İtalya'da haydutluk hayli yaygındı: Dördüncü yüzyılın ikinci yarısına ait bir dizi imparatorluk kararnamesi bu durumla başa çıkmayı amaçlamıştı (*CTh* IX.xxx.1-5) ve 409 tarihli bir buyruk, sıradan köylüler dışında insanların oğullarını çobanların yanına göndermesini, eşkıya yardakçısı muamelesi yapılacağını belirterek yasaklıyordu (ibid. xxxi.1). Fakat eşkıyalık (veya haydutluk) ile ilgili olarak, örneğin MacMullen'ın, *ERO* bölüm. vi ve Ek B'de ve Léa Flam-Zuckerman'ın *Latomus*'ta (1970) yayımlanan bir makalesinde yaptığı gibi modern zamanlarda sık sık tartışılan çok sayıdaki kanıttan daha fazla alıntı yapmak gereksizdir.[695] Kuşkusuz antikitede haydut adı verilen bu kişilerin çoğu, aslında esasen toplumsal düzeni değiştirmeye yönelik bir istekleri bulunmayan ve sadece kendi kişisel çıkarlarını düşünen hırsızlardı. Yine de, dönemin hâkim sınıfınınkinden farklı bir ideolojinin en azından nüvelerine sahip olan bazıları, toplumsal devrimciler adını verebileceğimiz şeye çok daha yakın olmuş olabilirler: Severan dönemindeki İtalyalı Bulla buna iyi bir örnektir (bkz. aşağıda

VIII.iii). Kuomintang tarafından 1927'den başlayarak Çinli komünistlere karşı yürütülen bir dizi "bastırma" ve "çevreleme" harekâtı sırasında hükümetin komünistler için düzenli olarak kullandığı terimin "haydutlar" olduğunu hatırlamak yararlı olacaktır. Aşağıda VIII.iii'te, Ulpian'ın *Dig*. I.xviii.13.*pr.*'de yer alan, bir *latro* için, *receptores*'ten yerel yardım sağlamanın ne kadar önemli olduğuna ilişkin bir ifade alıntılayacağım.

Yoksul bir şehirli ya da bir şehre yeterince yakın yaşayan bir köylü, itirazlarının duyulmasını sağlamak için daha etkili araçlara sahipti: Başkaldırabilir ya da şehri, hipodroma (arenaya), amfitiyatroya ya da önemli bir sahneye sahip olacak kadar büyükse, orada bir gösteri düzenleyebilirdi. Bu kamusal eğlence mekânlarında, kimi zaman bizzat imparatorun da huzurunda yapılan gösterilerin *Principate* ve Geç İmparatorluk dönemlerinde oynadıkları belirgin yarı-siyasi role ilişkin burada bir şey söylememe gerek yok, zira bu konu Alan Cemaron'un Latince profesörü olarak 1973 yılında King's College'da yaptığı *Bread and Circuses: the Roman Emperor and his People* {Ekmek ve Arenalar: Roma İmparatoru ve Halkı} başlıklı açılış konuşmasında ve bir ölçüde *Circus Factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium* (1976) {Arena Hizipleri: Roma ve Bizans'ta Maviler ve Yeşiller} kitabında takdire şayan bir şekilde incelenmiştir. Bu tür gösteriler, tabii ki imparatorun ve hatta eyalet valisinin hazır bulunup bulunmamasından bağımsız olarak vuku bulurlardı.[696] Görünen o ki, Arena hizipleri ve esas olarak da "Yeşiller" ve "Maviler" tarafından (kabaca beşinci yüzyıl ortalarından Heraclius'un hükümdarlığına değin) gerçekleştirilen gösteriler, amaçları açısından bazen modern bir futbol maçında patlak veren bir "çatışma"dan daha siyasi olmayan, genellikle anlamsız meselelerdi; çünkü bu tür hiziplerin belirli bir siyasi karakteri yoktu –bununla birlikte ben, Cameron'un kabul edeceğinden daha sık siyasi önem kazanmış

olabileceklerini düşünüyorum: Bu mevzu benim için henüz kapanmamıştır.[697] Bir imparatora, bilhassa arenada doğrudan hakaret edilmesi pek de rastlanılmadık bir şey değildi. Lidyalı John son derece eğlenceli bir örneği günümüze saklamıştır: Altıncı yüzyılın ilk yıllarında Konstantinopolis'teki arenaya asılan dört hüzünlü beyitten oluşan bir yergide (510-515 civarı), mali politikaların Suriyeli Marinus tarafından yürütüldüğü bir dönemde, kendisi de muhtemelen 512'den 515 yılına dek Doğu *Praefectus Praetorio*'su olan Marinus'tan ilham alan İmparator Anastasius'a saldırılır. Anastasius'un ismi telaffuz edilir; kendisine *basileu kosmophthore*, "Dünyayı mahveden imparator" olarak seslenilir; "açgözlülükle" suçlanır (*philochrēmosynē*); Marinus'un ismiyse yalnızca Charybdis'inin Scylla'sı olarak geçer (*De Magistr*. III.46). Oyunlardan kaynaklanan büyük çaplı huzursuzlukların en meşhur örneği, 532 yılında Konstantinopolis'te çıkan ve "Nika Ayaklanması" olarak bilinen olaylardır: Ayaklanma bazı baskıcı görevlilere karşı bir gösteri olarak başlar ve İmparator Justinian'a karşı bir ayaklanmaya dönüşür. Sonunda Belisarius ve Mundus ile kalabalık "barbar" birliklerinin, en muhafazakâr kaynaklarda bile –şüphesiz her zamanki abartmayla birlikte– otuz, otuz beş bin civarında olduğu tahmin edilen sıradan insanı katletmesiyle sonuçlanır (bkz. örneğin, Stein, *HBE* II.449-56).

Gerçek demokratik hakların tamamıyla bastırılması için ödenmesi gerekebilen bedelin türüne dikkat çekmeden geçemeyeceğim. Arada sırada, Philo'nun sözünü ettiği İskenderiye'dekine benzer daha ılımlı gösterilere rastlarız. Philo, ayağa kalkarak Euripides'in günümüze ulaşmayan bir oyunu olan Auge'de "özgürlüğün isminin" zikredilmesi üzerine coşkuyla tezahürat yapan bir dinleyici kitlesi gördüğünü söyler (*Quod omn. Prob. lib*. 141). Philo'nun bu ifadesi bizi, Dio Chrysostom'un İskenderiyelilere yaptığı, yurttaşların kamusal davranışlarına yönelik yorumlaması zor bir dizi ağır eleştiri

de içeren, dayanılmaz biçimde ayrıntılı konuşmasındaki bazı pasajlar üzerine düşünmeye sevk edebilir (*Orat.* XXXII, *passim* özellikle 4, 25-32, 33, 35, 41-2, 51-2, 55: Tarih için bkz. aşağıda VIII.iii).

Bu kitabın kapsadığı dönemde büyük bir şehirde ortaya çıkan halk hareketlerine ilişkin son atıflardan biri, II. Justin döneminde, 573 yılında Yunanca Adaarmanes adıyla bilinen bir komutana bağlı Pers ordusunun Suriye'yi işgal etmesi ve yağmalaması üzerine Antakya'da gelişen durumla ilgili olarak, tarihçi Evagrius tarafından *Kilise Tarihi*'nde (594'te tamamlanmıştır) yapılmıştır. (Kapsadığı dönemin bütününe, 431-594 arasına ilişkin günümüze kalan tek anlatı kaynağı olan Evagrius'un eseri, sadece ana konusu olan kilise tarihiyle sınırlı değildir.) Antakya 540 yılında Persler tarafından yağmalanmasından sonra bir daha asla tam olarak kendine gelemedi: Her ne kadar Justinian tarafından yeniden inşa edilse de, 551 ve 557 yıllarında yaşanan iki deprem ve birden fazla veba salgını da dahil olmak üzere yeni felaketler gördü. 573 yılında, nüfusun büyük bir kısmının kaçmış olmasına rağmen, Antakya'nın sadece kırsal kesimi ve dış mahalleri Persler tarafından tahrip edilmiş gibi gözükmektedir. Fakat (o sırada şehirde bulunmuş olabilecek) Evagrius'a göre şehir terk edilmeden önce, "*dēmos* bir devrim başlatma hedefiyle ayaklanmış"tır (*epanestē neōterōn pragmatōn arxai thelōn*) ve Evagrius şu muammalı yorumu ekler: "Özellikle bu tür durumlarda *sık sık karşımıza çıkan* bir olay [*hoia philei gignesthai*]" (*HE* v.9 *fin.*, s.206.11-13, yayına hazırlayan. Bidez/Parmentier ve bkz. Downey, *HAS* 561-2 ve 533-59).

İmparatorluk yönetiminin Yunan Doğu'da alt tabakalar arasında bir birleşme ya da işbirliğinden şüphelenmesi şaşırtıcı değildir. İmparator Trajan, (daha yeni korkunç bir yangını yaşayan ve bu tür şeylerle ilgilenecek örgütlü bir topluluk bulunmayan) Bitinya'daki Nikomedya şehrinde bir itfaiye birliğinin kurulmasına, eyaletteki herhangi bir birliğin siyasi karakter kazanacağı ve huzursuzluklara

yol açacağı gibi açık bir gerekçeyle izin vermemişti (Pliny, *Ep.* X. 33-34). Aslında, Batı'nın aksine Yunan Doğu'da örgütlü itfaiye birliklerinin yokluğu dikkat çekicidir. Trajan, aynı nedenle, Bitinya-Pontus'ta yeni *eranoi*'nin (karşılıklı yardımlaşma cemiyetleri, hayır cemiyetleri) kurulmasına da izin vermemişti (ibid. 92-3).[698]

Popüler bir isyan biçimi, nefret edilen bir görevlinin linç edilmesi ya da kıtlık veya bir başka talihsizlikten sorumlu tutulan yerel kodamanların evlerinin yakılmasıydı. Birinci yüzyılın sonlarında Bitinya'daki Prusa şehrinde yaşayan sıradan halk, açlıktan sorumlu olan kişilerden biri olduğu gerekçesiyle, Dio Chrysostom'u evini yakmak ve taşlamakla tehdit etmişti. Dio'nun bunun üzerine Prusa Meclisi'nde yaptığı ve yukarıda daha önce bahsi geçen bir konuşmaya sahibiz: Açlıktan kendisinin suçlanamayacağını, zira topraklarının ancak kendi ihtiyaçlarına yetecek kadar tahıl verdiğini ve öyle olmasaydı bağcılık ve sığır yetiştiriciliğini bırakmış olacağını iddia eder (*Orat.* XLVI.6,8-13); ayrıca dinleyicilerine, Romalıların gözlerinin üzerlerinde olduğunu hatırlatır (§ 14). Diğer örneklerde halkın öfkesinin[699] kurbanları, en azından kendilerine yöneltilen belirli suç açısından bakıldığında masum olmuş olabilirler. Örneğin Ammianus'un anlattığı üzere, dördüncü yüzyılın üçüncü çeyreğinde yaşamış bir Romalı soylu olan büyük hatip Symmachus'un babasının Tiber'in karşı kıyısında bulunan güzel evinin halk tarafından, elindeki şarabı bekledikleri fiyattan satmak yerine kireç ocaklarını söndürmekte kullanacağı gibi temelsiz bir dedikodu nedeniyle yakılmasında böyle olmuştu (XXVII.iii.4). Fakat evleri bu şekilde yıkılan kodamanların pek çoğuna boş yere acımamamız gerektiğini düşünüyorum. Dördüncü yüzyılın sonlarındaki durumuna ilişkin, Yunan Doğu'daki başka herhangi bir şehirden daha çok bilgi sahibi olduğumuz Antakya'da olan bitenler, bu meseleye bir miktar ışık tutabilir. İlk önce Antakya'nın yiyecek tedariğinin esas olarak –bekleneceği üzere– komşu bölgeden, aşağı

Orontes[700] {Asi} ovalarından geldiğini ve önemli bir kısmı bizzat zengin mülk sahiplerinin arazilerinden gelen tahıl tedariğinden her zaman, büyük toprak sahiplerinin hâkim olduğu şehir konseyinin sorumlu tutulduğunu belirtmeliyim. Onların temel endişesi, görünen o ki, tahıllarını kıtlık dönemlerinde bile mümkün olan en yüksek fiyattan satmaktı. İmparator Julian tarafından 362-3 yılında Antakya'da yaşanan kıtlık sırasında tahılları ambarlarında stoklamakla suçlanmışlardı (*Misop.* 369d). Kısa bir süre sonraysa Aziz John Chrysostom, onları, dolu tahıl çuvallarını düşük fiyatla yoksullara satmaktansa nehre attıkları için kınamıştı ve Aziz John, herkesin önünde kıtlık tehdidinin ortadan kalkmasının ardından fiyatlarda yaşanacak düşüş yüzünden göreceği zarara hayıflanan bir toprak sahibinden söz ederken, dilinin kesilmesi ve kalbinin yakılmasına yönelik taleplerden empatiyle bahsetmiş ve (*Süleyman'ın Meseller*i XI.26'ya yerinde bir atıfla) sözünü sakınmadan adamın taşlanması gerektiğini ilan etmişti (*In Ep. I ad Cor., Hom.* XXXIX.7-8, *MPG* içinde LXI.343-4). Her ne kadar Chrysostom her zamanki gibi abartmış olabilirse de bu pasajlar bütünüyle uydurulmuş olamaz (cf. Petit, *LVMA* 117 n.5).

Burada, yukarıda IV.ii'de zaten değindiğim 362-3 tarihli Antakya kıtlığını anlatmama gerek yok: Şiddet patlamalarına yol açmamıştı, fakat bu bütünüyle İmparator Justinian'ın yedi aydır bizzat bu şehirde bulunuyor olmasından ve kıtlığı hafifletmek için aldığı tedbirlerden kaynaklanmıştı (bkz. IV.ii ve n.23). Bununla birlikte, imparatorun 362 Temmuz'unda şehre varması üzerine hem hipodromda (Liban., *Orat.* XVIII.195) hem de tiyatroda (Julian, *Misop*. 368c) yapılan ve "Her şey yığınla: Her şey pahalıya" (*panta gemei, panta pollou*) şeklinde sloganların atıldığı gösterilere dikkat çekmeye değer. Sadece, antik dünyanın çıkardığı en iyi tarihçilerden biri olsa da, kendisi de Antakya'nın mülk sahibi sınıfına mensup olan ve konsey üyelerine büyük bir sempati besleyen Ammianus'ta

bu olaylara ilişkin çok kısa ve müphem bir anlatı dışında bir şey bulunmadığını ekleyeceğim. Ammianus sadece aşağılayarak Julian'ın haklı bir gerekçe olmadan ve popülerlik kaygısıyla fiyatları düşürmeye çalıştığını ve bunun "düzgün bir şekilde yapılmadığında bazen kıtlık ve açlık yaratmaya eğilimli olduğunu" söyler (XXIIçxiv.1; cf. XIV.vii.2). Anlaşılan o ki Ammianus, bugünkü kapitalist dünyada yaşasa Ortodoks bir iktisatçı olarak görülürdü! Fakat 354 yılında Antakya'da yaşanan benzer bir durumla ilgili çok daha fazla ayrıntı verir (XIV.vii.2, 5-6).[701] Doğu'yu yöneten Caesar Gallus, bir tahıl kıtlığının kapıda olduğunu fark etmiş ve Antakya'daki konsey üyelerine –Ammianus'a göre doğru olmayan bir biçimde– daha düşük bir sabit fiyat belirlemelerini salık vermişti (§ 2, *vilitatem intempestivam*). Konsey üyeleri elbette itiraz etmişti. Bunun üzerine Gallus önde gelen üyelerin idam edilmesini emretmiş ve her ne kadar çoğunluk *Comes Orientis* Honoratus'un müdahalesiyle kurtulsa da, infazların bir kısmı gerçekleştirilmişti (Liban., *Orat.* I.96). Sıradan halk, Caesar'a kendilerine yardım etmesi için yalvarmıştı. Ammianus'a göre, Gallus krizin sorumlusu olarak Suriye eyalet valisi (*consularis*) Thephilus'u suçlamıştı: Suçlanan vali kalabalık tarafından parçalanmış ve halk zengin bir Antakyalı olan –ve Libanius sayesinde öğrendiğimiz üzere taşlanmaktan son anda kurtulan (*Orat.* I.103)– Eubulus'un evini de yakmıştı. İsyanın Julian tarafından söz edilme biçimi (*Misop*. 363c, 370c) ve yetkililerin (az sayıda mütevazı insana karşı alınanlar dışında)[702] çok sert önlemler alamamaları, Thephilus ve Eubulus'un kendi aralarında açlık tehdidinin ortaya çıkmasına göz yummaktan bariz bir biçimde sorumlu olduklarını düşündürür. Demek ki bu, Geç İmparatorluk'ta zaman zaman gerçekleşen türde bir adaletti –ama ne pahasına!

Sıradan kanallar vasıtasıyla adalet elde etmek, sıradan insanlar için, başka bir yerde (*SVP*) ve yukarıda IV.ii'de tarif ettiğim

şekillerde bir bedel karşılığında güçlü bir koruyucunun yardımını elde edemedikleri takdirde, artık neredeyse imkânsız hale gelmişti. Julian gibi imparatorlar ve bazı imparatorluk görevlileri iyi niyetli olmuş olabilir, fakat öyle oldukları durumlarda büyük toprak beylerinin (*dynatoi* ya da *potentes*) çevirdikleri entrikalar karşısında yenilmeleri çok muhtemeldi. Otokrat Justinian bile, yukarıda IV.ii'de aktardığım Mısır'daki bir memurun baskılarını ele alan bir emrinde, mazeret üreterek, "Theodosius'un entrikaları bizim emirlerimizden daha güçlü çıktı," diyebilmişti (*P. Cairo Masp.* I.67024.15-17). 536 tarihli bir nizamnamede aynı imparator, Kapadokya'da (orta Küçük Asya), pek çok küçük mülkün ve hatta imparatorluk arazilerinin büyük bir kısmının büyük toprak beyleri tarafından temellük edildiğinden "ve kimsenin itiraz etmediğinden, edenlerin ağızlarınınsa altınla kapatıldığından" yakınıyordu (*Nov. J.* XXX.v.1). En iyi niyetli imparatorlar bile sıradan insanları korumak için çok az şey yapabilmişlerdi. Ammianus, bu açıdan en iyi imparatorlardan biri olan Julian'ın Galya'daki komutanlığı sırasında, gelecekteki vergilerin miktarını indirse de bilinçli bir şekilde vergi *borçlarını* hafifletmekten kaçındığını, çünkü her yerde fakirlerin istisnasız bir şekilde vergilerini eksiksiz olarak ve vaktinde ödemek zorunda olduklarını ve borçların hafifletilmesinin sadece zenginlerin yararına olacağını bildiğini aktarır (XVI.v.15 ve bkz. aşağıda VIII.iv.).

⁂

Yunanca *dēmokratia* sözcüğü, tasvir etmekte olduğum süre boyunca değerini giderek daha fazla yitirdi. Bu gelişmede iki farklı evreyi birbirinden ayırmak mümkündür: İlk evre Helenistik dönemin hemen başlarında başlamıştır; ikincisiyse (bilebildiğim kadarıyla) milattan sonra ikinci yüzyılın ortalarına kadar gözle görülür hale gelmemiştir ve bu tarihten çok önce ortaya çıkmamış da olabilir. MÖ üçüncü ve ikinci yüzyıllarda *dēmokratia*, ister

demokratik ister oligarşik olsun içeride kendi kendini yönetebilen bir cumhuriyetten[703] giderek daha fazla anlam ifade etmemeye başladı ve sadece Roma tarafından nazik Yunan şehirlerine bağışlanan çok sınırlı bir özerklik derecesi ya da anayasal bir cumhuriyet yönetiminin restorasyonunu kutlamak için kullanılabiliyordu. Bunun bulabildiğim en erken ve iyi örneği, Likya Birliği tarafından, muhtemelen MÖ 160'larda Roma'daki Capitoline Jupiter'e yapılan çift dilli ithaftır (*IGRR* I.61).[704] Likyalılar Yunanca metinde "ata yadigârı demokrasilerinin" yeniden tesis edilmesinden (*hē patrios dēmokratia*) söz ediyor ve bunu Latince "atalarının" özgürlüğü (*maiorum leibertas*) şeklinde ifade ediyorlardı. Öyle gözüküyor ki milattan önce son yüzyıla gelindiğinde *dēmokratia*'nın bu anlamı standart hale gelmişti. Romalılar, elbette kendi dillerinde "demokrasi" için bir sözcüğe sahip değillerdi ve Yunanca sözcüğün transliterasyonuna da hiçbir zaman başvurmamışlardı. Örneğin Cicero, *De republica*'da özgün Yunanca anlamıyla demokrasiden söz ederken, genellikle *dēmokratia* yerine ya *liber populus* ya da sadece *populus* sözcüklerini kullanıyordu (örneğin I.42-9, 53, 55, 69; cf. Cicero'nun kısmen Platon, *Rep.* VIII.562a ff.'yi aktardığı 66-8) ve bir yerde halkın mutlak güce sahip olduğu bir devlete *civitas popularis* deneceğini yazmıştı (I.42). *Dēmokratia*'nın özgün anlamı *Principate* döneminde de Yunancada karşımıza çıkmaya devam eder,[705] fakat artık daha ziyade *ochlokratia* ("güruh yönetimi") gibi başka bir sözcükle ifade edilmektedir.[706]

Yunanca *dēmokratia* sözcüğünün Roma Cumhuriyeti'nin anayasası için ilk olarak ne zaman kullanıldığını bilmiyorum, fakat bunun MÖ son yüzyılda ya da her durumda Cumhuriyet'in *dēmokratia*'sının *Principate*'nin *monarchia*'sı ile kıyaslandığı MS birinci yüzyılda olmuş olması muhtemel görünüyor. Bu daha önce Helenistik Çağ'da yaşanan gelişmeler göz önüne alındığında tamamen doğal bir kullanımdı: Yunan şehirlerinde zaten

kullanılmakta olan bir terminolojinin Roma'ya uygulanmasından ibaretti. Roma Cumhuriyeti'nin Yunanca yazan bir yazar tarafından açıkça bir *dēmokratia* olarak görüldüğü en erken tarihli metin, birinci yüzyılın sonlarına aittir: Josephus, *AJ* XIX.162-187 ve Plutarkhos, *Galba* 22.12. Josephus, Caligula'nın öldürülmesi üzerine Claudius'u tahta çıkaran askerlerin, bir *dēmokratia*'nın (burada sadece Cumhuriyet'in restorasyonu anlamına gelebilir) hiçbir zaman büyük devlet meselelerini idare etmeye yeterli olmayacağını ve zaten kendi işlerine de yaramayacağını fark ettikleri için böyle yaptıklarını anlatır (id. 162). Plutarkhos da 69 yılında, Yukarı Almanya'daki ordu tarafından Vitellius'a imparator olarak yemin edilirken, sadece kısa bir süre önce "Senato'ya"– aslında, Plutarkhos'un *dēmokratikoi* olarak tarif ettiği "Roma Senatosu'na ve Halkına"– edilen yeminlerin çiğnendiğini söyler. Burada *dēmokratikoi* sözcüğü, özellikle tam da bu yeminler *Principate*'nin değilse bile mevcut imparator Galba'nın inkâr edilmesi anlamına geldiğinden "cumhuriyetçi" biçiminde tercüme edilebilir. Birinci, ikinci ve üçüncü yüzyılın Yunan yazarları genellikle Roma Cumhuriyeti'nden, hemen her zaman bir *basileus*'un yönettiği gerçek bir *monarchia*[707] olan *Principate*'ye kıyasla (cf. aşağıda VI.vi) *dēmokratia* şeklinde söz etmişlerdi. Arada sırada Cumhuriyet için *dēmokratia*'dan başka bir terim kullandıkları da oluyordu. Strabo için, Tiberius'un hükümdarlığı sırasında (Germanicus'un 19 yılındaki ölümünden önce) yazılan bir pasajda, Cumhuriyet anayasası monarşi ve aristokrasinin bir karışımıydı (*politeian ...miktēn ek te monarchias kai aristokratias*) ve onun zihninde –aynı zamanda liderlerinin de olduğu gibi– sadece etkililiğini değil, aynı zamanda ahlaki niteliklerini de onaylayan bir kelime olan *aretē* ile karakterize olmuştu (VI.iv.2, s.286, 288; cf. Dion. Hal., *De antiq. orator.* 3). Appian, ikinci yüzyılın ikinci çeyreğinde, sık sık Roma Cumhuriyeti'nden *dēmokratia* şeklinde

söz eder (bkz. yine n.51), fakat *praef.* 6'sında *aristokratia* sözcüğünü kullanır (cf. aşağıda VI.vi). *Dēmokratia*'yı standart terim olarak gören Dio Cassius, zaman zaman geç Roma anayasasını *dynasteiai*'ye (bazen *tyrannis*'in daha ılımlı bir biçimi olarak kullandığı bir sözcük) meyleden, ya da en azından *dynasteiai* tarafından rahatsız edilen bir şey olarak tarif eder.[708] Üçüncü yüzyılın ortalarında yazan Herodian içinse, Roma Cumhuriyeti bir bütün olarak bir *dynasteia* idi; bu sözcüğü muhtemelen Thucydides ve Aristo'nun yaptığı gibi (Thuc. III.62.3; Arist., *Pol*. IV.5, 1292b7-10, vb.) dar bir kalıtsal oligarşi anlamında kullanıyordu (I.i.4).

Dēmokratia teriminin değerini yitirmesinin iki evrede gerçekleştiğini belirtmiştim. İlkinde, az önce gördüğümüz gibi, oligarşik bile olsa hemen her tür anayasal, cumhuriyetçi yönetim biçimi için kullanılmaya başlanmıştı. İkinci evreyse *dēmokratia* kavramının nihai düşüşünü temsil eder: En azından Antoninler çağından başlayarak bu terim fiilen Roma *Principate*'si için kullanılır hale gelmiştir.[709] Aelius Aristeides'in ikinci yüzyılın ortalarında Antoninus Pius dönemine ait *Roma'ya* nutkunda, bir bütün olarak Roma İmparatorluğu'nun ideal *dēmokratia* olduğu, çünkü tüm halkın gönüllü bir biçimde elindeki yönetme güçlerini yönetmeye en uygun kişiye, yani imparatora devrettiği iddia edilir.[710] Ve MS 220 civarında İmparator Vespasian ile bazı Yunan filozofları arasında geçen hayalî bir diyalog yazan Philostratus, kahramanı Tyanalı Apollonius'a, anayasaları kibirle bir şekilde küçümsettirdikten sonra, "Her zaman ortak çıkarları gözeten bir kişinin yönetimi demokrasi*dir* [*dēmos*]" dedirtir (*Vita Apollon.* V.35).[711] Aristeides ve Philostratus'un aslında övdükleri şey, elbette monarşidir. Aynı düşünce çizgisi dramatik MS 29 tarihine sahip Dio Cassius'un, Maecenas'ın ağzından yazdığı son derece ilginç konuşmasında da dile getirilir. Söz konusu konuşma, Agrippa'nın *dēmokratia* adını verdiği ve sadece geleneksel olarak Yunanlılara

özgü olmadığını, aynı zamanda Cumhuriyet Roma'sının da yönetim biçimi olduğunu belirttiği anayasa biçimini savunmasına cevaben Augustus'a hitap etmektedir.[712] Maecenas, "Güruhun [*ochlos*] özgürlüğü en iyilerin en acı köleliği anlamına gelir ve her ikisinin de mahvına yol açar," der; oysa kendi savunduğu rejimde (gerçek bir monarşide) herkes, paradoksal olarak "hakiki [*tēn dēmokratian tēn alēthē*] *dēmokratia*'ya ve güvenli bir özgürlüğe" sahip olacaktır (LII.xiv.4-5). İmparator Marcus Aurelius da (161-180) kendi yönetimi için, *dēmokratia* sözcüğünü olmasa da, Yunan demokrasisinin altın çağında hakiki bir şeyler ifade eden ama artık büyük oranda boş birer laftan ibaret olan bir dizi terim kullanır. *Medit.* I.6'da konuşma özgürlüğüne (*parrhēsia*) tahammül etmeyi öğrendiğini söyler.[713] I.14'teyse kendi yönetimi için, eşitliğe göre ve eşit konuşma özgürlüğüyle yönetilen (*isotēs* ve *isēgoria*), yasa önünde eşitliği sağlayan bir anayasa (*politeia isonomos*) kavramını kullanır. Fakat bunlar elbette, her şeyden önce tebaasının özgürlüğünü onurlandırdığını düşündüğü bir monarşinin (*basileia*, bu kurum için kullanılan en asil sözcük) özelliklerinden ibarettir (*tēn eleutherian tōn archomenōn*, I.14).

⁂

Dēmokratia sözcüğünün daha sonraki kullanımlarına dair, muhtemelen tarihsel olmaktan daha çok edebî bir ilginin konusu olan bir çalışmada karşımıza çıktığı için tarihçiler tarafından hiçbir zaman tartışılmamış gibi gözüken bir metinden daha bahsetmek istiyorum: *Otorite Üzerine* (*Peri hypsous* veya *De sublimitate*) başlıklı, kısmen Yunanca olarak korunmuş bir incelemenin günümüze kalan son parçası. Bu çalışma "Longinus" ya da "Dionysius"a (ve genellikle üçüncü yüzyıl ortalarında yaşamış Cassius Longinus'a) atfedilegelen, ama artık ilk üç yüzyıldan birinde ve büyük olasılıkla birincide ya da ikincinin ilk yarısında yazmış, başka bir ismi bilinmeyen yazara ait olduğu genel kabul

gören bir edebî eleştiri parçasıdır. Yazar elbette kendi hayalinin bir ürünü de olabilecek "belirli bir filozof tarafından" önüne getirilen bir sorun hakkında yazar –bu yaygın bir edebî yöntemdir. "Filozof" büyük edebî eserlerin dünya çapındaki eksikliğinin altını çizerek, "*dēmokratia*'nın büyük başarıların [ya da 'büyük insanların'] etkili destekçisi olduğuna ve edebî dehanın neredeyse sadece demokrasi altında serpilip onunla birlikte kaybolduğuna ilişkin sık tekrarlanan görüşü [*ekeino to thryloumenon*]" kabul etmenin doğru olup olmayacağını sorar. *Dēmokratia* daha sonra hemen hemen özgürlükle (*eleutheria*) bir tutulur ve evrensel olarak hâkim olduğu belirtilen "kölelik" ile kıyaslanır (44.1-3). "Kölelikle" elbette, siyasi tabiiyet kastedilmektedir ve kafa karıştırıcı olduğunu düşündüğüm bir sıfatla "douleia *dikaia*" şeklinde nitelenir: "Yasallaştırılmış, yasal, meşru" anlamına mı gelmektedir, yoksa "hak edilmiş, haklı" veya "adil" anlamına mı? (Muhtemelen "hak edilmiş [ya da "adil"] siyasi tabiiyetin en iyi karşılık olduğunu düşünüyorum.) İncelemenin yazarının verdiği cevap son derece hayal kırıcıdır: "Filozofun" söylediği şeyi pek de kaale almaz ve başkalarının yanı sıra Stoacıların da alameti olan çok geleneksel bir yaklaşımla, hâkim "ciddiyetsizliği" (*rhathymia*) açgözlülüğe ve haz tutkusuna ve bu tür niteliklere eşlik eden tüm o şerlere bağlar (44.6-11).

"Filozofun" söylediği şey çok ilginçtir. Günümüzde edebiyat araştırmacılarının genel görüşü, *dēmokratia* ve *eleutheria*'dan "köleliğe" geçişi temsil eden şeyin Roma *Principate*'sinin doğuşu olduğu yönündedir.[714] Fakat en iyi D. A. Russel tarafından temsil edilen edebiyat araştırmacıları (*Otorite Üzerine* edisyonu standart olarak kabul edilmektedir),[715] söz konusu pasajda yer alan şaşırtıcı paradoksu ortaya koymayı başaramamışlardır. En kaliteli haliyle *Latin* edebiyatının, en fazla Cumhuriyet döneminde serpildiğini ve onun ortadan kalkmasından sonra fazla yaşamadığını iddia etmek mümkün olabilir.[716] Fakat her ne kadar incelememizin yazarı,

eserini Romalı ismi taşıyan Postumius Terentianus adlı bir adama ithaf etmiş ve tamamen olmasa da en azından kısmen eğitimli Romalılar için kaleme almış olsa da, geçerken Cicero'ya verdiği bir referans dışında (12.4) bütünüyle göz ardı ettiği Latin edebiyatına en ufak bir ilgi bile göstermez –tıpkı MÖ 30/29 yılından sonra Roma'da yaşayan ve tarihsel kaynak olarak kullandıkları durumlar dışında Latin yazarları hiçbir zaman önemsemeyen Halikarnaslı Dionysius da dahil olmak üzere Yunan kalem erbaplarının büyük bir çoğunluğunun yaptığı gibi. Bir kitap kurdu olan Plutarkhos bile, orta yaşlarına gelene kadar Roma edebiyatını incelemeye girişmemiştir (Plut., *Demosth*. 2.2). Yazarımız sadece ve sadece *Yunan* edebiyatıyla ilgilenmektedir. Ve Roma Cumhuriyeti'nin düşüşünden olumsuz anlamda pek az etkilenen Yunan edebiyatını sakat bırakan şeyin *Principate* kurumu olduğu iddiasının nasıl dile getirilebileceğini anlayamıyorum. Yunan edebiyatının, Homeros ve erken şairler dışında, gerçekten de –özgün ve gerçek anlamında– *dēmokratia* ile birlikte yükselip düştüğünü söyleyerek çok daha iyi bir tez geliştirilebilir. Kuşkusuz *Otorite Üzerine*'de yazarın takdirini kazanan başka eserlere yapılan referansların büyük bir bölümü MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıl arasında kaleme alınanlardır; Helenistik dönem edebiyatına dair pek az ilgi göstermiş ya da hiç göstermemiştir.[717] Yazar, tartıştığım görüşün (yani "filozofunkinin") "yaygın kabul gördüğünü" bildirir –tabii eğer, 44.2'deki *ekeino to thryloumenon* pejoratif bir anlamda kullanılmamışsa, ki bu mümkündür: Rhys Robert'in 1899 tarihli edisyonundaki tercümesi, "basmakalıp açıklama" şeklindedir. Cumhuriyet döneminden sonra büyük edebiyatta yaşanan çürümenin Romalılardan kaynaklandığına ilişkin ifade, esasen genel olarak Latin edebiyatını veya özellikle nutukları mı göz önüne almaktadır, yoksa onları çok fazla tekrar eden Yunanlılar için de geçerli hale gelmiş olabilir mi? Ya da bu ifade, Yunan edebiyatının en çok geliştiği çağın tam da

demokrasinin geliştiği dönemle aynı olduğunu fark eden Yunanlılara mı aittir? Roma döneminde ikinci türde fikirlere sahip pek çok fikir adamı olması halinde şaşıracağımı ve Longius'un "filozofu" tarafından dile getirilen görüşün Helenistik dönemdeki Yunanlılardan doğduğunu ve Roma döneminde bile birkaç taraftar bulmayı sürdürecek kadar dirençli olduğunu düşüneceğimi söylemeliyim. Antikitenin önde gelen edebiyat eleştirmenlerinden biri olan Halikarnaslı Dionysius, *Antik Hatipler Üzerine* isimli eserini, "kadim, felsefi retoriğin" (ki bununla esasen Attik üslubu kastetmektedir) sona ermeye başladığı tarih olarak Büyük İskender'in MÖ 323'teki ölümünü verir (*De antiq. Orat.* 1). Belli ki bir sonraki yıl Atina demokrasisinin yıkılmasıyla çok daha güçlü bir etkinin ortaya çıkabileceği ona malum olmamıştı.

Roma Papası (ya da Anti-Papası) ve şehit Hippolytus'un eserlerinde, *dēmokratia*'ya dair, bir benzerini hiçbir yerde bulamadığım iki son derece kafa karıştırıcı referans karşımıza çıkar: İlki, 200 yılına çok yakın bir zamanda yazılmış gibi gözüken *Deccal Üzerine* başlıklı ilginç eserinin 27. kısmında yer alır; ikincisiyse *Danyal Üzerine Tefsirler* başlıklı biraz daha geç tarihli bir çalışmasında (II.xii.7[718]) (Danyal Kitabı için bkz. aşağıda VII.v ve n.4.). Dan. II.31 ff.'de çizilen resimde, Hippolytus'un demokrasileri sembolize ettiğini belirttiği şeyler ayak parmaklarıdır –Danyal'de (ya da Apocalips'te) herhangi bir önemli ya da bağımsız rol oynamadıklarından ve bunlara ilişkin, eş tutulabilecekleri, on kral şeklinde yorumlanan on boynuzun aksine herhangi bir özel açıklama verilmediğinden bunun sebebini anlayamıyorum. (Bu arada, büyük pagan âlimi ve Hristiyanlık karşıtı polemikçi Porphyry'nin, Danyal'in canavarlarına ilişkin –artık herkes tarafından kabul edildiği üzere– erken Hristiyan Babalarının herhangi birinden çok daha iyi bir yorum sunması ilginçtir. Burada n.61'de bahsedilen G.

Bardy, Hippol., *Comm. in Dan.*’in *Sources chrétiens* edisyonu, s.23-4, 271 not *a*’ya atıfta bulunmaktan fazlasını yapmama gerek yok.)

⁂

Gerçek demokrasi Grekoromen dünyanın üst sınıfları için her zaman nefret uyandıran bir şey olmuştu. Geç İmparatorluk dönemine gelindiğinde hayal meyal hatırlanan, artık –ne mutlu ki– ortadan kalkmış, fakat hâlâ zengin bir adamın tüylerini ürpertebilecek bir öcü haline gelmişti. Tarihçi ve piskopos Kayseriyeli Eusebius, *Triakontaërikos* (ya da *Oratio de laudibus Constantini*) isimli, tahta çıkışının on üçüncü yıl dönümünde Constantine’in yeni Hristiyan monarşisinin, teolojisi de dahil olmak üzere ilk kez kapsamlı bir teorisini sunan methiyesini muhtemelen 336[719] yılında sunmuştu. (Bu konuşma üzerine aşağıda VI.vi’da söyleyeceğim bir şeyler daha olacak ve bkz. n.27.) Eusebius, Constantine’in *monarchia*’sını *ex isotimias polyarchia*, “eşit imtiyalar üzerine kurulmuş çoğunluk yönetimi” ile kıyaslar. Monarşi dışında herhangi bir yönetim biçimini kastetmiş olabilir, fakat *isotimia* öncelikle demokrasiyi akla getirir. Ve bu tür bir *polyarchia*’nın yalnızca “anarşi ve iç çatışma” (*anarchia kai stasis*) anlamına geleceğini belirtir.[720] Platon’un demokrasiyle ilgili düşüncesi de tam buydu. Fakat Platon ve Eusebius arasında geçen yedi maceralı yüzyılda, demokrasi bütünüyle ortadan kalkmıştı. Ruhu kısmen MÖ dördüncü yüzyıl sona ermeden önce yara almıştı ve kurumlarının kökü de o tarihten sonra, Yunan mülk sahibi sınıflarının, Makedonyalıların ve Romalıların ortak çabaları sonucunda tedricen kazındı. Bizanslı yazarlar, en azından beşinci yüzyıl başlarından itibaren, *dēmokratia* sözcüğünü ve *dēmokratein* fiilini “güruh şiddeti”, “isyan” ve hatta “ayaklanma” anlamına gelecek şekilde kullanabiliyorlardı.[721] Modern dünyada yeniden ortaya çıkan demokrasi, Yunan *dēmokratia*’sına çok az şey borçlu

olan, yeni bir şeydi. Fakat antik selefine, taşıdığı isimle sessiz ama hak edilmiş bir hürmet sunmaktadır.[722]

555 Hesiod, *Works and Days*'in en son edisyonu için bkz. M. L. West (1978).

556 Hes., *WD*, özellikle '‹176-7, 302-19, 376-80, 381-2; cf. 637-40, 717-18.

557 Ibid. 602.

558 Hes., *WD* 459, 470, 502-3, 559-60, 573, 597 ff., 602-3, 607-8, 765-6.

559 Hesiodos'un aklında kiracı çiftçiden ziyade tapu sahibinin olduğu *WD* 341'e bakıldığında açıktır.

560 Sadece Hesiod'un sözünü ettiğim satırlarını (*WD* 376 ff.) ve Napolili Gaetano Filangieri'ye ait etkileyici bir on sekizinci yüzyıl pasajını değil, aynı zamanda Polyb. XXXVI.xvii.5-8'e de atıfta bulunan Brunt, *IM* 140-1'e referans vermek yeterli olacaktır. Bu ünlü metin, Yunanistan'da MÖ ikinci yüzyıl itibariyle başlayan nüfus düşüşünü çocuk yetiştirmeye yönelik bir isteksizliğe ve özellikle de arazileri bir ya da iki çocuktan fazlası arasında bölüştürmemeye yönelik genel bir eğilime bağlar (bkz. özellikle § 7 *fin.*); sonuçta pek çok ailenin soyu kurumuştur. Musonius Rufus da erken *Principate* döneminde zenginlerin çocuklarını benzer bir saikle ortada bıraktıklarından yakınır: Bkz. fr. XV. Der. Hense ya da Lutz. (cf. yukarıda II.vi ve nn. 28-9): τὰ ἐπιγενόμενα τέκνα μὴ τρέφειν, ἵνα τὰ προγενόμενα απορῇ μᾶλλον. Brunt, *IM* 131-55'te (bölüm xi, "Reproductivity in ancient Italy"), büyük bir kısmı Yunan dünyası açısından da geçerli olan mükemmel bir dizi materyal bulunduğunu eklemeliyim. [Cf. yukarıda II.vi n.7'ye ek]

561 Witold Kula, *An Economic Theory of the Feudal System* (1976), bölüm 3.3, özellikle. s.72 & n.66, bazı ilginç nn sekizinci yüzyıl materyallerine atıfta bulunur. Bu kitap, orijinal tarihli özgün Lehçe baskısının İlalyanca tercümesinden (Lawrence Garner tarafından) İngilizceye çevrilmiş olsa da son derece rahat okunur. Önde gelen bir Fransız tarihçisi olan Fernand Braudel, yazdığı girişte kitabı "Marksist sorunsalın, üzerinde yetkinleşilmesinin, içselleştirilmesinin ve berrak ve anlaşılır bir hümanizm düzeyine yükseltilmesinin bir örneği ve insanların kolektif kaderlerinin evrimine dair kapsamlı bir açıklama" ve "alışılmadık bir entelektüel dürüstlükle, nesnel ve sabırlı bir düşünme çabası… tarihçiler için önemli bir olay … ortak çalışmalarımız açısından bir mihenk noktası" şeklinde nitelemiştir (ibid.8).

562 Hes., *WD* 38-9, 220-1, 248-51, 263-4.

563 Benim de tercih ettiğim daha erken tarihi destekleyen bir çalışma için bkz. M. L. West, *Studies in Greek Elegy and Iambus* = *Untersuch. zur antiken Lit. u. Gesch.* 14, der. H. Dörrie ve P. Moraux (Berlin/New York, 1974), bölüm iv, "The life and times of Theognis", s.65-71. Bkz. özellikle 70); Theognis'in "şiir ve siyaset kariyeri en azından 630'larda başlamıştır ve görünen o ki onyıllara yayılmıştır. Solon'unkiyle çakışacak şekilde altıncı yüzyıla ulaşmış da olabilir. Theognis'in Loeb edisyonunu kullandım. E. Diehl, *Anthol. Lyrica Graeca* II[3] (1950); M. L. West'e ait, *Iambi et Elegi Graeci* I (1971) içinde daha yakın tarihli bir metin yer alır. Loeb *Elegy and Iambus* I (1931 ve yeniden basım.) içinde J. M. Edmonds'a ait İngilizceye çevrilmiş (ama daha az güvenilir olan) bir metin de bulunmaktadır. Theognis için bkz. C. M. Bowra'nın, *OCD*[2] 1056-7'deki makalesi (ve kaynakçası) ve Bowra, *Early Greek Elegists* (1935, yeniden baskı 1960) 139-70.

564 Theogn. 341-50, cf. 1197-1202.

565 Bkz. ECAPS 9-11 (ve nn.29-32); cf. *OPW* 358 ff., özellikle 371-6.

566 Cf. Solon frr. 1.33; 4.9; 23.21; 24.18. Solon için E. Diehl'in *Anthol. Lyrica Graeca* I^3 (1949) içinde yer alan Teubner edisyonunu kullandım. M. L. West'e ait, *Iambi et Elegi Graeci* II (1972)'de daha yakın tarihli bir metin bulunmaktadır (fakat ne yazık ki bu da parçaları yeniden numaralandırmıştır.) Loeb *Elegy and Iambus* I'de ait İngilizceye çevrilmiş (ama daha az güvenilir olan) bir metin daha bulunmaktadır (bkz. yukarıda n.9).

567 Cf. Theogn. 53-60, 233-4 vs.

568 Alcaeus, fr. Z 24, E. Lobel ve D. Page, *Poetarum Lesbiorum Fragmenta* (1955) içinde ve bkz. Denys Page, *Saapho and Alcaeus* (1955) ff., 135-40. Cf. Theogn. 193'teki κακόπατρις.

569 Bkz. Newman'ın *PA* IV.431-3'teki yorumları.

570 Cf. Theogn. 53-60, 233-4 vs.

571 Bu konuyla ilgili çok geniş bir literatür bulunmaktadır. "Genel okur" için en iyi giriş hâlâ Andrewes, *GT*'dir. Forrest, *EGD*, Yunan siyasi biçimlerinin beşinci yüzyıl sonları Atinası'ndan demokrasiye kadar olan sonraki evrimini göstermek için hikâyeyi Andrewes'ın bıraktığı yerden (kabaca MÖ 500) daha ileriye taşıması açısından değerlidir. H. W. Pleket, "The Archaic tyrannis", *Talanta* 1 (1969) 19-61 (uzmanlar için), modern çalışmalara eksiksiz referanslar içerse de, esas olarak Atina, Korint ve Midilli'deki tiranlarla sınırlanmıştır. Genel olarak Yunan tiranlarına ilişkin (dördüncü yüzyıla kadar gelen) en kapsamlı çalışma için bkz. Helmut Berve, *Die Tyrannis bei den Griechen* (Münih, 1967, iki cilt, 800 civarında sayfa).

572 Bilinen en uzun tiranlık (Cleisthenes de dahil olmak üzere) Sicyonlu Orthagorids'inkidir ve Arist., *Pol* V.12, 1315^b11-14'te yüzyıl sürdüğü belirtilmiştir.

573 Cf. Roma "Tabakalar İhtilafı"nda zengin Pleblerin oynadığı rol, kısaca yukarıda VI.ii'de tartışılmıştır.

574 Örneğin Atinalı Pesistratus. Korintli Cypselus'un iktidardaki Bacchiad aristokrasisine mensup olan ve sakat olduğu için avamdan biriyle evlendirilen bir anneye sahip olduğu söylenir: bkz. Andrewes, *GT* 45-9 (ve 154 n.34).

575 Polyaen. V.i.1: Bkz. örneğin Dunbabin, *WG* 315. (bir sonraki notta bahsi geçen P. N. Ure'ye ait kitabın 274-5. sayfalarında, Polyaenus'a ait pasajın İngilizce tercümesi bulunmaktadır.)

576 P. N. Ure, *The Origins of Tyranny* (1922).

577 Cf. *OPW* 360. Fakat beşinci yüzyıl sonları Atinası'nda herhangi bir verili zamanda en az 1.000 Hippeis bulunuyordu ve bana o dönemli Hippeis'in muadili olarak "Rols-Royce" sahiplerinden ziyade "Jaguar sahipleri"nden söz etmemin daha iyi olacağını söyleyenler oldu.

578 Bu kitabın Fransızca orijinali, *La Cit*é grecque (Paris, 1928), birkaç yıl önce ek notlar ve kaynakça içeren yeni bir baskıyla yeniden piyasaya çıktı.

579 Antik Yunan'da, yönetici anlamına gelen ve baş magistrat için kullanılan bir sözcük. *–çev*.

580 Diehl'in edisyonunu ve parçaları numaralandırmasını kullanıyorum: Bkz. yukarıda n.12. Konuyla en alakalı parçalar 1, 8, 10, 27 ve özellikle 3-5 ve 23-5'tir. Solon'un düşünce ve eylemlerine ilişkin bana gerçekten tatmin edici gözüken herhangi bir eksiksiz değerlendirmeye rastlamadım; fakat bkz. Andrewes, *GT* 78-91; Forrest, *EGD* 143-74.

581 Bkz. özellikle Solon frr. 5.1-6; 23.1-21; 24.18-25; 25.1-9 Diehl.

582 Solon’un borçlarla ilgili yasaları üzerine ana kaynaklarımız elbette Arist., *Ath. Pol.* 6.1 (cf. 9.1, 10.1, 11.2); Plut., *Sol.* 15.2, 5-6 (Androtion tarafından, 15.3’te ortaya konan değerlendirme kesinlikle reddedilmelidir).

583 Bkz. özellikle Thuc. VI.54.5-6; cf. Hdts 1.59.6; Arist., *Ath. Pol.* 16.2-9.

584 Bunu başka bir yerde kısaca açıklamayı ümit ediyorum.

585 Bkz. *OPW* 37-40

586 Peisistratus bile 546 yılında paralı asker kullanmıştır (bkz. Hdts. I.64.1 vs.), fakat aynı zamanda yurttaşlar arasında da hatırı sayılır bir desteğe sahiptir: bkz. özellikle Hdts. I. 62.1.

587 Cf. Arist., *Pol*. VI.7, 1321[a]11-21, özellikle 19-21, bu bölümün ikinci alt bölümünde § 5’in sonunda atıfta bulunulmuştur. Bunun beşinci yüzyıl sonları için doğru olamayacağından eminim.

588 Cartledge eksiksiz bir kaynakça sunar. A. M. Snodgrass’ın makalesi, “The hoplite reform and history”, *JHS* 85 (1965) 110-22. Carthledge’ın ulaştığı sonuçların J. Salmon’ın ‘”Political hoplites?” *JHS* (1977) 84-101’deki, yine de bazı ilginç arkeolojik ayrıntılar sunan makalesi tarafından zayıflatıldığını sanmıyorum. Burada ya da başka yerlerde, diğer toplumlardaki karşılaştırılabilir fenomenlerin mukayeseli bir şekilde incelenmesi sayesinde işe yarar sonuçlara ulaşılabileceğini düşünüyorum. (Elbette bu tür örneklerde her zaman olduğu gibi büyük bir özen göstermek gerekir.)En aşikar benzerlik geç Orta Çağlar’da (on üçüncü yüzyıl ile on beşinci yüzyıl arasında) İtalyan şehirlerindeki *signoriei*”’nin yükselişi ile kurulabilir; fakat bu örnekte durum tamamıyla farklıdır: Bkz. özellikle P. J. Jones, “Communes and despots: the city state in Late Medieval Italy”, *TRHS* (1965) 71-96. Bununla birlikte İtalyan şehirlerinin tarihi bazı açılardan Klasik dünyanın tarihini aydınlatabilir: Bilhassa bkz. E. J. Beckerman, “Some reflections on early Roman history”, *RFIC* 97 (1969) 398-408, özellikle 402-5.. Özellikle s.406’daki bilgece tespitini seviyorum: “Analojilerin değeri kanıtlayıcı değil betimleyici ve bu nedenle sezgiseldir. Olguların aksi takdirde saklı kalacak veçhelerini fark etmemizi sağlarlar.”

589 Aklımda Hdts I.59.4; 60.3-5 gibi pasajlar (ve daha geç tarihli kaynaklardaki benzerleri) var.

590 Pers Kralı I. Darius 494 yılında Yunan tiranlarına verdiği desteği, teorik olarak geri çekmişti; fakat tiranlar Asya’daki Yunan şehirlerinde ve Ege adalarında ortaya çıkmaya devam etmişti: Bkz. *OPW* 37ff.

591 Beşinci yüzyıl Yunanistanı ile ilgili belki de en iyi kitap Édouard Will, *Le Monde grec et l’Orient, I. Le Ve siècle, 510-403* (Paris, 1972).

592 J. K. Davies’e ait, *Democracy and Classical Greece* (1978) isimli yakın tarihli çalışmayı okuma fırsatım olmadı. Konuyu henüz enine boyuna çalışmamış olanlar Jones, *AD*, III (özellikle s.41-62) ve V. Bölüm’leri okuyarak başlarlarsa kuşkusuz faydasını göreceklerdir. Bu bölümler sırasıyla demokrasi ideolojisini ve bunun fiili işleyişini ele alır. Ayrıca bkz. Forrest *EGD* (cf. yukarıda V.i n.17).

593 Klasik Yunan δημοκρατία’sının amaçlarına ilişkin antik bir tanım arayanlar Arist., *Pol.* V.9, 1310[a]28-36 (düşmanca olan son kısmına dikkat edin) ve VI.2, 1317[a]40-[b]17 ile başlayabilirler. Her iki metin de özgürlüğün ve “istediğin gibi yaşayabilme”nin üzerinde durur; cf. VI.4, 1319[b]27-32 (yine düşmanca); ayrıca demokrasinin amacının, (τέλος) aristokrasinin serveti olan ἐλευθερία

olduğunu belirten *Rhet*. I.8, 1366ª4. Ayrıca bkz. elbette, Thuc. II.37-40 (özellikle 37.2; 39.1; 40.2). "İstediğin gibi yaşa" bir kişisel özgürlük tanımı olarak daha sonra literatürde sık sık karşımıza çıkan beylik bir laf haline gelecekti, örneğin Cic., *De offic*. I.70 (*vivere ut velis*); *Parad*. V.i.34 (Stoacı "sadece bilge insan özgürdür" mottosunu düsturu olarak belirleyen bir metinde karşımıza çıkan *potestas vivendi ut velis*) ve Epict., *Diss* IV.i.1; Diog. Laert. VII.121 (ἐξουσία αὐτοπραγίας).

594 Jones, *AD*, Bölüm V (ss.99-133 ve notları 153-60), Atina demokrasisinin pratikte nasıl işlediğine ilişkin kısa bir tasvir olarak hâlâ eşsizdir: Bir özetleme şaheseridir.

595 Gerçekten de köleler demokrasilerde (en azından Atina'da) diğer yerlere kıyasla daha iyi muamele görmüş gibi gözüküyorlar: Bkz. yukarıda ana metnin bir sonraki paragrafında Platon, *Rep*. VIII.'den yapılan alıntı ve cf. Ps.-Xen., *Ath. Pol*. I.10-12 (dikkat çekici bir pasaj); Xen. *HG* II.iii.48 (buradaki δοῦλοι'nin, 403 yılında Atina demokrasisi için savaşan bazı kölelere hediye edilen yurttaşlığın bir yankısı olduğunu sanıyorum) ve diğer metinler, örneğin bir köleye zarar veren herhangi birine karşı, (sadece kölenin efendisi değil) herhangi bir Atinalı tarafından da γραφὴ ὕβρεως açılabileceğini (Aeschin. I. 15-17; Dem. XXI. 45-9; Hypereides ve Lycurgus'a da atıfta bulunan Athen. VI.266f-7a); Atina'da bir kölenin bir tapınağa sığınarak kötü muameleye karşı koruma elde edebileceğini (Theseum ve belki de Semnai mabedi) ve başka bir efendiye satılmayı talep edebileceğini (bkz. Busolt-Swoboda, *GS* II.982-3) gösterenler.

596 Metinde ve yukarıda n.4'te atıfta bulunulanlara ek olarak bkz. Thuc. V1.39; VII.69.2; Eur., *Suppl.* 349-53, 404-8, 438-41; *Ion* 670-5; *Hippol.* 421-3; Ps.-Lys. 11.18-19, 55-7, 64-6, 68; Dem. XX. 106 (Sparta ile karşılaştırın) ve İsokrates, Platon ve diğerlerindeki son derece düşmanca ifadeler, örneğin İsokr. VII.20; XII. 131; Platon, *Rep.* VIII.557ab, 560e; IX.572e; *Laws* III.701ab, etc.

597 Παρρησία'ya ilişkin gördüğüm en yakın tarihli inceleme için bkz. G. Scarpat, *Parrhesia. Storia del termine e delle sue traduzioni in Latino* (Brescia, 1964). Sözcük ilk olarak beşinci yüzyılın sonlarında ortaya çıkar, örneğin bkz. Eur., *Hippol.* 422, *Ion* 672, 675, *Phoen.* 391; Democr., DK 68 B 226'da görülebilir (Cf. bu bölümün iii. alt bölümü ve n.57.) Burada sözcüğün daha sonraki tarihini takip edemem ve sadece şu çalışmalara referans verebilirim: Peter Brown *JRS* 61 (1971), s.94 ve nn. 171-2.

598 Aristo genellikle demokrasiyle siyasi eşitlik arasında bir ilişki olduğunu kabul eder. Burada οἱ δημοτικοί'nin τὸ τλῆθος için τὸ ἴσον aradığını doğal bir şey olarak görür. (*Pol*. V.8, 1310ª11-12; cf. V.1, 1301ª26-31). Demokrasiye karşı eleştirel yaklaştığı ve yukarıda n.4'te alıntıladığım bir pasajda *Pol.* V.9, 1310ª28-36), demokratların eşitliğin adil olduğunu varsaydıklarını ve onu τὸ τλῆθος'un egemenliğiyle özdeşleştirdiklerini belirtir. Kimileri tarafından savunulan ἐλευθερία'nın yanı sıra ἰσότης'in de her şeyden çok demokrasiye atfedilebilir olduğu görüşünü aktarır (IV.4, 1291ᵇ34-5). En ilginci belki de VI.2-3, 1317ª40-18ᵇ5 olan bir dizi pasajda, mülk sahiplerinden oluşan azınlıkla ilgili endişelerinin kendisini demokratlar tarafından talep edilen eşitliği kabul etmekten nasıl alıkoyduğunu gösterir.

599 Bkz. yukarıda nn.4&7'de atıfta bulunulan pek çok pasaj. ἰσονομία'ya ilişkin okuduğum açıklamalardan hiçbirinden tam olarak tatmin olmadım. Bunların en yakın tarihlileri, Bořijov

Borecký, “Die politische Isonomie”, *Eirene* 9 (1971) 5-24 ve H. W. Pleket, “Isonomia and Cleisthenes: A Note”, *Talanta* 4 (1972) 63-81. Sözcüğün kökenine ve anlamına ilişkin, yine de mümkün olduğuna inandığımdan çok daha büyük bir kesinlik peşindeymiş gibi gözüken son derece ayrıntılı bir çalışma için bkz. Martin Ostwald, *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy* (1969) 96-136 (cf. 137 ff.) Ostwald’ın *isonomia*’nın “bir yönetim biçimi değil bir siyasi ilke” (111, cf. 97, 116) ve “anayasal bir reform değil ... siyasi eşitlik ilkesi” (113) olduğuna ilişkin görüşlerine katılıyorum ve bu nedenle demokrasiyi yukarıdaki ana metinde “ayırt edici özelliği ἰσονομία olan” bir şey olarak tanımladım. Ostwald haklı olarak ἰσονομία’nın, “insan hakları”, “yurttaş hakları”, “Haklar Beyannamesi (*Bill of Rights*)” gibi ifadelerdeki anlamıyla modern “haklar” nosyonuna, başka herhangi bir Yunanca sözcükten daha fazla yaklaştığı tespitini yapar. ἰσόνομος’un daha sonraki ilginç kullanımları için bkz. App. *BC* I.15763; Marcus Aurel. *Medit*. I.14; ἰσονομία ve ἰσομοιρία için bkz. örneğin Dio Cass. XLI.17.3; XLIV.2.1 ἰσοηγορία ile ilgili bildiğim en iyi inceleme, G. T. Griffith, “Isegoria in the Assembly at Athens”, *Ancient Society and Istitutions: Studies presented to Victor Ehrenberg* (1966) 115-38 ve bkz.A. G. Woodhead, “ἰσοηγορία and the Council of 500”, *Historia* 16 (1967) 129-40.

600 Bu demokrasinin muarızlarının pek de vurgulamaktan hoşlanmadıkları bir özelliğidir. Aristo (örneğin) *Pol*. II.12, 1274[a]15-18; III:11, 1281[b]32-4, 1282[a]12-14,26-7; VI.4, 1318[b]21-2’de εὔθυναι’den bahsetse de ὑπεύθυνος terimini kullanmaz. Hdts III.80.6, ὑπεύθυνος ἀρχή’den πλῆθος ἄρχον “bütün isimlerin en adiline”, ἰσονομίν’e sahip olan πλῆθος ἄρχον’un ayırt edici bir özelliği olarak söz eder. (Bu “Pers tartışması” adı verilen alternatif siyasi anayasalara ilişkin tartışmalardan günümüze ulaşan ilkinin bir bölümünü oluşturur. Bunun altıncı yüzyılın sonlarında ya da beşinci yüzyılın başlarında ortaya çıkmış edebî bir kurgu olduğunu düşünüyorum.) Dio Chrysostom’un (Roma imparatoru) bir monarkın ἀνυπεύθυνοσ olduğu gerçeğine ilişkin düşünceleri için cf. yukarıda VI.vi, *ad init.*.

601 Bu mesele Jones, *AD* 50-4’te kısaca tartışılmış ve daha yakın bir tarihte Hansen tarafından yukarıda II.iv n.18’de alıntılanan değerli makalesinde enine boyuna incelenmiştir. Dördüncü yüzyıl Atinası’nda temel yasaları değiştirmek için gereken karmaşık prosedür için bkz. C. Hignett, *A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Ventury B.C.* (1952) 299-305. Atina için, yukarıda II.iv n.21’de bahsi geçenlere benzeyen pasajlara karşı bkz. örneğin Aeschin I.4 = III.6; Lyc., *C. Leocr*. 3-4; Dem. XXIV.5, 75-6 vs. (der. Jones, *AD* 50-3).Fakirlerin zenginlerle eşitliğin koşulları üzerinde anlaşmasını sağlayan *yazılı* yasaların önemi için bkz. özellikle Eur., *Suppl.* 433-7. Bu arada, herhangi bir Yunan demokratının neden yasaların üstünlüğüne ilişkin Cic., *Pro Cluent*. 146’daki ateşli savunmanın altına imza atmaması gerektiğine dair herhangi bir gerekçe göremiyorum.

602 Belki de burada, Aristo’nun oligarşik *polituma* içinde, mensuplarına belirli makamların ayrıldığı bir iç halkanın bulunduğu bir durum tahayyül ettiği *Pol.* V.6, 1306[a]12-19’dan söz etmeliyim. Buna erilebilecek iyi bir örnek Kirene’deki Ptolemeos anayasasıdır, bkz. bu bölümün iii. alt bölümü ve n.8.

603 Bkz. Aristo, *Pol*. III.9, 1280[a]22-32; VII.8, 1328[a]33 ff.

604 Mülkiyet ile ilgili düşüncelerin tarihi üzerine bildiğim en iyi kitap: Richard Schlatter, *Private Property. The History of an Idea* (1951). [*Ad. Att.* I.xix.4 Cicero'nın tutumunu çok iyi bir biçimde ortaya koyar.]

605 Yunan paralı askerleri üzerine standart İngilizce kitap: H. W. Parke, *GMS = Greek Mercenary Soldiers from the Earliest Times to the Battle of Ipsus* (1933) ve ayrıca bkz. G. T. Griffith, *The Mercenaries of the Hellenistic World* (1935).

606 Bkz. II.iv'ün ana metni, özellikle n.10'un bulunduğu paragrafın ilk kısmı (s.73).

607 Bkz. *OPW* 37-43, 98-9, 144, 157, 160-1. Bu fırsatı bazı Ege adalarındaki –bu örnekte, Paros ve Siphnos– 394'te ve sonrasındaki yıllarda vuku bulan iç çatışmaya ilişkin şaşırtıcı bir küçük resim sunan, göz ardı edilegelmiş bir kaynaktan söz etmek için kullanacağım: İsokr. XIX (*Aegin*.) 18-20, 38-9. (Bu konuşma Atina dışındaki bir mahkeme ya da mecliste yapılmak üzere yazılmış Klasik dönemden günümüze kalan, *OPW* 35 n.65'te değindiğim Ps.-Herodes, *Peri politeias* dışındaki [tabii bu sadece edebî bir kurgudan ibaret değilse] tek hakiki konuşmadır.)

608 Bkz. özellikle edebî materyaller ve geniş bir kaynakça sunan, Tod, *SGHU* II.100 ve notları. (Austin ve Vidal-Naquet'ye ait İngilizce bir tercümesi mevcuttur, *ESHAG* 271-3, no. 70). Buna ek olarak, *IG*II^{2}.2403 ve *SEG* XII (1955) 84 = Daphne Hereward, "Newfragments of *IG* Il^{2}.10", *BSA* 47 (1952) 102-117.

609 Lys. VII.10 (390'lar), yüzyılın sonlarında Attika'da Alcias isimli bir azatlıya kiralanan bir toprak parçasından söz eder. Lys. XII.8 ff'de (özellikle 18-19) her ikisi de metik olan Lysias ve kardeşi Polemarchus birinde büyük bir atölyeninde bulunduğu üç eve sahiptir. Platon'un *Devlet*'indeki diyalog, Polemarchus'un Pire'deki evinde geçer: bkz. *Rep.* I.328b.

610 Bunun önemli (ve aslında, modern araştırmacılar nadiren fark etseler de temel) nedeni, bir yurttaşın devlet kaynaklarını kullandığı (ki pek çok örnekte böyle olurdu) bir makama sahip olması durumunda, zimmetine geçirdiği kaynakların kendisinden geri alınabilmesi için yeterli mülke sahip olmasının arzu edilir olmasıydı. Gerekli şartın en yüksek mülk sahibi sınıfa, Solon'un düzenlemesindeki *Pentacosiomedimnoi*'ye mensubiyet olduğunu bildiğimiz tek magistratlık, tanrıçaya pek çoğu altın ve gümüş olarak sunulan adaklardan sorumlu olan Athena Hazinedarlarınınkiydi (Aristo., *Ath.Pol*. 8.1).

611 R. J. Hopper'in 1957 yılında Sheffield Üniversitesi'nde verdiği Açılış Dersinde *deme*'nin demokratik örgütlenmesine ilişkin mükemmel ve vazıh bir tasvir bulunmaktadır, bkz. *the Basis of the Athenian Democracy* (Sheffield, 1957) 14-19 ile 23-4 nn.86-152. Konunun uzmanları için *demes*, kabileler vs.'ye ilişkin son derece kapsamlı bir değerlendirme J. S. Traill tarafından, *The Political Organisation of Attica. A Study of the Demes, Trittyes and Phylai, and their Representation in the Athenian Council = Hesp.*, Suppl. XIV (1975)'te sunulmuştur.

612 Gerekli referanslarla birlikte yeterli bilgi, Jones, *AD* 5-6 (ve 136-7 nn.3-14), 17-18, 49-50 (ve 154 nn.36-44), 80-1 (ve 150 nn.19-23)'te bulunabilir. Maigstratlara yapılan ödemeler için bkz. M. H. Hansen, "Misthos for magistrates in Classical Athens", *Symbolae Osloenses* 54 (1979) 5-22.

613 Finley'in siyasi ödemelerin sahip olduğu imparatorluk sayesinde sadece Atina'da yapıldığına ilişkin iddiasına karşı, PPOA çalışmamda Aristo'nun *Politika*'sından, kuşkuya yer bırakmayacak şekilde, MÖ dördüncü yüzyılda siyasi ödemelerin sadece Rodos'ta yapılmakla kalmadığını (özel

olarak *Pol.* V.5, 1304b27-31'de değinilmiştir), Yunan demokrasilerinin *ayırt edici* bir özelliği de olduğunu kanıtlayan bir dizi pasajı örnek verdim ve ayrıca siyasi ödemelerin Rodos'ta Roma dönemine kadar devam ettiğini ve Helenistik dönemde, en az bir şehirde daha (Iasus) varlığını sürdürdüğünü gösterdim. *Imperialism in the Ancient World*, der. P. D. A. Garnsey ve C. R. Whittaker (1978) 103-26, 306-10'da yer alan Atina İmparatorluğu üzerine kaleme aldığı bölümde Finley, kanıtları yanlış yorumlar ve bir kenara atmaya çalışır. "Rodos'un dördüncü yüzyılın sonlarında ve belki de Helenistik Iasos'la birlikte Helenistik dönemde de [*sic*: Dio Chrysostom Helenistik döneme kıyısından aittir.], bazı *makamlar* için *arada sırada* ödeme yapması ve Aristo'nun *Politika*'da siyasi ödemeler konusu üzerine *bazı genel tespitlerde bulunmuş olması*, argümanımı tamamıyla ıska geçer" der (310 n.53, italikler bana ait). Kanıtların açıkça çeliştiği argümanlar yazarları ne kadar "güçlü" olduklarını düşünürlerse düşünsünler, etkileyicilikten uzaktır. Aristo'nun "ödeme konusu üzerine bazı genel tespitlerde bulunmuş olması" Aristo'nun söylediği şeyi önemsizleştirmeye yönelik, çarpıtmaya kadar varan ustaca bir girişimdir. Bilhassa, PPOA'da göstermiş olduğu gibi, Aristo, kendi döneminde *Meclisler ve mahkemeler için yapılan* siyasi ödemelerin, zaman zaman "aşırı" demokrasi adını verdiği şeylerin ayırt edici özelliği olduğunu, bir dizi pasajda çok açık bir biçimde ortaya koyar (cf. II.iv ve n.19): "*Pek çoğu"* der, gerekli kaynakları sağlamak için benimsemek zorunda kaldıkları talihsiz yöntemler tarafından altüst edilmiştir ve saire; en azından iki pasaj Atina'daki durumu yansıtmaz. (Buradaki "pek çoğu" ifadesini muhtemel bir abartı olarak görsek ve "bazı" demek istediğini düşünsek bile vurgulamak istediğim nokta geçerliliğini yitirmez.) Dahası, PPOA'da Finley'in hatasına karşı çok sert bir çıkış yapmak istemediğimden, belki de yapmam gerektiği gibi, Atina'daki iki önemli siyasi önemli biçiminden birisinin, yani Meclise katılma karşılığında yapılanın, *ilk olarak* imparatorluğun çöküşünden sonra *yürürlüğe konduğunu* ve daha sonra pek çok kez arttırıldığını vurgulamadım. Finley, Jones'a (*AD* 5-10) saldırırken onun, bizzat Finley'in desteklediği önermeyi, "imparatorluğun kaybedilmesinden sonra *makam* için ödemenin *varlığını sürdürdüğüne* işaret ederek yanlışlamaya çalıştığını" ve "çok sayıda yazar tarafından keyifle alıntılandığını" söyler (ibid. 310 n.54, talikler bana ait). Bu mazur görülemeyecek ölçüde yanıltıcıdır. Finley, onun imparatorluğun kaybedilmesinin ardından ödemenin *varlığını* sürdürdüğüne işaret ettiği söylediğinde Jones'un argümanını hasır altı etmektedir: Jones'un gerçekte söylediği şeyler (*AD* 5) "varlığını sürdürme" ile değil "Meclise katılım için yapılan *yeni ve önemli bir ödeme*" ile ilgilidir (cf. M. H. Hansen, *GRBS* 17 [1976], s.133). Jones'u "varlığını sürdürme"den söz ederken göstermek samimiyetsizdir –fakat elbette Finley'in n.54'ünün ikinci kısmında dile getirdiği, sadece "varlığını sürdürme"den söz edilmesi gerektiğine ilişkin argümanı açısından vazgeçilmezdir. Laf açılmışken, Finley tekrar tekrar "*makam* için ödemeden" bahseder (dört kez, ibid. 122 ve 310 nn. 53-4) başka hiçbir şeyden değil. Fakat genellikle "makam" sözcüğüyle kastedilen şey karşılığında yapılan ödeme görece önemsizdir (bkz. Hansen, yukarıda n.23'te atıfta bulunulduğu gibi): Önemli olan mahkeme, meclis ve konsey oturumlarına katılma karşılığında yapılan ödemeydi. Atina bu cesur icadı yapan ilk Yunan demokrasisi olmuş olabilir ve imparatorluk gelirleri elbette mahkeme ve konsey oturumları için ödeme yapılmaya başlanmasını, aksi takdirde olacağından çok daha hafif bir yük haline getirmiştir; fakat imparatorluğunun çökmesinin arından (görece çok daha kötü bir

mali konuma sahipken) mevcut ödeme biçimlerini sürdürdüğü ve çok önemli bir yenisini yürürlüğe koyduğu, başka bir dizi demokrasinin de, en azından dördüncü yüzyılda onu takip ettiği kesindir.

614 Bu konuyla ilgili yakın tarihli bir çalışma için bkz. *the New Politicians of Fifth-Century Athens* (1971). Claude Mossé'nin karşı çıkmadan "Cléon est tanneur, Hyperbolos, fabricant de lampes, Cléophon, luthier" şeklindeki çağdaş iddiaları tekrarladığını görmek şaşırtıcıdır (Édouard Will, Claude Mossé ve Paul Goukowsky, *Le Monde grec et l'Orient, II. Le V*^{e} *siecle et l'époque hellénistique* [Paris 1975] 105).

615 Sir Moses Finley, P. D. A. Garnsey ve C. R. Whittaker tarafından derlenen *Imperialism in the Ancient World* (1978) isimli kitaba yazdığı hayal kırıcı bölümde (5, s.103-26), "Üst sınıfların nasıl en fazla çıkar sağlayanlar olduklarını tespit edemiyor olmamız bir bulmacadır. Tabi topraklarda mülk edinmek bir kenara bırakılırsa, olumsuz sonuçlar dışında bir şey aklıma gelmiyor" (123) der: Bunu derken aklında esas olarak yüksek vergilendirmeden azat olmak varmış gibi gözükmektedir. Fakat sıkça olduğu gibi burada da, dördüncü yüzyıla ait kanıtlara kısa bir bakış açıklayıcı olabilir. Örneğin, (1) Aeschin. I. 107 T,marchus'un Andros'taki arkonluk makamını (kuşkusuz 357-7 yıllarındaki "Toplumsal Savaş" sırasında) yüzde 18'lik bir faizle borç aldığı 30 *minae*'lık bir rüşvetle korumuştu. Bu elbette temelsiz bir iftira da olabilir, fakat büyük bir adananın Atinalı arkonunun (Atinalıların beşinci yüzyılda olduğu gibi ağırlıklarını koyamadıkları) dördüncü yüzyılın ortalarında bile esaslı bir kazanç bekleyebildiğini ve jürinin de yarım *talent* civarında hesaplanırsa bunu makul bulabileceğini düşündürmektedir. (2) Tod, *SGHI* II.152'de, aynı savaş sırasında Amorgos'ta bulunan Arcesine'in Atinalı arkonu (Atthidographer, yani Atina tarihçisi ve siyasetçi) Androtion, Arcesine'in kalıtsal Atina *proxenos*'luğu gibi değerli bir imtiyaz elde eder. Hem mali olarak kârlı hem de siyasi avantajlar sağlayan bu makam için bkz. S. Perlman, "A note on the political implications of Proxenia in the fourth century B.C.", *CQ* 52 = n.s.89 (1958) 185-91. Bu, garnizonun ödemelerinin yapılabilmesi için Arcesine parasından faizsiz borç vermesinin karşılığında elde ettiği ödüldü (bu arada, müttefik *synedrion* tarafından oylanmış olduğu neredeyse kesindir: Bkz. 24-5. satırlar ile s. 156, 9-12. satırlar). Diğer Atinalı vailer ve *phrourarch*'lar, beşinci yüzyılda olduğu gibi dördüncü yüzyılda da, yönettikleri şehirlere hatırı sayılar bir faiz karşılığında borç para verme fırsatını değerlendirmiş olabilirler. Androtion ayrıca "yurttaşlara ve misafir yabancılara rahatsızlık da vermemiştir": Bu dikkat çekecek ve karşılığında bir ödül getirecek kadar nadir görülen bir şeydi! Thucydides'in VII.48.6'da aklında olan şeyin, görünen o ki özellikle (ποριστὰς ὄντας καὶ ἐσηγητὰς τῶν κακῶυ τοῷ δήμῳ sözcükleri nedeniyle) Meclis'te Phrynichus'a sözünü ettirdiği καλοὶ κἀγαθοὶ tarafından sunulan ve savunulan önergeler olduğunu da eklemeliyim –kuşkusuz bunlar arasında birbirlerini arkon, *phrourarch*, elçi vs. olarak atanmasını önermek de dahildi. Buy Finley'in "tabi topraklarda mülk edinme" olarak sözünü ettiği şeyin, VIII.48.6'yı yazarken Thucydides'in aklındaki şey olmadığını düşündürmektedir. Fakat elbette bu tür mülk edinimleri yine de tekil Atinalılara çok şey kazandırmış olabilir. (Burada çalışmama yanlış (43-4 yerine 245'e) bir atıfta bulunan Finley'in op. cit. 308 n.37'deki yorumlarına rağmen, *OPW*'de ileri sürdüğüm savlara bağlı kalıyorum. W. K. Pritchett'ın *Hesp*. 25 (1956) 271'de sunduğu "Table B: property abroad sold by Poletai" zorunlu olarak eksik olduğundan, burada rahatlık olsun diye Pritchett tarafından *Hesperia* 22 (1953) 240-292'de yayımlanan "Attic Stelai"de tespit edebildiğim

ilgili sayfaların bir listesini veriyorum: Stelai nos. II.177-9 311-14;Iv.17-21/2; VI.53.6, 133; VII.78; VIII.3-5, 5-7 ve muhtemelen 8-9; X.10-11 ve ayrıca büyük olasılıkla 33-6. Sürgüne yollanan Atinalıların, büyük çoğunluğu Atene oğlu Oionochares oğlu Oionias'a ait olan ve Euboea'daki Lelanton, Diros ve Geraistos'ta bulunan mülkleri, (II.177-9, 311-14; Iv.17-21/2), Lys. XXXIV.3'te bahsi geçen Atina ile Auboea arasındaki *epigamia*'dan kaynaklanmış olabilir. Sürgüne gönderilenlere ait Attika dışındaki diğer mülkler, Abydos, Ophryneion, Thasos ve Oropus'daydı.

616 Bu kitapta Atina İmparatorluğu'nu tartışmama gerek yok, zira bu konuyla ilgili görüşlerimi *OPW* 34-49'da (ve ayrıca 298-307, 308, 60 ve 315-17'de) dile getirdim; cf. CAE ve NJAE. İmparatorluk üzerine "standart çalışma" Russel Meiggs, *AE* = *The Athenian Empire* (1972) başlıklı 600 sayfalık önemli bir kitaptır. Konu üzerine yakın dönemde kaleme alınmış tek bir kitaba rastladım: Wolfgang Schuller, *Die Herrschaft der Athener im Ersten Attischen Seebund* (Berlin/New York, 1974). Bu çalışmayla ilgili olarak belki de D. M. Lewis'in, *CR* 91 = n.s.27 (1977) 299-300'deki eleştirisinde dile getirdiği yargıyı kaydetmeliyim: "Neredeyse bu çalışmadan hiçbir şey öğrenmedim ve yazar nadiren bir konuyla ilgili olarak Meiggs'in zaten ulaşmış olduğundan başka bir sonuca varır." Schuller'in daha sonraki (ve epey kısa) monografisi, *Die Stadt als Tyrann – Athens Herrschaft über seine Bundesgenossed* (Konstanz, 1978) bana göre esasen bibliyografik bir değer taşır. Benimsediğin pozisyona karşı yazılmış pek çok şey ya sahip olduğumuz az sayıda kanıtın (genellikle hayli masum bir şekilde) yanlış sunulmasına ya da küçümsenmesine veya görmezden gelinmesine dayanır. İlk eğilime ilişkin yakın tarihli bir makalede yer alan hoş bir örnek için. beşinci yüzyıl tarihine pek çok işe yarar katkıda bulunmuş bir araştırmacı olan H. D. Westlake'e ait "The commons at Mytilene", *Historia* 25 (1976) 429-40'a bakınız. *OPW* 40-1'de, pek çok başka örnekte de olduğu gibi, Mytilene'de de 427 yılında "hâkim Azınlık ile alt-düzey yurttaş kitlesi arasında emperyal şehre yönelik belirgin bir tutum farklılığı olduğu"nu vurguladım. Mytilene *demos*'unun isyanı (Thuc. III.27.2-28.1) üzerine yorum yaparken "tek acil taleplerini (kalan az miktardaki yiyeceğin genel dağıtımını), sanki bütün istedikleri buymuş gibi yorumlamanın saflık olacağına" dikkat çekmiş ve "Mytilene oligarklarının son derece makul taleplerini kabul etmeyi uygun görmedikleri fakat ne olur ne olmaz diye isteksizce boyun eğdikleri gerçeği ... demosun ilk talebine göründüğünden daha büyük bir değer atfettiklerine ve bu talep karşılansa bile alt sınıflara savaşta güvenilemeyeceğini fark ettiklerine dair yeterli bir göstergedir" diye eklemiştim. İsyanla ilgili yazdıklarımı göz ardı eden Westlake, bir noktada kısaca isyanla ilgili *OPW*'den az önce alıntılamış olduğum açıklamaların ilk cümlesine atıfta bulunur (bu cümleyi gerekçelendirip açıklayan ikincisini ise göz ardı eder); fakat bunu da *Thucydides'e göre*, aç oldukları için ayaklandılar" (432 & n.12, italikler bana ait) sözleriyle yumuşak bir biçimde reddeder. Aslında, demosun *aç olduğu* için ilk adımı attığı tam da Thucydides'in *söylemediği* şeydir, tabii böyle bir şey gerçekten olmuş olsaydı kolayca bunu söyleyebilirdi (sadece III.27.1 ile karşılaştırın). Onun söylediği demosun *iktidardaki adamlara* geriye kalan tahılın herkes arasında eşit dağıtılmasını istediklerini, *aksi takdirde* Atina ile bizzat anlaşıp şehri teslim edeceklerini *anlatmış* olmasıdır. Westlake Thucydides'i yanlış alıntılayarak (zira olan biten budur) söz konusu temel sorundan kaçmaktadır: Herhangi bir gerekçe göstermeden demos tarafından atılmış tamamıyla doğal *ilk adımın onun tek amacını* temsil ettiğini varsaymaktadır. Kendisini örgütlemek için daha önce bir fırsata sahip olmayan demos, şimdi ilk kez uyum içinde hareket edebilir hale gelmiştir (27.3'teki

κατὰ συλλόγους'a dikkat edin). Son derece makul bir biçimde, kuşkusuz iki grubun temel hedeflerini temsil eden iki alternatif talepte bulunmuştur: Her ki grup da esasen kendi açlıklarıyla ilgilemekte ve Atina'ya teslim olmayı fiilen istemektedir. Thucydides'in anlatısı gerçekten önemli olanın ikinci grup olduğunun açık bir göstergesidir. İki nedenle bundan emin olabiliriz. İlk olarak *demos'*un ültimatomu sadece, beklenebileceği üzere, "Yiyeceği bölün *yoksa savaşmayız*" dememektedir; diğer seçenek çok daha güçlüdür: "*yoksa şehre ihanet ederiz*". Ve ikinci olarak, oligarklar eğer bu ilk talebin bir açılış hamlesi olduğunu ve *demos'*un hâkim kesimini sadece ikinci seçeneğin tatmin edeceğini fark etmeselerdi (ki görünüşe göre ettiler), bu acil sorunu ilk seçeneğe rıza göstererek tamamıyla çözebilirlerdi (çünkü şimdi *demos* da savaşmaya çağrıldığından bu kendi başına son derece makul bir talepti). İki seçenek karşısında, yapabilecekleri gibi, çok daha az nahoş olan ilkine razı göstermediler; önde gelen mensupları açısından ne kadar dehşetengiz olursa olsun ikinci seçeneği kabul etmek zorunda olduklarını fark ettiler (28.1). Thucydides'in anlatmaya çalıştığı şeyin tam da bu olduğunu görememek bana "dar görüşlülükmüş" gibi geliyor: Bunda herhangi bir muğlaklık göremiyorum. *OPW*'de şu geçerli savı gündeme getirmeye çalıştım: Bu olayda (ve hakkında bir şeyler bildiğimiz başka pek çoğunda) "isyana karşı çok farklı tutumlar geliştiren birbirinden ayrı iki grup vardı: Biri kararlı bir biçimde Atina'ya düşmanlık güdüyordu, diğeriyse kendilerinin değil yöneticilerinin çıkarına olan "özgürlük" için savaşmakla ilgilenmiyordu" (cf. yukarıda II.iv). Westlake Thucydides'in "önemli bir konu hakkında açık bir rehberlik sunmayı ihmal ettiği" pek çok örneğe dikkat çeker: Onun tercih ettiği açıklama Thucydides'in konuyla ilgili bilgi sahibi olmamasıdır. Sık sık hatta bu örnekte de durum böyle olabilir. Fakat Thucydides'in sessizliği bazen haklı olarak çağdaş okurlarının bu konuda, günümüzde herkesin olamayabileceği kadar bilgi sahibi olduğunu varsaymasına bağlı olabilir. (Bunun mükemmel bir örneği, 431 yılında Attika'ya giden Peloponez yolunu belirleyememesidir, bkz. *OPW* 7. n.7). Thucydides eseri boyunca Atina İmparatorluğu'nun pek çok şehrinde, Atina hâkimiyetine köklü bir muhalefet içinde olan üst sınıflarla, ya (inanıyorum ki esasen demokrasiyi mümkün kılması nedeniyle) bunu tercih eden ya da en azından kayıtsız kalarak direnmeye gönülsüz olan diğerleri arasında bir yarılma yaşandığının farkında olduğunu gösterir. Bunun, durumun her örnekte yeniden dile getirilmesini ihtiyacı olmayan o dönemin eğitimli Yunanlıları arasında yaygın bir bilgi olduğunu gayet iyi biliyordu. Bu nedenle, Cleon'a okurlarının Mytilene ile ilgili gerçeklerin bir çarpıtılması olarak algılayabilecekleri şeyler söyletebilmişti (III.39.6), zira Cleon'un ifadelerine daha önce de (27.2'den 28.1'e kadar) yeteri kadar karşı çıkmıştı ve anlatısını Diodotus'un bir konuşmasındaki çok daha açık bir pasajla desteklemek üzereydi (47.2-3). Westlake'in makalesinin, en azından nn. 1, 12 vs.'de atıfta bulunduğu Bradeen, Legon, Quinn'inkilerden çok daha iyi olduğunu eklemeliyim. Mytilene isyanına ilişkin en iyi inceleme, *OPW* 34 n.64, 40 n.77'de atıfta bulunulan Gillis'inkidir. [Burada Gillis'e ait, bu alt bölümü tamamladıktan sonra okuyabildiğim çok cesur ve düşündürücü makaleye de atıfta bulunmak uygun olacaktır: "Murder on Melos", *Istituto Lombardo* (*Rend. Lett.*) 112 (1978) 185-211.

617 Bkz. Plut., *Arist*. 13 (480-79); Thuc. I. 107.4 (458 ya da 457); Arist. *Pol*. 25.4 ve diğer kaynaklar (462/1). 480-79 komplosu David Harvey tarafından "The conspiracy of Agasias and Aischines" başlıklı kısa bir süre sonra *Phoenix*'te yayımlanacak bir makalede ele alınacaktır. (Yayımlanmadan önce bana makalesinin bir taslağını okuttuğu için kendisine minnettarım.)

618 Bu Arist. *Pol*. V.4, 1304^{b}7 ff., özellikle 11-15'teki, Aristo'nun *Ath. Pol.* 29-33'teki değerlendirmesinden tamamen farklı olduğu için çok daha önem taşıyan bir pasajda açık bir şekilde ortaya konmuştur. *Politika*'da yer alan ve Dört Yüzler örneğini hileyle kotarılan ve güç kullanarak sürdürülen devrime ilişkin klasik bir örnek olarak gören pasaj, kuşkusuz (Aristo'nun hiçbir zaman adını zikretmediği fakat elbette okumuş olduğu; cf. AHP) Thucydides'e dayanarak kaleme alınmıştır. Zira her ne kadar Thucydides Peisander ve şirketinin 411 baharında Atina'ya dönüşlerinde Kraldan, Pharnabazus'tan ve Tissaphernes'ten savaş için para almak konusunda hiç umut olmadığını bildiklerini açık etmediklerine dair çok fazla şey söylemese de, Alcibiades'in ipiyle kuyuyla inilmeyeceğini kanıtladığından, bunu ve Nisan 411 civarında (VIII.58) imzalanan Sparta-Pers antlaşmasının Atina'da bilinmemesini doğal karşılar. Öte yandan *Ath. Pol*.'deki değerlendirme, Atinalıların "eğer anayasalarını azınlığa teslim ederlerse Kralın [Spartalılar yerine] kendi yanlarında savaşacağına" ilişkin beklentilerinden yalnızca kısaca bahseder (29.1). Aristo'nun Dört Yüzlerin iktidara gelmesiyle ilgili fikirlerini değiştiren şeyin, Antiphon'un kendisini savunduğu (Thucydides tarafından çok beğenilen: Bkz. VIII.68.1-2) konuşmasını ve/veya (Dört Yüzler'in önde gelen üyelerinden biri olan Andron'un oğlu) Androtion'un *Atthis*'ini okuması olduğunu düşünüyorum. (Alcibiades'in Perslerin mali desteğini Atinalıların yanına çekmeyi başarabileceğine dair inancı, o dönemde belli ki hiçbir şekilde bugün bize göründüğü kadar aptalca değildi, zira son derece zeki bir adam olan Thrasybulus bile buna inanıyordu: Bkz. Thuc. VIII.81.1; cf. Thucydides'in Tissaphernes'i Alcibiades tarafından Atina'nın dostu olmaya ikna edilmeye açık olarak sunduğu *OCT s*.52., 29-30. satırlar.)

619 Bu gerçekten de çok önemli bir olgudur. Argümanı bu noktayı destekleyen CFT eserimde bunu yeterince gündeme getirmedim. (Bu aynı zamanda, açıklayacağım üzere, aşağıda bahsi geçecek Rhodes'un teorisi açısından da son derece tahripkârdır.) Thuc. VIII.53-4'te yer alan, Peisander'in Atina'ya 421-11 yıllarında gerçekleştirdiği iki ziyaretin (muhtemelen) Ocak 411 tarihli ilkiyle ilgili önerilerini sunduğu Meclis'e ilişkin takdire şayan değerlendirmede iki hayati pasaj bulunur. Thucydides Pesiander'e "daha ılımlı bir anayasa biçimi"nden ve "makamları azınlığa ayırmak"tan (ἀπχαί) –dikkat çekerim oy verme hakkından değil– söz ettirir. Ardından Thucydides Peisander'i "Daha sonra eğer bütünüyle tatmin olmazsak *tekrar eskiye dönmemiz mümkün olacaktır*" derken resmeder (hâlâ 53.3) ve Thucydides 54.1'de kendi adına konuşurken *demos*'un, oligarşiyle ilgili önerilen şeyden başta bütünüyle memnun olmasa da sonunda, Peisader tarafından başka hiçbir kurtuluş yolunun olmadığına ikna edilip, "hem korku hem de aynı zamanda *bir geriye dönüş olacağı* beklentisi içinde" pes ettiğini söyler. 53.3'teki μεταθέσθαι ve 54.1'deki μεταβαλεῖται Atinalı kitlelerin eğer işler kötü giderse tekrar demokrasinin kurulması yönünde oylama yapabileceklerine inandıklarını gösterir: Oligarkların planının, Colonus'ta olduğu gibi onları oy hakkından bütünüyle mahrum bırakmak olduğunu fark edememişlerdir: Thuc. VIII.67.3 ve Arist. *Ath. Pol*. 29.5. Aslında Dört Yüzler'den kurtulmak için hoplit yığınlarıyla "Pire'dekilerin büyük bir kısmının" da katılacağı bir başka devrim daha gerekmiştir: Bkz. CFT 9. P. J. Rhodes, The Five Thousand in the Athenian revolutions of 411 B.C.", *JHS* 92 (1972) 115-27, s. 121 ve 123-4 kendi kuruntularını Thucydides'in anlatısına tercih eder: Thucydides'in "yanılmaz olarak görülmemesi gerektiğini", "onun da yanlış yapmış olabileceğini" ileri sürer –ve elbette Rhodes'in çizdiği resmin

ayakta kalabilmesi için, Thucydides'in bir hayli yanılmış *olması gerekir.* Thucydides ile Rhodes seçenekleri arasında hiç tereddüt etmeden Thucydides'i tercih etmeliyiz. Rhodes'un 411'de olaylar başladığında *demos*'un içinde bulunduğu ruh halini gösteren Thuc. VIII.53-4'te yer aldığını vurguladığım ve yine VIII.92-4.11, 93, 97.1'deki anlatıda görülebilen pasajlara hiç önem atfetmemesi talihsizliktir. Bir kez daha oligarklara karşı verilen mücadeledeki tayin edici evrede, yani Eëtioneia'nın yıkılmasında "hoplitlerin ve Pire'den gelenlerin pek çoğunun", gayet doğal olarak, yalnızca ihtiyatla ve (hâlâ bilinmeyen ve aslında namevcut olan) "Beş Binler" iktidarı alıp kendilerine köstek olabilir korkusuyla, kendi amaçlarının tam bir demokrasi kurmaktan ziyade Beş Binleri iktidara getirmek olduğunu söylediklerinin altını çizeceğim (92.10-11). "Beş Binlerin gerçekten var olmasından" ve konuştukları herhangi birinin onun üyesi olmasından korkuyorlardı" der Thucydides (92.11, 7. satır *OCT*). Görünen o ki Thucydides'in, Dört Yüzler'e direnenlerin, ya da en azından büyük bir çoğunluğunun, 5.000 kişiden oluşsa ve böylece Dört Yüzlerin mevcut dar oligarşisinden daha geniş bir temele dayansa bile, başka bir oligarşi özlemi içinde olmadıklarından şüphesi yoktu.

620 Bkz. CFT. Bir önceki notta Rhose'un Thucydides'inkinden farklı bir resim çizme girişiminin neden bir hata olduğuna ilişkin bir gerekçe sundum. Konuyu başka bir yerde daha kapsamlı olarak ele alabilirim. Burada yalnızca Rhodes'un Thuc. VIII.97.2'u geçiştirme çabasında bariz bir yanıltmaca olduğunu ekleyeceğim. Rhodes "bu tür bağlamlarda Çoğunluğun, herhangi bir sayısal çoğunluğa değil, özellikle alt sınıflara tekabül ettiğini" söylerken (cf. yukarıda II.iv) haklı olduğumu kabul eder (122); fakat ardından hemen bu kabullenmenin feci sonuçlarından kaçınmaya çalışır. Her ne kadar benim genel yorumumu reddetse de, dikkatli bir şekilde VIII.97.2'ye ilişkin kendi tercümesini vermekten kaçınır ve anayasanın hem "iktidarı Azınlığa veren anayasaların karakteristiği olan bir özelliğe" ("aktif yurttaşlık için mülkiyet şartına", yani hoplit olmaya) hem de "iktidarı Çoğunluğa veren anayasaların karakteristiği olan bir özelliğe" sahip olduğuna (yani devamında "*gerçek egemenliği boulē* yerinde meclisin ellerine bıraktığına" s.123, italikler bana ait) ilişkin tuhaf bir resim çizerek bitirir. Bu, Rhodes'un pozisyonundaki ölümcül zayıflığı ortaya çıkarır. "İktidarı Azınlığa veren anayasaların karakteristiği olan" ilk özellik (yani siyasi hakların kullanılması için sözde bir mülkiyet şartı olması), eğer durum gerçekten böyle olsaydı, tamamen kabul edilebilir olurdu. (Elbette *oy hakkının kendisi*, yani çıplak siyasi hakların kullanımı için bir mülkiyet şartı olduğuna inanmıyorum; fakat siyasi sistemin, τὰ τράγματα, işleyişi üzerinde *etkili ve günlük kontrol* kurmak için en azından hoplit olmak gibi bir şart bulunduğuna katılıyorum: Thuc. VIII.97.1.) Fakat Rhodes'un "iktidarı Çoğunluğa veren anayasaların karakteristiği" olarak gördüğü özellik, bu bağlamda tamamen düzmecedir. Yorumunun altını oyan (ve argümanı dikkatli bir şekilde incelemeyenlerin gözünden kaçabilecek) hayati olgu, "gerçek egemenliğin" sahibi olduğunu düşündüğü Meclisin, onun resminde, (Rhodes'unki de dahil olmak üzere) hangi açıdan bakılırsa bakılsın Çoğunluğun en azından büyük bir kısmını oluşturması gereken *tüm Thetes'i bütünüyle* dışarıda bırakan, tam bir oligarşik Meclis olmasıdır! O halde, onun yorumuna göre aslına Çoğunluk (ya da hiç değilse Çoğunluğun büyük bir kısmı), *hiçbir* şey elde etmez. Elbette tüm oligarklara olanak sağlayan bir oligarşinin, *politeuma* içinde hüküm süren son derece güçlü bir azınlıktan oluşan (Dört Yüzler gibi) bir *boulē* kuran oligarşiye göre en azından Pickwickçi anlamda "daha demokratik" olduğu söylenebilir. Fakat bu Thucydides'in Azınlık ve Çoğunluğu bağlamına

düşünmekten de vazgeçilmesi ve farklı kategorilerin ikame edilmesine yönelik bir inat anlamına gelecektir: Thucydides'in kuşkusuz 97.2'de kullanabileceği ama kıllanmadığı oligarşi ve demokrasi kategorileri. Bu meseleyle ilgili söylenebilecek, başta σύγκρασις sözcüğünün anlamı olmak üzere daha çok şey var; fakat bir başka vesileye kadar beklemek zorunda.

621 Bkz. *OPW* 144, 157, 343. Lysander'in Atinalıları Uzun Duvarı ve Pire'deki surları zamanında yıkmayarak barış şartlarını çiğnedikleri için cezalandırma tehdidiyle Otuzlar oligarşisini kurmaya zorlayabildiğini gösteren tayin edici pasaj için bkz. Lys. XII.71-6, zöellikle 74 ve cf. *OPW* 157 n.180.

622 Paul Cloché, *La restauration démocratique à Athènes en 403 avant J.-C.* (Paris, 1915).

623 Bkz. Arist. *Ath. Pol.* 40.3; Lys. XII.59; Xen., *HG* II.iv.28; İsokr. VII.68; Dem. XX.11-12. Mesele Cloché, op. cit. 379-83'te tartışılmıştır.

624 II. Philip üzerine yapılan çalışmalar arasında en iyisi ve yararlısı olarak görülmesi gereken G. T. Griffith'in, N.G. L. Hammond ve Griffith, *A History of Macedonia II*'deki değerlendirmesini bu bölüm tamamlandıktan sonra okuma fırsatı buldum. Griffith daha önce yayımlanan iki çalışmayı dikkate alamamıştır: Kimi açılardan değerini koruyan J. R. Ellis, *Philipp II and Macedonian Imperialism* (1976) ve benimkinden çok daha farklı bir iddia ortaya koyan G. L. Cawkwell, *Philip of Macedon* (1978). İkinci Atina Konfederasyonu ile ilgili yayımlanmış en iyi kitap, Silvio Accame, *La lega ateniese del se. Iv. a.C.* (Roma, 1941)'dir. Konfederasyona ilişkin en iyi yakın tarihli tartışma ise, G. T. Friffith'in "Athens in the fourth century" *Imperialism in the Ancient World* (bkz. yukarıda n.27) 127-44 (notları, 310-14) künyeli makalesinde bulunabilir: Bu çalışma Atina'yı diğer Yunan devletlerine uygulananlardan daha sert standartlara göre yargılamaya, pek çok modern incelemeye kıyasla daha az eğilimlidir (cf. *OPW* 33-4). Bu dönemde vuku bulan olaylar için, eskimiş olsa da F. H. Marshall, *The Second Athenian Confederacy* (1905) özellikle de Tod, *SGHI* II ile birlikte okunduğunda, hâlâ yararlıdır.

625 Bunu burada tartışamam, fakat Demosthenes'in onun Atina için ne kadar tehlikeli olabileceğini fark etmesine yol açan şeyin, Philip'in 352 Ekimi'nde Heraion Teichos'da görünmesi (Dem., III.4)) olduğuna inanıyorum; çünkü daha önce herhangi bir ordu eşliğinde yaptığından çok daha uzağa gitmiştir ve Kırım'dan Atina'ya gelen tahıl güzergâhındaki iki dar geçide tehdit oluşturduğu düşünülebilir: İstanbul ve Çanakkale Boğazları (bkz. *OPW* 48). Demosthenes'in Philip'in yarattığı tehlikeyi daha önce yeteri kadar anlayamadığı mevcut biçimiyle 353/2 tarihine aitmiş gibi gözüken XXIII. konuşmasında görülebilir.

626 İlgili pasajların listesi aşağıdadır. En önemlilerin birkaçı italik yazılmıştır. (1) MÖ 398-8 (Doğu Ege'de Thrasybulus): Xen., *HG* IV.viii.2731; Diod. XIV.94.2; 99.4; Lys. XXVIII.1-8, 11, 12, 17; cf. XXIX.1-2, 4,9; XIX.11 ve cf. Tod, *SGHI*, II.114.7-8; *IG* II^{2}.24A.3-5; Dem. XX.60. (2) MÖ 375-4 (Corcyra'da Timotheus): Xen., *HG*, V.iv.66 (cf. VI.ii.1); İsokr. XV. *108-9*; Ps.-Arist. *Oecon.* II.ii.23b, 1350^{a}30-^{b}4. (3) MÖ 373 (Timotheus'un ikinci Periplous'u): Xen., *HG* VI.ii.11-12; Ps.-Dem XLIX.6-8, 9-21 (özellikle *9-12*, *13*, *14-15*). (4) MÖ 373-2 (Corcyra'da Iphicrates): Xen., *HG* VI.ii.37 (60 *talent*'lik ganimete rağmen: Diod. XV. 47.7; cf. Xen., *HG*, VI.ii.36); cf. Polyaen., III.ix.55 (ve 30?) (5) MÖ 366-4 (Samos ve Kuzey Ege'deki Hellspon'ta Timotheus): İsokr. XV.*111-13*; Ps.-Arist., *Oecon*. II.ii.23a, 1350^{a}23-30; Polyaen. III.x.9, 10 (Samos), 14 ve muhtemelen 1

(Olynthus); Nepos, *Timoth*, 1-2. (6) MÖ 362 Eylülü'nden 360 Şubatı'na kadar (Apollodorus'un trierarşisi): Ps.-Dem. L.*7-18*, *23-5*, 35-6, *53*, *55-6*. (7) MÖ 356-5 (Chares ve Artabazus): Diod.XVI.*22.1-2* ve Plut. *Arat*. 16.3; *FGrH* 105.4; Schol. Dem. IV. 19 ve III.31; Dem IV.24; II.28; Aeschin. II.70-3; İsokr. VII.8-10; cf. Dem. XIX.332. (8) MÖ 342-1 (Hllespont'ta Diopeithes): Dem. VIII.8-9, 19, *21-8*, 46-7; Ps.-Dem. XII.3. (9) Genel: Dem. III:.20; XVIII.114; XXIII.61, 171; Aeschin. II.71; Xen., *Mem.* III.iv.5.

627 Bkz. Rostovtzeff, *SEHHW* I, bölüm ii, özellikle 92-4 ve notları, III.1327-8 nn.23-6.

628 Bkz. Rostovtzeff, *SEHHW* I.94 ff., özellikle 104-25 ve notları, III.1328-37 nn.27 ff.

629 Claude Mossé, *La fin de la démocratie athénienne* (Paris, 1962) 123-32, özellikle 127-8. Bu teori Austin ve Vidal-Naquet tarafından *ESHAG* 141'de pek de adil olmayan bir şekilde eleştirilmiştir, zira Rostovtzeff'in kanıtları, bu yazarların ima ettikleri gibi neredeyse tamamen çömlekçiliğe ait değildir: Aynı zamanda sikkeleri, mücevherleri, metal eşyaları, seramik döşemeleri, tekstil ürünlerini, şarabı ve zeytinyağını da içerir.

630 Bkz. Parke, *GMS* 227. Parke, makul bir biçimde MÖ 399 ve 175 yılları arasında muvazzaf paralı asker sayısının hiçbir dönemde 25.000'den aşağı olmadığını ve daha sonra ortalama sayının 50.000 civarına gezinmiş olması gerektiğini tahmin eder.

631 Bkz. özellikle, İsokr., IV.146, 168; V.120-3; VIII.24 ve cf. bir önceki not.

632 Platon, *Laws* I.630b; cf. bir sonraki not (44).

633 İsokr. VIII.43-6. Cf V. 120-1, *Epist.* IX (*Ad Archid*) 8-10; Dem. IV.24; XXIII.139.

634 İsokrates'in tutumunun toplumsal kökenleri için bkz. yukarıda ana metnin devamı ve aşağıda n.53.

635 İlk olarak, Gorgias'ın *Homonia* üzerine *Olympic Oration* eser: bkz. Diels-Kranz, *FVS*$^{5-8}$ II no.82, A 1 § 4 (Philostr., *VS* I.9'dan) ve B 8as. Bu konuşma muhtemelen 392 tarihini taşır: Bkz. Bloch, *GG* III^{2}.i.521 § n.3. Atina'da yapılan bir *Epitaphios*'ta Gorgias "barbarlara kaşı kazanılan zaferlerin ilahiler, Yunanlılara karşı kazanılanlarınsa ağıtlarla karşılanması gerektiğini" belirtir ve Atina'nın Persler üzerindeki zaferlerinin altını çizer: *FVS*$^{5-8}$ II. no.82, A 1 § 5 (Philostr., ibid.'den) ve B 5b. İkinci olarak, Lys. XXXIIII (özellikle. §§ 6, 8-9) Diod tarafından XIV.109.3'te 388 yılına tarihlenir fakat 384 yılında yapılmış olması daha muhtemeldir: Bkz. Grote, HG VIII.70, 72 n.2; IX.34 n.1. İsokrates bu konuyu 380 yılında tekrar ele alır ve 338 yılındaki ölümüne dek tekrar tekrar bu konuya döner. İlk başta, 380 yılında, Atina ve Sparta'nın birlikte bir Haçlı Seferi'ne önderlik etmesini istemiştir (IV, özellikle 3, 15-16, 173-4, 182, 185). 370'lerin sonlarında Pheraeli Jason'dan beklenti içinde olmuş olabilir (bkz. V.119; cf. Xen., *HG* Vı.i.12). 368 civarında Sirakülzalı I. Dionysius'a (*Epist*. I, özellikle 7) ve 356 civarında Sparta Kralı III. Archidamus'a başvurdu (*Epist.* IX, özellikle 8-10, 17-19). 346'dan başlayarak Mekodonya Karlı II. Philip'e yoğunlaştı: *Orat*. V (bkz. özellikle 9, 12-16, 30-1, 95-7, 120-3, 126, 130) eseri bu yıla aittir; 342'de *Epist.* II. (bkz. özellikle 11) ve 338'de de *Epist.* III (bkz. özellikle 5) adlı eserlerini kaleme aldı. Cf. İsokr. XII.163.

636 Bu olaylara ilişkin en iyi inceleme hâlâ G. T. Griffith, "The union of Corinth and Argos (BC 392-386)", *Historia* 1 (1950) 236-56'dır.Daha yakın tarihli makaleler gerçek bir değer taşıyan herhangi bir katkıda bulunmamıştır.

637 1979 yılı sonunda, bu bölüm tamamlandıktan sonra, erken Sparta üzerine şu an itibariyle en iyi çalışma olan yeni bir kitap yayınlandı: Paul Cartledge, *Sparta and Lakonia, A Regional History 1300-362 MÖ.*

638 Bkz., örneğin, Xen., *HG* IV.viii.20; VI.iii.14; VII.i.44; cf. Diod. XV.45.1 vs. Belirli örnekler için, bkz. örneğin Xen., *HG* III.iv.7; V.i.34; ii.7, 36; iv.46; VI.iii.8; iv.18; VII.i.43; Diod. XV.40.1-5; 45.2-4; 46.1-3 vs.

639 R. P. Legon, "Phliasian politics and policy in the early fourth century", *Historia* 16 (1967) 24-37, s.335-7. Legon basitçe, herhangi bir gerekçe göstermeden, Xenophon tarafından (*HG* VII.ii.7-8) 369 yılında sürgün demokratların ve müttefiklerinin saldırısını başarıyla püskürttükleri söylenen "yurttaşların" (οἱ πολῖται), Phliuslular olduklarını varsayar, oysa elbette bunların on yıl kadar önce Sparta Kralı Agesilaus'un müdahalesinin sonucunda tam anlamıyla "yurttaş" olan tek grubu oluşturan oligarşik topluluktan başka birileri olduğunu varsaymaya gerek yoktur (cf. Legon, op. cit. 332-4). Sadece oligarklar hoplitler gibi silahlanmıştır ve sayıları da 1.000'i aşmış olmalıdır (bkz. Xen., *HG* V.iii.17) –bu şehrin içindeki "hainlerin" desteğini almış bile olsa (VII.ii.5) 600 civarındaki küçük işgalci güçle başa çıkmak için yeterli olandan fazlasına tekabül eder. Philus siyasetine ilişkin gördüğüm en yakın tarihli inceleme olan L. Piccirilli, "Fliunte e il presunto colpo di stato democratico", *ASNP*[3] 4 (1974) 57-70'in, 369 yılındaki olayları ele almadığını, fakat dördüncü yüzyıl başları Phliusu'na dair yararlı bir kaynakçaya sahip olduğunu da eklemeliyim.

640 Clearchus ile ilgili kanıtlar için bkz. S. M. Burstein, *Outpost of Hellenism: The Emergence of Heraclea on the Black Sea* = *Univ. of California Publications: Class. Stud*. 14 (1976) 47 ff., özellikle 49-65 (ve 127-34). Daha erken tarihli değerlendirmeler için bkz. T. Lenschau, *RE* XI.i (1921) 577-9; Helmut Berve, *Die Tyrannis bei den Griechen* (Münih, 1967) I.315-18; II.679-81; Glotz-Cohen, *HG* IV.i.17-19. Ayrıca bkz. Jacoby, *FGrH* III b (Kommentar, 1955), Memnon parçaları için, 434. notu.

641 Xen., *HG* VII.i.44-6; ii.11-15; iii.2-12; Diod. XV.70.3.

642 *IG* II[2].448 = *SIG*[3] 310 (MÖ 323/2) + 317 (MÖ 318/17): bkz. özellikle *SIG*[3] 310 n.7.

643 İsokrates en fazla üç kez ve görünen o ki her seferinde oğluyla birlikte *trierarch* olmuştu: İsokr. XV.145. Bkz. DAbies, *APF* 245-8. İsokrates'e ilişkin herhangi bir dildeki en aydınlatıcı incelemeler Baynes, *BSOE* 144-67 ve Minor M. Markle, "Support of Athenian intellectuals for Philip", *JHS* 96 (1976) 80-99 Bkz. ayrıca Fuks, ISESG.

644 Yine de bkz., Thuc. V.4.2-3 (Leontini, MÖ 422 civarı)

645 Bu konuyla ilgili herhangi bir tatmin edici genel incelemeye rastlamadım. A. Passerini, "Riforme sociali e divisioni di beni nella Grecia del IV sec.a.C", *Athen*. 8 (1930= 273-98, sadece bir materyal derlemesi olarak yararlıdır; cf. aynı yazarın kullandığı bazı kaynaklara dair yaptığı yorumların son derece yanlış olabildiği bir başka çalışması: "I moti politico-sociali della Grecia e i Romani", *Athen.* 11 (1933) 309-35.David Asheri'ye ait iki iyi kanıt derlemesi bulunmaktadır: *LGPD* ve *Distribuzioni di terre nell'antica Grecia* (= *Mem. Dell'Accad. Delle Scienze di Torino*, ser.Iv.10, Turin, 1966). Hem toprak dağıtımından hem de borçların ilgasından söz eden ilginç dördüncü yüzyıl metinleri arasında şunlara bakılmalıdır: Dem. XXIV.149 (Atina'da hukuk davalarında jüri üyelerinin ettiği heliastikos yemini); Platon, *Rep*. VIII.565e-6a, 566e, *Laws* III.684de; V.736cd;

İsokr. XII.258-9 ve Ps.-Dem. XVOO.25 (yukarıda ana metinde, bu notun yer aldığı paragraftan bir sonrakinde atıfta bulunulmuştur). Burada daha geç tarihli kaynakların bir listesini vermek için durmamalıyım; fakat Justin XVI.iv.2 ff. (bkz. yukarısı ve n.50) ve üçüncü yüzyıl başlarına ait Girit'teki "Itanos yemini", *SIG*[3] 526 = *IC*III.iv.8 (bkz. 21-4. satırlar). Flavian dönemi gibi geç bir tarihte Dio Chrysostom Rodosluları yasaları bahsettiğim her iki pratiğe karşı en ağır cezaları sağladığı için kutlamaktadır (XXXI.70). Toprağın yeniden dağıtımına dair, dördüncü yüzyıl için bkz. Aristo, *Pol*. V.8, 1309[a]14-17; cf. III.10, 1281[a]14-24; V.5, 1305[a]5-7; VI.3, 1318[a]24-6; *Ath. Pol.* 40.3; Ps.-Arist., *Rhet. Ad Alex.* (=Anaximenes, *Ars Rhet.*) 2.17, 1424[a]31-5; *SIG*[3] 141.10-11 (Corcyra Melania/Nigra'dan). Solon'unkinden sonra gerçekleşen en iyi kanıtlanmış borç ilgası olan MÖ 243 yılında Sparta Kralı IV. Agis'in borçları silmesi, kısa süre önce Benjamin Shimron, *Late Sparta. The Spartan Revolution 243-146. B.C.* (= *Arethusa Monographs* 3, Buffalo, N.Y., 1972), özellikle 9-26'da tartışılmıştır. Plut., *Cleom*. 17.5 özellikle Agis'in halefi, III. Cleomenes taraından 220'lerde gerçekleştirilen seferlerle Peloponez'in diğer bölgelerinde doğan (ve boş çıkan) toprak dağıtımı ve borç ilgası umutlarından söz ettiğini için önemlidir. Ayrıca ikinci yüzyılın sonlarında Dyme'deki Achaea devrimi ve kamu arşivlerinin yakılması marifetiyle borçlara dair kanıtların yok edilmesine yönelik daha geç tarihli bir ya da iki girişim için bkz. bu bölümün iii. alt bölümü ve n.14.

646 Xen., *HG* VII.iii.1. Loeb edisyonunda (1923) gayet iyi bir İngilizce tercümesi ve bir edisyon kritiği bulunmaktadır: *Aenas on Siegecraft*, L. W. Hunter, rev. S. A. Handford (1927, metin ve yorumlarla birlikte ve bkz. Introduction, s.ix-xxxvii). Ayrıca bkz. Bengtson, "Die griechische Polis bei Aeneas Tacticus", *Historia* 11 (1962) 458-68. Bana göre, bu eserin ki 350'lerin başlarında yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

647 Aen. Tact. 1.3,6-7; II.1, 7-8; 111.3; V.1, 2; X.3, 5-6, 15, 20, 25-6; XI.1-2 (ve 3-6, 7-10, 10a-11, 13-15); XIV. 1-2; XVII.1 (ve 2-4, 5); XVIII.2 ff., 8 ff.; XXII.5-7, 10, 15-18, 19, 20, 21; XXIII.6, 7-11; XXVIII.5; XXIX.3-4 ff.; XXX. 1-2. Dördüncü yüzyıldaki benzer bir duruma kanıt sunan diğer çalışmalar arasında bkz. İsokr., VI (*Archid.*) 64-8. Özellikle 67 (yaklaşık 366 tarihli).

648 Demosthenes alışkanlıkla Atina ve başka yerlerdeki muarızlarına bazen adil bazen de adil olmayan bir biçimde, II. Philip tarafından rüşvetle satın alındıklarını söyleyerek saldırır. Söz konusu pasajlar arasında bkz. 1.5; V.6-8; VI.29-36; XIX. 10-13, 94, 114, 139, 145, 167-8, 207, 222-3, 229-33, 259-62, 265-8, 294-5, 305-6,329 vs.; IX 54, 56; XVIII.21, 33-6, 41, 45-8, 50-2, 61, 132-3, 136-7, 295 vs. Polyb. XVIIl.xiii.1'den xv.4'e kadar verilen yanıt özellikle ilgi çekicidir.

649 Bkz. örneğin, *Hell. Oxy.* VII[II].2,5.

650 İlişki için bkz. Davies, *APF* 332-4.

651 Sparta kasıtlı olarak dışarıda bırakılmıştı. Bkz. Arr., *Anab.* I.i.2 ve İskender'in Atina'ya Granicus'un ganimetlerini adaması, ibid. Xvi.7 ve cf. *OPW* 164-6.

652 Ambracia'da (Diod. XVII.3.3 vs.), Elis'te (Dem. XIX.260, 294; IX.27; Paus. IV.28, 4-6; V.4.9; Diod. XVI.63.4-5) ve Euboea'daki Eretria ve Oreus'ta (Dem. IX.12, 33, 57-62, 65-6; XVIII.71, 79; Diod. XVI.74.1) olkup bitenlerle karşılaştırın. Dem. IX.61'de, ὁ δῆμος ὁ τῶν Ὠρειτῶν ile Oreus'taki "demokratik parti"den söz edildiği düşünülmemelidir: Bu [demokratik] Oreus Devleti için kullanılan teknik bir terimdir.

653 Bkz. örneğin İsokr. VII.12, 14-15, 16-18, 20-8, 31-5, 37-42, 44-5, 48-9, 51-5, 57, 60-1, 70, 83; VIII.13-14, 36-7, 50-6, 64, 75-6, 122-31, 133. İsokrates'e ait pek çok başka pasaj arasında bkz. örneğin XV.159-60 (yukarıda V.ii'den alıntılandı), ayrıca 232-5, 313-19.

654 "Lamian savaşı" ve yol açtığı sonuçlara ilişkin, güncel, ayrıntılı ve aydınlatıcı herhangi bir değerlendirmeye rastlamadım. Savaşa dair anlatılar, Ferguson, *HA* 14-28; Glotz-Cohen, *HG* IV.i.266-75; a. w. Pickard-Cambridge, *Demosthenes* (1914) 473-86; Grote, *HG* X.247-66'da bulunabilir; ayrıca bkz. Piero Treves, *Demostene e la libert*à *greca* (Bari, 1933) 173-98. Daha yakın tarihli incelemeler, örneğin Will, *HPMH* I.27-30 ve Claude Mossé, *Athens in Decline 404-86 B. C.* (İngilizceye çeviren Jean Stewart, Londra/Boston, 1973) 96-101, kısadır ve ikincisi Atina'daki, mülk sahibi sınıfların (οἱ κτηματικοί) savaşa karşı olduğu, (büyük çoğunluğu oluşturduğu kabul edilen, ana elbette demagoglar, οἱ δημόκοποι, tarafından kışkırtılmaları gerektiği düşünülen) τὰ πλήθη'nin ise güçlü bir şekilde savunduğu son derece önemli sınıfsal ayrımdan söz etme zahmetine bile girmez: "οἱ δημοτικοί'nin tepkilerini yürürlüğe koyan" fakat tüm Hellas'ın ortak özgürlüğü ve güvenliğinden söz eden συνέσει διαφέροντεσ tarafından "münasebetsiz olduğu" düşünülen buyruk için bkz. özellikle Diod. XVIII.10.1; cf. §§ 2-4. Ayrıca bkz. Diod. XVIII.18.4 (özellikle ταραχώδεις καὶ πολεμικοί olanların, Antipater tarafından oy hakkından mahrum bırakılan yoksullar olduğuna ilişkin ifade); 18.5 ve Plut., *Phoc*. 27.5; 28.7 (oligarşik anayasa: Plutarkhos'un oy haklarından mahrum bırakılanlar için verdiği 12.000 sayısı genel ve muhtemelen haklı olarak, Diodorus'un (genellikle buna göre düzletilen) 22.000'ine tercih edilir ve πὸ πλῆθος, ὁ ὄχλος, τὸ πλῆθος τῶν δημοτικῶν, 318 yılında Polyperchon'un himayesinde Atina'da demokrasiyi geçici olarak restore eden Phocion ve arkadaşlarına karşı şiddetli bir öfke duyarken, πολλοὶ τῶν σπουδαίων ἀνδρῶν'un açık bir şekilde Phocion'a sempatiyle yaklaşması için bkz. 66.5-67.6. Pétain benzeri bir figür olan Phocion'un 322-18 oligarşisinde oynadığı önemli role ve bunun alt sınıflar arasında yarattığı nefrete ilişkin diğer kanıtlar arasında, bkz. Plut., *Phoc.* 27.6,7 (Phocion'un karşı çıktığı sadece Makedon *garnizonuydu*); 30.4, 8; 32.1-3; 34.1'den 35.4'e kadar. Lamian savaşına ilişkin bazı ana kaynaklar Will, *HPMH* I.30'da verilmiştir: Buna özellikle Suid., *s.v.* Demades (οὗτος κατέλυσε τὰ δικαστήρια) ve *IG* II^{2}.448, özellikle 8-13. satırlar = *SIG*^{3} 317, 9-11, 13, 18-22, 26-7, 28-31. satırları da ekleyin (ve cf. *SIG*^{3} 310, 8-13. satırlar = *IG* II.^{2}.448, 7-12. satırlar). Dxippus, *FGrH* 100 F 32-6'da ilginç herhangi bir şey yoktur. 322 yılında oy hakkından yoksun bırakılan Atinalıların büyük bir kısmının Antipater'in onları Trakya'ya yerleştirme önerisini kabul etmeleri ihtimal dahilinde gözükmemektedir (Diod. XVIII.18.4; Plut., *Phoc.* 28.7, cf. 29.4 ve bkz. Ferguson, *HA* 26-7); fakat pek çok Atinalı'nın –kuşkusuz 317'de yeniden oy hakkından mahrum bırakılanlar arasından gelenlerin– Ophellas'ın 309/8 yılındaki sonuçsuz seferine katılmak üzere Sirenayka'ya gittiklerini okuruz (Diod. XX.40.6-7). Ben (örneğin Jones, *AD* 31 ve 142 n.50 ile birlikt) Atina hoplit/zeugit sınıfı için teknik şartın 2.000 dr. olduğuna inanmıyorum: Başka bir yerde bunun, parasal olarak sabit nicel değerlerle ifade edilmediğini iddia edeceğim. Busolt-Swoboda'nın *GS* II.928 n.1 ve 837-8'de dile getirdiği Atina hoplit/zeugit sınıfı için aranan geleneksel şartın 1.000 dr. olduğu görüşü Poll. VIII.130'un ciddi bir biçimde yanlış anlaşılmasına dayanmaktadır.

655 Bkz. Ferguson, *HA* 36-94 (özellikle, Demetrius'un konumu üzerine, 47 & n.3); Will, *HPMH*I.43-5. MÖ 186 tarihli Pieria'daki Seleucia'dan günümüze ulaşan bir yazıt (*SEG* VII.62 = Welles, *RCHP* 45) bir kraliyet valisinin Selevkos döneminde bir Yunan şehrinde ἐπιστάτης şeklinde tasvir edilmesinin bilinen ilk örneğini sunar: Bkz. özellikle M. Holleaux, *BCH* 57 (1933) 6-67, É*tudes d'*é*pigr. Et d'hist. grecques* III (Paris, 1942) 199-254, s.216-20 ve 253-4.

656 En iyi değerlendirme Jones'un çok kısa incelemesinde yer alır, *GCAJ* 95-112. Magie, *RRAM* II.822 (n.10) ff.'de çok geniş bir kaynakça vardır. Yeni kurulan şehirlere dair yararlı bir çalışma için bkz. V. Tscherikower (başka yerlerde genellikle Tcherikover), yukarıda III.iv n.43'te atofta bulunulduğu şekliyle.

657 Zancan, LEnschau, Tarn, Heuss ve Magie'ninkilere benzer görüşlerin (bkz. Magie, *RRAM* II.825 ff., özellikle 827-8) gerçekçiliğini yetersiz buluyorum. Jones, *GCAJ* 111-12 ve 319 nn.29-30'daki makul resimle karşılaştırın.

658 Claire Préaux, *Recueils de la Soc. Jean Bodin* 6 (1954) 69-134, s. 87, İskender'in Yunan şehirleriyle olan ilişkilerine dair en iyi değerlendirmelerden birinin parçası.

659 *SEG* IX.i.1 ve XIII.616; XVII.793, XVOOO.726; XX.713. Bkz. Jones, *CERP*[2] 355-6 ve 495-6 n.9 ve daha fazla kaynakça için Will, *HPMH* I.34. İngilizcedeki en kapsamlı tartışma için bkz. M. Cary, *JHS* 48 (1928) 222-38.

660 Bkz. Fraser, *PA* I.93-6 (ve II.173 n.3), ayrıca 54 ve 70 (Mısır nüfusu üzerine), 96-8 (magistratlar), 98-101 (anayasanın işleyişi), 112-15 (mahkemeler). Fraser tarafından atıfta bulunulan kanıtlar Tarn'ın İskender'in yeni kurulan İskenderiye'lerinin gerçek Yunan *polis*'leri değil, yalnızca "*politeumata*'nın bir araya geldiği yerler" olduğuna ilişkin görüşlerini (bkz. örneğin *HC*[3] 148, 145-6) kesin bir şekilde çürütür (cf. ibid. 157). Fraser'ın erken Ptolemeos İskenderiyesi'ne dair özetine katılıyorum: "Kamu kurumları ve adalet yönetimi, bağımsız bir şehir devletinde sahip oldukları görünüşü muhafaza etmiş gibi gözükmektedir: Ecclesia, boule ve dikasteria, demokratik bir toplumun alametifarikalarının tümü mevcuttu; fakat tümü Taç tarafından ya yüksek buyruklar vasıtasıyla doğrudan, ya da Ptolemeos'un kral, İskenderiyelilerin de onun tebaası olduğu gerçeğinden ötürü dolaylı olarak domine ve hatta kontrol ediliyordu. (I.115). Antakya'daki duruma dair ayrıntılı bir tartışma için bkz. Downey, *HAS* 112-15; fakat ben en başından beri, burada ve hanedanlık tarafından kurulan yerleşimlerin tümünde değilse de çoğunda, Pieria'daki Seleuceia kentinde (*IGLS* 1183 = Welles, *RCHP* 45 = *SEG* VII.62) ya da Laodicea ve Mare'de (*IGLS* 1261) olduğu gibi, kraliyetin denetimi bir denetmen ya da valinin atanmasıyla sağlama alınmış olsa bile, bir Yunan şehrinin olağan kurumlarının mevcudiyetinden şüphe etmemiz için çok az gerekçe görebiliyorum. Krallar tarafından kurulan, fakat kuruldukları sırada hanedan isimlerine sahip olmayan pek çok yeni yerleşim söz konusu olduğunda, bunların ilk başta şehir mi yoksa askerî koloniler mi olduklarından emin olamayız ve burada Rostovtzeff örneğini izleyerek (*SEHHW* I.482; III.1437-8 n. 268) anayasalarıyla ilgili spekülasyonlardan imtina etmek daha yerinde olacaktır (cf. Jones, *CERP*[2] 245-6).

661 Bkz. Tarn, *HC*[3] 147, 157-8, 220-1; W. Ruppel, "Politeuma", *Philologus* 82 = n. F. 36 (1927) 268-312, 433-54.

662 Magnesia'dan günümüze ulaşan üç yazıt Otto Kern, *Inschr. von Magnesia an Maeander* (Berlin, 1900= 92.b.19; 94.14-15 ve 92.a.14-16'da bulunabilir; Coan yazıtındaki Halikarnas buyruğu *BCH* 5 (1881) 211-16 no.6 = W.R. Paton ve E. L. Hicks, *The Inscriptions of Cos* (1891) 13, 20-2. satırlardan alınarak Michel, *RIG* 455'e dahil edilmiştir. Kaydedilmiş oyları aktardığı bilinen Helenistik yazıtların listesi, Lousi Robert, "Nouvelles inscriptions d'Iasos", *REA* 65 (1963) 298-329, s.304-7 ve M. Hansen, "How did the Athenian *ecclesia* vote?", *GRBS* 18 (1977) 123-37, s. 131-2'de bulunabilir; cf. ayrıca Busolt[-Swoboda], *GS*I.446 n.3. Bu arada Helenistik dönem öncesindeki gerçek oy sayılarına ilişkin, Atina için bile çok az güvenilir bilgiye sahibiz, bkz. *IG* II^{2}.1641B.30-3 ve Hansen tarafından op. cit. 130-1'de verilen edebî kaynaklar. Hansen oy pusulası kullanılarak yapılan oylamalar dışında gerçekten sayılan oylara ilişkin hiçbir açık kanıta sahip olmadığımıza dikkat çeker (130-2).

663 Bkz. Magie, *RRAM*, I.59 ve II.839-40 n.24 ve burada atıfta bulunulan çalışmalar, özellikle L. Robert, "Divinités éponymes", *Hellenica* 2 (1946) 51-64.

664 Roma'nın çok daha erken bir dönemdeki (MÖ 180 civarı) en hevesli "dostlarına" dair son derece ilginç bir örnek, yani Leontiumlu Callicrates için bkz. Polyb. XXIV.viii-x, özellikle viii.9-ix.7 ve x.3-5. Callicrates P. S. Derow, "Polybius and the embassy of Kallikrates", *Essays Presented to C. M. Bowra* (1970) 12-23'de iyi incelenmiştir.

665 Eksiksiz bir kaynakça veren Alexander Fuks, "Social revolution in Dyme in 116-14 B.C.E.", *Scr. Hierosol*. 23 (1972) 21-7'ye atıfta bulunmaktan daha fazlasını yapmama gerek yok. Yazıt için bkz. *SIG*^{3} II.684 ? A/J 9 = Sherk, *RDGE* 43; *ARS* 35, no.40'ta İngilizce tercümesi mevcuttur. Ayrıca bkz. M. H. Crawford, "Rome and the Greek world: economic relationships", *Econ. Hist. Rev.*^{2} 30 (1977) 42-52, s. 45-6. Borç kayıtlarını yok etmek için çıkarıldığı iddia edilen kayıtlara geçmiş diğer arşiv yangınları arasında MS 66 yılında Kudüs'te (Jos., *BJ* II.425-7) ve 70 yılında Antakya'da (VII.55, 60-1Kraeling'e karşı Downey, *HAS* 204-5, 586-7 ile aynı fikirdeyim) çıkarılan yangınlar sayılabilir.

666 Oxford Üniversitesi'nde Antikite çalışmalarına odaklanan bir lisans dersi. *–çev*.

667 Michael Woloch, "Four leading families in Roman Athens (A. D. 96-161)", *Historia* 18 (1969) 503-10; C. P. Jones, "A leading familiy of Roman Thespiae", *HSCP* 74 (1968) 223-55. MS 170-1 tarihli A. Plassart tarafından *Mél. Glotz* II (1932) 731-8'de yayımlanan (bkz. 737-8) Thespian yazıtının 12. satırında ἄρχοντες ve βουλή'nin yanında karşımıza çıkan πρῶτοι'nin kimliğini bilmeyi isterdim.

668 Benzer başka pek çok pasaj arasında özellikle bkz. Cic., *De rep*. I.44, 67-8 (Platon'u tekrarlar); III.23. Antikitede alt sınıfların katıldığı, tam demokrasinin övülen "özgürlüğünün" yozlaşarak serbestiyete dönüşmeye yönelik doğal bir eğilime sahip olduğundan şikâyet edenler mülk sahibi sınıfın mensuplarıydı: Onlara göre *libertas*, *licentia* haline gelir (cf. yukarıda VI.v) ve δημοκρατία da ὀχλοκρατία'ya dönüşürdü. Kuşkusuz Platon'un esas atalarından biri olduğu bu argüman çizgisi, ὀχλοκρατία sözcüğünün türetildiği Helenistik dönemde en gelişkin biçimine ulaşmıştı: Bu terim Polyb. VI.iv.6, 10; lvii.9'da karşımıza çıkar; cf. Stob., *Anthol*. II.vii.26, yayına hazırlayan C. Wachsmuth (1884) II.150, 23. satır (ve bkz. Walbank, *HCP* I.640-1 ve aşağıda n. 50). Bir İtalyan faşisti olan Alfredo Passerini tarafından *Athenaeum* n.s. 9-11'de (1931-3), "Studi di storia

ellenistico-romana" genel başlığı altında yayınladığı altı makalelik bir dizinin son paragrafında dile getirilen görüşlerin arkasında da demokrasiye karşı benzer bir tutumun yattığını sanıyorum. Bkz. 11 (1933) 334-5 (dizinin son paragrafı): "Ma ora l'Italia e Roma stessa rinunciavano alla libertà democratica per sottometersi alla superiore idea imperiale. Di simile la Grecia non aveva nel suo passato nulla: e fu ben giusto, che anch'essa si acconciasse ad ubbidire"!

669 Plutarkhos'un eserlerinin kronolojisi için bkz. C. P. Jones, "Towards a chronology of Plutarch's works", *JRS* 56 (1966) 61-74 ve Jones, *PR* 135-7'deki kronolojik tablolar. Jones'un *Praec. Ger. Reip.* için verdiği tarih, "96'dan sonra, 114'ten önce"dir. Bu eser için yorumları da içeren yakın tarihli (benim başvurma şansı bulamadığım) yeni bir edisyon daha bulunmaktadır: *Plutarco, Praecepta gerendae reipublicae*, E. Valgiglio (= *Testi e documenti per lo studio dell'Antichit*à 52, Milan, 1976).

670 *Mor.* 813e'deki κάλτιοι zaman zaman düşünüldüğü gibi askerî çizmeler değil, prokonsülün giydiği senatörlük ayakkabılarıdır: Bkz. Oliver, *RP* 958 ve n.27 ve C. P. Jones, *PR* 133.

671 Plutarkhos'un "eşitlik" ile ilgili görüşlerinin, "geometrik orantı" teorisiyle ilişkili bir ifadesi (bkz. yukarıda VII.i ve nn.10-11), kısmen yukarıda VII.i'de aktarılan *Mor*. 719bc'de bulunabilir.

672 Plutarkhos'un Roma'ya karşı tutumu için bkz. özellikle temel olarak hemfikir olduğum C. P. Jones, *PR*. Polybius'ta yer alan XXIV.xi-xiii gibi pasajları okuyan bir kişi Plutarkhos'un tutumuyla Polybius'unki arasında, özellikle ikincisinin Philopoemen tarafından savunulan politikayı Aristaenus'unkine tercih derken bu ikinciyi güçlü bir şekilde eleştirmemesinde bir benzerlik görebilir: Bkz. xiii.2,4 (ve "savaş esirleri" gibi davranmalarına itirazı, καθάπερ οἱ δοριάλωτοι), 5-6 ve özellikle 8.

673 Rostovtzeff, *SEHRE*[2] II.586-7 n.18, pek çok referans içerir.

674 Dio Chrys. XXXII (İskenderiye; tarih için bkz. aşağıda VIII.iii n.1); XXXIII-IV (Tarsus); XLV-VI ve XLVIII (Prusa) ve XXXI (Rodos)'u da ekleyeyim. Bkz. özellikle XXXI.105-6, 111-14, 125, 149-51, 159-60; XXXIV.48, 51 (yukarıda ana metinde atıfta bulunulmuştu); XXXII.71-2 (yeni ταραχή: bkz. yine VIII.iii n.1); XXXIII.37 (Meclislerde elle oylamanın, mahkemelerdeyse oy pusulaları kullanımının devam etmesine dair bir tanıklık); XXXIV.7-8 (Augustus'un hamiliği: cf. § 25 ve XXXIII.48), 9 (eyalet valilerine yönelik suçlamalar; cf. & 42), 16-21 (meclis, konsey, Gerousia vs. arasında uyumsuzluk), 21-3 (küçümsenen dokuma işçilerinin kısmen oy hakkından yoksun bırakılması; yurttaş olarak kayıt olmak için 500 dr.'lik bir ücret), 31 (liturjileri yerine getirenlerin siyasi önemi), 33 (sıradan insanların düşmanca tutumu, cf. § 39), 35-6 (yalnızca altı aylığına elde tutulan makamlar), 38 (Roma'yla karşılaştırıldığında hassas durum, cf. §§ 40, 48, 51), 39 (ifade hürriyeti hakkının kaybedilmesi tehlikesi, παρρησία; cf. XLVIII.2-3, 15); XL.22 ve XLI.9 (bkz. yukarıda ana metin); XLV.6 (eyalet valisinden şehrin maliyesiyle ilgili emir), 7 (Prusa'da 100 konsey üyesi), 15 (eyalet valisi Meclisi topluyor); XLVI.6 (halk Dio'yu taşa tutmak ve mallarını yakmakla tehdit ediyor; cf. §§ 1, 4, 11-13), 8 (Dio açlık nedeniyle suçlanacak kişinin kendisi olmadığını iddia eder; cf. §§ 9-10.), 14 (eyalet valisinin müdahale etme tehdidi); XLVIII.1 (eyalet valisi Meclis toplama hakkını iade etmiştir, görünen o ki bu huzursuzluklar nedeniyle atılmış bir geri adımdır; cf. §§ 2-3, 9-10, 14-15, vs.), 11 (konseyde yer almak için ödenmesi gereken ücretler,

βουλευτικά); LVI.10 (pek çok demagog ἀπροβούλευτα ψηφίσματα ... εἰς τὸν δῆμον'u gündeme getirecektir.)

675 Bkz. örneğin Magie, *RRAM* I.474 (ve 477) ve 503 (Cyzicus, iki kez); 539 (Likyalılar); 548 ve 569 (Rodos,, iki kez); 569 (muhtemelen Samos); 570 (muhtemelen Kos) ve referansları, II.1337 n.21, 1339-40 n.27, 1387 n. 50, 1406-7 n.24; 1427-9 nn. 9-10. Ve bkz. aşağıda VIII.i n. 11. Kos için bkz. Susan M. Sherwin-White, *Ancient Cos* (= *Hypomnemata* 51, 1978) 142-52.

676 J. R. Martindale ait Oxford'da yazılmış bir edebiyat lisans tezinde yararlı bir kanıt derlemesi bulunmaktadır: bkz. J. R. Martindale, *Public Disorders in the Late Roman Empire, their Causes and Character* (1961).

677 Bu yazıt *IG* II^2.1064'te ekleriyle birlikte yer alır (cf. *SEG* XXI.506 ve 505): Bkz. J. H. Oliver, *The Sacred Gerusia* = *Hesp*., Suppl. 6 (1941) 125-41 no.31 (metin, tercüme ve yorumlar) ve 142 no. 32; Oliver, "On the Athenian decrees for Ulpius Eubotius", *Hesp*. 20 (1951) 350-4, B. D. Meritt tarafından *Hesp.* 32 (1963) 26-30 no.27'de düzeltildiği şekliyle.

678 Devlet binalarının yapılması ve halk festivallerinin düzenlenmesi ile ilgili ödeneklerden sorumlu devlet memurları. –*çev*.

679 Devlet hazinesinden ve finansal işleri denetlemekten sorumlu, seçilmiş devlet memurları. *çev*.

680 Ayrıca bkz. *SEG* XIV.479; cf. XVI.408; XXIV.619. (Ve cf. § yukarıda Ek IV, *ad fin.*)

681 Gerousia'ya ilişkin, geniş bir kaynakçaya sahip güncel bir değerlendirme için bkz. Magie, *RRAM* I.63 (ve II.855-60 n.38). Epheboi ve Neoi için bkz., ibid. I. 62 (ve II.852-5 nn.36-7) ve H. W. Pleket, "*Collegium Iuvenum Nemesiorum*. A note on ancient youth organizations", *Mnemos*.^{4} 22 (1969) 281-98.

682 Helenistik dönemde Atina'da siyasi ödeme yapıldığına ilişkin herhangi bir kanıta rastlamadım. Yazıtlar arasında kapsamlı bir inceleme yapmadan, devlet hizmeti için herhangi bir türde ayrılan önemli bir ödeneğe ilişkin alıntılayabileceğim en geç tarihli kanıt, MÖ ikinci yüzyılın ortalarında konsey üyelerine yapılan καθέσιμον adlı ödemedir ve bu da görünen o ki Thesea festivali için yapılan özel bir dağıtım olup, eski türde bir siyasi olarak görülemez: *IG*^{2}.956.14-15 (MÖ 161/0), 957.9-10 (yaklaşık 158/7), 958.12-13 (yaklaşık 155/4), 959.11-12 (yaklaşık 150 ya da biraz daha geç).

683 Cicero'nun *peregrini iudices* sözleriyle tam olarak neyi kastettiğine ilişkin J. A. O. Larsen, "'Foreign judges' in Cicero *Ad Atticum* vi.i.15", *CP* 43 (1948) 187-90'da yararlı bir tartışma bulunmaktadır.

684 Asclepiades vs.: Sherk, *RDGE* 22 = *IGRR* I.118 = *CIL* I.^{2}588. Lewis ve Reinhold, *RC* I.267-9'da ve Loeb edisyonu, *Remains of Old Latin* IV.444-51'de İngilizce tercümesi mevcuttur. Seleucus: Sherk, *RDGE* 58 = E/J^2 301 [= *IGLS* III.i.718], ii § 8. Lewis ve Reinhold *RC* I.389-91'de İngilizce bir tercümesi bulunabilir. Ve bkz. D. De Visscher'in iki parçadan oluşan makalesi: "Le statut juridique des nouveaux citoyens romains et l'inscription de Rhosos", *Ant. Class.* 13 (1944) 11-35; 14 (1945) 29-59.

685 Örneğin (1) A/J 36 = Sherk, *RDGE* 67 = E/J^2 312 = *SIG*^{3} 780 = *IGRR* IV.1031 (Cnidus); (2) A/J 121 = *IG* V.i.21 (Sparta); (3) A/J 90 = *IG* II^2. 1100, satır 54-5 (Atina); (4) A/J 119 = *IGRR* IV.1044

(Cos). Edebî kanıtlar elbette Aziz Pavlus vakasını da içerir (cf. yukarıda VIII.i). İmparatorun mahkemesine atıfta bulunarak bir şehirden bile emniyet talebinde bulunulabilirdi: Örneğin bkz. J.H. Oliver *Hesp* Suppl. 13 (1970), s.38 ve n20.

686 Eyalet valisinin (eyaletin önde gelen şehirlerinde toplanan) mahkemesinin mevcudiyeti burada herhangi bir kanıta atıfta bulunmaya gerek bırakmayacak kadar iyi bilinmektedir ve sadece örnek olarak Pliny'deki bazı mektuplardan söz edeceğim: *Ep.* X: nos.9-32, 56-60, 72, 81, 84, 96-7, 110-11.

687 Örneğin, (1) Rodos (muhtemelen ikinci yüzyılın ilk on yılında δικασταί'den önce, Rodos'taki özel bir dava için bkz. PPOA ve Epict., *Diss.* II.ii.17); (2) Kos: *SEG* XXII.507 = Sherk, *RDGE* 70 (= A/J 40 = E/J^{2} 317 = *SIG*^{3} 785 = *IGRR* IV.943); 7-18. satırlar özellikle ilginçtir, zira Kos'ta Romalıları şehrin yasalarına tabi kılarlar (bkz. A. J. Marshall, "Romans under Chian law", *GRBS* 10 [1969] 255-71) ve (3) *IGBulg*. IV.2263, ilginç ve kısa bir süre önce keşfedilmiş bir yazıt (cf. yukarıda n.26); burada, muhtemelen 250 *denarii*'den daha yüksek bir meblağın söz konusu olduğu davalar eyalet valisinin mahkemesine gönderiliyordu.

688 Fakat bkz., örneğin Atina için (1) *SEG* XV.108 = *IG* II^{2}.1100 = A/J 90: Hadrian'ın yağ yasasının (Ek IV § 2'de ve yukarıdaki metinde biraz sonra bahsi geçmektedir) 45-50. satırları davaların konseyde ya da (belirli örneklerde) Meclis'te görülmesini öngörür; (2) A/J 91 = *IG* II^{2}.1103, 7-8. satırlar: Areopagus; (3) Marcus Aurelius'un 169-176 tarihli buyruğu (bkz. yukarıda EK IV, § 2), Levha II = E, satır 8, 68, 75, buradaki son iki referans kuşkusuz Areopagus'a yapılmış olmalıdır: Bkz. Oliver, *Hesp.*, Suppl. 13 (1970), s.65.

689 (Çok muhtemelen) Sicilya'da Cumhuriyet döneminde ve (kesinlikle) Sirenayka'da Geç Cumhuriyet ve erken *Principate* dönemlerinde (bkz. yukarıda Ek IV, § 1, 5) ve kuşkusuz başka pek çok yerde olduğu gibi. Roma Atinası'nda δικασταί'nin yalnızca konsey üyesi olma şartını taşıyanlar (bkz. Ek IV, § 2) ve ikinci yüzyılın ikinci çeyreği itibariyle de muhtemelen sadece Areopagites arasından geldiği ileri sürülmüştür: bkz. Oliver, op. cit. (m.34'te) 64-5.

690 Örneğin (1) Plut., *Mor*. 815a ve (2) A/J 122 = *IGRR* III.409 (Psidia'daki Pogla: ποπικὰ δικαστήρια ἔτεσιν κοινω[νίασ]'ın yorumlanması için bkz. Jones, *CERP*^{2} 142-3).

691 Bkz. örneğin Magie, *RRAM* I.113 (ve II.963-4 n.81), 525 (ve II.1382-3 n.36), 648 (ve II.1517-18 n.49). Cf. Larsen, yukarıda n. 29'da atıfta bulunulduğu şekliyle.

692Antik Roma'da bazı eyaletlerin altında yer alan ve bir bölge mahkemesinin bulunduğu teritoryal düzenleme. –*çev*.

693 Erken *Principate* döneminde Apamea, Asya eyaletinin *conventus*'larından birinin merkeziydi: Bkz. Jones, *CERP*^{2} 64-91, s. 69-73; cf. Magie, *RRAM* I.171-2 ve Dizin, *s.v.* "Dioceses (judiciary districts)". Dio XXXV.14-17'de dile getirilen esas nokta duruşmaların Apamea'da "sayısız insanı bir araya getirdiği"dir (§ 15 *init.*) ve bu nedenle δικάζοντεσ, hiç değilse tamamen yerel insanlardan oluşmuş olmamalıdır. Δικάζοντεσe ilişkin yukarıda ana metinde önerilen iki alternatif yorum dışında, çok üçüncü bir seçenekten daha söz edilebileceğini düşünüyorum: Apamea'da Dio'nun döneminde Augustus'un Kirene Buyruklarının birinci ve dördüncüsünde bulduğumuza benzer bir jüri-mahkemesi sisteminin var olmuş olması (bkz. yukarıda Ek IV, § 5). Roma döneminde Küçük

Asya'nın hiçbir yerinde bu tür bir sistemin var olduğuna dair bir ize rastlamadım ve bu seçeneği son derece ihtimal dışı görüyorum.

694 Bkz. J. Touloumakos, "Δικασταί = Iudices?", *Historia* 18 (1969) 407-21.

695 MacMullen, *ERO*'da hem metinde hem de notlarda sözüm ona Marksistlere karşı kısmen haklı kısmense yanlış anlamanın ürünü olan saldırılar vardır. Başka yerlerde olduğu gibi, MacMullen çok sayıda iyi materyale atıfta bulunur fakat kavramsal avadanlığındaki ciddi yetersizlik nedeniyle bunlardan yararlanmayı pek başaramaz. MacMullen *RSR*'yi eleştiren A. Momigliano, *Riv. stor. ital.* 86 (1974) 405-7'yi şu sözlerle bitirir: "Ma la stratificazione di una società complessa come quella dell'impero romano non può essere esaminata con categorie pre-weberiane". Keşke Momigliano'nun aklında hangi Webergil kategorilerin olduğunu bilebilseydim. MacMullen'ın bu kadar yetkin bir şekilde *tasvir ettiği* bir fenomeni *açıklamasına* yardımcı olabilecek tek bir Webergil çözümleme bile aklıma gelmiyor. Léa Flam-Zuckermann'ın "À propos d'une inscription Suisse (*CIL* XIII, 5010): *étude du phénomène du brigandage dans l'Empire romain", Latomus* 29 (1970) 451-73 künyeli, çok sayıda kaynak malzeme ve son derece modern bir kaynakçaya sahip olan makalesi, şunu vermeyi hedefler "le contribution fertile que peut apporter une analyse sociologique du phénomène du brigandage" (id. 451); fakat s.470-2'de haydutluk faaliyetlerinin bir sınıf mücadelesi olarak mı görülmesi gerektiği konusunda kafası son derece karışıktır ve s. 471'de Roma toplumsal hiyerarşisini "toplumsal sınıflardan" değil fakat "toplumsal gruplardan" oluşurmuş gibi karakterize etmeye yönelik son derece yanlış bir girişim görülebilir (Çalışmasının başlığında geçen söz konusu yazıta en rahat *ILS* 7007'de ulaşılabilir).

696 Jean Collin, *Les villes libres de l'Orient gréco-romain et l'envoi au supplice par acclamatşons populaires* (= *Coll. Latomus* 82, Brüksel, 1965) bu alanla ilgili bir kanıt koleksiyonuna sahiptir, fakat özellikle anayasal meseleler söz konusu olduğunda son derece güvenilmezdir. Ayrıca bkz. Millar, *ERW* 369-75. Traugott Bollinger'in başlığının da gösterdiği gibi sadece Roma ile sınırlı olan, *Theatralis Licentia. Die Publikumsdemonstrationen an den öffentlichen Spielen im Rom der früheren Kaiserzeit und ihre Bedeutung im politischen Leben* (Diss., Basel, 1969) isimli eserini inceleme fırsatım olmadı.

697 Cameron'un *Circus Factions* eserine ilişkin, W. Liebeschuetz tarafından *JRS* 68 (1978) 198-9'da ve Cyril Mango tarafından *CR* 93 = n.s. 29 (1979) 128-9'da yayımlanan iki olumlu eleştiri bulunmaktadır. Hizipleri belirli iktisadi ve dinî grupların, aslında siyasi "partilerin" bazı karakteristiklerine de sahip olan uzun süreli temsilcileri olarak görmeyi haklı olarak reddeden Cameron'ın tezinin negatif yönlerinin pek çoğunu kabul edebilirim. Kitabın bu yönü son derece değerli ve bütünüyle ikna edicidir. Fakat hiziplerin taşıdıkları siyasi anlamı neredeyse bütünüyle reddetmesine katılamıyorum (bkz. özellikle CF 271-96, bölüm x.) Cf. Robert Browning'in, *TLS* 3902 (24 Aralık 1976) 1606'daki eleştirisi. Bu konuyla ilgili Micahel Whitby ile yaptığımız tartışmaların bana çok şey kattığını düşünüyorum.

698 Kulüplere vb. yönelik Roma siyaseti için bkz. (çok kısaca) Sherwin-White, *LP* 607, 608-9, 688-9.

699 Önde gelen insanların taşa tutulmasına ya da evlerinin yakılmasına (veya bunlara yönelik tehditlere) rastladığımız olaylara ilişkin uzun bir liste için bkz. MacMullen, *RSR* 171 nn.30, 32.

700 Antakya'nın yiyecek tedariği için bkz. Petit, *LVMA* 105-22; Liebeschuetz, *Ant.* 126-32.

701 Bkz. Thompson, *HWAM* 60-71; Petit, *LVMA* 107-9; Downey, *HAS* 365-7.

702 Amm. Marc. XV.xiii.2'deki örtülü ifade ile karşılaştırın: Doğu *Praefectus Praetorio*'sunun müteakip soruşturmasında, Theophilus suikastına karışan bazı *divites*'in sadece malları müsadere edilmiş, oysa *pauperes*'ten bazıları orada bulunmamış olsalar bile (kuşkusuz ölüme) mahkûm edilmişlerdi.

703 Helenistik dönemde δημοκρατία için bkz. Jones, *GCAJ* 157 ff.; J. A. O. Larsen, "Representation and democracy in Hellenistic federalism", *CP* 40 (1945) 65-97, s.88-91; Walbank, *HCP* I.221-2 (Polyb. II.38.6 üzerine), 230, 478. Roma dönemi için, bkz. Jones, *GCAJ* 170 ff.

704 *IGRR* I.61 = *IG* XIV.986 = *OGIS* = *ILS* 31.Tarih için bkz. örneğin Magie, *RRAM* II.954-5 n. 67. Alıntılanabilecek diğer yazıtlar arasında bkz. MÖ 46-44 tarihli Pergamene. Bu yazıtta δῆμος Asya prokonsülü P. Servilius Isauricus'u, "kurtarcımız ve velinimetimiz" diye alkışlar ve şehre yeniden τοὺς πατρίους νόμος καὶ τὴν δημοκρατία ἀδούλωτον getirdiğini kaydeder: A/J 23 = *OGIS* 449 = *IGRR* IV.433 = *ILS* 8779.

705 Şu eserlerde olduğu gibi: (1) monarşinin tercih edildiği Plut., *On Monarchy, Democracy and Oligarchy* (bkz. özellikle *Mor*. 826ef), (2) δημοκρατία'nın ἀριστοκρατία'dan farklı olarak monarşi karşısında küçümsendiği (demokrasi, der Dio, κατάστασιν ἐπιεκῆ καὶ νόμιμον elde etmek için – sanki bu mümkünmüş gibi– aslında δῆμος'tan σωφροσυνή ve ἀρετή bekler) Dio Chrys., III.45-9 (tarihi muhtemelen ikinci yüzyılın ilk yıllarına aittir); (3) Brutus ve Cassius'a ὑπὲρ δημοκρατίας olarak hizmet edenlerin Julius Caesar'ın ordusundaki eski sıradan erler olduğu ve (bu örnekte söz konusu olanın ne tür bir demokrasi olduğunu göstermek için) alaycı bir ifadeyle devam eden (ὀνόματος εὐειδοῦς μέν, ἀλυσιτελοῦς δέ αἰεί) App., *BC*. IV. 133; (4) δημοκρατία'nın, τυραννίδες'in yanı sıra ὀλιγαρχίαι ve ἀριστοκρατία'den de ayırt edildiğinden özgün anlamında kullanılmış olması gereken Philostr., *VA* V.34 (Bununla birlikte, V.33'te, hem δημοκρατεῖσθαι'nin hem de τὸ τοῦ δήμου κράτος'un atıfta bulunduğu şey Roma Cumhuriyeti'ydi ve V.35 yukarıda ana metinde, *PRincipate*'nin bizatihi bir demokrasi, δῆμος olduğuna ilişkin verdiğim üç pasajdan biridir –bu üç pasaj, V.33-5, kesinlikle δημοκρατία ve aynı kökten türeyen diğer sözcüklerin aynı yazar tarafından, tek bir pasajda bile hangi muhtemel anlamlarda kullanılabileceğini gösterir.)

706 Dio Cassius XLIV.2.3; LIII.8.4; cf. LII.14.5'teki ὄχου ἐλευθερία ve bir ihtimal 14.3'teki ve muhtemelen 5.4'teki ὅμιλος. Dio Cass. LXVI.12.2'de Roma'daki ὄχλος'a yapılan tuhaf bir atıf vardır. Altıncı yüzyılın sonunda yazmış olan Evagrius, içinden Julius Caesar'ın μοναρχία'sını çıkaran Geç Roma Cumhuriyeti'ni ὀχλοκρατία olarak tarif etmiştir: *HE* III.41, s.142 der. J. Bidez ve L. Parmentier. için ayrıca bkz. yukarıda n.16. MÖ üçüncü yüzyıl sonlarında yaşamış Yunanlı retorikçi Laodicealı Menander'in Lycus üzerine söylevinde, ὀχλοκρατία'nın yerine λαοκρατία sözcüğünün kullanıldığını görürüz: Bkz. *Rhetores* Graeci III.359-60, der. Spengel (1856). Λαοκρατία ve λαοκρατεῖσθαι sözcüklerinin karşımıza çıktığı başka bir yer bilmiyorum. ὀχλοκρατεία'nın, daha hoş bir geç kullanımı, Evagr., *HE* VI.1'de bulunabilir. (s.223 der. Bidez ve Parmentier). Burada İmparator Maurice'in (582-602) tutkuların yönetimini (ὀχλοκρατεία) aklından çıkararak aklın αριστοκρατία'sını kurduğu belirtilir.

707 Çok sayıda örnek arasında yalnızca App., *BC* IV.69, 97, 138 vb. (*Praef.* 6'sı için yukarıda ana metnin devamına ve Vl.vi'ya bakınız); Dio Casso XLlV.2.1-4; XLV.31.2; 44.2; XLVII.20A-4; 39.1-

5; 40.7; 42.3-4; L.1.1-2; LII.1.1; 9.5; 13.3; LIII.1.3; 5.4; 11.2, 4-5; 16.1;17.1-3, 11; 18.2; 19.1; L1V.6.1; LV.21.4; LVI.39.5; 43.4 (sadece burada *Principate* μοναρχία ile δημοπκρατία'nın bir karışımıdır); LX.1.1; 15.3; LXVI.12.2; Herodian I.1.4 (Roma δυναστεία'sı Augustus döneminde μοναρχία'ya dönüşmüştür; cf. Dio Cass. LII.1.1'deki δυναστεῖαι). δημοκρατεῖσθαι fiili ve δημοκρατικός sıfatı (bkz. özellikle Dio Cass. LV.4.2) sık sık δημοκρατία ile aynı anlamda kullanılmıştır. Dio XLIII.11.6'da baş gerici Cato için bile ("en cumhuriyetçi" anlamına gelen) διμοτικώτατος sözcüğünü kullanabilmiştir. Burada birinci yüzyılın ilk yarısında Yunanca yazan (ve düşünen) ve önde gelen İskenderiyeli bir Yahudi olan Philo'yla ilgili herhangi bir şey söylemedim, çünkü onun altı farklı çalışmada δημοκρατία sözcüğünü kullanma şekli, meşum bir bulmacadır: (1) *De Abrahamo*, 242, (2)*Quod Deus sit immut.* 176, (3) *De spec. Leg.* IV.237(cf. § 9, δημοκρατικός), (4) *De virtut.* 180, (5) *De agric.* 45, (6) *De confus. Ling.* 108. Bu metinlerden üçünde (4, 5, 6) δημοκρατία, ὀχλοκρατία'nın karşıtı, birinde (1) tiranlığın karşıtı, ikisinde (3,4) εὐνομωτάτη ve dördünde (1, 2i 3i 5) ἀρίστη'dir. Tüm bunlar insanı Philo için δημοκρατία'nın Roma Cumhuriyeti'ne uygun olduğunu düşünmeye sevk eder. Fakat onun δημοκρατία'sı aynı zamanda ισότησ'le de tanımlanır (3, 6). Philo'nun δημοκρατία anlayışında, Atinalı demokratların söylediklerinin bir tekrarı yerine (Platon için son derece ironik olacak) Atina anayasasına yönelik ciddi bir övgü olarak gördüğü Platon'a ait eşsiz bir pasajdan, yani *Menex*. 238bc-9a'dan çok etkilendiğine ilişkin savda, haklılık payı olabileceğini düşünüyorum. (Bu meseleye ilişkin F. H. Colson, Philo'nun Loeb edisyonu, Cilt VIII [1939] 437-9'dan daha yeni herhangi bir incelemeye rastlamadım.

708 Bkz. örneğin Dio Cass. XLI.17.3; XLVI.34.4; XLVIII.39.2; LII.1.1; 6.3; 13.2 (δυναστεῦσαι de); 17.3. Cf. App., *Praef*. 6: Gaius [= Julius] Caesar δυναστεύσας kendisini μόναρχος yapmıştır. *De antiq. Orator*. 3 (Augustus döneminde kaleme alınmıştır), Romalı liderlerden οἱ δυναστεύοντες olarak söz edilir.

709 Bkz. C. G. Starr, "The perfect democarcy of Roman Empire", *AHR* 58 (1952-3) 1-16. Bu makale çok yararlı bir malzeme derlemesidir, fakat altın çağındaki Yunan demokrasisine ya da Helenistik dönemde, bu terimin "pratikte açık bir şekilde monarşik olmayan herhangi bir yönetim için kullanılabilir hale geldiği" (yukarıda daha önce tasvir edilen) sürece dair herhangi bir kavrayışa sahip değildir (ibid. 2).

710 Ael. Arist., *Orat.* XXVI (der. B. Keil), özellikle 60, 90; cf. 29, 36, 39, 64, 64, 107 vb. (§ 60'taki anahtar ifade καθέστηκε κοινῇ τῆς γῆς δημοκρατία ὑφ' ἑνὶ τῷ ἀρίστῳ ἄρχοντι καὶ κοσμητῇ ve § 90'dakiyse δημοκρατίαν νομιεῖ καὶ οὐδὲν ἔνδεῖν πλὴν ὧν ἐξαμαρτάνει δῆμος'tur.) Bu konuşmanın tarihi bugünlerde genellikle MS 143 olarak ya da her halükârda yaklaşık 143 ve 156 yılları arasında verilmekte ve böylece Antoninus Pius'un dönemine yerleştirilmektedir. İngilizce tercümesini ve yorumları da içeren J. H. Oliver'a ait bir edisyon bulunmaktadır (*RP*)İ fakat Oliver genellikle Aristeides'in methiyesi için ilk bakıştaki değerine fazla yakın bir yorum yapmaya meyyaldir. De Martino, *SCR*^{2} IV.i (1974) 383 n.44, diğer literatürle birlikte Oliver'ın edisyonuna ilişkin on eleştiriden oluşan bir liste verir. Rostovtzeff, *SEHRE*^{2} II.544 n.6, bu konuşmanın "olağanüstü" olduğunu düşünür.

711 Girişini G. W. Bowersock'ın yazdığı C. P. Jones'a ait (Penguin Classics, 1970) yakın tarihli ve iyi bir kısaltılmış tercüme bulunmaktadır: Bu tercümede bu ilginç eserin neredeyse tüm önemli kısımları yer alır. Ayrıca F. C. Conybeare'ye ait 1912 tarihli iki ciltlik, İngilizce çevirisinin de yer aldığı tam bir Loeb edisyonu da vardır.

712 Bu edebî tartışmaya (Dio Cass. LII.ii.1'den xiii.7'ye ve xiv.1'den xl.2'ye kadar) ilişkin bir değerlendirme için bkz. Millar, *SCD* 102-118. (Maecenas'ın konuşmasının aslında İmparator Caracalla'nın önünde [iddia ettiği gibi Nicomedia'da 214'ün sonlarında ya da bir başka yer ve zamanda] Dio tarafından yapıldığına ilişkin görüşünü kabul etmem elbette mümkün değildir. Bu aptalca bir hareket olur ve Caracalla gibi bir despot üzerinde herhangi bir etki bırakması da pek ihtimal dahilinde olmazdı) Agrippa'nın konuşmasında burada tartışmaya açamayacağım bazı ilginç noktalar vardır; fakat LII.4.1'de ἰσονομία'nın kullanılma biçimine dikkat çekmeden geçmemeliyim.

713 Bkz. bu bölümün ii. alt bölümü, n.8. *Kraliyet Üzerine* yapılan Yunanca incelemelerimizin daha geç tarihli (MS 399) örneklerinden birini kaleme alan ve daha sonra Kirene piskoposu olan Synesius, açılış paragrafında παρρησία'yı imparatorlar tarafından teşvik edilmesi gereken bir şey olarak övebilmekte (*MPG* LXVI.1056) ve bunu yapmaya yönelik bir iddiada bulunabilmektedir (ibid. 1056-7, §§ 2,3).

714 Gordon Williams'ın *Change and Decline. Roman Literature in the Early Empire* (= Sather Classical LEctures 45, Berkeley/Londra, 1978) 17-25'te yer alan "Longinus", *De sublim.* 44'e ilişkin tartışmasını bu bölümü tamamladıktan sonra okuyabildim. Bu okumaya değer bir tartışmadır ve bazı önemli savlar ileri sürer; fakat argümanın önemli bir bölümü William'ın bariz bir şekilde yanlış olan inancı nedeniyle sakat kalır: Ona göre "İmparatorlukta yaşayan bir Yunanlı'nın δημοκρατία sözcüğünü Roma Cuhuriyeti için kullanmış olması ... olasılık dahilinde değilmiş gibi gözükmektedir" /21 n33) ve "Yunanlı yazarlar, örneğin erken İmparatorluk dönemindeki Romalı Stoacılar kadar Cumhuriyetten *Principate*'ye yaşanan dönüşümün siyaseten bilincindeymiş gibi gözükmemektedir" (18). Yukarıda ana metinde (ve n.51'de) gösterdiğim gibi, δημοκρατία Roma Cumhuriyeti için en geç birinci yüzyılın sonlarında kullanılmaya başlamıştı ve ikinci ve üçüncü yüzyıl Yunan tarihçilerinin çalışmalarında standart bir terimdi. Bu Helenistik dönemde zaten gerçekleşmiş olan kelimenin anlamındaki yozlaşma göz önüne alındığında tamamen doğaldı: Bkz. yukarıda ana metin ve nn.47-49.

715 *"Longinus" On the Sublime*, bir Giriş ve Yorumlarla der. D. A. Russel (1964). Ayrıca bkz. *Ancient Literary Criticism* der. D. A. Russel ve M. Winterbottom (1970) 460-1, 501-3.

716 Her ne kadar kuşkusuz yalnızca hitabetle ilgili olsa ve "Longinus" kendisini bununla sınırlamasa da, burada Tac., *Dial*.'den (özellikle 1.1, 27.3, 38.2, 40.2-4, 41.1-4) söz etmem gerektiğini sanıyorum. Hitabetin huzura, boş zamana ve iyi bir anayasaya bağlı olduğuna ilişkin daha erken tarihli bir Romalı görüşü için bkz. Cic., *Brut*. 45-6, 26., 39. ve özellikle 49-51. Bu pasaj, *eloquentia*'nın ilk başta Atina'ya özgü olduğu ve (muhtemelen Epaminondas dışında) Thebai, Argos, Korint ve özellikle Sparta'da bilinmediği, fakat hitabetin daha sonra Rodos dışında talihsiz sonuçlara yol açacak şekilde tüm adalara ve Asya'ya yayıldığını öne süren ilginç tespitlerle karşılaştığımız 25-51. sayfalar arasında yer alan uzun bir pasajın bir bölümüdür.

717 Açıkça ya da ima yoluyla yazarımız (birkaç örnekte şarta bağlasa da) 16 kadar yazara sempati gösterir: Aeschlus, Archilochus, Demosthenes, Euripides, Heredotus, Homeros, Hypereides, Pindar,

Platon, Sappho, Simonides, Sophocles, Stesichorus, Theocritus, Thucydides ve Xenophon. Bunlardan yalnızca biri, Thecritus Helenistik dönemde yaşamıştır ve sadece dördü (Archilochus, Homeros, Sappho ve Stesichorus) dördüncü ve beşinci yüzyıla ait değildir. Sözünü ettiği sekiz Helenistik dönem yazarı arasında sadece biri, Apollonius, övgüye mazhar olur ve kınanmaz; üçüyle ilgili (Aratus, Eratosthenes ve Timaeus) hükmü karışıktır ve dördü (Amphicrates, Cleitarchus, Hegesias ve Matris) sert bir şekilde eleştirilir. Hiç bahsi geçmeyen Menander'in göz ardı edilmesi tuhaftır. Belki de yazarımızın Yaratılış I.3'ten (takdirle) söz eden rastladığım tek Yunanlı müellif olduğunu da eklemeliyim –muhtemelen LXX'e ilk elden aşina değildir: Buradaki ve Yaratılış I.9'daki anlatım biçimlerini karşılaştırın.

718 Hippolytus'ta (ya da başka bir yerde) bulabildiğim bu "demokrasilere" yapılan referanslar sadece şuralardadır: *De Antichr.* 27, der. Hans Achelis, *GCS* I.ii (1897) 19: καὶ τῶν δέκα δακτύλου τῆς εἰκόνος εἰς δημοκρατίας χωρησάντων ve *Com. in Dan.* II.xii.7, der. G. N. Bonwetsch, *GCS* I.i (1897) 68 ve Maurice Lefevre, *Hippolyte Commentaire sur Daniel* = *SC* 14 (Paris, 1947) 144: εἶτα δάκτυλοι ποδῶν, ἵνα δειχθῶσιν αἱ ... δημοκρατίαι αἱ μέλλουσαι γίγνεσθαι. Bu noktada Dan. VII'deki (7, 20) metinde on βασιλεῖς olarak yorumlanan (24. mısra) on boynuzlu "vahşi hayvanı" da hesaba katmalıyız; zira Hippol., *Comm. in Dan.* Dan II.41-2'deki on ayak parmağını "vahşi hayvan"ın on boynuzuyla bir tutar (IV.vii.5) ve on boynuzu on kral olarak görür (IV.xiii.3) ve benzer şekilde *De Antichr.* 27'de "vahşi hayvanın" on boynuzundan on kralmış gibi söz eder. Cf. Vahiyler XIII.1 ff. ve XVII.3 ff.'deki, yine on boynuzu olan "vahşi hayvanın" (XIII.1; XVII.3, 7) on βασιλεῖς olarak yorumlanması (XVII.12-17). Δημοκρατίαι benim açımdan gerçek bir problemdir. Géza Alfödy'nin "The crisis of the third century, as seen by contemporaries", *GRBS* 15 (1974) 89-111, s. 99 ve n.35'te nasıl olup da "Irenaeus, Hippolytus ve Tertullian zaten Commodus'un ölümünün ardından çıkan siyasi krizden o kadar etkilenmişlerdi ki, daha sonra Lactantius'un da yapacağı gibi, bir gün imparatorluğun sonunun on 'demokrasiye' parçalanarak geleceği tahmininde bulunmuşlardı" diyebildiğini ve bu savı desteklemek için Iren., *Adv. haeres.* V..26.1; Hippol., *Comm. in Dan.* IV.vi ve *De Antichr*., 28; Tert., *De resrr*. 24.18 ve Lact., *Div. inst.* VII.16.1 ff'yi alıntılayabildiğini anlayamıyorum. Daha önce de söylediğim gibi, bana konuyla ilgiliymiş gibi gözüken iki metin yalnızca bu notun başında alıntılananlardır, Alfödy tarafından atıfta bulunulanlar değil. Onun pasajlarının her birinde kuşkusuz on boynuzu = on kralı bulabiliriz (*Comm. in Dan.* IV.vi hariç; fakat bkz. örneğin IV.xiii.3).

719 Bkz. H. A. Drake, "When was the 'de laudibıs Constantini' delivered?", *Historia* 24 (1975) 345-56 (özellikle 352-6). Drake, 336 tarihini 335'e tercih eder ve gerçek tarihin muhtemelen bu yılın 25 Temmuzu olduğunu düşünür. Bu alt bölüm bittikten sonra Drake'in bir sonraki kitabını okuma fırsatım oldu: *In Praise of Constantine: A Historical Study and New Translation of Eusibus' Tricennial Orations* (*Univ. of California Publications: Class. Stud.* 15, Berkeley/Londra, 1976).

720 Eubus., *Triacont.* (ya da *Orat. de laud. Constant.*) III.6, yayına hazırlayan. I. A. Heikel, *GCS* 7 (1902). Bu konuşmanın (ya da konuşmaların) *Eusebius* = *NPNF* I (1890 & yeniden baskıları) 561-610'da İngilizce bir tercümesi bulunmaktadır. Bu tercüme, *Samuel Bagster and Sons* tarafından 1845 yılında Londra'da yayımlanan Valesius'a ait on yedinci yüzyıl Yunanca metninden (bkz. *NPNF* I. 52, 405, 466-7, 469) yapılan anonim İngilizce tercümenin E. C. Richardson tarafından (F.

A. Heinichen'in 1869'da hazırladığı Yunanca metinlerin ikinci edisyonuna dayanılarak) gözden geçirilmiş halidir. H. A. Drake'e ait yeni İngilizce tercümesi (bkz. bir önceki not) Heikel tarafından düzeltilmiş metinden yapılmıştır. Burada, *Triacont.* 1-10 ve 11-18'in tek bir hitaptan mı yoksa iki farklı hitabın birleştirilmesinden mi oluştuğu meselesine girmeme gerek yok: İkincisi daha muhtemel gözükmektedir (bkz. bir önceki notta atıfta bulunulduğu şekliyle Drake ve J. Quasten, *Patrology* III [1960] 326-8.

721 Rastladığım en erken tarihli örnekler Konstantinopolis Patriği Atticus ile İskenderiye Patriği Cyril arasında beşinci yüzyılın ikinci on yılında yapılan John Chrysostom'un rehabilitasyonuyla ilgili yazışmalardır: bkz. Cyril, *Ep.* 75 (Atticus tarafından), *MPG* LXXVII.349CD ve özellikle 352A (ὥστε μὴ ... ἐθισθῆναι εἰς δημοκρατίαν τὴν πόλιν). John Malalas (altıncı yüzyıl ortaları), *Chronographia*, der. L. Dindorf (*CSHB*, Bonn, 1831), örneğin s.244.15-17'de (Kitap X, Caligula: İmparator tarafından παρρησία verilen Yeşil hizip, Roma ve diğer şehirlerde ἐδημοκράτησεν) ve özellikle 393.5-6 (Kitap XVI, Anastasius: Antakya'daki Yeşil hizip, δημοκρατοῦν ἐπήρχετο τοῖς ἄρχουσιν) ve 416.9-10 ve 21'den 417.1'e kadar (Kitap XVII, Justin I: Mavi hizip Konstantinopolis'te Praefectus Urbi Theodotus κατεδυνάστευσε τῆς δημοκρατίας τῶν Βυζαντίωον yapana dek isyan etmişti; Antakya'da Comes Orientis Ephraemius da ἠγωνίσατο κατὰ τῶν δημοκρατούντων Βενέτων yapmıştı vs.). Theophanes (dokuzuncu yüzyıl başları), 181.17-18 (A.M. 6023: καὶ ἐγένοντο κοσμικαὶ δημοκρατίαι καὶ φόνοι) ve 492.27'de (A.M. 6303: ἢ δημοκρατίαυ ἐγεῖραι Χριστιανοῖς) bazı özellikle iyi örnekler yer almaktadır. Bkz. Cameron, *CF* 305-6, G. I. Bratianu, "Empire et 'Démocratie' à Byzance", *Byz. Ztschr.* 37 (1937) 86-111, s. 87-91'i geliştirir.

722 Bu alt bölümde belki de Helenistik dönemde Yunan şehirlerindeki *staseis* ve devrimler hakkında daha çok şey söylemeliydim: Bunlardan bazıları açık bir biçimde siyasi sınıf mücadelesinin şu ya da bu ölçüde aldığı biçimlerdi. Fakat kaynaklarımız genellikle kusurlu ya da taraflıdır ve söz konusu hareketler nadiren önem taşımıştır. Sadece A. Fuks'a ait bir dizi kapsamlı makaleye atıfta bulunacağım: En önemlisi "Patterns and types of socio-economic revolution in Greece from the 4th to the 2nd century B.C.", *Anc. Soc.* 5 (1974) 51-81, burada s.53 n.6'da diğer makalelerin listesini de bulunabilir.

VI

SÜZEREN ROMA

(i)
“Dünyanın Kraliçesi ve Hanımefendisi”

Bu kitap esas olarak “Yunan dünyası” adını verdiğim (bkz. yukarıda I.ii) coğrafyayla ilgileniyor, Roma’yla değil. Fakat Roma aşama aşama, MÖ son iki yüzyıl boyunca (kabaca 197 ve 30 yılları arasında: bu bölümün iv. alt bölümüne bakınız) tüm Yunan dünyasının hanımefendisi haline geldi ve bu nedenle benim “Yunan dünyam”, bu kitabın ele aldığı bin üç yüzyıl ile bin dört yüzyıllık dönemin yarısından daha uzun bir süre boyunca, Roma tarafından ve Roma İmparatorluğu’nun bir parçası olarak yönetildi. Dahası, Roma İmparatorluğu’nun birliğini ve bir şehir medeniyeti olarak karakterini en uzun süre muhafaza eden bölümü aslında, üst sınıflar tarafından Yunancanın konuşulduğu bölge anlamında Yunan coğrafyasıydı (bkz. yukarıda I.ii-iii). Bu nedenle Romalılara, imparatorluklarına ve bunun Yunan dünyası üzerindeki etkilerine dair bir şeyler söylemem gerekiyor.

Yaygın ve haklı olarak Grekoromen uygarlığından söz ederiz. Gerçekten de Roma İmparatorluğu’nun kültürüne Yunanlıların yapmış olduğu katkı çok büyüktür ve aslında entelektüel ve sanatsal alanların pek çoğunda baskın durumdadır. Eğer Roma’nın teknoloji alanındaki iki ya da üç katkısını göz ardı edersek, Latin Batı’da yaşayan Romalıların, biri pratik diğeri entelektüel olmak üzere

sadece iki alanda Yunanlılardan belirgin bir biçimde daha yüksek bir deha sergilediklerini söyleyebiliriz. İlk olarak, başta en zengin mensupları olmak üzere kendi mülk sahibi sınıflarının çıkarları doğrultusunda (hem kendilerini hem de başkalarını) *yönetmekte* daha üstünlerdi. Vergil (Roma ırkının mitsel atası olan) Anchises'in gölgesinin ağzından Romalılara, maden işlemeyle ve heykeltıraşlıkla ya da belagat ve astronomiyle uğraşmayı, bu tür sanatlarda daha iyi olan başkalarına (tabii ki Yunanlıları kastediyordu) bırakıp yönetmeye odaklanmalarını söylerken, bu durumu mükemmel bir şekilde ifade ediyordu:

> Romalı bırak da senin işin halkları idarenle yönetmek olsun –bunlar senin sanatların olacak: Barış alışkanlığını dayatmak, fethedilenleri esirgemek, mağrurları ezmek (*parcere subiectis, et debellare superbos*: *Aen*. VI.847-53).

Mağrurlar (*superbi*) basitçe Roma hâkimiyetine boyun eğmeyi reddedenlerdi ve "halkı kralların efendisi, tüm ulusların fatihi ve kumandanı" (Cic., *Pro domo suo ad* pontif. 90) olan "dünyanın kraliçesi ve hanımefendisi" (Frontinus, *De aquis* II.88) tarafından ezilirlerdi. "*Debellare*" fiilinin bütün kuvveti Tacitus'a ait bir pasajda açık bir şekilde ortaya çıkar (*Ann*. II.22.1). Bu pasajda, Germanicus'un MS 16 yılında bazı Germenler üzerinde kazandığı zafer için bir hatıra anıtıyla birlikte Ren ve Elbe nehirleri arasındaki halkların Tiberius'un ordusu tarafından *debellati* edildiğini kaydeden bir yazıt diktirdiği anlatılır. Bir sonraki bölüm (21.3) Germanicus'un askerlerine "kıyımda kararlı olmalarını, hiçbir tutsak alınmamasını; sadece ve sadece o ırkın yok edilmesinin savaşa bir son vereceğini" emretmesini anlatır (cf. I.51.1-2). Oğlu Titus'un MS 70 yılında Kudüs'ü korkunç katliamlar eşliğinde yağmaladığı Vespasian, Tertullian tarafından "*Iudaerum debellator*" diye adlandırılır (*Apol*. 5.7). Romalıların "yönetmeye" duydukları tutkularının altında hiçbir sebep yatmadığını ya da hiçbir karşılık beklemediklerini düşünmeyelim: Son derece pratik olan Roma

hâkim sınıfı yönetiyordu, çünkü sürdürmek zorunda olduğu yüksek sömürü derecesini güvence altına almanın en iyi yolu buydu. (Romalıların imparatorluklarının ne kadarını bu etkene bağlı olarak *elde ettikleri* farklı bir sorudur.) Şu konuda A. H. M. Jones'a tamamıyla katılıyorum:

> Roma İmparatorluğu'nun iktisadi sonuçları üzerine bir genelleme yapmaya kalkışsaydım esas sonucun, genel olarak nüfusun aleyhine olmak üzere, toprakların giderek artan bir şekilde hâkim aristokrasinin elinde toplanmasını desteklemek olduğunu söylerdim (*RE* 135).

Roma dehasının kendisini gösterdiği diğer alan ise (ki bu entelektüel bir alandı), *ius civile*,[723] yani "medeni hukuk"tu. Çok geniş bir anlam yelpazesine sahip olan (ve anlamı esas olarak bağlama göre değişen) bu terimi, daha geniş bir çerçevede, Roma yurttaşları arasındaki ilişkileri düzenleyen özel hukuku kastederek kullanacağım (*Ius civile*, benim kullandığım şekliyle "Yunan dünyası"nda, elbette MS 212 tarihli, Roma yurttaşlığını neredeyse imparatorluğun bütün özgür nüfusuna yayan *Constitutio Antoniniana*'ya kadar, özgür nüfusun bile sadece küçük bir azınlığını etkiliyordu; bkz. aşağıda VIII.i). Hiç vakit kaybetmeden Romalıların bugün bizim "hukukun üstünlüğü" dediğimiz türde bir şeye sahip olduklarını kastetmediğimi belirtmeliyim: Aslında "hukukun üstünlüğü", Roma hukuk sisteminin büyük bir kısmında, özellikle de ceza ve anayasa hukuku diyebileceğimiz, birlikte "kamu hukukunu" oluşturan ve günümüzde pek çok insanın da bu ifadeyi kullanırken aklında bulunan alanlarda dikkat çekici bir şekilde mevcut değildi. Roma hukukuna ilişkin az önce ifade ettiğim görüş, sık sık kulağımıza çalınan hayranlık dolu yaklaşımdan o kadar farklıdır ki, başka bir yerde kısaca ifade ettiğim[724] bazı düşünceleri burada tekrarlayıp, Roma hukukuna benden çok daha hâkim olan bazı yazarlardan alıntılarla genişletirsem kusuruma bakılmayacağını umuyorum.

H. F. Jolowicz'in standart eseri, *Historical Introduction to the Study of Roman Law*'un {Roma Hukuku Çalışmalarına Tarihsel Bir Giriş} (Baryy Nicholas tarafından gözden geçirilmiş üçüncü basımı mevcuttur, 1972) *Principate* dönemindeki *ceza* yargısına ilişkin bölümü, Roma "ceza sisteminin hiçbir zaman katı hukuk aşamasından geçemediğini" ve bu alanda "'hukukun üstünlüğü'nün hiçbir zaman tesis edilemediğini" belirtir (401-4, 404'te). *Anayasal* alana gelince, bu bölümün vi. alt bölümünde, imparatorların yönetiminin, sadece Geç İmparatorluk döneminde değil, fakat aynı zamanda (gerçekliğin üstünü örtmeye dönük daha fazla girişimle de olsa) *Principate* döneminde de, en başından beri ne kadar otokratik bir karaktere sahip olduğunu gösteriyorum. *Medeni* hukukun fiilî işleyişi bile, erken *Principate* döneminde uygulamaya konulan ve tedrici bir şekilde Cumhuriyetin son birkaç kuşağında gelişmiş "formüler sisteme" galebe çalan yeni formlardan ve hukuki prosedürlerden etkilenmişti. Bu yeni prosedürlere kolektif bir isim vermek bile çok güçtür; fakat belki de "*cognitio*[725] sistemi" işimizi görebilir. Kimi gerekçelerle (örneğin, *fideicommissa*) Augustus'un hükümdarlığı gibi erken bir tarihte uygulamaya konulan ve eyaletlerde tabii ki her zaman hâkim olan bu prosedür, üçüncü yüzyılın sonlarına gelindiğinde bizzat İtalya ve Roma'da bile, medeni hukuk davalarında olduğu kadar ceza davalarında da evrensel hale gelmişti. Standart uygulamaya dönüştükten çok sonra bile, Romalılar zaman zaman bu prosedürden "cognitio *extraordinaria*" şeklinde söz etmeye devam ettiler. Justinian'ın (533 yılında yayımlanan) *Institutes*'i, "*posteritas*" tarafından uygulamaya konulan "*extraordinaria iudicia*"nın aksine, prosedürün uzun süredir kullanılmaz hale gelmiş eski biçimlerinden bahsediyor (*Inst.J.* III.xii.*pr.*) ve başka bir bağlamda "hukuki bir kararın *extra ordinem* verilmesi kadar sık bir biçimde" ifadesi, "günümüzde tüm hukuki kararların olduğu gibi" ifadesi eklenerek kullanılıyordu

(*quotiens extra ordinem ius dicitur, qualia sunt hodie omnia iudicia*: IV.xv.8). Momsen, 1899 tarihli *Römisches Strafecht* adlı eserinde (hâlâ standart bir çalışmadır), *cognitio* sistemini esasen "yerleşik bir biçimin yasalaşmış yokluğu" biçiminde betimliyor ve bütünüyle bilimsel bir izahın dışına düştüğünü belirtiyordu (340, cf. 340-1, 346-51). Uygulamada magistrata, davayı görürken çok geniş bir takdir yetkisi bırakıyor ve genel kapsamı Buckland'ın, "medeni yargılama usulünün yerini idari bir fiil alıyordu" ve "idari ve polisiye fiillerin içinde kaybolma" söz konusuydu gibi ifadelerini haklı çıkarıyordu (*TBRL*[3] 662-3). Buckland'ın ısrarla üzerinde durduğu gibi, medeni yargılama usulünün "hâlâ hukuki" olduğu ve "magistratın yasaya sadık kalması gerektiği" doğruydu (loc. cit). Fakat magistrat çok geniş yetkilere sahipti ve ceza muhakemeleri usulü söz konusu olduğunda, Roma yasalcılığının son derece yetkin bir taraftarı olan Fritz Schultz'un bile iki ayrı pasajda kabul ettiği üzere (*PRL* 173, 247), "nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege" ("yasa dışında cezai suçlama olamaz, yasa dışında cezalandırma olamaz") kuralı, Roma hukukunda hiçbir zaman tanınmadı. Eğer burada hukuki prosedürlere beklenenden daha çok, hukuki ilkelereyse daha az dikkat gösteriyorsam, bunun nedeni Roma hukukçusunun, pek çok ülkedeki modern muadillerinin aksine, "haklardan ziyade çözüm yolları ve eylem biçimlerinden ziyade eylem gerekçeleri çerçevesinde" düşünüyor olması ve bu nedenle hukuki prosedürlerin doğasının hayati önem taşımasıdır (Nicholas, *IRL* 19-20).

Roma *ius civile*'si, her şeyden önce, Roma yurttaşlarının kişisel ve ailevi ilişkilerini, bilhassa da Roma hâkim sınıfının nazarında alışılmışın dışında bir kutsallığa sahip olan mülkiyet hakları bağlamında tanzim etmek için, ekseriyetle büyük bir entelektüel özen gösterilerek ve son derece ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiş, karmaşık bir sistemdi. (Aşağıda VII.iv'te Cicero'nun –tabii ki

kendisi, döneminin önde gelen bir avukatı olsa da bir hukukçu değildi– mülkiyet haklarının dokunulamaz doğasına ilişkin takıntısına ve şüphesiz akranlarının pek çoğu tarafından da paylaşılan, bu hakların korunmasının devletlerin kurulmasının asıl nedeni olduğuna dair inancına dair bir şeyler söyleyeceğim.) Bununla birlikte, Roma hukukunun takdire şayan entelektüel özellikleri, pek çok kişinin farkına vardığından çok daha dar bir alanla sınırlıydı. Veraset hukukunun bir bütün olarak Roma hukuku içinde taşıdığı büyük öneme ilişkin Bofante'nin bir ifadesini onaylayarak alıntılayan Shulz, "Roma veraset hukuku aslında Romalının 'hukuk istencinin' odağını oluşturur," yorumunda bulunur (*CRL* 204) ve daha sonra bu ifadeyi şu eklemeyi yaparak tekrar eder:

> [Bu] bilhassa miras hukuku açısından geçerlidir ve klasik hukuk sisteminin canlı ve etkileyici bir resmini görmek isteyen herkes, Roma hukuku alanını incelemelidir. Yine de, klasik hukukçuların bu başarısı, büyüklükleri kadar sınırlılıklarını da gösterir. … İnsan, uygulamadaki önemleri bu kadar az olan bu zor ve çetrefil meseleler için, bu kadar zaman ve emek harcamanın gerçekten de anlaşılabilir olup olmadığını merak etmekten kendisini alamaz (*CRL* 314).

Roma hukukçularının pek az ilgi gösterdikleri ya da hiç göstermedikleri çeşitli alanlardan söz ederken şöyle devam eder:

> [Onlar] kamu idaresi hukukunun mevzubahis olduğu meseleleri tartışmaktan kaçınmışlardır. Bir bütün olarak klasik hukuk sistemi, Cumhuriyet hukukçuları tarafından tanımlanan sihirli dairenin içinde kalmıştır. Bunlar *iuris consulti* idi, yani taraflar kendilerine başvurduğunda, hukuki mütalaalar (*responsa*) ve tavsiyeler veren hukukçulardı. İlgi alanları, bu nedenle, kaçınılmaz olarak sınırlıydı; fakat müşterileri münhasıran olmasa da esasen *beati possidentes* [zenginler] arasından çıktığından, veraset sorunları önlerine en sık gelen meselelerdi. Bu açıdan klasik hukukçular Cumhuriyet geleneğine sadık kaldılar. Dikkatlerini ağlarını örmeye verirken, çok daha fazla önem taşıyan meseleleri göz ardı etmekle kalmadılar; görünen o ki aynı zamanda ellerinde büyüyen veraset hukukunun ne kadar karmaşık olduğunu da fark edemediler. Klasik hukuk sisteminin muhteşem başarısı, başka yerlerde olduğu gibi burada da, çok pahalıya mal olmuştu (*CRL* 314-15).

Schulz aynı kitapta daha sonra, Romalı hukukçuların, işçilerin ya da "tarım arazilerindeki ya da konutlardaki fakir kiracıların"

korunması gibi “bize yaşamsal gözüken sorunlara pek dokunmadıklarını” kabul eder (*CRL* 545). (Daha önce, yukarıda IV.iii’te Roma kira hukukunun, *locatio conductio*, katılığına değinmiştim.) Fakat Schulz tekrar, “Hukukçuların, kendilerinin de mensup olduğu *beati possidentes* sınıfı için çalışıp yazdıklarını ve toplumsal algılarının gelişmemiş olduğunu” (ibid.) söylediğinde, bu hukukçuların “toplumsal algılarının” aslında çok da gelişmiş olduğu yorumunu yapabiliriz: Beklenmesi gerektiği gibi, kendilerinin ve müşterilerinin ait olduğu sınıfın çıkarları çerçevesinde düşünüyorlardı. Hukuk aslında, “tıpkı din kadar kısa bir bağımsız tarihe sahiptir” (Marx ve Engels, *German Ideology* I.iv.11, *MECW* V.91 içinde).

Roma hukukunun bir diğer özelliğinden daha burada söz etmek gerekiyor: Bu özellik, büyük oranda, benim kullandığım ve aşağıda VIII.i’de tarif edeceğim anlamıyla sınıf farklılıklarına dayanan toplumsal statü temelinde ayrımcılıktır. Bu tür ayrımcılıkların esas olarak, (daha önce dikkat çektiğim gibi, Roma hukukunun daha itibarsız bir görüntü sergilediği) ceza hukuku alanında kendilerini gösterdikleri doğruydu; fakat aynı zamanda, örneğin üst sınıfın üyeleri tarafından ortaya konulan kanıtlara daha fazla önem verilmesiyle, terimi kullandığım anlamıyla *ius civile* müessesine bile girmişlerdi. Aşağıda VIII.i’de açıklayacağım üzere, Roma hukukunun içsel bir yönelimi olan mülk sahibi sınıflara gösterilen saygı ve iltimas, *Principate* döneminde daha açık bir şekilde kurumsallaştırıldı. Bu nedenle A. H. M. Jones, “zenginler için bir hukuk, fakirler içinse başka bir hukuk vardı,”[726] demişti; bununla birlikte yalnızca medeni hukuk alanı söz konusu olduğunda “hukuk, mahkemeler kadar sorunlu değildi” (*LRE* I.517,519). Jones’un Roma İmparatorluğu’nda hukukun uygulamada nasıl idare edildiğine ilişkin değerlendirmesi, elimizdeki en iyi özeti oluşturmaktadır (*LRE* I.470-522).

Roma'nın hukuki başarısına ilişkin bu kısa eskizi, yukarıda III.iv'te alıntılamış olduğum Friedrich von Woess'e ait bir ifadeye yeniden atıfta bulunarak tamamlamak istiyorum: Roma devleti yalnızca üst sınıflarla ilgilenen bir "*Klassenstaat*" [sınıf devleti] idi; mülksüzler Roma'nın "daha az umurunda olamazdı" (PCBRR 518).

Yaşlı Pliny'ye göre (ki pek çok açıdan Latin yazarların en ilgi çekicisidir), "*virtus* açısından dünyadaki tüm halkların en üstünü, kuşkusuz Romalılardı" (*NH* VII.130). Bu, mutluluk (*felicitas*) üzerine birtakım kötümser düşüncelerin takip ettiği ayrıksı bir fikirdi –ve ne yazık ki bu açıdan Romalıların diğer ırklara kıyasla ne durumda olduklarına dair açık bir düşünce belirtilmiyordu. *Virtus* sözcüğü Latincede çok geniş bir anlam yelpazesine sahiptir: Bazen doğru çeviri "erdem"dir; bazense sözcük bilhassa "cesaret" ya da "erkeksi mükemmeliyet" anlamına gelir. Burada "ahlaki nitelikler" şeklinde çevirmeyi tercih edeceğim. İmparatorluk güçleri –kısa zaman önceye kadar Britanya, bugünse Amerika– kendilerini diğer halklardan üstün görmenin büyüsüne kolayca kapılabilirler.

Romalılar genellikle, imparatorluklarının neredeyse kendi iradeleri dışında, mecbur kaldıkları bir dizi savunma eylemi sonucunda elde edildiğini iddia ederlerdi. Bu başkalarının, özellikle de Roma'nın "müttefikleri"nin müdafaası için girişilmiş gibi sunulduğunda kulağa daha olumlu ve erdemli gelirdi. Genellikle her türlü Roma ikiyüzlülüğünün en seçkin örneğini kendisinde bulabileceğimiz Cicero'ya göre, böylece Romalılar "müttefiklerini korurken" (*sociis defendendis*), "tüm toprakların efendisi" haline gelmişlerdi (*De rep.* III.23/25).[727] Bu diyalogdaki konuşmacı –ki (genellikle Cicero'nun kendi düşüncelerini dile getiren[728]) Laelius olduğu neredeyse kesindir– bazı halkların başka bir halka mutlak suretle siyaseten tabi olmaktan gerçekten de yarar sağlayabileceklerini öne süren –ve temelde "doğal kölelik"

kuramına benzeyen– görüşler dillendirerek devam eder (cf. aşağıda VII.ii ve ECAPS 18 ve n.52). Roma emperyalizminin az önce sözünü ettiğim bakış açısını kabul etmeye eğilimli olacak kadar saf birisi varsa, döneminin (kabaca MÖ ikinci yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreklerinde) bazı önde gelen Romalılarıyla samimi olmuş ve Roma'nın bilinen dünyayı fethetmeye yönelik arzusunu kavramış olan Ploybius'u okuyarak kendisini aydınlatabilir. (Hatta bu arzu Polybius için, belki de bizim inanmak için gerekçeye sahip olduğumuzdan daha açık ve kesindir. Temel Polybius metinlerini bir dipnotta veriyorum.[729])

Cicero'ya haksızlık etmemek için, mektuplarının ve konuşmalarının çeşitli yerlerinde, yol açtığı sömürü ve zulüm nedeniyle Roma'nın pek çok tabi halk arasında uyandırdığı nefrete ilişkin, gerçek bir farkındalık gösterdiğini belirtmeden geçmemeliyiz: Onları yönetmiş olan önde gelen Romalıların yaptıkları şeyler için *iniuriae*, *iniquitas*, *libidines*, *cupiditates*, *acerbitas* sözcüklerini kullanır (cf. Tac., *Ann*. I.2.2 ve bu bölümün v. alt bölümünün 19. dipnotunda alıntılanan pasajlar).

Fakat Roma Geç Cumhuriyet dönemindeki Roma emperyalizmine dair söylemek isteyeceklerimin neredeyse tümü (ve çok daha fazlası), Brunt tarafından takdire şayan bir şekilde, "imparatorlukla ilgili Cicero'nun zamanında hâkim olan algılama biçimlerini ortaya çıkarmayı amaçlayan" ve kısa bir süre önce yayımlanmış bir makalede (LI) dile getirilmiştir. Romalıların kendilerini, imparatorluklarının "evrensel ve tanrılar tarafından arzu edilmiş"[730] olduğuna ikna ettikleri konusunda Brunt'la hemfikirim. Onun, "Romalılara özgü savunma savaşı mefhumu … Roma'nın gücüne karşı her türlü *potansiyel* tehdidin engellenip yok edilmesini içeriyordu" (LI 179) ve Roma'nın "bir tehdit ihtimali karşısındaki tepkileri, yemek yerken rahatsız edilen sinirli bir kaplanınkine benziyordu" (LI 177) şeklindeki ifadeleri özellikle hoşuma gidiyor.

⁂

Romalıların doğaları gereği tüm antik imparatorlukların en zalim ve acımasızı oldukları izlenimini vermek istemiyorum. Antikitede hangi ulusun bu unvan üzerinde en fazla hak iddia edebileceğini söyleyemem, zira bütün kanıtlara vâkıf değilim. Bununla beraber, bilebildiğim bu tür kanıtlara dayanarak söyleyebilirim ki, gerçekten de fethettikleri tüm nüfusları yok etmeye yönelik ilahi bir emir aldığını iddia edebileceğini düşünen tek bir halk vardı: İsrail. Bugünlerde Yahudiler kadar Hristiyanlar da, Yehova'nın, sadece düşmanca kaynaklarda değil, fakat tam da kendilerinin kutsal olarak kabul ettikleri yazında karşımıza çıkan merhametsiz gaddarlığı üzerine düşünmeye nadiren zahmet ediyorlar. Aslında, çoğunlukla suç delili olan bu kaynakların varlığını unutmanın bir yolunu buluyorlar.[731] Bu yüzden pagan yazınında, Eriha, Ai ve Hazor'da ya da Amoriler ve Amalekler tarafından yapıldığı iddia edilen[732] ve Yehova'nın yalnızca göz yummakla kalmayıp kesin bir şekilde emrettiği katliamların hikâyeleri kadar ahlaken tiksindirici çok az şey olduğundan söz etmeliyim (genel olarak bkz. Tesn. XX.16-17; cf. 10-15. Eriha için bkz. Yeşu. VI-VII, özellikle VI. 17-18, 21, 26; VII. 1, 10-12, 15, 24-6; Ai için VIII. özellikle 2, 21-9; Hazor için XI, özellikle 10-14; Amoriler için X, özellikle 11, 12-14, 28-42; Amalekler için I Sam. xv, özellikle 3,8, 32-3). Eriha'da olduğu gibi, ganimeti yok etmektense bir kısmını temellük etmek için bile idam cezası salık verilebiliyordu: "Tahsis olunan [lanetlenmiş] şeyle tutulan adam," diyordu Yehova, Yeşu'ya, "ve kendisine ait olanların hepsi ateşte yakılacaktır" (Yeşu. VII.15) ve {Zerah oğlu} Akan günah işlediğinde, o *ve oğulları ve kızları* (sığırlarından ve diğer mülklerinden söz etmeye bile gerek yok) ölümüne taşlandı ve yakıldılar (id. 24-5). Yehova, Yeşu'nun isteği üzerine, belirli bir günü, güneşi ve ayı "yerinde durdurarak" uzattığında, bunun amacı insanların "düşmanlarından", yani Amorilerden "öç alması"ndan

başka bir şey değildi (X. 12-14); Yehova katliama “üzerlerine göklerden büyük taşlar atarak” katılmıştı (id. 11) – tıpkı Apollo’nun 480 yılında, Delphi’deki tapınağını Perslerin tacizlerinden, gök gürlemesi, yıldırım ve depremlerle koruması gibi (Hdts VIII.35-9). Yeşu sonra Amori şehirlerini birbiri ardına düşürdü: “İsrail’in Allah’ı Rabbin emrettiği gibi arta kalan kimse bırakmadı ve bütün *nefes sahiplerini* yok etti” (Yeşu. X.40; cf. Tesn. XX.16). Ve Peygamber İsmail’in “Gigal’da Rabbin önünde Agag’ı [Amaleklerin Kralı] parçala”masından (I. Sam. xv.32-3) daha kan dondurucu pek az hikâye vardır. Midyanilerin acımasızca kılıçtan geçirildiği de söylenir: Tüm erkekler öldürüldükten sona Musa kadınları sağ bıraktıkları için İsraillileri azarladı; sadece bakirelerin yaşamasına izin verdi (Num. XXXI, özellikle 14-18). Yunan ve Roma tanrıları, kendilerine tapanlar tarafından korunan hikâyelerde, yeterince zalim gözükebilirler; fakat en azından en azından hayranları, onları soykırım yapmaya teşvik ederken tasvir etmeye çalışmıyordu.[733]

Gibeonitlerin İsrail’in toplu yıkımından ancak, daha önce Yeşu’yu ve diğer önde gelen İsraillileri, çok uzaktan geldiklerini iddia ederek kendi hayatlarını bağışlayacak bir antlaşma yapmak için kandırmış olmaları sayesinde kurtulabildikleri anlatılır (Yeş. IX, özellikle, 15, 18, 20, 24, 26). Kaderleri İsraillilerin ebedî köleleri olmaktır: “Odun kesen ve su çeken adamlar” (id. 21, 23, 27). Bunlar bugün genellikle *apartheid*’ın kutsal metinlerdeki meşrulaştırmaları olarak alıntılanan metinlerdir.

Romalılar (pek çok Yunan şehri gibi), kendi yurttaşları ile yabancılar arasındaki evlilikleri yasal olarak kabul etmeyi ve çocuklarına Roma yurttaşlığı vermeyi reddetseler de, bir diğer tiksindirici Eski Ahit öyküsünde gördüğümüz, bu tür evliliklere yönelik gaddarca nefretin bir benzerini sergilemezler. Harun’un torunu Finehas, *Sayılar* XXV.1-15’te İsrailli Zimri’yi ve Midyanî Kozbi’yi öldürür. Kadının karnına mızrak saplar ve böylece

Yehova'nın samimi muvafakatini elde ederek 24.000 kişinin ölümüne neden olan bir vebanın sona ermesini sağlar.[734]

(ii) "Tabakalar Çatışması"

Burası Roma tarihinin ve hatta Roma'daki sınıf mücadelesinin ana hatlarını çizmenin yeri değil; fakat (cf. i. alt bölüm) Roma tarihinin kimi özelliklerini tartışmaktan kaçınamıyorum. İlk olarak, her ne kadar Yunan dünyası dil ya da kültür açısından çok az Romalılaşmış olsa da, Roma İmparatorluğu'nun içine çekilmesi sonucunda, siyasi olduğu kadar toplumsal açıdan da derin bir etkiye maruz kalmıştı. Hâlihazırda Yunan dünyasının çeşitli bölgelerinin Romalılar tarafından fethedilmesinin ardından tedricen yaşanan siyasi değişimleri (Helenistik krallar döneminde başlayan, bütüne bakıldığında devam eden, fakat büyük oranda yoğunlaşan bir süreci) kısaca açıklamış bulunuyorum (bkz. V.iii ve aşağıda Ek IV). Bunun yanı sıra Roma toplumuna ilişkin kısa bir sosyolojik analiz vermeyi de ihmal etmemeliyim. İkinci olarak, Roma'nın kendisinde vuku bulan sınıf mücadelesi de, zıtlıklarla olduğu kadar analojilerle de Yunan dünyasındaki durumu aydınlatabilecek bazı çok ilginç özellikler taşır. Roma Cumhuriyeti'nin başından itibaren (geleneksel olarak verilen tarih MÖ 509/8'dir), gerçekte yaşanan şeyin, teknik olarak olmasa da (bu ayrımı birazdan açıklayacağım) büyük oranda bir siyasi sınıf mücadelesi olduğunu görürüz: Bu Patricilerle Plebler arasındaki "tabakalar çatışması" adı verilen mücadeledir. (Bu, erken Roma tarihçisinin ilgilenmek zorunda olduğu, iç içe geçmiş iki konudan biridir. Diğer konuysa tabii ki Roma devletinin coğrafi genişlemesidir). Tarihçiler bu iki "tabaka" arasındaki ayrımın köken ve doğasına ilişkin bir anlaşmaya varmış olmaktan çok uzaktır ve pek çok farklı kuram öne sürülmüştür; fakat benim kalkış noktam, tabakalar arasındaki farklılaşmanın kökenine ilişkin, Bickerman'ın

1969 yılında ustalıkla geliştirdiğinden çok da farklı olmayan bir görüştür:[735] Patricilik, kaynağını devlet görevliliğinden alan ve Cumhuriyeti önceleyen Krallık döneminin sonundan itibaren – teoride sadece bir danışma kurulu olsa ve kararları (*senatus consulta*) Yüksek Meclisinkiler (*comitia populi Romani*) gibi hiçbir zaman "yasa" değeri taşımasa da, pratikte giderek Cumhuriyetin yürütme gücü haline gelen– Senato'daki üyeliklerini sürdürmeyi başarabilenlerin kalıtsal imtiyazına dönüşmüştür. Cumhuriyet kuruluncaya dek Patriciler "kapalı" bir tabaka, devlet içinde aslen herhangi bir "yasayla" yaratılmamış, kendinden menkul, (makam tekelini de içeren) özel bir anayasal konuma sahip bir grup haline gelmeyi başarmışlardı. Bu da, ilkesel olarak Patrici olmayan herkesi kapsayan Pleblerin doğuşuna yol açmıştı: "Pleblerin ilk ayrılmaları" ve pleb tribünlerinin (geleneksel olarak 494'te) ve tribünlerin başkanlık ettiği kolektif bir Pleb Meclisi'nin (*concilium plebis*) yaratılması, onların örgütlü bir topluluk olarak ortaya çıktıklarını gösteriyordu. "Tabakalar çatışması" boyunca, yani geleneksel kronolojide 494'ten 287'ye kadar, Plebler tedrici bir şekilde neredeyse tüm siyasi makamlara ve Senato'ya erişim hakkı kazandılar. 287 yılında kabul edilen *Lex Hortensia* da, *plebiscita*'yı, yani Pleb Meclisi'nin (*concilium plebis*) aldığı kararları, Roma Halkının Meclisi (*comitia populi Romani*) tarafından kabul edilen yasalarla (*leges*) eşit kıldı.

Bundan sonra yazdıklarımda, bir miktar aşırı genelleştirmeye gitmekten kaçınamadım. Kaynaklar herkesin bildiği gibi yetersiz ve yanıltıcıdır. Modern yazın geniştir; fakat konu bu kitabın esas temasıyla yalnızca çok az alakalı olduğundan, P. A. Brunt'un muhtemelen yeni başlayanlar için Roma Cumhuriyeti tarihine en iyi kısa giriş kitabı olan *SCRR*: *Social Conflicts in the Roman Republic* {Roma Cumhuriyeti'nde Toplumsal Çatışmalar} (1971) eseri dışında herhangi bir modern çalışmaya atıfta bulunmayacağım. (Bu

kitabın üçüncü bölümü, s. 42-59, “Plebler versus Patriciler, 509-287” başlığıyla bu konuya ayrılmıştır.)

Daha önce, altında yatan hakikatleri gündeme getirmeye kalkışmadan, “tabakalar çatışmasını” doğru teknik çerçeve olduğuna inandığım bir bağlamda kısaca tasvir etmiştim. “Patrici” ve “Pleb” terimlerinin doğru teknik tanımında ısrar edenler için, yavan bir şekilde mülkiyetle, iktisadi konumlarla ya da benim kullandığım anlamda (yukarıda II.ii’de tanımladığım üzere) sınıfla hiçbir ilgilerinin olmadığını söylemek çok kolaydır. Teknik olarak, bu son derece doğrudur: Burada “sınıflarla” değil “tabakalarla”, yani hukuken kabul edilmiş yurttaş kategorileriyle ilgileniyoruz. Fakat tabii ki Patriciler, Roma’da siyasi iktidara erişmeyi ve sonunda da onu tekellerine almayı, büyük oranda *en zengin* aileler –erken Roma’nın esasen tarımsal toplumunda, her şeyden önce *en büyük toprak sahipleri*– oldukları *için* başarmışlardı. (Burada, Bickerman’ın Ortaçağ Avrupa komünleriyle kurduğu bazı analojiler, her ne kadar bahsettiği bazı şehirlerin önde gelen insanları arasında zengin tüccarlar Roma’da hiçbir zaman görülmediği ölçüde yüksek bir orana sahip olsalar da, faydalıdır.) Bir aile ne kadar zenginse, diğer koşullar eşit olmak suretiyle, siyasi nüfuz sahibi olmak konusunda da o kadar fazla şansa sahipti. Tabii ki *bütün* zengin aileler patrici statüsü elde etmemişti ve bu statüyü elde eden ailelerden *bazıları* da, en zenginler arasında yer almıyor olabilirdi; fakat “Patriciler = en büyük toprak sahipleri” denklemi, genel olarak bakıldığında geçerliydi ve bir aile Patrici haline gelip, böylelikle siyasi imtiyazlardan yararlanan küçük çevreye erişim hakkı elde ettiğinde, doğal olarak Plebler karşısında konumunu konsolide etmek ve geliştirmek için her türlü fırsata sahip olacaktı. Patriciler, tabii ki, her zaman sayıca azlardı: “366 sonrasında bazıları çok küçük olan yalnızca yirmi bir klan [*gentes*] tasdik edilmişti, o tarihten önce tasdik edilenlerin sayısı da daha fazla değildi” (Brunt, *SCRR* 47). Bununla birlikte, Patricilerden bazıları çok sayıda sıradan

pleb “mahmi”ye (*clientes*) sahipti: Bunlar Patricilere her iki tarafı da ilgilendiren ve hiçe saymanın saygısızlık olarak görüldüğü yükümlülükler içeren kişisel bağlarla bağlı insanlardı. (Bu bölümün ii. alt bölümünde erken dönemlerden Geç İmparatorluğa değin, sadece bu spesifik kurumun değil, fakat dar ve teknik anlamıyla *clientela*’nın köken ve çekirdeğini oluşturduğu bütün bir himaye sisteminin süregiden önemine döneceğim.) Geç Cumhuriyet’in Romalı gözlemcileri “tabakalar çatışması”nda Patricilerin mahmilerinden büyük destek gördüklerini varsaymışlardır ve ben de pek çok modern tarihçi gibi buna katılıyorum (bkz. örneğin Brunt, *SCRR* 49).

Plebler, bir bütün olarak Patricilerin aksine, homojen bir grup değillerdi. Önderleri, esas olarak devletteki en yüksek mevkilerin, hatta konsüllüğün peşinde koşan ve esasen devlet makamlarına, hatta Senato’ya (*ius honorum*) ve böylece siyasi iktidara ve kendi konumlarını güçlendirme fırsatına erişmekle ilgilenen zengin insanlardı. Sıradan Pleblerin tamamen farklı olan amaçlarıysa kabaca üç başlık altında özetlenebilir: (1) siyasi, (2) hukuki, (3) iktisadi.

(1) Siyasi alanda Pleblerin, pleb oligarkların halk kitlelerine patrici oligarklardan daha iyi muamele edecekleri umuduyla (ki bu olayların göstereceği üzere boş bir umuttu), normalde liderlerinin devlet makamlarına yönelik arzularını desteklemeleri beklenirdi. Bununla birlikte siyasi alandaki temel iki amaçları çok farklıydı: Kendi Meclislerinin (*concilium plebis*), *comitia populi Romani* ile eşit bir yüksek yasama organı olarak tanınmasını ve başta tribünleri olmak üzere kendi özgün memurlarının (ki bir sonraki paragrafta bunlarla ilgili bir şeyler söyleyeceğim) güçlerinin arttırılmasını istiyorlardı. (2) Hukuk alanında, aslen yazıya geçirilmeyen ve patrici magistratlar tarafından korunan yasaların (ve usul kurallarının, *legis actiones* vs.) 450 civarında “On İki Tablet” biçiminde olduğu gibi yayımlanmasını (fakat *legis* actiones ancak

304’te yayımlanacaktı) ve patrici muhalefetine rağmen magistratların hukuki kararlarını temyize götürme haklarının (*provocatio*) teyit edilmesini talep ediyorlardı –bu noktada yasalar, geleneğe göre, birden çok kez yürürlüğe konmalıydı. (3) Pleblerin büyük bir çoğunluğu için muhtemelen ilk ikisinden daha önemli olan iktisadi alandaysa üç talep söz konusuydu: Borçlarını ödeyemeyenlerin köleleştirilmesini de içeren, son derece sert Roma borçlar hukukundan kurtulmak (cf. yukarıda III.iv); ya fethedilen topraklarda koloniler ya da *viritim* (tekil dağıtım) biçiminde toprak dağıtımı ve son olarak, bilhassa Brunt’un *Italian Manpower* (özellikle 391 ff.; cf. *SCRR* 11-17, 66-8) çalışmasında gösterdiği gibi, Cumhuriyet’in son yıllarına dek çok ciddi bir yük olarak kalan askerlik hizmeti yapma yükümlülüğünün daha az baskıcı bir şekilde uygulanması. Roma sürekli bir savaş halindeydi ve ordusunun büyük bir kısmı da Pleblerden oluşuyordu. (Marx, Roma Patricilerinin askerlik yapmaya zorlayarak Plebleri mahvetmelerini sağlayan ve kendi emek koşullarını yeniden üretmelerini engelleyip, böylece onları fakirleştiren şeyin savaş olduğuna dikkat çekiyordu: *Cap.* III. 598-9.) Bu nedenle Pleblerin kullanabileceği en etkili silah, en başından beri farkına vardıkları gibi, askere gitmemek (*secessio*) idi: Kaynaklar, bu silahın etkili bir şekilde kullanılmış olduğu rivayet edilen en az beş olaydan söz eder ve bunların üçü (494, 449 ve 287 yıllarındakiler) muhtemelen gerçekten yaşanmıştı.[736]

Tribünler (*tribuni plebis*), Roma anayasasının, siyasal topluluk içindeki derin çıkar çatışmasını yansıtan son derece sıra dışı bir özelliğiydi. İlk tribünler, anlatılanlara göre, 494 yılındaki ilk pleb “ayrılmasının” bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Patriciler (bir tür karşı-magistratlık olarak) varlıklarını ve dokunulmazlıklarını (*sacrosanctitas*, daha sonra yasal tanınmaya kavuşacaktı) kabul etmediklerinden, Plebler kendilerine saldıran herkesi linç etmek için ortak bir yemin ettiler! İlk başta denilebilir ki tribünler, resmî devlet

magistratlıklarının yanında, neredeyse dükkân kâhyalarının şirket müdürleri yanında durdukları gibi duruyorlardı; fakat konumları zamanla, her ne kadar devlet magistratlarının nişan ve takılarını hiçbir zaman elde edemeseler de, her açıdan "Roma Halkının magistratları"nınkilere benzedi. Bununla birlikte tabii ki sadece Pleb ailelerinden seçiliyor ve *comitia populi Romani*'ye değil, yalnızca *concilium plebis*'e (yukarıya bakınız) başkanlık edebiliyorlardı. Güçleri, *comitia*'nın ya da bir magistratlığın herhangi bir eylemini veto etmeyi (*intercessio*); bir magistratın tehdidi altındaki herhangi bir Plebi –sonrasındaysa herhangi bir yurttaşı– kurtarmayı (*ius auxilii ferendi*) ve *coercitio* hakkının bir parçası olarak herhangi bir magistratı, hatta bizzat konsülleri bile tutuklayıp hapse gönderebilmeyi içeriyordu. Tribünlerin veto gücü zorla askere almayı engellemeye kadar genişletilmişti ve en azından ikinci yüzyılın ortalarında iki kez, –yalnızca Cicero'nun bu tür bir şeyin ilk kez vuku bulduğunu söylediği MÖ 138 yılında değil, fakat daha önce 151'de de– askerlik çağrısından vazgeçmeyen konsülleri tutuklayıp hapse atacak kadar ileri gittiler (Livy, *Per*. 48). Tribünlerin toplantıya çağırma güçlerinin sadece *concilium plebis* ile sınırlı olmadığından söz etmek gerekir: Aynı zamanda yasama ya da memuriyet seçimleri için düzenlenmeyen (*comitia* ve *concilium plebis* toplantıları böyleydi), fakat daha ziyade Britanya siyasi partilerindeki seçim öncesi toplantılara ya da (bir yerde iddia edildiği gibi) modern "basın konferanslarına" denk düşen *contiones*'e de çağrıda bulunma ve başkanlık etme hakkına sahiptiler.[737] Bu *contiones* toplama gücü, yaşamsal öneme sahipti; çünkü Roma anayasa hukukuna göre bir magistrat (ya da tribün) tarafından başkanlık edilmeyen her toplantı yasa dışıydı. Görevi sadece oylamayla sınırlı resmî bir toplantıda (*comitia* veya *concilium plebis*) hiçbir konuşma yapılmaz ya da tartışma yaşanmazdı. Bu nedenle insanların, örneğin bir tribün tarafından

Meclis'e önerilecek bir yasa teklifinin doğası hakkında bilgi edinebildiği ve tepkilerinin ölçülebildiği *contiones*'e büyük önem atfedilmelidir.

Teorik olarak 287 yılında sona eren çatışmanın, tabiricaizse iki düzeyde sürdüğünü göstermeye çalışıyorum. Bu biçimsel olarak, iki "tabaka" arasında cereyan eden bir mücadeleydi; fakat aynı zamanda gerçek siyasi anlamında bir sınıf mücadelesiydi. Bu mücadelenin bir tarafında, önde gelen toprak sahiplerinin hatırı sayılır bir kesiminden oluşan görece sıkı bir grup vardı. Diğer tarafındaysa çok farklı çıkarlara sahip, fakat büyük bir çoğunluğun kendisini siyasi baskı ya da iktisadi sömürüye veya her ikisine birden karşı korumaya çalıştığı, çok daha az birleşmiş bir insan topluluğu yer alıyordu. Bununla birlikte siyasi sınıf mücadelesinin üstü, –sınıf mücadelelerinde ekseriyetle olduğu gibi– bir gerçek tarafından örtülmüştü: Bu biçimsel olarak "tabakalar" arasında bir mücadeleydi ve bu nedenle Pleblere, Patrici değil de Pleb olmaları dışında (ki bu da tamamen teknik ve hukuki bir şeydi) her açıdan oligarşinin mensubu olma niteliği taşıyan insanlar liderlik ediyordu. "Tabakalar çatışması"nın iki farklı Pleb grubu arasında gerçekleşen bir dizi örtük pazarlığı da içerdiği söylenebilir: Bir yanda önemli iktisadi şikâyetlere ya da taleplere sahip olan ve aksi takdirde erişmek için gayet yeterli oldukları makamlar için karşılarına çıkarılan katı hukuki yetersizliklerin kaldırılmasıyla ilgili tamamıyla siyasi (ve genellikle, hiç kuşku yok ki bencilce) amaçlar taşıyan önderler; diğer taraftaysa Pleb olmalarından kaynaklı hukuki yetersizlikler zaten büyük bir çoğunluğunun hiçbir şekilde ulaşmayı ümit edemeyeceği makamlar için geçerli olduğundan, *salt Pleb olmaları nedeniyle* pek de mağdur olmayan Pleb kitleleri. Bu nedenle diğeriyle birlikte hareket etmek, Plebler içindeki her iki ana grubun da çıkarınaydı: Pleb kitleleri önderlerine makam sahibi olmalarında yardım edeceklerdi ki önderler onların koruyucuları olarak daha etkili olabilsinler. Önderler de koşullarını düzeltmeye

yönelik kendi arzularına ulaşmalarını sağlayacakları umuduyla, kitlelerin kendi ikballeri açısından vazgeçilmez olan yardımını elde edeceklerdi. “Tabakalar çatışması” *hem* bir “tabakalar” arası çatışma, *hem* de –Roma tarihi açısından istisnai bir şekilde– alt sınıfların, ya da en azından alt sınıfların üst katmanlarının,[738] zaman zaman etkin bir rol oynadıkları bir sınıf mücadelesiydi.

“Tabakalar çatışması” dönemine ilişkin tarihsel anlatı büyük oranda bozulmuştur ve Livy (MÖ 293’e kadar) ve Halikarnaslı Dionysius’un (MÖ 441’e kadar) uzun anlatılarındaki ayrıntıların büyük bir kısmı kurgusal olmalıdır. Bu isimlerin kayıt altına aldıklarını iddia ettikleri olayların temel özellikleri bile, zaman zaman ciddi kuşkular uyandırır. Bunlardan biri, özellikle Pleblerin heterojen karakteri açısından aydınlatıcıdır: Bu, Livy, VI.39’da bulunan (özellikle §§ 1-2, 8-12) ve “Licinius-Sextius teklifleri”yle ilgili Licinius ve Sextius’un aslında ne kadar farklı tutumları olduğunu ortaya koyan bir pasajdır. Bu iki tribünün esas niyetleri (hâlâ tüm Pleblere kapalı olan) konsüllük elde etmekken, takipçi kitleleri toprak ve borçlara ilişkin iktisadi nitelikteki bir reformla çok daha fazla ilgilenmektedir. Aslında Licinius, Sextius ve benzerleri, kendi siyasi tutkularını tatmin etmiş ve kısa süre içinde dünya görüşlerini de tamamıyla paylaşmaya başladıkları hâkim sınıfa girmiştir. Bununla birlikte, bundan sonra “fakirler için destekleyecek birisini bulmak daha da zorlaşmış” (Brunt, *SCRR* 58) ve yoksulların içinde bulundukları koşullar, MÖ 133’ten sonra bir kez daha bu tür kişilerin ortaya çıkmasıyla yeni bir siyasi çatışmalar silsilesi patlak verene dek ağırlaşmak durumunda kalmıştır.

Livy ve Dionysius’un, Pleblerin şikâyetlerine fazla sempatik yaklaştıkları düşünülen Patrici ve Pleb bir dizi önemli siyasi figürün önde gelen Patriciler tarafından öldürülmesine ya da hukuken katline ilişkin anlatılarını okumak da yararlıdır: Bu anlatılar, Roma hâkim sınıfının, gerçek bir halk lideri olduğunu gösterebilecek ve

belki de ilerici tipte bir Yunan tiranı (cf. yukarıda V.i) rolünü oynayabilecekmiş gibi gözüken herkesi acımasızca öldürmeye hazır olduğunu ortaya koymaktadır. Bu tür bir adam rahatlıkla kendisini – tam olarak Yunan *tyrannos*'un ifade ettiği anlamda– kral (*rex*) ilan etme niyeti taşımakla suçlanabilirdi. Cicero, bu tür adamlara dair, erken Cumhuriyet döneminde "*regnum*'u kendileri için ele geçirmeyi amaçlayan" üç meşhur örnek vermeye bayılırdı: Sırasıyla 485, 439 ve 384 yıllarında ortaya çıktıkları rivayet edilen ve hikâyeleri A. W. Lintott[739] tarafından yakın geçmişte tekrar ele alınan bu kişiler, Spurius Cassius, Spurius Maelius ve Marcus Manlius Capitolinus idi. Bu hususta, Cicero'nun, örneğin *Laelius* 40'ta, Tiberius Gracchus'u da *regnum*'u kendisi için ele geçirmeye çalışmakla ve aslında "birkaç aylığına" başarılı olmakla suçladığını ve tribün C. Memmius'un, (ki bir *popularis*'ti: bkz. bu bölümün v. alt bölümü), MÖ 111 yılında Pleblere gerçek haklarını geri vermesinin, muhalifleri tarafından bir *regni paratio*, yani bir kişinin kendisini *rex* yapmak için kurduğu komplo olarak görülmesinden alaycı bir dille söz ettiğini hatırlamalıyız (Sall., *BJ* 31.8). Bahsettiğim üç kişiyle ilgili anlatıların bir kısmı kurgu, Geç Cumhuriyet döneminden yapılan bir retrojeksiyon da olabilir; fakat ana hatlarının doğru olduğunu ve Livy, Cicero ve benzerlerinin bu tür adamlara yönelik tutumlarının her halükârda önem taşıdığını kabul edeceğim. Gerçekten de Roma oligarklarının kendi imtiyazlarını tehdit ettiğine inandıkları herkese yönelik acımasız tutumlarına gereken dikkati göstermek gerekir. Bu, Livy ve diğer kaynakların son derece sempati gösterdikleri ve modern tarihçilerin de sık sık mazeret bulmaya çalıştıkları bir tutumdu. Hâkim oligarşi karşısında, açık bir biçimde imtiyazsızların tarafını tutmak, tehlikeli bir şeydi.

(iii)
Gelişkin Cumhuriyet

“Tabakalar çatışması”nın sonucu, baştaki patrici oligarşisinin yerini, görünüş ve davranışları açısından pek az fark gösteren bir patrici-pleb oligarşisine bırakması oldu. Sayılarının düzenli bir şekilde azalması, dışlayıcı oligarşilerin karakteristik bir özelliğidir (bkz. yukarıda V.i’in ikinci paragrafı ve 6. dipnotu) ve Romalı Patriciler de bu kurala istisna teşkil etmiyorlardı. Büyük toplumsal itibarlarının yanı sıra birkaç önemsiz anayasal hakkı da ellerinde tutarak, teknik açıdan bir “tabaka” olmaya devam ettiler; fakat mensuplarının etkili konumları artık Patrici olarak sahip oldukları statüden ziyade, ellerinde bulundurdukları ve kendi başına onlara pek az siyasi imtiyaz sağlayan servete dayanıyordu. Fakat bu aşamada bile, Roma tarihi boyunca fark edilebilecek bir fenomeni gözlemleyebiliriz: Hâkim sınıf, her ne kadar tabanının tedrici bir şekilde genişlemesini isteksizce kabul etmişse de, bir şekilde karakterini korumayı başarmıştı. Patrici oligarşisi patrici-pleb oligarşine dönüştü: MÖ ikinci yüzyılın başlarına gelindiğinde Senato hâlihazırda ağırlıklı olarak plebleşmiş bulunuyordu –ve tabii ki fiilî olarak Roma “yönetimi” (bir önceki alt bölümüm ilk paragrafında belirttiği gibi), Senato demekti: Bu kurumun üyeleri, aslen devlet görevine seçilmiş ve yaşamları boyunca bunu ellerinde tutan kişilerdi. Büyük paye sahibi insanların Roma’da gördükleri abartılı itibar, tartışmaların konsül statüsüne sahip olanlar (konsüller ve sabık konsüller) tarafından domine edildiği Senato’nun işleyişinde de görülebilirdi. Böylece, bir avuç “yeni insan”, genellikle ya Cicero gibi sıra dışı bir hitabet yeteneğine sahip oldukları ya da oligarşinin önde gelen ailelerinin himayesinden yararlandıkları için saflarına katılma hakkı kazansa da, oligarşi pek çok açıdan bir oligarşi olarak kaldı.

“Tabakalar çatışması”nın sona ermesinin ve özellikle Patricilere ait imtiyazların büyük bir kısmının ortadan kalkmasının ardından, yavaş yavaş yeni bir kavram ortaya çıktı: *Nobilitas*, yani “soyluluk”. *Nobiles*, Patricilerin aksine, hiçbir zaman modern anlamıyla katı bir

“tabaka”, hukuki bir sınıf olmadı (yani bu sınıfın mensupları hiçbir zaman *nobilitas* olmalarından kaynaklanan herhangi bir anayasal imtiyazdan faydalanmadılar); fakat bu herkesin bildiği toplumsal bir sınıftı ve mensuplarının müşterek siyasi nüfuzları o kadar büyüktü ki, fiiliyatta en yüksek makam olan konsüllüğe kendilerinden başkalarının ulaşmasını güçleştirebilirlerdi. *Nobilis*’in kesin tanımı üzerine çokça tartışılmıştır ve şu an bile sorunun tamamıyla çözüldüğü konusunda tatmin olmuş değilim: Katı bir “yasal” ya da “anayasal” tanımın olmadığı ve günümüze ulaşan edebî kaynakların genellikle konuyla ilgili özel bir çıkarları olduğu gerçeğini hesaba katmalıyız. Pek çok tarihçi artık Matthias Gelzer’in, ilk olarak 1912 yılında yayımlanan ve Geç Cumhuriyet döneminde *nobiles* teriminin yalnızca konsül ailelerini –konsüllerin, yani vakti zamanında konsüllük yapmış olanların soyundan gelenleri– kapsadığını ileri süren görüşünü kabul ediyor gibi gözükmektedir.[740] Soyluluğun dışarıya kapalılığı Sallust’a ait sık alıntılanan bir pasajda (bir miktar abartıyla birlikte) dile getirilmiştir: Sallust, “Konsüllüğü, babadan oğula devrederler,” der (*onsulatum nobilitas inter seper manus tradebat*: *BJ* 63.6; cf. *Cat*. 23.6).

Senatörler bir devlet makamına –MÖ 80’den sonra *quaestor*’luğa– seçilmeleri sayesinde senatör olabiliyorlardı. Bu nedenle konumlarını dolaylı olarak halk seçimine borçluydular (onları seçen Meclis, Cumhuriyet’in ilk dönemlerinden itibaren *comitia tributa* idi: Aşağıya ve 8. ve 9. dipnotlara bakınız). Bir kez senatör olduktan sonra, payelerini ömür boyunca ellerinde tutuyor ve tabii ki ellerindeki bu pozisyonu ekseriyetle oğullarına geçirebiliyorlardı (çok fazla oğulları olmaması kaydıyla). Fakat Senato üyeliği Cumhuriyet döneminde hiçbir zaman *hukuken* kalıtsal olmamıştı, senatör aileleri de henüz herhangi bir özel yasal haktan faydalanmıyorlardı. Yasa önünde, önem teşkil eden her açıdan, tüm yurttaşlar teorik olarak eşitti. (Uygulamadaysa çok daha

az hukuksal eşitlik vardı.) Cumhuriyet'in son yüzyılında yeni bir toplumsal grubun ortaya çıktığını ve giderek önem kazandığını görüyoruz: *Equester*'ler (*equites* ya da *equester ordo*). Esasen yurttaş süvariler olan (*eques* kelimesi kelimesine "atlı" demektir; bu yüzden yaygın çevirisi "şövalye"dir) ve daha sonra özellikle devlet sözleşmeleri ve özellikle de iltizamlarla ilişkilendirilen bu topluluğun ilgi çekici evriminin izini sürmekle vaktinizi almamalıyım. Bu topluluk Gaius Gracchus döneminden (MÖ 123-122) başlayarak özel bir anayasal işlev kazanmıştı ve bu sahip oldukları tek anayasal işlevdi: *Iudices*'in ya da *quaestiones* vekillerinin, yani Geç Cumhuriyet döneminde (sınıflandırmamıza göre hem ceza hem de medeni hukuk alanındaki) bazı önemli davalara bakan daimî tribünlerin başta tümü, sonrasındaysa bir kısmı bu gruptan çıkıyordu. Bu sınıfa (*equester*'lere) girmek için gerekli olan şart maliydi: Belirli bir asgari değerde mülkiyet sahibi olmak –Cumhuriyetin son yıllarında ve *Principate* döneminde bu, 400.000 HS idi. (Senatörler, ortalama olarak, tabii ki *equester*'lerden da zengindiler; fakat Cumhuriyet döneminde garip bir şekilde, senatör olmak için teorik olarak daha yüksek bir mali şart aranmıyormuş gibi gözüküyor.) Senatörler gibi *equester*'ler de, altın yüzük takmak ya da tiyatroda özel yerlerde oturmak gibi belirli *toplumsal* imtiyazlardan yararlanıyorlardı. Fakat en az on sekiz yüzyıl boyunca münhasıran ellerinde tuttukları *comitia centuriata*'da oylarına verilen ekstra "ağırlık" dışında tek *siyasi* imtiyazları (önemli fakat son derece sınırlı bir imtiyazdı) *quaetiones*'te vekil olarak görev almaktı. Mahkemeler önünde, teorik olarak tıpkı senatörler gibi, sıradan yurttaşlardan daha iyi bir konuma sahip değillerdi. Aileleri de herhangi bir imtiyazdan faydalanmıyordu. *Equester* statüsü, her ne kadar pratikte *ordo equester*'e giriş sağlayan mülkiyet babadan oğula geçme eğilimindeyse ve oğulun yalnızca tek erkek çocuk olması

durumunda babasının payesini devralma şansı yüksekse de, teorik olarak kalıtsal değildi.[741]

Anlamakta güçlük çektiğim bir nedenden dolayı, bazı modern araştırmacılar, senatörlerle *equester*'ler arasında var olduğu iddia edilen önemli çatışmayla ilgili olarak ortalığı velveleye vermişlerdir. Arada sırada iki tabaka geçici olarak ihtilafa düşebiliyordu: Her şeyden önce, yaklaşık olarak MÖ 122-70 yılları arasında *quaestiones*'in birleşimi, aralarında bir çatışma nedeniydi. Cicero tarafından Gaius Gracchus'a atfedilen (*De leg*. III.20) *quaestiones*'i *equester*'lere verirken "hançeri foruma attığı" mealindeki ünlü söz –Badian'ın haklı bir şekilde belirttiği gibi– "açıkça (tabi eğer gerçekten yaşandıysa) retorik bir abartmaydı" (*PS* 65). Yine, MÖ 61'in sonlarında Senato ilk başta, (*equester*'lerin önde gelen kesimi olan) *publicani*'nin zengin Asya eyaletinin ondalık vergilerini toplama hakkını elde ettikleri sözleşmelere göre ödemekle yükümlü oldukları miktarlarda hatırı sayılır bir indirime gidilmesi yönündeki taleplerini karşılamayı reddetmişti.[742] Ama o zaman bile, anlaşmazlık geçiciydi: Yeniden Badian'dan aktaracak olursak, "Asya sözleşmeleri meselesi Senato ve *publicani* arasında bir kopmaya neden olmadı" (*PS* 112). Aslında Senato ile *equester ordo* arasında hiçbir zaman uzun soluklu ya da derinlere kök salmış bir düşmanlık ortaya çıkmadı. Brunt'un, Geç Cumhuriyet dönemindeki *Equites* üzerine yazdığı ve ilk olarak 1965 yılında yayımlanan[743] mükemmel makalesinde dile getirdiği fikirlere tamamen katılıyorum. "Geç Cumhuriyet döneminde siyasetin belirgin bir özelliği Senato ve *Equites* arasındaki geçimsizlikti," cümlesiyle başlayan makale, aynı paragrafta, "tabakaları birleştiren şeyler, bölenlerden daha fazlaymış gibi gözükmektedir. Aslında kanımca ihtilaf alanı genellikle zannedildiğinden daha sınırlıydı. *Equites* [geniş anlamıyla] Senato'nunkilerle çatışan iktisadi çıkarlara sahip birleşik bir baskı grubu oluşturmuyordu. Dahası vuku bulan

anlaşmazlıklar … kritik süreçte, yani Pompey ve Caesar dönemlerinde kesin bir şekilde sona ermişti” (*ELR* 117-8 = *CRR*, der. R. Seager, 83-4) sonucuna varmaktadır. Bu, tabii ki, eğer Marksist görüşü benimser ve sınıf mücadelesini toplumdaki gerçek temel antagonizma biçimi olarak görürsek, tam da beklememiz gereken şeydir; çünkü bu görüşe göre senatörler ve *equester*’ler iki farklı sınıf olarak görülemezler ve bu nedenle aralarında bir sınıf mücadelesi ortaya çıkamaz. Aslında iki grup da son derece homojendi: *Equester*’ler, her ne kadar bir bütün olarak senatörlerden daha az zengin olsalar da, esasen en zengin Romalılar arasındaki, magistratlığa gelmek de dahil olmak üzere siyasi bir kariyer peşinde olmayan (ya da henüz bunun peşine düşmemiş) kişilerdi. Büyük kazanç sağlayacağı neredeyse kesin olan *equester*’lere açık olan kariyeri, bir siyasi kariyer olarak Senatörlüğün daha riskli avantajlarına açıkça tercih eden önde gelen *equester ordo* mensuplarına verilebilecek üç iyi örnek, Cicero’nun hayat boyu arkadaşı olan T. Pomponius Atticus, Augustus’un dostu ve edebiyatçıların hamisi C. Maecenas ve Seneca ile Gallio’nun kardeşi ve şair Lucan’ın babası olan M. Annaeus Mela idi.[744] *Equester*’lerin esas olarak “iş adamları” olduğuna ilişkin eski görüşe karşı Brunt, Nicolet ve diğerleri, senatörler gibi onların da esasen finans ve tefecilikten (fakat “ticaretten” değil, tüccar rolünde pek görünmezler) büyük kazanç elde edebilen, fakat normalde bu kazançları toprağa yatıran toprak sahipleri olduklarını kuşkuya yer bırakmayacak şekilde göstermişlerdir (bkz. yine n.4). Senatörler ve *equester*’ler arasında kök salmış olduğu iddia edilen karşıtlık, modern dönemlerde tarihçilerin son derece çürük temeller sağlayan birkaç antik metin üzerinden inşa ettikleri bir mittir. Toprak sahipleri ve finans alanına yatırım yapanlar (ki bu ikinciler de hemen her zaman toprak sahibiydi) ile (köleler bir yana) köylüler ve zanaatkârlar arasındaki temel çıkar çatışmasıyla kıyaslandığında,

hâkim sınıf içindeki ağız dalaşları, ister senatörlerle *equester*'ler arasında, isterse diğer gruplar arasında olsun, dünyanın kaymağının nasıl paylaşılacağına dair yüzeysel anlaşmazlıklar olmaktan öteye gidemez.

O halde, senatörler ve *equester*'ler iki tabaka, iki *ordines* idi. Dar ve tamamıyla siyasi bir anlamda kullanıldığında *ordo*[745] sözcüğü, Geç Cumhuriyet döneminde, genellikle *ordo senatorius* ve *ordo equester*'i işaret ediyordu. Kaynaklarda "*Uterque ordo*", yani her iki tabaka ifadesine rastlarız ve Cicero, siyasi ideali olarak, *concordia ordinum*'dan[746] yani tabakaların uyumundan söz ettiğinde, sadece senatörleri ve *equester*'leri kastediyordu. Bizim terminolojimize göre "*Plebler*" erken Cumhuriyet döneminde Patricilere karşı bir "tabaka"ydılar; fakat farazi "*ordo plebius*" ifadesi, Geç Cumhuriyet döneminde hiçbir zaman kullanılmamış gibi gözükmektedir. (Bununla birlikte, "*ordo*" sözcüğü, zaman zaman daha genel bir biçimde kullanılmış ve örneğin, sadece *scribae* ve *praecones*'e değil, azatlılar, rençperler, çobanlar veya tüccarlara da yakıştırılmıştır.)

Roma, kuşkusuz hiçbir zaman bir demokrasi ya da ona benzer bir şey olmamıştı. Tabii ki Roma anayasasında bazı demokratik unsurlar mevcuttu; fakat oligarşik unsurlar özellikle daha güçlüydü ve anayasanın genel karakteri de kuvvetli bir şekilde oligarşikti. Roma'nın yoksul sınıfları ölümcül hatalar yaptılar: Pek çok Yunan şehrindeki yoksul yurttaşların örneğini takip etmeyi ve Roma devletinin henüz (tabiricaizse) *polis*-tipi bir demokrasinin pratik bir ihtimal haline gelebilecek kadar küçük olduğu bir dönemde, daha demokratik bir toplumun yaratılmasını sağlayabilecek siyasi hakların genişletilmesini ve geliştirilmesini talep etmeyi başaramadılar. Her şeyden önce, egemen Meclislerin, *comitia centuriata* ve *comitia tributa*'nın (*concilium plebis*) tatminkâr olmaktan son derece uzak doğasında ve işleyişinde temel bir

değişim yaratmayı (ve muhtemelen talep etmeyi bile) beceremediler.[747] Bu meclislerde tartışmaya izin verilmiyordu (bu bölümün bir önceki alt bölümüne bakın) ve meclisler önde gelen isimlerin her türlü manipülasyonuna açıktı. Meclislerde grup oylaması sistemi kullanılıyordu ki bu sistem, *centuraite* Meclisi örneğinde (en önemli meclis buydu), MÖ üçüncü yüzyılın ikinci yarısında yapılan bir reformun ardından açıkça daha az böyle olsa da, büyük oranda zenginlerin lehine işliyordu.[748] Roma alt sınıfları, esaslı anayasal reformlar için çalışmak yerine, tabiricaizse "kendi taraflarında" olduklarına inandıkları –Geç Cumhuriyet döneminde *populares* (Yunancada *dēmotikoi*) adı verilen– önderler arama, bütünüyle onlara itimat etme ve onları iktidar mevkilerine getirmeye çalışma eğilimindeydiler. Bu başarısızlığın bir nedeninin, Yunan şehirlerinin pek çoğunda (özellikle de Atina'da) bulunmuyormuş gibi gözüken, fakat Roma toplumsal ve siyasi yaşamında çok önemli bir rol oynamış olan ve Roma yönetimine girdikten sonra tedricen Yunan dünyasına da yayılan himaye ve mahmilik kurumunun bir dizi sinsice biçim altındaki mevcudiyeti olduğunu düşünüyorum. Bu meseleyi ana hatlarıyla, *British Journal of Sociology* 5 (1954) 33-48'de yayımlanan SVP = "Suffragium: from vote to patronage" başlıklı makalemde,[749] bütün bir Geç İmparatorluk dönemi için tartışmıştım ve bunun hakkında bu bölümün v. alt bölümünde söyleyeceğim başka şeyler de olacak. Fakat burada, sınıf mücadelesinde himayenin oynadığı rolü açıklığa kavuşturmak için birkaç meseleyi izah etmek gerekiyor.

Roma toplumunda himaye pek çok biçim alabiliyordu. Konuya henüz pek aşinalık kazanmamış olanlar, *OCD*[2] 1791, *s.v.* "Patronus"ta (ve bkz. 252, *s.v.* "Cliens") A. Momigliano'ya ait iyi bir özet bulabilirler. Erken dönemlerden Geç İmparatorluğa kadar doğru bir şekilde tanımlanması çok güç bir toplumsal kurum olarak resmî mahmilikten (*clientela*) söz edildiğini görürüz. Bu kurum ilk

olarak “Kralların yasaları” (*leges regiae*) adı verilen ve Halikarnaslı Dionysius’un Romulus tarafından kabul edildiğini söylediği yasalarda karşımıza çıkar (*Ant. Rom.* II.9-10). Daha sonra MÖ 451-450 tarihli *On İki Tablet*’ten günümüze kalan ve bir bölümünde mahmisine sahtekârca davranan bir hamiye “beddua edilmesi”ni şart koşan iki yasada da bahsinin geçtiğini görürüz (VIII.21: *sacer esto*).[750] Cicero, Pleblerin aslen Patricilerin mahmileri olduklarını söyler (*De rep.* II.16)[751] ve kuşkusuz pek çoğu öyledir –eğer öyleyse, bu “tabakalar çatışması” açısından işleri daha da karıştıran bir unsur olacaktır, zira *clientela*’nın bizatihi varlığı, en gelişkin biçimiyle, *clientes*’i *patroni*’lerine bağımlı ve itaatkâr kılma eğilimindedir. *Clientela*’nın belirli bir biçimi, doğası gereği, çok katı bir şekilde tanımlanır hale gelmiş ve kendi başına Roma hukuk kitaplarının sıkça dikkatini çeken bir konu olmuştur: Bu azatlının, *patron*’u haline gelen ve bir dizi yükümlülükle borçlu olduğu eski efendisiyle olan ilişkisidir. Hamilik ve mahmiliğin diğer biçimleri, çok iyi tanımlanmamış olabilir ve şahsi düşüncem şu ki, aradaki bağın doğası her bir örnekte büyük ölçüde farklılık gösterebilir. Bu bağ çok kuvvetli olabilir: Milattan sonra dördüncü yüzyılın sonu gibi geç bir tarihte, Ammianus’tan çok zengin bir *praefectus praetorio* olan Sextus Petronius Probus’un, “her ne kadar *bir mahmi ya da bir köleye* yasa dışı bir şey yapmasını asla emretmeyecek kadar asil ruhlu olsa da, yine de onlardan birinin suç işlediğini ortaya çıkarırsa, adamı adalet karşısında ve neyin doğru ya da onurlu olduğuna bakmadan ya da soruşturmadan savunduğunu” duyarız (XXVII.xi.4).

Dışişleri alanında da dikkat çekici bir benzerlik söz konusudur. Roma aşama aşama bugünlerde genellikle “mahmi devlet” adı verilen bir dizi devlete sahip olmuştu ve pek çok modern yazar, Romalıların bu devletlerle ilişkilerini kadim *patrocinium* ve *clientela* kurumları çerçevesinde tasavvur ettiklerine inanmaktadır –

gerçi Mamigliano’nun da dediği gibi, “bazı mağlup devletlerin Roma’yla olan ilişkilerinin bir mahmilik ilişkisi olarak tarif edilip edilemeyeceği tartışmalı bir husustur” (*OCD*² 252) ve tabii ki bu ilişkiyi tanımlamak için gerçekte kullanılan terimler normalde “dostlar”, “müttefikler”, “antlaşma-ortakları” (*amici*, *socii*, *foederati*) olacaktır. Sherwin-White haklı olarak her ne kadar “mahmilik ve hamilik Romalıların onlara yönelik tutumlarının arka planını oluşturmuş olsa da”, “‘Mahmi devletler’den söz etmek bir metafor kullanmaktır. Bu Romalılar için bir uluslararası hukuk terimi değildir. Aslında mahmi devletler yoktu” gözleminde bulunmaktadır (*RC*² 188).[752] Aslına bakılırsa, Sherwin-White bizzat Roma’nın müttefikleri ile olan ilişkisine dair doktrinin açık bir beyanı olarak gördüğü şeyi bir *clientela* biçimi olarak resmetmeye çalışsa da, Roma Senatosu tarafından (MÖ 167’de) kullanılan sözcük aslında *clientela* değil, çok farklı bir metafordur: *Tutela*, yani Roma hukukçuları tarafından çocukların ve kadınların “koruyuculuğu” anlamında kullanılan bir terim (Livy XLV.18.2). Bununla birlikte, önde gelen bir Yunan devleti tarafından Roma’yla olan ilişkisini tarif etmek için *patrocinium* ve *clientela* sözcüklerinin kullanıldığı en az bir örnek bulunmaktadır. Livy’de (ki onun da kaynağı Polybius’tur), MÖ 190 yılında Rodos’tan gelen elçiler, kendi ülkelerinin Roma’yla olan *amicitia*’sından ve Roma’nın krallık hâkimiyetine karşı *libertas*’larının korunması için verdiği taahhütten söz ettikten sonra, Roma’nın üzerlerindeki *patrocinium*’undan ve Romalıların *fides* ve *clientela*’sına kabul edildiklerinden bahsederek devam ederler (XXXVII.liv.3, 15-17). Himaye metaforunun uygun düştüğü düşünülebilecek ilişkiler geliştiren tarafın hiçbir şekilde sadece Roma’dan ibaret olmadığını ve bazı tabi devletlerin de böyle yaptığını eklemeliyim: Tekil Romalılar, özellikle de fatih generaller, ele geçirdikleri ya da yardımda bulundukları şehirlerin, hatta ülkelerin tamamının kalıtsal

patroni'leri haline gelmişlerdi –örneğin geleneksel olarak Fabricius Luscinus (MÖ 278'den başlayarak) tüm Samnitlerin ve tabii ki M. Claudius Marcellus (MÖ 210'dan başlayarak) tüm Sicilya'nın hamisi olmuştu.[753]

Roma toplumunda hamilik ve mahmilik biçimlerinin derin köklere sahip varlığının, toplumsal olduğu kadar siyasal olarak da büyük sonuçlar doğurduğuna inanıyorum. Alt sınıfların siyasal hareketliliklerinin hâlâ bir ölçüde mümkün olduğu Cumhuriyet döneminde bile, pek çok birey, hamilerine itaat ederek ya da onların bilindik tutumlarını dikkate alarak, siyasi sınıf mücadelesine aktif bir şekilde katılmaktan geri durmuş ve hatta kendilerininkinin tam karşıtı çıkarlara sahip olanların tarafında yer almaya ikna edilmiş olmalıdır. Geç Cumhuriyet döneminde yaşamış Publilius Syrus'un[754] derlemesindeki atasözlerinden biri, "bir iyilik [*beneficium*] kabul etmek, bir kişinin özgürlüğünü satmasıdır" der (61); bir diğeriyse, "bir iyilik [*officium*] istemek bir kölelik biçimidir," diye ileri sürer (641). *Principate* döneminde, bu bölümün son iki alt bölümünde göreceğimiz gibi, alt sınıfların üzerindeki buna benzer siyasi nüfuz biçimleri büyük oranda yok olmuş ve himayenin bir ekâbir açısından değer taşıyabileceği biçimler değişmişti. Aşağıdan seçimin neredeyse sona ermesiyle ve aslında aşağıdan gelen her türlü inisiyatifin tedricen yok olmasıyla birlikte siyasi otorite İmparatorun ellerinde yoğunlaştıkça, himayenin yeni rolü, başta hamiye getirdiği, hem şerefli hem de kazançlı olabilecek her tür makama öneride bulunabilmesini –ve genellikle atamanın yapılmasını sağlamasını da– mümkün kılan itibar ve nüfuz nedeniyle büyük bir önem kazandı (bkz. bu bölümün v. ve vi. alt bölümleri). İmparatorların boş yere engellemeye çalıştığı (bkz. v. alt bölüm) *venale suffragium* (satın alınmış himaye) ise şüphesiz inatçılığını kısmen bir haminin mahmisine karşılıksız olarak verdiği *suffragium*'un –himaye– doğal bir sonucu olması

gerçeğine borçluydu. Beşinci alt bölümde, Tacitus'a ait son derece aydınlatıcı bir pasajdan yola çıkarak (*Ann*. I.75.1-2), erken *Principate*'nin ekâbirleri için himaye haklarının mutlak bir biçimde özgürce, *iyiye ya da kötüye* kullanılmasının, bizatihi *libertas*'ın vazgeçilmez bir parçası olduğunu göstereceğim.

Sadece özellikle bu isimlerin kullanıldığı, söz konusu kişilerin "*patroni*" ve "*cliente*s" diye adlandırıldığı ya da teknik "*patrocinium*" ve "*clientela*" terimlerinin geçtiği görece nadir örnekleri hesaba katacak olursak, hamilik ve mahmiliğin her yere nüfuz eden etkisini göz ardı etmek kolay olacaktır. Aslında gerçekten de şu ya da bu biçimde bir hami-mahmi ilişkisi olan bir ilişkinin, karşı tarafı gücendirme korkusuyla böyle adlandırılmadığı pek çok durum vardı. Bu bölümün v. alt bölümünde gerçek bir beyefendinin, hamisinin, o hami imparatorun kendisi olsa bile, mahmisi olarak değil de "arkadaşı" (*amicus*) olarak adlandırılmayı beklediğini gösteriyorum. Geç Cumhuriyet döneminden başlayarak önde gelen kişilerin, başta tavsiye mektupları yazmak olmak üzere, kendilerinden daha aşağı bir konumdakilerin işleriyle uğraştıkları sayısız örnek biliyoruz. Bu tür mektupların pek çoğu tavsiye mektubu yazılan kişiden "*amicus*" olarak söz eder ve bu mektupların pek azı söz konusu kişinin teknik olarak bir "*cliens*" olup olmadığını söylememizi mümkün kılan bir ifade içerir –ve bu pek de önemli değildir. Örneğin son derece basit bir Mısırlı olan ve kendisi için Pliny ve Trajan arasında dört mektubun gidip geldiği Harpocras'ı ele alalım (bkz. *SVP* 41 ve n.5): Harpocras, Pliny'nin resmen mahmisi miydi? Yine, bunun herhangi bir önemi var mıydı? Açık olan şudur ki, himaye teknik olarak mahmi olanlardan oluşan çevrenin çok daha ötesine ulaşabilirdi ve bu geniş anlamıyla himayenin önemi *Principate* ve Geç İmparatorluk dönemlerinde azalmamış tersine artmıştır. Yukarıda IV.ii'de (ve bkz. 42. dipnotu) kısaca kırsal himayenin dördüncü ve beşinci yüzyıllarda görünür olan iki biçimini açıklamıştım. Bunlardan biri Suriye ve Mısır'da,

diğeriyse Galya'da görülüyordu. Yine burada da kurumun kendisini yeni biçimlerde ortaya koyduğunu görüyoruz. Her zaman bunun için bir bedel ödenmesi gerekiyordu, fakat bilhassa Suriye'de köylülerin bu uygulamayı kendi lehlerine çevirdiklerini ve bunu pahalı da olsa sınıf mücadelesinin bir silahı olarak kullandıklarını görürüz.

Özellikle etkileyici bulduğum bir mevzuyu uzun uzadıya ele almanın cazibesine direneceğim: Roma devlet dininin hâkim sınıf tarafından siyasi üstünlük elde edecek şekilde manipüle edilmesi. Başka bir yerde yazdığım bir şeyi alıntılamama izin verilecek olursa (*RRW* 69):

> MÖ ikinci yüzyılın sonlarında yazan Yunan tarihçi Polybius, Romalıların dinî meseleler karşısındaki tutumlarından takdirle söz eder (VI.lvi.7-12). Fakat ayrıntılara girdiğinde Roma devletinin uyumunu korumasına en çok katkıda bulunan şeyin, normalde Latince *superstitio*'nun, bizim dilimizdeyse "batıl itikat"ın karşılığı olan ve genellikle aşağılayıcı bir anlamda kullanılan (örneğin Plutarkhos tarafından *Mor*. 277f-8a'da olduğu gibi; cf. 164e-71f) *deisidaimonia* olduğunu söyler. (Polybius'un burada kelimeyi kullanma biçimi bunun farkında olduğunu gösterir.) Belki de en iyisi bu sözcüğü burada "doğaüstü şeyler karşısında duyulan korku" şeklinde çevirmektir. Her halükârda, Polybius bu korkunun, kitleleri kontrol altında tutmak için bilinçli bir şekilde kullanılmasını onaylar. Roma üst sınıfları Polybius'un sıradan insanlara yönelik olumsuz görüşlerini paylaşıyor ve dini, siyaset ve devletin hizmetine sunmakta en ufak bir beis görmüyorlardı: Bu Cicero, Livy, Seneca ve hepsinden önce Roma dininin büyük otoritesi, Aziz Augustine'in daha sonra kendisine karşı müthiş bir polemik kaleme alacağı Varro da dahil olmak üzere pek çok yazar tarafından bir zorunluluk olarak kabul ediliyordu.[755]

Son derece acil durumlarda kullanılmak üzere saklanan bir dinî silahsa, oligarşinin hoşlanmadığı bir magistratın seçilmesini geçersiz kılmak,[756] oligarşinin itiraz edeceği yasaları (özellikle de tarımla ilgili olanları) çıkarmak üzere olan halk meclislerine son vermek ya da bu tür yasaları geriye dönük olarak ilga etmek için başvurulabilen kehanet (*auspicia*) idi.[757] C. Memmius'un, 111 yılındaki tribünlüğü sırasında Roma'daki "ister insan ister ilahi" olsun her şeyin bir azınlığın kontrolü altında olduğunu söylediğinde aklında olan şey

kuşkusuz bu tür güçlerdi (Sall., *BJ* 31.20: *divina et humana omnia penes paucos erant*). Roma hâkim sınıfının en açık sözlü mensuplarından biri olan Cicero’nun kehanetlere verdiği değeri de not edelim. Ona göre, konuşmalarında dile getirdiği gibi kehanetlerin hâkim sınıfın çıkarına kullanılmasını kolaylaştıran *leges Aelia et Fufia*, “en mukaddes yasalardı”; “devletin yararınaydılar”, “huzurun ve güvenliğin sur ve duvarlarıydılar”; “devletin ‘sık sık engelleyip sınırladıkları’ tribünlerin çılgınlıkları karşısındaki en sağlam burçlardılar.” Cicero, bu yasaların düşmanı olan Clodius’un çıkardığı bir yasayla 58 yılında kaldırılmalarına gelince, “bu yasayla devletin altüst olacağını fark etmeyen biri var mıdır?” diye soruyordu.[758] İdeal devlet için önerdiği mevzuatı içeren sözde “felsefi” eserlerinden birinde Cicero, magistratların, halkın işe yaramaz meclislerini engellemenin makul bir yöntemi olarak kehanetlere sahip olmaları gerektiğinde ısrar eder ve ekler: “Zira ölümsüz tanrılar, kehanetler vasıtasıyla halkın adil olmayan taşkınlığını dizginlerler!” (*De leg.* III.27). Oligarkların ölümsüz tanrıları etkili bir şekilde yanlarında hissetmelerini sağlayan şey kehanetlerdi.

(iv)
Yunan Dünyasının Romalılar Tarafından Fethi

Bu noktada, nerdeyse tüm Yunan dünyasının Roma İmparatorluğu’nun bünyesine nasıl katıldığına ilişkin çok kısa bir değerlendirmede bulunmak istiyorum. Bu bölümde daha sonra yeniden Roma’nın kendisine dönüp, Geç Cumhuriyet’ten başlayarak Roma toplumunda yaşanan gelişmelerin kısa bir eskizini vereceğim.

Roma’nın “tabakalar çatışması”nın ardından Akdeniz dünyasının büyük bir kısmını ele geçirmesi, bir buçuk yüzyıldan kısa bir sürede gerçekleşmişti. Yunan bölgesinde Roma’nın eline geçen ilk yer Sicilya oldu: Bu ada, Cato’nun sözleriyle “devletin tahıl ambarı,

plebs Romana'nın sütannesi" haline geldi (Cic., *II Verr.* ii.5). Roma, her ne kadar Makedonya bir eyalet olarak MÖ 146 yılına kadar resmen ilhak edilmese ve bir yüzyıldan daha uzun bir süre boyunca anakara Yunanistan'ındaki pek çok şehir teorik olarak özgür olmaya devam etse de, Makedonya ve Yunanistan üzerindeki denetimini ikinci yüzyıl başlarında tesis etmişti. Yunanistan MÖ 27'ye kadar belki de (Aka adını taşıyan) ayrı bir eyalet olarak örgütlenmemişti; fakat o zamana kadar Roma "protektorası" adını verebileceğimiz bir konumda kaldı. Roma'nın Makedonya ve Eski Yunanistan'ı fethedişi tekrar tekrar tasvir edilmiştir[759] ve buna ilişkin söyleyebilecek yeni bir şeyim yok. Roma'nın Yunanlılara karşı davranışları genellikle fethettikleri diğer halklara kıyasla daha az zalimce ve acımasızcaydı. Fakat 167 yılında çok sayıda Epirli (Livy'ye göre 150.000) L. Aemilius Paullus tarafından, resmî senatörlük politikası gereği köleleştirildi[760] ve 146 yılında Korint, L. Mummius tarafından yağmalanıp yıkıldı. Yukarıda V.iii'te (ve aşağıda Ek IV, § 2'de) açıkladığım gibi Roma, şehirlerin, artık Roma yönetimine karşı direniş fikrinden vazgeçen ve aslında büyük oranda onu aşağıdan gelen halk hareketlerine karşı bir güvence olarak iyi karşılayan servet sahibi sınıfların kontrolünde kalmasını sağlayarak Yunanistan'ın "sessiz" ve kendisine dost kalmasını sağlama almıştı. Roma'nın Yunanistan'a müdahalesinin ölçeği bu dönem için kestirilemez, zira çok az kanıt bulunmaktadır. Yukarıda V.iii'te, küçük Ahaya şehri Dyme'den günümüze ulaşma şansı bulan ve aşağıdan gelen herhangi bir devrimci hareketin söz konusu olması durumunda nelerin olabileceğini gösteren tek bir yazıttan söz etmiştim. Bu durumda Roma'nın benimsediği hareket tarzı, bu türden bir dizi müdahalenin bir örneği olabileceği gibi, tamamen münferit bir örnek de teşkil etmiş ve bu tür bir hareket nadiren "zorunlu" hale gelmiş olabilir. Her halükârda, Roma'nın Makedonya

valisi, Roma'nın desteklediği düzene karşı bir tehdidin doğması halinde Yunanistan'daki her şehre açıkça müdahale edebilirdi.

Yunan dünyasının geri kalanı, Küçük Asya'nın kuzeybatısındaki Pergamum merkezli zengin ve önemli Attalid Krallığı'ndan başlayarak aşama aşama Roma yönetimi altına girdi (ki bu süreci burada ayrıntılı bir şekilde ele almamız gerekmiyor). Bu krallık, son kralı olan III. Attalus'un (MÖ 133 yılında öldü) vasiyetiyle Roma'ya bırakıldı ve Aristonicus önderliğindeki büyük bir isyandan sonra 129 yılında bir eyalet haline getirildi. Hakkında pek az bilgiye sahip olduğumuz bu isyan, (nasıl başlamış olursa olsun) serfler ve köleler de dahil olmak üzere yoksulların ve imtiyaz sahibi olmayanların büyük bir çoğunluğunun, Romalılarla ve bölgedeki müreffeh Yunan şehirlerinin üst sınıflarıyla karşı karşıya geldiği bir sınıf savaşına dönüşmüş gibi gözükmektedir (bkz. aşağıda Ek IV, § 3 *init.*). Asya'da MÖ 88 yılında, Pontuslu VI. Mithridates tarafından, eyaletteki çok sayıda Romalı ve İtalyalının – kaynaklarımızdan ikisine göre 80.000, muhtemelen Sulla'nın hatıralarını kullanan Plutarkhos'a göre 150.000; fakat en düşük sayı bile büyük ölçüde abartılmış olmalıdır[761] – katledilmesiyle başlayan bir başka Roma karşıtı isyan daha çıktı. Bundan sonra Roma, Küçük Asya'nın batı ve güneyindeki geriye kalan kıyı bölgelerinin (ki Asya'daki Yunan şehirleri burada yoğunlaşmıştı) yanı sıra Sirenayka, Girit, Suriye ve Kıbrıs'ı ve nihayet (MÖ 30'da) 332 yılına Büyük İskender tarafından fethedilmesinden bu yana Helenistik bir krallık olan Mısır'ı, değişen ölçülerde tedricen bünyesine kattı. Küçük Asya'nın ve söz edilen diğer bölgelerin Roma'nın eline geçmesi, MÖ 129 yılında sonra herhangi bir büyük fetih savaşını gerektirmemiş olsa da, Roma'nın VI. Mithridates'e karşı (88 ve 65 yılları arasında) verdiği savaş ve kendi iç savaşları (özellikle 49 ve 31 yılları arasındakiler), şehirlerin düzenli vergilerden ayrı olarak muazzam miktarlarda ödeme yapmaya ve

donanma ve askerî kuvvet sağlamaya zorlandığı bir dizi dayatmaya neden oldu. Broughton'un belirttiği gibi "Roma Cumhuriyeti, Doğu eyaletlerinin insani ve maddi kaynaklarını, tüm mevcut rezervleri tükenene kadar, barışta sömürmüş, savaşta yağmalamıştı."[762] Roma genişlemesinin altında yatan bir etken olarak salt açgözlülük, her ikisi de Roma emperyalizminin bu veçhesinin önemini azaltmaya yönelik modern dönemde ortaya çıkan eğilime tepki gösteren W. V. Harris ve M. H. Crawford tarafından yeniden vurgulanmıştır.[763]

Burada, Roma tarafından *Principate* ve Geç İmparatorluk dönemlerinde gerçekleştirilen diğer fetihlere ilişkin bir şeyler söylemeyeceğim; fakat tabii ki Suriye'nin doğusu ve (Augustus döneminde Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırını oluşturan) Yukarı Fırat'ta ve Dicle'ye kadar olan doğu bölgelerinde İskender ve halefleri tarafından kurulan ve en azından kimi açılardan "Yunan" olan şehirler, içinde yer aldıkları ve zaman zaman Mezopotamya, Ermenistan, Osroene ve Asur adlı Roma vilayetlerinin bir parçasını oluşturan bölgenin Roma tarafından yönetilip yönetilmediğine bağlı olarak, imparatorluğa dahil oldular ve tekrar ondan ayrıldılar.[764]

Dikkatler, Atinalıların MÖ beşinci yüzyılda "imparatorluklarına" tabi olan devletleri sömürmelerine çok fazla odaklandığından, kendimize Roma İmparatorluğu'nun sömürüsünün tamamen farklı bir ölçek ve nicelikte gerçekleştiğini hatırlatmamız yararlı olacaktır. (Roma'nın sömürüsü için Jones, *RE* 144 ff. ve Badian *RILR*^{2}, özellikle bölüm vi'da kısa ve öz bir şekilde ortaya koyulan olgulara atıfta bulunmaktan daha fazlasını yapmama gerek yok.) Atina imparatorluğu haline gelen Attik Delos Birliği'nin ilk başta topladığı haraç, Thucydides tarafından verilen rakam olan (I.96.2) 460 *talent* doğru olsun ya da olmasın, 431-404 Peloponez Savaşlarından (M/L 39'un 87-8. sayfalarda yer alan notlarına bakınız) hemen önceki dönemde yıllık 400 *talent*'ten daha az miktarlarda seyrediyormuş gibi gözükmektedir. Bununla birlikte

kuşkusuz 425 yılında büyük bir artış göstermiş ve teorik bir rakam olduğu neredeyse kesin olan 1.400 *talent*'ten fazlasına ulaşmıştı (bkz. M/L 69). Ege bölgesindeki şehir-devletlerinin rakamları da buna dahildi. Cicero'nun MÖ 51-50 yıllarında Kıbrıs'ın da dahil olduğu Kilikya eyaletinin prokonsüllüğünü yaptığı dönemde yazmış olduğu bir mektuptan, seleflerinin yalnızca Kıbrıs şehir yönetiminden (o dönemler özellikle zengin bir bölge değildi ve birleşik eyaletin sadece küçük bir kısmını oluşturuyordu), merhamet gösterip askerleri konaklatma yükümlülüğünden muafiyet sağlamaları karşılığında, kişisel rüşvet olarak yılda en az 200 *talent*'lik (4.800.000 HS'ye eşit) bir miktar koparmayı âdet edindiklerini biliyoruz. Bu para kuşkusuz Kıbrıslılar için, Roma devletine ödemek zorunda oldukları resmî haraca ek ve ondan daha büyük bir yük anlamına geliyordu. Asker konaklatmadan muafiyet karşılığında Roma valilerinin şehirlerden para koparmalarının ne kadar yaygın olduğunu bilmiyorum; fakat bu uygulamanın Cicero'nun döneminden dört yüz elli yıl önce, beşinci yüzyılın ilk yıllarında Sirenayka'da da mevcut olduğuna ilişkin kesin kanıtlarımız var: Bkz. Synesius, *Ep.* CXXX, der. R. Hercher, *Epitologr. Graeci*, 1873 (=CXXIX*, *MPG* LXVI.1512BC içinde).

O halde eyalet valileri, Cicero'ya göre (*I Verr.* 56), başka kimse Verres'in MÖ 73-71 yıllarındaki valiliği sırasında Sicilya'dan topladığı en az 40 milyon HS'ye (1.600 *talent*'ten fazla) varan devasa miktara ulaşamamış olsa da, zaman zaman iyi kazanmış ve ayni ve nakdî olarak, yasa dışı para talepleriyle büyük kârlar elde etmiş olmalıdır. Mültezimler de, muhtemelen bir kural olarak çoğunlukla daha düşük olsa da, büyük kazançlar sağlamış olabilir: Badian'ın belirttiği gibi, "*Publicani*'nin zorla topladığı paralar, iyi valiler söz konusu olduğunda katlanılabilir, kötü valiler söz konusu olduğundaysa tahammül edilmez oluyordu" (*PS* 113). Pek çok modern yazar, valilerin olağan idareleri sırasında ellerinden *yasal olarak* geçen paralardan elde etmeleri beklenecek kazançlarla,

bahsettiğim *yasa dışı yollarla* zorla toplanan paraları birbirinden ayırmayı başaramamıştır. Kuşkusuz, valiler (ve *quaestor*'ları) yalnızca görev sürelerinin sonunda olsa da, ellerine ne geçtiği ve ne kadar harcadıkları konusunda hesap vermek zorundaydılar; fakat hiç değilse Julius Caesar'ın MÖ 59 tarihli *Lex Julia*'sından önce bu hesaplar, görünen o ki tuhaf bir şekilde kısaydı; zira Cicero, Verres'e karşı yaptığı konuşmalardan birinde, Verres'in MÖ 84 yılında Picenum konsülü Cn. Papirius Carbo'ya bağlı olarak yaptığı *quaestor*'luğuyla ilgili olarak verdiği hesaplara ilişkin resmî kaydı aktarmaktadır:

> 2.235.417 HS topladım. Askerlerin ödemeleri, tahıllar, elçiler, *proquaestor* ve *praetor* muhafızları için 1.635.417 HS harcadım. Arminium'da 600.000 HS bıraktım. Hesap, Senato'nun kararı uyarınca, şehir *quaestor*'ları, P. Lentulus ve L. Triarius'a teslim edildi (Cic., *II. Verr.* i.36-7).

Başka bir yerde daha önce yazdığım bir şeyden alıntı yaparak devam edecek olursam;

> Bu hesabın karmaşık ve devrimci bir süreçte verildiği ve Cicero'nun hesaplarını bu kadar kısa verebilecek bir adamın sıra dışı yüzsüzlüğünü sert bir şekilde tenkit ettiği doğrudur –"Bu hesap vermek mi? Sen ya da ben, Hortensius, ya da bir başkası bugüne kadar hesaplarını hiç böyle sundu mu? Burada ne var? Bu ne küstahlık! Bu ne arsızlık! Burada bugüne kadar teslim edilmiş hesaplara benzeyen ne var?" Yine de on üç ya da on dört yıl kadar geçtikten sonra, Verres'in hesapları sonunda kabul edildi (GRA 46).

O halde, kendi dürüstlüğüyle bu kadar sık övünen ve Kilikya'daki prokonsüllüğü sırasında gerçekten de yasa dışı hiçbir şey yapmamaya özen göstermiş olan Cicero'nun, yazışmalarında valiliğinden en az 2.200.000 HS değerinde (ya da 90 *talent*'ten biraz fazla) kazanç elde ettiğini açıkça yazması karşısında hiç şaşırmamalıyız (kendi verdiği rakamlar, *Ad fam.* V.xx.9; *Ad Att.* XI.i.2). Kendisi bu kazancın, şüphe yok ki çok doğru bir şekilde, "meşru olarak" elde edildiğini söylüyordu ("salvis legibus", *Ad. Fam.* V.xx.9). Hazineye bu rakamın dışında 1.000.000 *talent* daha

iade ederek, bu paranın kendi aralarında bölüştürülmesi gerektiğine inanan adamlarının öfkesine (“*ingemuit nostra cohors*”) bile maruz kalmıştı (*Ad Att.* VII.i.6).

⁂

Haddi zatında, Roma devletinin kendisi, Geç Cumhuriyet ve Erken *Principate* dönemlerinde (cf. bu bölümün v. alt bölümü) eyaletlerinin çoğundan toplanan vergilerden çok da fazla kazanç elde etmiyordu. Askerî ve idari masraflar alınan haraçtan düşüldüğünde, muhtemelen sadece Asya ve Sicilya gerçekten kayda değer bir artık üretiyordu. Fakat burada Marx’ın Engels’le birlikte 1851 ve 1862 yılları arasında, Marx bu gazetenin Londra muhabiriyken *New York Daily Tribune* için kaleme aldıkları bir dizi dikkat çekici makaleden birinde –toplamda 50’den fazla makale yazmışlardı– Hindistan’daki Britanya yönetimiyle ilgili yaptığı kimi keskin gözlemler aklımıza gelebilir (McLellan, *KMLT* 285-7). Söz konusu yazı 21 Eylül 1857 tarihli sayıda baş makale olarak basılmıştı. (Bu makale sırası geldiğinde *MECW*’de yayınlanıncaya kadar, *Karl Marx on Colonialism and Modernization*, der. Sholomo Avineri [New York, 1968, 1969] 235-9’da okunabilir). Marx’ın burada Britanyalıların Hindistan’dan kazanç elde etme yolları üzerine söylediği şey, daha küçük bir ölçekte Roma’nın imparatorluğun büyük bir kısmı üzerindeki yönetimi için de geçerliydi:

> Asya’da şu anki vaziyet, “Hindistan’daki hâkimiyetlerinin Britanya ulusu ve halkı için gerçek değeri nedir?” sorusunu gündeme getirmektedir. Doğrudan, yani haraç ya da Hindistan’dan yapılan tahsilattan Hindistan masraflarının çıkarılmasından sonra kalan artık biçiminde, Britanya Hazinesine hiçbir şey ulaşmamaktadır. Tersine yıllık harcama daha fazladır. ... Britanya hükümeti, Doğu Hindistan Şirketi’nin ordusunun yerli ve Avrupalı birliklerine ek olarak 30.000 kişilik daimî bir orduyu Hindistan’a sevk etmek ve orada tutmak için geçtiğimiz yıllarda zarara girmiştir. Hal böyleyken, Büyük Britanya’nın Hindistan İmparatorluğu’ndan elde ettiği avantaj sadece tekil Britanya vatandaşlarının payına düşen kazanç ve menfaatlerden ibarettir. İtiraf etmek gerekir ki, bu kazanç ve menfaatler çok büyüktür.

Marx tekil menfaat sahiplerini ve elde ettikleri miktarları belirterek devam eder: Doğu Hindistan Şirketi'nin hisse sahiplerinin, doktorların, emekli aylığı alanların ve çeşitli dinî figürlerin (yani piskopos ve vaizlerin, ki elbette bunların Romalı muadilleri yoktu) dışında Hindistan'da, ticaret ya da özel spekülasyonla uğraşan 6.000'den fazla Avrupalı sakinin yanı sıra, sayısız Britanyalı memur ve subay bulunuyordu. Ve Marx şöyle bağlar:

> Bu nedenle açıktır ki bireyler İngilizlerin Hindistan'la olan bağlarından büyük oranda kazanç elde etmektedir ve elbette kazançları milli hasıla toplamını arttırmaktadır. Fakat tüm bunlara karşın çok büyük bir bedel de ödenmektedir. Hindistan hesabına İngiltere halkının cebinden çıkan ordu ve donanma masrafları, Hindistan hâkimiyetinin ölçeğine koşut olarak sürekli bir biçimde artmaktadır. Buna Burma, Afgan, Çin ve İran savaşlarının masrafları da eklenmelidir. Aslında, son Rus savaşının bütün maliyeti de Hindistan'ın hesabına yazılmalıdır, zira bu savaşa yol açan Rusya'ya karşı duyulan korku ve çekinme, Hindistan'a yönelik tasarıları karşısında İngiltere'nin kapıldığı kıskançlıktan kaynaklanmıştır. Buna, İngilizlerin Hindistan'a sahip olarak iştigal ettikleri sonu gelmez fetih ve bitmek bilmez saldırganlık kariyerini de ekleyin ve bir bütün olarak, bu dominyonun hiçbir zaman tahmin edilemeyecek kadar pahalıya mal olmaya başlayıp başlamadığı pekâlâ sorulabilir.

⁂

Roma şehrinin (tabii ki bir Yunan icadı olan) tanrıça Roma ya da *Romania* adı verilen festivaller biçimindeki kültleri, pek çok Yunan şehrinde ve özellikle Küçük Asya'da da Helenistik krallıklara[765] ve diğer hayırseverlerinkine çok benzer sebeplerle, yani kimi zaman yeni bağışların gelmesi umuduyla ya da salt takdir edilmek için, kimi zamansa hakiki bir minnettarlık ve iyi niyetle kabul edilmişti (cf. bu bölümün vi. alt bölümü). Bu kültlerin 195 yılında Smyrna'da kurulmuş olan bilinen en eski örneği, sadece bir kült heykelinden ibaret değildi, aynı zamanda gerçek bir tapınaktı: Açık bir "müdahale ve koruma çağrısı"ydı.[766] Tekil Roma generallerine ya da prokonsüllerine ait kültler, Flamininus[767] ile birlikte (cf. aşağıda Ek IV, § 2) Yunanistan'da da aynı zamanda başlamış ve sonunda

tüm Yunan dünyasında çok yaygın bir hale gelmişti: Kötü şöhretli Verres bile Siraküza'da Verria adlı kendi festivaline sahipti (Cic., *II Verr*. İi.51-2, 114, 154; iv.24, 151).

Akdeniz bölgesinin doğusuna yayılmış birkaç Yunan şehri, ya içinde bulundukları bölgelerin *Principate* döneminde Roma eyaletleri haline getirilmesiyle birlikte Roma İmparatorluğu'na katılmış ya da uzun dönemler boyunca bütünüyle imparatorluğun dışında kalmıştı. Roma İmparatorluğu'na dahil olmayanların ya da kısa süre için dahil olanların pek çoğu, ekseriyetle Part İmparatorluğu'nun ya da MS 224'te onun yerini alan Pers (Sasani) İmparatorluğu'nun süzerenliğinde kalmışlardı;[768] fakat Edessa gibi bazı şehirler yerli hanedanların yönetimine girmişti.[769] Bu az sayıdaki Doğu Yunan şehri, özellikle de Makedonyalılar tarafından kurulan ve genel olarak konuşulan dil belli ki yerel Aramice ve Süryanice olsa ve alt sınıflar Yunanlı olmaktan ziyade Suriyeli olsalar da, üst sınıfın uzun bir süre boyunca gerçek anlamıyla Yunanlı olarak kaldığı Fırat üzerindeki Dura Europus hakkında belirli bir miktar tarihsel kanıt mevcuttur. [770] Fakat amaçlarım açısından o kadar az kanıt bulunmaktadır ki, Roma İmparatorluğu'na kalıcı bir şekilde dahil edilemeyen bu Doğu Yunan şehirlerini büyük oranda göz ardı edeceğim (yine de bkz. aşağıda Ek IV, § 7).

Burada, Roma'nın içine aldığı Yunan şehirlerine (ve diğer devletlere) yönelik temel politikasının çok ilginç ve olumlu sonuçlar doğuran bir özelliğine değinmekten fazlasını yapamam: Söz konusu özellik, Roma'nın, bir kişinin hem Roma'yla hem de tabi topluluklarından biriyle veya birkaçıyla yurttaşlık bağı kurmasına izin veren (zaman zaman adlandırıldığı şekliyle) "ikili yurttaşlık" ilkesini kabul etmesiydi. Bu süreç bir süre önce, özellikle de A. N. Sherwin-White tarafından (*RC*^{2}) aydınlığa kavuşturulmuştur.[771] MÖ son yüzyılın ikinci çeyreği gibi geç bir tarihte, Cicero'nun dostu ve

mektup arkadaşı T. Pomponius Atticus, kendisine önerilen Atina yurttaşlığını kabul edemeyeceğini düşünmüştü; çünkü bunun Roma yurttaşlığını kaybetmesi anlamına geleceğine inanıyordu (Nepos, *Vita Attic*. 3.1). Benzer bir görüş Cicero'nun, sırasıyla MÖ 69 ve 56 tarihli iki konuşmasında da dile getirilmişti: *Pro Caecina* 100 ve *Pro Balbo* 28-31; sonuncusu (§30), diğer Romalıların Atticus kadar dikkatli olmadıklarını gösterir. Bununla birlikte, Roma'ya özgü ve *municeps* statüsüyle ilişkili *civitas sine suffragio* mefhumunun gelişmesiyle birlikte, Romalılar en azından İtalyan *municipium* mensuplarının, her açıdan Romalı olarak kabul edildiği bir aşamaya ulaşmışlardı bile. Bu Cicero'nun, metni ve çevirisi Sherwin-White, *RC*^{2} 154'te aslına uygun olarak yayımlanan *De legibus*'unda (II.5, muhtemelen 50'lerin sonlarında ya da 40'ların ortalarında yazılmıştır) hayranlık uyandırıcı bir şekilde ifade edilmişti. Ve aynı yüzyıl sona ermeden önce, *Principate*'nin ilk yıllarında, Sireynakalı Yunanlılara da benzer bir doktrinin uygulandığını görürüz. Fikir, kısa süre içinde Roma yönetimi altındaki tüm toplulukları ihtiva edecek şekilde genelleştirilmiştir (bkz. yine n.13).

Roma emperyalizminin Yunan dünyasındaki sınıf mücadelesi açısından doğurduğu sonuçlara daha fazla zaman ayırmamalıyım. Yukarıda V.iii'te gördüğümüz üzere, Roma'ya sadık kalan bu yerel Yunan üst sınıfları, normalde, alt sınıfların maruz kaldıkları baskı ve sömürünün artmasıyla sonuçlanacak şekilde, kendi konumlarını çalışan nüfus karşısında korumak için Roma'nın vereceği yardıma bel bağlayabilirlerdi. Romalıların Makedon yönetimi altında başlamış olan bir sürecin sürekliliğini sağlamasıyla, Yunan demokrasisi tedricen bütünüyle yok olmuş ve bu tabii ki, sıradan bir insanın güçlülere karşı ayaklanma ve beğenilmeyen memurların linç edilmesi gibi yasa dışı yollar dışında direnmesini giderek zorlaştırmış, sonundaysa imkânsız hale getirmişti. Roma, *civitates foederate* olarak kabul edilseler bile statüleri her zaman bıçak

sırtında olan bir dizi Yunanlı *civitates liberae et immunes*'ten oluşan dar bir çevre dışında her zaman zorla haraç toplamıştı (bkz. yukarıda V.iii). Eğer Roma yönetimi altına giren bir Yunan şehri zaten hâlihazırda kendi çalışan nüfusunu tehlike arz etmeyecek raddeye dek sömürüyorsa, bu, haracın ve tabii ki Roma memurlarının ve mültezimlerinin zorla topladığı ek paraların, en azından kısmen, mülk sahibi sınıfın cebinden çıkacağı anlamına geliyordu; fakat şüphesiz köylülüğün üzerine düşen yük, haracı ve Roma'nın diğer taleplerini karşılamak için genel olarak artmıştı.

Roma yönetiminin, Asya'daki bu serf ya da serf-benzeri (bkz. yukarıda III.iv) köylüler üzerindeki etkisi bilinmemektedir. Asya eyaletlerindeki köylülerin koşullarına ilişkin çok az kanıta sahibiz ve benim de kimi araştırmacıların meylettikleri gibi, genellikle kendinden aşırı emin spekülasyonlara yenilerini eklemeye niyetim yok. Fakat kimi köylüler borç esaretine ya da fiilen köleliğe düşerken –her ne kadar şüphesiz Makedon ve Yunanlılar gibi Roma magistratları da tabilik ve bağımlılığın yerel biçimlerini korumak isteyeceklerdiyse de– Roma hukukunun bir kurum olarak serfliği tanımaması nedeniyle, kimilerinin statülerinin de hiç değilse yasal olarak iyileştiğini söylemek su götürmez bir tahmin olacaktır.

Bazı Romalıların Yunanlı tebaalarına yönelik kibirlerinin ilginç bir göstergesi (eğer hikâye gözüktüğü gibi gerçekse), Cicero'nun, Siraküza Konseyi'nde bir konuşma yapması ve özellikle de bunu Yunanca yapması üzerine MÖ 70'de Verres'in yerine Sicilya valisi olan L. Caecilius Metellus'tan işittiğini söylediği sitemdir: Metellus bunu tahammül edilemez olarak tanımlamıştı (*id ferri nullo modo posse*: Cic., *II Verr*. iv. 147).

⁂

Burada olduğu gibi, bu kitabın kalanı boyunca da, genellikle Roma İmparatorluğu'ndan söz ederken, sözcüğü Roma ve –Roma fethinden sonra– Grekoromen *dünyayı* kastederek, (normalde hemen

herkesin yapacağı gibi) esasen coğrafi anlamda, İtalya ve Roma'nın kendisi de dahil olmak üzere *Roma yönetimindeki* bütün bir *bölge* için kullanıyorum. (Nadiren Roma "İmparatorluğu"ndan büyük İ ile söz ettiğimde, Grekoromen dünyanın bir imparator ya da imparatorlar tarafından yönetildiği *dönemi* kastediyorum; yani *Principate* ve Geç İmparatorluk dönemlerini.) Tabii ki, "imparatorluğun" ve özellikle de "emperyalizmin", genellikle çok farklı bir anlamda, bir siyasi entitenin diğerleri üzerinde (tamamen teritoryal olsun ya da olmasın) hâkimiyet kurduğu durumlara atıfta bulunmak için kullanıldığının farkındayım. Bununla birlikte, bu alt bölümde tartışılan dönem dışında, dikkatimi genellikle, teknik olarak "Romalı" olanların (*cives Romani*), olmayanlar (Yunanlılar da dahil olmak üzere, *peregrini*) üzerindeki yönetimini ifadece eden dar anlamıyla Roma "emperyalizmi"ne yöneltmedim. Eğer böyle yapmış olsaydım, resmi gereksiz yere çok karmaşık hale getirecektim. *Principate* döneminde Roma yurttaşlığı bir ölçüde tedricen, eşitsiz de olsa, Grekoromen dünyanın büyük bir kısmına yayılmıştı, ta ki üçüncü yüzyıl başlarında neredeyse tüm özgür nüfusa genişletilene dek (bkz. aşağıda VIII.i). Fakat ayrıntıların büyük bir kısmına ilişkin yeterli bilgiye sahip değiliz ve (bu kitabın esas teması olan) sınıf mücadelesinin, belirli örneklerde ya da genel olarak, *civis* ile *perigrinus* arasındaki farktan nasıl etkilendiğini tespit etmemiz son derece güçtür. Bu güçlüğün temel nedeniyse özellikle Roma yurttaşı olan bazı önde gelen Yunanlılar imparatorluk idaresinde ve hatta Senato'da makam sahibi olurken (bkz. yukarıda III.ii ve nn.11-13), mülk sahibi sınıfın diğer üyelerinin yurttaş bile olamamasıdır. Tanımladığım anlamıyla Roma "emperyalizmi" ile ilgilenenler kitabın geri kalanında bu konuya ilişkin hiçbir şey bulamayacak ya da çok az şey bulacaklardır.

(v)
Cumhuriyet'ten *Principate*'ye

Artık bizzat Roma'ya dönüyorum. Cumhuriyet'in son yüzyılında (MÖ 133 ile 31 yılları arasında) bir dizi siyasi çalkantı söz konusuydu. Bu çalkantılar kısmen alt sınıfların çıkarına reform girişimleriyle başlamış, senatörlük oligarşisinin şiddetli direnişiyle karşılaşmış ve sonunda Augustus'u Roma dünyasının tartışmasız lideri olarak bırakan bir dizi iç savaşla sonuçlanmıştı. Augustus'un bugünlerde adlandırdığımız şekliyle "Cumhuriyeti ıslah etme"[772] iddiasıyla kurduğu yönetim sistemi, genel olarak "*Principate*" adıyla bilinir. Latince *princeps* sözcüğünden türeyen bu terime daha sonra, bu bölümün bir sonraki alt bölümünde yeniden döneceğim. Yakın dönemde, Cumhuriyetin sonu ve *Principate*'nin kuruluşu üzerine belki de Roma ya da Yunan tarihindeki herhangi başka bir konudan daha fazla şey yazılmıştır; ama yine de bazıları merkezî önemi haiz çok sayıda meseleye ilişkin sorunlar bakidir. Sorunun bütünü birkaç genelleştirmeyle hak ettiği biçimde özetlenemeyecek kadar geniş ve karmaşıktır ve kuşkusuz bu Yunan tarihinden ziyade Roma tarihinin meselesidir. Fakat Yunan dünyasının bazı kısımları da MÖ 44-31 yıllarının iç savaşlarının içine çekildiği ve tüm Yunan dünyası *Principate* döneminde Roma'ya tabi olduğu (ve bu durum Geç İmparatorluk döneminde de devam ettiği) için bu rejimin nasıl ortaya çıktığına dair kısa bir açıklama yapmaktan kaçınamam.

Roma tarihi çalışmalarında pek çok parlak katkıda bulunmuş olan Sir Ronald Syme, ilk büyük kitabına, *Principate*'nin kuruluşunu tasvir eden *The Roman Revolution* {Roma Devrimi} başlığını koymuştu –bunun bir tür yanlış adlandırma olduğu düşünülebilir. Bu kitapta ele aldığı ve (s. 8'de belirttiği gibi) "İtalya'nın ve toplumdaki siyasi olmayan tabakaların, Roma'ya ve Roma aristokrasisine galebe çaldığı" çatışmalarda tamamıyla, Londra'da çıkan *Times* gazetesinin birkaç yıl önce reklamlarında "Top People" diye adlandırmayı sevdiği insanlara odaklanmıştır. Syme ve öğrencileri, geçmişe dair hüküm verenlerin çoğu tarafından rahatça ve bütünüyle

unutulan ve Syme'ın kendisinin "köleler, serfler ve sesleri olmayan, toprak rengi köylüler" şeklinde tasvir ettiği (*Colonial Elites*, s. 27) kesimlere aslında düşmanca yaklaşmazlar: Daha ziyade bu ekol için Roma tarihinde *önemli olan*, yalnızca önde gelen insanların yapıp ettikleridir. Syme'ın parlak öğrencilerinden biri olan Ernst Badian, Roma Cumhuriyeti'ni incelemenin "esas olarak onun hâkim sınıfını incelemek" *olduğunu* söyleyecek kadar ileri gitmiştir (*RILR*^{2} 92, kitabın son cümlesi). Syme'nin bir diğer kabiliyetli öğrencisi, T. D. Barnes, kısa bir süre önce, özellikle Constantine çağı gibi kötü belgelenmiş bir dönemde, "bireylerin ailelerinin ve kariyerlerinin yeniden inşa edilmesi, *bir değer taşıyan her toplumsal* ve siyasi tarih için *zorunlu bir başlangıçtır*" demişti (*JRS* 65 [1975] 49, italikler bana ait). Elbette "aileleri ve kariyerleri" hakkında bir şeyler bilme ihtimalimiz olan ve aslında herhangi bir "kariyer" sahibi olduğu söylenebilecek bireyler, sadece toplumsal piramidin en üstünde olanlardı ve eğer bu kişilerin ailelerinin ve kariyerlerinin yeniden inşası zorunlu bir *başlangıçsa*, o zaman antik dünyanın varlığını sürdürdüğü dönemin büyük bir kısmının "değer taşıyan toplumsal tarihi"nin yazılması, bilinmeyen bir zamana ertelenmiş olabilir. Bireylerin incelenmesi anlamına gelen prosopografi, uygulayıcılarının (az önce bahsettiklerimin ve başka birçok kişinin) elinde, önde gelen insanların, kariyerlerinin, ailelerinin ve var olduğu iddia edilen siyasi bağlarının incelenmesine dönüşmüş; çok yüksek bir uzmanlık seviyesine yükselmiş ve antik tarihin incelenmesine önemli bir katkı yapmıştır. Bu ekolün Roma tarihi alanındaki izleri F. Münzer'in *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien* (1920) eserine kadar sürülebilir. Modern İngiliz tarihinde Sir Lewis Namier tarafından yapılan benzer araştırmalarınsa (özellikle ilk baskısı 1929 yılında yapılan *The Structure of Politics at the Accession of George* III), Roma

prosopografisinin erken gelişimi üzerinde doğrudan bir etkisi olmamış gibi gözükmektedir.[773]

Belki de MÖ 133 yılında tribün olan Tiberius Gracchus'un ele alınış biçimi, eleştirdiğim yaklaşıma bir örnek olarak verilebilir. Tiberius, Syme'ın *The Roman Revolution* kitabının sayfalarına iki kez girer (12, 60). "Küçük bir grup," diye okuruz, "reform hevesiyle" –ya da belki de Scipio Aemilianus'a duydukları düşmanlıktan– "tribünlüğe Ti. Sempronius Gracchus'u önermişti." Ve yine, "bu ihtiyatlı adamlar, aceleci ve kendini beğenmiş tribün kısa süre sonra illegal yollara sapınca ona daha fazla destek vermeyi reddettiler." Oysa Momigliano, *The Roman Revolution* için *Journal of Roman Studies*'de (40) kaleme aldığı eleştiride, haklı olarak "pek az devrim liderleriyle açıklanabilir. Liderlerin incelenmesi gereklidir; fakat kendi başına yeterli değildir," diyerek itirazını dile getirmiş; Brunt ise, "133 krizini esasen hizip çatışmaları çerçevesinde açıklamak çok temel bir yanlış anlamadır," diyerek aynı görüşe karşı çıkmıştır. Brunt'a göre, Gracchus yurttaşların yoksullaşması, köle mülkiyetinin artması, her zaman Roma ekonomisinin omurgasını oluşturmuş olan köylülüğün gerileyişi gibi toplumsal sorunlarla ilgileniyordu (*SCRR* 77). Gracchi'nin ve Geç Cumhuriyet dönemindeki diğer *populares*'in saikleri görece önemsizdir ve nadiren kesin bir şekilde yeniden ortaya çıkarılabilir. Bu kişileri, gerek bir tarihsel öneme sahip figürler haline getiren şey, alt sınıfların mücadelesinin siyasi düzeyde ortaya çıkmasını mümkün kılan, vazgeçilmez önderliği sağlamış olmalarıdır. Brunt'un da belirttiği gibi, "Tespit etmesi güç olabilecek kişisel saikleri, istifade edebilecekleri gerçek şikâyetler ve hakiki hoşnutsuzluklardan daha az önemlidir" (*SCRR* 95).[774] Bilebildiğim kadarıyla, Geç Cumhuriyet döneminde yalnız bir kez, acziyet ve sefalet içinde olanların zengin ve varlıklı kişilerin vaatlerine güvenmemeleri gerektiği ve sadece bizzat kendisi fakir olan bir

kişinin onların çıkarlarının sadık bir savunucusu olabileceğine ilişkin bir uyarıya rastlarız. Bu, Cicero'ya göre, 63 yılında Catiline tarafından, kendi evinde düzenlediği özel bir toplantıda yaptığı konuşmada dile getirilmiş ve daha sonra, Senato'daki bir oturum sırasında açıkça beyan edilmiştir (Cic., *Pro Mur*. 50-1). Catiline, Catulus'a gönderdiği ve Sallust tarafından saklanan dokunaklı bir mektupta, kamusal yaşamda yoksulların çıkarlarını savunmanın onun için bir alışkanlık olduğunu belirtmiştir (*publicam miserorum causam pro mea consuetudine suscepi*: *Cat*. 35.3). Eğer bu doğruysa, Cicero ve benzerlerinin Catiline'e karşı duydukları aşırı nefreti ve ona attıkları iftiraları anlamak daha da kolaylaşır.

Edebî kaynaklarda karşımıza çok sık çıkan Geç Cumhuriyetin *Populares*'i, muarızları *optimates*'in bir bütün olarak en azından kriz dönemlerinde olduğu gibi, örgütlü bir hizip veya parti ya da hatta önemli siyasi meseleler hakkında büyük ölçüde benzer düşüncelere sahip yekpare bir insan topluluğu değildi.[775] Sadece (ister kentli ister köylü isterse her ikisinden birden) yoksul sınıflardan gelen destek anlamında "popüler takipçiler"e sahip olan ve genellikle şu ya da bu şekilde zengin sınıfların zararına oldukları için oligarşi tarafından beğenilmeyen politikalar benimseyen, öne çıkmış tekil siyasetçilerdi. Söz konusu siyasetçilerin bazıları, açıkça İtalya'daki tehlikeli toplumsal gelişmelere ilişkin gerçek bir endişe nedeniyle harekete geçmişlerdi; diğerlerininse girdikleri yolu tercih etme gerekçeleri kendi kariyerlerini en iyi bu şekilde ilerletebileceklerini düşünmeleriydi. *Populares*'in izlediği politikaların tekrar tekrar karşımıza çıkan bazı özellikleri vardır: Başta toprağın tekil araziler ya da koloniler biçiminde yoksullara veya emekli askerlere dağıtılmasını içiren çeşitli tarımsal önlemler alınması; Roma'da yaşayan yoksul yurttaşlara bedava ya da düşük fiyattan (*frumentationes*) tahıl tedarik edilmesi; borçların azaltılması ve anayasadaki demokratik unsurların, özellikle de tribünlerin

imtiyazlarının ve temyiz hakkının (*provocatio*) var oldukları halleriyle korunması. Tüm bu politikalar oligarkların nefret ettikleri şeylerdi.

O halde, *populares*, *faute de mieux*, daha iyisi olmadığından ve şüphesiz zaman zaman kendi iradeleri dışında, tam anlamıyla siyasi bir sınıf mücadelesinin önderleri olarak hizmet ettiler: Kör, gidip gelen, bilgisiz, genellikle yanlış yönlendirilmiş ve her zaman kolayca kafası karışabilen, fakat derin kökleri olan, çıkarları hâkim oligarşininkilere temelden karşıt ve (kimi zaman, daha sonra söz edeceğim *equester*'lerin olduğu gibi) senatörler yönetiminin katıksız dışlayıcılığı, yozlaşmışlığı ve verimsizliğiyle değil de, açgözlülüğü ve kendi çıkarları karşısındaki mutlak kayıtsızlığıyla ilgilenen insanlardan doğan bir hareket.[776] Muhtemelen çok dikkat çekici olmayan Saturninus, Sulpicius Rufus, Catiline ve Clodius gibi adamların[777] (Gracchi'den söz etmiyorum bile) ani bir şekilde tarihsel bir önem taşıyan figürlere dönüşmelerinin, Roma devletindeki yoksul sınıflar, özellikle de Roma'daki çokça hakarete maruz kalan "şehir kalabalığı" arasında senatörlerin kötü idaresine ve sömürüsüne karşı daimî bir düşmanlık akımının var olduğunu kabul ettiğimizde, çok daha kolay anlaşılabileceğini ileri sürüyorum. Bu, uzun süreler boyunca hoşgörüsüzlüğün ve lütufkâr bir himayenin bileşimiyle bastırılan ve oligarşik gelenekte hem küçümsenen hem de yerilen bir düşmanlıktı; fakat yine de Roma siyasetinde, bir önceki paragrafın sonlarında çerçevesini çizdiğim ve gerçek bir *popularis*'in alametifarikası olarak görülebilecek birkaç basit politikadan birini ya da birkaçını kendi programına dahil edebilecek herhangi bir liderin kullanabileceği etkili bir güç olarak kaldı. Fakat halk meclisinin gücünü Senato ve magistratlıkların aleyhine arttırmaya çalışmaları dışında[778] (örneğin Tiberius Gracchus, Saturninus ve belki de Glaucia ve hatta MÖ 59 yılındaki konsüllüğü sırasında Julius Caesar'ın yaptığı gibi), *populares*'i

“demokrat” olarak adlandırmak yanlış olacaktır. İsimlerinin de ima ettiği gibi, bunlar aslında, kimi açılardan hâkim oligarşiye karşı “sıradan insanların tarafında” olan, kendilerini böyleymiş gibi gösteren ya da böyle olduklarına inanılan kişilerdi. Cicero onları, söyledikleri ve yaptıklarıyla *multitudo*’yu memnun etmek isteyen kişiler olarak tarif ediyor ve “en iyi adamların” (*optimus quisque*) takdirini kazanacak şekilde davranan ve onların çıkarları için hareket eden *optimates* ile kıyaslıyordu (*Pro. Sest*. 96-7). *Populares*’in Yunanca karşılığı, zorunlu olarak herhangi bir demokratik tınıya sahip olmayan *dēmotikoi* sözcüğüydü: Bu sözcük bir şekilde kitleleri kayırdığı düşünülen bir “tiran” için bile kullanılabilirdi ve hatta Appian, tıpkı Aristo’nun Atinalı tiran Peisistratus’un bir *dēmotikōtatos* olarak görüldüğünü söylemesi gibi (*Ath. pol.* 13.4; 14.1), hayli otokratik bir figür olan Julius Caesar’ı *dēmotikōtatos* (sözcüğün süperlatif hali, *BC* I.4) olarak tarif etmişti. Bizim için önemli olan *populares*’in kökenleri, saikleri, tutkuları ya da ahlaki karakterleri değil, eylemleridir. Daha önce de belirttiğim gibi, ekseriyetle dikkatli bir şekilde mercek altına alınan saikleri ikincil öneme sahiptir. Burada yanıtlamamız gereken sorular şunlardır: Bu kişiler ne tür bir tarihsel rol oynamışlardı ve kuvvetlerini hangi toplumsal güçlerden alıyorlardı? Gerçek şu ki pek çoğu, beklememiz gerektiği gibi, en önde gelen ailelerden geliyordu. Catiline bir Patriciydi, bir tribün olabilmek için MÖ 59 yılında bir *transitio ad plebem* ile kendisini bir Plebe dönüştürene dek Clodius da öyle. Tüm bunlar anlaşılabilirdir. Baskı altındaki sınıflar, kendi ayakları üzerinde durabilmeleri için gereken yeterli tecrübe ve siyasi kapasiteye ulaşana kadar, genellikle kendilerini yönetenlerin safları arasından önderler bulmak zorunda kalırlar.

Hem bizzat Roma’da hem de Roma İtalya’sında *populares*’i kendi önderleri olarak gören, onları destekleyen ve öldürüldüklerinde –ki başta Tiberius Gracchus, Gaius Gracchus, Saturninus ve Glaucia,

Sulpicius Rufus, Marius Gratidianus, Catiline, Clodius ve Caesar[779] olmak üzere pek çoğu öldürülmüştü– hatıralarının önünde saygıyla eğilen çok sayıda sıradan insanın varlığını gösteren birçok kanıt bulunmaktadır. Alt tabakalar ile bazı önde gelen *populares* arasındaki ilişkiye dair kanıtların büyük bir kısmı, örneğin Plutarkhos'un Gracchi hakkındaki bazı ifadeleri, bugünlerde neredeyse göz ardı edilmektedir. Tiberius Gracchus 133 yılında kendi tarım yasası teklifini verirken, Roma halkı, verandaların, duvarların ve anıtların üzerlerine Tiberius'u eski mülklerini kendilerine iade etmeye çağıran sloganlar yazmıştı (Plut., *Ti.Gr*, 8.10). Gaius Gracchus, MÖ 122 yılındaki ikinci tribünlüğü sırasında, o sıralar revaçta olan Palatine tepesindeki evini bırakıp, ağırlıklı olarak o bölgede yaşayan yoksulların ve sıradan insanların saygısını kazanmak gibi bilinçli bir hedefle Forum'un yakınlarında yaşamaya başlamıştı. (*C.Gr.* 12.1). Bunun yanı sıra, magistrat dostlarını da, ertesi günkü gladyatör oyunları için seyircilere koltuk kiralayabilmek beklentisiyle Forum civarına kurmuş oldukları bazı özel stantları yıktırarak gücendirmişti. Gaius yoksulların gösterileri bedava izleyebilmeleri gerektiğini iddia ediyordu (*C.Gr.* 12.5-7). Gaius'un (122 yılındaki) ölümünün ardından iki kardeşin öldürüldükleri yerleri kutsal sayan ve her ürünün ilk hasadını bu yerlere getiren Roma halkı, onlara duyduğu saygıyı heykeller dikerek göstermişti. Pek çok kişi bu yerlere, sanki tanrıların tapınaklarını ziyaret edermiş gibi, kurban sunmak ve dua etmek için geliyordu (*C.Gr.* 18i2-3; cf. *Ti.Gr.* 21.8). Cicero MÖ 70 yılında, Verres'e karşı yaptığı konuşmalardan birinde, hâkimleri, "Gracchus'un ya da Saturninus'un ya da o türden bir adamın vârisini" yaratarak cahil kalabalığın hislerini nasıl tahrik etmiş olabileceğini göz önünde bulundurmaya davet etmişti (*II Verr*. i.151).[780] Yedi yıl sonra Cicero, konuşmalarından birinde Saturninus'un öldürülmesini övdüğünde, halk arasında büyük çaplı

bir yaygara kopmuştu (*Pro Rabir. Per. Reo* 18). Roma'nın her bir bölgesine (*vicus*) onun adına dikilen, mumların yakıldığı ve tütsü ve şarabın sunulduğu heykellerle Marius Gratidianus (MÖ 85 civarında *praetor*) için de bir tür kült yaratılmıştı.[781] Catiline'nin mezarı, onu ve takipçilerini nihai olarak ezen ordunun sembolik komutanı olan, Cicero'nun 63 yılındaki konsül arkadaşı C. Antonius'un (Cic., *Pro Flacc.* 95) mahkûm edilmesi üzerine çiçeklerle süslenmişti. Caesar, ölümünün ardından anısı önünde saygıyla eğilen ve – yanlış bir biçimde– sadakatlerini, tayin etmiş olduğu vârisi ve evlatlık oğlu olan geleceğin İmparator Augustus'u Octavian'a yönelten Roma alt sınıflarından büyük itibar görmüştü.[782]

Yine, Clodius ve Milo da genellikle modern tarihçiler tarafından siyasi muarızlarını sindirmek için gladyatörlerden ve haydutlardan oluşan çeteler kullanan rakip gangsterler olarak gösterilirler. Clodius kendi döneminin ortalama bir siyasetçisinden daha itibarsız bir adam olmuş olabilir de olmayabilir de. Fakat 52 yılı başlarında Milo'nun kabadayıları tarafından öldürüldüğünde, Roma halkı öfke ve üzüntüsünü, Senato binasını da ateşe verdikleri kanlı gösterilerle ortaya koymuştu.[783] Kısa bir süre sonra Milo'nun sürgüne yollanması karşısında kayda geçen herhangi bir hoşnutsuzluk göstermemiş ve bilebildiğim kadarıyla herhangi bir *Optimate* lideri için hiçbir zaman genel bir siyasi coşku gösterisinde de bulunmamışlardı.[784] Roma alt sınıflarının Romalı (ya da Yunanlı) yazarlardan, özellikle de Geç Cumhuriyet siyasi yaşamına dair elimizdeki tarihsel anlatıların büyük bir kısmını kendisinden elde ettiğimiz Cicero'dan işittikleri küfürleri hak ettiklerine inanmıyorum. Eğer gerçekten de bir ölçüde ahlakları bozulmuş ve yozlaşmışlarsa, bu büyük oranda oligarşinin onlara başka bir şans tanımamış olmasından ve belki de atalarımızın on dokuzuncu yüzyıla kadar İngiliz emekçi sınıflarını cahil, eğitimsiz ve yönetimde bir sese sahip olmadan tutmuş olmaları gibi bunu tercih

etmesindendi. Sıradan bir Romalının, siyasi sorumluluk duygusuna sahip olma şansı ne olabilirdi ki? Talihsizlik şu ki, neredeyse hiçbir zaman şeyleri oldukları gibi gördüğümüzü düşünemeyiz: Kaynaklarımız normalde bize yalnızca basmakalıp bir karikatür sunar. Bu (başta) Cicero'dan Plutarkhos'a, Amyot ve North'a, oradan da doğruca, Roma halkını bağırıp çağıran, kesik ellerini çırpan, terli şapkalarını havaya fırlatan ve aklımıza her geldiklerinde ürpermemize neden olacak kadar iğrenç nefeslerini bırakan, kana susamış bir *sans-culottes* sürüsü olarak tasvir eden Shakespeare'e kadar gelmiştir. Döneklikleri de, Antony'nin Caesar'ın katline karşı tasasız boyun eğişlerini bir, "Yakın! Ateşe verin! Öldürün! Kılıçtan geçirin!" çılgınlığına dönüştürmesini anlatan Shakespeare'in *Julius Caesar* eserinin 130 kadar dizesinde iyi bir şekilde örneklenmiştir. Çoğu modern anlatıya hâkim olan Roma tarihine yönelik çarpıtmaların kökeninde, Roma'nın alt tabakalarına yönelik bu son derece aşağılayıcı tavrın belki de bilinçsizce kabul edilmesinin yattığını düşünüyorum. Son dönemlerde özellikle Brunt ve Yavetz'in, şimdiyse Helmut Shneider'in kitap ve makalelerinde (2. dipnotta atıfta bulunulan eserlere bakınız), çok farklı bir resim ortaya çıkmaya başladı. Burada, başka dönemleri çalışan Marksist tarihçilerin, bilhassa Hobsbawm ve Rudé'nin bir miktar etkisi söz konusudur.[785] Fakat hâkim resim hâlâ neredeyse, Roma'daki alt sınıfları *sordes urbis et faex*, çamur ve kir (Cic., *Ad Att*. I.xvi.11), *misera ac ieiuna plebecula*, aç ve rezil bir güruh (ibid.), *sentina urbis*, şehrin lağımı ya da süprüntüleri (*Ad Att.* I.xix.4), *to aporon kai rhyparon*, sefil ve yıkanmamış (Dion. Hal., *Ant. Rom.* VIII.71.3) olarak gören Cicero ve benzerleri tarafından sunulan tasvirden ibaret olmaya devam etmektedir.[786] Radikal eğilimler gösterdiklerinde Cicero tarafından alışkanlıkla *improbi*, ahlaksız olarak niteleniyor ve saygın ahaliyle (*boni*), yani oligarklarla ve taraftarlarıyla kıyaslanıyorlardı. Burada bize yine Yunan ve Roma dünyasının

(aşağıda VII.iv'ün başlarında açıkladığım gibi) servet ve statüye dair mutlak bir takıntıya sahip olduğu ve ikincisinin büyük oranda birincisine dayandığı hatırlatılır. Genellikle çizdiği resmi göstermelik ahlak dersleriyle zayıflatan Sallust zaman zaman gerçeğin farkına varır; tıpkı şunları yazarken olduğu gibi: "Çok varlıklı ve başkalarına zarar vermeye kadir her insana *mevcut vaziyeti koruduğu için* 'iyi' gözüyle bakılırdı" ("quisque locupletissimus et iniuria validior, *quia prasentia defendebat*, pro bono ducebatur"): *Hist.*, fr. I.12, der. B. Maurenbrecher, 1893. Bu ifadeyi ne Sallust'un Loeb edisyonunda ne de A. Kurfess'e ait Teubner metninde (3. Basım, 1957 & yeniden basım) görebiliriz.

Roma'nın karmaşık siyasi çarkı öyle kurulmuştu ki, yoksul sınıflar, oligarşinin Senato vasıtasıyla kolayca elde edebildiği, her zaman bir avuç kıdemli konsülün hâkimiyetinde kalan (daha önce söylediğim gibi) görece birleşmiş bir cepheye hiçbir zaman kavuşamamıştı. Yurttaş nüfusunun oranı herhangi bir Yunan *polis*'ine kıyasla çok daha azdı ve 91-87 yıllarındaki "Toplumsal Savaş"ın ardından İtalya'nın büyük bir kısmına yurttaşlık hakkı tanındığında Meclislerin (*comitia* ve *concilium plebis*) temsil yeteneği çok daha azalmıştı.[787] Gerçekten temsilî bir yönetim biçimine benzer bir şey hiçbir zaman ortaya çıkmadı (cf. bu bölümün vi. alt bölümü, *ad init.* ve n.2). Her ne kadar Roma halkının (ya da kolektif bir grup olarak Pleblerin) kitlesel toplantıları olmaya devam eden Meclisler zaman zaman Senato'da hâkim olan hizbin isteklerine karşıt kimi kararları geçirebiliyor olsa da, Roma'da olağan olarak bütün önemli siyasi kararlar, fiilen son derece güçlü olmayı sürdüren Senato tarafından alınıyordu.

Yunan dünyasıyla karşılaştırıldığında Geç Cumhuriyet döneminde, Roma yurttaşlarının büyük çoğunluğu, istisnai durumlar dışında Meclis toplantılarına katılmalarını neredeyse imkânsız hale getiren çok daha geniş bir coğrafyada yaşıyordu. Buna ek olarak,

Roma'da siyasetin görünümünün herhangi bir dönemdeki herhangi bir Yunan devletinden farklı olmasına neden olan bir başka etken daha vardı: Roma'nın büyük bir emperyal güç olarak konumu. MÖ üçüncü, ikinci ve birinci yüzyıllardaki büyük savaşlar, beraberlerinde o dönemin standartlarıyla muazzam bir zenginlik getirmişti. Bunun hikâyesi pek çok kez anlatılmış ve ulaşılabilen rakamlar verilmiştir.[788] Romalıları –ya da daha doğrusu Roma'nın mülk sahibi sınıflarını (magistratları, vergi tahsildarlarını ve iş adamlarını)– eyaletleri çok geniş bir ölçüde yağmalamakla suçlamak için elimizde yeterli olandan daha fazla kanıt bulunmaktadır. Yunanca konuşan Sicilyalı bir MÖ birinci yüzyıl tarihçisi olan ve zaman zaman mazlumlara yönelik –bir Yunan ya da Romalı yazar için istisnai olan– kimi sempati işaretleri gösteren[789] Diodorus, Fenikelilerin servet kaynaklarını keşfetmeye yönelik bir yeteneğe, İtalyalılarınsa "başka kimseye bir şey bırakmama konusunda bir dehaya" sahip olduklarını belirtir (V.38.3; cf. Sallust'un aşağıda VII.v'te alıntılanan "Mithridates'in Arsaces'e mektubu"). Diodorus'un Romalılara eleştirel yaklaşan bir başka *obiter dictum*'u XXXI.27.5'te yer alır: "Romalılar arasından hiç kimse isteyerek ve sorun çıkarmadan kendi mülkünü bir başkasına vermez." Önde gelen Romalıların zenginlik ve lükse yönelik aşırı iştahlarına ilişkin çok sayıda kanıt bulunmaktadır. Cicero'nun MÖ 60'ın ilk yarısında arkadaşı Atticus'a gönderdiği dört mektupta, devlet yıkıldığında bile balık havuzlarına (*piscinae*, I.xvii.6; II.ix.1) sahip olmaya devam edeceklerini düşünecek kadar aptal olan aşırı zenginlerin –onları küçümseyerek kullandığı adlandırmayla *piscinarii* (balık havuzcuları) (*Ad. Att*. I.xix.6; xx.3)– ve "kendileri başka her şeyi görmezden gelirken, balık havuzlarında ellerine barbun gelse kendilerini cennette zannedecek" "önde gelen insanların" bencilliklerinden acı bir şekilde şikâyet eder (II.i.7). Bunlar öylesine başıboş gezen adamlar değillerdi: Bilinen *piscinarii*'nin büyük bir

kısmı gerçekten de “önde gelen insanlar”dı. Sadece Augustus’un arkadaşı P. Vedius Pollio, basit bir *equester* ve bir azatlının oğluydu: Bufa balıkları tarafından yenmeleri için kölelerini canlı canlı havuza atarak cezalandırmayı âdet edinen kişi buydu.[790] Aynı zamanda, Roma hâkim sınıfına yönelik önyargılara ya da Roma emperyalizmi konusunda radikal fikirlere sahip olmakla pek de suçlanamayacak olan Cicero’ya ait bazı çarpıcı genel ifadeler de bulunmaktadır: Burada bir dipnotta bunlardan bazılarına atıfta bulunmaktan fazlasını yapamam.[791] Sadece Tacitus’un görüşünü aktarabilirim: Eyaletler Cumhuriyet’ten *Principate*’ye yaşanan dönüşüme itiraz etmediler; “çünkü iktidar sahibi insanların arasındaki mücadeleler ve görevlilerin (karşısında şiddet, entrika ve özellikle yolsuzluk yüzünden sakat kalan yasaların hiçbir işe yaramadığı) açgözlülükleri nedeniyle Senato’nun ve halkın yönetimine güvenmiyorlardı” (*Ann*. I.2.2; cf. bu bölümün i. ve iv. alt bölümleri). Yalnızca Roma devletine “meşru olarak” büyük miktarda ganimet, savaş tazminatı ve vergi akmakla kalmıyordu; (ganimetin hatırı sayılır bir kısmını alan) Romalı askerî komutanlar[792] ve pek çok eyalet valisi de büyük kişisel servetler elde ediyorlardı. Eyaletlerin büyük bir çoğunluğunun –belki de Asya ve üç büyük ada, Sicilya, Sardunya ve Korsika dışındakilerin hepsinin– “güvenliğin sağlanması” ve askerî birliklerin yerleştirilmesi için en az *Devlete* haraç olarak gönderdikleri miktar kadar paraya mal oldukları doğrudur; fakat neredeyse her eyalet valisinin görevde kaldığı tek bir yılda bile en azından küçük bir servet edinmesi beklenirdi. Cicero MÖ 51-50 yıllarında Kilikya ve Kıbrıs valiliğinden 2.200.000 HS (90 Attika *talent*’inden biraz fazla) kazanç sağladığında, yine de muhtemelen haklı olarak, bütünüyle olması gerektiği gibi davrandığını düşünüyordu (bkz. bu bölümün iv. alt bölümü). Askerler ganimetten kendilerine yapılan dağıtımdan, sıradan erler bireysel olarak yalnızca az bir miktar alsalar da, kolektif olarak kazanç

sağlıyorlardı. (Brunt, 201-167 yılları için eksiksiz bir liste verir: *IM* 394, Tablo IX.) Roma'daki yoksullar, *plebs urbana* ise, bundan dolaylı olarak çeşitli şekillerde, örneğin imparatorluğun elde ettiği kazançlar sayesinde yapılan bayındırlık işleri ve her şeyden önce Sicilya, Sardunya ve Afrika'dan yapılan düzenli ucuz tahıl tedariği vasıtasıyla yararlanıyorlardı.[793]

Roma emperyalizminin genel ve uzun vadeli sonuçları sınıf temelli bir analizle ele alınmak zorundadır. Bu zaman zaman Marksist olmaktan çok uzak kişilerce yapılmıştır. Örneğin, kendi hocam A. H. M. Jones (ki bildiğim kadarıyla hiç Marx okumamış ya da Marksizme en ufak bir ilgi bile duymamıştı) 1965 yılında Münih'te toplanan Üçüncü Uluslararası İktisat Tarihi Konferansı'nda sunduğu ve *Roman Economy* kitabında yeniden basılan tebliğinde, tamamıyla kabul edilebilir bir sınıf analizi sunmuştu. Geç Cumhuriyet döneminde eyaletlerin ("en açık şekilde, bu dönemde eyaletlerde kentsel binaların inşaatının neredeyse durma noktasına gelmesiyle görülen") yoksullaşmasından söz ettikten sonra, imparatorluktan kazanç sağlayanların İtalya'daki senatör ve *equester*'ler olduklarını söyleyerek devam etmişti.

> Fakat yeni elde ettikleri zenginliği iktisaden üretken bir amaç için kullanmadılar; bunu lüks mallara ya da toprak satın almaya harcadılar. Lüks mallara olan talepleri İtalya'ya yönelik, hem eyaletlerdeki zanaatkârlara iş sağlayan hem de İtalyalı ve taşralı tüccarlara kâr getiren tek yönlü bir ithalat trafiğini tetikledi. Toprak satın almalarıysa İtalyan köylülüğünün büyük bir kısmının yoksulluğa sürüklenmesine yol açtı. İtalyan alt sınıfları imparatorluktan kazandıklarından daha fazlasını kaybettiler. Pek çoğu toprağını yitirdi ve Roma'ya göç ettiğinde karşılığında sadece ucuz tahıl ya da orduda düşük bir ücret elde etti (*RE* 124).

Plebs urbana, sadece Roma'daki daimî varlığı nedeniyle Meclis'te oy kullandığı için bir miktar siyasi etkiye sahipti ve senatörlük oligarşisi de bir "baskı grubu" olarak işlev gördüğü sürece, onu da hesaba katmak zorundaydı. Gerektiğinde ayaklanabilirlerdi. Roma'daki ayaklanmalar Cicero'nun sayfalarında büyük bir yer kaplar, fakat olayların akışı üzerindeki etkileri

sınırlıdır; yönetim sadık bir asker topluluğuna hükmedebildiği sürece, sonunda her zaman şehirdeki karmaşayı bastırabilmiştir (Brunt, ALRR 70). Bununla birlikte, askerler ve emekli askerler çok farklı bir mevzudur ve potansiyel olarak oligarşi için çok daha ciddi bir tehlike kaynağı oluştururlar: Sonunda Cumhuriyetin yıkılmasına yardımcı olmuşlardır. Belki de buradaki en önemli etken, terhis edilmiş askerlerin büyük ve giderek artan bir kesiminin evlerine döndüklerinde geçinmelerini sağlamak için çok az mülke sahip olması ya da hiç mülkü olmamasıdır. (Yukarıda IV.i'in sonunda İtalyan köylülüğünün bir kısmının mahvolmasında askere almanın oynadığı rolden söz etmiştim.) Zaman zaman bir adam askerlik için ayrıldığında, ebeveyni ya da çocukları, nüfuz sahibi bir komşuları tarafından evlerinden sürülebilirdi (Sall. *BJ* 41.8). Geç Cumhuriyet döneminde yoksulların zenginler tarafından zor yoluyla mülksüzleştirilmesine ilişkin, Brunt tarafından *Italian Manpower* kitabının sonunda yer alan değerli bir ekte (551-7, "Violence in the Italian Countryside" {İtalyan Taşrasında Şiddet}) ortaya konulan çok sayıda kanıt bulunmaktadır.[794]

Genellikle "Marius'un bir mahmi ordusu" kurmasının altı çokça çizilmiştir (Birley, *TCCRE* 260 n.3): Marius konsül sıfatıyla, 107'deki Jugurthine savaşı için geleneksel olarak lejyonlarda düzenli askerlik yapmakla mükellef olan mülk sahibi beş sınıfın mensuplarının yanı sıra, asker sınıflarının gerektirdiği şartları yerini getirmek için çok az mülke sahip olan kişileri de gönüllü olarak askere almıştı. Bu ikincilere *proletarii* ya da *capite censi* adı veriliyordu. Bunlar, Hugh Last'ın karakteristik olarak tanımladığı şekliyle, "Devletin refahına çok az katkı yapan ya da hiç yapmayan yoksullar"dı (*CAH* IX.134). Aslında, her ne kadar esasen acil durumlarda olsa da, daha önce de *proletarii*'nin zaman zaman askere alındığı olmuştu; fakat Marius'un eylemi bir emsal teşkil etti ve "Marius'tan sonra, askere adam alan subaylar, onları lejyonlara

yerleştirmeden önce yurttaşların mülkiyet şartlarını soruşturmayı bıraktılar” (Brunt, *IM* 35; cf. 82). “Marius’un kendisi, askerî birliklerinin hamisi olarak devlet üzerinde hâkimiyet kuracak araçları ele geçirdiğini pek de algılamış gibi gözükmemektedir. ... Sadece geriye dönülüp bakıldığında, meteliksiz askerlerin ilkesiz bir komutanın yumuşak başlı araçları haline gelebileceğinin ayırdına varılabilir. Bu nedenle Marius’un hareketinin kınanması [özellikle de Sallust tarafından] anakronistiktir; bununla birlikte, Marius’un hareketi daha sonraki magistratların takip edeceği ve bir proleter ordusunun oligarşik Cumhuriyet’e son verebileceği bir emsal teşkil etmiştir” (ibid. 406-7). “Marius’un esas saikinin askere gitmek istemeyenleri bağışlayıp, meteliksizleri zengin bir yağma vaadiyle kendine çekerek halk arasındaki takipçilerini korumak olduğunu düşünebiliriz [cf., Sall., *BJ* 84.4]; fakat yine de köylülüğün düzenli bir şekilde gerilemesiyle birlikte gündeme getirdiği değişiklik, kuşkusuz er ya da geç kaçınılmaz bir hal alacaktı” (ibid. 407, cf. 410).

Şüphesiz senatörlük yönetimi, kendi çıkarları için bile olsa, terhis olmalarından sonra en azından yoksul lejyonerlere toprak tahsis etmek zorundaydı; fakat oligarşi, ister sıradan yurttaşlara isterse terhis edilen askerlere olsun her türlü toprak dağıtımından her zaman nefret etmişti.[795] Bunun sonucunda, terhis edilenlerin ve aksi takdirde terhis edildikten sonra herhangi bir geçim aracından yoksun kalacaklarını bilen askerlerin sadakati, senatörlerden gelecek muhalefet karşısında, 59 yılında Caesar’ın yaptığı gibi Meclis’e kendi eski askerlerine toprak tahsis edilmesini önerecek ya da bunun kendi adına önerilmesini sağlayabilecek komutanlarına derinden bağlıydı. Bu toprak tahsisatları zaman zaman iç savaşlarda yenilgiye uğratılan siyasi muarızlardan yapılan büyük ölçekli müsadereler sayesinde kolaylaşabiliyordu. Özellikle *Optimate* Sulla ve MÖ 43-42 yıllarının triumvirası bu taktiğe başvurmuşlardı (aşağıya

bakınız). Bu, komutanlara karşı konulamaz bir güç sağlamıştı. Cumhuriyetin hâkim sınıfı, “silahlandırmak zorunda olduğu ‘miseri’nin ihtiyaçlarını bile karşılamayı reddederek, yalnızca bir bütün olarak politikalarında belirgin olan bir toplumsal sempati yoksunluğu değil, fakat aynı zamanda iktidar ve imtiyazları açısından ölümcül bir sağduyu yoksunluğu da sergilemişti”. [Çünkü] “orduya asker sağlayan nüfusun sefaleti, esasen kendi zenginleşmelerini ya da yükselmelerini düşünen önderlerin Cumhuriyeti tehdit etmelerini ve sonunda da yıkmalarını mümkün kılmıştı” (Brunt, *ALRR* 84).

Özellikle MS 6 yılında terhis edilmiş askerlere yapılan tahsisatları finanse etmek için iki yeni vergiyle –ki bunlardan daha önemli olanı senatörlerin büyük öfkesine neden olacaktı (aşağıya bakınız)– beslenen özel bir hazine (*aerarium militare*) kurarak daimî bir ordu yaratmaya yönelik esas adımı atan Augustus oldu. Ordu artık giderek daha az İtalyanlardan oluşmaya başlamıştı. Brunt’un da belirttiği gibi (*IM* 130), Augustus’un azalttığı İtalya üzerindeki askerlik yükünü “Tiberius sonunda tamamen kaldırdı”; zira İtalya’dan asker toplamanın terk edilmesi, dış genişleme programına son verilmesiyle Tiberius döneminde gerçekleşmişti. *Pax Augusta*, aslında MS 17 yılında başlamıştı. Fakat bu süreç, İtalya’daki insan gücünün tükenmesi nedeniyle kaçınılmaz hale geldi. Tükenme sadece sayısal bir şey değildi, aynı zamanda ahlakiydi de. İtalya hâlâ büyük ordular seferber edebiliyordu. Fakat çok fazla sayıda İtalyan çok uzun bir süredir savaşıyordu; *il faut en finir* {bu sona ermeliydi}. O döneme dair yazının tümünde çağın yeni ruhunu yansıtan en karakteristik sözcükler, Roma’nın emperyal misyonuna ve savaşta kazandığı zaferlere yönelik ünlü kutlamalar değil, Propertius’un “nulus de nostro sanguine miles erit”, “Artık benim kanımdan hiçbir asker alamayacaksın!” sözleriydi (II.vii.14)

44 yılında Caesar’ın öldürülmesini takip eden kesintili iç savaş dönemi sırasında, sık sık sıradan askerler (ve zaman zaman da

kıdemsiz subaylar) tarafından dile getirilen, amansız liderler arasında bir uzlaşma yapılması çağrılarına rastladığımızı belirtmek gerekir.[796] Pek çok tarihçi tarafından çok fazla küçümsenen *plebs urbana* da birden fazla kez barıştan ve uzlaşmadan yana tavır almıştı.[797]

Birincil anlamıyla, yani kölelerin ve alt tabakaların mülk sahipleri tarafından sömürülme biçimi olarak sınıf mücadelesi (cf. yukarıda II.ii), Geç Cumhuriyet döneminde, Yunan demokrasinin güçlülerin faaliyetlerine karşı son derece dikkatli bir şekilde sağladığı fren mekanizmalarından pek azına sahip olarak ilerlemişti. Siyasi alanda, Orta Cumhuriyet (MÖ 287-133 arası diyebiliriz) az sayıda keskin ihtilafa tanıklık etmişti: Bu, *hâkim* sınıfın bir bütün olarak dikkat çekici şekilde birlik içinde kaldığı büyük bir genişleme çağıydı. Geç Cumhuriyet'in Augustus tarafından *Principate*'nin kurulmasıyla sona eren siyasi mücadeleleriyse, ancak hâkim sınıf arasında gelişmeye başlayan ciddi ayrışmalar sayesinde mümkün olabildi –ki bu ayrışmaların hepsi değilse de birçoğu reform girişimlerinden ziyade kişisel hırslardan kaynaklanmıştı. İktidardaki bir oligarşinin yıkılmasının, kendi saflarında birliğini muhafaza ettiği sürece pek de mümkün olmadığı, Lenin ve Mao Tse-tung'un yazılarının sonucunda, artık neredeyse herkesin bildiği sezgisel gözlemlerden biri haline gelmiştir. Fakat bu gözlem, MÖ dördüncü yüzyıl gibi erken bir tarihte, Platon ve Aristo tarafından yapılmıştı bile. Başka bir yerde (*OPW* 91) Klasik Sparta ile ilgili olarak söylediğim bir şeyi özetleyecek olursam, Yunanlılar (Platon'un Sokrates'inin de belirttiği gibi) bir devletteki değişimin hâkim sınıf arasındaki anlaşmazlıklarla başladığı ve bu sınıf ne kadar küçük olursa olsun birlik içinde hareket etmeye devam ettiği sürece anayasanın altüst edilmesinin pek de mümkün olmadığı şeklindeki basit gerçeği fark etmişlerdi (Platon, *Rep*. VIII.545d). Eğer yöneticiler kendi aralarında ihtilaf içinde değillerse, kalanlar da birbirleriyle kavga

etmeyecektir (V.465b). Aristo'da aynı minvalde konuşur: Kendi içinde uyumunu muhafaza eden bir oligarşi içeriden kolay kolay yıkılmaz (*Pol*. V.6, 1306^{a}9-10). Roma hâkim sınıfı içindeki anlaşmazlıklara ilişkin arada sırada kendisini gösteren daha eski işaretler de vardı (cf. bu bölümün ii. alt bölümü);[798] fakat ancak Tiberius Gracchus'un MÖ 133 yılındaki tribünlüğü ile birlikte ciddi bir çatlak oluşmaya başladı (bkz. Cicero, *De rep.* I.31; etc. Cf. Sall., *BJ* 42.1; *Hist*. I, fr.17). Her ne kadar oligarşinin diğer unsurlarının büyük bir kısmı onlara diş bilese de, artık reformların bir zorunluluk olduğunu görebilen hâkim sınıf mensupları vardı. Bunun yanı sıra oligarşinin, kitlelerin, özellikle de durumlarını yukarıda tasvir ettiğim askerlerin ve eski askerlerin giderek artan hoşnutsuzluklarının kendilerine sağladığı kişisel ilerleme fırsatlarına direnemeyen mensupları da bulunuyordu.

Pek çok modern araştırmacı, burada ortaya koyduğumdan çok daha farklı bir resim sunmaktadır.[799] Örneğin Badian, Tiberius Gracchus'un tribünlüğüne ilişkin kaleme aldığı yakın tarihli bir makalede, Appian ve Plutarkhos'un değerlendirmelerini çarpıtan sınıf çatışması atmosferi karşısında epey küçümseyicidir: "Tiberius'un tarım yasası üzerine 'zenginlerle' 'fakirler' arasında yaşanan muhalefete ilişkin lafügüzaflarına pek güven"mez. Ona göre, "bu –tarihçiye pek az faydası dokunan, tamamen edebi– bir *stasis* klişesinden başka bir şey değildir" (TGBRR 707). Fakat bu, daha eski bir tanıklığı, Cicero'nun en ciddi ve –müdafaa ettiği adamın lehine oybirliğiyle bir mahkeme kararı çıkmasıyla sonuçlandığından (*Ad Q. Fr.*II.iv.1)– en başarılı konuşmalarından birinde tarım yasasını, yoksulları (*tenuiores*) güçlendirecek gibi gözüktüğü için *populus* tarafından desteklenen, "anlaşmazlığa neden olacağı" ve zenginleri (*locupletes*) uzun süredir ellerinde tuttukları mülklerden yoksun bırakacağı için de *Optimates* tarafından itiraz edilen bir şey olarak gören anlatısını göz ardı etmektedir (*Pro Sest*.

103). Gracchi dönemi ve takip eden on yıllar için (40'ların sonlarında 30'ların başlarında yazan) Sallust'ta da aynı anlama gelen pek çok başka kanıt bulunur.[800]

133 yılında başlayan Roma tarihinin yeni perdesi, genellikle kendisinden öncekinden daha fazla şiddet içeren ve daha kanlı bir dönem olarak görülür; fakat esas fark, artık Roma'nın, dışarıdaki fetihler sırasında pek çok Roma eyleminin alameti olan acımasız şiddet ve gereksiz kan banyosunu birkaç kez birinci elden bizzat deneyimlemiş olmasıdır. Bir önceki kuşakta Romalı generaller, barış zamanında L. Aemilius Paullus'un 167 yılında on binlerce Epirliyi sistemli bir şekilde katletmesi ve köleleştirmesi (bkz. bu bölümün iv. alt bölümü ve 2. dipnotu), Kartaca'nın 146 yılında ceza olarak yıkılması ve 150 yılında Servius Sulpicius Galba tarafından Lusitanyalıların haince kılıçtan geçirilerek köleleştirilmesinin de dahil olduğu pek çok vahşi eyleme imza atmışlardı: Bu eylemlerden ilk ikisi resmî Roma siyasetinin bir parçası olarak görülebilir, üçüncüsüyse söz konusu generalin kendi inisiyatifiyle gerçeklemiş ve cezasız kalmıştı.[801] Dışarıda bu tür aşırılıkları alışkanlık haline getiren kişilerin, hâkimiyetleri (ya da hatta sadece mülkleri) tehdit altına girdiğinde, kendi evlerinde de tamamıyla anayasaya bağlı bir şekilde davranmaları pek mümkün değildi, zaten öyle de yapmadılar. Roma'da gerçekleşen ilk kanlı olay Tiberius Gracchus'un ve (Plutarkhos'a göre, *Ti.Gr.* 19.0) üç yüzden fazla taraftarının 133 yılında öldürülmesiydi. Bundan sonra işler tedricen daha da kötüleşti, ta ki kitlesel bir dizi uzatmalı iç savaş, geleceğin Augustus'u Octavian'ın MÖ 31 tarihinde Actium'daki savaşta elde ettiği zaferle son bulana dek. Augustus'un ve haleflerinin *Principate*'si, (bu bölümün bir sonraki alt bölümüne bakınız) insanlar tarafından hayata geçirilen en dikkat çekici anayasal inşa süreçlerinden birisiydi ve Roma mülk sahibi sınıflarının hâkimiyeti anlamına gelen toplumsal istikrarın sağlanması açısından son derece

başarılıydı. Bu sıra dışı siyasi yapıyı tasvir etmeye girişmeden (ki bu kitabın kapsamını çok aşan bir görevdir), bu bölümde ve bir sonrakinde, bu istikrarın nasıl yakalandığını; yalnızca (insanlık tarihinin tanıdığı en yetenekli siyasi figürlerden biri olan) Augustus gibi bir siyasi dehanın döneminde değil, bazı üçüncü sınıf imparatorların yönetiminde bile bu kadar başarılı bir şekilde işlemeye nasıl devam ettiğini ve üçüncü yüzyıl ortalarında "barbar" saldırıları ve askerî darbeler altında kısmen dağılmadan önce, 68-70 ve 193-7 yıllarındaki iki önemli iç savaşı atlatıp 284-5'ten sonra Diocletian yönetiminde yeniden nasıl canlandığını açıklamaya çalışmalıyım. Genellikle 284 yılında Diocletian'ın tahta çıkması ile başlatılan Geç İmparatorluk, tüm bu süreç boyunca sürekli olarak artan İmparator'un kişisel gücü artık başlangıçtakinden daha açık ve seçik bir hal almış olsa da, aslında *Principate*'nin bir devamıydı (bakınız bu bölümün bir sonraki alt bölümü).

Arzu ettiği iktidarı elde edebilmek için Augustus, gerekli olduğu kadar güç kullanmakta tereddüt etmedi: Bütün muhalefeti acımasızca ezdi ve herhangi bir Romalının o güne kadar sahip olduğundan çok daha büyük bir servete sahip oldu. Ama yine de doğası ve içgüdüleri gereği, Roma dünyasında yalnızca kendisinin ve ailesinin konumunu güvence altına almaya yetecek kadar asgari bir değişim isteyen tam bir muhafazakârdı. Onu sorgusuz sualsiz takip etmeye gönüllü olanları, ister soylu (mavi kanlı) aristokratlar isterse *nouveaux riches* {yeni zenginler} olsunlar kendi araçları olarak kabul ederdi. Bir kez kendisini tatmin eden bir rejim yarattıktan sonra artık daha fazla değişim olmamalıydı. "İç savaşlar sırasında *nobiles*'e karşı savaştı. Muzaffer ve artık meşru bir lider olduğundaysa onların dostu ve hamisi haline geldi" (Syme, *RPM* 7). Bize Sallust'un *bonus* {iyi} için verdiği ve yukarıda alıntılanan tanımı hatırlatan Augustus'a ait bir ifade Macrobius tarafından saklanmıştır (*Sat*. II.iv.18). "Mevcut vaziyetin değişmesini kim istemiyorsa," demişti Augustus, "iyi bir yurttaş ve iyi bir insandır."

(Bu ifade Lord Blake’in bu bölümün vi. alt bölümünde alıntılanan Britanyalı Muhafazakâr tanımını andırmaktadır.) Her şeyden önce, kendisine ve hanedanına tehdit oluşturmadıkları sürece, mülkiyet hakları korunmalıydı. Mülkiyet sahipliğinin dokunulmazlığının Augustus tarafından geri getirilmesi, tarımın, dinin ve genel güvenliğin yeniden canlanmasıyla birlikte, kroniği Tiberius döneminde, MS 30’da tamamlayan Velleius Paterculus tarafından vurgulanmıştı: “rediit ... certa cuique rerum suarum possessio” (II.89.4).

Caesar’ın 44 Mart’ında öldürülmesi ile 31 yılındaki Actium Savaşı arasında geçen süre boyunca mülkiyete yönelik tehditlerin yanı sıra senatörlük oligarşisini çok derinden rahatsız etmiş olabilecek bazı başka eğilimler de ortaya çıktı. Bugünlerde, doğal olarak dikkat genellikle önde gelen insanların, özellikle de Octavian ve Antony’nin kendi amaçları için askerî kuvvete başvurmasına çevrilmiştir. Fakat bizzat askerlerin de kendi inisiyatifleriyle hareket ettiklerine dair senatörleri kaygıya düşürmüş olması muhtemel işaretler de bulunmaktaydı. MS 68 yılında, Galba’nın İspanya’da, komutası altındaki lejyonlar tarafından imparator ilan edilmesine dek, –Tacitus’un meşhur deyişiyle– imparatorluğun sırrı (*imperii arcanum*), yani Roma dışında bir yerde de bir *Princeps*’in yaratılabileceği açığa çıkmamıştı (*Hist*. I.4). Elbette bundan da önce, Claudius’un 41 yılında imparator yapılması *Praetor* Muhafızlarının eseri olmuştu. Fakat MÖ 44 gibi erken bir tarihte, Octavian, Julius Caesar’ın Campania’daki eski birliklerinden oluşan özel bir orduyla Roma’ya yürümüştü. 43 yazında resmen komutanlık yaptığı sekiz lejyon ve yardımcı birliklerle bunu tekrarladı. İkinci seferden hemen önce, dört yüz *centurion*’dan oluşan bir heyet, lejyonerler için söz verilmiş olan bağışı, Octavian içinse iki konsülün 43 yılındaki ölümlerinin ardından boş kalan konsüllük makamını talep etmek üzere Roma Senatosu’na gönderildi. Kaynaklarımız olan Appian ve Dio Cassius’da, *centurion*’ların gelişinin, içlerinden bazılarının

askerlerin özgürce konuşması (*parrhēsiazesthai*) fikrine tahammül edemediği rivayet edilen senatörleri çileden çıkardığına dair göstergeler mevcuttur.[802] 44 ve 38 yılları arasında askerlerin, kıdemsiz subayların ve *plebs urbana*'nın kendi adlarına inisiyatif aldıklarına dair başka işaretlerin de bulunduğunu unutmamalıyız (yukarıya ve nn.24-5'e bakınız).

Artık imkânsız hale gelen yalnızca aşağıdan devrim hareketleri değildi, alt sınıfların inisiyatifleri de sona ermişti. Octavian'ın (Augustus) iktidarın zirvesini elde etmesinden önce, 43-42 yıllarında, MÖ 168 yılındaki Üçüncü Makedon Savaşı'ndan Caesar'ın 44 yılındaki ölümüne dek (acil durumlar dışında) hiç doğrudan vergilendirilmemiş olan İtalya'ya vergi salmak için çeşitli girişimlerde bulunulmuştu. 43, 42, 39 ve 33-32 yıllarında salındığını duyduğumuz bu vergiler, beklenebileceğinden çok daha az sonuç getirmişti; çünkü zenginler güçlü bir direniş göstermişlerdi. Her zaman olduğu gibi, vergi mükelleflerinin kişisel beyanı esastı; fakat 43 ve 42 yıllarında düzmece ve eksik matrahların bildirildiğini görüyoruz ki bu fiil, ispat edildiği takdirde, bütün mülkün müsadere edilmesiyle cezalandırılıyordu. 39 yılında kölelerin ve mirasların vergilendirilmesine yönelik genel bir direniş sergilendi ve 200.000 HS'den fazla mülke sahip azatlıların toplam mülklerinin sekizde birini, geri kalanlarınsa topraklarından elde ettikleri yıllık ürünün çeyreğini teslim etmelerinin emredildiği 32 yılı boyunca bütün İtalya'da huzursuzluklar baş gösterdi.[803] Triumviranın (Antony, Octavian ve Lepidus) 43 sonlarında yüzlerce zenginin bütün mallarının müsadere edilmesiyle sonuçlanacak şekilde yaygın sürgünlere başvurması, büyük oranda bu inatçı direnişin bir sonucuydu. Syme'ın dediği gibi, "Sürgünler amaçları ve esasları açısından eğer sermayeye yönelik özel bir vergi olarak görülürlerse bu pek de haksız olmaz" (*RR* 195; cf. Dio Cass. XLVI.6.5). Fakat elde edilen gelir hayal kırıklığı yarattı ve triumvira zengin kadınların

1.400’üne yönelik yeni bir vergi çıkardı. Bu rakam önde gelen kadınların enerjik protestoları sayesinde kısa süre içinde 400’e düşürüldü. Bundan sonra bu vergi, yurttaş olsun olmasın 400.000 HS’ye sahip (Roma *eques*’inin *census*’u) herkese yönelik bir başka vergiyle desteklendi: Bu kişilerin her biri yaklaşan savaşın masraflarına bütün bir yılın geliriyle katkıda bulunmak ve devlete sahip olduğu mülkün yüzde ikisini borç vermek zorundaydı.[804] Tüm bunlar Roma ve İtalya’nın hâkim sınıfları için son derece endişe vericiydi. Octavian, 36 yılının sonunda tüm ödenmemiş vergileri affetti (App., *BC* V.130) ve iktidarın zirvesini ele geçirdiğinde büyük ölçekli para taleplerinin sona erdiğini açıkça belirtti. Mülk sahibi sınıfların yaşadıkları rahatlama ve duydukları minnettarlık doğal olarak sınırsızdı. Augustus sadece bir kez daha önemli bir vergi çıkardı: Bu, MS 6 yılında sadece orduya yapılan olağan ödemeler için değil, terhis edilen eski askerlerin iskânı için de *aerarium militare*’yi (“askerî hazine”) kurduğu zaman gerçekleşmişti. Augustus bu yeni hazineyi kendi kişisel servetinden yaptığı 170 milyon HS’lik bir bağışla başlattı (Aug., *RG* 17.2) ve ileride yıllık katkıda bulunma sözü verdi. Buna ek olarak yeni hazinenin iki yeni vergiden elde edilecek gelirlerle düzenli olarak beslenmesine yönelik bir düzenleme yaptı: Bu vergilerden biri miraslara (muafiyetlerle yüzde 5), diğeriyse müzayede yoluyla yapılan diğer satışlara getirildi. Miras vergisinin büyük gönülsüzlükle karşılandığını not etmek ilginç olacaktır: Senato’da ilga edilmesine yönelik çağrılar yükseliyordu ve yedi yıl sonra Augustus, bunun yerine “tarlalara ve atlara” vergi koyacağının düşünülmesini sağlamak zorunda kaldı. Bu senatörleri anında paniğe sevk etti ve miras vergisine son verilmesine yönelik çağrılarına son vermelerini sağladı! (Hikâye okumaya değer, Dio Cass. LV.24.9’dan 25.6’ya kadar ve LVI.28.4-6.)[805]

Teknik olarak doğru olmayacak olsa da, Augustus'un, *plebs* topluluğunu (özellikle bizzat Roma'da) kendi kişisel *clientela*'sına aldığını (cf. aşağısı), bunun görünür bir sembolü olarak tribünlük gücünün kendisine verilmesini sağladığını söyleme eğilimindeyim (cf. Tac., *Ann*., I.2.1; III.56.2) –bir Patrici olarak, aslında kendisi bir tribün olmazdı. *Auctoritas* ile *potestas*'ın (bunlar için bu bölümün bir sonraki alt bölümüne bakınız) eşsiz bir bileşimine sahipti ve en azından MÖ 19 yılından sonra, ihtiyaç duyduğu tüm iktidara sahip olduğunu biliyordu. Daha fazla anayasal güç elde etmesine gerek yoktu ve bu ekâbirin onun "restore edilmiş Cumhuriyet" kurgusunu kabul etmesini zorlaştırmaktan başka bir işe yaramazdı. Fakat, en büyük *populares* olan Julius Caesar'ın vârisi olduğu düşüncesiyle ona bağlı olan yoksul sınıflar, başka her şeyden çok, baskıcı senatörlük oligarşinin yeniden kurulmasından korkuyorlardı ve Augustus'a daha fazla iktidar verilirse bundan ancak mutluluk duyarlardı.[806] Eski rejim karşısında duydukları nefret Josephus'un, Gaius'un (Caligula) öldürülmesi ve MS 41 yılında yerine Cladius'un imparator yapılmasına ilişkin tasvirinde açık bir şekilde görülebilir. Josephus, senatörlerin imparatorları *tyrannoi*, yönetimlerini ise *douleia* (siyasi tabiiyet, kelimesi kelimesine "kölelik") olarak gördüklerini (*AJ* XIX.227-8), halkınsa (*dēmos*) imparatorlarda Senato'nun açgözlülüğü (*pleonexia*) karşısında bir tehdit (cf. § 224) ve kendileri için bir sığınak (*kataphygē*; cf. Thuc. VIII.48.6!) bulduğunu belirtiyordu. Benzer şekilde, ertesi yıl Dalmaçya eyaletinin valisi olan L. Arruntius Camillus Scribonianus, Cumhuriyet ilan etme ve kadim "özgürlük" halini yeniden kurma amacıyla bir isyan başlattığında,[807] Dio Cassius'a göre, askerleri, yeniden "sıkıntı ve kavga" çıkacağından korktuklarından anında kendisini terk ettiler (LX.xv.2-3).

⁂

Nasıl oldu da Augustus, Roma hâkim sınıfını kendi yönetimini kabul etmeye ikna edebildi? Spesifik olalım ve *equester*'ler kuşkusuz kaybettiklerinden daha fazlasını kazanacaklarından "senatörler tabakasından" söz edelim. O halde, Augustus senatörleri *Principate*'ye nasıl ikna etti? Roma aristokrasinin her şeyden önce şu beş şeyi istediğini söyleyeceğim: (1) Barış, (2) Refah, (3) Mevki, (4) Himaye ve (5) İktidar ve Augustus da senatörlerin bunlardan yalnızca sonuncusuna dilediklerince sahip olmalarına izin vermeye gönülsüzdü.

(1) *Barış*, ebedî barış, onca yıllık iç savaşın ardından, tabii ki herkesin arzusuydu; fakat Roma hâkim sınıfı bunu istemek için özel bir gerekçeye de sahipti. Acı tecrübeler onları, iktidarı kendi ellerinde toplayan bir yüce yöneticinin yokluğunda, hâkimiyet için her zaman yeni bir mücadelenin ortaya çıkmaya ve neredeyse kesin bir biçimde beraberinde yeni iç savaşlar getirmeye hazır olduğunu ve bu gerçekleşirse galibin bir başka Julius Caesar, ya da *status quo*'yu korumakla Augustus'tan çok daha az ilgilenen çok daha radikal bir diktatör olabileceğini fark etmeye zorlamış olmalıdır. Gerçek bir senatör olan Tacitus, MÖ 31 yılındaki Actium Savaşı'nın ardından, tüm iktidarın (*potentia*, uğursuz tınılara sahip bir sözcük) tek bir adama verilmesinin barışın çıkarına olacağını gönülsüzce kabul etmişti (*Hist*. I.1); *pax* ile *princeps*'in birbirinden ayrılamayacağını biliyordu (*Ann.* III.28.3: *iura quis pace et Principe uteremur*).

(2) *Refah*'a gelince, Roma sınıfının bunun hasretini çektiğini vurgulamaya pek gerek yok. Lüks söz konusu olduğunda sahip oldukları tüm zevkleri tatmin etmek ve eyalet valilikleri yoluyla ya da başka şekillerde yeni servetler elde etmelerini sağlayacak sınırsız fırsatlardan yararlanmak için zengin olmak istiyorlardı. Augustus bu arzuları belirli sınırlar içinde tatmin etmeye hazırdı; fakat kendisini imparatorluğun bütününden sorumlu görüyor, genel olarak da böyle

görülüyordu. Hâkim sınıf mensuplarının geçmişte olduğu gibi başına buyruk bir şekilde talan etmelerine izin vermesinin, yine kendisinin halletmek zorunda kalacağı sıkıntılar yaratabileceğini düşünüyordu. Bu nedenle, eyaletlerde de, hukuksuzluğun, zulmün ve zorbalığın daha göze batan biçimlerine bazı kısıtlamalar getirmeyi arzu ediyordu.[808] Tiberius MS 14 yılında, kendisine emredilen vergi miktarından fazlasını gönderen Mısır'ın *equester Prefect*'i Aemilius Rectus'a sitemkâr bir şekilde, "koyunumun kırpılmasını istiyorum, tıraş edilmesini değil," demişti (Dio Cass. LVII.x.5). Augustus ve haleflerinin pek çoğu, bu bölümün vi. alt bölümünde tekrar gündeme getirilecek olan Machiavelli'nin nefret ettiği türde (toprak sahibi Roma aristokrasisi ile çarpıcı bir benzerlik sergileyen; cf. yukarıda III.iii) aşırı güçlü *gentiluomini*'nin var olduğu bir devlette, "mutlak ve karşı konulmaz bir güce" sahip bir monarkın "güçlülerin" aşırılıklarını sınırlamasının bir zorunluluk olduğunu kabul ettiği, *Livy'nin İlk On Yılı Üzerine Söylevler*'de yer alan (I.55) etkileyici pasajı alkışlarlardı.

(3) Senatörler *Mevki* (kabaca *dignitas*'a denk gelecek şekilde kullandığım bir terim) ve bunun üzerinde kalıtsal bir hak da talep ediyorlardı: Magistratlıkları, dinî makamları ve Romalılar tarafından çok güçlü bir itibar atfedilen diğer payeleri tekellerine almak ve tıpkı "eski iyi günlerde" olduğu gibi kendilerinden sonra oğullarına devretmek istiyorlardı. (Romalıların Senato üyeliğine bağlı "*dignitas*"a ve başta konsüllük olmak üzere yüksek devlet makamlarına sahip olmaya, bu makamlar artık otomatikman daha geniş bir hareket serbestisi sağlamaz hale geldiğinde bile, ne kadar büyük bir değer verdiklerini anlamak bizim için güçtür.) Bu başlıkta senatörler fazla bir şey kaybetmediler. İmparatorlar Senato'ya (genellikle "*obscuro loco nati*", yani aşağı tabakadan gelenler diye burun kıvrılan) yeni insanlar soktular,[809] fakat bunların sayıları sınırlıydı. Tanınmış senatörlük oligarşisi, adayları seçmek bir ölçüde

imparatorun elinde olsa da (Augustus döneminde bile imparatorun konsüllüğü belirli bir kişiye önerdiği ya da verildiği rivayet edilen bazı vakalara rastlarız[810]), başlangıçta neredeyse tüm yüksek makamları tekelinde tutmaya devam etti. Ve Genç Pliny MS 100 yılında konsüllüğe geldiğinde, Senato'da yaptığı "*optimus princeps*" Trajan'a seslenen resmî konuşmasında, konsül seçimleri artık imparatora ait olduğu için teşekkür ediyordu.[811]

(4) Senatörler, kadim Roma geleneği "*clientela*" ile kutsanan *Himaye* haklarının da (bkz. bu bölümün iii. alt bölümü) eskisi gibi devam etmesini istiyorlardı. Her ne kadar en yüksek düzeyde giderek daha fazla imparatorluğun denetimine girseler de, bu haklar da muhafaza edildi. Bu çok önemli konuya birazdan döneceğim.

(5) Senatörler, tabii ki her zaman sahip oldukları *İktidarı* da istiyorlardı. Bununla birlikte, gerçek iktidar, imparatorların onlara vermeyi kaldıramayacakları tek şeydi. Sadakatlerini ve eyaletlerini veya lejyonlarını yönetebilecek imparatorluk danışmanları ve vekilleri olmaya uygun olduklarını ispatlamış olan bireylere, iktidardan dikkatli bir şekilde denetleyecekleri bir pay vermeyi tercih edebilseler bile bu böyleydi. Ordu imparatorun ilgi alanıydı ve eyaletlerde bulunan silahlı kuvvetlerin büyük bir kısmı doğrudan kendisinin atadığı vekilleri tarafından yönetiliyordu (cf. bu bölümün bir sonraki alt bölümü).

Şimdi, bu noktada, yapabileceğimden çok daha etraflıca incelenmeyi hak eden *Himaye* konusuna dönebilirim. (Bunu daha önce, *SVP* eserimde, uzun uzadıya tartışmıştım: Bkz. bu bölümün iii. alt bölümü ve nn.10-12). *Clientela*, açıkladığım gibi, Roma toplumunun çok kadim ve merkezî bir özelliğiydi ve ekâbirin sağladığı (hiçbir şekilde kendi *clientes*'i ile sınırlı olmayan) himaye de siyasi ve toplumsal yaşamın önemli bir unsuruydu[812] –bu arada hukuk sisteminde de genellikle fark edildiğinden çok daha yaygın ve etkiliydi (bkz. *SVP* 42-5).[813] Aslında himaye, anayasadaki (her

zaman olduğu gibi sınırlanmış) gerçekten demokratik unsurların bütünüyle ortadan yok olma noktasına gelmesinden sonra, Roma dünyasının tek kelimeyle onsuz yapamayacağı bir kurum olarak görülmelidir. Bunun farkına nadiren yeterince varılmıştır. Herhangi bir siyasi sistemde, yetki kullanmayı gerektiren mevkilere şu ya da bu şekilde atama yapılmalıdır. Demokratik işleyiş, bunların *alttan* yapılmasını mümkün kılar; fakat eğer demokrasi ortadan kalkarsa, her şey *yukarıdan* yapılmak zorunda kalır. Roma'da aşağıdan seçim, Cumhuriyet'in son yıllarında bile giderek daha az önem taşır hale geldi ve erken *Principate* döneminde sadece önemsiz bir yer işgal etmeye başladı.[814] Bununla birlikte, her şey yukarıdan yapılmaya başladığında ve atamalar büyük oranda seçimin yerini aldığında, himaye kuşkusuz çok büyük önem kazandı. Bir Roma imparatoru yüksek makamlara yapılan atamaların büyük bir kısmını, kişisel olarak tanıdığı insanlar arasından bizzat yapardı. Yakın astlarının tavsiye ettiği birilerini ya da bizzat o astları, daha az önem taşıyan makamlara atardı ve süreç, ta en sıradan yerel görevlilere kadar böyle sürer giderdi. Artık her şey, iltimas, tavsiye ve himayeye – kelimenin özgün anlamı olan "oy"un yerine en azından ikinci yüzyılın başları itibariyle edindiği yeni anlamla *suffragium*'a– bağlıydı (bkz. *SVP*). *Clientela* hiçbir zaman bütünüyle önemini yitirmedi; fakat zaman ilerledikçe giderek daha fazla, imparatorların başarısız bir şekilde onu yasaklama girişimlerinde *venale suffragium* (açık bir şekilde satın alınan himaye) diye adlandırdıkları şekilde yapılır oldu (bkz. *SVP* 39-42) –zira *patroni*'nin *clientes*'lerine sağladıkları iltimasların, benzerlerinin yararlı mahmi çevresinin dışındakiler tarafından da satın alınmasıyla desteklenmesi kaçınılmazdı.

Başlangıçta "oy" anlamına gelen Latince *suffragium* sözcüğünün, ikinci yüzyılın başında daha olağan "himaye", "nüfuz" veya (sekizinci yüzyıldaki anlamıyla) "çıkar" anlamına gelmeye

başlaması bizi şaşırtmamalıdır. *Principate* döneminde himayenin nasıl işlediğini gösteren pek çok etkileyici metin bulunmaktadır (bkz. *SVP* 37-9, 40-4) ve Geç İmparatorluk'ta himaye çok daha önemli ve meşum bir rol üstlenmiştir (cf. *SVP* 39-40, 44-8). Yunanlılar da aşama aşama, artık onsuz yapamayacakları bu Roma kurumuna ayak uydurdular ve buna zamanla iyiden iyiye alıştılar. Liebeschuetz'in gösterdiği üzere, Libanius gibi dördüncü yüzyıl sonlarının önde gelen bir Yunanlı hatibi, zamanın çok büyük bir kısmını arkadaşları için ya da arkadaşlarından iltimas rica ederek geçirebiliyordu (*Ant*. 192 ff., özellikle 193). Libanius kimi zamanlar bu pratiğin itiraz edilebilir olduğunu kabul etmişti, fakat konumu gereği, herkesin kendisinden beklediklerini yapmayı düpedüz reddedemiyordu, çünkü "iltimas sağlamak ya da edinmek Antakya'daki toplumsal ilişkilerde ve hatta bütün imparatorlukta vazgeçilmez bir role sahipti" (*Ant*. 195-7). Kendilerine askerî ya da siyasi herhangi bir *iktidar* sağlamayan makamlarda oturanlar bile, başta imparator olmak üzere gerçekten büyük bir adamın dostlarıysalar, çok büyük *nüfuz* sahibi insanlar olarak görülebiliyorlardı. Eunapius'un *Sofistlerin Hayatları* isimli (396'da ya da sonrasında yazılmış) eserinde mucizeler yaratıcısı olarak bilinen önde gelen bir sözde-filozof olan ve İmparator Julian'ın yakın arkadaşı Efesli Maximus'a ilişkin çok aydınlatıcı bir tablo yer alır. Maximus, Julian tarafından 362 yılında Konstantinopolis'teki saraya davet edildiğinde, Efes'te ilgi odağı haline gelmiş ve "şehir konseyinin önde gelen üyeleri" de dahil olmak üzere herkes ona yaltaklanmıştı; sıradan insanlar da aşağı yukarı zıplayıp tezahüratta bulunarak evinin etrafında toplanmış ve kadınlar bile kalabalıklar halinde karısından iltimas istemek için evin arka kapısına gelmişlerdi. Maximus, Julian'ın yanına "bütün Asya eyaletinin saygısını kazanmış bir şekilde" tantanayla gitti (Eunap., *VS* VII.iii.9'dan iv.1'e kadar).[815] İmparatorluk daha fazla

Hristiyanlaştıkça, piskopos ve papazların ve hatta keşişlerle "evliyaların" nüfuzları da arttı. 330'lar gibi erken bir tarihte Novatyalı bir evliya olan ve Küçük Asya'nın kuzeybatısındaki Mysia bölgesinde yer alan Olympos Dağı yakınlarında yaşayan bir şifacı ve mucize sahibi olarak şöhret kazanan Eutycianus, Constantine'den suçlanan bir subayın affedilmesi için ricacı olmuş ve ricası kabul edilmişti. Aslında bu imparatorun kendisinden rica edilen şeyleri genellikle kabul ettiği söylenmektedir (Socrates, *HE* I.xiii; Sozomen, *HE* I.x.v.9-11).

Söylemeye gerek yok ki, büyük himaye piramidinin tepesinde imparator oturduğundan, onun herkesten daha fazla ricayla muhatap olmasını doğal karşılamalıyız. Sadece "dostlarım" diye çağırma lütfunda bulunduğu kişiler, yani *amici*'leri (aşağıya bakınız) değil, aynı zamanda şikâyetleri kadar istekleri de olan daha sıradan insanlar ve tabii ki şehirler de kapısını aşındırıyordu. (Burada Fergus Millar'ın kısa süre önce çıkan kitabı *ERW*'den söz etmem gerek. Yukarıda II.v'te bu kitabı –çok fazla şey vaat eden başlığına rağmen– ele aldığı dönemde [MÖ 31'den MS 337'e kadar] Roma imparatoruyla tebaası arasındaki iletişim konusunda son derece yararlı bir bilgi derlemesi olarak tavsiye etme fırsatım olmuştu.)

Kendimi olası bir itirazdan kurtarmak için, bir imparatorun çevresindeki ekâbirinden kimsenin gururunu "mahmim" diye *adlandırarak* kırmayacağına dikkat çekmeliyim. Cicero kendilerini zengin ve şerefli beyefendiler olarak gören kişilerin himaye edilmeyi ya da "*mortis instar*" gibi "*clientes*" olarak adlandırılmayı (*De offic*. II.69), tabiricaizse "ölümden daha beter bir kader" saydıklarını belirtir. Bu nedenle, hükümdarın kişisel tanışıklığıyla onurlandırdığı bir kişi *amicus*'u, yani "dostu" olarak adlandırılacaktır.[816] Bu, herkesin aşina olduğu gösterişli bir unvandı; zira Yahudilerin bu unvanı İsa'nın yargılanması sırasında ona, "Eğer bu adamı bırakırsanız, Sezar'ın dostu değilsiniz!" diye

bağıran Pilate'nin ağzından duydukları söylenir (Jn XIX.12). Fakat imparatorla, tebaasından birisi arasındaki *amicitia*, her iki taraf açısından da sıcak duygular içerdiğinde bile, hiçbir zaman eşitliğe yaklaşan bir ilişki olamazdı. Tabii ki teknik olarak bir *patronus-cliens* ilişkisi olduğunu söylemek doğru olmaz; ama gerçekte, genellikle hakiki bir dostluktan ziyade bu tür bir ilişkiyi andırıyordu.

Zaman zaman senatörler, eski *libertas*'ın kaybolması karşısında kederlenebiliyorlardı. Bugünlerde genellikle *Principate* döneminde *libertas* sözcüğünün, Tacitus gibi Roma hâkim sınıfının bir mensubunun ağzında, esasen *libertas senatus*, Senato'nun özgürlüğü anlamına geldiği kabul ediliyor (bkz. Örneğin Wirszubski, *LPIR* 137, 163). Ben Geç Cumhuriyet döneminde de durumun hemen hemen aynı olduğunu söyleyecek kadar ileri gideceğim. Cicero ve benzerleri, hâkim sınıfın organı olan Senato'nun özgürlük iddialarını tam da onu memnun edecek "hukuk sınırları dahilinde" gibi biri ifadeyle şarta bağlayabilirlerdi –zira elbette *hukuku yapan* ve kendi hâkimiyetlerini güvence altına alacak biçimde şekillendirip idare edenler onlardı (ve esas gerçek buydu). Dolayısıyla hukuka riayet edilmesi nedeniyle zarar görmeleri pek de mümkün değildi. Syme'in de belirttiği gibi, "Roma anayasası bir paravan ve bir gözbağıydı," (*RR* 15); fakat onu yazan ve ondan faydalanan Roma hâkim sınıfı için, hakiki kanun ve nizam oydu. Eğer sıradan güruh, yöneticilerinin çıkarlarının aleyhine kendi iradesiyle hareket ederse bu *liberta* değil *licentia*, yani yalnızca serbestiyet olur ve neredeyse kesin bir biçimde hukuk dışılık suçlamasıyla karşı karşıya kalırdı. Senatörlerin elinde *libertas* kavramının kendi çıkarlarına uyacak biçimde, özellikle de himaye haklarını kullanmak için nasıl güzelce kesilip biçildiğini, en iyi Tacitus'un *Annals*'ında yer alan bir pasajda görürüz (I.75.1-2). Tacitus, İmparator Tiberius'un (görevli *praetor*'un yanında danışman, *assessor* sıfatıyla bulunabileceği)[817] bir mahkemedeki varlığının bile, alınan kararların rüşvetin ya da

güçlülerin ricalarının (*adversus ambitum et potentium preces*) etkisinde kalmamasını nasıl sağladığını tasvir ettikten sonra, adalet aranırken *libertas*'ın yok edildiği yorumunda bulunur (*sed dum veritati consulitur, libertas corrumpebatur*). Gerçekçi olmak gerekirse Tacitus için senatörlerin *libertas*'ı, şimdi olduğu gibi bıçak sırtında olmamalıdır: Bir imparatorun *praetor*'un mahkemede kendisinin ve dostlarının himayesindekilerin lehine karar vermesini engellemesi, bu tür inisiyatifler titiz bir şekilde *sadece* rüşvet ya da iltimas yoluyla karar verilmesine karşı gündeme gelse bile, oligarşik siyasi yaşamın özgür doğasını yozlaştıran bir şeydir! Augustine'in *İtiraflar* eserindeki benzer bir örnek aklımıza gelir (VI.[x].16). Aziz Augustine'in (daha sonra Afrika'daki Thagaste'nin piskoposu olacak) genç dostu Alypius, Roma'daki bir mali davada 383-4 yılında aynı görevle (*assessor*) bulunmaktadır ve Alypius, –herkesi şaşırtacak şekilde– adamın rüşvetlerine ve hatta tehditlerine kayıtsız kalarak adaletin yerine getirilmesinde ısrarcı olmasa, yine hâkim güçlü bir senatörün hukuka aykırı olarak kendi lehine hüküm verilmesi talebine direnemeyecektir. *Confessions*'ı okuyanların pek çoğunun Augustine tarafından tasvir edilen durumun, elbette her ne kadar Geç İmparatorluk döneminde çok daha yaygın olsa da, yaklaşık 370 yıl önce, erken *Principate* döneminde de kolayca vuku bulacağını fark edemeyebileceklerini düşünüyorum.

Önde gelen bir Roma tarihçisinden alıntıladığım Tacitus'u savunan bir mektupta, *Annals*'da yer alan, az önce tartıştığım pasajdaki esas noktanın, Tiberius'un "mevcudiyetiyle, orada bulunduğu için utanan yargıçların özgür bir şekilde karar vermesini engellemesi" olduğuna dikkat çekilmektedir. Fakat pasajın söylediği şey aslında bundan ibaret değildir ve birazdan göreceğimiz gibi, buna karşı inandırıcı kanıtlar bulunmaktadır. Tiberius'un mahkemedeki varlığı *praetor*'u utandırmış olabilir ve Tacitus da bunu kolayca dile getirebilirdi, ama böyle yapmamıştır. Tacitus müphem ifadelerin ustasıydı ve burada yer alan tamamıyla sarih

ifadesi, var olduğu farz edilen ama dile getirilmemiş bir ima uğruna göz ardı edilmemelidir. Tacitus çok açık bir şekilde Tiberius'un varlığının rüşvet ya da güç sahibi adamların beyanları sayesinde alınacak– *adil olmayan*– kararları fiilen engellediğini iddia etmektedir:[818] "*Libertas*'ı yok eden şey" kesin olarak budur, yoksa *praetor*'un genel bir "utanma hali" değil. Gerçekten de sunduğum bu resmi doğrulayan kanıtlar mevcuttur. Dio Cassius Tiberius'un hükümdarlığının ilk yıllarını ele alırken (LVII.vii.2-5), alıntıladığım pasajda Tacitus'un da yaptığı gibi, imparatorun davaları bizzat görürken, düşüncelerini özgür bir şekilde dile getirmeleri gerektiğini danışmanlarının aklına sokmaya büyük bir özen gösterdiğini söyler: Dio bu konuda çok ısrarcıdır ve hatta Tiberius bir düşünce öne sürdüğünde, *danışmanlarının başka bir fikirde olduklarını* ve Tiberius'un hiçbir öfkeye kapılmadan danışmanlarının görüşünü kabul ettiğini ekler. O halde, tartıştığımız pasajda Tacitus'un kendini ele verdiğini düşünebiliriz: Roma hâkim sınıfının bir üyesi olarak, *ister iyi ister kötü bir amaçla olsun*, bir ekâbirin toplumdaki konumunun ona hak olarak verdiği münasip himaye derecesini kullanabilme yeteneğinin, *libertas*'ın vazgeçilmez bir parçasını oluşturduğu yönündeki derin inancını gizlemek için herhangi bir neden görmemiştir. Aynı şekilde, iki ayrı pasajda, mali olarak zor duruma düşen senatörlerin, mali durumlarına dair sefil detaylar vermek zorunda bırakılmadan, imparatordan yardım bekleme hakkına sahip olduklarında ilişkin içgüdüsel düşüncesini ortaya koymaktadır: *Ann.* II.38.1 ve 7-10 (cf. bu bölümün vi. alt bölümü ve n. 101).

Modern tarihçiler ekseriyetle Roma'nın *libertas* kavramını ya Roma hâkim sınıfının algıladığı biçimde ya da "muğlak" ve ciddiye almaya değmez bir şey olarak görmek gibi talihsiz bir eğilimden mustariptirler. İlk eğilim Momigliano'nun *JRS* 42 (1951) 146 ff.'de, Wirszubski'nin *libertas*'ı inceleyen ve çok beğenilen kitabı için

yazdığı son derece kadirşinas bir eleştiride örneklenmiştir –ki bu arada, söz konusu kitap, yukarıda altını çizdiğim Tacitus'un *Annals*'ında yer alan (I.75.1-2) parçayı hiç tartışmaz (ve eğer ben bir şeyleri kaçırmadıysam bütünüyle göz ardı eder).[819] Momigliano, *libertas*'a ilişkin olarak ileri sürdüğüm yorumları, "birbirini dışlayan" iki yoruma indirger. Kendisinin kabul ettiği ve Wirszubski'yi de benimsediği için övdüğü yoruma göre "Libertas, gerektiği gibi çözümlendiği takdirde, Civitas (Roma yurttaşlığı) nosyonuyla özdeş olduğu ortaya çıkacak olan hukuki bir nosyondur";[820] ve Mommsen'e de bu mealde atıfta bulunur. Daha sonra, "diğer yorum"a ilişkin hoşnutsuzluğunu ifade etmeye geçer. Buna göre, "*Libertas* genellikle bencilce çıkarların üstünü örten muğlak bir sözcüktür". Bu ikinci yorumu özellikle iki pasaj alıntıladığı Syme'a atfeder: "Özgürlük ve Yasalar şatafatlı sözcüklerdir. Yerinde bir ifadeyle, genellikle imtiyazlara ve sahip olunan çıkarlara karşılık gelirler." (*RR* 59) ve "*Libertas* muğlak ve olumsuz bir nosyondur; bir tiranın ya da hizbin yönetiminden azade olma anlamına gelir. Bundan çıkan sonuç da *libertas*'ın, *regnum* ve *dominatio* gibi, siyasi düzenbazlık için münasip bir terim olduğudur" (*RR* 155). Aslında Wirszubski, sonunda neredeyse Syme'ın kampına sürüklenir. *Çelişkili* anlamlarda kullanılan birkaç "*vindicatio in libertatem*" örneği alıntıladıktan sonra, bu ifadenin "çok sık kullanılan bir siyasi slogan olduğunu ve *libertas kadar muğlak bir hale geldiğini*" kabul eder (*LPIR* 104, italikler bana ait).

Bu, gerçek meselelerin üzerini örtmektedir. Syme'ın görüşü kesinlikle daha gerçekçidir ve aslında o da yukarıda alıntıladığı pasajdan yola çıkarak şöyle der: "*Libertas*'a, genellikle, iktidarın ve zenginliğin tadını çıkaran birey ya da sınıflar tarafından mevcut düzeni savunmak için başvurulur." Bu tamamen doğrudur. Ve Syme'ın Tacitus'a ait ünlü bir pasajı takdir etmesine de katılabiliriz, yani "Kimse *libertas* ve benzeri güzel sözlere başvurmadan kendisi

için iktidar elde etmenin, başkalarını da köleleştirilmenin peşinde koşmamıştır" (*RR* 155, Tac., *Hist*. IV.73'ten alıntı). Aynı zamanda, Syme gibi, *libertas*'ın kendisini de yalnızca "muğlak ve olumsuz bir nosyon" ve "siyasi düzenbazlık için münasip bir terim" olarak küçümsemememiz gerekir. "Muğlak", "libertas" teriminin en ilginç kullanımlarının büyük bir kısmı için pek de doğru bir sıfat değildir. Pek çok örnekte "libertas"ın anlamları yeterince *spesifiktir*: Mesele şu ki, bu kavramın çok *farklı* ve hatta *çelişkili* nosyonları ifade etmesi mümkündür. Kuşkusuz Wirszubski, Momigliano ve diğerlerinin esas olarak ilgilendikleri ve öyle görünüyor ki hakiki olanın bu olduğuna inandıkları belirli bir "libertas" türü, "esas olarak hukuki bir nosyon" olarak ele alınıp görece kesin bir çözümlemenin konusu haline getirilebilir: Bu en önde gelen yorumcusunu, Cicero'da bulan "libertas" türüdür.[821] Hukuki çözümleme burada yersiz kaçmaz, zira yukarıda da belirttiğim gibi, Cicero ve benzerleri (erken Cumhuriyet'ten başlayarak) *hukuku yapmışlardır* ve hukuka başvurulmasından nadiren zarar görmüşlerdir, tabii eğer gördülerse. Aslında bizzat Cicero için, hiç değilse Gracchan döneminden önce, uygulamada var olagelmiş en iyi anayasa hukuku Roma'nınkidir (bkz.Cic., *De leg*. II.23; cf. *De rep*. II.53, 66). Fakat Geç Cumhuriyet döneminde tamamen *farklı türde* bir "libertas" bulunuyordu ve bu *libertas*'ın Opimate versiyonunu, yani Cicero ve arkadaşlarınınkini benimseyenler için *servitus* ("kölelik", siyasi tabiiyet) anlamına geliyor ve salt *licentia* ("serbestiyet", hukuksuzluk)[822] olarak damgalanıyordu –bu sözcük Romalı retorikçi Cornificus tarafından da, konuşma özgürlüğü anlamındaki standart Yunanca sözcük olan *parrhēsia*'nın eş anlamlısı olarak kullanılmıştı (Quintil., *Inst. orat.* IX.ii.27; cf. yukarıda V.iii ve n.57). Burada ayrıntılara girmemiz mümkün değil ve sadece belirli bir metin grubuna atıfta bulunmaktan fazlasını yapamam. Wirszubski, Clodius'un MÖ 58 yılında, 63'teki

konsüllüğü sırasında Catilinaryalıları yargılamadan idam ettiği için (tabii ki bu Cicero'nun kendi anladığı şekliyle "libertas"ı korumak için zorunlu gördüğü bir eylemdi) Cicero'nun sürgüne gönderilmesini sağladığında, onun Palatine'deki büyük evinin yıkılması ve temelinin bir kısmına Libertas'a adanmış bir tapınak dikilmesi için de bir karar çıkartmış olduğu gerçeğinden hiçbir zaman söz etmez[823] –bu muarızlarının gözünde, tam da Cicero'nun saldırdığı şeyin vücut bulmuş halidir! Cicero, *De domo suo ad pontifices* başlıklı konuşmasında, Clodius'un Libertas'ını Roma halkının "servitus"u ile bir tutar (§§110-11) ve Clodius'un Libertas heykelinin "*libertas publica*"nın değil, "licentia"nın simgesi olduğunu söyler (§ 131); başka bir yerde Clodius'un mabedinden bir "*templum Licentiae*" (*De leg.* II.42) diye söz eder. Optimate'nin savunduğuna karşıt olan bir "*libertas*" mefhumu diğer metinlerde de bulunabilir.[824]

Cicero'nun benimsediği Libertas'ın Optimate versiyonuna gelince, bunun dinleyicilerine şu şekilde seslenirken resmedilen bir konuşmacının görüşlerine gayet iyi tekabül ettiğini düşünüyorum:

Eğer hepimiz eşit değilsek, özgürüz

Eşit derecede özgürüz; zira tabakalar ve dereceler

Özgürlüğe ters düşmez, onunla uyumludur.

Yine de korkarım ki, bazıları benim şu anki bağlam içinde bu pasajı (*Paradise Lost* V. 791-3) alıntılamış olmamı onaylamayabilirler; zira Milton'un, Şeytan'ın bir ifrit kalabalığına "iftiraya dayalı çarpıtılmış hakikat sanatına başvurarak" yaptığını belirttiği (770-1) bir konuşmasından alınmıştır.

Augustus'un kendisi de genellikle, bazılarının boyun eğme (*servitus*, kelimesi kelimesine "kölelik") olarak gördüğü kendi hâkimiyetini, halkın önünde senatörlere hatırlatacak şekilde vurgulamaktan kaçınacak kadar düşünceliydi. Haleflerinden "iyi imparator" olanlar (yani Senato'nun onayladığı imparatorlar) da

birkaç kuşak boyunca aynı geleneği korudular. Erken *Principate* döneminde senatör “*servitus*”u nedeniyle rahatsız olabilirdi, fakat “iyi bir imparatorun” yönetiminde, normalde kendisini bu tür tehlikeli hisleri bastırmak zorunda hissederdi. Örneğin Genç Pliny’nin MS 100 yılında yukarıda söz ettiğim Trajan methiyesini yazarken herhangi bir gerçek rahatsızlığın üzerini örttüğünden şüpheliyim. Bu, modern okuyucuya, ilk bakışta belki tiksindirici biçimde samimiyetsiz bir metin olarak gelecektir; fakat Pliny artık “*Princeps*’in yasaların üstünde olmadığını, fakat yasaların *Princeps*’in altında olduğunu” ilan ederken (65.1; cf. bu bölümün vi. alt bölümü) kuşkusuz bütünüyle samimi olan sadakat ve minnettarlık duygularını ifade ediyordu. Aynı konuşmada Pliny, Jüpiter “tüm insan ırkına karşı rolünü sergileme görevini” imparatora bahşettiğinden artık istirahate çekilebileceği için sevinir (80.4-5). Belki de tüm bunlar içinde en açıklayıcı olanı, “Bize özgür olmayı emrettin: olacağız,” (*iubes esse liberos: erimus*) sözleriyle başlayan pasajdır (66.2-5). Takip eden sözcükler bu özgürlüğün aslında, bilhassa senatörlerin memnuniyetle karşıladığı bir ayrıcalık olan konuşma özgürlüğü olduğunu ortaya koyar. Pliny’nin yakın geçmişteki Domitian döneminde var olan durumla çizmeye başladığı karşıtlık, konuşma özgürlüğünün bile aslında imparatorun bahşettikleri arasında olduğunu gösterir. (Pliny’nin *Panegyricus*’u kısa bir süre önce, iyi bir İngilizce tercümeyle Betty Radice tarafından, *Pliny’nin Mektupları*’nın Loeb edisyonunun genişletilmiş yeniden baskısının ikinci cildinin sonunda yayımlanmıştır, 1969.) Pliny’nin entelektüel açıdan daha sofistike olan çağdaşı Tacitus, arada sıra *Principate*’ye dair çok keskin bir dille yazabilmiştir; fakat aslında bunun talihsiz olsa da mutlak bir gereklilik olduğunu anlamaya yetecek kadar gerçekçiydi.

Cicero’nun, ömrünün görmeye yetmediği Augustus’un *Principate*’sine ilişkin hem özel hem de kamusal görüşlerine (aralarında büyük bir fark olacaktı) bakmak ilginç olurdu. Julius

Caesar'ın iki yıldan daha kısa süren çok daha açık diktatörlüğünü görmüştü. Halkın önünde zaman zaman (örneğin *Pro Marcello* konuşmasında) gerçek hislerine ters düşen yapmacık bir coşkuyla boyun eğmiş; fakat özel alanında, yakın dostlarına yazarken kendisini büyük bir hoşnutsuzlukla ifade etmişti. Ona göre, kendisinin ve senatör arkadaşlarının mahrum kaldıkları şey artık sadece *libertas* değildi; *dignitas*'ları da gitmişti; zira bir mektubunda belirttiği gibi (*Ad fam.* IV.xiv.1), inandığı şeyler için çalışamayan ya da bunları açıkça savunamayan bir kişi nasıl *dignitas*'a sahip olabilirdi ki? Cicero yaşasaydı, ünlü Romalı Stoacıları, özellikle de birinci yüzyılın 60 ve 70'lerinde Neron ya da Vaspian'a karşı açık bir sözlü muhalefete girişen ve cüretlerini hayatlarıyla ödeyen Thrasea Patus ve Helvidius Priscus örneklerini mi takip ederdi? Belki de. Fakat Cicero'yu yakından tanıyan Brutus, arkadaşları Atticus'a yazdığı bir mektupta Cicero'nun şeref payelerinin kabulünü de içermesi halinde *servitus*'u reddetmeyeceğini söyleyebilmiştir (*servitutem, honorificam modo, non aspernatur*: Cic., *Ep. Ad Brut.* I.xvii.4; cf. 6; xvi.1, 4, 8). Senatörlerin büyük bir çoğunluğunun tavrı da bu yöndeydi. Söylendiğine göre İmparator Tiberius, Senato binasını her seferinde, senatörler için "köleliğe meyyal adamlar" dediği acı bir haykırışla terk ederdi (Tac., *Ann.* III.65.3; cf. I.7.1, 12.1 vs.). Cicero'ya ait ünlü bir ifade, *cum dignitate otium*,[825] Optimates arkadaşlarıyla birlikte sahip oldukları siyasi ideali mükemmel bir şekilde ortaya koyar ve Cicero'nun kendisi yaşasaydı bunun Augustus'un *Principate*'sinde gerçekleşeceğini düşünecek olsun ya da olmasın, pek çok senatörün böyle yapmış olduğuna kuşkum yok. *Otium cum dignitate* ifadesinin kesin anlamı çok tartışılmıştır. Ben, Brunt'un açıklayıcı mealini tercih ediyorum: "İnsanlara hiyerarşik bir toplumsal yapı içindeki rütbelerine göre değer biçilen tabakalı bir devlet" (*SCRR* 124; s.124-6'daki tüm pasaj okumaya değerdir).[826]

Cumhuriyet'ten *Principate*'ye yaşanan siyasi değişimi, Syme'ın yukarıda söz ettiğim büyük eserinin başlığında olduğu gibi bir "Roma *Devrimi*" olarak görmenin yanıltıcı olacağını düşünüyorum.[827] Yaşananların "İtalya'nın Roma üzerindeki zaferi olduğu" (Syme, *RR* 453) ve "İtalya'nın ve toplumdaki siyasi olmayan tabakaların Roma'ya ve Roma aristokrasisine galebe çaldıkları" (*RR* 8) iddia edilmiştir –fakat *yalnızca bu tür bir "zafer"de hiçbir çıkarı olmayan nüfusun ezici bir çoğunluğunu göz ardı edersek böyle söyleyebiliriz*! Tıpkı Orta Cumhuriyet'in Patrici-Pleb oligarşisinin kendinden önceki Patrici oligarşisinden pek çok önemli açıdan çok az farklı olması gibi, *Principate*'nin hâkim sınıfı da Geç Cumhuriyet dönemindeki seleflerinin karakteristiklerinin büyük bir kısmını muhafaza etmiş ya da sonradan kazanmıştır. İktisadi sistemde çok az değişiklik yaşanmış ve hâkim sınıfın artık sadece Roma'dan değil de, daha çok İtalyan şehirlerinden gelmesi dışında (ki bu daha Cumhuriyet döneminde çoktan başlamış bir süreçti) İtalya'nın genel toplumsal görünümünde de büyük bir değişiklik yaşanmamıştır. Kısa süre içinde taşra kökenliler, başlangıçta esasen Galya ve İspanya'dan, fakat ikinci yüzyılda (birinci yüzyıldaki sızıntıdan sonra) başta Asya olmak üzere (bkz. yukarıda III.ii ve nn.11-12) daha zengin Yunan şehirlerinden ve bu arada Afrika'dan da Senato'ya girmeye başlamıştır. Hatta imparatorlar bile, bir eyalette mukim (bazıları eski İtalyalı olan ailelerden gelme anlamında) bazen "taşra kökenli" olabiliyorlardı: Trajan İspanya'daki, modern Sevilla yakınlarında bulunan Italica'da doğmuştu ve muhtemelen Hadrian da öyle; Septimus Severus Afrika'daki Lepcis Magnalı bir *equester* aileden gelmişti.

Cumhuriyet ile *Principate* arasında siyasi alan söz konusu olduğunda bile ne ölçüde değişiklik yaşandığı tartışmalıdır. Ben de, bu süreci esas olarak, tüm bu baskıcı yapının üzerine son bir koruyucu taşın –kuşkusuz çok büyük ve ağır bir taş–

yerleştirilmesini de içeren bir iktidar ve himaye piramidinin tamamlanması olarak görüyorum. Bu değişimde *sınıf mücadelesinin doğrudan oynadığı siyasi rol*, kanımca, muhtemelen merkezî bir rol değildi; fakat potansiyel bir huzursuzluk kaynağı ve hükümdar olmayı arzu eden biri için asker toplama havuzu olan yoksul sınıfların varlığı, nihayetinde İtalya'nın üst sınıflarının olası bir aşağıdan devrime karşı doğası gereği tamamen kendi taraflarında yer alacağını düşündükleri bir adamı yüce lider olarak kabul etmelerini sağlayan temel bir etkendi. Roma alt sınıfları, *popularis* olduğuna inandıkları bir siyasetçiyi destekleyen hiziplere mensup oldukları zamanlar dışında, siyasette nadiren rol oynamışlardı. *Principate*'ye geçiş sürecinde de bir bütün olarak, kendi siyasi kaderlerini tamamıyla, (büyük *popularis* Julius Caesar'ın vârisi olduğunu düşünerek) yanlış bir biçimde kendi savunucuları olarak gördükleri Octavian/Augustus'un ellerine bırakmaktan sadece memnuniyet duymuşlardı (yukarıya bakınız). *Principate* tamamen konsolide edildiğindeyse iş işten geçmişti. Helenistik krallıklara zaten alışmış bulunan Yunanlılar, genellikle cumhuriyetçi söylemin arkasındaki emperyal güç realitesinin üstünü örtmek için daha az gerekçeye sahiptiler ve onlara göre imparator, bir kral, bir *basileus* idi (bakınız bu bölümün bir sonraki alt bölümü). Tabii ki kendileri için zarardan ziyade kazanç anlamına gelen *Principate*'yi kabul etmekten başka bir şansları yoktu.

Roma alt sınıflarının "ekmek ve gösterilerle" –alaycı "*panem et circenses*" (X.81) sözü Juvernal'e ait, yüzyıllar boyunca yankılanan bir ifadedir[828] – mutlu olduklarına ilişkin istihza dolu pek çok şey söylenmiştir. (Korkarım Marx bile, bir mektubunda geç Roma Cumhuriyeti'ndeki mülksüzleştirilmiş köylüler için "Birleşik Devletler'in güneyindeki eski 'yoksul beyazlar'dan daha sefil tembel bir *güruh*" sözlerini kullanırken, durumu bu çerçevede mütalaa ediyordu.)[829] Ben, Roma dünyası üzerine kalem oynatmış

bu kadar kişinin, Romalı sıradan insanların esas endişelenmesi gereken şeyin ekmekleri olmasını neden utanılacak bir şey olarak gördüklerini anlamakta zorluk çekiyorum. Sıradan insanların tutumlarının, sadece ilk olarak karınlarını doyurmayı düşünüyorlar diye, nahoş bir şekilde materyalist ve yozlaşmış kabul edilmesi için hiçbir gerekçe göremiyorum. Her halükârda, "ekmeğe" (bkz. yukarıda III.vi) Roma'daki (Geç İmparatorlukta Konstantinopolis'teki) *plebs urbana*'nın sadece çok kısıtlı bir kesimini tarafından düzenli olarak ulaşılabiliyordu; yiyecek ve nakit şeklindeki yoksulluk yardımları, diğer şehirlerde zaman zaman, küçük ölçekli de olsa dağıtılıyordu (ve genellikle sıradan insanlar daha seçkin yurttaşlardan daha küçük bir pay alma hakkına sahiptiler; cf. yine III.vi). Kırsal kesimdeki yoksullarsa hiçbir yerde bu tür bir resmî yardım alamıyorlardı. Ve "gösterilere" katılabilenlerin sayısı, Baldon'ın göstermiş olduğu gibi[830] Roma'da bile, başkentin toplam nüfusuna kıyasla görece düşüktü. Alan Cameron'un *Bread and Circuses: the Roman Emperor and his People* {Ekmek ve Arena: Roma İmparatoru ve Halkı} (1973) başlıklı, yukarıda V.iii'te söz ettiğim Açılış Konuşması, "Roma güruhunun", "bedava ekmek ve gösterilere" kafayı takmış olduğuna ilişkin geleneksel resme bakarak yetiştirilenler için çok öğretici bir okuma olacaktır. Cameron'un da belirttiği gibi (ss.2-3), "devletten geçinen aylaklardan oluşan kötü şöhretli tembel güruh, ister antik isterse modern olsun bir orta sınıf önyargısı ve uydurmasından başka bir şey değildir." Ve, "başlangıçta birer dinî festival olan halk eğlencelerinin bedava sağlanması halkın suçu değildi" diye ekler – zira aslında her zaman bedava sağlanmıştı. Aslına bakılırsa, arena ve tiyatro zaman zaman Roma *Principate*'sinde ve Geç İmparatorluk dönemlerinde önemli bir yarı-siyasi rol oynamıştı,[831] bu yukarıda V.iii'te değindiğim bir konudur. Roma'da nüfuzlarının hissedilmesini sağlamak için, sadece bir tür "baskı grubu" olarak da

olsa, en iyi konuma sahip olanlar, kuşkusuz çok daha büyük sayıdaki köylülerden ziyade *plebs urbana*'ydı. En çarpıcı özellikleri esasen yoksullardan oluşmalarıydı. MÖ 107 yılında Marius'un konsül olarak seçilmesi[60] için propaganda yapan işçi ve köylülere ilişkin olarak "servet ve itibarlarının ellerinde yattığı" söylenebilir (Sall., *BJ* 73.6). 63 yılında Sallust Romalı *plebleri* yiyecek ve kıyafetleri dışında hiçbir kaynağa sahip olmayan kişiler olarak tasvir ediyordu (*Cat* 48.2; cf. Cic., *IV Cat*. 17) ve o yıl devrimcilerden birini, P. Cornelius Lentulus Sura'yı kurtarmak için "azatlıları ve birkaç mahmisi" tarafından yapılan girişimler hakkında yazarken, çabalarının, sanki bu iki grubun hemen hemen aynı çıkarlara sahip olmasını beklemek doğalmış gibi, "işçilere ve kölelere" yönelik olduğundan söz eder (*opifices atque servitia*: *Cat.* 50.1). Bizim için, Roma'daki kölelerle, önemli bir kısmı muhtemelen azatlı olan *plebs urbana* arasında ne kadar kardeşçe hisler bulunduğunu söylemek imkânsızdır. Roma'nın sıradan insanları sadece bir kez, MS 61 yılında, Pedanius Secundus'un köleleri kitlesel olarak idam etmesi üzerine, etkisiz de olsa kanlı bir gösteri yapmışlardı (Tac., *Ann.* XIV.42-3; bkz. aşağıda VII.i); fakat bu meseleye ilişkin başka bir önemli kanıta denk gelmedim.

(vi)
Principate, İmparator ve Üst Sınıflar

Roma *Principate*'si sıra dışı ve emsalsiz bir kurumdu. Gibbon onu hayranlık uyandıran bir şekilde anlatır. Augustus tarafından kurulan emperyal yönetim sistemi şu şekilde tanımlanabilir:

> Bir cumhuriyet biçimi altına gizlenmiş mutlak bir monarşi. Roma dünyasının efendileri tahtlarını karanlıkla çevrelemiş, karşı konulmaz güçlerini gözlerden gizlemiş ve mütevazı bir şekilde kendilerinin, yüce kararlarını dikte edip uydukları Senato'nun hesap sorulabilir vekilleri olduklarını iddia etmişlerdi (*DFRE* I.68).

(Dio Cassius LII.31.1-2'yi okuyan herkes, Gibbon'a ait bu pasajda, onun bir yansımasını bulacaktır.)

Klasik dönemde Yunan demokrasisinin temel özelliklerinden biri, yukarıda V.ii'de söylediğim gibi, her bir iktidar sahibini (*hypeuthynos*), "denetime" (*euthyna*), yani tüm yurttaş topluluğunun ya da bu topluluğun yüksek otoritesini devrettiği bir tür mahkemenin incelemesine tabi kılmasıydı.[832] Bu hem teoride hem de uygulamada böyleydi. Helenistik krallıklar ve Roma *Principate*'siyle birlikte bu durumun tam karşıt ucuna varmıştık bile –zira hangi kral ya da imparator kendisini hesap sorulabilir kılmaya tenezzül eder ya da hesap vermeye zorlanabilirdi ki? Dio Chrysostom, ikinci yüzyılın ilk yıllarında (ve her şeyden önce Roma imparatorunu düşünerek) yazdığı *Krallık Üzerine* söylevlerinde, özellikle krallığı (*basileia*) "hesap vermek zorunda olmayan" yönetim biçimi olarak tanımlar: Kral ve monarşisi *anhypeuthynos*'tur (*On kingship*, III.43; LVI.5); Kral "yasalardan daha büyüktür" (III.10), "yasalardan üstündür" (LXXVI.4) ve aslında yasa (*nomos*) kralın kararı, yani onun *dogma*'sıdır (III.43). Bu *Principate*'nin anayasal teorisi değil, uygulanmasının doğru bir tasviriydi. Bir çağdaşı, (alaycı bir hicivle de olsa) Augustus'tan sonraki imparatorların üçüncüsü olan Claudius'un, "insanları bir köpeğin oturması kadar kolayca ölüme gönderdiğini" söylemiştir (Seneca, *Apoloc*. 10).

Tabii ki, engin Roma dünyasının, Yunan tipi demokrasiye benzer bir şekilde yönetilebileceğini ileri sürmüyorum. Çünkü bu demokrasi esasen –kabaca ortaya koyacak olursak– kitlesel toplantılar yoluyla yönetime dayanıyordu ve hiç değilse Yunanlıların tahayyül edebildiklerinin çok daha ötesine geçen temsilî ve federal kurumlar gelişmeden, Roma dünyası gibi geniş bir alanda uygulanması mümkün değildi.[833] Roma Cumhuriyeti çöküp bütün imparatorluk "hesap sorulamaz" tek bir efendiye tabi hale

geldiğinde, Yunanlılar hiçbir açıdan *daha fazla* "özgürlük" kaybına uğramadılar. İç işlerinde çeşitli derecelerde özerkliğe sahip olsalar da, pek çoğu için yüzyıldan daha uzun bir süre önce olmak üzere, özgürlüklerini zaten kaybetmişlerdi (bkz. yukarıda V.iii ve VI.iv). Pek çok modern araştırmacı Cumhuriyet'ten *Principate*'ye yaşanan dönüşümü gereğinden çok daha fazla Roma ve İtalya hâkim sınıfı açısından ele almıştır. Eyaletler her zaman *kendilerinin* "hesap soramadıkları" bir yönetime tabi olmuşlardı ve sakinlerinin büyük bir çoğunluğunun yaşanan değişimden hoşnutsuz olduğunu düşünmek için hiçbir gerekçemiz bulunmuyor. Bu bölümün bir önceki alt bölümünde Tacitus'un, eyaletlerin, "Senato ve Halkın yönetimine" güvenmemeyi öğrenerek, Augustus'un *Principate*'sinin kurulmasına karşı çıkmadıkları şeklindeki görüşünü alıntılamıştım (*Ann*. I.2.2).

Principate'nin birkaç yüzyıl boyunca varlığını sürdürdüğü söylenebilir, zira merkezî denetim devam ettiği sürece –Batı'da yalnızca beşinci yüzyılda bir vakte kadar– monarşik karakterinde (inanıyorum ki) hiçbir esaslı değişiklik yaşanmadı. "Geç Roma İmparatorluğu"nun Yunan Doğu'da varlığını ne kadar sürdürdüğüne inanmak bir tercih meselesidir; fakat altıncı yüzyıldaki ya da yedinci yüzyılın ilk yarısındaki bir noktadan itibaren "Bizans İmparatorluğu"ndan söz etmek tercih edilse bile, harici veçheleri kimi açılardan çok farklı olsa da, rejimin despotik karakteri temelde aynı kalmıştı. İngilizce konuşulan dünyada, İmparator Diocletian'ın 284-5'te tahta çıkmasıyla birlikte "*Principate*" ile "*Dominate*" arasında bir kopuş yaşandığından söz etmek âdet haline gelmiştir.[834] Üçüncü yüzyılın sonunda *emperyal yönetimin doğasında* temel (ya da en azından önemli) *bir değişimi yaşandığı* varsayımına dayanan bu türde bir ayrımın yanıltıcı olduğuna; çünkü görüntüyü gerçeklik olarak kabul ettiğine inanıyorum. Emperyal yönetimin harici biçimlerinin ve bu yönetimin ifade edildiği terminolojinin ilk birkaç

yüzyıl boyunca, daha da büyük bir otokrasiye doğru tedricen değiştiğini reddetmiyorum; fakat kendisi ya da taraftarları ne kadar tersiymiş gibi yapmış olurlarsa olsunlar –ki bu her zaman samimiyetsiz olmadığını söyleyebileceğim bir iddiaydı– imparator fiiliyatta her zaman mutlak bir monarktı. Ben "*Principate*" ile "Geç İmparatorluk" ("*Haut-Empire*" ve "*Bas-Empire*") arasında bir ayrıma gitmeyi daha doğru buluyorum. Bu tür bir çizgi çekmenin tek faydası, iki farklı kronolojik dönemin birbirinden ayrılmasını sağlamak değildir: Diocletian'ın ve Constantine'in hükümdarlıkları süresince gerçekten de yeni unsurlar gündeme gelmişti; fakat bu unsurlardan kurucu bir niteliğe sahip olan ve büyük ve uzun süreli önem taşıyanlar, pek de hükümdarın *sömürü biçimlerinin yoğunlaştırılmasındaki* konumunu değiştirecek cinsten değildi. Özgür çalışan köylülerin büyük bir kısmını serflik konumuna düşüren Geç Roma *colonate*'si; çok daha yoğun ve –ilkesel olarak– etkili yeni bir vergi sistemi ve ordu için daha yaygın olarak askere alma: Bunlar "Geç Roma İmparatorluğu"nu "*Principate*"den ayırt eden, insanların çoğunu en fazla ilgilendiren ve uzun vadede en fazla önem taşıyan unsurlardı ve hâkim sınıfın zaten artmış olan hâkimiyetini pekiştirmek için imparatorun otorite ve itibarında daha fazla artışı *gerekli kılan* da bunlardı. Aşağıda altıncı ve yedinci yüzyıllarda, imparatorluğa dışarıdan yönelen baskının yoğunlaşmasına bir yanıt olarak, imparatorun daha da yüceltilmesinden kısaca söz edeceğim.

Bu kitaptaki amacım, hayatın hâkim sınıfların yaygın olarak algıladıkları ya da tahayyül ettikleri çok daha hoş özelliklerinden ziyade, Yunan (ve Roma) dünyasındaki gerçekliklerini, esas olarak da nüfusun ezici çoğunluğunu etkiledikleri ölçüde ortaya çıkarmaktır. Bu nedenle emperyal yönetimin doğasını ele alırken, örneğin, Romalıların iyi yöneticiye ilişkin kendinden menkul resimlerinin, ideal krala dair eşit derece gerçekçi olmayan Helenistik portreden ne ölçüde ayrıldığı ya da onu ne ölçüde andırdığı gibi

hemen göze çarpmayan meselelerle daha az ilgileniyorum. Aynı şekilde filozof ve retorikçiler tarafından üretilen sofistike monarşi kavramlarında yüzyıllar içinde ne tür varyasyonların ortaya çıktığı da ilgi alanıma pek girmiyor. Elbette bu tür sorunların da (yönetici kültü meselesi de dahil olmak üzere) peşinden gitmeye değer ve başkalarının yanı sıra Fritz Taeger'in *Charisma-Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes* {Karizma-Antik Hükümdar Kültlerinin Tarihi Üzerine Çalışmalar} (2 cilt, 1957&1960, yaklaşık 1.200 sayfa) ve Francis Dvornik'in *Early Christian and Byzantine Political Philosphy: Origins and Background* {Erken Hristiyan ve Bizans Siyasal Felsefesi: Kökenler ve Arka Plan} (2 cilt, 1966, yaklaşık 1.000 sayfa) gibi devasa çalışmalarında –nadiren arzu edebileceğimiz kadar sağduyu ve açık görüşlülükle olsa da– etraflıca incelenmişlerdir. İmparatorların iyi niyetlerini, kendi propagandalarında ifade edildiği şekliyle, çok anlayışlı bir yaklaşımla ortaya koyan kısa ve sarih bir açıklama okumak isteyenlerin yapabileceği en iyi şey, M. P. Charlesworth'ün 1937'deki "Tarih Üzerine Raleigh Konuşması"nı okumaktır. Bu çalışmada şöyle denmektedir: "Belki de bunu propaganda olarak değil de bir iyi niyet ürünü olarak görmek daha doğru olacaktır. Çünkü çok gösterişsiz ve dürüst bir propagandaydı ve gerçeklerden çok da uzak değildi. İkinci yüzyılın büyük imparatorları çok samimiydiler, sorumluluklarının çok fazla farkındaydılar; ilan ettikleri şeyler, dillendirdikleri menfaatler gerçek ve olumluydu; barış getirdiler; büyük binalar ve limanlar inşa ettiler; sükûneti, huzuru ve mutluluğu güvence altına aldılar... Propagandaları belirsiz bir geleceğe yönelik vaatler değildi, hakiki başarıları anımsatıyordu" (Charlesworth, VRE 20-1).

Aksine, esas olarak emperyal yönetimin, büyük çoğunluğun üst sınıflar tarafından sömürülmesine dayanan devasa bir sistemin sürdürülmesine nasıl katkıda bulunduğunu göstermekle ilgileniyorum.

Uzun vadede, imparatorluk için hiçbir şey, imparatorun her zaman kendisine ait olan en yüksek askerî komutayı etkili bir şekilde kullanma ve dış politikayı yönlendirme becerisinden daha önemli değildi. İmparator için sahaya bizzat inmek mutlak bir zorunluluk değildi; fakat başarılı bir başkomutan olan imparatorun doğrudan komutası altında olmak, birlikler üzerinde güven verici bir etkide bulunuyor ve askerî harekâtlar hakkında ilk elden bir şeyler bilen bir imparator, general seçimlerinde bilinçli tercihler yapabiliyordu. Pek çok imparator askerî seferleri kişisel olarak yönetmişti. Tiberius ve Vespasian imparator olmadan önce başarılı generallerdi; daha sonra, özellikle Septimus Severus (193 ff.) ile I. Theodosius (395'te öldü) arasındaki iki yüzyıl boyunca, pek çok imparator zamanlarının büyük bir kısmını seferlerde geçirdi. Bu kitapta ayrıntılara girmeden, imparatorun dış ilişkiler adını verebileceğimiz alanın tüm branşlarında oynadığı rolün haiz olduğu büyük önemi vurgulamaktan daha fazlasını yapamam. Bu alan, ordunun örgütlenmesi ve ihtiyaçlar için gerekli olan vergilerin toplanmasına ek olarak, diğer büyük güçler ve tabi devletlerle ilişkileri, genel dış politikayı, diplomasiyi, stratejiyi ve askerî harekâtları içeriyordu. Kısa süre önce yayımlanan Fergus Millar'a ait *The Emperor in the Roman World* {Roma Dünyasında İmparator} (1977) başlıklı kapsamlı eserde mali politikalarla vergilendirmenin neredeyse göz ardı edilerek, imparatorun "ordunun komutanı olarak oynadığı rolden ve dış güçler ve tabi krallarla olan karmaşık diplomatik ilişkilerinden", "imparatorun, içinde yaşadığı bütün bir kültürel, toplumsal ve siyasal sistem bir yana, sadece kendi gördüğü işlevlere dair herhangi bir eksiksiz çözümleme için hesaba katılması gereken pek çok unsur arasında" sadece üstünkörü bir biçimde söz edilmesini garip karşılıyorum (*ERW* 617-18). Millar için "imparator, imparator ne yaptıysa oydu" (*ERW* xi&6); fakat "imparatorun ne yaptığına" ilişkin elimizdeki kanıtların hileli niteliğini yeterince hesaba katmamıştı. Aslında, "Eğer kanıtlarımızı

izlersek, imparatorun esas rolünün neredeyse Yunanca yapılan konuşmaları dinlemekten ibaret olduğuna inanmaya başlarız!” (*ERW* 6) diyerek bu durumu kabul ettiğinde, kendi konumuna dair yaptığı şey neredeyse bir *reductio ad absurdum*, yani olmayana ergidir. Millar sadece günümüze ulaşan belirli bir kanıt türünden yaptığı seçkinin aşırı derecede etkisinde kalmasına izin vererek, “imparatordan beklenen rolün *esasında edilgenlik* olduğu”ndan söz edebilir ve “imparatorun tebaasına ilişkin rolü, *esasında* ricaları dinlemek, tartışmaları çözüme bağlamaktır” diyebilir ve hatta üçüncü yüzyıl sona ermeden önce sadece birkaç genel buyruk taşa yazılarak saklanmış olduğundan, “genel buyrukların aslında imparatorluk işlerinin görece önemsiz bir parçası” olduğunu ileri sürebilir (*ERW* 6, 256-7, italikler bana ait). Kuşkusuz, imparatorların, pek çok modern hükümetin yaptığı şekilde dünyayı *değiştirmekle* uğraştıklarını görmeyi beklememeliyiz. Yenilik Roma üst sınıflarının her zaman karşısında korkuya kapıldıkları bir şeydi ve gerçekleştiğindeyse bu muhtemelen kadim geleneklere geri dönüş (*mos maiorum*) kisvesi altında olurdu –tıpkı aslında Augustus’un *Principate*’sinin, Cumhuriyetin restorasyonu olarak sunulması gibi. Millar’la “imparatorun kişisel aktivitelerinin doğasının ve bunların içinde gerçekleştirildiği fiziki ve toplumsal bağlamların, değişime öncülük yapmayı olağan ve beklenen bir işlev olmaktan çıkaracak nitelikte olduğu” hususunda hemfikir olabiliriz (*ERW* 271). Böyle düşünmek için son derece geçerli gerekçelere sahibiz: Roma hâkim sınıfı bir bütün olarak, Muhafazakâr kelimesinin Britanya versiyonu için kısa bir süre önce Muhafazakâr Parti’nin önde gelen bir akademisyeni olan Oxford *The Queen’s College* Dekanı Lord Blake tarafından verilen tanıma mükemmel bir şekilde uymaktadır. Blake, *Times Literary Supplement*’ta Balfour üzerine yazılmış bir biyografiyi eleştirirken, Balfour’un Beatrice Webb’in sorduğu bir soruya verdiği cevabı aktarır: “Ben bir muhafazakârım. Var olan kurumların muhafaza edilmesini isterim.”

Blake buna bütün kalbimizle katılabileceğimiz bir fikrini de ekler: “Bu, her şeyden önce, bir muhafazakâr olmak için en iyi gerekçedir ve kuşkusuz muhafazakârların büyük bir çoğunluğunun oy tercihlerini bu şekilde kullanmalarının nedeni de budur” (*TLS* 4031, 27 Haziran 1980, s. 174. C f. bu bölümün v. alt bölümünde atıfta bulunulduğu şekliyle Augustus, *Sat.* Macrob tarafından II.iv.18’de alıntılanmış). Millar’ı savunmak adına, kitabının ele aldığı dönemin başından sonuna (Actium Savaşı’ndan Constantine’in ölümüne, yani MÖ 31’den, MS 337’ye) dek imparatorun konumunun otokratik doğası konusunda hiçbir sınır çizmeye çalışmadığını eklemeliyim. Bununla birlikte, *Principate*’nin toplumsal temellerini ya da bu makamın nasıl kurulduğunu ya da hatta Roma aristokratik geleneğine bu kadar aykırı bir monarşinin nasıl olup da zorunlu hale geldiğini açıklamak için hiçbir girişimde de bulunmaz.

⁂

Latincede imparatoru ve yönetimini adlandırmak için yaygın olarak kullanılan sözcükler, yani *princeps* ve *principatus*,[835] resmî unvanlar değil,[836] Geç Cumhuriyet döneminden aşina olunan ve genellikle konsül rütbesine sahip önde gelen bir kişinin elde ettiği sıra dışı itibar, saygınlık ve nüfuza atıfta bulunan terimlerdi ve Augustus tarafından kendisini herhangi bir monarşik lekeden sakınmak için dikkatli bir şekilde seçilmişlerdi. Augustus, başarılarına ilişkin kendi değerlendirmesi olan *Res Getae*’de, kendi hükümdarlığından “ben Princeps iken” (*me principe*) diye söz eder.[837] Sahip olduğu *auctoritas*[838] ve *potestas* arasında da önemli bir ayrıma gider (*RG* 34.3).[839] İkinci sözcük anayasal olarak sınırlanmış yasal güçler anlamına gelir: Meşru bir şekilde “iktidar” diye tercüme edilebilir. *Auctoritas*’ın İngilizce bir karşılığı yoktur: Belki “itibar” ve “nüfuzun” bir bileşimi, anlamı en iyi şekilde karşılar. *Res Getae*’de (34.3) Augustus, rakipsiz *auctoritas*’ını vurgulamayı ve aslında aynı derecede rakipsiz olan *potestas*’ını

samimiyetle önemsizleştirmeyi seçmişti. Cicero'nın L. Calpurnius Piso Caesoninus'a karşı yaptığı (MÖ 55 tarihli) bir konuşmada yer alan, 61 yılının sonlarında gerçekleşen bir olayı anlatan bir cümlesi, bu iki keyfiyet arasındaki zıtlığı mükemmel bir şekilde gösterir. Sadece konsül vekili olan (60 yılı için) ve bu nedenle *potestas*'a sahip olmayan Q. Caecilius Metellus Celer, büyük itibar sahibi bir adamdı ve bir tribün tarafından Senato'nun yönetimine meydan okumak için emredilen bazı oyunların gerçekleşmesini engellemişti. "Bu, *potestas* [yasal iktidar] kullanarak yapabileceği bir şey değildi," der Cicero, bunu "*auctoritas* ile başardı" (*In. Pis*. 8). Bir Romalının *auctoritas*'ı, anayasal güçlerinden bağımsız olarak (tabii ki seçkin bir köken de dahil olmak üzere) kişisel niteliklerini ve kendi başarı öyküsünü bir araya getirerek saygı ve itaat elde etme yeteneğiydi. Bu açıdan hiçbir Romalı, Augustus'u asla geçemedi.

Birazdan göreceğimiz üzere, Yunanlılar kısa süre içinde imparator için, meşru bir kral söz konusu olduğunda kullandıkları sözcüğü, yani *basileus*'u (monarşisi içinse *basileia*'yı) kullanmaya ve hatta ona bu şekilde seslenmeye başladılar. Fakat bunlara karşılık gelen Latince sözcükler, *rex* ve *regnum*, Cumhuriyet ve *Principate* dönemlerinde titiz bir biçimde kullanılmaktan kaçınıldı. Bunun tek istisnası Cicero'nun Tiberius Gracchus'u *regnum* kurmayı amaçlamakla suçladığı (bu bölümün ii. alt bölümünün sonuna bakın), ya da Sulla'nın "*Sullanum regnum*" biçiminde kişisel hâkimiyet kurduğu rejimden söz ettiği satırlarda olduğu gibi bir hakaret olarak kullanılmasıydı (*Ad Att.* VIII.xi.2; IX.vii.3). Cicero'ya göre, Tarquin'in kovulmasından sonra (Cumhuriyet kurulduğunda) Roma halkı "kral" unvanını duymaya bile tahammül edemez olmuştu (*nomen regis audire non poterat*: *De rep*. II.52; cf. III.47) –kuşkusuz bu, görüşleri hakkında doğru bilgi sahibi olduğumuz tek kesim olan Roma hâkim sınıfı açısından geçerli olan bir ifadedir. *Rex* sözcüğünü yalnızca yabancı krallar (ister Part İmparatorluğu gibi bağımsız devletler isterse kendi vasalları) için ya

da Yunanca *tyrannos*'un karşılığı olarak kullandılar. *Principate* döneminde bu kuralın tek bir dikkat çeken istisnasını biliyorum: Seneca *De clementia* eserinde, MS 55-6 yıllarında Neron'a hitap ederken (ve Helenistik fikirlerin çok fazla etkisi altında), defaatle *rex* ve *regnum* kelimelerini olumlu anlamda, *rex* ve *princeps*'in tekil ya da çoğul biçimleriyle bir arada kullanır. Bu eserde *rex* sözcüğü, açık bir şekilde *princeps* ya da *imperator*'la aynı anlamdadır ve bizzat imparator için, fakat aslında ona bu uğursuz unvanla seslenmeden kullanılır.[840] Seneca, *De beneficiis* eserinde, bir devlet için var olacak en iyi durumun adil bir kralın yönetimi olduğunu söyleyecek kadar ileri gider (*cum optimus civitatis status sub rege iusto sit*, II.xx.2).[841] Miriam Griffin'in Senaca üzerine yazdığı kitapta[842] bu konu hakkında söylediklerini desteklemek üzere şunları ekleyebilirim: Seneca yarım asır önce ya da sonra, Augustus ya da Trajan dönemlerinde yaşamış olsaydı, muhtemelen, *rex* ve eş anlamlılarını çok daha sakınarak kullanır; *reges* ve *tyranni* arasında bir karşıtlık kurmaktan kaçınır (*De clem*. I.xi.4; xii.3; *Epist. mor.* 114.23-4'te olduğu gibi) ve bunun yerine Genç Pliny'nin MS 100 yılında *Panegyricus* (45.3) eserinde yaptığı gibi *principatus* ile *dominatio* arasında var olan karşıtlıktan söz etmeyi tercih ederdi.[843]

Bununla birlikte, sonunda *rex* ve *regnum* sözcükleri de, Yunan Doğu'da *basileus* ve *basileia*'nın hep olageldiği gibi, Latin Batı'da da imparatorluk yönetimine ilişkin hoş görülebilir tasvirler haline geldi (bir sonraki paragrafa bakınız). 400 yılına gelindiğinde şair Claudian, artık üstün bir *Princeps*'in yönetimi nosyonunu *servitium* (tam siyasi tabiiyet, kelimesi kelimesine "kölelik") olarak görüp reddederken, "Özgürlük hiçbir zaman iyi bir *kralın* yönetiminde olduğundan daha fazla takdir edilmemiştir," diyerek devam edebiliyordu (*Stil*. III.1130-15).[844] Claudian'ı Latince ve şiir yazan İskenderiyeli bir Yunanlı olarak görmezden gelme eğiliminde olsak bile, aynı dönemde (dördüncü yüzyılın son yılları ile beşinci

yüzyılların ilk yıllarında) yaşayan Batılı bir Hristiyan yazar olan ve imparator için *imperator* ve *princeps*'e alternatif olarak sık sık *rex* terimini de kullanıp, her üç ifadeyi de tek bir kısa cümleye sıkıştıran Acquitaineli Sulpicius Severus'a bakabiliriz. (*Chron*. II.42.6; cf. *Vita S. Martin*. 20.1-7 vs.) Bir imparatorun kendi idaresinden resmî bir bağlam içinde *regnum* diye söz etmesinin ilk kez ne zaman kayıt altına alındığını bilmiyorum; fakat İmparator Majorian'ın 458 yılında Roma Senatosu'na seslenişinde bunun açık bir örneğini görmek mümkündür (*Nov. Major.* I.1). Konuşmanın başında kullandığı ifadelere göre, onu *imperator* yapan Senato ve orduydu ve bir sonraki cümlede, kendi idaresinden *principatus*, devletten de *res publica* diye söz ederek gelenek tarafından kutsanan terimleri de kullanabiliyordu. Fakat bu ikinci cümlede, (coğrafi değil kurumsal anlamda) kendi *regnum*'undan da söz ediyordu. Bu sözcük artık sadece imparator tarafından değil, "ordo omnis *regnum* dederat, plebs, curia, miles, Et collega simul" diyen methiyecisi –ya da Gibbon'un (*DFRE* IV.13) ortaya koyduğu şekliyle "bu kutsal ismi ayağa düşürebileceksek, şairi"– tarafından da çekinmeden kullanılmaktadır. Söz konusu methiyeci ya da şair, daha sonra piskopos olacak olan ve Stein tarafından (*HBE* I^2.i.369) "pour nous le dernier poète et prosateur latin de l'Antiquité" {Bizim için, antikitenin son Latin şairi ve nesir yazarı} diye tasvir edilen Sidonius Apollinaris idi (*Carm*. V.387-8).

Yunanlıların genellikle imparator için kullandıkları standart unvan, Latince *imperator*'un olağan Yunanca tercümesi olan *autokratōr* idi. Bu kendi başına ilginçtir, zira Yunanca terim çok fazla askerî bir anlamla yüklü olmasa da, *imperium*'u elinde tutan kişinin iktidarındaki keyfî unsuru vurgular; oysa bu tür bir vurgu *imperator*'da çok az mevcuttur, *princeps*'teyse elbette hiç yoktur. Yunanlılar imparatordan *basileus*'ları, yani kralları olarak da söz etmişlerdir. Şair Selanikli Antipater, muhtemelen MÖ 9 gibi erken

bir dönemde (ya da belki de birkaç yıl sonra) yazılmış bir şiirinde, Augustus'tan *basileus* olarak bahseder (*Anth. Pal.* X.25).[845] Zaman zaman *basileus*'un düzyazıda ikinci yüzyıldan önce imparator için kullanılmadığı iddia edilmiştir,[846] fakat bu yanlıştır. Tiberius döneminde yazan Strabo, bana öyle geliyor ki bir pasajında *basileus*'u imparator için kullanmaktadır. (XVII.i.12, s.797) ve bu yanlış bir tespit olsa bile, Josephus'un, *Yahudi Savaşı* (70'lerde, orijinali Aramice yazılan) eserinde pek çok yerde terimi imparatorlar için kullandığına şüphe yoktur.[847] Dio Chrysostom da, özellikle 70'lerin başında yapılmış olması çok muhtemel ve her halükârda 80'lerden daha geç yapılmamış bir konuşmasında Roma imparatorları için[848] *basileus* ismini ve *basileuein* fiilini kullanır (XXXI.150, 151).[849] Yeni Ahit metinleri de, zaman zaman imparatorlardan *basileis* diye söz eder.[850] İkinci ve üçüncü yüzyıllarda *basileus*'un ve eş anlamlılarının imparatorlar için kullanılması giderek yaygın bir hal almıştır.[851] Appian, *Praef.* 6'da (cf. 14) özellikle ilginç bir pasaj bulunabilir: Appian'a göre, Roma Cumhuriyeti, *politeia* (*res publica*: "Cumhuriyet" şeklinde çevirebiliriz) biçimini ve ismini (*schēma* ve *onoma*) korusa da, Julius Caesar kendisini *monarchos* yapana kadar bir *aristokratia* idi. Appian, bu tek adamın hâkim olduğu yönetim biçiminin, kendi yazdığı döneme, yani ikinci yüzyılın ikinci çeyreğine dek varlığını sürdürdüğünü düşünüyordu. Romalılar, diye devam eder, "her ne kadar aslında her açıdan *basileis* olsalar da" yöneticilerine *basileis* değil *autokratores* adını verirler (Apian kuşkusuz "*reges* değil *imperatores*" demek ister). Yunanlılar bir imparatora kendi dillerinde seslenirken genellikle onu "basileus" olarak adlandırırlar; ikinci yüzyıl hukukçusu Maecianus da, *Digest*'te muhafaza edilen bir pasajda, Nikomedyalı Eudaemon'un İmparator Antoninus'a gönderdiği ve ona "Antoninos basileus" diye hitap ettiği, ilk sözcükleri "Kyrie basileu Antonini", "Efendim Kral Antoninus"

olan bir arzuhâli kaydeder (*Dig.* XIV.ii.9).[852] Üçüncü yüzyılın başlarına gelindiğinde, Yunanlılara yazarken kendi yönetimlerinden *basileia* diye söz eden imparatorları görmeye başlarız (bkz. Millar, *ERW* 417, 614); fakat birkaç yüzyıl boyunca *basileus*'u resmî unvanları olarak usulen benimsemezler. Kireneli Synesius, 399 yılında *Kraliyet Üzerine* incelemesinde (*Peri basileias*, Latincesi *De regno*) Doğu İmparatoru Arcadius'a seslenirken imparatorların haklı olarak *basileis* diye hitap edildikleri halde, hâlâ kendilerini *autokratores* şeklinde adlandırmayı tercih ettiklerini yazabilmektedir. (§ 13, *MPG* LXVI.1085 içinde). Sadece yedinci yüzyılın başlarında, Heraclius'ta imparatorun ve oğlunun kendilerini ilk olarak (Yunanca) *pistoi en Christōi augoustoi* ("Augusti, İsa'nın imanlı inanları"), daha sonra 629'dan başlayarak da *pistoi en Christōi basileis* şeklinde tanımladıkları yeni bir imparatorluk unvanı buluruz.[853] Yunanca anlayabilenler, Lidyalı John'un, genellikle Latince *De magistratibus populi Romani* başlığıyla bilinen, Justinian döneminde, altıncı yüzyılın ortalarının hemen ardından kaleme alınmış ilginç eserinin ilk altı bölümünü ya da kısmını (sadece beş sayfa uzunluğundadır) okuyarak bir hayli eğlenebilirler.[854] John bu dildeki hâkimiyetini ve Roma kurumlarının Romulus döneminden (şayet Aeneas'tan değilse!) başlayan erken tarihine dair (aslında hayli çürük olan) bilgisini göstermeye hevesli bir Latince hayranıydı. Genellikle Yunanca *basileus* sözcüğünü, Latince *princeps* anlamında ve *tyrannos*'un karşıtı olarak kullanır. *Tyrannoi* olduklarına inandığı Roma'nın ilk kralları için, Yunan dilinde dördüncü yüzyılda arada sırada kullanılmaya başlanan Yunanca bir transliterasyon olan *rēx*'e (ῥήξ) başvurur.

⁂

İmparatorluk, imparatorun etrafında kurulmuştu. Her zaman ana rolü o oynardı; fakat barbar istilalarının imparatorluğun dokusunu

tehdit etmeye başladığı ve rejimin kendi içinde beslediği toplumsal musibetlerin yol açtığı zararların daha aşikâr ve gözle görülür biçimde arttığı üçüncü yüzyılın ortalarından başlayarak, imparatorun kişisel kabiliyeti, başta askerî alanda olmak üzere çok daha önemli bir meseleye dönüştü. Birinci yüzyıl Roma'sı, bir Caligula'yı, ya da bir Neron'u "taşıyabilecek" kadar güçlüydü, ikinci yüzyıl Roma'sı ise Commodus'u; fakat üçüncü yüzyıl sonu ve dördüncü yüzyıl Roma'sı, özellikle de imparator artık her zaman olduğundan daha fazla ipleri elinde tuttuğundan, bu tür tehlikeli lüksleri kaldıramazdı. İhtiyaç imparatoru yaratmıştı: Yüzyıldan biraz daha uzun bir süre boyunca, Diocletian'ın 284 yılında tahta çıkmasından I. Theodosius'un 195 yılındaki ölümüne dek, esasen yetenekli ve zaman zaman da destansı isimler birbiri ardına imparatorluk tahtına oturdular. Ammianus Marcellinus gibi Grekoromenler için (dördüncü yüzyılın sonlarında), söylemeye gerek yok ki, imparatorun yönetimine hiçbir alternatif düşünülemezdi. Ammianus'un söylediği gibi (XIX.xii.17), "iyi insanların destekçisi ve savunucusu meşru *Princeps*'in güvenliği, ki diğerlerinin güvenliği de ona bağlıdır, herkesin ortaklaşa çabası ile korunmak zorundadır" ve "hiçbir doğru düşünen insan", Roma hukukunun ihanet (*maiestas*) suçunun soruşturulması sırasında, en güçlü ekâbirler için bile alışıldık işkence muafiyetini sağlamadığı ve işkencenin artık hukuki süreçlere bulaşan alt sınıf üyelerine rutin olarak uygulanmaya başladığı gerçeğine "karşı çıkamaz" (bkz. aşağıda VIII.i). Bir imparatorun gereksiz kibri, yersiz görülebilirdi. İmparator savaş alanında birliklerine komuta ederken herhangi bir büyük generalin davranması gerektiği gibi davranabilirdi ve kendisiyle adamları arasında çok fazla mesafe koymasına gerek yoktu. Ammianus, 363 yılındaki İran seferinin son aşamalarında ordusuyla birlikte büyük güçlükler yaşayan İmparator Julian'ın "akşam yemeği için kraliyetin gerektirdiği [*ex regio more*] zarafete sahip olmamasını ve bir çadırın alçak direkleri altında küçük bir

çorba servisi yaptırmasını" açık bir biçimde bir erdem olarak görür (XXV.ii.2). Diğer tüm durumlardaysa eksiksiz bir asalet esastır; Ammianus'un (genellikle çok eleştirel yaklaştığı) II. Constantius'u, "emperyal haşmetin itibarını her açıdan koruduğu ve büyük ve yüce ruhu popülerliğe tenezzül etmediği" için övdüğünü (XXI.xvi.1) ve sevgili Justinian'ını, "filozof" Efesli Maximus'un geldiğini duyunca başkanlık ettiği bir duruşmanın ortasında zıplayıp adamı karşılamak ve öpmek için koşması nedeniyle eleştirdiğini (XXII.vii.3) görmek ilginçtir. Ammianus, II. Constantius'un 357 yılında Roma'ya girişine dair şaşaalı anlatısının sonunda, imparatorun kişilik ve davranışlarına ilişkin ilk bakışta ironik olarak görülebilecek bir yorumda bulunur:

> Augustus olarak selamlanan [imparator], uğultu tepelerden ve yamaçlardan yankılandığında kılını bile kıpırdatmadı: Eyaletlerdeyken gösterdiği ağırbaşlılığı koruyan, aynı adam olduğunu gösterdi. Zira hem yüksek kapılardan geçerken (çok kısa olmasına rağmen) eğildi, hem de tıpkı boynu bağlıymış gibi gözünü tam karşıya dikip yüzünü sağına ya da soluna çevirmedi ve –sanki bir heykelmiş gibi– arabasının tekerlekleri sarsıldığında kafasının düştüğü, tükürdüğü, yüzünü ya da burnunu sildiği ya da ovaladığı veya elini hareket ettirdiği hiç görülmedi. Her ne kadar bu onun açısından çalışılmış bir tavır olsa da, iç yaşamının bu ve bazı başka özellikleri, yalnızca ona bahşedilmiş sıra dışı bir dayanıklılığın göstergesiydi ya da öyle olduğu ilan ediliyordu (XVI.x.9-11; cf.XXI.xvi.7).

Bu pasajda aslında gerçek bir ironi yoktur: Constantius tam da bir Roma imparatorunun yapması gerektiği gibi davranmaktadır. Atmosfer kuşkusuz, emperyal kibrin ve hatta mesafenin, bir *Princeps*'ten beklenen *civilitas*'a yabancı olduğu için kınandığı birinci yüzyıldan bu yana değişmiştir; fakat asıl gerçeklik, dışarıya yansıtılma şeklinin aksine, büyük oranda her zaman olduğu gibi kalmıştır. Roma imparatorları bu kitabın kapsadığı dönemde, övgüye değer bir şekilde kendilerini Pers muadillerinin alameti olan aptalca bir tumturaklılıkla tanımlamadılar. Pers Kralı II. Shapur ile İmparator II. Constantius arasındaki 358 tarihli yazışmanın Ammianus'ta yer alan versiyonunda, her iki hükümdar da

birbirlerine “kardeş” diye hitap eder; fakat Shapur, Constantius’a yazdığı kibirli mektupta kendisini “kralların kralı, yıldızların eşi, güneşin ve ayın kardeşi’ olarak tasvir ederken, Constantius mağrur cevabında, kendisini “toprakta ve denizde muzaffer, ebedî Augustus” olarak tanımlar (XVII.v.3, 10).

Modern kitaplarda arada sırada karşımıza, imparator ile “Senato” ya da aristokrasi arasında *zorunlu* ve köklü bir ihtilaf bulunduğuna ilişkin “son derece yanlış bir fikir çıkar. Bunun yakın tarihli bir örneği, tekrar tekrar imparator ile kolektif olarak senatörlük aristokrasisi arasında yaşanan “gerilim”, “ihtilaf” ve “düşmanlık”tan (*SAS* 107, 112, 113, 116, 119); hatta imparatorun “aristokratlara karşı savaşı”ndan ve tüm imparatorların “zorunlu olarak aristokrasiyle iktidar mücadelesine giriştiği”nden (*SAS* 115, 112) söz eden Keith Hopkins’e ait bir makalede (EMRE=*SAS*, der. Finley, 103-20) görülebilir. Hopkins, “tarihçiler arasında bu ihtilafı önemsizleştirmeye yönelik bir eğilim” olduğundan yakınır ve “elbette bunun taşıdığı önemi *kanıtlamanın* zor, hatta imkânsız” olduğunu samimiyetle kabul ettiği halde, Tacitus, Suetonius, Dio Cassius ve *Historia Augusta*’da, “bunu gösteren (fakat kendisinin ortaya koymadığı) muazzam miktarda kanıt” olduğuna inanır (*SAS* 107).

Bu kuram özü itibariyle yanlıştır. İçinde gerçeklik payı taşıyan sadece ve sadece iki öge vardır. Birincisi, bir imparatora karşı düzenlenen her ciddi isyana neredeyse her örnekte aristokrasinin *bir mensubu ya da mensupları önderlik etmiştir*; çünkü sadece bu tür kişiler herhangi bir başarı şansına sahip olmalarını sağlayacak servet, itibar ve nüfuza sahiptir. Fakat senatörlük aristokrasinin hiçbir kayda değer kesiminin, imparatorluk tahtı üzerinde hak iddia eden ve kendisi de ekseriyetle bir senatör olan başka bir kişinin arkasına dizilmeden, bir imparatora karşı düzenlenen bir devrimde

yer aldığı görülmemiştir. Gaius'un 41 yılında uğradığı suikastın ardından, "Cumhuriyeti restore etme" fikrinin Senato tarafından bile ciddi bir şekilde düşünülmesine bir daha asla rastlamayız.[855] İkinci olaraksa imparator, başka hiç kimsenin olmadığı kadar kişisel olarak bütün imparatorluktan sorumluydu ve eğer işler çok kötü giderse suikast ya da askerî isyanla karşılaşması olasıydı. Bu nedenle imparatorların eyalet valileri gibi anahtar makamları ellerinde tutan kişilerin –ki en önemlileri, tabii ki senatörlerdi (aşağıya bakınız)– ağır baskı ve sömürülerini gemlemek zorunda kalmış olmaları muhtemeldir.

Bu yüzden hakikat, *tekil bir imparator* senatörlük aristokrasisinin kendisinden nefret etmesine neden olacak şekilde davranabilecek olsa bile, aristokrasinin bu tür bir durum karşısında başvurduğu çarenin her zaman *onu başka bir imparatorla değiştirmek* olmasıydı. O halde, *bir* imparator ya da *bazı* imparatorlar ile aristokrasi arasındaki "gerilim, ihtilaf ve düşmanlık"tan söz etmek (yukarıya bakınız) mümkün olsa da, aynı şeylerin *imparatorlar* ile aristokrasi arasında var olduğundan söz etmek mümkün değildir. Gaius (Caligula), Neron, Domitian, Commodus ve Caracalla gibi –sadece otokratik yönelimlerin değil, fakat aynı zamanda aşırı densizliğin ve bazıları da uygunsuz kişisel özelliklerin etkisi altındaki– birkaç imparatora gereğinden fazla ilgi göstermek ve senatörlerin büyük bir çoğunluğunun yeteri kadar *honorifica* kılındıkları takdirde (ki genellikle böyle olurdu), cumhuriyetçi atalarının kınayacağı bir statü olan *servitus*'u memnuniyetle kabul edeceklerini unutmak (cf. bu bölümün v. alt bölümü, örneğin Brutus'un Cicero ile ilgili görüşü) bir hata olacaktır. Bildiğimiz kadarıyla, imparatorların yönetimine ilkesel olarak gösterilen bu tür ciddi muhalefet örnekleri, erken *Principate* döneminde ortadan kalkmıştı ve daha sonra tekil bir yöneticiye yönelik, en fazla onu daha kabul edilebilir bir başkasıyla değiştirme amacı taşıyan eleştirilerden daha derin kökleri olan

herhangi bir şeye rastlamayız. Daha sonra emperyal veraset sorununu ele alırken göreceğimiz üzere, Senato hiçbir zaman bir sonraki imparatorun seçilmesi sürecinde tayin edici bir rol oynama peşinde bile olmamış ve yedinci yüzyıla dek sadece iki kez, 275 ve 518 yıllarında böyle bir rol oynamıştır (aşağıya bakınız). Genel olarak Senato kendisine (eğer sözde bir saygıya kadar varıyorsa özellikle hoşlarına giden bir) nezaketle yaklaşan, kendi üyeleri üzerinde yargı yetkisi veren ve sadece açık isyan suçunu işleyenleri idam eden bir imparatoru tevekkül ve hatta bazen coşkuyla kabul etmiştir. Emperyal nezakete sadece bir örnek vermek gerekirse, Kirene'de bulunan milattan öncenin son yıllarına ait bir dizi ünlü buyrukta (E/J^2 311), eyaletteki işleyişle ilgili kuralları koyarken kullandığı buyurgan dilin[856] yerini, elbette bir senatör olan prokonsüle doğrudan emir verirken, "Girit ve Kirene valileri eğer .... yaparlarsa benim gözümde adil ve gerektiği gibi davranmış olurlar,"[857] gibi nazik bir ifadeye bırakması tamamıyla Augustus'a özgüdür.

Erken *Principate* dönemindeki bazı imparatorluk azatlıları ve Geç İmparatorluk döneminde askerler ya da hadımlar, *birey olarak* büyük önem kazanmış olabilirler; fakat uzun vadede emperyal sistem *bir sınıf olarak* senatörlerin desteğine bel bağlayabilirdi: İmparatorların büyük bir çoğunluğu bunun farkına varmış ve söz konusu desteği elde etmişti. 408 yılındaki ölümünden önce on yıldan daha uzun bir süre (tamamıyla sadık kaldığı) Batı İmparatoru Honorius'a naiplik yapan Stilicho gibi birisi bile, kendisini bir Vandal subayın oğlu olarak sonradan görme diye küçümseyen Roma Senatosu'nun işbirliğini elde etmek için elinden geleni yapmıştı. Alan Cameron'un belirttiği gibi bunu, "İtalya, Galya, İspanya ve Afrika'daki kaynakların büyük bir kısmını kendi aralarında paylaşan bir grup adamın işbirliğini elde etmenin Batı eyaletlerinin idaresi için vazgeçilmez olması gibi basit bir nedeni" vardı (*Claudian* 233).

Konstantinopolis'teki Doğulu senatörler, hiçbir zaman Roma'daki Batılı meslektaşları gibi hükümet ya da idare işlerinde dikkate değer bir güç haline gelemediler;[858] fakat imparatorlar onlara üzerinde çalışılmış bir nezaketle davranıyorlardı ve II. Theodosius, 446 yılında, Justinian Kanunu'nda muhafaza edilmiş olan bir buyrukla, tüm yeni yasaların ilk önce onların onayına sunulmasını emrederek, *gloriosissimus coetus*'larını sağlamlaştıracak kadar ileri gitmişti (*CJ* I.xiv.8). Senatörleri iktidar mevkilerinden uzaklaştırmaya yönelik bilinçli bir siyasetin izleri, ancak üçüncü yüzyılın ikinci yarısında, 260'larda Gallienus döneminde görülebilir hale gelmiş olan ve Diocletian ve arkadaşlarının hüküm sürdükleri (eyalet valiliklerinin büyük bir çoğunluğunun *equester*'lerin elinde bulunduğu) dönemde doruğuna ulaşan bir süreçle birlikte ortaya çıkar;[859] ve Diocletian'ın izlediği siyaset, Constantine'in ve oğullarının döneminde, (bu alt bölümün sonlarına doğru göreceğimiz üzere) senatörler tabakasının süratle genişlemesi ve beşinci yüzyılın başlarına gelindiğinde tek emperyal aristokrasi haline gelmesi sonucunu doğuracak şekilde tersine çevrilmiştir.

⁂

Seutonius'un –kötü (yani Senato'nun hoşlanmadığı) bir imparator olarak bilinen– İmparator Domitian'a dair, "şehir magistratlarını ve eyalet valilerini başka hiçbir dönemde olmadıkları kadar ılımlı ve adil davranmaya zorladı. Domitian'ın döneminden bu yana bunların çoğunun her türlü suçtan sorumlu olduklarını gördük," (Dom. 8.2) şeklindeki düşüncesini okumak ilginçtir. Zira Suetonius esasen Domitian'a çok hasmane yaklaşır ve burada kendi zamanından ve kendi kişisel gözlemlerinden söz etmektedir: Domitian 96 yılında suikasta uğradığında Suetonius muhtemelen yirmilerinin sonlarındaydı ve Nerva, Trajan ve Hadrian'ın hükümdarlıkları döneminde de yaşamaya devam etti ki bunlar (özellikle de Nerva ve Trajan) resmî olarak "iyi imparatorlar"dı. Brunt, erken *Principate*

döneminde eyalet valilerine yönelik kovuşturmalara ilişkin ayrıntılı ve hatasız değerlendirmesinde (CPMEP), Suetonius'un sözlerine dair şüphelerini dile getirir;[860] fakat bu noktada onun fikrini kabul etmek için pek bir neden göremiyorum: Suetonius'un sözlerinin en azından ikinci kısmı, onun daha yaşlı bir çağdaşı ve arkadaşı Tacitus gibi seçkin bir konsül olan Genç Pliny'nin mektuplarını incelemiş olan herkese bir hayli güvenilir gözükecektir. Bu mektuplara bakıldığında Senato'nun, eyalet valilikleri sırasında en sarsıcı suçları işleyen kendi tabakasının bazı üyelerine –ve hatta 97-8 yıllarındaki (İmparator Nerva döneminde) Afrika prokonsüllüğü sırasında korkunç zulümler yapan (*immanitas* ve *saevitia*: Pliny, *Ep*. II.xi.2) kötü şöhretli Marius Priscus'a– karşı bile son derece hoşgörülü bir tutum takındığı açık bir biçimde görülür. Marius, 99-100 yıllarında Tacitus ve Pliny tarafından bazı taşralılar adına, *optimus princeps* Trajan'ın konsül sıfatıyla başkanlık ettiği bir Senato toplantısında hakkında dava açılmasına rağmen (ibid. 10), İtalya'dan *relegatio* (mülklerine el konmadan ya da yurttaşlık haklarını kaybetmeden sürgün) edilmek ve Romalı bir şövalyeyi kırbaçlayıp boğdurduğu için Hazine'ye 700.000 HS'lik bir ödeme yapmak gibi çok hafif bir ceza almıştır. Bu tür bir durumda taşralıların kendileri, (ne kadar hafif olsa da) cezayı seyretmenin vereceği tatmin dışında hiçbir tazminat elde edememişlerdi; fakat eyalet konsülü olan Pliny, hiçbir memnuniyetsizlik işareti göstermemişti. Bunu, Roma toplumunda çok daha düşük bir konuma sahip olan Hicivci Juvenal'ın tutumuyla kıyaslamak ilginçtir: Marius'un yağmaladığı eyaletin acısını paylaşır, çünkü davayı kazansa da yapabileceği tek şey yas tutmaktır: "At tu, victrix provincia, ploras" (*Sat*. I.45-50; cf. VIII.87-145). Başka bir mektupta Pliny, Trajan'ın tahta çıkmasından kısa bir süre sonra, MS 97'de, Publicius Certus isimli bir *praetor* senatöre saldırmaya başladığında yaptıklarını kendinden hoşnut bir şekilde anlatır.

Burada çok aydınlatıcı bir yorum yapar: Senatörler tabakasına hınç duyulmaktadır, “çünkü Senato, başkalarına karşı şedit olsa da, *sanki karşılıklı bir suç ortaklığı varmış gibi*, sadece senatörleri kayırmaktadır” (“dissimulatione quasi mutua”: *Ep.* IX.xiii.21). Pliny’nin Senato’yu çok da önemli olmayan Certus’a yönelik saldırısıyla bu hiddet uyandıran konumundan kurtarma iddiası, tabii ki gülünç bir mübalağadan ibarettir. Fakat Senato’yla ilişkilerinde özellikle uyumlu olan Trajan gibi “iyi bir imparator” bile, Marius Priscus –ya da 97-8 yıllarında Baetica’yı yöneten ve Roma’daki kız arkadaşına (*amicula*) yazdığı bir mektupta taşralıları “satarak” 4 milyon HS’lik bir servet edinmekle övünen (bize Pliny tarafından aktarılan kendi sözcükleriyle *parte vendita Baeticorum*) Caecilius Classicus– gibi bir prokonsülün bile sınırsız bir yağma yapmasına izin veremezdi. Bu kadar küstahça bir açgözlülük Machiavelli’nin *Discourses on the First Decade of Livy* eserini okuyan herkese, sık sık bize Roma üst sınıflarını hatırlatan Machiavelli’nin aşırı güce sahip *gentiluomini*’sinin yapmak istediği talanı engellemek için tüm devletten sorumlu tek bir hükümdara sahip olmanın cazibesini vurgulayan pasajı anımsatacaktır (cf. yukarıda III.iii ve n.6):

> Malzeme, yasalar onu elde avuçta tutmaya yetmeyecek kadar yozlaştığında; yasaların yanı sıra, güçlülerin yozlaşmış faaliyetlerini ve hırslarından kaynaklanan aşırılıklarını engelleyebilecek kadar mutlak ve karşı konulmaz güce sahip bir monarkınki gibi üstün bir kuvvete sahip olmak da gereklidir.

Her ne kadar bu tür faaliyetlerin bir imparatorun “kötü imparator” şöhreti elde etmesine katkıda bulunması çok muhtemelse de, Domitian’ın bu şöhretinin herhangi bir şekilde, senatör olan valilerin kendi eyaletlerini yağmalamalarına izin vermeyi reddetmesinden kaynaklandığını ya da taşralı tebaalarının refahları hususunda istisnai bir endişeye sahip olmanın “kötü imparatorların” bir karakteristiği olduğunu ileri sürmüyorum.

İmparatorun rolünün her şeyden önce tüm toplumsal ve siyasi sistemin tahkim edilmesi ve büyük çoğunluğun sömürülmesi için daha güçlü ve etkili bir araç haline getirilmesiyle ilgili olduğunu gösterdim. Bununla Machiavelli'ye yaptığım onaylayıcı atıf arasında herhangi bir tutarsızlık bulunmuyor. İmparatorlar için, çizgiyi çok aşıp eğer devam etmesine ve yayılmasına izin verilirse, bütün sistemi rahatsız edip tehlikeye sokabilecek hareketlere kendini kaptıran *bireyleri* gemlemek son derece zaruriydi. Bunun kolektif olarak *efendiler sınıfının çıkarlarına* olması gibi açık bir nedenle, köleler bile kabul edilemez muamelelere karşı bir miktar hukuki koruma elde edebiliyorlardı (bkz. aşağıda VII.iii ve nn.6-7). Benzer bir şekilde, bir imparator, *vergilerini eksiksiz bir şekilde ödeyebilmelerini sağlamak için* açgözlü görevlilere karşı korunmaları gerektiğinden vergi mükellefleri konusunda da özenli davranabilirdi (bkz. örneğin *Nov. J.*, özellikle *praef.*, *pr.*, 1; cf. benim SVP 47-8).

Okuma şansı bulduğumuz, zengin ve güçlülerin baskılarına karşı fakir ve güçsüzleri korumaya çalışan, pek çok resmî imparatorluk açıklamasından sadece bir ya da iki örnek vereceğim. Her ne kadar kuşkusuz tasarlanan amacını yerine getirmeyi büyük oranda başaramamış olsa da, dördüncü yüzyılda, en azından I. Valentinian ve Valens'in ortak hükümdarlıklarının ilk yıllarından (368 civarı ff.) başlayarak *defensor* (kimi zaman *defensor civitatis* ya da *defensor plebis*) makamından söz edildiğini duymaya başlarız.[861] İmparator Majorian'ın 458 tarihli *Üçüncü Yasası*, *defensores*'in taşıdığı önemi ve işe yararlığını yeniden tesis etmeye yönelik ilginç ve gecikmiş bir girişimdi. Buna ek olarak, daha önce imparatorlar tarafından bazı kırsal himaye biçimlerini ilga etme ya da sınırlamaya yönelik yapılan girişimlerle ilgili söylediklerimi de hatırlatabilirim (bkz. yukarıda IV.ii, *ad fin*. ve kısaca benim SVP 45 ve n.2). Bir imparatorun *potentiores* ("aşırı güçlüler") tarafından kullanılan

baskıcı himaye haklarını ortadan kaldırdığı günümüze ulaşmış en eski tarihli imparatorluk kanununun, İmparator II. Claudius Gothicus'a (MS 268-70) ait bir yasa (*CJ* II.xiii.1.*pr*.) olduğu söylenmiştir.[862] Bununla birlikte bundan, ekâbirlerin güçlerini ciddi bir şekilde suistimal etmeye üçüncü yüzyılın ortalarına kadar başlamadıkları gibi bir sonuç çıkarmamalıyız. Söyleyebileceğimiz tek şey, *potentiores*'in faaliyetlerinin *hükümet* tarafından, merkezî iktidar üçüncü yüzyılın ikinci yarısında yeni bir "barbar" istilası dalgası ve iç savaşlar sonucunda büyük oranda zayıflayana kadar ciddi bir tehdit olarak görülmediğidir (cf. aşağıda VIII.iii ve benim SVP 44). Bu bölümün v. alt bölümünde Sallust'un Geç Cumhuriyet döneminde askerî görevi nedeniyle topraklarında bulunmayan bir köylünün ebeveyniyle çocuklarını topraklarından çıkaran komşu bir *potentior*'dan bahsetmesine (*BJ* 41.8) değinmiştim ve Geç Cumhuriyet ve Erken *Principate* dönemlerinde yoksulların ve sıradan insanların *potentes*, *potentiores* ya da *praevalidi* tarafından fiilen ya da potansiyel olarak zulüm gördüğüne dair başka referanslar da bulunmaktadır.[863] 268 yılının çok daha öncesinden günümüze ulaşan ve bazı kötü muamele şikâyetlerine cevaben kaleme alınan sayısız imparatorluk buyruğu bulunmaktadır (bkz. örneğin Millar *ERW* 240-52). Geç İmparatorluk döneminde *potentiores*'in oynadığı meşum rol için aşağıda VIII.iv'e ve 43. dipnotuna bakabilirsiniz. Başta kuşkusuz Roma Kilisesi olmak üzere, büyük toprak sahibi olan bazı kiliselerin (bkz. IV.iii ve n. 47), *potentiores* arasında dikkat çekici bir biçimde yer aldığını da eklemeliyim: Muhtemelen piskoposları tarafından engellenmedikleri sürece kiracılarına istedikleri gibi, az ya da çok kötü muamelede bulunabiliyorlardı (bkz. yukarıda IV.ii'nin sonları).

⁂

İmparatorun konumu modern dönemde çok farklı şekillerde tasavvur edilmiştir ve aslında resmî versiyonun tam da kalbinde

temel çelişkiler bulunmaktadır. Dikkat çekici ölçüde Jones'un görüşlerinden (*LRE* I.321-6) oluşan bu resmî versiyonu özetleyerek başlayacağım –ki bu görüşler özellikle Geç İmparatorluğa atıfta bulunduklarından çok daha çarpıcıdır: İmparator, (1) seçilmiş Cumhuriyet magistratları silsilesinin doğrudan halefiydi; (2) egemenliği kaynağını (söylendiği gibi) halkın kendi egemen iktidarını gönüllü bir şekilde teslim etmesinden alıyordu; (3) sadece bir gasıp, yani bir "tiran"dan fazlası olacaksa, iktidar iddiası en azından Senato ve Ordu tarafından onaylanmalıydı; (4) konumu kalıtsal verasetle otomatik olarak aktarılamıyordu ve (5) belki de hepsinden daha önemlisi, yasalara uygun hareket etmesi bekleniyordu. Yunanlılar her zaman gururla kendi özgürlüklerini –bu şekilde adlandırıldıkları için onların da şaşıracaklarını düşündüğüm– satraplar da dahil olmak üzere Pers İmparatorluğu'nda yaşayan herkesin Büyük Kral'ın (kendi düşündükleri biçimiyle) "köle"si olmasıyla karşılaştırmışlardı. Halinden memnun bir Yunanlı ya da Romalı kendi konumunu tasvir edecek olduğunda, muhtemelen bunu bir Pers'in kralına köleliği ile bir Germen "barbarın" yasa tanımaz serbestliği arasında bir statüyle tanımlardı. Papa Büyük Gregory "barbar kralları" (*reges gentium*) Roma imparatorlarından, birincilerin kölelerin, ikincilerin ise özgür insanların efendileri olmalarıyla ayırıyordu (*Ep.* XI.4; XIII.34).[864]

Bu, resmin daha aydınlık kısmıdır. Aslında bunun son derece yanıltıcı olduğunu öne süreceğim. Benim konumum Mommsen'inkine çok daha yakındır: *Princeps* ile Senato arasında var olduğunu öne sürdüğü, çok sık atıfta bulunulan fakat yarasız "diarşi"nden değil, *Principate*'yi "sadece pratikte değil teoride de yasal olarak sürekli bir devrim tarafından yumuşatılan bir otokrasi" şeklinde tanımlamasından söz ediyorum (*Röm. Staatsr.* II3.ii.1133).[865] Yukarıda bahsettiğim beş unsura karşı, esas olarak Yunanlı yazarlardan (ister Yunanca isterse –tarihçi Ammianus

Marcellinus ya da şair Claudian gibi– Latince yazsınlar köken olarak Yunan Doğu'ndan gelen kişilerden) yola çıkarak tasvir edip açıklayacağım ters yönde çalışan etkenler de vardı.[866]

(1) Augustus'tan başlayarak yaklaşık iki yüzyıl boyunca, Cumhuriyet magistratlığının vârisi olarak *Princeps* kavramı, gerçekliğin soluk bir gölgesini yansıtmış olabilir; fakat üçüncü yüzyıla gelindiğinde –ve bundan çok daha öncesinden başladığı da ileri sürülebilir– bu köken artık kimsenin onu ciddiye almayacağı kadar uzaklarda kalmıştı. *Princeps*, her ne kadar ölmeden ve Senato tarafından *divus* olarak usulen kutsanmadan önce resmen Roma devletinin tanrıları arasında sayılmıyor olsa da (aşağıya bakınız), çoktan yaşadığı dönemde de pek çok tebaası tarafından kutlama ve ithaflarda bir tür kutsallıkla onurlandırılmaya başlamıştı. Diocletian'ın hükümdarlığıyla birlikte, daha büyük bir debdebeyle çevrelenmiş ve tebaasının geleneksek *salutatio* yerine ancak *adoratio*, yani "mora tapınma" merasimiyle yaklaşabileceği çok daha ulaşılmaz ve yüce bir figür haline geldi. (Ritüelin bir kısmı Pers sarayından alınmış olsa bile, gelişim süreci yine de yereldi.) İmparatorun hazinesi artık *sacrae largitiones*, yatak odasıysa *sacrum cubiculum* olarak adlandırılıyordu: Buna benzer bağlamlarda kutsal {*sacred*}, "emperyal" anlamına geliyordu. Constatine'in (ve Julian dışındaki tüm haleflerinin) Hristiyanlığı kabul etmesi, imparator ile Tanrı arasında keskin bir çizgi çizilmesi demekti; fakat imparatorun kişiliği, Tanrı'nın yeryüzündeki vekili olarak daha da kutsallık kazandı (aşağıya bakınız).

(2) Yine aslında iktidarın halktan Princeps'e sözde devri de neredeyse en baştan beri bir kurguydu, zira halkın yasa yapma sürecinde kurucu bir rol oynama imtiyazı ve egemen iktidarı kullanması, Cumhuriyet döneminde bile zar zor varlığını sürdürmüş ve Senato tarafından kullanılır hale gelmişti. Kuşkusuz, (223 yılında ölen büyük Severan hukukçusu) Ulpian'ın *Istitutes*'inin *Digest*'te

yer alan ünlü ve çok alıntılanan bir parçasına göre, “*Princeps*’in karar verdiği her şey *kanun gücündeydi*” (*legis habet vigorem*) ve bu açık bir şekilde *populus*’un bir *lex regia* ile tüm *imperium* ve *potestas*’ını *Princeps*’e bahşetmesine dayandırılıyordu (*Dig*. I.iv.1.*pr*.1; *Ist. J.*, I.ii.6’da tekrarlanır). Ulpian, *Princeps*’in (eserinde belirttiği) tanınmış biçimlerden birinde yaptığı her beyanın (bunun için kullanılan en genel terim *constitutio* idi), kanun *olarak* kabul edildiğini söyleyerek devam eder (*legem esse constat*: *Dig*. I.iv.1.1; *Inst.J.* loc. cit.’te tekrarlanır). Benzer bir biçimde, *Digest* ikinci yüzyıl ortalarına ait Pompomius’un yazdığı bir hukuk el kitabından, “*Princeps*’in bizzat emrettiği her şey *bir yasaymış gibi* görülmelidir” anlamına gelen bir ifade alıntılar (*pro lege*: *Dig*. I.ii.2.12). Gaius’un (ikinci yüzyılın ortalarında kaleme alınan) *Institutes*’inde ilginç bir noktaya dikkat çekilir: “*Bir yasayla aynı yere sahip olduğundan*” (*legis vicem*) der Gaius, “*Princeps*’in *constitutio*’sundan hiçbir zaman şüphe duyulmamıştır”, “çünkü bizzat imparator yüce iktidarını [*imperium*] yasa yoluyla elde eder” (I.5) –burada kastedilen tabii ki Ulpian’ın “lex regia”sıdır.

Roma’daki Capitol Müzesi’nde, ünlü bir bronz tabletin, 1340’larda Cola di Rienzi tarafından (St. John Lateran Kilisesi’nde bir sunağa gömülmüş haldeyken) keşfedilip sergilenen günümüze ulaşmış bir parçası bulunmaktadır. “Lex de imperio Vespasiani” adını taşıyan bu parça bize bu tür bir “lex regia”nın günümüze kalan örneklerinden birini sunar: (*ILS* 244 = *FIRA*^{2} I.154-6, no.15 = E/J^2 364; *ARS* 149-50, no. 183; Lewis ve Reinhold, *RC* II.89-90, vs.’de çevirileri yer almaktadır.) MS 70 tarihli bu belge, tekrar tekrar tartışılmış ve yeniden yorumlanmıştır: Tüm temel konularda P. A. Brunt’ın, *JRS* 67 (1977) 95-116’da (metinle birlikte, 103) ortaya koyduğu yetkin analizi kabul ediyorum. Buna göre, “lex” geleneksel olarak *Princeps*’e verilen tüm güçleri Vespasian’a tevcih ediyordu ve bu güçlerin büyük bir kısmı da Tiberius’un 14 yılındaki tahta

çıkışına dek geriye gidiyordu. Her ne kadar bu buyruk kendisini bir "lex" olarak görse de (29. satır), dili bir Senato önergesinin (*senatus consultum*) diliydi ve görünen o ki kabul edilmesi sürecinin en temel ayağı ilk olarak Senato'da dile getirilmesiydi. Teknik olarak *lex* sayılmasını sağlayacak tek şey bu olsa da Meclis'te (*comitia*) üstünkörü bir şekilde onaylanmış olması görece önemsizdi.[867] Hukuk yazarı Pomponius, *Digest*'te yer alan ve tercihe göre naif ya da gerçekçi olarak nitelenebilecek bir pasajda, *senatus consulta*'nın, *comitia* ya da *concilium plebis* tarafından kabul edilen *leges*'in yerini almaya başladığını, çünkü çok daha büyük sayılarda yurttaşın bir araya gelmesinin çok güç olduğunu belirtiyordu! (*Dig*. I.ii.2.9).[868] Brunt'un *Principate*'nin başlarında bir *senatus consultum*'un, tıpkı bir Meclis kararı –ve hatta yetkili hukuk uzmanlarının görüşleri (*responsa prudentium*)[869]– gibi yasa gücüne sahip olarak görülmeye başlanmasının esas nedeninin, arkasına *Princeps*'in otoritesini alabilmesi olduğunu ileri süren zekice gözlemini not edebiliriz (Brunt, op. cit. 112).

Ne yazık ki, "Lex de imperio Vespasiani" eksiktir: Açılış kısmı elimizde yok ve ne kadar uzun olduğunu ve neler ihtiva ettiğini söyleyemiyoruz. Fakat imparatora tevcih ettiği güçler çok geniş, hatta sınırsızdı: Özellikle aynı güçlerin Augustus ve haleflerine de bahşedildiğinin söylendiği VI. maddenin 17-21. satırlarına bakılabilir. Bu, hukuki ve edebî kaynaklarda yer alan, *Princeps*'in "yasalardan azade olduğu" anlamına gelen çeşitli ifadelerle ne kastedildiğine ilişkin karmaşık sorunu tartışmayı gereksiz hale getirir. Söyleyeceğim sadece şu ki, her ne kadar "Lex de imperio Vespasiani" imparatoru sadece belirli bir dizi yasadan muaf kılmış olsa (22-5. satırlar; cf. VII. madde, 25-8) ve hukuki metinlerin tümü evlilik, miras ve şahitlik yasalarıyla ilgiliymiş gibi gözükse de, Dio Cassius'a ait, yaşadığı dönemde (üçüncü yüzyılın ilk yarısında) *Princeps*'in açık bir şekilde tüm yasalardan azade kılındığını

gösteren ifadeler bulunmaktadır (LIII.18.1-2;18.2-3).[870] Kimileri, değiştirme hakkına sahip olduğu yasalara riayet etmesinin "beklendiğini" söyleyecektir; fakat bu tür bir beklentinin yerine getirilmesini dayatacak etkili müeyyideler olmadığından, ben buna önem atfedemiyorum.

Meclis (*comitia* veya *concilium plebis*) tarafından onaylandığını bildiğimiz son "yazılı hukuk" parçası, İmparator Nerva'nın tarım yasasıydı (*Dig*. XLVII.xxi.3.1, MS. 96-98);[871] ve yasama meclislerinin ikinci yüzyılda uzun bir süre varlıklarını sürdürdüklerini düşünmemiz için hiçbir neden yoktur. Seçimle oluşan meclisler kuşkusuz daha uzun bir süre, hatta üçüncü yüzyılın başlarına kadar varlıklarını sürdürdüler; zira Dio Cassius kendi döneminde de bunların var olduklarından söz eder (XXXVII.28.3; LVIII.20.4). Fakat oynadıkları rolün önemsiz olduğu ve ikinci yüzyılda bir yerden başlayarak tek bir aday listesini biçimsel olarak onaylamaktan fazlasını yapmadıkları açıktır. Her ne kadar birinci yüzyıldan sonrasına dair herhangi bir kanıta sahip olmasak da, senatoryal "*leges de imperio*"nun *comitia* tarafından tamamen biçimsel olarak kabul edilmesi, muhtemelen en azından seçimle oluşan meclisler varlıklarını sürdürdüğü müddetçe devam etmişti: Her ikisi de büyük ihtimalle ancak Diocletian'ın tahta çıkışıyla son bulan yarım asırlık genel anarşi sırasında ortada kalkmıştı (bkz. Brunt, op. cit. 108). *Historia Augusta*'nın 275 yılında İmparator Tacitus'un tahta çıkması üzerine Campus Martius'da toplanan bir meclisten (dolayısıyla bir *comitia centuriata*'dan) söz ederken aslında gerçeklikten uzaklaştığını varsayıyorum; ama böyle olmasa bile, bu meclis esasen kendisini tezahüratlarla ifade ederken resmedilmiştir (*Vita Tac*. 7.2-4) O döneme gelindiğinde ve aslında iki yüzyıl öncesinden beri, sıradan insanların duygu ve düşüncelerini ifade etme yolu, egemen bir Meclis'te bir araya gelmekten çıkıp, yerini bir kamusal eğlence mekânında, bir tiyatroda, amfitiyatroda

ya da (var olan şehirlerde) hipodromda[872] gürültülü bir gösteri yapmaya bırakmıştı (bkz. yukarıda V.iii).

Norman Baynes gibi iyi bir tarihçi bile halkın imparatorun hükümdarlığını meşrulaştırmasındaki rolünü ciddiye alabilmiştir: "Taht üzerinde hak iddia eden kişinin Roma İmparatorluğu'nun meşru hükümdarı olabilmesi için halk tarafından tezahüratlarla kabul görmesi gerekliliği" der Baynes, "tüm Doğu Roma tarihi boyunca yaşamaya devam eder. Palaeologoi döneminde bile bu gelenek muhafaza edilmiştir" (*BSOE* 32-3).[873] Bu şekilde konuşmak anayasal bir kurguya hak etmediği bir saygıyla yaklaşmak anlamına gelir ve her halükârda bu ifadenin "halkın *ufacık bir kesimi tarafından bile* olsa tezahüratlarla kabul edilmesi" anlamına gelecek şekilde düzeltilmesi gerekir; zira *Principate* döneminde kısa süre içinde, Halkın herhangi bir dikkate değer kesimine danışılabilecek ve onların da eğer isterlerse –ama hiç şüphe yok ki istemiyorlardı– iradelerini beyan edebilecekleri her tür demokratik kurumun varlığı sona ermişti. Yukarıda V.iii'ün sonlarına doğru gördüğümüz üzere, ikinci yüzyıl ortalarında yaşamış bir Yunanlı hatip olan Aelius Aristeides, Roma'yı öven dalkavukça bir konuşmasında Roma İmparatorluğu'nun bir tür ideal demokrasi olduğunu, çünkü tüm halkın gönüllü olarak yönetme hakkını en iyi yönetebilecek kişinin ellerine bıraktığını ciddiyetle ilan ediyordu (*Orat*. XXVI.60,90, cf. 31-9). Fakat bu yalnızca, Yunan şehirlerinin özgün demokratik kurumlarının ve Roma anayasasındaki demokratik unsurların (oldukları kadarıyla), Roma dünyasının yöneticileri ve Yunan ve Roma mülk sahibi sınıflarının ortak çabalarıyla bilinçli bir şekilde yok edildiği uzun bir sürecin sonucunda, siyasi düşüncenin yozlaşmasının ulaştığı son noktaydı (bkz. yukarıda V.iii ve aşağıda Ek IV). İmparatorlar ve propagandacıları, insanların (Augustus, *Res gestae* 34.1; cf. 25.2), hatta insanların ve tanrıların (Val. Max., *praef*.; Tac., *Hist*.I.15 vs.) evrensel *fikir birliği* ile yönetme

iddialarına dair çok laf ebeliği yaptılar. Augustus'un (*Res gestae* 34.1) MÖ 28/7 yılına gelindiğinde "herkesin onayıyla her şeyin kontrolünü tamamen" eline geçirdiğine ilişkin iddiasını doğrulayacak çok şey var: Kuşkusuz iktidarın zirvesine çıktıktan sonra kırk yıldan fazla yaşamış ve yatağında ölmüştü. Daha sonra, *Princeps*'in gerçekten de halkın desteğini aldığına ilişkin saçma kurgu, hakikatin üstünü örtmeye ve rejimin anayasaya uygun olduğuna dair daha da pervasız bir gözbağı yaratmaya hizmet etmişti. Fakat yanlış olduğunu bilenler bile bunu ağızlarından düşürmediler. Üçüncü yüzyılın ortalarında yazan tarihçi Hadrian, eserinin başlarında açık açık Augustus ile birlikte Roma kalıtsal oligarşisinin (*dynasteia*) bir *monarchia*'ya dönüştüğünü söyleyebiliyordu (I.i.4). Fakat yeni imparatorların ağızlarından yazdığı bazı konuşmalarda ya da bu tür bir imparator ya da Roma Senatosu tarafından gönderilen elçilerin mesajlarından bahsederken, ciddi ciddi "Roma Halkı"nın imparatorluk makamının denetimini elinde tuttuğundan söz edecekti (II.8.4; IV.15.7; VII.7.5; VIII.7.4-5).

(3) "Meşru" hükümdarın Senato ve Ordu'nun onayını almak zorunda olmasına gelince, *acclamatio*'suyla bir Augustus, bir Caesar yaratan ya da bir kişiyi salt bir "gasıp"a dönüştüren şey ordunun sadece küçük bir kesimiydi.[874] Mommsen'in belirttiği gibi, "Her silahlı adam, kendisini olmasa bile, başka herhangi birini imparator ilan etme hakkına sahipti" (*Röm. Staatsr*. II^{3}.ii.844). Meşruiyet ile gasp arasındaki farkı yaratan sadece neticeydi: Bir imparator, meşruluğunu, 68-9 yıllarında, 190'larda ve daha sonra tekrar tekrar ortaya çıkan iktidar mücadelelerinde görüldüğü gibi, diğer adaylar karşısında iktidarını başarılı bir şekilde sürdürerek gösteriyordu. Magnetius (MS 350-3) iktidarda kalmayı başaramamış ve bu nedenle bir "gasıp" olarak hatırlanmıştı ve Roma'da 352 yılında dikilen bir yazıt, II. Constantius'dan onun "başbelası tiranlığını" ezen kişi olarak söz edebiliyordu (*ILS* 731). Fakat İtalya'nın

Magnetius'un hâkimiyetinde bulunduğu dönemden günümüze kalan kilometre taşları, ona yalnızca "Augustus" unvanını vermekle kalmıyor, aynı zaman da onu "Roma dünyasının kurtarıcısı, özgürlüğü ve kamu yararını yeniden tesis eden kişi, askerlerin ve taşralıların koruyucusu olarak" adlandırıyordu (örneğin, *ILS* 742). 458 gibi geç bir tarihte bile Majorian Roma Senatosu'na, bir miktar doğruluk payı taşıyarak, "onların seçimiyle ve en cesur ordunun kararıyla" *imperator* olduğunu bildirebiliyordu (*Nov. Major.* I.1). İmparatorluk tahtına geçişin Senato tarafından tasdik edilmesine, erken *Principate* döneminde bir meşruluk göstergesi olarak büyük bir önem veriliyordu ve Tacitus ile Dio Cassius her seferinde, (gördüğümüz üzere) çoktan tam bir formalite haline gelmiş müteakip Meclis görüşmelerini göz ardı ederek, Senato'nun onayını titiz bir şekilde kaydediyorlardı. Yine de Tacitus'un Neron'un 54 yılında tahta çıkışını tasvir ediş şeklinde hoş bir ironi vardı: "Senato'nun kararları" diyordu "askerlerin sesini takip ediyordu" (*Ann.* XII.69.3).[875] Üçüncü yüzyılın ortalarındaki askerî anarşi dönemindeyse Senato'nun, artık her zamankinden daha fazla "askerlerin ne dediği" tarafından belirlenen yeni bir *Princeps*'i onaylaması, işe yarar bir itibar göstergesi olmanın dışında anlamını yitirmişti. Dördüncü yüzyılda, titiz Ammianus, manidar bir şekilde, Julian'ın unvanının 360-1 yılında Caesar'dan Augustus'a yükselmesi ve Roma Senatosu'nun bunu durdurmaya gücünün yetmemesi karşısında açık bir hoşnutsuzluk duyduğunu göstermiş olsa da, artık imparatorluk tahtına çıkışlar için senatörlerin onayını kaydetme zahmetine bile girmiyordu (XXI.x.7). Senato'nun kendisi için bir yaşam biçimi olduğunu söyleyebileceğimiz Symmachus, 25 Şubat 369'da, ordu tarafından seçilen ve Senato tarafından sessiz sedasız kabul edilen bir imparator olan I. Valentinian'a methiye düzdüğünde, bunu üzülerek ve yarım ağızla yapmış olmalıdır (bkz. Amm. Marc. XXVI.i-ii). Symmachus orduyu bir *castrensis senatus*,

“silahlı Senato” olarak tasvir ediyor ve “bırakalım silah taşıyanlar ordunun en yüksek komutasının kime teslim edileceğine karar versinler,” diye ekliyordu (*Orat*. I.9). Yedinci yüzyıldan önce sadece iki ya da üç kez, Senato kendi başına bu şekilde imparator seçmişti ve bunlardan yalnızca sonuncusu gerçekten etkili olmuştu. 238 yılında Senato, *praetorian* muhafızları tarafından öldürülmeden önce üç aydan biraz daha uzun bir süre tahtta kalabilen Balbienus ve Pupienus’u seçmişti. 275 yılında, iki güvenilmez kaynağa inanacak olursak, ordu fiilen Senato’yu Aurelian için bir halef aday göstermeye davet etmişti.[876] Bu doğru olsun ya olmasın, imparatorluğa getirilen kişi yaşlı bir senatör olan Claudius Tacitus idi: Birkaç ay boyunca hayli saygın bir performans göstermiş, fakat daha sonra öldürülmüştü. Ve 518 yılında –Roma’daki değil Konstantinopolis’teki– Senato, I. Justin’i seçmişti; fakat bu kez Senato muhtemelen kararında Justin ve ona bağlı olanlar tarafından yönlendirilmişti.[877] 96’dan 98’e kadar tahtta kalan Nerva, genellikle Senato’nun tercihiymiş gibi görülmektedir; fakat bu konu hakkında kesin olduğunu söyleyebileceğimiz tek şey, Nerva’nın Senato açısından diğer herkes kadar kabul edilebilir olduğudur.

(4) *Principate*’nin başka hiçbir veçhesi, teori ile pratik arasındaki sıra dışı uyuşmazlığın özünü veraset sorunu kadar açık bir şekilde ortaya koyamaz.[878] Teorik olarak bir imparatorun, oğlunun bile kendisinden sonra tahta çıkmasını garanti altına alamamasının etrafından, istenen vârisin kimsenin güvenli bir şekilde ona meydan okuyamayacağı kadar güçlü bir konuma getirilmesiyle dolaşılabiliyordu. *Princeps* eğer kendi oğlu yoksa istediği vârisi evlat edinebilirdi. Augustus, Tiberius’un tahta çıkışını bu şekilde sağlamıştı: Tiberius’a Augustus’un MS 14’te ölmesinin hemen ardından malum halefi olarak, konumunu Senato’daki resmî oylarla onaylatmasından bile önce (Tac., *Ann*. I.11-13), konsüllerden başlayıp aşağıya doğru bağlılık yemini edilmişti (id. I.7.3).[879] Daha

sonra da ekseriyetle bu örnek izlenecekti. Dördüncü yüzyılda on yıldan biraz daha uzun bir zaman zarfında I. Valentinian, herkes tarafından uygun bulunmaktan uzak, taraflı bir tercihle kardeşi Valens'i, Ammianus'un belirttiği şekliyle "kimse ona itiraz etmeye cesaret edemediğinden, herkesin onayıyla" (XXVI.iv.3) Augustus yaptı (364). Gratian 367 yılında sekiz yaşındayken babası tarafından Augustus yapıldı (XXVII.vi.4) ve Valentian'ın 375 yılında aniden ölmesi üzerine ordunun şefleri dört yaşından daha büyük olmamasına rağmen oğlu II. Valerian'ı Augustus ilan ettiler (XXX.x.1-5). Ordu içinde Augustus ya da Constantine gibi bariz bir başarı elde etmiş bir imparatorun ailesi lehine hanedanlık hassasiyetleri kolayca canlandırılabiliyordu ve bu hassasiyet, imparatorluk hanesinin askerî başarılara liderlik etmesi beklenemeyecek genç kızlarını bile kapsıyordu (bkz. Amm. XXVI.vii.10; ix.3). Hanedan ilkesi rahatlıkla evlat edinilmiş erkek çocukların lehine de kullanılabiliyordu. Roma âdetlerine uygun bir şekilde evlatlıklar, hiçbir şekilde öz oğullardan farklı muamele görmüyorlardı. Fakat sistemde gizli bir kusur vardı: Kendisinden sonra gelmeye uygun olmayan bir oğula sahip olan *Princeps*, onu mirasından reddedip başka birisini evlatlık alamıyordu. (Bunun gerçekleştiği tek bir örnek bile bilmiyorum.) Bu yalnızca Roma âdetlerine aykırı olmakla kalmazdı; öz evlat otomatik olarak ordunun tümünün ya da büyük bir bölümünün sadakatini elde eder ve herhangi bir imparator adayına karşı ciddi bir tehdit oluştururdu (cf. Philostr., *Vita Apollon*. V35, der. C. L. Kayser I.194, 16-25. satırlar). Bir Commodus'un ya da bir Caracalla'nın halef olması engellenememiş ve babaları Marcus Aurelius ile Septimus Severus, onları vâris tayin etmekten kaçınamamışlardı.

Kaynaklarımızın arasındaki iki belge, senatörlerin verasete ilişkin tutumlarına dair özellikle iyi göstergeler sunar: Tacitus'un İmparator Galba'nın 69 yılında Piso'yu evlat edinirken yaptığını belirttiği konuşma ve Pliny'nin 100 yılında yazdığı Trajan methiyesi. Tacitus

Galba'ya, Augustus'un aksine, kendi ailesi içinden değil, fakat devletin tümünden bir vâris seçtiğini ilan ettirir (*Hist*. I.15); imparatorluk artık tek bir hane içinde miras bırakılabilecek bir şey olmaktan çıkmış, Julio-Claudia hanedanı altında kalıtsal veraseti belirleyen şansın hâkimiyeti, yerini seçime bırakmış ve artık evlat edinme en iyi insanı öne çıkarabileceğinden bir tür özgürlük elde edilmiştir (*loco libertatis erit quod eligi coepimus*: I.16). Pliny de ilk başta, Trajan'ın Nerva'nın ardından tahta çıkmasını sağlayan evlat edinmenin savunucusu gibi görünür (*Paneg*. 5.1 ve 6.3'den 8.6'ya kadar, özellikle 7.5-6). Bir noktada imparator olacak kişinin "herkes arasından seçilmesi gerektiği"ni söyleyecek kadar ileri gider (*imperaturus omnibus eligi debet ex omnibus*: 7.6). Yine de, neredeyse konuşmanın sonuna geldiğinde, Trajan'ın halefinin, her şeyden önce kendi öz evladı olması için dua eder. Pliny, sadece Kaderin bunu reddetmesi durumunda, ilahi rehberlik altında, hak eden birinin evlat edinilmesi üzerinde durur (94.5).

Senato'nun veraset konusundaki tutumu A. H. M. Jones'un yaptığından daha iyi ifade edilemez:

> Senatörler, anayasal imtiyazları sadece kendilerinin tevcih edebilecekleri konusunda ısrarcıydılarsa da, imparatoru seçme hakkına sahip olduklarını iddia edecek kadar ileri gitmediler. Arzu ettikleri şey imparatorun vârisini bütün bir Hane topluluğu arasından seçmesi ve seçiminde hislerinin ona rehberlik etmesiydi. Kalıtsal verasete yönelik itirazları kısmen bir ilke meselesiydi, fakat daha çok, morlar içinde yetiştirilmiş bir çocuğun, Hane'nin geleneklerine göre yetiştirilmiş bir kişiye kıyasla kendi etkilerine daha kapalı ve şereflerine daha az saygı gösteren birisi olacağından duydukları endişeden kaynaklanıyordu. (*LRE* I.4-5)

(5) Sonuncu ve en önemli olanı, imparatorun yasalara tabi olma iddiası, kuşkusuz imparator da dahil olmak üzere kimsenin ağzından düşürmediği bir ilke olsa ve bizzat kendisi de arzularını tatmin etmek için yasayı çiğnediği takdirde bir "tiran" gibi hareket edeceğine inanıyor olsa da, imparatorluk iktidarını ele aldığım ilk dört bağlamın her birinde olduğu gibi burada da, teori acı gerçeklerle çok az ilişkilidir. Monarşi artık Roma üst sınıflarının

onsuz yapamadıkları bir kurumdur ve imparatorların kendileri gibi mevcut durumdan çıkar sağlayanlar da, doğal olarak bunu idealize etmenin cazibesine kapılmışlardır. MS 100 yılında Genç Pliny tarafından dile getirilen (ve bu bölümün bir önceki alt bölümünden alıntılanan) bir ifadeyi anımsayalım: "Bize özgür olmayı emrediyorsunuz: Olacağız" (*Paneg*. 66.4; cf. 67.2). Ve Pliny'nin "Princeps'in yasalardan üstün olmadığı, yasaların Princeps'ten üstün olduğu" (65.1) iddiasını okuduktan sonra, Trajan'ı "kimsenin bir Princeps'e uygulanmasını düşünmediği yasalara" *gönüllü* olarak tabi olduğu için kutlayarak kendisini ele verdiğini gözden kaçırmamalıyız (*ipse te legibus ebiecisti, legibus, Caesar, quas nemo principi scripsit*, 65.1). *Principate* ve Geç İmparatorluk dönemleri boyunca despot olmadıkları ve *kendilerini* "hukuka tabi" *kıldıkları* için imparatorlara aynı naiflikle (bazen de kendileri tarafından) tebrikler sunulduğunu görürüz. Üçüncü yüzyılın başlarında (kimsenin daha az otokratik imparatorlar arasında saymayacağı) Severanlar, Septimus ve Caracalla, (Justinian'a göre) "çok sık" "yasalardan azade oldukları" halde yine de "yasalara göre yaşamalarıyla" övünürlerdi (*Inst.J.* II.xvii.8). Kısa bir süre sonra tahta çıkan Severus Alexander özlü bir şekilde, "*lex imperii*" imparatoru hukuki müeyyidelerden azade kılsa da, yine de hiçbir şeyin yasalara göre yaşamak kadar egemenliğin kullanılmasına yakışamayacağını belirtiyordu (*CJ* VI.xxiii.3, MS 232). 348-9'da Libanius "yasaların efendileri" (*kyrioi tōn nomōn*) olmalarına rağmen "yasaları kendi efendileri kıldıkları" için İmparatorlar II. Constantius ile Constans'a duyduğu hayranlığı dile getiriyordu (*Orat*. LIX.162).[880] 429 gibi geç bir tarihte bile, İtalya'nın *praefectus praetorio*'suna yönelik bir talimatnamede, İmparator III. Valentinian, görkemli bir şekilde, "bir imparator için kendisini yasalarla bağladığını söylemek bir hükümdarın haşmetine yakışır bir düşüncedir, otoritemiz çok büyük oranda hukukunkine dayanır;

aslında *Principate*'mizi yasalara teslim etmek bizzat egemenliğin kullanımından daha büyük bir şeydir," diyebilmişti (*CJ* I.xiv.4).[881]

Libanius, 385 yılında yaptığı bir konuşmada İmparator I. Theodosius'a standart Yunan üslubuyla, bir monark için kullanılan geleneksel sözcükle ("*Ō basileu*") hitap ederken, şöyle diyebilmişti: "Sizin bile her şeyi yapmanız mümkün değildir, çünkü sahiplerinin her şeyi yapmasına izin verilmemesi monarşinin [*basileia*] özüdür" (*Orat*. L.19). Fakat bu kez, çok genel ve soyut bir düzeyde konuşmaktadır: Theodosius gibi bir otokrata, niyetlendiği belirli bir şeyi yapamayacağını söylemeye cesaret edemezdi. Gerçek durum Libanius'un bir başka konuşmasında, Julian'ın 363 yılındaki ölümünden kısa bir süre sonra yazdığı cenaze nutkunda açık bir şekilde ortaya çıkar: Julian, der "eğer isteseydi, yasaları çiğneyebilirdi ve adaletin önüne getirilip bunun bedelini ödeme riskini taşımazdı" (*Orat*. XVIII.184). İmparator için, "yaşam ve ölüm dilinin ucundaydı," der Ammianus (XXXIX.i19; cf. XVII.iii.7); fakat tarihçinin yapabileceği tek şey bu mutlak monarkın keyfî ve despot bir şekilde davranmayacağını ummaktı. (Bu mevzuya sık sık değinir: Bkz. örneğin XXIX.ii.18-19; XXX.iv.1-2.) 384-5 tarihli bir imparatorluk nizamnamesi, imparatora ait hükümlerin uygulanmasıyla ilgili tartışmaları, "imparatorun seçtiği bir kişinin değerli olup olmadığından şüphelenmek bir tür küfürdür [*sacrilegii instar*]!" gerekçesiyle yasaklar (*CTh* I.vi.9=*CJ* IX.xxix.2).[882] Bu açıklamaya Symmachus'un Şehir *Prefect*'i olarak, (kendisi değil de imparator tarafından seçilen) bazı astlarının –dikkatli bir dil kullanarak ifade ettiği şekliyle "Hazretlerinizin muhtelif uğraşlarının test etmeyi imkânsız kıldığı insanların"– zayıf nitelikleriyle ilgili dile getirdiği temkinli itirazlar neden olmuş olabilir (*Rel*.xvii).

Bir imparator olarak cezalandırabileceği gibi, aynı zamanda affedip, merhametle bir miktar "ifade özgürlüğüne" izin de

verebilirdi. İkinci yüzyılda, bir Yunan sofistine dönüşen Galyalı hermafrodit Arlesli Favorinus, açık bir paradoks olarak “bir imparatorla tartıştığını ama yine de hayatta kaldığını” belirtmeyi alışkanlık edinmişti ve bunu kaydeden Philostratus, söz konusu imparator Hadrian’a “bir hükümdar olarak ölüme mahkûm edebileceği bir adamla eşit koşullarda tartıştığı” için iltifat eder (*Vit. Soph*. I.8). Ammianus, Julian’ın, henüz sadece bir Caesar –o dönemde imparatorluk makamının Augustus’tan (söz konusu dönemde II. Constantinus) sonra gelen küçük ortağı için kullanılan bir unvan– olduğu 350’lerdeki davranışlarıyla ilgili aydınlatıcı bir hikâye anlatır. Julian merhamet gösterdiği için kınandığında, *clementia*’sı {merhamet} hukuk nazarında itiraz edilebilir olsa bile (*incusent iura clementiam*), çok ılımlı bir mizaca sahip bir imparatorun kendisininkiler dışındaki yasaların üstüne çıkması doğrudur (*legibus praestare ceteris decet*, XVI.v.12) diye yanıt verir. Ammianus açık bir şekilde Julian’ın davranışını beğenmektedir. Ve bir imparator, kendi iradesiyle cezalandırmanın ve affetmenin dışında, fiiliyatta, genel olarak ve hatta *ad hoc* biçimde, kendi istediği gibi yasa yapabilir ya da kaldırabilirdi, çünkü hukukun tek bağımsız kaynağı artık oydu. Yerim, hukukun hükümdarın şahsi çıkarları için *ad hoc* değiştirilmesine sadece tek bir örnek vermeye yetecekse, bunu tüm Roma ve Bizans imparatorları arasındaki en muhafazakâr ve geleneksel düşünenlerden biri olan I. Justinian’ın, 520’lerde, henüz sadece “(I. Justin’in oturduğu) tahtın arkasındaki güçken” çıkardığı, “tumturaklı ve dolambaçlı bir Latinceyle”[883] hazırlanmış bir nizamname için kullanmalıyım (*CJ* v.iv.23). Bu buyruk Roma evlilik hukukunu, eski oyuncu Theodora ile yapacağı, aksi takdirde kanun dışı olacak bir evliliği mümkün kılmak dışında hiçbir amaç gütmesi mümkün olmayacak şekilde değiştirmişti. Yine de imparatorlar, evlilik

yasalarından, diğer yasalara kıyasla çok daha açık bir şekilde “azade”ydiler.[884]

Bazı insanların, muhtemelen özellikle de anayasa hukukçularının, imparatorun teoride “yasalara tabi olması” fikri karşısında etkilendiğinin ve hatta pek çoğunun iyi imparatorların aslında “yasalara uygun” bir hayat sürüp sürmedikleri sorusunu ve bu fenomenin sebep ve sonuçlarını tartışmak istediğinin farkındayım. Benim için bu tür sorular, pek çoğumuzun sahip olduğu, Roma İmparatorluğu’ndaki bazı baskıcı ve zalimane yasakların uyuldukları zaman değil de ihlal edildikleri zaman daha fazla saygı göreceklerine ilişkin histen bağımsız olarak bile, tartışılmaya değmeyecek kadar gerçek dışıdır.

Özetlemek gerekirse, bir imparator gerçekte sadece ve sadece bir müeyyideye tabiydi: kuvvetin müeyyidesi. Bu tabii ki basitçe göz ardı edemeyeceği ya da boyun eğdiremeyeceği yönetiminden memnun olmayanların gönüllü bağlılığını sağlamak zorunda olduğu anlamına geliyordu: Bunlar arasında esas olarak mülk sahibi sınıfın en üst katmanları ve muhtemelen bu düzeyin altındaki bazı ordu subayları bulunuyordu. Bir imparator bir ordu darbesiyle öldürülebilir ya da tahtından indirilebilirdi ve bu olduğunda adalet yolundan ayrılan bir “tiran” olduğu iddia edilirdi, oysa elbette onu bir “tiran” yapan şey sadece iktidarını sürdürmeye muktedir olmamasıydı (yukarıda [3]’e bakınız). Bu tür beklenmedik durumların ortaya çıkmasını engellemek için imparatorun (*praetorian* muhafızlara ek olarak) kendi kişisel muhafızları vardı ve aynı zamanda imparator –fiiliyatta en başından beri– Roma ordusunun baş komutanıydı. Örneğin Afrika’da Lepcis Magna’daki yerel yetkililerin, MS 6 yılında Afrika prokonsülü Cossus Cornelius Lentulus’un “askerî komutasında” (*ductu*) Gaetulianlara karşı yapılan muzaffer seferin anısına diktikleri bir yazıtta, askerî olarak imparatorun astı olduğunu kabul ederek prokonsülden “Caesar

Augustus’un himayesinde” diye söz etme ihtiyatlılığını göstermelerinin sebebi (E/J^{2} 43=*AE* [1940] 68), erken *Principate* döneminde teorik olarak doğrudan imparatorun emrine bağlı birliklerin bulunmasıydı. Horace çok daha önce, Tiberius ve Drusus’un MÖ 15 yılında Germenlere karşı elde ettikleri zaferi kutlayan Augustus’a hitaben yazılmış bir şiirde, söz konusu adamların, kaynakların ve planların imparatora ait olduğunu söylemişti (*Od*. IV.xiv.9-13,33-4, 41-52). Elbette Augustus da *Res gestae*’sinde, kendi *Principate*’si dönemindeki tüm seferlerin kendi himayesinde gerçekleştirildiğini söylüyor ve Roma ordu ve donanmasından “benim ordum” ve “beni donanmam” diye söz edebiliyordu (bkz. Wickert, PF 128-31). Askerî yemin de (*sacramentum*) her zaman tahtta oturan imparatora edilmiş gibi gözükmektedir (aşağıya bakınız). Aslında Herodian, bizim genellikle Pupienus olarak bildiğimiz bir imparatorun ağzından (238 yılında) dile getirdiği çok çarpıcı bir ifadede, askerî *sacramentum*’un (Yunancada, *stratiōtikos horkos*) Roma yönetiminin bir *semnon mystērion*’u olduğunu söyleyebiliyordu. Bu son sözcüklerin İngilizce karşılığını bulmak pek mümkün değildir: Belki “kutsal tılsım”, “yüce sembol” ya da “ulvi giz” diye çevrilebilirler (VIII.vii.4). Bu nedenle imparator, kelimenin gerçek anlamıyla bir “askerî diktatör”dü. Ama her ne kadar, kendilerini tanımlarken söze normalde “Imperator Caesar ...” diye başlayan Augustus ve Vespasian’dan Diocletian’a kadar daha sonraki imparatorlar tarafından *praenomen* olarak alınan Latince resmî *imperator* unvanında açıkça belli olsa da iktidarının sıkı bir şekilde askerî olan veçhesini çok fazla vurgulamayacağım (*imperator*’un resmî Yunanca karşılığı, çok daha kısıtlı bir askerî anlam taşıyan bir sözcük olan *autokratōr* idi: yukarıya bakınız). Roma imparatorlarının “askerî diktatörlüğü”ne çok fazla önem atfetmememin esas gerekçesi, ordularını düzenli bir şekilde

imparatorluk içinde denetim sağlama aracı olarak kullanmaya güçlerinin yetmemesi ve sistem doğru düzgün işlediğinde, arada sırada vuku bulan bir isyanı bastırmak dışında buna ihtiyaç da duymamalarıdır. Sistem normalde üst sınıfların tam desteğine sahipti. Yukarıda üzerinde ısrarlı durduğum gibi, tek tek imparatorlar –Tiberius, Gaius, Claudius, Neron, Domitian, Commodus ve daha sonra gelen diğerleri– "Senato"yu ya da "aristokrasi"yi karşılarına almış olabilseler de, aralarında süreklileşmiş bir ihtilaf bulunması için hiçbir neden yoktu.

Birden fazla kez değinip geçtiğim imparatorlara (normalde onların bulunduğu ortamlarda) yöneltilen resmî methiyelere ilişkin olarak, yorumlaması en kolay belgeler arasında olmadıkları ve çeşitli bakış açılarından ele alınmaları gerektiği hususunda Alan Cameron ile hemfikir olduğumu eklemeliyim. Bilhassa Cameron'un vardığı sonucu beğeniyorum: "İçerikten daha önemli olan biçim ve icra tarzıydı. Methiyeci genel olarak söyledikleri için değil, bunu söyleme biçimi nedeniyle alkışlanır ve ödüllendirilirdi" (*Claudian* 36-7). Bu durum, içeriktense biçime önem vermeye ve saygı göstermeye derinden inanan ve maalesef bu tutumun Yunan dünyasında olduğu gibi Roma dünyasında da standart hale gelmesinde bir miktar sorumluluğu da bulunan bir entelektüel karşıtı olan İsokrates'in çok hoşuna giderdi. (İsokrates için, bkz. özellikle V.ii. n.53.) Helenistik ve Roma dönemlerinde Yunan eğitimi giderek daha fazla sadece ebedî bir nitelik taşımaya başlamış ve en parlak ödüller retoriğe ayrılır hale gelmişti.

⁂

Roma *Principate*'sinin ideolojisinin (teoloji de dahil olmak üzere) çeşitli veçheleriyle ilgili modern literatür geniştir; fakat büyük bir kısmı bana, en başta da dikkat çekici ölçüde ikonografik kanıtların, özellikle de sikkelerin yorumlanmasına dayandığından, tatmin edici olmak için fazla öznelmiş gibi gözükmektedir. Söz ettiğim şey

esasen sikke *yazıları* değil: Hepimizin bildiği gibi Charlesworth'un sözleriyle, "Sikkeler, tam da isyan halindelerken 'Orduların Sadakatleri'ni, *FIDES EXERCITUUM*; ya da kılıçlarını birbirlerine çevirdikleri dönemlerde 'Orduların Birliği'ni, *CONCORDIA EXERCITUUM* ilan ederler!" (VRE 22). Sikkeleri bir imparatorun siyaset ve zihniyetini belirlemek için kullanan kimi modern araştırmacıların kendilerine duydukları güven karşısında sık sık şaşkınlığa düşerim. Kuşkusuz, başka kanıtlar olmadan (genellikle bunlar mevcut değildir), belirli bir sikkenin adına kesilen imparatorun dış görünüşünü yansıttığından bile tamamen emin olamayız. Az sonra göstereceğim gibi, imparatorların arada sırada sikkelerin üzerinde belirli bir motifin vurgulanmasını istediklerini düşünmek için hiçbir neden yoktur; fakat öyle olsa bile bunu çok ayrıntılı bir şekilde bildirmiş olmaları pek de mümkün değildir ve imparatorun emirlerinin uygulanması sikke kesilmesiyle ilgili emirleri veren imparatorluk görevlilerine bırakılmış olmalıdır. Ve biz bu görevlilerin kimler olduklarını bilmiyoruz bile! Örneklerin büyük bir çoğunluğunda, tipleri ve yazıları, doğru ya da yanlış imparatorun isteği olduğuna inandıkları şeye göre seçenlerin bu adamlar olduğunu ileri sürüyorum. Yirmi yıldan biraz daha uzun bir süre önce A. H. M. Jones, seçkin Roma numiztisti, Harold Mattingly'ye adanan (ve kısa bir süre önce yeniden basılan) bir makale derlemesine yaptığı katkıda kendi şüphelerini şöyle dile getirmişti:

> Bazı nümizmatistlerin sikke yazılarından çıkardıkları ayrıntılı mesajların içermeleri amaçlananlarla aynı mesajlar olup olmadıkları tartışmaya açıktır; genel olarak anlaşılıp anlaşılmadıklarıysa çok daha öyle. Orta Çağlar'da resimli temsillerin önemine ilişkin edebî kaynaklar bizi daha fazla aydınlatırlar; sembolizmin kabalık derecesinde basit olduğunu biliyoruz. Roma İmparatorluğu'nun ortalama bir sakinine çok daha büyük bir incelik atfetmemizi haklı çıkaracak pek gerekçemiz bulunmuyor (NH 15 = *RE* 63).[885]

Jones, daha sonra altıncı yüzyılın sonlarının kilise tarihçisi Efesli John'un, İmparator II. Justinian'ın (565-578) kestirdiği *solidi* üzerindeki kadın figürünün aslında –her ne kadar John böyle demese de– Konstantinopolis'in kişiselleştirilmesi olduğu halde, pagan tanrıçası Afrodit'i temsil ettiğinin düşünüldüğüne ilişkin açıklamasını anımsatır; Justin'in halefi Tiberius Constantine, ihtiyatlı bir şekilde bunun yerine bir haç koyacaktı.[886] Bu kuşkusuz, standart bir sikkenin bile yanlış anlaşılabileceğini göstermektedir.

Jones, sikkelere ve üzerlerindeki yazılara önem verildiğine ilişkin edebî kanıtlardan da yoksun olduğumuzun hayli farkındadır (NH 14 = *RE* 62). Bunun, imparatorun belirli bir motifi içeren sikkeler kesilmesini arzu ettiğinden söz eden (Jones'un fark etmediği) birkaç edebî pasajı göz önünde bulundursak bile doğru olduğunu düşünüyorum. Benim ilgi alanıma giren bütün bir alan içinde, tabii çok fazlasının olması mümkün olsa da bu tür sadece dört pasajın varlığından haberdarım. Bunlardan birinde, Augustus kendisinin doğduğu burç olan Oğlağın işaretini taşıyan gümüş bir sikke kestirmiş (Suet., *Div.Aug.* 94.12); bir başkasındaysa Neron bir *cithara*[887] müzisyenin kıyafetleri içinde resmeden sikkeler bastırmış ve heykeller sipariş etmiştir (*citharoedus*: Suet., *Nero* 25.2). Her iki ifade de gerçek sikkelerle kanıtlanmıştır. Üçüncü bir pasajdaysa Eusebius'a göre, Constantine *solidi*'sinde kendisinin gözlerini yukarıya kaldırıp dua ederken resmedilmesini emretmiştir (*Vita Const*. IV.15); Eusebius bu sikkelerin genel kullanımda olduğunu ekler. 324 yılından başlayarak pek çok Constantine *solidi*'sinin bu tür bir portre içerdiği doğrudur; fakat Eusebius'un bu tipin Constantine tarafından dinle ilgili bir niyetle bilinçli olarak seçildiği konusunda haklı olup olmadığı başka bir meseledir, zira bu portredeki tutumun benzerleri Helenistik dönemden başlayarak görülebilir ve nümizmatistler "sikkelerin herhangi bir Hristiyan tutum ya da meziyetini ifade etmek için tasarlanmadıkları" görüşünü

ileri sürmüşlerdir.[888] Dördüncü pasaj, bir önceki paragrafta atıfta bulunduğum Efesli John'a ait pasajın (Jones tarafından alıntılanmamış olan) devamıdır (*HE* III.14). John, İmparator Tiberius Constantine'in, yanlışlıkla Afrodit sanılabilecek (Konstantinopolis'i temsil eden) kadın figürü yerine haçı koymasının kendisine bir hayalde söylendiğini açıkladığını anlatır – bu, bu alandaki varlığından haberdar olduğum tek ilahi müdahale ve belki de imparatorların sikke türlerine yönelik ilgilerine ilişkin günümüze ulaşan en yararlı tanıklıktır.[889] Burada, MS 365 yılında, Ammianus'a göre, "gasıp" Procopius'un taht üzerindeki iddiasını – diğer propaganda biçimlerinin yanı sıra– altın sikkelerinin Illyrium'da dolaşmasını sağlayarak güçlendirmeye çalıştığını not etmeye değer: Ammianus'un üzerinde durduğu nokta, sikkelerin "onun portresini taşımasıdır" (onlar *effigiati in vultum novi principis* idiler, XXVI.vii.11). Tabii ki tahta talip olan imparatorun ismi de portrenin yanı sıra sikkelere yazılmıştı; fakat Ammianus'un söylediklerinden, halkın portrenin de farkına varmasının beklendiği sonucunu çıkarabiliriz. Diğer yandan, Ammianus sikkenin üzerindeki ilginç ibareyi kaydetme zahmetine girmez. Procopius'un tüm altın sikkelerinin üzerinde yer aldığı görülen REPARATIO FEL. TEMP ibaresi kısmen, Justinian'ın yalnızca iki yıl önceki ölümünün ardından sonra sona eren ve 347 yılından başlayarak sikkelerinin üzerine *FEL. TEMP. REPARATIO* ibaresi yazılan Constantin hanedanına (evlilik yoluyla) bağlı olduğu iddiasının (ileri sürüldüğüne göre)[890] bir parçasıdır.

De rebus bellicis isimli (muhtemelen 360'ların sonlarında ya da 370'lerin başlarında kaleme alınmış olan) kısa ve ilginç risalenin adı bilinmeyen yazarının, sikke tiplerinin ve üzerlerindeki ibarelerin kullanışlılığı ile ilgili bazı fikirler dile getirmiş olması beklenebilir; fakat her ne kadar yazar hükümdarların (daha önce, altın, gümüş ve bronzun yanı sıra, toprak ve deriden de yapıldıklarına inandığı)

sikkelerin üzerlerine kendi portrelerini koyduklarının farkında olsa da, bunu yalnızca kendilerini yüceltmek ve korkuyla karışık bir saygı uyandırmak amacıyla yaptıklarını düşünür (İngilizce tercümesi, 109 ile Thompson, PRI 93-4 içinde I.2,3; cf. 26-31).

Alıntıladığım metinler imparatorların belirli sikke türlerinin kesilmesini kişisel olarak isteyebildiklerini ve bazen de istediklerini göstermektedir; fakat her örnekte sikkenin tipi çok belirgindir ve Jones'un dile getirdiği soru cevaplanmayı beklemektedir: Karmaşık ya da ince bir mesaj verme amacı hiç güdülmüş müdür ve eğer güdülmüşse, bu anlaşılmış mıdır? Ve her şeyden önce, dikkat çektiğim üzere, nerdeyse hiçbir zaman belirli bir motifin, sikkeyi kestirmekten sorumlu kim olduğu bilinmeyen görevliye değil de bir imparatora atfedilip atfedilemeyeceğini kesin olarak bilemeyiz.

"Roma imparatorluk yönetiminin teolojisi" adını verebileceğim ve hak ettiğinden daha kısa ele almak zorunda olduğum konudan neredeyse hiç söz etmedim. Tabii ki bu, Roma İmparatorluğu'ndaki sınıf mücadelesiyle yakından ilgilidir; çünkü imparatorun konumunun dinî açıdan tahkim edilmesi tüm bir devasa baskı ve sömürü mekanizmasını da güçlendirebilirdi ve güçlendirmiştir de. Bu konu kabaca iki kısma ayrılır: Pagan ve Hristiyan İmparatorluklar. Pagan kısmında genellikle ilginin merkezini oluşturan "imparatorluk kültü" olarak adlandırılan şey olmuştur.[891] ("İmparatorluk kültü" ifadesini, imparatorların ve bazen de ailelerinin onuruna gerçekleştirilen kült eylemlerinin ifası dışında tanımlamak güçtür:[892] Bu kuşkusuz bir tür "dini ibadeti" ya da en azından kültleştirilen kişiye resmen bir tür kutsallık atfedilmesini içerir; fakat bugün pek çok kişinin "dini" unsur olarak gördüğü şey, genellikle ihmal edilebilir önemdedir.) Roma tarihi hakkında pek az şey bilenler için, iyi bilinen bir gerçekten söz etmeliyim. Bir Roma imparatoru hayattayken, (tabiricaizse) daha alt düzeylerde, eyalet

meclisleri, şehirler, çeşitli kurumlar ve bireyler tarafından ibadet edilse de, öldükten sonra Senato ona devlet kültü ve *divus*, “tanrılaştırılmış” unvanı bahşedene kadar hiçbir zaman Roma devletinin resmî tanrısı olamazdı. (Senato’nun bunu yapıp yapmayacağı da büyük oranda yeni imparatorun tavrına bağlı olurdu.) Tanrılaştırmanın zıt ucunda ölü bir imparator, hükümdarlığın toptan mahkûm edilmesine, eylemlerinin geçersiz sayılmasına, heykellerinin yıkılmasına ve isminin kamusal anıtlardan silinmesine varabilecek bir *damnatio memoriae*’ye maruz kalabilirdi. İlahi şereflerin verilmesi ya da geri alınması ve *acta*’sının onaylanması ya da geçersiz sayılması, imparatorun tahtta oturduğu süre içindeki davranışları üzerinde, ancak bu tür değerlendirmeleri ciddiye aldığı sürece bir tür denetim anlamına gelirdi: İmparatorluk aristokrasisinin temsilî organı olan Senato’nun memnuniyetini kazanmayı her durumda önemseyecek olan pek çok imparator için çok da fazla bağımsız bir ağırlık taşıdıklarını düşünmüyorum.

İmparatorluk kültü, hiç değilse (ortaya çıktığı) Yunan Doğu’da, seçkin hayırseverlere duyulan minnettarlığı ifade eden Helenistik kültler üzerinden, Klasik döneme kadar izleri takip edilmeden çok zayıf bir şekilde kavranabilir. Yukarıda II.iv’te bir Yunan şehrinin yaşayan bir kişiyi kültleştirmesinin bildiğimiz ilk kesin örneğinin önemine dikkat çekmiştim: Lysander’in Samos’ta 404 yılında kültleştirilmesi, siyasi sınıf mücadelesinin açık bir örneğiydi. Her ne kadar kuşkusuz hayırseverlik göstermek için en iyi konuma sahip olanlar krallar idiyse de, hayırseverlerin kültleştirilmesine yönelik daha eski örneklerden “*hükümdar* kültleri” olarak söz etmek yanıltıcı olacaktır ve bu tür bir kültün resmen yalnızca belirli bir hükümdar grubuyla, Roma imparatorlarıyla sınırlandırılması yüzyıllar almıştı. Daha eski hayırsever kültlerinin pek çoğunun, krallar için olsun ya da olmasınlar, kendiliğinden minnettarlık

gösterileri olduğunu kabul etmeliyiz. Tarn'ın parlak bir pasajda belirttiği gibi:

> Daha eski kralların kült isimleri –Kurtarıcı Soter, Hayırsever Euergetes gibi– kendilerine *yaptıkları* şey nedeniyle ibadet edildiği gerçeğini ortaya koyar; ... krallığın tipik işlevi *philanthrōpia*'ya, tebaaya yönelik yardımseverliğe bağlıydı. ... Olimpiyalılar kişisel kurtuluş, ölümsüzlük umudu bahşetmez, çok az maneviyat sunarlardı ve daha yüksek bir ahlakın muhafızları olarak ekseriyetle iflah olmaz kötü örneklerdi. Kanıt olmadan çok fazla şeye güvenmek gerekiyordu: Bir kişi Zeus'un gücüne ihtişamına inanabilirdi, Ptolemy'nin gücünü ve ihtişamınıysa kendi gözleriyle görebilirdi. Yerel bir tanrı sizi kıtlık sırasında doyuramazdı, fakat kral bunu yapabilirdi. ... Apollo Delos'taki tapınağının idarecilerine adalardan alacaklarını toplamalarında yardım edemezdi; Ptolemy, kendisine başvurulduğunda, onları hemen toplayan amiralini göndermişti. Bir kral, tanrıların yoksun olduğu güçlere sahip değil miydi? En azından insanlar böyle düşünüyordu. (*HC*[3] 49-55, 53'de).

Diğer yandan, kadınlar ve erkekler içine düştükleri kimi durumlarda –özellikle de hastalık söz konusu olduğunda– istedikleri şeyin doğaüstü ya da sihirli bir yardım olduğunu da çok iyi bilirlerdi: Bu tür durumlarda genellikle dualarını en güçlüsü olsa bile krala değil, uygun tanrıya ya da başka bir insanüstü figüre yöneltirlerdi. "Din", "ibadet", "dindarlık" gibi terimlerin kullanılmasını doğaüstü şeylerin söz konusu olduğu durumlarla sınırlı tutmaya meyledersek, Arthur Darby Nock'a katılabiliriz:

> Dindarlığın antikitedeki mihenk taşı, hastalık ya da başka bir tehlikeden görünmez bir yolla kurtulma umuduyla adak sunmaktı. Bunu yaşayan ya da ölmüş hükümdarlara sunulduğunu görmeyiz. (*CAH* X.481)

MS 14 yılında, Augustus'un ölümünden hemen önce, Puteoli'ye henüz varmış bir İskenderiye gemisinin mürettebat ve yolcularının imparatora, ibadet etmeye uygun beyaz giysiler ve çelenkler içinde yaklaşarak onun için tütsü yaktıklarını ve ona ölçüsüzce dua ettiklerini görürüz: "Onun sayesinde yaşıyorlar, onun sayesinde denizde seyahat ediyor, onun sayesinde özgürlük ve servetlerinin tadını çıkarıyorlardı" (Suet., *Div. Aug.* 98.2). Habicht'in gözlemlediği gibi,[893] İskenderiyeliler denizlerde seyahat edebilmek

ya da barış ve emniyet içinde ticaret yapabilmek gibi dünyevi kazançlar için imparatora minnetlerini sunuyorlardı; fakat bununla beraber, bir fırtınaya yakalandıklarına yardım için Augustus'a değil, denizcilerin ihtiyaç durumunda sık sık dua ettikleri ikiz tanrılardan, Dioscuri'den yardım isteyeceklerdi.[894]

Nock 1957 yılında yayımlanan bir makalesinde, yukarıda alıntılanan önermesinin muhtemel istisnalarını ele almış ve çok az sayıdaki kimi örneğin, çok özel vakalar olduklarını göstermiştir (DJ = *ERAW* II.833-46). Genellemesi büyük oranda geçerlidir. Belki de burada en fazla anımsamaya değer olay, Vespasian'ın, yeni bir hanedanın kurucusu olarak Mısır ve Suriye birlikleri tarafından imparator ilan edilmesinden birkaç ay sonra, fakat Roma'ya gitmeden önce, 70 yılında İskenderiye'de mucizevi iyileştirme gücünü sergilemesidir. Tacitus, Suetonius ve Dio Cassius[895] tarafından tasvir edilen mucizeleri, kör bir adamı tükürük yardımıyla iyileştirmeyi de içeriyordu ki bu, İsa'nın bazı mucizelerinde de var olan bir özellikti (Jn IX.6; Mk VIII.23; cf. VII.33). Vespasian'ın kendisi biraz gönülsüz bir icracıydı; fakat yanındakiler onu ikna etmişti: Suetonius'un dediği gibi, Vespasian kendisini henüz bir imparator olarak kanıtlamamıştı ve hâlâ korkuyla karışık bir saygı uyandıracak itibar ve kapasiteden yoksundu (*auctoritas er quasi maiestas quaedam*: *Vesp*. 7.2). Bu nedenle bir ya da iki mucize, niteliklerini göstermenin değerli bir yolu olabilirdi. Fakat tamamıyla kendi gücüne dayanarak hareket etmiyordu: Tacitus (*Hist*. IV.81) ve Suetonius'un belirttiğine göre, Tanrı Sarapis, Vespasian'ın kendi adına mucizevi yetenekler sergilemesinin beklenmesi için işaretler göndermişti bile ve doktorlara göre, Vespasian kendisine başvurulduğunda, tanrılar tarafından seçilen bir araç olduğunu gösterme fırsatı bulmuştu.[896] (Antikitede mucize olarak kabul edilen olayların çok yaygın vuku bulduğuna ilişkin başka örnekler de

vardır: Pek çok okur Lucian'ın *Philopsuedes* eserinden özellikle keyif alacaktır.)[897]

MÖ üçüncü yüzyıl gibi erken bir tarihte bile, hükümdar kültü sistemleştirilmeye ve başlangıçtaki kendiliğindenliğini büyük oranda yitirmeye başlamıştı. Yunan bölgesinde eyaletlerde bulunan pek çok Roma valisi, hatta Sicilya'da Verres bile (bakınız bu bölümün iv. alt bölümü) kültleştirmeyi umabilirdi. *Principate* döneminde imparatorluk kültü, eyalet düzeyinde imparatorluk hükümeti tarafından, diğer düzeylerdeyse esas olarak Yunanlıların ve Yunan şehirlerinin etkisiyle, kısa bir süre içinde (Yunan Doğu'sundakine benzer köklerinin olmadığı) Batı'ya da gelmişti.[898] Aurelian'ın hükümdarlığı sırasında ve sonrasında kestirilen sikkeler imparatora *deus* ve *dominus*, yani tanrı ve efendi gibi unvanlar veriyorlardı.[899] Fakat artık pek çok araştırmacı imparatorluk kültünün, en azından siyasi olmaktan ziyade dinî bir fenomen olarak düşünüldüğü kadar önemli olmadığını fark etmektedir. İmparatorluk kültünün hiç değilse Roma tarihine ilişkin kanıtlara ilk elden aşina olmayanların zihninde yarattığı abartılı etkinin esas nedenlerinden biri, erken Hristiyanlara yönelik takibatlarda imparatorlara yönelik ibadetin varsayılan önemidir; fakat bu düşünce çok yanlıştır ve artık genel olarak terk edilmektedir (bkz. benim WWECP 10, ile nn. 32-3, 26-34 = *SAS*, der. Finley, 216-17 ve en son Millar, ICP).[900]

Burada sadece imparatorun rolü meselesine ilişkin Hristiyan düşüncesinin (pek çok başka meselede de olduğu gibi) pagan fikirler tarafından öncelendiğini göstermeye çalışacağım. Anlamlı bir bütün oluşturmayan ve aslında, ekseriyetle birbiriyle çelişen bir kanıt kırıntıları yığınından üçünü seçeceğim: İmparatoru Tanrıların kralının yeryüzündeki temsilcisi olarak günümüze bağlayan iki edebî ve bir ikonografik kanıt. Bunları, her üçü de Senato'nun coşkulu onayını kazanmış az sayıdaki imparatordan biri olan Trajan dönemine (98-117) ait oldukları için seçtim. Daha önce 90'larda,

şair Martial, İmparator Domitian'dan Jüpiter diye söz edebiliyor; diğer bir şair Statius ise, Sibyl'i Domitian'a bir tanrı olarak dua ettirip, "Jüpiter ona mutlu dünyayı kendi adına yönetmesini emretti," dedirtebiliyordu.[901] Bununla birlikte, Domitian daha sonraki yıllarında insanların (bize anlatıldığı üzere) kendisine *dominus et deus*, "Efendi ve Tanrı" olarak hitap etmesini isteyen otokrat bir imparatora dönüştü.[902] Domitian'a yöneltildiğinde alışılmadık ve (Satius'tan geldiğinde olmasa da) samimiyetsiz olarak görülebilecek dalkavukluk, hedefi Trajan, yani *optimus princeps* olduğunda ekseriyetle kendiliğinden ve tipik bir şeymiş gibi kabul ediliyordu. Elimdeki ilk kanıt parçası, bu bölümün v. alt bölümünde daha önce atıfta bulunulmuş olan, Genç Pliny'nin Jüpiter'in Trajan'ı "tüm insan ırkına yönelik rolünü oynamakla" görevlendirdiği fikrini dile getirdiği Latince bir edebî pasajdır (*Paneg*. 80.5; Jüpiter'in Trajan tercihi ile ilgili olarak cf. 1.5). İkinci kanıt, Dio Chrysostom tarafından (muhtemelen Pliny'nin *Panegyric*'ine çok yakın bir zamanda) Trajan'a seslenen ve Dio'nun krallıkla (veya tiranlıkla ya da her ikisiyle birden) ilgili yedi nutkundan biri olan Yunanca bir konuşmanın parçasıdır.[903] Burada da Pliny'ninkiyle aynı temel fikri, yani iktidarın tanrıların en yücesi tarafından hükümdara devredilmesini buluruz. Tabii bu örnekte söz konusu tanrı Zeus'tur ve bunu fakat belirli bir hükümdara ya da herhangi bir krala değil de tebaalarının refahlarıyla ilgilenen iyi krallara atıfta bulunarak genel bir biçimde yapmaktadır (I.11-12). Ve son olarak, aynı fikir aynı dönemde İtalya'daki resmî bir anıtta, Roma Senatosu'nun Trajan'a bir iltifat olarak sipariş ettiği (bkz. *ILS* 296) ve hükümdarlığının son yıllarında 114-117 arasında tamamlanan "Beneventum Kemeri"nde de karşımıza çıkar. Önde gelen bir Roma arkeoloğu olan I. A. Richmond'un, 1950 yılında Trajan Kemeri üzerindeki oymalarla ilgili söylediklerini alıntılayacağım:

> Roma devletinin kadir-i mutlak koruyucusu Jüpiter, yürütme gücünün simgesi olan yıldırımını Trajan'a teslim etmeye hazırlarken gösterilir. Bu harika fikir Jüpiter'le özdeşleşme iddiası biçimini alacak kadar ileri götürülmemiştir. Sahnenin diğer tarafında Trajan, görevlerini ifa ederken Roma devletinin koruyucu ilahları tarafından ciddiyetle çevrelenmiş olarak gösterilir. İktidarın devri, yüce Tanrı'nın Roma İmparatoru'nu kendisinin dünya üzerindeki vekili olarak sunarak, Trajan'a olan güvenini ilan etmesidir. Böylece ilahi yönetme hakkına yönelik iddia, ilahi bir tanıma beyanına dönüşür.[904]

Daha önce kendisine atıfta bulunduğum, son kuşak Roma tarihçilerinden biri olan (ve belli ki Jüpiter tarafından Trajan'a verilen cismin bir yıldırımdan ziyade bir küre[905] olduğunu düşünen) M. P. Charlesworth da Beneventum Kemeri'nin üzerindeki oymaların "tanrıların babasını, sağ elini Trajan'a iktidar simgesini vermek üzere uzatırken" gösterdiğinden söz eder ve ekler, "Ve bu hareket pek çok sikkenin üstünde de tekrarlanır. Hükümdar zaman zaman ... ilahi babasından, bazen bizzat Jüpiter'den ... iktidar simgesini alır, fakat onun, dünyadaki işlerle ilgilenmek için ilahi *Providentia* ile gönderilen ve karşılığında *Providentia*'sını çeşitli şekillerde insanlığın iyiliği için kullanan, tanrılar tarafından seçilmiş biri olduğu hiçbir şekilde şüphe götürmez" (VRE 15-16).

Bunun, pagan imparatorluk teolojisinin Hristiyan muadilinden hemen önce gelen belirli bir biçimi olduğunu ileri sürüyorum: Buna burada, esas olarak bu nedenle dikkat çektim, yoksa kendi döneminde herhangi bir şekilde büyük bir önem taşıdığı için değil – zaten böyle olduğunu da düşünmüyorum.[906] Bununla birlikte, tahttaki imparatorun tanrıların, ya da Tanrı'nın seçilmiş yardımcısı olduğu fikri, ciddi bir sıkıntıyla maluldür ve imparatorların genel olarak sadece ilahi *destekten* yararlandıkları düşünüldüğünde geçersizleşir. İkinci durumda mevcut imparatora sadece (iyiliğin ne anlama geldiği nasıl tanımlanırsa tanımlansın) *iyi* bir hükümdar olduğu sürece itaat edilmesi gerekir ve bir tiran gibi hareket etmeye başlar başlamaz devrilebilir. Buna karşın, verili bir hükümdarın ilahi irade tarafından özellikle seçildiğinin kabul edilmesi, iyi

yönetmekten vazgeçtiği ve bu nedenle indirilmesi gerektiğine ilişkin sonradan ortaya çıkan iddialara hiçbir mantıki temel bırakmaz –zira elbette Tanrı, hatta pagan tanrıları bile, onu seçerken davranışlarını önceden görmüş olmalıdır! O halde, imparatorun ilahi tercihin ürünü olduğunu öne sürmek, ilkesel olarak, ister iyi ister kötü olsun (bu tabiri kullanmam mümkünse) kimsenin yakasını ondan kurtaramayacağı anlamına gelir. Belki de *Principate* döneminde, imparatorların ilahi olarak seçildikleri fikrinin monarşi ideolojisinde önemli bir rol oynamasını engelleyen şey kısmen bunun farkına varılmasıdır: Bu fikir arada sırada karşımıza çıkar, fakat yalnızca edebiyat ve sanattaki pek çok temadan biri olarak. Çok daha önemli olan (ve gösterdiğim üzere ilahi seçim ilkesiyle uyuşmayan) fikir, Princeps'in "iyi bir imparator" olduğu, yani en başta Senato tarafından temsil edilen üst sınıflarca kabul edildiği sürece tahtta kalma hakkına sahip olmasıdır. Bu bakış açısını örnekleyen bir anekdot Dio Cassius tarafından kaydedilmiştir: Trajan, resmî makam kılıcını *parefectus praetoro*'suna devrederken kınından çıkarmış, elinde tutmuş ve "Bu kılıcı al ki, eğer iyi yönetirsem benim için, kötü yönetirsem bana karşı kullanabilesin," demiştir (LXVIII.16.1^{2}, der. Boissevain III.203-4).[907]

Diğer yandan Hristiyanlar (ileri süreceğim ki) kendi kutsal metinleri tarafından imparatoru Tanrı'nın seçilmiş temsilcisi olarak kabul etmekle görevlendirilirler.[908] Onlara göre, tabii ki, imparatorun kendisine ait herhangi bir kültün varlığı mümkün değildir; ilk olarak 180'lerin sonlarında ve sonra üçüncü yüzyılların ortalarından başlayarak bir kez daha ortaya çıkan, imparatorun belirli bir ilahın *comes*'i (yoldaşı) olduğu fikrindeki yaratıcı gelişmeleri de sürdürmezler (bkz. Nock, EDC = *ERAW*, II.653-75) – zira her ne kadar herhangi bir ilahi varlığın (tanrı, kahraman ya da *daimōn*) imparatorun *comes*'i olduğunu söylemek zorunlu olarak onun imparatora tabi olduğunu ima etmek anlamına gelmese de,

bunun Hristiyan Tanrı'sının kabul edebileceği bir şey olmadığı açıktır. Hristiyanların Constantine'nin ve haleflerinin yeni Hristiyan monarşisi için teolojik bir meşruiyet kaynağı bulmak istemeleri tamamen doğaldır. (Yahudiliğin krallıkla ilgili görüşleri, peygamberlerden türeyen, güçlü monarşi karşıtı karakter de içeren bir çatışan fikirler karmaşasından ibaret olduğundan ve modern araştırmacılar bunlar hakkında genellikle metinlerin hayli seçici bir şekilde kullanılması üzerine inşa edilmiş son derece farklı fikirler geliştirdiklerinden, bu meselenin Eski Ahit'teki olası öncülleri ve Eski Ahit'in doğurduğu etkiler üzerine herhangi bir şey söylemeyeceğim.)[909] Hristiyanlar, "var olan erkler, Tanrı tarafından emredilmiştir" şeklindeki talihsiz Pavlusçu ilkeyi kabul etmişlerdi (Rom. XIII.1-7; Titus III.1; cf. I Pet. ii.13-17 ve I Tim. ii.1-2; bkz. ECAPS 14 n.41). Bu yüzden, "Hristiyan Kilisesi'yle birleşme, Constantine döneminden başlayarak, sisteme dinî bir cila katmış ve boyun eğmeyi Tanrı'nın iradesine teslimiyet olarak onaylamıştır" (F. Oertel, *CAH* XII.270 içinde). Artık Hristiyanlar, gördüğümüz gibi daha önce, *Principate* döneminde de var olan, fakat o zamanlar gerçek bir önem taşımayan, yüce dünyevi iktidarın monarka ilahi olarak devredilmesi fikrini yeniden canlandırmak için her türlü gerekçeye sahiplerdi.

Tüm bu yapı, tarihçi ve piskopos Kayseriyeli Eusebius tarafından, daha önce Fethedilmemiş Güneş'in (*sol invictus*) *comes*'i olmasıyla övünen fakat artık tamamıyla bu tür pagan kalıntılarını terk etmeye hazır olan Constantine'e sunulmuştur. Constantine bu tür fikirleri kabul etmeye fazlasıyla hazırdır: 313-14 kışında Afrika piskopos vekili (*prefect* yardımcısı) olduğundan neredeyse emin olduğumuz Aelafius'a dikkat çekici bir mektup yazmış ve mektubun sonlarına doğru Tanrı'nın "ilahi iradesiyle tüm dünyevi şeylerin yönetimini" kendi kontrolüne "bıraktığını" iddia etmişti (Optatus, Ek. III).[910] Hristiyan İmparatorluğu'nun teolojisi neredeyse en gelişkin haliyle,

Eusebius'un Constatine'e yaptığı, muhtemelen 336 tarihli ve yukarıda V.iii'ün sonlarında söz ettiğim (bkz. nn. 62-3) konuşmada, *Triakontaëtērikos*'ta (ya da *Oratio de laudibus Constantini*'de) görülebilir. Bu son derece sıra dışı bir belgedir. O dönemde, çok ciddi bir ortamda yapılması beklenilen bunaltıcı, abartılı, laf ebeliği dolu ve tumturaklı retoriği, günümüzde hem Yunancasını hem de İngilizcesini okumayı yorucu kılar; fakat yine de bu metin gözden kaçırılmamalıdır. Bu tür bir şeyi hiçbir şekilde midesi kaldırmayacak olanlar en azından en azından bir dipnotta aktardığım pasajları okumalıdır.[911] Burada imparatorun, Tanrı'nın vekili olarak, ölümlü de olsa, pagan imparatorların kültleştirilmelerini kabul ederek ya da şu veya bu şekilde kendilerini tanrılarla ilişkilendirerek göz diktikleri mağrur statüden hiç de aşağı olmayan doğaüstü bir aurayla donatıldığını görürüz. Hristiyan imparatorlar pagan seleflerinin haşmet ya da otoritelerinden hiçbir şey kaybetmemişlerdi. Aslında, imparatorluk iktidarı artık *Principate* döneminde olduğundan çok daha derin bir teolojik renk kazanmıştı. Nock'un da söylediği gibi "emperyal ilahiliğin zirvesine Hristiyanlıkla birlikte ulaşılmıştı" (EDC 105 = *ERAW* II.658). İmparator Justinian, 15 Aralık 530'da, *Digest*'in derlenmesi için emirler veren (*Deo auctore* ile başlayan) fermanında, kendisinin "Bize Kutsal Hazretleri tarafından tevdi edilen imparatorluğu Tanrı'nın otoritesi altında yönettiği"nden söz ediyordu.[912]

Bilhassa olgun "Bizans İmparatorluğu"yla ilişkilendirdiğimiz özelliklerin pek çoğunu sergileyen Geç Roma döneminden günümüze kalan özellikle etkileyici bir belge, Justinian'ın halefi II. Justine'e methiye düzen bir şiir olan *In laudem Iustini Augusti minoris*'tir.[913] Justin'in Kasım 365'teki tahta çıkışını tasvir eden söz konusu şiir, bu olaydan bir ya da iki yıl sonra, o dönemde bizzat Konstantinopolis'te bulunmuş olan Flavius Cresconius Corippus tarafından yazılmıştır. Bu geçerken değinilmekten fazlasını hak

etmektedir, çünkü şiir ve yazarı, patrolojilerde[914] ya da *Oxford Classical Dictionary*[2] ve *Oxford Dictionary of the Christian Church*[2] gibi eserlerde ve hatta –muhtemelen Corripus Latince yazdığından– Dvornik'in (bu alt bölümün başlarında söz geçen) devasa *Early Christian and Byzantine Political Philosophy* kitabında bile karşımıza çıkmaz. Şiirin 1976 yılında Averil Cameron tarafından İngilizce tercümesi ve şerhleriyle övgüye değer bir şekilde yayımlanması, –Bizans tarihçilerinin aksine– pek çok Yunan ve Roma tarihçisinin gözünden kaçmış bir olaymış gibi görünmektedir. Buradaki amaçlarımız açısından (dört kitap halindeki) şiirin en önemli bölümü, Corippus'un yeni imparatorun ağzından aktardığı (II.178-274), Senato'nun hemen "dini bütün konuşmasını överek imparatorun karşısında diz çöküp ona tapınan tüm üyelerine yapılan" (177) tahta çıkış konuşmasıdır. İmparator, iktidarının Tanrı tarafından bahşedilmiş olduğunu vurgulayarak başlar (178-85) ve daha sonra İmparator, Senato ve Halkı tek bir vücut halinde birleştirirken, tabii ki imparatordan siyasal yapının başı (*caput*, 197-200, 205, 214), Senato'dan göğüs ve kolları (*proxima membra*: *pectus* ve *brachia*, 200-16) ve halk kitlelerinden (*plebes*) de "ayakları ve diğer önemsiz organları" (*pedes ... et membra minora*, 216-18) şeklinde söz ederek hiyerarşik düzenlerini muhafaza eden teferruatlı bir sembolizm geliştirir. Bu huzurlu tabloyu tamamlamak için latif bir dokunuş takip eder: İmparatorluk Hazinesi (*fiscus*) "gövdeyi besleyen" göbektir (*venter alit corpus*, 249-51). Aynı kitapta daha sonra, Corippus'un imparatorun gerektiği gibi bir *deus*, Tanrı olarak hareket ettiğinden bahsettiği ilginç ve eşsiz bir pasaj bulunmaktadır (422-5). Bu pasajın hemen ardından İsa'nın tüm iktidarı "yeryüzünün efendilerine" vermiş olduğunu ilan eden iki satır gelir (427-8, *terrarum domini*; imparatorlar kastedilmektedir); İsa kadir-i mutlak, imparator ise onun imgesidir (*Ille est omniptens, hic omnipotentis imago*). Justin

bu sembolizmi, merasimlerde kullanılmak üzere sarayın içine, imparatorun tahtının İsa'nın göğe yükseldiği[915] bir mozaiğin altına yerleştirildiği ve bu şekilde Tanrı'nın vekili olarak gördüğümüz gibi ilk kez açık bir şekilde Eusebius tarafından dile getirilen, fakat Aziz Pavlus'un, "var olan erkler, Tanrı tarafından emredilmiştir!" vecizesinde örtük olarak bulunan –rolünü görünür bir biçimde vurgulayan yeni bir "Altın Salon" (*Chrysotriklinos*) inşa ederek tahkim edecektir.

Bu nedenle, bu kitabın ele aldığı dönemin sonlarına doğru, altıncı yüzyılın ikinci yarısında (ve yedinci yüzyılda), bu alt bölümün başlarında belirttiğim gibi, imparatorun daha da yüceltilmesi gündeme gelmiştir. Bunu açıklamak pek de güç değildir. Justinian ve halefleri tarafından kendilerinden talep edilen muazzam askerî çabalar Bizanslıların üzerine o güne kadar görülmemiş ölçüde yük bindirmektedir ve bu çabalar yine de Perslerin Mezopotamya ile Suriye ve Mısır'ın bazı bölgelerine boyun eğdirmeleriyle sonuçlanacak bir dizi felaketle sonuçlanmıştır. Buna ek olarak, her ne kadar Heraclius, (muzaffer bir şekilde, Perslerden geri alınmış Kudüs'e "Gerçek Haç"ı geri getirdiği) 630 yılına gelindiğinde durumu düzeltmiş gibi gözükse de, Doğu imparatorluğunun o güne kadar karşılaştığı en büyük felaket, Arap fetihleri biçiminde (bunun için bkz. aşağıda VIII.iii) kapıda beklemektedir. Bu dönem boyunca imparatorluğu yönetenler, Perslerin devam eden düşmanlığından ve "barbar"ların her yönden gelen saldırılarından kurtulmak için mümkün olan en yüksek uyumun sağlanması gerektiğinin farkına varmış ve kurtuluşun ilahi yardıma bağlı olduğunu hissetmişlerdir. Tanrı'nın yardımının kendisini göstermesinin beklendiği –ki eğer ölümlüler üzerinden gösterecekse– vasıta ve (Bizanslıların kendilerine verdikleri isimle) *Rhōmaioi*'yi birleştirebilecek tek güç olan imparatorlar, doğal olarak mevcut olan her araçla kendi hâkimiyetlerini arttırmaya girişmiştir. Üst sınıflarınsa, kendi

ayrıcalıklı konumları her yönden *barbaroi* tarafından şiddetli bir şekilde tehdit edildiğinden, bu sürece yardım etmek dışında bir şeyler yapmak için hiçbir gerekçeleri bulunmuyordu. İmparatorun yüceltilmesinin –siyasi, dinî, teşrifatla ilgili, liturjik, ikonografik vb.[916] – pek çok başka unsurdan sadece biri olarak imparatorluğun bütünlüğünün sağlanması ve Her Şeye Kadir'in yardımının elde edilmesi için tasarlandığını görmek zorundayız. Bu sürecin çok kayda değer bir özelliği de, ikona ve kutsal emanet kültlerindeki, özellikle de giysisi ve kuşağı şehir tarafından beşinci yüzyılda elde edilen (bkz. Baynes, *BSOE* 240-60) ve yedinci yüzyılda Tanrı'ya aracılık etmenin birincil kanalı haline geldiği görülen Konstantinopolis'teki Bakire kültündeki (*Theotokos*, Tanrı'nın Annesi) dikkat çekici artıştı. Onun müdahalesinin Konstantinopolis'i 619 yılında Avarlardan kurtardığına ve en belirgin biçimde de Avar ve Perslerin (İmparator Heraclius'un şehirde bulunmadığı) 626 yılındaki tehditkâr saldırısı sırasında, Bakire'nin bizzat elinde kılıcı, Haliç'in yukarısındaki Blachernae'de {günümüzde Ayvansaray} bulunan kendisine adanmış kilisenin önünde belirdiğine inanılırdı.[917] İmparatorlar, dindarlık ve batıl itikatlardaki bu artıştan kendi paylarına düşeni almışlardı[918] ve öyle gözüküyor ki herkesin her şeye inandığı bu çağda, (bazılarının varsaydığı gibi) eğitimlilerin aşağıdan gelen bir "popüler inanç" dalgasının altında kaldığını gösteren hiçbir kanıt yoktur: Aslında, "hatta üst sınıflar, başı çekmişlerdi".[919] Alan Cameron altıncı yüzyılın sonlarından başlayarak ve özellikle Heraclius'un yedinci yüzyılın ilk yarısındaki hükümdarlığı sırasında, Arena Hiziplerinin (Maviler ve Yeşiller) imparatorluk teşrifatında nasıl giderek artan bir rol oynamaya başladıklarını açık bir şekilde ortaya koymuştur (*CF* 249-70, 298). Bunu, "toplumsal bütünleşmeye yönelik çok olumlu bir çaba" olarak görmeliyiz.[920] Benzer şekilde, imparatorların "Theotokos kültünü resmîleştirip onu şehrin güvenliği için özel bir

güvenceye dönüştürerek, toplumsal denetim alanında kazanacakları çok şey vardı” ve tüm bu süreci “hâkim sınıfın” doğru ve anlamlı ritüellerin ve sembolizmin kullanımı yoluyla “denetim kurma çabası”[921] olarak görebiliriz. Alt sınıflar dinî meselelerde piskoposlarının önderliğini itaatkâr bir şekilde takip etmişlerdi (cf. aşağıda VII.v). Siyasi ya da askerî isyan onlar açısından bütünüyle gündem dışıydı ve örneğin “ortodoks” Kalkedonyalıların elinde uğradıkları zulümden bıkan Mısırlı Monofizitlerin Araplara kaçması gibi durumlar dışında, çok az inatçılık işareti gösterdikleri tespit edilebilir (bkz. aşağıda VIII.iii).

Eusebius ve pek çok piskopos arkadaşı, Constantine’den başlayarak bir Hristiyan imparatorlar silsilesinin iktidara gelmesi karşısındaki coşkulu tepkilerinde, ilahi otoritenin dünya üzerinde *iyi* bir imparatora devredilmesini sınırlama ihtiyacı duymamışlardı; öyle ki Dio Chrysostom’un yaptığı gibi (yukarıya bakınız), kendilerini tamamen Constantine’e adayacak kadar kendilerinden emindiler. Belki ilk başta –tabii eğer bu konu üzerine kafa yormuşlarsa– imparatorların Tanrı’nın adamları olmaya devam edeceklerine kesin gözüyle bakıyorlardı. Fakat bununla birlikte, kökleri Aziz Pavlus’a kadar giden bütün ilahi seçim kuramları, monarkın Tanrı’nın ödülü olarak olmasa bile, Tanrı’nın iradesinin, insanları mutat esrarengiz yöntemiyle cezalandırılarak ıslah edilmeleri için çalışan bir aracı olarak kabul edilmesini gerektiriyordu.[922] (Tanrı’nın iradesini hayata geçirmediğini düşündükleri imparatorlara karşı dinî meselelerde ellerini rahatlatmak için ileri sürdükleri çeşitli argümanlara burada giremem). İmparatorlar piskoposlarının sadakatlerinin karşılığını, “sapkınları” ve “bölücüleri” takip ederek ödüyorlardı ve MS 545 yılında, Justinian, *Novel* CXXXI.1 ile daha önce toplanmış ve Katolikler tarafından ekümenik olarak kabul edilmiş dört Genel Kilise Konsili’nin kararlarına yasa gücü verecek kadar ileri gitmişti

(Nikaea, 325, I. Konstantinopolis, 381; I. Efes, 431; Kadıköy, 451). Justinian akıllıca bir hareketle, "yanlış tarafın kazanması" dışında en az diğerleri kadar ekümenik olarak kabul edilme iddiası taşıyan Efes'teki 449 tarihli İkinci Konsili görmezden gelmişti: Bu Konsil *latrocinium* ya da "Hırsız-Sinod" olarak bilinmeye başlamıştı (cf. aşağıda Kadıköy Konsili ile ilgili söylediklerim).

Hristiyan imparatorların kendi konumlarına ilişkin yeni teolojik formülasyonu kabul ederek ne kadar az şey kaybettikleri, Vegetius tarafından, muhtemelen dördüncü yüzyılın sonlarında yazılan Latince bir askerî el kitabında çok güzel resmedilmiştir. Toplanan askerlerin (eğer kelimesi kelimesine tercüme edecek olursam) "Tanrı ve İsa ve Kutsal Ruh adına ve Tanrı'nın iradesiyle insan ırkı tarafından sevilmesi ve sayılması gereken İmparator Hazretleri adına" yemin ettiklerini ortaya koyar ve "Çünkü imparator Augustus adını aldığında, ona *sanki ete kemiğe bürünmüş bir ilahmış gibi* [*tamquam praesenti et corporali deo*] inançlı bir adanmışlık verilmelidir. ... Çünkü sivil ya da asker, Tanrı'nın otoritesiyle hükmeden {imparatoru} inançla sevdiğinde Tanrı'ya hizmet eder," diye ekler (II.5).

Antikitedeki monarşi ideolojisinin, kendi başına gerçek bir önem taşıdığı için değil, fakat bazı araştırmacıların yakın zamanda bunu öne çıkarmaları ve geç Orta Çağlara kadar gerçeklikte haiz olmadığı bir önem atfederek incelemeleri nedeniyle burada kısaca değinilmeyi hak eden bir başka özelliği daha vardır: Bilge ve iyi kralın *nomos empsychos* (*lex animata*, "ruh bahşedilmiş yasa", "yaşayan yasa") olması fikrinden söz ediyorum.[923] MÖ dördüncü yüzyıl gibi erken bir tarihte Xenophon iyi hükümdarın "görme gücü bahşedilmiş yasa" (*blepōn nomos*, "gören yasa": *Cyrop*. VIII.i.22) olduğunu kaydetmişti. Aristo ise kültürlü ve özgür insandan "kendi bildiğini okuyan, kendi kendisinin yasası olan" insan diye söz etmişti (*EN* IV.8, 1128^{a}3-14; cf. 17, 1288^{a}15-19). İyi kralın *nomos*

empsychos olduğu fikri kuşkusuz Helenistik dönemde ortaya çıkmıştı, zira milattan sonra birinci yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Stoacı filozof Musonius Rufus, bu fikrin "eski insanlar" (*hoi palaioi*) tarafından savunulduğundan bahsediyordu. Fakat bu ifadenin günümüze ulaşmış Yunan edebiyatında kesin olarak karşımıza çıktığı ilk metin, Philo, *De vita Mosis* II.4 (birinci yüzyılın başları) olabilir. Bu ifade *Principate* ve Geç İmparatorluk dönemlerinde sadece arada sırada kendisini gösterir ve Eusebius'un *Triakontaëtērikos*'unda da yoktur; fakat Hristiyan İmparatorluk'ta ortadan kaybolmaz ve örneğin, 537 yılında kendi monarşisinden *nomos empsychos* olarak söz eden Justinian'ın yasalarında yeniden karşımıza çıkar (*NovJ*. CV.ii.4).[924] Ve şimdi bu, tüm ciddiyetiyle, doğrudan Tanrı'nın hediyesidir. (Plutarkhos, Musonius, "Diotogenes" ve Temistius'daki ilgili pasajların İngilizce tercümelerini okumak isteyenler, bunları Barker, *AC*, 209-10, 365, 378'de bulabilirler.)

Bizanslılar için imparatorun otokrasisi, yedinci yüzyılın "Saray Şairi" Pisidyalı George'un sözleriyle, kaynağı bizzat Tanrı olan bir iktidar, bir *theostērikton kratos*'tu (bkz. Baynes, *BSOE* 32-5, 57-8; cf. 168-72). Bu tür ifadeler "siyasi *düşünce*" payesi verilmeyi hak eden bir şeyin ürünü olmak zorunda değildir. Norman Baynes, Bizanslılarda "siyasal kuram tartışmasının olmadığı"nı söylemenin "bir hata" olduğuna ve "siyasi düşüncenin, örneğin Doğu Roma monarşisi kuramının Bizans edebiyatının içine nüfuz ettiğine" inanmaktadır (*BSOE* 32). Bu bana meseleyi gereğinden fazla ciddiye almakmış gibi gözüküyor. George'un, "Rehberlik edecek bir Tanrı'nın olduğu bir monarşi ne kadar da adil bir yönetimdir," sözü bunu iyi yansıtan bir örnektir (ibid. 58; cf. 34-5 ve n. 25).

⁂

Grekoromen dünyada tek bir yüce figür kaldığında, bu figürün ellerinde karşı konulamaz yetkilerin toplanması engellenemez bir

şekilde devam etti. Hristiyan İmparatorluk'ta, silahlı isyan dışında, otoritesine karşı çıkmanın imparator tarafından ciddiye alınabilecek tek yolu, onu atlayarak dünyadaki vekili olduğu Tanrı'ya başvurmaktı ve bu tür bir karşı çıkış dinî meselelerle sınırlıydı. Burada bile, başka bir yerde gösterdiğim gibi, müdahale etme niyetinde olan bir imparator, öğreti alanında olsa bile isteklerini, kilise tarihçilerinin genellikle kabul etmeye istekli olduğundan çok daha büyük ölçüde ruhbana dayatabilirdi. Son yıllarda araştırmacılar Constatine'in kilise meselelerinde ilk olarak Kuzey Afrika'daki (özellikle de Numidya'daki) Donatistler sorununda ve sonra da Yunan Doğu'nun bazı kiliselerini sarsan Ariusçularla ve başkalarıyla yaşanan ihtilaflarda oynadığı güçlü rolü gündeme getirmeye başladılar. Bu alt bölümde ve yukarıda II.v'te atıfta bulunduğun Roma imparatorları ile tebaaları arasındaki iletişim meselesine ilişkin faydalı bir bilgi birikimine sahip olan Fergus Millar (*ERW* 584-90), Constantine'in kilise meselelerindeki, Donatist bölücülüğüne karşı ilk müdahalesinin ne ölçüde kendisine doğrudan ve defaatle, özellikle de Donatistler tarafından yapılan başvurularla ilgili olduğunu güzel bir şekilde ortaya koymuştur. (Arius ihtilafını ele alış biçimi *ERW* 590-607, çok daha az tatmin edicidir; çünkü muhtemelen imparatorun kendisinden talep edilmeden müdahale ettiğini göstermektedir ki bu Millar'ın çok daha az hoşlandığı bir konudur.)[925] Bir zamanlar kilise tarihçileri II. Constantius'u (337-361) "*Caesaro-Papism*"e yol açacak kilisenin işlerine "müdahale"yi başlatan kişi olarak görürlerdi ve bu bakış açısı hâlâ zaman zaman kulaklarımıza çalınır. Fakat bu neredeyse tamamen Constantius'un –hâkim hizip haline gelen ve öyle de kalanların gözünde– tamamen Ortodoks bir Katolik imparator olamamasından kaynaklanmaktadır ve kilise meselelerine "müdahale", tıpkı "takibat" gibi (bkz. aşağıda VII.v), bugün bile pek çok kilise tarihçisinin kafasında, sadece sapkın ya da bölücü eğilimler olarak gördükleri kişiler tarafından

gerçekleştirildiğinde pejoratif unvanını hak etmektedir[926] –sapkın ya da bölücülere karşı zor kullanan bir imparator sadece “Kilisenin huzurunu sağlamaya” yardım etmektedir. Yaşlılığında Hristiyanlığa geçmiş olan Constantine[927] kendisini bir teolog rolüne pek de kaptırmamıştır. Bu Aryan ihtilafında kaleme aldığı ilk belgede özel bir berraklıkla karşımıza çıkar: 324 yılında İskenderiye piskoposu Alexander ve Arius’a yazdığı ve uzun, duygusal ve dokunaklı mektuptan söz ediyorum. Bu mektupta, söz konusu olan son derece karmaşık teolojik meseleleri önemsememiş ve bunları kamu önünde hiçbir zaman tartışılmaması gereken, gereksiz ihtilaflara neden olan sorunlar olarak son derece kaba bir şekilde ele almıştır. Constantine esasında öğreti konusunda piskoposların karar vermesine izin vermeye hazırdı; fakat güçlü bir çoğunluk görüşü ortaya çıktığında ya da (Nikaea Konsili’nde olduğu gibi) ona böyle olacakmış gibi göründüğünde, barışı ve uyumu sağlamaya yönelik sabit ve her şeyden önce gelen kararlılığına uygun olarak bunu güçlü bir şekilde desteklemeye[928] ve gerekirse (Nikaea’da olduğu gibi) muhalif din adamlarını sürgüne göndermeye teşneydi.[929]

Daha sonraki tüm imparatorlar Hristiyan olarak yetiştirildi ve bazıları kendilerine ait, zaman zaman kiliselere dayatmaya da hazır oldukları güçlü teolojik görüşlere sahipti. Her şeyden önce, “Genel bir Kilise Konsilinin” toplanıp toplanmayacağına, toplanacaksa bunun nerede ve ne zaman olacağına karar verecek ve (bu önemli bir nokta) ona başkanlık edecek olan kişi imparator olduğundan, istediği takdirde kartları kilisedeki muhaliflerine karşı kararlı bir şekilde ayarlayıp, öğretiyle ilgili meselelerde bile kendi isteğini ileri sürebilirdi. Bu, Kadıköy Konsili’nin 451 yılındaki işleyişinde şaşırtıcı bir berraklıkla karşımıza çıkar. Altaner’in *Patrology*’si ya da hatta *Oxford Dictionary of the Christian Church*’ün ilk baskısı (1958)[930] gibi “standart eserler”de yer alan “Kadıköy Konsili’ne başkanlık edenlerin” Katolik Kilisesi’nin elçileri olduğu yönündeki

açıklamaları masumane bir şekilde kabul edenlere, bunun gerçek durumun büyük bir çarpıtılmasından ibaret olduğunun ve aslında Konsil'e, önemli imparatorluk görevlileriyle önde gelen senatörlerden oluşan sıra dışı güçlere sahip laik bir komisyon tarafından başkanlık edildiğinin anlatılması gerekir. Komisyonun üyeleri, alınacak kararların, hem kendisinin hem de güçlü İmparatoriçe Pulcheria'nın her ikisi de Ortodoks olan istekleri yönünde çıkmasını bu şekilde baştan güvence altına alan İmparator Marcian tarafından bizzat seçilmişti. (Kilise tarihçilerimizin bu kararların önceden "ayarlandığını" fark edememelerinin sebebi, kesinlikle İskenderiyeli Dioscorus istisna olmak üzere, Monofizit piskoposların korkuyla boyun eğmiş ve Konsil'in bir dizi "Ortodoks" karar almış olmasıdır.)

İmparatorlar zaman zaman piskoposlara sert davranıp onları makamlarından sürebilirlerdi: Bu uygulama bizzat Constatine tarafından başlatılmıştı. İmparatorlar arada sırada sorun yarattıklarını düşündükleri piskoposlara fırça da çekebilirlerdi. Piskoposların taleplerine ilişkin imparatorlara ait pek fazla özgün yanıt günümüze ulaşmamıştır. Bunlardan göze çarpan (ve *Collectio Avellana*'da muhafaza edilmiş) biri, Justinian'ın 520 yılında, (her ne kadar tahtın arkasındaki güç haline gelmiş olsa da) henüz imparator olmadan önce, Papa Hormisdas'a yazdığı, kibarca fakat tartışmaya yer bırakmayacak şekilde tehlikeli bir şekilde ihtilaf konusu olan meselelerle gereksiz yere uğraşmaktan kaçınmasını emreden mektuptur.[931] Son cümlede şöyle der: "Devletimizde kimsenin daha fazla dinsel ihtilaf yaratmasına izin vermeyeceğiz [*non patiemur*], Hazretleriniz de fuzuli meseleler üzerine tartışanlara kulak vermemelidir." Ostrogorsky'nin de söylediği gibi, Justinian'da aslında "Hristiyan Kilisesi, bir koruyucu kadar bir efendi de bulmuştu, çünkü her ne kadar Hristiyan olsa da din alanında özerklik fikrinin kendisine tamamen yabancı olduğu bir Romalı

olarak kalmıştı. Papalar ve Patikler onun hizmetçileri olarak görülmüş ve buna göre muamele görmüştü. Kilise meselelerini devlet meselelerini nasıl idare ediyorsa öyle idare etmişti. ... İnanç ve ritüelle ilgili meselelerde bile nihai karar ona aitti" (*HBS*^{2} 77).

Söylemeye gerek yok ki piskoposlar, bazen kendilerini, teolojik ya da kiliseyle ilgili meselelerde hatalı davrandıklarını düşündükleri imparatorlara karşı çıkmak zorunda hissediyorlardı. Bir piskoposun bir imparatora kilise meselelerine burnunu sokmamasını emrettiği, bildiğim en eski belge, yaşlı Piskopos Kordobalı Ossius tarafından 356 yılında II. Constantius'a yazılan ve Athanasius tarafından muhafaza edilen (*Hist. Arian*. 44) mektuptur.[932] İmparator, Tanrı'nın kendisine krallığı, fakat "bize" –yani piskoposlara– kilise meselelerini teslim etmiş olduğu konusunda uyarılır ve (öyle sanıyorum ki bu bağlamda ilk kez) Matta XXII.21'e başvurulur: "Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya ver." Bunun "Batılı İki Kılıç kuramının ilk ifadesi olduğu" konusunda Frend'e (*EC* 165) hiçbir şekilde katılamıyorum: Bildiğim kadarıyla, bu kuram yalnızca on birinci yüzyılda Peter Damian'ın eserlerinde ortaya çıkmaya başlar (*Serm*. 69; cf. *Eğ.* IV.9) ve Kılıçların (*spiritualis gladius* kadar *temporalis* ya da *materialis gladius*'un da), sonuç olarak monarşik olarak Papa tarafından yönetilen Kilise'nin kontrolünde olduğunu öne süren 1302 tarihli VIII. Boniface'nin *Unam sanctam* isimli papalık bildirisine denk nihai ifadesini bulmaz. Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında bu görüşün bildiğim en yakın ifadesi, Papa I. Gelasius'un 494 yılında İmparator I. Anastasius'a yazdığı ve dünyanın esas olarak papazların *auctoritas sacrata*'sı ve *regalis potestas* ile yönetildiğinin belirtildiği mektuptur. "İlahi meselelerde" üstünlük ilkine, başta da Roma piskoposuna aittir (*Ep.* XII, özellikle 2).[933]

Roma piskoposlarına sıra dışı itibar ve nüfuzlarını kazandıran sadece ruhani mirasları, Aziz Petrus'un mirası değildir. Beşinci

yüzyıl ve sonrasında, en büyük Doğu kiliselerinin piskoposlarının olduğu gibi yakınlarında güçlü bir emperyal efendi yoktu: Konstantinopolis, İskenderiye ve Antakya, Hristiyan piskoposların çoğunun ilk Hristiyan imparatora ve haleflerine sadakatlerini neredeyse koşulsuz bir biçimde ifade etmelerinin bedelini ağır ödedi. Kararlı ve gözü pek piskoposlar arada sırada imparatorları, sapkın ve bölücü olarak gördükleri (ve kendilerini de bu şekilde gören) kişileri kayırdıkları için, bazen de dönemin dinî ihtilaflarının karakteristiği olan ölçüsüz hakaretler kullanarak kınamış olabilirler. Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında rastladığım, bir imparatora yönelik en keskin kınama, II. Constantius'a 356-61 yılları arasında, Calaris (Sardunya'daki Cagliari şehri) Piskoposu Lucifer tarafından yöneltilmişti: Kutsal metinleri en korkunç benzetmeler ve imgeler için yağmalamıştı.[934] (Bir argümanı savunmak için Eski Ahit'e yapılacak yerinde başvuruların, imanlı olanları tatmin edeceğine her zaman güvenilebilir; pek çok örnek arasında bkz. Evagrius, *HE* IV.38. s. 187.17.-27, yayına hazırlayan Bidez/Parmentier.) Bununla birlikte, Lucifer erken Hristiyanlık tarihinde pek de önemli bir figür değildi ve İskenderiye Patriği Büyük Aziz Athanasius'tan alıntı yapmayı tercih ederim. II. Constantius'un ölümünün ardından yazan Athanasius'a göre, bu imparator tam bir sapkın (*De synod*. 1), sapkınlığını ölümüne dek sürdüren "Augustusların en dinsizi"ydi (31). Birkaç yıl önce (muhtemelen 358'de) Constantius halen tahttayken, yayımlanması değil, Mısır keşişleri arasında dolaştırılması tasarlanan bir eserde Athanasius, onu dinsizliğin hamisi ve sapkınlığın imparatoru diye adlandırıp (*Hist. Arian*. 45,) Çıkış'taki Firavun ile kıyaslıyor (30, 34, 68) ve vahşi acımasızlığında Şaul'u {Talut} taklit etmeye çalıştığını söylüyordu (67). Constantius "modern bir Ahab" (45, cf. 53, 68); Herod'un Herodias'ın kızına yaptığı gibi sapkın piskoposlara sözler veren "zamanımızın ikinci Belşazzar"ı (45); "Pilate'den daha acımasız"

(68); “tanrısız ve korkunç” (45), “Deccal’in habercisi” (46, 77, 80) ve hatta Deccal’in bir benzeriydi (74). Ve tüm bunlarla birlikte, Constanius’un hadımlar tarafından yönlendirildiği (38, cf. 67: Athanasius kuşkusuz Eusebius’u kastediyordu) ve kendi başına düşünmesine hiçbir şekilde izin verilmediği söyleniyordu (69). Athanasius’un *Historia Arianorum* 52’de çizdiği, Kilise’nin tüm kararları kendi başına aldığı ve imparatorun hiçbir şekilde –tabii ki rakiplerini ezerken, muarızlarına değil de kendilerine sunulduğunda memnuniyetle kullandıkları “seküler kolu” çağırma ihtiyacı duymaları dışında– işlerine karışmadığı muhayyel resim, kuşkusuz piskoposların arzu edecekleri ideal durumu yansıtıyordu. Fakat fantezi, Henry Chadwick tarafından “*Pelican History of the Church*” eserinin mükemmel birinci cildinde tasvir edilen gerçeklikle hiçbir benzerlik taşımıyordu:

> Dördüncü yüzyıl ilerledikçe, kilise siyasetiyle ilgili nihai kararların imparator tarafından alınması giderek daha fazla eğilim haline gelmiş ve kilise içindeki herhangi bir verili zamanda olayların akışına etki eden grup, çok sık biçimde imparatorluğun dikkatini çekmekte başarılı olan grup olmaya başlamıştır. (*The Early Church* 132).

⁂

Roma üst sınıflarının *Principate* ve Geç İmparatorluk dönemlerindeki sosyolojilerinin kısa bir eskizini de çizmek istiyorum. *Principate*’nin kuruluşuyla birlikte, önemli değişiklikler gündeme gelmişti. Her ne kadar “*nobilis*” terimi, sıradan konsüller (fakat *suffect* konsüller için değil) ve konsüllerin soyundan gelenlerin yanı sıra şehir *prefect*’lerine ve *praefectus praetoro*’lara da uygulanmaya başladığı Geç İmparatorluk döneminde dek, uzun bir süre daha hemen hemen aynı anlamıyla, konsüller ve konsüllerin soyundan gelenler için bir tür teknik terim olarak kullanılmaya devam etse de, “*Nobilitas*” yüksek makamlar için bir tür gayrıresmî şart olarak (bkz. bu bölümün iii. alt bölümü) önemini kaybetmişti.[935] İki “tabaka” dönüşüm geçirmişti. *Ordo senatorius*,

ikinci ve üçüncü kuşak senatör ailelerini de kapsayacak şekilde genişletildi ve kalıtsal bir hâkim sınıfa dönüştü ve her senatör en azından (muhtemelen) 1.000.000 HS (bir milyon *sesterces*) değerinde mülke sahip olmak zorundaydı.[936] Zaman zaman bir imparator, ya müsrifçe alışkanlıkları olduğundan ya da çok sayıda erkek evlat ve torun doğduğundan zorunlu asgari servet miktarının altına düşen bir senatör ailesine para yardımında bulunabilirdi: Erken *Principate* döneminde milyonlarca *sesterces*'e ulaşabilen bu türden pek çok imparatorluk yardımı kaydedilmiştir;[937] ve altıncı yüzyılın başlarında, John Lydus'a göre, İmparator Anastasius sabık konsül Paulus'a (463 yılında konsül olan Vibianus'un oğlu) iki bin pound altınlı bir hediye bahşetmişti –onursal konsül Zenodotus'a olan borcunu ödemesi için bin pound ve kendisi için bir bin daha. (*De mag*. III.48). Artık büyük oranda genişlemiş olan *ordo equester*, imtiyazları kalıtsal değil kişisel olsa ve söz konusu adamların ailelerine genişletilemese de bir tür ikincil soyluluk haline gelmişti. Sayıları artık son derece artmış olan devlet makamları, başlangıçta imparatorun azatlılarının (ve hatta kölelerinin) sonunda *equester*'lere ayrılacak makamlara gelebilmeleri dışında, sadece bu iki sınıfa açıktı. En yüksek makamların gerektirdiği koşulları karşılamak için ya bu tabaka içine doğarak ya da imparatordan *latus clavus* giyilmesine izin vermesi biçiminde özel bir bağış elde ederek Senatörler Tabakasına girmek gerekiyordu. *Tunica* üzerindeki bu geniş mor şerit senatörlüğün ayırt edici işaretiydi, tıpkı dar mor şeridin *equester*'lerin işareti olması gibi. Zamanla, ikinci ve üçüncü yüzyıllarda, senatörler (Geç Cumhuriyet döneminde çoktan teknik olmayan bir onursal unvana dönüşmüş bulunan) onursal *clarissimi* unvanıyla bilinmeye başlarken, *equester*'ler, sahip oldukları makamın yüksekliğine göre, (aşağıdan yukarıya doğru) *egregii*, *perfectissimi* ya da *eminentissimi* unvanlarını almaya başladılar.

Sonuncusu, üçüncü yüzyıldan başlayarak en yüksek *equestrian* görevliler olan *praefectus praetoro*'lara ayrılırdı.

Ordo equester aşama aşama, bütün üyeleri belirli resmî makamları elinde tutan ya da daha önce tutmuş, ikincil bir makam (*office*) aristokrasisi haline geldi. Geç Cumhuriyet döneminde bile bir kişi kendisini (Cicero'nun yaptığı gibi) genel olarak "*equester* statüsünde doğmuş" diye tarif edebilirdi.[938] Her ne kadar bir *equester* kendi rütbesini doğrudan oğluna devredemese de, oğlunun bu rütbenin sağladığı *equester* makamlarına aday olmasını mümkün kılacak mülkiyeti devredebilirdi –ya da en azından, eğer çok fazla erkek çocuğu yoksa bunu yapabilirdi! (Tam olarak 400.000 HS'lik bir *census equestris*'in iki erkek kardeş arasında bölünmesi Martial'ın şiirlerinden birinde eğlenceli bir biçimde ele alınmıştır: "İki kişinin bir ata bindiğini düşünebiliyor musun?" diye sorar, alay ederek, V.38.) Bu durum yaklaşık olarak üçüncü yüzyılın ortalarına kadar görece istikrarlı bir şekilde sürmüş, fakat üçüncü yüzyılın geri kalanında ve dördüncü yüzyılda bir ya da iki cümlede özetlemekten daha fazlasını yapamayacağım büyük değişimler yaşanmıştır. Genel olarak konuşursak, *equester*'lerin nüfuz alanları üçüncü yüzyılın ikinci yarısında Senato aleyhine büyük oranda arttı ve eskiden senatörlere ayrılan eyalet valiliklerine *ordo equester* mensupları, özellikle de askerî tecrübeye sahip olanlar atanmaya başladı. Bununla birlikte, kolektif kararlar alacağı (Senato gibi) bir organı olmayan *ordo equester*, hiçbir zaman kurumsal bir karaktere ya amaç birliğine ulaşamadı, bunun yerine bireylerden oluşan bir topluluk olarak kaldı. Dördüncü yüzyılda, Diocletian ve Constatine'den başlayarak, *equester* statüsü giderek daha fazla makamlardan bağımsızlaşmaya başladı, çünkü imparatorlar makam sahibi olmayanlar için, (artık tek bir "*equester ordo*"nun parçası olmayıp birbirinden ayrı olarak var olan) pek çok *equester* sınıfından birinin ya da ötekinin imtiyazlarını bahşettikleri sayısız

fahri *codicili* çıkarmışlardı. Daha sonra, dördüncü yüzyılın üçüncü çeyreğinde, eski *equester* makamlarının en yükseğine, senatörlük statüsü tevcih edilmeye başlandı. Böylece, artık boyutu üç mislinden fazlasına çıkmış olan Senato (Konstantinopolis'te ayrı bir Senato vardı), *equester* tabakasının üst katmalarını özümsedi; fakat bu süreç dördüncü yüzyılın son ya da beşinci yüzyılın ilk yıllarına kadar tamamlanmadı.[939]

Kendilerinin ve dalkavuklarının nazarlarında senatörler insan ırkının zirvesini oluşturuyorlardı. Kendi döneminin önde gelen bir retorik ustası olan Nazarius, 321 yılında Constantine ve ilk iki oğlu onuruna düzdüğü bir methiyede, tüm ırkların şahikası ve tüm toprakların kraliçesi olan Roma'nın, kendi *curia*'sına (Senato binasına), tüm eyaletlerinde en iyi adamlarını (*optimates viri*) çektiğini ve Senato'nun artık "tüm dünyanın çiçeklerinden" oluştuğunu ilan ediyordu (*Paneg. Lat.* X[IV].35.2). Büyük hatip Symmachus 376 tarihli bir mektubunda Roma Senatosu'nu, "insan ırkının en iyi kısmı" (*pars melior humani generis*: *Ep.* I.52) olarak tarif ediyordu. Rutilius Namatianus, 417 yılının sonlarında Roma'dan Galya'ya kadar İtalya'nın batı kıyıları boyunca yaptığı seyahati anlattığı şiirinde,[940] Senato'yu kendisine katılmayı hak eden herkesi kabul ettiği için övüyor ve –kendisi bir pagan olduğundan– onu *summus deus*'un *consilium*'u ile kıyaslıyordu (*De red.* I.13-18). Sidonius Apollinaris de, Batı İmparatoru Avitus'a sunduğu 1 Ocak 456 tarihli bir methiyede, bizzat Roma'ya seslenerek, "Dünyanın sahip olduğu senden daha iyi hiçbir şey yoktur; senin de Senato'dan!" (*nil te mundus habet melius, nil ipsa senatu*: *Carm.* VII.503) diyebiliyordu. Aziz Augustine'in –"Roma İmparatorluğu'nun büyüklüğünün nedenleri" ve neden Tanrı'nın bu imparatorluğun bu kadar büyük ve bu kadar uzun soluklu olmasını dilemiş olduğu üzerine düşünüp astrologlara saldırırken– kuşkusuz tıpkı (her ne kadar burada bu noktayı açıkça belirtmemiş olsa da)

Senato'nun imparatora tabi olması gibi tamamen Tanrı'nın iradesine tabi olduğunu düşündüğü yıldızlı gökyüzüne en yaraşan benzetme olarak Senato'yu, *clarissimus senatus ac splendidissima curia*'yı seçmesi son derece doğaldı (*De civ. Dei* V.i). Dördüncü yüzyıla kadar, aynı anda sadece altı yüz kadar senatör bulunuyordu. *Equester*'lerin sayısı ise çok daha fazlaydı; fakat iki tabaka birlikte imparatorluğun toplam nüfusunun binde birini bile oluşturmuyorlardı.

Bu alt bölümü, Geç Roma İmparatorluğu döneminde insanların zihinlerinin, en derin köklerine kadar nasıl da güçlü bir şekilde rütbe ve hiyerarşi tarafından belirlendiğini gösteren bir metinle bitirmekten daha iyisi olamaz. Bu dünyada var olan öncelik sıralaması metne de yansımıştı. Kuşkusuz, ilahi alan en üstte Tanrı'dan başlayarak, başmeleklere, meleklere, resullere, havarilere, aziz ve şehitlere ve oradan da en altta sıradan kutsal ölülere uzanıyordu. Orta seviyenin göreli konumlarının açık bir şekilde tanımlanmış olduğunu sanmıyorum; fakat bir başmeleğin ve hatta sıradan bir meleğin, ilahi bir *ordo salutationis*'te, tabii ki Bakire Meryem dışında sadece insan olan herhangi birinden önce geleceğini tahayyül edebiliyorum. Meryem, kadınlar arasında eşine rastlanmayan ve Roma imparatorluk hiyerarşisindeki Augusta'nınkine benzeyen istisnai bir konuma sahipti. Şer alanının da aynı şekilde, dünyevi ve ilahi alanları yeniden üreterek bir rütbe sırasına göre düzenlenmiş olduğunun muhtemelen daha az farkına varılmıştır. Bunu gösteren yalnızca tek bir kanıt parçası alıntılayacağım. *Historia Lausiaca* adlı eserini 419-20 yıllarında yazan Palladius, gençliklerinde, ilk Hristiyan münzevisi (ya da ilklerden biri) olan, ilk keşişler arasında rakipsiz bir itibar gören ve 356 yılında ölen Büyük Antony ile arkadaşlık etmiş bir dizi önde gelen Mısırlı keşişten (Cronius, Hierax ve başkaları) edindiği bazı ilginç bilgileri kaydeder. Antony'nin aktardığına göre, bir seferinde iyileştirmesi için buyurgan bir iblis (*archontikon pneuma*) tarafından

ele geçirilen bir adam getirilmişti; fakat kutsal insan, “kendisinin henüz bu hâkim rütbe üzerinde güç sahibi olarak görülmediği” gerekçesiyle adamla ilgilenmeyi reddetmişti (*tagma archontikon*: *Hist. Laus.* Xxii., der. C. Butler, s. 73.10-14). Adamın, sonunda kendisini cinden kurtaracak Basit Paul’e götürülmesini önermişti: İblisin 70 kübit uzunluğunda bir ejderha olduğu ortaya çıkmış ve Kızıl Deniz’de gözden kaybolmuştu. (Bu belki de, Epir’deki Eureoa Piskoposu Donatus tarafından pek az zorlukla kovulan ve Sozomen, *HE* VII.261-3’e göre cesedinin taşınması için sekiz çift öküz gereken ejderhadan bile daha büyüktü.) *Historia Lausiaca*’daki hikâyenin asıl kaynağı olan Antony’nin, ailesinin hali vakti hayli yerinde olsa da (bkz. Athan., *Vita Ant.* 1, 2), okuma yazma bilmeyen ve Yunanca konuşamayan bir köylü olduğunu da eklemeliyim (id. 1, 16, 72, 74, 77; Pallad., *Hist Laus*. Xxi. s. 68-9). Münzevi Paul öldüğünde, münzevinin mezarını kazmak için Antony’ye iki aslan gelmişti (Jerome, *Vita Pauli* 16).

723 Roma hukukunu (terimi kullandığım anlamda aslında *ius civile*’yi) “Roma zihninin en özgün ürünü” yapan şeyin ne olduğuna ilişkin kısa ve öz bir açıklama için, bkz. Barry Nicholas, *IRL* = *An Introduction to Roman Law* (1962) 1-2 (xv + 281 sayfa). Bu kitap İngilizcede var olan, konuya en iyi temel giriş kitabıdır ve bir berraklık örneğidir. Daha kapsamlı ve kamu hukukuyla da ilgilenen bir çalışma olan H. F. Jolowicz, *HISRL*^{3} = *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, 3. Baskı, Barry Nicholas tarafından incelenmiştir (1972). Diğer çalışmalara yukarıda, ana metinde referans verilmiştir. Roma hukukuna aşina olmayan ve Roma toplumunda gerçekte nasıl işlediğini merak edenler konuya en iyi Crook, *LLR* (1967) vasıtasıyla giriş yapabilirler. Bu kitap, son derece takdire şayan bir biçimde, modern Roma hukuku uzmanlarının yazılarının pek çoğunu diğer uzmanlar dışında hemen herkes için anlaşılmaz kılan gereksiz teknik ayrıntılardan kaçınmıştır. Bununla beraber Crook, Roma hukuk sisteminin sınıfsal doğasına ve Roma mülk sahibi sınıfının pozisyonunu tahkim etmesine nasıl yardım ettiğine ilişkin benim yapabileceğimden çok daha hoşgörülü bir tutum takınır.

724 Bkz. benim WWECP, *SAS* içinde (der. Finley) 218-20 ve referansları (özellikle n.53), cf. 249 n.170.

725 Yukarıda n.2’de atıfta bulunduğum makalemde verilen referanslara Jolowicz ve Nicholas, *HISRL*^{3} 175, 397-8; Kaser, *RZ* (1966) 339-40, § 66: “Wesen und Arten der Kognitionsverfahren” (“Sammelbegriff Kognitionsprozess” için bkz. 339); *RP* II^{2} (1975) 16-17 eklenebilir.

726 Bu hiçbir şekilde Roma hukukunda daha geç tarihte ortaya çıkan bir gelişme değildir: Bkz. Garnsey, *SSLPRE*(yukarıda VIII.i'de pek çok kez atıfta bulunulmuştur); J. M. Kelly, *Roman Litigation* (1966); Rudolf von Ihering, *Scherz und Ernst in der Jurisprudenz* (8. Baskı, Leipzig, 1900) 175-232 (Abt. II.iii1. "Reich und Arm im altrömischen Civilprozess").

727 Cf. Brunt, LI 175-8.

728 Bkz. Brunt, LI 159.

729 Bkz. özellikle Polyb. I.iii.6, 7, 9-10 (ve cf. 4); vi.3; lxiii.9; III.ii.6; IX.x.11; XV.ix.2 (cf. 4-5); x.2. Ayrıca cf. I.vi.4; x.5 ff.; xx.1-2;II.xxi.9; xxxi.8; III.iii.9; V. civ.3; VI.ii.3; I.6. (Cf. bu bölümün iv. alt bölümü n.6.)

730 Brunt, I 162. Buna ilişkin kanıt devamındadır, LI 162-72.

731 Yehova'nın korkunç vahşeti kuşkusuz sofu inanları tarafından sadece yabancı halklara değil, itaatsiz İsraillilere de yönelmiş olarak resmedilmiştir. Bu noktada ilgilendiğim şey sadece ilki olduğundan, diğeri için tahayyül edilen kadere ilişkin yalnızca bir referans vereceğim: Deuteronomy XXVIII'te itaat edenlerin kutsanmasının tasvir edildiği 14 mısradan sonra, günahkarlara yönelik dehşet verici bir lanet listesi içeren 54 mısra gelir –ve bunlar arasında plasenta yemeye ilişkin kutsal kitapta yapıldığını bildiğim tek atıf da yer alır (57. mısra).

732 Arkeolojik kayıt hâlâ net değildir; fakat (a) her ne kadar Hazor MÖ on üçüncü yüzyılın sonlarında "Yeşua"nın hükümdarlığı altındaki İsrailliler tarafından tahrip edilmiş olabilecek hatırı sayılır bir şehir olsa da, (b) büyük Ai şehrinin yıkılmasının bin yıldan daha uzun bir süre önce gerçekleştiği ve Ai'nin "Yeşua"nın dönemine gelindiğinde önemli ve büyük bir yer olamayacağı neredeyse kesindir; ayrıca (c) Eriha'nın altın çağı da çok daha öncedir; burası on altıncı yüzyıl ortalarından sonra kötü durumdadır ve "Yeşua"nın dönemine gelindiğinde küçük, önemsiz ve muhtemelen surları olmayan bir yer haline gelmiştir. Fakat burada gerçekten ne olduğuyla değil, İsraillilerin kendi geçmişleri ve Tanrılarının oynadığı rolle ilgili neye inanmak istedikleriyle ilgileniyorum.

733 Zvi Yavetz'in yazdıklarından anladığım kadarıyla Yahudilerin soykırıma tabi tutulmasının önerildiği günümüze kalmış en eski pasaj Diod. XXXIV/XXXV.1.1, 4'tür (VII. Antiochus'un dostları).

734 Özellikle bkz. Sayılar XXV.8-9, 10-13; Kronoslulara I ix.20; Ps. CVI.30. Ecclus. XLV.23-5'te Phineas Musa ve Harunla birlikte anılır. Aynı zamanda adı takibatlar için Eski Ahit'te gerekçe bulmaya çalışan bazı Hristiyan yazarlar tarafından da takdirle anılır, örneğin Optat. III. 5, 7; VII.6.

735 E. J. Bickerman, "Some reflections on early Roman history", *Riv. di filol.* 97 (1969) 393-408.

736 *Secessiones* meselesini ele alan pek çok yakın tarihli çalışma arasında özellikle bkz. Kurt von Fritz, "The organization of the Roman government in 366 B.C. and the so-called Licinio-Sextian laws", *Historia* 1 (1950) 3-44, s.21-5.

737 Bkz. Lily Ross Taylor, "Forerunners of the Gracchi", *JRS* 52 (1962) 19-27, s. 20 ve nn.11-12.

738 Bu şartı koyuyorum çünkü (yukarıda ana metinde bahsi geçen) *secessiones*'te *etkin* rol oynayanların o dönemde ana orduda hizmet etmeyen yoksul yurttaşları da kapsamış olması pek ihtimal dahilinde değildir.

739 A. W. Lintott, "The tradition of violence in the annals of the Early Roman Republic", *Historia* 19 (1970) 12-29; cf. Lintott'un kitabı, *Violence in Republican Rome* (1968) 55-7 vb. Cicero'da her üç

adamdan da (Cassius, Maelius ve Mavnlius) söz eden en az dört pasaj bulunabilir: *Pro domo ad pontif.* 101; *II Phil.* 87 ve 114; *De Rep.* II.49. Bu isimlerin bir ya da daha fazlasından söz eden Cicero'ya ait diğer metinler arasında *Lael*. 28 ve 36; *De senect.* 56; *Pro Mil.* 72; *I Cat.* 3; *I Phil*. 32 sayılabilir. Cassius ve Manlius Patrici ve konsül, Maelius ise yoksullara tahıl dağıtmış olan bir zengin Pleb olarak resmedilir. Livy Manlius'un primus omnium ex patribus *popularis* factus" olduğunu söyler (VI.11.7). Livy'nin farkında olmadan yaptığı ironik yoruma (VI.20.14) dikkat çekmek isterim: Manlius eğer "in libera civitate"de doğmuş olmasaydı "memorabilis" olurdu! Cf. II.41.2 (Cassius üzerine). Diğer anlatılar arasında 473 yılında pleb tribünü olan Cn. Genucius'unkine dikkatinizi çekerim: Livy II.54-55 (özellikle 54.9-10); Dion Hal., *AR* IX.37-38 (özellikle 38.2-3); X.38.4-5.

740 (Ya da konsüler tribünlerin veya diktatörlerin soyundan gelenler). Gelzer'in *Die Nobilität der römischen Republik* (1912) kitabı *Kleine Schriften* I (Wiesbaden, 1962) 1-135'te yeniden basılmıştır ve artık iyi bir İngilizce çevirisi bulunabilir: çev. Robin Seager, *The Roman Nobility (1969) 1-139. Cf. H. Strasburger, RE* XVII.i (1936) 785-91, *s.v* "Nobiles" ve 1223-8, *s.v.* "Novus homo"; E. Badian, *OCD*[2] 736, 740, *s.v.* "Nobilitas", "Novus homo"; Syme, *RR* 10 ff.; H. H. Scullard, *Roman Politics 220-150 B.C.* (1951) 10-11 ve bkz. A. Afzelius, "Zur Definition der römischen Nobilität vor der Zeit Ciceros", *Class. et. Med.* 7 (1945) 150-200.

741 Bu nedenle *equestri loco natus* veya *ortus* gibi ifadelerle karşılaşırız (Cic., *De rep*. I.10; *De lege agr.* I.27; Nepos, *Att.* 19.2, cf. 1.1 vell. Pat. II.128.1-2; cf. 88.2). Ve bkz. VI.vi n.102.

742 Bkz. örneğin Badian, *PS* 100, 107, 111-12.

743 Nicolet, Cohen, vs.'ye ait bu ve diğer çalışmalar için bkz. yukarıda II.i n.21.

744 Atticus için bkz. Nepos, *Att.*, özellikle 1.1, 6.1-5, 11.5, 13.6, 19.2, 20.5. Maecenas için özellikle bkz. Vell. Pat. II. II.88.2. Annaeus Mela için bkz. Tac., *Ann*. XVI.17.3. Cf. gençliğinde imparatorluk bürokrasisine girmek için "senatorium ordinem exuerat" yapan Cornelius Fuscus için *Hist*. II.86. MS, onun saiğiyle ilgili olarak, "quietis cupidine" der; bazı editörler "quietis" yerine, "inquies" veya "quaestus"u tercih eder.

745 Bkz. özellikle B. Cohen, op. cit. Yukarıda II.i n.21'de.

746 Bkz. örneğin, H. Stasburger, *Concordia Ordinum. Eire Untersuchung zur Politik Ciceros* (Diss. [Frankfurt'ta], Leipzig, 1931).

747 *Comitia tributa*'nın *concilium plebis* ile aynı şey olduğu görüşünü kabul ediyorum (cf. bu bölümün ii. alt bölümü), şu farklarla ki: (a) Patricileri de içeriyordu (elbette Orta Cumhuriyet döneminde bile sayıları daha azdı) ve (b) bir tribün yerine bir konsül (ya da praetor) başkanlığında toplanıyorlardı. Roma Meclisleri üzerine İngilizcede yayımlanan en son kitap Lily Ross Taylor, *Roman Voting Assemblies from the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar* (Ann Arbor, 1966). Ayrıca bkz. E. S. Staveley, *Greek and Roman Voting and Elections* (1972). G. W. Botsford, *The Roman Assemblies from their Origins to the End of the Republic* (New York, 1909) hala başvurmaya değerdir. Daha geniş bir kaynakça şu makalede bulunabilir: "Comitia", A. Momigliano, *OCD*[2] 272-3. Ve bkz. bir sonraki not.

748 Bu konuyla ilgili gördüğüm en son çalışma R. Develin. "The third century reform of the comitia centuriata", *Athenaeum*, n.s. 56 (1978) 346-77.

749 Burada *suffragium* sözcüğünün kökeninin M. Rothstein'ın (1903) *OPW* 348 n.2'de atıfta bulunduğum ve ancak SVP çalışmam yayımlandıktan sonra rastladığım makalesinde takdire şayan bir şekilde açıklandığını kabul etmeliyim.

750 Çeşitli edisyonlar arasında bkz. *FIRA*[2] I.62. Bir diğer alt bölüm V.8 (*FIRA*[2] I.41) himayeden söz eder ama sadece azatlılar üzerindekinden.

751 Cf. Livy VI.18.6; Plut., *Rom*. 13.3 *fin*., 5i 7-8. [*Clientela*'nın kökenleri ve ilk dönemlerdeki gelişmesi için bkz. ancak bu çalışma tamamlandıktan sonra gördüğüm H. Strasburger, *Zum antiken Gesellschaftsideal* = *Abhandl*. Der Heidelberger Akad. der Wiss., Philos.-hist. Klasse (1976 no.4) 104 n.731'de atıfta bulunulan yakın tarihli çalışmalar. Bana göre, P. A. Brunt'ın bu esere ilişkin *Gnomon* 51 (1979) 443 ff., s.447-8'de çıkan değerlendirmesinde dile getirdiği anlaşmazlık ancak dar bir yorum benimsediğimiz ve yalnızca *cliens/patronus* ilişkisinin formel olarak var olduğu ve görünür kılındığı örnekler açısından baktığımız takdirde haklı görülebilir.]

752 W. V. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B.C.* (1979). Bu alt bölümü tamamladıktan sonra okuma fırsatı bulduğum bu çalışma Cic., *De rep.* I.43'teki "Massilienses nostri clientes" ifadesinin, Roma'nın değil, Scipio Aemilianus'ın bir *clientela*'sına atıfta bulunduğuna ve "*client*" metaforunun ilk kez Romalı bir yazar tarafından Roma'nın bazı tabileriyle olan ilişkisini anlatmak için *Dig.* XLIX.xv.7.1'de (Proculus, MS birinci yüzyılın ortaları) kullanıldığına dikkat çeken mükemmel bir nota sahiptir (135 n.2)

753 Bkz. Gelzer, *The Roman Nobility*, (yukarıda n.1) 63 ve nn.55-9 ve konunun bütünü için bkz. E. Badian, *Foreign Clientale 264-70 b.C.* (1958).

754 Loeb edisyonu, J. W. Ve A. M. Duff (1934)'ü kullandım.

755 RRW I başlıklı çalışmamda bir notta (69 n.26)Augustine, *De civ. Dei* IV.31-2'ye atıfta bulundum: cf. 27. (Scaevola'ya karşı) ve VI.10 (Seneca'ya karşı); ayrıca Cic.i *De leg.* II.32-3 (*De div*., özellikle II.28-150 ile karşılaştırın); Livy I.19.4-5 ve Dio Cass. LII.36.1-3. Roma hâkim sınıfı mensupları ve özellikle de Cicero tarafından dile getiren dinî fikirlerin samimiyeti, genellikle şüpheli olduğundan (bunun ne kadar haklı olduğunu söylemek kolay değildir), burada dine karşı genel bir bağlılık aşılamanın *pratik yararlarını* vurgulayan Cic., *De leg.* II.16'yı da eklemeliyim: Verilen sözlere uyulmasını sağlar ve "ilahi cezadan duyulan korku pek çok kişiyi suç işlemekten alıkoymuştur" (cf. II.30). Tanrılara yönelik *pietas* olmazsa der Cicero başka bir yerde (*De nat. Deorum* I.4), "fides etiam et societas generis humani et una excellentissima virtus, iustitia" ortadan kaybolabilir. Roma dünyasında ve özellikle hakim sınıflar arasında var olan din karşısındaki genel tutum için ayrıca bkz. WWECP 24-31, yeniden baskısı *SAS* içinde (der. Finley) 238-48 ve cf. Brunt, LI 165-8.

756 MÖ 327'de M. Claudius MArcellus'un diktatör olarak atanmasının kâhinler tarafından geçersiz ilan edilmesinde olduğu gibi: bkz. Livy VIII.23.14-17. Cf. J. H. W. G. Liebeschuetz, *Continuity and Change in Roman Religion* (1979) 309'da (Ek) ortaya konulan (ve az önce verilenin dahil olmadığı) örnekler.

757 MÖ 91 yılında M. Livius Drusus'un yasalarının Senato tarafından kaldırılmasında, gerekçelerden birisinin kehanetlerin göz ardı edilmesinde olduğu gibi (Cic., *De leg.* II.31, etkileyici bir pasaj; Ascon. 61, *In Cornelian.*, yayına hazırlayan. A. C. Clark, s.69.6-7). MÖ 99'da tribünlük

yapan Sex Titius'un tarım yasasını durdurmak için Roma rahiplerinin uğursuz kehanetlerinin kullanılmasıyla karşılaştırılabilir (Cic., *De leg*. II.14, 31 ve Greenidge ve Clay, *Sources*[2] 113 ve Broughton, *MRR* II.2'de verilen diğer kaynaklar): Titus'un yasalarının *contra auspicia latae* olduğu söylenebilir. Ve bkz. A. W. Lintott, *Violence in Republican Rome* (1968) 134-5.

758 Alıntıladığım altı sayfaya verilen referanslar: Cic., *In Vat.*23; *De har. resp.* 58; *In Pis.* 9; *Post red. in sen.* 11; *In Vat.* 18; *Pro Sest.* 33. Bu yasalarla ilgili yeterli kaynakça H. H. Scullarda *OCD*[2] 601, *s.v.* "LEges: Aelia (1): *Aelia et Fufia*" ve Lintott, op. cit. 146-7'de bulunabilir.

759 Bildiğim en kapsamlı değerlendirme Gaston Colin'e aittir: *Rome et la Gréce de 200* à *146 av. J.-C.* (Paris, 1905). Yakın tarihli, özellikle ilginç ve eski literatüre ilişkin eleştirel bir genel bakış sunan bir çalışma için bkz. E. Badian, *Titus Quinctius Lamininus. Philhellenism and* Realpolitik (Louise Taft Semple Lecture), Cincinnati, 1970). Yakın tarihli, geniş kaynakçaya sahip, son derece bilimsel bir genel bir çalışma için bkz. Will, *HPMH* I ve II (1966-7). Ve bkz. aşağıda n.5.

760 Bu ve fethedilen halklara yönelik Roma vahşetinin benzer bazı başka örnekleri için örneğin bkz. L. Homo, *Primitive Italy and the Beginnings of Roman Imperialism* (İngilizce tercümesi, 1927) 264-70. Badian, op. cit., 56 n.50, Epirlilerle ilgili olaya ilişkin kaynakları eksiksiz sunar ve bu bağlamda Paullus'un Aetolia'da yapılan bir katliamı onaylamasından söz ederek (Livy XLV.xxviii.6 ff.; xxx.1 ff.), "karşılaştırıldığında Flamininus daha şaşaalıydı" diye ekler". H. H. Scullard, "Charops and Roman Policy in Epirus", *JRS* 35 (1945) 58-64, bana göre başarısız olsa da, Paullus'u müdafaa etmek için elinden geleni yapar. "Savaşı idare etmeye yönelik Roma yöntemi" için ayrıca bkz. Rostovtzeff, *SEHHW* II.606.

761 Olgular ve kaynaklar Magie, *RRAM* I.199 ff. (özellikle 216-17) ve II.1095 ff.'deki notlarda (özellikle 1103 nn.36-7) eksiksiz bir şekilde verilmiştir. Ayrıca bkz. Brunt, *IM* 224-7.

762 T. R. S. Broughton, *ESAR* (der. Frank) IV.590. Ayrıntılar için bkz. ibid. 516-19, 525-6, 562-8, 571-8, 579-87 (ve 535 ff). Cf. Jones, *RE* 114-24.

763 Bkz. W. V. Harris, "On war and greed in the second century B.C.", *AHR* 76 (1971) 1371-85 ve M. H. Crawford, "Rome and the Greek World: economic relationships", *Econ. Hist. Rev.*[2]30 (1977) 42-52, her ikisi de belki de en çok Cumhuriyetin son iki yüzyılında yaşanan Roma yayılmasıyla ilk kez tanışan öğrencilerin başvuracağı yoğun bir bilgi madenî Badian, *RILR*[2]'de sunulan resmi modifiye etmiştir. Ve bkz. Brunt, LI 170-5. [Bu alt bölümü tamamladıktan sonra Harris (bu bölümün iii. alt bölümünün 13. Notunda bahsedildi) ve Michael Crawford'un, *The Roman Republic* (Fontana Hist. of the Anc. World, 1978) başlıklı ilginç kitaplarını görme fırsatım oldu.]

764 Augustus'un ve haleflerinden pek çoğunun izlediği politikanın esasen savunma amaçlı olduğu ve yeni fetihlerden sakındığını varsayan yazarlara katılamadığımı eklemeliyim. Benim görüşlerim P. A. Brunt, H. D. Meyer, *Die Aussenpolitik des Augustus und die augusteische Dichtung* (Köln, 1961) üzerine *JRS* 53 (1963) 170-6'da kaleme aldığı eleştiride ve A. R. Birley'in "Roman frontiers and Roman frontier policy: some reflections on Roman imperialism" *Trans. of the Archit. and Archeol. Soc. of Durham and Nothumberland*, n.s.3 (1974) 13-25'de dile getirdikleriyle benzerdir. Geç Cumhuriyet dönemindeki Roma emperyalizmini göz önünde bulundurursak, *Principate* döneminde daha fazla genişlemeyi savunan güçlü bir fikir akımının varlığı tamamıyla göz ardı edilemez (cf. bu bölümün i. alt bölümü ve nn.5-7). *Principate* dönemindeki Roma "sınır

politkası"na dair sert bir eleştiri için bkz. J. C. Mann'ın etkileyici makalesi, "The frontiers of the Principate", *ANRW* II.i (1974) 508-33 (ve kaynakçası).

765 Cf. M. P. Nilsson, *Gesch. der griech. Religion* II[2] (1961) 177: "Dieser Kult hat denselben Sinn und Zweck wie der Herrscherkult." Yunan dünyasındaki Roma kültüne ilişkin yakın tarihli iki kapsamlı inceleme bulunmaktadır: Ronald Mellor, Θεὰ Ῥώμη. The Wroship of the Goddess Roma in the Greek World (= *Hypomnemata* 42, Göttingen, 1975) ve görme fırsatı bulamadığım bir çalışma, Carla Fayer, *Il culto della Dea Roma. Origine e diffusione nell'Impero* (*Collana di Saggi e Ricerche* 9, Pescara, 1976) –bkz. her iki çalışmaya dair I. C. DAvis tarafından *JRS* 67 (1977) 204-6'da yayımlanan değerlendirme. Roma'nın ve yöneticilerin kültlerinde (modern anlamda) "dinî bir boyut" olmadığı konusunda Mellor (21 ve n.50) ile aynı fikirdeyim.

766 J. A. O. Larsen, "Some early Anatolian cults of Roma", *Mélanges d'archéol. et d'hist. offerts* à *André Piganiol* (Paris, 1966) III.1635-43. 1940'lara kadar bilinen Küçük Asya'daki Roma kültlerinin, Magie, *RRAM* II.1613-14'te bulunabilecek olan listesi, Mellor, op. cit. 207-28'de Yunan dünyasındaki bilinen tüm Roma kültlerine ilişkin çok daha uzun listenin gölgesinde kalmıştır.

767 Flamininus kültü Tiberius döneminde Lakonia'daki Gytheum şehrinde (bkz. E/J[2] 102.11-12) ve Plutarkhos'un zamanında Euboea'daki Chalcis'te kutlanmaya devam ediyordu (Plut., *Flam*. 16.5-7; cf. *IG* XII.ix.931.5-6). Konunun bütünüyle ilgili olarak bkz. Nilsson, op. cit. (yukarıda n.7'de) 178-80; Kurt Latte, *Römische Religionsgesch.* (1960) 312-3.

768 Antik Pers dünyasına dair bildiğim en iyi kitap R. N. Frye, *The Heritage of Persia*[2]'dır (1976). Ayrıca bkz. R. Ghirsman, *Iran* (1951; İngilizce tercümesi, 1954).

769 Edessa tarihi için bkz. J. B. Segal, *Edessa, "The Blessed Citiy"* (1970); E. Kirsten, "Edessa", *RAC* 4 (1959) 552-97.

770 Bkz. özellikle C. B. Welles, "The Population of Roman Dura", *Stud. in Roman Econ. and Soc. Hist. in Honor of A. C. Johnson*, der. P. R. Coleman-Norton (Princeton, 1951) 251-74 ve J. B. Ward-Perkins, "The Roman West and the Parthian East", *PBA* 51 (1965) 175-99 (Levhalar ile). Kazı raporlarını da içeren daha geniş bir kaynakça için bkz. *OCD*[2] 422, *s.v.* "Europus".

771 Sherwin-White, *RC*[2] 38-58 (cf. 200-14), 245, 271-2, 293, 295-306, 311-12, 334-6, 382)ve 336), modern literatürün önemli bir bölümüne atıfta bulunur. Ayrıca bkz. Jolowicz ve Nicholas, *HISRL*[3] 71-4.

772 F. G. B. Milllar'ın *CR* 82 = n.s. 18 (1968) 265-6 ve *JRS* 63 (1973) 61-7'de ortaya koyduğu ve Augustus döneminde "res publica restituta" gibi ifadelerin "Cumhuriyetin restore edilmesi anlamına gelmesinin pek de mümkün olmadığı" ve Augustus'un hiçbir zaman "Cumhuriyeti restore etme" gibi bir iddiada bulunmadığı şeklinde özetlenebilecek görüşü benimsemem mümkün değil. Millar "res publica"nın restorasyonuna ilişkin bazı ifadelerde bu terimin "Devlet" ya da "kamu meselelerinin ahvali" şeklinde tercüme edilmesi gerektiğini belirtirken gayet haklıdır: (alıntıladığı) Livy III.20.1 gibi pasajlara ek olarak bkz. Yunanca muadillerinin dikkat çekilmeye değer olduğu Aug., *RG* 1.1, 3 ve 2. Fakat Augustus'un kendisi, *RG* 34.1'de *res publica*'yı (kuşkusuz "devletin *kontrolünü*") kendi *potestas*'ından Roma Senatosu'nun ve Halkının *arbitrium*'una devrettiğini iddia eder –ve bu iddia, insanların bugünlerde "Cumhuriyetin restorasyonundan" söz ederken

kastettikleri şey, yani devletin Triumvira öncesi anayasal ve siyasal biçimine kavuşturulması değildir de nedir? *RG* 34.1'in Yunanca versiyonu κυριήα'nın, yani efendiliğin kendi ἐξουσία'sından Roma Senatosu ve Halkınınkine devredilmesinden söz eder ve Augustusi 34.3'te yer alan ünlü bir aldatıcı ifadede söz konusu devrin ardından bütün bir *potestas* ya da ἐξουσία'ya sahipmiş gibi görünmek istemediğini gösterir. Augustus'un başka hangi sözcükleri kullanarak ifadenin bugün taşıdığı anlamda "Cumhuriyeti restore ettiğini" açık bir şekilde iddia edebileceğini bilemiyorum. Rejimin artık ismi dışında her şeyiyle bir monarşi olması, elbette en başında beri yaygın olarak kabul görmüştü; fakat teorik olarak bir monarşi değildi. Vitruv., *De architect* I, *praef.*, 1-2'de ve Millar tarafından alıntılanan diğer pasajlarda geçen sözcüklerin "Cumhuriyeti restore etme" iddiasını çürüttüklerini düşünmek için hiçbir gerekçe göremiyorum. Velleius "Prisca illa et antiqua rei publicae forma revocata" (II.89.3) sözcükleriyle biten sık alıntılanan bir pasajda özellikle devletin *biçiminden* (bu nedenle, bir *cumhuriyet* olarak) söz eder. Atıfta bulunmak istediğim (30'larda Tiberius döneminde yazılmış) ve genel olarak bu bağlamda alıntılanmayan bir pasaj daha vardır: Val. Max. IX.xv.5, "postquam a Sullana violentia Caesariana aequitas rempublicam reduxit", burada *republicam* (eğer doğru okuma buysa: Teubner editörü C. Kempf, 1888'in P. Constant, Paris, 1935 tarafından kabul edilen okuması da budur) yalnızca "Cumhuriyet" anlamına gelebilir. Kronolojik güçlüklere rağmen, *Caesariana* Julius Caesar'dan ziyade, ibid., *Ext* 1 (*eodem praeside reipublicae* ve *cohortis Augusti*) ve (*idem* ile başlayan ve Ariarathes'in Mark Antony tarafından 36 yılında idam ettirilmesinden sonraki olayları ele alan) 2 nedeniyle sadece (I.i.19'da olduğu gibi) Augustus için kullanılmış olabilir.

773 Syme'ıın *Tacitus* adlı eserine (Syme'ın *RR*'si münasebetiyle) yazdığı eleştiride A. Momigliano, "Ohne Namier als Vorgänger ist Syme nicht zu denken" tespitinde bulunurken pek de haklı değildir: Bkz. *Gnomon* 33 (1961) 55, yeniden baskısı Momigliano, *Terzo Contributo alla stroia degli studi classici e del mondo antico* (Roma, 1966) 739. Syme *The Roman Revolution* adlı kitabını yazdığında, henüz Namier'ı okumamıştı.

774 Bkz. özellikle Brunt'ın temel önemi haiz makalesi, ALRR = "The army and the land in the Roman revolution", *JRS* 52 (1962) 69-86; ayrıca *JRS* 58 (1968) 229-32'deki (özellikle III, 230-2) Christian Meier'in, *Res Publica Amissa* (Wiesbaden, 1966) başlıklı çalışmasına yazdığı sert eleştirisi. Brunt'a ait, bir başka makale de bu meseleyle ilgilidir: "'Amicita' in the Late Roman Republic", *PCPS* 191 = n.s.11 (1965) 1-20, *CRR* (der. Seager) 199-218'den yeniden basılmıştır. "Genel okur" için Brunt'ın bu alanla ilgili en faydalı makalesi "The Roman mob", *Past & PResent* 25 (1966) 3-27'dir ve *SAS* (der. Finley) 74-102'de (bir ekle birlikte) yeniden basılmıştır. En azından biraz daha fazla bilgiye sahip olanlar Z. Yavetz, *Plebs and Princeps* (1969) 1-37 ve Helmuth Schneider, *Die Entstehung der römischen Militärdiktatur. Krise und Niedergang einer antiken Republik* (Köln, 1977) künyeli çalışmalardan da faydalanabilirler. Benimkiyle aynı genel pozisyonu paylaşan yakın tarihli kitap ve makalelere atıfta bulunamayacağım için üzgünüm: Aksi takdirde, Beesly'ye gitmemiz gerekir (bkz. aşağıda n.5).

775 *Optimates* ve *Populares* ile ilgili kısa ve iyi bir değerlendirme için bkz. Brunt, *SCRR* 92-5. E. Badian'ın "Optimates, Populares" başlıklı, *OCD*[2] 753-4'teki makalesi (benim paylaşmadığım) mevcut standart görüşe daha yakın olsa da bazı başka yakın tarihli değerlendirmelerden daha iyidir.

Populares üzerine K. Rübeling ve C. Meier tarafından yazılmış yakın tarihli iki çalışmaya atıfta bulunur; bunlara H. Strasburger, *RE* XVIII.i (1939) 773-98, *s.v.* "Optimates" de eklenebilir. *Optimates* ile *Populares* arasındaki ayrımın *locus classicus*'u, *Optimates* bakış açısından, elbette Cic., *Pro Sest*. 96-105 (özellikle Populares üzerine 105), 136-40'ta bulunabilir.

776 Pleblerin taşralıların nasıl muamele gördükleriyle ilgilendiklerini ima etmeye çalışmıyorum: Kuşkusuz büyük bir çoğunluğu imparatorluğun elde ettiği ganimetten kendi payına düşenin peşindeydi. Fakat taşra yönetimini geliştirmek için, Gracchusçu jüri yasası ile Caesar'ın çıkardığı önemli 59 tarihli yasa da dahil olmak üzere atılan az sayıdaki adım, "popularis"ten geldiği tespit edilebilen isimler tarafından desteklenmişti.

777 Bu fırsatı E. S. Beesly'in St. Pancras'taki, Working Men's College'da verilen dört zekice hazırlanmış ve son derece eğlenceli dersten oluşan *Catiline, Clodius, and Tiberius* (1878; yeniden baskı New York, 1924) başlıklı çalışmasını tavsiye etmek için kullanmak istiyorum. Beesly (1831-1915) University College London'da Tarih Profesörüydü. Yalnızca bir İlkçağ tarihçisi değildi; Kraliçe Elizabeth üzerine de bir kitap yazmış ve çağdaş meselelerle ilgili de pek çok makale yayımlamıştı. Breewsly, bir Marksist olmaktan ziyade Comtçu bir Pozitivist olsa da, 28 Eylül 1864 yılında, Londra, St. Martin's Hall'da Internation Workingmen's Association'ın ("Birinci Enternasyonal") kuruluş toplantısına başkanlık yapmıştı. Marx'ın 1870-71 yıllarında Beesly'ye yazdığı pek çok mektup *MEW* XXXIII'te yayımlanmıştır. Bkz. Royden Harrison, "E. S. Beesly and Karl Marx", *IRSH* 4 (1959) 22-58, 208-38 ve "Professor Beesly and the working-class movement", *Essaays in Labour Hist.*, der. Asa Briggs ve John Saville (gözden geçirilmiş baskı, 1967) 205-41. Marx Beesly'yi Kugelmann'a yazdığı 13 Aralık 1870 tarihli bir mektupta, Comte'a olan bağlılığından kaynaklanan bazı "acayipliklerine" rağmen "çok yetenekli ve cesur bir adam" diye tasvir etmiş ve Beesly'ye yazdığı 12 Haziran 1871 tarihli bir mektupta kendisi Comte'un fikirlerine çok muhalif olsa da, Beesly'nin "İngilitere ve Fransa'daki tarihsel 'krizlerle' bir sekter olarak değil kelimenin en iyi anlamıyla bir tarihçi olarak uğraşan tek Comtçu" olduğunu anlatmıştı (*MEW* XXXIII.228-30). Harrison (yukarıya bakınız) Beesly'nin Marx'a yazdığı fakat henüz yayımlanmamış pek çok mektuptan söz eder. Bu iki isim her zaman iyi dost olarak kalmıştır: Bkz. Beesly'nin Harrison, op. cit. (1959) 32 & n.32'te alıntılanan ifadesi.

778 Ti. Gracchus'un özellikle dikkat çekici bir hareketi, 133 yılında vetosunu gündeme getirerek halkın iradesini yenilgiye uğratmakla tehdit eden tribün mevkidaşı M. Octavius'un *concilium plebis*'ten tasfiye edilmesini sağlamak olmuştu (Plut., *Ti Gr.* 11.4'den 12.&'ya kadar vb.) Saturninus ve Glaucia için halk Meclisi tarafında çıkarılan ve magistratların ve/veya senatörlerin onlara itaat edeceklerine dair yemin etmelerini emreden bazı yasaların (bkz. aşağıda no.1 ve 4-6) zaman zaman konuyla ilgili olduğu düşünülmüştür ve ben de buna Caesar'ın 59 tarihli tarım yasalarını ekleyeceğim (no. 2 ve 3). Maalesef, bu yasalardan bazılarının tarihleri (no.4-6) belirsizdir. Dahası *magistratların* yasalara uymak için ettikleri yeminlerin yeni ve zorunlu olarak "halkçı" önlemler olmadıkları da iddia edilmiştir: (a) yasalara uymaya ilişkin, her magistratın göreve geldikten sonra beş gün içinde etmesi gereken ve MÖ 200 yılından beri bilinen çok genel bir yeminle (Livy XXXI.50.6-9), (b) aşağıda no.1-6 arasında bahsi geçenler gibi belirli bir yasaya uymak için edilen yeminler arasında –G. V. Summer, *GRBS* 19 (1975) 211-25, s.222-3 n.52'de ya da A. N. Sherwin-White, *JRS* 62 (1972) 83-99, s.92'de yeterince farkına varılmamış– katı bir

ayrıma gitsek bile bunun doğru olduğunu düşünüyorum. A. Passerini tarafından, *Athen*. N.s.12 (1934), özellikle 139-43 ve 271-8'de ve G. Tibiletti tarafından, id. 31 (1953) 5-100, s.57-66'da dile getirilen görüşlere rağmen şunları kabul edeceğim. (1) senatörlerce sadece söz konusu yasanın yasa dışı yollarla geçirildiğine inandıkları için itiraz edilebilir bir şey olarak görülen Saturninus'un tarım yasası tarafından her senatörün etmesi emredilen yemin (App., *BC*I.29-31; Plut., *Mar. 29.2-11; cf. Cic., Pro Sest.* 37, 101, vs.). Cf (2) Caesar'ın 59 yılındaki konsüllüğü sırasında çıkardığı ve yine senatörleri yemin etmek zorunda bırakan ilk tarım yasası (App., *BC* II. 12/42; Plut., *Cat. min.* 32.5-11; Dio Cass. XXXVIII.7.1; cf. Cic., *Pro Sest* 61, vb.) ve (3) Caesar'ın *ager Campanus* üzerine olan, magistrat adayları için yeni türde bir yemin ihtiva eden bir sonraki yasası (Cic., *Ad Att.* II.xviii.2): Her iki düzenlemenin de, yasaların yasa dışı bir şekilde çıkarılmış olarak damgalanmaları gerçeğinden bağımsız olarak *Optimates*'in tepkisini çektiğini düşünmek için nedenlerimiz vardır. (4) Hem magistratlar hem de senatörler tarafından yemin edilmesini emreden bir diğer yasa, (kesin olmasa da) büyük bir ihtimalle, ikinci yüzyılın son bir ya da iki yılında çıkarılmıştır: *Lex Latina tabulae Bantinae*, *FIRA*[2] I.82-4, no.6, §§ 3-4, satır 14-23 ve 23 ff. (5) İlk kez R. Bartoccini tarafından *Epigraphica* 9 (1947, basılma tarihi 1949) 3-31'de yayımlanan ve Tilbetti, op. cit. 38-57'de (cf. 57-66, 73-5) yeniden basılan *Fragmentum Tarentinum*, 20-3. satırlarında magistratların ettiği bir yemine yer verir; fakat tarihi kesin olarak belirlenemez (cf. Tibletti, op. cit. 73-5; H. B. Mattingly, *JRS* 59 [1969] 129-43 ve 60 [1970] 154-68; Sherwin-White, op. cit. ve Sumner, op. cit.). Bu metinlerden sonuncusu (6), bir versiyonu Delphi'de 1890'larda keşfedilen ve bir diğeri de kısa süre önce Cnidus'ta bulunan "Özel Yasa"dır: Bkz. metin ve tercümelerinin birlikte verildiği (201-7, 207-9) M. Hassall, M. Crawford ve J. Reynolds, *JRS* 64 (974) 195-220. Fakat bazı magistratlar için bir yemin öngören Delphi versiyonu bile (*FIRA*[2] I.121-131, no.9, C.8-19) yasanın "halkçı" ya da senatörlük karşıtı olduğuna ilişkin bir kanıt sunmaz: Bkz. (özellikle 101-100'den ziyade 99 ya da 100'ün son günleri olarak kabul edeceğim hayati tarih sorunu için). A. Giovanni ve E. Gryzbek, *Mus. Helv.* 35 (1978) 33-47; Sumner, op. cit. Özetleyecek olursam, yalnızca no. 1, 2 ve 4'teki (senatörler ve belki de no.4'te magistratlar tarafından edilmesi gereken) yeminlerin ve no.3'tekinin bariz bir "halkçı" karaktere sahip olduğunu düşünüyorum; bu bağlamda no.6 neredeyse kesin bir biçimde ve no.5 de muhtemelen konuyla ilgisizdir.

779 Pleblerin hissettikleri ve Ti. ve C. Garcchus, Satirninus, Marius Gratidianus, Catiline, Clodius ve Caesar'ın anılarına gösterdikleri saygı için bkz. yukarıda ana metnin devamı ve aşağıda nn.8-10. Cicero'nun, *De lege agr.* II.10, 31, 81 (cf. Senato'da yaptığı I.21) ve *Pro Rabir. perd. reo* 14-15'te olduğu gibi, kendisini bir *contio*'da Halka seslenirken Gracchi'yi samimiyetsiz bir biçimde övmek zorunda hissetmesi çok ilginçtir. Gracchi ile ilgili gerçek görüşleri çok farklıydı: Bkz. örneğin *De offic.* I.76, 109; II.43; *Lael*. 40; *De rep.* I.31; *De leg*. III.20; *Tusc. disp.* III.48; IV.51; *De fin*. IV.65; *De nat. deor.* I.106; *Brut.* 212 (cf. 103, 125-6, 128, 224); *De or.* I.38; *Part. or.* 104, 106; *I Cat.* 29(cf. 3); *IV Cat*. 13; *Pro domo ad pontif.* 82; *De har. Resp.* 41; *Pro Sest.* 140 (cf. 101,103); *De prov. Cons.* 18; *Pro Planc.* 88; *Pro Milon*. 14, 72; *In Vat*. 23; *VIII Phil*. 13-14.Bu pasajlardan pek çoğu, Cicero'nun her iki Gracchi'nin de öldürülmesini bütünüyle onayladığını gösterir. Bu konuyla ilgili rastladığım en yakın tarihli inceleme olan Jean Béranger, "Les jugements de Cicéron sur les Gracques", *ANRW* I.i.732-63, sonunda Cicero'nun tutumuyla ilgili olarak, Béranger'in bizzat atıfta

bulunduğu kanıtların büyük bir kısmıyla çeliştiğini ve önemli bir hataya düştüğünü düşündüğüm bir neticeye varır. Onun yaptığı gibi, birisinin kalkıp nasıl şunları söyleyebileceğine aklım yatmıyor: "Jamais il n'y a d'outrance, de dénigrement systématique ou d'acrimonie. Même s'il déplore leur action, Cicéron rend justice aux Gracques" (762). Cicero bile Gracchus'ların büyük hatipler ve önde gelen insanlar olduklarını reddedememiştir! Catiline için ayrıca bkz. Sall., *Cat.* 35.3; 36.5 ve özellikle 37.1-2 (48.1-2 ile karşılaştırın); 61.1-6. Mark Antony'nin Cicero'nun iddia ettiği gibi, gerçekten de Catiline'ye benzeme iddiasında bulunup bulunmadığını bilmek ilginç olabilirdi (*IV Phil.* 15).

780 Cicero'nun aklındaki, özellikle (tümü düşmanca yaklaşan) kaynaklarımızda adı L. Equitius olarak geçen ve MÖ ikinci yüzyılın sonlarında Roma'daki alt sınıflar arasında, kendisini 100 yılında tribünlüğe seçilmesinin hemen ardından öldürülen Tiberius Gracchus'un oğluymuş gibi göstererek büyük bir heyecan dalgası yaratan kişi olmalıdır. Ana kaynaklar Greenidge & Clay, *Sources*[2] 96-7, 102, 108'de sadece kısmen verilmiştir; buna Cic., *Pro. Rab. Perd.* 20; Val. Max. III.viii.6; IX.vii.2 (*Sources*[2]'da eksiktir); xv.1; App., *BC* I.32, 33'ü de ekleyin. Equitius'un halk arasında yarattığı heyecana ilişkin Val. Max. (ona göre Equitius bir *portentum*, bir *monstrum* idi) ve App., *BC* I.32'de az önce atıfta bulunduğum pasajlar özellikle ilginçtir.

781 Cic., *De offic.* III.80; Seneca, *De ira* III.18.1; Pliny, *NH* XXXIV.27.

782 Caesar'ın kitleler nezdindeki büyük popülerliği meselesiyle ilgili olarak bkz. Z. Yavetz, *Plebs and Princeps* (1969), özellikle 38-82. Augustus'un, kendisini "divi filius" olarak gösterir ve Caesar'ın vârisi olarak kitleler için sahip olduğu çekicilikten sonuna kadar yararlanırken, sonunda kendisini Caesar'dan ayırmasını gözlemlemek etkileyicidir. Bu takdire şayan bir biçimde Syme tarafından, *RPM* 12-14'te Augustus'un propagandasının Caesar'ı unutturmak için mümkün olduğunca onu görmezden gelmeyi tercih ettiğini göstererek ortaya konmuştur. Syme'ın da belirttiği gibi, Horace'da "Julius Caesar'dan pek de bir kişi olarak bahsedilmez (sadece bkz. *Od.* I.xii.47'deki "Iulium sidus" ve I.ii.4'teki "Caesaris ultor"). *Aenid*'te Vergil, silahlarını bırakmaya ilk teşvik edilenin Pompey değil de Caesar olduğunu belirttiği VI.832-5 dışında Caesar'ı göz ardı eder Livy, Seneca'dan bilebildiğimiz kadarıyla (*NQ* V.xviii.4) Caesar'ın doğumunun devletin yararına mı olduğu, yoksa eğer doğmasaydı daha mı iyi olacağı konusunda emin olamadığını açıkça söyler ve Tacitus'a göre (*Ann.* IV.34.4) Augustus Livyyi "bir Pompeyci" olarak adlandırmayı âdet edinmiştir. Syme'ın belirttiği gibi "Bu adamlar birbirlerini anlıyorlardı. Livy gayet samimiydi ve Pompeius'un yüceltilmesi, Caesar Augustus'u rencide etmediği sürece onun politikasına çok güzel bir şekilde uyuyordu" (*RPM* 13). Son olarak, her ne kadar Pompey'in resmi diğer büyük generallerinkilerle birlikte Augustus'un cenaze merasiminde taşınmış olsa da Caesar'ınki taşınmamıştı. Elbette Caesar'ın tanrılaştırıldığı ve bu nedenle ölümlü bir insan olarak görülmediği söylenebilir (bkz. Dio Cass. LVI.34.2-3); fakat Syme'ın da yaptığı gibi bu durumun (Syme'ın ifadesiyle) "Augustus için kendisini Caesar'dan ayrı tutmasının yararlı olmasına … Babasının ilahiliğini sömürüp '*Divi filius*' unvanıyla caka satmasına" bir başka kanıt teşkil ettiğini düşünüyorum: "Başka herkes için, prokonsül ve diktatör Caesar'ın unutulması daha iyiydi" (*RPM* 13-14). [Syme'ın *RPM* çalışması *Roman Papers* (1979) I.205-17'de yeniden basılmıştır: Bkz. özellikle 213-14.]

783 Bu olayların tasvir edildiği ve kaynakların verildiği pek çok modern çalışma arasında, sadece T. Rice Holmes, *The Roman Republic* (1923) II.166 ve n.1'den söz edeceğim. Fakat bu kitabı yukarıda n.5'te atıfta bulunulan E. S. Beesly ile karşılaştırın.

784 Cicero (*Ad Att.* IV.i.3-5) 57 Ağustos-Eylülü'nde (*comitia centuriata*'nın özel bir toplantıda aldığı kararla) sürgünden döndüğü zaman, hem Brundisium'dan Roma'ya yaptığı yolculuk sırasında, hem de bizzat Roma'da herkes tarafından coşkuyla karşılandığını anlatır. Bu eğer doğruysa, genel kaideye şaşırtıcı bir istisna teşkil eder. Elbette *ismi* Cicero'nun *hafızasında yer alan* "her tabakaya ait herkesin" Roma'ya ulaştığında onu karşılamaya geldiğini (§ 5) ve tüm *boni* ve *honestissimi*'nin ona hoş geldiğin dediğini (§§ 3, 4) söylemek kolaydır. Fakat Cicero'nun, özellikle de bu tür bir dönemde mübalağa etmesini de bekleyebiliriz ve gerçekten de bu mektubun § 6'sında "Clodius tarafından kışkırtılan" ajitatörlerin Roma'ya ulaşmasından üç gün sonra kendisi aleyhine gösteri yaptıklarından söz eder. Cicero'nun *plebs urbana* tarafından sevilmediğine dair pek çok gösterge vardır: Örneğin bkz. Dio Cass. XXXVII.38.1-2. Cicero'nun kendisi de bunun gayet farkındaydı: Örneğin bkz. *Ad Att.* VIII.iii.5; xiD.7 (her ikisi de MÖ 49 tarihli) ve Cicero'nun "her zaman çoğunluğun düşüncesizliğine karşı çıkmakla" övündüğü *VII Phil.* 4 (MÖ 43); cf. Ascon., *In Milonian*. 33 (s.37, der A. C. Clark, *OCT*).

785 Yavetz, yukarıda n.2'de atıfta bulunulan kitabının kaynakçasında, George Rudé'nin *The Crownd in the French Revolution* (1959; 1967 tarihli karton kapak baskısı da mevcuttur) ve *The Crowd in History*. *A Study of Popular Disturbances in France and England 1730-1848* (1964) isimli çalışmalarından söz eder. Ayrıca bkz. Rudé'nin *Paris and London in the Eighteenth Century. Studies in Popular Protest* (1970, 1952 ve 1969 yılları arasında yayımlanmış olan makalelerinin bir derlemesi); E. J. Hobsbawm ve G. Rudé, *Captain Swing* (1969, Penguin 1973); Hobsbawn, *Bandits* (1969); *Primitive Rebels*[3] (1971).

786 Z. Yavetz, "Levitas popularis" *Atene e Roma* n.s.10 (1965) 97-110,muhtemelen olması gerektiği kadar bilinmeyen takdire şayan bir makaledir: Ve bkz. Yavetz, "Plebs sordida", *Athenaeum Latomus* 17 (1958) 500-17, *CRR* (der. Seager) 162-79'da yeniden basıldı. Ve bkz. yukarıda n.3. Cicero'nun bir *contio*'da yaptığı konuşmada muarızı Rullus'un şehirli pleblerden sanki *de aliqua sentina, ac non de optimorum civium genere*'den söz ediyormuş gibi bahsetmesini hatırlayarak şaşırıp kalmış gibi yaptığını görmek ilginçtir. (*De lege agr.* II.70).

787 Roma nüfus sayımı rakamları için en yetkin kaynak Brunt, *IM*'dir.

788 Olgular ve rakamlar (çok kolay benzetilebilir bir biçimde olmasa da) Frank, *ESAR* I'de büyük oranda sunulmuştur. A. H. M. Jones'un, *Third International Conf. of Econ. Hist.*, Münih 1965, Cilt III (1969) 81-104, s.81-90'a yaptığı ve Jones, *RE* 114-24'te yeniden basılan "Ancient empires and the economy: Rome" başlıklı katkısında yararlı bir seçki bulunabilir.

789 Bkz. Benjamin Farrington, *Diodorus Siculus: Universal Historian* (Açılış Konuşması, Swansea, 1936, 1937'de yayımlandı) = *Head and Hand in Ancient Greece* (1947) 55-87.

790 Varro, *RR* III.iii.10; xvii.2, 3, 5-8, 8-9; Pliny, *NH* IX.167-72 gibi pasajlarda ünlü dalyan sahipleri arasında Q. Hortensius, M. ve L. Licinius Lucullus'un yanı sıra bir Licinius Murena ve bir Marcius Philippus'a rastlarız. Vedius Pollio için bkz. Syme, *RR* 410 ve n.3.

791 Bkz. örneğin, Cic., *Ad fam.* XV.i.5 (Cicero'nun eyaleti Kilikya'dan Senato'ya gönderilen resmî bir yazı); *Pro lege Manil.* 65; *Div. in Caec.* 7; *II Verr.* İii.207; v. 126 (cf. *De offic*. II.73); *Ad Att.* V.xvi.2.

792 *Manubiae* ya da *manibiae*: bkz. P. Treves, *OCD*^{2} 644 ve kısa kaynakçası. Cf. Jones, *RE* 116-17 ve nn.16-17. (Pompey'in bağışına n.16'da verilen referans s.115 n.6'ya verilmeliydi) Ve bkz. Brunt, *IM* 394'e yukarıda ana metinde birkaç satır sonra yapılan atıf.

793 MÖ 135 ff. Tarihli Birinci Sicilya Köle Savaşı'nın sonucu olarak Sicilya'dan gelen tahıl arzındaki geçici kesilme Roma'daki kent yoksulları üzerinde, başlıca yiyecekleri olan ekmeğin fiyatını yükselterek önemli bir etki yaratmış olmalıdır ve bu da Ti Gracchius'un tarım yasasına zemin hazırlanmasına yardımcı olmuş olabilir: Bkz. H. C. Boren, "The Urban side of the Gracchan economic crisis", *AHR* 63 (1957/8) 890-902, *CRR* (der. Seager) 54-66'da yeniden basılmıştır.

794 Ve bkz. yukarıda III.iv & n.5.

795 Bkz. Brunt, ALRR 69 (mükemmel ilk paragrafı), 79-80, 83, 84 ve cf. Brunt, *IM*.

796 Yalnızca Syme, *RR*'ye atıfta bulunmam uygun olacaktır. Aklımdaki örnekler MÖ 44 (*RR* 118), 43 (*RR* 178-9 ve bkz. özellikle 180-1), 41 (*RR* 209 ve App., *BC* V.20/79-80) ve 40'ta (*RR* 217) vuku bulmuştur.

797 Örneğin, liderlerini "Puteoli Barışı" ya da "Misenum Antlaşması"na zorlamayı başardıkları MÖ 39'da (Syme, *RR* 221) ve 38'de (*RR* 23: bkz. App., *BC* V.92/384).

798 Örneğin bkz. Lily Ross Taylor, "Forerunners of the Gracchi", *JRS* 52(1962) 19-27. Ben (Cicero'nun çok açık bir şekilde onaylamadığı) gizli oy yasalarının (*leges tabellarie*) çıkmasının, genellikle yapıldığından daha fazla vurgulanmayı hak ettiğini düşünüyorum; çünkü gizli oylama kuşkusuz, önde gelen insanların mahmilerinin ya da rüşvetle satın aldıkları kişilerin "doğru" şekilde oy vermelerini sağlamayı çok zorlaştırmakta, belki de imkânsız kılmaktadır. *Leges tabellariae* içinde en önemli ikisi 133 yılında önce çıkarılmıştı: 139 seçimleri için Lex Gabinia ve *perduellio* dışındaki davalar için 137 tarihli Lex Cassia. Ana kaynaklarımızın tümü Cicero'ya aittir: *De leg.* III.33-9 (özellikle 34,35, 39); *Lael*. 41; *Pro Sest*. 103; *Pro Planc.* 16; *Brut*. 97, 106; cf. *De lege agr.* II.4; *Pro Cornel*., *ap.* Ascon., s.78.2-3, 5-8 (der. A. C. Clark, *OCT*). Kısaca bkz. Brunt, *SCRR* 65-6; E. S. Staveley, *Greek and Roman Voting and Elections* (1972) 158-9, 161, 228-9, 253 n.302. En önemli Grachhius öncesi *popularis* olduğu anlaşılan ve 232'de tribün, 223 ve 217'de konsüllük yapan C. Flaminius için, bkz. Z. Yavetz, "The Policiy of C. Flaminius and the Plebiscitum Claudianum. A reconsideration", *Athenaeum* n.s.40 (1962) 325-44.

799 Gracchi ve onlardan sonraki dönemle ilgili burada sunulandan bütünüyle farklı bir değerlendirme okumak isteyenler R. E. Smith'in, *The Failure of the Roman Republic* (1955) isimli çalışmasını deneyebilirler. Bu kitap G. E. F. Chilver'in *JRS* 46 (1956) 167'de yazdığı eleştirinin ilk cümlelerinde çok iyi özetlenmiştir: "Profesör Smith'in anlattığı hikâye birbirine yakın ve uyumlu bir toplumun iki kardeşin, acelesi olan ve felsefi öğretileri onu özümsemek için özellikle uygun olmayan bir siyasi yapının işleyişine uygulamaya çalışan iki genç adamın sorumsuzluğu yüzünden mahvolmasının hikâyesidir. Sonuç sadece siyasetin değil, ahlakın, dinin, zevklerin çözülmesidir ve Gracchi'nin eseri Augustus'un Roma'nın aksi takdirde barışçıl bir değişimle ulaşabileceği bir uyumu dayatmasına kadar silinememiştir." Ti Gracchus'a ilişkin yine benimkinden bütünüyle farklı

olan ve son yıllarda çok yaygınlaşan Roma'nın yönetici ailelerinin prosopografisine yönelik takıntıyı gösteren bir başka değerlendirme D. C. Earl, *Tiberius Gracchus* (1963) ise (bkz. P. A. Brunt'ın *Gnomon* 37 [1965] 189-92'deki değerlendirmesi) esas itibariyle başarısız bir şekilde Badian, TBGRR 674-8 vs.'de eleştirilmiştir. (Badian'ın makalesi yine de "From the Gracchi to Sulla (1940-1950)", *Historia* 11 [1962] 197-245'i destekleyen önemli bir bibliyografik bilgi madenidir.) Cumhuriyetin çöküşüne ilişkin bana Roma alt sınıfların tutumunu algılayışında hataya düşmüş gibi gelen, fakat özellikle Almanya'da hatırı sayılır bir etki yaratan bir başka yakın tarihli inceleme Christian Meier'e aittir: *Res Publica Amissa* (Weisbaden, 1966, bkz. bütünüyle hemfikir olduğum, Brunt'ın eleştirisi, *JRS* 58 (1968) 229-32. Meier'in kitabının en iyi kısmı muhtemelen kayda değer bir ölçüde akrabalık, karşılıklı evlilik ve *amicitia* bağlarına dayanan siyasi hiziplerin farazi kalıcılığına ilişkin modern vurguya yönelik eleştirisidir. Bu ve diğer meseleler için ayrıca bkz. Brunt'ın makalesi, "Amicitia" (1965), yukarıda n.2'de atıfta bulunuldu ve T. P. Wiseman'ın çok kısa makalesi, "Factions and family trees", *Liverpool Classical Monthly* I (1976) 1-3.

800 Bkz. Meier'in kitabına Brunt'ın yazdığı, bir önceki notta bahsi geçen, başta Sallust'tan olmak üzere pek çok referans veren s.231-2'deki eleştiri (1968). Bunlar arasında özellikle *Hist.* I.12; *Cat.* 38-39.1; *BJ* 40.3; 41.2-8 (özellikle 5); 42.1. Ayrıca *Hist.* III.48 (*Oratio Macri*).27-8; *Cat.* 20.11-14; 28.4 ve 33.1; 35.3; 37.1-4 (48.1 ile kıyaslayın); 37.7; 48.2; *BJ* 16.2; 31.7-8, 20,; 73.6-7;84.1'i de ekleyeceğim.

801 Bkz. yukarıda VI.iv n.'de atıfta bulunulan çalışmalar.

802 Kaynaklardaki en ilginç pasajlar App., *BC* III.86/353-6 ve 88/361-2 (ister iki müteakip elçilikten söz etsin isterse bir tanesini tekrarlasın); Dio Cass. XLVI.42.4'ten 43.5'e. παρρησία ve παρρησιάζεσθαι sözcükleri App., *BC* III.88/362'de karşımıza çıkar. App., *BC* III.86-353, 356; 88/361, 363 tarafından lejyonlara bir miktar inisiyatif atfedilmiştir; Dio Cass. XLVI.42.4 ve 43.1 ile kıyaslayın; cf. bir senatörün adamların lejyonlar tarafından mı yoksa Octavian tarafından mı gönderildiğini sorduğu 43.5.

803 MÖ 43 başları için bkz. Cic. *Ep. ad Brut.* I.xviii.5 (itaatsiz *boni viri*'nin sahte beyanları); cf. Dio Cass. XLVI.31.3'den 32.1'e. 43 yılı sonlarında, toprağa ve evlere konulan yeni vergiler için bkz. Dio Cass XLVII.14.2: Roma ya da İtalya'da bir ev sahibi, kiralamışsa getireceği yıllık gelire denk, eğer kendisi oturacaksa bunun yarısı kadar bir meblağ ödemek zorundaydı; toprak sahipleriyse vergi olarak mahsulün yarısını vermeliydi. MÖ 42'de toprağa ve kölelere getirilen vergi için bkz. Dio Cass. XLVII.16.1'den 17.1'e kadar, özellikle değerin altında tahakkuk ettirme için 16.5. MÖ 39 için bkz. App., *BC* V.67; Dio Cass. XLVIII.34.2, 4. MÖ 32 için bkz. Dio Cass. L. 10.4-6; Plut., *Ant.* 58.2.

804 App., *BC* IV.32-34; Val. Max. VIII.iii.3.

805 Birley, TCCRE 263 n.2, MS 38'e kadar *aerarium militare*'yi besleyen vergilerde yaşanan değişimlerin izini sürer.

806 MÖ 22'de Augustus'u diktatör, her yıl konsül ve bir tür *censor* olmaya teşvik eden girişimler için bkz. Aug., *RG* 5.1, 3 vell. Pat. II.89.5; Suet., *Aug.* 52; Dio Cass. LIV.1.2-5 (özellikle 3) ve 2.1; cf. 6.2 (MÖ 21) ve 10.1 (MÖ 19).

807 Dio Cass. LX.15.3'teki τό τε τοῦ δήμου σφίσιν ὄνομα προτείνοντος'un anlamının kesinlikle bu olduğunu düşünüyorum. İsim için bkz. *PIR*^{2}, *A* NO.1140.
808 *Principate* döneminde eyaletlerin çok daha iyi yönetildiği yaygın kabul gören bir görüştür. Bunda bir miktar haklılık payı vardır, fakat ciddi suistimaller de devam etmiştir: Bkz. özellikle Brunt, CPMEP = "Charges of provincial maladministration under the Early Principate", *Historia* 10 (1961) 189-227 ve bu bölümün vi. alt bölümü.
809 "Obscuro loco natus", elbette, Geç Cumhuriyet döneminde bilinir hale gelen bir sataşmaydı. Bkz. özellikle T. P. Wiseman, *New Men in the Roman Senate 139 B.C. – A. D. 14*'ün (1971) 65-94'teki dördüncü bölümü. Belki de burada yeniden Wiseman'ın yukarıda n.27'nin sonunda atıfta bulunulan yararlı kısa makalesinden ve eleştirmenlerin dikkat çektiği bir dizi hatayla malul olsa da Israel Shatzman, *Senatorial Wealth and Roman Politics*'ten (*Coll. Latomus* 142, Brüksel, 1975) söz edebilirim.
810 Bkz. Millar tarafından *JRS* 63 (1973) s.63 n.92'de verilen liste.
811 Pliny, *Paneg.* 63.2; 77.7; 92.1, 2, 3,; 93.1; cf. 77.1; 93.2.
812 Himaye için ayrıca bkz. Lily Ross Taylor, *Party Politics in the Age of Caesar* (Berkeley vs., 1949, yenden baskı 1961) 41-9, 174-5 ve *passim.* Daha geniş bir kaynakça A. Momigliano'nun makaleleri, "Cliens" ve "Patronus", *OCD*^{2} 252, 791'de bulunabilir.
813 Bu konuya, yakın tarihli iki yararlı kitapta bile hak ettiğinden daha az ilgi gösterilmiştir: J. M. Kelly, *Roman Litigation* (1966) ve Peter Garnsey, *SSLPRE* (1970).
814 Konunun bütününe (*destinatio*, *commendatio* ve *nominatio ve Tabula Hebana* da dahil olmak üzere) ilişkin kısa ve öz bir değerlendirme için bkz. Staveley, op. cit. (yukarıda n.26'da) 217-23 ve 261-3 nn.423-48. Burada yeterli bir kaynakça bulunabilir. [Ben bu alt bölümü tamamladıktan sonra A. J. Holaday'e ait, "The elections of magistrates in the Early Principate", *Latomus* 37 (1978) 874-93 künyeli ilginç bir makale yayımlandı.]
815 Eunap., *VS* VII.iii.9'dan iv.1'e kadar, s. 476-7 (Boissonade), der. Joseph Giangrande, Roma, 1956. Bu pasaj aynı zamanda Philostratus ve Eunapius'un W. C. Wright tarafından yayına hazırlanan Loeb edisyonu 1921 ve yeniden baskılarında da bulunabilir. Maximus için bkz. *PLRE* I.583-4.
816 Geç Cumhuriyet dönemindeki *amicitia*'ya ilişkin P. A. Brunt'a ait mükemmel bir çalışma vardır: Bkz. yukarıda n.2. Vatinius, bir *cliens*'in *patronus*'una yazması gibi Cicero'ya yazdığını söylerken elbette şaka yapıyordu (*Ad fam.* XVI.xvi.1).
817 Cf. Dio Cass. LVII.vii.6.
818 Bu alt bölümün taslağını nazik bir şekilde okumayı kabul eden bir başka önde gelen Roma tarihçisi, Tiberius'un varlığının bu adil olmayan kararların verilmesini "engellediğini" söylememe itiraz etti: "Hayır" dedi, "*istenen şey* buydu". Fakat yine, Latince son derece açıktır: "Consulitur" bir sonraki cümleye aittir; "multa ... constituta" sadece *gerçekten verilmiş olan* kararlar "adcersus ambitum et potentium preces" anlamına gelebilir.
819 Bu pasaj Walter Jens'in de dikkatini çekmiştir: "Libertas bei Tacitus", *Hermes* 84 (1956) 331-53.
820 Momigliano, Wirszubski'nin görüşleri konusunda kesinlikle haklıdır: bkz. *LPIR* 3-4, 4-5, 7-9, 14 & *passim*. Fakat *libertas*'ın *civitas* ile çok fazla örtüştürülmesine karşı bkz. Ernst Levy, "Libertas

und Civitas", *ZSS* 78 (1961) 142-72.

821 Wirszubski Cicero'nun "ahlaki idealizmi"nden söz eder (*LIPR* 87) ve Cicero'nun adamakıllı oligarşik pozisyonunu kuvvetle paylaşır: Bkz. örneğin *LPIR* 71-4 (ve 52'nin ikinci paragrafı) ve diğer pasajlar. "Tacitus Cumhuriyetçi anayasanın en iyi haliyle hakiki siyasi özgürlük sağladığını biliyordu" bile diyebilmiştir! (*LPIR* 163.

822 Cf. yukarıda V.iii ve n. 16.

823 Temel olgular için bkz. Walter Allen, "Cicero's house and *libertas*", *TAPA* 75 (1944) 1-9. Wirszubski, Cic., *De dom.* 110 & 131'e atıfta bulunur ama sadece bir dipnotta ve "Clodius da bir kurtarıcı olarak kendini göstermiş olmalıdır" şeklindeki ifadesini haklı göstermek için (*LPIR* 103 n.4). Libertas tapınağından söz etmez bile.

824 Meseleyi burada daha fazla uzatmamalıyım, zira asıl konumla yeteri kadar alakalı değil. Esas olarak bir yazara atıfta bulunmak yeterli olacaktır: Bkz. Sallust, *Cat*. 20.14 (Catiline'nin arkadaşlarına yaptığı konuşmadan: cf. 58.8, 11 ve asileri harekete geçiren ruh için, 61); 33.4 (C. Manlius'un konuşmasından); *Hist.* III.48.1-4, 12-13, 19 26-8 (C. Licinius Macer'in MÖ 73 tarihli konuşmasından). Wirszubski bazı dipnotlarda söz etse ve ironik Sall. *Hist*. III.48.22'yi *libertas* teriminin yanlış kullanımına bir örnek olarak verse de (*LPIR* 103) bu tür metinlere çok az ilgi gösterir. Livy'deki (bu bölümün ii. alt bölümü n.5'te bahsi daha önce geçen), *libertas*'ın son derece oligarşik olan anlamını (Cicero'nun ve Wirszubski'nin *libertas*'ı) özellikle iyi bir biçimde ortaya koyan birtakım ifadelere de dikkat çekmek istiyorum: Spurius Cassius'un pleblere çok ihtiyaç duydukları toprağı vererek (cf. § 5: *servitutem*) "periculosas libertai opes struere" yaptığının anlatıldığı Livy II.41.2 ve *regnum*'u amaçlamak gibi uydurma bir suçlamayla idam edilen M. Manlius'un eğer *in libera civitate*'de doğmamış olsaydı *memorabilis* olacağına dikkat çeken VI.20.14.

825 Bu ifade örneğin *Pro Sest.* 98; *Ad fam*. Iix.21'de karşımıza çıkar.

826 Muhtemelen İngilizce okuyabilenler için ulaşılabilir en yakın tarihli bilimsel tartışma Wirszubski, "Cicero's *cum dignitate otium*: a reconsideration", *JRS* 44 (1954) 1-13i *CRR* (der. Seager) 183-95'te yeniden basılmıştır. Cicero'daki ilgili pasajların en önemlisi muhtemelen *Pro Sest.* 98'dir.

827 Bkz. K. E. Petzold'a ait yakın tarihli makale, "Römische Revolution oder Krise der römischen Republik?" *Riv. stor. dell'Ant.* 2 (1972) 229-43. Bu çalışmadaki zihniyet benimkinden çok farklıdır. Yazar bir dizi farklı görüşü tartışır.

828 Cf. Fronto, *Princip. Hişt.* 17 (ss. 199-200, der. M. P. J. Van den Hout, Leiden, 1954): "ut qui sciret populum Romanum duabus praecipue rebus, annona et spectaculis, teneri" vs.

829 Aslında hiçbir zaman gönderilmemiş olan ikincisi, 1877'nin sonlarında, bir Rus dergisinin editörüne Fransızca yazılmıştır: Bkz. *MESC* 379; *MEW* XIX.111-12. "*Mob"*, güruh *ve* "poor whites"i yoksul beyazlar sözcükleri özgün metinde de İngilizcedir. Cf. Marx'ın "ekmek ve arena günlerinde Roma plebleri"ne yaptığı atıf. (*Grundrisse*, E.T. 500 = Hobsbawm, *KMPCEF* 102).

830 J. P. V. D. Balsdon, "Panem et circenses", *Hommages* à *Marcel Renard* II (= *coll. LAtomus* 102, Brüksel, 1969) 57-60; *Life and Leisure in Anc. Rome* (1969) 267-70.

831 Sall., *BJ* 73.4-7 sanki Marius'un konsül seçilmesi *opifices agrestesque*'den kaynaklanmış gibi yazar; fakat bunun böyle olması pek mümkün değildir, zira konsül seçimleri *comitia centuria*'da

yapılırdı ve kuşkusuz tayin edici olan *equester*'lerin ve soylu olmayan zenginlerin desteğiydi (cf. ibid. 65.4-5).

832 Bu Hdts (III.80.6)'daki "Pers Tartışması" kadar erken bir tarihte karşımıza çıkar, bunun için bkz. yukarıda V.ii n.11.

833 Bkz. özellikle J. A. O. Larsen, *Representative Government in Greek and Roman History* (= Sather Classical Lectures 28, Berkeley vs., 1955) ve *Greek Federal States. Their Institutions and History* (1968); ayrıca F. W. Walbank, "Were there Greek federal states?", *Scr. Class. Israelica* 3 (1976/7)27-51. Bu son çalışma haklı olarak, bazı Yunan konfederasyonlarının hakiki federal karakterini, bunların "Bundesstaaten" ya da "Staatenbünde" değil üniter devlet olduğunu iddia eden A. Giovannini, *Untersuchungen über die Natur u. die Anfänge der bundesstaatlichen Sympolitie in Griechenland* = *Hypomnemata* 33 (Göttingen) 1971'e karşı savunur.

834 Diocletian'ın *dies imperii*'sinin artık 20 Kasım 284 tarihini taşıdığı bilinmektedir: Bkz. *P. Beatty Panop.* (1964) 2, satır 162-3 (ve s.145).

835 Bkz. kısaca, J. P. V. D. Balsdon, *OCD*[2] 877-8, *s.v.* "Princeps". Gördüğüm en kapsamlı inceleme Lothar Wickert'ın makalesidir, "Princeps (civitatis)", *RE* XXII.ii (1954) 1998-2296. Ayrıca bkz. Wickert'ın *Principate* üzerine son dönemde yapılmış çalışmalarla ilgili araştırması, *ANRW* II.i (1974) 3-76; yararlı makalesi, PF = "Der Prinzipat und die Freiheit", *Symbola Coloniensia Iosepho Kroll Sexagenario ... oblata* (Köln, 1949) 111-41 ve daha az ilginç makalesi "Princeps und βασιλεύς", *Klio* 36 = n.F. 18 (1944) 1-25; ayrıca De Martino, *SCR*[2] IV.i.263-308. Wickert'ın *RE*'deki makalesi ve Jean Béranger, *Recherches sur l'aspect idéeologique du Principat* (= *Schweizer. Beitr. z. Altertumswiss.* 6, Basel, 1953), uzun uzadıya W. Kunkel tarafından üçüncü "Bericht über neuere Arbeiten zur römischen Verfassungsgesch.", *ZSS* 75 (1958) 302-52'de incelenmiştir. D. C. A. Shorter'a ait yakın tarihli makalede, "Principatus ac libertas", *Anc. Soc.* 9 (1978) 235-55, yeni ya da aydınlatıcı pek az şey bulabildim.

836 Burada Princeps'in resmî unvanlarını, hatta en önemlisini, "hiçbir magistral güç anlamı taşımayan ama yine de Princeps'in taşıdığı en yüksek unvan olan" Augustus'u bile tartışmaya açmamalıyım (Jolowicz ve Nicholas, *HISRL*[3] 343). Her ne kadar Augustus unvanı genellikle Tiberius için kullanılsa da, ne o ne de 69'da Vitellius böyle bir iddia da bulunmuştu.

837 Aug., *RG* 13; 30.1; 32.3 ve Suet., *Aug.* 31.5; cf. örneğin Ovid. *Fasti* II.142; Tac., *Ann.* I.i.3; 9.6. *Princeps*'in alışıldık Yunanca karşılığı, *dux* içinde kullanılabilen ἡγεμών'dur (cf. Aug.i *RG* 25.2; 31.1). *Res Gestae*'nin farklı edisyonları arasında en iyi ve eksiksiz olanı Jean Gagé'ye aittir, *Res Gestae Divi Augusti*[2]; (Paris, 1950). Uzman olmayanlar Latince metnin ("küçük imla değişiklikleriyle" Yunanca metnin de bulunabileceği E/J[2], birinci bölümü izler), İngilizce tercümesinin ve yorumların yer aldığı P A. Brunt ve J. M. Moore, *Res Gestae Divi Augusti. The Achievements of the Divine Augustus*'u (1967) faydalı bulacaktır.

838 *Res Gestae*'nin Loeb gibi (1924, Velleius Paterculus'un tarihinin sonunda yayımlanmıştır) daha eski edisyonlarını kullananlar, 34.3'ün Latince versiyonuna dikkat etmelidir: Ancyra'da bulunan versiyondaki Yunanca ἀξιώματι'ye bağlı olarak Latince sözcüğün okunamadığı yerde *auctoritate* yerine *dignitate* ("rütbe" olarak çevrilmiştir) kullanılmıştır. Pisidya Antakyası'ndaki, [*a*]*uctoritate*

yazan versiyon bulunana dek (1927'de yayımlandı) Yunanca sözcüğün (makul olarak) *dignitate*'nin restorasyonunu haklı gösterdiği düşünülüyordu.

839 Bkz. örneğin De Martino, *SCR*[2] IV.i.278-85 (*auctoritas* üzerine), 285-9 (*potestas* üzerine).

840 Seneca,, *De clem.*,), I.iii.3; iv.3; II.i.3; v.2'de *rex* sözcüğümü olumlu anlamda ya da *rex* ve *princeps*'i bir arada (tekil ya da çoğul halleriyle); örneğin I.vii.4; xiii.1 ve 5; xvi.1-2; xvii.3 ve 2'de *princeps*'in eş anlamlısı olarak ve I.iv.2 ve 1; cf. iii.4'te *imperator* yerine ve örneğin I.viii.1, 6, 7 ile ix..1;xix.1-3, 5-6'da bizzat imparator için kullanır.

841 Arada sırada *rex* ve *regnum* "felsefi" incelemelerde *iyi* kral ve yönetimi için kullanılabilirler, Cicero, *De rep.* I.42-3, 69; II.43, 48-9'da olduğu gibi.

842 Miriam Griffin, *Seneca* (1976) 133 ff., özellikle 141-8, cf. 194-201.

843 Belki burada Tacitus'un, her ne kadar Augustus'un hanesindeki adamlar için *domus regnatrix* ifadesini kullanmışsa da (*Ann.* I.4.4), hiçbir zaman bir imparator için *rex* demediğini ya da (sanırım) bir imparatorun *regno, regius* ve hatta *rego*'sundan söz etmediğini belirtmek gerekir. Yahudiye prokuratörü Antonius Felix'in *ius regium*'u yerine getirdiğini yazarken, muhtemelen onun (bazıları Felix'le evlilik yoluyla akraba olan) küçük Oryantal krallardan biri gibi yönettiğini belirtmektedir ve Mısır *prefect*'lerinin *loco regnum* gibi hareket ettiklerinden söz ederken (I.11), aklındakiler yalnızca Ptolemeoslar olabilir –her ne kadar Yahudiye prokuratörleri gibi Mısır *prefect*'leri dekuşkusuz imparatorun tabileri olsalar da. Fakat dördüncü bir pasajda Taitus Claudius ve Neron'un *a rationibus*'ları azatlı Pallas'ın *velut arbitrium regni agebat* yaptığını söyleyebilmiştir (*Ann.* XIII.14.1) ve elbette Pallas Roma'da yaşayan gerçek bir imparatorluk görevlisiydi. Tacitus, monarşik terminolojiyi "kötü imparatorlar" için bile kullanmaktan sağduyulu bir şekilde imtina ettiği halde, görünen o ki tabilerini emperyal efendilerinden aldıkları yarı-monarşik güçlerini kullanma biçimlerini kınarken daha az tereddüt göstermiştir. *Rego* (özellikle geniş zaman ortacı biçimindeyken) erken *Principate*'den başlayarak zaman zaman imparatorlar için kullanılmıştır, örneğin Valerius Maximus (30'larda yazarken), *divi quidem Augusti etiam nunc terras regentis excellentissimum numen*'den söz etmiştir (IX.xv.2) ve Mamertinus'un *Paneg. Lat.* II.xi.2-3 (MS 289)'da, "devleti tek bir akılla yönettikleri" (*rem publicam una mente regitis*) için Diocletian ve Maximian'ı kutlarken ve birlik halinde kalarak tek bir yönetimin (*imperium singulare*) avantajlarını muhafaza ederken aynı zamanda *maiestas regia*'larının *geminatum numen*'leri tarafından arttırıldığından söz ederken kullandığı ifadede olduğu gibi daha eski örneklerinin de bulunabileceğini düşünüyorum. Burada Statius ve Martial'ı göz ardı ediyorum: Onlar için bkz. aşağıda n.68. Bu notta bahsi geçen sözcüklerin ve benzerlerinin –*rex, rego, regno, regnum, regnator, reguis, regalis* ve imparatoriçe için *regina*– kullanımına ilişkin örnekler Wickert tarafından *RE*'deki yukarıda n.4'te atıfta bulunulan makalesinin 2108-18. sütunlarında verilmiştir.

844 Alan Cameron'un bir süre önce gösterdiği gibi (*Claudian* 434-7) Claudian'a ait bu ifade on yedinci yüzyılda, özellikle de Ben Jonson tarafından büyük bir beğeniyle alıntılanmıştır.

845 *Anth. Pal.* X.25'in tarihi L. Calpurnius Piso'nun,(cos. MÖ 15), muhtemelen MÖ 9/8'deki Asya prokonsüllüğüne dayanır: Bkz. Sir Ronald Syme'ın parlak makalesi, "The Titulus Tiburtinus", *Akten des VI. Ineternat. Kongr. für Griech. u. Latein. Epigraphik, München 1972 = Vestigia* 17 (1973) 585-601, s. 597.

846 Örneğin H. J. Mason, *Greek Times for Roman Institutions. A Lexicon and Analysis = Amer. Stud. in Papyrology* 13 (Toronto, 1974) 117-21, s.120.

847 Josephus, *BJ* III.351; IV.596; V.563’te Roma imparatorlarından βασιλεῖς şeklinde söz eder. Hatta V.58’de Titus’u, henüz sadece Caesar olmasına (ve elbette Vespasian’ın Josephus’un yazdığı dönemde hâlâ hayatta olmasına) rağmen ὁ βασιλεύς diye bile adlandırır (cf. § 60). Josephus Vesapsian’dan da βασιλειᾶ şeklinde söz eder ve I.5 ve IV.546’da MS 68-9 yılında imparatorluk tahtı üzerinde hak iddia edenler için βασιλειᾶν fiilini kullanır. Anladığım kadarıyla Josephus, diğer çalışmalarında benzer bir dil kullanmaz. Bunun sebebi *Yahudi Savaşı*’nın aslında Aramice yazılmış olması olabilir mi? (Bkz. *BJ* I.3; fakat elbette *BJ* basit bir tercümeden daha fazlasıdır ve muhtemelen önemli bir bölümü yeniden yazılmıştır.)

848 Dio Chrysostom’un Nutukları’ndan I-IV arasındakiler *Krallık üzerine*, LVI *Agamemnon, ya da Krallık üzerine*; LXII *Krallık ve tiranlık üzerine* başlıklarını taşır; cf. VI, *Diogenes ya da Tiranlık üzerine*. Bunların pek çoğunda Roma imparatorunun hükümdarlığı açıkça bir βασιλεία biçimi olarak görülmektedir ve örneğin LXII.1’de βασιλεύειν ... ὥσπερ σύ sözcükleriyle doğrudan imparatora, sanırım Trajan’a seslenir. VII.12’de (“Euboen Nutku”) köylüye imparatordan ὁ βασιλεύς şeklinde söz ettirilir.

849 Dio Chrys. XXXI’in tarihi için bkz. A. Momigliano, *JRS* 41 (1951) 149-53. LXXI.9’daki gibi XXXI.150’deki referans da Neron’a yapılmıştır (§ 10 ile karşılaştırın: τῶν αὐτοκρατόρων τις).

850 Örneğin Jn XIX.15; I. Tim. ii.2; I Pet. ii.13 (cf. 14), 17 ve özellikle Rev. XVII.10

851 Dio Cassius (Tarihi’nin büyük bir kısmı üçüncü yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme alınmıştır) sürekli olarak imparator için αὐτοκράτωρ sözcüğünü kullanır; fakat (üçüncü yüzyılın ortalarında yazan) Herodian ve Dexippus (*FGrH* IIA 100, esasen 260-70’lerde yazmıştır) imparatoru düzenli olarak βασιλεύς şeklinde adlandırırlar. Dio LIII.17 özellikle ilginçtir.ffv

852 Belki Spartalı III. Gordion’dan τὸν θεοειδέστατου βασιλέα αὐτοκράτορα Καίσαρα şeklinde söz edilen (MS 239-44’te) *IG* V.i.572, 4-5. satırlara da referans vermeye değer.

853 Bkz. Ostrogorsky, *HBS*[2] 106-7; Averil Cameron, “Images of authority [etc.]”, *Past & Present* 84 (1979) 3-35, s. 16 & n.58.

854 ohn Lydus için kısaca bkz. A. Momigliano, *OCD*[2] 630, *s.v.* “Lydus” ve Jones, *SRGL* 172-4;*LRE* II.601-2 vb. Standart edisyon Teubner edisyonudur, yayına hazırlayan R. Wuensch (Leipzig, 1903). T. F. Carney’e ait bir İngilizce tercümesi de mevcuttur (Lawrence, Kansas, 1971).

855 Gaius’un öldürülmesi ve Claudius’un tahta çıkışına dair en uzun anlatı Jos., *AJ* XIX.37-273’te bulunmaktadır (özellikle bkz. 115, 158, 162,187-9, 224-5, 227-8, 229-33, 235, 249-50, 255, 259-61, 263); cf. *BJ* II.204-14 (özellikle 205); Suet., *Claud* 10.3-4; Dio Cass. LX.i, özellikle §§ 1, 4. Jos., *AJ* XIX.187-8, Cumhuriyet’ten δημοκρατία (cf. 162 ve *BJ* II.205 ile karşılaştırın: ἀριστοκρατία), *Principate*’den ise (senatörlerin bakış açısından) τυραννίς ve karşıtından da τὸ ἀβασίλευτον şeklinde söz eder; id. 227-8’de, yine Senatörlere göre, imparatorlar τύραννοι, yönetimleriyse δουλεία’dır. (δῆμος’un tutumuyla ilgili bir sonraki pasaj, bu bölümün v. alt bölümünde, n.34’e verilen referansın hemen ardından alıntılanmıştır.)

856 Örneğin, 58. satırda (III. Buyruk) κελεύω; 54-5. satırlarda (II. Buyruk) κωλύω; (IV. Buyruğun 67 ve 70. satırlarında) ἀρέσκει. Buyruklar İngilizceye Lewis ve Reinhold tarafından tercüme

edilmiştir, *RC* II.36-42, no.9.

857 13-14. satırlar, cf. 36-7 (I. Buyruk). Nerva'dan Septimus Severus'a kadar tüm (ya da neredeyse tüm) imparatorların tahta çıktıktan sonra senatörleri idam etmeyeceklerine dair ettikleri yenimi, Senatonun tüm üyelerini memnun etmeye yönelik bir başka nezaket örneği olarak gördüğümü söylemeliyim: bkz. A. R. Birley, "The oath not to put senators to death", *CR*76 = n.s.12 (1962) 197-9.

858 Bkz. Jones, *LRE* I.132-4, 144, 331-2; II.527-8, 554-6.

859 Bkz. Jones, *LRE* I.24-5, 48-9. Lukas de Blois'nın *The Policy of the Emperor Gallienus* (Leiden, 1976) başlıklı kitabını okuma fırsatım olmadı.

860 H. W. Pleket, "Domitian, the Senate and the provinces", *Mnem.*[4] 14 (1961) 296-315, özellikle 301-3, 314-15 ile karşılaştırın. Domitian dönemine yönelik âdet olduğundan daha az düşmanca bir yaklaşım, başka yakın tarihli yazarlar tarafından da benimsenmiştir: Örneğin T. A. Dorey, "Agricola and Domitian", *C&R* 7 (1960) 66-71; K. Christ, "Zur Herrscherauffassunf u. Politik Domitians. Aspekte des modernen Domitiansbildes", *Schweizer. Ztschr. für Gesch.* [Zürih] 12 (1962) 187-213; B. W. Jones, "Domitian's attitude to Senate", *AJP* 94 (1973) 79-91.

861 Bkz. örneğin Jones, *LRE* Dizin, *s.v.* "*defensor civitatis*", özellikle I.144-5, 279-80 (ve III.55 n.25), 479-80 (ve III.134 n.20), 517 (ve III.148 n.108); II.726-7 (ve III.229 nn.31-2), 758-9 (ve III.242 nn. 104-5). Ayrıca bkz., çok kısaca, Stein, *HBE* I[2].i.180 (ve ii.512 n.123), 224-5, 376-7. En ilginç metinler şunlardır: *CTh* I.xxix.1-8; XI.viii.3; XIII.xi.10; *Nov. Major.* III; *CJ* I.lv.1-11. (I. Anastasius tarafından getirilen *vindices* muhtemelen benzer bir siyaseti temsil eder.) Valentinian ve Valens'in *defensor civitatis* makamının genel bir makam haline getirmelerinden bir süre önce, *defensores*'in bazı doğu vilayetlerinde bulunduğunu ve MS 340 yılında Arsione'nin Mısır'daki *defensor civitatis*'liğinden önce bazı davalara ilişkin kayda değer miktarda ayrıntılı kanıta sahip olduğumuzu eklemeliyim: *SB* V (1955) 8246 = *P. Col. Inv.* 181-2; İngilizce tercümesi ve notlarıyla birlikte tam bir metin için bkz. C. J. Kraemer ve N. Lewis, "A referee's hearing on ownership", *TAPA* 68 (1937) 357-87.

862 Buradan hareketle Cardascia, ADCHH 310 n.1.

863 Sall., *BJ* 41.8 ile, cf. Caes., *BG* VI.22.3 (Germenler *humiliores*'in *potentiores*'i topraklarından sürmesini engellemeye çalışıyorlardı). Ve bkz. Horatius, *Epod*. II.7-8 (*superba civium potentiorum limina*); Livy III.65.8 (*humiliores/potentiores*) vell. Pat. II.126.3 (*potens/humilis* ya da *humiliori* Tiberius döneminde); Tac., *Ann.* XV.20.1 (*ut solent praevalidi provincialium et opibus nimiis ad iniurias minorum elati*); Pliny, *Ep*. IX.v.2-3 (*gratiae potentium*); Ulpian'a atfedilen (eyalet valisi için *ne potentiores viri huiliores iniuriis adficiant*'ın çaresine bakmak bir vicdan meselesi olmuş olmalıdır) *Opiniones* için (muhtemelen 220-30'lar) *Dig*. I.xviii.6.2; ayrıca cf. Ael. Arist., *To Rome* 65 ve Dio Cass. LII.37.6-7'deki δυνατοί.

864 Monarşiyi ele alan en erken tarihli Yunanca metinlerden biri, yani Xenophon'un *Oeconomicus*'unun en sonunda (XXI.12), gönüllü itaat elde etmek için bir kişinin kutsal nitelikleri haiz olması gerektiği söylenir: Bu, θεῖον τὸ ἐθελόντων ἄρχειν'dir, oysa τὸ ἀκόντων τυραννεῖν, sonsuzluğu Hades'te ikinci bir ölüm korkusuyla geçiren Tantalus'unkine benzer bir hayatla sonuçlanır.

865 Mommsen'in görüşü Jolowicz ve Nicholas tarafından iyi bir şekilde özetlenmiştir: *HISRL*[3] 342-4 ve referansları. Anayasa hukukçuları doğal olarak, fiiliyatta ne kadar düzmece olursa olsun ilan edilmiş anayasal ilkeleri ciddiye almaya, pek çok tarihçiye kıyasla daha meyyaldir. Bu nedenle önde gelen bir Roma hukukçusu olan Fritz Schulz, "özgür Devletin, (mutlak monarşinin, *dominatio*'nun tam zıttı olan) *libera res publica*'nın" Augustus tarafından restore edilmesinin "insanları yanıltmak için aptalca bir çaba değil, hukuken bakıldığında gerçeğin ta kendisi" olduğunu söyleyebilmiştir (*PRL* 87-8). Yine Schulz'a göre, "Roma devleti *Principate* döneminde özgür bir komünal yapıydı, zira *Principate*, bir *Dominate* değildi" (*PRL* 141); fakat bu iddiayı desteklemek için Schulz Pliny'nin *Panegyricus*'undan (141 n.2) ayrıksı pasajlar alıntıladığında "Pliny'nin mektuplarında Trajan'a sadece *dominus* şeklinde seslendiğini" belirtir ki bu terim *Panegyricus*'ta kullanılmaktan "titizlikle imtina edilmiştir". Ayrıca cf. Shulz'un "hukuki ayrımlardan anlamayan birisi Romalıları asla anlayamaz; Romalıların ne kadar samimi olsa da, hukuktaki anlamlarıyla sınırlı olan iddiaları, bu kişilere sahte bir ikiyüzlülük gibi gözükmüş olmalıdır" ifadesi (*PRL* 144). Her ne kadar eski bir hukukçu olsam da, Schulz'un görüşlerine herhangi bir yakınlık duymuyorum.

866 Latin Batı'da monarşik düşüncenin daha sonraki gelişimini incelemek isteyenler için çok geniş bir literatür bulunmaktadır. A. J. Carlyle, *A History of Medieval Political Theory in the West* I[2] (1927) hâlâ yararlı bir bilgi madenidir. Erken Orta Çağı ele alan yakın tarihli, kısa ama yararlı bir kitap için bkz. Walter Ullman, *A History of Political Thought in the Middle Ages* (Pelican Hist. of Pol. Thought, Cilt 2, 1965, genişletilmiş baskı 1970).

867 Aynısı, Brunt'ın da işaret ettiği gibi, "Tabula Hebana" için de geçerliydi (E/J[2] 94a). Kendisinden bir *rogatio* olarak söz etse (14. satır vb.) bir *senatus consulum* biçimi de verilebilir.

868 Cf. Inst. J. I.ii.5; Ulpian, *Dig* I.iii.9. Pomponius da *Principate* kurumunu Senato'nun her şeyle gerektiği gibi ilgilenmekte yaşadığı sıkıntılara atfeder (gerçekten mi yoksa alay ederek mi?): *Nam senatus non perinde omnes provincias probe gerere poterat* (*Dig*. I.ii.2.11).

869 Bu, birtakım son derece tartışmalı meseleleri gündeme getirir. Bkz. Jolowicz ve Nicholas, *HISRL*[3] 359-63; Zulueta, *Inst. of Gaius* II.20-3; Berger, *EDRL* 681.

870 Dio Cass. LIII.18.1'de tarihçinin aklında olan açık bir biçimde Latince "legibus solutus est" sözcükleridir. İmparatorların bu içi boş unvan dışında krallara atfedilebilecek her şeye sahip olduklarını da ekler.

871 Dio Cass. LXVIII.2.1 herhangi bir *lex*'ten söz etme zahmetine girmez.

872 Yunan Doğu'da hipodromların, genellikle fark edildiğinden daha geç bir tarihte ortaya çıkışı için bkz. Cameron, *CF* 207-13.

873 Elbette, Baynes'in halk tarafından "seçilmekten" değil, sadece onların tezahüratlarına sunulmaktan bahsettiğinin altını çizmeliyiz. Bununla birlikte, "halk"tan söz eder – bu, "halkın" belirli bir vesileyle, muhtemelen Arena'da bir araya gelmiş olan önemsiz bir kesimi için kullanılması pek de uygun olamayan bir terimdir. (Bir yirminci yüzyıl piyasa araştırmacısı bunları "halk arasından tesadüfi bir örneklem" olarak adlandırmayı bile tatmin edici bulmayacaktır.)

874 Amm. Marc. XVI.xii.64; XX.iv.14-14; XXV.v.1-6; XXVI.i-ii; XXVII.vi.10-16; XXX.x.4-5; cf. XV.viii.1-18; ayrıca v.15-16; XXVI.vi.12-18; vii. 17'ye atıfta bulunmak yeterli olacaktır.

875 "Sententiam militum secuta patrum consulta." Cf. bir senatörlük kararının "*oratio principis*'i" uysalca takip ettiği XI.25.1.

876 R. Syme, *Emperors and Biography* (1971) 242-3, bu çağrının bir kurgu olduğunu düşünür.

877 En makul değerlendirme Bury, *HLRE*[2] II.16-18'miş gibi gözüküyor. Jones, *LRE* I.267-8 esas itibariyle bunu takip eder. Ayrıca bkz. Stein, *HBE* II.219-20; A. A. Vasiliev, *Justin the First* (Cambridge, Mass., 1950) 68-82. Konstantinopolis'teki Senato'nun gücü muhtemelen yedinci yüzyıl itibariyle, Heraclonas ve Martina'nın 641'de tahttan indirilmelerinin gösterdiği gibi canlanmaya başlamıştı (bkz. Ostrogorsky, *HBS*[2] 114-15); fakat bu tarih, hemen hemen bu kitabın sınırlarında yer alıyor. Burada, Corippus'un konuyla ilgili şiirinde (II.165-277) tasvir edildiği şekliyle (yukarıda ana metinde ve aşağıda n.79'un başlarında daha uzun değinilmiştir), 560'lar gibi erken bir tarihte senatörlerin II. Justin'in tahta çıkışında oynadıkları role yapılan vurgudan söz etmeye değer: Bkz. Averil Cameron'un edisyonundaki mükemmel yorumlar ve modern literatüre verdiği eksiksiz referanslar (aşağıda n.79) 165-70.

878 Bkz. örneğin, Jolowicz ve Nicholas, *HISRL*[3] 341-4. De Martino'nun *Principate*'nin vârisi olmak üzerine yazdığı bölümde çok sayıda yararlı malzeme bulunmaktadır: *SCR*[2] IV.i.403-31.

879 Cf. Tac., *Hist.* II.55 (Vitellius).

880 Cf. βασιλεία'nın, tüm makamların en yücesi olsa bile yasalara tabi olduğu Liban., *Orat*. XXV.47 ve diğer pasajlar.

881 İmparatorların kendilerini yasalara tabi kıldıklarına (ya kılmak zorunda olduklarına) ilişkin beylik görüşlere verilebilecek çok sayıda başka örnek arasında bkz. 398'de kaleme alınmış bir methiyeden Claudian, *De IV Cons. Honor. Aug.* 296-302, bu methiye için bkz. Cameron, *Claudian* 380 ff.

882 İmparatorluk iradesine itaatsizlik göstermeyi *sacrilegium* olarak damgalayan diğer imparatorluk nizamnameleri arasında bkz. *CTh* VI.v.2 (= *CJ* XII.vii.1); xxiv.4 (= *CJ* XII.xvii.1); VII.iv.30 (= *CJ* XII.xxxvii.13) ve Jones tarafından verilen diğer örnekler, *LRE* III.60 n.1.

883 Buradan hareketle bkz. Robert Browning, *Justinian and Theodora* (1971) 69: Theodora'nın olağanüstü hikâyesine dair, Bizans uzmanı olmayanlar için bildiğim en iyi giriş olan bir pasajın (65-9) bir bölümü. Fakat Gibbon, *DFRE* IV.212ff.'de, özellikle ne n.26'da zirvesindedir. [Ayrıca bkz. Alan Cameron, "The house of Anastasius", *GRBS* 19 (1978), s.271, *CJ* V.iv.23 ile ilgili ilginç bir tespitte bulunur ve "her hukuki ayrıntılın nasıl Justinian ile Theodora'nın açmazı için kesilip biçildiğini" vurgulayan David Daube'a ait bir makaleye atıfta bulunur (n.30'da).]

884 *Dig.* I.iii.31; XXXII.23; *Inst. J.* II.xvii.8; *CJ* VI.xxiii.23. Bunların tümü evlilik ya da vasiyetle ilgili yasalar bağlamındadır.

885 Cf. aynı makalenin diğer bölümleri: NH 14, 323 = *RE* 62, 80. C. H. V. Sutherland'ın, "The intelligibility of Roman Imperial coin types" *JRS* 49 (1959) 46-55'de Jones'a verdiği yanıttan etkilenmedim, bunun için bkz. M. H. Crawford, Jones, *RE* 81 içinde (ilk paragraf).

886 Ephesuslu John, *HE* III.14; bkz. *The Third Part of the Eccl. Hist. of John, Bishop of Ephesus,* (Süryaniceden İngilizceye çeviren R. Payne Smith, 1860) 192 ve aynı eserin Latince tercümesi *Ioannis ephesini Hist. Eccles., Pars Tertia = Corp. Script. Christ. Orient., Ser. Syri* 55, der. E. W. Brooks (Louvain, 1936, yeniden baskı 1952) 104.

887 Antik Yunan'da kullanılan telli bir çalgı. —*çev*.
888 P. M. Bruun, *The Imperial Coinage* (der. C. H. V. Sutherland ve R. A. G. Carson) *VII*, *Constantine and Licinius A. D. 313-337* (1966) 33 n.3.
889 Bkz. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection* II.i, Philip Grierson (Washington D. C., 1968) 95. Sikkeler A. R. Bellinger tarafından aynı *Catalogue* I (1966) Levha XLIX. N.1-8b (bkz. s.198-200) ve Levha LX n.2-7.4'de (bkz. s.266-9) resmedilmiştir. Antikitede hükümdarların sikkeleri kendi isim ve/veya portreleriyle damgalamaktaki menfaatlerine ilişkin kanıt sunan pek çok edebî kaynak arasında bkz. Procop., *Bell*. VII (= *Goth.* III).xxxiii.5-6. Belki de Nikiulu John'un *Chronicle*'ında yer alan (cxvi.3) daha ziyade komik bir pasajdan da söz edip geçmeliyim (bkz. VIII.iii. n.32). Burada, İmparator Heraclius'un 641 yılındaki ölümünün altın sikkeleri üç imparatorun, kendisinin ve iki oğlunun resimleriyle damgalamasından ve böylece "Roma İmparatorluğu'nun adına" yer bırakmamasından kaynaklandığı; Heraclius'un ölümünden sonra üç resmin kaldırıldığı rivayet edilmiştir. Bunu saçma ve anlaşılmaz buluyorum: Aslında "Roma İmparatorluğu'nun adı" Roma sikkelerinde yer alamaz, fakat sikkenin bir tarafı tamamıyla kullanılmış olsa bile diğer tarafında bunu yazmak için yeterince boşluk kalacaktır.
890 Bkz. N. J. E. Austin, "A usurper's claim to legitimacy: Procopius in A.D. 365/6", *Riv. stor. dell' Ant.* 2 (1972) 187-94, s.193, tüm gerekli referanslar birlikte.
891 Burada dört başı mamur bir kaynakça veremiyorum. Konuya henüz aşina olmayanlar bir şaheserle başlayabilirler: A. D. Nock'ın "Religious developments from the close of the Republic to the death of Nero" başlıklı bölümü, *CAH* X (1934) 465-511, özellikle 481-503. İmparatorluk kültü elbette Yunan ve Roma dini üzerine yazılmış standart çalışmalarda ele alınmıştır, örneğin bkz. Kurt Latte, *Römische Religionsgeschichte* (Münih, 1960) 312-26; M. P. Nilsson, *Gesch. der griech. Religion* II^{2} (Münih, 1961) 384-95 ve bu kültün Yunan temellerine ilişkin 132-85. L. Cerfaux ve J. Tondriau, *Le culte des souverains dans la civilisation gréco-romaine* (Tournai, 1957) künyeli çalışmada çok sayıda malzeme bulunmaktadır. En yakın tarihli çalışmaysa, *Le culte des souverains dans l'Empire romain* = *Entretiens sur l'antiquité classique* 19, Foundation Hardt (Vandoevres/Cenevre, 1973); cf. T. D. Barnes'ın *AJP* 96 (1975) 443-5'teki değerlendirmesi.
892 Burası "ailelerin" bu amaçla ne kadar genişlediklerini belirlemek için hoş bir yer olabilir. Bkz. örneğin Germanicus'un ihtiyatlı buyruğu, *SP* II no.211, 31-42. satırlar.
893 Christian Habicht, *Entetiens Hardt* 19 (1973) 33 (yukarıda n.59'un sonuna bkz.)
894 Bir Yunanlı yazarın sırala tanrılara ve imparatorlara yakarışlardan söz ederken az da olsa farklı bir terminoloji kullanması mümkün olsa bile, bu farkı doğru düzgün ortaya koyan herhangi bir metne rastlamadım: Örneğin Ael. Arist. XIX (*Ep. de Smyrn*) 5, tanrılara edilen dualar için εὐχόμεθα ve θειότατοι ἄρχοντες'e yönelik ricalar için δεόμεθα sözcüklerini kullanır; fakat sonra birden "hem insanlardan hem de tanrılardan" istenen şeyler için δεῖσθαι'yi kullanmaya başlar.
895 Tac., *Hist.* IV.81, cf.82; Suet., *Vesp*. 7.2-3; Dio Cass. LXVI.8.1.
896 Cf. Nock, DJ, 118 n.28 = *ERAW* II.838 n.28: "Sarapis mucizeleri İskenderiye'de yaygındı".
897 Lucian, *Philops.* 11'de (muhtemelen 160'ların sonlarında kaleme alınmıştır) mucizevi bir şekilde sağlığına kavuşan hasta adam döşeğini alır ve sırtına yükleyip götürür: Bu bize Mk. II.3-12 = Mt.

IX.2-7 = Lk. V. 18-25 (Celile) ve Yuh. V.2-16'daki (Kudüs) İsa'nın mucizelerini hatırlatır; her bir örnekte iyileştirilen adam κράβαττος/κλίνη/κλινίδιον'uyla birlikte gider.

898 Dikkatinizi Dio Cass. LV.10.9'a çekmek isterim. Dio, Campania bölgesindeki Neapolis'te MÖ (ya da MS) 2 yılında Augustus'un onuruna düzenlenen ve her dört yılda bir tekrarlanan "Oyunların" (ἀγὼν ἱερός: Strabo V.iv.7, s.246) kâğıt üstünde bir depremin ardından şehrin Augustus tarafından yeniden inşası için minnettarlık göstergesi olduğunu; fakat aslında "bir biçimde Yunan âdetlerine öykünmek" amacını taşıdıklarını söyler. Dramatik yarışlar söz konusudur: Suet., *Claud.* 11.2 İmparator Claudius'un burada bir oyun tertiplediğini kaydeder. Augustus'un son eylemlerinden biri Oyunlara başkanlık etmektir (Dio Cass. LVI.29.2 vell. Pat. II.123.1; Suet., *Aug*. 98.5). Ἰταλικὰ Ῥωμαῖα Σεβαστὰ ἰσολύμπια olarak bilinen bu oyunlar meşhurdu ve görünen o ki bu tür âdetlerin Batı'da yayılmasında büyük etkileri olmuştu: Bkz. G. Wissowa, *Religion u. Kultus der Römer*[2] (Münih, 1912) 341-2 n.10, 465 n.1; R. M. Geer, "The Greek games at Naples", *TAPA* 66 (1935) 208-21 (kuruluş tarihinin MS 2 olduğunu savunur) Burada genellikle gözardı edilen çok yararlı bir kitap bölümünden de söz etmek istiyorum: "Provincial assemblies in the western provinces of the Roman Empire", Larsen, *RGGRH* içinde, 126-44.

899 Referansların bulunabileceği W. Ensslin, *CAH* XII.358-9'a atıfta bulunmak yeterli olacaktır. Belki de Diocletian ve Maximian'a "Diis genitis et deorum creatoribus dd. nn." şeklinde hitap edilen *ILS* 629'dan da söz etmeliyim. Latince yazıtlar ve şehir sikkelerinin üzerlerindeki yazılar, elbette zaman zaman imparatorları doğrudan "deus" biçiminde adlandırır: Bazı erken tarihli örnekler için bkz. örneğin E/J[2] 106 (= *ILS* 9495), 107 (Stobi'nin Roma *municipium*'u), 107a (Tarraco isimli Roma *colonia*'sına ait bir sikke).

900 Bu bölümü tamamladıktan sonra Ketih Hopkins'in, *Conquerors and Slaves* (1978) kitabındaki canlı ve kolay okunur bölümü görme fırsatım oldu: "Divine Emperors or the symbolic unity of the Roman Empire" (ss.197-242). Bu metin, yeterince bilgi dolu değildir ve pek çok hata ve yanlış yorumla maluldür. Hopkins ana metinde dile getirdiğim görüşe karşı çıkar (s.227): Millar'ın makalesine (ICP) atıfta bulunur, fakat onu reddedebilecek kadar yetkin değildir. Aynı sayfada Tertullian, *Apol.* 10.1'i de alıntılar ve böylece kendi savunduğu tezin çökertilmesine yardımcı olur; zira Tertullian'ın sözünü ettiği suçlama doğrudan "imparatorluk tapımı" ile ilgili değildir: Romalılar Hristiyanlara "tanrılara *tapmıyorsunuz*; imparatorlar için *kurban* vermiyorsunuz" derken resmedilir. Dolayısıyla Hopkins'in bir sonraki cümlesi *non sequitur*, yani konuyla alakasızdır. Ve Yunan tarihine aşina olmaması, her zaman "yönetici-kültü" çerçevesinde düşünerek ve hayırseverler kültünü unutarak "imparatorluk tapımını" bulanık resmetmesine neden olmuştur. "Augustus'un ve hemen ardından gelen haleflerinin ... kendi onurlarına tapınak ve rahiplikler kurulmasına izin vermeleri; fakat *sadece* kabul edilen bir ilahla, genellikle de Roma ile ilişkili olarak bunu yapmaları" ifadesi (ibid.203-4) ciddi bir yanlış yorumda bulunduğunu ve taşra düzeyindeki sınırlı sayıda kültü şehirlerin ve diğer toplulukların kültleriyle karıştırdığını gösterir. Ve bkz. T. D. Barnes, *AJP* 96 (1975) 443-5.

901 "Jupiter": Mart. IV.8.12; IX.86.8;91.6. "Our Thunderer": VI.10.9; VII.56.4; cf. IX.39.1; 86.7. Statius'takii pasaj *Silv.* IV.3.128-9'dur. Statius ve Domitian için bkz. Kenneth Scott, "Statius'

adulation of Domitian", *AJP* 54 (1933) 247-59. Domitian'ın şairler tarafından yüceltilmesi için bkz. Frans Sauter, *Der römische Kaiserkult bei Martial u. Statius* (= *Tübinger Beitr. Zur Altertumswiss.* 21, Stuttgart/Berlin, 1934). Martial'ın, ölümünden sonra Domitian'a karşı takındığı çok farklı tutum için, bkz. örneğin Mart. X.72 (özellikle 3, 8).

902 Suet., *Dom.* 13.2; Dio Cass. LXVII.4.7; 13.4; cf. Mart. V.8.1; IX.66.3, vb.

903 Dio Chrysostom'un krallık (ve tiranlık) ile ilgili nutukları için bkz. yukarıda n.17. Bunlar arasında en ilginçleri I ve III'tür. Şu anki amaçlarım açısından, bkz. örneğin I.36; LXII.1 ve III.50 ff. Burada Dio mevcut durumdan duyduğu memnuniyeti "mutlu ve ilahi" sözcükleriyle dile getirir (özellikle §§ 61, 85-9. 111, 133 vb.).

904 I. A. Richmond, *Archeology and the After-Life in Pagan and Christian Imagery*, a Riddel Memorial Lecture at the University of Durham (Oxford, 1950) 16-17. Beneventum Kemeri'ne ilişkin mükemmel fotoğraflara ve kaynakçaya sahip olan en yakın tarihli yayın için bkz. F. J. Hassel, *Der Trajansbogen in Benevent: ein Bauwerk des römischen Senates* (Mainz, 1966): Bkz. özellikle Tafeln 14-15. Hassel'in, özellikle de Kemer'in tamamlanma tarihiyle ilgili olarak ulaştığı sonuçlar, F. A. Lepper tarafından *JRS* 59 (1969) 250-61'de yayımlanan uzun bir eleştiride tartışılmıştır. Kemer'deki ikonografiyi ele alan pek çok başka çalışma arasında bkz. Jean Beaujeu, *La religion romaine à l'apogée de l'Empire, I. La politique religiuse des Antonins 96-192* (Paris, 1955) 71-80 (özellikle 73-6), 362, 431-7 (özellikle 432). Bazı meşakkatli sorunlar gündeme gelir. Örneğin Trajan ve Jüpiter arasındaki sahne bir *adventus* olarak mı yorumlanmalıdır, yoksa bir *profectio* olarak mı? İlk durumda yıldırımın el değiştirmesi (eğer olan buysa) genel bir güç devridir; ikincisindeyse yıldırım belki dış "barbarlar" üzerindeki askerî iktidardan başka herhangi bir şeyi sembolize etmiyor olabilir.

905 Sikkeler, özellikle de üçüncü yüzyılda, sık sık bir Tanrı'yı, yaygın olaraksa Jüpiter'i, elinde dünya üzerindeki iktidarının bir sembolü olan bir küre tutarken resmeder: Bkz. W. Ensslin, *CAH* XII.360-1 ve referansları.

906 J. Rufus Fears, *Princeps a diis electus: The Divine Election of the Emperor as a Political Concept at Rome* (= *Papers and Monographs of the American Academy in Rome* 26, 1977) başlıklı çalışmayı bu bölüm neredeyse tamamlandıktan sonra gördüm. Ana metinde dile getirdiğim görüşlerimi değiştirmedi. Peter Brunt'a daha sonra *JRS* 69 (1979) 168-75'te yayımlanan eleştirisinin taslağını gösterdiği için minnettarım. O da ikna olmamıştı.

907 Cf. Cassiod., *Var*. VIII.xiii.5. Burada Trajan bir hatibe "Sume dictationem si bonus fueroi pro re publica et me, si malus, pro re publica in me" der. Cassiodorus bunu "dictum illud celeberrimum Traiani" şeklinde adlandırır.

908 İngilizce yayımlanan, son derece vaatkâr bir başlık taşıyan bir çalışma için bkz. K. M. Setton, *Christian Attitude towards the Emperor in the Fourth Century* (= Columbia Univ. *Stud. in Hist., Economics and Public Law* 482, New York, 1941), fakat çok düş kırıcıdır: Bkz. örneğin N. H. Baynes tarafından *JRS* 34 (1944) 135-40'ta yayımlanan (bir kısmı *BSOE*348-56'da yeniden basılmıştır) eleştiri. Özellikle, Baynes'in de belirttiği gibi, Setton "Eusebius'u son derece rezilce ele alır"(ibid. 139).

909 Burada bir kaynakça veremiyorum. Sadece Barton, *SRHJ*[2] I.63-6, özellikle 91-3 (“Antimonarchical trends”) ve notları ile Rolan de Vaux, *Ancient ISrael*, *Its Life and Institutions* (İngilizceye çeviren John McHugh, 1961) 94-114 (özellikle 98-9) ve kaynakçası, 525-7’ye atıfta bulunacağım.

910 Constantine’in Aelafius’a yazdığı mektup, özellikle ilginç bir belgedir ve Optatus, Ek III, yayına hazırlayan C. Zwisa (*CSEL* 26, 1893), yeniden yayına hazırlayan C. H. Tüner, *Eccles. Occid. Monumenta Iuris Antiq.* I.ii.1 (1913) 376-8’de muhafaza edilmiştir. Donatizm’in kökenlerine ilişkin kaynakların takdire şayan bir derlemesi için bkz. *UED*[2] = *Urkunden zur Entstehungsgesch. des Donatismus*[2] (= *Kleine Texte für Volesungen u. Übungen* 122), der. Hans von Soden, ikinci edisyon Hans von Campenhausen (Berlin, 1950). Pek çok İngilizce tercüme mevcuttur, örneğin bkz. J. Stevenson, *A New Eusebius* (1957) 318-20, no.273 ve P. R. Coleman-Norton, *Roman State and Christian Church* I (1966) 54-6, no.19. Bkz. A. H. M. Jones, *Constantine and the Conversion of Europe* (1948) 110-11. Burada Jones, ana metinde bir bölümünü alıntıladığım pasajı “Constantine’in bütün bir din politikasının anahtarı” olarak adlandırır.

911 En azından Euseb., *Triakont*. I.6; II.4, 6; V.4; VI.1-2; VII.12; X.6, 7; XI.1; XVI.4-6’yı okuyun. En önemli pasajlar muhtemelen I.6 *fin*.; III.6; X.7’dir. *Triakontaētērikos* meselesiyle ilgili İngilizcedeki en yararlı eser Baynes, *BSOE* 48, 168-72’dir. Ve ayrıca bkz. V.iii’ün son paragrafı ve 62-63. dipnotları. Yukarıdaki ana metinde sadece Eusebius’a odaklandım ve son zamanlarda onun görüşlerini etkilediği ya da en azından onunla benzerlikler sergilediği ileri sürülen dördüncü yüzyıl başlarına ait diğer malzemeyi toplamaya çalışmadım. Örneğin Athan., *Contra Gentes* 38.2-4; 43.3-4’de yer alan (muhtemelen 318 gibi erken bir tarihte kaleme alınmıştır) monarşinin bu dünyadaki varlığının ve zorunluluğunun evrensel uyum getirdiği (zira “birden fazlanın yönetimi”, “hiç kimsenin yönetimi” anlamına gelecektir) argümanı, tek Tanrı için de kullanılmıştır ve tam tersi.

912 *Deo auctore* nizamnamesi *Digest*’in standart edisyonunda (= *Corpus Iuris Civilis* I.ii.8-9), *Omnium* ve *Tanta* adlarıyla bilinen nizamnamelerle birlikte basılmıştır. Tümü C. H. Munro tarafından düzgün bir şekilde tercüme edilmiştir: *The Digest of Justinian* I (1904) xiii ff. Benim versiyonum kısa bir süre sonra Alan Watson tarafından yayına hazırlanan ve yakında Harvard University Press tarafından yayımlanacak tüm *Digest*’in İngilizce tercümesinde yer alacak. *Corpus Iuris Civilis* üzerine yapılan çalışmalar Tony Honoré’nin *Tribonian* isimli kitabının 1978’de yayımlanmasıyla bariz bir biçimde ilerlemiştir.

913 Flavius Cresconius Corippus, *In laudem Iustini Augusti minoris*, yayına hazırlayan Averil Cameron (1976). Yorumlar Roma *Principate*’si ve Geç İmparatorluk’la ilgilenen herkesin ilgisini çekecek çok sayıda materyal içermektedir. Burada konuyla ilgili bazı başka metinlerden sadece kısaca söz edebilirim: (1) Agapetus’un *Ekthesis*’i (*Exposito capitum admonitoriorum*, *MPG* LXXXVI.1164-85). Bunun için bkz. Patrick Henry, “A mirror of Justinian: The *Ekthesis* of Agapetus Diaconus”, *GRBS* 8 (1967) 281-308 ve kısaca Dvornik, *ECBPP* II (1966) 712-15; Ernest Baker’a ait İngilizce tercümede özetleri bulunabilir: *Social and Political Thought in Byzantium fro Justinian I to the Last Palaeologus* (1975) 54-63 ve (2) isimsiz eser, Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης (*De scientia politica*), yayına hazırlayan A. Mai, *Scriptorum veterum nova collectio* II (Roma, 1827) 590-609 (yeni bir parça ile yayına hazırlayan C. Behr, “A new fragment of Cicero’s *De*

republica", *AJP* 95 [1974] 141-9) ve İngilizce bir özet için bkz. Barker, op. cit. 63-75: bu çalışma (a) Photius, *Bibl.* 37, *MPG* CIII.69'da bahsi geçen Περὶ πολιτείας (ya da Περὶ πολιτικῆς) isimli ve/veya (b) Patrici Peter'e ait, Suidas Lexicon, s.v. Πέτρος ὁ ῥήτωρ, ὁ καὶ Μάγιστρος'da (yayına hazırlayan A. Adler, IV [1935] 117) sözü edilen Περὶ πολιτικῆς καταστάσεως başlıklı kayıp inceleme olabilir de olmayabilir de: Bkz. V. Valdenberg, "Les idées politiques dans les fragments attribués à Pierre le Patrice", *Byzantion* 2 (1925) 55-76 (Valdenberg, isimsiz eseri, muhtemelen herhangi bir gerekçe olmadan Peter'e atfederken Mai'yi takip eder) ve kısaca Dvornik, *ECBPP* II.706-11. Yalnızca altıncı yüzyılın ortalarından hemen önce John Philoponus tarafından yazılan, *De opific. mundi* VI.16 (s.263, yayına hazırlayan W. Reichardt, Leipzig, 1897) isimli bir eserin bir benzerini bulabilmeyi dilerdim: Bu çok kısa pasaj (keşfedebildiğim kadarıyla) Geç İmparatorluk dönemi Hristiyan yazarlarından kalan literatürde, krallığa yönelik alışıldık aşırı yüceltmeleri reddetmesi ve kralı köken itibariyle açık bir şekilde bir insan, bir φυσικόν değil de yalnızca bir θέσει olarak görmesi nedeniyle eşsizdir. 498'den sonraki yirmi yıl içinde yazan pagan tarihçi Zosimus'ta (bkz. özellikle François Paschoud'un I-II. Kitapların Budé edisyonuna Giriş, s.XII-XX [özellikle XVII], 132-3 n.13), kuşkusuz Augustus'tan başlayarak *Principate* –ona göre elbette mutlak bir monarşiydi– bir yönetim biçimi olarak açıkça kınanmıştır (I.v.2-4); özellikle otoritesinin ölçüsüz karakterine itiraz eder (ἄλογος ἐξουσία, § 3 fin.). "Sizi başka herhangi bir İlkçağ yazarında kendinde bir anayasal biçim olarak monarşiyi bu kadar güçlü bir şekilde mahkûm eden bir başka metin bulmaya davet ediyorum" der Lellia Cracco Ruggini, "The Ecclesiastical Historians and the Pagan Historiography: Providence and Miracles", *Anthenaeum* n.s.55 (1977) 107-26, özellikle 118-24, s.120'de. Zos. I.v.2-4'e ilişkin gördüğüm en iyi değerlendirme Fr. Paschoud'a aittir: "La digression antimonarchique du préambule de l'*Histoire nouvelle*", *Cinq éetudessur Zosime* (Paris, 1975) 1-23. Zosimus üzerine yapılmış en iyi çalışma da Paschoud tarafından kaleme alınmıştır: "Zosimus (8)", *RE*^{2} X.A (1972) 795-841 ve yukarıda atıfta bulunulan Budé edisyonunun birinci cildine yazdığı Giriş.

914 Erken kilise kaynaklarını inceleyen eserler. *–çev*.

915 Bkz. Cameron, op. cit. (yukarıda n.79'da) 188.

916 Aşağıda, kolaylık oldun diye, referanslarımı ekseriyetle 1978 ve 1979 yıllarında (son derece kapsamlı kaynakçalarla) yayımlanan ve sundukları çerçeveyi kabul edilebilir bulduğum iki güçlü makaleyle sınırlayacağım: Averil Cameron, "The Theotokos in sixth-century Constantinople", *JTS* ns.29 (1978) 79-108 ve "Images of authority: elites and icons in late sixth-century Byzantiumé, *Past & Present* 84 (August 1979) 3-35.

917 Virgin'in oynadığı rol bize MÖ beşinci yüzyılda Atina'daki Athena Promachos'u hatırlatabilir: Bkz. Cameron, art. cit. (1978) 103 n.4.

918 Bkz. Cameron, art. cit.(1978) 84, 96-103, 104 ve (1979) 11, 18 (& nn.70-3), 19-24, 32-5. Elbette "Bizans imparatoru her zaman dinî bir bağlamda görülmüştü"; fakat II. Justin'in hükümdarlığının "emperyal ideolojide bir dönüm noktası teşkil ettiği" ve en azından bu tarihten sonra "emperyal"i "dini"den ayırmanın genellikle güç olduğu savunulmuştur (ibid. [1979] 15 ve n.54).

919 Cameron, art. cit. (1978) 81-2, cf. 99-105, 108; ayrıca (1979) 4-5, 22-8, 30-1.

920 Bkz. Averil Cameron, art. cit. yukarıda n. 81 (1979) 15i ve n.53.

921 Averil Cameron, art. cit. (1978) 99 ve nn.2-3 (cf. 106-7), 108.

922 Aziz Agustine'in siyasi düşüncesi üzerine Norman H. Baynes tarafından kaleme alın (ve bir bütün olarak bana aşırı cömert gözüken) analizden alıntı yapıyorum, *The Political Ideas of St. Augusitne's De Civitate Dei* (= Historical Assocn. Pamphlet no.104, Londra, 1936) 9: "Tanrı'nın ilk niyetinde, insanı insan üzerinde hâkimiyet kursun diye yaratmamıştı: Bu Augustine için başlangıç noktasıdır. Fakat bu ilk niyet insanın günahı nedeniyle bozuldu: Tanrı karşısındaki durumu değiştiren buydu ve günaha karşılık zora dayalı yönetim hemen kendisine cezai ve sağaltıcı bir yer edindi. Günaha karşı bir tepki olarak dünyevi Devletin bile göreli bir meşruiyeti vardır; devlet kılıcı boş yere taşımaz. Nihayetinde Tanrı'nın yolları idrakimizin ötesindedir: İnsanlar için hak ettikleri yöneticileri seçer. Bu nedenle Neron gibi bir tiran, en kötü yönetici tipinin geleneksel örneği, ilahi Kader tarafından atanmıştır. Yöneticiler ilahi Kader tarafından seçildiklerinden, Mesih'in hizmetkârlarına Devletlerin en kötüsü ve en ahlaksızına bile hoşgörü göstermeleri söylenmiştir ve bunu bu dünyada birer hacıdan başka bir şey olmadıklarının ve gerçek evlerinin burası değil Cennet olduğunun farkına varırlarsa yapabilirler." (Bu pasaj Baynes, *BSOE* 295-6'da yeniden basılmıştır). Ne yazık ki Augustine'den, eğer Kader Hitleri gerçekten bir yönetici olarak seçtiyse, din alanı dışında, onun son derece acımasız emirlerine (örneğin Yahudilerin yok edilmesine) direnişin meşru gösterilebileceği bir noktanın var olup olmadığı konusunu açıklamasını isteyemiyoruz.

923 Bilebildiğim kadarıyla, monarşiye dair Helenistik kuramların bir unsuru olarak νόμος ἔöψυχος'a önem atfeden ilk araştırmacı, E. R. Goodenough'tır: "The political philosophy of Hellenistic kingship", *YCS* 1 1928) 55-102, özellikle 59-61. Diotogenes ve diğer birkaç Pisagorcu'nun krallık üzerine incelemelerinin Helenistik dönemin başlarında yazıldığına ilişkin görüşü pek çok başka araştırmacı tarafından da kabul edilmiştir: Örneğin Tarn; Francis Dvornik, *ECBPP*, *passim*, özellikle I.245-52 ve Holger Thesleff, *An Introduction to the Pythagorean Writings of the Hellenistic Period* (Åbo, 1961) 50 ff., özellikle 65-71. Fakat bu incelemelerin Stobaeus'un bunlardan yaptığı alıntılardan (muhtemelen beşinci yüzyıl başları) daha önce de var olduğuna ilişkin herhangi bir kesin kanıttan haberdar değilim: Bu konuyla üzerine "Diotogenes" için bkz. Stob., *Anthol*. IV.vii.61 (der. Hense, IV.263, 265). Diotogenes, Philo ve (ana metinde alıntılanan) Justinian dışında ana kaynaklar Musonius Rufus, fr. 8 Hense (ve Lutz: bkz. yukarıda II.vi & nn.28-9), *ap.* Stob., *Anthol*. IV.vii.67 (yayına hazırlayan Hense, IV.283); Plut., *Mor.* 780c; Themist.,i *Orat* V (*Ad Jovian*) 64b; XVI (*Charist*) 212d. Fritz Taeger, *Charisma* I (Stuttgart, 1957) 80 & n.114, 398-401; II (1960) 622-5 ve "Zur Gesch. der Spätkaiserzetlichen Herrscherauffassung", *Saeculum* 7 (1956) 182-95s. 189 ff. Diogonetes ve diğerleri için üçüncü yüzyıl ortaları gibi geç bir tarih verecektir; Louis Delatte, *Les Traités de la Royauté d'Ecphante, Diotogène et Sthénidas* (Liège, 1942) birinci ya da belki ikinci yüzyıl için güçlü argümanlar ileri sürer. (Delatte'nin ulaştığı sonuçların kullanışlı bir özeti için bkz. M. P. Charlesworth'un *CR* 63 [1949] 22-3'te yayımlanan eleştirisi.) νόμος ἔöψυχος nosyonunun siyasi düşüncede, *lex animata* gibi ancak Orta Çağlar'da önemli hale geldiği görüşü için bkz. Artur Steinwenter, "Nόμος ἔöψυχος: Zur Gesch. einer polit. Theorie", *Anz. Ak. Wien*, Phil.-hist. Klasse, 83 (1946) 250-68.

924 *Digest*'te bununla karşılaştırılabilir hiçbir şey yoktur. Örneği Marcian'ın *praetor* hukuyla ilgili ifadesiyle kıyaslayın: "Nam et ipsum ius honorarium viva vox est iuris civilis" (I.i.8).

925 Bkz. özellikle Millar, *ERW* 594-5 şu kabulle biter: "Üçüncü bir tarafın onu vaziyetten haberdar ettiği açıktır." Millar'ın anlatısında bazı hatalar ve atlamalar vardır: Örneğin imparatorluk görevlisi (muhtemelen *magister officiorum*) Philumenus'un Nikaea Konsili'nde oynadığı ve Ariusçu tarihçi Philostorgius'a ait (ancak bu yüzyılda keşfedilen) parça, *HE* I.9a sayesinde açığa çıkan (kuşkusuz son derece önemli) rolden söz etmez ve şöyle der: "Nikaea'da ... Arius'un yanı sıra Nikomedialı Eusebius, Nikaealı Theognis ve takipçileri de imparatorluk emriyle sürdün edilmişlerdi" (*ERW* 598); oysa sadece Philostorgius'un yazdıklarına değil (*HE* I.9, 9c, 10) fakat aynı zamanda Constantine'in Nikomedyalılara yazdığı mektuba (Gelas.,, *HE* III. Ek I.13 ff., özellikle 16 = Theod., *HE* I.xx.5 ff., özellikle 9), Theodoret'e (*HE* I.vii.15-16; viii 17-18), Sozomen'e, (*HE* I.xxi.3, cf. 5; III.xix.2) ve hatta Sokrates'e (*HE* I.ix, özellikle 4, viii.33-4'e karşı) bakıldığında, Eusebius ve Theognis'in sürgünlerinin daha sonra gerçekleştiği açıktır –muhtemelen Philostorgius'un belirttiği üzere üç ay sonra, *HE* I.10. Constantine'in üç piskoposu gerçekten de Nikaea Konsili'nden bir süre sonra, Konsil tarafından uygun bulunan itikadı resmen kabul ederek mahkûmiyetten kurtulacakları bir sürgüne göndermesi, bazı modern "ortodoks" kilise tarihçilerini doğal olarak rahatsız eden bir şeydir: Bkz. örneğin I. Ortiz de Urbina, *Hist. des Conciles Oecuméniques* /der. Gervais Dumeige), *Nicée et Constantinople* (Fransızca tercümesi, Paris, 1963) 118.

926 .Cf. Gibbon'un yerinde tespiti, "İskenderiyeli Cyril'in ismi tartışmalı hikâyede ünlüdür ve *aziz* unvanı fikirlerinin ve taraftarlarının sonunda baskın çıktığını göstermektedir" (*DFRE* V.107).

927 Klaus M. Girardet'ye ait, ancak bu bölüm tashihteyken okuma fırsatı bulduğum övgüye değer iki çalışma, benimkine çok yakın olduğunu düşündüğüm çok farklı bir görüş ortaya koyar: "Kaiser Konstantinus II. als 'Episcopus Episcoporum' und das Herrscherbild des kirchlichen Widerstandes", *Historia* 26 (1977) 95-128 ve özellikle *Kaisergericht und Bischofsgericht* (= *Antiquitas* I.21, Bonn, 1975).

928 Constantine bizzat, Nikomedyalılara yazdığı yukarıda n.90'da bahsi geçen mektupta, Nikaea'da içten bir şekilde herkes için ὁμόνια'yı sağlamaya amacı güttüğünü söyler (Gelas., *HE*, Ek I.13 = Theod., *HE* I.xx.5). Aynı anlama gelecek çok sayıda başka kanıt bulunmaktadır, örneğin Constantine'in Aelafius'a yazdığı 313-14 tarihli, yukarıda n.76'da bahsi geçen mektubun sonları; Domitius Celsus'a yazdığı 315-16 tarihli mektubun sonları (Optat., Ek. VII = UED[2] no.23) ve elbette Piskopos İskender ve Arius'a yazdığı yukarıda ana metinde sözünü ettiğim mektupta yer alan pek çok pasaj (Eusebç, *Vita Constant*. II.64-72).

929 Kaynak malzemeye aşina olmayanlar için Constantine'in Hristiyan kiliseleriyle ilişkilerine dair en iyi değerlendirme A. H. M. Jones'un Constantine üzerine yazdığı kitapta yer alır (bunun için bkz. yukarıda n.76). Norman H. Baynes'in 1930 Tarih Üzerine Raleigh Dersi, *Constantine the Great and the Christian Church* (1931) temel bir eserdir ve artık Henry Chadwick'in Önsöz yazdığı ikinci baskısı ulaşılabilmektedir (1972).

930 Bkz. B. Altaner, *Patrology* (1960, 1958 tarihli Almanca beşinci baskısından İngilizceye tercüme) 418; *ODCC*[1] 797, *s.v.* "St. Leo I", ikinci baskıda (1970) "elçileri Kadıköy Konsili'nde ilk sözü onun [Papa'nın] aldılar" şeklinde düzeltilmiştir (s.811). Cf. G. Bardy, *Histoire de l'Église*, der. A.

Fliche ve V. Martin, IV (Paris, 1948) 228 (“On décida enfin que Paschasinus de Lilibée présiderait le concile, ainsi que l’avait demandée le pape”) ve 229 n.1.

931 Latince metin *CSEL* XXXV.ii.715-16’da bulunabilir. Coleman-Norton, *RSCC* III.987-8, no.561’de İngilizce tercümesi mevcuttur.

932 Athanasius’un eserlerinin düzgün bir İngilizce tercümesi için bkz. Ossius’un mektubunun s.285-6’da bulunabileceği *NPNF*, 2. Seri, IV (1892), yayına hazırlayan Archibald Robertson.

933 Papa I. Gelasius’un İmparator I. Anastasius’a yazdığı 494 tarihli mektup, *Ep.* XII (bkz. özellikle § 2), yayına hazırlayan A. Thiel, *Epist. Roman Pontif. Genuin* I.1 (1867) 349-58’de ve aynı zamanda, yayına hazırlayan E. Schwartz, *Publizitsche Sammlungen zum Acacianischen Schisma = Abhandl.* der bayer. Akad. der Wiss., Philos.-hist. Abt., n.F. 1’da (Münih, 1934) yer alır. Bu ikincisinde *Ep.* XII no.8, s.19-20, s.20’dedir. Gelasius’un mektubunun pek çok modern araştırmacının inandığı ölçüde yeni bir kopuş olmadığına ilişkin bir görüş için bkz. F. Dvornik, “Pope Gelasiys and Emperor Anastasius I”, *Byz. Ztschr.* 44 (1951) 111-16. Cf. ayrıca Gaudemet, *EER* 498-506.

934 Lucifer için çok fazla vakit harcamaya gönülsüz olanlar II. Constantius’a yönelik saldırılarının yararlı bir özetini Setton, op. cit. (yukarıda n.74’te) 92-7 bulabilirler.

935 Bkz. T. D. Barnes, “Who were the nobility of the Roman Empire?”, *Phoenix* 28 (1974) 444-9. Gelzer’in (çok uzun bir süre egemen olan) *Principate* döneminde sadece Cumhuriyet konsüllerinin soyundan gelenlerin *nobiles* olarak adlandırıldıklarına ilişkin teorisi, nihayet H. Hill, “Nobilitas in the Imperial period”, *Historia* 18 (1969) 230-50’de çürütülmüştür.

936 Bunun için Dio Cass. LIV.26.3; Suet., *Aug.*41.1 1.200.000 HS rakamını verir.

937 Bilinen örnekler arasında Tac., *Ann.* II.37-38 (özellikle Augustus’un M. Hortensius Hortalus’a 1 milyon HS verdiği 37.2 ve Tiberius’un adamın dört oğlunun her birine 200.000 HS verdiği 38.8); I.75.5-7 (Tiberius Propertius Celer’e 1 milyon HS verir); XIII.34.2-3 (Neron M. Valerius Corvinus’a *yıllık* 500.000 HS emekli maaşı verir, *quibus paupertatem innoxian sustentaret* ve Aurelius Cotta ve Haterius Antoninus’a da rakamları belirlenmeyen emekli maaşları bağlar, *quamvis per luxum avitas opes dissipassent*); cf. XV.53.2 Ayrıca bkz. Vell. Pat. II.129.3; Suet., *Nero* 10.1 v*esp.* 17; Dio Cass. LVII.10.3-4; *Hist. Aug., Hadr.* 7.9. Caracalla’nın bile Junius Paulinus’a 1 milyon HS verdiği rivayet edilir: Dio Cass. LXXVII.11.1[2] (der. Boissevain III.384-5).

938 Bkz. yukarıda VI.iii’de atıfta bulunulan metinler. *Principate* için bkz. *ILS* 1317, üç yaşında bir merhum mezar taşında babası tarafından “eq(uiti) R(omano)” şeklinde adlandırılır ve *ILS* 1318’de oğlu için bir cenaze yazıtı hazırlayan baba kendisini “natus eques Romanus” diye tarif eder.

939 Bu konunun bütünü için bkz. Jones, *LRE* II.525-30. Hopkins’in (*SAS*, der. Finley, 105) “Constantine döneminde ... *equester* ve senatörlük tabakaları iç içe geçmiş”, “yeni bir geniş tabaka (*clarissimi*) oluşturmuştu” ifadesi, “oluşturmaya başlamıştı” şeklinde okunmalıdır. Üçüncü yüzyılda *equester*’lerin elinde olan bazı makamların artık senatörlük rütbesi taşıdığı, fakat ilk *equester* katmanının, yani *perfectissimus*’un en azından (dört üç bölündüğü: 384 tarihli *CJ* XII.xxiii.7) dördüncü yüzyılın son on ya da yirmi yılına dek son derece yaygın olmaya devam ettiği doğrudur. Ayrıntılar için bkz. Jones, *LRE* II.525-8 ve notları, özellikle III. 150 n.9 ve 151 n.12.

940 Bu tarih için bkz. Alan Cameron, “Rutilius Namatianus, St. Augusitne, and the date of the *De reditu*”, *JRS* 57 (1967) 31-9.

VII

İDEOLOJİK DÜZLEMDE SINIF MÜCADELESİ

(i)
Terör ve Propaganda

Bu bölümde sınıf mücadelesinin ideolojik düzlemde nasıl verildiğini açıklamayı amaçlıyorum. Mazlum sınıfların bakış açısının açıkça ifade edildiği örnekler için ne yazık ki gerçekten de çok az kanıt bulunmaktadır: Bunların bir kısmına aşağıda, v. alt bölümde bakacağız. Kanıtların doğası, neredeyse zamanımızın tümünü hâkim sınıfların (bu tabiri kullanabilirsem) ideolojik sınıf mücadelesine harcamayı kabullenmemizi gerektirir.

Yönetilenlerin boyun eğmek dışında hiçbir gerçek seçenekleri bulunmadığını vaaz etmekten başka bir şey yapmayan psikolojik propagandanın en basit biçimiyle pek az vakit kaybedeceğim. Uygulamada ne kadar etkili olmuş olursa olsun, sadece zor tehdidinden ibaret olan bu biçim, entelektüel açıdan pek de ilgi çekici değildir. Elbette bunun kölelere karşı kullanılması özellikle yaygındı. Romalı hukukçu Gaius Cassius, MS 61 yılında kölelerinden biri tarafından öldürülen Praefectus Urbi Pedanius Secundus'un 400 şehirli kölesinin geleneğe uygun olarak toplu infaz edilmesinin gerekip gerekmediğiyle ilgili tartışmalar sırasında, gergin senatörlere "bu alçaklığı terör dışında hiçbir şeyle dizginleyemeyeceksiniz," diyordu. İnfazlar, vahşi kadim kuralların – ki bu arada, Hristiyan İmparator Justinian'ın beş yüzyıl sonraki

yasalarında da varlığını sürdürmeye devam edeceklerdi[941] – gevşetilmesi için şiddetli gösteriler yapan Roma'nın sıradan halkının gayretli itirazlarına rağmen usulünce gerçekleştirildi (Tac., *Ann*. XIV.42-5). Pliny'nin mektuplarında da, ikinci yüzyılın ilk yıllarında sabık *praetor* Larcius Macedo'nun benzer şekilde öldürüldüğünü okuruz (*Ep*. III.xiv.1-5). Köleler hızlı bir şekilde idam edilmişlerdi. Pliny'nin yorumlarını, özellikle de (bir azatlının oğlu olan) Macedo'yu "zorba ve zalim bir efendi" olarak tasvir edişini alıntılamaya değer (§ 1). "Görüyorsunuz," der sinirli bir şekilde (§ 5), "kaç tehdide, aşağılamaya ve alaya maruz kaldığımızı. Hiçbir efendi anlayışlı ya da nazik olduğu için güvende olamaz, çünkü efendiler, köleler akli melekelerini kullandıkları için değil, kötü oldukları için telef olurlar" (*non iudicio ... sed scelere*). *Principate* dönemi yazınında köle sahiplerinin sürekli olarak kölelerinden korkarak yaşadıklarını gösteren başka göstergeler de vardır (bkz. örneğin Griffin, *Seneca*, 267, Sen., *De clem*. I.xxiv.1'den alıntı vs.). Efendilerin köleleri tarafından öldürülüp soyulacaklarına dair duydukları korkuya ilişkin rastladığım en geç tarihli edebî atıf, Aziz Augustine'in beşinci yüzyılın başlarındaki vaazlarından birinde yer alır (*Serm.* CXIII.4, *MPL* XXXVIII.650 içinde). Kuşkusuz köle isyanları, acımasız bir şekilde bastırılıyordu: Appian'dan (*BC* I.120), MÖ 73-71 tarihli büyük isyanın ardından, Spartaküs'ün yakalanan altı bin takipçisinin Roma'dan Capua'ya giden Via Appia üzerinde çarmıha gerildiğini öğreniriz. Bu tür bir kaderden kaçmak için isyankâr köleler ya ölümüne savaşır ya da birbirlerini öldürürlerdi.[942] Böylesi zalimliklerin Yunanlılara değil de Romalılara özgü olduğu şeklinde hayli haklı bir itiraz yükselmesi durumunda, Yunan coğrafyacı Strabo'nun, Romalılar tarafından yakalanıp çarmıha gerildikten sonra, çarmıhta zafer naraları atmaya devam eden İspanyalı Celtiberianları nasıl ele aldığının altını çizmeme izin verin: Strabo'ya göre bu, sadece budalalık ve

vahşiliklerinin (*aponia* ve *agriotēs*) bir başka kanıtıdır (III.iv.18, s. 165). Yine de, Strabo'nun zihninin bütünüyle Roma emperyalizmine duyduğu hayranlığın etkisinde olduğunu teslim etmeliyim (bkz. örneğin VI.iv.2 *fin*., s. 288; XVII.iii.24 *init*., s. 839). Az önce alıntıladığım pasaj aklımıza bir başkasını, MS 63'te Catilina'yı ölümüne takip eden devrimcilerin hakkını teslim ettiği kahramanlık ve azimlerini, sadece "pek çok yurttaşın zihinlerini ele geçiren, vebaya benzer bir hastalığa" dönüşen dikkafalılıklarının ve hem kendilerini hem de devleti yok etmeye yönelik ısrarlarının bir kanıtı olarak gören Sallust'a ait bir pasajı getirmektedir (*Cat*. 36.4-5).

Uygarlıklarının kurbanlarına –kölelere, hayvanlara ve fethedilen halklara– yönelik tümüyle soğukkanlı acımasızlıklarını, Romalılara kıyasla çok daha az dile getiren Yunanlılar, doğal olarak, gladyatör oyunları da dahil olmak üzere Romalı efendilerinin pek çok özelliğini benimsemişlerdi. Romalı General Lucullus'un bu tür oyunları geniş çaplı olarak oynattığı MÖ 70'ten başlayarak Yunan Doğu'da da gördüğümüz bu oyunlar, daha sonra masrafları karşılayabilen Yunanlı önde gelenler tarafından da düzenlenmeye başlamış ve çok popülerleşmişti.[943] Hatta kadın gladyatörler bile çıkmıştı ortaya. Louis Robert'in acı yorumu çok doğrudur: "La société grecque a été gangrenée par cette maladie venue de Rome. C'est un des succès de la romanisation du mond grec." {Yunan toplumu Roma'dan gelen bu hastalık nedeniyle kangren olmuştu. Bu, Yunan dünyasının romanizasyonunun büyük bir başarısıydı.} Mommsen de, "kanserli bir hastalık" diye tasvir ettiği bu "iğrenç eğlence"den benzer bir nefretle söz etmektedir.[944]

Pek çok farklı topluma ait binlerce yıllık kanıtların mevcut olduğu meselelerde, genellemelerde bulunmak ekseriyetle çok tehlikelidir; fakat en azından pek çok köleci toplumda kölelere yönelik acımasız muamelenin, çok büyük ihtimalle (sadece son çare olarak ve itaatkâr ve sadık kölelere verilen ödüllerle birlikte) bu kurumun varlığının

sürmesini ve amaçlarına en iyi şekilde hizmet etmesini sağlamayı amaçladığını söylemek doğru bir tespitmiş gibi görünüyor. Eski köle Frederick Douglass'ın, "Kölenizi dövün ve prangaya vurun, onu aç ve korkmuş halde tutun, o zaman efendisinin zincirini bir köpek gibi takip edecektir; fakat onu iyi besler ve giydirir, makul ölçülerde çalıştırır, fiziksel konforla çevrelerseniz özgürlük rüyaları içeri sızar. Ona *kötü* bir efendi verdiğinizde iyi bir efendi ister: Ona iyi bir efendi verirseniz *kendi* efendisi olmak ister," (bkz. Stampp, *PI* 89) tespitinde basit bir hakikatten fazlası yatmaktadır. Diğer yandan, yakın zamanda (kimilerinin makul bir şekilde ileri sürdüğü gibi bir miktar abartıyla) Amerika Eski Güneyi'nde bile köle sahiplerinin büyük oranda cezalar kadar özendirme ve ödüllere de dayandıkları iddia edilmiştir (Fogel ve Engerman, *TC* 41, 147-53, 239-42; cf. 228-32) –ve Amerikalı köle sahipleri, kölenin efendisinin isteklerine boyun eğmesini sağlamaya yönelik en önemli özendirici olduğu düşünülebilecek azat etme uygulamasına çok daha az başvurmuşlardır (ibid. 150-1). Genovese'nin (şaşırtıcı bir şekilde sayıları çok az olan) Amerikan köle isyanlarına ve diğer direniş biçimlerine ilişkin kanıtlara yönelik adil değerlendirmesi de, kölelerin belirli durumlarda kendilerini sömüren sisteme belirli bir derecede uyum sağlamaya nasıl ikna edildiklerini göstermiştir (*RJR* 587-660; özellikle 587-98, 613-21, 648-21). Ve tabii ki aile kurmalarına izin verilen köleler, böylece bir efendinin üzerlerinde kurabileceği en etkili denetim biçimine tabi hale gelirlerdi (bkz. yukarı III.iv, § II).

İdeolojik sınıf mücadelesinin daha sofistike bir biçimiyse hâkim sınıfların, sömürdükleri kişileri kendi mazlum konumlarını itiraz etmeden kabul etmeye ve hatta mümkünse bundan keyif almaya ikna etme çabalarından oluşuyordu. Aristo'nun bir öğrencisi olan Tarentumlu Aristoxenus'a göre, Pisagorcu okul, tıpkı yöneticilerin yönetim ilminde marifetli olmalarının yanı sıra insani, *philanthrōpoi*, olmalarının da gerekmesi gibi, ideal olarak

tebaalarının da sadece onlara itaat etmek değil ama aynı zamanda onları sevmek, yani *philarchontes* da olmak zorunda olduklarını vaaz eder.[945] Asla nadiren kullanıldığı söylenemeyecek bir başla ilginç sözcükse *philodespotos*, "efendi sevgisi"dir. Arkaik çağda aristokrat şair Theognis, "boş kafalı *dēmos*"u (halkın büyük bir çoğunluğunu) yeterince sert tekmelediğinizde, onları arzu edilir koşullara mahkûm edebileceğinize inanırdı (847-50. dizeler; cf. yukarıda V.i ve n.16). Roma döneminde Sparta'da bulunan bir Suriyeli kamu kölesine Philodespotos ismi bile verilebilmişti.[946] "Bir hâkim sınıf ideolojisinin asli işlevlerinden biri de kendisini, tabi sınıfları hegemonyasının adil olduğuna ikna edecek kadar esnek, geniş ve uzlaşmacı bir tutarlı dünya görüşü olarak sunmaktır."[947] Hâkim sınıflar genellikle bu amaca ulaşmada başarılı olmuştur. Rodney Hilton'un da belirttiği gibi, "Elimizde kanıt bulunduğu kadarıyla, Ortaçağ köylüleri arasında hâkim olan fikirler ekseriyetle, yöneticilerin toplumun çeşitli tabakalarının görevleri ve karakteristik günahları hakkında sayısız vaazla onlara aktardıkları kendi fikirleriymiş gibi gözükmektedir" (*EPLMA* 16). Söz ettiğim teknikleri onaylamayanlar bunlara "beyin yıkama" diyebilirler; bunları kullananlarsa haklı bir öfkeyle bu tür terimleri reddedecek ve topluma mütevazı bir kapasiteyle hizmet edenlerin ve toplumsal gerçekliğe ilişkin daha derin bir kavrayışa ulaşma fırsatı bulanların yürüttüğü bir aydınlanma sürecinden bahsetmeyi tercih edeceklerdir. Üniversitelerde ders veren bizim gibi insanlar da genellikle bu ikinciler gibi düşünürler; zira bir üniversite, bizimki gibi bir sınıflı toplumda, diğer pek çok şeyin yanı sıra hâkim sınıfın kendi ideolojisinin propagandasını yapmaya ve onu idame etmeye çalıştığı bir yerdir.

Üzerinde durduğumuz propaganda tipinin en yaygın biçimi, yoksulları aslında yönetmeye uygun olmadıklarını ve bunu kendilerinden "üstün" olanlara (Yunan beyefendilerinin kendilerini

adlandırmayı sevdikleri şekliyle “en iyi insanlar”a, *hoi beltistoi*), yani bu *iş* için eğitilmiş ve kendilerini bütünüyle buna vakfedecek kadar *boş zamana* sahip olanlara bırakmalarının daha iyi olacağına ikna etmeye çalışır. Antik Yunan dünyasında bu talep aslında bazen mülk sahibi sınıf adına son derece yüzsüzce dile getirilir.[948] Zaman zaman yönetmeye uygun kişiler çok daha küçük bir çevreyle sınırlıdır: Bu eğilime ilişkin iki çarpıcı örnek verilebilir. İlk olarak aristokratlar, yönetmeye ilişkin asli koşulun soylu bir ailede doğmak olduğu iddiasında bulunurlar (ki mülk sahibi olmak, kuşkusuz bunun mütemmim cüzüdür: bkz. II.iv ve n.5). Bu tür bir zihniyete dair bilhassa Theognis tarafından kayda geçirilmiş bazı örneklere sahibiz (bkz. yukarıda V.i). İkinci olarak, Yunan dünyasının büyük bir kısmında bir ya da daha fazla soylu ailenin *dynasteia*’sı tarafından yönetimin neredeyse tamamen ortadan kalkmasının ardından, herkesin başta Platon’dan aşina olduğu, yönetmenin gerekli felsefe eğitimini almış ve doğru türde entelektüel donanıma sahip kişilerin ayrıcalığı olması gerektiği iddiasıyla karşılaşmaya başlarız. Söylemeye gerek yok ki, fiiliyatta bu tür insanların hemen hepsi mülk sahibi sınıf mensuplarıdır. Platon kuşkusuz, modern hayranlarının pek çoğu gibi, kelimenin (çok iyi bildiği; cf. yukarıda II.iv) olağan anlamıyla oligarşiyi savunduğunu reddedecektir; fakat bu iddia sadece, siyasi iktidara erişimin *aslında bütün* mülk sahibi sınıfa açılmasını istemediği düşünüldüğünde doğrudur. (*Laws* V.742e; 743a-c’de önce, daha şartlı bir şekilde, bir insanın hem iyi hem de zengin olamayacağını söyler ve daha sonra açık bir şekilde olağanüstü bir servete sahip olan bir kişinin, olağanüstü bir biçimde iyi ve aynı zamanda da mutlu olamayacağını söyleyerek devam eder! Platon’un kendisi, tabii ki en zengin Atinalılardan biri değildir.) Aslında Platon’a kalsa, tüm siyasi iktidarı kendi görüşüne göre entelektüel açıdan yönetme vasfına sahip ve tam bir felsefe eğitimi almış kişilere teslim ederdi –ve bu tür kişiler zorunlu olarak

mülk sahibi sınıfa mensup olurlardı. Platon’a göre, yönetme sanatını ifa etmek için gerekli olan boş zamandan çalacak her tür çalışma, onun hâkim sınıfına mensup olmanın önünde bir engeldi: Bu hem *Devlet*’te resmedilen ideal devlet, hem *Yasalar*’da tasvir edilen “ikinci en iyi” devlet, hem de *Devlet Adamı*’ndaki (ya da *Politicus*) yönetim sanatına ilişkin çok daha kuramsal tartışma için geçerliydi.[949] El işinin, (Yunan beyefendilerinin açıkça varsaydığı gibi) “vücudu zayıflattığı” ve bundan dolayı da aklı da *zayıflattığı* fikri, Sokratesçi çevrelerde yaygın bir görüş olmuş olabilir: Xenophon, *Oceon*. IV.2’de çok açık bir biçimde dile getirilen bu fikrin Platon tarafından icat edildiğini düşünmemizi gerektirecek hiçbir şey yoktur. Fakat bu anlayış Platon’da yoğunlaşmış bir biçimde bulunur: Ona göre, el işi zihni bilfiil *yozlaştırabilir*. Bu, *Devlet*’te (VI.495c-6a) yer alan, “değersiz mütecaviz”lerin felsefeye (ve dolayısıyla Platon’un filozof beyefendilere ayırdığı yönetim gibi yüksek meselelere) burunlarını sokmaları durumunda ortaya çıkması muhtemel korkunç sonuçları anlattığı etkileyici bir pasajda çok açık bir biçimde karşımıza çıkar. Bu başından sonuna kadar nahoş olduğu gibi, aynı zamanda parlak bir hakaret metnidir de. Platon,

> ... birtakım mekanik zanaatlarda zekâsını kanıtlamış herhangi bir yoksul yaratığın, bunu cafcaflı sözcükleri gösterişçi bir şekilde dile getirmek için bir fırsat olarak görmesinin ve kıymetsiz mesleğinin zindanından kaçıp felsefenin mabedine sığınmasının üzücü olduğunu [düşünür]. Zira felsefe, şu anki haliyle bile, diğer mesleklerle karşılaştırıldığında, ruhları ağır hayatları tarafından, kuşkusuz en az yerleşik mesleklerinin vücutlarının şeklini bozduğu kadar, yamultulup sakatlanmış çok sayıda hilkat garibesini kendisine çekmeye yetecek yüksek bir itibara sahiptir. Tıpkı, eline bir miktar para geçtikten sonra, hemen zindandan çıkmış, hamamda bir güzel yıkanmış ve yoksul ve arkadaşsız bırakılmış efendisinin kızıyla evlenmeye hazır bir damat gibi giyinmiş kel kafalı küçük bir tamirci (*chalkeus phalakros kai smirkos*) gibidirler. Bu tür bir eşleşmenin sonucu, rezil piçlerden başka bir şey olabilir mi? Ve aynı şekilde, Felsefeyle kültürden yoksun insanlar arasındaki yanlış evlilikten ne tür fikir ve görüşler doğacaktır? Bilgeliğin gerçek çocukları değil; onlara verilebilecek tek doğru isim safsata olacaktır.

Demokrasinin baş düşmanlarından biri olan Platon’u, demokrasinin dayandığı türde insanlara karşı bu tiradı atmaya sevk

eden şey, Yunan demokrasisinin, özellikle de büyük oranda "kel kafalı küçük tamirciler"e ve benzerlerine dayandığı Atina'daki biçimiyle gelişimiydi. Fakat Platon, kendi dönemindeki siyasi sınıf mücadelesinin gerçekliklerinin de son derece farkındaydı: Her Yunan şehrinde, bir yanda yoksullar diğer yandan zenginler olmak üzere (cf. yukarıda II.iv) birbirine düşman (*polemia*) iki temel grup arasında temel bir bölünme olduğunu (*Republic*, IV. 422e-3a'da dile getirdiği üzere) gayet iyi biliyordu. *Devlet*'te ve *Yasalar*'da tasvir ettiği her iki devlet de, başka amaçların yanı sıra, bu temel bölünmüşlüğün üstesinden gelmek için tasarlanmıştı.

Platon'un tamircisine atfettiği fiziki kusurlar, insanın aklına kaçınılmaz olarak, Yunancada ya da muhtemelen herhangi bir başka dilde sahip olduğumuz, popüler "ajitatörlere" ilişkin en erken tablolardan birini getirir: Bu tablo, *İlyada*'nın İkinci Kitabı'nda, Truva'yı kuşatan Yunan ordusunun toplantısında Kral Agamemnon'a karşı çıkmaya cüret eden Thersites'e aittir (211-78. satırlar). Thersites eve yelken açıp Agamemnon ve soylu arkadaşlarını aşağı tabakaya ne kadar bağımlı olduklarını anlamaları için kendi başlarına bırakmaya taraftardır ve kralın ev sahibinden elde ettiği altın, bronz ve kadın cinsinden ganimetlerden aldığı büyük paya, abartılı bir şekilde dikkat çeker. Fakat Homeros, hiç de onun tarafını tutmaz; ordunun büyük bir kısmının (*hē plēthus*, 278. satır) onun bu baştan çıkarıcı konuşmasını onaylamadığını ve büyük Odysseus, altın asasıyla sırtına ve omuzlarına vurup onu sızlanarak yerine oturttuğunda herkesin alkış ve kahkahalara boğulduğunu anlatır (265-78. satırlar). Homeros, bu proto-demagogu dikkatli bir şekilde karikatürize etmiştir: Thersites'i yalnızca "efendilerine hakaret etme fırsatı bulduğunda, hiçbir zaman gerçekten boş ve küfürlü olan bayağı şakalar yapacak kadar kendini kaybetmeyen, aksine askerleri eğlendirmek için iyi hesaplanmış şakalar yapan zapt edilemez bir adam" olarak değil, fakat aynı zamanda, "Truva'ya gelmiş en çirkin adamdı; bir ayağı topaldı ve çarpık bacaklıydı;

yuvarlak omuzları nerdeyse göğsünün üstünde birleşirdi ve onların üzerinde birkaç kısa saça sahip yumurta şekilli bir kafa yükselirdi" diye tasvir eder (212-19. satırların Rieu tercümesini kullandım). Homeros'un şiirlerinin hitap ettiği aristokratik toplumun Odysseus'un Thersites'e yönelik zalimce davranışını tamamen doğru ve münasip bulacağını ve büyük bir adamın temel özelliği olarak göreceğini de ekleyebilirim. *İlyada*'nın aynı kitabının daha önceki bir yerinde (II. 188-206) aynı kahramanın, kendi başına hareket etmeye kalkışan sıradan insanlara ("*dēmos* insanlarına") yönelik şiddet ve hakaretlerinin aksine, şeflere ve önde gelen insanlara nazik bir şekilde davrandığını görürüz: Sıradan insanları sopayla döver, onlara hakaret eder ve çenelerini kapatıp üstlerine boyun eğmelerini nasihat ederdi. Homeros'un ona yaptırdığı konuşma, ünlü, "Çok sayıda şefin olması iyi bir şey değildir, tek bir efendi, tek bir hükümdar olmalı" sözleriyle sona erer (204-5. satırlar).

Keşke burada aktarmak için yerim olsaydı dediğim, başta Aristophanes'inkiler olmak üzere (cf. benim *OPW* 355 ff.) bu türden çok sayıda başka malzeme bulunuyor. Yahudi yazınında bile, Helenistik düşüncenin etkisiyle –Platon ve Aristo'nun hoşuna gidecek sözlerle– sadece boş zamana sahip olan bir kişinin bilgeliğe ulaşabileceğini; uğraşları hiç kuşkusuz medeni yaşam açısından vazgeçilmez olan tarım işçisinin, marangozun, mühür ustasının, demirci ve çömlekçinin kamusal tartışmalara katılmaya ya da yargısal işlevler üstlenmeye uygun olmadığını ileri süren bir pasaj bulunmaktadır. Bu pasajın, Ecclus. XXXVIII.24-34'te yer alan tümü gerçekten okumaya değer.

Burada kendimi, anti-demokratik propagandaya ilişkin sadece iki örnek daha vermekle sınırlayacağım. İlki son derece karmaşık ve anlaşılması zor bir argümandı ve MÖ dördüncü yüzyılın ilk yarısında yaşamış bir Pisagorcu olan Tarentumlu Archytas'ın matematik ve müzik kuramlarından geliştirilmişti. Öyle gözüküyor

ki Archytas, müzik üzerinde yazdığı bir çalışmasında, üç farklı orantı biçimi fikrini geliştiren ilk kişiydi. Bunlardan ikisi, yani aritmetik ve geometrik orantılar bizim için önem taşımaktadır ve ilki 2, 4, 6, 8; ikincisiyse 2, 4, 8, 16 şeklindeki artışlarla temsil edilir. Farklı aritmetik ve geometrik orantıları siyasete uyarlayan ilk kişi, Platon'dan ziyade Archytas'ın bizatihi kendisi de olmuş olabilir: Fakat bu uyarlama kesin olarak karşımıza Platon ve Aristo'da ve (bekleneceği üzere daha bayağı bir biçimde) İsokrates'te çıkar; daha sonraki dönemlerde de, en azından on ikinci yüzyıla kadar yankıları duyulmaya devam eder. Konu, bütün yönleriyle ele alındığında güç bir konudur; fakat yorumunu tamamıyla kabul ettiğim David Harvey tarafından,[950] yakın dönemde kaleme alınmış çok etkili bir makalede aydınlatılmış bulunmaktadır. Harvey'in, demokrasi karşıtlarının "aritmetik orantıyı demokrasinin; geometrik orantıyı ise 'daha iyi' bir anayasa biçiminin paradigması" olarak nasıl sunduklarına ilişkin değerlendirmesini özetlemekten daha iyisi elimden gelmez. Demokrasi tarafından yüceltilen eşitliğin (aslında bir insanı temsil eden) her bir rakamın yanındakine eşit mesafede durduğu (2, 4, 6, 8, vs.) aritmetik orantı türünde olduğu öne sürülür. Fakat iddia edildiğine göre bu, her bir rakamın (her bir insanın) gerçek değerini hesaba katmaz ve bu nedenle, skalanın yukarısına çıkıldıkça, her adımda oranın daha da küçüldüğü bariz bir eşitsizlik doğurur; dolayısıyla, siyaseten konuşacak olursak, bir insan ne kadar yukarıdaysa, değeri o kadar az takdir edilir. Demokrasi tarafından kullanılmayan geometrik orantıysa, skalanın yukarısına doğru çıkılırken (2, 4, 8, 16, vs.) her bir adımdaki oran aynı kaldığından, çok daha adildir; yani siyaseten, herkes, her zaman, neyi hak ediyorsa onu alır.

Korkarım ki bu kadar dobra dobra ve Platon'la Aristo'da etrafını kuşatan karmaşık entelektüel çaba olmadan ortaya konan kuram, gerçekte olduğundan bile daha zayıfmış gibi durmaktadır; fakat

Harvey, tüm yapının esasında, “Eşitsizlik olağanüstü bir şeydir,” şeklindeki gerçekten oligarşik inancı dile getirmekten kaçınmaya ve bunun yerine, “Eşitsizlik gerçek eşitliktir” biçimindeki ifadeyi geçirmeye yönelik kurnazca bir çabadan ibaret olduğunu söylerken kesinlikle haklıdır. Argümanın temelleri o kadar zayıftır ki, Plutarkhos’a ait, öyle olmasını amaçlamadığı halde gülünç bir versiyonunu alıntılamanın haksızlık olmayacağını düşünüyorum (*Mor.* 719bc_ *Quaest. Conviv.* VIII.ii.2):

> Lycurgus, demokratik ve ayaktakımının (*ochlikos*) çıkarına olduğu için aritmetik orantıyı Sparta’dan kovdu ve ağır başlı oligarşiye ve yasalara saygılı krallığa uygun olan geometrik orantıyı getirdi. Çünkü ilki eşitliği sayısal olarak dağıtırken, ikincisi orantısal olarak herkese hak ettiğini verir; her şeyi birbirine karıştırmaz; iyi insanlarla kötüler arasında fark gözetir; ... [insanlar] erdem ve zaafları açısından ne kadar farklılık gösterdiklerine göre kendilerine uygun olanı alırlar. Tanrı bu oranı şeylere de uygular: Buna Adalet ve İntikam denir ... Tanrı çoğunluğun peşinden koştuğu ve tüm adaletsizliklerin en büyüğü olan eşitsizliği mümkün olduğunca hükümsüz bırakır; fakat değeriyle uyumlu olanı, hukuka ve akla göre geometrik olarak tanımlayarak muhafaza eder.

Platon’a çok şey borçlu olan Cicero’nun siyasal kuramla ilgili yazılarına aşina olan hiç kimse, *De republica* eserinde (I.43, 53; II.39-40), tartışmakta olduğumuz kuramın yansımalarını gördüğünde şaşırmayacaktır. Elanie Fantham’ın da dile getirdiği gibi, bu eserde kullanılan “ahlakçı dil, Cicero’nun siyasi iktidarı servetleri oranında zenginlere veren bir anayasal mekanizmayı onayladığı gerçeğinin üstünü sadece ince bir örtüyle örter –mülkiyet ve mülkiyete sahip olmanın gerçek siyasi yaşamda yüceltikleri karşısında duyduğu saygı göz önünde bulundurulduğunda bu hiç de şaşırtıcı değildir.”[951]

Anti-demokratik propagandaya ilişkin, beşinci yüzyılın sonları ya da dördüncü yüzyılın başlarından kalmış olması gereken diğer örneğim, Xenophon’un dikkatini celbeden ve *Memorabilia* (I.ii.40-6) eserinde yer verdiği, parlak ve kısa bir propaganda parçasıdır. Bunun antikitede üretilmiş en iyi anti-demokratik argümanlardan

biri –en azından Platon'unkilerden daha iyi– olduğunu düşünüyorum. Metnin tezi, sıradan insan kitlelerinin (*to plēthos*), çoğunluk oyuyla mülk sahibi sınıfın (spesifik olarak *hoi ta chrēmata echontes*) isteklerine karşı kararlar aldıklarında, düpedüz bir tiran gibi hareket ettikleri ve aldıkları kararların da, *nomos* (yasa) değil, *bia* (Yunan düşüncesinde ekseriyetle yasanın tam tersi olarak sunulan, kuvvet, zor, şiddet) olduğudur (bkz. örneğin Xen., *Cyrop*. I.iii.17). Yunan demokratlarının gözünde (muhtemelen ilk mucitleri de onlardı: bkz. *OPW* 348-9) belli ki özel bir kutsallık taşıyan çoğunluk oyuyla karar alınması yöntemi, mülk sahibi bir azınlığa karşı zor kullanılmasını içerdiğinde, çoğunluğa karşı azınlığın ya da bir tiranın zor kullanmasından farklı bir şey olarak görülmüyordu. Bu kısa diyalogda büyük demokrat Perikles, genç ve bağımsız bir aristokrat olan Alcibiades tarafından aptal durumuna düşürülür –ki aynı Alcibiades, Thucydides'in yazılarında, Sparta'da yaptığı bir konuşmada demokrasiyi "tasdik edilmiş aptallık olarak" tarif ederken karşımıza çıkar (VI.89.3-6). Bu pasajı mümkün olduğunca aslına uygun bir biçimde tercüme ettim.

Alcibiades'in, yirmi yaşına daha girmemişken, şehrin en önde gelen insanı olan koruyucusu Perikles ile yasalar üzerine bir konuşma yaptığını söylerler.

> "Anlat bana Perikles" der: "Bana bir yasanın ne olduğunu açıklayabilir misin?"
>
> "Tabii ki açıklayabilirim," diye yanıt verir Perikles.
>
> "O halde açıkla bana. Çünkü ne zaman insanların yasalara riayet eden yurttaşlar oldukları için övüldüklerini duysam, bir yasanın ne olduğu bilmeyen birisinin gerçekten bu övgüye mazhar olamayacağını düşünüyorum."
>
> "Bir yasanın ne olduğunu bilmek istemende özel bir sorun yok Alcibiades. Yasalar yurttaşların büyük bir çoğunluğunun bir araya gelip istişare ederek aldıkları ve nelerin yapılıp nelerin yapılamayacağını beyan ettikleri kararlardır."
>
> "Bir insanın iyilik mi yapması gerektiğini düşünürler yoksa kötülük mü?"
>
> "Tabii ki iyilik, evladım, kötülük değil."
>
> "Fakat ... eğer bir araya gelip neyin yapılması gerektiğine karar verenler kitleler değil de, bir oligarşide olduğu gibi azınlık olursa –buna ne ad verirsin?"
>
> "Şehirdeki egemen gücün istişare ettikten sonra yapılması gerektiğine karar verdiği her şey yasadır."
>
> "Şehri yöneten bir tiran, yurttaşlar adına karar alsa bile –bu da bir yasa olur mu?"

"Evet, bir tiran hükümdar olarak ne karar alırsa alsın, o dahi yasa olarak adlandırılır."

"Fakat ... zor kullanma (*bia*) ve yasanın hükümsüz kılınması –bu nedir Perikles? Güçlü olanı zayıf olanı istediğini yapmaya, ikna ederek değil güç kullanarak mecbur kılması değil midir bu?"

"Evet, sanırım öyle," der Perikles.

"O halde, bir tiranın, onları ikna etmeden, yurttaşları bir karar uymaya mecbur etmesi, yasanın hükümsüz kılınması değil midir?"

"Evet, katılıyorum," der Perikles. "Bir tiranın ikna etmeden aldığı her karar yasadır demiştim. Söylediğim şeyi geri alıyorum." (Kuşkusuz tuzağa düşmüştür artık: Dikkatsizce oyuna getirilmesine izin verdikten sonra, kendi kafa karışıklığı nedeniyle bir kez daha aldatılacaktır.) Alcibades devam eder:

"Fakat azınlık, ikna ederek değil de güç kullanarak karar aldığında –buna zor kullanma diyecek miyiz demeyecek miyiz?"

"Kabul etmeliyim ki," diye yanıt verir Perikles (belli ki kırmızı ışığı hâlâ görememiştir), "ister karar alarak olsun ister başka türlü, ikna etmeden birinin başka birini bir şey yapmaya mecbur etmesi, yasadan ziyade zor kullanmaktır."

"O halde ... kitlelerin mülk sahiplerini ikna etmeden kabul etmeye mecbur bıraktıkları her şey[952] yasa değil de zor kullanma olmayacak mıdır?"

"Sana bir şey söyleyeyim Alcibiades," der Perikles, "senin yaşındayken bu tür meselelerde ben de çok akıllıydım; çünkü tam da senin şimdi ilgileniyormuş gibi gözüktüğün meseleler üzerine düşünüp konuşurdum."

"Ah, Perikles," der Alcibiades, "keşke seni bu tür meselelerde son derece akıllı olduğun zamanlarda tanımış olsaydım!"

Tasvir ettiğim psikolojik sınıf savaşı teknikleri, hâkim ve sömürücü sınıfın sadece sömürülen sınıfları değil fakat aynı zamanda kendisini de, hâkimiyetinin hem ilkesel olarak meşru hem de pratik olarak yararlı olduğuna ikna etmeye çalıştığını gördüğümüzde –gerçekte sahip oldukları hamlıktan uzak bir biçimde– çok daha incelikli ve ilginç bir hal alır. O halde, Yunan (ve Roma) kodamanlarının kendi vicdanlarını nasıl rahatlattıklarına ve ihtişamlı masasından yere düşen kırıntılara iştahla bakan Lazarus'u gördüğünde en kayıtsız Dives'in bile canını sıkabilecek[953] suçluluk duygusundan nasıl kurtulduklarına kısaca göz atalım. "Doğal kölelik" kuramı bu tür bir şeyin mükemmel bir örneğidir.

(ii)
"Doğal Kölelik" Kuramı

Birbiriyle ilişkili iki temayla başlayacağım: Yunan ve “barbar” arasındaki ayrım ve kölecilik ideolojisi. İnsan ırkının Hellenes ve *barbaroi* arasında ikiye ayrılmasına Yunan tarihinin erken dönemlerinde rastlarız. (Bu iki kelime harfiyen Yunanlılarla Yunanlı olmayanlar anlamına gelir; fakat genellikle teknik olarak yanlış olsa da kullanım rahatlığı sağladığı için, Yunanca ve Latince karşılıklarının tercümesi olarak zaman zaman “barbar” terimini kullanacağım.)

Çağdaşlarının büyük bir çoğunluğu gibi Platon da, Yunanlıların, “doğal düşmanlar” olarak adlandırdığı “barbarları” köleleştirmelerinin haklı ve doğru olduğunu kabul ediyordu.[954] Aspasia’nın ağzından aktardığı (bu tür durumlarda yapılan standart Atina nutkuna ilişkin bir parodi olan) cenaze konuşmasında, ona kardeş Yunanlılara karşı verilen savaşın “zafere kadar”, barbarlara karşı verilen savaşınsa “ölüme kadar” sürdürülmesi gerektiğini söyletir (*mechri nikēs, mechri diaphthoras*, *Menex*. 242d). Aynı zamanda “büyük bir cehalet ve rezalet” içinde debelenenlerin *douleia*[955] (“kölelik” için kullanılan ve bağlama göre ya kölelik ya da yalnızca “tam bir siyasi tabiiyet” anlamına gelebilen standart Yunanca sözcük) konumuna düşürülmesi *gerektiğine* de inanır. İlahi bilgeliğe sahip olmayanların, olanlar tarafından kontrol edildiklerinde aslında daha iyi durumda olacaklarını düşünür (*Rep.* IX.590cd). Vlastos’un otuz yıldan daha uzun bir zaman önce parlak bir makalede göstermiş olduğu gibi,[956] kölelik Platon’un bazı temel felsefi kavramları üzerinde derin bir etkide bulunmuştur. Her ne kadar Platon, hiçbir zaman “doğal kölelik” öğretisini açıkça formüle etmemiş olsa da bu öğreti, (yine Vlastos’un gösterdiği gibi)[957] onun düşüncesine içkindir. Fakat bu öğretiye formel bir açıklama getiren, eserleri günümüze ulaşmış ilk yazar, soruna dair yaptığı tartışma hiçbir suretle arzu edilir berraklıkta olmayan Aristo’dur.[958]

Köleyi esas olarak “canlı alet” (*empsychon organon*: bkz. yukarıda II.iii ve n.12) olarak gören Aristo, fiilen köle ve özgür olanların hepsinin doğaları gereği köle ve özgür olmadıklarını kabul etmek zorunda kalsa da,[959] çok açık bir şekilde, bazı insanların doğaları gereği köle olduklarını söyler.7[960]“Doğaları gereği köle” olanlar için, bir efendiye tabi olmanın *daha iyi* alacağını düşünür; bu tür bir insan için kölelik hem faydalı hem de adildir.[961] Aslında söylediği şey tam olarak tüm barbarların doğaları gereği köle oldukları değildir, ama Yunanlılara ait bu anlama gelen ve yaygın kabul gören görüşleri, herhangi bir itiraz dile getirmeden aktarır.[962] Ona göre doğal olanın, zorunlu olarak her durumda vuku bulan olmadığını aklımızda tutmak kaydıyla, kuşkusuz Aristo’nun gözünde “barbarların doğaları gereği köle olduklarını” söyleyebiliriz: Bizzat kendisinin büyük zooloji çalışmalarından birinde ortaya koyduğu gibi, “doğanın akışıyla en fazla uyum içinde olan, *genel bir kural olarak* (*epi to poly*) vuku bulandır.”[963] Ve *Politika*’nın VII. Kitabı’nda, ideal devletinde Yunan arazi sahiplerinin topraklarının (açık bir biçimde barbar olarak tasavvur edilen) köleler tarafından sürülmesini salık verdikten sonra, ikinci bir alternatif olarak barbar *perioikoi*’nin,[964] yani (benim serf olarak adlandırdığım statüde olsalar da) fiilen köle olmayan, ama kesinlikle *polis*’teki yurttaşların haklarından herhangi birinden de istifade edemeyenlerin kullanılmasını önererek devam eder (cf. yukarıda III.iv ve nn.49-52).

“Doğal kölelik”le ilgili olarak Platon ve Aristo tarafından savunulan görüşlerin esası, Virginialı bir köle sahibi olan George Fitzhugh’un 1854 yılında yayımlanan bir kitabında, hoş ve her ikisinden de daha canlı bir şekilde ifade edilmiştir: “Bazı insanlar sırtlarında eyerle doğarlar ve diğerleri de onları sürmek için çizme ve mahmuza sahiptir v*e sürmek onlara iyilik yapmaktır!*”[965] (Fitzhugh, 1685 yılında İngiliz radikal Richard Rumbold tarafından

darağacında söylenen ünlü sözleri alıntılayıp, aksini iddia ediyor olmalıdır.)[966] Fitzhugh'un *Sociology for the South, or the Failure of Free Society* {Güney İçin Sosyoloji ya da Özgür Toplumun Başarısızlığı} gibi o dönem için dikkat çekici bir başlık taşıyan kitabı, eski Güneyli köle sahiplerinin, Kuzeyli çiftlik sahipleri tarafından ücretli ırgatlara reva görülen çok daha gayrişahsi ve insanlık dışı olduğunu düşündükleri muamelelere karşı yazdıkları cevapların belki de en iyisidir. ("Köleler" diye ileri sürer Fitzhugh, "asla açlıktan ölmezler; nadiren yokluk çekerler.") Önsözünde, kitabın başlığında "yeni türemiş Sosyoloji sözcüğünü" kullandığı için özür diledikten sonra, "Bununla birlikte, bütün bir İngiliz dili içinde, dile getirmek istediğimiz fikri zayıf bir biçimde de olsa aktarabilecek başka bir sözcük bulamadık," diye devam eder. Virginialı köle sahipleri adına konuşurken, "bu felsefeyi doğuran toplumsal acılardan şanslı bir şekilde muaf olmamızı ev içi köleliğe borçlu olduğumuzu" göstereceğini söyler.

Politika'da, Aristo'nun tüm kölelere nihai kurtuluş ödülünün sunulmasını tavsiye ettiği özellikle ilginç bir pasaj yer alır: Bunun gerekçelerini daha sonra ortaya koyacağını vaat eder; fakat ne yazık ki bunu yapmaz.[967] Eğer bu tavsiyeyi, kölenin efendisiyle olan birlikteliğinden nasıl yarar sağlayabileceğini açıkladığı daha önceki pasajlarla birlikte okursak,[968] modern Batı emperyalizminin temel payandalarından biri olan "geri ulusların himaye edilmesi" teorisiyle, münferit düzeyde görece belirgin bir benzerlik görebiliriz. Fakat *Politika*'da yer alan ve daha sonraki Yunanlı (ve Romalı) entelektüellerin görüşleriyle en fazla benzerlik arz eden önerme, Aristo'nun kölelik konumunda olmayı hak etmeyen biri için köle adını kullanmayı, ya da bir başka deyişle, köle olmayı hak etmeyen birinin "gerçekten" bir köle olduğunu reddetmesidir.[969] Bu bölümün iii. alt bölümünde de göreceğimiz gibi, Helenistik ve Roma dönemlerinde köle sahiplerinin standart düşünce biçimini belirleyen

şey “doğal kölelik” kuramı değil, bu önerme olmuştur. Aristo’nun eserlerini kaleme almasından önce de “doğal köleliğin” hipotezlerine[970] ve hatta barbarların doğal olarak Yunanlılardan aşağı olduğu varsayımına[971] yönelik itirazlar mevcuttur. Bununla birlikte Yunanlı ve Romalıların büyük bir çoğunluğu elbette, her zaman genel olarak “barbarlardan” üstün olduklarını düşünmüştür ve bu tutum Hristiyanlığın hâkim olduğu dönemlerde de pek değişmemiştir. Milattan sonra beşinci yüzyılın başları gibi geç bir tarihte bile, sofu Hristiyan şair Prudentius, Roma’nın dünyasıyla “barbarlarınki” arasında (*tantum distant Romana et barbara*), iki ayaklılarla dört ayaklılar, insanlarla dilsiz hayvanlar, Hristiyanlarla paganlar arasındaki kadar büyük bir mesafe olduğunu söyleyebilmiştir (*C. Symm*. II.816-19).[972]

“Doğal kölelik” kuramı, gerçekten de, Aristo’nun yaşadığı dönemden sonra antikitede hiç de ön planda olmamış ve yeniden ortaya çıktığında da, bireylerden ziyade esas olarak halklar için kullanılmıştır. Bu, Cicero’nun Yahudi ve Suriyelileri “kölelik için doğan halklar” olarak yaftalamasında (*De prov. Cons.* 10) olduğu gibi tamamen retorik bir bağlamda olabilir; fakat aynı zamanda Cicero’nun *De republica* (III.24/36, cf. 25/37) diyaloğunda bir konuşmacı (Laelius) tarafından, bir ulusun başka bir ulus karşısında tam bir siyasi tabiiyet –(*servitus*, kelimesi kelimesine “kölelik”)– durumunda bulunmaktan yararlanabileceğinin ciddi ciddi öne sürüldüğünü de görürüz (bkz. benim ECAPS n.18 ve 52.). Bununla birlikte “doğal kölelik” kuramının, daha sonraki dönemlerde bazı uzaktan gelen ama güçlü yankıları da duyulmuştur.[973] Örneğin on beşinci yüzyıl sonrasında Hristiyan İspanya’da, zencilerin ve Karayipler ile Orta ve Güney Amerikalı yerlilerin köleleştirilmesinin doğruluğuyla ilgili tartışmalarda önemli bir rol oynamıştır. Aristocu doğal kölelik öğretisini Amerika yerlilerine 1510 yılında ilk kez uygulayan kişinin, Paris’te yaşayan İskoç bir

profesör olan John Mayor olduğunu düşünüyorum. Ve V. Charles'ın 1550 yılında Valladolid'de yapılmasını emrettiği, Hristiyan İspanyolların inancı vaaz etmeden önce de yerlilere yönelik yasal bir savaş yürütmelerinin ve onları köleleştirmelerinin mümkün olup olmadığına ilişkin büyük tartışmada, Aristo'nun öğretisi ilkesel olarak her iki önde gelen tartışmacı (büyük âlim Juan Ginés de Sepúlveda ile Fransisken keşiş Bartolomé de las Casas) tarafından da kabul edilmişti. Öyle görünüyor ki esas anlaşmazlık noktası yalnızca, yerlilerin "doğal köleler" olup olmadıklarına ilişkin olgusal sorundu; zencilerin böyle olup olmadıkları pek de sorgulanmamıştı. (Bu konuyla ilgili burada büyük oranda dayandığım İngilizcedeki Lewis Hanke imzalı esas kitap, şu enfes başlığı taşır: *Aristotle and the American Indians*! {Aristo ve Amerika Yerlileri}) Engels'in, antik köleliğin yok olmasından sonra bile geride "zehirli bir sızı" bıraktığına ilişkin tespitini haklı çıkaranlar da, bunun gibi şeylerdir (*OFPPS* ch.viii: bkz. *MESW* 560).

Doğal kölelik gibi, entelektüel açıdan böylesine itibarsız bir öğretinin kabul edilmesi karşısında hayrete düşen herkes, sadece modern ırkçı benzerleri üzerine değil, fakat aynı zamanda entelektüel açıdan benzer derecede itibarsız olan, fakat hâkim sınıfın bakış açısına son derece uygun düştükleri için günümüzde yaygın olarak kabul edilen diğer bazı anlayışlar üzerine de düşünmelidir. Buna benzer bir örnek olarak, "Özgür Dünya" deyiminin tüm komünist ülkeleri dışarıda bırakırken, Güney Afrika'yı ve bir dizi Güney ve Orta Amerika diktatörlüğünü kapsayacak şekilde kullanılmasını vereceğim.

Burada "doğal kölelik" kuramına en çok karşı çıkan pozisyona, yani köleliğin sadece "Doğa'ya uygun olmamak"la (*ou kata physin*) kalmadığı, aynı zamanda "Doğa'ya aykırı da olduğu" (*para physin*) anlayışına dair hiçbir şey söylemedim: MÖ dördüncü yüzyıldan, MS birinci yüzyılın ilk kısmında yaşamış İskenderiyeli Philo'dan ve

ikinci ile altıncı yüzyıllar arasının Romalı hukukçularından günümüze ulaşan kanıtlara sahip olduğumuz bu anlayış için, bu bölümün bir sonraki alt bölümüne bakabilirsiniz.

(iii)
Köleliğe Yönelik Standart Helenistik, Romalı ve Hristiyan Tutum

Helenistik dönemden başlayarak, kölelik konusuna ilişkin Yunan ve Roma düşüncesi, istisnasız bir şekilde, tek bir tema üzerine yapılan, hayal gücünden yoksun bir çeşitlemeler dizisinden ibarettir: Kölelik durumu –tıpkı sefalet ve savaş ya da özgürlük, zenginlik ve barış gibi– tesadüflerin, Doğa'dan ziyade Talih'in sonucudur[974] ve sadece yabancıları etkileyen, umursanmayacak bir meseledir (bkz. örneğin Lucret. I.455-8). İyi ve bilge bir insan, fiilî koşulları öyle olsa bile hiçbir zaman "gerçek" bir köle değil, "gerçekten" özgürdür; "gerçekten" köle olan yalnızca kötü insandır; çünkü kendi ihtiraslarıyla bağlanmıştır. Tüm bunlar köle sahipleri için son derece rahatlatıcı bir öğreti dizisi oluşturur. (Böylesine yalın felsefi nosyonların kölelik, sefalet ve savaştansa, özgürlük, zenginlik ve barışın sürmesine daha çok yardımı dokunduğunu sanıyorum). Az önce tarif ettiğim düşünce biçiminin MÖ dördüncü yüzyılın ilk yarısından günümüze kalan erken bir örneği, Xenophon'un, bazılarının oburluğun, bazılarınınsa zamparalığın, içkinin ya da aptalca ve masraflı tutkuların kölesi olduğuna dair düşüncesidir (*Oecon*. I.21-2); daha sonraki başka pek çok formülasyon arasında Augustine, *De civ. Dei* IV.3'teki kısa örneğe bakınız. Ve tabii ki bu pozisyonu savunanların, "kötü insan"ın köle olduğu bir yerde, içinde bulunduğu koşulların onun için gizli bir kutsama olduğu sonucuna varmaları çok kolaydır. Genel kuramın şu ya da bu yönüne ilişkin zekice düşünülmüş açılımlar bulunabilir ve kuşkusuz bazı yazarlar bir veçhesinin diğerleriyse başka birinin altını çizerler;

fakat genel olarak bakıldığında sıkıcı bir duygu benzerliği göze çarpar. Dio Chrysostom'a ait on dördüncü Nutuk'un muhtemelen bu tür bir sapıkça zekânın bildiğim en eğlendirici örneği olduğunu düşünüyorum. Kölelikle ilgili ilginç kaidelerin dile getirilmesine nadiren rastlarız: Aralarından (MÖ üçüncü yüzyılın önde gelen Stoacısı) Chrysippus'a ait olan bir tanesini seçeceğim. Ona göre köle bir tür süresiz olarak kiralanmış emekçi, Seneca'nın Latincesiyle *perpetuus mercennarius* olarak görülmelidir (bkz. bu bölümün ii. alt bölümünün 17. dipnotu).

Sık sık Hristiyanlığın köleliğe karşı tamamen yeni ve çok daha iyi bir tutum getirdiği belirtilmiştir. Hiçbir şey bundan daha yanlış olamaz. İsa, köleliği, tıpkı Eski Ahit'te olduğu gibi, kendi çevresinin bir gerçeği olarak kabul etmişti (bkz. ECAPS 19, n.54.) ve takipçileri de yukarıda tasvir ettiğim hâkim Grekoromen görüşü kabul ederek benimsemişlerdi. (Buradan bu bölümün iv. alt bölümüne kadar, başta modern çalışmalara olmak üzere referans vermek konusunda son derece seçici davranacağım: Burada verilmeyen referanslar ECAPS'ta bulunabilir.) Koloseliler'de yer alan (III.11) ve sık alıntılanan, "Orada Yunanlı ve Yahudi, sünnetlilik ve sünnetsizlik, barbar, İskit, kul, azatlı yoktur," sözlerinin taşıdığı önem, Galatyalılar'daki (III.28) benzer bir metnin ışığında daha iyi anlaşılır: "Ne Yahudi ne de Yunanlı vardır, ne kul ne de azatlı vardır, *ne de erkek ve dişi vardır*; çünkü Mesih İsa'da hepiniz birsiniz." "Ne kulun ne de azatlının bulunması", "ne erkeğin ne de kadının bulunması"yla tamamen aynı anlamdadır. Bu ifadeler *sadece manevi anlamda* doğrudur: Eşitlik "Tanrı'nın gözündedir" ve dünyevi meselelerle hiçbir ilgisi yoktur. Köle ile efendi arasındaki ayrımın *değiştirilmesine*, kadın ile erkek arasındaki ayrımın değiştirilmesinden daha fazla ihtiyaç olduğu düşünülmez. (Yukarıda II.vi'da açıkladığım gibi, karı-koca ilişkisi, Pavlusçu görüşe göre, köle-efendi ilişkisiyle çok güçlü bir benzerlik arz eder!) Aziz Pavlus için, İsa tüm takipçilerini bedensel isteklerden ve bunların

gerektirdiği bütün işlerden özgür kılmıştır. Hristiyan kölenin, özgür bir Hristiyan'ın "İsa'nın kölesi" olmasıyla aynı anlama gelmek üzere, "İsa'nın azatlısı" olarak görmeye teşvik edilmesi (I Cor. Vii.22), ona, pagan kölenin eğer iyi bir insansa zaten "gerçekten" özgür olduğunu söyleyen ünlü felsefi görüşten elde edeceğinden çok daha büyük bir manevi rahatlık sağlamış olabilir; fakat ikisi de temelde aynı görüştür. Hristiyan efendiler, kölelerine iyi muamele etmeleri konusunda kısaca uyarılırlar (bkz. ECAPS 19, n.56); fakat pagan yazarlarda, örneğin Seneca'da da benzer pek çok tavsiye görülebilir (özellikle *Epist.* XLVII: Seneca'nın köleliğe ilişkin tutumunu bütün yönleriyle ele alan bir çalışma için bkz. Griffin, *Seneca* 256-85, 458-61). Efendiye itaat etmeye vurgu çok daha mutlak bir hal aldığından, Hristiyan köleler üzerindeki boyunduruk çok daha sıkıdır. Pavlus'un Mektuplarında yer alan ve kölelere, efendilerine "Mesih'e hizmet eder gibi, yüreklerinin sadeliğinde korku ve titreme ile hizmet etmelerini" öğütleyen Efesoslulara Mektup'takilere (VI.5) benzer bazı ifadelerin (bkz. ECAPS 19, 57. dipnot), kendisini tam olarak Havariler sonrası iki eserde, *Barnabas'ın Mektubu* (XIX.7) ve *Didache*'de (IV.11) gösteren meşum çıkarımları olmuştur: Açık bir şekilde kölenin efendisine "Tanrı'nın muadili olarak" (*hōs typōi theou*), "hürmet ve korkuyla" hizmet etmesi gerektiğini vaaz ederler. Pagan yazınında bu kadar ileri gidebilen herhangi bir şeye rastlamadım. Aziz Augustine, Çıkış XXI.2'de yer alan, Yahudi kölenin altı yıllık hizmetin ardından serbest bırakılmasına ilişkin hükmün uygulanmasına hakkı olduğunu safça düşünebilecek herhangi bir Hristiyan kölenin cüretini kınamak için, Aziz Pavlus'un *apostolica auctoritas*'ını bile kullanır. Hayır, der Augustine, (Efesoslulara Mektup VI.5'i hatırlatarak), Havarilerin hükmü, kölelere efendilerine tabi olmalarını emreder ki, "Tanrı'nın ismine ve öğretisine küfredilmesin". Bu, Augustine'in toplumsal meseleler karşısında aldığı konum açısından (mantığı ne kadar yanlış olsa da) önemli bir

göstergedir (*Quaest. in Heptat*. II.77 ve Augustine'in kölelikle ilgili tutumu için daha aşağıya bakınız).

İlahiyatçılar, Hristiyanlığın kölenin ruhunu özgür kılma iddiasıyla ilgili ne düşünürlerse düşünsünler, tarihçi bu iddianın, kölelerin ayaklarındaki prangaların daha da perçinlenmesine yardım ettiğini reddedemez. Hristiyanlık, Grekoromen dünyanın revaçta olan felsefeleriyle aynı toplumsal işlevi görmüş ve muhtemelen daha derin etkilerde bulunmuştur: Köleyi hem bu dünyadaki kaderine tahammül etmeye daha gönüllü hem de daha uysal ve itaatkâr kılmıştır. Aziz Ignatius, *Polycarp'a Mektup*'unda (IV.3), Hristiyan kölelerin hakir görülmemeleri ya da "şişirilmemeleri" (*mē physiousthōsan*); "Tanrı'nın şanı için daha fazla hizmet etmeleri" ve "ihtirasın kölesi haline gelmemek için kamu hesabına serbest bırakılmayı dilememeleri" hususunda ısrarcıdır. (İtiraf etmeliyim ki, son ifadeyi biraz mantıksız buluyorum ve kölenin sarf edeceği çok daha yoğun bir emeğin Tanrı'nın şanını nasıl yükselteceğini de tam olarak anlamıyorum.) Elvira Konsili'nin (üçüncü yüzyılın sonlarında, ya da dördüncü yüzyılın başlarında çıkan) Beşinci Yasası, bir kadının sahip olduğu –şüphesiz kadının kocasının cinsel ilgisini karşılıksız bırakmamış– köle kızı[975] kasıtlı olarak kırbaçlayarak öldürmesini en fazla yedi yıllık aforozla cezalandırır. Daha sonraki piskoposluk kararları, ister erkek ister kadın olsun bir kölenin işlediği dinî suçlar için kırbaçlanmayı bir ceza olarak kabul ederken, özgür erkek ve kadınlar, para cezası ya da bir süre aforoz edilme gibi çok daha az alçaltıcı cezalara çarptırılır.[976] Ve öyle görünüyor ki en azından bazı kiliseler, efendinin izni olmaksızın köleleri vaftiz etmeyi, muhtemelen başlangıçta sadece köle sahibi Hristiyansa, fakat daha sonra pagan bile olsa reddetmiştir (bkz. ECAPS 21, nn.59-60).

Durum, Hristiyanlık dördüncü yüzyılda iktidar koltuğuna oturduğunda ve Hristiyan Kilisesi'nin –ya da daha doğrusu

kiliselerinin– dördüncü ve sonraki yüzyıllarda Roma İmparatorluğu'nun kamu yaşamında, işlevsel olarak ancak günümüz Birleşik Devletler'inde, Eisenhower'ın (17 Ocak 1967 tarihli Başkanlık konuşmasındaki) adlandırmasıyla Askerî Sınai Kompleks'in oynadığı rolle karşılaştırabileceğim bir konuma kavuşmasından sonra da değişmemiştir. ("Kilise" yerine çoğul olarak Hristiyan "kiliseleri"nden söz etmek gerekir; çünkü ilk ifade tarihsel değil, tamamıyla teolojik bir kavramdır: bkz. bu bölümün v. alt bölümü. Fakat muhtemelen "Kilise" terimi bir tarihçi için bir kenara bırakılamayacak kadar kullanışlıdır.)

Aziz Augustine, en azından köleliğin ilkesel olarak kötü olduğunu kabul etmiştir; fakat insanı hayrete düşürmeyi bir an için olsun bırakmayan sıra dışı sapkınlıktaki zekâsıyla, bunu Âdem'in günahı nedeniyle Tanrı tarafından insanlığa verilen bir ceza olarak görmüştür (*De civ. Dei*. XIX.15-16, cf. 21).[977] (Bunlar, Gibbon'un *Tanrı'nın Şehri* üzerine yaptığı sert yorumları haklı çıkaran pek çok pasaj arasında yer alırlar. Gibbon bunlardan, bana Colin Haycraft'ın hatırlatmış olduğu birinde, Augustine için, "bilgisi haddinden fazla birinden alınmıştır ve argümanları da haddinden fazla kendisine aittir" der *DFRE* III.211 n.86). Öyle gözüküyor ki Augustine, adil bir Tanrı'ya bu derece ayrım gözetmeyen bir kolektif cezalandırma yöntemi atfetmesinin dine küfür olarak görüleceğini düşünmemiştir. Augustine, bu şekilde "kölelik yükünü günahın sırtına yüklemenin adil olduğunu" ileri sürerek köleliği ilahi olarak emredilmiş bir şey olarak sunmuş ve bu kuruma Hristiyanlık öncesi düşünürlerin, "doğal kölelik" kuramlarının revaçta olduğu zamanlardan bu yana sağladıklarından bile daha güçlü bir meşruiyet kazandırmıştır. Gerçekten de, Augustine ve Ambrosius, köleliğin eğitici bir ıslah biçimi ve hatta bit lütuf olarak, köle için aslında iyi olabileceğini düşünecek kadar ileri gitmişlerdir. Ambrosius'nun belirttiği gibi, "Hayattaki mevki ne kadar düşük olursa, erdem de o kadar soylu

olur” (bkz. ECAPS 21, nn.63-4.). Erken Hristiyan yazarların hiçbirinde, köleliğin kaldırılmasına ya da hatta var olan kölelerin toplu olarak azat edilmesine yönelik bir talebi andıran herhangi bir şeye rastlayamadım. Erken Hristiyan yazınından zaman zaman kölelik kurumuna saldırdığı düşünülerek alıntılanan pasajların, daha yakından bakıldığında bu tür bir ima içermedikleri gösterilebilir (bkz. ECAPS 21-2).

Hristiyanlar tek eşli evliliğin önemini ve bunun dışında kalan cinsel ilişkilerin günah olmasını daha kuvvetle vurgulamış olsalar da (büyük başarı elde edemediklerini de söylemek gerekir: Bkz. yukarıda II.vi ve Jones, *LRE* II.972-6), Hristiyan İmparatorluk köleler arasında yasal evliliklere, paganların yapmış olduğundan daha fazla imkân sağlamamıştır. Bu bizi şaşırtmamalıdır. İç savaş öncesinde Amerika’nın güneyi son derece dindardı, fakat tek bir eyalet yasası bile, köle evliliklerini yasallaştırmaya ve böylece onlara daha büyük bir süreklilik şansı tanımaya kalkışmamıştı ve bu evlilikler her zaman fiiliyatta efendilerin keyfilerine tabi kalmaya devam etmişlerdi.[978]

Roma imparatorları çeşitli dönemlerde belirli açılardan kölelere küçük ölçeklerde koruma sağlayan yasalar geçirmişlerdi.[979] Örneğin Claudius, efendisi tarafından ortada bırakılan hasta kölelerin, iyileşmeleri halinde özgür kalıp, “Latinlerin haklarından” faydalanmalarına izin vermişti. Bununla birlikte, kölelerin lehine çıkarılan kararların aynı zamanda genel olarak efendilerin de çıkarlarını koruma amacı güttüğü zaman zaman açık bir biçimde ortaya konmuştur.[980] Sıra dışı zulümlerde bulunan az sayıda efendinin, kölelerine “*saevitia*” ile davranmasına ve tahammül edilemez hakaretlerde bulunup hasar vermesine izin verilmesi halinde bir bütün olarak köle sahiplerinin çıkarlarının zarar görebileceği düşünülüyordu. (Muhtemelen, Augustus’un Hostius Quadra’yı öldüren kölelerin kitlesel olarak idam edilmesine izin

vermeyi reddetmesinin ardında yatan düşünce –anlaşılan– bu minvaldeydi: Seneca canlı bir şekilde, bu adamı alçalmış bir *portentum*, bir *monstrum* olarak tasvir ediyordu, *NQ* I.xvi.1, 3, 6.) Yine, Güney Carolina Yüksek Mahkemesi'nin 1849 yılında, yasanın "kamu efkârı adına... ve mülkiyetin açlıktan ölmek üzere olan köleler tarafından yağmalanmasının engellenmesi" için uygulanmak zorunda olduğu gerekçesiyle, bir köle sahibini kölelerine yeterince yiyecek vermediği için mahkûm etmeye karar vermesinde olduğu gibi, eski Güney'le benzerlikler göz çarpmaktadır (Stamp, *PI* 217-28).

Hristiyan Roma İmparatorluğu'nda, genel olarak kölelerin papazların arasına katılmasına izin verilmezdi. Serf konumundaki *coloni* de benzer şekilde, ya tamamen ya da efendilerinin papazlığa atanmalarına rıza göstermemesi halinde bu haktan mahrum bırakılırdı. Bu mesele üzerinde Kilise ve Devlet hemfikirdi ve 398 yılından başlayarak konuyla ilgili yasalar çıkarılmıştı.[981] Kuşkusuz bu engellemeleri savunmak için, bir kölenin tüm zamanını Tanrı yolunda hizmete hasredemeyeceği ileri sürülebilir: Bu argüman 443 yılında ilk papaların en önemlilerinden bir olan Aziz I. Leo tarafından yazılmış bir mektupta karşımıza çıkar. Aynı mektupta, daha güçlü olduğunu sandığım bir başka argüman daha ileri sürülmüştür:

> Ne doğuştan ne de karakterlerinden gelen meziyetleri buna uygun olan kişiler özgürce ruhbanın arasına kabul edilmekte ve sahiplerinden özgürlüklerini elde edemeyenler sanki aşağılık köleler yasalara uygun bir şekilde bu şerefe nail olabilirmiş gibi, yüksek papazlık makamına yükseltilmektedir. ... Bu meselede iki hata söz konusudur, kutsal görevin böylesi aşağılık bir tayfayla kirletilmesi ve küstah ve kanunsuz bir gasp söz konusu olduğundan köle sahiplerinin haklarının çiğnenmesi (*Ep.* IV.2, *MPL* LIV. 611 içinde).

Gaudemet'nin Papa I. Gelasius'a (MS 492-6) ait bu minvalde bir mektubu yorumlarken belirttiği gibi, "Le respect absolu du droit de propriété privé et de structures sociales cependant peu conformes à

la doctrine évangelique, était ainsi nettement affirmé” {Özel mülkiyet hakkına ve toplumsal yapılara mutlak saygı evanjelik öğretiyle pek az uyum içinde olsa da, aynı açıklıkta tasvip edilmişti} (*EER* 139).

Hristiyanlık çağının ikinci ya da üçüncü yüzyılından altıncı yüzyılına kadar, (görünen o ki hepsi pagan olan) Roma hukukçularının, zaman zaman köleliğin doğaya ya da doğal hukuka aykırı olduğunu kabul ettiklerini görürüz –*contra naturam, iuri naturali contraria*: bkz. *Inst. J.* I.ii.2; *Dig.* I.v.4.1 (Florentinus, ikinci yüzyılın üçüncü çeyreği); XII.vi.64 (Tryphoninus, 200 civarı) ve I.i.4 (Ulpian, üçüncü yüzyılın birinci çeyreği) ve cf. L.xvii.32 (Ulpian).[982] Kölelik gerçekten de, en azından hukukçuların bazıları tarafından, *ius gentium*’un aynı zamanda *ius naturale*’nin de bir parçasını oluşturmayan tek veçhesi olarak değerlendirilmiş gibi gözükmektedir (bkz. Jolowicz ve Nicholas, *HISRL*[3] 106-7). Bu düşüncenin kökenleri, Aristo’nun aktardığına göre, zor kullanmaya dayandığı için köleliğin doğaya aykırı ve yanlış olduğunu ilan eden, MÖ beşinci ya da dördüncü yüzyılın isimsiz düşünürlerine dek takip edilebilir (*Pol.* I.3, 1253^{b}20-3; 6, 1255^{a}5-12). Bu düşünürlere göre kölelik, sadece “doğaya uygun olmamak”la (*ou kata physin*) kalmaz, aynı zamanda “doğaya aykırı”dır da (*para physin*) ve bu modern yazarların pek de gündeme getirmedikleri önemli bir farktır (cf. *OPW* 45). Roma hukukçuları bu düşünceyi bazı Stoacılar vasıtasıyla devralmış olabilecekleri gibi kendileri de geliştirmiş olabilirler. Kuşkusuz, Roma hukukçuları dışında, köleliğin “doğaya aykırı” olabileceği argümanının yansımasını bulabileceğimizi düşündüğüm tek tespit edilebilir Yunan ya da Latin yazar, Hristiyanlık çağının ilk yarım yüzyılında İskenderiye’de yazan Helenleşmiş Yahudi Philo’dur. Çalışmalarından birinde Yahudi Essenes mezhebinden bariz bir övgüyle söz ederken, tek bir köleleri bile olmadığını söyler; “Eşitliği (*isotēs*) tahrip ederek haksızlık

yaptıkları ve Doğa'nın emirlerini (*thesmos physeōs*) çiğneyerek dine saygısızlık gösterdikleri için köle sahiplerini kınarlar," diye ekler (*Quod omn. prob. liber* 79; *cf. hoi tēs physeōs nomoi*, ibid. 37). Bir başka çalışmasında benzer şekilde –kuşkusuz ya hayalî bir dinsel topluluk ya da Essenes'in bir alt mezhebi olması gereken– "Therapeutai" mensuplarının köle sahibi olmanın tamamıyla doğaya aykırı (*para physin*) olduğuna inandıklarını belirtir (*De vita contempl*. 70) ve burada yine eşitliğin ideal olduğuna dair aynı ilginç varsayımla karşılaşırız: Philo, "şerrin kaynağı olan eşitsizliği getirenlerin" (*tēn archekakon anisotēta*) adaletsizlik ve açgözlülüklerinden bahseder. Bununla birlikte, Philo'nun kendisinin köleliği bütünüyle reddetmediği son derece açıktır. Helenistik dönem ve sonrasındaki düşünürlerin standart yorumu olarak tarif ettiğim kendi temel konumu şöyledir: Köleleştirilmiş olsa bile iyi bir insan, "aslında" özgürken kötü bir insan, değersiz ve manasız bir kişi, –Philo'nun Yunancasında, *phaulos* ya da *aphrōn*– "aslında" her zaman bir köledir. Philo bu konu üzerine iki inceleme kaleme almıştır ve bunlardan genellikle geleneksel Latince başlığıyla *Quod omnis probus liber sit* diye bilinen ikincisi elimizdedir; "bir *phaulos*'un köle olduğunu" kanıtlamaya çalışan diğeriyse, (bkz. *Quod omn. Prb. Liber* 1) ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır. Elimizdeki inceleme aslında kuramın, günümüze kadar eksiksiz bir biçimde ulaşan ilk ayrıntılı ifadesidir; çünkü konuyla ilgili daha eski tarihli Stoacı metinler ve başka yazılar var olsa da, bunlar bölük pörçüktür. Bizzat Philo'dan yola çıkarak, Helenistik dönemden başlayarak köleliğe ilişkin standart görüş haline geldiğini belirttiğim anlayışın, köleliğin değersiz insanların yararına bir şey olarak görülmesi halinde, eski "doğal kölelik" kuramının içinde eritilebileceğini göstermek tamamıyla mümkündür. Philo, Yunanlı yazarların –örneğimizde Stoacılığın kurucusu Zenon'un– Yahudi Metinlerinden ödünç aldıkları şeyleri saptamaya yönelik tuhaf girişimlerinden birinde, İshak'ın Esav'a kardeşi Yakup'a kulluk

etmesini söylediği Tekvin XXVII.40'u anımsatır. Philo tarafından kullanılan Tevrat'ın Yunanca tercümesinde, bu pasajda geçen fiil, köle olarak hizmet etmek için kullanılan en yaygın sözcük olan *douleuein*'in bir biçimidir. İshak, diye devam eder Philo, kötülüklerin en büyüğünün, yani köleliğin (*douleia*), bir budalaya (*aphrōn*) yapılabilecek en büyük iyilik olduğuna inanır; zira özgürlüğünden yoksun bırakılmış olması onun hata yaparak zarar görmesini engeller ve kişiliği üzerindeki denetim sayesinde gelişir. (*Quod omn. Prob. liber* 57). Platon ve Aristo (bkz. bu bölümün ii. alt bölümü) bunu içten bir şekilde onaylarlardı: Çünkü onlara göre de, bu tür adam "doğası gereği" köledir.

Bazı Stoacılar –örneğin eski köle Epictetus– arada sırada sanki gerçekten ilkesel olarak köle sahibi olmayı tenkit ediyormuş gibi görünebilirler (bkz. ECAPS 22, n.72). Fakat tüm bunlar eninde sonunda gerçek dışıdır ve antikitenin daha müşkülpesent düşünürlerinin, kendi inançlarına göre ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çalıştıkları acımasız bir dünyaya ilişkin nahoş gerçeği görmemek için kullandıkları, inandırıcı fikirlerden oluşan sis perdesinin bir parçasını oluşturur. Tüm bu lafların gerçek dışılığı en açık haliyle Epictetus'un sonunda senatör olmayı başaran eski bir köleyle ilgili tasvirinde karşımıza çıkar: Senatör olduğunda der Epictetus, "tüm köleliklerin en adil ve en pürüzsüz olanına" tabi hale gelmişti!' (*Diss.* IV.i.40, s. 360, yayına hazırlayan H. Schenkl, 1916). Eğer bir senatör olmak kölelikse, bu ancak Pickwickci anlamda[983], Grekoromen dünya nüfusunun büyük bir çoğunluğunun yeterince istekle benimseyeceği türde bir köleliktir.

Erken Hristiyanlık düşüncesinde, Aristo'nun *Politika* kitabında bahsi geçen erken düşünürlerin, Philo Judaeus'un aktardığı Essenelerin ve bazı Romalı hukukçuların köleliği reddederken dile getirdikleri, "doğaya aykırı" anlamına gelen tamamıyla kuramsal ifadelerin yanına bile yaklaşabilecek bir şeye rastlamadım. Herhangi

bir erken Hristiyan yazarın kabul edebileceğini düşündüğüm en ileri şey –Papa Büyük Gregory'nin (590-604) Roma Kilisesi'ne ait iki köleyi azat ederken söylediği gibi– "en başından beri doğanın özgür bıraktığı, fakat *ius gentium*'un köleliğin boyunduruğuna tabi kıldığı insanların azat edilerek içine doğdukları özgürlüğe yeniden kavuşturulmalarının doğru olduğu"dur (*Ep.* VI.12). Fakat Gregory bile, Yahudilerin sahip olduğu Hristiyan köleler dışında büyük çaplı serbest bırakmaların yapılmasını emretmemiştir. Altıncı yüzyıl sonrası Hristiyan yazınına ilişkin kişisel bilgilerimden yola çıkarak çok fazla şey söyleyemem; fakat Hristiyan kiliselerinin köleliğe yönelik tutumlarında, Roma İmparatorluğu'nun Batı'daki çöküşünün ardından geçen bin yıldan uzun süre içinde yaşanan herhangi bir köklü değişiklikten haberdar değilim ve yine hiç kuşku yok ki, Orta Çağlar boyunca hiçbir Hristiyan yazar bir kurum olarak köleliği mutlak biçimde mahkûm etmedi: Studiumlu Theodore'dan, Smaragdus Abbas'tan ve başkalarından yapıldığını gördüğüm alıntılar, her zaman belirli ve sınırlı bir uygulama alanına sahip olmuştur (bkz. ECAPS 24 ve n.76). Belki de benim cahilliğim; fakat Pennsylvania'daki Germantown Mennonitlerinin –on altıncı yüzyıldaki kurucusu bir Anabaptist olan ve ana akım Hristiyanlığın dışında kalmış (Quakerlerden çok da uzaklaşmamış) bir mezhep– 1668 tarihli dilekçelerinden önce,[984] Hristiyan dünya görüşünden ilham alınmış, köleliği mahkûm etmeye yönelik hiçbir genel ve doğrudan çağrıya rastlamadım. Hristiyan yazarlar genellikle Hristiyanların köleleştirmeyi engellemeye ya da en azından gözden düşürmeye yönelik girişimlerinin altını çizmişlerdir. Fakat bu çabalar, nadiren Hristiyan cemaatinin dışında kalanların yararına olacak şekilde genişletilmiştir. Bunlara dikkat çeken yazarlar da ekseriyetle, inanmayanların köleleştirmesinin caiz ve hatta –muhtemelen bazı durumlarda başka araçlarla sağlanması pek de mümkün olmayan[985]– Hristiyanlığa ihtida tarafından takip

edilecekse övgüye dair olduğuna ilişkin üstü kapalı bir kabulün, genellikle Hristiyanları köleleştirme günahının lanetlenmesine eşlik ettiğinden söz etmeyi unutmuşlardır. Bu nedenle, Hristiyanlık aslında, on beşinci ve on sekizinci yüzyıllar arasında köle ticaretin çok olumlu bir rol oynamıştır. Boxer, “bu kadar uzun bir süre boyunca Portekizlilerin siyah Afrikalılara yönelik yaklaşımlarını altüst eden ikileme –yani onların ölümsüz ruhlarını kurtarma arzusuna eşlik eden sefil bedenlerini köleleştirme dürtüsüne– ve bunun sonucunda “misyonerlerle köle tüccarları arasında hızla yakın bir bağ kurulduğuna” dikkat çekmiştir (*PSE* 98, 101). V. Nicholas ve III. Calixtus’un 1450’lerdeki Papalık fetvaları, esir edilen zenci kölelerin vaftiz edilip Katolik inancına döndürülmeleri için izlenen yolu tasvip ederek kaydeder; Portekizlilere, bu alandaki çabalarına karşılık bir ödül olarak, Altın Sahil’le Hindistan arasındaki geniş bir alan üzerinde seyrüsefer ve ticaret tekeli verir ve Portekiz kralına açıkça Mesih’e düşman olan bütün kâfirleri köleleştirme yetkisi tanır (bkz. Boxer, *PSE* 20-3). Amerikan Eski Güneyi’nde Hristiyanlık köle sahipleri tarafından paha biçilmez bir toplumsal denetim yöntemi olarak görülüyordu. Kenneth Stampp’in söylemiş olduğu gibi, sofu köle sahipleri, sadece kölelerinin ölümsüz ruhlarına değer vermeye ve ruhsal yaşamlarını gözetmeye yönelik bir yükümlülük hissetmekle kalmıyor; “pek çoğu aynı zamanda Hristiyan öğretisini, köleleri uysal ve kanaatkâr tutmak için etkili bir yöntem olarak da görüyordu” (*PI* 156-62 içinde 156). Söylemeye gerek yok ki İncil, her zaman olduğu gibi, özellikle on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda ABD’de köleliğin kaldırılmasına ilişkin büyük tartışma sırasında, köleliğin lehine hizmete koşulmuştu. Yaygın olarak zencinin, Nuh’un Ham’ın oğlu Kenan’a yönelik lanetini miras aldığına inanılıyordu (Tekvin. IV.25-7) ve hatta bazıları onun Tanrı’nın Kabil’e yönelik lanetinin mirasçısı olduğunu bile düşünüyordu (Tekvin. IV. 10-15). Aristo’yu tanıyanlar, onun doğal kölelik kuramını İncil’de bulduklarını iddia ettikleri bir

argümanla kolaylıkla destekleyebiliyorlardı.[986] Hristiyan kiliselerinin köleliğe yönelik tutumlarının izini sürerken antik dünyanın çok daha ötelerine gittiysem, bunun nedeni, Hristiyanlığın ilk yıllarında yaşamış yazarlarda bulacaklarımız karşısında hayrete düşmememiz gerektiğini vurgulamak istememdir.

Bu noktada uzun süredir kafamı kurcalayan bir meseleden söz etmek istiyorum. Hristiyanlığın ilkelerine dayanılarak, Aziz Pavlus ve pek çok diğer erken Hristiyan'ın yanı sıra Stoacıların ve Epikürcülerin de kabul ettiği şekliyle kölelik durumunun *köleler için* dışsal ve önemsiz bir şey olarak kabul edilmesine muhtemelen iyi bir kılıf uydurulabileceğinin farkındayım. Bu, kilisesinin öğretisine göre "dünyevi ıstırap sürdüğü sürece güneşin ve ayın cennetten düşmesi, dünyanın batması ve üzerinde yaşayan milyonlarca insanın en ölçüsüz ıstıraplar içinde açlıktan ölmesinin, tek bir ruhun, kaybolması diyemeyeceğim ama, tek bir affedilebilir günah işlemesinden, kimseye bir zararı dokunmasa da kasıtlı bir yalan söylemesinden ya da mazereti olmadan tek bir metelik çalmasından daha iyi olduğunu" ilan eden Kardinal Newman kadar ileriye gidilmeyecek olsa bile böyledir (bkz. ECAPS 23, n.74). Fakat köleliğin efendi üzerindeki etkilerine ne demeli? Kuşkusuz "şeytana uymamak" için dua eden bir Hristiyan'ın en büyük şeytana uymasına, yani zulüm ve şehvet suçlarını işlemesine yol açması çok muhtemel olduğuna göre (ki genellikle böyle yaptığını biliyoruz), köle sahibinin insan kardeşleri üzerindeki tamamıyla sorumsuz hâkimiyetinden feragat etmesi de gerekmez mi? Bunun ilk olarak ne zaman farkına varıldığını bilmiyorum; fakat *Savaş ve Barış*'taki dikkat çekici bir pasajda, Prens Andrey'in ağzından Pierre'e, serflikle ilgili en kötü şeyin, serflerini istedikleri gibi cezalandırma yetkisine sahip olan ve böylece "vicdan azabını bastırıp katılaşan" efendiler üzerindeki etkisi olduğunu anlatan Tolstoy'un dehasında açıkça görülebilir. (Bu diyalog V. Kitapta, Pierre'in Andrey'i

Bogucharovo'daki ziyareti sırasında gerçekleşir.) Hristiyan Kilisesi'ni, köleliğin (ve serfliğin) efendiler üzerindeki tehlikeli ve acımasızlaştırıcı etkisini kabul etmekten alıkoyan şeyin, sınıf mücadelesinin karşı konulmaz gücü olduğu sonucuna varmaktan başka bir şey gelmiyor elimden. Başka bir şekilde söyleyecek olursak bunun nedeni, Grekoromen dünyanın hâkim sınıflarının, imtiyazlı konumlarını bütünüyle borçlu oldukları ve vazgeçmeye niyetli olmadıkları, hatta vazgeçemeyecekleri toplumsal kurumları muhafaza etmeye yönelik mutlak bir zorunluluk içinde olmalarıydı.

(iv)
Grekoromen Dünyanın, İsa'nın ve Hristiyan Kiliselerinin Mülkiyete Yönelik Tutumları

Kölelikle ilgili fikirlerden, bunlarla yakından ilgili başa bir konuya, yani mülkiyete yönelik tutumlara geçebiliriz. Yukarıda V.i'de kısaca mülkiyetin, MÖ yedinci yüzyıldan başlayarak, erken Roma'da olduğu gibi erken Yunan devletlerinde de (bkz. yukarıda VI.ii) siyasi iktidarın ve toplumsal itibarın temeli olarak büyük oranda soyluluğun yerini nasıl aldığını tartışmıştım. Yunan tarihinin büyük bir bölümünde, muhtemelen MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllardaki birkaç demokratik devlet dışında, mülk sahibi sınıfların büyük bir kısmı, Tennyson'un, *Northern Farmer. New Style* {Kuzeyli Çiftçi. Yeni Tarz} kitabında dile getirdiği, "Yığının içindeki bir fakir kötüdür" fikrine katılacaktır. Origen bunu çok kesin bir biçimde belirtir: Parasızların büyük bir kısmı (*hoi ptōchoi*) en değersiz kişiliğe sahip olanlardan oluşur (onlar *phaulotatoi ta ēthē*'dir, *C. Cels.* VI.16). Grekoromen dünya, zenginlik ve statüyü takıntı derecesinde dert ederdi ve zenginlik statünün en önemli belirleyeniydi. Ovid bunu üç kelimeyle çok hoş bir şekilde ortaya koyar: *Dat census honores*, "Rütbeyi veren mülkiyettir" (*Amores* III.viii.55). MÖ 30'larda yazan yaşlı Seneca, ünlü bir hatip olan

Porcius Latro'yu, insan ilişkilerinde başka hiçbir şeyin bir insanın erdemlerini zenginlikten daha açık bir şekilde gösteremeyeceğini haykırırken resmeder: "[insanı] senatör rütbesine yükselten mülkiyettir [yine *census*]; Romalı *eques*'i pleblerden mülkiyet ayırır; ordudan terfi getiren mülkiyettir; mülkiyet forumda yargıç olmak için gerekli şartları sağlar" (Seneca, *Controv.* II.i.17 ve cf. Pliny, *NH* XIV.5). Yunanlılar, arkaik zamanlardan Klasik ve Helenistik dönemlere ve Roma çağına kadar, siyasi vaziyeti ve toplumsal statüyü, âdet olduğu üzere, etkileyici bir kelime dağarcığıyla ifade etmişlerdir. Bu kelime dağarcığı, sırasıyla mülk sahibi ve mülksüz sınıflar için az ya da çok ayrım gözetmeksizin kullanılan iki sözcük kümesinden ve sosyo-ekonomik ve ahlaki terminolojinin ayrıştırılamaz bir bileşiminden oluşmuştur. (Bundan sonrası için bkz. benim ECAPS 10-11 ve nn.29-32). Bir yandan sadece mülkiyet sahibi, zengin, şanslı, seçkin, soylu, nüfuz sahibi anlamına gelmekle kalmayan, aynı zamanda, neredeyse aynı insan kümesi için alternatif olarak ahlaki tınılara da sahip olan ve harfi harfine iyi, en iyi, dürüst, adil vb. anlamlara da gelen sözcükler bulunmaktadır. Diğer yandaysa alt sınıflar için kaçınılmaz olarak, esasen kötü anlamına gelen ahlaki bir niteliğe atıfta bulunan, yoksullar, çoğunluk, güruh, ayaktakımı gibi sözcükler kullanıldığını görürüz. Genellikle Atina demokrasisinin kurucusu olarak görülen Solon bile, şiirlerinden birinde yasaları hem *kakos* hem de *agathos* için eşit bir şekilde yaptığını söyleyebilmişti –tabii ki "iyi" ve "kötü"den ziyade, "alt sınıfları" ve "üst sınıfları" kastediyordu. Fakat hiçbir şey üst sınıfların "iyi", alt sınıfların "kötü" *olduğu* toplumsal gerçeğini değiştiremezdi. Roma hâkim sınıfı da Yunanlıların servete en duyarlı kesimleri kadar mülkiyete düşkündü. Fakat eserleri günümüze ulaşmış hiçbir Yunanlı yazar, mülkiyet haklarının diğer her şeyi gölgesinde bırakan önemi konusunda, özel mülkiyet haklarının korunmasını devletin temel işlevi olarak gören ve modern zamanlara kadar uzanan uzun bir düşünür silsilesinin

bildiğim ilk örneği olan Cicero kadar açık değildir. Cicero'ya ait en ilginç pasajlardan sadece birkaçından söz edecek olursak; *De officiis*'te, "Mülkiyetin eşit dağılımından daha büyük hangi kötülük olabilir?" (*aequatio bonorum ..., qua peste quae potest esse maior?*) diye sorduktan sonra, devletlerin her şeyden önce mülkiyet haklarını koruma amacıyla kurulduklarını ilan ederek devam eder (II.73, cf. 78, 83-5; I.21). *De legibus*'taysa, hukukun üstünlüğüne (I.14) ve Doğa'ya yerleştirilmiş en yüksek Hikmet (§§ 18, 23), tüm evreni yöneten ebedî bir ilke,[987] hatta Tanrı'nın bizatihi aklı (II.8) olduğuna ilişkin çok cafcaflı bir konuşmanın ardından, kuşkusuz yasa terimiyle halkın bazı "zararlı ve adil olmayan emirlerini, ... yasa ismini haydutların kendileri için koydukları kurallardan daha fazla hak etmeyen pek çok habis, hastalık taşıyan kararı" kastetmediğini söyleyerek (§§ 11, 13) sözlerini şarta bağlar. Dikkat çektiği yasa adını en az hak eden yasaların üçü de –tahmin edeceğimiz gibi– esasen tarımsal bir karakter taşır ve Roma *Optimates*'inin her zaman iktidarının temelleri açısından potansiyel bir tehdit olarak gördüğü toprak dağıtımlarını hayata geçirmeyi amaçlar. Konuşmalarından birinde Cicero, *ius civile'ye*, yani medeni hukuka övgü düzmeye başlar. (Yukarıda VI.i'de medeni hukukun Romalıların en büyük iki başarısından biri, entelektüel alandaysa tek çarpıcı başarısı olduğunu belirtmiştim.) Söz konusu konuşmada (*Pro Caecina* 67-75), Cicero *ius civile*'nin altüst edilmesi halinde, hiç kimsenin mülkiyetinden emin olamayacağının (70) ve medeni hukukun göz ardı edilmesi ya da dikkatsizce uygulanması durumundaysa, kimsenin bir şeylere sahip olma, babasından miras alma ya da çocuklarına miras bırakma konusunda kendini güvende hissedemeyeceğinin altını çizer (73).

Yunanlıların ve Romalıların zenginlik ve toplumsal konuma duydukları saygının ilginç bir göstergesi de, "hayır" vakıflarından ve miraslardan yerel nüfusa ayni ya da nakdî dağıtımlar yapılırken, nüfusun genellikle iki ya da daha fazla kategoriye ayrılmasıdır.

Daha büyük hibelerin daha yüksek toplumsal rütbe sahiplerine verildiği bu dağıtımlarda, konsey üyeleri, ayrımcılığın lehlerine en fazla uygulandığı gruptur (bkz. yukarıda III.vi ve n.35).[988]

Bu alt bölümün kalan kısmında Antik Yunanlıların mülkiyetle ilgili fikirlerinin belirli bir veçhesine odaklanacağım: İlk Hristiyanların bu konuyla ilgili düşünceleri, kontrollerinin çok ötesindeki toplumsal güçler tarafından dinlerinin kurucusununkinden çok farklı bir mecraya sokulmuştur. Bu yine Grekoromen dünyadaki sınıfsal durumun –sınıf mücadelesinin– doğrudan bir sonucuydu. Hristiyanlık, son derece güçlü olan mülk sahibi sınıflarla ölümcül bir ihtilaf içine girmediği sürece, İsa'nın her türlü büyük mülkiyet sahipliğine düşmanca yaklaşan fikirlerini görmezden gelmek, dahası onları örtbas etmek zorundaydı.

Hristiyanlığın kökenleriyle ilgili, teologların ya da Yeni Ahit araştırmacılarının (farkında olduğum kadarıyla) hiçbir zaman hak ettiği ilgiyi göstermedikleri merkezî bir olguyla başlamalıyız: Her ne kadar günümüze ulaşan en eski Hristiyan belgeleri Yunanca yazılmış ve Hristiyanlık Grekoromen dünyada şehirden şehre yayılmış olsa da, dinin kurucusu neredeyse tamamen Grekoromen medeniyet bölgesinin dışında yaşamış ve vaaz vermişti. Burada yukarıda I.iii'te *polis* (Yunan şehri) ile *chōra* (taşra) arasında çizdiğim temel ayrıma geri dönmeliyiz; çünkü İsa hakkında sahip olduğumuz tek bilgi kaynağına, yani İncillere güvenebilirsek (bu açıdan güvenebileceğimizi düşünüyorum), İsa'nın faal olduğu dünya tamamen *chōra*'nın dünyasıydı, *polis*'in değil. Kudüs'ün dışında (ki bu şehir birazdan açıklayacağım özel bir örnekti), İsa misyonunu, Filistin'in *chōra*'sında, köylerinde (*kōmai*) ve kırsal kesiminde (*agroi*); esasen *polis* topraklarının tamamen dışında, Celile ve Yahudiye gibi şehirler tarafından değil "tetrark" Herod Antipas ya da Yahudiye'deki Roma valisi tarafından yönetilen bölgelerde sürdürmüştü. İsa'nın *polis* topraklarında faaliyette bulunduğu daha

nadir örneklerde de, bu hiçbir zaman kentsel alan anlamında *polis*'in kendisi değil, hep etrafındaki kırsal kesimdi. Göreceğimiz üzere, (müphem genel ifadelerin dışında) herhangi bir spesifik bilgiye sahip olduğumuz her durumda, kullanılan terimler tartışma götürmez bir şekilde kırsal kesimi işaret eder niteliktedir: kōmai, *kōmopoleis*, *agroi*, *chōra* ve bunlara ek olarak *merē*, *horia*, *paralios*, *perichōros* gibi. Tabii ki İncillerdeki, hatta Sinoptiklerdeki[989] anlatılardan ne kadar güvenilir tarihsel bilgi elde edebileceğimize ilişkin büyük bir tartışma bulunmaktadır. Fakat ben İncillerden elde ettiğimiz spesifik bilgilere güvenebildiğimiz müddetçe, İsa'nın herhangi bir Yunan şehrinin kentsel alanına girdiğini bile gösteren bir kanıta sahip olmadığımızın altını çizeceğim. Bu bizi şaşırtmamalıdır: İsa tamamen *chōra*'ya, Celile ve Yahudiye'nin Yahudi kırsal kesimine ait bir figürdü.

Büyük İskender'in MÖ 323'teki ölümünden sonra, yüzyıldan daha uzun bir süre boyunca Ptolemiler tarafından Mısır'dan yönetilen Filistin, 200 yılı civarında Selevkos Krallığı'nın bir parçası haline gelmişti. Yahudiye, ikinci yüzyılın ortasından hemen önce, yaklaşık bir yüzyıl sürecek hatırı sayılır bir bağımsızlık elde etmişti. Fakat her ne kadar Yahudiye (ve Samarya) MS 6, Celile ve Perea ise 44 yılına kadar fiilen Roma eyaletleri haline gelmese de,[990] Filistin ve Suriye'nin tümü, MS 63 yılından başlayarak her zaman etkin bir Roma kontrolü altında olmuştu. Filistin'de Hristiyanlık çağının başlarında hâkim yerel dil, hem bütün bir kırsal kesimde hem de pek çok şehirde, nüfusun önemli bir kısmı tarafından konuşulan Aramiceydi. (Öyle görünüyor ki günlük İbranice, Yahudiye'de bir miktar konuşuluyor olsa da, İsa'nın vaazlarının büyük bir kısmının gerçekleştiği Celile bölgesinde çok az konuşuluyordu ve İsa da neredeyse tamamen Aramice vaaz vermiş olmalıdır.)[991] İsa'nın yaşadığı dönemde, Filistin'de bazıları karakter itibariyle diğerlerinden daha fazla Yunanlı olan bir dizi

hakiki *poleis* bulunuyordu.[992] Birazdan bahsedeceğim Sur ve Sayda istisna olmak üzere, sahil şeridindeki şehirler (Kayseriye, Aşkelon, Gazze ve diğerleri) İsa'nın İncillerde sözü edilen faaliyetlerinin ana sahnesi olmaktan uzaktılar ve burada göz ardı edilebilirler. Dikkat göstermemiz gereken şehirler, ilk olarak Celile'deki Sepphoris ve Tiberias, ikinci olarak kısa bir süre önce Büyük Herod tarafından Sebaste adıyla yeniden kurulmuş olan (fakat Yeni Ahit'te bu isimle hiç anılmayan) Celile ve Yahudiye arasındaki Samarya; üçüncüsü, Celile'nin doğu ve güneydoğusuyla Yahudiye'nin kuzeydoğusu arasında uzanan, Dekapolis adıyla bilinen geniş bir bölgeyi yöneten on adet gerçek şehirden oluşan dikkat çekici bir küme ve son olarak da İsa'nın içinde dolaştığı bölgenin çeperindeki bir ya da iki şehirdi. Bu sonuncular arasında MÖ 2 yılında Herod'un oğlu tetrark Philip tarafından Celile Gölü'nün 25 mil kadar kuzeyinde kurulmuş olan (ve Matta ile Markos tarafından Filipus Kayseriyesi diye adlandırılan) Caesarea Paneas ile antik Fenike şehirleri Sur ve Sayda'yı sayabiliriz. Sur sahilde, Caesarae Paneas'ın batısında, Sayda ise kuzeyinde uzanıyordu.

Polis sözcüğü Yunanlı yazarlar tarafından (ve Septuaginta'da da[993]), gerçek şehirler değil de büyük köyler ya da pazar-kasabaları olan ve *mētrokōmiai*, *kōmopoleis* gibi başka ifadelerle daha doğru tarif edilebilecek yerler için, gevşek bir biçimde kullanılıyordu. İncillerde, özellikle de Lukas'ınkinde, *polis* terimi düzinelerce kez teknik olarak pek de şehir sayılamayacak, kişi ismi taşıyan yerler için kullanılmıştı: Nasıra, Kfar nahum, Nain, Korazim, Beytsayda, Samarya'daki Sychar, Efraim, Arimathea, Beytüllahim –ve Kudüs. Sonuncusu özel bir örnektir. Erken Helenistik dönemden başlayarak, Abderalı Hecataues ya da Cniduslu Agatharchides gibi Yunanlı yazarlar, (*ap.* Jos., *C. Apion*. I. 197-8, 209) Kudüs'ü bir *polis* olarak adlandırabilmişlerdi; fakat bu herhangi bir dönem için ne gerçekliği yansıtan ne de teknik bir anlamda doğru bir tanım olmuştu. Kudüs'ü

esas olarak Yahudi *ethnos*'unun ("ulusunun") ve Yahudiye'nin idari merkezî olarak görmek daha doğrudur.[994] İncillerde *poleis* adı verilen diğer yerler arasında, Beytsayda'ya bir kasaba demeyi tercih edebiliriz; diğerlerinin hiçbiri aslında bir köyden daha büyük değildi. İncillerde İsa'nın faaliyetlerinin büyük bir kısmının çöl bölgelerinde ya da Celile Gölü'nün kıyılarında ya da kırsal bölgelerdeki başka yerlerde gerçekleştiği söylense de, zaman zaman çok genel olarak İsa'nın *poleis*'ten (Mt. XI.11; cf. Lk. IV.43), ya da *polis ve kōmai*'den (Mt. IX.35; Lk. XIII.22) veya *kōmai*, *poleis* ve *agroi*'den geçtiğini (Mk VI.56) okuruz. Fakat bu tür bağlamlarda *poleis* sözcüğü, İncil yazarlarının (diğer bazı Yunanlı yazarlar gibi) alışkanlıkla kullandıkları şekilde, çok genel ve teknik olmayan bir anlamda anlaşılmalıdır. Daha önce de belirttiğim üzere, İsa'nın hakiki *poleis*'ten birine yaptığı bir ziyarete yapılmış özel bir atfa rastladığımız her örnekte, İsa'nın gittiği yerin söz konusu *polis*'in kırsal bölgeleri olduğu açıkça ortaya konur. (Belki de bir kez daha burada ECAPS çalışmamın özellikle 5-8. sayfalarında bulunabilecek pek çok referansı atladığımı belirtmeliyim.)

Samarya'yla başlayalım. Kuşkusuz sadece bir köy olan düzmece Sychar *polis*'ini ve Matta'da yer alan (X.5), İsa'nın havarilerine "Samaryalıların *polis*'ine" *gitmemelerini* söylediği pasajı göz ardı edebiliriz. Böylece geriye Lukas'ta bulunan iki pasaj kalır: XVII.11'de İsa, "Samarya ve Celile'nin (yalnızca) ortasından" geçer ve IX.52'de "Samaryalıların *kōme*'lerinden birine" hiçbir zaman gerçekleşmeyecek olan ziyaretine hazırlanmaları için ulaklarını gönderir; fakat İsa başka bir *kōme*'ye gider (IX.55). Herod tarafından kurulmuş bir pagan şehri olan, dikkate değer sayıda Yahudi yerleşimcinin bulunmadığı Samareitis'in tek gerçek *polisi* Sebaste'nin adıysa hiç geçmez.

Dekapolis (yukarıya bakınız) Markos'ta iki, Matta'da bir pasajda karşımıza çıkar ve nasıl çıktığı çok önemlidir. Mt. IV.25'te (geniş bir

chōra’ya sahip olan) Dekapolis’ten ve başka yerlerden *gelen* kalabalıklar İsa’yı izlerler. Mk. VII.31’de İsa Sur’un sınırlarından yola çıkıp Sayda’yı geçerek (metindeki ifadeyle) “Dekapolis’in sınırlarının (ya da ‘topraklarının’) ortasından” Celile Gölü’ne gelir. Fakat altını çizmeye çalıştığım şeyi en açık şekilde ortaya koyan Mk. V.20’dir: Bu örneklerde İsa, *polis*’in bizatihi kendisinde değil, açıkça bir *polis*’e bağlı olan kırsal bölgededir. Mesele bağlamın bütünü içinde ele alınmalıdır: İsa’nın içinden bir lejyon[995] cin çıkarttığı münzevinin hikâyesi (Mt. VIII.28-34; Lk. VIII.26-39), Gadara’da ya da Gerasa’da geçmektedir ve bunların her ikisi de Dekapolis’in şehirleridir (hikâyenin “Gergegsa”da geçtiğine ilişkin bir iddia için bkz. ECAPS 6, n.15). Her üç Sinoptikte’de, İsa şehrin *chōra*’sındadır ve olay Celile Gölü’nün kenarında vuku bulurken resmedilir. Münzevi şehirden gelir (Lk. VIII.27) ve aslında “mezarlarda ve dağlarda yaşar” (Mk V.2-5); daha sonra domuz çobanları şehre gider (Mt. VIII.33) ve hikâyeyi “*polis* ve *agroi*”de anlatırlar (Mk V.14; Lk. VIII.34). Bunun üzerine insanlar (“bütün bir *polis*”: Mt. VIII.34) İsa’nın yanına gelir (Lk. VIII.35) ve ona oradan gitmesi için yalvarırlar. Lk. VIII.37’de bunu yapan “Gerasinilerin bütün *perichōros*u”dur. İsa önceki münzeviye evine gidip Allah’ın ona yaptıklarını herkese anlatmasını söyler, o da İsa’nın kendisine yaptıklarını Lukas’a göre (VIII.39) “bütün *polis*”te, Markos’a göreyse (V.20) “Dekapolis”te, ilan eder.

İsa’nın ana faaliyet alanı dışında kalan şehirlere ait toprakları ziyaret ettiği söylenen iki örnekte de durum aynen böyledir. Bulunduğu yer, Filipus Kayseriyesi’nin kendisi değil, *kōmai* (Mk. VIII.27) ya da *merē*’sidir (Mt. XVI.13); Fenike’yi ziyaret ettiğinde gittiği yerlerde Sur ve Sayda’nın *merē* ya da *horia*’sıdır (Mt. XV.21-2; Mk. VII.24, 31) ve “söz konusu *horia*’dan gelen” bir kadının ona yaklaştığı yer de orasıdır. Bir diğer olayda, Sur ve Sayda’dan onu görmeye gelen kalabalıkların geldikleri yer bu şehirlerin

paralios’udur (kıyı bölgeleri, Lk. VI.27). Matta (XI.21) ve Lukas’ta (X.13) Sur ve Sayda’da gerçekleştirdiği “mucizelere” yalnızca tek bir atıf yapılır; fakat bu sadece, Korazin ve Beytsayda (ve Kfar nahum) “şehirlerine” (aslında, *kōmai*’ye) yönelik, *eğer* sizde vaki olan kudretli işler Sur ve Sayda’da vaki olsaydı, çoktan tövbe ederlerdi, diyen serzenişin bir parçasıdır (ve bu benim söylemeye çalıştığım şeyi açık bir şekilde doğrular).

Şimdiye kadar yukarıdaki listenin başına yerleştirdiğim ilk iki Filistin şehriyle, yani Herod Antipas tarafından kurulan Celile’nin tek gerçek şehirleri olan Sepphoris ve Tiberias ile ilgili bir şey söylememiş olduğum fark edilecektir (bkz. ECAPS 7, n.17). Bunun için çok haklı gerekçelerim var: İncillerde Sebaste’nin (Samaretis’in *polis*’i) adını hiç duymadığımız gibi, Sepphoris’inkini de hiç duymayız ve Tiberias da yalnızca Dördüncü İncil’de (Yuhanna VI.1, 23; XXI.1) o da kendi başına değil, kendisiyle aynı adı taşıyan ve bizim Celile Gölü olarak bildiğimiz gölle ilişkili olarak geçer. Fakat Sepphoris, İsa’nın köyü olan Nasıra’dan yalnızca dört mil uzaktadır ve Tiberias da Celile Gölü’nün Nasıra’ya neredeyse en yakın sahili üzerinde bulunmaktadır. İsa’nın, ağırlıklı olarak pagan bir şehir olan Sebaste’ye neden girmek istemediği anlaşılabilir; fakat kentsel kurumları (en azında Tiberias’ınkiler) standart Yunan örüntüsünü takip etse ve Sepphoris MS 66-70 tarihli büyük Yahudi isyanı sırasında sıra dışı bir biçimde Roma’nın tarafında yer almış olsa da, hem Sepphoris hem de Tiberias, gerek nüfus gerekse din açısından baştan aşağı Yahudi’dir (bkz. ECAPS 7, nn.18-19). Yine de İsa’nın bu şehirlerin ikisinde de bulunduğuna dair hiçbir kaydın olmaması bizi şaşırtmamalıdır: Her ikisi de 66’da Josephus’un ordusunda bulunan Celileliler tarafından nefretle anılmaktadır (bkz. ECAPS 8, n.20) ve İsa’da şüphesiz onları yabancı bir dünyaya ait şehirler olarak görmüştür. Markos I.38’de, İsa’nın vaaz vermeyi tasarladığı yer Celile’nin hemen yanındaki *kōmopoleis*, yani büyük köylerdir: Bu gerçeği yansıtır.

Herhalde bazı Yeni Ahit araştırmacıları yazdıklarıma, kendilerinin genel olarak ince eleyip sık dokumakta gönülsüz oldukları İncillerdeki topografik kanıtlara çok fazla değer atfettiğimi söyleyerek itiraz edecektir. Buna, İncil anlatılarından herhangi birini, herhangi bir topografik amaçla kullanmadığımı söyleyerek cevap verebilirim: Benim açımdan, örneğin Petrus'un başka bir yerde değil de Filipus Kayseriyesi yakınlarında "günah çıkardığını" (Mk. VIII.27ff.; Mt. XVI.13ff.) kanıtlamak, ilgilenmeye değmeyecek bir meseledir. Ne de *polis* sözcüğünün kullanılma şekillerinden herhangi bir sonuç çıkardım. Benim tek amacım Sinoptik İncillerin, İsa'nın misyonunun, *poleis* mülkünde değil, yalnızca kırsal kesimde, dolayısıyla Yunan medeniyetinin gerçek sınırlarının dışında gerçekleştiği konusunda hemfikir ve tutarlı olduklarını göstermekti. Bunu (gördüğümüz üzere) Nasıra ya da Kfar nahum gibi sıradan bir köyü (cf. ECAPS 8 n.22) *polis* unvanıyla yüceltmeleri kuvvetle muhtemel olan, fakat kuşkusuz eğer kaynaklarında *polis* olarak geçiyorsa bir yerelliği kırsal bölge statüsüne düşürmeyecek İncil yazarlarının kendi başlarına yapmaları bana tasavvur edilmezmiş gibi geliyor. Bu nedenle, bu açıdan İncil yazarlarının kaynaklarında gördüklerini doğru bir biçimde yansıttıkları sonucunu çıkarıyorum ve bana öyle geliyor ki, bu kaynakların gerçekten de İsa'nın faaliyetlerini sürdürdüğü genel muhite ilişkin gerçek bir resim sunuyor olma ihtimalleri yüksektir. Her ne kadar söylemeye çalıştığım şeye dikkat çeken tek bir modern Yeni Ahit araştırmacısına bile rastlamamış olsam da, bunun erken Kilise'nin en büyük âlimi olan Aziz Jerome'un gözünden bütünüyle kaçmamış olduğunu da eklemeliyim. Henry Chadwick'in nazik bir biçimde dikkatimi çektiği gibi, Jerome, (*MPL* XXIV.437'de yer alan ve İşaya XLII.1ff.'nin bir tefsiri olan) *In Esaiam* xii. s. 507'de "İsa'nın Sur ve Sayda'nın sınırları [*termini*] ya da artık Paneas adı verilen Filipus Kayseriyesi'nin hudutları [*confinium*] içinde bulunduğunu okusak bile, yine de kastedilenin gerçekten bu

şehirlere [*ipsas civitates*] girmesi olmadığına dikkat etmeliyiz," uyarısında bulunur.

O halde İsa, ne Yunanlı ne de Romalı, fakat bütünüyle Yahudi olan bir bölgede yaşamış ve öğretmişti. Bu, kanımca en iyi Geza Vermes'in *Jesus the Jew. A Historian's Reading of the Gospels* {Yahudi İsa, Bir Tarihçinin İncil Okuması} (Londra, 1973: bkz. özellikle 48-9) başlığını taşıyan yakın tarihli takdire şayan kitabında ortaya konmuştur. Daha önce de bahsettiğim gibi, İsa'nın faaliyetlerinin büyük bir kısmının içinde gerçekleştiği aşikâr olan Celile, onun yaşadığı dönemde bir Roma eyaleti bile değildi: Büyük Herod'un oğlu Herod Antipas'ın tetrarşisinin parçası olarak 39 yılında kadar Roma'ya "tabi bir krallık"tı. Tabii ki İsa, Yahudiye'yi çoktan bir haraçgüzar eyalet olarak kendisine katmış olan ve istediği zaman Filistin'in geriye kalan küçük tabi krallıklarını kolayca yutabilecek Roma emperyal gücünün gayet farkındaydı. Siyasi bir ajitatör ve aslında bir "Direniş lideri" zannıyla –takipçileri arasında devrimci iştirakleri olan birkaç kişi olmuş olsa da bu kesinlikle yanlış bir suçlamaydı– tutuklanması ve yargılanmasından önce, Roma imparatorluk idaresiyle neredeyse hiçbir doğrudan temas kurmamış olması ihtimal dahilindedir.[996] İncillerde karşımıza çıkan Matta (ya da Alphaeus'un oğlu Levi) gibi "vergi tahsildarları" (Latincesi *publicani*, Yunancası *telōnai*), Roma'nın –o tarihte, kısa bir süre önce keşfedilen bir yazıttan öğrendiğimiz üzere, *Procurator* değil *Praefectus* unvanını taşıyan– Yahudiye valisine değil, tetrark Herod Antipas'a bağlı olmalıdırlar.[997] İsa'nın Yunan kültürüyle ne kadar temas etmiş olduğunu söylemek mümkün değildir, fakat bunun asgari düzeyde kalmış olması kuvvetle muhtemeldir.[998]

İsa'nın vaazlarındaki temel unsur, "Tövbe et, çünkü Cennetin Krallığının eli kulağında" mesajıdır. Bunun anlamı mevcut tüm dinî sistemin sona ermesinin yakın olduğudur: Tanrı müdahale edecek ve bu dünyanın tüm güçlerine hızlı bir son yaşatacaktır. Bu dünyayı

sarsacak olaylara hazırlanmak için insanlar günahları için tövbe etmeli ve Tanrı'nın yasasına uymalıdır. "Cennetin Krallığı"nın (ya da Tanrı'nın Krallığı'nın) diğer bir anlamı da bu Krallığın *artık* insanın kavrayabilme kudretinin içinde olmasıdır: İnsan eğer tövbe eder ve doğru yaşamı takip ederse, bunu yaptığı ölçüde nihai kıyametten önce de Krallığa girebilir.[999] Bundan çeşitli sonuçlar çıkar. Bunların en önemlilerinden biri, servet sahibi olmanın Krallığa giriş için bir engel teşkil etmesidir. "Bir devenin bir iğne deliğinden geçmesi, zengin birinin Tanrı'nın Krallığı'na girmesinden daha kolaydır," demişti İsa, ebedî yaşam peşinde koşan ve "büyük varlıklara sahip olan" adamın, sahip olduğu her şeyi satıp yoksullara dağıtmasını söylemesi üzerine kederli bir şekilde uzaklaşmasının ardından (Mk X. 17-31; Mt. XIX. 16-30; Lk. XVIII. 18-30). Yeri gelmişken, bu hikâye, bugünlerde genellikle "Zengin Genç Adam" adıyla anılıyor. Kuşkusuz ona bu adı veren Matta'dır; fakat Markos ve Lukas, onlara göre bu adamın genç olmadığını açıkça belirtirler; çünkü İsa'nın söylediği emirlere "gençliğinden bu yana" uyduğunu söylediğini yazarlar! Matta'nın anlatısının diğer iki Sinoptik'ten köklü bir şekilde farklılık gösterdiği bir veçhe daha vardır: Matta (XIX.21) İsa'nın emirleri arasında Markos (X.21) ya da Lukas'ta (XVIII.22) yer almayan "Eğer kamil olmak istersen" (*ei theleis teleios einai*) şartını da ekler: Diğer Sinoptiklerdeyse her şeyi satma emri şarta bağlanmamıştır. Birazdan göreceğimiz gibi, ilk Babalar tarafından sürekli olarak alıntılanan pasaj, Matta'nın formülasyonudur.

Zenginlik ve Yoksulluk meseleleri karşısında Yahudi ve Grekoromen tutumlarının arasındaki zıtlığı hiçbir şey, Lukas İncili'nin IV. Babında yer alan İsa'nın Nasıra'daki vaazına ilişkin anlatıdan daha iyi ortaya koyamaz. (Benim ilgilendiğim nokta, diğer Sinoptiklerdeki benzer anlatılarda yer almaz.) İsa, İşaya'nın kitabının şu sözlerle başlayan atmış birinci babından okumaya

koyulur: “Rabbin Ruhu üzerimdedir; çünkü fakirlere müjdeyi vazetmek için o beni meşhetti” (Lk.IV.18). Burada Lukas tarafından “yoksullar” için kullanılan sözcük, İşaya’nın Septuagint versiyonunda olduğu gibi, Yunancada ekseriyetle sadece yoksul değil sefil, muhtaç, dilenci anlamına da gelen gerçekten de çok güçlü bir kelime olan *ptōchoi*’dir –kıssadaki Lazarus bir *ptōchos*’tur (Lk. XVI.20, 22). Antikite uzmanları, Aristophanes’in *Plutus*’unda Sefalet’in (*Penia*) bir karakter olarak karşımıza çıktığını (415-612. Satırlar) ve Chremylus Penia ve Ptocheia’nın kız kardeş olduklarını söylediğinde ne kadar sinirlendiğini anımsayacaklardır: Hayır, der *Penia*, *ptōchos*’un hiçbir şeyi yoktur, fakat kocası *penēs*, çok çalışıp didinmek zorunda olsa da, yaşamasına yetecek kadar şeye sahiptir (548-54. satırlar).

Burada, *ptōchoi* sözcüğünün İşaya LXI.1’in Septuagint versiyonunda da karşımıza çıkmasına rağmen, orada –resmî versiyonda olduğu gibi– “ezik” sözcüğüyle daha iyi karşılanabilecek İbranice bir sözcüğün karşılığı olarak kullanıldığına değinip geçmeliyim. Fakat bu bizi, hiçbir şekilde başa çıkmaya ehil olmadığım, sefalet, aşağı olma ve benzerlerini ifade eden İbranice sözcüklerin anlamlarındaki çeşitli muğlaklıklarla ilgili, mevzuyla alakası olmayan sorunlara götürür. Bunlardan bazıları, tamamen toplumsal, tamamen ahlaki ya da her ikisinin bir karşımı olabilecek İngilizce “humble” (mütevazı, sıradan) sözcüğü gibi müphemdir. Burada dikkat çekmek istediğim tek nokta İbrani terminolojisinde, Yunancanın aksine, sefalet ve yaşamda aşağı olmanın genellikle ahlaki erdemlerle ilişkili olduğudur.

Lukas aynı zamanda bize –özellikle, az önce belirttiğim gibi bir *ptōchos* (burada gayet doğru bir şekilde “dilenci” olarak çevrilir) olan– Lazarus’un Kıssası’nı anlatan tek İncil yazarıdır (XVI. 19-31). Yorumcular kıssadaki zengin adamın (genellikle kullandığımız ismiyle Dives’in) korkunç kaderinin açık bir biçimde büyük servetinin doğrudan sonucu olarak görüldüğü gerçeğini –çünkü

Dives hayatta kalan beş kardeşine, yalnızca Lazarus'un benzer bir kaderden nasıl kaçacaklarını öğretebileceğini düşünür (27-8. satırlar)– nadiren gündeme getirirler. Lukas'ın *Beatitudes*'e[1000] ilişkin anlatısında da, Matta'nınkinden ayrıldığı çok ilginç bir nokta vardır. Matta İncili'nde ("Dağdaki Söylev" adı verilen v-vii. Bablarda) İsa'ya, "Ne mutlu *ruhta* fakir olanlara [*hoi ptōchoi tōi pneumati*, "kalbi mütevazı olanlara" da diyebiliriz]; çünkü göklerin melekutu onlarındır!" ve "Ne mutlu *salaha* acıkıp susayanlara, çünkü onlar doyurulacaklar!" dedirtilir. Fakat Lukas'ın buna karşılık gelen versiyonunda ('Ovadaki Söylev', VI.17-49) bu sadece, "Ne mutlu size, fakirler [herhangi bir şarta bağlanmadan *ptōchoi*]; çünkü Allah'ın melekutu sizindir. Ne mutlu size şimdi aç olanlar [*salaha* acıkanlar değil]; çünkü tok olacaksınız" şeklinde yer alır (VI.10-1). Her iki örnekte de, elbette kutsanmanın kıyametten sonra gerçekleşmesi tasarlanmıştır: Kutsanma bu dünyada değil, gelecek olan Çağ'da gerçekleşecekti. Lukas'ın versiyonunda bile, yoksul ve aşağı olanların özel bir hürmetle –muhtelif İbranice ifadeler söz konusudur– anıldığı Eski Ahit'te yer alan çok sayıda metin (özellikle, Mezmurlar, Süleyman'ın Meselleri, İşaya ve Eyüp) yankılanmaktadır. İsa'nın içinden çıktığı Filistin Yahudiliğinin düşünce dünyasında, ahlaki erdemlere sahip olması beklenen kişiler (Grekoromen dünyada olduğu gibi) zengin ve nüfuz sahibi insanlar değil, fakirlerdi. David Flusser'in *Beatitudes*'e ilişkin yakın tarihli ve aydınlatıcı çalışması (bkz. ECAPS 12, n.33a) bu sözlerle Ölü Deniz Parşömenlerinin[1001] bir kısmı arasındaki ilginç bağlantıları gösterir. Her ne kadar Flusser, "İsa'nın sözlerinin aslına sadık bir biçimde" Mt. V.3-5'te muhafaza edildiğinden ve Lk. VI.20'nin özgün metnin bir özeti olduğundan emin olsa da, yine de "Matta'nın 'mütevazılığının' aynı zamanda toplumsal bir içeriği de sahip olduğu" konusunda ısrarcıdır.

Bahsetmek istediğim, yine yalnızca Lukas'ta yer alan bir başka Yeni Ahit pasajı daha bulunmaktadır: Meryem'in ilahisi (*Magnificat*, Lk.I.46-55, özellikle 52-3).[1002] Burada daha önce dikkat çektiğimiz, Gelecek Olan Çağ'da yoksul ve açların tatmin edileceğini vaaz eden eskatolojik anlayışın ilginç bir başka biçimini görürüz. Henüz eskatolojinin sınırları dışına çıkmayız; fakat artık arzu edilen sonucun gizemli bir şekilde çoktan elde edilmiş olduğu –Yahudi Vahiy geleneğinin bir biçimi içinde– tasavvur edilmektedir. "Hükümdarları tahtlarından indir*di* ve hakirleri yükselt*ti*. Açları iyi şeylerle doyur*du* ve zenginleri boş döndür*dü*." Yunancada "hükümdarlar" sözcüğünün karşılığı *dynastai*'dir ve Thomas Hardy de *The Dynasts* kitabının başlığını açık bir biçimde bu pasajdan almıştır (bkz.ECAPS 14 n.40). Aslında bu tür bir şey aslında hiç yaşanmamıştır: Roma *Principate*'sinin uzun iktidar dönemi başlamış olduğundan, hükümdarların denetimi artık her zamankinden daha güçlüdür. Meryem'in İlahisi'ndeki, olayları gizemli bir şekilde çoktan gerçekleşmiş gibi resmeden tablo, şüphesiz Aziz Pavlus'un daha sonra "Tanrı'nın nasip ettiği erkler" diyerek sivil otoritelere mutlak bir itaat tembihlediği zaman kestiği boş çeki bozdurmuş olan hükümdarların bakış açısından, hoş ve zararsız bir tablodur: Rom. XIII.1-7; Titus III.1; cf. Pet. İi.13-17; I Tim. ii.1-2. (Her ruhun tabi olmasının emredildiği "erkler"in doğası üzerine, Rom. XIIII.1, bkz. ECAPS 14 n.41.)

Burada, Meryem'in İlahisi'nde "aşağı tabakadan olanlar" için ("hükümdarlar"ın, *dynastai* aksine) kullanılan ve Klasik Yunan edebiyatında, nadir istisnalarla, tamamıyla pejoratif bir anlam taşıyan Yunanca *tapeinoi* sözcüğünün, yaklaşık olarak MS 130 tarihinde yazılmış, Filistin'deki Nahal Seelim'de yaşayan tutucu bir Yahudi cemaatine ait Yunanca bir papirüste bir kişi ismi olarak karşımıza çıktığından söz etmek gerekir: "Kardeşlerden" birinin adı gerçekten Tapeinos'tu[1003] ve bu terim yerel cemaat için, belli ki

Meryem'in İlahisi'nin yazarı için olduğuyla hemen hemen aynı anlamı taşıyordu.

İncillerdeki, dikkate değer miktarda mülkiyet sahibi olmanın İsa tarafından, sırf kişiyi kapana kıstırıp onu Tanrı'nın Krallığı'nı arama görevinden uzaklaştıracak olması nedeniyle açık bir şer olarak görüldüğünü gösteren diğer kanıtları alıntılamam gerekmiyor. Bu açıdan İsa'nın görüşlerinin Kilise babaları ya da günümüzün bazı Hristiyanlarınınkindense, Bertolt Brecht'e daha yakın olduğunu söyleyebilirim.

Yalnızca bir kuşak içinde İsa'nın mesajı, zaman zaman (belki de pek de haksızlık etmeden) Pavlusçu Hristiyanlık olarak anılan şeye dönüştürüldü. Bu süreç, bütün bir düşünce sisteminin *chōra* dünyasından *polis* dünyasına transferi –zorunlu olarak düşünce sisteminde son derece derin değişimler içerecek bir süreç– olarak görülmediği sürece, (ilahiyatçıdan farklı olarak) tarihçi tarafından anlaşılamaz. Ve kanımca, "Hristiyanlığın kökenleri"yle ilgili en ciddi sorunlar bu dönüşüm sürecinde ortaya çıkmıştır.

Resullerin İşleri'nin Hristiyan Kilisesi'nin tek bir küçük topluluk olduğu dönemi anlatan ilk baplarında karşımıza yalnızca bir anlığına çıkan ve sonra dördüncü yüzyılın ilk yıllarından başlayarak yeniden yalnızca tekil manastır cemaatlerinde karşımıza çıkmak üzere bütünüyle yok olan, ilk Havari topluluğunun sözde "komünizmi" üzerine fazla zaman harcamayacağım (II.44-5; IV.32-7; V.1-11; cf. Jn XII.6; XIII.29). Hâlihazırda bazı Essene topluluklarının ve Yahudiler arasındaki başka kimi cemaatlerin karakteristiği olan bu durum, Yeni Ahit'in geri kalanında hiçbir şekilde görülmez ve Resullerin İşleri'nin ilk baplarında bile ortak mülkiyetin tam olarak bulunmadığı ve her halükârda ortak üretimle hiçbir alakasının olmadığı açıktır. Zaman zaman mülkiyet ortaklığının sürekliliğinin kanıtı olarak yanlış değerlendirmelerin konusu olan daha sonraki atıflar, Tertullian'ın, "Aramızda her şey ortaktır, karılarımız hariç," (*Apo.* 39.11) demesinde ya da Justin'in Hristiyanların tüm

mülklerini birbirleriyle paylaşmalarıyla övünmesinde (*I Apol*. 14.2) olduğu gibi, herkesin birbirine yardım ettiği düşünülen bir durumun idealleştirilmesinden başka bir şey değildir.

⁂

Artık erken Hristiyan Babalarının mülkiyet sahipliği sorunuyla ilgili tutumlarına dönebilirim.[1004] Hatırı sayılır vurgu farkları bulunmaktadır; fakat istisnasız bir şekilde tüm Ortodoks yazarların bir Hristiyan'ın belirli koşullar altında mülk sahibi olabilmesi konusunda, herhangi bir ciddi tereddüt göstermediklerini söylemenin yanlış olmayacağını düşünüyorum. Bu koşulların en önemlileri şöyle sıralanabilir: Açgözlü bir şekilde peşine düşmemeli ve adil olmayan yollarla elde etmemeliydi; gereğinden fazlasına değil yeteri kadarına sahip olmalıydı; edindiklerini kullanabilir ama suistimal edemezdi; bunu yardımda bulunmak zorunda olduğu yoksullar adına bir tür yeddiemin olarak elinde tutmalıydı. (Pek çok muhtemel örnek arasında yalnızca Jerome'un çok zengin olan Demetrialılara yazdığı, *Epist*. 130.14'e atıfta bulunacağım.) Üzerinde en fazla durulan konu, sadakadır: Bütün bu anlayış kuşkusuz Hristiyanlığa doğrudan Yahudilikten intikal etmiştir ve bu noktada Hristiyan kiliseleri sıradan pagan standardın çok ötesine geçmiş gibi görünmektedir. (İmparator Julian'ın eserlerinde, paganların arasında buna benzer örgütlü faaliyetlerin bulunmamasına ilişkin ilginç tespitler yer alır: Bkz. ECAPS 25, n. 81.)

Özel bir ilgiyi hak eden sadaka meselesine birazdan geri döneceğim ve yeterli ve gereksiz mülkiyet meselesine dair söyleyeceğim bazı şeyler de olacak. Fakat önce, mülkiyet sahipliğine yönelik erken Hristiyanlığın genel görüşüne dair söylediklerime bir ek yapmalıyım. Daha önce tartıştığım İsa'nın ebedî yaşamı arayan zengin insana söylediği sözler tamamen göz ardı edilmemişti; fakat öyle görünüyor ki Markos ve Lukas'ın şarta

bağlamayan versiyonları işine geldiği gibi unutulmuş ve İsa'nın sözleri sadece Matta'nın formüle ettiği biçimiyle, yani her şeyi satıp yoksullara vermeye yönelik talimat "eğer kâmil olmak istersen" şartına bağlanmış şekilde alıntılanmıştır (XIX.21). Babalarda rastladığım çok sayıda pasaj arasında Matta'nın metniyle Markos ve Lukas'ınkiler arasındaki farklılığın hiç değilse farkına varan tek bir örnek bile görmedim.

Matta'nınkinden başka bir versiyonun varlığını kabul etmeye yönelik reddiye o kadar tamdır ki, İskenderiyeli Clement, *Quis dives salvetur?* başlıklı eserinde, Markos'un bütün bu hikâyeye ilişkin anlatısını, *in extenso*, kendi metninde kaynak olarak gösterir, fakat Mt. XIX.21'e tekabül eden noktada, Matta'nın "eğer kâmil olmak istersek" şartını, bu sözlerin Markos'ta olmadığını belirtmeden metne ekler! (Clement'in standart metnine ve G. W. Butterworth'e ait yararlı Loeb edisyonuna atıflar için bkz. ECAPS 26, n.82.) Aziz John Cyrysostom bile şarta bağlı ifadeyi öne çıkarmak ve İsa'yı zengin adama yalnızca "Sahip olduklarını sat" *dememiş* gibi göstermek için kırk takla atar: İsa'nın sözlerini, "Sizin kararınıza bırakıyorum. Size seçim yapma yetisi veriyorum. Size herhangi bir zorunluk dayatmıyorum," biçiminde genişleterek eklemeler yapar (*Hom. II de stat*. 5). Böylece Babalar, İsa'nın ifadesini Matta'daki şarta bağlanmış biçimiyle alıntılayarak "talimat" ile "tavsiye" arasındaki standart ayrımdan yaralanabilirler: Her şeyi satmaya yönelik emir, kelimenin tam anlamıyla "kâmil olmaya ilişkin bir tavsiye" haline gelir. (Pek çok örnek arasında; sadece Aug. *Epist*. 157. 23-39'a atıfta bulunacağım.) Dördüncü yüzyılda manastırcılığın yükselişinin ardından "eğer kâmil olmak istiyorsan" ifadesini esas olarak manastır yaşamını benimsemek biçiminde anlamaya yönelik bir eğilimin geliştiğini söylemenin doğru olacağını düşünüyorum: Bu yüzden Jerome zengin arkadaşı Julian'ı tüm mülkiyetlerden arınmanın cazibesi konusunda ikna etmeye çalışırken (kuşkusuz yine ele aldığımız Matta metnine dayanarak)

açık bir biçimde ona bir keşiş olmasını tavsiye etmektedir (*Epist.* 118, özellikle §§ 4, 5, 6, 7; cf. *Epist*. 60.10).

Artık sadaka meselesine geri dönebiliriz. Erken Hristiyan düşünürlerin sadaka vermeye yükledikleri yüksek değeri gösteren ve burada alıntılamanın gereksiz olacağı muazzam miktarda kanıt bulunmaktadır. Her ikisi de sadakanın kefaretle ilgili karakterini vurgulayan ve böylece bu alandaki Hristiyan düşüncesinin Yahudi köklerini gösteren, biri Latince diğeriyse Yunanca iki pasaj üzerinde duracağım. Donatistlere karşı kaleme aldığı polemik metninde Optatus (III.3), bazı imparatorluk elçilerinin (Marcus ve diğerleri) 347 yılında İmparator Constans tarafından gönderilen yardımların dağıtılması için Afrika'ya yaptıkları seyahatten söz ederken sadakaya değinme fırsatı bulur. İlk olarak, Süleyman'ın Meselleri XXII.2'ye dayanarak, zengini ve fakiri yaratanın Tanrı olduğunu öne sürer (bu, Hristiyan dininin baskıcı bir toplumsal düzeni meşrulaştırmaya yönelik önemli ve karakteristik bir kullanımıdır). Daha sonraysa Tanrı'nın bu ayrımı yapmak için çok iyi bir gerekçeye sahip olduğunu anlatmaya geçer: Her iki sınıfa da aynı anda zenginlik vermesi elbette mümkündü, fakat eğer öyle yapmış olsaydı, günahkârın, hatalarını telafi etmek için hiçbir şansı kalmazdı (*si ambobus daret, peccator quae sibi succurreret invenire non posset*). Ne demek istediğinin anlaşılmasını sağlamak için Optatus, kendisine göre bir başka ilahi ve kanonik çalışma olan Ecclesiasticus'a (III.30) başvurur: Tıpkı suyun ateşi söndürmesi gibi, sadaka da günahı söndürür (*sic eleemosyna extibguit peccatum*; Optatus Tobit IV.10'u da alıntılamış olabilir; XII.9). Daha sonra, tabiricaizse, sadaka verme teolojisi daha az gözle görülür bir hal almış olabilir; ama sadaka ne zaman tartışma konusu olsa, günahları telafi edecek bir şey olduğu fikri de yanından eksik olmamıştır. Bu, Hristiyan sadaka kavramına dair vereceğimi söylediğim, Yunan Kilise Babalarından birine ait ikinci örnek açısından da açık bir biçimde geçerlidir. Bu örnek, Hristiyanların mülkiyet sahibi

olmasını meşrulaştırmaya yönelik gerçekten de en eski inceleme ve muhtemelen bu türdeki en önemli eser olan İskenderiyeli Clement'in genellikle Latince başlığı *Quis dives salvetur?* ile bilinen çalışmasında yer almaktadır. Clement sadakanın gerçekten de kurtuluşu satın alabileceği argümanını çok ikna edici bir biçimde öne sürer ve "Ne kadar müthiş bir alışveriş! Ne kadar ilahi bir ticaret!" diye haykırır (32.1; cf. 19.4-6). Söylemeye gerek yok ki, sadaka kefarette genellikle önemli bir rol oynamıştır (bkz. ECAPS 27 n.89). Bununla birlikte sadaka vermeye, İsa'nın Matta VI.1-4'te yer alan takdire şayan talimatının aksine, bir kendi reklamını yapma aracı olarak da çok sık başvurulmuş gibi gözükmektedir: Nolalı Paulinus'ta bunun güzel bir örneği bulunabilir, *Epist*. 34. 2, 7, 10.

O halde, mülkiyet sahipliğine yönelik erken Hristiyan tutum, İsa'nınkinden çok farklı bir şeye dönüşmüştür. Bu elbette sadece zaman geçtikçe İsa'nın fikirlerinin eskatolojik doğası tedricen başlangıçtaki gücünü yitirdiği için değil, fakat aynı zamanda (ve bu çok daha önemlidir) bu tür bir gelişme, karşı konulamaz toplumsal baskılar tarafından Kilise'ye dağıtıldığı için de kaçınılmazdı. Yukarıda çerçevesini çizdiğim Ortodoks Hristiyan duruş, hem Yunan hem de Latin Babalar arasındaki neredeyse bütün büyük isimler tarafından sadece önemsiz farklılıklarla savunulmuştur (bkz. ECAPS 28-31). Şimdiye kadar sapkın olmayan yazarlar arasında bunun sadece üç kısmi istisnasına rastladım: Origen, Aziz Basil ve Aziz Ambrosius. Bunlar arasında, en ilgi çekici olanı, kuşkusuz toplumsal açıdan erken Hristiyan babalarının en asili olan Ambrosius'tur. Ambrosius, Galya *Praefectus Praetorio*'sunun oğlu olarak senatör aristokrasisinin bir mensubuydu ve kendisi de 374 yılında Milan Piskoposluğuna atandığı sırada, Milan'ın başkenti olduğu Aemilia ve Liguria eyaletinin valiliğini yürütüyordu. (Nolalı Paulinus dışında onun toplumsal eşiti olarak görülebilecek başka bir Kilise Babası aklıma gelmiyor.) Ambrosius mülkiyet haklarına yönelik tutumu konusunda tutarlı olmaktan uzaktı ve bazı Avrupalı

yorumcular son dönemlerde, onu “komünizme inanmak” gibi çirkin bir iftiradan koruma kaygısıyla (J. Squitier tarafından 1946 yılında yayımlanan bir monograf, *Il preteso communismo di San Ambrogio* {Aziz Ambrose’nin Sözde Komünizmi} başlığını taşıyordu!), yazılarından bazılarına ilişkin hayli tuhaf yorumlarda bulunmuşlardır.[1005] Gerçek şudur ki, bazı pasajlarda Ambrosius, mülkiyet hakları sorununun bütününe yönelik büyük bir tedirginlik gösterir. Yine de her üç Sinoptikte de yer alan (Mk X.25; Mt. XIX.24; Lk. XVIII.25), İsa’nın bir devenin iğne deliğinden geçmesinin bir zenginin Tanrı’nın Krallığı’na girmesinden daha kolay olduğu şeklindeki ifadelerini alegori biçiminde yorumlar; her türlü sefaletin kutsal, her türlü zenginliğinse zorunlu olarak bir suç kaynağı olmadığını ve iyi insanlar için zenginliklerin bir erdem payandası olabileceğini söyler; tabii ki sadakayı zenginliğin neden olduğu lekelerin temizlenebileceği büyük bir deva olarak kabul eder: Ancak bu şekilde zenginlik “bir adamın yaşamının fidyesi” ve “ruhun kefareti” haline gelebilir, çünkü “sadaka günahtan arındırır”! Ve böylece Ambrosius, Tanrı’nın tüm dünyanın ve meyvelerinin, tüm insanların ortak malı olmasını istediğini söyler ve “sed avaritia possessionum iura distribuit” diye devam ederken, yine de mevcut durumu mülk sahiplerinin yoksullara sadaka vermeleri koşuluyla kabul etmeyi sürdürür. Bu tutumu belki de en iyi, *De Helia et ieiunio*’da (76) yer alan, günahkâr bir adama, bir zehri etkisiz kılmak için bir başkasını kullanarak, kendisini günahlarından parasıyla arındırmasını söylediği bir pasajda görülebilir –zenginlik bizatihi bir zehirdir, fakat günahlardan arındıran sadaka, günahın panzehrine dönüşür!

Aziz Augustine mülkiyet haklarını dert edinmemiş gibi gözükür. Kendine has pratik zekâsıyla Lazarus Kıssası’ndan bile kendi lehine kullanabileceği bir argüman çıkarır: “Lazarus” der, “Cennet-i Ala’ya {İbrahim’in yanına} gitti, zira İbrahim zengindi!” (*Epist*. 157.23-4;

cf. *Serm*. XIV.4 vb.). Bu pasajın ve diğerlerinin de gösterdiği gibi, bu alandaki argümanların düzeyi pek de yüksek değildir ve Kıssa'daki İbrahim'e dair mecazi bir yorumu savunarak Augustine'in en gözde silahlarından birini ona doğrultan Pelagiusçuluğa sempati duyacaklar çıkabilir (bkz. ECAPS 31, n.112). Dördüncü yüzyılda zaman zaman fakirler inisiyatif alıp büyük mülklere sahip Hristiyanlardan geçimleri için gerekli asgari şeyleri *talep edebileceklerini* bile akıllarına getirmemeleri konusunda uyarılmışlardır. İki yüzyıl önce Irenaues, Kutsal Kitap'ta yer alan İsraillilerin Çıkış esnasında "Mısırlıları yağmalamaları"na (Çıkış III.21.2; XI.1; XII.35-6) ilişkin benzer bir hikâyeye atıfta bulunarak, başka birisi için yıllar boyunca angarya işi yapmaya zorlandıktan sonra, onun mallarının küçük bir kısmıyla birlikte kaçan insanların halinden anladığını göstermiştir (*Elench*. IV.20.1-3). Fakat artık Nyssalı Gregory, Çıkış'ta yer alan "Mısırlıları yağmalanmasına" bir emsal olarak başvurarak bu tür bir inisiyatifin meşrulaştırılamayacağını göstermek konusunda dikkatlidir (*Vita Moys*. 2).

Erken Yahudi-Hristiyan yazılarındaki bazı pasajları göz ardı edersek, özel mülkiyet sahipliğinin şartsız kınanmasını yalnızca sapkınların ağızlarından duyabiliriz. Genellikle, kuşkusuz, onların argümanlarına dair birincil ağızdan hiçbir şey bilmeyiz, sahip olduğumuz bütün bilgiler onların fikirlerini mahkûm eden Ortodokslardan gelmektedir. Bu kategoride ikinci, üçüncü ve dördüncü yüzyıllara ait, başka bir yerde yeteri kadar üzerinde durduğum (ECAPS 32-3), dört ya da beş düşünce tarzı bulunmaktadır. Salt servet sahibi olmanın günaha temayül yarattığını ve insanın tüm mallarından kurtulmasının en iyisi olduğunu uzun uzadıya savunan, günümüze ulaşmış yalnızca tek bir çalışma tespit edebildim: Bu büyük olasılıkla beşinci yüzyılın ilk on yılında, ya bizzat sapkın Pegasius ya da tilmizlerinden biri tarafından kaleme alınmış *De divitiis*'tir. (İlk olarak 1890 yılında

yayımlanmış ve son yıllarda çokça tartışılmıştır: bkz. ECAPS 33-4 ve nn.124-5.) Yalnızca bu dikkat çekici incelemenin, insanın tüm mülklerinden kurtulmasını (ve böylece "mülklerini yeryüzünden cennete aktarmasını") salık verse de, aslında "*sufficentia*"yı mahkûm etmediğini ve zenginliği gerçek bir günah olarak bile değil, günaha yol açması gerçekten de son derece muhtemel bir şey olarak gördüğünü söylemekle yetineceğim. Bu çalışmadaki en radikal pasaj, az sayıda zenginin varlığını bu kadar çok yoksulun varlığının nedeni olarak görecek kadar ileri gider ve "Zenginlerden kurtulun, hiç yoksul görmeyeceksiniz," diye devam eder (12.2). Bununla birlikte, bu cazip sonuca ulaşmanın dinî ikna dışında herhangi bir şekilde elde edilebileceğini salık veren tek bir sözcük bile yoktur ve –belki de garip bir biçimde– Kudüs'teki ilk Havari cemaatinin (tabiricaizse) "ilkel komünizmine" hiçbir atıf, teorik bir ideal olarak olsa bile tüm malların ortaklığına ilişkin hiçbir savunu yer almamaktadır. Herhangi bir Pelagiusçunun, herhangi bir yerde seküler kurumlarda reform yapılmasının savunduğunu gösteren bir kanıta rastlamadım. Ekleyeceğim yalnızca şu ki, aşırı zorlama bazı argümanların varlığına ve alışıldık abartılı retoriğine rağmen *De divitiis*, İsa'nın Sinoptik İncillerde (bilhassa Lukas'ta) ifade edilen görüşlerine, hiç değilse Ortodoks tarafın ana eseri olan, daha önce atıfta bulunduğum Clement'in *Quis dives salvetur?* başlıklı kitabından çok daha yakınmış gibi gözükmektedir. Clement bir kişinin ancak bir miktar mülkiyete sahip olması durumunda İsa'nın kendisinden beklediği şeyleri –açları doyur, susamışlara su ver, çıplakları giydir ve (tıpkı Zakkay ve diğerlerinin bizzat İsa'yı ağırladıkları gibi, Lk. XIX.1-10) evsizleri ağırla– yerine getirebileceğine ilişkin argümana başvurmakta (13. bölüm) tereddüt etmez. "Eğer kimse bir şeye sahip olmazsa," diye sorar, "o zaman insanlar arasında paylaşacak (*koinōnia*) ne kalır ki?" (Bu en azından, dostlara, misafirlere ya da yoldaşlara iyilik yapmaktan büyük haz duymanın –sanki cömertlik ve diğerkâmlık sadece maddi

yararlar biçiminde ifade edilebilirmiş gibi– ancak özel mülk sahibi olunması halinde mümkün olduğunu varsayan Aristo, *Pol.*II.5, 1263^{b}5-14'teki pasaj kadar zayıf değildir.) Fakat bu ihtilafta Clement'in ana silahı, başka yerlerde de sıkça olduğu gibi, Klasik dönemde pagan Yunan âlimler tarafından icat edilen ve Eski Ahit'le ilgili olarak Helenistik dönem Yahudiliği tarafından mükemmelleştirilen (Philo bazı sıra dışı örneklerini verir) alegorik yorumlama yöntemine başvurmaktır. Bu tür bir tefsir biçimi, bilhassa İskenderiye'de son derece gelişmişti (bkz. ECAPS 35, n.128). Kilise Babaları kısa süre içinde Kutsal Kitap'taki işlerine gelmeyen herhangi bir ifadenin, kolayca alegori biçiminde yorumlanıp saptırılabileceğini fark ettiler ve zaman zaman bu tekniği maharetle kullanırken en uç noktalara kadar gittiler.[13] Bu tür tecrübelere henüz çok bıktırıcı bir şekilde aşina olmayanlar, Aziz Augustine'in, Manicilik karşıtı eserlerinden birinde yer alan (*Contr Faust. Manichç* XXII.48-59) ve Tekvin XXX.14-18'deki tuhaf Rahel ve lüffah meyveleri sorununu ele aldığı pasajdan masum bir eğlence çıkarabilirler. (Bu etkileyici hikâyenin sonunda, hatırlanacağı üzere, Aile Reisi Yakub, ağır geçen bir iş gününün ardından akşamleyin tarlalardan dönerken, iki eşinden daha yaşlı ve çirkin olanı tarafından kendinden emin bir şekilde karşılanır, "Benim yanıma gireceksin, çünkü seni oğlumun lüffahları ile kiraladım." Ve o gece onunla yattı; sonuçsa İsakar oldu.) Fakat Hristiyanların Kutsal Metinlere yönelik alegorik yorumlarına ilişkin bu değerlendirmeyi, böylesine hafif bir değiniyle sona erdirmek yanlış olur. Bu tür bir yorumun çok kötü sonuçları da olabilir, tıpkı Aziz Augustine'in, alegorik uçuşlarının bir diğerinde, ikiyüzlü bir şekilde Lukas İncili'nde yer alan Büyük Akşam Yemeği Kıssası'nda karşımıza çıkan (XIV.16-24) "içeri girmeye zorla" sözcüklerinin anlamlarını saptırmasında olduğu gibi. Augustine dinî muhaliflere yönelik takibatları meşrulaştırmak için ("Yollara ve çitlerin boyuna

çık, bulduklarını içeri girmeye zorla da evim dolsun" emrindeki) "yollara ve çitlerin boyuna" sözcüklerini alegorik olarak, "sapkınlıklar ve hizipleşmeler" olarak yorumlar ve böylece Ortaçağ takibatçılarına, faaliyetleri için Kutsal Metinlerden gelen ve kullanmakta tereddüt etmeyecekleri sahte bir temel kazandırmış olur.[1006]

Mülkiyet sahipliğine yönelik erken Hristiyan tutum, tarif ettiğim gibi, kurucusunun öğretilerinden hayli farklı olarak, birden fazla yönden eleştiriye açıktır. Bu tutumun artık yetersiz olarak görülebilecek iki veçhesini seçeceğim: İlk olarak, sadakaya atfedilen aşırı önemli rol ve ikincisiyse, gereksiz miktarda servet tehlikeli olsa bile, yeterli miktardakinin yeterince zararsız olduğuna inanılması.

Çok yakın bir döneme kadar, hayırseverlik (en maddi biçiminde, sadaka dağıtmak) büyük bir çoğunluk tarafından bütünüyle cazip bir şey olarak görülüyordu ve ancak bizim kuşağımızda çok sayıda insan, bir topluluk içindeki örgütlü hayırseverliğin toplumsal kötülüklere bir deva olduğu ilkesine kuvvetli eleştiriler getirmeye başladı. Bu itirazın nedeni sadece sadaka dağıtan kişinin imtiyazlı konumunu ahlaken meşrulaştırmasına imkân vermesi değil, aynı zamanda sadaka alanlar tarafından da giderek daha fazla, insanın saygınlığına zarar veren, aşağılayıcı bir şey olarak görülmeye başlamasıydı – kabul etmeliyim ki bu benim de tamamen paylaştığım bir histir. (Var olduğu haliyle "Refah Devleti" anlayışında herkes gücü yettiği oranda katkıda bulunur ve elde ettiklerini de bir hayırseverlik sonucunda değil toplumsal bir hak olarak elde eder ve bu esasen farklı bir ilkedir.) Erken Hristiyanların kendileriyle bu kadar gurur duydukları sadaka, bu nedenle bugünlerde pek çoğumuza o dönemlerde ve sonraki yüzyıllar boyunca olduğundan çok daha az cazip geliyor. Kuşkusuz devrimci patlamalara yol açabilecek en uç noktadaki yoksullukları hafifleterek toplumsal düzeni korumak açısından çok cazip bir

yoldu. Fakat aslında bundan çok daha fazlasıydı: Mülk sahibi sınıfın sadece herhangi bir suçluluk hissi duymadan servetini ellerinde tutmasını sağlamakla kalmadı, aynı zamanda zenginliklerinin (tamamen kendileri tarafından belirlenen) küçük bir bölümünü kendi kurtuluşlarını güvence altına alacak “iyi işler”de kullanmalarından kaynaklanan ahlaki bir aurayla donatarak, servetlerinin keyfini sürmelerini bile mümkün kıldı. Eğer hayırseverlik Hristiyanlığın Yahudilikten devraldığı ve bizzat İsa tarafından tavsiye edilen mirasın bir parçası olmuş olmasaydı, Kilise kuşkusuz onu icat etmek zorunda kalırdı.

Mülkiyet sahipliğiyle ilgili erken Hristiyan tutuma yönelik ikinci eleştirimse, yeterli miktarda mülkiyet anlayışının, nerede gündeme getirilirse getirilsin, her seferinde muğlak bırakılması, “non plus quam necesse est” gibi kesin olmayan bir formülden daha iyi bir şekilde tanımlanmaması ve bunun sonucunda muhtemelen multimilyonerin antik muadilleri dışında herkesin “gereksiz miktarda” mülkiyete sahip olmadığının düşünülebilmesidir. Genç Pliny “makul bir servet”ten fazlasına sahip olmadığını iddia edebilmiştir (“Sunt quidem omnino nobis modicae facultates”, *Epist*. II.iv.3); fakat varlıkları, 300 ya da hatta 400 milyona sahip olan ve servet açısından büyük imparatorluk ailelerine yaklaşamayan en zengin adamlarınkinin on beşte ya da yirmide birinden fazla olmasa da servetinin değeri 20 milyon HS’den az olmuş olamaz ve *Principate* döneminde yaşadığını bildiğimiz en zengin iki ya da üç düzine Romalı arasında yer alır.[1007] Bu büyük servetler dördüncü ve beşinci yüzyıllarda daha da artmış ve o günlerde hali vakti yerinde olanların yalnızca “makul servetlere” sahip olduklarını düşünmeleri daha da kolaylaşmıştır. Nazianzuslu Gregory’nin kaleme aldığı bir şiirdeki dört mısra alıntılamaya değerdir: her şeyi bir yana at, sadece Tanrın olsun, çünkü sen sana ait olmayan zenginliklerin dağıtıcısısın. Ama eğer hepsini vermek

istemezsen, büyük bir kısmını ver; onu da vermek istemezsen elindeki gereksizleri din yolunda kullan” (*tois perittois eusebei*, *Carm. Theol*. II.33.113-16). Bu tür tavsiyelerin zenginler üzerindeki etkisi kolaylıkla tahayyül edilebilir.

⁂

Artık toparlamanın vakti geldi. Neden erken Hristiyanlar Grekoromen toplumunun daha iyiye gitmesine yönelik herhangi bir önemli adım atmakta bu kadar belirgin bir başarısızlık göstermişlerdi? Neden kölelik ve *colonate* gibi özgür olmayan emek biçimleri, Hristiyanlar bunların kendi başlarına kötü olduklarını ve hem köleleri hem de efendileri zalimleştirdiklerini fark bile edemeden varlığını sürdürdü? Neden, imparatorluk resmen Hristiyan olduktan sonra, Roma dünyasında (ve özellikle de Batı’da) zenginlik ve yoksulluğun aşırı uçları, senatörler sınıfının elinde muazzam zenginliklerin yoğunlaşması ve vergilendirmenin kesin bir biçimde daha baskıcı hale gelmesiyle birlikte daha da büyüdü? Neden barbarca sakat bırakma uygulaması da eklenmiş olarak işkence daha da yaygınlaştı ve cezalar daha da sert hale geldi?

Çoğuna bu kitabın başka bölümlerinde değinme fırsatı bulduğumuz tüm bu sorulara verilecek standart yanıt, hepimiz için tanıdıktır: İsa’nın kendisi ve ilk Hristiyanlar münhasıran insanın insanla ve insanın Tanrı’yla olan ilişkileriyle ilgileniyorlardı; toplumsal, iktisadi ya da siyasi *kurumlarla*, tabiricaizse insanların insanlarla olan ilişkileriyle değil. Bu bana, bir dereceye kadar bile olsa pek de iyi bir cevapmış gibi gözükmüyor, çünkü her ne kadar Yeni Ahit yazarları (ilk Babalar gibi) bireysel ahlak sorunlarına odaklanmış ve iktisadi ya da siyasi davranışlar için genel bir kural tayin etmeye yönelik herhangi bir girişimde bulunmamış olsalar da, siyasi ve iktisadi meselelerle ilgili, bekleneceği üzere Kilise’nin vahiy alınmış ve kanonik olarak kabul ettiği bir dizi şey söylemişlerdi: Aziz Pavlus’un daha önce alıntıladığım talihsiz

“Tanrı tarafından nasip edilen erkler” sözü, bu tür beyanlardan sadece biriydi. Standart yanıt olarak adlandırdığım şeyin bir biçimi de, “birey”in kurtuluşu ya da ıslahı çerçevesinde düşünmemiz gerektiğiydi. Neredeyse yanıltıcı olmak için tasarlanmış bu bıktırıcı modern soyutlama, genellikle “birey” sözcüğü, gerçek anlamı olan “tüm bireyler” ya da “her bir birey” ile değiştirildiği zaman belirgin hale gelir. Daha iyiye ulaşmak için değiştirilmesi gerekenin toplumsal kurumlar değil, “birey” olduğunu söyleyenler, düzelmenin fiilen tüm bireyler ya da en azından büyük çoğunluk gerekli gelişimi gösterene dek ertelenmesini savunmaktadırlar. Şeyleri oldukları gibi tutmak için bulunmuş zekice ve üstü kapalı bir argümandır bu. Yunan düşüncesi üzerine çalışanlar şanslıdır, zira bu kafa karıştırıcı “birey” mefhumu antikitede nadiren karşımıza çıkar ve gerçekten de Yunancada ve hatta Latincede çok zor ifade edilebilir.

Fakat çerçevesini çizdiğim geleneksel Hristiyan pozisyonu, erken Hristiyanlık düşüncesinin, köleliğin ya da siyasi otokrasinin kabul edilmesi gibi pek çok Hristiyan’ın bugün kabullenmekte isteksiz olduğu nahoş veçhelerini bir kenara bırakacak şekilde uyarlanmış olsa bile, sorduğum sorulara tatmin edici bir yanıt sunabilir mi? Bu kuşkusuz, tartışma konusudur. Ben sadece, Hristiyanlığı insanın insanla olan ilişkilerine dair olumlu bir etkide bulunmaktan bile alıkoyan şeyin kanımca, ilk Hristiyanların yalnızca insanın insanla ve insanın Tanrı’yla olan kişisel ilişkilerine odaklanmaları ve Hristiyanlar olarak içinde yaşadıkları dünyadaki kurumlara yönelik kayıtsızlıkları olduğunu söyleyeceğim. Herhangi bir örgütlü toplumda *insanın insanla olan* ilişkilerinin, *insanların insanlarla olan* ilişkileri tarafından şartlandığını ileri sürüyorum –farklı devletler ve (başta sınıflar olmak üzere) devletler içindeki farklı gruplar arasındaki ilişkiler, bir kural olarak, insanla insan arasındaki ilişkilere uygulanabileceklerden çok daha farklı kriterlerle sürdürülürler. Hristiyanlığın uluslar arasındaki savaşları

engellemede bariz bir başarısızlık sergilediğine sık sık dikkat çekilmiştir. Kilise'nin "Haklı Savaş" doktrinini geliştirmesi çok uzun bir süre almıştır. Oysa Roma *Principate*'si bile, "ius fetiale"ye {kutsal hukuka} dayalı bir "bellum iustum" {haklı savaş} doktrinine sahip olmuştur: Buna göre, Roma'yı ya da müttefiklerini korumak için başlatılmış olmadığı müddetçe hiçbir savaş Roma tanrıları için kabul edilmezdir –bu doktrin Cicero tarafından Romalıların saldırganlıklarına meşruiyet kisvesi giydirmelerinin bir yolu olarak hoş bir biçimde eleştirilmiştir (bkz. ECAPS 36-7 ve 130-1). Haklı Savaş doktrini de hiçbir zaman fazla tutmamıştır; çünkü savaşa giren her ülke her zaman kendisini kendi gözlerinde kolaylıkla meşrulaştırabilir. Sınıf mücadelesine gelince, Hristiyan kiliselerinin ilkesel olarak hayıflanmak ya da varlığını reddetmek dışında pek bir şey yaptıklarına rastlamadım. Bu kiliseler beklenebileceğinden daha sık bir biçimde mevcut toplumsal ve iktisadi düzeni en kaba şekliyle açıkça savunmuşlardır. İyi bilinen bir Anglikan ilahisinden alıntı yapacak olursak:[1008]

Zengin adam kalesinde,
Fakir adam onun kapısında,
Tanrı yarattı onları yukarıda ya da aşağıda,
Ve emretti hangi zümrede olacaklarını

Papa XI. Pius'un 1931 tarihli genelgesi, *Quadragesimo anno*, sınıf mücadelesinin kırk yıl önce ciddi bir tehlike teşkil ettiğini kabul eder, fakat sonra bu tehlikenin büyük oranda XIII. Leo'nun *Rerum novarum*'u tarafından ortadan kaldırıldığını söyler. Bu fikrin, 1931'den bu yana gelişen olaylar tarafından pek de doğrulanmış olduğu söylenemez: Sadece faşizmin yükselişi bile, iktidarda kaldığı süre düşünüldüğünde bu iddiayı geçersiz kılar. Söylemeye gerek yok ki, 1381'de John Ball'dan günümüzde Camilo Torres'e kadar, kilise

içinde resmî siyasetten ayrılan birkaç çarpıcı bireysel istisna da söz konusu olmuştur.[1009]

İlk İbrani peygamberleri ya da Platon ve Aristo, iyi topluma yönelik bir tasavvur geliştirmeye çalıştıklarında, önce İsrail ulusu ya da Yunan şehri bağlamında düşünmüşlerdi: Platon ve Aristo için bu tür bir toplum iyi olmak için, insanların içinde iyi bir hayat sürmesinden önce, ilk olarak iyi kurumlara sahip olmalıydı. Her iki örnekte de bu isimlerin halefleri, iyi bir toplum kurmaktan umudu kesme eğilimindeydi: Onlara göre, ya birey (özellikle de Stoacı birey) düşmanca olmasa bile kayıtsız bir dünyada kendi kişisel yaşamını en iyi nasıl sürdüreceğini keşfetmek zorundaydı ya da Gelmekte Olan İyi Zamanlar vardı; fakat bu bir tür doğaüstü failin eseri olacaktı. İkinci örnekte, kişi (Yahudi vahyinde olduğu gibi) gizemli bir şekilde arzu edilen sonucun çoktan elde edildiğini tahayyül ederek kendisini rahatlatabilir: Meryem'in İlahisi'nde yer alan ve daha önce alıntıladığım pasaj, buna güzel bir örnektir. Gelecek zaman kipinin kullanımı ("Hükümdarları tahtlarından indir*ecek* ve hakirleri yükselt*ecek.* Açları iyi şeylerle doyur*acak* ve zenginleri boş döndür*ecek*") çok daha farklı bir hava yaratabilir; mevcut düzenin kabul edilmesi yerine toplumsal değişime işaret edebilirdi. Fakat toplumun kurumları (belirttiğim üzere) *insanlarla insanlar* arasındaki ilişkilerden oluşur ve bu yüzden, bu tür bir Hristiyan onlarla ilgilenmez ve onu gerçek bir siyasi konformist olmaktan alıkoyabilecek hiçbir şey yoktur. Aziz Pavlus'un Hristiyanlara "Tanrı tarafından nasip edilen erkler" olan siyasi otoritelere itaat etmelerini emretmesinden söz etmiştim: Pavlus otoritelere direnmeyi, Tanrı'nın hükümlerine direnmekle bir tutmuştur ve bunun sonucu da zorunlu olarak Tanrı'nın katında mahkûm olmaktır.

Şu an Hristiyanlar arasında (benim kullandığım dile başvuracak olursak), insanın insanla ilişkisinin hiçbir zaman bozulmaması ve

hasar görmemesi için, insanlarla insanlar –özellikle de devlet ve devletlerin içinde yer alan sınıflar– arasındaki ilişkilerin ıslah edilmesinin mutlak bir gereklilik olup olmadığına ilişkin bir tartışma devam etmektedir. İnsanlarla insanlar arasındaki bu ilişkiler söz konusu olduğunda, özellikle mülkiyet sahipliği ve üretimin nasıl örgütlendiği de dahil olmak üzere mülkiyet ilişkilerinin merkezî bir rol oynadığını öne süreceğim. Kiliseler arasındaki tartışmayı dışarıdan izleyenlerimiz için, Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında hem fikirler alanında hem de toplumsal yaşamda nelerin gerçekten vuku bulduğuna ilişkin titiz bir incelemenin, bugünkü sorun ve ihtilaflara bir miktar ışık tutabileceği ve sonuç olarak insanın geleceği üzerinde güçlü bir etkide bulunabileceği düşünülebilir.

(v)
Sınıf Mücadelesinin Kurbanlarının İdeolojisi

Şimdi çok daha farklı bir şeye, sınıf mücadelesinin diğer tarafının, yani sömürülen ve ezilenlerin, en başta da kölelerin ideoloji ve propagandasına bakalım. Buradaki güçlük, mütevazı *yurttaşlar* söz konusu olduğunda bile elimizde bulunan kanıtların kıtlığından kaynaklanır. Yunan tarihinin büyük çağı olan MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllar için, kuşkusuz zengin yurttaşlar gibi yoksul yurttaşların da devlet yönetiminde pay sahibi olabileceklerinde ısrar eden bir tür demokratik propaganda söz konusuydu: Bu on yedinci yüzyıl İngiltere'sinde, özellikle de 1647 yılındaki Putney Tartışmalarına yapılan Düzleyici (*Leveller*) katkılarında ileri sürülen bazı argümanlarla karşılaştırılabilir. (Clarke Defterleri'nde saklanan bu tartışmalar, en rahat Woodhouse, *PL*^{2}'de okunabilirler.)[1010] Yunan tarihçisi için bu tartışmalar son derece ilgi çekici olmalıdır, çünkü söz konusu olan büyük sorun tam olarak Yunan oligarklarıyla demokratlarını birbirinden ayıranla aynıdır: Siyasi haklar katı bir şekilde (örneğin Cromwell ve Ireton'un arzu ettiği gibi), hatırı

sayılır miktarda mülkiyet sahibi olanlarla sınırlandırılmalı mıdır? “Savunduğum esas şeylerin nedeni,” diyordu Ireton, “mülkiyeti sevmemdir” (Woodhouse, *PL*^{2} 57).[1011] Fakat (muhtemelen büyük çoğunluğu olmasa da) bazı Düzenleyiciler bile, ırgatlarla hizmetçilerin, efendilerine çok fazla bağımlı oldukları için oy hakkından yararlanmamaları gerektiğini savunuyordu (bkz. yukarıda III.iv, *ad fin.*) Burada aklımda olan Yunan yazının büyük bir kısmı ya (tabii ki yalnızca yurttaşlar arasında) demokrasi davasını savunur ya da Solon’la birlikte, sadece güçlülerin dışlayıcı ve kibirli iddialarından vazgeçmeleri ve Albay Rainborough’un Putney’deki ünlü sözleriyle, “tıpkı en büyüğün olduğu gibi en fakirin de yaşamaya hakkı olduğunu” kabul etmeleri konusunda ısrar ederler (bkz. Woodhouse, *PL*^{2} 53). Bu Yunan malzemesinin neredeyse tümünde orta sınıf havası adını verebileceğimiz bir şey vardı ve gerçekten de büyük bir kısmı Aristo ve diğerleri tarafından çok sevilen ve Solon’un da sıra dışı bir örnek oluşturduğu *mesoi* (makul miktarda mülkiyet sahipleri) tarafından üretilmişti. “Bir ulusal acil durum” halinde orduya ya da donanmaya katılmaya gönüllü olmaları dışında, kimsenin kölelerin kitlesel olarak serbest bırakılmasını aklının ucundan geçirmediğini söylemeye bile gerek yok.[1012] Aristophanes’in *Kurbağalar*’ında (190-1. satırlar, cf. 33-4, 693-4) Charon, bir köleyi eğer “deniz savaşı”nda savaşmış olanlardan biri değilse Styx’ten karşıya geçirmeyi reddeder. Söz konusu deniz savaşı, bir dizi Atinalı kölenin Atina donanmasında kürek çekmeye yardım ettiği (ki normal zamanlarda asla böyle bir şey yapmazlardı) ve özgürlükleriyle ödüllendirildiği 406 tarihli Arginusae Savaşı’ydı.

Yunan dünyasına ait edebî materyaller arasındaki, ezilenlerin içten feryatlarını bulabileceğimiz bazılarının bu kitabın konusuyla doğrudan alakalı olmadıkları düşünülebilir, zira ancak tali bir açıdan sınıf savaşının bir ürünüdürler: Bunların bir kısmı esasında

emperyalizme karşı itirazlardan, bir kısmıysa öncelikli olarak *dinî* itirazlardan ibarettir; bazıları da Vahiy Kitabı'nda ya da MÖ 167-163'ten (muhtemelen 166-4'ten) kalan ve "direniş edebiyatı" olarak tanımlanabilecek türün[1013] herhangi bir dilde elimize ulaşan bildiğim en eski metni olan Danyal Kitabı da dahil olmak üzere diğer Hristiyan ve Yahudi Apokaliptik yazınında olduğu gibi bu ikisinin bir bileşimidir. Fakat ben de, bahsettiğim literatürün büyük bir kısmının dışarıda bırakılmasını kuşkusuz kabul edemem. Emperyalizm fethedilen halkın ya da hiç değilse bu halkın içindeki doğrudan üreticilerin, yabancı yöneticilerin çıkarları için doğrudan sömürülmesine yol açtığında, sınıf mücadelesine son derece benzer bir durum ortaya çıkar ve bu durumun sınıf ve sınıf mücadelesi tanımlarımda belirttiğim gibi (yukarıda II.ii), ezilen topluluk içindeki sınıf mücadelesi üzerinde etkilerde bulunması kuvvetle muhtemeldir. Örneğin, Yahudi mülk sahibi sınıfının bazı mensuplarının Romalı efendilerle içli dışlı olduğu ve MS 66-70 tarihli büyük isyanın kısmen yerli Yahudi zalimlere yöneltildiği Selevkos Filistin'inde ve daha da fazla olmak üzere Roma Filistin'inde kuşkusuz böyle olmuştur.[1014] Danyal ve Vahiy Kitapları gibi esasen dinî bir biçim taşıyan itirazlar da sömürülen sınıfın dünya görüşü ele alınırken dışarıda bırakılamazlar, çünkü hiç değilse var olmalarının sebeplerinden birisi, bahsettiğim iki örnekte olduğu gibi emperyal gücün zalimliğidir. Roma, "Babil" kisvesi altında, Vahiy Kitabı'nda yıkıcı bir şekilde eleştirilir (örneğin, II.13; VI.9-10; XII-XVIII; XIX.2); "azizlerin kanlarıyla ve İsa'nın şehitlerinin kanlarıyla sarhoş olduğu" söylenir ve "kendi gazap öfkesinin şarabı kâsesi ona verilmek için büyük Babil, Allah'ın indinde anıldı," denir (XVI.19). Bunlar kendi öçlerini almaya kadir olmayan ezilenlerin aciz öfkesinin, ilahi intikamın kesinliğinde huzur bulduğu olağanüstü, kan dondurucu satırlardır.

Yaklaşık bir yüzyıl boyunca araştırmacılar, sadece Roma *Principate*'si dönemine ait Mısır papirüslerinde günümüze ulaşan ve modern zamanlarda yayımlanan "İskenderiye'nin Pagan Şehitlerinin Faaliyetleri" adı verilen metne büyük ilgi gösterdiler.[1015]

Bu papirüslerin büyük bir kısmı, ileri gelen İskenderiyelilerin yargılandıkları davaların resmî kayıtlarının birer kopyası ya da doğru bir deyişle sahte birer kopyası biçimindeydi. Roma imparatorlarının Mısır'ın bu büyük metropolüne yönelik sertlikleri üstü kapalı olarak eleştirilirken, söz konusu ileri gelenler metinleri derleyenler tarafından cana yakın bir muamele görmüşlerdi. Bu metinler, kuşkusuz kendileri de mülk sahibi sınıfın mensubu olan İskenderiye'nin önde gelen çevrelerinden çıkmışlardı ve burada onlardan söz etmemin tek nedeni imparatorluğun gücüne karşı öfkeli bir propaganda oluşturmaları ve bu kadar çok akademik ilgiye mazhar olmuş olmalarıdır. Bazıları –örneğin Isidore'un, Lampon'un ve Hermaiscus'un *Acta*'ları– keskin bir şekilde Yahudi karşıtıdır: Öyle sanıyorum ki, popüler anti-semitik propagandanın en eski örneklerini teşkil ederler. Erken Roma *Principate*'si döneminde İskenderiye'de anti-semitizme yaygın rastlanırdı; çünkü buradaki Yahudiler Julius Caesar ve Augustus'tan, İskenderiyeliler arasında öfke ve kıskançlığa yol açan çeşitli imtiyazlar koparmışlardı. (Helenistik ve Roma dönemlerinde Yahudilerin Mısır'daki konumlarına ilişkin V. Tcherikover'e ait mükemmel bir değerlendirme bulunmaktadır, *C. P. Jud.* I.1-111.) Diğer anti-emperyalist (Yunan ya da Roma karşıtı) propagandaysa, son dönemlerdeki yazarlar tarafından bir araya getirilmiştir: Bunlar arasında Yunanca altılıklar halinde yazılmış *Sibylline Kehanetleri*'nden bazıları, Mısır'dan papirüsler halinde günümüze ulaşan *Çömlekçi'nin Kehaneti* adlı metni ve Mısır kil yazısıyla yazılmış *Demotik Kronik* yer almaktadır; daha Doğu'dan, yalnızca Hristiyan yazar Lactantius tarafından kaleme alınmış bazı tefsirleri

günümüze kalan, Pers dilinde yazılmış bir eser olan *Hystaspes*'in *Kehaneti* ve yine bir Pers metninin Pehlevice tercümesi olan *Bahman Yaşt* gelir.[1016] Bu materyalin büyük bir kısmı bugün bize çok tuhaf görünür. Bazı örneklerini okumak isteyenler Roma'nın çöküşü kehanetinde bulunan *Sibylline Kehanetleri*'yle (*Orac. Sbyll*. III.350-5, 356-80 ve V.155-78, 386-433; cf. VIII.37-49, 81-106, 165) ve *Sbyllines*'te bulunan ve Nero'nun 68 yılındaki ölümünden sonraki yirmi yılda ortaya çıkan "sahte Neron"larla ilgili kehanetler içeren diğer dört pasajla (IV.115-39 ve V.137-54, 214-27, 361-85) başlamalıdır.[1017]

Roma hâkim sınıflarının, Roma'nın kurbanlarının zihin dünyasına ilişkin bir miktar farkındalık (gerçek bir "sempati"den söz edersek çok ileri gitmiş oluruz) sergilediklerini gösteren dikkat çekici üç Latince belgeden (biri edebî bir mektup diğer ikisiyse edebî konuşmalardır) söz etmeden geçmemeliyim. Roma İmparatorluğu'nun doğu kısmıyla ilgili olan tek belge "[VI. Pontus Eupator'u] Kral Mithriades'in, [Part] Kralı Arsaces'e yazdığı ve Sallust tarafından düzenlenip *Histories*'inin bir parçası (IV.69)" olarak günümüze ulaşan mektuptur. Mithridates Romalıların "tüm uluslara, halklara ve krallara savaş açmalarının ardındaki müzmin saikin", "tahakküm ve yönetmeye yönelik köklü bir arzu" olduğunu söyler (§ 5); mektup onlardan "dünyanın vebası" (*pestis orbis terrarum*, § 17) diye söz eder, onları "sahtekârlığa yeltenip savaşa savaş eklemekle" suçlar ve bu uğurda her şeyi yok edeceklerini ya da mahvolacaklarını ilan eder (§§ 20-1). Sallust, kendi inancını yansıttığına şüphe olmayan bir yerde, krala "Az sayıda kişi özgürlük ister; büyük bir kesimse adil efendilerle yetinir' (*pauci libertatem, pars magna iustos dominos volunt*, § 18) dedirtir. Diğer iki dokümansa, yine ezilenlerin zihin dünyasının farkında olunduğunu gösteren ve Tacitus'ta yer alan imparatorluğun batısıyla ilgili konuşmalardır. Bunlardan ilki, şiddetli bir Roma karşıtı olan

Britanyalı şef Calgacus'u (*Agric* 30-2), MS 83 ya da 84 yılındaki (muhtemelen Inverness'in çok da güneyinde olmayan) "mons Graupius" savaşından önce adamlarına seslenirken resmeder. Tacitus Roma klişelerinden pek de öteye gitmeyen "özgürlük" fikrine dair cüretkâr ifadeler içerir ve kendi adına hayli istihzalı bir şekilde kaleme alınmış olmalıdır; fakat dile getirilen düşüncelerden biri çağlar boyunca yankılanmıştır: Romalılar "bir harabe yarattıklarında" der Calgacus, "ona barış derler" (*ubi solitudinem faciunt, pacem appellant*, 30.6). Yukarıda IV.iv'ün sonlarında söz ettiğim ve Annals I.17'de yer alan diğer konuşmaysa, Panonya lejyonlarının çıkardığı isyanın, Tacitus tarafından sahte hiziplerin eski bir lideri olarak tarif edilen ve muzır bir demagog olarak gösterilen (bkz. özellikle. IV.iv, 13. dipnot) lideri Percennius'a aittir. Tacitus'un Roma'ya ya da yöneticilerine yönelik düşmanca hisleri dile getirerek eyaletlerde alt tabakaları memnun eden herhangi bir "ajitatöre" karşı duyduğu gerçek nefret, *Hist*. IV.68'de yer alan, Gallic isyanı sırasındaki bir toplantıda "Roma halkına yönelik küfür ve nefretini kusan", Treveri kabilesinin önde gelenlerinden Julius Valentius'a karşı dile getirdiği kısa ama özlü hakarette çok açık bir şekilde görülür. Tacitus, Valentius'un suçlamalarını ayrıntılarıyla yazma zahmetine girmez ve –eğer yalnızca aşağılayarak göz ardı ediyor değilse– muhtemelen belirtmeye değmeyecek kadar tanıdık olduğunu düşündüğü, "genellikle büyük imparatorluklara yöneltilen bütün suçlamalar"dan ibaret olduklarını söylemekle yetinir. Genellikle Roma'ya tabi olmayı kölelik olarak tarif eden ve Tacitus ya da Dio Cassius tarafından Roma'ya karşı gerçekleştirilen isyanların liderlerinin ağzından aktarılan diğer konuşmalara ilişkin birkaç örneği bir dipnotta[1018] kaydetmekten fazlasını yapmayacağım.

Tamamen olmasa da özellikle kölelerle ilişkili, ayrıca ele alınmayı hak eden bir itiraz dile getirme biçimi daha vardır: fabl.

İmparator Augustus'un kölesi ve azatlısı olan ve milattan sonra birinci yüzyılının ilk yarısında yazan Phaedrus,[1019] muhtemelen MÖ altıncı yüzyılın başlarında yaşamış bir başka eski köle olan Ezop'un fabl derlemelerinden[1020] çok yararlanmıştır. Phaedrus'un Üçüncü Kitabının Önsözünde, 33. ve 40. satırlar arasında çok etkileyici bir pasaj yer alır. Fablın neden icat edildiğini açıklayacağını söyler: Ona göre fabl, kölenin cezalandırma korkusuyla yüksek sesle dile getirmeye cesaret edemediği duygularını üstü kapalı bir biçimde ifade edebilmesini sağlamak için icat edilmiştir! Phaedrus'un fabllardaki gizli kahramanlardan söz ederken aklında olan şey de yalnızca kölelerdir. İki boğa arasındaki kavgadan çok korkan bir kurbağayla ilgili metinlerinden biri, "Güçlüler kavga ettiğinde sıkıntı çeken güçsüzler olur," (*humiles laborant ubi potentes dissident*, I.30.1) sözleriyle başlar. Üçüncü Kitabının Sonsözünün sonunda Ennius'tan alıntı yapar: "Sıradan bir insanın [*plebius*] herkesin içinde homurdanması bir küfürdür!" (III. *Epil.* 34). "Özgürlüğün ne kadar tatlı olduğunu" göstermeyi amaçlayan bir başka fablı ise, köpek tarafından efendisine itaat etmeye ikna edilmek üzereyken, köpeğin boynunun zincirden yara olduğunu gören bir kurttan söz eder; kurt bunun ne anlama geldiğini fark ederek, kölelikte köpeğe eşlik etmeyi reddeder (III.7; cf. Babrius 1000; *Fabular Aviani* 37). En çok sevdiğim fabl, açık bir biçimde sadece kölelerle değil, aynı zamanda genel olarak yoksullarla (*pauperes*) da ilgilidir: Phaedrus, bu fablı, "Devleti yöneten kişinin [eğer *in principatu commutando*'yu böyle çevirebilirsem] değişmesi yoksulların durumunda hiçbir değişikliğe yol açmaz, sadece efendinin değişmesinden ibarettir," (*nil praeter dominum*- eğer doğru okuma buysa) sözleriyle başlatır. Bu fabl (I.15) çayırda eşeğini otlattığı sırada kendisine yaklaşan düşman bir ordu gören ürkek bir yaşlı adamla ilgilidir. Yaşlı adam eşeğine, kendisiyle birlikte kaçması için yalvarır ki yakalanmasın. Fakat eşek yalnızca

düşmanın ona tek seferde iki balya birden taşıtıp taşıtmayacağını sorar; sahibi taşıtmayacaklarını sandığını söylediğinde de hareket etmeyi reddeder. “Kimin kölesi olduğum ne fark eder ki,” diye sorar, “tek seferde bir balya taşıdığım sürece?” Gerrard Winstanley 1650 yılında, *Appeal to All Englishmen* eserinde İngiltere’deki yoksullarla ilgili olarak yabancı bir düşmanla savaşmaları ve onları yenmeleri gerekiyorsa, “*gentry* her şeye el koyacağından yine de köle olmaya devam edeceklerini...” bu yüzden, “kendi kardeşlerimizin altında yaşadığımız gibi yevmiyeyle çalıştıktan sonra yabancı bir düşmanın altında da yaşayabiliriz,” demeleri gerektiğini söylediğinde aynı şeyi kastediyordu: Derleme için bkz. (VII.ii n.13’te atıf yapılan) Hill ve Dell 387.

“Ezop” fablları, Yunan ve Latin edebiyatının büyük bir kısmını hakkıyla anlamak için gerekli karmaşık edebî eğitimden yoksun olanların başvurabileceği ve hatta hiçbir eğitim görmemiş olanların bile hemen kavrayabileceği kadar basit bir edebî biçemde yazılmıştı. Quintilian, birinci yüzyılın doksanlı yıllarında retorikle ilgili Latince standart el kitabını (*Institutio Oratoria*) yazarken, *fabellae*’ın görgüsüz köylüler ve cahiller için özel bir çekiciliği olduğunu belirtir (*ducere animos solent praecipue rusticorum et imperitorum*, V.xi.19). Kuşkusuz aynı şeyi İsa’nın Kıssaları için de söyleyecektir. Fakat antikitenin hâkim sınıfları bu silahı tebaalarının elinden alıp zaman zaman kendi lehlerine kullanacak kadar zekiydiler. Hepimiz, Plutarkhos’un *Coriolanus’un Yaşamı*’ndan (6.3-5) ya da Livy’den (II.xxxii.8-12) olmasa bile Shakespeare’nin *Coriolanus*’undan (I.i.53-169) Menenius’un Agrippa fablını biliriz. Söz konusu konsüle ve MÖ 494 yılına atfedilmesi ne kadar kurgusal olsa da, hâkim sınıf tarafından sahiplenilen fabllar arasında en ünlüsü budur. Emekçileri bulundukları yerde tutmayı amaçlayan diğer fabllar arasında, eşeklerin Zeus’a görevlerinden azledilmeleri için başvurdukları eğlendirici bir örnek vardır: Kıssadan hissesi, her

bireyin göğüs germesi gereken şeylerin sağaltılamaz (*atherapeuton*) olduğudur.[1021]

Attalid krallarını “Lidya ve Frigya hükümdarı Lysimachus’un hazinesini tırtıkladıkları” için yermekle kalmayan, onlara doğrudan “mor kamçı izleri” (*porphyriori mōlōopes*, Strabo XIV.i.39, s. 647) diye de seslenen kişi bir köle değil, eğitimli birisi, Helenistik bilgin Telmessuslu Daphitas (ya da Daphidas) idi. Olsa olsa kralları bir insanın sırtındaki kırbaca benzetmiş olmalıdır. Bu Yunan Doğu’daki toplumsal gerçeklikler karşısında sıra dışı bir farkındalık sergileyen Tarn tarafından doğru anlaşılmıştır; fakat pek çok başka araştırmacı Daphitas’a göre kralların, zalim oldukları için insanların sırtlarındaki “mor kamçı izleri” şeklinde anıldıklarını kavrayamamış ve dizenin, Attalidlerin bir zamanlar bizzat “dövülerek ya da kamçılanarak morartılmış” köleler olduklarını iddia ettiğini zannetmiş (Hansen ve Loeb çevirmeni H. L. Jones) ve “o halde onların da mor sırtları vardı ya da olmalıydı,” demiştir (Fontenrose).[1022] Bu arada, Daphitas’ın *lèse-majesté*’sini {hükümdara ihanetini} yaşamıyla ödediği söylenir: Starbo’ya göre Maender’deki Magnesia yakınlarında bulunan Thorax Dağı’nda çarmıha gerilmiştir.

İmparatora yönelik, kimin yaptığı tabii ki bilinmeyen birkaç doğrudan ve açık saldırı, şurada ya da burada kayıt altına alınmıştır. Yukarıda V.iii’te altıncı yüzyılların başlarında Konstantinopolis’teki hipodroma asılan ve Anastasius’a “dünyayı mahveden imparator” diye seslenip onu “paragöz” olmakla suçlayan keskin dizelerden söz etmiştim (John Lydus, *De magistrat.*III.46).

⁂

Sanırım bu alt bölümü, Donatizmin tek belirgin örnek olduğu bir ya da iki özel vaka dışında dinî meselelerin çok büyük oranda insanların sınıfsal konumlarıyla ilişkisiz olduğunu açıklığa kavuşturmak için, dördüncü, beşinci, altıncı ve yedinci yüzyılın

Hristiyan Roma İmparatorluğu'nda insanların kafasını bir hayli şişiren dinî meselelere ilişkin kısa bir tartışmayla sona erdirmeliyim. Bu kitapta sınıfa odaklandım, çünkü uzun vadede insanların davranışları ve hatta düşünceleri üzerinde en fazla etkide bulunan şeyin, sahip oldukları tesadüfi dinî inanışlardan ziyade, maddi ihtiyaçların üretimi ve bunun gerçekleştirildiği iktisadi ve toplumsal yapılar olduğuna inanıyorum. Fakat kısa vadede din, insanların eylemlerini ayrıldıkları grupların doğasını belirlemede önemli bir rol oynayabilir ve siyasi sınıf mücadelesinin nadir bir fenomen olduğu (cf. aşağıda VIII. Bölüm), fakat dinî ihtilafların yaygın ve yoğun hale geldiği Hristiyan Roma İmparatorluğu'nda da bu böyleydi.

Erken Hristiyan kiliselerini bu kadar sarsan doktriner ihtilafların "ulusal hislerin"[1023] ya da "toplumsal itirazların" ifadesi olduğunu düşünmenin ciddi bir hata olacağı konusunda A. H. M. Jones ile aynı fikirdeyim. "Were ancient heresies national or social movements in disguise?" {Antik sapkınlıklar üzeri örtülü ulusal ya da toplumsal hareketler miydi?} başlıklı *JTS* n.s.10 (1959) 280-98'de yer alan makalesiyle, (*RE*, ed. Brunt, 308-29'da yeninden basılmıştır) ve *LRE* II.964-70 (ile III.326-7 nn.61-70) eseri, bu konuda son derece ikna edicidir. Yine de, Jones'un eleştirilerinin, bazı sapkınlıkların aslında "ulusal" oldukları görüşüne odaklandığına dikkat çekmeliyim; makalesinin başlığındaki "toplumsal" sözcüğü yalnızca Donatizmin toplumsal veçheleriyle[1024] alakalıdır. Katolikler, Donatistlerin kendi aralarına kabul ettikleri Katoliklerin yeniden vaftiz edilmeleri gerektiğine yönelik inanışlarının, dördüncü yüzyılın sonları ve beşinci yüzyılın başlarında sapkınlığa karşı kabul edilen katı kuralların (bkz. *CTH* XVI.vi.4.*pr.*) kapsamına girmeye yetecek kadar sapkınca olduğuna ilişkin yaratıcı fikri geliştirene dek, Donatizm haklı olarak bir sapkınlıktan ziyade bir hizipçilik olarak görülmüştü. Jones, kitabında Donatizmin (gerçekten de "sınıf savaşının bazı

özelliklerini” taşıyan) “toplumsal bir mücadeleyle ilişkili” olduğunu kabul ederken, sosyal boyutlarının Donatizmin özünü oluşturmaktan uzak olduğunda ısrar ediyordu ve açık bir şekilde haklıydı (bkz. yine de, Circumcellions üzerine, aşağıda VIII.iii).

Kimi tarihçilerin dini “milliyetçilik” tespit ettikleri bir başka bölge de Mısır’dı; fakat bu ülkeye ait, yukarıda sözü edilen, gördüğümüz üzere belli ki İskenderiyeli hâkim sınıf mensupları tarafından yazılmış olan “Pagan Şehitlerin Faaliyetleri”nin Roma karşıtı propagandasıyla kıyaslanabilir, spesifik olarak dinî hiçbir materyale rastlamadım. Bununla birlikte, köylülüğün ezilmesine yönelik yergilerinden ötürü Mısır manastır çevrelerinden çıkan yazının bir kısmından burada söz etmeye değer. Kuşkusuz bunların karakteri esas olarak dinîydi; toplumsal boyutlarıysa tamamıyla ikinci plandaydı ve Geç İmparatorluk döneminde paganizmin –en azından İskenderiye dışında– giderek daha fazla üst sınıflarla sınırlı kalmasından kaynaklanıyordu. Bu eğilimin en çarpıcı temsilcisi (adı bazen Shenoute, Schenute, Shenudi, Schenoudi, Schnoudi, Chenoude, Chenoute biçimlerinde yazılan ve Latincesi Sinuthius olan) keşiş Shenute idi. Kıpti (Bohairi) dilinde kaleme aldığı fakat Yunan yazınına ilişkin bilgisini gösteren eserleri, her ne kadar Kıpti dilinde derlenmiş ve Latinceye ve bazı başka modern dillere çevrilmiş olsa da, antik tarihçiler tarafından pek iyi bilinmiyormuş gibi gözükmektedir. Shenute, 380’lerden başlayarak seksen yıldan uzun bir süre yaşadığı ve muhtemelen 466 gibi geç bir tarihte yüz yaşını geçmişken hayata gözlerini yumduğu söylenen Thebasi çölündeki (Yukarı Mısır) Atripe’de bulunan Ak Manastır’ın baş keşişiydi. Benim açımdan, özellikle İngilizce okuyanlar için en yararlı belge, Shenute’nin zengin bir pagan toprak sahibi olan Panopolisli Saturnus’a yazdığı, özgün Kıpti versiyonu birden fazla kez yayımlanan ve bütün metni John Barns tarafından İngilizceye tercüme edilen (SHS 1964) açık bir mektuptur.[1025] Shenute’nin

kendisi de köylü kökenliydi ve Barns'ın da belirttiği gibi, "kendisini Yunanca ifade edebilmek için normal olarak son derece donanımsız olan bir toplumsal tabakanın halinden anlıyordu" ve "fanatik bir korkusuzluk bu hayranlık uyandırıcı keşişi, ezilen Mısır köylülüğünün en yüksek otoriteler karşısındaki açık sözlü sözcüsü haline getirmişti" (SHS 155, 152). "Mülk sahibi sınıflar arasında tutunan paganizme" açık saldırılar yöneltmekten hoşlanıyordu (ibid. 155). Bir şekilde beşinci yüzyıla kadar ayakta kalmayı başarmış az sayıdaki pagan tapınağının yağmalandığını ve yukarıda adı geçen pagan toprak sahibine ait, Shenute'nin yalnızca pagan kült nesneleri ile sihirli kâğıt ve iksirlerin varlığıyla değil, arazi üzerinde köylüleri zorla çalıştırarak inşa edilmiş ve onlardan zorla alınan katkılarla ayakta tutulan hamamlarla da kirletilmiş olduğunu düşündüğü eve baskınlar yapıldığını okuruz (bkz. Barns, SHS 154-7 ve n.17, 158). Shenute'nin ısrar ettiği gibi hamamlar, köylülerin ihtiyaç duymadıkları şeylerdi. Geç Roma köylüleri gerçekten de, en uç formlarında alaycı bir şekilde "kutsallığın kokusu" adını verdikleri şeyden çok etkilenmiş olabilirler. Modern Ankara'dan çok da uzak olmayan Sykeonlu genç Aziz Theodore, iki yıldır dinî inzivaya çekildiği mağaradan çıktığında büyük etki yaratmıştı: "Kafası yara ve irinle kaplanmış, saçları keçeleşmiş ve içine tarif edilemez miktarda kurt yerleşmişti; bütün kemikleri sayılıyordu ve kimsenin yanında duramayacağı kadar kokuyordu" (*Vita S. Theod. Syk.* 20, Elizabeth Dawes ve N. H. Baynes'e ait İngilizce tercümesi, *Three Byzantine Saints* 101).

Schenute'nin Saturnus'a yazdığı güçlü ve hayli ağzı bozuk mektup, Saturnus'un kendisine tabi köylülere yaptığı, (sığır ve arabaları da dahil olmak üzere) mülklerine el koymak, angaryaya mecbur etmek ve köylüleri kendisinden fahiş fiyatlarla et ve şarap satın almaya zorlamak gibi bir dizi haksızlık ve saygısızlıktan söz eder. Burada fakirlerin koruyucusu olarak hareket eden önde gelen bir din adamı görürüz; fakat insan, Shenute'nin aynı şekilde zalim

fakat dindar bir Hristiyan toprak sahibine yönelik tutumunun çok da farklı olup olmayacağını merak etmekten kendisini alamaz. Ve Barns'ın dediği gibi, "Eğer Hristiyanlığın nihai zaferinin toplumsal kötülüklerin düzeltilmesi ve Mısır nüfusuna daha az acı bir ruh halinin hâkim olması anlamına geleceğini ümit eden varsa, hayal kırıklığı yaşamak durumundadır. Pagan toprak sahibinin gidişiyle birlikte büyük arazilerin tiranlığı daha da mutlak bir hal almıştır ve bir kez paganizm neredeyse yok olduğunda, Hristiyan doktrinindeki ihtilaflar, yönetilenlerin –artık zihinlerinin müzmin bir alışkanlığı haline gelmiş olan– öfkesi tarafından, hâkim iktidara yönelik muhalefetin ve yerleşik Kiliseye yönelik hizipçiliğin bahanesi haline getirilmiştir (SHS 156; cf. VIII ve nn.32-8).

Mütevazı insanların tarafında yer alarak zalimlere karşı harekete geçtiği ya da en azından konuştuğu kayıt altına alınmış olan az sayıdaki başka dinî figüre dair de sistematik bir değerlendirme yapabilmeyi isterdim. Bu kişiler çok farklı kategorilere ayrılabilirler. Bazen yaptıkları sadece, az önce tarif edilen örnekteki Shenute gibi, güçlü paganlara karşı Hristiyanların –ya da "sapkın" veya "hizipçi"lere karşı kendi mezheplerinin– yanında yer almaktır. Bazıları (Kilise arazilerindeki *coloni*'ye yapılanlara benzer) açık adaletsizlikleri önlemek için kilise otoritesini kullanan, yukarıda IV.ii'nin sonunda tasvir edilen Papa Büyük Gregory ve Sykeonlu Aziz Theodore gibi piskoposlardır. (Gregory'nin Kilise topraklarındaki kölelere yönelik ilgisinin başka örnekleri de vardır.) Özellikle ilgi çekici olan bir başka grupsa, otoriteleri –Romalıların vereceği adla *potestas*'ları değil fakat *auctoritas*'ları (bkz.yukarıda VI.vi ve n.8)– siyasi ve hatta dinî bir doğa taşımayıp yalnızca kendi kişiliklerinin gücünden kaynaklanan ve genellikle hayatlarındaki aşırı cefa ve çilecilikten kaynağını alan itibarla yüceltilen "kutsal insanlar"dır. Bu grup bilhassa, Peter Brown'un bir miktar etkileyici materyal sunan, fakat Geç Roma İmparatorluğu'ndaki sınıf mücadelesine (bkz. IV.ii ile 24. Ve 42. dipnotları) yönelik körlükle

malul (neredeyse tamamen Suriye ve Küçük Asya ile sınırlı) makalesinde incelenmiştir (*JRS* 61 [1971] 80-101). Hristiyan Kiliseleri –Aziz Pavlus'un talimatını akıllarında tutarak– dine karşı saldırıda bulunduğuna inandıkları durumlar dışında devlete ve kurumlarına mutlak itaat telkin ettiklerinden, yasal siyasi otoriteye muhalefete nadiren rastlanır (bkz. yukarıda VI.vi'nin ikinci yarısı ve nn.77-98 ile ECAPS n.14 ve 41). Fakat genellikle basit bir adalet ya da merhamet ve bağışlanma talebiyle mütevazı insanlar adına güçlülerden ricacı olunan pek çok örnek kaydedilmiştir.

⁂

Günümüzde pek çok kişi için, başta söz konusu ince teolojik meseleleri çok hatalı bir şekilde anlayanların zihninde bile dogmanın merkezî bir yer işgal ettiği Hristiyanlık dönemi olmak üzere, Antik Yunan dünyasında dine atfedilen büyük önemi anlamak güçtür. Babaları ve kilise tarihçilerini okurken, o dönemki ruhani önderlerin cemaatlerine nasıl hâkim oldukları ve kayıtsız şartsız sadakatlerini nasıl kazandıkları karşısında hayrete düşmüşümdür. Papazlar da sıradan insanlar gibi neredeyse istisnasız bir biçimde kendi piskoposlarının inanmaları gerektiğini söylediği şeye inanmışlardır; tabii ki piskoposun cemaatin geleneksel inançlarını paylaşmadığı ve cemaatin iradesi hilafına, örneğin bir imparatorluk buyruğuyla kabul ettirildiği durumlar dışında. (Kadıköy Konsili'nin ardından Monofizit İskenderiye'de patriklik makamına bir Katoliğin oturtulması –ki bunun için askerî birliklerin kullanılması gerekmişti– ve daha sonra bu kişinin Monofizit bir kalabalık tarafından öldürülmesi, bu tür bir imparatorluk müdahalesinin ve nahoş sonuçlarının yalnızca en ünlü örneğidir.)[1026] Cemaatlerin ister "katolik" isterse "sapkın" olsun piskoposlarına yönelik değişmez sadakatlerine verilebilecek pek çok örnek arasında en iyilerinden biri, dördüncü yüzyılın ikinci yarısında (Küçük Asya'nın kuzey kıyılarında bulunan) Cyzicus'ta geçmiştir. Her zaman

Macedonius'un liderliğindeki "yarı-Aryan" mezhebin mensubu olmuş gibi gözüken bu şehrin piskoposu Eleusius, İmparator Valens'in tehditleri karşısında kendi özel öğretisini terk edip, 367 yılında imparatorun Aryancılığına geçmeyi kabul etmişti. Eleusius kısa süre içinde dönekliğinden pişman oldu ve Cyzicus'a dönmesinin ardından cemaatine artık kendisini piskoposluk makamına değer bulmadığını açıkladı. Fakat cemaati, istifasını reddedip piskoposluğa devam etmesinde ısrar etti. Konstantinopolis'in İmparator tarafından desteklenen Aryan patriği Eudoxius, Eleusius'un yerine Eunomius'u gönderdiğinde, şehrin dışında kendilerine Eleusius'la birlikte ibadetlerini sürdürebilecekleri yeni bir kilise yapıp Eunomius geri adım atana kadar sebat ettiler.[1027] Eleusius'un kendisinin de yabana atılmayacak bir takibatçı olduğuna dikkat çekmek gerekir: Julian'ın 361 yılında tahta çıkmasından önce şehrinde bulunan pagan tapınaklarını tahrip ettirmiş (Soz., *HE* V.15.4-5); Cyzicus'ta bulunan Julian'ın yeniden inşa etmek mecburiyetinde bırakacağı (ve sonrasında da kendisini sürgüne göndereceği) Novatianizm mezhebine ait bir kiliseyi de yıktırmış;[1028] ve Sokrates'in kuşkusuz Katolikleri kastederek "Hristiyanlar" adını verdiği kişileri de rahatsız edip şehirden sürmek için elinden geleni yapmıştı.[1029]

Bir kez benimsendiğinde bir inanışlar bütününün yok edilmesi pek de kolay değildi: Germen halklarının büyük bir kısmını bu kadar uzun bir süre inatçı Aryanlar haline getiren şey, sadece Aryancılığın ilk başta benimsedikleri Hristiyanlık biçimi olmasıydı; onlara göre bu gerçek Katolik inançtı ve Katoliklik bir sapkınlıktı. Bağımsızlıklarını hem Roma'dan hem de Perslerden belirli bir oranda korumak için cesur girişimlerde bulunmak zorunda kalan Ermeniler, beşinci yüzyıl boyunca Kristolojik ihtilaflardan uzak durmuş (Efes ve Kadıköy Konsillerinde temsil edilmemişlerdi) ve bunlardan ancak altıncı yüzyılın başlarında, bölgede Nasturiliği

destekleyen Pers otoritelerinin eziyetlerinden kaçan Mezopotamya Monofizitleri aracılığıyla haberdar olmuşlardı. Ermeniler sonunda Nasturiliği mahkûm etmiş ve bugüne kadar sürdürdükleri bir Monofizit Hristiyanlık biçimini benimsemişlerdi. Jones'un söylediği gibi, Mısırlılar "kısmen onlara başka hiçbir doktrin öğretilmediğinden, ama esasen büyük papaları Alexander ve Athanasius ile Cyril ve Dioscorus'un inançları böyle olduğundan sırasıyla homoousian[1030] ve monofizit olmuşlardı ve Kadıköy Konsili'nin sadece Dioscorus'u mahkûm etmekle kalmayıp, Doğu'da, "hak iddiaları her zaman İskenderiye patrikliğinin nefretini kazanan ve ekseriyetle de başarılı bir şekilde püskürtülen sonradan görme" Konstantinopolis'e İskenderiye üzerinde öncelik de tanıması, Mısırlıların Kadıköy Konsili'nden nefret etmelerinde önemli bir etken olmuştu (*LRE* II.966-7). Aziz Augustine tuttukları yolun hatalı olduğunu öğretene dek, tuhaf kendine hâkim olma biçimleri uygulayan ve cemaatlerini evlat edinme yoluyla sürdüren Abelonii'lerin yaşadığı Aziz Augustine'in piskoposluk bölgesi olan Hippo'ya bağlı Numidya köyünde olduğu gibi, şu ya da bu tür çok küçük egzantrik inanç "cepleri" belirli bölgelerde varlıklarını uzun bir süre sürdürebilmişti (*De haeres*. 87, *MPL* XLII.47 içinde). Bu tür özgün toplulukların şehirlerde uzun süre varlıklarını sürdürme ihtimalleri çok daha düşüktü; fakat örneğin, Kartaca'da yaşayan ve kendi kiliselerinde diğerlerinden ayrı ibadet eden ve son kiliselerini Karataca'nın Katolik piskoposuna ancak dördüncü yüzyılın sonunda ya da beşinci yüzyılın başında teslim eden "Tertulliancılar" adlı bir cemaate de rastlayabiliriz (Aug., *De haere*. 86, *MPL* XLII.46 içinde).

O günlerde din evrensel olarak muazzam önem taşıyan bir şey olarak görülüyordu ve genel olarak Hristiyanlar yanlış "dogma"yı benimsemenin ve zaman zaman da yanlış "ritüel"i uygulamanın ebedî lanetlenmeye yol açabileceğine inanıyorlardı. (Kuşkusuz bu

Geç Roma İmparatorluğu'nda olduğundan çok daha az rastlansa da, günümüzde de tamamen ortadan kalkmayan bir anlayıştı.) Öğretinin ayrıntıları çok sıradan insanlarda takıntı halini alabiliyordu. Nyssalı Gregory, Konstantinopolis'in dördüncü yüzyıldaki ateşli teolojik atmosferinin enfes bir eskizini çizer. Bu metin çok sık alıntılansa da burada da tekrarlanmaya değer: Gregory, "Eğer para bozdurmak isterseniz, elde edeceğiniz şey Baba ve Oğulla ilgili bir sürü felsefedir," diye uyarır. "Bir somun ekmeğin fiyatını sorduğunuzda cevap, 'Baba daha üstün oğulsa aşağıdır' olur. Ve eğer 'hamam hazır mı?' diye sorarsanız, Oğulun yokluktan yaratıldığını söyleyeceklerdir" (*Orat. De Deit. Fil.*, *MPG* XLVI.557 içinde). Bu sözler, tümü kölelerden, haydutlardan, kaçaklardan, tüccarlardan, sarraflardan ya da giysi veya yiyecek satıcılarından oluşan amatör dogmatik teologların cahil, kaçık, kafası karışık, mantıksız ve anlaşılmaz felsefelerine yönelik şiddetli bir ithamın parçasıdır. (Hakaretlerin sırasını hafifçe yeniden düzenledim, ama kullandığım her ifade doğrudan metinden gelmektedir.) Bunlar pek çok Babanın ve Kilisenin rakip bir mezhebe bağlı Hristiyanları suçlarken kullanmayı alışkanlık haline getirdikleri türde sözlerdir. Gregory, Konstantinopolis teolojisinin slogan atmaktan ibaret olduğunu söyler ve gerçekten de, pek çok sıradan insanın ve hatta ruhban ve keşişin, ruhani önderlerinden duydukları gerçeklerde –onlar böyle görürler– sanki insan metronomlarmış gibi inançla ama körü körüne sebat etmeleri kuvvetle muhtemeldi. Bu pasaj genellikle bağlamından kopartılarak kendi başına alıntılanır ve alıntı yapanlar da genellikle Gregory'nin bu boş sözlerden akılsızca sloganlar oldukları için değil Aryan sloganları oldukları için bu kadar nefret ettiği gerçeğini fark etmeyi başaramazlar. Babaların hiçbirinin Katolik –yani kendi mezhebinin ilkelerini içeren– sloganlar olarak gördüğü şeylerin tekrar edilmesine yönelik bir itirazda bulunduğuna rastlamadım. Burada sapkın başı Arius'un, takipçilerini aydınlatmak için açık bir vezinle yazdığı söylenen *Tahlia* isimli ünlü teolojik

şiirinden bahsetmeden geçemeyeceğim: Aziz Athanasius, Aryan ihtilafının ayrıntılarına vâkıf olmayanlara anlamsız gözükeceğini düşündüğüm için tekrar etmekten çekindiğim parçalar aktarır.[1031] *Thalia* eğitim görmemiş kişiler için sert bir lokma olmuş olmalıdır. Fakat kendisi de bir Aryan olan (ve bu yüzden yazdıkları ancak parçalar halinde günümüze kalan) kilise tarihçisi Philostorgius, hiç ayıplamadan, Arius'un, deniz ve kara yolculukları için seyahat şarkıları ya da değirmende çalışanlar için iş şarkıları biçiminde popüler teolojik balatlar da yazdığından ve bunları akılda kalıcı ezgilere oturttuğundan söz eder (*HE* II.2). Benzer bir şey yaptığı söylenen bir başka teolog, dördüncü yüzyılın ikinci yarısında (hepsi de "Tanrı"ya şükreden) şiirlerinin yalnızca eğlencelerde değil, erkekler tarafından işte, kadınlar tarafından da dokuma tezgâhında okunduğu söylenen (aynı adı taşıyan sapkın başının babası) Laodicealı Apollinaris'tir (Soz., *HE* VI.25.5). Pek çoğumuz bazı Babaların yazılarında ve bulaştıkları üstü son derece kapalı teolojik ihtilaflarda anlamsız bir mizah ve hatta absürdlükler bulabiliriz. Bununla birlikte adanmış bir Hristiyan, bu tür şeyleri çok farklı bir açıdan görecektir. Bu yüzden, gereksiz alınganlıklara sebep olmamak için, sapkınlıkları artık kesin bir şekilde ortadan kalmış olan Aryanlara ilişkin tek bir örnek vermekle yetineceğim. Aryanlar, Oğulun "yokluktan yaratıldığına" inandıklarından, Babanın da böyle olup olmadığına ve Oğul var olmadan önce de "Baba" olarak anılması gerekip gerekmediğine ilişkin bir ihtilafın içine düşmüşlerdir. Olumsuz görüşü savunan Dorotheus'un tarafı galebe çaldığında, soruya olumlu yanıt veren Marinus'un takipçileri, Babanın her zaman, hatta oğul var olmadan önce de Baba olduğunda ısrar ederek kendileri için ayrı kiliseler inşa ettiler ve diğerlerinden ayrı ayin yaptılar. Sokrates, Aryanların bu ikinci grubunun, aralarından biri olan ve pastacı (*psathyropōlēs*) olduğu söylenen Theoctistus'a atıfla, "Psathyrianlar" diye de anıldığını ekler. İki grup

arasındaki bu hoş teolojik mesele hiçbir zaman çözülememiş ve Konstantinopolis'te iki grup arasındaki bölünme her iki tarafın da bir daha sorunun gündeme getirilmesine bir daha asla izin verilmeyeceğine ilişkin savundukları şeyleri reddeden bir kararla orta yolu bulmaları üzerine tatlıya bağlanmıştır.[1032]

Bir kişinin dinî muarızlarına karşı yaptığı (Psathyrianlar teriminin belirttiğim şekilde kullanılması gibi) alaycı espriler dışında, ölçülü mizah, dinî yazarlarda son derece –belki de olması gerektiği gibi– nadir bulunan bir meta idi. Sokrates, Sisinnius'un nükteli deyişlerine eserinin bütün bir bölümünü ayırır (*HE* VI.22) ve bu Sisinnius'un Konstantinopolis'teki Novatianist mezhebin lideri (395-407) olduğu düşünüldüğünde daha da dikkat çekici hale gelir.[1033] Fakat bütünüyle teolojik mizaha gerçekten de nadiren rastlanır. Hristiyanlığın ilk asırlarında hem tamamen teolojik olan hem de başka bir dogmayı takip eden birisiyle dalga geçme amacı taşımayan tek bir gerçek şakaya rastladım. (Bu da başka bir dile tercüme edilemeyecek kadar kesin surette Yunanca bir şakadır.) Konstantinopolis'teki ilk Aya Sofya Kilisesi'nin 15 Şubat 360 yılındaki ithaf töreninde, 360-370 yılları arasında Konstantinopolis patriği olan Aryan Eudoxius, ithaf konuşmasına şu sözlerle başlayarak cemaati hayrete düşürtmüştü: “Baba dinsizdir [*asebēs*], oğulsa dindar [eusebēs].” Bu, görünüşte dine küfreden ifadenin hemen ardından büyük kargaşa çıkmış, fakat Eudoxius, “Baba dinsizdir, çünkü kimseye tapmaz [*sebei*]; Oğul ise dindardır, çünkü Baba'ya tapar,” açıklamasıyla herkesi yatıştırmıştır. Şaka olumlu karşılanmıştır ve her ne kadar kendisi ciddiyetle bu tür safsatalarla sapkınların Kilise'yi parçalara ayırdıklarını belirtse de Sokrates'e göre kendi döneminde (beşinci yüzyılın ikinci çeyreği) bile hâlâ hatırlanmaktadır (*HE* II.43.10-14, 15; cf. Soz., *HE* IV.26.1).[1034]

Teolojik ihtilaflar, Batı'da Yunan Doğu'da olduğundan çok daha anlaşılır biçimlerde ifade edilmiş olsa da (söz konusu tartışmaların

derinlikleri Yunancada daha karmaşık bir şekilde tartışılabilir ve bazıları Latincede çok zor dile getirilebilir); bazı yerlerde, özellikle ve bizzat Roma'da eşit derecede etkili olmuştur. II. Constantius 357 yılında Roma piskoposluğunun iki rakip papa, Liberius ve Felix arasında paylaştırılmasını emrettiğinde, Arena'da toplanan insanların hep bir ağızdan öfkeyle, "Tek bir Tanrı, Tek bir İsa, Tek bir Papa!" diye bağırdıkları söylenir (Theod., *HE* II.17.6). Ammianus, bir sonraki rakip papa ikilisinin, yani Damasus ve Ursinus'un taraftarları arasındaki kavganın arkasında Roma bazilikasının zemini üzerinde, yalnızca tek bir günde 137 ceset bıraktığını söyler (Amm. XXVII.iii.12-13); bir başka çağdaş kaynaksa 160 kurbandan söz eder.[1035] Dördüncü ve müteakip yüzyıllarda ateşli Hristiyanlar tarafından girişilen pek çok benzer kanlı mücadele ve katliam örneği verilebilir ve bu örnekler Doğu'da, Batı'da olduğundan da çoktur. Devletin desteğini arkalarına alanlar (her zaman olmamakla birlikte genellikle Katolikler) dinî muarızlarına karşı güç, hatta silahlı güç kullanmak konusunda pek nadiren isteksizlik gösterirler. Sokrates ve Sozomen'e göre, 350'li yıllarda Konstantinopolis'in Aryan patriği Macedonius, Paflagonia'daki (Küçük Asya'nın kuzeyinde) küçük Mantinium şehrinde yaşayan Novatianism mezhebine bağlı büyük cemaatin Aryancılığa ihtida etmesini sağlamak için düzenli orduya bağlı dört birlik (*arithmoi*, *tagmata*) göndermiştir. Kendilerini, orak, balta ve ellerine geçen her tür şeyle silahlandıran köylüler askerleri yenmiş ve kendilerinin de ağır kayıplar verdikleri kanlı bir savaşta üzerlerine gönderilenlerin neredeyse tümünü öldürmüşlerdir (Socr., *HE* II.38.27[bis]-29; Soz., *HE* IV.21.1-2).[1036]

Bu ve buna benzer başka zulümler İmparator Julian'a ait, "hiçbir vahşi hayvan, Hristiyanların çoğunun [*plerique Christianorum*] birbirlerine karşı duydukları ölümcül nefret kadar insanlığa düşman değildir," görüşünü onaylayan Ammianus'a hak vermemizi neden

olur (XXII.V.3-4). Bu ifade yalnızca erken Hristiyanlığın tarihini ayrıntılı bir şekilde, özgün kaynaklardan çalışmayıp modern ders kitaplarına bağlı kalanları şaşırtacaktır. Sapkınlık ve hizipçilikten çok çeken –ki bunların ortaya çıkışını Yeni Ahit dönemlerinde bile görebiliriz[1037]– Hristiyanların, hiçbir zaman tek ve birleşmiş bir topluluk olmadıklarını ve her mezhebin (asla sadece kendilerini "Katolik" olarak adlandırmaya en fazla hakkı olanların değil) bütün "sapkınların" ve "hizipçilerin" –yani kendi komünyonunda yer almayan herkesin– "Kilise"ye mensubiyet ve hatta Hristiyan ismini kullanma iddialarını reddetme ve ellerine her fırsat geçtiğinde onlara "Kilise"nin dışında kalan günahkârlar olarak şu ya da bu şekilde eziyet etme gibi nahoş bir âdete sahip olduğunu anlamak çok önemlidir. Erken Hristiyanlığın tarihinin büyük bir bölümünü kaleme almış olan Hristiyan "kilise tarihçileri" için "eziyet", esasen ya paganlar ya da "sapkın" ve "hizipçiler" tarafından (az önce açıkladığım sınırlı anlamıyla) "*Kilise*"*ye karşı* yapılmış şeylerdi; "Kilise" (yani Ortodoks ya da "Katolik" Kilisesi olarak gördükleri şey) *tarafından* paganlara, Yahudilere, sapkınlara ya da hizipçilere yapılan eziyetleri genellikle es geçerlerdi. Bunu kendi başına keşfedememiş olanlar ekseriyetle mükemmel ve hayli bilimsel bir çalışma olan *The Oxford Dictionary of the Christian Church*'te 2 (1974) yer alan "Eziyet" başlıklı iki maddeye göz atarak eğlenebilirler: Bu maddelerden biri yalnızca ilk Hristiyanlara yönelik eziyetleri ele alırken, diğerinde sadece "Eziyet: bkz. Hoşgörü" yazar –ve "Hoşgörü" maddesine baktığımızda da ilk Hristiyanlar *tarafından* yapılan eziyetlerden ("Aziz Augustine sapkınlar ve hizipçiler için fiziksel cezalar isteyecek kadar ileri gitmişti," yorumundan pek de fazla bir şey söylemeden) yalnızca kısaca söz edildiğini görür ve sonra doğrudan Orta Çağlar'a atlarız! 1974 Eylül'ünde Oxford'da toplanan *International Colloquium on Ecclesiastical History*'de sunulan yayımlanmamış (gözden

geçirilmiş bir versiyonunu kısa bir süre sonra yayımlayacağım) bir tebliğde, “örgütlü Hristiyanlığı, bir buçuk binyıldan daha uzun bir süre boyunca dünya tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir takibatçı güce dönüştüren” ve Hristiyan kiliselerinin eseri olan takibat sürecinin daha önceki aşamalarını açıklamaya çalıştım.

Sınıf mücadelesinin kurbanlarını, kendi şikâyetleri ve bunları çözmenin yolları üzerine düşünmekten alıkoymak için, ruhani önderlerin yaptığı gibi, dinî meseleleri toplumsal, iktisadi ya da siyasi meselelerden çok daha önemliymiş gibi göstermek ve öfkelerini en kazançlı şekilde yöneltebilecekleri kişiler sapkın ve hizipçilermiş (paganlardan, Manicilerden, Yahudilerden ve diğer “Yasası olmayan daha aşağı türlerden” söz etmeye gerek bile yok) gibi sunmaktan daha iyi bir yol akıl edilebileceğinden kuşkuluyum. Elbette, önde gelen din adamlarının sıradan insanların dikkatini gündelik şikâyetlerden uzaklaştırmaya yönelik kasti bir amaçla teolojik meseleleri abarttıklarını söylemiyorum: Bizzat onlar, sadece “doğru” dogmaya ve “doğru” mezhebe bağlı olmanın kurtuluşu ve korkunç ebedî lanetlenme ihtimalinden kaçınmayı sağlayacağına son derece samimi bir şekilde inanıyorlardı. Fakat dinî heyecanın tarif ettiğim etkilerde bulunduğuna şüphe yoktur. Kendilerine öğretileni kabul etmeleri (büyük bir çoğunluğunun yaptığı gibi) ve buradaki ve şu andaki yaşamın ahiretin sonsuzluğuna kıyasla önemsiz olduğuna inanmaları halinde, Hristiyan Roma İmparatorluğu’nda sıradan halkın büyük bir bölümünün içinde yaşadığı dünyayı ıslah etmek veya (hatta) kendi arasında birlik sağlamak konusunda kafa yorması pek de ihtimal dahilinde değildir. Çünkü bu insanlar gerçek düşmanlarının, Tanrı’nın ve Kilise’nin, ezilmemeleri halinde insanların ölümsüz ruhlarını tehlikeye atacak ve onları cehennem ateşine götürecek muarızları olduğuna inanmaktadır. “Kâfirlerin” yanı sıra “sapkınlar” ve “hizipçiler” de,

“doğru düşünen insanların” öfkesinin yönlendirilebileceği, Hristiyanlık tarafından icat edilmiş tamamen yeni bir iç düşman türü oluşturuyorlardı; zira paganlıkta “sapkınlık” ya da “hizipçilik” ve hatta “kâfirlik” gibi fenomenler tasavvur edilemezdi: Bu dünyada aforoz edilmekten ve bir sonrakinde lanetlenmekten kurtulmak ve ebedî yaşamı güvence altına almak için inanılması gereken doğru bir “dogma” bulunmadığı gibi, tek ve evrensel bir Kilise’ye uzaktan ya da yakından benzeyen bir şey de yoktu. Karşılaştırma yoluyla, kendilerine, asıl iç düşmanlarının kim olduğunu fark etmelerini engelleyecek ve “erkler Tanrı tarafından nasip edildiğinden” (bkz. bu bölümün bir önceki alt bölümü), onları demokrasinin dine karşı ya da en azından gereksiz olduğuna ikna edecek bu tür fikirlerin aşılanmadığı Klasik dönemdeki Yunanlıların büyük bir kısmının ne kadar şanslı olduklarını tahayyül edebiliriz.

941 Bkz., bu tür durumlarda kölelerin sadece işkence gördüğüne, idam edilmediklerine ilişkin görüşü çürüten ECAPS 16 n.46. Efendileri kendi gözleri önünde intihar eden ve yapabilecekleri halde onu engellemeyen kölelerin de cezalandırılması gerektiği söylenebilir (*Dig.* XXIX.v.1.22, Ulpian; cf. sadece bu tür kölelerin işkence görmesinden söz eden *Sent. Pauli* III.vi.4). MS 105 yılında *consules suffecti* olan Afranius Dexter, gizemli koşullar altında öldüğünde, Pliny’nin Senato’daki ölü adamın *azatlılarına* ne yapılacağının tartışıldığını aktardığını ekleyebilirim (*Ep.* VIII.xiv.12-25). Benim mektuba ilişkin okumam azatlıların bir adaya sürgün edildikleri yönündedir (bkz. § 21 *init.* 24, 25-6) ve kölelerin de idam edildiği sonucunu çıkarıyorum.

942 Bkz. örneğin Diod. Sic. XXXIV/V.ii.22; XXXVI.ii.6; iii.6; x.2-3. Cf., Symmachus’a imparator tarafından gladyatör olarak vaat edilen 29 Sakson esirin 393 yılında kitlesel intiharı için Symm., *Ep.* II.46 (bkz. Jones, *LRE* II.560-1).

943 Bkz. Louis Robert, *Les gladiateurs dans l’Orient grec* (Paris, 1940, yeniden baskı Amsterdam, 1971), birkaç düzeltmeyle birlikte *REG* 53 (1940) 202-3 ve “Monuments de gladiateurs dans l’Orient grec”, *Hellenica* 3 (1946) 112-50; 5 (1948) 77-99; 7 (1949) 126-51; 8 (1950) 39-72 künyeli bir dizi makalede dikkate değer ilaveler; cf. kitabın 1971 baskısı, Önsöz, s.1-2. Ayrıca bkz. Georges Ville, “Les jeux de gladiateurs dans l’empire chrétien”, *MEFR* 72 (1960) 273-335. J. P. V. D. Balsdon’un makalesinde daha geniş bir kaynakça bulunmaktadır: “Gladiators”, *OCD*[2] 467; buna aynı yazarın *Life and Leisure in Ancient Rome* (1969) kitabının oyunlar vs. üzerine yararlı bir bölümün parçaları olan 248-52; 267-70; 288-302. sayfaları ekleyin. Atina ile ilgili özellikle ilginç bir edebî pasaj için bkz. Dio Chrys. XXXI.121-2. Belki de Selevkos Kralı IV. Antiochus’un Epiphanes’in Yunan Doğu’da gladyatör oyunlarını MÖ 175 gibi erken bir tarihte düzenlemeye

başladığından söz etmeliyim (Livy XLI.20.11-13); Fakat bu ayrıksı bir örnektir (bkz. Robert'in yukarıda atıfta bulunulan kitabı, s.263-4).

944 Alıntılarım, bir önceki notta atıfta bulunulan Robert'ın kitabının 263. sayfasından ve Mommsen'in *Römische Geschichte* I^{9}.337'den (II. Kitap, iv. Bölümün sonlarına doğru) yapılmıştır. İki kadın gladyatörü kılıç ve kalkanla dövüşürken gösteren Halicarnassus'tan gelecek bir rölyef için bkz. Robert'ın kitabı, s. 188-9, no.184; A. H. Smith, *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum* II (1900) 143, no.1117'de rölyefin bir tıpkı basımı bulunmaktadır ve gladyatörlerin isimleri de verilmiştir: Amazon ve Achillia. Kadın gladyatörlere Smith ve Robert tarafından locc. citt.'te atıflarda bulunulmuştur.

945 Aristoxenus fr. 35, F. Wehrli, *Aristoxenus von Tarentum*^{2} (Stuttgart, 1967) 18 = fr. 18, *FHG* II.278, ap. Stob.i *Ecl.* IV.i.49 içinde; Cf. Xen., *Mem.* I.ii.10; *Cyrop.* III.i.28; VIII.ii.4; Platon, *Phileb.* 58ab.

946 Bkz. *IG* V.i.147.16-18; 153.31-2 ve 40.6-7'yi temel alan A. Spawforth, "The Slave Philodespotos", *ZPE* 27 (1977) 294 (cf. *SEG* XI.482). Diod XVII.66.5'teki hadım kendisini İskender'e bir φύσει φιλοδέσποτος olarak tarif eder. *Philodespotos* aynı zamanda pek çok Attik komedisinin de başlığıdır: Sözcüğün kullanımına ilişkin bu ve diğer örnekler için bkz. LSJ^{9}, *s.v.*,

947 Genovese, *RB* 33, "Materialism and idealism in the history of Negro slavery in the Americas" başlıklı, Marksist tarih yaklaşımının "iktisadi determinizm" içerdiğine inanma eğiliminde olanlar için özellikle aydınlatıcı olan, ilginç bir makale (*Jnl of Social Hist*. I.4, 1968'den yeniden baskı).

948 Bkz. örneğin Aristo., *Pol.* V.1, 1301^{a}31-3; 12, 1316^{b}1-3 ve özellikle VI.3, 1318^{a}18-20 (yukarıda II.iv'te alıntılandı).

949 *Devlet* söz konusu olduğunda bu, örnek vermeyi gerektirmeyecek kadar iyi bilinir; fakat yurttaş topluluğunun bileşimi için bkz. örneğin *Rep.* II.369bc-71e ve kimlerin yöneteceği üzerine (ama başka hiçbir şey için değil) III.412b-15d. *Yasalar*'da, yurttaşların kendi çiftlikleri vardır (köleler tarafından işlenirler, VII.806d); fakat sanat, zanaat ya da diğer işlerle iştigal etmeleri yasaktır: Bkz. özellikle V.741e, 742a; VII.806d; VIII.842d, 846d-7a; XI.919d. *Politicus*'ta yer alan söz konusu argümanlardan belirli pasajları çekip ayırmak kolay değildir; fakat *inter alia* bkz. 259cd, 267ab, 267de-8d, 292b-3c, 294abc, 298b-302a, 302e-3c ve özellikle 289e-90a, 308c-9a. Bu diyaloğun saçma gerçek dışılığı, en açık biçimiyle, tüm tebaasının gönüllü rızasıyla yöneten gerçek βασιλεὺς καὶ πολιτικός nosyonunda ortaya çıkmaktadır.

950 F. D. Harvey, "Two kinds of equality", *Class. et Met.* 26 (1965) 101-46, id. 27 (1966) 99-100'deki düzeltme ve eklerle birlikte. Tüm önemli kaynaklara eksiksiz olarak atıfta bulunulmuştur.

951 Elaine Fantham, "*Aequabilitas* in Cicero's political theory, and the Greek tradition of proportional justice", *CQ* 67 = n.s.23 (1970) 39-66, Fantham tarafından atıf yapılmıştır.

952 Cf. Platon, *Polit.* 291e-2a: Demokraside, τὸ πλῆθος, βιαίως ya da ἑκουσίως mülkiyet sahipleri üzerinde hüküm sürer.

953 Lukas İncili XVI.19 ve XVI.31 arasında yer alan ve zengin adam ve Lazarus adıyla da bilinen kıssa. *–çev*.

954 Bkz. özellikle Platon, *Rep.* V. 469bc, 470bcd (πολεμίους φύσει’e dikkat edin); cf. *Laws* VI.777cd (farklı milliyetlerden ve farklı diller konuşan köle edinme önerisi hepsinin değilse de çoğunun barbar olacağını ima eder); *Meno* 82ab (“Yunan olan ve Yunanca konuşan” köle evde, οἰκογενής, doğmuştur). Platon *Polit.* 262cde’de çok küçük bir insan kategorisini “Hellenes” olarak ayırıp geri kalan ve aslında birbirinden çok farklı olan herkesi “barbarlar” diye aynı kefeye koymanın yararlı olmadığını, tamamıyla teorik bir noktadan savunmuştur ve Schlaifer (GTSHA 170 = Finley [der.], *SCA* 98) Platon’un burada “daha önce *Devlet*’te aldığı pozisyondan çark ettiğini ve Antiphon’un teorisini benimsediği”ni (ve Yunanlılarla barbarlar arasındaki φύσις’te her türlü farkı reddettiğini) söyleyecek kadar ileri gider.

955 Platon, *Polit*. 309a; cf. *Laws* VI.777e-8a ve diğer pasajlar. Ayrıca bkz. Morrow, *PLS* 35 vb.

956 Vlastos, SPT, Finley (der.), *SCA* 133-48 içinde yeniden baskı; cf. 148-9.

957 Vlastos’un belirttiği gibi (SPT 289 = *SCA* 133) “Platon’un hiçbir eserinde köleliğe dair formel bir tartışma bulunmaz. Onun fikirlerini birkaç tesadüfi ifadeden yola çıkarak yeniden inşa etmeliyiz.” Platon’un *Laws* VI.776b-7c’de köleliğin çok meşakkatli bir sorun olduğunu vurguladıktan sonra, birkaç daha bariz tespitte bulunup ardından konudan uzaklaşması özellikle ilginçtir (77c-8a). Ve bkz. Platon’un *Devlet*’inde kölelik var mıdır sorusu için “olumlu bir cevaba kesin gözüyle bakılmalıdır” sonucuna varan Vlastos, “Does slavery exist in Plato’s *Republic*?”, *CP* 63 (1968) 291-5.

958 Bkz. özellikle, Arist., *Pol.*I.2, 1252^{a}30-4, 1252^{b}5-9; 4, 1254^{a}14-15; 5, 1254^{a}17-5^{a}3; VII.14, 1333^{b}38-4^{a}2, vb. Schlaifer, GTSHA 196 (= *SCA* 124), Aristo’nun görüşlerini, tutarsızlıklarından arındırarak sunmaya çalışır. Fakat aşağıya ve n.10’a bakınız.

959 Arist., *Pol.* I.6, 1255^{a}5-11, 1255^{b}5 (Susemihl’in ἀεί eklemesini kabul ederek).

960 Arist., *Pol.* I.4, 1254^{a}14-15; 5, 1254^{a}17-20, 1254^{b}16-5^{a}3 (özellikle. 1254^{b}19-21, 1255^{a}1-3); 6, 1255^{b}6-9, 12-14; III.6, 1278^{b}33-4; cf. VII.14, 1333^{b}38-4^{a2}2.

961 Arist., *Pol.* I.5, 1254^{b}19-20; 1255^{a}3; 6, 1255^{b}6-7.

962 Arist., *Pol.* I.2, 1252^{b}7-9 (Euriph., *Iph. Aul.* 1400’e atıfta bulunur); 6, 1255^{a}29-35. (Kuşkusuz Platon’un *Rep.* V.469bc’sinin altında da aynı görüş yatmaktadır.)

963 Arist., *Gen. An.* I.19, 727^{b}29-30. Bkz. uzun uzadıya Aristo’nun τὸ ὡς ἐπὶ τὸ πολύ kavramını tartıştığım (bu, filozoflar tarafından son derece ihmal edilmiş önemli bir konudur) ve az önce bahsedilen de dahil olmak üzere kullanımına dair pek çok örnek verdiğim AHP.

964 Arist. *Pol*. VII.10, 1330^{a}25-31; cf. 9, 1329^{a}24-6. Burada iki alternatif arasından hangisinin tercih edildiği belirtilmez.

965 George Fitzhugh, *Sociology fort he South, or the Failure of Free Society* (Richmond, Va., 1854) 179. Fitzhugh üzerine bkz. Harvey Wish, *George Fithugh, Propagandist of the Old South* (Baton Rouge, La., 1943). Fitzhugh 1806 ile 1881 yılları arasında yaşamıştır.

966 “Doğmuş hiç kimsenin bir başkasına Tanrı’nın damgasını vurmadığına eminim; zira kimse dünyaya sırtında bir eğerle gelmez, kimse de onu sürecek çizmeye ya da mahmuza sahip değildir” (Richard Rumbold). Bkz. *The Good Old Cause. The English Revolution of 1640-1660, Its Causes,*

Course and Consequences[2]. Çağdaş kaynaklardan yapılan özetler, der. Christopher Hill ve Edmund Dell, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, (Londra, 1969), 474.

967 Arist., *Pol.* VII.10, 1330[a]32-3; aksi takdirde yalnızca Ps.-Arist., *Oecon.* I.5, 1344[b]14-17 vardır. Cf. Xen. *Oecon*. V.16.

968 Örneğin Arist. *Pol.* I.13, 1260[a]36-[b]6.

969 Arist. *Pol.* I.6, 1255[a]25-6 ve diğer pasajlar.

970 Bkz. *OPW* 45. Köleliğin "doğaya uygun olmadığı" (οὐ κατὰ φύσιν) gibi daha olumsuz ifadeler için bkz. örneğin Chrysippus, *Fragm. Moral.* 351-2, H. Von Arnim, *Stoic. Vet. Fragm*. III.86: Köle bir *perpetuus mercennarius*'tur (fr. 351, Seneca'dan, *De benef.* 3.22.1) ve kimse ἐκ φύσεως bir köle değildir, fakat efendiler satın aldıklarına bir köle değil bir μισθετοί olarak davranmalıdır (fr. 352, Philo'dan). Muhtemelen Eski Stoa'nın yanı sıra Orta Stoa da "doğal kölelik" kuramını reddetmişti: Bkz. Griffin, *Seneca*, 257, 459-60.

971 Bu konu buradaki amaçlarımla doğrudan ilgili değildir ve sadece Guthrie, *HGP* III.153'e atıfta bulunmak yeterli olacaktır.

972 *Contra Symmachum*'un Prudentius'un Budé edisyonunun birinci cildinde Fransızca tercümesiyle birlikte yakın tarihli iyi bir metni mevcuttur: Yayına hazırlayan M. Lavarenne (3. Bsakı, 1963); bkz. s.186 ve giriş, 85 ff., özellikle 104. Kimse Coloss. III.11 ve Gal. III.28'e rağmen bu tür bir tutumun sürekliliği karşısında şaşırmamalıdır: Bkz. bu bölümün iii. alt bölümü.

973 Bkz. Hanke, *AAI* 14. Hanke aşağıdakiler için ana kaynağımdır.

974 Bu bağlamda φύσις ile τύχη arasında örneğin Dion. Hal., *Ant. Rom*. IV.23.1'de bir ayrıma gidilmiştir; cf. Dio Chrys. XV.11. Latin yazarlar aynı ayrımı, *natura* ve *fortuna* arasında yaparlar.

975 *Conc. Illib.*, Can. 5, Hefele-Leclercq, *HC* I.i.224-5 içinde. Bu Kanun Gratian'ın *Decretum*'una, Dist. L, Can. 43 olarak dahil edilmiştir: Bkz. *Corp. Iuris Canon*. I[2].195, yayına hazırlayan E. Friedberg (Leipzig, 1879).

976 Yalnızca bir Gallik episkopal sinodundan, 589 tarihli Narbo'nunkinden söz etmek yeterli olacaktır. Perşembe günü (paganlar için Jüpiter'e ayrılmıştı) çalışmayı reddedenleri ele alan 15. Kanun, *ingenuus aut ingenua*'yı bir yıllık aforoza, *servus aut ancilla*'yı ise kırbaçlanmaya (*flagellis correcti*) mahkûm eder ve 4. Kanun Pazar günü çalışanları özgürse 6 *solidi* köleyse 100 kırbaçla cezalandırır: Bkz. J. D. Mansi, *Sacr. Conc. Nova et ampl. coll.* IX (1763) 1015-18.

977 Augustine'deki kölelikle ilgili diğer pasajlar arasında *De civ. Dei* IV.3 (bu alt bölümün ana metninin ilk paragrafında atıfta bulunuldu); *Quaest. in Hept.* II.77 (bu alt bölümün ana metninin ikinci paragrafının sonunda atıfta bulunuldu) ve özellikle I.153 (hem *CSEL* XXVIII.iii.3.142 ve 80 hem de *CCL* XXXIII.107 ve 559); *Enarr. in Psalm.* XCIX.7 (*CCL* XXXIX.1397: Hristiyan köleler azat edilme peşinde koşmamalıdır) ve CXXIV.7 (*CCL* XL.1840-1); *Epist.* CLIII.(vi).26 (*CSEL* XLIV.426-7; *Tract. in Ep. Ioann. Ad Parthos* VIII.14 (*MPL* XXXV.2044); *De serm. Dom. in monte* I.(xix).59 (*MPL* XXXIV.1260); *De mor. eccl. cathol.* 30.63 (*MPL* XXXII.1336). Yalnızca rastladığım birkaç pasaja dikkat çektim, kuşkusuz başka pek çok pasaj bulunmaktadır.

978 Bkz. Stampp, *PI* 198, 340-9. Kimileri Eski Güney'in Protestan olduğunu ve Roma Katolik olan köleci toplumlarda işlerin farklı cereyan ettiğini söyleyerek itiraz edebilirler. Bunda bir miktar

doğruluk payı vardır (bkz. S. M. Elkins, *Slavery*[2] 52 ff., özellikle 63-80'deki yararlı özet); fakat Kuzey Amerika ve Latin Amerika kölelikleri arasındaki karşıtlık bu açıdan abartılmamalıdır: Bkz. Davis, *PSWC* 98-106, 223-61 ve Genovese, *RB* 23-52, 73-101 ve 158-72'deki üç makale. Burada Katolik bir rahibe ait, ender rastlanan türde ve az bilinen bir çalışmadan da söz etmeye değer: J. F. Maxwekk, *Slavery and the Catholic Church* (altbaşlığı: *The history of Catholic teaching concerning the moral legitimacy of the instution of slavery*), (Barry Rose Publishers, Chichester/Londra tarafından İnsan Haklarının Korunması için Kölelik Karşıtı Cemiyet ile işbirliği içinde 1975 yılında yayımlanmıştır ve "Imprimatur"a, yani Kilise tarafından verilen yayım iznine sahiptir). Bu kitap, "köleliğe ilişkin yaygın Katolik öğretisinin", "1965 yılındaki İkinci Vatikan Konsili tarafından resmen düzeltildiği" döneme kadar bir "felaket" olageldiğini belirtir (10-12) ve pişmanlıkla "1888'den sonra kaleme alınan kölelik karşıtı Katolik dokümantasyonunun, İkinci Vatikan Konsili'ne kadar üretilen kölelik taraftarı dokümantasyonun çok geniş hacmine kıyasla ne kadar zayıf ve kıt olduğuna" dikkat çeker (125). "Society of Friends'in (Quakers) kölelikle ilgili olarak Kutsal Ruh'un yönlendirmesine açık olduğu anlaşılan az sayıda üyesinin on sekizinci yüzyılın başlarında önce Quaker yoldaşları, sonrasındaysa tüm Kuzey Amerika Protestanları arasında muazzam bir etki yaratmasını" hoş bir şekilde takdir eder. Oysa "öte yandan ruhbandan olmayan on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl Katoliklerinin geleneksel Latin ayini ve liturjisinden edindikleri erdemler, görünen o ki vicdanlarını harekete geçirmeye yeterli olmamıştır [vesaire]" (20). İnsan, yazarın, Kutsal Ruh'un emirlerini Katolikler yerine kendi Kilisesi'nin heretik olarak gördüklerine çok daha cömertçe lütfetmeyi tercih etmesini nasıl açıkladığını merak ediyor. Kim bilir belki de "Tanrı mucizelerini göstermek için gizemli bir şekilde hareket eder"?

979 Suet., *Claud.* 25.2; *CJ* VII.vi.1.3; *Dig.*XL.viii.2. Kölelerin lehine olan diğer imparatorluk yasaları Buckland tarafından, *RLS* 36-8 ve Griffin, *Seneca* 268-74'te verilmiştir.

980 Bkz. *Inst. J.* I.viii.2; *Dig.* I.vi.1.2 ve vi.2; *Mos. et Rom. leg. coll.* III.iii.1-2, cf. 5-6. Cf. Diod. XXXIV/XXXV.2.33; ayrıca Griffin tarafından *Seneca* 263'te alıntılanan Seneca'ya ait pasajlar ve ibid. 264-5'te yer alan Poseidonius ve Seneca'ya ait parçalar. [Cf. yukarıda s.383, ilk paragraf.]

981 Bu ve bundan sonrakiler için bkz. Jones, *LRE* II.920-2 (ve III.315 nn.126-30), Justinian tarafından yapılan küçük bir düzeltmeden söz eder. Ayrıca bkz. Gaudemet, *EER* 136-40.

982 *Dig.* L.xvii.32 kelimesi kelimesine alınırsa sıra dışı bir metindir. Köleler *ius civile* açısından *pro nullis* olarak görülür, "fakat *ius naturale* açısından değil, çünkü *ius naturale* önünde bütün erkekler eşittir" (*omnes homines aequales sunt*).

983 Charles Dickens'ın ilk romanı olan Pickwick Kâğıtları'na atfen, kendine has, alışılmadık anlamına gelir, —*çev*.

984 Bu metnin pek çok farklı edisyonu arasında bkz. *Documents of American History*[5], der. H. S. Commager (New York, 1949) 37-8, no.26. Ve bkz. Davis, *PSWC* 308-9.

985 Bkz. örneğin Cizvit misyoneri, Francisco de Gouveia'nın Portekiz Kralına 1563'te yazdığı, Boxer tarafından *PSE* 102-3'te alıntılanan mektup: "deneyimlerin bu Bantuların, barışçıl ikna yoluyla ... Angola'da Hristiyanlığa .... döndürülemeyecek barbar vahşiler olduklarını ve bunun silah zoruyla dayatılması gerektiğini gösterdiğini" belirtir. Ve Boxer devam eder, "Bu hem Portekizli misyonerler hem de sıradan insanlar arasında hâkim olan görüştü ve uzun bir süre de böyle kaldı".

Ve bu tutum hiçbir şekilde sadece Portekizlilere özgü de değildi. “Avrupalıların büyük bir çoğunluğu, eğer konu hakkında kafa yormuşlarsa, zencileri aynı anda hem vaftiz edip hem de köleleştirmek arasında bir tutarsızlık görmüyorlardı, ilk prosedür genellikle ikincisi için bir bahane olarak görülüyordu.” (Boxer, *PSE* 265).

986 Bkz. Davis, *PSWC* 63-4, 97-8, 217, 316-7, 451-3 (Ham ve Kenan); 171, 236, 326, 456 (Kabil); ayrıca Boxer, *PSE* 265.

987 Cf. Cic., *De rep.* III.22/33, 6. Baskı, K. Ziegler (Leipzig, 1964), s.96-7.

988 Çok daha farklı olan erken Hristiyan pozisyonun en iyi örneği için bkz. John Chrysostom’un zengin dul Olympias’a verdiği tavsiye, *ap.* Soz., *HE* VIII.ix.1-3 (özellikle 3).

989 Anlatıları birbirine çok benzeyen Matta, Markos, Luka İncilleri. ─*çev*.

990 Geç Helenistik ve erken Roma dönemlerinde Filistin’in tarihi için bkz. Emil Schürer’in *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi* (3./4. Baskı, 1901/9) başlıklı kitabının ilk cildi hâlihazırda yayımlanan (Edinburgh, 1973) yeni İngilizce tercümesi: çev. Geza Vermes ve Fergus Millar, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. – A. D. 135)*. MÖ 63 ile MS 44 yılları arasındaki olaylar s.237-454’te ele alınır. [İkinci cilt 1979’un sonlarında yayımlanmıştır.]

991 Bu meseleye ilişkin gördüğüm en son inceleme J. A. Emertoni *JTS* n.s.24 (1973) 1-23’tür (kaynakçasıyla birlikte, 21-3).

992 ECAPS 4 n.8’deki kaynakçaya Ahimon Applebaum, “Hellenistic Cities of Judea and its vicinity – some new aspects” *The Ancient Historian and his Materials* (Essays in Honour of C. E. Stevans), der. Barbara Levick (1975), 59-73 eklenebilir. [Bkz. Schürer (yukarıda n.2) E. T. II, 1979.]

993 Tanah’ın mevcut en eski Yunanca çevirisi. ─*çev*.

994 Bkz. ECAPS 4 n.10 ve buna konuyla ilgili en iyi incelemeyi de ekleyin: V. A. Tcherikover, “Was Jerusalem a ‘Polis’?”, *IEJ* 14 (1964) 61-78.

995 Yaklaşık 6.000. –*çev*.

996 İsa’nın aslında bizzat Roma karşıtı siyasi hareketin bir lideri olduğunu kanıtlamaya yönelik birçok girişimde bulunulmuştur; fakat bunların tümü neredeyse bütünüyle tahminlere dayanır. İsa’nın hayatı için esas itibariyle tek kaynaklarımız olan İnciller, tarihsel belge olarak tatmin edici olmaktan son derece uzaktır (elbette böyle olmaları da amaçlanmamıştı); fakat eğer İsa’nın bir siyasi eylemci, bir “Partizan” olduğunu varsayacak olsaydık, o zaman İncilleri kanıtlarını neredeyse tamamen değersiz kılan toptan ve kasıtlı bir yanıltma nedeniyle mahkûm etmemiz gerekirdi: Bkz. eleştirdiğim hatta sahip yakın tarihli çalışmaların en bilimsel örneklerinden biri olan S. G. F. Brandon, *The Trial of Jesus of Nazareth* (1968) için yazdığım eleştiri, *Eng. Hist. Rev.* 86 (1971) 149-50. Öte yandan N. T. {Hristiyanlığın kökenleri} araştırmalarının ulaştığı sonuçlar, İncillerin İsa’nın (öğretisi dışında) hayatına dair tarihsel kaynaklar olarak olumlu değerlerinin çok sınırlı olduğunu gösterir. Sherwin-White’ın *RSRLNT* 192 n.2’deki (s.193), *Acta Martyrum*’u, İncillere paralel yararlı bir metin ve onların ciddi birer tarihsel kaynak olduğunu düşünmek için bir gerekçe olarak gösterme çabası, şehitlerin haberlerini inceleyen tüm iyi araştırmacıların işe, onları bir hagiografik sahtelik göstergesi olan tüm mucizevi unsurlardan kesin surette temizleyerek

başlamaları karşısında boşa çıkar. Bu yöntem İncillere uygulandığı takdirde, onları Sherwin-White'ın yapmaya çalıştığından çok farklı bir konuma düşürecektir.

997 Bkz. Schürer (Vermes/Millar), op. cit. (yukarıda n.2'de) I.358 ve n.22.

998 İncillerde İsa ile bağlantılı olarak "Yunanlılar"dan sadece iki kez söz edilir –sanki onlarla temas kurmak sıra dışı bir şeydir. Mk VII.26a'da bir Ἑλληνίς olarak tarif edilen "Suriye-Fenikeli kadın" Tyre [ve Sidon] sınırları [ὅρια]" içindeyken İsa'ya yaklaşır ve Yuh. XII.20'de aslında Kudüs'teki Hamursuz bayramını kutlamak için gelen Helenleşmiş Yahudiler olan Ἕλληνές τινες İsa'ya havari Philip vasıtasıyla başvururlar.

999 C. H. Roberts, "The Kingdom of Heaven (Lk. XVII.21)", *HTR* 41 (1948) 1-8, Lk. XVII.21'deki çok tartışmalı ἐντὸς ὑμῶν ifadesinin büyük olasılıkla krallık "sizdedir" ya da "sizin aranızdadır"dan ziyade "sizin iktidarınızdadır" ("eğer böyle olmasını isterseniz bu var olan bir hakikattir", s.8) anlamına geldiği gösteren özellikle ilginç bir makaledir.

1000 Hz. İsa'nın Matta İncili'nde yer alan ve "Ne mutlu ...." kalıbı ile başlayan sözleri. –*çev*.

1001 1946-1956 yılları arasında Ölü Deniz kıyısındaki mağaralarda bulunan ve Yahudiliğin ve Hristiyanlığın en eski kutsal metinleri arasında sayılan İbranice ve Aramice metinler. –*çev*.

1002Benimkinden daha farklı bir yaklaşım için bkz. Joseph Vogt, *ASIM* (İngilizce tercümesinde), bölü viii (ss.146-69): "Ecce Ancilla Domini: the social aspects of the portrayal of the Virgin Mary in antiquity", (Almanca özgün metin için bkz. ECAPS 14 n.39)

1003Bkz. B. Lifschitz, "The Greek documents from Nahal Seelim and Nahal Mishmar", *IEJ* 11 (1961) 53-62, s.55'te, Papirüs bo.1, satır 7: Ταπεινὸς ἀ[δελφός].

1004Kısa bir kaynakça için bkz. ECAPS 24 n.78. En kapsamlı çalışma Paul Christophe, *L'usage chrétien du droit de propriété dans l'écriture et la tradition patristique* = Collection *Théologie, Pastorale et Spiritualité*, no.14 (Paris, 1964).

1005Alegori üzerine kısa bir kaynakça için bkz. ECAPS 35 n.128. Burada Henry Chadwick'in "Origen, Celsus, and the Stoa" *JTS* 48 (1947) 34-49, s.43 makalesinden bir alıntı ekleyeceğim: "Alegorik yorumlama yöntemi ... Alexandrian geleneğinden bir mirastı. Geçerken, *par* excellence bir alegori olan Origen'in, Homeros'a uygulandığı zaman yöntemin geçerliliğine cevaz vermediğini fark etmek öğreticidir (*C. Cels.* 3.23) ve Celsus ile Porphyry, Homeros'u yorumlarken kendilerini bu yöntemi kullanmakta özgür hissetseler de, Hristiyanların Eski Ahit'i alegorize etme haklarını reddederler."

1006Bkz. August.i *Ep.* 93.5; 173.100; 185.24; 208.7; *C. Gaudent* I.28. Bu meseleyi, bu bölümün v. alt bölümünün sonlarında bahsi geçen Hristiyan kiliseleri tarafından yapılan takibatlara ilişkin tebliğimde ele aldım.

1007Bkz. Duncan-Jones, *EREQS* 17-32 (özellikle 18 n.4, 32 n.6) ve Pliny'nin 21 numarada bulunduğu s.343'de Ek 7.

1008"All things bright and beautiful" isimli ilahi, Humphreys'te doğan ve 1850'de Derry (daha sonra Armagh) piskoposu William Alexander ile evlenen Bayan Cecil Frances Alexander'a (1818-95) aittir.

1009John Ball için bkz. Froissart, *Chronicles* 73-4 (ECAPS 37 n.132). Torres için bkz. *Revolutionary Priest. The Complete Writings and Messages of Camilo Torres*, der. John Gerassi (1971, *Pelican*

Latin American Library çerçevesinde karton kapak baskı, 1973).

1010Woodhouse, *PL*^{2}1-24, Clarke MSS, Cilt 67'den (Worcester College, Oxford), ilk kez C. H. Firth'e ait bir edisyonda, *The Clarke Papers*, Cilt I (1892)'de Camden Society tarafından Westminister'da yayımlanan (Cilt 155[154] = n.s.49) Tartışmalar'ın (Whitehall Tartışmaları ve başka pek çok materyalin takip ettiği) modern bir metnini verir. Düzleyicilerden yukarıda III.vi ve nn.48-9'da söz etmiştim.

1011Cf. çok önemli mülkiyet sorunu üzerine Ireton'un daha etraflı görüşleri için Woodhouse, *PL*^{2}26-7, 50, 52-5, 57-8, 60, 62-3, 69.

1012Bkz. K. W. Welwei, *Unfreie im antiken Kriegsdienst, I. Athen und Sparta* (= *Forsch. zur ant. Sklaverei* 5, Wiesbaden, 1974). Burada bu çalışmanın ikinci cildinden (1977) yararlanamadım.

1013Danyal Kitabı için, Otto Eissfeldt, *The Old Testament, An Introduction* (1964 tarihli Almanca üçüncü baskıdan İngilizce tercümesi, 1965) 512-29, özellikle 520-2'ye atıfta bulunmak yeterli olacaktır. Artık hiçbir dürüst ve saygın araştırmacı en azından Danyal'in büyük bir kısmının Yahvizm'in Yahudiye'de IV. Antiochus Epiphanes tarafından MÖ 167'nin sonlarında başlayan bir takibata maruz bırakılmasından itibaren yazıldığını reddetmemektedir. Takibat geçtiğimiz on yıllarda takdire şayan bir şekilde, özellikle de E. J. Bickerman ve V. Tcherikover'in çalışmalarında ele alınmıştır: BKz. Will, *HPMH* II.275-89 ve temel kaynakça; ayrıca Pierre Vidal-Naquet'nin Pierre Savinel'in Fransızca tercümesi, *Flavius Josèphe, La guerre des Juifs*'e (Paris, 1977) yazdığı (100 sayfadan uzun olan) yararlı Giriş'in 35-44. Sayfaları. Danyal'in doğru tarihinin Porphyry'nin üçüncü yüzyılın sonlarında ya da dördüncünün başlarında Yunanca kaleme aldığı büyük eseri *Against the Christians*'ın XII. Kitabında verilmiş olması ilginç ve iyi bilinen bir olgudur (bkz. T. D. Barnes'ın yetkin makalesi: "Porphyry *Against the Christians*: date and the attribution of fragments", *JTS* n.s.24 [1973] 424-42 ve son derece kapsamlı kaynakçası). Jerome'un, 407 yılında yayımlanan *Commentary on Daniel* eserinde Porphyry'ye yönelik nahoş tepkisi için bkz. J. N. D. Kelly, *Jerome. His Life, Writings, and Controversies* (1975) 298-302. Burada eklemem gereken ve bu notun da yer aldığı ana metindeki paragrafın geri kalanında bahsedeceğim literatürün büyük bir kısmı için de geçerli olan bir nokta bulunuyor. Araştırmacıların sık sık vurguladıkları gibi, Danyal'in Kitabı, sıradan halk açısından taşıdığı cazibeye rağmen, tam da Yahudi tipik türünün, yani daha eski Yahudi Kutsal Kitaplarının metinlerini özümsenmesinin bir örneğiydi. Danyal'in kendisi bir bilge ve alim olarak resmedilmiştir ve Yahudi pseudepigrafik yazının diğer yazar ve kahramanlarının bazıları da böyledir. O halde, Daniel ve arkadaşları sıradan köylülerden başka her şey olabilirler; fakat bu onları bu tür insanlar için bir ilham kaynağı olmaktan alıkoymaz. (Ve bkz. yukarıda s.325).

1014Bkz. özellikle P. A. Brunti "Josephus on social conflicts in Roman Judaea", *Klio* 59 (1977) 149-53. Cf. Shimon Applebaum, "The Zealots: the case for revaluation", *JRS* 61 (1971) 155-70; Heinz Kreissig, *Die sozialen Zusammenhänge des judäischen Krieges. Klassen u. Klassenkampf im Palästina des 1 Jahrh. v.u.Z.* = Schriften zur Gesch. u. Kultur der Antike, no.1 (Berlin, 1970) ve güncel ve iyi bir seçici kaynakça sunan Vidal-Naquet, op. cit. (yukarıda n.4'te) 65-73 ve 86 ff. (özellikle 95-109). Bu kitapta milattan sonra ikinci yüzyıl ortalarından önce vuku bulan dış savaşlara ya da imparatorluk içinde çıkan isyanlara neredeyse hiç ilgi göstermemem gerektiğini

düşünüyorum (bkz. VIII.iii-iv; cf. VIII.ii'nin son paragrafı ve n.24). Bu nedenle sadece 66-70 tarihli Yahudi isyanını (ya da daha doğrusu 66-73/4) değil, fakat aynı zamanda diğer iki büyük Yahudi isyanını, yani Mısır, Sirenayka ve Kıbrıs'ta ve hatta küçük bir ölçekte Filistin'de, Trajan'ın hükümdarlığının sonunda (115-17) çıkan ayaklanma ile Hadrian döneminde (132-5) Filistin'de patlak veren büyük isyan da göz ardı etmek zorunda kaldım. Schürer'in yukarıda VII.iv n.2'de atıfta bulunulan, geniş bir kaynakçaya sahip büyük eserinin gözden geçirilmiş İngilizce basımı Cilt I, 529-57'ye referans vermekten daha fazlasını yapamam.

1015 25 yıl kadar önce bilinen konuyla ilgili bütün papirüslerin İngilizce tercümeleri ve yorumlarıyla birlikte yer aldığı bir edisyon için bkz. H. A. Musurillo, *The Acts of the Pagan Martyrs. Acta Alexandrinorum* (1954). Ayrıca Yahudilerle doğrudan ilgisi bulunan *Acta*'lar için bkz. *C. P. Jud.* II.154-9.

1016 Bu eserler için bkz. özellikle S. K. Eddy, *The King is Dead. Studies in the Near Easter Resistance to Hellenism 334-31 B.C.* (Lincoln, Nebraska, 1961), Dizin, *s.vv.*; ayrıca J. J. Collins, "Jewish apocalyptic against its Hellenistic Near Eastern environment", *BASOR* 220 (Aralık 1975) 27-36; Herald Fuchs, *Der geistige Widerstand gegen Rom in der antiken Welt* (Berlin, 1938, yeniden baskı 1964) ve MacMullen, *ERO*. MacMullen "sınıf mücadelesi" olarak adlandırabileceği herhangi bir şeyin varlığını reddeder (199-200 vb.); çünkü ifadeyi mümkün olan en dar anlamında kullanmakta ve bilinçli bir sınıf hissinin olduğu örneklerle sınırlamaktadır ve cf. Oswyn Murray'in *JRS* 59 (1969) 261-5'te yayımlanan eleştirisi. "Sybilline Kehanetleri" için bkz. özellikle Fuchs, op. cit. 7-8 ve 30-6 ve Fraser, *PA* I.708-13 (*Orac. Sibyll.* III üzerine); II.989-1000 nn.217-49 (bunlardan n.217 *Kehanetler* için kapsamlı bir kaynakça sunar) ve s.1116'daki ek; ayrıca bkz. aşağıda n.8. "Çömlekçinin Kehaneti" için bkz. L. Koenen,"The prophecies of a Potter: a prophecy of World renewal becomes an apocalypse", *Proc. XII* [Michigan] *Internat. Congr. of Papyrology* = *Amer. Stud. in Papyrol.* 7 (Toronto, 1970) 249-54. Kehanetlerin en yakın tarihli edisyonu için bkz. Koenen, "Die Prophezeiungen des 'Töpfers'", *ZPE* 2 (1968) 178 ff.; metin s.195-209'dadır. Ve bkz. Fraser, *PA* I.683-4. "Demotic Chronicle" için bkz. Fraser, *PA* I.682; II.951-2 nn.31-4; C. C. McCown, "Hebrew and Egyptian apocalyptic literatüre", *HTR* 18 (1925) 357-411, s.387-92 (ve bir miktar tercüme, s.388-9). "Hystasper Kehaneti" için bkz. H. Windisch, *Die Orakel des Hystaspes* (Amsterdam, 1929); MacMullen, *ERO* 147-8 ve 329-30 n.19. Lactantius, Hystaspes için "Medes'in çok kadim bir kralı" der ve isminin Hydaspes Nehri'nin kökeni olduğunu düşünür (*Div. Inst.* VII.xv.19; cf. xviii.2; *Epit. Div. Inst.* 68 [73]). "Bahman Yasht" için bkz. Eddy, op. cit., özellikle 15-32 ve Ek, s.343-9'daki tercüme.

1017 *Orac. Sibyll.* III-V'in gayet iyi ve bilimsel bir tercümesi için bkz. H. N. Bate, *The Sibylline Oracles Books* III-V (S.P.C.K., 1918) ve bir başkası, H. C. O. Lanchester, *Apocrypha and Pseudepigrapha of the O. T.*, der. R. H. Charles, II (1913) 368 (377)-406. *Sibylline Kehanetleri*'nin en son yayımlanan, gördüğüm üç edisyonu (hepsi de başvurulmaya değer): A. Kurfess, *Sibyllinische Weissagungen* (1951, Almanca tercümesiyle); J. Geffcken, *Oracula Sibyllina* (= *GCS* 8, 1902) ve A. Rzach, *Oracula Sibyllina* (Viyana vs., 1891). Ve bkz. J. Schwarts, "L'historiographie impériale des *Oeacula Sibyllina*", *Dialogues d'hist. anc*. *1976* içinde (= Centre de recherches d'hist. anc. 21 = *Annales littéraires de l'Univ. de Besançon* 188, Paris, 1976) 413-20. Üç "yanlış Neron" üzerine bkz. MacMullen, *ERO* 143-6 ve 328-9 nn.15-17; Levick, *RCSAM* 166-8; R. Syme,

Tacitus (1958) II.518. “Yanlış Neronlar”la ilgili gördüğüm en geç tarihli metin, P. A. Gallivan, “The false Neros: a re-examination”, *Historia* 22 (1973) 364-5. “Nero redivivus” üzerine yazan Hristiyanlar arasında başka bir yerde değinme fırsatı bulamadığım bir Latin yazar olan Commodian da bulunmaktadır: Bana göre kendisi muhtemelen 260’larda ya da biraz daha sonra yaşamış bir Afrikalıdır (tarihler çok tartışmalıdır). Binyılcı fantezileri için bkz. Commodian, *Carm. Apol.* 79-1060, özellikle (Neron için) 823-936 ve (Roma’ya yaşattığı felaketler için) 809-22, 891-926 (yayına hazırlayan B. Dombart, *CSEL* XV, 1887; E. Ludwig’e ait 1877 tarihli bunun kadar olmayan bir Teubner metni de bulunmaktadır). Commodian’ın Roma’ya karşı tutumu, sadece *Carmen Apologeticum*’da değil, fakat *Instructiones*’de de gaddarca bir düşmanlık sergileyebilir: Bkz. örneğin *Instruct.* I.xli (özellikle 12: “Tunc Babylon meretrix <<erit>> incinefeacta favilla”). Lactantius *De Mort. Pers.* 2.8’de Neron’un Deccal’in müjdecisi olarak dönüşü fikrini reddederken aklında başkalarının yanı sıra Commodian da olmuş olabilir: Bkz. Jacques Moreau edisyonu, *Lactance. De la mort des persécuteurs* (= *SC* 39, Paris, 1954) II.201-4. Bkz. ayrıca Frend, *MPEC* 561, 567-8 nn. 146-9 (J. P. Brisson, *Autonomisme et Christianisme dans l’Afrique romaine*, Paris, 1958’e atıflarla). Commodian’ın eserlerine ilişkin iyi bir genel değerlendirme P. Monceaux, *Hist. litt. De l’Afrique chrét*. III (1905) 451-89’da bulunabilir.

1018Caes., *BG* VII.77, özellikle §§ 9, 15-16 (Galyalı Critognatus, MÖ 52); Tac., *Ann.* I.59.2-7 (Germen Arminius, MS 15); II.9.3’den 10.3’e kadar (diyalog, Arminius ve Flavus, MS 16) ve 15.2-4 (Arminius); XII.34.2-3, 37.1-4 (Briton Caratacus, MS 50); XIV.35 ve Dio Cass. LXII.3-6 (Briton Boudicca, MS 61); Tac., *Hist.* IV.14, 17, 32 (Germen Julius Civilis, MS 69) ve 64 (Tencteri, MS 70) Burada “belki de Roma emperyalizminin en ünlü meşrulaştırılması” denilen (Birley, TCCRE 264) şeyden de söz etmeliyim: 70 yılında Tacitus tarafından Treveri ve Lingones’e yaptırılan konuşma (*Hist.* IV.73-4).

1019Phaedrus ve eseri üzerine bkz. Perry, *BP* = B. E. Perry’nin Loeb cildi, *Babrius and Phaedrus* (Cambridge, Mass., 1965) lxxiii-cii.

1020Bkz. Perry, *BP* xxxv-xlvi. Ezop fabllerinin İlkçağ’daki derlemeleri için bkz. Perry, *BP* xi-xix ve genel olarak fabl üzerine xix-xxxiv. Ezop fabllerine ilişkin gördüğüm yakın tarihli en aydınlatıcı çalışma İtalyan Marksist, Antonio La Penna’ya aittir: “La Morale della favola esopica come morale delle classi subalterne nell’ antichità”, *Societa* 17.2 (1961) 459-537. Fakat bu bölümü yazmayı bitirene dek bu çalışmayı okuma fırsatım olmadı. Ezop’un kendisi için bkz. Johannes Sarkady, “Aisopos der Samier. Ein Beitrag zur archaischen Geschichte Samos”, *Acta Classica* (Univ. Scient. Debrecen.) 4 (1968) 7-12. Meuli, *HWF* kaynakçasıyla birlikte ilginç bir genel inceleme sunar (özellikle 5 n.1, 9 n.1, 11 n.1) ve pek çok ilgili edebî pasajdan söz eder, örneğin bkz. Hdts I.141.1-3; Arist., *Rhet*. II.20, 1393[b]23-4[a]2, 1394[a]2-9, *Pol*. III.13, 1284[a]15-17 (bu sonuncusu için bkz. Perry, *BP* 512-13, no.450; Newman, *PA* III.243). Ezop fabllerinin bilinen ilk derlemesinin MÖ dördüncü yüzyıl sonlarında Phalerumlu Demetrius tarafından yapılmış olması ilginçtir: Bkz. Diog. Laert. V.81 (ve Meuli, *HWF* 11). Elbette herhangi bir fablin Ezop ya da bir başkası tarafından hâlâ köleyken yazılıp yazılmadığını doğrulayamayız ve David Daube’un hayıflanışı tamamen haklıdır: “Elimizde bir köle tarafından, köleyken kaleme alınmış tek bir eser bile yok. Antik dünyadaki muazzam köle oranını ve onların arasında da yeteneklilerin olmuş olması gerektiğini göz önünde

tutarsa, bu durumun trajikliğini, korkunçluğunu anlamaya başlarız" ("Three Footnotes on Civil Disobedience in Antiquity", *Humanities in Society* 2 [1979] 69-82, s.69). İbranice fabller için bkz. Daube, *Ancient Hebrew Fables* (1973, Oxford Lisansüstü İbraniyet Çalışmaları Merkezi Açılış Dersi).

1021Bu fabl Perry'nin hazırladığı Babrius ve Phaedrus'un Loeb edisyonu (bkz. yukarıda n.10) 456-7 no. 185'te, 420-2'de isimleri verilen pek çok metne referans verilerek özetlenmiştir.

1022Tarn için bkz. *HC*^{3} 164; E. V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*^{2} (= *Cornell Stud. in Class. Philol* 36, 1971) 144; H. L. Jones, Strabo'nun Loeb edisyonu, Cilt VI.251 içinde; Joseph Fontenrose, "The crusified Daphidas" *TAPA* 91 (1960) 83-99, s.85.

1023Roma dünyasında "milliyetçiliğe" ilişkin ilginç bir genel inceleme için bkz. F. W. Walbank, "Nationalism as a factor in Roman history", *HSCP* 76 (1972) 145-68; cf. Walbank'ın "The problem of Greek nationality", *Phoenix* 5 (1951) 41-60.

1024Bkz. Jones'un makalesi s.294-5 (= *RE* 324-5) ve *LRE* II.969-70. Cf. W. H. C. Frend, *The Donatist Church* (yeniden baskı, 1971), özellikle 172-6. 190-2, 208-10, 222, 226, 233-5, 257-8, 260, 265, 272, 291-2, 298-9, 326-32. Jones makalesinde Frend'in kitabından "sadece bazı vurgu ve yorum farkları açısından ayrıldığı" söyler, s.282 n.1 (= *RE* 310 n.3). Courtois, *VA* 135-52'de de Donatistlere dair bazı çok ilginç tespitler yer almaktadır; örneğin derinlerinde "quelque chose qui disait non à l'Empire" {İmparatorluğa hayır diyen bir şeylerin} yatmaktadır (benim yaptığım alıntı özel bir ilgiyi hak eden 148. sayfandandır). Donatizm meselesi ile ilgili gördüğüm en iyi kısa inceleme ve önerilen çözümler R. A. Markus, "Christianity and Dissent in Roman North Africa: changing perspectives in recent work", *SCH* 9 (1972) 21-36'da yer almaktadır.

1025John Barns, SHS (1964) kısadır. Shenute ile ilgili kaynakça için bkz. Otto Bardenhewer, *Gesch. der altkirklichen Lit.* IV^2 (1924) 98-100 ve özellikle J. Quasten, *Patrology* III (1960) 185-7. Shenute üzerinde "standart çalışma" Johannes Leipoldt, *Schenute von Atripe und die Entsehung des national* ä*gyptischen Christentums* = *Texte u. Untersuch.* XXV.1 = n.F.X.1 (Leipzig, 1903). Kıpti dili okuyamayanlar için, Leipoldt ve W. E. Crum'un Kıpti dilinde yayımladıkları üç cildin (*CSCO, Scr. Copt.i, Dizi 2, Cilt, II, IV ve V* = Sinuthius i, iii, iv) HermanWeismann tarafından yapılmış Latince tercümeleri mevcuttur: Bu tercümeler (sırasıyla), Shenute'un öğrencisi Besa tarafından kaleme alınan ilginç hayatı, *CSCO* 129 = *Scr. Copt.* 16 (Louvain, 1951); ayrıca *CSCO* 96 = *Scr. Copt*. 8 (Paris, 1931, yeniden baskı Louvain, 1965) ve Shenute'nin eserlerini içeren *CSCO* 108 = *Scr. Copt*. 12'dir (Paris, 1936, yeniden baskı Louvain 1952). Shenute'nin mektubunun tercümesi Barns, SHS 156-9, Weismann'ın Latince versiyonunda da (neredeyse eksiksiz olarak) bulunabilir: *CSCO* 96 = *Scr. Copt.* (yukarıya bakınız) 43-7. E. Amélineau, *Les Ouevres de Schenoudi* (parçalar halinde iki cilt, Paris 1907-14) içindeki metin ve tercümenin çok daha az güvenilir olduğu söylenir. Barns, SHS 152'de başka bir ya da iki edisyondan da söz edilmiştir; Quasten, op. cit. 186. Quasten'in kaynakçasına sadece Stein, *HBE* I^2.298-300 ve R. Rémondon, "L'Egypte et la suprème résistance au Christianisme (V^e-VIIe siècles)", *Bull. de l'Inst. Français d'archéol. Orientale* 51 (1952) 63-78'i eklemem gerekir.

1026Kadıköy Konsili ve sonuçlarına ilişkin bu alt bölümün sonlarında bahsettiğim Hristiyan Kiliseleri *tarafından* yapılan takibatlarla ilgili tartışmada söyleyeceğim çok şey olacak.

1027Sokr. *HE* IV.6.3’ten 7.11’e kadar olan bölümde ve Soz., *HE* VI.8.3-8’de (cf.26.1, 6-7) yer alan versiyonu, (Eleusius’un Eunomius tarafından değiştirilmesinin Constantinus II döneminde gerçekleştiğini belirten) Theod., *HE* II.27.4, 20-1; 29.1-10’a tercih ediyorum. Ayrıca bkz. Philostorg. *HE* IX.13.

1028Sok., *HE* II.38.28 (III.11.3 ile kıyaslayın); Soz., *HE* IV.21.1; V.5.10. Soz. *HE* V.xv.4-7’ye bakınca pagan tapınaklarının restore edilmesini istemek için Julian’a gönderilen Cyzicene heyeti konsey ve dolayısıyla *curia* sınıfından neşet ettiği halde, Eleusius’un pagan karşıtı faaliyetleri için esas olarak Devlete ait yün imalathanesindeki ve darphanedeki çok sayıda sıradan işçinin desteğini aldığı görülmektedir.

1029Sokr., *HE* II.38.28; Soz., *HE* IV.20.2-3. Fakat Eleusius, Sokr., *HE* II.38.6-13’te Macedonius’un eylemlerinin tipik özelliği olarak tasvir edilen alçaklıklarda rol oynamaz.

1030 Teslis ile ilgili tartışmalarda İsa’nın Tanrı ile aynı tözden (*homooúsios*) olduğunu belirtmek için kullanılan terim. *–çev*.

1031*Thalia*’nın parçaları G. Bardy tarafından, *Recherches sur Saint Lucien d’Antioche et son école* (Paris, 1936) 246-74’te derlenmiş ve çözümlenmiştir. Bu çalışma büyük oranda “La *Thalie* d’Arius”, *Rev. De philol.* 53 = 3[e] serie 1 (1927) 211-33 künyeli makalesinin yeniden basılmış halidir. *Thalia* üzerine yapılmış gördüğüm en son çalışma G. C. Stead, “The *Thalia* of Arius and the testimony of Athanasius”, *JTS* n.s.29 (1978) 20-52 ve nazım biçiminde kısmen yeniden inşası (48-50): Athan., *Orat. c. Arian*. I.5’ten 7 mısra ve *De synod.* 15’ten yorumlarla birlikte 42 mısra. Ayrıca bkz. Aimé Puech, *Hist. de la litt. grecque chrét.* III (1930) 59-63. Esas parçalar Athan., *De synod.* 15; *Orat. c. Arian.* I.5-6, 9 (cf. 2 ve özellikle 4); *Ep. Ad episc. Aegypt. Et Lib.* 12’dendir. (*De synod.* 15’in mevcut en iyi metni H. G. Opitz, *Athanasius Werke* II.i [1941] 242-3’tür.)

1032Philostorgius, *HE* II.15’e bakıldığında, Constantine döneminde ve sonrasında Nikaea’nın Ariusçu piskoposu olan Theognis’in yarım asır önce benzere düşüncelere sahip olduğu görülmektedir: Marinus’la aynı şekilde düşünmektedir. Ve cf. Sokr., *HE* I.vi.9; Athan., *De Decret*. 3.6

1033Soz., *HE* VIII.1.9 ff. Sokrates ile hemen hemen aynı materyali tekrarlar. Sozomen da Sisinnius’a hayrandır: Bkz. az önce atıfta bulunulan pasaj ve VII.12.3-6.

1034Eudoxius, önemli bir Ariusçu figür olarak, Katolik yazarlar tarafından tabii ki lanetlenir, örneğin Theod., *HE* II.25.1 onu, daha önceki Antakya piskoposluğu döneminde Tanrı’nin bağını vahşice çiğneyen bir yaban domuzu şeklinde tasvir eder.

1035*Coll. Avell.* I, § 7, *CSEL* XXXV.i.3; yayına hazırlayan O. Geunther, 1895. Damasus-Ursinus ihtilafına ilişkin gördüğüm en son inceleme M. R. Green’in, “The supporters of the Antipope Ursinus”, *JTS* n.s.22 (1971) 531-8 künyeli övgüye değer makalesidir. *Coll. Avell.* Pasajının ilgili bölümün İngilizce tercümesi mevcuttur: S. L. Greenslade, *Schism in the Early Church*[2] (1964) 15-16. Greenslade’in “Kilise’ye” ve bölünmeyle sapkınlığa karşı tutumu burada benimsenenle karşılaştırılmalıdır. Son derece kuramsaldır ve kanımca, tarihsel gerçekliği, özellikle de ilk Hristiyanların normal olarak sapkın ya da bölücü olarak gördükleri için Hristiyan sözcüğünü kullanmayı reddettikleri gerçeğini (bunun altını ana metnin bir sonraki paragrafında çizdim) yeterince dikkate almaz.

1036Sokrates hikâyeyi savaşta bulunduğunu (çok uzun bir süre önceydi) iddia eden Paphlagonialı bir köylüden duyduğu ve pek çok başka Paphlagonialının da bunu doğruladığını söyler (*HE* II.38.30).

1037Sapkınlığın ya da bölücülüğün yükselişinden söz eden ya da bunu öngören Yeni Ahit pasajları için özellikle bkz. Act. Apost. XX.29-30 (λύκοι βαρεῖς'e dikkat edin!); Rom. XVI.17-18 (τὰς διχοστασίας καὶ τὰ σκάνδαλα παρὰ τὴ διδαχήν'e yol açanlar); I. Kor. i.10 (σχίσματα);-12; iii.3-4, xi.18 (σχίσματα), 19 (αἱρέσεις); Galat. I.6-9 (ἕτερον εὐαγγέλιον vaaz edenlere karşı ἀνάθεμα); V.20 (διχοστασίαι, αἱρέσεις); Tit. III.10-11 (iki kez uyardıktan sonra αἱρετικός ἄπωλείας'ı reddet); II Pet. ii.1-3 (αἱρέσεις ἀπωλείας kazandıran ψεδοδιδάσκαλοι); Rev. II.6 & 15 (Nicolaïtai'nin menfur ἔργα ve διδαχή'si), ayrıca 14 (Balaam'ın διδαχή'si, 20-4). Cf. ayrıca Act. Apost. XV (özellikle 1-2, 5, 24); II Kor. Xi.3-4, 12-13, 14-15; Galat. II. 11-14; I Tim. i.3-7, 19-20; iv.1; vi.3-5, 20-1; II Tim.ii.16-18; iii.5-9; iv.3-4; Tit. I.9-14 (özellikle 10-11).

VIII

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN "GERILEMESI VE ÇÖKÜŞÜ": BIR AÇIKLAMA

(i)
Hristiyanlık Çağının İlk Üç Yüzyılında Alt Sınıfların Daha Yoğun Bir Biçimde Sömürülmeleri ve Denetim Altına Alınmaları

Bu son bölümde yine sınıf çizgileri üzerinden yapılan Marksist çözümlemenin, bir tarihsel süreci sadece *tasvir etmekle* kalmayıp, *açıklamaya* da nasıl yardım edebileceğini göstereceğim: Bu durumda söz konusu tarihsel süreç, Gibbon'un "insanlık tarihinin en büyük ve belki de en korkunç sahnesi" olarak gördüğü (*DFRE* VII.325) dönemin bir parçasını oluşturan, Roma İmparatorluğu'nun büyük bir bölümünün dağılmasıdır.

Yukarıda V.iii'te ve aşağıda Ek IV'te Yunan demokrasisinin, siyasal düzlemdeki sınıf mücadelesi esnasında, MÖ dördüncü yüzyılın sonlarından başlayarak Yunan mülk sahibi sınıflarının, onların Makedonyalı efendilerinin ve sonunda Romalı fatihlerin giderek daha fazla başarı kazanan saldırılarına nasıl maruz kaldığını göstermiştim. Gördüğümüz gibi, demokrasi, çalıştığı dönemde, güçlülerin sömürü ve baskıları karşısında alt sınıfları bir ölçüde koruyarak önemli bir rol oynayabilmişti. Milattan önce son yüzyılda demokrasi hâlâ bazı yerlerde varlığını istikrarsız bir biçimde de olsa sürdürüyordu; fakat Hristiyanlık çağının ilk yüzyılı sırasında tedricen boğuldu ve bir sonraki yüzyıl sırasında neredeyse yok oldu. Üçüncü yüzyıl sona ermeden önceyse, nereden bakılırsa bakılsın,

ardında hiçbir iz bırakmadan kesin bir şekilde kaybolmuştu. (Latin Batı'da demokrasi buna benzer bir ölçekte hiç var olmamıştı ve birinci yüzyılın ardından mevcudiyetine dair hiçbir gerçek işarete rastlamayız.)

Yukarıda IV.iii'te gördüğümüz gibi, Roma dünyasındaki, özellikle de İtalya ve Sicilya'daki büyük kölelik çağı, milattan önce son iki yüzyıla denk gelmişti. Bu sürecin sonucu, milat öncesinin son kuşağında *Principate*'nin gelişmesi ve büyük çaplı köle vurgunları sağlayan savaşların sayısında belirgin bir düşüşün yaşanmasıyla tedrici bir şekilde yeni bir iktisadi durumun doğması olmuştu. Bu yeni durumda köleler, eğer sayıları ciddi bir düşüş göstermeyecekse, artık daha önce olduğundan çok daha fazla yetiştirilmeliydi ve bu, yukarıda IV.iii'te (§§ 6ff.) sayılan gerekçelerle, kölelerden elde edilen toplam gelirdeki düşüşü telafi etmek için sıradan özgür insanların sömürülme oranlarının arttırılmasına yönelik bir girişimle sonuçlanmaya mahkûmdu. Sömürücü bir sınıf, (modern dünyada bazı kapitalist sınıflar gibi) iddialarını geri çekmeye zorlanmadığı ya da ikna edilmediği sürece (ki Grekoromen dünyada tabii ki böyle bir netice ortaya çıkmamıştı), kendi varlığını korumak için eline geçen her türlü aracı kullanacaktı.

Özgür nüfus arasındaki alt sınıflara yönelik iktisadi basıncı daha etkili bir şekilde arttırmak için, onların sadece siyasi değil, fakat aynı zamanda hukuki ve anayasal hak ve imtiyazlarının da en asgari sınırlara çekilmek isteneceği açıktı. Milattan sonra ikinci yüzyıla ve hatta (daha küçük bir ölçekte) üçüncü yüzyılın başlarına kadar bu hak ve imtiyazlar, Roma yönetimi altındaki Yunan dünyasında, bir kişinin yurttaşlık statüsüne bağlı olarak hem teoride hem de pratikte büyük bir çeşitlilik gösterebilirdi. Bu kişi (*a*) Roma yurttaşı (*civis Romanus*),[1038] (*b*) diğer yerel yönetimlere kıyasla çok daha fazla yerel yargı yetkisine sahip "özgür" bir Yunan şehrinin, bir *civitas libera*'nın (nadiren de *foederata*'nın) yurttaşı,[1039] (*c*) teknik olarak

“özgür” olmayan (ve bu nedenle Roma eyalet valisinin denetimine çok daha eksiksiz bir biçimde tabi olan) bir Yunan şehrinin yurttaşı ve (d) nüfusun (özellikle de köylülüğün) büyük bir çoğunluğu gibi, sahip olduğu (tabii eğer sahipse) çok az ve iyi tanımlanmamış hukuki haklarını genellikle müsamaha gösterildiği takdirde kullanabilen sıradan bir taşralı olabilirdi. Örneğin Roma yurttaşı olmayan özgür insanlar, Roma Cumhuriyeti ya da *Principate* döneminde ekseriyetle işkence görmezlerdi (bkz. örneğin, Garnsey, *SSLPRE* 143 ve ff). Pliny yargıladığı Pontus Hristiyanları arasında sadece iki kadın köleye işkence yapmıştı (bkz. onun *Ep.* X.96.8). Fakat Roma yurttaşları dışında, bu anlama gelebilecek herhangi bir bağlayıcı genel kuralın varlığından haberdar değilim ve bir Roma valisinin emri üzerine işkence görmüş herhangi bir *peregrinus*’un (Romalı olmayanın), nüfuz sahibi bir haminin müdahalesi dışında tazmin edilmeyi nasıl umabileceğini tasavvur edemiyorum.

Aşama aşama, pratikte milattan sonra birinci yüzyılda başladığı kesin olan –fakat bana kalırsa hiçbir zaman hak ettiği şekilde tasvir edilmeyen– ve esasen ikinci yüzyılda ve üçüncü yüzyılın başlarında,[1040] özellikle de Antoninler döneminde “kurumsallaştırılıp” açık hukuki formülasyonuna kavuşturulan bir sürecin sonunda, alt sınıfların hukuki hakları tedricen ellerinden alındı ve Severan dönemine gelindiğinde (MS 193-235) tarihe karışacak bir noktaya getirildi. Yerel yurttaşlığa sahip olmak, giderek kalıtsal bir yerel hâkim sınıfa dönüşen “*curia* tabakasına” mensup olanlar, yani şehir konseylerinin üyeleri ve aileleri (cf. yukarıda V.iii ve bu bölümün ii. alt bölümü) dışında artık hiçbir şey ifade etmemeye başlamıştı. En önemli hukuki imtiyazların kaynağı, uzun bir süredir Roma yurttaşlığına sahip olmaktı; fakat, tabiricaizse, *cives* ve *peregrini*’yi dikey olarak kesen yeni bir dizi toplumsal ve hukuki ayrımın –ki göstereceğim üzere bunlar esasen sınıfsal ayrımlardı– tedricen gelişmesiyle, yurttaşlık giderek daha az

şey ifade etmeye başladı. Bizim genellikle Caracalla ya da Caracallus olarak bildiğimiz (gerçek ismi M. Aurelius Antoninus idi) imparatora ait *Constitutio Antoniniana* (kısaca *CA*) isimli, geleneksel olarak MS 212 yılına tarihlenen[1041] (ve gerçek tarihi de neredeyse kesin bir şekilde bu olan) nizamname, yurttaşlığı, imparatorluğun bütün (ya da neredeyse bütün) özgür sakinlerine genişletmişti.[1042] Fakat bu olgu ilk başta gözüktüğünden çok daha az kayda değerdir. *CA*'nın amacıyla ilgili görüşlerin günümüze ulaşan tek çağdaş ifadesi, Caracalla'nın hükümdarlığı boyunca bir senatör ve konsül olarak yaşamını sürdüren ve imparatorluk siyasetini anlamak için neredeyse diğer herkes kadar iyi bir konuma sahip olan, önde gelen Grekoromen tarihçi Dio Cassius'a aittir (LXXVII [LXXVIII].ix, özellikle 5). Dio açıkça Caracalla'nın amacının, eski *peregrini*'yi sadece Roma yurttaşları tarafından ödenen ve en önemlisi yüzde beşlik miras vergisi (*vicesima hereditatium*) olan bazı vergilerden sorumlu tutarak gelirlerini arttırmak olduğunu söyler.[1043] Dio, tabii ki Caracalla'dan nefret ediyordu ve bazı tarihçiler *CA* için ileri sürülen saiki reddedebileceklerini düşünmüşlerdir. Ben ek gelir elde etme arzusunun imparatorun zihninde önemli bir rol oynamış olmasının ihtimal dahilinde olduğunu reddetmeye kalkışmazdım, özellikle de J. F. Gilliam'ın, miras vergisinin değerleri genellikle varsayılandan çok daha düşük mülkleri de etkilediği ve çok küçük varlıklara da uygulandığı,[1044] bu nedenle *CA* sonucunda çok büyük sayılarda insanın bu vergiye tabi hale geldiği görüşünü kabul edecek olursak, ki bence etmeliyiz. Bu buyruğu çıkarırken dengesiz Caracalla'nın saikleri ne olmuş olursa olsun, arkada yatan ve *CA*'yı hem mümkün hem de sıradan kılan en önemli etkenin kesinlikle, "yeni toplumsal ve hukuki ayrımlar seti" olduğunu ileri süreceğim. Birazdan tarif edeceğim bu ayrımlar, en önemli veçheleri itibariyle artık *civis* ve *pregrinus* arasındaki ayrımın yerini almış ve mevcudiyetini

sürdürmesini gereksiz ve anlamsız hale getirmişti –bu noktaya birazdan geri döneceğim.

“Yeni bir toplumsal ve hukuki ayrımlar seti”ni birkaç cümleyle tarif etmek kolay değildir ve Cardascia (*ADCHH*) ve Garnsey’e (*SSLPRE* ve *LPRE*) ait yararlı çalışmalar bulunsa da, bunun tatmin edici ve bütünlüklü bir şekilde ele alındığı herhangi bir örnek bilmiyorum. Burada yapabileceğim şey, karşılıklı referans vermeyi kolaylaştırmak için numaralar halinde, kısa ve aşırı basitleştirilmiş bir özet vermekten ibarettir.

(1) (*a*) Erken *Principate* döneminde Roma yurttaşlığına sahip olmanın bir “Yunanlı” için taşıdığı değer, takdire şayan bir şekilde, Aziz Pavlus’un hikâyesinde ortaya konmuştur (Resullerin İşleri XXI.26’dan XXVI.32’ye kadar; cf. XVI.37-9). Görece iyi halli bir aileye mensup olmuş olması gereken, iyi eğitim almış bir Yahudi olan (XXII.3) Pavlus, sadece Roma değil, güney Küçük Asya’daki Kilikya’nın en önemli şehri olan Tarsus yurttaşlığına da sahip olma iddiasında bulunabilmiştir. Yeri gelmişken bu, Dio Chrysostom’dan bildiğim üzere, bu şehirdeki keten dokumacılarının (*linourgoi*) sahip olmadıkları bir ayrıcalıktır (XXXIV.21-3; cf. aşağıda Ek IV § 3*B*). Pavlus’un “Caesar’a başvuru” hikâyesinden çıkarılabilecek teknik hukuki sonuçlar, hangi açıdan bakılırsa bakılsın hiçbir şekilde kesin olarak görülemez ve Garnsey kısa süre önce Yahudiye *Procurator*’u Festus’un, Pavlus’u Roma’ya göndermek zorunda olmadığını ileri sürmüştür.[1045] Fakat sadece Pavlus’un imparator tarafından yargılanmak için başvuruda bulunmasına odaklanmak bizim için bir hata olacaktır. Daha önemli olan, Pavlus’un yargılamanın daha erken bir aşamasında Roma yurttaşlığı üzerinde ısrarla durmasının, onu önce Kudüs’teki kışlalarda “soruşturma kapsamında” kırbaçlanmaktan, sonra da oranın komutanı olan askerî tribün Claudius Lysias’ı, onu güçlü bir askerî korumayla 100 kilometreden biraz daha uzakta bulunan eyalet başkenti Kayseriye’ye göndermek

üzere daha ayrıntılı önlemler almaya ikna ederek bir grup Yahudi komplocu tarafından öldürülmekten kurtarmış olmasının tartışma götürmez olduğu gerçeğidir (bkz. Res. İşl. XXII.25-9; XXIII.10, 12-22, 23-33; özellikle XXII.26, 29; XXIII.23-7). Festus ister yasal olarak Pavlus'un imparatora başvurmasına izin vermek zorunda olsun ister olmasın, hakikat buna izin vermiş olmasıdır ve Garnsey bile Pavlus'un yurttaşlığının bu kararın alınmasında rol oynadığını kabul etmeye hazırdır (*SSLPRE* 76). Eğer bu tür bir başvuru mümkün olmasaydı, Pavlus kuşkusuz Festus tarafından zorunlu olarak, kendisine karşı güçlü önyargılar besleyen önde gelen Yahudilerden oluşan bir *consilium* ile birlikte[1046] Kudüs'te yargılanacaktı (bkz. Acts XXV.9, 20) –tabii eğer bize anlatıldığı üzere Yahudilerin planlandığı gibi Kayseriye'den Kudüs'e giden yol üzerinde öldürülmekten kurtulabilseydi (Res. İşl. XXV.1-4). Pavlus eğer Roma yurttaşı olma iddiasında bulunamasaydı, hiçbir zaman Kayseriye'ye ve eyalet valisinin sarayına ulaşamayacak; ulaşsa bile, Yahudiler tarafından görece kolay bir şekilde icabına bakılacaktı. Belki de Resullerin İşleri'nde yer alan hikâyeyi, eninde sonunda bizzat Pavlus tarafından anlatılmış olması gereken bir bölümü gerçek olamayacak kadar iyi olsa bile, genel olarak kabul ettiğimi eklemeliyim. (Muhtemelen pek çoğumuz, Pavlus gibi Kudüs'te ilk tutuklandığımızda, duruşmaların erken bir aşamasında, "Bana bunu yapamazsınız. Ben bir Roma yurttaşıyım!" diye bağırırdık. Oysa Pavlus, kırbaçlayan grubun başındaki yüzbaşının başlama emrini vermek üzere olduğu mümkün olan son ana kadar bekler ve iddiasını dile getirirken özenli bir şekilde nazik ve mesafelidir.)

(*b*) Antoninler döneminin hemen hemen sonlarında, aslında 180'lerin başlarında, modern Souk el-Khmis'e denk düşen Afrika eyaletindeki Saltus Burunitanus'un kendilerini son derece mütevazı bir şekilde "misserimi homi[nes]" ve "homines rustici tenues" diye tarif eden köylüleri, üzerinde kiracı (*coloni*) olarak bulundukları

imparatorluk arazilerinin baş kiracısı tarafından “Roma yurttaşları olmalarına rağmen” kırbaçlandıkları için imparatora şikâyette bulunma hakkına sahip olduklarını düşünebilmişlerdir.[1047] (Kırbaçlamanın özel bir birey tarafından değil de bir magistrat tarafından yapıldığından pek emin değilim, zira öyle olsaydı bu köylülerin, tabiricaizse az ya da çok normal karşılamaları gereken bir şey olurdu.) Ve Severan döneminde bile Ulpian, *Digest*’te yer alan ünlü bir pasajında (XLVIII.vi.7; cf.8 ve Pavlus, *Sent*. V.xxvi.1), (Augustus’a ait) *Lex Julia de vi publica*’nın, Roma yurttaşlarının *adversus provocationem* –yani, söz konusu kişinin hakkı olan temyiz hakkı hiçe sayılarak– idam edilmesini, kırbaçlanmasını ya da işkence görmesini yasakladığından söz edebilmiştir.

(*c*) Garnsey’in kitabının sondan bir önceki paragrafında (*SSLPRE* 279-80), “Ele alınan dönemin hiçbir aşamasında aslında yurttaşlık bir imtiyaz kaynağı değildi,” demesi bir mübalağadır. (Söz konusu dönem Cicero’nun yaşadığı çağdan Severan imparatorlarının çağına, yani MÖ birinci yüzyılın ortalarından, MS üçüncü yüzyılın başlarına kadar olan dönemdir: *SSLPRE* 3.) Garnsey’in daha sonra dile getirdiği, yurttaşlığın sadece “kendisine sahip olanlara, Roma toplumunun tam üyeleri olarak belirli biçimsel haklar bahşettiği, fakat bu hakların kullanılması için hiçbir güvence sunmadığı” tespitinde önemli bir gerçeklik payı vardır. Kuşkusuz, ortada sağlam güvenceler yoktu. En ileri modern devletlerin yurttaşları bile zaman zaman hukuk dışılığın ve adaletsizliğin kurbanı olabilirler. Fakat Aziz Pavlus’un örneği, yurttaşlığın, gerçekten de yaşamla ölüm arasındaki farkı yaratabilecek, mümkün olan en yüksek değeri haiz “bir imtiyaz kaynağı” olabildiğini kanıtlamak için yeterlidir. Yunan şehirlerinin –özellikle de Rodos ve Cyzicus’un– “özgür” statülerinin, Roma yurttaşlarını idam etmeye kendi başlarına karar verdikleri için ellerinden alındığını hatırlamak da ilginç olacaktır.[1048] Göreceğimiz üzere Garnsey, bir imtiyaz kaynağı

olarak yurttaşlık için gerekli olan tamamıyla siyasi şartların (esas olarak ikinci yüzyılda) *yerlerini* sonunda çok büyük oranda iktisadi konuma –sınıfa– dayanan toplumsal şartlara bırakmasına neden olan *değişimleri* küçümsemektedir.

(2) (*a*) Nereden bakılırsa bakılsın Grekoromen dünyada yaşayan bir kişinin, hiç değilse üçüncü yüzyılın başları (diyelim ki *CA*'nın tarihi olan MS 212) itibariyle sahip olduğu anayasal haklar, bir Roma yurttaşı olup olmamasından ziyade, genel olarak konuşacak olursak, "ayrıcalıklı gruplar" adını verdiğim topluluğa mensup olup olmamasına bağlıydı: Bu "ayrıcalıklı gruplar", senatör, *equester* ve *curia* ailelerinden,[1049] eski askerlerden ve çocuklarından ve (kimi açılardan) silah altındaki askerlerden oluşuyordu.[1050]

(*b*) İkinci yüzyıldan ve üçüncü yüzyılın başlarından kalan konuyla ilgili bazı hukuki metinler zaman zaman, çeşitli terimlerle adlandırılan, tanımlanmamış gruplara imtiyazlar verir. *Honestiore loco natus*, *in aliqua dignitate positus*, *honoratus*, *qui in aliquo gradu est* (ki bunların tümü imtiyazlı statü ile resmî rütbe arasındaki yakın ilişkiyi gösteren muadillerdir) gibi terimlerin yanı sıra *splendidior persona*, *maior persona*, *altior* gibi pek çok başka terim bulunsa da, en yaygın kullanılanı *honestiores* idi (ve bu genellikle *humiliores*'in karşıtını ifade ederdi). *Humilior* aynı zamanda bir *humilis persona*, *humilis loci*, *humilioreloco positus*, *qui humillimo loco est*, *qui secundo gradu est*, *plebius* (özellikle yaygındı), *sordidior*, *tenuior* ve (Geç İmparatorluk döneminde) *inferios persona*, *vilior persona*, hatta *pessimus quieque* de olabilirdi. (Saydığım tüm bu terimlerin eksiksiz olmasını amaçlamadım). Romalı hukukçular, yeterince garip bir biçimde, kesin tanımlar vermek konusunda tutumlulardı: Javolenus Priscus'un belirttiği gibi, "Medeni hukukta her tanım tehlikelidir" (*Dif.* L.xvii.202). Fakat bu örnekte, kullandıkları terimleri tanımlamadan bırakmayı tercih etmelerinin çok iyi bir gerekçesi vardı: Tüm bu metinler, kimin dahil

edilip kimin edilmeyeceğine karar vermenin tekil yargıçlara bırakılmasının hayli arzu edilir olduğu yargı süreçlerini de içeren vakalarla ilgiliydi (Bu Cardascia, ADCHH 335 tarafından açık bir şekilde ortaya konmuştur). Senato'ya henüz girmiş bir kişinin erkek kardeşi, *Praefectus Praetorio*'nun karısı ya da Mısır *Prefecti*'nin yakın arkadaşı, sadece imtiyazlı bir grubun üyesi olması için gereken teknik şartları karşılamadığı için bir *humilior* olarak görülebilir miydi? Buna inanmakta güçlük çekiyorum.[1051] Yüksek rütbelerin ışıklarıyla akrabalarını da aydınlatmaları beklenebilirdi: Üçüncü yüzyılın başlarına ait bir papirüste (*P. Gen.* 1) Mısır'da bazı başka görevlilere, İmparator Caracalla'nın güvenini kazanmış, yalnızca üçüncü ve en düşük *equester* sınıfına mensup bir kişinin (bir *vir egregius*'un) yakınlarına yönelik davranışlarında çok dikkatli olmalarını öneren düşük rütbeli bir görevliye rastlarız (cf. Millar, *ERW* 114 ve n.32).

(c) Ayrıcalıklı grupların ortaya çıkışıyla ilgili tartışmaların büyük bir kısmı –örneğin Cardascia'nın mükemmel makalesi (ADCHH)– az önce tartıştığım tanımlanmamış ifadelerin bazılarını kullanarak iki kategori tarafından işlenmiş suçlar için farklı cezalar öngören en büyük metin grubu üzerine yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte kullandıkları terminoloji açısından hayli net olan ve son derece iyi tanımlanmış gruplara ayrıcalıklar veren başka metinler de bulunmaktadır: Senatörler, *equester*'ler, *decurion*'lar, eski askerler ve bir örnekte belirli sayılardaki aile üyeleriyle birlikte *equester* tabakasının en yüksek sınıflarını oluşturan *eminentissimi* ve *perfectissimi* (*CJ* IX.xli.11.*pr*).

(3) Şimdi, yine son derece basitleştirerek, esasen ikinci yüzyılda (ve kesinlikle MS 212'den önce) imtiyazlı gruplarla onların altında yer alanlar arasında oluşan hukuki ve anayasal farkları özetleyeceğim. İkinciler için tereddüt etmeden "alt sınıflar" terimini kullanabilirim: Bunların neredeyse hepsi, "mülk sahibi sınıf" olarak

tanımladığım grubun dışına düşüyor (bkz. yukarıda III.ii) ve bu sınıfın üyesi olmayan erkek ve kadınların hemen tümü de bu "alt sınıflar" arasında yer alıyordu. İmtiyazlı gruplardan "üst sınıflar" ya da "mülk sahibi sınıflar" olarak söz etmekten kaçındım, çünkü pek çok açıdan son derece makul servetlere sahip olabilen eski (ve hatta muvazzaf) askerleri de kapsıyorlardı. Fakat edindikleri imtiyazların, hem eski hem de muvazzaf askerlere yalnızca (kuşkusuz aynı zamanda imparatorluktaki kamu hizmetlerinin büyük bir kısmını da bünyesinde barındıran)[1052] ordunun imparatorluğun yaşamında sahip olduğu eşsiz önem ve terhis edilen askerleri halinden memnun mülk sahiplerine dönüştürme zorunluluğu nedeniyle verildiğinde ısrar edeceğim: Bunun yapılamaması Cumhuriyetin çöküşünün başlıca nedenlerinden biriydi (bkz. yukarıda VI.v). Eski askerlerin imtiyazları açık bir şekilde *decurion*'larınkiler esas alınarak belirlenmişti; geç Severan dönemi hukukçusu Marcianus'un da belirttiği gibi, aynı şeref *decurion*'lara olduğu gibi eski askerlere ve onların çocuklarına da verilmişti (*Dig*. XLIX.xviii.3). *Decurion*'lar (bkz. bu bölümün iii. alt bölümü), genel olarak konuşacak olursak, her zaman *honorati* (senatör ya da *equester* aristokrasisinin üyesi) olmayan, önde gelen yerel toprak sahipleri sınıfını oluşturuyorlardı ve zaman geçtikçe giderek daha fazla bu sınıfla özdeşleşmeye başladılar. Bu nedenle, "imtiyazlı grupların", eski ve muvazzaf askerler dışında, üçüncü yüzyıla gelindiğinde neredeyse (en az %90 oranında, belki daha da fazla) benim "mülk sahibi sınıfımla" özdeşleştiğinin altını çizeceğim, tıpkı imtiyaz sahibi olmayanların neredeyse benim mülk sahibi sınıfların altında yer alan "alt sınıflarımla" özdeşleşmesi gibi. İmparatorluk azatlıları gibi ayrıksı istisnalar, savunduğum şeyin aksini ispatlamazlar, özellikle de bir azatlı olmanın katı bir şekilde tek kuşaklık bir statü olduğu hatırlandığında (bkz. yukarıda III.v) –ve zaten bu azatlıların bir

kısmı da *equester* statüsü edinmiş ve hatta bir ya da ikisi senatörlük benzeri bir rütbe elde etmiştir. [1053]

(a) Bu bağlamda genellikle *honestiores* ve *humiliores* olarak atıfta bulunulan iki grubumuz arasındaki en belirgin ve en iyi kanıtlanmış fark, imtiyazlı grupların alt sınıflara kıyasla daha hafif cezalara çarptırıldıkları "*ikili ceza sistemi*"ydi: Örneğin *summa supplicia*'lardan biri (çarmıha germe, yakılarak öldürülme ya da vahşi hayvanlara yem edilme) yerine başlarının vurulması ve alt sınıfların genellikle maruz kaldıkları madenlere gönderilme ya da angaryadan (*opus publicum*) genel bir muafiyet gibi. Cardascia ile Garnsey arasında, ikili ceza sisteminin yargıçların önlerine gelen sorunlar karşısında kullandıkları takdir haklarından mı, yoksa sabit hukukun belirli kaidelerinden mi doğduğuna ilişkin ilginç bir tartışma vardır: Burada Cardascia'nın Garnsey'in kitabına yönelik eleştirisi bana belirleyiciymiş gibi gözüküyor[1054] ve birinci yüzyıldan ziyade Antoninler ve Severan dönemlerinde önemli bir değişimin yaşandığını düşünüyorum. *Digest*'te yer alan, Severan hukukçusu Aemilius Macer'e ait bir ifadeden söz etmeden geçmemeliyim: Köleler "*humiliores* örneğine göre cezalandırılıyorlardı" (*exemplo humiliorum*, *Dig.* XLVIII.xix.10.*pr*.). Garnsey'in doğru bir şekilde yorumladığı gibi, "Silsile tersine çevrilebilir. *Humiliores* için kullanılan ceza biçimlerini incelediğimizde, tipik köle cezalarıyla aralarındaki bağlar ve bu ikincisinden nasıl türedikleri karşısında hayrete düşeriz" (*SSLPRE* 127).

(b) Cumhuriyet ve erken *Principate* dönemlerinde *kırbaçlama* cezasının, MÖ ikinci yüzyılın başlarında bir yasayla kendilerine verilen temyize gitme hakkı Augustus'un *Lex Julia de vi publica*'sında onaylanan yurttaşlara uygulanmaması gerekiyordu.[1055] Muhtemelen sıradan yurttaşlar soruşturmalar sırasında, sık sık, aşırı gayret gösteren magistratlar tarafından

kırbaçlanmaya mahkûm ediliyorlardı –modern "işkenceli sorgu"yla kıyaslayın. Fakat yukarıda gördüğümüz gibi, Aziz Pavlus, soruşturmaya yönelik bir kırbaçlamadan yurttaşlığını ileri sürerek anında kurtulabilmişti ve 180'ler gibi geç bir tarihte bile Afrikalı köyüler kendi aralarından yurttaş olanların –yukarıda 1(b)'de gördüğümüz gibi toprak sahipleri tarafından– kırbaçlanmalarına karşı resmî itirazlarda bulunabiliyorlardı. Bununla birlikte, tüm bu durum üçüncü yüzyılın başlarına gelindiğinde şiddetli bir değişim geçirmişti. Kesin kronoloji net olmaktan uzaktır, fakat kimse ikinci yüzyılın sona ermesinden önce de, üstlerine yasal muafiyet sağlandığı halde, alt sınıflara mensup yurttaşların çok çeşitli nedenlerle yasal olarak ve kurallara uygun bir şekilde kırbaçlanabildiklerini inkâr edemez. (En ilginç metinler muhtemelen MS 198 tarihli *CJ* II.xvi.5 ve Callistratus, *Dig.* XLVIII.xix.28.2, 5'tir; bu sonuncusu *decurion*'lara tanınan muafiyetin merkezî bir olgu olduğunu gösterir.) Bu sürece yönelik dikkatler, elimizdeki kanıtların esasen ilişkili olduğu muafiyetler meselesine gereğinden fazla odaklanmıştır ve bunun sonucunda asıl önemli gelişme olan, büyük sıradan yurttaş kitlelerinin *dövülmeye* başlanması, çok da ilgi çekmemiştir. Ne yazık ki, ikinci yüzyılın sonundan tam olarak ne kadar süre önce sıradan yurttaşların kırbaçlanmaya başlamasının tamamen "kurumsallaştığına" karar vermenin imkânsız olduğunu düşünüyorum. (Bu bölümün ii. alt bölümünde göstereceğim gibi, *decurion*'lar dördüncü yüzyılda genel olarak sahip oldukları kırbaçlanma dokunulmazlığını yitirmişlerdi.)

(c) "*İşkence* geleneksel olarak kölelere ayrılırdı, fakat alt seviyeden özgür insanlar da ikinci ve üçüncü yüzyılda bundan muaf değillerdi" ve "*honestiores*'e işkence yapılmasına Antoninler ve Severan dönemlerinde izin verilmezdi": Garnsey'e ait bu tamamen doğru önermeler, konuyla ilgili yazılmış şeylerin çoğunda tipik olarak görülebilir.[1056] Fakat bunlar ikinci yüzyılda, çok muhtemelen

de Antoninler döneminde çarpıcı bir *değişimin* yaşandığı gerçeğinin üzerini örter. *Equester* tabakasının en yüksek iki sınıfının (*eminentissimi* ve *perfectissimi*’nin) soyundan gelen belirli kişileri, “pleblere yönelik cezalardan veya işkenceden” (*plebeiorum poenis vel quaestionibus*, *CJ* IX.xli.11.*pr.*) muaf kılan Marcus Aurelius’a ait tuhaf bir şekilde sınırlı bir nizamname, birden fazla kez, bununla ilgili gerçekten dikkate değer noktanın altı hiç çizilmeden tartışılmıştır: Bu nizamname pek çok Roma yurttaşının artık resmen işkence yapılabilir olarak görüldüğünü gösterir! Herhangi bir dönemde *eminentissimi* ve *perfectissimi* gibi soylu yaratıklara yasal muafiyet tanımanın zorunlu görülüp görülmediği su götürür olsa da; *equester* tabakasının imtiyazları senatörlerinkinden çok daha katı bir şekilde kişisel olduğundan, Marcus belli ki aile mensuplarına belirli derecelerde spesifik muafiyetler tanımanın arzu edilir olduğunu düşünmüştü.[1057] (Yukarıda yüksek rütbelerin ışıklarıyla akrabalarını da aydınlatmaları hususunda söylediklerimle kıyaslayın. Otomatik olarak bu tür bir imtiyazdan yararlanan akraba çevreleri arada sırada resmî ve hukuki bir tanıma da ihtiyaç duymuş olabilirler; kuşkusuz bir vali de bunu her zaman genişletebilir.) Kırbaçlama için geçerli olan işkence için de geçerliydi: Asli olan *decurion*’lara tanınan muafiyetti. Bu, her zaman fiilî uygulama olmuş olabilir ve Antonius Pius’a ait bir buyruk, söz konusu uygulamanın bu imparatorun hükümdarlığı sırasında (138-61) yerleşik hukuk haline geldiğini gösterir (*Dig.* L.ii.14; cf. XLVIII.xviii.15.1 = 10.*pr.*; 16.1 ve Severan dönemi için Ulpian’ın *CJ* IX.xli.11.1’de alıntılanan ifadesi).[1058] Bu aynı şekilde ikinci yüzyılda hukuki uygulamalarda önemli bir değişimin yaşandığını ve artık alt sınıftan yurttaşların işkence görmesinde hukuken itiraz edilebilir herhangi bir yan kalmadığını da gösterir. Pliny, 111 civarında Hristiyanlara yönelik takibat sırasında, sadece kölelere işkence yapmıştı (yukarıya bakınız) ve pek çok görevlinin kaçınabileceği müddetçe hâlâ sürece

özgür insanlara işkence yapmamayı tercih ettiğine inanabiliriz.[1059] Fakat işkencenin mahkemelerde suçlanan insanlara karşı kullanılması kısa süre sonra, mütevazı şartlarda yaşayan tanıklara bile genişletildi ve üçüncü yüzyılın sonları itibariyle hukukçu Arcadius Charisius, *Digest*'te alıntılanan (XXII.v.21.2) *Tanıklar Üzerine* isimli kitabında, "eğer davanın doğası bir *harenarius* ya da benzeri bir kişiyi [*vel similis persona*] tanık olarak kabul etmemizi gerektiriyorsa, işkenceye başvurulmadan [*sine tormentis*] tanıklığına itimat edilmeme"sini gerçekten önerebiliyordu. (*Harenarius*, yani tam olarak arenadaki çatışmalarda yer alan bir adama, Roma üst sınıfları tarafından özel bir horlamayla bakılır;[1060] fakat "vel similis persona" sözcükleri, öyle sanıyorum ki, toplumsal piramidin en altında istikrarsız bir geçime sahip hemen her mülksüz birey için kullanılabilirdi.) Sahiplerine, eski sahiplerine ve hatta tasarruflarını ellerinde tutanlara ve bu tür insanların yakınlarına karşı kanıt elde etmek için kölelere işkence yapılmasını engellemeye yönelik bir eğilim mevcuttu (bkz. Buckland, *RLS* 86-91, özellikle 88-9). Bununla birlikte, bunun sebebi köle sahiplerinin düşünülmesiydi, kölelerin değil. Cicero'nun Milo için yaptığı konuşmada belirttiği gibi, efendisine karşı kanıt elde etmek için bir köleye işkence yapmak, "efendi için ölümden daha alçakça bir şeydi", *domini morte ipsa tristius* (*Pro Milone* 59). Belki de, ihanet (*maiestas*) vakalarında, işkenceden muafiyetle ilgili tüm kaidelerin, tıpkı diğer kuralların pek çoğu gibi bir kenara bırakılabildiğini de eklemeliyim.

(d) Pek çok başka açıdan da, suç işlemekle itham edilen alt sınıf mensupları mülk sahibi sınıflarla kıyaslandığında dezavantajlılardı; örneğin, davanın görülmesinden önce hapsedilmekten kurtulmaları –tabiricaizse kefaletle salınmaları– çok daha zordu (bkz. örneğin, *Dig.* XLVIII.iii.1,3). Ve antik hapishane koşulları sıradan insanlar için son derece nahoş olabiliyordu: Bkz. bu bölümün iii. alt bölümü, *ad fin.*

(e) Daha da önemli olan şeyse, ister ceza davalarında isterse medeni hukuk davalarında olsun, alt sınıf mensupları tarafından mahkemelerde sunulan kanıtların, toplumsal açıdan kendilerinden yukarıda olanların sundukları karşısında daha değersiz addedilmesiydi. Bu konuda anahtar metin, Callistratus'un *Digest*'te (XXII.v.3.*pr*) yer alan ve hangi kanıtın göz önünde bulundurulacağına dair ilkeleri açıklayan pasajıdır: Bahsi geçen kriterlerden ilki tanığın sosyal statüsüyle (*condicio*), ikincisi "bir *decurion* mu yoksa avamdan biri mi olduğu"yla (*decurio an plebius*) ve üçüncüsü de "zengin mi yoksa fakir mi olduğu"yla (*locuples vel egens*) ilgiliydi. Callistratus, bazılarını kendi kaydettiği türden ayrımcılıkları örnekleyen Hadrian'a ait bir dizi buyruktan alıntı yaparak devam ediyordu (ibid. 3.1-2,6). İkinci yüzyılın başlarında yazan hicivci Juvenal, Roma'da bir tanığın servetine (*census*'una) göre değerlendirildiğinden yakınıyordu: Önemli olan kölelerinin sayısı, topraklarının büyüklüğü ve sunduğu akşam yemeğinin kalitesiydi; karakter ve davranışları (*mores*) son sıradaydı. Tanık, kasasındaki sikkelerin sayısına göre itibar görüyordu (*Sat*. III.140-4, "quantum quisque sua nummorum servat in arca", "Tantum habet et fidei" diye bitirir). Bu, Juvenal'in yaşadığı dönemde bile gerçekliğe, Juvenal'in pek çok modern okurunun takdir ettiğini düşündüğümden daha yakındı ve Callistratus'un dönemine (yaklaşık 200) gelindiğinde neredeyse gerçeğin ta kendisi haline gelmişti.

(f) Özel hukuk alanında, bir alt sınıf mensubu tarafından bir üst sınıf mensubuna karşı yapılan haksız muamelenin çok daha ciddiye alındığını görürüz: Bu tür bir yanlış otomatik olarak zararlara değer biçilmesinde özel kuralların uygulandığı bir *atrox iniuria* haline gelebilirdi.[1061] Ve alt sınıflar, en azından özellikle üst sınıfların seçkin üyelerine karşı *actio doli* ya da *de dolo malo*, yani sahtekârlık davası açtıklarında, dava reddedilebilirdi. Bununla birlikte bu, sıradan bir müşteki açısından, Cardascia ve Garnsey'in yakın tarihli

değerlendirmelerini[1062] okuduktan sonra varsayabileceğimizden çok daha az önemliydi. Her iki yazar da, *Dig*. IV.iii.11.1'in zarar görmüş bir adamın sahtekârlık suçlaması içermeyen *in factum* bir dava açarak da zararını karşılayabileceğini gösteren devamını alıntılamamıştır. (Böyle bir müşteki pek çok davada hiçbir şey kaybetmeyecektir; fakat ekâbir eğer davayı kaybederse çok daha az görecektir, zira *infamia*, yani yasal haklarını kaybetme yükümlülüğüyle karşı karşıya değildir.)

Latin Batı'dan olduğu gibi Yunan Doğu'dan gelen kanıtlarda da, cömert hayırseverler tarafından para (Latincesi *sportulae*) ya da yiyecek dağıtımları yapıldığında, *decurion*'ların sıradan yurttaşlardan daha fazla pay aldıklarını gördüğümüzde şaşırmamalıyız;[1063] fakat bu tabii ki hukuki değil toplumsal bir olgudur.

⁂

Grekoromen dünyanın alt sınıflarının, Hristiyanlık çağının ilk iki ya da üç yüzyılı boyunca (değişimler esas olarak ikinci yüzyılda ve üçüncü yüzyılın başlarında gerçekleşmişti) toplumsal olarak kendilerinden yukarıda olanlarla kıyaslandığında –pek çok açıdan giderek daha fazla– dezavantajlı bir konuma düşürülmelerinin başlıca yollarına ilişkin sunduğum özet ve basitleştirilmiş değerlendirme en azından şunu göstermektedir: Mülk sahibi sınıflar artık, kölelik bir şekilde milattan önce son iki yüzyılda daha az verimli olmaya başladığından, elde ettikleri artık için emeklerine giderek daha doğrudan bağımlı hale geldikleri sıradan özgür insanları sömürmeyi hiç olmadığı kadar kolay bulmaktadır. Sanırım alt sınıfların hukuki konumlarındaki kötüleşme, mülk sahibi sınıfların, etkili bir direnişle karşılaşma ihtimallerini azaltarak kendi altlarında bulunanları daha yüksek bir sömürüye tabi kılmak için sarf ettikleri, üzerine düşünülmüş ve bilinçli çabanın bir sonucu değildi; ama bu çaba kuşkusuz bütün bir süreci etkilemiş olmalıdır.

Benim yetersiz değerlendirmem, Garnsey'in çok zengin bir bilgi kaynağı olan ve çok sayıda İlkçağ tarihçisinin pek de üzerinde durmadan geçebileceğini düşündüğü Grekoromen dünyadaki pek çok toplumsal şerre dair farkındalık gösteren kitabıyla (*SSLPRE*) desteklenebilir. Şayet Garnsey ile bir ya da iki spesifik noktada anlaşmazlığa düşmüşsem, bu çok ilginç ve değerli kitabına ilişkin bir eleştiri olarak görülmemelidir. Bu noktada Garnsey'in Roma tarihine ve hatta Latinceye aşinalığı bulunmayanların da kolaylıkla anlayabileceği bilgilendirici makalesini de önermek isterim: "Why Penal Laws become Harsher: The Roman Case", *Natural Law Forum* 13 (Indiana, ABD, 1968) 141-62.

⁂

Bu alt bölümde tarif ettiğim şeyin esas olarak, büyük oranda sınıfla ilgisiz bir hukuki ayrım setinin yerini, sınıfla doğrudan ilgili bir başka sete bırakması olduğunu şimdiye kadar açıkça ortaya koyabildiğimi umuyorum. Daha önceki set, benim kullandığım anlamda sınıfla hiçbir doğrudan bağlantıya sahip değildi: Kategorileri tamamen siyasiydi ve belirleyici unsuru da yurttaşlıktı. Fakat her ne kadar idam, kırbaçlama, işkence, genel olarak cezai müeyyideler, kanıtların değerlendirilmesi ve otoritelerin bireylere yönelik davranışları gibi şeyler sınıfsal konuma göre *pratikte* büyük değişikler gösteriyor olsa da, Garnsey'in kitabının gösterdiğini düşündüğüm gibi, *anayasal teoride* bunlar yalnızca yurttaşlık hakkına sahip olup olmamaya bağlı olarak farklılaşıyordu. Erken *Principate*'den başlayarak yurttaş olmayanlardan oluşan yardımcı alaylarda ya da donanmada yirmi beş yıllık hizmetlerinin tümünü tamamlayan *peregrini*'ye (MS 140'a kadar, çocuklarıyla birlikte)[1064] yurttaşlık verilmesinin sonucunda, yurttaşlığa sahip olmak üst sınıflara mensup olmaya giderek daha az tekabül etmeye başladı. Caesar döneminden itibaren yurttaşlık, İtalya'nın dışında yurttaş kolonilerinin ve Roma şehir yönetimlerinin kurulması sayesinde,

Yunan dünyasına kıyasla Batı'da çok daha fazla böyle olsa da, geniş ölçüde yayıldı.[1065] Yakın tarihlerde bir yazar, belki de farkında olduğundan çok daha zekice bir tespitle, Batı'da yurttaşlığın büyük çaplı genişlemesinin "*evrenselleştiği zaman bir baş belasına dönüşecek bir hakkın* fiiliyatta bir miktar sınırlanmasına yol açacağına" dikkat çekmiştir.[1066] Yeni ayrım setiyse gördüğümüz gibi, dış düşmanlara olduğu kadar potansiyel iç ayaklanma ve huzursuzluklara karşı da imparatorluğun dokusunun muhafaza edilmesinde taşıdıkları büyük önem nedeniyle pek çok açıdan toplu olarak imtiyazlı gruplar arasında yerleştirilmesi gereken muvazzaf ve eski askerler bir kenara bırakılırsa, büyük oranda sınıfsal konuma denk düşüyordu. Sonunda, 212 yılına gelindiğinde, yurttaşlık *gereksiz bir kategori* olarak algılanır hale gelmişti. Bu kategorinin 212 yılında herkesi kapsayacak şekildeki aniden genişletilmesi, aynı zamanda *fuzuli* hale geldiğinden *ortadan kalkması* olarak da görülebilir: Mülk sahibi sınıflar (muvazzaf ve eski askerlerle birlikte) artık, yurttaşlıktan hayli bağımsız bir şekilde, kısmen gelenek, fakat esas olarak bugün sadece bir kısmı tanımlanabilen belirli imparatorluk buyrukları sayesinde, ihtiyaç duydukları tüm anayasal imtiyazlara sahiptiler.

Tüm bu süreç, gerçekten de sınıfın kendisini hakikatle bağdaşmayan, tamamıyla hukuki kategoriler karşısında ortaya koymasının ilginç bir örneğini oluşturur. Elbette, üst ve alt sınıfların anayasal hakları arasında en azından Severan dönemine (193-235) kadar var olan önemli farklılıklar, kısmen, bu iki grubun daha önceki kuşaklarda fiilen gördüğü muameledeki farklılıkları yansıtıyordu; fakat bunlar artık yerleşik hukukun konusuydular ve çok daha keskin hale gelmişlerdi. Eyalet valileri ve diğer magistratlar tarafından da katı bir şekilde gözetilmeleri gerekiyordu. Bunu anlamak için kendimize sadece Aziz Pavlus'un başına, diyelim ki yüz elli yıl sonra, *CA* döneminde yaşamış olsaydı neler

geleceğini sormamız yeterlidir. Tarsus şehir konseyinin üyesi olan bir *decurion* olduğunu iddia etmediği sürece (ki edemeyeceğinden şüphem yok), nahoş bir soruşturma amaçlı kırbaçlamaya maruz kalır ve muhtemelen de kısa bir süre sonra Yahudiler tarafından işi bitirilirdi. Valinin mahkemesine gidip gidemeyeceğini bilemeyiz, fakat kesinlikle imparator tarafından yargılanmak üzere Roma'ya gönderilmek için başarıyla sonuçlanacak bir başvuruda bulunamazdı. Valinin yanı başında önde gelen Yahudilerden oluşan bir *consilium*'un bulunacağı Yahudiye'deki yargılama sırasında karşısına çıkacak ihtimaller de büyük oranda aleyhine olurdu (yine bkz. n.9).

Doğal olarak Hristiyanlık çağının ilk iki yüzyılında, sıradan –ve aslında genel olarak fakir ve özgür– insanların konumlarındaki kötüye gidişin, üst sınıfların giderek artan sömürü karşısında kendilerini daha az koruyabilmeleri amacıyla hukuki haklarını azaltmaya yönelik bilinçli arzularından kaynaklandığını kanıtlamam imkânsızdır. Fakat tarif ettiğim değişimlerin doğrudan sonucunun bu olduğunu ileri sürüyorum. Benzer şekilde, Yunan şehirlerinin daha sıradan insanlarının sömürülmesi de yukarıda V.iii'te tarif ettiğim süreci, yani şehir anayasalarının geriye kalan demokratik özelliklerinin tedricen yok olmasını kolaylaştırmış olmalıdır.

Kendi çizdiğim resmi, köleliğin "gerilemesi"ne dikkat çeken ve bunun "açıklanmaya muhtaç olduğu"nu ekleyen Finley'inkiyle, *AE* 84 ff. kıyaslamak isterim (cf. yukarıda IV.iii, n.18). "Geç İmparatorluk döneminde emek istihdam eden kişilerin, tüm emek ihtiyaçlarını kölelerle karşılamaya devam etmek için gerekli çabaları göstermedikleri" varsayımını kabul ederek, bu davranışlarını "bir bütün olarak toplumda yaşanan yapısal bir dönüşüm"le açıklar. "Anahtar kölelerde değil özgür yoksullardadır," dediğinde değerli bir şeyler söylemeye artık çok yaklaşmıştır ve bu yapısal

dönüşümün unsurlarının “kesin olarak saptanabileceğine” inandığını ekler. Heyhat! Bütün elimize geçen, *Principate*’nin başından itibaren görülebilir olan “tabakaların bir kez daha işlevsel açıdan önem kazandığı, daha geniş bir statüler tayfının özgür insanlarla köleler arasındaki klasik ayrımın yerini aldığı daha ‘arkaik’ bir yapıya geri dönüş eğilimidir”. Bu kabaca, bu alt bölümde tarif etmeye çalıştığım sürecin, ana kaynağını ve asli karakterini gizlemeye yarayan daha yüzeysel bir bakış açısıyla, statü çerçevesinde tasavvur edilmesidir. Benim esas olarak sömürüyü kolaylaştıracak bir gelişme olarak gördüm şey, Finley’e göre, “özgür yurttaşlar arasındaki alt sınıfların *statülerinde* giderek artan bir bunalımdır” (*AE* 87, italikler bana ait). Fakat Finley’in tarif ettiği “eğilim” köle üretiminden benim esasen serf üretimi adını vereceğim şeye (yukarıda IV.iii’de tasvir edilen) geçişi nasıl *açıklar*? (Finley “bağımlı *kiracılar*”dan söz etmeyi tercih eder; fakat bunun için bkz. yukarıda III.iv ve IV.iii.) “Açıklama” kesinlikle bunun tam tersi olmalarıdır: Mülk sahibi sınıfların özgür yoksulların üzerinde daha fazla baskı kurmak *zorunda kalmalarının nedeni,* köleliğin Roma’nın en şaşaalı günlerinde ürettiği kadar büyük bir artık üretemiyor olmasıdır. 93. sayfada Finley bunu doğru şekilde anlamaya çok yaklaşır. Fakat “sömürü”, kullanmaya hazır olduğu bir kavram değildir: Ona göre, “‘sömürü’ ve ‘emperyalizm’, son kertede, çözümleme kategorileri olmayacak kadar geniştir. ‘Devlet’ gibi tanımlanmaları gerekir,” (*AE* 157) –ki o asla buna kalkışmaz. Fakat kendisini sömürü ve emperyalizm kavramlarını çözümleme kategorileri olarak kullanmaktan mahrum bırakan tarihçi, antik dünyanın anlamını modern dünyanınkinden daha fazla kavrayamayacaktır.

⁂

Bu alt bölümü sona erdirmek için Rostovtzeff’in ilk olarak 1926 yılında yayımlanan büyük eseri, *The Social and Economic History*

of the Roman Empire'da ileri sürdüğü, çok tartışılmış "gerileme ve çöküş" teorisini kısaca gözden geçireceğim. Bu eser, "genel okurun" değilse de başka bir dönemi çalışan her tarihçinin sadece duymakla kalmayıp okumuş ya da en azından karıştırmış da olabileceği ve her Yunan ve Roma tarihçisinin sık sık başvurduğu, İlkçağ tarihi üzerine yazılmış az sayıdaki kitaptan biridir. Almanca ve İtalyancaya yapılan çevirilerinde bir miktar düzeltilmiş ve 1957 yılında P. M. Fraser tarafından çok daha geliştirilmiş bir ikinci İngilizce baskısı yeniden yayına hazırlanmıştır (*SEHRE*^{2}). İyi bilindiği üzere Rostovtzeff, Roma İmparatorluğu'nun neden "gerilediği ve çöktüğü" sorusuna tek bir cevap vermek şöyle dursun, tam bir cevap vermeyi bile reddetmiş ve yanlış ya da geçersiz olduğunu düşündüğü bazı teorilerin kısa eleştirileriyle yetinmiştir (*SEHRE*^{2} I.532-41). Birazdan son paragrafındaki ilginç bir tespitle ilgili yorumlarımı paylaşacağım. Fakat bu noktada Rostovtzeff'in, "gerileme"nin ilk kez görünür hale geldiği, kabaca Marcus Aurelius'un ölümüyle Diocletian'ın tahta çıkışı, yani MS 180-284 yılları arasındaki (I.491-501, cf. 532-41) dönemle ilgili olarak yaptığı yorumdan söz etmek istiyorum. Rostovtzeff, Roma İmparatorluğu medeniyetinin esasen şehirli olduğunu (imparatorluk, der, "aşırı derecede şehirleşmişti", I.346) ve şehirlerdeki imtiyaz sahibi üst sınıfların –Rostovtzeff onlardan "parazit kovanı" diye söz eder I.380, cf. 531– şehirli ve kırsal emekçi nüfusun, başta da nüfusun çoğunluğunu oluşturan köylülerin sırtından lüks içinde yaşadıklarını teslim eder (cf. yukarıda I.iii ve IV.ii).[1067] Bu haliyle, çoğu Roma tarihçisi Rostovtzeff'in söylediklerinde karşı çıkacak bir şey bulmayacaktır. Fakat kendisi bizzat Rus Devrimi'ni deneyimlemiş olan Rostovtzeff, üçüncü yüzyıldaki altüst oluşları, sömürülen köylülüğün, temren olarak esasen kendi arasından toplanmış büyük orduyu kullandığı, (Rostovtzeff'in adlandırmasıyla) "şehir burjuvazisi"ne karşı kasti ve sınıf bilincine

sahip saldırısıyla açıklayarak devam eder (bu yarı-barbar galiplerin hiçbir kalıcı kazanım elde edemedikleri tamamen yıkıcı bir saldırıydı; I.xi, özellikle 491-501). Bu teori Orta ve Geç Roma İmparatorluğu'na ilişkin kaynakları ilk elden bilmeyen pek çok kişi tarafından kabul edilmiş ve (Rostovtzeff'in kendisinin de farkına vardığı gibi: bkz. I.494-5) Roma tarihçileri tarafından nadiren de olsa, genellikle olumlanarak alıntılanmıştır. Aslında, Rostovtzeff'in aktardığı kanıtların hiçbiri teorisini desteklemiyordu. Esas ve ölümcül hatası başta Norman Baynes'in sırasıyla 1929 ve 1943 yıllarında basılan eleştiri ve makalesinde olmak üzere pek çok kez ortaya konmuştur:[1068] Çağdaş kaynaklar, askerlerin köylüler tarafından, temsilcileri ve hatta müttefikleri olmaktan çok aslında daimî bir terör kaynağı olarak görüldüklerini gösterir. (Bu, aslında Rostovtzeff'in kendisinin de farkına vardığı bir şeydi: "Baskı ve el koymanın araçları askerlerdi. ... Nüfus için gerçek bir terör kaynağıydılar," diye başlayan bir pasaj için bkz. *SEHRE*[2] I.487.) Rostovtzeff, tekrar tekrar "sınıflar"dan, hatta (I.501'de) üçüncü yüzyılın "korkunç sınıf savaşı"ndan söz eder –ki bu, bu bölümün iii. alt bölümünde açıklayacağım üzere ciddi bir kavram hatasıdır. Her ne kadar Roma İmparatorluğu'ndaki sınıf güçlerine ilişkin çözümlemesi pek çok Marksist tarafından kabul edilebilir bir analiz olmaya yaklaşsa da, kendisi her zaman Marksizmi reddetmiştir ve sınıf ve sınıf mücadelesi kavramları da dengesiz ve tutarsızdır. (Baynes gibi iyi bir tarihçinin Rostovtzeff'i bir tür Marksist olarak görmüş olmasını garip karşılıyorum.)[1069] Üçüncü yüzyıl krizlerine ilişkin teorisini tuhaf yanlarından arındırmalı ve tabiricaizse, kabuklarını içindeki temel ve doğru olan öze kadar soymalıyız. Bu, Rostovtzeff'in iki kez imparatorluğun "işçi sınıfı" olarak bahsettiği kişilerin, yani (özgür ya da özgür olmayan) kırsal nüfusla şehirlerdeki zanaatkârların, perakendeci tüccarların ve kölelerin büyük çapta sömürüldükleri gerçeğidir (bkz. özellikle I.35, 345-6).

Bunu geliştirdiğimizde, (Rostovtzeff'in daha az aşinaymış gibi gözüktüğü) Geç İmparatorluk döneminde, Diocletian ve Constantine dönemlerinin destansı canlanmasının ardından yinelenen gerilemenin sebeplerini görmeye başlarız. Geç İmparatorluk, özellikle Batı'da şehirli karakteri daha az belirgin olan bir medeniyetti; fakat büyük çoğunluğun son raddeye kadar azınlığın çıkarları için çok daha fazla sömürüldüğü bir rejimdi (Rostovtzeff bunun farkına varmış gibi gözükür: bkz. *SEHRE*[2] I.527-31). Tacitus'un da hayıflandığı gibi, bu azınlık arasında sadece başka insanları ilgilendiren bir şey olduğu düşünülen kamusal çıkarlara yönelik kayıtsızlık büyük oranda artmıştı (*Hist.* I.1: *inscitia rei publicae et alienae*) ve davranışlarının da gösterdiği gibi (bkz. özellikle bu bölümün iii. alt bölümü) nüfusun çoğunluğunun, imparatorluğun muhafaza edilmesinde hiçbir gerçek çıkarı yoktu.

Rostovtzeff'in "gerileme"ye ilişkin açıklamasının üzerine yorum yapmak istediğim diğer unsuru, son paragrafının en sonunda yer alır. Rostovtzeff, "Standardını düşürmeden ve niteliğini tamamen yok olacağı noktaya kadar sulandırmadan yüksek bir medeniyeti alt sınıflara yaymak mümkün müdür?" diye sorar. "Her medeniyet kitlelere nüfuz etmeye başlar başlamaz çürümeye mahkûm değil midir?" Buna karşı Gordon Childe'in sözleriyle cevap verebileceğimizi düşünüyorum: "İlkçağ medeniyetleri tarafından biriktirilmiş kültürel sermaye

> Roma İmparatorluğu'nun çöküşünde, Bronz Çağı'nı kesintiye uğratıp sona erdiren daha küçük felaketler sırasında ortadan kalkan daha küçük birikimlerden daha fazla yok olmamıştı. Tabii ki, o zaman olduğu gibi pek çok zarafet … uçup gitti. Fakat bunlar ekseriyetle sadece küçük ve dar bir sınıf için tasarlanmış ve onlar tarafından kullanılmıştı. Biyolojik olarak ilerici olduğu ortaya çıkan ve daha geniş sınıfların katılımıyla gerçekten halkçı bir temelde sağlam bir şekilde yerleşmiş bulunan pek çok kazanım muhafaza edildi. Doğu Akdeniz'de, şehir yaşamı, tüm saklı anlamlarıyla varlığını sürdürdü. Pek çok zanaat, Klasik ve Helenistik dönemlerde gelişmiş tüm teknik yetenek ve araçlarla birlikte icra edilmeye devam etti."[1070]

Bu noktada Childe ile hemfikirim. Maddi sanatlar hiçbir zaman hâkim bir sınıfa münhasır özel alanlar olmamıştır. Bir medeniyet çöktüğünde, hâkim sınıf genellikle parçalanır ve kültürü de (edebiyatı, sanatı ve saire) ekseriyetle tamamen durma noktasına gelir. Daha sonra gelecek olan toplum yeni bir başlangıç yapmak zorundadır. Fakat bu maddi sanat ve zanaatlar için geçerli değildir: Lüks ticareti tabii ki ortadan kaybolabilir ve belirli teknikler onlara yönelik talepler sona erdikçe yok olabilirler; fakat esas olarak teknolojik miras daha sonraki kuşaklara az ya da çok bozulmamış bir biçimde iletilir. Uzak Doğu, Yakın Doğu, Akdeniz ve Batı toplumlarının son beş bin yıl ve daha fazlası boyunca edindikleri tecrübe budur. Her toplum, normal olarak pek çok maddi açıdan selefinin bıraktığı yerden başlar ve bu önemlidir. Bu nedenle, Grekoromen medeniyetin mirası, (Rostovtzeff'in ifadesini kullanacak olursak) "kitlelere nüfuz etmiş" olduğu ölçüde canlılığını sürdürmüş gibi gözükmektedir. Avrupa, "barbar istilaları"nın etkileri geçtikten çok kısa bir süre sonra bir kez daha ilerlemeye başladığında, babadan oğula ve ustadan çırağa aktarılan eski teknikler, Ortaçağ dünyasının geliştirmesi için hâlâ varlığını koruyordu. Roma İmparatorluğu'nun "iktisadi gerilemesi" esas olarak teknik alandan ziyade imparatorluğun iktisadi örgütlenmesindeki bir bozulmadan kaynaklanmıştı. Teknik alandaki kazanımlarsa, belirli lüks mallara ve hizmetlere yönelik yaygın bir etkin talebin yokluğunun, sonunda arzlarını kurutması dışında pek az bozuldular. Üretim yöntemleri, ortaya çıkan ürünün sanatsal değeri zayıfladığında bile, daha önce oldukları gibi ayakta kalmış görünüyor. Amerikalı tarihçi Lynn White,[1071] "Grekoromen dünyanın önemli hünerlerinden herhangi birinin Karanlık Çağlar sırasında, serpilmekte olan Bizans ve Sarazen Doğu'su bir yana, aydınlanmamış Batı'da bile kaybolduğuna ilişkin hiçbir kanıt yoktur," demiştir ve ben de kendisiyle hemfikirim (TIMA 150;

cf.II.i n.14). Gerçekten de, White'ın ileri sürdüğü gibi, "on ikinci ve hatta on birinci yüzyıldan başlayarak, büyük miktarlarda güce ihtiyaç duyulan her yerde ya da gerekli hareketin, bir insanın bir mekanizmayla yer değiştirebileceği kadar basit ve tekdüze olduğu her durumda, insan enerjisinin yerini hızlı bir şekilde insani olmayan enerjiye bırakması söz konusuydu. Geç Orta Çağlar'ın en büyük medarıiftiharı katedralleri, destanları ya da skolastisizmi değildi: Bu, tarihte ilk defa sadece ter döken kölelere ya da *coolie*'lere[1072] değil, esas olarak insani olmayan kuvvete dayanan karmaşık bir medeniyet inşa edilmesiydi" (TIMA 156). "Esas olarak" bir abartma olabilir; fakat White'ın tespitinde önemli bir doğruluk payı vardır ve kesinlikle geç Orta Çağlar'a gelindiğinde, "ter döken kölelere ya da *coolie*'lere *daha az,* insani olmayan kuvvete *daha çok* dayanan bir karmaşık medeniyet" inşa etmeye yönelik gerçek bir arayışın varlığından söz edebiliriz.

(ii)
"*Curia* Sınıfı" Üzerindeki Baskı

Son alt bölümde Grekoromen dünyadaki mülk sahibi sınıfların, bir bütün olarak *Principate* döneminin kabaca ilk iki buçuk yüzyılı boyunca (diyelim ki, Augustus'un zamanından başlayarak Severan döneminin MS 235'teki sonuna kadar), kendi altlarında yer alanların üzerindeki kontrollerini nasıl sıkılaştırdıklarını ve Roma yurttaşı olan alt sınıf mensuplarının siyasi ve anayasal haklarını azaltarak kendilerini daha önce olduğundan daha hâkim bir pozisyona nasıl yerleştirdiklerini gösterdim. Şimdi de, kısaca, imparatorluğun hâkim sınıfı içinde dikkat çekici servetlere sahip olanların, *bizatihi mülk sahibi sınıfın daha alt kesimi,* yani *curia* sınıfı (aşağıda tanımlıyorum) üzerinde, nasıl ve neden giderek artan bir baskı uyguladığını açıklamalıyım. *Curia* sınıfına dair genel bir değerlendirme yapmam gerekmiyor; zira bu konu bütün yönleriyle

A. H. M. Jones tarafından pek çok farklı çalışmada büyük bir ferasetle ele alınmıştır.[1073] *Curia*'lar üzerindeki bu baskı ikinci yüzyılın ikinci yarısından önce başlamış ve üçüncü yüzyılın sonlarında çoktan bir hayli artmıştı; dördüncü yüzyılda yoğunlaştı, beşinci yüzyılda devam etti ve altıncı yüzyıla gelindiğinde *curia* sınıfı artık büyük oranda zayıflamış ve eski itibarını neredeyse tamamen kaybetmişti.

"*Curia* sınıfı"ndan söz ettiğimde, Yunan Doğu'daki şehirlerin (*poleis* ve tabii ki muadilleri olan Batılı *civitates*'in) konseylerini oluşturan ve başlangıçta (Klasik ve Helenistik dönemlerde) Meclis tarafından seçilirken sonrasında (esas olarak Hristiyanlık çağının ilk iki yüzyılında) bizzat konsey tarafından tayin edilmeye ya da konseyin atadığı görevlilerce belirlenmeye başlayan bütün önemli magistratlıkları dolduran mülk sahibi sınıf mensuplarını (ve ailelerini) kastediyorum (cf. yukarıda V.iii ve aşağıda Ek IV). Konsey üyeleri olarak Latincede *decuriones*, Yunancadaysa *bouleutai* şeklinde adlandırılırlardı ve İngilizcede de bunlardan ekseriyetle "*decurions*" şeklinde söz edilmektedir. Fakat "*curia*'lar" (*curiales*) terimi, *decurion*'lar ve aile mensupları için dördüncü yüzyıl başları itibariyle yaygın olarak kullanılır hale gelmişti[1074] ve ben de bir "sınıftan" söz etmek istediğim için bunun sıfat formu olan *curial* teriminin uygun olduğunu düşünüyorum. Bu sözcük Latincede Senato binası için kullanılan ve aynı zamanda –*ordo* terimi gibi (*ordo decurionum*)– belirli bir şehrin konsey üyelerinin bütünü için de kullanılmaya başlanan *curia*'dan türetilmiştir. Latin Batı'da önemli bir şehrin *ordo decurionum*'unun yaklaşık yüz civarında üyeye sahip olması beklenirdi; Yunan Doğu'da ise bu sayı çok daha fazla olabilirdi.[1075] Yunan dünyasının şehir yaşamının daha yavaş geliştiği bazı bölgelerinde, arada sırada burada belirttiğim genel kaidelerin istisnalarına rastlayabileceğimizi de eklemeliyim: Örneğin aşağıda Ek IV, § 2'nin sonlarında yer

verdiğim, MS 158 yılında yurttaşları, bir *ekklēsia*'sı ve bir yıllığına atanan bir magistratı (*poleitarch*) olan, ama görünen o ki bir konseyi bulunmayan bir Makedon topluluğuyla ilgili yazıta bakınız (*IGBulg*. IV.2263). Yine de burada sunduğum resim, örneklerin büyük bir çoğunluğu açısından geçerlidir.

Titizlik namına *decurion* ve ailelerinden "*curia sınıfı*" yerine "*curia tabakası*" diye söz etmek tercih edilebilir; çünkü bir erkek ancak bu pozisyonu fiilen elinde tuttuğunda *decurion* olabilir, sadece bunun için gerekli şartları karşılamasına yetecek miktarda mülke (*census*) sahip olduğunda değil. Bu muhtemelen Latin Batı'nın bazı önemli şehirlerinde ikinci yüzyılın başlarında, *equester* statüsü için gerekenin dörtte biri, senatörlük statüsü için gerekeninse onda biri olan 100.000 HS civarında bir meblağdır; fakat bu rakam söz konusu şehrin büyüklük ve önemine göre büyük değişiklikler gösterebilir (bkz. Jones, *LRE* II.738-9; Duncan-Jones, *EREQS* 82-8, 147-8). Bununla birlikte, bu alt bölümdeki hikâyemin başladığı dönem itibariyle, *decurion* olma şartını mali olarak yerine getirebilen (ve senatör ya da *equester* tabakalarına üye olmak suretiyle daha yüksek bir konum olan *honorati*'yi elde edemeyen) insanlardan oluşan sınıf, bir ölçüde gerçek *curia* tabakasıyla örtüşmeye başlamıştı. *Curia* statüsü her zaman bir şeref olarak arzu edilir olmuş ve ikinci yüzyılın ilk yarısından başlayarak önemli hukuki imtiyazlar içermişti (bunlar, bu bölümün i. alt bölümünde tartışıldı), öyle ki gerekli şartları yerine getiren çoğu insan doğal olarak bu statüyü elde etmeye çalıştı. İkinci yüzyılın başlarında, Bitinya-Pontus'ta ve kuşkusuz Yunan dünyasının başka pek çok yerinde, üst sınıflar arasında (belli ki Pliny'nin de paylaştığı) *decurion*'ların zaten *curia* statüsüne sahip olan aileler –Pliny'nin ifadesiyle *e plebe*'den ziyade *honesti homines* (*Ep.* X.79.3)– arasından seçilmesi gerektiğine yönelik genel bir fikrin çoktan doğmuş olduğu doğrudur. Fakat kendi başına da arzu edilebilir bir şey olan *decurion*'luk, yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, daha az

zengin olanların yerine getirmeyi giderek daha zor buldukları mali yükleri de içermeye başladı. 145 tarihli bir Galatya yazıtı, *councillo gratis* (*proika bouleut*[*ou*]) olan bir adamdan söz eder; ama bu, *ordo*'ya bir şeref olarak, bu tür durumlarda normal olarak istenen bedeli ödemeye zorlanmadan seçilmiş olduğundan daha fazla bir şey ifade etmek zorunda değildir.[1076] Bununla birlikte, ikinci yüzyılın sonlarından itibaren hâlâ *plebii* olan, fakat mali açıdan yeterli kişilerin, kendi *ordo*'larına üye olmalarına yönelik baskı yoğunlaşmıştır. Üçüncü yüzyılın başlarına ait, makul bir hata payıyla restore edilmiş ilginç bir papirüs, henüz *curia* kayıtlarına (*bouleutikon leukōma*) yazılmamış, fakat *curia* olmak için gerekli mülke (*bouleutikē axia*) sahip insanlardan söz eder ve hem *curia* araçlarına (*?poroi? bouleutiko*) sahip oldukları gerekçesiyle "sıradan insanlara dayatılan hizmetlerden" (*dēmotika hypēresiai*) hem de *curia* kayıtlarına girmediklerini bahane ederek *curia* liturjilerinden (*bouleutikai leitourgiai*) kaçmamaları gerektiğini söyler (*SB* III.ii.7261).[1077] Dördüncü yüzyılda bile *decurion* olma şartını yerine getiren insanlara arada sırada rastlanmaktadır,[1078] fakat Severan döneminin sonu (MS 235) itibariyle, çoktan epey az bulunur hale gelmiş gibi gözükmektedirler ve artık *curia* sınıfı ile *curia* tabakası adını verdiğim gruplar neredeyse tamamen çakışmaya başlamıştır. İlk bakışta görülen şey sanki bir tabakanın bir sınıf haline gelmesidir. *Decurion* makamının hatırı sayılır mali ve denetimle ilgili sorumluluklar içermesine karşın, Diocletian'ın 293 yılında gerçekten de okuryazar olmamanın bile bir insanı *decurion* olmakla bağlantılı yükümlülükleri omuzlamaktan alıkoymasına izin verilmemesini şart koyabilmiş olması çok ilginçtir (*CJ* X.xxxxii.6: *expertes litterarum decuriones munera peragere non prohibent iura*).[1079] Papirüslerde zaman zaman karşımıza okuryazar olmayan *decurion*'lar çıkar.[1080] Yukarıda III.iii'te gördüğümüz üzere, (özel olarak "ticari" karakter taşıyan Ostia ve Palmira gibi birkaç istisna

dışında) tüm önemli şehirlerdeki *decurion*'ların büyük bir çoğunluğu esas olarak toprak sahiplerinden oluşur. En fakir *decurion*'ların son derece makul mülklere sahip olduğu daha küçük ve yoksul şehirlerde, aralarından daha fazla kişinin imalat işine girmiş olması da mümkündür. Byzacena'daki Abthugni gibi gerçekten küçük bir kasabada,[1081] 303 yılında aslında bir *duovir* (magistrat) olan Caecilian'ın, yemeğini ister köle isterse ücretli emekçi olsun işçileriyle yiyen ve bizatihi çalışan bir dokumacı olduğunu görürüz (*cum operarios* [sic]: Optatus, Ek. II, f. 27b; cf. 25ab, 29a, *CSEL* XXVI der. C. Ziwsa içinde). Augustine ise Hippo yakınlarındaki *municipium Tulliense*'in *duumvir*'i olan Curma isimli "fakir bir *curialis*"ten bahseder: Onun için "basit bir köylü", *simopliciter rusticanus* der (*De cura gerenda pro mortuis* 15, *CSEL* XLI.644 içinde).

⁂

Curia sınıfı üzerindeki denetimin sıkılaştırılmasının nedenlerini fazla uzakta aramaya gerek yok. Toplumsal piramitte onların altında olanların, başta köylüler olmak üzere yoksul özgür insanların içinde bulundukları koşullara bir göz atalım. Kiracıların her zaman toprak sahiplerinin onlardan alabildiği kadar çok rant ödemek zorunda bırakıldıkları konusunda güçlü bir kuşkuya sahibim. Küçük toprak sahibi köylülerin konumları, hasadın iyi, civardaki şartlarınınsa güvenli ve eşkıyalıktan (ya da "barbar" baskınlarından) azade olup olmadığına; küçük toprak sahiplerinin güçlü komşuları tarafından alışılmadık mali dayatma ya da baskılara maruz bırakılıp bırakılmadığına (cf. yukarıda IV.ii) ve benzerlerine bağlı olarak büyük ölçüde farklılık gösteriyordu. Sonuçta, alınıp satılabilir kölelikten elde edilen kazançlar azaldıkça, özgür yoksullara yönelik ek sömürünün, hukuki statülerindeki daralma bunu kolaylaştırdığı hallerde bile, dengeyi sağlamakta zorlanması beklenebilir.

İmparator Marcus Aurelius dönemine gelindiğinde (161-80) Roma İmparatorluğu, bir bütün olarak *Principate*'nin başından bu yana henüz, 68-9 yılının iç savaşları ve içlerinde en önemlisine aşağı Almanya ve Kuzeybatı Galya'da 69-70 yıllarında C. Julius Civilis'in önderlik ettiği bir ya da iki yerel isyan dışında herhangi bir büyük badire atlatmamıştı. Savaşlar, bazılarından, özellikle de Trajan'ın 106 yılındaki son Daçya seferinden elde edilen hatırı sayılır ganimetleri de hesaba katarsak, Domitian ve Trajan'ın hükümdarlıklarında bile harap edici ölçüde masraflı değildi. Edebî kaynaklarımızın aktardığı kamusal harcama ve tahsilat meblağları güvenilmezdir ve Suetonius'un, Vespasian'ın (*Vesp*. 16.3) 69-70 yılındaki tahta çıkışında acil ihtiyaçları karşılamak için gerekli olduğunu düşündüğünü söylediği 40.000.000.000 HS'lik rakam da (Tenney Frank'a göre bu "antikitede bahsi geçen en büyük meblağ"dır, *ESAR* V.45) diğerlerinden daha güvenilir değildir. Fakat açıktır ki Vespasian İmparatorluğu'n topladığı haraç miktarını muhtemelen hatırı sayılır bir oranda arttırmak gibi alışılmadık bir adım atmıştır (Dio Cass. LXVI.viii.3-4; Suet., *Vesp*. 16.1). İşlerin son derece kötü bir hal almaya başlaması Marcus Aurelius dönemine denk gelir. 162 yılında başlayan Part savaşı çok masraflı olmuş ve 165-6 yılında başarıyla sonuçlandığında ordular beraberlerinde Roma dünyasının pek çok bölgesini birkaç yıl boyunca kırıp geçiren korkunç bir veba getirmiştir.[1082] Germenler artık gerçek bir tehdit haline gelmiştir. 166 ve 171 (belki de 170) yılları arasında Tuna'yı aşan ve hatta İtalya'ya ulaşan bir Germen istilasını Germen Marcomanni ve Quadi ile Sarmat Iazyges'e karşı verilen ve Marcus'un hükümdarlığının son yıllarının büyük bir kısmını işgal eden bir dizi şiddetli savaş takip etmiştir.[1083] 170 ya da 171 yılında bir Costoboci akını Attika kadar uzağa ulaşabilmiş ve 171'de Baetica (Güney İspanya) Kuzey Afrika'dan gelen Mağribi asilerin saldırısına uğramıştır (bkz. Birley, *MA* 225-9; IIRMA 222

vs.). İç isyanlar arasında en önemlisi, 170'lerin başlarında Mısır'da patlayan, Isidore isimli bir papazın önderlik ettiği ve Avidius Cassius tarafından güçlükle ezilen *Boukoloi* isyanıdır. Bu isyan hakkında Dio Cassius (LXXI.iv) ve *Historia Augusta*'da (*Marc. Aurel*. 21.2; *Avid*. *Cass*. 6.7) yer alan kısa bahisler dışında bilgiye sahip değiliz.[1084]

Marcus'un savaşları için (muhtemelen 169 yılında) para toplamak amacıyla[1085] taç mücevherlerini ve diğer hazinelerini müzayedeyle satışa çıkardığına ve bir defasında askerlerinin yardım taleplerini, geleneksel meblağın dışında elde edecekleri her şeyin "kendi dost ve akrabalarından zorla alınmış" olacağı gibi kayda değer bir savla reddettiğine ilişkin hikâyeler bulunmaktadır (Dio LXXI.iii.3). Selefi Antoninus Pius tarafından 161 yılında Marcus'a bırakılan Hazine'deki 2.700.000.000 HS'lik fazladan, ölümünün ve dengesiz oğlu Commodus'un korkunç hükümdarlığının ardından 193 yılında geriye sadece 1 milyon HS kaldığı da anlatılır (Dio LXXIII[LXXIV].viii.2 ile v.4). Daha sonra, 193 ile 197 yılları arasında, hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız fakat çağdaş bir tarihçi tarafından çok miktarda can kaybına yol açan bir dizi kanlı muharebeyi de içerdiğini öğrendiğimiz yeni bir iç savaşlar silsilesi patlak vermiştir (bkz. Dio Cass. LXXIV.viii.1; LXXV.vi.1 ve vii.1-2): Bu Severan döneminin başlangıcıdır.

Kuşkusuz imparatorluk harcamalarının en büyük kalemi olan Roma ordularının maaş ödemelerinin[1086] ve maişetlerinin maliyetinin savaş dönemlerinde ne ölçüde arttığıyla ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür.[1087] Ben sadece büyük ölçekli seferlerin daha büyük askerî harcamalar gerektirmiş olduğu fikrinin lehine kati bir argüman olduğunu düşündüğüm bir şey ekleyeceğim. Hadrian döneminde (117-38) çok fazla savaş yoktu ve halefi Antonius Pius döneminde de (138-61) çok az yaşanmıştı. Pius'un ölümünden sonra Hazinede (yukarıda gördüğümüz gibi) 2.7 milyar HS'lik devasa bir

toplam bırakmasını mümkün kılan şey, kuşkusuz bu uzun göreli barış dönemiydi ve rezervlerin kurumasının nedeni sadece Marcus'un hükümdarlığı sırasında (özellikle de ilk yıllarında) girişilen büyük savaşlar olabilirdi (önceki iki paragrafa bakınız). Marcus kesinlikle bir müsrif değildi. Romalı *plebs urbana*'ya bazı masraflı dağıtımlar yaptığı doğruydu; aynı zamanda bazı vergileri de indirmiş ve hükümdarlığının sona ermesinden kısa bir süre önce, Hazine'ye olan kırk beş yıldan fazla süreli vergi bakiyelerini ve diğer borçları affetmişti (Dio Cass. LXXI[LXXII]32.2). Fakat ordunun ödemelerini arttırmamış ya da herhangi bir geniş çaplı inşa programına kalkışmamıştı. Büyük savaşların çok daha büyük askerî masraflar gerektirdiği sonucundan başka herhangi bir alternatif göremiyorum.

Roma devlet maliyesine gereğinden fazla dikkat göstermek yanıltıcı olabilir; çünkü Roma hâkim sınıfının büyük bir kısmı için Hazine neredeyse iflas etmişken bile zenginleşmek gayet mümkündü. Fakat Batı'nın olduğu gibi Yunan Doğu'nun da pek çok şehrinde bireysel refah göstergelerinin varlığına rağmen, ikinci yüzyılın üçüncü çeyreği itibariyle mülk sahibi sınıfın serveti, son birkaç kuşakta olduğu kadar güvenli temellere sahip değilmiş gibi gözükmektedir. Ve hem *curia* sınıfı üzerindeki düzenli mali baskıya hem de pek çok daha yoksul *decurion*'un artık giderek daha fazla kendilerine dayatılan yükleri taşımaya yönelik isteksizlikleri ve hatta yetersizliklerine dair ilk kesin kanıtların ortaya çıkışı,[1088] tam olarak 160'larda, Marcus Aurelius ile Lucius Verus'un ortak hükümdarlıkları (*divi fratres*, 161-9) sırasında gerçekleşmiştir. Konu bütün olarak bakıldığında son derece karmaşıktır, fakat Garnsey'e ait yakın tarihli, takdire şayan bir araştırma (ADUAE) daha önce Jones ve başkaları tarafından ortaya konmuş genel resimdeki bazı ayrıntıların altını çizmiş ve bu bağlamda *Digest*'te yer alan bazı pasajların, özellikle de *divi fratres*'in resmî kararlarından söz eden

üçünün önemini göstermiştir. Bunlardan biri açık bir şekilde "zorlama yoluyla magistratlık yapanlar"dan söz eder (*Dig*. L.i.38.6); bir diğeri, Garnsey'in belirttiği gibi "konseyde zengin ve yoksul arasındaki keskin bir bölünmenin varlığını gösterir" (L.iv.6.*pr*.; cf. vii.5.5) ve üçüncüsü de "idari bir görev nedeniyle borç yükü altında bırakılanlardan" bahseder (L.iv.6.1). Bundan önce de sorunların ufukta olduğunu gösteren işaretler var olmuştur: Bazı kişiler ağır harcamalar gerektiren liturji ya da magistratlıkları yapmaya isteksizlik göstermiş; bu tür görevlerden muafiyetler kısıtlanmış; gönüllü olarak kamusal işleri üstlenme sözü verenler zaman zaman bunları yerine getirmeleri için zorlanmak durumunda kalınmış; yeni konsey üyelerinden aidat talep edilmeye başlanmıştır vb. Garnsey, ADUAE 241'den alıntılayacak olursak, "Antoninler çağı[nın] *primores viri* için bir refah, konseylerdeki *inferiores* içinse bir yıkım dönemi" olduğunu gösteren tartışma götürmez göstergeler vardır (Bu Latince terimler Hadrian tarafından Küçük Asya'daki Clazomenae'a gönderilen bir buyrukta yer almaktadır: *Dig.* L.vii.5.5). Klasik antikiteyle ilgili edebî geleneğimizin ne ölçüde görüşleri esasen mülk sahibi sınıflarınkiyle aynı olan yazarların hâkimiyetinde olduğunu ve modern Batı dünyasındaki İlkçağ tarihçilerinin de ya bu sınıfın üyeleri olduğu ya da adamakıllı onun fikirlerini paylaştıkları gerçeğini hatırlayacak olursak, Antoninler döneminin hâlâ bir tür Altın Çağ olarak anımsanması karşısında şaşkınlığa düşmememiz gerekir. Roma dünyasına ilişkin bir İlkçağ tarihçisine ait, Gibbon'unkinden daha fazla alıntılanan hiçbir tespit aklıma gelmiyor:

> Eğer bir adam dünya tarihinde, insan ırkının içinde bulunduğu koşulların en mutluluk verici ve müreffeh olduğu dönemi belirlemek için çağrılmış olsaydı, tereddüt etmeden, Domitian'ın ölümünden Commodus'un tahta çıkışına kadar olan geçen dönemi [yani 96 ile 180 yılları arasını] söylerdi (*DFRE* I.78).

Severan hanedanı döneminde (193-235), iyi bilindiği üzere, *curia* sınıfına giderek daha kati surette yükümlülükler dayatılmaya başlandı. Ayrıntıya girmeye gerek yok: Magistrat ve *decurion*'lardan her türlü kamu hizmeti talep ediliyordu. Bunlardan *munera personalia* adıyla bilinen bazıları esas olarak kişisel hizmetleri, *munera patrimonii* adıyla bilinen diğerleriyse para harcanmasını dayatıyordu. Zamanla hem kişisel hem de maddi hizmeti içeren *munera mixta* da tanındı.[1089] Bununla birlikte, *munera personalia* bile, hatırı sayılır miktarlarda ikincil harcama içerebiliyordu. *Digest* L.v-vi'da uzun uzadıya ortaya konan ve genellikle başka yerlerde üstü kapalı söz edilen, muafiyet sağlayan hüküm dizileri vardı: Bunlar imparatorlar tarafından, muafiyeti kaldıracak ya da kısıtlayacak ve hizmeti daha da genelleştirecek şekilde tekrar tekrar gözden geçirilip değiştirilirdi.

Curia sınıfı üzerindeki Antoninler döneminden Severan dönemine kadar giderek artan, az önce tarif ettiğim baskının doğal bir sonucu, "yardımsever" (ya da hırslı ve kendini pazarlayan) kişilerin kamu binaları ve "vakıflara", kendi yurttaşlarına ve bazen de başkalarına yarar sağlamak için yaptıkları harcamalarda yaşanan belirgin düşüştü. (Vakıfların sayısındaki düşüş Bernhard Laum'un *Stifunen inder greichischen und römischen Antike* [Leipzig, 1914] I.9.'da yer alan grafiklerde açık bir şekilde görülebilir.) Şehirlerin üçüncü yüzyılın yaklaşık olarak ortalarından başlayarak onursal yazıtlar dikerken, övgülerini yerel ekâbirden ziyade eyalet valilerine yoğunlaştırma eğiliminde olmaları karşısında şaşırmamalıyız.[1090]

Şimdiye kadar *curia* sınıfının gücünün nasıl sürekli olarak tüketildiği ve özellikle Doğu'da sonunda kendisinin salt bir gölgesi durumuna düşürüldüğünü açıklayacak pek bir şey söylemedim. Tarihçiler için *curiales*'e duydukları sempatiyi dile getirmek ve acı kaderlerine gözyaşı dökmek âdet halini almıştır; fakat son yıllarda, büyük oranda A. H. M. Jones'un (bakınız n.1) araştırmaları

sayesinde, bütün bu meseleye farklı bir pencereden bakılması gerektiğinin farkına varıldı. *The Economic Life of the Ancient World* isimli kitabında, üçüncü yüzyılın iktisadi gerilemesinden en çok zarar gören insanların "zengin ve orta sınıflardan – *iktisadi refahın gerçekten varlığını borçlu olduğu* toprak sahipleri, imalatçılar ve tüccarlardan oluştuğu"nu okuduğumuz Jules Toutain tarafından çizilen resim (s. 325, italikler bana ait), eski eğilimin temel özelliğini yansıtır. En azından toprak sahipleri, tam da Grekoromen dünyada var olan tüm zenginliği temellük eden ve tekellerine alan kişilerdi. Refahın "varlığını onlara borçlu olduğu"nu söylemek gerçeğin garip bir biçimde çarpıtılmasıdır. Üçüncü yüzyılda, kendi topraklarıyla üzerinde herhangi bir hatırı sayılır zaman harcamadan geçinebilenlerden oluşan benim mülk sahibi sınıfım açısından bakıldığında, *curiales*, mülk ve toprak sahibi sınıfın yüksek bir oranını temsil etmiş olmalıdır. Fakat her ne kadar ben ekseriyetle onlardan bir sınıf olarak söz etsem de, *curiales*, bir yanda imparatorluk aristokrasisi (senatörler ve *equester'*ler) diğer yandaysa yoksul özgür insanlar, *coloni* ve kölelerle kıyaslandığında, piramidin en altında benim "mülk sahibi sınıf" tanımımın içine zar zor giren, en yukarısındaysa çok zengin olabilen ve bizzat imparatorluk aristokrasisinin bir parçası olmayı ümit edebilen, hatırı sayılır bir "genişliğe" sahipti. Ve *curia* sınıfının dördüncü ve beşinci yüzyıllardaki konumunu anlamanın anahtarı iki olgunun fark edilmesine bağlıdır. İlk olarak, bir *decurion* ne kadar zenginse, yukarıya, emperyal *honerati* saflarına doğru kaçması ya da nüfuz veya rüşvet marifetiyle kendisini *curia* görevlerinden muaf kılacak ve böylece tabakanın geriye kalan üyeleri üzerindeki yükü zaman zaman mahvolma ve mülklerini kaybetme noktasına kadar arttıracak bir konum (özellikle de imparatorluk memuriyeti)[1091] elde etmesi de o kadar kolaydı. Ve ikincisi, *curia* yükümlülükleri zenginliğe göre

paylaştırılmak yerine, verili bir konseydeki daha yoksul *decurion*’lara daha fazla düşme eğilimindeydi.

Roma dünyasının tabiatı gereği hiyerarşik olan eğilimleri göz önünde bulundurulduğunda, kimse *curia* tabakasının kendi içinde zamanla hukuki tanınma da elde edebilecek imtiyazlı bir iç halka geliştirmesine şaşırmamalıdır.[1092] Bilinçli olarak İtalya ve Sicilya şehirlerinde Geç Cumhuriyet döneminde *ordo decurionum*’un önde gelen üyeleri olarak ortaya çıkmaya başlayan *decemprimi*’nin ya da Yunan dünyasında milattan sonra birinci yüzyılın hemen ortasından dördüncü yüzyılın başlarına kadar tanınan “ilk on adam”, *dekaprōtoi*’nin (bazen de “ilk yirmi”, *eikosaprōtoi*) her zaman, mali bir liturjiden de sorumlu *decurion*’lardan oluşmasıyla ilgili hiçbir şey söylemedim.[1093] Her ne kadar *dekaprōtoi*/*eikosaprōtoi*’den genellikle onursal yazıtlarda söz edilse de (ve bu nedenle işlevleri yüceltilse de), aslında Batı’daki *decempri*’den daha fazla özel imtiyaza ya da güce sahip olduklarını gösteren bir işaret yoktur. Bununla birlikte hukuki imtiyazlar, ilk olarak 328 kadar erken bir tarihte *Düsturlar*’da karşımıza çıkan bir terimle *principales* olarak bilinen önde gelen *decurion*’larla bağlantılı olarak dördüncü yüzyıldan sonra ortaya çıkmıştır (*CTh* XI.xvi.4). Dördüncü yüzyılın ikinci yarısında, muhtemelen artık imparatorluğun çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan yeni bir *decemprimi* türüyle özdeş olan bu *principales*’ten sık sık söz edildiğini duyarız (bkz. Jones, *LRE* II.731; Norman, GLMS 83-4). Beşinci yüzyılın başlarına gelindiğinde, Honorius’un Kuzey Afrika’da Donatizmin (bunun için bkz. Yukarıda VII.v) kökünü kazımaya yönelik nizamnameleri, öngördükleri parasal cezaların miktarındaki farklılıkla, o zamana dek önde gelen *decurion*’larla diğerleri arasında açılmış bulunan geniş uçurumu ortaya koyar: 412 tarihli senatörleri 30 lb. altınlık bir cezaya çarptıran bir nizamnamede *pricipales*’e 20 lb. altın ve diğer *decurion*’laraysa yalnızca 5 lb. altın değer biçilir (*CTh* XVI.v.52.*pr*.)

ve 414 tarihli bir başka yasada da (id. 54.4), senatörlere 100 lb. gümüş, *decemprimi curiales*'e 50 lb. ve geri kalan decurionlara 10 lb. kıymet biçildiğini görürüz. (Bu arada, *coloni* için her iki yasa da sadece kırbaç cezası öngörür: 524; 54.8.) Norman da dördüncü yüzyılın ikinci yarısı itibariyle *curia*e arasındaki büyük ayrışmanın "yatay olduğunu, sadece iktisadi farklılıklara dayandığını ve az sayıdaki büyük ailenin bilinçli olarak kendilerini sadece sıradan insanlardan değil, fakat aynı zamanda tabakalarının daha mütevazı üyelerinden de ayırdıklarını" vurgulamıştır. "... Daha zengin ve daha fazla nüfuz sahibi *principales*'in açgözlülüğü, kendi mali kazançları için giderek daha fazla yoksul *decurion*'lara yöneliyordu" (GLMS 83-4). Sınıf mücadelesi *curia* tabakası içinde bile olanca hızıyla sürüyordu!

438 tarihli *Theodosius Düsturu* içindeki başlıklardan en uzunu *De decurionibus* adını taşıyan XII.i. başlıktır: Constantine döneminden 438 yılına dek çıkmış 192 yasa içerir ve *decurion*'ları ilgilendiren diğer yasalar da *Düsturlar*'ın başka yerlerinde karşımıza çıkar; Justinian'ın *Düsturu*'nda başkaları da bulunmaktadır (X.xxxii ve başka yerler). İmparatorların en fazla önem verdikleri şey, *decurion*'ların örneğin orduya, imparatorluk bürokrasisinin daha kârlı branşlarından birine ya da Kilise'ye kaçarak yükümlülüklerinden kurtulmalarını engellemekti. Bu hikâyenin tümü ayrıntılı olarak anlatıldı (bkz. n.1) ve burada yeniden özetlemeye gerek yok. Burada söyleyeceğim şey sadece, kanıtların tabakanın daha zengin üyelerinin tam da imparatorların engellemek konusunda son derece endişeli oldukları şeyi, bazen *curia* görevlerinden muafiyet sağlayan bir rütbe bahşeden onursal bir *codicilli* (imtiyazname), bazen de beraberinde bu tür bir rütbe getiren bir makam elde ederek kendi sınıflarına karşı yükümlülüklerinden ne ölçüde kaçabildiklerini gayet iyi gösterdiğidir. Bu yasaların bazılarının sürekli bir şekilde tekrarlanması ne kadar etkisiz olduklarını ortaya koyar: Himaye

(*suffragium*: bkz. SVP) genellikle hukukun aşınmasına neden olabilirdi. Konseylerin kendileri de kısmen (konseylerin iddia edeceği gibi) yüksek rütbe elde etmiş bir kişiye karşı etkili bir şekilde çalışmak onlar için çok zor olduğu ve bu tür bir kişinin düşmanlığını kazanmak tehlikeli olabileceği için, kısmense sabık bir *decurion*'dan gelebilecek lütuf beklentisi ve düpedüz yolsuzluk nedeniyle, borcunu ödemeyenleri zorlama konusunda isteksizdi (bkz. özellikle Jones, *LRE* I.409; II.754-5). Norman'ın belirtmiş olduğu gibi, *curia*'ların dördüncü yüzyılın sonlarındaki gerileyişleri, "eğer bizzat *curia*'nın içinden, kendisini sadece kaytarma ve bahane bulmada göstermekle kalmayan, fakat zengin *principalis* tarafından da sağlanan güçlü bir destek bulmasaydı, şüphesiz ki asla bu kadar hızlı bir şekilde ilerleyemezdi" (GLMS 84).

Decurion'ların, gerekli rüşveti ödeyebilmek için mülklerinin büyük bir kısmını satma anlamına gelse bile, yasal olmayan yollardan senatörlük rütbesi elde etme arzularının arkasındaki saik, hiçbir şekilde sadece –aslında senatörlük statüsüyle beraber artacak olan– mali yükümlülüklerinden kaçınma isteği değildi (bkz. Jones, *LRE* II.544-5, 748 ff.) Saf itibar, rütbelerin ve tabakaların yoğun bir biçimde bilincinde olan bir toplumda, kendi başına önemli bir nedendi; fakat muhtemelen en önemli sebep, *decurion*'ların dördüncü yüzyılda eyalet valilerinin *curia*'lara giderek daha fazla yönelttikleri, fakat senatör statüsündekilere yapmaya cesaret edemedikleri kötü muameleye karşı kişisel güvenliğini sağlama arzusuydu.

Curia sınıfının konumunun dördüncü yüzyılda tedricen kötüleşmesinin ilginç bir göstergesi, tüm *decurion*'ların, 349 ya da 350 ve 359 tarihli nizamnamelerle (*CTh* XII.,39, 47) hâlâ kırbaçlanmadan özellikle muaf tutulmaya devam edilmesine rağmen, 376 yılında *plumbata* adlı kurşun uçlu kırbacın, her ne kadar imparatorlar bunun makul ölçülerde kullanılmasına yönelik göstermelik ümitlerini ifade etmiş olsalar da (*habeatur moderatio*,

IX.xxxv.2.1), önde gelen *decurion*’lar (*decemprimi*) dışındaki herkes üzerinde kullanılmasına izin verilmesidir. 380 ve 381 tarihli nizamnameler *plumbata*’nın herhangi bir *decurion* üzerine kullanımını bir kez daha yasaklamış olmasına rağmen (XII. İ 80, 85), 387 yılına gelindiğinde bu tüyler ürpertici silahın kullanımına mali davalarda yeniden izin verilmiş ve bu kez önde gelen *decurion*’lar (*principalis*) bile bundan muaf tutulmamıştır (XII.i.117, cf. 126, 190). O halde, Libanius’un, dördüncü yüzyılın sonlarında, bu kadar çok *decurion*’u, bu imtiyaz için çok yüksek bir bedel ödeme pahasına olsa bile, (güvenli bir muafiyet sağlayabilecek tek şey olan) senatörlük statüsü peşinde koşmaya yönelten şeyin en başta çok sık kırbaçlanmaları olduğunda[22] ve konsey üyelerinin saflarının bu şekilde seyreldiğinde ısrar ettiğini gördüğümüzde şaşırmamalıyız. Geç Roma dönemindeki kırbaçlamaların acımasızlığı, pek çok edebî metinde, özellikle de dördüncü yüzyılın ortalarında kırbaç cezasının *plumbata* kullanılmadan yerine getirilse bile kolayca ölümle sonuçlanabileceğini öne süren Aziz Athanasius’un yazdıklarında (bu adamın abartma huyunu hesaba katsak bile) karşımıza çıkar (*Hist. Arian*. 60; cf. 12, 72).

Libanius, dördüncü yüzyılın ortalarında, yerel bir konsey ile genel nüfus arasındaki ilişkiye dair, bir yerel mülk sahibi sınıf mensubunun tasavvur etmeyi seveceği türde dokunaklı bir tablo sunar: Bu ilişki, ebeveynle çocukları arasındaki ilişki gibidir! (*Orat*. XI [*Antiochikos*] 150 ff., özellikle. 152).[1094] 458 yılında İmparator Majorian hâlâ, etkileyici bir pasajda, *decurion*’ların “devletin sinirleri ve şehirlerin can damarları” olduklarının tartışılmaz bir gerçek olduğunu ileri sürebilmektedir (*curiales nervos esse rei publicae ac viscera civitatum nullus ignorat*; *Nov. Maj*. VII.*pr*.). Doğu’da altıncı yüzyılın başlarındaki Anastasius’un hükümdarlığı sırasında (491-518), şehir konseyleri, nihayet yerel karar alma

süreçlerindeki önemlerini yitirmiş ve muhtemelen toplanmaya bile son vermiş gibi gözükmektedir. *Decurion*'lar artık vergi toplanmasından ve diğer kamusal görevlerin yerine getirilmesinden sorumlu önemsiz yerel görevlilerinkine yakın bir konuma düşürülmüştür. (Şehir konseylerinin Batı'daki konumları da, yedinci yüzyılın başları gibi geç bir tarihe kadar toplandıklarına ilişkin kanıtlar olsa da, çok farklı değildir: bkz. Jones, *LRE* II.757-63.)

Bütün bu süreç, en yüksek sınıfı oluşturan –ve en azından beşinci yüzyılın başı itibariyle tek bir tabakada kaynaşan– senatör ve *equester*'lerin, tüm Grekoromen dünyası üzerinde kurdukları tam denetimi çok güzel ortaya koymaktadır (bkz. yukarıda VI.vi, *ad fin*). Artık senatörler tabakası içinde kademeler vardır: En düşüğü *clarissimi*'dir, daha sonra *spectabiles* ve sonunda da *illustres* gelir; beşinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde en şereflileri *magnificentissimi* ve hatta *gloriosissimi*'dir. En yüksek sınıfın altındakilerin herhangi bir gerçek güçten bütünüyle yoksun olmaları, bir miktar mülk ve yerel saygınlık sahibi kişileri bile ekâbirin çaresiz tabileri haline getirmiştir; tabii imparatorlar, imparatorluğun devam etmesi için bir ölçüde yapmak zorunda oldukları üzere, onları korumayı tercih etmedikleri sürece (cf. yukarıda VI.vi). Toplumsal piramidin en altındakiler üzerinde toprak sahipleri ve vergi tahsildarları tarafından çoktan arttırılmış olan baskı, güvenli bir şekilde gidebileceği noktaya ve hatta ikinci yüzyılın sonlarından başlayarak (imparatorluğun durumu daha az tatmin edici hale geldikçe) daha da ilerisine kadar götürülmüştü. Üçüncü yüzyıl boyunca ise baskı, gerçekten zengin olanları vergilendirmenin tek alternatifi olarak (ki buna asla tahammül göstermezlerdi), düzenli bir biçimde *curia* sınıfına yöneltildi. *Curia*'lar sistemden çıkar sağlayan kişiler olmaktan, (kendi altlarındakilerin her zaman oldukları gibi) onun kurbanları olmaya doğru küçük ölçüde bile olsa bir değişim geçirmeye başlar başlamaz, tarihçilerin haksız sempatisine mahzar olagelen öfkeli itirazlar dile getirmeye de

başladılar. Kendi altlarındakilerin, özellikle de *coloni*’lerinin suyunu son damlalarına kadar sıkıp çıkarana dek kendilerine zarar verilmesine izin vermediklerini gösteren çok sayıda kanıt vardır. Galya’da beşinci yüzyılın ikinci çeyreğinde yazan papaz Salvian, “*Curiales*’in yaşamı adaletsizlikten başka nedir ki?” diye haykırabilmiştir (*iniquitas*: *De gub. Dei* III.50). Sık sık Salvian’ın abartmaya eğilimli olduğu hatırlatılır (cf. bu bölümün iii. alt bölümü) ve gerçekten de aynı pasajda iş adamlarının (*negatiantes*) hayatlarında sadece “sahtekârlık ve yalancılık”, memurlarınkinde “iftira” (*calumnia*), askerlerinkinde “yağma” (*rapina*) görür. Fakat *curia*’lara yönelik tenkitlerini tamamen göz ardı etme eğiliminde olsak bile, Roma imparatorları tarafından çıkarılmış tüm nizamnameler arasında kanımca en sıra dışı olana kulak vermeliyiz: Justinian’ın 531 yılında çıkardığı bu nizamname (*CJ* I.iii.52.*pr*., 1) *curiales*’in piskopos ya da papaz olabilmesini kesin bir şekilde yasaklar. Bu yasağın gerekçesiyse, “şiddet kullanarak para sızdırmaktan ve buna eşlik etmesi hayli mümkün olan günahlardan zevk alacak şekilde yetiştirilen ve bir *curialis* olarak en aşırı sertlikleri henüz bırakmış olan bir adamın, aniden kutsal emirler almaya ve hayırseverlik ve yoksullukla ilgili nasihatler verip yol göstermeye başlamasının doğru olmayacağı”dır. (Justinian *curiales* [*bouleutai*] ile birlikte, bir eyalet valisinin maiyetini oluşturan *chortales*’i [*taxeōtai*] de aynı kategoriye sokar; *cohortales* için bkz. bu bölümün iv. alt bölümü.)

***

Şimdiye kadar antik dünyada alt sınıfların kalkıştığı isyan ya da direniş hareketlerine dikkat çekmek için pek az fırsatım oldu. Bu konuyla ilgili olarak bu bölümün son iki alt bölümünde söyleyecek bazı şeylerim var. Fakat bu alt bölümlerde esas olarak Orta ve Geç Roma İmparatorluklarını ele alacağımdan ve bu kitap da tabii ki Batı’dan ziyade Yunan Doğu’yla ilgili olduğundan, Roma

yönetimine karşı neredeyse tamamıyla Batı'da ve Cumhuriyetle erken *Principate* dönemlerinde gerçekleşen bir dizi yerel isyanla ilgili hiçbir şey söylemeyeceğim ya da bunlara çok az değinebileceğim. Bu isyanlar Stephen L. Dyson tarafından, modern sömürgecilik karşıtı hareketlerle ilgili mevcut bilgilerimizi onlara uyarlamak gibi takdire şayan bir amaçla, yakın tarihli iki makalede tartışılmıştır.[1095]

(iii) "Barbarlara" Sığınma, Köylü İsyanları ve Roma İmparatorluğu'nun Parçalanması Karşısında Kayıtsızlık

Düşmanca bir istilanın gerçekleştiği haberlerini kayıtsızlıkla karşılayan eşek fablı (bkz. yukarıda VII.v), Roma İmparatorluğu'nun Doğu ve Batı bölgelerinden gelen hatırı sayılır miktarda kanıtı daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir. Bu kanıtlar, alt sınıfların "barbarlara" (Germenleri ve diğer istilacıları, *barbari* diye adlandırmaktan kendimi pek de alamıyorum) yönelik tutumlarının hiç de her zaman korkak ve düşmanca olmadığını ve (bilhassa mülk sahiplerine karşı olabildiğince yıkıcı olan) "barbar" akınlarının, özellikle tahammül edilemez bir vergi yükünün altında ezilen yoksullar tarafından genellikle kayıtsızlıkla ve hatta arada sırada memnuniyet ve işbirliğiyle karşılandığını göstermektedir. (Daha sonra göreceğimiz gibi, adaletsizliğin ve hukuki yozlaşmanın kurbanı olan küçük mülk sahiplerinin bile barbarlara sığındıkları bilinmektedir.) İkinci yüzyıl ile yedinci yüzyıl arasında "barbarlara" kaçıldığını ve sığınıldığını ya da onlara başvurulduğunu ve hatta yardım teklif edildiğini gösteren, bilebildiğim kadarıyla en azından İngilizcede hiçbir zaman tam olarak sunulmamış kayda değer miktarda kanıt bulunmaktadır. Mevcut materyallerin eksiksiz bir derlemesini yaptığımı iddia edemem; ama burada rastladığım ana metinlerden söz edeceğim.

Bu alt bölümde köylü isyanlarıyla, özellikle de E. A. Thompson (PRLRGS = *SAS*, der. Finley, 304-20) tarafından gayet iyi tartışılmış olan Galya ve İspanya'dakilerle ilgili birtakım kanıtlardan da bahsetmek doğru olacaktır. Bununla birlikte, *Principate* ve Geç İmparatorluk dönemlerinde Yunan ve Roma dünyasının çeşitli bölgelerinde patlak veren iç isyan ve kavgaların eksiksiz bir listesini sunma niyetinde değilim: Bu tür hadiselerin pek çoğu için elimizdeki kanıtlar kötü ve alttan gelen bir devrime ya da toplumsal bir itiraza ilişkin herhangi bir kayda değer unsur olup olmadığı konusunda muğlaktır. Zaman zaman elimizdeki tek kaynak, güvenemeyeceğimiz kadar kalitesiz ve muammalıdır. Örneğin, Mısır *prefecti*'nin bastırmak için silahlı kuvvetlere başvurmak zorunda kaldığı İskenderiye'deki ciddi bir kargaşadan (*tarachē*) söz edildiğini duyduğumuz tek yer, 71 yılıyla Trajan dönemi arasında farklı yıllarda yapıldığı ileri sürülen[1096] Dio Chrysostom'un bir konuşmasıdır (XXXII.71-2). İkinci yüzyıl ortalarına ait bir Sparta yazıtında, muhtemelen *Historia Augusta*'da İmparator Antoninus Pius (MS138-61) tarafından bastırıldığı söylenen bir *rebellio* ile bağlantılı bir *neōterismoi*'ye (kargaşa, devrimci hareketler) yapılan gizemli bir atıf bulunmaktadır. Ve yine, Sicilya'da Gallienus'un tek başına hüküm sürdüğü dönemde (260-8), yaygın eşkıyalık (*latronibus evagantibus*) biçimini aldığı söylenen "köle isyanına benzeyen bir şey"in (*quasiquoddam servile bellum*) bahsinin geçtiği tek yer *Historia Augusta*'dır.[1097] Eşkıyalık ya da haydutluk kuşkusuz genellikle toplumsal itirazın bir belirtisidir (cf. yukarıda V.iii); fakat büyük ihtimalle, büyük oranda köylülerden, çobanlardan, kaçak kölelerden ve diğer sıradan insanlardan oluşan takipçilerle başladıktan sonra, yerel despotlar haline gelen bazı sözüm ona haydut şeflerine de rastlarız: Örneğin, MÖ son yüzyılda yaşamış maceracı ve sözde eşkıya Gordioucomeli Cleon bunlardan biridir.[1098] Bazen de, 238 başlarında Kartaca bölgesinde

gerçekleşen, o zamanlar Afrika prokonsüllüğü yapan ve zengin bir toprak sahibi olan yaşlı I. Gordian'ın imparator olarak ilan edilmesine (ve son derece kısa bir süre hüküm sürmesine) yol açan harekette olduğu gibi, herhangi bir "halk" ya da "köylü" ayaklanmasının söz konusu olmadığı, fakat bütün itkinin üst sınıflardan geldiği açıktır. Bahsettiğim Afrika örneğinde bu itki, vergilerde son dönemde yapılan artışa ve İmparator Maximin'in *procurator*'ü tarafından uygulanan sertliğe kızıp, kırsal kesimdeki tabilerini harekete geçirmeyi başararak onları Kartaca'ya getiren bir grup "soylu ve zengin genç adamdan" gelmişti (Herodian VII.iv.3-4 ile iii.5 ff.).[1099] Kimi örneklerde –hatta gerçekten önemli bazı olaylarda– hemen her şey belirsizdir: Örneğin, Mariades (ya da Mareades) ve Antakya'nın alt sınıflarının bu şehrin, 256 yılı ya da yakınlarında Pers İmparatoru I. Shapur'un elinden alınmasında oynadıkları rol gibi.[1100] Zaman zaman bir isyanda üst ve alt sınıfların oynadıkları ayrı roller kaynaklarımızda açık bir şekilde görülemez ve farklı tarihçiler tarafından çok çeşitli şekillerde yorumlanır. Firmus'un Kuzey Afrika'da 372/3 ile 374/5 arasında gerçekleştirdiği isyan bunun tipik bir örneğidir; diğer Afrika ayaklanmalarıyla ilgili pek bir ayrıntı bilinmez: Bunlar bana esasen kabile hareketleriymiş gibi geliyor.[1101]

İmparatorluk tahtı için rekabete girildiğini bildiğim hiçbir örnekte sınıf mücadelesinin herhangi bir kayda değer rol oynamış olduğuna ilişkin bir göstergeye rastlamadığımı, mümkün olan en vurgulu şekilde söylemek isterim. Bu, Neron'un 68 yılındaki ölümünün ardından *Principate* için verilen mücadele, 193'ten 197'ye kadar süren bir sonraki silahlı ihtilaf dizisi ve Severan hanedanlığının 235 Mart'ında sona ermesinden Diocletian'ın 284'ün sonlarında tahta çıkmasına kadar geçen yarım asır için de geçerlidir. Bu son dönemde tahta geçişler neredeyse hep güç kullanılarak gerçekleşmiş ve tahtta oturduğu yılları iki basamaklı yıllara kadar sayabilen tek

imparator, 253-260 yılları arasında babası Valerian ile ortak, 260-268 arasındaysa tek başına hükmeden Gallienus olmuştur. Dördüncü yüzyıldaki birbirini izleyen birkaç iç savaş da, (bu bölümün iv. alt bölümünde açıklayacağım üzere) ağır vergiler ve hayli baskıcı bir idare yüzünden bir dizi insanın çaresizliğe sürüklenip 365-6 yılında hak iddiasında bulunan Procopius'ın tarafını tuttuğu örnekte bile (destekleri bu isyanın önemsiz ve ikincil bir veçhesini oluşturuyordu) sınıf savaşı olarak görülemez. İmparatorluk tahtına yönelik bütün mücadele, tamamıyla iktidarı kendileri için ele geçirmeye ya da ellerinde tutmaya çalışan hâkim sınıf mensupları arasında cereyan ediyordu ve tüm mücadeleler silahlı kuvvet kullanımı tehdidiyle, genellikle de fiilen kullanılmasıyla neticeye bağlanıyordu.

İkinci yüzyılın en başlarında Daçyalı şef Decebalus'a kaçanlardan söz edildiğini duyarız. Dio Cassius'a göre (günümüze ulaşan yazıtlarda korunduğu kadarıyla) Decebalus hem "kaçakları" (*hoi automoloi*) hem de "silahlarını, askerî teçhizatlarını ve zanaatkârlarını" (*mēchanēmata* ve *mēchanapoioi*; cf. bir sonraki sayfada söz edilen Herodian III.iv.7-9) Romalılara gönülsüzce teslim etmişti. Decebalus aynı zamanda gelecekte "Roma İmparatorluğu'ndan gelen herhangi bir kaçağı kabul etmemeyi ve herhangi bir askeri kullanmamayı" taahhüt etmişti. Dio, "çünkü kuvvetlerinin büyük bir kısmını ve en iyilerini oradan aklını çeldiği insanlardan oluşturuyordu," diye ekler (LXVIII.ix.5-6).[1102] Başka örneklerde de "kaçaklar"dan söz edildiğini duyarız ve bazen verilen sayılar o kadar çarpıcı boyuttadır ki, Romalıların üzerinde hak iddia etmek istedikleri asker kaçaklarının yanı sıra sivil sığınmacıların da söz konusu olması gerektiğini düşündürür. (*Aichmalōtoi*, "esirler" ifadesi, kuşkusuz askerî olduğu kadar sivil mahkûmları da içeriyordu: bkz. Dio LXXI.xiii.3.) Dio, pek çok kez 160'ların sonlarıyla 180'ler arasında Quadi, Marcomanni ve diğerlerine

sığınan kişilerden bahseder. Quadi'nin 170 civarında "tüm sığınmacıları ve esirleri, önce 13.000'i, daha sonraysa geri kalanları" olmak üzere teslim etmeye söz verdiklerini görürüz (Dio LXXI.xi.2,4); fakat bu sözü tutmamışlardır (xiii.2). Yaklaşık beş yıl sonra Sarmat Iazyges, Dio'ya göre, "pek çoğu [köle olarak] satıldıktan, öldükten ya da kaçtıktan sonra hâlâ ellerinde kalmış olan 100.000 esiri" geri verir (xvi.2). Dio, Commodus tarafından 180 yılında tahta çıkmasından kısa bir süre sonra önce Marcomanni ve sonra da Buri ile yapılan barış antlaşmalarını anlatırken, Romalıların Marcomanni'den "kaçak ve esirlerin" iadesini talep ettiklerinden söz eder (LXXII.ii.2) ve sonra Buri tarafından geri gönderilen "pek çoğuna" (iii.2) ek olarak Romalılara 15.000 esirin daha iade edildiğini belirtir (fakat geri verenin kim olduğu belli değildir, belki de Alanlardır). Bu örneklerde çok sayıda sivilin barbarlara kendi iradeleriyle geçmiş olduklarından şüphelenmek için nedenlerimiz olduğunu düşünüyorum. 366 yılında, barbarlar tarafından esir alındıklarını iddia edenlerin çoğunun gönüllü olarak gittiklerinden şüphelenildiğini gösteren kanıt, aşağıda bahsi geçen ve bu tür durumlar için söz konusu kişilerin "barbarların yanında gönüllü mü yoksa zorunlu mu kaldıklarına" (*voluntate an coactus*) ilişkin bir soruşturma açılmasını sağlayan o yıla ait bir nizamnameden elde edilebilir (*CTh* V.vii.1 = *CJ* VIII.1.19).

Antoninler döneminin sona ermesinden hemen önce, 186 ile 188 yılları arasında bir yerde, Galya ve İspanya'da, bir asker kaçağı olan Maternus önderliğindeki, Thompson'un değerlendirmesine atıfta bulunmaktan fazlasını yapmama gerek olmayan isyan patlak vermiştir (*SAS*, der. Finley, 306-9 içinde). Thompson'un da belirttiği gibi, isyan aşağıda anlatılacak olan *Bacaudae*'ın bir yüzyıl sonra kayda geçecek ilk hareketinin habercisiydi. Bu isyana ilişkin kaynaklarımız, isyanın karakteriyle ilgili pek fazla şey söylemez. *Historia Augusta*'da "kaçaklar savaşı" olarak bahsi geçer (*bellum desertorum*: *Commod*. 16.2), "O sıralarda sayısız kaçak Galya'yı

yağmalamaktadır" (*Pesc. Nig.* 3.4). Her ne kadar çekirdeğini hoşnutsuz askerlerin oluşturmuş olması mümkün olsa da, Thompson'un belirttiği gibi, bu isyan "Galya ve İspanya'nın boyun eğdirilmiş sınıflarının" pek çok mensubunu da kapsamış olabilir. Maternus kısa süre içinde ihanete uğramış, yakalanmış ve boynu vurulmuştur, kuvvetleri de dağılmıştır.

Septimus Severus ile Pescennius Niger arasında gerçekleşen 193-4 tarihli iç savaşın sonunda, mağlup Niger'in pek çok askeri Dicle'nin ötesine, Part topraklarına kaçmıştı. Bu herhangi bir toplumsal hareket niteliği taşımayan, imparatorluk tahtı için verilen mücadelenin bir sonucuydu ve burada değinilmeyi hak etmesinin tek nedeni, Herodian'ın (III.iv.7-9), kaçakların arasında, barbarlara yalnızca göğüs göğüse çarpışmalarda silahların nasıl kullanıldığına ilişkin değerli bilgiler vermekle kalmayan, aynı zamanda onlara bu tür silahları nasıl yapacaklarını da öğreten çok sayıda zanaatkâr da (*technitai*) bulunduğu için, doğru ya da yanlış, üzerinde fazlasıyla durmasıdır. (Herodian'ın aklında mızrak ve kılıçlar varmış gibi gözükmektedir.) Bu sırada ve daha sonra, 194 ile 199 yılları arasında Ti. Claudius Candidus'un, sadece bir yazıtta geçen (*ILS* 1140) esrarlı bir referans sayesinde bildiğimiz faaliyetlerini de kaydetmeliyiz:[1103] Asya, Noricum ve İspanya Berisi eyaletlerinde "asilere ve halk düşmanlarına karşı denizde ve karada" (*terra marique adversus rebelles hh. pp.*) askerî operasyonlar yürütmüştü. Bununla birlikte Candidus her seferinde, şüphesiz büyük oranda ve belki de tamamen Severus'un imparatorluk tahtındaki iki rakibinin taraftarlarına karşı hareket etmişti: Pescennius Niger ve Clodius Albinus. Bir başka yazıt (*ILS* 1153), C. Julius Septimus Castinus'un, Ren ordusunun dört lejyonuna bağlı birliklerle, 208 civarında ya da kısa bir süre sonra, Galyalı ya da Germen olmaları gereken "kaçak ve asilere karşı" (*adversus defectores et rebelles*) faaliyette bulunduğunu kaydeder.

Yakalanıp yırtıcı hayvanlara atılana kadar, yaklaşık iki yıl boyunca İtalya'nın çeşitli bölgelerini (söylemesi garip ama, aralarında az maaş alan ya da hiç alamayan bir miktar imparatorluk azatlısının da bulunduğu) 600 kişilik bir haydut çetesiyle yağmalayan ve bir tür "Robin Hood" olan Bulla ya da Felix'ten söz edildiğini de yaklaşık olarak bu sıralarda ya da biraz daha önce duymaya başlarız (bkz. Thompson, *SAS* 309-10 içinde). Dönemin çağdaş bir kaynağı ve Bulla için esas otoritemiz olan Dio Cassius (LXXVI.x.1-7; cf. Zonar. XII.10) ona ait iki sözü aktarmıştır. İlki, esir alınmış bir *centurion* vasıtasıyla yetkililere gönderdiği bir mesajdır: "Haydut haline gelmemeleri için kölelerinizi doyurun." Diğeriyse o dönemin *praefectus praetorio*'su, büyük hukukçu Papinian tarafından gerçekleştirilen sorgusu sırasında kendisine yöneltilen bir soruya verdiği yanıttır: "Neden bir haydut oldun?" sorusuna Bulla kısa bir yanıt verir, "Sen neden bir *prefect*sin?" (Burada insan, Aziz Augustine'in *Tanrı'nın Şehri* kitabının kısa ama güçlü bir bölümünün [IV.iv] sonunda yer alan, Büyük İskender ile esir alınmış bir korsan arasındaki diyaloğu anımsamaktan kendisini alamaz.) Dio'ya bakıldığında Roma ve Brundisium civarındaki köylerde yaşayan halktan bir hayli bilgi edindiği anlaşılmaktadır ve bu bize Ulpian'ın *Digest*'te yer alan, bir haydudun (*latro*) faaliyetlerini yerel destekçileri (*receptores*) olmadan uzun bir süre boyunca saklanmayı başararak sürdürmeyeceği yönündeki tespitini hatırlatır (I.xviii.13.*pr*.). Bu, modern gerilla hareketleri içinde benzer şekilde geçerli olan bir tespittir.

Bulla'nın ardından (tarihi için kaynaklarımızın son derece yetersiz olduğu) üçüncü yüzyılın sonlarına dek, şu anki amaçlarımız açısından herhangi bir değer taşıyan yalnızca tek bir kanıt parçasının varlığından haberdarım. Üçüncü yüzyılın ortalarında (Küçük Asya'nın kuzeyinde bulunan) Pontus'ta yaşayan bir Hristiyan piskopos olan Neocaesarealı ("Mucizeler Yaratan") Aziz Gregory Thaumaturgus, muhtemelen 255 yılında yazdığı *Kanonik*

Mektuplar’da istilacı Gotların tarafına geçerek yurttaşlarının öldürülmesine yardım ettikleri ve “barbarlara” yağmalanmaya en fazla değer evleri gösterdikleri[1104] için halkını sert bir şekilde azarlar. Söz konusu eylemlerin benzerlerini 376-8 yıllarında Trakya’da da göreceğiz (aşağıya bakınız). Küçük Asya’daki pek çok şehrin sakinlerinin ve hatta buralarda bulunan garnizonların üçüncü yüzyıl ortalarında yaşanan Got istilalarına direnmede gösterdikleri başarısızlık, o dönemki düşük moral seviyesinin bir göstergesidir (bkz. özellikle Zosimus I.xxxii-xxxv). Zosimus 256 civarında Doğu Trakya’daki balıkçılar tarafından Gotlara verilen ve Boğaz’ı geçmelerini sağlayan yardımdan da söz eder (I.xxxiv.2; esirlerin ve tüccarların işbirliği için cf.1).

Kökeni belli olmayan ve 456 civarına kadar aralıklarla süren Galya ve İspanya’daki bir dizi köylü isyanına katılanlara verilen *Bacaudae*[1105] ismini, ilk olarak Carinus’un hükümdarlığı sırasında, 284 yılı civarında duyarız (bkz. yine Thompson, *SAS* 311-20 içinde). İlk isyanları 285 yılında Maximilian tarafından kolayca ezilmiştir. Dördüncü yüzyıl için *Bacaudae* ile ilgili neredeyse hiç doğrudan kanıt bulunmamaktadır; fakat edebî kaynaklarımız her zaman alt sınıf asilere karşı yapılan askerî operasyonları tartışmaya gönülsüzdür. I. Valentinian’ın hükümdarlığının (364-75) ilk yıllarını kaleme alan Ammianus, esrarengiz bir biçimde Germen barbarlarına karşı yapılanlara kıyasla “anlatmaya daha az değer” olduğunu düşündüğü “Galya’nın çeşitli bölgelerinde vuku bulan savaşlardan” bahsedip, “onları ayrıntılarıyla anlatmak hem zahmete değer hiçbir sonuçları olmadığı hem de bir tarihi değersiz ayrıntılarla uzatmak yakışıksız kaçacağı için fuzulidir,” diye devam ettiğinde (Thompson’un zekice gözlemlediği gibi) Valentinian’ın *Bacaudae*’ın yeni hareketlerini –kalıcı ve tam bir başarı elde edemeden– bastırmakta olduğundan kuşkulanabiliriz.[1106] *Bacaudae*’ın en önemli kalkışmaları beşinci yüzyılın başlarında,

Galya'da 407-17, 435-7, 442 ve muhtemelen 448, İspanya'daysa 441, 443, 449, 454 ve 456 yıllarında gerçekleşmiştir. Bu kalkışmaların pek çoğunda üzerlerine, aralarında *magistri militum* Flavius Asturius ve Merobaudes'in de bulunduğu komutanların önderliğinde imparatorluk orduları gönderilmiştir.[1107] Roma dünyasının batı sınırlarında benzeri görülmemiş bir baskıyla karşılaştığı dönemde gerçekleşen bu ayaklanmalar, Batı İmparatorluğu'nun kayda değer bir bölümünün parçalanmasında önemli bir rol oynamış olabilirler. Bu isyanlarla ilgili günümüze ulaşmış pek çok küçük kanıt kırıntısından yalnızca ikisi için yerim bulunuyor. İlki, seçkin senatör Rutilius Namatianus'un, *De reditu suo* isimli şiirinde, 417 yılının sonunda Roma'dan memleketi olan Galya'ya yaptığı bir seyahati tasvir ederken (bkz. VI.vi ve n.104), akrabası Exuperantius'un, Loire Nehri'nin ağzının etrafındaki büyük bir bölge ve *Bacaudae* etkinliğinin ana merkezi olan Armorica'da "kanun ve nizamı" tesis etmeye yönelik faaliyetlerini övmesidir. Exuperantius, der, şimdi bölgeye "barışın sürgünden geri dönüşünü sevmeyi" öğretmektedir (çok teknik bir terim olan *postliminium*'u kullanır); "yasaları yeniden yürürlüğe koymuş ve özgürlüğü geri getirmiştir ve Amoricalıların kendi yurtlarında köle olmalarına izin vermeyecektir" (*et servos famulis non sinit esse suis*, I.213-16). Bu Kuzeybatı Galya'da cereyan eden sınıf savaşına ilişkin açık bir göstergedir. İkinci olarak, öyle görünüyor ki beşinci yüzyılın ilk yıllarında yazan ismi belirsiz bir yazara ait *Querolus* isimli bir komedyada,[1108] "orman kanunu" (*iura silvestria*) için kullanılan bir başka isim olan *ius gentium*'un hüküm sürdüğü, *rustici*'nin kafa şişirdiği, ölüm cezalarının meşe ağaçlarının altında okunup kemiklere kaydedildiği ve gerçekten de *ibi totum licet*, yani "orada her şeyin mümkün olduğu", "Loire yakınlarındaki" (kuşkusuz *Bacaudae* rejimi altındaki) yaşama ilişkin küçümseyici bir referans

bulunmaktadır (*Querolus*, s.16-17, der. R. Peiper: bkz. Thompson, *SAS* 316-17 içinde).

Dördüncü yüzyılda Britanya'da köylü isyanları çıktığına dair hiçbir açık kanıt yoktur ve Colingwood, "Britanya'da dördüncü yüzyılın sonlarına doğru" Galya'yla "aynı hukuki ve idari sistem, büyük villalarda yaşayan zenginlerle köylerdeki barakalarda yaşayan yoksullar arasında aynı ayrım ve aynı barbar istilaları mevcut olduğu" için, "sonuçların da aynı olmasından kuşku duyulamayacağını ve Theodosius'un Britanya'da gördüğü [Amm. Marc. XXVII.viii.7, MS 368'e referans verilmektedir] seyyar çetelerin arasında çok sayıda *Bacaudae* da bulunduğu"nu öne sürerken, çok güçlü bir varsayımda bulunmaktadır.[1109] Bununla birlikte, 409 yılında Britanya'da, "Armorica'nın tümünde ve Galya'nın diğer eyaletlerinde" gerçekleşen ve Zosimus tarafından VI.v.2-3'te tasvir edilen isyanı, Galya'daki *Bacaudae*'a benzer bir hareket türü olarak görerek, yakın dönemde ortaya hayli güçlü bir hipotez atmıştır.[1110] Beşinci yüzyılın başlarında Britanya'daki toplumsal koşullar ya da isyanın ayrıntıları hakkında bu hipotezi doğrulayacak kadar bilgi sahibi olmasak da, Thompson'un yorumu herhangi bir antik kaynakla çelişmemektedir ve büyük olasılıkla başlı başına yeterlidir.

Tartışmakta olduğum materyal dışında Constantine ile başlayan dönem için pek çok küçük kırıntı parçası ve bilhassa çarpıcı bir ya da iki pasaj bulunmaktadır. Kölelerin barbarlara kaçışına atıfta bulunulması son derecede doğaldır ve ben de yalnızca iki örnekten söz edeceğim. Constantine tarafından 317 ile 323 yılları arasında çıkarılan bir nizamname (*CJ* VI.i.3), bu tür kaçakların bir ayağının kesilmesini ya da madenlere gönderilmekle cezalandırılmasını öngörür. (Sakat bırakma, askerî disipline tabi bazı özel vakalar dışında o güne kadar Romalılara nadiren uygulanan bir cezadır; fakat Hristiyan İmparatorlukta giderek daha sık görülmeye

başlanmış ve yedinci ve sekizinci yüzyıllarda bir hayli yaygınlaşmıştır.)[1111] İkincisi, Roma'nın Vizigot Alaric tarafından ilk kez kuşatıldığı 408-9 kışında, Roma'daki sayıları 40.000'e varan kölelerin neredeyse tümünün Got kampına kaçtıkları söylenebilir (Zos. V.xlii.3). Kilise tarihçisi Eusebius'un (303 yılı ve sonrasındaki) "Büyük" takibat sırasında Hristiyanların barbarlara kaçtıklarından ve iyi karşılanıp dinlerini yaşamalarına izin verildiğinden söz etmesi de pek önemli değildir (*Vita Const.* II.53). Constantine'in 323 tarihli, barbarlara Romalıları yağmalamaları için fırsat veren ya da ganimeti paylaşan herkesin diri diri yakılmasını talep eden bir buyruğunu (*CTh* VII.i.1) ya da barbarlar tarafından esir alındığını iddia eden herkesin, zor yoluyla mı götürüldüğünü yoksa "kendi özgür iradesiyle mi" gittiğini ortaya çıkarmak üzere soruşturulmasını emreden 366 tarihli bir başkasını (*CTh* V.vii.1 = yukarıda alıntılanan *CJ* VIII.I.19) görmekse daha da ilginçtir. Ammianus, Roma Mezopotamya'sının 359 yılında Persler tarafından işgal edilmesinin hikâyesini anlatırken, bizzat kendisinin karşılaştığı, işlediği bir suç yüzünden cezalandırılmamak için uzun bir süre önce kaçmış ve hâlâ Persler tarafından iyi karşılanıp güvenilen ve sık sık casus olarak Roma topraklarına geri gönderilen eski bir Galyalı süvari erinden söz eder; adam tabii ki Romalılar tarafından idam edilmiştir (XVIII.vi.16). 369 yılında Kont Theodosius, "barbarlara" gizli bilgileri sızdıran *arcani*'yi (muhtemelen imparatorluk bürokrasisinin bir kolu) dağıtmıştır (Amm. XXVIII.iii.8).

Ammianus'ta 376-8 yıllarına ait, Balkan bölgesindeki pek çok alt sınıf mensubunun davranışlarına ilişkin, yukarıda bahsi geçen Aziz Gregory Thaumaturgus'un 250'lerdeki veryansınıyla kıyaslayabileceğimiz, son derece ilginç birtakım kanıtlara rastlarız. İmparator Valens'in 376 yılında Fritigern ve diğer şeflerin yönetiminde Trakya'ya doğru Tuna Nehri'ni geçmelerine izin

verdiği (bkz. aşağıda Ek III § 19*b*), fakat Romalı komutanlar tarafından çok kötü muamele edilen Vizigotlar, Trakya'yı yakıp yıkmaya başlarlar. Fritigern adamlarını şehirlere dokunmamalarını ("surlarla barışı koruduğunu" söyler onlara!) ve kırsal bölgeleri yağmalamalarını salık verir. "Barbarlara" teslim olan ya da onlar tarafından esir olanlar, der Ammianus, "zengin köylerin, özellikle de bol miktarda yiyecek stoku bulunabileceklerin yerlerini gösterirler." Bilhassa, "ağır vergi yükünü kaldıramayan" bazı altın madencileri, saklanmış yiyecek rezervlerinin, gizli sığınakların ve yerel sakinlerin ambarlarının yerlerini söyleyerek "barbarlara" büyük bir hizmette bulunurlar (Amm. XXXI.vi.4-7). Gotlara sığınan Roma askerleri de onlara çok değerli bilgiler verir (id. Vii.7; cf. xv.2). 378 yılındaki korkunç Edirne Savaşı'ndan sonra bile, 300 Roma piyadesinin, katledileceklerini bile bile Gotların safına geçtiğini (XXXI.xv.4); Edirne şehrini ele geçirmeleri için Gotlara yardım eden bazı muhafızların (*candidati*) kısa bir süre sonra tespit edilip boyunlarının vurulduğunu okuruz (id. 8-9). Fakat yine de kaçaklar Gotlara bilgi vermeye devam etmektedir: Ammianus'a göre bu bilgiler o kadar ayrıntılıdır ki, Perinthus (günümüz Marmara Ereğlisi) ve komşu şehirleriyle ilgili olarak Gotlar, "bırakın şehirleri, evlerin içleri hakkında bile bilgi sahibidirler" (id. xvi.1).

380 yılını ele alırken Zosimus, Makedonya ve Teselya'daki "her şehir ve her tarlanın" "barbarlar"ın yardımını isteyenlerin yakarış ve yalvarmalarıyla dolduğundan söz eder: Bu satırlar, kısa süre önce Got yağmalarının ardından ciddi zarar görmelerine rağmen, bu bölgelerden vergilerin titizlikle toplanması için emirler gönderildiğinden bahsetmesinin hemen ardından gelir (IV.xxxii.2-3). Trakya'daki Nicopolis bu sıralarda Gotların tarafına geçmiş gibi gözükür (Eunapius fr. 50).[1112] 397 tarihli bir nizamname, ekâbirden birini ya da imparatorluk bürokrasisinin bir mensubunu öldürmek için askerlerle, yurttaşlarla ya da "barbarlarla" birlikte suç teşkil

eden bir komploya karışan (*CTh* IX.xiv.3.pr.) herkesi ölümle tehdit eder. Zosimus tarafından "köle" (*oiketai*) ve "serseri" olarak tasvir edilen çok sayıda insan, 399 yılında Ostrogot Tribigild'in ordusuna katılmış ve Frigya ile Lidya'nın yağmalanmasına iştirak etmiştir (Zos. V.xiii.3-4). Bir ya da iki yıl sonraysa, daha önce "Kilikya'dan Finike ve Filistin'e kadar tüm Doğu'yu haydut (ya da korsan, *lēistai*) belasından kurtarmasıyla" da bilinen (xx.1), Got *magister militum* (ve 401 yılında konsül) Flavius Fravitta tarafından ezilene kadar Trakya kırsalını yağmalayan "kaçak kölelerden [*oiketai*] ve asker kaçaklarından" söz edildiğini duyarız (Zos. V.xxii.3). Beşinci yüzyılın ilk on yılında Aziz Jerome, Panonyalıların Galya'yı işgal eden "barbarlara" katılmış olduklarından yakınır: "O lugenda res publica," diye feryat eder (*Ep* 123.15.2). Pellalı Paulinus'un (459'da yazdığı) *Eucharisticos* eserinde, Athaulf komutasındaki Gotlar tarafından 415-6 yılında gerçekleştirilen başarısız kuşatma sırasında Vasates (Bordeaux'nun güneydoğusunda bugünkü Bazas) şehrinde bulunduğundan söz ettiği etkileyici bir pasaj vardır. Paulinus, aslında özgür olarak doğmuş "az sayıda genç adamın anlamsız öfkesiyle birleşmiş bir grup kölenin [*factio servilis*]" etkisiz bir silahlı isyana kalkıştıklarından söz eder ve tasarlanan hedefin, arkadaşlarınınkiyle birlikte "masum canı" ancak ilahi müdahaleyle kurtarılabilen Paulinus'un kendisi de dahil olmak üzere, önde gelen yurttaşların (*nobilitas*) kılıçtan geçirilmesi olduğunu söyler.[1113] İki ya da üç yıl sonra, 418'de, Filistin'de II. Theodosius'un *comes* ve *magister militum*'u olan Got Plinta tarafından bastırılan bir "*rebello*" vuku bulduğunu ve 431 yılında da, Batı'da Nori'nin başlattığı bir isyanın, Aëtius tarafından silahlı kuvvetler marifetiyle sona erdirildiğini görürüz; fakat her iki olay hakkında da ayrıntılı bilgiye sahip değiliz.[1114] 540'larda İtalya'nın fethedilmesi için Justinian tarafından gönderilen ordudaki askerlerin hepsi kaçmış gibi gözükmektedir: Procopius, Belisarius'u imparatora "çoğunluğun"

kaçtığından bile yakındırabilmiştir (*Bell*. VII = *Goth*. III.xii.8; cf. VIII = *Goth*. IV.xxxii.20 ve bkz. aşağıda bir sonraki paragraf).

Hem Yunanca hem de Latince diğer kaynaklar da, Roma İmparatorluğu'nun sakinlerinin "barbarların" gelişini gerçekten arzu ettiklerinden söz eder. Cluadius Mamertinus'un 1 Ocak 362 yılında İmparator Julian'a sunduğu methiyenin bu anlama gelebilecek bir ifade içeriyor olması herhangi bir önem taşımayabilir (*Paneg. Lat.* XI.iv.2, der. E. Galletier: *ut iam barbari desiderarentur*). Libanius, (391 civarına ait) *Orat* XLVII.20'deki, bir başka şehir karşısında şu ya da bu şekilde dezavantajlı konumda olan bir şehrin, komşusu olan *barbaroi*'yi "müttefikleri" olarak görebileceğini tasavvur eden fikri de göz ardı edebilirim. Fakat Themistius'un 368 yılında İmparator Valens'e yaptığı "üç kuşaktır makam sahibi olan pek çok soylunun tebaalarını barbarları bekler hale getirdikleri" (*Orat*. VIII.115c) şeklindeki beyanını çok daha ciddiye alma eğilimindeyim: Hatip, Valens'in 364 yılındaki tahta çıkışından önceki kırk yıl içinde iki katına çıktığını söylediği, fakat şimdi Valens tarafından yarıya indirilmiş muazzam vergi yükünden henüz söz etmiştir (113abc). Benzer şekilde beşinci yüzyılın başlarında Germenlerin Galya ve İspanya'ya yaptıkları akını kaleme alan Orosius, bazı Romalıların, Roma İmparatorluğu'na vergi ödeme endişesine katlanmaktansa "barbarlar" arasında, yoksulluk içinde ama özgürce yaşamayı tercih ettiklerini söylemiştir (VII.41.7: *inter barbaros pauperem libertatem quam inter Romanos tributariam sollicitudinem sustinere*). Burada da, çok sık olduğu gibi, vergi yükü diğer tüm kaygılara baskın çıkmaktadır. Procopius da, Justinian'ın ordusunun 540'larda İtalya'da sergilediği ahlaksızca davranışı tasvir ettikten sonra, İtalyanların Ostrogotları tercih etmesine neden olan şeyin askerler olduğunu kabul eder (*Bell.* VII = *Goth*. III.ix. 1-4; cf. iv. 15-16) ve bu örnekte Justinian'ın 540 yılında Ravenna'ya

gönderdiği tahsildar Alexander'ın ve kısa bir süre sonra 545-6'da Roma'da Bessas'ın yaptığı haksız zorbalıkları duyarız.[1115]

Güney Galya'da yaşayan Hristiyan bir papaz olan ve muhtemelen 440'ların başlarında yazan Salvian'ın şikâyeti özellikle dokunaklıdır. Bir haydut sürüsüyle kıyasladığı dönemin Galya'sında yaşayan servet sahibi sınıfa hayli ağır eleştiriler yönelttikten sonra, mazlum yoksulların (ve sadece onların da değil), "barbarlara" (*De gub. Dei* V.21-3, 27-8, 36-8) ya da *Bacaudae*'a (V.22, 14-6; cf. bu bölümün iv. alt bölümü) mülteci olarak kaçmaya alıştıklarını söyler. Salvian her şeyden önce, zenginlerin kolayca atlattıkları fakat yoksulları tahammül edilemez bir yükün altında bırakan Roma vergilerinin zalimliğini vurgular (IV.20-1, 30-1; V.17-18, 25-6, 28-32, 34-44). Orosius'un kanıtlarını "şüpheli" (VII.41.7: Bkz. bir önceki paragraf), Salvian'ınkileriyse "taraflı ve güvenilmez" diye önemsemeyen Jones'u izlemeyi doğru bulmuyorum.[1116]

Kuşkusuz, geç dönem Latin ve Yunan yazarlarının büyük bir çoğunluğu gibi, Salvian'ın da retorik abartılara meyyal olduğunu kabul etsem de, *De gubernatione Dei* eserinin "la source la plus révélatrice sur la situation intérieure de l'Empire d'Occident, la seule qui nous laisse voir directement toute la misère du temps dans sa réalité atroce" {Batı İmparatorluğu'nun içerideki durumuyla ilgili en açıklayıcı ve dönemin tüm sefaletini acımasız gerçekliği içinde doğrudan görmemizi sağlayan tek kaynak} olduğunu söyleyen Erns Stein ile aynı fikirdeyim (*HBE* I^2.i.344). Stein, Salvian'ın o dönemde Batı'daki Roma yönetiminin zalimliğine ilişkin bazı eleştirilerini ayrıntılı bir biçimde ele almaya üç sayfadan daha fazla yer ayırır ve bunlardan bazılarının II. Valentian'a ait, tam da aynı dönemde çıkarılmış bir buyruğa da yansıdığını belirtir (*Nov. Val.* X.*pr.* ve 3, MS 441: bkz. Stein, ibid. 347). Ben de buna, on yedi yıl sonra, İmparator Majorian tarafından çıkarılan ve bu bölümün iv. alt

bölümünde özetleyeceğim bir başka buyruğu ekleyebilirim (*Nov. Maj*. II, MS 458).

Her ne kadar, Donatizmi toplumsal itirazın bir ifadesi olarak değil de, esasen bir dinî hareket olarak gördüğümü daha önce (yukarıda VII.v'te) açıkça belirtmiş olsam da, (Donatistlerin en yoğun olarak bulundukları Numidya da dahil olmak üzere) Kuzey Afrika'daki büyük toprak sahipleri sınıfının ağırlıklı olarak Katolik olmaları gibi basit bir nedenle, bu tür bir itiraza ilişkin güçlü bir unsur barındırdığına da şüphe yoktur. Geç Roma İmparatorluğu'nda Katolik Kilisesi'nin Kuzey Afrika'daki rolü, Christian Courtois tarafından Vandal Afrika'sıyla ilgili büyük eserinde takdire şayan bir şekilde tasvir edilmiştir (*VA* I. Kısım, ii. Bölüm, § 4, özellikle. 132, 135-44). Onun da söylediği gibi, "L'Afrique du Ve siècle ne demeure romaine que par le double appui de l'aristocratie foncière et de l'Eglise catholique qui s'accordent pour assurer à l'État le minimum de puissance indispensable à la leur" {Beşinci yüzyılda Afrika, devlet için vazgeçilmez olan asgari iktidarı sağlayan toprak sahibi aristokrasi ve Katolik Kilisesi'nin çifte desteğiyle Romalı olmaya devam etmişti} (132, cf. 144). Donatistlerin militan kanadı olan (eğer ciddi bir şekilde yanlış bilgilendirilmiyorsak, zaman zaman dinî intihara meyilli bir tür radikal grup olarak karşımıza çıkan) Circumcellionlar,[1117] sadece Afrika'daki Katolik Kilisesi'ne karşı değil, bu Kilise'nin ana desteğini sapladığı büyük toprak sahipleri sınıfına da arada sıra açık bir savaş ilan ederlerdi. Bu adamların savaş çığlıkları, *Deo laudes* (sık sık Donatistlerin mezar taşlarında gördüğümüz "Tanrı'ya Şükür"), Aziz Augustine'e göre bir aslanın kükremesinden daha fazla korku salıyordu (*Enarr. in Ps.* 132.6, *CCL*, Ser. Lat. XL [1956] 1930 içinde). Fakat bu fanatikler, toprak sahipleri sınıfına ne kadar barbar görünürlerse görünsünler, her şey olabilirlerdi ama yoksullara yönelik bir terör unsuru asla; zira köylülerden para koparmaya çalışan tefecileri cezalandırmakla

tehdit ettiklerini ve toprak sahiplerini arabalarından inip köleleri sürerken önlerinde koşmaya ya da değirmende kölelerin işlerini yapmaya zorladıklarını görürüz (Optat. III.4; Aug. *Ep*. 108 [vi] 18; 185 [iv] 15; cf. 88.8 vs.).

Vandalların 429 yılında Roma Kuzey Afrika'sını fethetmelerinin ardından ileriki yıllarda kurdukları rejimin, *coloni*'nin bakış açısından burada mevcut olan Roma sisteminden daha az insafsız olduğuna dair açık göstergeler vardır.[1118] Justinian tarafından, Kuzey Afrika'yı 533-4 yılında yeniden fethetmesinden yıllar sonra 552 ve 558'de çıkarılan nizamnameler, Vandal döneminde pek çok *coloni*'nin serf konumunda bulundukları arazilerden kaçarak bir tür özgürlük elde etmiş olmaları gerektiğini göstermektedir: bkz. *Corp. Iur. Civil.* III. [*Nov. Just.*] 799-803, Ek 6 ve 9.[1119] (Sıradan Yunanlı ve Romalıların, diğer Germen krallıklarında da kendilerini daha iyi bir durumda bulduklarını düşünmek için nedenlere sahibiz.)[1120] Her ne kadar, örneğin Ostrogotlar, zaman zaman –diğer "barbarlar" gibi– ele geçirdikleri şehirlerin sakinlerine, kitlesel bir katliama ve köleleştirmeye dönüşen büyük bir acımasızlıkla davransalar da,[1121] yönetimleri bazen, en azından Roma toprak sahiplerininkinden daha kötü değilmiş gibi gözüküyordu. Örneğin, 540'larda, denetimi altındaki bölgelerde yaşayan köylülere, (muhtemelen Belisarius dışında) Justinian'ın gönderdiği Roma ordusuna komuta edenlerinkiyle büyük bir tezat teşkil edecek şekilde özellikle iyi davranan (Procop., *Bell*. VII = *Goth.* III.xiii.1; cf. vi.5) Ostrogot Totila'nın (541-52) hükümdarlığı sırasında, İtalya'da durum böyleydi.[1122] Totila köylülerin, vergilerinin yanı sıra rantlarını da kendisine vermelerini sağlamıştı.[1123] Romalı efendilere ait olan hatırı sayılır miktarda köleyi de ordusuna kabul etmiş ve onları geri vermeyi kesin bir şekilde reddetmişti.[1124] Büyük toprak sahibi Tullianus tarafından kendisine karşı bir askerî güç olarak örgütlenen (bkz. IV.iv 7. dipnotu) Lucanialı köylüleri de eğer tarlalarını ekip

biçmeye geri dönerlerse, toprak sahiplerinin mülklerinin artık kendilerine ait olacağı konusunda ikna etmekte son derece başarılı olduğu da söylenir (*Bell*. VII = *Goth*. III.xxii.20-1). Tüm bu bilgilerin kaynağı Belisarius'un maiyetinin bir parçası olarak bizzat orada bulunan Procopius'tur. Bu bilgilerin ışığında, Justinian'ın, 554 tarihli "Pragmatik Müeyyide"[1125] adı verilen (başka şeylerin yanı sıra) bağışları da dahil olmak üzere Totila tarafından yapılması emredilen her şeyi yürürlükten kaldıran (§ 2), müsadere edilmiş mülkleri sahiplerine geri veren (13-14), özgür insanlarla köleler arasındaki evliliklerin özgür tarafın isteği üzerine sona erdiren (15) ve başkalarının mülkiyetine geçmiş kölelerle *coloni*'yi asıl sahiplerine iade eden kararlarında, Totila'dan neden özellikle kin dolu bir dil kullanarak söz ettiğini anlamak çok kolaylaşır. Jones'un, "Afrikalı ve İtalyalıların büyük bir kısmı Justinian'ın ordularını iyi karşıladılar" tespiti, kendisinin de bir mensubu olduğu ordulara karşı dostluk gösterildiğine ilişkin kanıt bulması halinde doğal olarak memnuniyet duyacak bir tanık olan Procopius'tan alıntılayabildiği birkaç pasajda bile doğrulanmamaktadır.[1126]

Altıncı yüzyılın son yıllarında Papa Büyük Gregory'nin Korsika ve Campanialıların Lombardlara sığındıklarını yazdığını görürüz (*Ep*. V.38 ve X.5, der. L. M. Hartmann, I.ii.324-6 ve II.ii.240-1).

Nikiu Piskoposu John'un *Chronicle* eserinde, yedinci yüzyılda Mısırlıların Araplara sığındıklarını okuruz.[1127] İlk önce Filistin, Suriye, Mezopotamya ve Ermenistan'ın bir bölümünün (İran'dan söz etmeye bile gerek yok), daha sonra da Mısır'ın Araplar tarafından fethi, on yıl içinde dudak uçuklatan bir hızla tamamlanmıştı: Suriye ve diğerleri 634-640 yılları arasında, Mısır'sa 642 itibariyle. Bu şaşırtıcı süreç, hiç kuşkusuz, Roma İmparatorluğu'nun Doğu eyaletlerine yönelik 606 yılıyla başlayan ve çeyrek asır içinde gerçekleşen, daha önceki (Kralları I. Chosroes'in komutasındaki) büyük ölçekli Pers saldırıları sayesinde

kolaylaşmıştı:[1128] Mezopotamya, Suriye ve Filistin'i istila etmiş; 611-626 yılları arasında Küçük Asya'nın pek çok bölgesini harap etmiş ve 617-18'de Mısır'ı fethedip yaklaşık on yıl boyunca ellerinde tutmuşlardı. Bu topraklar, Chosroes'in bir darbe sırasında öldürülmesinden bir yıl sonraya, 629 yılına kadar Pers tehdidinden tamamen kurtulamadılar. Tüm bu olaylara ilişkin günümüze ulaşan kaynaklar çok yetersiz ve bazı tarihler sadece yaklaşık olsa da genel çerçeve epey sağlamdır; fakat sonraki birkaç yılda gerçekleşen Arap zaferlerinin ne kadar Pers istilasının sebep olduğu moral bozukluğu, tükenme, hasar ve can kayıplarından kaynaklandığını söylemek imkânsızdır. Arap fetihleri kuşkusuz, benim burada ayırabildiğimden daha fazla yer verilmeyi hak etmektedir; çünkü belli ki Geç Roma İmparatorluğu'nun eski iç zayıflıklarına ve tabii ki artık dinî kavgaları ve takibatları da içeren sınıf baskısına çok şey borçluydular. Çoğunluğun azınlığın çıkarına sömürüsü (Batı'da olduğu gibi hemen hemen aynı düzeyde değilse bile) eskiden olduğu gibi devam etmekle kalmıyor; bunun yanı sıra farklı Hristiyan mezhepleri, özellikle de artık Suriye ve Mısır Monofizitleriyle (Yakubi ve Kıptiler) Kadıköycü "Ortodokslar" arasındaki düşmanlık, ağırlıklı olarak Monofizit olan ve bu nedenle çok zulüm gören Suriye ve Mısır nüfuslarının Araplara direnme azmini ciddi biçimde düşürüyordu. On ikinci yüzyılın sonlarında Antakya piskoposu olan Suriyeli Michael, Arap fetihleriyle ilgili Yakubi kardeşleri adına konuşurken, "Romalıların [Bizanslıların] zulmünden, kötülüklerinden, öfkesinden, bize karşı gösterdikleri amansız gayretkeşlikten kurtulmak ve barışa kavuşmak hiç de önemsiz değildi," der (*Chron*. XI.3 *fin*.).[1129] Aynı tespit, on üçüncü yüzyılda Michael'i temel kaynaklarından biri olarak kullanan bir başka Suriyeli Yakubi tarihçi olan Bar Hebraeus (Gregory Abû' Faraj, ya da Abulpharagius) tarafından da yapılmıştır (*Chron. Eccles.*, Sectio I.50).[1130] Burada bilhassa yedinci yüzyıl için

Süryanice kaynakların Roma tarihçisi için genellikle vazgeçilmez olduğunun altını çizmem gerektiğini düşünüyorum: Benim gibi Süryanice okuyamayanlar içinse Latince ya da modern bir dile yapılmış tercümeler ekseriyetle mevcuttur. Neyse ki, S. P. Brock "Syriac sources of seventh-century history" başlığıyla, *Byzantine and Modern Greek Studies* 2 (1976) 17-36'da bütün temel edisyon ve tercümelerin mükemmel bir değerlendirmesini yayımlamıştır.

Suriyeli Hristiyanların, Müslümanların bu imtiyaz karşılığında cizye ödedikleri takdirde kendi özgün Hristiyanlıklarını yaşamalarına izin vermeye hazır olduklarını keşfedene kadar doğal olarak korktukları ve kâfir oldukları için nefret ettikleri Arap işgalcilere gerçekten de yardım ettiklerini gösteren sağlam bir kanıtın varlığından haberdar değilim. Mısırlı Kıptiler için olduğu gibi, onların da pek çoğu fatihlerine ilk başta hoşnutsuzluk ve dehşetle bakmış gibi görünüyorlar. Duchesne, onların kâfir işgalciye olumlu duygular beslemekten çok "*empire persécuteur*"e karşı düşmanlık beslediklerini söylerken şüphesiz haklıydı.[1131] Fakat kısa bir süre içinde bazıları, bir kural olarak dinî meselelerde tebaalarına karşı çok daha hoşgörülü olan Müslümanların yönetimini, kendilerine zulmeden Ortodokslarınkine –"Melkitler" ya da onlara taktıkları isimle "İmparatorun adamları"– kıyasla ehven-i şer olarak görmeye başladılar. Mısır'ın Araplar tarafından fethedilmesiyle ilgili kitabında (hâlâ "standart" bir eserdir) Kıptileri haksız bir ihanet ya da Arapların tarafına geçme suçlaması karşısında savunmaya hazır olan A. J. Butler bile, onların 641 yılından başlayarak arada sırada, özellikle de İskenderiye'de 645-6 yılları arasında yaşanan kısa Bizans işgali zor kullanılarak sona erdirilir ve tüm Mısır ebedî olarak Yunan dünyası tarafından kaybedilirken Araplara yardım ettiklerini kabul etmek zorunda kalmıştır.[1132] Butler aynı zamanda, Bar Hebraeus'un takibattan sorumlu Kadıköycü Melitene Piskoposu Dometianus (bu kişi için bkz. yine

34. dipnot: Bar Hebraeus burada Suriyeli Michael'i tekrar etmektedir, *Chron*. X.25) tarafından ellerinden alınıp Ortodokslara devredilen kiliselerini yedinci yüzyılın başlarında Suriyeli Monofizitlere geçici olarak geri veren Pers Kralı II. Chosroes'le ilgili yorumlarını (*Chron. Eccles.*, Sectio I.50)[1133] da aktarmaktadır. Michael ve Bar Hebraeus, Mezopotamya'nın Persler tarafından fethini –onların gözünde tabii ki gerçek Ortodoks olan– Yakubilere eziyet çektirdikleri için Kadıköycülere gönderilen ilahi bir ceza olarak görmüşlerdi. Daha sonra Butler, "Hristiyanların rakip bir Hristiyan mezhebine galebe çalmak için ülkelerini, ırklarını ve dinlerini feda etmeleri eski bir hikâyedir," der (bkz. yine 37. dipnot).

Hristiyanlar, dinî düşmanlıklarını sadece Hristiyanlık içindeki rakip mezheplere karşı açığa vurmuyorlardı. "Gerçek Çarmıh" olduğuna inanılan ve galip Persler tarafından 614'te götürülüp, İmparator Heraclius tarafından geri alınmış olan haçın 630 yılında Kudüs'e iade edilmesini, 614 yılında Persler tarafından ele geçirilmesinden sonra yapılan Hristiyan katliamlarına iştirak etmekle suçlanan Yahudilere yönelik sert bir takibat izlemişti. Kısa bir süre içinde bunun sonuçlarının Roma İmparatorluğu açısından talihsiz olduğu ortaya çıktı, zira Araplar, 630'larda Suriye ve Filistin'e saldırdıklarında Yahudiler onları belli ki memnuniyetle karşıladılar ve bazı yerlerde onlara önemli bir destek sundular.[1134]

⁂

Başta Germenler olmak üzere çok sayıda "barbar" dördüncü yüzyıl ve sonrasında orduda hizmet vererek Roma dünyasında yüksek makamlara geldi. Dördüncü yüzyılın ortaları gibi erken bir tarihte, sıradan bir asker (*gregarius miles*) olarak orduya katılmış olan Arbitio, tüm askerî rütbeler arasındaki en yükse rütbeye, *magister equitum*'a ulaşmış ve 355 yılında sonradan gelenlere nadiren tevcih edilen bir şeref olan konsüllüğe bile getirilmişti (bkz. *PLRE* I.94-5). Bu "barbarların" ezici bir çoğunluğu tamamen

Roma’ya sadık, askerî komutanlardı ve I. Valentinian tarafından bir Roma ordusunun komutanlığına atanan, fakat eski yoldaşlarıyla haince yazışmalarda bulunduğu için işkence görüp diri diri yakılan Alaman şefi Hortar gibi[1135] ihanetten suçlu bulunmalarına gerçekten de nadiren rastlanılırdı. Bu adamlar, istisnasız bir şekilde kendilerini Romalı olarak görmeye başlar ve bazıları tarafından “barbar kökenleri” nedeniyle ne kadar horlanırlarsa horlansınlar, mensubu haline geldikleri Roma hâkim sınıfının fikirlerini bütünüyle benimserlerdi. İçinde bulundukları durum, özellikle de Ammianus Marcellinus XV.v.2-33’te anlatıldığı şekliyle Silvanus’un hikâyesinde çok güzel resmedilmiştir.[1136] Ammianus babası Bonitus için “bir Frank olduğu doğrudur”, ama Constantine için sadakatle çarpışan bir Frank, demesine bakılırsa (ibid. 33), “ikinci kuşaktan bir göçmendir.” Silvanus, *magister peditum* olarak (352/3’te) çok yüksek bir askerî makama yükselmesinin ardından, 355 yılında, II. Constantine’in kabul etmeye dünden hazır olduğunu bildiği, tamamen haksız bir ihanet suçlamasına maruz kalır ve durum böyle olunca, Köln’de kendisini imparator olarak ilan etmeye neredeyse zorlanır, bu iddiasını idam edilmeden önce sadece yirmi sekiz gün sürdürebilir. Silvanus ilk başta soydaşı Frankların yanına kaçmayı düşünür, fakat bir başka Frank subay olan Laniogaisus tarafından, kabile üyelerinin onu doğrudan öldüreceklerine ya da Romalılara satacaklarına ikna edilir (ibid. 15-16). Bu pek çok Germen’in kendi saflarından Roma’ya geçmiş olanlardan faydalanmayı düşünmediklerine dair ilginç bir göstergedir. Silvanus meselesiyle ilgili bir tartışma sırasında, II. Constantius’un Milan’daki *Consistorium*’unda (devlet konseyinde), bir başka Frank kökenli subay olan *Gentiles* komutanı Malarich, “*kendilerini imparatora adamış adamların*, hiziplere ve entrikalara kurban edilmemesi gerektiğini” söyleyerek öfkeli bir itirazda bulunur (ibid. 6). Sıradan Yunanlıların ve Romalıların davranışlarına geri dönmeden önce, bu

paragrafta tartıştığım ileri gelen askerlerin, “barbar” kökenden de gelseler, her şeyden önce Roma hâkim sınıfının bir parçası haline geldiklerinin ve artık *Romania* –bu ifadenin günümüze ulaşan en eski kullanımı 358 civarına aittir (Athan., *Hist. Arian. Ad monarch*. 35; cf. Piganiol, EC[2] 458 3. dipnot)– olarak adlandırılmaya başlanan imparatorluğa sadakatsizlik gösterme ihtimallerinin diğer Romalılardan daha fazla olmadığının altını bir kez daha çizmeliyim.

⁂

Sıradan Yunanlı ve Romalıların hoşnutsuzluklarına, isyanlarına ve “barbarlara” sığınmalarına ilişkin yukarıda ortaya konan tüm kanıtlara karşı, köylülerin ya da şehirlilerin “barbar” akınlarına kendiliğinden direniş gösterdiklerine dair çok az işarete rastladım. Yukarıda IV.iv’te (ve 6. dipnotunda) sıraladığım, kırsal kesimde vuku bulan bu tür eylemlere yapılan atıflar, hemen her zaman inisiyatifin, çekirdeğini kendi *coloni* ve kölelerinin oluşturduğu *ad hoc* birlikler organize eden, önde gelen yerel toprak sahiplerinden geldiğini söyler (bkz. IV.iv, nn.6-7). Şehirlerin kendi sakinleri tarafından, özellikle de profesyonel askerlerden oluşan garnizonların yardımı olmadan, gayretle savunulduğuna dairse daha da az örnek biliyorum.[1137] Bu kısmen, barbar tahribatının doğal olarak kırsal kesimde yoğunlaşmış olmasından kaynaklanmış olabilir. Güçlü bir şekilde savunulmadıklarında bile, surlarla çevrili şehirler aşılması güç bir sorun teşkil etmiş olabilir; çünkü çok az “barbar” grup doğru düzgün kuşatma yapabilme yeteneğine sahiptir. Ammianus, Fritigern’in 376 yılında Vizigotlarına en iyi ve en verimli kırsal bölgelere yoğunlaşmalarını salık verirken “surlarla barışı koruduğu”nu söylediğini aktarır (XXXI.6.4). “Barbarların” şehirleri ele geçirme konusundaki yetersizliklerine ve bunun sonucunda kırsal bölgeleri yağmalamalarına tanıklık eden başka pek çok pasaj bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, birçok şehirde garnizonlar bulunmaktadır. Yukarıda kullanmış olduğum (bkz. 10., 12., 15.

dipnotlar) 1977 yılında yayımlanan makalesinde Thompson, her tür "barbar" saldırısına karşı gösterilen sivil direnişe ilişkin kayıtların seyrekliğinin altını çizer. Onun da belirttiği gibi, Hydatius'un değerli *Chronicle*'ında Kuzeybatı İspanya'yı yıkıp geçen Süevlere ve (482 yılında ölen) Eugippius'un *Life of Severinus*'unda[1138] Noricum Ripense'i (modern Avusturya'nın bir parçası) talan eden Rugi'ye dair çok şey okuruz, fakat taşralı nüfusun örgütlü direnişine ilişkin hiçbir şeye rastlamayız. Thompson şöyle devam eder:

> Eugippius, Noricumluların, aralarında mevzilenmiş imparatorluk birlikleri varken bile ve onlar olmadıklarında daha da çok, istilacıların saldırılarının hakkından gelecek kolektif bir girişimde bulunma yeteneğinden yoksun olduklarını açıkça gösterir. Onları pusuya düşürmeye ya da Tuna'yı geçerken sallarını batırmaya veya canlarını yakanların topraklarına doğru, büyük nehrin ötesine cezalandırıcı saldırılar düzenlemeye asla kalkışmamışlardır. [İspanya'nın kuzeybatısındaki] Galiçya'da bulunan bir ya da iki kale Süevlere karşı saldırgan bir savunma yapmaya başlamış ve onlara kayıplar verdirmiştir;[1139] fakat genel olarak ortadaki resim, tıpkı Noricum'da olduğu gibi bir çaresizlik ve umutsuzluk resmidir.[1140]

"Barbarlara" sığınanlar sadece çok fakir olanlar değildi. Toplumun en yüksek tabakasında, söylemeye gerek yok ki, imparatorluğu bir "barbar" hükümdara teslim eden düpedüz haince bir davranış hemen hiç görülmezdi. Jones'un bildiği iki örneğe başka bir ek yapacak durumda değilim: 469 yılında, 464-8 yılları arasında Galya *praefectus praetorio*'luğu yapan Arvandus ve hemen ardından ya Aquatanica Prima valisi ya da Septem Provinciae'ın[1141] Galya piskoposunun vekili olan Seronatus. Şüphesiz, Jones'un da dediği gibi, "İmparatorluktan umudu kesmiş olan" bu adamların her ikisi de Vizigot Kralı Euric'le işbirliği yaptıkları için mahkûm edilirken, Seronatus ayrıca idam da edilmiştir.[1142] Hiçbir şekilde alt tabakadan sayılamayacak az sayıda insanın da "barbarlara" sığındığını görürüz. Bunlardan bir ya da ikisinin kişisel çıkar elde etmek amacıyla hareket ettiği açıktır. Örneğin, Mezopotamya'daki Nisibis'in önde gelenlerinden biri olan ve 359 yılında İran'a kaçan

Craugasius'u harekete geçiren şey, esas olarak Persler tarafından kaçırılan güzel karısına düşkünlüğü ve Pers Kralı II. Shapur tarafından cömertçe muamele görme ihtimaliymiş gibi gözükmektedir.[1143] 441 yılında şehrini (şehri hemen yıkacak olan) Hunlara satan Tuna üzerindeki Margus kentinin piskoposu da, 436 tarihli bir antlaşmayı çiğneyerek Hun mezarlarını soymak gibi bir rezalete imza atmıştır: Şehri teslim etmesinin nedeni muhtemelen, kendisini öfkeden deliye dönmüş Hunların intikamına teslim edilmekten kurtarmaktır (Priscus fr. 2). Fakat Antakya Piskoposu Ephraemius'un, şehrin 540 yılında Pers Kralı I. Chosroes tarafından ele geçirilip yağmalanmasından önce ihanet ettiğini düşünmemizi gerektirecek hiçbir şey yoktur (Procop., *Bell*. II = *Pers*. II.vi.16-25; vii.14-18, özellikle 16-17). Mezopotamya'da bulunan Bezabde'nin piskoposu da 360 yılında şehrini Perslere satma suçlamasıyla karşı karşıya kalmıştır; fakat Ammianus, her ne kadar ilk bakışta adama karşı suçlamaların haklıymış gibi gözüktüğünü kabul etse de, suçlamaya inanmaz ve bunu "kanıtlanmamış" bir iddia olarak görür (Amm. XX.vii.7-9) Fakat fakirler gibi servet sahibi insanlar da adaletsizlik ya da kötü muamele nedeniyle yoldan çıkabilirler. Ammianus'ta, Yunan Doğu'da yaşayan Antoninus adlı çok kabiliyetli bir adamla ilgili öğretici bir hikâye yer alır. Antoninus zengin bir tüccar olduktan sonra, Mezopotamya eyaletinin askerî valisinin (*dux*) maiyetine muhasebeci olarak girmiş ve sonunda onursal *protector* payesini elde etmiştir. Bazı güç sahibi kişiler (*potentes*, *potiores*) himaye ağları sayesinde onu suçlu gösterip dalavereyle, ödemeye zorlama hakkı imparatorluk hazinesine devredilen bir borcu üstlenmeye zorlamışlardır.[1144] Hazine Saymanı (*comes sacrarum largitionum*) onun üzerine fazla gittiğinde, Antoninus 359 yılında Roma ordusu, kaynakları ve tertibiyle ilgili mevcut bütün ayrıntılarla birlikte aniden Pers İmparatorluğu'na kaçmış ve Roma Mezopotamya'sını işgal etmeyi tasarlayan Kral II.

Shapur'un sağ kolu haline gelmiştir (Amm. XVIII.v.1-3,8; vi.3,19; vii.10; viii.5-6; x.i; XIX.i3; ix.7-8; XX.vi.1). Ammianus'un hamisi Roma generali Ursicinus ile daha sonra yapılan bir toplantıda, Antoninus Grekoromen dünyayı isteyerek terk etmediğini, büyük Ursicinus'un bile zapt edemediği insafsız alacaklıların eziyetleri nedeniyle buna mecbur kaldığını hararetle savunmuştur. Konuşmanın sonunda Antoninus son derece saygılı bir şekilde "arkasını dönmeden ve yüzü Ursinicinus'a dönük şekilde görüş alanından çıkana kadar geri geriye yürüyerek" çekilmiştir (XVIII.viii.5-6). Bu yaşadığı toplumu terk etmek konusundaki gönülsüzlüğünü ve o toplumun ileri gelenlerine karşı hürmetini gösteren dokunaklı bir harekettir.

Biri hekim ve diğeri tüccar olan en az iki başka nitelikli adamın da gerçekten –tüm barbar halklar arasında– Hunların yanına sığındığı bilinmektedir. Beşinci yüzyıl ortalarına ait Galyalı bir kronik, kısaca 448 yılı başlığında Eudoxius isimli "zeki fakat sapkın" (*pravi sed exercitati ingenii*) bir hekimin, *Bacaudae* isyanına karıştıktan sonra Hunlara kaçtığından söz eder. Diğer adamsa tarihçi ve diplomat Priscus tarafından anlatılan (fr.8)[1145] etkileyici bir hikâyenin konusunu oluşturur. Priscus 448 ya da 449 yılında Attila'nın kampındaki elçiliği sırasında Yunanistan'dan gelen, Tuna üzerindeki Viminacium (modern Kostelacz) şehrinde tüccarlık yaparak bir zamanlar zengin olmuş ve orada çok zengin bir kadınla evlenmiş, fakat şehir 441 yılında Hunların eline geçtiğinde esir düşerek Romalılara karşı Hunlar için savaşmaya başlayan isimsiz bir adamla tanışır. Kendisini esir alanlar tarafından serbest bırakılmasına rağmen, Hunlar arasında kalmayı tercih etmiştir. Sınıflı Grekoromen toplumuna ilişkin acı tasviri, kurulu düzenin katı bir destekçisi olan Priscus tarafından, tanıklığı çok daha değerli kılan vakur ve kuşkucu bir hoşnutsuzlukla aktarılır. Yunanlı savaş döneminde durumun yeterince kötü olduğunu, fakat barış

döneminde ağır vergiler ve "yasalar herkes için geçerli olmadığından ilkesiz insanların yol açtığı acılar" nedeniyle daha da kötüleştiğini söyler. "Çok zenginlerden arasından yasayı çiğneyen bir kişi cezalandırılmazken, işten anlamayan fakir bir adam, yasal cezayı öder –yani eğer celseden önce ölmezse, dava bir hayli uzar ve harcanan para da bir o kadar artar. Sefaletin zirvesi, belki de, adalet elde etmek için para ödemek zorunda olmaktır. Çünkü hâkime ya da yardımcılarına para vermediği sürece kimse zarar görmüş bir adamı dinlemek istemez."

Bu bütünüyle doğruydu. Yunanlı, esasen medeni hukuk davaları açısından düşünüyormuş gibi gözükmektedir. Uzun süren medeni hukuk davalarına çok sayıda atıfta bulunulmasını beklemeliyiz; fakat bir davanın MS 226'dan 244'e kadar on sekiz yıl sürdüğünü, bir başkasınınsa iddiaya göre otuz yıl sürdükten sonra (493'ten 526'ya kadar İtalya'yı yöneten) Ostrogot Kralı Theodoric'in kişisel müdahalesiyle sona erdiğini biliyoruz.[1146] Ceza davalarında durum daha da kötüydü, zira davalılar eğer bizzat saygın bir statüye ya da yeterince nüfuzlu bir hamiye sahip değillerse, uzun dönemler boyunca, zaman zaman korkunç koşullar altında hapiste kalabilirlerdi. Libanius'un Antakya'daki hapishane yaşamına ilişkin acıklı bir resim çizen bir konuşmasında, yerel bir toprak sahibini öldürdüklerinden (muhtemelen temelsiz bir şekilde) şüphelenilen bir grup köylünün, hapishanede beş ay kaldıklarını ve içlerinden beşinin savunmalarını yapamadan önce öldüklerini okuruz (*Orat*. XLV, özellikle §§ 8-13, 25-6; bkz. Jones, *LRE* I.521-2). Aslında "Roma ceza hukuku genel olarak yalnızca vahşi değil aynı zamanda etkisizdi de" (id. 5202-1).[1147] Yunanlı da memurların rüşvet almalarıyla ilgili söylediklerinde haklı çıkmıştı: Geç Roma İmparatorluğu'ndaki tüm görevlilere, hatta ve belki de özellikle vergi tahsildarlarına cömertçe bahşiş verilmesi beklenirdi. Her zamanki gibi heyecanlı bir buyruğunda Constantine, "Görevliler

açgözlü ellerine hâkim olsunlar; hâkim olsunlar diyorum, çünkü eğer bu uyarıdan sonra da olmazlarsa kılıçla kesilecekler," der (*CTh* I.xvi.7, 331 tarihli) ve *sportulae* adı verilen yasa dışı bahşişleri de yasaklayarak devam eder. Bu terim hamilerin mahmilere ya da hayırseverlerin hemşerilerine ya da başkalarına yaptıkları da dahil olmak üzere, gönüllü ya da zorunlu başka ödemeler için de kullanılır (cf. yukarıda V.iii). Bununla birlikte bu boş bir tehditti, çünkü görevliler işlerini biliyorlardı. Timgad'da Numidya eyaletindeki (kabaca modern Cezayir) resmî görevlerin öncelik sırasını kaydeden, Constantine'in ölümünden sadece yirmi beş yıl kadar sonra, Julian'ın hükümdarlığı döneminde yazılmış bir yazıt bulunmuştur. Bu yazıt, eyaletin görevlileri tarafından yasal olarak talep edilebilecek bahşişler için resmî bir tarife belirler: Buğday *modii*'si şeklinde ifade edilen tarife ikiden yüz *modii*'ye –yani çeyrek kileden yaklaşık on iki kileye– kadar çıkar.[1148] Edebî iddialara sahip bir altıncı yüzyıl devlet görevlisi olan John Lydus (Lidyalı John), bize *praefectus praetorio* departmanında (her ne kadar önemli bir departmanda olsa da) epey önemsiz bir makam olan *exceptor* olarak çalıştığı ilk yıllarda, büyük hamisi *Praefectus Praetorio* Zoticus'un ilgisi sayesinde *sōphronōs* olarak bin *solidi* gibi yüksek bir para kazandığını anlatır (*De magistr*. III.26-7). Sıradan bir *exceptor* olarak başlangıçtaki maaşı muhtemelen yalnızca dokuz *solidi* civarında olmuş olmalıdır,[1149] ve her ne kadar ek ücret ve ikramiyeler mevcut olsa da, *sōphronōs* kelimesinin son derece uygunsuz kaçacağı yolsuzluklara bulaşmadığı müddetçe, güçlü bir destek olmadan neredeyse bin *solidi* kazanması mümkün olmazdı. John aynı pasajda ünlü hamisinin onuruna nazım biçiminde bir methiye yazdığında, bu büyük adamın kendisini şiirin her bir satırı için bir altın *solidus* ile cömertçe ödüllendirdiğini de söyler – fakat muhtemelen "cömertçe" pek de doğru bir ifade değildir, zira para kamu kaynaklarından ödenmişti!

(iv)
Roma İmparatorluğu'nun Büyük Bir Kısmının Beşinci, Altıncı ve Yedinci Yüzyıllarda Çökmesi

Alexander Severus'un 235 yılında öldürülmesinin ardından imparatorluk için elli yıl süren eşi benzeri görülmemiş bir felaket dönemi başladı. Bu felaket dönemine imparatorluk tahtı üzerinde hak iddia eden rakipler arasındaki sonuçsuz iç savaşlar, barbar istilaları ve 251 yılında ortaya çıkan ve on beş ila yirmi yıl boyunca 160'ların vebasından bile daha korkunç sonuçlara yol açan bir salgın eşlik etti.[1150] Yalnızca 284-5 yılında, son derece mahir bir imparator olan Diocletian'ın tahta çıkışıyla birlikte, durum geçici olarak istikrara kavuştu;[1151] fakat imparatorluğun uzun bir iç barış dönemine girmesi için Constantine'in Licinius karşısında zafer kazandığı ve Constantine hanesinin tartışmasız üstünlüğünün kurulduğu 324 yılında kadar beklemek gerekecekti. Bundan sonra bile arada sırada, yine her örnekte taht için verilen mücadelelere bağlı kısa süreli ölümcül iç savaşlar yaşandı. Bu bölümün iii. alt bölümünde üzerinde ısrarla durduğum gibi, üçüncü ve dördüncü yüzyılların iç savaşlarının tümü, tıpkı birinci ve ikinci yüzyıllardakiler gibi, birbirinden ayrı iddia sahipleri ve orduları arasında cereyan etti; ordular arasındaki karşıtlığa denk düşen bir sınıfsal güç ittifakına ilişkin açık bir işarete sahip olduğumuz tek bir örnek bile yoktu. Zaman zaman son derece gaddarlaşan bütün bu mücadeleleri, öncelikle hâkim sınıf içindeki bireylerin ve hiziplerin imparatorluk sathında en yüksek iktidarı ele geçirme ya da elinde tutma çabaları olarak görmeliyiz.

Kuşkusuz, baskı karşısında umutsuzluğa sürüklenmiş insanlar, kimi zaman imparatorun değişmesinin kendi durumlarının düzelmesiyle sonuçlanabileceğini ümit etmişlerdir. Bu nedenle, arada sırada sıradan insanların imparatorluk tahtı üzerinde hak iddia eden bir kişiye destek verdiklerini söyleyen ifadelere

rastladığımızda şaşırmamalıyız. Muhtemelen 360’larda kaleme alınan, günümüzdeyse anonim *De rebus bellicis* adıyla bilinen, tuhaf ve kısa incelemenin ismi bilinmeyen yazarı, tahtta oturan imparatorlara (ki o dönemde bunlar I. Valentinian ve Valens olmalıdır) seslenirken zenginlerin açgözlülüğünden hiddetli bir memnuniyetsizlikle söz ediyor ve şöyle diyordu (II.2-3):

> Güçlülerin [*potentes*] evleri altın stoklarıyla dolup taşıyor ve ihtişamları yoksulların mahvını arttırıyor; yoksul sınıflarsa tabii ki güç kullanılarak baskı altında tutuluyordu [*tenuioribus videlicet violentia oppressis*]. Fakat yoksullar başlarındaki bela yüzünden çeşitli suç örgütlerine sürükleniyor ve hukuka karşı tüm saygılarını, tüm sadakat duygularını yitirerek intikamlarını suça tevdi ediyorlardı. Tarlaları yakarak, haydutluk hareketleriyle huzuru bozarak, düşmanlıkları körükleyerek ve bir suçtan diğerine atlayarak genellikle imparatorluk üzerinde en ciddi tahribatları yaratmak suretiyle gasıpları desteklediler (E. A. Thompson’un İngilizce versiyonunu kullandım, *RRI* 110).

Burada “gasıp” şeklinde tercüme edilen sözcük kendi iktidarını güçlü bir biçimde kurup tanınmayı başaramayan sözde imparatorlar için kullanılan standart sözcük olan *tyrannoi*’dir (cf. yukarıda VI.vi). Tabii ki, bir imparatorun yönetimi altında yoksulların durumu ne kadar kötüyse, taht üzerinde hak iddiasında bulunan başka bir kişiyi desteklemeleri de, *a priori* olarak o kadar ihtimal dahilindeydi. Fakat edebî kaynaklarda arada sırada karşımıza çıkan belirli bir iddia sahibini takip edenlerin ayaktakımından oluştuğuna –ya da en azından aralarında ayaktakımının da yer aldığına– ilişkin iddiaları karşısında çok da etkilenmemeliyiz: Bu tür ifadeler antik siyasi propagandanın olağan cephanesinin bir parçasıydı. Bununla birlikte, bir örnekte bu tür ifadeleri ciddiye almaya hazırım. Ammianus ve Zosimus’tan pek çok sıradan insanın, Procopius’un 365-6 tarihli isyanına katıldığını öğreniriz;[1152] ve tam da bu dönemde hoşnutsuzluğun çok daha büyük olmuş olmasını düşünmemizi sağlayan haklı gerekçelerimiz bulunmaktadır: Bu dönemde vergiler özellikle çok ağırdı. Vergilendirme her zaman Roma yönetimi tarafından, Romalıların bu sözcüğü anladıkları anlamda, barışın

korunmasını açısından temel zorunluluk olarak görülmüştü. Tacitus’un Romalı general Petilius Cerealis’in ağzından 70 yılında dile getirdiği gibi, “Silahlar olmadan halklar arasında [*quies gentium*] barış, para olmadan silah, vergi [*tributa*] olmadan da para olmaz”dı (*Hist*. IV.74). Ve İmparator Probus’un (276-82) ağzından aktarılan, yaklaşan bir Altın Çağ’a ilişkin gülünç derecede iyimser bir resimde, askerlere yönelik herhangi bir ihtiyaç kalmaması, doğrudan vergilendirmenin ortadan kalkacağı bir dünya yaratacaktı (*Hist. Aug.*, *Prob.* 20.3-6 ve 22.4-23.3, özellikle 20.6, 23.2). Diocletian tarafından başlatılan yeni sistem altında vergilendirme, dördüncü yüzyıl boyunca istikrarlı bir şekilde artmış ve Galya’da kelle (*caput*) vergisini 25 *solidi*’den 7 *solidi*’ye düşürdüğü söylenen (Amm. Marc.XVI.v.14-15) Julian bile, görünen o ki 361-2 yıllarında kısa bir süre yönettiği Doğu’da herhangi bir indirime gitmemişti. 368 yılının Mart ayında İmparator Valens’e seslenen Themistius’a göre, imparatorluk vergileri Valens’in 364 yılındaki tahta çıkışından önceki kırk yıl içinde iki katına çıkmış ve her ne kadar Valens bunu yarıya indirmeyi istemişse de bunu ancak tahta çıkışının dördüncü yılında, (Procopius isyanından sonraki yıl olan) 367-8’de gerçekleştirebilmişti ve o günden bu yana bu değişmemişti (*Orat*. VIII.113ab,c). Dahası, Ammianus’a göre yaklaşık yüzyıl önceki İmparator Aurelian (270-5) dönemine kadar giden vergi borçlarını, işkence de kullanarak acımasız bir şekilde toplaması Valens’in kayınpederi Petronius’un[1153] (hangi görevde olduğunu bilmiyoruz) geniş kesimlerde nefret uyandırmasına neden olmuştu (XXVI.vi.7-9). Ammianus, Procopius’un sıradan insanlar (*populus*, *vulgus*: ibid. 17) arasından pek çok kişiyi kendisine çekebilmesini kısmen Petronius’a duyulan nefrete bağlıyordu. Benzer şekilde, Zosimus da Afrika’da (372 ya da 373 yılında isyan eden) Firmus’a verilen geniş desteğin, *comes Africae*[1154] olan Romanus’un Moritanya’da zorla

topladığı vergilerden kaynaklandığını düşünüyordu (IV.xvi.3).[1155] Birazdan vergilendirme meselesine yeniden döneceğim.

Anlamsız pek çok iç savaştan biri olan II. Constantius ve "gasıp" Magnentius arasındaki mücadele 351 yılında (Drava ile Tuna nehirlerinin birleşme noktasına yakın olan) Mursa'da yapılan büyük bir muharebe ile sonuçlanmıştı. Bu muharebenin Stein'ın belirttiği gibi, "yüzyılın en kanlı savaşı" olmuş olması muhtemeldir, zira 54.000 kişinin hayatını kaybettiği –kuşkusuz epey bir abartıyla– rivayet edilmişti.[1156] Sınırlarda ve sınırların ötesinde de sayısız savaş yapılmıştı. Yalnızca kuzeydeki Germen ve Sarmatyalılara, beşinci yüzyılda olduğu gibi Hunlara, ya da Mısır, Sirenayka ve diğer Kuzey Afrika eyaletlerine[1157] sık sık saldırılar gerçekleştiren çöl göçebelerine karşı değil, aynı zamanda bizzat Roma İmparatorluğu ile karşılaştırılabilecek uygar bir devlet olarak görülen ve 224'ten başlayarak Sasani dönemiyle birlikte çok daha tehditkâr bir hal alan (bkz. yukarıda IV.iv) İranlılara karşı da savaşılmıştı. Julian'ın İran'a yönelik 363 tarihli felaketle sonuçlanan seferi muhtemelen bir Roma imparatorunun sınırların ötesine gerçekleştirilecek bir sefer için topladığı en kalabalık orduyla gerçekleştirilmiş[1158] ve insan gücü ve malzeme açısından yaşanan en büyük kayıpla sonuçlanmıştı. Kayıpların boyutu tahmin edilemese de, yıkıcı olmuş olmalıdır. Sınırlardaki olağan seferler, kaynakların barış döneminde olduğundan daha fazla tükenmesine neden olmamış olabilir; zira ele geçirilen tutsak ve ganimetin aşağı yukarı kayıpları telafi ettiğine kuşku yoktur. İran ile yapılan savaşlar bile, örneğin 298 yılında olduğu gibi, zaman zaman iyi bir kazanç getirebiliyordu. Fakat genel olarak Doğu'daki uzun ihtilaf silsileleri imparatorluğun ekonomisini büyük bir darboğaza sokmuş olmalıdır. Ve elbette geleneksel olarak asker toplanan Roma toprakları, özellikle beşinci yüzyılın ilk yıllarında Batı'da olduğu gibi "barbar"

istilacılara kaybedildikçe imparatorluğun askerî gücü kalıcı bir hasar görmeye başlamıştı (bkz. özellikle Jones, *LRE* I.198).

Savaşlar sırasında ne kadar kaynağın israf edildiğini tahmin etmek, gerçekten de çok güçtür: Ordunun kendisi bu kaynaklar üzerinde, barış zamanında savaşlar sırasında olduğundan daha az olsa da, çok büyük bir yük oluşturuyordu (cf. bu bölümün ikinci alt bölümü ve nn.14-15). Kesin olarak tek bir şey söyleyebiliriz: Artık ordu erken *Principate* döneminde olduğundan çok daha büyük bir ölçeğe kavuşmuştu. Ordunun kâğıt üzerindeki gücü, Antoninler döneminde bile 400.000 ya da daha fazla olmuş olabilir.[1159] Septimus Severus 197 yılında Partlara karşı düzenlediği sefer için üç yeni lejyon kurduğunda lejyoner ordusunu yaklaşık yüzde on oranında arttırmıştı. Silahlı kuvvetlerin, özellikle de görünen o ki lejyonlardan çok daha kalabalık olan yardımcı birliklerin (*auxilia*) sayılarını tahmin etmek çok güç bir iştir ve söyleyebileceğim tek şey Diocletian ve Constantine'in ordunun sayısını büyük oranda, muhtemelen yarım milyonun üzerine çıkacak kadar arttırmış olmaları gerektiğidir. Diocletian'ın aynı zamanda tüm vergilendirme sisteminde de, devletin askerî ve idari makinesini ayakta tutmak için ihtiyaç duyduğu çok daha geniş kaynakları çalışan nüfustan –elbette en başta da köylülükten– çok daha etkili bir şekilde çekmesini mümkün kılacak köklü bir reforma girişmiş olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Ordu daha da genişleyerek dördüncü yüzyılın sonunda 600.000'den fazla insanı istihdam eder hale gelmiştir. Ordunun toplam gücüne ilişkin elimizde iki ayrı rakam seti bulunuyor ve bunlar genellikle bu tür durumlarda olduğundan daha kesin bir şekilde konuşmamızı mümkün kılan bir içeriğe sahip; çünkü alışıldık yuvarlak rakamlardan ibaret değil ve bu nedenle, doğru bir şekilde yansıtıp yansıtmadıklarından bağımsız olarak gerçek ordu listelerine dayandırılabilirmiş gibi gözüküyor. Altıncı yüzyıl ortalarında John Lydus (*De mens*. I.27) Diocletian dönemi için

toplandığında 435.266’ya ulaşan çok ayrıntılı –ve çok da inanılmaz olmayan– rakamlar verir. (Bunların ordunun çarpıcı bir şekilde genişlediği Diocletian’ın hükümdarlığının son dönemlerinden ziyade ilk dönemlerine ait olduğunu sanıyorum.) Muhtemelen 580’ler civarında yazan Agathias, ordunun sayısının “daha önceki imparatorlar döneminde” (*hypo tōn palai basileōn*: *Hist*. V.13-17) 645.000’e ulaştığından söz eder, ki bu ifadeyle imparatorluğun 395 yılındaki bölünmesinden önceki dönemi kastediyor olmalıdır.[1160] Verdiğim tüm rakamlar, elbette “kâğıt üstündeki” gücü göstermektedir; fakat listeler, maaş ve tayınları listelerden sorumlu subaylar tarafından düpedüz iç edilen çok sayıda farazi askerle şişirilmiş olsa bile (ki bu çok muhtemeldir) Jones’un da belirttiği gibi (bkz. yine n.10) önemli olan “kâğıt üstündeki güçtür”; zira fiilî ödemeler bu rakamlara göre yapılmış olmalıdır.

Diocletian ve halefleri döneminde büyüyen tek şey ordu değildi: Bürokrasi de muazzam bir genişleme yaşamıştı. En büyük genişlemeyse Diocletian’ın eyaletlerin sayısını neredeyse iki katına ve yüzün üstüne çıkarmasıyla birlikte gerçekleşmişti. (Eyaletlerin yeniden düzenlenmesi için bkz. özellikle Jones, *LRE* III.381-9.) İmparatorluğun 395 yılındaki bölünmesi üzerine (elimizdeki haliyle) hazırlanan ve Batı kısmında beşinci yüzyılın ilk çeyreğinde gözden geçirilen *Notitia Dignitatum*’un kapsadığı dönemde, hesaplamalarıma göre 119 eyalet vardı.[1161] İmparatorluk bürokrasisinde istihdam edilen toplam kişi sayısı imparatorluğun kapsadığı geniş coğrafi alan ve söz konusu makamların (*officia*) sayısı göz önüne alındığında çok fazla değildi. Bu makamlar sadece eyalet valilerinden değil, (doğrudan imparatora bağlı) üst düzey vekâletlerden, *praefectus praetorio*’lardan ve onların sivil diyakozluklardaki vekillerinden, iki şehir *prefect*’inden (Roma ve Konstantinopolis), *magisti militum*’dan ve diğerlerinden oluşuyordu. “Düzenli memurların toplam sayısının 30.000’i aşmadığı ve bunun

Hadrian Duvarı'ndan Fırat'a kadar uzanan bir imparatorluk için sıra dışı bir rakam olmadığı" hususunda, kanıtlara ilişkin bilgisi benzersiz olan Jones ile hemfikirim.[1162] Fakat göreceğimiz üzere, bürokrasinin Roma ekonomisi üzerinde yarattığı yük, sayısıyla orantısızdı.

Hristiyan ruhbanın sayısındaki (aşağıda ele alacağım) büyük artıştan önce de ordu ve bürokrasi Grekoromen dünyanın kaynakları üzerinde muazzam bir yük oluşturuyordu. Bir anlamda söz konusu insanların büyük bir kısmı savunma ya da idarede vazgeçilmez işlevlere sahipti. Fakat bunların tümü *üretim sürecinin dışına çıkarılmıştı* ve başta köylüler ve köleler olmak üzere bu sürecin içinde kalanlar tarafından beslenmek zorundaydılar. Bunlardan bazıları –özellikle yüksek memurların büyük bir kısmı– zaten idareyle iştigal etmeselerdi aylak beyefendiler olacak ve ekonomi üzerinde benzer bir yük oluşturacak mülk sahibi sınıf mensuplarıydı. Fakat burada gözden kaçırılması çok kolay olan temel bir olgu yatmaktadır. Eğer devlet görevlileri sıradan aylak beyefendiler olsalardı, kuşkusuz sadece kendi *coloni* ve köleleri üzerinde bir yük oluşturacaklardı. Devlet görevlilerinin büyük bir kısmını bir bütün olarak ekonomi üzerinde istisnai bir yük haline getiren şey, resmî konumlarını kullanarak çalışan nüfustan yalnızca özel kişiler olarak yapabileceklerinden çok daha fazla artık çekebilmiş olmalarıydı. Ellerindeki gasp fırsatları büyük çeşitlilik gösteriyordu ve bir görevli, konumu ne kadar yüksekse o kadar fazla kazanabiliyordu. Yüksek atamaların kârlı yanı sembolik maaşlar değildi: Aslında, sabitlenmiş resmî maaşlar, büyük oranda üçüncü ve dördüncü yüzyıllardaki büyük enflasyon nedeniyle, Geç İmparatorluk döneminde *Principate*'ye kıyasla gözle görülür şekilde düşmüş gibi gözükmektedir.[1163] Bu, Geç İmparatorluk dönemindeki kaydedilmiş en yüksek maaş olan, Justinian döneminde Afrika *Parefectus Praetorio*'suna ödenen yıllık 100 pound altının, sıradan bir

kâtibinkinin sekiz yüz katı olsa da böyleydi.[1164] Görevliler kendilerini esasen her türlü yasa dışı gaspla zenginleştiriyorlardı. Bu bölümün iii. alt bölümünde gördüğümüz gibi, Lidyalı John (Konstantinopolis'teki üst düzey bir vekâlette olsa da) görece sıradan bir kâtip olarak ilk yılında gerçek maaşının yüz katı kadar bir meblağı gayet yasal yollarla kazanmış olmakla övünüyordu. Bu bütünüyle istisnai olmalıdır; çünkü dönemin en yüksek görevlilerinden birinin himayesi sayesinde mümkün olmuştu ve kuşkusuz sıradan bir memur çok daha azıyla yetinmek veyahut sorgulanabilir ve hatta yasa dışı gasp yollarına başvurmak zorundaydı. Fakat görünen o ki, idari aygıtın en üstünden en altına kadar "hukuk dışı" kazanç elde edilebiliyordu. Beşinci ve altıncı yüzyıllarda en azından bazı eyaletlerin vali adayları, makamı elde edebilmek için, makamın kendilerine getireceği kadar ya da ondan daha fazla rüşvet (*suffragium*) vermeyi kabullenmiş gibi gözükmektedir. Bu makamlardan elde edilebilecek ek kazançlara ilişkin açık bir göstergedir (bkz. Jones, *LRE* I.391-401, özellikle 398-9).

Rüşvet almak açısından en elverişli konuma sahip olan görevliler muhtemelen, imparator ya da imparatoriçenin "kutsal yatak odasını" idare eden ve zaman zaman muazzam servetler elde edebilen, köle ya da azatlı hadımlardı (*cubicularii*). (Bu kişilerin sahip oldukları nüfuz ve elde edebildikleri servetlerle ilgili yukarıda III.v'te bir şeyler söylemiştim.) *Cubicularii* topluluğu sıradan insanlara kapalı olduğundan en fazla arzu edilen makam *palatine* (üst düzey vekâlet) makamlarıydı ve bazı örneklerde *statuti* adı verilen, bu makamlara kabul edilebilecek insan sayısının sınırlanmasından değil, aynı zamanda ya maaş karşılığı çalışan ya da ölen veya emekli olan bir kişinin yerine geçmek için sırasını bekleyen *supernumerarii*'den (fazlalık) de söz edildiğini okuruz. Bu fazlalık arasında kademelerin oluşmaya başladığını bile görürüz.[1165] En düşük düzeyde,

cohortales adı verilen eyalet valilerine bağlı (sayıları 10.000 civarında olan) görevlilerin maaşları düşüktü (bkz. Jones, *LRE* II.594) ve yasal ek ödenekler görece sınırlıydı; bu teorik olarak bir kişinin ayrılamayacağı ve çocuklarının da hizmet etmek zorunda olduğu tek memurluktu (bkz. Jones, *RE* 413). Münasip resmî ödüllerin olmayışı, pek çok *cohortales*'i yasanın ya tasvip etmediği ya da açık bir şekilde yasakladığı gasp yollarına başvurmaya itmiş olmalıdır. Bunu en iyi şekilde, yine *curiales*'in yanı sıra *cohortales*'e (*taxeōtai*) de uygulanan ve *curiales* ile ilgili olarak bu bölümün ii. alt bölümünde değinme fırsatı bulduğum Justinian'ın 531 tarihli şaşırtıcı yasasından söz ederek örneklendirebilirim. Orada da gördüğümüz gibi, Justinian'ın *cohortales* ve *curiales*'in piskopos ya da papaz olmalarını yasaklama gerekçesi şiddet kullanarak ve acımasızca para gasbetmeyi alışkanlık haline getirmiş olmalarıydı (*CJ* I.iii.52.*pr*., 1).

O halde devlet görevlileri sadece çalışan nüfustan (ve diğerlerinden) artık çekmekle kalmıyor, görece mütevazı sayılarının düşündürebileceğinden çok daha büyük bir meblağ temellük ediyorlardı. Ordu ve bürokrasi birlikte Grekoromen ekonomisi üzerinde korkunç bir yük oluşturuyordu. Roma İmparatorluğu, doğasında herhangi bir temel değişim yaşanmadan istikrara kavuşup güçlendiğini göz önüne alacak olursak, Diocletian'dan I. Theodosius'a kadar (284-395) yöneticilerinin büyük bir kısmı açısından gerçekten de şanslıydı. Bu kişiler, kendi üzerlerine düşeni yaptılar. Zaman zaman çok destansı bir rolde karşımıza çıkarlar. Fakat ironik bir şekilde, sistemin varlığını sürdürmesi için aldıkları önlemler imparatorluğun parçalanmasına yardım etti, zira ordu ve bürokrasinin sayısındaki artış zaten aşırı bir yük altındaki köylülükten daha fazla artık çekilmesini gerektiriyordu. Gördüğümüz gibi Diocletian vergi sistemini baştan aşağı yeniden düzenlemişti. Constantine, biri senatörlere, diğeriyse bu açıdan sadece tüccarları değil, kendi ürettikleri malları satan şehirli

zanaatkârları, balıkçıları, tefecileri, genelev sahiplerini ve fahişeleri de içerecek şekilde *negotiatores*’e yönelik olmak üzere tamamen yeni iki vergi daha getirdi. Bunlardan oranı gerçekten de görece düşük olan ilkine *follis* ya da *collatio glebalis*,[1166] ikincisineyse *collatio lustralis* ya da *chrysargyron* deniliyordu (*Collatio lustralis*’in yol açtığı iddia edilen huzursuzluk için bkz. yukarıda IV.vi ve n.7). Doğuda, ilk vergi 450’lerin başlarında Marcian (*CJ* XII.ii.2), ikincisiyse 498 yılında Anastasius tarafından kaldırıldı (*CJ* XI.i. 1, tarihleyen Josh. Styl., *Chron*.31).

⁂

Bir önceki paragrafta Diocletian’dan I. Theodosius’a kadar imparatorların çoğunun görevlerini şartların izin verdiği ölçüde etkili bir şekilde ve hatta kahramanca yerine getiren kişiler olduklarını belirttim. İmparatorluğa büyük bir sadakatle hizmet eden Geç Roma imparatorlarının büyük bir kısmının aşağı bir konumdan yükselmiş kişiler olması ironiktir. Diocletian’ın kendisi Dalmaçyalı bir köylünün çocuğuydu ve (295 ff. tarihli) Tetrarşi’de yer alan üç arkadaşı da köken olarak Balkan köylüsüydü.[1167] Bunlar arasında kurduğu hanedanda, Julian’ın 363 yılındaki ölümüne dek tahtta kalacak olan Constantine’in babası I. Constantius da bulunuyordu. 364 yılında bir sonraki hanedanı kuracak olan I. Valentinian mütevazı kökenden gelen ve sonra ordu içinde yükselen Pannonialı bir askerin oğluydu;[1168] ve daha sonra da I. Justin ve yeğeni I. Justinian gibi kökenleri köylü olan başka imparatorlar da gelecekti.[1169] Libanius 365 civarında Julian için yazdığı bir ağıtta, “Parlak bir kökene sahip olmayan sıra dışı zekâya sahip imparatorların sayısı az değildi ve imparatorluğu nasıl koruyacaklarını anlamış olsalar da kendi ebeveynleri hakkında konuşmaya utanıyorlardı, öyle ki onlara methiye düzenler için bu *travma*’yı hafifletmek gerçek bir meseleydi,” demişti (*Orat*. XVIII.7). Roma üst sınıfının mensupları, bu tür kişilerle şanlı bir

soyağacı olmayan önde gelen general ve devlet görevlileri için köylü kökenlerini aşağılayan, *agrestis*, *semiagrestis*, *subagrestis*, *subrusticus* gibi küçümseyici sözcükler kullanıyorlardı.[1170] Bu sözcüklerden ilk ikisi (başkalarının yanı sıra) kendisi de fakir ve eğitimsiz bir adamın oğlu (*Caes*. 20.5) ve kendi kendisini yetiştirmiş bir türedi olan epitomator Aurelius Victor tarafından kullanılmıştı. Victor yine de Tetrarşi'nin bütün üyelerinin, çok az *humanitas*'a (kültür) sahip ve kırsal yaşamın ve askerliğin güçlüklerine alışkın olmalarına rağmen devlete büyük hizmetlerde bulunduklarını söylüyordu (39.26). Öte yandan senatörlerse diyordu, "Aylaklıklarıyla övünüyor ve aynı zamanda kullanmaya ve arttırmaya ebedî yaşamın kendisinden daha fazla değer biçtikleri servetlerinin üzerine titriyorlardı" (37.7). Roma üst sınıfları, gerçekten de kendilerini sadece, zaman zaman en fazla sömürülen sınıf olan köylülüğün tekil mensuplarını, genellikle seferlerde komuta etmek için gerekli olan askerî yetkinlik ve kabiliyetleri nedeniyle, yönetici pozisyonlara getirerek kurtarabiliyorlardı. Söylemeye gerek yok ki, yalnızca (genellikle haklı olarak) geriye kalanların sömürülmesini sağlayıp üst sınıfların çıkarlarını korumasını bekledikleri kişileri seçmeye özen gösteriyorlardı. Bu hâkim sınıf açısından herhangi bir tehlike oluşturmayan bir "toplumsal hareketlilik" biçimiydi.

⁂

Bu kitabın konusu Yunan dünyası olduğundan, belki de Roma imparatoru olan Yunanlılar hakkında da bir şeyler söylemeliyim. "Yunanlı" bir imparatora ilişkin ilk açık örnek[1171] olan Suriyeli Elagabalus (ya da Heliogabalus), Suriye'deki Emesa'da Varius Avitus Bassianus adıyla doğmuştu. Gençlik yıllarında, çetin bir kadın olan annesinin himayesinde, her ikisi de *praetor* muhafızları tarafından öldürülene dek, dört yıl boyunca (218-222) M. Aurelius Antoninus adıyla tahtta kalmıştı. İmparator Philip (M. Julius

Severus Philippus, 244-9) Romalıların "Arabistan" adını verdikleri yerden gelmişti: Doğru bir şekilde, Şam'ın güneyindeki "Trachonitis kentinden bir Arap şeyhinin oğlu" olarak tasvir ediliyordu (W. Ensslin, *CAH* XII.87). Sonraki bir buçuk yüzyıl boyunca imparatorlar esasen ilk dilleri Latince olan Batılılar arasından çıktı. Konstantinopolis'te daimî bir Yunanca konuşan sarayın kurulmasıysa, ancak Theodosius'n 395 yılındaki ölümünün ardından imparatorluğun nihai olarak Doğu ve Batı parçalarına ayrılmasıyla gerçekleşti. Doğu'da gerçekten Yunanlı olarak tanımlanabilecek bir dizi hükümdarın ardından, Batı kökenli bir başka hanedan 518'den başlayarak Konstantinopolis'te tahtı elinde tuttu ve I. Justinian döneminde (527-65) Batı İmparatorluğu'nun büyük bir kısmı yeniden ele geçirildi. Bugünlerde I. Justin, I. Justinian ve II. Justin'n (518-78) "Latin" kökenleri pek dikkate alınmıyor; fakat Süryanice yazan daha sonraki bazı tarihçilerin, yani on ikinci yüzyılın sonlarında yazan Suriyeli Michael ve on üçüncü yüzyılda yazan (ve onu yakından takip eden) Bar Hebraeus'un gözünde Augustus'tan II. Justin'e (565-78) kadar bütün Roma imparatorları "Frank"tı (yani Germendi) ve orduları da öyle. Bu Süryani yazarlar yeni bir "Yunan" İmparatorluğu'nun ancak Tiberius Constantine (574/582) ile başladığını düşünüyorlardı.[1172]

⁂

Dördüncü yüzyılın ikinci on yılından başlayarak aniden, daha önce kimsenin aklına gelmeyecek türde, yeni bir iktisadi yük ortaya çıktı. Hristiyanlığın Constantine ve halefleri tarafından Grekoromen dünyanın resmî dini olarak kabul edilmesiyle birlikte, ekonomi giderek genişleyen bir ruhban, keşiş ve rahibe topluluğunu beslemek zorunda kaldı. Bunların büyük bir çoğunluğu –toplumdaki ruhani değerleri ne olmuş olursa olsun– iktisaden üretken bir faaliyetle iştigal etmiyordu ve bu nedenle iktisadi bir bakış açısından "boş gezenin boş kalfası" olarak sayılmalıdır. Mısır dışındaki pagan

dünyada çok az sayıda profesyonel, tam zamanlı rahip var olagelmişti. Artık geniş ve sayısı giderek artan bir “dindar” Hristiyan grubu, şu ya da bu biçimde kamu kaynakları kullanılarak beslenmeliydi. Piskoposların büyük bir kısmının, papazlarla diyakozların pek çoğunun ve daha küçük ruhban ve keşişlerden bazılarının bu topluluğa girmeden önce ya da girdikten sonra da üretken bir işte çalışmayan ve dolayısıyla emeklerinin yokluğu ek bir kayıp teşkil etmeyen zengin insanlar oldukları doğrudur. Fakat keşişlerin ve küçük ruhbanın çok önemli bir kısmı fakir sınıflardan geliyordu ve bu nedenle emekleri üretim alanının dışına çıkmıştı. Manastırların bazıları bizzat keşişlerin çabalarıyla ayakta kalıyordu; ama kendi tükettiklerinden fazla bir artık üretenlerin sayısının bir elin parmaklarını geçmesi pek de ihtimal dahilinde değildir ve bunu gerçekleştirebilenler de esasen Pachomius döneminde kurulan Mısır manastırlarından ibaretti. Grekoromen ekonominin, eğer mevcut sınıf yapısını korumak istiyorsa ihtiyaç duyduğu şey de elbette artık üreten kişilerdi. Keşişlerin ve tam zamanlı din adamlarının sayısı beşinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde çoktan yüz binlere ulaşmış olmalıdır. Altıncı yüzyılda, Konstantinopolis’e bağlı topraklarda, seksenden fazla manastır olduğu görülmektedir[1173] ve yalnızca Büyük Konstantinopolis Kilisesi’nde, imparatorun daha sonra sayılarının azaltılmasını isteyeceği 525 kadrolu muhtelif din adamından (papazlardan koro şefi ve kapılara kadar) çok daha fazlası bulunuyordu (*Nov. J.* III.i.1, 535). İmparatorluğun başkentine dair bu rakamlar kuşkusuz istisnaidir; fakat başta Mısır olmak üzere, manastırcı ve inzivacı hareketlerin serpildiği yerlere ilişkin başka kayda değer rakamlara da ulaşılabilir.[1174]

İmparatorluk idaresinin dışında var olan imparatorluk sathına yayılmış tek kurumun engin servetinin ayrıntılarını girmeme gerek yok: Tabii ki Hristiyan Kilisesi’nden söz ediyorum. (Yukarıda VII.iii’te ilahiyatçıdan farklı olarak tarihçinin, çoğul olarak

Hristiyan *kiliselerinden* söz etmesi gerektiğini vurgulamıştım; ama burada tekil biçimi yeterince zararsızdır.) Kilise'nin geliri esas olarak hayırseverlerin kurdukları (neredeyse her zaman tarım arazisi şeklindeki) vakıflardan geliyordu; ama devletin düzenli katkıları ve dindarların bağışlarından da besleniyordu.[1175] Constatine ve halefleri tüm kiliseler arasında Roma'dakini en zengin kilise haline getirmişlerdi. *Liber Pontificalis*'te (xxxiv-xxxv) verilen ayrıntılar Roma Kilisesi'nin sahip olduğu arazilerin, yalnızca Constantine döneminde 30.000 *solidi*'den (460 pound altından) daha fazla bir yıllık gelir getirdiğini hesaplamamızı mümkün kılar.[1176] Aziz Jerome'a göre ılımlı pagan filizofu[1177] Vettius Agorius Praetextatus'un (konsül atandığı 384 yılında ölmüştür) Papa Damasus'a ironik bir şekilde, "Beni Roma piskoposu yap, hemen Hristiyan olurum," demiş olmasında şaşılacak bir şey yoktur.[1178] Papa Büyük Gregory'nin (590-614) dönemine gelindiğinde, (*patrimonium Petri*'nin uzak ara en önemli kısmını oluşturan) Roma Kilisesi'nin arazileri her yere yayılmış ve sadece İtalya'nın farklı bölgelerinde değil, aynı zamanda Sicilya, Sardunya, Korsika, Afrika, Galya, Dalmaçya ve muhtemelen İlirya'da muazzam bir ölçeğe ulaşmıştı. Daha önceki dönemde Yunan bölgesinde de, yani Yunanistan'da, Suriye'de (Antakya, Tire, Kyrros), Kilikya'da (Tarsus) ve Mısır'daki İskenderiye'de arazilerin bulunduğunu görürüz.[1179] Beşinci yüzyıla gelindiğinde sayıları bini aşmış bulunan piskoposların gelirleri, zaman zaman bir eyalet valisininkini aşabiliyordu. Dağlık Isauria bölgesinde altıncı yüzyılın başlarında – faiz karşılığı borç verme suçlamasına karşı yaptığı savunma sayesinde– yıllık altı *solidi*'den daha az kazanan bir piskoposun varlığından haberdarız,[1180] ki bu para önemsiz bir devlet görevlisinin maaşının üçte ikisi kadardı (bkz. bu bölümün iii. alt bölümü). Sykeonlu Aziz Theodore gibi küçük bir kasaba piskoposunun bile hane harcamaları için, Anastasiopolis

piskopusuyla benzer şekilde, yıllık 365 *solidi* aldığı rivayet edilir.[1181] Ravenna metropolit piskoposu gibi yüksek bir piskopossa, Justinian dönemin başlarında 3.000 *solidi* alıyordu[1182] ve bu Justinian tarafından kısa bir süre sonra hazırlanan maaş tablosunda en yüksek geliri elde eden eyalet valisinin kazandığından biraz daha fazlaydı:[1183] Bu vali, kırk pound altın ya da 2.880 *solidi* alan Mısır'ın *Augustal prefect*'i ve *dux*'uydu (Justin., *Edict*. XIII.3, muhtemelen MS 538-9'da).[1184] Merovenj Galyası'nda bile, altıncı yüzyılın ortalarından hemen önce, Tourslu Gregory, Tours Piskoposu Iniuriosus'un 20.000 *solidi*'den fazla bir miras bıraktığını söylüyordu (*Hist. Franc*. X.31.xvi).[1185] İskenderiye Patriği Merhametli Aziz John, yaşam öyküsünü yazan kişiye göre, yedinci yüzyılın başlarında vasiyetnamesinde bu makama atandığında piskoposun evinde 8.000 pound altın (yarım milyon *solidi*'den fazla) bulduğunu ve Mesih'i sevenlerden gelen gelirlerinin "neredeyse insanın hesaplayabileceğinin ötesinde olduğunu" belirtmişti.[1186] Özetlemek için, benim keşfedebildiğim kadarıyla Kilise'nin mali durumuna ilişkin en ayrıntılı incelemeyi yapmış kişi olan A. H. M. Jones tarafından dile getirilen görüşleri aktarabilirim. Altıncı yüzyıla gelindiğinde, "her şehrin ortalama olarak bir eyalet valisininki kadar maaş alan bir piskoposu olduğu" ve eyaletlerdeki metropolit piskoposların, mevcut rakamların düşündürdüğü gibi "[sivil] diyakozların vekilleri [*praefectus praetorio*'ların temsilcileri] ölçüsünde maaş aldıkları" şeklinde son derece makul varsayımlarda bulunacak olursak, o zaman "piskoposluk makamının imparatorluğa maliyeti idari teşkilatınkinden çok daha fazla olmuştur". Ruhbanın geri kalan kesimine bakar ve sayısız keşişi göz ardı edersek, "alt seviyedeki ruhbanın sayısına ilişkin elimizdeki rakamlar eğer geneli yansıtıyorsa, o halde devlet görevlilerinden çok daha fazla olduklarını" söyleyebiliriz. "Kilise personeli seküler idareden çok daha fazla insan gücünü çekmiş ve Kilise'nin ödediği

maaşların faturası imparatorluğunkinden çok daha ağır olmuştur” (*LRE* II.933-4, cf. 894-912).

Abartmamalıyız: Kilise imparatorluk üzerinde zenginliğiyle ilgili olarak biraz önce değindiğim olguları tek başına ele aldığımızda varsayacağımız kadar büyük bir yük oluşturmuyordu. Tüm bunlara karşı Kilise’nin pagan kurum ve bireylerinin aksine, kuşkusuz hayırseverlik faaliyetlerine çok büyük meblağlar –muhtemelen kendisine vakfedilen gelirlerin aşağı yukarı dörtte birini– ayırdığını unutmamalıyız.[1187] (Constaantine döneminden başlayarak imparatorlar tarafından ruhban ve yoksullara yönelik yardım dağıtımlarının bir aracı olarak kullanılıyordu.)[1188] Kilise’ye ait geniş tarım arazilerinin seküler toprak sahiplerine ait olmaları durumundaki kadar rant getirmedikleri de doğrudur. Fakat bu Kilise’nin zaten aşırı bir yük altındaki Grekoromen tarım ekonomisi tarafından beslenmesi gereken çok sayıda iktisaden “boş gezenin boş kalfası” yarattığı gerçeğini değiştirmez. Kilise’nin el koyduklarının karşılığını verip vermediği meselesine girmeyeceğim. Vermediğine inandığım açık olmalıdır.

Yukarıda VII.v’in sonunda, Hristiyan Roma İmparatorluğu tarihinin çehresini bozan rakip Hristiyan grupları arasındaki keskin mücadelenin pek çok üzücü evresinden söz etmiştim. Bu tür olaylar pek çoğumuza Hristiyanlığın ilahi bir kurtuluş teşkil ettiği yönündeki iddiasına ağır bir gölge düşürmüş gibi gözükmektedir. Şeytan’ın entrikalarına, ya da tek bir gerçek Hristiyan Kilisesi olduğu ve kendilerine Hristiyan diyen tüm diğer erkek ve kadınların Hristiyan sayılmaması gereken sapkın ya da bölücüler olduklarına ilişkin –antikitede tüm taraflardan Hristiyanların tekrar tekrar dile getirdikleri (bkz. yukarıda VII.v) ve sonuçları korkunç olan– samimiyetsiz iddiaya başvurmak dışında bu fikre karşı çıkmak hiç de kolay değildir. Eğer “Hristiyanlık Roma İmparatorluğu’nu güçlendirdi mi, yoksa zayıflattı mı?” sorusuna bir cevap vereceksek,

tekil mezhepler *içinde* ürettiği kesin olan toplumsal uyumla, mezhepler *arasındaki* uyumsuzluğu birbirinden ayırmalıyız. İlki kuşkusuz paganlıkta bildiğimiz her şeyden daha kuvvetliydi; ikincisiyse paganlıkta bulunmuyordu. Hristiyanlığın az önce bahsettiğim iki zıt eğilimine ilişkin karşılaştırmalı bir değerlendirme yapmayı güç buluyorum; fakat ikincisinin (uyumsuzluk üretiminin) pek çok tarihçinin farkına vardığından (ya da en azından kabul etmeye istekli olduğundan) çok daha güçlü ve muhtemelen yüzyıllar boyunca ilkinden daha kuvvetli olduğuna inanıyorum. Dinî ihtilaflar, yalnızca Bizans İmparatorluğu'nda (en gözle görülür olanı sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllardaki ikona kırıcılığı ihtilafıydı) değil fakat Roma ve Konstantinopolis arasında da belirli aralıklarla su yüzüne çıkmaya devam etti. 1054 yılında Papa ve Patrik arasında ara ara ortaya çıkan ayrılık geri dönülmez bir hal aldı. 1439 Floransa Konsili'nde Roma'ya teslim olan Bizans imparatoru VIII. John ve önde gelen piskoposları, artık ciddi bir hal alan Osmanlı Türklerinin tehdidine karşı Batı'nın desteğini sağlamak gibi boş bir ümitle bu ayrılığa bir son vermeye kalkıştılar. Fakat imparator ve piskoposları bile dönüşlerinde Bizans dünyasında hâkim olan Roma'ya yönelik derin nefretin üstesinde gelemediler ve birlik çöktü. Son Bizans imparatoru XI. Constantine, 1452 yılının sonunda, Konstantinopolis'in sonunda Türklerin eline geçmesinden birkaç ay önce, ayrılığı sona erdirmeye yönelik çaresiz ve sonuçsuz bir çabaya girişti. Tarihçi Ducas, 1453 yılında Konstantinopolis'te (Gennadius'un daha sonraki fikirlerini paylaşan) şehrin en önde gelenlerinden biri tarafından dile getirilen, Konstantinopolis'te Papa'nın külahını görmektense Sultan'ın sarığını görmeyi tercih edeceği şeklindeki fikri onaylamayarak kaydeder (XXXVII.10).[1189]

⁂

En sonunda Roma İmparatorluğu'nun dağılmasına yol açan şeyin, mülk sahibi sınıfın, imparatorlarının ve imparatorun idaresinin

elindeki sınırsız iktisadi ve siyasi iktidarın bileşimi olduğunu ileri sürüyorum. İmparatorun elinde bizzat genel ya da yerel bir çöküşü engellemek için ya da imparatorluk nüfusunun, adil bir rejim altında vergilerini düzenli bir şekilde ödemeye devam edebilecek kadar müreffeh olabileceği düşüncesiyle –ki bu saik sayısız siyasi nizamnamede açık bir şekilde görülmektedir (cf. aşağısı)– bazı aşırılıkları gemlemesi gerektiğini düşündüğü durumlar dışında, zenginlerin açgözlülük ve hırslarını dizginleyebilecek hiçbir şey yoktu.

Köylü için en büyük korku kaynağı vergi tahsildarıydı. Tahsildarın ne kadar korkutucu bir insan olabileceği Geç Roma İmparatorluğu'ndaki fakirlerin yaşam ve zihniyetlerine ilişkin bilgilerimizin büyük bir kısmına kaynaklık eden Azizlerin Yaşamları'ndan birinde, yukarıda da sözünü ettiğim *Merhametli Aziz John'un Yaşamı*'nda çok açık bir şekilde resmedilmiştir. Eğer bir kişinin gaddar ve acımasız olduğunu belirtmek istersek, bazen, "Vahşi bir hayvana benziyor," deriz. Ölümden sonra karşılaşabileceği korkunç canavarlar hakkında düşünürken, Aziz'in bu vahşi hayvanların dehşet verici acımasızlığını doğru bir şekilde ifade edebilmek için bulduğu tek yol onların "vergi tahsildarı" gibi olacaklarını söylemek olmuştu.[1190] Kuşkusuz, Roma döneminde yoksullardan vergi toplamak bir nezaket meselesi değildi ve son çare olarak, yasallık da göz ardı edilebiliyordu: Borcunu ödeyemeyenlerin dövülmesi, eğer söz konusu olan mütevazı insanlarsa sıradan bir uygulamaydı. Beşinci yüzyıl kilise yazarı Theodoret'in gelişigüzel yaptığı bir tespit bize vergi toplama prosedürünün bir Suriye köyünde neye benzediğini göstermektedir: "Bu sefer" der, "tahsildarlar (*praktores*) geldi, onları vergilerini ödemeye zorladılar ve bazılarını hapse atıp diğerlerine de kötü muamelede bulunmaya başladılar" (*Hist. Relig.* 17; cf. Eunapius, fr. 87). Mısır'da da aynı vahşi prosedürün hâkim olduğu görülebilir:

Yerel memurlar (doğru ya da yanlış) borçlarını ödeyemediklerini iddia ettikleri vergi mükelleflerini hapse atıp kötü muamelede bulunur ve askerlerle yerel görevlilerin yardımıyla evlerini yakarlardı. Sir Harold Bell (önde gelen bir papirolog ve Grekoromen Mısır tarihçisidir), Justinian döneminde bu tür bir prosedüre ilişkin özel bir örneği alıntıladıktan sonra şu tespitte bulunur: "Bunlar, diğer kanıtlarında gösterdiği gibi, altıncı yüzyılda bir Mısır köyünden birikmiş vergileri toplama sürecinin alışıldık refakatçileriydi" (EVAJ 34). Ammianus'a göre, dördüncü yüzyıl sonlarında bir Mısırlı eğer vergi tahsildarının kırbacının sırtında bıraktığı izleri gösteremiyorsa utançla kızarırdı (*erubescit apud eos, si quis non infitiando tributa plurimas in corpore vibices ostendat*: XXII.xvi.23). Yine burada Ammianus'un, yukarıda V.iii'ün sonunda alıntıladığım, İmparator Julian'ın sadece zenginlerin çıkarına olacağı, zira fakirlerin zaten hemen ve eksiksiz olarak ödeme yapmak zorunda bırakıldıkları gerekçesiyle, 350'lerde Galya'da gecikmiş vergileri affetmenin hiçbir işe yaramayacağının farkına vardığına ilişkin ifadesini tekrarlamaya değer (XVI.v.15). Talihsiz köylülerin, vergilerini ikinci kez ödemeye zorlandıkları pek çok örnek de olmuş olmalıdır. Bunun sebebi ya ilk vergilerinin bir "gasıp"ın adamları tarafından toplanması (cf. yukarıda VI.vi), ya da toprak sahiplerinin, vergiyi topladıktan sonra yetkililere (ya da sorumlu oldukları kişilere) teslim etmeden iflas etmeleriydi. Bu ikinci durumu gösteren, Papa Büyük Gregory tarafından 591 yılında kaleme alınmış bir mektup bulunmaktadır. Bu mektuptan Sicilya'da Roma Kilisesi'nin arazisinde yaşayan *rustici*'nin *burdatio*'larını neredeyse iflas etmiş olduğu için baş müstecir Theodosius'a ikinci kez ödemeye zorlandıklarını öğreniriz. Son derece vicdanlı bir toprak sahibi olan Gregory, söz konusu 57 *solidi*'nin Theodosius'un borçlarının aktif kısmına karşı bir rüçhan hakkı olarak köylülere ödenmesini emreder (*Ep.* I.42).

Tasvir ettiğim, insanı dehşete düşüren bu durumun yalnızca Geç İmparatorluğun bir özelliği olduğu ve işlerin *Principate* döneminde, özellikle de milattan sonra ilk iki yüzyılda kuşkusuz çok farklı yürüdüğü itirazı dile getirilecektir. Elbette, dördüncü yüzyıldan başlayarak vergiler çok daha ağırlaşmıştı (cf. yukarısı ve bu bölümün iii. alt bölümü). Fakat her ne kadar Roma yurttaşlığının sağladığı bazı imtiyazlar ikinci yüzyılda (bkz. bu bölümün i. alt bölümü) fiilen üst sınıfla sınırlanana dek önemsiz Roma yurttaşları da arada sırada yasal haklarını kabul ettirebiliyor olsalar da vergilerini ödeyemeyen yoksul insanların, özellikle de köylülerin, birinci yüzyılda, dördüncü yüzyıldakinden daha iyi muamele gördüklerini düşünmemizi gerektirecek hiçbir şey yoktur. (Gördüğümüz gibi Aziz Pavlus böyle bir muamele görmüştü –ama elbette o eğitimsiz bir köylü değildi.) Yerli bir köylünün, asker ya da görevlilerin onu tabi tutmaya hevesli oldukları vahşi muameleden kaçma şansı özellikle de bir Roma yurttaşı değilse (ki 212'den önce imparatorluğun Yunan kısmındaki köylülerin pek azı böyleydi) çok düşüktü. Bu noktayı işaret eden belirli sayıda kanıt bulunmaktadır; fakat ben aralarından pek çok modern yazar tarafından alıntılanmış olan birini seçeceğim.[1191] İskenderiyeli Philo zalim ve açgözlü bir vergi tahsildarının faaliyetlerinin sonucunda, belli ki Aşağı Mısır'da[1192] "kısa zaman önce" (bu muhtemelen 14-37 yıllar arasındaki Tiberius dönemine denk düşer) vuku bulduğunu belirttiği olaylar hakkında yazar:

> Yalnızca sefalet içinde oldukları için borcunu ödeyemediği anlaşılan birileri şiddetli bir ceza korkusuyla kaçtıklarında, kadınlarını, çocuklarını, ebeveynlerini ve diğer akrabalarını zorla alıkoyup dövüyor ve onlara her türlü kanunsuzluğu reva görüyordu. Her ne kadar kaçağın nerede olduğunu söyleyemeseler ya da (kendi fakirlikleri nedeniyle) kaçağın borcunu ödeyemeseler de, onlara işkence edilmesinde ve gaddar bir biçimde öldürülmelerinde ısrar ediyordu. Bazıları bu tür bir kaderden kaçmak için intihar ettiler. Geriye hiç akraba kalmadığında, kanunsuzluklarının sınırlarını kaçağın komşularına ve hatta bazen köy ve kasabalara kadar genişletiyor ve söz konusu yerler, sakinlerinin tespit edilemeyeceklerin düşündükleri yerlere kaçması nedeniyle viran hale geliyordu (*De spec. Leg.* III.158-63).

Philo’nun tipik abartmalarını hesaba katsak bile, ortaya çıkan resim acımasızdır ve Bell’in belirttiği gibi, “Mısır’da bulunan kayıtlar Philo’nun ifadelerinde hatırı sayılır bir doğruluk payı bulunduğunu kanıtlar” (*EAGAC* 77-8). Philo’ya katılarak bu tür kanunsuzlukların gerçek borçluların yerine alıkonan talihsizlerin yalnızca mallarına değil, bedenlerine ve hatta yaşamlarına da yönelmesinin, ancak yıllık vergi tahsilatının “barbar kişilikli, insan kültüründen nasibini almamış ve tiranca emirlere uyan” kişilerin sorumluluğuna verilmesi halinde mümkün hale geldiğini kabul etmeliyiz (ibid.).

Geç Roma Dönemi için edebî kaynaklarda karşımıza çıkan vergilendirmeyle ilgili şikâyetlerin bazıları, elbette mübalağalıdır ve içerdikleri abartıların izleri genellikle siyasi ya da dinî ihtilaflarda ya da öncekileri lanetleyerek mevcut imparatorlara yaltaklanma arzusunda bulunabilir. Bununla birlikte, edebî kaynakların son derece retorik olduğu aşikâr olan kanıtlarını göz ardı etme eğilimindeki bir kişi, imparatorluk buyruklarını okumalıdır. Bunların özellikle ilginç bir örneği, Stein’ın hakkında “Batı Roma tarihinde gerçek bir ihtişama sahip son figür olarak herhangi bir rezerv koymadan hayranlık besleyebileceğimizi” söylediği (*HBE* I^2.i.375), son büyük Batı imparatoru genç Majorian’a ait (11 Mart 458’de yayımlanan) *İkinci Yasa*’dır. Her ne kadar bu Yasa sadece Batı’da yayımlanmış olsa da, tasvir ettiği durum, *mutatis mutandis*, büyük çoğunluğun zulme maruz kalma biçimlerinin aynı yoğunluğa ulaşmasa bile temelde aynı olduğu Yunan Doğu için de geçerliydi. Yasa bir bütün olarak okumaya değer olmakla birlikte uzundur ve burada bazı kısımlarını özetlemekten fazlasını yapamam. (Pharr, *TC* 551-3’te eksiksiz bir çevirisi mevcuttur.) Yasa “[Vergi] Borçların[ın] Affedilmesi Üzerine”, (*De indulgentiis reliquorum*) başlığını taşır. Servetleri, yalnızca çeşitli düzenli haraç çeşitlerinin toplanmasıyla değil, aynı zamanda olağanüstü mali yükler (*extraordinaria onera*,

superindictitii tituli) nedeniyle de eriyip tükenen taşralıların dertlerinden söz ederek ve –görevlilere rüşvet vermek yoluyla– erteleme satın alma zorunluluğunun altını çizerek başlar. Hoş bir soyut ifade, *sub impossibili devotione*, kaynakları kuruyan ve kendi vergi borçlarını ödeyemez hale gelen toprak sahibinin (*possessor*), "ne kadar vazifeşinas olursa olsun yerine getiremeyeceği" bir başka talep karşısında kaldığı zor durumu anlatır. Önemsiz bir ayni vergi dışında, özellikle tüm vergilerden sorumlu oluğu düşünülen toprak sahiplerine yarayacak, borçlara yönelik genel bir af çıkarılır (§ 1). Ödeme (kuşkusuz daha yüksek bir faiz oranıyla), muhtemelen vergi mükellefinin verdiği resmî bir sözle (*stipulatio*), başka birisi tarafından üstlenilmiş olsa bile, yine de ertelenecektir (cf. *Nov. Marc*. II.2). Yasa, imparatorun "acımasız vergi tahsildarlarının sertliklerine bir son verdiği" böbürlenmesiyle devam eder. En yüksek devlet görevlilerinin adamlarının (*praefectus praetorio*'larınkilerden özellikle bahsedilir) vilayetlerde gezinip "aşırı taleplerle toprak sahiplerini ve *decurion*'ları yıldırdıkları"na, topladıkları vergilerin yalnızca küçük bir kısmının hesabını verdikleri ve açgözlülükleri ve güçlerinden gelen kibirleriyle kendi komisyonlarıyla (*sportulae*) birlikte iki katı ya da daha fazlasını topladıklarına yönelik keskin bir eleştiri yer alır (cf. Jones, *LRE* I.468). Eski güzel günlerde, diye ekler Majorian, vergi tahsilatı, yerel meclisler vasıtasıyla, oldukça mütevazı adamlar olan ve valinin zapturapt altında tutabildiği eyalet valisinin adamları tarafından yürütülürdü. Fakat artık tahsilat, imparator tarafından "resmî rütbelerinin yükseltilmesiyle korkunçlaştıkları, taşralıların hayatlarını mahvedinceye kadar zora soktukları" ve bir eyalet valisine parmaklarını şıklatabildikleri söylenen merkezî "*palatine*" idaresinin temsilcilerinin ellerindeydi. (Majorian merkezî yönetimin memurlarının eyaletlerdeki vergi toplama süreçlerine müdahalesinden yakınan ne ilk ne de son imparatordu.) Bu yüksek görevlilerin baskıları nedeniyle, diye devam ediyordu imparator,

şehirler meclis üyelerinden yoksun kalmışlardı ve nitelikli *decurion*’lar bulamıyorlardı; toprak sahipleriyse, mali görevlilerin acımasız davranışları karşısında, taşradaki arazilerini terk ediyorlardı, çünkü sadece servetlerini yitirme tehlikesiyle değil merhametsiz görevlilerin askerî destek de alarak kendi çıkarları için uyguladıkları “ağır hapis cezaları ve korkunç işkencelerle” de karşı karşıyaydılar. Vergi tahsilatı bir kez daha eyalet valilerine verilmeliydi ve *palatine* görevlileri ya da askerler, valileri görevlerini yapmaları için cesaretlendirmek dışında müdahale etmemeliydi. İmparator bir kez daha (§ 3) bu emri toprak sahiplerine çare olsun diye (*pro remedio possessoris*) çıkardığını vurguluyordu. Vilayet çapında adamları vergi vermeyi reddeden ve inatla kendilerine yönelik davetleri geri çevirerek kibirlerinin neden olduğu korku nedeniyle arazilerinde kalmayı tercih eden “güçlü kişiler”den (*potentes personae*) de şikâyet ediyordu (§ 4). Dahası (§ 5) eyalet valileri, hileyle sahip oldukları son derece kazançlı yağma fırsatlarının ellerinden alınmasına sinirlenen yüksek devlet görevlilerinin adamlarından kaynaklanan yanlış suçlamalarla taciz edilmemeliydi.

Beşinci ve altıncı yüzyılda çıkan bazı başka yasalar da hemen hemen aynı amaçları güderek benzer haklı dargınlıkları gidermeye çalışıyordu: Örneğin bkz. III. Valentinian’ın (450 tarihli) *Yasa*’sı I.3 § 2. §3’teyse imparatorun *possessores*’le ilgili endişelerinin esas nedenini ortaya koyan içten bir tespit yer alıyordu: “Fakirleştirilen bir toprak sahibi bizim açımızdan bir kayıptır; aşırı yükle boğulmamış biriyse bize yararlıdır.” Özellikle Justinian’ın Doğu için çıkardığı MS 535 tarihli ve başka bir yerde dikkat çektiğim (SVP 47-8) *Sekizinci Yasa*’sı başta olmak üzere, meselenin aslını ortaya koyan buna benzer pek çok yasa bulunmaktadır. Justinian da ekâbirin aşırı sömürüsünün ve talep ettiği olağanüstü yüklerin, tebaasının yalnızca “mutat” ve yasal değil aynı zamanda dinin de “gereği olduğunu” söylediği düzenli vergileri ödeme kabiliyetini

azaltacağından korkuyordu (*eusebeis phoroi*, *Nov.J.* VIII. *Praef.*, *pr.*). Benzer şekilde, Justinian'ın 535 yılındaki üç *Yasa*'lık dizisinde Illyricum köylülerini ve *praefect*us *praetorio*'suyla, Trakya Haemimontus ve Moeia Secunda eyaletlerini tefecilere karşı korumak için gösterdiği kaygı halinin de büyük oranda onları önemli bir asker kaynağı olarak muhafaza etme –ki onun döneminde böyle olduklarını biliyoruz– endişesinden kaynaklanmış olması kuvvetle muhtemeldir.[1193]

Aktardığım yasalar neden her şeyden önce bir imparatora sahip olmak gerektiğini açık bir şekilde göstermektedir –bu yukarıda VI.v-vi'da kısaca tartıştığım bir mevzudur. Roma (ve Yunan) mülk sahibi sınıflarının *Principate*'yi (ilk başta biraz homurdanarak da olsa) kabul etmelerinin nedeni kendi aralarından çok sayıda kişinin Geç Cumhuriyet döneminde olduğu gibi imparatorluğu istediği gibi yağmalamasına göz yumulması halinde, bir bütün olarak kendi imtiyazlı konumlarının tehlikeye düşeceğini fark etmiş olmalarıydı. Eğer bu olsaydı (sürgün ve müsaderelerin eşlik edeceği) iç savaşlar ve hatta aşağıdan devrimler pek çoğunu mahvedebilirdi. Durum Machiavelli'nin daha önce alıntıladığım "malzeme bu kadar yozlaşmış olduğunda, ... yasaların yanı sıra, güçlülerin hırs ve yozlaşmış uygulamalarından kaynaklı aşırılıklarını sınırlayabilecek kadar mutlak ve ezici bir iktidara sahip olan bir monarkınkine benzer üstün bir güce" sahip olmanın gerekliliğiyle ilgili sözlerinden daha açık bir şekilde ortaya konulamaz. (Bkz. yukarıda *Discourses on the First Decade of Livy* I.55'e atıfta bulunan VI.vi. ve cf. Machiavelli'nin topraklı *gentiluomini*'ye yönelik, yukarıda III.iii'te alıntılanan hicvi, *ad. init.*) Geç İmparatorluk döneminde, *potentes*, *potentiores* ya da *dynatoi*, yani iktidar sahipleri daha zor kontrol edilebilir hale geldiler ve ekseriyetle sahip oldukları dokunulmazlıkla, imparatorlara karşı koyup onların hakkından geldiler.[1194] Bir zamanlar imparatorluktaki en zengin ve nüfuz

sahibi grup olan senatörler, vergilerini ödemeyi ya da diğer yükümlülüklerini yerine getirmeyi geciktirmek ya da bunlardan bütünüyle kurtulmak hususunda başka herkesten daha fazla olanağa sahiplerdi. Bu imparatorluğun Doğu bölgeleri için bile geçerliydi. Örneğin 397 yılında İmparator Arcadius'un Doğu *parefectus praetorio*'suna gönderdiği bir buyruk, bazı eyaletlerde senatörlerden toplanması gereken vergilerin yarısının ödenmediğinden yakınıyordu (*CTh* VI.iii.4). Senatörlerin daha da güçlü ve zengin olduğu Batı'daysa durum daha da kötüydü. Yine 397 yılında, Afrika'daki Gildo isyanı Roma'nın tahıl tedariğini tehlikeye düşürdüğünde, genç imparator Hadrianus'un yetenekli *magister militum*'u Stilicho'nun etkisinde kaldığı Batı'da üç önemli yasa çıkarıldı. Temmuz ayında çıkarılan ilki, imparatorluk arazilerinin bile asker sağlama yükümlülüğünden muaf tutulmamasını emrediyordu (*CTh* VII.xii.12). Eylül ve Kasım aylarında çıkarılan ikinci ve üçüncü yasalarsa, senatörlerin itirazlarına yanıt olarak, sadece senatörlerin (imparatorluk arazilerinin baş müstecirleri olsalar bile) asker tedarik etme sorumlulukları yerine altın ödeme haklarını zayıf bir biçimde kabul ediyordu (ibid. 13-14).[1195] Altıncı yüzyılın başları gibi geç bir tarihte bile Cassiodorus tarafından o zamanlar İtalya kralı olan Ostrogot Theodoric için kaleme alınan ve "örnek olması" gereken Roma senatörlerinin, sorumlu oldukları vergilerin neredeyse hiçbirini ödemedikleri ve böylece fakirleri (*tenues*) tahammül edilemez bir yükün altında bıraktıkları gerçeğinden yakınan bir buyruk buluruz (Cassiod., *Var* II.24-25).

Alıntıladığım metinler "yönetimin" (hangi gerekçelerle olursa olsun) köylülüğü korumak için attığı bu tür adımların nasıl sürekli olarak boşa düştüğünü çok açık bir şekilde göstermektedir. Bunun nedeni, yönetimin emirlerinin yerine getirilmesi konusunda güvenmek zorunda olduğu görevlilerin en önemlilerinin bizatihi üst sınıfın üyeleri olması ve elbette bu sınıfın diğer üyeleriyle içgüdüsel

bir duygudaşlığa sahip oldukları için genellikle yasa dışı eylemlerine göz yummaları ve hatta kendilerinin de irtikaptan suçlu olmalarıydı. İmparatorluğun yöneticileri fakir ve imtiyazsızlar için gerçekten de kaygı duymuyorlardı; fakat ya bütünüyle mahvolup vergi mükellefleri olarak işe yaramaz hale gelmelerini engellemek ya da onları ordu için potansiyel asker olarak muhafaza etmek amacıyla, (daha önce gördüğümüz gibi) zaman zaman onlara bir miktar koruma sağlamak zorunda olduklarının farkına varıyorlardı. Fakat imparatorların, bunu ne kadar deneseler de, sömürücü sınıfın üyeleri olarak nitelediğim görevliler vasıtasıyla hareket etmekten başka bir şansları yoktu. Bildiğim hiçbir metin bu sistemin kusurlarından İmparator II. Romanus'un 959 ve 963 yılları arasında çıkardığı Yasa'dan daha ikna edici bir şekilde söz etmez: "Talihsiz köylülerin üzerine, kıtlıktan daha acımasız olan hukukçuları göndermekten kaçınmalıyız."[1196]

Genel olarak bakıldığında, kimsenin Grekoromen dünyadaki sıradan halkın durumunun erken *Principate* döneminden sonra gözle görülür şekilde kötüleştiğinden şüphe edeceğini sanmıyorum. Bu bölümün i. alt bölümünde *Rechtstellung*'larının ilk iki yüzyıl boyunca nasıl kötüleştiğini tasvir etmiş ve ii. alt bölümde de ("mülk sahibi sınıfın" hemen içine, hatta bazen biraz altına denk düşen) *curia* tabakasının alt katmanlarının bile ikinci yüzyılın ikinci yarısından başlayarak giderek artan mali baskılara maruz kaldıklarını ve dördüncü yüzyılın ikinci kısmında en önemli imtiyazlarından en azından birisini, yani kırbaçlanmaktan muafiyeti kaybettiklerini göstermiştim. Oxyrhynchus bölgesinde bulunan Geç Roma İmparatorluğu'na ait sayısız papirüste, bir zamanlar "köle"nin standart karşılığı olan Yunanca *doulos* sözcüğünün kullanımının, neredeyse özgür nüfusun sıradan mensuplarının daha üstün konumdaki kişilerle konuşurken kendilerinden bahsettikleri

zamanlarla sınırlandığını okuduğumuzda şaşırmamalıyız (bkz. IV.ii n.41).

Artık, sınıf çözümlemesi vasıtasıyla, Roma İmparatorluğu'nun büyük bir kısmının nihai olarak nasıl çözüldüğünü nasıl açıklayabildiğimin açıklığa kavuştuğunu ümit ediyorum –elbette başta Küçük Asya merkezli olmak üzere bir Yunan çekirdek yüzyıllarca varlığını sürdürecekti. "Sınıf mücadelesinden" söz ederken, esas olarak kastettiğim sömürü sürecini hep göz önünde tuttum. Gördüğüm şekliyle, Roma siyasi sistemi (özellikle de Yunan demokrasisi ortadan kalktıktan sonra: Bkz. yukarıda V.iii ve aşağıda Ek IV) ister köle isterse özgür olsun, halkın büyük bir çoğunluğunun iktisaden çok yoğun ve sonunda yıkıcı bir hal alacak şekilde sömürülmesini kolaylaştırmış ve radikal reformları imkânsız hale getirmişti. Sonuç mülk sahibi sınıfın, gerçekten servet sahibi olan ve bu sistemi kendi çıkarları için bilinçli bir şekilde yaratanların kendi dünyalarının kanını boşaltmaları ve böylece imparatorluğun çok geniş bir bölümünde –beşinci yüzyılda Britanya, Galya, İspanya ve Kuzey Afrika'da; altıncı yüzyılda İtalya'nın büyük bir kısmıyla Balkanlar'da ve yedinci yüzyılda Mısır, Suriye, Mezopotamya ile bir kez daha, Justinian'ın generalleri tarafından yeniden fethedilmiş olan Afrika'da– Grekoromen medeniyeti tahrip etmeleri oldu.[1197] Klasik medeniyetin çöküşünün esas nedeninin bu olduğuna inanıyorum. Gerilemenin nedenlerinin her şeyden önce iktisadi ve toplumsal olduğunu ileri süreceğim. Roma İmparatorluğu'nun son derece hiyerarşik siyasi yapısı, elbette önemli bir rol oynamıştı; fakat birincil üreticilerden çekilebilecek görece küçük artıktaki payını korumak ve arttırmak gibi kesin bir amaçla siyasi iktidarı uzun vadede tekeline alan tam da mülk sahibi sınıftı. Bu süreç Marksist olmayan tarihçiler tarafından normalde az ya da çok otomatik bir süreç olarak, sanki "kendiliğinden vuku bulmuş" bir şeymiş gibi açıklanmıştır. Eğer insan Roma dünyasında meydana

gelen şeyin daha özlü, yalın ve nükteli bir tasvirini bulmak isterse, doğal olarak Gibbon'a bakar. Ve gerçekten de, 38. bölümün sonundaki "Roma İmparatorluğu'nun Batı'da Çöküşü Üzerine Genel Gözlemler" başlığını taşıyan ekte, şu etkileyici cümle karşımıza çıkar: "Kendi ağırlığının yarattığı baskının altında kalan muazzam yapı". Peter Brown'un yer yer mükemmel olan kısa kitabı, *The World of Late Antiquity*'de de (1971), aynı şekilde, esasen ya kaçınılmaz ya da tesadüfi bir şeyin söz konusu olduğu temel fikrini dile getiren daha farklı türde bir metafor yer alır: "Akdeniz dünyasının serveti *yukarıya akmıştı*" (34, italikler bana ait). Brown dördüncü yüzyıldan söz etmektedir ve hemen öncesinde, bu yüzyılda imparatorluğun Batı kısmında senatörlük aristokrasisinin "birinci yüzyılın senatörlerine kıyasla ortalama beş kat daha zengin olduğuna" değinmiştir. (Her ne kadar senatörler sınıfı Batı'da olduğu kadar aşırı zengin olmasa da, Yunan Doğu'da da durum pek farklı değildi.) Ben servetin üst sınıfların ellerinde giderek daha fazla yoğunlaşmasını anlatmak için bir metafor arıyor olsaydım, akış gibi masum ve otomatik bir şeyi tercih etmezdim: Çok daha bilinçli ve maksatlı bir şey kullanma eğiliminde olurdum; belki de bir vampir yarasadan söz edebilirdim. Ağırlıklı olarak topraklarında yaşamayan mülk sahiplerinden oluşan bir aylak sınıfa ek olarak imparatorluğun askerî ve bürokratik makinesiyle Kilise'yi de ayakta tutmanın ana yükü, esasen nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan köylülüğün omuzlarındaydı ve ironik bir biçimde (daha önce açıkladığım gibi) üçüncü yüzyılın sonlarından dördüncü yüzyılın sonuna dek (Diocletian ve Constantine ile başlayıp I. Theodosius ile sona eren) bir dizi son derece yetenekli imparatorun uygulamaya koyduğu dikkat çekici askerî ve idari yeniden düzenlemeler, iktisaden daha da çok sayıda "boş gezenin boş kalfası" yaratmakla sonuçlanmış ve böylece zaten aşırı yük altındaki köylülüğün durumunu daha da ağırlaştırmıştı. Köylüler nadiren ayaklanabiliyorlardı ve hiçbir zaman başarı elde edemiyorlardı:

İmparatorluğun askerî makinesi bunların icabına bakıyordu. *Bacaudae* sadece Galya ve İspanya'da birkaç kuşak boyunca aralıklarla sürecek sıkıntılara yol açmıştı (bkz. bu bölümün iii. alt bölümü). Fakat köylülerin maruz kaldıkları acımasız sömürü pek çoğunun, hiç değilse imparatorluğun baskıcı mali makinesini parçalamaları beklenen –ki sonradan ortaya çıkacağı üzere boş bir beklentiydi bu[1198] barbar istilacıları, coşkuyla olmasa da kayıtsızlıkla karşılamasına neden olmuştu. Akrep başlı kırbaçla dövülenler, eğer normal bir kamçıyla dövüleceklerini düşünürlerse daha iyi bir gelecek ümit edebilirlerdi.[1199]

Ek I
Marx'ın Sermaye Kuramında Köleyle Ücretli emekçi Arasındaki Karşıtlık (bkz. yukarıda II.iii)

Cap. II.36-7 (cf.83) ile başlayabiliriz: Her toplumsal üretim biçiminde, "emekçiler ve üretim araçları", üretimin gerçekleşmesi için şu ya da bu şekilde bir araya gelmesi gereken birbirlerinden ayrı unsurlardır. "Bu birliğin tesis edildiği spesifik tarz" yaşamsal önem taşır; o kadar ki "toplum yapılarının farklı dönemlerini birbirinden ayırır". Bu nedenle köle emeği ve özgür ücretli emek, bir toplumda birlikte var oldukları zaman bile birbirlerinden esasen farklı kalırlar.

Şimdi Marx'ın üretim emeği ile bir toplumsal süreç olarak ilgilendiği pasajlara dönebiliriz. Burada özgür emekçinin (işveren tarafından satın alınan) emek gücü, pek çok sayfada, "değişen sermaye" olarak titiz bir şekilde üretim araçlarını oluşturan "değişmeyen sermaye"den ayrılmıştır. Üretim araçlarıysa (Marx'ın *Cap.* I.178-81; II.164-5'te "sabit sermaye" ile "döner sermaye" arasında çok farklı bir ayrım çizmek isterken yaptığı gibi) (a) ham maddeler ve kömür, benzin, gübre benzeri ("döner sermaye"yi oluşturan) yardımcı materyallerle, (b) toprak, binalar, imalathaneler, demiryolları, kanallar, çalıştırılan hayvanlar (sonuncusu için bkz.

Cap. II.163, 165; cf. *Grundrisse*, E.T. 465, 189) ve özellikle özgür emekçilerle bir karşıtlık içinde "üretim araçlarının ayrılmaz parçasını oluşturan (*Cap.* I.714) köleler de (*Cap.* II.483; III.804) dahil olmak üzere tüm "emek enstrümanları" ("sabit sermaye"yi oluşturur) şeklinde ikiye ayrılır. Hâlihazırda atıfta bulunulan pasajlara ek olarak, *Cap*. I.177-81, 208-9; II.160-8, 221-3, 440-1; III.814-16'ya referans vermek yeterli olacaktır.

Marx'ın ihtiyatlı bir şekilde hassas olmaya çalıştığı zamanlarda, genellikle, katı bir biçimde sadece kapitalist toplum için uygun olan terminolojiyi ("sermaye" vs.) antik dünyaya uygulamayı reddettiği doğrudur: Sermaye "bir şey değil, daha ziyade toplumun belirli bir tarihsel formasyonuna ait olan belirli bir toplumsal üretim ilişkisidir" (*Cap*. III.814). "Doğrudan zorunlu emek antik dünyanın temeliydi" (*Grundrisse*, E.T. 245) ve "zenginlik doğrudan zorunlu emekle, sermaye olarak değil, daha ziyade bir hâkimiyet ilişkisi [*Herrschaftsverhältnis*] olarak karşı karşıya gelir" (*Grundrisse*, E.T. 326; cf. 513 ve yarıca bkz. 464-5 ve serf için 465). "Kölelik hâkim olduğu müddetçe, sermaye ilişkisi sadece münferit ve tabi olabilir, asla hâkim hale gelemez" (*TSV* III.419). Ve böylece Marx, *Cap*. II.164-5'te, "üretim araçlarının" (*Cap.* I.178-81'de), "içinde meydana geldiği toplumsal koşullardan bağımsız olarak her emek sürecinde" tespit ettiği "emek enstrümanlarına" ve "emek öznelerine" ayrılmasını hatırlattıktan sonra, hem emek enstrümanlarının, hem de emek öznelerinin "sadece kapitalist üretim biçiminde, 'üretken sermaye' haline geldiklerinde sermayeye dönüşeceklerini" söyleyerek devam eder. (cf. *Cap*. II.170-1, 196, 208, 210, 210-11, 229-31) ve bunlar arasındaki ayrım "yeni bir biçim altında yansıtılır: sabit sermaye ile döner sermaye arasındaki ayrım. Ancak bundan sonra bir emek enstrümanı işlevi gören bir şey sabit sermaye haline gelir" diye ekler.

Yine de Marx, kapitalizm öncesi tüm toplumların ön kapısını "sermaye"ye kapasa da, arka kapıyı "para sermaye" adını verdiği

şeye açar (bunun için bkz. *Cap* I.146 ff.; cf. II.57, 482-2 vb.): “Köle sisteminde, emek gücünün satın alınmasına yatırılmış olan *para-sermaye*, *sabit sermayenin* para biçiminin *rolünü* oynar” da diyebilmiştir (*Cap.* II.483, italikler bana ait.) Diğer bir deyişle, köle sahibi kölenin emek gücünü, tıpkı çalıştırılan hayvanlarda olduğu gibi, sermayeleşmiş bir biçimde satın alır. Marx’a göre, köle sistemi, elbette doğrudan üreticiyi karşılığı ödenmeyen iş yapmaya zorlamasıyla kapitalist sistemi andırır; fakat efendi *emek gücü* yerine *onu* [köleyi] satın alır.

Burada yaptığım çözümlemenin, hiçbir biçimde “değişen sermaye” ve “değişmeyen sermaye” arasındaki (daha önce Ramsay’de daha az berrak bir biçimde ve farklı bir terminolojiyle gözükse de ilk olarak Marx tarafından ayrıntılı bir şekilde geliştirilen: bkz. *Cap.* II.394- 440-1) ayrıma dayanmadığını eklemeliyim. Özgür ücretli emekçi ile köle emekçi arasındaki ayrım, Marx tarafından ortaya konduğu şekliyle, klasik siyasal iktisadın daha tanıdık kategorileri arasındaki ayrım bağlamında da aynı şekilde tasavvur edilebilir: “döner sermaye” ve “sabit sermaye”. Bu, dolaşan sermaye tanımımıza, başta George Ramsey olmak üzere başkalarının aksine, Marx’ın ve Adam Smith’in yaptıkları gibi (bkz. *Cap*. II.168, 204 ve özellikle Marx’ın “sabit sermayeye” karşı “döner sermayenin değişen ve değişmeyen kısmı” arasında ayrıma gittiği 297-9), üretim sürecinde kullanılan ham maddeleri ve yardımcı materyalleri dahil etsek de etmesek de böyledir. Özgür ücretli emekçinin emek-gücü satın alınırken kullanılan şey, kuşkusuz döner sermayedir (bkz. örneğin *Cap.* II.168); fakat daha önce gördüğümüz gibi, köle, “bir emek enstrümanı olarak” (tıpkı çalıştırılan bir hayvan gibi) sabit sermayeyle satın alınmıştır ve kendisi de bizzat sabit sermaye haline gelir.

Ek II

Klasik ve Helenistik Dönemlerde (Özellikle Tarımsal) Köleliğe ilişkin Bazı Kanıtlar (bkz. yukarıda III.iv)

Attika’da tarımsal köle emeğinin Klasik dönemde yaygın olduğunu göstermek için yeterli olandan daha fazla kanıt bulunmaktadır. Büyük köle haneleri için bkz. Xen., *Oecon*. VII.35; IX.5 ve köle kâhyaları için, bu adamların aslında köle olduklarını ve esas olarak tarımsal faaliyetleri gözetlemelerinin beklendiğini gösteren XII.2’den XV.5’e kadar (özellikle XII.2-3, 19; XIII.6-10; XIV.6, 9; XV.3-5). Bu pasajların istisnai derecede zengin bir adam olan Ischomachus’tan söz ettiği doğrudur; fakat başka yerlerde, örneğin Aristophanes’te de tarımsal kölelerin doğal bir şey olarak kabul edildiklerini görürüz. *Plutus*’ta, özel olarak bir πένης olarak tarif edilen (satır 29) ve 254. satırdaki τοῦ πονεῖν ἐρασταί’den biri olan çiftçi Cremylus, sadece oyundaki esas karakterlerden biri olan Carion’a değil, pek çok başka köleye de sahiptir (satır 26, 1105). Jones, *AD* 12 ve 138 n.54, Carion’u basmakalıp, gülünç bir figür olarak değerlendirir; fakat diğer köleler kuşkusuz böyle değildir: Bunlar oyun açısından gerekli figürler değildir ve aslında tipik olmasalardı (Chremylus’un sefaletinin asli bir unsur olduğu) dramatik resmi bozacakları da düşünülebilir. Ayrıca bkz. Ar., *Plut.* 510-21 ve *Eccles.* 651; *Peace* 1138-9, 1146-8; Ps.-Dem. XLVII.52-3; LIII.6; Dem. LV.31-2 (cf. 35) ve diğer metinler. Ehrenberg’in, *PA*[2] 165-91’deki (bölüm ii), Atina’nın iktisadi yaşamında kölelerin pek de önem arz etmediğine ilişkin genel varsayımlarını kabul edemiyorum. Bunlar bizzat kendisinin ürettiği kanıtlarla doğrudan çelişiyormuş gibi gözüküyor. Fakat belki de Atina tarımında kölelerin ne kadar önemli olduğuna dair en aydınlatıcı argüman olumsuz olandır: Yani Atinalı toprak sahiplerinin mülklerinden kayda değer gelirler elde etmelerini (ki ettiklerini biliyoruz), hatta (kiralama dışında) herhangi bir şekilde kâr etmelerini mümkün kılacak tek diğer seçenek olan kiralık emek, görünen o ki kıttı ve esasen hasat, bağ bozumu ve zeytin toplama sezonlarıyla sınırlıydı. (Aşağıda III.vi n.16’da sadece Atina tarımında kiralık emek

kullanımına dair keşfedebildiğim pasajları sıraladım.) Attika'daki (ya da başka bir yerdeki) bir arazinin kâhyası ya da idarecisi bile (ἐπίτροπος, bazen de ἐπιστάτης οἰκονόμος οἰκονομικος) normalde bir köle ya da azatlı olurdu: Bkz. Xen., *Mem.* II.viii, özellikle 3-4 (yukarıda III.vi'da dikkat çekildi); *Oceon*. XII-XV, özellikle bu Ek'in ikinci cümlesinde işaret edilen pasajlar. Köleler ve azatlılar diğer idari görevlerde de baskındılar: Bkz. örneğin Xen., *Mem*. II.v.2; Aeschin, I.97; Dem. XXVII.19, 22 ve XXIX.5, 25-6, 29-32 vb.; Ps.-Dem. XXXVI.28-30 ve 43-44 ile XLV.33; Ps.-Arist., *Oecon*. I.5. 1344[a]25-6; cf. İsokr. XVII.11-16, 21, 27, 49'da Cittus (14, 51 ile kıyaslayın) ve *IG* II[2].1673.57-9'daki yabancılar. Isaeus VI (*Philoct.*) 20-1'de, Euctemon'un Cerameicus'taki evini (ister teoride sözleşmeli kiracı olarak olsun ister olmasın) "idare eden" Alce isimli kadın, bir köle ya da azatlıydı ve Euctemon'un Peiraeus'taki evde belli ki kiracı olarak bir genelev işleten ismi belirtilmeyen eski sahibi de, benzer şekilde bir azatlıydı. Xen., *De vect.* IV.22, yabancıların yanı sıra Atinalıları da madenlerde çalışan köleleri denetleyen idari görevlerde tasavvur ederken, yine var olan bir durumu tarif etmemektedir –ve her halükârda idareciler özel işverenler için değil, devlet için çalışmaktadır (Xen., *Oecon*. I.4'ü yukarıda III.vi'da ele almıştım.) Ayrıca bkz. Gert Audring, "Über den Gustverwalter (*epitropos*) in der attischen Landwirtschaft des 5. und des 4. Jh. v.u.Z." *Klio* 55 (1973) 109-13.

Thuc. VII.27.5 genellikle yanlış alıntılanan bir metindir: "Decela'nın Sparta tarafından işgal edilmesi sırasında Attika'dan 20.000'den *fazla* köle kaçmıştır. Bu çok sık bir biçimde, kısa süre önce Finley'in (*AE* 72, 24 ile kıyaslayın) ve hatta Dover'ın da yaptığı gibi "20.000" köle olarak sunulmaktadır. Dover (Gomme, *HCT* IV.401-2'de) ilk olarak s.401'de hata yapmaz ve sonra iki kez sadece "20.000 köleden söz eder; s.402'de "20.000 kaçanların *toplam*" sayısıydı diyerek Thucydides'le açık bir şekilde ters düşer

ve s.401'de aslında "[Thucydides'in] aklında belirli bir dönem olduğunu ima eden" "kesin bir rakamdan" söz eder. Eğer bu meseleyle uğraşıyorsam, bunun nedeni Thucydides'in açık bir biçimde *kaba bir tahminde* bulunduğunu vurgulamak istememdir: Geniş sınırlar içinde olsa bile, kaç kölenin kaçtığını bilmesi imkânsızdı ve "20.000'den fazla köle"– daha kesin olarak "iki onbinden fazla (πλέον ἢ δύο μυριάδεσ)" ifadesi, 20.000'in *asgari* rakam olduğuna inandığını gösterir (ki rahatlıkla bundan çok daha fazla olmuş olabilir); aklındaki *azami* rakamın 30.000'den çok daha aşağıda olduğu iddia edilemez, zira "iki onbinden daha fazla" ifadesinin doğal seyir içindeki bir sonraki adımı ya "üç onbin" ya da en azından "yaklaşık üç onbin" olmalıdır. Westermann, *SSGRA*, *CR* içinde 71 = n.s. 7 (1957) 54 ff., s.56'ya ilişkin eleştirimde "bunlardan büyük bir kısmı χερροτέχναι idi"yi izleyen ifade, pek çok araştırmacının varsaydığının aksine, Thucydides'in esasen maden kölelerinden söz etmiş olmasını olasılık dışı kılmaktadır. Sözcük, Thucydides'in kullandığı diğer tek örnekte (VI.72.3), –savaştaki– "uzmanlar" anlamına gelmektedir. Vurgulanan καὶ τούτων'un işaret ettiği üzere, Thucydides'in buradaki anlamına en çok zanaatkârların aslında *vasıflı* kişiler olmaları uymaktadır: Kayıp çok daha şiddetli bir şekilde hissedilmişti çünkü kaçanlar vasıflı işçilerdi –örneğin maden kölelerine kıyasla kaçmak için daha iyi fırsatlara sahip olan bağcılar gibi tarım uzmanları da kuşkusuz bunlara dahildi. (Bazı araştırmacılar gibi, VII.27.5'teki ifadeyi B gibi τὸ πολὺ μέροσ yerine, MSS'in çoğu gibi πολὺ μέρος şeklinde okuyacak olursak buradaki argüman etkilenmeyecektir: O zaman "en büyük kısmı" yerine sadece "daha büyük bir kısmı" şeklinde tercüme ederiz.)

Burada Klasik dönem Atina tarımı üzerinde köleliğe hak ettiği rolü atfeden ve temel kanıtları özlü ve doğru bir biçimde sunan yakın tarihli sadece bir incelemeye rastladığımı da eklemeliyim: Michael H. Janson'un "Agriculture and slavery in Classical

Athens”, *CJ* 73 (19778) 122-45 künyeli bu önemli makalesini ancak III. Bölümü ve bu Ek’i tamamladıktan sonra okuyabildim. Temelde hemfikir olduğumuz için mutluyum; fakat elbette Jameson’ın makalesinde bu kitapta ele alabildiğimin çok daha ötesine geçen, çok sayıda iyi malzeme bulunmaktadır.

⁂

Artık Atina’yı bir kenara bırakıp Yunan dünyasının geri kalanına bakabiliriz. Beşinci ve dördüncü yüzyıllar için bkz. örneğin Thuc. III.73 (Corcyra: görünen o ki kırsal kesimde çok sayıda köle vardı); VIII.40.2 (Chios: Sparta dışında herhangi bir Yunan devletinden daha fazla οἰκέται vardı; kırsal kesimi biliyorlardı ve ağırlıklı olarak kırsal kölelerden oluşmuş olmalıdırlar, zira Chios’ta herhangi bir gelişmiş sanayi bulunmuyordu); Xen.,i *HG* III.ii.26 (Elis: kırsal alanda ele geçirilmiş pek çok köle, ἀνδράποδα); IV.vi.6 (Acarnania: 389’da ele geçirilen sayısız köle, ἀνδράποδα; tahıl üretimiyle meşgul olmayanların pek çoğu çoban olmuş olabilir); VI.ii.6 (yine Corcyra: 374 civarında kırsal alanda ele geçirilen pek çok köle, ἀνδράποδα; cf. §§ 15, 23, 25); II.v.14-15 (Mantinea, 362: τῶν ἐλευθέπων olan diğerleriyle kıyaslandıklarından ἐργάται, açık ki kölelerdir). Zaman zaman kuşatma altındaki şehirlerin köleleri silahlandırdıklarını ve onları surların müdafaasında kullandıklarını okuruz: Örneğin 319 yılında Cyzicus’ta (Diod. XVIII.51.3) ve 305-4’te Rodos’ta (XX.84.3; 100.1) böyle olmuştu; fakat bu kölelerden ne kadarının tarım kölesi olduğunu bilmiyoruz.

Polybius’taki çeşitli pasajlar MÖ üçüncü yüzyılın sonlarında Yunan dünyasının kırsal kesiminde kayda değer sayıda köleden ya açıkça söz eder, ya da var olduklarını düşündürür. Polybius’ta herhangi bir koşula bağlanmadan ganimet (ya da potansiyel ganimet) anlamında σώματα’dan söz edildiğinde, bunun hem köleler hem de özgürler için kullanılabileceği doğrudur (örneğin bkz. II.vi.6; lxii.10; IV.xxix.6). Fakat τά δουλικὰ σώματα belli ki, MÖ

230 civarında Epir'deki pek de önemli olmayan Pheonice şehrinin ele geçirilmesi üzerine İlliryalılar tarafından elde edilen ganimetin önemli bir kısmını oluşturmuştu (II.vi.6); en azından bir başka örnekte daha, yani Megalopolis'te, bazıları δουλικὰ diğerleriyse ἐλεύθερα şeklinde tanımlanan σώματα'dan söz edildiğini duyarız (II.ixii.10) ve Messenia'daki "Chryon'un olarak bilinen" müstahkem çiftlik evinin haydutlar tarafından basıldığı anlatıldığında, ganimetin önemli bir kısmının kölelerden, bu kez hataya yer bırakmayacak şekilde οἰκέται'den oluştuğunu görürüz (IV.iv.1). Aetolianların MÖ 240 civarında Lakonya'ya düzenledikleri, Polybius'a göre "*periocic* köylerinin" köleleştirilmesine neden olan (IV.xxxiv.9) geniş çaplı yağma seferi, Plutarkhos'un aktardığına göre 50.000 kölenin ele geçirilmesiyle sonuçlanmıştı (*Cleom*. 18.3) –ve bu rakam büyük ölçüde abartılmış olsa bile zaten köle olan hatırı sayılır miktarda erkek ve kadın içermiş olması muhtemeldir, zira Perioeci hiç Helot'a sahip değildi ve esir edilen Perioeci'nin sayısı da bu kadar fazla olmuş olamaz. Küçük Asya'daki şehirlerin de kuşatma altındayken direnişe katılmalarını teşvik etmek için özgürlük vaat ettiklerini duyarız (Hellespont'ta Abydus, Polyb. XVI.xxxi.2; Psidia'da Selge, V.lxxvi.5). Bu metinlerin ve Xenophon'un Elis'in kırsal kesiminde (beşinci yüzyılın sonunda) yaşayan kölelerle ilgili yukarıda atıfta bulunulan ifadesinin ışığında diyebiliriz ki, üçüncü yüzyıl sonlarında Elis'in çok sayıda σώματα ile dolu olduğunu söyleyen (IV.lxxiii.6; cf. lxxv.1-2, 7) Polybius'un köleleri kastetmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Abderalı Python da, eğer şehrinin müdafaası için "kendisine ait 100 köle ve azatlıyı" silahlandırıp kullandığına inanılırken hata yapılmıyorsa (Diod. XXX.6), MÖ 170 yılında çok geniş bir köle hanesine sahipti. Polybius, MÖ 146 yılında, Ahaya Birliği şehirlerine general Diaeus tarafından, "evde doğup yetiştirilenler arasından" (οἰκογενεῖς καὶ παράτποφοι, Polyb. XXXVIII.xv.3; cf. yukarıda IV.iii § 4'teki tartışmam) askerlik

çağındaki en az 12.000 kölenin azat edilerek silahlandırılmasına ilişkin bir emir gönderildiğinden söz eder.

Genel olarak Helenistik dönem için bkz. (tarımsal ve bazen diğer köleler için) Rostovtzeff, *SEHHW* I.178, 203, 207 (ve III.1366-7 n.32), 243, 517, 537-8; II.778-85 (ve III.1514-16 nn.47-51), 806 (ve III.1521-2 n.76 ve Rostovtzeff'in makalesi, NEPPK, özellikle 377-9, 382-3), 942, 1106, 1111, 1116, 1158-9 (fakat cf. I.523-4), 1182-96, 1258-63; III.1435 n.260, 1502 n.4. Mısır için bkz. id. I.321-2 ile III.1393-4 n.119 ve II.1099; ayrıca I. Bieżuńska-Małowits'in çeşitli eserleri, özellikle *EEGR* I (cf. aşağıda III.iv n.32).

Kırsal kölelerin kullanıldığını gösteren metinlerin o kadar büyük bir kısmı bir düşman işgali sırasında esir edilenlerle ilgilidir ki, pek çok yer için elimizdeki kanıtların bu kadar az olması karşısında şaşırmamalıyız.

MÖ 400 gibi erken bir tarihte, Kuzeybatı Küçük Asya'daki Pergamum şehrine yakın ovada bir arazisi bulunan zengin bir Pers olan Asidates'in çok sayıda köle istihdam ettiğini görürüz (Xen., *Anab*. VII.viii.12, 16, 19). Xenophon, *Anabasis* eserinin sonunda (en ufak bir utanma duygusu olmadan) tasvir ettiği yağma seferinde, bu insanlardan esir edilmelerinden önce bile *andrapoda* diye söz eder ve bunlar kuşkusuz bağımlı köylülerden ziyade Yunanlıların kullandığı anlamda köle olmalıdırlar. Bunlardan iki yüz kadarı esir edilmiş ve götürülmüştür (§ 19). Yine, bu köle grubundan askerî bir seferin nesnesi oldukları ve anlatı kaynaklarımızdan birinde bahisleri geçtiği için haberdarız. Mariandynoi'nin Yunanlı yerleşimciler tarafından kârlı bir şekilde kullanılabilecek bir tür yarı-serf nüfus teşkil ettiği Heraclea Pontica'daki gibi (bkz. III.iv ve n.3) özel durumların söz konusu olduğu yerler dışında, Asya ve Suriye'nin yeni bölgelerine yerleşen ve toprak sahibi haline gelen Yunanlıların memleketlerinde olduğu gibi çiftliklerinde çalıştırmak üzere hemen köle satın almalarını şüpheyle karşılamak için herhangi bir gerekçe göremiyorum. Onları bunu yapmaktan alıkoyabilecek

hiçbir şey yoktu ve Yunanistan'a getirilen pek çok köle Küçük Asya (muhtemelen özellikle Karya, Lidya ve Frigya) ve Suriye kökenli olduğundan, buralarda köleler muhtemel aşırı pahalı değillerdi. Romalılar da, kayda değer sayılarda Doğu'ya doğru hareket etmeye başladıklarında (bkz. örneğin RLAM ve *ESAR* IV), muhtemelen yerli bir köylü nüfusun neredeyse kölelerle aynı ölçüde acımasız bir sömürüye maruz bırakılabildiği yerler dışında, bu tarım kölelerini kullanmak isteyeceklerdi.

Materyalleri derlemeye çalışmadım ve sadece Klasik ve Helenistik dönemlerde kitlesel olarak yakalanmalarının ardından kölelerin ilk satışları için verilen fiyatlara rastladığım üç ilginç kanıt parçasından söz edeceğim –elbette bu rakamlar aracıların da kâr etmesi gerektiği için nihai satış fiyatlarının çok daha altındaydı. İlki Thuc. VIII.28.4'tür: Karya'daki Iasus'un Spartalılar tarafından 412/11 kışında ala geçirilmesi üzerine, köle ve özgür nüfus (ve kuşkusuz kadınlar ve çocuklar da), Tissaphernes'e kişi başı 1 *daric stater*'e (25 ila 26 Attik *dracmae*'ına) anlaşılarak satılmıştı. İkinci kanıt parçamız II. Macc. Viii.11(cf. I Macc. iii.41) ve Selevkos ordu kumandanı Nicanor'un MÖ 165'te hazırlandığı seferde esir etmeyi ümit ettiği Yahudilerin tümünü *talent* başına 90 üzerinden ya da kişi başı 66 ⅔ *drachm*ae'a satacağını ilan ettiği Jos., *AJ* XII.2999'dan gelir. Üçüncü kanıtsa Plut., *Lucull.* 14.1 ve App., *Mith.* 78'de yer alır: Lucullus'un Pontuslu Mithridates'e karşı MÖ 72/1 tarihli seferi o kadar başarılıydı ki, kampında köleler 4 *drachmae* gibi düşük bir fiyattan satılmıştır –bu kuşku uyandıracak kadar düşük bir rakamdır, fakat eğer çok sayıda esir varsa belki de ihtimal dışı değildir, zira kölelerinde de kitleler halinde kârlı bir şekilde satılabilmeleri için önce bir şekilde taşınmaları gerekiyordu. (Thebes'in 335 yılında İskender tarafından yağmalanmasından sonra köle olarak satılan Thebeslilerin fiyatına ilişkin bir rakam verebileceğimi sanmıyorum: Diod. XVII.14.1, 3 "30.000'den fazla" Thebesli için 440 *talent* verir; fakat bu rakam geleneksel bir rakam da olabilir ve muhtemel

kaynağı olan Cleitarchus, *FGrH* 137 F 1, *ap.* Athen. IV.148'de, şehrin yağmalanmasından elde edilen toplam meblağ için aynı 440 *talent* rakamını verir.)

Ege kıyısındaki ve bu denizde bulunan adalardaki topraklarda tarımda köle emeğinin taşıdığı büyük öneme ilişkin genel bir argümanla bitiriyorum. Rostovtzeff, 1923 yılında yayımlanan bir makalesinde (NEPPK 377-8), antik dünyadan günümüze kalan tarımla ilgili incelemeler sadece Latin yazarın kaleme aldıklarından ibaret olsa da, kuşkusuz yazarlarının eserlerini Yunan kaynaklarına dayandırdıklarını belirtmişti. Bu kaynakların büyük bir kısmı, özellikle tarımın farklı veçhelerine dair yazan "elliden fazla" Yunan yazardan söz eden (*RR* I.i.7-10) ve bu isimlere ilişkin uzun bir liste vererek devam eden Varro tarafından zikredilmiştir. Rostovtzeff'in de dikkat çektiği gibi bunların büyük bir çoğunluğu, "Yunanistan anakarasının değil ...., büyük ve verimli adaların (Thasos Lemnos, Chios, Rodos), Küçük Asya'nın (Pergamon, Miletus, Cyme, Colophon, Priene, Soli, Mallos, Nikaea ve Heraklia) ve Trakya kıyılarının (Maroneia ve Amphipolis) yerlileriydi. Pek çoğu Helenistik döneme aitti." Rostovtzeff'in de söylediği gibi "bu incelemelerin içeriklerini bilmiyoruz, ama Varro, Columella ve Pliny'nin incelemelerinden çok da farklı olmadıkları açıktır" ve Rostovtzeff bu benzerlikten yola çıkarak "Doğu'da tarımın, özellikle de bağcılığın, sebzeciliğin ve sığır yetiştiriciliğinin esas temeli köle emeğiydi" çıkarımında bulunur. Rostovtzeff *SEHHW* II.1182-96'da (ve III.1616-19) da aynı konuyu ele alır: Burada Mısır dışında Yunan Doğu'daki tarım yöntemleriyle ilgili kanıtlardan yoksun olduğumuzu kabul eder ve sonuçlar çıkarma konusunda son derece dikkatlidir. 1196. sayfada yer alan ve sorduğu pek çok soruya tatmin edici bir cevap verilemeyeceğini kabul etmesini takip eden şu ifadeye katılıyorum:

> Herhangi bir doğrudan kanıt mevcut değildir. Bununla birlikte, Selevkos İmparatorluğu'ndaki ve Küçük Asya'daki bazı toprak sahiplerinin arazilerini küçük ya da büyük parseller halinde yerel çiftçilere kiralamak yerine, köle emeği ve kiralık ırgatlar marifetiyle ekip biçtikleri kesindir. Arazilerinin bazılarında Attalidlerin benimsediği tarım yönteminin de bu olduğu varsayımında bulunabiliriz. Bazı zengin toprak sahiplerinin şehir topraklarındaki (örneğin Priene'de) arazilerinde de aynı pratiğin var olduğuna ilişkin kanıtlar bulunmaktadır ve bunun Helenistik krallar tarafından kurulan şehirlerde ve κατοικίαι'deki yabancı yerleşimcilerin arazilerinde –*cleroi*– de, bunlar yerel kiracılara kiralanmadıkları sürece hâkim olduğu varsayılabilir.... Bu yenilikçi çiftliklerin çevreleri ve komşu köylü ekonomileri üzerindeki etkisi neydi? Bu soruya bir cevap verilemez. Araştırmacının edineceği genel intiba Yunan usulüyle idare edilen arazilerin, yerli sahiplerinin kendi geleneksel sömürü ya da ekip biçme yöntemlerine sahip oldukları küçük köylü toprakları ve daha büyük arazilerden oluşan bir Doğu denizinde oraya buraya dağılmış adalar olarak kaldıklarıdır.

Rostovtzeff burada Asya tarımının genel görünümü gibi çok geniş bir konuyu ele almaktadır. Elbette Asya'da, antik dünyanın hemen tüm zamanlarında ve çoğu bölgesinde olduğu gibi (cf. özellikle yukarıda IV.i-iii), üretimin büyük kısmının, ister tapu sahibi, ister kiracı, isterse çeşitli bağımlılık biçimlerine tabi serflerden oluşsunlar küçük köylüler tarafından yapıldığını kabul ediyorum. Fakat ben *Yunan dünyasının mülk sahibi sınıflarının artıklarını nasıl çektiklerini* soruşturmakla ilgilendim ve (aslında çok farklı olan) bu soruyu sorduğumuzda, köleliğin çok önemli bir rol oynadığını görebiliriz; örneğin Varro'nun kendi döneminde Asya'da, Mısır'da ve Illyricum'da çok sayıda var olmaya devam ettiğini belirttiği *oberarii*'ninkine (ya da *oberati*) benzer borç esareti biçimlerinden söz etmiyorum bile (bkz. yukarıda III.iv, III. başlığın altında ve n.66).

Ek III

"Barbarların" Roma İmparatorluğu'na Yerleşmeleri (bkz. yukarıda IV.iii §19)

Burada, birinci yüzyıldan altıncı yüzyıla kadar makul ölçülerde belgelendirildiğini düşündüğüm "barbarların" Roma topraklarındaki yerleşimlerine ilişkin, hayli kapsamlı kaynak referanslar ve son derece sınırlı bir modern bibliyografyayla birlikte elimden geldiği kadar eksiksiz bir liste veriyorum. Yapabildiğim ölçüde,

imparatorluğun Doğu kısmı kadar Batı kısmındaki yerleşimleri de hesaba katmam gerektiğini düşündüm; çünkü bu yerleşimlerle kültürel değil iktisadi bir açıdan ilgileniyorum (bkz. yukarıda IV.iii §§ 17 ve 19) ve bu açıdan bakıldığında, söz konusu yerleşimlerin etkileri yakın çevrelerinden çok daha uzak bölgelerde de hissedilmiş olabilir. Bununla birlikte, edebî kaynakların Avrupa ve Asya (başta da Ren ve Tuna hudutları üzerindeki ya da yakınındaki eyaletler) için olduğu kadar bol olmadığı; epigrafik ve arkeolojik kanıtlarınsa genellikle yorumlanması çok zor olduğu ve hudutların içindeki kalıcı yeni yerleşimlerden ziyade göçebelerin, yarı-göçebelerin ya da yaylacıların denetim altına alınmasından söz ettiği Afrika'yı son derece yetersiz bir şekilde ele aldığımı kabul etmeliyim. Aşağıda § 22 ve 32 dışında, burada yapabileceğim tek şey, ancak bu Ek'i kaleme aldıktan sonra gördüğüm etkileyici bir makaleye atıfta bulunmak olacak: P. D. A. Garnsey, "Rome's African empire under the Principate", *Imperialism in the Ancient World*, der. Garnsey ve C. R. Whittaker (1978) 223-54, s.231-3 (ve 346-7 nn.39-49).

MÖ 38 yılı civarıyla başladım ve bazı daha erken tarihli yerleşimleri, örneğin MÖ 180 yılından en az 40.000 Liguryalının yerlerinden edilerek Samnium'daki devlet arazilerine yerleştirilmesini göz ardı ettim, ki bu nakil, bahsedeceğim yerleşimlerin büyük bir çoğunluğunun aksine Liguryalıların rızası hilafına gerçekleşmişti (Livy XL.38.3-7). Bana konuyla ilgisiz ya da değersizmiş gibi gözüken birkaç metni de görmezden geldim: Bu, özellikle kanıtların genellikle muğlak olduğu daha geç dönem için geçerlidir (aşağıda no.23'ten sonra). Aynı zamanda, 435'te Afrika diyakozluğunun bir kısmının Vandallara teslim olması gibi Roma İmparatorluğu'nun bazı bölgelerinin bütünüyle dış güçlere kaybedildiği beşinci yüzyılda kaleme alınmış bazı incelemeleri de göz ardı ettim. Edebî metinlerin pek çoğu ilk olarak Zumpt (845) ve Huschke (bkz. Clausin, *RC*, 44-9, 57-61, 77-89) tarafından derlenmiştir ve burada yapmaya çalıştığım gibi temel edebî

malzemeleri ortaya koyan ve bir miktar epigrafik ve arkeolojik kanıt da ekleyen başka bir çalışmaya rastlamadım. (Gördüğüm en kapsamlı derleme, Seeck, *GUAW* I^{4}.ii.591-3 ve i.407-8'dir.) Yalnızca kolaylık olsun diye, "barbarlar"dan normalde kullandığım tırnak işaretleri olmadan söz edeceğimi söyleyebilirim. Tüm bu konu bana genellikle farkına varıldığından çok daha önem taşıyormuş gibi geliyor: Bkz. meselenin tartışıldığı ve daha geniş bir bibliyografyanın bulunabileceği, yukarıda IV.iii §§ 17 ve 19 (ve aşağıda nn.28-36).

1. Octavian'ın generali, M. Vipsanius Agrippa, muhtemelen MÖ 38'de, Germen Ubii'yi (talepleri üzerine) Ren'in sol kıyısına geçirmiş ve tam bir *civitas* olarak oraya yerleştirmişti: Strabo, IV.iii.4, s.194 (ve muhtemelen VII.i.3, s.290=; cf. Tac., *Ann.* XII.27.1-2; XIII.57.4; *Germ.* 28.5. Bkz. Hermann Schmitz, *Colonia Claudia Ara Agrippinensium* (Köln, 1956).

2. MÖ 8 yılında müstakbel İmparator Tiberius, Augustus'un generali olarak, Süevi ve Sugambri'nin biatını kabul etmiş ve 40.000 kadarını Ren nehrinin batısındaki topraklara yerleştirmişti: Set., *Aug.* 21.1 ve *Tib.* 9.2; Eutrop. VII.9 ve cf. Augustus, *Res Gestae* 32.1. 40.000 (*Germani*) sayısı Oros. VI.xxi.24'te de karşımıza çıkar.

3. MS birinci yüzyılının ilk birkaç yılında Sextus Aelius Catus'un 50.000 "Getae"ı Tuna'nın güneyine, daha sonra Moesia olarak bilinecek topraklara yerleştirmiş olduğu neredeyse kesindir. Bu insanlar aslında Daçyalılardı: Bkz. A. Alföldi, "Dacians on the South bank of the Danube", *JRS* 29 (1939) 28-31. Alföldi 7/8 Kasım 88 tarihli, sözde Bulgaristan'daki Nicopol'den gelen yardımcı asker *Gorio, Stibi f. Dacus*'a ait (ve daha sonra H. Nesselhauf tarafından, CIL XVI Suppl. [1955] s.216'da sahte olduğu gösterilmiş olan) bir askerî berat yayımlamış ve benzer bir ya da iki belgeden daha söz etmiştir (özellikle *CIL* XVI.13). Bu yerleşimin kronolojisi için bkz.

R. Syme, *JRS* 24 (1934) 113-37, s.126-8 = *Danubian Papers* (Bükreş, 1971) 53-5.

Germen şefleri Maroboduus ve Catualda, MS 19 yılında sırasıyla Ravenna ve Forum Julii'ye yerleştirildiklerinde, her ikisinin de kişisel tabileri (*comitatus*), teskin edilmiş eyaletlerde huzursuzluk yaratmalarını engellemek amacıyla Roma toprakları dışında, Tuna'nın ötesinde iskan edilmişlerdi (Tac., *Ann.* II.63, özellikle § 7).

4. MS 50 yılında ya da kısa bir süre sonra Vannius, Quadi krallığını bıraktıktan sonra İmparator Claudius'un emriyle *clientes*'i ile birlikte Pannonia'ya yerleştirilmişti: Tac. *Am.*. XII.29-30, özellikle 30.3. (Bkz. Mócsy, *PUM* 40-1, 57-8, 371 n.13.)

5. (a) 60'larda, Neron'un hükümdarlığı sırasında, Ti. Plautius Silvanus Aelianus, Moesia eyaletine "başlarında şefleri ya da kralları olmak üzere, eşleri ve çocuklarıyla 100.000 *Transdanuviani*" getirdiğini ve haraç vermek zorunda bıraktığını iddia etmişti: *ILS* 986 = *CIL* XIV.3608. Gördüğüm en yakın tarihli inceleme T. Zawadski, *La parola del passato* 160 = 30 (1975) 59-73'tür.

(b) Zawadski tarından ileri sürüldüğü gibi (op. cit. 72-3), 69-70 yıllarında (belki de daha önce) Pannonia vekili olan L. Tampius Flavianus'un (*PIR*[1] III.294 no.5), Plautius Aelianus'unkine benzer (bir önceki paragrafa bakın) bir iş kotarmış olması mümkündür, zira Alföldi ve Reidinger tarafından yeniden gözden geçirilmiş ve Zawadski tarafından satır 7-9'da aynen aktarılmış (id.73) *ILS* 985 = *CIL* X.6225, satır 6-8, muhtemelen şu şekilde restore edilmelidir "[multis] opsidibus a Tran[sdanuvi/anis acceptis, lim]itibus omnibüs ex[ploratis / hostibus (?) ad vectig]alia praestanda [traductis]".

6. Kelt Cotini ve muhtemelen Osi'den bazılarına (cf. Tac., *Germ.* 43.1-2), görünen o ki birinci yüzyılda bir ara Pannonia'da toprak verilmişti: Bkz. Mócsy, *PUM* 57-60 ve cf. aşağıda § 7 c.

Bundan sonra Marcus Aurelius'un hükümdarlığına dek uzun bir boşluk vardır (161-80). Appian, *Praef.* 7, Roma'da bilfiil görüldüğünü iddia ettiği barbar halklar tarafından gönderilmiş elçilerin "kendilerini tabi" olarak sunduklarından, fakat imparator tarafından işine yaramayacakları gerekçesiyle reddedildiklerinden söz eder. Bu pasaj, (Appian'ın deyişiyle) "uzun bir güvenli barış döneminin" hâlâ sürmekte olduğu Antoninus Pius döneminde yazılmış olmalıdır ve sadece ilhak taleplerinden söz ediyormuş gibi gözükür: Zaten Roma'ya ait olan topraklara girmekle ilgili herhangi bir şey söylenmemiştir.

7. Marcus Aurelius döneminde çeşitli Germen kökenli barbar yerleşimleri kaydedilmiştir, ya da var oldukları çıkarımında bulunulabilir. Bunlar büyük oranda 170'lerde gerçekleşmiştir.

(a) Dio Cassius LXXI.xi.4-5'e göre, (kuşkusuz Quadi'nin de dahil olduğu) çeşitli barbar topluluklarına Marcus tarafından Daçya, Pannonia, Moesia, Germanya (yani bu ismi taşıyan iki eyalet) ve İtalya'da toprak verilmişti. (Bu 171 gibi erken bir tarihte olmuş olabilir: Bkz. Birley, *MA* 231-2.) Ravenna'da bir isyan çıktığında, Marcus barbarları İtalya'dan çıkarmış ve bir daha gelmelerine izin vermemiştir. (İtalya'nın MS 166 ff. tarihli veba tarafından boşaltılması için bkz. Oros. VII.xv.5-6; xxvii.7 ve cf. yukarıda VIII.ii ve n.10.)

(b) Dio Cass. LXXI.xii.1 ff., özellikle 2-3: "Astingoi"ye (= Asding Vandalları) Roma'nın düşmanlarına karşı savaşmaları halinde toprak sözü verilmişti. (Bu da 171 yılında gerçekleşmiş olabilir: Bkz. Birley, *MA* 232-3.)

(c) Daha çok Cotini (cf. yukarıda § 6) Doğu Pannonia'ya, görünen o ki Mursa ve Cibalae civarına yerleştirilmiş olmalıdır: Bkz. Mócsy, *PUM* 189-91, 199, 248; cf. *CIL* VI.32542 *d.* 3-4; 32544 *g*; Dio Cass. LXXI.xii.3; Tac., *Germ*. 43 (cf. Seeck, *GUAW* I^4.ii583-5). Bu yerleşimler de 171 yılında gündeme gelmiş olabilir.

(d) Dio Cass. LXXI.xvi.2 (MS 175): Sarmat Iazyges Marcus'a 5.500'ünü Britanya'ya götüreceği 8.000 atlı vermişti. Dio'ya göre, bu adamlar Iazyges'in ittifaka, ἐς συμμαχίαν, katkısı olarak antlaşma çerçevesinde (§ 1) gönderilmişti ve bu nedenle, özellikle imparatorlukta toprak aldıkları belirtilmediğinden, Roma ordusunun yardımcı bir birliğinden ziyade *feoderati* olarak muamele görmeleri beklenebilir (diye düşünmeliydim). Fakat genellikle (ve muhtemelen haklı olarak) bu Iazyges'in ahfadından olduğu düşünülen kişilerle ilgili daha sonraki kanıtlar, aslında yerleşmek için toprak elde ettiklerini ve *numeri* adıyla bilinen birliklerde düzenli Roma ordusuna katıldıklarını düşündürür. MS 238-44 tarihli, Ribchester'da (antik Bremetennacum, muhtemelen Bremetennacum Veteranorum) bulunan ünlü bir yazıt, bir *praep(ositus) n(umeri) et r(egionis)* altındaki *n(umerus) eq(uitum) Sarm(atarum) Bremetenn(acensium)*'dan söz eder: *RIB* 594, 595 = *CIL* VII.218; cf. *praep*. *N. et regi. RIB* 587 içinde = *CIL* VII.222. İki mezar taşından (muhtemelen birkaç yüz kişiden oluşan) birlik için *ala Sarmatarum* sözcükleri kullanılır, *RIB* 594, 595 = *CIL*. 229, 230 ve beşinci yüzyıl başlarında hâlâ bir *cuneus Sarmatarum* olarak varlığını sürdürmektedir (*Not. Dig.*, *Occ.* XL.54). Bu konu övgüye değer bir makalede ayrıntılı olarak tartışılmıştır: I. A. Richmond, "The Sarmatae, *Bremetennacum Veteranorum* and the *Regio Bremetennacensis*", *JRS* 35 (1945) 15-29. Richmond (Ribble Vadisi'ndeki Fylde'ın bir parçası olan) bu bölgenin "zırhlı süvarilere" gerekli olan atların yetiştirilmesi için özellikle uygun olduğuna ve ilk Iazyges grubunun muhtemelen MS 200 civarında hizmetlerinden (kuşkusuz bütün bir *numeri* grubu olarak) emekli edilmelerinden sonra buraya kitlesel olarak yerleştiğine dikkat çeker (loc. cit. 22-3). Kaçının gerçekten de Fylde'a yerleştirildiği bilinmiyor. Trakya'daki Deultum Veteranorum (Pliny, NH IV.45; cf. Richmond, op. cit. 22) ve muhtemelen Doğu Pannonia (bir önceki paragrafa ve aşağıda n.14'e bakın) gibi başka yerlere yerleştirilen

emekli askerlerden bildiğimiz üzere toprağı kurutup temizlemeye koyulmuş olabilirler, ayrıca cf. Tac., *Ann.* I.17.5 ve *CJ* XI.lx.3 (Richmonda, op. cit. 23'te atıfta bulunulmuştur) = *Nov. Theod.* XXIV.4. Burada "universis cum paludibus omnique iure" sözcükleri "bataklılıklardan" daha iyi bir şeyi akla getirir (Jones, *LRE* II.653, "sulak çayırlar" şeklinde tercüme eder); ayrıca *CJ* VII.xli.3.1 = *Nov. Theod.* XX.3.

(e) Dio Cass. LXXI.xxi: 3.000 Naristae da muhtemelen Pannonia'da toprak elde etmişti (cf. *CIL* III.4500, Carnuntum'dan: Bkz. yine, yukarıda § 5'te atıfta bulunulduğu şekliyle Seeck) Tarih 179 olabilir: Bkz. Birley, *MA* 285-6.

(f) *Historia Augusta*'ya göre, Marcus *infinitos ex gentibus*'u Roma topraklarına yerleştirmişti (*Marc.* 24.3) ve özellikle teslim olan çok sayıda Marcomanni'yi de İtalya'ya getirmişti (22.2). Cf. 14.1: Diğer barbarlar tarafından sürülen çeşitli *gentes*, imparatorluğu saldırmakla tehdit ediyordu, *nisi reciperentur*.

8. C. Vettius Sabinianus Julius Hospes, muhtemelen Commodus'un tek başına tahta çıktığı 180 yılında, Tres Daciae valisi olarak (*AE* [1920] 45: Bkz. Wilkes, *Dalmatia* 447) topraklarından sürülen 12.000 Daçyalıya Roma Daçyası'nda toprak sözü vermişti: Bkz. Dio Cass. LXXII.iii.3.

Bundan sonra aşağıda § 9'da bahsedilen önemsiz yerleşim dışında yine uzun bir boşluk vardır.

9. Herodian, VI.4.6'da (cf. Zonar. XII.15)İmparator Severus Alexander'ın (222-235) Frigya'daki topraklara, çiftçilik yapmaları için, Pers kralı tarafından kendisine görevle gönderilen sıra dışı uzunlukta 400 Persi yerleştirdiğini aktarır. Bu MS 231-2 yılında gerçekleşmiş olmalıdır.

10. İmparator Gallienus'un Pannonia'nın bir bölümünü Marcomanni Kralı Attalus'a yerleşmesi için verdiği rivayet edilir: [Vict.] *Epit. De Caes.* 33.1 ve Victor, *Caes*. 33.6 ve bkz. bunun

tarihini (Valerian ve Gallienus'un ortak hükümdarlığına denk düşen) 258-60 olarak veren Mócsy, *PUM* 206-7, 209.

11. Zos. I.xlvi.2 ve *Hist. Aug*., *Claud*. 9.4'te İmparator II. Claudius Gothicus'un (268-70) pek çok Gotu Roma topraklarına çiftçi olarak yerleştirdiğine ilişkin genel ifadeler yer almaktadır.

12. İmparator Aurelian'ın da (270-5) bazı mağlup Carpi'yi yerleştirdiği söylenir: Victor, *Caes*. 39.43; cf. *Hist. Aug.*, *Aurel*. 30.4; Lact., *De mort. Pers.* 9.2. Muhtemelen Trakya'ya yerleştirilmişlerdi. *Hist. Aug.*, *Aurel*. 48.1-4'te yer alan, Aurelian'ın Etruria'da ekilmemiş toprak satın alıp buraya Roma halkı için bedava şarap üretmek üzere *familiae captivae* yerleştirmeyi tasarladığı iddiası kuşkusuz göz ardı edilebilir.

13. İmparator Probus (276-282) anlaşılan o ki Roma topraklarına çok sayıda barbar yerleştirmişti: Bkz. Zos. I.lxviii.3 (Britanya'ya Burgundiyalıları ve Vandalları); lxxi.1 (Trakya'ya Basternae'ı); lxxi.2 (Frankları; cf. *Paneg. LAt.* IV[VIII].xviii.3); *Hist. Aug.*, *Prob.* 18.1 (100.000 Bastarnae); 18.2 (pek çok Gotik Gepid ve Greuthungi ile Vandallar). Günther'in aksine (ULGG 311-12 ve nn.3-4), Probus'un, *Hist. Aug.*, *Prob.* 15'te (özellikle §§ 2&6) Senato'ya yazdığı kurgusal mektubun, az önce bahsedilen yerleşimlere atıfta bulunmayı amaçladığını düşünerek kullanamayız; zira (a) yazar bunları *Prob.* 18.1-2 'ye kadar vermez ve daha sonra koymuş gibi gözükür (280 ff.'de), oysa Senato'ya yazılan mektup yazarın aklında 277-8'e aitmiş gibi görünmektedir; (b) *Prob*. 14.7 (tarihsel değeri ne olursa olsun) yazarın 15.2-6'de 18.1-2'de tarif edilen yerleşimlere atıfta bulunmuş olamayacağını ve 15.2'de (*omnes iam barbari vobis arant* vs.) haraçgüzar kılınan barbarlar ve 15.6'da da Germenlerden alınan ganimet (*arantur Gallicana rura barbari vobis arant* vs.) olduğunu gösterir. (Bununla birlikte Zos. I.lxviii.3, Burgundiyalılarla Vandalların Britanya'ya yerleştirilme tarihi olarak 277-8'i verir gibi gözükmektedir.)

14. Diocletian ve Tetrarkların (185-306) pek çok barbar yerleşimi kurduğuna dair açık kanıtlar bulunmaktadır:

(a) Galya (ve Trakya) için bilhassa bkz. erken tarihi (1 Mart 297) nedeniyle özel bir değer taşıyan bir belge: *Paneg. Lat.* IV[VIII]. En önemli pasajlar şunlardır:

(i) i.4: "tot excisae undique barbarae nationes, tot translati sint in Romana cultores."

(ii) viii.4: "omnes [barbari] sese dedere cogerentur et ... ad loca olim deserta transirent, ut, quae fortasse ipsi quondam depraedando vastaverant, culta redderent serviendo."

(iii) ix.1-4: "captiva agmina barbarorum ... atque hos omnes provincialibus vestris ad obsequium distributos, döneç ad destinatos sibi cultus solitudinum ducerentur ... Arat ergo nunc mihi Chavamus et Frisius ... et cultor barbarus laxat annonam .... Quin etiam si ad dilectum vocetur, accurrit et obsequiss teritur et tergo cohercetur et servire se militae nomine gratulatur."

(iv) xxxi, özellikle 1: "itaque sicuti pridem tuo, Diocletiane Auguste, iussu deserta Thraciae translatis incolis Asia complevit, sicut postea tuo, Maximiane Auguste, nutu Nerviorum et Trevirorum arva iacentia Laetus postliminio restitutus et receptus in leges Francus excoluit, ita nunc per victorias tuas, Constanti Caesar invicte. Quidquid infrequens Ambiano et Bellovaco et Tricassino solo Lingonicoque restabat, barbaro cultore revirescit."

Paneg. IV'te bahsi geçen Galya'daki tüm yerleşimler 293 – Carausius'un müttefikleri olan Chamavi ve Frisii (bkz. ix.3) üzerindeki zaferin tarihi– ile *Paneg.* IV'ün kaleme alındığı 297'nin başı arasında gerçekleşmiş olmalıdır. Xxi.1'den şunu not etmeliyiz: Frankların yerleşimleri yeni olduğu halde (*Francus*, *receptus in leges*'tir), *laeti*'ninki daha eski olmalıdır, zira *laetus postliminio restitutus*'tur. Eğer buradaki *laetus* sözcüğü genellikle ona atfedilen anlama sahipse (bkz. yukarıda IV.iii § 19 ve n.29), o halde bu sözcüğün bu anlamdaki en erken tarihli kullanımıdır. Bu *laeti*'nin ilk

olarak nereye yerleştirildiğini gösteren herhangi bir şey yoktur: Yukarıda bahsi geçen örneklerden birisi olmuş olabilir. Diocletian'ın Trakya'ya Asyalıları yerleştirmesine dair hiçbir şey bilinmiyor gibi gözükmektedir (xxv.1).

Diğer bir erken tarihli belge (310 tarihli) *Paneg. Lat.* VII[VI].vi.2'dir: "Quid loquar rursus intimas Franciae nationes ... a propriis ex origine sui sedibus atque ab ultimis barbariae litoribus avulsas, ut in desertis Galliae regionibus collocatae et pacem Romani imperii cultu iuvarent et arma dilectu?". Bu pasaj zaman zaman Salia Franklarının I. Constantius tarafından, 297 civarında Batavia'ya yerleştirilmesine bir atıf olarak görülür (Jullian, *HG* VII.85-6, 146 n.2, 198-9'da böyledir); fakat bu yerleşim 341 yılına Constans'a (bkz. id. 86 n.5, 146 n.2) ya da Magnentius'un 350-3'teki gasbına da (Piganiol, *EC*[2] 135-6) atfedilmiştir.

Lyons'da bulunan ünlü bir kurşun madalyonun az önce bahsi geçen çeşitli yerleşimlerden birini resmediyor olması kuvvetle muhtemeldir: Bkz. 296 yılında erkek, kadın ve çocukları karşılarken gösterilenlerin İmparator Maximian ve I. Constantius olduğunu ileri süren Maria R. Alföldi, "Zum Lyoner Bleimedaillon", *Schweizer Münzblätter* 8(1958) 63-8. Madalyonun alt tarafında mülteciler Ren üzerindeki bir köprüyü, *Fl(umen) Renus*, *Castellum*'dan (modern Kastel) *Mogontiacum*'a (Mainz) geçerken resmedilmiştir.

(b) 295-6'da bir grup Carpi daha, Doğu Pannonia'ya yerleştirilmiştir: Amm. Marc. XXVIII.i.5; Victor, *Caes*. 39.43; Eutrop. IX.25.2; Oros. VII.xxv.12; cf. *Paneg. Lat.* IV[VIII].v.2 (burada "illa ruina Carporum" çok yakın tarihlidir) ve bkz. Mócsy, *PUM* 272. 295 tarihi Euseb. (Hieron.), *Chron*, s.226'da (yayına hazırlayan R. Helm, 1956) ve *Cons. Constant.*, *Chron. Min.* I.230'da verilmektedir. Muhtemelen toprağı kurutma ve temizleme işleri yerleşimciler tarafından yapılmıştır: Bkz. Victor, *Caes*. 40.9-10 ve Mócsy, *PUM* 272.

(c) Bastarnae ve Sarmatyalıların da büyük sayılar halinde Roma topraklarına yerleştirildikleri söylenir: Eutrop. IX.25.2; Oros. VII.xxv.12; cf. Lact., *De Mort. Pers.* 38.6 ve Jacques Moreau'nun Sarmatyalıların yerleşim tarihi olarak 303'ü veren yorumları, *SC* 39 (1934) II.411-12. Bastarnae (295) için bkz. Euseb. (Hieron.), *Chron.*, loc. cit.

15. İmparator Constantine'in "300.000'den fazla Sarmatyalıyı Trakya, İskitya, Makedonya ve İtalya'ya dağıttığı" rivayet edilir: *Anon. Vales.* 6.32; cf. Euseb., *Vita Constant*. IV.vi.1-2; Amm. Marc. XVII.xii.17-19; Zos. II.xxii.1. Tarih 334'tür: Euseb. (Hieron.), *Chron.* S.233 (yayına hazırlayan Helm); *Cons. Constant.*, *Chron Min* içinde I.234. Jordanes'in, *Get.* 22/115'te yer alan, Constantine'in de Vandalları Pannonia'ya yerleştirdiği şeklindeki ifadesi muhtemelen göz ardı edilmelidir: Bkz. Curtois, *VA* 34-5. Publius Optatianus Porfyrius, *Carm.* VII.20-2 (322-3 tarihli) 322 yılındaki Sarmatya savaşının ardından bir başka yerleştirme yapıldığını ileri sürer.

16. İmparator II. Constantius (337-361) imparatorluğa birden fazla kez barbarları yerleştirmiş gibi gözükmektedir:

(a) Liban., *Orat.* LIX.83-5 (MS 348-9): Trakya'da.

(b) Amm. Marc. XVII.xii.17-20 ve XIX.xi.1-7 (özellikle 6: "tributariorum onera ... et nomen"); cf. 8-15: Sarmatyalı Limigantes, MS 358-9. Cf. belki de Tabernae bölgesinde (modern Rheinzabern), Ren nehrinin sol şeridinde Sarmatyalı *coloni*'den söz eden Auson., *Mosell*. 9. Söz konusu yolculuk muhtemelen 368 yılında yapılmıştır. Fakat Ausonius *coloni*'den "kısa süre önce" (*nuper*) yerleştirildi diye söz ettiğinden, bu I. Valentinian tarafından gerçekleştirilen daha geç tarihli bir iskan faaliyeti de olabilir.

(c) Ulfila'nın önderliğinde takibattan kaçan bir miktar Hristiyan Vizigot'un II. Constantius tarafından Aşağı Moesia'daki Micopolis'e yerleştirilme tarihi muhtemelen 348 civarıdır: Philostorg., *HE* II.5 (); Jordanes, *Get.* 51/267 (*populus immensus*);

Auxentius, *Epist. de fide, vita et obitu Wulfilae* 59-60, s.75, yayına hazırlayan Friedrich Kaufmann, *Aus der Schule des Wulfila = Texte u. Untersuch. zur altgerman. Religionsgech.* I (Strassbourg, 1899); cf. E. A. Thompson, *VTU* 96-7 ve xi.

17. Julian 358 yılında, henüz Caesar iken Salia franklarının Roma topraklarında, Tongres yakınlarında yerleştikleri yerlerde kalmalarına izin vermişti: Amm. MArc. XVII.viii.3-4 (cf.XX.iv.1=; Liban., *Orat*. XVIII.75; XV.32 (cf. Jul., *Ep. Ad Athen.* 280b); cf. Eunap. Fr. 10; Zos. III.vi.3.

18. I. Valentinian 370 civarında, (aynı isimli imparatorun babası olan *magister equitum* Theodosius tarafından esir edilen) Alamanni'yi Kuzey İtalya'daki Po bölgesine *tributarii* olarak yerleştirmişti: Amm. Marc. XXVIII.v.15.

19. (a) İmparator Valens'in 366 yılında, Procopius'un ayaklanmasını ezdikten sonra, Procopius'a yardım için gönderilen (ve muhtemelen sayıları, Zos. IV.vii.2 ve x.1'de verilen 10.000 yerine Amm. Marc. XXVI.x.3'te belirtildiği gibi 3.000 civarında olan) bir Got birliğini silahsızlandırdıktan sonra, Gotları ἐν ἀδέσμῳ φρουρᾷ ya da φυλακῇ olarak tutulmak üzere (Tuna bölgesindeki) şehirlere dağıttığı söylenir; şehirler tarafından ἐς τὰς οἰκίας olarak karşılanmışlardı: Bkz. Eunap. fr. 37; Zos. IV.x.1-2 (açık bir biçimde Eunapius'a dayanır). Bu Gotlardan bazıları kuşkusuz köleleştirilmiş, kalanlarsa muhtemelen *coloni* haline getirilmişti.

(b) Valens 376-7'de çok sayıda Vizigotu Trakya'ya yerleştirmişti: Amm. Marc. XXXI.iii.8; iv.1-11 (ve cf. v ff.); Eunap. frr. 42-3; Sokr., *HE* IV.34.2-5; Soz., *HE* VI.37.2-6; *Cons. Constant*., *Chron. min.* İçinde I.242; Philostorg., *HE* IX.17; Jordan., *Get.* 25/131-3; Zos. IV.xx.5-6; xxvi.1; Isid., *Hist. Goth.* 9, yayına hazırlayan T. Mommsen, *MGH* içinde, *AUCT Antiquiss.* IX = *Chron. min.* II.271. Hikâyenin bütünü için bkz. Seeck, *GUAW* V.i.99-103.

20. (a) 377 yılında Gratian döneminde, general Frigerid Vizigotları ve Taifaliyi, İtalya'daki üç şehrin (Mutina, Regium ve

Parma) topraklarını ekip biçmeleri için Po’nun hemen güneyine yerleştirmişti: Amm. Marc. XXXI.ix.4.

(b) Ausonius, *Grat. Actio* ii § 8 (379 yılı sonu), Gratian tarafından esir edilen bir Alamanni *traductio*’sundan ve “Esir alınıp affedilen” Sarmatyalılardan söz eder.

(c) Gratian 380 yılında (I. Theodosius’un daha sonraki muvafakatiyle: Jordan., *Get.* 28/142) Gotlarla, Pannonia ve Yukarı Moesia’ya yerleşmelerine izin veren bir antlaşma imzalamıştı: Zos. IV.xxxiv.2; xl.1-2; Jordan., *Get.* 27-8/141-2; cf. Procop., *Bell*. VIII (*Goth* IV).v.13. Bkz. Seeck, *GUAW* V.i.129-30, 141-2. Demougeot, MEFB 147-50 ile karşılaştırın. Ve ayrıca bkz. aşağıda 21 b.

21. İmparator I. Theodosius da önemli yerleştirmeler yapmıştı:

(a) 381 yılında (kısa bir süre sonra ölen) Vizigot şefi Athanaric ve bazı takipçileri imparatorluğun doğu kısmına kabul edilmişti: Zos.IV.xxxiv.3-5; Sokr., *HE* V.10.4; Themist., *Orat.* XV.190c-1b; Jordan., *Get.* 28/142-5; *Cons. Constant. Chron. min*. içinde I.243; Prosper Tiro, *Epit. chron.* 1177, id. 461 içinde; Hydatius 6 *Cons. Constant. Chron. min*. içinde II.15; Marcellinus Comes, *s.a*. 381 § 2, id. 61 içinde. Bkz. Seeck, *GUAW* V.i.130.

(b) 3 Ekim 382 tarihli bir antlaşma ile (*Cons. Constant. Chron. min*. içinde I.243) Theodosius çok sayıda Vizigotu Balkanlar’a, özellikle de aşağı Tuna bölgesine yerleştirmişti. Sayıları en az 20.000 olmalıdır: Bkz. Jordan., *Get.* 28/144-5. Diğer kaynaklar için bkz. Seeck, *GUAW* V.ii.495; Stein., *HBE* I^{2}.ii.521 nn.14-16; Jones, *LRE* III.29 n.46; Demougeot, MEFB 153. Özellikle Themist., *Orat*. XVI.211-12; *Paneg. Lat* XII[II].xxii.3’e (Pacatus, MS 389) dikkat edin. Gotların kendi liderlerinin komutası altında kalmalarına ve Roma *foederati*’si olarak sayılmalarına izin verilmişti: Bu belki de bu tür bir statünün imparatorluğa yerleşen barbarlara verildiği ilk örnekti; fakat bunun bir emsali 380 tarihli (bkz. yukarıda 20 c) antlaşma ile daha önce oluşturulmuş da olabilir. Bu prosedüre ilişkin

eleştirel fikirler için örneğin bkz. Jones, *LRE* I.157-8; Piganiol, *EC*^{2} 235; Demougeot, MEFB 152-7 ile kıyaslayın (ve cf.147-50).

(c) Theodosius aynı zamanda bazı Ostrogot ve Greuthungi'yi de, muhtemelen 386 tarihinde Ostrogotların Tuna'yı geçme teşebbüslerini yenilgiye uğrattıktan sonra Frigya'ya yerleştirmişti (Zos. IV.xxxv.1 ve xxxviii-ix'daki tekrarı; Claudian, *De IV Cons. Honor.* 623-36): Bkz. Claudian, *In Eutrop.* II.153-5. Bu adamlar 399 baharında Tribigild'in komutası altında orta Küçük Asya'yı yağmalıyorlardı: Bkz. Stein, *HBE* I^2.ii.521 n.17; Seeck, *GUAW* V.i.306-11. Kireneli Synesius tarafından Doğu İmparatoru Arcadius huzurunda, 399 yılında Konstantinopolis'te yapılan *Krallık Üzerine* başlıklı konuşmanın 14-15. Bölüm'lerinde Romalı olmayan birliklerin yaygın kullanımına karşı ateşli feveranı tetikleyen şey özellikle bu endişe verici isyan olmuş olmalıdır (*MPG* LXVI.1053 ff., s.1088-97; Augustine fitzGeral'a ait bir İngilizce tercümesi bulunmaktadır, *The Essays and Hymns of Synesius of Cyrene* [1930] I.108 ff., s.133-9). Herodotus'u aklında tutarak Gotları Σκύθαι diye adlandıran Synesius sadece Theodosius tarafından Roma topraklarına yerleştirilmelerini değil (ibid. 1097AB = 138), aynı zamanda imparatorluğun genel olarak Romalı olmayan askerlere bağımlılığını da eleştirir. Fakat Gibbon'unda dediği gibi "Arcadius'un sarayı ateşliliğine müsamaha göstermiş, belagatini alkışlamış, fakat Synesius'un tavsiyesini göz ardı etmişti" (*DFRE* III.247).

22. Batı İmparatoru Honorius tarafından 399 yılında çıkarılan yasa, *CTh* XIII.xi.10, Roma İmparatorluğu'nda giren çok sayıda ulusun mensuplarına *terrae laeticae* vermenin gerekliliğinden söz eder. (*Laeti* ve toprakları için bkz. yukarıda IV.iii ve nn.29 ve 33. 400 tarihli CTh VII.xx.12.*pr.* de laf arasında *laeti*'ye değinir ve cf. aynı tarihli VII.xviii.10.)

Günther (ULGG 312) gibi, Claudian, *Stil.*I.222-3'ten (MS 400) hareketle, Galya'da kısa süre önce bir Frank ve Sygambri yerleşimi kurulduğu sonucuna varmayacağım. Claudian'ın kullandığı sözcükler son derece muğlaktır ve Claudian'ın iyi bilinen isimleri, zaman zaman Tacitus'taki artık tarih sahnesinden silinmiş olanları yeniden dirilterek, ayrım gözetmeden kullanma eğilimi için bkz. Cameron, *Claudian* 96-7, 346-7 (cf. *De IV cons. Honor.* 446-52).

Honorius'un 409 tarihli Afrika vekiline gönderdiği bir nizamname, *CTh* VII.xv.1, sınırın korunması için *antiqui* tarafından *gentiles*'e bahşedilen topraklardan söz eder (cf. *gentiles*'in *praefecti*'sinden bahseden, Afrika prokonüsülüne gönderilmiş 405 tarihli XI.xxx.62). Bu toprak hibelerinin esasen ne zaman yapıldığına dair herhangi bir kanıta rastlamadım; fakat üçüncü yüzyılda olmaları kuvvetle muhtemeldir: Bkz. Jones, *LRE* II. 651-2 ve III.201 nn.103-4. Bu metinlerdeki *gentiles* terimi, yaklaşık 370 tarihli *CTh* III.xiv.1'de olduğu gibi *barbari*'nin muadiliymiş gibi gözükmektedir (*gentiles*'e genellikle *pagani*, pagan denilen XVI.v.46 ile kıyaslayın). *Gentiles*'in Diocletian döneminden değilse bile en azından Constantine döneminden sonra imparatorluk muhafızlarının ve sahra ordusunun seçkin bir alayına yönelik özelleşmiş kullanımı için bkz. Jones, *LRE* I.54, 120; II.613-14 ve III.183-4 nn.11-13.

409 yılında, Vizigot şefi Alaric, Honorius'tan üst üste iki talepte bulundu. İlki Noricum (bu da sonradan iki eyalete bölünecekti) ve Dalmaçya'nın yanı sıra iki Venetia eyaletinin de kendisine verilmesiydi (Zos. V.xlviii.3-4). Bu ve diğer talepleri reddedildiğinde, Alaric Vizigotların zaten büyük bir kısmını işgal etmiş gibi gözüktüğü her iki Noricum eyalet için daha makul bir talepte bulundu; fakat bu talebi de reddedildi (Zos. V.l.3; li.1). Ertesi yıl, 410'da, Roma Alaric tarafından yağmalandı, fakat Gotlar Noricum'u terk ettiler.

23. II. Theodosius döneminde, 12 Nisan 409 tarihli *CTh* V.vi.3 ile (*Praefectus Praetorio* Anthemius'a yönelik yazılmış ve kuşkusuz ondan kaynaklanmıştı) esir edilen Scyrae'ın (Sciri) yirmi yıllık askerlik muafiyeti ile, tarlalarına bağlanarak *iure colonatus* statüsünde toprak sahiplerine dağıtılması emredilmişti. Trakya ya da Illyricum'da değil "denizaşırı eyaletlerde" iskan edileceklerdi. Sozomen de bizzat, Bitinya'nın çeşitli yerlerinde, Prusa'nın güneyinde Misya'daki Olympus Dağı yakınlarında pek çok Sciri görmüştü; Sciri arasından bazılarının köle olarak çok ucuza satıldıklarını da (hatta bedavaya verildiklerini) söyler (*HE* IX.v.5-7).

24. İmparator Honorius döneminde Alanlar, Asding ve Siling Vandalları, Burgundiyalılar, Süevler ve Vizigotlar İspanya'nın çeşitli bölgelerine doğru pek çok kez harekete geçmişlerdi (Gallaecia, Lusitania, Baetica): Hydatius 49, 60, 63, 67, 68 *Chron. min.* II.18-19 içinde; Prosper Tiro, *Epit. chron.* 1250, *Chron. min.* I.469 içinde; Philostorg., *HE* XII.4; Isid., *Hist. Goth.* 22, *Chron. min.* II.276 içinde.

25. III. Valentinian'ın hükümdarlığı sırasında Galya'da 440 ve 442 yıllarında büyük Alan (*Chron. Gall., ann.*452, §§ 124, 127 *Chron. min.* I.660 içinde) ve 443 yılında Burgundiya yerleşimleri oluşturulmuştu (ibid., § 128).

26. Doğu İmparatoru Marcian'ın tahtta oturduğu dönemde (450-7=, Attila'nın 453 yılındaki ölümünün ve imparatorluğunun parçalanmasının ardından, pek çok Germen, Hun ve başka halklara Doğu Avusturya'dan Bulgaristan'a kadar Tuna yakınlarındaki harap olmuş bölgelerde ve Galya'da yerleşmeleri için toprak verilmişti. Diğer halklar arasında, Ostrogotlardan, Sarmatyalılardan, Hunlardan, Scyriden, Alanlardan, Rugianlardan ve Burgundiyalılardan söz edildiğini duyarız. Elimizdeki bilgiler esas olarak Jordanes, *Get*. 50/263-6, 52/268'den gelmektedir; cf. *Chron. Min.* II.232, *s.a.* 456; I.305, *s.a.* 457.

27. 473-4 yılında İmparator I. Leo Makedonya’ya Thedemir (büyük Theodoric’in babası) önderliğindeki büyük bir Ostrogot gurubunu yerleştirmişti: Jordanes onlara verilen ve hâlihazırda hemen hepsini işgal etmiş oldukları yedi şehirden bahseder (*Get.* 56/285-8). Bununa birlikte bölgenin Ostrogotlar tarafından işgali kısa sürmüş gibi gözükmektedir.

28. 483 yılında İmparator Zeno Theodoric’in bazı Ostrogot takipçilerini Daçya Ripensis’e ve Aşağı Moesia’ya (esasen Kuzey Bulgaristan) yerleştirmişti: Bkz. Marcellinus Comes, *s.a.* 483, *Chron. min.* II.92.

29. (a) 506 yılında I. Anastasius Doğu’yu, Ostrogot Theodoric ise (asli olarak *rex* unvanıyla) İtalya’yı yönetmekteyken, Theodoric Frank Clovis tarafından yenilip sürülen büyük bir Alamanni grubunu himayesi altında almış ve onları muhtemelen hâlâ Roma İmparatorluğu’nun bir parçası olarak görülen Raetia’ya yerleştirmişti (Ennodius, *Paneg*. 72-3, *MGH*, *Auct. Antiq.* VII [1885] 212, yayına hazırlayan F. Vogel; Cassiod., *Var.* II.41; Agath. I.6.3-4 ve bkz. Stein, *HBE* II.147 ve n.1).

(b) 512 yılında, yine I. Anastasius döneminde Roma topraklarında (muhtemelen Kuzey Yugoslavya’da) bir Herul yerleşimi bulunuyordu: Bkz. Procop., *Bell*. VI = *Goth.* II.xiv.28-32; Marcellinus Comes, *s.a.* 512 (11), *Chron. min.* II.98 (“in terras atque civitates Romanorum”). Cf. belki de Cassiod., *Var.* IV.2 (muhtemelen MS 511 tarihli) ve bkz. Bury, *HLRE*[2] II.300 (“Roma topraklarına bu kadar barbar bir halk şimdiye kadar yerleşmemişti”); Stein, *HBE* II.151, 305.

30. İmparator I. Justinian (527-565) tarafından da pek çok iskan yapılmıştı:

(a) 528 başlarında, Herul kralının ve şeflerinin Hristiyanlığa geçmeleri üzerine, Justinian Herullara doğu Pannonia’da, Singidunum (Belgrad) çevresinde daha iyi topraklar vermişti:

Procop., *Bell.* VI = *Goth.* II.xiv.33 ff.; VII = *Goth*.III.xxxiii.13 (cf.xxxiv.37) ve Bury, *HLRE*^{2} II.300 ve n.2'de verilen diğer kaynaklar ve Stein, *HBE* II.305 (cf.151, 156).

(b) 534 yılında Justinian bir önceki yıl Kartaca'yı ele geçirmesinin ardından Belisarius'a teslim olan ve *Vandali* Iustiniani adlı beş süvari taburu oluşturulan bir grup Vandalı, Pers sınırında hizmet vermek üzere "Doğu şehirlerine" yerleştirmişti: Bkz. Procop., *Bell.* IV = *Vand.* II.xiv.17-19. (Bu Vandalların sayısı en az 2.000 olmuş olmalıdır; 400'ü kaçmış ve tekrar Afrika'ya dönmüştü.)

(c) Justinian 540'larda (muhtemelen 546'da) Lombardları (kralları Audoin'in komutasında) Batı Pannonia ve Noricum'a yerleştirerek, onlara Noreia (Neumarkt) şehri de dahil olmak üzere toprak vermişti: Bkz. Procop., *Bell.* VII = *Goth.* III.xxxiii.10-11.

(d) Justinian görünen o ki 551 yılında, 2.000 kadar Kotriguru (bir Hun halkı), aileleriyle birlikte Trakya'ya yerleştirmişti: Bkz. Procop., *Bell.* VIII = *Goth.* IV.xix.6-7.

Frank Kralı Theudebert (533/4-547) tarafından Roma topraklarının Liguria, Venetia, Cottia Alpleri, Raetia ve Noricum'daki bazı kısımlarında yapılan fetihler (bkz. Stein, *HBE* II.526-7), görünen o ki hiçbir zaman Justinian tarafından tanınmamıştı: Bkz. Procop., *Bell.* VIII = *Goth.* IV.xxiv.11, 15, 27-9 vs., VII = III.xxxiv.37'ye karşı.

Bell. VII = *Goth.* III.xxxiv.36'da, Procopius'un 549 yılında bazı Gepid elçilerinin Justinian'a imparatorluğunun insanların yerleşmeleri için bazı bölgelerini vermenin fırsatlarını kollamasına neden olacak kadar lüzumundan fazla şehir ve toprağı olduğunu söylerken resmeden çok ilginç bir pasaj yer alır.

31. 578 yılında, (dört yıl sonra imparator olacak) Maurice'in Persleri Arsanene isimli (Dicle'nin yukarısındaki) Ermeni eyaletlerine yaptığı son derece başarılı bir seferin ardından, İmparator Tiberius Constantine (578-582) bu bölgedeki yaşan çok

sayıda insanı Kıbrıs'a yerleştirmişti: Bkz. Efesli John, *HE* VI.15, cf. 27 *fin.*, 34; Evagr., *HE* V.19, s.215.16-26, yayına hazırlayan Bidez/Parmentier; Theophylact Simocatta III.xv.15, yayında hazırlayan C. de Boor, 1887. İmparator Maurice tarafından 602 yılında tasarlandığı söylenen, Ermenileri Trakya'ya yerleştirmeye yönelik girişim hiçbir zaman gerçekleşmedi: Bkz. Sebeos XX, s.54-5, Frédéric Macler'in Fransızca tercümesi, Paris, 1904.

32. 591 tarihli Greg. Magn., *Ep*. I.73'ten, kısa bir süre önce barbar "daticii"nin (kuşkusuz *dediticii*) Roma Kilisesi'nin Afrika'daki topraklarına yerleştirildiği anlaşılmaktadır.

33. İmparator Maurice bazı Bulgarları, Anastasius döneminde Avarlar tarafından yakılıp yıkılmış Yukarı ve Aşağı Moesia ile Daçya (Yugoslavya'daki Belgrad bölgesi ile Kuzey Bulgaristan) topraklarına yerleştirdiği tarih, 590'lar olmalıdır: Bkz. Suriyeli Michael, *Chron*. X.21, on ikinci yüzyıl Süryanicesinden Fransızcaya tercümesi J. B. Chabot, Cilt II (Paris, 1901-4= 363-4. (Theophylact üzerine çalışan Michael Whitby'ye, bu materyale ve yukarıda § 30'dakilerin bazılarına dikkatimi çektiği için minnettarım.)

Daha sonraki nüfus transferleri (her ne kadar esasen hâlihazırda Bizans İmparatorluğu'nun bir bölgesinde yaşayanlar başka bir bölgeye yerleştirilmiş olsalar da) Peter Charanis tarafından listelenmiştir: "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire", *CSSH* 3 (1960-61) 140-54. Aynı zamanda benim yukarıda sıraladığın yerleşimlerden bazılarından da (ama hepsinden değil) söz eder.

⁂

Notitia Dignitatum'da (*Part. Occid.*) yer alan bir dizi başlık konumuzla ilgilidir. Bunları, Otto Seeck'in (Berlin 1876) edisyonuna göre şöyle sıralayabilirim: *Occ.* XLII.33-44 (çeşitli *praefecti laetorum*); 46-63 ve 66-70 (çeşitli *praefecti Sarmatarum gentilium*); 65 (bir *praefectus Sarmatarum et Taifalorum gentilium*).

Tüm bunlar Galya prefektürlüğünde (Lugdunensis Senonia, Lugdunensis II ve III, Belgica I ve II, Germania II ve Aquitania I eyaletlerinde) bulunur. Sadece nos. 43-63 İtalya'dadır. Ayrıca bkz. *Verona List*'in xiii. bölümü (yayına hazırlayan aynı ciltte Seeck, s.251-2). Her ne kadar Alamanni, Franklar, Sarmatyalılar, Taifali ve Vandali gibi birkaç birim ismi geçse de *Notitia*'da, *partes Orientis*'i ele alan buna benzer hiçbir başlığa rastlamadım.

Galya'ya yerleşen barbar halklardan pek çoğu izlerini, modern Fransa'nın çeşitli coğrafi isimlerinde (esasen köylerinkinde) bırakmıştır: Burgundiyalılar, Sarmatyalılar, Alanlar, Taifali, Franklar, Alamanni, muhtemelen Gotlar (örneğin bkz. A. Gernier, Frank, *ESAR* III.598-9 içinde; ayrıca yine ona ait *Manuel d'archéol. gallo-romaine* I [Paris, 1931] 398-402 ve R. Kaiser, *Untersuch. zur Gesch. der Civitas und Diözese Soissons in römischer und merowingischer Zeit* [Bonn, 1973], Günther, ULGG 315 ve nn.29-30'da atıfta bulunulduğu şekliyle. Aynısı modern İtalya için de geçerlidir: Sarmatyalılar, Alamanni, Süevler, Taifali (örneğin bkz. Stein, *HBE* II.41 n.2). Sayıları giderek artan (ve kısmen zaman zaman Kuzey ve Kuzeydoğu Galya'daki Geç Roma "Rheingräberkultur"u adı verilen şeyle ilgili) arkeolojik kanıtları inceleyemedim. Bununla ilişkili rahat bir özet için bkz. Günther, ULGG ve burada atıfta bulunulan çok sayıda yakın tarihli çalışma.

Belki de burada, Geç İmparatorlukta, *limitanei*'nin, ya da bazı *limitanei*'nin, miras bırakılan topraklarda yaşayan ve ek iş olarak askerî görevleri yerine getiren "bir tür kalıtsal köylü milisi" oluşturduğu fikrini reddeden A. H. M. Jones'a katıldığımı belirtmeliyim: Bkz. Jones, *LRE* II.649-54 ve III.200-2 nn.97-109. *Limitanei* ilk kez karşımıza 360'larda, (363 ya da 362 tarihli) *CTh* XII.i.56'da ve Festus, *Brev*. 25'te (muhtemelen 369-70 tarihli; fakat cf. B. Baldwin, "Festus the historian", Historia 27 [1978] 197-217) çıkar. Sadece beşinci yüzyılda *limitanei*'nin ekebilecekleri bu tür topraklara sahip olduğunu görürüz: *CJ* XI.ix.3.*pr.* = 443 tarihli *Nov.*

Theod. XXIV.4; cf. 423 tarihli *castellorum loca* ya da *territoria*'nın sadece *castellanus miles* tarafından kullanılabileceğinden söz eden *CTh* VII.xv.2 ve bkz. Jones, *LRE* II.653-4.

⁂

Bu Ek'te ele alınan bazı konularla ilgili daha geniş bir kaynakça IV.iii §§ 17-19'da ve aşağıdaki notlarında, özellikle 28-9'da bulunabilir ve bkz. *hospitium*/*hospitalitas* üzerine 34a.

Ek IV

Roma Döneminde Yunan Demokrasisinin Yıkılması

Bu Ek beşinci bölümün iii. alt bölümüne ek olarak okunması için tasarlanmıştır.

Bu konuyla ilgili kanıtlar o kadar dağınık, bölük pörçük ve yorumlaması güçtür ki, yukarıdaki metinde (V.iii) Helenistik ve Roma dönemlerinde bir bütün olarak Yunan demokrasisine ne olduğuna ilişkin sadece kaba bir çerçeve sunabildim. Henüz gerektiği gibi bir araya getirilememiş gibi gözüken çok sayıda kanıt bulunmaktadır ve her ne kadar aşağıda sunduğum resmin genel çerçevesi açısından doğru olduğunu söylememe yetecek kadarına bakmış olsam da, kendi adıma bunların sadece bir kısmından fazlasını incelediğimi iddia edemem. Başkalarının yakında mevcut bütün kanıtları bir araya getirme ve bundan kanıtların izin verdiği ölçüde teferruatlı ve kronolojik ve topografik kesinlikte genel sonuçlar çıkarma görevinin altına gireceği umuduyla, burada birbirleriyle pek de iyi bağlantılandırılmamış bir dizi gözlemle birlikte, en önemli kaynaklara bazı referanslar ve kısa bir modern kaynakça sunmakla yetineceğim. Geçtiğimiz birkaç on yıl içinde biriken epigrafik materyal yığınının daha önce yayımlanan epigrafik metinler ve edebî kanıtlarla, anlamlı bir bütün oluşturacak şekilde, varyasyon ve istisnalara dikkat edilerek bir araya getirilmesi gerekiyor. *SEG* (1980'e kadar 27 adet) ve *AE* ciltleri; J. ve L. Robert'in düzenli olarak bir "Bulletin épigraphique" biçiminde

REG’de yayımlanan o yılın epigrafik yayınlarına ilişkin eleştirel özeti; başta L. Robert’in *Hellenica*’da (1965 yılına kadar 13 cilt) ve başka yerlerde yayımladıkları olmak üzere çeşitli araştırmacılar tarafından kaleme alınan pek çok epigrafik makale ve (birkaç konuyla ilgili Latince örneğin de dahil olduğu) bir dizi yeni yayımlanan yazıt; tüm bunlar yeni bir sentez için çok sayıda malzeme sunuyor. Var olan eserler arasında, en yararlıların şunlar olduğunu düşünüyorum: Jones, *GCAJ* (1940) ve Küçük Asya için Magie *RRAM* (1950, nadiren tarihsel kavrayış sergilese de devasa bir materyal ve kaynakça derlemesi)[1200] ile desteklenebilecek *CERP*[2] (1971), *REG* 1895-1901’de yer alan Isidore Lévy’ye ait (EVMAM I-III) üç övgüye değer makale, Victor Chapot’nun *La province romaine proconsularie d’Asie* (1904) kitabı, özellikle 148-279. sayfaları ve diğer eserleri. Fakat Jones bile tek bir yerde eksiksiz bir genel bakış sunmaz ve meseleyi bir bütün olarak kapsamlı bir biçimde ele alan herhangi bir genel çalışmaya rastlayamadım. Kuşkusuz Heinrich Swoboda’nın temel çalışması, *GV = Die griechisschen Volsbeschlüsse. Epigraphische Untersuchungen*’den (Leipzig, 1890) ve E. Liebenam, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche* (Leipzig, 1900) gibi diğer standart çalışmalardan faydalandım. Aynı zamanda A. R. R. Sheppard’a da, Oxford’da kaleme aldığı lisans tezi, *Characteristics of Political Life in the Greek Cities ca. 70-120 A.D.*’yi (1975) okumama izin verdiği için minnettarım.

Küçük Asya yazıtları için en azından bir katalog ya da bağlamlı dizin hazırlanmasının acil bir ihtiyaç olduğu konusunda Barbar Levick’e içten bir şekilde katılıyorum: Bkz. “Greek and Latin epigraphy in Anatolia: progress and problems” *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy, Cambrigde 1967* (Oxford, 1971) 371-6 künyeli kısa tebliği. Roberts’ın paha biçilmez “Bulletins épigraphiques” (*REG*, 1938’den sonra)

çalışması için, L’Institut Fernand Courby tarafından hazırlanan ve 1972 ve 1979 yılları arasında yayımlanan (1973’e kadar gelen) dört ciltlik Dizin, Roberts’in 1938 ve 1973 yılları arasında yayımladığı materyalleri keşfetmeyi çok daha kolaylaştırmıştır; fakat bu sadece bir ilk adım teşkil eder. Aynı zamanda Louis Robert’in, M. Holleaux’nun É*tudes d’*é*pigr. et d’hist. grecques*’inin (der. L. Robert) beş cildi için hazırladığı ve É*tudes*’in VI. cildinde yer alan analitik dizinden de söz etmeliyim.

⁂

Roma’nın diğer devletlerle, hatta İtalya’dakilerle bile ilişkilerinde doğal olarak (ister yurtsever isterse başka gerekçelerle olsun Roma karşıtı olmadıkları sürece) güçlü ve mülk sahiplerinin tarafını tuttuğunu ve ayaklanmaları bastırmaya yardımcı olduğunu gösteren pek çok işaret bulunmaktadır. En açık örnekleri sunacağım. Latinlerin ve Campanialıların MÖ 341-0 yılındaki isyanında, sayısı 1.600’a varan Campania *equites*’i diğerlerinden ayrı tutulmuş ve isyanın bastırılması üzerine Roma tarafından gerektiği gibi, Roma yurttaşlığı ve köylüler tarafından ödenmesi gereken bir maaşla ödüllendirilmişlerdi. (Livy VIII.xi.15-16; cf. xiv.10). Benzer şekilde Capua’nın 216 yılında Hannibal’in safına geçmesinin ardından, Sicilya’da hizmet veren 300 Campania *equites*’i Roma’ya gelmiş ve yurttaşlık elde etmişti (XXIII.xxxi.10-11) ve 213’de Capua’dan 112 kişilik başka bir *euqites nobiles* grubu da Romalılara kaçmış ve onlar tarafından gerektiği gibi kabul edilmişlerdi (XXIV.xlvii.12-13). Campania *equites*’i için bkz. Toynbee, *HL* I.333-6, 401-3. Roma, MÖ 302 yılında Arretium’da en zengin yerel aile olan ve şehirden sürülme tehlikesiyle karşı karşıya bulunan *gens Cilnia*’nın lehine müdahalede bulunmuş ve onları *plebleri* ile uzlaştırmıştı (Livy X.iii.2; v.13 ve bkz. Harris, *REU* 63-5, 115). Livy, 296 yılında Q. Fabius Maximus tarafından Lucanianlar arasındaki bir “seditiones a plebeiis et egentibus ducibus ortas”ın, Lucania

optimates’ini son derece memnun edecek şekilde bastırıldığını kaydeder (xviii.8). 264-5’te Volsinii’de Roma serflerin Etrüsklü efendilerine karşı giriştikleri ayaklanmanın bastırılmasına yardım etmişti: Livy, *Per*. 16; Florus I.16, yayına hazırlayan P. Jal (=I.21); Zonar. VIII.7; Oros. IV.v.3-5; *De veir. Illustr.* 36; Antakyalı John fr. 50 (*FHG* IV.557 içinde) vs. ve bkz. Harris, *REU* 115-18, cf. 83-4, 91-2. 196 yılında Etruria’da çıkan, Livy tarafından “coniuratio servorum” diye adlandırılan ve anlaşılan ciddi olan (Livy “Etruia infestam prope” der) buna benzer bir başka isyan da, isyancılardan bazılarını kırbaçlatıp çarmıha gerdiren ve diğerlerini de *domini*’lerine geri veren M’. Acilius Glabrio komutasındaki bir Roma ordusu tarafından acımasızca bastırılmıştı (Livy XXXIII.xxxvi.1-3). Etrüsk toplumu *principer*, *nobiles*, *ditissimi*, *domini*, δυνατώτατοι, κύριοι adı verilen bir hâkim sınıfla, *servi*, οἰκέται, πενέσται adı verilen tabi bir sınıf ya da sınıflar arasında keskin bir şekilde bölünmüştü. Bu ikincilerin kati konumu belirsizdir; fakat muhtemelen bir tür serfliğe tabiydiler (bkz. yukarıda III.iv ve n.4 ve cf. Harris, *REU* 142; 196 ayaklanmasında “isyancılar kuşkusuz yerli serf sınıfına mensuptular”). Roma’nın Etrüsklere yönelik tutumu çok tartışmalıdır; fakat Harris’in haklı olduğundan kuşkum yok: Etrüks *principes*’inin Hannibal savaşları sırasında (218-203) arada sırada olduğu gibi Roma’ya sadakatsizlik gösterdiği dönemler dışında, Romalılar onları tabilerine karşı desteklemişlerdi; “köklü bir toplumsal değişim içermeyen ... herhangi bir başka seçenek yoktu” (*REU* 129-44, s.143).

Hannibal savaşları döneminde Roma’nın benzer bir politika izlediğine ilişkin başka örnekler de mevcuttur. Croton’un 215 yılında Hannibal’e sığınması Livy tarafından XXIV.ii-iii’te bunu haber veren iki kısa pasajın ardından son derece açık bir şekilde ifade edilmiştir: XXII.lxi.12 ve XXIII.xxx.6-7. “*Tüm* İtalyan şehirlerinin tek bir hastalığa yakalanmış gibi olduklarını” söyler: *Plebs* ve *optimates* iki karşıt taraftaydılar, *senatus* her durumda

Roma'yı tercih ediyordu, *plebler* ise Kartaca'yı (XXIV.ii.8). Croton'un *princeps plebis*'i olan Aristomachus'un liderliğinde, şehir, Kartaca'nın müttefiki olan (ve XXIV.i'de Yunan şehrileri tarafından nefret edildiği belirtilen) Bruttianlara teslim olmuştu; *optimates* ise daha önceden tahkim edilen iç kaleye çekilmişti (ii.10-11). 216-14 yıllarında Nola'da ortaya çıkan durum da hemen hemen aynıydı. Yine burada da yerel senatörler, özellikle de *primores*, Roma'ya sadık kalırken, *plebler* "bütünüyle Hannibal'i desteklemiş" ve "alışıldığı üzere devrim istemişti", bazılarıysa Hannibal'e sığınmayı teklif etmişti (XXIII.xiv.7; cf. Plut., *Marc.* 10.2 ff.). Senatörler akıllıca bir ikiyüzlülükle, devrimi geciktirmeyi başardılar (Livy XXIII.xiv.8-9). Kısa bir süre sonra *principes* bir kez daha *pleblerin* şehre ihanet etme hazırlıklarına karşı alarma geçti (xv.2; xvi.2, 5-6). 215 yılında *plebler* Roma'ya meylediyorlardı (xlvi.3) fakat 214'e gelindiğinde Livy artık onları "uzun bir süredir Roma'ya muhalif ve kendi Senato'larına düşman" şeklinde tasvir ediyordu (XXIV.xiii.8). 216-12'de Locri'de karşımıza çıkan durum biraz daha karmaşıktı. Croton örneğinde olduğu gibi, XXIV.i.2-13'te daha kapsamlı bir şekilde tasvir edilen devrim iki sayfa önceden haber verilir: XXII.lxi.12 ve XXIII.xxx.8. Bunlardan ikincisi kısaca *multitudo*'nun *principes*'leri tarafından ihanete uğratıldığını belirtir, fakat bu ifade daha sonrak ayrıntılı anlatıda karşımıza çıkmaz.: Bkz. özellikle *principes* Locrensium'un "korkuya kapıldıkları" için bir Meclis toplamak zorunda kaldıklarının söylendiği ve "*levissimus quisque novas res novamque societatem mallent*", yani Hannibal'in tarafına geçme kararının neredeyse oybirliğiyle alındığı gerçeğinin altının çizildiği XXII.lxi.5-7. 205 yılında Rhegium'da Romalılarla birlikte ilk kez Locri *principes*'inin de olduğunu görürüz: Locri'yi Hannibal'e teslim eden "karşıt hizip" tarafından şehirden sürülmüşlerdir (XXIX.vi.5). Roma yeniden şehrin kontrolünü ele geçirdiğinde Locri elçileri doğal olarak Hannibal'e sığınmanın bir "procul a publico consilio" olduğunu ve Roma tarafına büyük

oranda kendi kişisel çabalarının sonucunda geri döndüklerini iddia etmeye çalışmışlardı (xvii.1-2).

E. Badian'a göre, "Livy'nin [Hannibal] savaşları döneminde İtalya'daki (üst sınıfların Roma'yı, alt sınıflarınsa Hannibal'i desteklediği) sınıf bölünmelerine ilişkin değerlendirmesinin siyasal benzerlik ve işbirliğinden kaynaklanan bir durumun aslına sadık bir yansıması mı, yoksa İtalya'daki oligarşiyi idame ettirmek için icat edilen bir ikinci yüzyıl miti mi olduğunu belirlemek güçtür" ve "ikincisi daha muhtemelmiş gibi gözükmektedir" (*Foreign Clientelae* 147-8). Badian, "Livy'nin arada sırada kendi temel savıyla çeliştiği"ni düşündüğü örneklere yer verirken, Locri için sadece yukarıda özetlenen XXIV'e atıfta bulunur. Bu nedenle Locri'yi Badian'ın ulaştığı sonucu destekleyecek bir örnek olarak kabul edemiyorum ve bana "Arpi'de (XXIV.xlvii.6) ve anlaşılan Tarentum'da (xiii.3) Halk Roma'nın tarafındaydı" iddiasında bulunurken kanıtları zorluyormuş gibi geliyor. Zira Arpi için Livy'nin XXIV.xlvii.6'da bütün söylediği, şehirlerine yönelik başarılı bir Roma taarruzu sırasında bazı tekil Arpililerin azınlık tarafından bir tabiiyet durumunda ve baskı altında tutulduklarından ve *principes*'leri tarafından Hannibal'e satıldıklarından şikâyet ettikleridir. Kendilerini muzaffer Roma karşısında aklamak için başka ne söylemeleri beklenebilir ki? Tarentum'a gelince, XXIV.xiii.3 yalnızca, beş genç Tarentum soylusunun Hannibal'e, şehri yöneten Tarentum *pleblerinin,* büyük bir kısmı (§ 2) Hannibal'i destekleyen "in potestae iuniorum" olduklarını bildirdiğine dair bir rapordur. Şehrin daha sonra Hannibal tarafından ele geçirilmesine (XXV.viii-x) ve Q. Fabius Maxiumus tarafından yeniden alınmasına (XXVII.xv-xvi; cf. Plut., *Fab.* 21-2) ilişkin anlatıda sıradan insanların Roma taraftarı bir tutum içinde olduklarına dair herhangi bir işaret göremiyorum. Kuşkusuz, Siraküza'da, sıradan insanlar büyük oranda Roma'ya düşmandı, oysa bazı *nobilissimi viri* (Livy XXV.xxiii.4) Roma taraftarıydı ve

214’te Marcellus’a sığınmışlardı: Bkz. Livy XXIV.xxi’den XXV.xxxi’e kadar, özellikle XXIV.xxiii.10-11; xxvii.1-3, 7-9; xxviii (özellikle 9); xxxii.2, 9; XXV.xxiii.4 ve xxxi.3, 6, 8. Roma’ya karşı düşmanlığın güçlü olduğu diğer Sicilya şehirleri hakkında daha az bilgiye sahibiz ve bazılarında Roma taraftarı hizipler hiç ortaya çıkmamış olabilir; fakat Plutarkhos Engyum’un önde gelen yurttaşı Nicias ile ilgili (Poseidonius’tan aldığı) eğlenceli bir hikâye anlatır. Nicias Roma davasının bu şehirdeki esas müdafisidir ve Marcellus tarafından hizmetleri karşılığında gerektiği gibi ödüllendirilmiştir (*Marc*. 20.5-11).

Badian tezini destekleyecek başka kanıtlara atıfta bulunmaz, ben de böyle bir kanıttan haberdar değilim. Yukarıda alıntıladığın Volsinii ve Arretium örneklerinden söz etmez ve Livy’nin Lucania ile ilgili pasajını “eğer doğruysa” diye şarta bağlar. Bununla birlikte 174 yılında Roma Senatosu’nun, Venetia’daki Patavium’da çıkan bir iç ihtilafa, elbette hâkim sınıfın tarafında müdahale ettiğini kabul eder (*seditio ... intestinum bellum*, Livy XLI.xxvii.3). Livy’nin Hannibal savaşları sırasında İtalya’daki sınıfsal bölünmenin doğasına ilişkin genel açıklamasının, neden “İtalya’daki olgiarşiyi idame ettirmek için icat edilmiş bir ikinci yüzyıl miti”nin parçası olması gerektiğini ya da bu tür bir mitin iddia edilen amaca nasıl hizmet edeceğini anlayamıyorum. Ve verilen iki ya da üç örneğin doğru olmamasının, “savaştan önce oligarşik yönetimler lehine çok az Roma müdahalesi olduğunu kuvvetle düşündürdüğünü” söylemek bana bir *non sequitur*’muş gibi geliyor.

Üst sınıfların Roma’ya yönelik temayülleri çok genel bir fenomendi. Appian’dan (*Lib.* 68.304-5) MÖ ikinci yüzyılın başlarında Kartaca’da ἐδημοκράτιζον olanlardan (ve Masinissa’yı destekleyenlerden) ayrı bir ἐρρωμάζον hizbi olduğunu bile duyarız. Appian (*Illyr.* 23) MÖ 35 yılında Octavian’ın teslim olması isteği karşısında Pannonia’daki Siscia (o zamanlar Segesta) kasabasındaki πρωτεύοντες ile δῆμος’un tutumlarını da birbirinden ayırır. İlk grup

(Dio. Cass. XLIX.37.2’nin δυνατοί’si) Octavian’ın bir garnizon yerleştirilmesi ve rehine verilmesine yönelik taleplerini kabul etmek istemiş; fakat sıradan insanlar garnizonu kabul etmeyerek teslim olmaya zorlanana kadar Romalılara karşı canla başla savaşmıştır. Kuşkusuz Romalılar Yunan devletleriyle ilişkilerinde, her ne kadar kendi gerçekçi üsluplarıyla pratik gereklilikler gerektirdiğinde bu politikadan ayrılmaya hazır olsalar da (bkz. aşağıda § 2), her zaman ve her yerde mülk sahibi sınıfları desteklemeyi *tercih etmişlerdi*. Livy, III. Antiochus’la yapılan savaşın hemen öncesini, yani 192 yılını ele alırken, her devletteki *principes*, *optimus quisque*’in Roma taraftarı ve mevcut durumdan hoşnut olduğunu, fakat *multitudo et quorum res non ex sententia ip sorum essent*’in genel bir devrim istediğini herkesin kabul ettiğini söyler (XXXV.xxxiv.3; cf. Aetolialılar üzerine xxxiii.1). Antiochus’la yapılan savaş sırasında, 190 yılında, Foça’daki *multitudo* ya da *pleblerin* Antiochus’u desteklediğini, *senatus et optimates*’in ise Roma’nın yanında yer almak istediğinini okuruz (Livy XXXVII.ix.1-4; cf. Polyb. XXI.vi.1-6). Ve 171 yılında, Üçüncü Makedon Savaşı’nın başlamasından hemen önce, pek çok özgür Yunan devletinde *pleblerin* Perseus’a meylettiğini, *principes*’in (ve “en iyi ve en ihtiyatlı kesimin) ise Roma’yı tercih ettiğini görürüz (Livy XLII.xxx.1-7). Bu kanıtları küçümsemek için, son zamanlarda, özellikle de Gruen tarafından çeşitli girişimlerde bulunulmuşsa da bunlar başarılı olamamıştır.[1201]

⁂

Yunan dünyasının pek çok yerinde Romalı mukimler tarafından oluşturulan toplulukların (*conventus*) kimi Yunan şehirlerinin siyasi yaşamları üzerinde genellikle farkına varıldığından daha büyük bir etkide bulunduklarından şüpheleniyorum: οἱ Ῥωμαῖοι Ῥωμαίων οἱ ἐπιδημοῦντες ya da (daha sık) πραγματευόμενοι ya da (son derece yaygın olarak) κατοικοῦντες. Bu mukim Romalıların siyasi etkileri

en çok, Sicilya ve Sirenayka'da yaptıklarını bildiğimiz (bkz. aşağıda §§ 1 ve 5) ve kuşkusuz başka yerlerde de yaptıkları gibi, adalet yönetimine katıldıklarında belirgin hale gelecektir. Küçük Asya'da Romalı mukimlere ilişkin başka yerlere kıyasla daha çok şey duyduğumuzdan onlar için aşağıda § 3'te referans vereceğim. Yunan Doğu'da iş gören İtalyan işadamlarına ilişkin standart çalışma hâlâ Jean Hatzfeld'in övgüye değer ve kapsamlı eseri, *Les Trafiquants Italiens dans l'Orient Hellénique*'tir (*BEFAR* 115, Paris, 1919).

1. *Sicilya vs.*

Pek çok Yunan şehri barındıran ilk eyaletin Romalılar tarafından MÖ üçüncü yüzyılın ikinci yarısında, Yunanistan'ın herhangi bir bölgesinden çok daha önce ele geçirildiği gerçeğini gözden kaçırmak kolaydır. Bu eyalet kuşkusuz, Cicero'nun deyişiyle, *provincia* adı verilen ilk yabancı ülke olan, "imparatorluğun süsü", Sicilya'ydı. "Atalarımıza yabancı halkları yönetmenin ne kadar mükemmel bir şey olduğunu öğreten ilk o oldu" diye devam eder Cicero (*II Verr*. ii.2).

Çok sayıda Yunan şehriyle Sicilya, MÖ 241'den 210'a kadar adım adım Roma kontrolü altına girmiş ve bir Roma eyaleti haline gelmişti. Sicilya'daki Yunan şehirleri arasındaki statü farkları burada ilgi alanımıza girmiyor. Anayasal teferruatlarla ilgili son derece kıt olan bilgilerimizin büyük bir kısmı, ya (adamakıllı inceleme fırsatı bulamadığım) yazıtlardan ya da Cicero'nun *Verrines* eserinden, özellikle de *II. Verr*. ii.120-5'ten gelmektedir. Anayasal değişiklikler, çeşitli yerlerde farklı zamanlarda gündeme gelmişti: En önemlileri *Lex Rupilia* ("Birinci Sicilya Köle Savaşı"nın sonunda P. Rupilius tarafından MÖ 131'de dayatılan düzenlemeler) ile yapılan ve Augustus tarafından uygulamaya konulanlardı.

Yazıtların gösterdiği üzere Sicilya şehirleri, Roma fethinin ardından birkaç kuşak boyunca kendi Meclislerine sahip olmayı

sürdürmüşlerdi; fakat anlaşılan konseyleri kısa süre içinde Roma yönetimi altında, Meclislerin sürekli olarak kaybettikleri erkleri ve işlevleri üstlenerek daha da önemli bir rol oynamaya başlamıştı. En azından Verres'in valiliği dönemiyle birlikte (MÖ73-71), konseyler hiç değilse kısmen Roma Senatosu'nunkine benzer bir modelde yeniden örgütlenmiş gibi gözükmektedir. Burada temel kaynağımız Cicero, *II Verr.* ii.120-1 (genel), 122 (Halaesa), 123 (Agrigentum), 125'tir (Heraclea). Konsey üyeliği için bir mülkiyet şartı konulduğunu (*census* § 120) ve Verres'in kişisel olarak "ex loco quo non liceret" (§ 121) adamlar atadığını okuruz. Konsey üyelerinin Meclis tarafından seçildiği bir biçimin en azından bazı şehirlerde varlığını sürdürmeyi başarıp başaramadığı meselesi, özellikle § 120'de *suffragium* sözcüğünün ikiden fazla kez kullanıldığı göz önüne alınırsa sorunludur; fakat Cicero'nun *cooptare* sözcüğünü konsey üyelerinin atanması için sıradan bir şekilde kullanması §§ 120'de (genel, iki kez), 122 (Halaesa, iki kez), 123 (Agrigentum) ve 125'te (Heraclea), konsey üyelerinin, en azından çoğu durumda, bir yıllığına halk oyuyla değil, yaşamları boyunca (en önemli değişiklik bu olmalıdır) ve şu üç yöntemden bir ya da birkaçıyla seçildiğini düşündürmektedir: (1) Kooptasyon usulüyle; yani konsey üyelerinin kolektif olarak bizzat seçmesiyle; (2) Roma *censores*'inin rolünü oynayan magistratlar tarafından aday gösterilerek ve (3) bazı magistratlıkara seçilmenin sonucunda otomatik olarak. İtalya ve Bitinya-Pontus'taki Roma pratiğine dair bildiklerimiz bizi (bkz. aşağıda § 3*A*) anayasal teoride ilkinden ziyade ikinci ve üçüncü yöntemlerin bir bileşiminin var olduğunu düşünmeye sevk ediyor. Cicero'nun kendisi de *censor*'lar tarafından yapılan atamalar için *cooptatio* sözcüğünü kullanmıştı (bkz. *De leg.* III.27: *sublata cooptatione censoria*).[1202] *Cooptare*/*cooptatio*'nun daha muhtemel olduğunu söylemek için, Sicilyalı konsey üyelerinin konseyler tarafından seçilen magistralar gibi *censor* tipi magistratlar (ikinci

alternatifim) tarafından seçilip seçilmediklerini öğrenmemiz gerekir; fakat Cic., *II Verr.* ii.131-3, 136-9 (özellikle *comitia isto praetore censorum ne simulandi quidem causa fuerunt*, § 136'nın sonunda) bu varsayımın aksini göstermektedir. Teoriden farklı olarak pratikte, *censor* işlevleri gören magistratların konsey için yeni seçilecek kişilere ilişkin tercihlerinde, hatırı sayılır ölçüde hâkim kesimin görüşlerine bağlı kaldıkları varsayımında bulunacağım. Bu, *censor*'ların aday göstermeleri için *cooptatio* teriminin kullanılmasını özellikle uygun hale getirecektir.

Atina demokrasisinin kamu önünde hesap verme ilkesi konusunda ne kadar ısrarcı olduğu hatırlanacaktır: Her magistrat görev süresinin sonunda *euthyna*'ya tabi tutulmalıydı (bkz. yukarıda V.ii § *D*). Öte yandan Siraküza'da, 70'lerin sonlarında, *ethynai* konsey tarafından yürütülüyordu (ki bu bir süredir devam ettiği anlaşılan bir uygulamaydı) ve bu gizli bir şekilde bile yapılabiliyordu (bkz. Cic., *II Verr.* iv.140). Siraküza Konseyi tarafından aynı dönemde benimsenen prosedür de oligarşik bir atmosferin göstergesiydi: Konuşmaların yapılma sırası "yaşa ve itibara" (*aetas* ve *honor*) göre belirleniyor ve önde gelen insanların *principes'in sententiae*'ı devlet kayıtlarına giriyordu. (id. 142-3)

Halaesa'nın küçük ve imtiyazlı *civitates sine foedere liberae et immunes* kategorisinde olduğu gerçeğine rağmen, Agrigentum ve Heraclea'nın aksine Halaesa'da Meclis'in Cicero'nun döneminde bile konsey üyelerini seçme hakkını elinde tutmaya devam ettiği konusunda Gabba'ya katılamıyorum (SCSEV 312-13); zira Halaesa'nın Roma Senatosu'na gönderdiği bir dilekçeyi kaydeden (ii.122'nin sonunda) Cicero, şehrin konsey üyesi tercihlerinin "ne suffragiis quidern" yapılmasını istediğine özellikle değinir: Muhtemelen MÖ 95'e kadar seçimler Meclis'te yapılıyordu, fakat artık, C. Claudius Pulcher'in 95 yılında Halaesa'da yaptığı yeni düzenlemelerle birlikte, bizzat konsey tarafından yapılmaya başlanmışlardı.

Hiç değilse Halaesa'da, konsey üyesi olmak için yalnızca bir mülkiyet şartını (*census*) yerinde getirmek ve en az otuz yaşında olmak yetmiyordu; bir ticaretle uğraşanlar, örneğin mezatçılar (*praecones*) da bu haktan mahrum bırakılıyordu (ii.122). Benzer koşullar Scipio tarafından Agrigentum Konseyi'ne dayatılan (§ 123, muhtemelen L. Cornelius Scipio, MÖ 193'te Sicilya *praetor*'u: Bkz. Gabba, SCSEV 310) ve büyük olasılıkla Rupilius tarafından Heraclea Minoa için koyulan (§ 125) kurallara dahil edilmişti.

Sanırım, belirli davalarda yargıçların, *Lex Rupilia*'ya göre mukim Roma yurttaşları (*conventus civium Romanorum*) arasından belirlenmesine dair en erken kanıtlarımız Sicilya'ya aittir; fakat tam olarak hangi davaların söz konusu olduğu Cic., *II Ver.*. ii.32'de açık değildir (*ceterorum rerum selecti iudices civium Romanorum ex conventus*). Cf. ii.33, 34, 70 (*e conventu Syracusano*), iii.28 (*de conventu*). Bu yargıçların Augustus döneminde sistemin kötü işlediğini bildiğimiz Kirene'de gördüğümüz gibi (bkz. aşağıda § 5), sadece zengin mukimler arasından seçiliyor olması kuvvetle muhtemeldir.

Daha önemsiz noktalar arasında, bir kişiyle şehri arasındaki davada, *Lex Rupilia*'ya göre, yargıçları atayanın Sicilya'daki başka bir şehrin "senatosu" olduğuna da dikkat çekebiliriz (*II Verr*.ii.32). Agyrrhium'un *quinque primi*'sinin Verres tarafından şehrin magistratlarıyla birlikte mahkemeye çağrıldığını ve sonra, yine magistratlarla birlikte kendi şehirlerindeki "senatoya" rapor verdiğini de gözden kaçırmamak gerekir (iii.73).

Sicilya şehirlerindeki müteakip anayasal değişimler söz konusu olduğunda, başka yerlerde de gözlemlenebilen genel örüntüyü takip etmiş olmaları gerektiği dışında daha spesifik bir şeyler söyleyebileceğimizi sanmıyorum.

Napoli'deki çift dilli bir yazıtta *senatus* ile bir tutulan ve Acragas ve Malta'da, (ve daha sonra πρόσκλητος olarak) Napoli'de kesin olarak ve Siraküza'da da muhtemelen Meclis'in (ἁλία ya da δῆμος)

yanı sıra karşımıza çıkan σύγκλητος'un, bu şehirlerin konseylerinden başka bir şey olduğunu düşünmek için herhangi bir gerekçe göremiyorum. Rhegium'da hem ἁλία'nın hem de βουλά'nın yanı sıra karşımıza çıkan ἔσκλητος eşsizdir (*SIG*³ 715= *IG* XIV.612): Bkz. epigrafik kanıtlar ve kaynakça da sunan G. Forni "Intorno alle constituzioni di città greche in Italia e in Scilia", Κωκαλός 3 (1957) 61-9. Robert K. Sherk, *The Municipal Decrees of the Roman West* (= *Arethusa* Monographs, no.2, Buffalo, N.Y., 1970) 1-15, "The Senate in the Italian communities"in yararlı bir eskizidir.

2. Anakara Yunanistanı
(Makedonya ve Bazı Ege Adalarıyla Birlikte)

Roma fetihleri dönemi civarında, eski Yunanistan'ın siyasi yaşamındaki Roma etkisi ve buna karşı Yunan direnci, yakın zamanda iki monografide kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır: Johannes Touloumakos, *Der Einfluss Romsa uf die Sttatsform der griechischen Stadstaaten des Festlandes und der Inseln im ersten und zweiten Jhdt. v. Chr.* (Tez, Göttingen, 1967) ve Jürgen Deininger, *Der politische Widerstand gegen Rom in Griechenland 217-86 v. Chr.* (Berlin, 1971). Bunlardan ilki esasen kanıtlara yönelik son derece kapsamlı bir derlemedir: Bkz. F. W. Walbank'ın *JHS* 89'da (1969) yayımlanan değerlendirmesi. İkincisiyse çok daha fazla yoruma yönelik bir girişimdir, fakat Yunanistan'daki siyasi ve toplumsal duruma ilişkin kavrayışı ciddi kusurlarla maluldür: Bkz. G. W. Bowersock, *Gnomon* 45 (1973) 576-80 (özellikle 578); P. S. Derow, *Phoenix* 26 (1972) 303-11 ve özellikle John Briscoe, *CR* 88 = n.s.24 (1974) 258-61'deki eleştirel değerlendirmeler; ayrıca bkz. Brunt, RLRCRE 172. Bu konuya ilişkin en iyi modern değerlendirme Briscoe, "Rome and the class struggle in the Greek states 200-146 B.C.", *Past and Present* 36 (1967) 3-20'de

bulunabilir, *SAS* (der. Finley) 53-73'te yeniden basılmıştır. Roma'nın MÖ ikinci yüzyılın ilk yarısındaki politikasına ilişkin görüşü, en iyi kendi sözcükleriyle özetlenebilir: "Senato'nun ve temsilcilerinin doğal tercihi üst sınıflardan ve üst sınıfların hâkim olduğu yönetim biçimlerinden yanaydı. Diğer koşullar eşit olduğunda, Roma'nın izlediği politika bu amaca yönelikti." Öte yandan "bu çalkantılı dönemde [200-145] diğer koşullar nadiren eşitti. Roma'nın amacı giriştiği savaşları kazanmak ve elde ettiği askerî başarıyla Yunanistan'daki ahval üzerinde kontrolünü sürdürmekti. Bu amaçla Senato, kendi devletlerinin iç siyasetindeki konumları ne olursa olsun, gönüllü olanların önerdiği desteğe minnettardı (*SAS* 71-2). Fakat "Roma İmparatorluğu döneminde resim bundan çok farklıydı. Artık Akdeniz dünyasının liderliği için verilen mücadelede gibi bir mesele yoktu; Roma'nın efendiliği tartışmasızdı. Bu koşullar altında Roma'nın doğal tercihlerinin öne çıkması ve hem İtalya'da hem de eyaletlerde zengin sınıfların hâkim olması şaşırtıcı değildir ... Roma'nın zaferinin sonucu gerçekten de demokrasinin önünü kesmiş ve nihai zafer üst sınıflara ait olmuştu" (*SAS* 73).

Alexander Fuks'a göre, Helenistik dönemde, her ne kadar Yunan üst sınıfları Roma'ya karşı farklı tutumlar takınmış olsa da, "*multitudo*, *plebs*, *demos*, *okhlos*" her zaman ve her yerde Roma karşıtı olmuş ve toplumsal ve iktisadi durumdaki değişime yönelik tüm umutlarını, Roma'ya muhalefet edenlere (Asyalı III. Antiochus, Makedonyalı Perseus gibi) bağlamıştı: Bkz. Fuks, "Social revolution in Greece in the Hellenistic age", *La parola del passato* 111 (1966) 437-48, s.445 ve cf. "The *Bellum Achaicum* and its social aspect", *JHS* 90 (1970= 78-79. Mevcut kanıtları bir miktar zorlayan bu açık sözlü ifade, yakın dönemde MÖ 171-168 tarihli Üçüncü Makedon Savaşı (bkz. yine n.2) ile ilişkili olarak Gruen tarafından eleştirilmiştir. Gruen söz konusu olayları özenli bir şekilde birbirinden ayırarak ve Livy XLII.xiii.9 (cf. App., *Maced.* 11.1;

Diod. XXIX.33); xxx.1-7; Polyb. XXIV.ix.3-7; x.14; XXVII.ix.1; x.1, 4 ve Sherk, *RDGE* 40 (= *SIG*^{3} 643 = *FD* III.iv.75), satır 22-4 gibi kendisine uymayan pasajları önemsizleştirmek için elinden geleni yaparak, bu dönem için "toplumsal ihtilaflarla büyük güçlerin geliştirdikleri ya da onlara karşı geliştirilen tutumlar arasında kanıtlanmış herhangi bir ilişki olduğunu" bütünüyle reddedilebileceğini düşünür (op. cit. N.2, s.47). Argümanlarındaki sorunlara rağmen,[1203] son iki paragrafında ulaştığı genel sonuçlar *bu özel savaş için* büyük oranda itiraz edilemez niteliktedir: "Roma'nın ya da Preseus'a yönelik pek az hakiki bağlılık duyulmuş gibi gözükmektedir ... Halk kendilerinin olmayan bir dava uğruna savaşmaya ve ölmeye hevesli değildi. Tutumlar savaşın gidişatına göre değişiklik gösterdi ... Baskın saikler, güvenlik ve hayatta kalmaydı, sınıf bilinci değil" (op. cit. 48). Elbette ben de kitlelerin genel olarak Roma karşıtı *hissiyatlarının*, özellikle salt ihtiyatın ve Roma'ya karşı açık bir muhalefetin beyhude ve hatta tehlikeli olmasının –Haliartus'un 171 yılındaki kaderinin gösterdiği gibi korkunç sonuçları olabilirdi (Livy XLII.lxiii.3-12)– kabulü gibi diğer etmenlerin ağır basması nedeniyle ekseriyetle *kuvveden fiile çıkmadığını* söyleyebilirim. Haliartus'a yönelik Roma kuşatması katliam, genel köleleştirme ve şehrin bütünüyle yıkılmasıyla sonuçlanmıştı. Bu savaşın *ilk yılında* gerçekleşmişti. Haliartus'taki felaket, içlerinde Roma hâkimiyetine karşı en kuvvetli nefreti besleyenler için bile Roma karşıtı faaliyetlere fiilen katılmanın önünde çok güçlü bir caydırıcı olmuş olmalıdır. Daha önce 171 yılında, Makedonların bir süvari çarpışmasında Romalılara karşı zafer kazandığına dair haberler yayıldığında (bkz. Livy XLII.58-61), Yunanistan'daki οἱ πολλοί, οἱ ὄχλοι'nin o güne kadar Perseus'a karşı büyük oranda gizledikleri temayülleri, Polybius XXVII.ix.1; x.1, 4'e göre "bir yangın gibi parlayıvermişti". Pasajın bütünü etkileyicidir (ix-x): Polybius Yunanistan'ın Makedon kralların

elinde acı çektiğini ve Roma idaresinden gerçek yararlar gördüğünü düşünür (x.3) ve memleketlilerini Roma'ya nankörlük suçlamasından aklama konusunda telaşlıdır. (Gruen elbette Polyibus'un οἱ πολλοί, οἱ ὄχλοι'yi kullanmasını dikkate almamaya çalışır; fakat bkz. yine nn.2 ve 4). Roma'nın gücü gerçekten de dehşet uyandırabiliyordu. Yeni başlayan bir isyana karşı çıkan bir önde gelen Roma taraftarı, sadece barışın faydalarına değil *vis Romana*'ya da dikkat çekebilirdi: Delikanlıları Roma'ya karşı çıkmanın tehlikeleri konusunda uyarabilir ve –Remili Julius Auspex'in Tacitus'ın MS 70 yılı başlarında Galya'da olup bitenlere dair anlatısında yaptığı gibi (*Hist.* IV. 69)– onlara korku salabilirdi.

MÖ 146 yılında Roma'ya karşı verilen nihai mücadelede özellikle alt sınıfların Roma karşıtı mücadeleye katılımının güçlü bir biçimde vurgulandığını görürüz: Bilhassa, Polybius Ahaya Birliği'nin 146 Baharında Korint'te yaptığı, savaş kararı alınan hayati toplantıdan, "daha önce hiç olmadığı kadar büyük bir işçi ve zanaatkar [ἐργαστηριακῶν καὶ βαναύσων ἀνθρώπων] kalabalığı bir araya gelmişti" diye söz eder (XXXVIII.xii.5).

Roma'nın Eski Yunanistan'ın şehirlerinin anayasalarına yönelik MÖ 196 ile 194 yılları arasındaki müdahalelerinin bilinen ilk örneği, T. Quinctius Flamininus'un, İkinci Makedon Savaşı'nın ardından Teselya meselelerini çözerken, konsey üyelikleri (muhtemelen federal olanlar) ve yargıçlıklar için mülkiyet şartı dayatması ve (Livy'nin deyişiyle) "her şeyi sükunet ve emniyet içinde tutması en fazla beklenebilecek kesimin" –elbette mülk sahibi sınıf– (XXXIV.li.4-6; cf. Plut., *Flamin*. 12.4) şehirler üzerindeki denetimini kuvvetlendirmek için elinde geleni yapmasıydı. (Flamininus'un Meclislere katılma hakkının sınırlanmasında ısrar ederek doğrudan bir oligarşi kurulmasını dayattığı söylenmez.) Livy, 192 yılında gelindiğinde, Aetolialılar ve müttefikleri tarafından genel olarak, şehirlerdeki ileri gelenlerin Roma taraftarı ve mevcut durumdan hoşnutken, çoğunluğun devrim istediğinin farkına

varıldığını söyler (XXXV.xxxiv.3). Justin XXXIII.ii.7'ye göre, Makedonya 168 yılında L. Aemilius Paullus'tan "hâlâ kullandığı yasaları almıştı" (cf. Livy XLV.xviii ve xxix-xxx, özellikle xviii.6: "ne improbus vulgi adsentator aliquando libertaten salubri moderatione datam ad licentiam pestilentem traheret"!). Pausanias, (Bu arada Korint'i yıkan ve nüfusunu köle olarak satan) L. Mummius'un MÖ 146'da Ahaya Birliği'nin ve müttefiklerinin ayaklanmasını ezdikten sonra, "demokrasilere son verip devlet makamları için mülkiyet şartları getirdiği"ni söyler (VII.xvi.9). Polybius XXXIX.5, Yunan şehirlerine verilen *politeia* ve *nomoi*'den söz eder (MÖ 146-5'te ve cf. Paus. VIII.xxx.9). V.iii'te Q. Favius Maximus'un, MÖ ikinci yüzyılın sonlarına doğru burada patlak veren devrimci bir isyanın ardından Ahaya'daki Dyme'e yazığı bir mektuba değinmiştim: Bu mektup iki kez Ahayalılara Romalılar tarafından verilen *politeia*'dan bahseder (*SIG*^{3} 684 = A/J 9, satır 9-10, 19-20). Yine de, Pausanias'ın az önce alıntıladığım pasajdaki ifadesini, söz konusu olan demokrasinin yıkılması olduğu müddetçe son derece sınırlı bir şekilde anlamalıyız, zira bu şehirlerde en azından ismen demokratik olan anayasaların varlıklarını sürdürdüklerine dair çok sayıda kanıt bulunmaktadır: Bkz. örneğin Touloumakos, op. cit. 11 ff. Yunan dünyasındaki pek çok şehirde, Roma fetihlerinden daha önce, tasarıların bir grup magistrat tarafından konsey ve meclise sunulmadan da önce onaylanmasını gerektiren bir sistem, hayli yaygın bir şekilde yerleşmiş bulunuyordu: Bkz. Jones, *GCAJ* 166 (ve 337 n.22), 168-9 (ve 338 n.26). Bu uygulama Romalılar tarafından genişletilmiş olabilir (en azından desteklenmiştir): Bkz. örneklerin çoğunun tesadüfen Asya'dan geldiği ibid. 170 (ve 338 n.28), 178-9 (ve 340-1 nn.43-4).

Anakara Yunanistanı'ndaki ve Ege adalarındaki Yunan şehirlerinde, erken Roma döneminde, kesin bir şekilde Roma'nın bilinçli adımlarına atfedebileceğimiz, tespit edilebilir anayasal

değişime ilişkin şaşırtıcı derecede az şey bulunmaktadır. Örneğin MÖ son yüzyıla ait Messene'de bulunan ünlü bir yazıtta (*IG* V.i.1433, satır 11, 38) τεχνῖται adı verilenlerin bazılarının ve χειροτέχναι adı verilenlerin tümünün yurttaş topluluğunu oluşturan kabilelerin dışında kaldıklarını ve bu nedenle gerçek anlamıyla yurttaş olamayacaklarını gördüğümüzde, bu zanaatkârların oy hakkından yoksun bırakılmasını herhangi bir dış baskıya bağlamamamız gerekir. (Bu yazıt ve id. 1432 için A. Wilhelm'in "Urkunden aus Messene", *JOAI* 17 (1914) 1-119, özellikle 54-5, 69-70'teki kapsamlı yorumlarına bakın.) Bu şehirlerin siyasal hayatlarına çok geniş ve genel bir açıdan baktığımızda göreceğimiz şeyin, esas olarak Helenistik krallar döneminde çoktan ilerlemiş olan –yukarıda V.iii'te çerçevesi çizilen– bir sürecin devamı olacağını düşünüyorum: Konsey ve meclisin eskiden olduğu gibi yasa çıkarmaya devam ettiği, genellikle demokratik bir dış görünüşün altında, gerçek iktidar mülk sahibi sınıfların elinde toplanmıştı; sıradan insanlar nadiren kendilerini kabul ettirme ve hatta etkide bulunma fırsatı bulabiliyorlardı. Helenistik krallar çoğunlukla şehirleri, sıkıntı çıkarmadıkları sürece kendi başlarına bırakmaktan memnunlardı; fakat elbette Doğu Akdeniz dünyasına hâkim olan kralların bizatihi varlığı demokrasi açısından bir tehditti. Zira krallar demokrasiye, istisnai koşulların onu desteklemek (örneğin İskender Asya'yı fethederken böyle yapmıştı) ya da en azından onun tarafını tutuyormuş gibi davranmak veya alt tabakalara yönelik –herhangi bir haklı gerekçesi olmadan– sempati duydukları şeklinde yorumlanabilecek bir tutum takınmak (Makedon Perseus ve Pontuslu Eupator VI. Mithridates gibi) zorunda bıraktığı durumlar dışında, en iyi ihtimalle tahammül göstermişlerdi. Roma da, Yunanlılar sessiz kalmaya devam ettikleri sürece, Yunan demokratik anayasalarına tahammül göstermeye hazırdı; fakat kısa bir süre içinde aşağıdan tehdit edilmeleri halinde –söylemeye gerek yok bu artık nadiren gerçekleşiyordu– ileri gelen

yurttaşlar arasındaki “dostlarını” korumak için müdahale edeceği aşikâr hale gelmiş olmalıdır. Ve bu doğal olarak iktidarın mülk sahibi sınıfların elinde daha fazla yoğunlaşmasına yol açtı. Roma’nın artık Akdeniz dünyasının efendisi haline geldiği MÖ 146’dan sonra, aşağıdan gelen kabarmalara dair pek az şey duyarız. Bunların Eski Yunanistan’da karşımıza çıkan en dikkat çekici örneği, Atina’da MÖ 88-86 yılında, günümüze ulaşan kaynaklarda tabii ki alçak tiranlar olarak resmedilen Athenion ve Aristion’un önderliğinde kurulan devrimci rejimdi.[1204] Pontuslu Mithridares’in, pek çok Yunanlıya, sonunda boşa olduğu ortaya çıksa da, Roma hâkimiyetinin sona yaklaştığı umudunu veren Küçük Asya’daki faaliyetleri söz konusu olmasaydı, bu hareketin ortaya çıkması pek de mümkün olmazdı. Atina’nın 86 Martı’nın başlarında Sulla ve ordusu tarafından yağmalanması ve devrimci rejimin sona erdirilmesi,[1205] diğer potansiyel “baş belaları” üzerinde de son derece moral bozucu bir etki yaratmış olmalıdır. Fakat yine de MS 13 yılında Atina’da bir başka ayaklanmanın çıktığına ilişkin işaretler vardır. Bu göz ardı edilen olaya dair iyi bir değerlendirme, meseleyi takdire şayan bir şekilde özetleyen Bowersock tarafından sunulmuştur: “Liderler idam edildiler; mesele çeşitli yerlerde, *res novae*, *stasis* ve *seditio* şeklinde tasvir edilmiştir. Bu tasvirler son derece uyumludur: Roma karşıtı bir hizip galebe çaldığında, *stasis* devrime dönüşür” (*AGW* 105-8, s.107). İnsan, Petraeus isimli bir adam, muhtemelen Augustus döneminde diri diri yakıldığında (Plut. *Mor*. 815d ve bkz. C. P. Jones, *PR* 40-1 ve n.7), Teselya’da nasıl harekete geçildiğini merak ediyor. *Historia Augusta*’da (*Ant. Pius* 5.5) Pius döneminde Yunanistan’da bir *rebellio* çıktığına dair iddiaya ise sadece bir atıf vardır: Bkz. yukarıda VIII.iii ve n.2.

MÖ ikinci yüzyılın sonlarında Atina anayasasında bazı oligarşik değişiklikler yapılmış olabilir (bkz. Bowersock, *AGW* 101-2, özellikle 101 n.3) ve muhtemelen Sulla’nın 88-86 devrimini

bastırdıktan sonra restore ettiği rejim de budur, zira Atina için "esasen daha önce Romalılar tarafından yerleştirilenlerle aynı" yasaları getirdiği söylenir (App., *Mith.* 39: bkz. Bowersock, *AGW* 106 n.2). Atina'da Geç Cumhuriyet ve erken *Principate* döneminde gerçekleşen başka anayasal değişiklikler de söz konusu olmuştur (bkz. Geagan, *ACS*); fakat belirli bir demokratik görüntü muhafaza edilmiş ve Meclis en azından geç Severan dönemine dek toplanmaya ve yasa çıkarmaya devam etmiştir –bilinen en geç tarihli yasalardan biri 230 civarına aittir ve M. Ulpius Eubotus Leurus için alınan onursal bir karadır (bkz. yukarıda V.iii ve n.25). Bununla birlikte, Areopagus, temel siyasi güç haline gelmiştir ve *Principate* döneminde Meclis'te, diğer Yunan devletlerinin pek çoğunda olduğundan daha fazla gerçek bir siyasal faaliyette bulunulduğuna dair hiçbir işaret yoktur. Başka yerlerde olduğu gibi Atina'da da, eyalet valisi ya da bizzat imparator marifetiyle, imparatorluk iktidarının doğrudan müdahalede bulunduğuna ilişkin çok sayıda kanıt buluruz. Fakat, Hadrian'ın Attika'daki zeytinyağı üretimiyle ilgili bir kararında, burada kanunla belirlenen düzenlemelere ilişkin belirli ihlallerin, ilk olarak eğer 50 *amphorae*'dan daha fazlası söz konusu değilse konseyde, aksi takdirde Mecliste düzenlenen davalarda ele alınmasını öngörmesinde olduğu gibi, arada sırada hâlâ işlemesine izin verilen demokratik kurumlara da rastlayabiliriz (*SEG* XV.108 = *IG* II^2.1100 = A/J 90, satır 46-9: Bkz. Oliver, *RP* 960-3; Day, *EHARD* 1892); cf. büyük ihtimalle Areopagus'un belirli ticari düzenlemelerle ilgili suçları yargılamasını öngören A/J 91 = *IG* II^2.1103 (muhtemelen yine Hadrian'a ait), satır 7-8. İmparator Marcus Aurelius'un Atina şehrine gönderdiği (ister bir ferman isterse bir mektup şeklinde olsun) imparatorluk buyruklarının ilginç bir örneği 1970 yılında, tercüme ve yorumlarla birlikte, J. H. Oliver tarafından, *Marcus Aurelius: Aspects of Civic and Cultural Policy in the East* (= *Hesp.*, Suppl. 13) içinde yayımlanmıştır. Bu buyruk çok

sayıda tartışmaya ve yeniden yoruma yol açmıştır. Sadece C. P. Jones'un, *ZPE* 8 (1971) 161-83'te yayımladığı, yazıtın esasen hukuki meselelerle ilgili en geniş levhasının (II = E) geliştirilmiş restorasyon ve tercümesiyle, bunu takip eden iki makaleden söz edeceğim: Wynne Williams, *ZPE* 17 (1975), s.37-56 (cf. *JRS* 66 [1976] 78-9) ve Simone Follet, *Rev. De phil.* 53 (1979) 29-43, aynı parçanın eksiksiz bir metni ve Fransızca tercümesiyle. Marcus "Atina'nın itibarına, eski saygınlığını (ya da "ihtişamını", σεμνότης) yeniden kazanabilmesi için gösterdiği büyük alakayı" dile getirir. Babalarının azat edilmesinden sonra doğan çocukların –azatlıların kendilerinin değil– sıradan konsey üyeleri haline gelmesine izin vermesi gerektiğini düşünse de (satır 79-82, 97-102), Areopagus'un üyelerinin her iki ebeveyninin de özgür olarak doğmuş olması gerektiğinde ısrar eder (satır 61-6) ve Areopagus mensuplarının sadece babalarının değil dedelerinin de özgür olmasını şart koşan "kadim geleneği" yeniden uygulamaya koymasının mümkün olmasına yönelik içten dileğini dile getirir (satır 57-61). Atina'nın yerel hâkim sınıf mensuplarının statülerine ilişkin bu tür bir takıntı, ileri sürülen amacının Atina'nın "eski σεμνότης'ine yeniden kavuşmasını" sağlamak olduğu düşündüğümüzde, bizi istihzayla gülümsetebilir.

Roma *Principate*'si dönemindeki Atina anayasası pek çok açıdan bilinmezliğini koruyor ve kendimi sadece Geagan'ın yakın tarihli tartışmasına (*ACS*), Pleket'in bu çalışma için yazdığı yararlı değerlendirmeye (*Mnem.*[4] 23 [1970] 451-3) ve Oliver'ın bir önceki paragrafta değinilen monografisine (değişikliklerle) atıfta bulunarak ucunu açık bırakmak zorunda hissettiğim pek çok soru bulunuyor. Kuşkusuz sadece hali vakti yerinde olanlara açık olan *ephebia*'ya katılmanın, (şüphesiz İskenderiye'de: *C. P. Jud.* II.153.53-7; 150.3-4 ve bkz. Fraser, *PA* I.76-8), tam imtiyaza sahip yurttaş kategorisine mensubiyet için asli koşul haline gelmiş olması mümkündür. Artık

Klasik döneme göre çok daha fazla hareket serbestliğine sahip konseye ve muhtemelen mahkemelere katılmak için gerekli şartları taşıyan tek grup olan bu tam imtiyazlı yurttaşlar (Gegan tarafından tereddütle ileri sürüldüğü gibi, *ACS* 86-7) Meclis oturumlarına katılma ve oy kullanmanın yanı sıra, konuşma hakkında da sahip olan tek grupla aynı kişiler olmuş olabilirler (cf. bu Ek'in § *3B*'sinde Tarsus'a ilişkin değerlendirme). Bu ikinci grubun Marcus ve Commodus'un Atina'ya yazdıkları ve artık en iyi Oliver'ın 4 nolu yazıtı, s.85 ff'de okunabilecek mektubun 18. satırında οἱ ἐκκλησιάζοντες κατὰ τὰ νομ[ιζόμενα] olarak bahsi geçenler olması mümkündür (cf. aşağıda § *3B*'de söz edilen iki Pisidia şehrindeki ἐκκλησιασταί). Konsey üyesi olma hakkı kazananlar için bir mülkiyet şartı konmuş olabilir; fakat *ephebia*'ya kabul edilmenin (eğer bu gerçekten de tam siyasi hakların kullanılması için zorunlu bir koşulsa), sadece bir miktar mülkiyet sahibi olanların oğulları için söz konusu olduğu gerçeği göz önüne alındığında, herhangi bir nitel matrahın belirlenmemiş olması da aynı şekilde mümkündür. Tüm bu meseleler maalesef belirsizliklerini korumaktadır: Epigrafik metinler mutlak anlamda belirleyici değildir ve Lucian'ın sağladığı ilginç kanıtların (örneğin *Deor. Conc.* 1, 14-19; *Iupp. trag.* 6, 7, 18, 26; *Demon.* 11; *Gall.* 22; *Nec.* 19-20; *Navig.* 24; *Bis. Accus.* 4, 12) ne kadarının çağdaş pratiği doğru bir şekilde yansıttığını söyleyebilmemiz güçtür.[1206]

Pek çok başka Yunan şehrinde de eski anayasal biçimlerin bazıları, sadece boş bir kabuktan ibaret hale geldiklerinde bile muhafaza edilmeye devam etmişti. Euboea'daki Carystus'un Konseyi, Hadrian'ın hükümdarlığı gibi geç bir dönemde bile yıllık olarak kurayla seçiliyordu: Bkz. *IG* XII.ix.11. Sparta'da, ilk bakışta hayli şaşırtıcı bir biçimde, beklenenin aksi yönünde en az bir değişim yaşanmıştı: Yaşamlarının geri kalanı için seçilen 60 yaşın üzerindeki erkeklerden oluşan Gerousia, en azından MÖ sonuncu

yüzyıl itibariyle, (bazen βουλά adı verilen) tekrar seçilme hakkı saklı olmak üzere bir yıl için seçilen kişilerden oluşan sıradan Yunan tipinde bir konseye dönüştürülmüş gibi gözükmektedir: Bkz. W. Kolbe, *IG* içinde, V.i, s.37 (yorumlar n.92-122 arasında); K. M. T. Chrimes, *Ancient Sparta* (Manchester, 1949) 138-48. Fakat Chrimes'ın söz konusu değişimi MÖ 220'lerde Cleomenes'e atfederken haklı olabileceğini düşünüyorum. Pausanias III.xi.2'ye göre, kendi yaşadığı dönemde Gerousia, συνέδριον Λακεδαιμονὶοις κυριώτατον τῆς πολιτείας idi.

Şehir Meclisleri uzun bir süre boyunca varlıklarını sürdürdüler; fakat *Principate* döneminde gerçek bir siyasi faaliyette bulunduklarına dair (bazı Küçük Asya şehirleri için var olanlara benzer) herhangi bir güvenilir edebî kanıt bulunmamaktadır ve günümüze kalan yazıtların neredeyse tümü onursal kararları kaydetmektedir. Swoboda'nın şimdi IG XII.vii.53'te yeniden basılan Die *griechischen Volksbeschlüsse*'yi yayınladığı sırada bildiği, Yunanistan'a ya da adalara ait kesin olarak tarihi belirlenebilir son karar, Amorgos adasındaki Arcesine'e aitti ve III. Gordian'ın hükümdarlığı sırasında, bu şehrin *dēmos*'unun onursa bir *psēphisma*'sıydı. (Swoboda, op. cit. 185 bu kararı, Amorgos'un bir başka şehri olan Aigiale'ye atfederek hata yapmaktadır.) Burada ele aldığım bölgeden daha sonraki döneme ait tarihi kesin olarak belirlenebilir herhangi bir materyale rastlamadım; fakat yarım asır kadar sonra (aşağıda § *3B*'de göreceğimiz üzere) Küçük Asya'da ve Mısır'da (yukarıda V.iii) toplandığı bilinen bir ya da iki Yunan Meclisi daha bulunmaktadır.

Birkaç merkez dışında şehir yaşamının yavaş geliştiği Balkanlar'la ilgili de birkaç söz söylemeliyim. MS 194 gibi geç bir tarih taşıyan çok ilginç bir yazıtın kanıtladığı üzere, bir ἐκκλησία'ya, πολεῖται'ye ve (Makedon şehirlerinde sık sık karşımıza çıkan bir unvanla) en az bir magistrata, bir πολειτάρχης'e sahip olan, fakat kesin olarak bir βουλή'si olmayan en az bir

Makedon topluluğu vardır. Çünkü Meclis *poleitarch* tarafından toplantıya çağrılmakta; kararı yürürlüğe koymak için gerekli talimatlar (işleyişe dair kısmı ἔδοξε τῶι τε πολειτάρχηι καὶ τοῖς πολείταις ὁμογνωμονοῦσι şeklinde başlar) *poleitarch*'a verilmektedir ve bu kişinin ve bir dizi başka insanın isimleri de kararın sonunda yer almaktadır; fakat bir konseyin bulunduğuna ilişkin herhangi bir işaret yoktur. İlk olarak 1880 yılında yayımlanan bu yazıt, çok daha geliştirilmiş bir formda, A. M. Woodward tarafından *JHS* 33'te (1913) 337-46, no.17'de yeniden basılmıştır. (O zamandan bu yana yeniden yayımlandığını zannetmiyorum.) Topluluğun hangisi olduğunu tespit etmek mümkün değildir, fakat Woodward tarafından ileri sürüldüğü gibi, Erattyna, belki de Strabo tarafından VII.vii.2, s.326'da Eratyra olarak adlandırılan yer olması mümkündür. "Yurttaşların" ve (24-5'in bir yıl görev yapan bir magistrat olduğunu gösterdiği) *polietarch*'larının varlığına rağmen, bu topluluğun Woodward ve (Rostovtzeff, *SEHRE*^{2} II.651 n.97 de dahil olmak üzere) diğerleri tarafından varsayıldığı gibi gerçek anlamda bir *polis* olduğu konusunda yeterince tatmin olmadım. Diğer seçenek bu yeri Larsen ve diğerlerinin (bkz. Frank, *ESAR* IV.443-4) inandığı gibi, *ethnos* içinde daha küçük bir siyasi birim ya da bizzat *ethnos*'un kendisi olarak görmektir. Rostovtzeff'in Makedonya için söylediği gibi, "İnsanın edindiği izlenim, ülkenin iktisadi omurgasını yerli kabileler ve sayısız köyün, özellikle de dağ köylerinin köylü ve çobanlarını oluşturmaya devam ettiğidir" (*SEHRE*^{2} I.253). Yine Makedonya'da, Bulgaristan'daki modern Sandinski yakınlarında bulunan Strymon (bugünkü Struma) vadisinde yaşayan topluluğun da belki de, Antoninus Pius'un kendilerine bir kısmı *IGBulg.* IV.2263'te yer alan bir yazıtta yer alan (yukarıda V.iii ve n.26'da atıfta bulunulan) bir mektup gönderdiği MS 158 yılında, henüz tam bir *polis* haline gelmemiş olabileceğini düşünüyorum. Pius'un sadece konsey üyelerinin sayısındaki bir

artışa izin verildiği varsayılagelmiştir (satır 8-12); fakat gerçek bir *polis*'in resmî kurulma sürecinin bir parçası olarak bir konseyin yaratılmasından söz ediyor olamaz mı? Hiç değilse, Woodward'ın yayımladığı yazıt, bizi alışıldık *polis* gelişim örüntüsünün, Severan dönemin başları gibi geç bir tarihte, olası varyasyonlarının mevcudiyetine karşı hazırlıklı olmamız konusunda uyarıyor olmalıdır: Bu konuya bir miktar dikkat çekmemin sebebi budur.

Bu Ek'in Küçük Asya ile ilgilenen bölümünde (§ *3B*) Roma döneminde, bir şehrin genel Meclisine tam olarak katılma hakkı olan yurttaşlarla, en azından iki örnekte, Pisidia'daki Pogla ve Sillyum'da, her iki şehrin de ἐκκλησιασταί (cf. belki de yukarıda bahsi geçen Atina'daki οἱ ἐκκλησιάζοντες κατὰ τὰ νομ[ιζόμενα]) adı verilen ve belli ki, her iki şehirde de πολεῖται adı verilse de Meclisteki haklardan tam olarak yararlanamayan daha aşağı bir kategori olanlar arasından bir ayrımın varlığından söz etme fırsatım olacak. Asya'da bu kademelerin varlığı bize Dobruca'daki Histria'da bulunan Antoninler dönemine ait, şehrin sıra dışı kadın hayırseveri (bize Sillyumlu Menodora'yı hatırlatır: Bkz. yukarıda III.vi'nin, n.35'ten hemen sonraki ana metni ve aşağıda § 3*B*) Aba'nın farklı şehir sakinleri kategorilerine bir dizi armağan bağışladığından söz eden bir yazıtı anlamamızı kolaylaştıracaktır. Aba'nın listesinin başında konsey üyeleri, Gerousia'nın mensupları ve bazı diğer gruplar yer alır: Her biri 2 *denarii* alır ve "elli kişilik gruplar (πεντηκονταρχίαι) halinde örgütlenen kabiledekiler (φουλαί) de dahil olmak üzere" bir dizi daha az itibarlı kategoriye yapılacak şarap dağıtımından (οἰνοπόσιον) da paylarını almış olmalıdırlar". Yazıtın kesin olarak restore edilemeyen daha sonraki satırlarında (37-43), ὁ δῆμος τὸ πλῆθος'a da atıflar bulunmaktadır. Yazıt Em. Popescu tarafından, *Dacia* n.s.4 (1960) 273-96'da yayımlanmıştır; fakat en iyi H. W. Pleket'e ait, *Epigraphica* II (= *Textus Minores* XLI, Leiden, 1969), no.21'de bir miktar gözden geçirilmiş ve J. Ve L.Robert'ın *REG* 75 (1962) 190-2 no.239'daki gözlemlerinden

faydalanan edisyonundan okunabilir. Pleket'in, Duncan-Jones, *EREQS* için yazdığı, *Gnomon* 69 /9177) 55-63, s.62-3'teki değerlendirmesinde yer alan, "50 kişilik *phylai* gruplarında örgütlenenlerin" belki de Tarsus, Pogle ve Sillyum ile muhtemelen Atina'daki Meclislere tam olarak katılma hakkına sahip olan ve iki Pisida şehrinde, sıradan πολῖται'den ayrılan imtiyazlı yurttaş kategorisiyle kesişebileceğine yönelik keskin gözlemlerine katılma eğilimindeyim. (Pleket Hristiyan *phylai*'yi, Duncan-Jones ve diğerleri tarafından tartışılan Afrika *curiae*'ı ile karşılaştırarak devam eder.

3. Küçük Asya

Küçük Asya'nın batısında tam da Roma yönetimine geçtiği dönemde vuku bulan bir isyan tarihçiler açısından son derece ilginç bir olaydır. Pergamum'un son kralı III. Attalus, MÖ 133 yılında vasiyetinde krallığını Roma'ya bırakarak ölür. Hediye Roma Senatosu tarafından kabul edilir. Kral II. Eumenes'in gayri meşru oğlu Aristonicus, Attalus'un vârisi olduğunu iddia ederek, 129 yılına kadar bastırılamayacak geniş çaplı bir ayaklanmaya liderlik eder. Bu konu son yıllarda çokça tartışılmış ve isyanın karakteriyle ilgili çok farklı görüşler ortaya konmuştur. Ne ölçüde esasen köle ve serflerle birlikte yoksulların bir hareketi, var olan toplumsal düzene karşı bir başkaldırı (ve hatta bir "köle isyanı") olarak görülmesi gerektiği, ne ölçüde "nilliyetçi" ya da Roma karşıtı olduğu ve Aristonicus'un tam olarak nasıl bir rol oynadığı üzerinde hâlâ bir fikir birliğine varılamamıştır. Meseleyle ilgili söyleyebileceğim yeni bir şey yok. Konuyla ilgili en yetkin değerlendirme, bana aynı zamanda en yakın tarihlisiymiş gibi geliyor: Vladimir Vavřínek, "Aristonicus of Pergamum: pretender to the throne or leader of a slave revolt?", *Eirene* 13 (1975) 109-29. Kendisi yaklaşık 20 yıl önce konuyla ilgili Fransızca bir kitap (*La Révolte d'Aristonicos*,

Prag, 1957) da yazmış olan Vavřínek, Bömer, Carrata Thomes, Dumont ve Vogt'unkiler de dahil olmak üzere bütün teorilere[1207] ilişkin mükemmel bir değerlendirme sunar. Vavřínek'in makalesine kolayca ulaşamayan ve konuyla ilgili kısa bir değerlendirme okumak isteyenler, bekli de en iyisi Rostovtzeff, *SEHHW* II.805-26, özellikle 807-11'i (ve III.1521-8 nn.75-99) ve Vogt (n.8'de atıfta bulunulduğu gibi) okumalıdır. Buna uzmanlar için sadece, C. P. Jones'a ait, Pergamumlu Diodorus Pasparus'un faaliyetlerinin (inanılageldiği gibi) Aristonicus'un savaşıyla değil, MÖ atmışlarla seksenler arasındaki Mithriades savaşlarıyla ilgili olduğunu gösteren "Diodoros Pasparos and the Nikephoria of Pergamon", *Chiron* 4 (1974) 183-205 künyeli, son derece yararlı makalesini ekleyebilirim.

Bu Ek'in giriş bölümünde ve § 1'inde çeşitli Yunan şehirlerindeki Roma yurttaş topluluklarına değinmiştim (ve aşağıda 5'te bunlara yeniden döneceğim). Bu toplulukların mevcudiyet ve faaliyetlerine ilişkin, büyük oranda yazıtlar vasıtasıyla en fazla bilgi sahibi olduğumuz yer, esasen Küçük Asya, özellikle de Asya eyaletinin kendisidir. Küçük Asya'ya ilişkin kanıtlar ve modern literatürün büyük bir kısmı Magie, *RRAM* I.162-3 (ve II.1051-3 nn.5-13), 254-6 (ve II.1129-30 nn.51-6); II.1291-2 n.44'te verilmiştir ve Küçük Asya'daki 1950'ye kadar *conventus civium Romanorum*'un var olduğu bilinen kırk kadar şehrin listesi için bkz. II.1615-16. Magie'nin yazdığı dönemde sonra gün ışığına çıkan çok daha fazla bilgi arasında, οἱ παρεπιδημοῦντες Ῥωμαῖοι'den söz eden, MÖ 188'den (ya da hemen ardından) daha geç bir döneme tarihlenmesi mümkün olmayan ve dolayısıyla Magie'nin örneklerinden çok daha erken tarihli Chios'a ait bir buyruk da yer almaktadır: Bkz. Th. Ch. Sarikakes, "Οἱ Χίῳ παρεσπιδημοῦντες Ῥωμαῖοι", Χιακὰ Χρονικά (1975) 14-27, metinle birlikte s.19; Ronald Mellor, Θεὰ Ῥώμη. *The Worship of the Goddess Roma in the Greek World* (= *Hypomnemata* 42, Göttingen, 1975) 60-1; tarih için ayrıca cf. J. Ve L. Robert, *REG*

78 (1965) 146-7 no. 305 (karar “doit dater d’après la paix d’Apamee” {tarihi Apamee barışından sonrasına ait olmalıdır}); F. W. Walbank, *JRS* 53 (1963) 3; *SEG* XVI.486’da üçüncü yüzyıl sonlarında bir tarih önerdiği belirtilen W. G. Forrest.

A. Bitinya-Pontus

Burada her şeyden önce esasen Pliny’nin 110-12 yılları civarında Trajan’la yaptıkları yazışmalar sayesinde bilinen (Pliny, *Ep.* X.79. 1, 4; 112.1; 114.1-3; 115; cf. Dio Cass. XXXVII.xx.2) ve ikinci yüzyılın başlarında Augustus tarafından yapılan küçük değişikliklerle hâlâ yürürlükte olan *Lex* Pompei’yı dikkate almalıyız. *Lex Pompeia*, Pompey tarafından MÖ 64-3 yılında, Pontuslu Mithridates’i mağlubiyete uğrattıktan sonra yapılan düzenlemelerin cisimleşmiş haliydi. (Bu yasanın doğası için bkz. Sherwin-White, *LP* 669-73, 718, 720, 721, 724-5; Jones, *CERP*[2] 156-62.) Buradaki amaçlarımız açısından, *Lex Pompeia*’nın en önemli maddeleri, bir magistratlığa gelmek ya da konsey üyesi olmak için asgari yaşı 30 olarak belirlemesi; konsey üyelerinin bu statüyü Pliny’nin *censores* adını verdiği (Yunancadaki asıl unvanları τιμηταί) görevliler tarafından onaylandıktan sonra elde edebilmeleri ve sabık magistratların, bu makamlara gelebilme kendileriyle sınırlandırılmış olmasa da, otomatik olarak konsey üyesi olmalarıydı. Augustus bazı daha önemsiz magistratlıklar için asgari yaşı 22’ye çekmişti. Pliny Trajan’a, kendisinin de paylaştığı görülen yerel bir görüşü aktarıyordu. Kendisinin ilişki içinde olduğu önde gelen ailelere ait olması gereken bu görüşe göre, daha önce ortaya çıkan, magistratlığa sahip olmasalar bile yaşları 22 ile 30 arasında değişen bazı genç erkekleri konsey üyesi yapma uygulamasının sürdürülmesi “gerekiyordu”. Ve Pliny, bu görüşün arkasındaki gerekçeyi ortaya koyarken, son derece ilgi çekici bir tespit ekler: “Konsey için alt tabakalardan ziyade üst sınıf mensuplarının oğullarını seçmek çok daha iyidir” (*honestorum hominum liberos*

quam e plebe, *Ep.* X.79.3). Bu ifadeden kaçınılmaz olarak şu üç sonuç çıkar: (1) Konsey üyesi olarak kabul edilmelerinin arzu edilir olduğuna inanılan genç erkekler zaten artık "*curia* aileleri" demeye başlayabileceğimiz (Konseyde yer alan mensuplara sahip) grubun üyeleridir; (2) fakat bu genç adamlar, kuşkusuz maliyetleri nedeniyle, berberinde otomatik olarak konseyde bir koltuk getiren magistratlıklardan birine gelmeye isteksizdir ve (3) *curia* ailelerinden oluşan çevrenin dışında, yerel *curia* ailelerinin kendi çevrelerinin genişlemesine itiraz etmemeleri halinde bir magistralığa gelebilen ve bu sayede konsey üyeliği için gerekli şartları sağlayan, yeterli imkânlara sahip kişiler bulunmaktadır. (Trajan, laf arasında, Pliny'ye magistratlık görevinde olanlar dışında 30 yaşın altındaki kimsenin yerel bir konseye üye olmaması gerektiğini anlatır.) Bu bağlamda Pliny'nin bazı eğlenceler için "bütün konseye ve hatta alt sınıflardan daha az sayıda olmayacak şekilde" davetiye çıkarılmasından söz eden bir başka mektubundan da söz etmeliyim (*totam bulen atque etiam e plebe non exiguum numerum*): Burada yine *curia* statüsüne sahip, *pleblerden* ayrı bir grup ailenin doğmakta olduğunu görürüz (*Ep.* X.116.1) – temel bir ayrımın gelişimindeki erken bir aşama kısa süre içinde çeşitli şekillerde anayasal tanınma da elde edecektir (bkz. yukarıda VIII.i-ii).

Lex Pompeia'da konsey üyelikleri (ya da magistratlıklar) için herhangi bir mülkiyet şartı bulunduğuna ilişkin bir kanıt yoktur; fakat bazıları, Pliny, *Ep.* X.110.2'den (cf. 58.5 ve I.19.2) bu tür bir şartın var olduğu çıkarımında bulunabilir (bkz. Sherwin-White, *LP* 720).

Bitinya ve Pontus'taki şehirlerin konsey üyelerini onaylama görevi verilen *censores* (τιμηταί) (Pliny, *Ep.* X.79.3; 112.1.2; 114.1), Aphrodisias ve Pergamum'daki τιμηταί ve Ancyra'daki βουλογράφοι dışında (bkz. aşağıda kısım *B*) Küçük Asya'nın başka herhangi bir yerinde henüz karşımıza çıkmamış gibi gözüken görevlilerdi. Bitinya'da τιμηταί, Prusa'da (LB/W 1111), Prusias ve

Hypium'da (*SEG* XIV.773.13-14 ve 774.8; *IGRR* III.60.13, 64.6, 66.7; *BCH* 25 [1901] 61-5 no.207.10), Dia'da (*BCH* 25 [1901] 54-5 no.198.6); βουλογράφοι ise Nikaea'da (*IGRR* III.1397.11, MS 288-9 tarihli, L. Robert tarafından *BCH* 52 [1928] 410-11'de restore edilmiş şekliyle) karşımıza çıkar.

Her zaman olduğu gibi, zaman zaman istisnai prosedürlerle karşılaşmaya hazırlık olmalıyız. Örneğin Trajan'ın Prusa'ya anlaşılan o ki Meclis'te en az 100 konsey üyesi seçme izni vermesi bu tür bir istisnaydı (Dio. Chrys. XLV.3, 7, 9-10).

Lex Pompeia'da Yunan şehirlerinin Meclis ya da mahkemeleriyle ilgili özel kuralların varlığından haberdar değiliz ve bu mesele Küçük Asya için bir bütün olarak aşağıda *B*'de ele alınabilir. Burada aynı zamanda, eyalet valisinin belirli kararlar için iznini almak ve Meclisleri askıya alma yetkisini üstlenmek gibi bütün bölgeyi etkileyen meseleleri de yer yer ele alacağım.

B. Küçük Asya'nın geri kalanı

Cicero'nun Flaccus adına konuşma yaptığı MÖ 59 yılı gibi erken bir tarihte, Asya eyaletindeki bazı Yunan şehirlerinin konseyleri, çoktan mensupları yaşamları boyunca görev yapmak üzere seçilen, değişmez topluluklar haline gelmiş gibi gözükmektedir: Cicero, aslında sadece Hermus vadisindeki Temnus'tan söz etmektedir; fakat kullandığı sözcüklerin biçimi, aklındaki konsey türünün sadece bu şehirle sınırlı olmadığını düşündürür (*Pro Flacc*. 42-3). Bununla birlikte, Jones, bu dönem için Temnus'tan toplu olarak "Asya şehirlerine" doğru bir genellemede bulunurken fazla ileri gitmektedir (*CERP* [2] 61) ve kendisi de bazı "özgür şehirlerdeki", özellikle de Rodos ve eski tabisi olan Karya'daki Stratonicea'da ve aynı zamanda Mylasa'da bulunan konseylerin uzun süredir periyodik olarak değişmeye devam ettiğinin farkındadır –Rodos ve Stratonicea'daki konsey üyeleri her altı ayda bir değişirdi. Kanıt olarak, Rodos ve Stratonicea için Magie, *RRAM* II.834 n.18'e atıfta

bulunmak yeterli olacaktır; Mylasa için bkz. LB/W 406; *BCH* 12 (1888) 20-1 no.7. Bu tür bir sistem için, belki de Tarsus'taki *prytaneis*'in yazarın yaşadığı dönemde sadece altı aylığına hizmet verdiği anlaşılan Dio Chrys. XXXIV.34-6 dışında herhangi bir edebî kaynağa rastlamadım.

Küçük Asya'da (en azından üçüncü yüzyılın başları itibariyle esasen bir *cur ia sınıfına* dönüşen: Bkz. yukarıda VIII.ii) "*curia* tabakasının" gelişimine ilişkin kanıtlar, Pliny'nin Trajan ile yaptığı, yukarıda *A*'da dikkat çekilen Bitinya-Pontus'la ilgili yazışmalar bir kenara bırakılırsa neredeyse tamamen epigrafiktir. Konuyla ilgili yazıtlar belirli bir bölge için bile olsa nadiren genelleme yapmamıza imkân tanırlar ve bunları burada özetlemeye çalışmayacağım. Muhtemelen, ikinci yüzyıl boyunca sıradan halkın (δημόται), βουλευταί'den, kuşkusuz dağıtım sırasında δημόται adam başı 2 *denarii* alırken, 10 *denarii* alan Küçük Termessus yakınlarında yaşayan οἱ πεντακόσιοι'nin aynısı olan Oenoanda'da οἱ φ'den (*IGRR* III.492) fark edilir ölçüde ayrı bir kategori olduğu (MS 185-92'de Sidyma'da olduğu gibi: *TAM* II.176 = *IGRR* III.597-8 ve *TAM* II.175) Likya'dan bir yazıt dizisini seçmem yeterli olacaktır. Xanthus'ta βουλευταί olarak tarif edilen bir babanın, dedenin ya da ataların soyundan gelindiğine dair iddialar karşımıza çıkar (*TAM* II.305 ve 303 = *IGRR* III.626; *TAM* II.308 Pinara için de βουλευτής olan bir babadan söz eder). Bubon'da şehrin πρωτεύοντες'inin τάξις'i (*IGRR* III.464), Balburaa'da τάξις ἡ πρωτεύουσα ya da οἱ πρφτοι ἐυ πό[λει]'si (*CIG* III.480e,f) ve Phaselis'te τό πρῶτον τάγμα τῆς πόλεως'u (*TAM* II.1202 ve 1200 = *IGRR* III.764) olarak bahsi geçenler, aynı konsey üyeleri kategorisiymiş gibi gözükmektedir. Xanthus'ta da, *TAM* II.301 = *IGRR* III.623'te onurlandırılan bir atlet, 3-7. satırlarda bir ἀνδρὸς ἐπισήμου βουλευτοῦ τελέσαντος ἀρχάς, δημοτικῆν μὲν μίαν, βουλευτικὰς δὲ πάσας'ın oğlu olarak tasvir edilmektedir (cf. Jones, *GCAJ* 180 ve 342 n.47). Örneğin Kilikya'daki Iotapa'da 170'lerde olduğu gibi

(*IGRR* III..833 b.4-5: βουλευτι[κ]ο[ῦ τάγματ]ος; cf. a.2: [τάγματ]ος [βουλευτικοῦ]) Küçük Asya'nın diğer bölgelerinde de bir *curia* tabakasına yapılan atıflara rastlarız. Zaman zaman sadece konsey üyesi değil aynı zaman da magistrat atalara da sahip olduklarıyla övünen insanlar da karşımıza çıkar (bkz. Jones, *GCAJ* 175).

Bitinya-Pontus dışında (bkz. yukarıda *A*) kanıtlar Roma *censores*'inin muadillerinin üye olduğu konseylerin varlığını ortaya çıkarır gibi gözükmemektedir. Söz konusu görevlilere βουλογράφοι adı verilen Galatya'daki Ancyra (*AE* [1937] 89; *IGRR* III.206 ve 179 = *OGIS* II.549) ve (Bitinya-Pontus'ta olduğu gibi) τιμηταί adı verilen Asya eyaletindeki iki şehir bu genellemenin dışındadır: Aphrodisias (*REG* 19 [1906] 274-6 no.169.2: τοῦ τειμητοῦ) ve Pergamun (*IGRR* IV.445-6; *Ath. Mitt.* 32 [1907] 329 no.60. Başka yerlerde muhtemelen giderek daha fazla genel olarak bizzat konsey tarafından kooptasyon yoluyla seçilir hale geldiler (cf. yukarıda Sicilya üzerine § 1). Hadrian'ın, MS 129 tarihinde Efes'e hitaben kaleme aldığı, sık alıntılanan bir mektubundaki *protégé*'si L. Erastus'un konsey üyeliğine seçilmesi isteğinin, zaman zaman burada bir halk oylaması olduğuna kanıt teşkil ettiği düşünülür; çünkü imparator seçimle gelen yeni bir konsey üyesinin ödemesi gereken ücreti ödemeyi vadettiğinde bunu [τῆς ἀρχαι]ρεσίας [ἕ]νεκα ödeyeceğini söyler (*SIG*^{3} 838 = A/J 85, satır 14). Bununla birlikte, mektup Efes Demos'una değil de sadece magistratlara ve konseye hitap ettiğinden (satır 5), Meclisin seçim sürecine fiilen katılmadığı sonucunu çıkarıyorum. Farkında olduğum kadarıyla hiçbir yerde, konsey üyeliği için bir mülkiyet şartı getirildiğine rastlamayız; fakat, özellikle magistrat ve konsey üyesi olmak giderek daha fazla para harcamayı gerektirir hale geldiğinden, mülksüzler pratikte otomatik olarak bu seçimin dışında bırakılıyorlardı (cf. yukarıda VIII.i-ii)

İkinci yüzyıl sona ermeden önce konsey üyeleriyle magistratların aşağıdan seçilmesinin her yerde, ya da neredeyse her yerde sona erdiği ve “*censor*”lar tarafından oluşturulmayan konseylerin kendi üyelerini kooptasyon yoluyla atamaya başladıkları savına herkesin katılacağını sanıyorum. Meclisin müdahil olduğu yerlerde, bu sadece bir *fait accompli*’yi tasdik etmek içindi: Smyrna’da bulunan ve bir baş ταμίας’ın ve (altı) meslektaşının κατὰ τὴν δήμου χειροτονίαν seçildiğinden söz eden, görünen o ki üçüncü yüzyıl başlarına ait yazıtı bu şekilde açıklayacağım (*CIG* II.3162, satır 16-19).

Bir Meclise, en azından tam üye olarak kabul edilmek için, anlaşılan o ki zaman zaman, şu ya da bu biçimde mülkiyet şartları konulabiliyordu. En sık alıntılanan örnek, 500 *dracmae*’lık bir ücretin talep edildiği Tarsus’tur. Bu miktar Dio Chrysostom’a göre (XXXIV.21-3) çok fazlaydı, zira alt sınıfların önemli bir kesimini oluşturan fakat (Dio’nun sözleriyle) “sanki anayasanın dışındalarmış” (ὥσπερ ἔξοθεν τῆς πολιτείας, § 21) gibi kalan keten işçileri, yabancı olarak görülüyor (δοκοῦντες ὖλλότριοι, § 22) ve boyacılara, ayakkabıcılara ve marangozlara uygulanmadığı anlaşılan (§ 23) bir tür ἀτιμία’ya (§ 21) maruz kalıyorlardı. Dio’nun diline bakıldığında (§ 21), keten işçilerinin Mecliste bulunmalarına izin veriliyormuş gibi gözükür: Kuşkusuz yine de, yurttaş olmadıklarından, konuşamadıklarını ya da oy kullanamadıklarını varsaymak zorundayız. Pisidia’daki iki şehirde, yani Pogla (A/J 122 = *IGRR* III.409) ve Sillyum’da, ἐκκλησιασταί olarak bilinen kişiler, sıradan πολεῖται’den (ve bunun yanı sıra βουλευταί’den de) ayrıydılar ve Syllum’da Menodora vakfından πολεῖται’ye kıyasla daha büyük meblağlar alıyorlardı (*IGRR* III.800-1, cf.802). Muhtemelen yazıtlarda πολιτογράφοι olarak bahsi geçen memurlar, gerekli kayıtları tutmakla (örneğin, bkz. Magie, *RRAM* II.1503 n.26) görevliydiler. Burada yine (cf. Bu Ek’in Atina ve Histria’yı ele alan § 2’sinin bazı kısımları) bir Yunan şehrinde sürekli olarak yaşayan

kişilerin, sadece çok sınırlı sayıda insanın genel Meclise tam olarak katılma hakkını sahip olmasına izin verecek şekilde, kategorilere ayrıldığına dair örneklere sahibiz.

Zaman zaman sadece bir konsey ve Meclis tarafından değil, aynı zamanda bir mukim Roma yurttaşı topluluğu tarafından da çıkartılan kararlara rastlarız. Örneğin Frigya'daki Apamea'da (Asya eyaletinde), bir dizi onursal karar, ἡ βουλή καὶ ὁ δῆμος καὶ οἱ κατοικοῦντες Ῥωμαῖοι ἐτείμησαυ sözcükleriyle başlar (*IGRR* IV.779, 785-6, 788-91, 793-4) ve bir örnekte ἀγομένης πανδήμου ἐκκλησίασ ifadesi de eklenmiştir (id.791.5-6). Diğer şehirlerde de, örneğin Assus'ta (*IGRR* IV.24), Cibyra'da (id.903-5, 913, 916-19) ve başka yerlerde, ὁ δῆμος'u, οἱ πραγματευόμενοι Ῥωμαῖοι ile birlikte görürüz.

Meclis, her halükârda ikinci yüzyılın ortalarında herhangi bir siyasi önem taşımaktan çıkmıştır. Artık onayları olmadan hiçbir şeyin önerilemeyeceği ve genellikle, konseyle fikir birliği içinde, πρυρανέων (ya da στρατηγῶν) γυώμη gibi bir ifade içeren önergelerin yazarları olarak karşımıza çıkan magistratlar tarafından toplantıya çağırılmakta ve başkanlık edilmektedirler. Isidore Lévy'yle şunu kabul etmemiz gerektiği konusunda hemfikirim: "...l'effacement de la notion des droits du peuple souverain. L'affaiblissement de l'ecclesia, ou plutôt son annihilation, tel est, à l'époque Antonine, le phénomène capital de la vie constitutionnelle de la cité grecque. L'assemblée populaire est non suelement impuissante, mais résignée à l'impuissance, devant les usurpations de tout genre qui achèvent de la dépouiller" {Egemen halk nosyonun ortadan kalkması. *Ecclesia*'nın güçsüzleşmesi, daha doğrusu yok olması, yani Antoninler döneminde Yunan şehirlerinin anayasal hayatının ana fenomeni. Halk meclisi sadece iktidarını yitirmemişti, fakat geride hiçbir şey bırakmayan her tür gasbın önünde iktidarsızlığa boyun eğmişti.} (EVMAM I.218, Asya'daki

Yunan şehirlerinde Meclislerin yozlaşmasında dair bulduğum en iyi değerlendirme, ibid. 205-18).

Jones, *GCAJ* 179'daki mükemmel bir pasaja da dikkatinizi çekmek istiyorum (cf. çok daha ilginç kanıtlar ihtiva eden 340-1 n.44):

> *Principate* döneminde bir kararın resmen öneren kişi, eğer kayıt altına alınmışsa, hemen her zaman bir magistrat ya da bir magistrat grubuydu ve konseyin müstakil üyeleri sadece "önergeyi gündeme getirmek" ve "oy verilmesini istemek" gibi, belli ki resmî önergeyi önceleyen süreçler için belirlenirdi: Bir dizi örnekte yalnızca önergeyi gündeme getiren kişi ve tabiricaizse destekçisi kaydedilmiştir; fakat bu örneklerde muhtemelen önergeyi veren kişinin magistratlar olduğu varsayılmıştır. Müstakil bireyler tarafından önerge olarak verilen halka ait kararlar sadece her ikisi de özgür şehirler olan Atina ve Delfi'de kayıt altına alınmıştır ... Bu nedenle kanıtlar, demokratik geleneklerin güçlü olduğu birkaç şehir dışında, magistraların kararları önermesi ve konseyin müstakil üyelerinin kendilerini sadece önergeleri gündeme getirmekle sınırlamasının her yerde geçerli pratik olduğu sonucuna kuvvetle işaret etmektedir. Bununla birlikte, uygulamadaki bu benzerliğin, sadece magistratların karar önerme hakkına sahip olduklarını kanıtladığı pek de söylenemez.

1895 yılında yazan Isıdore Lévy, bizzat Mecliste başlatılan faaliyetlere yani karar değişikliklerine ilişkin ikinci yüzyıla ait tek bir örnek bile bulamamıştır (EVMAM, I.212) ve ben de Lévy'nin döneminden bu yana böyle bir kanıta rastlamadım.

Üçüncü yüzyıl itibariyle, kararların ἔδοξεν τῆι βουλῆι καὶ τῶι δήμωι gibi geleneksel kalıpları kullandıkları zamanlarda bile, hiçbir Yunan şehrinde Meclisin sadece magistratlar ve/veya konsey tarafından alınan kararları alkışlayarak kabul etmekten daha önemli bir rol oynadığının düşünülmemesi gerektiğinin rahatlıkla söylenebileceğini sanıyorum. Yaklaşık olarak ikinci yüzyılın ortalarından başlayarak, alınması sürecine Meclisin de katıldığı kararları kaydeden yazıtlar zaman zaman sadece "alkışlandığını" gösteren bir sözcük kullanacaklardır: Örneğin ἐπεφώνησαν (Tyre), ἐβόησαν (Chalcis), ἐξεβόησαν ve cf. 55. satırında, Latince muadili olan "*succlam*(*atum*) *est*" ifadesini gördüğümüz, Karya'daki Mylasa'ya ait, yaklaşık MS 210 tarihli bir yazıt, *OGIS* 515 (= A/J

133). Likya’daki Rhodiapolis’e ait, Opramoas’ın cömertliğini kaydeden uzun bir yazıt dizisinde, örneğin ibid. § 16, IV G.13; § 43, XII A.2’dw ἡ κρατίστ”η” τοῦ ἔθνους βουλή ἐπεβοήσατο τὸ ψήισμα διαγραφῆναι ἐπιβόισις yazdığını görürüz. Ve “les divers vocables de l’ ἐπιβόησις” {ἐπιβόησις kelimesinin farklı biçimleri} için bkz. Jean Colin, op. cit. (aşağıda V.iii n.41’de) 112-16. Latincedeki benzer ifadelere ilişkin uzun bir liste için bkz. W. Liebenam, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche* (Leipzig, 1900= 248 n.1.

Keşfedebildiğim (muhtemelen yukarıda V.iii’te alıntılanan *P. Oxy.*I.41’deki, Oxyrhynchus’taki karar istisna olmak üzere) en geç tarihli Yunan Meclis kararı olan Pisidia’daki Antakya’ya ait bir kararda, yine (maalesef çok bölük pörçük) Yunanca bir yazıtın ortasında Latince yazılmış “suclam(atum) [est]” (fr. i.5) sözcüklerine rastlarız. Yazıt bir Meclis kararını kayıt altına alıyor olmalıdır, zira görüşme kayıtlarına girilen ve bir kopyası arşivlere kaldırılan ([ἀν]τιγράφου ἀποκειμένου, fr.f.13) bir ψ[ήφισμα]’dan söz ettiği neredeyse kesindir (fr.i.11) ve fr. a.2’de [κ]αὶ δήμω[ι]’ye ve fr. f.11’de de [τ]ῆς βουλῆς καὶ τ[οῦ δήμου] ifadelerini görürüz. Yazıtı *JRS* 3 (1913) 284-7, no. 11’de yayımlayan Anderson, fr. h.3’te karşımıza çıkan [Κ]αίσαρεσ sözcüğünün “yaklaşık MS 295’ten çok daha erken olmayan bir tarihi” gösterdiğini düşünür. Tarihi gerçekten de Tetrarşi döneminde, Mart 293’ü takip eden yıllar içinde belirleyebileceğimizi düşünüyorum. (Bu yazıta ilişkin bilgilerimi Psidia Anakyası’na yönelik ilgisini, *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, (1967) başlıklı kitabında açık bir şekilde görebileceğimiz Barbara Levick’e borçluyum.

Görünen o ki bazı örneklerde, bir şehrin konsey ve/veya Meclis kararını eyalet valisine onaylatması gerekliydi. J. H. Oliver, “The Roman governor’s permission for a decree of the polis”, *Hesp.* 23 (1954) 163-7’de bu meseleyi, konuyla ilgili altı karara atıfta bulunarak tartışmıştır (bunlardan dördü Efes’ten, biri Sidyma’dan

biriyse Smyrna'dandır); cf. Magie, *RRAM* I.641-2; II.1504 n.29, 1506 n.32. Diğer kararların yanına, Woodward tarafından 1913'te yayımlanan ve yukarıda § 2'nin sonlarına doğru tartışılan kararı da ekleyeceğim. Plutarkhos, yukarıda V.iii'ün sonunda alıntıladığım bir pasajda, valinin onayının anayasal bir zorunluluk olmadığı çok küçük meseleler için bile valiye gitme alışkanlığından şikâyet eder: Bunun, valileri kendi arzuladıkları ölçünün ötesinde şehirlerin δεσπόται'si haline gelmek zorunda bıraktığına dikkat çeker.

Elbette, devrimci faaliyetler neredeyse tasavvur bile edilmezdi: Hiçbir başarı şansı yoktu ve arada sırada, örneğin Dio Chrysostom'un Bitinyası'nda olduğu gibi (bkz. yukarıda V.iii) yiyecek isyanları ve Petraeus'un Teselya'da diri diri yakılması gibi (bkz. yukarıda § 2) sebebi açıklanmayan nadir şiddet olayları kulağımıza çalınsa da bu tür bir girişimde bulunulduğuna dair günümüze kalan herhangi bir kanıttan da haberdar değilim. Cibyra'da Q. Veranius Philagrus'un onuruna dikilene (yukarıda V.iii'te bahsi geçmişti) benzer, çok tehlikeli bir "komplo"nun bastırılmasına gizemli bir atıfta bulunan bir yazıt, imtiyaz sahibi olmayanların etkin bir hoşnutsuzluk içinde olduklarını gösterebileceği gibi göstermeyebilir de ve benzer şekilde, esasen yerel mülk sahibi sınıf içindeki hoşnutsuz bir unsurun çıkarlarıyla ilgili bir tür hizipsel mücadeleden söz ediyor da olabilir.

4. Kıbrıs

Kıbrıs Roma tarafından ilk olarak MÖ 58 yılında ilhak edilmiş ve Kilikya eyaletine bağlanmıştı. (Cicero tarafından bu birleşik eyaletteki valiliği sırasında MÖ 51-50 yıllarında kaleme alınan ve bazıları Kıbrıs'la ilgili olan mektuplar, Geç Cumhuriyet döneminde Roma eyalet idaresiyle ilgili en bilgilendirici kaynaklarımız arasında yer alır.) 48 yılından sonra Kıbrıs, Ptolemeos krallığına bağlı tabi yöneticilere bırakılmış, fakat Actium'un ardından yine ilhak

edilerek MÖ: 22 (Dio Cass. LIII.xii.7; LIV.iv.1) ya da belki de (bkz. Shelagh Jameson, “22 or 23?” *Historia* 18 [1969] 204-29, s.227) 23 yılında kendi başına bir eyalet haline getirilmişti.

Herhangi bir Kıbrıs şehrinin anayasasında yapılan, kuşkuya yer bırakmadan Roma etkisine atfedilebilecek yeniliklerle ilgili sadece iki açık kanıtın bilgisine sahibim. Bunların her ikisi de τιμητής (*censor*, cf. yukarıda § 3*A*) pozisyonuna getirilen kişilerden söz edilen yazıtlardır. Kıbrıs’taki Salamis’e Neron döneminden kalan biri onurlandırdığı kişiden τιμητεύσα[ς] şeklinde söz eder: Bkz. T. B. Mitford ve I. K. Nicolau, *Salamis*, Cilt 6: *The Greek and Latin Innscriptions from Salamis* (Nkosia, 1974), 24-6, no.11, satır 5. Soli’ye ait, yine birinci yüzyıldan kalan diğer yazıttaysa, onurlandırılan kişi τιμητεύσας βουλὴν[κατα]λέξας ifadesiyle tarif edilir: Bkz. T. B. Mitford, *BSA* 42 (1947) 201-6 no.1, satır 9-10 (*IGRR* III.930 yerine).

Bana Kıbrıs şehirlerinde, konsey üyelerinin Roma *censor*’unun resmî muadili olacak bir görevli tarafından belirlenmesini sağlayan kişi büyük olasılıkla Augustus’muş gibi geliyor. Bu yeniliğin tarihi belirlenemez; fakat Augustus’un Kıbrıs’a ikinci ve olağanüstü prokonsüllük için (muhtemelen MÖ son yirmi yıl içinde) P. Paquius Scaeva’yı göndermesiyle ilişkili olması makul bir ihtimaldir: “procos. iterum extra sortem auctoritate Aug. Caesaris et s. C. missus ad componendum statüm in reliquum provinciae Cypri” (*ILS* 915 = *CIL* IX.2845).

5. Sirenayka (ve Girit)

Kirene’ye I. Ptolemy tarafından, muhtemelen MÖ 322/1’de dayatılan çok ilginç anayasadan daha önce (yukarıda V.iii’te ve bkz. 8. dipnotu) söz etmiştim. Sirenayka’nın bir Roma eyaleti haline getirildiği döneme kadarki son derece çalkantılı tarihi için sadece Jones, *CERP*[2] 356-60’a ve 196-7 nn.10-14’e atıfta bulunacağım.

(*CERP*^{2}'nin bu bölümü Joyce M. Reynolds'un yardımlarıyla yenilenmiştir.) Roma burayı ele geçirmeden önce, görünen o ki Ptolemeos hükümdarlarının bir hayli müdahalede bulunmaları söz konusuydu (bkz. id. 358 ve 497 n.13; buna Jean Machu, *RH* 205 [1951] 41-55'i de ekleyin). Her ne kadar MÖ 96 yılında ölen (Ptolemy VII Eurgetes II'nin gayrı meşru oğlu) Ptolemy Apion'un vasiyeti üzerine Roma'ya bırakılmış olsa da, Sirenayka en azından 75-74 yılına ve belki de daha sonrasına dek bir Roma eyaleti olarak örgütlenmemişti (bkz. Jones, *CERP*^{2} 497 n.12'de atıfta bulunulan çalışmalar; W. V. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B. C.* (1979) 154, 267). Daha sonraki değişikliklerin ardından, nihayet Augustus döneminde Girit ve Sirenayka eyaleti haline getirildi.[1208]

Strabo'ya ait, Josephus tarafından muhafaza edilen (*AJ* XIV.114-15) ve Kirene'nin dört farklı sakin kategorisine sahip olduğunu söyleyen kısa bir ifade dışında, şehirlerin siyasi koşullarına ilişkin elimizde pek bir kanıt yoktur. Bu kategoriler, yurttaşlardan, çiftçilerden (γεωργοί), metiklerden ve Yahudilerden (metiklerin imtiyazlı bir kesimi) oluşur.[1209] Buradan birinci yüzyılın ilk yıllarında eski yerli kırsal nüfusun Kirene yurttaşlığı hakkına sahip olmadığı çıkarımında bulunabiliriz (ve bkz. Rostovtzeff, *SEHRE*^{2} I.309-10). Ben, Hdts IV.161.3'teki περίοικοι'nin Libya'nın yerlisi olduklarını teorisini, A. H. M. Jones (*CERP*^{2} 351, 159; cf. 497 n.13 *ad fin.*), Busolt ve Larsen tarafından savunulmasına rağmen kabul edemediğimden, bu hakka herhangi bir dönemde sahip olduklarına inanmıyorum. F. Chamoux'nun, *Cyrène sous la monarchie des Battiades* (Paris, 1953) 221-4'teki konuya ilişkin tartışmasına ve daha yakın dönemde L. H. Jeffery, "The pact of the first settlers at Cyrene", *Historia* 10 (1961) 139-47, s.142-4'te gündeme getirilen ilginç önerilere bakınız.

Sirenayka’daki diğer şehirlerin kazı alanlarında bulunan yazıtlarda birkaç bilgi kırıntısı bulunmaktadır. Euesperides’deki MÖ 350-320 tarihli bir *proksenia* kararı olan *SEG* XVIII.771’de, Ephorların ve Gerontes’in, görünen o ki yönetim organı olan konseye bir karar önerisi sunduklarını görürüz; zira karar ἐφόρων καὶ γερόντων ἐπαγόντων, ἇδε τᾶι βωλᾶι sözcükleriyle başlamaktadır ve genel bir Meclisin varlığına dair herhangi bir gösterge yoktur. Benzer şekilde, MÖ ikinci yüzyıldan ya da birinci yüzyılın epey başlarından kaldığı neredeyse kesin olan, modern Tocra’ya (Ptolemeos döneminde Arsinoe olarak bilinen Taucheira ya da Teucheira) ait, Meclis tarafından değil, fakat Gerontes ve konsey tarafından (yasa lehine 109 oy vardır) geçirilen, kısa süre önce yayımlanmış bir karara sahibiz: Bkz. Joyce M. Reynolds, “A civic decree from Tocra in Cyrenaica”, *Arch. Class.* 25/26 (1973/74) 622-30; cf. L. Moretti, “Un decreto di Arsione in Cirenaica”, *RF* 104 (1976) 385-98, özellikle 389 (satır 13’te πόλιας üzerine). Tocra yazıtının, onurlandırılan kişiyi ποτὶ τὸς ὄχλος [κ]αι πόλιας şeklinde davrandığı için öven 11-14. satırlarına ve 53-4. satırlardaki ἐπὶ τῶν ὄχλων σωτηρίαν sözcüklerine dikkat çekmek istiyorum: Burada, Küçük Asya ve Suriye’deki bazı köy yazıtlarında da karşımıza çıkan (bkz. yukarıda IV.ii ve n.35) ὄχλος sözüğünün (muhtemelen, kişinin cömertliği sadece Tocra ile sınırlı olmadığından çoğul haliyle) pejoratif olmayan bir kullanımına rastlarız. Eğer Moretti gibi, 13. satırdaki πόλιας’ı korusak (ki muhtemelen böyle yapmalıyız) ve dahası Reynolds gibi πολίτας şeklinde düzeltsek bile, diğer bölgelerde olduğu gibi Sirenayka’da da, hiçbir siyasi hakka sahip olmayan ya da çok sınırlı hakları olan çok sayıda insanın (ὄχλοι) karşısında, tam yurttaşlardan oluşan imtiyazlı bir sınıf tespit etmemizin haklı gerekçeleri olur.

Roma yönetimi döneminde, çok meşhur bir belge dizisi diğerlerinden ayrılır: Augustus’un MÖ 7/6’dan 4’e kadar gönderdiği

beş buyruğu kaydeden yazıt: E/J^{2}311 = *FIRA*^{2} I no.68 = *SEG* IX.8; cf. XIV.888; XVI.866; XVIII.728 ve özellikle bkz. F. De Visscher, *Les édits d'Auguste découverts à Cyrène* (Louvain, 1940); cf. L. Wenger'in *ZSS*, Röm. Abt., 62 (1942) 425-36'daki uzun değerlendirmesi ve De Visscher'in daha sonraki bir makalesi, "La justice romaine en Cyrénaïque", *RIDA*^{3} 11 (1964) 321-33; ayrıca Jolowicz ve Nicholas, *HISRL*^{3} 71-4. Buradaki amaçlarımız açısından anlamlı olanlar birinci ve dördüncü buyruklardır. Her ikisi de Romalı mukimlerin Kirene'deki davalara katıldıklarını ortaya koyar. İlk buyruk Romalı yargıçların seçilmesi söz konusu olduğunda, bunun sadece en az 2.500 *denarii*'lik bir kaydı bulunan Romalılar arasından yapıldığını gösterir ki Sirenayka'da MÖ 7/6'da bu tür 215 kişi vardır. Aynı buyruk, yerli Yunanlıların Romalı yargıçların adil olmayan davranışlarına yönelik şikâyetlerine ilişkin de kanıt sunar. Augustus idam cezası gerektiren suçlar yöneltilen Yunanlılara, Romalı yargıçlar veya eşit sayıdaki (her biri 25 kişi), her iki grubun da en az 7.500 *denarii*'lik kayda, eğer bu şartı yerinde getirecek yeterli sayıda kişi yoksa en azından bu rakamın yarısına sahip kişiler arasından seçilen Romalı ve Yunanlı yargıçlar tarafından yargılanmayı seçme hakkı tanır. Dördüncü buyruksa idam cezası gerektiren davalara kendisinin mi bakacağını, yoksa birinci buyrukta belirtildiği gibi mi yargılama yapılacağına karar vermeyi eyalet valisine bırakır ve idam cezası gerektirmeyen davalarda, davalı ya da davacıdan bir Romalıları tercih etmediği takdirde, yargıçların Yunanlı olması gerektiğini ekler. (Bazı önemsiz maddeleri atladım.)

⁂

Girit'i ayrı olarak ele almayı tasarlamıyorum. Bununla birlikte, gözden kaçırmamız gereken son derece önemli bir pasaj bulunmaktadır: Strabo X.iv.22, s.484. Girit kurumlarına ilişkin, esas

olarak Ephorus'ta türetilen (ve dolayısıyla çok eskimiş) bu son derece karmaşık ve yetersiz anlatının sonunda, Strabo bu νόμμα'dan pek çoğunun hâlâ var olduğunu, fakat Girit'in "esas olarak, diğer eyaletlerde olduğu gibi Romalıların διατάγματα'sı tarafından yönetildiğini" ekler! (Swoboda'nın Yunan Meclislerinin kararlarıyla ilgili kitabının dokuzuncu bölümünün başında, *GV* 176, bu metin yer alır: "Veränderungen unter dem Einflusse der Römer" {Romalıların etkisi altında gerçekleşen değişiklikler}.)

6. Massalia

Massalia ile ilgili olarak söylemem gereken tek şey, erken *Principate* döneminden bildiğimiz ünlü "aristokratik" anayasasının, Roma etkisinin değil, doğal gelişimin bir ürünü olduğudur.[1210] Bir *Massalia Anayasası* (bkz. fr. 549) kaleme alan Aristo'nun döneminde, bir demokrasi değildi: *Politika*'daki iki pasaj, birlikte ele alındığında, aşırı bir oligarşinin daha ılımlı bir hale geldiğini gösterir (V.6, 1305[b]3-10; VI.7, 1321[a]26-31). MÖ 197'ye gelindiğinde, bu tarihli bir Lampsacus yazıtından bildiğimiz üzere (*SIG*[3] II.591, satır 43-5, 47-9), Massalia'daki yönetici organ çoktan Strabo tarafından (Iv.i.5, s.179, büyük ihtimalle Poseidonius'tan) hayat boyu makamını koruyan τιμοῦχοι'dan oluşan –ve Massalia'da bir genel Meclisin varlığına rastlamadığımızdan ve Cicero'nun *De republica*'sındaki aşağıda alıntılanan iki pasajda bu tür bir Meclisin varlığını dışarıda bırakır gibi gözüktüğünden muhtemelen kooptasyon yöntemiyle seçilen– bir yapı olarak tasvir edilen Altı Yüzler Konseyi haline gelmişti. Bu anayasa Strabo tarafından takdir ediliyordu ve Cicero (*Pro Flacc.* 63), Livy, Valerius Maximus (II.vi.7) ve Sillius Italicus'unda dahil olduğu pek çok Romalı yazar, onun hakkında *gravitas* ve *disciplina* gibi terimler kullanarak, olumlu konuşuyordu. Bununla birlikte Cirero, *Re republica*'da,

Roma’nın “mahmileri” olan Massilialılar için “per delectos et principes cives summa iustitia reguntur” demeye hazır olsa da, “inest tamen in ea condicione populi similitudo quaedam servitutis”i kabul ediyor (I.27/43) ve kısa bir süre sonra bu “paucorum et principum administratio”yu Atina’daki Otuzların idaresi ile kıyaslıyordu (28/44)!

Milattan sonra ikinci yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Massalia (artık Massilia) anayasası görünen o ki, “*decuriones*” ve mutat Roma şehir magistratlarıyla (*duumviri* vs.) ile birlikte tamamen Romalılaşmıştı.[1211]

7. Mezopotamya ve Ötesi

Mezopotamya ve doğusundaki çeşitli Yunan şehirlerinin anayasaları ve siyasi yaşamlarına ilişkin yalnızca birkaç bilgi kırıntısına sahibiz. Bu şehirler arasında iç siyasi yaşamına ilişkin buradaki amaçlarımız açısından anlamlı herhangi bir kanıta sahip olduğumuz en doğudaki şehir, Yaşlı Pliny’ni nufsunu 600.000 olarak verdiği (*NH* VI.122, neye dayanarak bilmiyoruz) ve Strabo’nın da İskenderiye ile kıyaslanabilir ve Antakya’dan daha kalabalık olduğuna inandığı (XVI.ii.5, s.750), sıra dışı büyüklükte bir yerleşim olan, Dicle üzerindeki Seleuceia’dır. Seleuceia bir süreliğine Selevkos Krallığı’nın ana başkenti olmuştu. Eğer III. Antiochus’un baş idarecisi Hermeias’ın, ona MÖ 222-220 tarihli Molon isyanına katıldığı için bin *talent*’lik (kral tarafından 150 *talent*’e indirilen) bir ceza kestiği doğruysa (Polyb. V.54.10-11), MÖ üçüncü yüzyılın sonlarında gelişmekte olan bir şehir olmuş olmalıdır. Seleuceia hemen her zaman Selevkos ya da Roma’dan ziyade Part nüfuz alanında yer almıştı; fakat görünen o ki bu şehre hatırı sayılır bir bağımsızlık ve öz yönetim hakkı da tanınmıştı. Muhtemelen MÖ 120’lerde Himerus isimli bir tiranın yönetimi altında olduğunu duyarız (Poseidonius, *FGrH* 87 F 13). Crassus’un

54-3 yıllarındaki Part seferi üzerine yazan Plutarkhos'a göre, Seleuceia her zaman Partlara karşı mesafeli olmuştu (*Crass.* 17.8).

MS 36 yılıyla ilişkili olarak Tacitus Seleuceia'daki sıradan insanlarla (*populus* ya da *plebs*), "bir Senato olmaları için servetleri ya da bilgelikleri nedeniyle seçilirler" (*opibus aut sapentia delecti ut senatus*) diye, konsey üyelerinin ömür boyu görev yapmak üzere seçildiklerini gösterebilecek bir ifadeyle anlaşılması güç bir biçimde tasvir edilen konseyin üç yüz üyesi arasında bir ihtilaf çıktığından söz eder. Bu tür bir hizipler kargaşasının bu şehirde vuku bulması özellikle muhtemeldi, zira bir *stasis* durumunda her iki taraf da Tacitus'un aynı pasajda dikkat çektiği gibi Partları yardıma çağırabilirdi (*Ann.* VI.xlii.1-3, 5). 36 yılından önce Part Kralı III. Artabanus avamı *primores*'in buyruğuna sokmuştu (muhtemelen 300'ler Konseyi); o yıl durum İmparator Tiberius'un desteğini alan ve Seleuceia halkı tarafından hoş karşılansa da, kısa süre sonra Roma Suriyesi'nde kaçmak zorunda kalan, yönetimde hak iddia eden Tiridates tarafından tersine çevrildi. Artabanus'un halefi Vardanes 42 yılında Seleuceia'yı fethetti (*Ann.* XI.viii.4'ten ix.6'ya kadar) ve bu muhtemelen Seleuceia'daki halk yönetiminin de sonu oldu –fakat bunu yapanın Romalılar değil de Partlar olduğu dikkatlerden kaçmasın. Seleuceia artık giderek şarklılaşmaya başladı ve Roma'nın Partlarla yaptığı savaşlar dışında artık ondan bahsedildiğini duymayız: Trajan'ın hükümdarlığının son dönemlerinde kısa bir süreliğine Romalıların eline geçti ve Verus'un generali Avidius Cassius tarafından 165 yılında yağmalanıp kısmen yıkıldı (bkz. Magie, *RRAM* II.1531 n.5). Dio Cassius, Crassus'un 54-53 yılındaki seferine ilişkin anlatısında yer alan iki pasajda Seleuceia'nın Helen karakterinin altını çizer (XL.xvi.2; xx.3) ve bunların ilkinde şehirden kendi döneminde hâlâ Helen olmaya devam eden bir *polis* olarak söz eder (πλεῖστουν τὸ Ἑλληνικὸν καὶ νῦν ἔχουσα); fakat bu iddia temelsiz olabilir – kuşkusuz Dio'nın

Mezopotamya’da ya da yakınında bulunduğuna ilişkin hiç kanıt yoktur (bkz. Millar, *SCD* 13-27).

Şehrin tarihi için bkz. *OCD*^{2} 971 (ve kaynakçası) ve M. Streck, *RE*^{2} II.i (1921) 1149-84.

⁂

Hakkında çok şey bildiğimiz bir başka Mezopotamya şehri de Edessa’ydı (Türkiye’de Suriye sınırından çok da uzakta olmayan modern Urfa). Bu şehir her zaman Selevkos yerleşimi olarak verilen Ἀντιόχεια ἡ ἐπὶ Καλλιρρόης isminden ziyade bu isimle bilinegelmişti. Edessa ile ilgili en yakın tarihli kitap J. B. Segal, *Edessa. “The Blessed City”*dir (1970). Ayrıca bkz. E. Meyer, *RE* V.ii (1905) 1933-8. Anayasası hakkında bilinenler için bkz, A. R. Bellinger ve Welles, “A third-century contract of sale from Edessa in Asrhoene”, *YCS* 5 (1935) 95-154 içinde C. B. Welles s.121-42. Burada bu şehirden söz etmek için herhangi bir meşru gerekçem yok; ama İsa ve o dönemin Edessa hükümdarı olan Abgar arasında, Eus. *HE* I.xiii’te dikkat çekici (ama kuşkusuz düzmece) bir mektuplaşma olduğu belirtilir (mektupların gerçek olduğunu düşünen Eusebius, onları Edessa arşivlerindeki Süryanice orijinallerinden tercüme ettiğini söyler, § 5). Edessalılar İsa’nın Abgar’a şehirlerinin hiçbir zaman düşman tarafından ele geçirilemeyeceğine söz verdiğine sıkı bir şekilde inanmıştır (Josh. Styl., *Chron*. 5, 58, 60, özgün Süryanice metni İngilizce tercümesi ile yayımlayan, W. Wright, Cambridge, 1882). Fakat şehir birden çok kez Sasaniler ve 638 yılında Araplar tarafından ele geçirilmiştir.

1038Roma yurttaşlığı ile ilgili standart çalışma Sherwin-White, *RC*^{2}’dir (1973). Benim görüşlerimin bazı açılardan onunkilerden farklı olduğu görülecektir.

1039Genel olarak Yunan şehirlerindeki pozisyon için bkz. Jones, CLIE; *GCAJ* 117-20, 131-2 ve yukarıda V.iii ve Ek IV. “Özgürlük” bıçak sırtındaydı ve kötüye kullanıldığı iddiasıyla her an geri alınabilirdi: Bkz. yukarıda V.iii n.23 ve aşağıda n.11.

1040Garnsey’le (*SSLPRE* ve LPRE) ayrı düştüğümüz nokta burası: Aşağıya bakınız.

1041Tarih eğer 212 değilse, (E. Bickermann tarafından 1926'da ve Z. Rubin tarafından *Latomus* 34 [1975] 430-6'da savunulduğu gibi) 213 olmalıdır ve açık ki bu yılın başlarındadır (bkz. D. Hagedorn, *ZPE* 1 [1967] 140-1). Fakat Simone Follet, *Athènes au II*[e] *et au III*[e] *siècle. Études chronologiques et prosopographiques* (Paris, 1976), 64-72'de Roma'da yayımlanması için geleneksel olarak kabul eden tarihi, yani 212 Martı ve Temmuzu arasını kuvvetli argümanlarla savunur. *CA*'ya ilişkin temel çalışma olan Chr. Sasse, *Die Constitutio Antoniniana* (Weisbaden, 1958), ilgili kanıtları ortaya koyar ve üç kaynakça ile sona erer. Bunlardan *CA* üzerine "Die Spezialliteratur"u içeren sonuncusu, tek başına on sayfadan uzundur ve 145 çalışma içerir. Daha sonra konuyla ilgili yapılan belirli miktarda yayının bir kısmına A. N. Sherwin-White, "The *tabula* of Banasa and the *CA*", *JRS* 63 (1973) 86-98'de dikkat çekilmiştir; cf. Sherwin-White, *RC*[2]312, 382 ve özellikle 336 ve 393-4. (Bu yazıtın *CA* ile alakası üzerine yararlı bir yorum için ayrıca bkz. Brunt'ın Jones'a eki, *RE* 5 n.11.) 1965'e kadar olan literatürün ayrıntıları için bkz. Sasse, "Literaturübersicht zur Constitutio Antoniniana", *JJP* 14 (1962) 109-49; 15 (1965) 329-66. *P. Giss.* 40.I = *FIRA*[2] I.445-9 no.88 = M. *Chr.* 426, no.377'nin büyük olasılıkla *CA*'nın metnini yansıttığını kabul ettiğimi söylemeliyim. Hartmut Wolff'ın iki ciltlik 536 sayfadan oluşan tezini inceleyemedim: *Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis 40.I* (Köln, 1976). Bizans papirüslerine ilişkin bilgim, Mitteis, *RuV*'den (1891) beri son derece ihtilaflı bir mesele olan, Roma imparatorluk yasalarının Geç Roma Mısırı'nda ne ölçüde geçerli olduğuna ilişkin kesin bir fikre sahip olmama yeterli değil ve bu yüzden sadece (çok kapsamlı bir kaynakçaya sahip) yakın tarihli bir çalışmaya referans vereceğim: A. Arthur Schiller, "The fate of Imperial legislationin Late Byzantine Egypt", *Legal Thought in the U.S.A. Under Contemporary Pressures*, der. John N. Hazard ve C. R. Whittaker (1978), s.213-15 ve 340-1 nn.33-41.

1042*P. Giss.* 40.I'deki bazı sözlerin "*dediticii* dışında", esas maddeye mi yoksa takip eden tali maddeye (iyelik haline) mi bir istisna teşkil ettikleri üzerine her zaman bir ihtilaf var olmuştur. Saasse tarafından ortaya konduğu şekliyle papirüsün kullanılma biçiminden yola çıkarak ikinci görüşü kabul etme eğilimindeyim: Bkz. Sherwin-White, *RC*[2] 381-2 ve bir önceki notta atıfta bulunduğum makalesi, s.97-8. Brunt'ın Jonas'a yaptığı RE n.11'deki ek ile kıyaslayın. Belki de bu meselenin ucunu açık bırakmak daha iyi olacaktır. Fakat bu noktayla ilgili kararımız ne olursa olsun, *dediticii* imparatorluk nüfusunun o kadar küçük bir bölümünü oluşturur ki, *CA*'nın (ana metinde belirttiğim gibi) "imparatorluğun özgür sakinlerinin hepsine, ya da hemen hepsine" yurttaşlık verdiğini düşünmek doğru olacaktır.

1043*Vicesima libertaris* bu tür bir başka vergiydi, fakat miraslara konan vergi kuşkusuz çok daha önemliydi. Oranı iki kat arttırarak yüzde 10'a çıkarması da dahil olmak üzere Caracalla'nın bu vergilerde yaptığı artışların hepsi değilse de bir kısmı, beş yıl kadar sonra Macrinus tarafından iptal edilmişti: bkz. Dio Cass. LXXVII[LXXVIII].ix.4-5; LXXVIII[LXXIX].xii.2.

1044Bkz. J. F. Gilliam, "The minimum subject to the *vicesima hereditatium*", *AJP* 73 (1952) 397-405. Genellikle varsayılan 100.000 HS'lik alt limit büyük oranda abartılıymış gibi gözüküyor: Gilliam *P. Mich.* 435 + 440'daki kanıttan yola çıkarak verginin muhtemelen 2.000 *drachmae*'ın bile indiğini gösterir. Eğer haklıysa, "Caracallus dönemine gelindiğinde imparatorluktaki büyük servetlerin çoğunluğunun çoktan güvenceye alınmış olması kuvvetle muhtemeldir" demek

(Sherwin-White, *RC*[2] 281) Dio'nun ifadesinin kabul görmesine karşı zayıf bir argümandır. Gilliam da, bazı başka önde gelen araştırmacıların yaptığı gibi, Dio'nun görüşünü kabul etme eğilimindedir: Bkz. son dönemde Jones, *SRGL* 140.

1045Garnsey, *SSLPRE* 75-6 ve *JRS* 56 (1966) 167-89, s.184-5; cf. *JRS* 58 (1968) 51-9.

1046Bu konuda bkz. Sherwin-White, *RSRLNT* 64, 67.

1047Bu ünlü yazıtın metinlerine ve İngilizce tercümelerine ilişkin kapsamlı bir kaynakça yukarıda IV.ii n.11'de verilmiştir (*FIRA*[2] I, no.103 vb.). Burada bahsi geçen spesifik pasajlar, sütun iii satır 1-2, 19-20 ve sütun ii, satır 13-14'tür.

1048Rodos Roma yurttaşlarını idam ettiği gerekçesiyle MS 44'te Claudius (Dio Cass. LX.24.4); Cyzicus ise MÖ 21'de aynı gerekçeyle Augustus tarafından özgürlüğünden yoksun bırakılmıştı (Dio Cass. LIV.7.6). Cyzicus'un özgürlüğü ikinci kez Tiberius tarafından elinden alındığında, yöneltilen suçlamalardan biri Roma yurttaşlarına kötü muamelede bulunulmasıydı (Tac., *Ann.* IV.36.2-3; Suet., *Tib.* 37; Dio Cass. LVII.24.6). Dio Cass. LX.17.3'e göre (MS 43), Claudius'un Likyalıların özgürlüğüne son vermesinin nedeni, στασιάσαντες olmaları ve bazı Romalıları öldürmeleriydi; fakat Suet., *Claud.* 25 ile kıyaslayın. Cf. yukarıda V.iii n.23.

1049Tüm bu örneklerde "ailelerden" söz etmek çok büyük bir aşırı basitleştirme olacaktır; fakat ayrıntıya girmemeliyim. Bütün olarak bakıldığında Garnsey, *SSLPRE* 235-51 ile aynı fikirdeyim. Senatörlük tabakasına mensubiyet erkek tarafından gelen üçüncü kuşak torunlara ve eşlerine kadar iniyordu (ibid. 237 ve n.2). *Equester*'lik statüsü için bkz. yukarıda VI.vi, *ad fin.*: Senatörlerinkiyle aynı anlama gelecek şekilde kalıtsal değildi; fakat *eminentissimi* ve *perfectissimi* için üçüncü kuşağa kadar genişleyen özel bir imtiyaz durumu üzerine bkz. *CJ* IX.xli.11 *pr.* Garnsey, *curia* ailelerinde olduğu gibi alt düzeyden *equester*'liklerin "muhtemelen sadece ilk kuşağa kadar korunduklarını" söylerken haklı olabilir. (ibid. 242).

1050Askerlerin pozisyonu özgün ve tartışmalıdır: Bkz. Garnsey, *SSLPRE* 246-51; Cardascia, ADCHH 328.

1051Cf. Cardascia'nın Garnsey'e yönelik eleştirisi, *SSLPRE*, *Iura* 21 (1970) 250-6.

1052Bkz. Jones, RCS 44 ff. = *SRGL* 16ff.

1053Narcissus 48'de Senato'dan *quaestoria insignia* elde etmişti (Tac., *Ann.* XI.38.5); Pallas ise 52 yılında *praetoria insignia* almıştı (ibid. XII.53.2-5: Aynı zamanda Pallas'a verilen 15.000.000 HS'lik *SC* Barea Soranus tarafından kaldırılmıştı; cf. ibid. XVI.21.2!).

1054Cardascia, op. cit. yukarıda n. 14, özellikle 253-4.

1055Bkz. Garnsey, *SSLPRE* 136-41, özellikle 139 ve nn.6-7. Fakat Garnsey, ikinci yüzyılda durumun nasıl *değiştiğini* yeterince açıklamaz.

1056Garnsey, *SSLPRE* 104, 141; cf. 141-7, 213-16, 224, 242-3.

1057Cf. Garnsey, *SSLPRE* 146, 166. Eğer *CJ* IX.xli.11.*pr.*'den "vel quaestionibus" sözcükleri sonradan yapılmış bir ek olarak silinmek istenirse, metnin *CJ*'nin *De quaestionibus* başlıklı bölümünün bir parçasını oluşturduğuna dikkat çekerim. Bu sanırım, sonradan ilave edilme ihtimalini bütünüyle ortadan kaldırmaz; fakat bana göre bu ihtimali çok zayıflatır. Diocletian ve Maximian anayasalarını yayınlarken (*CJ* IX.xli.11.*pr.* ve 1), muhtemelen Marcus'un kararlarını da Ulpian'ın *Disputationes* (ibid. 1) eserinden ve hatta bunun Birinci Kitabından (bkz. *Dig.* L.ii.2.2)

almışlardı. Elbette “vel quaestionibus” sözcüklerini sonradan eklemiş olabilecekleri ihtimalini es geçemeyiz; fakat neden bu tür bir gereksiz varsayımda bulunalım ki?

1058Bu metinlerden, *Dig.* L.ii.14 tayin edicidir. Pius bir *decurion*’un hüküm giymesi –*deportatio* gibi yurttaşlığın kaybedilmesinin söz konusu olmadığı *relegatio*’dan bile kaynaklanabilecek (Ulpian, *Dig.* L.ii.2.*pr.* içinde vb.) ve *decurion*’luk statüsünü kaybetmesine yol açacak bir suçtan ceza alması–halinde bile işkence görmemesini emretmişti L.ii.14’ün ikinci cümlesi Pius’un kararından ziyade Paulus’un yorumu olabilir; fakat ne pahasına olursa olsun, en azından Paulus’un nazarında nihai olarak kanıtladığı şey mahkûm edilen adamı işkence görmekten kurtaran şeyin, (bir yurttaş, ya da özgür bir insan olarak değil) bir *decurion* olarak eski statüsü olduğudur.

1059Belki de Decius’un 250-1’de takibata uğramasının öncesinde Hristiyanların hukuken işkence gördüklerine dair pek az güvenilir referans olduğundan söz etmeliyim. Bazı Hristiyan köleler kuşkusuz işkence görmüşlerdi (bkz. örneğin Pliny, *Ep.* X.96.8), işkence gördükleri rivayet edilen (bkz. örneğin ikinci yüzyıl ortasında yazılmış *Passio Polycarpi* 2.2-3, 4; Eus., *HE* IV.xv.4-5) bazılarıysa köle ya da *peregrini* olmuş olabilir. Eğer Carpus ve Papylus’un şehadetleri Decian takibatı döneminde gerçekleşmişse, ki öyleymiş gibi gözüküyor, o halde Decian döneminden önce işkence gördüğü iddia edilen Hristiyanlardan yalnızca birinin Roma yurttaşı olduğu tespit edebilir: Bu kişi 177 civarında Lyons’da gerçekleşen takibat sırasında işkence gören Attalus’tur (Eus., *HE* V.i.43-4, 50-2, cf. 17,37). Burada yakın dönemde yayımlanan ilk Hristiyanların şehadetleriyle ilgili kayıtlar üzerine yazılmış son derece bilgi dolu ve hatasız bir çalışmadan söz etmek yararlı olacaktır: Giuliana Lanata, *Gli atti dei martiri come documenti processuali* (Milan, 1973), özellikle 113-14; cf. 68 n.108. Bazı erken Hristiyan yazarlar suçlanan Hristiyanlara yönelik işkence olağan bir şeymiş gibi yazmıştır: Bkz. örneğin Tert., *Apol*. (MS 197 civarı) 2.5, 10-11, 13, 15, 19; *Ad Scap.* (210’dan sonra) 4.2-3; Minuc. Fel., *Octav.* 28.3. Bahsi geçen son eser neredeyse kesin olarak Severan döneminin ikinci kısmına –G. W. Clarke, *The Octavius of Marcus Minucius* Felix (New York, 1974) 5-12, 136-9’a göre “üçüncü yüzyılın ilk otuz yılına– tarihlenebilir.

1060Cf. örneğin *CJ* III.xxviii.11; Maecianus, *Dig.* İçinde XXXVI.i.5.

1061Bkz. Cardascia, ADCHH 317-19, Paulus, *Sent.* V.iv.10’un metnindeki bozulmaları yeterince dikkate almayan Garnsey, *SSLPRE* 200-3, 234-5, 251-2’ye tercih edilebilir.

1062Cardascia, ADCHH 310, 466-7; Garnsey, *SSLPRE* 182-5.

1063Yunan Doğu için bkz. Jones, *GCAJ* 180 (ve 342 n.46) ve İtalya ve Kuzey Afrika için Duncan-Jones, *EREQS* 81-2, 138-44. Ayrıca bkz. yukarıda III.vi ve n.35.

1064Sadece değişimin nedenlerini açıklayan J. C. Mann’ın makalesine atıfta bulunmam yeterli olacaktır: “The frontiers of the Principate”, *ANRW* II.i (1974) 508-33, s.516-17 (ve n.5).

1065Yunan Doğuda en fazla üç düzine Roma yurttaş kolonisi ve sadece üç Roma *municipia*’sı vardı: Bkz. Jones, *RE* 90-1.

1066Sherwin-White, *RC*[2] 273 (italikler bana ait).

1067Rostovtzeff, *SEHRE*[2] I.343-52, 378-81; cf. 117 (ve II.586-7 n.18), 191, 192-4, 263 ve 266 (ve II.660-1 nn.20-5), 273-98 (Mısır üzerine), 334, 381-5, 413, 430-1, 477-80, 503. Bu pasajların (ve bunlara benzeyen diğerlerinin) pek çoğunda Rostovtzeff “sınıf mücadelesi” adını verdiğim şeyin varlığının gayet farkında olduğunu gösterir. Rostovtzeff’in çalışmalarına yönelik iyi bir genel

eleştiri, bir biyografi ve (444 başlıktan oluşan) çok kapsamlı bir kaynakça için bkz. yukarıda II.i n.5.

1068N. H. Baynes, Rostovtzeff, *SEHRE*[1]'in eleştirisi, *JRS* 19 (1929) 224-35, s.229-33, *BSOE* 307-16'da; "The decline of the Roman power in Western Europe: some modern explanations", *JRS* 33 (1943) 29-35 ise, *BSOE* 83-96'da yeniden basılmıştır (özellikle. 92-3).

1069Bkz. Baynes, *BSOE* 309, 93.

1070V. Gordon Childe, *What Happened in History* (Pelican, 1942 ve yeni basımları) 250. Childe'in daha eski çalışması *Man Makes Himself* (1936; 3. Baskı 1956 ve yeni basımları) de hak ettiği gibi, arkeolog ya da tarihçi olmayan pek çok kişi tarafından okunmuştur. Childe'in arkeoloji ve tarihe yaptığı büyük katkıların ayrıntılı bir tasviri ben bu alt bölümü tamamladığım sırada duyurulmuştur: Bruce G. Trigger, *Gordon Childe: Revolutions in Archaeology* [yayım tarihi 1980]

1071Lynn White'ın (ve R. J. Forbes'un) Ortaçağ teknoloji tarihine yaptıkları önemli katkılar için, bkz. yukarıda II.1. n.14. White'ın bu alt bölümün ana metninde alıntılanan makalesinin (TIMA), kimi açılardan eleştiriye açık olsa ve Fontana *Economic History of Europe*'un birinci cildi için yazdığı bölümle büyük oranda değiştirilmiş olsa da okunmaya değer olduğundan söz etmiştim.

1072 Niteliksiz Asyalı işçiler için kullanılan aşağılayıcı bir söz. *–çev*.

1073Jones, *RE* 11-19 (birinci yüzyıldan altıncı yüzyıla kadar uzanan bütün bir döneme ilişkin ustaca bir özet); *RE* 396-418, özellikle 396-9, 401, 413-16, 418; *LRE* II.724-63 (özellikle 737-57) ile II.228-43'teki notlar ve Dizin'de *s.v.* "decurions (*curiales*)" başlığı altında verilen diğer sayfalar (bazıları önemlidir); bir bütün olarak *LRE* tarafından aşılamamış olan *GCAJ* 179-210 (ve notları, 342-8). Yakın tarihli diğer makaleler arasında, Garnsey, ADUAE özellikle okunmaya değer ve sonunda yararlı bir kaynakça bulunmaktadır.

1074*Curialis* sözcüğünün bu anlamda karşımıza çıktığı daha eski örnekler şunlardır: (i) *CTh* XII.i.6 = *CJ* V.b.3.1 (*civitati cuius curialis fuerat*), muhtemelen MS 319 yerine 318 (eğer "Aquileia" doğruysa); (ii) *FIRA* I[2].462, no.95 (= *MAMA* VII.305 = A/J 154), sütun i.19, MS 325-6; (iii) *CTh* XII.i.19 (*init.*), MS 331; (iv) *CTh* XII.i.21 (*init.*), muhtemelen MS 335 yerine 334. Antikite araştırmacıları tarafından Geç Roma tarihinin yakın dönemlere kadar göz ardı edilmesinin tipik bir örneği, Lewis ve Short'un *Latin Dictionary* (İngilizce konuşulan dünyada en sık kullanılan sözlüktür) çalışmalarının *s.v. curiales* başlığının son derece yanıltıcı olmasıdır. Bu sözcüğün "geç Latincede, *imparatorluk sarayına ait olmak*" anlamına geldiği belirtilir: Ammianus'tan gelen her üç referans da gayet açık bir biçimde yerel konsey üyelerinden söz etmektedir!

1075Bkz. Liebnam, *SRK* 229-30 ve n.5; Jones, *GCAJ* 176 ve 340 n.40; *LRE* II.724-5 ve III.228 n.26 (*ILA* 266 konusunda, Duncan-Jones, *EREQS* 283 n.7 tarafından düzeltilmiştir). Batı için bkz. Duncan-Jones, *EREQS* 283-7 ve *PBSR*, 31 (1963) 159-77, s.167-8.

1076*IGRR* III.154 = *CIL* III.282, satır 49. Bir Yunan şehrinde *decurion* olduktan sonra ödenen *summa honoraria, honorarium decurionatus* için bkz. Pliny, *Ep*. X.xxxix.5 ve cxii-xiii; Dio Chrys. XLVIII.11; *SIG*[3] 838 = A/J, satır 14; *IGBulg*. IV.2263, satır 9-12. Latin Batı'da bunun muadili olan ödemeler hakkında çok daha fazla şey bilinmektedir: Bkz. örneğin Duncan-Jones, *EREQS* 82-8 (Afrika) ve 145-55 (İtalya); burada da *adlecti gratis* kaydedilmiştir (ibid. 148 ve n.2). Cf. Duncan-Jones'un atıfta bulunduğu şekliyle Garnsey ve Pleket, *Gnomon* 49 (1977) 59-60.

1077*SB* III.ii (1927) 7261 için bkz. H. B. Van Hoesen ve A. C. Johnson, “A papyrus dealing with liturgies”, *JEA* 12 (1926) 118-19.

1078Bkz. Constantine’den sonrası için yalnızca üç örnek verebilen Jones, *GCAJ* 204-5 (ve 347 n.96): *CTh* XII.i.53, 96, 133. (Clyde Pharr’ın *CTh* tercümesinde XII.i.96’da önemli bir hata bulunmaktadır; Jones’un doğru çevirisiyle kıyaslayın, *GCAJ* 205.) Ibid. 72, 124’ü de ekleyeceğim.

1079Yasanın açıkça görülen amacı okuma yazma bilmeyen *decurion*’ların *curia* tabakasının yükümlülüklerinden kaçmalarını engellemek olsa bile, bu artık okuma yazma bilmeyen *decruion*’ların var olduğunu gösterir. Ve her ne kadar servet biriktirmiş bazı okuma yazma bilmeyenler *ordo*’larına katılmaktan memnuniyet duyacak olsalar da, en azından Diocletian’ın aklındaki hali vakti yerinde okuma yazma bilmeyenlerin *curia*’larına mali yararlar sağlamaları nedeniyle *decurion* olmak mecburiyetinde bırakılmış olmaları da aynı ölçüde mümkündür; bazıları Diocletian’ın buyruğunun talep ettiği *munera* görevini yerine getirmelerinin, okuma yazma bilmemeleri nedeniyle imkânsız olduğunu iddia etmeye kalkışmış olabilir.

1080*P. Oxy.* I.17, sütun i.11 (MS 303) ilginç bir örnektir: Adam Arsinoë’nin baş rahibi ve tahıl tedariği denetçisi idi (sütun i.2, 15-16).

1081Bu (genellikle Aptungi olarak verilen) ismin doğru biçimidir: Bkz. *CIL* VIII, Suppl. iv (1996), no.23085 ve s.2338.

1082En iyi değerlendirme, bunun –İlkçağ’daki veba salgınları söz konusu olduğunda çok yaygın bir şekilde gördüğümüz gibi (W. H. McNeil’in yakın tarihli kitabı *Plagues and Peoples*, 1977 bunun bir örneğidir)– boyutlarını ve etkilerini abartmamak konusunda haklı olarak uyaran J. F. Gilliam, “The plague under Marcus Aurelius”, *AJP* 82 (1961) 225-51’dir. Ayrıca bkz. A. R. Birley, *MA* (1966) 202-5, 212, 214, 217-18. Dio Cass. LXXII[LXXIII].14.3-4 özellikle ilginçtir: 189 civarında ortaya çıkan ve “tek bir günde Roma’da 2.000 kişinin öldüğü” bir hastalıktan söz eder ve Dio bunu bildiği “en büyük hastalık” diye tasvir eder –fakat muhtemelen 163-4’te, Marcus dönemindeki büyük vebanın ortaya çıkmasından hemen önce doğmuştur (bkz. F. Millar, *SCD* 13). Gilliam’ın 160’lardaki vebaları abartamamaya yönelik argümanlarından Dio’nun az önce alıntıladığım pasajına dayananı, Millar tarafından (ibid. n.4, Birley, IIRMA 217 n.8 tarafından da desteklenmiştir), çocuk Dio’nun Verus’un veba tarafından vurulan ordusunun 166 yılında memleketi Nikaea’ya dönüşünü “kuşkusuz fark edemediği” gerekçesiyle reddedilmiştir. Fakat Millar, 160’lardaki vebadan “yaşadığım” değil, “bildiğim” en büyük salgın diye söz eden Dio’yu yanlış tercüme etmektedir.

1083Bkz. A. R. Birley, IIRMA (ve kapsamlı kaynakçası, özellikle 214 nn.1-3) tarafından kronolojiye dair yapılan bilgi dolu tartışma.

1084Βουκόλοι “sığırtmaç” anlamında kullanılmış olmalıdır, fakat bu isim daha ziyade asilerin faaliyette oldukları, yirmi yıl kadar önce, Antoinus Pius döneminde başka bir ayaklanmanın yaşandığı τὰ βουκόλια olarak bilinen (W.*Chr.* 21.6, 19-20) bölgeden türetilmiş de olabilir. Bu ilk isyan W. *Chr.* 19 = A/J 175; *Hist. Aug.*, *Ant. P.* 5.5; Malalas XI, yayına hazırlayan W. Dindorf s.280.16-17’te anlatılmıştır; cf. Alexander Schenk’in, Graf von Stauffenberg, *Die römische Kaisergesch. Bei Malalas* (Stuttgart, 1931) 307-9, 312-13’e ilişkin çok kapsamlı tartışması. [Ayrıca bkz. Pavel Olivia, *Pannınia and the Onset of Crisis in the Roman Emp.* (Prag, 1962) 119-20 ve bu bölümü tamamladıktan sonra görme şansı bulduğum J. C. Shelton, *Anc. Soc.* 7 (1976) 209-13.]

1085*Hist. Aug. Marc.* 17.4-5; 21.9; Eutrop. VIII.13.2 (müzayede iki ay sürmüştü). Cf. muhtemelen Dio Cassius'a ait olan Zonaras XII.1'de muhafaza edilen parça ve, Boissevain'in standart Dio edisyonu, Cilt III. s.280 ve Loeb edisyonu Cilt IX, s.70'te yayımlanan *Excepta Salmasiana* 117. Bkz. Birley, *MA* 218-19.

1086G. R. Watson, *OCD*[2] 1014'te kaynakçasıyla birlikte yararlı bir kısa özet bulunmaktadır. Bu kaynakçaya M. Speidel, "The pay of the Auxilia", *JRS* 63 (1973) 141-7 ve Birley, TCCRE 267 ve nn.6-7'de atıfta bulunulan diğer çalışmalar da eklenebilir.

1087Son zamanlarda çıkan M. H. Crawford, "Finance, coinage and Money from the Severans to Constantine", *ANRW* II.ii (1975) 560-93 s. 591-2 ile haklı olarak "seferlerde donanım (silahlar, zırhlar, her türlü *matériel*), yol ve köprü yapımı, düşmanın verdiği hasarların onarılması, yedek atlar vs. için çok büyük meblağların gerektiğine" işaret eden Birley, TCCRE 260 n.1'i kıyaslayın. Crawford'un ordu birliklerinin genellikle barış zamanlarında güçten düştükleri argümanında şüphesiz bir haklılık payı vardır; fakat böyle olsa bile, savaş dönemlerinde masraflardaki artış çok daha büyük olacaktır.

1088Pliny, *Ep.* X.113'deki ünlü pasajı görmezden geliyorum; çünkü metnin genellikle üzerine kurulan argümanın ağırlığını taşıyamayacak kadar muğlak olduğunu düşünüyorum: Bu argüman, konsey üyesi olmaya zorlanan insanlara dair ilk kanıtları burada bulduğumuzu savunur (bkz. Jones, *GCAJ* 343-4 n.64; cf. Garnsey, ADUAE 232 ve nn.11-12; F. A. Lepper, *Dnomon* 42[1970], s.570-1). Mynors (*OCT*, 1963 içinde) ve Sherwin-White, *LP* 722-4 ile birlikte "inviti" yerine "invitati" şeklinde okumamız gerekebilir; fakat meselenin henüz çözülemediğini düşünüyorum.

1089Her ne kadar günümüze kalan yazılarda (Ulpian, *Dig.* L.vi.4 ve Papinian, L.v.8'de olduğu gibi) sık sık karşımıza çıksa da, *munera personalia* (ya da *personae*) ve *patrimonii* arasındaki far Severan dönemi hukukçuları tarafından sarih bir şekilde açıklanmamıştır (Rostovtzeff, *SEHRE*[2] II.714-15 n.18); fakat Hermogenian tarafından (*Dig.* L.iv.1), muhtemelen üçüncü yüzyılın sonlarında ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştur. *Munera Mixta*'ya ilişkin tek formel ifadeye kısa bir süre sonra (muhtemelen üçüncü yüzyılın son yıllarında ya da dördüncü yüzyılın ilk yıllarında) Arcadius Charisius, *Dig.* L.iv. 18, özellikle *pr.* Ve 26-8'de rastlarız. Çok yararlı, yakın tarihli bir çalışma olan Naphtali Lewis, *Inventory of Compulsory Services in Ptolemaic and Roman Egypt* (= *Amer. Stud. in Papyrology* 3, 1968), F. Oertel, *Die Liturgie. Studien zur ptolemaïschen und kaiserlichen Verwaltung Ägyptens* (Leipzig, 1971) için vazgeçilmez bir tamamlayıcıdır.

1090Bkz. V. Nutton'a ait ilginç bir kitap bölümü, "The beneficial ideology", *Imperialism in the Ancient World*, der. P. D. A. Garnsey ve C. R. Whittaker (1978) 209-21, s. 219-20 ve 342 nn.64-8, özellikle L. Robert, "Epigrammes relatives à des gouverneurs", *Hellenica* 4 (1948) 35-114'ü kullanır.

1091Symm. *Rel.* XXXVIII.2, 5'te hoş bir örnek vardır: Apulia'da bir decurion olan Venantius, *magister officiorum* departmanında önemsiz *strator* makamını –bir *decurion* olduğundan yasa dışı olarak– elde etmeyi başarmıştır (§ 4). Eyalet valisi ile bir yandan *vicarius urbis Romae*, diğer yandansa *magister officiorum* arasındaki olası yetki çatışması Symmachus'u meseleyi bizzat imparatora götürmek zorunda bırakmıştı. Bkz. Jones, *LRE* I.518.

1092Aşağıdaki metin ve notlarda modern çalışmalara atıfta bulunmak konusunda çok tutumlu davranacak ve yalnızca Jones (*LRE* ve *GCAJ*), Norman (GLMS), Rostovtzeff (*SEHRE*[2]) ve Turner'a (aşağıda n.21) referans vereceğim. Özellikle Norman, GLMS iyi bir özettir; fakat burada Paul Petit'in elbette özellikle Antakya'daki *curia* sınıfıyla ilgili çok malzeme içeren iki önemli kitabı için (ki bunlardan biri, *LVMA* bir bilgi madenidir), JRS 47 (1957) 236-40'ta kaleme aldığı çok yararlı ve uzun eleştirisinden de söz etmeliyim.

1093Bkz. Jones, *LRE* II.544 ve 750 (ve III.240 n.88). Liban., *Orat*. XXVIII.4 ff, özellikle 21-2 son derece ilginçtir (bkz. Jones, *LRE* II.750). Ayrıca onursal *illustris* unvanı almış Emesalı bir *decurion*'un sıra dışı davranışları için *Nov. Theod.* XV.2.1'e bakın ve aldığı cezanın hafifliğine dikkat edin.

1094Bkz. Liban., *Orat*. XI.133 ff Konsül için, 150 ff. *dēmos* için. § 150'de demos şefini (*koryphaios*) izleyen bir koro gibi konseyi izler.

1095Stephen L. Dyson, "Native revolts in the Roman Empire", *Historia* 20 (1971) 239-74 ve "Native revolt patterns in the Roman Empire", *ANRW* I.iii (1975) 138-75.

1096C. P. Jones, "The date of Dio of Prusa's Alexandrian oration", *Historia* 22 (1973) 302-9, MS 71-2 tarihini önerir. § 72'de Κόνων'u Κόλων şeklinde düzeltir = L. Peducaeus Colonus, 70-2 civarında Mısır *Prefect*'i. Fakat J. F. Kindstrand, aynı başlık, *Historia* 27 (1978) 378-83, H. Von Arnim, *Leben und Werke des Dio von Prusa* (Berlin, 1898) 435-8 ile Trajan dönemini tercih etmek konusunda hemfikirdir. Bu kitapta değişen değerlere sahip kaynaklarda kayıt altına alınmış İskenderiye'deki pek çok huzursuzluğu ele alamam; fakat en azından S. I. Oost'un, çok kapsamlı bir kaynakçaya sahip olan, "The Alexandrian seditions under Philip and Gallienus" *CP* 56 (1961) 1-20 künyeli makalesine değineceğim.

1097Sparta yazıtı, A. M. Woodward tarafından, *BSA* 27 (1925-6) 234-6'da yayımlanan *AE* (1929) 21'dir ve 7. satırında şöyle yazar: ἔφορος ἐπὶ τῶν νεωτερισμῶν; cf. belki de *IG* V.i.44.9-10'daki ἐπὶ [τῶν γενομένων ν]εωτερισμῶν. Bazıları Lucian, *De morte Peregr.* 19'u da (*init*.) bu bağlama yerleştirir. İki *Historia Augusta* referansı *Pius* 5.5 ve *Gallien.* 4.9'dur. (*HA*, *Pius* 5.5'te de söz edilen Mısır isyanı için bkz. yukarıda VIII.ii n.12.)

1098Cleon muhtemelen Dio Cass. LI.ii.3'teki Medeius'tur. MÖ40-39'da bir Part birliğinin komutanı olarak hareket eden Q. Labienus'un vergi tahsildarlarına karşı direniş örgütleyerek Antony'nin gözüne girdiği ve ilk önce Antony tarafından Mysia'daki Zeus Abrettenus rahipliği ve Morene'deki yerel bir beylikle, sonraysa iç savaşta taraf değiştirince, Octavian tarafından Pontus'taki Comana'nın önemli yüksek rahipliğiyle ödüllendirildiği rivayet edilir (Strabo XII.viii.8-9, s.574-5). Eski köle Anicetus ve takipçilerinin MS 69'da Pontus bölgesinde gösterdikleri faaliyetlere gelince (Tac., *Hist.* III.47-8), Tacitus'un bunların bastırılmasını *bellum servile* olarak hakir gören tasvirini ciddiye almaya gerek yoktur.

1099Bu resim alt sınıfların isyana katıldığına ilişkin diğer atıflardan etkilenmemiştir: Herodian VII.iii.6; *Hist. Aug., Gord.* 7.3-4. Toprak sahiplerinin, muhtemelen esasen kiracılar ve bir miktar tapu sahibi köylüden oluşan, itaatkâr taşra halkına emirler veren δεσπόται olarak nitelendiğine dikkat edin. Cf. Whittaker'ın Herodian VII.iv.3 üzerine Loeb Herodian, Cilt II'deki notu. Frank Kolb'un "Der Hintergründe", *Historia* 26 (1977) 440-78 künyeli, bu alt bölümü tamamladıktan

sonra görme fırsatı bulduğum uzun makalesini sindirme fırsatım olmadı; fakat s.477'deki son paragrafından açık bir şekilde görülmektedir ki, Kolb'un ulaştığı temel esas sonuç benimkinden çok da farklı değildir.

1100 Bkz. Downey, *HAS* 254-8, 261, 311, 587-95; (özellikle 590-2). Özellikle Downey, HAS 256'da tartışılan Petr. Patric. fr. 1'e dikkat edin. Jean Gagé tarafından ortaya konulan, Mariades'in bir arena hizbinin lideri olduğuna ilişkin görüşe karşı bkz. Cameron, *CF* 200-1.

1101Firmus isyanı için bkz. Thompson, *HWAM* 90-2, 129-30 ve Frend, *DC* 72-3, 197-9; J.F. Matthews, "Mauretania in Ammianus and the *Notitia*", *Aspects of the Notitia Dignitatum*, der. R. Goodburn and P. BArtholomew (= *British Archeological Reports*, Suppl. Series 15, Oxford, 1976) 157-86, s.177-8 ile kıyaslayın. Mattwes, Firmus isyanının gerçek anlamda "Roma şehirlerinin toprak sahibi aristokrasisine karşı kasaba ya da kırsal kesimin alt tabakalarının" bir isyanı olduğunu ve "Donatist bölücülüğünün isyana katkıda bulunduğunu" reddederken kuşkusuz haklıdır. Diğer Afrika isyanlarının da esasen kabile hareketleri olduğu fikri, 250'lerdeki Faraxen ve "Fraxinenses" ile Quinquegentanei ve üçüncü yüzyılın son on yılında çıkan ve Maximian tarafından bastırılan Quinquegenaei gibi dikkate değer isyanlar içisöz konusu olduğundan bile doğruymuş gibi gözüküyor. Bunlar ve diğer Kuzey Afrika isyanları için bkz. Seston, *DT* I.115-28; Rostovtzeff, *SEHRE*^{2} I.474 (ve II.737 n.12); Mazza, *LSRA*^{2} 659 n.4 ve Mathews'un yukarıda atıfta bulunulan makalesi.

1102Cf. kaçaklar için, Dio Cass. LXVIII.x.3; xi.3 ve bkz. Petr. Patric. Fr. 5. Romalılar özellikle zanaatkârların kaçmasını engellemek konusunda hassastılar: Bkz. örneğin tersane işçileri için *CTh* IX.xl.24 = *CJ* xlvii.25 (MS 419).

1103Bkz. Géza Alfödy, *Noricum* (1974) 168-9 ve 335 nn. 58-64; *Fasti Hispanienses* (Wiesbaden, 1969) 43-5.

1104Greg. Thaumaturg., *Epist. Canon*. 7, *MOG* X.1040 içinde. Bildiğim en iyi edisyon J. Dräseke, "Der kanonische Brief des Gregorios von Neocäsarea, *Jahrb. für prot. Theol.* 7 (1881) 724-56, s.729-36'dır. Dräseke'nin verdiği 254 tarihi doğru olabilir. 256 civarında daha da büyük bir Got istilası yaşanmıştır; fakat bunun bu kadar doğuya yayıldığına dair herhangi bir kanıta rastlamadım. (Küçük Asya'nın 250'lerde 260'larda Gotlar tarafından istila edilmesinin kronolojisi herkesin malumu olduğu üzere tam bir karmaşadır.)

1105MS 269-70 yılına atıfta bulunan *Paneg. Lat.* V.iv.1'de (yayına hazırlayan E. Galletier = IX[IV].iv.1, yayına hazırlayan Baehrens ya da Mynors) Bacaudae'dan bahsedildiğini düşünmek için bir neden yoktur: Bkz. Thompson, PRLRGS, *SAS* içinde (der. Finley) 315 n.41; ayrıca "Britain, A. D. 406-410", *Britannia* 8 (1977) 303-18, s. 312 n.36. Lipsius'un temelsiz "Bagaudicae" düzeltmesi az önce atıfta bulunulan Baehrens ve Mynors edisyonlarında da görülür, fakat Galletier'de değil.

1106Ammianus, XXVII.ii..11'deki ana pasaj Anon., *De rebus bellicis* II.3, yayına hazırlayan Thompson ve *Paneg. Lat.* II.iv (özellikle 4); vi.1; III.v.3; VI.viii.3, yayına hazırlayan Galletier ile karşılaştırılabilir.

1107Bilinen tüm ayrıntılar ve kaynaklar için bkz. Thompson *SAS* içinde 312-13, 316-18 ve 1977 tarihli (yukarıda n.10'da bahsi geçen) makalesi, özellikle 310-13. (Ayrıca bkz. Thompson'ın *JRS*

1956’da yayımlanan yukarıda IV.iii n.29’un sonunda değinilen makalesi.)

1108*Aulularia sive Querolus*’un Rudolf Peiper’e ait Teubner edisyonunu (1875) kullandım. Yakın tarihli geniş bir kaynakça Luigi Alfonsi, “Il ‘Querolo’ e il ‘Dyskolos’”, *Aeg.* 44 (1964) 200-5, özellikle 200 n.1’de bulunabilir; burada referanslar oyunun G. Ranstrand (Göteborg, 1951) ve F. Corsaro (Bolonya 1965) tarafından hazırlanan son edisyonlarına verilmiştir.

1109Collingwood ve Myres, *RBES*[2] 304, cf. 284-5, 302’de; Applebaum, *AHEW* I.ii.236 ile kıyaslayın. Carinus (MS 283-5) Britanya’daki generallerinden birinin birtakım faaliyetleri sonucunda “Britannicus Maximus” (*ILS* 608) unvanını almış olsa bile, (Applebaum, loc. cit ve 32 gibi) yaklaşık seksen yıl sonra, 284 civarında Carinus döneminde Britanya’da çıkan bir isyanın (ilk kez tam da bu dönemde Galya’da karşımıza çıkan) *Bacaudae* ile kıyaslanabilir bir köylü ayaklanması da içerdiğini düşünmek için geçerli bir nedene sahip olduğumuzu da düşünmüyorum. Applebaum Eutrop IX.20.3’ün Carinus’tan söz ettiğini düşünüyor gibi gözükmektedir (ibid. 32 n.2): Aslında Eutropius burada Diocletian’dan bahsetmektedir.

1110Thompson, “Britain, MS 406-410” (yukarıda nn.10 ve 12’de atıfta bulunulmuştu), özellikle kronoloji üzerine 304-9.

1111Bkz. örneğin Mommsen, *Röm. Strafr.* 981-3; Ostrogorsky, *HBS*[2] 159-60. Ibid. 114’te 641 yılında Heraclonas’ın burnunun kesilmesinin “doğulu burun keserek sakat bırakma âdetinin Bizans topraklarında karşımıza ilk çıkışı” olduğu söylenir. (İmparatoriçe Martina’nın dili de aynı zamanda kesilmiştir.) Fakat Suriyeli Michael, *Chron.* IX.3’de (yayına hazırlayan J. B. Chabot, II.412: bkz. aşağıda n.34) İmparator Heraclius’un Suriye’deki Kadıköy ortodoksisini kabul etmeyenlerin burun ve kulaklarının kesilmesini ve mallarının müsadere edilmesini emrettiğinin aktarıldığını fark ettim: Bu muhtemelen MS 621 yılında, Heraclius Mabbough/Hierapolis’teyken gerçekleşmişti. Michael’in aktarımının doğru mu yoksa sadece bir Yakubi’nin Heraclian karşıtı propagandasından ibaret mi olduğu bilemiyorum. Bar Hebraus tarafından, *Chron. Eccles.* I. Sütun 274’te de tekrarlanmıştır (bkz. aşağıda n.35).

1112Orientus, *Commonit.* II.173-4’te (*CSEL* XVI.i.234, der. Ellis) bahsi geçen durum acaba bu muydu?

1113Pellalı Paulinus, *Eucharist.*, 328 ff., özellikle 333-6, *CSEL*XVI.i.304, yayına hazırlayan G. Brandes ve Loeb Ausonius’un İkinci cildinde, yayına hazırlayan H. G. Evelyn White, İngilizce tercümesiyle birlikte.

1114Filistin’deki isyan için bkz. Marcellinus Comes *ad a.* 418, *Chron. Min.* II.73’te (Plinta 419 yılında, muhtemelen kısmen isyanın bastırılmasındaki desteğinin karşılığı olarak konsüllüğe getirilmişti.) Nori isyanı için bkz. Hydatius 95, *Chron. Mint.* II.22.

1115Alexander için bkz. Procop., *Bell.* VII = *Goth.* III.i.28-33; xxi.14. Besas için, bkz. ibid. xvii. 10-14, 15-16; xix.13-14; xx.1, 18, 26.

1116.Jones, *LRE* II.1060-1. “bazı gasp mağdurlarının çaresizlik içinde kaçtığını” kabul eder (tek örnek bu değildir!). Salvian’ın sıradan mültecilerinin arasında, “libertatis amor”dan ilham alıp Bordo’daki Gotların yanına yerleşmeye giden Pellalı Paulinus’un iki oğlunu dahil etmek pek mümkün değildir (*Eucharist.* 498-502).

1117Circumcellionların hakiki doğasıyla ilgili ihtilaf halen sürmektedir. Ben W. H. C. Frend'in *The Donatist Church* isimli kitabında (bunun için bkz. yukarıda VII.v ve n.15) ve iki makalesinde dile getirdiği genel görüşünü kabul etme eğilimindeyim. Bu iki makale şunlardır: "The *cellae* of the African Circumcellions", JTS, n.s.3 [1952] 87-90 ve Brisson, Calderone, Diesner, Saumagne ve Tengström'e ait yakın tarihli literatürün tümüne referanslar bulunabilecek "Circumcellions and monks" id. 20 [1969] 542-9. Ayrıca bkz. MacMullen, *ERO* 200-3 (ve 353-4 n.10).

1118Bkz. örneğin Procop., *Bell.* III = *Vand.* I.v.11-17 (özellikle 14); xix.3 (Belisarius'un ordusuyla dost olmayan şehirler); xxiii.1-6 (bu orduya düşman olan köylüler) ve IV = *Vand.* II.iii.26 ve özellikle viii.25; cf. Courtois, *VA* 286, 311-13 ve 131 ff., 144 ff.

1119Bu yasalara ilişkin Stein, *HBE* II.558-9 ve 321-2 ve I^2 (1959) i.327'de verilen yorumları kabul ediyorum.

1120Bkz. örneğin A. Dopsch, *CEHE* I^2.204 ve 182.

1121Bkz. örneğin Procop., *Bell.* VI = *Goth.* II.xxi.39, Milan; VII = *Goth.* III.x.19-22, Tibur.

1122Bkz. Procop., *Bell.* VII = *Goth.* III.i.8-10, 23-4; iv.15-16; ix.1-4; xi.1-3 ve bkz. ana metin ve yukarıda n.20. Benim "belki" şerhim Procop.,*Anecd.* I.10 ile V.27 arasında Belisarius'a getirilen hırçın eleştirilerde genellikle kabul edilenden biraz daha fazla hakikat bulunması ihtimalini hesaba katmaktadır.

1123Bkz. Procop., *Bell.* VII = *Goth.* III.vi.5; xiii.1.

1124Ibid. xvi.14-15, 25.

1125Justinian'ın 13 Ağustos 554 tarihli *Pragmatic Sanction*'ı, *Corp. Iuris Civil* III (*Nov.Just.*) 779-802, Ek 7'de bulunabilir. Bu yasa, İtalya'daki Ostrogot Krallığı'nın çöküşünün ve istilacı Frank ve Alamanların püskürtülmesinin ardından çıkarılmıştır. Cf. ayrıca ibid. 803, Ek 8 (554'ten biraz sonra) ve bkz. Stein, *HBE* II.613-17; ayrıca, Totila'nın tarım politikası için ibid. 569-71, 573-4, 579, 585-6, 613-14. Totila'nın suistimali için bkz. *Nov. Just.* Ek 7.2, 5, 6, 7, 8, 15, 17, 24 (*Nefandissimus* olan *tiran* Totila, *tyrannica ferocitas*'tan ve *sceleratae memoriae*'dan suçludur). Totila 565 yılında Roma yakınlarındaki Narses'te dikilen bir başka yazıtta da *nefandissimus tyrannus* olarak geçmektedir: *ILS* 832.

1126Jones, *LRE* II.1022 ve III.338 n.79. Ana metinde ve yukarıda nn.23-4, 27-30'da atıfta bulunduğum pasajları, IV.iv, n.7'dekilerle kıyaslayın. Jones'un atıfta bulunduğu bazı pasajlar ya çok az şey kanıtlar ya da onun aleyhindedir, örneğin Roma sakinlerinin şehirlerini Belisarius'a teslim etmelerinin esas nedeninin pek çok Neapolisliyle aynı kader paylaşma korkusu olduğunu belirten Procop., *Bell.* V. = *Goth.* I.xiv.4-5 (Neapolis'in alınmasından sonra Belisarius tarafından durdurulana kadar devam eden katliam için bkz. ibid. x.29).

1127*The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, Zotenberg'in Habeş dilindeki metninden R. H. Charles tarafından yapılan çeviri (Text and Trans. Soc., Londra, 1916) cxi.12; cxii.2; cxiv.1, 3, 9, 10; cxix.1-2; cxxi.10-11; cf. cxi.2; cxiii.3; cxx.4 ve özellikle cxv.9. Son pasajda "Müslümanlar Romalıların zayıflığını ve Kadıköycü Patrik Cyrus'un kışkırtmasıyla Ortodoks inançla ilgili olarak Mısır'da gittiği her yerde kendisine eşlik eden eziyet nedeniyle [cf. cxxi.2] halkın İmparator Heraclius'a duyduğu nefreti gördüklerinde savaşta daha cesur ve güçlü hale geldiler" denilir. *Chronicle* adlı eserini "Arap fetihlerinin imparatorluğun Kadıköy'ü kabul ederek içine düştüğü sapkınlık nedeniyle

Tanrı tarafından verilen bir ceza olduğunu göstermek için yazan” Nikiulu John ile ilgili Henry Chadwick’in John Moschus üzerine kaleme aldığı makalede (*JTS* n.s.25 [1974] 41-74, s.70-1 [özellikle 71 n.1]) yer alan ilginç tespitlere bakınız. John yedinci yüzyılın sonlarında yazmıştı. Esasen Yunanca (kısmen Kıpti dilinde) kaleme aldığı eseri, sadece Arapça bir tercümesinin Habeş dilindeki versiyonuyla günümüze ulaşmıştır. Bu nedenle, İngilizcesini (ya da Zotenberg’in Fransızcasını) okuduğumuzda bu dördüncü elden bir okuma olacaktır. Mısır’ın Araplar tarafından fethine dair değerli bir kaynak olsa da, çok sayıda batıl itikat ve benzeri zırva içerir ve (Hristiyan kana susamışlığının tüm kurbanlarının en seçkinlerinden biri olan) Hypatia’ya düşmanca yaklaşır, ki söz konusu filozofun öldürülmesinden söz eden günümüze ulaşmış kaynaklar arasında bunun bir benzerine rastlanmaz (lxxxiv.87-102, özellikle87.8, 100-3).

1128*Roma ile Persler arasındaki* yirmi beş yıllık savaşa dair, tek bir kapsamlı ve güvenilir kaynağa rastlamadım. Gördüğüm en yararlı çerçevelerden biri Louis Bréhier’nin, *Histoire de l’Église*, der. A. Fliche ve V. Martin, V içindeki değerlendirmesidir (Paris, 1947) 72-5, 80-5, 88-101 özgün kaynaklara ve modern bibliyografyaya çok sayıda atıfla (kaynaklar vs. için bkz. 8-10, 14-16, 55-6, 79-88). Mısır’ın Persler tarafında fethi için bkz. A. J. Butler’ın aşağıda n.37’de atıfta bulunulan kitabı (P. M. Fraser tarafından yapılan ikinci baskısı), 69-92, 498-507, “Ek Kaynakça”dan bölümlerle, xlv ff., özellikle lviii-ix. Küçük Asya için Clive, Foss, “The Persians in Asia Minor and the end of Antiquity”, *Eng. Hist. Rev.* 90 (1975) 721-47, N. H. Baynes’e (1912-13), A. Stratos’a (3 cilt) ve nümizmatistlerle arkeologlara ait temel modern çalışmalara atıfta bulunur. Arthur Christensen, *L’Iran sous les Sassanides*[2] (Kopenhag, 1944) 447-8, 492-8; Ostrogorsky, *HBS*[2] 85, 95, 100-4 ve Ch. Diehl, *Hist. générale, Histoire du Moyen Age III. Le Monde oriental de 395* à *1081*[2] (Paris, 1944) 140-50 gibi standart çalışmalarda Pers savaşlarına ilişkin sadece kısa değerlendirmeler yer alır. Bu dönemde (dördüncü yüzyıl için ana metin ve aşağıda nn.46-7 ile kıyaslayın) Yahudiler dışında (bkz. ana metin ve aşağıda n.39) Perslere yardım edildiğine (ya da onlara sığınıldığına) ilişkin hiçbir örneğe rastlamadım. *Arap fetihleri* gibi son derece anlaşılması güç bir konuya gelince, yine Louis Bréhier’ye ait yararlı bir çerçeve bulunabilir, op. cit. V. 127-30, 134-41, 151-60. Fraser tarafından hazırlanan Butler’ın kitabının ikinci baskısı (aşağıda n.37), “Ek Kaynakçası”, özellikle lxiii-iv, lxviii-lxx, lxxii-iii ile vazgeçilmezdir. Genel olarak Arap fetihleri konusuyla ilgili olarak İngilizce kaleme alınmış modern çalışmalar için bkz. Philip K. Hitti, *Hist. of the Arabs from the Earliest Times to the Present*[10] (1970) 142-75; Francesco Gabrieli, *Muhammad and the Conquests of Islam*, İng. Tercüme V. Luling ve R. Linell (1968) 103 ff., özellikle 143-80 ve Kaynakça, 242-8.

1129Bkz. *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d’Antioche (1166-1199),* Cilt II.iii (Paris, 1904) 412-13. Tüm takibatçı Kadıköy ruhbanı arasında, Suriye Hristiyanları tarafından en acı hatırlananı, altıncı yüzyılın son yıllarında, (kendisi de ateşli bir Kadıköycü olan) Maurice’in hükümdarlığı döneminde işbaşında olan Meliteneli Dometianus idi: Bkz. örneğin Suriyeli Michael, *Chron*. X.23, 25 (yayına hazırlayan Chabot, II.372-3, 379, 381); cf. Dometianus’un takibatlarının 598’in sonlarıyla 601 arasında cereyan ettiğini gösteren R. Paret, “Dometianus de Mélitène et la politique religieuse de l’empereur Maurice”, *REB* 15 (1957) 42-72. Antakya’da 608-9 yıllarında,

Phocas döneminde (Yahudilerden ziyade) Monofizetlere yapılan ve canice olduğu anlaşılan bir takibat için bkz. Louis Bréhier, op. cit. (yukarıda n.33'te) V.73-5.

1130*Gregorii Barhebraei Chronicon Ecclesiasticum*, yayına hazırlayan J. B. Abbleos ve T. J. Lamy (3 cilt, Louvain, 1872/4/7), Cilt I, sütun 274; Latince tercümesiyle Süryanice. Bu eser *Chronography of Gregory Abû'l Faraj .... commonly known as Bar Habreus I*'in (1932) II. Bölüm'ünü oluşturur ve Bar Habraeus'a ilişkin bir kaynakçayla çalışmalarına dair bir tartışma sunar (ss.xv-xxxi, xxxii-vi ve bkz. xliv-lii). Bar Habreus'a ilişkin birincil bir kaynak olarak Michael için bkz. ibid. I. s.1. J. Pargoire, *L'Église byzantine de 527* à *847* (Paris, 1905) 147-9, "Cause politico-religieuse des succès de l'ıslam"başlıklı sadece Bar Habreus'a atıfta bulunulan kısa ve iyi bir bölüm bulunmaktadır (bölüm II, § 4), zira çalışmasını Michael'in *Chronikle*'ının Chabot tarafından tam olarak yayımlanmasından önce kaleme almıştır. Mısır için Pargoire Kikulu John'u kullanır.

1131L. Duchesne, *L'Église au VIe siècle* (Paris, 1925) 423. Cf. Bréhier, op. cit. (yukarıda n.33) 134-41, 151-5.

1132A. J. Butler, *The Arab Conquest of Egypte and the Last Thirty Years of the Roman Dominion*, 2. Baskı, hazırlayan P. M. Fraser (1978), sadece 1902 tarihli ilk baskının yeniden baskısı değildir, aynı zamanda Butler tarafında birer kitapçık olarak basılmış iki makale ve 39 sayfalık Fraser tarafından hazırlanan çok değerli bir "Ek Kaynakça"ya (xlv-lxxxiii) sahiptir. Araplara yardım eden ya da direnemeyen Kıptiler için özellikle bkz. 278-9, 285, 318-19, 337-8, 355-7, 443, 445-6, 471, 474, 478-80; 211-12, 295-6 n.1, 357, 363-4, 442, 472 ile kıyaslayın. Metinde bunu takip eden alıntı 158 n.2'den (159'da) yapılmıştır. Kıptilerin Cyrus (Al Muķauķas) tarafından takibata uğraması için bkz. Butler, *ACE*^{2} 183-93, 252, 273-4, 317, 443-6.

1133Cilt. I, sütun 264-8, yukarıda n.35'te atıfta bulunulan edisyonda.

1134Heraclius'un Yahudilere yönelik takibatına ilişkin, Hristiyan karşıtı bir önyargısı olduğundan şüphe edilemeyecek modern bir değerlendirme için bkz. Bréhier, op. cit. (yukarıda n.33) 108-11. Yedinci yüzyılın ilk yarısında Bizans idaresine karşı Yahudi düşmanlığına ilişkin kaynaklara yeterince vakıf değilim; fakat bkz. (Kudüs'ün 614'te Persler tarafından alınması için) ibid. 81-2, 88-9; Butler, *ACE*^{2} 59-61, 133-4 ve (Araplara yönelik Yahudi tutumu için) Bréhier, op. cit. 110-111. N. Bonwetsch tarafından (bir Girişle birlikte) *Abh.* Göttingen, Philol.-hist. Klasse, n.F. XII.3'te (Berlin, 1910) yayımlanan *Doctrina Jacobi nuper baptizati*, yedinci yüzyılın ikinci çeyreğindeki Yahudi tutumlarına ilişkin son derece aydınlatıcı ve özellikle etkileyici bir çağdaş kaynaktır. Bizans İmparatorluğu'na yönelik Yahudi düşmanlığını gösteren pasajlar arasında IV.7; V.12, 16-17 (ss.69, 81-2, 86-8) sayılabilir. Bu noktada Filistinli Samaritanların uğradıkları, 527 yılında başlayan Justinian'ın sinagoglarının yıkılması emri ile zirvesine ulaşan onları 529 yılında kısa süre içinde acımasızca bezilecek sert bir isyana kalkışmaya sürükleyen takibattan da söz etmeliyim (*CJ* I.v.12, 13, 17-19). Bu isyandan sonra, hayatta kalmayı başaran 50.000 civarında olduğu söylenen (Malalas, s.455.14-15; cf. Theoph., A. M. 6021, s.179.1-4) insanın Pers topraklarına kaçması ve Filistin'e saldırması halinde Kral Cavadh'a yardım teklif etmesinin ardından çok sayıda Samaritan katledilmiş ya da köleleştirilmişti (Procopius ve Malalas on binlerce insandan söz eder): Bkz. Stein,

HBE II.287-8; cf. Samaritanların ve (ve Yahudilerin) 555 yılında Caesarea'da çıkardıkları diğer isyan için 373-4.

1135Amm. Marc. XXIX.iv.7. 354'de diğer üç Alamanın ihanetinden şüphelenilmişti: Latinus (*comes domesticorum*), Agilo (*tribunus stabuli*) ve Scudilo (imparatroluk muhafızlarının bir *schola palatina*'sı olan Scutarii'nin komutanı); fakat görünen o ki hiçbir şey ispat edilemedi (bkz. Amm. XIV.x.7-8). Ammianus'un tarihinin bütününde, "barbar" kökenli askerlerin, son derece mütevazı insanlar söz konusu olduğunda bile, XVI.xii.2 ve XVIII.vi.16'daki adamlar gibi bir suçlama nedeniyle cezalandırılma durumları ortaya çıkmadıkça, ihanet ettiklerine dair başka herhangi bir örneğe rastlamadım. Ayrıca bkz. Sittias'ın Martyropolis'i 589 civarında Perslere sattığını söyleyen Evagr., *HE* VI.14.

1136Silvanusla ilgili diğer kaynaklar için bkz. *PLRE*I.840-1.

1137."Üçüncü yüzyılın sonlarından başlayarak ... imparatorluğun her yerinden (özellikle doğu eyaletlerinden olsa da) sıradan insanların istilacılara ve barbarlara karşı kent şehir ve kasabalarını savunduklarını gösteren çok sayıda kanıt bulunmaktadır" (Cameron, *CF* 110) şeklindeki yakın tarihli ifade bu çalışmada atıfta bulunulan yazarların referanslarına bakan herkesin keşfedebileceği gibi bir abartıdır. Kuşkusuz sur ve istihkâm inşasına dair çok sayıda kanıt vardır; fakat sıradan insanların bütün kalpleriyle savunulmalarına katıldıklarına ilişkin o kadar az kanıt bulunmaktadır ki, bunların esasen (tahkim edilmiş bir kasabaya yerleştirilme ihtimaller çok daha yüksek olan) askerî garnizonlar için ya da sadece saldırganlara karşı doğal bir caydırıcı olsun diye ("barbarların" surlu şehirlere saldırma konusundaki gönülsüzlükleri için ana metne bakınız) de yapılmış olabileceklerini düşünebiliriz. Bu türden faaliyetler için, kanıtların tesadüfen günümüze ulaştığı vakalardan çok daha fazla örnek bulunması gerektiğini elbette reddetmeyeceğim; fakat bu tür vakaların ne kadar az olduğu da vurgulanmalı diye düşünüyorum. (Elimden geldiğince geniş bir liste yaptım: sanırım yine de eksiksiz olmaktan uzaktır.) Bildiğim ilk örnek Fokida'daki (orta Yunanistan) ELATEA'da Olimpiyat galibi Mnsesibulus tarafından 170-1 yıllarında Yunanistan'ı yağmalayan Costoboci'ye karşı örgütlenen bir grup insandır (Paus. X.34.5). Bu Castobici istilasına direnişin bir başka aşaması Boeotia'daki THESPIAE şehrinde bulunan ve A. Plassart tarafından yukarıda V.iii n.15'te atıfta bulunulan bir makalede tartışılan bir yazıtla ortaya çıkmıştır. Birkaç şehir sakinin 250'lerde ve 260'lardaki istilalar sırasında Got kuşatmalarına kahramanca direniş gösterdiği aktarılmıştır (kesin kronoloji çok belirsizdir): Özellikle THESSALONICA, muhtemelen 254'te ve (CASSANDREIA/POTIDAEA ile: Zos.I.43.1) 268'de (Zos. I.29.2; 43.1; Euseb., *FGrH* II A 101 F 1 ve muhtemelen 2; Amm. Marc. XXXI.5.16; Zonar. XII.23, 26; Syncell., s.715); MARCIANOPOLIS, muhtemelen 248'de (Dexippus, *FGrH* II A 100 F 25; fakat düşmana çekilmesi için para verildiği söylenen Jordanes, *Get.* 16/92, 17/94 ile kıyaslayın) ve TOMI ile 268 civarında (Zos. I.42.1), fakat Marcianopolis Gotlar tarafından 250-1'de yağmalanmış olabilir (bkz. A. Alfödi, *CAH* XII.145-6); *PHILIPPOPOLIS*, 250-1 (Dexippus, F 26; fakat daha sonra şehir düşmüştür: Dexippus, F 22; Amm. Marc. XXXI.5.17; Zos. I.24.2; Jordanes, *Get.* 18/101-3) ve muhtemelen 268 civarında (Dexippus, F 27: tarih için bkz. Alfödy *CAH* XII. 144 n.7, 149); SIDE, muhtemelen 268-9 (Dexippus, F 29). Bir ya da iki şehir daha eklenmelidir: NICOPOLIS ve ANCHIALUS 268-9'da (*HA*, *Claud.* 12-4; fakat Amm. Marc. XXXI.5.16; Jord., *Get.* 20/108-9 ile kıyaslayın) ve muhtemelen aynı zamanda CYZICUS (Amm. Marc. XXXI.5.16; Zos. I.43.1;

Syncell., s.717; cf. *HA*, *Gallien*. 13.8). Fakat bu örneklerin pek çoğunda bir garnizonun mensupları dışında sivil insanların oynadıkları rol açık olmaktan uzaktır. Bu konuyla ilgili yakın tarihli literatür için bkz. Latin Batı'dan bir dizi örnek ekleyen (AUTUN, MS 269 ve Afrika'da SALDAE, s.29) F. Millar, *JRS* 59 (1969) 12-29, özellikle 24-9. Bu tarihlerden sonra kanıtlarda uzun bir boşluk varmış gibi gözükmektedir. ADRIANOPLE'un baş magistratı 376 yılında Vizigotların şehri terk etmesi için baskı kurmak üzere "en düşük insanlarla" imparatorluk silah imalathanesindeki (*fabricenses*) işçilerden bir kuvvet toplamış, fakat bunun korkunç sonuçları olmuştur (Amm. Marc. XXXI.6.2-3). 399 yılında, Zosimus'a göre (V.xvi-xvii, özellikle xvi.4), PAMPHYLIA ve FRİGYA'daki pek çok şehir sakini (οἱ τῶν πόλεων οἰκήτορες, xvi.4), Selgeli Valentinus örneğinden ilham alarak (bunun için bkz. yukarıda IV.iv n.6) Got Tribigild ve yağmacı ordusuna karşı silahlı direniş teklif etmiş; fakat Gainas'ın entrikaları sonucunda ihanete uğramıştır. Pellalı Paulinus, *Eucharist.* 311-14'e göre, BURDIGALA (Bordo) Athaulf ve Vizigorlarına 414 yılında direnmeden teslim olmuştur (satır 312); hemen yakınındaki VASATES'in direnişiyle kıyaslayın (Bazas: bkz. yukarısı ve n.18). Priscus fr. 5 (Dindorf ya da Mueller) ASEMUS (eğer doğru isim buysa) sakinlerinin 443 civarında kendilerine saldıran Hunlara karşı etkili bir eyleme giriştiklerini söyler. Auvergne kasabaları arasında sadece (Sidon. Apoll., *Ep.* VII.v.3), görünen o ki küçük bir Burgond garnizonun yardımıyla CLERMONT FERRAND (*civitas Arvernorum*: *Principate* döneminde Augustonetum) sakinleri, 470'lerin başlarında gerçekleşen Vizigot çetelerinin yıllık yağma seferlerine ve gönülsüz abluka girişimlerine, bölge 475 yılında Nepos'ta yapılan bir antlaşmayla Euric ve Vizigotlara terk edilene dek kahramanca direnmiştir: Bkz. Sidon. Apoll., *Ep.* III.i-iv; VII.vii.3-5 vb ve *Ep.* III.ii.2'deki iç çekişmelere yapılan atıfa dikkat edin (*civitatem non minus civica simultate quam barbarica incursione vacuatam*). Bu örnekte Roma generali Ecdicius bir miktar yardım ve teşvik sağlamıştır (bkz. yukarıda IV.iv n.6); fakat anlaşılan o ki kuvvetleri çok küçüktür (bkz. Sidon. Apoll., *Ep*. III.iii, özellikle 3) ve muhtemelen Sidonius'un kendisi de, papaz Constantius gibi (*Ep.* III.ii) önemli bir rol oynamıştır. "Hipodromlarda birbirleriyle kavgaya tutuşmaya alışkın" ANTAKYA'lı pek çok genç erkek, 540 yılında şehri Pers kralı I. Chosroes'e karşı savunmak için boş yere cesaretle askerî garnizona katılmıştır (Procop., *Bell.* II = *Pers.* II.viii.11, 17, 28-34; ix.5: Bkz. Alan Cameron, *CF* 108, 110, 125, 273). KUDÜS 614 yılında Perslerin eline geçtiğinde, Strabo'dan "şehrin genç insanlarının" başarısız bir ayaklanma örgütlediklerini duyarız (Sebeos XXIV, s.68, Fransızca tercümesi Frédéric Macler, Paris, 1904). Cameron'ın da belirttiği gibi 540 yılındaki Antakya'nın "genç insanları" benzetmesi belki de Kudüs'te de söz konusu insanların arena taraftarları olduğunu düşündürtmektedir (*CF* 109). Görülen o ki her şey beklenenden daha fazla garnizona bağlıydı. 636 yılında ciddi bir saldırı karşısında DAMASCUS'ta yaşananların tipik olduğunu sanıyorum: "Bizans garnizonu tarafından terk edilen Damascus'un sivil nüfusu teslim oldu" (P. K. Hitti, *Hist. of the Arabs*[10] 150). Ve bir garnizonun tavrı da komutanın niteliğine bağlı olmuş olabilir: Örneğin Zosimus'tan, Karadeniz'in doğu kıyılarındaki PITYUS'ta, garnizonun yetkin komutan Successianus önderliğinde başta Gotları püskürttüğünü (anlaşılan 254 yılında); fakat kısa bir süre sonra, Successianus'un Valens tarafından *praefectus praetorio* olarak terfi ettirilmesinin ardından, garnizonun yeni bir Got saldırısına direniş göstermediğini ve şehrin hemen düştüğünü duyarız (I.32-33.1). (Cf. Gerontius'un 386 civarında TOMI'deki davranışı, Zos. IV.40.)

356 yılında AUTUN'da olduğu gibi, ancak arada sırada çevrede tehdit altındaki bir kasabanın savunulmasına koşabilecek eski askerler yerleşmiş olurdu (Amm. Marc. XVI.2.1). Kuşkusuz alıntılamam gereken başka örnekler de bulunmaktadır; fakat bulduğum diğer örneklerde kaynaklar kullanılamayacak kadar zayıftır. İmparator Jovian'ın 363 yılında yaptığı antlaşma sonucunda Perslere teslim edildiğinde, sakinleri çok büyük bir endişeye kapılan NISIBIS buna iyi bir örnektir (bkz. diğer kaynakların yanı sıra Amm. Marc. XXV.vii-ix, özellikle viii.13 ve ix.2-8; Zos. III.33-4). Bu endişe o kadar büyüktü ki Septimus Severus döneminde (195 civarı) bir Roma *colonia*'sı haline gelmelerinden beri gerçekleşen pek çok kuşatmanın en azından bazılarında –özellikle de II. Shapur'un 337 ya da 338, 346 ve 350 yıllarındaki başarısız kuşatmalarında– şehrin savunulmasında garnizona katılmış olduklarına inanmak hiç de zor değildir. Mevcut anlatıların çok büyük bir kısmı, iyi birtakım materyalleri aktardıklarında bile, bunları bazı safça saçmalıklarla karıştırırlar: Bkz. örneğin Theodoret, *HE* II.30. Julian, *Orat.* II.64C gibi birkaç kırıntı dışında (Ephraim Syrus'a başvurmam mümkün olmadı), yurttaşların savunmaya genel olarak katıldıklarına dair hiçbir işe yarar kanıta rastlamadım ve bkz. J. Sturm, *RE* XVII.i (1936) 741 ff., özellikle 744-6. Yine bir yazarın, nüfusuna savunmada aslında oynadığından daha büyük bir rol atfederek memleketini yüceltme arzusu tarafından da kolaylıkla yanıltılmamız mümkündür. Örneğin, ateşli bir Konstantinopolisli olan kilise tarihçisi Sokrates'in kaleme aldığı, 378 yazında Vizigotlara karşı direnişte KONSTANTİNOPOLİS halkına büyük bir rol atfeden iki pasaj için durumun böyle olduğundan kuşkulanıyorum (*HE* IV.xxxviii.3-5; V.i.2-5; cf. Soz., *HE* VI.xxxix.3; VII.i.1-2). Amm. Marc. XXXI.xi.1; xvi.4-7 bundan söz etmez ve abartılmış olması mümkündür.

Modern dönemde, en azından Gibbon'dan (*DFRE* I.265-6) bu yana evrensel olarak kabul görüyormuş gibi gözüken bir olayı, tereddütsüz bir kurgu olarak reddedebilirim: yaşlı Atinalı tarihçi Dexippus'un 267 yılında, ATİNA'yı yağmalamalarının ardından Herullara (kaynaklarda genellikle "Gotlar" ya da "İskitler" olarak geçerler) karşı düzenlenen başarılı bir saldırıda gösterdiği farazi üstün başarıdan söz ediyorum. (Bu başarının gerçek olduğunu ve Dexippus'a atfedilebileceğini kabul eden en kapsamlı ve yakın tarihli değerlendirme, F. Millar, *JRS* 56[1969] 12-29, özellikle 26-8; cf. *PIR*[2] IV.72-3, H 104 vb.'dir) Kuşkuculuğumun nedenlerini şöyle sıralayabilirim: (1) *FGrH* II A 100 F 28a § 1-6'daki konuşmanın, genellikle tarihçinin kendi kaydettiği konuşma olduğu varsayılır ve § 7'de Dexippus ondan sonra Atinalılar tarafından bir lider olarak kabul edildiğini söyler. Bununla birlikte, her ne kadar F 28*d*'de Dexippus'un ("Helenlere") konuşmayı yaptığı belirtilse de, ne Dexippus'a ait parçalarda ne de başka bir yerde F 28*a*'daki konuşmacının tarihçinin bizzat kendisi olduğunu gösteren herhangi bir kanıta rastladım: Bu sadece varsayılmıştır. (2) Dexippus'u Herulları mağlup eden Atina birliklerinin lideri olarak gösteren *tek* kaynak çok güvenilmezdir: *HA*, *Gallien*. 13.8. Herullara yönelik başarılı bir Atina saldırından bahseden diğer kaynaklar (*a*) Dexippus'tan hiç söz etmeyen, dokuzuncu yüzyıl başlarında yazan George Syncellus, *Chronograph.* yayına hazırlayan W. Dindorf, I (Bonn, 1829) 717.15-20 ve (*b*) tamamen farklı bir hikâye anlatan ve yine Dexippus'u görmezden gelerek, Herulların bozgununu "Atinalı Cleodemus"a atfeden, on ikinci yüzyıl tarihçisi Zonaras, *Epit. hist.* XII.26, yayına hazırlayan Dindorf, III (1870) 150.23-151.5'tir. Bu ikinci kaynakta Cleodemus Herullara "denizden gemilerle saldırmıştır"; Gallienus tarafından Balkan bölgesindeki şehirleri restore ve tahkim etmesi

için atanan, Venerianus'un deniz zaferiyle (ibid.13.7) ve Dexippus'un sözde başarısıyla (13.8) hemen hemen aynı tarihlerde "circa Pontum"da "İskitleri" bir muharebede mağlup eden (*HA*, *Gallien*. 13.6)) "Cleodamus ve Athenaeus, Byzantines" ile karşılaştırın. (3) Dexippus için oğulları tarafından dikilen yazıtta, *IG* II^2.3669 = *FGrH* 100 T 4 (Millar'ın belirttiği üzere, "Herul istilasından sonra dikildiğine emin olabiliriz", op. cit. 21), Dexippus'un farazi başarısına ilişkin tek bir ipucu bile yoktur. (Gerektiği gibi Homeros Yunancasıyla yazılan ilk sözcük, ἀλκῇ, Cecrops bölgesinden gelen meşhur bir adama ilişkin tasvirin bir parçasıdır.) (4) Daha sonra yaşayan başka hiçbir Yunan yazarın Dexippus'un parlak zaferinden söz etmemiş olması, eğer (inandığım gibi) *Historia Augusta*'dan ve Dexippus F 28a'nın yanlış anlaşılmasından kaynaklanan modern bir mit değilse, sıra dışı bir durumdur. Özellikle Zosimus, söz konusu olayda Atina'nın yağmalandığını kaydetse de, Dexippus'tan (ya da herhangi bir Atina karşı saldırısından) söz etmez ve Dexippus üzerine kendi tarihini onun bıraktığı noktadan başlatacak kadar düşünmüş olan (ve cf. Eunap., fr. 1, Dindorf ya da Mueller) Eunapius da (ki Zosimus'un daha önceki kitaplarındaki ana kaynağıdır) Dexippus'tan sadece hitabet yeteneği olan bir kültür adamı olarak bahseder (*Vitae Sophist*. IV.iii.1 [457 Didot], s.10.14-16, yayına hazırlayan J. Giangrande, Roma, 1956). Souda'nın da Dexippus hakkında ῥήτωρ'dan başka söyleyecek bir şeyi yoktur (*FGrH* 100 T 1). F 28'in kaynağına başvurarak hiçbir şey elde edilemez: Constantine Pophyrogenitus, *Excerpta hist.* yayına hazırlayan U. P. Boissevain et. Al., IV. *Excerpta de sentent.* (1906) 234-6 (Dexippus 24). (5) F 28a'daki konuşma Atina'dan "düşmanın elinde" diye söz eder (§ 3) ve "düşmanla birlikte savaşma arzularına karşı gelmeye zorlananlar" gibi gizemli bir atıfta bulunur; cf. şehrin § 5'teki πταῖσμα'sı. Eğer bu gerçekten de 267 yılında yaşanmışsa, o halde Herullar çoktan Atina'yı ele geçirmiş olmalıdır. Bu kuşkusuz Dexippusun başarısını çok daha dikkat çekici bir hale getirecektir: Şehirler zaman zaman kendilerini kuşatanları püskürtebilirler; fakat güvenilir bir şekilde geri çekilmelerine müteakiben kendilerine saldıranları izlediklerinin söylendiği herhangi bir olaya rastlamadım. Sadece *Historia Augusta*'nın inandırıcılığına dayanarak, sert profesyonel savaşçılara karşı, atmışlarında olması gereken ve neredeyse kesin bir biçimde daha önce bir askerî tecrübesi olmayacağını söyleyebileceğimiz bir kalem erbabının liderliğinde cesurca ve başarılı bir askerî eylemin gerçekleştirilebildiğini kabul etmeden önce, var olandan çok daha güçlü kanıtlara ihtiyaç duyuyorum.

Yukarıda IV.iv'te ve 6. dipnotunda, "barbarlara" vs. karşı kırsal kesimde gösterilen direnişin örneklerini sunmuştum. Köylülüğün tutumunun genellikle bağlı bulundukları şehrinki tarafından belirlendiğini düşünüyorum. Edessa ve Harran'ın köyleriyle kırsal bölgelerinin (637-8'de) şehirlerinin teslim olmasının ardından direnişe kalkışmadıklarını söyleyen Arap tarihçi Abu Yūsuf'a inanmayı mümkün görüyorum. "Her bölgede, hükümet merkezi ele geçirildikten sonra, taşralılar şöyle dediler: 'Kasabamızın ve şeflerimizin halkıyla aynıyız'"(*Kitāb al-Kharāj* 39-41, çeviren Bernard Lewis, *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*, I [1974]230-1).

1138Eugippius'un değerli *Vita Severini* eseri, (*MPL* LXII.1167-1200'den bu yana), H. Sauppe (*MGH*, 1877),m P. Knoell (*SCEL*, 1886), Th. Mommsen (*Scr. Rerum German.*, 1898) ve en son Almanca tercümesi ve yorumlarıyla birlikte R. Naoll, *Eugippius, Das Leben des heilegen Severin*

(Berlin, 1963) tarafından çeşitli modern bilimsel edisyonlarda yayımlanmıştır. Ludwig Bieler ve Ludmilla Krestan (Washington, D.C., 1965) ile G. W. Robinson (Harvard Translations, Cambridge, Mass., 1914) tarafından yapılmış İngilizce tercümeler de mevcuttur. Géza Alföldy, *Noricum* (1974) 347 n.36 Eugippius ve Aziz Severinus üzerine yakın dönemde yapılmış çeşitli araştırmalardan söz eder ve beşinci ve altıncı yüzyıllardaki Noricum üzerine epey bilgi verir (ibid. 213-27)

1139Thompson, yukarıda IV.iv n.6 § (e)'de dikkat çekilen Hydat.91'e atıfta bulunuyor olmalıdır.

1140Yaptığım alıntı Thompson'ın 1977 tarihli makalesindendir (bkz. yukarıda n.10) 313-14.

1141 Galya *praefectus praetorio*'luğunun batı ve güney topraklarını içeren diyakozluk. –*çev*.

1142Jones, *LRE* II.1059. Arvandus için bkz. Sidon. Apoll., *Ep.* I.vii (özellikle 5, 10-12); Stevens, *SAA* 103-7. Seronatus için bkz. Sidon. Apoll., *Ep.* II.i (özellikle 3); VII.vii.2; Stevens, *SAA* 112-3. (Sidonius'un Serenatus'a duyduğu aşırı nefret için ayrıca bkz. *Ep.* V.xiii.)

1143Amm. Marc XVIII.x.1-3; XIX.ix.3-8; XX.vi.1.

1144Bu 442'den sonra, hiç değilse Batı'da, *CTh* II.xiii.1= *CJ* II.xiii.2 nedeniyle yasa dışı olmuş olmalıdır.

1145Priscus fr. 8 Dindorf (*HGM* I.305-9) ve Mueller (*FHG* IV.86-8). C. D. Gordon'a ait bir İngilizce tercüme bulunmaktadır: *The Age of Attila* (Ann Arbor, 1960) 85-9. Özellikle bkz. Thompsonm, *HAH* 184-7 ve bölüm v.

1146*FIRA*^{2} III.510-13, no.165 ve Malalas XV, s.384, der Dindorf (*CHSB*, 1831).

1147Cf. Jones, *LRE* I.472-7, 484-94, 494-9, 502-4, 518-20.

1148*FIRA*^{2} I.331-2, no.64. *ARS* 242-3. No.307'de İngilizce tercümesi bulunmaktadır.

1149En azından, Afrika *praefectus praetorio*'luğunun aynı departmanında (*ab actis*) 9 *solidi*'ye denk olmuş olmalıdır: bkz. *CJ* I.xxvii.1.26.

1150Vebanın hikâyesi hiçbir zaman tam olarak yeniden inşa edilememiştir. A. Alföldi. *CAH* XII.228 n.1, temel referans kaynaklarını verir. Zos. I.46'yı da ekleyin.

1151Diocletian ve meslektaşlarının zaferlerinin sonucu olan çarpıcı gelişme, kimsenin gözden kaçırmaması gereken son derece dikkat çekici bir belgede övülmüştür: 301 yılında çıkarılan "Azami Fiyatlar Buyruğu"nun girişi. Bir bütün olarak Buyruğun yakın tarihli edisyonları için bkz. yukarıda I.iii. n.3. Giriş'e *ILS* 642'de daha kolay ulaşılabilir ve E. R. Graser'a ait İngilizce çevirisiyle birlikte metin Frank, *ESAR* V.310-17'de bulunabilir. 289-321 yılında yazılmış *Methiyeler* (*Paneg. Lat.* II-X, der. E. Galletier, Fransızca çevirisiyle) genellikle gülünç bir biçimde iyimserdir.

1152Amm. Marc. XXVI.vi.9, 17-18,; vii.1, 7, 14; viii.14; cf. x.3; Zos. IV.v.5; vii.1-2. Procopius'un isyanına ilişkin gördüğüm en yakın tarihli inceleme N. J. E. Austin'in yukarıda VI.vi. n.58'de atıfta bulunulan makalesidir.

1153Bu kişi, *PLRE* I.690-1'deki Petronius 3'tür.

1154 Roma Afrika'sının savunulmasından sorumlu kont. –*çev*.

1155Bkz. B. H. Warmington, "The career of Romanus, Comes Africae", *Byz.* 49 (1956) 55-64.

1156Stein, *HBE* I^2.i.140; ii.490 n.51'de kaynakları sıralar.

1157Yakın tarihli ve yararlı bir çalışma için bkz. G. W. Clarke, "Barbarian siturbances in north Africa in the mid-third century", *Antichton* 4 (1970) 78-85.

1158Bkz. Jones, *LRE* I.59-60, 97-100. İmparatorluk dışına yapılan bir sefer için Roma tarafından toplanan daha büyük sadece bir ordu biliyorum: Antony'nin MÖ 36'da Partlara karşı Ermenistan üzerinden götürdüğü ordu; bunun için bkz. Plut. *Ant.* 37.4; W. W. Tarn, *CAH* X.73ff.

1159Bunun için sadece A. R. Briley, TCCRE 267-8'e atıfta bulunacağım. Bu çalışmada "yaklaşık elli milyonluk bir nüfus için de 400.000 ya da daha fazla" rakamı kısmen Eric Briley, "Septimus Severus and the Roman army" *Epigr. Studien* 8 (1969) 63-82'ye dayandırılmıştır. Daha geniş kaynakça A. R. Birley tarafından verilmektedir.

1160Ana metinde Roma ordusunun sayısıyla ilgili söylediklerim esas olarak Jones, *LRE* II.679-86'ya (cf. 1035-8) ve II.209-11'deki notlarına dayanmaktadır; ayrıca bkz. III.379-80 (Tablo XV). İmparatorluk döneminde Roma askerî harcamalarının toplam maliyetine ilişkin kaba bir tahmin yapmak bile mümkün değildir. M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage* (1974) II.696-7, tek bir lejyonun yıllık maliyetinin MÖ124'e kadar 600.000 *denarii* olduğunu hesaplar; 123'ten sonraysa 1.500.000 (Frank, *ESAR* I.327'de verilen 1 milyon rakamıyla kıyaslayın), Caesar'ın lejyoner maaşlarını iki katına çıkarmasıyla birlikte 3.000.000 *denarii*'ye çıkmıştır; fakat bu rakamlar sadece yaklaşık birer tahmindir. *Principate* ve Geç İmparatorluk için tahmin yürütmek, artık daha büyük bir rol oynamaya başlayan *auxilia* ve diğer lejyoner olmayan birlikler dışarıda bırakılsa bile imkânsız denilebilecek kadar güçtür

1161Jones, *LRE* III.341, 113 + 3 = 116 eyaletten bahseder: fakat s.382-9'daki listesinde 119 eyalet bulunmaktadır ve eğer *Notitia*'daki bir iki hatayı hesaba katarsak –örneğin Pannonia'daki Valeria eyaletinin bir kâtip tarafından İtalya'daki Valerya yerine silinmesi gibi (bkz. Jones, *LRE* III.351– bunun doğru rakam olduğuna inanıyorum. Cf. J. W. Eadie, *The Breviarium of Festus* (Londra, 1967) 154-71'deki eyalet listesi: 126 isim verilmiştir fakat 7'sini düşmeliyiz (n.8, 23, 35, 62, 78, 119, 123). Dietrich Hoffmann'ın yakın tarihli son derece bilimsel çalışmasının adam akıllı inceleme fırsatım olmadı: *Das spätrömische Bewegugsheer u. die Not. Dign. = Epigr. Stud.* 7 (2 cilt, Düsseldorf, 1969-70): Bu çalışmada, *Not. Dign*. Dönemindeki Roma eyaletlerine ilişkin gördüğüm en yararlı harita bulunmaktadır (II. Ciltte ayrı) ve bkz. 400 civarındaki eyaletlere ilişkin II.326-7'yi takip eden üç harita.

1162Jones, *LRE* II. 1057 ve bkz. bir tablo ile sona eren III. 341-2 n.44. Jones tüm "dahili saray personelini" (*cubicularii* ve *castrensiani*) dışarıda bırakır.

1163Bkz. Jones, *LRE* I.396-9; *RE* 209-11.

1164Bkz. *CJ* I.xxvii.1.22-39 ve Jones, *LRE* II.590-1. Jones'un da belirttiği gibi personelin dörtte üçü 9 *solidi*'den ya da bunun ayni muadilinden (1 *annona* = 5 *solidi*, 1 *capitus* = 4 *solidi*) fazla almıyordu. Dört mali *scrinia*'daki 40 kâtipten en düşün rütbeli 16'sı sadece adam başı 7 *solidi* kazanıyordu (*CJ* I.xxvii.1).

1165Bkz. Jones, *LRE* II.571 (*castrensiani*, sınıflandırılmış ihtiyaç fazlasıyla), 585 (*largitionales*), 597-8 (*magistriani*), 604.

1166*Collatio glebalis*, *gleba* ya da *follis* için bkz. Jones, *LRE* I.110, 219, 431 (ve III.106-8 n.51), 465. I. Theodosius tarafından 393 yılında getirilen verginin yeni en düşük oranı sade 7 *solidi* olduğundan (*CT*h Vı.ii.15), Jones'un özgün oranlar için verdiği (cari) yaklaşık 40, 10, 10 rakamlarını kabul etmekte bir sorun görmüyorum (*LRE* I.431; Jones'un *follis* ile ilgili makalesi *RE* 330-8'de yeniden basılmıştır: fakat bkz. R. P. Duncan-Jones, *JRS* 66[1976] 235).

1167Her ikisi de Illyricumlu olan Flavius Valerius Severus (Augustus, 306-7) ve Maximian Daia (Augustus, yaklaşık 309-13) ile köylü kökenli bir Daçyalı olan Licinius da öyleydi.

1168Amm. Marc. XXX.vii.'de "ignobili stirpe"dir, *Epit. de Caes* 45.2'deyse "mediocri stirpe".

1169Marcian (451-7) anlaşılan o ki mütevazı kökenlerden geliyordu: Bkz. Evagr., *HE* II.1. Daçyalı bir asker olan I. Leo (457-74) da köylü kökenli olabilir. Zeno (474-91) esasen Taracodissa adlı bir Isaurialıydı; fakat yerel bir şefmiş gibi gözükmektedir.

1170*Agrestis* için bkz. Victor, *Caes*. 40.17, 40.26; *semiagrestis* için 39.17(Maximian'ın). *Subagrestis* için bkz. Amm. Marc. XIV.xi.11; XV.v.10; XVIII.iii.6; XXI.x.8; XXX.iv.2; XXXI.xiv.5, son pasaj XXIX.i.11'de yine bir *subrusticus* olan Valens'ten söz eder.

1171Üç Gordianların (238-44) ailesinin Küçük Asya kökenli olduğuna ilişkin görüş için bkz. Birley, TCCRE 277 ve n.1. Bu doğru olabilir, Gordianlar hakkında bildiğimiz özel olarak "Yunanlı" herhangi bir şey yoktur I, II ve III: Tepeden tırnağa batılılaşmışlardı.

1172Suriyeli Michael, *Chron.* X.xi (*init.*), yayına hazırlayan Chabot II.316 ve Bar Habeus, *Chronogr.* I.ix, yayına hazırlayan Charles s.81. (sözkonusu edisyonlar için bkz. yukarıda VIII.iii nn.34-5.)

1173*Acta Conc. Oec.* III, yayına hazırlayan E. Schwartz (Berlin, 1940) 260-1 (MS 536).

1174*Bkz.* örneğin Jones, *LRE* II.931-2 ve III.318 n.154.

1175Kilisenin mali durumuna ilişkin en iyi inceleme Jones, *LRE* II.894-910 ve III.301-11 nn.51-95 ile "Church finance in the fifth and sixth centuries", *JTS* n.s.11 (1960) 84-94 = *RE* 339-49'dur.

1176*Liber Pontificalis Ecclesiae Romanae*'da son derece kapsamlı ayrıntılar verilmiştir. Bu çalışmanın en yararlı edisyonu L. Dechesne'ye aittir: *Le Liber Pontificalis*, ikinci baskı (Paris) I ve II (1955), III (1957); ilk baskısı iki cilt halinde 1886-92 yılları arasında yayımlanmıştır. Ayrıca *MGH, Gest. Pontif. Roman.* I'de (1898) de Th. Mommsen'e ait bir metin bulunmaktadır.

1177Bu bölümü tamamladıktan sonra gördüğüm bir çalışmaya da atıfta bulunmalıyım: Alan Cameron, "Paganism and literature in late fourth century Rome", *Entretiens sur l'ant. class.* 23 (Fondation Hardt, Vandoeuvres-Cenevre, 1977) 1 ff., s.16-17'de Praetextatus'un "Roma paganları arasındaki asıl nüfuzlu kişi … dördüncü yüzyıl sonları Roması'ndaki pagan entelijansiya'nın lideri olduğu" belirtilir ve şöyle denir: "Praetextatus'un ölümünün neden pagan partisine bu kadar ağır bir darbe olduğunu anlamak kolaydır. Sadece muazzam otorite ve kararlılık sahibi bir adam değildi; aynı zamanda onların tek entelektüeliydi. O bir filozoftu."

1178Jerome, *C. Johann. Hierosol.* 8; cf. Amm. Marc. XXVII.iii.14-15.,

1179Ana kaynaklarımız *Liber Pontificalis* (bkz. yukarıda n.26) xxxiv (Silvester, 314-15), xxxv (Marcus, 336), xxxix (Damasus, 366-84), xlii (Innocent, 401-17), xlvi (Xystus, 432-40), tümü Cilt I içinde, yayına hazırlayan Duchesne ve yukarıda IV.iii. n.47'de atıfta bulunulduğu şekliyle Papa Büyük Gregory'nin mektupları (ve kaynakçası).

1180Piskopos Meloeli Musonius'tu: Severus Ant., *Ep*. I.4 (ve 23), yayına hazırlayan E. W. Brooks, *The Select LEtters of Severus of Antioch*, II.i (Londra, 1903) 25. Bkz. Jones, *LRE* II.905-6.

1181*Vita S. Theod. Syk* 78: Bkz. Elizabeth Dawes ve N. H. Baynes'in mükemmel İngilizce tercümeleri, *Three Byzantine Saints* (1948) 141. (Cf. IV.ii n.43.)

1182*Constituum* Felicis (Papa IV. Felix, MS 526-30) için bkz. *Liber Pontif. Eccles. Ravenn*. 60, *MGH, Scr. Rer. Langobard.* 265-391, s.319, yayına hazırlayan O. Holder,Egger (1878); ayrıca bkz. Ravenna Kilisesi'nin *patrimonium*'unun dörtte birinin 3.000 *solidi* olduğunu gösteren *MPL*

LXV.12-16, 12C. (İtalya'da, bir kilisenin gelirlerinin dörtte biri normalde piskoposuna gidiyordu; cf. Ravenna için Jones, *RE* 346-7; *LRE* III.89-90 n.65.)

1183Maaşların listesi Jones, *LRE* III.89-90 n.65'te aslına uygun olarak verilmiştir.

1184Gerthrude Malz, "The date of Justinian's Edict XIII", *Byz.* 16 (1942-3) 135-41, MS 554 tarihini ileri sürer; fakat ben geleneksel tarih olan 538-9'u kabul edeceğim: Bkz. Roger Rémondon, "L'Édit XIII de Justinien a-t-il été promulgé en 539?", *Chr. d'Ég.* 30 (1955) 112-21.

1185*MGH*, *Scr. Rer. Meroving.* I^2.533, yayına hazırlayan B. Krusch ve W. Levison (1951). Bu çalışmanın O. M. Dalton'a ait (yorumlarla birlikte) mükemmel bir İngilizce tercümesi bulunmaktadır: *The Hist. of the Franks by Gregory of Tours* (2 cilt, 1927). Bu pasaj için, bkz. II.475. Grogry'ye göre (loc. cit.) bir sonraki piskopos, Baudin, yoksullara 20.000 *solidi*'den fazla para dağıtmıştı.

1186*Vita S. Ioann. Eleemos*. 45, yayına hazırlayan H. Delehaye, *AB* 45 (1927) 5-74, s.65-6. Bkz. Dawes ve Baynes, op. cit. (yukarıda n.30'da) 256.

1187Bkz. Jones, *RE*, 340-9; *LRE* II.899-902.

1188Bkz. Jones, *LRE* II.898-9 ve III.304 n.66 (cf. II.697 ve III.216 n.20 *fin.*). En ilginç pasaj Theodoret, *HE* I.xi.2-3 ve IV.iv.1-2'dir.

1189Ducas, *Hist. Turcobyzantina* XXXVII.10, s.329.11-12, yayına hazırlayan V Grecu (Bükreş, 1958) = *CHSB* der. I. Bekker (Bonn, 1834) s.264.14-16: κρειττότερόν ἔστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακαιόν βασιλεῦον τούρκων ἢ καλύπτραν λατινικήν.

1190*Vita S. Ioann. Eleemos.* 41: Bkz. Dawes ve Baynes, op. cit. (yukarıda n.30'da) 248, 249.

1191Örneğin Napthali Lewis, "Μερισμὸς ἀυακεχωρηκότων", *JEA* 23 (1937) 63-75, s.64-5 ve n.6; Bell, *EAGAC* 77-8; MacMullen, *RSR* 36-7.

1192Philo'nun kullandığı sözcükler τρώην τις ἐκλογεὺς φόρων ταχθεὶς παρ' ἡμῖν'dir (§159). Son iki kelime "bölgemizde" anlamına gelmelidir. MacMullen (bkz. bir önceki not) bunun Yahudiye olduğunu düşünür. Kuşkusuz metin İskenderiye'yi dışarıda bırakıyormuş gibi gözükür (bkz. § 162). Fakat ben Philo'nun aşağı Mısır'da bir yerden söz ettiğini düşünmemiz gerektiğine inanıyorum.

1193Bkz. Jones, *LRE* II.781 ve 667-8. Köylülerin hepsinin değilse de büyük çoğunluğunun tapu sahiplerinden oluşması gerektiği bana açıkmış gibi geliyor, zira aksi takdirde topraklarından sürülmezlerdi, ki her üç yasa da böyle olduğunu belirtmektedir.

1194"Aşırı güç sahiplerine" ilişkin değerli (ve genellikle göz ardı edildiğini düşündüğüm) bir çalışma H. Monnier tarafından *Nouvelle revue historique de droit française et étranger* 24'te (1900) üç parça halinde yayımlanan "Études de droit byzantin" içinde bulunabilir (alt başlığı bunların *CJ* IV.lxv.34 üzerine bir "médiation", tefekkür olduğunu gösterir). Bizim açımızdan önemli olan kısmı s.62-107'dir (Bölüm vi: "Généralités sur les Puissants"; vii: "Des Puissants à l'époque classique"; viii: "Quelques exemples des entreprises des Puissants au Bas-Empire" ve ix: "Le *patrocinium potentiorum*"). Bu konuya dair bulabildiğim en zengin materyal derlemesidir.

1195Cf. Symm., *Ep.* VI.58, 62, 64, bunun için bkz. Jones, *LRE* I.365.

1196Söz konusu Yasa için bkz. J. Ve P. Zepos, *Jus Graecoromanum* (8 cilt, Atina, 1931; yeniden baskı AAlen, 1962) I.240-2, s.242. Tercümesi: G. Ostrogorsky, "The peasant's pre-emption right: an abortive reform of the Macedonian emperors", *JRS* 37 (1947) 117-26, s. 122. Yunancası: κα,"

χρὴ διευλαβεῖσθα ἡμάς, μὴ λιμοῦ βιαιότεραν ἀνάγκην κριτοῦ τοῖς ἀθλίοις ἐπιστήσομεν τένησι (§ 2).

1197Suriye, Mezopotamya, Mısır ve Kuzey Afrika'nın Araplar tarafından fethi olağanüstü bir hızla gerçekleşti. Hristiyanlığın bu bölgenin önemli bir kısmında, özellikle de Suriye ve Mısır'ın batısında neredeyse yok olması özellikle dikkat çekicidir. Bu Mommsen'in (biraz abartarak da olsa) dile getirdiği "Hristiyanlığın gelişiminde Afrika en önemli rolü oynar; Suriye'de doğmuş olsa da, Afrika'da ve Afrika vasıtasıyla bir dünya dini haline gelmişti" görüşü açısından bakıldığında daha da çarpıcıdır. (*Provinces of the Roman Empire* [1886] II.343).

1198Mısır'ın Araplar tarafından fethedilmesi örneğinde, bu durum büyük İskenderiye şehrinde de mevcuttu. Örneğin İskenderiyelilerin 641 yılında daha hafif vergiler toplanması umuduyla Araplara başvurmalarının önemli bir unsur olmuş olabileceğine ilişkin görüş için bkz. Butler, *ACE*^{2} 337-8. Butler şöyle devam eder: "Vergilerin indirilmesi sözü, tüm İslam fetihlerinde önemli bir rol oynamış olabilir. Her ne kadar mali rahatlama ümidi acı bir biçimde suya düşmüş olsa da İskenderiye örneğinde bunun tayin edici etken olmuş olması mümkündür." (Cf. ayrıca ibid. 349, 365, 451-6; fakat bkz. lxxxiii.) Daha sonra yine Araplar tarafından dayatılan zorunlu emek için bkz. ibid. 347-8, 363. Arapların fethettikleri Roma eyaletlerinde topladıkları vergilerle ilgili sorunlara dair, D. C. Dennett, *Conversion and the Poll-Tax in early Islam* (= *Harvard Historical Monographs* 22, 1950) ve Frede Løkkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period* (Kopenhag, 1950) isimli kitaplardan daha sonra yazılmış herhangi bir bilimsel incelemeye rastlamadığımı da eklemeliyim. Dennett özellikle Arapların değişik bölgelerdeki uygulamaları arasındaki farkları başarılı bir şekilde ortaya koyar.

1199Bkz. yukarıda IV.i ve n.1.

1200Magie'nin geleneksel sağ fikirlerinin ve elindeki materyal üzerinde derin bir şekilde düşünememesinin iyi bir örneği *RRAM* I.114-15'te yer alan şu pasajıdır: "Genel politikaları *yönetimi daha zengin ve daha sorumluluk sahibi yurttaşlara* emanet ederek *daha büyük bir istikrar* sağlamak olan Romalıların etkisi altında konsey lehine Meclisin gücünü zayıflatmaya yönelik giderek artan bir eğilim olduğu doğrudur" (italikler bana ait). Cf. I.214 (88'de Mithridates'i coşkuyla karşılayanlar "yurttaşlar arasındaki en sorumsuz unsurlardı"), 640 ("daha zengin ve muhtemelen daha sorumluluk sahibi sınıf"), 600 vb.

1201 Bkz. E. S. Gruen, "Class conflict and the Third Macedonian War", *AJAH* 1 (1976) 29-60. Livy'yi itibarsızlaştırma çabası sonuçsuz kalmıştır. İlk olarak, Livy'nin ikinci yüzyıl Yunanistanı ve İkinci Pön Savaşları dönemi İtalyası'ndaki sınıf temelli bölünmelere ilişkin ifadelerini basit bir "alışıldık Livy icadı" olarak görmeye meyyaldir (op. cit. 31). Fakat İkinci Pön Savaşı anlatısıyla yaptığı karşılaştırma, bu Ek'in başlarında açık bir şekilde görülecek nedenlerden dolayı sadece kendi iddiasını zayıflatmaya yarar. İkincisi, Livy ve Polybius arasında var olduğu muhakkak olan küçük farklara çok büyütür: Örneğin Livy XLII.xliv.3-5 ve Polyb. XXVII.i.7-9 arasında 171 yılında Thebes'te toplanan Boeotia meclisi üzerine var olan farklılıklar gibi (45). Livy'nin *turba* ve *multitudo*'su (§ 4), Polybius'taki συδεδραμηκότες (§ 8) açısından bakıldığında son derece doğal ifadelerdir ve Livy'nin "constantia principum ... victa tandem multitudo" ifadesi de (§ 4) Polybius'un πλῆθος'un tavırlarında büyük bir değişim olduğu iddiası –ki bununla Polybius

muhtemelen basitçe “çoğunluğu” kastetmektedir– ışığında bakıldığında anlaşılır hale gelir. Gruen’in iddiasının aksine (op. cit. 57 n.154) Livy’nin okuduğu ama günümüze ulaşmayan Polybius’a ait çok sayıda materyal de var olmuş olabilir: Gruen burada örneğin Livy XLII.xliii.6-10’un Polybius’a ait özgün metninin elimizde bulunmadığını unutmaktadır. Üçüncüsü, Gruen Coronea ve özellikle Haliartus’taki süre giden ve kendisinden çok daha üstün olan Roma ordusunun kuşatması karşısındaki destansı direniş ışığında son kertede baskın çıkan Roma karşıtı hissiyatla ilgili kanıtlara (Livy XLII.xlvi.7-10; lxiii.3-12) yeterince önem atfetmemektedir. Daha sonra gerçekte nelerin olup bittiği göz önüne alındığında, Livy’nin Thebes’teki meclise ilişkin anlatısı Polybius’unkinden çok daha gerçekçi bir resim çizmiyor olamaz mı? Buna ek olarak, P. S. Derow’un, *Phoenix* 26 (1972) 307’de yer alan Livy XXXVII.ix.1-4 ve Polyb. XXI.vi.1-6’taki 190 yılında Foça’daki olayların anlatısına ilişkin değerlendirmesine cevaben, Livy’nin anlatısının Polybius’unkinden farklı bir dil kullansa da, bir tahrifat olarak görülmemesi gerektiğini belirteceğim: Polybius’ta Foçalılar ἐστασίαζον (§ 1) yapar ve οἱ ἄρχοντες’ten farklı olarak (§ 2) οἱ πολλοί, “Antiochistai”nin faaliyetlerinin yanı sıra açlık nedeniyle de (§§ 2,6) nahoş bir durumda resmedilir. Burada Livy’yi herhangi bir önemli tahrifatla suçlayabilecek hiçbir şey yoktur ve yine Polybius’un daha sonrasına ilişkin günümüze ulaşmayan anlatısı Foça’daki duruma dair, Livy’nin daha keskin bir şekilde çizdiği resmi doğrulayacak daha fazla ayrıntı içermiş olabilir. (Derow’un bana, Yunanistan’daki Roma’ya yönelik sınıfsal tutumlar meselesiyle ilgili vardığı sonuçların Gruen’den ziyade Briscoe ve Fuks’unkilere daha yakın olduğunu anlattığını söyleyebilirim –bunlar için bkz. bu Ek’in ana metni § 2, *ad init.*)

Ancak V.iii ve bu Ek’i neredeyse tamamladıktan sonra Doron Mendels’in “Perseus and the socio-economic question in Greece (179-172/1 B.C.). A study in Roman propaganda”, *Anc. Soc.* 9 (1978) 55-73 künyeli çalışmasını okuma fırsatım oldu. Bu Gruen’inkinden çok daha iyi bir çözümlemedir: Neredeyse bütünüyle (başarılı bir şekilde yaptığı gibi) Perseus’un hiçbir zaman (tabiricaizse) “*popularis*’e oynamadığını” kanıtlamakla sınırlıdır. Bununla birlikte Mendels (özellikle bkz. s.71-3), Üçüncü Makedon Savaşı’nın arifesinde, bazı önde gelenler gibi “özgür devletlerdeki kitlelerin Perseus’a eğilim gösterdiklerinin” (cf. Livy XLII.xxx.1-8, özellikle 1, 4) ve her ne kadar ilk başta Perseus’a yönelik sempatilerinde edilgen kalsalar da, bir savaş kazanmasının ardından, elbette hayal kırıklığına uğrayacak şekilde, ondan çok fazla şey beklemeye başladıklarının farkındadır (bkz. Polyb. XXVII.ix.1; x.1-4, yukarıda ana metinde atıfta bulunuldu; ayrıca Diod. XXX.8; Livy XLII.lxiii.1-2).

1202Cicero da, ister Roma senatörü (*De div.* II.23; [*Caesar*] *ipse cooptasset*) isterse bir rahip okulunun mensupları (örneğin, *Brut*. 1; *XIII Phil.* 12; *Ad fam.* III.x.9; *Lael*. 96) olarak konumlarını bir kişinin çabalarına borçlu olarak sunulabilecek kişiler için *cooptare*/*cooptatio* sözcüklerini kullanır.

1203Bkz. yine n.2. Her ne kadar Gruen Livy XLII.xxx.1-7’ye atıfta bulunsa ve buradan parçalar alıntılasa da (op. cit. 31 ve 49 nn.17-18) Livy’nin Perseus’un tarafını tutanlar arasında birbirinden ayırdığı iki gruptan ilkinin “quos aes alienum et desperatio rerum suarum, eodem manente statü, praecipites ad novanda omnia agebat” olduğundan söz etmez (xxx.4; cf. Aetolia, Teselya ve Perrhaebia üzerine v.7). “biri Roma karşıtı diğeri Roma taraftarı olan *Plebs* ile *principes* arasındaki

antitezi” bütünüyle “mutat bir Livy icadı” olarak bir kenara atar; fakat bkz. yukarıda n.2. Ve Livy XLII.v.7 ile ilişkili olarak minnettarlığın temel sınıfsal doğasının üstünü örtmeye çalışır (op. cit. 35) –MÖ 63 yılındaki Catilinarian meselesindeki *novae tabulae* talebiyle ilgili olarak (Brunt, ALRR’nin yayımlanmasından önce) son derece yaygın bir şekilde yapıldığı üzere. Sherk, *RDGE* 40 (= *SIG*[3] 643 = *FD* III.iv.75), satır 22-4 ile ilgili olarak Gruen Colin ve Pomtow’un yaptığı gibi, τὸ πλῆθος ya da τὰ πλήθη θεραπεύων ifadelerini (satır 22 ya da 23)) ekleyemeyeceğimizi iddia eder. Fakat (Delphi’ye yazılmış resmî bir Roma mektubu olan) belgenin 23. satırında διαφθείρων τοὺς προεστηκό[τασ], 24. satırında [κ]αὶ νεωτερισμοὺς ἐποίει ve 21. satırında da ὅλον τὸ ἔθνος εἰς ταρα[χάς] ifadeleri yer alır ve bu dil kuşkusuz, bu dönemde Aetoli da dahil olmak üzere Yunanistan’ın bazı bölgelerinde süregiden parti mücadelelerinde *princeps* içindeki bazı hiziplerin benzer hiziplere karşı desteğinden ziyade (Gruen, op. cit. 36 ve 53 nn.66-7 ile kıyaslayın) oy hakkından yoksun bırakılan ya da imtiyazsız kişiler lehine bir yönetici guruba karşı eylemleri akla getirir. Gruen’in bundan başka bir anlam taşımadığını söyleyerek göz ardı ettiği (n.67) “parti mücadeleleri” bile, güçlü sınıfsal belirleyenlere sahip olabilir: Söz konusu mücadelenin aşırı sertliğinin (Livy XLI.xxv.3-4), bu tür bir karakter taşımasından kaynaklanmış olması mümkündür. (Bununla birlikte, Mendels’in, yukarıda n.2’nin sonunda atıfta bulunduğum makalesini okuduğumdan beri, yazıttan alıntıladığım ifadelerin, herhangi bir olgusal temele sahip olmama *ihtimali* bulunan bir Roma propagandası olarak, son derece şüpheci bir şekilde ele alınması gerektiği konusunda kendisiyle hemfikirim.)

1204İngilizcedeki en kapsamlı anlatı hâlâ Ferguson’a aittir(*HS* 440-59); fakat okur isyanı önceleyen oligarşiyi tarif eden 435 ff. ile başlamalıdır. Bununla birlikte Ferguson’un kronolojisinde yapılacak bir değişiklik için bkz. Day, *EHARD* 109-10, özellikle n.346. Cf. ayrıca Silvio Accame, *Il dominio romano in Grecia dalla guerra acaïca ad Augusto* (Roma, 1946) 163-71 ve Magie, *RRAM* II.1106 n.42’deki kaynakça. Temel kaynaklar Poseidonius, *FGrH* 87 F 36 (ap. Athen. V.211d-15b); App., *Mith.* 28-39; Plut., *Sulla* 11-14’tür. Diğer kaynaklar Greenidge ve Clay, *Sources*[2] 169-70, 178, 181-2’de verilmiştir. Plutarkhos’un Nabis ve Catiline ile birlikte Aristion’u da en tehlikeli siyasetçi tipinin örneği olarak sunduğunu görmek ilginçtir (*Prec. ger. reip.* 809c).

1205Sulla’nın Atina’ya (ve genel olarak Attika’ya) verdiği zarar için bkz. A. J. Pappalas tarafından, Ἑλληνικά 28 (1975) 49(-50) n.3’de kullanışlı bir şekilde derlenen materyal.

1206Cf. Josef Delz, *Lukians Kenntnis der athenischen Antiquitäten* (Tez., Basel, 1950).

1207F. Bömer’in, dört bölümünde Yunan ve Roma kölelerinin dinin ele alan anıtsal çalışmasının ilgili kısımları III (1961) 396(154)-415(173)’tür. Fr. Carrata Thomes’un kitabı, *La rivolta di Aristonica e le origini della provincia romana d’Asia*’dır. (Turin, 1968): Bkz. John Briscoe’nun *CR* 68 = n.s. 22 (1972) 132-3’teki eleştirisi. J. C. Dumont’un makalesi, “À propos d’Aristonicos”, *Eirene* 5 (1966) 189-96’da yayımlanmıştır. Joseph Vogt’un meseleye ilşkin incelemesi ilk olarak *Struktur der antiken Sklaverei* (= *Abh.* d. Akad. d. Wiss. u. d. Lit. İn Mainz, Geites- u. Sozialwiss. Klasse, 1957, no.1) başlıklı çalışmasında, sonra da *Sklaverei und Humanität*[2] (= *Historia* Einzelschr. 8, 1972) kitabının 20-60. sayfalarında, “Pergamon und Aristonikos” (61-8) başlıklı, ilk olarak *Atti del terzo congresso internaz. di epigrafia greca e latina* (Roma, 1959) 45-54’te basılan kısa bir tebliğle birlikte yayımlanmıştır. Bkz. Vogt, *ASIM* (İng. çev.) 39-92, 93-102 (ve 213-14).

Daha geniş bir tartışma ve kaynakça için bkz. Magie, *RRAM* I.144, 148-54 ve II.1034-42 nn.2-25; Will, *HPMH* II.352-6.

1208Bunlar muhtemelen örneğin (a) *SEG* XVII.817'deki λαοί (MÖ üçüncü yüzyılın ikinci çeyreği), Appollonia'dan, şiirin 4. satırında πτολίεθρα'nın yanı sıra bahsi geçen (cf. Joyce Reynolds, *Appolonia*, Suppl. Vol. ff *Libya Antiqua* [1977, 195-6, no.2) ve (b) *SEG* XX.729, satır 4'te, kendisi de καὶ τὰς ἄλλας πόλιας olan Kirene'nin yanı sıra sözü edilen τὰν χώραν ἔθνεα.

1209*SEG* XVI.931 (cf. *IGRR* I.1024), MÖ son yüzyıl, daha önce Euhesperides bugünse Bingazi olan Berenice'deki Yahudi cemaatinin [ἄρ]χοντες πολίτευμα'sının aldığı bir karardır (satır 12-13). Görünen o ki bazı Yahudiler tam Kirene yurttaşlığı elde etmiştir: Bkz. örneğin *SEG* XX.737 (MS 60-1), Kirene νομοφύλακες'inin, Jason oğlu Alazar'ı da içeren (satır 8) listesi (satır 5) ve id. 741 (MS 3-4), Elazar oğlu Elaszar (a.II.48), Jesous oğlu Julius (a.I.57; cf. 740.a.II.8) gibi bazı Yahudi isimleri de içeren bir *ephebes* listesi ve bkz. Atknson, TCEA 24.

1210 Roma öncesi anayasaya ilişkin en yakın tarihli çalışma Monique Clavel-Lévêque'in "Das griechische Marseille. Entwicklungsstufen u. Dynamik einer Handelsmacht", *Hellenische Poleis*, der. E. Ch. Welskopf (Berlin, 1974), II.855-969, s. 893, 902-7 8ve 957-9 nn.446-82), 915 (ve 963 nn.555-7) künyeli uzun makalesidir. Söz konusu makale daha sonra (harita ve fotoğraflarla) 209 sayfalık bir monografi oluşturacak şekilde genişletilmiştir: *Marseille grecque. La dynamique d'un impérialisme marchand* (Marsilya, 1977). İlgili kısımlar, 93, 115-24, 128-9 (ve 146), 137'dir (ve 149). Ayrıca bkz. Michel Clerc, *Massalia* I (Marsilya 1927) 424-43; Camille Jullian, *Hist. de la Gaule* I[4]. 433-7; H. G. Wackernagel, *RE* XIV.ii (1930) 2139-41; Busolt, *GS* I.357-8.

1211Bkz. Clerc, *Massalia* II (1929) 292-8; Jullian, op. cit. VI.314-19.